

2010 SZEP 2 0

52542
3 FI/19

EMLÉKKÖNYV

DR. RUSZOLY JÓZSEF
EGYETEMI TANÁR

70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

SZEGED
2010

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus LXXIII.
Fasciculus 1-64.

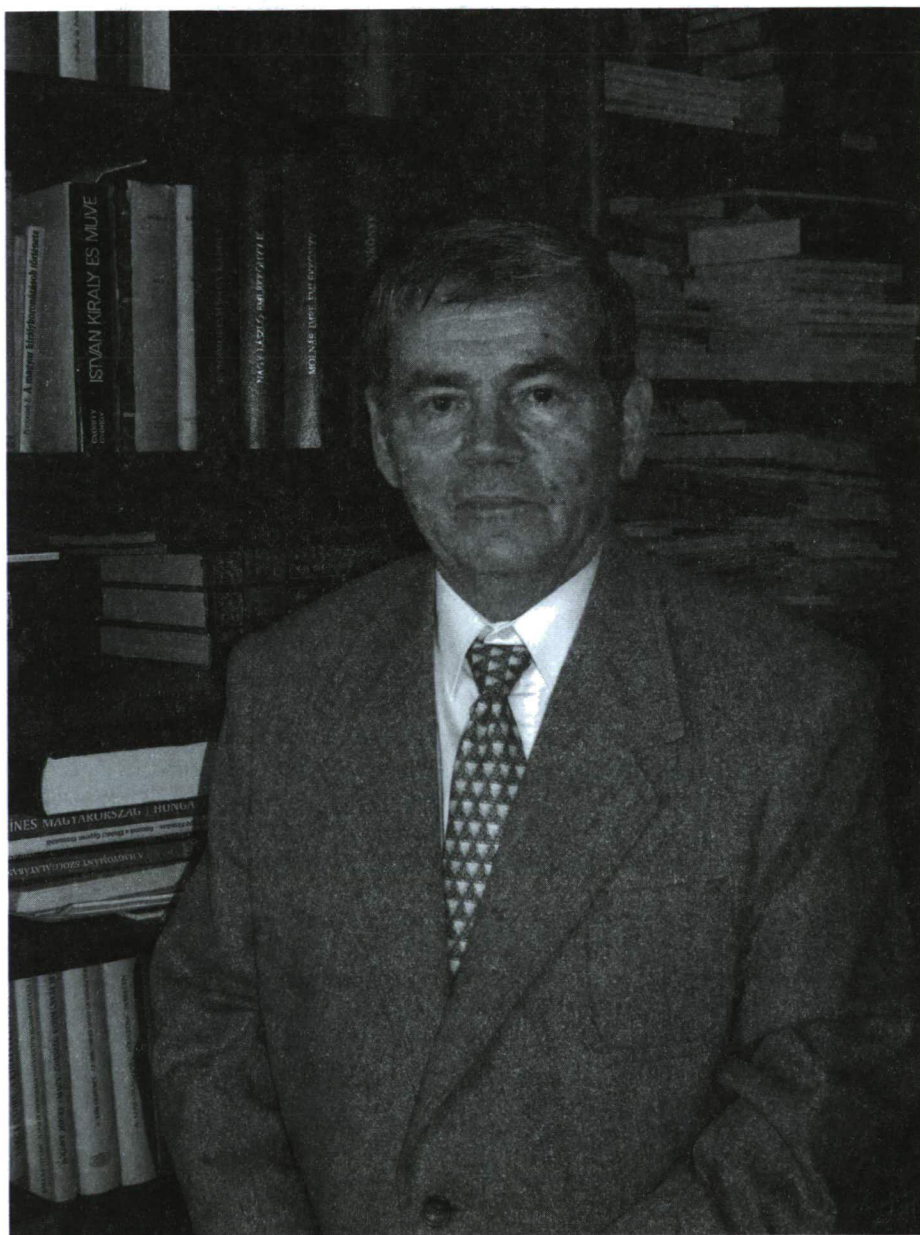
EMLÉKKÖNYV

DR. RUSZOLY JÓZSEF
EGYETEMI TANÁR

70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Balogh Elemér és Homoki-Nagy Mária
gondozásában

SZEGED
2010

Edit

Comissio Scientiae Studiorum Facultatis Scientiarum Politicarum et Juridicarum
Universitatis Szegediensis

ATTILA BADÓ, ELEMÉR BALOGH, LAJOS BESENYEI, LÁSZLÓ BLUTMAN,
PÁL BOBVOS, LÁSZLÓ BODNÁR, JÓZSEF HAJDÚ, MÁRIA HOMOKI-NAGY,
ÉVA JAKAB, JENŐ KALTENBACH, TAMÁS KATONA, JÁNOS MARTONYI,
IMRE MOLNÁR, FERENC NAGY, PÉTER PACZOLAY, BÉLA POKOL, JÓZSEF
RUSZOLY, IMRE SZABÓ, LÁSZLÓ TRÓCSÁNYI

Redigit
MÁRIA HOMOKI-NAGY

Nota
Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkesztőbizottság:

a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos bizottsága

BADÓ ATTILA, BALOGH ELEMÉR, BESENYEI LAJOS, BLUTMAN LÁSZLÓ,
BOBVOS PÁL, BODNÁR LÁSZLÓ, HAJDÚ JÓZSEF, HOMOKI-NAGY MÁRIA,
JAKAB ÉVA, KALTENBACH JENŐ, KATONA TAMÁS, MARTONYI JÁNOS,
MOLNÁR IMRE, NAGY FERENC, PACZOLAY PÉTER, POKOL BÉLA,
RUSZOLY JÓZSEF, SZABÓ IMRE, TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ

Főszerkesztő
HOMOKI-NAGY MÁRIA

Kiadványunk rövidítése
Acta Jur. et Pol. Szeged

ISBN 978-963-9927-20-9
ISSN 0324-6523 Acta Univ.
ISSN 0563-0606 Acta Jur.

Felelős kiadó: Szabó Imre dékán
Korrektúra: Antal Tamás
Szövegszerkesztés: Marvanek Judit
Nyomdai munkák: SZTE JGYPK Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó

ELŐSZÓ

Karunk immár több évtizedes, szép hagyományát ápoljuk tovább azzal, hogy a 70. életévét betöltött Ruszoly József professzort neki szentelt emlékkönyvvel tiszteljük meg. Ez ünnepi alkalomból készült kötetben pályatársai, tanítványai adóznak egy-egy tanulmánnyal kollégájuknak, barátjuknak, mesterüknek. Mivel Ruszoly professzor úr széleskörű nemzetközi tudományos kapcsolatrendszerben él, mi sem természetesebb, mint hogy több külhoni – osztrák, német, szerb – jogtörténész is tollat ragadott. Fontos sajátossága a kötetnek, hogy nem csupán jogászok, hanem más társtudományok művelői közül is számosan jelentkeztek az emlékkönyvbe dolgozattal; ez Ruszoly József emberi és szakmai énjének jellemző folyománya, hiszen tudnivaló, hogy a szoros értelemben vett jogtörténet mellett a művelődéstörténet, sőt a közírás terén is tevékenykedik – nem csoda hát, ha jóbarátokat a jogászokon kívül is talált. De lássuk sorjában, miként tudott egy Bihar vármegyei községben született legényke a Szegedi Tudományegyetem professzori székébe eljutni.

A jubiláns 1940. március 22-én jött világra – kálvinista gazdálkodó család első gyermekeként – Bagamérban. Általános iskolai tanulmányait szülőfalujában, középiskoláit a debreceni Csokonai Vitéz Mihály Gimnáziumban, majd az abból kivált Tóth Árpád Fiúgimnáziumban végezte. Kitűnő érettségi bizonyítvánnyal és az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyen történelemből nyert pályadíjjal a tarsolyában iratkozott be a Szegedi Tudományegyetem jogi karára. Hogy egyetemi tanulmányokra éppen Szegedet választotta, abban a debreceni diákkotthonban élő Móra Ferenc-kultusznak is szerepe volt. Szépirodalom iránt is erősen vonzódó érdeklődését jelzi, hogy amikor 1958. július 2-án fölvételi elbeszélgetésre Szegedre jött, emlékként Juhász Gyula versgyűjteményét – „Magyar táj, magyar ecsettel” –, Csongor Győző Dankó-füzetét és a *Tiszatáj* előző havi számát vitte haza magával. Eminens tanulmányi eredményeiből azután a jogi karon sem adott alább, így az egyetem (akkor: József Attila Tudományegyetem) tanácsa – a Népköztársaság Elnöki Tanácsának határozata nyomán – 1964-ben aranygyűrűs (*sub auspiciis Rei Publicae Popularis*) állam- és jogtudományi doktorrá avatta. Minden szorgalmas, eszes és kitartó diák-hallgató álma ez, az ifjú Ruszoly Józsefnek sikerült – és ez még csak a kezdet volt.

Tudományos pályára készült. A jogtörténettel és a jogtörténeti tanszékkal korán eljegyezte magát. Már hallgatóként demonstrátori feladatokat látott el az akkor Maday Pál vezette szegedi jogtörténeti tanszéken, amely első munkahelye is lett; itt 1963-tól 1981-ig (másodállásban még 1983-ig) végigjárta az egyetemi oktatók grádcisait. Both Ödön mellett nevelkedett és emelkedett. A miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem 1981-ben frissen megnyílt jogi karán egyetemi docensként megszervezte a Jogtörténeti és Jogelméleti Tanszéket, amelyet 1988. június 30-áig vezetett (másodállásban még 1991-ig maradt ott). Az egyetemi karrier csúcsát jelentő professzori kinevezését 1986. július 1-én nyerte el. Miskolcra Szegedre visszatérve 1988. július 1-én átvette a Jogtörténeti Tanszék vezetését, amelynek korábbi vezetője, Both Ödön időközben meghalt (1985),

az ő utóda, Tóth Árpád pedig nemsokára nyugdíjba vonult. Ügyszólván egész életén át otthont adó tanszékének vezetésétől a felsőoktatási törvény szabta életkort (65) betöltve, 2005. június 30-án vált meg; ezután a Bónis György Szemináriumba nyert beosztást. Oktatói pályájának megkoronázásaként az egyetem *professor emeritus* címmel tüntette ki lankadatlan szorgalmú polgárát.

Szegeden kívüleső „egyetemalapítói” tevékenységének Miskolc mellett Debrecen is sokat köszönhet. A Kossuth Lajos Tudományegyetem újjáalapító professzoraként a Jog- és Államtudományi Intézet élén mintegy dékáni hatáskörben tevékenykedett, a Jogtörténeti és Jogbölcseleti Tanszéknek pedig ott is vezetője volt (1995–2000).

Jogtörténész, de a szó tágasabb értelmében. Szakmai munkássága is átnyúlik más, történeti, sőt irodalmi diszciplínák területére. Pályakezdő korában, az 1960-as években a *Tiszatáj* rendszeres dolgozótársa volt; azóta is ehhez a szegedi szellemi körhöz tartozónak vallja magát, melyet leginkább Péter László és Ilia Mihály bölcsészprofesszorok neve fémjelez. Egyidejűleg a költő Papp Lajos szerkesztette *Szegedi Egyetem* szerkesztőbizottságának is jogi kari tagja volt – a hagyomány-rovatot gondozta. Miskolci éveit alatt ugyanő mellett a *Napjaink* rovatvezetője volt, 1988-iki megindulása óta pedig a *Hitel* munkatársa. Különös, benső szellemi kapcsolat fűzi Ady Endréhez. Talán a táj, melynek két közeli pontjáról valók, magyarázza ezt: Ady iránti vonzalma *Az Értől az Óceánig* gondolata föld- és életrajzi sorsközösségének valós élményéből fakad.

Szűkebb értelemben vett kutatásai – alapos európai kitekintéssel – főként a hazai választójogi rendszerek területére esnek. Imponálón gazdag publikációs tevékenységet folytat: eddig több mint hatszáz közleménye jelent meg. Kiemelkedik közülük „A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948” c. munkája (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980), amelynek kéziratát előzőleg (1977) kandidátusi értekezésként védte meg. Akadémiai doktori fokozatot eredményező disszertációját – „A rendiség és a népképviselés között. Tartománygyűlések és választójog a Német Szövetségben (1815–1848)” – vonatkozó témájú német jogtörténeti kutatásainak összegzéseként 1986-ban terjesztette a Magyar Tudományos Akadémia színe elé.

Grandiózus vállalkozása az 1848:V. tc. teljes országos gyakorlatának föltárása. E tárgykörben fogant első monográfiája – „Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868” (Püski Kiadó, 1999) – után a szakma várja a folytatást, melyhez „csak” idő, egészség és alkalmas körülmények kellene: a jelen ünnepi alkalom nagyszerű lehetőség, hogy ehhez buzdítást adjunk!

Feltétlenül említést érdemel a tudományos kutatómunka iránti kérlelhetetlen igényessége. Számára a primér források, jellemzően levéltárak polcain rejtőző iratok jelentik a kutatómunka megkerülhetetlen alapját. A régi iratok illata Debrecenben csapta meg. Pályakezdőként egy teljes félévet töltött gyakornokként az Országos Levéltárban. Miként saját, úgy a hallgatóknak szóló évfolyam- és szakdolgozati, tudományos diákköri és a fiatalabb kollégái számára kiajánlott témák is rendre valamely levéltárba vezettek. Munkahelyeiként magáénak vallja a szegedi Somogyi-könyvtárat régi s új helyén, meg persze a levéltárat: a torony alattit megboldogult Oltvai Ferenc, a Dóm térít Blazovich László (ki professzortársa is) igazgatása alatt.

Mint ízig-vérig egyetemi tanár, mindenkor különös gondot fordított hallgatóinak tansegédletekkel való ellátására. Ruszoly József a tankönyveket író, klasszikus professzori hagyományokat követi. Nem híve a többszerzős munkáknak: miként az előadások egységes íve ki kell, hogy rajzolja a tárgyat jegyző tanár tudományos felfogását, úgy az általa írott tananyagot is egységes szemléletnek kell áthatnia. „Európa jogtörténete” cí-

met viselő tankönyve (1996) Nyugat- s Közép-Európa szélesebben értelmezett magánjogának intézménytörténetét, az „Európa alkotmánytörténete” (2005, mindkettő: Püski Kiadó) c. pedig alkotmánytörténetét foglalja össze. A dr. Püski Sándor, a *népi írók* mentora által alapított és haláláig vezetett, kedves kiadójánál jelentette meg a magyar közjog törtériájának az ő kutatási területéhez közeleső szeletét feldolgozó két másik könyvét: „Újabb magyar alkotmánytörténet 1848–1949” (2002); „és így is a mi korunk” [1944–1949] (2006). Napjaink alkotmányos viszonyai is foglalkoztatják: a szegedi Bába Kiadó adta ki „Máig érő alkotmánytörténelem” (2002) c. könyvét.

Alkotó szellemi munkásságának java részét Szegeden élte le, így könnyen érthető, hogy több alapos munkát is írt a Tisza-parti városról. Munkatársa volt a Kristó Gyula sorozatszerkesztésében megjelent új „Szeged története” nagymonográfiának. Számos dolgozata mellett kiemelkedik két szegedi vonatkozású könyve: „A Város és polgára” (1999); „Szeged szabad királyi város törvényhatósága. 1872–1944” (2004). Munkatársa a *Szegedi Műhely* és a *Szeged* folyóiratnak; az előbbinek szerkesztőségi tagja is.

A *genius loci* másutt is megjelenik munkásságában; hogy csak az általa gondozott művek fontosabbjait említsük: „Szemere Bertalan és kora” (Miskolc, 1991), avagy Hegyesi Márton könyvének (1885) megújított edíciója („Bihar vármegye 1848–1849-ben”, Debrecen, 2000). Szakmai odaadással gondozza a *Bagaméri Krónika* periodikát és a *Bagaméri Krónika* könyvei sorozatot.

Ruszoly József, mint német témájú és nyelvű közleményei is mutatják, a németországi forrásokkal és irodalommal kutatóként „testközelben” volt és van. Három hosszabb ösztöndíjas tanulmányúton tartózkodott Mannheimben (1970/71, 1981, 1994), ötször volt Münsterben (1989, 1992, 1993, 1999, 2008), és Lipcsében is megfordult (1964, 1979). A német jogtörténész napok rendszeres résztvevője, alkalmasint felkért előadója. A kortárs német és osztrák jogtörténészek legkiválóbbjaival tart fenn közvetlen, baráti kapcsolatot; közülük többen az Olvasó által kézben tartott emlékkönyv szerzői között is föltalálhatók. Német nyelven publikált tanulmányainak gazdag válogatását jelentette meg tavaly a Gondolat Kiadó: „Beiträge zur neueren Verfassungsgeschichte (Ungarn und Europa)” címmel.

Ruszoly József élete az egyetem szervezeti életével is összeforrott, számos országos, egyetemi és kari szintű grémiumban viselt tagságot, szolgált a egyetemi közéletet. Pályafutása korai szakaszában mozgalmi feladatokat is vállalt; 1990–2009 között a kari tudományos bizottság elnöke, 1994-től két ciklusban az Egyetemi Tanács tagja, 1994-től 1997-ig az Egyetemi Doktori Tanács elnöke, tagja az Egyetemi Habilitációs Bizottságnak. Az új rendszerű doktori képzésben kezdettől (1994), a jogtörténeti program vezetőjeként részt vesz; alapító tagja – 2006-tól 2010-ig vezetője – a kari doktori iskolának.

Különös gondot fordított a kari *Acta* szerkesztésére, melyet tudományos bizottsági elnöksége fontos részfeladatának tekintett. Nem elégedett meg a tanulmányok – oly gyakran tapasztalt – mechanikus csokorba rendezésével; ha kellett, a szerzőkkel személyesen konzultálva tett javaslatot akár a helyes címválasztásra is. A kari doktori képzésben is közreműködött egy, az *Acta* rendszerébe illeszkedő új periodika megindításában – ez lett a *Publicationes Doctorandorum Juridicorum*.

A Magyar Tudományos Akadémiával való kapcsolatának a „nagydoktori” fokozat csak a kezdetét jelentette. Az 1996-ban újjászervezett Jogtörténeti Albizottságban 1999-től 2002-ig az elnöki teendőket látta el. E – jogtörténeti tanszékek vezetőiből álló – testület 2005. június 30-án örökös tiszteletbeli tagjává választotta. 2005-ben, majd 2008-

ban az akadémia IX. osztályának kebelében működő Állam- és Jogtudományi Bizottság tagjává választották (1980 és 1985 között két cikluson át volt már tagja e testületnek). Az MTA közgyűlésében 2007. május 2-ától három évre választott doktorképviselő. Kézenfekvő, hogy az akadémia lokális szervénél is feladatot vállalt: ez idő szerint az MTA Szegedi Területi Bizottsága (SZAB) Jogtudományi Szakbizottságának elnöke.

Rangos elismerések birtokosa: megkapta a diákkörökért *Az oktatásügy kiváló dolgozója* címet (1972); majd jókora szünettel *A tudományért* (1998) és *A magyar felsőoktatásért* (2000) emléklapok, és elnyerte a *Szent-Györgyi Albert-díjat* (2003) valamint a *Klebersberg Kuno-díjat* (2008). A Debreceni Egyetem szenátusa 2006. november 25-én kelt oklevelében a *Doctor Honoris Causa* kitüntető cím viselésére jogosította fel. Nem alábbvaló a szeretett szülőfalujától kapott legmagasabb elismerés sem: 2005. december 21-ike óta Ruszoly József Bagamér nagyközség díszpolgára.

E szakmai eredményekben kimagaslóan gazdag életút első hetven évének áttekintése végén szeretnék valamit az *emberről* is mondani. Tanítványaként és kollégájaként úgy ismertem meg Ruszoly Józsefet, mint akire – ha munkáról és a kari érdekek képviseletéről volt szó – mindig lehetett számítani. A felsőoktatás és a tudományos élet fonákságait mindenkor kendőzetlen kritikával illette, s mindig megtoldotta alkotó megjegyzéseivel. Ha kellett, indulattal is érvelt igaza mellett, de soha senkit emberségében meg nem bántott. Jó volt a munkatársának lenni. Mi mással fejezhetném be az emlékkönyv előszavát, mint azzal a szívből jövő, karunk minden polgárának véleményét tolmácsoló jókívánsággal, hogy adjon az Isten Ruszoly professzor úrnak még sok-sok egészségben megélt, alkotó kedvtől duzzadó munkás esztendőt – a maga kedvtelésére, és mindannyiunk örömére.

Kelt Szegeden, 2010 márciusában

DR. SZABÓ IMRE
egyetemi tanár
a Szegedi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Karának
dékánja

ANTAL TAMÁS

A választási bíráskodás dualizmuskori intézménytörténetéhez

Szilágyi Dezső első bifurkációs javaslata (1891)

1. A választási bíráskodás magyar kutatója: Ruszoly József

„A választási bíráskodás – legáltalánosabb értelemben véve: a vitás képviselőválasztások érvényességéről való döntés – történetileg a jogrendszerben több, egymást részben fedő közjogi területnek a találkozási szférájában helyezhető el” – fogalmazott első nagymonográfiájának¹ előszavában Ruszoly József, aki tudományos munkásságából évtizedeket szentelt a tág értelemben tekintett választási bíráskodás (*legitimatio et verificatio*) európai és hazai intézménytörténetének feltárására.

Kutatásait – a szegedi jogi kar tudósainak korábbi megállapításait is hasznosítva² – a magyarországi két nemzetgyűlés idején (1920–1926) megvalósult verifikációs tevékenység vizsgálatával kezdte, amelynek eredményeit 1968-ban tette közzé.³ Ezt 1975-ben a választási bíráskodás európai történetének részletekbe bocsátkozó feltárása követte: elsődlegesen az angol, a francia és a német alkotmánytörténet ide vonatkozó sarokköveit tette szakmai vizsgálódásai tárgyává, amely önmagán jóval túlmutató eredményként az említett államok közjoga szinte teljes historiográfiájának áttekintését is magával vonta.⁴ A tanulmánya elkészítésekor felhasznált tekintélyes mennyiségű külföldi szak-

¹ RUSZOLY József: *A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948*. Budapest, 1980. 9. p.

² GOLTNER Dénes: *A képviselőválasztások érvényessége feletti bíráskodás alapkérdései*. in: Acta Jur. et Pol. Szeged. Tomus XII. Szeged, 1937. 303 p., SZABÓ József: *Demokrácia és közjogi bíráskodás*. Budapest, 1946. 247 p., Stefan v. CSEKEY: *Über das System der Prüfung parlamentarischer Wahlen. Eine Staats- und verwaltungsrechtliche Studie auf rechtsvergleichenden Grundlagen*. Breslau, 1913. 21 p., CSEKEY István: *A választási bíráskodás szervezéséhez. Állam- és közigazgatásjogi tanulmány, tekintettel az Országos Jogászggyűlés V. szakosztályának kitűzött kérdésére*. Kny. a Társadalomtudományi Szemle 1911. októberi számából. Budapest, 1911. 20 p., CSEKEY István: *A választási bíráskodás*. in: Jogállam. 1925. 5–6. szám. 206–213. p., POLNER Ödön: *A képviselőválasztások érvényessége feletti bíráskodás egynemű kérdéseiről*. in: Magyar Jogászegyleti Értekezések. 181. = Tomus 21. Fasciculus 1. Budapest, 1931. 37 p. és nem szegediként CSIZMADIA Andor: *A magyar választási rendszer 1848/49-ben. Az első népképviselői választások*. Budapest, 1963. 167–234. p.

³ RUSZOLY József: *A választási bíráskodás Magyarországon a két nemzetgyűlés időszakában*. in: Acta Jur. et Pol. Szeged. Tomus XV. Fasciculus 6. Szeged, 1968. 47 p.

⁴ RUSZOLY József: *A választási bíráskodás története Európában*. in: Acta Jur. et Pol. Szeged. Tomus XXII. Fasciculus 7. Szeged, 1975. 57 p., utánközlésben in: *Üö.: Európa alkotmánytörténete. Előadások és tanulmányok középkori és újkori intézményekről*. Püski Kiadó, Budapest, 2005. 401–448. p.

irodalom a téma akkori német – és részben francia – nyelvű feldolgozásának legjavát jelentette.

Ezen előzmények nyomán Ruszoly József kandidátusi értekezését is e tárgykörből készítette 1976-ban. *A választási bíráskodás története Magyarországon* című, saját idejében is impozánsan terjedelmes értekezésének gépelt kézírata 596 oldalon tartalmazta megállapításait, amelyekhez további 65 oldalnyi jegyzet társult. A mű szerkezetileg egy bevezetésre, tíz fejezetre és az összegzést nyújtó mérlegre tagolódott. A szerző külön mutatta be a választási bíráskodás bevezetésének és szabályozásának történetét a reformkor kezdetétől az 1887. évi képviselőházi házszabály-módosításig (24–80. p.), majd az 1869 és 1901 közti képviselőválasztási bíráskodás szervezeti és eljárási jellemzőit (81–133. p.), valamint annak érdemi gyakorlatát (134–329. p.) elemezte. Az intézménytörténet második korszakában külön tekintette át a királyi Kúriának a választási bíráskodásba történő bevonását (331–367. p.), a megosztott választási bíráskodás szervezeti és eljárási rendjét (368–406. p.) és a bifurkációs időszak tényleges gyakorlatát (407–472. p.). Ezeket követően a Horthy-korszak jellemzőivel folytatta értekezését, különválasztva bennük a nemzetgyűlés(ek) hét évét és a közigazgatási bíróság hatáskörébe utalt választási bíráskodás szabályozását (474–489. p.), annak szervezeti és eljárási kérdéseit (490–514. p.), valamint ezek érdemi gyakorlatát (515–573. p.). Az értekezés befejező részében pedig az 1945 és 1948 közötti történelmi periódus új megoldásaival, hangsúlyosan a Választási Bíróság működésével foglalkozott (575–585. p.). Végül a magyarországi választási bíráskodás kerek egy évszázados történetének mérlegével és értékelésével zárult az értekezés (586–596. p.).

A kandidátusi tudományos fokozat megszerzését követően, 1980-ban jelentette meg előbbi kézíratos munkájának nyomtatott, monografikus változatát *A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948* címmel.⁵ Ezen alpmű 564 oldalon tette hozzáférhetővé korábban összegzett eredményeit, amelyben német és orosz nyelvű tartalmi összefoglalás, valamint a könyv használatát megkönnyítendő választásföldrajzi és névmutató is szerepel.

Az említett két mű fejezeteiből kiindulva később több önálló írása is megjelent az egyes történelmi periódusok tanulmányozásának folytatásaként: így a választási bíráskodás hazai ívének freskója a reformkortól 1945-ig,⁶ a rövid életű Választási Bíróság tevékenységének tényfeltáró ismertetése,⁷ a hazai választói összeírások és a magyar választási bíráskodási földrajz bemutatása,⁸ valamint a választási bíráskodás alkotmánybíráskodási jellegének kiemelése.⁹

⁵ RUSZOLY József: *A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 564 p.

⁶ RUSZOLY József: *A választási bíráskodás szabályozásának története hazánkban a reformkortól az 1945. VIII. tc. megalkotásáig*. in: Acta Jur. et Pol. Szeged. Tomus XXVI. Fasciculus 7. Szeged, 1979. 110 p.

⁷ RUSZOLY József: *Petíciók a Választási Bíróság előtt. Adalékok az 1947/48. évi választási bíráskodás történetéhez*. in: A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon. 19–20. század. Jogtörténeti Értekezések. 15. Szerk.: Kovács Kálmán. Budapest, 1986. 172–209. p.; RUSZOLY József: *A Választási Bíróság nyomában*. in: Magyar Jog. 1989. november (11. szám) 995–997. p.

⁸ RUSZOLY József: *A választói összeírás és a választási bíráskodás Magyarországon (1848–1875)*. in: Acta Jur. et Pol. Szeged. (Martonyi János emlékkönyv) Tomus XXVII. Szeged, 1980. 307–335. p.; RUSZOLY József: *A hazai választási bíráskodás „földrajzához” (1861–1875)*. in: Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécsi publicata. Emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Ádám Antal, Benedek Ferenc, Szita János. Pécs, 1980. 349–368. p.

⁹ RUSZOLY József: *A választási bíráskodás: alkotmánybíráskodás*. in: Magyar Tudomány. 1990. április. (4. szám) 405–419. p.

Ruszoly József német nyelven is többször publikált ezen témája köréből. Jelent meg tanulmánya többek között a *Der Staat* 1982. évi kötetében,¹⁰ valamint egy Münchenben 1983-ban kiadott magyar vonatkozású évkönyvben,¹¹ továbbá a néhai Nagy László második szegedi emlékkönyvében is.¹² A 2009-ben megjelent német nyelvű, tekintélyt parancsolóan vaskos tanulmánykötetében szintén hozzáférhetők ezen írásai.¹³ Mindeközben kutatásokat folytatott a modern német verifikációs intézmények tárgyában is a választási bíráskodás korszerű alapvetéseit tárva az éppen „rendszer váltani” igyekvő magyar olvasó szakközönség elé.¹⁴

Ruszoly József kutatási módszertanát – mint minden munkájában – az említett műveiben is a szakma iránti elkötelezettség, a tudósi elmélyültség, a tematikai gazdagság, a pontos nyelvi kifejezésvilág és a szakirodalom mellett s előtt a levéltári források alapos feltárása és alkalmazása jellemzi. Ekként az országos irányultságú kutatásokon túlmenően nagy jelentőséget tulajdonított az egyedi esetek részletezésének is, amelyekből az egyes intézmények gyakorlati világa tárul elénk. Ennek jegyében (is) írta azon tanulmányait, amelyek egyszersmind helytörténeti relevanciával bírnak: találhatók közöttük Bihar vármegyei,¹⁵ Zala vármegyei¹⁶ emlékek csakúgy, mint adalékok Jókai Mór,¹⁷ Achim L. András¹⁸ és Bajcsy-Zsilinszky Endre¹⁹ életútjához.

A „máig erő alkotmánytörténelemben” a választások feletti bíráskodás is helyet foglal: ennek nyomán a rövidebb írásait egybegyűjtő kötetében is találhatunk alkotó tollából, főként az 1989/90. évi fordulatot övező közjogi vitákhoz hozzászóló cikkeket és tanulmányokat, amelyek eredetileg a „rendszerváltás forгатókönyvét” a valóságban írók e „nélkülözött” intézmény iránti figyelmének felkeltésére irányultak.²⁰ Sajnos, eleddig hiába.

¹⁰ József RUSZOLY: *Zur Institutionengeschichte der parlamentarischen Wahlprüfung in Europa*. in: *Der Staat*. Bd. 21. Heft 2. pp. 203–229.

¹¹ József RUSZOLY: *Zur Institutionengeschichte der parlamentarischen Wahlprüfung in Ungarn (1848–1948)*. in: *Ungarn-Jahrbuch: Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*. Hrsg. von Gabriel Adriányi, Ekkehard Völkl. Bd. 12. München, 1983. pp. 149–168.

¹² József RUSZOLY: *Beiträge zur Geschichte der parlamentarischen Wahlprüfung. Wahlprüfung und Representation*. in: *Acta Jur. et Pol.* Szeged. Tomus LXIV. (Nagy László emlékkönyv) Szeged, 2004. 403–424. p.

¹³ József RUSZOLY: *Beiträge zur neueren Verfassungsgeschichte (Ungarn und Europa)*. Budapest, 2009. pp. 447–548.

¹⁴ RUSZOLY József: *A választási bíráskodás korszerű alapvetése: az 1951. március 12-i német szövetségi törvény (Wahlprüfungsgesetz) létrejötte*. in: *Acta Jur. et Pol.* Szeged. Tomus XL. (Kovács István emlékkönyv) Szeged, 1991. 279–314. p.; RUSZOLY József: *Választási bíráskodás és alkotmánybíráskodás. Kortörténeti és historiográfiai műhelytanulmány az 1945 utáni (nyugat-)német fejlődésről – értekezések tükrében*. in: *Acta Jur. et Pol.* Szeged. Tomus XLVIII. (Tokaji Géza emlékkönyv) Szeged, 1996. 213–238. p.; RUSZOLY József: *Választási bíráskodás és alkotmánybíráskodás Németországban. Szabó József professzor emlékére*. in: *Hatalommegosztás és jogállamiság*. Szerk.: Mezey Barna. Budapest, 1998. 255–287. p.

¹⁵ RUSZOLY József: *Megtámadott képviselőválasztások Bihar vármegyében (1861–1913)*. in: *A Bihari Múzeum évkönyve*. 2. kötet. Szerk.: Héthy Zoltán. Berettyóújfalú, 1978. 163–195. p.

¹⁶ RUSZOLY József: *Zalai választások a Közigazgatási Bíróság előtt (1926/27–1930/40)*. in: *Degré Alajos emlékkönyv*. Szerk.: Máthé Gábor, Zilinszky János. Budapest, 1995. 279–289. p.

¹⁷ RUSZOLY József: *A választási bíráskodás és Jókai Mór*. in: *Acta Jur. et Pol.* Szeged. Tomus LVIII. (Bérczi Imre emlékkönyv) Szeged, 2000. 443–458. p.

¹⁸ RUSZOLY József: *Egy százszentendős kúriai ítélet. Achim L. András békéscsabai mandátumának megsemmisítése 1906-ban*. in: *Önnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Mezey Barna és Révész T. Mihály. Budapest, 2006. 481–501. p.

¹⁹ RUSZOLY József: *Derecske és Tarpa. Bajcsy-Zsilinszky Endre választási küzdelmeinek történetéhez*. in: *Üő.: Újabb magyar alkotmánytörténet. 1848–1949. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2002. 295–336. p.

²⁰ RUSZOLY József: *Máig erő alkotmánytörténelem*. Szeged, 2002. 8–12. p., 51–53. p., 59–60. p., 86–103. p., 145–154. p., lásd még: RUSZOLY József: *Az elveszett intézmény. A parlamentáris választási bíráskodás a*

A legutóbbi időkben – mintegy saját szintézisként – a választási bíráskodással kapcsolatos munkáinak tulajdonképpeni összefoglalását is megjelentette: külön összegezve az egyetemes és a magyar fejlődési utakat s azok intézményi jellemzőit.²¹ Egyébként tanulmánykötet formájában már korábban közrebocsátotta e szakirányú írásaiból készült válogatását.²²

Ruszoly József mindezek mellett a választások anyagi jogának hazai történetével is részletesen foglalkozott, benne a – röviden bemutatott témakörhöz megannyi szállal kapcsolódó – választójogi törvénycikkkel és kormányrendeletekkel (az 1848. évi V. tc.-tól az 1945. évi VIII. tc.-ig), amely publikációiból tartalmas gyűjtés olvasható például az „újabb magyar alkotmánytörténetben” is.²³ A hazai választások tényleges gyakorlatát úgyszintén feldolgozta, választókerületenként tételesen haladva végig 1861 és 1868 között.²⁴

Nehéz feladat elé áll így a tanítvány, midőn e gazdag életút előtt tisztelegve kísérletet törekszik tenni egy, a magyar választási bíráskodás történetéből merített, ám ez idáig nem részletezett, apróbb adalék bemutatására. Mégis: képességeink szerint örömmel szándékozunk vállalni e nemes feladatot – az alkalom és a Mester méltó köszöntésére.

2. Szilágyi Dezső és a választási bíráskodás reformjának terve 1891-ben

I. Az 1874. évi XXXIII. tc., az első választójogi novella utolsó szakasza nyitva hagyta a választási bíráskodás kérdésének megoldását azzal, hogy elvben ugyan megállapította a Kúria ide vonatkozó hatáskörét – vagyis a verifikáció jogának részbeni megosztását a legfelsőbb bírói fórum és a képviselőház között –, ám a részletszabályok megalkotását további törvényhozási feladattá minősítette.²⁵ Ennek teljesítésére – a kérdéses tárgykör politikailag „kényelmetlen” természete miatt – sokáig mégsem került sor, bár Perczel Béla igazságügy-miniszter 1877-ben terjesztett elő egy javaslatot, amelyet Pauler Tivadar két ízben (1881-ben és 1882-ben) is megismételt – sikertelenül.²⁶ Később Apponyi Albert mérsékelt ellenzéki képviselő nyújtott be egy 64 szakaszból álló újabb törvényjavaslatot 1887. március 10-i keltezéssel, azonban azt az országgyűlés – lévén ellenzéki eredetű – szintén nem fogadta el.²⁷

Nemzeti Kerekasztal 1989. évi tárgyalásain. in: Hitel. 2003. szeptember. (9. szám) 80–94. p., József RUSZOLY: *Die verlorengegangene Institution. Die Frage der parlamentarischen Wahlprüfung vor dem nationalen Runden Tisch 1989 in Budapest.* in: Parliaments, Estates and Representation 23. December 2003. (Hampshire, GB) pp. 215–231.

²¹ RUSZOLY József: *A parlamentáris választási bíráskodás intézménytörténetéhez.* in: Ius et legitimatio. Tanulmányok Szilbereky Jenő 90. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Szabó Imre. Szeged, 2008. 259–278. p.; RUSZOLY József: *A választási bíráskodás hazai intézménytörténetéhez. 1848–1948.* in: A statisztika és a közigazgatás elkötelezettje. Ünnepi kötet a 60 éves Katona Tamás tiszteletére. Szerk.: Pukli Péter. Budapest, 2008. 415–434. p.

²² RUSZOLY József: *Alkotmánytörténeti tanulmányok 2. A választási bíráskodás: közjogi bíráskodás.* JATEPress, Szeged, 1992. 358 p.

²³ RUSZOLY József: *Újabb magyar alkotmánytörténet. 1848–1949. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 2002. 38–66. p., 67–83. p., 84–93. p., 188–203. p., 264–294. p., 295–336. p., 346–360. p.

²⁴ RUSZOLY József: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868.* Jogtörténeti Tár 2/2. Budapest, 1999. 558 p.

²⁵ RUSZOLY József, 1979. (6. jz.) 56–58. p.

²⁶ Uo. 58–67. p.

²⁷ KHI1883–87. XXII. (677. szám) 141–151. p. [Magyar Országgyűlés, képviselőházi irományok (továbbiakban: KHI).]

Ugyanakkor az alkotmányos mulasztás ekként mégis a közgondolkodás homlokerébe került, és emiatt a kormány arra kényszerült, hogy egy jogszabálytervezet kidolgozásával ismét foglalkozzék. Mivel ez az 1889-ben tervbe vett közjogi reformok keretébe illeszkedett,²⁸ az akkor hivatalba lépő Szilágyi Dezső igazságügy-miniszterre várt annak valóra váltása is.²⁹ Minderre azonban ő is csupán az első nagyobb reformlépések kedvező fogadtatása: az ítélőtáblák decentralizációja és a bírói szolgálati jogviszony módosítása, valamint a konzuli bíráskodás szervezetének átalakítása³⁰ után – alapjaiban az 1868 óta hatályos angol mintát követő módon³¹ – vállalkozott.

Szilágyi Dezső a minisztertanácsban, annak 1889. december 30-i ülésén terjesztette elő a „képviselők választása felett követendő igazolási eljárásról” szóló törvénytervezet alapelveit, amelyben ekkor még csupán oly döntés született, miszerint a királyi Kúria e célra alakított tanácsainak hatáskörébe volna utalandó a kérvénnyel induló választási bíráskodási eljárás, kivéve a választójog egyes kerületektől való ideiglenes megvonásának jogát, melyet illetően a döntést a törvényhozásnak kell fenntartani.³²

A kérdésre ismételtelen 1891. május 21-én tért vissza az akkor már Szapáry Gyula vezette kormány, midőn Szilágyi részletesen ismertette az alkotandó jogszabály előzményeit: benne az 1887. április 21-én előterjesztett, de a képviselőház által elvetett törvényjavaslatot, valamint Fabiny Teofil igazságügy-miniszternek a képviselőházban tett ígéretét egy újabb javaslat beterjesztésére. Ennek megvalósítása volt az asztalon fekvő tervezet célja. A minisztertanács megvitatta a szöveget, s számos észrevételt fogalmazott meg vele kapcsolatban.³³

Ezek között első helyen az szerepelt, hogy a tervezett jogszabály hatálya csupán nyolcévi időtartamra vonatkozzon, azzal a megkötéssel, mely szerint „oly választási panaszok elbírálása, melyeknek megítélése csak politikai appetitatio útján történhetik, nem ruházható a Kúriára”. Az ítélő tanács megalakítása a Kúria saját kebelében történjék az elnökének kandidálása alapján jelölt tagokból, a kúriai bírák választása által. Azt is elképzelhetőnek találták, hogy ne az elnök, hanem maguk a bírák jelöljenek kétszer-háromszor annyi tagot, ahányra a tanácsban szükség lesz, s utána sorshúzással döntsenek a tanács összetételéről. Szintén követelményként fogalmazta meg a minisztertanács

²⁸ Szilágyi Dezső ez irányú programbeszédét lásd: KHN1887–92. XII. 324–336. p. E felszólalásban a kúriai verifikációs eljárás kérdése még nem került kifejtésre. [Magyar Országgyűlés, képviselőházi naplók (továbbiakban: KHN).]

²⁹ Feladatvállalásának szép és méltóságteljes megfogalmazását adja Szilágyi Dezső a választóihoz írott, 1889. április 20-án kelt, úgynevezett „pozsonyi levelében”. in: *Szilágyi Dezső beszédei*. IV. kötet. Szerk.: Dr. FAYER Gyula. Budapest, 1913. 154–163. p.

³⁰ ANTAL Tamás: *Törvénykezési reformok Magyarországon (1890–1900). Itélőtáblák, bírói jogviszony, esküdtsek*. Szeged, 2006. 19–169. p., ANTAL Tamás: *A konzuli bíráskodás a dualizmus korában. Az 1891. évi XXXI. tc. létrejötté*. Publicationes Doctorandorum Juridicorum. Tomus IV. Fasciculus 1. Szeged, 2004. 5–52. p.

³¹ RUSZOLY József, 2005. (4. jz.) 411–416. p. Az 1868. évi *Election Petitions and Corrupt Practices at Elections Act (31/32 Victoria c. 125)* a 2. cikkében ekként fogalmazott: „The Members of each of the Courts of Queen’s Bench, Common Pleas and Exchequer in England and Ireland shall respectively, on or before the Third Day of Michaelmas Term in every year, select, by a Majority of Votes, one of the Puisne Judges of such Court, not being a Member of the House of Lords, to be placed on the Rota for the Trial of Election Petitions during the ensuing Year.” in: *English Historical Documents*. General Editor: David C. Douglas. IX. 1833–1874. London and New York, 1996. 184–186. p. Lásd még: *Corrupt and Illegal Practice Prevention Act [46/47. Victoria c. 51 (1883)]* in: Uo. X. 1874–1914. London and New York, 1996. 94–101. p.

³² Magyar Országos Levéltár, minisztertanácsai jegyzőkönyvek (továbbiakban: MOL K 27.). (1889. XII. 30.) 24R/26. 23–24. p.

³³ MOL K 27. (1891. V. 21.) 9R/40. 6–8. p.

a Kúria hatáskörébe tartozó semmisségi esetek taxatív és szabatos meghatározását, egyébként pedig a képviselőháznál volt hagyandó a bíraskodás joga. A nem kívánt zavarok elkerülése végett szintén igényelték: a Kúrai az előterjesztett kérvényekről minden esetben tájékoztassa a képviselőházat azért, hogy párhuzamos eljárások ne indulhassanak. Mivel azonban a Kúria alaki hiányok miatt is elutasíthat egy kérvényt, ily esetekben szintén a képviselőház bizottságának álljon jogában eljárni.³⁴

További elvül jelölték a megengedett választásai költségek meghatározását, miként azt is, hogy a nyolcévi hatály eltelte után – ha más értelmű törvényhozási intézkedés nem történik – a bíraskodás joga teljes mértékben térjen vissza a képviselőházhoz. Mindezen maximák figyelembe vételével a minisztertanács jóváhagyta a törvénytervezet szövegét a hatáskörre vonatkozó részek kivételével, mivel azok még nem voltak teljesen megszövegezve.³⁵ Ezen hiányzó szakaszokat az 1891. június 13-i kormányúléson terjesztette elő az igazságügy-miniszter, azonban tárgyalás alá csak másnap vették.³⁶ Úgy tűnik, a tervezet a minisztertanács megalégedését váltotta ki, mivel a jegyzőkönyvben lakonikusan csak annyit rögzítettek, hogy az „végrelegesen elfogadtatott s jóváhagyott”, és felhatalmazták Szilágyit az előszentesítési eljárás megindítására.³⁷

Hogy mennyire alapos előkészítést és körültekintő formulázást követelt a közjog, jól mutatja, hogy július 10-én a kormány ismételten megvitatta a kérdést: e tanácskozás részletei sem ismertek,³⁸ azonban annyi bizonyos, hogy a minisztertanács akkor már végérvényesen elfogadta a tervezett normaszöveget, s felhatalmazta az igazságügy-minisztert, hogy azt a kormány megbízásából és nevében terjessze az országgyűlés elé.³⁹

2. A kormány által így jóváhagyott, igen terjedelmes törvényjavaslat szövege – amelyet eredetileg egyébként dr. Nagy Dezső budapesti ügyvéd fogalmazott⁴⁰ – szerkezeti-
leg hat címre, azokon belül pedig összesen 162 §-ra tagolódott, valamint ahhoz részletes és alapos törvényi indokolás is társult.⁴¹

Az első címében (1–13. §§) anyagi jogi és átfogó jellegű határozatok szerepeltek.⁴² Ezek keretében, szokatlan módon, a saját időbeli hatályát – vagyis a nyolc évet – a javaslat már a második szakaszában megjelölte. A választási *eredményre* vonatkozó érvénytelenségi okok katalógusát a harmadik szakasz sorolta fel 24 pontban. Ezek közül tizenegy bírt a *relatív* érvénytelenség jellegével, midőn csak abban az esetben vezettek kasszációhoz, ha a győztes jelölt ezek hiányában nem szerezhette volna meg a mandátumot. E tényállások közös jellemzője az volt, hogy valamennyi tartalmazott egy olyan – a végeredményt érdemben befolyásoló – feltételt, amely fennforgása esetén vált az eljárás és annak eredménye érvénytelenné, ellenkező esetben viszont a jogsértés megál-

³⁴ Uo. 9–11. p.

³⁵ Uo. 12–13. p.

³⁶ MOL K 27. (1891. VI. 13.) 6R/8. 6–7. p.

³⁷ MOL K 27. (1891. VI. 14.) 4R/21. 3–4. p.

³⁸ A javaslat mintegy titokban való elkészítését többen is bírálták a szakmai publicisztikában. Pl.: *A Curia és a választások*. Ügyvédek Lapja (továbbiakban: ÜL). 1891. június 27. (26. szám) 1. p., QUINTUS: *A választási bíraskodás*. Jogtudományi Közlöny (továbbiakban: JK). 1891. július 31. (31. szám) 241. p.

³⁹ MOL K 27. (1891. VII. 10.) 4R/19. 3–4. p.

⁴⁰ *Az országgyűlési választások feletti bíraskodásról*. ÜL 1891. január 31. (5. szám) 7. p.

⁴¹ KHI1887–92. XXIX. (1146. szám) 1–29. p., Pesti Napló (továbbiakban: PN) *Melléklet*. 1891. július 19. (196. szám) 3–4. p.

⁴² KHI1887–92. XXIX. (1146. szám) 39–54. p.

lapíthatósága mellett sem voltak alkalmazhatók a negatív jogkövetkezmények (3. § 8–12., 14., 17., 19–20., 22., 24. pontok). A feltételek egy részét a szavazatok felének, avagy a névjegyzékbe felvett szavazók generális többsége szavazatának el nem érésében határozták meg, egyéb esetekben pedig azok egyes, konkrétan megjelölt eljárási hibákra vonatkoztak.

A többségben lévő „*föltétlen*” érvénytelenségi okok összességükben az alábbi tényállásokat ölelték fel: 1. a passzív választójog hiánya, 2. a képviselő általi vesztegetés; 3. ha a képviselő előnyök elvonásával befolyásol, 4. ha a képviselő erőszakot alkalmaz, illetve fenyeget, 5. ha meg nem engedett időben etet-itat, avagy 6. büntett, vétség elkövetésére vagy engedetlenségre hív fel, valamint 7. ha közösség elleni izgatást követ el; 8. ha nem az érvényes névjegyzék alapján választottak, 9. ha nem a kitűzött napon és helyen szavaztak, 10. ha az elnök a szabályos ajánlást nem fogadta el, 11. ha a szavazás nem kezdődött meg vagy fejeződött be a törvényes időben és módon, 12. ha a szavazás nem volt nyilvános és szóbeli, 13. ha a pótválasztás hibásan történt, végül 14. ha egy meg nem választott jelöltet deklaráltak képviselőnek.⁴³

A negyedik és az ötödik szakasz az egyes *szavazatok* érvénytelenségi okait határozta meg, valamint azt, hogy miként kell az ilyenre vált vótumokat a végleges választási eredmény meghatározásánál (hozzáadással vagy elvétellel) figyelembe venni.

A hetedik, nyolcadik és kilencedik szakaszok nevesítették azon magatartásokat, amelyek megvalósulásuk esetén sem képeztek büntetendő választási cselekménynek, azaz a Büntető törvénykönyv 185. és 186. §-ainak, az 1874. évi XXXIII. tc. 96. és 97. §-aiba foglalt vesztegetésnek, valamint a javaslat 3. §-ában megjelölt semmisségi okoknak a megállapíthatóságát. Ennek két kategóriája volt: a választóknak a szavazás helyére szállítása és az etetés-itatás enyhébb formája. Az előbbinél, ha azt nem maga a jelölt végezte, az illetékes törvényhatóság három évre szóló szabályrendeletében rögzített legnagyobb összegnél – fuvarozási díjként – több nem volt a fuvarozónak fizethető, az azt túlhaladó érték már valóban vesztegetés céljából adottnak minősült. Szintén nem volt büntetendő a választók étellel és itallal való, szükséges mértékű ellátása a szavazás helyén és idejében, ha az eset összes körülményeire tekintettel világosan kitűnt, hogy az nem a befolyásolás szándékával történt. Az egyes választók javára a jelölt által, „szokásos alkalmakkor” végzett megvendégelés sem minősült jogsértésnek. A jogszabályjavaslat azonban a szállítás vagy a szükséges ellátás pénzzel történő megváltását egyértelműen tilalmazta, kivéve a választási jelvények és zászlók ajándékozását.⁴⁴

A törvényjavaslat szövege, annak 10. és 11. §-ában egyértelművé tette, hogy a taxatíván megjelölt eseteken felüli egyéb érvénytelenséggel járható okok miatti vizsgálatokban a képviselőház hatásköre – a mindenkori házszabályok szerinti keretek között⁴⁵ – továbbra is fennáll, úgyszintén akkor is, ha a Kúria a benyújtott kérvény alaki hiányosságai miatt, vagy hatáskör hiányának megállapítása okán, avagy a felek meg nem jelenése folytán a választási bíráskodási eljárást érdemi döntés nélkül fejezi be. Mindezeknek az elméleti magyarázata az volt, hogy a képviselőház az eljárásban ne csupán „félként” vegyen részt, „mely a törvényesség kérdésében más fórum előtt keres orvoslást,

⁴³ QUINTUS, 1891. (38. jz.) 242. p.

⁴⁴ KHI1887–92. XXIX. (1146. szám) 38., 50–51. p., vö.: RUSZOLY József, 1980. (5. jz.) 328–341. p., vö. jogesetben: *A választók megvesztegetése*. ÜL 1891. július 4. (27. szám) 7–8. p.

⁴⁵ Ekkor az 1887. május 21-től alkalmazott házszabály állt hatályban; annak 71. §-a határozta meg az érvénytelenségi okokat, a verifikáció eljárási szabályaira összességében pedig az 51–95. §§ voltak az irányadók. (A képviselőház házszabályai. Hivatalos kiadás. Budapest, 1896. 37–74. p.)

hanem hogy amidőn a közérdek megóvása szempontjából in subsidium szükséges, a javaslat 10. és 11. §-ai esetében önmaga dönt[hessen] a törvényesség kérdésében”.⁴⁶

A javaslat második címe (14–132. §§) a Kúria előtti eljárás részletszabályairól: a kérvények kellékeiről, azok előzetes vizsgálatáról, a felek és meghatalmazottaik jogállásáról, az eljárásban hozható közbenső határozatokról, a szóbeliség és a közvetlenség követelményéről; majd az eljárás második részében a bizonyítás menetéről, az utána következő további tárgyalásról, végül az ítéletről és a költségek viseléséről rendelkezett.⁴⁷

E sajátos processzuális szabályok alkalmazását az indokolta, hogy a Kúria ezen eljárása „a közjogi bíráskodás természetével bír, s mint ilyen, lényegileg különbözik a polgári vagy bűnügyekben kifejtendő bírói működéstől, s a tárgy és a cél különböző volta, de még az ítélet foganatosításának módozatai is olyannyira eltérők, hogy az eljárási elvek azonossága ki van zárva. [...] A polgári eljárás – eltekintve attól, hogy az mint írásbeli, ily ügyekben egyáltalán nem vehető alkalmazásba – már azért sem alkalmazható, mert a bizonyítási eszközök lényegesen különböznek; de főleg azért nem, mert a polgári eljárás egész szervezete a feleknek a per tárgya tekintetében való rendelkezési jogán alapul, s ezen rendelkezési jogból folyólag a perbeli cselekmény hatása egész másként állapítandó meg.”⁴⁸

Ugyanakkor nem voltak adaptálhatók a maguk teljességében a bűnvádi eljárás szabályai sem, hiszen annak a célja: büntetendő cselekmény megállapítása s arra a törvényes büntetés kiszabása volt. Így többek között különbségnek tekintették, hogy a bűnvádi eljárást a bűncselekményt elkövető személy ellen kellett megindítani, amelynek folyamában kényszerintézkedéseket is igénybe vehettek, valamint azt, hogy a közérdeket az eljárásban állami szerv, a kövvádoló képviselte.⁴⁹ A javaslat egyébként a büntető eljárás és a választási bíráskodás közötti, némiképpen mégis meglévő analógiát azzal demonstrálta, hogy a jelölt „elválasztását” illetően, kiről a Kúria érdemben döntött: aki-re nézve megállapította a szavazatok többségét vagy azt, hogy ezen jelöltet kellett volna megválasztottnak kijelenteni, további kérvényt előterjeszteni nem lehetett (*res iudicata*). Ennek ellenére az ítéletnek a képviselőházhoz történt bejelentését követő 15 napon belül a passzív választójog hiánya, valamint a mindenkor hatályos házszabályban megjelölt egyéb – nem a Kúria előtti eljárást megalapozó – okra tekintettel a képviselőház előtt újabb jogorvoslati eszköz: panasz volt előterjeszthető (136. §).

Végül is a választási bíráskodás tervezett eljárási szabályai – az előbbieket figyelembe vételével – ötvözték a két fő eljárástípus jellemzőit: annak megindítása nem állami szervek, hanem a választók joga lett volna, akik így mint a közérdek képviselői léphetek volna fel, ugyanakkor szükség esetén mégis módot biztosított a javaslat hivatalból elrendelhető bizonyításra. Az eljárást a polgári perre akkor hatályos normákkal szemben – melyek az írásbeli pervitelt tették főszabállyá (1868. évi LIV. tc.) – a szóbeliség és a közvetlenség, valamint a bizonyítékok szabad mérlegelésének talajára helyezték.

A szándékolt törvény egészének a főbb elvei tehát a következők voltak: az eljárás nem *ex officio* indult volna, hanem csakis a választók kérvénye alapozhatta meg; a bírói hatáskör csak a kérvényben felsorolt érvénytelenségi okok fenn vagy fenn nem forgására vonatkozott; az ítélet természete kizárólag deklaratív s nem büntető jellegű volt; a

⁴⁶ KHII1887–92. XXIX. (1146. szám) 36. p.

⁴⁷ KHII1887–92. XXIX. (1146. szám) 54–86. p.

⁴⁸ KHII1887–92. XXIX. (1146. szám) 34. p., vö.: RUSZOLY József, 1980. (5. jz.) 19–23. p.

⁴⁹ KHII1887–92. XXIX. (1146. szám) 35. p.

bizonyítékok előterjesztése elsődlegesen a felek – a választási eredmény érvényességét megkérdőjelező kérvényezők és a „választást védők” – kötelezettségét képezte, azonban a bíróságnak nyomozóhatóság közben jött nélkül jogában állt – a döntésének jobb megalapozása végett – önálló bizonyítás-felvételre is. Az eljárást kontradiktórius természetűre tervezték, ám benne a felek csupán alaki szempontból minősültek volna peres feleknek, anyagi szempontból – magánérdek, személyes alanyi jog vagy magánjogi jogviszony híján – azonban nem. Ennél fogva az anyagi értelemben vett (a per tárgya feletti) rendelkezési jog csak részben illette meg őket: a bizonyításban inkább a bűnvádi szabályok érvényesültek, ugyanakkor a kérvény visszavonására, s ezzel az eljárás megszüntetésének előidézésére irányul joguk – a polgári törvénykezés mintájára – mégis fennállt.⁵⁰

A harmadik címében (133–137. §§) a javaslat a képviselőháznak fenntartott eljárásról szólott röviden,⁵¹ a negyedik címében (138–141. §§) pedig új intézményként ajánlotta a választókerület képviselőküldési jogának ideiglenes felfüggesztési lehetőségét széles körben elterjedt korrupciós jelenségek bizonyítása esetére. Ebben a vizsgálat célja szintén nem a büntetőjogi felelősség érvényesítése volt, hanem „a visszaélések mérvének és terjedelmének kinyomozása”, s ezáltal azok megismétlődése lehetőségének átmeneti (az adott országgyűlési ciklusra terjedő) kizárása.⁵²

Végül az ötödik (142–148. §§) és a hatodik (149–162. §§) címek az 1874. évi választójogi novellát módosító, továbbá vegyes és átmeneti rendelkezéseket tartalmaztak. Az utóbbiakban a Btk módosítása is benne rejtett (154–156. §§): a szavazatszedő küldöttség tagjai által elkövetett választási bűncselekmények megindításának idejéről szóló 183. §-át a kormány hatályon kívül helyezni szándékolta, a 189. §-ába fogalt vesztegetések miatti eljárás kezdeményezésére megjelölt határidőt pedig meghosszabbította volna. Szintén rendelkezett a törvényjavaslat a Btk-nak a politikai jogok felfüggesztésére (mai kifejezéssel: a közügyektől eltiltásra) vonatkozó 56. és 57. §-ainak alkalmazási módjáról, valamint a Kúria vagy a képviselőház bizottsága által kiküldött személy előtt tett hamis vallomások minősítéséről (a 100 forint feletti pertárgyértékű polgári eljárási ügyekre rendelt szabályok analógiájára). A javaslat – igazodva az országgyűlés öt évre szóló megbízatásához – az 1876. évi XXXIX. törvénycikken is változtatott volna: a korábbi három helyett öt évre zárta ki a passzív választójog gyakorlásából azt a képviselőt, aki megbízó levelét határidőben a képviselőház elnökének nem mutatta be (157. §).⁵³

3. Szilágyi Dezső az országgyűlési képviselőválasztások feletti bíráskodás tárgyában ekként elkészített törvényjavaslatot 1891. július 18-án, az 1887. évre összehívott országgyűlés képviselőházának 534. ülésén terjesztette be. A házbeli tárgyalási szokásoktól kissé eltérően, az előterjesztéssel egyidejűleg annak elveit és intézményeit szóban máris indokolni kívánta avégből, hogy a képviselőház az „egészében és egyes részleteiben való teljes megértése mellett bölcsessége szerint határozzon” a javasolt szövegezés és intézmények felett.⁵⁴ Mivel ezen felszólalása szakmai szempontokból tekintve is igen

⁵⁰ KHII1887–92. XXIX. (1146. szám) 37. p.

⁵¹ KHII1887–92. XXIX. (1146. szám) 86–87. p.

⁵² KHII1887–92. XXIX. (1146. szám) 39. p., 87–88. p.

⁵³ KHII1887–92. XXIX. (1146. szám) 89–96. p., vö.: ILLÉS Károly: *A választási bíráskodás és a büntető törvény*. ÜL 1891. szeptember 12. (37. szám) 1–3. p., GÜNTHER Antal: *Bírói döntés képviselőválasztások felett*. JK 1891. június 24. (30. szám) 234. p.

⁵⁴ KHN1887–92. XXVI. 104. p.

figyelemre méltó, valamint mert a javaslat képviselőházi tárgyalása az 1887–1892. évi országgyűlésen végül *de facto* nem folytatódott, érdemes annak részleteivel – benne a választási bíráskodás számos jogintézményének tudományos magyarázatával – mélyrehatóan foglalkozni.

Szilágyi beszédének bevezető részében a szabályozási tárgy hazai előtörténetéről értekezett: arról, hogy az 1874. évi XXXIII. tc. utolsó, 89. §-a már tartalmazta annak követelményét, mi szerint a kérvénnyel megtámadott választások érvénye felett a Kúria ítéljen. Az anyagi és eljárásjogi szabályokat azonban sem a választójogi novella, sem egyéb jogszabály nem dolgozta ki azóta sem. Ugyan 1875-ben már készült egy, a kívánt részletszabályokat tartalmazó tervezet, azonban sem az, sem a fél évtizeddel később, Apponyi Albert által beterjesztett változat nem nyerte el a többség támogatását. Éppen ezért fontosnak tekintette *in limine* hangsúlyozni javaslatának a korábbi megoldásoktól helyenként lényegesen eltérő mivoltát.

„Én ma is abban a rendületlen meggyőződésben élek – fogalmazta meg személyes hitvallását –, hogy az a jog, hogy a törvényhozó testület önnön-összetételének törvényességét megvizsgálhassa és felette döntson: a törvényhozó testület függetlenségének attribútuma, és ezen jognak elvétele és egy más, a törvényhozó testülettől független közege való teljes átruházása szükségképpen visszahat magának a törvényhozó testületnek állására is.” Ezt az elvi nézőpontot képviselte maga az országgyűlés is, mivel az 1874. évi választójogi novella említett szakaszának addig nem tett eleget, s az 1885. évi főrendi házi reform alkalmával is az igazolási jogot a törvény magánál a főrendi kamaránál hagyta. Szilágyi rámutatott: a kormány szintén azon véleményen volt, hogy „a ház kezéből az önnön összetétele törvényességének megbírási jogát teljesen kivenni már a képviseleti rendszer érdekében, de a törvényhozó testület alkotmányos állása szempontjából sem szabad”. Így az elbírálás jogának a Kúriára történő átruházása sem szüntetheti meg, legfeljebb csak megszoríthatja az országgyűlés ez irányú alkotmányos jogosultságait.⁵⁵

Mindezen elvek figyelembe vételével terjesztette a kormány nevében a ház elé a törvényjavaslatot, amely lényegében szintézist szándékolt teremteni az 1848. évi V. tc. és az 1874. évi XXXIII. tc. vonatkozó rendelkezései között. Így a Kúria hatáskörébe azon érvénytelenségi okok miatt előterjesztett kérvények (kvázi keresetek) elbírálását javasolta utalni, amelyek „egy szabatos tényálladékba foglalhatók”, tehát a bírói eldöntésre alkalmasak. Ekként a Kúria verifikációs feladata igazodott volna a rendes hatáskörébe tartozó egyéb ítélkező tevékenységekhez: a büntető, a magánjogi és a fegyelmi bíráskodáshoz. Ugyanis Szilágyi szerint a bírói funkció egyik lényeges kritériuma a szabatos jogszabályi megfogalmazás volt mind eljárásjogi, mind anyagi jogi tekintetben.⁵⁶ Erre figyelemmel a javaslatban „ki lón keresve mindazon kérdés”, mely ilyen természetű volt: főképpen az érvénytelenségi okok, melyek megvalósulása esetére a jogszabály maga fűzne konkrét jogkövetkezményeket, s „e részben a bíró ítélete declaratív természettel” bírna. Az érvénytelenségi okokat egyébként akként szerkesztették, hogy a vá-

⁵⁵ KHN1887–92. XXVI. 105. p., KHI1887–92. XXIX. (1146. szám) 30. p.

⁵⁶ Vö.: VARGHA Ferenc: *Az esküdtszék* in: Jogtudományi Közlöny. 1905. március 31. (13. szám) 105. p. E tanulmányában az akkor koronaügyész-helyettes szerző a „jó bíróval” szemben még az alábbi elvárásokat is megfogalmazta a bírói funkcióval kapcsolatban: szükséges a jogászai szaktudás, a kellő logikai készség és az ítéletszerkesztési képesség, amelynél fogva az ítélet alkalmas az esetleges felülvizsgálatra.

lasztási eljárás teljes tartama – a törvényesség szempontjából tekintve – bírói ellenőrzés alá helyeztessék.⁵⁷

Az érvénytelenségi okokat Szilágyi Dezső is két főtípusra osztotta: az abszolút természetűekre és a relatívakra. Az előbbieket akként jellemezte, azok oly szabályok megsértései, hogy mellettük a törvényességnek megfelelő választás „nem is képzelhető”. Az utóbbiakat pedig olyanokként definiálta, melyeknél nem a választási törvény megsértése önmagában véve, „hanem csak kapcsolatban bizonyos határozott hatással vagy eredménnyel képezik az érvénytelenítés alapját”. A választók szabad akaratának megfelelő döntés érdekében a választás közjogi eredménye ezáltal mindaddig fenntartandó volt, „míg annak törvényessége megdőntve nincs”. Az érvénytelenségi okok azonban nem csupán a szoros értelemben vett választási eljárás köréből kerültek ki, azok felölelték a választási visszaélések teljes szélességét. Szilágyi minden visszaélést, amely a képviselő valamely cselekményével állt kapcsolatban, az abszolút okok közé helyezett anélkül, hogy annak konkrétan feltárt eredménye lett volna. Ezen esetek a mandátum *ab ovo* érvénytelenségét vonták maguk után.

Ehhez képest a relatív – a képviselő tudtán kívül mások által megvalósított – okokból nem az egész választási eljárás, hanem csak az ily módon „befolyásolt szavazatnak érvénytelensége és ennél fogva a választás eredményének megállapításánál annak kiküszöbölése” jöhetett figyelembe. Ez utóbbihoz azonban feltételként csatlakozott az is, hogy ily módon a beadott, „kifogástalan szavazatok” többségét az inkriminált képviselő ne szerezze meg. Önállóan szólt azon szavazókról, akik joguk szerint voksolhattak volna, ám e jogosultságuk gyakorlásában a helyszínen megakadályozták őket. Erre nézve a javaslat azt az elvet állította fel, hogy ha bizonyítást nyer, miszerint az érintettek nem a mandátumot megszerzett jelöltet támogatták, „a szavazatuk úgy vétetik tekintetbe, mintha ezt abban az értelemben megadták volna”, vagyis utólag azok az általuk támogatott jelölt szavazataihoz voltak számítandók.⁵⁸

A miniszter elismerte, hogy annak biztos megállapítása, kire is szavaztak volna az érintettek, utólag olykor kétséges lehet, ezért ebben az esetben csak az összes szavazók számának megállapításakor kellene az említett szavazópolgárokat figyelembe venni, s ezzel korrigálni az abszolút többséghez szükséges támogató szavazatok számát. Ha ennyivel a megválasztott jelölt nem bír, akkor a szavazás eredménye érvénytelen, ellenkező esetben maga a választási eredmény megáll, s büntetőeljárás keretében lehetne a felelősségre vonást megejteni. Továbbá megemlítette még a kampány során a jelölt által elkövetett közösség elleni izgatást, valamint a jogszabályok és rendeletek elleni engedetlen-ségre felhívást, mint különösen veszélyes visszaéléseket.⁵⁹

Szilágyi érzékletesen mutatott rá a kúriai hatáskör-telepítés lényegére: „a javaslatban a választók akarata minden oldalról védve van és minden vitás kérdés, mely bírói eljárásra alkalmas tényálladékká átváltoztatható, a Curia elé van utasítva”. Ugyanakkor figyelmeztetett: a választások tisztasága oly eszközökkel is támadható, amelyek nem alakíthatók határozott tényállásokká, s ennél fogva bírói döntés tárgyává sem tehetők teljes

⁵⁷ KHN1887–92. XXVI. 105–106. p., KHII1887–92. XXIX. (1146. szám) 31. p. A hivatalos indokolás eként fogalmazott: „ez a szempont csak addig jogosult, ameddig a bírói eldöntésre, tekintve magát azon közeg egész állását és szervezetét, alkalmas tárgy forog fenn, és csak annyiban, amennyiben ezen teendőknek a bíróságra ruházása által, a bíró működése nem esik kizárólag vagy túlnyomólag politikai természetű megítélés alá.”

⁵⁸ KHN1887–92. XXVI. 106. p., KHII1887–92. XXIX. (1146. szám) 33. p.

⁵⁹ KHN1887–92. XXVI. 106–107. p., vö.: RUSZOLY József, 1980. (5. jz.) 124–141. p.

egészsükben. Ide tartoztak szerinte azon esetek, midőn az érvénytelenségi körülmény nem a cselekményben magában, hanem annak egy ki nem számítható, meg nem mérhető, lélektani jellegű hatásában állt. E sajátos helyzetben a bíróság részére nem állíthattak fel olyan konkrét anyagi szabályokat, melyekre egy szakszerű bírói döntést alapítani lehet, hanem e szabályok csak a generális „utasítások” jellegével bírhattak, ezért „az a functio, amelyet teljesítenek, valódi bíraskodás soha sem lesz”. Az ilyen érvénytelenségi esetek természetüknél fogva – tekintettel esetleges politikai jellegükre is – nem voltak bírói eljárás tárgyává tehetők, ezért nem is lehettek a Kúria hatáskörébe rendelve, már csak annak az alkotmányos intézményrendszerben elfoglalt helye miatt sem.⁶⁰

Ugyanakkor Szilágyi számolt azzal az előfordulható esettel is, amikor ugyan meg támadják kérvénnyel a választás eredményét, de annak érdemében a Kúria mégsem hozhat döntést. Ilyen következhet be a kérvény visszavonása esetén, vagy ha a felek egyaránt nem jelennek meg a tárgyaláson, valamint ha a kérvényt lényeges alaki okból érdemi vizsgálat nélkül elutasítják. Ezen esetekben a képviselőház egy, tudva kétes módon szerzett mandátumot is – verifikációs hatáskör híján – elvben igazolni volna köteles.⁶¹ Szintén sérelmes lehet a választások tisztaságára nézve, ha a megválasztott személy passzív választójogának hiánya ellenére senki sem terjeszt elő kérvényt a Kúriához, mivel ebben az esetben sincs hivatalból indítandó eljárásra jogosultsága. A miniszter mindebből oda konkludált, hogy az említett esetekben – a jogsértő állapot megszüntetése érdekében – a képviselőháznak magának is bírnia szükséges bizonyos vizsgálati és döntési kompetenciával.⁶² Ez indokolta a bifurkációs rendszer megtervezését.

Szilágyi külön kiemelte továbbá e javasolt törvény provizórikus jellegét: a nyolcévi hatályát. E rendelkezésnek okát – az ideiglenességet – azzal indokolta, hogy a jogszabályt egyelőre a következő két országgyűlési választások alkalmával szándékoznak csak alkalmazni a tapasztalatszerzés és a próba céljából (tehát 1892-ben és 1896-ban), megadva ezzel a lehetőséget arra, hogy ezt követően a „törvényhozás minden tényezője egészen nyugodtan” megbírálhassa.⁶³ Kimondva–kimondatlanul ebben benne rejtett egyfajta kényszerűség is: Szilágyi a javaslat előterjesztését részben az égető szükség – a jogszabályi köztelezettség már több mint másfél évtizedes, alkotmányosértő elmulasztása – miatt tette meg, amely koncepciójának egyes elemeivel – főként a Kúria széles körű bevonásával – teljes egészében talán nem is értett egyet.⁶⁴

Az eljárási szabályok szóbeli indokolásában Szilágyi Dezső abból a tételből indult ki, hogy „a választások érvényessége vagy érvénytelensége fölötti eljárás egy közjogi pör, amelynél nem az a tárgy az eljárásnak, hogy valamely sértett egyénnek közjogi természetű sérelme orvosoltassék vagy egyéni joga megvédezzék, hanem ahol az képezi a per tárgyát, hogy azon közjogi és politikai actus, amelyet választás alatt értünk, törvényes-e vagy sem?” Mindezekért a kontradiktórius eljárási rendet ajánlotta, miáltal „e részben lényegesen közeledtünk az angol vádeljárás elvéhez”. A pert egyébként a gyorsaság jellemezte volna, mivel az esetleges halasztások engedélyezését maga a jogszabály zárta ki.⁶⁵

⁶⁰ KHN1887–92. XXVI. 107. p., KHI1887–92. XXIX. (1146. szám) 34. p.

⁶¹ KHN1887–92. XXVI. 107–108. p.

⁶² KHI1887–92. XXIX. (1146. szám) 32. p.

⁶³ KHN1887–92. XXVI. 108. p., KHI1887–92. XXIX. (1146. szám) 32. p.

⁶⁴ Lásd Szilágyi korábbi állásfoglalásairól: RUSZOLY József, 1979. (6. jz.) 60. p.

⁶⁵ KHN1887–92. XXVI. 108–109. p.

Az eljárás két részre oszlott a javaslat értelmében: az elsőben a kérvényt előterjesztett feleknek kellett a tényállításait előadni és a bizonyítékokat megjelölni, ezt követően a másodikban a bíróság, „ha bizonyítás felvételének szükségét látja, egy közbeeső határozatot hoz, amelyben a per közjogi természetéhez híven, nem azt határozza el bizonyítandónak, ami vitás a felek között, nem is azt zárja ki a bizonyítás köréből, amiben a felek megegyeznek, hanem annak bizonyítását rendeli el, aminek kiderítését az ítélet meghozatala szempontjából szükségesnek látja.” Miután azonban a Kúria hatásköre és illetékessége ez esetben is kiterjed az ország egész területére, jogában állna az „interlocutorius határozatában” megjelölt ténykörülményekre nézve egy bírót kiküldeni. Ez utóbbi kiküldött pedig a választás szempontjából területileg illetékes királyi ítélőtábla bírái közül kerülhetett volna ki. Ekként a bíróságnak lényegében a nyomozóhatóság szerepét is mintegy fel kellett volna vállalnia. Ugyanakkor a miniszter hangsúlyozta, hogy a bíróság nem lesz kötve a felek előadásaihoz és bizonyítékaihoz, azonban nem is volt köteles, hanem csak jogosított az olyan egyéb bizonyítékok beszerzésére, „amelyeket önnön meggyőződése szempontjából szükségesnek tart”.

A jogszabály a Kúria hatáskörébe azonban nem pusztán kasszatórius, hanem reformatórius jogot is utalni kívánt. Ez utóbbi helyességét célszerűségi megfontolásokkal magyarázta Szilágyi azon esetekre, „midőn a törvényes és helyes eredmény egész bizonyossággal meg is állapítható”, és a választási eljárás egyébként érvényes volt, csak a választási elnök határozta meg helytelenül a végeredményt. Egyébként is fokozni kívánták a választási eljárást vezető közegek felelősségét azáltal, hogy kétezer forintig terjedhető bírságolási jogot engednének a Kúriának némely esetekre, ha az érvénytelenség a hivatalos eljárásukban tett oly cselekményük miatt állt elő, amelyet szándékosan vagy nagyfokú gondatlansággal követtek el.⁶⁶

A miniszter beszédét a javaslat IV. címébe foglalt új intézménynek, a választókerület képviselőküldési joga felfüggesztésének indokolásával folytatta. Az újítás két visszaélés: a vesztegetés, illetve az etetés és itatás megfékezését szolgálta. A gyakorlatban előfordult oly eset, melyben az etetés-itatás nem csupán a képviselőjelölt által szorgalmazott, de a választók részéről is mintegy elvárt tevékenység volt. Ilyenkor a megismélt választási eljárástól sem lehetett több tisztaságot remélni. Ezen nem kívánt, kölcsönösen etikátlan helyzetben a képviselőháznak kellene jogot adni ahhoz, hogy az ily választókerület képviselőküldési jogát az adott országgyűlés időtartamára felfüggeszse. Ennek előfeltétele volna az, hogy akár a Kúria, akár a képviselőház bizottsága jelentést tegyen a plénumnak olyan jelenségekről, melyek az adott kerületben az etetés-itatás és a vesztegetés tartós gyakorlatára utalnak. Ha ezzel párhuzamosan az ottani képviselői mandátumot a Kúria vagy a képviselőház bármilyen okból meg is semmisítette, egy országgyűlési vizsgálóbizottságot lehetne szervezni annak felderítésére, valóságos tény-e a visszaélések elterjedtsége.⁶⁷

Az angol mintára így létrehozandó bizottságnak igen széles jogköröket szándékoztak biztosítani: nem csupán kötelező erejű idézéseket bocsáthatott volna ki, hanem az előtte kihallgatott személyek a vallomástételt még azon okból sem tagadhatnák meg, ha ezzel önmagukat vagy hozzátartozójukat bűncselekmény elkövetésével vádolják. Ugyanakkor – mivel mindez az önvádra kötelezés tilalmába ütközne – egyúttal a törvénynek arról is gondoskodnia kellett, hogy evégből büntetőeljárás a kihallgatott ellen mégse indulhas-

⁶⁶ KHN1887–92. XXVI. 109–110. p.

⁶⁷ Vö.: A képviselőválasztások feletti bíráskodásról szóló 1899. évi XV. tc. 137–140. §-aival!

son. Ezt azon elvből eredeztette Szilágyi, hogy ezen eljárásban sem az állam büntetőhatalmának érvényesítése a cél, hanem a képviselőház hozzásegítése egy politika természetű, helyesen meghozott döntéshez. Ezen adatokat azután az egyik állandó országgyűlési bizottsághoz kellene továbbítani, amely megvizsgálva a felderített tényeket, indítványt tenne a képviselőháznak az inkriminált kerület képviseleti jogának a folyó országgyűlés időtartamára való felfüggesztésére. A végső döntést természetesen a képviselőház hozhatná meg.⁶⁸

A választási visszaélések egyébként az 1878. évi V. tc. szerint bűncselekményt is képezvén, egyéb esetekben bűnvádi eljárás megindításának és a büntető törvénykönyv különös része VIII. fejezetének rendelkezései szerinti szankció alkalmazásának volt helye. Ezek közül szintén a vesztegetési és etetés-itatási tényállások (185–187. §) felülvizsgálatát tartotta Szilágyi időszerűnek. Azon véleményének adott hangot, hogy az említett jogsértések gyakorisága felvet egy további kérdést is: a törvény- és jogtisztelő állampolgárok mi oknál fogva nem tekintik a tilalom ellenére sem elítélendőnek a választóknak a szavazás helyszínére történő szállítását, valamint ott ételekkel való ellátásukat. Erre a kérdésre a feleletet a magyar választási földrajz sajátosságaiban vélte megtalálni, mivel „egész Európában egyetlen ország Magyarország, amelynek központosított választási rendszere van; ahol a választás nem községenként helyben történik, nem is egyes községekből alakult kisebb körökben, hanem az egész választókerületből egy bizonyos időre és helyre kell bejönni, hogy valaki szavazati jogát gyakorolja”. Hozzáadva mindehhez a hazai közlekedési viszonyokat, arra a következtetésre jutott a miniszter, hogy e sajátosságok szükségszerűen vezettek „bizonyos eljárásokhoz”.⁶⁹ Fokozta a nehézséget az is, hogy az egy helyen egybegyűlt állampolgárok községenként meghatározott sorrendben voksolhattak, ezért sokszor várakozniuk kellett, miközben az ugyanazon pártot támogatók gyakran összesereglettek, akiket az adott párt igyekezett is egyben tartani, már csak az elszéledés és a tömegverekedés meggátolása végett is.⁷⁰ Mivel ebben minden képviselő és jelölő szervezet érintett s érdekelt volt, továbbá mert a távolabbról érkezőknek a szavazás akár kétnapos elfoglaltságot is jelenthetett, a „legtisztességesebb emberek” sem találtak kivetnivalót a megvendégelésben.

Így a javaslat akként kívánta módosítani a vesztegetés és az etetés-itatás fogalmát, hogy abba ne tartozzék bele minden, egészen kismértékű előny juttatása: különösen pedig a pusztá „beszállítás”, amelyért a fizetség értékét törvényhatósági szabályrendeletekben kellene esetileg és konkrétan megszabni. Szilágyi emlékeztetett, hogy a szavazóknak saját kocsin történő szállítása még Angliában sem tilos,⁷¹ mi több: „az angol választásoknál a kerület minden úri fogatja működésben van”. Úgy vélte, ez Magyarországon is megengedhető lenne, azonban más megoldás – különösen a szavazók pénzbeli díjazása – továbbra is tilalmazandó. A szokásos vendéglátás mértékét meg nem haladó étkeztetést szintén dekriminalizálni szándékozta a fent említettek okán.⁷²

⁶⁸ KHN1887–92. XXVI. 110–111. p., KHI1887–92. XXIX. (1146. szám) 39. p.

⁶⁹ KHN1887–92. XXVI. 112. p.

⁷⁰ Lásd az 1848: V. tc. és az erdélyi II. tc. módosításáról és kiegészítéséről szóló 1874. évi XXXIII. tc. 65., 74–76. §-ait!

⁷¹ Szilágyi Dezső az angliai viszonyokat jól ismerte, hiszen 1869–70-ben ott hosszabb tanulmányutat tett, mely alkalmával személyes tapasztalatokat szerzett nem csupán az esküdtszékekről, hanem az egyéb modern közjogi intézményekről is. JÓNÁS Károly – VILLÁM Judit: *A magyar országgyűlés elnökei 1848–2002. Almanach*. Budapest, 2002. 124. p., ANTAL Tamás, 2006. (30. jz.) 219–220. p.

⁷² KHN1887–92. XXVI. 113. p., KHI1887–92. XXIX. (1146. szám) 50–51. p.

A törvényjavaslat külön foglalkozott a záróra kérdésével. A gyakorlat számos esetben szolgáltatott példát arra, hogy a szavazatszedő bizottságok – az egységes jogi szabályozás következtében – bezárták a szavazóhelyiségeket akkor, amikor a jogosultak közül még többen várakoztak, s így rájuk nem jutott idő, míg máshol szavazók már nem jelentkezvén, „semmi dolga sem volt” a szavazatszedő küldöttségnek. Ezekre tekintettel ajánlotta a miniszter a záróra differenciált megállapítását, valamint hogy a még időben jelentkezők voksa „minden körülmények között elfogadandó” legyen.

A választási névlajstromok és az egyéb, a kérvényezési jog gyakorlásához szükséges másolatok kiadása ügyében is tapasztalhatók voltak hiányosságok. Főként vonatkozott ez a törvényhatóságok késedelmére vagy mulasztására, ami a jogosultak jogérvényesítését akadályozta. Az új szabályok a Kúria elnökének terveztek eszközét biztosítani arra, hogy a törvényhatóságokban „bírói parancs” küldésével az illetékes tisztségviselőket – akár ezer forintig terjedő bírsággal is – kötelességük teljesítésére szorítsák.⁷³

Beszédének záró szakaszában Szilágyi Dezső arra kérte a képviselőket, hogy az első benyomáson felülemelkedve, bölcsen tekintsék át a beterjesztett normaszöveget. Elismerte, hogy a választási rendszerünk működése nem volt oly kiforrott, mint „sziget-hazájában”, de hitte, miszerint „nincs a continensen ország, mely a képviseleti rendszerhez úgy ragaszkodnék, mint Magyarország”. Ezért a nép körében a „valóságos rokonszenvre” talált választási intéstitúciók meglévő hibáit nem a kormányzat oldaláról, de nem is az ellenzéktől származtatta, hanem inkább a szenvedélyekből és az előítéletekből eredeztette azokat.

Szinte prófétai előrelátással tette hozzá addigi szavaihoz: „ne tévesszük szem elől, tisztelt ház, hogy intézményeinket válságok várják. Nem látjuk világosan, talán sokan nem is sejtik ma azokat a kérdéseket, melyek nem csak a művelt Európát mozgásban tartják, de amelyeket nálunk is a közeljövő talán oly erőre fog emelni, hogy minden más kérdést, mely ma megoszt bennünket, háttérbe fog szorítani.” Ezen, nem sokkal később minden elemében valósággá vált gondolatával zárta expozéját, s a javaslatot az igazságügyi bizottság elé utalni indítványozta.⁷⁴

A miniszteri beszédet követően Beöthy Ákos mérsékelt ellenzéki képviselő emelkedett szólásra. Üdvözölte ugyan a javaslatot és a nagy ívű szóbeli magyarázatát, de nem értett egyet azzal, hogy az igazságügyi bizottság foglalkozzék vele először. Az elfogadásához ugyanis széles körű közjogi és politikai „consideratíot” tartott szükségesnek, továbbá benne a képviselőház oly jogainak részbeni elvonásáról volt szó, amely annak szuverenitását lényegesen érintette, nemkülönben mert a véderővita alkalmával (1889) az említett bizottság már kifejtette: közjogi kérdésekben nem találja magát „illetékesnek” – így a szónok más megoldást szorgalmazott: az osztályok elé történő utalás alternatíváját. Szilágyinak az osztályokbeli megvitatással szemben önmagában nem volt ellenvetése, de nem tartotta szerencsésnek, ha az a kötelező szakbizottsági vizsgálat előtt történik meg.⁷⁵

Báró Prónay Dezső a függetlenségi és 48-asok részéről egy áthidaló megoldást vetett fel: egyetértett képviselőtársával abban, hogy a képviselőz tagjainak mennél szélesebb körét kellene bevonni a diskurzusba, azonban az igazságügy-miniszternek a szak-

⁷³ KHN1887–92. XXVI. 111. p.

⁷⁴ KHN1887–92. XXVI. 114. p., Lásd még: PN *Esti Lapok*. 1891. július 18. (195. szám) 1. p., PN *Melléklet*. 1891. július 19. (196. szám) 1–2. p.

⁷⁵ KHN 1887–92. XXVI. 114–115. p. A képviselőházi osztályokról lásd a már hivatkozott, 1887. évi házszabály 114–121. és 127. §-ait!

mai vizsgálatra vonatkozó igényét is helyesnek ítélte, ezért az igazságügyi bizottság helyett egy *ad hoc*, nagyobb számú képviselőből álló bizottság szervezését ajánlotta e lényeges célra. Ebbe a változatba a kormány nevében Szilágyi is „belenyugodott”. Az elnöklő Péchy Tamás ezután szavazásra bocsátotta a kérdést, melynek eredményeként a képviselőház az eseti bizottság felállítását támogatta.⁷⁶

E határozatnak megfelelően 1891. július 25-én Szilágyi javaslatot tett a plénumon arra, hogy a kérdéses különbizottság 30 taggal alakíttassék meg.⁷⁷ Mivel azonban ez még augusztus 8-án sem történt meg, az akkori ülésen a mérsékelt ellenzéki gróf Apponyi Albert sürgette a tagok megválasztását, különös tekintettel a közelgő hosszabb ülésezési szünetre (az ülésszak végére). Ezzel azonban gróf Szapáry Gyula miniszterelnök nem értett egyet mondván: a bizottság őszig úgy sem tudná elkezdni az érdemi munkát. Ugron Gábor (48-as/Ugron Párt) nyomban csatlakozott Apponyihoz, s a tagok mielőbbi megválasztása mellett tört lándzsát hivatkozva arra is, hogy ekként elegendő idejük lesz a szakmai felkészülésre. A képviselők többsége végül nem támogatta ezt az ellenzéki indítványt, így a bizottsági tagválasztást sem foganatosították.⁷⁸

Valójában e körülményeskedés hátterében az állt, hogy a minisztertanács a törvényjavaslat tárgyalását nem kívánta a hamarosan berekesztendő országgyűlésre bízni, de az ellenzék által igényelt bizottság felállításához mégis „hozzájárult”, mivel arra korábban már ígéretet tett. Ugyanakkor a kormány kétség esetére kijelentette: „semmi biztosítást az iránt nem ad, hogy e törvényjavaslat a jelen országgyűlés folyamában a házban tárgyalatni is fog, azonban azt megígéri, hogy ha ezen törvényjavaslat most nem intéztetnék el, a jövő országgyűlésen újból elő fogja terjeszteni”.⁷⁹

A kiküldött bizottság tagjait így csak az 1891. október 16-i ülésén választotta meg a képviselőház. A voksolásban százötvenen vettek részt, ezek közül egy szavazólap érvénytelen volt, tehát maximálisan 149 támogató szavazatot lehetett szerezni. Ekként gróf Andrassy Gyula (Sz), Bokros Elek (Sz), Chorin Ferenc (Sz), Darányi Ignác (Sz), Dókus Ernő (Sz), Földváry Miklós (Sz), Fluger Károly (Sz), Görgey Béla (Sz), Gulner Gyula (M), Gyóry Elek (F), Harsányi József (Sz), Horánszky Nándor (M), Horváth Ádám (F), Horváth Lajos (M), Justh Gyula (F), Krajsik Ferenc (Sz), Latkóczy Imre (Sz), Matuska Péter (Sz), Mohay Sándor (Sz), Molnár Antal (Sz), Polónyi Géza (F), Perczel Dezső (Sz), Radocza János (Sz), Rohonyi Gyula (Sz), Szivák Imre (Sz), Szomjas József (Sz), Tibád Antal (Sz) és Vadnay Andor (Sz) nyert teljes körű támogatást. Miklós Gyula (Sz) 148, Jellinek Arthúr (Sz) pedig 137 szavazatot szerzett.⁸⁰

4. A túlnyomóan szabadelvű párti tagokból álló bizottság megalakulását október 24-én jelentette be Péchy Tamás házelnök a plenáris ülésnek; a „harmincas bizottság” saját elnökévé Bokros Elek, jegyzőjévé pedig Rohonyi Gyula képviselőt választotta meg.⁸¹ A feladatuk igen nagy körületekintést igényelt, hiszen a javaslat alapján részben a képviselőválasztások feletti bíráskodás *politikailag semleges* megoldását kellett biztosítani,

⁷⁶ KHN1887–92. XXVI. 115–116. p.

⁷⁷ KHN1897–92. XXVI. 243. p., PN *Esti Lapok*. 1891. július 25. (202. szám) 2. p.

⁷⁸ KHN1887–92. XXVI. 467–468. p., PN *Esti Lapok*. 1891. augusztus 8. (216. szám) 1–2. p.

⁷⁹ MOL K 27. (1891. X. 2.) 4R/32. 3–4. p., vö.: PN 1891. július 22. (198. szám) 1. p., PN *Esti Lapok*. 1891. október 24. (292. szám) 1. p.

⁸⁰ KHN1887–92. XXVII. 73. p. Sz = Szabadelvű Párt, F = Függetlenségi és 48-as Párt, M = Mérsékelt Ellenzék. A képviselők pártállását lásd TOTH, Adalbert: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. München, 1973. 216–343. p.

⁸¹ KHN1887–92. XXVII. 228. p., PN 1891. október 24. (292. szám) 1. p.

részben pedig a „jogrend legnagyobb tekintélyű örének”, a Kúriának a reputációján eshető esetleges csorbákat kellett előre kivédeni.⁸² Ezt erősítette a berlini *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* „külső” véleménye is, amely óvatosan bár, de nem rokonszenvezett a kúriai választási bíráskodás bevezetésével, leginkább a leendő törvény szigorúsága miatt. Így ekként fogalmazott: „ha a magyar igazságügyminiszter javaslatában a kritika a helyes középúttól (túlságos szigor és túlságos engedékenységgel) való eltérést találja, úgy ez mindenesetre a nagyon is nagy szigorra való hajlam lehet, különösen ha figyelembe vesszük a magyar választási tusk eddigi jellegét. Talán a világ egyetlen országában sem áll távolabb a választó a jámbor szavazógép eszményétől, mint ott. És hogy a bármi csinosan kidolgozott jogászai sablon alkalmazása elég-e arra, hogy a választási harcra és mulatozásra hajló magyarok avitikus jellemében változást idézzon elő, az még a tapasztalás általi bizonyításra vár.”⁸³

A bizottság első ülésnapját 1891. november 21-ére tűzték ki,⁸⁴ az érdemi munkát pedig november 24-én kezdték el. Rohonyi Gyula bevezető szavai után Latkóczy Imre akként méltatta a beterjesztett normaszöveget, hogy az „a kodifikáció alaki követelményei szempontjából oly kiváló alkotás, amilyennel ritkán találkozunk”, ennek ellenére tartalmi szempontból mégsem értett vele egyet. Szerinte inkább kellett volna az 1874. évi novella utolsó szakaszát hatályon kívül helyezni – s ezzel a verifikáció jogát a képviselőháznál hagyni –, mint az eljárásba a Kúriát bevonni. Polónyi Géza is előzetes fenntartásokat fogalmazott meg – főként a Btk-beli módosításokkal, az etetés-ítás mintegy legalizálásával, valamint a kérvény benyújtásakor fizetendő biztosíték mértékével kapcsolatban. Gullner Gyula a bifurkáció ellen szólott: ő éppen a képviselőházi bizottságok intaktságát kérdőjelezte meg, s inkább hajlott a döntési jognak teljes mértékben a bírósági szervezethez való telepítésére. Ezt az álláspontot támogatta Győry Elek és Molnár Antal is. Horváth Lajos szintén azt hangoztatta, hogy „az igazolás eddigi módja valóságos prémiumot nyújtott a visszaélések számára”, így a bifurkációs megoldás érvényesítését ő sem ajánlotta.⁸⁵

Darányi Ignác egyetértett e bíráskodás jogának egy bírósághoz történő delegálásával, azonban a Kúriát nem tekintette a legszerencsésebb választásnak. Szivák Imre a hatalmi ágak megosztása szempontjából ugyancsak rosszalotta a tervezett intézményeket, a fuvarköltség törvényesítését pedig egyenesen „plutokratikus” rendszabálynak minősítette. Földváry Miklós ellenben üdvözölte a javasolt választási bíráskodási megoldást, valamint a községenkénti voksolás bevezetésének *de lege ferenda* szükségét is hangsúlyozta. Fluger Károly hozzászólásában érdekes kérdést érintett: e jogszabályban, helyesen, előhírnökét vélte felfedezni a szélesebb jellegű közigazgatási bíráskodás jövőjének. Perczel Dezső aggályai szintén a fuvarozás megengedhetőségére terjedtek ki mondván: ez „azt eredményezheti, hogy ezentúl tiszta választás egy sem lesz”. Miklós Gyula sem találta a Kúriát – annak akkori összetételében – alkalmasnak a feladatra, főként azért, mert a bírák jelentős része már betöltötte a hatvanötödik életévét, így a nyugdíjazás veszélye miatt nem vélte biztosítottnak a fórum politikai függetlenségét a választási bírás-

⁸² PN 1891. július 19. (196. szám) 1. p.

⁸³ PN *Esti Lapok*. 1891. július 22. (199. szám) 1. p.

⁸⁴ PN *Esti Lapok*. 1891. október 24. (292. szám) 1. p.

⁸⁵ PN 1891. november 25. (324. szám) 1–2. p. Néhány nappal később az ÜL az 1891. november 28-i, 48. számának vezércikkében a képviselőházi bizottságokról hasonlóan írt: „A parlamenti bíráskodást felruháztuk a képzelhető legjobb szervezeti kautélákkal; az eredmény, amelyet tapasztaltunk, mondhatjuk, botrányos módon meghazudtolta a jogosult várakozásokat.” (1. p.)

kodás esetében. Harsányi József viszont a közvéleménynek az országgyűlési bizottságokkal szembeni bizalmatlanságából kiindulva „hajlandó” volt az elbírálás jogát a Kúriára ruházni.⁸⁶

Jellinek Arthúr a verifikációs hatáskör kettéosztását már csak avégből is helyeselte, mert az országgyűlés törvényhozó szerv volt, s arra egyéb funkció ne ruháztasson. A ház hivatalból való beavatkozási jogának fenntartása ugyanakkor mintegy hidat képezett a magyar tradíciók és a modern közjogi felfogás között. Tibád Antal sem helyeselhette a korábbi jogi szabályozás fenntartását, miként egy esetleges „vegyes bíróság” létrehozását sem,⁸⁷ egyébként pedig, ha az országgyűlés tekintélye a hatáskörelvonás okán csorbát is szenvedne, azt szerinte kellően kompenzálja, hogy „megszabadulna sok gáncstól és vádaskodástól, melyek a bíráló bizottságok eljárása folytán hárultak reá”. Horváth Ádám elvbarátját, Polónyit támogatta azzal, hogy a javaslatot kétségtől elölrelépésnek tekintette a választási rendszer korrupciónak megfékezésére, de az a titkos szavazás bevezetését és a census mérséklését mégsem pótolhatta.⁸⁸

Matuska Péter szintén elismerte ugyan, hogy az „addigi eljárás nem felelt meg teljesen az igényeknek”, de ő is úgy tekintette az asztalon fekvő kérdésben a bíráskodás jogát, mint a képviselőház függetlenségének kiegészítő attribútumát. Ugyanakkor nézete szerint „a bifurkáció oly mesterileg van benne [ti. a javaslatban] keresztülvíve, hogy ott, hol a politikai tekintetek megbírálásáról van szó, továbbra is a ház fog eljárni”, ezért mégis támogatta azt. Justh Gyula is vallotta, hogy a teljes megoldás a visszaélések ellen csak a választójog kiszélesítésével érhető el, azonban addig is e jogszabály hatásos lehet a vesztegetések meggátolására. A választás napján az etetés-itatást megengedő dispoziციót viszont elvetette. Vadnay Andor a választások centralizált helyére vonatkozó szabályok későbbi megváltoztatásának tervét elvben helyesnek tartotta, de 1891-ben mégsem vélte indokoltnak, mivel számára a városok – a szavazási helyszínek – a polgári és nemzeti fejlődés játékonypódiumát képezték.⁸⁹

Egyébként érdemes hozzáfűzni, hogy a szélesebb közvéleménynek hangot adó sajtó, így a kormánypártinak egyáltalán nem nevezhető *Pesti Napló* is, valamint a szakmai publicisztika általában helyeselte a Kúria ekkénti bevonását a képviselő-választásokba. Ugyan alapvetőnek tekintették a népképviselő elve szerint a képviselőház saját bíráskodási jogát, de a magyar viszonyok és botrányok közepett a legtöbben mégis pártolták – jobb megoldás híján – az angol modell bevezetését.⁹⁰ „Hogy államjogi törvényeink közt egy sincsen, melynél a jogi szabadság ily nagy mértékben érvényesült volna, arról már az első pillanatban sem volt semmi kétségünk” – fogalmazott a *Jogtudományi Közlöny* már idézett szerzője is.⁹¹

⁸⁶ PN *Melléklet*. 1891. november 26. (325. szám) 1. p. A bírák életkorával kapcsolatos aggodalomhoz lásd még: *A curiai bíráskodás*. ÜL 1891. november 28. (48. szám) 1. p., GÜNTHER Antal, 1891. (53. jz.) 234–235. p.

⁸⁷ A „vegyes bíróságról” ellenvéleményt fogalmaz meg: *Különfélék*. JK 1891. június 24. (30. szám) 240. p.

⁸⁸ PN 1891. november 28. (327. szám) 1. p., PN *Melléklet*. 1891. november 27. (326. szám) 2. p.

⁸⁹ PN *Melléklet*. 1891. november 27. (326. szám) 2. p.

⁹⁰ PN 1891. november 27. (326. szám) 1. p., *A Curia és a választások*. ÜL 1891. június 27. (26. szám) 1. p., (K): *A Curia mint államjogi bíróság*. ÜL 1891. július 25. (30. szám) 1–2. p., *A szabad szó*. ÜL 1891. augusztus 1. (31. szám) 1–2. p., BÁTASZÉKI Lajos: *Alkotmányjog és curiai bíráskodás*. ÜL 1891. augusztus 8. (32. szám) 2. p.

⁹¹ QUINTUS, 1891. (38. jz.) 241. p.

A „harmincas bizottság” ezek után és mellett kezdett a javaslat részletes tárgyalásához. Ebben a leglényegesebb viták a Kúria hatáskörét és az érvénytelenségi okokat megállapító 3. §-szal kapcsolatban bontakoztak ki. A részleteket terjedelmi szempontokból e helyütt mellőzve csak a módosítani ajánlott részeket soroljuk fel. Az említett szakasz 3. pontját illetően Gulner Gyula, a 6.-nál pedig Polónyi Géza, Tibád Antal, Jellinek Arthúr, Horváth Lajos, Chorin Ferenc és Szilágyi Dezső szólaltak fel, azonban a többség mindkét esetben a változatlan formában történő elfogadás mellett döntött. A 9. pontnál Gulner Gyula, Darányi Ignác, Horváth Lajos és Szilágyi Dezső kértek szót, de változtatás itt sem történt.⁹² A 10. ponthoz Polónyi Géza, a 14.-hez pedig Gulner Gyula és Horváth Lajos szólott hozzá. Az utóbbinál Horváth az adott jogszabályi hely egymondatos ötödik bekezdésének a választási törvényt módosító, önálló – sorrendben ötödik – címbe való áttételét indítványozta,⁹³ amelyet el is fogadtak, egyebekben azonban itt sem változtattak a szövegezésen.⁹⁴

A 3. szakasz 16. pontjánál Tibád Antal, Horváth Lajos, Polónyi Géza, Justh Gyula, Krajtsik Ferenc, Molnár Antal, Szomjas József és az igazságügy-miniszter beszéltek, majd Földváry Miklós és Darányi Ignác felszólalására új diszpozíció fölvételét határozták el arra az esetre, ha „valamely küldöttségi elnök azon időponton túl kezdte meg a szavazást, amely időpont a választási elnök által megállapított”. A 18. pont után Polónyi ajánlotta egy további beiktatását, de ezt a többség Szilágyi ellenvéleménye után nem támogatta. A 20–21. és a 22. pontoknál ismét Tibád Antal, Darányi Ignác és Szilágyi Dezső vitázott, ám végül érdemi változtatást nem hajtottak végre azokon sem.⁹⁵

A 24. pont tárgyalásakor élénk szakmai disputa kerekedett, minek eredményeként Tibád Antal indítványára kiegészítették az ottani érvénytelenségi rendelkezést azzal, hogy ha a választás menetének szabályosságát vagy a megállapított eredmény valóságát megtámadták, s az iratokból nem állapítható meg a pontos tényállás, avagy ha az iratok döntő jelentőségű kérdésben egymásnak lényegesen ellentmondanak, s ez utóbbi nem tévedésből származik – a mandátumot meg kell semmisíteni. Egyúttal elhatározta a bizottság, hogy külön érvénytelenségi okként vétessék fel, ha az 1874. évi XXXIII. tc. 88. §-ában felsorolt iratokat csak egy példányban vezették, továbbá Polónyi nyomán az is, ha a választási elnök nem engedte meg a hivatkozott törvény 70. §-a szerinti bizalmi férfiak alkalmazását.⁹⁶

A bizottságban hosszasan vitáztak a 7. § felett is, amely a legalizált etetés-itatásra és fuvarozásra vonatkozott. Kifejtette ott véleményét Polónyi, Justh, Vadnay, Latkóczy Imre és Horváth Lajos, majd Chorin, Szomjas, Tibád, Rohonyi, Szivák, Darányi, Gulner, Miklós Gyula és Szilágyi Dezső szólott a kérdéshez.⁹⁷ A heves indítványozások hatására végezetül ekként állapította meg a bizottság az új szövegezést: „Nem esik a büntető-törvénykönyv 185. és 186. §§-ai és a jelen törvény 3-ik szakasza alá, (vagyis nem képez vesztegetést, etetést és itatást, illetőleg érvénytelenségi okot) a) A választóknak a választás helyére szállítása és visszaszállítása. Ha a szállításra vagy visszaszállításra a kérdéses választókerületben szavazásra jogosult választó vagy vele egy háztartásban élő

⁹² PN 1891. december 2. (331. szám) 1–2. p.

⁹³ „Elhalasztás esetében az 1874. évi XXXIII. t-cz. 70. §-ában az ajánlás beadására meghatározott fél óra és a szavazás elrendelésére megállapított egy óra, a tényleges megnyitás időpontjától számítandó.”

⁹⁴ PN 1891. december 3. (332. szám) 1. p.

⁹⁵ PN 1891. december 4. (333. szám) 2. p.

⁹⁶ PN 1891. december 10. (339. szám) 1. p.

⁹⁷ PN 1891. december 11. (340. szám) 1. p., december 16. (345. szám) 2. p.

hozzátartozója fogadtatik fel, a fuvarozási díj nem lehet nagyobb azon összegnél, melyet a szabályrendelet (8. §) megállapít. Az ezt túlhaladó összeg vesztegetés céljából adottnak tekinthető. *b)* Oly választókerületekben, melyek több községből állnak, a választóknak szükséges ellátása a választás helyén és ideje alatt. A megengedett szükséges ellátásnak túlhágása úgy a büntetőtörvénykönyv, mint a jelen törvény szerint is etetés-ítatásnak minősül. *c)* A választóknak zászlókkal és jelvényekkel való ellátása. Választóknak szállítás, szükséges ellátás, zászlók vagy jelvények helyett pénz nem adható.” A 8. szakaszt pedig azzal a megtoldással fogadták el, hogy városokban a bérkocsi díjak nem tartoznak a fuvarozási díjat megállapító helyi szabályrendelet hatókörébe.⁹⁸

A különbizottság 1891. december 17-én tartotta utolsó, tizenegyedik érdemi ülését. Ezt követően az országgyűlés feloszlatásának heves vitája gyakorlatilag megakadályozta a további tanácskozást: így az egyébként alaposan eljáró harminc képviselő csupán az első nyolc szakasz feletti tárgyalással végezhetett. Mivel az 1887–1892. évi országgyűlést az uralkodó ünnepélyes keretek között 1892. január 5-én valóban berekesztette,⁹⁹ a javaslat megvitatása érdemben nem folytatódott, s noha az újonnan előterjesztett (1892. április 2-i keltezésű) változatának¹⁰⁰ megtárgyalása a következő országgyűlés (1892–1896) ülészeitől különböző munkaterveiben – mondhatni mindvégig – szerepelt,¹⁰¹ a jogszabály megalkotása 1899-ig mégis kénytelen-kelletlen: váratott magára (1899. évi XV. tc.).

TAMÁS ANTAL

TO THE HISTORY OF THE INSTITUTIONS OF JURISDICTION ON ELECTIONS IN THE DUALISM

THE FIRST BIFURCATION BILL OF DEZSŐ SZILÁGYI (1891)

(Summary)

This paper aims to call the attention on an early version of Act XV of 1899 on the procedure of verification in Hungary. The reformer Minister of Justice, Dezső Szilágyi presented a Bill for the House of Representatives of the Hungarian National Assembly in July 1891 after long pre-negotiations in the Government. The Bill contained detailed regulations on the new method and institutions of jurisdiction on the petitioned mandates during or after parliamentary elections. The Bill advised the system of bifurcation instead of the former procedure against a special board of the House of Representatives. By this the trial was planned to be taken into progress against the Highest Royal Court

⁹⁸ PN 1891. december 18. (347. szám) 1. p.

⁹⁹ KHI1887–92. XXXV. (1264., 1265., 1266., 1267. szám) 355–382. p.

¹⁰⁰ KHI1892–96. II. (50. szám) 343–370. p.

¹⁰¹ *A jövő országgyűlés munkarendje és igazságügyi törvényhozása.* A Jog. 1892. február 14. (7. szám) 54. p.

(Curia) in the case of most of the types of electoral petitions and the House of Representatives would have had the right of verification only in a subsidiary way.

Although the Bill was acclaimed by the majority of the representatives, its passing was inhibited by the dissolution of the National Assembly in January 1892. At the same time it is useful to examine its legal institutions because the text was presented again in 1892 with small modifications. So this Bill of 1891 and its very remarkable oral explanation said by Szilágyi in the House became the basement of the further drafts, bills and political disputes between 1892 and 1899.

The author shows the preparation of the Bill mentioned, its new legal solutions, the introductory speech held by the Minister of Justice in the House of Representatives and the unfinished negotiations of the special board of the National Assembly organised for this purpose.

APRÓ FERENC

Jogászok Móra szegedi környezetében

Reizner János (1847–1904) a könyvtár és múzeum igazgatója volt az első jogász, akit a Szegedre került (1902) Móra ismer(hetett). Nem dolgoztak együtt, hiszen amikor írónk – Tömörkény jóvoltából – mint napidíjas szakdíjnok, 1904. június 1-jétől a múzeum csigagyűjteményét leltározta, Reizner már nem élt. Az 1927-ben megjelent *Szeged* monográfiában Móra tollából való a könyvtárról és a múzeumról szóló fejezet. Reiznerről írt sorai, melyek föltehetőleg a hallottakat tükrözték, mértékadóvá váltak: *Vérbeli tudós, erőskezű szervező, akinek vezetése alatt készült el az első nagy katalógus, s aki eddigi szerény bér lakásából a kultúrpalotába telepítette át a könyvtárt. Nevéhez fűződik a múzeum megalapítása is, amelynek legrégibb osztályait, a régiség- és éremtárt, továbbá a szépművészeti gyűjteményt ő állította fel.*¹

Ambrozovics Dezső (1864–1919) és Móra kapcsolatáról keveset tudunk. Ambrozovics jogot végzett, Pesten tett ügyvédi szakvizsgát. Szívének más terület lett kedvesebb: író, költő, zene- és műkritikus, a Képzőművészeti Társulat titkára lett. Az orosz irodalom első jelentős magyarra fordítója (Gogol, Gorkij, Puskin stb.) Meglepetés volt, hogy festménygyűjteményét Szegedre szándékozott hagyni. Igaz, özvegye örökölte meg, aki férjének a szándékát tiszteletben tartva, ajándékozási szerződést kötött a várossal. Móra ez ügyben szerződéstervezetet készített, többször is Budapestre utazott, tárgyalt Ambrozovicsnéval. Az *Ének a búzamezőkről* c. regényben (1927) az Oroszországból érkezett levelet az igazgató úr (=Móra) a múzeumhoz közel lakó ügyvédhez vitte lefordíttatni.² Valószínűnek tartom, hogy az orosz nyelvet ismerő Ambrozovics volt részben a modell.

Lugosi Döme (1888–1945) a kolozsvári egyetemen szerzett jogi diplomát (1910), két évvel később Marosvásárhelyen tett ügyvédi szakvizsgát. Irodáját 1912-ben nyitotta meg Szegeden.³ Sokoldalúsága ma is figyelemre méltó: írt könnyed színdarabokat, kutatója volt a Város zenetörténetének, ő volt a legjobb ismerője Dankó Pista életének. Könyve jelent meg Kelemen László színigazgatóról (1927) és a Szabadtéri első éveiről (1938). Városismertető füzete 1909-ben látott napvilágot. Mindezek mellett Móra rábízta a múzeum éremtárának a rendezését (1918–20), tehát legalább is heti kapcsolatban állhattak.

Nincs rá adatunk, hogy oroszul beszélt-e, de Móra mintázhatta róla – ha részben is – a múzeumhoz közel lakó ügyvédet, hiszen a lakása a Deák Ferenc utcában volt (2. sz.). A Szegedi Friss Újságban megjelent, *Móra, a város cselédje* c. cikkében (1934. júl. 29.)

¹ KISS Ferenc – TONELLI Sándor – SZIGETHY Vilmos (szerk.): *Szeged*. Bp., 1927. 296–297. pp.

² MÓRA Ferenc: *Ének a búzamezőkről*. 1927. II. 228. p.

³ *Véndiakok emlékkönyve*. Szerk.: LUGOSI Döme. Szeged, 1935. 19. p.

közre adta az író beadványát, melyben Tömörkény halála után megpályázta (1917) a könyvtár és múzeum igazgatói székét. Két évvel később Móra- emlékeit tette közzé a Szegeden megjelent *Hargitaváralja* c. folyóiratban (1936. aug. 20.)

Ő is a négy „apa” (Móra, Cs. Sebestyén Károly, Lugosi, Czöglér Kálmán) közt volt, akik átlagot meghaladó szeretettel vették körül az „egy leányt”, a könyvtárban dolgozó, szépséges Fischhof Ágotát. (Erre alapozta Móra a regényének az egyik motívumát.)

Dettre János ügyvéd (1886–1944) közeli barátságban állott az íróval. Amikor Dettre 1918 őszén Szeged kormánybiztos főispánja lett, Móra lelkes szavakkal köszöntötte: *A tanultsága tudósé, a hite költőé, a hevülete fiatal harcosé, a kritikája higgadt férfié, a szíve szelid gyermeki, az energiája forradalmi hősé. Szeged főispáni székébe az új Magyarországnak egy legtöbb értéket reprezentáló ember került.*⁴ Ám hamarosan fordult a politika kockája. Móra 1919 május derekán ezt írta Domokos Lászlónak Pestre: *Tíz nap óta fehér terror örvöng Szegeden [...] Dettre [...] sírógörcsőkben fekszik. Minden jó barátja elhagyta, a kaszinóból és a páholyból kigolyózták, s ki akarják zárni az ügyvédi kamarából.*⁵

Móra az 1932-ben – 1933-i évszámmal – megjelent *Aranykoporsó* c. regényét ekként dedikálta:

*Ezt a piros pettyes fekete selymet
szívbeli szeretettel ajánlja
legrégibb barátainak, Dettreéknek
Sz. 1932. XII. 15.*

Móra Ferenc

A Dettre család koszorút küldött az író temetésére, a szalag fennmaradt: *Könnyes szívvel legjobb barátjuknak / Dettre Jánosék.* Dettre (második) neje Eisenstein Ilona (1882–1944) volt. A férje internálása után deportálták, útközben öngyilkos lett. Dettre-ről legyen elég ez a pár mondat, hiszen élete és munkássága részletesen megismerhető Ruszoly József alapvető könyvéből.⁶

Némedy Gyula (1881–1949), az irodalom- és művészszerető, szívesen verselgető szegedi ügyvéd barátságos ismeretségben állott Mórával. Kunszentmártonban született, Kolozsvárott szerzett jogi diplomát, majd 1910-ben Szegeden nyitotta meg ügyvédi irodáját. Móránál nagy elismerés jele volt, ha valakit név szerint megemlített egyik-másik írásában. Az *Insula Lebő* c. tárcsa (1930) egyik szereplője, Farkas Mihályné, Piros szeretné, ha Némedy ügyvéd úr kérvényei után Móra kijárná a borkimérési engedélyt – kicsiben... Ezt mondja: *ha literenként is adhatnánk, akkor többre mennénk. Erre kérnénk meg éppen a tekintetes urat, hogy ezt csinálja ki nekünk. Kérvényeztük mink ezt már a télen, ügyvédünk is van, a Némedy tekintetes úr, áldott jó ember, de magának tán egy szava többet érne.*⁷

A Központi Antikvárium 106. árverésén (2008. máj. 23.) bukkant föl Mórának Némedyhez írt, 1932. január 2-án kelt levele:

⁴ Szegedi Napló, 1918. nov. 21.

⁵ *Móra Ferenc levelesládja.* S. a. rendezte: MADÁCSY László. Szeged, 1961. 138–9. pp.

⁶ RUSZOLY József: *Dettre János és kora.* Szeged, 1994.

⁷ *Utazás a föld alatti Magyarországon.* Budapest, 1960. 423. p.

Kedves Gyulám!

Hálás szívvel köszönöm szíves soraidat, amelyek sajnos, még mindig nyavalyogva találnak. Úgy látszik, ötvenen túl ízenként hal meg az ember, az élet illúziójával.

Csúfolódnak és kívánjak boldog új esztendőt? Azt hiszem, mindnyájan kiegyezünk abban, hogy áldjuk a jó Istent, ha rosszabbat nem ad, mint amit elvitt.

Szívbeli szeretettel, kézcsókkal köszönt benneteket öreg barátod:

Móra Ferenc

A Némegy családnak az író temetésére küldött koszorúja szalagján ez állott: *Aranyszőrű báránkákat csókol meg helyettünk / Dr. Némegyék.* Az aranyszőrű báránka nem Móra verses meséjére (1903), hanem Némegyék fiatalon elhunyt Anna leányára (1918–1931) utal. E motívumot az ügyvéd beleszötte a *Móra temetése napján* c. versébe⁸:

*Én is nézlek-nézlek, fellegekbe veszte,
Hol is vagy Te mostan, a szellemsergebe?
Melyik égi szérún, lassan, andalogva,
Gondolsz az elárvult, borús magyarokra?
Vakmerőn kérlek, gondolj rám is néha,
Vesztes vagyok látod, lelkem ezért béna.
Keresd meg Őt is, édes Ferkóm, Lelkem!
„Aranyszőrű báránkámat” csókol meg helyettem.*

Ugyanebben a kötetben van Némegynek a *Három csillag* c. verse. Alcíme: Juhász, Tömörkény, Móra.

A Szegedi Friss Újság 1936. évi karácsonyi számában jelent meg az ügyvéd-írónak *A szegedi irodalmi társaságokról* c. cikke. A Dugonics Társaságról ezt olvassuk: *Külön könyvet igényelne Tömörkény István, Móra Ferenc és a Társaság viszonya. Így egy hírlapi cikk keretében is megállapíthatjuk, hogy mindkét kiváló író életében a Társaság nagy jelentőségű volt. Mindkettő egész életére úgy el volt gyűrűzve ezzel az irodalmi társasággal, hogy őket a Társaság nélkül, a Társaságot pedig nélkülük elképzelni alig lehet. Szellemileg egy test, egy lélek voltak.*

Szalay József (1870–1937) Móra legszűkebb baráti körébe tartozott. Jogot végzett, volt szolgabíró, 1902-től Hódmezővásárhely, 1915-től Szeged, majd 1919-től a kerület rendőr főkapitányi tisztét viselte. Írói munkássága szerteágazó volt, Cserzy Mihállyal még a színpadra is fölmerészkedett (*Ugarimadás*, 1916). A „literátus főkapitány” neves könyv- és kéziratgyűjtő volt. Hatalmas könyvtárában épp úgy volt ki nem adott Dugonics-mű, mint neki szóló Ady-dedikáció. A szegedi Tömörkény-matinén szereplő költő ezt írta *A menekülő élet* (1912) c. kötetébe: *Szegeden igaz örömeivel a találkozásnak nagy barátsággal, szeretettel.* 1917. szept. 29. *Ady Endre.* Hatalmas könyvtára nem maradt egyben, egykori gazdagságát jól mutatják a két testes árverési katalógust (1939, 1940) megtöltő tételek. Móra és Szalay kapcsolatának a részletes föltárása túlőné e dolgozat keretén. A főkapitány alakja – névvel, név nélkül – több Móra-tárcában előfordul. 1921-ben együtt keresték föl Gárdonyit egri magányában.

⁸ NÉMÉTDY Gyula: *Emberek, én már oly régen repülök!* Szeged, 1938. 69. p.

Szalay a fehérterror hónapjaiban, sőt az utána következő pár évben testi védelmet is nyújtott az írónak. Hivatalos útjaira magával vitte, mert amint Móra Domokos Lászlónak írta 1920. január 26-án, *mi igen közel vagyunk Kecskeméthez, – s tudjátok, hogy ott hogy végződnek a letartóztatások.* (Kell-e mondanom, hogy a Kecskemét szón Orgoványt és Héjjas Ivánékat kell értenünk.)

Móra és Szalay együtt munkálkodott a Dugonics-társaságban, amelynek az előbbi a főtírkára, míg az utóbbi az elnöke volt. A főkapitány bábáskodott posztumusz Móra-kötetek létrejötténél is, mint erről Paku Imre írt a *Szegedi tulipán[t]os láda* második kiadásának (1964) utószavában. Szalaynak *Móra Ferenc lelki arcképe* c. füzeté 1937-ben jelent meg. Supka Géza ismertetéséből idézek: „ne feledkezzenek meg arról a rendőrfőkapitányról, aki nem csak azért volt nevezetes, mert bámulatos érzéke volt a könyvgyűjtés iránt, hanem azért is, mert tekintélyi palástjával védett meg írókat, akiket az ország más részeiben vogelfrei-jé tett az aljas gyűlölet.”

Tonelli Sándor (1882–1950) 1905-ben szerezte meg jogi diplomáját, 1913-ban lett a

Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara főtírkára. Nagy hozzáértéssel megírt, sorjázó könyvei és cikkei hamar Móra közelebbi baráti körébe emelték. Közös munkájuk is volt: együtt fordították magyarra a szegedi színház számára Mascagni *A kis Marat* c. operájának a szöveggönyvét, mely füzet alakban is megjelent (1924). A beteg író többször is meglátogatta, az utolsóra így emlékezett: „[...] akit akkor láttam, az már nem volt Móra Ferenc, hanem egy önkívületben lévő, halállal vívódó porhüvely, amelyből elszállóban volt a lélek.”

Az író halálának a hónapjában, 1934. február 27-én *Móra Ferenc emlékezete* címmel olvasott föl néhai barátjáról a szegedi Rotary Klubban. A megjelent füzetből idézek: „Móra Ferenc mint stílusművész a legelső közteljesítő. Egyben azonban még a legelső közteljesítő is kiemelkedik. Ez hangjának [...] őszintesége, és közvetlensége [...] Nincs magyar író, akinek az írása közelebb állna az élő beszédhez, mint az övé.” (1934. 8.) Ezen kívül még három előadást tartott az íróról: a rádióban és a miskolci Lévy Társaságban 1934-ben, a Móra Társaságban 1937-ben. Írt néhány kisebb cikket is.

Szöri József (1878–1914) a kolozsvári egyetemen végzett, Marosvásárhelyt tette le az ügyvédi szakvizsgát (1913), és nyomban ügyvédi irodát nyitott Szegeden. Mint festőművészt jobban ismerték: Nagybányán Hollósy tanítványa volt, szerepelt a Szegedi Képzőművészeti Egyesület, valamint a KÉVE kiállításain. Alakja föltnik Balázs Béla *Álmodó ifjúság* c. regényében. Mórával együtt volt a Szeged szabadkőműves páholy tagja. Az uzsoki szorosban esett el, ő volt Szeged első tiszti halottja. Móra „914. okt. 13–14 közt” kelt levelében ezt írta Domokos Lászlónak Pestre: „Sok halottunk közt hetek óta emlegetik szegény Szöri Jóskát. Nem akartam elhinni senkinek a sors ekkora brutalitását...” A hír valósá válna után Móra fogalmazta a páholy gyászjelentését, és egy évvel később ő beszélt a sírnál a Belvárosi temetőben. A Szegedi Naplóban 1914. november 1-jén jelent meg a halálhír Szöri gyászkeretben álló neve alatt, és az író e napon vezércikkben állított emléket a „kedves, halk életű, értékekben gazdag és azok tudatában szerény” barátnak. Sirató sorai bekerültek a *Szegedi tulipántos láda* első kiadásához (1936), ám a másodikból (1964) Paku Imre szerkesztő kitessekelte...

FERENC APRÓ

JURISTEN IN SZEGEDER UMWELT MÓRA'S

(Zusammenfassung)

Ferenc Móra (1878–1934) war ein Museum- und Bibliotheksdirektor in Szeged, und ein beliebter Schriftsteller in Ungarn. In seiner Umwelt waren Juristen: János Reizner, Museumsdirektor, Dezső Ambrozovics, der Sekretär von Gesellschaft der bildenden Künste (Budapest), Döme Lugosi, János Dettre, Gyula Némedy Advocaten, József Szalay Polizeihauptkapitän, Sándor Tonelli, der Hauptsekretär der Industrie- und Handelskammer (Szeged), und József Szöri Advocat und Kuntsmahler.

BACSÓ KINCŐ – SZONDI ILDIKÓ

Betegjogok érvényesülése egy szegedi felmérés tükrében

*„Törvények, melyeknek nem szereznek
érvényt, megszűnnek törvények lenni,
és jogok, melyeket nem védenek meg,
eltűnnek.”*

(Thomas Moriarty)

Jelen tanulmány témája a betegjogok érvényesülésének vizsgálata a gyakorlatban, amely magába foglalja a betegelégedettséget, illetve a témakörrel összefüggő nemzetközi kitekintést.

A kutatás céljaként az volt a vezérelv, hogy bemutassuk minden egyes betegjogról a gyógyintézeti kezelésen túlesett személy tapasztalatait, véleményét Szegeden, klinikánkenti bontásban és mindezzel szoros összefüggésben a betegeknek az ellátásról, orvosok, nővérek munkájáról alkotott véleményét a statisztika segítségével. A szemléltetéshez számos táblázatot készítettünk. Az adatfelvétel során – mely 2009. január és júniusa között zajlott – anonimitás érvényesült, így a betegek őszintén vallhattak benyomásaikról.

Célok között szerepelt többek között, hogy a nemzetközi kitekintés hozzákapcsolásával megismerje az olvasó az egyes európai országokban működő betegjogi rendszereket azonos szempontok alapján. Ezen egység elkészítésénél túlnyomórészt angol nyelvű irodalmat, internetes forrásokat használtunk.

A témaválasztás indokaként említjük, hogy egy olyan kérdéskörrel van szó, mely hazánkban még nem forrotta ki magát, és számos beteg nincs tisztában az ellátás során őket megillető jogokkal.

A kutatás eredményeként megállapítható, hogy a legtöbb hiányosság a tájékoztatás terén mutatkozik, illetve az emberi méltósághoz való jog sérül a leggyakrabban. További gyenge pont a dokumentáció megismeréséhez fűződő joggal kapcsolatban kerül felszínre, mivel a páciensek nem tudják, hogy a gyógykezelés során betekinthetnek minden róluk vezetett iratba. A betegelégedettség tekintetében kimondható, hogy klinikánként színes képet mutat az eredmény, és differencia mutatkozik az orvosok, nővérek munkájának minősítésénél, valamint az ellátás színvonalának értékelésénél egy intézményen belül is. Az európai kitekintés során az olvasó megismerheti, hogy más országokban mekkora teret kapnak a betegjogok a páciensek véleménye alapján.

A tanulmány a betegjogok témakörét három gondolati egységre bontotta. Elsőként bemutatjuk az olvasónak a hazai szabályozás történeti fejlődését, illetve a hatályos joganyagot. Ezt követően térünk rá a kilenc betegjog részletes elemzésére. Az elméleti megközelítést minden egyes rész tekintetében kiegészítjük gyakorlati tapasztalatokkal, mely-

nek alapjául az általunk végzett empirikus felmérés szolgál. A kérdőívek az Egészségügyi törvényben nevesített betegjogok tényleges érvényesülését –, illetve a betegelégedettség mérését célozta a SZTE klinikáira vonatkoztatva – részletes bontásban. Összesen 198 értékelhető kérdőív érkezett. A vizsgált időszaka 2006. január és 2008. decembere közötti időtartamot öleli fel. Az adatfelvétel és a feldolgozás pedig 2009. január és 2009 június között zajlott.

A második gondolati egységben a betegelégedettségi mutatókat ismerhetjük meg. A Szülészeti- és Nőgyógyászati Klinika esetében rendelkezésre álltak az intézmény által készített, betegelégedettséget tartalmazó statisztikai adatok is a 2008-as évre. Ezen felül, az ide illeszkedő országos felmérés tanulságait is bemutatjuk.

A tanulmányban tárgyalt kérdéskör indokoltá teszi a nemzetközi kitekintést is, hiszen a mai napig alakulóban lévő jogterületről van szó, melynek formálódásához hozzásegíthetnek az európai tapasztalatok is, legyen akár példaértékű, akár elkerülendő gyakorlat.

1. Betegjogok története, kialakulása

Korábban az orvos-beteg viszonyt inkább aszimmetria jellemezte. Az orvosok kötelezettségeinek letéteményeseivé az orvosetikai kódexek váltak, melyek csak egy nézőpontot tükröztek. Ezen megfogalmazások az orvos kötelezettségeinek nevesítései voltak, azonban a 70-es években bekövetkező változások eredményeképpen előtérbe került a betegek oldaláról történő megközelítés is, vagyis a betegek jogainak megfogalmazása. Kezdeti időszakra jellemző továbbá, hogy a speciális igényekkel bíró betegek jogait fektették le, majd ezt követte az általános kiterjesztés.

Sokan vélték úgy, hogy a jogok megfogalmazása megrontja a beteg és az orvos között működő bizalmi viszonyt, azonban „a jogok rögzítése nem valaki ellen, hanem valakinek a védelmében szükséges”.¹

1.1. Jogszabályi háttér kialakulása, jogalkotási folyamat Magyarországon

Magyarországon a közegészségügy helyzete már igen korán fontossá vált az ország életében. A középkorban még magánügynek tekintették az egészségügyet, azonban a járványok megjelenése szemléletváltást hozott. A törökök kiűzéséig csupán rendeleti szabályozás volt, törvényi szinten nem rendezték a kérdést. Az első Egészségügyi törvényünk 1770-ben született, mely megerősíti a „megyei physicus”-i rendszert és a hatósági orvosi kart központi szakmai vezetésnek rendeli alá. Említésre méltó, hogy 1848-at követő időszakban hazánk rendelkezett Európa egyik legmodernebb² törvényével, a közegészségügyről.

Az ún. régi egészségügyi törvény³ – mely 1972. júliusában lépett életbe – egészen 1998-ig volt hatályban. Az átfogó szabályozás hiányának orvoslására történt próbálkozás 1991-ben⁴, mely jelentőségét tekintve mérőöldkönek bizonyult, hiszen a betegek tájékoztatásáról tartalmaz előírásokat. Az 1992. évi LXIII.⁵ törvény jelentősége is kiemelendő,

¹ Kovács József: *A modern orvosi etika alapjai*. Medicina Könyvkiadó Rt. 1999. 642. p.

² Ez az 1876. XIV. törvénycikk volt.

³ 1972: II. törvény az egészségügyről

⁴ Magyar Orvosi Kamara Etikai Kollégiuma IV. számú állásfoglalása

⁵ 1992. évi LXIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról

hiszen különleges adatnak minősíti az egészségügyi adatokat. Az új törvény megalkotását a rendszerváltás során bekövetkező változások – többek között az egészségbiztosítási rendszer bővülése, társadalmi elvárások – hívták életre. A törvényalkotási folyamat első lépéseként az 1093/1996 (VIII. 30) kormányhatározatban fogalmazták meg az előkészítéssel kapcsolatos teendőket, illetve a törvény főbb elveit, melynek összhangban kell lennie az Európai Unió, valamint WHO (Egészségügyi Világszervezet) ajánlásaival és állásfoglalásaival.⁶ A kódex megalkotására kodifikációs bizottságot hoztak létre, melyben neves elméleti és gyakorlati szakemberek vettek részt, mindemellett a szakmai egyeztetésbe 150 szervezetet vontak be, majd a javaslatot – a törvény előkészítés háttéranyagával együtt nyújtották be a Parlament elé. Az új egészségügyi törvény⁷ 1998. július 1-én lépett hatályba, melyhez szervesen kapcsolódik az eljárási és garanciális szabályokat rögzítő 1997: XLVII. évi egészségügyi adatvédelmi törvény.

1.2. Az egészségügyi törvény módosítása és a felmerült anomáliák

Elsőként megemlítenéd, hogy az 1998-as kormányváltást követően a törvény egyes passzusainak hatályba léptetését elhalasztotta az illetékes miniszter. Ilyen volt a várólistával, Nemzeti Egészségügyi Tanáccsal, etikai bizottságokkal, szerv-, szövettáttetéssel kapcsolatos szabályok, amelyek csupán 1999. január elsején léptek hatályba⁸. Mindemellett a tervezettnél egy évvel később, 2000. őszén lépett életbe az egészségügyi közvetítói eljárásról szóló passzus is.

A több módosítást megélt törvénynek az Alkotmánybíróság vizsgálatát is ki kellett állnia. A problémák két gondolat köré csoportosultak. Elsőként a testület eltörölte azt a rendelkezést, amely szerint a korlátozottan cselekvőképesek és a cselekvőképtelenek önröndelkezési jogát azonos módon korlátozzák. Szintén alkotmányellenesnek ítéltetett, hogy a jogalkotó nem határozta meg a személyes szabadság korlátozásának törvényesen elfogadott eszközeit.⁹ A fent nevezett határozat¹⁰ részletes elemzése, ezenfelül a hozzá fűzött különvélemények tanulmányozása sem elhanyagolható, azonban jelen tanulmány kereteit túlzott mértékben kitágítaná.

⁶ *Betegjogok Magyarországon – Szabályozás és gyakorlat*. Társaság a Szabadságjogokért TASZ. Budapest, 2002. 60. p.

⁷ 1997: CLIV. törvény az egészségügyről

⁸ *Betegjogok Magyarországon- Szabályozás és gyakorlat*. Társaság a Szabadságjogokért TASZ. Budapest, 2002. 5. p.

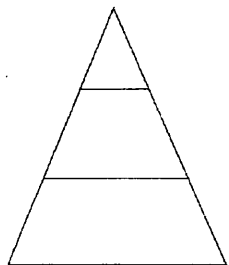
⁹ POGÁNY Magdolna: *A betegjogok szabályozása és gyakorlata*. JATEPress. Szeged, 2007. 23. p.

¹⁰ 36/2000. (X. 27.) AB határozat

2. Betegjogok a hatályos egészségügyi törvény alapján

Elsőként egy ábra segítségével szemléltetjük a betegjogokat a jogforrási hierarchiában:

1. sz. ábra

→ Alkotmány 8. §, 54. §, 70/D. §

→ Ptk. 75–85. §

→ Egészségügyi törvény 5–34. §, 125–140. §

Forrás: Pogány M.

A legtöbb betegjognak megvan az alkotmányos garanciája (önrendelkezéshez való jog, emberi méltósághoz való jog), továbbá a Polgári törvénykönyvből is jó néhány levezethető: a személyhez fűződő jogok köréből a személyes szabadsághoz, egészséghez, testi épséghez, emberi méltósághoz való jog.¹¹

A hatályos törvényünk megfelel az Amszterdami Nyilatkozatban foglalt elveknek, ennek megfelelően eurokonform.¹² Tudnunk kell, hogy a törvény a betegjogok területén általánosan fogalmaz, ezáltal érvényesülni tudnak a szakmai szabályok, irányelvek, módszertani útmutatók is.

*Nevesített betegjogok*¹³

1. Az egészségügyi ellátáshoz való jog
2. Az emberi méltósághoz való jog
3. A kapcsolattartás joga
4. Az intézmény elhagyásának joga
5. A tájékoztatáshoz való jog
6. Az önrendelkezéshez való jog
7. Az ellátás visszautasításának joga
8. Az egészségügyi dokumentáció megismerésének joga
9. Az orvosi titoktartáshoz való jog

¹¹ POGÁNY: 25. p.

¹² <http://www.daganatok.hu/betegjogok-es-a-beteg-kotelezetsegei/mit-takar-a-betegjog-fogalma>

¹³ 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről 6–25. §

2.1. Az egészségügyi ellátáshoz való jog

Több gondolatkör vetődik fel ezen jog tárgyalásakor. Egyrészt, ez a nevesített jog generál klauzula jellegű, hiszen általánosan kerül kimondásra, hogy minden betegnek joga van az egyenlő bánásmód követelményének megfelelő egészségügyi ellátáshoz. Ez a *kollektív jog* tehát lehetőséget biztosít arra, hogy minden állampolgár eldönthesse, hogy egyáltalán részt kíván-e venni az egészségügyi ellátásban, él-e jogával. Azonban fontos tudni, hogy ez a döntés vízválasztó is, mivel a klasszikus betegjogok akkor érvényesülnek, ha az egészségügyi szolgáltatóhoz fordul a beteg.¹⁴ Ha ez megtörténik, *egyéni jogként* is érvényre jut a fent nevezett, mely *részjogosítványokat* foglal magába:

1. Betegnek joga van az egészségi állapota által indokolt, megfelelő, folyamatosan hozzáférhető és az egyenlő bánásmód követelményének megfelelő egészségügyi ellátáshoz.¹⁵

1.1. *Egészségi állapota által indokolt ellátás*: egyértelműen szakmai kérdés annak eldöntése, hogy a beteg milyen ellátásra jogosult (alapellátás, járóbeteg -, fekvőbeteg szakellátás, vagy szanatóriumi kezelés indokolt).

1.2. *A megfelelő szintű ellátás követelménye* az 1961. évi Európai Szociális Karta 11. Cikkelyének visszatükröződése, melyet hazánk 1999-ben hirdetett ki, és amely a legmagasabb szintű ellátásról rendelkezik, mely lényegileg azonos a hatályos törvényünk szövegezésével¹⁶. A jogszabály konkrétan kimondja a 7. § (2) bekezdésében, hogy „megfelelő az ellátás, ha az az adott egészségügyi szolgáltatásra vonatkozó szakmai és etikai szabályok, illetve irányelvek megtartásával történik.”

1.3. *Folyamatos hozzáférhetőség*: „Folyamatosan hozzáférhető az ellátás, amennyiben az egészségügyi ellátórendszer működése napi 24 órán keresztül biztosítja annak igénybevehetőségét”¹⁷. Ennek biztosítására garancia az ügyeleti ellátás megszervezése.¹⁸

1.4. Az ellátás diszkriminációmentessége is helyet kap a törvényszövegben¹⁹

2. „A betegnek joga van az állapota által szakmailag indokolt szintű egészségügyi szolgáltató és – ha jogszabály kivételt nem tesz – a választott orvos egyetértésével az ellátását végző orvos megválasztásához, amennyiben azt az egészségi állapota által indokolt ellátás szakmai tartalma, az ellátás sürgőssége vagy az ellátás igénybevételeinek alapjául szolgáló jogviszony nem zárja ki.”²⁰

2.1. Rengeteg példát vehetünk akár saját életünkben is, hogy milyen nagy jelentőséggel bír a szabad orvosválasztás – főleg egyes szakterületeken – mivel ezáltal fűzhető még szorosabbra az orvos-beteg között működő bizalmi viszony,

¹⁴ POGÁNY: 2007. 33. p.

¹⁵ 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről 7. § (1) §

¹⁶ <http://www.daganatok.hu/betegjogok-es-a-beteg-kotelezettsegei/az-orvosi-titoktartashoz-valo-jog>

¹⁷ 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről 7. § (3) §

¹⁸ KÖSZEGFALVI Edit: *Egészségügyi és betegjogi kézikönyv*. KJK – KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft. Budapest, 2001. 21. p.

¹⁹ 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról, mely a szociális biztonságot is kiemeli, továbbá az egyenlő bánásmód követelményét az egészségügyi ellátással összefüggésben is érvényesíteni kell (24–25. §).

²⁰ 1997. évi törvény az egészségügyről 8. § (1) bek.

amely a gyógyuláshoz vezető út megtalálását és azon való végig haladást is megkönnyíti. A szabad orvosválasztás jogát a Lisszaboni Deklaráció is nevesíti. Azonban fontos hangsúlyozni, hogy ez egy korlátok között érvényesülő jogosítvány, mely a törvényből kiolvasható. Az alábbi korlátozások ismertek:

- 2.1.1. Egészségügyi állapot által indokolt ellátás: ide sorolható a már korábban említett kérdés is, hogy a beteg milyen ellátás keretében gyógyítható, az az orvos szakmai kompetenciájának körébe tartozik. Tehát ilyen módon nem a beteg dönti el, hogy járó-, vagy fekvőbeteg ellátás igénybevétele szükséges-e számára. Az intézményválasztás lehetősége is korlátozott, mivel az egészségbiztosítási szabályrendszer lehetőséget biztosít a „területen kívüli páciensek” elutasítására is.²¹
- 2.1.2. Az ellátás sürgőssége is a szabad intézmény-, illetve orvosválasztás lehetőségét szorítja korlátok közé.
- 2.1.3. Alapul szolgáló jogviszony – például munkavállaló esetén – lehet még kivétel.

3. *Jog a sürgős szükség esetén az életmentő, illetve a súlyos vagy maradandó egészségkárosodás megelőzését biztosító ellátáshoz, valamint fájdalmának csillapításához és szenvedései csökkentéséhez.*

- 3.1. Az azonnali ellátáshoz való jogot jelenti szükség esetén – melyet a 24 órás rendelkezésre állás is lehetővé tesz – továbbá a élethez és emberi méltósághoz való alkotmányos jog leképeződése.

4. *Amennyiben a beteg az adott egészségügyi szolgáltatónál nem részesíthető az egészségi állapota által indokolt legrövidebb időn belül a szükséges ellátásban, tájékoztatni kell őt arról, hogy az adott ellátás mely egészségügyi szolgáltatónál biztosítható.*²²

- 4.1. Ez a passzus a várólistára helyezéshez való jogot testesíti meg. Az egészségügyi szolgáltató az intézményi várólistáról és a betegfogadási listáról, valamint az azonnali ellátást igénylő esetekről elektronikus úton, személyazonosításra alkalmatlan módon, minden hónap 15. napjáig jelentést küld az Egészségbiztosítási Felügyelet részére.²³ Továbbá a kezelőorvos a várólistán szereplő beteget – kérésére – legkésőbb 5 napon belül tájékoztatni köteles a várólistának a honlapon közzétett, az adott betegre vonatkozó tartalmáról.²⁴

A törvény szövegének ismertetését követően az elsőként nevesített betegjoghoz kapcsolódó kérdőíves felmérés során a tárgyalt gondolatkörön belül három kérdésre kerestük a választ:

Az elsőként a megkülönböztetés nélküli ellátás került elemzésre (a kitétel szerint hátrányos megkülönböztetés vonatkozhat: társadalmi helyzetre, származásra, nemzetiségre, vallásra, politikai nézetre, korra, nemre, családi állapotra, szexuális irányultságra, testi vagy értelmi fogyatékosságra stb.).

²¹ KOVÁCSY Zsombor: *Egészségügyi jog*. Semmelweis Kiadó Rt. 2008. 49. p.

²² Eütv. 9. § (1)

²³ 287/2006. (XII. 23.) Korm. rendelet a várólista alapján nyújtható ellátások részletes szabályairól, 13/B. § (1)

²⁴ 46/2006. (XII. 27.) EüM rendelet a várólista adatainak honlapon történő közzétételére vonatkozó szabályairól, 2. §.

Érdekes eredményre jutottunk, ugyanis összintézményi szinten 64%-os az orvosválasztás aránya. Ez leginkább az idegsebészet, kardiológia, reumatológia, szülészet és nőgyógyászat területeken figyelhető meg. A táblázat soraiban a „nemleges” válaszok aránya a gyermekklinika esetében azért fordul elő, mert sok esetben a kisgyermeket hétvégi, esti ügyeletben vitték az intézményben, ahol ügyeletes orvos látta el. Egyebekben a többi területen is a válaszadók azzal magyarázták, hogy nem választott orvos látta el őket, mert ambulancián, úgyszintén ügyeletben jelentkeztek a panaszukkal. Sok esetben a gyógyulási folyamat végéig ragaszkodtak a betegek az „ügyeletes orvoshoz”, mely megelégedettségükről tesz tanúbizonyságot.

A tárgykör harmadik részjogosítványa a várólistára való helyezéssel függ össze.

3. sz. táblázat

Várólistára történő helyezés esetén tájékoztatták Önt a várakozás okáról és annak várható időtartamáról?													
	Urológiai Klinika	Traumatológiai Klinika	Szülészeti- és Nőgyógyászati Klinika	Szemészeti Klinika	Sebészeti Klinika	Reumatológiai Klinika	II. sz. Bel. Klinika és Kardiológiai Központ	Idegsebészeti Klinika	I. sz. Belgyógyászati Klinika	Gyermekeklinika	Fül-Orr-Gége Klinika	Bőrgyógyászati Klinika	Összesen:
IGEN	9	7	23	8	13	12	16	14	10	3	4	9	128
NEM	2	1	2	0	2	1	2	2	4	0	1	6	23

Forrás: saját adatgyűjtés

A táblázatból kirajzolódik, hogy szinte kivétel nélkül 80% feletti a várólistára helyezés esetén a tájékoztatás mértéke, melyet a betegek megfelelőnek tartanak. A Bőrgyógyászati Klinika esetében 60%-os az igenlő választ adók aránya, viszont a páciensek 40%-a gondolta nem teljes körűnek a felvilágosítást a tekintetben, miért kell egy vizsgálatra, illetve műtetre várakoznia. Ezek igen jó eredménynek tekinthetők, hiszen voltak olyan intézmények, amelyek esetében a betegek 100%-a (Gyermekeklinika, Szemészeti klinika), illetve 90%-a – vagy ennél magasabb aránya – (II. Számú Belklinika és Kardiológiai Központ, Szülészeti és Nőgyógyászati Klinika, Reumatológiai és Traumatológiai Klinika tekintetében) megfelelőnek, teljes körűnek tartotta a felvilágosítást, amelyet a várakozás okáról, továbbá mértékéről kapott.

E kérdésre csupán 151 válasz érkezett a betegek részéről, hiszen a kérdőívet kitöltők közül nem minden ellátott került várólistára, melynek oka abba rejlik, hogy számos esetben ügyeletben történt az ellátás, kisebb beavatkozás történt, vagy a választott kezelőorvos által, előre felkínált időponttal éltek.

Néhány évvel ezelőtt a „TASZ” is készített betegelégedettségi vizsgáldást, melyet szintén a betegjogok köré épített. Saját adataink közlése után ismertetjük a jogvédő és jogfejlesztő non-profit szervezet tapasztalatait is.

Az ellátáshoz való jog tekintetében a kutatásból kiderült, hogy általában beutalóval kerülnek a betegek a szakrendelésre, és sokan ismerték is a kezelőorvost. Az ügyeletre

vagy sürgősséggel bekerült páciensek esetében is ugyanaz az eredmény született, amely a fentebb található táblázat alapján is levonható, illetve amire utaltunk, vagyis az újonnan megismert orvos mellett döntöttek a sürgősségi betegek és nem váltottak szakembert. A szabad orvosválasztásnak a gyakorlatban csak az szabhat gátat, hogy minden kórteremhez tartozik egy kezelőorvos és ha a választott orvosnak nincs több ágya, akkor nem kerülhet oda a páciens.²⁵

Várólistákkal kapcsolatban azt az észrevételt tették, hogy sehol sem kellett 1 hónapnál hosszabb ideig várakozni, és világviszonylatban sem tekinthető hosszúnak a várakozási idő.

2.2. Az emberi méltósághoz való jog

„Az emberi méltóság megsértése – utólag – soha nem bizonyítható. Tanúk általában nincsenek, a bizonyításbeli nehézségek az ilyen jellegű ügyek kimenetelét eleve kétséges-sé teszik. [...] az emberi méltóság sérelme a betegek által a legnehezebben tolerálható jogsértés”²⁶

Az Alkotmány²⁷ által deklarált alapjog, amelynek minden körülmények között érvényesülnie kell. Ismérvei közül kiemelendő, hogy olyan jogról van szó, mely korlátozhatatlan, és szubszidiárius jelleggel is bír, mivel a személyiség védelme érdekében bármikor felhívható, még akkor is, ha más nevesített alapjog nem áll rendelkezésre.²⁸

Igen találó az az észrevétel, mely szerint az egyik legkönnyebben megsérthető elvek egyike, hiszen elegendő ehhez, ha az ellátásban részesülő személyt nem a nevén, hanem – igen gyakran tapasztalhatóan – „ketteskének vagy mamának”²⁹ nevezik.

Az emberi méltósághoz való jog különböző *elemekből* tevődik össze a törvény alapján:

1. a személyiség, illetve emberi méltóság tiszteletben tartása:
 - a. ide soroljuk a beteg szeméremzetére vonatkozó kitétel, amely mibenléte a következő: a beteg ellátása során ruházata csak a szükséges időre és a szakmailag indokolt mértékben távolítható el.
 - b. soron következő kógens rendelkezés, hogy a betegen kizárólag az ellátásához szükséges beavatkozások végezhetők el.
2. korlátozó eljárások, módszerek alkalmazása:
 - a. a törvény tételesen rögzíti az esetköreit: a beteg jogainak gyakorlásában csak az egészségi állapota által indokolt ideig, mértékben és módon korlátozható.³⁰ Ezen korlátozások addig tarthatók, amíg a korlátozás oka fennáll. Ezen eljárás

²⁵ *Betegjogok Magyarországon – Szabályozás és gyakorlat.* Társaság a Szabadságjogokért TASZ. Budapest, 2002. 26. p.

²⁶ OBH 3155/2002. az állampolgári jogok biztosának átfogó vizsgálata a betegjogi képviselő jogintézmény működéséről

²⁷ 1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmánya 54. § (1) bek.

²⁸ CHRONOWSKI Nóra – RÓZSÁS Erzsébet: *Jogi szakvizsga segédkönyvek.* Alkotmányjog és közigazgatási jog. Dialóg Campus. Budapest, 2001. 18. p.

²⁹ POLECSÁK Mária: *A betegek jogai.* Vince Kiadó. Budapest, 1999. 34. p.

³⁰ Eütv. 10 § (3) bek.

rások alkalmazását a beteg kezelőorvosa rendeli el, amelyről pontos dokumentációt köteles vezetni, megnevezve az időtartamát és indítékát egyaránt.

3. A beteget csak méltányolható okból és ideig szabad várakoztatni.

A statisztikák sorában is elérkeztünk az *emberi méltósághoz való joghoz*, amelynek legfontosabb részjogosítványát ismerhetjük meg mélyrehatóan, az emberi hangon való bánásmód követelményét.

4. sz. táblázat

Emberi hangon és módon bántak-e Önnel?													
	Urológiai Klinika	Traumatológiai Klinika	Szülészeti- és Nőgyászai Klinika	Szemészeti Klinika	Sébsészeti Klinika	Reumatológiai Klinika	II. sz. Bel. Klinika és Kardiológiai Központ	Idegsebészeti Klinika	I. sz. Belgyászai Klinika	Gyermekeklinika	Fül-Orr-Gége Klinika	Bőrgyógyászati Klinika	Összesen:
IGEN	10	7	26	10	13	13	28	15	14	8	5	23	182
NEM	1	1	4	0	2	2	2	1	6	2	3	2	16

Forrás: saját adatgyűjtés

Kiváló eredmények születtek, hiszen a válaszadók 82%-a vélte megfelelőnek a tapasztalt bánásmódot (182 fő). Mindössze 16 megkérdezett érezte, hogy sérült az emberi méltósága, kevésbé figyeltek rá, nem úgy szólították meg, ahogy elvárta. Meg kell említenünk, hogy leginkább – a nem megfelelő hangnem – a nővérekkel kapcsolatban fogalmazódott meg, azonban akkor teljes a kép, ha bevalljuk, nincs elég nővér, ápoló, sokszor fáradtak és kimerültek, így nem mindig jut elég idő egy betegre, esetleg megvárakoztathatják.

Az országos felmérés tapasztalatai alapján a leggyakrabban az emberi méltóság megsértése miatt fordulnak betegjogi képviselőhöz, hiszen ilyen kiszolgáltatott állapotban sokkal érzékenyebbek a betegek. Közös beszélgetésekkel tisztázható a félreértés általában. Ezen jogsérelem esetén a kompenzáláshoz elég egy kedves szó, vagy bocsánatkérés az orvos vagy az ápoló részéről. Ilyen egyszerű módszerrel elintézhető lenne a sérelem.

2.3. A kapcsolattartás joga

A kapcsolattartás joga szintén megilleti a betegeket, két korlátozással kiegészítve. Egyrészt a betegellátás zavartalanságát biztosítani kell a jog gyakorlása során, másrészt a többi beteg jogainak tiszteletben tartásával lehet gyakorolni, az intézmény házirendje által biztosított keretek között. A kapcsolattartás megvalósulhat mind szóban, mind pedig írásban is. Azonban a törvény nem csak a kapcsolattartás lehetőségét emeli ki, hanem nevesíti azt a lehetőséget is, hogy a beteg által meghatározott személyeket a látogatásból ki lehet zárni.

Bizonyos speciális helyzetben lévő ellátottak esetében a törvény lehetőséget nyújt arra is, hogy a beteg hozzátartozója a látogatási időn felül, állandó jelleggel vagy huzamosan

is bent tartózkodjon az intézményben. Mód van erre súlyos állapotú, illetve kiskorú betegek esetén, továbbá szülő nők tekintetében vajúdás és a szülés alatti folyamatos jelenlétére is.

A kapcsolattartás joga keretében említésre kerül, hogy a gyengélkedőknek lehetőségük van egyházi személlyel való kapcsolattartásra is, mely az Alkotmány 60. § (1) bekezdésében deklarált vallásszabadságból eredeztethető.

5. sz. táblázat

Fekvőbeteg gyógyintézet kezelés során más személyekkel akár írásban, akár szóban ellenőrzés nélkül kapcsolatot tudott e tartani, és látogatókat fogadni a házirend által megadott időpontokban?													
	Urológiai Klinika	Traumatológiai Klinika	Szülészeti- és Nőgyógyászati Klinika	Szemészeti Klinika	Sebészeti Klinika	Reumatológiai Klinika	II. sz. Bel. Klinika és Kardiológiai Központ	Idegsebészeti Klinika	I. sz. Belgyógyászati Klinika	Gyermekeklinika	Fül-Orr-Gége Klinika	Bőrgyógyászati Klinika	Összesen:
IGEN	11	8	25	10	15	15	30	15	20	10	8	25	196
NEM	0	0	5	0	0	0	0	1	0	0	0	0	2

Forrás: saját adatgyűjtés

Az összes klinika adatait összevetve kimutatható, hogy az ápoltak 99%-ban tökéletesnek találták a kapcsolattartás lehetőségét. Természetesen minden egyes klinika a házirendjében állapítja meg, hogy mikor lehetséges a bentfekvők látogatása egy ésszerű időtartamon belül. Természetesen eközben is lehetnek megszakítások, például orvosi vizit alkalmával, továbbá az étkezések alatt. Azt mondhatjuk, ez a betegjog teljes mértékben érvényesül, már évek óta.

Kapcsolattartáshoz tartozik a szülő nő azon joga, hogy újszülöttjével egy helyiségbe legyen elhelyezve. A szegedi klinikán ez teljes mértékben érvényesül, a kismama dönti el, hogy a csecsemő mennyi ideig tartózkodjon a szobájában. Természetesen lehetőség van arra is, hogy éjszaka ne a kórterembe legyen elhelyezve a gyermek. Leginkább az úgynevezett VIP szobákban jelenik meg a gyakorlatban, hogy a csecsemő az édesanyjával töltse az éjszakát is. A több ágyas kórteremben is természetesen lehetőség van rá, de a legtöbb újdonsült anyuka az éjszaka időtartamára a nővérekre bízta gyermekét, hogy a csecsemő-sírás a szobában tartózkodó társait ne zavarja.

2.4. Az intézmény elhagyásának joga

Mint ahogyan a többi esetben is, gyakorlása csak akkor lehetséges, ha azzal mások testi épségét, egészségét nem veszélyezteti a beteg. Kezelőorvosnak a beteg egészségügyi dokumentációjában fel kell tüntetni, hogy ha a beteg bejelenti távozási szándékát az intézményből, úgyszintén, ha bejelentés nélkül hagyja el (ez esetben az illetékes hatóságokat is értesíteni köteles, ha a beteg állapota ezt indokolja).

Továbbá a gyógyintézetből történő elbocsátásról a beteget, illetőleg hozzátartozóját előzetesen tájékoztatni kell, lehetőség szerint legalább 24 órával a tervezett elbocsátást megelőzően.³¹

2.5. A tájékoztatáshoz való jog

A legnyomatékosabb betegjog a tájékoztatáshoz való jog. Abból a felállásából kell kiindulni, hogy a beteg laikus, csak a szakember megfelelő szintű tájékoztatása esetén tud dönteni az őt érintő beavatkozásokról, vizsgálatokhoz való hozzájárulásról – mely elvezet az önrendelkezési joghoz is.

Az egészségügyről szóló törvény 13. § (1) bekezdése értelmében „A beteg jogosult a számára *egyéniestett* formában megadott teljes körű tájékoztatásra”, tehát jogosult arra, hogy számára érthető módon – hétköznapi nyelven – magyarázza el az orvos a tudnivalókat. Mindennek a beteg életkorának, iskolázottságának, lelki állapotának, ismereteinek megfelelően kell megtörténnie.³² A törvény kiemeli, hogy lehetőség van tolmács, illetőleg jeltolmács igénybevételére egyaránt. Általánosan szem előtt tartandó, hogy „a beteg tájékoztatás legyen a valóságnak megfelelő, tárgyilagos és őszinte. Az orvos törekedjék arra, hogy a tájékoztatás a betegben ne váltson ki káros hatást és lehetőség szerint ne rendítse meg a kezelésbe vetett bizalmát”³³

Törvény értelmében a betegnek *részletes* tájékoztatáshoz van joga. Ezen eseteket nevesíti³⁴ is: egészségi állapotáról, beleértve ennek orvosi megítélését, javasolt vizsgálatokról, beavatkozásokról, döntési jogáról, beavatkozások tekintetében, a lehetséges alternatív eljárásokról, módszerekről, javasolt életmódról. Az írásbeli tájékoztatás mellett tehát a szóbeli megértés is kulcsfontosságú.

A beteget többek között megilleti a *kérdezés joga*, mely az ellátás egész időtartama alatt, valamint azt követően is fennáll. „A betegnek joga van tudomást szerezni arról is, hogy az adott beavatkozás elvégzésében az ellátó intézmény milyen tapasztalattal rendelkezik.”³⁵ A műtėti kockázatok körében az 5–20% gyakorisággal fellépő szövődményekről kell tájékoztatni a beteget a Legfelsőbb Bíróság egyik eseti döntése értelmében.³⁶

A megfelelő tájékoztatás nyújtása igen nagy jelentőséget kap, mivel a tájékoztatási kötelezettség elmulasztása miatt indított kártérítési perek során az orvosnak kell bizonyítania, hogy betege a kellő tájékoztatást megkapta. A német bírói gyakorlat alapján kitűnik, hogy a betegek 2/3-a erre alapítja a kártérítési igényét.³⁷ Nem feltétlenül szükséges tájékoztatni a beteget a műtét során esetlegesen, véletlenszerűen előforduló kockázat lehetőségeiről, amelyek nem tartoznak a műtéttel viszonylag nagy gyakorisággal együtt járó szövődmények körébe.³⁸ A betegnek ismernie kell a műtét elmaradása esetén várható következményeket, és tudnia kell, hogy a műtéttel milyen kockázatot vállal. Ahhoz, hogy a beteg egy adott beavatkozáshoz hozzájárulását adja, megfelelő ismeretanyaggal kell rendelkeznie, amit tájékoztatás útján szerez meg.

³¹ Eütv. 12. § (4)

³² KÖSZEGFALVI: 46. p.

³³ Magyar Orvosi Kamara Etikai Kódex 8. p.

³⁴ Eütv. 13. § (2) a) -i)

³⁵ IME III. évfolyam 10. szám 2005. január 49. p.

³⁶ LB. Pfv. VI.21.077/1994. BH. 344/1995.

³⁷ JOBBÁGYI Gábor: *Orvosi jog – Hippokratésztől a klónozásig*. Szent István Társulat. Budapest, 2007. 56. p.

³⁸ <http://www.daganatok.hu/betegjogok-es-a-beteg-kotelezettségei/az-orvosi-titoktartashoz-valo-jog>

Az informed consent – a megfelelő tájékozottságon nyugvó beleegyezés – a *volent non fit injuria* jogelvből vezethető le, amely azt jelenti, hogy a hozzájárulás mentesít a jogsértés következményei alól, más szóval a jogi alapja az orvosi beavatkozás jogszerű elvégzésének.³⁹

A betegnek joga van megismerni az ellátásában közvetlenül közreműködő személyek nevét, szakképesítését és beosztását.

Érdemes kiemelni, hogy olykor lehetőség adódik a tájékoztatásról való lemondásra is a beteg részéről, kivéve, ha betegsége természetét ismernie kell – az írásba foglalás érvényességi kellék.

Ezek szemléltetésére az alábbi táblázatokat mutatom be. A tájékoztatáshoz való jog, mint ahogy ez a fentiekből is kiderült, igen sérülékeny része a betegjogoknak és nagy is az igény a pontos, érthető, világos felvilágosításra. Lássuk a táblázatot:

6. sz. táblázat

Részletes tájékoztatást kapott-e egészségi állapotáról, javasolt vizsgálatokról, azok időpontjáról?													
	Urológiai Klinika	Traumatológiai Klinika	Szülészeti- és Nőgyászai Klinika	Szemészeti Klinika	Sebészeti Klinika	Reumatológiai Klinika	II. sz. Bel. Klinika és Kardiológiai Központ	Idegsebészeti Klinika	I. sz. Belgyászai Klinika	Gyermecklinika	Fül-Orr-Gége Klinika	Bőrgyógyászati Klinika	Összesen:
IGEN	9	7	26	8	13	10	26	15	15	8	5	18	160
NEM	2	1	4	2	2	5	4	1	5	2	3	7	38

Forrás: saját adatgyűjtés

Az eddig ismertetett részletezést alátámasztja a betegek véleménye is, miszerint vannak még hiányosságok a kielégítő tájékoztatás területén. A páciensek igénylik a figyelmet, és hogy részletesen megismerhessék a betegségüket és a rájuk váró vizsgálat menetét, szükségességét. Természetesen minden egyes beavatkozást megelőzően sor kerül a felvilágosításra, azonban az elmondható, hogy a 20%-os elégedetlenség annak tudható be, hogy a betegek nem élnek kérdésfeltevési jogukkal, nem mernek érdeklődni az általuk még fontosnak tartott részletekről. Ez derült ki az egyik tanulmányból is. A betegnek fontos tudni, hogy bármilyen, számára nem érthető információról kérdezhet a kezeléssel, vizsgálattal és betegségével összefüggésben, valamint a benne felmerülő aggályoknak hangot is adhat.⁴⁰ Tehát a tájékoztatáshoz hozzátartozik, hogy nem csak az intézménybe kerüléskor kell a páciens számára felvilágosítást adni, hanem a diagnózis felállítása után is, ha új információ, tény merül fel, ezt ismertetni kell. Az esetek többségében ismét láthatjuk, hogy érvényesülni látszik e jogosítvány.

A következő fontos momentum az ellátásban résztvevő személyzethez kapcsolódik:

³⁹ SÁNDOR Judit: *Gyógyítás és ítélkezés*. Medicina Könyvkiadó Rt. Budapest, 1997. 150. p.

⁴⁰ IME III. évfolyam 10. szám 2005. január, 49. p.

7. sz. táblázat

Ismeri-e az ellátásban közvetlenül közreműködő személyek nevét, beosztását?														
			Urológiai Klinika	Traumatológiai Klinika	Szülészeti- és Nőgyászai Kinika	Szemészeti Klinika	Sebészeti Klinika	Reumatológiai Klinika	II. sz. Bel. Klinika és Kardiológiai Központ	Idegsebészeti Klinika	I. sz. Belyógyászai Klinika	Gyermecklinika	Fül-Orr-Gége Klinika	Bőrgyógyászati Klinika
IGEN	9	5	25	8	12	11	26	13	16	6	5	17	153	
NEM	2	3	5	2	3	4	4	3	4	4	3	8	45	

Forrás: saját adatgyűjtés

Egyöntetűen elmondható, nem választott orvos esetén merül fel ez a kérdés, hanem amikor sürgősségi ellátás keretében, ambulancián történik a betegfelvétel és az ezt követő további fekvőbeteg ellátás során. A benttartózkodás alatt a kezelőorvos nevét tudják a betegek, azonban a válaszadók 23%-a (45 fő) vélte úgy, hogy a beosztását, titulusát már nem tudná megmondani orvosának. Ugyanez jellemző a nővérek vonatkozásában, hogy csak néhány napos fekvőbeteg ellátás után derül ki, hogyan is szólítsák meg őket. Pozitív véleményként fogalmazódott meg a névtábla használata, amely bizalmat ébreszt, illetve megkönnyíti a kommunikációt a betegek és a szolgáltatató személyzet között.

A TASZ országos szintű kutatásaira hivatkozva kijelenthető, hogy a legtöbb beteg ismerte az ellátásban résztvevő kezelőorvos nevét, habár az ápolókat mindig név szerint emlegették. Igen bizalomkeltő a névtábla használata az említett eredmények alapján is.

2.6. Az önrendelkezéshez való jog

Mint ahogy azt már az előzőekben is kifejtettük, hatékony tájékoztatás után képes a beteg döntést hozni az őt érintő beavatkozások elvégzéséről, vagyis a biztos alapokon nyugvó felvilágosítás folyamánya az önrendelkezési jog gyakorlása.

A törvény a 15. §-ában kimondja, hogy e jog gyakorlása egyet jelent azzal, hogy a beteg igénybe veszi-e az egészségügyi ellátást, másrészt az egyes beavatkozások elvégzésébe beleegyezik-e, harmadrészt pedig, hogy mely ellátásokat utasítja vissza. Érdemes megjegyezni, hogy a törvény külön betegjogként szabályozza ez utóbbit, a visszautasítás jogát. Fontos kitétel, hogy kizárólag törvényben meghatározott esetekben és módon korlátozható csupán.

A betegnek joga van a kivizsgálását és kezelését érintő döntésekben való részvételhez. Az egészségügyi beavatkozás elvégzésének feltétele, hogy ahhoz a beteg megítélésétől, fenyegetéstől és kényszerszertől mentes, megfelelő tájékoztatáson alapuló beleegyezését adja.⁴¹ A beleegyezést szóban, írásban vagy ráutaló magatartással juttathatja kifejezésre. Természetesen műtéti beavatkozásokat megelőzően írásbeli hozzájárulás szükséges, de

⁴¹ Eütv. 15. § (3) bek.

rátaló magatartással is elegendő az egyetértés kinyilatkoztatása például egy injekció beadása előtt, ha a páciens feltűri a pulóveré ujját.

Egyes esetekben a törvény lehetőséget ad vélelem alkalmazására is. A beteg beavatkozásokba történő beleegyezését vélelmezni kell, ha a beteg egészségi állapota következtében beleegyező nyilatkozat megtételére nem képes, és az állapota miatt nem lehet megvárni a helyettes döntéshozó⁴² nyilatkozatát. Invazív beavatkozások⁴³ esetén a beteg szintén nem képes nyilatkozattételre, valamint a helyettes döntéshozó nyilatkozatának beszerzése olyan késedelemmel járna, ami a beteg egészségi állapotának súlyos vagy maradandó károsodásához vezetne.

Az egészségügyi beavatkozás kiterjesztésekor a beteg nem képes megnyilatkozásra, hiszen legtöbbször műtét közben kerül sor a komplikációra, ami azonnali megoldást sürget. A törvény értelmében, ha nem volt előre látható a beavatkozás, akkor az erre irányuló beleegyezés hiányában a beavatkozás kiterjesztése csak akkor végezhető el, ha azt sürgős szükség fennállása indokolja, vagy ennek elmaradása a beteg számára aránytalanul súlyos terhet jelentene. Leggyakrabban a sebészeti, illetve nőgyógyászati műtétek során fordul elő.

A számadatok ismertetésével igazoljuk e gondolatsort. Mindenekelőtt a döntésekben való részvétel súlyát vizsgáljuk:

8. sz. táblázat

Részvett-e a kezelést, illetve a kivizsgálást érintő döntésekben?													
	Urológiai Klinika	Traumatológiai Klinika	Szülészeti- és Nőgyógyászati Klinika	Szemészeti Klinika	Sebészeti Klinika	Reumatológiai Klinika	II. sz. Bel. Klinika és Kardiológiai Központ	Idegsebészeti Klinika	I. sz. Belgyógyászati Klinika	Gyermekeklínika	Fül-Orr-Gége Klinika	Bőrgyógyászati Klinika	Összesen:
IGEN	6	6	24	8	11	11	25	11	13	6	5	14	140
NEM	5	2	6	2	4	4	5	5	7	4	3	11	58

Forrás: saját adatgyűjtés

Összintézményi szinten a kérdőívet kitöltők nagyobb hányada, 60%-a tapasztalta, hogy részese volt az őt érintő vizsgálatok eldöntésénél. Igen változatos képet láthatunk a számadatokat vizsgálatakor, hiszen még mindig viszonylag magas azoknak a száma, akik nem érezték, hogy kontrollt gyakoroltak volna a beavatkozások eldöntése felett. Ez egy roppant kardinális kérdés, mivel több betegetől ismét elhangzott, hogy félnek az adott vizsgálattól, a tájékoztatás ellenére nem tudtak megnyugodni vagy azt nem tartották mindenre kiterjedőnek. Még mindig magas azon ellátottak aránya, akik szerint az orvos által javasolt vizsgálat „kötelező” és nem mernek ellentmondani. (Figyelmet kell arra is fordítani, hogy a betegnek együtt kell működnie a kezelőorvossal gyógyulása érdekében, mivel

⁴² Pl.: a beteg törvényes képviselője, ennek hiányában a beteggel közös háztartásban élő, cselekvőképes házastársa vagy élettársa, gyermeke, szülője, testvére, stb.

⁴³ Eütv. 3. § m) a beteg testébe bőrön, nyálkahártyán vagy testnyíláson keresztül behatoló fizikai beavatkozás, ide nem értve a beteg számára szakmai szempontból elhanyagolható kockázatot jelentő beavatkozásokat.

egyes esszenciális vizsgálatok elvégzése elkerülhetetlen a pontos diagnózis felállításához.)

Az önrendelkezési jog gyakorlásának másik fontos eleme a sejt, szerv, szövet eltávolítása műtétek előtt, valamint műszerrel, stb. végzett vizsgálatot megelőzően adott írásbeli hozzájárulás. A válaszadók 100%-a minden esetben tett beleegyező nyilatkozatot a beavatkozás előtt. A beleegyezés a büntetőjog szempontjából is releváns, jogellenességet kizáró ok – melyet a gyakorlat munkált ki, illetve szokásjogilag rögzült -, ami a beavatkozás jogszerűségének a biztosítója.⁴⁴

2.7. Az ellátás visszautasításának joga

Ténylegesen – a törvény soraiból kiindulva – az önrendelkezési jog egyik részjogosítványának tekintendő. A cselekvőképes beteget illeti az ellátás visszautasításának joga, bizonyos kivételektől eltekintve, amelyet az alábbi táblázatban foglaltunk össze a könnyebb áttekinthetőség érdekében. Mindezek előtt azért tennénk egy fontos kitélt: a beteg a visszautasításra vonatkozó nyilatkozatát bármikor, alaki kötöttség nélkül visszavonhatja (azonban ekkor a felmerült költségek megtérítésére kötelezhető).

A TASZ felméréseiből kiderült, hogy a betegeknek csupán negyede van azzal tisztában, hogy visszautasíthatja a vizsgálatot, ha nem szeretné, hogy elvégezzék. Az orvosok többsége a betegek döntését tiszteletben tartja, de akadnak olyanok is, akik mindenáron meg akarják győzni a páciensét egy vizsgálat elvégzéséről, annak ellenére, hogy csak életmentő, -fenntartó beavatkozás esetén lenne ez indokolt. A felmérés során megkérdezett orvosok nagy része úgy látja, hogy speciális beavatkozásokat utasítanak vissza a betegek általában (pl. urodinámia vizsgálat, hólyagnyomásmérés cisztomanometria⁴⁵, gyo-

mortükrözés).⁴⁶ Ilyenkor célszerű közösen egy másik megoldást találni.

A következő táblázatban összefoglalva láthatjuk, hogy a visszautasításra vonatkozó jog milyen esetekben kerül korlátozásra. A táblázat egyik oszlopa az ellátási körre vonatkozik, míg a másik oszlop tartalmazza a visszautasításra vonatkozó szabályokat.

⁴⁴ NAGY Ferenc: *A magyar büntetőjog általános része*. Korona Kiadó, Budapest, 2004. 204., 218. p.

⁴⁵ Invazív, összetett vizsgálat.

⁴⁶ *Betegjogok Magyarországon - Szabályozás és gyakorlat*. Társaság a Szabadságjogokért TASZ. Budapest, 2002. 34. p.

*Az ellátás visszautasításának korlátozott esetet*⁴⁷

Az érintett ellátási kör	A visszautasításra vonatkozó szabályok
Olyan ellátást, amelynek elmaradása esetén a beteg egészségi állapotában várhatóan súlyos vagy maradandó károsodás következne be	csak közokiratban vagy teljes bizonyító erejű magánokiratban írásképtelensége esetén két tanú együttes jelenlétében utasíthat vissza (Cselekvőképtelen és korlátozottan cselekvőképes beteg esetén NEM utasítható vissza)
életfenntartó vagy életmentő beavatkozás visszautasítására	<ul style="list-style-type: none"> - Ha súlyos betegségben szenved, amely az orvostudomány mindenkori állása szerint rövid időn belül halálhoz vezet és gyógyíthatatlan (+alaki előírások, mint az előzőnél) - visszautasítás csak akkor érvényes, ha egy háromtagú orvosi bizottság a beteget megvizsgálja és egybehangzóan, írásban nyilatkozik arról, hogy a beteg döntését annak következményei tudatában hozta meg, - továbbá a beteg az orvosi bizottság nyilatkozatát követő 3. napon – két tanú előtt – ismételten kinyilvánítja a visszautasításra irányuló szándékát
Ha a beteg várandós és előre láthatóan képes a gyermek kihordására.	nem utasíthatja vissza az életfenntartó vagy életmentő beavatkozást
Az ellátás elmaradása mások életét vagy testi épségét veszélyeztetné	Nem illeti meg a visszautasítás joga

Forrás: Kovácsy Zsombor: Egészségügyi jog, Eütv.

2.8. Az egészségügyi dokumentáció megismerésének joga

A beteg vizsgálatával és gyógykezelésével kapcsolatos adatokat az egészségügyi dokumentáció tartalmazza. A betegnek joga van a róla készült egészségügyi dokumentációban szereplő adatainak megismeréséhez, valamint azokról tájékoztatást kérni. Ez a jogosítvány a tájékoztatáshoz való jog nevesített részjogosultsága.⁴⁸

Az egészségügyi dokumentációt úgy kell vezetni, hogy az a valóságnak megfelelően tükrözze az ellátás folyamatát.⁴⁹ Dokumentációban fel kell tüntetni többek között a beteg személyazonosító adatait, a kórelőzményt, a kórtörténetet, az első vizsgálat eredményét,

⁴⁷ KOVÁCSY: 61. p.; Eütv. 20. § (1)–(7) bek.

⁴⁸ TARR György: *Élet és egészség, orvos és beteg, jog és erkölcs, az emberi méltóság fogalom szférájában.* (Az orvosi jog vázlata) Püski Kiadó Kft. Budapest, 2003. 239. p.

⁴⁹ Eütv. 136. § (1) bek.

az elvégzett beavatkozások idejét és azok eredményét, a gyógyszeres és egyéb terápiát, annak eredményét, stb.

Kijelenthető, hogy a gyógykezelési iratok megismerése, másolatainak kézhez vétele olyan alapvető információs jog, amely nélkül nem dönthető el, hogy történt-e mulasztás a gyógykezelés során. Ennek következtében e jogok az érintett személyeket illetik meg, különösen azért, mert az adatok róluk, vagy hozzátartozóikról szólnak. „Az iratkiadás első fejezetét 1994-ben a Legfelsőbb Bíróság Pfv.IV.20.895/1994 számú eseti döntése zárta le, ami 87/1995 szám alatt jelent meg a Bírósági Határozatokban. A határozat egyértelműen kimondta, hogy személyhez fűződő jogokat sért a gyógyintézet, ha a beteg gyógykezelésével, műtétjével kapcsolatos okirat kiadását megtagadja.”⁵⁰ Azonban a betegnek tisztában kell lennie azzal, hogy az intézmény állapítja meg a másolási díj mértékét, és mint olyat, a térítési díj ellenében igénybe vehető szolgáltatások díját a betegek számára hozzáférhető módon hozza nyilvánosságra.⁵¹ Egyes vélemények szerint a problémák elkerülése végett „célszerű lenne a másolási díj mértékének jogszabályban történő rögzítése”.⁵²

A jelenleg hatályos törvény deklarálja, hogy

- a beteg jogosult a gyógykezeléssel összefüggő adatainak kezeléséről tájékoztatást kapni,
- másrészt a rá vonatkozó egészségügyi adatokat megismerni,
- az egészségügyi dokumentációba betekinteni, valamint azokról saját költségére másolatot kapni,
- a fekvőbeteggyógyintézetből történő elbocsátásakor zárójelentést kapni,
- egészségügyi adatairól indokolt célra – saját költségére – összefoglaló vagy kivonatos írásos véleményt kapni,
- továbbá egészségügyi dokumentáció kiegészítését, kijavítását kezdeményezni.

Az 1997. évi törvény a 24. § (12) bekezdésében az áll, hogy az egészségügyi és a hozzájuk kapcsolódó személyes adatok kezelésének és védelmének részletes szabályait külön törvény állapítja meg, tehát tovább utal az adatvédelmi törvényre.⁵³ Az adatvédelmi törvény szerint az egészségi állapotra vonatkozó adat különleges adatként⁵⁴ minősül, tehát védelemben részesül. Mindezek mellett további részletszabályokat állapít meg az 1997. évi XLVII. törvény, amely az egészségügyi és a hozzájuk kapcsolódó személyes adatok kezeléséről és védelméről szól.

Ezt követően nézzük meg az egészségügyi dokumentáció megismeréséhez való jog statisztikai vonatkozását is, melyhez a tesztben két kérdés tartozott.

⁵⁰ SIMON Tamás: *A gyógykezelési dokumentáció kiadásának problémái a múltban és ma*. Egészségügyi Medizsment. 2000. december, II. évfolyam 6. szám 40–41. p.

⁵¹ 284/1997. (XII. 23.) Korm. rendelet: térítési díjért igénybe vehető egyes egészségügyi szolgáltatások térítési díjáról 1. § (1) bek.

⁵² SIMON: 40–41. p.

⁵³ KOVÁCSY: 75. p.

⁵⁴ 1992: LXIII. törvény 2. § 2.b. pont.

10. sz. táblázat

Már a gyógykezelés során megismerte-e a betegségére vonatkozó adatokat?													
	Urológiai Klinika	Traumatológiai Klinika	Szülészeti- és Nőgyógyászati Klinika	Szemészeti Klinika	Sébsészeti Klinika	Reumatológiai Klinika	II. sz. Bel. Klinika és Kardiológiai Központ	Idegsebészeti Klinika	I. sz. Belgyógyászati Klinika	Gyermekeklinika	Fül-Orr-Gége Klinika	Bőrgyógyászati Klinika	Összesen:
IGEN	6	4	23	9	11	12	26	12	12	5	2	16	138
NEM	5	4	7	1	4	3	4	4	8	3	6	9	60

Forrás: saját adatgyűjtés

A táblázat soraiból láthatjuk, hogy a válaszadók 69,7%-a, 138 fő megfelelőnek találta a dokumentáció, leletek, vizsgálatok megismerhetőségét. Azonban közel 30%-a a betegeknek nem találta kielégítőnek az erre vonatkozó tájékoztatást, ahogy ez a táblázatból is látható. Nem maradhat el annak megjegyzése sem, hogy természetesen kiszolgáltatott helyzetben a betegek türelmetlenebbek, felfokozottabb érzelmi állapotban várják az újabb fejleményeket a gyógyuláshoz vezető úton.

Ide kapcsolódik szervesen a soron következő kérdés is, mely arra vonatkozik, hogy az egészségügyi intézményből történő elbocsátáskor kapott-e zárójelentést a kezelt. Ismét megállapíthatjuk, hogy 100%-osan érvényesülő betegjogról van szó. A 198 válaszadó közül három „nemleges” válasz született, azonban az érintett betegek is megkapták utóbb a zárójelentést.

Kiegészítve az országos felmérés eredményeivel ugyanúgy megállapítható, hogy a gyakorlatban érvényesül ez a betegjog, habár kevés ápolat kéri konkrétan, hogy beletekintsenek a dokumentációba – mivel kevesen tudják, hogy ezt megtehetnék, habár a legtöbbször elegendő az orvos szóbeli tájékoztatása is.

A dokumentációhoz való hozzájutáshoz akkor nő meg az igény, ha valamilyen sérelem éri a beteget. Természetesen lehetősége van erre, azonban – mint említettem -, előfordulhat, hogy a másolás költségeit az ápoltnak kell állnia.⁵⁵

2.9. Az orvosi titoktartáshoz való jog

A dolgozatunk elején már utaltam arra, hogy az orvos beteg között kialakuló bizalmi viszony megerősítése, megőrzése milyen fontossággal bír. Ez a nevesített betegjog magába hordozza ezen szükségzerű viszony elmélyítésének lehetőségét.

„Maga az elnevezés kissé megtévesztő, hisz a titoktartási kötelezettség nem csak az orvost terheli, hanem a betegellátót (a kezelést végző orvos, az egészségügyi szakdolgo-

⁵⁵ Betegjogok Magyarországon- Szabályozás és gyakorlat. Társaság a Szabadságjogokért TASZ. Budapest, 2002. 34. p.

zó, az érintett gyógykezelésével kapcsolatos tevékenységet végző más személy, a gyógyszerész), az intézményvezetőt, az adatvédelmi felelőst, továbbá az adatfeldolgozót is.”⁵⁶

Fontosságát hangsúlyozva kiemelendő, hogy már a hippokratészi eskü is tartalmazta ezt az alapelvet.⁵⁷ Két alapvető részjogosítványból áll⁵⁸:

- elsőként az egészségügyi ellátásával kapcsolatos információk továbbadásával kapcsolatos rendelkezési szabadság,
- másodsorban az ellátási események – például vizsgálatok során – intimitás, diszkreció megőrzése.

A főszabálytól eltekintve egyes esetben létezik felmentés az orvosi titok alól:

- A betegnek joga van arról nyilatkozni, hogy betegségéről, annak várható kimeneteléről kiknek adható felvilágosítás, illetve kiket zár ki egészségügyi adatainak részleges vagy teljes megismeréséből, továbbá
- hozzájárulása hiányában is közölni kell az egészségügyi adatait, amennyiben ezt
 - a törvény elrendeli vagy
 - mások életének, testi épségének és egészségének védelme szükségessé teszi.

Törvényi garancia van arra, hogy az adatkezelő, továbbá az adatfeldolgozó is az orvosi titkot köteles megtartani. Az adatkezelő mentesül a titoktartási kötelezettség alól, ha

- *egyrészt* az egészségügyi és személyazonosító adat továbbítására az érintett, illetve törvényes képviselője *írásban* hozzájárult, az abban foglalt korlátozásokon belül, valamint
- ha az egészségügyi és személyazonosító adat továbbítása törvény előírásai szerint kötelező.⁵⁹

Szigorúan fogalmaz az egészségügyi adatok kezeléséről és védelméről szóló törvény, mivel előírja, hogy a betegellátót a titoktartási kötelezettség azzal a betegellátóval szemben is köti, aki az orvosi vizsgálatban, a kórisme megállapításában, illetve a gyógykezelésben vagy műtétnél nem működött közre.⁶⁰

Az emberi méltóság tiszteletben tartása ismét megjelenik a törvény soraiban, miszerint a betegnek joga van ahhoz, hogy vizsgálat, illetve kezelés alatt mások ne láthassák, illetve ne hallhassák.

Abban az esetben, ha az intézmény nem oktatókórház, a beteg beleegyezése szükséges, hogy az egyes vizsgálatoknál jelen lehessenek az orvostanhallgatók is.⁶¹

A következő táblázattal elérkeztünk az első gondolati egység utolsó adatsorához. Lásuk az eredményeket!

⁵⁶ KELÉNYI: *Adat- és titokvédelem az egészségügyben*. IME IV. évfolyam 2. szám. 2005. március, 42–44. p.

⁵⁷ POLECSÁK: 52. p.

⁵⁸ KOVÁCSY: 78. p.

⁵⁹ 1997. évi XLVII. törvény: az egészségügyi és a hozzájuk kapcsolódó személyes adatok kezeléséről és védelméről, 7. § (1) bek.

⁶⁰ 1997. évi XLVII. törvény 8. §

⁶¹ KÖSZEGFALVI: 83. p.

11. sz. táblázat

Véleménye szerint az ellátásban résztvevő személyek az ellátás során tudomásukra jutott egészségügyi és személyes adatait bizalmasan kezelték-e?													
	Urológiai Klinika	Traumatológiai Klinika	Szülészeti- és Nőgyógyászati Klinika	Szemészeti Klinika	Sebészeti Klinika	Reumatológiai Klinika	II. sz. Bel. Klinika és Kardiológiai Központ	Idegsebészeti Klinika	I. sz. Belgyógyászati Klinika	Gyermekeklinika	Fül-Orr-Gégészeti Klinika	Bőrgyógyászati Klinika	Összesen:
IGEN	10	7	26	9	13	15	28	14	16	8	6	19	171
NEM	1	1	4	1	2	0	2	2	4	2	2	6	27

Forrás: saját adatgyűjtés

Az ábra kiváló képet mutat, hiszen 86,4%-ban elégedettek voltak az ápoltak az orvosi titoktartással kapcsolatos jogosultságukkal. A bőrgyógyászati és a Fül-Orr-Gégészeti Klinikát leszámítva minden egyes intézmény tekintetében 80% feletti volt a betegek véleménye szerint a tanulmányozott jogosultságuk érvényesülése.

A TASZ által végzett felmérés rávilágít arra is, hogy nem csak illetéktelen személyeknek – például telefonon érdeklődő rokonoknak – nem adhatnak felvilágosítást az orvosok, hanem a titoktartás köti más hatóságok irányába is – kivétel ez alól, mikor a páciens sérülése 8 napon túl gyógyul és vélhetően bűncselekmény következménye.⁶²

3. Betegelégedettség

Két szorosan összekapcsolódó témáról van szó. Ahhoz, hogy mindenre kiterjedő képet kapjunk, figyelmet kell fordítanunk a betegelégedettségre is, mely kiváló fokmérője lehet a fent említett jogosultságok gyakorlati érvényesülésének. Magyarországon a '90-es évek eleje óta végeznek elégedettségi vizsgálatokat.

A nevezett témakört a kérdőív összeállításánál sem hagyhattuk figyelmen kívül. A betegjogok minősítését célzó témakört követően tettünk föl négy, lényegre törő kérdést, amely a betegelégedettség vizsgálatát célozta. Ezek a következőkre terjedtek ki:

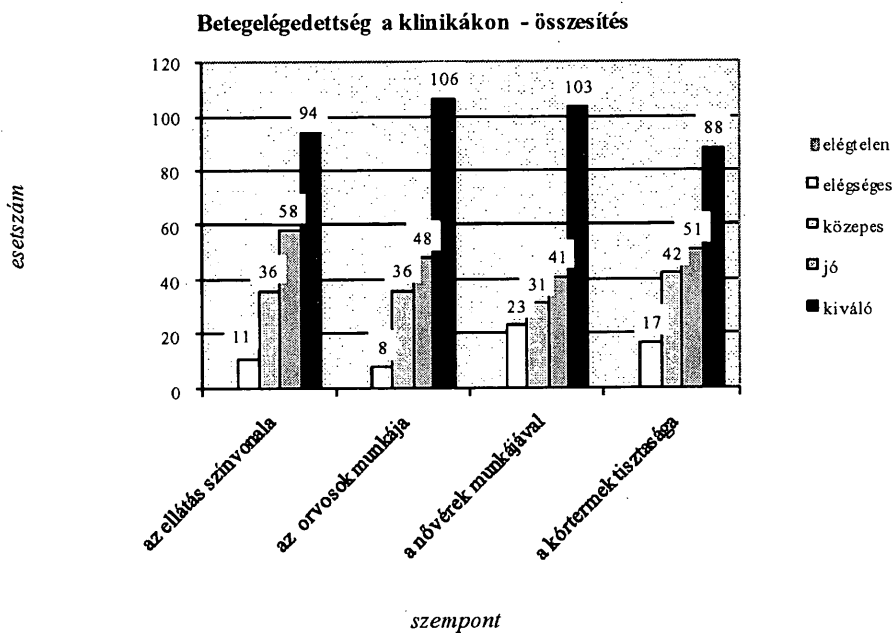
- az ellátás színvonalára
- az orvosok munkájára
- a nővérek munkájára
- a kórtermek tisztaságára

⁶² *Betegjogok Magyarországon - Szabályozás és gyakorlat.* Társaság a Szabadságjogokért TASZ. Budapest, 2002. 39. p.

A válaszadókat arra kértük, hogy iskolai osztályzatok szerint fejezzék ki elégedettségüket 1–5 terjedő skálán, klinikák szerinti bontásban.

Ebben a tárgykörben elsőként is minden klinika adatait tartalmazó ábrát szeretnénk bemutatni.

2. sz. ábra

Forrás: saját adatgyűjtés

Egyértelműen látható, hogy mind a négy kérdésre kimagasló arányban pozitív válaszok érkeztek. Kitűnőnek minősítették az ellátás színvonalát 94-en, az orvosok munkáját 106-an, továbbá 103 fő a nővérek tevékenységét és 88-an a kórtermek tisztaságát, mely a legalacsonyabb a sötétkéék oszlopok közül. A jó és közepes minősítések közel azonos mértékűek, míg az elégséges osztályzatot választók láthatóan kevesebben vannak.

3.1. Szülészeti és Nőgyógyászati Klinika

Az intézményen belül is működik elégedettséget vizsgáló rendszer, melynek érdekesebb, ide kapcsolódó momentumait röviden bemutatjuk az elmúlt évre vonatkozóan. A kérdőívek osztályonkénti bontásban készülnek az intézetben, melyek az alábbiak:

- ambulancia
- szülőszoba
- gyermekágy
- nőosztály
- operált osztály
- terhespatológia

Negyedéves bontás helyett egész éves összesítésben ismertetjük az adatokat. Az intézményi kérdőívben szintén szerepel a kórtermek tisztaságával, orvosok, nővérek munkájával kapcsolatos kérdés, de ezen túlmenően a betegfelvétel körülményeire, élelmezésre, látogatásra vonatkozó témát is találunk. Szintén 1–5-ig terjedő elégedettségi skálán kellett osztályozni a kérdéseket, melynél az 1 az elégedetlen, az 5 a nagyon elégedett kategória. A táblázatok végső rendszerezése úgy történik, hogy az alsó három és a felső két-
tő elégedettségi szintre koncentrál

12. sz. táblázat

Összesített adatok		
Kérdések	1–2–3-as elégedettségi kategória	4–5-ös elégedettségi kategória
betegfelvétel	68	345
orvosok munkája	68	353
nővérek munkája	45	381
tisztaság, higiéné	172	675
élelmezés	107	105
napirend, látogatás	81	343

Forrás: SZTE Szülészeti- és Nőgyógyászati Klinika felmérése, 2008.

Első összesítés a betegfelvétellel áll összefüggésben – egyrészt a felvételi, másrészt az osztályra való felvétel körülményeire reflektálva. 1–2–3 elégedettségi kategóriában 68 válasz érkezett a 413 páciens közül (tehát 16,46%), míg 4–5 vagyis az elégedett/ nagyon elégedett válaszadók 83,54%-ot értek el, 345 ember. Az orvosok munkájával és hozzáállásával az 1–2–3 elégedettségi kategóriában 16,35%, 69 válasz, 4–5 kategóriában 353 válasz – 83,65% – született. A nővérek odaadását, valamint hozzáállását a betegek 85,78%-ban értékelték.

A tisztaság, higiénia kérdésköre felöleli az osztályok tisztaságát, hogy összességében megfelelő volt-e, a mellékhelyiségek tisztaságát, karbantartását, kórtermek tisztaságát, felszereltségét, textíliák állapotát. Elégedetlentől a közepes szintig 20,31%, azaz 172 páciens sorolta, ugyanakkor 675 beteg jónak, illetve kiválónak minősítette.

Az élelmezéssel kapcsolatos kérdést nem vizsgáltuk saját adatgyűjtésünk során, mivel központilag egy cég szállít a klinikáknak, és rendkívül szubjektív ennek a témakörnek a megítélése. A Nőgyógyászati Klinikáról azonban rendelkezésre állnak ilyen jellegű adatok is. Az összesítésben is látható, hogy ezen a területen nagy jelentőséget kap az egyéni ízlés, szokás, melynek nem lehet maradéktalanul megfelelni. Elég lehangoló eredmények láttak napvilágot, hiszen a betegek, kismamák 50,97%-a 1–2–3-as elégedettségi osztályba sorolta az élelmezés mennyiségét, minőségét, az ételek ízét. Egyebekben kiegészítenénk azzal, hogy az országos betegelégedettségi mutatók⁶³ is hasonló képet láttatnak, mivel a betegek többsége hármasként osztályozta a kórház ételminőségét.

A látogatás rendjével kapcsolatos vélemények megoszlanak, annak ellenére, hogy az összesített vélemények alapján a legtöbben elégedettek voltak, vagyis 80,9% 4–5-ös osztályzatot adott, és a maradék 19,1% pedig 1–2–3-as kategóriába sorolta. Részletesebben szemügyre véve az adatokat, látható, hogy az elégedetlenek leginkább „gyermekágy osztályról” kerültek ki, akik arra hivatkoztak a kapcsolattartás esetében, hogy 12 éven aluli kiskorú nem mehet be az osztályra, így a kismama nem találkozhat gyermekével, csak ha a folyosóra kimegy, illetve a „kistestvért nem ismerheti meg a nagyobbik”.

Végül egy kérdés arra is kitér, hogy igénybe venné-e az intézményt ismét a páciens, ha szükséges lenne a klinikai ellátás. 95,54%-ban visszatérnének az alanyok, összesen 202 fő válasza alapján, és 9 ellátott választana másik intézetet, ha problémája lenne újra.⁶⁴

3. 2. Országos felmérések eredményei

Úgy gondoljuk, az elégedettség vizsgálatánál érdemes lehet más intézményekre is reflektálni, így főként a TÁRKI kutatásaira utalva – teszünk néhány érdekes kitekintést, az országos reprezentatív felmérés összegzéseiből.

Az elégedettséget részben a betegjogokhoz kapcsolva állapították meg. Szabad intézményválasztás lehetőségeit vizsgálva, arra a következtetésre jutottak az elemzők, hogy abban az esetben, ha volt módja a betegnek megválasztani az intézményt a gyógykezelést megelőzően, akkor elégedettek voltak az ellátással, ellenben azon társaikkal, akiknek erre nem volt lehetőségük. Itt visszautalunk a tanulmány első részében kifejtett szabad orvosi választás jogához – melyet az egészségügyi ellátáshoz való jog részeként mutattunk be –, ismét kiemelve annak hangsúlyosságát.

A nemek megoszlása szerint kimondható, hogy a férfiak nagyobb mértékben voltak elégedettek a szolgáltatással, mint a gyengébbik nem tagjai. Életkorral összefüggésben megállapítható, hogy az életkor előre haladtával nő az elégedettség is, 80 év felettiek 60,3%-a tökéletesen elégedett a szolgáltatással, míg a 20–29 év közöttiek tekintetében 18,5% ez az arány. Aszerint, hogy vidéki vagy budapesti kórház betegeiről volt e szó, megállapítható, hogy a vidéki intézmények betegei teljesen elégedettek voltak a kezeléssel (1/3-a), míg a fővárosiak körében igen magas volt a kritikák aránya (73%).

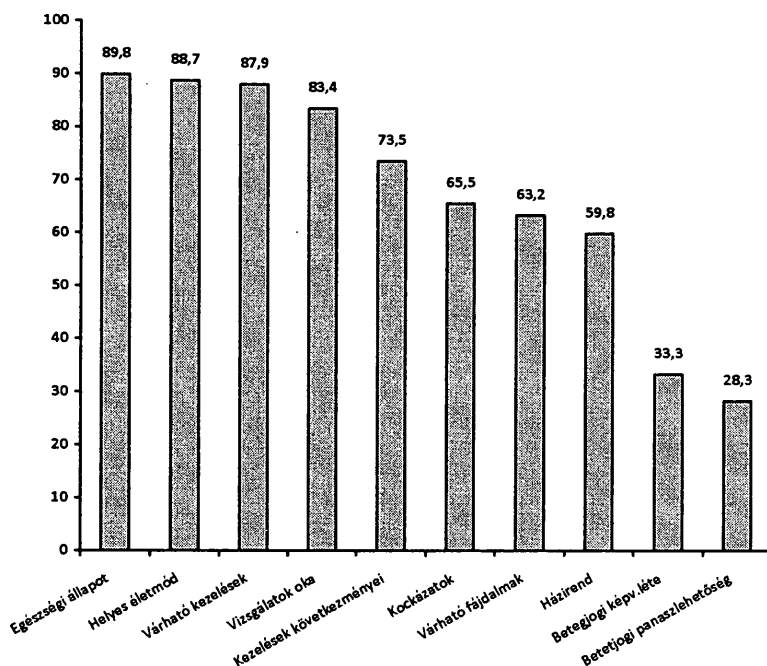
⁶³ Második Országos Betegelégedettségi Vizsgálat I. kötet – Előzetes gyorsjelentés és szakirodalmi áttekintés – TÁRKI, 2001. 21. p.

⁶⁴ A táblázat elemzését követő számadatok a *SZTE Szülészeti és Nőgyógyászati Klinika* statisztikájából származnak, melyet kérdőívek kiértékelése alapján állítanak össze.

Mivel a tájékoztatáshoz való jog egy fontos szegmense a betegjogoknak, ezért az országos elégedettség megismerése kapcsán se hagyhatjuk ki. Eszerint a betegek nagyobb hányada – 28%-a – tökéletesen elégedett volt a tájékoztatás minőségével és mennyiségével, 50%-uk pedig csupán elégedett volt. A gyógyintézetbe való felvételtkor a betegek 60%-át informálták a házirendről, egyéb szabályokról és csupán 1/3-uk tudott a betegjogi képviselő elérhetőségéről, létezéséről. Korábbiakban kifejtettekhez visszakapcsolva említettük, hogy a tájékoztatást a kezelés során is meg kell adni a páciensnek. A kezelték 90%-a nyomon követte egészségi állapotának változását a benntartózkodás alatt is.⁶⁵ Az alapvető információkat a betegek 9/10-e megkapta, mely az egészségi állapotával kapcsolatos. Azonban a betegjogi képviselőről és panasztételi lehetőségekről való felvilágosítás még mindig szegényes.⁶⁶ A részletes átvilágítás már súlyosabban fogalmaz: „Komoly hiányosságok tapasztalhatóak a kórházi tájékoztatás kérdésében. A válaszolóknak csupán 16%-áról mondható el, hogy minden, általunk felsorolt kérdésben tájékoztatták a tudnivalókról, 21% azok aránya, akik a legfontosabb felmerülő problémák legalább feléről nem kaptak tájékoztatást az egészségügyi személyzettől.”⁶⁷

3. sz. ábra

Az egyes kérdésekben tájékoztatott betegek aránya (%)

Forrás: TÁRKI

⁶⁵ Második Országos Betegelégedettségi Vizsgálat I. kötet – Előzetes gyorsjelentés és szakirodalmi áttekintés – TÁRKI, 2001. 21–22. p

⁶⁶ Második Országos Betegelégedettségi Vizsgálat II. kötet – Elemzés és átvilágítási terv. Budapest, 2001. 41. p.

⁶⁷ Második Országos Betegelégedettségi Vizsgálat II. kötet – Elemzés és átvilágítási terv, Budapest, 2001. 6. p.

4. Külföldi kitekintés

Lars Fallberg szerint a betegjog olyan, mint a házasság: amikor a felek önként találkoznak és megegyezésre jutnak, akkor ebben a kapcsolatban a jognak nincs szerepe. Amikor azonban a két fél között nézeteltérés támad, akkor a konfliktus tisztázására gyakran jogi eszközökhöz kell folyamodni.

Fallberg szavai szerint – aki többek között a WHO munkatársa – a kontinens országában az elmúlt évtizedben „jogi forradalom” ment végbe az egészségügyi rendszerekben.⁶⁸ Előtérbe került a betegek védelme és az állampolgárok bevonása a döntéshozatalba.

Az elmúlt tíz év terméke az Amszterdami Deklaráció is, amely az európai országok számára roppant nagy jelentőséggel bír. 1994-ben született, a WHO kezdeményezésére. Hazánk is úgy alkotta meg az egészségügyi törvényt, hogy a Deklarációban foglalt alapelveket szem előtt tartotta a betegjogok megfogalmazásakor. Másik fontos állomás 1997-ben volt, amikor az Európa Tanács elfogadta az Emberi Jogokról és a Biomedicináról szóló Egyezményt, amely az első kötelező erővel bíró, nemzetközi dokumentum a betegjogokról.⁶⁹

Az Amszterdami Deklaráció elfogadása után az egyes országok különböző lépéseket tettek, hogy hogyan adaptálják a betegjogokat a jogrendjükbe. Ennek három módja⁷⁰ van:

1. Az első csoportba sorolhatóak azon államok, ahol *külön törvény* van, amely specifikusan csak a betegek jogaival foglalkozik. Így járt el a következő kilenc ország is: Dánia, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Izland, Lettország, Litvánia, Norvégia,

2. Másik lehetőség, hogy már egy *meglévő törvénybe* adaptálják, nem alkotnak önálló betegjogi törvényt: hazánkban is ezen megoldás mellett döntött a jogalkotó, 1997. évi CLIV. törvényben kapnak helyet a betegjogok.

3. A harmadik lehetőség, amikor *Charta* alkotásával élnek a jogalkotók (Egyesült Királyság, Írország, Portugália, Németország). Ez utóbbit sok kritika éri, hiszen mintegy morális elvek összefoglalásának tekinthető csupán, mert bíróságok vagy más hatóságok előtt nem érvényesíthetők.⁷¹

A betegjogok érvényesülésének vizsgálatát egész Európára kiterjedően a *Health Consumer Powerhouse* végzi. Ez egy független elemző- és kutatóintézet, amely 2005 óta évenként elkészíti az Európai Egészségügyi Fogyasztói Indexet⁷², amely a „fogyasztó” szemszögéből rangsorolja az európai rendszereket. A vizsgálat 2007-ben 27 indikátort használt, amelyeket öt fő csoportba soroltak⁷³, 2008-ban 6 területet vizsgált:

- betegjog és betegtájékoztatás,
- a várólisták hossza,
- eredményességi mutatók,
- a szolgáltatások típusa és elérhetősége,
- a gyógyszerellátás,
- e-egészségügy⁷⁴.

⁶⁸ FÁBIÁN Titusz: *Betegjogok Európában*. Szószóló Alapítvány, tanulmány. (www.szoszolo.hu)

⁶⁹ http://tasz.hu/files/tasz/imce/betegjogimagyar_uv.pdf

⁷⁰ FÁBIÁN i. m.

⁷¹ VAJDA Angéla: *A betegjogok érvényesülése – Európai körkép*. *Lege Artis Medicinae* 2001. 11 (2): 234–236. p.

⁷² Euro Health Consumer Index

⁷³ http://www.gtm.hu/cikk.php?cikk_id=914

⁷⁴ http://hvg.hu/egeszseg/20081113_egeszsegugyi_index.aspx

Az elemzésben minden európai ország egészségügyében jelen lévő gyenge pontjai és pozitívumai is kimutatásra kerülnek a betegek véleménye alapján, felmérések elemzése kapcsán és szakcikkek megismerése útján.

A továbbiakban csak a betegek jogaira vonatkozó elemzéseket ismertetjük, illetve az adott ország egészségügyi ellátásáról alkotott általános véleményt.

Országok:

4.1. Nagy Britannia és Észak-Írország

Igen korán, már 1991-ben – Községi Egészségügyi Tanácsokkal és a betegszervezetekkel történt egyeztetést követően – megalkotta a kormány az Angol Betegjogi Chartát. 1997-ben egy nagyobb módosításon esett át, melybe már belefoglalták az addigi évek tapasztalatait is. Az egészségügyi ellátás ingyenes, és a dokumentum alapelvként kezeli a tájékoztatás fontosságát. Arra alapozza az elvet, hogy a beteg csak megfelelő tájékoztatás után tud dönteni a beavatkozásokról, amelyekhez természetesen bele kell előtte egyeznie. Szintén fontos helyre került az orvosi titoktartáshoz való jog, továbbá az egészségügyi adatok bizalmas kezelése is. A jogorvoslathoz való jog is megjelenik a Chartában.

Britanniában külön egészségügyi ombudsman van, akinek kizárólagos feladata a brit állami egészségügyi ellátórendszerrel kapcsolatos panaszok vizsgálata és a hatásköre kiterjed az ellátással kapcsolatos orvos-szakmai döntések, pl. a műhibák vizsgálatára is.⁷⁵

Az egészségügyi rendszer egyik jellegzetessége a Községi Egészségügyi Tanácsok⁷⁶ működése, melyek autonóm, törvény által szabályozott testületek, a Kormány finanszírozza, szerepük, hogy az állampolgárok érdekeit képviseljék az egészségügyi ellátórendszeren belül, dekoncentrált szervekként jelennek meg.

4.2. Finnország⁷⁷

Finnországban három különböző egészségügyi rendszer működik egymással párhuzamosan, amelyek igen eltérőek (önkormányzati egészségügyi ellátás, a magán egészségügyi ellátás, valamint a foglalkozás-egészségügy)⁷⁸. A betegek ennek ellenére elégedettek az ellátással, ami nem csoda, hiszen biztos alapokon nyugvó, betegjogokat elismerő rendszer működik az országban, melynek letéteményesévé az adminisztratív jellegű „Betegek Jogaira vonatkozó törvény” vált.

Alapvető jogként jelenik meg az emberi méltóság tiszteletben tartása, a tájékoztatás hangsúlyossága – melyhez a magyar szabályozás is közelít –, továbbá a magánszférához való jog és a beteg egyéni igényeinek figyelembe vétele is. A páciensek panaszaiakkal Or-

⁷⁵ FÁBIÁN i.m.

⁷⁶ Community Health Council-ok

⁷⁷ Health Consumer Powerhouse Euro Health Consumer Index 2006, p. 37.

Health Consumer Powerhouse Euro Health Consumer Index 2007, p. 49.

Health Consumer Powerhouse Euro Health Consumer Index 2008 report p. 69.

Health Consumer Powerhouse The Empowerment of the European Patient 2009 – options and implications. Report p. 56. a többi országnál szintén!

⁷⁸ ESKI Egészségügyi Rendszertudományi Iroda, Tájékoztató országtanulmány, Finnország

vosi Jogi Ügyek Országos Hatóságához⁷⁹, illetve a területi Egészségügyi Hatósághoz fordulhatnak, valamint bírósági peres eljárás kezdeményezésére is nyitva áll az út.

Véleményünk szerint egy igen példaértékű és a betegek számára megfelelő elégtételt nyújtó intézmény működik a kártérítések terén. „Felelősséget Nem Kutató”⁸⁰ rendszer – másként fogalmazva felelősséget nem vizsgáló műhiba biztosítás a neve, melynek az a lényege, hogy a betegnek joga van kártérítést kérni, ha az egészségügyi ellátás során szenvedett kárt, tekintet nélkül arra, hogy történt-e mulasztás vagy gondatlanság.

Még egy érdekes momentummal egészítenénk ki a Finnországgal kapcsolatos tudnivalókat: 5,2 milliós népességgel rendelkező országban 2000 betegjogi képviselő⁸¹ tevékenykedik, akik segítik a betegeket jogaik megismerésében, panaszaik megfogalmazásában és az egészségügyi intézményhez való eljuttatásában.

Az egészségügyi szolgáltatást tekintve jó eredmények születtek, de európai összehasonlításban a rendszer Achilles sarka továbbra is a várólistákhoz kapcsolódik.

13. sz. táblázat

FINNORSZÁG adatai				
Betegek jogai és tájékoztatás	2006	2007	2008	2009
A betegjogokon alapuló egészségügyi törvény	3	3	3	3
A döntéshozatalban részt vevő betegszervezetek	2	2	2	2
Felelősséget nem vizsgáló biztosítási rendszer/ Felelősséget nem kutató műhiba biztosítás	3	3	3	3
Van betegjogi ombudsman?	2	-	-	-
Jog a második szakvéleményre	2	2	2	3
A saját betegdokumentációhoz való hozzáférés lehetősége	3	3	3	2
házi orvos e-mail elérhetősége hozzáférhető e?	2	3	-	-
Szolgáltatói katalógus minőség szerinti rangsorolással	1	1	1	1
Interaktív web-es vagy heti 24 órás telefonos egészségügyi tájékoztatás	2	2	3	3
Szakorvos közvetlen felkereshetősége	1	1	1	1
Orvosokról vezetett nyilvántartás	-	-	3	3

Forrás: EHCI

⁷⁹ National Authority for Medicolegal Affairs

⁸⁰ No Fault

⁸¹ FÁBIÁN I. m.

A táblázat adatait vizsgálva látható, hogy az egészségügyi törvény – mely betegjogokon alapul –, valamint a felelősséget nem vizsgáló biztosítási rendszer mind a 4 év során (2006–2009-ig terjedő időszakban) jó minősítést kapott. Javulás következett be a második szakvéleményhez való joggal kapcsolatban is, hiszen a közepes minősítés után 2009-ben már megfelelőnek találtatott. A háziorvos elektronikus elérhetőségéhez való hozzáférés lehetősége is közepesről megfelelőre emelkedett a két vizsgált évben. 2008, illetve 2009-es években szintén jónak ítélték az interaktív web-es, telefonos tájékoztatást a fogyasztók (a szolgáltatás igénybevevői) az előző évekhez képest. Gyenge minősítést kapott az intézmények minőségi rangsorát tartalmazó lista megismerhetősége, továbbá közvetlenül a szakorvoshoz fordulás lehetősége is.

4.2. Dánia

14. sz. táblázat

DÁNIA adatai				
Betegek jogai és tájékoztatás	2006	2007	2008	2009
A betegjogokon alapuló egészségügyi törvény	3	3	3	3
A döntéshozatalban részt vevő betegszervezetek	2	2	2	2
Felelősséget nem vizsgáló biztosítási rendszer/ Felelősséget nem kutató műhiba biztosítás	3	3	3	3
Van betegjogi ombudsman?	1	-	-	-
Jog a második szakvéleményre	3	3	3	3
A saját betegdokumentációhoz való hozzáférés lehetősége	3	3	3	3
A háziorvos e-mail elérhetősége hozzáférhető e?	2	3	-	-
Szolgáltatói katalógus minőség szerinti rangsorolással	1	3	3	3
Interaktív web-es vagy heti 24 órás telefonos egészségügyi tájékoztatás	2	1	3	3
Szakorvos közvetlen felkereshetősége	1	1	1	1
Orvosokról vezetett nyilvántartás	-	-	3	3

Forrás: EHCI

Az Unióban a felmérés és az elért pontszámai alapján nyertes pozíciót foglalhat el a betegtájékoztatás és betegjogok területén a múlt évben, valamint az elektronikus egészségügyet tekintve egyaránt. Az ellátással nagyon elégedettek a dánok, az eredmények ja-

vultak, összesítésben ezüstérmes. Ez látható a táblázatban is, hiszen a legtöbb esetben ideális osztályzatok születtek. A legjobb szavazatot kapta az egészségügyi törvény a megkérdezettek meglátása szerint, melyben maximálisan teret kapnak a betegjogok, továbbá a felelősséget nem kutató rendszer, az orvosokról vezetett nyilvántartás, végül pedig az dokumentációhoz való hozzáférés esélye is. Lehetőség van ezentúl másik szakember véleményének kikérésére is, ellenszolgáltatás nyújtása nélkül. Ennek ellenére nem kapott megfelelő minősítést a speciális területen dolgozó szakemberek közvetlen megke- reshetőségét célzó kérdés.

2007-ben a 29 vizsgált ország közül a 9-ként végzett összesített pontszámai alapján. Azonban a rákövetkezendő évben javulás következett be az említett szolgáltatások terén, így a vizsgált 31 ország között a képzeletbeli dobogó középső fokára léphetett tavaly.

Az országra jellemző, hogy az egészségügyi *szabályozásban* való részvételi jogot a betegek alapvető jogaként deklarálják. Ez a hazánkban egyelőre ismeretlen jogintézmény azt jelenti, hogy figyelembe kell venni az állampolgároknak a véleményét az egészség-ügyi rendszer alakításával kapcsolatos kérdések megfogalmazásakor.⁸²

4.4. Olaszország

14. sz. táblázat

OLASZORSZÁG adatai				
Betegek jogai és tájékoztatás	2006	2007	2008	2009
A betegjogokon alapuló egészségügyi törvény	2	2	2	2
A döntéshozatalban részt vevő betegszervezetek	1	1	2	2
Felelősséget nem vizsgáló biztosítási rendszer/ Felelősséget nem kutató műhiba biztosítás	1	1	1	1
Van betegjogi ombudsman?	1	-	1	-
Jog a második szakvéleményre	2	2	2	2
A saját betegdokumentációhoz való hozzáférés lehetősége	2	2	2	2
A háziorvos e-mail elérhetősége hozzáférhető-e?	1	1	1	-
Szolgáltatói katalógus minőség szerinti rangso- rolással	1	1	1	1
Interaktív web-es vagy heti 24 órás telefonos egészségügyi tájékoztatás	1	1	1	1
Szakorvos közvetlen felkereshetősége	1	1	2	2
Orvosokról vezetett nyilvántartás	-	-	3	3

Forrás: EHCI

⁸² MOLNÁR Angéla: *A magyar betegjogi szabályozás a nemzetközi rendelkezések tükrében*, LAM 2001; 11(8–9): 605. p.

Számtalan intézmény a lakosok szerint technikailag kiváló, de az orvosok uralkodó, elnyomó viselkedése miatt nem érhetett el magasabb pontozást, mivel a betegek igényeit jobban szem előtt kellene tartaniuk a véleményt alkotók szerint. Igen lehangoló eredményekkel rendelkezik, hiszen a középmezőnyben végzett betegjogokon alapuló egészségügyi törvényen, a dokumentáció megismerhetőségén és a második szakvéleményhez való joga kivül gyengének minősítették a legtöbb területen a fogyasztók.

Az elmúlt évek összesített pontszámai alapján elmondható, hogy 18. a 2007-es rangsorban, 2008-ban kisebb javulás látható, hiszen a 31 nemzet közül már a 16. helyen áll.

A polgárok által az egészségügy leginkább problémásnak talált területe a hosszú várólisták, a szolgáltatások nem megfelelő színvonala és a krónikus betegek és a fogyatékos-sággal élők ellátásában jelentkező hiányosságok. További súlyos problémákat vet fel, hogy régióként különböző szintű az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés lehetősége.⁸³

4.5. Hollandia

16. sz. táblázat

HOLLANDIA adatai				
Betegek jogai és tájékoztatás	2006	2007	2008	2009
A betegjogokon alapuló egészségügyi törvény	3	3	3	3
A döntéshozatalban részt vevő betegszervezetek	2	2	3	2
Felelősséget nem vizsgáló biztosítási rendszer/ Felelősséget nem kutató műhiba biztosítás	1	1	1	1
Van betegjogi ombudsman?	3	3	3	-
Jog a második szakvéleményre	3	3	3	3
A saját betegdokumentációhoz való hozzáférés lehetősége	3	3	3	3
A háziorvos e-mail elérhetősége hozzáférhető e?	2	2	2	-
Szolgáltatói katalógus minőség szerinti rangsorolással	2	2	2	2
Interaktív web-es vagy heti 24 órás telefonos egészségügyi tájékoztatás	2	2	2	2
Szakorvos közvetlen felkereshetősége	1	1	1	1
Orvosokról vezetett nyilvántartás	~	~	3	3

Forrás: EHCI

A legjobb egészségügyi rendszer Európában ebben az országban működik, mindig az első három helyen végzetek között van a felmérés alapján. Gyenge minősítést kapott a szakorvosok közvetlen felkereshetősége, illetve a felelősséget nem vizsgáló műhiba biztosítási rendszer az indikátorok közül. Kiválóan érvényesült az eredmények alapján mind a négy vizsgált esztendőben a második szakvéleményhez való jutás lehetősége, a doku-

⁸³ <http://www.eski.hu/hol/cikkh.cgi?id=875>

mentációba való betekintés hozzáférhetősége. Mindemellett az egészségügyi törvény is betegjogokon alapul teljes mértékben, és a betegjogi ombudsman működése is megfelelő az országban. Középmezőnyben végzett az interaktív tájékoztatás és a háziorvosok e-mailen történő elérhetőségének kiépítettsége is, valamint az intézményekről felállított rangsoroló lista is.

Összesített minősítésben 2007-ben a 29 vizsgálati alany közül a második lett a pontszámok alapján, melyet a 2008-as év csak tetőzött, hiszen ekkor már elsőként végzett 31 nemzet közül.

Betegjogok tekintetében meg kell jegyezni, hogy Hollandiában érvényesül a páciensnek az a joga, hogy visszautasítsa az oktatásban való részvételt – hazánkban ez ismeretlen – vagyis azt, hogy az orvostan hallgatók jelen legyenek az egyes beavatkozásnál, vizsgálatoknál. Magyarországon nem szükséges az ellátott hozzájárulása a hallgató jelenlétéhez, ha kijelölt oktatókórházról van szó. Továbbá érvényesül a terápiás privilégium a tájékoztatás területén, vagyis ellentétben a magyar szabályozással, a beteggel nem kell minden információt közölni, ha az egészségügyi dolgozó úgy véli, hogy csak kárt okozna ezzel.⁸⁴ A kiskorú betegek tájékoztatásáról és ellátáshoz való bejegyzés vonatkozásában speciális rendelkezések vannak.⁸⁵

4.6. Spanyolország

17. sz. táblázat

SPANYOLORSZÁG adatai				
Betegek jogai és tájékoztatás	2006	2007	2008	2009
A betegjogokon alapuló egészségügyi törvény	2	2	3	3
A döntéshozatalban részt vevő betegszervezetek	1	2	1	1
Felelősséget nem vizsgáló biztosítási rendszer/ Felelősséget nem kutató műhiba biztosítás	1	1	1	1
Van betegjogi ombudsman?	2	-	-	-
Jog a második szakvéleményre	2	2	2	2
A saját betegdokumentációhoz való hozzáférés lehetősége	3	3	3	3
házi orvos e-mail elérhetősége hozzáférhető e?	1	1	1	-
Szolgáltatói katalógus minőség szerinti rangsorolással	1	1	1	1
Interaktív web-es vagy heti 24 órás telefonos egészségügyi tájékoztatás	1	1	1	1
Szakorvos közvetlen felkereshetősége	1	1	1	1
Orvosokról vezetett nyilvántartás	-	-	1	1

Forrás: EHCI

⁸⁴ MOLNÁR Angéla: *A magyar betegjogi szabályozás a nemzetközi rendelkezések tükrében*, LAM 2001;11(8–9): 597. p.

⁸⁵ MOLNÁR Angéla: *A magyar betegjogi szabályozás a nemzetközi rendelkezések tükrében*, LAM 2001;11(8–9): 604–605. p.

A tanulmány rövid összegzése szerint sajnálatos módon még mindig él az a meglátás az országon belül, hogy ha megfelelő ellátást szeretnének a betegek, akkor magánrendelőkhöz kell fordulniuk. 2006-ban összesített eredményeit tekintve 21. volt, 2007-ben a 14-ként végzett a vizsgált 29 nemzet közül, 2008-ban a 31 ország közül a 18. helyen – középmezőnyben végzett. 2009-ben csupán a 24. a rangsorban. A táblázatból is látható, hogy igen gyengén szerepelt a felelősséget nem kutató biztosítási rendszer, a betegszervezetek döntéshozatalba való bevonása, továbbá a háziorvos e-mail-en való elérhetősége, valamint az internetes tájékoztatás, az intézményeket rangsoroló lista ismertetése, az orvosokról vezetett nyilvántartás, valamint közvetlenül a szakrendelőkhöz való fordulás lehetősége is. Egyedül a betegdokumentációhoz való hozzáférés kapott megfelelő érdemjegyet mind a négy vizsgálati évben, illetve a betegjogokon alapuló egészségügyi törvény a 2008–2009-es esztendőkből.

Jellemző, hogy az országos szintű szabályok mellett párhuzamosan – olykor eltérő tartalommal – élnek tartományi, illetve intézményi szabályok, melyek a jogokat és kötelezettségeket még részletesebb formában fektetik le. Az orvosi konzílium kezdeményezéséhez való jog helyett második klinikai szakvéleményhez való jogot ismer a rendszer.

5. Összegzés

Az empirikus felmérés során arra a következtetésre jutottunk, hogy az esetek többségében érvényesülnek a gyakorlatban a betegjogok. A megkérdezettek véleménye szerint leginkább az emberi hangon való bánásmód esetében mutatkoznak hiányosságok, illetve a másik sérelmezett terület a tájékoztatáshoz való jog, ezen belül is a gyógykezelés során felmerülő új információk közléséhez kapcsolódik. Megállapítható, hogy a legtöbb beteg nincs tisztában azzal, hogy a róla vezetett egészségügyi dokumentációba korlátozás nélkül betekintheznek, továbbá megilleti őket az önrendelkezési jog keretében az ellátás visszautasításának joga is. A betegek segítségére lehetne egy közérthetően megfogalmazott, és minden egészségügyi intézménybe kihelyezett, betegjogokat összefoglaló tájékoztatófüzet.

A betegelégedettség vizsgálata során láthattuk, hogy mind az ellátás színvonalát, az orvosok, nővérek munkáját, továbbá a kórtermek tisztaságát egyaránt kifogástalannak ítélték a válaszadók.

Az európai betegjogi szabályozás esetében láthattuk, hogy Nyugat-Európában, illetve a skandináv államokban fejlett betegjogi rendszer működik, míg Dél-Európában kevésbé elégedettek az ellátottak.

A tanulmányban feldolgozott téma a jövőben várhatóan még nagyobb hangsúlyt fog kapni, hiszen az Unióban az egészségügyi intézmények munkájának és eredményeinek összemérhetőnek kell lenni, ezáltal előtérbe kerül a betegelégedettségi mutatók elemzése, mely megkönnyítheti a választást a szolgáltatók között. Ezt a tendenciát az egészségügyi turizmus csak fokozni fogja, hiszen a polgárok szívesebben veszik igénybe egy olyan ország rendszerét, ahol a betegjogok biztos alapokon nyugszanak.

KINCŐ BACSÓ – ILDIKÓ SZONDI

THE IMPLEMENTATION OF MEDICAL LAW UPON
AN EMPIRICAL RESEARCH IN SZEGED

(Summary)

The goal of the present study was to investigate the implementation of patients' rights in everyday practice, including patients' satisfaction, and relevant international experience.

The aim was to show personal experiences and opinions of patients in relation to their specific rights, who underwent in-hospital treatments in Szeged. The study statistical results are grouped by individual departments, and by the patients' evaluation of the care provided by their physicians and nurses.

Tables are presented to show the results. During data collection between January and June of 2009, anonymity was preserved, in order to get valid data from patients.

Important aspect of the study was to show and compare patients' rights systems in certain European countries using standardized criteria. English literature and the Internet was searched and used throughout.

One particular reason for the recent study was the problem of unawareness of their rights of patients, and the seemingly under-developed patient right system here.

BALOGH ELEMÉR

Rendszeres bizottságok a magyar büntetőjogi kodifikáció korai történetében

Nemcsak megtiszteltetés – kifejezett öröm számomra, hogy a Ruszoly József 70. születésnapjára szánt emlékkönyvben tudományos ajándékként tanulmánnyal tiszteleghetek. Ennek legfőbb oka az a tény, hogy az ünnepelt ragyogó egészséggel, töretlen alkotói lendülettel él közöttünk – nem úgy, mint korábbi mestereim: Bónis György és Both Ödön, akik közül az előbbit személyesen nem is ismertem, utóbbi pedig korai halála miatt csak néhány esztendeig igazíthatta helyes irányba első, botladozó szakmai lépéseimet. Ruszoly Józseffel már elsőéves hallgató koromban kapcsolatba kerültem, és szakdolgozatomat is mellette írtam. Egyetemi vonatkozású és emberi kapcsolatunk folyamatosan mélyült, minekutána természetesen vettem és hálásan fogadtam kutatási témajavaslatát, amellyel doktori értekezésem megvédése után kezdtem el foglalkozni. Ez pedig a magyar büntetőjogi kodifikáció-történet területére vezetett, ahol is az 1827. évi 8., 9. és 15. törvénycikkkel fölállított rendszeres bizottságok munkálatainak részletekbe menő elemzésébe fogtam. Ennek a tudományos vállalkozásnak máig sem értem a végére, de elérkezett az ideje annak, hogy módszeres képet adjak a honi kodifikáció-történet e jellegzetes intézményének genezisééről, melyhez tehát az indíttatást Ruszoly professzor úrtól kaptam.

*

Egy-egy nagyobb tárgykör törvényi szintű, átfogó szabályozása igen nagy kihívást jelentett a magyar rendi országgyűlésnek. Mivel azonban a társadalom és gyakran a törvénykezést végző szervek részéről is mindinkább megfogalmazódott az igény ilyen jogszabályokra, a törvényhozás sem térhetett ki tartósan e reformfolyamatok kívánalmai elől. Megállapítható, hogy a kodifikációs igény Európa kontinentális felének országaiiban a jogélet jellemző vonása lett az újkorban. Egy-egy jogterület életviszonyainak a teljesség igényével és tudományosan átgondolt rendszerben történő szabályozását jelentette, ami bizony messze meghaladta a középkorban általánosnak mondható, egyéni vállalkozások képét öltő, nagyon esetleges lehetőségeit. A nagy nyugat-európai törvénykönyvek megalkotása hátterében komoly szakmai műhelyek állottak, még ha gyakran konkrét jogtudósok produktumaiként jelentek is meg a kódexek. Hazánkban, egyetemek nem lévén (nem számítva az 1635. évtől működő nagyszombati intézményt) a jogi gondolkodást szélesebb körben alsóbb szintű tanintézetek, jelentős mértékben egyházi

iskolák fejlesztették, ápolták, és a törvénykezés intézményei adtak helyet a politikai mellett a szakmai vitáknak is. Amikor a törvényalkotás megkerülhetetlen intézménye, a magyar országgyűlés kodifikációs igényű jogalkotási feladat elé került, nagyon logikusan és nem csupán kényszer szülte módon választotta azt az utat, hogy a tervezetek kidolgozására bizottságot küldött ki.

A büntetőjogi matéria törvénykönyvbe szerkesztését több körülmény sürgette, és egyben támogatta is megvalósulását. Legelőször kell említeni, hogy a bécsi udvar erőteljesen szorgalmazta ilyen tárgyú törvények megalkotását – nem annyira emberbaráti okokból persze, hanem mert a rendi abszolutizmus állama minden eszközt megragadott arra nézve, hogy az állam polgárait, különösen a „rakoncátlan” alattvalókat szigorú és egységes érvényesülést élvező szabályok keretei közé terelje. Ez az uralkodói intenció találkozott a felvilágosodás humanizációs törekvéseivel, a 19. század derekától pedig társult hozzá az állampolgári szabadságjogok térnyeréséhez garanciákat kereső liberális jogi progresszió. Mivel pedig a törvénykönyv megalkotása – egészen 1878-ig – rendre elakadt, a magyar büntetőjog kodifikálásának története jórészt egybeesik az újkori magyar büntetőjog egészének történetével.

A kezdetek

Az a gondolat, hogy a rendszerezett büntetőjog törvényi keretekbe illesztését, magát a jogalkotást, a normaszöveg elkészítését bizottság végezze, már Lipót idején, az 1687. évi országgyűlésen felmerült. Egy olyan kezdeményezés formájában indult el a folyamat, amely a rendek azon posztulátumára fogalmazódott meg válaszként, hogy a lényegében birtoktalan nemeseket büncselekmény elkövetése esetén – a nyilvános gonosztetteken túl is – minden további nélkül, azaz idézés híján is el lehessen fogni és törvény elé állítani. A király azt válaszolta, hogy a kérdés a büntetőjog és az eljárás egészének szabályozását kívánja meg: „*Haec ad ordinationem justitiae criminalis et processum in iis pro rationum et circumstantiarum diversitate servandum spectare dignoscitur.*”¹ Eme munkálat elvégzését akarta az uralkodó egy bizottságra ruházni, melyet már eleve, pozícióiban ajánlott a hosszabb ideig húzódó kérdések kimunkálására, ekként való előkészítésére. A rendek nagyon határozottan elleneztek a bizottsági tárgyalási módot,² így aztán a kompromisszumos megoldásokat kereső konferencia eltekintett az ügy erőszakolásától.

A büntetőjog kodifikálása, természetesen nem pusztán az előkészítés bizottságban módja miatt, kis időre elakadt, de már két évvel később, az 1689-ben készült *Einrichtungswerk*, a Kollonics bíbornok vezetése alatt álló bizottság országszervezési javaslata felemlíti a rendszeres magyar büntetőjog hiányát. Ez a jelentős operátum is egy bizottság munkájának terméke volt, tehát a bizottságban való munka önmagában nem volt teljesen idegen a korabeli magyar felfogástól.

Ügy tűnt, áttörés következik be az 1712–15. évi országgyűlésen. Miután hosszas vitát követően a rendek megállapodtak a bizottsági tárgyalási módszerben, rögtön megalkítottak egy deputációt a közigazgatás, hadügy, pénzügy és igazságszolgáltatás ren-

¹ Cf. BÓNIS György: *A magyar büntetőtörvénykönyv első javaslata 1712-ben*. Angyal Szeminárium kiadványai 26. Budapest, 1934. 7–8. p. (A továbbiakban: Bónis.)

² Bécsi Állami Levéltár (Staatsarchiv): Hungarica Comititalia, Fasc. 402.; Bécsi Belügyi Levéltár (Staatsarchiv des Innern): Fremde Gegenstände, Nr. 165. ex 1687.

dezésére.³ A bizottság (*regnicolaris deputatio*) elnöke a nádori ítélőmester lett, egyik tagja pedig maga Bencsik. A nagyszombati követ, Bencsik Mihály⁴ felszólalásában hangsúlyozta, hogy a tervbe vett munkálatok eredményeként olyan jogforrásokat kell alkotni, melyek a bírának és az országlakosoknak egyaránt biztos, világos és egységes képet nyújtanak. E nagyon gyakorlatias szempontokból kiemelés érdemel az, a maga korában igencsak újszerűnek ható mozzanat, hogy a jogalkotó számára nemcsak a jogalkalmazók a bírák jelennek meg „célszemélyként”, hanem az állam polgárai is, akikre a normák vonatkoznak. E gondolat kifejtését követően a rendek rögtön felállítottak egy újabb bizottságot, melynek élén Bencsiket megbízták a munka vázlatpontjainak⁵ kidolgozásával. A gyorsan elkészült anyagokat az országgyűlés tárgyalás alá is vette, és mintegy két hónapon át foglalkozott vele. A rendi diétára már ebben a korban is annyira jellemző körülményeskedés, leginkább a főrendek részéről megnyilvánuló akadékoskodás nyomán Szirmay András zempléni táblabíró azt javasolta, hogy a tárgyalásokat megszakítva, a munkálatokat utalják vissza a deputációnak. Erre ugyan végül nem került sor, ám a javaslatcsomagból – egy kivétellel⁶ – mégsem lett becikkelyezett törvény.

A következő állomás az 1715:24. törvénycikkkel fölállított *systematica commissio*⁷ ténykedése volt, melynek feladataként a Sigray József királyi táblai ülnök által az országgyűlésen megfogalmazott indítvány megvalósítását jelölték meg, nevezetesen, hogy a következő országgyűlésre készüljön egy kidolgozott tervezet.⁸ E bizottságban, melynek elnöke Csáky Imre kalocsai érsek volt, ott találjuk Bencsik Mihályt is, akinek bizonyára fontos feladatai lehettek, bár az elkészült munkálatokban a hozzá kapcsolható büntetőjogi részeknek szinte csak periférikus hely jutott. Az e bizottság által kidolgozott *Novum Tripartitum* ugyanolyan eklektikus (némi eufémizmussal: enciklopédikus) mű lett, mint az alapul fekvő és meghaladni óhajtott Werbőczy-féle Hármaskönyv.⁹ Tendenciája okán emelhető ki annyi előrelépés, hogy az anyagi jog terén a *nota infidelitatis* eseteit csökkentették. Bónis megjegyzi, hogy a *nota* megítélésében az enyhítést valószínűleg maga a gyakorlat kezdte meg, és a két javaslatnak (mármint a Bencsik-félének és

³ Megjegyzendő, hogy az a kezdeményezés, mely egy elvi alapon nyugvó egységes munkálat kidolgozását irányozta elő – bizottsági formában, a magyar diétát az I. József által megkezdett országgyűlés folytatásának tekintő királyi javaslata volt. Cf. GÁBOR Gyula: *A pesti királyi ítélőtábla felállítása és szervezése*. (Magyar Jogszegyleti Értekezések, Új Folyam, XV. kötet, 86. füzet.) Budapest, 1925. 37. p. (A továbbiakban: Gábor.); Lányi Pál gőmöri alispán országgyűlési naplója. Nemzeti Múzeum Kézirattár, Quart. Lat. 378.

⁴ Bencsik Mihály nagyszombati ügyvéd, majd egyetemi tanár személyére nézve lásd: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp., 1891. 809. p.; PAULER Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*. Budapest, 1878.

⁵ Tíz, törvényi rendezést igénylő témakört irányozott elő a javaslat: az atyafiak, a *fiscus* és a földesurak öröklése; a végrendeletek; a patvarkodás; a bírságok; a bírói parancsok; a fellebbezés; a *nota infidelitatis*; az uzsora; a *praxis criminalis*; a hatályos törvények megállapítása. Cf. BÓNIS, 9–10. p.; GÁBOR, 38. p.

⁶ Ez az uzsora szabályozását tárgyaló 1715:51. tc.

⁷ A törvénycikk név szerint felsorolja a *commissio* tagjait, kik (az elnök és Bencsik mellett): Erdődy László Ádám gróf nyitrai püspök, Nádasdy László gróf csanádi püspök, Koháry István gróf országbíró, Erdődy György És Károlyi Sándor grófok, Horváth Simonchich János báró királyi személynök az egész királyi ítélő táblával (*cum tota tabula regia!*), Tolnay Gábor báró, Spátay Gábor jánosi apát, a nyitrai káptalan követe, továbbá Nedeczky Sándor, Bossányi Gábor, Okolicsányi Pál, Borsy Mihály és Skaricza Gábor. Hozzájuk rendelték még Horvátország részéről a zágrábi püspököt, Rauch Dániel al-bánt, Brányug János ítélőmestert és Czindery Györgyöt. A bizottság fáradozásának gyümölcsét az utókor, a szakirodalom máig nem értékelte kellőképpen, pedig „az 1723. évi nagy igazságügyi szervezeti reformnak az vetette meg az alapját.” – írja Gábor Gyula. GÁBOR, 39. p.

⁸ Cf. Kovachich-féle *Acta Dietalia*, VI. kötet, 1712.; 1309. és a köv. p.

⁹ Cf. RÉTI ILLÉS Elemér: *A büntetőjog kodifikációjának első kísérletei Magyarországon. Kollonics javaslata és a Novum Tripartitum*. (Angyal Szeminárium kiadmányai 2. sz.) Budapest, 1916. 41. p.

a N. Tr.-nak) nincs egymáshoz semmi köze.¹⁰ A hűtlenség törvényi újrászabályozása az a fonal, amelynek mentén a kodifikációs munkálatok tovább döcögnek. Az országgyűlés 1722 júliusában bizottságot küldött ki a *nota* eseteinek módosítására és enyhítésére. Ennek lett is foganatja: az 1723:10–12. tc.-ek a hűtlenségi esetek új normaszövegét tartalmazták.

A – legalább részben – bizottsági keretek közt folyó munkálkodás újabb fejezetét jelentették azok a törvényhatósági tervezetek, amelyek elkészítésére maga a király adott parancsot 1726-ban. A május 11-én kelt leiratában a hétszemélyes, királyi és kerületi tábláknak, valamint az összes vármegyének és a szabad királyi városoknak meghagyta a *Novum Tripartitum* vizsgálatát, különös tekintettel annak büntetőjogi jellegű rendelkezéseire. A kodifikációs munkálatoknak tehát egyfajta „alulról építkező” változatát kívánta az uralkodó elkészíttetni, akként, hogy a törvényhatóságoktól tervezetek elkészítését kérte.¹¹ E – rendszerint helyileg alakított bizottságok útján kidolgozott – tervezetek közül több elkészült, de mindmáig a helytartótanács iratai között nyugszanak, a szakma és a büntetőjog története iránt érdeklődők számára ezidáig feltáratlanul.¹²

Az 1728–29-es országgyűlésen további próbálásokat konstatálhatunk a büntetőjog rendszeres szabályozására irányuló törekvések területén. A királyi *propositio* nagyon rugalmasan fogalmazott, inkább kíváncsalmoként írta elő olyan javaslatok elkészítését és letárgyalását, amelyek sorában a büntető eljárás kiemelt helyet kapott. Ennek megfelelően a rendek újfent bizottságot küldtek ki a törvények javítása tárgyában, mely grémium munkáját mindjárt a büntetőjog rendezésével kezdte. A *regnicolaris deputatio* vezetőjéül Csáky Zsigmond tárnokmestert, majd Eszterházy József udvarmestert nevezték ki.¹³

A bizottságban a fentebb említett megyei és bírósági tervezeteket vették alapul. A büntetőjogi tárgyú kérdéseket szabályozó tervezet (*opus criminale*)¹⁴ nagymértékben hasonlít a Bencsik Mihály által készített operátumra, amit Bónis eléggé sarkosan meg is fogalmazott: „a deputatio műve nem más, mint a Bencsik-javaslat átdolgozott alakja. Többlet a munkálatban a büntetőeljárás alakításainak szabályozása, az enyhítő és súlyosbító körülmények külön felsorolása, a halottvizsgálat rendszeresítése, egyébként az 1712. évi javaslatot nagyjából (néha szó szerint) átveszi.”¹⁵ Szeretném megjegyezni, hogy az a bizonyos „többlet” nem kevés: dogmatikai szempontból és némi jóindulattal úgy is fogalmazhatnánk ugyanis, hogy a majdani általános részi kérdések közül több fontos elemet rögzít az operátum. Ez a rendszertani progresszió szempontjából fontos körülmény, hiszen tudnivaló, hogy az újabb és újabb bizottságok első dolga mindig az

¹⁰ Cf. BÓNIS, 12. p.

¹¹ „Regula et norma iuxta quam illi quibus criales quoque causas diiudicare competeret procedendum haberent, statui deberet [...] comitatus peculiariter eo quoque reflectendi erunt, ut modum quoque, seu praespecificatam normam in criminalibus procedendi [...] sedulo elaborent.” MOL Kanc. Conc. Exp. 1726. május, No. 39.

¹² A tervezetek „[...] az index hiányossága miatt nem hozzáférhetők, ha ugyan még nem veszték el.” – jegyzi meg Bónis rezignáltan. BÓNIS, 14. p.

¹³ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. *Diarium diaetae 1828–29*. Fol. Lat. 576.

¹⁴ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Lat. 571. *Acta generalis regni diaetae 1728–29*. 215–228. p. Önállóan is, ugyanott (Fol. Lat. 595.): *Opus criminale sub diaetae anni 1728–1729 elaboratum*.

¹⁵ BÓNIS, 15. p.

(olykor maga a bizottságot életre hívó törvényhely mondja ki), hogy előveszik a korábban született munkálato(ka)t, és abból építkeznek.¹⁶

A – nevezzük így – 1728. évi tervezetből kiemelkedik az a fejezet (részben erre utal Bónis is), amely általános büntetőjogi tartalmi elemeket hordoz: *De generibus poenarum criminalium et circumstantiis poenam capitale adparentibus vel mitigantibus, necnon talibus etiam, que captatem poenam in temporaneam [...] A munkálat természetesen egységben látatja és így szabályozza az anyagi és az alaki jogot, prioritást adva a törvénykezés gyakorlati szempontjainak. Az 1728/29-re datált opus criminale címet viselő bizottsági munkálatból sem lett tehát törvény.*¹⁷ Elkezdtek ugyan a rendek tárgyalni, de egy másik, a polgári törvénykezési jogra vonatkozó javaslatot fontosabbnak ítélték a büntetőjoginál, így emezt ejtették.

Az 1795. évi tervezeteket kimunkáló bizottságok

A 18. század elejének próbálkozásai után hosszú évtizedek teltek el anélkül, hogy említést érdemlő eseményt jegyezhetett volna fel a krónikás a büntetőjog kodifikációjának történetében. A francia forradalom azután alaposan fölkavarta az állóvizet, minek részbeni folyományaként a magyar rendi országgyűlésen is sorra fogadtak el jelentős reformokat tartalmazó törvényeket.

Az 1790:67. tc. felvezető mondatai kifejezetten utalnak arra, hogy jogalkotási szempontból mi a racionális indoka a kodifikációs feladatokkal megbízott bizottságok fölállításának: a „királyi javaslatok, valamint a vármegyék, szabad királyi városok s illetőleg bányavárosok utasításaiból vett több kívánnalnak s illetőleg országos sérelmek nagyobb részben oly tanácskozási tárgyakat tartalmaznak, melyek rendszeres és csak hosszabb idő alatt elvégezhető kidolgozást igényelnek [...] továbbá] nehogy a jelenlegi országgyűlést úgy a magánosok, mint az adózó nép nagy megterhelésével hosszabb időre kelljen elhúzni [...]”¹⁸ E sorokból is kiérződik a felelősségtudat, hogy bizony nagyon idő- és munkaigényes feladatra vállalkozott a törvényalkotó.

A 18. század folyamán a magyar országgyűlési életnek állandó intézménye lett az „országlakosok bizottsága” (*deputatio regnicolaris*), amelynek fő feladata többnyire az országgyűlési feliratok és határozatok megfogalmazása volt. A század végén kezdődött az a fejlődés, melynek során a régi országgyűlések általában rövidke törvénycikkelyei helyébe mind kiterjedtebb törvények, sőt törvénykönyvek léptek. „Az ilyenek iránti szükséglet nagyobb mértékben először az 1790/91. évi országgyűlésen jelentkezett, ahol világosan kialakult egy olyan vélemény, mely tudatában volt annak, hogy II. József nagybörérszt üdvös, bár alkotmányellenes reformjaira nem lehet elegendő válasz a megcsontosodott rendi alkotmányosság helyreállítása, hanem a nemesi nemzetnek magának kell kezébe vennie a reformok ügyét.”¹⁹ A reformok törvénytervezetekben testet öltő

¹⁶ E megállapítás alóli jelentékenyebb kivétel talán a Deák-féle bizottság munkálkodása lehet, amely tudatosan szakítani kívánt a korábbi rendi jogszemlélettel, és ezért a kodifikációs koncepciót merőben új alapokra helyezte. Cf. PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. I. Franklin Társulat, 2. kiadás, Budapest, 1884. 137–159. p.

¹⁷ Nagymértékben e tervezetre építi munkáját a kor kiváló jogtudósa: GOCHETZ Gábor; cf. (tőle) *Systema Praxis Criminalis*. 2. kiadás, Kolozsvár 1763. 7–8. p.; VUCHETICH Mátyás: *Institutiones Iuris Criminalis Hungarici*. Buda, 1819. 33. p.; PAULER Tivadar: *Büntetőjogtan*. Budapest, 1871. 13. p.; RÉTI, 6. p.

¹⁸ Magyar Törvénytár (1740–1835. évi törvénycikkelyek) Franklin Társulat, Budapest, 1901. 203. p.

¹⁹ BIBÓ István: *Az 1790/91:67. tc. és az 1825/27:8., 9. és 15. tc. alapján létrejött rendszeres regnikoláris bizottságok kiadványainak bibliográfiája*. Országgyűlési Könyvtár kiadása, Budapest, 1977. 1. p.

kidolgozása egészen 1795-ig tartott; ekkorra a francia forradalom magyarországi hatása-
itól megrettent udvar leállította a munkálatokat. A munkás esztendők iratanyaga java-
részét szerencsére ránk maradt, miből aránylag részletes képet kaphatunk az elért ered-
ményekről.²⁰

A diétán azt a megoldást választották, hogy eleve kijelölték azokat a tárgyköröket,
melyek kidolgozását önálló bizottságok feladatává tették, és megnevezték azokat a sze-
mélyeket is, akik a bizottságok munkájában részt venni tartoznak. A jobb áttekinthető-
ség végett táblázatba rendezve mutatom be a büntetőjogi operátum elkészítésén is fára-
dozó jogügyi bizottságot és tagjait.

Tagok	Titulus
Zichy Károly gróf (elnök)	országbíró, Békés vármegye főispánja
Végh Péter	tárnokmester, Baranya vármegye főispánja, a hétszemélyes tábla társbírája
Kondé Miklós	cathariai püspök, a hétszemélyes tábla főpapja
Illésházy János gróf	Trencsén és Liptó vármegyék örökös főispánja, királyi kamarás és tanácsos
Ürményi József	személynök
Brunszvik József gróf	királyi tanácsos
Szent-Iványi Ferencz	Sáros vármegye főispánja
Révay Pál báró	Turóc vármegye örökös főispánja, a királyi ítél- őtábla bárója
Rosos Pál	veszprémi kanonok, a királyi ítélőtábla főpapja
Beöthy Imre	a hétszemélyes tábla ülnöke, Bihar vármegye követe
Ürményi Bernát	a hétszemélyes tábla ülnöke
Szirmay Antal	a tiszáninneni kerületi tábla elnöke, Zemplén vármegye követe
Tihanyi Tamás	alországbíró
Németh János	személynöki ítélőmester
Bernáth József	a királyi tábla ülnöke
Millos József	a királyi tábla ülnöke
Jeremiczky Károly	Nyitra vármegye követe
Reviczky József	a tiszántúli kerületi tábla ülnöke
Pásztory Dániel	Sopron vármegye szolgabírája
Márton Bertalan	Sopron város követe
Bosnyák Pál	Lőcse város követe

²⁰ A szóban forgó matéria az ún. Regnikoláris Levéltárban található; lásd BOTTLO Béla – VERES Miklós:
Regnikoláris levéltár. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1968.

E grémium tagjainak egyikéről-másikáról sokat tudunk, másokról keveset.²¹ Az elnök, Zichy Károly (1753–1826) országbíró szép közjogi karriert futott be. A bécsi Theresianumban nevelkedett, majd következtek a fontos közjogi megbízatások: 1785-től tárnokmester és a kamara elnöke, 1788-tól pedig országbíró és a Helytartótanács elnöke. Utóbbi funkciója annyiban rendhagyó, hogy a Helytartótanácsot szabály szerint a nádor vezette. Az irodalom egybehangzó álláspontja szerint az 1790-es országgyűlésen az alkotmányos alapokon álló kiegyezés egyik fő támogatója.²² 1802-től az udvari kamara elnöke, 1808-ban az államminisztérium elnöke, 1809-ben hadügyminiszter, 1813–14-ben pedig belügyminiszter. Számos kitüntetés birtokosa, melyek közül kiemelkedik a közhivatalokban eltöltött félszázad (1821) elismeréseként kapott „Szent István rend gyémántjai”. Kevéssé tudott róla, hogy tudós literátusként sem volt utolsó: műfordítás-sal is foglalkozott.²³

Végh Péter (1725–1802) a bizottsági munkálatok idején végig a tárnokmesteri tisztség viselője volt (1789–1795), majd országbírónak nevezték ki és haláláig meg is maradt benne. 1762–1765 között koronaügyész volt, 1770-től kamarai tanácsos és a Szent István-rend kincstárnoka (utóbbi hivatalban kifejtett működése elismeréseként megkapta a Szent István-rend keresztjét), utóbb a hétszemélyes tábla társbírája. Az uralkodó, II. József mellett királyi személynök volt (1779–1789), vidéki stallumaként pedig említést érdemel, hogy 1782-ben Baranya vármegye főispánjává választotta.

A bizottságnak két klerikus tagja volt: az egyik, Kondé Miklós (1730–1802) választott (1790: Kattaro), kinevezett (1791), majd tényleges belgrád-szendrói, majd 1800-tól váradi megyéspüspök, a hétszemélyes tábla ülnöke. A Pozsony vármegye egyik legrégebbi nemesi családjából²⁴ származó egyházfi jelentős egyházi és közéleti szerepet vállalt és nem kis népszerűsége tett szert. 1765-ben szepesi kanonok lesz, később a *Pazmanium* rektora Bécsben. Szent László városában viselt tisztsége idején korszerűsítette a váradi püspöki könyvtárat, utat épített a város és a székesegyház közé. Püspöksége idején tértek vissza a városba a premontreiek, akik a megszüntetett pálos rend kolostorát és templomát kapták meg. Politikai vonatkozásban tudnivaló, hogy 1795-ben kiadta országgyűlési beszédeit. Nem kis megtiszteltetés, hogy Csokonai Vitéz Mihály is szép és terjedelmes költeménnyel adózott neki.²⁵

²¹ A diéta rendelkezése nyomán felállt bizottság által kimunkált tervezetet szakmai szempontól a teljesség igényével feldolgozta kandidátusi disszertációjában Hajdu Lajos; munkájából nem hiányoznak a bizottság tagjainak személyes vonatkozásairól szóló megállapítások sem (különösen: 92–97. p.), de azokat ehelyütt számos adattal kiegészítem. HAJDU Lajos: *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971. (A továbbiakban: Hajdu.)

²² Cf. HAJDU, 95, 372–374. p.

²³ Németre fordította René Rapin két művét: *Rapins Vergleichung des Demosthenes mit Cicero*. Augsburg, 1766.; *Rapins Vergleichung des Thucydides mit dem Livius*. Augsburg, 1767. Fontosabb további művei: *Ungarns Verwandlung* (aus dem Lateinischen). Wien, 1768.; *Dictiones comitis judicis curiae regiae C. e comitibus de Vásonkő in sessione dietali...* 1791. celebrata, Pozsony, 1791.

²⁴ A dunaszerdahelyi ún. „sárga kastélyt” ő építtette; a család csallóközi eredetű, többük sírját a dunaszerdahelyi katolikus templom kriptája őrzi.

²⁵ Címe: „Főtiszteletű és méltóságos pókatelki Kondé Miklós öngyságának tiszteletére”.

„Múzsám [...]
 Nézd azt, ki bíbor ruhába
 Ül a főoltár megett,
 Arany pálcát tart jobbjaiba,
 Fején papi süveget.
 Óh, mely kellemes méltóság,
 Amely tekintetén ül,
 Mely mennyei világosság
 Sűgároz feje körül.
 [...]
 Zsámolyának grádicsára
 Egy-egy tudomány leül:
 Óh, ily férfit bizonyára
 Menny, haza, ész mind becsül!
 Tán Kondé ő? »Ő« egy égi
 Szózat ekként felele,
 Vagy hogy itten a hegységi
 Ekhó szólalt meg vele.”

A másik papi személyről, Rosos Pálról keveset tudunk: a hantai Szent Mihály arkangyal egyház prépostja, veszprémi kanonok volt, ugyanott 1805-től püspök. Jogi vonatkozású adat, hogy a 17910-től királyi tábla főpapja volt.

Illésházy János (–1799) egyéb királyi címei mellett két felvidéki vármegye örökös főispánjaként, és a hétszemélyes tábla ülnökeként került a kodifikációs bizottságba. Nyomtatásban meg nem jelent, ám kéziratban fennmaradtak írásai publikálásra várnak.²⁶

Ürményi József (1741–1825) nevéhez leginkább a művelődéstörténetből jól ismert *Ratio Educationis* (1777)²⁷ kidolgozása társult, amelyre azt követően került sor, hogy 1773-ban megszüntették a jezsuita rend magyarországi működését. Szolgálatait az udvar Vál mezővárosra és Agárd birtokára szóló adománylevéllel, valamint a Szent István-rend keresztjével ismerte el. 1780-tól Pest megye kormányzója, majd több megye főispánja (1782 – Bihar, 1785 – Nyitra, 1790 – Bács, 1802 – Fehér), 1788-tól udvari kincstárnok, 1789 és 1795 között pedig személynök. Az uralkodó 1801-ben Galícia kormányzójává nevezte ki, 1806-ban pedig országbírói méltóságra emelték, mely hivaltalt haláláig viselte.

Brunszvik József (1750–1827) családjának²⁸ nemességét először 1598-ban Nyitra megye hirdette ki. 1786-tól titkos tanácsos, és a hétszemélyes tábla első tanácsnoka, utóbb tárnokmester, majd császári és királyi kamarás. Nógrád vármegye főispánjává választották, és az országbírói tisztséget is betöltötte.

²⁶ *Miscellanea 1756.*, 4rét 156 lap; *Miscellanea sententiarum et observationum politico moralium collectio*, 4r. 17 lap; *Textus diversi sacri et profani morales alphabetico indice designati*, 8rét 66 lap. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár.

²⁷ *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. Viennae, 1777. További kiadások: Buda, 1806., Pozsony, 1826., Pest, 1828.

²⁸ A család ismert tagja volt Brunszvik Teréz, az első magyarországi kisdédóv megalapítója.

Szent-Iványi Ferenc (1731–1823) szintén magas hivatalokat betöltő, köznemesi családból származó személy volt. Miután meglegedésre töltötte be Nógrád vármegye első, majd másod alispáni székét, megnyitlak előtte a magasabb stallumok. A királyi táblához 1772-ben került mint személynöki ítélmester, majd nádori ítélmester (1779), a bécsi magyar kancelláriánál előadó tanácsos (1783). „Kalapos királyunk” országglása idején kassai kerületi főbiztos és Sáros vármegye főispánja,²⁹ majd főtárnokmester (1798). A nagy reformer uralkodó halála után is töretlenül ívelt tovább karrierje: országbíró (1802) és a Szent István-rend nagykeresztjét elnyert valóságos, belső titkos tanácsos.

Beöthy Imre (1744–1830) udvari tanácsos, az uralkodó által bőkezűen osztoztatott Szent István-rend keresztese. Hivatali pályáját Biharban kezdte, melynek követe 1792-ben. Altárnokmester, majd a 19. század elején a hétszemélyes tábla ülnöke lett. Brunszvik Józseffel közösen írtak egy jelentékeny könyvet a kormánysszékek reformjáról.³⁰

Ürményi Bernát (1750–1793) a hétszemélyes tábla ülnöke és udvari tanácsos.

Az 1795. évi operátum kidolgozásában oroszlán szerepet vállaló Szirmay Antal (1747–1812) színvonalas jogász pályát futott be, és jelentős tudományos irodalmi munkássága is. Sátoraljaújhelyen végezte elemi iskoláit, majd 1758-tól Eperjesen, 1760-tól a kassai nemesi konviktusban tanult, ahol 1762-ben *poeta laureatus* lett. Tanulmányai befejeztével (1762) Zemplén vármegye szolgálatába állt, majd a királyi kancelláriához került, és részt vett a Magyar- és Erdélyország közti határkiigazításra felállított bizottság munkájában. Zemplénben előbb (1773) másod-, majd (1777) főjegyzővé választották. Ő fogalmazta meg a megye üdvözlő feliratát II. József trónralépése alkalmából, de nem lett a „kalapos király” fanatikus híve: tiltakozott például az uralkodónak a német nyelv hivatalossá tételére irányuló intézkedései ellen. Miután 1785-ben eltörölték a főispánságokat, az ennek nyomán Zemplénbe kerülő Szentiványi Ferenc helytartó ajánlatára Szirmayt a Budára áthelyezett királyi táblához nevezték ki; 1786-tól bíró. A II. Lipót által 1790-ben egybehívott országgyűlésen Zemplén vármegye követe. Főként a vallásügyi vitákban aktív.³¹ Az 1796-os diétára ismét őt és Kazinczy Andrást küldi a megye.

Az eperjesi kerületi tábla elnökévé 1787-ben választották meg. Megyei ellenfelei – teljesen alaptalanul – megvádolták, hogy a jakobinus eszmékkel rokonszenvez, mire 1797. október 20-án elvesztette állását.³² Vékei birtokára vonult vissza, ahol történelmi és genealógiai kutatásokba³³ merült. Kihallgatásért folyamodott a királynál, és vizsgálattól kért maga ellen – mindhiába, hivatalába már nem helyezték vissza. Magányában so-

²⁹ Egyike volt annak a 25 köznemesi származású főispánnak és 5 zászlósrúnak, akik 1790 és 1812 között megtartott diéták felsőtábláján képviselték megyéjüket (a jogügyi bizottságban ugyene státusz talaján állt a már említett Végh Péter tárnokmester és Ürményi József országbíró). Cf. SZIJÁRTÓ M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Bp., 2005.; HAJÓS Ágnes: *Ellenzék vagy lojális szolga? Köznemes főispánok politikai szerepe a felsőtáblán 1790–1812*. (Megjelenés alatt.)

³⁰ *Opus de coordinatione juridicorum dicasteriorum regni partiumque eidem adnexarum*. Posonii, 1826.

³¹ 1790-ben – latinul is megjelentetett – írása: *Harminczkét okok, melyeket azon világi catholikusok, kik az 1790. 30. novemberben a kalocsai érseknél tartott gyülekezet vezetésére reá nem állottak, kinek kinek ítéleti alá terjesztettek; Epigrammata in contradictionem cleri catholici regni Hungariae contra legem religionariam. Heroico et elegiaco carmine*. Posonii, 1790.

³² Ebből annyi igaz, hogy 1795-ben megírta a magyar jakobinus mozgalom történetét: *Historia conspirationis Martinovicsianae*. (Kézirat, 1795; magyarul: Hazánk, 1888/89. évf.)

³³ *A Szirmay nemzetségek eredete, ágazattya és viszontagságai*. (Kézirat, 1812.)

kat ír; elkészíti például Zemplén és Szatmár vármegye ismertetését,³⁴ melyhez adatokat még a megyei levéltár rendezésekor gyűjtött. Foglalkozott még nyelvészettel³⁵ is, és ránk maradt egy borászati szakmunkája is.³⁶ Végül 1809-ben királyi kegyelemben, sőt donációban részesült.

A bizottság egy másik tagja szintén szerepet kapott a magyarországi jakobinusok perében: Németh János (1748–1807) királyi jogügyigazgató volt a közvádli. Fontos hivatalokat viselt: 1788-tól személynöki ítélőmester a királyi táblán, 1792-től a magyar kamara szervezetéhez tartozó ügyigazgatóság vezetője; 1798-tól a bécsi Directorium in Cameralibus tagja; 1805-től az udvari kancellária referense; 1806-tól hamarosan elkövetkezett haláláig *septemvir*.

Tihanyi Tamás (1750–1834) 1784-től Pest-Pilis-Solt vármegye másodalispánja, néhány év múlva a királyi tábla ülnöke, majd a hétszemélyes tábla bírása, a bizottsági munkálatok idején alországbíró, végül Tolna vármegye főispánja lett.

Reviczky József (1750–1815) volt a bizottság egyetlen akadémiai pályán is tevékeny tagja, amennyiben 1794–1805 között a pesti egyetemen a politikai tudományok tanáraként (is) dolgozott. Mivel egyidejűleg a tiszántúli kerületi tábla ülnöke is volt, a két hivatal nehezen összeegyeztethetőnek bizonyult. A bizottsági munkálatok befejeztével az uralkodó 1796-ban

a királyi tábla számfeletti ülnökévé nevezte ki azon feltétellel, hogy a tanítást ne hagyja abba; szabad idejében a tábla ülésein szavazati joggal részt vehet, de fizetést csak tanzséke után kapja. Ez a kettősség 1805-ben oldódott meg, ekkor a királyi tábla rendes ülnökévé nevezték ki, az egyetemet pedig maga mögött hagyta. Két publikált munkája³⁷ mellett több tudományos munkája kéziratban maradt ránk.

Az 1830. évi operátumot kidolgozó bizottság

A nevezetes reformországgyűlés által megalkotott 1827:8. tc. sommás megoldást alkalmazott a kodifikációs bizottság felállításakor, vagyis nem disztigvált az egyes grémiумok tagjaira vonatkozóan. A meglehetősen hosszadalmas, név szerinti felsorolást akként tagolta mégis, hogy közjogi alapon csoportosította a megjelölt személyeket. Ekként az érintettek nyolc kategóriából származóként kerültek említésre, melyek: főrendi tábla, karok és rendek táblája, királyi tábla, Horvátország, papság, egy „vegyes” alakulat, vármegyék és szabad királyi városok.

A büntetőjogi operátum kidolgozásával megbízott albizottság (*subdeputatio juridica criminalis*) munkálkodásának részletei még kutatás alatt állnak. Annyi már jól látszik, hogy a munkamódszer főbb elemeiben nem változott. Eszerint előbb elkészült egy östervezet, amit a bizottság hosszú hónapokon át tárgyalt. Az 1829. esztendő legvégére elkészült, a véglegesnek szánt változatot 1830-ban ki is nyomtatták, és megküldték az

³⁴ KOVACHICH Márton György kiadásában jelent meg *Notitia topographica politica i. comitatus Zempleniensis*. Buda, 1803., *Notitia historica comitatus Zempleniensis*. (Rézmetszettel és térképpel.) Buda, 1804.; *Szatmár vármegye fekvése, története és polgári isméréte*. (Két kötetben.) Buda, 1809–1810.

³⁵ *Magyarázattya azon szónak, melyek a magyarországi polgári s törvényes dolgokban elő fordulnak, némelly rövidebb formákkal. Sive glossarium vocum in politicis ac iuridicis negotiis regni Hungariae occurrentium cum formulis brevioribus*. Cassa, 1806.

³⁶ *A tokaji, vagyis hegyaljai szőlőknek ültetéséről, a boroknak csinálásáról és megtartásáról*. Pest, 1810.

³⁷ *Introductio ad politica regni Haungariae*. Budae, 1790., *Memoria Leopoldi II. apud Hungaros*. Pestini, 1802.

ország törvényhatóságainak. A széleskörű országos véleményezési munkálatok beérkezéssel azonban a kodifikáció már nem folytatódott, mert az időközben megkezdődött és éveken át tartott diéta (1832–36) minden figyelmet elvont a büntetőjogi operátumról.

Epilógus

Az idősebb Bibó István által összeállított (fentebb idézett) bibliográfia bevezetőjében nagyívű kutatói programot olvasunk: „A magyar jogtörténetnek [...] nyitott kérdése, hogy e két bizottság-együttes 1791–95-ben, másrészt 1832–33-ban a megyék hozzászólásaival kiegészített, különböző időpontokban latinul közzétett, de teljes mélységben fel nem dolgozott munkálatai mennyiben tekinthetők a nagy reform-törvényalkotások előkészítéseinek, és mennyiben a reformigyekezet ókonzervatív célzatú zsákutcába vitelének. A munkálatok szerzői többnyire komoly, de semmiképpen sem radikális szakemberek voptak, a végső ítélet tehát minden valószínűség szerint a két véglet között fog elhelyezkedni.”

Nagyon távol állunk még a „végső ítélet” megfogalmazhatóságától, de e csekély jelentőségű tanulmánnyal is igyekeztem hozzájárulni a – stílszerűen szólva – „történeti tényállás” tisztázásához. A századokon átívelő bizottsági munkálatok sok személyes vonatkozását is felvillantva igyekeztem rámutatni arra, hogy az operátumok kreatív alakjai mindahányan tehetséges és lelkiismeretes munkát végző személyek voltak. A politika- és a köztörténet oldaláról tekintve talán igaz a megállapítás, hogy a sok fáradtsággal készült bizottsági munkálatok „árnyékban” maradtak, kevés visszhangot kaptak a maguk korában is, de a jogtörténész szeme mást is lát. Látja azokat a rendszerszemlélet talaján létrejött, aprólékos műgonddal fogalmazott és sokszor átvitatkozott tervezeteket, amelyek szegletkövé lettek. A 19. században már európai szintre emelkedett magyar törvényhozás előmunkálatai ezek az operátumok, amelyek a maguk torzóban maradt állapotán keresztül inkább politikai viszonyaink viharvert állapotáról tudósítanak, mintsem tartalmuk feltételezett elmaradottságáról. A 18–19. századi regnikoláris bizottságok munkálatai nélkül nemcsak szegényebbek lennének, hanem teljességgel hiányozna az a teherbíró alap, amin a modern jogállam hatalmas épülete magasodik.

ELEMÉR BALOGH

SYSTEMATISCHE KOMMISSIONEN IN DER FRÜHEN
GESCHICHTE DER UNGARISCHEN STRAFRECHTLICHEN
KODIFIKATION

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz fasst die ersten Schritte der ungarischen Kodifikationsbewegungen zusammen, mit besonderer Rücksicht auf die Tätigkeit der sog. systematischen Kommissionen. Diese Kommissionen waren nämlich das Forum der tatsächlichen kodifikatorischen Arbeit, d.h. die Kodifikation selbst war eigentlich eine *team*-Arbeit, zeitgenössischer Art.

Alle Kodifikationsentwürfe solcherweise waren nach einer Initiative des Herrschers verwirklicht worden, es ist also nicht zu bewundern, dass revolutionäre Gedanken in Texten gar nicht auftaucht worden sind. Selbst persönlich die Mitglieder der Kommissionen waren vom König durch Gesetze ernannt, und sie haben die damalige ständische Gesellschaft und Politik repräsentiert. Diese Leute waren aber zugleich in ihrer Person nicht unwesentliche Personen – umgekehrt: sowohl die Geistigen wie die Weltlichen waren hochbegabte und vielseitige Männer. Alle waren im wesentlichen Anhänger der Reforme: sie haben für ein entwickelteres Ungarn gekämpft, ohne die revolutionäre Mittel in Anspruch zu nehmen.

Das Ergebnis der Tätigkeit dieser Kommissionen waren obwohl bloß Gesetz-entwürfe, wissenschaftsgeschichtlich ist aber diese Leistung trotzdem enorm groß. Ohne diese Anstrengungen und Texte fehlten in der strafrechtlichen Kodifikation die dogmatischen Gründe des modernen Rechtsstaates.

BALOGH JUDIT

Iskolateremtők és iskolák

Képek a régi debreceni jogi kar professzori arcképcsarnokából

Prologus et laudatio

Szeged – Miskolc – Debrecen.

E három kelet-magyarországi város három jogi felsőoktatási intézményt tartott, és tart ma is fenn. A három intézmény mindegyike megtalálta és kialakította saját arculatát, szakmai preferenciáit, hírt és nevet szerzett magának a 20. században. Mindhárom város jogi felsőoktatása súlyos nehézségeken ment keresztül, jogi és szellemi jogelődök bezárását, felfüggesztését, áthelyezését, és számos, más néven nevezett adminisztratív beavatkozást kellett megélnie, amely események, történések feldolgozását valamennyi jogi kar feladatának tartotta és tartja ma is.

E három tiszántúli város az eltérő vonások ellenére mégis emblematikus egységet képezett az 1945 előtti hazai jogi felsőoktatásban. Az elmúlt bő egy évszázad történései alatt egymásból nyert tényleges és szellemi táplálékot, amikor arra volt szükség. Egymásnak adott szellemi és oktatói utánpótlást vagy municiót, ha arra került a sor, és egymást támogatva lépett fel, szükség esetén a kormányzati oktatási és kultúrpolitika túlkapásai ellen is, akkor, amikor éppen ez volt a túlélés eszköze. Minden itt említett helyzetre szép számmal találunk példákat a három kar történetében. Van, amire büszkék lehetnek a karok: habilitációk, tanszéki meghívások egész sora, és van, amire kevésbé szívesen emlékszünk: a debreceni jogi kar működésének felfüggesztése, egyidejűleg a miskolci jogakadémia megszüntetése (1949)¹ után az itteni professzorok egy része Szegeden folytathatta tevékenységét,² miközben mindkét elhagyott városban hosszú kényszerzünet következett.

Milyen neveket említsünk, mint összekötő kapcsolatokat? Néhány nagyság csupán: Pólay Elemér, aki a Miskolci Jogakadémián tanult 1933–37 között, a debreceni karon

¹ A 4105/1949/134. Korm. sz. rendelet 2. §-a alapján kiadott 1530-1/1949. V.1. sz. leíratot teljes terjedelmében közli: HOLLÓSI Gábor: *A debreceni Jog- és Államtudományi Kar története (1914–1949)* Debrecen, 2007. 278–280. p. A jelen tanulmány a debreceni régi jogi kar eddig feldolgozott történetéből e forrásmunkán kívül az alábbiakra támaszkodhatott: P. SZABÓ Béla – MADAI Sándor (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem jogász rektorai (1915–1947)*, Debrecen, 2002. P. SZABÓ Béla – MADAI Sándor (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem jogtanárai (1914–1949)*, Debrecen, 2004. valamint P. SZABÓ Béla (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem jogtanárai II. (1914–1949)*, Debrecen, 2006. A jogtörténet különböző területeinek tudományos művelése és a jogtörténeti tárgyak professzorainak munkássága és tárgyaik oktatása azonban részletes feldolgozásra még nem került.

² Debrecenből Dezső Gyula, Schultheisz Emil és Vas Tibor közvetlenül, Miskolcra Horváth Róbert kis kitérő után került 1949 után a szegedi kar személyi állományába.

habilitálták magántanárrá római jogból 1946-ban, majd 1949-től Szegeden oktatott, kutatott.³ Nagy László, a szegedi kar elismert és örökifjú munkajogász professzora a Debreceni jogi kar hallgatója volt, amint Cséka Ervin, a büntető eljárásjog legendás tudósa is.⁴ Miskolc és Debrecen között teremtett kapcsolatot kedves hajdani kollégánk és mesterünk, Novák István, valamint Boleratzky Lóránd. Mindketten Miskolcon végeztek és Debrecenben habilitáltak – mégpedig mindketten az Egyházjog tanszékén, Szentpéteri Kun Bélánál.⁵ Debrecenben habilitáltak iglói Szontagh Vilmost, aki közigazgatási jogból nyert ezáltal magántanári címet és egyetemi venia legendit. Miskolcon, majd Debrecenben művelte a római jogot Sztéhlo Zoltán⁶ (és tartott speciálkollégiumot Pólay is), sőt, a Miskolci Jogakadémia dékánja, maga Bruckner Győző is oktatott (legalábbis speciálkollégiumot) a debreceni jogi karon, mint a kar címzetes ny. r. tanára.⁷

A kötődések e három kar (illetve intézmény) között azonban nem korlátozódnak a 20. század első felére: a jogi felsőoktatás történetének legújabb fejezetei is kínálnak intézményes és személyi kapcsolatokat, amelyek összekötik ezt a három várost. A törzskarból – mások mellett – például Stipta István és Várnay Ernő, a fiatalabb nemzedékből pedig Bencze Mátyás és Varga Norbert ilyen, elkötelezetten a karokat összekötő személyiségek. Ám ha a három kar közötti kapocsról van szó, mindenekelőtt az ünnepeket, *Ruszoly Józsefet* kell ehelyütt említeni, aki – alapvetően szegedi oktatóként – a miskolci jogi kar 1981-es indításánál éppúgy bábáskodott, mint ahogy a debreceni fakultás 1996-os újraindításának is a motorja volt. Ruszoly professzor mindhárom karon éveken keresztül vezette a Jogtörténeti Tanszéket, és mindhárom karon segítette a tehetséges fiatalokat szakmai előmenetelükben. Személyében tehát többszörösen valós az itt következő tanulmány címében foglalt „iskolateremtő” fogalom: iskolák, karok létrehozója, emellett saját szűkebb szakmai, jogtörténeti iskolák, műhelyek megteremtője is volt mindhárom intézményében. E minőségében mindhárom kar megbecsülését élvezzi, különösen a debreceniét, amely 2006 őszén *honoris causa* doktorává avatta.

Kedves Jóska Bácsi! Az itt következő, ünneplő tanulmány e szellemiség előtt kíván tisztelegni, elsősorban a régi debreceni jogi kar Magyar alkotmány- és jogtörténeti tanszékének professzori életpályáit felvillantva.

³ BALOGH Elemér: *A kolozsvári-szegedi jogi kar története (1872–2002)* in: Takács Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene, jövője*, Budapest, 2003, 188. p.

⁴ CSÉKA Ervin: *Emlékezés régi debreceni jogászprofesszorokra*, Jogtudományi Közlöny LVII (2002), 107–113. p.

⁵ HOLLÓSI: i. m. 53. p., és uő: *A debreceni Jog- és Államtudományi Kar Egyházjogi Tanszékének története (1914–1949)*, Egyháztörténeti Szemle 8. évf., 2007/2. szám.

⁶ HOLLÓSI: i. m. 26–35. p.

⁷ HOLLÓSI: i. m. 43–44. p. vö. továbbá: Vallás- és közoktatásügyi miniszter 51.940/1946. VI. sz. határozata, *Kari jegyzőkönyv* az 1946. június 24-i, XVIII. rendes ülésről, 598. sz. HBML VIII. 7/a 33. kötet. Brucknert egyébként a kar egyhangúlag meghívta a Magyar és összehasonlító jogtörténeti tanszékre 1947-ben, ekként is jóvátenni igyekezvén e sokoldalú tudós több évtizedes egyetemi mellőzését. A miskolci jogakadémia dékánja azonban két ok miatt nem nyerhetett kinevezést a katedrára: egyrészt, mert abban az esztendőben betöltötte 70. életévét, amely a rendes nyugdíjkorhatár, s ezért a miniszter nem járult hozzá a tanszék általa történő betöltéséhez, másrészt, mert a gazdasági megszorítások miatt a miniszter sem már megelégedő, és megüresedett tanszékek betöltését, sem új tanszékek szervezését nem engedélyezte.

I.

Az 1912. évi XXXVI. törvénycikkkel felállított, és munkáját ténylegesen az 1914/15-ös tanévvel megkezdett debreceni jogi karon a jogtörténet oktatására nem a debreceni református jogakadémia oktatói közül hívtak előadót, hanem az Országos Levéltár állományából. A Budapesten végzett jogi doktor ugyanis már 1914-ben elismert kutatónak, a városi és magánlevéltárak tudós feldolgozójának számított, akinek kinevezésével a debreceni jogi kar már indulásakor komoly szaktekintéllyel gazdagodott. Iványi szakmai tekintélyét – tehetsége mellett – az oklevelek és a rendi korszakból származó levéltári anyagok feldolgozásához elengedhetetlen latin nyelvtudása növelte, amely országosan elismert (jog)történésszé avatta, és amely megalapozta sikeres forráskiadói tevékenységét is.

Az induláskor 36 éves rendkívüli tanár, Iványi Béla személye által a debreceni jogi karon a levéltári kutatásokat előtérbe helyező jogtörténeti kutatási gyakorlat honosodott meg, amelybe a professzor a hallgatókat is igyekezett – speciálkollégiumok és pályadíj-kitűzések révén – bevonni.⁸ Jelentősebb monográfiái, könyvei, mint Bártfa és Eperjes város könyvtárai teljes anyagának átfogó feldolgozása, bizonyítják azt, hogy kutatásaiban és módszertanában fontos szerepet töltött be a forráskutatás, a kútfők pontos felsemmlése, katalogizálása.⁹ Levéltárosi minőségében megismert kutatási területeihez és publikációihoz kapcsolódóan hirdetett meg speciálkollégiumot például 1918 őszén „Magyarország középkori városjogai”, 1921 tavaszán „Tárnoki jog”, 1923 őszén „A kiváltságolt nemzetiségek joga”, ugyanezen tanév második félévében pedig „A városok joga” címmel. Az 1925/26-os tanév őszi félévében „Idegen jogok befolyása a magyar jog fejlődésére”, a következő ősszel pedig „A partikuláris jogok” címmel tartott a főtárgy melletti kiegészítő foglalkozásokat. Sem saját munkáiban, sem a hallgatókkal végzett közös feladatok kiválasztásakor nem elégedett meg, nem szorítkozott csupán a magyar nyelvű források feltárására. Komoly figyelmet szentelt a latin és német kútfők feltárásának, értelmezésének, illetve kitért a korábban felmerült félreértések, mások általi félrefordítások kijavítására is. Ebben az értelemben nem volt rest beismerni saját hibáit, félrefordításait sem. (A hibásan feltüntetett adatokat rendszeresen feltüntette a későbbi kiadásokban, illetve az utóbb megjelent monográfiáiban.) Visszatérő témáját képezték speciálkollégiumainak a Tripartitum-exegézisek, valamint akadémiai székfoglalójának témaköre, a magyar Corpus Juris keletkezése is. Az egyetemes jogtörténet köréből (akárcsak az Ünnepezt Ruszoly tanár úrnak) a germán korszak volt a kedvence, amelyből több féléven keresztül tartott szemináriumot.¹⁰

⁸ Vö.: HOLLÓSI: i. m. 42–44. p.

⁹ Könyvei a debreceni időszak végéig: Bártfa szabad kir. város levéltára I–II.: 1319–1526, Budapest, 1910.; A márkusfalvi *Máriásy család* levéltára 1243–1803, Lőcse, 1917.; Pro Hungaria Superiore – Felsőmagyarországi, Debrecen, 1919.; Gönc szabadalmas mezőváros története, Karcag, 1926.; *Mossóczy Zakariás* és a magyar Corpus Juris keletkezése, Budapest, 1926.; *A Kir. Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*, Budapest, 1927.; *Eperjes Szabad Királyi Város levéltára 1245–1526*, Szeged, 1931. (utóbbi munka azért ideiktatva, mert a levéltár középkori anyagának a feldolgozására az első világháború előtt, további részeinek rendszerezésére pedig 1917–1918-ban, tehát Iványi debreceni évei alatt került sor)

¹⁰ Vö.: Tanrendek, A Debreceni (Tisza István) Tudományegyetem Évkönyvei és almanachjai, ill. HOLLÓSI: i. m. uott.

Mivel a kar alapításakor Iványi Béla tüzértisztként tényleges szolgálatot teljesített,¹¹ oktatómunkáját ezért csak szabadságolását követően, 1916 januárjában kezdhette meg. Addig a Jogtörténelem tanszékét Szentpéteri Kun Béla helyettesítette, s e minőségében az első két őszi félévben ő adta elő a „Magyar alkotmány- és jogtörténet, tekintettel a nyugat-európai jogfejlődésre”, valamint az első tavaszi félévben az „Európai jogtörténet, különös tekintettel a magyar jogfejlődésre” című tárgyakat. Mindkettő főkéllégium volt, a történeti alapvizsga szerves része, ezért a mai jogoktatás óraszámaihoz viszonyítva irigylésre méltó, heti ötórás időtartamban került előadásra.¹²

Iványi már rendkívüli tanárként is viszonylag aktívan vett részt a kar közéletében: a jogi fakultás képviselőjében tagja volt az egyetemi könyvtári bizottságnak, 1917 tavaszán a kar képviselője volt, amikor az egyetem megvásárolta és átvette a híres Leopold Pfaﬀ bécsi professzor könyvtárát,¹³ majd a Közjogi tanszék betöltésére kiküldött bizottság tagja lett.¹⁴ E tanszéki pályázatra a közjogtudomány olyan – ekkor még fiatal – képviselői is pályáztak, mint Búza László vagy Csekey István, akik a későbbiekben jeles karriert futottak be, ám az 1910-es években még nem volt mögöttük elégséges szakmai eredmény. Az előkészítő ülésen például Iványi kifejezetten Csekey esetleges kinevezése ellen szólalt fel. A jegyzőkönyv szerint „Csekey jelölését nem tudományos munkássága alapján ellenzi (bár ennek mélységével és alaposságával szemben is volnának aggályai), hanem egyénisége folytán, melyet ma még nem tart eléggé kiforrottnak ahhoz, hogy ez a pályázó már most egyetemi tanári állást tölthessen be.”

A kar többször kérte a vallás- és közoktatásügyi miniszternél Iványi Béla nyilvános rendes tanárrá történő kinevezését, de ez csak 1917 októberében történt meg.¹⁵ Így aztán, mint legutóbb kinevezett professzor, a kar szokásai szerint jó ideig ő volt a kari tanács ülésein a jegyzőkönyvvezető.

Iványi kinevezett rendes tanárként először Balogh Elemérnek,¹⁶ a római és az összehasonlító jog későbbi európai hírnő művelőjének habilitációs ügyében nyilatkozott a kari tanácsban. A kar Kiss Gézátt és Bacsó Jenőtt kérte fel a jelölt tudományos munkásságának előzetes értékelésére,¹⁷ majd – a hallomásokból származó hírek hatására az eljárás

¹¹ Az 1914/15-ös és az 1915/16-os tanévi kari tanácsi jegyzőkönyvekből is kitűnik, hogy a kar több ízben tett felterjesztést a kormányhoz Iványi Béla (és a vele együtt távol levő Márffy Ede) katonai szolgálat alóli felmentése iránt (de ezekre a kormány nevében a vallás- és közoktatásügyi miniszter általában nem reagált). Vö.: HBML VIII. 7/a. 1. és 2. kötetek.

¹² Vö. pl.: HBML VIII. 7/a. 1. kötet. *Kari Jegyzőkönyv* az 1914. december 16-i, I. rendkívüli ülésről, 41. sz.

¹³ HBML VIII. 7/a. 3. kötet. 1917. április.

¹⁴ E bizottság volt hivatva a Jászi Viktor halálával megürült tanszék betöltésére javaslatot tenni, és megoldani azt a problémát, hogy a pályázók helyett a nem pályázó Kun Józseffel lehessen a tanszékét – meghívással – betölteni. A bizottság ugyanis a benyújtott pályázatok alapján egyik kandidáló kinevezését sem támogatta (tehát sem Búza Lászlót, sem Csekey Istvánt, sem Molnár Kálmánt nem támogatták, bár a tagok eltérő sorrendeket állítottak fel). HBML VIII. 7/a. 3. kötet. A kiküldött bizottság jegyzőkönyve, 1917. június 12.

¹⁵ HBML VIII. 7/a. 4. kötet. *Kari Jegyzőkönyv* az 1917. október 19-i, II. rendes ülésről, 1. sz., amelyben felolvassák a miniszter 139.822/1917.IV. sz. rendeletét arról, hogy „Ő Császári és Ap. Királyi felsége a f. hó 10-én Reichenauban kelt legfelsőbb elhatározásával dr. Iványi Béla ny. rk. tanárt nyilvános rendes tanárrá legkegyelmesebben kinevezni méltóztatott.”

¹⁶ HAMZA Gábor: *Balogh Elemér, a római jog és az összehasonlító jog európai hírnő művelője* Jogtudományi Közlöny 54 (1999), 279–282. p., és uő: *Balogh Elemér (1881–1955)* in: Magyar jogtudósok I., Budapest, 1999, 137–146. p.

¹⁷ HBML VIII. 7/a. 3. kötet. *Kari jegyzőkönyv* az 1916. november 7-i, II. rendkívüli ülésről, 8. sz.

megakadt. Iványi, mint egyébként ismertem nemzeti érzelmű professzor,¹⁸ e híresztelések alapján kifogást emelt, és az admissioról való döntés elhalasztását javasolta.¹⁹ Ezt követően a kar valóban úgy határozott, hogy „Balogh Elemér tudományos munkásságának bírálataival az 1918. évfolyamán érdemlegesen foglalkozni nem kíván”, majd 1919. január 31-én ténylegesen elutasították a habilitáció iránti kérelmet.²⁰

Iványi 1918 tavaszán a választójogi törvény módosítása kapcsán tett javaslatot a kari tanácsnak.²¹ Azt javasolta, hogy a főrendi házban az egyetemi rektorok részére tagságot biztosítsanak. Erre a választójog aktuális reformja adhatott volna alkalmat. Javaslatát a kar egyhangúlag támogatta, szeptemberben Kun József részletes előterjesztést is készített az ügyben, törvénybe azonban az egyetemi képviselőt ekkor még nem került. (Iványi javaslatának apropója egyébként Kun József azon felvetése volt, hogy az egyetemi tanárok ezentúl országgyűlési képviselővé választhatók legyenek.)

Iványi Béla debreceni professzorsága idején lett akadémikus: 1920 május 5-én választották levelező taggá. Ezt a kari tanács 1920. június 2-i ülésén a következő szavakkal jelentette be Szentpéteri Kun Béla dékán: „A minden-képen méltó tudósnak ez a nagy és megérdemelt kitüntetés fényt vet karunkra is, melynek Iványi Béla nemcsak nagyrabecsült, de különösen szeretett tagja.”²² Akadémiai székfoglaló beszédét 1922. december 12-én, „Mossóczy Zakariás és a Magyar Corpus Iuris keletkezése” címmel tartotta.²³ Iványi precíz és teljességre törekvő tudományos kutatási módszerét visszatükröző, pontos dátumokkal, történeti tényekkel, szabatosan hivatkozott, leginkább latin forrásokkal alátámasztott, tudományos igénnyel összeállított munka, amelyben egyértelműen fel lehet ismerni az „Iványi módszert”. Cizellált, összetett tudományos értekezés, amely a szükséges adatokból levonva a megfelelő következtetéseket, megkeresi és a megtalált következtetésekkel pótolja az összefüggéseket. Egész korabeli forrás szó szerinti közlésére is van példa a székfoglaló értekezés nyomtatott változatában olyannyira, hogy nem egyszer egy egész oldalon csak lábjegyzetet találunk,²⁴ akár latin nyelven is.

¹⁸ „...visszatérve, újra nekifogtam a munkának, s a nehezedő viszonyok közt is folyt ez mindaddig, míg a mai drága Felvidékünk eme egyik gyöngyszemét, Eperjest is meg nem szállta a senkitől sem hívott, hanem ide lopakodott és tolokodott cseh ellenség...” Így ír a kutató Iványi az *Eperjes sz. k. v. levéltára 1245–1526*, i. m. 7. oldalán. De nem csak ebben, hanem más munkáiban is hitet tett és részt vállalt a magyarság melletti harcban, és a trianoni békeszerződéssel is foglalkozva kitért a szlovákság nemzetétörténetének a bemutatására. Szemlélete tükröződik kutatásaiban, munkásságát áthatja a magyarságtudat. vö.: VÁRDY Béla: *Trianon megnyilvánulása a két világháború közötti magyar történetírásban*. Aetas 2003/3–4.

¹⁹ Arra kérte a kart, hogy Balogh kérelmével a folyó évben ne foglalkozzék a kar, mivel arról értesült, „hogy Balogh Elemér, aki a háború elején Franciaországban volt internálva, hazaérkezése előtt ígéretet tett arra, hogy az entente ellen fegyveresen nem harcol. Ennélfogva ő ezredétől utasítást kért arra, hogy ily ígéret mellett nincs-e akadálya annak, hogy a képesítésért folyamodó dr. Balogh Elemérről a karban együttműköd-jék. Minthogy az ezred ezidő szerint a harctéren van, s az eljárás a bizonyító anyag összegyűjtése okából hosszabb időt igényel, ennélfogva döntés a f. polgári évben nem várható. A döntés előtt pedig nincs abban a helyzetben, hogy a képesítés ügyében érdemlegesen állást foglaljon.” HBML VIII. 7/a 4. kötet.

²⁰ HBML VIII. 7/a 6. kötet, *Kari jegyzőkönyv* az 1919. január 31-i, III. rendkívüli ülésről, 2. sz.

²¹ HBML VIII. 7/a 4. kötet. Iványi ezzel a gondolattal szinte megelőlegezte az egyetemek számára 1926-ban végül biztosított felsőházi képviseletet. A különbség az ő javaslata és a törvényi szabály között végülis abban állt, hogy a törvény az egyetemek *választása* alapján bekerült egy-egy tagról (jóllehet, ez szinte mindig a választás évébeni rektor), valamint a budapesti tudományegyetem részéről nem egyetlen tagról, hanem karonként egy-egy tagról szól. vö.: 1926:XXII. tc. 19. §.

²² HBML VIII. 7/a 7. kötet, *Kari jegyzőkönyv* az 1920. június 2-i, IX. rendes ülésről, 212. sz.

²³ IVÁNYI Béla: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Iuris keletkezése*. Budapest, 1926.

²⁴ Pl.: IVÁNYI: *Mossóczy ... i. m.* 101. jegyzet.

Külön említést érdemel, bár már Iványi szegedi időszakában született a kora-rendi országgyűlést vizsgáló tanulmánya.²⁵ Iványi természetesen itt is a források feltárását tekintette elsődlegesnek, de kortársai történeti-nyelvészeti munkáit²⁶ is felhasználta alapos dolgozatához. A dolgozat egyértelműen kitér az összefüggésekre, és a gyakori kritikai kérdésfelvetésekkel tökéletes összhangot teremt a kútfők felhasználásának gyakorlatában. A legnagyobb részt német nyelvű iratokat nyelvi és történelmi szempontból is ütközteti egymással, és az ebből keletkező konfliktust feloldva választ ad a feltett kérdéseire.²⁷

Oktatómunkájában kutatásait nagyban hasznosította, amit igazol az egyetemi könyvtárban kéziratban fennmaradt egyetemi jegyzete is.²⁸ A tananyag tagolása során a klaszszikus felosztást követte: az első rész az alkotmánytörténettel, a második a jogtörténettel foglalkozik. Történeti és levéltárosi tapasztalataira alapozva szentelt külön fejezetet a történelem segédtudományainak, majd ezt követően tért rá az alkotmánytörténet alapfogalmaira, a törzsszövetségre, majd a monarchiára és a királyi hatalomra. Történeti ismeretek átadását tűzte célul, ezért jegyzete a rendiség korával ér véget.

Mivel a debreceni jogi kar hagyományos rendje szerint a professzorok évenként, tanári kinevezésük időrendjében (vagyis az anciennitás szabálya szerint) váltották egymást a dékáni székekben, Iványira a sor az 1925/26-os tanévben került.

Dékánként, 1926 áprilisában egy – később az egyetemi évkönyvben nyomtatásban is megjelent – merész röpiratban reagált, és vette védelmébe a vidéki karokat Hegedűs Lóránt volt pénzügyminiszter azon felvetésével szemben, hogy minden vidéki egyetemet be kellene zárni, és egyetlen, fővárosi intézményt fenntartani.

Ezt követően azonban debreceni karrierje hamar véget ért. A kari jegyzőkönyvek nem őrizték meg áthelyezése okát. Mindössze arról tudósítottak, hogy az 1926/27. tanévben már szeptemberben kérte II. félévi szabadságolását (ez annál is inkább szokatlan dolog volt, mert ebben a tanévben prodékánként még közéleti szerep várt rá), amelyet 1927. január 1-jétől engedélyezett számára a miniszter,²⁹ továbbá hogy római kutatóútja miatt 1926. december végével lemondott a prodékánságról is.³⁰ A kari tanács ülésén utoljára 1926. december 2-án vett részt, ahol a kar részére gróf Klebelsberg Kunó vállas- és közoktatásügyi miniszternek az államtudományok honoris causa doktorává történő avatását javasolta. Indítványát – amelyhez több professzor is csatlakozott – a kar egyhangúlag elfogadta.³¹

Szabadsága és római útja után a karra már nem tért vissza. Az Egyetemi Tanács VIII. rendes ülésében a távozó akademikust búcsúztató határozatot hozott, amelyet Márfy Ede azidei dékán a jogi kar tanácsa előtt is felolvasott. A kari tanács Iványi „tá-

²⁵ IVÁNYI Béla: *Adalékok régi országgyűléseink Rákos névéhez* in: ACTA. Polner Ödön emlékkönyv. Dolgozatok Polner Ödön egyetemi nyilvános rendes tanár születésének 70. évfordulójára. Írták: Kortársai. Szeged, 1935, 321–333. p.

²⁶ Például: Divéky Adorján budapesti egyetemi tanár és Szabó Dezső debreceni egyetemi tanár írásait és cikkeket is felhasználta cikkében Iványi.

²⁷ IVÁNYI: *Adalékok ... i. m.* 324–325. p.

²⁸ IVÁNYI Béla: *Magyar alkotmány és jogtörténet jegyzetek*. Debrecen, 1925.

²⁹ HBML VIII. 7/a. 15. kötet. 6918/1926. IV. sz. határozat, *Kari jegyzőkönyv* az 1926. szeptemberi II. rendes ülésről, 56. sz.

³⁰ HBML VIII. 7/a. 15. kötet. *Kari jegyzőkönyv* az 1926. november 23-i, IV. rendes ülésről, 107. sz.

³¹ HBML VIII. 7/a. 15. kötet. *Kari jegyzőkönyv* az 1926. december 2-i, V. rendes ülésről, 113. sz. (Horthy Miklós díszdoktori előterjesztésében azonban Iványi már nem vett részt: azt a kari tanácsa 1927 márciusában, Bacsó Jenő javaslatára terjesztette az egyetemi tanács elé.)

vezése felett őszinte sajnálkozásának, és egyszersmind a társegyetemre való meghívásával őt ért kitüntetés feletti igaz örömeinek” adott hangot, amelyről őt a jegyzőkönyv kivonatának megküldésével értesítették.³²

1927 és 1938 között a Szegedi Ferenc József Tudományegyetem nyilvános rendes tanára,³³ közben ott 1934/35-ben a jogi kar dékánja volt. Itteni kinevezése során került sor ismertté vált párbajára Mályusz Elemérrel,³⁴ miután Iványi sértőnek találta, hogy a fiatal Mályusz a ’Gönc szabadalmas mezőváros története’-t recenzálva az értékelést hiányolta könyvéből. Nyugdíjazására is túlságosan korán, 1938-ban, mindössze hatvanéves korában, állítólag magánéleti botrány miatt került sor. Ekkor minden tisztségéről, így akadémiai tagságáról is lemondott. Ezt követően minden idejét szenvedélyére, a könyvtárkutatásra fordította, és 1938–1944 között a körmendi hg. Batthyány-Strattmann család levéltárosaként dolgozott.³⁵ 1964-ben hunyt el Vonyarcvashegyen.

II.

Iványi Béla távozása után a Magyar alkotmány- és jogtörténeti tanszék betöltése ügyében Márffy Ede dékán bizottságot küldött ki, amelyben maga elnökölt, a további tagok pedig Teghze Gyula, Szentpéteri Kun Béla, Bacsó Jenő és barabási Kun József voltak.³⁶ A bizottság Baranyai Béla országos főlevéltáros meghívását javasolta és a kar is emellett határozott.³⁷ Baranyai Béla az országos levéltárból néhány évre Bécsbe került kiküldetésbe, ahol az Einrichtungswerk iratait kutatta és tárta fel egy tervezett kiadás érdekében. Bécsből 1926-ban került haza, a meghívás folytán pedig viszonylag rövid idő alatt nyert egyetemi nyilvános rendes tanári kinevezést, és az 1927/28. tanév tavaszi félévében kezdte meg oktatói tevékenységét a debreceni jogi karon.³⁸ 1927. október 24-től 1945. február 3-án Berlinben, bombatámadásban bekövetkezett tragikus haláláig³⁹ a debreceni egyetemen a magyar alkotmány- és jogtörténet kinevezett nyilvános rendes tanára volt.

A kar és az egyetem közéletébe számos szállal kapcsolódott be. A karon tagja volt a tanulmányi kedvezményi bizottságnak, az egyetemen pedig a kart képviselte a gazdasági bizottságban. Több egyetemi hallgatói öntevékeny csoportot is felügyelt: 1938-ig a római katolikus hallgatókat tömörítő Szent László Kör tanárelnöke, 1942-től pedig a görög katolikus ifjak hasonló körét jelentő Vasvári Pál Kör felügyelője volt. Mindkét

³² HBML VIII. 7/a. 15. kötet. *Kari jegyzőkönyv az 1927. január 12-i, VII. rendkívüli ülésről*, 185. sz.

³³ Kinevezése: 14.122/1927. IV. sz. VKminiszteri leirat, amelyet a debreceni kar is megkapott.

³⁴ Soós István: *Egy „lovagias ügy”*. *Történetek párbajoznak*, 1929. in: *História*, 2006/1.

³⁵ Új Magyar Életrajzi Lexikon III. kötet, Budapest, 2002. 507. p.

³⁶ HBML VIII. 7/a. 15. kötet. *Kari jegyzőkönyv az 1927. január 12-i, VII. rendkívüli ülésről*, 185. sz. Varga Norbert részletesen bemutatja barabási Kun József életét és munkásságát tanulmányában. A magyar közjog tanára volt Debrecenben 1917-től kezdve. VARGA Norbert: *Barabási Kun József*. in: P. SZABÓ Béla – MADAI Sándor (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem jogtanárai (1914–1949)*, Debrecen, 2004. 38. p.

³⁷ HBML VIII. 7/a. 15. kötet. *Kari jegyzőkönyv az 1927. június 18-i, XIV. rendkívüli ülésről*, 287. sz.

³⁸ HOLLÓSI: i.m. 36. p.

³⁹ A harcok Debrecen felé közeledvén úgy érezte, hogy nem maradhat tovább a városban, és családjával együtt berlini rokonokhoz menekült, ahol egy bombatámadás alkalmával alkalmi otthonuk összeomlott, és maga alá temette a bent lakókat. vö.: DÖRY Ferenc: *In memoriam Baranyai Béla (1881–1945)*, *Levéltári közlemények* 24 (1946), 346–347. p. Baranyai felesége a Vöröskereszt útján Révész Imre püspöknek üzent, és kérte az egyetem értesítésére. HBML VIII. 7/a, *Kari jegyzőkönyv az 1945. november 8-i, V. rendkívüli ülésről*, jegyzőkönyvi szám nélkül.

diákszervezet a nemzeti szellem erősítését, egymás támogatását, az önségélyezést, valamint a katolikus valláserkölcspótlását tűzte ki célul, ugyanakkor távol tartott, sőt tiltott mindenféle felekezeti közötti békétlenséget, intoleranciát. 1942-ben őt bízták meg a szociális tanfolyam megszervezésével is. Dékáni tisztelet kétszer, az 1933/34-es, valamint az 1939/40-es tanévben viselt.⁴⁰

Baranyai Béla igazi iskolateremtő egyéniség volt, a szó legjobb értelmében. Nem pusztán azért, mert a karon töltött 17 esztendő alatt egész jogászgeneráció fordult meg a keze alatt, hanem azért is, mert szakmai igényességével, valamint a hallgatókra is tekintettel levő oktatási és vizsgáztatási módszereivel⁴¹ méltán vívta ki tanítványai tiszteletét és nagyrabecsülését.

A tanszéken a főkéllégium Baranyai idején (legalábbis címében) kizárólag a magyar alkotmány- és jogtörténetre korlátozódott. Egyetemes államtörténeti vagy jogtörténeti kérdésekkel azonban speciálkéllégiumaiban igen behatóan foglalkozott. Itt akár több félétlen átívelő tematikát is választott. Előszeretettel nyúlt német vagy osztrák államtörténeti, akár modern államtörténeti tárgyakhoz. A 'Németország legújabbkori (1806–1920) alkotmánytörténete' és az 'Ausztria újkori alkotmánytörténete (1740–1918)' című speciálkéllégiumok 2-2 félétlen keresztül, az ún. Az utódállamok története I. Szerbia viszont négy (!) félétlen keresztül tartó elfoglaltságot jelentettek Baranyai válogatott⁴² diákközönségének.

A magyar jogtörténeten belül, mint történész, jogtörténész és levéltáros, elsősorban a középkori és újkori jogtörténettel és egyháztörténettel foglalkozott. Erről árulkodnak legismertebb munkái is, amelyeket azonban döntően még debreceni katedrája elnyerését megelőzően publikált: Somogy vármegye nemes családjai (Budapest, 1914); Zsigmond király ún. Sárkány-rendje. Adalék a magyar trónöröklési kérdés történetéhez (Budapest, 1926); A lengyel királykoronázás. Négy közlemény a magyar jog- és alkotmánytörténethez (Karcag, 1927); stb. A levéltárosi mülthoz kapcsolódik a Baranyai által elsőízben az 1929/30-as tanévben meghirdetett „Az adózási porták rectificatiója 1729-ben (a debreceni református főiskolai könyvtár „R. 1. 26-27”, a magyar nemzeti múzeum mss „Fol. Lat 594.” és a m. kir. Országos Levéltár, m. kir. udvari kancellária: „Hungarica Esterhazyana N° 50” kéziratai alapján)” című pályadíj, amely elsősorban levéltári kutatás lett volna – ám amelynek megírására hét tanévben keresztül egyetlen hallgató sem vállalkozott. Sikeresebb volt a szintén az 1929/30-as tanévben meghirdetett „Az idegenek joga a Corpus Iuris Hungariciben (kiegészítve a C.I.H-ban nem foglalt törvényekkel)” című pályadíj, amelyre egy tanévben két pályamunka is érkezett. A „Historia est mater studiorum” jelígejű dolgozatot Baranyai Béla és Szentpéteri Kun Béla nem találta alkalmasnak, ezért szerzőjének kilétét sem azonosították, míg a másik beérkezett munkát a pályadíjra alkalmasnak találták, ezért a szerző nevét tartalmazó borítékot felbontani rendelték, ekként kiderült, hogy a kar a pályadíjat Blaskovits Zoltán I. éves joghallgatónak ítélte oda.⁴³

⁴⁰ Vö.: HOLLÓSI: i.m., 45. p. 106. jegyzet.

⁴¹ A hallgatókhoz való kollegiális hozzáállásáról, jóindulatáról, ugyanakkor precizitásáról és elhivatottságáról elégánsan emlékezik meg CSÉKA Ervin már idézett tanulmányában.

⁴² Baranyai Béla szemináriumait és speciálkéllégiumait csak felvételi vizsga után, az azon megfelelt hallgatók vehették fel. Ezzel kívánta biztosítani a magas szakmai színvonalat és a forráselemzésekhez szükséges nyelvi és történeti megalapozottságot. Vö.: HOLLÓSI: i. m. 42. oldalán írott jellemzéssel.

⁴³ HOLLÓSI: i.m., 44. p.

Már javában Baranyai Béla debreceni időszakában jelent meg a 'Némi adalékok jog- és egyháztörténetünkhöz. Vizsgálódások a Quadripartitum körül' (Budapest, 1942) című monográfiája. Ez utóbbi munka Baranyai saját bevallása szerint is „egyenes következménye az örökös királyság eszméjének történetét kutató munkásságának.”⁴⁴ A munka, hasonlóan Iványi műveihez, tudományos igényvel megírt, a téma előzményeit és következményeit is bemutató, pontos latin nyelvű hivatkozásokkal bővített és a korabeli törvénycikkeket is részletesen taglaló tanulmány, amelyben Baranyai a logikai következtetéseknek, a kérdések feltételének és azokra adott válaszoknak, valamint a kritikai észrevételeknek egész sorát vonultatja fel.

Baranyai továbblép a forrásfeltáró és -lejegyző módszeren, kritikai szemlélettel tekint valamennyi, hitelesnek tűnő kútfőre. Ha pedig ellentmondást, vagy annak gyanúját véli felfedezni, nélkülözhetetlennek tarja annak feloldását. Már munkája elején leszögezi, hogy dolgozata korábbi kutatásaira támaszkodik, és a királykoronázás és trónöröklés rendjének a vizsgálatáról korábban tett megállapításait itt is alapul veszi.⁴⁵ A munka címével ellentétben azonban mégsem egy egyháztörténeti dolgozatról van szó, sokkal inkább egy részletes jogtörténeti tanulmányról, amely a magyar nemzet XVI. századi eseményeinek történetét adja, és törvényeinek elemzését végzi el egy adott történelmi dokumentum, a Quadripartitum köré fűzve.

Az utókor retrospektív nézőpontjából Baranyai Béla jogtörténeti munkássága módszertanában és eszköztárában a különbségek dacára is erősen hasonlít Iványi Béla és (a szükség esetén a tanszéket helyettesítő) Szentpéteri Kun Béla tevékenységére. Mind a három jogtörténész középkorcentrikus látásmóddal, a megszépsítő messzeség távlatából kutatta és mutatta be a magyar történelmet és alkotmánytörténetet. Nyilván köze volt ehhez a trianoni tragédiának, amelytől a két világháború közötti jogtörténeti oktatás általában nem tudott elszakadni, és amely miatt erőteljes nemzeti irányba fordulás volt megfigyelhető.

III.

A régi debreceni jogi karon a jogtörténetnek mindössze e két kinevezett professzora volt. A Baranyai Béla halála után vákáns tanszéket – amint ezt Bruckner Győzővel kapcsolatosan már említettük – a kar miniszteri engedély hiányában nem tudta betölteni, ezért az oktatást helyettesítéssel kellett megoldani. A karon egyébiránt nem volt ritka a helyettesítés, többen sokszor hosszú évekig látták el kényszerből az üres tanszékek oktatási feladatait (ilyenkor természetesen megfelelő díjazást utalványozott számukra a vallás- és közoktatásügyi miniszter). A kar sokoldalú helyettesítőjének bizonyult Szentpéteri Kun Béla, a kar leghűségesebb oktatója, aki az alapítástól 1947-ig állományban volt. Az első tanév dékánjaként jószerivel ő szervezte meg a kart, amelynek öt évben volt dékánja, majd 50 évi felsőoktatási ténykedés után, többszöri hosszabbítást követően ment nyugdíjba. Nagyon találó Csohány János jellemzése: „Amolyan krízis-dékánja volt Kun Béla az egyetemnek. Sorompóba kellett lépnie az egyetem megnyitásakor, a

⁴⁴ BARANYAI Béla: *Az örökös királyság eszméje 1655–1687 és Esterházy Pál* in: Emlékkönyv Dománovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére, Budapest, 1937, 84–110. p.

⁴⁵ BARANYAI: i. m. 53–54. p.

román megszálláskor, a gazdasági válság tetőzésekor és az addig nem látott összeomláskor 1944/45-ben.”⁴⁶

Szentpéteri Kun Béla (aki előnevét a kommunista Kun Bélától való megkülönböztetőség miatt vette fel, hiszen a Kun Béla névvel 1919-ben történt események ma is az egyetemi legendárium részei) 1874-ben Monostorpályiban született. Református családja révén őt is reformátusnak keresztelték, és a Debreceni Református Kollégium diákja volt. 1897-től a máramarosszigeti, majd 1904-től a református debreceni jogakadémia tanára lett.⁴⁷

Pályája korai szakaszában bekapcsolódott a helyi politikai életbe és különösen nagy hangsúlyt fektetett az egyházi közéletben való részvételre. Ezt támasztja alá a debreceni egyetem megalakításában vállalt szerepe, továbbá az a tény, hogy az egyházi önkormányzati szervek tevékenységében, a törvényalkotást végző zsinatok munkájában is tevékenyen részt vett.

Mint igazi cívisprofesszor, egyeteme és kara történetének kitartó krónikása, több dolgozatot, tanulmányt szentelt az egyetem létrejöttére, az egyetem és a Kollégium kapcsolata dokumentálásának. Ekkor született „A debreceni egyetem tervezete: a debreceni református főiskola akadémiai tanácsa által elfogadott munkálat”⁴⁸ és „A debreceni egyetemért: a Tiszántúli Református Egyházkerület emlékkönyve a debreczeni magy. kir. tudományegyetem létesítésének történetéről”⁴⁹ című munkái, amelyeket kiegészített az 1941-ben született „Az egyetem alakulás története: a kollégiummal való kapcsolatok továbbélése az egyetemnek mint egységnek életében” című forrásértékű tanulmánya.⁵⁰ Ezek a munkák a legnagyobb részletességgel ismertetik a debreceni egyetem legkorábbi történetét, annak alakuló munkálataitól kezdve, az építéssel járó kálvárián és a pénzügyi fedezetek összegyűjtésnek a nehézségein, valamint az egyházi közgyűlés és a kormány levélváltásainak az eredményein keresztül, egészen az egyetem alapítását követő évekig.⁵¹

Az egyetem- és kartörténet mellett a jogtörténész vénájú elméleti jogász Kun Béla mutatkozott meg a *Jogtörténeti irány magánjogunkban* című munkájában,⁵² de nem kötelezte el magát a Savigny-féle irányzat mellett, és bár több magánjogi tanulmányt közölt,⁵³ még a magánjog mellett sem. A következő években ugyanis közjogi témákról, a nádori méltóság és a kormányzati felelősség összefüggéseiről is publikált.⁵⁴ A kartörté-

⁴⁶ CSOHÁNY János: *Szentpéteri Kun Béla. A tudós egyházjogász és sokoldalú szervező* in: P. SZABÓ Béla – MADAI Sándor (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem jogász rektorai (1915–1947)*, Debrecen, 2002. 134. p.

⁴⁷ HOLLÓSI: i. m., 18., 57. p., VARGA Zoltán: *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914–1944*, Debrecen, 1967. 181. p., valamint részletesebben CSOHÁNY: i. m. 131–150. p.

⁴⁸ KUN Béla: *A debreceni egyetem tervezete: a debreceni református főiskola akadémiai tanácsa által elfogadott munkálat*, Debrecen, 1907.

⁴⁹ KUN Béla: *A debreceni egyetemért: a Tiszántúli Református Egyházkerület emlékkönyve a debreczeni magy. kir. tudományegyetem létesítésének történetéről*, Debrecen, 1917.

⁵⁰ SZ. KUN Béla: *Az egyetem alakulás története: a kollégiummal való kapcsolatok továbbélése az egyetemnek mint egységnek életében*

⁵¹ Szentpéteri Kun Béla 1913. szeptember 9-én, még a Kollégiumban elmondott tanévnyitó beszéde szintén megjelent: KUN Béla: *Egyház és Egyetem. A debreceni református kollégium tanév megnyitása alkalmából* Debrecen, 1913.

⁵² KUN Béla: *Jogtörténeti irány magánjogunkban*, Máramarossziget, 1900.

⁵³ KUN Béla: *A házasságról*, Máramarossziget, 1902., uő: *A tervezet törvényes öröklési rendje*, Budapest, 1904

⁵⁴ KUN Béla: *Nádori méltóság és felelős kormány*, Budapest, 1902.

neten túlmutató jogtörténeti kutatásokba azonban – a háromszori tanszékhelyettesítés ellenére – nem kapcsolódott be.

A tanszék fennállásának utolsó éveiben, az 1946/47. tanév második félévétől kezdve a helyettesítést (Kun Béla nyugdíjba vonulása után) Flachbarth Ernő, a nemzetközi jog 1940-ben Debrecenbe került nyilvános rendes tanára látta el.⁵⁵ Ez a helyettesítés akár a „kölsön visszaadásának” is tekinthető, hiszen amikor Teghze Gyula 1939 végén meghalt, az imént említett jogtörténész professzor, Baranyai Béla helyettesítette a nemzetközi jogi tanszéket és adta elő a nemzetközi jogot.⁵⁶

Flachbarth Ernő származása, azaz személyes indíttatása, korai munkái, és szűkebb szakterülete, a kisebbségi jogok kutatása alapján is jogosítva érezhette magát a jogtörténet, különösen az európai alkotmány- és jogtörténet oktatására. Származását tekintve ugyanis a professzor szepesi szász volt, akinek közössége az első világháború után elcsatolt területen fekvő Késmárkon 1918 novemberében kijelentette, hogy továbbra is Magyarországhoz kíván tartozni, de ez a törekvésük nem járt sikerrel.⁵⁷ Korai munkái között a kisebbségek jogi helyzetének utóbbi évtizedekbeli története szép számmal szerepel, és a kisebbségi lét problémái is alapot adtak a professzor számára arra, hogy a jogtörténet oktatását elvállalja. (Az más kérdés, hogy az egyetem Kisebbségjogi Intézetének igazgatói feladatai mellett nem volt-e túlzott vállalás tőle, hogy a háborús viszonyok miatt több főkéllégiumi tárgyat is vitt. 1945/46-ban dékán volt, közben helyettesítette a közjogot és a büntetőjogot az 1945-ös őszi félévben, majd a magyar és európai jogtörténetet az 1946/47-es tanévben. A hallgatói visszaemlékezések alapján azonban Flachbarth mindezeket a tárgyakat „épp oly felkészültséggel, lelkiismeretesen adta elő, mint ezt saját tárgyaival tette.”⁵⁸

A kari tanács tanszékhelyettesítési döntése mellett szólt továbbá az is, hogy a tanrendben időközben a tárgy neve is megváltozott: az 1946/47-es évtől kezdve Magyar és összehasonlító európai jogtörténet (Alkotmány-, közigazgatás és jogtörténet), majd Általános jogtörténet lett, ekként tehát az eddigieknél is több módot adott arra, hogy az egyetemes (általános) jogtörténet irányai az oktatásban megjelenjenek.

Flachbarth már említett kitűnő felkészültségét mutatja az a kéziratban ránk maradt jogtörténeti jegyzet is, amelyet a kar egy régi hallgatója bocsátott rendelkezésünkre, és amely a professzor 1947/48. tanévi előadásai alapján készült.⁵⁹ A jogtörténet megközelítését ebben a Ratio Educationistól kezdi meg. Jogtörténet-fogalmába jogfilozófiai elemeket vegyít, így az közel sem olyan tiszta, mint az Iványi által kifejtett definíció. Flachbarth a komparatív szemlélet segítségével, kissé elvontan határozza meg a jogtörténet fogalmát, gyakran hivatkozva idegen szerzőkre, idegen művekre. A magyar őstör-

⁵⁵ Már többször érintettük a témát: a kar szándékai szerint Bruckner Győzöt hívta volna meg a tanszékre, de mivel ezt a fent említett adminisztratív döntések lehetetlenné tették, legalább a címzetes nyilvános rendes tanári címet adta meg a kar Brucknernek. Vö.: HBML VIII. 7/a, 1947. április 14-i, XVIII. rendes ülés, 350 sz., a vallás- és közoktatásügyi miniszter 68.939/1947 sz. határozata alapján.

⁵⁶ SISKÁ Katalin – SZABÓ Krisztián: *Flachbarth Ernő (1896–1955)* in: P. SZABÓ Béla – MADAI Sándor (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem jogtanárai (1914–1949)*, Debrecen, 2004. 119. p.

⁵⁷ SISKÁ-SZABÓ: i. m. 115. p.

⁵⁸ GÁL Gyula: *Flachbarth Ernő, a tudós és professzor*, Jura 6 (2000), 1–2. szám, 89. p.

⁵⁹ FLACHBARTH Ernő: *Jogtörténet*. Kátai István jogszigorló (Kenderes, Bethlen u. 44.) jegyzete az I. (történeti) szigorlatra Flachbarth Ernő ny. r. tanár 1947/48. tanévi előadásai nyomán. Kézirat. (A jegyzetet Hajdu József Ákos digitalizálta és értékelte, és azt 2010-ben benyújtandó szakdolgozatának mellékleteként közkinccsé teszi. Értékes kartörténeti adalékot jelentő munkájáért ezúton is köszönetet mondok Hajdu József Ákosnak.)

ténet keretei között megtalálható „A frank birodalom jogintézményei – jogforrások” című előadás, és a frank királyi hatalomra, közigazgatásra vonatkozó fejezeteket is. A magyarság őstörténetére vonatkozó előadásait Hóman Bálint, továbbá Beér József, Bárczi Géza, Ligeti Lajos és Eckhart Ferenc tanulmányai nyomán állította össze. Kiváló nyelvtudása révén sok idegen forrást is feldolgoz az előadásokban. Egyértelmű hatást gyakorolt rá Eckhart Ferenc munkássága. Jegyzetében több helyen említi Eckhart professzor nevét, és munkájának egészen érződik a komparatív, összehasonlító szemlélet jelenléte. A jogtörténet korszakainak a csoportosítása során külön is megemlíti Eckhart Ferenc osztályozását, és külön fejezetet szentel a Szent-korona tan bemutatásának.

Epilógus

1. Azok a tudós jogtörténészek, akikről a fentebbi sorok szólnak, még képesek voltak a középkorból visszamaradt anyagok kutatására, értékelésére. Részben azért, mivel azokat még nem pusztította el a háborúval járó rombolás, részben pedig azért, mert még birtokában voltak azoknak a nyelvi és szakmai ismereteknek, amelyek a latin szövegek helyes olvasásához és feldolgozásához szükségesek. Éppen ezért fontos megemlékezni e személyekről, akik még jól ismerték a rendi jog anyagát, és nem csak úgy szereztek arról töredékes ismereteket, hogy a poros könyvtárak szekrényeit kutatják. Tevékenységükkel hozzájárultak letűnt korok anyagának megőrzéséhez, tudományos igényű feldolgozásához, és az utánuk következő nemzedékek oktatásához, fejlesztéséhez és kutatásához.

2. A heroikus küzdelem azonban, amelyet a debreceni jogi kar utolsó éveiben üres tanszékeinek helyettesítése, a hallgatói igények kielégítése, végül az újabbnál-újabb adminisztratív követelményeknek való elégtétel érdekében kifejtett, eredménytelennek bizonyult. Ugyanígy kevés volt az állami (államosított) jogakadémiák küzdelme is a fennmaradásukért, és az általuk képviselt kulturális értékek megőrzéséért.⁶⁰ A 4105/1949/134. Korm. sz. rendelet, és az ez alapján kiadott, a bevezetőben említett pénzügyminiszteri leirat megpecsételte a háromból két kar sorsát.

Akkor nem sikerült összefogni és kilábalni a bajból. A miskolci és a debreceni professzorok részben Szegeden, részben Pécsen találtak új tanszékekre és új otthonra, részben nyugdíjba vonultak, és sérelmeiket hánytorgatták fel újra és újra (mindhiába) az új rendszer miatt.

3. Aztán elkövetkezett egy új korszakváltás, 1981-től Miskolcon újra működik a jogi kar,⁶¹ 15 évvel később pedig Debrecen is felébredt csipkerózsika-álmából.⁶² Végre ismét három bástya van a kelet-magyarországi jogászképzésnek. A Debrecen-Miskolc-Szeged triász szakmai közösségének tudata is jelen van. A Várnay Ernő professzor kezdeményezésére évek óta hagyományosan Debrecenben megrendezendő tavaszi doktorandusz-konferencia, amely a három jogi kar fiataljait hívja szakmai fórumra, e szellemi

⁶⁰ Vö.: BRUCKNER Győző: *A Miskolci Jogakadémia múltja és kultúrmunkássága 1919–1949* (szerk.: Stipta István és Dobrossy István), Miskolc, 1996., 268–272. p., és STIPTA István: *Bruckner Győző, a miskolci jogakadémia dékánja* in: uoitt, 44. p.

⁶¹ STIPTA István: *A miskolci állam- és jogtudományi oktatás története (1981–1999)* in: Zsámboki László (szerk.): *50 éve Miskolcon. Fejezetek a Miskolci Egyetem történetéből*, Miskolc, 1999. 176–195. p.

⁶² SZABÓ Béla: *A Debreceni Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara* in: Takács Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene és jövője. Ünnepi tanulmányok, konferencia-előadások, kerekasztalbeszélések*, Budapest, 2003, 289–301. p.

közösség filozófiáját viszi tovább. A közös rendezvények igazolják Ruszoly József alapító lépéseit, és azt a felismerést, hogy a három kar nem elszigetelten, hanem közös érdekek mentén és – a lehetőségekhez képest – együttesen fellépve lehet képes úrrá lenni a jelenlegi válságon (is).

JUDIT BALOGH

LEHRSTÜHLE UND SCHULEN

BILDNISSE AUS DEM PANTHEON DER EHEMALIGEN JURISTISCHEN
FAKULTÄT VON DEBRECEN

(Zusammenfassung)

Szeged – Miskolc – Debrecen

Drei emblematischen Grossstädte Ostungarns, wo es sowohl früher als auch heute Juristische Fakultäten gibt. Alle drei Fakultäten hatten ihren spezifischen Fachschwerpunkten, ihre Ausstrahlung und ihren Ruf im 20. Jahrhundert, obwohl sie eine gewisse Einheit bildeten im ungarischen juristischen Hochschulsystem vor 1945. Die drei Fakultäten hatten gemeinsames Schicksal und gemeinsame Aufgabe, wenn sie in Notfällen miteinander gegen der Kultusregierung auftraten. Sie haben weitreichenden wissenschaftlichen und privaten Kontakte zueinander gepflegt.

Es ist aber nicht nur die Geschichte, was diese drei Fakultäten verknüpft. Es sind immer noch Personen, die die Einheit der ostungarischen Juristenausbildung symbolisieren. Eine solche wertvolle und hochgeschätzte Persönlichkeit ist Prof. József Ruszoly, Gründer und vorheriger Professor des Lehrstuhls für Rechtsgeschichte der Universität Debrecen, dem diese Abhandlung gewidmet sei.

Der Aufsatz ist ein Teil des laufenden Projekts der Universität Debrecen, welche 2012 die Hundertjahrfeier ihres Bestehens jubielt. Die Debrecener Fakultät bemüht sich seit mehreren Jahren, ihrer Geschichte nachzugehen und die Ergebnisse zu veröffentlichen. Dieser Bemühung ist schon drei Bände zu danken. Anlässlich dieses Centenariums und des 70. Geburtstags von Prof. Ruszoly hat die Verfasserin diesen kurzen Aufsatz über die Geschichte des Lehrstuhls für Ungarische Rechtsgeschichte geschrieben, in dem sie die fachliche Lebensbahn der zwei ernannten Professoren (Béla Iványi, Prof. 1914–1926; Béla Baranyai, Prof. 1927–1945) und weiteren zwei Lehrstuhlvertreter (Béla Sz. Kun, Prof. für Kirchenrecht und Ernő Flachbarth, Prof. für Internationales Öffentliches Recht) bearbeitet.

GÜNTER BARANOWSKI

Der Entwurf einer russischen Verfassung von 1820

I. Der Auftrag

Am 15. März 1818 erklärte Alexander I. bei der Eröffnung des polnischen Parlaments, des Sejms, dass er hoffe, das, was er, geleitet von den Regeln gesetzlich-freier Einrichtungen, Polen gegeben habe, auch auf alle Länder auszudehnen, die durch die Vorsehung seiner Obhut anvertraut seien. Die Deputierten des Sejms hätten ihm das Medium gegeben, seinem Vaterland das zu zeigen, was er schon seit vielen Jahren vorbereite und wessen es sich erfreuen werde, wenn die Anfänge dieser so wichtigen Sache die gebührende Reife erlangt haben würden.¹ Man konnte daraus unschwer folgern, dass der Kaiser damit seine Absicht verkündete, Russland eine Verfassung zu geben, ferner, dass die polnische Verfassung, die er 1815 oktroyiert hatte, als Muster auch für die genuin russischen Gebiete gedacht war.

Das Echo auf diese Rede, die in den russischen Zeitschriften publiziert wurde, war durchaus geteilt. Von der gebildeten Jugend wurde sie mit Begeisterung aufgenommen. Der konservative Adel hingegen fand, dass ihre Folgen für Russland schrecklich sein könnten. Auch der Historiker N. M. Karamzin äußerte sich kritisch: Russland eine Verfassung im modernen Sinn zu geben sei, einen wichtigen Menschen in ein Narren-Gewand zu kleiden; Russland sei nicht England, auch nicht das polnische Zartum: es habe sein eigenes großes staatliches Schicksal; die Selbstherrschaft sei seine Seele, sein Leben; Experimente eigneten sich nicht in diesem Fall. Für ihn, Karamzin, sei es angenehmer, in eine Komödie zu gehen, als in den Saal einer Nationalversammlung oder in die Kammer der Deputierten.² Einige zweifelten an der Ernsthaftigkeit der Rede.³

¹ Alexander hielt seine Rede in französischer Sprache; der Text ist u.a. bei N. K. ŠIL'DER: *Aleksandr I*, in: *Russkij biografičeskij slovar'*, t. I, Aaron – Imperator Aleksandr II, Sankt-Peterburg 1896, S. 357f., auszugsweise veröffentlicht. – Auf Deutsch zitiert hieraus S. SWATIKOW: *Die Entwürfe der Aenderung der russischen Staatsverfassung. Zur Entwicklung der konstitutionellen Ideen in Russland (1730–1819)*, Heidelberg 1904, S. 23, Anm. 1. – Ich stütze mich auf die russische Übersetzung bei E. A. SKRIPILEV: *Gosudarstvennaja ustavnaja gramota Rossijskoj imperii 1820 g.*, in: *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 1980, No. 7, S. 101.

² Zitiert nach E. A. SKRIPILEV, S. 101.

³ Näheres bei E. A. SKRIPILEV, S. 101, 102. – Zu den Standpunkten auch V. A. Fedorov, Aleksandr I, in: *Voprosy istorii*, 1990, No. 1, S. 65; J. M. HARTLEY: *Alexander I*, London and New York 1994, S. 166–168; Ju. V. PUZDRAC: *Istorija Rossijskogo konstitucionalizma IX–XX vekov*, Sankt-Peterburg 2004, S. 352.

Jedenfalls beauftragte der Kaiser seinen Bevollmächtigten in Warschau, N. N. Novosil'cev, mit der Ausarbeitung eines Entwurfs. Novosil'cev war als einer der Vertrauten Alexanders 1801 an der Formulierung der „Urkunde für das russische Volk“ (*Gramota rossijskomu narodu*) beteiligt. Alexander wollte dem Volk eine „Magna Charta“ schenken, in der die Rechte des freien russischen Menschen und Bürgers verankert sein sollten. In dieser Urkunde wollte er seinen Willen bekunden, alle seine Kräfte zu verwenden, um Russland glücklich zu machen, indem er das Volk durch Grundgesetze regieren werde.⁴ Die Urkunde wurde indes nicht, wie beabsichtigt, bei seiner Krönung im September 1801 verkündet, auch später nicht. Der Kaiser sah sich nicht in der Lage, die widerstreitenden Interessen innerhalb der Gesellschaft auszugleichen.

Novosil'cev war als Stellvertreter des Justizministers, P. Lopuchin, auch an dem Verfassungsentwurf von 1804 beteiligt, der durch G. von Rosenkampf erarbeitet worden ist. Der erste Teil des in sechs Teile gegliederten „Buches der Gesetze“ (*Kniga zakonov*) sollte organische oder fundamentale Gesetze enthalten. Dieser Teil sollte im I. Abschnitt fünf Kapitel aufweisen: 1. Vom orthodoxen griechisch-russischen Glauben. Vom Kaiser und vom Russischen Reich. 2. Von den Untertanen des Kaisers. Von ihren Rechten und Pflichten. 3. Von der Thronfolge. 4. Von der Kaiserlichen Familie. 5. Vom Kaiserlichen Hof und vom Privateigentum des Kaisers. Der II. Abschnitt sollte sieben Kapitel umfassen, vom Staatseigentum über die Staatsverwaltung, den Heiligen Synod, den Senat, die Minister, das Ministerkomitee bis zu den den Ministern unterstellten Regierungsstellen reichend. Der I. Abschnitt, bestehend aus 122 Artikeln, wurde in kurzer Zeit fertiggestellt und vom Herrscher akzeptiert.⁵ Doch auch dieser Entwurf ist nicht geltendes Recht geworden, da das Gesamtprojekt, das „Buch der Gesetze“, nicht zustande gekommen ist.

Novosil'cevs enges Verhältnis zum Kaiser versetzte ihn in die Lage, auch über die Verfassungspläne von Speranskij, die dieser im Wesentlichen mit dem Kaiser zusammen entwickelt hatte, informiert zu sein. Das Wesen dieser Pläne, die in ein „Gesetzbuch der Staatsgesetze“ (*Uloženie gosudarstvennych zakonov*) aufgenommen werden sollten, legte Speranskij 1809 in seiner ausführlichen Denkschrift „Einführung zum Gesetzbuch der Staatsgesetze“ dar.⁶ Ihr Kern bestand darin, die bisher selbstherrscherliche Regierung auf das unabänderliche Gesetz zu stellen und sie zu begrenzen. Die Instanzen und Gewalten müssten auf folgenden Regeln beruhen: 1) die gesetzgebende Instanz müsse so eingerichtet werden, dass sie ihre Festlegungen nicht ohne Herrschaftsmacht

⁴ Im Einzelnen G. BARANOWSKI: *Der Entwurf einer Verfassungsurkunde für Russland von 1804*, in: Festschrift für Wilhelm Brauner zum 65. Geburtstag. Rechtsgeschichte mit internationaler Perspektive, hrsg. von G. Kohl, C. Neschwara, T. Simon, Wien 2008, S. 11–26 (15–17). – Eine englische Fassung bietet M. RAEFF: *Plans for Political Reform in Imperial Russia, 1730–1905*, Englewood Cliffs 1966, S. 76–84. – Insgesamt hat es drei Entwürfe gegeben. Näheres hierzu bei S. SWATIKOW, S. 41–43; G. SÄCKE: *Graf A. Voronov, A. N. Radiščev und der „Gnadenbrief für das russische Volk“*, Emsdetten 1937, S. 24–28; V. LEONTOVITSCH: *Geschichte des Liberalismus in Russland*, Frankfurt/Main 1957, S. 40, Anm. 4; A. V. PREDTEČENSKIJ: *Očerki obščestvenno-političeskoj istorii Rossii v pervoj četverti XIX veka*, Moskva–Leningrad 1957, S. 191–199.

⁵ Zum Inhalt und zu weiteren Aspekten, vor allem zu den nationalen und internationalen Quellen des Entwurfs und zu seiner Überlieferung, verweise ich auf meinen Beitrag in der Festschrift für Wilhelm Brauner, insb. S. 19–27. – Zu diesem Projekt am ausführlichsten A. N. MAKAROV: *Entwurf der Verfassungsgesetze des Russischen Reiches von 1804. Ein Beitrag zur Geschichte der Kodifikation des russischen Rechts*, in: *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Neue Folge, Bd. II, H. II, Breslau 1926, S. 201–366.

⁶ Text bei M. M. SPERANSKIJ: *Proekty i zapiski, pod red. S. N. Valka*, Moskva–Leningrad 1961, S. 143–221.

vollenden könne, dass aber ihre Meinungen frei seien und die Volksmeinung ausdrückten; 2) die gerichtliche Instanz müsse so gebildet werden, dass sie in ihrem Dasein von einer freien Wahl abhänge; 3) die gesamte exekutive Gewalt müsse ausschließlich der Regierung anvertraut werden; aber weil diese Gewalt mit ihren Verfügungen die Gesetze nicht nur entstellen, sondern auch beseitigen könnte, da müsse man sie auch in die Verantwortung gegenüber der gesetzgebenden Gewalt stellen. Speranskij konzipierte bürgerliche und politische, sowohl allgemeine als auch besondere, d.h. nach Ständen (Adel, mittlerer Stand, arbeitendes Volk) gegliederte Rechte.⁷ Diesen theoretischen Überlegungen ließ er mehrere Ausarbeitungen folgen, so den „Entwurf des Gesetzbuches der Staatsgesetze des Russischen Reiches“ und die „Kurze Skizze der staatlichen Verfassung“⁸. In der Übersicht „Allgemeine Betrachtung aller Umgestaltungen und ihre zeitliche Verteilung“ skizzierte er schließlich den Plan einer Verfassung. Hierzu gehörten: I. Die Rechte der Herrschaftsgewalt. II. Die Rechte des Throns und seiner Vererbung. III. Die Art und Weise der Zusammenstellung der Gesetze, ihre Kraft und Geltung. IV. Die Rechte der Untertanen. Die Unterscheidung der Stände. Die Bezeichnung der politischen Rechte jedes Standes und der allgemeinen bürgerlichen Rechte, die aus ihnen fließen. V. Die organischen Gesetze, d.h. die Ordnung jener Festlegungen, durch die das Gesetz gebildet und erfüllt werde. Dabei gehe es um drei Bestimmungen: 1) in der Gesetzgebungsordnung um die Festlegung der gesetzgebenden Instanz unter dem Namen der Reichsduma und ihrer Abstufungen, der Gouvernements-, Kreis- und Volost'-Duma; 2) in der Gerichtsordnung um die Festlegung der höchsten Gerichtsgewalt unter dem Namen des Senats und seiner Abstufungen, des Gouvernements-, Kreis- und Volost'-Gerichts; 3) in der Exekutivordnung um die Einrichtung der Ministerien und der von ihnen abhängigen Verwaltungsgliederungen, der Gouvernements-, Kreis- und Volost'-Verwaltung. Zu diesen Bestimmungen geselle sich eine vierte, in der sich alle vereinigten und durch die die Herrschaftsgewalt auf sie wirke und ihre Wirkungen erhalte – die Einrichtung des Reichsrates. Beginnend 1810 mit dem Reichsrat, folgend mit der Reichsduma und endend mit dem Senat und dem gerichtlichen Bereich, sollte Russland 1811 ein neues Dasein erhalten und sich in allen Bereichen vollkommen umbilden.⁹ Von diesen Vorhaben wurden im Wesentlichen nur zwei verwirklicht: die Neubildung des Reichsrates und die Neuorganisation der Ministerien.¹⁰ Allerdings gab es für

⁷ M. M. SPERANSKIJ, S. 164–167, 178–188.

⁸ M. M. SPERANSKIJ, S. 222–224, 225–231; die zweite Schrift auch bei V. I. KOVALENKO – A. N. MEDUŠEVSKIJ – E. N. MOŠČELKOV: *Političeskaja istorija Rossii. Chrestomatija dlja vuzov*, Moskva 1996, S. 325–330.

⁹ M. M. SPERANSKIJ, S. 231–236; V. I. KOVALENKO – A. N. MEDUŠEVSKIJ – E. N. MOŠČELKOV, S. 331–336. – Zur Denkschrift bzw. zum „Plan“ Speranskij's auch S. SWATIKOW, S. 79–141; M. RAEFF: *Michael Speranskij. Statesman of Imperial Russia (1772–1839)*, The Hague 1957, S. 137–152; V. LEONTOVITSCH: S. 50–55; A. V. PREDTEČENSKIJ, S. 245–258; D. SAUNDERS: *Russia in the Age of Reaction and Reform 1801–1881*, London 1992, S. 62–67, insbes. 64–66; Ju. V. PUZDRAC, S. 343–346; A. B. KAMENSKIJ, *Preobrazovanija administrativnoj sfery pervoj četverti XIX v.: zamysly i real'nost'*, in: R. N. Bajguzin (red.), *Administrativnye reformy v Rossii: istorija i sovremennost'*, Moskva 2006, S. 124–127.

¹⁰ Manifest über die Bildung des Reichsrates vom 1. Januar 1810, in *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii s 1649 goda* [im Weiteren: PSZ], 1810–1811, t. XXXI, S.-Peterburg 1830, No. 24.064; O. I. ČISTJAKOV (red.), *Rossijskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov*, t. 6, Moskva 1988, S. 61–77; V. I. KOVALENKO – A. N. MEDUŠEVSKIJ – E. N. MOŠČELKOV, S. 336–355; L. E. ŠEPELEV, S. 45–49. – Manifest über das allgemeine Reglement der Ministerien vom 25. Juni 1811, in PSZ, t. XXXI, No. 24.686; O. I. ČISTJAKOV (red.), S. 92–123; V. I. KOVALENKO – A. N. MEDUŠEVSKIJ – E. N. MOŠČELKOV, S. 355–376 (Auszug); L. E. ŠEPELEV, S. 49–53.

die Zuständigkeiten des Reichsrates, der als Oberhaus des Parlaments gedacht war, eine wesentliche Modifikation: da wegen des Fortfalls der Duma als Unterhaus ein Vakuum entstand, wurden die gesetzgeberischen Funktionen des Rates erweitert. Mit der Entlassung Speranskis im März 1812 war es mit weiteren Reformschritten vorerst vorbei. Die konservative Richtung des Adels, allen politischen und sozialen Modernisierungen feind, hat sich durchgesetzt. Gestärkt wurde nun die Exekutive in Gestalt der Ministerien. Die Proklamierung der Rechte und Freiheiten des Volkes blieb aus.

So war denn Novosil'cev mit allen Prozessen, Russland politisch, sozial und staatsrechtlich zu reformieren, aufs Engste verbunden, in bester Kenntnis aller Projekte und auch der Gründe ihres Scheiterns. Er war auch an der Erarbeitung der Verfassung für das Königreich Polen von 1815 maßgeblich beteiligt. Er zog seinen leitenden Kanzlei-Mitarbeiter, den Fürsten P. A. Vjazemskij, und den französischen Juristen A. Deschamps, der ihm seit vielen Jahren als Privatsekretär gedient hat und in die früheren Projekte involviert war, zu den Arbeiten hinzu. Nach den Worten Vjazemskijs erfolgte die Arbeitsteilung in der Kanzlei so: Novosil'cev trug seine Überlegungen und Gedanken vor, Deschamps schrieb sie auf französisch direkt ins Reine, Vjazemskij setzte sie in die russischen Formen um.¹¹

Über die einzelnen Schritte der Erarbeitung des Entwurfs ist Manches nicht sicher. War schon im Sommer 1818 die Urkunde in französischer Sprache fertig?¹² Bestätigte im Herbst 1819 der Kaiser bereits ihren vollständigen Entwurf?¹³ Einige Anhaltspunkte bietet ein internes Dokument aus dem Herbst 1819, das trotz aller Geheimhaltungsabsichten seinen Weg in ausländische Regierungskanzleien fand.

II. Die Basis oder Skizze einer Verfassung (1819)

Der preußische Konsul in Warschau, Schmidt, berichtete am 27. Oktober 1819 an den Minister Graf Bernstorff, dass der russische Kaiser am 16. Oktober 1819, nachts, im Moment seiner Abreise aus Warschau, noch einmal den Entwurf zur Konstitution seines Reiches durchgesehen habe. Nach Überlegung und Beratung mit Herrn v. Nowosilzow habe er endlich diejenige Basis definitiv angenommen, die Schmidt zu überreichen das Glück habe und deren Echtheit er verbürgen könne, da er die Bemerkungen selbst gesehen habe, die der Kaiser eigenhändig hinzugefügt habe. Auf dieser Basis solle nun hier das große Werk ausgearbeitet und dem Kaiser spätestens in zwei Monaten vorgelegt werden. Der Verfasser, ein Franzose Deschamps, sei schon seit 20 Jahren bei Herrn v. Nowosilzow als Privatsekretär angestellt. Ihm sei auch die Ausarbeitung übertragen

¹¹ E. A. SKRIPILEV, S. 102; A. V. PREDTEČENSKIJ, S. 383. – Es wurde also notwendig, die französischen Termini adäquat ins Russische zu übersetzen. Vjazemskij äußerte bereits zur Übersetzung der Rede Alexanders, dass einige rein konstitutionelle Ausdrücke in der russischen Darlegung Neueinführungen gewesen seien. Wenn Vjazemskij „souveraineté“ als *deržavnaja vlast'* und „réglement“ als *obrazovanie* übersetzte, so lehnte er sich Speranskij an. Der Kaiser übersetzte „constitution“ in *gosudarstvennoe uloženie*, „libéral“ in, wie schon eingangs erkennbar, *zakonno-svobodnyj*, also „gesetzlich-frei“. Karamzin empfahl, „régence“, „régent“, „gouvernement“, „administratif“ in *pravlenie*, *pravitel'*, *pravitel'stvo* und *upravitel'nyj* zu übersetzen. E. A. SKRIPILEV, S. 103. – Zu den Übersetzungsproblemen auch G. V. VERNADSKIJ, *Gosudarstvennaja Usťavnaja Gramata Rossijskoj imperii 1820 g. Istoriko-juridičeskij očerk*, Praga 1925, S. 72; Ju. V. PUZDRAČ, S. 354, 355.

¹² So E. A. SKRIPILEV, S. 102.

¹³ So A. B. KAMENSKIJ, S. 135.

worden, er sei aber gestern plötzlich gestorben. Dieser Todesfall dürfe indes die Arbeit nicht aufhalten, die der Kaiser mit großer Ungeduld erwarte. Sie werde übrigens so geheim gehalten, dass selbst dem Großfürsten Konstantin keine Mitteilung davon gemacht worden sei.¹⁴ Als Anlage folgt der Entwurf, der sich als Basis oder als Skizze einer Verfassung erweist: „Précis de la charte constitutionnelle pour l'Empire Russe“. Er ist in Abschnitte gegliedert, enthaltend die Einteilung des Reichs, die Regierung, die Gesetzgebung, die Verwaltung, den Senat, die Reichs- und Landtage und die Gerichtsordnung. Zu jeder Überschrift gibt es einige markante Aussagen.¹⁵ Diese Version unterscheidet sich von der Lesart, wonach Novosil'cev im Sommer 1819 durch den Fürsten Vjazemskij einen Entwurf dem Kaiser übergeben habe und dass der Kaiser dem Fürsten mitgeteilt habe, dass er die erhaltenen Papiere mit seinen kritischen Bemerkungen nach Warschau an Novosil'cev schicken werde und dass er hoffe, diese Sache zum erwünschten Ende zu führen.¹⁶ Es ist nicht auszuschließen, dass dem Kaiser im Sommer 1819 neben diesem „Précis“ bereits ein ausführlicherer Entwurf vorgelegt wurde (es ist ja von „Papieren“ die Rede) und dass er im Oktober 1819 in Warschau beides im Blick gehabt hat, d.h. die Skizze bestätigt und damit den Weg zur Überarbeitung und Fertigstellung des Verfassungsentwurfs gewiesen hat. Die Bemerkungen des Kaisers selbst sind nicht überkommen.

III. Die Publikationen des Verfassungsentwurfs

Die erste Version des ausführlichen Entwurfs wird gewöhnlich auf 1818 (A. P. Ugrovatov), 1818/19 (V. I. Kovalenko/A. N. Meduševskij/E. N. Moščelkov), 1818/20 (V. Leontovitsch, M. Raeff), 1819 (S. Swatikow) oder 1820 (G. V. Vernadskij, A. V. Predtečenskij, E. A. Skripilev, A. B. Kamenskij) datiert. Ich gehe, wie bereits angedeutet, davon aus, dass der Entwurf schon 1819 mehr oder weniger ausführlich durch Deschamps vorformuliert war, aber erst später, nach dessen Tod, in die überkommene Form gebracht wurde. Das ist, wie Vernadskij, Predtečenskij, Skripilev und Kamenskij herausstellen, 1820 geschehen.

¹⁴ Zitiert nach T. SCHIEMANN: *Eine Konstitution für Russland vom Jahre 1819*, in: Historische Zeitschrift, 72 (1894), S. 65. – Nach einer anderen Quelle teilte Konstantin, damals der erste Anwärter auf den Thron nach Alexander, das Vorhaben. Nicht einbezogen wurde der jüngste Bruder, der spätere Kaiser Nikolaus I. Ju. V. PUZDRAČ, S. 353.

¹⁵ Text bei T. SCHIEMANN: *Eine Konstitution [...]*, S. 65–68. – Ich erspare es mir hier, auf Einzelheiten einzugehen; dies wird bei der Darlegung des Grundinhalts des Entwurfs von 1820 geschehen. – Wie damals mit Geheimnissen umgegangen wurde, sieht man auch daran, dass bereits am 21. November 1819 in der Zeitung B. Constants, „Le Constitutionnel“, über die Einführung einer Verfassung in Russland mit einer kurzen Inhaltsangabe berichtet wurde. G. V. VERNADSKIJ, S. 68; A. V. PREDTEČENSKIJ, S. 382; J. M. HARTLEY, S. 170. – So blieb dieser Verfassungsplan auch am Wiener Hof kein Geheimnis. Metternich benachrichtigte am 15. Dezember 1819 Lebzeltern, den österreichischen Gesandten beim russischen Kaiser, dass von Warschau über Berlin das Gerücht nach Wien gelangt sei, der Zar habe kurz vor seiner Abreise nach Warschau einer Konzeption, wie das vom preußischen Konsul Schmidt übersandte „Précis“ sie enthalten habe, seine Zustimmung gegeben. Metternich beauftragte Lebzeltern, sich unter Wahrung des strengsten Geheimnisses darüber Gewissheit zu verschaffen. Am 17. 5. Februar 1820 teilte Lebzeltern Metternich über die für Russland bestimmte „Charte constitutionnelle“ mit, er verbürge die Echtheit der Urkunde. Nach A. STERN: *Ergänzung zu der Mitteilung „Eine Konstitution für Russland vom Jahre 1819“*, in: Historische Zeitschrift, 73 (1894), S. 285f.

¹⁶ N. K. ŠIL'der: *Aleksandr I*, S. 362; A. V. PREDTEČENSKIJ, S. 383f.

Der Entwurf blieb lange Zeit ein geheimes Papier. 1831, während des polnischen Aufstandes, wurde die Urkunde, deren Original in der Kanzlei Novosil'cevs gefunden wurde, erstmals durch die revolutionäre Regierung in 2000 Exemplaren publiziert. Im Vorwort des Außenministers, A. Horodyski, wurde unter dem 30. Juli 1831 der Wunsch erklärt, dass das russische Volk schließlich nationale Garantien erhalten und sich einer besseren Verfassung erfreuen möge („obtenir des garanties nationales et jouir d'une condition meilleure").¹⁷ Kaiser Nikolaus I. befahl, möglichst viele Exemplare und das Original zu ermitteln, einzuziehen und ihm zuzustellen. 1578 Exemplare und das Original wurden nach Moskau geliefert, die Exemplare am 27. November 1831 verbrannt, das Original ins Reichsarchiv gegeben.¹⁸ Doch die weitere Verbreitung ließ sich nicht aufhalten. 1837 erschien in London eine englische Übersetzung unter dem Titel „Constitutional Charter of the Russian Empire" im V. Band der Sammlung „The Portfolio, a Collection of State Papers and other Documents"; fast zeitgleich wurde der französische Text in der französischen Ausgabe dieser Sammlung, „Le Portfolio ou Collection de documents relatifs à l'histoire contemporaine", Hamburg 1837, publiziert. In Russland wurde ihr Inhalt erstmals durch Pypin 1870¹⁹ dargetan. Danach legte Šilder den Text dem 3. Band seines Werkes über Alexander I. bei.²⁰ 1903 veröffentlichte der deutsche Historiker Schiemann, die Handschriften des Reichsarchivs in Sankt Petersburg nutzend, den russischen und den französischen Text, wie bereits angemerkt. 1905 wurde die Urkunde im Moskauer Journal „Russkij archiv" (Jg. 43, t. III) publiziert.²¹

Wie verhalten sich die Texte zueinander? In allgemeinem Gebrauch steht die durch Šil'der veröffentlichte Fassung. Sie zirkuliert auch jetzt in Russland.²² Vernadskij und Skripilev bewerten sie als zweite Redaktion.²³ Ein weiterer Text wird als dritte Redaktion bezeichnet, entstanden 1824.²⁴ Dies bezieht sich auf die Beilage, die Schiemann ebenfalls 1903 unter dem Titel „Tableau sommaire des matières qui entrèrent dans les livres II et III du projet du règlement organique" veröffentlichte.²⁵ Hier werden die administrativen und gerichtlichen Strukturen bis in die unteren Instanzen hin dargelegt. Vernadskij verband diesen Text mit einer Beratung der Generalgouverneure über Änderungen in der Verwaltung im Frühjahr 1824. In diesem Zusammenhang sei es auch erforderlich geworden, die Bezeichnung des Aktes zu ändern, anstelle *Ustavnaja Gramota*

¹⁷ Zitiert nach T. SCHIEMANN: *Gosudarstvennaja Ustavnaja Gramota Rossijskoj Imperii. La Charte Constitutionnelle de l'Empire de Russie*, Berlin 1903, S. 7.

¹⁸ T. SCHIEMANN: *Gosudarstvennaja Ustavnaja Gramota*, [...] S. 4f.; G. V. VERNADSKIJ, S. 247; E. A. SKRIPILEV, S. 107.

¹⁹ A. N. PYPIN: *Obščestvennoe dviženie v Rossii pri Aleksandre I*, t. I; zweite Auflage 1885; deutsch: Die geistigen Bewegungen in Russland in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts, I. Bd., Berlin 1894.

²⁰ N. K. ŠIL'DER: *Imperator Aleksandr Pervyj, ego žizn' i carstvovanie*, Sankt-Peterburg 1897, t. III, S. 499–526; zweite Auflage 1905, S. 499–526.

²¹ Zu weiteren Editionen G. V. VERNADSKIJ, S. 248, 249. – Übrigens ist das Werk Vernadskijs die umfassendste Arbeit über die Urkunde von 1820. 1925 im Prager Exil unter ungünstigen technischen Bedingungen publiziert, wurde sie einige Jahre später in französischer Sprache veröffentlicht: G. VERNADSKY: *La Charte Constitutionnelle de l'Empire Russe de l'an 1820*, Paris 1933. Leider blieb mir diese Quelle unzugänglich.

²² So bei V. I. KOVALENKO – A. N. MEDUŠEVSKIJ – E. N. MOŠČELKOV, S. 409–445 (nach Šil'ders erster Auflage); A. P. UGROVATOV: *Konstitucionnoe pravo Rossii. Osnovnye zakony, konstitucii i dokumenty XVIII–XX vekov*. Chrestomatija, Novosibirsk 2000, S. 75–99 (nach Šil'ders zweiter Auflage). – Allerdings gibt es einige Unterschiede in den Texten; dies liegt auch daran, dass Ugrovatov Manches modernisiert. A. P. UGROVATOV, S. 75, Anm.

²³ G. V. VERNADSKIJ, S. 68; E. A. SKRIPILEV, S. 104, Anm. 16.

²⁴ G. V. VERNADSKIJ, S. 50, 77; A. V. PREDTEČENSKIJ, S. 384; E. A. SKRIPILEV, S. 104, Anm. 16.

²⁵ T. SCHIEMANN: *Gosudarstvennaja Ustavnaja Gramota* [...], S. 116–128.

ta in *Obrazovatel'noe Ustanovlenie* bzw. „Réglement organique“.²⁶ Dem Verständnis dienlicher wäre es indes, nicht von „Redaktionen“ zu sprechen, sondern von drei einzelnen Schritten bei der Entwicklung einer Verfassung für Russland in dieser Zeit: von der Skizze oder Basis, also vom „Précis“ von 1819, vom Verfassungsentwurf von 1820 und vom „Tableau sommaire“ von 1824, das von Materien handelt, die in die Bücher II (Administration) und III (Justizordnung) des „Organischen Réglements“ eingehen sollten. Das ist eine Gliederung, die weder mit der Skizze von 1819 noch mit dem Entwurf von 1820 kompatibel ist. Sie ist eher das Element einer neueren Verfassungskonzeption. Deshalb lasse ich das „Tableau“ hier aus dem Blick.

Wendet man sich dem Text des Verfassungsentwurfs zu, so erkennt man, dass sich alle russischen Fassungen (Schiemann 1903, Kovalenko/Meduševskij/Moščelkov und Ugrovatov) voneinander unterscheiden. Aber, und das ist entscheidend, die Abweichungen sind nicht wesentlich; sie betreffen manchmal Verbformen und Deklinationen, häufig Satzzeichen und Groß- und Kleinschreibungen, zuweilen auch geringfügige Auslassungen bzw. Zusätze, die sich aber durchaus im logisch eindeutigen Kontext befinden, behutsame Modernisierungen. In einigen Fällen gibt es auch Druckfehler.²⁷ Ein Weiteres kommt hinzu. Bereits Schieman machte darauf aufmerksam, dass in seiner Edition der russische Text nicht absolut identisch mit dem französischen sei, und er meinte, dass der russische Text die Tendenz habe, den mehr liberalen Charakter der französischen Konzeption abzuschwächen.²⁸ Ich werde auf die bedeutenderen Abweichungen in allen Entwürfen hinweisen, wobei ich, die Fassung Ugrovatovs zugrundelegend, für Schiemanns Fassung die Abkürzung F 1903, für die von Kovalenko, Meduševskij und Moščelkov F 1996 verwenden werde. Die englische Fassung von Raeff, „Constitutional Charter of the Russian Empire (1818–1820)“, die auf die Edition im „Russkij archiv“ zurückgeht, bietet einen ausführlichen Auszug, allerdings unter Weglassung aller Gliederungselemente und damit ohne Angabe des genauen Platzes der Artikel im System, wobei eine stattliche Zahl weggelassen ist; zudem geben einige Artikel nur den Inhalt an.²⁹ Dennoch hilft diese Übersetzung, die Urkunde besser zu verstehen.

IV. Der Grundinhalt des Verfassungsentwurfs

Die Urkunde von 1820 ist in sechs Kapitel gegliedert, enthaltend: I. Einleitende Verfügungen (Art. 1–8, über die administrativ-territoriale Gliederung des Reichs und die Rangordnung der Städte), II. Die Regierung (1. Der Herrscher oder die Herrschaftsmacht, Art. 9–34; 2. Der Reichsrat, Art. 35–44; 3. Die Ministerien oder Hauptverwaltungen, Art. 45 und 46; 4. Die Statthalter und die Räte der Statthalterschaften, Art. 47–62, 5. Die Gouvernementsleitung, Art. 63–71; 6. Die Leitung der Bezirke (*uezdy*), Kreise (*okrugi*) und Städte, Art. 72–77), III. Die Garantien seitens der Herrschaftsmacht

²⁶ G. V. VERNADSKIJ, S. 77.

²⁷ Solche fand schon Vernadskij in Schiemanns russischem Text, so z.B. *Pravitel'nago Senata* statt *Pravitel'nogo Soveta* in Art. 42, Pkt. 3; *sovetnye sudy* statt *sovestnye sudy* in Art. 188. G. V. VERNADSKIJ, S. 249.

²⁸ T. SCHIEMANN: *Gosudarstvennaja Ustavnaja Gramota [...]*, S. 5. – Vernadskij kam zu differenzierten Ergebnissen. G. V. VERNADSKIJ, S. 73–77.

²⁹ Text in: M. RAEFF: *Plans for Political Reform in Imperial Russia. 1730–1905*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1966, S. 111–120.

(Art. 78–98), IV. Die Volksvertretung (1. Die Reichsduma oder die Sejme, Art. 99–135; 2. Der Senat, Art. 136–147; 3. Die Kammern der Landes-Gesandten, Art. 148–158; 4. Die Adels-Versammlungen oder -Sejme, Art. 159–164; 5. Die Versammlungen der kreisstädtischen Gesellschaften, Art. 165–174), V. Die Gerichtsgewalt (1. Die Gerichte im Allgemeinen, Art. 175–179; 2. Die obersten Gerichte, Art. 180–187; 3. Die Appellationsgerichte und die niederen Gerichte, Art. 188) und VI. Allgemeine Verfügungen (Art. 189–191). Hier konzentriere ich mich auf das IV. Kapitel, stellt es doch für Russland auf den höchsten Ebenen Volksvertretungen in Aussicht. Das würde die staatsrechtliche Ordnung am grundlegendsten verändern.

Als Organ einer solchen Volksvertretung soll der Reichssejm bzw. die Reichsduma dienen. Der Reichssejm (die Reichsduma) teilt sich in einzelne Sejme (Dumy) der Statthalterschaftsgebiete, die alle drei Jahre einberufen werden, und in die allgemeine Reichsduma oder den Reichssejm, der alle fünf Jahre einzuberufen ist (Art. 100). Die gesetzgebende Gewalt befindet sich in der Person des Herrschers unter Mitwirkung der beiden Kammern des Reichssejms (Art. 101). (Im „Précis“ wird die Beteiligung des Herrschers an der Gesetzgebung nicht erwähnt.)

Der allgemeine Reichssejm wird aus dem Herrscher und zwei Kammern gebildet. Die erste, unter dem Namen obere Kammer, bildet das Senatsdepartement, das in einer der beiden Hauptstädte amtiert, mit Heranziehung einer bestimmten Zahl von Senatoren aus anderen Departements, einzig für die Zeiten des Sejms und nach Ernennung durch den Herrscher. Die zweite, unter dem Namen Kammer der Landes-Gesandten (*palata zemskich poslov*), wird, nach Ernennung durch den Herrscher, aus der halben Zahl von Gesandten und Deputierten gebildet, die in jedem Statthalterschaftsgebiet durch die Gesandten-Kammer aus ihrer Mitte gewählt werden (Art. 114). (Im „Précis“: „Pour composer la diète générale de l'Empire chaque diète de Lieutenance élira le quart de ses membres et l'Empereur nommera la moitié des sujets élus qui formeront la chambre des nonces à la diète générale.“)

Der allgemeine Reichssejm prüft, nach Mitteilung über den Reichsrat im Namen des Herrschers, alle Entwürfe der Zivil- und Strafgesetze und zum Teil der Gesetze zur Verwaltung, deren Geltung sich auf das gesamte Reich erstreckt. Er erörtert gemäß den Vorschlägen, die nach höchstem Befehl eingebracht werden, die Ergänzung oder Verminderung der Abgaben, Steuern, Sammlungen und jeder Art von gesellschaftlichen Pflichten, die günstigsten und gerechtesten Aufteilungen, die Angleichung von Abgaben und Steuern im gesamten Reich nach dem Maß der Kraft und der Möglichkeit eines jeden Statthalterschaftsgebietes, die Erstellung eines Hauptplanes der Einnahmen und Ausgaben (Budget), ebenso alle anderen Gegenstände, die ihm nach dem Willen des Herrschers zur Erörterung zugeleitet werden (Art. 115). (Im „Précis“: „La diète générale discutera les lois et le budget qui sera établi d'après tous les budgets présentes par les diètes de Lieutenances.“ Ferner heißt es: „Le premier budget sera fixé par l'Empereur seul.“) Die Entwürfe der Gesetze, die im Reichsrat erstellt wurden, werden in den allgemeinen Reichssejm gemäß dem Befehl des Herrschers durch Mitglieder des Rates eingebracht (Art. 117). Zur Prüfung und Würdigung dieser Entwürfe bestimmt jede Kammer drei Kommissionen per Ballotage. Sie bestehen in der oberen Kammer aus drei, in der Gesandten-Kammer aus fünf Personen und sind folgende: 1) Gesetzgebungskommission, 2) Verwaltungskommission, 3) Finanzkommission. Die Kommissionen befinden sich in unlöslicher Beziehung zum Reichsrat (Art. 118). Die im Namen des Herrschers vorgelegten Entwürfe werden nach allen Kritiken nur im Reichsrat ver-

bessert (Art. 119). Das Recht, vorbereitete Reden in beiden Kammern zu verlesen, wird nur den Mitgliedern des Reichsrates eingeräumt; alle übrigen erklären sich frei (*izustno*) (Art. 120). Die Mitglieder des Reichsrates haben das Recht, während der Erörterungen über Gesetzentwürfe anwesend zu sein und in beiden Kammern zu sprechen, aber jene von ihnen, die keine Senatoren, Landes-Gesandten oder Deputierten sind, haben keine Stimmen (Art. 121). Der allgemeine Rechenschaftsbericht über den Zustand des Staates, der im Reichsrat erstellt wurde, wird in den vereinigten Kammern angehört (Art. 122). Jede Kammer beauftragt ihre Kommissionen, diesen Bericht zu prüfen, den auch zu drucken gestattet wird. Die Berichte der Kommissionen können in die Kammern nicht anders eingegeben werden als nach Einstimmigkeit und gemeinsamer Unterschrift aller Kommissionsmitglieder. Jede Kammer legt nach Anhörung dieser Bemerkungen ihre Meinung über den Bericht dar und trägt sie dem Herrscher zu (Art. 123).

In den beiden Hauptstädten, in Sankt Petersburg und Moskau, die nicht in den Bestand der Statthalterschaften eingehen, werden alle drei Jahre hauptstädtische Sejme eingerichtet, die auf den gleichen Grundlagen wie die Statthalterschafts-Sejme tätig sein sollen. Diese Sejme werden aus zwei Kammern gebildet, unter dem Vorsitz des Herrschers oder einer Person, die mit höchster Vollmacht hierfür ernannt wurde. Die erste Kammer bildet das Senats-Departement, das in der Hauptstadt ansässig ist. Die zweite Kammer, unter dem Namen der Gesandten-Kammer, wird aus zwei Dritteln der Landes-Gesandten und der Deputierten gebildet, die durch den Herrscher aus der Zahl der durch die Hauptstadt und in den Bezirken ihres Gouvernements gewählten Gesandten und Deputierten ausgewählt wurden (Art. 124). (In F 1903 lautet der zweite Satz lediglich: „Cette diète sera composée du Souverain et de deux Chambres.“) Die Gesandten-Kammern der hauptstädtischen Sejme wählen aus ihrer Mitte ein Viertel der Gesandten und Deputierten für den allgemeinen Reichssejm. Der Herrscher ernennt von ihnen die Hälfte (Art. 125).

Das Recht, die Sejme einzuberufen, zu entlassen, zu verschieben und zu verlängern, sowohl die gewöhnlichen als auch die außerordentlichen, gehört allein dem Herrscher. Die Sitzung der Sejme dauert 30 Tage (Art. 126). (Im „Précis“ heißt es allgemein: „La convocation, la prorogation, la dissolution des diètes et le renouvellement des députés sont assimilés à ce qui est prescrit par les mêmes objets dans la constitution polonaise.“) Die Sejme dürfen sich nur mit den Gegenständen befassen, die von ihrer Leitung vorgestellt werden oder in der Einberufungs-Urkunde benannt sind (Art. 127). Niemand von den Mitgliedern der Sejme kann während ihrer Fortdauer ohne Benachrichtigung jener Kammer, der er angehört, verhaftet oder durch ein Strafgericht verurteilt werden (Art. 128).

Vom Willen des Herrschers hängt es ab, die Entwürfe zuerst in den Senat oder in die Gesandten-Kammer einzubringen. Hiervon werden die Entwürfe von Finanzgesetzen ausgenommen: sie sind zuerst in die Kammer der Landes-Gesandten einzubringen (Art. 129). Entwürfe, die gemäß dem höchsten Willen in den Sejm eingebracht werden, werden nicht als durch diesen Willen gebilligt oder bestätigt angesehen, weil auch den Sejmen die vollständige Freiheit eingeräumt wird, hierzu ihre Meinung darzulegen (Art. 130). Beide Kammern der Sejme debattieren in ihren Sitzungen bei offenen Türen, d.i. in Anwesenheit von Unbeteiligten, denen der Zugang nicht verboten wird. Auf Vorschlag des zehnten Teils der anwesenden Mitglieder jedoch können sie aus sich ein besonderes Komitee bilden (Art. 131). (Bei Raeff: „Both chambers hold their discussions publicly, i.e. in the presence of outsiders who are not debarred. At the suggestion of one

tenth of the members present, however, they may go into executive session.”) Die Entwürfe werden in allen Sejmen mit der Mehrheit der Stimmen angenommen oder abgelehnt. Die Stimmen werden offen (*vsluch*) erklärt. Entwürfe, die mit Stimmenmehrheit in einer Kammer angenommen wurden, gehen in die zweite über, die, den gleichen Regeln folgend, erörtert und entscheidet. Im Falle der Stimmengleichheit zählt ein Entwurf als angenommen (Art. 132). (In F 1903: „Les projets seront décidés à la majorité des suffrages. Les votes seront donnés à haute voix.”) Ein von einer Kammer angenommener Entwurf kann nicht durch die andere verändert werden. Er kann nur angenommen oder abgelehnt werden (Art. 133). Ein Entwurf, der von beiden Kammern angenommen wurde, wird dem Herrscher zur Bestätigung unterbreitet (Art. 134). Wenn der Herrscher ihn bestätigt, so wandelt er sich in ein Gesetz und wird gemäß der festgelegten Ordnung verkündet. Wenn der Herrscher nicht geruht, ihn zu bestätigen, dann wird der Entwurf beseitigt (Art. 135).

Es zeigt sich spätestens in diesem Zusammenhang, dass dem Senat eine bedeutende Rolle zukommt. Ich beschränke mich hier auf einige Aussagen. Der Senat wird aus den Großfürsten des Kaiserlichen Hauses und aus allen Personen gebildet, die, nachdem sie die geforderten Bedingungen erfüllt haben, durch den Herrscher in die Senatorenwürde befördert wurden. Der Titel des Senators erhält sich bis zum Tod (Art. 136). Der Senat gliedert sich in einzelne Departements, von denen einer in Sankt Petersburg, ein anderer in Moskau amtiert. Darüber hinaus wird für jede Statthalterschaft ein Departement ernannt, das in der Hauptstadt der Statthalterschaftsleitung amtiert (Art. 138). In die Würde eines Senators kann nur jemand befördert werden, der nicht jünger als 35 Jahre alt ist, in den niedrigen Rängen die vorgeschriebenen Prüfungen abgelegt, mit Lob die Dienste im militärischen und zivilen Bereich absolviert hat und ein jährliches Einkommen von nicht weniger als 1000 Rubl' in Silber aus dem unbeweglichen Gut, das ihm eigentümlich gehört, bezieht. Von dieser Regel werden bei Notwendigkeit die ersten Ernennungen, die kraft dieser Urkunde zu erfolgen haben, ausgenommen (Art. 139). Die Großfürsten des Kaiserlichen Hauses sitzen nach Vollendung des 18. Jahres im Senat und haben in ihm die Stimme (Art. 140). (Im „Précis“: „Le sénat sera divisé en sections qui résideront dans le chef lieu de chaque Lieutenance, pour y former la chambre haute des diètes. La section du sénat qui résidera dans la capitale ou sera convoquée la diète générale de l'Empire, en formera la chambre haute. L'Emper. choisira en outre parmi les sénateurs les présidents des cours suprêmes de justice. Pour devenir sénateur il faut avoir 25 ans révolus et posséder en biens-fonds un revenu à déterminer encore. Les grands ducs de la famille Impériale sont membres nés du sénat et y prennent séance avec vote à l'âge de 18 ans.” Wir erkennen hier Unterschiede, vor allem im Mindestalter für gewöhnliche Senatoren.) Der Senat bildet während des Sejms die obere Kammer und unterstützt gemeinsam mit der Gesandten-Kammer die gesetzgebende Gewalt des Herrschers (Art. 141). Zu den gesetzgeberischen Handlungen kann der Senat nicht anders zusammentreten als nach Einberufung durch den Herrscher und während des Sejms. Zur Erledigung aller übrigen Pflichten jedoch wird jedes Departement des Senats durch seinen Präsidenten mit Benachrichtigung des Statthalters des Herrschers einberufen (Art. 144). Das Senats-Departement, das in Sankt Petersburg amtiert, zu dem sich, je nach Notwendigkeit, auch andere, vom Herrscher einberufene Personen gesellen, bestimmt auf Vorschlag des Herrschers oder gemäß Klagen der Sejme, die vom Herrscher zugelassen wurden, über die Übergabe von Senatoren, Ministern, Leitern der Verwaltung, Statthaltern, Mitgliedern der allgemeinen Versammlung des Reichsrates

und Mitgliedern des Regierenden Rates oder des Komitees der Minister, Direktoren der Departements, staatlichen Berichterstatern oder Staatssekretären für Missbräuche bei der Erfüllung ihrer Amtspflichten und jegliche Handlungen, die der Verantwortlichkeit unterliegen, an das Gericht (Art. 145). Die Senatoren erfüllen darüber hinaus der Reihe nach die Amtspflicht von Richtern in den obersten Gerichten (Art. 147).

Zu den Vorschriften über die Gesandten-Kammer des Reichssejms gehört u.a., dass die Hälfte der Zahl bei jedem neuen Sejm erneuert wird. Einzig beim ersten Mal scheiden deshalb die Mitglieder nach dem Los aus. Auf diese Weise wird die eine Hälfte der Gesandten und Deputierten fünf, die andere Hälfte zehn Jahre in ihrer Würde verbleiben. Ausgeschiedene Mitglieder können erneut gewählt werden (Art. 153). Auf den folgenden allgemeinen Reichssejmen scheiden die Mitglieder der Kammer schon nicht nach dem Los, sondern gemäß dem (Dienst-)Alter aus (Art. 154). (In F 1903 steht: „Les membres sortis pourront être réélus.“ Dieser Hinweis auf die Wiederwahl fehlt also im russischen Text des Artikels.) Für alle Gesandten-Kammern, also auch die Kammern in den Statthalterschaften, gilt, dass in diese nur jemand gewählt werden kann, der bereits das 30. Jahr erreicht hat, sich der Rechte eines Bürgers erfreut und die Grundsteuer und jegliche andere Steuer nicht geringer als zu jener Summe bezahlt, die in jedem Statthalterschaftsgebiet dafür festgelegt wurde, in Ansehung der örtlichen Umstände und der Besiedelung (Art. 155). Kein Beamter, ob militärischer oder ziviler, der nicht zuvor die Zustimmung seiner Leitung erhalten hat, kann zum Mitglied der Gesandten-Kammer gewählt werden (Art. 156). Und: Der Herrscher oder, infolge seines höchsten Befehls, der Statthalter hat das Recht, die Gesandten-Kammern aufzulösen. In diesem Fall gehen die Kammern auseinander, und gemäß nachfolgenden Einberufungen schreitet man zu neuen Wahlen (Art. 158).

Die Adligen jedes Bezirks, die eigene unbewegliche Güter besitzen, bilden untereinander Adelsversammlungen, auf denen drei Landes-Gesandte (*posoly*, „nonces“) gewählt werden (Art. 159). Diese Versammlungen können nicht anders als nach dem höchsten Willen einberufen werden (Art. 160). Niemand aus dem Adel kann eine Stimme in der Adelsversammlung haben, wenn er nicht im Adelsbuch seines Bezirks eingetragen ist, nicht die Rechte eines Bürgers ausübt, nicht das 25. Lebensjahr erreicht hat und nicht unbewegliches Gut besitzt (Art. 161). (Im „Précis“: „Pour être nonce il faut être compris dans le livre civique de la noblesse“.) Das Buch der Adligen des Bezirks wird zur Prüfung und Bestätigung des Senats-Departements eingereicht, das am Ort der Leitung der Statthalterschaft besteht (Art. 162). (Im „Précis“: „la vérification sera faite par la chambre haute dans chaque Lieutenance.“)

Nach den Adelsversammlungen werden die Versammlungen der kreisstädtischen Gesellschaften reglementiert. Die städtischen Gesellschaften, die kraft der Städteordnung sich alle drei Jahre zur Abhaltung von Wahlen und zur Vorstellung ihrer Nöte und Bedürfnisse gegenüber dem Gouverneur versammeln, haben die kreisstädtische Gesellschaft zu bilden, zur Wahl von drei Sejm-Deputierten (Art. 165). (In F 1903 wird im französischen Text das Datum der Städteordnung, 21. April/2. Mai 1785, angegeben.) Zur Wahl der Deputierten einer solchen Gesellschaft werden zugelassen: 1) Die Bewohner der Stadt, die in ihr ein Haus oder andere Bauwerke, Stätten oder Böden haben, ebenso auch Bewohner nicht aus dem Adel, die außerhalb der Stadt wohnen, aber im gleichen Bezirk, zu dem die Stadt gehört, und die in diesem Bezirk ein Haus oder anderes unbewegliches Eigentum haben. 2) Alle Stände, die unter dem Namen der namhaften Bürger (*imenitye graždane*) bekannt sind, wie Gelehrte, die akademische oder uni-

versitäre Atteste haben, Künstler der drei hauptsächlichen Künste: der Architektur, der Skulptur und Malerei, Bankiers, Kapitalisten und Schiffseigner. 3) Kaufleute der ersten zwei Gilden und 4) Zunfmeister (Art. 166). (In F 1903 unter 2.: „Toutes les classes connues sous le titre de citoyens ou bourgeois distingués, comme les savants munis de patentes des académies ou des universités; les artistes des trois arts principaux – l’architecture, la sculpture et la peinture, les banquiers, capitalistes et propriétaires de navires.” F 1996 nennt unter 3. die Kaufleute der ersten drei Gilden, was ein Irrtum ist.) Alle Juden, ohne Ausnahme auch jene, die in Gilden eingeschrieben sind oder unbewegliches Eigentum haben, haben keine Beteiligung in den kreisstädtischen Gesellschaften (Art. 167). (In F 1903 klingt es im französischen Text noch radikaler: „Tous les israélites, sans exception, encore qu’ils soient inscrits dans les guildes et propriétaires, sont exclus des assemblées communales et de toute participation à l’exercice des droits politiques.” – Im „Précis” wird an Zulassungsvoraussetzungen für die Wahlen zum Vertretungsorgan der Statthalterschaft bestimmt: „Les députés de la bourgeoisie sont pris parmi les propriétaires non nobles, les commerçants des 2 premières classes, les artistes exerçant les trois arts libéraux, et les chefs d’ateliers. La bourgeoisie peut élire ses députés parmi la noblesse. Les Israélites sont exclus. L’âge est également fixé pour être nonce ou député. Ou n’est point éligible si l’on occupe des emplois salariés par le gouvernement.” Auch hier sehen wir also Änderungen.) In der Versammlung der Stadtgesellschaft hat nur jener eine Stimme, der in das städtische Einwohnerbuch eingeschrieben ist, sich der bürgerlichen Rechte erfreut und nicht jünger als 25 Jahre alt ist (Art. 171). Das städtische Einwohnerbuch, das die Namen der Personen enthält, die das Recht haben, in den Versammlungen der kreisstädtischen Gesellschaft ihre Stimme abzugeben, wird in der festgelegten Ordnung in den städtischen Dumas oder Magistraten erstellt und dem Senats-Departement zur Bestätigung vorgelegt (Art. 172). (In F 1903 wird im französischen Text vom „le livre des votans”, im russischen von der *kniga obyvatel'skaja* gesprochen. So wurde aus dem Buch der Abstimmenden ein Einwohnerbuch.) Und zuletzt: Die kreisstädtischen Gesellschaften bilden aus ihrer Mitte besondere Komitees für die Erstellung von Instruktionen, die Beschwerden gegen eine Belastung oder einen Missbrauch der Macht, gegründet auf klare Beweise, und Aufstellungen über die Wünsche und die Nöte aller Stände der kreisstädtischen Gesellschaft enthalten. Diese besiegelten Instruktionen werden den Deputierten eingehändigt, und von ihnen werden sie vorgestellt, wie in Art. 164 über die Adelsversammlungen gesagt wurde (Art. 174). Demnach sollen sie öffentlich dem Vorsteher des Sejms übergeben werden, der den Empfang quittiert und für die Vollständigkeit haftet. Die Originale dieser Instruktionen sollen bei den Akten der Versammlung bleiben. Übrigens: Die Instruktionen werden im allgemeinen Reichssejm dargelegt; aus ihnen wird ein getreulicher Auszug gemacht, der in den Reichsrat eingebracht und von ihm dem Kaiser vorgestellt wird, zur höchsten Genehmigung und zur Annahme solcher Maßnahmen, zu denen eine solche Vorstellung einen Anlass geben könnte (Art. 116). (Im „Précis”: „Les doléances et plaintes contre les agents du gouvernement por prévarication etc. seront consignées dans des cahiers que les diétines d’élection adresseront aux diètes de Lieutenance pour être transmis à la diète générale et enfin à l’Empereur.”)

Zu den Schlussverfügungen gehört, dass nachfolgende *ukazy* jene Gouvernements und Gebiete benennen werden, die zu Statthalterschaften zu vereinigen sind und sich der politischen Rechte, die in der Volksvertretung bestehen, erfreuen sollen (Art. 190).

(In F 1903 fehlt im französischen Text der Hinweis auf die Volksvertretung.)³⁰ Zuletzt wird, bereits außerhalb des eigentlichen Textes, feierlich, dem Pathos einer Verfassung durchaus angemessen, erklärt: „Überzeugt im Gewissen, dass die oben dargelegten grundlegenden Verfügungen unseren väterlichen Wünschen entsprechen, den Wohlstand und den Frieden unserer lieben getreuen Untertanen zu festigen, die Unantastbarkeit ihrer Person und ihres Eigentums zu begründen und die Unzerstörbarkeit ihrer zivilen und politischen Rechte zu schützen, verleihen wir ihnen diese Statuten-Urkunde, die wir für uns und unsere Nachkommen als grundlegendes und statutarisches Gesetz unseres Reiches anerkennen.“³¹

V. Quellen und Konsequenzen

1. Was sind die rechtsgeschichtlichen Quellen des Entwurfs? In einem der von mir referierten Artikel wird eine eindeutig bezeichnet, in Art. 165 die Städteordnung vom 21. April 1775. In anderen Bestimmungen ergeben sich Beziehungen zu dieser Ordnung, zum Adelsbrief vom 21. April 1785 und zur Gouvernementsordnung vom 7. November 1775. Dass der Entwurf auch auf das Engste mit der polnischen „Charta“ vom 27. November 1815 verbunden ist, hat Vernadskij akribisch nachgewiesen. Viele Artikel sind wörtlich oder fast wörtlich übernommen; so sind die Art. 126 (Einberufung, Auflösung etc.), 127 (Bindung an die Tagesordnung), 128 (Immunität) auf der Grundlage der Art. 87, 88, 94 und 89 der Charta entstanden.³² Das „Précis“ verweist zum Problem, das in Art. 126 reflektiert ist, direkt auf die „constitution polonaise“. Die Art. 129 (Einbringung der Entwürfe), 131 (Öffentlichkeit), 132 (Stimmenmehrheit), 133 (Unveränderbarkeit des Entwurfes), 134 (Bestätigung durch den Herrscher) und 135 (Folge der Nichtbestätigung) entsprechen den polnischen Art. 97, 95, 102, 103, 104 und 105. Auch die Art. 140 (Großfürsten im Senat) und 156 (Zustimmung des Vorgesetzten zur Wahl) sind den polnischen Art. 112 und 122 sehr nahe.³³ Einige polnische Artikel sind, als Vorbild dienend, den russischen Verhältnissen angepasst worden. Nur wenige Artikel haben keinen Bezug zu dieser Quelle. Aber auch französische Quellen sind spürbar, so die Verfassung des Jahres VIII der Republik, vom 13. Dezember 1799, vor allem aber die „Charte constitutionnelle“ vom 4. Juni 1814, die auch in Vielem der polnischen Charta als Muster diene.

2. Was bringt der Entwurf an Neuerungen für Russland?

a) Neu ist die Etablierung einer zentralen Volksvertretung (Sejm, Duma), im weiteren Sinn als Zweikammer-Parlament aus gewählter Gesandten-Kammer und berufenem Senat, im engeren Sinn als untere Kammer. Der Entwurf der „Urkunde für das russische Volk“ von 1801 schwieg über eine solche Einrichtung. Auch der Verfassungsentwurf

³⁰ Text des Verfassungsentwurfs nach A. P. UGROVATOV, S. 75–99.

³¹ A. P. UGROVATOV, S. 99.

³² G. V. VERNADSKIJ, S. 96. – Zur polnischen Verfassung vom 27. November 1815 und zu ihrem Verhältnis zur Napoleonischen Verfassung des Herzogtums Warschau W. WITKOWSKI – A. WRZYSZCZ: *Modernisierung des Rechts auf polnischem Boden vom 19. bis Anfang des 20. Jahrhunderts*, in: T. Giaro (Hrsg.), *Modernisierung durch Transfer im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Studien zur europäischen Rechtsgeschichte*, Bd. 205, Rechtskulturen des modernen Osteuropa, Bd. I, Frankfurt am Main 2006, S. 252–255, 264, 266.

³³ G. V. VERNADSKIJ, S. 96f., 103, 100.

von 1804 zählte unter den in Abschnitt II vorgesehenen Gremien eine Volksvertretung nicht auf. Für Speranskij hingegen war die Volksrepräsentation ein unverzichtbares Element der Reformen. Die Reichsduma sollte aus Deputierten von allen freien Ständen im Wege der Wahl aus den Gouvernements-Dumas heraus gebildet werden; diese wiederum sollten aufsteigend aus den Volost'- und aus den Kreis-Dumas gewählt werden. Die Gouvernements-Dumas sollten Deputierte in die Reichsduma, in die Gouvernementsgerichte, in den Rat bei der Gouvernementsverwaltung usw. wählen.³⁴ Der Entwurf von 1820 schließt sich Speranskij's Konzeption teils an (so in der Bestimmung der Kompetenz des Reichssejms), teils geht er andere Wege, vor allem durch die Sicherung des enormen Einflusses des Herrschers auf die Zusammensetzung und die Tätigkeit dieser Institution.

Auf den allgemeinen Einfluss der polnischen Verfassung habe ich bereits hingewiesen. Nun sollen auch einige wesentliche Abweichungen vermittelt werden. Art. 101 (über die gesetzgebende Gewalt) entspricht der Form nach Art. 86 der Charta, ändert aber den Inhalt grundlegend: in der Charta heißt es, dass diese Gewalt sich in der Person des Herrschers und der beiden Kammern des Sejms befinde („le pouvoir législatif réside dans la personne du roi et dans les deux chambres de la Diète"); nach Art. 101 hingegen besteht sie in der Person des Herrschers bei Unterstützung durch die beiden Kammern des Sejms. Dementsprechend ist auch die Berufung anders. Der polnische Art. 86 stützt sich auf den Artikel über die Volksvertretung in der Abteilung über die Rechte der Bürger (Art. 31 Charta), Art. 101 hingegen fußt auf einem Artikel über die Macht des Herrschers, auf Art. 13 der Urkunde.³⁵ Dagegen gehen die Art. 114, 124 und 125 (über die hauptstädtischen Sejm-Departements) sowie Art. 130 (über die Nichtvorentschiedenheit der gemäß dem Herrscherwillen eingebrachten Entwürfe) nicht auf die polnische Verfassung zurück, sind Eigenentwicklungen.³⁶ Art. 158 (über die Auflösung) entspricht dem Art. 124 der Charta, nur spricht die Urkunde von der Auflösung nicht nur seitens des Herrschers, sondern auch seitens des Statthalters infolge des höchsten Befehls. Dafür bestimmt die Charta die Frist der neuen Wahlen (zwei Monate), was in der Urkunde fehlt.³⁷

Die Artikel über die Adelsversammlungen sind sowohl mit der polnischen Charta als auch mit dem Gnadenbrief für den russischen Adel vom 21. April 1785 eng verbunden. Die Art. 159–162 entsprechen den Art. 125–128 der Charta, mit nur unbedeutenden Änderungen. So bestimmt Art. 161 – in Übereinstimmung mit Art. 63 des Gnadenbriefes – ein Alter von 25 Jahren für die Beteiligung an der Versammlung, Art. 127 der Charta von 21 Jahren.³⁸

Der Abschnitt über die kreisstädtischen Versammlungen stützt sich sowohl auf die polnische Verfassung als auch auf die Städteordnung vom 21. April 1785. Im Vergleich zur Charta sind die Art. 167 (über die Juden) und 174 (Instruktion wegen Missbrauchs der Macht etc.) neu. Art. 165 entspricht Art. 130 der Charta, verbindet ihn aber mit der Städteordnung (Art. 30 und 36); die „assemblée communale" der Charta wird der Stadtgesellschaft (dem *gradskoe obščestvo*) der Städteordnung gleichgestellt. Art. 166 ist

³⁴ M. M. SPERANSKIJ, S. 225–231; V. I. KOVALENKO – A. N. MEDUŠEVSKIJ – E. N. MOŠČELKOV, S. 325–330.

³⁵ G. V. VERNADSKIJ, S. 96f.

³⁶ G. V. VERNADSKIJ, S. 99f., 96f.

³⁷ G. V. VERNADSKIJ, S. 100f.

³⁸ G. V. VERNADSKIJ, S. 92.

nach dem Muster des Art. 131 der Charta aufgebaut, unterscheidet sich jedoch nach seinem inneren Gehalt. Die Charta lässt zu den Wahlen zu: a) jeglichen Nichtadligen, der unbewegliches Gut besitzt; b) alle Fabrikanten und Meister, Händler, die Magazine im Wert zu 10.000 polnischen *Żłoty* besitzen; c) alle Geistlichen und Vikare; d) Professoren und Lehrer; e) Künstler, die sich durch Talent oder Kenntnisse auf einem wünschenswerten Tätigkeitsbereich hervorheben. Art. 171 (Zulassung zur Stadtversammlung) entspricht Art. 132 der polnischen Charta, hat aber einen Alterszensus nicht von 21, sondern gemäß der Städteordnung von 25 Jahren.³⁹

b) Neu ist, dass der seit 1713 bestehende Senat nun als Oberhaus des Parlaments profiliert werden soll. In seinen Kompetenzen und in seiner Zusammensetzung mehrmals verändert, zuletzt durch ein Manifest vom 8. September 1802⁴⁰, oblag ihm vor allem die Funktion als höchstes Gericht. In seinen Ausarbeitungen hielt Speranskij daran fest.⁴¹ Der Senat ist im Entwurf von 1820 also die durch den Herrscher berufene obere Kammer des Parlaments. Hier bedarf es jedoch einer Präzisierung: nicht der Senat als Ganzes, nicht die Senatoren als solche bilden die obere Kammer, sondern nur ein Teil – das Senats-Departement in einer der Hauptstädte, mit Ergänzung einer Zahl von Senatoren anderer Departements, eigens für die Zeit des Sejms und nach Bestimmung des Herrschers (Art. 114).

Auch der Abschnitt über den Senat bewahrt den Zusammenhang mit der polnischen Verfassung. Von den 12 Artikeln (Art. 136–147) stammt die Mehrheit direkt oder mittelbar aus ihr. Art. 136 (über die Zusammensetzung des Senats) ist eine starke Modifizierung der polnischen Art. 108 und 110. Gemäß diesen sitzen im Senat neben den Fürsten kaiserlichen und zarischen Geblütes Bischöfe, Wojewoden und Kastellane, nach der *Gramota* neben den Großfürsten des Kaiserlichen Hauses Personen, die durch den Herrscher in die Senatorenwürde erhoben worden seien. Nach der Charta schlägt der Senat selbst dem Herrscher je zwei Kandidaten für jede Senatoren-Vakanz vor. Diese Verfügung fehlt in der Urkunde. Art. 139 (über die Würde des Senators) entspricht dem Art. 111 der Charta, aber der Vermögenszensus wird durch eine höhere Norm des jährlichen Einkommens, 1000 Silber-Rubl' statt 2000 polnische *Żłoty*, die 300 Silber-Rubl' gleich sind, bestimmt. Art. 141, dass der Senat während des Sejms die obere Kammer bildet und zusammen mit der Gesandten-Kammer die gesetzgebende Macht des Herrschers unterstützt, folgt aus dem Art. 13 der Urkunde. Art. 144 (über die Einberufung des Senats) entspricht im Wesentlichen dem Art. 115 der Charta, Art. 145 (über die Übergabe leitender Beamter an das Gericht) ihrem Art. 116. Art. 147 (über die Senatoren als Richter in den oberen Gerichten) ist eine Folgerung aus den Art. 180 und 185 der Urkunde bzw. der Art. 152 und 151 der Charta.⁴²

So zeigen sich einige tiefgreifende Unterschiede. Nach der polnischen Verfassung wird die obere Kammer per Ernennung durch den Herrscher aus der Mitte gewählter

³⁹ G. V. VERNADSKIJ, S. 93f.

⁴⁰ PSZ, t. XXVII, 1802–1803, No. 20405; L. E. ŠEPELEV, S. 19–23.

⁴¹ M. M. SPERANSKIJ, S. 227, 232; V. I. KOVALENKO – A. N. MEDUŠEVSKIJ – E. N. MOŠČELKOV, S. 327, 331. – Nach der Umgestaltung des Reichsrates zum gesetzberatenden Organ schlug Speranskij vor, den Senat mehr in die exekutive Richtung, als Regierender Senat, zu profilieren. Dies wurde im September 1811 durch den Reichsrat und danach durch den Kaiser bestätigt, aber nicht verwirklicht. Entwurf Speranskij's bei V. I. KOVALENKO – A. N. MEDUŠEVSKIJ – E. N. MOŠČELKOV, S. 376–409. – Dafür wurde mit Statut vom 20. März 1812 das Ministerkomitee eingerichtet, dem Funktionen zu Lasten des Reichsrates und des Senats zuwuchsen. Text in PSZ, t. XXXII, 1812–1814, No. 25.043, 25.044; L. E. ŠEPELEV, S. 53–58.

⁴² G. V. VERNADSKIJ, S. 102–104.

Kandidaten gebildet, die untere Kammer direkt aus gewählten Mitgliedern; nach dem russischen Entwurf wird die obere Kammer durch Mitglieder gebildet, die der Herrscher selbst aussucht und ernennt, die untere Kammer durch die Ernennung aus der Mitte der gewählten Kandidaten. So ist die Volksvertretung im Grunde genommen Erfüllung auferlegter öffentlich-rechtlicher Funktionen durch einige Bürger; sie ist keine Erscheinung der Volkssouveränität, sondern ein Organ, das hilft, die Souveränität des Herrschers zu gestalten.⁴³ Dem entspricht auch, dass dem Reichssejm (wie übrigens auch dem polnischen Sejm) die gesetzgebende Initiative nicht zusteht. Er kann sich nur zu Gesetzentwürfen äußern, die ihm vom Kaiser durch den Reichsrat, in dem ein Entwurf gewöhnlich ausgearbeitet wird (Art. 42), vorgelegt wird (Art. 115, 117).

c) Neu sind in den Kapiteln, die ich nicht wiedergegeben habe, vor allem fünf wichtige Richtungen.

Erstens werden die Garantien, Rechte und Freiheiten der Person, zwar nicht als „natürlich“, sondern nur als vom Herrscher „verbürgt“ deklariert, in den Verfassungsrang erhoben. Das III. Kapitel, „Garantien (seitens) der Herrschaftsmacht“ (*Ručatel'stva deržavnoj vlasti*, „Dispositions générales garanties par la Souveraineté“), das als Problembereich im „Précis“ nicht vorkommt, verspricht u.a.: Der orthodoxe griechisch-russische Glaube bleibt für immer der herrschende Glaube und wird unaufhörlich die besondere Fürsorge der Regierung auf sich lenken, jedoch ohne Einengung der Freiheit aller anderen Bekenntnisse. Der Unterschied der christlichen Glaubensbekenntnisse erzeugt keinerlei Unterschiede in den zivilen und politischen Rechten (Art. 78). Das Gesetz beschirmt, ohne jeglichen Unterschied, alle Bürger gleich (Art. 80). Das grundlegende russische Gesetz: „ohne Gericht soll niemand bestraft werden“ und die durch die Gouvernementsordnung geheiligte Regel (§ 401), „dass niemand ohne die Verkündung der Schuld ihm gegenüber und ohne von ihm die Vernehmung im Laufe von drei Tagen nach der Verhaftung abzunehmen die Freiheit verlieren und im Gefängnis festgehalten werden soll“, wird auf alle Einwohner in folgender Maßgabe ausgedehnt (Art. 81). Dem folgt, dass man nur in gesetzlich bestimmten Fällen und in einem gesetzlichen Verfahren verhaftet, beschuldigt und der Freiheit verlustig gehen könne (Art. 82); dass jegliche eigenmächtige Verhaftung sich in ein Verbrechen verwandele (Art. 83); dass man einem Verhafteten unverzüglich den Grund seiner Festnahme verkünden müsse (Art. 84); dass jeder Verhaftete im Verlauf von drei (nur in seltenen Fällen, in denen das Ausfindigmachen eine Verlängerung erfordert, nicht später als in sechs) Tagen in die zuständige Amtsstelle zur Abnahme des Verhörs oder zur Verurteilung im gesetzlichen Verfahren überstellt werden müsse (Art. 85). Niemand kann anders bestraft werden als kraft des Gesetzes, das vor dem begangenen Verbrechen erstellt und verkündet wurde, und nach dem Urteil jenes Gerichts, dem er zugehört (Art. 87). Nach den persönlichen Garantien werden die Freiheiten besprochen. Die Freiheit des Drucks wird gewährleistet; ein Gesetz legt die Regeln zur Zügelung von Missbräuchen dar (Art. 89). Jedem russischen Untertanen ist es frei, in einen anderen Staat überzusiedeln und sein Hab und Gut mitzunehmen, nur dass er die durch Gesetz für solche Fälle vorgeschriebenen Regeln einhielte (Art. 90). Das russische Volk soll von jetzt an für immer eine Volksvertretung haben (Art. 91). Abschließend folgt die Zusicherung des Eigentumsrechts. Jegliches Eigentum, das sich auf der Oberfläche der Erde oder in ihrem Inneren als Schatz befindet, welcher Art es auch sei, worin es auch bestünde und wem es auch gehörte, wird als hei-

⁴³ G. V. VERNADSKIJ, S. 186, 187, 188.

lig und unantastbar angesehen; keine Macht kann sich unter irgendwelchem Vorwand einen Übergriff auf dieses erlauben; der Angreifer gegen fremdes Eigentum wird als Verletzer des gesellschaftlichen Friedens gerichtet und bestraft (Art. 97). Die Regierung hat indes das Recht, nach gerechter und vorhergehender Entschädigung, von einer Privatperson die Opferung ihres Eigentums zu dessen Gebrauch für den gesellschaftlichen Nutzen zu fordern; ein Gesetz bestimmt die besonderen Fälle des Gebrauchs dieses Rechts und die Regeln, von denen man sich zu leiten hat (Art. 98). Diesem hohen Rang und Wert der Freiheiten und Rechte entspricht auch die abschließende Versicherung des Herrschers, die Unantastbarkeit der Person und ihres Eigentums zu begründen und den unverletzlichen Charakter der zivilen und politischen Rechte zu schützen. Schon deshalb muss die Einschätzung Schiemanns, dass an keiner Stelle der vom Kaiser im Oktober 1819 (also im „Précis“) genehmigte Rahmen überschritten worden sei⁴⁴, dringend korrigiert werden. Im Entwurf von 1820 besteht (wie in der Urkunde von 1801, im Entwurf von 1804, in Speranskijs „Einführung“ von 1809) die größte Schwäche darin, dass er schweigend von der Unerschütterlichkeit der Leibeigenschaft ausgeht, die Leibeigenen so aus der öffentlich-rechtlichen Gemeinschaft ausschließt.

Zweitens wird die besondere Rolle des Gesetzes herausgestellt. Unter den Gesetzen werden alle gesetzgeberischen Anordnungen verstanden, die auf den ihrem Wesen nach unbedingten Prinzipien gründen und nicht anders beseitigt oder umgebildet werden können als mit der Einhaltung dieser unzerstörbaren Prinzipien und dabei nur, wenn sie im Laufe der Zeit die Notwendigkeit von Veränderungen erweisen oder wenn diese durch wichtige und entscheidende Gründe genötigt werden (Art. 27). Die Reichsgesetze können nur mit Billigung beider Kammern des Reichssejms durch den Kaiser erlassen werden (Art. 31).

Drittens wird in wesentlichen Ansätzen die Trennung von Exekutive und Judikative verkündet. Im Art. 63, der den Abschnitt über die Gouvernementsleitung einleitet, wird erklärt, dass das Gesetz es als unerschütterliche Regel bestimmt, dass der regierende und der gerichtliche Teil getrennt seien und ihre Handlungen in keinem Falle verschmelzen dürften. Infolgedessen bestimmen die einzelnen Statuten, in Aufhebung des Art. 97 des Kap. V der Gouvernementsordnung, in welche Gerichtsstätten jene strittigen Sachen gelangen müssen, die bis zu dieser Zeit der Kompetenz der Gouvernementsverwaltung unterlagen. Aus dieser allgemeinen Regel werden die gerichtliche Polizei und die gewöhnliche städtische und dörfliche Polizei ausgenommen (Art. 64).

Viertens wird die Stellung der Richter gefestigt. Art. 175 bestimmt, dass die Richter und die Personen, die den Titel von Richtern tragen, in Erfüllung der ihnen auferlegten Pflichten gemäß dem Gesetz tätig und von irgendeiner Macht unabhängig sind. Und: Die Richter werden vom Amt nicht anders suspendiert als (nur) für eine gesetzwidrige Handlung und infolge eines über sie im gesetzlichen Verfahren durchgeführten Gerichts (Art. 178).

Fünftens lässt der Entwurf föderative Ansätze erkennen. Die Institutionen des Reiches werden auf die Ebene der neuen politischen Einheit, der Statthalterschaft, übertragen. Das Russische Reich teilt sich „mit allen Besitzungen“, die, unter welcher Bezeichnung auch immer, mit ihm verbunden sind, in große Gebiete, die Statthalterschaften (*namestničestva*, „Lieutenances“) (Art. 1). Jede Statthalterschaft schließt eine bestimmte Zahl von Gouvernements in sich ein, nach dem Maße der Volksbesiedelung,

⁴⁴ T. SCHIEMANN: *Eine Konstitution* [...], S. 70.

der Entfernung, der Größe sowie in Ansehung der Sitten, Bräuche und der besonderen oder örtlichen Gesetze, die die Bewohner untereinander verbinden (Art. 2). An der Spitze steht ein Statthalter mit dem Rat der Statthalterschaft, der sich in eine Allgemeine Versammlung und in einen Regierenden Rat teilt (Art. 47, 49). Auch die Sejme bestehen auf dieser Ebene aus zwei Kammern, die erste aus dem Senats-Departement am Sitz der Statthalterschafts-Verwaltung, die zweite aus der Landesgesandten-Kammer, die durch den Herrscher aus zwei Dritteln der im Gebiet gewählten Gesandten und Deputierten bestimmt wird (Art. 102). Diese Sejme haben die Befugnis, allgemeine Gesetze zu beraten (Art. 103), am Erlass von Gesetzen für das eigene Gebiet, die im Statthalterschafts-Rat erstellt und auf Befehl des Herrschers eingebracht werden, mitzuwirken (Art. 105). Jede Statthalterschaft hat ein eigenes Oberstes Gericht für Zivil- und Strafsachen, das endgültig entscheidet (Art. 185, 186, 187).⁴⁵

3. Was ergibt sich aus alldem für die Macht des Herrschers im Russischen Reich? Wird diese durch die Einführung eines Parlaments begrenzt?

Nach dieser Urkunde, die den Untertanen „auf ewige Zeiten verliehen“ wird (Art. 10), ist die Herrschaftsmacht (*deržavnaja vlast'*, „la souveraineté“) unteilbar: sie konzentriert sich in der Person des Monarchen (Art. 11). Der Herrscher ist die einzige Quelle aller zivilen, politischen, gesetzgeberischen und militärischen Gewalten im Reich; er verwaltet den exekutiven Bereich in seiner gesamten Ausdehnung; jede exekutive, verwaltende und gerichtliche Behörde wird allein durch ihn angeordnet (Art. 12). Die gesetzgebende Gewalt des Herrschers wird durch den Reichssejm unterstützt (Art. 13).⁴⁶ Nach diesen Charakteristiken des Herrschers und seiner Macht, wobei der Begriff Alleinherrscher (*samoderžec*) vermieden wird, werden seine Wirkungsrichtungen im Einzelnen hervorgehoben: die Sorge um die innere und die äußere Sicherheit, die Erklärung des Krieges, der Abschluss von Verträgen, das Oberkommando der Streitkräfte, die Ernennung von Gesandten und Beamten und das Finanzwesen (Art. 15, 16, 17, 18, 19, 24, 25). Als Oberhaupt der rechtgläubigen griechisch-russischen Kirche verleiht er alle Würden der geistlichen Hierarchie (Art. 20). Die Angelegenheiten in allen gerichtlichen und anderen Amtsstellen werden im Namen des Kaisers durchgeführt, ebenso werden auch ihre Urteile und öffentlichen Akte verkündet (Art. 22). Die allgemeinen Gesetze werden durch den Herrscher unter Mitwirkung des Reichssejms erlassen (Art. 31). (Im französischen Text von F 1903: „se constituent par le concours du Souverain et de la Diète Générale“.) Die besonderen oder örtlichen Gesetze werden durch den Herrscher unter Mitwirkung der Statthalterschafts-Sejme erlassen (Art. 32). (In F 1903: „se forment par le concours du Souverain et des Diètes de Lieutenances“. Hier wird also in beiden Artikeln im französischen Text die Stellung der Vertretungsorgane erhöht.) Das Recht, Statuten, Verordnungen, Erlasse, Reskripte und Verfügungen zu erlassen, gehört

⁴⁵ Zu den Plänen der Einteilung des Reiches und der Einbeziehung Finnlands und Polens in das System der Statthalterschaften im Einzelnen G. V. VERNADSKIJ, S. 34–44.

⁴⁶ Vernadskij sah übrigens in den Art. 11 und 13 Einflüsse der §§ 4 und 124 der württembergischen Verfassung von 1819, wonach der König das Haupt des Staates sei und alle Rechte der Staatsgewalt in sich vereinige bzw. die Landstände bei Ausübung der Gesetzgebungsgewalt durch ihre Einwilligung mitzuwirken hätten. G. V. VERNADSKIJ, S. 106, 107. – Die württembergische Verfassung gelangte in den Fokus Novosil'cevs und seiner Leute, weil Alexander I. u.a. mit dem Hof von Württemberg familiär und auch politisch eng verbunden war. G. V. VERNADSKIJ, S. 125–127; V. JA. GROSSUL: *Der russische Konstitutionalismus außerhalb der Grenzen Rußlands*, in: D. Beyrau – I. Čičurov – M. Stolleis (Hrsg.), *Reformen im Rußland des 19 und 20. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 1996, S. 73f.

ausschließlich dem Herrscher. Er kann es in Gesamtheit oder in Einzelheiten einer Stelle oder Person nach seinem Ermessen anvertrauen (Art. 33). Die allgemeinen und die besonderen oder örtlichen Gesetze werden durch einen Minister unterzeichnet, durch den Leiter der Justizverwaltung. Statuten, Verordnungen, Erlasse, Befehle und Verfügungen müssen unter der Unterschrift des Ministeriums sein, zu dem sie ihrem Inhalt nach gehören werden; es ist für alles verantwortlich, was in diesen Akten den Regeln der Statuten-Urkunde und den Gesetzen Widersprechendes enthalten sein könnte (Art. 34). Demzufolge ist der Kaiser für die Gesetze und die nachgeordneten Akte selbst nicht verantwortlich.

Der Kaiser beruft den Reichsrat und sitzt ihm vor (Art. 35); in dessen Regierendem Rat oder Ministerkomitee entscheidet er allein (Art. 38). Er beruft die Statthalter und die entsprechenden Regierenden Räte (Art. 50) und bestätigt die in die Allgemeinen Versammlungen der Räte erwählten Personen (Art. 58). Ebenso beruft er die Gouverneure, Vize-Gouverneure und das weitere Leitungspersonal, die Leitungen der Bezirke, Kreise, Städte. Gewählte Leiter bedürfen seiner Bestätigung. Wie bei der Darstellung der Sejm schon vermittelt, sind die durch die Primärwahlen (in den Adelsversammlungen der Bezirke, in den Bürgergesellschaften der Kreisstädte) Gewählten im Grunde genommen nur Kandidaten, denn der Kaiser bestätigt diejenigen, die in die Statthaltertschafts-Sejm (Art. 102) aufgenommen werden, und er ernennt diejenigen, die von dort in den Reichs-sejm gelangen (Art. 114). So bestimmt er letztlich die Ergebnisse der Wahlen. Zudem bestimmt er (oder der durch ihn bevollmächtigte Statthalter bzw. Leiter) den Vorsteher der Adelsversammlung (Art. 163) bzw. der kreisstädtischen Versammlung (Art. 173).

Auch die Aufsicht über die Gerichtsbarkeit hat der Kaiser letztlich inne, nicht nur durch die Ernennung des Personals. So sind z.B. die Entscheidungen des Obersten Reichsgerichts, das für Majestätsbeleidigung, Verbrechen gegen den Staat, Verbrechen der obersten Beamten [nach Übergabeentscheidung des Senats (Art. 145) und der Versammlung des Reichsrates (Art. 42)] zuständig sein soll (Art. 182), zwar endgültig, aber ihre Vollstreckung erfolgt nicht ohne allerhöchste Bestätigung (Art. 184). Diese Regelung schließt sich dem Art. 21 an, wonach das Begnadigungsrecht allein dem Herrscher gehört, der dem Verbrecher verzeihen oder seine Strafe erleichtern kann, und dem Art. 88, nach dem Personen, die zur Todesstrafe, zur lebenslangen und mehr als 15jährigen Verbannung, Einkerkierung und Zwangsarbeit verurteilt wurden, das Recht haben, um Begnadigung zu bitten.

Somit lässt der Entwurf keinen Zweifel an der uneingeschränkten Stellung des russischen Herrschers, der sozusagen das Alpha und Omega aller Institutionen ist. Die *Gramota* setzt im Grunde genommen die Lehre B. Constants um, wonach die Gewalten in die monarchische, exekutive, repräsentative und gerichtliche Gewalt geteilt sind, dabei die monarchische Macht sich über die anderen erhebt, sie vereinigt und bestimmt, aber letztlich unverantwortlich ist.⁴⁷ Die Urkunde verrechtlicht die Autokratie, festigt und schützt sie, indem sie ihr auf verfassungsgesetzlicher Grundlage den Nimbus der Unerstorblichkeit bescheinigt.

⁴⁷ E. A. SKRIPILEV, S. 102f.

VI. Das Schicksal des Entwurfs

Offenbar waren der Kaiser und seine Vertrauten sich nicht sicher, wie die Urkunde in der Öffentlichkeit ankommen würde. Deshalb wurde 1820 auch der Entwurf eines allerhöchsten Manifests erarbeitet, das zusammen mit der Verfassung verkündet werden sollte. Darin wurden ihr wesentlicher Inhalt, die Meinung der Herrschermacht über ihre eigene Vorbestimmung und über ihre eigenen Aufgaben dargelegt. Nach allem geurteilt, war eines der Ziele des Manifests, die Gegner jeglicher Einschränkung der Selbstherrschaft und jeglicher konstitutioneller Festlegungen zu beruhigen. Es sollte vermittelt werden, dass die Urkunde keine Neuerung in den Staatsaufbau hineintrage, dass der Reichsrat, die Ministerien, die territoriale Gliederung, die Verwaltung der Gouvernements und der Städte unberührt blieben und dass die Sorge des Herrschers darin bestehe, Ordnung und Harmonie in die verschiedenen Zweige der Verwaltung hineinzubringen, eine größere Geschwindigkeit der Handlungen der Regierungsmacht zu erreichen. Zu den Segnungen einer Volksrepräsentation gehöre, dass sie die „lieben und getreuen Untertanen“ an der Nutzung der politischen Rechte, an der Gesetzgebung teilnehmen lasse und es ermögliche, Kenntnisse über ihre Nöte, über die Unzulänglichkeiten der Administration und über die Mittel ihrer Korrektur, über den Missbrauch der Behörden und über die Fälle der Verletzung der konstitutionellen Garantien und des Gesetzes zu erhalten. Am Schluss werden die Untertanen erinnert, die Liebe zu Gott und zur Kirche, die Treue zum Monarchen, die Achtung gegenüber den Gesetzen sowie die Unterordnung und den Gehorsam gegenüber den Behörden zu bewahren.⁴⁸

Dem Manifest zur Einführung der Verfassung fehlten nur noch die Angabe des Datums und die Unterschrift des Kaisers. Und dabei blieb es auch. Das Verfassungsprojekt verlief genau so im Sande wie die „Urkunde“ von 1801, die Verfassung von 1804 und der (vollständige) Reformplan Speranskis von 1809. Auch jetzt wirkten innere und äußere Faktoren sich ungünstig aus. Die Widerstände einflussreicher Kreise in Russland blieben unvermindert stark. Aber auch die Erfahrungen mit dem zweiten polnischen Sejm, der im September 1820 einberufen wurde, gaben zu denken. Hatte Alexander den ersten Sejm noch gelobt, dass dieser nur eines der vorgelegten Projekte nicht gebilligt habe, und verallgemeinert, dass nur eine Versammlung wie diese der Regierung als Pfand dafür dienen könne, dass die Gesetze mit den wesentlichen Erfordernissen des Volkes übereinstimmen, so musste er sich einer solchen Würdigung beim zweiten Sejm enthalten. Jetzt fassten die Deputierten den Mut, die Regierung zu kritisieren, indem sie einige ihrer Handlungen als nicht verfassungsgemäß bewerteten und sämtliche Gesetzesentwürfe ablehnten. Nach heftigen Auseinandersetzungen, zum Teil in Anwesenheit des Kaisers, wurde der Sejm vorzeitig geschlossen.⁴⁹ Außerdem zeigte die Meuterei des Semenovskij-Regiments der Leibgarde, das Alexander vor seiner Inthronisierung unmittelbar befehligt hatte, dass die eigene Armee im Oktober 1820 schon nicht mehr so loyal war und dass Russland nicht vor dem Eindringen revolutionärer Ideen geschützt war. Vorher schon, Anfang 1820, begann der revolutionäre Umsturz in Spanien. Aber auch in anderen Ländern Europas kam es zu revolutionären Unruhen, so in Portugal im August bis Oktober 1820 und in Neapel 1820/21. Sicher haben diese Ereignisse Alexander

⁴⁸ Nach E. A. SKRIPILEV, S. 103f.: zum Inhalt ausführlicher A. V. PREDTEČENSKIJ, S. 385–387.

⁴⁹ Ju. V. PUZDRAČ, S. 351, 356.

sehr motiviert, die Urkunde nicht zu unterzeichnen. Auch das Jahr 1821 mit den Erhebungen in Piemont und in Griechenland brachte hierfür keine günstigeren Voraussetzungen, im Gegenteil. Er stellte nun alle Bemühungen ein, dem Reich konstitutionelle Grundlagen zu geben, beschränkte sich auf die Reform der örtlichen Verwaltung. Welche Rolle seine von vielen Zeitgenossen hervorgehobenen negativen Charaktereigenschaften und Denkweisen beim Scheitern seiner Verfassungsprojekte gespielt haben könnten, kann im Grunde genommen spekulativ bleiben.⁵⁰

VII. Schluss

Russische liberale Autoren (A. P. Pypin, V. M. Semevskij, V. E. Jakuškin) fanden, dass der Verfassungsentwurf für seine Zeit liberal gewesen sei und der damaligen westeuropäischen und russischen konstitutionellen Theorie und Praxis entsprochen habe; gleichzeitig bemerkten sie u. a. den Erhalt aller Prärogative der monarchischen Macht und das Vorhandensein einer Ordnung der Wahlen, die den Sinn und die Bedeutung der Volksrepräsentation paralysiere. P. B. Struve hingegen sah im Entwurf einen Versuch, in Russland einen Repräsentations- und Rechtsstaat zu organisieren, bewertete ihn als ein Dokument, das von einem hohen Streben zu Recht und Freiheit erfüllt sei.⁵¹ Für Predtečenskij war das Prinzip der Wählbarkeit dem Wesen nach die einzige Neuerung von prinzipieller Bedeutung. In der Urkunde sei kein Ton über die Leibeigenschaft gesagt worden, und folglich sei dieses Institut in seiner Unverletzbarkeit bewahrt worden. Bewahrt worden sei auch die alte ständische Teilung der Gesellschaft. Dagegen sei keinerlei Erweiterung der Rechte des dritten Standes festgelegt worden. Die Urkunde habe das Prinzip der Gewaltenteilung nicht bis zum Ende durchgehalten, keine Verantwortlichkeit der exekutiven Gewalt festgelegt.⁵² Skripilev wertet, dass sich im Entwurf staatlich-rechtliche Ideen Westeuropas und Russlands reflektierten, dass aber ihre Vereinigung oder Verflechtung nicht organisch, sondern eher mechanisch gewesen sei. Dabei habe kein einziges der Prinzipien des bürgerlichen Liberalismus einen konsequenten Ausdruck erhalten. Er sei bei der Unverletzlichkeit der Prärogative des Autokraten verblieben. Deshalb hätten sich solche Prinzipien wie die Volksrepräsentation, die Verantwortlichkeit der exekutiven gegenüber der gesetzgebenden Gewalt, die Gewaltenteilung, die Föderation etc. in einem unversöhnlichen Widerspruch mit der Zentralgewalt in Gestalt des Kaisers und der ihn umgebenden bürokratischen Institutionen befunden. Aber die Hauptsache sei, dass die Leibeigenschaft bewahrt worden sei, auch die mit den proklamierten Freiheiten unvereinbare ständische Teilung der Gesellschaft.⁵³

Trotz seiner Unzulänglichkeiten hätte auch diese Verfassung die Autokratie in gewisse Grenzen gesetzt, die Institutionen und Gesetze von den Eingebungen des Herrschers unabhängiger gemacht, die Rolle des Rechts und der Gesetze gestärkt und einige Garantien, Rechte und Freiheiten der Untertanen, zumindest für einen Teil, fixiert und gesichert. Dass der Reichssejm die gesetzgebende Gewalt des Herrschers „unterstützt“ (*sodejstvuet*) (Art. 13) und dass die gesetzgebende Gewalt sich in der Person des Herrschers „unter Mitwirkung“ (*pri sodejstvii*) der beiden Kammern des Reichssejms befin-

⁵⁰ Hierzu im Einzelnen V. A. FEDOROV, S. 67, 52, 54, 55, 56.

⁵¹ E. A. SKRIPILEV, S. 107f.

⁵² A. V. PREDTEČENSKIJ, S. 392.

⁵³ E. A. SKRIPILEV, S. 108.

det (Art. 101), bedeutet also nicht, dass hier eine konstitutionelle Monarchie entstanden wäre. Aber im ersten Viertel des 19. Jh. hätte schon das Aufkommen von Vertretungseinrichtungen, wenn auch mit begrenzten Kompetenzen und nur teilweise auf dem Wahlprinzip beruhend, eine Veränderung des politischen Systems bedeutet.⁵⁴ Es ist Schiemann, der das „Précis“ noch als einen „Kulissenbau“ angesehen hatte, als „Flittergold, das beim ersten Wehen eines autokratischen Windes auseinandergefallen wäre, und doch kein ungefährliches Spielzeug“, durchaus zuzustimmen, dass die offizielle Proklamation der Verfassung eine neue Ära im Leben des russischen Volkes und auch in der Geschichte Europas markiert hätte.⁵⁵

GÜNTER BARANOWSKI

AZ 1820. ÉVI OROSZ ALKOTMÁNY-TERVEZET

(Összefoglalás)

Orosz liberális szerzők megállapítása szerint az 1820. évhez kapcsolt alkotmánytervezet megfelelt kora nyugat-európai és orosz alkotmányelméletének és gyakorlatának. Az operátum egyszerre kifejezte az uralkodónak fenntartott prerogatívákon keresztül az államszerkezet alapvetően változatlanul autoriter jellegét, és részletekbe menően szabályozta a választójog fontosabb kérdéseit. Előbbi prioritása az államélet lényegi kérdéseibe való beleszólás lehetőségét a népképviselő intézményei részéről eleve illuzórikussá tette. P. B. Struve mindazonáltal jelentős előrelépést fedezett fel a tervezet által a jogállam megteremtése felé. A dokumentumnak kétségkívül legfontosabb tartalmi érdeme a választójog szabályozása. A nyilvánvaló hiányosságok közt említendő a jobbágyság státuszának teljes érintetlenül hagyása. Érintetlen maradt a tervezetben a társadalom rendi struktúrája is. A nyugati államelméletekben már jó ideje honos hatalommegosztás gondolata sem olvasható ki a tervezetből: legalábbis a végrehajtó hatalmat ellenőrző jogi garanciákról nincs szó.

A dicséret hangja is megszólal azonban: méltánylást érdemlő körülmény a jog és a törvények uralmának hangsúlyozása, az alattvalók jogainak és szabadságainak biztosítása és mérsékelt kiterjesztése. Szó sincs arról, hogy a tervezet jogerőre emelkedésével alkotmányos monarchia jött volna létre Oroszországban, de már a népképviselő intézményeinek pusztá szerepeltetése az alkotmánytervezetben a jogállam megteremtése felé való elmozdulást jelentette volna.

⁵⁴ A. B. KAMENSKIJ, S. 136.

⁵⁵ T. SCHIEMANN: *Eine Konstitution [...]*, S. 69; *Gosudarstvennaja Ustavnaja Gramota [...]*, S. 6.

IFJ. BARTA JÁNOS

Plágium avagy korlátlan írói szabadság?*

Zemplén megye két leírása a szerzői jogvédelmet megelőző időből

Sok-sok évvel (vagy inkább néhány évtizeddel) ezelőtt a televízió *Jogi esetek* című műsora egy fiktív történelmi tárgyú tanulmány példáján tárgyalt egy szerzői jogvitát. A történészként bemutatott ifjú hölgy szereplő (a műsorban tudomásom szerint statisztákat szerepeltettek) mondatról-mondatra idézett előbb saját, majd a plagizálással vádolt pályatárs művéből, hogy a jogsértést igazolja. Vádjait a műsorban szakértőként megszólaltatott tényleges történészek elfogadták. A műsor a szerzői jogok ismertetésével és elemzésével folytatódott, remélhetőleg a nézők teljes meglegedésére. Legfeljebb a történész-nézők érezhettek némi zavart, hiszen ilyen durva plágium a mi szakmánkban ritkán fordul elő, s ha gyanúja felmerül, a szerzők akkor sem indítanak pert miatta, legfeljebb a plagizálót illetik egyáltalán nem dicsérő jelzőkkel, a továbbiakban pedig valószínűleg kirekesztik bizonyos szakmai körökből. A műsor egyik történész vendége (aki nem sokkal később akadémikus lett) utóbb ismerőseinek (engem is beleértve) úgy nyilatkozott, hogy a szerkesztők bevallásuk szerint nem a történész szakmát akarták pellengetni állítani. Aggódtak viszont amiatt, hogy amennyiben olyan tudományterületet választanak, amelyben a plágiumok jövedelmező találmányokat érintenek, esetleg anyagi előnytől, haszontól fosztják meg a szenvedő felet, akkor az adott tudományág képviselői a televízióban bemutatott fiktív esetnek valamely tényleges ügyszor való hasonlósága miatt vonhatják őket (akár jogi úton is) felelősségre.

A szerzői jogokat ma írott és íratlan szabályok határozzák meg. Egy olyan tudományban, mint a történelem, elkerülhetetlen a más szerzők műveire való hivatkozás, ebben azonban, akár szó szerinti idézésre, akár összefoglaló jellegű tartalmi átvételre kerül sor, fel kell tüntetni a forrást. Egy modern munka ezt a következőképpen foglalta össze: „Más szerző szó szerinti szövegét csak idézetként szabad felhasználni. Az idézetre való hivatkozásnak tartalmaznia kell az idézet forrását, oly módon, hogy az olvasó el tudja helyezni az idézetet az eredeti szöveggörnyezetben. Egy kb. nyolc vagy több szóból álló passzus átvétele idézőjel nélkül a szerzői jogok megsértésének számít. Elfogadhatatlan az is, ha más szavait átszerkesztve vagy átfogalmazva a saját munkájaként találja valaki. Végül az is megengedhetetlen, hogy más gondolatait sajátjaként adja elő a szerző, még ha egészen más szavakat használ is.”¹

* A tanulmány az OTKA K 61 447 sz. pályázat támogatásával készült.

¹ BABBIE, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, 2003. 18. – Mivel tanulmányom nem jogi jellegű munka, a szerzői jogok kialakulásával és történetével nem kívánok foglalkozni. Az egyes szerzők jogainak meghatározásában az olvasónak meg kell elégednie a fenti – meglehetősen sommás – meghatározással.

A szerzői jogokat persze nem mindig védték szigorú szabályok (törvények). A régi évszázadokban szépírók és tudósok nyúltak úgy mások munkáihoz, hogy eszük ágában sem volt forrásukat megnevezni, arra hivatkozni. Az irodalomtudomány még Shakespeare műveiben is számos olyan jelenetet fedezett fel, amelyet a neves drámaíró elődeitől vett át, sokszor minimális változtatással. (A drámaíró nagyságát igazolja, hogy míg forrásait régen feledtük, az ő darabjai mára sem avultak el. Kis túlzással azt mondhatnánk, hogy az eltulajdonított szövegek az ő műveiben méltóbb környezetbe kerültek, mint eredeti helyükön.) Szerzői jogdíj hiányában az ilyen esetek alig sértettek anyagi érdekeket. Sőt, mint a következőkben vizsgálát két munka igazolhatja, valamely addig mellőzött, lappangó írás megállapításai esetleg éppen az eredményeit nem feltétlenül tisztességes módon felhasználó szerző műve révén válhattak ismertté.

Zemplén megye legkorábbi leírását Bél Mátyásnak (1684–1749) köszönhetjük.² Az 1714-ben a pozsonyi evangélikus iskola vezetőjének meghívott polihisztor tudóst 1718-tól foglalkoztatta egy háromrészes ország-ismerető megírása. Az első részbe („rég Magyarországon”) a magyarság (vélt) ősei, a hunok és az avarok, a másodikba („középső Magyarországon”) a Magyar Királyság középkori története, a harmadikba az újkor került volna. Az összefoglaló munka végül nem készült el, Bél az első két (szűk történeti) rész tervét teljesen fel is adta. A harmadik részhez pedig megyeleírások formájában fogott, s még halálának évében is ezen (nevezetesen Gömör megye feldolgozásán) munkálkodott. Időközben némiképp koncepciója is megváltozott. Az eredetileg elsősorban történeti értekezésnek tervezett kiadvány az egyes megyék történeti, földrajzi és természetrajzi áttekintésévé bővült. Ilyen értelemben készült el a *Notitia Hungariae Novae*, amelynek sajnos csak töredéke jelenhetett meg nyomtatásban: egy megye (Szepes) a munka mutatványkötetében³, tíz további öt nyomtatott kötetben. A többiekre vonatkozó rész (kötet) megjelentetéséhez azonban a szerző már nem tudott támogatást szerezni. Utóbbiak közé tartozott Zemplén megye leírása is, amelynek ma hazánkban kézirata is mindössze egyetlen példányban ismert.⁴ Megállapításainak jelentős része a 18–19. század fordulóján mégis eljutott az olvasókhoz, miután egy zempléni nemesúr, Szirmay Antal vármegyei főjegyző, a megyei levéltár gondozója egyik munkájában⁵ sok esetben szinte szó szerint vette át elődjének megállapításait. Kézírtos forrására azonban elfeledkezett hivatkozni.

Ha Bél Mátyás *Notitiájának* szerzőségét jogi szempontból akarnánk vizsgálni, akár a 18. század neves tudósát is el lehetne marasztalni, mivel sokkötetes, impozáns tényanyagot feldolgozó munkájában nemhogy nem zárkózott el mások eredményeinek felhasználásától, hanem éppen számos segítő – tanárok, lelkészek, hivatalnokok – által küldött anyagot épített be saját művébe. A Zemplén megyére vonatkozó kézirat esetében is meglehetősen bizonytalan, hogy mennyi benne Bél saját munkája, mennyit tudott hozzátenni a valószínű (de mindenképpen önzetlen) segítő, Dobai Székely Sámuel által

² Munkámban a Bél Mátyásról írtakat TÓTH Gergely: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae Novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratainak ismertetése* c. PhD értekezéséből vettem (ELTE, 2007.) A nyomtatásban eddig nem publikált értekezés kézirata a szerzőnek ezúttal is köszönöm. Ő bocsátotta rendelkezésemre CD lemezen Bél Zemplén leírásának fotó másolatát is, amiért ugyancsak köszönettel tartozom.

³ BELIUS, Matthias: *Hungariae antiquae et novae Prodromus, cum specimen, quomodo in singulis operis partibus elaborandis, versari constituerit* [Auctor Matthias Belius Pannonicus] Norimbergae 1723.

⁴ BELIUS Mathias: *Zempliniensis Comitatus Descriptio*. (Kézirat) Lelőhelye: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Hist. I. fmf. – Bél kéziratait egyébként Batthyány József, előbb kalocsai, majd esztergomi érsek vásárolta meg az özvegytől, így kerültek azok az érseki könyvtárba.

⁵ SZIRMAY Antal: *Notitia Topographica, Politica, Incliti Comitatus Zempleniensis*. Budae 1803.

összeállított, és neki eljuttatott fogalmazványhoz.⁶ Azt viszont nem vonhatjuk kétségbe, hogy a szerző bizonytalansága ellenére a *Notitia* zempléni megyeleírása igen alapos munka.

Az egyes megyék ismertetésénél természetesen nem volt közömbös, hogy Bél mennyire ismerte az adott vidéket. A Felvidék nyugati részén fekvő megyék – és néha dunántúliak esetében is – a segítők által küldött anyagot gyakran színesítette saját megjegyzéseivel, élményeivel. (Utalt szülőfalujára, a Zólyom megyei Ocsovára, más esetben tanulmányai színhelyére, vagy a Trencsén megyei rablókra.) Ezt küldette meg – a Helytartótanács közreműködésével – véleményezésre az érintett megyéknek. Az már az adott megye hozzáállásától függött, hogy érdemleges válasza méltatták-e vagy sem. Zemplén az utóbbiak közé tartozott. A *Notitiát* PhD értekezése témájául választó Tóth Gergely feltételezte, hogy Bél sohasem járt a megye területén, a kutatás szerint a megyéről térképe sem volt, ismertetéséhez tehát alapos segítőre volt szüksége.⁷ 1732-ben arról írt, hogy Gersei Pethő Mihály főispán segítséget ajánlott neki, ezzel azonban nem tudott élni, mivel a vármegye vezetője a következő évben elhunyt. Ez után fordult Bél a Felvidék keleti részét alaposan ismerő Dobai Székely Sámuelhez, egykori pataki diákhoz, aki Zemplén mellett vélhetőleg a Sáros és Ung megyei anyag összeállításában is segítségére volt. Dobai mintát is kért a kidolgozás elősegítésére. Szerzőségét az általa jobban ismert megyei területek, például iskolája, Sárospatak gondos ismertetése erősíti. Még egykori tanára, a „feddhetetlen és művelt” Csécsi János is belekerült a leírásba. A vármegye északkeleti részéről Dobai barátja, Pika László szolgáltatott adatokat. Nem tudni, hogy Bél a kéziratban tett-e javítást, kiegészítést, vagy sem. Ebben a *Notitia* keletkezésének és sorsának jelenlegi legjobb ismerője, az egyes megyékről készült másolatok filológiai elemzője, Tóth Gergely sem kívánt határozott állást foglalni.⁸ Zemplén megye leírása – véleménye szerint – több részletében nélkülözi azt a precizitást, ami Bél munkáit általában jellemzi. Különösen bizonyos déli területek, a hegyaljai és bodroghközi járások ismertetésében tapasztalt rendszertelenséget.

A kézirat sorsa, lappangásra ítéltelése döntő szerepet játszott abban, hogy szövegéből egy későbbi szerző a leleplezés veszélye nélkül másolgathatott. Bél kilenc megyeleírását 1736. augusztus 13-án juttatta el a Helytartótanácsnak, amely azokat az érintett megyéknek küldte tovább véleményezésre. Zemplén megye közgyűlése – bár a kérés szeptember 13-án soron kívül felolvasták – nem foglalkozott a kézirattal, sőt a megyegyűlés egy későbbi sürgetésre is csak elégedetlenségét fejezte ki tartalmát illetően. A tekintetes rendek úgy vélték, hogy a szerző azzal a szándékkal, hogy megnevezi az egyes települések birtokosait, és azt, hogy tulajdonként, vagy zálogban bírják az adott

⁶ Tóth Gergely: i.m. 87–88.

⁷ Tóth Gergely: i.m. 128. – Azt, hogy a tudós mégiscsak járhatott a megyében másik, újabb magyar fordításban is megjelentetett művének személyes jelenlétére utaló közlése igazolhatja. A tokaji Hegyvidék bortermeléséről írva megjegyzi, hogy a szüretet, amelyet általában Simon és Juda ünnepe tájára hirdetnek meg, „1732-ben, amikor ott voltunk, október 13-ára hirdették meg”. BÉL Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Wellmann Imre. Budapest, 1984. 408. Bél rövidke megjegyzése ellenére sem vonhatjuk kétségbe, hogy a *Notitia* Zemplénre vonatkozó kéziratának elkészítésében Dobai Székely Sámuelről kapott igen alapos segítséget. A Hegyalján tett feltételezett látogatása során ugyanis aligha jutott el a megye északabbi, hegyvidéki területeire, amelyek leírása legalább annyira alapos, mint a délebbieké.

⁸ Tóth Gergely munkája első részében (120. és 159. lap) úgy vélte, hogy valószínűleg a teljes zempléni anyag Dobaitól származik. Később (261. lap) Dobait csak adatközlőnek nevezte, akinek anyagát felhasználva írta meg Bél azt a szöveget, amit majd a Helytartótanácshoz terjesztett fel.

falut, „magánszemélyek jogait” sérti. (Talán nem is annyira a birtoklás, mint inkább a zálogba adással nyilvánosságra kerülő adósság-ügy aggaszthatta őket.) A kézirat átnézését elutasították, de azt mégsem küldték vissza a Helytartótanácsnak. Hiába sürgette a következő évben a felső hatóság a megyét többször is, az ügygel érdemben nem foglalkoztak.⁹

A *Notitia* számára készített Zemplén-leírás – akár javította azt Bél, akár teljes egészében Dobai munkája – mindenképpen alapos, a megyéről gazdag ismereteket kínáló összefoglalás. Bizonyára a Dobai számára megküldött mintának köszönhetően követte Bél megyeleírásainak rendszerét. Két nagyobb részre tagolódott. Általános része magába foglalta a megye földrajzi és történelmi viszonyait, „különös” része az egyes települések leírását, az akkori négy járásnak megfelelően csoportosítva. Bár nyelve latin, a földrajzi elnevezéseket (települések, hegyek, folyók neve) rendszerint magyarul tartalmazta. A kevésszámú kivételhez tartozik a Tisza (Tibiscus) vagy a Tokaji hegy (Mons Tokay). A földrajzi helyneveknél egyébként esetenként váltakozva használta a latin és a magyar elnevezést (pl. hol mons – hol hegy).

Az első rész a megye nevének magyarázatával kezdődik. A névadó természetesen Zemplén vára. Következik a megyét határoló szomszédos területek megnevezése (más megyék, Lengyelország), majd a megyét határoló földrajzi területek, délen kisebb-nagyobb folyók, északon a hegyek, köztük a Zemplént Sáros megyétől elválasztó félelmetesnek (horrendus) nevezett hegyóriások. Bél a megye hosszát 17 mérföldre becsülte. (Ez a 8353,6 km-es mérfölddel számolva 142 km lenne, ami kissé alábecsüli a megye 160 km-nyi tényleges hosszát.) A hegyek, amelyek a megyében vagy szőlőtermesztésük, vagy meredekségük, vagy szépségük miatt váltak nevezetessé, a földrajzi környezet leírásában is előre kerültek. Legelőre persze a tokaji Kopasz-hegy, amelyet "egész Európában, és lehet, hogy az egész földkerekségen is az elsők között tartanak". (Per universum orbem terrarum decantissimo – amit megéneklésnek is fordíthatnánk.) A leírás persze nem mulasztja el megemlíteni, hogy mivel Tarcához közelebb van, mint Tokajhoz, jogosabb lenne Tarcali hegynak nevezni. A két település között fekvő Mézesmál nevét a rajta termő szőlő különös édességéről kapta. Nem hiányozhatnak a helyi érdekességek sem. Bél (vagy inkább a környéket valóban ismerő Dobai) szükségesnek tartja megemlíteni, hogy a királyhalmeci hegy tetejéről nemcsak Munkácsig és Debrecenig, de északon a Kárpátokig is el lehet látni.¹⁰ Dicséri a helmeci hegy szőlőjét és a belőle készített bort is. A szőlőhegyeket a többi hegy követi, leírásukhoz feltétlenül hozzátartoznak erdők, forrásaik és a kilátás róluk. A Szinnai kő nevű hegyet a Palesztinában található hasonló nevű (Sinai!) hegyhez hasonlítja, bár megállapítja, hogy annál kisebb, egyenletlenebb. Szívesen tér ki a néphit, a különféle fabulák ismertetésére. A Vihorlát hegységben található Dil hegy egyik völgyében összefolyó patakok vizéből keletkezett Tengeri szem nevű tó – a nevet magyarul adja meg – ismertetése során például megjegyzi, hogy a környékbeli hiedelme szerint a hegyek alatt a tengerrel van kapcsolatban. Ezt maga persze nem hiszi, mivel a tó vize édes, és nem sós, mint a tengeré. A tó szokatlan mélységét viszont Homonnai Drugeth Zsigmond gróf valódi kísérletével

⁹ Tóth Gergely: i.m. 261–263.

¹⁰ Királyhalmectől Munkács légvonalban nagyjából 55 km-re van, Debrecen valamivel több, mint 100 km-re. Bél állítását ezért is kételkedve kell fogadnunk. Igazáról személyesen még nem sikerült meggyőződnöm. Mindenesetre Debrecenből nemhogy a királyhalmeci, de a tokaji hegy (65 km) sem látszik, pedig az nemcsak közelebb van, de magasabb is a helmeci hegynél. A tokaji Kopasz hegy magassága 516 m, a Királyhalmec mellett emelkedő hegyé (vagy inkább csak dombé) 264 m.

tudja igazolni, aminek során alját egy 93 öl (177 m) hosszúságú zsinegre kötött ólom nehezékekkel sem tudták elérni.

A hegyeket borító erdőknek és a legszebb ligetes helyeknek szentelt rövidke paragrafus után következhetnek a folyók, részletes folyásiránnyal, az elhaladásukkor érintett települések megnevezésével, esetenként alaposabb tájleírással. Így ismerhetjük meg a Tiszát szegélyező mocsarakat, a belőle kiágazó és visszafolyó ereket, amelyek szinte szigeteket hoztak létre. A folyókat, patakokat a források, gyógyvizek követik. A kelcsei savanyú-víz forrásról az eperjesi Dr. Rajman véleményére hivatkozik, az erdőbényei gyógyvíznél megemlíti, hogy a környékbeliek Szemgyógytónak nevezik. A megye termékei között első helyre a szőlő és a belőle nyert borok kerülnek. A természeti sajátosságok részletezése után a növény- és az állatvilág ismertetése mégis szűkösen tűnik. A házi- és a vadállatok után az általános rész első fejezetét a megyében található fémek ismertetése zárja.

Az első rész második fejezete, ami a *Politicum* címet viseli, rövid történelmi áttekin-téssel indul. A népvándorlás népeiről – jazygok, szarmaták, szkíták, vandálok, gótok, dákok – persze nem feltétlenül derül ki, hogy valóban megfordultak-e a megye területén, de ezt a kor tudományos szintjén nem is lehetett volna elvárni. Bél szándéka leginkább a különböző népek keveredésének bemutatása, amivel együttélésüket igazolhatja. A megye lakosaiként magyarokat, szlovákokat (elnevezésében szlávokat), ruszinokat (oros-zoknak nevezve), lengyeleket, németeket, cseheket, zsidókat, cigányokat sorol fel. Megemlíti, hogy a ruszinok a 14. században hazájából menekülő Korjatovics Teodor fehérorosz herceggel érkeztek, de jövevények a németek, és a főleg Lengyelországból bevándorló zsidók is. A cigányok jellemzésében leginkább vándorló életformájukat emeli ki. Az általános részt a megyebeli legfontosabb birtokosok névsora és a tisztségviselők megnevezése zárja, előbbi a feudális hierarchia szerinti beosztásban: grófok, bárók, nemes urak. Bekerült a szövegbe a megye főispánja Gersei Pethő Mihály (akitől Bél támogatást remélt), valamint a két alispán Csicseri Orosz Boldizsár és Okolicsányi János.

A Bél Mátyás féle megyeleírás második, ún. speciális részét az egyes települések ismertetése teszi ki. Terjedelmileg ez kb. duplája az első résznek, hiszen minden települést szerepeltetni kellett benne, ha csak néhány szóval is. (A megyében 444 település volt.) A nevezetesebb helyek természetesen számos oldalt kapnak, azokat a településeket pedig, ahol vár vagy kastély is volt, esetenként kétszer is említi, külön a várat, külön a helységet. A hegyaljai járás ismertetése Sárospatak igen alapos leírásával kezdődik, számos történelmi ismeretet is belefoglalva, a Perényiekhez, Lorántffyakhoz, de akár a Rákóczi családhoz kapcsolódóan is. (Persze az akkor még Törökországban élő II. Rákóczi Ferenc említését elkerülve, a nevet inkább az erdélyi fejedelmi ősökhöz kapcsolja.) A települések ismertetésében mindig szerepel a birtokos (vagy birtokosok) neve, annak ellenére, hogy a megyei nemesség elsősorban emiatt nem akarta megadni jóváhagyását a megye leírásra.

Sajnálatos, hogy Bél Zemplén leírása teljességében azóta sem jelent meg sem eredeti nyelvén, sem magyarul.¹¹ Kéziratának nehéz hozzáférhetősége miatt a helytörténeti ki-

¹¹ Egy részletének magyar nyelvű kiadása: *Bél Mátyás a Bodroghökről*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Püspöki Nagy Péter. Bratislava [Pozsony] 1977. A teljes szöveg modern kiadásban csak szlovák nyelvű fordításban áll az érdeklődők rendelkezésére: Matej BEL: *Zemplínska Stolica a Užská Stolica*. Bratislava 1999. A SAV (Szlovák Tudományos Akadémia) mikrofilmje alapján fordította Martin Slaninka. A kötet hozzám eljutott xerox másolatából nem derül ki, hogy milyen kézirat alapján készült a fordítás. – A kiadvány

adványok sem gyakran idéznek belőle. A nyomtatott kiadás hiányában joggal feltételezhetnénk, hogy a tudós szerző igényes Zemplén leírásának információi közel háromezredig évig nem jutottak el az érdeklődőkhöz. Ez azonban csak részben igaz. Eljutottak, még ha az olvasó nem is tudhatott róla, hogy egy régen meghalt szerző szövegével találkozunk. Mint említettem, Bél munkájának alapossága, rendszeressége nagy hatást gyakorolt a következő megyeleírás szerzőjére, a már említett Szirmay Antalra. Az ő (ugyancsak latin nyelvű) *Notitiájában*¹² nemcsak Bél kéziratának a szerkezete volt a mintája, hanem benne a korábbi munka számos mondata is visszaköszön, anélkül, hogy utalást találjanánk forrására. Az még nem bizonyíthatna semmit, hogy a megye elnevezését Szirmay is Zemplén várára vezeti vissza (és ehhez többletként némi etimológiai magyarázatot is ad, a szláv zem = föld szóra utalva), a megyét határoló hegyek sem különbözhetnek, a tokaji hegy Tarcához való közelségének kiemelése is lehet véletlen. (Szirmay többletként megemlíti a névadó honfoglaló Turzol vezért, tanúbizonyságát adva, hogy ismeri Anonymus *Gesta Hungarorum*ának 1746-ban nyomtatásban kiadott szövegét.) Bizonyára a korban közhelyként hangoztatott állítást fogalmazott meg, amikor a tokaji hegy egész földkerekségen elterjedt híreről szól, vagy a Bélnél említett népi hiedelmekre hivatkozott. (Így pl. a Tengerszem kapcsolatára a tengerrel, amit ugyancsak cáfoltt.) Gyanúsabbnak tűnik az, hogy megismétli Bél állítását, miszerint a helmeci hegyről ellátni Munkácsig, Debrecenig meg a Kárpátokig. És igazán áruklódó, amikor a Varannó valamint a Homonna melletti hegyek 1732-ben még meglévő szőlőműveléséről szól, amivel azóta – a belőle készült bor savanyúsága miatt – felhagytak. Maga korabeli összeírásokra hivatkozik, mégis inkább arra kell gondolnunk, hogy Szirmay azért említi az 1732. évi szőlőművelést, mert Bél munkája – amely a két hegyet valóban a szőlőtermő hegyek közé sorolta – akkor keletkezett. Bél neve (Bellius formában) egyébként többször is előfordul Szirmay művében, például amikor a *Notitiát* megelőző mutatóványkötetre, a *Prodromusra* hivatkozik a pannóniaiak (rómaiak) magyarországi szőlőművelése forrásaként. A zempléni nemes úr egyébként másutt is többször megnevezi különféle forrásait. Megemlíti, amikor adatát Anonymustól (*ex Anonymo Belae Regis Notario Notitia Historica*jából) veszi, vagy amikor Katona István klasszikus *Historia Critica*jából merít. Külön felsorolást szentel a tokaji borról szóló értekezéseknek. Egy kivételes esetben Bél Zemplén leírására (Bellius kéziratára) is találhatunk utalást, amikor Szirmay a Szinnai kő és a palesztinai Sínai hegy nevét hasonlíttja össze. De ebben az esetben szükségesnek tartja azt is hozzátenni, hogy „egyébként itt [mármost a Szinnai kőnél] nem az evangéliumot hirdetik, de a medvék mormogása hallik”.¹³

Szirmay Antal tehát nagyjából 70 évvel Bél Mátyás (és Dobai Székely Sámuel) munkája után közreadta a *Notitia* megyeleírásának legfontosabb részleteit. Feltehetnénk

sajnos magán viseli a szlovákiai történelmi kiadványok tudathasadását. Bár Bél – a latin szövegben – a helységneveket általában magyaros formában, a kor helyesírásának megfelelően közölte, a kiadvány ezeket is szlovákra fordította, még a mai Magyarországon található helységek esetében is. Sárospatakból például Blatný Potok lett, anélkül, hogy a magyar elnevezés bárhol (a kötet végén található névmutatót is beleértve) feltűnne. Legalább ennyire zavaró a birtokosok nevének szlovákosítása. A fonetikus átírások (Čáki, Forgác stb.) még rávezetnek az eredeti formára, a Svätóejnski írásmód mögött azonban már ember legyen a talpán, aki felismeri Szentiványi gróf nevét.

¹² Kötetbe foglalva Szirmay szövegét sem találjuk meg magyarra fordítva. Szövege magyarul mégis hozzáférhető, mert azt az *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez* c. folyóirat (amelyet a lelkes lokálpatrióta Dongó Gyárfás Géza szerkesztett) részletekben rögtön első számától (1895. november) kezdve közölte (befejező része: 1903.), kezdetben Matolay Etele fordításában, amibe később mások is besegítettek.

¹³ SZIRMAY: i.m. 29.

persze a kérdést, hogy hogyan jutott hozzá a nagynevű előd kiadatlan és kéziratban is meglehetősen korlátozottan előforduló munkájához. A válasz azonban mégsem lehet túl bonyolult. Mint Zemplén vármegye főjegyzője a megyei levéltárat is gondozta. Ilyen minőségében találhatott rá a Helytartótanács által a megyének küldött régi kéziratra, aminek felhasználásában semmi nem korlátozta.¹⁴ Egyébként művében levéltárosi tevékenységét nem hallgatta el, gyakran hivatkozott az általa őrzött és megismert régi iratokra. A néphiedelemben a tokaji Kopasz hegyen feltételezett boszorkány gyűlések kapcsán például egy 1708-i peres eljárást említett meg, amelyben az egyik boszorkánynak vélt vádlott nem azt tagadta, hogy boszorkány lett volna, hanem azt, hogy – mivel már nem volt fiatal – az ördögökkel táncolt volna.¹⁵

Míndemellett nem szabad azt hinnünk, hogy a *Notitia Topographica* megmaradt volna a Bélből átvett ismeretek szintjén. A megye földrajzi-politikai leírását (amiben valóban sok a hasonlóság, egybeesés Bél munkájával) Szirmay Antal saját ismereteivel, ill. az azóta eltelt események következményeivel bővítette. Bélből eltérően adta meg a megye hosszát, amit 24 mérföldnyire becsült (az *Adalékok* közleménye szerint ez 182 km lett volna, ezúttal jócskán meghaladva a valóságos hosszúságot.) Az általa is kiemelten tárgyalt szőlőtermő hegyek után a szőlőtermelés legfontosabb ismereteit foglalta össze. (Bél Mátyás a maga szigorúbban értelmezett tudományos munkájában nem akart erre túl sok figyelmet fordítani.) Szirmay úgy vélte, a legedesebb bort Tokajban, Mádon és a tarcali Mézesmálon szüretelt szőlőből nyerik, a legtartalmasabb a tállyaiak bora, a legerősebb a zomboriaké, a legzamatosabb a szegieké és a zsadányiaké, míg a legjobban eltartható a tolcsvaiaké és a bényeieké. Megtudjuk, hogy mások (pl. a gálszécsiek, barkóiak) is dicsérték a maguk borát, azzal érvelve, hogy akik megismerik, azokból csodálatos kurjongásokat csal ki. Ami bizony nem a legmeggyőzőbb minőségi érv. Szirmay is érezte ezt, így – nem sokkal később, a falucsúfolók között – a barkói bort bíráló szolást is idézett: „Ne becsméreld a barkói ecetet, mert míg bor volt, hitványabb volt.” Irodalmi ismereteire alapozta a hegyaljai szőlőtermelés rövid történetét, személyes tapasztalataira az ott művelt szőlőfajták felsorolását. Bél *Prodromus*ára hivatkozva utalt a rómaiak, Anonymusra hivatkozva honfoglaló eleink szőlőművelésére. Az ősi szőlőművelést ugyan megszakították a tatárjárás pusztításai, hogy azután a IV. Béla által behívott vallon telepések újra indítsák. Úgy gondolta, hogy a tokaji bor híret a koraujkorban a gondos szőlőművelés, például a háromszori kapálás, valamint az aszúszőlő külön kezelése alapozta meg. Állást foglalt a tokaji szőlőn állítólag keletkező növényi eredetű aranyszemekkel kapcsolatban. A korban sokan vélték úgy, hogy a szőlőn aranyszemek keletkezhetnek. Bevallja, hogy egyszer maga is büszkén mutogatott egy aranyszemekkel telehintett szőlőfürtöt, amiről azonban – miután Bécsbe küldte – a vizsgálat kiderítette, hogy az aranynak vélt foltok apró bogárcák tojásai.¹⁶ A különféle hiedelmek, népi mondák cáfolata másutt is foglalkoztatta. Úgy vélte, hogy Szerencsnek a honfoglaló magyarok Pannónia szerencsés elfoglalása miatt adták volna a beszélő nevet. A Firlíko hegy tetején mutatkozó csupasz kör pedig nem a boszorkányok táncterülete, hanem az Árpád korban a határt védő kopjások földsáncának maradványa.

¹⁴ OLÁH Tamásnak, a Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár Sátorajaujhelyi Fióklevéltára vezetőjének szíves közlése szerint Bél kéziratának egyelőre sem az általa vezetett levéltárban, sem a Református Egyházkerület sárospataki levéltárában nem sikerült nyomára bukkanni. (Utóbbi helyre Dobai Székely Sámuel révén juthatott volna el.)

¹⁵ SZIRMAY: i.m. 4.

¹⁶ SZIRMAY: i.m. 27–29.

Szirmay több nevezetes gyógy- vagy esetleg csak jóízű vizéről ismert forrást sorolt fel, mint Bél Mátyás. Jobban ismerte hatásukat, történetüket. Bél még aligha írhatott volna az 1775-i királyi rendeletről, amelynek alapján befalazták a sókúti és magyarizségi sós forrásokat, nehogy az onnan nyert só a sóvári sófőzők jövedelmét csökkentse. Több olyan kén-salétromos forrásra hívta fel a figyelmet, amelynek vize a „béna ágyékúakat” gyógyítja.¹⁷ Bizonyára nem sokan értettek egyet vele, amikor a hegyaljai lakosok túlzó borfogyasztását bírálta. „A hegyaljai városokban is sokan túlélnék a századot [azaz a 100 évet], ha a Bacchus barátságát mértékletesebben élveznék” – vélte. Olvashatunk a megye népességéről is. Különös, hogy a megyebeli „oroszkok” (tk. ruszinok), akiket más forrásokból jámbor természetű földműveseknek ismerhetünk meg, nála vad, csempész, laza erkölcsű népként tűnnek fel. Az utóbbi vád oka talán az lehet, hogy Szirmay hisz a Krasznibrodban tartott leány- és özvegy vásároknak, amelyek során a kolostor bazilita szerzetesei kérdezősködés nélkül összeadták az előttük megjelent párokat, nem akadályozva meg a kettős házasság (bigámia) vagy a vérfertőzés eseteit sem.¹⁸ Nem túl hízelgő a véleménye a cigányokról sem. „E vármegyében a cigányok is mintegy külön köztársaságot képeznek.” Csoportjaik vajdákat választanak, akik rendben tartják őket, ítélkeznek felettük. Fellebbezni a nádor által kinevezett fővajdához lehet. Az állítólagos vajdai eskü – ami magyarul van beiktatva a latin szövegbe – súlyos büntetéssel fenyegeti meg a törvényekkel szembeszegülő cigány vezetőt: „Valamint Fáraó királyt¹⁹ az Isten a Veres tenger mélységében elsüllyesztette, úgy engemet is a föld gyomrába süllyesszen”. Ha pedig hazugságon, lopáson kapják, sújtsa földi büntetés: „akasztófán száraggyak dühös hóhér keze által”.²⁰

Bár a megye történetének Szirmay külön kötetet szentelt,²¹ a megyeleírásban sem mellőzte teljesen a múlt eseményeit. Ismeretei természetesen ez esetben is jóval meghaladták azt, amit Bél, vagy segítői tudhattak. Ő is megnevezte a megye kortárs nemes családjait, külön az arisztokratákat, a birtokos nemeseket és az armalistákat. A késői olvasó szemében munkájának értékét csak növeli, hogy a kor birtokosainak érdekeit kifejező család- és eseménytörténeti leírásokon túl közölte a Mária Terézia korabeli úrbérrendezés és a II. József által elrendelt népszámlálás legfontosabb adatait is, amelyekhez a megyei levéltár kezelőjeként juthatott hozzá.²²

Az általános részt Szirmay munkájában is a települések leírása követi, amely azután végképp elszakad a Bél féle *Notitiától*. Terjedelmileg ez is bővebb, mint az eddigi földrajzi, természeti leírás, a kötet 485 lapjából kb. 340-et foglal el. A több mint kétszeres terjedelmet az egyes települések lakosai nemzetiségének és vallásának ismertetése okozza, de az egyes települések esetében a nemesi szerző számára a legfontosabb szempontnak mégis a birtokosok megnevezése tűnt, általában történeti háttérrel, ki mikor, milyen adomány, vagy családi változás (haláleset, házasság) jóvoltából kerülhetett az adott település birtokába. De bekerültek munkájába a gazdálkodásra vonatkozó megjegyzések is. Nagytárányban nemcsak a kastélyt tartotta fontosnak, hanem a sóraktárt

¹⁷ Uo. 46.

¹⁸ SZIRMAY: i.m. 53.

¹⁹ A cigányokat az adott korban egyiptomi eredetűnek vélték.

²⁰ SZIRMAY: i.m. 55.

²¹ SZIRMAY Antal: *Notitia Historica comitatus Zempleniensis* [per Antonium Szirmay]. Budae, 1804. – Az *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez* c. folyóirat 1895-1905 között ezt is közölte Kapás L. Aurél fordításában.

²² SZIRMAY: *Notitia Topographica* 128–129.

is. Megemlíti a településekhez tartozó szőlőket, a lakóhelyeket övező erdőket, és – mint korábban utaltam rá – a településekhez tartozó szántó nagyságát (holdban kifejezve). Ez utóbbi adat – néhány bizonytalanságtól eltekintve – megegyezik a II. József által elrendelt kataszteri felmérésben található szántóföldi nagysággal. Igaz, Szirmay nem igazán kívánt túllépni birtokos nemesi voltán, így az egyes településeknél csak a szántó teljes nagyságát adta meg, anélkül, hogy részletezte volna, mennyi tartozott ebből a (különben megnevezett) birtokosok falubeli allódiúmához (azaz a település szántójából mennyi volt az ő sajátkezelésű földjük).²³ Nem tagadta meg udvarhűségét sem. Borsi községről azt olvashatjuk, hogy „nevezetes II. Rákóczi Ferencnek a hazára nézve gyászos születéséről”. A szabadságharc fejedelmét hibáztatta azért is, mert az egy időben hajózható Karcsa újra elmocsarasodott. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1646-ban Belgiumból és Velencéből behívott mérnökökkel szabályoztatta a folyót, lecsapoltatta a vize nyóket, dédunokája azonban 1705-ben, amikor Tokaj várát leromboltatta, a csatornákat is elrontatta. Erre kétszer is utal.²⁴

Szirmay Antal megyeleírása a lakosság életkörülményeinek javítására irányuló javaslatokkal zárul. A főleg mezőgazdaságból élő tokaji kerület lakosainak a lóállomány javítását, faültetést, mesteremberek oda költöztetését, a tiszai hajózás jobb kihasználását ajánlotta. Utóbbi révén a térség gabonáját akár a Fekete tengerig lehetne szállítani. Szükségesnek vélte a folyók szabályozását, ami áradásaikat is mérsékelné. Az északi területeknek a Balti tenger felé irányuló kereskedés megnyitását javasolta (akár a Kárpátokat áttörő Dunajec igénybe vételével is), hiszen akkor az angolokkal vagy hollandokkal is kapcsolatba kerülhetnének. Mivel Lengyelország felosztása révén a porosz fennhatóság alá került területeken a tokaji bor kivitelét megnehezítették, javasolta a borból lepárlás útján való tömény szeszessital készítését. A munka végső paragrafusai-ban valóságos gazdaságfejlesztő program jelenik meg a földművelés, állattenyésztés ágazatainak a javítására, az ipar fejlesztésére (gyárak alapítására), az utak gondozására tett javaslatokkal. A munkát egy II. Józsefet dicsérő latin nyelvű vers zárja, amelyet Illkovich Elek munkácsi görög katolikus kanonok írt a császár ottani látogatásának tiszteletére.

Kérdés marad tehát, hogy a fentiek ismeretében, a *Notitia Topographica*-ban jelentkező lényeges tartalmi többletet tudomásul véve, felmenthetjük-e Szirmay Antalt a plágium vádjá (gyanúja) alól? A választ aligha adhatjuk meg a 20–21. század jogrendje, vagy akár saját korunk erkölcsi normái alapján. Szirmay Antal (1747–1812) korának tevékeny, ambíciózus egyénisége volt. Egy széles körben ismert, tehetős, Észak-kelet Magyarország több megyéjében is birtokkal rendelkező család szegényebb Ugocsa megyei ágához tartozva, nem igazán remélhetett ambícióit kielégítő megyei állást. Szerényebb tisztet vállalva lett Zemplén vármegye másodjegyzője, majd ugyanott főjegyző, akinek feladata volt a megyei levéltár kezelése. Ennek során újrendezte és csoportosította a begyűjtött anyagot, megteremtve a későbbi raktározás alapelveit. Levéltári tevékenységével talán már ekkor történetírói ambícióit előlegezte meg.²⁵ Írói munkássága sem korlátozódott a Zemplén megyével foglalkozó – általam eddig tárgyalt – könyvére.

²³ Szirmay szántóföldre vonatkozó adatait használta fel közel fél évszázaddal későbbi munkájában FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára* I–III. k. Pest, 1851.

²⁴ SZIRMAY: *Notitia Topographica* 36. és 402.

²⁵ OLÁH Tamás: *Zemplén Levéltára, Sátoraljaújhely*. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár kiadása, 2008. 8.

A Zemplén gazdaságát, és elsősorban szőlőtermő hegyeit bemutató írása²⁶ még a *Notitia Topographica* előtt jelent meg, a megye történetét áttekintő (fentebb említett) kötete pedig azt követően. Könyvet adott ki Ugocsa megyéről is,²⁷ más munkái pedig kéziratban maradtak. Mivel sohasem tudott lemondani történelmi ismereteinek bemutatásáról, különféle műveiben gyakran fordulnak elő ismétlődések, átfedések. Könyveit a modern történetírás szívesen használja forrásként, hivatkozva részint a tudós levéltáros okleveleken alapuló adataira, részint a 18–19. század fordulóján élt kortárs szemtanúként átélte élményeire.

A magát mellőzöttnek érző Szirmay nem idegenkedett II. József közigazgatási reformjaitól, így annak uralkodása alatt az igazságszolgáltatásban jutott tekintélyesebb pozíciókhoz. 1786-tól Budán a királyi tábla bírása, 1787-től az eperjesi királyi tábla elnöke lett. A nyelvrendelet, a nemesi adózás terve azonban szembefordította az uralkodóval, de elnyerte a Zemplén megyei nemesség tetszését. Az 1790/91-i országgyűlésen Zemplén követeként vehetett részt. Itt főleg a vallásügyi vitában vállalt szerepet, de az 1792. évi 67. törvénycikk nevét a büntetőtörvénykönyv kodifikátorai között is megemlíti. A későbbiekben sok kérdésben az udvar oldalára állt. Ennek nyomait láthattuk a *Notitia Topographica*-ban, de ezt tanúsíthatja a jakobinus mozgalomról írt igen elítélő, szerencsére kéziratban maradt munkája is.²⁸ Állásfoglalása, ellenfeleinek megvádolása népszerűtlenné tette. 1797-ben állását elveszítve birtokára (a Zemplén megyei Vékére) kellett visszavonulnia. Magányában fordult gazdasága és az írás felé.

Az erős ambíció és a szerény (vagy annak látszó) érvényesülési lehetőségek szakadéka személyiségében is ellentmondásokhoz vezetett. Kazinczy úgy látta, hogy „rettegés és remény közt nem mindenkor bírt eléggé magával”. A nagytudású, igen aktív embert környezete nem kedvelte – családja sem –, sokan tisztességében is kételkedtek. „Nagyon jó, de nem mindig tisztalelkű ember”, olvashatjuk ismét Kazinczynál, aki egyébként „barátságával dicsekedhetett” (ezek is saját szavai). Szerinte Szirmayt az ő nagybátyja, Kazinczy András emelte hivatalába „a zempléni Szirmayak megvetéséből, üldözéséből s szegénysége homályából”. Hálát azonban az unokaöccs nem kapott, mert amikor Zemplén megye segédjegyzőségére pályázott, Szirmay meg akarta akadályozni hivatalba jutását.²⁹

Bél munkájának említés nélküli felhasználását akár Szirmay ellentmondásos jellemére is visszavezethetnénk. Valójában azonban erre nincs igazán szükségünk. A korban általános, elfogadott módszert használt, amikor Zemplén földrajzi, természeti leírásában egy használható előzményhez nyúlt vissza, és az addig feledett ismereteket – sajátjaiba beolvasztva – közkinccsé tette. Szirmay munkáját nem kell plágiumnak ítélnünk. A kor megengedte a hasonló átvételeket. Amikor persze a nemesúr – más forrásaival ellentétben – Bél kéziratára nem hivatkozott, elhallgatta egyik legfontosabb forrását, s ezzel eltért a más források esetében maga által is követett hivatkozási módszertől, megszegte

²⁶ SZIRMAY Antal: *Notitia Historica, Politica, Oeconomica Montium et Locorum Viniferorum Comitatus Zempleniensis*. Cassoviae 1798.

²⁷ SZIRMAY Antal: *Notitia Politica, Historica, Topographica incliti comitatus Ugocensis*. Pestini, 1805.

²⁸ SZIRMAY Antal: *Historia conspirationis Martinovicsiane* (kézirat, 1795). Nyomtatásban: *A magyar jakobinus mozgalom iratai*. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. III. k. Budapest, 1957. 354–423. – A kéziratban maradt műhöz Kazinczy – aki egyébként Szirmay levéltárosi munkásságát nagyra becsülte – fűzött számos kritikai megjegyzést. A Benda Kálmán által kiadott munka Kazinczy jegyzeteit is tartalmazza.

²⁹ KAZINCZY Ferenc: *Az én életem*. Összegyűjtötte, szerkesztette és az előszót írta Szilágyi Ferenc. Budapest 1987. 127–128.

az önmaga által állított szabályt is. A korabeli szokásokkal mérve persze munkáját a kortársak bizonyára akkor sem tartották volna tisztességtelennek, ha tudtak volna a Bél féle *Notitiával* való hasonlatosságáról.

Szirmay munkája elemzésének azonban kell, hogy legyen egy másik következménye is. Azok, akik a *Notitia Topographicát* olvasták, vagy modern kutatóként felhasználták, nem tudhatták, hogy bizonyos részeiben milyen erősen támaszkodott Bél Mátyás *Notitiájára*. Az utókor feladata lehet az, hogy a korábbi szerzőnek, a pozsonyi polihisztor Bél Mátyásnak is megadja azt az elismerést, amit Zemplén megye leírása miatt megérdemel, de ezen a téren eddig nélkülözött.

JÁNOS BARTA Jr.

PLAGIARISM OR UNLIMITED AUTHORIAL FREEDOM

TWO DESCRIPTIONS OF ZEMPLÉN COUNTY BEFORE THE PERIOD OF COPYRIGHT LEGISLATION

(Summary)

Mátyás Bél (1684-1749), a polyhistor of the first part of the 18th century designed a work describing the counties of Hungary and giving an overview in the fields of history, geography and natural history. The description of 11 counties did come out in print entitled *Notitia Hungariae Novae*. The rest, among others the volume on Zemplén County only survived in manuscript, of which, however, there is only one known copy (*Zempliniensis Comitatus Descriptio*, written between 1732 and 1736, held in the Archiepiscopal Library of Esztergom). Several pieces of the text do yet appear in Antal Szirmay's (1747-1812) *Notitia Topographica, Politica, Inclyti Comitatus Zempleniensis* (Buda, 1803). Szirmay, however, did not refer to the work he had been using, which, in the present view, would constitute the offence of plagiarism. Yet Antal Szirmay is not to be accused of it. In the conception of the period 200 years ago a take-over of some particles of a former piece was not unquestionably objected to. More than two-thirds (at least 340 of the total 485 pages) of Szirmay's volume is undoubtedly his genuine work. It is true at the same time that if he had referred to his source, he would have obviously acted in a morally more acceptable way. Yet it is also his merit that he made the contemporary public know of many important parts of the lurking manuscript of Bél.

BÉLI GÁBOR

Osztatlanság és osztály az Árpádkorban

A rokonok vagyonmegosztását megörökítő írásos emlékek a 13. század második felétől sűrűsödnek meg. Az Árpádkori osztálylevelek zöme úri nemzetségekhez tartozók, legalábbis *nobilis* jogállásúak, vagyis előkelő családok tagjai, leszármazói között végbement osztozkodások bevallása alapján készült. Az osztálylevelek elengedhetetlenül fontos adatokkal járulnak hozzá az öröklési rend tisztázásához, a vagyonmegosztás szokásos és általánosan követett szabályainak összegyűjtéséhez, a kor vagyoni és gazdálkodási viszonyainak a feltérképezéséhez, ezzel együtt lehetővé teszik az egyes úri családok vagyongyarapodásának vagy vagyonvesztésének nyomon követését, de sokat elárulnak a közeli és a távolabbi rokonok személyes kapcsolatairól is.

1. Testvérek osztálya

Az osztály egyik alaptípusának az osztatlanságban élő és birtokló testvérek osztozkodása tekinthető, előrebocsátva, hogy a testvérek közti *divisio* rendezőelvei semmiben sem tértek el a távolabbi fiági rokonok között létrejöttékétől. Ugyanakkor a fennálló osztatlanságot megszüntető, testvérek között végbement vagyonmegosztások a szokásos biztosítékok mellett gyakorta sajátos rendelkezésekkel és kikötésekkel egészültek ki.

1237-ben Monoszló nembeli Tamás bán fiai, Gergely és Péter az atyjuk után Baranya, Bács és Szerém megyékben maradt összes részekben a levéladó bácsi káptalan bizonyossága mellett közeli rokonaik bejegyzésével tettek osztályt, Gergely állapítván meg az osztályrészekbe tartozó javakat, azzal együtt, hogy Tamás négy leányának hagyták a Száva menti szőlők jövedelmét mindaddig, amíg férjhez nem mennek.¹

A vasvári káptalan 1264. május 3-án adott levele szerint a kutasi nemesek, Krejnek és fivére, Andornik összes földjeiket akként osztották fel, hogy a kutasi rész Krejneknek, míg Lovász Andorniknak jutott, Arachán pedig egyenlően osztottak, emellett a horváti nemesektől vett földjük Andorniknak, viszont a Zala keleti felén fekvő Izsépből vásárolt földjük fivérének maradt, azzal, hogy ha valamelyiküket megperelnék a vásárolt földek miatt, közös költséggel és fáradozással tartozzanak ügyüket védeni, „miként testvérek közt egy kell legyen [...] a bizalom, egy a szeretet és egy az akarat [...]”.² Ugyanebben az esztendőben, november 21-én adott levelet a fehérvári egyház káptalana Osl nembeli Tamás két fia, Tamás és Imre osztályáról. Miután a fivérek meg-

¹ *Hazai okmánytár.* Kiad.: Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. VII. Győr, 1865–1873, Budapest, 1876–1891. 23. p. (továbbiakban: HO)

² *Zala vármegye története.* Oklevéltár I. Szerk.: Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula. Budapest, 1886, 1890. 45. p. (továbbiakban: ZO)

egyeztek az Isabor faluban, a Csorna birtokban, Belindben, bizonyos széplaki részben, a Fertő menti Halász szigetben, a moróci részben, valamint a Somogy megyei Nagachban lévő javaik elosztásában, úgy határoztak, hogy Imre az osztályrészéül jutottak közül zálogban lévőket „*maga magának váltsa vissza a magáéból, mivel nevezett Tamás [...] fivérének, Imrének zálogolása felől elégtételt adott, és ugyanez az Imre fivére, Tamás ellen az előbb említett zálogba adás miatt ne kezdjen semmilyen pert, ellenkezőleg pedig, mindazt, amit az előbb említett Isabor földön mindketten közösen adtak zálogba, ugyanez a Tamás a sajátjából váltsa meg maga magának, és a megváltás okán ne lehessen semmilyen keresete [...] Imre ellen*”. Majd kikötötték, hogy ha birtokaik iránt bárki pert indítana, közösen védik meg egymást, kivéve mégis, ha a „*másik*”, vagyis ha csak egyikük hibájából támadna per, mert akkor az „*maga magát védelmezze*”. A fivérek „*őt*” szabadosukról is határoztak, mégpedig olyképpen, hogy bizonyos Szerecsen és Amádé a fiával, Miklóssal együtt Imrének jutott, ugyanakkor Péter, Márton és a Neste nevű *ancilla*, azaz szolganő Tamásnak, azzal kiegészítve, hogy „*ha szökevény szolgálók és szabadosaik közül bárkiket vissza tudnak szerezni, maguk közt közösen osztozzanak [...]*”. A Tamás fiak abban is megállapodtak, hogy minden korábbi kötelező levelüket megsemmisítik, végezetül pedig kijelentették, hogy „*mindketten törvényes koriak lévén, az előrebocsátott osztályt maguk közt kölcsönös akarattal foganatosították olyan büntetés közbeiktatásával, hogy ha valamelyikük az előrebocsátott osztályt vissza akar-ná vonni, és valamely előtte adott, csalárdul megtartott levelet használna fel, veszítse összes részét*”.³

Amennyire ez a bácsi káptalan több helyütt károsodott és olvashatatlan leveléből kitetszik, a Monoszlók, a kutasi nemes fivérek és az Oslok osztálya mindenre kiterjedő, teljes vagyonmegosztás volt, ahogyan 1275-ben Csallóközi István fiaié, Jakabé és Lászlóé Arus faluban. Ezzel szemben 1271-ben Szalók nembeli Heim ispán fiai, Heim, Péter és Pál miután birtokaikat határokkal elválasztva felosztották, úgy határoztak, hogy vásáruk hasznát és haszonvételét, mely „*Szalókon van, és ott kell lennie*”, egyenlőképpen birtokolják.⁴ A vásárjog természetéből adódóan nem volt megosztható, ezért a fivérek szükségképpen tartották fenn a közbirtokosságot. Kacsics nembeli Fulkó fiai, Mihály, Farkas és Szalacs a váci egyház káptalanának 1271. június 28-án adott levele szerint rokonaik, Kacsics nembeli Illés fia Péter, Simon bán fia Simon és Lesták fia Miklós ispán közreműködésével tettek osztályt, mivel a Nógrád megyei Liberse, Grab [Garáb], Procsa és Zalatna birtokaik miatt ellenségeskedés támadt köztük. A mondott birtokok elhatárolása és felosztása mellett közbirtokosságban hagyták a Szent Ferencről elnevezett kápolnájukat, majd pedig abban állapodtak meg, hogy ha bármelyikük részében, „*akár Lyznithen, akár más hegyeken, vagy fennsíkokon vár építésre alkalmas helyet találhatnak, a várat a maga helyén közösen építsék, és közösen birtokolják [...]*”, továbbá, „*hogy minden erdejüket közösen birtokolják, kivéve az irtásokat, melyeket wrutúnak [írotvá(ny) = írtvány] neveznek, ha a felek valamelyike kialakítja vagy megcsináltatja, megtarthatja magának. Emellett arra is kötelezettséget vállaltak, hogy ha valaki közülük öröklött birtokaik közül, melyeket elődeik valamiképp akár elidegenítettek, akár elveszítettek, valami mód vagy bármi címen részt vagy darabot visszaszerezhet, vagy magának idegen avagy új birtokra tud szert tenni derekassága révén, az effé-*

³ ZO I. 46. p.

⁴ *Árpádkori új okmánytár* IX. Szerk.: Wenzel Gusztáv. Pest, Budapest, 1860–1874. 137. p. (továbbiakban: ÁÜO), HO I. 52. p. A Szalókok osztályukat 1276-ban a veszprémi káptalan új pecsétjével ismét rögzítették. HO I. 68. p.

leképp, akár öröklöttekből, akár idegenekből szerző maga és örökösei bírják osztály nélkül örökre és zavartalanul, ha pedig valaki közülük és fiaik közül a szerzés elé bármiképp akadályt merne gördíteni, [...] terhelje az előrebocsátott büntetés”, ami nem volt más, mint az osztály visszavonása esetére kikötött bajon bukás.⁵ A Fulkó fiak osztályáról a váci káptalannak egy másik, ugyancsak 1271-ben napi keltezés nélkül adott kevésbé részletes levele is fennmaradt Szepesi Jakab országbíró 1379. évi átiratában.⁶ A négy öröklött birtok felosztásában, amennyire a határleírások alapján meg lehet állapítani, csak kisebb eltérések mutatkoznak. Egyeznek a várépítésre, illetve az osztály visszavonása esetére vonatkozó rendelkezések, viszont különös módon Fulkó három fiával együtt Lesták fia Miklós, Simon bán fia Simon, az osztályról bizonyosságot tevő rokonok is kötelezettséget vállaltak arra, hogy ha közülük bárki az örökségekből előrkített javakat szerezne vissza, vagy új jószágot szerezne az osztályra hivatkozva, nem perlik bajon bukás terhe mellett.

Hahót nembeli Buzád bán ágából származó Csák bán fiai, Csák, Dénes, Miklós és Buzád 1274-ben Hidegség, Homoki, Nádasd és a két Inka nevű prédiумаikban tett osztályuk alkalmával bizonyos Örs prédiумukat, mely egyházukhoz tartozott, ugyancsak közbirtokosságban hagyták, ahogy 1275-ben Folkmár fiai, Bán és Kozma, divéki nemesek, akik a Nyitra és Trencsén megyében lévő valamennyi öröklött földjüket és falvaikat felosztva az azokhoz tartozó érdeiket rendelték közös birtoklásra, valamint Szécs falut.⁷

Különös osztatlan és osztozott állapotról tudósít az esztergomi egyház káptalanának az az 1279. július 6-án adott levele, mely Etruch fiainak, Etruchnak és Miklósnak az osztályát örököltette meg. A felek bevallása szerint az osztály előtt az Ipolynál fekvő Berzence falut és a falu földjének felső felét Miklós bírta, az osztállyal viszont Etruch részébe került, míg a föld addig Etruch által elfoglalt alsó fele Miklósé lett, azután a Zalatna földnek az a része, melyet addig Miklós birtokolt, és Póskának a Zalatnához tartozó Suine falu felőli része hasonlóképpen Etruchnak jutott, ezzel szemben a néhai Póskának Kemence faluhoz tartozó, Leskó nevű földjét, melyben Etruch ült, Miklós kapta meg. Póska az Etruch fiak örökös hátrahagyása nélkül elhunyt fivére lehetett. Ezzel magyarázható a sajátos, részint földcserékkel véghezvitt osztály. A fivérek azon túl, hogy minden jószágukat egyenlő hányadban felosztották, beleértve az Osdin hegyen lévő várakat vagy palotájukat annak erdő felőli, nyugati része Etruchnak, keleti fele pedig Miklósnak jutván, jobbágyaik sorsát is megszabták: „[...] mindkét fél jobbágyait, kiket bírnak, azokról a földekről, melyeket korábban bírtak, szabadon átviessék arra vagy azokra a földekre, miket a jelen osztállyal saját részül maguknak kijelöltek, és ha a felek valamelyike a másíknak jobbágyait letartóztatná, vagy az annak falujából távozókat a maga falujába bármi mód befogadná, [...] jobbágytelkenként tíz márkát tartozzék fizetni”.⁸

A somosi Abáknak az 1280. szeptember 8-án rokonaik, Aba nembeli Dávid fia Amádé ispán, Bodony fia Dénes és György fia Bodony által adott levéllel rögzített osztálya sajátos módon az egyik osztozkodó testvér részének jövőbeni jogi sorsát is megszabta.⁹ Aba nembeli Somosi Péter öt fia, olyképpen osztozott az atyjuk után maradtak-

⁵ ÁÚO VIII. 353. p.

⁶ ÁÚO VIII. 364 p.

⁷ HO I. 64. p., VI. 207 p..

⁸ ÁÚO XII. 267. p.

⁹ FEJÉR, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. V/3. (továbbiakban: CD) Budae, 1829–1844 66. p., Wenzel 1291. évi dátummal közlte. ÁÚO X. 70. p.

ban, hogy György ispánnak jutottak a Hernádon túli birtokok és Lemes falu, Miklós ispánnak Obus és Scine, Tamásnak Balar és Puch, Jánosnak Nagybudmér és Kisbudmér, végül a legifjabbnak, Mihálynak Beretei és Terebei, a Sáros megyei Somosból pedig mindegyikük 10-10 manziót kapott azzal, hogy a későbbi vitákat elkerülendő, a levél-adók a fivérektől nyert felhatalmazással élve elrendelték, hogy Tamás halála után fivére, János a maga somosi része fejében kapja meg Tamás mester Puch faluját, Balaron és a maradék somosi részen pedig a többi testvér osztozzék. Ebből a megoldásból csak az következhet, hogy Tamásnak nem voltak, vagy nem maradtak törvényes leszármazói, és örökös hátrahagyására már nem volt reménye. Hogy e rendszabásnak megfelelően hogyan alakult ténylegesen a másik három testvér osztozkodása nem lehet tudni, jöllehet a Mihály mislenyi prépost, egri kanonoknak jutottakat jóval később, 1297-ben az egri káptalan levele ismét megörökítette, amikor Mihály halála esetére rendelkezett: „[...] egész részét, melyet a Somos nevű földben bír, mely öröklés jogán illeti, összes tartozékaival és kivált az e részben lévő telekkel együtt, nemkülönbben két, Beretei és Terebei nevű, Újvár [Abaúj] megyében lévő, hasonlóképp öröklött birtokait ugyanezek összes haszonvételeivel együtt fivére, György fia Péter ispán fia Egyed iránti szeretetből, akit a szent keresztvíz alá tartott, ugyanennek az Egyednek és örököseinek adta, adományozta és juttatta, hogy visszavonhatatlanul birtokolják és bírák, azzal a közbevetett feltétellel, hogy ameddig él, az előbb mondott Beretei és Terebei birtokok összes haszonvételeit a maga ellátására teljes egészében beszedje, és ugyanezeket békésen birtokolja, mikor pedig az Úr országába szálltja, az előbb mondott két birtok szálljon ugyanennek az Egyednek, éppúgy örököseinek jogába és tulajdonába [...]”.¹⁰

2. Távolabbi rokonok osztálya

A távolabbi rokonok közt létesült Árpádkori osztályok közül talán az egyik leglátványosabb a Csanád nembeliéké, melyet IV. Béla 1256-ban adott levele őrzött meg. Az osztozkodó felek, egyrészt Belenik fia Kelemen bán első és másod ízü lemenői, Pongrác és két fia, László meg Tamás, Csomor és fia, István, Izsák és fia, Makó, valamint Elek és fiai, Donkos, illetve Gergely, másrészt pedig Belenik fia Woffa ispán első és másod ízü lemenői, tudniillik Csanád és fiai, Dénes meg Gergely, azután Barlabás és három fia, Mihály, Barlabás, illetve Domonkos, továbbá Fülöp és fiai, név szerint Zuna és Benedek voltak. A Kelemen fiak és unokák az osztállyal Csanád, Temes és Arad megyében 32 falut és birtokot tartottak meg osztályrészül, melyekhez több halászhely és malom is tartozott, köztük olyanok is, amiket rokonaikkal megosztottak, mint Rabei, Csávás fél vámmal és Kalántelek. A Woffa fiak és unokák 26 falut és birtokot tudhattak magukénak szintűgy halászhelyekkel és malmokkal egyetemben, ide értve az említett osztott birtokok másik felét, meg a csávási fél vámot. Ugyanakkor osztatlanul hagyták mindazt, amit Belenik két ifjabb fia, Kelemen és Woffa örökölt idősebb fivérüktől, az örökös hátrahagyása nélkül elhunyt Nagy Fülöptől, mégpedig az Erdélyben fekvő Szentkirályt, Nagykecskést, Fülöpkövét, Döbördönt, Hodost és Tejest, valamint az ezekhez tartozó falvakat, egyúttal megszábván, hogy „[...] a fent mondott birtokokat és az azokhoz tartozó hozadékokat és szaporulatokat két familiárisssal szedetik be, akiket az elkövetkezőkben egy akarattal küldenek oda, és Kelemen bán és Woffa ispán fiai és

¹⁰ CD VI/2. 106. p.

unokái maguk közt egyenlően osztják fel". Végül megegyeztek monostoraik felől is, tudniillik akként, hogy a kanizsai monostort és a Kemence nevűt a hozzájuk tartozó falvakkal együtt két egyenlő részre osztva birtokolják, „*az Oroszlános nevű pedig, úgy határoztak, egész nemzetségüké legyen közösen*".¹¹

A Belenik ági Csanádok osztálya két egy sorban álló rokoni csoport közt jött létre, mégpedig úgy, hogy a leszármazó öröklési rend szerint az atyjaik által fenntartott osztatlanságot szüntették meg. Ugyanakkor a Kelemen fiak és unokák, illetve a Woffa fiak és unokák saját osztályrészükben fenntartották az osztatlanságot, míg a Nagy Fülöp után maradtakban a közbirtokosságot.

Hasonló, de egészen különös közbirtokosság keletkezett a Monoszló nembeli István fia (II.) Makariás és fiai után örökölt vagyron osztályával. A csázmái egyház káptalanának 1247 januárjában adott levele szerint az említett örökségben az 1237-ben tett osztályuk kapcsán már megismert (I.) Tamás fiai, Gergely és (II.) Tamás, valamint a néhai Péter mester fia, a gyermek Péter, továbbá elhunyt (I.) Péter fivére, András osztoztak, vagyis úgy tűnik, hogy olyan egy sorban álló örökösök voltak, miként a Csanád nembeli Kelemen bán, illetve Woffa ispán fiai atyjaik, illetve bátyjuk, Nagy Fülöp után.¹² Rokoni kapcsolataik tisztázásához II. Andrásnak (I.) Makariás fia (I.) Tamás számára adott 1231. évi levele segít. Eszerint a Szerém megyében fekvő Solt nevű földet egykor négy részre osztották fel Miklós, (I.) Tamás, István és Egyed számára, akik ebből következően, és arra is tekintettel, hogy a levél odébb Istvánt Tamás *germanus*-ának nevezte, tudatván, hogy „*a Szilvás prédiu Baranya megyében, mely testvéréhez, Istvánhoz tartozott*” bírságképpen Gyula nádorhoz került, amit utóbb Tamás 80 márkáért vásárolt meg a nádortól, mind testvérek voltak. Miután Egyedről ezen kívül más híradás nincsen, ugyanakkor a fehérvári egyház káptalanának egyik, ugyancsak 1247-ben kiállított levele szerint Zund falusi Miklós fia András Bugud faluban egész, „*iure hereditario*” illető részét öt szabadossal együtt 30 márkáért eladta rokonának, Tamásnak, Tamás egykori bán fiának, a csázmái káptalan levelében szereplő Andrásnak és (I.) Péternek (I.) Makariás fia Miklós fiainak, illetve (I.) Tamás és István unokaöccseinek kellett lenniük. Végül ezt támasztja alá az adásvétel bevallásáról szóló levél ismeretében II. András (I.) Tamásnak adott levele is, ahol a felsorolt Tamást illető birtokok közt feltűnik a szóban forgó jószág, tudniillik „*Bugud föld fele pedig Miklósé, és fele T[amás] ispáné*”, hasonlóképpen egy Rengejsar nevű prédiu, ami „*T[amás] ispánhoz és fivére fiához, Andrásához tartozott*”.¹³ Az 1247-ben István fia (II.) Makariás háramlott javaiban osztozkodók egyrészről (I.) Tamás fia Gergely és a gyermek (II.) Péter, akit anyja, (I.) Péter özvegye képviselt, másrészről (I.) Tamás fia (II.) Tamás és (Miklós fia) András olyan béke-s osztályt tettek, hogy Monoszló déli fele a Száván túli, a vásár helye felé eső föld $\frac{3}{4}$ -ével és a Magyarországon fekvő Patka föld együtt Tamás fia Gergelyé és Péter fia Péteré, ezzel szemben Monoszló északi fele ama Száván túli földnek a Szent Márton templom felé eső $\frac{1}{4}$ -ével, meg egy a Száva és Lona folyók közt fekvő földdel együtt Tamás fia Tamásé és Andrásé legyen. A vásárvám felől pedig úgy határoztak, hogy „*négy*

¹¹ ÁÜO VII. 429. p. Az Oroszlános monostor fontos szerepet játszik Szent Gellért püspök nagy legendájában. Az Ajtonyt legyőző Csanád álmában oroszlán jelent meg, erről nevezte el a helyet, ahol utóbb Szent György tiszteletére monostort emelt. Árpád-kori legendák és intelmek. Budapest, 1987. 81–83. p.

¹² HO VII. 33. p.

¹³ ÁÜO XI. 218. p. Átiratról lévén szó, a levél kelét Szentpétery 1230-re tette. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1001–1270. 1–3. füzet. Szerk.: Szentpétery Imre. Budapest, 1923, 1927, 1930. 150. p. 476.sz., (továbbiakban ÁKOKJ) HO. VII. 36. p.

részre osztják, miként a földet". Mindebből az következik, hogy a vásárvámból 2-2 rész jutott együtt Tamás fia Gergelynek és a gyermek Péternek, hasonlóképp Tamás fia Tamásnak és Andrásnak.

Hogy miért választották az osztozás eme módját a felek, arról nem ad bővebb felvilágosítást osztálylevelük. Talán gyermeke érdekét szem előtt tartva Péter özvegye érte el, hogy ne sógorával, Andrással kerüljön egy közbirtokosságba fia, legalábbis erre utal, hogy „[...] az előbb említett birtok osztályában [...] Gergely és Péter mester özvegye fia, az előbb mondott gyermek Péter személyében megjelenvén saját és szabad akaratból a déli részt fogadták el maguknak [...]”. Hogy ilyenképpen tettek osztályt, kétség kívül más nem magyarázhatja, mint az, hogy az osztozkodók egyike nyilatkozattételre és vagyona kezelésére képtelen gyermek volt. Ami ezek után az öröklési rendet illeti, gyermek (II.) Péter, aki (II.) Makariásnak harmad ízü rokona volt, míg Gergely, (II.) Tamás és András másod ízüek, csak apja részében örökölhetett, vagyis István fia (II.) Makariás és fiainak halála előbb következett be, mint (I.) Péteré.

IV. Béla 1269. június 22-én adott levele szerint egyrésről Monoszló Péter fia Péter és nagybátyjának, Andrásnak a fia, Miklós, másrésről Gergely ispán, a kunok bírása és unokaöccsei, (II.) Tamás fiai, Tamás és István között osztályuk miatt régóta torzsalkodás és per támadt. (II.) Péter és András fia (II.) Miklós azt állították, hogy első nemzöiktől, ősatyáiktól származó összes magyarországi és szlavóniai birtokaikban köztük nem áll fenn törvényes és egyenlő osztály, „jöllehet egy és ugyanazon rokonságnak és vérszövetségnek ágába tartoznak”. Az ellenfelek erre azt válaszolták, hogy őseiktől minden birtokban megosztottak, és „törvényes, igaz és egyenlő osztályuk van”, mégis, „testvéri szeretetből” és a további veszekedéseket elkerülendő, Gergely és unokaöccsei átengedtek Péternek és Miklósnak bizonyos szlavóniai, a Száva, Lona és Csernyec, valamint a Száva és Odra vizek közt lévő földeket, továbbá Kapolcsot, mely Péter földjének és erdejének közepén feküdt az „első osztály” szerint.¹⁴ A felek közt tehát létrejött már korábban egy osztály, ugyanakkor Péter fia Péternek és András fia Miklósnak a fehérvári egyház káptalana 1270. március 20-án kelt levelével megörökített, régebbi és újabb osztályában az előbbi jószágok nem tűnnek fel. Szerepelnek viszont a Makariás bán fia (I.) Miklós után maradtak, így Monoszló, melyből II. András 1231. évi levele szerint (I.) Miklósnak $\frac{1}{4}$ része és Cheresseneu [Cseresnye], melyből egykor (I.) Miklósnak $\frac{1}{2}$ része volt, továbbá a Bács megyei Zund falu, melyről az 1247-ben tett bevallás alapján ismeretes, hogy ott (I.) Miklós fia András székelt: „*Andreas filius Nicolay de villa Zund*”, hasonlóképpen Bugud, melynek 1231-ben (I.) Miklós $\frac{1}{2}$ részét bírta, és amiből 1247-ben András a maga részét elidegenítette rokonának (II.) Tamásnak, megjegyezve, hogy az 1270-es osztályban is Bugud felét említették. A felsoroltak közül Monoszló és Cseresnye jószágok Péter porciójába, Zund és Bugud fele Miklóséba került. Az új felosztásban pedig Péteré lett az István fia (II.) Makariástól maradt Pressna és Kemence.¹⁵ Az (I.) Miklóshoz köthető birtokok ugyancsak azt erősítik, hogy az 1247. évi osztozkodó Péter fia Péter és András az ő egyenes ági leszármazói voltak.

Az osztálylevelek alapján sokszor nehéz vagy lehetetlen megállapítani, hogy az osztozkodók milyen rokonsági kapcsolatban álltak. 1239-ben az Ajkaiak közül egyrésről István fia Csellős, másrésről nyolc név szerint említett rokona, illetve mellettük további nem azonosítható fivér és fivérek tettek osztályt a Csellőssel közösen bírt földből.

¹⁴ HO VII. 114. p.

¹⁵ HO VII. 120. p.

1243-ban a Bagátradván nembelieknek ugyancsak két népesebb rokoni csoportja osztozott a Haláp nevű összes öröklött birtokaikban, majd az osztályrészül kapott porciójukban, azaz a halápi javak felében Mog fia Simon megvette a vele egy osztályban lévő rokona, Velcsenye részét 10 márkáért. Ahhoz azonban, hogy ezt véghezvigyék, a közös osztályrészt 7 egyenlő részre osztották, melyből a maga jogán 1 rész Simont illetett, további 3 viszont örökös nélkül elhalt közeli rokonai, Tarradván, László és Joanka révén, azután Velcsenyének és Petusnak 1-1 rész, végül Bácsa fiainak, Pászkának [= Húsvét] és Pálnak együtt ugyancsak 1 rész járt, vagyis ők atyjuk helyén részesedtek Haláp feléből. Jóllehet Simon, Tarradvánt, László, Joanka, Velcsenye, Petus és Bácsa egy sorban álltak a hányadok egyenlősége alapján, rokoni kapcsolatuk nem fejthető meg, főként amiatt, mert arra, hogy a három elhunyt részét is megszerző Simont milyen rokonság fűzte a többiekhez pusztán osztályuk alapján nem lehet rekonstruálni. 1254-ben, Fejéregyházi Petres fia András és Tikosi Kersen fia Mikó újították meg azt az osztályt, mely korábban Mikós atya és András között jött létre, de arról már nem tett említést a somogyi Szent Egyed apátság konventjének levele, hogy a megosztott vagyon milyen vérségi rend szerint szállt az osztozkodókra. 1258-ban tettek osztályt a Hont megyei ságisidói nemesek, egyrészt 12, másrészt pedig 3 rokon. Ezek hárman, Rugás fia Egyed, Cézár fia Gyármán és Serde fia András legfeljebb másod ízű rokonságban álltak, atyjaik testvérek, maguk unokatestvérek lehettek.¹⁶

Máskor az osztálylevelek elégséges személyazonosításának köszönhetően, valamint a felek által megjelölt megosztási hányadok és az öröklési rend alapján a rokoni viszonyok megbízhatóan tisztázhatók, ugyanakkor a lényeges adatok együtteséből maguk az öröklési szabályok is pontosíthatóvá, igazolhatóvá, illetve visszaigazolhatóvá válnak. 1249-ben egyrészt Kanizsai Remeg, másrészt Remeg testvérének fiai, Saul, Mihály, Márk és Bene osztozkodtak, vizsály lévén köztük, Achillész ispán és más megyebeliek közbenjárásával, úgy hogy Remeg az ugyancsak Remeg nevű öröklött földből 18 hold szántót és 3 hold erdőt engedett át unokaöccseinek. 1257-ben a Jákon lévő öröklött földben $\frac{1}{2}$ – $\frac{1}{2}$ hányadban osztozkodó két Ják nembeli rokonság, egyrészt a birtok keleti részét nyerő Domou fiai, Benedek és Péter, azután Demeter fia Danel, valamint Ambrus fiai, Tamás és György közös őse Domu, Demeter és Ambrus atya lehetett, másrészt a nyugati részt szerző Simon fia Ják és Kaján fia Domonkos hasonlóképpen unokafivérek voltak. A két rokoni csoport tagjai közt tehát harmad ízű rokonság állhatott fenn. 1260-ban Katapán nembeli Csépán fia Balián és fivérének, Tamásnak a fia, György, vagyis nagybáty és atya helyén unokaöcs tettek osztályt a Szakálás valamint a Coa [Kova] jószágokban olyképp, hogy a Vág menti halászhelyeket és szabadosaikat is megosztották. Mivel György anyjával együtt jelent meg a levéladó esztergomi káptalan előtt, Monoszló (II.) Péter példája alapján okkal feltehető, hogy még gyermekkorú volt. 1274-ben egyrészt Mike ispán fia Györk, másrészt Jerne fia Imre és Hejmes fia Hejm akként osztoztak Hulug és Tótlak nevű prédiumaikon, hogy Györknek ezekből két, míg Imrének és rokonának egy rész jutott. Ezek alapján arra lehet következtetni, hogy valamikor Mike, valamint Jerne és Hejmes atya, meg egy harmadik testvér bírta osztatlanul a jószágokat, mely harmadik testvér túlélte Jerne és Hejmes atyját, így utána a túlélő fivér, Mike jogára szállt öröksége, ennek megfelelően Györk az atya és nagybátyja (a harmadik testvér) részét is megkapta, Imrének és Hejmnak pedig nagyatyjuk maradék harmada jutott. 1282-ben a lipóci Abák, Demeter unokái, egyrészt Demeter

¹⁶ ÁÜO VII. 90. p., HO VII. 26. p., ÁÜO VII. 376. p., CD IV/2. 471. p.

fia Sándor fiai, Demeter, Sándor, Miklós és László titeli prépost, másrészt Lukács, Demeter, István és László osztozkodtak a Lipóc nevű öröklött birtokukban. A váradi egyház káptalana 1289. április 5-én adott levelet egyrészt Gutkeled nembeli Pál fia Lőrinc, másrészt Pál fia Detre fiai, Pál és Mátyás minden öröklöttek, vásároltak és szereztek felőli osztályáról. A veszprémi káptalan 1292. március 23-ai levele szerint a négy fia nevében is eljáró Ajkai Cselló és fivérének, Istvánnak a fia István osztozkodtak az Ajka birtokban őket megillető részben. 1295. április 19-én Miklós fia László dévai várnagy, hunyadi ispán és a megye két szolgabírója, Pestesi Csanád fia István, valamint Bence fia Mihály állított ki levelet a botori nemesek osztályáról. Miután egyrészt Mihály fia Demeter, Bartal fia Lőrinc és László fia Péter együtt Botor háromnegyedét kapták, ezzel szemben másrészt Jakab fia Imre, Máté fia Bereck és Balázs fia András negyedét, utóbbiak nagyapja Mihály, Bartal és László testvére volt, következésképp a két osztozkodó csoport tagjai harmad ízű rokonságban álltak. 1297. július 20-án a győri egyház káptalana Luól és Halász – egy helyütt elírásból Hazal – osztályáról adott levelet. Az osztozkodók egyrészt Koppány nembeli Paulin fia Jakab, másrészt, Tamás fia János és Barnabás fia László, Paulin unokái voltak. Megegyezésük szerint Jakab kapta Luól felét, a Nagykert nevű „nagy” gyümölcsöst, a Luólhoz tartozó rét felét. Luól és a hozzá tartozó rét másik fele László részébe került a Nyáras és Meggyes nevű gyümölcsösökkel egyetemben, míg János Halászt kapta részül. Emellett erdejüket és Izsóp nevű földjüket, valamint halászhelyeiket is megosztották kinek-kinek egy-egy rész jutván, míg az izsópi erdőt valamint a Szent Jakab templomot, a kisebb hegygel, és egy másik, a Szent Kelemen tiszteletére emelt templomot közösen hagyták. A kialakított osztályrészek alapján úgy tűnik, hogy mindhárman harmadot kaptak Luólból, Halászból és mindabból, ami ezekhez tartozott. Az osztálylevélben van azonban egy rövid megjegyzés Jakab részét illetően, amikor a Nagykert nevű gyümölcsösről esett szó, hogy tudniillik Jakab azt és más részét „*cum inficionibus Feudrici quondam fratris ipsius comitis Jacobi*” kapta. A rendhagyó *inficio* valami meg nem tett dolog, a többes szám használata miatt meg nem tett dolgok jelentéssel fordítható, és a szövegösszefüggés alapján vélhetőleg a Feudrikot illető, halála miatt fivérére, Jakabra szállt részeire utal. Minthogy a más osztályokkal is igazolt öröklési rend szerint az oldalági rokon után a közelebb álló örököl, kizárván a távolabbiakat, vélhetőleg a felek osztálya a Feudrik részén kívüli részekén jött létre.¹⁷

3. Osztállyal fenntartott osztatlanság

1231-ben a pécsi egyház káptalana Bodor és hat fia, egyrészt Jakab, Kozma és Petke, másrészt Tamás, Bodor és Tibald osztályáról adott levelet. Jakab, Kozma és Petke az osztállyal az apjuk után öröklöttek közül maguknak tartottak meg minden földet Sirionuktól Toplicáig, emellett 4 Dráva menti falut: Biket, Istvánit, Csabát és Dobokát, ezenkívül Babócsát minden hozzá tartozóval, továbbá Tarnócat, valamint Szedervéget, Komlósdot, Péterhidát, Gejcsét, Damjánt, Wojnot, Rozment, Rusement, Bolhont, Kazót és Kiskazót, ezzel szemben a másik három testvére lett a Dráva menti Szinca és az ehhez

¹⁷ ÁÚO XI. 366. p., HO I. 34. p., VI. 101. p., ÁÚO IX. 97. p., 340. p., 505. p., X. 94. p., HO VI. 423. p.

tartozó Welhen, Magyarországon belül Lábod erdőkkel és falvakkal, Simon, Margha, Chuan, Nemptiszeg, Bori, Ztang, Újnép, Pakod, Cunheked, Saul, Tivadar és Hurn.¹⁸

A kapornaki konvent egyik 1251-ben íródott levele arról tudósít, hogy Pósa és fivére, Márk, rajki nemesek között osztályuk felől vita támadt, mivel „*Pósa akarta az osztályt és Márk nem*”, igaz, Hahót nembeli Csák tárnokmester, soproni ispánnak Pósa által bemutatott levele szerint, „*maga Pósa osztott*”, és Márk, a születésre idősebb választott. Ügyük elrendezésére végül választott bírókat kértek, tudniillik a kapornaki apátot, Mártont és egy testvérét, valamint két rokont, Péter fia Mártont és Kelemen fia Mártont, akik „*összes földjüket kötelekkel középtől felosztották*”, és kijelölték osztályrészeiket. A döntés alapján végül Márk elfogadta az idősebb fivére, Szegen és ifjabb fivére, Pósa részei között középen lévő részt. A levélből világosan kiderül, hogy a két ifjabb testvér Szegennel, a legidősebbel már korábban osztozott, vagyis a korábbi osztállyal Pósa és Márk között fennmaradt az osztatlanság.¹⁹

Miklós bán fiai, Sebestyén ispán, Péter, Miklós ispán, Salamon és Vojvoda osztályát Kemény fia Lőrinc országbíró, zalai ispán 1256. december 30-ai levele őrizte meg. A fivérek bejegyzéséből Sebestyén és Péter először birtokaikból három részt jelölt ki. Ebbe tartozott Neuprit és Drágván falu, Bon telek, Ság falu templommal és malommal, továbbá valami, a levél sérülése miatt nem azonosítható építmény, mely 100 márká becsértékű volt, ezenkívül a Gradiska birtok révvel, Borcek falu, Bozun falu, Ebrus birtok a Lippó nevű erdővel, meg egy halászhellyel együtt, aminek évi hozadékát 50 márkára becsülték. A maradék két részbe pedig Bakdassa [Bogdása] falu, valamint Kustány, Tóti és Tárnok birtokok tartoztak, a Tárnokon lévő monostorral. Ezután Miklós, Salamon és Vojvoda „*szabad elhatározásból választva elfogadták*” a „*három részül*” kijelölteket, Sebestyén és Péter pedig a maradék két részt. Az osztállyal, vélhetőleg a két idősebb, illetve a három ifjabb tartott fenn osztatlanságot.²⁰

Ekli András ispán fiai 1261-ben osztoztak. A győri káptalan levelének tanúsága szerint osztályukról a bevallást Stene és István tette, amit Igmándi Miklós ispán, a király embere és az esztergomi káptalan bizonyosságának jelenlétében és közreműködésével végeztek, mégpedig úgy, hogy a Komárom megyei Ekl falut és Szakálást öt részre osztották a Szakálason kívül fekvő művelt földekkel és halászhelyekkel együtt. Ezekből Stene és Gergely két részt, míg István, Benedek és Oltumán együtt három részt kapott. A fivérek megosztottak szolganépeiken is. Stenének és Gergelynek 2 rabszolga és 6 szabados, három testvérüknek 1 rabszolga, 2 rabszolgánő, valamint 12 szabados jutott. Egy tavukat, bizonyos Selmehus [Selymes] nevű vizont úgy hagyták közös halászatra, hogy a tó jövedelmét osztották meg részeik arányában.²¹

1282-ben Zágráb fia Mátyás fiai, Mátyás, Miklós, Zók és Bors osztoztak összes öröklött és vásárolt birtokaikban, valamint szolgálk felett. Megállapodásuk szerint Mátyásé lett Recske nyugati fele 2 szolganővel és egy szolgálával együtt, Miklós és Zók részébe került Recske másik része, valamint Kesző és Harpián illetve 2-2 szolga és szolganő, míg Lócsot és Apátit Bors kapta 3 szolganéppel. Az osztály kapcsán, melyben a király által küldött bírók, Cselén ispán, Endre fia Benedek, Fülöp fia Lukács és Szerfen fia Aba szolgáltak bizonyoságul, jóllehet nem volt szó kifejezetten közös osztályrész ki-

¹⁸ HO VIII. 27. p. (IV. Béla 1250. évi levele Ábrahám fia Joanka határosának mondja Tarnócánál Kozma fia Demetert, a többiek és leszármazóik nem azonosíthatók. ÁKOKJ I. 281. p. 927. sz.)

¹⁹ ZO I. 21. p.

²⁰ HO IV. 36. p.

²¹ ÁÜO XI. 513 p.

alakításáról, ahogy ez a jószágok elkülönítéséből is kitetszik, mégis abban állapodtak meg a fivérek, hogy Miklós Zókkal megtartja az osztatlanságot.²²

1293-ban, miután fiai bejegyezéséből Nádasdi Csapó fia András rokonával, Andornak fia Péterrel Gelseért és Alsárért elcserélte Monyorósd prédiuum harmad részét és Pókaföldét, fiaival olyan osztályt tett, hogy András kapta Monyorósd (nyilván megmaradt) harmadát, hasonlóképpen Gelse és Makfa harmadát, két fivére, László és Dénes viszont ezek kétharmadát, ezzel együtt Csapó fia András a Sár nevű prédiuumot három egyenlő részre osztva hagyta fiainak, és szolgálókat is rendelt nekik, tudniillik Andrásnak ötöt, Lászlónak és Dénesnek hatot-hatot. Csapó azt is bevallotta a levéladó vasvári káptalan előtt, hogy Paah nevű birtoka árát birtokvásárlásra fordította, amit feleségével, fiai mostohaanyjával együtt szerzett, és azt magának tartja meg.²³

A másik vagy a többi testvérrel történt osztállyal testvérek közt fenntartott osztatlanságnak egyik nyilvánvaló magyarázata, hogy az osztozkodók sorában akadt vagy akadtak gyermekek, akik önálló gazdálkodásra még nem voltak képesek. Ezt igazolja, még ha nem is testvérek közti osztályról volt szó, hogy Monoszló (I.) Péter fia, a gyermek (II.) Péter rokonával együtt részesedett a (II.) Makariás után maradtakból 1247-ben, hasonlóképpen Rajki Pósa és Márk esete, akiknek bátyja korábban osztozott velük, ugyanígy Zágráb fia Mátyás fiainak osztálya, mellyel, nem kizárt, hogy Miklós és Zók amiatt maradtak osztozatlanok, mert valamelyikük még nem töltötte be a törvényes kort, és Nádasdi Csapó fia András is vélhetőleg azért tartott fenn részleges osztatlanságot két fia, László és Dénes között, mert egyikük még ifjabb volt. Lényegét tekintve a Nádasdi Csapó fia András által elvégzett osztálytól alig különböznek azok a vagyonmegosztások, melyeket Csák nembeli Miklós végrendeleteivel tett fiai számára. 1231-ben, még csak két fia lévén, Izsák és Lőrinc porcióit jelölte ki, majd 1237-ben újabb végrendelettel már három fiáról gondoskodott akként, hogy a két fiatalabb, Lőrinc és a gyermek János részét osztatlanul állapította meg, végül 1239-ben, ugyancsak végrendelettel, ismét meghatározta fiai vagyonrészét, a két ifjabbal együtt osztatlanságban hagyva az időközben megszületett Márkot.²⁴ Mindezekén túl az, hogy a testvérek két osztatlan csoportba szerveződve osztoztak, nagyobb számukkal is magyarázható. Lehetséges, hogy Bodor fiai hárman-hárman, Ekli András fiai ketten-hárman társulva azért tettek osztályt, mert együttes gazdálkodásuk elnehezült. Ezzel együtt az effajta osztozások hátterében állhatott az is, hogy a fivérek közül egy, kettő, akár három atyjuk második, netán harmadik házasságából született. Vélhetőleg Csák Miklóst is részint ez indította fiai vagyonrészeinek ismertetett módon történt elkülönítésére, akik közül a legidősebbnek, Izsáknak az anyja görög nő volt, míg öccseié francia.

Az osztállyal fenntartott testvérek közti osztatlanságnak öröklési jogi következménye is volt. Az osztállyal az osztozkodók magukra és örökösükre nézve rendelkeztek, osztották meg tulajdonukat. Ha az osztállyal fenntartott osztatlanságban lévők közül valamelyik fivér örökös hátrahagyása nélkül halt meg, utána osztozatlan testvérei örökölték számuk szerinti hányadban. Ennek megfelelően, ha utóbb osztályt tettek, az elhunyt testvért illető részt is magába foglaló osztatlan vagyonból egyenlően osztozva, ki-ki számuknak megfelelő hányadot kapott osztályrészül. Ugyanakkor a korábbi osztállyal

²² HO VIII. 225. p.

²³ HO VI. 400. p.

²⁴ CD III/2. 227., HO I.16., ÁÜO VII. 92. Részletesebben: BÉLI Gábor: *A vagyonmegosztás különös módja az Árpád korban*. In: A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 8. Ünnepi tanulmányok Móró Mária Anna tiszteletére. Szerk.: Kokovai Szabina, Pohánka Éva. Pécs, 2009. 41–44. p.

velük osztozott más testvérek, akik maguk is fenntarthatnak osztatlanságot, az osztatlan testvéri körbe tartozók közül örökös nélkül elhunyt testvérük után nem örököltek, helyesebben csak akkor, ha ennek az osztatlan közösségnek az utolsó tagja is örökös híján halt meg. Ezt a rendet igazolja Csák Miklós utolsó végrendelete, aki kinyilatkozta, hogy Izsák három osztozatlan testvére javaiban ne örökölhessen, ha azok valamelyike meghalna.

Ezt a Csák Miklós által követett szokásjogot az atya halálával osztatlanságban maradt testvérek osztálylevelek alapján is kitapintható eltérő érdeke termelte ki. Az osztatlan vagyonközösségben élők fivérek közt nemegyszer nagyobb korkülönbség állt fenn. A legidősebb, aki az osztatlan közösség gazdálkodását irányította, legalábbis összefogta, ha már családos volt, inkább leszármazóinak gondját tartotta szem előtt, és a saját, illetve a fivérek gyermekei számának gyarapodásával szabadulni akart az osztatlanságból, hogy saját részén a maga és övéi javára gazdálkodjon. Ezzel szemben az ifjabb, vagyonkezelésre még éretlen vagy gyermekkorú, emiatt eleve gyámoltásra szoruló testvérek arra kényszerültek, hogy fivéreik az osztatlan vagyont javukra is működtessék. Az osztatlan közösségnek a gazdálkodásra is kiható telítődése oda vezetett, hogy az idősebb testvér vagy testvérek osztállyal kiszakadtak az osztatlan vagyonközösségből, míg a többiek osztozatlanul maradtak. Ezt azonban nem annyira az osztálylevelekben hangoztatott „*dilectio fraternitatis*”, a testvéri szeretet vezérelte, hanem éppúgy a mindent felülíró vagyoni érdek, az öröklött vagyon védelme, egybetartása, mely vagyonra az osztozatlan testvér a vele egy közösségben élők javára is folytatott, illetve a közös gazdálkodás okán magától értetődő természetességgel sajátjaként tekintett, és ezért ugyanazzal a természetességgel követelte magának a vele osztatlanságban lévőkön kívül mindenki mást kizárva azt, ami örökös hátrahagyása nélkül elhunyt osztozatlan testvérét illette.

4. Törvényes osztály

Az osztály akkor volt törvényes, ha az öröklés rendje szerint az osztatlanságban egy sorban állók, vagy az egy sorban állók valamelyike helyébe lépők egyenlő osztással megkapják az őket, illetve jogelődüket hányad szerint megillető részt az osztatlan vagyonból.

Az osztozkodók bevallást téve mindig kinyilatkozták, hogy egyenlő osztályt tettek, és deklarált szándékuknak megfelelően birtokaik tényleges megosztásával törekedtek osztályrészeiket kialakítani, elkülöníteni, ahogy ez a meglevenített forrásokból is kiderül. Ha ez valami oknál fogva nem volt lehetséges, vagy valamely földből nagyobb részt különítették el, akkor ezt, ha volt más föld, abból pótolták érték és minőség szerint. 1254-ben, amikor egyrészről Jana, Apor és Orbán, másrészről Belid, András és Simon osztoztak, miután a Rába mentén fekvő, Belidnek és övéinek jutó Rit föld keleti része nagyobb volt, Janának és társainak a Rit föld másik fele mellé adták Hegintelt is. 1276-ban a Kartal nembeliek két rokoni csoportja tett osztályt. Péternek, Simonnak, Bertalannak és Tamásnak a másik négy rokon bizonyos Jenő földet engedett át 10 ezüstmárkával kipótolva, mert a nekik jutott Bodony nevű birtok bizonynyal többet ért. 1299-ben Barcsai János fiai, Henrik és Miklós akként osztozkodtak Barcsa faluban, hogy az osztályrészeket megegyezésük szerint Henrik jelölte ki, de mivel a neki jutó

rész „terjedelemben és hasznokban bővebbnek mutatkozott [...] négy karral nagyobb terjedelemben osztott Miklósnak”.²⁵

Az osztozáskor egészen különös értékcsökkentő körülményre is tekintettel voltak olykor a felek. 1282-ben, a Lipóc birtok osztályánál a már emlegetett lipóci Abák, mivel Sándor fiainak, Demeternek, Sándornak, Miklósnak és László titeli prépostnak „*földjei távolabb estek, és kevesebb jutott nekik a népekből*”, úgy egyeztek Péter fiaival, Lukácsal, Péterrel, Demeterrel, Istvánnal és Lászlóval, hogy ezek átengedik a nagy erdőben lévő mezőket, tudniillik Csemernát, Csaklómezőt, Nádmezőt, Sómezőt, Nyírmezőt és Vezerezt, meg a Bisztra vízénél lévő Solumka [Sólyomka] hegyet.

Amikor a hivatkozott Gutkeledek, egyrésztől Pál fia Lőrinc, másrésztől két unokaöccse, Pál fia Detre fiai, Mátyás és Pál 1289-ben egyenlő osztályt tettek, Lőrinc a Szatmár megyei, részint vásárolt, részint öröklött földek közül Balkány nagyobb, keleti részét kapta, ugyanis „*fivérük, Márton ispán özvegye hitbérét, mely őket közösen terhelte, a sajátjából teljesen kifizette*”. Márton „*frater ipsorum*”, tekintettel arra, hogy özvegyének hitbére mindhármuk tartozása volt, nem lehetett más, csak Lőrinc és Detre fivére. Mivel osztálylevelük szerint az unokaöccsök nagybátyjuknak átengedték Szalka nevű vásárolt földjüket is, feltehető hogy ez szintén ennek a hitbértartozásnak a kiegyenlítését szolgálta, hozzáteve, hogy a Detre fiaknak elhunyt fivérük, János özvegyének hitbérét is ki kellett adniuk. Az osztályrészek kihatásakor a nőket illető vagyoni jogok kielégítéséből fakadó tartozások mellett, ahogy ezt Osl Tamás fiainak tárgyalta, 1264-ben foganatosított osztálya is mutatja, a felek figyelembe vettek, illetve kölcsönösen beszámítottak minden, az osztatlan vagyont terhelő, zálogba adásból, kölcsönből, károkozásból fakadó követelést is.

A felek szabad akaratukból tettek osztályt. Céljuk a fennálló tulajdonközösség, vagyonközösség megszüntetése, vagyonuk megosztása volt. Mint minden gyökeres jogot érintő jogügylet esetén, az osztozkodók kölcsönösen vállalt kötelezettségük teljesítését biztosítani törekedtek. Ennek a szokásos módja büntetés kikötése volt arra az esetre, ha a felek valamelyike nem tartaná meg, vagy visszavonná az osztályt. Bodor fiai 1231-ben 150 márka büntetést kötöttek ki azzal, hogy ha az osztályt visszavonó ezt megfizeti, akkor ismét osszák fel a birtokokat. 1247-ben a Monoszlók az ellentmondó büntetését 50 márkában határozták meg. 1254-ben Fejéregyházi András és rokona 50 márkában egyezett meg bírói rész nélkül. A visszalépőt 1270-ben a Monoszlók 600 márka, 1274-ben a Hahótok 500 márka, 1279-ben Etruch fiai 100 márka megfizetésére kötelezték. A büntetések minden bizonnyal az osztatlan vagyon értékéhez igazodtak, de hogy a szokásos mérték mekkora volt, nem lehet megállapítani. Emellett, ahogy az Oslók, a felek az osztályt visszavonó teljes osztályrészének elvesztését is kiköthették, ami voltaképpen megfelelt a Kacsicsok 1271-ben tett osztályában szereplő bajon bukás kikötésnek, ami teljes vagyonvesztést jelentett.²⁶ Egészen különös volt a Csanádok által 1256-ban kilátásba helyezett büntetés az osztályt megszegőkre: „[...] *fosszák meg tulajdon részüktől, mely rész becsüjének fele a királyi kincstárnak, másik fele a sérelmet szenvedőnek és osztályt megtartónak jusson*”.

²⁵ ÁÚO VII. 375. p. és 1274-re datálva XII. 127. p., *Hazai oklevéltár*. Szerk.: Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Budapest, 1897. 76., 169. p.

²⁶ BÉLI Gábor: *A succubitus duelli facti potentialis*. In: *Studia Juridica* 136. Tanulmánykötet Erdőssy Emil professzor 80. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Balogh Ágnes, Hornyák Szabolcs. Pécs, 2005. 79–81. p.

5. Osztatlanság és osztály, avagy quasi tutela és megszűnése

Ahogy azt Osl Tamás és fivére, Imre osztálya minden kétséget kizáróan igazolja, önálló vagy saját osztályt csak törvényes korúak tehettek. Következésképpen, ha atyjuk halálával két nem törvényes korú maradt osztatlanságban, az mindaddig feltételenül fennállt, amíg mindketten be nem töltötték a törvényes kort. Ha az árvák közül az egyik rokon már törvényes korú volt, a másik viszont nem törvényes korú, ugyanúgy fenn kellett maradnia az osztatlanságnak addig, amíg az ifjabb be nem töltötte a törvényes kort. Ezek szerint, ha a nem törvényes korú rokon mellett nem maradt legalább két törvényes korú rokon, nem lehetett osztályt tenni. Ha pedig a két törvényes korú rokon megosztott, nem törvényes korú rokonai vagy az egyikkel, vagy a másikkal maradtak osztatlanságban, illetve ha mindkét osztozkodó rokon maga mellé vett nem törvényes korút, két, osztállyal fenntartott osztatlanság létesült. Mint ahogy Monoszló (II.) Péter esete tanúsítja, nem törvényes korú atyjában árvult gyermeke érdekében anyja nyilatkozhatott az osztállyal kapcsolatban, de ez másra nem terjedhetett ki, csak arra, hogy gyermeke az osztozkodó törvényes kort betöltött rokonai közül melyikkel maradjon osztatlan vagyonközösségben. Az atyjában árvult nem törvényes korúval fenntartott osztatlanság a gyámság elemi formája, mondhatni *quasi tutela* volt. Lényegében az osztatlan vagyonban gazdálkodó rokon vagy rokonok, minthogy szükségképpen a velük egy vagyonközösségben élő nem törvényes korú rokon javára is kezelték a vagyont, és ebből folyóan harmadik személyekkel szemben képviselték is a nem törvényes korút, gyámi teendőket láttak el. Ezért az osztatlan közösségben gazdálkodó nagykorú rokonok végső soron valamennyien gyámok voltak. Ha törvényes korú rokon osztállyal már nem tartott fenn osztatlanságot a nem törvényes korú rokonnal, akkor, ahogy mások osztályrészén megszűnt minden, az osztatlanságban megillető joga, úgy az efféle gyámi jogosítványa is. Az osztállyal ezért a *quasi tutela* is elenyészett, megszűnt az osztályos atyafi mindenemű kötelezettsége az atyjában árvult nem törvényes korúval szemben. Az Árpádkorban az osztályos atyafi, aki atyjában árvult nem törvényes korú rokonát képviselte, mert a gyermek apja halálával egyedül maradt annak vagyonban, vagy csak osztozatlan nem törvényes korú testvérei voltak, vagy ha a vele osztatlan közösségben élő törvényes korú rokonai elhaltak, egyelőre nem volt más, mint önkéntes gyám, és ez a „*tutela voluntaria*” csak esetre szólt.²⁷

²⁷BÉLI Gábor: *Degré Alajos és a régi gyámsági jog*. In: Levéltáros elődeink. Degré Alajos és Szabó Béla munkássága. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 2006. 27–28. p.

GÁBOR BÉLI

INDIVISIBILITY AND DIVISION IN THE PERIOD
OF THE ÁRPÁD DYNASTY

(Summary)

Written documents preserving the division of property and goods between relatives remained for us from the 13th century onwards in a significant number. The division of property and goods among brothers can be defined as the basic type of division, but also the division summing up the indivisibility among further relatives rested upon the same principles as the division mentioned before. One characteristic of the division of brothers was that by this division of property and goods two or three of the brothers could also keep a part of their property indivisible. In such cases the *divisio* had been done so that one or two of the brothers separated a part of the property according to their proportion of heritage in the family property, and the others, opposite to this, remained in their proportions in an indivisible status. The probably reasons for this were that among the brothers keeping their property indivisible there were also children of immature or so-named *illegitima* age. Maintaining property unshared together with children remained orphans after the death of their father could be considered as the basic form of guardianship, defined as *quasi tutela*. Practically this meant that the relatives who ran a farm on the joint estate, because of managing this fortune also in the favour of the immature-aged-child living in their household, and representing him versus any third persons, acted as the child's tutors. By this fact all those mature relatives who were farming on the collective property were considered as guardians. If a relative of a mature-age did not keep property unportioned together with the immature-aged members of the family, and decided to make a division, his rights of tutelage terminated by this legal act, such as all his other rights concerning the indivisibility he was entitled before. The *quasi tutela* extinguished by the division, so all duties of the *frater condivisional* regarding the orphaned immature-aged-child were summed up. During the so-named age of the Árpáds that *frater condivisional* who represented his relative of *illegitima* age orphaned because of the death of his father and remained alone in the property, or had only younger brothers of immature age could be considered as a voluntary guardian. This kind of *tutela voluntaria* was only casual.

BESENYEI LAJOS

Várható változások az öröklési jog területén¹

A téma kiválasztásának időpontjában még az sem volt biztos, hogy elkészül az új Polgári Törvénykönyv, (új Ptk.) noha 2009. november 20-án az új Ptk. kihirdetésre került, mint a 2009. évi CXX. tv., a címet mégis változatlanul hagytam, mégpedig azért, mert a törvény hatályba lépésének az időpontja pillanatnyilag eléggé bizonytalan.

Mint közismert, azt a törvényt, amely az új Ptk.-t hatályba léptette volna, az államfő megfontolásra visszaküldte a Országgyűlésnek. A visszaküldött törvény szerint is az öröklési jogi könyv csak 2011. január elsején lépett volna hatályba. Úgy gondolom, hogy e tények ismeretében indokolt a „várható” és nem a „megvalósult” változásokról beszélni.

1. Az öröklési jog reformjának szükségessége

A jelenleg is hatályos Polgári törvénykönyv (Ptk.) ötödik főrésze az öröklési jog, a polgári jog azon területe, ahol az elmúlt ötven év alatt gyakorlatilag lényegi változás a jogi szabályozásban nem volt.

Az 1989–90-es évek politikai rendszerváltása maga után vonta a polgári jog joganyagának jelentős változását, ugyanakkor nem került sor az öröklési jog megújítására, annak ellenére, hogy a tulajdoni viszonyokban jelentős változások következtek be.

A hatályos jogi szabályozás olyan időben került megfogalmazásra, amikor – abban az időben legalább is perspektivikusan – a szocialista tulajdon dominanciája uralta a tulajdonviszonyokat. Ilyen körülmények között – nem csak a felszínen, – az állampolgárok nem rendelkeztek jelentős vagyonnal, azt lehet mondani, hogy gyakorlatilag nem volt mit örökölni.

Az öröklési jog, a mindenkorai tulajdoni viszonyok továbbörökítését biztosítja. Az ismert tulajdoni korlátozások pedig, igen szűk körre korlátozták a személyi illetve magántulajdonban tartható ingatlan vagyon körét. Ennek következtében az ingatlantulajdon továbbörökítésére nem volt lehetőség.

A politikai rendszerváltást követően a tulajdoni viszonyokban bekövetkezett változások, elsősorban a magántulajdon „rehabilitálása”, felszínre hozta az e területen jelentkező hiányosságokat.

¹ Régi barátsággal ajánlom ezt a kis írást Ruszoly József professzor úrnak, akivel több szinten voltam az idők során kapcsolatban. Az 1958/59-es tanévben együtt voltunk hallgatók, 1962/63-as tanévben már oktatója voltam, – mint tanáregéd gyakorlatokat vezettem – és 1963/64-es tanévtől kezdve pedig – más-más tudományterületen ugyan – mint kollégák dolgoztunk együtt. Öszintén kívánom, hogy az évek során megismert szorgalmával, jó erőben és egészséggben szűkítse tovább kedvenc tudományterületének eddig fel nem dolgozott fehér foltjait.

A másik, ilyen körülmény, amely az öröklési jogi szabályok újragondolását ösztönözte, a családi viszonyokban bekövetkezett jelentős változások. Mind szélesebb körben jelentkezett az az igény, hogy a házasság nélküli „család”, magyarul az élettársak is joggal igényelnek valamilyen szintű jogi védelmet. Amikor az élettársak öröklési jogi problémái felvetődtek, rendszerint az volt és talán sok esetben ma is az a nézet, hogy ha az élettárs halála esetére vagyoni juttatásban kívánja élettársát részesíteni, akkor a végrendelezési szabadság keretei között ezt szabadon megteheti. Ez kétségtelen igazság volt és jelenleg is lehetséges. Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy – nem tudni miért – a végintézkedésen alapuló öröklés jelentősen háttérben van a törvényes örökléssel szemben. Magam részéről egyetértek a házasság védelmével, de úgy gondolom, nem lehet a mai világban a házasságot, mint a párkapcsolatok kétségkívüli legjelentősebb formáját kizárólagosnak tekinteni.

A családi viszonyokban bekövetkezett változásoknak másik területe a szülő-gyermek viszonyának a jelentős átalakulása. Az emberi életkor meghosszabbodásával, a technika fejlődésével, a motorizáció széles körű elterjedésével, és a sajnos nagy számban jelentkező halálos balesetek vagy éppen gyógyíthatatlan betegségek miatt bekövetkezett halálesetek jelentős száma felveti a szülő-gyermek, és az utóbbi túlélő házastársának az öröklési kérdéseit is. Ez két szinten is jelentkezik.

a) Az élet természetes rendje, hogy a szülő mindaddig, amíg gyermeke nem alapít saját családot, addig hathatósan támogatja. A szülő idős korára joggal számíthat arra, hogy majd a gyermeke fogja őt támogatni, segíteni. Abban az esetben, ha a gyermek a szülő előtt meghal, a szülő rendszerint idős korára eltartó nélkül marad, mert a hatályos törvényes öröklési rend szerint, ha az elhalt személynek nincs leszármazója, akkor a szerzeményi vagyont a túlélő házastárs fogja örökölni. Ilyen esetben a vagyon átmegy egy más „nemzetségre”. Mivel síron túli hűség nem létezik, ha a túlélő házastárs újabb párkapcsolatot létesít, netán újabb házasságot köt, akkor a volt házastársa felmenőjével a kapcsolata, gyakorlatilag rendszerint megszűnik. Úgy gondolom, hogy ez természetes is. Ha a túlélő házastárs új családot alapít, nem várható el, hogy volt házastársa szüleit eltartsa.

Ezt a helyzetet csak kismértékben orvosolja a jelenlegi hatályos szabályozás szerinti ági öröklés. Az úgynevezett ági vagyon tekintetében a túlélő házastárs nem lesz örökös, és az ági vagyont a szülő fogja örökölni, de a haszonélvezet a túlélő házastársnál marad. Legfeljebb az lehetséges, hogy a haszonélvezetet megváltják, ebben az esetben a szülő az ági vagyon kétharmadára tarthat igényt.

Az ilyen helyzetek leginkább akkor fordulnak elő, amikor közös balesetben, mind a két házastárs meghal. Számos alkalommal lehet a híradásokban olvasni, hogy xy a helyszínen, házastársa a kórházba szállítás közben meghalt.

Ezekben az esetekben a törvényes öröklés szabályai szerint – természetesen, ha nincs leszármazó – a házastársak közös vagyona a „túlélő” házastárs családjára száll át, noha az általános éleltapasztalat szerint az először elhunyt házastárs szüleinek, családjának is jelentős munkája, anyagi támogatása a házastársak közös vagyonában benne volt. Természetesen, ez mind a két házastárs relációjában előfordulhat.

Az említetteken kívül, még igen sok érv szólt amellet, hogy az öröklési jogi szabályokat is újra kell gondolni. Indokolt kiiktatni a rendszerből azokat a szabályokat, amelyek ma már biztosan, korábban csak egy-két esetben bírtak jelentőséggel. Gondolunk például arra a szabályra, hogy az idegen kézzel írt végrendelet esetében a végrendeletből ki kell, hogy tűnjön a végrendelet alkotásának a helye, mert egyébként a végrendelet érvénytelen. Ilyen és ehhez hasonló alakszerűségi követelményeken több esetben jelentős vagyontömegek kerültek távoli rokoni kapcsolatokkal, de személyes kapcsolatokkal

rendszerint nem bíró örökösök tulajdonába, és az örökhagyó akarata nem érvényesült, mert végrendeletében az őt ápoló, segítő szomszédját tette meg örökösnek, de formai okok miatt a végrendelet megátadható volt.

2. Az öröklési jogunk új rendelkezései

A jelen tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé, de nem is igényli, hogy valamennyi változást vizsgálat tárgyává tegyünk. Célunk az, hogy csak azokat a változásokat villantsuk fel, amelyek jelzik, hogy a jogalkotó törekedett a fentebb vázolt helyzetek valóminő megoldására.

Az új Ptk. parlamenti tárgyalásának a végén, illetve a végszavazás előtt beterjesztett jelentős számú módosító javaslat között, az előterjesztő szerint mintegy egyharmada nyelvtani, stilisztikai pontatlanság kiküszöbölését szolgálta. Sajnálattal kell megállapítani, hogy még így is több pontatlanság maradt a most már elfogadott törvényszövegben. Csak az öröklési jog területén ilyennek vélt vagy tartott ellentmondásra is felhívjuk a figyelmet, elsősorban azzal a céllal, hogy a hatályba léptetés során sor kerülhet ezek esetleges kiküszöbölésére.

2.1. Az élettárs öröklés jogi helyzete

Az élettársak öröklés jogi helyzetét a korábbi elképzelésekkel szemben alapvetően megváltoztatta a bejegyzett élettársi kapcsolatról, az ezzel összefüggő, valamint az élettársi viszony igazolásának megkönnyítéséhez szükséges egyes törvények módosításáról szóló 2009. évi XXIX. tv.² Ez a jogszabály az élettársi kapcsolatban két kategóriát állított fel:

a) bejegyzett élettárs

Ez a fogalom, csak az azonos neműek élettársi kapcsolatára vonatkozik, és gyakorlatilag a házassággal esik azonos jogi megítélés alá. A házasság és a bejegyzett élettárs fogalma közötti különbségek az öröklésjogi kérdéseket alapvetően nem érintik.

b) élettárs

Ez tulajdonképpen egy tényleges helyzetet jelentő párkapcsolat. A jogi megítélés szempontjából közömbös, de az élettársi kapcsolatban élőknek nem vitásan lehetőség, hogy kapcsolatukat közjegyző előtt közösen bejelentsék, a közjegyző a bejelentést nyilvántartásba vegye, és a nyilvántartásba vételről szóló igazolást kiadja. Ami az élettársi viszony fennállásának az igazolására szolgál.

A bejegyzett élettársakról szóló törvény 17. §-a taxatív felsorolja azokat a jogszabályokat, illetve az adott jogszabályok pontos szakaszait, amelyeket a törvény módosít. Ennek megfelelően a jelenleg hatályos Ptk. számos esetben módosult, mert a házastárs megjelölés mellett, mindenütt felvették a Ptk. szövegébe a „bejegyzett élettárs” elnevezést is.

Mindezek tükrében, legalább is sajátos jogszabály szerkesztési technikára utal, hogy az új Ptk. öröklési jogi könyve, egyetlen egy helyen sem említi a házastárs mellett, a be-

² A továbbiakban: a bejegyzett élettársakról szóló törvény.

jegyzett élettárs fogalmát. A bejegyzett élettársakról rendelkező törvény indokolása³ egyértelműen azt tartalmazza, hogy „Kiemelendő még ebben a körben, hogy a bejegyzett élettársak törvényes öröklési státusza is a házastársakéval azonos.”

Ebből az idézetből egyértelműen kitűnik, hogy a jogalkotó akarata arra irányult, hogy az új Ptk.-ban is érvényesüljön a bejegyzett élettársaknak a házastársakkal azonos öröklési jogi státusza. Ha ez a feltevésünk igaz, akkor ehhez két megjegyzést kell tenni.

a) A jogszabályalkotásnak illetve szerkesztésnek nem válik dicsőségére, hogy rövid időn belül ugyanazt a jelenséget kétféle képen szabályozzák. Ha a bejegyzett élettársi törvény hatálybalépését követően a Ptk. öröklési jogi részébe mindenütt kifejezett rendelkezéssel a házastárs mellé felvették a bejegyzett élettársat, akkor egy olyan tárgyú, csak a jövőben hatályba lépő törvénytervezetben is hasonló megoldást kellett volna alkalmazni.

Egyébként sem tartjuk helyesnek a szabályozás azon módját, amely szerint, egy teljesen különálló törvényben – nem is teljesen egyértelműen –, definiálunk egy fogalmat, és ezt kiterjesztjük egy másik fogalomra, és a továbbiakban a kiinduló fogalomra a kiterjesztett fogalmat is alkalmazni és értelmezni kell. Úgy gondoljuk, hogy nem szolgálja a jogbiztonságot ez a megoldás. Az új Ptk.-t olvasó nem biztos, hogy ismeri a bejegyzett élettársakról szóló törvény rendelkezéseit, és így hiába ismeri meg az új Ptk. szabályait, ismeretei pontatlanok lesznek.

b) A másik megjegyzésünk a megoldás érdemi részére vonatkozik. Ezzel a megoldással az élettársak tekintetében ténylegesen fennálló öröklési jogi problémákat és véleményünk szerint jogos igényeket a jogalkotó a szőnyeg alá söpörte.

A bejegyzett élettársakról szóló törvény, már hivatkozott indokolásának bevezető részében tulajdonképpen a jelenlegi megoldás ellenkezőjére hivatkozik, legalábbis az előterjesztő, amikor a törvény általános indokolásában a házasságon kívüli párkapcsolatok jelentős számával indokolja a törvény létrehozását. Ismereteim szerint nincs megbízható statisztikai adat, de talán nem tévedek nagyot, ha azt állítom, hogy az azonos neműek közötti párkapcsolat számában töredéke a külön neműek közötti párkapcsolatok számának.

E sorok írója egyike volt azoknak, akik síkraszálltak az élettársak öröklési jogi státuszának legalábbis részben a házastársak öröklési jogi státuszához való közelítéséért, amikor az élettárs öröklésjogi helyzetének a javításáról volt szó. Az alap kiindulás mindig a külön nemű élettársakról szólt. Nem vitatom az azonos neműek közötti élettársi kapcsolat szabályozásának a fontosságát, de mindenképpen ez elé helyezem, a külön nemű személyek élettársi kapcsolatának, elsősorban öröklésjogi szabályozását.

Ez utóbbi területen azonban az új Ptk. szabályozás igen szegényes és gyakorlatilag nem történt előrelépés.

Pontos statisztikai adatok nélkül is nyugodtan állítható, hogy az élettársi kapcsolatban élők között döntő többségben vannak azok az élettársak, akik egyébként házassági kapcsolatban is élhetnének, vagyis külön neműek. Egyébként a bejegyzett élettársakról szóló törvény általános indokolása is elsősorban erre a csoportra hivatkozik, mint indokora, hogy az élettársak kapcsolatát jogilag szabályozni kell.

Az a megoldás, hogy a nem bejegyzett élettársak az új Ptk.-ban mindössze három

³ COMPLEX JOGTÁR, hatályos 2009. november 30-ig. E sorok írója előtt is ismert, hogy az egyes törvények indokolásaként jelzett magyarázatok, a törvény hivatalos – régi elnevezésével – miniszteri indokolásának nem tekinthető. Mégis úgy véljük, hogy a jogszabályt előkészítő személy/szerv/minisztérium hivatalos véleményének tekinthető.

helyen kerülnek megemlíítésre,⁴ úgy gondolom, hogy messze nem elégíti ki a társadalmi elvárásokat.

2.2. A házastárs és a szülő törvényes öröklési helyzete

A házastárs és szülő tekintetében az új Ptk. lényegesen eltér a jelenleg hatályos szabályozástól. Három különböző lehetséges esetet szabályoz. Valamennyi variációnak közös ismérve, hogy a túlélő házastárs és a szülő eltartását kívánja elősegíteni. Az más kérdés, hogy ezt a célt csak ezen az úton, vagy egyszerűbb megoldással is el lehetett volna érni. Természetesen, majd a gyakorlat fogja eldönteni az új szabályozás „életképességét”, de úgy gondoljuk, hogy lehetett volna egyszerűbben is ugyanezt a célt biztosítani.

2.2.1. A túlélő házastárs öröklése leszármazók esetében

Ha van leszármazó, akkor a túlélő házastárs a leszármazókkal egysorban, vagyis egy gyermekrésznyit kap a hagyatékából. Ez a szabály azonban nem vonatkozik a túlélő házastárs által lakott lakásra, mert azt a leszármazók öröklik, természetesen egyenlő arányban, de a túlélő házastársat a lakáson, és a szokásos felszerelési tárgyakon, holtig tartó hasznélvezeti jog illeti meg.

Továbbra is fennmarad az a szabály, hogy ági öröklésre csak akkor kerülhet sor, ha nincs leszármazó. Ugyanakkor az ismertetett szabály szerint a túlélő házastárs a leszármazókkal egy sorban öröklő. A túlélő házastárs öröklésénél a törvény csak a túlélő házastárs által lakott lakást és a szokásos felszerelési tárgyakat veszi ki abból a körből, aminek egy gyermekrésznyi részét a túlélő házastárs megöröklí. Ebből az következik, hogy a túlélő házastárs az egyébként ági vagyonnak minősülő vagyon egy részét is megöröklí.

Dogmatikailag a megoldás aligha vitatható, mert a 6:68. § a jelenleg hatályos rendelkezésekkel azonos módon ági öröklést csak leszármazók hiányában ismeri el. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a jelenlegi szabályok szerint, ha van(nak) leszármazó(k) a házastárs állagot nem öröklőhet. Az új szabályok szerint azonban a túlélő házastárs a leszármazókkal egy sorban öröklő, ennél fogva a túlélő házastárs öröklése – egy leszármazó esetében – az ági vagyont „megfelezi.” A nemzedékek során lefelé haladva az ági vagyon gyakorlatilag harmadik, negyedik generációnál jelentéktelen kis hányadra zsugorodhat.

2.2.2. A szülő és a túlélő házastárs öröklése, ha nincs leszármazó

Ha nincs leszármazó, akkor a túlélő házastárs öröklí az általa lakott lakást, a szokásos berendezési és felszerelési tárgyakkal, ő öröklí továbbá az ági vagyon hasznélvezetét, és az egyéb szerzeményi vagyon felét. Az egyéb szerzeményi vagyon másik felét pedig az örökhagyó szülei öröklí fejenként egyenlő arányban. Ugyancsak a szülő örök-

⁴ Az új Ptk. 6:62. §-a szerint az örökhagyó életársát az örökhagyóval közösen lakott lakáson és az ahhoz tartozó szokásos felszerelési tárgyakon holtig tartó hasznélvati jog illeti meg, ha az életközösség közte és az örökhagyó között legalább folyamatosan tíz évig fennállott és az örökhagyó halálakor is fennáll.

A másik törvényhely 6:77. § – ahol a kitagadási okok közé a törvény felveszi, hogy az örökhagyó kitagadhatja azt a személyt is, aki életársának az életére tört, vagy sérelmére súlyos bűncselekményt követett el. A harmadik törvényhely, 6:30. §, amikor az életársak tekintetében a törvény megengedi az utóörökös nevezés intézményét.

li az ági vagyont, aminek a haszonélvezetét a fentiek szerint a túlélő házastárs örökli. A szülő az ági vagyon egy részéhez rendszerint csak úgy tud hozzájutni, ha él a megváltás jogával. (6:61. §) A megváltás mértéke a jelenlegi szabályozással azonos mértékű, a vagyon egyharmada.

A szülők egysorban, tehát egyenlő arányban örökölnék. Ha az egyik szülő kiesik, akkor a szerzeményi vagyon fele részét egyedül a másik szülő örökli. Az természetes, hogy ha nincsenek szülők, akkor a teljes szerzeményi vagyont a túlélő házastárs örökli.

A szülők halálát követően azonban – a gyermeküktől örökölt vagyon tekintetében – nem leszármazóik lesznek a törvényes örökösök, hanem a túlélő házastárs „visszaörökli” volt házastársától a szülőkre hárult vagyon.

Abban az esetben, ha a leszármazottól a szülőre szállt vagyon, a szülő(k) életében elpusztul, azt a szülők felhasználják, ingyenesen elidegenítik, vagy valamely más dolog lépett a helyébe⁵ sem az értéke, sem a helyébe lépő dolog a túlélő házastárs részéről nem érvényesíthető.

Ez a rendelkezés magyarázható ugyan, a szabály célszerűsége és életszerűsége azonban erősen vitatható. A túlélő házastárs ilyen esetben gyakorlatilag csak a meglevő vagyontárgyakra tarthat igényt.

A szülőnek számos lehetősége van arra, hogy az így örökölt vagyontárgy tekintetében a volt házastárs „visszaöröklését” megghiúsítsa. Csak egyetlen kézenfekvő lehetőség: a szülő életében valamelyik törvényes örökösének vagy bárkinek elajándékozza, haszonélvezeti jogának a fenntartásával.

Érdekes problémát vet fel, hogy a szülő a leszármazójától ekképpen örökölt vagyontárgyak tekintetében végrendelkezhet-e. A végrendeleten alapuló öröklés megelőzi a törvényes öröklést. A túlélő házastárs „visszaöröklése” nem vitásan törvényen alapul, és az sem nagyon vitatható, hogy jogszabályi tilalom hiányában a szülő a tulajdonában levő dologról végintézkedés formájában rendelkezhet. Nem tartjuk kizártnak azt a megoldást, hogy a felvetett kérdésre igen választ kell adni.

Ilyen körülmények között viszont nem látjuk értelmét a szabálynak, a jogi rendezést feleslegesen bonyolítja, esetleg felesleges jogvitákat gerjeszt. Ugyanakkor hangsúlyozni szeretnénk, hogy az alapkiindulást, mely szerint a házastárs és a szülők egyenlő arányban örökölik a szerzeményi vagyont, indokoltnak és helyesnek tartjuk, alapvetően a szülő tartási „igényére” tekintettel.

2.2.3. A túlélő házastárs haszonélvezeti joga

A túlélő házastárs haszonélvezeti joga – mindjárt hozzátesszük – véleményünk szerint indokoltan a jelenlegi szabályokhoz viszonyítva leszűkül. Igazságosabb megoldásnak tartjuk, hogy a túlélő házastárs ne haszonélvezeti jogot, hanem tulajdonjogot kapjon. Ez a megoldás egyaránt szolgálja a túlélő házastárs és a leszármazók érdekét is. A hagyatékban rendszerint olyan, egyébként jelentős értékű vagyontárgyak vannak, amelyek viszonylag rövid idő alatt elavulnak, értéktelenné válnak, vagy legalábbis értékük jelentős részét elvesztik. Elegendő itt utalnunk a gépkocsira vagy számítógépre, vagy egyéb audióvizuális eszközökre. Ilyen hagyatéki tárgyak tekintetében az örökösnek esélye sincs arra, hogy ezeket a tárgyakat valamikor is használni tudja. Ugyanakkor lehet, hogy a haszonélvező sem tudja – megfelelő ismeret hiányában – ezeket célszerűen használni, de a dolgokat nem értékesítheti.

Ennek megfelelően a túlélő házastárs haszonélvezeti joga csak az ági vagyonra és az

⁵ Példának okáért értékesítette.

által lakott lakásra és annak szokásos felszerelési tárgyaira terjed ki.

Indokolt újítása az új Ptk.-nak, hogy a haszonélvezeti jog megváltását, mind a túlélő házastárs, mind az állagörökösök a haszonélvezet fennállásának teljes ideje alatt bármikor kérhetik.

Az ági vagyontárgyon fennálló haszonélvezeti jog megváltásának a mértékét, mint arra már fentebb utaltunk a törvény kifejezetten meghatározza,⁶ a lakás és a szokásos felszerelési tárgyak tekintetében pedig a törvény a bíróságot jogosítja fel a természetbeni, vagy pénzbeli megváltás mértékének a megállapítására. A bíróságnak a leszármazók, és a túlélő házastárs méltányos érdekeit kell elsősorban figyelembe venni.

3. A közös végrendelet

Az új Ptk. a hatályos szabályozással összhangban két vagy több személynek egy okiratba foglalt végintézkedését, mint közös végrendeletet érvénytelennek tekinti. Jelentős változás viszont, hogy a házastársak által tett közös végrendeletet az új Ptk. érvényesnek ismeri el, ha a végrendelezők a törvényben meghatározott alakszerűségi követelményeknek eleget tesznek.

Tulajdonképpen a hatályos jog is egy esetben elismerte a házastársak közös végintézkedését, öröklési szerződés formájában. A házastársak a hatályos jog szerint is egy okiratban köthetnek öröklési szerződés, amely mindkettőjük végakarátát tartalmazza.⁷ Az új rendelkezés, ezt a lehetőséget a végrendeleti formára is biztosítja.

A házastársak tekintetében a közös végrendelet tételét megengedő rendelkezés – 6:20. § (5) bekezdés c) pontja – és az írásbeli magánvégrendeletről általában rendelkező – 6:16. § (1) bekezdése – nincs teljesen összhangban. Az utóbbi rendelkezés a hatályos szabályozással egyezően az írásbeli magánvégrendeletnek három formáját ismeri el érvényes végrendeletnek, mégpedig a holográf, az allográf és a közjegyzőnél letett írásbeli magánvégrendeletet.

Az új Ptk. 6:20. § (5) bekezdés c) pontja viszont a közös végrendeletet érvényesnek tekinti akkor is, ha azt bárki írta, de ügyvédi ellenjegyzéssel van ellátva.

Ez az egyetlen végrendeleti forma, ahol a jogalkotó az ügyvédi ellenjegyzéssel ellátott, gyakorlatilag magánvégrendeletet a közvégrendelettel egy sorba veszi. Ez végső soron döntés kérdése. Az már azonban kifogásolható, hogy 6:16. § (1) bekezdésénél nem mondja ki a törvény, hogy ettől a rendelkezéstől e törvény eltérő rendelkezést tartalmazhat. Az sem mondható szerencsésnek, hogy a két hagyományos írásbeli magánvégrendeleti forma mellé; csak a közös végrendelet esetében a közvégrendelettel egy sorba veszi az ügyvédi ellenjegyzéssel ellátott írásbeli magánvégrendeletet is.

⁶ Az ági vagyon egyharmadában.

⁷ Ptké I. 73. §. Fentebb az élettársak jogi helyzetét taglalva utaltunk arra, hogy a bejegyzett élettársakról szóló 2009. évi XXIX. tv. a Ptk. öröklési jogi részét kifejezetten módosította és a házastárs megjelölése mellé mindenütt a bejegyzett élettárs kifejezést beszúrta. Ez nem történt meg a Ptké. I. 73. §-nál, amiből viszont az következik, vagy legalábbis következtethető, hogy a bejegyzett élettársak a hatályos jog szerint közös öröklési szerződést nem köthetnek. Ha ezt a következtetést elfogadjuk, akkor viszont kérdéses, hogy az új Ptk. rendelkezése szerint a bejegyzett élettársak közös végrendeletet tehetnek-e?

4. Az egyes kifejezések közötti összhang hiánya

Végezetül a törvényes öröklés kapcsán két megjegyzés:

4.1. A törvényes öröklés kiterjesztése

A jelenleg hatályos rendelkezésekhez viszonyítva az új Ptk. kiterjeszti a törvényes öröklést a harmadik teljes parentélára, azaz a dédszülők leszármazóira is.⁸ Ezzel a rendelkezéssel olyan távoli rokonoknak biztosít az új Ptk. törvényes öröklési jogot, akik nem vagy alig ismerték az örökhagyót. Ilyen esetekben az örökös és az örökhagyó között rendszerint nincs semmi személyes kapcsolat, így az öröklési jogosultság aligha magyarázható. Természetesen majd a gyakorlat fogja eldönteni, hogy milyen gyakorisággal kerül sor a harmadfokú unokatestvérek öröklésére.

4.2. Az alkalmazott terminológiák összhangjának a hiánya

Előre kell bocsátani, hogy a következőkben vitatott megoldás a jelenleg hatályos rendelkezéseknél is fennáll. Az új Ptk. 6:65. § (4) bekezdése szerint, ha a dédszülők és azok leszármazói is kiestek, akkor törvényes örökösök, fejenként egyenlő arányban az örökhagyó távolabbi felmenői. A hatályos rendelkezések – egy parentélával előbb – ugyanezt a rendelkezést tartalmazzák.

A hatályos Csjt. 34. §-a és az új Ptk. 3:104. §-a egyaránt különbséget tesz egyenesági és oldalági felmenők között. Sem a hatályos, sem a tervezett Ptk. ezt a különbségtételt nem teszi meg.⁹

Akik az örökhagyó előtt születtek, és az örökhagyóval rokoni kapcsolatban vannak, azok valamennyien az örökhagyó nézőpontjából felmenőnek minősülnek. Ezek között az egyöntetű és pontos megfogalmazás érdekében célravezető lenne, (lett volna) az egyenesági, vagy oldalági felmenő elnevezés használata.

Befejezésül utalni szeretnék arra a körülményre, hogy nem volt célom az új. Ptk. öröklésjogi rész valamennyi új intézményének a bemutatása. Alapvetően csak jelezni kívántam, hogy véleményem szerint milyen változások várhatók, azok döntően milyen célt szolgálnak, illetve a tervbe vett változások egynémelyike, milyen kérdéseket és esetleges aggályokat vet fel.

⁸ A kérdésnek nincs túlzott jelentősége, mert a jelenlegi viszonyok között, amikor a születéskor várható átlag életkor 68–75 évre tehető, ugyanakkor az elsőszülés általában 30 év körül történik, viszonylag ritka a dédszülői illetve annak leszármazói öröklése.

⁹ Meg kell jegyezni, hogy Vékás Lajos is jegyzetében általában felmenőkről és oldalrokonokról szól, de pl. a 39. oldalon „felmenő egyenesági rokonok törvényes örökléséről” ír. VÉKÁS LAJOS: *Öröklési jog*. Eötvös József Kiadó. Budapest, 1995.

LAJOS BESENYEI

VORAUSSICHTLICHE ÄNDERUNGEN AUF DEM GEBIET
DES ERBRECHTES

(Zusammenfassung)

Der Autor gibt einen kurzen Überblick über die Gründe, weshalb die Änderung der Erbschaftsregeln gerechtfertigt war. Diesbezüglich weist er darauf hin, dass die Regeln den gegenwärtigen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Verhältnissen oft nicht entsprechen. Er verhandelt grundsätzlich zwei Gebiete verhältnismäßig ausführlich.

a) Änderung der gesetzlichen Erbschaftsordnung für den Fall, falls der Erblasser ohne Nachkommen gestorben ist.

Dementsprechend, falls es kein Nachkomme gibt, gestaltet sich die gesetzliche Erbschaftsordnung folgendermaßen:

Der überlebende Ehegatte erbt die ehemalige gemeinschaftliche Wohnung zusammen mit deren Einrichtungs- und Ausrüstungsgegenstände, erbt die Nutznießung des Vermögens in gerader Linie und die Hälfte des Erwerbsvermögens. Die Eltern erben die andere Hälfte des Erwerbsvermögens. Nach dem Tod der Eltern erbt aber der ehemalige Ehegatte das Vermögen, geerbt durch die Eltern von deren Kindern zurück.

b) Bezüglich des Lebensgefährten-Verhältnisses ist die gesetzliche Regelung nicht eindeutig. Gemäß der geltenden Regelung eingetragene Lebensgefährten dürfen nur zum gleichen Geschlecht gehören. Die geltenden Bestimmungen führen neben dem Ehegatten den eingetragenen Lebensgefährten fast in allen Fällen auch ausdrücklich an. Die neue Regelung tut das nicht, was Grund für Debatte gibt.

BEZDÁN ANIKÓ – VERES JÓZSEF

A nevesített jogi személy belső viszonyai

I.

I. a) A jogi személy elméletével (lényegével) kapcsolatos nézetek történelmi felsorolása és csoportosítása is nehézségekbe ütközne, különösen, ha az csak kiindulópontként szerepelne; nem is szólva a jogi személy szervezetének (szerveinek) belső viszonyairól. E bevezető így csupán jelzi, hogy egy új Polgári Törvénykönyv új szakaszt nyitott.

Az új Polgári Törvénykönyv alkotása ugyan már 1989-ben elkezdődött, majd 1998-ban folytatódott, és hosszú vajúdás után napjainkban végre megszületett – bár végső lezárása még várat magára. Ennek egyes részkérdéseinek felvázolása és elemzése elodázhatatlan, így aktuális; különös tekintettel a jogi személy belső viszonyinak logikai összefüggéseire.

b) A még hatályos törvény (1959. évi IV. tv. – Ptk.) és a jövőbeni törvény (új Polgári Törvénykönyv) összehasonlításakor a jogi személyeknél lényegi eltérések ugyan nem találhatók, de konkrétabb és világosabb meghatározások már igen. A Ptk. szerint az állam – mint vagyoni jogviszonyok alanya – jogi személy, és az erre irányuló jogviszonyok szerint jogi személyek az állami, önkormányzati, gazdasági, társadalmi és más egyéb szervezetek. Az új Ptk. külön szakaszban közli: „Az állam jogi személy” (2: 40 §). Egyébként: a jogi személy típusait határozza meg, így különösen a szövetkezet, az európai szövetkezet, a korlátozott felelősségű társaság, a részvénytársaság, az európai részvénytársaság, az egyesülés, az egyesület (társadalmi szervezet), az alapítvány, az alapítványi részvénytársaság, a költségvetési szerv, az egyház, a párt, a köztestület, a hegyközség, az erdőbirtokossági társulat, a vízgazdálkodási társulat minősül jogi személynek.

c) Az első magyar Polgári Törvénykönyv (Ptk.) szerint is: „Az emberek és az állam mellett a polgári jogviszonyban jogalanyként szerepelnek, az ún. jogi személyek is.” Továbbá a társadalmi és gazdasági élet mai fejlettségi fokán szükség van arra, hogy ne csak az egyes emberek társadalmi, gazdasági, politikai céljainak megvalósítására hivatott szervezetek lehessenek a polgári viszonyok önálló alanyai. „A szervezet jogalanyisága független tagjainak, illetőleg a szervezet körében dolgozó embereknek a jogalanyiságától.” A tagok vagy a munkavállalók változása nem érinti a szervezet állandóságát és jogi elismerését. Az ilyen jogalanyisággal felruházott szervezeteket jogi személyeknek nevezzük.¹

A jogi személy elméleteinek történelmi megközelítései végül is eljutottak ahhoz a nagyon praktikus tételhez, mely szerint „a jogi személy voltaképpen nem más, mint az

¹ VILÁGHY Miklós – EÖRSI Gyula: *Magyar polgári jog* I. kötet, Bp., 1963.

emberi közösségek megszemélyesítésének jogtechnikai megoldása. Mivel a jog szaktudomány, a jogi személy szaktudományi fogalom.² A tétel kétségtől igaz, bár túl praktikusnak tűnik; és a fogalomalkítási kísérletek tovább folytatódnak, mivel a természetes személyek „a megszemélyesített emberi közösségek” (a jogi személyek) konkretizálása, csoportosítása, egyediesítése nem kis feladata a jogi szaktudománynak.

2. a) Az, hogy az „emberi közösségek” milyen szervezetekben és hogyan helyezkednek el, milyen pozíciót foglalnak el, milyen szerveket hozhatnak létre, hogyan alakul a képviselőjük, tovább bonyolítja a vizsgálódást; bár a törvényhozó is tudja, hogy a jogi személy-szervezet lényege szerint más, mint az ember, de tételes jogilag ugyanabba a helyzetbe juttatja, mint az embert.³ Ugyanakkor a jogi személy jogképessége kiterjed mindazokra a jogokra és kötelezettségekre is, melyek jellegüknél fogva nem csupán az emberhez fűződik. A szervezet tagjaként megjelenő természetes személy vagy jogi személy viszont eltérő pozíciót foglalhat el, ami pl.: egyes jogalanyiságot illeti.

b) A jogi személyeket tehát tipizálni kell, de a kiemelt jogi személy típusok felsorolásán túl az egyes nevesített jogi személyek (típusok) sajátos belső viszonyait (pl.: egyesület, alapítványi kivételével) már önálló törvények, egyes jogszabályok alapszabályok, hivatottak rendezni.

A további kérdés: az egyes jogi személy típusoknak, vagy egy kiválasztott jogi személy típusnak melyek azok az ismertető vonásai, melyek alapján egyértelműen tovább tagolhatók. A jogi személy típusok (ezeken belül a fajták, modellek stb.) sorba vétele – témánk szempontjából – hosszadalmas lenne, ezért az általános jegyek összegzésén túl, egy nevesített jogi személy típus (a szövetkezet) további kategorizálását, a megfelelő szervezet, szervek belső kapcsolatrendszerét, jogviszonyait kívánjuk bemutatni.

II.

I. a) A jogi személyek típusait (a típusok zártkörűségét) törvény határozza meg, így – többi között – „különösen” a szövetkezet minősül jogi személynek (Új Ptk. 2: 39. §). Ez a törvényi megállapítás kissé zavarosnak érezhető, mert a szövetkezet ugyan jogi személy típus, de a szövetkezet típusával való összefüggései már bonyolultak, s egyes esetekben kellően nem is tisztázottak.

Lapozzuk végig a magyar szövetkezetek minősítéséről szóló szakirodalmat. Induljunk a szövetkezetek első szabályozásától (Kereskedelmi törvény 1875: XXXVII. tc.). Ekkor még a szövetkezet kereskedelmi társaság volt.

b) Az első, európai színvonalú átfogó szövetkezeti törvény 1947-ben született (1947: XI. tc.); és hiába tartalmazza a szövetkezet zseniális fogalom meghatározását, a szövetkezetek már egy-két év elteltével kiszakadtak a szövetkezeti jogi szabályozás európai fejlődésének sodrából. Az 1959-ben megjelent első Polgári Törvénykönyv lényegében véve csak a szövetkezet trónfosztását celebrálta.

1949-től egészen 1989-ig tartó „korszakban” a szövetkezetekre az akkori totális politika nyomta rá a bélyeget; csupán „az új gazdasági mechanizmus” hatására a kódex szintű szövetkezeti törvényt (1971. évi III. tv.) említhetjük meg, melynek jelentősége

² SÁRKÖZY Tamás: *A jogi személy elméletének átalakulása. Vizsgálódások a szervezetek komplex jogalanyiságáról* című könyvében L.M. Weberre hivatkozással tett összegzése. Közgazdasági Jogi Könyvkiadó, 1985. 61. p.

³ SÁRKÖZY Tamás: i. m. 38 p.

abban nyilvánult meg, hogy a korábban kiadott mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvényt és az alacsonyabb szintű jogszabályokat formálisan koordinálta – mintegy a piramis tetején helyezkedett el. Különböző ágazatokba, típusokba, formákba besorolt szövetkezetek relatíve önálló jogi rendezései egymás mellett helyezkedtek el.

c) A rendszerváltást (1989) követően helyet kapott a szövetkezet fogalma oly módon, hogy a szövetkezetekről szóló 1992. évi II. tv. 60. §-a 1. pontjában megfogalmazott szöveget a Ptk. átvette, eszerint: „A szövetkezet a szövetkezés szabadsága és az önszegély elvének megfelelően létrehozott közösség, amely a tagok vagyoni hozzájárulásával személyes közreműködésével, demokratikus önkormányzat keretében a tagok érdekeit szolgáló vállalkozási és más tevékenységet folytat.” Befejezésül; egy önálló szakaszban leszögezi:

„A szövetkezetekre vonatkozó részletes szabályokat külön törvény állapítja meg (51. §)”. Itt kell megjegyeznünk: az új Ptk. már nem minősíti a szövetkezetet, azt külön törvényre bízta. A későbbiek során – sajnos – látni fogják: a részletes szabályok nem egy törvényben jelennek meg.

Az 1992. évi szövetkezeti törvény jogalkotója még az egységes – átfogó szabályozás mellett tört lándzsát, és a törvényen belül csak három szövetkezeti kategóriát nevesített, illetőleg jelölt meg: takarékos és lakásszövetkezetet, valamint iskolaszövetkezetet. Sajnos, kísérleti szinten sem merül fel: „a szövetkezeti törvény első (általános) része tartalmazná a valamennyi szövetkezetre érvényes egységes elvekre épülő általános szabályokat, a második (különös) része magába foglalná csoportosítva azokat a speciális szabályokat, amelyek egyes szövetkezeti fajtákra érvényesek [...] Az általános és a különös rész elvetésének egyik következménye volt a szövetkezeti modellek elterjedése...; de a jogalkotó felrúgta a korábban oly sokszor hangoztatott elvet, nevezetesen, hogy a szövetkezeteket csak törvény és alapszabály rendezhet.”⁴

Az 1992-2008 közötti időszak „a hazai szövetkezeti szabályozás legellentmondásosabb, s egyben igen zavaros szakasza volt. Ez elsősorban a jogalkotásban, de az esetek egy részében a belső jog (az alapszabály) készítésében is megmutatkozott.”⁵

A 16 év alatt három általános átfogó (1992, 2000 és 2006), négy különböző területet érintő szövetkezeti törvény készült, de a törvények mellett alacsonyabb szintű jogszabályok is megjelentek.

2. a) Minden elismerés mellett, a jogi személyek egyik nevesített típusa, a szövetkezet, ezidáig nem találhatta meg a harmonizált szemléletet – bár az új Ptk. régóta készül; nem beszélve az érthetetlen szabályozási szintkülönbségekről indokolatlanságáról; az önálló egyedi törvényektől (pl.: házzszövetkezet) az alacsonyabb szintű szabályozásokig. Így csak remélni lehet az új Ptk. által jelzett szövetkezeti típus és a különböző „típusú”, fajtájú, modellű szövetkezetek közötti logikai összhang kiteljesedéseit a törvényi (alapszabályi) szint általánossá tételeit.

b) A jelzésszerű utalást az új Ptk. jogi személy típusainak (szövetkezet) és az egyedi szövetkezeti törvények típusait (fajtái) összefüggéseinek fontossága és a szövetkezeti szervezeti egységek, szervek és belső (tagsági) viszonyok elemzésének igénye érdekében, részletesebb kimunkálás végett tettük.

⁴ VERES József: *Hogyan tovább, szövetkezeti szabályozás?* Ünnepi Tanulmányok, in: Novotni Alapítvány, Miskolc, 2007. 460–466. p.

⁵ FEKETE József: *A szövetkezetek jogi szabályozása a rendszerváltástól napjainkig*. Szövetkezés 2008. 1–2., 18–36. p.

III.

a) Miután a jogi személy szövetkezeti típusának fogalmát nem találjuk meg az új Ptk-ban, ugyanakkor a szövetkezeti törvény általános fogalmától eltérővel is találkozunk az egyedi törvényekben, az összehangolt szemlélet érdekében helyes lenne a fogalmi árnyalatok csoportosítása és összefoglalása.

b) Ma már szinte érthetetlen a szövetkezetek jogi szabályozásainak szintjei közötti diszharmónia, különösen a közismert tételre ismételt hivatkozva: a szövetkezeteket csak törvény és az azon nyugvó alapszabályok rendezhetik.

c) Hosszú vita után egyértelművé vált: a szövetkezetek személyi és tőketársulás (társulás, a szövetkezetek Nemzetközi Szövetségeinek szóhasználata), és az elsődleges szövetkezetekben a tagok egyenlő szavazati jogokat élveznek; a jogi személy tagsági viszonyánál már eltérések mutatkoznak.

d) Az egyes szövetkezeti szervezeti egységek, természetes személyek jogalanyiságának korlátai is eltérnek egymástól – a belső viszonyok szintjén. Vagyis, ha sorba kívánjuk venni az általános és egyedi szövetkezeti törvényeket, a belső kapcsolatrendszerben jelentkező eltérések indokainak összefüggéseit, azok törvényességi voltát rögzíteni kell.

e) Végezetül, csak a történelmi áttekintés érdekessége, színessége, és nem az egymásra épülő következetes lépések sorrendjének logikája teremthet alapot a szinte megfejthetetlen variációkra; kezdve a kereskedelmi társaságtól (1875) egészen a jogi személy szövetkezet típusáig (2009).

IV. A választott „alaptípus”: szövetkezet

A jogi személyek típusait törvény határozza meg. Jogi személynek minősül így különösen a szövetkezet, az európai szövetkezet, most közelebbről nézzük meg a szövetkezetet.

A szövetkezet lényeges vonásai

1. A választott alaptípus csoportosításának elvei

Magyarországon a szövetkezetek jelentőségét alátámasztja azok sokfélesége, ami alapvetően az alkotmány adta szabadságjog gyakorlásával van szoros összhangban.⁶

2. Az alaptípus lényege: személyi és tőketársulás

Tekintettel arra, hogy a szövetkezet nem gazdasági társaság, hanem ennél több, különleges jellegének köszönhetően társadalmi funkciót is ellát. Igényli az önálló törvény keretében történő szabályozását, a tagok olyan személyi és tőke egyesülése (közössége), amely sok vonatkozásban segíti és támogatja a tagokat (illetve azok tevékenységét), és általánosságban is a tagok érdekeit szolgálja. A szövetkezet szorosan tapad az egyéni

⁶ „Az állam támogatja az önkéntes társuláson alapuló szövetkezeteket, elismeri a szövetkezetek önállóságát.” 12. §. (1) bek.

„A szakszervezetek és más érdekképviselők védik és képviselik a munkavállalókat, a szövetkezeti tagok és a vállalkozók érdekeit.” (4. §)

szükségletek kielégítéséhez; minden külön előírás nélkül érvényesülhet így a szociális, gazdasági sajátosság, vagyis egyivású, azonos igényű és érdekelttségű emberek alapítják. Ez azonban nem jelent uniformizáltságot. Ellenkezőleg. Hiszen százféle szükséglet lehet a munkahely-teremtéstől kezdve, meghatározott fogyasztási igények kielégítéséig egy szervezeten belül is.

A szervezeteket nemcsak gazdasági jellegű, hanem személyi jellegű társulási forma is, így gyakorlatilag némiképpen hasonlít az egyesülethez. Kétségtelen azonban, hogy bizonyos vonatkozásaiban, sőt túlnyomó részben a gazdálkodókkal esik egy tekintet alá. A tagok elsősorban gazdasági tevékenység folytatására hoznak létre szervezetet, és ezen választott főtevékenység mellé dönthetnek társadalmi és egyéb kulturális, sport célok megvalósításáról.

A szervezetek esetében a társadalmi tevékenység természetes következménye, hogy a szervezet azonos érdekű, egymást támogató emberek összefogása.

A társadalmi tevékenység következménye az is, hogy a szervezet nem egyetlen célja és értelme a nyereség elérése. Hiányzik az egyértelmű profitorientáltság, illetve a tagoktól függ, hogy a profit hol és milyen formában csapódik le.

A kettős jelleg igazolódik abban is, hogy mind a gazdasági szektorban, mind a társadalmi szervezetek oldalán helyet foglal, valamint a céljai is kettős jellegűek. A tervszerű és gazdaságos működés és a tagok céljainak és érdekeinek fejlesztése.

A vezetési struktúrája is kettős; a kollektív és egyszemélyi vezetés ötvözte.

A tagok tulajdonosok és közreműködők is egyben.

A szervezeti viszonyok szabályozottsága az állam, azaz a jogalkotó és a tagok által a belső szabályzatok által is behatárolva rendezett.

A kettős jelleg törvényi és egyéb szintű szabályozottsága és jellege országonként eltérő. A magyar viszonyokhoz hasonló nem nagyon található, de a jelen tanulmányunkban nem is élünk az összehasonlító elemzéssel.

3. A szervezet csoportjainak bontása

A szervezetelmélet egyik alapkérdése a szervezetek rendezettsége. A magyar szervezetek változatos rendszere a gazdasági és társadalmi viszonyok széles körét fogja át. A fejlődésük egyáltalán nem lezárt, a kodifikációnak tükröznie kell azokat a sajátosságokat, amelyekkel a különböző szervezetek rendelkeznek.

Fajták, ágazatok, típusok, formák, modellek

A szervezeteket többféleképpen csoportosíthatjuk, de ezt meghatározza különösképpen az, hogy jelen esetben csak és kizárólag a magyarországi működésűekre vagyok tekintettel. Ezt azért emelem ki, mivel egy ország és a kialakult gazdasági viszonyai, adottságai nagyban befolyásolják a különböző formák megjelenési és működési lehetőségeit. A jelen esetben a választott téma kapcsán tekintettel kell arra is lenni, hogy Magyarországon is külföldi behatásra indulhatott el és jelent meg a szervezeti szervezeti forma, így mindenképpen ezt meghatározó tényezőként emeljük ki. Egyebekben akár melyik csoportosítási formát választjuk is ki, az akkor bír nagyobb relevanciával, ha a modern gazdasági és egyéb feltételekhez tud megfelelően alkalmazkodni.

Csatlakozunk Laczó Ferencnek a Szövetkezés c.⁷ folyóiratban használt csoportosításhoz – meghatározott modellekhez, amikben akként és elsősorban arra alapítva határozza meg a szövetkezetek csoportjait, hogy milyen körben indítanak el alapítási hullámot.

E szerint:

- fogyasztási szövetkezetek – rochdale-i szövetkezet,⁸
- hitelszövetkezeti mozgalom- Schulze- Raiffeisen- féle szövetkezet,⁹
- mezőgazdasági értékesítő szövetkezet – Dánia¹⁰
- kölcsönösség alapján működő biztosító társaságok és a „városi” szövetkezet¹¹
- munka- és termelőszövetkezetek¹²

A fentiekben kívül a tipizálás sokféleképpen történhet, de ez elméleti kérdéseket vet fel a későbbiekben mind a jogi szabályozás, mind a gyakorlat számára.

Főbb típusok lehetnek:

- alapvető egzisztenciális igényeket kielégítő szövetkezetek, és kiegészítő – vállalkozási tevékenységet folytató szövetkezetek;
- mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi, pénzügyi, kommunális szövetkezetek – főbb gazdasági szektorokban való működésükre tekintettel.

A forma megjelölést akkor használhatjuk, ha a típusokon belül az ágazatokat akarjuk elválasztani egymástól, azaz a különbségekre próbálunk utalni ezzel:

- mezőgazdaságban: termelő, beszerző, feldolgozó, értékesítő, halászati szövetkezet;
- iparban: építőipar, szolgáltató szektor – pl.: fodrászat, cipész, kézműves,
- pénzügyi tevékenység kapcsán: hitel, takarékpénztár, biztosító,
- lakásszövetkezeteknél: lakást építő-fenntartó, üzlethelyiséget és garázst építő-fenntartó, nyugdíjasházi szövetkezet

Kérdésként merülhet fel: lehet-e együtt szabályozni a különféle szövetkezeti típusokat? Helyesebb-e típusok, formák szerinti szabályozás?

Úgy gondoljuk: elvileg lehet törvényi keretekben külön-külön szabályokat alkotni, azaz egyes ágazatokban, fajtákban, stb. törvényi szinten szabályozni, de azoknak szigorúan kell igazodni a szövetkezetekre vonatkozó alapvető szabályokhoz. (általános minden szövetkezeti működésre kiterjedő szabályozáshoz)

Ez szolgálhatja leginkább azt, hogy az adott szövetkezet megfeleljen a típus-forma által előadódó igényekhez, feltételekhez. Így garancia lehet arra, hogy egyetlen forma se térjen el a „szövetkezeti útról”, annak megmaradjon a „szövetkezeti” jellege.

⁷ LACZÓ Ferenc: *Szövetkezeti típusok és formák piactudományokban*. in: Szövetkezés 1996. évi száma 9–

31. p.

⁸ 1844-ben Egyesült Királyságban, 1920-ban Svédországban

⁹ Schultz –1850-ben Delischben, 1862-ben Raiffeisen Anhausenben.

¹⁰ 1882-ben Dániában tejszövetkezet alakult.

¹¹ 1752-ben Amerikában biztosítótársaság a tűzkárokat elleni védelemre – Franklin Benjamin féle.

¹² 1780-ban Görögországban – Thesszalonikében.

A formák kapcsán szükséges a külön-külön is önállónak tekinthető szabályozás. Ez napjainkban nem jelent koncentrálttságot közöttük, mivel nincs rendszerben a létezésüket és működésüket garantáló és szabályozó rendelkezések összessége. Ha megszületnének a szövetkezeti jogintézményeket rendező szabályok, csak a hosszútávú állami elismerésüket, valamint formagazdagságukat garantálhatnánk ezzel, ami a tagságuknak segítség lehetne a megalakulás, működés és a választóvonalak meghatározásánál is.

A változatok mindig a tagsági szükségletek szerint alakulhatnak, formálódhatnak, valamint egyes fajtái nem jelentenének merev választóvonalat az átmenetek kapcsán. A formán belül is elkülönültség lehet a szakmai elkülönülésen alapulva, gazdasági-szervezeti felépítés kapcsán is. A forma tehát az azonos tevékenységen belül a tevékenység és a szervezethez különböző fokozatait és az azt meghatározó egyéb sajátosságokat juttatja kifejezésre.

4. A választott jogi személy szövetkezet belső egységei

a) Szervezeti felépítés

Első olvasatban úgy tűnik: a szövetkezeti törvény csak a szövetkezés (helyi) szerveivel foglalkozik. Álláspontunk szerint a törvényi rendelkezések lehetőséget adnak egy bonyolultabb szervezeti rendszer kialakítására is. (pl. egyéb jogi személyek és befektetői tagok részvétele) Ezért a szövetkezet tagsága kapcsán is túlnóhat azon a meghatározáson, mely szerint csak helyi igényeket kielégítő gazdasági feladatokat lát el.

b) Egyes szervek jogi személyisége

A szövetkezet egyes egységeit meghatározott szervezeti jogalanyisággal lehet felruházni, de ezt nem szükséges átfogó, minden szövetkezetre kiterjedő jelleggel rögzíteni.

A jogi személy belépése a tagok, szervezeti egységek sorába nem változtatja meg a szövetkezet részbeni személyegyesülés jellegét.

A szövetkezetek érdekképviselői szervei az egyesületekről szóló törvény rendelkezései alapján működhetnek, akár jogi személyiségkénti elismerést is nyerhetnek, ami meghatározott körben arra is lehetőséget ad, hogy további gazdálkodási és vállalkozási jellegű tevékenységet folytassanak; esetlegesen más gazdasági társaságban, vagy vállalkozásban is részt vehessenek; azonban az alapegység a szövetkezet és annak társulásainál, és szövetségeinél alapvetően differenciálni kell, mivel a szövetkezet szervezetén belül lényegében a szövetkezeti jellegű jogviszonyoknak kell dominálnia.

c) A jogalany és az alanyi jog a belső viszonyokban

A szövetkezetnek az egyéni szükségletekhez való alkalmazkodásának és kötöttségének a következménye, hogy személyi állománya, tagsága (és ehhez kapcsolódó tőkeereje is) sokkal változatosabb, mint bármely más összefogásé. Maguk a szükségletek is gyorsan változnak. A szövetkezet egy olyan jogi személyiségű szervezet alaptípusa, ahol önkéntesen és bármikor lehet ki- és belépni. Ez attól függ, hogy a tagnak szüksége van-e az adott szövetkezetre.

A szövetkezeti jog alanya minden esetben egyfelől a szövetkezet, másfelől a tag. Így a szövetkezeti jogviszony tehát leszűkül egyfelől tagsági viszonyra, másfelől magánjogi megfogalmazásban megjelölhetjük, hogy van természetes személy és jogi személy tag, vagy jogi személyiséggel nem rendelkező szervezet, mint tag.

A következő csoportosítást is meghatározhatjuk a szervezeten belül:

- a szövetkezeten belüli egységek és a szövetkezet kapcsolatát kifejező jogviszonyok, (harmadik személyek felé nincsen joghatása)
- a tag relatív önállósággal bíró jogai és kötelezettségei (részesedés, felelősségi kérdések, teljesítés kapcsán)

Azt lehet tehát megállapítani: a szövetkezeti jogviszonyt sajátos kettősség jellemzi, túlnyomórészt mellérendeltségen alapuló, de bizonyos esetekben az alárendeltségnek is sajátos ötvözetében jelentkező.

V. Jogi személy (szövetkezet) csoportjainak és belső viszonyainak rendezése

1. Kiemelnénk néhány meghatározó típust a szövetkezeteken belül, amelyek sajátos szabályozással bírnak:

a) termelő és értékesítő szövetkezetek

A Kormány állásfoglalásaiban megerősítette, hogy a felsorolt gazdasági formák közül a *szövetkezetet tekinti a termelők összefogására legalkalmasabb szervezeti formának*. A szövetkezet ugyanis az a szervezeti forma, amely biztosítani tudja a termelők egyenjogúságát a döntéshozatalban, és így megadja a lehetőséget a gazdák érdekeinek érvényesítésére.

A jogi szabályozással lehet ösztönözni a fúziós törekvéseket és ez a gazdasági folyamat elindult és folyamatban is van. A zöldség-gyümölcs termelői csoportok és termelői szervezetek nemzeti szabályozását a 19/2008. (II.19.) FVM rend. szabályozza. A rendeleti szabályozással kapcsolatos ellenérvként azt jelölnék meg, hogy gyakran változó, és mindig teljesen alkalmazkodik az aktuális politikai feltételekhez. A szervezetek működésének, elismerésének nagyobb garanciát álláspontunk szerint törvényi szint adhatna. A rendszerszerű szerveződésük, valamint a jogi szabályozás pontossága a hatékonyságuk kiváltója és garanciája lehet, ezért megkülönböztetett figyelmet érdemel. A szövetkezeti rendszer és a vidékfejlesztés között szerves és elszakíthatatlan összefüggés áll fenn. A szövetkezet esélyteremtő formaként maradhat fenn a vidékfejlesztésben.

A mezőgazdasági jellegű tevékenységet folytató szövetkezetek működésének az alaprendelkezéseit részben a mai hatályos és általános szövetkezeti törvény, a 2006. évi X. tv. adja. E vonatkozásban a szövetkezetek gazdaságban betöltött szerepére is tekintettel különös részi szabályozásuk nem szükséges, mivel a hatályos szabályok is elegendők a működésükhöz.

b) ipari szövetkezetek

Dolgozó kisiparosok, vállalkozók szervezete, amit már a 23/1952. (III. 27.) MT. rendelet is meghatározott. Akkoriban csak és kizárólag azt rögzítették: mire – kikre terjed ki szabályozási körük. Gyakorlatilag a tagok személyes és fokozott együttműködésével láthat el termelő, szolgáltató, vagy más társadalmilag hasznos tevékenységet.

c) lakásszövetkezetek

A szövetkezetekről szóló 1992. évi I. sz. törvény (Sztv.) következményeként a lakásszövetkezetek jogi szabályozása beolvadt a többi szövetkezetre vonatkozó egységes

törvényi szabályozásba. Az elkülönült szabályozás megszüntetésének fokozatosan a jogbizonytalanság növekedése lett az eredménye. A lakásszövetkezetben élők és a lakásszövetkezeti érdekképviselők részéről folyamatosan kezdeményezték az önálló lakásszövetkezeti törvény megalkotását. Az első átfogó, és a lakásszövetkezeteket önállóan szabályozó tervezet igazságügyi minisztériumi előkészítésére már 1995-től kezdődően sor került. Ebből a tervezetből végül is nem lett megvalósult jogszabály, többek között azért sem, mert sem a LOSZ, sem a megyei lakásszövetkezeti érdekképviselők nem támogatták. A 90-es évek második felében több alkalommal is felmerült a törvényi szabályozás szükségessége, azonban ekkor sem született meg az önálló jogszabály. Végül az új szövetkezetekről szóló 2000. évi CXLI. törvénybe bekerült tétel: a lakásszövetkezetekről külön törvény rendelkezik. A jogalkotási folyamat ezt követően felgyorsult, melyben nagy szerepet játszott, hogy ez idő tájt zajlott a Nemzeti Lakásprogram tervezési fázisa is. Ennek eredményeként az önálló lakásszövetkezeti törvény megalkotása a Nemzeti Lakásprogram egyik sarkalatos fejezete lett. A tízéves folyamat vég-eredményeként megszületett a lakásszövetkezetekről szóló 2004. évi CXV. törvény, amely 2005. január 1-jén lépett hatályba.

d) takaré-, hitel-, és biztosítási szövetkezetek, mint pénzügyi jellegű szövetkezetek

A kisvállalkozások finanszírozásának intézményei között világszerte azok a leghatásosabbak, amelyeket különösen a takarékszövetkezetek, a biztosítási szövetkezetek, valamint a szövetkezeti bankok tagjai igazgatnak. Napjainkban alkalmazkodnak a különböző szociális és gazdasági követelményekhez, a világ csaknem minden részén jelen vannak és küzdenek. A népesség szegény rétegei pénzgazdálkodási gyakorlatát fejlesztik, a megtakarítások szervezése és a vállalattervezések révén a hatásos és tartós mikrofinanszírozás nélkülözhetetlen intézményeivé váltak.

e) ifjúsági és szociális szövetkezetek

A 2000-ben kiadott szövetkezeti törvény előírta, hogy az oktatási intézményekhez kapcsolódó szövetkezetekre (iskolaszövetkezetekre) vonatkozó szabályokat pedig a törvény keretei között a kormánynak rendeletben kell megállapítani [1. § (3) bek.] A kormányrendelet 2001-ben meg is született [159/2001. (IX.12.) Korm.r.]. Az iskolaszövetkezetek 1993 és 2001 között külön szabályozás nélkül működtek, a 16/1986. (V.16.) Mt. rendelet így hatályát veszítette. Az új rendeleti szabályozással az iskolaszövetkezetek szorosabb kapcsolatba kerültek az oktatási intézményekkel, új területen is működhetnek, az alapfokú művészetoktatási intézményekben is. Ezt követően garantáltan érvényesültek a fiatalok munkavégzésére is vonatkozó munkavédelmi szabályok. Több oktatási intézmény hallgatói közösen is létrehozhattak iskolaszövetkezetet.

Sajnos azonban a kormányrendeleti szintű szabályozás a jogszabályi hierarchia érvényesülését nem tartja tiszteletben, amikor speciális szabályokkal igyekszik a törvényi előírásokat rendeleti szinten pontosítani. (függetlenül attól, hogy törvényi felhatalmazás szerint jött létre) A felsőoktatásról szóló törvény, a számvitelről szóló törvény, az egészségügyi hozzájárulásról és a fiatalok munkavégzéséről szóló törvény rendelkezéseihez kellett úgy-ahogy igazítani a rendeleti szabályozást.

Magyarországon törvényi szinten először a szövetkezetekről szóló 2006. évi X. törvény (továbbiakban: Sztv.) – a szövetkezet általános fogalmából kiindulva – nevesítette a szociális szövetkezetet és annak célját. E szerint: a szociális szövetkezet az alapsza-

bályban meghatározott összegű részjegytőkével alapított, a nyitott tagság és a vállalkozó tőke elvei szerint működő, jogi személyiséggel rendelkező szervezet, amelynek célja a tagjai gazdasági, valamint más társadalmi (kulturális, oktatási, szociális, egészségügyi) szükségletei kielégítésének elősegítésére figyelemmel, a munkanélküli, illetőleg szociálisan hátrányos helyzetben lévő tagjai számára munkafeltételek teremtése, valamint szociális helyzetük javításainak egyéb módon történő elősegítése, illetőleg amely iskolaszövetkezetként működik. A szociális szövetkezetnek a nevében viselnie kell a szociális szövetkezet megnevezést, iskolaszövetkezet esetében az iskolaszövetkezet megnevezést. (Szvt. 7., 8. §.) A szociális szövetkezetek hogyan kapcsolódnak egy még kiforratlan non-profit szektorhoz? A szövetkezetek ilyen – kifejezetten szociális jellegű tulajdonságokkal való felruházása helyes döntés volt-e a jogalkotó részéről?

f) európai szövetkezetek

Az Európai Tanács 2003-ban elfogadta az európai szövetkezet (továbbiakban SCE) statútumáról szóló 2003. július 22-ei 1435/2003/EK rendeletet (továbbiakban Rendelet) és az európai szövetkezet statútumának munkavállalói részvétel tekintetében történő kiegészítéséről szóló 2003. július 22-ei 2003/72. tanácsi irányelvet (továbbiakban Irányelv), melyeket a tagállamoknak 2006. augusztus 18-ig kellett saját jogrendszerükbe átültetniük. A magyar országgyűlés 2006. július 24-én fogadta el a 2006. évi LXIX. tv-t (továbbiakban: Törvény).

A rendelet jogi természetéből fakad – általános hatályú, minden elemében kötelező-, és transzformáció nélkül az adott jogrendszer részévé válik. Semmiféle belső jogi aktus nem szükséges az adott tagállamban való alkalmazáshoz. Ez a főszabály, azonban a Rendelet számos részletszabályt tartalmaz, amely előírásokat rögzít a tagállam jogalkotóinak. A Rendelet 8. cikke a következőket mondja ki az alkalmazandó jogra: maga a Rendelet; az alapszabály rendelkezései, amennyiben a Rendelet megengedi; tagállami szövetkezetekre vonatkozó jog; valamint a Rendelet felhatalmazása alapján magalkotott kiegészítő törvényi szabályokat kell használni. Az irányelvre eltérő szabályok vonatkoznak a transzformáció kapcsán, mert csak a címzett tagállamokat kötelezi. Ugyanakkor az irányelv keretjogszabály, mely végrehajtó jogszabályt követel meg. A 2003/72/EK irányelv magyar végrehajtó normája az Európai szövetkezetről szóló 2006. évi LXIX. tv. II. része. Mindebből az következik, hogy az SCE-kre vonatkozó szabályozás megismerésének több szintje van: Rendelet, Irányelv, Törvény, továbbá a hazai szövetkezetekről szóló 2006. évi X. tv. Ahhoz, hogy átfogó képet kapjunk az SCE alapításáról, működéséről, szervezetéről, átalakulásáról, megszűnéséről valamennyi szabály áttekintése szükséges.

A fentiekben felsorolt néhány szövetkezetnél egyediek a tagsági viszony létesítésének a feltételei (pl.: minimum száma, egyéb, esetlegesen a vagyoni hozzájárulás feltételei), tagok tulajdonosi és használati viszonyai, tagsági viszony jellemző szabályozási köre (esetlegesen egyéb jogszabályok dominanciája), tagok pozíciója szervezetben belüli pozíciói vonatkozásában is; különbözőek a választott gazdasági jellegű tevékenységek mind a szervezeten belül, mind azon kívüli külső viszonylatokban; más a vezetési és szervezeti struktúrájuk, mások a szövetkezet által nyújtott szolgáltatások köre – feltételei, lehetőségei, esetlegesen külön részletezett egyéb szakmai előírásokat is be kell tartaniuk.

Ezek a fentiekben megjelölt és részletezett különbségek azonban nem változtatnak azon, hogy a szövetkezeteknek egységesen kell megjelenniük mind a külső megjelené-

sükben, mind a belső viszonyaiban – légkörükben a „szövetkezési jelleg” megtartásával. (Más kérdés: ezek mögött milyen további szakmai és egyéb szabályzatokhoz kell alkalmazkodniuk. Arról nem is beszélve, hogy a felsorolt formák is gyakran keverednek egymással.)

A fentiekben megemlített és megjelölt különbségek azonban adják a típusok és formák szövetkezetek közötti különbségét, aminek csak az átfogó és egységes szövetkezeti törvény és az alkotmány szab határt.

Az új kodifikációnak a különbségeket feltétlenül honorálnia kell.

2. Szabályozások rendezése

Ezen a területen lényegében a régi vita folytatódhat, de álláspontunk szerint az egyes szövetkezeti típusok-formák külön törvényi szabályozása a jelenlegi koncepció alapján nehezen kerülhető el. Mindezek mellett azonban le kell szögeznünk, hogy a szövetkezetek jelentőségének és egységének megtartásához a jogi szabályozás rendszerével, és alkalmazott módszereivel is hozzájárulhatunk; de csak a szabályozási szintkülönbségek kategórikus megszüntetésével.

a) törvényi rendezés

Több törvényi szintű szabályozásra van szükség. Ezek mellett nélkülözhetetlen az egységes, minden szövetkezetet átfogó, keret jellegű szövetkezeti törvény is. Az egységes általános-átfogó szövetkezeti törvénnyel alapján figyelembe tudjuk vetetni, hogy a szövetkezetek nagymértékben differenciáltak, így nem lenne merev a javasolt szabályozási mód.

b) alapszabályi rendezés

Abban az esetben, ha csak a szövetkezetek keretjellegű általános-átfogó szabályozását pontosítanánk, az alapszabályi rendelkezéseken lazítani lehetne, így a sokak számára merevnek tűnő rendezési elven is, azaz: új szövetkezeti forma rugalmas alapszabállyal ugyan létre jöhetne, de nagyobb lehetőség teremtené arra is, hogy gazdasági, társadalmi rendünkkel ellentétben nem álló bármilyen célra és formában szövetkezhessenek az állampolgárok a szükségleteik kielégítése érdekében.

c) egyedi megállapodásokkal történő szabályozás

Az önkéntesség elve ma már több területet átfog. Túlterjed azon, hogy a szövetkezetek tagok egyedi megállapodásaikkal a tagsági viszonyokat, a megszűnési eseteket, valamint a státusszal kapcsolatos rendelkezéseket pontosítsák. Belső vállalkozások kialakításánál és a vagyoni kapcsolatrendszerben, tisztségek elvállalásával és ellátásával, közreműködéssel kapcsolatosan is egyedi megállapodásokkal pontosíthatjuk és egyediesíthetjük az általános törvényi rendezésnek megfelelő általános rendelkezéseket.

VI. A belső viszonyok rendszere

I. A belső viszonyok szabályozása elvileg és gyakorlatilag is az egységes és átfogó szövetkezeti törvény által szabott keretben mozoghat. Nem kerülhető ki és gyakorlatilag arra is figyelemmel kellene lenni: csak akkor sajátosak, ha nem a megismétlésüket találjuk meg a konkrét esetben – a választott szövetkezet belső viszonyait vizsgálva. Hangsúlyoznunk kell: a szövetkezeteknek vannak külső és belső jogforrásai is.

A szövetkezeti jogviszony a szervezeten belüli tulajdoni, elosztási és szervezeti viszonyokat a jog által védett és elismert úton juttatja kifejezésre. A szövetkezeti tulajdoni és szervezeti viszonyok azonban nemcsak a szövetkezeti, hanem egyéb jogviszonyok keletkezésének is meghatározói. A jelen tanulmányunkban csak és kizárólag azokat a viszonyokat és szabályozását igyekszünk vizsgálni, amelyek a szövetkezeti organizáción belül lesznek meghatározóak.

Rendezési lehetőségek:

a) törvényi (kötelező)

Az egységes szövetkezeti törvény normatív alapját képezi a szövetkezeti jog önállóságának. Ez a kódex foglalja össze azokat az elveket és intézményeket, amelyek minden szövetkezet számára kötelezőek, garanciális jelleggel biztosítják azokat a jogokat, amelyek a szövetkezeteket azzá teszik.

b) Függvény jellegű (kógens törvényi jellegű szabályozás alapján és ebből kiinduló) speciális szabályozás

Szoros egységben ezek a szabályok a szövetkezeti átfogó törvénnyel adhatják meg a szövetkezeti típusoknak és formáknak a sajátosságait. (pl.: sajátos célok meghatározása, működés feltételei, gazdálkodási rendszer jellegzetessége, belső szervezet kialakítása) A szövetkezeti típusok és formák inkább folyamatosan távolodnak egymástól. Közös vonások abban találhatók, amennyiben az egységes szövetkezeti törvény azt kifejezi és kikényszeríti.

c) motiváló jellegű (az alkotmányi szabályozás, mint legmagasabb szintű törvényi keretben adva meg az alapszabályi rendezés korlátait)

A szövetkezeti jogforrások csúcán is az alkotmány áll. Az alkotmány garantálja a szövetkezet önállóságát, szabadságát, állami elismerését.

d) független külső jogviszony kölcsönös hatásán is alapuló

Sajnos a gazdasági tevékenység szoros kapcsolatban áll a pénzügyi viszonyokkal; manapság gyakorlatilag egyre inkább előtérbe kerül a kapcsolat. Arra kell vigyázni, hogy a más jogágból eredő konkrét kötelezettségek teljesítése ne tegye tönkre a szövetkezeti jogiszonyt, a gazdasági oldal mellett igyekezzünk megőrizni a szövetkezet egyedi és sajátos, a szövetkezetet szövetkezetté tevő társadalmi oldalát. Hasonlóan szoros kapcsolat lehet a munkajogi rendelkezésekkel is pl.: munkaviszony jellegű, de tagsági viszony keretében végzett munkánál.

2. Belső szabályzatok

A belső szabályzatok kiemelkedő jelentőségűek a szervezetek esetében is. Ez mindig meghatározó, mivel megjelenik benne: vajon a törvényhozás milyen módszerrel engedi szabályozni a szervezeten belül kialakult gazdasági és társadalmi viszonyokat?

a) alapszabályi viszonyok – csak az alkotmány és az alapszabály szövetségi törvény adta keretben rögzített függő viszonyok

Ezzel valósul meg tulajdonképpen az állami és az önszabályozás egysége. Az alkotmánynak megfelelően törvényi szinten szabályozza a szervezetek helyzetét és garanciális jelleggel biztosíthatjuk a legalapvetőbb jogokat és kötelezettségeket. Ha csak és kizárólag ezt a szabályozási formációt választjuk, akkor szakíthatnánk a szövetségi típus, és formarendszer adta kötöttségekkel, azzal, hogy szervezet csak jogi elismerés útján jöhet létre.

b) alapszabálytól függő viszony – belső megállapodások által rögzített keretben

A belső szabályzatok alkotásával a szervezetek kialakítják a saját működési rendjüket, ami garancia a tag és szervezet relációjában, valamint a szervezet – tag – munkavállaló vonatkozásában is. Ezek többlépcsősek lehetnek. Első lépcsője az alapszabály, ezt tovább specializálhatja a belső szervezeti és működési szabályzat, egyedi megállapodások.

Gyakorlatilag a lépcsők megjelölése azért bír jelentőséggel, mivel a belső normáknak mindig az alapszabály adta keretben kell mozogni.

A gyakorlati szakembereknek gyakran gondot okoz az áttekinthetetlen és bonyolult, az adott témát szabályozó rendelkezések összessége. Az önszabályozás bővítésével ezt nagyban segíteni lehetne, a sok, külön még ma is hatályban lévő alacsonyabb jogforrási szintű rendelkezés belső szabályozási körbe való vonásával. Sokszor egy vezetőségi döntés is elegendő lehetne a jogszabálynak a szervezeten belüli végrehajtásának a rögzítésére.

c) egyedi megállapodások specialitása (egyéni, csoportos, vagy általában a tagokra kiterjedő körben rendezve)

Akár az egész szervezeten belül az egymáshoz való viszonyok és feladatok, döntési jogkörök meghatározásához szükséges lehet az egyediesség adása. Kiegészíthetik a fogatosítást és lebonyolítást is rögzítő részletes jellegű szabályok.

Jogfejlesztési és kodifikációs szempontból a kérdés általában úgy merülhet fel, hogy a jövőben szükség lesz-e ezek együttes, vagy külön szabályozására; esetleg csak háttér jogszabályozási támogatásra lesz szükség.

A részletszabályokkal mindenképp bontottabb kép alakulhat ki a szervezetekről. Gyakran a különbségek nem csupán jogi jellegűek, tételes szabályokban nem szerepelnek, de a jogi keretből következnek.

Magát a kérdést azonban nem lehet csupán elméleti alapon, tértől és időtől függetlenül eldönteni. A hazai megoldások igen változatosak; a külföldi jogokban (már említettük) pedig még különbözőbb változatokat találhatunk egyedi esetben is, sőt sok esetben még kiforratlanul, állandó mozgásban.

VII.

Összegzés

A belső viszonyokra hiányzik az átfogó történeti jellegű áttekintés. A jelen tanulmány is csak a hazai viszonyokra és azoknak is a jelenlegi és várható jövőbeni jogi személyiségű formáira tér ki és elemzi áttekintő jelleggel.

Gyakran, még általános jellegű szövetkezeti szabályokat vizsgálva is hiányzik az elemzés – logikai rendszer – a jogi személyiségű szövetkezet, mint szervezet és a tagjai, mint természetes és jogi személy, valamint jogi személyiséggel nem rendelkező tagok között.

Számunkra a legpraktikusabbnak tűnő javaslat a következő a szabályozásra:

A szövetkezetek a 19. sz. ipari forradalmára visszatekintő múlttal rendelkeznek; azonban nem a század maradványai.

Meggyőződésünk, hogy nem sikerült eddig maradéktalanul kihasználni a szövetkezetekben rejlő lehetőségeket, a szövetkezeti imázs mind hazai, mind nemzetközi szinten is javítható. Korszerű és dinamikus vállalkozások lehetnek, számos fejlődési lehetőséggel.

A szövetkezeteknek kiemelten hangsúlyos szerepe lehet a foglalkoztatáspolitikában, munkahelyteremtések kapcsán a szociális gazdaságban, a szociális integráció megteremtésében, a regionális és vidékfejlesztésben, a mezőgazdaságban.

Az elmúlt néhány évben számos ország új törvénykezést vezetett be a szövetkezeti üzleti formára, az adózásra, a versenyre, és más különösen a mezőgazdasági szövetkezetek szempontjából jelentős területekre vonatkozóan. Vitathatatlan: általában a mezőgazdasági szektor a legbefogadóképesebb, a szövetkezetek még mindig itt alakulnak meg a legnagyobb számban. A törvénykezést elősegítő folyamat során a kormányok bizonyára megvizsgálták, hogy az egyes országok miként oldották meg a hasonló problémákat, továbbá hogyan lehet ezeket EU-s szinten kezelni. Létezik egy egyenlőbb szabályozás irányába ható folyamat is, de ezt azért aligha lehet harmonizációnak nevezni. Még mindig szokatlan, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek több országnak legyenek tagjai, de azért a folyamat kezd felerősödni, megszokottá válni.

ANIKÓ BEZDÁN – JÓZSEF VERES

INTERNAL RELATIONS OF DENOMINATED LEGAL ENTITY

(Summary)

Authors' starting point is that new Civil Code emphasises certain legal entities, for example the co-operative, but the denominated co-operatives as type of legal entity are regulated by acts and lower laws. Particularly groups of co-operatives, their organisation, internal relations and their power and jurisdiction.

The paper summarizes the basic questions of internal relations of the legal entity (co-operative) and specially the monography is about the home stages and their actual and expected future forms of legal entity and they are analysed overviewed. In connection with internal relations the comprehensive historical review is missing because only the summary of european rules is a distinct issue.

BÍRÓ GYULA

A szabálysértés fejlődéstörténete hazánkban, különös tekintettel a közlekedési szabálysértésekre és az objektív felelősségre

I. Bevezetés

A társadalommá, majd állammá szervezett emberi közösségek mindenkor igyekeztek védelmet biztosítani a közösséget, illetve annak érték- és/vagy jogrendjét támadó cselekményekkel szemben. Ennek indoka közvetve a társadalmi béke és rend fenntartása, közvetlenül pedig az elkövető megbüntetése és ezzel a speciális és az általános prevenció megvalósulásának biztosítása volt.

A társadalomra veszélyes magatartások azonban nem azonos mértékben fenyegetik a közösséget, annak tagjait, jogrendjét; ezért e cselekmények megelőzésében, illetve a már megvalósított cselekményhez kapcsolódó következmények alkalmazásának milyenségében és minőségében is különbségnek kell lennie. Ez a követelmény a polgári államok kialakulásával jelent meg markánsan, majd a 20. században, a modern államban teljesedett ki azzal, hogy a jogalkotó törvényileg is különbséget tett a társadalomra veszélyes és a társadalomra csupán enyhén fokban veszélyes magatartások között.¹

Tanulmányomban a szabálysértési jog fejlődését kívánom felvázolni², kialakulásától egészen napjainkig.³ A szabálysértés kialakulása, jogi szabályozása évszázados tevékenység eredménye. A szabálysértési jog kialakulása a büntetőjoggal van igen szoros összefüggésben. Miután „levált” a büntetőjogról, jogszabályt alkottak a szabálysértésekről, melyben konkrétan leírták a fogalmát, hatályát, a büntetési rendszerét, illetve a végrehajtását. A társadalomra veszélyesség szempontjából egy közösség tagjainak magatartását különbözőképpen lehet megítélni.⁴ Az olyan cselekményeket, melyek társadalomra veszélyessége ki-

¹ TORMA András: *A szabálysértési jog történeti vázlata. In: Szabálysértési jog a gyakorlatban.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002. 9. p.

² Témaválasztásomnak két alapos oka van: Dr. Ruszoly József egyetemi tanár, jogtörténész rokonom – akinek nagy tisztelője vagyok –, ezért jogtörténeti témáról kívántam írni; valamint a 2007. évi CLXXV. törvénnyel módosított, a közúti közlekedésről szóló 1988. évi I. törvény 21. §-ával, illetőleg a 410/2007. (XII.29.) Kormányrendelettel bevezetett objektív felelősség – 2008. május 1-jétől – forradalmi változást, óriási fejlődést jelentett a közlekedési szabálysértések és bűncselekmények megelőzésében.

³ A szabálysértési jogfejlődéssel párhuzamosan vizsgálom a büntetőjog és a szabálysértési jog kapcsolatát, elválasztását.

⁴ MUZSNAI Lajos – NYITRAI Péter – SZARKA Sándor: *Szabálysértési jog.* Miskolci Egyetemi Kiadó, 1995. 24. p.

emelkedően nagy, az adott társadalom bűncselekményeknek minősíti.⁵ A kisebb súlyú cselekmények, azaz a kihágások, illetve szabálysértések – melyekkel szemben a védelmet államigazgatási eszközökkel is biztosítani lehet⁶ – az életviszonyok széles körét szabályozzák. E cselekmények jellegüknél és a szabályozás szerteágazó mivoltánál fogva szinte mindenkit érintenek, érínthetnek, hiszen mindannyian nap mint nap találkozhatunk antiszociális magatartású – pl. az utcán szemetelő – emberekkel vagy valamely közlekedési szabály súlyos vagy kisebb fokú megsértésével. Mégis, egy gyors hajtó személyt jellemzően nem tekintünk bűnöző embernek, és nem várjuk azt sem, hogy az államapparátus teljes szigorral sújtson le az elkövetőre.⁷

A szabálysértési jog⁸ elmélete és gyakorlata a jogintézmény kialakulása óta küszködik azzal a problémával, hogy tisztázza a büntetőjoghoz és a közigazgatási joghoz való viszonyát. A közigazgatási jogi szankciórendszer számos ismervét hordozza, ugyanakkor szoros a kötődése a büntetőjog fogalomrendszeréhez is.⁹ Angyal Pál felfogása szerint a kihágás formailag a büntetőjogba, tartalmilag a közigazgatási jogba ütköző cselekmény.¹⁰

Miután a szabálysértések a társadalomra csekélyebb fokban veszélyesek, ennek tükröződnie kell a megvalósított magatartásokhoz kapcsolódó jogkövetkezményekben is. Az ilyen magatartásokat megvalósító személyekkel szembeni fellépés szabályait úgy kell meghatározni, hogy illeszkedjen az adott állam jogrendszerébe, és összhangban álljon a nemzetközileg elfogadott normarendszerekkel is.¹¹

A szabálysértési jog változatlanul a büntető típusú logikába illeszkedik, „szankciós” jog, mely kizárólag a felelősségre vonásban gondolkodik, a „iusticia distributiva”, a „mindenkinnek, ami jár neki” ősi igazságossági elvén nyugodva.¹² Tanulmányom végén fontosnak éreztem kiemelten foglalkozni az objektív felelősséggel, valamint a közlekedési baleseti helyzet ennek köszönhetően bekövetkezett jelentős javulásával.

⁵ NAGY Gábor: *A szabálysértések szabályozásának története Magyarországon*. In: Minúciák – Tanulmányok Tremmel Flórián professzor 60. születésnapjának tiszteletére. (Szerk.: Fenyvesi Csaba és Herke Csongor.) Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, 2001. (176–190. p.) 176. p.

⁶ NAGY G.: i. m. 176. p.

⁷ ÁRVA Zsuzsanna: *Fejezetek a közigazgatási büntetőbíráskodás elméletitörténete köréből*. Debreceni Egyetem – Állam- és Jogtudományi Kar, 2008. 5. p.

⁸ A szabálysértés nem a kihágás más elnevezése, hanem egy új jogintézmény. A szabálysértés nem bűncselekmény, tényállását nem csak törvény állapíthatja meg; kormányrendelet és önkormányzati rendelet is rendelkezhet róla. (Az önkormányzati rendelet a törvény vagy kormányrendelet által nem szabályozott helyi viszonyokat szabályozza.)

⁹ SZALAI Éva – NAGY Marianna: *Az államigazgatási eljárás és a szabálysértési jog alapjai*. Rejtjel kiadó, Bp., 1998. 87. p.

¹⁰ KÁNTÁS Péter – KINCSES Ildikó – KOVALIK Pál – MÉSZÁROS József – PAPP László: *Szabálysértési szabályok, rövid magyarázatokkal*. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1998. 9. p.

¹¹ MUZSNAI L. – NYITRAI P. – SZARKA S.: i. m. 177. p.

¹² Ez a felelősségi rendszer – a büntetőjoghoz hasonlóan – nem abban különbözik a közigazgatástól, hogy egy minőségileg másféle értékrendet, illetve érdekeket (jogtárgyat) szolgál, hanem abban, hogy ezt másképp teszi: az arányosság elvéből kiindulva megkísérli annyi előnytől megfosztani az elkövetőt, amennyi hátrányt a jogsértő magatartás okozott vagy okozhatott volna. (KINCSES I. – KÁNTÁS P.: *A szabálysértési jog*. 1. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1999. 21. p.)

II. A kisebb súlyú jogsértésekre vonatkozó jogi szabályozás hazai történetének hat nagy korszaka

1. az 1878. évi V. törvénycikk megalkotását megelőző időszak;
2. az 1878–1950 közötti időszak;
3. az 1950–1968 közötti időszak;
4. az 1968–2000 közötti időszak;
5. a 2000. március 1. – 2008. április 30. közötti időszak;
6. a 2008. május 1. napjától tartó időszak.

II/1. Az 1878. évi V. törvénycikk előtti időszak

A büntetőjog és a közigazgatási jog – az igazságszolgáltatás és a közigazgatás – szétválasztásának igénye a 19. század előtt még nem merült fel, hiszen az államigazgatást a rendészet uralta. A rendészet a közigazgatásban büntetőjogi eszközök és módszerek alkalmazását jelentette; a polgárookra kötelezettségeket és tilalmakat írt elő, és ezek megszegőit büntetéssel sújtotta. A rendészet feladatai és eszközei szinte korlátlanok voltak. A rendőrségi eljárásnak jogi normák nem szabtak keretet. Az uralkodó a saját kezében összpontosíthatta az egész közhatalmat, beleértve a törvényhozást is. A bírói hatóságok a közigazgatástól – a mai értelemben – nem voltak elválasztva; nem voltak függetlenek.¹³

Toldalékok: A magyar büntetőjogi kodifikáció történetében meghatározó jelentőségűek az 1843. évi javaslatok. Az 1840. évi 5. tc. által kiküldött Országos Választmány 1843. március 11-re készítette el a közfenyíték alá tartozó rendőrségi kihágásokról, s azoknak büntetéséről szóló javaslatot. A büntetőjogi javaslat a bűncselekmények kettős felosztását tartalmazta: büntetteket és kihágásokat különböztetett meg. A büntetőjog általános és különös részre történő bontását a Toldalék is átvette. Az általános részének nyolc fejezetét kisebb módosításokkal a kihágásokra is kiterjesztette.¹⁴ Mind a büntettek, mind a kihágásokra egyértelműen fogalmazódott meg a *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege* elve. A kihágások elkövetőit fogsággal, pénzbüntetéssel és bírói dorgálással¹⁵ büntette.

A Toldalék a rendőri kihágásoknak csak egy részét állapította meg, a kihágásokat abból a szempontból vizsgálta, hogy azok rendőrségi hatáskörbe tartoznak-e vagy sem. A rendőrségi feladatokat áttekinthetetlennek minősítette, ezért csak az olyan kihágásokat pönalizálta, amelyek az általános közfelfogás, ill. jogérzék szerint indokoltan büntetendők. A jogellenes magatartások, kihágások formulázását a törvényhatóságokra bízta, a helytartótanács általános felügyeletét megszabva. A magyar jogfejlődésben a kihágások kodifikációjának első kísérleténél találkozunk a mai jogi megoldás előzményeivel. Kihágást törvény, „kormány-szintű rendelet” és szabályrendelet határozhatott meg. A törvénytervezet megszabta az alkalmazható büntetések generális maximumát is: 600 Ft pénzbüntetést és 3 hónap elzárást

¹³ KÁNTÁS P. – KINCSES I. – KOVALIK P. – MÉSZÁROS J. – PAPP L.: *Szabálysértési jogszabályok, rövid magyarázatokkal*. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1998. 7. p.

¹⁴ MÁTHÉ Gábor: *A kihágás intézménye*. In: Állam és igazgatás 1980/8. 674. p.

¹⁵ „Mint – az országszerte divott hivatalos kifejezés szerint – „önkéntvállás” mibenlétét is megvilágítót idézzük az 1838. évi 162. sz. ítéletet: Tolnai József pedig azért, hogy ezen Szilágyi Jánost az általa tett vállalatkor a megkötözésen felül még ostorral meg is ütötte, *megdorgáltatik*, intetvén az ily helyzetbeni ezentuli magamérséklésre.” (íj. DOMBOVÁRY Géza: *Adalékok Biharvármegye XIX. századeleji fenyítőeljárási gyakorlatához*. Különlenyomat a Bűnügyi Szemle VI. évfolyamából. Pécs, 1918. 5. p.)

(fogság). A Toldalék különös része (2-37. §.) az egyes kihágásokat és azok büntetését tartalmazta. Az egyes tényállások szinte kivétel nélkül fellelhetők a jelen szabályozásban is.

Az 1843. évi javaslat a büntett-kihágás egysége mellett a büntetőeljárás – rendőri eljárás párhuzamos szabályozását is tartalmazza. Rendőri eljárás alá vonta a kihágások elbírálását¹⁶ azzal a megszorítással, ha azok nem voltak olyan büntettel kapcsolatban, amelyekről a Btk. rendelkezett. Ilyen esetekben bírói útra terelte az eljárást.

A 19. század első felében Magyarországon a kihágások elbírálásában sem találunk éles megkülönböztetést a bírói és az igazgatási szervek között.¹⁷ Eszerint a megyékben a szolgabíró vagy esküdt, nemesi községekben, rendezett tanácsú helységeken az előjáróság megbízott tagjai járhattak el. A kihágások konkurzusa esetén az a szerv járhatott el, amelyik az eljárási cselekményeket korábban megkezdte, a pozitív illetékességi ütközés elbírálása a helytartótanácsra tartozott.

Veszélyeztető cselekmények – az 1840. évi 9. tc.

A mezei rendőrségi törvény a mező- és erdőgazdaságot, az állategészségügyet, az útügyet, a bányászatot, a tűzrendészetet, a munkabér-szerződéseket érintő kárt okozó, veszélyeztető cselekményeket foglalta egységbe. Meghatározta az ezen ügyekre hatáskörrel, illetékességgel rendelkező szerveket, személyeket. Elbírálásukra kiterjesztette a sommás eljárás (1836. évi 20. tc.) szabályait, megszabta a büntetési nemeket, a jogorvoslati formákat.

A veszélyeztető cselekménynek általános jellemzője, hogy a tevékenység vagy a mulasztás kárt eredményez. A károkozás két felelősségi formát alapoz meg. A kártérítési és a „rendészeti” felelősséget. A felelősség mértéke az alanyi felróhatóságból fakad. A gondatlanságból eredő károkozásért az elkövető költség- és kártérítéssel tartozott.¹⁸

A 19. század közepétől a kodifikáció befejeződéséig tartó időszak:

a) Az 1852. évi osztrák Btk. (Magyarországon 1852. szeptember 1-től az I.T.Sz. megalakításáig volt hatályban) a bűncselekmények hármas felosztását követte: büntett, vétség, kihágás kategóriákat különböztetett meg.

b) Az Országbírói Értekezlet által alkotott *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok* (1861) az osztrák büntetőjogot mellőzve visszaállították a magyar büntetőtörvényeket és a törvényes gyakorlatot. A mezei rendőri kihágások esetében a közfegyelemre tekintettel a testi büntetés óvatos használatát ismét engedélyezték a szabályok. A botbüntetések ellen beadott fellebbezést a megyei törvényszék, a városi tanács bírálta felül, a végrehajthatóság esetén azt orvosi vizsgálat előzte meg, az ítéletet két tanú előtt hajtották végre.¹⁹ A büntetőjogi kodifikációt megelőzően a közigazgatás-ellenes magatartásokat „kihágásért” büntették²⁰, a francia mintára megalkotott 1878. évi V. tc. már egyértelműen a büntetőjog keretein belül helyezte el a kihágásokat.²¹

¹⁶ „...amelyek igazgatási, (rendőri) viszonyból fakadnak. A Toldalék záró, 39. §-a ad felsorolást az egyes kihágás-természetű szabálytalanságokról: tűz-vízrendészet; utcákon, hidakon veszélyt okozó sebes nyargalás; építési stb. szabályok megszegése.” (MÁTHÉ G.: i. m. 675. p.)

¹⁷ MÁTHÉ G.: i. m. 675. p.

¹⁸ MÁTHÉ G.: i. m. 679–680. p.

¹⁹ MÁTHÉ G.: i. m. 681. p.

²⁰ SZALAI É. – NAGY M.: i. m. 87. p.

²¹ Lorenz Stein szerint a kihágás, mint a bűncselekmények önálló csoportját jelölő fogalom a büntetőjog rendszerébe a francia 1791. évi büntetőtörvénykönyvvel, majd végleg az 1810. évi Code Penállal vonult be. A Code

c) 1843-as javaslatok s az osztrák büntető jogszabályok egységesítésén alapuló Pauler-féle Büntetőjogtan voltak meghatározóak.

II/2. Az 1878 és 1950 közötti időszak

A magyar jogfejlődésben nagy előrelépést jelent az 1878. évi V. tc. a büntettekről és vétségekről (Csemegi-kódex), valamint az ehhez kapcsolódó 1879. évi XL. tc. a kihágásokról (továbbiakban: Kbtk.). A két törvény trichotomikus rendszert követve együttesen alkotta az első magyar kodifikált büntetőjogot.²²

A Csemegi-kódex a büntetendő cselekmények hármas felosztásának elve szerint büntettekről és vétségekről rendelkezik, a kihágásokat²³ pedig több jeles európai tankönyv nyomán külön törvénynek tartotta fenn. A büntettek és vétségek csoportjába tartozó cselekményeken kívül van még egy külön csoportja a cselekményeknek és a mulasztásoknak, amelyeknek büntetés terhe melletti tiltását, illetve szankcióval sújtását követeli meg a társadalmi rend, a polgárok nyugalma, illetve a személyekhez és vagyonokhoz fűződő biztonság: e csoportot képezik a kihágások, melyeket a szintén Csemegi Károly által készített Kihágási Büntetőtörvénykönyv (Kbtk.) foglal össze. A Kbtk., melyet az 1879:XL. tc.-ként fogadott el az országgyűlés, 1880. szeptember 1-jén lépett hatályba „A Kbtk. a Btk.-hoz hasonlóan két részből áll. Az általános rész (*Általános határozatok*) meghatározza a kihágást képező cselekmények fogalmát, a kihágási jogszabályok területi és személyi hatályát, az alkalmazható büntetések rendszerét, fajtáit, stb. A különös rész (*A kihágások nemeiről és azok büntetéséről*) a kihágások tízféle nemét, és az ezekre kiszabható büntetéseket állapítja meg. A Kbtk. összesen 145 §-ból áll. Kihágást – szemben a büntettel és a vétséggel – nemcsak törvényben, hanem miniszteri rendeletben is meg lehetett állapítani. A büntettől és vétségétől még élesebben megkülönbözteti a kihágást, hogy az utóbbi miatt történt elmarasztalás nem került bele a bűnügyi nyilvántartásba, a kihágásért elítélt tehát nem büntetett előéletű.”²⁴ A közlekedési bűncselekményekre vonatkozó rendelkezéseket a Kbtk. különös részének IX. fejezete „*A közegészség és a testi épség elleni kihágások*” cím alatt tartalmazza: „111. § Egy hónapig terjedhető elzárással és kétszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő: aki a gőz- vagy más gépekre, mozdonyokra, vaspályákra vonatkozó, az életbiztonság, az egészség oltalma végett kiadott rendeletet vagy szabályrendeletet megszegi.”²⁵ A korabeli joggyakorlat a Kbtk. 111. §-a alá esőnek tartotta a vasúti pályatesten járást, áthajtást, a hátrajelző betoncövekek megrongálását, vonatra való kódobálást, illetve azt az esetet, amikor a sínen két ló tartózkodott gazdátlanul, feltartóztatva ezzel az arra közlekedő vonatot. „A Nagykőrösi Királyi Járásbíróság a Kbtk. 111. §-ában foglalt kihágásban vétkesnek mondta ki a vádlottat, aki a Ceglédre Nagykovácsra menő személyszállító gőzvonatról, mielőtt az

Penal trichotomikus rendszerű. A 19. századi büntetőjogi kodifikáció zömme ezt a felosztást érvényesítette (1813. évi bajor, 1840. évi holland, 1852. évi osztrák Btk.).

²² BLASKÓ Béla: *Magyar büntetőjog – Általános rész*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2007. 57. p.

²³ A kisebb súlyú cselekmények – kihágások – megítélésének egyik jelentős kérdése a bűncselekményekhez való viszonyuk tisztázása. Ebből következik, hogy ezek a büntetőjogi felelősségnél enyhébb felelősségi formát alapoznak meg. További probléma, hogy ezekben az ügyekben milyen szervek (bírói, rendőri) s milyen procedurális alkalmazva járhatnak el, a büntetések milyen célt szolgálnak (preventív, represszív).

²⁴ KOVÁCS Kálmán: *A magyar büntetőjog és büntetőeljárási jog története 1848-tól 1944-ig*. Budapest, 1971. 27–28. p.

²⁵ 1887. október 21. 51, 201. sz. BM rend., mely szerint a kiskorúak által elkövetett s a vasúti közlekedés biztonságát veszélyeztető cselekményekért az illető szülők, rokonok, gyámok vagy felügyelők vonandók felelősségre.

rendeltetési helyén megállott volna, sőt még mikor a vonat rendes robogását a megállásra lassította volna, a nagykőrösi állomás közelében leugrott, minek következtében hanyatt esett, s közvetlen a vaspálya közelébe legurult.”²⁶ „112. § Aki vaspályán, vagy ahhoz tartozó épületekben, a biztonság szempontjából kiadott rendeleteket vagy intézkedést – miután a felügyelő személyzet tagja által figyelmeztetve lett – megszegi: ötven forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.”²⁷ A Kódex az úgynevezett közveszélyű bűncselekmények körében foglalkozik a közlekedéssel, a közlekedés biztonságával kapcsolatos bizonyos magatartásokat, hasonlóképpen az 1879. évi kihágási rendelkezések között is voltak veszélyeztető tényállások.²⁸ 440., 441., 443. §-ok értelmében a hatáskör a járásbíróságoké, egyébként a Királyi Törvényszék Tanácsa jár el. A főtárgyalást az esküdtbíróság előtt kell megtartani, az 1897. évi XXXIV. törvénycikk 15. § 16. pontja értelmében.²⁹

„119. § Pénzbüntetéssel büntetendő, aki városban vagy más községben: 1. a szabad közlekedést akadályozza, vagy nehezíti azáltal, hogy a fennálló szabályoknak ellenkezőleg, az utcán vagy téren árúkat, hordókat, ládákat, tűzi- vagy épületfát, kényeket vagy más nagyobb halmazt képező anyagokat lerak vagy lerakat; vagy 2. olyan tárgyaknak megengedett lerakása esetében, a figyelmeztető jeleket föl nem állítja; 3. a figyelmeztető jeleket ledönti vagy elviszi, s amennyiben ez lámpa volna, azt eloltja; 4. a megengedett lerakás esetében, azon tárgyakat a hatóság által meghatározott időre el nem szállítja.”³⁰ Ezen szakaszban meghatározott kihágások az 1880. évi XXXVII. törvénycikk 41. §-a³¹ és az 1897. évi XXXIV. törvénycikk 19. §-a³² szerint a közigazgatási hatóságok hatáskörébe tartoznak. A magyar kirá-

²⁶ GYÖRE István: *A vasút külső támadások elleni védelme a Csemegi-kódex gyakorlatában*. Magyar Jog. A Magyar Jogász Egylet Folyóirata. 40. évfolyam, 1997. szeptember. 524. p.

²⁷ E kihágást a közigazgatási hatóság hatáskörébe utalja: 1880:XXXVII. tcz. 41. §. 1. p.

²⁸ FEHÉR Lenke – HORVÁTH Tibor – LÉVAI Miklós: *Magyar büntetőjog – Különös rész*. Bíbor kiadó, Miskolc, 2001. 207–210. p.

²⁹ 15. § Esküdtbíróságok előtt tartandó meg a főtárgyalás:

1. az 1878. évi V. törvénycikkben meghatározott büntettek miatt, ha a vád tárgya: (....)

16. közveszélyű megrongálás a 435. § eseteiben és közveszélyű cselekmény a 436. § szerint öt éven felüli vagy életfogytig tartó fegyházzal büntetendő, továbbá a 444. §-ban meghatározott esetekben.

³⁰ E kihágást a közigazgatási hatóság hatáskörébe utalja: 1880:XXXVII. tcz. 41. §. 1. p.

³¹ 41. § A 4. § szerint érintetlenül hagyott törvényekbe és ministeri rendeletekbe ütköző büntetendő cselekményeken fölül a közigazgatási hatóságok hatásköréhez utaltatnak:

1. a kihágásokról szóló büntető-törvénykönyv 43., 44., 45., 47., 49., 50., 61., 62., 63., 64., 66., 67., 68., 70., 72., 73., 74., 75., 76., 77., 78., 80., 81., 82., 83., 84., 85., 86., 99., 100., 101., 102., 103., 104., 105., 106., 107., 109., 110., 112., 113., 115., 116., 117., 118., 119., 120., 121., 122., 123., 124., 125., 136., 137., 138., 139., 140., 141. és 142. §-ai szerint büntetendő kihágások;

2. a kihágásokról szóló büntető-törvénykönyv 46. §-ában meghatározott kihágások, ha azok közigazgatási hatóság, hivatalnok vagy közeg ellen követetnek el;

3. a vadászatról szóló 1872:VI. tc. úgy a vadász- és fegyveradóról szóló 1875:XXI. tc. 16. §-a b) és c) pontja szerint büntetendő kihágások.

4. a ministeri rendelet által megállapított kihágások, a mennyiben kifejezetten a járásbíróságok hatásköréhez nem utaltatnak;

5. a törvényhatósági és városi szabályrendelet által megállapított kihágások.

³² 19. § A közigazgatási hatóságok hatásköréhez tartoznak:

1. az 1879:XL. törvénycikk 43., 44., 45., 47., 49., 50., 61., 62., 63., 64., 66., 67., 68., 70., 72., 73., 74., 75., 76., 77., 78., 80., 81., 82., 83., 84., 85., 86., 99., 100., 101., 102., 103., 104., 105., 106., 107., 109., 110., 112., 113., 115., 116., 117., 118., 119., 120., 121., 122., 123., 124., 125., 136., 137., 138., 141. és 142. §-ai szerint büntetendő kihágások;

2. az 1879:XL. törvénycikk 46. §-ában meghatározott kihágások, ha azok közigazgatási hatóság, hivatalnok vagy közeg ellen voltak elkövetve;

3. azok a kihágások, melyeket más törvények a közigazgatási hatóságok hatásköréhez utasítanak;

lyi földművelésügyi miniszter 1899. évi 14311. határozata megállapította: „Ha valaki köz-ség belterületén fekvő útból elfoglalt, ezen cselekménye útrendőri kihágást az esetben ké-pezt, ha a kérdéses út közdülő út. Amennyiben az elfoglalás sem mezei sem közdülő útból nem történt, úgy az ügy az 1879. évi XL. törvénycikk 119. §-a alapján bírálendő el.”³³ „120. § Aki városokban vagy más községekben sebes vagy vigyázatlan hajtás vagy lovag-lás által mások személyét vagy vagyonát veszélyezteti, vagy a kocsizásra, szánkázásra, lo-vaglásra, valamint a lovak kiszabadulásának megakadályozására vonatkozó szabályokat megszegi: három napig terjedő elzárással büntetendő. Ugyanazon büntetés éri a jelenlévő tulajdonost vagy gazdát, aki kocsijának vagy szolgálatában lévő más személynek ezen ki-hágását észreveszi és annak azt meg nem tiltja. Visszaesés esetében, ha az utolsó büntetés kiállásától két év nem múlt el, a büntetés egy hónapig terjedhető elzárásra emelhető.”³⁴ A 120. §-hoz kapcsolódóan a korabeli joggyakorlat kimondta: „annak cselekménye, aki más vigyázatlanságból kerékpárjával elgázol, s ezáltal neki nyolc napon belül gyógyuló testi sértést okoz, a Kbt. 120. §-ába ütköző életbiztonság elleni kihágást valósít meg. E kihágás jogvesztéyztető cselekmény; megvalósul azáltal, ha a sebes vagy vigyázatlan hajtás követ-keztében bárkinek személye vagy vagyona közvetlen veszélybe jutott. Ugyanez a cselek-mény valósul meg akkor is, ha a sebes vagy vigyázatlan hajtás következtében valaki nyolc napon belül gyógyuló testi sértést szenvedett... Kerékpárral elgázolás, ha a város vagy köz-ség területén kívül az országúton történt, nem esik a 120. § alá. (Mt.Hh.I.762.).”³⁵ A ki-hágások hatásköri elbírálását először a Btk. XXXVII. (1880:37. tc.) szabályozta. A közigaz-gatási büntetőhatóságok és a járásbíróságok közötti hatáskört nem arányosan osztotta meg. A túlsúlyt a közigazgatási hatóságoknak biztosította (80:44 arányában).

A 20. század elejének büntetőjoga a ma szabálysértésként értékelt cselekményeket ki-hágásnak tekintette, aminek alapja a bűncselekmények súlya szerinti hármas felosztása volt:

- büntettek voltak azok a súlyos deliktumok, melyeket e törvény büntettnek nevezett és a bíróság halálbüntetéssel, fegyházzal, börtönbüntetéssel vagy 5 évet meghaladó államfogházzal rendelt büntetni,
- vétségek voltak azok a középsúlyos cselekmények, melyeket a törvény vétségnek nevezett és melyekre fogházat, pénzbüntetést vagy 5 év alatti államfogházat állapí-tott meg,
- kihágásnak minősültek a „csekélyebb törvényszegések”, melyeket a törvény, minisz-teri rendelet vagy szabályrendelet kihágásnak minősített és elzárással vagy 300 Ft-ot meg nem haladó pénzbüntetéssel fenyegetett.³⁶
- A közigazgatás-ellenes magatartások túlnyomó részét a Kbt.-ban vagy azon kívül kihágássá nyilvánították és pénzbüntetéssel, vagy fogházzal büntették. A jogszabály

4. a miniszteri rendeletben megállapított kihágások, a mennyiben kifejezetten a királyi járásbíróságok hatás-köréhez utasítva nincsenek;

5. a törvényhatósági vagy városi szabályrendeletben megállapított kihágások. (1879:XL. törvénycikk 1. § 3. és 4. pontjai.)

³³ Közigazgatási Elvi Határozatok Egyetemes Gyűjteménye, Uj Folyam Második Kötet, Budapest, Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1906. 577. p.

³⁴ V.ö. 1890: I. t. cz. 107., 124. §§

³⁵ ANGYAL Pál – ISAÁK Gyula: *Magyar Törvények – Büntető törvénykönyv II. – A Kihágási büntető törvény-könyv*. III. kiadás, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata. Budapest, 1937. 52. p. (Megjegyzés: van IV. kiadás. Buda-pest, 1941. is.)

³⁶ KINCSES Ildikó – KÁNTÁS Péter: *A szabálysértési jog*. Complex Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft. Ki-adó, Budapest, 2006. 20. p.

mindig megjelölte a jogellenességi formát, és tagolt kihágási bíráskodási fórumrendszer alakult ki.

- Ezzel párhuzamosan, de jóval kisebb súllyal megjelentek az igazgatási szankciók is, amelyek jórészt a kihágási jog kiegészítőinek tekinthetők.³⁷ Kialakult egy önálló igazgatási jogellenességi forma is, melyet áthágásnak definiáltak – büntetési formája pénzbírság volt; ez azonban nem állandósult a hazai jogrendszerben.

II/3. Az 1950 és 1968 közötti időszak

1945 után rövid ideig még megmaradt a bűncselekményi trichotómia, és ennek a közigazgatási jogérvényesítésben játszott szerepe. 1950-ben a büntetőjog általános részének módosítása nyomán a trichotomikus felosztást a dichotómia, a büntett – kihágás kategorizálás váltotta fel. A kihágások a legkisebb súlyú bűncselekményeket ölelték fel, és nagy részben bíróságok helyett a tanácsok végrehajtó bizottságai és a rendőrség járt el.

Az 1950. évi I. tv. által bevezetett szocialista, tanácsrendszerre épülő államigazgatással háttérbe szorultak a polgári demokratikus jogállam vívmányai, s ezzel párhuzamosan a társadalmi viszonyok minden területén fokozódott az állami beavatkozás.³⁸ Ennek következtében a kisebb súlyú, társadalomra veszélyes magatartások megközelítésében is megerősödött az „igazgatási” szemlélet.³⁹

Az 1953-as politikai változások a kihágási jogban is éreztették hatásukat. Ekkor a rendőrség kihágási jogkörét megszüntették, ami inkább politikai lépés volt. Látszólag eltérő, valójában a korábbi kihágási hatáskörökkel szinte teljesen megegyező új jogintézményt vezetett be. Ez az 1953. évi 16. sz. törvényerejű rendelet, a szabálysértés jogintézménye. Ezzel akartak eleget tenni az önálló közigazgatási szankció iránti egyre nagyobb igénynek.

1955-ig párhuzamosan élt együtt a kihágás és a szabálysértés, majd az 1955. évi 17. tvr. megszüntette a kihágási bíráskodást, s a kihágások nagy része szabálysértéssé minősült át. A kisebb súlyú jogsértések sajátos megkülönböztető jegyének az igazgatási rendelkezéssel szembeni engedetlenséget tartották. A szabálysértést ugyanakkor már nem a büntetőjog részének tekintették, hanem az államigazgatási jogba sorolták, és az eljárásokat az államigazgatási szervek (tanács vb., rendőrség) folytatták le.

II/4. Az 1968 és 2000 közötti időszak

A szabálysértések újraszabályozásának igénye majdnem egyidős a többször módosított 1968. évi I. törvény hatálybalépésével. Az elméleti és gyakorlati problémákra válaszolva két szabályozási irány körvonalazódott.

1. A jogterület szétválasztása elsősorban az elméleti problémákra adhatna választ. E szerint a bagatell, de a büntetőjogba tartozó cselekményeket le kell választani a közigazgatás-ellenes cselekményekről, és vissza kell helyezni a büntetőjogba. A megoldás pártolói szerint garanciális jelentőségű lenne, hogy a közigazgatás csak az igazgatásellenes cselekményeket szankcionálja. Egyúttal ez megkívná a büntetőjogi trichotómia visszaállítását, a

³⁷ FAZEKAS Marianna – FICZERE Lajos: *Magyar közigazgatási jog – Általános rész*. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 2006. 548. p.

³⁸ SZALAI É. – NAGY M.: i. m., 88. p.

³⁹ NAGY G.: i. m. 181. p.

büntetési tételek felülvizsgálatát és a bírósági szervezetrendszer további differenciálását is. A büntetőjogi felelősség konzekvensbben érvényesülne.

Akadályja ennek a szabályozásnak, hogy nem választhatók szét egyértelműen a bagatell büntetőjogi és az igazgatásellenes tényállások, a kettő között viszonylag széles a mező, amely mindkettő jellemzőivel bír.

2. A másik megoldási lehetőség a szabálysértési jogterület egységének megőrzése, a közigazgatási büntetőjog legitimálása. Ez a garanciák kiépítését szorgalmazta, és praktikus megfontolásokból elismerte a közigazgatásnak azt a jogát, hogy büntetőhatalmat gyakoroljon.

Ennek előnye az, hogy nem kívánta a büntetőjog revízióját a szabálysértési jog revíziójával párhuzamosan. Szükséges a közigazgatási jogi és büntetőjogi képzettséggel egyaránt rendelkező szakemberek (bírák) bevonása és a bírói felügyelet megerősítése.

E szabályozás nem akadályozza meg az újabb dekriminalizációs törekvéseket.⁴⁰

A Szabálysértési kódex 1971. évi majd 1974. évi módosításai a dekriminalizáció jegyében történtek. A büntethetőségi akadályok körébe beépült a jogos védelem és a végszükség; emelkedett a kiszabható pénzbírság generális minimuma és maximuma; ha az elkövetőt több, elzárással sújtható szabálysértés miatt vonták felelősségre, a halmazati büntetésként kiszabott elzárás 60 napra emelkedett.

Újabb állomás az 1978. évi IV. tv. (új Btk.): a garázdaság erőszak nélküli változata immár szabálysértés; a magánlaksértés és a becsületsértés alapesete szintén szabálysértésnek minősül; a szándékos vagyon elleni cselekmények értékhatára 500 Ft-ról 1.000 Ft-ra emelkedett; szabálysértési alakzata is lett a jármű önkényes elvételének; továbbá számos gazdasági bűncselekménynek és a vesztegetésnek. A közúti baleset gondatlan okozása már akkor is csak szabálysértés, ha a cselekmény könnyű testi sértést okoz.

A dekriminalizációs folyamat nem állt meg: 1983. szeptember 1. napjával a bűncselekményt a szabálysértéstől elválasztó értékhatár tovább emelkedett. Módosultak a joghatárnyok is. Új szabálysértés a „hatóság félrevezetése” és a „sajtórendészeti szabálysértés”.⁴¹

A szabálysértési kodifikációs folyamat egyik meghatározó állomása a 63/1997. (XII.12.) számú AB határozat⁴², amely az 1968. évi I. törvény néhány alapvető rendelkezésének hatályon kívül helyezésével felgyorsította a kodifikációt, illetve az Alkotmány értelmezésével meghatározta az új szabálysértési törvény kereteit.

A határozat nyomán felgyorsult a kodifikációs munka, mégis csak 1999. június 15-én fogadta el a parlament az 1999. évi LXIX. törvényt a szabálysértésekről, mely 2000. március 1-jén lépett hatályba, és az egyes szabálysértésekről szóló 218/1999. (XII.28.) Kormányrendelet, mely a szabálysértések különös részi tényállásainak túlnyomó többségét tartalmazza.⁴³

⁴⁰ FAZEKAS M. – FICZERE L.: i. m. 550. p.

⁴¹ PAPP László: *A dekriminalizáció és a magyar szabálysértési jog*. In: Állam és igazgatás 1983/10. sz. 906. p.

⁴² A nemzetközi kötelezettségvállalás mellett a kodifikáció sürgető szükségességét mondta ki az Alkotmánybíróság, amely 63/1997. (XII.12.) sz. AB határozatával három törvényhely tekintetében állapította meg az Sztv. alkotmányellenességét, s kötelezte az Országgyűlést arra, hogy 1998 decemberéig tegyen eleget a szükséges törvényalkotási feladatának. E határozat legfontosabb pontja a szabálysértési határozatok bíróság előtti megtámadhatóságát érintette: az AB álláspontja szerint az Sztv. a bírói utat csak egy alkotmányellenesen szűk körben nyitotta meg, ez az állapot pedig ellentétes az Alkotmány 50. § (2), továbbá 57. § (1) bekezdéseiben foglaltakkal. Ebben a határozatban mondta ki az AB, hogy a szabálysértési felelősség – legyenek bár az elkövetett jogsértések igazgatásellenesek vagy kriminális jellegűek – alapvetően „bűnfelelősség”, azaz természetes személy múltban elkövetett jogsértésére válaszol, s a felróhatóság alapján meghatározott – represszív jellegű – joghátrányt helyez kilátásba. (KINCSES I. – KÁNTÁS P.: i. m. 23. p.)

⁴³ FAZEKAS M. – FICZERE L.: i. m. 551. p.

II/5. A 2000. március 1. és 2008. április 30. közötti időszak

*II/5.1. Az új szabálysértési törvény, helye a jogágak rendszerében.*⁴⁴

A szabálysértési kodifikáció feladata a jogterületre jellemző kettősség, a közigazgatási jogi és büntetőjogi logika összebékítése volt. A lehetőségek közül a jogalkotó a jogterület egységének megóvásával a közigazgatási büntetőjog elismerését választotta. Elismeri a szabálysértési jogról, hogy kötődik a büntetőjoghoz, de nem zárja ki a szabálysértési ügyintézésből a közigazgatási szerveket és a különös részi tényállások többsége továbbra is az ún. közigazgatás-ellenes magatartásokat szankcionálja. A szabálysértési jog büntetőjogi kapcsolódását számos jogintézmény jelzi. Az új Sztv. továbbra is használ olyan büntetőjogi fogalmakat, amelynek ismeretét adottnak veszi, nem definiálja, mint például a szándékoság, gondatlanság, felelősséget kizáró okok, tévedés stb.

A közigazgatási jogi kötődés kimutatható az új Sztv.-ben. Továbbra is a közigazgatási anyagi jog érvényesítését célozza, azaz a különös részi tényállások többségét valamely közigazgatási ágazat jogszabályai adják.

Valamennyi szabálysértési ügyben eljárnak közigazgatási szervek, még akkor is, ha a fair eljárás elve alapján a bíróság hoz végső határozatot. Ennek előnye, hogy a szabálysértés elkövetője elfogadja a közigazgatási szerv határozatát, ez olcsóbb és gyorsabb ügyintézészt tesz lehetővé, mint a bírósági hatáskörben végzett „kihágási” bíráskodás.

Az új Sztv. legitimálta a közigazgatási büntetőjogot, mint a közigazgatási jog és a büntetőjog határán álló jogterületet, mely kettős kötődése révén egyiknek sem része.⁴⁵

II/5.2. Az 1999. évi LXIX. törvény – az új szabálysértési törvény – célja, általános jellemzése

E törvény célja, hogy gyors és eredményes fellépést biztosítson azokkal a jogsértő magatartásokkal szemben, melyek a bűncselekményekhez képest enyhébb fokban sértik vagy veszélyeztetik a társadalom általánosan elfogadott együttélési normáit, akadályozzák vagy

⁴⁴ Elméleti szinten a kérdést – amelyet Goldschmidt fellépése óta újra és újra feltesznek, miközben a tételes jog és a gyakorlat meglehetősen közömbös e dilemma iránt – úgy lehet megfogalmazni, hogy vajon egységes-e a szabálysértési jog, tehát elkülöníthetők-e jogi természetük alapján az ún. kriminális és a közigazgatás-ellenes szabálysértések? Ebben a dilemmában a szakirodalom a mai napig megosztott, a mi álláspontunk röviden a következőkben foglalható össze: hivatkozva a Goldschmidt-i teória kritikájában előadottakra is, semmilyen tartalmi, „természetbeli” különbséget nem látunk a két cselekménycsoport között: az állítólag igazgatás-ellenes szabálytalan előzés vagy az élelmiszer minőségének megrontása c. szabálysértés éppen úgy az általánosan elfogadott, életet, testi épséget veszélyeztető együttélési szabályt sért, mint a hagyományosan kriminálisnak tekintett egykori kihágás, mondjuk a veszélyes fenyegetés vagy a verekedés. Ebből a szempontból tehát a jogterület egységes, a kérdés sokkal inkább az, hogy az adott, természetes személy által elkövethető, társadalomra veszélyesnek minősített cselekmény – a társadalmi értékítélet szerinti súly és szankcionálásának várható hatékonysága szempontjából – hová helyezendő el a szankciós jogágak rendszerében. A lelkiismeretes jogalkotónak sokféle nyomással szemben kell ellenállást tanúsítania: a politikai döntésközpontok szívesen hajlanak a gyors kriminalizálás irányába, miközben a szaktörvények szeretik az általuk gondozott életviszony-terület túlszankcionálását fenntartani, esetenként bővíteni, a joggyakorlat pedig szívesen szabadulna a nagy ügytömeget eredményező, illetve bizonyítási szempontból „macerás” tényállásokról. A kodifikáció hétéves periódusában, ill. az ezt követő időben itt sikerült a legkevesebb eredményt felmutatni, a különös részben tömegesen leheto fel soha nem alkalmazott, „halott” tényállások, elemi jogalkotási hibákat az eltelt hat (!) év alatt a mai napig nem javítottak ki, számos értelmetlen párhuzamosság áll fenn a közigazgatási bírságokkal és az egyéb jogkorlátozó szankciókkal. (KINCSES Ildikó – KÁNTÁS Péter: *A szabálysértési jog*. Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft. Budapest, 2006. 30–31. p.)

⁴⁵ FAZEKAS M. – FICZERE L.: i. m. 552. p.

zavarják a közigazgatás működését, illetve meghatározott tevékenység vagy foglalkozás gyakorlására vonatkozó jogszabályokba ütköznek.

E célok megvalósítása érdekében a törvény meghatározza a szabálysértések elkövetése miatt alkalmazható joghátrányokat, e cselekmények elbírálásának rendjét, s ennek keretében azt a jogot, hogy az érintettek az e törvényben meghatározott feltételek mellett bírósághoz fordulhatnak.

Az új Szabálysértési kódex felváltja a sokszor módosított és kiegészített régít, az 1968. évi I. törvényt és a 17/1968. (IV.14.) Kormányrendeletet. Nagyon sok változás érte ezt a több mint harmincéves jogszabályt, hiszen az 50-tól 500 forintig terjedő rendbírság kivételével annak minden lényeges eleme időközben megváltozott. A régi és az új Sztv. közötti „hidat” az 1999. évi LXXV. törvény⁴⁶ jelenti, amely a pénzbírság és a helyszíni bírság összegének általános megemlése mellett, a meg nem fizetett és a be nem hajtható pénzbírság elzárásra történő átváltoztatását a bíróság hatáskörébe utalja.

Az 1999. évi LXIX. törvény szerkezetét tekintve 4 részből áll – ebben megegyezik a régi törvénnyel. Definiálja a szabálysértés fogalmát, amiben a büntetőjoghoz való viszonyításról nincs szó. A hatály, a szabálysértésért való felelősség, a büntethetőségi akadályok körében a korábbiakhoz képest alapvető változás nincs.⁴⁷ Itt tesz különbséget a beszámíthatóságot kizáró és korlátozó kóros elmeállapotban elkövetett szabálysértések elbírálása között valamint az önhibából eredő ittas állapot mellé bekerült a bódult állapot tudatzavart jogilag kizáró körülménye. Megjelenik az „eljárás alá vont” kifejezés – korábban „elkövető” volt –, a szankciórendszerben pedig önálló büntetésként – hat tényállás vonatkozásában – az elzárás lehetősége, amiben csak bíróság dönthet.

Az általános szankció a pénzbírság, melynek összege 3.000 Ft-tól 150.000 Ft-ig terjedhet. Az önkormányzati rendelet 30.000 Ft-ban állapíthatja meg a pénzbírság legnagyobb összegét, a helyszíni bírság pedig 3.000 Ft-tól 20.000 Ft-ig terjedhet.

Hatályban lévő szabálysértési törvényükről és kormányrendeletükről általánosságban elmondható – bár a gyakorlat újabb és újabb kérdéseket vet fel –, hogy megfelel az emberi jogi egyezmény által támasztott kritériumoknak, hatékonynak mondható, és emellett talán a legkevésbé költséges eljárást biztosítja a társadalomra csekély fokban veszélyes magatartásokra nézve.⁴⁸

II/5.3. A végrehajtás problémái

A szabálysértések végrehajtási eljárásában sok probléma, sőt ellentmondás alakult ki az évek során. A vitás kérdések eldöntéséhez a bíróságok adnak állásfoglalásokat. Ezekből mutatok be néhányat.

Hajdú-Bihar Megyei Bíróság kollégiumvezetője által kiadott 2001. EI. II. C. 6/4. számú állásfoglalás:

– Lehet-e mérsékelni a szabálysértési szankciót (pénzbírság, eltiltás stb.) akkor, ha a kifogáshoz alkalmazott jogkövetkezmény enyhítésére irányul, a bíróság azonban azt állapítja meg, hogy a szabálysértési hatóság helyesen alkalmazta a jogszabályokat?

⁴⁶ A szervezett bűnözés, valamint az azzal összefüggő egyes jelenségek elleni fellépés szabályairól és az ehhez kapcsolódó törvénymódosításokról.

⁴⁷ KÁROLYINÉ – KOVALIK – MÉSZÁROS – PAPP: *Új szabálysértési jogszabályok, magyarázatokkal*. I–II. kötet. HVG-ORAC 2002. 15–22. p.

⁴⁸ NAGY G.: i. m. 190. p.

Az állásfoglalás szerint amennyiben a kifogás alapján eljáró bíróság azt állapítja meg, hogy az alkalmazott joghátrány nem felel meg az Sztv. 23. §-nak (A büntetést és az intézkedést a jogszabályban meghatározott keretek között úgy kell megállapítani, hogy igazodjék a cselekmény súlyához. Az eljárás alá vont személy személyi körülményeit annyiban kell figyelembe venni, amennyiben azok a szabálysértési hatóság vagy a bíróság rendelkezésre álló adatokból kitűnnek.), akkor enyhítheti azt; ez esetben az Sztv. 94. § (2) bekezdés b/ alapján megváltoztató határozatot kell hoznia (b/ megváltoztatja, ha a szabálysértési hatóság jogszabályt helytelenül alkalmazott). Ehhez nem szükséges az, hogy a kifogásban olyan új adatok szerepeljenek, amelyekről a szabálysértési hatóságnak a határozata meghozatalakor nem volt tudomása.

A szabálysértési törvény, az Sztv. 23. § határozza meg a szabálysértés miatt alkalmazható jogkövetkezmények – büntetések, intézkedések – elveit, így amennyiben a bíróság megítélése szerint a szabálysértési hatóság által alkalmazott joghátrány nem felel meg az Sztv. 23. §-nak, akkor eleve nem lehet azt megállapítani, hogy a szabálysértési hatóság helyesen alkalmazta a jogszabályokat.

– *A pénzbírság részletfizetése vagy halasztása iránti kérelmet ki bírálja el, ha azt a kifogással együtt vagy kifogás elbírálását követően terjesztették elő?*

A bíróság csak azokban az ügyekben engedélyezhet pénzbírság megfizetésére részletfizetést vagy halasztást, amikor elzárással is sújtható szabálysértés miatt jár el és pénzbírságot szab ki. Minden más esetben a szabálysértési hatóság jogosult és köteles a kérelem elbírálására, függetlenül attól, hogy a kérelmet a kifogással együtt vagy a kifogás elbírálását követően terjesztik elő.

Az elzárást vagy a pénzbírságot helyettesítő elzárás elhalasztását vagy félbeszakítását a bíróság engedélyezi.

A törvényben meghatározott kivételektől eltekintve szabálysértés miatt az Sztv. 32–34. §-ában meghatározott szabálysértési hatóságok járnak el, más szervek pedig az Sztv. 35. §-a szerinti szabályozás alapján.

– *Milyen döntést kell hoznia a bíróságnak, ha az iratok tartalma alapján nem állapítható meg a szabálysértési határozat szerinti tényállás?*

Amennyiben a szabálysértési hatóság által meghozott határozat tényállása nem megalapozott, az eljárás megszüntetésének van helye, ez semmiféle jogorvoslattal nem támadható meg. Ha a rendelkezésre álló adatok az érdemi döntés meghozatalához nem elegendők, a tényállás tisztázása érdekében bizonyítási eljárást kell lefolytatni. Amennyiben a bíróság ennek nem tud eleget tenni, az ügy áttételére, felfüggesztésére, megszüntetésére, hatályon kívül helyezésére van lehetősége, illetve a szabálysértési hatóság határozatát hatályban tartja vagy megváltoztatja.

Ha a szabálysértési hatóság által meghozott tényállás nem megalapozott, akkor az az eljárás megszüntetésnek oka.

– *Pénzbírság átváltoztatása*

Amennyiben az eljárás során pénzbírságot elzárásra változtatnak át, a bíróságnak olyan átváltoztatási kulcs alkalmazására kell törekednie, amellyel a pénzbírság maradéktalanul osztható lesz. Ha azonban nem osztható, ez még nem törvénysértő, ugyanis az Sztv.-ben nincs olyan szabály, amely ezt előírja. Fennállhat olyan helyzet, hogy az eljárás alá vont személy részletfizetési kedvezményt kért és kapott, abból fizetett be, de nem a pontos ösz-

szeget, s így fennmaradt némi tartozása, amely nem ezerre végződött. Ekkor pl. párszáz forintos hátralékot nem lehet behajtani.

A közérdekű munkára átváltoztatás esetében hasonló a helyzet. Egy napi munka 5.000 Ft-nak felel meg. Ha a behajtandó összeg 5.000 Ft alatt van, a fenn maradó néhány ezer forintot nem tudja ledolgozni.

II/5.4. A közúti közlekedési előéleti pontrendszerrel.⁴⁹

A közúti közlekedés biztonságára valóban veszélyt jelentő, meghatározott súlyú szabályszegéseket kell a pontrendszerbe bevonni. A pontrendszer alkalmazása a közlekedési morál javulásához, a járművezetésre alkalmatlan személyek kiszűréséhez, ezáltal a közlekedésbiztonság további javulásához vezethet.

A közlekedésbiztonság javítása érdekében az ORFK javaslatot tett a 2000. évi CXXVIII. törvény módosítására.

A pontrendszer 2004. április 1-jei hatállyal történő módosítása nem hozta meg a kívánt eredményt.⁵⁰ Európa továbbra is csaknem legenyhébb pontrendszere maradt ekkor Magyarországon, ami nem sok visszatartó erővel bírt.

A módosítások során differenciáltan kell tovább emelni az egyes szabályszegésekhez társuló pontok számát, s további szabályszegéseket kell a pontrendszer hatálya alá vonni.

Törekedni kell az európai szabályozási szint elérésére, mely alapján 2-3 kiemelt közlekedési szabálysértés elkövetése már a vezetői engedély ideiglenes bevonását eredményezi.

A passzív biztonsági eszközök használata kiemelten fontos területe a tragédiák és a sérülések megelőzésének.

Tekintettel arra, hogy hazánkban a biztonsági öv használati aránya ma még nem éri el a kívánatos szintet, s mértéke alacsonyabb az EU tagállamok átlagánál, jogszabályi szigorításokra is szükség van. Ezért az ORFK javaslata értelmében a passzív biztonsági eszközök használatának elmulasztásával kapcsolatos szankciókat szigorítani, s az előéleti pontok számát maximálisra emelni szükséges. Az objektív felelősség behozatalával egy időben nemcsak a bírságok lettek borsosabbak, hanem a pontrendszer is szigorodott.

A módosításra 2008. I. 1-jétől került sor, a 385/2007. (XII. 23.) Kormányrendelettel, ami jelentős szigorításokat tartalmaz. Bevezetése óta az egyes cselekményekért kapható pontok nagy része a duplájára nőtt. A vezetői engedély elvételéhez viszont maradt a 18 pont, az elévülési idő a jogerőre emelkedést követően 3 év lett.⁵¹

⁴⁹ A 2000. évi CXXVIII. törvény rendelkezik a közúti közlekedési előéleti pontrendszerrel, a 236/2000. (XII. 23.) Kormányrendelet pedig a közúti közlekedési előéleti pontrendszerrel szóló törvény végrehajtásáról, ami 2001.01.01-től volt hatályos.

A 218/1999. Kormányrendelet tartalmazza azokat a tényállásokat, amiért pontot lehet kapni.

⁵⁰ 236/2000. (XII. 23.) Kormányrendelet – a közúti közlekedési előéleti pontrendszerrel szóló 2000. évi CXXVIII. törvény végrehajtásáról

⁵¹ 236/2000. (XII. 23.) Kormányrendelet – a közúti közlekedési előéleti pontrendszerrel szóló 2000. évi CXXVIII. törvény végrehajtásáról

II/6. A 2008. május 1-jén bevezetésre került objektív alapú felelősség⁵² miatt lefolytatandó közigazgatási hatósági eljárásoktól napjainkig

II/6.1. Az objektív felelősség lényege

Tekintettel a közlekedésbiztonság helyzetének elmúlt éveket jellemző alakulására, elengedhetetlenné vált a közlekedést szabályozó jogszabályok változtatása. Ezért a kormányzat 2007 végén átfogó intézkedéscsomagot⁵³ bocsátott ki a közlekedésbiztonság javítására.

2008 májusától lépett hatályba az intézkedési csomag egyik legjelentősebb és legnagyobb hatást kiváltó eleme, az úgynevezett „*objektív felelősség*” elvének a magyar jogrendbe, a közlekedési jogba történő bevezetése. Az objektív felelősség elve a gépjármű üzemben tartójának, illetve a gépjárművet használatra átvevő személynek a felelősségét alapítja meg meghatározott közlekedési szabályszegések elkövetése esetén.

Az új jogintézmény gyakorlatilag azt biztosítja, hogy a kiemelt súlyosságú, illetve gyakran előforduló szabályszegések elkövetését minden esetben szankció kövesse⁵⁴, még akkor is, ha a járművezető személyét valamely oknál fogva nem sikerült tisztázni. Az objektív felelősség elvét számos európai ország sikerrel alkalmazza. E nélkül elképzelhetetlen volna például a legkorszerűbb automata sebességellenőrző készülékek hatékony alkalmazása is, ami pedig Európa-szerte a közlekedési morál javításának talán leghatékonyabb eszközének bizonyult.

II/6.2. Mely jogszabályt kell alkalmazni a közigazgatási bírsággal sújtandó közlekedési szabálysértések esetén, ha szabálysértési eljárásnak is helye lenne?

A közigazgatási bírsággal sújtandó közlekedési szabálysértések köréről, az e tevékenységekre vonatkozó rendelkezések megsértése esetén kiszabható bírságok összegéről, felhasz-

⁵² A tulajdonosi felelősség elvét Európában számos országban alkalmazzák (pl. Spanyolországban, Hollandiában, Franciaországban, Belgiumban, Ausztriában, Szlovéniában, Nagy-Britanniában), ugyanakkor elmondható, hogy nincs két teljes azonos rendszer, azaz – az esetleges hasonlóságok mellett – minden ország egyedi megoldást alakított ki.

⁵³ 2008. január 1-től az objektív felelősség mellett több új és módosított közlekedési jogszabály lépett hatályba, melyek végre valós fenyegetést jelentenek a szabálysértők számára. Ilyenek: az új előéleti pontrendszer, mely jóval szigorúbb, mint a korábbi; emelkedett jelentősen a helyszíni bírság összege; alkohol: 0-tolerancia: az ittas járművezetés elleni fellépés jegyében 2008. 01. 20-án lépett hatályba a zero tolerancia elve, mely alapján az ittas járművezetőtől már a helyszínen elveszik a vezetői engedélyét, függetlenül az itasság mértékétől. Jan. 20-a és dec. 30-a között összesen 7963 jogosítvány helyszíni elvételére került sor, az elvett engedélyek 96 százalékát (7654) magyar, négy százalékát (309) külföldi hatóság állította ki. (Úton. A közlekedési szolgáltatók szakmai lapja. 2009. jan.–febr. 17. p.)

⁵⁴ A balesetmegelőzési munkához szorosan kapcsolódva, kiemelt érdemmel a 2008. május 01. napjától alkalmazni rendelt, a közigazgatási bírsággal sújtandó közlekedési szabályszegések köréről, az e tevékenységekre vonatkozó rendelkezések megsértése esetén kiszabható bírságok összegéről, felhasználásának rendjéről és az ellenőrzésben történő közreműködés feltételeiről szóló 410/2007. (XII. 29.) Kormányrendelet végrehajtása érdekében kifejezett – jelentős leterhelést jelentő – munka. Az „objektív felelősség a közúti közlekedésben” névvel aposztrofált újítás eredményei megmutatkoznak Hajdú-Bihar megye baleseti adataiban is. A hatálybalépéstől számított 2008. december 31-ig terjedő időszakban 9,8%-os csökkenést regisztráltak az illetékességi területükön bekövetkezett közúti közlekedési balesetek számában. Az objektív felelősség jogszabályi bevezetését követően az értékelt időszakig 14182 esetben 574.680.000,- Ft. összegű közigazgatási bírság kiszabására intézkedtek, melyből 300.090.000,- Ft befizetésre került. (www.crimestat.b-m.hu)

nálásának rendjéről és az ellenőrzésben történő közreműködés feltételeiről szóló 410/2007. (XII.29.) Korm. rendelet 9. §-a határozza meg az első fokon eljáró hatóságot és a másodfokon eljáró személyt. A szabálysértésekről szóló 1999. évi LXIX. tv. (Sztv.) 87. § (2) bek. alapján – „Nem sújtható pénzbírsággal az eljárás alá vont személy, ha vele szemben az eljárás alapjául szolgáló cselekmény miatt külön jogszabály alapján közigazgatási bírság kiszabásának van helye.” – a közigazgatási bírság kiszabására irányuló eljárás a szabálysértési eljárás ugyanazon jogsértés miatt történő lefolytatását nem érinti, akivel szemben a szabálysértési eljárás alapjául szolgáló előírás megsértése miatt közigazgatási bírság kiszabásának van helye.

A közúti közlekedésről szóló 1988. évi I. törvény (Kkt.) 21/B §. (2) bekezdése értelmében nemcsak a közigazgatási bírság *tényleges* kiszabása, hanem már pusztán a kiszabásának *lehetősége* kizárja a szabálysértési eljárásban a pénzbírság alkalmazását (pénzbírság nem szabható ki azzal szemben, akivel szemben közigazgatási bírság *kiszabásának van helye*).⁵⁵

Az objektív felelősség körébe tartozik⁵⁶, ha a járművezető:

- a) átlépi a megengedett sebességet,
- b) tilos jelzés ellenére áthalad a vasúti átjárón,
- c) a kereszteződésben, a járművel tilosban áll vagy várakozik,
- d) az autópálya leállósávját folyamatos haladásra veszi igénybe,
- e) megszegi a behajtási tilalmat,
- f) a kötelező haladási irányra, illetve
- g) a természet védelmére vonatkozó előírásokat.

II/6.3. Röviden a 60/2009. (V. 28.) AB határozatról és az objektív felelősséggel kapcsolatos további fontos kérdésekről

Az Alkotmánybíróságtól 15 indítványozó (többek között három városi bíróság bírása, valamint az állampolgári jogok országgyűlési biztosa) írásban kérte az objektív felelősség alkotmányellenességének megállapítását és megsemmisítését. „Az Alkotmánybírósághoz több indítvány érkezett a közúti közlekedésről szóló 1988. évi I. törvény (a továbbiakban: Kkt.) 21. §-a, 21/A. §-a és 21/B. §-a, valamint a közigazgatási bírsággal sújtandó közlekedési szabályszegések köréről, az e tevékenységekre vonatkozó rendelkezések megsértése esetén kiszabható bírságok összegéről, felhasználásának rendjéről és az ellenőrzésben történő közreműködés feltételeiről szóló 410/2007. (XII. 29.) Korm. rendelet (a továbbiakban: R.) egésze alkotmányellenességének megállapítása és megsemmisítése tárgyában. A folyamatban levő ügyeket – azok tárgyi összefüggése okán – az Alkotmánybíróság ideiglenes ügyrendjéről és annak közzétételéről szóló, többször módosított és egységes szerkezetbe foglalt 2/2009. (I.12.) Tü. határozat (a továbbiakban: Ügyrend, ABK 2009. január 3.) 28. § (1) bekezdése alapján az Alkotmánybíróság egyesítette, és egy eljárásban bírálta el.” Az

⁵⁵ 60/2009. (V. 28.) AB határozat 32. p.

⁵⁶ A közigazgatási bírság: a fent említett szabályszegések bármelyikének elkövetése esetén az eljáró hatóság 2008. május 1-jét követően közigazgatási bírságot szab ki, amelynek összege 30 ezer forinttól 300 ezer forintig terjed. A bírság jogszabály által meghatározott összege igazodik az elkövetett szabályszegés súlyosságához. Például, ha valaki lakott területen kívüli főútvonalon 20–30 százalékkal túllépi a megengedett 90 km/órás sebességet, 30 ezer forintot, míg a 150 százalékot meghaladó gyorsajtás esetén már a maximális 300 ezer forintos bírságot kell megfizetnie.

Alkotmánybíróság két rendelkezést alkotmányellenesnek minősített, ezeket megsemmisítette; egy esetben felhívta az Országgyűlést, hogy szabályozza megfelelően a felelősség alóli mentesülés eseteit; de összességében az objektív felelősséggel kapcsolatos szabályokat fontosnak, alkalmazhatónak tartotta. „A közúti közlekedési szabályszegések Kkt. általi szankcionálásával a jogalkotó egy új jogintézményt, eljárási módot és szankciófajtaát választott.” [60/2009. (V. 28.) AB határozat.]⁵⁷

A bírsággal kapcsolatos eljárás lefolytatására a Magyar Köztársaság Kormánya a Rendőrséget jelölte ki.⁵⁸

Az objektív felelősség működésének tapasztalatait az Akcióterv⁵⁹ ideje alatt meg kell vizsgálni, s annak eredményét követően meg kell tenni a szükséges lépéseket.

A közlekedéspolitikai célkitűzések teljesítése, a szabálysértő járművezetői magatartások visszaszorítása, és az elkövetett szabályszegések szankcionáltsága érdekében megfontolandó az objektív felelősség hatálya alá tartozó jogsértő cselekmények körének kibővítése. Az objektív felelősség nagy érdeme, hogy ezáltal jelentősen csökkentek a közúti közlekedési szabálysértések,⁶⁰ ezen belül is a gyorsajtások száma, aminek egyenes következménye volt, hogy 2008-ban 262 emberrel kevesebb veszítette életét, mint az előző évben. Ezért szeretném bemutatni 2008. év közlekedésbiztonsági helyzetét.

⁵⁷ „[III.] Az indítványok részben megalapozottak. 1. Az Alkotmánybíróság mindenekelőtt a jogszabály által alkalmazott megoldás bevezetésének indokát, valamint magát a jogi konstrukciót tekintette át. 1.1. Az utóbbi években előre soha nem látott mértékben növekedett meg a közúti közlekedésben részt vevők száma, mellyel a gépjárművek napi rendszerességgel történő használata állandósult. Ezzel arányosan növekedett meg és vált sajnálatos módon tömeges jelenséggé a közúti közlekedési szabályszegések száma is, melyek szükség szerint súlyos személyi és vagyoni károk bekövetkezéséhez vezethetnek. Ezen új társadalmi tömegjelenség káros hatásainak kiküszöbölésére, illetve megelőzésére az eddig bevett és megfelelően alkalmazott jogi megoldások elégtelennek és kevésbé hatékonyak bizonyultak. A jogalkotó feladata és kötelezettsége a társadalmi viszonyok adekvát leképezése, az új negatív jelenségekkel szembeni jogállami fellépés. Ezen kötelezettségének nemcsak a hagyományos jogintézmények módosításával, hanem új jogintézmények bevezetésével is eleget tehet. A közúti közlekedési szabályszegések Kkt. általi szankcionálásával a jogalkotó egy új jogintézményt, eljárási módot és szankció-fajtaát választott. 1.2. A Kkt.-t a Kkt.mód. 2008. január 1. napjával akképp módosította, hogy egyes — gyakran előforduló és fokozottan veszélyes, továbbá a legmagasabb látencijú — szabálysértések esetében — a szabálysértési eljárás és az ezen eljárásban kiszabható jogkövetkezmények érintetlenül hagyása mellett — közigazgatási bírság kiszabását tette lehetővé az első fokon eljáró kijelölt megyei rendőr-főkapitányságok számára. A szankció alkalmazására a Kkt. alapján, azaz közigazgatási eljárás keretében kerül sor. Ez azonban nem akadályozza a szabálysértési eljárás lefolytatását és abban (pénzbírság és helyszíni bírság kivételével) a további szabálysértési szankciók kiszabását. A Kkt. e rendelkezéseinek alkalmazására és ezekkel összefüggésben a közigazgatási bírság kiszabására 2008. május 1. napját követően kerülhetett sor.” (Alkotmánybírósági ügyszám: 47/B/2008. AB határozat.)

⁵⁸ Forrás: www.baleset-megelozes.hu

⁵⁹ Magyarország Közúti Közlekedésbiztonsági Akcióprogramja 2008–2010

⁶⁰ 2008. évig, az objektív felelősség hatálya alá lépéséig hihetetlen módon elszaporodtak a közúti szabálysértések. Így például a gyorsajtások is. Jogszabályhiány miatt a rendőrség nem tudta lefolytatni a szabálysértési eljárást, illetőleg felelősségre vonni a szabálysértőket, mert mindenki arra hivatkozott, hogy a gépkocsit nem ő vezette, hanem a hozzátartozója, őt viszont nem köteles megnevezni, ezért a szabálysértési eljárást az elkövetővel szemben meg kellett szüntetni.

II/6.4. Az objektív felelősség bevezetésének köszönhetően⁶¹, Magyarország közlekedésbiztonsági helyzete a 2008. évi statisztikai adatok alapján

Az Országos Rendőr-főkapitányság vezetői és az Országos Balesetmegelőzési Bizottság tisztségviselői „A régen várt sikerek éve”-ként jellemezték a 2008. évet a közúti közlekedésbiztonság alakulása szempontjából.⁶²

Gyakorlatilag valamennyi olyan adat, amely a közúti balesetek alakulásának legfőbb és legmeghatározóbb területeit érinti, kedvező tendenciát mutat, a halálos balesetektől kezdve egészen az ittas vezetések alakulásáig.

Az elmúlt évben számos olyan „rekord” is született, melyre hosszú évek, vagy évtizedek óta nem volt példa. Így pl.:

- 2001 óta nem volt ilyen alacsony a személysérüléses közúti balesetek száma.
- 1968 óta nem volt ilyen alacsony a balesetben meghalt személyek száma.
- Az elmúlt évtizedben soha nem csökkent ilyen jelentős mértékben egy év alatt a balesetben meghaltak száma.

1. sz. táblázat

	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009. ⁶³
Személy-sérüléses közúti balesetek száma	18.505	19.686	19.976	20.957	20.777	20.977	20.635	19.217	17.808
Balesetben meghalt személyek száma	1.239	1.429	1.326	1.296	1.278	1.303	1.232	970	817

Az elmúlt év közlekedésbiztonsági sikereinek a legnagyobb eredménye, hogy országosan 262 emberi életet sikerült megmenteni.

Pozitív kép rajzolódik ki az ittas járművezetés alakulásában is. A 2007. évi 2.855 fővel szemben 2008-ban 21,58%-kal kevesebb, azaz összesen 2.239 személy okozott ittas állapotban személysérüléses közúti balesetet. A 2008. évi sikerek biztatóak, s annak a reményét

⁶¹ Hazánkban szakmai körökben nyilvánvaló, hogy az objektív felelősség következtében javult jelentős mértékben 2008 közlekedésbiztonsági helyzete. Természetesen dicsérendő a Rendőrség emberfeletti munkája, jó hozzáállása, hogy érvényt szerzett e fontos jogszabálynak, és gyakorlati munkájával következetesen érvényesítette.

⁶² Hazánkban a rendszerváltás óta a baleset-megelőzés terén 2000 és 2008 évek voltak a jelentős állomások. 1990-ben 2432-en veszítették életüket hazánk közútjain és megsérült 36 ezer ember. 1991-től 2000-ig évről évre jelentős csökkenés mutatkozott a halálos balesetek tekintetében. A legjobb évünk 2000, amikor „csak” 1200 ember veszítette életét. Ez is sok, mert egy falu lakossága, de ahhoz képest, hogy tíz évvel korábban még több mint duplája meghalt hazánk közútjain, ez egy óriási eredmény volt. 2008 a második ilyen fontos állomás, mert 2001 és 2007 között nem tudtunk az EU elvárásának megfelelni, 2008 az, amikor ismét jelentős csökkenés mutatkozik a közúton meghaltak számában, hiszen 262 emberrel kevesebben haltak meg hazánk közútjain, mint 2007 évben.

⁶³ A 2009. évi előzetes adatok csak 2010. február 16-án jutottak tudomásomra, ezért a 2009. év elemzését már nem állt módomban elvégezni. 2009-ben 7,12 százalékkal csökkent Magyarországon a személyi sérüléses balesetek száma 2008-hoz képest (19174-ről 17808-ra).

hordozzák magukban, hogy nemzeti közlekedéspolitikai célkitűzésünk, a halálos áldozatok számának 2010-ig történő 30%-os csökkentése elérhető közelségbe került.⁶⁴ *Ez alapvetően a 2008. évben bevezetett objektív felelősségnek köszönhető.*

A *balesetek okai* között változatlanul első helyen emelhető ki a gyorshajítás, másodikként az elsőbbségi jog meg nem adása, s harmadikként a kanyarodás szabályainak meg nem tartása.

A 2008. évben bekövetkezett jelentős javulás ellenére hazánk az egymillió lakosra jutó áldozatok vonatkozásában az EU 27 tagállama közül a 17. helyen áll. A 2008. évi közlekedésbiztonsági teljesítmény sokat javított az ország megítélésén – előző évben még sereghajtók voltunk –, de további jelentős javulást kell elérnünk.

A rendelkezésre álló adatok és folyamatok ismeretében kijelenthető, hogy a stratégiai célok teljesítésére csak abban az esetben marad remény, amennyiben további késedelem nélkül határozott, átfogó jellegű és célirányos kormányzati intézkedések bevezetésére⁶⁵, valamint a tevékenységet biztosító feltételrendszer jelentős átalakítására kerül sor.

III. Befejezés

Tanulmányomban alapvetően a szabálysértések kialakulását, jogfejlődését vizsgáltam, a jelenleg hatályban lévő törvényig, az ezzel kapcsolatos problémákkal együtt. A folytonosan felmerülő vitás helyzetek – az egységes alkalmazás érdekében – újabb kihívásokat jelentenek a bíróságok, ügyészségek, jogtudósok, a jövő jogalkalmazói számára.

A szabálysértés története megmutatja, hogy gyökerei a büntetőjogba nyúlnak vissza, s bár többször próbálták rendezni a szabálysértési jog jogági elhelyezkedését, kapcsolatuk a mai napig egybefonódik.

1. A szabálysértések kialakulásakor a tényállás átminősítésével nem változott meg a cselekmény társadalomra veszélyességének a foka. A kihágások egyébként sem voltak egyenműek, így a szabálysértések sem azok. A tényállások egyik nagy csoportját úgynevezett bagatell büntetőjognak nevezik, idetartoznak azok a szabálysértések, amelyeknek megvan a párja a büntetőjogban is, viszont a társadalomra kisebb mértékben veszélyes az elkövetett cselekmény értékétől, okozott kártól függően. Ezek például a lopás, csalás, rongálás.

A szabálysértések másik csoportját a közigazgatás ellenes tényállások képezik. Ezek funkciójukat tekintve egyértelműen közigazgatási szankciónak minősülnek. Ide sorolható a lakcímbjelentés elmulasztása, anyakönyveztetéssel kapcsolatos szabályok megszegése.

Vannak azonban olyan tényállások is, melynek hovatartozása nem állapítható meg egyértelműen, mivel mind büntetőjogi, mind közigazgatási relevanciával is bírnak. Ezért célszerű a szabálysértési tényállások kriminális és közigazgatás-ellenes jellemzőit úgy figye-

⁶⁴ Kilenc százalékkal csökkent a halálos balesetek száma a 2009. év első három hónapjában a tavalyi év azonos időszakához képest. Idén eddig 172-en haltak meg hazánk útjain – közölte az ORFK közlekedésrendészeti főosztályvezetője. Az elmúlt negyedévben 22 olyan nap volt, amikor nem történt halálos baleset hazánk útjain. A súlyos sérüléssel végződött közúti balesetek száma 19%-kal, a könnyű sérüléssel végződőké pedig 16%-kal volt kevesebb, mint egy évvel korábban. (www.police.hu)

⁶⁵ Egyik legfontosabb feladat hazánkban a képzés teljes megreformálása, a közlekedésre nevelés – óvodától az egyetemig, valamint a felnőttképzés, egyszóval a közlekedési ismeretek egy életen át történő tanulása –, különös tekintettel a járművezetőképzésre.

lembe venni, hogy az elkövetett cselekmény nagyobb súlyban kriminális értelemben avagy közigazgatás ellenes tényállásban van jelen.

A bagatell büntetőjog és a közigazgatás-ellenes tényállások együttélése több elméleti problémát vetett fel. A legfontosabb a közigazgatás büntetőhatalom gyakorlása. A szabálysértési jog alkalmazói nem vettek tudomást hosszú ideig erről a kettősségről, és kizárólag államigazgatási jogi szankcióként kezelték a szabálysértés jogot. Mivel a közigazgatás nem alkalmazhat büntetőjogot, ezért a szabálysértési anyagi és eljárási jogban nincs is szükség különleges garanciákra.

2. A szabálysértési jog büntetőjogi kötődését jelzi az is, hogy számos olyan büntetőjogi fogalmat használ, melynek definícióját nem adja meg – ismeretét adottnak veszi a Büntető Törvénykönyvből. Ilyenek például a szándékosság, gondatlanság, vagy a felelősséget kizáró okok közül a kényszer és a fenyegetés.

3. A büntetőjog felülvizsgálatát időről időre követő dekriminalizáció egyre inkább fel-duzzasztja a szabálysértési jogterületet. Ilyenkor a jogalkotó aktuális döntésétől függően egy bizonyos cselekmény a jogszabályváltozás során válik bűncselekményből szabálysértéssé.⁶⁶

Az utóbbi évtizedekben tömegesen elszaporodott közlekedési szabálysértések és ezzel összefüggésben bekövetkezett közúti közlekedési balesetek megelőzése és a felelősségre vonás érdekében hozott objektív felelősséggel kívántam kiemelten foglalkozni. Az objektív felelősség csak az első lépés. További hathatós, rendkívül szigorú intézkedéseket kell meghozniuk a mindenkori kormányoknak, még akkor is, ha ezek nem népszerűek. Legelsőként is a járművezetők képzése, amelynek teljes megreformálása szükséges. 2010-2020 között el kell érni, hogy hazánkban a közlekedési szabálysértések és bűncselekmények jelentősen csökkenjenek, aminek következményeként hazánk közútjain évente 400-nál többen nem veszthetik életüket.

⁶⁶ FAZEKAS M. – FICZERE L.: i. m. 549–550. p.

GYULA BÍRÓ

ENTWICKLUNGSGESCHICHTE DES
ORDNUNGSWIDRIGKEITENRECHTS IN UNGARN MIT
BESONDEREM HINBLICK AUF DIE VERKEHRSVERSTÖSSE UND
DIE OBJEKTIVE VERANTWORTLICHKEIT

(Zusammenfassung)

In dem Aufsatz habe ich vor allem die Entstehung der Ordnungswidrigkeiten-Delikte, die Rechtsentwicklung bezüglich dieser Rechtsmaterie unter die Lupe genommen, bis hin zu den Bestimmungen des geltenden Gesetzes zusammen mit den damit verbundenen Problemen. Die sich ständig ergebenden strittigen Rechtslagen, die im Hinblick auf eine einheitliche Rechtsanwendung für Gerichte, Staatsanwaltschaften, Rechtswissenschaftler, die Rechtsanwender in Zukunft neue Herausforderungen bedeuten.

Die Geschichte des ungarischen Ordnungswidrigkeitenrechts zeigt, dass seine Wurzeln in das Strafrecht zurückgehen, und obwohl man immer wieder bemüht war, seine rechtsgebietspezifische Sonderstelle zu begründen, blieben die beiden Rechtsgebiete miteinander eng verflochten.

1. Nach der Entstehung des Rechtsgebietes Ordnungswidrigkeiten/Verwaltungsvergehen hat sich der Grad der Gefährdung der Gesellschaft durch die Umqualifizierung der Tatbestände nicht geändert. Die Übertretungen waren ohnehin nicht homogen, wie auch die Tatbestandsmerkmale für Verstöße. Eine große Gruppe der Tatbestände bezeichnet man als so genanntes kleines Strafrecht, hierzu zählt man die Delikte, die auch ihr Pendant im Strafrecht haben, die jedoch weniger gefährlich für die Gesellschaft sind je nach Schwere des begangenen Deliktes, dem Schaden, der verursacht wurde. Hierzu gehören Diebstahl, Betrug, Sachbeschädigung.

Die zweite Gruppe der Ordnungswidrigkeiten bilden die OWi-Tatbestände gegen die öffentliche Verwaltung. Diese gelten nach ihrer Funktion eindeutig als verwaltungsrechtliche Sanktionen. Hierzu gehören etwa die unterlassene Anmeldung des Hauptwohnsitzes, die Verstöße gegen die Vorschriften des Personenstandsrechtes.

Es gibt jedoch auch Tatbestände, deren Zugehörigkeit nicht eindeutig zugeordnet werden kann, da diese sowohl straf- wie auch verwaltungsrechtliche Relevanz aufweisen. Daher ist es zweckdienlich, die kriminellen und verwaltungsgefährdenden Merkmale der OWi-rechtlichen Tatbestände so in Betracht zu ziehen, indem man abwägt, mit welchem Gewicht diese in strafrechtlichem Sinn in Erscheinung treten oder sie eher innerhalb eines gegen die öffentliche Verwaltung gerichteten Tatbestandes involviert ist.

Durch das parallele Auftreten von Bagatelldelikt und gegen die Verwaltung gerichteter Tatbestände entstehen manche theoretische Probleme. Das wichtigste ist die Ausübung der Strafgewalt seitens der öffentlichen Verwaltung. Die Anwender des OWi-Rechtes haben bislang diese Doppelseitigkeit ignoriert und haben das OWi-Recht nur als eine staatsverwaltungsrechtliche Sanktion behandelt. Da durch die Verwaltung kein Strafrecht angewendet werden darf, bedarf es im materiellen und formellen Ordnungswidrigkeitenrecht auch keiner besonderen Garantien.

2. Die Koppelung des Ordnungswidrigkeitenrechts an das Strafrecht manifestiert sich auch darin, dass darin viele strafrechtliche Begriffe Verwendung finden, deren Definition nicht einschlägig gegeben wird, deren Kenntnis nämlich als aus dem Strafgesetzbuch heraus bereits bekannt angesehen ist. So etwa die Kategorien Vorsatz, Fahrlässigkeit oder von den haftungsausschließenden Gründen Nötigung und die Bedrohung.

3. Die Dekriminalisierung, die im Anschluss an Bereinigung und Revision des Strafrechts von Zeit zu Zeit erfolgt, lassen zunehmend das Rechtsmaterial des Ordnungswidrigkeitenrechts anschwellen. Dabei wird eine bestimmte Straftat in Abhängigkeit von der jeweiligen aktuellen Entscheidung des Gesetzgebers in einen OWi-rechtlichen Tatbestand „umgestuft“.

Mit Nachdruck wollte ich mich befassen mit der in den letzten Jahrzehnten massiv zunehmenden Verkehrsverstößen und den in diesem Zusammenhang sich häufenden Verkehrsunfällen, den Fragen der zur Prävention und zur Ahndung ausgestalteten objektiven Haftbarmachung. Die verschuldensunabhängige/objektive Haftung ist hier nur der erste Schritt. Weitere wirkungsvolle, strenge Maßnahmen sollten von den jeweiligen Regierungen getroffen werden, auch wenn diese nicht besonders populär sind. Zuerst ist eine umfassende Reform der Fahrschulausbildung notwendig. Zwischen 2010 und 2020 soll erreicht werden, dass in unserem Land die Zahl der Verkehrsverstöße und Verkehrsstraftaten deutlich zurückgeht, demzufolge auf den Straßen unseres Landes nicht mehr als jährlich 400 Menschen ums Leben kommen.

BLAZOVICH LÁSZLÓ

Tulajdonjog, családi vagyonjog és öröklési jog a Sváb tükörben*

1.

A dolgok feletti uralom vagy hatalom, illetőleg rendelkezés alapvetően határozza meg az emberek egymás közötti viszonyát, ezért minden társadalomban – az emberiség korai történetének időszakából bizonytalan ismeretekkel rendelkezünk e tekintetben – a lényegi kérdésekhez tartozott a tulajdonjog. A dolog (res) fogalmát az ókori Róma jogtudósai már körüljárták, bizonyos fokig osztályozták. Meghatározását mások mellett az Osztrák Polgári Törvénykönyv írta le igen általánosan, ezért elsősorban elfogadhatóan: „Mindent, ami a személytől különbözik, és az emberek használatára szolgál, jogi értelemben dolognak nevezzük.”¹

Az egyes társadalmak fejlődésük különböző szakaszaiban másképpen viszonyultak a dolgokhoz, csak egy idő után jutottak el az általánosítás és az elvonatkoztatás azon fókára, amikor már a dolog általános fogalmával éltek. Éppen ezért, bár a római jogászok már használták, a középkor társadalmá csak a jogkönyvek keletkezése idején, a 13. században bizonyos előzmények után és talán a római hagyományok továbbélése nyomán érkezett el az általánosítás ezen szintjére. Bizonyítékul szolgál erre az, hogy a Szász és Sváb tükör ismeri az ingó vagyontárgy (varnde habe, farende habe, lat. bona immobilia) fogalmát.²

A Szász tükör különös figyelmet szentel a fából készült háznak, mint ingóságnak: „Ha az épület helye az épülettel együtt nem az asszony tulajdona, akkor a férj halála

* RUSZOLY József: *Európa jogtörténete*. Püski. Bp. 1996. című kötetében A vagyonjog (dologi jog) cím alatt részletesen foglalja össze az ide vonatkozó részeket. Munkánkat tiszteletadásul neki ajánljuk. Az idézett német szövegeket Schmidt József fordította.

¹ Az alábbiakban az elvi részek leírásakor a következő feldolgozásokra támaszkodunk. MOLNÁR Imre – JAKAB Éva: *Római Jog*. Diligens Bt. Szeged. 2001. 173–191. Helmut COING: *Europäisches Privatrecht*. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München. Band I. Älteres Gemeines Recht (1500 bis 1800). 1985. Band II. 19. Jahrhundert. Überblick über die Entwicklung des Privatrechts in den ehemals gemeinrechtlichen Ländern. (1989). (Továbbiakban: COING) *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte*. Hrg. Adalbert Erler u. Ekkehard Kaufmann unter Philologischer Mitarbeit von Ruth Schmidt-Wiegand. Erich Schmidt Verlag, Berlin. Band I. 1971. Band II. 1978. Band III. 1994. Band IV. 1990. V. Band (33–40. Lieferung) 1991–1997. A Szász tükör család- és öröklési jogára összefoglalóan I. Heiner LÜCK: *Über den Sachsenspiegel. Entstehung, Inhalt und Wirkung des Rechtsbuches*. 2. Auflage. 2005. Verlag Janos Stekovics. Dössel (Saalkreis)

² Ssp. Tj. I. 25. 5., I. 31. 1., II. 13. 2., II. 15. 2., II. 29., stb.

után [...] úgy hagyhatja el azt, hogy a földhöz ne nyúljon.”³ „Az asszony nem örökíthet át örököseire olyan telken álló épületet sem, amelyet élethosszig tartó használatra kapott, kivéve, ha azt még saját életében lebontja, s ingatlanán vagy hűbértartóknak helyezi el.”⁴ A második esetben ugyancsak ingóságáról esik szó, ugyanis férjétől élethosszig tartó birtoklásra, azaz haszonélvezetre kapott földet nem örökítheti, de a házat onnan elviheti a föld megsértése nélkül.

A Sváb tükör elődjéhez hasonlóan többször használja az ingóság fogalmát⁵, sőt kísérletet tesz meghatározására: „El kell mondanunk nektek, mit nevezünk ingóságnak: Arany, drágakövek, ezüst, szarvasmarha, lovak és minden, amit hajtani és viselni lehet, továbbá zálogok, bárhogyan alakították is ki őket. Az emberek azt a szokást alakították ki, hogy a feldolgozott arany és ezüst legyenek örökjavak. Jó szokásoknak ez a könyv nem mond ellent. Minden páncélról és minden ágyneműről azt akarják az emberek, hogy örökvagyon legyen.”⁶ A fentieket részletezően fejti ki a 26. artikulus a hagyatékról szólva.⁷ Idézetünkéből egyébként kiderül az, hogy az ingóságot és az ingatlant ezen időben nem választották el éles határokkal egymástól. A gyakorlatiasan gondolkodó középkori ember a fennforgó tárgyat inkább az értéke szerint ítélte meg. Az értékesebbet az ingatlanok közé sorolta, amint példánk mutatja. Az aranyat és az ezüstöt az ingók közé sorolja artikulusunk, az ékszereket az ingatlanokhoz. A faházakat az ingókhoz sorolták, a kőházakat az ingatlanokhoz. Jogi és gazdasági okokból például a röghöz kötött szolgák az ingatlanhoz tartoztak. A lábon álló termést az ingatlanhoz, a már learatottat az ingósághoz számították. Azonos dolgok gyűjteményét, a dologösszességet (könyvtár, kézműves műhely szerszámai, ménés) ingatlanak tekintették.⁸

Az ingatlan (*Liegenschaft*, lat. *res immobilis*) kiemelkedő jelentőségű volt. Elsősorban a földet értették alatta, amely a középkorban a megélhetést, az élet alapját jelentette. Az ingatlanok többféle osztályozását alakították ki már a középkorban.⁹ Jogkönyvünk már ismeri a családi kötöttségből származó, az örök- és a vásárolt birtok fogalmát. A 198. artikulusban olvashatunk az örökbirtokról, azaz ingatlanról: „Amit valaki örökségként igényel, azt csak akkor nevezik örökbirtoknak, ha az a rokonságtól származik.”¹⁰ Az idézett szabály alapján azt is feltételezhetjük, hogy a korábbi időkben ingatlanként csak az örökség címén nyert birtokot tekintették.

A dolgok megszerzésének formái, a dolog feletti hatalom, illetőleg uralom a személyeknek a dolgokhoz való legfontosabb viszonya. Mindez a társadalmak létezésének

³ Ssp.Tj. I. 20. 2. „Swar der vrowen de stat nicht n' is mit deme gebuw, als er man stirft, binnen ses weken na deme drittegsten scal se mit deme gebuw sumen, so dat se de erde nicht ne wunde.” *Sachsenspiegel Landrecht*. Hrg. Karl August Eckhardt. Muster-Schmidt Verlag. Göttingen. Frankfurt. 1973. +. Auslag. MGH *Fontes juris germanici antiqui*. Nova series Tom. I. Pars I. 84.

⁴ Ssp. Tj. III. 38. 4. „Dat wif ne erft ok nen buw op eren erwen, dat op erer lifgetucht steit, se ne slite't af bi erme live und sette't op er egen oder op er len.” Karl August Eckhardt 1973. 238.

⁵ *Schwabenspiegel Langform* M. Tractavit Karl August Eckhardt. *Studia Iuris Suevici* II. Scientia Verlag Aalen (továbbiakban Swsp Tj.) 1971. Passim.

⁶ Swsp. Tj. 168a. „Vaz varnde gut heizet daz shulle wir ev sagen. golt vnd silber vnd edele gesteine vnd vihe vnd ros vnd waz man getreiben vnd getragen mac vnd phantshaft wie die geschaffen ist verworhtes golt vnde silber daz habent in die leute zeiner gewonheit genumen daz shulle erbegut sein. gut gewonheit daz widerspricht dicz puch nicht. allen harnash vnd vederwat daz wellent die leute nach gewonheit daz erbegut sei.”

⁷ Swsp.Tj. 26. sz.

⁸ W. OGRIS: *Fahrmis. Fahrhabe* HRG I. 1049–1053.

⁹ H. HOFMEISTER: *Liegenschaftsrecht*. HRG 2. 2008–2022.

¹⁰ Swsp. Tj. 198. sz. „Swaz ieman erbes zv siget wan von sippe daz heizet nicht erbegut.”

alapja, és alapvetően határozza meg az emberek egymás közötti viszonyát a társadalomban, valamint magának a társadalomnak a képét. A birtoklás formái, valamint a tulajdon más képet mutatott a Római Birodalomban és önálló fejlődése révén mást a középkorban. A birtok, a birtoklás, az ingó és ingatlan dolog feletti hatalom, illetőleg uralom formái a német és francia területeken hasonlítottak egymásra.¹¹ A középkori birtoklás és birtok más korokétól, például a rómainál, ahol a tulajdon a dolog feletti majdnem teljes jogot jelentette – mint ismeretes –, különbözött, számos kötöttség terhelte.

Eltérő sajátjaként említjük azt, hogy osztott volt. Egyrészt a birtokon a főhatalmat, a dominium directum-ot a hűbérúr (jobbágyaival szemben a földesúr) birtokolta, az altulajdonosnak pedig a vazallust, illetőleg a jobbágyot tekintették, aki használati joggal (dominium utile) rendelkezett. További megkötöttséget jelentett a nagycsalád és a rokonság, mely az ősi javak feletti rendelkezést korlátozta. A középkori birtoklás további sajátossága, hogy a dolgokhoz, jelesül a birtokhoz tapadtak testetlen jogok, amelyek a királyi jogból eredtek, és amelyeket a birtokosok az idők folyamán tőle elnyertek. Ilyenek a közhatalmat kifejező jogok (békehatalom, igazgatási hatalom és rendeleti hatalom), azaz bírászkodás, parancsoló és tiltó rendelkezések kiadása. Ugyancsak ide tartoznak a szintén a királytól szerzett regálé jogok (vadászat, halászat, kocsmáltatás, valamint a vámszedés és vásártartás).¹²

A Német Birodalomban a 13. század során jelent meg a birtoklást kifejező fogalom, a Gewere, amely a jogkönyvekben, köztük a Sváb tükörben is előfordul. A végrendeleti örökösödésről szólva a 22. artikus kifejti, hogy az adományozó oklevelet adjon rokonának, illetőleg bírójá vagy ura, továbbá tanúk előtt nyilvánítsa ki végakarátát, majd így folytatja. „és ha ezt (végakarátát) teljesen tartóssá akarja a számára tenni, határozzon meg neki ebből a birtokból jövedelmet. Ezzel övé a birtokon a *birtokjog*, és nem tudja a jog szerint a birtokot elveszíteni.”¹³

A Tükör artikusai közt előre haladva következő esetünk a bérlettel, illetve a haszonélvezettel kapcsolatos. „Ha egy férfi olyan birtokot kap, amelyből egy vagy két személynek van életfogytig tartó haszonélvezete, és megnevezi a jogosultakat, de nem jelöli meg, hogy a jogosult után, *akinek* a birtok a *kezében van*, ki az, aki a birtokból a hasznat húzza, akkor, ha nevezett jogosult meghal, a további jogosultak, akiket megneveztek, együttesen húzzák a hasznat.”¹⁴ A szabályból kiderül, hogy a haszonélvezettel rendelkezők nem birtokosok, ám húzzák a hasznat a birtokból a tulajdonos változása után is, sőt a haszonélvező halála után, ha vannak mások, akik haszonélvezettel rendelkeznek, automatikusan szedhetik a birtok hasznát és gyümölcsseit. A szabály az osztott birtok jogviszonyai közé vezet el bennünket.

A következő eset azt példázza, amikor két ember tart igényt ugyanazon birtok uralmára. Külön szint ad a szabálynak, hogy az egyik öröklött birtokként, azaz allodiumként követeli, a másik hűbérként. A szöveg az alábbi: „Két férfi egyformán igényli egy bir-

¹¹ COING I. 272–273. RUSZOLY: 1996. 283–285.

¹² W. OGRIS: *Dominium* (Privatrechtlich). HRG I. 755–757. D. SCHWAB, Eigen. HRG I. 877–879. : *Grundeigentum*. HRG I. 1821. H.R. HAGEMANN: *Eigentum*. HRG I. 822–896. COING I. 291–293. RUSZOLY József: 1996. 292–296.

¹³ Swsp. Tj. 22. sz. „wil aber erz im gar stete machen so sezze im einen zins dar auz. da mit hat er die gewer vnd mac daz gut nicht verliesen mit rechte.”

¹⁴ Swsp. Tj. 36b. sz. „ist daz ein man ein gut gewinnet ze zwen leiben oder zeinem leibe und nennet di leibe vnd bescheidet nicht welher noh dem leibe nizen shülle der ez in der gewer hat als der leip stirbet so shullen ez die leibe mit ein ander niezen die da genennet sint.”

tokon a birtokjogot. Az egyik azt állítja, hogy a birtok a sajátja, a másik pedig azt, hogy az ő hűbére. Az a személy, aki hűbérként követeli, hozza magával a jótállóját. A jótálló járuljon a bíró elé, a bíró pedig úgy ítélkezzen, ahogyan bölcs emberek ítélkeznek. Örökbirtokot egy férfi a bíróság előtt könnyebben tud megtartani, mint vásárolt birtokot.”¹⁵ Az idézetből kiderül, hogy a saját birtok tulajdonának nagyobb ereje volt mint a hűbéresének. Ez nem lehet kétséges előttünk, ha a hűbérbirtok kialakulásának eredetére, a beneficiumokra gondolhatunk. Továbbá arra szintén enged következtetni a szabály azon részre, amely leírja az örökbirtok megtartásának nagyobb erejét, hogy valóban kezdetben az örökbirtokot tekinthették csak ingatlanak.

A birtoklással összefüggő gondolatát fűzi tovább a szerző a 209. szabályban: „Aki-nek jogszerű ellenvetés nélkül egy birtok egy évnél és egy napnál hosszabb ideig a birtokában van, annak igazi *birtokjoga* van fölötte. Ezt senki ne vitassa el tőle, kivéve bíróság által.”¹⁶ Az artikulus további részében a szerző azt fejti ki, hogy megfelelő bizonyíték esetében és az eljárási szabályok betartása mellett a korábbi birtokos visszaszerezheti birtokjogát.

A birtokjogról szól a 216. artikulus. „Ha egy embernek mástól *van birtoka*. Ha valaki a birtokon kihágást követ el, akkor annak fizessenek kártalanítást, akinek az a *korlátlan birtokában* van, és akié az egész hozam.” A szabály véleményünk szerint a vazallus vagy bérlo kezén lévő földről szól. A hozam, a haszon az övé, amiért az úrnak különböző szolgáltatásokkal tartozik, illetőleg bért fizet. Esetünkben ismét az osztott birtok jelenik meg a szabályban.¹⁷

A 314. artikulus olyan esetet ír le, amikor valaki a tulajdonát menekíti egy másik ember kezébe, hogy adósság fizetése fejében ne kelljen megválnia tőle. „Ha egy férfi fizetni köteles, és olyan ember kezébe adja birtokát, akinek nem tartozik, akkor ezt menekítésnek nevezzük, és nem jogszerű. Ha egy férfi minden hozamával és a birtokjoggal együtt átadja a birtokát egy másinak, és lemond a *birtokon lévő jogáról*, akkor a másiké a birtokjog.”¹⁸ A birtokjogot és használatot külön kezeli forrásunk, amely a továbbiakban arra is kitér, hogy miután az illető átadta a birtokjogot, a hitelezőnek a harmadik felet kell perelnie, és vele szemben köteles bizonyítania igazát, a harmadik fél pedig azt köteles igazolni, hogy a birtokot vásárolta.

Az eddigiekben fekvőségekről esett szó. A további két eset az ingóságok felé vezet el. Mint említettük, a birtokhoz tartozó szolgák az ingatlan körébe tartoztak. Artikulusunk nem szól erről, ami azt jelenti, hogy birtoktól függetlenül ugyancsak birtokolhatott szolgát valaki, olyat, aki a háza népéhez tartozott. Mindenesetre, mint tulajdonnal rendelkezhetett vele, és más embernek nem volt hozzá joga, tehát nem intézkedhetett vele kapcsolatban, csak kizárólagosan ura engedélyével, vagy hozzájárulásával. Nem vihette el, nem szabadíthatta fel, nem szólíthatta fel munkára, szolgálatra és így tovább. „Aki-

¹⁵ Swsp. Tj. 208. sz. Unde sprechent zwene ain gut mit gleicher gewer an vnd gicht der eine ez sei sein lehen der ander ez sei sein aigen der daz lehen an sprichet der pringe seinen gewern vnd kvme für den richter. do shol der richter richten als weise leute erteilen. erbe eigen mag ein man baz behaben vor gerichte danne erkaufes eichen.”

¹⁶ Swsp. Tj. 209. sz. „swer ein gewer hat iar vnt tak rechte widersprache der hat ein recht gewer dar an. die shol im nieman prechen wan mit dem gerichte.”

¹⁷ Swsp. Tj. 216. sz. „Von der gewer. Vnd ist daz ein man gut uon dem anderen hat swer an deme gut freuelt der ez mit nütze in ledeclicher gewer hat vnd in grozem nütze dem shol man pezzern.”

¹⁸ Swsp. Tj. 314. sz. „Und ist daz ain man gelden sol vnd sezzet sein gut in ains andern mannes hant dem her nicht gelden shol das haizet fluchtsal. daz ist nicht recht. geit ein man dem anderen sein gut mit nütze vnd mit gewer vnd verzeihet sich dar an seines rechten der hat recht an dem gute.”

nek *birtokjoga* van egy ember felett, annak az illetőre vonatkozó joga erősebb, mint azé, akinek nincs *birtokjoga*, és a másik előtt bizonyítson tanúkkal.”¹⁹ A birtokjog feletti vita esetében a bíróság döntött, akárcsak más jogvita során. Artikulusunk alapján nem dönthető el, az illető szolgát ingatlannak, vagy ingóságok körébe tartozónak tekintették.

Hogy a Sváb tükörben az ingóságra kiterjedt a birtokjog (*Gewere*) azt a lopott jószágokkal kapcsolatos eljárást tartalmazó artikulusz bizonyítja számunkra: „Ha a másik ennek ellentmond valamilyen jószág ügyében, és azt állítja, hogy az illető etetésre engedte át neki, vagy hogy az állatot maga nevelte fel az istállójában, akkor *több joggal* tartsa meg az, akinek a jószág a *birtokában van*, mint az, aki igényt tart rá. Az, akinek a jószág *birtokában van*, harmadmagával szavahihető emberekkel bizonyítson.”²⁰

A hűbérjogban ugyancsak előfordul a birtokjog kérdésköre, főképp a bírósági eljárást taglaló artikuluszokban, amelyek hűen leírják a birtok, a birtokos birtokjog hármasságából következő eseteket és a hozzájuk kapcsolódó eljárási szabályokat.²¹ Jelen alkalommal e témakörre nem térünk ki, sőt a birtokjogra vonatkozó további artikuluszok bemutatásától is eltekintünk.

2.

Minden társadalom alapegysége a család. Éppen ezért nagyon fontos, hogy korszakunkban a családon belül milyen vagyoni viszonyok alakultak ki, és ezek miképpen jelennek meg jogkönyvünkben. Még mielőtt a részletekre térnénk, előre bocsátjuk, hogy a középkori társadalomban a három réteg tanának megfelelően – amely Platon, Szent Ágoston és mások gondolataira vezethető vissza, majd a történeti korokban sokat változott – leírt három réteg:²² a katonák (*bellatores*), a papok (*oratores*) és a földművesek, dolgozók (*laboratores*) tulajdoni- és birtoklási viszonyai másképpen alakultak. A nagy 13. századi jogkönyvek, köztük a Szász és a Sváb tükör a katonák, másképpen a nemes-ség tagolt rétegének a birtoklási viszonyait írják le, kevésbé, vagy egyáltalán nem tekintenek ki a másik két rend viszonyaira.

A középkort patriarchális időszaknak tekinthetjük, ugyanis a katonák, a fegyvert forgató, az egész társadalom számára védelmet nyújtó férfiak a tulajdonjog területén nemcsak a másik két renddel, hanem saját rétegük nőtagjaival szemben is többjogokkal rendelkeztek.²³ A jelenség főképp az ingatlan birtoklásában nyilvánult meg, amelyben velük szemben osztályuk nő tagjai hátrányt szenvedtek. Nem véletlenül, mert a középkorban elsősorban a föld jelentette a biztos pontot, amelyre építve lehetett megteremteni a fegyveres szolgálat létalapját. Gondoljuk arra: a fegyverek, a tábori felszerelés, a kísérő szolgák, a lovak, valamint az élelem beszerzése mekkora összeget emésztett fel. A Tükör 52. artikulusa világosan utal a fent leírt helyzetre. Ameddig egy férfi

¹⁹ Swsp. 294. sz. „swer die gewer hot an einen menshen der hat pezzzer recht dar an den der der gewer darbet vnd shol seinen geizvk vor im leiten”.

²⁰ Swsp. 317. „spricht iener da wider ob ez vihe ist er habez lazen ze fure oder er habez erzogen in seinem stille der behabt mit pezzerm rechte der ez in der gewer hat den iener der ez ane spricht der ez in der gewer hat denne iener der ez an sprich. der ez in der gewer hat der shol ez selp dritte erziven warhafter levte.”

²¹ Swsp Hj. 10b. 11. 13. 29. 42b. 67a. 68b. 71. 73. 74. 90. 91. 96. 101a.

²² K. F. WERNER: *Adel*. Lexikon des Mittelalters I. 119. St. RUSSOCKI: *Stand. Stände,-lehre*. LexMA III. 46. A. EICHENER: *Ständelehre*. HRG 4. 1910–1914. Különösen 1910–1911.

²³ H.- R. HAGEMANN: *Agnaten*. HRG 1. 61–63. Uő. *Erbrecht*. HRG 1. 971–977. Különösen, 972.

karddal tudja övezni magát, továbbá pajzzsal és lándzsával fel tud szállni a lóra, és egy mérföldet képes lovagolni, megtarthatja a birtokát.²⁴

A férfiak előnyét a fekvőségek birtoklásában oly annyira meghatározta a szokásjog, hogy e normát külön artikulusz nem tartalmazza, az egyes szabályokból azonban kiolvasható. Például, a (világi)pap birtokot a többi testvérével együtt örököl.²⁵ Hogy milyen neműek ezek a testvérek, arra a Szász tükör mutat rá: „Világi pap osztozik fivéreivel, de a szerzetes nem.”²⁶ Ugyancsak a férfiak előnyére utal a Sváb tükör azon artikulusa, amely szerint „Egy fiú joggal kényszeríti az apát arra, hogy osztozzon vele, amikor 25 éves lesz.”²⁷

A nők a Sváb tükör keletkezésének idején már szintén birtokolhattak fekvőségeket, mégpedig úgy, hogy női különjogaik révén jutottak hozzájuk éppen a szülői vagy férji gondoskodás révén. Az így nyert család- vagy házasságjogi juttatások hasonlóan az Európa többi országában, így a Magyar Királyságban kialakult helyzethez, színes és tarka képet mutattak a Német Birodalomban. Közöttük eligazodás csak úgy lehetséges, ha a juttatások eredete mentén vesszük számba őket. A feleség családjától vagy rokonságától járt a *hozomány* (kelengye)²⁸ (Gerade), mely a személyes használati tárgyakat foglalta magában, a *kiházasztás* (maritagium, Aussteuer), amely már pénzt, ingatlant és járadékokat tartalmazhatott és a *hozomány* (Heiratsgut, Mitgift, dos), amely a későközépkorban keletkezett, és nagyobb értékű vagyონrészt, fekvőséget tartalmazott.

A vőlegénytől (férjtől) kapott juttatás volt a *reggeli ajándék* (Morgengabe), amely jegyajándék jelleggel hordozott magában, amely a túlélő feleséget illette meg, pénz, ékszer és fekvőség lehetett, valamint a *hitbér* (dos, dotalitium), amely szintén a túlélő feleség megélhetésének biztosítására szolgált. Lehetett ingatlan tulajdon, társulajdon, haszonélvezet, váromány.²⁹ A magyar középkori nemesi vagyonjog szintén ismeri a női különjogokat, a leánynegyedet (quarta puellaris), a hitbért (dos, dotalitium) és a jegyajándékot (parafernalia) és a hozományt (allatura), amelyek szintén a hajadon, illetőleg túlélő nők életének anyagi biztosítékát jelentették. Részletezésük nem tartozik jelen tanulmány körébe, a nők hasonló helyzetének jelzésére említettük meg őket.

Jogkönyvünk a nők számára juttatott ingó és ingatlan javak átadásának módját (Gerade, Aussteuer, Mitgift) nem említi, mint például a Szász tükör a Gerade-t³⁰, azonban utalások vannak az atya és annak rokonságától kapott ingókra és ingatlanokra. A 148a szabály szerint „A gyerekek akár ki vannak házасítva, akár nem, osszák meg az összes javaikat, és ugyanúgy azt is, amit korábban kiadtak nekik. Ezt tegyék hozzá a többi meglévő javakhoz, legyenek ezek ingó vagy más javak.”³¹ Jóllehet az artikulusz

²⁴ Swsp. Tj. 52.

²⁵ Swsp. Tj. 5a.

²⁶ Ssp. Tj. I. 25. 1. „De pape delet mit deme brudere, unde nicht de monik.”

²⁷ Swsp. Tj. 61b. „Ein svn nôtet seinen vater wol so er fünf vnd zwenzik iar ist daz ir von rechte mit im teilen muz sein gut.”

²⁸ A kelengye a magyar szóhasználatban egyrészt jelenti a szülőkől kapott használati tárgyakat, valamint a férjhezmenetelkor juttatott ruhaneműt és bútort, továbbá a férjtől a házasság elhálása után kapott hitbért vagy móríngot.

²⁹ W: BURGENSTOCK: *Gerade*. HRG 1. 1527–1530. W. OGRIS: *Aussteuer*. HRG 1. 271–273. W. BRAUNEDER: *Mitgift*. HRG 3. 610–612. Th. MAYER-MALY, *Morgengabe*. HRG 3. 678–684. W. BRAUNEDER: *Privilegium dotis*. HRG 3. 2012. Mindezek összefoglalására l. RUSZOLY: 1996. 253–259.

³⁰ Ssp. Tj. I. 24. 3. I. 27. 1.

³¹ Swsp. Tj. 148a. „die kint sint auz gestivrt oder nicht sie suln daz eigen sampt teilen. und also swaz den kinden vor auz ist gegeben daz shuln sie werfen ze anderem gute daz da ist ez sei varndes gut vnd anderz gut.”

szövege utal arra, hogy a már kiházasítottak joga eldönteni, hogy beadják-e a felosztandó vagyontömegbe a már megkapott javakat. Az ingók fogalma felől nincsenek kétségeink, a „más javak” elnevezés alatt érthetünk földet, járadékot és haszonélvezetet. A női kézen lévő ingatlanok birtoklását erősíti meg azon szabály, amely kifejti, hogy ha egy asszony apjától vagy anyjától birtokot örökölt, majd férjhez ment, ám születésébe belehalt, akkor élve született gyermeke öröklí azit.³² Abban az esetben, ha egy apa két haddon lányt hagy maga után, és az egyik „rangon alul” megy férjhez, akkor a földet a másik öröklí, az ingóságot pedig egyenlően kapják.³³ Szintén a szülöktől vagy rokonoktól kapott ingatlanról szólnak mások mellett a 24. és a 76. artíkulusok.³⁴

Az ífjú férjtől kapott jegyajándék és hitbér a jogkönyvben Morgengabe néven egy fogalom alatt szerepel, aminek – mint ismeretes – első jelentése *reggeli ajándék*. A férj után maradt hagyatékából annak „kiosztása után az asszony vegye el a nászajándékát, és mindent, ami az ingó vagyonhoz tartozik.”³⁵ Egy másik hely arról szól: ha egy férj ingó vagy más vagyont ad feleségének, akkor azokat nem veheti el tőle, ameddig van más vagyona.³⁶ A javakat ez esetben szintén a Morgengabe-val nevezte meg a szerző. A nászajándék tartalmát a 18. artículus írja le,³⁷ amelyből kiderül számunkra, hogy egy szolgát és szolgálólányt, valamint földet rajta faházzal nyilván haszonélvezetként (Leibgedinge) az örökösök engedélye nélkül adhat feleségének a lovagi rendű ífjú férj, azonban a földet házastársa halálakor vissza kell szolgáltatnia az örökösöknek. Ebből arra következtethetünk, hogy élethosszig tartó haszonélvezetet vagy föld juttatását csak az örökösök hozzájárulásával tehette meg a férj, ami mindenképpen a férfiak előnyösebb helyzetére utal. Az artículus a továbbiakban részletezi, hogy az egyes társadalmi rétegekből származók vagyoni helyzetüknek megfelelően kötelesek ezen adományt feleségüknek adni, ugyanis ez – mint említettük – az özvegy anyagi helyzetének egyik biztosítékát jelentette. Adataink alapján megállapíthatjuk, hogy jogkönyvünk teljesen pontos képet nem nyújt a nők birtokában lévő ingatlanok eredetéről. Róluk leginkább a – hazai szóhasználatnál élve – női különjogok tájékoztatnak. Mindenesetre az világosan kiolvasható az artíkulusokból, hogy ingóságokat és ingatlanokat egyaránt vittek a házasságba, amelyekre a férj gyámsága, oltalma-hatalma (mundiuma) éppen úgy kiterjedt, mint felesége egyéb dolgaira és ügyeire.

Említettük már, hogy a férfiak az öröklés során előnyöket élveztek a nőkkel szemben. Például, az elhalt ífjú részét öröklí gyermekei, ám ugyanígy az elhunyt lány utódai nem részesülnek az apai vagyonból.³⁸ További előnyt jelent, hogy a ífjú, ha betöltí 25. életévét joggal kényszerítheti az apját az osztozásra.³⁹ Bár a Sváb tükör artíkulusai között nem találunk olyat, mint a Szász tükörben, amely egyértelműen kimondja, hogy az apai, az anyai, a lánytestvéri és a fivéri örökséget a ífjú kapja meg, és nem a lány, kivéve, ha nincs ífjú, ekkor a lányt íletí,⁴⁰ a helyzet feltehetően hasonló lehetett azon a területen, amelyre a Sváb tükör hatása kiterjedt. A 275. artículus pedig kimondja, hogy ha

³² Swsp. Tj. 324.

³³ Swsp. Tj. 325.

³⁴ Swsp. Tj. 24. 76.

³⁵ Swsp. Tj. 26. „nach dem totleibe shol die vrowe ir morgengabe nemen vnd allez daz zv deme varnden gute gehöeret.”

³⁶ Swsp. Tj. 23.

³⁷ Swsp. Tj. 18.

³⁸ Swsp. Tj. 4.

³⁹ Swsp. Tj. 61b.

⁴⁰ Ssp. Tj. I. 17.

valaki örökölni szeretne egy birtokot, akkor a kard oldaláról, tehát apai oldalról kell születnie, az anyai oldalról származó birtok esetében pedig az anyai ágról származó rokonok is örökölnek.⁴¹ A kérdésre a későbbiekben visszatérünk. Most annyit állapíthatunk meg, hogy a legtöbb esetben a férj vitte a több ingatlan vagyont a házasságba, és ezzel teremtette meg annak anyagi alapját.

Mivel a feleség férjének gyámsága alatt állt, annak vagyonát – bár nem beszélhetünk családi vagyonközösségről – a Tükör artikulusai alapján, a férj kezelte.⁴² Hozzájárulása nélkül a feleség saját külön vagyonával sem rendelkezhetett. „Egy asszony a férje engedélye nélkül nem adhatja át a vagyonát, sem a földbirtokát, sem a saját, sem az örökre vagy haszonbérbe kapott birtokát, sem az ingó javait. Ez azért van így, mert a férj a feleség gyámja.”⁴³ A családi vagyonkezelés ezen formáját a szakirodalom családi vagyongazgatásnak nevezi, amely a családi vagyonjognak a középkorban a korábban kialakult formája volt. Később követte a vagyonközösség, amely során a házaspár házasságba vitt vagyona nemcsak közösen kezelt, hanem teljes vagyonközösség lett, amely már egészen más öröklési viszonyokat alakított ki.⁴⁴ Ezen vagyongazgatási közösség mintegy kétszáz egymástól árnyalatokban eltérő formája alakult ki és létezett a Német Birodalom területén annak polgári jogi kodifikációja előtt. Ezen változat elterjedt a városokban. A polgárok magukkal vitték a birodalmon kívüli területekre, ahol letelepedtek. Így jutott el a középkori Magyarországra is. A Budai jogkönyv 397. artikulusa szerint „Egy asszony a szüleitől vagy másik (előző, korábban elhalt) férjéről kapott saját vagyonával férje akarata ellenére is rendelkezhet, el is adhatja, akinek akarja, kivéve, ha előtte ebből férjének hitbérként vagy bármilyen más formában elígért.”⁴⁵

Hasonló módon fogalmaz a Budai jogkönyv artikulusaiból sokat merítő Tárnoki jogkönyv, amelynek 126. szabálya szerint ha egy asszony a szüleitől javakat kapott, akkor az örökségből következően eladhatja és eladományozhatja életében és halálakor egyaránt.⁴⁶ Ugyanígy fogalmaz a Tárnoki jogkönyv cikkelyeinek egy részét magában foglaló Újlaki jogkönyv.⁴⁷

Amint a fenti idézetekből kiolvasható, bármennyire a férj gondoskodó hatalma alatt állt a feleség, és ebből következően annak birtokát igazgatta, e tevékenységét számos megkötés korlátozta. Éppen ebből következik, hogy a családi igazgatási vagyonközös-

⁴¹ Swsp. Tj. 275

⁴² Swsp. Tj. 9.

⁴³ Swsp. Tj. 74. „Ein weip mac ir gut on ir mannes urlop nicht hin gegeben noch eigen noch leipgedinge noch zinsgut noch varnde gut. daz ist da uon daz er ir uogt ist.”

⁴⁴ W. OGRIS: *Güterrecht*. HRG I. 1874–1875. Uő. *Gütergemeinschaft*. HRG I. 1871–1874. COING I. 238–244. RUSZOLY: 1996. 259–261.

⁴⁵ „Eyn weib ist gewaltig wider ires mannes willen zu geben ader zu schaffē ir aigen hab, d̄y s̄ye hath vonn iren eltern ader von eynem andern man, wenn s̄y wil, S̄y hette vor h̄yn da von den icht versprochen irem manne zu m̄rgenḡab ader ̄yn eyner andern weiß.” *Das Ofner Stadtrecht*. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Hrg. Karl Mollay. Bp. 1959. Magyar fordítása: Buda város jogkönyve I–II. Közreadja: Blazovich László – Schmidt József. Szeged. 2001. (Továbbiakban: Budai jogkönyv) 397. sz.

⁴⁶ „Si quis habens uxorem, et ipsi per parentes suos fuerint haereditates delegatae, tunc ipsa de eisdem haereditatibus fulcietur plena facultate habebitque potestatem dandi, legandi, tam in vita, quam in morte cui voluerit.” Codex authenticus iuris tamenalis statutorum communis complexens monumenta vetera et recentiora partim antea vulgata, partim hactenus inedita. Editus in dinstria Martini Gregorii Kovachich senquiciensis. Budae. 1803. (Továbbiakban: Tárnoki jogkönyv) 126. sz.

⁴⁷ SCHMIDT Rudolf: *Statutum civitatis Ilok anno MDXXV*. (Monumenta historico-iuridica Slavorum meridionalium XII. JAZU), Zagreb. 1938. IV. könyv. 4. sz. Magyar fordítása: HEGEDŰS Antal: *Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon*. Fórum Kiadó. Újvidék. 1983. (Továbbiakban: Újlaki jogkönyv) 157.

ség számos formája és árnyalata alakult ki. A Sváb tükör szabályai között ugyancsak találunk néhányat. Például, ha a férj feleségének hitbérként vagy másképpen ingóságot vagy más, nem ingó javakat ad, akkor ezeket nem veheti el tőle addig, amíg más vagyona van, csak jogos szükség esetén. Még akkor is így áll a dolog, ha az asszony ezeket neki adomá-nyozza. Az asszony, ha férje halála után bizonyítani tudja, hogy férje egykor az ő javait akarata ellenére értékesítette, visszaszerezheti azt.⁴⁸ Sőt, ha a férj nem jó szándékkal el akarja idegeníteni felesége örökölt birtokát, akkor az asszony gyámot fogadva felléphet ellene a bíróságon, és ha sikeres a bizonyítása, övé marad a birtok. Ugyanez a helyzet áll fenn, ha a férj a feleségének adott nászajándékot akarja visszavenni.⁴⁹

Az újra nősülő férfi új feleségének csak ingó javait használhatja fel adóssága törlesztésének fejében. Másféle javakból csak az asszony hozzájárulásával fizethet. Ám csak akkor, ha nincsenek az asszonnak örökösei. A férj az asszony által neki adott javak felett csak akkor rendelkezhet, ha örököseik születnek.⁵⁰ Az asszony és az örökösök nem kötelezhetők a férj, illetőleg azt apa adósságát kifizetni, ha nem örökít javakat, amelyekből fizetni tudnának. Az asszony még akkor sem köteles fizetni, ha újból férjhez megy, és ekkor rokonaitól javakat kap.⁵¹ A feleség tehát nem tartozik anyagi felelősséggel férje anyagi vonatkozású ügyletei miatt. Bizonyára azért, mert a nőknek önállóan vagyon szerzésére a korban nem volt lehetőségük. A házasságban élő asszonyok kezét szintén megkötöti a jog a birtokuk feletti szabad rendelkezésében, amint az alábbiakból kitűnik: „Egy asszony a férje engedélye nélkül nem adhatja át vagyonát, sem a földbirtokát, sem a saját, sem az örökbe vagy haszonbérbe kapott birtokát, sem az ingó javait. Ez azért van így, mert a férj a feleség gyámja.”⁵² Az asszonyok vagyoni helyzetét védik a nekik örökhasználatra (haszonélvezetre) átadott birtokokról szóló artikulusok, amelyek az örökösök igényeivel szemben is óvják őket.⁵³ Akárcsak a jogsértően együttélők válásakor, az asszony megtarthatja saját vagyonát, nászajándékát és a haszonélvezetbe kapott javakat, a férj pedig saját birtokát, ha az örökösei ehhez hozzájárulnak.⁵⁴ A férj saját birtokán feltehetően a szerzett birtokát érthetjük, hiszen e felett megkötésekkel rendelkezhetett, mert az örökösöknek hozzá kellett járulniuk. Közülük azt, aki nem érte el napjait, az átadás nem károsíthatta. A válás után az asszonynál maradt, illetőleg neki adott javak további megélhetésének biztosítékát adták, mindenképpen a róla való gondoskodást jelentették a válás után.

⁴⁸ Swsp. Tj. 23. sz.

⁴⁹ Swsp. Tj. 76. sz.

⁵⁰ Swsp. Tj. 9. sz.

⁵¹ Swsp. Tj. 8. sz.

⁵² Swsp. Tj. 74. sz. „Ein weip mac ir gut on ir mannes urlop nicht hin gegeben noch eigen noch leipgedinge noch zinsgut noch varnde gut. daz ist da uon daz er ir uogt ist.” Swsp. Tj. 74.

⁵³ Swsp. Tj. 19. 21. sz.

⁵⁴ Swsp. Tj. 24. sz.

3.

Az öröklés, az öröklési jog kialakulása a germán jogban hosszú múltra vezethető vissza. A házközösség, a nagycsalád és a nemzetség öröklési viszonyait bőven fejtegeti a szakirodalom,⁵⁵ azt is, mennyire játszott bele a kialakulás folyamatába a kánonjog, és a kezdeti csak vérségi alapú öröklés rendjét miként kezdték megbontani az örökösödési szerződések, majd pedig a végrendeletek. A Sváb tükör keletkezésének idején már elterjedt a végrendeletek készítése. Éppen ezért jogkönyvünk a törvényes és a végrendeleti öröklés formáját egyaránt ismeri, sőt meghatározza az örökség fogalmát, amely szerint: „Azt a vagyont, amivel a férfi halálakor rendelkezik, örökségnek nevezik.”⁵⁶ Bár az egyes ide vonatkozó artikulusok a törvényes (szokásjogi) öröklésen belül a kiscsaládra vonatkozó szabályokat tartalmazzák, azonban – mint említettük – ismerik az ősbibb formát, amely a nagycsaládi, nemzetségi vagyonszövésre vezethető vissza. Szerinte az apai vagyon az atyai, az anyai pedig az anyai rokonságra száll, azaz a kard és guzsaly rokonságot az öröklés során élesen megkülönbözteti: „Ha valaki örökölni akar egy birtokot, akkor annak a kard oldaláról kellett születnie. Ez pedig az apai rokonság. Ha valaki az apai rokonságból, egy másik pedig az anyai rokonságból pereskedik egy birtokért, akkor az apai rokon örököljön, az anyai pedig ne. Ha a birtok azonban az anyai oldalról származik, akkor az anyai rokonok is örökölnek. Ha azonban egy nemzetség tagjaiként a nemzetségi rokonsági fokban közelebb állnak az elhunythoz, mint a másik fél tagjai, függetlenül attól, hogy apai vagy anyai rokonokról van szó, a közelebbi rokonok örököljenek a jog szerint.”⁵⁷ Eme szemlélet, amint a későbbiekben látni fogjuk, bizonyos átalakulásokkal érvényesülni fog abban az esetben, ha az örökhagyó közvetlen lemenővel nem rendelkezik.

A kiscsaládon belüli öröklésre vonatkozó artikulusok, mint általában az egyéb szakjogokra vonatkozóak, szétszórva találhatók a Tükörben. A 4-től a 61-ig sűrűbben fordulnak elő, azon belül a 4–5. artikulusok meghatározóak, mintegy a főszabályokat tartalmazzák, majd a 147–149. számúakra figyelhetünk leginkább, később pedig a 161-től 167-ig terjedőkre. Főszabályként tekinthetjük, hogy a Tükörben az ingó javakat az ingatlanoktól elkülönítve kezelték. Az 5a. szerint ha az apa már kiházasított gyerekeket, ám végrendeletkezés nélkül bekövetkezett halála után még maradtak olyanok, akik nem kapták meg az örökségüket, és hagyaték áll rendelkezésükre, akkor az anya az ingó javakat, miután egy részt hagyta az apa lelki üdvére, egyenlően (fejenként) ossza fel magá és a gyerekek között.⁵⁸ Ugyanez a helyzet áll fenn, ha az örökhagyó férj halála után az özvegy hosszabb ideig gyerekeivel együtt él a birtokon, majd elválnak, akkor az aszszony magához veheti a nászajándékát, azután a gyerekekkel egyenlően osztozik.⁵⁹ Ugyanezt mondja a 162. artikulus.⁶⁰

⁵⁵ H.-R. HAGEMANN: *Erbrecht*. HRG I. 971–977. COING I. 559–561. RUSZOLY: 1996. 329–331.

⁵⁶ Swsp. Tj. 5b. „Mit swelhem gute der man stirbet daz heizet allez erbe gut.”

⁵⁷ Swsp. Tj. 275. sz. „Swer eins gutes wil erbe sin der muz swertes halp dar zv geporen sein. dacz ist der vater mac. wan Swo ein vater mac vnd ein muter mac erbent vnd vmb daz erbe kreigent do shol der vater mac erben vnd der muter mac nicht. ist abr daz gut uon muter mac kvmen daz erbent auch die muter mage. swo abr die sippe einer sippe naher ist den div ander ez sei von vater oder von muter die shuln von rechte erben.”

⁵⁸ Swsp. Tj. 5a. sz.

⁵⁹ Swsp. Tj. 147a. sz.

⁶⁰ Swsp. Tj. 162. sz.

Az örökhagyó férj vagyonának az anya és a gyerekek között egyenlő részben (fejenkénti) felosztását a magyarországi városi jogok átvették, azonban továbbfejlesztve, ugyanis nem választják külön az ingót és az ingatlant, a teljes hagyaték felett osztoznak az örökösök.⁶¹ Mivel a jogkönyvek szövegei között nagy a hasonlóság, és a Tárnoki-, valamint az Újlaki jogkönyv artikulusa szinte megegyezik, a Tárnoki szövegét adjuk közre: „Ha valakinek ősi vagy atyai birtokai vannak, és szükség, vagy fejeváltság címén nem kellett átadnia, és életében élvezhette őket, akkor birtokai a halála után feleségére és öröklési joggal rendelkező gyerekeire szállnak.”⁶² Az említett városi jogkönyvekből hivatkozott artikulusok kétségtől egy Sváb tükörre vezethetők vissza, legalábbis azon jogterületről érkeztek az említett jogkönyveket megfogalmazó polgárok, ahol a Sváb tükörben leírt szokásjog szerint éltek.

Az öröklés rendje másképpen alakul, ha az apa jó erőben van, és ura magának. Addig ingó javaiból nem köteles egyenlő mértékben osztani.⁶³ Feltehetően eme szemléletből következik, hogy az apa halála után, bár megemlíti a vonatkozó artikulus, hogy a gyerekek osszák meg az összes hagyatékot, hozzátéve azt, amit korábban kaptak, a gyerekek joga eldönteni, hogy az osztozás előtt a korábban kapott javakat, ingókat és más (ingatlan, járadék, haszonélvezet) hozzá teszik-e a hagyatékhoz.⁶⁴ A családfőnek a vagyona felett gyakorolt rendelkezési jogára utal az artikulus, amely arról szól, hogy ha már mindkét gyereket kiházasította, akkor ingatlan vagyonát annak adja, akinek akarja.⁶⁵ Úgy gondoljuk, ez esetben szerzett vagyonról lehet szó. A szabály messze mutat előre, egészen távol áll a germán vérokonsági örökösödés szemléletétől, amelynek a „Das Gut rinnt wie das Blut.” volt az alapja.

Mielőtt a főszabályok tárgyalása után más artikulusok tartalmára térnénk, az ingatlanok örökségéről ejtünk szót, amelyeket forrásunkban „eigen, gut, erbe, varnde gute oder ander gut”, szavakkal, illetőleg kifejezéssel említene az egyes szabályok. Öröklésüket nem írja le olyan részletesen, mint az ingóságokét. Ebből arra következtethetünk, hogy bár a férfiak – mint említettük – előnyt élveztek a nőkkel szemben az öröklés során, az ingatlanok örökléséből a gyengébbik nem tagjai nem maradnak ki a hozomány, a nászajándék, a reggeli ajándék és egyéb juttatások mellett sem. Mindez előre mutató eleme a jogkönyvnek.

Az öröklési jog terén szerzőnk nópárti, és a gyengébbik nem érdekeit képviseli, arra a Bibliából vett leírása a bizonyíték. Amikor Mózes, miután Egyiptomból kivette népét, és a hosszú vándorlás után elérkeztek az Ígéret földjére, a 12 törzs között felosztotta a rendelkezésre álló földet. Ám az út közben elhalt Salphar lányainak nem juttattak semmit. Ők panaszt emeltek, majd Isten parancsára végül megkapták jogos járandóságukat. Közben a szerző ismerteti a Bibliában leírt öröklési rendet, majd hivatkozik a germán formára, a kard és guzsaly szerint alakuló örökségre.⁶⁶ Mint ismeretes, szerzőnk művében a szentírásbeli idézetekkel vagy fel kívánja valamire hívni a figyelmet, vagy –

⁶¹ Budai jogkönyv 313. sz. Újlaki jogkönyv IV. 2. sz. Tárnoki jogkönyv 124. sz.

⁶² Tárnoki jogkönyv 124. sz. „Si Quis habens haereditates auticas et paternas, et necessitates non coactus, vel casu quo, pro redemptione sui capitis non dederit, si vsque tempus vitae suae haereditates illas possederit, tales hereditates post eius obitum, in uxorem, et proles, quod heredes habuerit, haereditario iure condescendunt.

⁶³ Swsp. Tj. 162. sz.

⁶⁴ Swsp. Tj. 148a. sz.

⁶⁵ Swsp. Tj. 163. sz.

⁶⁶ Swsp. Tj. 148c. Szám 27. 3–11.

mint esetünkben – nyomatékosítja, megerősíti a szent szöveg tekintélyével kifejtett álláspontját. A fenti bibliai részlettel egyébként részben megegyezik a 325. szabály, amely szerint ha egy férfi után két hajadon leány örökölné, és ő fekvőséget is hagy maga után, akkor mindkét leány örököl, ám ha egyik alacsonyabb társadalmi rendben álló emberhez megy férjhez, az nem örököl, az ingatlant az kapja, amelyik vele azonos vagy nála magasabb rendbélivel köt házasságot.⁶⁷

A főszabályok artikulusokba foglalása mellett találunk olyan helyzetekre vonatkozó tételeket, amelyek sajátos esetekre vonatkoznak, ilyenek például a felesége halálát követően újra nősülő férfinak a halálos ágyán tett végrendelkezése. Mindenekelőtt a lélek részét különítse el, majd válassza le az első házasságából származó gyerekek részére egykori asszonyának javait. Ezután adja vissza feleségének azokat a javakat (ingatlanokat), amelyekkel férjhezmenetelekor rendelkezett, majd a saját javait ossza fel a feleség és a gyerekek között fejenként egyenlő részre osztva. Az ingóságokkal hasonló módon cselekedjen, mondja a szabály. Ha a közös gyerekek közül valamelyik, mielőtt elérte napjait, meghal, akkor a részét a túlélő feleség örököli akkor, ha nem ment férjhez. Új házasságra lépése után azonban már nem örököli egyik gyermek részét sem, ez esetben a gyerekek egymás után örökölnék. Az anya halála után, vagy ha egyházi életre adja fejét, hagyatékát a gyerekek örökölik.⁶⁸ Az artikulus nem választja külön a fiú és leány örökösöket sem az ingó, sem az ingatlan hagyaték tekintetében, ami, ha a magyar nemesi öröklési jogra gondolunk, tőle egészen eltérő helyzetet ír le. Továbbá rendezzi az özvegyek jogállását. Mindenesetre annyit megállapíthatunk, hogy az artikulus a városi jog felé mutat abban a tekintetben, hogy nem tesz különbséget a két nem között ingatlan ügyekben sem. Egyúttal halványan mutat az asszonyok városi jogban erőteljesen megjelenő vagyontörvényező és ezzel társadalmi előnyöket átruházó szerepére, amelyet az öröklési jogban elfoglalt helyük révén betöltöttek.⁶⁹

Az utód nélkül véget ért házasságot a középkorban éppúgy ismerték, mint ma. Az öröklési jogban általában több artikulus szól eseteiről. A Sváb tükör sem marad ki a sorból. A 25a. és b. szabályok az utódok nélkül elhunyt férj özvegye és az örökösök közötti osztozás formáját írja le, amely az özvegy számára szigorú feltételeket állít. Az örökösök tanácsával kell megrendeznie a temetést, majd az utóbbiak ott maradnak a birtokon. A hagyatékból előbb a szolgák megszolgált bérét fizetik ki, majd osztoznak az asszonnyal az ingóságok, amelyeket tételesen felsorol a szabály, felett.⁷⁰ Bár határozottan nem mondja ki, de hasonló helyzetet ír le a következő artikulus, amely a hagyaték elosztásáról szól. Ha ketten vannak az örökösök, a kardot az idősebb vegye el a többi egyenlően osszák el. Az özvegy, miután a hagyatékot elosztották, veheti magához a nászajándékát és az ingóságokat, amelyeket tételesen felsorol a szabály. Kiveszi közülük a feldolgozatlan aranyat és ezüstöt.⁷¹ Amint korábban említettük, a feldolgozatlan nemesfémek, sok helyütt az ékszerek nem tartoztak az ingóságok közé. Artikulusunk a bizonyíték rá. Meglátásunk szerint a kard és guzsaly rokonság öröklését leíró artikulus⁷², amelyet már említettünk, ugyancsak a lemenők nélkül elhunytak vagyonának örö-

⁶⁷ Swsp. Tj. 325. sz.

⁶⁸ Swsp. Tj. 161. sz.

⁶⁹ SZENDE Katalin: *Othón a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Bp. 2004. 117.

⁷⁰ Swsp. Tj. 25a,b. sz.

⁷¹ Swsp. Tj. 26. sz.

⁷² Swsp. Tj. 275. sz.

kítési szabályát írja le. A fentiekkel egyező nézetet fogalmaz meg a 165. és 167. artikulus, amely ugyancsak azt hangoztatja, hogy a feleség és gyerekek nélkül elhunyt férfi ingó vagyona a hozzá legközelebb eső örökösökre száll.⁷³ A végrendeletet készítő örökhagyó helyzetére alább térünk ki.

Más a helyzete a lemenő nélkül elhalt szolgai állapotú nő vagy férfi örökhagyónak. Ha ura követeli, ingósága és más vagyona reá száll. Ha nem teszi, akkor a tartományi, ha városban élt, akkor a városi bíró vegye hatalmába a vagyont. Egy évig és egy napig jelentkezhethet az, aki számot tarthat az örökségre.⁷⁴

A házasságon kívül született gyerekek örökösdése ugyancsak sajátos területe az öröklési jognak. A Szász tükör nem ismeri örökséghez jutásuk lehetőségét.⁷⁵ A Sváb tükör egy kivételt tesz ez alól a szigorú szabály alól. „Ha egy férfi házasságon kívül él együtt négy éven keresztül, vagy még tovább egy asszonnyal, és gyermekeik születnek, majd a férfi olyan kegyes lesz az asszonyhoz, hogy erényességéből vagy más okokból törvényes feleségül veszi, akkor minden gyerek, akit együtt nemzettek, azonnal házasságban születetté válik.”⁷⁶ Szerzőnk a másfajta nézetet Heinz Holzhauer szerint a kánonjogból vette át. Mivel világos előtte, hogy új szemléletet foglalt szabályba, az artikulus további részében előadja, hogy ha világi bíróság előtt a döntést el akarják utasítani, akkor forduljanak a gyerekek az egyházi bírósághoz, és ott védjék meg törvényes ügyüket.⁷⁷ A szabály nem áll egyedül a Sváb tükörben. Összecsend a 41. szemléletével, amely szerint a házasságon kívül születettek visszanyerik jogukat, ha házasságot kötnek.⁷⁸ A mű belső logikája szerint ide köthető a 47. artikulus, amelyben a szerző kifejti, ha egy férfinak házasságon kívül gyermeke születik, azt a pápa házasságban születetté teheti.⁷⁹ A részlet ugyancsak a kánonjogból származik.⁸⁰ A szerző hozzáteszi, hogy ehhez a császárnak is megvan a joga. A rokonok után azonban e gyerekek nem örökölhetnek, csak az ő házasságban született utódaik. Ugyancsak ide kapcsolható szemléletbeli rokonsága miatt a 77. artikulus, amely kifejti, hogy a jognélkülieknek nem adható gyám, kivéve azoknak, akik megházasodtak.⁸¹ A házasság szentsége tehát a korábbi bünök alól megadja a feloldást a korabeli kánonjogi szemlélet szerint.

A végrendeleti öröklés, mint ismeretes, a 13. században terjedt el. Végrendeletet – az örökhagyónak halála esetére szóló egyoldalú, visszavonható rendelkezését – a jognélkülieken kívül bárki tehetett. A 22. szabály a végrendelezés módját rögzíti.⁸² A birtokos, birtok és tulajdonjog háromszögében – mint említettük – a birtokjog átadása fontos tényező. Ezt hangsúlyozza artikulusunk. Birtokjogot biztonsággal úgy adhat át, hogy még életében haszonélvezetet biztosít a kedvezményezettnek ura, vagy bíró előtt tanúk

⁷³ Swsp. Tj. 165. 167. sz.

⁷⁴ Swsp. Tj. 30. sz.

⁷⁵ Ssp. Tj. 36. 1. sz.

⁷⁶ Swsp. Tj. 377. sz. „vnd ist daz ein man ein vrowen lediglich vier iar oder mere vnd gewinnent kint mit ein ander vnd der man vurt der vrowen also holt leicht von tugenden oder von welhen dingen daz zv kümt vnd sie zer e nimt alle die kinder die sie mit ein ander hant die sint sa zehant ekint.”

⁷⁷ HOLZHAUER, Heinz: *Familien- und Strafrechtsgeschichtliche Beobachtungen am Schwabenspiegel*. In: *Schwabenspiegel-Forschung im Donaugebiet*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica Tom. LXXI. Fasc. 17. 548–549.

⁷⁸ Swsp. Tj. 41. sz.

⁷⁹ Swsp. Tj. 47. sz.

⁸⁰ PENNAFORTE, Raimundus: *Summa de casibus penitentiae* IV. 3–4. sz. Kézirat. IV. Gergely pápa dekrétuma 17. 13. sz.

⁸¹ Swsp. Tj. 77.sz. HOLZHAUER, Heinz: 2008. 548–549.

⁸² Swsp. Tj. 22.

jelenlétében. Ha örökösei vannak, és nem értenek tetteivel egyet, tiltakozhatnak, ha nem teszik, elvesztik várományosságukat. A végrendelező, ha szükséghelyzetét bizonyítani tudja, visszaveheti birtokát, a kedvezményezett pedig elvesztheti azt, ha méltatlanná válik az örökségre. A szerző az artikus végén összefoglalja fejtegetéseit: „Az átadást akkor mondjuk tartósnak, ha az a bíró előtt történik, vagy akkor, ha írásba foglalják. A legtartósabb azonban az, amelyik a *birtokjog* átadásával játszódik le.”⁸³ Azon artikus, amely kinyilvánítja, hogy akinek nincsenek örökösei, végrendelettel arra hagyhatja vagyónát, akire akarja,⁸⁴ korábbi állapotot fejez ki – jóllehet a Sváb tükör hatására több városi jogkönyvbe is felvettek hasonló tartalmú artikulust –,⁸⁵ ugyanis a rokonság (oldalági örökösök) felléphettek ezen rendelkezéssel szemben,⁸⁶ és általában meg is tették ezt.

A jogkönyvet készítő szerzetes szerző(k) egyházi kötődését jelzi, hogy az öröklés esetében nem feledkeznek meg a léleknek járó részről, és külön kiemelik azon esetet, amikor valaki egy templom (birtokának) a bérlője, vagy maga a templom szolgálja, alkalmazottja. A 166. artikus a végrendelezést elmulasztó örökhagyó lelket illető részről is rendelkezik: egyik része a papra szálljon, másokat osszák szét a szegények között, a harmadikat pedig kapják azok a szegény zarándokok, akik átkelnek a tengeren, azaz a Szentföldre mennek.⁸⁷

A Sváb tükör artikusaiból kibontakozó tulajdonjog, családi vagyon- és öröklési jog nem ad teljes körű képet korának és hatásterületének említett jogágairól. Nem várható el tőle, mert a kor jogtudománya nem állt ezen a fejlettségi fokon. Azonban artikusaiból nagyon határozott tendenciák olvashatók ki. Pontos fogalmat alkotott a birtok, a birtokos és a birtok(tulajdon)jog hármasságáról. Megkülönbözteti az ingóság és ingatlan fogalmát, amelyet a családi vagyonjog területén következetesen alkalmaz. Bár néhány artikusában megjelenik a nagycsaládi, nemzetségi örökösödés, jobbra a kiscsalád viszonyairól fogalmaz szabályokat. A családi vagyonigazgatási közösség alapján áll, amelyben a házaspár megőrzi különvagyonukat, amelyeket a férj kezel. Az örökhagyó után az ingóságokból a túlélők fejenként egyenlően örökölnék, közöttük találjuk a maga részével a feleséget, ha ő a házasságban a gyerekek mellett a túlélő. Az ingatlanok esetében nem alkot pontos képet. Talán éppen azért, mert fő forrása, a Szász tükör tekintélyét nem kívánja kétségbe vonni, ám maga hajlik kánonjogi ismeretei alapján a férfiak és nők megkülönböztetésének megszüntetésére az öröklés során. E kérdés kifejtése még pontos és részletes elemzésre szorul. A mű más helyein ugyancsak feltűnik, hogy a több forrásból dolgozó szerző(k) többféle nézőpontot fogalmaz(nak) meg a követ artikusaiiban.

A tárgyalt jogágakban felfedezhető a kánonjog hatása és az egyház nőket gyámolító szemléletmódja. Amíg a Szász tükörben például egyértelmű, hogy fekvőséget férfiak örökölnék, ez nem olvasható ki határozottan forrásunkból. A nők örökösödése esetében több helyütt ingóságról és másról beszél, amely egyebek mellett földet ugyancsak jelöl-

⁸³ Swsp. Tj. 22. sz. „die gabe haizet stete die vor dem richter geshiet. die heizet auch stete die mit de shrift. die ist aller stetest die mit der *gewer*.”

⁸⁴ Swsp. Tj. 31.

⁸⁵ E szemléletre I. még II. Albrecht herceg 1340. évi kiváltságlevelét a bécsiek számára. *Die Rechtsquellen der Stadt Wien*. Hrg. Peter Csendes. Hermann Böhlau Nachf. Fontes Rerum Austriacarum Dritte Abteilung Fontes Juris. 9. Bd. Wien – Köln – Graz. 1986. 54. sz. Budai jogkönyv 200. sz.

⁸⁶ Vö. Swsp. Tj. 22. sz.

⁸⁷ Swsp. Tj. 31. 165. 166. sz.

het. Eme irány majd a városi jogokban teljeseedik ki, ahol ingót és ingatlant nemre való tekintet nélkül egyformán örökölnék a túlélők, jóllehet a városi öröklési jog véleményünk szerint a jobbágyiból alakult ki. Az egyháznak a társadalom periferiájára kerültek gyámolító szemléletmódja nyilvánul meg abban, hogy szerzőnk a házasságon kívül születettek vagyonjogi helyzetének segítése mellett áll. A szakirodalom már korábban megállapította a kánonjogi hatást jogkönyvünkön. Ezen észrevételt igazolják az általunk bemutatott példák. Ugyanakkor hangoztatjuk, hogy számos, a korban élt szokásjogi szabályt őrzött meg.

A jogkönyvben tárgyalt tulajdon-, vagyon és öröklésjog kevésbé feldolgozott a szakirodalom által. Mivel a mű hatása nagy területre hosszantartóan terjedt ki, az általunk vágott csapáson a jövő kutatásának érdemes tovább mennie, és szélesítenie azt.

LÁSZLÓ BLAZOVICH

PROPRIETARY RIGHTS, FAMILY LAW OF PROPERTY AND HEREDITARY RIGHTS IN THE SWABIAN MIRROR

(Summary)

The proprietary, family law of property and hereditary rights mentioned in the articles of The Swabian Mirror don't give a complete view of the above mentioned rights from that age and domain. We can't even expect so because jurisprudence wasn't at that stage of development by then. However, there are strong tendencies in these articles to create accurate ideas about the trinity of possession, proprietor and possessory rights. The Swabian Mirror makes a difference between movable property and real assets consistently applying it in the domain of family law of property. Although the form of clan-big family inheritance appears in certain articles, the formulated rules are referring mainly to small families. It is based on the family property administration community where the consorts keep their own separate property being managed by the husband. The survivors inherit the testator equally. The wife is there with her own part if she is the survivor besides the children in the respective marriage.

There is no accurate presentation in the case of real assests. The reason might be that The Swabian Mirror doesn't want to challenge the authority of its main source, The Saxon Mirror, but it tends to revoke the differentiation between men and women during inheritance on the basis of canonical knowledge. The development of this idea still needs detailed and exact analysis.

The fact that the authors working with several sources formulate different ideas in the articles is evident in certain parts of The Swabian Mirror. The influence of canon law and the supporting attitude of the Church towards women may be found in the presented branches of law. We also underline that The Mirror contains a lot of rules of customary law.

The proprietary –hereditary rights and family law of property aren't substantially presented by special literature. Since The Mirror had a longlasting effect on a large territory, it is worth continuing and widening the research following our footsteps.

BODNÁR LÁSZLÓ

A nemzetközi szerződések kihirdetéséről

Aggályok, dilemmák

Történeti előzmények

Magyarországon 1982-ig nem csupán törvény, de egyáltalán semmilyen jogszabály nem szabályozta a nemzetközi szerződések megkötésével, (belső jogi) alkalmazásával kapcsolatos kérdéseket.¹ A II. világháború előtt – írott alkotmány hiányában – tulajdonképpen szokásjogi alapon működött a nemzetközi jog és a belső jog viszonyának dualista/transzformációs konstrukciója, s ennek megfelelően a nemzetközi szerződések csak azok kihirdetésével, azaz törvénycikkbe foglalásával váltak a magyar jogrendszer részévé.² Az 1982. évi 27. tvr. (tvr.) mint első – meglehetősen hézagos – jogszabály alapvető fontosságú problémákat hagyott nyitva. Csupán példaként említve: miben áll a nemzetközi szerződések és a magyar (belső jogi) jogrendszer szabályainak egymáshoz való viszonya? Hol helyezkednek el a nemzetközi szerződések a magyar jogrendszerben? Nem tette kötelezővé a nemzetközi szerződések kihirdetését. A tvr. 13. § (1) és (2) bekezdésében fellelhető „kell kihirdetni” kifejezés csupán arra utal, hogy ha kihirdetésre kerül a nemzetközi szerződés, akkor azt milyen szintű jogforrásban „kell kihirdetni”. A (2) bekezdés szerint pedig, ha a nemzetközi szerződés magánszemélyek és jogi személyek számára közvetlenül és általános érvennyel állapít meg jogokat és kötelezettségeket, akár miniszteri rendelettel is kihirdethető.³

Ugyanakkor a tvr. lehetővé tette a nemzetközi szerződések *közzétételét* is [13. § (3) bekezdés] a kihirdetés (*promulgáció*) azaz a magyar jogszabályba foglalás helyett. A közzétett nemzetközi szerződés belső jogi státusza azonban teljes mértékben a homályban maradt. Sem annak kötelező ereje, sem az arra való hivatkozás lehetősége, a jogal-

¹ Az 1982. évi 27. tvr. megjelenéséig erre vonatkozó útmutatást csupán a jogforrásnak semmiképpen sem tekinthető KÜM-IM Tájékoztató („A Külügyminisztérium és az Igazságügyi Minisztérium tájékoztatója a nemzetközi szerződések megkötéséhez”) tartalmazott.

² Így pl. a trianoni békeszerződés becikkelyezéséről szóló 1921. évi XXXIII. törvénnyel került kihirdetésre; a nemzetközi légi fuvarozásra vonatkozó 1929. évi varsói nemzetközi egyezmény az 1936. évi XXVIII. törvénnyel.

³ „13. § (1) Az Országgyűlés által megerősített nemzetközi szerződéseket törvénnyel kell kihirdetni. (2) Azokat a nemzetközi szerződéseket, amelyek a magánszemélyek és a jogi személyek számára közvetlenül és általános érvennyel állapítanak meg jogokat és kötelezettségeket, törvénnyel, törvényerejű rendelettel, minisztertanácsi vagy miniszteri rendelettel kell kihirdetni. (3) Az (1) és (2) bekezdésben nem említett nemzetközi szerződéseket közzé kell tenni. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa vagy a Minisztertanács ettől eltérően is határozhat.”

kalmazó számára jogszabálynak való minősülése nem derült ki, sőt maga a közzététel sem volt kötelező.

Tekintve, hogy a tvr. elfogadása előtt is – ha egyáltalán kihirdetésre került – a nemzetközi szerződés a magyar jogrendszer részévé csak a különböző szintű (főként tvr. Mt. rendelet, miniszteri rendelet, nagyrítkán törvény)⁴ kihirdető jogszabály vált.

Az alkalmazandó jog(szabály) meghatározása így egyoldalú magyar döntés függvényévé vált, hiszen akár a *lex posterior* akár a *lex superior* klasszikus szabályai alapján negligálni lehetett még a kihirdető jogszabály belső jogi alkalmazását is! Ugyanakkor a *lex specialis* szabályának elismerése – miszerint a nemzetközi szerződést kihirdető magyar jogszabály *lex specialis*-nak minősülne a többi (egyoldalú, belső jogi) jogalkotási aktussal szemben – ami biztosíthatna volna a nemzetközi szerződéses szabályozás belső jogi alkalmazhatóságát, elmaradt.⁵

Ugyanezen problémák mondhatók el a jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvényről (Jat.) is, amely nem igazán vesz tudomást arról, hogy a nemzetközi szerződések és más nemzetközi jogszabályok nem csak a szerződő felekre ír(hat)nak elő jogi kötelezettségeket, hanem – nem utolsósorban – a belső jog valamennyi joganyára nézve. A Jat. – elvileg – kötelezővé tette a nemzetközi szerződések kihirdetését, de felhatalmazta a Minisztertanácsot, illetve az Országgyűlést, hogy dönthet a nemzetközi szerződés kihirdetésének mellőzéséről.⁶ Megjegyzem, hogy – az időközben alkotmányellenessé nyilvánított⁷ – Jat elfogadásakor már javában hatályban volt az államok közötti nemzetközi szerződések jogát kodifikáló 1969. évi Bécsi Egyezmény (BE)⁸, amely valamely szerződésben nem részes államokat is kötelező imperatív normák meglétét is rögzíti.⁹

Figyelemre méltó, de korántsem problémamentes előrelépésként konstataálhatjuk, hogy 1989-ben – történelmünkben első ízben – alkotmányos rangra emelkedett a nemzetközi jog (nemzetközi szerződések?) és a magyar jogrendszer viszonya. Az alkotmány homályos, általános, nehezen értelmezhető rendelkezése (7. § (1) bek.)¹⁰ megkívánta volna mind az 1982. évi 27. tvr. mind a Jat. felülvizsgálatát, korszerűsítését, netán új törvények alkotása útján. Ez azonban elmaradt. Olyannyira, hogy az Alkotmánybíróság (AB) 7/2005. (III. 31.) AB sz. határozatával a tvr. teljes alkotmányellenességét állapított meg és 2005. 12. 31-i hatállyal kötelezte a jogalkotót új törvény megalkotására.

A tvr. helyébe lépő 2005. évi L. tv. már kötelezővé tette a kiemelkedő fontosságú nemzetközi szerződések kihirdetését.¹¹

⁴ Törvénnyel került kihirdetésre pl. az 1947. párizsi magyar békeszerződés (1947. évi XVIII. tv.) vagy pl. az 1955. évi III. tv. A Varsói Szerződésről, avagy az ENSZ alapokmánya (1956. évi I. tv.)

⁵ Az NSZK-beli külön bíróságok (Finanzgerichte) nem egyszer *lex specialis*-nak minősítették a nemzetközi szerződéseket a törvénnyel szemben, így biztosították azok elsőbbségét. (Lásd pl. FG Bremen 18.2.1970. (II.114/68) EFG 1970. 381., FG Baden-Württemberg 3.9.1970. (VI. 58/69) EFG. 1971. 126.)

⁶ Jat. 16. § (1) Az általánosan kötelező magatartási szabályt tartalmazó nemzetközi szerződést a tartalmának megfelelő szintű jogszabályba foglalva kell kihirdetni.

(2) A jogszabályba nem foglalt nemzetközi szerződést – ha a köztársasági elnök vagy a Kormány másé – nem rendelkezik – a Magyar Közlönyben közzé kell tenni.

⁷ Lásd az Alkotmánybíróság 121/2009. (XII. 17.) AB határozatát.

⁸ Az Egyezmény 1980. január 27-én lépett hatályba, Magyarország számára pedig 1987. július hó 19-én (lásd 1987. évi 12. tvr.).

⁹ Vö. Bécsi Egyezmény 64. cikk.

¹⁰ Az Alkotmány 7. § (1) bekezdése: „A Magyar Köztársaság jogrendszere elfogadja a nemzetközi jog általánosan elismert szabályait, biztosítja továbbá a nemzetközi jogi kötelezettségek és a belső jog összhangját.”

¹¹ 2005. évi L. tv. 7. § (1) „A nemzetközi szerződés kötelező hatályának elismerésére akkor kerülhet sor, ha a szerződés szövegének ismeretében a) a Magyar Köztársaság külkapcsolatai szempontjából kiemelkedő

I. Aggályok

1. Nem feltétlenül érvényesülhet az – első ízben – törvényben kinyilvánított kötelezettség, miszerint a nemzetközi szerződéseket – kivétel nélkül – *ki kell* hirdetni. Ennek több oka van:

1.1 A magyar alkotmányi és más törvényi előírások, illetve gyakorlat szerint egy ratifikációt vagy a nemzetközi szerződés kötelező hatályának más módon való elismerését igénylő bizonyos nemzetközi szerződések megerősítésére az Országgyűlés (OGY)¹² jogosult. A törvényjavaslatot előkészítő szakminisztérium (jellemzően az IM avagy mindenkor elnevezése, jelenleg IRM) sem mindig érzékeli a megkötendő és ratifikálandó nemzetközi szerződés alkotmányellenességét. Sajnálatos közelmúltbeli példa erre nézve a Nemzetközi Büntetőbíróság (NBB) Statútumáról szóló 1998. évi Római Szerződés. Ennek 1998. évi elfogadását követően Országgyűlésünk 2001. novemberében – még a szerződés hatályba lépése előtt – majdnem egyhangúlag megszavazta a szerződés ratifikálásának elfogadását. A Római Szerződés – a reális várakozásokat messze felülmúlva – már 2002. július 1-én hatályba lépett a Magyar Köztársaság tekintetében is.

Alkotmányunk 7. § (1) bekezdését értelmezve az AB – többszöri nekifutás után – 30/1998. (VI. 25.) AB sz. határozatában explicite leszögezte, hogy az alkotmány 7. § (1.) bekezdésében foglalt szabály a nemzetközi jog és a magyar (belső) jog viszonya tekintetében a dualista/transzformációs doktrínát/jogtechnikát fogalmazza meg.¹³

Erre tekintettel a kihirdetésre előterjesztett törvényjavaslat nem kerülhetett az OGY napirendjére, mert a törvényjavaslat benyújtása után „derült ki”, hogy az NBB Statútumáról szóló szerződésnek a magyar jogrendszerbe való transzformálása azaz törvényben való kihirdetése alkotmánymódosítást igényelne és más törvények módosítását is igényelné.¹⁴ A Statútum ugyanis tisztségre, funkcióra, mentelmi jogra tekintet nélkül (államfők, kormányfők stb.) megállapítja a Statútum személyi hatályát.¹⁵

fontosságú nemzetközi szerződés esetében az Országgyűlés, b) az a) pont hatálya alá nem tartozó nemzetközi szerződés esetében a Kormány erre felhatalmazást ad.”

9. § „Ha a nemzetközi szerződés kötelező hatályának elismerésére az Országgyűlés adott felhatalmazást, azt törvényben, egyéb esetekben kormányrendeletben ki kell hirdetni.”

¹² 2005. évi L. tv. 7.§. (3) „A nemzetközi szerződés a Magyar Köztársaság külkapcsolatai szempontjából kiemelkedő fontosságú, ha az

a) olyan tárgykört érint, amelyről az Alkotmány szerint minősített többséggel elfogadott vagy egyéb törvény rendelkezik,

b) az alapvető jogok és köteleességek tartalmának meghatározását és érvényesülésének lényeges biztosítékait érinti,

c) hatályos törvénnyel ellentétes rendelkezést tartalmaz,

d) a Magyar Köztársaság joghatósága alá tartozó személyek jogait és kötelezettségeit közvetlenül szabályozza, vagy

e) az Országgyűlés hatáskörébe tartozó egyéb kérdést érint.”

¹³ „rámutat az Alkotmánybíróság arra, hogy az általánosan kötelező tartalmú nemzetközi szerződést belső jogforrásban – általános szabályként – ki kell hirdetni, hogy a szerződésbe foglalt jogi norma a magyar jogalanyok felé is érvényesüljön.” Idézi: KOVÁCS Péter: *Nemzetközi szervezetek szankciós típusú határozatai magyarországi érvényesíthetőségének alkotmányjogi gyakorlata és problémái*. In: EU-csatlakozás és alkotmányozás (szerk.: Bodnár László) Szeged, 2001. 147. p.

¹⁴ Lásd: T/4491. sz. törvényjavaslat.

¹⁵ Vö. Statútum 27. cikk. („A hivatalos minőség figyelmen kívül hagyása a büntetőjogi felelősség szempontjából”)

1.2. Innentől kezdve nem tartható be – a jövőben sem! – a 2005. évi L. törvény 9. §-a a nemzetközi szerződések kötelező kihirdetéséről. Ezen a problémán az sem változtat semmit, hogy a fentebb vázolt konkrét probléma még a 2005. évi L. törvény megszületése előtt keletkezett. Az egyetlen megfelelő megoldás álláspontom szerint csak az lehet, hogy a nemzetközi szerződés *ratifikációs eljárását megelőzően* a ratifikációra és majdani kihirdetésre előterjesztett törvényjavaslat alkotmányosságát is vizsgáló – szükség esetén szakértőket is igénybe vevő – javaslat születessen valamely nemzetközi szerződés megkötése illetve az abban való részvétel alkotmányossága kérdésében, ideértve mindenekelőtt az AB előzetes normakontrollját.

2. A Jat. – a jogbiztonság alkotmányos alapelveinek megfelelően – előírja, hogy a jogszabályokat úgy kell kihirdetni, hogy a jogalanyok és jogalkalmazók számára is kellő időtartam álljon rendelkezésre a jogszabályok megismerésére, alkalmazásuk bevezetésére.¹⁶ A 2005. évi L. törvény (10. § (3) bekezdés) explicit módon rendelkezett arról, hogy a nemzetközi szerződést kihirdető jogszabály „...hatálybalépésének időpontját úgy kell meghatározni, hogy az azonos legyen a szerződésnek a Magyar Köztársaság tekintetében történő hatálybalépésének időpontjával.” Sajnálatos módon a Magyar Köztársaság gyakorlatában ezt a kötelezettséget a magyar jogalkotó messze nem tartotta be. Az Alkotmánybíróság közelmúltbeli határozatai fényesen bizonyítják ezeket a mulasztásokat, olyannyira, hogy az egyének (természetes és jogi személyek) számára is súlyos hátrányt okoz(hat)tak a nemzetközi szerződések elvárható időben való kihirdetésének elmulasztásával.

Az AB 7/2005. (III. 31.) és 8/2005. (III. 31.) sz. határozatai például évtizedes mulasztásokat állapítottak meg, mely mulasztások nem csupán az egyének számára okoz(hat)tak jog- és anyagi hátrányt, hanem alapvető (alkotmányos és nemzetközi jogi) elveket is sértettek.

3. A kihirdető jogszabály időbeli hatálya tekintetében sajnálatos módon nem csupán a megkötött (ratifikált) nemzetközi szerződés (pl. alkotmányba ütközés miatti) kihirdethetőségének bizonytalansága okozhat konfliktust a nemzetközi kötelezettségek alkotmányos előírásai és a belső jogi jogalkotás, különösen pedig a jogalkalmazás között, hanem a kihirdetett nemzetközi szerződésnek a jogalkalmazás számára irányadó *időbeli hatálya* tekintetében is, és nem csupán a visszamenőleges hatály tilalma miatt!¹⁷

A törvényben vagy más jogszabályban kihirdetett nemzetközi szerződés ugyanis – a dualista/transzformációs doktrína/jogtechnika értelmében az állam (belső) jogrendszerének részévé válik. Következésképpen, amíg a kihirdető jogszabály hatályban van, addig az köti a jogalkalmazót. Ehhez képest lesújtó „negatív jogalkotásnak” azaz a már megszűnt nemzetközi szerződéseinket kihirdető belső jogi jogszabály hatályban tartása, vagy ha úgy tetszik, hatályon kívül helyezésének elmulasztása komoly jogalkalmazási zavarokat okozhat.

¹⁶ A Jat. ettől „szárazabban” fogalmaz: A jogszabály hatálybalépésének időpontját úgy kell meghatározni, hogy kellő idő maradjon a jogszabály alkalmazására való felkészülésre [12. § (3)].

¹⁷ „A jogszabály a kihirdetését megelőző időre nem állapíthat meg kötelezettséget, és nem nyilváníthat valamely magatartást jogellenessé.” [Jat. 12. § (2)]

Csupán néhány „elrettentő” példa: az Országgyűlés 2003. február 24-i ülésén deregulációs törvényt is elfogadott.¹⁸ Ennek keretében helyezte hatályon kívül pl.: az INTERMETALL Vaskohászati Együtműködési Szervezet létesítéséről szóló egyezmény, valamint a szervezet alapszabályának kihirdetéséről szóló 1963. évi tvr.-t. (Miótan az INTERMETALL, mint KGST intézmény a KGST-vel együtt már 1991-ben megszűnt). Tovább példálózva: a Szovjetunióval vagy éppen az egykori NDK-val kötött szerződéseinket kihirdető belső jogi szabályok egy része a magyar jogrendszer hatályos szabályai között maradt még sok éven át, amikor már sem a Szovjetunó sem az NDK nem is létezett.¹⁹

De még a 90-es évek második felében is szembesülhettünk a dereguláció súlyos elmulasztásával. A Bős-Nagymaros projekttel kapcsolatos magyar-szlovák jogvitában a Nemzetközi Bíróság 1997. szeptember 25-én kihirdetett ítéletében leszögezte, hogy a jogvitára alapot adó 1977. évi magyar-csehszlovák szerződés (kihirdetve: 1978. évi 17. tvr.) *továbbra is hatályos*.²⁰ Ehhez képest az ezt a szerződést felmondó 1992. évi XL. törvény 2003. februárjáig a hatályos magyar jogszabályok között szerepelt! (Ilyen példák sajnos szép számban találhatók a 2003. február 24-én elfogadott deregulációs törvényben és nem csupán nemzetközi szerződést kihirdető jogszabályok esetén is).

II. Dilemmák

I. Mit is kell(ene) kihirdetni? Jelen cikk címe csak a nemzetközi szerződések kihirdetésével kapcsolatos „aggályok, dilemmák” korántsem teljes körű felvetését ígéri. Ez *prima facie* érthető, hiszen hatályos törvényünk a 2005. évi L. törvény kizárólag a nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos eljárást szabályozza s ennek megfelelően nem csupán a kiemelkedő fontosságú nemzetközi szerződések kihirdetésének (esetenként lehetetlen! BL) kötelezettségét írja elő.

Alkotmányunk 7. § (1) bekezdése azonban nem szűkíti le a (vállalt) nemzetközi jogi kötelezettségek körét csupán a nemzetközi szerződésekre, hiszen evidens módon nem csupán nemzetközi szerződésekből származhatnak közvetlen nemzetközi jogi kötelezettségek.

E helyütt az általam legfontosabbnak vélt két nem közvetlen szerződéses kötelezettségre utalnék.

- a) nemzetközi szervezetek/szervek határozatai
- b) nemzetközi bíróságok határozatai

¹⁸ Lásd 2003. évi VIII. tv.

¹⁹ A 2003. VIII. tv. helyezte hatályon kívül pl. az 1958. évi 22. tvr.-rel kihirdetett „A Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között a szovjet csapatoknak a Magyar Népköztársaság területén való ideiglenes tartózkodásával kapcsolatos ügyekben kölcsönösen nyújtandó jogsegély tárgyában Budapesten 1958. évi április hó 24. napján aláírt egyezményt” vagy pl. az 1979. évi 22. tvr.-t „A Magyar Népköztársaság Kormánya és a Német Demokratikus Köztársaság Kormánya között Berlinben, az 1967. évi július hó 7. napján aláírt kulturális és tudományos együttműködési egyezmény kihirdetéséről szóló 1967. évi 31. tvr. hatályon kívül helyezéséről” szóló tvr.-t.

²⁰ Lásd a Nemzetközi Bíróság ítélete: 155. (I.D.)

ad a) E körben elsősorban az ENSZ Biztonsági Tanácsának (BT) a határozatait emelném ki, amelyek egy része nem csupán kormányzati/közigazgatási szervekre tartalmaz(hat)nak jogokat és kötelezettségeket. Gondoljunk csak a „kis Jugoszláviával” (Szerbia és Montenegró) szemben elrendelt embargós határozatokra. Egyénekre (természetes és jogi személyekre) is közvetlen kötelezettségeket írtak elő, megtiltva mindenféle áru exportálását „kis Jugoszláviába”, avagy például belöldi bankokban vezetett számlák zárolásának kötelezettségét meghatározott körben. Kivételt csupán az ENSZ által – minden tételre külön-külön – kiadott engedélyek alapján, humanitárius célokat szolgáló árucikkek (pl. gyógyszerek) képeztek.

A BT szankciós határozatai [757. (1992.), 760. (1992.), 820 (1993.)] már javában hatályban voltak, amikor – kihirdetésük hiányában vagy kései kihirdetésük miatt – még nem válhattak a magyar jogrendszer részévé, súlyos kározt okozva ezzel a jogalkalmazók (bírószékek, ügyészségek, vámszervek) számára. De a jogalkalmazás számára az sem jelentett megfelelő megoldást, hogy az Országgyűlés 1993. július 7-én elfogadta az 1993. évi LXXI. tv.-t a Btk. módosítását és beépítette a kódexbe a „Nemzetközi jogi kötelezettség megszegése” címet viselő 261/A. szakaszt.²¹ Ez a Btk. szakasz azonban nem határozta meg az elkövetési magatartásokat, azok hitelesen csak a BT határozatokból voltak megállapíthatók. De az új 261/A. szakasz alkalmazása ezen túlmenően is elgondolkodtató problémát vetett fel. Azt tudniillik, hogy e szakasz alkalmazása csak addig volt lehetséges, amíg a BT fel nem függeszti vagy éppen meg nem szünteti az embargót. Mivel a csempészet tényállása helyett konzekvensen a 261/A. szakasz alapján folytak az eljárások, az embargót megszüntető BT határozattal a folyamatban lévő ügyeket büntethetőség hiánya miatt meg kellett szüntetni! Hasonló példaként szolgálnak más BT határozatok esetei is, amikor a BT határozatai, amelyek a Magyar Köztársaságra, illetve az egyénekre kötelezettségeket írtak elő, amelyek azonban a magyar jogrendszerben nem jelentek meg.²² (Csak marginálisan említem meg, hogy az embargót megszüntető BT határozatról a külügyminiszter tájékoztatójából (sic!) szerezhett tudomást a jogalkalmazó.²³

2. Attól kezdődően, hogy – a rendszerváltozást követően – a Magyar Köztársaság is felhagyott a nemzetközi bíraskodás vagy kötelező nemzetközi döntéshozatali fórum (kötelező egyeztetés, stb.) elutasításával, megítélésem szerint gondoskodni kellett volna az ilyen döntések belső jogi hatályáról is. Véleményemet annak ellenére is fenntartom, hogy a nemzetközi vitarendező fórumok határozatai tipikusan az államra (állami szervekre) állapít(hat)nak meg kötelezettségeket. A Bős-Nagymaros perben a Nemzetközi Bíróság által meghozott ítélet is tipikusan ilyen természetű. De az egyének számára közvetlen jogok és/vagy kötelezettségek hiányában is indokolt/szükséges lett volna az

²¹ 261/A. §. „Aki a Magyar Köztársaság nemzetközi jogi kötelezettsége alapján kihirdetett gazdasági, kereskedelmi vagy pénzügyi tilalmat megszegi, ha külön törvény a tilalom megszegését büntetni rendeli, büntetést követ el, és öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”

²² Lásd erről részletesen KOVÁCS Péter im.; különösen: 147–158. p.

²³ A külügyminiszter 1996/26 sz. Tájékoztatója értelmében a „... Biztonsági Tanács határozat elfogadásának napjától, azaz 1996. október 1-jétől, a Biztonsági Tanácsnak a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságra (Szerbia és Montenegró) vonatkozó határozata végrehajtásáról, valamint a Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény kiegészítéséről szóló 1993. évi LXXI. törvény 1-13.§.-aiban foglalt rendelkezések és a törvény 16. §-nak (3) bekezdésével összhangban nem alkalmazhatók.” Idézi: KOVÁCS Péter im. 154. p.

ítélet mindenki számára megismerhető *hivatalos* magyar szövegének valamely hivatalos módon való közreadása.²⁴

3. A Magyar Köztársaság szempontjából újabb keletű, de egyre szaporodó beruházás-védelmi jogvita szerepel nemzetközi választottbíróóságok (ICSID, UNCITRAL) fórumain a Magyar Köztársasággal szemben. Nagy kérdés, hogy egyének (ti. a beruházók) által a magyar állammal szemben magánjogi szerződések megsértése miatt indított eljárásokban meghozott határozatok tekinthetők-e olyan nemzetközi bírósági határozatoknak, amelyek kötik a Magyar Köztársaságot.²⁵ Úgy vélem, hogy igen, hiszen ezek a választottbíróóságok alapvetően a nemzetközi jognak az államok jogsértéseire vonatkozó szabályai alapján hozzák meg döntésüket az állam felelősségéről²⁶, tekintve, hogy a magánfelek erre vonatkozó jogait klasszikus államközi/kormányközi nemzetközi szerződések alapozzák meg.²⁷

4. Az alapvető dilemmák azonban az Alkotmány 7. § (1) bekezdésében, illetve a Nemzetközi szerződéskötési eljárásra vonatkozó 2005. évi L. tv-ben foglaltak jelentik. Fentebb már utaltam arra, hogy az Alkotmány hivatkozott rendelkezése túlzottan általános, nehezen értelmezhető, s maga az AB is mintegy félévtizeden át meglehetősen eklektikus határozatokat hozott.²⁸

A magyar Alkotmányhoz hasonló túlzottan általános szabály jóformán csak az olasz Alkotmányban található.²⁹ A jelentősebb európai alkotmányok között, amelyek szintén a dualista/transzformációs doktrínát/jogtechnikát képviselik, ettől lényegesen tisztázottabb a helyzet. Az NSZK Alkotmánya (GG) pl. úgy rendelkezik, hogy „A nemzetközi jog általános szabályai a szövetségi jog részét képezik. Megelőzik a törvényeket és a szövetségi terület lakosai számára közvetlenül állapítanak meg jogokat és kötelezettségeket.”³⁰

²⁴ A jogszabályban való kihirdetés nemigen indokolható, de a „közzététel” intézményének visszaállítása jó lehetőséget biztosítana erre.

²⁵ Korábban nagy érdeklődés kísérte pl. a Ferihegy 2.B Terminállal kapcsolatos ICSID eljárást (ICSID Case No. ARB/03/16), s a média nem egyszer – hiteles információ hiányában – fals adatokat, tényeket tett közzé. Az ítélet publikálására azonban (bár lehetőség lett volna rá) nem került sor.

Jelenleg pedig a privatizált áramtermelők által a Magyar Állam ellen indított kártérítési perek vetnek föl hasonló problémát.

²⁶ Klasszikus, mondhatni precedens értékű, rendszeresen hivatkozott ügy: a Chorzow-üzemek ügyében az Állandó Nemzetközi Bíróság által a nemzetközi szokásjog alapján meghozott ítélet (PCIJ Series A. No. 17. 1928), illetve – 2001. óta – az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága által az államok nemzetközi jogi felelősségéről szóló kodifikációs szerződés tervezetében foglalt rendelkezések.

²⁷ Ilyen nemzetközi szerződések pl. az államok/kormányok közötti kétoldalú beruházásvédelmi egyezmények (az ún. BIT-ek) avagy a többoldalú szerződések közül az ICSID Konvenció vagy jogviták eldöntésére az UNCITRAL eljárásra vonatkozó szabályok nemzetközi szerződésben való kikötése (utóbbira lásd pl. Energia Karta szerződés (ECT)).

²⁸ Lásd különösen: 53/1993.(X.13.), 36/1996 (IX.04.), valamint 30/1998 (VI.25.) AB. határozatok

²⁹ Olasz Alkotmány 10. cikk (1) „Az olasz jogrendszer alkalmazkodik a nemzetközi jog általánosan elismert szabályaihoz.”

(2) A külföldiek jogi helyzetét a nemzetközi egyezményeknek és szabályoknak megfelelően törvény szabályozza.

³⁰ GG. 25. cikk

Egy fokkal még egyértelműbb Görögország Alkotmánya, amelyik kimondja, hogy „A nemzetközi jog általánosan elismert szabályai és a nemzetközi szerződések a törvényi ratifikálásuk és az azokban szabályozottak hatálybalépése után a görög jogrendszer részét képezik, és elsőbbséget élveznek az ellentétes törvényi rendelkezéssel szemben.”³¹

A hagyományos dualista/transzformációs NSZK-beli és olaszországi konstrukciójának továbbélése – feltehetően – a német Triepel, illetve az olasz Anzilotti méltán nagytekintélyű jogtudósok korábbi tudományos munkásságának köszönhető, akikről köztudott, hogy a nemzetközi jog és a belső jog viszonyának (tisztán, illetve mérsékelt) dualista doktrínájának megalapozói.³²

De nem lehet nem elgondolkodni azon a tendencián, ami a legfejlettebb jogi kultúrájú országokban – különösen Európában – végbement az utóbbi 3-4 évtizedben, azon ti., hogy több európai állam már korábban is a monista/adopciós doktrína/jogtechnika alkotmányos felfogását tette magáévá³³ a kelet, kelet-közép-európai országokban pedig eminensen az 1990-91-ben végbement rendszerváltozások eredményeként.

A rendszerváltozást követően – Csehország és Szlovákia esetén két lépcsőben³⁴ – a volt „keleti tömb” államai új alkotmányukban elismerték, hogy a nemzetközi szerződések (kötelezettségek) az államok jogrendszerének részét képezik.³⁵

Hasonló rendelkezést tartalmaz Szlovákia módosított alkotmánya is.³⁶

Vajon a Magyar Köztársaság miért nem lépett ebben az irányban?

A kérdés megválaszolása nem könnyű, mert ez esetben nem csupán arról van szó, hogy az Alkotmány módosítása is csak 2/3-os többséggel elfogadott törvénnyel lehetséges, hanem (politikai ?, tradicionális ?) szemléletről is. Legalább is ez tűnik ki a T. 4486 sz. (az OGY által érdemben azóta sem tárgyalt) törvényjavaslatból, amely kétség kívül sokkal jobb, precízebb, részletesebb normaszöveget javasolt a jelenleg is hatályos Alkotmányunk 7. § (1) bekezdése helyett, de a dualista/transzformációs praxist erősíti meg és részletezi.

5. További dilemmák

5.1. Miért akarjuk minden áron belső jogi jogforrási hierarchiába beskatulyázni a nemzetközi szerződést kihirdető belső jogi jogszabályt ?

³¹ Alkotmány 28. cikk.

³² Vö. TRIEPEL, H.: *Völkerrecht und Landesrecht*, Leipzig, 1899., illetve ANZILOTTI, D.: *Lehrbuch des Völkerrechts*. Berlin und Leipzig, 1929.

³³ Lásd például Portugália 1975. évi alkotmánya: 122. cikk 1.2. pontja, avagy Hollandia alkotmányának 1956-ban módosított 66. cikke, valamint Franciaország alkotmányának 52–55. cikke.

³⁴ Csehország és Szlovákia „rendszerváltó” alkotmánya a nemzetközi jog elsőbbségét csupán az alapvető emberi jogok szabályaira ismerte el. A későbbi alkotmánymódosításokkal ezt általánosságban kiterjesztették a nemzetközi jog szabályaira.

³⁵ Csehország alkotmánya: „A kihirdetett, Parlament által ratifikált, a Cseh Köztársaságra kötelező nemzetközi szerződések a jogrend részét képezik: ha a nemzetközi szerződés ellentétes törvénnyel, a nemzetközi szerződést kell alkalmazni.” (10. cikk)

³⁶ „A törvényben meghatározott módon ratifikált és kihirdetett, emberi jogokra és alapvető szabadságokra vonatkozó nemzetközi szerződés, az olyan nemzetközi szerződés, amely alkalmazásához törvény nem szükséges és a természetes vagy jogi személyekre közvetlenül jogokat és kötelezettségeket ruházó szerződés elsőbbséget élvez a törvénnyel szemben.” [7. cikk (5)]

5.2. Mivel magyarázható meg az a kettősség, miszerint az EU jog szabályainak belső joggal szembeni elsőbbségét minden további nélkül elfogadta a Magyar Köztársaság, ugyanakkor (miért?) nem fogadja el ezt a hagyományos nemzetközi jog szabályai tekintetében?

5.3. Mi az akadálya annak, hogy egy nemzetközi szerződés megkötése előtt működjön egy intézményesített alkotmányossági kontroll, amely alkalmas lehetne a 2005. évi L. tv. 7.§ (1) bekezdésében foglalt megfelelő javaslat megtételére? Kinek lenne ez a feladata? Külügyminisztérium? Igazságügyi Minisztérium?

5.4. Mivel indokolható a „kettős ratifikáció” mechanizmusának fenntartása? Az ti., hogy ha pl. az Országgyűlés 2/3-os többséggel dönt valamely nemzetközi szerződés kötelező hatályának elismeréséről (pl. ratifikálásáról), ezt követően miért kell az ezt kihirdető törvényt ugyancsak 2/3-os elfogadása?³⁷

6. Végezetül megemlítem azt a – jogalkalmazó számára beálló – dilemmát, hogy ha mégis arra kényszerülne, hogy nemzetközi szerződés alapján kellene meghoznia határozatát³⁸, akkor a *hivatalos* (de nem hiteles) magyar nyelven kihirdetett szöveg, avagy valamely hiteles, idegen nyelvű szöveg alapján kell-e döntenie? A 2005. évi L. tv. – helyesen – kötelezővé teszi egy hiteles, idegen nyelvű szöveg kihirdetését is, de ez, főleg korábban, nem volt természetes jogi kötelezettség. A „hivatalos fordítás” (hivatalos magyar nyelvű szöveg) azonban nem mindig felel(t) meg a szerződés valódi tartalmának, jogalkotói szándékának. Erre nézve, elrettentő példaként említhetjük a 1988. évi 3. tvrrel kihirdetett „A kínzás és más kegyetlen, embertelen vagy megalázó büntetések vagy bánásmódok elleni nemzetközi egyezmény”-t, amelynek a kihirdető tvr. alapján való alkalmazása akár életveszélyes is lehet a szerződés által védett személyre. A hiteles idegen nyelvű szöveg nélkül csupán hivatalos magyar fordításban kihirdetett szerződés ugyanis a kiadatás kérdésében a „nem szabad/nem fogják kiadni”, helyett (tévesen) „nem kell kiadni” (de lehet!) kifejezést használja.³⁹

A fentiekben vázolt problémák arról győznek meg, hogy a nemzetközi szerződések kihirdetésével kapcsolatos eljárásunk anakronisztikus, fölösleges és indokolatlan bürokráciával jár, ugyanakkor a jogbiztonság alkotmányos elvének érvényesülését nem biztosítja.

Nem kellene már „újragombolni ezt a kabátot”?

³⁷ Lásd pl. A Magyar Köztársaság Alkotmánya 2/A §.

³⁸ A küldemény teljes vagy részleges elveszése, illetőleg megsemmisülése esetében a fuvarozó fuvardíjra, illetőleg a fuvardíj arányos részére nem tarthat igényt, köteles továbbá megtéríteni az elveszett dolog értékét. [Ptk. 503. § (1)]

Ha a küldeményt az országhatáron túl kell továbbítani, e fejezet rendelkezéseit csak annyiban lehet alkalmazni, amennyiben nemzetközi szerződés vagy egyezmény, illetőleg szabály másképpen nem rendelkezik. [Ptk. 506. § (1)]

³⁹ Article 3

1. *No State Party shall expel, return („refouler”) or extradite a person to another State where there are substantial grounds for believing that he would be in danger or being subjected to torture.*

A hivatalos magyar fordítás:

3. cikk 1. *Egyetlen részes állam sem köteles kiutasítani, hazatoloncolni vagy kiadni valakit egy másik olyan államnak, ahol nyomós okoknál fogva tartani lehet attól a veszélytől, hogy az illető személyt megkínózzák.*

LÁSZLÓ BODNÁR
ON PUBLICATION OF INTERNATIONAL TREATIES

CONCERNS, DILEMMAS

(Summary)

Under the rules of the valid Constitution of the Republic of Hungary and the Act based on it (Act L of 2005) the dualist concept is applied to the relationship of international law and domestic law. With respect to that, an international obligation/international treaty becomes part of the Hungarian legal system only through its transformation, i.e. enactment into a (Hungarian) domestic legal source and publication (promulgation).

Present study analyzes those anomalies, concerns and dilemmas, owing to which the viability of the present system is questioned. Mentioning a few examples: what are the consequences, if

- the Hungarian legislator does not fulfil its obligation to publication,
- it “comes to light” before the publication of an international treaty already ratified by the Republic of Hungary, that the act of publication contradicts the Constitution,
- the act of publication is of minor rank in hierarchy, than the already/still valid Hungarian law, etc.

This study aims at gathering such and like problems.

A hazai reformkori büntetőjog-történet kutatásának szükségessége és lehetőségei*

*Bevezetés egy értekezéshez (1963)***

1.

Már egyik korábban közzétett tanulmányunkban megemlítettük, hogy a magyar büntetőjog történetének a területén igen sok a *terra incognita*, melyek eltüntetése csak szívós, céltudatos kutatómunkával és mind több jogtörténész szakember összefogása gyümölcseinek közkinccsá tételével válik lehetségessé. Hivatkoztunk akkor arra is, hogy országos jellegűen nagyobb korszakot felölelő büntetőjogtörténet megírására még gondolkodunk sem lehet addig, amíg a helytörténeti jellegű büntetőjogtörténet művelésében hiányoznak a megfelelő számú és színvonalas előmunkálatok.¹ E helyütt ismét nyomatékosan szeretnénk hangsúlyozni a *helytörténeti kutatások* alapvető fontosságát, mert hazánkban az 1878:V. tc., a Csemegi-féle kódex megalkotása előtt bűnügyekben is túlnyomórészt *szokásjogi szabályokat* alkalmaztak, ha nem önkényesen jártak el, a különböző büntetőhatóságok. Olyan szokásjog szolgáltat zsinórmértékül a bírói gyakorlat számára még a 19. század első felében is, amely részint hivatalosan összeállított büntetőjogi szabálygyűjtemény, valamint büntetőjogi tartalmú jogkönyv hiánya miatt, részint

* Közli: ifj. Both Ödön és Antal Tamás

** BOTH Ödön: *A beszámítást kizáró és a büntetést megszüntető okok Szeged város reformkori büntetőbíráskodásában (1790–1848)*. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1963. (Gépirat.) Bevezetés: 2–22. p. – Nyomtatásban: BOTH Ödön: *A beszámítást kizáró és a büntetést megszüntető okok Szeged város reformkori büntetőbíráskodásában*. Acta Jur. et Pol. Szeged, Tom. X. Fasc. 7. Szeged, 1963. [Bevezetés] 3–4.; utánközlésben in.: BOTH Ödön: *Reform és forradalom. Egybegyűjtött íráskor Magyarország alkotmány- és jogtörténetéből 1790–1849*. Antal Tamás közreműködésével közreadja Ruszoly József. Pólay Elemér Alapítvány. Szeged, 2009. [Bevezetés:] 187–188. p. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára, 26. Szerk.: Balogh Elemér) – A szerző a saját alárendezés során átdolgozta értekezését. Radikálisan lerövidítette a Bevezetést, a MÉRLEGET pedig el is hagyta. Gyűjteményes kötetében a MÉRLEGET helyére tettük, a Bevezetést viszont az Acta-beli állapotában hagytuk meg. Megírtuk, hogy az értekezés-beli Bevezetés „akár különálló közlésre is alkalmas lehet” (491.). Valóban, hiszen a megírás korára is jellemző didaktikus momentumokon túl a *reformkori szegedi büntetőbíráskodás* néhány, az értekezés további részeitől kifaragott elemét is tartalmazza, valamint olyan *büntetőjog-dogmatikai áttekintést*, amely csak részben kapott teret az Acta-beli Bevezetésben. Némileg javított szövegközlésünk is szorosan kapcsolódik az említett utánközléshez a Both Ödön művei 2. kötetében.

¹ BOTH Ödön: *Szeged város büntetőbíráskodása 1848-ban* (Szeged, 1958. Acta Jur. et Pol. Szeged, Tom. IV. Fasc. 1.) 4. s a köv. p.

mert a királyi, illetve a hétszemélyes tábla, mint korabeli központi bíróságaink – többek között eljárásjogi akadályok következményeként –, nem tudtak kellő irányítást adni az alsóbb fokú büntetőbíróságoknak, országgrészenként szinte bizonyosan, de nem egy esetben alighanem megyénként, szabad kerületenként, városenként, sőt pallosjogú úriszékekkel rendelkező uradalmanként is sok részletében *partikuláris*, széttagolt lehetett.

Örvendetes tény az, hogy az elmúlt években jogtörténetírásunk tett már néhány olyan jelentős lépést előre, amelyek közelebb vittek bennünket ahhoz az időhöz, amikor majd megbízható képet rajzolhatunk a magyar büntetőjog ma még jórészt századok ködében elrejtőző múltjáról. Különösen két nagyobb lélegzetű monográfia érdemi meg azt, hogy itt is megemlékezzünk róla. Az egyik *Sarlós Béla* korábban kandidátusi értekezéséként benyújtott és sikerrel megvédett munkája² a magyar 1848/49-i forradalom és szabadságharc korának büntetőjogáról, mely kivált a véstörvényszékeket illetően ad értékes tájékoztatást a központi szervek iratanyaga alapján. A másik pedig *Bónis György* kötete,³ Buda és Pest városok 1686-tól 1708-ig terjedő időben követett bírósági gyakorlatáról nyújt plasztikusan hű ábrázolást a tárgyalt, közel negyedszázad alatt létrejött különböző határozatok, utasítások és bírói ítéletek szakszerű feldolgozásával.

Az utóbbi időben javult tehát a helyzet, de csak néhány vonatkozásban, s ezért még mindig nagyon sok a tennivalónk. Hogy csupán egy pár példát említsünk: még ma sem tudunk történeti adatokkal alátámasztott, megnyugtató feleletet adni arra, miként születte meg hazánkban az állami büntetőjog, milyen fejlődésen ment keresztül a bűncselekmény fogalma, hogyan törtek maguknak utat a modernebb büntetőjogi nézetek, s ezek miként szorították ki az elavultakat, milyen különbségek, illetve kölcsönhatások észlelhetők a népünk történetében fájdalmasan hosszúra nyúlt feudalizmus korában a nemesek és jobbágyok ellen eljáró megyei, a polgárok és nemtelenek felett bíraskodó városi büntetőtörvényszékek, továbbá a pallosjogú úriszékek gyakorlatában, mi volt a szerepe a külföldön kialakult büntetőjogi nézeteknek és intézményeknek a magyarországi jogalkotás, jogalkotási kísérletek és még inkább a hazai joggyakorlat fejlődésében. E példálózva felsorolt néhány rövidke utalás is elegendően igazolja azt, hogy nincs okunk a megalégedettségre, ha szaktudományunk, a magyar állam- és jogtörténet egyoldalúan alkotmánytörténeti jelleggel elengedhetetlen megalapozottsággal és érdemben változtatni akarunk, ami pedig szoros hivatásbeli kötelességünk.

Az elmondottak után a büntetőjogtörténeti kutatások és feldolgozások szükségességének további igazolására – véleményünk szerint – nem kell több teret szentelnünk, arról azonban semmiképpen sem mondhatunk le, hogy megindokoljuk, miért éppen egy szabad királyi város, közelebbről Szeged reformkori büntetőjogtörténetének egyik, büntetőjogi szempontból alapvető jelentőségű részletkérdésére keressük, és amennyire kutatásaink alapján lehetséges, adjuk meg a választ. Témaválasztásunkat illetően könnyen érhetne bennünket az a vád, hogy lokálpatriotizmustól vezéreltetve, csupán opportunus szempontokra tekintettel fordítottuk figyelmünket Szeged múltja felé.

Az ilyen természetű vád jogosultságából annyit készségesen elismerünk, hogy témánk meghatározásánál – városunk szeretetén túl – bizonyos határok között szerepet játszott számunkra, Szegeden dolgozó kutató számára a forrásmanyag hozzáférhetőségénél és feltárásánál jelentkező könnyebbség is, de nem meghatározó módon. Sokkal inkább azt a tényt vettük számításba, tartottuk szemünk előtt, hogy Szeged a múltban is

² SARLÓS Béla: *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga*. Budapest, 1959.

³ BÓNIS György: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708*. Budapest, 1962.

hazánk egyik legnagyobb lélekszámú városa volt, amelynek a lakossága még ráadásul magyarul beszélt, gondolkozott és érzett. A magyarul beszélő, gondolkozó és érző *nagyváros* jogéletének irányítását olyan tisztségviselők tartották a kezükben, akikre a korabeli idegen, különösen az osztrák büntetőjog nyilvánvalóan csak kisebb mértékben hathatott annál, mint amilyen mélységig a német nyelvű városaink vezetőire. Ha valahol az országban, Debrecen mellett elsősorban Szegeden bizonyára *magyar* – nemcsak magyarországi – *városi büntetőjog* alkalmazására került sor. De azt sem hagytuk figyelmen kívül, hogy korszakunkban, a hanyatló, a kései feudalizmus korában jórészt a városok voltak a világi művelődési gócpontok, lakosságuk nagyobb általános és jogi műveltséget vallhatott a magáénak annál, mint amilyen a falvak túlnyomó többségében írástudatlanságra kárhoztatott népe rendelkezett. És végül, ami a legsúlyosabban esett a latba, arról sem felejtkeztünk el, hogy az *osztályviszonyok* is a városokban, közöttük Szegeden állottak a legfejlettebb fokon, olyan szinten, amely leginkább az ilyen típusú településeken tette lehetővé, sőt szükségszerűvé előremutató jogintézmények – témánkat illetően: előremutató *büntetőjogi intézmények* – kialakulását.

Korszakváltásunk indokolásánál hivatkozhatunk arra, hogy olyan évtizedek forrásanyagának feldolgozására vállalkoztunk, amikor a magyar feudalizmus válsága közismerten döntő mértékűvé vált, amikor az osztályellentétek a végletekig kiéleződöbén voltak, amikor mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a régi módon sem kormányozni, sem élni nem lehet tovább, vagyis midőn a vajúdo magyar társadalom egyre gyorsuló ütemben közeledett a polgári forradalomhoz, hiszen az új, a burzsoá társadalmi rend osztályviszonyainak csírái, palántái egyre életerősebben bontakoztak ki az elaggott feudalizmus keretei között. De ebben a vizsgált korban nemcsak az új osztályviszonyok elemei törtek előre, hanem az új szerkezetű osztálytársadalom igényeit szolgáló politikai és jogi nézetek, sőt egyes jogintézmény elemek is mind határozottabban követeltek maguknak általános elismerést, léptek fel a gyakorlattá válás igényével. Szeged város XVIII. századi büntetőtörvényszéki jegyzőkönyveibe és irataiba való, csupán futólagos bepillantás is arról győzi meg az érdeklődőt, hogy a városi tanács, mint büntetőhatóság, választott korszakunk előtt szinte egyértelműen és minden vonatkozásában feudális jogot alkalmazott, értekezésünk azonban igazolni fogja, hogy lassú erjedés után az érvényesítésre kerülő *anyagi* büntetőjog a 19. század második évtizedétől kezdve jól észlelhetően vesztett feudális jellegéből, mind több burzsoá jellegzetességet mutatott fel. Az 1790-től 1848-ig terjedő idő a magyar nép történetének olyan korszaka, amikor új rend volt kialakulóban, példálózva, új osztályviszonyokkal, új felépítményi elemekkel, új jogintézményekkel, ez utóbbiak között új büntetőjogi intézményekkel; tehát válságkorszak, amelynek a végére megoldásként az 1848-as magyar polgári forradalom tett időlegesen pontot. Szegeden az általunk megjelölt időhatárok azt a közel 60 esztendő foglalják magukba, amikor a városi anyagi büntetőjog nem egy jellegzetesen feudális intézmény megőrzésével ugyan, de fokozatosan már a születőben lévő burzsoá társadalom igényeit is jól kiszolgáló, a korábbi jogtól igen sok vonatkozásban elütő, mondhatnánk, átmeneti típusú joggá módosult. Választott korszakunk Magyarországon és ezen belül Szegeden a klasszikus burzsoá büntetőjog előtörténetének, kezdődő kibontakozásának a kora, ezért, ha jogtörténetírástunk jelenlegi állása mellett csupán egy nagyvárosra szorítkozóan, mégis megérdemli azt, hogy alapos kutatások tárgyává tegyük s a feltárt eredményeket nyilvánosságra hozzuk.

Néhány szóval meg kell még indokolnunk azt is, hogy disszertációnkban miért szorítkoztunk csupán a beszámítást kizáró és büntetést megszüntető okok tárgyalására, mi-

ért nem adjuk a reformkori Szeged büntetőjogtörténetének az egészét. Az általunk feltárt forrásanyag – joggal állíthatjuk – óriási méretei és az igen nagy tömegben felmerülő problémák nem tették számunkra lehetővé, hogy a városunkban alkalmazott büntetőjog minden részletkérdését egy kandidátusi értekezés reálisnak minősíthető keretei közé szorítsuk. Két lehetőség állt előttünk: a feltárt joganyagot vagy elnagyoltan egészében, vagy mélyreható vizsgálódással és kifejtéssel csak egy részletében bemutatni. Mi az utóbbi megoldás mellett döntöttünk, s így lemondottunk a totalitás igényéről azért, hogy a megjelölt részletet alaposabban dolgozhassuk ki. És miért éppen ezt a részletkérdést? A bűncselekmény fogalma – megítélésünk szerint – egyik legdöntőbb problémája a büntetőjognak. Választott témánk, kifejtés esetén, mivel a beszámítást kizáró okok összességükben negatív értelemben meghatározzák a bűncselekmény fogalmát, éppen e vonatkozásban nyújthat történetileg segítséget akkor, midőn feleletet ad arra, hogy a szegedi büntetőbírák milyen körülmények fennforgása mellett tekintettek el az elkövető megbüntetésétől, büntetés kiszabásától.

2.

Az előzőekben utaltunk arra, hogy témánk leszűkítésénél szerepet játszott a források rendkívül nagy száma. Ezen a helyen most közelebről kívánunk kitérni a felhasznált levéltári és egyéb forrásanyag mennyiségének ismertetésére. Disszertációnk, anyagát tekintve döntően a Szegedi Állami Levéltárban őrzött, különböző kútfőkre támaszkodik, amelyekhez a levéltár vezetőjének s munkatársainak, kivált Oltvai Ferencnek és Szabó Ferencnek őszinte hálára kötelező segítőkészsége következtében mindig a lehető legkönnyebben jutottunk hozzá. Felhasználhattuk a *rabokat ítélő*, másként *bűnfenyítő törvényszék*nek, az 1837-es évet leszámítva, korszakunkban hiánytalan sorozatot alkotó, kisebb könyvtárra rugó protocollumait, jegyzőkönyveit, amelyekbe bevezették a bírói határozatokat, valamint ítéleteket, és amelyek 1791. május 1-ig latin, innen 1796. augusztus 19-ig ritka kivételtől eltekintve magyar, majd 1821-ig ismét latin; ettől a latin fokozatos kiszorításával megint magyar nyelven íródtak. A többszöri selejtezések és alkalmi pusztulások következtében igen hiányosan maradtak meg ugyan, de haszonnal tanulmányozhattuk a büntetőtörvényszéknek végső soron mégis jó néhány fasciculusba rendezett iratait is, amelyek a vonatkozó bűnügyekben hozott ítéletek jobb megértését és értelmezését tették számunkra lehetővé. Az említett két levéltári forrástípus⁴ tanulmányozása során mintegy 20.000 büntetőítéletről szereztünk tudomást, sajnos azonban minden igyekezetünk ellenére sem bukkantunk a *statáriális bíróság* levéltári anyagának a nyomára – jöllehet ilyen természetű bírósági ítélezés is folyt városunkban⁵ –, ezért az

⁴ A Szegedi Állami Levéltárban [ma: Csongrád Megyei Levéltár, Szeged] őrzött protocollumokra, jegyzőkönyvekre *Jkv.*, a bűnfenyítő törvényszék irataira *Iratok* jelzéssel, valamint a jegyzőkönyvi bejegyzés évének, számának, hónapjának és napjának megjelölésével hivatkozunk.

⁵ Utal a nyomban, illetve nyomon ítélő bíróság működésére a rabokat ítélő rendes törvényszék néhány ítélete (*Iratok. Jkv. 1832: 88. március 29., Iratok. Jkv. 1834: 140. május 1., Jkv. 1834: 319. november 13., 1835: 130. augusztus 26.*), a városi tisztii ügyész egyik vádirata (*Iratok. 1837. július 13.*) és alkalmasint a legplasztikusabban a büntető törvényszéknek az a határozata, amely szerint: „A rögtön ítélő Törvényszéknek gyakorolhatására engedett kegyelmes engedelemnek kiterjedésére szabott határ idő már már eltelve, miután e Nemes Városnak nem tsak pusztáin, de kebelében is ház felverések, rablások, s erőszakoskodások tapasztalhatnának – Ő Császári Királyi Fő Hertzegsége Nádor Ispány Ur a rögtön ítélő hatalomnak továbbra is leendő kegyelmes megengedése végett alázattal megkérettetend.” *Jkv. 1834: 363. december 12.*

ott követett joggyakorlatra, bármennyire is szeretnénk, nem lehetünk figyelemmel.

A szegedi levéltári forrásokon kívül kutatásainkat kiterjesztettük azokra az ugyan-csak forrás, kútfő jellegű, ma már irodalomnak helyesen semmiképpen sem minősíthető, korabeli büntetőjogi tankönyvekre,⁶ valamint a büntetőtörvénykönyv-javaslatokra, nevezetesen az 1792., az 1827. és az 1843. évi tervezetekre⁷ is, amelyekből tárgyalat kor-szakunknak országos szintű hazai büntetőjogi felfogásáról szerezhettünk nélkülözhetet-len ismereteket és összehasonlításra alkalmas anyagot.

Forrásaink bemutatásához kapcsolódóan nem mulaszthatjuk el azt, hogy legalább fu-tólagosan tájékoztatást ne adjunk azok feldolgozásánál alkalmazott módszerünkről, szempontjainkról és ezekkel párhuzamosan a jelentkező nehézségekről. Az értekezé-sünk kereteit megszabó időbeli határok között mind az országos, mind a Szeged városi büntetőjog alapvetően szokásjogi természetű volt, amelynek szabályait éppen ezért csak a gyakorlatot kifejezésre juttató ítéletekből hámozhatjuk ki. Az egyes ítéletekből a bírói tévedéseken, sőt az alkalmankint előbukkanó tudatos önkényeskedéseken túlmenően az absztrakt jogszabály is kiolvasható, de annak eldöntéséhez, hogy bírói tévedésről, illetve jól átgondolt önkénnyről vagy pedig szokásjogi rendelkezés alkalmazásáról volt-e szó a konkrét esetben, csak a hasonló bűnügyekben hozott, a részben vagy egészen hasonló kérdést eldöntő ítéletek lehető legnagyobb számának összevetése alapján, ez összevetés eredményére gondos figyelemmel juthatunk el. Ennek az aligha támadható megállapí-tásnak egyenes következtéseként feldolgozó munkánkban elsődlegesen a feltárt ítéletek-re támaszkodunk, de nem állunk, nem állhatunk meg pusztán náluk. A jogot mindig emberek alkalmazták, emberek döntöttek büntetőügyekben, emberek, akik jogismeretü-ket valahonnan megszerezték, ahol, mint nálunk a feudalizmus utolsó századaiban, nem volt büntetőtörvénykönyv, az előző gyakorlat tanulmányozásával, a büntetőjogi szak-munkákból, különösen tankönyvekből. Ez az újabb felismerés kötelességünké tette azt, hogy már anyaggyűjtésünk alkalmával ügyeljünk az egyes, nem egy esetben azonban rendkívül szűkszavú vagy pongyola fogalmazású ítéleteket megelőzően kiadott büntető-jogi tankönyvek tanításaira is. De nem hagyhattuk és nem is hagytuk figyelmen kívül a büntetőtörvénykönyv-javaslatok rendelkezéseit sem, mert azok, ha nem tekinthetők vé-letlenszerűen idegenből átplántált melegházi növényeknek, a magyar társadalmi visz-o nyok fejlettségétől távolálló, egyes „túlfejlett” gondolkodású kodifikálók agyából kipa-tant, ezért életképtelen kora- vagy torzszülötteknek, előremutató vagy retrográd jellem-zőikkel együtt ismét csak a magyar társadalomtörténeti, büntetőjogtörténeti valóságg többé-kevésbé hű tükröződései, kifejezői.

Ha megállanánk az egyes ítéletekből kielemezhető szokásjogi szabályok feltárásánál

⁶ Különösen HUSZTY István: *Jurisprudentia practica seu commentarius novus in jus hungaricum* (Eger, 1778.³, a következőkben HUSZTY); VUCHETICH Mátyás: *Institutiones iuris criminalis hungarici* (Buda, 1819., a következőkben VUCHETICH); SZLEMENICS Pál: *Fenyítő törvényszéki magyar törvény* [Buda, 1836., illetve Pest, 1847.², a következőkben SZLEMENICS (1836) vagy (1847)]; SZOKOLAY István: *Büntető jogtan a codificatio és tudomány legújabb elvei szerint, különösen bírának s ügyvédek számára* (Pest, 1848., a követ-kezőkben SZOKOLAY); kitékintésként PAULER Tivadar: *Büntetőjogtan* (Buda-Pest, 1872–1873.³ 1–2. kötet, a következőkben Pauler).

⁷ *Codex de delictis eorumque poenis pro tribunalibus Regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum, per regnicolarem juridicam deputationem elaboratus 1791–2* [Budapest, é.n. Fayer László francia nyelvű elő-szavával, a következőkben *Codex de delictis* (1792)], *Opinio Excelsae Regnicolaris-Deputationis motivis suffulta, pro pertractandis in consequentiam Articuli 67: 1790/1 elaboratis Systematicis Operatis Articulo 8. 1827. exmissae, circa Objecta ad Deputationem Juridicam relata. IV. Codex de Delictis, eorumque Poenis* [Buda 1830., a következőkben *Codex de delictis* (1827)], FAYER László: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye* (Budapest, 1896. 1. kötet, a következőkben Fayer).

és rendszerezésénél, valamint a büntetőjogi tankönyvek vonatkozó részeire s a büntető-törvénykönyv-tervezetek rendelkezésére való hivatkozásoknál, ha a büntetőjogot társadalmi összefüggéseit vesztített, önálló létre kelt, öntörvényű produktumnak tekintenénk és ilyenként is kezelnénk, még a polgári történészek, jogtörténészek jobbjai mögött is messze elmaradnánk. Éppen ezért vizsgálódásaink során nem zárkozhatunk be a „jog világába”. Keresnünk kell a jogszabályok mögött meghúzódó, ezek fejlődését biztosító társadalmi erőket és nem felejthetjük meg arról sem, hogy miként a történelem, hasonlóan a jogtörténelem is osztályharcok története. Idevágóan még egyet: kutatásaink során az a cél vezetett bennünket, hogy feltárt joganyagunkat mindig a széles, a dolgozó néptömegek érdekeinek szemszögéből, nem álobjektivista módon, hanem a valódi történeti hűségre törekvéssel értékeljük.

3.

Kutatásaink tárgyának elhatárolása céljából nem mondhatunk le arról, hogy további bevezető megjegyzéseket ne tegyünk. Szükség van erre többek között azért is, mert a szocialista, vagy akár a kifejlett kapitalista jogfelfogás lényegesen különbözik a feudalizmus korának jogfelfogásától az egyes büntetőjogilag releváns cselekmények minősítését illetően. A disszertációnkban vizsgálat alá vett korszak magyar jogászai különbséget tettek a közbűntettek (*delicta publica, crimina*) és a magánbűntettek (*delicta privata*) között, amelyeknek a köre időről időre módosult. Közbűntettek esetén hivatalból *büntetőeljárást* indított az illetékes hatóság és marasztalás esetén a terheltet büntetőszankcióval sújtották, a magánbűntett elkövetőjét viszont a sértett kezdeményezésére, elsődlegesen kártérítés megállapítására irányuló *polgári perben* vonták felelősségre. A két cselekménytípus között jelentkező különbség lényege ma már, újabb elmélyült kutatások eredményeként, éles megvilágításban áll előttünk. Jó tudjuk, hogy míg a közbűntettek közvetlenül érintették az uralkodó osztályok érdekeit vagy sértették meg a fennálló válláserkölcsei szabályokat, addig a magánbűntettek csak közvetve sértették, illetve veszélyeztették azt.⁸

A közbűntettek és a magánbűntettek vonatkozásában jelentkező különbségek lényegének ismerete ellenére bizonyos az is, hogy az a határvonal, amely elválasztja őket egymástól, rendkívül labilis, a bírói gyakorlatban mindenesetre erősen elmaradott. Szegeden például a testi sértéseknek, s még inkább a becsületsértéseknek és vagyonrongálásoknak csak egy részét bírálta el mintegy közbűntettként a büntető törvényszék, más, alighanem nagyobb részükben azonban már a polgári perekben eljáró bíróság mondott ítéletet magánbűntett jellegük hallgatóságos elismerésével, bírságos bántalomként kezelve őket.⁹ Itt jegyezzük meg, hogy témánk kifejtése során csupán a városunk *rendes büntetőbíróháza* által tárgyalta, tehát a szoros értelemben vett kriminális jellegű esetek feldolgozására vállalkozunk, a „kihágás” számba menő cselekményekre helyel-

⁸ KIRÁLY Tibor: *Kihágások a magyar jogban*. In: Tanulmányok az állam és a jog kérdései köréből. (Budapest, 1953.) 88. s. köv. pp.

⁹ A szövegben említett bűncselekmény típusok közül leg súlyosabbnak számító testi sértéseknek büntetőbíróházi megítélésére jellemző az a jogesetünk, amely arról tanúskodik, hogy Tanács Pált és Tanács Mihályt azért mentették fel bírások 1845-ben, mert „Lassu Mihálynak megveretése *isekélyebb* lévén, mintsem hogy *büntető* fenyítéket érdemelne”. *Jkv. 1845: 105. április 17.*

közzel inkább csak utalunk,¹⁰ a bírságos bántalmakkal kapcsolatos problémákat illetően pedig még erről is lemondunk.

Tárgyunk történetileg jó vagy rossz kidolgozása szempontjából igen jelentős az, hogy milyen szerkezeti keretben, milyen rendszerben tárjuk mondanivalónkat az olvasó elé. Ma minden szakember számára egészen természetesnek tűnik, hogy az élő, a tételes büntetőjog anyagát általános és különös részre tagoljuk, hogy a feldolgozásokban az *általános rész* keretei között a bűncselekmény fogalmáról, megjelenési alakjairól, a büntetőjogi felelősségről, a büntetésekről stb., *különös rész* címszó alatt pedig az egyes bűncselekményekről és azok büntetéséről szólunk. Ezt a rendszert követik a modern büntetőtörvénykönyvek és ilyen tagolásban tárgyalják az egyes problémákat a különböző büntetőjogi szakkönyvek írói is. De ez a szerkezeti felépítés, amely a mai büntetőjog kifejtésének helyes keretéül szolgál, a múlt büntetőjogának bemutatására csak akkor alkalmas, ha ez nem ellenkezik a korabeli büntetőjogi szemlélettel, ha ennek történeti indokoltága is van. Büntetőjogtörténeti tanulmánynak olyan kimunkálása tehát, amely anyagának általános és különös részre tagolódásával számol, az anakronizmus veszélyét hordozhatja magában, választott korszakunkat illetően azonban már éppen az lenne a baj, ha erre a differenciálódásra nem lennénk tekintettel.

A német jogtudomány meglehetősen korán, már a 17. században megtette az első lépéseket az általános rész kidolgozására, bár csupán a 18. században jutott el a fogalmak általánosításáig.¹¹ A magyar fejlődés egy ideig elmaradt ugyan a némettől, de a 19. század első felében már nem igen lehet szó ilyen természetű lemaradásról. Ennek meggyőző bizonyítékaként utalhatunk arra, hogy Vuchetich Mátyás egyetemi tanárnak és Békés vármegye táblabírájának a pesti egyetem és az összes jogakadémiák számára a helytartótanács által tankönyvvül előírt,¹² 1819-ben közzétett munkájában *De delictis et poenis generatim* cím alatt kilenc fejezetben többek között a bűncselekmény fogalmáról, a beszámításról, a büntetésekről, a szándékról, a gondatlanságról, a részesekről, a kísérletről és a büntetést megszüntető körülményekről, *De singulis speciebus delictorum, eorumque legalium poenarum* megjelölés alatt pedig négy fejezetben az egyes közbűntettekkel kapcsolatos problémákról olvashatunk.¹³ Vuchetich gyakorlatának megfelelően járt el Szlemenics Pál, a pozsonyi jogakadémia tanára, a Magyar Tudós Társaság tagja és Pozsony vármegye táblabírája is korszakunkban magyar nyelven kétszer, 1836-ban és 1847-ben megjelent tankönyvében,¹⁴ továbbá még fejlettebb fokon Szokolay István, miként maga hangoztatta műve címlapján: „bíráink s ügyvédek számára”, tehát gy-

¹⁰ „Kihágási” jellegű ügyekben Szegeden nemcsak a rabokat ítélő és a polgári törvényszék, hanem más szervek is eljártak, így az előkészítő eljárással és a börtön felügyeletével is megbízott *Fenyítő Bizomány*, melynek tevékenységéről iratanyaga elpusztult miatt csupán a bünyfenyítő törvényszék néhány jegyzőkönyvi bejegyzése alapján szerezhetünk magunknak igen töredékes ismereteket (*Jkv. 1846: 275. szeptember 30., 287. október 7., 1847: 9. január 14., 51. március 4., 1848: 10–14. január 20., 25. február 3., 29. február 24., 44. március 23., 68. június 16., 80. június 30., 125. augusztus 3.*) és bizonyára még gyakrabban a *Főkapitányi Hivatal*, amelynek irataiból szétszórton nem valami sok maradt meg (*Tanácsi Iratok. 1841: 520. Főkapitányi panasz jegyzőkönyv. 1841: 3. január*). Tudomásunk van arról, hogy a Kapitányi Hivatal kriminális jellegű ügyekben sem riadt vissza az ítélkezéstől, büntetés kiszabásától. Példaként megemlíthetjük, hogy Nagy Istvánt az Isten ellen kimondott káromkodásért 15 (*Jkv. 1827: 87. május 5.*), Gadó Imrét pedig lopásért 12 botütéssel büntette meg (*Jkv. 1828: 15. január 22.*).

¹¹ SCHMIDT, Eberhard: *Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege* (Göttingen, 1951.)² 143. s a köv., 152. s a köv. pp.

¹² ECKHART Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935* (Budapest, 1936.) 326. p.

¹³ VUCHETICH 41., 203. p.

¹⁴ SZLEMENICS (1836) 45., 104. p. (1847) 41., 89. p.

korlati jogászoknak írt, 1848-ban publikált kötetében.¹⁵ A büntetőjogi fogalmak általánosítására irányuló törekvések azonban nemcsak a katedrajogászoknál, illetve a büntetőjogi szakirodalom művelőinél jelentkeztek a vizsgálat tárgyává tett magyar reformkorban, hanem a kodifikátoroknál is. Erről vallanak az 1792. és az 1827. évi büntetőtörvénykönyv-javaslataink és még inkább az 1843-as tervezet, amely utóbbi az anyagi büntetőjogot *Általános rendeletek*, illetőleg *Külön rendeletek a büntettek egyes nemeiről s azok büntetéséről* kiemelt címek alatt szabályozza.¹⁶ Végül azt sem hallgathatjuk el, hogy a sok ezer ítélet átkutatása során nem találtunk egyetlenegy adatot sem arra, miszerint Szegednek, e nagy és korabeli viszonyokhoz képest művelt városnak bírái és ügyvédei, azaz gyakorló jogászai észlelhetően elmaradtak volna az országos fejlődés által kialakított büntetőjogi szemléletől.

Az imént kifejtettekre figyelemmel rövid összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy nem vétünk a jogtörténeti szemlélet követelményei és a jogtörténet kutatási szabályai ellen akkor, ha mintegy általános részi részletkérdésként most még csak a beszámítást kizáró és a büntetést megszüntető okok problémái felé fordulunk, s kísérletet teszünk arra, hogy a magyar szakirodalom igen jelentős hányadából, sőt mi több, túlnyomó többségéből annyira hiányzó rendszeres intézménytörténeti feldolgozást adjunk. Ezt azaz egészíthetjük ki, hogy véleményünk szerint azért is van szükség van a témának ilyen jellegű megragadására, mert e nélkül sohasem léphetünk túl azon az elavult gyakorlaton, amely megrekedt a ma jogtudományára számára bizony vajmi keveset nyújtó büntetőjogi antikvitások vagy más, a büntetőjog múltját kísérő egyéb „érdekességek” feltárásánál, valamint előadásánál.

4.

Szeged szabad királyi város büntetőbírói gyakorlata a reformkorban messze túljutott azon, hogy egyoldalúan a századokkal korábban szinte egyeduralkodó tárgyi felelősség elvi alapjaira helyezkedjék. Városunk büntetőbírói törvényszéke az egyes cselekmények büntetőjogi minősítésénél nemcsak azt vizsgálta gondosan, hogy formailag, külső megjelenését tekintve létrejött-e bűncselekmény, hanem mérlegelte azt is, hogy az elkövetett cselekményért szubjektíve felelősséggel tartozik-e az előtte vádlottként álló személy vagy sem. A korabeli magyar büntetőjog tudományának álláspontjával és az akkoriban létrejött büntetőtörvénykönyv-javaslatok rendelkezéseivel – mondhatnók – teljes összhangban csak abban az esetben szabott ki büntetést, ha a tettet, nemkülönben a részeszt, szándékosság vagy gondatlanság terhelte, illetve ha velük kapcsolatosan nem jelentkeztek olyan körülmények, amelyek vétkességüket zárták ki vagy büntetőjogi szankciók alkalmazását, büntetés kiszabását akadályozták meg. Egészen röviden szólva, értékelte tehát a beszámítást kizáró és a büntetést megszüntető okokat, körülményeket is.

A modernebb felfogástól lényegesen eltérően a kor magyar jogtudományának valamennyi képviselője, Vuchetich Mátyástól a magyar feudális büntetőjogot választott történeti korszakunk után összefoglaló Pauler Tivadarig, mai műszavakkal a jogelleneséget, a beszámítási képességet, az elvárhatóságot stb. kizáró okokat ilyen tagozás nélkül *egységesen* beszámítást kizáró vagy enyhítő körülményekként kezelte.¹⁷ Azokat az

¹⁵ SZOKOLAY 22., 244. p.

¹⁶ FAYER I. kötet II. rész 14., 35. p.

¹⁷ VUCHETICH 141. s a köv. pp., PAULER I. kötet 229. s a köv. pp.

eseteket sorolták *általánosan* köréjük régi büntetőjogászaink, amelyek fennforgása esetén – a gyakorlatias gondolkodású és haladó tanokat hirdető Szokolay István szavait idézve – hiányzik „az öntudat, vagy az akaratnak határozottsági képessége”.¹⁸ Ilyen okokként értékelték *konkrétan* a gyermekkort, a süketnémaságot, ha ahhoz elmebetegség járul, az elmebetegség különböző változatait, a teljes és vétlen részegséget, a kötelességmulasztással össze nem kapcsolódott alvást, az öntudatlansággal párosult alvajárást, a vétlenül keletkezett legfelsőbb fokozatú indulatot (ingerültséget, haragot, fájdalmat), azt a fizikai vagy pszichikai erőszakot, amelynek ellenállni nem lehet, e parancs egyes válfajait, a végszükséget, a tévedés és nemtudás némely esetét, a vétlen önvédelmet, valamint a véletlent (*casus*).

Az akkori szakirodalomban kifejezetten beszámítást kizáró okokként tárgyaltak némelyikére városunk joggyakorlatában a fennmaradt levéltári anyag egészére kiterjedő kutatásaink ellenére sem találtunk adatokat, a hiányzó (süketnémaság, alvás, alvajárás, végszükség) helyett azonban másutt – leszámítva itt az 1843. évi büntetőtörvénykönyvjavaslatot – legfeljebb csak megemlített, ilyen vagy legalábbis büntetést kizáró sajátossággal rendelkező és bíróilag méltányolt körülmények nyomaira is bukkantunk. Megemlíthetjük a hivatásból eredő jogok gyakorlását, illetve e kötelességek teljesítését, a meglehetősen tág keretek között érvényesülő fenyítőjog alkalmazását, a jogszabály engedélyét, az önségélyt, az orvosok gyógyító tevékenységét, a szabadság visszaszerzésére irányuló ösztönt (vágyakozást) a rabszöktetésnél és a hozzátartozói viszonyt a feljelentési kötelezettség elmulasztásánál.

A büntetést megszüntető okokat, Szlemenics Pál szavaival élve, a „*fenyegető büntetést megszüntető módokat*”,¹⁹ mint amelyek nem állanak kapcsolatban a vétkességgel, már korabeli jogtudományunk *élesen elhatárolta* a beszámítást kizáró körülményektől. Szeged város rabokat ítélő törvényszéke joggyakorlatának bemutatása során az elkövető halálával, a kegyelmezési jog gyakorlásával, a retorzióval, továbbá az elkövető és a sérített közötti megegyezéssel foglalkozunk kissé részletesebben. A büntetőjogi szakirodalom ezek közül a retorzió problematikáját nem érintette, helyette taglalta még az elévülésnek, a teljesen felmentő és jogerős bírói ítéletnek, valamint a törvényszékieleg megállapított büntetés kiállításának következményeit.²⁰ Nem rajtunk múlik, hogy ezekről csak itt, bevezető sorainkban emlékezhetünk meg. Ami az *elévülést* illeti, városunk jogéletének viszonylag magas fejlettségi fokára tekintettel, bár konkrét adataink nincsenek, mégis kizártnak tartjuk, hogy az időmúlást ne méltányolta volna kellőképpen a szegedi büntetőbíróság. Az idevágó jogesetek hiányának az lehet a magyarázata, hogy 1. az elévülési idő eltelte után nem jutott a hatóság tudomására régen elkövetett bűncselekmény vagy 2. – s ez látszik valószínűbbnek – már a nyomozati, a vizsgálati, vagyis az előkészítő eljárás során, melynek iratai elpusztultak, észlelték az illetékesek ezt a körülményt és ezért az ügyet lezárták, a további, a törvényszéki eljárás lefolytatásától eltekintettek. A *teljesen*, nem csupán bizonyítékok, próbák elégtelensége miatt *felmentő bírói ítéletnek* és a *büntetés kiállításának* mikénti értékelésére vonatkozóan pedig csak annyit jegyezhetünk meg, hogy az ilyen döntéssel jogerősen felmentett személyeket, illetve azokat, akik büntetésüket már elviselték, vizsgált korszakunkban és Szegeden ugyanazért a bűncselekményért sohasem voltak újból büntetőperbe.

¹⁸ SZOKOLAY 172. p.

¹⁹ SZLEMENICS (1847) 85. p., 1836-ban még a fenyítő büntetés eltörlésének a módjairól írt (100. p.).

²⁰ VUCHETICH: 188. s a köv. pp., SZLEMENICS: (1836) 100. s a köv., (1847) 85. s a köv. pp., SZOKOLAY 234. s a köv. pp., PAULER I. kötet 291. s a köv. pp.

Problémát okoz, hogy milyen sorrendben foglalkozunk az egyes beszámítást kizáró okokkal, amelyekről az volt a korabeli felfogás, hogy az elkövető vétkességét rekesztik ki, illetve, hogy fennforgásuk esetén a cselekmény véletlennek (*casus*) minősül. A modern csoportosításban való tárgyalást nem tartjuk helyesnek, mert ez modern szempontok történetietlen visszavetítését jelentené. Ezért inkább azt a megoldást választjuk, hogy először azokat a beszámítást kizáró körülményeket vesszük sorra, amelyeket a múlt század első felének szakirodalma kifejezetten ilyenekként és részletesen taglalt, majd pedig a szegedi bünyenyítő törvényszék joggyakorlatából kielemezhető, a korabeli irodalomban nem vagy más összefüggésben, illetve csak futólagosan említett változatokat. E kifejtési rendtől csupán annyiban térünk el, hogy a *casus*-szal kapcsolatos mondanivalóinkat nem a vétlen önvédelem után, hanem azt közvetlenül megelőzően adjuk elő. Ennek abban adhatjuk magyarázatát, hogy a véletlen megítélésében követett gyakorlat ismerete nélkül nehezebben tisztázhatók az önvédelem akkori értékelésével vonatkozásban álló problémák. Tanulmányunknak azt a szerkezeti felépítését egyébként, amelyet választattunk, még a mai tételes büntetőjog művelői számára is elfogadhatónak véljük, ha arra gondolunk, hogy előbb a beszámítási képességet és bűnösséget, ezt követően a korszakunkban nem ilyenként emlegetett „jogellenességet”, végül két, mind általános, mind különös részi kérdésként kezelhető, ma alkalmasint úgy mondhatnók, „elvárhatóságot” kizáró okot mutatunk be.

Elöljáróban még csupán egyet: a történeti-jogdogmatikai vizsgálódásokon túlmenően szükségesnek véljük, hogy disszertációnkban az egyes beszámítást kizáró körülményekkel, így például különösen a gyermekkorral és a részszegséggel kapcsolatos *bűnözési problémákra* is kitérjünk. Meggyőződésünk szerint ezek feltárása és kifejtése, noha az egyébként megkívánhatónál lényegesen több jogeset ismertetése miatt talán felesleges kitérőnek tűnhet fel, mégsem mellőzhető, mert e feladat, illetve többletmunka vállalása nélkül lemondanánk tanulmányunk részkérdéseinek szociológiai és kriminológiai megalapozásáról. Ez a meggyőző indokokkal alá nem támasztható leszűkítés végső fokon azt eredményezné, hogy jogtörténeti fejtegetéseink nem érhetnék el kitűzött célunkat, a történeti valóság tárgyunkat illető szektorának a lehető leghívebb bemutatását.

WILHELM BRAUNEDER

Die Dauerhaftigkeit einer Kodifikation: 200 Jahre österreichisches ABGB

Das ABGB steht mit einem großen Teil seiner ursprünglichen Bestimmungen von 1812, etwa 50 Prozent, heute noch in Österreich in Geltung, auch in Liechtenstein mit etwa 40 Prozent und galt über das Ende der Habsburgermonarchie 1918 hinaus noch lange etwa in der Tschechoslowakei, in Polen und in Jugoslawien, wo seine Reste erst nach 1945 außer Kraft traten¹.

Während der nahezu 200jährigen Geltung in Österreich und in Liechtenstein wurde das ABGB mehrmals novelliert, in Österreich einschneidend 1914 bis 1916². In Liechtenstein³ ersetzten das Sachen-, Personen- und Gesellschaftsrecht 1923/26 eigene Gesetze. Ähnlich traten in Österreich zahlreiche Nebengesetze zum ABGB hinzu⁴ und setzten wichtige Teile davon, etwa das Mietrecht und das Eherecht, außer Kraft. Auch hatten Rechtsprechung und Rechtswissenschaft den Sinngehalt mancher Bestimmungen weiterentwickelt – allerdings nicht immer in glücklicher Weise⁵.

Dennoch bleibt die Frage, warum nicht das ABGB so wie das „Allgemeine Landrecht für die preußischen Staaten“ (ALR) von 1794 und das Badische Landrecht von 1810 schon nach etwa 100 Jahren Geltung aufgehoben wurde, warum nicht der um 1860 ins Auge gefaßte Plan einer Totalrevision zur Verwirklichung kam, warum nicht durch den Anschluß an das Deutsche Reich 1938 dessen BGB das ABGB ablöste oder es der zunehmenden legistischen Technik von Einzelgesetzen zum Opfer gefallen ist.

In der Folge seien einige jener Gründe der Lebenskraft beschrieben, die im Gesetzbuch selbst von Anfang an verwirklicht waren.

¹ H. SLAPNICKA: *Österreichs Recht außerhalb Österreichs*, Wien 1973; W. BRAUNEDER: *Das Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch für die gesamten Deutschen Erbländer der österreichischen Monarchie von 1811*, in: *Gutenberg-Jahrbuch* 1987, Mainz 1987, pp. 205 ff., zum Geltungsgebiet pp. 246 ff.; E. BERGER: *Eine Zivilrechtsordnung für Lichtenstein. Die Entwürfe des Landvogts Joseph Schuppler*, in: *Rechts- und Sozialwissenschaftliche Reihe* 22, Frankfurt am Main 1999; E. BERGER: *190 Jahre ABGB in Liechtenstein*, in: *Liechtensteinische Juristenzeitung* 2/2002, pp. 37 ff.

² B. DÖLEMEYER: *Die Revision des ABGB durch die drei Teilnovellen von 1914, 1915 und 1916*, in: *Ius Commune VI*, Frankfurt/M. 1977, pp. 274 ff.

³ W. BRAUNEDER: *175 Jahre „Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch“ in Liechtenstein*, in: *Liechtensteinische Juristenzeitung* 3/1988, pp. 94 ff.; E. BERGER, wie Fn. 1.

⁴ W. BRAUNEDER: *Österreichs ABGB: Vom Zentrum an den Rand der Privatrechtsordnung?*, in: *Liechtensteinische Juristen-Zeitung* 2/2004, pp. 59 ff.

⁵ W. BRAUNEDER: *Privatrechtsfortbildung durch Juristenrecht in Exegetik und Pandektistik in Österreich*, in: W. BRAUNEDER: *Studien II: Entwicklung des Privatrechts*, pp. 43 ff.; G. KOHL, *Zur Rechtsnatur des österreichischen Jagdrechts. Zugleich ein Beitrag zur Wirkungsgeschichte der Historischen Rechtsschule in Österreich*, in: *Juristische Blätter* 1998, pp. 755 ff.

I. Naturrechts-Konzeption und Realität

Das ABGB weist bereits mit seiner Bezeichnung „Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch“ auf drei Charakteristika hin⁶: Es galt „allgemein“, d.h. einheitlich in seinem Geltungsbereich, also im Kaisertum Österreich ohne die ungarischen Länder, und zwar ausdrücklich für alle „Einwohner des Staates“ (§ 1) ohne örtliche, aber auch ohne ständische Unterschiede. Weiters beschränkte es sich ausschließlich auf das „Bürgerliche“ Recht. Als „Gesetzbuch“ schließlich bildete es „ein zusammenhängendes Ganzes, eine Kette rechtlicher Wahrheiten, deren eine durch die andere begründet wird“, daher sollte es „so erschöpfende Vorschriften geben, daß der Rechtsgelehrte jeden möglichen Fall daraus zu entscheiden fähig sey“⁷.

Demnach besaß das ABGB Ausschlußwirkung und damit den Charakter einer Kodifikation. Daher hob es das bisher geltende Bürgerliche Recht auf wie ausdrücklich das Gemeine Recht und das Teil-ABGB 1786, auch andere Gesetze wie etwa das Erbfolgepatent 1786. Weiters war die Existenz von Privatrecht außerhalb des ABGB erschwert, da Gewohnheitsrecht nur durch gesetzliche Verweisungen (§ 10) sowie Provinzialrecht nur Kraft Bestätigung durch den Monarchen (§ 11) gelten konnten. Verweisungen auf Gewohnheitsrecht enthält das ABGB allerdings selbst bei großzügiger Auslegung nur für drei Materien⁸ von untergeordneter Bedeutung, und von den Provinzialrechten wurde keines vom Monarchen bestätigt!

Dieses Konzept radikaler Vereinheitlichung erschwerten in der Realität drei Hindernisse. Erstens war auf den weiten örtlichen Geltungsbereich von den Grenzen der Schweiz bis zu den Grenzen Rußlands Bedacht zu nehmen und damit auf unterschiedlichste Territorien und verschiedene Nationen. Zweitens existierte die fortdauernde ständische Gliederung der Bevölkerung, die ebenso wie beispielsweise in Preußen, aber im Gegensatz zu Frankreich, keine Revolution beseitigt hatte, die vielmehr gegen Frankreich in mehreren Kriegen verteidigt wurde. Schließlich erstreckten sich zahlreiche Rechtsverhältnisse in das Öffentliche Recht hinein.

Grundsätzlich suchte das ABGB als eine vom Naturrecht beeinflusste Kodifikation einen Ausgleich dieser Unterschiede dadurch herbeizuführen, daß es davon ausging, seine logischen, aus der Vernunft abgeleiteten Rechtsätze könnten nicht nur in jedem Land gelten – allenfalls auch außerhalb Österreichs wie dann tatsächlich in Liechtenstein, im Fürstentum Moldau (einem Teil des späteren Rumänien) durch seine Übersetzung als „Codex Kallimachus“ und zeitweise in Ungarn – sowie auch für jedermann. Allerdings erwies sich diese Grundhaltung als nicht tragfähig genug, um die konkreten örtlichen wie auch ständischen Unterschiede einzufangen und sie löste nicht das Problem der Übergänge zum Öffentlichen Recht.

So stand das Konzept der einheitlich in Kraft zu setzenden Kodifikation des Bürgerlichen Rechts in einer von den Kodifikatoren erkannten Spannung dazu, daß in einem derartigen Geltungsbereich „die Civilgesetze verschieden sein“ müßten und überdies die Abgrenzung zum Öffentlichen Recht schwierig sei⁹.

⁶ W. BRAUNEDER: *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*, wie Fn. 1, pp. 239 ff.

⁷ F. v. ZEILLER: *Commentar über das allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch I*, Wien und Triest 1812, p. 21.

⁸ Kundmachung eines Fundes (§§ 389 f.), jährliche Dauer eines Weiderechtes (§ 501), Begräbniskosten (§ 549).

⁹ F. v. ZEILLER: *Commentar I*, wie Fn. 7, pp. 17 f., 23 f.

Diese Problematik betraf nicht bloß die Habsburgermonarchie, sondern auch Preußen mit seinen ebenso höchst unterschiedlichen Territorien gleichfalls vom Rhein bis an die Grenzen Rußlands. Die preußische Gesetzgebung löste sie mit dem ALR auf folgende Weise: Den örtlichen Unterschiedlichkeiten trug es dadurch Rechnung, daß ihm bloß subsidiäre Geltung nach örtlichem und regionalem Recht zukam, den ständischen Unterschiedlichkeiten kam es durch spezifische Regelungen für die einzelnen Stände in entsprechenden Titeln wie „Von den Pflichten und Rechten des Adelsstandes“, „Vom Bürgerstande“ und „Vom Bauernstande“ entgegen. Die Problematik der Abgrenzung von Privatrecht und Öffentlichem Recht wurde dadurch vermieden, in dem das ALR beide Materien aufnahm.

Es stellt damit keine reine Privatrechtskodifikation dar und entspricht insoferne dem älteren Gesetzbuchtyp der „Landesordnung“¹⁰ deutscher Territorien.

Die österreichische Kodifikationsentwicklung hingegen schlug einen anderen Weg ein. Von Anfang an ging sie von der Trennung in einzelne Kodifikationen aus. Demnach entstanden mehrere Gesetzbücher wie schließlich insbesondere für das Privatrecht das ABGB, für das Strafrecht und Strafprozeßrecht das Strafgesetz 1803 (StG) und für das Zivilprozeßrecht die Allgemeine Gerichtsordnung¹¹. Für das Verwaltungsrecht wurde an einem sogenannten Politischen Kodex gearbeitet, dieser aber nicht fertiggestellt¹². Alle Gesetzbücher galten in ihrem Geltungsbereich nicht bloß subsidiär und überdies ohne ständische Unterschiede für die gesamte Bevölkerung.

Den unterschiedlichen örtlichen und ständischen Bedingungen trägt die Legistik des ABGB aber dennoch, wenngleich anders als das ALR, Rechnung, und zwar durch konkrete Verweisungen vor allem auf die „politischen“, d. h. in der Regel auf die Verwaltungs-Gesetze¹³. Derartige, zum ABGB hinzutretende Bestimmungen spielten noch eine weitere Rolle. Der naturrechtlichen Konzeption des ABGB entsprach es, nur solche Materien in die Kodifikation aufzunehmen, die nach naturrechtlichen Kriterien als „richtig“ galten und daher ewigen Bestand haben sollten. Das veränderliche Recht hingegen hatte außerhalb der Kodifikation zu bleiben – was übrigens auch für den Bereich des Strafrechts in Hinblick auf jenes Polizey-Strafrecht galt, das nicht in das StG 1803 aufgenommen wurde. Ein Beispiel soll diese Haltung illustrieren¹⁴: Als das ABGB 1811 sanktioniert wurde, stand man mitten in einer Inflation, so daß die Bestimmungen über das Darlehen vorerst keine Sanktion erhielten. Zeiller bewirkte jedoch, daß auch diese Bestimmungen sanktioniert und daher mit dem ABGB in Kraft gesetzt wurden, wozu er wie folgt argumentierte: Die ABGB-Regeln bezüglich des Darlehens – etwa daß es zurückzuzahlen ist –, seien richtig und daher auch trotz Inflation gültig. Daß aber nun eine höhere Summe zurückgezahlt werden müsse als zum Darlehen gegeben, sei eine Angelegenheit, welche durch die „politischen“ Gesetze außerhalb des ABGB zu regeln ist. Tatsächlich erfolgte eine derartige Regelung durch das Finanzpatent 1811, welches eine

¹⁰ W. BRAUNEDER: *Landesordnung*, in: A. Erler – W. Stammer (Hrsg.), *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte II*, Berlin 1978, pp. 1405 ff.

¹¹ Zu dieser A. MENDER: *System des Österreichischen Civilprozeßrechts I*, Wien 1876.

¹² S. ADLER: *Die politische Gesetzgebung in ihren geschichtlichen Beziehungen zum allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuche*, in: *ABGB Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches*, p. 103; S. WAGNER: *Der politische Kodex. Die Kodifikationsarbeiten auf dem Gebiet des öffentlichen Rechts in Österreich 1780–1818*, Berlin 2004.

¹³ Siehe unten II.

¹⁴ J. OFNER: *Der Ur-Entwurf und die Berathungsprotokolle des Österreichischen Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches II*, Wien 1889, p. 611.

genaue Tabelle für die Summe der Darlehensrückzahlungen nach den Kriterien des Datums der Darlehensaufnahme und des Datums der Darlehensrückzahlung enthielt. Mit derartigen Ergänzungen außerhalb der Kodifikation erhielt diese ohne eigene Veränderungen eine besondere Anpassungsfähigkeit, welche sie selbst durch die erwähnten Verweisungen vorsah.

II. Anpassung der Kodifikation durch Ergänzungen

A) Grundsätzliches, Verweisungen

Bereits gute 25 Jahre nach Inkrafttreten des ABGB, 1829, wurden etwa 700 Bestimmungen aufgeführt, die es ergänzten, 1837 waren es knapp über 1000 Bestimmungen¹⁵! Davon gingen 1829 rund 300, 1837 etwa 400 auf Verweisungen im ABGB selbst zurück. Aber es sind auch die nicht durch Verweisung entstandenen Ergänzungen von zum Teil sogar großer Bedeutung. Dies gilt vor allem einmal für § 2 ABGB, wonach sich niemand mit der Unkenntnis der Gesetze entschuldigen könne, „gehörige Kundmachung“ vorausgesetzt. Das Wörtchen „gehörige“ kann besonders im Lichte der Vorgeschichte dieser Bestimmung sowie ihres Umfeldes als materielle Verweisung betrachtet werden. Tatsächlich spezifizieren in sehr abgestufter und unterschiedlicher Weise Rechtsquellen außerhalb des ABGB die Art der Kundmachung von Gesetzen. Dazu zählt etwa zwar in erster Linie der Druck, vorgeschrieben waren aber auch Anschläge und Verlesungen vor dem Rathaus oder von der Kanzel durch zahlreiche Vorschriften¹⁶.

Die Ergänzungen kraft Verweisung sind deshalb von besonderem Interesse, weil sie vom ABGB selbst hervorgerufen werden. Insgesamt enthalten 81 der 1502 Paragraphen des ABGB 88 Verweisungen auf andere Rechtsquellen, also 6 Prozent seiner Bestimmungen. Diese Verweisungen betreffen unterschiedliche Rechtsquellen. Die größte Anzahl, nämlich 30 Verweisungen (34 Prozent aller Verweisungen), entfällt auf „politische Gesetze / Verordnungen / Vorschriften“; genau die Hälfte dieser Zahl, nämlich 15 Verweisungen (17 Prozent), betrifft die „Gerichtsordnung“ (13 Verweisungen, 14,8 Prozent) samt Konkursvorschriften (2 Verweisungen, 2,2 Prozent). Nur etwas weniger sind die Verweisungen auf die „Strafgesetze“ (11 Verweisungen, 12,5 Prozent). Die übrigen Verweisungen sind von wesentlich geringerer Anzahl: Jeweils zwei (0,13 Prozent) betreffen die „Militärgesetze“, die „Seegesetze“ sowie die „Berggesetze“, jeweils drei (0,2 Prozent) die „Handelsgesetze“ und die „Landes-/Provinzial-Verfassungen“. In weiteren 20 Verweisungen (22,8 Prozent) sind sonstige Rechtsquellen erwähnt wie etwa schlechthin „besondere Vorschriften“. – Die Verweisungen lassen sich in mehrere Gruppen einteilen.

¹⁵ W. BRAUNEDER: *Geschlossenheit einer Kodifikation? Die Verweisungen im ABGB*, in: P. Caroni/E. Dezza (Hrsg.), *L'ABGB e la Codificazione Asburgica in Italia e in Europa* (Pubblicazioni della Università di Pavia. Studi nelle Scienze Giuridiche e Sociali 112), Padova 2006, I ff.

¹⁶ W. BRAUNEDER: „*Gehörige Kundmachung*“ – *entschuld bare Rechtsunkenntnis*, in: M. Senn/C. Soliva (Hrsg.), *Rechtsgeschichte & Interdisziplinarität. Festschrift für Clausdieter Schott zum 65. Geburtstag*, Bern 2001, pp. 15 ff.

B) Verweisung als materielle Öffnung der Kodifikation

Verweisungen stehen mit dem verwiesenen Recht auf unterschiedliche Art im Zusammenhang.

Eine Gruppe an Verweisungen versteht sich daraus, daß das ABGB nur einen Teil einer komplexen Materie erfaßt, während deren anderer Teil außerhalb der Kodifikation geregelt ist. Ein besonders anschauliches Beispiel dafür bietet der Dienstleistungsvertrag. Seine Regelungen beginnen im 26. Hauptstück des ABGB „Von entgeltlichen Verträgen über Dienstleistungen“ und enden außerhalb der Kodifikation. In ausdrücklicher Aufzählung durch die Marginalrubriken (heute Überschriften) zählen nämlich zum Dienstleistungsvertrag „1.“ (zu § 1151) der Werkvertrag, sodann „2.“ (zu § 1164) der Verlagsvertrag und schließlich „3.“ der Gesindedienstvertrag, der aber kraft Verweisung in „besonderen darüber bestehenden Vorschriften“ außerhalb des ABGB geregelt ist! Diese Nichtregelung der „3.“ Variante ist deshalb auffallend, weil der Gesindedienstvertrag sehr wohl in einem Vorläufer des ABGB enthalten war, nämlich BGB für Galizien (III § 274).

In der Mehrzahl der Verweisungs-Fälle erfährt nicht ein nur zum Teil im ABGB geregeltes Rechtsgebiet seine Komplettierung kraft Verweisung wie eben erläutert, sondern eine ABGB-Regelung wird durch die „Verweisung“ außerhalb des ABGB konkretisiert. Dies ist der Fall bei den Verweisungen bezüglich der Vormundschaft und des Erbrechts im Bauernstand (§§ 284, 761) des Erbrechts von geistlichen Orden und deren Mitgliedern (§ 539) sowie von geistlichen Personen (§ 761). Diese Gruppe an Verweisungen macht zwei Umstände deutlich. Zum einen betreffen die verwiesenen Regelungen zum Teil privatrechtliche Sonderrechte wie insbesondere im Erbrecht, zum anderen enthalten sie, im Gegensatz zum ABGB, veränderliches Recht wie besonders hinsichtlich der Darlehensrückzahlung „in Münze“ wegen des hier verwiesenen Finanzpatents 1811, das, wie erwähnt, die Folgen der Inflation zu steuern versuchte und daher nur zeitweise galt.

Verweisung kommt weiters vor als Spezifikation und als Festlegung von Ausnahmen. Zahlreiche Bestimmungen des ABGB wären deshalb unvollständig, da ohne das verwiesene Recht Ausnahmen unbekannt blieben: Gemäß §§ 323 f. hat der Besitzer die Vermutung des Rechtstitels (*causa*) für sich, wozu § 325 laut seiner Marginalrubrik die „Ausnahme“ bringt. Diese aber enthält er nicht, sondern nur die Verweisung auf „die Straf- und politischen Gesetze“.

C) Legistisch überflüssige Verweisungen

Ein nicht unerheblicher Teil der Verweisungen könnte allerdings ohne Schaden für die Kenntnis des ABGB entfallen, sie sind streng legistisch gesehen überflüssig. Dies deshalb, da bezüglich bestimmter Regelungen oder Rechtsfolgen auf Öffentliches Recht verwiesen wird, was zufolge der Trennung in dieses und in das Privatrecht an sich entbehrlich wäre. Dies betrifft alle allgemeinen Verweisungen auf das „Strafrecht“. So ist es etwa selbstverständlich, daß bestimmte Fälle der „Verführung zugleich als ein Verbrechen, oder als eine schwere Polizei-Übertretung bestraft“ werden (§ 1328). Ähnliches gilt für nahezu alle Verweisungen auf die Gerichts- beziehungsweise Konkursordnung. Beispielsweise werden die „Vorzugsrechte der Gläubiger bei dem Aus-

bruche eines Concurses" selbstverständlich durch das „Verfahren in Concurs-Fällen" bestimmt (§ 470). Auch der Hinweis, daß sich die Erbschaftssteuer (§ 818) nach den politischen Verordnungen bemißt, erübrigt sich in einem Bürgerlichen Gesetzbuch.

Doch haben diese an sich überflüssigen Verweisungen bestimmte Gründe für sich; sie sind von dreierlei Art. Die eine Gruppe an derartigen Verweisungen erinnert an weitere Rechtsfolgen. Die erwähnte Verweisung zur Schadenersatzleistung bei Verführung (§ 1328) stellt klar, daß mit ihr allein nicht alle Rechtsfolgen der Verführung abgedeckt sind. Um nicht den Anschein zu erwecken, daß zum Eigentumserwerb durch Jagd jedermann berechtigt sei, ist bezüglich des Wilddiebstahls auf die Strafgesetze verwiesen (§ 383). Eine andere Art von an sich überflüssigen Verweisungen besteht darin, daß sie ergänzende Klarstellungen hinsichtlich einer formalen Rechtsdurchsetzung treffen. Dies ist zur Inbesitznahme der Erbschaft (§§ 779 ff.) der Fall, wo ausdrücklich (§ 798) auf das Abhandlungsverfahren gemäß der Gerichtsordnung verwiesen und damit klargestellt wird, daß eine eigenmächtige Inbesitznahme der Erbschaft unstatthaft ist (§ 797).

Die an sich, das heißt aus legistischen Gründen überflüssigen Verweisungen machen immerhin etwa ein Viertel sämtlicher Verweisungen aus. Sie gewähren allerdings den Vorteil, den Benützer des ABGB umfassender zu informieren, als dies ohne derartige Verweisungen der Fall wäre. So soll der Wilddieb nicht glauben, daß er gemäß § 383 rechtmäßig Eigentum an der Jagdbeute erwirbt, es soll der Verführer nicht meinen, seine Schadenersatzleistung gemäß § 1328 sei „Strafe" genug für seine Verführung und es soll der durch ein Testament unzweifelhaft zum Erben Eingesetzte wissen, daß er allein aufgrund des Testaments nicht berechtigt ist, die Erbschaft in Besitz zu nehmen.

D) Ständische Anpassung

Im Gegensatz zum ALR kannte, wie eingangs erwähnt, das ABGB explizit keine grundlegenden ständischen Differenzierungen (s. noch unten III.) wie auch keine Zuteilung von Rechtsinstituten an bestimmte Stände. Dennoch hob das ABGB ständische Differenzierungen im Privatrecht deshalb nicht auf, weil das durch Verweisungen ergänzende Recht ständische Zuteilungen traf, was Zeiller so auch festhielt¹⁷: Auf „die verschiedenen Standesrechte, Privilegien u(nd) d(er) gl(eichen)" werde an den entsprechenden Orten „aufmerksam gemacht". So wurden 1838 die Vorrechte des Adels festgeschrieben¹⁸ und, was das Privatrecht anlangt, der Familienfideikomiß ausdrücklich als ein adeliges Rechtsinstitut deklariert, der Genuß bestimmter Stiftungen, der Erwerb rittermäßige Lehen nur dem Adel und die Eigentumsfähigkeit an den in der Landtafel verzeichneten Grundstücken spezifisch dem landsässigen Adel vorbehalten.

Korrespondierend dazu gab es auch bürgerliche Reservate. Dem Bürgerstand war die Eigentumsfähigkeit an sogenannten „Bürgerlichen Häusern" vorbehalten¹⁹.

„Der Bauernstand unterliegt in Rücksicht der Vormundschaft, der Curatel (§ 284) und der gesetzlichen Erbfolge (§ 762) besonderen politischen Gesetzen" hielt das ursprünglich amtliche, von Zeiller verfaßte, ABGB-Register zum Stichwort „Bauernstand" fest. Eine eindeutig durch das ABGB selbst ausgewiesene eigene Rechtsmaterie des

¹⁷ ZEILLER: *Commentar I*, wie Fn. 7, p. 18.

¹⁸ Hofkanzleidekret 12 VI 1838: Justizgesetzsammlung 279.

¹⁹ Resolution vom 12. Juli 1760: Codex Austriacus VI, Wien 1777, p. 98.

Bauernstandes bildete neben dessen Vormundschaftsrecht (§ 284) vor allem das Erbrecht (§ 761), das zufolge des verwiesenen Rechts als Anerbenrecht ausgestaltet war.

Eine ständische Anpassung gab es noch in einem anderen Sinne, nämlich eine solche an den neuen Stand des Bildungsbürgertums. So stimmen die legistisch an sich überflüssigen Verweisungen mit der allgemeinen Aufgabe überein, daß durch den „Civil-Codex [...] der Bürger über seine und seiner Mitbürger Rechte und Rechtspflichten belehrt [...] werden soll“, daher habe man in Hinblick auf verwandte Rechtsquellen „in dem Civil-Codex den Bürger auf dieselben an den zukommenden Orten durch Hinweisungen aufmerksam gemacht“²⁰. In dieser Verweisungstechnik schlägt sich somit der Charakter der naturrechtlichen Kodifikation als spezifisches Rechtslexikon für den „gebildeten Bürger“ nieder (s. noch unten III.)

E) Örtliche Anpassung

Zahlreiche Ergänzungen zu ABGB-Bestimmungen, zum Teil auch ohne Verweisungen, bewirkten örtliche Unterschiede. Beispielsweise differenzierten Ergänzungen zu § 2 hinsichtlich der „gehörigen Kundmachung“ in erstens Haupt- und größere Städten, zweitens in Dörfern mit Pfarrern sowie drittens Dörfern ohne Pfarrer; in manchen Städten konnte die Gesetzeskundmachung durch Mitteilung an die Hauseigentümer erfolgen.

Dazu kamen kraft Verweisungen konkrete Länderunterschiedlichkeiten. Nur ein Beispiel sei erwähnt, *Lombardo-Venetien*: Es hob sich in dieser Beziehung in besonderem Maße von den übrigen Ländern ab. Zu den wichtigsten Abweichungen²¹ zählte u. a. die beschränktere Gemeindeaufsicht zufolge der staatlichen Bewilligungspflicht nur für bestimmte Rechtsgeschäfte und zur Passivlegitimation (zu § 27). Eigene Regelungen gab es bezüglich der Darlehensrückzahlung „in klingender Münze“ (zu § 986) aufgrund des eigenen Münzpatentes 1823. Ausdrücklich auf die §§ 94, 97 (Nichtigerklärung) und 107 (Trennung von Tisch und Bett) berief sich eine eigene Verfahrensverordnung in Ehesachen 1819. Da es keinerlei zusätzliche Regelungen hinsichtlich der Vormundschaft im Bauernstand (§ 284), der Erwerbsart von Bauerngütern (§ 433) sowie der bürgerlichen Erbfolge (§ 761) gab, wurden diese ABGB-Paragraphen für Lombardo-Venetien 1819 ausdrücklich für nicht anwendbar erklärt („non sieno applicabili“). Demnach galten hier die allgemeinen ABGB-Bestimmungen wie etwa über das gesetzliche Erbrecht. Damit brachte das ABGB in Lombardo-Venetien mehr an Rechtsgleichheit als in den übrigen Ländern, nämlich weniger ständische Differenzierungen mangels zusätzlicher Rechtsquellen.

F) Kodifikationsschutz durch Verweisungen

Die Berücksichtigung von Unterschieden durch Ergänzungsregelungen außerhalb des ABGB ermöglichte zweierlei: Einerseits erfolgten Veränderungen der Privatrechtsord-

²⁰ ZEILLER: *Commentar I*, wie Fn. 7, p.18.

²¹ Diese nach J. WINIWARTER: *Handbuch der Justiz und politischen Gesetze und Verordnungen, welche sich auf das in den Deutschen Provinzen der Oesterreichischen Monarchie geltende allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch beziehen I–III*, Wien 1829; A. VISISNI, *Handbuch der Gesetze und Verordnungen, welche sich auf das österreichische allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch beziehen, I–III*, Wien 1837.

nung durch Gesetzgebungsakte außerhalb des ABGB wie schließlich das Fallenlassen ständischer und örtlicher Unterschiedlichkeiten etwa durch die Aufhebung des Geteilten Eigentums im Bauernstand durch die Grundentlastung nach 1848 oder die Abschaffung der Familienfideikommisse 1938. Zweitens blieb, als Folge davon, das ABGB unberührt von zeitbedingten, eventuell nur vorübergehenden legislativen Maßnahmen. Dies trug, neben anderen Faktoren, mit dazu bei, daß das ABGB auf ein bald 200jähriges Alter zurückblicken kann.

III. Ständisch neutrales Gesetzbuch

Als im Frühjahr 1811 an das ABGB letzte Hand angelegt wurde, kam zwar der Sohn Napoleons und Enkel Kaiser Franz I. zur Welt, doch war die hiermit sichtbare Vereinigung der Häuser Habsburg und Bonaparte nicht nur von bekanntlich kurzer Dauer, sondern es hatten die beiden Kaiserreiche kein gemeinsames staatsrechtlich-gesellschaftliches Fundament. Hier soll nur darauf hingewiesen werden, daß die Habsburgermonarchie so wie Rußland und Preußen nicht bloß die französische Hegemonie in Europa bekämpfte, sondern auch die mit ihr exportierte egalitäre Gesellschaftsstruktur. Sie beruhte wesentlich auf dem Code Civil: Er galt in den revolutionär-egalitären Staaten wie Frankreich und seinen Satelliten. Ihnen gegenüber stand die Gruppe der antirevolutionär-altmonarchischen Staaten: Hier konnte der Code Civil wegen der ständisch geschichteten Untertanen im Sinne der bisherigen Sozialordnung nicht gelten wie selbst in manchen Rheinbundstaaten. Bayern etwa setzte ihn nicht in Kraft, Baden versah ihn mit erheblichen Zusätzen ständischen Rechts, Liechtenstein übernahm sogar das ABGB.

Zeiller als guter Kenner des Code Civil verwies mehrfach auf dessen Abweichungen vom ABGB²²: daß im Code Civil der Privilegien nicht gedacht werde; daß hier die Einteilung in Ober- und Nutzungseigentum fehle; daß die Familienfideikommisse aufgehoben und erst später wieder eingeführt worden seien; daß es keine Regelung des „Vermächtnisses über Wäsche, Equipage und Spitzen“ gäbe; daß Erbverträge für unverbindlich erklärt seien; bemerkenswert auch der Hinweis, es seien im Gegensatz zum ABGB im Eherecht des Code Civil alle Konfessionen gleich behandelt. Das Hervorheben, daß ständische Rechtsinstitutionen des ABGB im Code Civil fehlen, macht das Bewußtsein der Andersartigkeit beider Zivilgesetzbücher etwa bei Zeiller deutlich: Er sah in der Vernachlässigung „von alten Einrichtungen“ auch einen Grund dafür, daß der Code Civil in manchen Geltungsgebieten – eben den ständisch orientierten Staaten – „so schnell wieder verschwinden“ mußte!

Zu den „alten Einrichtungen“ im ABGB zählen Institutionen²³, welche allgemein zugänglich erscheinen, da sie vor allem keinem bestimmten Stand wie Adel oder

²² ZEILLER: *Commentar I*, wie Fn. 7, pp. 96 f. in Anm.; J. OFNER, *Ur-Entwurf*, wie Fn. 14, pp. 465 ff.; W. BRAUNEDER: *Das ALR und Österreichs Privatrechtsentwicklung*, in: B. Dölemeyer – H. Mohnhaupt (Hrsg.), *200 Jahre Allgemeines Landrecht für die preußischen Staaten*, Frankfurt am Main, 1995, pp. 422 ff.

²³ W. BRAUNEDER: *Das österreichische ABGB: Eine neuständische Kodifikation*, in: G. Klingenberg – J.M. Rainer/H. Stiegler: (Hrsg.), *Vestigia Iuris Romani. Festschrift für Gunter Wesener*, Graz 1992, pp. 67 ff.; ders., „Allgemeines“ aber nicht gleiches Recht: *Das ständische Recht des ABGB*, in: H. Hattenhauer/ G. LANDWEHR (Hrsg.), *Das nachfriderizianische Preußen 1786–1806*, Heidelberg 1988, pp. 23 ff.

„Bürger“ – diese von Zeiller ausdrücklich als ein „besonderer Stand“ neben anderen „Standesgenossen“ verstanden – zugeordnet sind, aber in der ständischen Gesellschaft Rechtsinstitutionen nur bestimmter Stände waren. Hierher zählt beispielsweise der Familienfideikommiß, dessen adelige Bezugnahme nur in *termini technici* wie Primogenitur, Majorat, Seniorat, Erlöschung des Mannesstammes anklingt (§§ 618 ff.). Sodann gehört zu dieser Kategorie das Geteilte Eigentum, welches einerseits adelige Lehen und Familienfideikommisse sowie andererseits grunduntertänige bäuerliche Verhältnisse betrifft (§§ 357 ff., 1126 ff.). Hierbei fällt überdies zweierlei auf: Zum einen, daß zwar hinsichtlich der Lehen auf das „besonders bestehende Lehenrechte“ (§ 359) verwiesen wird – Zeiller selbst hatte einen entsprechenden Gesetzesentwurf²⁴ erstellt – , die grunduntertänigen Leiheformen aber das ABGB selbst enthält (§§ 1125 ff.); zum anderen, daß ein Großteil der einschlägigen Bestimmungen zum Geteilten Eigentum nicht im standesneutralen Eigentums-Hauptstück, sondern im Zusammenhang mit eben diesen Leiheformen aus dem Bereich der Grundherrschaft geregelt sind (§§ 1126 ff.) – ständisch gebundenes Recht wurde also hier bewußt inkorporiert! Eher unbewußt hat das ABGB auch das Ehegüterrecht insoferne standesspezifisch erfaßt, als diesem als Regelungsmuster ein Ehevertrag (Heiratsbrief) des Adels bzw. des Bürgertums unterlegt ist, woraus sich die ausführlichen Bestimmungen über die Einzelleistungen des Heiratsgabensystems – Heiratsgut, Widerlage, Morgengabe, Verwaltung und Nutzung (*Paraphenum*), Witwengehalt und deren Sicherstellung (§§ 1217–1232, §§ 1237–1245) – verstehen, hingegen ist die eher bäuerliche Gütergemeinschaft nur ganz dürftig geregelt (§§ 1233–1236).

Aus der zeitgenössischen Sicht überraschen diese – unausgesprochenen – ständischen Bezüge keineswegs: Die Habsburgermonarchie hatte sowohl während wie auch nach den Napoleonischen Kriegen keinerlei Absicht, ihre Gesellschaftsordnung zu ändern. Es war im Gegensatz zu Frankreich der Adel weder vertrieben noch guillotiniert, die Kirchen, insbesondere die katholische, nie aufgelöst, die Grundherrschaften nicht aufgehoben und daher auch nie eine egalitäre Gleichheit der Untertanen beabsichtigt worden. So bestand notwendigerweise ein Bedarf an den bisherigen und damit an ständischen Rechtsinstitutionen weiter fort, ein Anliegen, dem sich die Kodifikatoren nicht verschließen konnten und wohl auch nicht verschließen wollten – sie alle waren so gut wie stets von Adel und loyale Staatsdiener gewesen. Für Leopold II. war Zeiller „ein braver Mann“²⁵.

Auffallend ist jedenfalls, daß kein einziges der ständisch gebundenen Rechtsinstitute *expressis verbis* etwa dem Adelsstande oder dem Bürgerstande zugeordnet ist. Die Berücksichtigung der ungleichen Gesellschaft erfolgte durch das ABGB auf eine andere, subtilere Weise als im ALR. Während dieses die ständische Gesellschaft wie eingangs zitiert plakativ offenlegt, geschah solches im ABGB nicht.

Die standesneutrale und damit fortschrittliche Haltung des ABGB beruht aber nicht bloß auf einer legistischen Technik, sondern auch auf einer tieferen Absicht. In Sprache und Verständnisgrad wandte sich das ABGB an den „gebildeten Bürger“, die „gebildete Nation“²⁶. Es entsprach damit einer anderen literarischen Produktion, die sich gleichfalls

²⁴ F. v. ZEILLER: *Entwurf der allgemeinen österreichischen Lehenordnung*, Wien 1806; vgl. zur Entstehungsgeschichte dieses Entwurfs: W. WAGNER: *Die Privatisierung des Lehenrechts*, in: W. Selb – H. Hofmeister (Hrsg.), *Forschungsband Franz von Zeiller (1751–1828)*, Wien–Graz–Köln 1980, pp. 226 ff.

²⁵ G. LETTNER: *Das Rückzugsgefecht der Aufklärung in Wien 1790–1792*, 1988, pp. 6, 62 f.

²⁶ ZEILLER: *Commentar I*, wie Fn. 7, pp. 25, 35 ff.; ders. bereits 1809: *Probe eines Commentars über das*

an diese Adressaten wandte wie die Lexika von Meyer und Brockhaus oder Periodika wie die „Deutsche Vierteljahresschrift“. Gerade zufolge derartiger Mittel sollte sich durch Verbreitung von Bildung zwischen der ursprünglich elitären „gebildeten Nation“ und der Gesamtbevölkerung schließlich kein Unterschied mehr zeigen. So sprach Fichte zwar in seinen Reden mit der „gebildeten“ vorerst nur einen Teil der „Deutschen Nation“ an, doch bewußt dahingehend, „durch die neue Erziehung die Deutschen zu einer Gesamtheit (zu) bilden“²⁷. Diesem Prozeß ließ das ABGB insofern freien Lauf, als es, im Gegensatz zum ALR, die – noch – gegenwärtig-formale Ständeordnung nicht etikettierte und auch in der Sache nicht zementierte. So überstand das ABGB etwa die Revolution von 1848 mit der Bauernbefreiung und die Adelsaufhebung 1919: Beide Stände hatte es gar nicht erwähnt.

IV. Die Gesetzessprache

Einen wesentlichen Anteil an der 200jährigen Akzeptanz des ABGB hatten seine Sprachen – der deutsche Text sowie seine Übersetzungen²⁸.

In seinem Rechtsunterricht wurde der künftige Landesfürst und spätere Römisch-Deutsche Kaiser Joseph II. über Gesetze vor allem dahingehend belehrt, daß diese „kurz, deutlich“ sein müßten, dürften ferner „nicht in einer fremden oder wohl gar toten Sprache abgefaßt sein“, da sie in diesem Falle „nur wenige der Untertanen verstehen“²⁹. Zeiller³⁰ ging später hinsichtlich der „Eigenschaften“ eines Gesetzbuches davon aus, daß es „Gewißheit und Sicherheit“ zu verschaffen habe. Da weiters mit dem Gesetz „der Wille des Oberen“ den „Untertanen durch Worte“ bekannt gemacht werde, sei der Wortwahl besondere Bedeutung beizumessen: Es müsse „in einer verständlichen Sprache kurz und deutlich abgefaßt“ sein. Derartige Äußerungen waren keine hingestreuten Bemerkungen, sondern fußten auf der Lehre von der Gesetzessprache. Sie ist einerseits Teil der umfassenden Bemühungen um eine sachgerechte und gleichzeitig allgemeinverständliche Rechtssprache, somit Teil der Lehre vom „Geschäftsstil“, andererseits auch Teil der „Prudentia Legislatoria“, der Gesetzgebungslehre, die sich weiters mit Anzahl, Abänderung und Systematik von Gesetzen befaßte.

Eine Schlüsselrolle kommt hiebei neben Zeiller, Josef v. Sonnenfels sowie Georg Scheidlein zu. Sonnenfels schreibt für die Rechts- und damit auch Gesetzessprache fol-

neue Österreichisch-bürgerliche Gesetzbuch, in: Jährlicher Beitrag zur Gesetzkunde und Rechtswissenschaft in den Österreichischen Erbstaaten, 4. Band, pp. 68 ff.; W. BRAUNEDER: *Kommentare und Bemerkungen Franz v. Zeillers zum ABGB zwischen 1809 und 1822*, in: Studien II: Entwicklung des Privatrechts, pp. 31 ff.

²⁷ W. BRAUNEDER: *Leseverein und Rechtskultur. Der Juridisch-politische Leseverein zu Wien 1840–1990*, Wien 1992, p. 21.

²⁸ W. BRAUNEDER: *Gesetzeskenntnis und Gesetzessprache in Deutschland von 1750 bis 1850 am Beispiel der Habsburger Monarchie*, in: W. Brauner: Studien I: Entwicklung des öffentlichen Rechts, Frankfurt am Main 1994, pp. 538 ff.

²⁹ H. CONRAD (Hrsg.): *Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria Theresias. Die Vorträge zum Unterricht des Erzherzogs Joseph im Natur- u. Völkerrecht sowie im Deutschen Staats- u. Lehnrecht (=Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen: Wissenschaftliche Abhandlungen 28)*, Köln 1964, pp. 244 f.

³⁰ F. v. ZEILLER: *Grundsätze der Gesetzgebung 1806/09*, auszugsweise abgedruckt in: E. Wolf (Hrsg.), *Deutsches Rechtsdenken*, Heft 14, 1944, p. 36.

gende Kriterien vor³¹: „Sprachrichtigkeit“, „Deutlichkeit“, „Kürze“ sowie „Anstand“, wozu bei Scheidlein noch „Angemessenheit“ und „Einheit“ treten. Hievon gehen in Zeillers Gesetzgebungslehre die „Deutlichkeit“ der „Gegenstände“ in die Erfordernisse der „materiellen Güte“ der Gesetze ein, die „Deutlichkeit“ der „Sprache“ in die „äußere oder formelle Güte“ als „Bestimmung der Begriffe“, hier findet sich auch die „Kürze“ wieder. „Kürze“ beispielsweise verlangt die „Vermeidung alles Überflüssigen“, das heißt „desjenigen, was hinwegbleiben kann, ohne daß von Seite des Gegenstandes etwas vermißt, ohne daß die Absicht minder erreicht werde“. Speziell für ein Gesetz bedeutet dies, daß das „was befohlen, was verboten ist“ nur „in kurzen Sätzen“ vorgetragen werden darf, „die jeder für sich ihren vollendeten Sinn haben“ müssen. Ferner: Kurze Absätze haben „außer dem Vorteile der Verständlichkeit auch noch diesen, daß sie leichter behalten werden“.

Im Zusammenhang mit der Sorge um die Gesetzeskenntnis stand schon für den Zeitgenossen die Frage nach der konkreten Gesetzessprache³². Ihr kommt in zwei Richtungen Bedeutung zu. Zum einen in Hinblick auf das Latein als Sprache der Wissenschaft allgemein wie insbesondere für die Jurisprudenz zufolge des Gemeinen Rechts; zum anderen wegen der Sprachenvielfalt in der Habsburgermonarchie. In beiden Richtungen war die Wahl des Deutschen als Gesetzessprache und im letzteren Fall die Herstellung von Übersetzungen eine Selbstverständlichkeit.

Anfänglich glaubte man, ohne lateinische Fachausdrücke nicht auszukommen. Der *Codex Theresianus* besaß daher noch lateinische Randerläuterungen (Marginalrubriken) im Umfang von einem Fünftel (!) des Gesamttextes. Schließlich schuf man einen entlatinisierten Text ohne Randerläuterungen, man sah selbst von deutschen, jedoch „römisches klingenden“ Bezeichnungen ab.

Im Unterricht für Joseph II. war, wie zitiert, besonders betont worden, Gesetze müßten der Untertanen wegen „in der landesüblichen Sprache, nicht in einer fremden oder wohl gar toten Sprache“ publiziert werden. Sogleich ab Beginn der Kodifikationsarbeiten bemühte man sich daher stets um entsprechende Übersetzungen³³. So liefen bereits Arbeiten zur Übersetzung des *Codex Theresianus* in das Tschechische und das Italienische neben den sonstigen Kodifikationsarbeiten einher, eine geplante Übertragung in das Slowenische unterblieb wegen der geringen Verbreitung der Sprache. Umarbeitungen des deutschen Textes wurden sogleich in das Tschechische und Italienische übertragen, die Übersetzung in Latein für Galizien ließ man vorerst bleiben. Das ABGB verursachte nahezu eine Übersetzungsflut. Schon vor dem Inkrafttreten war 1810 die Übersetzung ins Polnische abgeschlossen und die ins Tschechische galt als so weit fortgeschritten, daß sie 1811 mit der deutschen Fassung werde erscheinen können. Tatsächlich erschienen aber als erste Übersetzungen des ABGB zwei polnische Fassungen, 1812 folgten eine rumänische und eine tschechische Übersetzung sowie die erste Übertragung in das Lateinische. Ab 1814 erschienen zahlreiche italienische Fassungen, nach 1850 solche in die ungarische, kroatische und serbische Sprache.

³¹ J. V. SONNENFELS: *Über den Geschäftsstyl*, 2. Aufl. 1785, pp. 5 ff., 387 ff.; G. SCHEIDLEIN, *Erklärungen über den Geschäftsstyl in den Österreichischen Erblanden*, 1794, pp. 9 ff., 317 ff.

³² W. BRAUNEDER: *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*, wie Fn. 1, pp. 229 ff.

³³ W. BRAUNEDER: *Gesetzeskenntnis*, wie Fn. 28, pp. 538 ff.; W. Brauneder: *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*, wie Fn. 1, pp. 229 ff.

Den Übersetzungen ist es zu verdanken, daß das ABGB – wie auch andere Gesetze – den Nationalitätenstreitigkeiten in der Habsburgermonarchie entzogen blieb, daß es nach 1918 in den neuen Staaten fort galt und für weitere Arbeiten zum Vorbild wurde.

V. Zusammenfassung

Das ABGB überlebte zahlreiche politische Umbrüche, welche auch die Gesellschaftsordnung und damit den Rahmen der Rechtsordnung veränderten, wie die besonders auffallenden Zäsuren der Revolution von 1848/49, die Ablösung der neuständischen durch die konstitutionelle Monarchie im Jahre 1867, die Begründung des republikanischen Staates 1918 und die Zugehörigkeit zum Deutschen Reich von 1938 bis 1945. Es überstand ebenso mehrere Schulen des Privatrechts. Dieses Überleben verdankt es wohl weniger jenen Kräften, welche die Fortentwicklung des Privatrechts, ja der Rechtsordnung insgesamt betrieben, sondern doch eher seiner ursprünglichen Anlage. Die einem „richtigen“, das heißt, einem logischen, widerspruchsfreien und geschlossenen System verbundene Konzeption trug dazu wesentlich bei. Dies war schon daran ersichtlich, daß es in Gebieten in Geltung treten konnte, die am Kodifikationsprozeß gar nicht beteiligt gewesen waren. Dies trifft vor allem auf Lombardo-Venetien zu, wo vor Inkrafttreten des ABGB der Code Civil in italienischer Fassung gegolten hatte. Aufgrund des ABGB in italienischen Übersetzungen kam es zu einer eigenständigen österreichisch-italienischen Schule des Zivilrechts, so daß es zeitweise mehr italienische als deutsche Kommentare zum ABGB gab. Das ABGB konnte weiters starken Einfluß auf Zivilrechtskodifikationen bis hin zur streckenweisen Übernahme gewinnen, und zwar in Staaten mit ganz unterschiedlichen gesellschaftlichen Strukturen. Sowohl konservative wie liberale Schweizer Kantone haben das ABGB rezipiert, sowohl deutsche Staaten es zum Vorbild für eigene Kodifikationsarbeiten genommen wie auch solche in Südosteuropa.

Im Laufe der Zeit traten, wie eingangs erwähnt, in Österreich eine Fülle an Gesetzen dem ABGB zur Seite, ähnlich in Liechtenstein, die sich zum Teil am Schweizer ZGB orientierten. Dennoch blieb in Österreich das ABGB der Bezugspunkt nahezu aller dieser Gesetze und sie wichen im Wesentlichen nicht von seinen Grundentscheidungen ab. Beispielsweise knüpften die Wohnungseigentumsgesetze nach dem Zweiten Weltkrieg stets an die sachenrechtlichen Strukturen des ABGB an.

Nach 100 Jahren Geltungsdauer hatte man allerdings das ABGB mit den Teilnovellen 1914 bis 1916 einer tiefgehenden Reform unterzogen und es besteht nur ein geringer Zweifel daran, daß nach abermals 100 Jahren eine solche Aktion notwendig wäre.

WILHELM BRAUNEDER

EGY KODIFIKÁCIÓ ÉLETKÉPESSÉGE:
200 ÉVES AZ OSZTRÁK ABGB

(Összefoglalás)

Az osztrák Polgári Törvénykönyv számos történelmi változást túlélte: maga mögött hagyta 1848/49 forradalmát, az 1867. évi alkotmányos monarchiát, a köztársaság megalakulását (1918), a német birodalomhoz csatlóság esztendeit (1938–1945). Túlélte több magánjogi iskolát. Mindebben a szerző szerint a kódex „helyes” jogfelfogása nyilvánul meg, vagyis a logikus, ellentmondásmentes és zárt rendszerű szabályozási koncepcióra való törekvés. Ezeket az értékeket bizonyítja egyebek mellett az a tény, hogy a törvénykönyv olyan területeken is hatályosult, ahol a magánjogi kodifikáció nem volt eredményes. Erre példa Velence, ahol az ABGB hatályba lépéséig az olaszra fordított Code Civil volt életben. Az ABGB ezentúl erős befolyást gyakorolt a számos országban nagyon intenzív kodifikációs munkálatokra is. Konzervatív és liberális svájci kantonok és német államok egyaránt merítettek belőle. Számos egyéb törvény is alapul veszi az ABGB-ben foglaltakat, mint orientáló szabályozást (például a lakástulajdonról szóló, a 2. világháború után megalkotott törvény is az ABGB dologi jogi struktúráját veszi át). Végezetül megállapítja a szerző, hogy miként a törvénykönyv életbelépésének centenáriumán mélyreható novellák frissítették fel az eredeti textust, ez most, a közelgő bicentenárium alkalmával is üdvös lenne.

FÁBIÁN GYÖRGY

Európai parlamenti választások 2009

Az európai integráció több mint félévszázados történetében mérföldkövet jelent az Európai Parlamentbe történő közvetlen választás intézményének megjelenése 1979-ben. Először került sor olyan választásra, melyen különböző nemzetállamok állampolgárai közvetlenül választanak egy nemzetközi, szupranacionális intézménybe „népképviselőket”, hogy a „Voice of People” az egyre fejlődő regionális integráció szintjén is érvényesüljön. Az Európai Parlament fejlődése az utóbbi két évtizedben kétségtelen sikertörténet, azonban a parlamentet létrehozó euroválasztások története ellenkező irányú pályát írt le. A választói aktivitás választásról választásra csökkent, a választás európai jellege, az európai kérdések nem merülnek fel jobban, mint egy hazai parlamenti választáson. Első alkalommal kilenc, legutóbb pedig 27 nemzeti választásról lehet inkább beszélni, mint egy egységes európai választásról. Így az európai parlamenti voksolások betagozódnak a másodlagos jelentőségű hazai választások (regionális, önkormányzati) sorába, melyek jelentősége messze eltölpül a kormányzati hatalom birtoklásáról döntő elsődleges választások mögött.

2009. június 4–7. között az Európai Unió 27 országának 375 millió választópolgára már hetedik alkalommal járulhatott az urnákhoz, hogy megválassza képviselőit az Európai Parlamentbe. Ennek a választásnak több olyan vonása is volt, amely a korábbi választásoktól megkülönböztette. Az első, hogy egyszerre még sohasem választottak európai parlamenti képviselőket ilyen sok tagállamban. Ennél nagyobb hatású sajátosság volt az, hogy a képviselők létszáma 785-ről 736-ra csökkent, vagyis a legtöbb országban (21-ben) kevesebb „euroképviselőt” választottak, mint a 2004–2007-es voksoláson.¹ Csak hat országban maradt a régi létszám, az öt legkevesebb képviselőt adó kis országban, illetve a legtöbb hellyel rendelkező Németországban. Végül nagy szerepe volt 2009-ben a bizonytalan helyzetnek, ami abból adódott, hogy a lisszaboni szerződés sorsa még nem dőlt el a választás időpontjáig. Ezért a nizzai szerződésben kialakított intézményi-döntéshozatali mechanizmus szerint történt a választás, miközben a lisszaboni szerződés életbe lépése – egy sikeresen megismételt frországi népszavazás után – jelentősen megváltoztathatja az intézményrendszert, erősíti az Európai Parlament és így az európai képviselők szerepét. Így még az is vita tárgya volt előzetesen, hogy a képviselők száma a módosított nizzai (736) vagy a lisszaboni (751) szerződés szerint alakuljon-e, ne változtassák-e meg az érvényben lévő nizzai szerződést ebben a tekintetben. Végül maradt a 736 fős parlamenti létszám.

¹ Bulgáriában és Romániában 2007-ben zajlott le a választás az előző ciklusban.

A mandátumok megoszlásának változása

Ország	2004–2007	2009
Ausztria	18	17
Belgium	24	22
Bulgária	18	17
Ciprus	6	6
Cseh Köztársaság	24	22
Dánia	14	13
Egyesült Királyság	78	72
Észtország	6	6
Finnország	14	13
Franciaország	78	72
Görögország	24	22
Hollandia	27	25
Írország	13	12
Lengyelország	54	50
Lettország	9	8
Litvánia	13	12
Luxemburg	6	6
Magyarország	24	22
Málta	5	5
Németország	99	99
Olaszország	78	72
Portugália	24	22
Románia	35	33
Spanyolország	52	50
Svédország	19	18
Szlovákia	14	13
Szlovénia	7	7

Az európai választást természetesen minden alkalommal befolyásolja az adott politikai kontextus, a globális méretű, az európai szintű és az egyes tagállamokon belül zajló politikai folyamatok. 2009-ben a második világháború utáni időszak legnagyobb pénzügyi-gazdasági válsága volt meghatározó hatású, amely jelentős gazdasági és társadalmi-politikai átrendeződést indukált. Ez felértékelte a regionális, európai szintű együttműködés jelentőségét a válságkezelésben, aminek pozitív hatása lehetett az európai választásokra, növelhette az érdeklődést az euroválasztás iránt. Ugyanakkor az elmentés hatása sem volt kizárt, hogy az egyes kormányok befelé forduló, az együttműködés ellen ható, más tagállamok érdekeit sértő intézkedésekkel próbálnak reagálni a kialakult helyzetre. Mindkét alternatíva reális lehetőség volt, és az egyes tagállami kormányokon múlt, hogy milyen irányú lépéseket tesznek. A 2009-es európai választások egyik fontos kérdése tehát az volt, hogyan értékeli a választók a kormányok válságke-

zelő politikáját, elutasítják vagy támogatják azokat, az európai szintű vagy az egyéni válságkezelő stratégiák kapnak-e nagyobb támogatást. A válasz jelentős kihatással lehet az európai integráció jövőjére is.

Az előzetes várakozások azonban – a választás európaibb válása, a választópolgárok érdeklődésének növekedése érdekeltységük felismerése alapján – nem igazolódtak be. A 2009-es választás sem Európáról, európai kérdésekről, európai alternatívákról szólt, hanem a belpolitikai csatározásokról, a nemzeti választások visszavágójáról, azok „második vagy harmadik fordulójáról”. A válságkezelés lehetőséget adott volna a választás európaibbá tételére, ez azonban csak nagyon kevésbé vált érzékelhetővé a pártok, a választók magatartásában. A nemzeti és európai jelleg valamelyest jobban összekapcsolódott egyes témák tekintetében, mint korábban, de ez legfeljebb a választási programokban jelent meg, sem a kampányokban, sem a választási folyamatban nem volt komolyabb hatása. Az Európával kapcsolatos pozíció kevés hatással volt az eredményekre.

A másik fontos kérdése volt a választásnak, hogy a válság hogyan befolyásolja az erőviszonyokat az Európai Parlamentben, hogy alakul a két nagy politikai csoport, a keresztény-konzervatív jobboldal és a szociáldemokrata baloldal versengése, megőrzi-e vezető helyét a jobboldal az európai népképviselőben. A baloldálnak vagy a jobboldalnak kedvez-e a válság? Erősödnek-e a kisebb pártok, a szélsőjobboldal vagy a szélsőbal lesz-e kedvezményezettje a válság nyomán kialakult közhangulatnak? Hogy alakul az európai választások second-order (másodlagos) jellege, ami az alacsonyabb részvételben, a kormánypártok és a nagy pártok gyengébb szereplésében nyilvánul meg?

A választások előtt készült felmérések meglehetősen vegyes képet mutattak. A részvételt illetően egyértelmű a kép, általában a választás érdektelenségbe fulladását, májusban csupán 30% körüli részvételt jeleztek a közvéleménykutatások. Ami az eredményeket illeti, már nagyobb volt a bizonytalanság, Voltak, akik a két nagy közötti erőviszonyokban nem jeleztek nagyobb változást, valamivel kiegyenlítettebb erőviszonyokat prognosztizáltak, mint az előző ciklusban, a válság baloldálnak kedvező hatása következében. Simon Hix első előrejelzésében 2009. áprilisában 41–41%-ot jelzett mind a jobbközép, mind a balközép politikai erőnek (az előző ciklus 42–38%-os arányához képest). Ezen belül a néppárt 37-ről 33%-ra esne vissza, a szocialisták 27-ről 29%-ra jönnének fel. Az euroszkeptikus és szélsőjobboldali pártok támogatottságát változatlanoknak tartja. Közvetlenül a választások előtt, június elején az újabb közvéleménykutatásokra és információkra alapozva már 43–39%-os arányt jelez a jobbközép erők javára, ezen belül az Európai Néppárt 35%, az Európai Szocialista Párt pedig 26%-ot szerezne, vagyis mindkét nagy politikai csoport kisebb arányban képviseltetné magát, mint az előző ciklusban.² Más felmérések az európai baloldal tévesztését vetítették előre, ami azzal magyarázható, hogy a baloldal sem kormányon, sem ellenzékben nem tudott megfelelő válaszokat adni általában a globalizáció negatív társadalmi hatásainak kezelésére, és a pénzügyi-gazdasági válság is nehezebben kezelhető a hagyományos baloldali politikával.³ A 27 tagállam közül pedig 19-ben jobbközép vagy nagykoalíciós kormányok voltak hatalmon a választások időpontjában, és csak nyolcban kormányzott a baloldal. A kormánnyal elégedetlen protesztzavazatok mégsem a baloldalon csapódtak le, ha-

² <http://www.predict09.eu/default/en>

³ http://hvg.hu/print/20090513_baloldal_ep_valasztas.aspx

nem erősen szétszóródtak, így az ellenzékben lévő baloldali pártok nem tudtak profitálni belőlük. A válság által legjobban sújtott rétegek voksai nem a baloldalt erősítették.

Az európai választási kampányoknak sokkal fontosabb szerepük van, mint általában a nemzetinek, mert a kampánytól jóval nagyobb mértékben függ a részvétel, mint a hatalomról döntő hazai választásokon. A kampánynak erősen informatív, meggyőző jellegűnek kell lennie, a választópolgárok érdekeltségét a választáson való részvételben tudatosítónak, az európai parlamenti képviselők megválasztásában érintettségüket bizonyítónak, a nemzeti és európai ügyek összekapcsolódását bemutatónak.

A 2009-es eurokampány néhány új vonással gazdagodott. Mindenekelőtt ki kell emelni, hogy történetében először az Európai Parlament 2009. március 17-én központi, összeurópai kampányt indított, melynek célja a mozgósítás volt. A kampányra 18 millió eurót fordított, ezen kívül az általa elfogadott európai, transznacionálisnak minősített pártoknak biztosított pénzeszközöket kampánycélokra. Az európai ügyekben „Te Dönt-hetsz” szlogennel próbálta bizonyítani, hogy a választópolgár egy sor, őt közvetlenül érintő kérdésbe tud beleszólni voksával, ha elmegy választani európai parlamenti képviselőket. Kelet-Közép-Európára különös figyelmet fordítottak a kampányban a legutóbbi választás ottani különösen alacsony részvételi aránya miatt. Új módszerekkel is kísérletezett az EP, choice boxok felállításával, ahol bárki kérdezhetett, véleményt mondhatott. Nagymértékben támaszkodott az új kommunikációs technikákra is, saját oldalakat hozott létre a legnépszerűbb internetes közösségi portálokon. Az EP kampányát sok kritika is érte, nem is csatlakozott hozzá minden tagállam. Olaszország például saját kampányt indított.

Ami a kampány tartalmi részét illeti, az európai jelleg erősödött, több volt az olyan téma, ami közös megoldást igényel. A négy legnagyobb európai pártföderáció európai választási kiáltvánnyal próbálta a kampányt európaizálni, de ezek felhasználása a nemzeti pártok kampányaiban a korábbi választásokhoz hasonlóan nem volt jelentős. A pártversengés természetét meghatározta, hogy ahol erősebbek voltak az eurokritikus, euroszeptikus politikai erők, ott inkább kerültek előtérbe az európai, transznacionális kérdések. Ahol viszont nem volt számottevő ilyen párt, ott inkább a hazai, belpolitikai témák uralták a választási versengést. A kampány hatása a részvételre nem volt túl nagy, ugyanakkor egy a választás után készült felmérés szerint, a választadók 67%-a emlékezett rá, hogy hallott, olvasott szavazásra buzdító kampányszövegeket, reklámokat, ami nem lebecsülendő.⁴

A választói aktivitás 2004-hez képest tovább csökkent, 45,47%-ról 43%-ra. A 375 millió választópolgárból 161 600 000-en járultak az urnákhoz. A csökkenés fokozatos az első közvetlen választás, 1979 óta, választásról választásra kevesebben vesznek részt a szavazáson. Ezúttal azonban a csökkenés kisebb mértékű volt, a legkisebb 1994 óta.⁵ Nem érte el az előzetes felmérések által várt mértéket, az érdektelenségbe fulladást sem. Ebben kétségtelenül szerepe volt a válság következtében kialakult aggasztó helyzetnek, ami felértékelte a választásokat, növelte a megoldás európai kezelésébe vetett bizalmat. Ugyanakkor az apátia és az érdektelenség már a kampány idején is jelentkezett. A részvételi arány nyolc országban jelentősen nőtt, 11-ben visszaesett, nyolcban pedig stagnált.⁶ Észtország, Lettország és Dánia 10%-nál nagyobb részvételi növekedést produ-

⁴ http://www.europarl.hu/resource/static/files/eb71_3_post_electoral_synthese_hu.pdf

⁵ 1999-ben hét, 2004-ben négy, míg ezúttal csupán 2,51 %-os volt a csökkenés.

⁶ Észtország, Lettország, Dánia, Bulgária, Svédország, Lengyelország, Ausztria és Szlovákia produkált növekedést a részvételben. Litvániában, Cipruson, Görögországban és Olaszországban jelentős a választói

kált, de Bulgáriában is csaknem 10%-kal nőtt a választáson résztvevők száma. A három újonnan csatlakozott tagállam a válság által legjobban sújtottak közé tartozik, de Dániában is a válság az, ami az erősen euroszeptikus dán társadalom integrációhoz való viszonyát, európai attitűdjét erősítette.⁷ A hatás azonban nem egyértelmű, mert a válság által ugyancsak legjobban sújtott országok közé tartozó Litvánia áll az élen a legnagyobb visszaesést produkáló országok között, 27%-kal esett vissza a választói aktivitás. 14 tagállamban a 43%-os uniós átlag fölött, míg 13-ban az uniós átlag alatt volt a részvétel. A három országon kívül, ahol kötelező a szavazás (Belgium, Görögország és Luxemburg) a részvétel Máltán, Olaszországban és Dániában volt a legmagasabb, míg Szlovákiában, Litvániában és Lengyelországban a legalacsonyabb. Szembetűnő a különbség a volt szocialista országok és a többi tagállam részvételi aránya között. A részvétel szerinti utolsó hat helyen a kelet-közép-európai országok szerepelnek. A tíz kelet-közép-európai tagállamban 32,2%-os volt a részvétel, míg a többi 17-ben 54,35%.

2009-ben a nemzeti választásokon résztvevők mintegy egyharmada nem vett részt az euroválasztáson. A legutóbbi nemzeti választáson való részvétel aránya 72% volt, ami csaknem 30%-kal nagyobb, mint az európai választói aktivitás. A felmérések azt is jelzik, hogy az európai kötődésű szavazók részvételi aránya magasabb, mint az Európa-elleneseké. A távolmaradás oka alapvetően nem az Európa ellenesség, az Európától való elfordulás, hanem elsősorban a politikából való kiábrándulás, általában a politikában való bizalom elvesztése.⁸

Az európai választásokat jelentős mértékben befolyásolja az időtényező, hogy helyezkedik el az adott tagállam választási ciklusában, mennyire közel vagy távol van a hazai parlamenti választás. A ciklusban való elhelyezkedés alapján a választási eredményekre való hatás szempontjából az európai parlamenti választásokat három csoportra lehet osztani.⁹ Ha az euroválasztás 1–12 hónapon belül követi a nemzeti parlamenti választást, akkor a „mézeshetek effektus” érvényesülhet, vagyis az eredmények hasonlóak a hazai választáshoz. Lehetséges azonban az ellenkezője is, amennyiben még túl messze van a következő hazai választás, így elsődleges preferenciákat, kormánnyal szembeni kritikát, elégedetlenséget is kifejezhet a választó – akár a kormánypárti szavazó is –, nem kockáztatva a kormány bukását. 2009-ben Luxemburg, ahol mindig együtt tartják a két választást, Ausztria, Litvánia, Románia és Szlovénia esett ebbe a kategóriába. Luxemburg esetében az egyidejűség miatt különleges a helyzet, az eredmények eltérése egyértelműen jelzi, hogy a választók egy része más pártot preferál otthon, mint Európában.¹⁰ A nagykoalícióban kormányzó két nagy párt támogatottsága kisebb volt az európai, mint a hazai választáson, a két kisebb ellenzéki párt viszont jobban szerepelt. A kormánypártok megnyerték ugyan a választást, de kormánypárti és nagypárti visszaesés figyelhető meg. A két választási rendszer kisebb eltérése miatt, a 2004-es eredmények-

aktivitás csökkenése, az Egyesült Királyságban, Máltán, Hollandiában, Magyarországon, Franciaországban, Portugáliában és Romániában ez kisebb mértékű, 4% alatt van. A részvétel stagnálása (1%-on belüli különbség) Finnországban, Németországban, Írországban, Luxemburgban, Belgiumban, Spanyolországban, a Cseh Köztársaságban és Szlovéniában figyelhető meg. http://www.europarl.hu/resource/static/files/eb71_3_post_electoral_synthese_hu.pdf

⁷ Dániában ezúttal vettek részt a legtöbben európai parlamenti választáson.

⁸ http://www.europarl.hu/resource/static/files/eb71_3_post_electoral_synthese_hu.pdf

⁹ André FREIRE: *Second Order Elections and Electoral Cycles in Democratic Portugal 1975-2002*. Universidade de Lisboa, Institut de Ciències Socials. WP 3-2003, October 2003. www.ics.ul.pt

¹⁰ Meg kell jegyezni, hogy a két választási rendszer között van bizonyos különbség, ami befolyásolja az eredmények eltérését.

kel is érdemes összevetni 2009-et. 2004-ben sokkal kisebb volt a két választási eredmény közötti eltérés. 2004-hez képest a két kormánypárt ezúttal 6 illetve 4%-kal kapott kevesebb szavazatot az euroválasztáson. Luxemburgot az egyidejűség miatt nem is lehet igazán a „mézeshetek” csoportba sorolni, 2009-ben mindenesetre – szemben a korábbiakkal – inkább a féldős választásokra jellemző vonásokat produkált, kormány- és nagypárti szavazatvesztéseket.

Ausztriában a nagykoalícióban kormányzó két nagy párt mindkét választáson – ha más szavazatmegoszlással is – megközelítőleg azonos szavazatarányt ért el. Ez a „mézeshetek” effektust bizonyítja. 2004-hez viszonyítva viszont jelentős szavazatvesztést könyvelhetnek el, ami a velük szembeni elégedetlenséget is kifejezi. A helyzetet bonyolítja, hogy a növekvő osztrák euroszkepticizmust kihasználva egy ilyen lista (Dr. Hans-Peter Martin listája) lett a harmadik, a nagy- és kis pártoktól is begyűjtve az Európa-ellenes és a protesztaszavazatokat, így a kisebb pártok gyengébben szerepeltek, mint a hazai választáson.

Litvániában is felemás a kép, a vezető kormánypárt jelentősen növelte támogatottságát az európai választáson, a másik nagy kormánypárt viszont hatalmasat bukott, összességében a kormánypártok mintegy 5%-os veszteséget könyvelhettek el. A 2008 óta kissé átrendeződött politika palettán a legnagyobb ellenzéki párt erősödött, a másik nagy kormánypárt voksai szétszóródtak, részben a legnagyobb kormánypárthoz, részben egy ellenzéki kisebb konzervatív választási szövetséghez került. A „mézeshetek” jelleg tehát ebben az esetben is csak részben mutatható ki. 2004-hez viszonyítva a legnagyobb előretörést a vezető – akkor ellenzékben lévő – kereszténydemokrata kormánypárt és az Európa-ellenes Rend és Igazság Párt produkálta.

Romániában 2008 végén zajlott le a parlamenti választás először az új választási rendszer keretei között. Lényeges változás az erőviszonyokban néhány hónap alatt nem következhetett be, itt eléggé egyértelmű a „mézeshetek hatása”. A két nagykoalícióban kormányzó nagy párt 2–3%-os szavazatvesztéseget elkönyvelhetett ugyan, ezek a voksok azonban az elnök lánya által vezetett listához kerültek, azaz maradtak a kormánypártoknál. Az ellenzéki Nemzeti Liberális Párt gyengébben szerepelt mint otthon, elvesztett szavazatai jórészt a szélsőséges Román Nemzeti Párthoz kerültek, amely jelentősen megerősödött mind a 2004-es európai választáshoz, mind a 2008-as parlamenti választáshoz képest. Egyik alkalommal sem szerzett mandátumot, 2009-től viszont három európai parlamenti képviselővel a szélsőjobb oldalt erősíti az Európai Parlamentben.

Szlovéniában a vezető szociáldemokrata kormánypárt a választások alaptendenciájának – a baloldal térvesztésének – megfelelően súlyos, 12%-os veszteséget szenvedett 2008 szeptemberéhez képest, belpolitikai okok és a válságkezeléssel való elégedetlenség következtében. A három kisebb kormánypárt közül kettő megőrizte pozícióját, egy viszont több mint kétszeresét kapta 2008-as voksainak. A legnagyobb ellenzéki párt is veszített 3%-ot. A hazai választáson mandátumhoz nem jutó kereszténydemokraták viszont megszerezték a szavazatok 16,33%-át, egy képviselőt delegálva Brüsszelbe. A szlovén példa tehát nem a „mézeshetekre” jellemző vonásokat mutatja.

Az eddigiek alapján megállapítható, hogy a 2009-es euroválasztások a válság és a válságkezelés fogadtatása következtében jelentősen átférték az eddigi választások alapján megállapított következtetéseket a csoportosítást illetően, legalábbis a „mézeshetek” csoport esetében. 2009 inkább azt bizonyította, hogy a hazai választás óta eltelt rövid idő ellenére a válsággal kapcsolatos választói reakciók már ebben az időszakban is inkább a kormánypártokat büntették az ehhez a csoporthoz tartozó tagállamokban.

A másik csoportba a 12–36 hónap közötti időintervallumba eső, „félidős” választások tartoznak. Ezekre jellemző leginkább a kormánypártokkal szembeni elégedetlenség kifejezése, a kormánypárti szavazók távolmaradása vagy éppen proteszt szavazatok leadása, és az elsődleges preferenciák kifejezéseiképpen a kisebb, sokszor a szélsőséges pártokra leadott voksok növekedése. Ebbe a csoportba 2009-ben 15 tagállam: Belgium, Dánia, Észtország, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Írorság, Lengyelország, Lettorság, Málta, Olaszország, Spanyolország, Svédország, Szlovákia tartozott.

Belgiumban az ötpárti kereszténydemokrata, liberális, szociáldemokrata nagykoalíció pártjai vegyes szereplést mutattak, és eltérő a flamand és vallon választóközrét eredménye is. Flandriában, a kereszténydemokraták és a liberálisok jobban, a szocialisták gyengébben szerepeltek, mint 2007-ben otthon, Vallóniában viszont a liberálisok és a kereszténydemokraták rosszabb, a szocialisták hasonló eredményt értek el. A zöldek mindkét választóközrétben javítottak, a nacionalista szélsőjobb Flandriában gyengült, mandátumot is veszített 2004-hez képest, Vallóniában erősödött, de így sem jutott képviselőnek. Belgiumban a félidős másodlagos választások kis pártoknak kedvező jellege mutatkozott meg, az egyetlen nagyobb kormányképes ellenzéki párt, a flamand szocialisták is visszaestek ugyanis, azaz a proteszt szavazatok a kisebb és szélsőséges pártok felé áramlottak.

Dániában a két, kizárólag az európai választásokon induló euroszeptikus lista hiányában mindig jelentős az eltérés a hazai és európai eredmények között. A két lista a voksok csaknem 10%-át szerezte meg (2004-ben még 14,3%-ot), ami a nemzeti választáson más pártokhoz kerül. A kisebbségben kormányzó kétpárti koalíció vezető liberális pártja jelentős szavazatvesztést, konzervatív koalíciós társa viszont jelentős szavazatnyerést könyvelhetett el. A 2001 óta ellenzékben lévő szociáldemokraták mint mindig, gyengébben szerepelnek az európai voksoláson, mert szavazóik egy része integrációellenes, és csak a hazai választáson szavaz rájuk. A kisebbségi kormányt kívülről támogató nacionalista Dán Néppárt növelte támogatottságát, a baloldali-zöld Szocialista Néppártot minimális veszteség érte. A választási pártrendszerek különbsége miatt félidős jellegre vonatkozó következtetést a dán eredményekből ezúttal sem lehet levonni.

Észtországban a kormányt alkotó három párt jelentősen (20%-kal) visszaesett, a miniszterelnököt adó párté több mint 12%-kal. Az ellenzék legnagyobb pártja, az euróválasztásokat megnyerő liberális Centrum Párt megőrizte hazai támogatottságát. A kormánypárti szavazatok egy független listához kerültek, amely 25%-kal a második lett 2009-ben. Ebben az esetben eléggé egyértelmű a félidős választások sajátossága, a kormánypártokkal szembeni elégedetlenség, a voksolás büntető jellege.

Finnországban a kormányt erősítő szavazatok voltak a jellemzőek, a négy kormánypártból három szavazataránya növekedett, egyedül a Centrum Párt veszített támogatottságából. A legnagyobb veszteséget az ellenzéki szociáldemokraták szenvedték el, a legnagyobb előretörést pedig a szintén ellenzékben lévő kereszténydemokraták hajtották végre. A finn esetben tehát nem érvényesült a félidős hatás, a válság felülírta azt.

A nagy tagállamok közül Franciaországban a kormányzó elnöki párt, az UMP – ha csaknem 12%-kal kevesebb voksot is szerzett, mint 2007-ben – fölényesen megnyerte a választást. A szavazatvesztés ellenére 12-vel több képviselőt küldhet a strasbourgi parlamentbe, míg az ellenzéki szocialisták 17-tel kevesebbet. Francia esetben is nehéz az összehasonlítás a hazai választással, mert különböző neveken, eltérő választási szövetségekben indulnak a pártok a két választáson. A félidős jelleg azonban kimutatható a

kormánypárt vesztesége alapján és főleg a nagy pártok visszaesésével és a kisebb pártok jobb szereplésével. A zöldek a francia választás igazi nyertesei, 3,25%-ról 16,28%-ra növekedett támogatottságuk a legutolsó hazai választáshoz képest, ez 14 euroképviseletet jelent, ami már számottevő erő az Európai Parlamentben. A szélsőjobboldali Nemzeti Front és a szélsőbaloldali is jobban szerepelt, mint a nemzeti választáson.

Görögország kvázi- kétpártrendszerében a kormányzó Új Demokrácia mintegy 10%-os veszteséget könyvelhetett el. Az alternatívát jelentő szocialisták megnyerték a választást, bár 1,5%-ot ők is vesztek a 2007-es előrehozott választás óta. A kis parlamenti pártok közül három is növelte támogatottságát, a zöldek például – akik otthon nem értek el számottevő eredményt – szereztek egy mandátumot, és a szélsőjobboldal is egyről kettőre növelte mandátumai számát. Görögországban tehát a félidős jelleg minden vonása egyértelműen megmutatkozott.

Hollandiában a nagykoalícióban kormányzó két nagy párt mintegy 15%-kal kapott kevesebb szavazatot, mint a 2006-os hazai választáson, kis euroszeptikus koalíciós partnerük megőrizte támogatottságát. Az ellenzéki pártok közül a kisebbek előretörték, a nagyobbak visszaestek. A szélsőjobboldali, bevándorlásellenes Szabadság Párt 11%-kal növelte támogatottságát, második legnagyobb párt lett négy euroképviselettel, és a Zöld Baloldal is megkészszerelte szavazatarányát. A holland választás a félidős jelleg minden attribútumával rendelkezik és tükrözi a társadalom Európa-ellenességének növekedését.

A lisszaboni szerződést elutasító népszavazás miatt különös jelentősége volt az ír eredményeknek, a szerződés elutasításában kulcsszerepet játszó integrációellenes Libertas szereplésének. A párt azonban nem ért el számottevő eredményt, nem tudott képviseletet szerezni Írországból.¹¹ A kormánypártok súlyos vereséget szenvedtek, a vezető kormánypárt 17%-os szavazatvesztéssel könyvelhetett el. A kormányzati alternatívát jelentő két párt szavazatokat nyert, a legnagyobb ellenzéki párt győzött a választáson. A két kisebb, baloldali ellenzéki párt is javított, így a félidős protesztavazás jellegzetességei egyértelműen megnyilvánultak Írországból.

Lengyelország azon országok közé tartozik, ahol a válság hatása az egyedüli kormánypártot erősítette meg. A kormányzó Polgári Platform a 2007-esnél is nagyobb arányú győzelmet aratott az ellenzék legnagyobb pártja felett, amely 5%-os szavazatvesztéssel könyvelhetett el. A kisebb pártok szavazataránya lényegesen nem változott, a korábban európai parlamenti képviselettel is rendelkező két szélsőjobboldali párt pedig szinte teljesen eltűnt. Ebben az esetben nem érvényesültek a félidős választás tulajdonságai.

Lettorszában a két nagy kormánypárt súlyos vereséget szenvedett, csaknem 30%-kal kevesebb szavazatot szereztek, mint 2006-ban. A két kisebb koalíciós partner közül az egyik növelte támogatottságát, a másik egy kevés szavazatot veszített. A választás győztese a 2006-os választáson nem induló Polgári Szövetség lett. A legnagyobb ellenzéki párt is csaknem 1%-kal kapott kevesebbet, mint a nemzeti választáson és csak az ötödik helyet szerezte meg. A válság által az egyik legjobban sújtott tagállamban tehát a válságkezeléssel kapcsolatos elégedetlenség hatására a félidős választások kormánypár-

¹¹ A párt európai pártként más tagállamokban is megjelent, de nem tudott mandátumhoz jutni. Franciaországban ugyan két kis párt választási szövetsége Libertas néven szerzett egy mandátumot, de ez csak feltételesen tartható az ír kezdeményezésű párt mandátumának.

tokat büntető jellege, a kétféle választás eltérése felerősödött, az eredmények a pártpaletta jelentős átrendeződését mutatják.

Máltán tiszta kétpártrendszer, a voksok 99%-ával rendelkező kétpárti parlament működik. A kormányzó Nemzeti Párt jelentős szavazatvesztéssel, az ellenzéki Munkáspárt jelentős szavazatnyeréssel könyvelhetett el, utóbbi csaknem 15%-os előnnyel nyerte meg az euroválasztást. A nemzeti választás 2008-ban volt, a rövid idő alatti nagyarányú szavazatátrendeződés egyértelműen a kormánypárttal szembeni protestuszavazásra utal.

Olaszországban – ahogy ez elég gyakran megtörténik – a két választás között jelentős átalakuláson mentek keresztül a pártok és a választási szövetségek. Ezúttal a pártfúziók és új választási szövetségek mentén létrejött két nagy párt: a miniszterelnök Berlusconi új Szabadság Népe pártja és a balközép alternatívát jelentő, szintén új Demokrata Párt között dőlt el a versengés. A kormánypártok jelentős fölényrel győztek, bár Berlusconi pártja veszített két százalékat az előző évi hazai voksoláshoz képest, de koalíciós partnere, a szélsőjobboldali Északi Liga nyeresége kompenzálta ezt a veszteséget. A Demokrata Párt érzékeny veszteséget szenvedett (7%-os szavazatcsökkenés). A kis pártok felemásan szerepeltek, a liberálisok sikeresen, az Olaszországban hagyományosan erős szélsőbaloldal viszont mind a hét képviselői helyét elvesztette, be sem jutott az Európai Parlamentbe. Az olasz választás tehát inkább a „mézeshetek”, mint a „félidő” jellegzetességeit mutatja.

Spanyolországban egypárti, szocialista kormány van hatalmon 2008 óta. A válság hatására növekvő munkanélküliség és a gazdasági visszaesés a kormánypárt mintegy 6%-os szavazatvesztését és vereségét okozta. A kormányzati alternatívát megtestesítő ellenzéki Néppárt viszont növelni is tudta szavazatarányát. A kis pártok Spanyolországban főleg nemzetiségi pártok, melyek szereplését a hazai és európai választáson szinte lehetetlen összehasonlítani. Utóbbin ugyanis általában együtt indulnak különböző választási szövetségekben katalán, baszk, galíciai és egyéb nemzetiségi pártok, míg a hazai voksoláson külön-külön méretetnek meg. A kormánypárt és ellenzék vonatkozásában a félidős jelleg megjelenik, de ez elsősorban a válság és a válságkezelés hatása.

Svédországban a választást a szociáldemokraták nyerték, ami nem meglepő, mivel ebben az országban minden hazai és európai választást ők nyertek meg 1945 óta. Kormányt viszont nem mindig tudtak alakítani, 2006 óta is egy négypárti jobbközép kormány van hatalmon. A szociáldemokraták a választási győzelem ellenére 10%-kal kaptak kevesebb szavazatot, mint 2006-ban. A kormánypártok közül három is veszített szavazatarányából, különösen a legerősebb, miniszterelnököt adó Mérsékelt Párt. Egyedül a Liberális Párt javított 2006-os eredményén, és egyik nagy nyertese lett a szavazásnak. A választás különleges színfoltja volt, az ingyenes internetes zeneletöltés szabadságát megfogalmazó Kalózpárt indulása és 7,13%-kal megszerzett egy európai mandátuma. A Zöld Párt is megduplázta szavazatainak számát és képviselői helyeit is (egyről kettőre). A svéd eredmények teljes mértékben megfelelnek a félidős választás kritériumainak.

Szlovákiában a rendkívül alacsony részvétel miatt különösen nehéz messzeszemenő következtetéseket levonni a két választás eredményeinek összevetéséből. A kormánykoalíció vezető pártja növelni tudta választói támogatottságát, a másik szavazataránya felére csökkent, a harmadik lényegében változatlan maradt. Az ellenzéki pártok is lényegében megőrizték 2006-os szavazatarányukat 1–2%-os eltéréssel fel- illetve lefelé. A szavazatok tehát két kormánypárt között rendeződtek át, a nagyobbik javára. Ebben az esetben tehát a félidős választás jellemzői egyáltalán nem érvényesültek.

A ciklusban elfoglalt időpont alapján a félidős csoportba tartozó választások a korábbi választásoknál sokkal vegyesebb képet mutatnak. A 15 tagállam közül hétben jelennek meg egyértelműen a félidős tulajdonságok, háromban felemásan, ötben pedig egyáltalán nem, éppen ellentétes vonások mutathatók ki. Ez tehát azt jelenti, hogy a korábbi csoportosítás a 2009-es választás kapcsán e csoportot illetően is nehezen tartható. A válság és válságkezelés hatására a kormánypártokkal szembeni protesztzavazat kevésbé erőteljes, és a kisebb pártok lényegesen jobb szereplése sem olyan mértékben általános, mint az eddigi választásokon.

A harmadik csoportba, a „késői” választások kategóriájába azok a voksolások sorolhatók, melyek három évnél későbbben követik a nemzeti megmérettetést, és közel esnek a következő hazai választás időpontjához. Ezekben az esetekben már csökken a félidős jelleg, a kormánypártokat büntető, az elsődleges preferenciák alapján történő szavazatleadás, mivel az eredményeknek hatása lehet a közelgő, elsődleges, a hatalomról döntő választásra. Ide Bulgária, Ciprus, a Cseh Köztársaság, az Egyesült Királyság, Magyarország, Németország és Portugália tartozik. Különösen bolgár, cseh, német és portugál esetben van nagyon közel a két választás időpontja, ezekben az országokban az európai választás mintegy próbája, előjátéka a hazai erőpróbának.

Bulgáriában mindössze egy hónap választotta el a következő hazai választást az euroválasztástól. A hárompárti koalíciós kormány két legnagyobb pártja súlyos veszteségeket szenvedett, összesen 24%-ot veszített 2005 óta. Egy újonnan létrejött pártalakulat, a Polgárok Bulgária európai fejlődéséért (GERB) lett a választás győztese, és a szélsőjobboldali Ataka is előretört. Az európai választási eredmények ebben az esetben egyértelműen megerősítették a hazai eredményt, a belpolitikai ügyek, a kormánypárti korrupciós botrányok árajzolták a pártpalettát. A kormányzó nagy pártok nem nyerték vissza a protesztzavazatokat, azok az új győztes párthoz kerültek. Bulgáriában tehát nem beszélhetünk a „késői” választás jellemzőiről.

Cipruson a 2006-os hazai választáson a hat parlamenti párt közül öt alkotta a balközép kormányt, és a kormánypártok összességében lényegében ugyanúgy szerepeltek, mint 2006-ban. A vezető kormánypárt és az egyetlen nagy ellenzéki párt is jobban szerepelt, mint az utolsó hazai választáson, a győztes minimális különbséggel a jobboldali ellenzéki Demokrata Szövetség lett. A két nagy párt eredménye alapján a késői választás kritériuma érvényesült.

A Cseh Köztársaságban zavaros belpolitikai körülmények közepette, a kormány bukása utáni átmeneti, szakértői kormányzás időszakában zajlott le az európai voksolás. A volt vezető kormánypárt és a legnagyobb ellenzéki párt is szavazatokat veszített, utóbbi vesztesége viszont jóval nagyobb (10%). Két kisebb párt javított, egy rontott 2006-hoz képest. A szakértői kormány léte, az alacsony részvétel és az Európához való viszonyban a pártokban meglévő bizonytalanság, ellentmondások miatt a cseh választás nem igazán értelmezhető pontosan az időpont alapján.

Az Egyesült Királyságban sem lehet kimutatni a késői választások jellemzőit, a pártok támogatottságának jelentős átrendeződése miatt. A kormányzó Munkáspárt súlyos vereséget szenvedett, 20%-kal kapott kevesebbet, mint 2005-ben. A választási versenyben a harmadik helyre szorult, az Egyesült Királyság Függetlenség Pártja mögött, ugyanannyi mandátumot szerezve (13). Veszített támogatottságából a másik két nagy párt, a Konzervatív és a Liberális Demokrata Párt is. A választás nyertesei sorába tartozik a Függetlenség Pártja mellett még a Zöld Párt és a szélsőjobboldali Brit Nemzeti Párt. Utóbbi első alkalommal került be a strasbourgi parlamentbe, mindjárt két képviselő-

lővel. A brit választás egyértelműen a félidős csoport jellemzőit mutatja, erősen eltér a ciklusban elfoglalt hely szerinti besorolástól.

Magyarországon sem közeledtek a választók a 2006-os pártpreferenciákhoz. A kormánypárt 26%-kal kapott kevesebb szavazatot, a legnagyobb ellenzéki párt pedig 14%-kal többet, mint a nemzeti választáson. A kormánnyal szembeni proteszt szavazás a kisebb egykori koalíciós partnert is sújtotta. A választás nyertese a hatalmas előretörést végrehajtó szélsőjobboldali párt, a Jobbik 14,77%-os eredménnyel. A magyar euroválasztás sem illeszkedik tehát a klasszikus csoportbeosztás szerinti kategóriába.

Az Európai Unió legnagyobb tagállamában, Németországban az európai választás közvetlen főpróbája volt a közelgő hazai szavazásnak. A nagykoalíció két pártja között átrendeződés zajlott le, a szociáldemokraták jelentős szavazatvesztéseget szenvedtek, a kereszténydemokraták viszont javítani tudtak néhány százalékkal. A két kisebb párt, a liberálisok és a zöldek is jobban szerepeltek, mint 2005-ben. A német eset felemás képet mutat, az egyik nagy párt szereplése már előre vetíti a közelgő hazai választás eredményét, ami a késői választásokra jellemző, a másik nagy párt nagyarányú visszaesése és a kisebb pártok jó szereplése viszont inkább félidős jellegzetesség.

Portugáliában is a szeptemberben esedékes nemzeti parlamenti választás árnyékában zajlott le az euroválasztás. A kormányzó Szocialista Párt a vártnál is súlyosabb vereséget szenvedett, a választók elutasították a válságkezelő tevékenységét. Szavazataránya 20%-kal esett vissza. Az ellenzék legnagyobb pártja viszont növelni tudta támogatottságát. A kisebb parlamenti pártok mindegyike jobb eredményt ért el, mint 2005-ben. Különösen szembetűnő a két szélsőbaloldali pártblokk együttesen mintegy 7%-os javulása, ami a korábbi három helyett öt képviselőt jelent az Európai Parlamentben. Portugáliában is a félidős jellemvonások domináltak az időpont ellenére.

Összességében megállapítható, hogy a 2009-es európai választáson a voksolás választási cikluson belüli elhelyezkedése, a választás időpontja a korábbinál sokkal kisebb szerepet játszott. Az időponttól független tényezőknek viszont sokkal nagyobb hatása volt ez alkalommal. Ez megnyilvánult abban, hogy a korábban három csoportba sorolható és ezen az alapon eltérő vonásokat felvonultató választások ezúttal sokkal egységesebb képet mutattak. Különösen a „mézeshetek” és a „késői” kategóriába sorolt választások adekvát jellemzői nagyon szegényesek. A válság hatása és a válságkezeléssel kapcsolatos választói reakciók felülírták az időtényezőt, a cikluson belüli elhelyezkedésből adódó – a korábbi választásokon többnyire erőteljesebben megnyilvánuló – jellemvonásokat. A kormánypártok és az ellenzék, a nagy pártok és a kis pártok szereplését sem elsősorban az időtényező, és még csak nem is a választások másodlagos jellege határozta meg, hanem a válsággal illetve annak társadalmi következményeivel kapcsolatos általános, a tagállamok mindegyikében ható tényezők. Ez egységesítő hatással volt a választásokra. Természetesen az országspecifikumok, a hazai politikai folyamatok árnyalják a képet, ezek befolyásolják és eltérő sajátosságokkal ruházzák fel az európai választók választását a válság következményeire.

A választási eredmények földcsuszamlásszerű elmozdulást nem jelentettek az Európai Parlament korábbi összetételéhez képest, de némi változás az erőviszonyokban bekövetkezett. Az eredmények azokat az előrejelzéseket igazolták, amelyek a baloldali pártcsalád visszaesését prognosztizálták európai méretekben. Az Európai Szakpolitikai Központ (European Policy Centre) elemzése szerint ennek több, egymással összefüggő oka volt. A megosztottság, a válságra adott elfogadható szakpolitikai jellegű („policy”) válasz hiánya, a hagyományos baloldali választókörzetek eróziója és a kiemelkedő ve-

zető személyiségek hiánya.¹² Az előrejelzésektől eltérően meglehetősen váratlan volt a jobbközép pártcsalád sikeres szereplése, mivel a tagállamok többségében ezek a pártok voltak hatalmon, és így a válság hatására az európai választásokon – melyek a kormánypártok számára egyébként is rosszabb eredményeket hoznak – inkább e pártok visszaesésével lehetett számolni.

A 2009-es választás után összeülő hetedik közvetlenül választott parlamentben hét politikai csoport jött létre. A legnagyobb létszámú az Európai Néppárt képviselőcsoportja, 265 képviselővel a mandátumok 36%-át birtokolják. A 2004–2009-es parlamenti ciklus végén 288 képviselőjük volt, ez 36,6%-ot jelentett.¹³ Ez azt jelenti, hogy mandátumarányuk szinte teljesen megegyezik az előző parlamenti ciklusával. A képet azonban árnyalja, hogy a távozó parlamentben az Európai Néppárt (kereszténydemokraták) és az Európai Demokraták (konzervatívok) közös képviselőcsoportot alkottak, az új parlamentben azonban a konzervatívok különváltak és megalakították az Európai Konzervatívok és Reformisták csoportját 54 fővel, ami 7,3%-át jelenti a mandátumoknak. Ez főleg brit, lengyel és cseh konzervatív pártokból állt össze (a brit és cseh párt korábban a közös képviselőcsoporthoz tartozott). A két ideológiailag, politikailag közel álló frakció együttesen 319 mandátummal (43,3%) rendelkezik. Ennek alapján megállapítható, hogy a mérsékelt jobboldal előretört, bár a konzervatív csoport olyan euroszeptikus pártokat is magában foglal, melyek korábban a két euroszeptikus politikai csoportban foglaltak helyett (például a lengyel Jog és Igazság (PiS), de ezek is a jobbközép és nem a szélső-jobboldali kategóriába sorolhatóak.

Új néven, az Európai Szocialisták és Demokraták Progresszív Szövetségének képviselőcsoportja néven alakult újjá a balközép frakció, hogy az új olasz pártalakulat, a balközép Demokrata Párt 21 képviselője is csatlakozhasson hozzá. Így a csoport 184 taggal (25%) tudott megalakulni. Ez 2,6%-os visszaesést jelentett a korábbi 217 fős parlamenti csoporthoz képest.

A Liberálisok és Demokraták Szövetsége Európáért képviselőcsoport változatlan névvel alakult meg az új parlamentben is. Mandátumaránya 11,4%, ami a korábbi 12,7%-es eredményhez képest némi visszaesést jelez, de továbbra is a harmadik legnagyobb politikai erőt jelenti az Európai Parlamentben. Ez 84 képviselőt jelent a korábbi százhoz képest.

A Zöldek/Európai Szabad Szövetség, a környezetvédő és regionális pártok politikai csoportja abszolút számban is növelte képviselői számát a kisebb parlamentben, 43-ról 55-re, ami 5,4%-ról 7,4%-ra történő növekedést jelent. A 2009-es euroválasztásnak mindenképpen nyertese lett ez a frakció, súlya, befolyása növekedett, ami már azonnal megmutatkozott az Európai Bizottság elnöke személyének parlamenti jóváhagyása körüli vitákban. Különösen figyelemre méltó a francia zöldek remek választási eredménye, 14 képviselővel a parlament nagy pártjai közé sorolhatóak (az előző ciklusban csak hat mandátumuk volt).

Az Egységes Európai Baloldal/Északi Zöld Baloldal képviselőcsoportja 5,2%-ról 4,7%-ra esett vissza, 35 képviselőt küldhet Strasbourgba az előző 41 helyett. A szélső-baloldali képviselő csökkenése tehát tovább folytatódott 2009-ben is.

¹² Post-election analysis: Between apathy and anger, but no earthquake. <http://www.euractiv.com/en/eu-elections>

¹³ Mivel a távozó parlamentben 785 képviselő volt, az újban pedig 736, célszerű a százalékos arányokat összehasonlítani, és nem a mandátumszámot.

Új politikai csoportként jelent meg a Szabadság és Demokrácia Európája csoport, amely 32 taggal a mandátumok 4,3%-át birtokolja. Ez lényegében a két korábbi euroszeptikus politikai csoportból jött létre. A két legnagyobb kontingenst adó brit és olasz párt közül az Egyesült Királyság Függetlenség Pártja korábban az egyikhez, az Unió a Nemzetek Európájáért csoporthoz tartozott, míg az olasz Északi Liga a Függetlenség és Demokrácia nevű csoportban tevékenykedett. A Dán Néppárt és a görög Népi Ortodox Szövetség is az utóbbinak volt a tagja. Ha a számokat nézzük csupán, akkor az előző ciklusban a két euroszeptikus alakulat 66 képviselőből állt (8,4%), vagyis felére csökkent volna az euroszeptikus képviselők száma az Európai Parlamentben. Ez azonban csak a látszat, mert a más csoportokhoz tartozó pártokban is vannak ilyen képviselők. Egyes elemzők 120-ra teszik az euroszeptikus, populista, valamilyen szempontból szélsőségesnek nevezhető európai honatyák számát.¹⁴ Ezek között ott vannak az egyik politikai csoporthoz sem csatlakozó független képviselők is, akikből összesen 27 van (3,6%). Számuk lényegében megegyezik az előző cikluséval (30 fő, 3,8%). Ezek zömmel szélsőjobboldali pártok tagjai, akikkel egyik politikai csoport sem kíván közösködni. Közös frakciót nem tudnak létrehozni, egyrészt mert ahhoz hét országból legalább 25 képviselő kell, másrészt pedig a szélsőjobboldali politikai attitűdön kívül semmi sem köti össze őket. Így bár kilenc országból kerültek be a szélsőjobboldali pártok képviselői a parlamentbe, nincs köztük hét tagállam olyan 25 képviselője, akik közös politikai csoportot tudnának létrehozni.¹⁵ Az ebbe a csoportba tartozó pártok sokszor egymást kizáró céljaik, programjaik tekintetében oly mértékben térnek el, hogy nincs valószínűség a saját frakciójuk létrehozására.¹⁶ Csekély létszámuk ellenére bejutásuk problémát okoz, kérdéses, hogy milyen hatást gyakorolnak a parlament munkájára.¹⁷ A szélsőjobboldali pártok előretörése nem is elsősorban az európai parlamenti részvételükkel kapcsolatosan feltűnő, hanem az egyes tagállamokon belüli támogatottságuk növekedése (Ausztria, Hollandia, Magyarország, Egyesült Királyság) váltott ki erőteljesebb európai szintű aggodalmakat és reakciókat.¹⁸

A választási eredmények elemzésénél fontos szempont, hogy mennyire sikerült a reprezentativitást biztosítani, vagyis a szavazat- és mandátumarányok mennyire felelnek meg egymásnak. Ennek kimutatására arányossági mutatókat használunk, melyek egyike a Loosemore-Hanby féle deviációs index.¹⁹ Az erősen arányos 5% alatti kategóriába egyedül Románia került (4,1%), ami elsősorban a pártrendszer koncentrációjának, a kevés indulónak köszönhető, mivel a 2007-ben tartott előző választáson még a mérsékelten aránytalan csoportba tartozott (18,5%). A mérsékelten arányos 5–10% közötti kategóriába Málta (5,2%), Hollandia (6,5%), Ausztria (7,1%) Spanyolország (7,4), Görög-

¹⁴ Népszabadság, 2009. június 9.

¹⁵ Ausztriából a Martin lista (3) és a Szabadság Párt (2), a holland Szabadság Párt (4), a magyar Jobbik (3), a francia Nemzeti Front (3), a román Nagy Románia Párt (3), az Egyesült Királyságból a brit Nemzeti Párt (2), az északír demokratikus Unionista Párt (1) és egy konzervatív képviselő, a belga Flamand Érdek (2), a bolgár Ataka (2), a spanyol Szövetség, Haladás és Demokrácia (1) alkotja a függetlenek csoportját.

¹⁶ Az előző parlamentben a bolgár és a román, ciklus közben lezajlott választások után az akkori szabályok alapján megkísérelték egy szélsőjobboldali politikai csoport alakítását, amely azonban néhány hónap alatt felbomlott.

¹⁷ A probléma létezését mi sem bizonyítja jobban, mint az a – az Európai Parlamentben szokatlan és megdöbbentést kiváltó – botrányos viselkedés és hangneme, melyet a magyar szélsőjobboldali képviselői már az első üléseken bemutatnak, és amely éles kritikában, elutasításban részesült.

¹⁸ Hollandiában például a második legnagyobb politikai erő lett a Szabadság Párt.

¹⁹ Az index kiszámítása úgy történik, hogy kiszámítjuk minden egyes párt szavazat- és mandátumaránya különbségét, ezeket összeadjuk és elosztjuk kettővel.

ország (7,8%), Magyarország (8,1%), Belgium (9,5%), Lengyelország (9,8%) és az éppen 10%-os mutatóval rendelkező Finnország sorolható. A mérsékelt aránytalan 10–15% közötti országok közé Németország (10,7%), (Svédország (10,9%), Ciprus (11,2%), Olaszország (13,4%), Portugália (13,6) és Dánia (14,6%) sorolható. A legaránytalanabb 15% feletti kategóriába Szlovákia (17,1%), Bulgária (17,5%), Litvánia (18,3%), az Egyesült Királyság (18,5%), Luxemburg (18,7%), Szlovénia (19%), Franciaország (19,6%), Észtország (21%), a Cseh Köztársaság (24,3%), Lettország (24,8%) és Írország (25,5%) tartozik. Az uniós deviációs index 13,86%, ami a 2004-es 12,98-hoz képest kevesebb, mint egy százalékos növekedést jelent, ami nem számottevő. A 15 régi tagállamban az uniós deviációs index 12,9%, ami azt jelenti, hogy folytatódott az aránytalanság 1999 óta tartó növekedése ezekben az országokban.²⁰ A 12 újonnan csatlakozott tagállamban 15% a deviációs index, csökkent 2004–2007-hez képest (16,8%), de továbbra is magasabb, mint a régi tagállamoké.

Az arányossággal kapcsolatos következtetéseket igazából a hazai választások mutatóival történő összehasonlítás alapján lehet levonni. Az euroválasztást megelőző utolsó tagállami választások aránytalansági indexének átlaga 8,6%. Ez öt százalékkal alacsonyabb, mint az európai parlamenti választások hasonló mutatója. Néhány országban különösen nagy a különbség, Dániában a hazai mutató 0,98, az európai 14,6. De Szlovéniában, Luxemburgban (ahol ráadásul egy időben történik az európai és hazai voksolás), Lettorszában, Írorszában, Észtországban is több, mint 10%-kal aránytalanabb a mandátumelosztás az európai parlamenti választáson. Az európai választás arányosabb eredményeket csak az Egyesült Királyságban, Romániában, Litvániában, Franciaországban, Spanyolországban és Görögországban hozott.²¹ Ezeket a hazai voksolás javára mutatkozó nagy különbségeket azonban csak kis mértékben okozza az euroválasztás másodlagos jellege, a választói preferenciák különbözősége a két választáson. Az ok elsősorban az, hogy Európában lényegesen kevesebb mandátum kerül kiosztásra, mint otthon, valamint az, hogy a választási rendszerek és a pártrendszerek között is különbség van a kétfajta választás között.

A parlamentbe összesen 155 párt és három függetlenként indult képviselő került be. A parlamenti pártrendszer frakcionalizáltsága, töredezettsége nagymértékben befolyásolja a parlament működőképességét, tevékenységét. A frakcionalizáltság kimutatására is egy mutatót, az effektív parlamenti pártszámot használjuk.²² A legkevesbé töredezett a máltai (1,9), a magyar (2,2), a spanyol (2,55), a lengyel (2,75), a luxemburgi (3) és a cseh (3,23) europártrendszer, két, két- és fél, illetve hárompártrendszerként. Mérsékelt polarizált Görögország (3,5), Ciprus (3,6), Olaszország (3,6), Portugália (3,7), Franciaország (4), Írország (4), Románia (4,1), Ausztria (4,2), Szlovákia (4,33), Szlovénia (4,45), Észtország (4,5), Litvánia (4,5), Németország (4,55), az Egyesült Királyság (4,63), Dánia (4,83) és Bulgária (4,9). Az öt feletti effektív pártszámok már szélsőségesen polarizált kategóriát jeleznek: Lettország (5,33), Finnország (5,45), Svédország (5,6) és Hollandia (7,35). A legfrakcionalizáltabb, már atomizált pártrendszerként jel-

²⁰ 1999-ben 9,35%, 2004-ben 11,13% volt az aránytalanság mértéke.

²¹ A brit, francia, görög és litván esetben az uniós választáson alkalmazott arányosabb választási rendszer, a másik két országban a koncentráltabb pártrendszer az elsődleges oka az arányosabb eredményeknek.

²² Az effektív parlamenti pártszám a pártok támogatottságának mértékét is méri, a pártok számát és mandátumarányát vonja össze egy mutatóba. Kiszámítása úgy történik, hogy az egyes pártokra eső mandátumarányokat elosztjuk százzal, a kapott eredményeket négyzetre emeljük, összeadjuk és az eredménnyel elosztjuk az egyet (egy = 100 %).

lemezhető a nyelvi-etnikai törésvonallal megosztott belga képviselő, 12 belga párt jutott be és az effektív parlamenti pártszám 11. Összességében az Európai Parlament tagoltabb lett, frakcionalizáltsága az előző ciklushoz képest nőtt. Az effektív parlamenti pártszám 4,16%-ról 4,51-re emelkedett egy 49 fővel kisebb parlamentben.

A konvencionális megállapítás szerint a másodlagos választási jelleg alapján a kisebb pártok jobb szereplése miatt a hazai pártrendszerekhez képest szétforgácsoltabb pártrendszer várható az Európai Parlamentben. Valóban, 17 tagállamban találunk kevésbé töredezetebb pártstruktúrát a hazai választások eredményeképpen, mint az európai választások hozadékaként. A tagállami választásokon átlagosan 3,93 az effektív parlamenti pártlétszám, az uniós parlamentben 4,37. Ez azt mutatja, hogy a két típusú választáson kialakult pártrendszerek között nem olyan jelentős a különbség, közeledtek egymáshoz. A korábbi választásokon nagyobb eltérés volt tapasztalható a két pártrendszer között.

A 2009-es választás nem cáfolta meg az euroválasztásokkal kapcsolatos korábbi megállapításokat a voksolás másodrendű nemzeti választás jellegét illetően. Ezt első sorban az alacsony választási részvétel bizonyítja. A kormánypártok és a nagy pártok gyengébb szereplését illetően viszont a korábbiaknál ellentmondásosabb a kép, ez kevésbé egyértelmű, mint a megelőző választásokon. Az adott politikai kontextus, a válság, illetve a válság kezelésének országspecifikus hatásai erősen befolyásolták a választói magatartást. Mindezek következtében a másodlagos jelleg ez alkalommal kevésbé erőteljesen mutatkozott meg, mint a korábbi választásokon, a két típusú választás az eredményeket illetően közeledett egymáshoz.

GYÖRGY FÁBIÁN

THE ELECTIONS TO THE EUROPEAN PARLIAMENT 2009

(Summary)

The June 2009 European elections were the seventh of their kind. These elections were characterised by some specific features. A „revolution in numbers” occurred: 375 million voters in 27 states could elect their 736 representatives against 785 members of parliament in the previous 2004-2009 cycle. (The turnout was 43%, 161 600 000 european citizen voted). Besides there was an uncertain situation because of the doubtful forthcoming Irish referendum on Lisbon Treaty. Finally it was essential: how the financial and economic crisis effects the voters’ electoral behavior, how they evaluate crisis management of the incumbent governments. Whether this particular political context has changed the so called secondary character of the European elections by increasing the european dimension of the politics and elections.

Contrary to preliminary expectations the opportunity and necessity of the more succesfull crisis management on european level did not increase the european dimension of the elections. The decline of the electoral turnout has continued, it was the lowest in the history of the European elections. The 2009 European elections have not disproved

the former findings inconnection with the second order character of the European elections. However the temporal position of the elections in the national electoral cycle has played much smaller role than in the previous elections. Concerning the electoral success or decline of the government and main parties the picture is also much controversial, less clear-cut. The country-specific features of the political context and the crisis management have strongly influenced the electoral behaviour in each country. That is why the second order character has less strongly appeared than in the previous European elections. Concerning the election results the two types of the elections (the first order national and the second order european) are coming near to each other.

JÓZSEF HAJDÚ*

Care management in long-term care

I. Adapting to evolving needs and increasing patients' choice and involvement

An ageing population also implies changing disease and morbidity patterns. Care systems have to adapt to this and rebalance various types of care (primary, secondary, long-term and social, both formal and informal). The complex needs of older people, often suffering from multiple illnesses and impairments, also mean that they need different forms of care at the same time. Assessing such needs and coordinating the different forms of care and the effort of different providers will certainly become increasingly important.

There is a general feeling that modern health and long-term care should take account not only of patient needs but also of their expectations including the desire for choice. Countries want to ensure greater system responsiveness to more autonomous clients. This can be attained by increasing patients' choice concerning care providers and/or insurers, by greater patients' involvement in the organisation of care and decision making (e.g. ensuring patient representation in committees / agencies), and by giving the patient the purchase control via e.g. use of allowances to patients or personal budgets. This in turn requires improving transparency and making better information available to users so as choices can be made based on knowledge and advice as well as the strengthening of patient rights. A broad implementation and an increased use of ICT can help meet the demands of society for accessible and efficient high-quality care. All this could help ensure that care providers respond appropriately to medical and social needs as well as to preferences and choices of individuals, while strengthening the responsibility of patients and care receivers.¹

The meaning of the long-term care (LTC) is a variety of services which help meet both the medical and non-medical need of people with a chronic illness or disability who cannot care for themselves for long periods of time.² It is common for long-term care to provide custodial and non-skilled care, such as assisting with normal daily tasks like dressing, bathing, and using the bathroom. Increasingly, long term care involves providing a level of medical care that requires the expertise of skilled practitioners to

* The author is a professor at the Faculty of Law of Szeged University, Szeged and Károli Gáspár Protestant University, Budapest, Hungary.

¹ Review of Preliminary National Policy Statements on Health Care and Long-term Care, http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/docs/social_protection/spc_ltc_2005_en.pdf (08.07.2008.)

² http://aging.ohio.gov/resources/publications/att1_2008-02-07.pdf

address the often multiple chronic conditions associated with older populations. Long-term care can be provided at home, in the community, in assisted living or in nursing homes. Long-term care may be needed by people of any age, even though it is a common need for senior citizens.³

1. The meaning of case management

It is also known as “care management”. Case management is a comprehensive and systematic process of assessing, planning, arranging, coordinating and monitoring multiple long-term care services for the individual client across time, setting and discipline.⁴

A distinction can be made according to vertical and horizontal integration. “Vertical” integration means combining two or more organizations that have different positions in the distribution channel, e.g. a hospital and a home care organization. “Horizontal” integration, on the other hand, means combining two or more organizations that have the same position in the distribution channel, e.g. two home care organizations.⁵ Obviously, the former strategy is more geared to building a continuum of care.

Case management activities are performed by an individual case manager, or by a team of health and social service professionals. It is also undertaken in a variety of organizational environments (e.g. in a freestanding local or regional entity with formal or informal responsibilities for ‘brokering’ long-term care services; an insurer or other funding agency; a provider institution like a home care organization, medical clinic or hospital; or supportive housing).

The case management function can stand alone, or can be bundled with other administrative and client management activities as, for example, when it is part of a “chain of care”.⁶

Care coordination is seen as crucial in enabling a high level of quality and an efficient use of resources in the provision of long-term care services in an institutional or community setting, thus permitting an adequate continuum of care irrespectively of the different levels of long-term care provision (local, regional, national) and organisation.

Coordination problems at the interface between 1) medical, 2) social services and 3) informal care can result in negative outcomes for users and in an inefficient use of resources. It is often the role of the service providers to assess the individual needs and provide holistic services based on each individual needs assessment and offer coordinated, tailored and a patient specific continuum of care. It is reasonable to argue that there is no model for the provision of a continuum of care since each patient will require an individualised provision that should be tailored according to his/her needs. Care coordination is crucial in the provision of a care continuum for individual patients.

³ <http://www.healthinform.org/Long-Term-Care-list-20776-3.html> (07.07.2008.)

⁴ KODNER, D. 1993. *Case Management: Principles, Practices and Performance*. Brooklyn, NY: Institute for Applied Gerontology, www.longwoods.com (07.07.2008.)

⁵ http://www.raconline.org/success/success_details.php?success_id=527

⁶ In J. BRODSKY, J. HABIB, & M. HIRSCHFELD (Ed.), *Key Policy Issues in Long-Term Care* (pp. 3–24). Geneva, Switzerland: World Health Organization.

The care continuum approach aims at promoting a uniform and coordinated provision of services.⁷

The perennial concern of governments has been to identify means of achieving coordinated and integrated long-term care. This may be examined at different levels in the care system:

- 1) interagency coordination;
- 2) interprofessional coordination; and
- 3) case level coordination⁸.

None of these may be separated completely from the others. This part attempts to bring together material about the definition and specification, context and content of care management with a focus upon issues of implementation.⁹

There are major developments in long-term care occurring in many countries and some broadly similar trends can be discerned. There are, at least, three broad trends:

- a) a move away from institution-based care;
- b) the enhancement of home-based care; and
- c) the development of mechanisms of coordination and case management.

In many developed countries the concern for coordination has been longstanding and took the form principally of attempts to improve interagency coordination, chiefly health and social care, through such initiatives as joint care planning and joint financing. The focus upon coordination at the client level came considerably later – being less evident in a setting where most services were provided by two main agencies, health and social services. However, the strategies focused solely on organizations are not enough. A human link is required. A case manager can provide this link and assist in assuring continuity of care and a coordinated program of services.¹⁰

1.1. Defining the nature of case or care management

The origins of care management then, lie in the immediate need for coordination of home-based care, albeit with a broader range of objectives including client-centred care and effective use of resources. Six criteria may be identified which together constitute a more precise definition:

- 1) the performance of a set of core tasks;
- 2) the function of coordination;
- 3) explicit goals for care management;
- 4) a focus upon long-term care needs;

⁷ *The OECD Health Project, Long-term Care for Older People*, OECD 2005, pp. 46–48.

⁸ CHALLIS, D., DARTON, R., JOHNSON, L. STONE, M. and TRASKE, K. (1995) *Care Management and Health Care of Older People. The Darlington Community Care Project*. Arena, Ashgate: Aldershot.

⁹ BRODSKY J, HIRSCHFIELD M, HABIB J, CHALLIS D.J. (2002). *Achieving co-ordinated and integrated care among long term care services: the role of care management*. in: *Key Policy Issues in Long Term Care*. pp. 34–37.

¹⁰ BRODSKY J, HIRSCHFIELD M, HABIB J, CHALLIS D.J. (2002). *Achieving co-ordinated and integrated care among long term care services: the role of care management*. in: *Key Policy Issues in Long Term Care*. p. 140.

- 5) particular features which differentiate care management from the activities of other community-based professionals; and
- 6) the dual function of care management at client level and system level.¹¹

From a different angle, they attempt to answer the following questions:

- a) What is undertaken in care management?
- b) Why is care management employed in the care system?
- c) How is care management done?
- d) For whom is care management provided?
- e) What makes care management different from other community-based work?
- f) What impact does care management have on the service system?

Each of these would seem to be an important component of the definition.¹²

1.1.1 The functions of care management

In overall functional terms, case management is defined as: 1) a mechanism for linking and coordinating segments of a service delivery system and 2) to ensure the most comprehensive programme for meeting an individual's needs for care.

This involves continuity of involvement and is based upon the comprehensive assessment of the individual's needs¹³; case management is usually defined as a dedicated person (or team) who organizes, coordinates and sustains a network of formal and informal supports and activities designed to optimise the functioning and well-being of people with multiple needs.¹⁴ More generally, it is described as the achievement of a better fit between the person's needs and the resources available in the community.¹⁵

One of the simplest but very pragmatic views set by the United Kingdom Department of Health Guidance defines care management as: the process of tailoring services to individual needs. It then refers to specific core tasks.¹⁶

1.1.2. The goals of care management

Moxley¹⁷ notes three goals of case management:

- 1) improving client utilization of support and services;
- 2) developing the capacity of social networks and services to promote client well-being; and
- 3) promoting service effectiveness and efficiency.¹⁸

¹¹ M. SILBERBERG: *Managing to Care: Case Management and Service System Reform*, Journal of Health Politics Policy and Law, February 1, 2004; 29(1): 154 – 156.

¹² BRODSKY J, HIRSCHFIELD M, Habib J, CHALLIS D.J. (2002). *Achieving co-ordinated and integrated care among long term care services: the role of care management*. in: Key Policy Issues in Long Term Care. p. 142.

¹³ Nancy N. FISCHER – Lucy Rose KANE, Rosalie A.: *The homecare worker: on the frontline of quality*. (Frontline Workers in Long-Term Care) Generations September 22, 1994. p. 87.

¹⁴ MOXLEY (1989) in. <http://www3.interscience.wiley.com/journal/119835565/issue/08.07.2008>.

¹⁵ MODRICIN, RAPP & POERTNER: *The evaluation of case management: The case management*. Grid 1988, Social Work 35: pp. 444–448.

¹⁶ David Challis PREFACE: *Achieving coordinated and integrated care among LTC services: the role of care management*. p. 144.

¹⁷ MOXLEY (1989) in. <http://www3.interscience.wiley.com/journal/119835565/issue/08.07.2008>.

1.1.3. Key differentiating features of care management

For example, in the United Kingdom, an obvious example of this is the role of the key worker within multidisciplinary teams. However, it is important to discriminate among different roles of different staff for people with different levels of need.

There are important differences between activities such as key worker approaches, which aim to coordinate a single service or team more appropriately to individual needs often on a short-term basis, and case management, which aims to coordinate multiple services and providers, usually on a long-term basis.¹⁹

Another key element is that case management is concerned with meeting the needs of people with long-term care problems or multiple needs.

Therefore, care management is concerned with providing services to a specific target group and need not be seen as the mechanism for providing all forms of care for those who need assistance in coping with everyday living.²⁰

1.1.4. The organizational context of care management: a multi-level response

Case management is designed not just to influence care at the individual client level, but also at the system level through the aggregate of a myriad of care decisions at the individual client level which exert pressure for change upon patterns of provision themselves. An underlying objective is to render those patterns of services more relevant to individual needs.²¹

An UK Government review concluded that no single model suits all levels of need or service user groups and identified three types of care management, each necessary to an integrated and comprehensive approach:

- 1) an administrative type, undertaken by reception and/or customer service staff which provides information and advice;
- 2) a coordinating type, that deals with a large volume of referrals needing either a single service or a range of fairly straightforward services which should be properly planned and administered; and
- 3) an intensive type, where there is a designated care manager who combines the planning and coordination with a therapeutic, supportive role for a much smaller number of users who have complex and frequently changing needs.

The review concluded as follows: the crucial objectives are to ensure that long term care management is devoted to those people who need it and that decisions about the skills of staff to be deployed and about monitoring and reviewing arrangements reflect this.²²

¹⁸ David Challis PREFACE: *Achieving coordinated and integrated care among LTC services: the role of care management*. p. 145.

¹⁹ Jack ROTHMAN and Jon Simon SAGER: *Case Management: Integrating Individual and Community Practice*, 2/E Publisher: Allyn & Bacon, 1998, p. 306.

²⁰ David Challis PREFACE: *Achieving coordinated and integrated care among LTC services: the role of care management* p. 147.

²¹ STEINBERG R.M. & G.W. CARTER: *Case management and the elderly* Lexington Ma (1983): D.C. Health p. 57.

²² *Social Services Inspectorate*, 1997, p. 30.; <http://www.dh.gov.uk> (05.07.2008.)

1.1.5. The location of care management

According to the practice of several examined states, (see below) care management has been located in a variety of different settings. These settings include social service departments/units, hospitals, geriatric and psychiatric multidisciplinary teams, primary care, independent agencies, and even independent actors. It differs country by country. Effective implementation of care management will need to identify appropriate settings to provide case management for individuals with different kinds of needs.

2. Style of care management: brokerage or more extensive approaches

Some implementations of care management sometimes appear to consider the core tasks more as administrative activities (involving mainly brokerage and service allocation) rather than integrating these with tasks such as support and counselling (requiring staff with human relations skills). This is evident in discussions about the separation of purchaser and provider roles where a rigid distinction considers the provision of human relations skills and emotional support as only a 'provider' role.

Studies consistently indicate that more than brokerage functions are required in practice, even if this were not made explicit in the initial planning or job descriptions²³ and that case managers were successful in performing the core tasks through combining practical care with the use of human relations skills. It incorporates two central functions: (a) providing individualised advice, counselling and therapy to clients in the community and (b) linking clients to needed services and supports in community agencies and informal helping networks.²⁴

2.1. Degree of role specificity

The extent to which the role of care manager has become specifically differentiated from other roles varies, probably due to contextual factors such as degree of rurality but also reflecting the form of care management development occurring. Thus some agencies may wish not to differentiate the role of care manager as a specific job, seeing it rather as a role within existing job descriptions.²⁵

Another approach has involved some staff defined as having different jobs for different clients, for example as social worker for some and care manager for others. Some studies suggest that such role mixing or part-time care management could lead to a less effective functioning on the part of the case manager.²⁶

²³ DANT, T. & GEARING, B. (1990) 'Keyworkers for elderly people in the community: Case Managers and Care Co-ordinators', *Journal of Social Policy*, Vol. 19 (3): 331-360 - ISSN: 00472794.

²⁴ David Challis PREFACE: *Achieving coordinated and integrated care among LTC services: the role of care management*. p. 163.

²⁵ BUGLASS, D.: *Assessment and Care Management: A Scottish Overview of Impending Change*, Community Care in Scotland. Discussion Paper No: 2, 1993, Social Work Research Centre, University of Stirling. p. 56.

²⁶ KEITH J.: „Care-taking in Cultural Context” *Anthropological Queries*. in: Kending H.L. A. Hashimoto, L.C. Coppard (eds.) *Family support for the elderly*. WHO, 1992 Oxford: Oxford University Press pp. 154-157.

2.2. Balance of work

In order to maintain continuity of responsibility throughout all the phases of a client's "career" with the service, care managers could be made responsible for continued monitoring and review after entry to institutional care. While such an approach offers continuity, it could lead to increasing caseloads and a sharper focus upon institution-based work than upon community-based work. For example, in one setting case managers remained responsible for an elderly person after entry into a nursing or residential care home. Since the level of reimbursement to homes is based upon client dependency, there is an incentive for homes to request frequent reviews, with inevitable refocusing of staff time away from home-based care.

2.3. Staff mix

Training has been mentioned as indicative of the expected style of care management. However, staff mix itself could also indicate an important aspect of variation in care-management practice. For example, some Scottish authorities with predominantly rural catchment areas were developing primary assessment teams with staff from both Health Boards and Social Work to undertake assessment and care coordination.²⁷ In a number of care-management programmes for older people, staff tend to be mainly from social work and nursing backgrounds.

A mixed staff group can permit the targeting of particular staff types with particular client needs within programmes.²⁸ For example, in one British programme for older people, social workers usually managed cases where mental health and carer problems predominated, whereas nurses tended to manage those where physical health problems predominated.²⁹

2.4. Caseload size

Clearly, there is a trade-off between caseload size and effective performance of these activities which will concern those implementing programmes. Caseload size is likely to determine the feasible style of case management. Caseload size is of course more problematic to define when a team approach to case management is adopted for particularly demanding clients in some mental health programmes.³⁰

²⁷ BUGLASS, D.: *Assessment and Care Management: A Scottish Overview of Impending Change*, Community Care in Scotland Discussion Paper No: 2, 1993, Social Work Research Centre, University of Stirling, pp. 37–38.

²⁸ JACK ROTHMAN and JON SIMON SAGER: *Case Management: Integrating Individual and Community Practice*, 2/E Publisher: Allyn & Bacon, 1998, p. 306.

²⁹ CHALLIS, D. CHESSUM, R., CHESTERMAN, J. LUCKETT, R. and TRASKE, K. (1990) *Case management in social and health care*, Personal Social Services Research Unit, Canterbury, pp. 139–143.

³⁰ RONALD J. DIAMOND, ROBERT M. FACTOR and LEONARD I. STEIN: *Response to "training residents for community psychiatric practice"*, Community Mental Health Journal, Volume 29, Number 3, June 1993 Springer, Netherlands, pp. 289–296.

2.5. Documentation

Although documentation is not frequently discussed as part of care management practice, it is part of the practice environment and can contribute to setting horizons and parameters to activities. The right kind of documentation may facilitate improved practice in areas such as assessment, care planning, and review. In British surveys of assessment study there was little evidence of documentation which could assist staff in moving from the task of information gathering towards activities such as needs formulation and care planning.³¹

3. Logical coherence of care management arrangements

Four elements need to be coordinated in a fully coordinated system:

- 1) programmes;
- 2) resources;
- 3) clients, and
- 4) information.³²

The rationale for any society in the implementation of care management as a mechanism to integrate care is also likely to vary. For example, when care management was introduced into the United Kingdom in the late 1980s, community services were nearly all provided by two public sector sources – the National Health Service and Social Services Departments. The need for coordination was not self-evident, since there appeared to be a simple situation of two providers of care. However, the internal divisions of service providers reflected through various professional and service hierarchies (social work, nursing, home care, day care, day hospital, etc.) caused the experience of service users to be fragmentary. Nonetheless, the environment made the establishment of care management in a lead agency relatively easy.

However, care management is no magic tool, but rather a mechanism which, if effectively implemented, can offer one way to manage the tension between social objectives and economic constraints in long-term care services. This can never be a comfortable process.³³

³¹ DOH, 1993. (05.07.2008.)

³² AIKEN, Michael – DEWAR, Robert – Di TOMASO, Nancy – HAGE, Jerald – ZEITZ, Gerald: *Coordinating Human Services: Strategies for the Development of Service Delivery Systems*, Jossey-Bass, Inc. (San Francisco, CA) 1975. p. 36.

³³ CALLAHAN, Daniel: *Setting limits Limits: Medical goals in an aging society* New York. 1987, Simon and Schuster p. 67.

II. Policy examples related to care coordination

1. Health-care approach: primary care, referral systems and care coordination

The referral systems (from GP to specialist care) do not always function perfectly (sometimes large numbers of patients do not register or visit a family doctor). A large number of EU Member States draw attention to the importance of patients registering with a GP / family doctor who functions as their first point of access to the services. The family doctor can provide patients with preventive and curative care and serves as a professional guide to the patient referring him/her to other (correct) types of care, determining the number of places the patient has to appear and the order of appearance. This ensures the use of a coherent path of care via a GP referral system.

In various countries health and social welfare systems are separate institutional entities making it more difficult to move people between systems and to ensure a continuous and integral patient follow-up. This has negative implications for access as well as quality. Better care coordination in general is expected to have positive effects on care quality and financial sustainability, as it avoids overuse, in sometimes unnecessary care, in particular the doubling of procedures.³⁴

2. Policy examples encouraging greater primary care use and care coordination in EU member states

A) Primary care

- Compulsory/ automatic registration with GP / family doctor (United Kingdom, Denmark, Estonia, Hungary, Netherlands, Sweden, Latvia, Slovenia, Finland for public health care system).
- Financial incentives, i.e. less favourable reimbursement or 100% of the costs borne by the patient if patients go straight to specialist care (France, Belgium, Germany).
- The no-claim scheme whereby patients are refunded if they have not spent above a threshold incentives primary care use as the latter is not included in the cost calculation (Netherlands).
- Training more staff and retraining existing staff to work as primary care physicians (Estonia, Latvia, Portugal). Primary care courses are offered as part of the medical curriculum (Hungary, Portugal). Introducing family physicians.
- Increasing the motivation of primary care staff through increased responsibility (Latvia, Portugal) and autonomy (Portugal), activity- and quality related remuneration (Portugal) and improving their working conditions (Sweden).

³⁴ SPC Health care & LTC review, final, 30 Nov. 2005. p. 15.

B) Care coordination

- GP playing a leading role in ensuring coordination of care (Poland, Germany).
- Implementation of health care districts i.e. joining district hospitals and primary care units in the area (Finland)
- Primary care trusts work with local authorities and local health and social care agencies to ensure the community's needs are met (United Kingdom). In Portugal health centres are to establish partnerships with social care organisations.
- Establishment of community health partnerships i.e. a multi agency and multi professional partnership to better integrate primary, specialist and social care at regional / local level (United Kingdom, Austria). In France system networks are being developed with the same aim.
- In Finland, as local authorities are responsible for the provision of both health and social care, integrated care can be provided.
- In Netherlands entrepreneurship is stimulated to improve the coordination of care, with professionals having to think about what is best for their patients and act demand-led.³⁵

C) Information and simplification

Concern is also shown for the possible lack of information on the part of patients. In this context, internet services are being developed and its use encouraged as a way for patients to obtain information on access to services, as a means to book services and receive prescriptions, or as a way for patients to have access to their records on line (e.g. Netherlands, United Kingdom, Slovenia, Portugal, Poland).

Increasing use is also to be made of call centres and information telephone lines (United Kingdom – NHS direct, Portugal, Poland) and phone and email to directly contact the family doctor / GP. In Poland a guide for patients presents the rules and conditions of access to services. Finally, to improve migrants' access to care some countries refer to the presence of intercultural mediators at care institutions (e.g. Belgium).³⁶

- Establishing medical files with patients' medical record for all patients (France, Belgium, Sweden, Finland, Luxembourg, Slovenia, Portugal, Austria, Netherlands). In some instances patients may be penalised when failing to have such a file (Belgium).
- Evaluating each patient's needs and defining each patient care plan (with the various needs and care specified) for those in need of long-term care (Belgium, Denmark, Germany, Estonia, Spain, Sweden, Slovakia, Finland, Latvia, Portugal, Italy).
- Provision of interdisciplinary care via interdisciplinary teams is to be established for long-term care patients and with disabilities (Poland) and more importance is

³⁵ CHALLIS and DAVIES: *Long Term Care for the Elderly: the Community Care Scheme*. Br Journal Social Work. 1985.; 15: pp. 563–579., <http://bjsw.oxfordjournals.org/cgi/reprint/15/6/563> (05.07.2008.)

³⁶ Review of Preliminary National Policy Statements on Health Care and Long-term Care, http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/docs/social_protection/spc_ltc_2005_en.pdf (09.07.2008.)

- to be put on geriatrics and gerontology (e.g. Belgium, Spain, Estonia, Hungary, Finland, Italy)
- Collaboration between hospitals to explore synergies and to create centres of competence (Luxembourg).
 - Case manager at the district level helping GP and patient to find the most appropriate care to the patient (Italy). GP plays important role in ensuring integrated care (Poland, Germany)
 - Coordination between public institutions and different levels of public institutions (national, regional, local) for the provision of services including long-term care and for the development of public health initiatives (Austria, Sweden, Finland, Latvia, Poland, Ireland namely with the redefinition of responsibilities). Cooperation also between municipalities, third sector organisations, voluntary workers and enterprises in the context of long-term care (Finland, Slovenia, Poland, Germany)
 - Incentives for the delivery of the right care at the right time at the right place (Netherlands).

D) Patients' involvement and patients' choice

In the context of greater patient expectations and demands the role of patients is often quite limited. It is thus important to strengthen the role of patients (e.g. via increased patient choice or patient involvement in the organisation of care) so as to render services more responsive to their views / wishes and to ensure an acceptable level of quality. Moreover, more and transparent information to users is a way to promote system responsiveness. In this context Member States are considering a variety of specific policies.³⁷

E) Policy examples associated with patients' choice and involvement

- Developing user friendly contact points (incl. web) with information on access, patient rights and complaining mechanisms (Sweden, United Kingdom, Portugal, Germany).
- Enlarging patient choice of provider namely by: allowing choice of GP (Denmark, Germany, United Kingdom, Latvia, Slovenia, Portugal, Austria) and, after referral, choice of specialist and hospital (Denmark, United Kingdom, Latvia, Slovenia, Portugal); allowing the use of services close to the workplace as well as near the place of residence (United Kingdom). In Luxembourg, Italy, France and Belgium patients' choice of provider is part of the system organisation. Netherlands and Slovakia are introducing choice of insurer and of provider. Finland and Italy are giving services vouchers to patients to buy home help or home nursing services from whom/where they choose in the private sector. Personal budgets help choosing long term care providers (Netherlands).
- Choice of housing and choice of personal and practical help is also envisaged in the context of long-term care and disabilities after an assessment of patients' needs (Austria, Denmark, Slovakia, Germany).

³⁷ SPC-Health care & LTC review, final, 30 Nov. 2005. p. 20.

- Insured persons represented in the Health Insurance Institute Assembly and other public health institutes (Slovenia, Germany). Consumers represented in regional advisory and planning committees (Ireland).
- Conducting patient satisfaction surveys (Denmark, Estonia, Hungary, Malta, Finland, Italy, Poland, Germany).
- Patient rights (to health and social services) and providers' responsibilities are being established and better enforced through legislation and the development / improvement of more easily accessible complaining systems sometimes involving patient councils or mediation service or the ombudsman (Germany, Denmark, Estonia, Austria, France, Hungary, Belgium, Netherlands, Slovakia, Finland, Luxembourg, Portugal, Italy, Ireland). A report with recommendations is to be submitted annually (Belgium, Netherlands).
- Patients are entitled to injury compensation associated with treatment (Finland, Portugal, Germany).
- Community representatives are part of various committees and agencies (e.g. Local Health and Social Care Groups in the United Kingdom, Malta) providing input to the planning and design of services in their areas. More involvement of consumer organisations (Netherlands).
- Patients' advocate (for example: Germany). Patients' discussion forum (For example: Malta).³⁸

III. Country sheets

Austria

1. Professional first counselling for those in need of care and their family members

In model regions of Austria the recipients of long-term care benefits granted under the Federal Act are sent a voucher for free qualified counselling by certified nursing professionals together with the administrative decision regarding their entitlement to long-term care benefit or the application receipt. This voucher can be used for services of the member organisations of the Federal Working Community for Free Welfare.

Counselling focuses in particular on providing information on outreach services, aids, social insurance coverage or administrative procedures regarding long-term care benefits.

In the Länder registered inhabitants (older than 65 years) are informed on the range of social services as well as long-term care benefits in the framework of a home visiting service which partly has been in place for more than 30 years. For migrants this service is available as from the age of 55 years.

Furthermore, upon applying for care services (home help, meals on wheels, etc.) those in need of care and their relatives are provided comprehensive counselling in a

³⁸ Review of Preliminary National Policy Statements on Health Care and Long-term Care, http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/docs/social_protection/spc_ltc_2005_en.pdf (07.07.2008.)

case-management framework in counselling centres for care and support at home. These services are offered in various languages. The extensive network of care counselling centres established in some Länder offers free, objective, confidential counselling and support not related to individual care providers in all matters concerning care; concrete information and proposals are partly sent out to persons applying for benefits or benefit increases by the pension insurance institutions.

2. Care hotline – counselling for caregivers

The care hotline is available during office hours under the Austria-wide toll-free telephone number and informs on all issues in the context of care. In addition, written queries sent by fax or e-mail are answered. In individual cases advice-seeking persons also request individual counselling sessions, which are held by appointment in the Federal Ministry of Social Affairs and Consumer Protection. The Ombudsperson for Care has been available on the care hotline for answering questions on care services every Wednesday since September 2006.

3. Internet platform for care-giving family members

In addition to the care hotline, the Internet platform for care-giving family members was set up in August 2006 to meet the requirement of providing comprehensive information to help carers in their every-day lives. Careproviding relatives are informed about long-term care benefits, social and labour law provisions concerning carers, mobile social services, technical aids for care, therapies at home, courses and self-help groups, financial benefits as well as institutional further care. They are also kept up-to-date on offers to ease the strain on carers, e.g. holidays for care-giving family members, temporary care and financial aid to support care-giving relatives.

In addition, the platform provides an open forum for tips and allows the exchange of experience on home care with other carers. The platform for care-giving relatives can be accessed at www.pflegedaheim.at.³⁹

Belgium

In Belgium has been established the personalized patient-centred care. Many alternatives are available for long-term patients, but for lack of information or coordination, they do not always benefit from the most appropriate supply of care and services. In fact, too often, the various sectors (residential, non-residential and temporary residential care) are walled off. Breaking down these walls is needed and this means collaborating and setting up networks.

³⁹ http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/docs/social_inclusion/2008/nap/austria_en.pdf (06.07.2008.)

In this sense, approved institutions referred to as "Integrated Service for Care at Home" (*Service Intégré de Soins à Domicile* - (ISD), organize multidisciplinary concertation in a care zone around a person who needs complex care. This multidisciplinary concertation gives a concrete assessment of the patient's autonomy in the context of care at home, develops and monitors a care plan and breaks down the various tasks between professional care providers in different disciplines and those providing aid. In addition, in the Walloon Region, home care and service coordination centres have the job of ensuring the best combination of healthcare in the narrow sense of the word, and services needed to keep dependent persons at home (housekeeping, family, social services etc.).

Denmark

Quality contracts: With effect from 2010, quality contracts will replace the present local authority service strategies. Quality contracts are the local council's contract with the citizen and must include clear and measurable objectives for each of the local authority service areas. The aim is for citizens to get clear information about the service level they can expect in individual local authority service areas.

Family counsellor: A bill must be presented that provides families with disabled children a right to a family counsellor who will provide information and guidance on the possibilities of getting help across sectors.

Increased free choice of aids and dwelling layout: The Government intends to extend free choice in the aid area so that citizens whom the local authority has deemed eligible for personal aids or support for disability-friendly dwelling layouts are given the opportunity to choose other personal aids and an interior design provider other than the one offered by the local authority.

Information about the possibilities of free choice: If a person needs practical and personal assistance (home help) due to reduced functional capacity, he or she is entitled to choose between various home help providers. Usually, home help users can choose between a public home help provider and one or more private home help firms. Importance is attached to ensuring that citizens know their rights, including their options in terms of free choice of provider of personal and practical assistance. Many care recipients use their free choice options; however, some are still unaware of these options. Therefore, the necessary information must be available to all citizens in need of practical and personal assistance, and it must be easy for individual citizens to receive and retrieve information.

Dissemination of knowledge about care: Comparable user satisfaction surveys in the area for older and disabled people must be conducted to support local quality development. Comparability will enable institutions that do a particularly good job to be identified. In addition, the database *Good Social Practice* has been created to collect the best examples of good practice in the local authorities.

Latvia

One of the main targets is improving coordination between health care and long term social care services. As the necessity to provide social care services is often related to the consequences of the functional disorders of the persons, in order to assess the necessity of receiving a service, the social service workers of the local governments receive information from family doctors and assess the case in correlation with other documents testifying to the necessity of the social service. In case of necessity team meetings are held between various specialists to decide jointly with health care specialists on a service provision as well as in which sequence the services should better be provided in order to achieve the best possible result.

The municipality of Riga, for example, provides a social worker post in the hospitals in Riga municipality. In 2007 14 social workers were employed at 8 health care institutions in Riga. Also other local governments in Latvia are implementing this policy. The main objective of these social workers is to ensure that after leaving the hospital the necessary social service would be provided. In 2007 5753 persons in Riga received this service provided by the social workers at hospitals, from them 2367 men and 3385 women.

Netherlands

Overview of the intended changes to the AWBZ: There will also be more freedom of choice and diversity in living. Clients should themselves be able to choose how they want to live.

Participation policy and the Social Support Act: On 1 January 2007 the Social Support Act (Wmo) came into force. Pursuant to the Wmo municipalities have become responsible for providing social support. Social support includes activities enabling people to participate in society.

The Wmo has nine performance areas. One of the nine performance areas is aimed, for instance, at offering proper information and advice, family support and provisions including aids and domestic help. The starting point for these provisions is the obligation to compensate. Municipalities are instructed to provide facilities to compensate for the restrictions experienced by people in their ability to cope for themselves and to participate in society. The facilities concerned enable people to run a household, help them move in and around the home, move locally via a means of transport and meet other people and on that basis to make social connections. In order for municipalities to achieve proper coordination of access to the application for provisions pursuant to the Wmo when applying for and indicating long-term care, municipalities are laying down rules in a regulation to this end.

Slovakia

In the interest of respecting the social services recipient's choice, the draft act explicitly lays down their right to choose the type and form (the field, outpatient, inpatient) of social services provision and their right to choose its provider. This right enables a recipient to remain in the home environment as long as they wish and to choose a social service provided in their natural environment (e.g. a nursing care service).

Sweden

The increased use of direct customer choice between private providers for home care services as well as for care in institutions in the Swedish municipality Nacka was of great interest to many experts, as was the effects on keeping a higher number of smaller private care companies interested in providing home care services in Nacka. An important precondition for real choice by consumers of care is sufficient information about the available providers and services.

"One-stop shops" could draw the information together to help users and their families to arrive at an informed choice.

It was discussed if personal budgets could be an interesting complementary instrument between informal and formal care. Personal budgets can allow individuals to use a virtual account to buy care, employ care assistants or pay for personal services suited to the person's needs. The importance of linking the provision of health services and social services more closely with each other was also highlighted.

Hungary

In Hungary long-term care does not have a separate system. The long-term care services are supplied within the healthcare and social service system. Professional policies pertaining to long-term care are basically shaped by the ministries in charge of health (Ministry of Health) and social affairs (Ministry of Social Affairs and Labour). This means that there are two separate systems with different principles.

- a) Healthcare is financed by contributions paid by employers and employees and by the state budget. (mandatory health insurance system).
- b) The social service system is financed from the state budget.

There needs to be a careful balance between collective and individual arrangements and responsibilities, which is not easy to achieve. Individuals can be involved in collective arrangements (through co-payments; or personal budgets) while local authorities can help people to cope independently with long-term care.

Basically, the quality of the long-term care services is the same for every person. Of course, there are some differences between the different institutions (some are older or bigger etc.) but they have to meet the same (minimum) quality standards.

There are institutions that provide services in better quality but in those cases the user has to contribute (when the service would be free of charge) or contribute more to the costs of these services.

Evaluation process

1. Evaluation of applicant's dependency in case of social services:

When evaluating an applicant's dependency a detailed evaluation exists for home care and elderly people's home. Daily activities, social and health needs are taken into account:

- a) if the dependency level is lower (the care need of the applicant is less than 4 hours per day) the person can receive only home care;
- b) if the dependency of the person is higher (more than 4 hours per day), he/she can receive care in an elderly home.

2. Evaluation in the case of patients who have mental illness or who are living with disabilities: there is a "committee of specialists", which is responsible to offer the best for the claimant.

3. Wealth evaluation:

The users have to contribute to the costs of services provided (co-payment). The amount of co-payment is defined according to a means-test and is different in the various institutions. The amount shall be paid on a monthly basis. Services are provided free of charge in case the beneficiary does not have an income (besides that, in the case of elderly homes: does not have a property), and does not have any relative who would be responsible and able to fulfil his/her obligation to support and care for the beneficiary.

4. Clear boundaries need to be drawn between long-term care and related schemes like subsidised housing or home-help, so that people are aware of what services they are entitled to and how this is decided.

In the social service system, when we speak about long-term care services, residential care (institutions in which permanent care is provided) is considered as part of long-term care. The maintainer of a social institution has to provide care and also residence for the service users.

Medical treatment ("cure") is not part of long-term care. Some healthcare services are considered to be a part of the long-term care (for instance: home nursing; nursing beds). Healthcare is insurance based and each healthcare service is financed from the Health Insurance Fund.

In the near future Hungary's main challenge will be probably to retain the personnel in the long-term care services. If the average income level of the long-term care services will not be higher, other branches could attract the personnel. Besides, the attraction from abroad (where the income level is higher) is also a heavy challenge for Hungary.

The restoration of the appreciation and the prestige of the professional work is needed and the support of the workers has to be strengthened. The Government handles the immediate reinforcement of the retention ability of the professional workforce as a priority.

There are some programmes facilitating the adaptation of the personnel to the changing professional environment, restoration of the reputation and prestige of the profession and the retention of the personnel in the profession.⁴⁰

Summary

Long-term care (LTC) is one of the fastest growing segments of the health and/or social care industry. Nursing homes, originally considered the root of long-term care, are no longer the sole providers of services to posthospital, aged, or disabled patients. The stigma once associated with nursing facilities seems for the most part to have dissipated. Today it is not uncommon to discharge a patient from the hospital to some form of long-term care. Economic reality has finally overcome the hesitancy to use postacute services. Restrictions on length of stay in acute care and reimbursement issues are contributing to the growth of this niche market. The practice of case management is one way in which patients and providers are assisted in navigating through our fragmented system of health care. In LTC, case managers must be an equalizing force, balancing quality and patient advocacy with cost efficiency.

"Extended care facilities offer a level of care below acute hospitalization, in which the client still requires skilled care from licensed personnel on a daily basis.⁴¹ Alternative landscapes for those patients requiring care after leaving the acute or tertiary care settings are being created at a rapid pace. Rehabilitation and subacute centers along with skilled nursing facilities, home care, personal and custodial care centers have all joined the family of long-term care providers. Although the majority of their client base continues to be adult, predominantly geriatric, many suppliers are now capable of caring for newborn, pediatric, and younger adult patients. Levels of care range from assisted living to complex high-tech disease management. Services offered in LTC are designed in recognition of the multiplicity of problems that can be associated with protracted illness. The inherent nature of providing extended care shifts the goal of treatment in most instances from complete recovery to resumption or maintenance of relative wellness. This is a significant movement away from the acute care model which attempts to restore the patient to a state of total wellness.⁴²

The responsibility of the case manager as patient advocate cannot be emphasized enough. As managed care pushes the envelope to achieve the most cost efficient methods of care, case managers (nurses, social workers, etc.) must remain staunch supporters of quality care. The potential for abuse to the LTC population has been realized in the past. It is crucial for case managers to remain actively involved in the process of change so that appropriate care is never compromised at the expense of the patient.

⁴⁰ <http://www.ecosante.fr/OCDEENG/393020.html> (08.07.2008.)

⁴¹ Suzan K. POWELL: *Case management: A practical guide to success in managed care*, Baltimore Lippincott Williams & Wilkins, 1996 (1st edition) p. 216.

⁴² GERBER, L. (1994). *Case management models; geriatric nursing prototypes for growth*. Journal of Gerontological Nursing, 20(7), pp. 18–24.; LYON, J.C. (1993). *Models of nursing care delivery and case management: Clarification of terms*. Nursing Economics, 11(3), p. 165.

HAJDÚ JÓZSEF

ESET-KOORDINÁCIÓ A TARTÓS ÁPOLÁS TERÜLETÉN

(Összefoglalás)

A tartós ápolás az egészségügyi és a szociális ellátás határterületén helyezkedik el. Igénybevevői legtöbbször testi vagy szellemi fogyatékosok, idősek és egyéb olyan csoportok, amelyek támogatásra szorulnak a mindennapi életben. Az ápolásnak ezt a formáját gyakran – legalábbis részben – nem hivatásos ápolók, hanem rokonok, barátok biztosítják. Az EU egyes tagállamaiban jelentős különbségek tapasztalhatók a tartós ápolás keretében nyújtott szolgáltatásokban, a tartós ápolás szervezetrendszerében és szociális védelmi rendszerben betöltött szerepében. Ennek oka a felelősségi körök eltérő megosztása a magánszféra, a család és a közszféra között, az egészségügyi és a szociális ellátás országonként eltérő szervezeti rendszere és e két terület határvonalának különböző meghatározása.

Az Európai Unióban a tagállamok maguk végzik egészségügyi és szociális védelmi rendszereik kialakítását, finanszírozását és igazgatását. A nemzeti ellátórendszerek manapság új kihívásokkal néznek szembe: előregerdő társadalmakban élünk, ahol a betegek egyre színvonalasabb ellátást igényelnek. Az Unió ezért azt javasolja, hangolják össze a korszerűsítés érdekében tett erőfeszítéseinket. Támogatva a tagállamok saját reformjait, az Unió a nemzeti ellátórendszerek tekintetében három hosszú távú, együttesen megvalósítandó célt szorgalmaz. Ezek a következők:

- az egészségügyi ellátás és a szociális szolgáltatások könnyű hozzáférhetőségének biztosítása;
- az ellátás minőségének javítása;
- a finanszírozás fenntarthatóságának biztosítása.

E célok csak úgy érhetők el, ha minden érintett fél együttműködik megvalósításuk érdekében. A tapasztalatcsere és a bevált módszerek egymás közti megosztása jó eszköz a szakpolitikai tevékenységekkel kapcsolatos ismeretek bővítésére, a kölcsönös tanulás és a fejlődés elősegítésére.

Magyarországon jelenleg az öregségi és betegségű tartós ápolásra vonatkozó szabályozás nem egységes. Nincs önálló ápolási biztosítás. Hazánkban az ápolási, gondozási ellátást az egészségügyi törvény és a szociális törvény, továbbá az ezek végrehajtására kiadott kormány-, illetve miniszteri rendeletek szabályozzák. Fontos megjegyezni, hogy bár a törvényi szabályozás meghatározza bizonyos lakosságszám feletti településeknél a helyi, illetve megyei önkormányzatok ellátásszervezési felelősségét, a házi ápolás, illetve az egyes ellátási formák felkeresése és az elhelyezés a hozzátartozók, főként a család feladata marad.

A tanulmány a tartós ápolás (előtérbe helyezve az időseket érintő ellátási formákat) megvalósításához elengedhetetlenül szükséges eset-koordináció elméleti kérdéseit és az egyes Európai Unió tagállamokban megvalósított jó (követendő) gyakorlatokat és módszereket tekinti át.

GÁBOR HAMZA*

Entwicklung des Privatrechts und die römischrechtliche Tradition in den Ländern der iberischen Halbinsel

I. Mittelalterliche Entwicklung

Nach der Auflösung des Westgotenreiches im Jahre 714 gelangte der größte Teil der iberischen Halbinsel unter arabische Herrschaft, so daß vorläufig die offizielle Anwendung bzw. Geltung des römischen Rechts zum Erliegen kam. Vom Fortleben bzw. Fortwirken des *ius Romanum* kann man folglich nur hinsichtlich derjenigen Gebiete der iberischen Halbinsel sprechen, auf denen christliche Königreiche entstanden.

Spanien

I. Auf dem Gebiet des heutigen Spaniens bildeten das *Breviarium Alaricianum* und der *Liber iudiciorum* die Grundlage für das Fortwirken der römischrechtlichen Tradition. Als *ius commune* fand das römische und das kanonische Recht neben den örtlichen Statuten (*fueros, customs*) in *subsidiärer* Weise als *derecho supletorio* Anwendung. Ab dem 13. Jahrhundert läßt sich schon die Romanisierung des geschriebenen und des ungeschriebenen Gewohnheitsrechts (*ius consuetudinarium*) feststellen¹.

* Universitätsprofessor, Eötvös Loránd Universität Budapest

¹ Unter den spanischen Rechtshistorikern und Romanisten herrschte lange Zeit Uneinigkeit (Kontroverse) darüber, ob in der Rechtsentwicklung der iberischen Halbinsel die Elemente des germanischen oder des römischen Rechts ausschlaggebend waren. Heutzutage ist die Auffassung als vorherrschend zu betrachten, die dem römischen Recht die größere Rolle beimißt. Bei der Analyse der Wirkungsgeschichte des römischen Rechts in Europa wies der Engländer *civil lawyer* Arthur Duck (1580–1648) im 17. Jahrhundert darauf hin, daß das gleichermaßen in Spanien und im Heiligen Römischen Reich (*Sacrum Romanum Imperium*) geltende römische Recht deswegen rezipiert wurde, weil in ihm die *iustitia* und die *ratio* zugleich vorhanden sind. Siehe noch: J. Sanchez-Arcilla BERNAL: *A római jogi tradíció továbbélése és a közönséges jog (ius commune) recepciója Spanyolországban*. [Das Fortleben der römischrechtlichen Tradition und die Rezeption des gemeinen Rechts (*ius commune*) in Spanien] in: *Tanulmányok a római jog és továbbélése köréből*. I. (Hrsg. von G. Hamza) Budapest, 1987. S. 93–136.

Im Falle von einander entgegengesetzten Bestimmungen in den einzelnen Rechtsquellen wurde deren „Hierarchie“ sowohl in Spanien als auch in Portugal ähnlich dem im Jahre 426 im Römischen Reich verabschiedeten *lex citationis* („Zitiergesetz“) geregelt.

2. In Katalonien basieren die gewohnheitsrechtlichen Sammlungen zahlreicher Städte (z.B. Barcelona, Gerona, Tortosa) auf dem römischen Recht. Am Anfang des 15. Jahrhunderts begann die durch den katalanischen *Generalitat* (Parlament) initiierte offizielle katalanische Rechtsvereinheitlichung (auf Katalanisch: *dret general*), die größtenteils auf römischrechtlicher Tradition basiert. Die Redaktoren der Kompilation, die die Gewohnheiten von Barcelona (*Usatges de Barcelona*), die katalanischen Gesetze (*leyes*) und die Gerichtspraxis des Obersten Gerichtes von Barcelona systematisierte, haben im entscheidenden Maße das System des justinianischen Kodex in Betracht gezogen. Darüber hinaus nahmen sie auch auf die chronologische Reihenfolge der einzelnen Normen (*reglas*), Gewohnheiten (*consuetudines*, *costumbres*) und Urteile (*sententiae*, *sentencias*) Rücksicht.

Ferner ermöglichten die Gesetze des aragonischen Königs Jakob I. (1213–1276) (*Código de Huesca*) die Verwendung des römischen Rechts auf mittelbare Weise (*valor supletorio*), indem sie vorschrieben, in Ermangelung örtlicher gewohnheitsrechtlicher Regelungen (*usatges*) gemäß dem „natürlichen Verstand“ (womit eigentlich das römische Recht gemeint war) zu urteilen. Zur formalen Rezeption des römischen Rechts kam es aber erst im Jahre 1409.²

3. Auf den Gebieten von Kastilien und León zeugt bereits die alle Lebensbereiche umfassende *Ley de las Siete Partidas* von Alfons X. [dem Weisen] (1252–1284), des Königs von Kastilien und León – Castilla y León – (genannt auch der „spanische Justinian“), von starkem römischrechtlichen Einfluß. Der Name dieses wahrscheinlich zwischen 1256 und 1265 redigierten Gesetzeswerkes weist darauf hin, daß das später mehrfach revidierte Gesetzgebungswerk aus sieben Teilen besteht – wie auch der Name des Schöpfers des Gesetzeswerkes, Alfonso, sieben Buchstaben hat.

Diese Einteilung steht mit der mittelalterlichen Zahlensymbolik im Zusammenhang. Der Text einer jeden *Partida* beginnt nämlich der Reihe (Systematik) nach mit einem der sieben Buchstaben des Namens Alfonso.³

4. Die Regelung (Verordnung) namens *Ordenamiento de Alcalá* vom Jahre 1348 aus der Herrscherzeit des Königs Alfons XI. (1312–1350) ordnet ausdrücklich an, das römische Recht auch offiziell als *subsidiäres* Recht (*derecho subsidiario*) zu berücksichtigen.⁴ Die gewohnheitsrechtliche Sammlung *Fuero General* legt in Navarra, und die *Furs de València* in Valencia Zeugnis von der gründlichen Kenntnis des römischen Rechts ab.

² Über die „fueros“ des Aragonischen Königreichs siehe: *Las glosas de Pérez de Patos a los Fueros de Aragón*. Estudio introductorio y edición del manuscrito 13408 de la Biblioteca Nacional de Madrid por A. Pérez MARTÍN. Zaragoza, 1993.

³ Die Glossa (*Glosa*) zu den *Siete Partidas*, deren Verfasser bzw. Redaktor Gregorio López war, ist auch stark vom römischen Recht geprägt. Die romanistische Prägung der Glossa ist oft stärker als die der *Siete Partidas*.

⁴ A. Otero VARELA: *Las Partidas y el Ordenamiento de Alcalá en el cambio del ordenamiento medieval*. AHDE 63–64 (1993–1994) S. 451–548.

Portugal

Auch auf dem Gebiet des heutigen Portugals enthielten die gewohnheitsrechtlichen Sammlungen (*costumes*) und einige Stadtstatuten (Statutenrecht) zahlreiche römischrechtliche Elemente. Darüber hinaus besaß auch die portugiesische Übersetzung des *Codex Euricianus* und der *Stete Partidas* Gültigkeit. Im Gegensatz zu den heute zu Spanien gehörenden Gebieten der iberischen Halbinsel jedoch hat die formale Rezeption des römischen Rechts in Portugal nicht stattgefunden.

2. Immerhin sieht man den maßgeblichen Einfluß des römischen Rechts an den in den Jahren 1446–1447, während der Herrscherzeit des Königs Alfons V. (1432–1481) – der zunächst unter der Vormundschaft seiner Mutter, später, bis zum Jahre 1448, unter der Vormundschaft seines Onkels regierte – verabschiedeten *Ordenações Afonsinas*, genannt auch *Ordenações do Rey Afonso V.* Hierbei handelt es sich um die aus fünf Bänden bestehende Sammlung verschiedener portugiesischer Rechtsquellen (*fontes iuris*), die die ab König Alfons II. (1211–1223) unter der Mitwirkung der *Cortes* verabschiedeten Gesetze (*leges*) und die Gewohnheiten (*consuetudines*) zum Inhalt hatte.

Die *Ordenações Afonsinas* waren bindend für die Gerichte, wobei diese aber im Zweifelsfall auch die *Glossa ordinaria* des Accursius und die Werke des Bartolus zu berücksichtigen hatten.

3. Eine ähnliche Regelung findet sich in den *Ordenações Manuelinas* vom Jahre 1521, die im letzten Herrscherjahr des Königs Manuel I. (1495–1521) verabschiedet und erlassen worden waren. Und die gleiche Regelung findet man auch in den *Ordenações Filipinas* vom Jahre 1603, wobei zu bemerken ist, daß Portugal in dieser Zeit (1580–1640) unter spanischer Herrschaft stand. Die *Ordenações Filipinas* wurden von König Philipp III., als König von Portugal Philipp II. (1598–1621), der gleichzeitig König von Spanien und Portugal war, verabschiedet.

4. Die Autorität der *Glossa ordinaria* des Accursius und die Kommentare von Bartolus wurden dadurch nicht beeinträchtigt, da sie laut diesen beiden Dekretensammlungen nur dann berücksichtigt werden konnten, wenn die *Glossa ordinaria* bzw. die Kommentare von Bartolus nicht im Gegensatz zur *communis opinio doctorum* standen.

Das gemeine Recht (*direito comum*) in Portugal basiert – wie in Spanien und in Andorra – auf dem römischen Recht (*ius Romanum*) und dem kanonischen Recht (*ius canonicum*).

Schrifttum

Spanien: B. Oliver: Historia del Derecho en Cataluña, Mallorca y Valencia. Código de las costumbres de Tortosa. I–IV. Madrid, 1876–1881.; R. Chabas: Génesis del Derecho foral de Valencia. Valencia, 1902.; E.A. Peers: Ramon Lull, A Biography. London, 1929.; C.M.F. Prats: De iure hereditario romano cum cathalaunico comparato. Romae, 1932.; W. Wohlhaupter: Ramon Lull, ein Vorläufer der Postglossatoren? In: Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano. Bologna, I. Pavia, 1934. S. 491–514.; A. Larraona – A. Tabera: El derecho justiniano en España. In: Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano. Bologna, II. Pavia, 1935. S. 83–182.; J. Maldonado: Sobre la relación entre el Derecho de las Decretales y el de las Partidas en material matrimonial. AHDE 15 (1944) S. 589–643.; L. Martín-Ballester Costea: El Derecho privado en la Compilación de Huesca de 1247. Anuario de Derecho Aragonés 4 (1947–1948) S. 113–130.; M.P. Merêa: Notas sobre o poder paternal no direito hispânico ocidental durante os seculos XII e XII (em volta do Cap.

CCVI do Foro de Cuenca). AHDE 18 (1947) S. 15–33.; E. Wohlhaupter: Das germanische Element im altspanischen Recht und die Rezeption des römischen Rechts in Spanien ZSS (RA) 66 (1948) S. 135–264.; G. Braga da Cruz: A posse de año e dia no Direito hispânico medieval. BFDC 25 (1949) S. 1–28.; A. García Gallo: El 'Libro de las leyes' de Alfonso el Sabio: del Espéculo a las Partidas. AHDE 21–22 (1951–1952) S. 345–528.; M.P. Merêa: Estudos de direito hispânico medieval. Coimbra, 1952.; F. De Castro y Bravo: Derecho civil de España. Madrid, 1955.; A. García Gallo: Aportación al estudio de los fueros. AHDE 26 (1956) S. 387–446.; A. Otero Varela: La patria potestad en el derecho histórico español. AHDE 26 (1956) S. 209–242.; J. Martínez Gijón: La comunidad hereditaria y la partición de la herencia en el Derecho medieval español. AHDE 27–28 (1957–1958) S. 221–303.; A. Otero: Sobre la realidad histórica de la adopción. AHDE 27–28 (1957–1958) S. 1143–1149.; J. Beneyto: Para la clasificación de las fuentes del Derecho medieval español. AHDE 31 (1961) S. 259–268.; J.A. Arias Bonet: La responsabilidad del comodatario en "Partidas 5, 2, 2–4". AHDE 31 (1961) S. 473–486.; J. Lalinde Abadía: La propiedad en el Derecho medieval español. In: VI Congreso Internacional de Derecho comparado. Barcelona, 1962. S. 7–22.; ders.: Los pactos matrimoniales catalanes. AHDE 33 (1963) S. 133–266.; J.A. Arias Bonet: Estipulaciones a favor de tercero en los glosadores y en Las Partidas. AHDE 34 (1964) S. 249–416.; E. Gacto Fernández: La filiación no legítima en el Derecho histórico español. Sevilla, 1964.; M.A. Belda Soler: Contribución al estudio de las instituciones del Derecho histórico Valenciano. El régimen matrimonial de bienes en los Furs de Valencia. Valencia, 1966.; A. García y García: La penetración del derecho clásico medieval en España. AHDE 36 (1966) S. 575–592.; E. Martínez Marcos: Las causas matrimoniales en las Partidas de Alfonso el Sabio. Salamanca, 1966.; J.M. Font Rius: La Recepción del Derecho Romano en la península ibérica durante la Edad Media. In: Recueil de mémoires et travaux publiés par la Société d'histoire du Droit et des Institutions des anciens pays de droit écrit. VI. Montpellier, 1967. S. 85–104.; J. Martínez Gijón: Los sistemas de tutela y administración de los bienes de los menores en el Derecho local de Navarra. AHDE 40 (1970) S. 227–240.; A.M. Barrero: El derecho romano en los Furs de Valencia de Jaime I. AHDE 41 (1971) S. 639–664.; E. Gacto Fernández: La filiación ilegítima en la historia del Derecho español. AHDE 41 (1971) S. 899–949.; ders.: Historia de la jurisdicción mercantil en España. Sevilla, 1971.; R. Gibert: Historia General del Derecho Español. Madrid, 1971.; J. Martínez Gijón: Los sistemas de tutela y administración de los bienes de los menores en el Derecho local de Castilla y León. AHDE 41 (1971) 9–31.; F. Camacho Evangelista: Las Siete Partidas del Rey don Alfonso X el Sabio (un estado de la cuestión). In: Studi in onore di G. Grosso. V. Torino, 1972. S. 475–516.; J. Bastier: Le testament en Catalogne du Xle au Xlle siècle: Une survivance wisigothique. RHD 51 (1973) S. 373–417.; A. García Gallo: Nuevas observaciones sobre la obra legislativa de Alfonso X. AHDE 46 (1976) S. 509–570.; A. Merchan Alvares: La tutela de los menores en Castilla hasta fines del siglo XV. Sevilla, 1976.; B. Clavero: Temas de Historia del Derecho: Derecho Común. Sevilla, 1977.; E. Gacto Fernández: Temas de Historia de Derecho: Derecho medieval. Sevilla, 1977.; A. García Gallo: Manual de Historia del Derecho Español. I. El origen y la evolución del Derecho. Madrid 1977.; ders.: Del testamento romano al medieval. Las líneas de su evolución en España. AHDE 47 (1977) S. 425–497.; J.A. Arias Bonet: Las "reglas del Derecho" de la séptima Partida. AHDE 48 (1978) S. 166–191.; L. Figa Faura: La réception du droit romain en Catalogne. Annales de l'Université des Sciences Sociales de Toulouse 26 (1978) S. 195–222.; J.A. Alejandro García: Derecho primitivo e romanización jurídica. Sevilla, 1979.; B. Clavero: Derecho común. Sevilla, 1979².; J. Lalinde Abadía: Los fueros de Aragon. Zaragoza, 1979³.; A. Iglesias Ferreirós: Alfonso X el Sabio y su obra legislativa: algunas reflexiones. AHDE 50 (1980) S. 531–561.; G. Martínez Diez: En torno a los Fueros de Aragon de la Cortes de Huesca de 1247. AHDE 50 (1980) S. 69–92.; J.R. Craddock: La cronología de las obras legislativas de Alfonso X el Sabio. AHDE 51 (1981) S. 365–418.; E. Gacto Fernandez – J.A. Alejandro García – J. M. García Marín: El Derecho Histórico de los pueblos de España. (Temas para un curso de Historia del Derecho). Madrid, 1982.; C. Petit: Derecho Común y Derecho Castellano. Notas de literatura jurídica para su estudio (Siglos XV–XVII). TR 50 (1982) S. 157–195.; J. Lalinde Abadía: Sectores sucesorios hispánicos maleables por el *ius commune*. In: Estudos in homenagem aos Profs. M.P. Merêa e G. Braga da Cruz. Coimbra, 1983. S. 641–702.; A. Pérez Martín: El Ordenamiento de Alcalá (1348) y las glosas de Vicente Arias de Balboa. IC 11 (1984) S. 55–215.; J.R. Craddock: The Legislative Works of Alfonso X, el Sabio: a Critical Bibliography. Valencia, 1986.; España y Europa, un pasado jurídico común. Actas del I Simposio Internacional del Instituto de Derecho Común. (Murcia, 26/28 de marzo de 1985), Murcia, 1986.; J. Lalinde Abadía: Iniciación Histórica al Derecho Español. Barcelona, 1989.; J.M. Pérez – Prendez y Munoz de Arraco: Curso de historia del Derecho Español. Introducción, fuentes y materiales institucionales. Madrid 1989.; A. García y García: *Derecho común* en España. Los juristas y sus obras. Murcia, 1991.; M. Scheppach: Las Siete Partidas. Entstehungs- und Wirkungsgeschichte. Pfaffenweiler, 1991.; A. Iglesia Ferreiros: La creación del Derecho. Una historia de la formación de un derecho estatal español. Manual, II. Barcelona, 1992.; J. Baró Pazos: La codificación del derecho civil en España (1808–1889). Santander, 1992.; M. del C. Carle – P. Pastor de Togneri – H. Grassotti: Los reinos cristianos en los siglos XI y XII: economía, sociedades, instituciones. Historia de España, 10. Madrid, 1992.; T. de Montagut I Estragués: El testamento inoficioso en Las Partidas y sus fuentes. AHDE 62

(1992) S. 239–326.; A. García y García: Fuentes canónicas de las Partidas. Glossae. Revista de Historia del Derecho Europeo 3 (1992) S. 93–101.; A. Pérez Martín: Fuentes romanas en las Partidas. Glossae. Revista de Historia del Derecho Europeo 4 (1992) S. 215–246.; ders.: La obra legislativa alfonsina y puesto que en ella ocupan las Siete Partidas. Glossae. Revista de Historia del Derecho Europeo 3 (1992) S. 9–64.; F. Tomas y Valiente: Manual de Historia del Derecho Español. Madrid, 1992.; A. García y García: El Derecho Común en Castilla durante el siglo XIII. Glossae. Revista de Historia del Derecho Europeo 5–6 (1993–1994) S. 45–74.; J. Lalinde Abadía: El modelo jurídico europeo del siglo XIII. Glossae. Revista de Historia del Derecho Europeo 5–6 (1993–1994) S. 17–34.; P. Marzal Rodríguez: El ius commune como derecho supletorio en Valencia. Glossae. Revista de Historia del Derecho Europeo 5–6. (1993–1994) S. 399–414.; A. Pérez Martín: Derecho común, derecho castellano, derecho indiano. Rivista internazionale di diritto comune 5 (1994) S. 43–90.; T. de Montagut I Estragués: Les compilacions del dret general català. Glossae. Revista de Historia del Derecho Europeo 7 (1995) S. 113–134.; J.M. Salrach: Prácticas judiciales, transformación social y acción política en Cataluña (siglos IX–XIII). Hispania 57 (1997) S. 1009–1048.; J. Lalinde Abadía: Iniciación histórica al Derecho Español. Barcelona, 1998.; El dret comú i Catalunya. Actes del IX Simposi Internacional Barcelona, 4–5 de juny de 1999. La família i el seu patrimoni. (Ed. A.I. Ferreiros) Barcelona, 2000.; A. Pérez Martín: Las Siete Partidas, obra del derecho común en España. In: Le droit commun et l'Europe/El derecho común y Europa. Madrid, 2000. S. 35–43.; J. Salcedo Izu: El derecho común y Navarra. In: Le droit commun et l'Europe/El derecho común y Europa. Madrid, 2000. S. 233–271.; F. Suarez Bilbao – J.-M. Navalpotro y Sanchez-Peinado: La consolidación del derecho común en Castilla. La obra legislativa de los reyes católicos. In: Le droit commun et l'Europe/El derecho común y Europa. Madrid, 2000. S. 315–326.; A. Valiño: Proyección de la 'aditio hereditatis' romana en los Fueros de Valencia. Index 33 (2005) S. 337–373.; R. Mentxaka: Sobre el concepto de regla jurídica de Partidas 7, 34, y sus posibles fuentes. In: Auctoritas. Mélanges offerts à O. Guillot. Paris, 2006. S. 567–580. und A. Wacke: Die 37 "Reglas del Derecho" aus der siebenten Partida von Alfonso X. "El Sabio". In: Fides Humanitas Ius. Studii in onore di L. Labruna. VIII. Napoli, 2007. S. 5851–5885.

Portugal: A. de Figueiredo: Memoria sobre qual foi a época certa da introdução, e os graós de autoridade, que entre nós adquirio... In: Memórias de Litteratura Portuguesa. I. Lisboa, 1792. S. 270 ff.; P. Mellius Freirius: Historiae juris civilis Luisitani Liber singularis. Conimbricæ, 1815.; P. de Melo Freire: Institutiones juris civilis Lusitani. Conimbricæ, 1818.; B.J. da Silva Carneiro: Elementos de direito ecclesiastico portuguez. Coimbra, 1896.; L. Cabral de Moncada: A reserva hereditária no direito peninsular português. I–II. Coimbra, 1916–1921.; ders.: O casamento em Portugal na Idade Média. BFDC 5 (1921–1922) S. 1–32. (=In: L. Cabral de Moncada: Estudos de Historia do Direito. I. Coimbra, 1948. S. 37–82.; ders.: A posse de anno e a prescrição acquisitiva nos costumes municipais portugueses. BFDC 10 (1926–1928) S. 121–149.; L. Cabral de Moncada – A. A. de Castro – M. Reymão Nogueira: História do direito português. Direitos de família: casamento e regime de bens. Coimbra, 1930.; M.P. Merêa: Em torno do casamento de juras. BFDC (1937) S. 18 ff.; G. Braga da Cruz: Algumas considerações sobre a "perfliação". Coimbra, 1938.; ders.: O direito de troncalidade e o regime jurídico do património familiar. I–II. Braga, 1941–1947.; M.P. Merêa: Notas sobre o poder paternal no Direito hispânico ocidental durante os seculos XII e XIII. AHDE 18 (1947) S. 15–34.; G. Braga da Cruz: Historia do Direito Português. Coimbra, 1955.; N.J. Espinosa Gomes da Silva: Bartolo na história do Direito Português. Revista da Faculdade de Direito da Universidade de Lisboa 12 (1958) S. 177 ff.; M.J. de Almeida Costa: Raízes do censo consignativo. Para a história do crédito medieval português. Coimbra, 1961.; ders.: Romanisme et bartolisme dans le droit portugalais. In: Bartolo da Sassoferrato. Studi e documenti per il VI centenario. I. Milano, 1961. S. 313–334.; I. Galvão Telles: Apontamentos para a história do direito das sucessões português. Revista da Faculdade de Direito da Universidade de Lisboa 15 (1961) S. 39–278.; N.J. Espinosa Gomes da Silva: Humanismo e direito em Portugal no século XVI. Lisboa, 1962.; G. Braga da Cruz: Les pactes successoraux dans l'ancien droit portugalais. Un point de convergence du droit romain, du droit canon et du droit coutumier. Annales de la Faculté de Droit de Toulouse 11 (1963) S. 193–236.; M.J. de Almeida Costa: La présence d'Accurse dans l'histoire du droit portugalais. BFDC (1966) S. 5–20.; H. Baquero Moreno: Subsídios para o estudo da adopção em Portugal na idade média (D. Ofonso IV a D. Duarte). Revista dos Estudos Gerais Universitários de Moçambique. 5.a série 4 (1967) S. 209–237.; M.J. de Almeida Costa: A adopção na história do direito português. Revista Portuguesa de História 12 (1969) S. 95–120.; G. Braga da Cruz: O direito subsidiário na história do direito português. Revista Portuguesa de História 14 (1974) S. 177–316.; A. García y García: Estudios sobre la canonística portuguesa medieval. Madrid, 1976.; M.J. de Almeida Costa: Die Verträge über Recht an Grund und Boden und Wirtschaftsleben Portugals im Mittelalter. ZSS GA 95 (1978) S. 34 ff.; A.M. Hespanha: A história do direito na história social. Lisboa, 1978.; M. Caetano: História do direito português (1140–1495). I. Lisboa, 1981.; M. de Albuquerque: Para a história da legislação e jurisprudência em Portugal. BFDC 58 (1982) S. 623–654.; M. Leite Santos: Relações patrimoniais dos cônjuges. In: Ruy de Albuquerque – Martim de Albuquerque: Lições de história do direito português. Lisboa, 1983.; N.J. Espinosa Gomes da

Silva: História do Direito Português. I: Fontes de direito, Lisboa, 1985.; M.J. de Almeida Costa: História do Direito Português. Coimbra, 1996³. und M. Lourdes Soria Sesé: Portugal en la historia del derecho español. Anuario de la Facultad de Derecho de la Universidad del País Vasco 22 (2004) S. 447–474.

II. Neuzeitliche Entwicklung

Spanien

1. In Spanien stand im 16. und 17. Jahrhundert vor allem das auf das römische Recht gründende öffentliche Recht (*ius publicum*) im Mittelpunkt des wissenschaftlichen Interesses. Das Zentrum hierfür bildete die Universität zu Salamanca. In den Werken des Francisco de Vitoria (ca. 1483–1546) begegnet man römischrechtlichen Konstruktionen und Instituten, in welchen die Grundlagen des modernen Völkerrechts (*ius gentium* bzw. *ius inter gentes*) gelegt werden. Der Einfluß der im benachbarten Frankreich wirkenden Humanisten weitete sich zu dieser Zeit auch auf Spanien aus. Unter den spanischen Humanisten sind einerseits Diego Covarruvias y Leyva (1512–1577), Bischof von Segovia (auch genannt der „spanische Bartolus“) und andererseits Antonius Augustinus (Antonio Agustín, 1516–1586), Erzbischof von Tarragona und Schüler des Alciatus, hervorzuheben.

2. Auch die beiden offiziellen Gesetzessammlungen, die das gültige Recht im spanischen Königreich konsolidieren sollten (*Nueva Recopilación* vom Jahre 1567⁵ und *Novísima Recopilación* vom Jahre 1805), beinhalten zahlreiche römischrechtliche Elemente. Das Gleiche bezieht sich auf die *Recopilación de Leyes de Indias* vom Jahre 1680.

Die Zusammenstellung der *Nueva Recopilación* wurde von König Philip II. (1556–1598) angeordnet. Ihr Name war ursprünglich – da es sich um die *erste* tatsächlich bewerkstelligte *Recopilación* („Zusammenstellung“ bzw. „Kompilation“) handelte – einfach nur *Recopilación*. Das Wort *nueva* ist ein inoffizielles Attribut; wahrscheinlich läßt sich diese terminologische Besonderheit darauf zurückführen, daß es bereits früher Versuche gab, das Partikularrecht (*derecho particular*) bzw. die Partikularrechte (*derechos particulares*) in einem einheitlichen System zusammenzufassen.

3. In Katalonien wurde während der napoleonischen Eroberung der französische *Code civil* in katalanischer Übersetzung in Kraft gesetzt. Auch nach dem Abzug der französischen Truppen, der das Außerkraftsetzen des *Code civil* zur Folge hatte, beeinflusste das in der Interpretation des *Code civil* wurzelnde französische Rechtsdenken sowohl die Doktrin als auch die Rechtsprechung jahrzehntelang in Katalonien und auch in den anderen Regionen Spaniens.

Den auf dem Gebiet des Privatrechts in Spanien vorherrschenden Rechtspartikularismus (Rechtszersplittertheit) wollte man im 19. Jahrhundert mittels einheitlicher Gesetzgebung beseitigen. Bereits die Verfassungscharta von Bayonne vom Jahre 1808 und die Verfassung von Cádiz (*Constitución de Cádiz*) vom Jahre 1812 sahen für Spanien eine einheitliche Kodifikation des Zivilrechts vor.

⁵ L.P. del Pozo CARRASCOSA: *La introducción del Derecho francés en Cataluña durante la invasión napoleónica*. in: El tercer poder. Hacia una comprensión histórica de la justicia contemporánea en España. (Ed. por J.-M. Scholz) Frankfurt am Main, 1992. S. 188–213.

4. Im Jahre 1851 arbeitete Florencio García Goyena (1783–1855) seinen Entwurf für ein Bürgerliches Gesetzbuch (*Concordancias, motivos y comentarios del Código civil español*) aus. García Goyena gehörte seit dem Jahre 1846 der zivilrechtlichen Abteilung der Allgemeinen Kommission der Kodifikation (*Comisión General de Codificación*) an, deren Leiter er später werden sollte; im Jahre 1847 war er sogar Justizminister. In seinem Entwurf berücksichtigte García Goyena neben dem französischen *Code civil* das *Allgemeine Landrecht für die preußischen Staaten* und das österreichische *Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch*.

Das auch heute noch gültige Zivilgesetzbuch, der *Código civil* vom Jahre 1888/1889 steht auf der Grundlage des gajanisch-justinianischen Institutionensystems. Hauptredaktor war Manuel Alonso Martínez (1827–1891). Art. 6 des spanischen Zivilgesetzbuches, der die Allgemeinen Rechtsgrundsätze (*Principios generales del derecho*) enthält, zeugt eindeutig von dem Einfluß des römischen Rechts.⁶ Der spanische *Código civil* benutzt auch lateinische Wendungen.⁷ Die Schöpfer (Redaktoren) dieses Gesetzbuches beachteten bei ihrer Arbeit vor allem den französischen *Code civil*, das italienische Zivilgesetzbuch aus dem Jahre 1865, den argentinischen *Código civil* und das portugiesische Bürgerliche Gesetzbuch vom Jahre 1867.

5. Hinsichtlich seiner Struktur besteht der *Código civil* aus einer Einführung mit 16 Artikeln (*Título preliminar*) und vier Büchern. Das Erste Buch enthält die Regelung des Personenrechts (*De las personas*), das Zweite Buch regelt die Klassifizierung der Sachen, das Eigentumsrecht und die beschränkten dinglichen Rechte (*De los bienes, de la propiedad y de sus modificaciones*), das Dritte Buch enthält die Arten und Titel der Eigentumsübertragung und somit auch das Erbrecht (*De los diferentes modos de adquirir la propiedad*) und das Vierte (letzte) Buch das Schuldrecht (*De las obligaciones y contratos*). Im Jahre 1888 wurde die *Ley de Bases de 11 de mayo de 1888* verabschiedet, welche neben der Ermächtigung zur Erstellung eines bürgerlichen Gesetzbuches auch die Grundsätze des *Código civil* enthält. Dieses formell eigenständige Gesetz gilt als Teil des *Código civil*, weshalb der Zeitpunkt des Inkrafttretens des spanischen Zivilgesetzbuches in der Regel mit zwei Jahreszahlen (1888/1889) angegeben wird.

6. Zur umfassenden Reform (*revisión*) des *Título preliminar* kam es in den Jahren 1973–1974. Im Sinne dieser Reform gilt das Zivilgesetzbuch neben dem *derecho foral*, das auf regionaler Ebene gültig ist, nicht mehr nur provisorisch als subsidiäres Recht (*derecho supletorio*).

Obwohl der *Código civil* auf den meisten Gebieten Spaniens heute noch geltendes Recht (*derecho vigente*) ist, stellt er jedoch nicht überall die vorrangige Rechtsquelle für das Privatrecht dar.⁸ Auf einigen Gebieten (in Katalonien⁹, Galizien, auf den Balearen, in Aragonien, in Navarra und im Baskenland) hat er nämlich nur *subsidiäre* Geltung, vor allem bezüglich des Ehe- und des Erbrechts, aber auch teilweise hinsichtlich des

⁶ W. OTTO: *Der Gegenstand der Rechtsvergleichung*, RabelsZ 14 (1940).

⁷ Im Artikel 1057 findet man z.B. die lateinischen Wendungen „*inter vivos*“ und „*mortis causa*“.

⁸ Art. 149 der Verfassung Spaniens vom Jahre 1978 ermächtigt die *comunidades autónomas*, ihr Zivilrecht (*derecho civil*) in einigen Bereichen abweichend vom spanischen *Código civil* zu regeln. Das Handelsrecht bzw. der *Código de comercio* gilt aber einheitlich auf dem gesamten Staatsgebiet.

⁹ Im Hinblick auf das geltende Zivilrecht in Katalonien siehe: E. Arroyo AMAYUELAS – C. González BEILFUSS: *Die katalanische Rechtsordnung und das Zivilrecht Kataloniens*. ZEuP 3 (1995) S. 565–575.

Vermögensrechts (*derecho patrimonial*). Priorität genießt in diesen Regionen das sich unmittelbar auf das römische Recht stützende örtliche (Privat-)recht, genannt Foralrecht (*derecho foral*). Die Kompilation bzw. Konsolidation des Foralrechts wird mit der fortschreitenden regionalen Autonomie der *comunidades autónomas* intensiv vorangetrieben.

7. Im Sinne einer im Rahmen des zwischen dem 3. und 9. Oktober 1947 in Zaragoza abgehaltenen nationalen Kongresses des Zivilrechts (*Congreso Nacional de Derecho civil*) verabschiedeten Entscheidung begann in einigen Regionen Spaniens die Zusammenfassung des örtlichen Rechts (*Derecho especial*) in eigenständigen Gesetzessammlungen. Das vom spanischen Zivilgesetzbuch abweichende Recht der Regionen Vizcaya und Álava wird von der im Jahre 1959 verabschiedeten *Compilación del Derecho Civil de Vizcaya y Álava* geregelt. Das lokale Zivilrecht (*derecho local*) Kataloniens regelt die im Jahre 1960 verkündete *Compilación del Derecho Civil de Cataluña*, welche seitdem zweimal, nämlich 1984 und 1987, geändert wurde. Das örtliche Privatrecht der Balearen wird von der *Compilación del Derecho Civil de Baleares* zusammengefaßt, welche 1961 verabschiedet und 1985 modifiziert wurde. Die im Jahre 1963 verabschiedete und 1987 modifizierte *Compilación del Derecho Civil de Galicia* enthält das *derecho civil especial* der *comunidad autónoma* Galizien. Die vom *Código Civil* abweichenden privatrechtlichen Institute Aragoniens regelt die *Compilación del Derecho Civil de Aragón* vom Jahre 1967 entstand (modifiziert im Jahre 1985). Zur Verabschiedung der *Compilación del Derecho Civil de Navarra* (*ley* 224) kam es im Jahre 1973, deren eingehende Modifizierung im Jahre 1987 stattfand. Zu erwähnen sind die Kompilation *Derecho Civil Foral del País Vasco* (*ley* 3/1992).

8. Eine weitere Besonderheit (*particularidad*) stellen außerdem die (Teil-)Zivilrechtskodices dar. So ist in Katalonien der Teil-Zivilrechtscodex *Código de Sucesiones por causa de muerte* in Kraft.

Hieraus ist ersichtlich, daß die derzeitige spanische Privatrechtsordnung von einem starken Partikularismus geprägt ist. In dieser Beziehung ist zu betonen, daß das römische Recht auf einigen Gebieten heute noch als subsidiäre Rechtsquelle (*derecho supletorio*) zur Geltung kommt.¹⁰

9. Bei der Erarbeitung einer neuen, über die mittelalterlichen Traditionen hinausreichenden Handelsrechtsdoktrin im 16. Jahrhundert spielte die Universität zu Salamanca eine herausragende Rolle. Die spanische Gesetzgebung dieser Zeit, welche auch die *laesio enormis* regelt, hat ihre Wurzeln in der römischrechtlichen Tradition. Der herausragende spanische Experte der handelsrechtlichen Lehre war Juan de Hevia

¹⁰ B. CLAVERO: *Temas de Historia del Derecho. Derecho común*. Sevilla, 1977.; L. DIEZ-PICAZO: *La doctrina de las fuentes de Derecho*. Anuario de Derecho Civil 1984. S. 933–952.; A.A. JANARIZ: *Constitución y Derechos civiles forales*. Madrid, 1987.; J. P. BRUTAU: *Fundamentos de derecho civil*. Tomo Preliminar. Introducción al derecho. Barcelona, 1989².; E. ROCA TRIAS: *El Código civil como supletorio de los derechos nacionales españoles*. Anuario de Derecho Civil 1989.; S. ESPIAU: *La introducción de la costumbre en el Título Preliminar del Código civil español de 1889*. in: Centenario del Código civil I. Madrid, 1990. S. 761–823.; C. Martínez de AGUIRRE Y ALDAZ: *El Derecho civil a finales de siglo XX*. Madrid, 1991.; J.L. de los MOZOS: *Derecho común y el nacimiento de Europa*. Revista Crítica de Derecho Inmobiliario 68 (1992) S. 2523–2534. und L. Puig FERRIOL – M. DEL CARMEN GETE – Alonso Y CALERA – J. Gil RODRIGUEZ – J.J. Hualde SANCHEZ: *Manual de derecho civil I*. (Introducción y derecho de la persona). Madrid, 1995.

Bolaño(s) (ca. 1568/1570–1623), Redaktor der *Curia Philippica* (1603) und Verfasser des Werkes *Laberintho de comercio terrestre y naval* (1617).¹¹

Das spanische Handelsrecht wurde in den *Ordenanzas de Bilbao* vom Jahre 1737 zusammengefaßt. Zur Kodifizierung des spanischen Handelsrechts kam es im Jahre 1829. Der aus fünf Büchern und 1219 Artikeln bestehende erste spanische *Código de comercio* ist eng an den französischen *Code de commerce* vom Jahre 1807 angelehnt. Der spanische *Código de comercio* weist auch starke Bezüge zu den alten spanischen Kompilationen, insbesondere zu den *Ordenanzas de Bilbao* auf. Der Hauptredaktor des ersten spanischen Handelsgesetzbuches war Pedro Sañz de Andino (1786–1863).

Dieses Gesetzbuch setzte, wie auch das Zivilgesetzbuch vom Jahre 1888/1889, die *laesio enormis* außer Kraft. Hervorzuheben ist zudem, daß der *Código de comercio* vom Jahre 1829 die umfassendste Zusammenfassung des Handelsrechts seiner Zeit war.

10. Zur Verabschiedung des neuen, auch heute noch gültigen *Código de comercio* kam es im Jahre 1885. Das Gesetz trat im folgenden Jahre in Kraft und wurde seitdem mehrfach geändert. Bei den Modifizierungen nahm der spanische Gesetzgeber stets Rücksicht auf die neueren handelsrechtlichen Tendenzen in Gesetzgebung und Doktrin.

11. Das spanische Bürgerliche Gesetzbuch und das Handelsgesetzbuch wurden auch in den Kolonien (Kolonialgebieten) in Kraft gesetzt. Diese Gesetzbücher sind in den ex-Kolonien, so z.B. in Puerto Rico und in Äquatorialguinea (*República de Guinea Ecuatorial*) mit einigen landesspezifischen Änderungen (*modificaciones*) auch heute in Kraft. Diese Modifikationen beziehen sich in erster Linie auf die verschiedenen Formen der Handelsgesellschaften (*sociedades comerciales*)

Schrifttum

J. de Hevia Bolaños: *Curia Philippica*. Madrid, 1798.; G.F. Haenel: Über Römisches Recht in Spanien, In: Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslandes 19 (1847); B. Gutiérrez: *Códigos o estudios fundamentales sobre el derecho civil español. Tratado de las obligaciones*. Madrid, 1869.; J.M. Antequera: *La codificación moderna en España*. Madrid, 1886.; M. Lezon: *El Derecho consuetudinario de Galicia*. Madrid, 1903.; J. Freisen: *Das Eheschließungsrecht in Spanien. Großbritannien, Irland und Skandinavien*. I–II. Paderborn, 1918–1919.; E. Mayer: *El antiguo Derecho de obligaciones español según sus rasgos fundamentales*. Barcelona, 1926.; V. Lacarra: *Instituciones de Derecho Civil navarro*. Pamplona, 1932.; A. Vidal Moya: *La anticresis en la Historia y en la legislación española*. Madrid, 1936.; F.D. Zulueta: *Don Antonio Agustín*. Glasgow, 1939.; P.S. Leicht: *Rapporti dell'umanista e giurista spagnuolo Antonio Agostino con l'Italia*. In: *Atti della R. Accademia d'Italia. Rendiconti della classe di scienze morali e storiche* s. VI. 2 (1941) S. 375–384. und *Scritti Vari*, II. parte I. pp. 264–273.; P. Marin Perez: *Sobre la naturaleza jurídica de la posesión en el Derecho español*. *Revista General de Legislación y Jurisprudencia* 88–3 (1943) S. 240–269.; J. Maldonado: *Herencias en favor del alma en el Derecho español*. Madrid, 1944.; ders.: *La condición jurídica del nasciturus en el Derecho español*. Madrid, 1946.; J.L. Lacruz Berdejo: *El régimen matrimonial en los Fueros de Aragon*. *Anuario de Derecho Aragonés* 3 (1946) S. 19–153.; R. Gibert: *El*

¹¹ Hinsichtlich der Werke von Bolaño(s) siehe: J.R. GARCÍA-MINA: *La doctrina del fletamento en Hevia Bolaños*. AHDE 15 (1944) S. 571–588.; G. Lohmann VILLENA: *En torno de Juan de Hevia Bolaños*. La incógnita de su personalidad y los enigmas de sus libros. AHDE 31 (1961) S. 121–161.; ders.: *Juan de HEVIA BOLAÑOS: Nuevos datos y nuevas disquisiciones*. Histórica 18 (1994) S. 317–333.; J. García SÁNCHEZ: *Juan de Hevia Bolaño: asturiano, autor de la Curia Filipica y del Laberintho de Mercadores*. (Anotaciones a una cuestión histórico-jurídica enigmática). Justicia. *Revista de Derecho Procesal* 1 (1996) S. 41–137.; ders.: *Los juristas Alonso de la Ribera y Juan de Hevia Bolaño*. SG (Historical Studies in Honour of A. García y García) 28 (1996) S. 305–334. und J.M. MUÑOZ PLANAS: *Defensa y elogio de Juan de Hevia Bolaños, primer mercantilista español*. *Revista de Derecho Mercantil* Nr. 241 2001 S. 1109–1188.

consentimiento familiar en el matrimonio según el derecho español. AHDE 18 (1947) S. 706-761.; J.L. Lacruz Berdejo: Naturaleza jurídica del consorcio conyugal aragonés. Anuario de Derecho Aragonés 5 (1949-1950) S. 239-348.; A. García Gallo: Historia, derecho e historia del derecho. Consideraciones en torno a la Escuela de Hinojosa. AHDE 23 (1953) S. 5-36.; J. Puig Brutau: La jurisprudencia como fuente del derecho. Barcelona, 1953.; G. Lohmann Villena: En torno de Juan de Hevia Bolaño: la incógnita de su personalidad y los enigmas de sus libros. AHDE 31 (1961) S. 121-162.; J. Lalinde Abadía: La dote y sus privilegios en el Derecho catalán. Barcelona, 1962.; M. Broseta Pont: La empresa, la unificación del derecho de obligaciones y el derecho mercantil. Madrid, 1965.; J. Lalinde Abadía: Capitulaciones y donaciones matrimoniales en el Derecho catalán. Barcelona, 1965.; A. García Gallo: L'évolution de la condition de la femme en droit espagnol. Annales de la Faculté de Droit de l'Université de Toulouse 14 (1966) S. 73-96.; J. Lalinde Abadía: Regímenes comunitarios en la Compilación de Derecho civil especial de Cataluña. Revista Jurídica de Cataluña. 1966 S. 313-349.; B. Löber: Das spanische Gesellschaftsrecht im 16. Jahrhundert. (Diss. Univ. Freiburg) Freiburg im Breisgau, 1966.; E. Laguna: La enfiteusis en el Derecho civil de Baleares. Pamplona, 1968.; J.-M. Scholz: Spanische Rechtsprechungs- und Konsiliensammlungen des ancien régime. IC 3 (1970) S. 98-119.; T. Puente Muñoz: Notas para el estudio de un concepto de Derecho mercantil. In: Estudios jurídicos en homenaje a Joaquín Garrigues. Madrid, 1971. S. 77-85.; F. Vicent Chuliá: Concentración y unión de empresas ante el Derecho español. Madrid, 1971.; J. Luis y Mariano Peset: La Universidad española (Siglos XVIII y XIX). Despotismo ilustrado y revolución liberal. Madrid, 1974.; S. Kuttner: Antonio Augustín's Edition of the Compilationes Antiquae. BMCL (1977) S. 1-14.; A. Latorre Segura: Valor actual del Derecho Romano. Barcelona, 1977.; M. Peset: Derecho y propiedad en la España liberal. QF 5-6 (1976-1977) S. 463-507.; ders.: Spanische Universität und Rechtswissenschaft zwischen aufgeklärtem Absolutismus und liberaler Revolution. IC 6 (1977) S. 172-201.; B. Clavero: La disputa del método en las postremías de una sociedad. AHDE 48 (1978) S. 307-334.; J.-J. Pinto Ruiz: Le nouveau titre préliminaire du Code civil espagnol. Annales de l'Université des Sciences Sociales de Toulouse 26 (1978) S. 241-261.; C. Petit: Derecho común y derecho castellano. TR 50 (1982) S. 157-195.; B. Clavero: „La gran dificultad“ Frustración de una ciencia del derecho en la España del Siglo XIX. IC 12 (1984) S. 91-115.; J.-M. Scholz: La reterritorialisation contemporaine du droit civil espagnol. IC 13 (1985) S. 125-193.; A. Álvarez de Morales: La ilustración y la reforma de la universidad en la España del siglo XVIII. Madrid, 1985.; F. Sánchez Calero: El Código de Comercio y los contratos mercantiles. In: Centenario del Código de Comercio. I. Madrid, 1985. S. 214 ff.; Jornadas d'Història. Antoni Augustín i el seu temps, 1517- 1586. Barcelona, 1988.; C. Petit: Oposición foral al Código de Comercio (1829). AHDE 59 (1989) S. 699-736.; A. Serrano González: Die „Doctrina legal“ des spanischen „Tribunal Supremo“ in der rechtshistorischen Analyse des Justizbegriffs. IC 16 (1989) S. 219-247.; F. Tomás y Valiente: Códigos y Constituciones (1808-1978). Madrid, 1989.; G. Jiménez Sánchez: Derecho mercantil. Madrid, 1990.; F. Tomás y Valiente: Escuelas e historiografía en la historia del derecho español (1960-1985). In: Hispania. Entre derechos propios y derechos nacionales. (A cura di B. Clavero, P. Grossi e F. Tomás y Valiente) Milano, 1990. S. 11-46.; F.L. Pacheco Caballero: Las servidumbres prediales en el Derecho histórico español. Lérida, 1991.; J. Cremades: Gesellschaftsrecht in Spanien. München, 1992.; M.L. Marin Padilla: Historia de la sucesión contractual. Zaragoza, 1992.; J. Martínez Gijón: En la defensa de hijo natural. De las leyes de Toro de 1505 al Código civil de 1889. Sevilla, 1992.; Antonio Augustín between Renaissance and Counter-Reform. (Red. by M. H. Crawford) London, 1993.; M.J. Pelaez: Trabajos de Historia del Derecho privado. Barcelona, 1993.; F. Tomás y Valiente: Eduardo de Hinojosa y la historia del derecho en España. AHDE 63-64 (1993-1994) S. 1065-1088.; ders.: El „ius commune europaeum“ de ayer y de hoy. Glossae. Revista de Historia del Derecho Europeo 5-6 (1993-1994) S. 9-17.; R. Pérez-Bustamante: Historia del Derecho Español. Las fuentes del Derecho. Madrid, 1994.; I.C. Ibán: Einführung in das spanische Recht. Baden-Baden, 1995.; C. Petit: El Código inexistente (i). Para una historia conceptual de la cultura jurídica en la España del siglo XIX. Anuario de Derecho Civil 48 (1995) S. 1429-1465.; ders.: Por una arqueología de la Civilística española. Anuario de Derecho Civil 49 (1996) S. 1415-1450.; R. Colina Gareta: La función social de la propiedad privada en la Constitución Española de 1978. Zaragoza, 1997.; A.S. Gonzalez: Savigny in der spanischen Kultur. ZNR 19 (1997) S. 31-53.; R. de Górgolas: Problèmes de l'unification du droit privé en Espagne dans la deuxième partie du XIXe siècle. In: L'Européanisation du droit privé. Vers un Code civil européen? Fribourg, 1998. S. 259-265.; J. Gondra Romero: Derecho mercantil. Madrid, 2000.; J. de Eizaguirre: Derecho de sociedades. Madrid, 2001.; C. Tormo Camallonga: El fin del *Ius commune*: las alegaciones jurídicas en el juicio civil de la primera mitad del XIX. AHDE 71 (2001) S. 473-500.; J.A. Obarrio: *Ius proprium* - *Ius commune*. La sentencia en el ordenamiento foral valenciano. AHDE 71 (2001) S. 501-574.; L. Díez-Picazo - A. Gullón: Sistema de Derecho civil. I: Introducción, Derecho de la persona, autonomía privada y persona jurídica. Madrid, 2002.; J. Gómez Segade: Algunas notas preliminares (y elementales) sobre la fusión. In: Derecho de Sociedades. Libro homenaje al profesor Fernando Sánchez Calero. V. Madrid, 2002. S. 5030 ff.; A. Martino: Spanien zwischen Regionalismus und Föderalismus. Entstehung und Entwicklung des Staates der Autonomien (Estado de las

Autonomías) als historischer Prozeß. Frankfurt am Main u.a. 2004.; J.M. Pérez Collados: La tradición jurídica catalana. Valor de la interpretación y peso de la historia. AHDE 74 (2004) S. 185–227.; C. Petit: Qualcosa che somiglia all'ammirazione. Ecos de la Civilística Italiana en España. Anuario de Derecho Civil 57 (2004) S. 1429–1478.; R.P. Rodríguez Montero: La costumbre y el derecho consuetudinario gallego. Revista Jurídica del Notariado 54 (2005) S. 187–223.; E.M. Beltrán Sánchez – F.J. Orduña: Curso de Derecho Privado. Valencia, 2006⁹.; E. Vincent Chuliá: Introducción al Derecho mercantil. Valencia, 2006.; K. Adomeit (in Zusammenarbeit mit F. Fernando und G. Frühbeck Olmedo): Einführung in das spanische Recht. Das Verfassungs-, Zivil-, Wirtschafts- und Arbeitsrecht Spaniens. München, 2007³.; T. Giménez-Candela: El Derecho Romano en España: universidad y sociedad. In: Estudios de Derecho romano en homenaje al Prof. Dr. D. Francisco Samper. (Ed. P. Carvajal) Santiago, 2007. S. 397–413.; J.J. de los Mozos Touyá: La transmisión de la propiedad en el Derecho Español. Principios y problemas fundamentales. In: Estudios de Derecho romano en homenaje al Prof. Dr. D. Francisco Samper. (Ed. P. Carvajal) Santiago, 2007. S. 333–353.; A. Murillo Villar: La revocación de las donaciones en el Derecho Romano y en la tradición romanística española. Burgos, 2007.; F.J. Palao Gil: Un proyecto de recopilación de Furs de València a mediados del siglo XVII. In: Derecho, Historia y Universidades. Estudios dedicados a Mariano Peset. II. Valencia, 2007. S. 359–368.; R.P. Rodríguez Montero: Apuntes generales sobre un proceso de reforma. De la ley 4/1995, de 24 de mayo, a la ley 2/2006, de 14 de junio, de Derecho civil de Galicia. In: Studi per G. Nicosia. VII. Milano, 2007. 1–37.; J.F. Viladrich: Hacia la nacionalización del derecho civil de Cataluña (1991–2002). In: Derecho, Historia y Universidades. Estudios dedicados a Mariano Peset. I. Valencia, 2007. S. 599–604. und M.J. García Garrido: Consideraciones sobre el patrimonio familiar en la ley civil gallega. Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña (Revista jurídica interdisciplinar internacional) 12 (2008) S. 347–357.

Portugal

1. Die am 18 August 1769 – unter der Reformregierung von Marquis von Pombal (Marquês de Pombal), der während der Herrschaft von König Joseph I. (1750–1777) Erster Minister (Regierungschef) war¹² – verabschiedete *Lei da Boa Razão (para os direitos das nações polidas e civilizadas)* erklärt das römische Recht (*direito romano*), soweit dessen Regeln nicht im Gegensatz zu der (im Wesentlichen das Naturrecht (*direito natural*) selbst bedeutenden *boa razão* stehen, zum nunmehr *subsidiär* geltenden Recht (*direito subsidiário*). Erwähnung verdient auch das am 9. September 1769 verabschiedete Gesetz (*Lei de 9 de setembro 1769*), das das Erbrecht (*direito sucessório*) weitgehend reformierte. Bei der Reform des Erbrechts waren die Ideen der Aufklärung („*a reforma iluminista*“) von maßgeblicher Bedeutung.

2. José Homem Correia Teles (1780–1849) folgte in seinem Werk *Theoria de interpretação das leis* (1815), welches sich mit der Interpretation der Gesetze auseinander setzt, den Lehren Jean Domats. Auch seine im Jahre 1824 veröffentlichte Arbeit über die *Lei da Boa Razão* ist bedeutend. Correia Teles kam auch bei der Erstellung des portugiesischen bürgerlichen Gesetzbuches eine wichtige Rolle zu, da er Mitglied der in den Jahren 1827/1828 zur Redaktion eines Kodex aufgestellten Kommission war. In seinem im Jahre 1835 veröffentlichten, drei Bände umfassenden Werk *Digesto portuguez, ou tractado dos direitos ou obrigações civis, accomodado as leis e costumes de nação portugueza para servir de subsidio ao Novo Código Civil*

¹² Der Staatsmann Sebastião José de Carvalho e Malho, Graf von Oeyras Marquis de Pombal (1699–1782), wurde im Jahre 1756 von König Joseph I. zum Ersten Minister (Premier-Minister) berufen. Marquis de Pombal schaffte die Sklaverei in Portugal ab und verlieh der indigenen Bevölkerung Brasiliens gleiche Rechte wie den Portugiesen. Er dankte im ersten Regierungsjahr der Königin Maria I. – im Jahre 1777 – ab. Das Reformwerk des der zentralistischen Staatsgewalt und dem aufgeklärten Absolutismus verpflichteten Staatsmanes wurde unter der Nachfolgerin Josephs I. weitgehend aufgehoben.

betrachtete er in erster Linie das preußische *Allgemeine Landrecht* sowie den französischen *Code civil* als Modell für die Redaktion des bürgerlichen Gesetzbuches.

Allerdings sollte seinen Überlegungen nach als Grundlage des portugiesischen *Código civil* das über eine Jahrhunderte alte Tradition verfügende portugiesische Privatrecht dienen. Erwähnung verdient das Lehrbuch *Insituições de direito civil portuguez*¹³ von Manuel António Coelho da Rocha (1793–1850), in dem der namhafte Zivilist das geltende Privatrecht in Portugal darstellt.

3. Einige Vertreter der sich am Anfang des 19. Jahrhunderts erstarkenden Kodifikationsbewegung trieben die radikale Abwendung von der früheren juristischen Tradition voran. A.L. Visconde de Seabra (1798–1895), der Vertreter der Naturrechtlichen Schule (*Escola do direito natural*) war, veröffentlichte im Jahre 1858 einen Entwurf des portugiesischen Bürgerlichen Gesetzbuches, mit dessen Redaktion er im Jahre 1850 beauftragt wurde. Ähnlich wie Walther Munzinger (1830–1873) und Eugen Huber (1849–1923) in der Schweiz wurde Seabra als alleiniger Redaktor mit der Erstellung des Kodex betraut. Den Gesetzesentwurf (*Projecto*) überreichte Seabra der Regierung 1858. Nach zahlreichen Abänderungen trat der portugiesische *Código civil* im Jahre 1868 unter der Regierungszeit Königs Ludwig I. (1861–1889) in Kraft.

Visconde de Seabra absolvierte sein Studium in Coimbra. Neben seiner Arbeit als Jurist, Übersetzer und Philosoph war auch sein politisches Schaffen von Bedeutung. Seabra übersetzte die Arbeiten klassischer (antiker) lateinischer Autoren, so auch die von Horaz und Ovid ins Portugiesische und versah auch einige Werke mit Kommentaren.

Von Bedeutung ist auch sein im Jahre 1850 veröffentlichtes rechtsphilosophisches Werk mit dem Titel *A Propriedade. Philosophia do Direito para servir de intrdução ao comentario sobre a Lei dos forões*, welche entscheidend dazu beitrug, daß Seabra mit der Redaktion des portugiesischen bürgerlichen Gesetzbuches beauftragt wurde. Ferner war er im Jahre 1852 einige Monate lang, dann im Jahre 1868 erneut für kurze Zeit Minister für Justiz und Kirche. Zwischen 1862 und 1868 bekleidete er das Amt des Vorsitzenden des portugiesischen Abgeordnetenhauses (*Câmara dos Desputados*). Zwischen 1866 und 1868 war er auch Rektor der Universität von Coimbra.

4. Bei der Ausarbeitung des *Código civil* nahm der politisch liberal gesinnte Visconde de Seabra in erster Linie die auf das Privatrecht bezogenen Teile des *Allgemeine Landrechts für die preußischen Staaten*, den französischen *Code civil* und das österreichische *Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch* zum Modell. In § 16 des portugiesischen *Código civil* wurde das Naturrecht zur *subsidiären Rechtsquelle* (*direito subsidiário*) erklärt.¹⁴

Das Naturrecht ist praktisch mit der *boa razão* gleichbedeutend, die in vielerlei Hinsicht dem römischen Recht verhaftet ist. Im Bereich der richterlichen Auslegung des *Código civil* vom Jahre 1868 spielte der fünfbandige Kommentar von J. Dias Ferreira (1837–1909) eine herausragende Rolle, welcher das portugiesische Zivilgesetzbuch im Lichte des römischen Rechts interpretierte.

5. Der neue portugiesische *Código civil*, dessen Vorbereitung drei Jahrzehnte lang andauerte, wurde schließlich im Jahre 1966 fertiggestellt und im darauffolgenden Jahre

¹³ COIMBRA, 1844.

¹⁴ Art. 16 des portugiesischen BGB läßt die *principios de direito natural, conforme as circunstâncias do caso* als subsidiäres Recht (*direito subsidiário*) zu.

in Kraft gesetzt.¹⁵ Dieses Gesetzbuch ist vom deutschen BGB und von der deutschen Privatrechtswissenschaft (z.B. im Bereich der in der Pandektistik wurzelnden Rechtsgeschäftslehre) geprägt.

Der Einfluß des deutschen Pandektenrechts bzw. der Historischen Rechtsschule (auf Portugiesisch: *escola histórica*) spiegelt sich auch in der Struktur des *Código civil* wider. Besondere Erwähnung verdient in dieser Hinsicht der Umstand, daß der Allgemeine Teil (*Parte Geral*) des portugiesischen *Código civil* umfangreicher ist als der des deutschen BGB. Dennoch gibt der Kodex keine genaue Bestimmung des Rechtsgeschäfts an. Der erste Artikel über die Rechtsgeschäfte (Art. 217) sagt lediglich aus, daß die Willenserklärung ausdrücklich oder stillschweigend erfolgen kann.

6. Zur Kodifikation des Handelsrechts in einem eigenständigen Kodex kam es in Portugal erstmals im Jahre 1833. Als Modell für das Gesetzbuch, dessen Verfasser José Ferreira Borges war¹⁶, diente der französische *Code de commerce*. Da neben dem handelsrechtlichen Kodex kein bürgerliches Gesetzbuch existierte, enthielt der portugiesische *Código Comercial* auch das klassische Schuldrecht (*direito das obrigações*), was ein außergewöhnlicher Charakterzug des Kodex ist. Im Unterschied zu dem im Jahre 1888 verabschiedeten Handelsgesetzbuch folgt dieser frühere Kodex also in gewisser Hinsicht dem monistischen Konzept.

In Portugal ist derzeit das im Jahre 1888 verabschiedete und seither mehrfach geänderte Handelsgesetzbuch in Kraft. Das zweite portugiesische Handelsgesetzbuch, dessen Redaktor Francisco António da Veiga Beirão war, trat am 1. Januar 1889 in Kraft.¹⁷ Im Jahre 1986 wurde der Kodex über die Handelsgesellschaften (*Código das Sociedades Comerciais*) verabschiedet, der das Gesellschaftsrecht weitgehend modifizierte. Das monistische Konzept (*concept moniste*) fand in Portugal seitdem weder in der Gesetzgebung noch in der Doktrin Akzeptanz.

7. Das im Jahre 1868 in Kraft getretene portugiesische bürgerliche Gesetzbuch ist in den heute – seit dem Jahre 1961 – zu Indien gehörigen ehemaligen portugiesischen Kolonien (so in Goa, Damão und Diu)¹⁸ in wenig veränderter Form noch immer in Kraft.¹⁹ Das bürgerliche Gesetzbuch vom Jahre 1966 ist in den ehemaligen portugiesischen Kolonien in Afrika sogar nach Erlangung der Unabhängigkeit noch heute geltendes Recht, soweit dessen Bestimmungen mit der Verfassung bzw. der Verfassungsordnung der ehemaligen Kolonien bzw. Übersee-Provinzen im Einklang

¹⁵ Die Arbeiten zur Redaktion eines neuen portugiesischen BGB fingen im Jahre 1940 an. Die juristische Grundlage dazu bildete das *decreto-ley* 33908 vom 4. September 1940, das auch die Mängel des BGB vom Jahre 1867 auf konkrete Weise dargelegt hat. Die Redaktion des neuen BGB wurde im Jahre 1966 abgeschlossen.

¹⁶ Das erste portugiesische Handelsgesetzbuch vom Jahre 1833 wird sehr oft als „*Código de Ferreira Borges*“ zitiert bzw. erwähnt.

¹⁷ In der Literatur wird oft das Handelsgesetzbuch vom Jahre 1888 als „*Código de Veiga Beirão*“ erwähnt.

¹⁸ Goa wurde im Jahre 1510 portugiesische Kolonie. Afonso de Albuquerque eroberte und kolonisierte Goa. Goa wurde auch die Hauptstadt der portugiesischen Kolonialgebiete im Orient.

¹⁹ Goa, Damão und Diu wurden am 18.–19. Dezember 1961 von Indien militärisch besetzt und gleichzeitig annektiert. Hier verweisen wir darauf, daß einige Monate später, am 17. August 1962, das sog. Französische Indien (*Inde Française*) – Pondicherry, Kapikal, Yanaon und Mahé – auch völkerrechtlich Bestandteil Indiens wurde, nachdem diese Territorien bereits seit November 1954 unter indischer Verwaltung gestanden waren.

stehen.²⁰ Dies gilt für Angola (*República de Angola*), Mosambik (*República de Moçambique*), Kap Verde (*República de Cabo Verde*), São Tomé und Príncipe (*República Democrática de São Tomé e Príncipe*) sowie Guinea-Bissau (*República da Guiné-Bissau*), wo der Kodex mit geringen Abänderungen als nationales bürgerliches Gesetzbuch verabschiedet wurde.

8. Im Bereich des Handelsrechts und des Gesellschaftsrechts gibt (*direito das sociedades comerciais*) es in Guinea-Bissau Bestrebungen zur Vereinheitlichung. Dieser Vereinheitlichungsprozeß wird im Rahmen der Organisation zur Harmonisierung des Wirtschaftsrechts in Afrika (*Organisation pour l'Harmonisation en Afrique du Droit des Affaires* – OHADA) realisiert.²¹

Schrifttum

P. de Melo Freire: *Institutiones iuris civilis lusitani*. Ulyssipone, 1789.; A. Balbi: *Essai statistique sur le royaume de Portugal et d'Algarve*. Paris, 1822.; F. Blume: Über den neuesten Zustand der Jurisprudenz in Portugal. In: *Rheinisches Museum für Jurisprudenz, Philologie, Geschichte und griechische Philosophie* 2 (1828) S. 242–249.; J. Ferreira Borges: *Jurisprudencia do contrato-mercantil da sociedade*. London, 1830.; ders.: *Diccionario juridico-commercial*. Lisboa, 1839.; M.A. Coelho da Rocha: *Instituições de direito civil portuguez*. Coimbra, 1844.; J. Dias Ferreira: *Código Civil anotado*. Coimbra, 1870.; G. Moreira: *Instituições de direito civil portuguez*. Coimbra, 1907.; M.P. Merêa: *Evolução dos regimes matrimoniais de bens*. I–II. Coimbra, 1913.; L. da Silva Ribeiro: *Notícia histórica da advocacia em Portugal*. Lisboa, 1929.; J. de Gouveia: *O pensamento jurídico português no Código Civil e na Constituição Política*. *Gazeta da Relação de Lisboa* 49 (1935) S. 241 ff.; L. Cabral de Moncada: *Subsídios para a história da filosofia em Portugal no século XX*. BFDC 14 (1937–1938) und 15 (1938–1939); M.P. Merêa: *Direito romano, direito comum e boa razão*. *Boletim da Faculdade de Direito da Universidade de Coimbra* 16 (1939–1940) S. 539 ff.; A. Vaz Serra: *A revisão geral do Código Civil. Alguns factos e comentário*. BFDC (1946) S. 451–513.; M. de Andrade: *Sobre a recente evolução do direito privado português*. BFDC 22 (1947) S. 284–343.; M.P. Merêa: *O ensino do direito em Portugal (1805–1836)*. In: *Jurisconsultos portugueses do século XIX*. Lisboa, 1947. S. 149–190.; L. Cabral de Moncada: *O século XVIII na legislação de Pombal*. In: L. Cabral de Moncada: *Estudos de história do direito*. I. Coimbra, 1948. S. 82 ff.; H. Secco: *Manual Histórico do Direito Romano*. Coimbra, 1948.; L. Cabral de Moncada: *Origens do moderno direito português*. *Época do individualismo filosófico*. In: *Estudos de história do direito*. II. Coimbra, 1949. S. 55–178.; M. de Andrade: *O Visconde de Seabra e o Código Civil*. BFDC 28 (1953); G. Braga da Cruz: *A formação histórica do moderno direito privado português e brasileiro*. *Revista da Faculdade de Direito da Universidade de São Paulo* 50 (1955); ders.: *Historia do Direito Português*. Coimbra, 1955.; M. de Andrade: *Sobre recente evolução do direito privado português*. BFDC 32 (1957) S. 284 ff.; M.J. de Almeida Costa: *Origem da enfiteuse no Direito português*. Coimbra, 1957.; A. Braz Teixeira: *A Filosofia jurídica portuguesa actual*. *Boletim de Ministerio de Justicia* 89 (1959) S. 268–332.; L. Cabral de Moncada: *Para a história da filosofia em Portugal no século XX*. *Boletim da Faculdade de Direito da Universidade de Coimbra* 36 (1960); M.J. Almeida Costa: *Enquadramento histórico*

²⁰ In Bezug auf das portugiesische Kolonialrecht (*direito colonial*) siehe: C.R. Gonçalves Pereira: *História da administração da justiça no Estado da Índia*. Sécs. XVI–II. Lisboa, 1964–1965.; C.E. BOXER: *The Portuguese Seaborne Empire, 1515–1825*. London, 1969. und ders.: *Portuguese Society in the Tropics. The Municipal Councils of Goa, Macao, Bahia and Luanda (1510–1800)*. London, 1969.

²¹ Der OHADA gehören zur Zeit 16, vor allem die französisch-sprachigen Länder Schwarzafrikas an. Aber auch die portugiesisch-sprachige Republik Guinea-Bissau und die spanisch-sprachige Republik Äquatorialguinea gehören dieser Organisation an. Die OHADA wurde durch den am 17. Oktober 1993 in Port Louis (Mauritius) unterzeichneten Vertrag etabliert. Hier verweisen wir darauf, daß die Amtssprache von Mauritius (*Republik Mauritius*, auf Englisch: *Republic of Mauritius*) – der Inselstaat (ehemalige britische Kolonie), die im Jahre 1968 seine Unabhängigkeit erlangte, ist im *Commonwealth* – Englisch ist. Siehe: C.M. DICKERSON: *Le droit de l'OHADA dans les États anglophones et ses problématiques linguistiques*. RIDC 60 (2008) S. 7–18.

do Código Civil Português. BFDC 37 (1961); M. Caetano: Apontamentos para a história da Faculdade de Direito de Lisboa. Revista da Faculdade de Direito da Universidade de Lisboa 13 (1961); M.J. de Almeida Costa: O ensino do direito em Portugal no século XX (reformas de 1901 a 1911). BFDC (1963); G. Braga da Cruz: La formation du droit civil portugais et le Code Napoléon. Annales de la Faculté de Droit de l'Université de Toulouse 11 (1963) S. 218–236.; F.J. Velozo: Na iminência de um novo Código civil. Lisboa, 1966.; ders.: Orientações filosóficas do Código de 1867 e do actual projecto. Brotéria 83 (1966) S. 145–174.; M.J. de Almeida Costa: A adopção na História do Direito português. Revista Portuguesa de Historia 12 (1965) S. 95–120.; G. Braga da Cruz: O direito subsidiário na história do direito português. Revista portuguesa de historia 14 (1973); J.-M. Scholz: Eigentumstheorie als Strategie portugiesischen Bürgertums von 1850. QF 5–6 (1976–1977) S. 339–451.; A.M. Hespanha: Sobre a prática dogmática dos juristas oitocentistas. In: A.M. Hespanha: A história do direito na história social. Lisboa, 1978.; L. Correia de Mendonça: As origens do Código Civil de 1966: esboço para uma contribuição. Análise Social 72/74 (1981) S. 829–868.; A.M. Hespanha: História das instituições. Épocas medieval e moderna. Lisboa, 1982.; A. Resende de Oliveira: Poder e sociedade. A legislação pombalina e a Antigua sociedade portuguesa. In: O Marquês de Pombal e o seu tempo. I. Coimbra, 1982. S. 51–89.; J.-M. Scholz: La constitution de la justice commerciale capitaliste en Espagne et au Portugal. In: O Liberalismo na Península Ibérica na primeira metade do século XIX. II. Lisboa, 1982. S. 65–87.; M.J. de Almeida Costa: Debate jurídico e solução pombalina. Coimbra, 1983.; S. Meira: O jurisconsulto Teixeira de Freitas e o projeto de Código civil português de 1867. Revista de Direito Comparado Luso-Brasileiro 3 (1983); M. Reis Marques: Elementos para uma aproximação ao estudo do “usus modernus pandectarum” em Portugal. In: Estudos em homenagem aos Profs. Manuel Paulo Merêa e Guilherme Braga da Cruz. Coimbra, 1983.; J.A. Rios: Família e sucessão no Brasil e em Portugal nos séculos XIX e XX: tentativa de síntese. Revista de Direito Comparado Luso-Brasileiro 3 (1983); M. Reis Marques: O liberalismo e a codificação do direito civil em Portugal. Subsídios para o estudo da implantação em Portugal do direito moderno. Coimbra, 1984.; M.A. Rodrigues: Universidade de Coimbra, sete séculos de história. Revista Brasileira de Direito Comparado 9 (1990); H.E. Mendes: A Parte Geral do Código Civil Português. Coimbra, 1992.; C.A. da Mota Pinto: Teoria Geral do Direito Civil. Coimbra, 1993.; L. Cabral de Moncada: Lições de Direito Civil. Coimbra, 1995.; A. dos Santos Justo: Recordando o Visconde de Seabra no centenário de seu falecimento. BFDC 71 (1995) S. 29 ff.; E. Vera-Cruz Pinto: As Origens do Direito Português. A Tese Germanista de Teófilo Braga. Lisboa, 1996.; C. Menezes: Da Boa fé no Direito civil. Coimbra, 1997.; A.A. Vieira Cura: O costume como fonte de direito em Portugal. BFDC 74 (1998); J. Pires Cardoso: Noções de Direito Comercial. Lisboa, 1999¹³; A.A. Vieira Cura: O fundamento romanístico da eficácia obrigacional e da eficácia real da compra e venda nos Códigos Civil espanhol e português. In: Studia Iuridica, 70 (Colloquia II) Jornadas Romanísticas. Coimbra, 2003. und ders.: Transmissão da propriedade e aquisição de outros direitos reais. Algumas considerações sobre a história do „sistema do título e do modo“. In: Estudos em homenagem ao Prof. R. Ventura. I. Coimbra, 2003.

Andorra

1. Das Fürstentum Andorra (*Principat d'Andorra, Principado de Andorra, Principauté d'Andorre*) wurde im Jahre 1278 gegründet. In diesem Jahr gelangte Andorra nämlich unter die gemeinsame Obhut bzw. Schutzherrschaft des Bischofs von Seo de Urgel und des Grafen von Foix. Diese gemeinsame Herrschaft legte ein am 8. September 1278 abgeschlossener und von Papst Martin IV. (1281–1285) durch eine am 7. Oktober 1282 erlassene Bulle bestätigter *Paréage*-Vertrag (auf Katalanisch: *pareatge*) fest.²² Seitdem steht das Fürstentum als Kondominium (*coseigneurie*) unter spanischer und französischer Schutzherrschaft (Oberhoheit). Seine Schutzherrn sind der Bischof der spanischen Stadt Seu d'Urgel (*Obispo de Urgel*) und der Präsident der Französischen Republik als Rechtsnachfolger des Grafen von Foix (*comte de Foix*).²³

²² *Paréage* oder *pariage* hieß im Zeitalter des Feudalismus das ungeteilte Recht zweier Gutsherren am demselben Landgut.

²³ Hier sei darauf verwiesen, daß die Rechte des Grafen von Foix im Laufe des 16. Jahrhunderts auf das Haus Albret, dessen Mitglieder Könige von Navarra waren, übergingen. Auf Frankreich, d.h. auf die französi-

Diese Umstände hatten zur Folge, daß die beiden Co-Fürsten (*Coprinceps*) die Staatsoberhäupter Andorras wurden.

2. Die am 14. März 1993 durch Volksentscheid (Verfassungsreferendum) gebilligte Verfassung²⁴ bekräftigte den Status Andorras als souveränes parlamentarisches (konstitutionelles) Fürstentum (*Coprincipauté parlementaire*). Die Verfassung vom Jahre 1993 löste die auf den *Paréage*-Vertrag vom Jahre 1278 zurückgehenden mit Lauf der Zeit obsolet gewordenen feudalen Herrschaftsstrukturen ab.²⁵ Der französische Staatspräsident und der spanische Bischof von Urgell bleiben laut dieser Verfassung Staatsoberhäupter mit rein repräsentativer Funktion. Den beiden Co-Fürsten steht nur bei bestimmten Verträgen mit Frankreich und Spanien ein Vetorecht zu. Das Einkammerparlament Andorras, der Generalrat der Täler (*Consell General de les Valls*), ist das Gesetzgebungsorgan. Der vom Generalrat gewählte Regierungschef (*Cap de Govern*) übt die vollstreckende Gewalt aus. Die Mitglieder der Regierung (*Govern*) werden vom Regierungschef bestimmt.

Mit dem Inkrafttreten der Verfassung am 3. Juni 1993 erlangte Andorra offiziell (völkerrechtlich) seine staatliche Souveränität. Am 28. Juli 1993 wurde Andorra Mitglied der Vereinten Nationen und am 10. November 1994 des Europarates (*Council of Europe*, *Conseil de l'Europe*) mit Sitz in Strasbourg. Andorra ist mit der Europäischen Union durch eine Zollunion verbunden.

3. Die Rechtsprechung in Andorra wird von den erstinstanzlichen Richtern (*Batlles*), dem *Tribunal de Batlles*, das als erstinstanzliches Gericht funktioniert, dem *Tribunal de Corts*, das sowohl als erstinstanzliches Gericht als auch Berufungs- und Schwurgericht seine Tätigkeit entfaltet und dem aus dem Präsidenten und acht Richtern bestehenden *Tribunal Superior de Justícia d'Andorra*, das die Funktion des Obersten Gerichtshofes wahrnimmt, ausgeübt. Andorra hat auch ein aus vier Mitgliedern bestehende Verfassungsgericht (*Tribunal Constitucional d'Andorra*).

Andorra verfügte früher über zwei Oberste Gerichtshöfe: Die Gerichtshöfe hatten ihren Sitz im spanischen Urgel bzw. seit 1888 im französischen Perpignan. Der in Perpignan tagende, aus fünf Richtern bestehende Gerichtshof war für die Rechtsprechung in Zivilsachen Andorras zuständig. Dessen Mitglieder wurden vom Präsidenten der Französischen Republik ernannt. Dieses Gericht verkündete seine Urteile seit dem Jahre 1961 – dem Jahr, als Frankreich eine halbpräsidentiale Republik geworden ist – im Namen des Präsidenten Frankreichs. Erwähnenswert ist hierbei, daß bis dahin die Urteile im Namen der französischen Regierung verkündet wurden.

4. Im Jahre 1748 wurde in Andorra das Werk *Digest manual de las valls neutras de Andorra* veröffentlicht, dessen Verfasser Antoni Fiter i Rossell aus Ordino – Ordino ist ein der sieben Täler (*Parròquies*) – war.²⁶ Dieses Werk enthält insgesamt 56 Maxime

schen Könige, gingen diese Rechte im Jahre 1607 kraft eines von König Heinrich IV. (1589–1610) erlassenen Edikts über. Während der Französischen Revolution verzichtete Frankreich auf seine Rechte. Erst 13 Jahre später, im Jahre 1806, hatte Napoleon I. diese Rechte wiederhergestellt.

²⁴ Der Generalrat von Andorra (*Consell General de les Valls*) hat den Text des Verfassungsentwurfs am 2. Februar 1993 angenommen. Der Generalrat (*Consell General*) proklamierte sich selbst im Juni 1992 zur „Verfassungsgebenden Versammlung“ (*Assemblée constituante*).

²⁵ Der Generalrat der Täler (*Consell General de les Valls*) hatte die erste Verfassung Andorras am 25. Januar 1981 verabschiedet. Der Text der Verfassung vom Jahre 1981 sah nur geringfügige Reformen wie die Bildung eines Exekutivrates sowie eine Verwaltungsreform vor.

²⁶ Antoni Fiter i Rossell, einer der ersten Schriftsteller Andorras, beschreibt in seinem Buch die Besied-

(*regulae*), welche die Grundsätze des Rechts festlegen, wobei diese Rechtsgrundsätze in vielen Fällen das Recht mit Sittlichkeitsprinzipien verbinden. Die *Maxime (regulae)* basieren auf dem römischen Recht, auf dem kanonischen Recht und auf den *Usatges de Barcelona*.

In der traditionsbewußten Gesellschaft Andorras war das hierarchisch aufgebaute Familienmodell ausschlaggebend. In dieser Hinsicht besteht zwischen den in Andorra geltenden familienrechtlichen Vorschriften und dem römischen Familienrecht eine sehr enge Verbindung. Das Familienoberhaupt (*cap de casa*) verfügte nämlich über Rechte, die denen des römischen *paterfamilias* ähnlich sind.

Eine Eigenheit des traditionellen Schuldrechts ist die weit verbreitete Geltung des Rückkaufsrechts („*pactum de retroemendo*“). Der Grund dieser Tatsache liegt in einem Rechtsprinzip, welches die *carta de Gracia* (oder auch *carta de Dios*) enthält. Das Rückkaufsrecht sichert dem früheren Eigentümer die Möglichkeit, auch Jahre nach dem Abschluß des Kaufvertrages das Verkaufsobjekt zu dem ursprünglichen Kaufpreis (*pretium*) zurückzukaufen. Dieses Rechtsinstitut bringt viele praktische Schwierigkeiten mit sich und vemindert die Warenverkehrssicherheit.

5. Der andorranische Richter ist bei der Urteilsfindung nicht an die Vorschriften des geschriebenen Rechts (*ius scriptum*) gebunden; die Quelle seiner Entscheidungen ist vielmehr „sein Gewissen“. Bei der Urteilsfällung soll er stets die Billigkeit (*aequitas*) und das in Andorra geltende Gewohnheitsrecht berücksichtigen. Es ist zu erwähnen, daß sich der Richter außer dem *Manuel Digest* und dem ebenfalls Rechtsgrundsätze enthaltenden *Politar* auch auf die Entscheidungen Kataloniens aus dem Jahre 1599 und die Dekrete Gratians, deren Grundlage die *constitutio* des Kaisers Konstantin ist, berufen kann.

Weitere Rechtsquellen (*fontes iuris*) sind die Dekretalsammlung von Papst Gregor IX. (1227–1241), die Werke (Monographien) französischer und ausländischer Rechtsgelehrten, das römische Recht, die Entscheidungen verschiedener internationaler Konferenzen, die von den Co-Fürsten gebilligten Entscheidungen des Generalrats (*Consell General*), die Prinzipien (*Maxime*) des katalanischen Rechts und die Kommentare zu den justinianischen Institutionen.

6. Es ist hervorzuheben, daß das römische Recht in Andorra als *ius commune* – in der in Andorra gesprochenen katalanischen Sprache unter dem Namen *dret comú* bekannt – neben dem katalanischen Recht, dem kastilischen Recht sowie dem kanonischen Recht auch heute noch in subsidiärer Form als Quelle (*fons iuris*) des Privatrechts dient. Das römische Recht (*ius commune*) hat heute in erster Linie auf dem Gebiet der allgemeinen Rechtsgrundsätze und des Schuldrechts Bedeutung. Ein Problem bedeutet die genaue Bestimmung des *dret comú* („gemeines Recht“), welches im entscheidenden Maße auf dem römischen und dem kanonischen Recht basiert.

7. Da sich die andorranischen Berufungsinstanzen in Spanien bzw. in Frankreich befanden, haben sowohl die spanische als auch die französische Rechtsprechung (*jurisprudencia, jurisprudence*) großen Einfluß auf die andorranische Gerichtsbarkeit

lung, die Geschichte, die Religion, das Regierungssystem und die Rechtsgewohnheiten von Andorra. Der vollständige Titel des Buches lautet wie folgt: *Digest manual de las valls neutras de Andorra, en lo qual se tracta de a Niguitat, Govern y Religio, de sos Privilegis, Usos, Preeminencias y Prerrogativas*. Dieses Werk wird einfach auch *Biblia andorrana* genannt. Antoni Puig verfaßte einige Jahre später, im Jahre 1763 das Werk *Politar Andorrà*, das eine abgekürzte, vereinfachte Fassung des Werkes von Antoni Fiter i Rossell ist.

bzw. Rechtsprechung (Richterrecht). Die Privatrechtsordnung Andorras ist nicht selten auch durch Einflüsse des Europarechts geprägt.

Schrifttum

Antoni Fiter i Rossell: Manual digest de las Valls neutras de Andorra. 1749.; Antoni Puig: Polítar Andorrà. 1763.; M. Moras: Les coutumes du pays d'Andorre. 1882.; J.A. Brutail: La coutume d'Andorre. Paris, 1904.; A. Vilar: L'Andorre. Étude de droit public et international. Paris, 1904.; F. Pallerola y Gabriel: El principado de Andorra y su constitución política. Lérida, 1912.; F. Valls Taberner: Privilegis i ordinations de les valls pirinenques. III. Valls d'Andorra. Barcelona, 1920.; M. Gibert: Les institutions des Vallées d'Andorre. Paris, 1924.; J.M. Vidal y Guitart: Instituciones políticas y sociales de Andorra. Madrid, 1949.; M. Font y Rius: Els orígens del co-senyeriu andorrà. Zaragoza, 1955.; J. Bacquer: La coprincipauté d'Andorre, dernier Etat féodal. Barcelona, 1959.; J. Anglada Villardebo: La clausula hereditaria „de confianza“ en la jurisprudencia del Principado de Andorra. Revista Jurídica de Cataluña 1963 S. 85–104.; J. A. Brutails: La coutume d'Andorra. Andorra la Vella, 1965².; C. Obiols i Taberner: Jurisprudència civil andorrana jutjat d'apel·lacions: 1945–1966. Andorra la Vella, 1969.; A.H. Angelo: Andorra: Introduction to a Customary Legal System. American Journal of Legal History 14 (1970); B. Bélinguier: La condition juridique des vallées d'Andorre. Paris, 1970.; P. Ourliac: La jurisprudence civile d'Andorre. Arrêts du Tribunal Supérieur de Perpignan: 1947–1970. Andorra la Vella, 1972.; L'Estat Andorra. Recull de textos legislatius i constitucionals d'Andorra. Andorra, Casal i Vall. 1977.; Lleis i resolucions dels Coprínceps i del seus Delegats, 1900–1979. (Ed. N. Marqués) Andorra, Casal i Vall, 1979.; P. Ourliac: Le réforme des institutions andorranes. In: P. Ourliac: Etudes de Droit et d'Histoire. Paris, 1980. S. 291–322.; A. Sabater i Tomás: Legislació civil. Andorra la Vella, 1981.; Breu història d'Andorra. Barcelona, 1983.; P. Raton: Le statut juridique de l'Andorre. Andorra la Vella, 1984.; Estudios recopilados de legislación y jurisprudencia correspondientes al derecho civil del principado de Andorra. (Ed. A. Sabater i Tomás) Colegio de Notarios de Barcelona. Barcelona, 1986.; J. Guillaumet i Anton: Aproximacio a la historia social, economica i politica d'Andorra. Segles IX–XIII. Andorra la Vella, 1991.; Geografia i Història d'Andorra. Andorra la Vella, 1993.; J.M. Guilera: Una historia d'Andorra. (Neuausgabe Trempp) 1993.; R. Viñas Farré: Regimen de la nacionalidad y de la extranjera en el derecho andorrano. In: Andorra en el ambito jurídico europeo: XVI Jornadas de la Asociación Española de Profesores de Derecho Internacional y Relaciones Internacionales: Principado de Andorra, 21–23 de septiembre de 1995. Madrid, 1996.; A. Degage – A. Duro i Arojol: L'Andorre, Paris, 1998. und M. Mateu – F. Luchaire: La Principauté d'Andorre. Paris, 1999.

HAMZA GÁBOR

MAGÁNJOGFEJLŐDÉS AZ IBÉRIAI FÉLSZIGET ORSZÁGAIBAN

(Összefoglalás)

A mai Spanyolország területén kialakult államokban a római jogi hagyomány alapját a *Breviarium Alaricianum* és a *Liber iudiciorum* képezte. A római jog és a kánonjog mint *ius commune* a helyi, városi statútumok (*fueros, customs*) mellett kiegészítő jelleggel érvényesült, a 13. századtól fogva azonban már az írott és íratlan szokásjog romanizálódása is megfigyelhető. A jog forrásainak súlyát – Spanyolországban és Portugáliában is – a Rómában ismert, 426-ban elfogadott *lex citationis* (idézési törvényhez) hasonlóan szabályozták eltérő rendelkezések esetében. Katalóniában több város (például Barcelona, Gerona, Tortosa) latin nyelven is közzétett szokásjogi gyűjteménye döntően

a római jogra épül. A 15. század kezdetén meginduló, a *Generalitat* által kezdeményezett, hivatalos jellegű, a katalán „általános jog” (*dret general*) egységesítését célzó kompiláció is a római jogi hagyományokra épül. A barcelonai szokásokat például (*Usatges de Barcelona*), a katalán törvényeket, és a barcelonai felsőbíróság ítélkezési gyakorlatát rendszerbe foglaló kompiláció szerkesztői a iustinianusi kódex rendszerét vették döntően figyelembe azon felül, hogy az egyes normák, szokások és ítéletek kronológiai sorrendjére is tekintettel voltak. Kasztília és León területén, ahol már X. (Bölcs) Alfonz (1252–1284), a „spanyol iustinianus” hét részből álló, valószínűleg 1256 és 1265 között szerkesztett törvénykönyve, a *Siete Partidas* is a római jog nagyfokú hatásáról tanúskodik, az *Ordenamiento de Alcalá* (1348) kifejezetten elrendelte a római törvények szubszidiárius érvényesülését.

Portugáliában a szokások (*costumes*) és az egyes városi statútumok szintén sok római jogi elemet tartalmaztak, hatályban volt ezek mellett még a *Codex Euricianus* és a *Siete Partidas* portugál fordítása is. A római jog formális recepciója azonban Spanyolországtól eltérően mégsem történt meg. Mindazonáltal a római jog jelentős hatásáról tanúskodik a portugál jog különböző forrásait összegző *Ordenações Afonsinas* (1446–1447), melynek értelmében a bíróságoknak kétség esetén Accursius *Glossa ordinariáját* és Bartolus munkáit kellett figyelembe venniük. Hasonló értelmű rendelkezéseket tartalmaznak az *Ordenações Manuelinas* (1521) és az *Ordenações Filipinas* (1603) is.

Spanyolországban a 16–17. század folyamán főképpen a római jogra épülő közjog virágzott, melynek művelése a salamancai egyetemen összpontosult. Római jogi kategóriákkal találkozunk például Francisco de Vitoria (1483 k.–1546) írásaiban, amelyek a modern nemzetközi jog alapjait rakták le. A szomszédos Franciaországban működő humanisták hatása ekkorra már spanyol földre is kiterjedt. A spanyol királyságban a hatályos jog konszolidálását célzó hivatalos törvénygyűjtemények (*Nueva Recopilación*, 1567; *Recopilación de las Leyes de las Indias*, 1680, *Novísima Recopilación*, 1805) szintén tartalmaztak római jogi tételeket. A polgári törvénykönyv tervezetét 1851-ben Florencio García Goyena (1783–1855) dolgozta ki, aki a francia *Code civil* mellett a porosz *Allgemeines Landrecht*re és az osztrák ABGB-re volt figyelemmel. Katalóniában a napoleóni hódítás során a francia *Code civil* (katalán fordításban) hatályos jog volt, és hatással volt később a doktrínára és a joggyakorlatra. A II. Fülöp (1527–1598) által összeállítani rendelt gyűjtemény hivatalos neve *Recopilación*, a *Nueva* jelző nem hivatalos jellegű hozzáfűzés. Az intézményrendszer alapján áll a ma is hatályos spanyol polgári törvénykönyv, az 1889-ben hatályba lépett *Código civil*, amelynek szerkesztésében M. Alonso Martínez (1827–1891) vállalt döntő részt. A polgári törvénykönyv megalkotói elsősorban a francia *Code civil*re, az 1865-ös olasz polgári törvénykönyvre, az argentin *Código civil*re és az 1867-es portugál polgári törvénykönyvre voltak figyelemmel. 1888-ban került sor a *Ley de Bases de 11 de mayo de 1888* kihirdetésére, mely a polgári törvénykönyvnek a kormány részéről történő elkészítésére való felhatalmazásán kívül a *Código civil* alapelveiről is rendelkezik. A bevezető cím átfogó reformjára 1973–74-ben került sor. E reform értelmében a regionális hatállyal rendelkező *derecho foral* mellett a polgári törvénykönyv már nemcsak ideiglenesen érvényesülő kiegészítő jogként (*derecho supletorio*). A *Código civil* azonban ma sem az egész ország számára elsődleges jogforrás, minthogy bizonyos területeken csak szubszidiárius módon mint *derecho civil común*, főként a házassági, az öröklési és a vagyonjog körében érvényesül, szemben a közvetlenül is a római jogon alapuló helyi (magán)joggal (*derecho foral*), amelynek hivatalos gyűjteményekbe (*Compilación*) való rendezése az 1978-as, a regionális au-

tonómiát intézményesítő alkotmány elfogadását követően is folyik. A Zaragozában 1946. október 3–9. között a polgári jog nemzeti (országos) kongresszusán (*Congreso Nacional de Derecho civil*) született határozat értelmében indult meg Spanyolország egyes régióiban a *Código civil* szabályai helyett érvényesülő helyi jog (*Derecho especial*) önálló gyűjteményekben történő összefoglalása. Vizcaya és Álava régió, a spanyol polgári törvénykönyvtől eltérő jogát az 1959-ben elfogadott *Compilación del Derecho Civil de Vizcaya y Álava* szabályozza. Katalónia helyi polgári jogát az 1960-ban közzétett *Compilación del Derecho Civil de Cataluña* – amelyet 1984-ben és 1987-ben módosítottak – rendezi. Így a mai spanyol magánjogtudományt erős partikularizmus jellemzi, amiben szerepet játszik az, hogy a római jog egyes területeken ma is kiegészítő jogként (*derecho supletivo*) érvényesül. Spanyolországban a középkori hagyományokat meghaladó, új kereskedelmi jogi doktrína kidolgozásában kiemelkedő szerepet játszott a XVI. században a Salamanca-i Egyetem. A kereskedelmi jog doktrínájának kiemelkedő spanyol művelője Juan Hevia Bolaño, a „*Laberinto del comercio terrestre*” (1617) című munka szerzője. A spanyol kereskedelmi jog kompilációját az 1737-ben kibocsátott *Ordenanzas de Bilbao* jelentették. A spanyol kereskedelmi jog kodifikálására 1829-ben került sor. Ez az 1219 artikulusból álló, öt könyvre tagolódó első spanyol *Código de comercio* a francia *Code de commerce* hatását tükrözi. Kiemelendő, hogy az 1829. évi *Código de comercio* számos vonatkozásban kora legátfogóbb, önálló jellegű összefoglalása volt a kereskedelmi jognak. Az új, jelenleg is hatályos, ámbár többször módosított *Código de comercio* elfogadására, melynek kidolgozása elsősorban Sainz de Andino nevéhez fűződik, 1885-ben, hatályba lépésére pedig 1886-ban került sor.

Portugáliában az 1769-ben elfogadott *Lei da Boa Razão* a római jogot – amennyiben annak tételei a lényegében a természetjogot jelentő *boa razão*-val nem állnak ellentétben – már csupán szubszidiáriusan érvényesülő jognak tekinti. A 19. század elején megerősödő kodifikációs mozgalom egyes képviselői a korábbi jogi hagyományok felszámolását szorgalmazták. A természetjogi iskola tanait követő António Luís Visconde de Seabra (1798–1895) 1850-ben kapott megbízást a portugál polgári törvénykönyv (*Código Civil Português*) kodifikálására mint annak egyedül szerkesztője – hasonlóan Walther Munzingerhez és Eugen Huberhez. Seabra 1858-ban nyújtotta át a kormánynak a portugál polgári törvénykönyv tervezetét, amely több módosítás után 1868-ban lépett hatályba. A portugál *Código civil* modellje elsősorban a porosz *Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten* – pontosabban annak a magánjoggal kapcsolatos része –, a francia *Code civil* és az osztrák ABGB volt. A kódex 16. §-a kiegészítő jogforrásnak tekinti a római jogi elemeket is tartalmazó természetjogot (*direito natural*). A három évtizeden át tartó előkészítő munka után 1966-ban elfogadott, és 1967. június 1-jén hatályba lépett új portugál polgári törvénykönyvön, mind annak szerkezetén, mind fogalomrendszerében erősen érezhető a német magánjogtudomány és a német BGB hatása. Portugáliában a kereskedelmi jog kodifikálására önálló kódexben, első ízben 1833-ban került sor, amelynek modelljéül a francia *Code de commerce* szolgált. E törvénykönyv szerzője José Ferreira Borges volt. Tekintettel arra, hogy Portugáliában végül is nem került sor a kereskedelmi törvénykönyvvvel egyidejűleg, Spanyolországhoz hasonlóan a polgári törvénykönyv hatályba léptetésére, a portugál *Código de comercio* a polgári jog hagyományos részének tekintett kötelmi jogi rendelkezéseket is tartalmazza, amely a kódex sajátos vonásának nevezhető. Bizonyos értelemben ez a kódex – eltérően az 1880-ban elfogadott kereskedelmi törvénykönyvtől – a monista koncepciót követi. Portugáliában jelenleg az 1888-ban elfogadott, és azóta többször

módosított kereskedelmi kódex van hatályban. A monista koncepció Portugáliában nem került elfogadásra sem a törvényhozásban, sem pedig a doktrínában. Az 1868-ban hatályba lépett portugál polgári törvénykönyv kisebb módosításokkal ma is hatályos az 1961-ben India részévé vált volt portugál gyarmatokon (így például Goában). Az 1966-os polgári törvénykönyv az afrikai volt portugál gyarmatokon van hatályban a függetlenség elnyerését követően is. Ilyen módon Angolában, Mozambikban, a Zöldfoki-szigeteken, São Tomé és Príncipe és Bissau-Guineában ma is – módosításokkal – nemzeti polgári törvénykönyvként hatályos.

Az Andorrai Hercegség (*Principat d'Andorra*) 1278-ban jött létre. Ebben az évben került Andorra Seo de Urgel püspöke és Foix grófja közös gyámsága alá. Andorra azóta is spanyol és francia védnökség alá tartozik. Védnökei a spanyol Seu de Urgel város püspöke és a Francia Köztársaság elnöke. Ebből adódik, hogy Andorra államfője a két társherceg (*Coprinceps*). Az 1993-ban elfogadott alkotmány megerősítette Andorra szuverén hercegség voltát. Andorrának két felsőbbírósága van. Az egyik andorrai Felsőbíróság székhelye Spanyolországban, Urgelben, a másik pedig Franciaországban, 1888 óta Perpignanban található. Andorrában 1748-ban került publikálásra a *Manuel Digest*, melynek szerzője Antoine Fiteri Rossell. Ez a gyűjtemény 56 maximát (regulát) tartalmaz, melyek a jog alapelveit rögzítik, a legtöbb esetben összekapcsolva a jogot az erkölcs tételeivel. A tradicionális andorrai társadalomban az erősen hierarchikus jellegű családmódel szerepe meghatározó volt. Ebben a vonatkozásban szoros kapcsolat mutatható ki az Andorrában érvényesülő családjogi szabályok és a római családi jog között. A családfő (*cap de casa*) a római *paterfamilias*hoz hasonló jogokkal rendelkezett. Az andorrai bírót a tételes jog szabályai nem kötik, ítéleteinek forrása „saját lelkiismerete”; az ítélethozatal során tekintettel van a méltányosságra és az Andorrában érvényesülő szokásjogra. Ki kell emelni, hogy Andorrában a római jog *ius commune*, az Andorrában beszélt katalán nyelven *dret comu* néven – a katalán jog, a kasztíliai jog valamint a kánonjog mellett – szubszidiárius módon ma is hatályos jogforrás a magánjog területén. A római jog (*ius commune*) elsősorban a jog általános elvei körében és a kötelmi jog területén jut szerephez.

HEKA LÁSZLÓ

A délszláv népek nemzetiségi mozgalmai a 19. században

A magyar történetírás és a jogtörténet az utóbbi évtizedekben figyelemre méltó tudományos értékekkel gazdagította a nemzetiségtörténeti irodalmat, különös hangsúlyt fektetve az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc, az 1918–1919. évi forradalmak, valamint a második világháború utáni eseményekre. Az 1848. évi áprilisi törvények azonban nem szenteltek külön figyelmet a nemzetiségi kérdésnek.

A történeti Magyarország nemzetiségi világának megértése először 1848-ban jelentkezett központi problémaként. A régi országunk fele népességét adó nem magyarok önállósodási mozgalmai a szabadságharc előestéjén az egyik legfontosabb, mondhatni leg súlyosabb kérdéssé váltak. A nemzetiségi ügy ugyanis részben a magyar nemzet szempontjából fenyegető veszélyeket is rejtett, részben pedig nemzedékekre meghatározta a magyarok és a nem magyarok viszonyát.¹

A nyugatról átvett államegység, s vele az egynyelvűség megvalósítása Magyarországon sokkal nehezebben ment, mivel a hazai nem magyar népek nem azonosultak a magyarosodás folyamatsával, hanem saját úton jártak. A magyar nyelv bevezetése megbolygatta a kisebbségi köröket, és egyben felgyorsította azok nemzeti öntudatra ébredését. A magyarosítást a nemzetiségi értelmiség az egyházi és iskolai életükbe való beleszólásnak tartotta, ami a népiségük eltűnését, a nemzetté alakulásuk megakadályozását célozta meg. A forradalom és szabadságharc vezetői nem ismerték fel, hogy a nemzetiségek ragaszkodnak sajátos, kollektív jogaikhoz, amelyeket viszont a bécsi udvartól reméltek megkapni. Ez nem valósult meg, mivel az 1849. március 4-én Olmützben kihirdetett ún. oktrojált alkotmány nem adott, sőt nem is ígért autonómiát a nemzetiségeknek. Ezután fogadta el 1849. július 28-án a Szegeden ülő országgyűlés a nemzetiségek jogairól szóló előterjesztést, amelynek első pontja kimondta: „A magyar birodalom területén lakó minden népiségnek nemzeti szabad kifejlődése következőkben ezennel biztosítottatik.”² Ez az állásfoglalás megerősítette, hogy az országgyűlés és a kormány kész feladni a magyar politikai nemzet eszméjét. Ugyanakkor a határozat ezúttal sem adott és nem is ígért autonómiát a nemzetiségek számára. Ezért maradtak a szerbek, a románok, a szlovákok, illetve mindenekelőtt a különös jogokkal rendelkező horvátok a bécsi udvar oldalán. A nemzetiségek kulturális-szellemi felemelkedése, az öntudatuk növekedé-

¹ SZÁSZ Zoltán: *A nemzetiségek és a magyar forradalom*. In: Történelmi Szemle 1998. 3–4. szám, 193–203. p.

² BALOGH Sándor (főszerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek*. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai. 1848–1993. Napvilág Kiadó. 2002. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyar_orszagi_kisebbségek/A_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/index.htm

se eredményezte a magyar szabadságharc elleni fellépésüket, ahogyan az abszolutizmus bevezetését követően Bécs ellen is fordultak. A forradalom során felvillant előttük nemzeti szabadságuk reménye, amely sorsdöntően befolyásolja a későbbi eseménysorozatot.

1851. december 31-én a császár hatályon kívül helyezte az olmtüzi alkotmányt, és hivatalosan is bevezette az önkényuralmat, amivel a magyarországi nemzetiségek elveszítették nemzeti önkormányzataik egyes intézményeit, illetőleg azok megteremtésének a lehetőségeit. Ennek az állapotnak az ún. Októberi Diploma 1860. október 20-án történő kibocsátása vetett véget. Az uralkodó megígérte az alkotmányos intézmények visszaállítását, továbbá Magyarországon ismét hivatalossá tette a magyar nyelvet, és biztosította a nemzetiségi nyelvek használatát a községi, városi, valamint a megyei testületek tanácskozásain. Az 1861. április 6-án megnyílt magyar országgyűlés képviselői június 7-én kezdték tárgyalni a nemzetiségi kérdést. A Képviselőház néhány nappal később „nemzeti bizottmány” kiküldetéséről határozott, amely 27 tagú nemzetiségi bizottságot választott soraiból. Ez a testület augusztus 9-én terjesztette elő javaslatait, de azokról az országgyűlésnek már nem volt módja tárgyalni, mivel 1861. augusztus 22-én a császári önkény feloszlatta.³

1867. február 11-én ismét sor került a nemzetiségi jogok tárgyalására, amikor a nemzetiségi képviselők erre vonatkozó törvényjavaslatot terjesztettek elő. Ezt követően jött létre az osztrák-magyar kiegyezés, amely a nemzetiségi kérdés megoldását a magyar kormány kezébe helyezte, ahogy a magyar-horvát kiegyezés létrehozását is azzal, hogy ez utóbbit sürgette, mivel 1848-ban megszakadt a Magyarország és Horvátország közötti államjogi kapcsolat, amelynek felújítása az egész Osztrák-Magyar Monarchia érdekében állt. 1868. őszén sor került a horvát-magyar kiegyezési törvénycikk szentesítésére.⁴ Végül 1868. november 12-én az országgyűlés napirendjére tűzte a törvényelőkészítő központi bizottság törvényjavaslatát a nemzetiségi egyenjogúságról, amelynek kezdeményezője báró Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter (1867. II. 20–1871. II. 2.) volt.⁵ A nemzetiségi törvényjavaslat általános tárgyalásakor 1868. november 25-én báró Eötvös beszédében egyebek közt elmondta: „vannak sokan, kik azt hiszik, hogy a nemzetiség kérdése csak mesterséges izgatásoknak eredménye. [...] Az én meggyőződésem szerint a nemzetiségi kérdés csak azon nagy szabadsági mozgalomnak egyik ágát képezi, mely korunkban oly nagy eredményekhez vezetett. [...] nincs hatalom, mely

³ U. o.

⁴ Erről lásd bővebben HEKA László: *A horvát-magyar közjogi viszony, különös tekintettel a horvátországi 1868. I. törvénycikkre és a magyarországi 1868. XXX. törvénycikkre.* (doktori disszertáció); HEKA László: *A horvát-magyar kiegyezésről. Az 1868. I. tc. illetve az 1868. XXX. tc. elemzése.* in: Jogtudományi Közlöny. Budapest, 1997. 3. sz. 131–141. p.; HEKA László: *Az 1868. évi horvát-magyar kiegyezés a sajtó tükrében.* Acta Universitatis Szegediensis De Attila József Nominatae, Acta Juridica et Politica. Tomus LIV. Fasciculus 9. Szeged, 1998.; HEKA László: *A magyar-horvát államközösség alkotmány- és jogtörténete.* Bába Kiadó. Szeged, 2004.; HEKA László: *Horvátország alkotmány- és jogtörténete II. rész (1848–1918).* JATEPress. Szeged, 2004. 59.; HEKA, Ladislav (László): *Hrvatsko-Ugarska nagodba u zrcalu tiska.* In: *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* (1991) vol. 28. br. 2. str. 897–1440. Rijeka, 2007. pp. 931–971.; HEKA, Ladislav (László): *Hrvatsko-ugarski odnosi od srednjega vijeka do Nagodbe iz 1868. s posebnim osvrtom na pitanje Slavonije.* in: *Scrinia Slavonica.* Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Hrvatskog instituta za povijest. Svezak 8. (2008). Slavonski Brod, pp. 152–173.

⁵ 1868. november 24-én Deák Ferenc törvényjavaslatot tett a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában. A magyar államférfi a vita során azt indítványozta, hogy a törvényjavaslat szövege szögezze le azt az alapelvet, mely szerint Magyarországon csak egyetlen politikai nemzet van, a magyar, amelynek viszont az állam minden polgára egyenjogú tagja. A szavazásnál a nemzetiségi képviselők tiltakozásul kivonultak az ülésteremből.

minket arra bírjon, hogy a szabad versenynek, a szabadságnak teréről [...] a privilégiumok sáncai közé vonuljunk.”⁶

A király 1868. december 6-án a nemzetiségi egyenjogúságról szóló 1868: XLIV. tc. szentesítése előtt „jóváhagyta” az 1868: XXXVIII. tc-t a népiskolai oktatásról, amely kimondta, hogy minden tanulónak joga van anyanyelvén tanulni, valamint a Magyarország és Erdély uniójának szabályozásáról szóló 1868: XLIII. tc.-et is.⁷

Az 1868. évi nemzetiségi törvény a magyar politikai nemzet alapelvéből indult ki, kimondva: „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az osztatlan, egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.” Másik alapelv az volt, hogy az államban a hivatalos nyelv a magyar, de a törvény a területi egység és az egy politikai nemzet elvének alapján állva a nemzetiségeknek anyanyelv-használati jogot biztosított az oktatásban, valamint a közigazgatási és az igazságszolgáltatási ügyintézésben.⁸ Az ország bármely nemzetiséghez tartozó polgára anyanyelvén szólalhatott fel a községi, a megyei, valamint az egyházi gyűléseken. Emellett a kisebbségek anyanyelvükön intézhették beadványaikat a hatóságokhoz – a kormányt is beleértve –, amelyre szintén az anyanyelvükön kellett választ kapniuk. A községeknek és az egyházaknak joguk volt dönteni a hivatalos nyelvhasználatukról. A megyei törvényhatóságokban a nemzetiségi nyelvek használata már csupán a 20%-os arány megléte esetén volt engedélyezett. A nemzetiségi állampolgároknak joguk volt iskolákat, kulturális és gazdasági egyesületeket, társulatokat, intézményeket stb. alakítani, amelyekben maguk határozták meg, hogy melyik nyelvet használják. A törvény nem biztosított autonómiát a nemzetiségeknek, kivéve Horvátországot, amelynek jogállását a horvát-magyar kiegyezési törvényben szögezték le, és amelyre az 1868: XLIV. tc. nem vonatkozott.⁹

Az 1868-ban elfogadott XLIV. tc. rögzítette a magyar *politikai nemzet* oszthatatlanságának elvét, valamint az egységes Magyar Királyságban élő nemzetiségek *személyi jogok* alapján biztosított egyenjogúságát. Az egy és oszthatatlan magyar állam doktrínáját a nemzetiségek képviselői meglehetősen kedvezőtlenül fogadták, amíg a magyar politika és a közvélemény a nemzetiségi törvényben rögzítetteket túl nagy engedménynek tekintette. Jogosan mondható, hogy a fenti törvény megítélése sokban ha-

⁶ Pók Attila: *A magyarországi nemzetiségi kérdésről (1868–1918)*. In: História. 1982/04. <http://www.tankonyvtar.hu/historia-1982-04/historia-1982-04-081013-3>

⁷ Az 1868: XLIV. tc-et december 6-án szentesítette az uralkodó, majd az országgyűlés mindkét házában 1868. december 7-én hirdették ki. Az Országos Törvénytárban 1868. december 9-én jelent meg.

⁸ 1.§. „A nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar levén, a magyar országgyűlés tanácskozási s ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar; a törvények magyar nyelven alkotottnak, de az országban lakó minden más nemzetiség nyelvén is hiteles fordításban kiadandók; az ország kormányának hivatalos nyelve a kormányzat minden ágazatában ezentúl is a magyar.” V.ö. A magyar nyelvről szóló 1836: III. t. c.; A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869: IV. t. c. 6. §. d) pontját; 1871: XXXIII. t. c. 15. §.; A. a kir. közjegyzőkről szóló 1874: XXXV. t. c. 2.§-át (1886: VII. t. c. 1.§.). Vö. 1906. máj. 28. 3881. sz. H.M. rend., a cs. és kir. közös hadsereg hatóságai által a magyarországi polgári hatóságokkal és magánfelekkel folytatandó hivatalos levelezés szabályozására vonatkozó 1904. évi 7273. sz. H.M. körrend. kiegészítéséről. (R.T. 631.; 1907 dec. 25-én 152. 635. sz. B.M. rend., a vármegyék járási tisztviselőitől megkívánandó nyelvismeretről. (R.T. 2108.).

⁹ 29. §. „Ezen törvény rendeletei a külön területtel bíró s politikai tekintetben is külön nemzetet képező Horvát-, Szlavón- és Dalmátországra ki nem terjednek, hanem ezekre nézve nyelv tekintetében is azon egyezmény szolgáland szabályul, mely egyrészt a magyar országgyűlés, másrészt a horvát-szlavón országgyűlés között létrejött, s melynél fogva azok képviselői a közös magyar-horvát országgyűlésen saját anyanyelvükön is szólhatnak.”

sonlított a horvát-magyar kiegyezés fogadtatásához. Ez az elégedetlenség mind a magyarok, mind a nemzetiségek oldalán a magyar, illetve a kisebbségi etnikumok/népek nacionalizmusát erősítette. A politikai gyakorlatban nem történt meg a nemzetiségeknek a magyar állammal való azonosulása, hanem éppen ellenkezőleg: azok elégedetlensége a délszláv közeledés felé irányította a szerbeket és a horvátokat. Amikor 1878-ban Ausztria-Magyarország megszállta Bosznia-Hercegovina és Szandzsák (Novi Pazari Szandzsák) területét (ma Szerbia, Montenegró és részben Koszovó részei), akkor a mai bosnyákok is „partnerek” lettek a jugoszláv állam létrehozásában.¹⁰ Ezért a délszláv eszme egyben a magyarellenességet is jelentette, így a magyar állam valamennyi magyarosítási kísérlete kifejezetten a „jugoszlávok” malmára hajtotta a vizet. Ilyen jellegű volt az 1879. május 22-én szentesített „*A magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben*” című 1879: XVIII. tc., amely előírta, hogy a magyar nyelv minden népiskolában kötelező tantárgy, valamint, hogy minden nem magyar tanítási nyelvű tanítóképzőben a magyar nyelv olyan óraszámban tanítandó, hogy azt a tanfolyam végére minden tanítójelölt elsajátíthassa. 1883-tól a vegyes lakosságú községekben csak magyarul tudó tanítók voltak alkalmazhatók. A szerb-horvát viszony elmérgesedése idején, 1905. október 3-án a horvát képviselők elfogadták a „fiumei rezolúciót”, amelyben elvben támogatták a magyar ellenzéki koalíció harcát Magyarország közjogi függetlenségéért, és ígéretet tettek a horvát és a magyar nép egymásraultaltságából fakadó közös harcra is. Azonban 1907. június 2-án megszületett a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól szóló 1907: XXVII. tc., amely egyebek közt előírta, hogy a nemzetiségi iskolák tanulói négy év alatt kötelesek elsajátítani a magyar nyelvet, s ezt akár más tárgyak (nemzetiségi nyelv) órászámainak rovására kell megtenni. A kidolgozójáról, Apponyi Albe-tről (vallás- és közoktatásügyi miniszter 1906 és 1910 között) *Lex Apponyi* néven ismert törvény kimondta, hogy államsegélyt csak „kifogástalan hazafias állampolgári nevelést” végző nemzetiségi tanítók kaphatnak stb. A törvénnyel szemben a legnagyobb ellenállást a román és részben a szerb görögkeleti egyházak tanúsították. Az 1907: XXVII. tc. következményeként jelentősen csökkent a nemzetiségi elemi iskolák száma. Az 1899.

¹⁰ A muszlim többségű Novi Pazari Szandzsák területe a középkorban a Rascia (Raška) nevű első szerb államhoz tartozott, központja a mai Novi Pazar melletti Ras városban volt. Az Oszmán Császárság idején megalakult a Novi Pazari (magyarul Novi Bazari, vagy Új Pazari) Szandzsák nevű közigazgatási egység, mint a pár száz hasonló szandzsákok egyike. Róla maradt meg a köznyelvben a Szandzsák elnevezés, jöllehet az hivatalosan sehol sem szerepel ebben a formában. 1877-ben vált ki a boszniai vilajetből (ott a hét szandzsák egyike volt) mint különálló vilajet (*Novopazarski vilajet*), és ekkor a következő kazák alkották: Novi Pazar, Sjenica, Pljevlja, Nova Varoš, Prijepolje, Bijelo Polje, Mitrovica, Berane, Kolašin és Trgovište. A török hódítást követően 1912-ben a Novi Pazari székhelyű terület ismét Szerbiához került, majd a II. világháború idején hozzácsatolták a Független Horvát Államhoz, amely tömörítette a volt Jugoszlávia legtöbb horvát és bosnyák (akkor muzulmán) nemzetiségű személyét. A Szandzsák lakosai a maguk elhatározása alapján csatlakoztak az NDH-hoz, mert tőle remélték a védelmet a leendő szerb bosszútól, illetve az albánok azon törekvésétől, hogy „albánosítsák” a muszlim délszlávokat. Ante Pavelić szívesen fogadta államába a szandzsáki muszlimokat, akiket a bosznia-hercegovinaiakhoz hasonlóan horvátoknak nevezett. Rövid idő után azonban Adolf Hitler ezt a területet ismét Szerbiához csatolta. A II. világháború utáni határok rendezése során 1945-ben Szandzsák területét két részre szakították (az egyik felét Szerbiához, a másikat Montenegróhoz csatolták), hogy ezzel megbontsák az itteni muszlimok kohézióját. Azok azonban nemzetiségként követték a bosznia-hercegovinai muszlimokat, így Jugoszlávia felbomlása után zömében bosnyák nemzetiségűnek vallják magukat. A történelmi Szandzsák közepén meghúzott adminisztratív határ csak 2006-ban lett államhatár, amikor Szerbia és Montenegró különvált. A montenegrói bosnyákok-muzulmánok zömében Montenegró függetlenségére voksoltak, jöllehet ezzel végleg elszakadtak a saját nemzetiségű és vallású szerbiai polgártársaiktól. A köznyelven Szandzsáknak (*Sandžak*) nevezett történelmi terület ma 11 járásból áll, melyek közül hat járás Szerbiához (Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Prijepolje, Nova Varoš, Priboj) tartozik, öt pedig Crna Gorához (Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Mojkovac és Rožaje).

évi 6000 iskolával szemben 1914-ben már csak mintegy 3300 elemi iskolában folyt nem magyar nyelvű tanítás.¹¹ A magyarosítás céljait szolgáló újabb jogszabályként bő két hónappal később (1907. augusztus 16-án) megszületett a vasúti szolgálati rendtartást szabályozó törvény, az 1907: XLIX. tc., amely kötelezővé tette a vasútnál a magyar szolgálati nyelv használatát, de Horvátországban megkívánta a horvát nyelv ismeretét is. Ez nagy vihart kavart Horvátországban, tiltakozásokat és magyarelles hangulatot keltett. A történetek a horvát nép többségét Szerbia felé irányították, így hiábavalók maradtak az 1913 júniusában kormányra került Tisza István intézkedései. A Horvátországhoz való közeledést célozta meg a vasúti szolgálati nyelvre vonatkozó – és horvát részről mindig sérelmezett – előírások visszavonása, illetve a magyar országgyűlés által napirendre tűzött, a Horvátországgal 1904-ben kötött pénzügyi egyezmény meghosszabbításáról szóló törvényjavaslat tárgyalása. Jóllehet 1913 végén Tisza István miniszterelnök lényegében megállapodott a horvát-szerb koalícióval, az mit sem változtatott azon a tényen, hogy a horvát országgyűlésben abszolút többséggel rendelkező koalíció egyértelmű célja a Szerbiával való egyesülés volt.¹²

A déli szlávok nemzeti mozgalmai

A Balkán-térség nemzetei (államai) a történelem során – a rövidebb-hosszabb függetlenséget követően – évszázadokon keresztül a Bizánci, majd az Oszmán Birodalom, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia fennhatósága alá tartoztak. Ez jelentősen megpecsételte sorsukat, kihatott a hétköznapijakra, egyben befolyásolta az értékrendszerük kialakítását, a mentalitásukat stb.

A nemzeti ébredés folyamata a régióban a 19. századra vezethető vissza és talán nem véletlenül a török iga alatt álló népeknél az rendszerint az Oszmán Birodalomtól való felszabadulási és a független nemzetállam létrehozásra törekvő küzdelmekhez köthető. Viszont a soknemzetiségű Habsburg Monarchia déli szláv népei (horvátok, szlovénok, illetve bosnyákok és szerbek) a jugoszláv eszmét szövögetve alakították ki nemzeti mozgalmait.¹³ Ez utóbbi azzal is magyarázható, hogy a vallási tolerancián és külön-

¹¹ Lásd BALOGH Sándor főszerk. i. m. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_kisebbsgek/A_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/index.htm

¹² Átfogó irodalomként lásd még: MIKÓ Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből.* Kolozsvár, 1944., NAGY Iván: *A nemzetiségi törvény – 1868: XLIV. tc. – létrejötte.* I–II. kötet. Pécs, 1943., KEMÉNY G. Gábor: *A magyar nemzetiség kérdés története.* I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918. Budapest, 1947., KEMÉNY G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. I–V. kötet.* Budapest, 1952., 1956., 1964., 1966., 1971., RUSZOLY József: *Az 1849. július 28-i nemzetiségi törvény (határozat) létrejöttéhez.* in: Uő.: *Újabb magyar alkotmánytörténet. 1848–1949. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 2002. 94–105. p., RUSZOLY József: *Frankfurt–Kremsier–Szeged. Adalékok az első közép-európai nemzetiségi jogi alapvetési kísérlethez. 1848–1849.* in: Uő.: *Újabb magyar alkotmánytörténet. 1848–1949. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 2002. 106–119. p., József RUSZOLY: *Es war das erste seiner Art in Europa. Entstehung des Nationalitätengesetzes von Szeged vom 28. Juli 1849.* in: Uő: *Beiträge zur neueren Verfassungsgeschichte. (Ungarn und Europa).* Budapest, 2009. 179–207. p., József RUSZOLY: *Das erste Nationalitätengesetz in Ungarn und die Verfassungsentwicklung in Mitteleuropa. 1848–1849.* in: uő: *Beiträge zur neueren Verfassungsgeschichte. (Ungarn und Europa).* Budapest, 2009. 207–234. p.

¹³ A nemzeti államok kialakulása során a déli szlávok körében is népszerű volt Jan Kollár és Pavel Safaryk által hirdetett pánszláv eszme, amelyet 1848 táján a jugoszlávizmus váltott fel. A pánszlávizmus ideológiája szerint a szlávok hazája Pánszlávia, amely Kamcsatka és Ragusa, az Urál és a Tátra, a Volga és a Száva között létezik, mindenhol, ahol a szláv nyelvet beszélik.

böző nemzetiségek együttélésén szocializálódó népek könnyebben tudták elfogadni a sorsukat egy többnemzetiségű délszláv államban, mint az államegyház elvet elsajátító balkániak, kik szerint a nemzet és a vallás elválaszthatatlanok, az államalkotó nemzet szabja meg az államvallást is.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a térségben a vallás a nemzeti öntudat egyik sarkalatos eleme. A nemzeti eszme felépítése a vallásos érzések, intézmények mellett magába foglalja a történelmi emlékezetet, az etnikai és kulturális szimbólumokat, a politikai nacionalizmust stb.

A Balkán-félsziget és Közép-Kelet-Európa jelentősége fölértékelődött a francia–porosz háború után, főként a berlini kongresszus idején, amikor a nemzeti átrendeződés folyamata ide tevődött át. A térség etnikai sokszínűsége, az ebből eredő problémák, valamint a nagyhatalmak érdekei gyakran feszültségeket indukáltak. A történelem során a Balkánon soha nem lehetett olyan területmegosztást megteremteni, amely mindenkinek megfelelő lenne, ugyanakkor a fennálló elrendezés megváltoztatása rendszerint háborúhoz vezetett.

A régió valamennyi nemzetének ideológusai a 19. században a különféle térképeket alkottak, tervezeteket, melyek „felosztották” a térséget úgy, hogy alig maradt egyetlen olyan pont, amelyre nem tartott volna igényt valamelyik itteni nemzetiség. Közismertek e téren pl. Ilija Garašanin *Načertanije*, vagy Pavel Josef Safarik 1842-es *Slovenský zemevid* című munkái.

Jellemző a balkáni nacionalistákra, hogy valamennyi nemzetnek megvan az elképélése arról, hogy mi tartozik az országhoz, hogyan néznek ki az „igazi” határok, és hogy mi mindent „csatoltak el tőlünk”. Az elmúlt bő száz évben lényegében nem változott ez a szemlélet, jóllehet a határok megváltoztathatatlansága miatt jelenleg egyetlen ország sem tesz kísérletet a „valódi” határok kialakítására. (A szerbek Jugoszlávia felbomlása folyamán ilyesmivel próbálkoztak, amit a föderáció megtartásával magyaráztak.) Azonban a nacionalisták rendszerint a mostani állami területet „ideiglenesnek” tekintik, és várnak a megfelelő pillanatra, amikor ismét „visszanyerik az elcsatolt területeket”. Akkor létrejön majd a „Nagy-Albánia”, „Nagy-Bulgária”, „Nagy-Horvátország”, „Nagy-Románia”, „Nagy-Szerbia” stb.

E tanulmányban a délszláv térség azon népeinek nemzetté alakulási folyamatának, valamint nemzeti ideológiájának bemutatására vállalkozunk, amelyek Magyarországgal szoros kötelékben álltak: így a szerbek, a horvátok és a bosnyákok nemzeti mozgalmait vizsgáljuk.

1. A szerb nemzeti mozgalom, a nagyszerb ideológia kialakulása

A török hódoltság idején a „Belgrádi Pasalik” területére szorítkozott egykori szerb állam etnikai térképe jelentősen megváltozott. Főként a városokban telepedtek le a török és délszláv (bosnyák) muszlimok, valamint kisebb részben görögök, cincárok és zsidók.¹⁴ A szerbek száma csekély volt a városokban, de a falvak szinte teljességben szerb

¹⁴ Cincároknak nevezték a balkáni románságot, amely Macedóniát, Epiruszt, Tesszaliát és Albániát lakta. Általában kereskedők voltak, de mint kiváló építőmestereket és ötvösöket is emlegették őket. Egy részük pásztorokdással foglalkozott. Az ortodox vallásuk miatt a törökök nem kedvelték őket, ezért nagy számban menekültek Magyarországra. A magyar nyelvben cincár annyit jelent, mint: vékony, sugár, nyúlánk. Románul a *TinTar* szó a szűnyogot jelenti.

ajkúak maradtak. Az elnyomás ellenére a 17. század végéig a Pasalik területén nem volt komolyabb felkelés, viszont Nándorfehérvár (Belgrád) városának és fellegvárának a szövetséges keresztény hadak általi bevétele (1688-ban) után megmozdultak a szerbek is. Először III. Csarnojcevs Árszen ipeki pátriárka híveivel együtt meghódolt *Aenas Sylvius Piccolomini* császári tábornok előtt, és elismerte I. Lipót császár-királyt urául és uralkodójául. A pátriárka kérésére I. Lipót ünnepélyes oklevélben biztosította a császár oldalán a török ellen fölkelt szerbek jogait, mire azok csatlakoztak az osztrák hadjárat-hoz. Azonban az országuk felszabadítására nem került sor, mert nemskára a Habsburg Császárságot francia támadás érte, az osztrák hadsereg pedig kénytelen volt visszavonulni a Balkán-félszigetről. A magukra hagyott szerbek tartottak a török bosszútól, így a pátriárka vezetésével 1690-ben elmenekültek (többnyire Koszovóról és „Ó Szerbiából”). Vitatott az elmenekült szerbek száma, melyet egyesek több tízezer családra becsülnek (közel 300.000 lélekre), míg mások szerint több tízezer főről lehetett szó. A Magyarországon és a mai Szlavóniában letelepedett pravoszláv lakosság széles körű önkormányzatot, politikai és egyházi önállóságot (szabad vallásgyakorlat, szabad érsek-választás, a pátriárka hatáskörének világi ügyekre való kiterjedése, az ortodox naptár használata, a tulajdonjog elismerése stb.) kapott, az udvar a pátriárkát elfogadta vezetőjüknak. A töröktől való felszabadulás idején is jelentős számú szerb lakosság érkezett Magyarországra, de ők a határőri szolgálat fejében nyerték el a letelepedési jogot.

Az újabb osztrák-török háború (1714-1718) után a Porta kénytelen volt a szerbiai Požarevácon 25 évre szóló békét kötni, amely értelmében lemondott az osztrákok javára a Temeskőről, a Szerémségről, és Belgrádról, továbbá kisebb havasalföldi, szerbiai és boszniai területekről. Az 1739. évi nándorfehérvári békeszerződés alapján Ausztria megkapta a Bánátot, míg a Száva–Duna vonal déli része a Török Birodalomé lett.

Az osztrákok a Belgrádtól a Nyugat-Morava folyóig terjedő területet Szerbiának nevezték, viszont a szerb forrásokban nincs egyetértés arról mi minden tartozott a "szerb földek" alá, ahogyan nevezték az általuk lakott területeket. Azok ugyanis jelentős változásokon mentek át a sikertelen lázadások folytán, melyek után a szerbek több ízben menekülésre kényszerültek. A kiüresedett falvakba a Porta betelepítette a balkáni területekről érkezőket, akik úgy betöltötték a térséget, hogy abban a korábbinál többen éltek.

Amíg hazájában a török igit viselte a szerbség, addig Magyarországon és Horvát-Szlavónországban megerősödött a szerb polgárság, amely nagyobb részt követelt magának a hatalomból. Ezen törekvése nemegyszer a helyi lakossággal való összeecsapásig vezetett. Szegeden Mária Terézia 1747-ben feloszlatta a nemzeti alapon berendezett városi vezetőséget éppen a szerbek követelőzései miatt.¹⁵ A szerbek kiváltságai ellen többször tiltakoztak a magyarok, ezért azokat a 18. század végén egyházi és iskolaügyi kérdésekre korlátozták. Jóllehet a politikai jelleg eltűnt a magyarországi szerbek privilégiumai közül, de a pátriárka vezető szerepének megmaradásával megerősödött a szerb nemzeti öntudat.¹⁶

¹⁵ Lásd bővebben HEKA László: *A szegedi dalmaták*. Goldpress. Szeged, 2000. 39. p.

¹⁶ Magyarországon belül a szerbek értelmiségiek, orvosok, ügyvédek voltak, mögöttük erős tőke állt. Élveztek a bécsi udvar támogatását is. A szerb nemzeti eszme ébredésének egyik fő állomása a szerb nyelv ápolásához kapcsolódik, illetve a könyvkiadáshoz, kultúrához általában, ami nagy részben Budapesthez és Újvidékhez kötődött. A kulturális egyletek is éppen Magyarország területén keletkeztek. 1824-ben Budán megindult a *Serbski letopisi* című negyedévente megjelenő szerb nyelvű tudományos folyóirat, amelyet Đorđe Magarašević szerkesztett. 1835-ben ismét Budán jelent meg az újabb kiadvány, a *Srbski narodni list* című szerb nyelvű hetilap, *Todor Pavlović* szerkesztésében, majd két évvel később Pesten megalakult a *Tökölanyam*, a *Tököl Száva* által alapított görögkeleti szerb nyelvű nevelőintézet.

A papság magára vállalta a szerbiai események irányítását, a nemzeti ébredés szellemének erősítését. Az önálló állam, az intézmények és a megfelelő szintű értelmiség hiányában az egyház a népköltészet, főként a koszovói (rigómezei) etika, a kollektív erkölcs, a szabadságért való harc szükségességének hirdetése útján befolyásolta az 1804. évi első szerb felkelés kirobbanását, amelyet 1815-ben a második is követett. Ezeknek köszönhetően Szerbia az 1830-as években autonómiát kapott az Oszmán Császárságon belül. A lengyel emigránsok konzervatív szárnyához tartozó, Adam Jerzy Czartoryski nézeteit tartalmazó *„Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie”* című műre, valamint František Alexandr Zach „keleti kérdésre” vonatkozó tervére építve Ilija Garašanin belügyminiszter 1844-ben kidolgozta a *Načertanije* „(„Vázlat”)” című szerb politikai programot.¹⁷ Ez lett az akkor mindössze 850 ezres lakosságú Szerbia külpolitikai célkitűzése 1918-ig, de mint az ún. Nagy-Szerbia-terv a mai napig „él”.¹⁸ A nagyszerb eszmét tükröző *„Načertanije”* célja Bosznia, Hercegovina, a Habsburg Monarchia (a mai Horvátország, Vajdaság), illetve a török fennhatóság alatti területeken (a mai Montenegró és Macedónia, Észak-Albánia) élő déli szlávok (szerbek) egy államba való egyesítése volt.¹⁹ Ennek megvalósítását a szerb politikai körök a történeti jogra - a középkori szerb állam felújítására (Dusán cár állama - „Nagy-Szerbia”) - való hivatkozással tervezték. A cél életbeléptetéséhez szüksége volt az ipeki érsekség (*Pečka patrijaršija*) támogatására is, mivel a pátriárka egyrészt jurisdikcióval rendelkezett a török fennhatóság alatt álló összes ortodox egyházmegye fölött, másrészt pedig a szerb pátriárka évszázadokon keresztül (a hódoltság során) a nép egyházi, nemzeti és politikai vezetője volt. Az elképzelés szerint a szerb állam addig terjeszkedne, ameddig hatáskörrel rendelkezik az ipeki pátriárka (Koszovótól és Macedóniától Szentendrőig, de lényegében elsősorban a délszláv térségre gondoltak). Mivel Dusán István cár országa három tengerre terjedt ki, ezért a szerb politikai elit elsődleges célként kitűzte a tengerhez való kijárat biztosítást. A „Vázlat” kiemelte, hogy *„Balkánt a Balkán népeknek kell meghagyni”*, azaz meg kell akadályozni, hogy bármelyik más nagyhatalom - mindenekelőtt Ausztria - lépjen az Oszmán Birodalom helyébe. Hangoztatta, hogy a „szláv-török országok” (Bosznia, Hercegovina, Montenegró, Dél-Szerbia - a mai Macedónia, Novi Pazár Szandzsák, Észak-Albánia, Délnyugat-Bulgária, Dalmácia, és a Horvát-Szlavón Határőrvidék) egy elválaszthatatlan egységes területet alkotnak, amelyen egy egységes (természetesen a szerb) nemzet lakik. Azzal, hogy Szerbiát a leendő délszláv állam Piemontjának képzelte el, Garašanin jelezte az igényt az Ausztria és Magyarország déli szlávságának felkarolására is. Azokat is szerbeknek tartotta, abból kiindulva, hogy a nemzet tagja mindenki, aki „szerbül” beszél. A szerb belügyminiszter gondolatát továbbbépítette Vuk Stefanović Karadžić szerb etnográfus, aki azt terjesztette, hogy va-

¹⁷ Ilija Garašanin (1812–1874) szerb politikus 30 éves korában részt vett Obrenović Mihály fejedelem hatalmának megdöntésében, és Karađorđević Sándor trónra segítésében. 1843 és 1852 között belügyminiszter, 1852–1853-ban miniszterelnök. 1858-tól ismét belügyminiszter lett, majd 1867-ben eltávolították a hatalomból.

¹⁸ Teljes címe: *Načertanije – Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine*. Lásd Jovan Civić: *Balkansko Poluostrvo*, Beograd 1931, II. köt., 31 p. és 61. p.

¹⁹ A lengyel emigráció korábbi vezetője, Adam Jerzy Czartoryski herceg és emisszáriusa, a cseh Franz Zach elképzeléseit Garašanin átdolgozta, sőt megváltoztatta a terminológiát is (ahol Zach „délszlávokat” említ, Garašanin következetesen „szerbet” helyettesít be). Így Zach föderális elképzeléseiből egy centralizált szerb program keletkezett. A szerb belügyminiszter álláspontja az volt, hogy Szerbia ugyan „kicsi, de ez az állapot nem maradhat fenn.” Ez a helyzet a „nemzeti egység elvének” megvalósításával változhat meg, amint az összes szerb egyesül egy állam keretein belül.

lamennyien, akik a „što” nyelvjárást beszélik (szerbek, horvátok, bosnyákok, montenegróiak), azok szerbek, közöttük csak vallási különbségek vannak.²⁰ Ezzel a felfogással gyakorlatilag meghatározta korának politikusai számára is a szerb nép fogalmát, amely szerint a szerb már nem csak pravoszláv, hanem katolikus és muszlim délszláv is. Az 1830-as években Horvátországban létrejött illír mozgalom (későbbi elnevezése szerint horvát nemzeti megújulás) is elfogadta a *što* nyelvjárást mint a délszláv-ságot („jugoszlávokat”) összefogó közös irodalmi nyelv alapját.²¹ Jóllehet a legelterjedtebb délszláv nyelvjárásból („a nép nyelvéből”) azóta négy nyelv – szerb, horvát, bosnyák, montenegrói – keletkezett, a szerb nacionalisták máig azt szerb nyelvnek tekintik, a beszélői pedig „katolikus szerbek” (horvátok), vagy muzulmán szerbek” (bosnyákok)²². Karadžić, aki egyébként nem rendelkezett formális képzettséggel, hanem tudását legnagyobb részben autodidaktaként szerezte, azt hirdette, hogy a horvátok csak azok, akik a „ča” nyelvjárást beszélik, amíg a szlovénok a „kaj” dialektust használják²³. Nézetei szerint csak a dalmát szigetek és a tengerpart lakói beszélik a horvát nyelvet, csakis ők a horvátok. Felfogása alapján Szlavóniában és Bosznia-Hercegovinában „szerbül”, Zágrábban és környékén (középső Horvátországban) pedig „szlovénul” beszélnek az ottani „katolikus szerbek”. A délszláv eszmét terjesztő magyarellenés illír mozgalom Jellasics bán idején élte fénykorát. Ekkor vállalkoztak a jugoszlávizmus követői a közös irodalmi nyelv létrehozására, amely a déli szláv népek közti közeledést volt hivatott elősegíteni, még annak árán is, hogy a közös nyelv kidolgozásán fáradozó Vuk Stefanović Karadžić a „Szerbek mindenkor és mindenütt” („Srbi svi i svuda”) című, 1849-ben megjelent írásában explicite kimondta, hogy a déli szlávok tulajdonképpen szerbek. A régióban a nagyszerb eszme „atyjának” tartott nyelvújító a nevezett műben megfogalmazta azt az ideológiát, mely szerint: „*Ahol egy szerb található, ott van Szerbia.*” Kiemelte, hogy a „*Horvát Királyság csak egy politikai és földrajzi nevet jelent,*” „*[...] a katonai határvidéken kívül, amely valóságban még nem tartozik hozzá,*” „*[...] nincs egyetlen horvát*

²⁰ Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864) nyelvész, néprajztudós, történész, a modern szerb nyelv megteremtésének előharcosa. Jelentős a délszláv népdalok gyűjtésével és kiadásával kapcsolatos, valamint a szerb nyelvtan, a helyesírás egységesítésére vonatkozó munkássága. Rengeteget utazott, és szorgalmasan gyűjtötte az egész délszláv térségben még virágzó, szájhagyomány útján terjedő népi lírikus és epikus énekeket, balladákat, verseket, mondákat, népmeséket, mondókákat, és mindazokat szerb hagyományként publikálta és népszerűsítette Európa-szerte.

²¹ A horvátok három nyelvjárást – *što* (Szlavónia, Bosznia, Hercegovina), *ča* (Dalmácia, szigetek, Burgenland), és *kaj* (Horvát Zagorje) – használnak, de a délszláv kölcsönösség jegyében Bécsben 1850-ben megkötötték a bécsi irodalmi egyezményt. Az öt horvátországi (Ivan Kukuljević Sakcinski, Dimitrije Demeter; Ivan Mažuranić, Vinko Pacel, Stefan Pejaković), két szerb (Vuk Stefanović Karadžić, Đuro Daničić) és egy szlovén (Franc Miklošič) író által aláírt dokumentum nem volt hivatalos egyezmény, azt a két legjelentősebb horvát (Ljudevit Gaj) illetve szerb (Dositej Obradović) nyelvész nem írta alá, de ennek ellenére a mai napig jelentős dokumentumot képez.

²² A mai szerb nyelv sztenderdjének megalkotója értetlenkedett az Ausztriában használt „illír” elnevezés miatt, viszont „nagyon jónak” találta a Magyarországon alkalmazott „rác” elnevezést. Felfogása szerint „a magyarok dicséretet érdemelnek, mert a szerb nyelvet beszélőket helyesen rácoknak nevezik, ha pedig valaki közülük a latin ritust követi, akkor azt pápista rácnak (pontosabban „katolikus rácnak”, de Karadžić rendszerint kikerüli a katolikus szó használatát) szólítják.” Lásd Vuk Stefanović KARADŽIĆ: *Srbi svi i svuda. Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona.* (Вук Стефановић Караџић: *Срби сви и свуда. Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона.*) Bécs, 1849. 4. p.

²³ Vuk Karadžić 1815 környékén Bécsbe utazott, ahol megismerkedett Jernej Kopitar szlovén nyelvessel, aki a Habsburg Birodalomban megjelenő szláv nyelveken írt könyvek főcenzora volt. Kettőjük összefogásából történt meg a horvát nyelv mellőzése, valamint a szerb és a szlovén nyelv jelentőségének hirdetése. Ebben odáig mentek, hogy a Zágráb, Varasd és Kőrös megyékben beszélt nyelvjárást (az ún. „tisztá horvát nyelvet”) a „krajnai (szlovén) és a szerb nyelv keveréke”-ként aposztrofálták..

sem, itt csupán szlovénekkel és elvéve szerbekkel találkozunk.” „[...] Nem lenne-e helyesebb, ha a Horvát Királyságban lakó embereket a mi nyelvünkön nem horvátoknak, hanem horvátországiaknak neveznék, éppúgy, mint ahogy Svájcban a németek, a franciák és az olaszok svájciaknak nevezik magukat.”²⁴ Az illírizmus háttérbe szorítása után a horvátok által bírált Vuk Karadžić későbbi műveiben elismerte ugyan (önálló nemzetként) a horvátokat, de erősen csökkentette a területüket és a számukat. Érdekes megemlíteni, hogy éppen a szerb értelmiségi körök tiltakoztak a nép nyelvének (a *što* nyelvjárásnak) irodalmi státusba emelése ellen, mivel ekkor az irodalmi nyelv az egyházban is használt ósláv volt. Mindezek ellenére Vuk Stefanović Karadžićot ma hazájában a legnagyobb szerb történelmi személyek közé sorolják, a szomszédoknál pedig a szerb nacionalizmusból származó bajok előfutárának.

Szerbia az 1848. évi szabadságharc idején erős agitációt folytatott a mai Vajdaság területén és az akkori Horvát-Szlavón Katonai Határőrvidéken (az 1990-es években *Krajina* néven ismert térség). Sugallatára a szerbek követelték a magyar országgyűlésben a nemzetként való elismerésüket, majd amikor az országgyűlés ezt elutasította, akkor az itteni szerbek a szabadságharc ellen fordultak.²⁵ Rajacsics József (Josif Rajačić) pátriárka vezetésével 1848 májusában Karlócán megtartották a szerb kongresszust, ahol követelték a Szerb Vajdaság létrehozását. E törekvésükben támogatta őket Jellasics József horvát bán, aki amúgy pétervárad születésű és délszláv érzelmű volt, a pátriárka személyes barátja és a császárhoz végtelenül hűséges katonatiszt.²⁶ Jellasics a katonai határőrvidéki szerbek és horvátok, valamint a Szerbiából érkezett fölfegyverzett önkéntesek segítségével Magyarország ellen fordult, és aktív szerepet vállalt a szabadságharc leverésében. Az abszolutizmus korszakát követően a délszláv eszme háttérbe szorult, de a délszláv térség egyesítése a szerb fejedelmi dinasztia vezetése alatt továbbra is a Szerb Hercegség és Ausztria-Magyarország szerbjeinek kitűzött célja maradt.

Az 1878-ban elnyert függetlenség utáni években Szerbia kisebb-nagyobb számú kitelepítési akcióba kezdett (mindenekelőtt a muszlim - albán lakosság körében), amiben a nacionalista értelmiségiek adták az alaphangot, akik a görög-török lakosságcsere megoldását tűzték ki célul, mint „európai példát”.²⁷ Több szerb (jugoszláv) diplomata,

²⁴ Вук Стефановић КАРАЏИЋ i. m. Interneten <http://www.rastko.rs/knjizevnost/vuk/vkaradzic-srbi.html>

²⁵ A magyar-szerb összetűzésre június 12-én került sor. Ekkor már 16 ezer lázadó szerb katona várt arra, hogy szembeszálljon a magyar honvédsereggel. Mészáros Lázár hadügyminiszter ezen a napon elrendelte egy pétervárad egységnek, hogy Karlócán verje le a lázadást, de a szerbek a több áldozattal járó csatában győzelmet arattak. A magyar-szerb háború folytatódott a nyár folyamán, majd szeptember 11-én Jellasics báró szerb-horvát serege is csatlakozott a harcokhoz. Jellasics magyarországi sikerei után a császár a szerb csapatokat a császári hadseregbe beolvastotta. Ferdinándot a trónon Ferenc József váltotta, aki nagyobb szimpátiát tanúsított a szerbek iránt. 1849 januárjában a szerbek jelentős területeket foglaltak el, miután a honvédsereg visszavonult Pest megvédése céljából. Az 1849. március 4-én kihirdetett oktrojált alkotmány óriási csalódást okozott a szerbeknek, mert szó sem volt benne a független Vajdaságról. Igaz, egy hónappal később Magyarországot öt kerületre osztották, a Vajdaságot pedig önálló tartományként közvetlenül Bécsből irányították. A császár rendelete következtében katonai parancsnokság alá helyezték a területet. Ezzel szertefoszlottak a magyarországi szerbek függetlenségi álmai. A magyar szabadságharc leverésében és az augusztus 13-i fegyverletételben jelentős szerepet vállaltak a szerbek, mint ahogyan a horvátok is, de jutalmul valójában semmit sem kaptak a bécsi kormánytól.

²⁶ Jellasics volt az egyetlen horvát bán, akit nem a zágrábi püspök (1852-től érsek) iktatott be 1848-ban a báni székbe, hanem a szerb pátriárka, Rajacsics József. Az egyházi szertartást tehát nem a katolikus főpap végezte, hanem az ortodox egyház pátriárkája.

²⁷ A San Stefano-i béke biztosította Szerbia függetlenségét, a berlini kongresszus pedig jelentős területet (11 ezer km²) csatolt az országhoz. Szerbia lakosságának 90%-a mezőgazdasággal foglalkozott és mindössze 5-6%-a dolgozott az iparban illetve a kereskedelemben. A falvakban még megmaradt az ősi családszervezési

politikus, értelmiségi csatlakozott ehhez az elképzeléshez, valamint az Albánia felosztására (Jugoszlávia, Görögország és Olaszország között) vonatkozó tervek megvalósításához. A nagyszerb politika ugyanis különösen érdekelt volt abban, hogy Észak-Albániát megszerezve kijusson a tengerre. A háttérben arra is számított, hogy a vallásilag megosztott albánok keresztény részének megszerzésével belső feszültséget okozhat a nemzeten belül. Ezért lépett Garašanin kapcsolatba az albán Mirdita (Észak-Albánia és Koszovó területén lakó) törzs apátjával, msgr. Gasper Krasniqivel, aki elfogadta a szerb miniszter ajánlatát és megkötötte a szerb-albán egyezséget. A megállapodást eltérő célokkal kötötték a felek: a szerb belügyminiszter a tengerre való kijutásban reménykedett, msgr. Krasniqi pedig Garašanin segítségére számított a török elleni felkelés megszervezésében, mivel ő nemcsak az albánok szociális és gazdasági függetlenségét tűzte ki célul (mint a muszlim vallású albánok), hanem a politikai önállóságot is.²⁸ A Koszovó és Észak-Albánia geostratégiai és érzelmi okok miatt kulcsfontosságúak voltak Szerbia számára, ezért is érthető a csalódás Albánia függetlenségének 1912-ben történt kikiáltása és nemzetközi elismerése miatt. Azonban a szerb kormány ezután sem mondott le azon törekvéséről, hogy Észak-Albánián keresztül kijusson az Égei tengerre és onnan egészen az Ortranti-kapuig. Az Sz-H-Sz Királyság létrehozása után Belgrád 1921 közepén együttműködési szerződést írt alá a Mirdita törzs vezetőjével, Gjoni Markagjoni házával. A kontraktus értelmében a délszláv állam hadserege garantálta a szabad mirditai köztársaság határait a mai Észak-Albánia és Koszovó területén, amely „országot” pedig a belgrádi kormány képviselte. 1921. július 17-én valóban kikiáltották a Mirditai Köztársaságot (*Republika e Mirditës*), Prizren fővárossal, elnökévé a mirdita törzsbeli (*mirditë*) geg nemzetségfőt, Gjoni Markagjont tették meg.²⁹ A mindössze négy hónapig fennálló újdonsült államot és bábkormányát egyedül Belgrád ismerte el, hiszen neki köszönhetően az Sz-H-Sz Királyság kiterjeszthette fennhatóságát a szomszédos észak-albániai területekre is. Viszont a Mirditai Köztársaság létezése nagy veszélyt jelentett a fiatal albán állam számára, és mivel a nagyhatalmak nem engedélyezték Albánia destabilizálását, így a Mirditai Köztársaság 1921. november 20-án bejelenteni kényszerült önfelosztását. Ezt követően Észak-Albánia ismét Albánia, Koszovó pedig Szerbia része lett, egészen 2008-ig, amikor függetlenedett.

2. A horvát nemzeti eszme – „Nagy-Horvátország”

A horvát állam független volt 1102-ig, amikor Könyves Kálmán személyében magyar király került a horvát trónra. Az ekkor létrejött magyar-horvát állami közösség 1918-ig tartott mint Európa egyik legmaradandóbb köteléke. Az 1790. évi magyar országgyűlésen keletkezett nézeteltérést (a Karok és Rendek Táblája a magyar nyelv bevezetését indítványozta, amit a horvát követek elutasítottak Horvátországra nézve) követően

forma, a családközösség, amely a közös vagynon alapult. A 19. század végére ez a kötelék felbomlott és lassan a birtokosokra és a szegényparasztokra polarizálódott a lakosság. A nemzeti bank 1883-ban alakult meg, majd elkezdődtek a gyárépítések, Belgrád és Niš között pedig 1884-ben fölépült az első vasútvonal.

²⁸ Zef MIRDITA: *Albanci u svjetlosti vanjske politike Srbije*. in: *Jugoistočna Europa 1918–1945*. <http://www.hic.hr/books/jugoistocna-europa/mirdita.htm#albanci>.

²⁹ A kereszténység felvételét követően, majd a bizánci uralom idején az albán népesség felekezetiileg is megosztott. A gegek a római katolikus, míg a toszkok az ortodox felekezethez tartoztak. Az oszmán hódoltsággal a toszkok zömében szunnita muszlimok lettek, a gegek jelentős része (Shkodër környékén, Mirditëban) továbbra is megmaradt a katolikus vallásnál.

váthoz legközelebbi nép. Az ausztrioszlávizmus (a Habsburg Császárság szláv népeinek összefogása) gondolatát is népszerűsítő illírek azt is tervezték, hogy az említett helyesírás segítségével a szintén katolikus szlávok – lengyelek, csehek és szlovákok – is megérthetnék egymást. A jugoszláv eszmét hirdető mozgalom idővel a kulturális, irodalmi és nyelvi területről politikaira tért át, főleg miután céljait Draskovich János (Janko Drašković) gróf összegezte a *Disertatia illiti razgovor* című röpiratában.³³ A „nagyhorvát” eszmét hirdető program fő pontjai: Horvát-Szlavónország egyesítése Dalmáciával, Katonai Határörvidékkel és Bosznia-Hercegovinával, valamint a szlovénlakta Stájerországgal, Krajnával és Karinthiával. Ezekben a területeken hivatalos nyelvként az illír (horvát) szolgálna. Draskovich gróf „Disertatio”-jából sokan azt „olvasták ki”, hogy számára a kialakulóban lévő és különböző tájszólást beszélő szlovén nemzet valójában a horvát nép egyik ága („Alpokban élő horvátok”). Ezért a programját inkább horvát nemzetinek tekintik, mint illírnek, mivel Draskovich gróf kizárólag a horvát- és szlovénlakta területek egyesítését tűzte ki célul, az illír mozgalom pedig valamennyi déli szláv közeledését szorgalmazta.

A jugoszláv (illír, horvát) nemzeti eszme ébredése jegyében zajlott az 1832–1836. évi magyar országgyűlés is. Annak összehívása előtt Zágrábban 1832. november 11-én összeült a horvát rendi gyűlés, hogy megválassza a követeket. Ezen az ülésen Wlasits Ferenc báró, horvát bán alkapitánnyá nevezte ki *Rukavina György* (*Juraj Rukavina Vinogradski*) tábornokot, aki köszöntő beszédét a rendi gyűlés nagy éljenzése mellett horvát nyelven mondta el. Ez volt az első alkalom, hogy a szaboron valaki anyanyelvén szólalt fel. A magyar országgyűlésre megválasztott követek – Kukuljevich Antal és Buzsán Hermán a Karok és Rendek Táblájára, Draskovich János gróf a Főrendek Táblájába – azt a követutasítást kapták, hogy tartsanak ki amellett, hogy a protestánsok továbbra se kapjanak polgári jogot Horvát-Szlavónországban, ellenezzék a magyar nyelv bevezetését a „kapcsolt részekben”, valamint, hogy „Alsó- Szlavónia és Fiume kérdésében” ragaszkodjanak ahhoz, hogy azok Horvátország területét alkotják.³⁴ A reformok útján haladó, a nemzeti állam felépítését célként kijelölt Magyarország egyre inkább távolodott régi szövetséges társától, Horvátországtól. A Dráván túliak ugyanis magyar mintát követve saját államot szerettek volna felépíteni, amíg a magyar rendek Horvátországot csakis Magyarország részeként tudták elképzelni. A két nép közötti elhidegülést Bécs arra használta, hogy a horvátokat Magyarország ellen fordítsa. Az udvar a fiatal illíreket bátorította abban, hogy folytassák tevékenységüket, sőt 1835-ben Gaj Lajos engedélyt kapott arra, hogy szerkesztésében Zágrábban megjelenesse az első horvát nyelvű politikai lapot *Novine horvatzke* néven, melynek irodalmi melléklete volt a *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*. Itt jelentette meg 1835-ben *Antun Mihanović* a *Horvatska domovina* (A horvát haza) című versét, a későbbi (mai) horvát himnusz szövegét. A következő évtől *Ilirske narodne novine* cím alatt jelent meg a lap, és az illír mozgalom szócsöve lett. Gaj a névváltozást (a „horvát” melléknevet az „illír” szóval helyettesítette) azzal magyarázta, hogy az „*Illíria*” fogalom magába öleli Horvát-

³³ Kulturális téren illír olvasóköroket szerveztek, anyanyelvű irodalmi műveket jelentettek meg. 1839-ben Sziszekén Ivan Kukuljević drámáját mutatták be mint az első horvát nyelvű színházi előadást, majd Zágrábban létrejött a horvát színtársulat is. Az addig német nyelven és kultúrán nevelkedő horvát értelmiség ezzel lehetőséget kapott saját nyelve használatára, alkalmazására a kultúra minden terén. Nem véletlen tehát, hogy az illírizmus éppen az értelmiségiek körében aratott nagy tetszést.

³⁴ Az 1832/1836. évi országgyűlés naplója. 1833. január 11-iki ülés. Az 1832/1836. évi országgyűlés IV. számú irománya. Lásd SZEKFI Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. Budapest, 1926. 401. p.

Szlavónország és Dalmácia területén kívül még Isztria, Karinthia, Görc, Krajna, Stájerország, Raguz, Bosznia, Hercegovina, Montenegró, Szerbia, Bulgária és Dél-Oroszország területét. Az ezek összefogásán ténykedő 30 éves horvát író, szerkesztő, lapkiadó 1839-ben – Franz Anton Kolowrat gróf állam- és konferenciáminiszter – javaslatára kitüntetéssel (értékes gyűrt) kapott a királytól, jöllehet a kancellária közölte, hogy addig még egyetlen magyar író sem részesült ilyen királyi elismerésben. Egyes magyar szerzők megjegyezték, hogy Gajnak „rövid négy év alatt sikerült az egész horvát ifjúságot felláztatni a magyarok ellen”.³⁵

A déli szlávok összefogásának céljából az illírek vezetője a Zágráb, Kőrös és Varasd megyékben használt *kaj* nyelvjárás helyett a (Szlavónia, Katonai Határörvidék, Raguz, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Montenegró területén beszélt) *što*-nyelvjárást vezette be lapjában. Ezt azzal magyarázta, hogy Raguz horvát költői már évszázadokkal azelőtt világirodalmi jelentőségű költeményeket alkottak a *sto* nyelvjárásban. Utóbb kiderült, hogy a szerbek Dubrovnikot „szerb Athénnek” tekintik, ahogy szerbként tekintenek valamennyi *što*-nyelvjárást beszélőre.³⁶ Ennek ellenére Gajék folytatták a jugoszlávok egyesítésére törekvő munkájukat, melynek köszönhetően a horvát közvéleményben erősödött a (dél)szlávok iránti vonzódás és a magyaroktól való elhidegülés. Mégis az illírek nem tudták megnyerni még a Monarchián belül élő, nyugati kultúrához tartozó, katolikus vallású, hasonló nyelvet beszélő szlovénokat sem, ami pedig Szerbiát illeti, ott ugyan álmodtak egy délszláv államról, de abban Belgrádnak (nem pedig Zágrábnak) szánták a vezető szerepet.³⁷

A bécsi udvar által támogatott illír mozgalom magyarellenessé vált, és megosztotta a horvát nemzetet, amely az 1840-es évek elején két pártra szakadt: a magyarbarát politikát támogató konzervatív arisztokrácia és a túrmezei bocskoros nemesség létrehozta a *Horvát-Magyar Pártot* (*Horvatsko-Vugerska strajanka*), az illírismus eszméje összefogta a polgárságot és az értelmiségieket, akik *Illír Párt* nevű politikai tömörülést alapítottak.³⁸ Az előbbieket a Magyarországgal való szoros államközösség elvét hirdették, az utóbbiak pedig Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, a Katonai Határörvidék és Fiume egyesülését egy Magyarországtól elkülönített független politikai-területi egységben. Emellett az illírek kulturális (később politikai) egységet kívántak létrehozni a boszniai horvátokkal, valamint a szlovénokkal és a szerbekkel: mindenekelőtt egy közös illír irodalmi nyelv megalkotásában mesterkedtek. Ez viszont teljesen elfogadhatatlan volt a

³⁵ MISKOLCZY Gyula: *A horvát kérdés és a délszláv állam gyökerei, A kormány horvát politikája*. Napkelet. Budapest, 1929. 21. sz. 564.

³⁶ A szerbek részéről Raguz „kiszajátítása” mély sebeket okozott a legutóbbi időkben (pl. a szövetségi hadsereg 1991 decemberében bombázta a világörökségnek számító Dubrovnik óvárosát), az egyik szerb vezér pedig elmondta: „Kiépitjük újból Dubrovnikot méghozzá úgy, hogy még szebb és régebbi lesz mint korábban”. *Sapientii sat*.

³⁷ Gaj Lajos a szerbekkel való egység megteremtése érdekében sok engedményt tett, de figyelmen kívül hagyta, hogy a két nép között sohasem volt igazi rokonszenv, jöllehet 1918 előtt ellenségeskedés sem, habár gyakran olvasni az „ősi gyűlöletről”, amely terheli a két nemzet múltját. A délszláv eszme alapproblémája az, hogy nyelvi hasonlóságra épített, és nem mérte fel a két nép közötti civilizációs, kulturális és vallási különbségeket. A horvátok és a szerbek több mint ezeréves – állami-nemzeti – múlttal rendelkeztek, amelynek szerves része és a kollektív identitás alappillére volt az egyik oldalon a nyugati értékrend és a katolikus vallás, a másikon pedig az ortodoxia és a keleti kultúra. Sem Gajéknak, sem Titóéknak egy évszázaddal később nem sikerült megszüntetni a különbségeket, és összekötni a két civilizációt, pedig a szocialista Jugoszláviában a vallásüldözéshez is folyamodtak.

³⁸ A magyarbarát pártot *Rauch* és *György* (Levin és Juraj Rauch) báró testvérek, *Joszipovics Antal* (Antun Josipović), a túrmezei kisnemesek ispánja és *Erdődy János* gróf vezették, amíg az illírek soraiban *Draskovich János* gróf és *Kulmer Ferenc* báró voltak a legtekintélyesebb egyéniségek.

Horvát-Magyar Párt követői számára, akik mindenekelőtt a délszláv eszme (illírizmus) ellen léptek fel, tiltakozva az „illír” név, valamint a „vláh” (szerb) „što” nyelvjárás ellen, kiemelve a „tisztá” horvát név és nyelv (a „kaj” nyelvjárás) megőrzésének szükségességét. A magyarbarát párt megvádolta Gajt, hogy az orosz cár ügynöke, s hogy pánszláv izgatása a horvátországi bajok fő forrása, mire az „illírek” a Horvát-Magyar Párt támogatóit „magyaronok” gúnynévvel nevezték el jelezve, hogy azok „elmagyarosodotak”.³⁹ A két párt közötti elmérgesedett viszony már az első megyei tisztújításon (1842. május 30-án, miután az illírek győztek a választásokon) Zágrábban fegyveres összecsapáshoz vezetett, mire a király *Haller Ferenc* erdélyi grófot nevezte ki horvát bánná azaz a feladattal, hogy rendezze a horvátországi helyzetet. Az uralkodó 1843-ban elfogadta Haller bán javaslatát, hogy tiltsák be az illír nevet és jelvényeit (a félholdat és hatágú csillagot ábrázoló címer), miután a török Porta is panaszkodott a boszniai katolikusok közötti illír agitáció miatt. A király nem vette el Gaj Lajostól a lapját, hanem az csupán a nevét változtatta meg, így *Narodne novine* (Népújság) név alatt jelent meg tovább. Úgyszintén nem szűnt meg az Illír Párt sem, hanem Nemzeti (Nép-) Pártként (*Narodna stranka*) folytatta működését, és csakhamar – Haller bán segítségével, a magyarbarát túrmezei bocskoros nemesség „kizárásával” – többséget szerzett a szaborban.⁴⁰ Az egyre feszültebb politikai helyzet újabb konfliktushoz vezetett a megyei tisztújításokon, így 1843. december 9-én Zágrábban fegyveresen összecsaptak a két párt hívei, aminek következtében két ember az életet vesztette. Erre a király Haller bánt ki-nevezte Zágráb vármegye főispánjává. 1845. július 28-án és 29-én ismét összecsaptak az illírek és a magyaronok az újabb Zágráb megyei tisztújításon, amelyen ezúttal a Horvát-Magyar Párt jelöltje Zsuvics József (Josip Žuvić) aratott győzelmet. Az akkori főtér-ről, a Szent Márk térről távozó elégedetlen illírek a magyarbarát Tadija Ferić házából (véltetően ünneplésből) eldördült lövés hatására megtámadták a házat, ami komoly összetűzéshez vezetett, amelynek a katonaság beavatkozása és a tömeg feloszlátása vetett véget. A konfliktusnak 17 halálos áldozata és nagyszámú sebesültje volt.

Az 1847/1848-as pozsonyi országgyűlés előtt Zágrábban ült össze (1847. október 18-án) a szabor, mint az utolsó rendi gyűlés, és feliratban kérte a királyt, hogy Horvát-Szlavónország a magyar törvényeket hiteles latin fordításban kapja meg, továbbá hogy a király szentesítse az 1845. évi gyűlés javaslatát az önálló horvát érsekség felállításáról

³⁹ Az elmúlt bő másfél évszázadon keresztül a délszláv irodalomban a „magyaronokat” rendszerint a nemzeti öntudat hiánya miatt vádolták, viszont az illírekről azt állították, hogy „erős szláv érzelműnek” köszönhetően elősegítették Horvátország önállósodását. Azonban a valóság az, hogy sokkal inkább voltak a „magyaronok” mint az illírek tisztában a (horvát) nemzeti öntudatukkal, a (horvát) nyelvükkel, valamint a magyar-horvát államközösség fennmaradásának szükségességével.

⁴⁰ A túrmezei nemesi község (*communitas nobilium de Turopolja, communitas nobilium Campi Zagrabienensis*) a 12. században keletkezett, amikor a zágrábi királyi vár egyes jobbágyságait nemesi rangra emelték. A túrmezei nemesek azonban nem voltak teljesen mentesek minden teher alól. A bán ugyan elrendelte, hogy a túrmezeiek évente válasszák meg maguknak az ispánjukat (*comes terrestris*), de mellette a hatalomban részesült a zágrábi, illetve túrmezei ispán is (*comes Campi Zagrabienensis*), akit a bán nevezett ki, és a túrmezeiek által választott ispán neki volt alárendelve. Hosszú küzdelem végén 1553-ban a túrmezeiek megkapták teljes szabadságukat, melyet az 1560. évi statutum biztosított. A község /valójában járás/ szervezetét az 1737. évi *Esterházy bán statutuma* rendezte, valamint az 1749. évi szabor által hozott statutum szabályozta. A túrmezei járás központja Velika Gorica volt (ma Zágráb külvárosa) és a járáshoz tartoztak: Rakitovec, Kurilovec, Pleso (ma a zágrábi repülőtér), Kobilić, Pakarje, Donja és Gornja Lomnica, Kostanjevec, Lekenik, Mraclin és Lukovec.

Zágráb székhellyel, Dalmácia és Fiume egyesülését Horvát-Szlavónországgal, illetve hogy a belügyekre nézve engedélyezze a „nemzeti-nép” nyelv használatát.⁴¹

Az 1848-as magyarországi események, s a nagy nemzeti lendület és öröm vörös posztóként hatott a horvátokra. A Néppártiak – név szerint Kulmer Ferenc – kérték az uralkodót, hogy a kiüresedett báni székre a délszláv (illír) érzelmű, és egyben császárhoz végtelenül hű Jellasics József (Josip Jelačić Bužimski) bárót ültesse, aminek az uralkodó eleget tett.⁴² Az új bán 1848. április 18-án kezdte meg működését Zágrábban, majd az egyik első intézkedéseként elrendelte, hogy a horvát hatóságok a szabor összehívásáig csak neki engedelmeskedhetnek, ami valójában Horvát-Szlavónország Magyarországtól való elszakadását jelentette.⁴³ Április 25-én kihirdette a jobbágyfelszabadítást és a feudális viszonyok megszüntetését (amit később a szabor is elfogadott), amivel jelezte, hogy 'Horvátországnak nincs köze a magyar országgyűléshez és annak határozataihoz'. Ezt követően a május 11-én kelt báni értekezleti felirat közölte V. Ferdi-

⁴¹ A horvát irodalomban, főleg 1991 után rendszerint azt írják, hogy a „horvát” nyelvet tették hivatalossá, ami csak részben igaz, hiszen a nyelvet nem nevezték horvátnak, hanem „nemzeti” nyelvnek. Később a délszláv eszme és a „szerb-horvát nyelv” elnevezés népszerűsítésének hatására jelentkezett a Nemzeti Alkotmányos Párt részéről az igény, hogy a magyar-horvát kiegyezésben a „horvát nyelv” elnevezés szerepeljen. A 20. században a horvátokra kemény küzdelem várt azért, hogy bebizonyítsák a horvát nyelv létezését, és a „szerb-horvát” nyelv mesterséges alapjait.

⁴² Zágrábban még nem tudtak Jellasics báni kinevezéséről, amikor március 25-én megtartották a nemzetgyűlést, amelyen Gaj Lajos és Kukuljević János kidolgoztak egy királyhoz intézendő feliratot. A legfőbb követelés Jellasics báni kinevezése, valamint Horvátország, Szlavónia, Katonai Határörvidék, Dalmácia és Fiume egyesítése, horvát felelős kormány kinevezése volt. A 30 pontból álló „A nép követelései” (*Zahtjevanja naroda*) a magyar 12 ponthoz hasonló polgári programot hirdetett, és ennek megvalósítása érdekében intézte a követeléseit a királyhoz, aki március 30-án az említett feliratot átadó küldöttségnek ígéretet tett, hogy méltányos kéréseiket megfontolja, de a magyar korona egységével ellentétes kívánságokat nem teljesíthet. Jellasics kinevezésénél az udvar kettős játékot folytatott: látszólag a magyar követelés mellett állt Jellasicscal szemben, másrészt pedig a magyar szabadságharc elleni fegyveres fellépésre biztatta a horvát bánt, aki egyben altábornagyi kinevezést is kapott. Az udvar szándéka az volt, hogy a magyar forradalom bukását „belső zavargások”-kal oldja meg. Lásd HEKA László: *A horvátok és az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tomus LXVI. Fasc. 10., Szeged 2004.; HEKA László: *Az 1848–1849. évi szabadságharc és a horvátok*. Hagyaték. (Szerk.) Sipos Tünde. Magyar Egyesületek Szövetsége – Savez mađarskih udruga. I. évf. 1. szám. Pélmónostor – Beli Manastir. 2007. 24–71. p.

⁴³ Jellasics báró báni kinevezése a délszláv érzelmű horvátok, a Habsburg Császárság szerbjei és a bécsi udvar közös érdeke volt, amiről tanúskodik Gaj Lajos aktív agitálása Bécsben. Az egyébként polgári származású illír vezetőt 1848. március 20-án a császári palotában fogadták Ludvig főherceg szobájában Ferenc Károly és Johann főherceg, az Állami Konferencia tagjai jelenlétében. Itt Gaj megismételte Jellasics horvát banná való mielőbbi kinevezésének fontosságát, mire Ludvig főherceg megígérte, hogy támogatni fogja Jellasics kinevezését azzal, hogy az ügyet „végig kell vinni” az Állami Kancellária ülésén keresztül. Mielőtt március 22-én visszautazott volna Zágrábba, Gaj Bécsben a horvát és a szerb egyetemistákkal tárgyalt, főleg Đuro Daničićsal és Svetozar Markovićsal. A tanácskozások gyümölcse két (március 20-án és 21-én kelt) proklamáció volt, amelyet a „Horvátországban, Szlavóniában és Dalmáciában élő testvérekhez” küldtek. A Bécsben tanuló délszláv egyetemisták fölhívást intéztek a honpolgáraikhoz: „Mi, slávok a Császárság lakosságának szinte a felét alkotjuk, mégis az idegenek elnyomása és önkényuralma alatt állunk. Elnyomnak bennünket a béke és szeretet szép szavait emlegetve [...]. Ezért keljél föl te szegény nemzetünk, és mondd ki az akaratodat. Azért tedd ezt, mert szabad nemzet vagy [...]. Azt mondják, már szabadok vagytok, mert szabad sajtók és polgári gárdátok van [...] Tudjátok mi a szabadság nemzet nélkül? Test lélek nélkül. Halott tárgy. Mi élő szabadságot akarunk. Tudjátok-e, hogy meg akartak semmisíteni bennünket Pozsonyban a halott szabadság nevében, meg akartak fosztani bennünket a nemzetünktől, nemzeti színeinktől, a címertől és nyelvünktől? Szabadság és a nemzetiség az egész világ számára szétválaszthatatlanok. Ne higgyünk tovább azoknak, akik szép szavakkal és ravaszsággal már fél évszázada folyamatosan a fejünket akarják. Mondjátok ki a nemzeti akaratot, és a mi eltipróinkat eléri az Isten jogos ítélete.” Lásd Ferdo Šišić: *Kako je Josip Jelačić postao banom?* Belgrád, 1934., 34–35. p.

nánndal, hogy Jellasics nem engedelmeskedik a magyar kormánynak, mert az 'a horvát nemzet érdekei s a birodalom egysége ellen dolgozik'. Május 18-án Jellasics bán választásokat írt ki Horvát-Szlavónországban és a Katonai Határőrvidéken, majd az uralkodó tiltása ellenére június 5-én megtartotta a szábort, amelyen nagy számban jelentek meg (először) a katonai határőrvidéki, valamint a Szerém megyei szerb nemzetiségű képviselők is. Ezen a napon történt meg a báni beiktatás, amelyet a délszláv eszme jegyében az ortodox (szerb) pátriárka, Josif Rajačić végzett, mivel Haulik György zágrábi püspök (1852 -től az első zágrábi érsek) „halaszthatatlan” munka miatt ezen a napon Bécsben időzött. V. Ferdinánd június 10-én felfüggesztette tisztségéből Jellasics bárót, de ezt a szábor érvénytelennek nyilvánította, majd június 29-én diktatorikus hatalommal ruházta fel a közkedvelt bánt. János főherceg közvetítésével Bécsben találkoztak Jellasics és Batthyány, de a két ország fejének csupán annyiban sikerült megegyeznie, hogy mindkét fél vonja vissza csapatait a határokról. A magyar csapatok visszavonultak a Dráva folyó partjától, de Jellasicsék szerint a két ország közötti határok a Drávától lejjebb húzódtak, mert a későbbi Vajdaság területe is Horvátországhoz tartozott (mivel a szerbek és a horvátok egy nemzetet képeztek). Egyébként a magyarországi szerbek érdekeit is képviselő horvát bán ragaszkodott ahhoz, hogy a magyar kormány mondjon le a pénz- és hadügy irányításáról (azok egyesüljenek a bécsi központi kormányban), valamint hogy ismerje el a szerbek autonómiáját, Horvát-Szlavónországnak pedig teljes belügyi függetlenséget biztosítson, úgyszintén a horvát nyelv használatát még a magyar országgyűlésen is. A báró tisztában volt azzal, hogy ezek a követelések elfogadhatatlanok, hiszen Bécsből hazatérve folytatta a mozgósítást a katonai határőrvidéken. A fegyveres összecsapás fenyegetésének hatására a magyar minisztertanács augusztus 27-én határozatot hozott, hogy javasolni fogja – a magyar korona felségjogainak fenntartása mellett – Horvátország teljes autonómiájának elismerését. Azonban az elinduló lavinát már nem lehetett megállítani.

A szabadságharc leverésében fontos szerepet vállaló Jellasics kénytelen volt a néppel elfogadtatni az abszolutizmust és az oktrojált alkotmányt, mert az udvar azt üzenete neki, hogy ha Horvátország nem fogadja el az alkotmányt, akkor Bécsben rebellistáknak tekintik a horvátokat is, „mint a magyarokat”.

Az abszolutizmus megszűnése után ismét közeledett egymáshoz a magyar és a horvát nép, s ekkor jelent meg Horvátországban a „szerb kérdés”. Az 1861. évi száboron a szerb nemzetiségű képviselők indítványozták a szerbek „*diplomatikus*” nemzetként való elismerését Horvátországban, amit a többi képviselő azzal utasított vissza, hogy a szerbek elismerése ártana a Magyarországgal folytatott közjogi küzdelemnek.⁴⁴ A horvátországi szerbek között főként a szerb többségű Szerém megyéből érkező képviselők szorgalmazták a nemzetük „*diplomatikus nemzeté*” való nyilvánítását. Legmesszebbre ment Jovan Subotić (Szubotics János) képviselő, aki indítványozta egy felirat küldését a királynak „*a horvát-szerb nemzet nevében*”.⁴⁵ A szábor határozottan elutasította a két

⁴⁴ 1864-ben Zágrábban tartották meg az „*Első Horvát-Szlavón-Dalmátországi kiállítás*”, és az erre az alkalomra készített katalógusban föltüntették a horvátországi nemzetiségeket, melyek között nem szerepeltek a szerbek, jöllehet említést tettek a romákról, sőt még a negyvenegy fős örménységről is. A katalógus szerint „*a Háromegy Királyság lakosai nemzetiségük szerint gyakorlatilag mindannyian horvátok, és a lakosság 95%-át teszik ki*”, de „*ezek egynevede görög nem egyesült vallású*”. J. ŠIDAK – M. GROSS – I. KARAMAN – D. ŠEPIĆ: *Povijest hrvatskoga naroda 1860–1914.*, Zágráb, 1968, 34–35. p.

⁴⁵ Jovan Subotić 1817-ben született, majd Karlócán, és Szegeden járt gimnáziumba, végül Pesten szerezte meg 1840-ben a jogi doktorátust. Ügyvédként dolgozott, majd 1842 és 1847 között a *Letopis Matice srpske* nevű évkönyvet szerkesztette. Irodalmi tevékenysége mellett a zágrábi színház igazgatója volt. Noha

nemzet egybeolvasására tett első kísérletet, de csakhamar újabb javaslattal találkozott. Az úgyszintén szerb Szvetožar Miletics indítványozta „*a szerb és a horvát nemzet teljes individualitásának*” elismerését, mert: „*A szerb nemzetnek sehol sincs se helye, se otthona a Monarchiában, holott egymillióan vagyunk. Nem adják neki a Szerb Vajdaságot, ezért úgy véli, a Háromegy Királyság az a hely, ahol fölemelhető a hang a szerb nemzet védelmére. Igazából mi egy nemzet vagyunk, de a történelem a múltban két külön politikai életet, két nevet adott nekünk. Adja Isten, hogy idővel egy nemzet legyünk, nemcsak a származás és név szerint, hanem a történelem szerint is. Addig pedig valljuk be, hogy itt jelen van egy, a horváttal azonos törzsből és vérből eredő nemzet, amely más nevet visel, így adjuk meg a szerb nevét*”⁴⁶

Az abszolutizmus bukása után Horvátországban megújultak a régi, illetve létrejöttek az immár modern horvát politikai pártok: a délszláv érzelmű Nemzeti Párt utódja lett a Nemzeti (Liberális) Párt, a magyarbarát Horvát-Magyar Párté pedig a Nemzeti Alkotmányos (köznyelven Unionista) Párt, míg a történelmi jogok alapján Horvátország függetlenségét követelő Horvát Jogpárt csak később lett számottevő politikai tényező. Végül megemlítendő a Nemzeti Pártból kivált Önálló Néppárt is, amely lényegében a bécsi udvar horvátországi „kirendeltsége” volt. A pártoknak csakhamar állást kellett foglalni a szerb képviselők újabb „nemzeti egyenjogúságra” vonatkozó indítványával kapcsolatban. Amíg a nemzeti liberálisok és az önálló néppártiak szövetkeztek a szerbekkel (Subotić az Önálló Néppárt képviselője volt), addig az unionisták és főként a jogpártiak soraiban fölháborodást keltettek az 1865-től kezdve a „szerb-horvát” nemzet és nyelv elismerésére tett kísérletek. Ante Jakić azokat „provokációnak” nevezte, mondván. „*Ha megneveznénk a nemzetünket, akkor az a horvát. A szerb testvérekkel való egység miatt nem akartuk kimondani a „horvát nemzet” kifejezést, de úgy tűnik, nekik ez sem elég.*”⁴⁷ Dragojlo Kušlan honatya hozzátette, hogy a szerbek „*diplomátikus*” elismerésével a horvát náció elveszítené a saját nemzeti jellegét: „*Ezt az államunkat, melyet az uralkodóval szemben, és az egész „diplomátikus” világ előtt kizárólag horvátnak nevezik, másképp nem lehet nevezni. Ezt az államunkat semmilyen összetartás érdekében sem tudjuk senkivel a világon megosztani.*”⁴⁸ Matija Mrazović kiemelte, hogy már 1861-ben a szabor elismerte a szerbek egyenjogúságát, az új indítványok pedig csakis a nemzetgyűlés munkáját szándékozzák megzavarni, az egységet akarták megtörni. Mihajlo Polit erre a következőt válaszolta: „*Amíg nem érkeztem horvát környezetbe, nem ismertem a horvát nemzetet, ezért fájt, amikor horvátnak neveztek, mert engem úgy tanítottak, hogy az a nyelv, amelyen beszélek és a nemzet, amelyhez tartozom, az szerb [...] Mi nem akarunk semmit sem elfoglalni, azzal is tisztában vagyunk, hogy a nemzetünket nem fenyegeti semmilyen veszély, de látjuk, hogy a szerbek és a horvátok nem lettek egyek. Beszélhetnék még a nemzetről, de nem akarok, mert róla már sokat írtam, azonban hangsúlyozni kell, hogy a nyelv a nemzetnek csak egy alkotóeleme, és mellé kell még az azonos történelem, nevelés, politikai irányzat stb. Amíg a horvátok és a szerbek ezekben nincsenek azonos állásponton, addig én mint szerb azt követelem, hogy a nyelvünket*

hangoztatta a szerb identitását, őszintén dolgozott a szerb-horvát közeledésen. 1866-ban az új, zágrábi székhelyű Jugoszláv (ma Horvát) Tudományos és Művészeti Akadémia tagjává választották. 1866-ban Újvidékre költözött, az ottani Matica srpska elnökévé választották. 1886-ban halt meg.

⁴⁶ Martin POLIĆ: *Parlamentarna povijest Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* I., II. köt. Zágráb, 1899. 167. p.

⁴⁷ Uo. 168. p.

⁴⁸ J. ŠIDAK – M. GROSS – I. KARAMAN – D. ŠEPIĆ i. m. 34–35. p.

diplomatikai nyelvnek ismerjék el, mert bármely más esetben azt feltételezem, hogy föltűntünk supremációt gyakorolnak”.⁴⁹ Josip Vranicani (Vraniczany József) szónoklatában elmondta, hogy „a szerbek agresszív politikára vállalkoztak, mi pedig csak védekezünk. Előbb a szerbség jeleként a vallást tartották, most már a što nyelvjárást is, így szerintük mi horvátok nem is létezőnk, vagy esetleg elismernek bennünket a tenger mellék lakosai-ként. Ha egyenlőséget akarunk, akkor annak kell engedni, aki az agresszív politikára vállalkozik”.⁵⁰ Kušlan báró a beszédében összefoglalta az illír időktől kezdve elhangzott szerb követeléseket, majd megjegyezte: „ha most a horvát helyett horvát–szerb nevet fogadunk el, a szerbek nem fogják elmulasztani, hogy pár év múlva a horvát szó mellőzését követeljék, és a nemzet neve szerb legyen”.⁵¹ Jovan Subotić cáfolta, hogy bárki is a szábor munkájának meggátolása miatt kezdeményezte az ügyet, de szerinte a képviselők és a közvélemény közül valakinek érdeke volt egy incidens kirobbanása a tárgyalóteremben, amely azonban elmaradt. Valóban tartottak néhányan a „szerb ügytől”, amely potenciálisan okozhatta volna a Háromegy Királyság bukását, és lehetetlenné tehetette a „horvát földek” egyesítését. A nemzeti liberálisok kezében lévő horvát sajtó „elhallgatata” a fenti vitát, de ezt nem tették meg a szerb újságok. A „Svetovid” című lap egyebek közt kiemelte: „a délszláv törzsek az igazi közösséghez csak akkor juthatnak, ha tisztelik egymásnak az otthonát. Ha az egyik beköltözik a másik házába, akkor nem követelheti, hogy abban megváltozzon a név [...] A horvát államban a név tehát horvát kell, hogy maradjon. Elismerheti az ország a többi nemzet létezését, de nem diplomatikusan. Mi is kimondjuk, hogy a mi Szerbiánkban bolgárok és oláhok élnek, de mindannyian a szerb nemzetet alkotjuk, nem pedig bolgár–oláh nemzetet [...] Miért neheztelnek egyesek a horvátokra, amiért horvátok akarnak lenni a saját hazájukban? Miért követelnek Horvátországban olyat, amit Szerbiában soha nem adnának meg? [...] Pedig az idei száborban a horvátok, ahelyett hogy jogosan kimondanák: „a horvát nemzet”, mégis a „mi nemzetünk” kifejezést használták. És ezek után még azt mondják, hogy a horvátok nem a barátaink...”⁵²

Jovan Subotić javaslatának elutasítása után, 1866. március 8-án Mihajlo Polit-Desančić képviselő benyújtotta „Szerém megye lakóinak indítványát a Háromegy Királyság szerb és horvát nemzete egyenjogúságának elismeréséről”, amivel újabb tárgyalást indítványozott a szerb kérdésről.⁵³ Ez idő tájt került sor a horvát és a magyar királyi bizottságok horvát-magyar kiegyezésre vonatkozó tárgyalásaira (a horvátok a perszonális unió elismerését követelték a magyar bizottságtól), melyek sikertelen lezárása után próbálkozott Ilija Garašanin (kétszer is) kapcsolatba lépni a horvátokkal, pontosabban a Nemzeti Liberális Párt vezetőivel.⁵⁴ Strossmayer József György diakovári püspök, a Pestről hazatért horvát királyi bizottság vezetője 1866. augusztus végén elfogadta Garašanin javaslatát, hogy dolgozzon a délszláv állam létrehozása érdekében.⁵⁵ A horvát politikai életben nagy törést jelentettek a magyar bizottsággal lezárult sikertelen tár-

⁴⁹ Martin POLIĆ i. m. 168. p.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. 169. p.

⁵² Uo.

⁵³ J. ŠIDAK – M. GROSS – I. KARAMAN – D. ŠEPIĆ: *Povijest hrvatskoga naroda 1860–1914*. 34–35. p.

⁵⁴ G. JAKŠIĆ – V. VUČKOVIĆ: *Spoljna politika Srbije za vladu kneza Mihaila. Prvi balkanski savez*. Belgrád, 1963, 272, 273. p. Vö. Vasilije KRESTIĆ: *Hrvatsko-Ugarska nagodba 1868. godine*. Srpska akademija nauka i umetnosti. CDXXVIII. köt., Belgrád 1969., 349. p.

⁵⁵ Viktor NOVAK: *Jedno sporno pitanje iz srpskohrvatskih odnosa šezdesetih godina prošloga veka*. in: *Istorijski časopis* 1–2. sz, Belgrád, 1949, 188, 189. p. Vö. Vasilije Krestić i. m. 350. p.

gyalások, hiszen a délszláv érzelműek elfordultak Magyarországtól, és Szerbia felé kacsingattak. A Szerb Hercegség tárt karokkal várta az Osztrák-Magyarország déli szláv-jait, amiről tanúskodik a belgrádi *Svetovid* (Világnézet) című lap írása, mely szerint Zágrábnak „bízni kell a szlávok szolidaritásában, mert abban van a déli szlávok jövője.”⁵⁶ A délszláv közeledésért küzdők nagy csalódottságára két évvel később mégis létrejött a horvát-magyar kiegyezés.⁵⁷ Az 1868. évi XXX. tc. (a horvátországi 1868:I. tc.) egyik máig fontos eleme a horvát nyelv elnevezése és védelme volt (öt cikkely szabályozza a horvát nyelvet), főként a 20. századi szerb-horvát nyelv körüli viták szempontjából. E kérdés 1868 táján már olyan égetőnek bizonyult, hogy az unionistákból álló horvát királyi bizottság kettészakadt, a négytagú délszláv érzelmű kisebbségre, és a nyolctagú „magyar” részre.⁵⁸ A többség kérte Deák Ferencről, hogy segítsen a horvát kérdés ügyében, amit a magyar fél meg is tett. A kiegyezési törvénycikk tárgyalásánál a többség szószólója, Zsuvics József a szabor 1868. szeptember 24-i ülésén összehasonlította bizottságának javaslatát a kisebbségi dolgozattal, és egyebek közt elmondta: „*E különbségek ebben állnak: [...] az országos küldöttség kisebbsége azt akarja, hogy hazánkban curialis nyelvül a szerb-horvát nyelv vetessék föl. Tisztelt képviselő urak! Én elismerem hazánkban a horvát nemzetet, s a horvát nyelvet, elismerem benne és kívüle a szerb nemzetet, s a szerb nyelvet is, mely utóbbi csak az elnevezésben, de a lényegében nem különbözik a horvát nyelvtől, de őszintén szólva szerb-horvát nyelvet nem ismerek, s hogy ilyen van, azt csak a kisebbség munkálataiból tudtam meg, de kétlem, hogy ily nyelvnek feltalálását a horvátok és szerbek finom nemzetiségi érzülete helybenhagyná.* (Hosszas éljenzés és taps.)”⁵⁹

A kiegyezési törvénycikk elfogadása után nem került le a napirendről a szerb-horvát kérdés, hanem azóta is komoly – elsősorban politikai – problémát jelent. A Strossmayer püspök vezette Nemzeti Liberális Párt körül tömörült délszláv érzelmű horvátok és a Habsburgok alatt élő pravoszláv szerbek küzdöttek a horvát-magyar kiegyezés ellen, mert az ellenkezett a szerb-horvát összefogásra irányuló céljaikkal. Ezért a lapjaikban hirdették „a magyar tiránia elleni” küzdelem szükségességét, ami főként a többségben szerb lakta Szerémségben jelentett veszélyt, mivel az ottaniak közül sokan felfegyverezettek voltak, az Egyesített Szerb Ifjúság (*Ujedinjena omladina srpska*) szervezet pedig a fölkelésre is gondolt.

⁵⁶ *Pogled na radnju Sabora Trojedne kraljevine* (Pillantás a három megye királyság szaborának ténykedésére), *Svetovid*, Belgrád, 1867. 3. sz. Vö. Vasilije KRESTIĆ i. m. 351. p.

⁵⁷ Lásd a 4. számú lábjegyzetet.

⁵⁸ A kiegyezési tárgyalásokon Deák Ferencet leginkább a katonai határörvidék ügye érdekelte, mert annak visszacsatolását a horvátok nem sürgették. A magyar bizottság tagjaként a tárgyalásokon részt vevő Csengery Antal ezzel kapcsolatosan megjegyezte, hogy a (nemzeti összetételt illetően majdnem „*iszta*” horvát lakosságú) varasd-kőrösi és a szentgyörgyi ezredekben „*békés földművelő nép*” élt, melynek bekebelezése a polgári Horvát-Szlavónországba közigazgatásilag azonnal megtörténhetett volna, de a katonai határörvidék többi része elmaradt volt, sovány földön, fejletlen iparral rendelkezett. Ezért a horvát és a magyar bizottság tagjai egyetértettek abban, hogy a határörvidéket veszélyes lenne felosztatni, mielőtt a kormány a lakosság számára megélhetést biztosít. A zágrábi főispán és költő, Mirko Bogovich e témáról elmondta Deáknak, hogy „*ha ezen felső határörvidékeket ma felosztatják, két hét múlva Zágráb ki lesz rabolva*”. Csengery ezzel a beszélgetéssel kapcsolatosan hozzáfűzte: „*Báró Rauch, kivel Deák ez észrevételt közlé, azt mondá erre, hogy Bogovich tévedett. Hogy-hogy? – kérde Deák – Mert nemcsak Zágrábot, hanem Laibachot (Ljubljana) is kirabolnák – felelé Rauch.*” CSENGERY Antal: *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*. A Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1928. 202. p.

⁵⁹ *Pesti Napló*. 1868. 236–5540. sz. (1868. október 14. szerda).

A horvát nemzet két részre szakadt: a jugoszlávizmust követőkre és a magyarbarátokra. Az előbbieket táborba jelentősen növekedett a katonai határőrvidék 1881-ben történt polgárosítása és Horvátországhoz csatolása után. Khuen-Héderváry Károly gróf 20 évig (1883–1903) töltötte be a báni tisztséget és ez idő alatt mélypontra jutott a horvát-magyar és a szerb-horvát viszonyt. A szlavóniai illetékességű, magyar érzelmű bán kihasználta a horvát-szerb ellentétet arra, hogy a szerbekre építve két évtizedig „kordában tartsa” a horvátokat. Sikerült neki a kormány támogatójaként megnyerni az 1881-ben alakult horvátországi Szerb Önálló Pártot, ennek fejében engedélyezte a szerb zászló, a szerb nyelv és a cirill írás használatát, amit korábban a bánok megtagadtak. 1892-ben a kormánypárt vezetője, a szabor elnöke, a belügyi osztály főnöke és a bán helyettese is szerb nemzetiségű volt. A kiegyezési törvénycikk végrehajtása körüli nézeteltérések, a magyar nyelv erőszakos bevezetése a hivatalokba, a horvátországi szerbek egyre hangsúlyosabb követeléseinek eredményezték a nacionalista Horvát Jogpárt megerősödését.⁶⁰ A pártvezető Ante Starčević bírálta a délszlávokat (a nemzeti liberálisokat), akiket „szláv-szerbeknek” nevezett, és az unionistákat, akik Horvátországot „a magyarok kezébe adták”. Elégedetlen volt Strossmayer püspök kulturális és tudományos terén kifejtett hathatós munkájával kapcsolatban is, azért mert a létrehozott intézményeket „jugoszláv” jelzővel illette, nem pedig horvátnak nevezte.⁶¹ Starčević álláspontja szerint a horvát nép jövője csak egy teljesen független, és a történelmi horvát területeken alapuló Horvát Királyságban képzelhető el, amelynek legitimitását a történelmi jog – a kora középkorig visszavezető „horvát államjog” – adta. A Jogpárt elutasította az „ausztroszlávizmust”, a „trializmust” és a Habsburg Monarchia föderalizálására vonatkozó elképzeléseket. Az 1880-as években legerősebb horvát párt lett (főként az értelmiségiek, elsősorban írók, költők, jogászok körében), Ante Starčević pedig kiérdemelte a „Hon atyja” címet, jóllehet őt általában horvát nacionalistaként a nagyhorvát eszme kidolgozójának nevezik.⁶² Ennek oka az volt, hogy valamennyi délszlávot horvátnak tartotta: így a szlovénok lakta területeket „Croatia alpestris”-névvel illette, magukat a szlovénokat pedig „hegyi horvátoknak” titulálta, ahogy a montenegróiakat is, akikre – Starčević szerint – a szláv-szerbek ráerőltették a szerb nevet. A horvátság számára a legnagyobb veszélyt Belgrádban látta (a délszláv érzelmű horvátok politikája miatt), ezért cáfolta a szerb nemzet létezését, a szerbeket pravoszláv horvátoknak tekintette.⁶³ A „nagyhorvát ideológia” létrehozójának halála után a Jogpárt több részre szakadt, annak egyik ága lesz majd az usztasák bázisa.⁶⁴

⁶⁰ A bánsága alatt lebonyolított választások nem voltak éppen a demokrácia példaképei, hiszen olykor a hadsereg is „segített” a választások lebonyolításában. Annak érdekében, hogy ne kelljen „túl gyakran” folyamodni a bizonytalan választásokhoz, a bán 1887-ben elrendelte, hogy a kiegyezési törvénycikkben előírt három évre szóló mandátum helyett a képviselőket öt évre válasszák meg.

⁶¹ Az 1874-ben alapított zágrábi székhelyű Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia csak az 1990-es rendszerváltás idején változtatta meg horvátra a nevét, holott valójában mindvégig horvát nemzeti akadémia volt.

⁶² Ante Starčević (1823–1896) életéről és munkásságáról lásd Mirjana GROSS: *Izvorom pravaštvo – ideologija, agitacija, pokret*. Golden marketing, Zagreb, 2000.; Pavo BARIŠIĆ: Ante Starčević (1823–1896). In: *Liberalna misao u Hrvatskoj*. (szerk.) Feldman, Andrea; Stipetić, Vladimir; Zenko, Franjo, Zagreb: Friedrich-Naemann-Stiftung, 2000.

⁶³ Starčević édesanyja – Milica Bogdan – is pravoszláv volt (a horvát nacionalisták szerint vlah, nem pedig szerb). Mások még azt is cáfolják, hogy valóban pravoszláv volt, hanem bunyevácnak nevezik.

⁶⁴ A „Hon atyja” 1918 után ritkán került említésre a Jugoszláv Királyságban, és a szocialista Jugoszláviában egyaránt, mivel nacionalista ideológiája miatt a betiltott szerzők listájára került. Az 1990-es évek elején megújították a Horvát Jogpártot, amely első éveiben szélsőjobboldali (Ante Pavelić, usztasák), ma

Khuen-Héderváry *divide et impera* politikájának következménye lett a szerbellenes és magyarellenes hangulat kialakulása, amely komoly válságot okozott az országban. 1902-ben a szerb nacionalista Nikola Stojanović a zágrábi *Srbobran* (Szerb védelem) nevű lapban megjelentette a hírhedt „*Do istrage vaše ili naše*” című cikkét, amelyben a szerb-horvát kérdést az egyik nemzetnek a másik általi megsemmisítésével tervezte megoldani.⁶⁵ A cikk általános felháborodást és tömegtüntetéseket keltett a horvát fővárosban, de nem kis meglepetésre a két nemzet délszláv érzelmű része csakhamar kibékült, az általuk 1905-ben létrejött Horvát-Szerb Koalíció (*Hrvatsko-srpska koalicija*) egy évvel később megnyerte a választásokat.⁶⁶ Azonban a politikai instabilitás ezzel még nem szűnt meg, hiszen az ország egyik része Szerbia felé húzott, a másik pedig a monarchia megtartásért küzdött. Bosznia-Hercegovina annektálásával egy időben Zágrábban kezdődött a Szerbia javára való kémkedéssel vádolt 53 horvátországi szerb politikus (az Önálló Szerb Párt tagjainak) „*felségárulási*” pere. A Monarchia-ellenes és nagyszerb tevékenységgel vádoltak bírósági eljárása 1909. március 3-án fejeződött be, amikor a zágrábi bíróság 22 személyt felmentett, a többieket 5-től 12 évig terjedő börtönbüntetésre ítélte.

A király 1912-ben felfüggesztette a szerb egyház önkormányzatát, ami további ellenségeskedést keltett a Monarchiabeli szerbeknél. Az I. és a II. világháborúban a horvátok és a szerbek többsége ellentétes (ellenséges) oldalakon harcolt, de ez sem gátolta meg őket abban, hogy egyesüljenek egy államba, amely 1992-ben, Horvátország és Szlovénia nemzetközi elismerésével végleg megszűnt.

Az 1918-tól 1992-ig fennálló délszláv állam a délszláv eszme megvalósulása volt. A szerbekkel való egység megeremtése miatt - Gaj Lajostól kezdve - a horvátok sok engedményt tettek. Viszont figyelmen kívül hagyták - ahogy a szerbek is - azt aényt, hogy a két nép között soha sem volt igazi rokonszenv, jóllehet 1918 előtt ellenségeskedés sem, habár gyakran olvasni az „ősi gyűlöletről”, amely terheli a két nemzet múltját. A jugoszlávizmus alapproblémája az, hogy nyelvi hasonlóságra épült, és nem mérte fel a két nép közötti civilizációs, kulturális és mindenekelőtt vallási különbségeket.

pedig mérsékelt jobboldali pártként (egy képviselője van a parlamentben) ténykedik. Jóllehet a párt rendszerint Starčevićre hivatkozik, gyakran említik a nevét, mégsem mondható, hogy a horvátok sokat tudnának róla vagy műveit olvasnák, inkább olyan személyként tisztelik, aki „valamiért nagy horvát volt”.

⁶⁵ Dr. Nikola Stojanović Mostarban született 1880-ban. Iskoláit Belgrádban végezte, majd Bécsben szerzett jogi doktorátust. Az 1902-ben közölt cikke után kényszerült elhagyni Ausztria-Magyarországot és újságíróként ténykedett Bosznia-Hercegovinában és Szerbiában. 1910-től az I. világháború kitöréséig a bosznia-hercegovinai szábor képviselője volt. Ezt követően Párizsba menekült, majd a háború befejeztével az új délszláv államban ügyvédként dolgozott. A II. világháború idején a csetnik mozgalom tagja volt, ami miatt börtönbüntetésre ítélték és megfosztották polgári jogaitól. 1964-ben halt meg Belgrádban.

⁶⁶ A horvátországi pravoszláv vallásúak (a későbbi szerbek) az 1488. évi forradalom idején sem érezték magukat másnak, mint ortodox vallású horvátoknak. A horvát himnusz dalszerzőjétől *Josip Runjanintól* kezdve számos hasonló példát lehetne felsorolni. *Aleksandar Trbuhović* határőrvidéki kapitány, aki 1812-ben Napóleon seregében Oroszországban harcolt, 1835-ben írta Ljudevit Gajnak, hogy ő „született horvát, noha a szerb egyház törvénye alá tartozik”. *Špiro Dimitrović*, illetve a neves horvát költő *Petar Preradović* (unokája, Paula von Preradovich írta az osztrák himnusz szövegét) szintén pravoszláv vallásúak, de horvátok voltak. Ortodox vallású volt *Dušan Kotur*, aki jelentős könyvtárát a Matica hrvatska egyesületre hagyta, valamint a horvát nemzeti színház első intendánsa, a horvát érzelmű *Stjepan Miletić*. Az egyik legjelentősebb horvát festő, *Nikola Mašić*, az idealista realizmus képviselője volt, a tudósok közül pedig kiemelkedik *Nikola Tesla* fizikus, aki 1856-ban született a horvátországi Smiljanban szerb-ortodox papi családban. Híres mondata: „Bűszke vagyok szerb származásomra és horvát hazámra.” A felsoroltak mellett *Borojević*, *Harambašić*, *Kokotović*, *Ogrizović*, *Prica*, *Zastavniković* és még számos pravoszláv család horvátnak vallotta magát, annak ellenére, hogy a szerb pravoszláv egyház alá tartoztak. A Horvát Jogpárt vezetője Ante Starčević anyai ágon pravoszláv volt.

4. A bosnyák nemzeti eszme

A „legfiatalabb” délszláv nemzet, a bosnyák (muzulmán) csak 1994-ben kapta meg az elismerést e népnévvel, jöllehet már az 1970-es évek elejétől muzulmán elnevezéssel Jugoszlávia egyik államalkotó nemzete lett.⁶⁷ Bosnyák nemzetiség alatt általában a régióban lakó, muszlim vallású, što nyelvjárást beszélő délszlávokat kell érteni, habár a nemzeti ideológia kidolgozói ezt a nevet elsősorban Bosznia-Hercegovina lakosaira szánták. Azonban az ottani szerbek és horvátok magukra nézve csak a boszniai jelzőt hajlandók elfogadni, így az ország állampolgáira nincs egységes elnevezés.

A bosnyák nemzet létrehozása hosszú folyamat volt, és kifejezetten a valláshoz kötődik, illetve a török hódítással szembeni viszonyhoz. A nemzetté válás idején ugyanis a régió keresztény lakosai vallásfelekezeti alapon csatlakoztak a szerbek (pravoszlávok) illetve horvátok (katolikusok) nemzeti mozgalmaihoz, a muszlimok viszont továbbra is „törökök” maradtak, vagy esetleg „poturica” (eltörökösödött) névvel illették őket. Ez a név Európában a keresztes hadjáratok idejétől kezdve egészen az Oszmán Birodalom megszűnéséig használatos volt és egyet jelentett a muszlim vallású emberrel.⁶⁸ Azt jelezte, hogy az elnevezéssel azonosulók magukat minden tekintetben törököknek tartják, és az oszmán uralmat nem hódításnak fogadják, hanem saját országuknak. A balkáni délszlávok (az albánokkal együtt) a szultán leghűségesebb alattvalói voltak olyannyira, hogy fellázadtak a Porta ellen, amikor az 1839-ben kihirdette az Oszmán Birodalomban élő keresztények egyenjogúságát biztosító alkotmányt. Omár pasa ugyan leverte a lázadást, de ezután tovább növekedett a boszniai muzulmánok és keresztények közötti ellentét. A muzulmánok helyzete jelentősen megváltozott a berlini kongresszus után, hiszen Szerbia, Montenegró és Bulgária függetlenné válását követően a muszlimokat tömegesen kitelepítették a nevezett országokból, mire ők zömében Bosznia-Hercegovina, Szandzsák és Törökország, kisebb részben Albánia és Koszovó területén telepedtek le.⁶⁹

1878-ban Ausztria-Magyarország megszállta Bosznia-Hercegovinát és Szandzsákot (a II. Balkán-háború után ez utóbbinak területe 1913-ban Szerbia és Montenegró között oszlott meg), majd pár évvel később Kállay Benjamin kormányzó megkísérelte az ellentétek megszüntetése érdekében az ott élő azonos nyelvet beszélő délszlávokból egy egységes nemzetet létrehozni.⁷⁰ Az általa bevezetett bosnyák elnevezésnek volt történelmi

⁶⁷ Az arab *muszlim* szó (a déli szláv nyelveken musliman – ha vallási hovatartozásra utal, illetve Musliman – ha muzulmán nemzetiségűre vonatkozik) az iszlám vallású embert jelenti.

⁶⁸ A *török* melléknév/főnév valószínűleg a göktürk vagy köktürk („törökök gyökere”) népcsoport *türük* szavából származik, amellyel magukat nevezték. A *Türk* (azaz „török”) kifejezés ma elsősorban a török állampolgárokat jelöli, amíg a köznyelvben a török etnikumra vonatkozik, használják a más országokban élő török nemzetiségű emberekre is, akkor is, ha már nem török állampolgárok. A *türk* szó régi jelentése „erős”, a Törökországot jelölő *Türkiye* nevet hivatalosan az 1921-ben készült első török alkotmányban rögzítették először, majd bekerült a köztársaság kikiáltása után az 1924. évi alkotmányba is.

⁶⁹ Az 1885. évi népszámlálás szerint Bosznia és Hercegovina lakóinak száma 1.336.091 volt (705.025 férfi és 631.066 nő). Az 1891. évi hivatalos számítás szerint a lakosság száma 1.428.613 fő volt. Hitfelekezetek szerint 622.463 görögkeleti (a későbbi szerb), 506.215 muszlim (mai bosnyák) és 292.622 római katolikus (később többnyire horvát). Mellettük volt még 6.655 zsidó (izraelita) és 658 protestáns. Nemzetiségi szempontból, leszámítva a (1885-ben) 25. 273 osztrák-magyar monarchiai illetőségűt és a 2. 165 idegen állambeli, a lakosság túlnyomó része déli szláv volt, elszórtan éltek még albánok (arnauták) és a romák (akkor cigányok).

⁷⁰ Lásd bővebben Aydin BABUNA: *Die nationale Entwicklung der bosnischen Muslime. Mit besonderer Berücksichtigung der österreich-ungarischen Periode*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Párizs, Bécs 1996. 342. p.; Aydin BABUNA: *A boszniai muzulmánok nemzeti fejlődése*. (ford. Sipőcz László) In *Klio*. 1999/1. 133–141. p.

alapja, hiszen a középkorban az ország lakóit bosnyanoknak (*Bošnjani*) nevezték. Azonban Kállay kormányzó kezdeményezése nem aratott sikert, mert ezt az elnevezést csak a muzulmánok fogadták el, amíg a katolikusok horvátoknak, a pravoszlávok pedig szerbeknek vallották magukat. A vallási kisebbséggé (*millet*) vált muszlimokat a keresztény lakosság „árulóknak” tartotta, és kizárta soraiból, mivel azok (pontosabban az őseik) egyrészt konvertáltak az iszlám vallásra, másrészt pedig több évszázadig a török hódítók szolgálatában álltak. *Mohamedánoknak* nevezték őket, amely elnevezés miatt tiltakoztak a muszlimok, mivel ők Allah követői és nem Mohamedéi, így ez az elnevezés nem terjedt el, hanem helyébe a muzulmán népnév lépett.

A bosnyák nemzeti eszme kibontakozásában fontos lépés volt a boszniai-hercegovinai iszlám vallási közösség önállósodása (1882-ben), miután a bécsi udvar fölépítette az iszlám közösségen belüli hierarchiáját. Az értelmiségiek egyre inkább szervezni kezdték a soraikat, így 1906-ban létrehozták a nemzeti pártjukat, a Muzulmán Nemzeti Szervezetet (*Muslimanska narodna organizacija*).

A politikai program lényege az autonómia kivívása, méghozzá a szultán fennhatósága alatt, egyházi függetlenség és a szabadságjogok megadása voltak. Ezt nem valószínűsítették meg, a Monarchia felbomlása után pedig a délszláv királyságban nem volt szubjektivitásuk, sőt a szocialista Jugoszlávia első éveiben is még szerbként vagy horvátként írták őket össze, illetve „nemzetiség nélküli muszlimoknak”.⁷¹ Végül az 1960-as években etnikumként való elismerést kaptak (először a népszámlálásnál külön rubrikában jegyezték fel a „muzulmánokat”). A nemzetté való elismerésük egyik sarkalatos lépése 1968-hoz köthető, amikor a köztársasági kommunista párt eldöntötte, hogy az alkotmányban is rögzíteni kell a muzulmánokat, mint Jugoszlávia hatodik államalkotó nemzetét a szerbek, horvátok, szlovénok, macedónok és montenegróiak mellett, valamint Bosznia-Hercegovina harmadik konsztitutív nemzetévé (az előbbi kettő a szerb és a horvát). Az 1992-ben megtartott népszavazás után Bosznia-Hercegovina horvát és bosnyák lakossága (a szerbek bojkottálták a referendumot) az ország önállósága mellett döntött. Ezt követően kitört a véres háború, de Bosznia-Hercegovina nemzetközileg elismert állam lett, melyet Svájc-hoz hasonlóan három nemzet – a bosnyák, a szerb és a horvát – alkot.⁷²

Az 1990-es rendszerváltás után a muzulmán párt lett a legerősebb politikai tömörülés Bosznia-Hercegovinában és Szandzsákon. Bosznia-Hercegovina függetlenné válása után szükségessé vált törvényesíteni a nemzet nevét. Az 1993 szeptember 28-án megtartott II. Összbosnyák Nemzetgyűlés (*Svebošnjački Sabor*) döntése értelmében hivatalosan „bosnyák” lett a nemzet elnevezése.⁷³ Bosznia-Hercegovina Föderációja (az ország bosnyák-horvát entitása) az 1994. évi alkotmányában (az országos alkotmányt az 1995.

⁷¹ A szerb nacionalisták máig nem ismerik el a bosnyákokat, hanem azokat „Muzulmán szerbeknek” tartják, amíg a nagyhorvát eszme szerint a muszlimok „a horvát nép virágai”. Ez az álláspont nem nyert nagyobb támogatást (az usztasák is ezt a nézetet vallották az 1940-es években, de ők is csak a lakosság igen szűk rétegét képviselték), ma pedig teljesen elhagyott.

⁷² A nyugati irodalomban gyakran idealisztikus képet festenek Bosznia-Hercegovináról, az ottani harmonikus életéről, és olyan hangzatos mondatokat használnak, mint pl.: „Megsemmisült az együttélés kultúrája, az Európában egyedülálló szimbiózis a Keletnek és Nyugatnak”. Lásd Valeria HEUBERGER: *Bosnien-Herzegowina und der Zerfall Jugoslawiens*, in: *Österreichische Osthefte*, Jg. 36/1994, Heft 2, 265–277. p.

⁷³ Ernst BRUCKMÜLLER – Sepp LINHART – Christian MÄHRDEL (Hg.): *Nationalismus. Wege der Staatenbildung in der außereuropäischen Welt*. Wien, 1994. 13. p.

évi daytoni békeegyezmény keretében fogadták el) rögzítette a bosnyák népvét.⁷⁴ Azonban a szomszéd országokban még akadnak, akik nem bosnyáknak, hanem muzulmánoknak nevezik magukat.

Zárszó

A déli szláv népek nemzeti mozgalmaira jellemző volt, hogy azok a 19. században a jugoszláv eszme jegyében zajlottak és egy egységes állam létrehozására irányultak. Az Oszmán Birodalom illetve az Osztrák-Magyar Monarchia kötelékei alól kivált nemzetek számára azonban sem a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, sem a Jugoszláv Királyság, illetve a Jugoszlávia Szocialista Szövetségi Köztársaság nem jelentette a megfelelő államjogi-alkotmányjogi formát. Ezért a közös délszláv államban folyamatos surlódások, viták, konfliktusok zajlottak, melyek terhelték, illetve az 1990-es évek elején teljesen ellehetetlenítették az ország működését. Valamennyi délszláv nép ekkortájt végleg az önállósodás mellett döntött (kivéve Szerbiát, amely az utolsó szövetséges, Montenegró kiválása után magára maradt) és létrehozta a saját nemzeti államát. A jugoszláv utódállamok függetlenné válása 1991-ben kezdődött és azóta hét nemzetállam – Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Macedónia, Montenegró és legutóbb Koszovó – jött létre a korábbi szövetségi állam feldarabolása során (ezek közül Koszovó lakossága zömében albán, tehát nem szláv). Tekintettel arra, hogy a 19. századi nemzeti mozgalmak a hasonló nemzetek összefogásán alapultak, a mostaniak pedig a nemzetállam (egy nemzet-egy állam) létrehozására törekednek, így kérdéses, hogy az egykori föderáció területének felosztása vajon befejeződött-e.

LÁSZLÓ HEKA

NATIONALIST MOVEMENTS OF SOUTH-SLAVIC POPULATIONS IN THE 19th CENTURY

(Summary)

How to understand the history of nationalities of the historic Hungary, surfaced first time in 1848 as a central issue. Half of the old Hungary's population started movements for self-governance, just at the dawn of the freedom fighting of Hungary, posing a serious, and most important problem. The problem of self-reliance fighting of the minority nationalities posed great danger for the Hungarian nation, and poisoned the relationship of the Hungarian nation and its minorities.

⁷⁴ Egyes bosnyák tudósok „paradoxon”-nak nevezik, hogy a bosnyák mint az egyik legrégebbi történelmi területi elnevezés a 20. század végén a „legfiatalabb” népnév lett. A nép régi-új elnevezésének elfogadásával a vallásfelekezetre utaló muzulmán népnév végképp a múlté lett.

In Hungary the implementation of a single language system (as borrowed from Western societies) was burdened with difficulties, because the non-Hungarian minorities did not accept the process, they wanted to follow their own way.

The introduction of the Hungarian language inflamed the minority circles, and speeded up their growing consciousness.

They viewed the „Hungarization” as an intrusion into their education, and they were fearful, of their future existence, and the fading possibility of their future autonomy.

The leaders of the revolution and freedom fighting, that the minorities wanted to preserve their collective rights, and they hoped to get that from the Vienna Habsburg Court.

This boiling process has led to their opposition to the freedom-fighting, and their rising against Vienna, following the implementation of the absolutist rule.

The absolutist rule terminated the self-governance system of the minorities, and it was only re-installed at 1868.

The king signed the Act XLIV of 1868, which explicitly spelled out the equal rights of the minorities, and their personal equal rights.

The unanimous state doctrine was not well received by the minorities, and the majority viewed it as too big concession. Croatia was an exception.

The „illir” movement aimed to establish a sovereign federal state incorporating the South-Slavic people.

The Serbs also wanted a sovereign state under the rule of their king.

At the end of the XIX. Century in Bosnia-Herzegovina, the population was divided by their religion (orthodox Serbs, catholic Croatians, and muslim bosnians)

In the Austro-Hungarian Monarchy (1878–1918), their minority status was acknowledged, but only in 1970 they got their muslim identity acceptance, finally as Bosnia-Herzegovina.

HERCZEG JÁNOS – SZABÓ KORNÉL

Népesedés és anyaság az etika tükrében

Az emberi szaporodás évezredek óta meghatározó kérdése minden humán társadalomnak, szabályok és egész szabályrendszerek alakultak ki.

Az emberiség napjainkban egy túlnépesedett, elszegényedett, természeti és gazdasági erőforrásaiból kizsákmányolt Földgolyón él. A helyzet rövidtávú javulása nem várható, mivel a jelenlegi mutatók szerint minden másodpercben három újszülött jön a világra, ezzel évente egy Mexikóval egyenértékű ország népessége terül szét a bolygón.

A család, mint alapvető ökonómiai egység, hagyományosan „shock-absorber”-ként, lengéscsillapítóként működik, a gazdasági élet „kilengéseit” felfogja, csillapítja, és így stabilizálja a társadalmi, gazdasági folyamatokat.

Éppen ezért, a nők jogainak biztosítása, a család egységének, társadalmi helyzetének, szerepének támogatása, *új gazdasági erőforrásként szerepelhet*, a mai kritikusan felborult világ gazdasági viszonyok közepette.

A nők sok tekintetben még ma is hátrányos helyzetben vannak még az iparilag fejlett országokban is, neveltetésüket, továbbtanulásuk lehetőségeit, jövedelmi viszonyait illetően.

Emellett ők viselik a családtervezéssel, gyermekvállalással, a családi élettel kapcsolatos terhek nagyrészét, sőt őket terheli a születésszabályozással kapcsolatos terhek kétharmada is, az esetleges meddőség következményei, a fogamzásgátlás terhei és szövődményei.

A nők fentiekkel kapcsolatos jogainak biztosítása, magasabb szintre emelése alapvető jelentőségű a társadalmi stabilitás biztosítása szempontjából is.

Ahol ez háttérbe szorul, vagy nem kap kellő hangsúlyt, ott a család nem tudja jól betölteni társadalmi feladatát, és azok a politikusok akik ezt nem támogatják kiemelten elveszítik a választásokat (példa Bulgária).

Az emberi szaporodás „égető”, megoldatlan problémái

Az Egészségügyi Világszervezet adatai szerint a világon naponta 100 millió szexuális aktus 910.000 fogamzást eredményez, ezzel sajnos együttjár 356.000 szexuális úton átvitt bakteriális és vírusfertőzés is. A fogamzások 50%-a nem tervezett, 25%-a biztosan nemkívánt.

Naponta 150.000 nemkívánt terhesség megszakítására kerül sor, ezek egyharmadát veszélyes módszerekkel és nem biztonságos feltételek mellett végzik, emiatt naponta 500 nő veszti életét.

További 1370 nő azért hal meg naponta, mert terhes, vagy éppen szült. Számosan éppen csak megússzák ezt a halált, így nem kerülnek-e szomorú statisztikába.

Mindezekon felül naponként 25.000 csecsemő és 14.000 1–4 éves koru kisgyermek halálát is számontartják a világstatisztikák. Napjainkban a Földgolyó lakói számolhatnak azzal, hogy minden 12 újszülött közül egy nem éri meg első születésnapját, és minden 8 közül egy nem fogja megérni az 5. születésnapját.

Ha az anya gyermekének születése után rövidesen meghal, akkor csecsemőjének mindössze 5%-nyi esélye marad a túlélésre. Minden évben ezrével halnak meg gyermekek szerte a világon, a hiányos, kezdetleges családtervezési gyakorlat miatt, mert a szülések túl gyorsan, láncszerűen követik egymást, vagy túl sok gyermeke születik egy házaspárnak, esetleg az anya túl fiatal, vagy túl idős ahhoz, hogy gyermeke életben maradjon.

Szaporodási ütem

Jelen korunkban évenként az évszámnak megfelelő milliónyi emberrel gyarapodunk, így 1989-ben 89 millió, 90-ben 90 millióval lettünk többen a Földgolyón. Tehát a Világ népessége évente Mexico méretű ország lélekszámával gyarapodik. Ez kimeríti a természeti erőforrásokat (élelmiszerek, víz, tűzifa, olaj, tiszta levegő).

Évente ezrével halnak meg gyermekek a rossz családtervezés miatt, a szülések túl gyorsan követik egymást, túl sok gyermek születik, időskorúak is szülnek, akik már nem tudják gyermekeiket felnevelni.

Milyen „sebességgel” dolgozik a Világ „reprodukciós gépezete”? Másodpercenként 3 szülés zajlik a világban. Ebből a szaporodási ütemből levonható az a következtetés, hogy 1980-ban a Föld lakóinak 26%-a fejlett, ipari országokban élt, 2000-re ez a szám 21%-ra csökken (World Bank) és a következő évszázad végére 13%-ra zsugorodik.

A népesség szaporodási üteme a fejlődő országokban azt eredményezi majd 2025-re, hogy a jelenlegi 873 millió szaporodóképes életkorú nők száma megkétszereződik.

Jelenleg már 5 milliárdnál is többen vagyunk, a következő évszázad közepére ez 8 milliárdra ugrik majd.

Látható, hogy az emberi szaporodással kapcsolatosan számolnunk kell súlyos egészségkárosodásokkal, sőt az élet esetleges elvesztésével is.

Azt mondhatjuk, hogy *a terhesség olyan sajátos biológiai jelenség, amely magában hordozza súlyos szövödmények, esetenként a halál lehetőségét is.*

Az emberi szaporodás fő terheit a két nemet illetően egyenlőtlenül főként nők viselik, és főként az asszonyok erőfeszítésétől függ újszülöttjeik, gyermekeik életbenmaradása. A legtöbb, szexuális uton terjedő betegség következményei súlyosabbak a nők számára, mint a férfiak szempontjából, ugyanakkor a nők fogamzásgátlási erőfeszítései háromszorosa teszi ki a férfiakénak, és viselniük kell az egyes módszerek potenciális veszélyeit is. Az esetleges meddőség szociális és lelki következményei is inkább sújtják a nőket, a kezelés veszélyei is rájuk hárulnak.

Napjainkban hazánkban is széleskörű gazdasági változások zajlanak, a reprodukciós életkorban levő nőket a jövedelmi-árviszonyokban viharos sebességgel zajló átrendeződés kedvezőtlenül érintheti, ha nem kapnak nagyobb szerepet az őket közvetlenül érintő politikai döntések formálásában.

A nők a világ legtöbb pontján az emberi jogok tekintetében, szociális és gazdasági helyzetükben is hátrányban vannak, társadalomban elfoglalt helyük szoros összefüggésben van *reproduktív egészségükkel*. A *tudatos családtervezés* biztosíthatja számukra, az önrendelkezés szabadságát, a tragédiáktól mentes életvezetést, társadalmi helyzetük javítását.

Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) szerint az egészség a teljes fizikai, mentális és szociális jólét állapota, nem csupán a betegség hiánya. Ehhez hasonlóan a *reproduktív egészség* lehetővé teszi a tudatos emberi szaporodást, úgy, hogy az a nők és magzataik számára biztonságosan zajlik, csecsemőik életbenmaradnak, és egészségesen felnőnek, a párok szabályozni képesek szaporodási terveiket, anélkül, hogy saját egészségüket kockára tennék, és megszabadulnak a szexuális uton terjedő betegségektől is. A családtervezés a fiatal, vagy időskorúak terhességeinek csökkentésével, a terhességek közötti szünetek növelésével hozzájárul a gyermekek egészségügyi, fejlődési esélyeinek javításához.

A *tudatos családtervezés* tehát nem a születések számának korlátozását, hanem a párok reprodukciós célkitűzéseit segít megvalósítani, így a *család egészségét is* szolgálja:

1. több élelmiszer jut a családoknak
2. vérszegénység kevésbé lesz gyakori
3. anyai halálozás csökken
4. meddőség gyakorisága csökken
5. alacsony születési súly gyakorisága csökken
6. gyermekek nem halnak meg gyakran
 - a. terhességi szünetek hosszabodnak
 - b. nagyon fiatal, vagy idős korúak szülése kevesebb
 - c. csökken a többször születés gyakorisága (Anyai depletio, birth-order death)
7. boldogabb párkapcsolatok
8. jobb edukációs lehetőségek
9. serdülők terhessége is kevesebb lesz

A reprodukciós egészség biztosítása és megőrzése alapvető nemzetközi programmá vált, legfontosabb alappillére a családtervezés, amely biztosítja az egyének és párok számára, hogy meghatározhassák gyermekeik számát, azok világrajövetelének idejét, mégpedig méltósággal és a lehető legteljesebb információk birtokában arról, hogy döntésüknek milyen személyi és szociális következményei lesznek.

Az előzőekből is következően, az emberi szaporodás „etikája” évezredek óta meghatározó kérdése minden humán társadalomnak, szabályok és egész szabályrendszerek alakultak ki az éppen aktuális normák szerinti mederbe terelésére, kezdve a szokásjogtól egészen a sarkos törvényi meghatározásokig.

Ezek után felmerül a kérdés, miért is érdemes egyáltalán etikai szempontból boncolgatni ezen viszonyokat és eljárásokat, ha a világ országainak jogrendszerei részletekbe menően foglalkoznak minden újonnan felmerülő problémával? Tudnunk kell azonban, hogy a tételes jog akkor felel meg a társadalmi elvárásoknak, ha az általánosan kikristályosodott etikai és erkölcsi normák szerint szabályozza az egyes egyének, illetve az egyének és a társadalom közti nexusokat. Így számíthat a jogalkotó is az állampolgárok legnagyobb arányú jogkövető magatartására. Tehát az etika, habár nem bírálja

felül a jogszabályokat, támpontot biztosít megalkotásukhoz és elvárhatóságot betartásukhoz.

A 20. század második feléig egy már viszonylagos állandóság alakult ki az emberi reprodukciót körülölelő szabályozás terén, amikor is a biotechnológia rohamos fejlődése következtében újabb etikai viták indultak, melyek Louise Brown (az első lombikbéli) 1978-as megszületésekor lángoltak fel igazán.

Adódik a következő kérdés, mely tudományok képviselői jogosultak etikai ügyekben és vitákban állást foglalni, illetve egyáltalán jogosult-e a tudomány erre, amikor az etikának a széles embertömegek konszenzuális véleményét kellene tükröznie. Az utóbbi évszázadok tapasztalata azt mutatja, hogy míg kezdetben az emberi szexualitással és szaporodással kapcsolatos ügyekben a földrajzilag uralkodó egyház vindikálta magának a döntési és szabályalkotási jogkört, addig az idő előrehaladtával párhuzamosan egyre több tudományág kapcsolódott be az építő véleményalkotásba. Mindezekkel párhuzamosan az egyházak „beleszólási” súlya csökkent, bár természetesen továbbra is meghatározóan jelentős véleményt képviselnek. Belépett viszont a körbe a társadalomtudományok széles palettája, a jogtudomány és az orvostudomány, ez utóbbi főként az egyre inkább technikalizálódó módszerek előretörésének szinte kötelező hozadéka volt. A felsorolt tudományágak egyúttal azt is kijelölik, körülbelül merre húzódnak ma a humán reprodukciós etika – mint szabályrendszer – határai.

A fentiekhez hozzávéve a társadalom sosem lankadó és természetes érdeklődését a téma iránt, kijelenthetjük: az emberi szaporodáshoz kötődő etikai, jogi kérdések bizonyos szempontból tökéletesen azonos megítélés alá esnek a sporttal és a politikával. Nevezetesen mindenki beszél róla, mindenkinek van véleménye róla, és mindenki bizonyos benne, ért hozzá. A többség szilárd elképzelésekkel rendelkezik, ezért a viták hevesége belátható időn belül nem fog csökkenni.

Ezek után a teljesség igénye nélkül vegyük sorra, melyek a kérdéskör legnépszerűbb és legvitatottabb pontjai.

A prenatális diagnosztika és a magzati in utero terápia módszerei a társadalmilag meglehetősen széleskörű elfogadottság miatt relatíve kevés vitát kavarnak, a többség egyértelműen hasznos eljárásként könyveli el ezeket, ezért a továbbiakban nem is foglalkozunk behatóbban velük.

A negatív családtervezéssel kapcsolatosak a komolyabb társadalmi felkavaróerejű témák legöregebbjei. Ilyenek a *fogamzásgátlás, a művi meddővételezés és a terhesség-megszakítás*, extrém esetben a *fetocídium*.

Újabb keletűek az asszisztált reprodukció körébe tartozó módszerek (különös tekintettel az esetlegesen belépő harmadik személyre), az embriókutatás, a szex-szelekció, az őssejtkutatás és végül a kor médiaslágere, a klónozás.

Kialakultak olyan feltétlenül szükséges és betartandó etikai elvek, melyek minden orvosi közreműködéssel végrehajtott, a humán reprodukcióhoz köthető eljárás során kötelező jelleggel szem előtt tartandóak. Ezeket részben jogszabályok is rögzítik, részben pedig a gyakorlatilag teljeskörű társadalmi konszenzus gondoskodik maradéktalan érvényesülésükről. Négy fő elv sorolható mindenképpen ebbe a kategóriába:

1. *Jogszerűség.* Az eljárásnak meg kell felelnie a mindenkori hatályos törvényeknek. Jelenleg az 1997. évi CLIV. törvény rendelkezései az irányadók.

2. *Egyértelmű segítség a páciensnek.* Tekintettel a beavatkozások kényes mivoltára, illetve azoknak sokszor nem egy kórállapot gyógyítására irányuló szándékára, már nem

elégés az évszázados „nil nocere” (ne árts!) zsinórmértéke, hanem egyértelműen pozitív hozadékkal kell rendelkezniük a magát az egészségügyi szakszemélyzet gondjaira bízó ember számára.

3. *Igazságosság.* A sokszor és sok szempontból heterogén csoportot alkotó páciensek azonos megítélés és elbírálás alá kell hogy essenek, illetve közöttük különbségtétel kizárólag orvosszakmai szempontok alapján tehető.

4. *Megfelelés a társadalmi közmegegyezés védett értékeinek.* A tradicionális erkölcsi értékek megőrzése mellett az újonnan kialakult, nemegyszer még csak kialakulóban lévő értékek beemelését társadalmi többségi szinten kell elfogadtatni.

A humán reprodukciós etika és a vonatkozó jogelvek a jelenkori etikai kutatások célkeresztjében állnak, a korábban szilárdnak hitt elvek ingoványosodása mellett kell értékelnünk az új jelenségeket. Mindezen bizonytalanságok fő okaként az utóbbi bő öt évtized orvos- és biotechnológiai vívmányait kell megneveznünk.

A fiatalkori szexualitás kérdései

Közismert tény, hogy a javuló szociális és nutritionális feltételekkel párhuzamosan a fiatal lányok nemi érése az elmúlt évszázadban egyre alacsonyabb életkorra tolódott. Ezzel párhuzamosan a szexualitást sem veszi már körül a misztérium köde, sokkal könnyebb az információszerzés (internet, néhány évvel idősebb fiatalok stb.), a kortársak részéről is növekszik a nyomás az első szexuális élmény begyűjtésére.

Természetszerűleg adódik a kérdés, a biológiai érettségen túl mikortól tekinthetünk érettnek egy embert/gyermeket/fiatalt szexuális kapcsolat létesítésére, esetleg életközösségi párkapcsolat kialakítására, végső soron pedig gyermek vállalására? A jogi szabályozáson kívül miféle külső és belső tényezők tesznek alkalmassá egy fiatalt az információk mérlegelésén alapuló, számára helyes döntés meghozatalára?

Az elmúlt évekig a fiatalkori szexualitással foglalkozó tanulmányok főként a 15–19 éves korcsoporttal foglalkoztak, az e kor alatti nemi aktusok lehetőségét szigorúan a kriminalisztika tárgykörébe számúzva. Mégsem kerülhetjük meg a jelenséget, éppen növekvő gyakorisága okán. Helyesebbnek látszik a különböző fiziológiai, szociokulturális és jogi szempontok miatt három korcsoportban külön tárgyalni a kérdést: fiatal, közepes és kései adolescens életkori osztályokat felállítva. Míg a kései (18–19 évesek) és középső (15–17 évesek) csoportokba sorolás egyértelműnek látszik, a fiatal adolescens kor meghatározása nem alakult ki egyértelműen. Ide sorolhatjuk a 10–14 éveseket, de egyes szerzők külön csoportot hoztak létre a 10–11 évesek számára, főként fiziológiai éretlenségük miatt¹.

Amennyiben egy fiatalt érettnek tekintünk a szexualitásra, akkor elsőként a test érettségét kell megvizsgálnunk, ez evidens alapfeltétel. A pubertással együtt járnak emocionális, kognitív és viselkedésbeli változások is, azonban ezeket már messze nem olyan könnyű számszerűleg paraméterezni, mint például a szexuáliszteroidok szintjét vagy a másodlagos nemi jellegek kialakulását. Közismert tény, a fiúk átlagban egy-két évvel később lépnek be a pubertásba. Lányoknál a nemi érettség talán legáltalánosabban elfogadott küszöbe az első menses megjelenése. Ez, a már említett életkori eltolódást

¹ DIXON-MUELLER R.: *How Young Is „Too Young”?* Comparative Perspectives on Adolescent Sexual, Marital and Reproductive Transitions. *Studies In Family Planning*. 2008. 39. pp. 2–9.

okozó világtrendet is figyelembe véve, egyéni és környezeti faktoroktól függően általában 11 és 14–15 éves életkor között következik be. A menses megjelenése ugyanakkor csak a leglátványosabb jele a nemi érésnek, de ezzel még nem teljes a kép. Vázizomrendszeri, csontrendszeri változások, az emlő és az uterus fejlődése ekkorra még nem fejeződtek be. Hiányosságok mutatkoznak a lubrikáció terén is, tehát ebben a korban egy felnőtt férfival történő aktus a pszichés sokkhatáson túl komoly fájdalmat is okoz, valamint a szöveteket traumatizálhatja. Ráadásként az érpálya megnyílásával járó sérülések nagyobb gyakorisága a szexuális úton terjedő betegségek átvitelét megkönnyíti. Mindezeket összefoglalva elmondhatjuk, 14 éves életkor alatt a lányok még nem értek fiziológiailag a nemi aktushoz. A 15–17 évesek közt azok a lányok, akik relatíve korán tapasztalták meg első mensesüket (11–13 évesen), testileg már elég érettnek mondhatók, de később menstruáló társaik még nem. A 18. életév betöltésével gyakorlatilag minden lány belép az élettanilag alkalmas szakaszba.

Fiúk esetében a nemi érés általában a 12–16. életév között zajlik (ellentétben a lányok 10–14. életévével), ennek első fázisa a test fizikai növekedése és fejlődése, az első ejakuláció (semenarche) ezt 12–24 hónappal követi csak. A fiúknál is megfigyelhető a semenarche idejének egyre korábbra tolódása a társadalmi jólét függvényében (például Maliban 16.8 év az átlag, az Amerikai Egyesült Államokban ugyanez 13.4 év). Az adolescens fiúk testi jegyeiket tekintve világátlagban a 16–17. életévükre válnak férfivá². Penetratív szexuális aktusra a férfi nemi szervek már jóval a semenarche és a herék mértékének végleges elérése előtt alkalmassá válnak. Mindezek rávilágítanak arra, hogy a testileg még nem teljesen kifejlett fiúk esetében lezajlott szexuális aktus számukra nem jelent akkora veszélyt a szexuális úton terjedő betegségek szempontjából (kisebb penis, ezáltal a hámsérülések kisebb veszélye), továbbá kisebb a partner teherbe ejtésének valószínűsége is (alacsonyabb spermiumszám, semenarche előtt orgazmus ejakuláció nélkül). A probléma itt későbbi férfivá szocializálódásukban és helytelen magatartásminták elsajátításában rejlik inkább.

A lányok fertilitása a menarchét követő első években viszonylagosan alacsony, köszönhetően a hosszú, rendszertelen, sokszor anovulációs ciklusoknak. Ilyenkor az esetlegesen megfogant terhességek vetélési kockázata is magasabb. Különválnak ezáltal a nemi aktusra való alkalmasság és a gyermekszülésre való alkalmasság, utóbbi a korán serdülő lányok esetében a 15–16. életévre tehető, később serdülő társaiknál a 18. életév környékére. Ez a korai gyermekszülést érdemnek, elvárásnak tartó társadalmakban okozhat feszültségeket, kiváltképp a későn érő lányok számára. A még nem alkalmas életszakaszban teherbe eső lányoknál szignifikánsan magasabb a terhességet és szülést komplikáló szövödmények felléptének esélye. Ilyenek különösen a terhességi hypertonia, elhúzóódó tágulási szak, téraránytalanság, urogenitális fistulák kialakulása, postpartum vérzés, koraszülés, alacsony születési súly, magasabb perinatalis morbiditás és mortalitás.

Tovább lépve a testi jegyeken, a serdülő fiatal agyi struktúrájában is fejlődés tapasztalható, aminek következtében másként éli meg érzelmeit és interperszonális kapcsolatait. Változik az empátia és a szociális kötődés tartalma is. Befolyásolják a viselkedésmintázatot a nemi hormonok (lányoknál a női szexuáliszteroidok némileg libidocsköntő hatással is vannak, míg fiúknál a beinduló tesztoszterontermelés hirtelen és

² BARKER, G.: *What About Boys? A literature Review on the Health and Development of Adolescent Boys*. 2000, Geneva. World Health Organization.

nagymértékben emeli a szexuális vágyat). 10–12 éves kor előtt a prefrontális agyi kéreg még nem éri el végleges fejlettségét. Ez az a terület, mely az impulzuskontrollért, komplex gondolkodásmintákért és absztrakciós képességekért felelős. Körülbelül 12–14 éves lányokban és 13–15 éves fiúkban alakul ki az a képesség, amely segítségével a környezet ingereit megfelelő társadalmi és egyéni kontextusban képesek értékelni, azokra adekvát érzelmi válaszokat adni. A felnőttkorra jellemző, végleges absztrakt gondolkodási fenotípus leányoknál 14–16, fiúknál 15–17 éves korban állandósul.

Továbbra is nyitott a kérdés, mikortól tekinthetünk valakit elég érettnek a szexualitáshoz és esetleg ennek folyamányához, a gyermekvállaláshoz. Az mindenképpen elmondható, 14 éves életkor előtt sem testileg, sem kognitív szempontok alapján nem alkalmasak a fiatalok erre. Jóval magasabb a sérülések, fertőzések esélye, nehezen védik meg egészségüket és jogukat. Többnyire 15–17 éves korban játszódik le az első nemi aktus, ekkorra jó esetben már alkalmasak többé-kevésbé a fiatalok minderre, de ideális esetben a 18. életév az, amikor már elég stabil élettani és mentális háttér birtokában vághatnak bele párkapcsolati életük testi fejezetébe.

A szaporodásetikai viták lángját az asszisztált reprodukció (ART), ezen belül az in vitro fertilizáció (IVF) lobbantotta fel.

Ötven éve lehet „sex” reprodukció nélkül (orális anticoncepció), húsz éve van reprodukció „sex” nélkül (IVF), és legújabban van reprodukció a 60. életév után.

Az asszisztált reprodukciót szorgalmazók azzal érveltek, hogy a férfi meddőség (infertilitás) még a modern orvoslás számára is nehezen, gyakran egyáltalán nem kezelhető probléma, az örökbefogadható gyermekek száma erősen korlátozott, és valljuk be, az örökbefogadó szülők jelentős része sem fogad szívesen örökbe „akármilyen” gyermeket. Döntő érv volt az is, hogy így az addig meddő pár részben, vagy nagyon sokszor teljesen saját gyermeket nevelhet fel genetikai értelemben véve is, ez pedig a szülő-gyermek kapcsolat erejét jelentősen növeli, a családot összetartó erőt eredményez.

A jelenlegi magyar törvényi szabályozás is csak kiegészítő, hiánypótló szerepet szán a mesterséges módszereknek az emberi szaporodás előmozdításában, véleményünk szerint teljesen helyesen. Az emberi faj biológiai fenntartása mellett a szexualitás számos egyéb aspektusból is részét kell hogy képezze a párkapcsolatnak, ezért annak kikapcsolása a nemzés folyamatából csakis a meddőség igazolt fennállása esetén tartható helyénvalónak. A törvény szellemisége is ebből táplálkozik, ugyanis Magyarországon mesterséges megtermékenyítési programba egy pár kizárólag akkor vonható, ha a meddőség alapos kivizsgálása és bizonyítása után az annak kezelésére tett egyéb módszerek sikertelennek bizonyultak. A jogszabály a programba bevehető személyek körét is meghatározza. Mesterséges megtermékenyítő eljárás alkalmazható különneűek házastársi vagy élettársi közösségében, illetve ritka esetben egyedülálló nőnél is, ha az illető nő életkora vagy meddősége miatt gyermeket természetes úton nagy valószínűséggel nem vállalhat. A jogalkotó nem engedi meg azonos neműek (praktikusan és természetesen itt nők) élettársi közösségében a megtermékenyítést spermabankban tárolt spermiumokkal, valamint préembrió beültetését ilyen homoszexuális kapcsolatban élő nőnél, szem előtt tartva a megfogant gyermek egészséges pszichoszexuális fejlődéshez való jogát és érdekét. A társadalmak világszerte egyre elfogadóbbak a homoszexuális tartós párkapcsolatban élőkre vonatkozó szabályozást tekintve, ám hazánkban – a világon a jelenlegi többségi nézethez hasonlóan – a gyermekek szocializálódását az állam a konvencionális (heteroszexuális) családmodellben támogatja.

Maguknak az ivarsejteknek is nagyon hasonló a jogi és az etikai megítélésük, talán kijelenthető, hogy a jogalkotó ezen a területen megtalálta az erkölcsi konszenzust a közfelfogással. Az ivarsejt a megtermékenyítés előtti természetes állapotában az emberi test részét képezi. A testtől ugyan fizikailag elválasztható (akár mesterséges úton is), de ez nem befolyásolja az ivarsejt azon tulajdonságait, melyek az örökletes emberi tulajdonságok hordozójává teszik azt. Genetikai állományát és új emberi egyed létrehozásában való potenciális képességét tekintve a létrehozó személyt mint csepp a tenger képviseli, attól eszmeileg elválaszthatatlan, függetlenül a kinyerés, tárolás és felhasználás későbbi módjától. Az ivarsejt mindaddig rendelkezik eme tulajdonságokkal, míg megtermékenyülésre sor nem kerül, vagy megtermékenyítő/megtermékenyíthető képességét el nem veszíti. Mindezek miatt az ivarsejttel végzett bármiféle eljárásba való adományozói beleegyezés kötelezően megkívánt, egyoldalú joggyakorlás, mely bármikor egyoldalúan visszavonható, míg az adományozott ivarsejt felhasználása meg nem történt.

Hatályos egészségügyi törvényünk a fenti, főként etikai szabályok szerint rendelkezik az ivarsejtek adományozásáról és felhasználásáról, de szükséges volt néhány más, inkább már technikai jellegű szabályozót és megszorítást is beépíteni. Már említettük, hogy csak a szakhatósági jogosítványokkal felruházott egészségügyi szolgáltatóknál lehetségesek ilyen típusú beavatkozások és az ivarsejtek tárolása. Az emberi genom épségének megőrzése érdekében Magyarországon ivarsejtet 35. életévét be nem töltött személy adományozhat. A beleegyezés tekintetében az írásbeliséget a törvény köti ki, hiszen elvileg más formában is megadható lenne az (például szóban vagy ráutaló magatartással), de ezeket a jogalkotó kizárta, pontosan a precíz adminisztráció és az utólagos ellenőrizhetőség érdekében. A donornak bizonyos személyes adatairól is nyilatkoznia kell, ezek elsősorban biológiai jellegűek, kezelésük és tárolásuk megfelelő titoktartás mellett történik a szolgáltató részéről.

Már egészen más a helyzet a megtermékenyített ivarsejtekkel, azaz a préembriókkal és az embriókkal. A jog sarkosan tesz különbséget az ivarsejtekre és a megtermékenyített ivarsejtekre vonatkozólag, hiszen az embrió (a továbbiakban ide értjük a préembriót is, mert az embrióval azonos jogi megítélés alá esik a következő szempontok szerint) már nem azonos egyik létrehozó fél genetikai állományával sem, továbbá nem tekinthető a két fél genetikai anyagának pusztá matematikai összegződéseként sem. Új személyiség, a belőle potenciálisan kifejlődő ember tulajdonságainak letéteményese. A még be nem ültetett embrió sorsáról a házastársak, illetve a létrehozó felek közösen jogosultak dönteni valamelyik fél haláláig, illetőleg az embrió beültetésének megtörténteig. A közös rendelkezési jogra a viszonyukban bekövetkezett változásoknak (pl.: házasság vagy élettársi közösség megszűnése) hatása nincs, ám az egyik fél rendelkezési jogáról írásban lemondhat (jogtechnikailag: közokiratban vagy teljes bizonyító erejű magánokiratban) egyoldalúan.

Fontos a donor szemszögéből is áttekinteni az adományozás folyamatát, főképp annak az adományozóra való hasznosságát érintve, mivel ez motiválja őt cselekvésében. Az ivarsejt vagy embrió saját családalapítás céljára történő adományozása esetén egyértelmű a haszon: saját genetikai sikerét éri el általa. Bonyolultabb a donor hasznát kutatnunk, ha mint harmadik személy lép be a szaporodási folyamatba, hiszen itt a gyermek ugyan genetikai értelemben az övé, ellenben nem saját családjában nő fel és a társadalom sem ismeri el a donor gyermekeként, szociális kapcsolatai is a recipiens családjához kötik majd. Tovább árnyalja a helyzetet, hogy ivarsejt- vagy embriódonációért anyagi ellenszolgáltatás nem köthető ki, illetve nem fogadható el.

A Polgári Törvénykönyv szerint az embert a jogképesség a fogantatástól illeti meg, de a jogkezelés feltétele az élveszületés, tehát visszaható jellegű. Itt a jogban is viszatükröződik az a biológiai tény, hogy egy megfogant embrióból nem feltétlenül fejlődik új emberi lény.

Sorba véve az anya és az embrió vagy méhmagzat közti érdekellentéteket, elsőként azokról a konfliktusokról kell megemlékeznünk, melyek terhesség megszakítással, azaz az embrió vagy méhmagzat elpusztításával végződnek. Ezek kiemelt jelentőségűek, mert időben megfordíthatatlanok, utólagos korrekciójukra és a magzat kárpótlására nincs lehetőségünk, tehát a beavatkozás engedélyezése és végrehajtása szigorú törvényi és hatósági kontrollt igényel. Morálisan legkönnyebben indokolható és elfogadható az az eset, amikor a terhesség vagy a szülés az anya életét és/vagy egészségét komolyan veszélyezteti. Ekkor a legtöbb társadalmi réteg elfogadja a már valóságossá vált emberi élet (az anya) védelmében a még feltételes emberi élet (az embrió) feláldozását.

Legtöbb problémát – erkölcsi értelemben – az egészséges anyák várhatóan egészséges magzatainak elpusztítása vet fel, ilyenek a Magyarországon engedélyezett terhesség megszakítások akkor, ha a terhesség bűncselekmény következménye (a magzat nem felelős fogantatásának körülményeiért), végül pedig az anya súlyos válsághelyzetében végzett interrupciók.

Az anya-magzat relációban kialakuló érdekellentétek következő lépcsőfokán már a magzat élete nem kerül veszélybe, de egyéb jogai csorbulnak. Elképzelhető, hogy az anya a magzat egészségére nézve folytat káros tevékenységet (pl. dohányzás, kábítószer élvezet). Általánosságban véve is elmondható, hogy az anya minimálisan erkölcsi, egyes országokban jogi szinten is felelősséggel tartozik a magzatát veszélyeztető, elkerülhető hatások kiküszöböléséért, illetve a magzatára nézve veszélyes életviteltől való tartózkodásért. Az anya bizonyos tevékenységektől eltiltható, egyes esetekben vele szemben kényszerintézkedés is gyakorolható. Ilyen esetekben feltételül szabja a hazai jog a betöltött 24 hetes magzati életkort, tekintettel arra, hogy a WHO direktívája ettől a kortól kezdve szülésről, ezt megelőzően vetélésről tesz említést.

Speciális esete az érdekütközéseknek a többes terhesség, ahol egyrészt a klasszikus anya-magzat érdekellentéttel kell számolnunk, de emellett megjelenik két másik típus is. Ütközhet a két, három vagy még ennél is több magzat érdeke egymással, ugyanis a többes terhességekben fokozott a magzati morbiditási és mortalitási arány, tehát elviekben egy magzat akkor tudná maximálisan kihasználni a benne rejlő genetikai potenciált, ha egyedül lenne az anyaméhben. A több magzat nagyobb kockázatot jelent az anyai szövödmények szempontjából is, így paradox módon bizonyos tekintetben az anya is ellenérdekel a többes terhességgel szemben. Ésszerű szabályozással elviselhető szintre kell szorítani az anyai és magzati morbiditást, mortalitást, eközben a lehetséges maximális számú magzatot kell megtartani. Amennyiben ikerterhességben valamelyik magzat az élettel összeegyeztethetetlen vagy igen súlyos fejlődési rendellenességet mutat (hitelt érdemlően bizonyítható a kórállapot), úgy viszonylag egyszerű helyzetben vagyunk a szelektív terhesség megszakítását illetően. Várhatóan teljesen egészséges magzatok és hármás vagy többes ikerterhesség esetében a magyar jog az embrióredukciót kettős ikerterhesség eléréséig engedélyezi a már ismertetett megfontolásból. A többes terhesség redukcióját még két sajátos vonás egészen bizonyosan árnyalja. Tudni kell, hogy az ikermagzatok szelektív elpusztítása esetén mindig szükséges egy bizonyos vetelési kockázattal számolni a többi magzat tekintetében is, így előfordulhat, hogy pontosan a többi (általában kettő) magzat érdekében végzett redukciós műtét vezet azok el-

pusztulásához. Végül érdemes megemlíteni azt is, hogy a modern szülészetben az ikerterhességek oroszlánrészéhez az asszisztált reprodukciós technikák részét képező ovulációindukció és/vagy a több préembrió beültetése (utóbbit azzal a megfontolással hajtják végre, hogy a beültetett több embrióból legalább egy fejlődésnek induljon az anya méhében) vezet. Így nagyon várt, olykor éveken át óhajtott terhességekről van szó, amelyekben egy vagy több embrió elvesztése – még tervezett feláldozás esetén is – komoly lelki teherterhelés a szülők számára.

A modern orvostudomány számtalan módszerrel képes befolyásolni az emberi szaporodást, egyre biztatóbb kísérletek folynak az embrió tulajdonságainak megváltoztatása érdekében. Napjainkban az örökletes tulajdonságok – melyekről sokáig azt hittük, a fogantatás pillanatában végérvényesen eldőlték – egyre erőteljesebben befolyásolhatók génmanipulációs eljárásokkal, de a folyamattal párhuzamosan felerősödtek azok a hangok is, melyek követelik ésszerű korlátok felállítását a génsebészetben. Sőt azt is mondhatjuk, a genomikus manipuláció kritikája időben megelőzte magának a technikának a kialakulását. Vajon miért alakult ez így? A génsebészet (illessük ezzel a népszerű és a köztudatban elterjedt névvel) igencsak kétélű fegyver. Egyrészt képes már csírájában elfojtani egyes veleszületett, örökklődő betegségeket (pl. autoszómális recesszív anyagcserezavarok, melyek egyébként fatálisak vagy az életminőséget nagymértékben csökkentik), így a társadalom és az adott egyén számára is óriási haszonnal bír. Másrészt viszont befolyásolhatók lesznek vele olyan veleszületett emberi tulajdonságok, melyek nem tartoznak a genetikai betegség kategóriájába, mindössze a módszert alkalmazó személy egyéni megítélése szerint hasznosak vagy károsak (mint például egy bizonyos testmagasság, szemszín), ezáltal a fajnemesítés eszközüvé válhat. Meg kell találni a határt, ameddig a társadalmi erkölcs még helyesli a genom megváltoztatásával járó beavatkozást, és ami fölött már nem fogadja el, és ezt a jövőben biztosan sokat vitatott határt kell a majdani törvényalkotónak jogszabályban rögzítenie. A nehezen meghúzható határvonal a „betegség” és a „nem előnyös tulajdonság” között fog húzódní. Hatályos egészségügyi törvényünköl idézve: „Az emberi génállomány megváltoztatására irányuló vagy azt eredményező kutatás, beavatkozás kizárólag megelőzési, kórismézési vagy gyógykezelési indokból és kivételekkel csak akkor végezhető, ha a kutatásnak, beavatkozásnak nem a leszármazottak genetikai állományának megváltoztatása, illetve új egyed létrehozása a célja.” (Eü. Tv. 162. szakasz) A törvény szerinti kivételek: nemhez kötöten öröklödő megbetegedések és „egyéb várható megbetegedések” megelőzése.

A génsebészet gondolatköréhez szervesen kapcsolódik a prenatális diagnosztika, mint a génszintű terápiát és módosítást szükségképpen megelőző állapotfelmérő eljárások összessége. Mai tudásunk birtokában a születést megelőző diagnosztikai szűrőmódszerek jelentősége zömében inkább még nem a későbbi terápia kiválasztásában és megtervezésében van, hanem a felismert anomáliák súlyosságának függvényében az esetleges terhesség megszakítás melletti érvként szólhatnak.

Egyre komolyabb in utero terápiás lehetőségek állnak rendelkezésünkre, azonban a terhesség korai szakaszában kiszűrt igen súlyos fejlődési rendellenességek megoldása nagy tömegben továbbra is a terhesség művi megszakítása. Mi következik mindebből? Egyértelműen csak olyan elváltozást érdemes és etikus szűrni, ahol a diagnózis felállítását cselekvés követheti, amely lehet terápia és terhesség megszakítás is. A szülöket ugyanis a gyermek betegségének tudatával terhelni úgy, hogy sem öök, sem az orvostudomány nem tehet és nem is tesz semmit ellene, erkölcsileg elítélendő lenne. A szűrő-

módszerek többsége az anya és a magzat számára nem jár kockázattal, vagy csak igen minimális kockázattal jár (pl.: ultrahangos vizsgálatok, vérvétel), ezeket használjuk a napi gyakorlatban rutin szűrőmódszerekként, természetesen a rutin módszerek köre erősen függ az adott ország egészségügyi kultúrájától és anyagi teljesítőképességétől. A magasabb beavatkozási kockázattal járó szűrőeljárások, főként ha nem gyakori betegségek kimutatására irányulnak, nem ajánlhatóak rutin módszernek. Ilyenek például a magzatvízből és a chorionbolyhokból történő mintavételezés, amelyek vetelési kockázata 1% körül van. Ezeket csak a betegség megalapozott gyanúja esetében érdemes és etikus a terhes nőnek felajánlani^{3, 4}.

Prenatális diagnosztikával lehetőségünk nyílik a születendő gyermek nemének meghatározására is, (amelynek befolyásolását a hatályos hazai törvények büntetni rendelik), A születendő gyermek nemének jóslására és befolyásolására évezredek óta történnek próbálkozások, a középkori francia lovagok unilaterális kasztrációjától kezdve a megalapozott tényeken nyugvó, de viszonylag alacsony hatékonysági rátával működő diétás megszorításokig. A tényleges lehetőség a 20. század vége óta áll az emberiség rendelkezésére.

Alapjában véve három lehetőség áll a rendelkezésünkre, ha a családban felnövő gyermek nemének meghatározására.

A szex-szelekció prekonceptcionális formájában az X és Y kromoszómákat hordozó spermiumok szétválogatásával érik a kívánt nemű embrió fogantatását. Posztkonceptcionális módszerek esetén a prenatális diagnosztikát hívják segítségül a megfogant préembrió vagy embrió nemének meghatározásához, majd a nem kívánatos nemű terhességet műviileg megszakítják. Végül említést érdemel a mára már történelmi jelentőségűvé vált posztnatális szex-szelekció, amely a gyakorlatban egyenlő az infanticidiummal. A történelem számos példát szolgáltatott erre, főként a lányok kárára: a lány újszülötteket megfojtották, vízbe dobták, vagy egyszerűen csak kirakták az erdőbe azzal az önámító magyarázattal, hogy egy jó szellem majd úgyis felveszi őket. Napjainkra az aktív infanticidium kevés elszigetelt példától eltekintve már eltűnt a társadalmakból, viszont passzív formájára még lehet példát találni. Kínában közismert szokás, hogy a dzsunkákról a folyóba ugráló és játszó kisgyermekek közül a fiúk hátrára a szülők levegővel telt marhahólyagot kötnek, a lányok viszont ilyen „védőfelszerelést” nem kapnak.

Az emberi reprodukció széles palettájából két, viszonylag újkeletű technikával foglalkoznunk kell ezen tanulmány keretein belül is, mivel hatalmas társadalmi felzúdulást váltottak ki már önmagukban csak a lehetőségük megemlítésével is. Ezek a préembriókon való kísérletezés és a klónozás.

Összességében az emberi préembriókon folytatott kutatásokban résztvevőknek azt kell szem előtt tartaniuk, hogy egy rendkívül sérülékeny, könnyen kizsákmányolható, de lehetőségeiben egy eljövendő embertásunkat magában hordozó, tiszteletre és csodálatra méltó sejtcsoportról vagy lényről van szó, a kutatások protokollját is ennek megfelelő igényességgel és méltósággal kell kidolgozni és engedélyezni. A fejlett országokban érvényes szabályozást követi a hazai is, ezért vegyük sorra az idevágó főbb pontokat, melyek szavatolják a préembriókkal való megfelelő bánásmódot.

³ FÜZESI, K: *A magzati és újszülöttsebeszet lehetőségei hazánkban. Sikerek és gondok.* Nőgyógyászati és Szülészeti Továbbképző Szemle. 2004. 8. 256–260. pp.

⁴ FÜZESI K: *Praenatalisan diagnosztizált anomáliák elbírálása és sebészeti megoldása.* Lege Artis Medicinae 1996. 6. pp. 416–419.

Embrióval vagy préembrióval kísérletezni kizárólag előzetesen jóváhagyott kutatási terv alapján lehet. Szükséges beszerezni az Egészségügyi Tudományos Tanács Humán Reprodukciós Bizottságának egyedi engedélyét. A kutatásba bevonni csak emberi reprodukciós céllal fogantatott, szám feletti („feleslegessé” vált) embriót lehet, kifejezetten kutatási céllal emberi embriót létrehozni nem szabad. Emberi és állati ivarsejtek egymással nem termékenyíthetők meg, emberi embrió állat testébe nem ültethető be. Egy-mással genetikailag egyező egyedek nem hozhatók létre: a klónozás tilalma. Embriót a fogamzással kialakult tulajdonságoktól eltérő tulajdonságú egyed létrehozására felhasználni tilos: az emberi fajnemesítés csírájában való elfojtására irányuló tilalom. Kutatási programban felhasznált embrió emberi szervezetbe nem ültethető be. A kutatásban felhasznált embrió legfeljebb 14 napig tartható életben.

Az embriókutatástól egy lépés, vagy annyi sem választja el a *klónozást*, amelynek során genetikailag teljesen azonos egyedek létrehozása a cél. Az ötlet a science fiction világából az elmúlt pár évtizedben robbanásszerűen került át a tudomány asztalára, hatalmas viharokat kavargatva.

Végül aktuálisabb, főként a családi kötelékeket érintő jogi és etikai vonatkozású problémakört tárgyalunk⁵.

Olyan párok is gyermekhez juthatnak a *dajkaterhesség* (másnéven *béranyaság*) intézményén keresztül, akiknél a nő valamilyen kórállapotánál fogva nem lenne képes a terhesség kiviselésére. Dönthetnek ekkor úgy, hogy egy harmadik személyt, a béranyát bízzák meg saját vér szerinti gyermekük kiviselésével, aki ezért anyagi ellenszolgáltatást kap(hat). A genetikai szülők ekkor azért fizetnek, hogy a béranya 9 hónapon keresztül gondoskodjon gyermekükéről. Egyesek vitatják ezt a munkabér jellegű meghatározást, egyszerűen gyermekvásárlásról beszélnek. Két lehetőség kínálkozik az embrió nyerésére: IVF segítségével hozható létre, illetve ha az anya a biológiai apa által megtermékenyíthető, akkor a természetes úton fogant embriót a méhütről kimoshatják. Mindkét eljárás befejező mozzanata az embriónak a dajkaterhes méhébe való ültetése.

A dajkaterhesség intézményének igénybevétele az összes résztvevő számára magas kockázatot rejt magában. Komoly a biológiai kockázat is, amely érintheti a magzatot vetélés formájában, illetve a dajkaterhest az átlagost jóval meghaladó anyai morbiditási mutatók képében. Minden esetben keletkezhetnek jogorvoslatot, de legalábbis morális állásfoglalást igénylő súrlódások, ha egy család a legintimebb szférájába idegen személyt kénytelen beengedni. Nem tisztázott még teljesen, hogy van-e joguk a genetikai szülőknek a béranya életmódjának ellenőrzésére születendő gyermekük érdekében, és ha igen, úgy milyen mélységben tekinthetnek bele a számukra idegen személy magánéletébe, pláne milyen magatartásformákat írhatnak elő számára, vagy tilthatják el bizonyos tevékenységek gyakorlásától. Lehet-e, érdemes-e ezeket előre szerződésben rögzíteni? A válasz valószínűleg igen, mert ez esetben még az embrió beültetése előtt tisztázzák a felek, kölcsönösen mit várhatnak el egymástól, és a későbbiekben kipattanó esetleges viták alkalmával a szerződés szövege iránymutatást nyújthat a probléma rendezéséhez. Esetleg előfordulhat az a szituáció is, amikor a terhesség hónapjai alatt a dajkaterhes olyan mértékben kötődni kezd a szíve alatt hordott magzathoz, hogy születéskor nem hajlandó azt a biológiai szülőknek átadni, akár az ellenszolgáltatásról is lemond az újszülöttért cserébe. Mi nyom ilyenkor többet a latban: a biológiai szülők genetikai befektetése, vagy a magzatot kiviselő nő szervezetének és pszichéjének szintén jórészt bi-

⁵ FIGO Recommendations on Ethical Issues in Obstetrics and Gynecology. FIGO. 2006, www.figo.org

ológiai jellegű befektetése a ráadásként vállalt komoly terhességi kórállapotok kockázatával egybevéve? Mi a teendő, ha a béranya a terhesség kapcsán maradandó egészségkárosodást szenved, netalán meghal? Kell-e egyáltalán kártérítést fizetni ilyenkor, és kinek (genetikai szülők, biztosító)? Milyen egészségügyi szolgáltatásokra jogosult a béranya terhessége kapcsán, aki tudatosan vállalt a saját gyermekkel való terhességét nagyságrendekkel meghaladó egészségügyi kockázatot?

Leszögezzük, hogy az igazán éles kérdések általában harmadik személy biológiai/genetikai közreműködése esetén kerülhetnek elő. Leggyakrabban felvetett probléma, hogy adományozott ivarsejttel vagy embrióval történt megtermékenyítést követően a genetikai vagy a szocializáló szülő tekintendő szülőnek. A jogszabályok a szocializáló szülőt privilegizálják a családi egység fontosságára hivatkozva. Mikor ismerje meg a gyermek fogantatásának körülményeit, kiváltképp ha idegen ivarsejt is felhasználásra került benne? Az elemzők gyakorlatilag kivétel nélkül egyetértenek abban, hogy a gyermeknek joga van megismerni ezeket az adatokat, de az elkerülhetetlen és általában nagy pszichotrauma miatt a tényfeltárás időpontjáról rendelkeznek eltérő véleményekkel. A többségi vélekedés ezt az időpontot a nagykorúvá válással azonos dátumra teszi. Miféle polgári jogi kötelek keletkeznek a családban a nem vér szerinti – vagy csak félig vér szerinti – gyermek és a szülők között? A magyar jog úgy rendelkezik, hogy a mesterséges úton fogant gyermek a vér szerintivel azonos jogokkal bír például az örökösödés és egyéb polgári jogi viszonyok terén. A jogalkotó hozzáállásának indoka valószínűleg az lehet, hogy a mesterséges úton (tehát szándékosan) fogantatott gyermek pontosan annyira óhajtott és tervezett volt, sőt gyakran még jobban is (!), mint a vér szerintiek. A szülők családjukat teljessé tévő gyermekekre vágytak, tehát a jogrend is elvárhatóan ekként kell hogy kezelje az ily módon fogant gyermeket, tekintet nélkül a sajnálatos módon szükségessé vált genetikai „helyettesre”, akit a szülők elkerülhető esetben feltételezhetően (gyakorlatilag biztosan) nélkülöztek volna. Már említettük korábban a donor szükségképpen anonimitását a recipiens előtt (ez nem azt jelenti, hogy bizonyos biológiai jellegű adatokat ne ismerhetne meg a recipiens, de kizárólag csak személyazonosításra alkalmatlan módon). Az ivarsejt vagy embrióadományozáskor az adományozó nyilatkozatban a jog és az erkölcs is a születendő gyermekekről való lemondást diktálja. Az sem mindegy a társadalom genetikai sokszínűségének megőrzése érdekében, hogy egy adományozótól hány utód származhat. Magyarországon ez négyben van maximálva.

Jelen tanulmány az emberi szaporodáshoz kötődő orvosi tevékenységekből fakadó lehetőségek, problémák és esetleges megoldások óriási csokrából csak néhányat, reményeink szerint a közvéleményt és a szakmát leginkább érdeklőket ragadott ki, de ezeknek többszöröséről lenne lehetőségünk beszámolni. A szabályalkotás sajnos nem képes minden aktuális problémát azonnal megoldani, szükségképpen csak a frissen kipattanó vitás pontok nyomán próbálja a helyes utat kijelölni.

Magyarországon az emberi reprodukcióval kapcsolatos szakmai ténykedéseket övező vitákat több fórumon is lehet rendezni. A polgári vagy büntetőjogi felelősség megállapítása egyértelműen a Magyar Köztársaság Bíróságára tartozik. Tisztán etikai jellegű kérdésekben az Egészségügyi Tudományos Tanács Etikai Bizottsága dönt, míg a humán reprodukciós eljárások engedélyezése, szakmai irányítása, a protokollok kidolgozása és az idevágó jogszabályok előzetes véleményezése az Egészségügyi Tudományos Tanács Humán Reprodukciós Bizottságának feladata.

Helyes, előremutató jogszabályalkotással egyértelművé tehetők a tudományterületben rejlő lehetőségek és korlátok, de ez egészen bizonyosan nem fog megfelelni valamennyiünknek. Fontos tehát az állandó társadalmi párbeszéd, ezzel a lehető legkisebbre szorítható az elégedetlenek száma, viszont a lehető legtöbb családnak segíthetünk saját életüket a kívánt gyermekkel teljessé tenni.

JÁNOS HERCZEG – KORNÉL SZABÓ

FAMILY PLANNING, REPRODUCTIVE HEALTH, ETHICAL AND LEGAL QUESTIONS

(Summary)

There is sex without reproduction over the last 50 years, we have now reproduction without sex by 20 years now, and nowadays reproduction is possible after the menopause. Adolescent sexuality, prenatal diagnostics, in utero therapy, the destructive methods of birth control, the issues of sterilisation are giving us many difficult legal and ethical questions. There also new legal challenges in the field of assisted reproduction, pre-embryo research, sex-selection, stem-cell research, and the frightening possibility of cloning humans.

Keywords: adolescent sexuality, birth control, contraception, assisted reproduction

HEINZ HOLZHAUER

Das neue deutsche Patientenverfügungsrecht

1. Der grundlegende Meinungsgegensatz und der gemeinsame Boden

Seit dem 1. September 2009 hat die Patientenverfügung in den §§ 1901 a und b BGB (in Verbindung mit § 1904 BGB) eine gesetzliche Regelung gefunden¹. Die Vorarbeiten dazu haben sechs Jahre gedauert; im September 2003 hatte die damalige Justizministerin eine interdisziplinäre Arbeitsgruppe eingesetzt, die einen Gesetzesvorschlag ausarbeitete, den das Justizministerium im wesentlichen übernahm, aber wieder zurückzog, als sich aus dem Bundestag heraus eine interfraktioneller Arbeitsgruppe mit dem Ziel bildete, einen von vorneherein mehrheitsfähigen Entwurf zu erarbeiten. Als sich dann im Parlament fraktionsübergreifend Gruppen mit abweichenden Zielvorstellungen bildeten, erschien ein Erfolg der Gesetzgebungsbemühungen eine Zeit lang fraglich. Bis an die Mitte des Jahres 2009 heran mehrten sich Stimmen, zu denen auch die Bundeskanzlerin gehörte, wonach sich die Materie einer gesetzlichen Regelung unzugänglich erweisen könne. Gegen Ende der Legislaturperiode brach sich aber doch der Wille Bahn, den Koalitionsvertrag in diesem Punkt zu erfüllen; auf der Linie des ursprünglichen Entwurfs des Ministeriums wurde das Gesetz beschlossen².

Dem Parlament lagen zuletzt zwei Gesetzesanträge vor, deren Differenz die Linie bezeichnet, an der die Kompromisswilligkeit der Vertreter der beiden hauptsächlich, einander entgegenstehenden Lager endete. Dieser beiden Lager müssen von ihren konträren Ausgangspunkten her verstanden werden.

Eine Ablehnung der Patientenverfügung kann religiös oder anthropologisch begründet sein. Christen ist das Leben ein Geschenk, das der Mensch weder ausschlagen (daher keine Antikonzeption) noch zurückweisen (daher keine Abtreibung) noch verkürzen darf; daher sind medizinische Möglichkeit zur Erhaltung des Lebens auszuschöpfen und darf es keine Sterbehilfe geben³. Die Selbstbestimmung des Verfügenden wird aber auch damit abgelehnt, dass derjenige, der – nach Verlust der Entscheidungsfähigkeit – von der Verfügung betroffen wäre, nicht mehr derselbe sei, der seinerzeit die Verfügung getroffen hat⁴.

Das andere, das progressive, liberale Lager geht von der uneingeschränkten Verfügung über das eigene Leben aus und vertritt im Ausgangspunkt, nicht jedoch im parla-

¹ Drittes Gesetz zur Änderung des Betreuungsrechts (Patientenverfügungsgesetz), BGBl. I, 2009, 2586.

² Vgl. die Gesetzgebungsgeschichte in BT-Dr. 16/13314.

³ Eindrucksvoll für diese Haltung ein Ausspruch, der vom zuletzt schwer leidenden Papst Johannes Paul II. berichtet wird: „Jesus ist auch nicht vom Kreuz gestiegen“

⁴ Vgl. HOLZHAUER: *Patientenautonomie, Patientenverfügung und Sterbehilfe*, in: Zeitschrift für den gesamte Familienrecht, 2006, 518, 523, mit Belegen in Fußn. 52.

mentarischen Raum, sogar die Freigabe jeglicher Hilfe für den, der seinen Wunsch, erträglich zu sterben, nicht mehr selbst verwirklichen kann.

Die Formulierung dieser Ausgangspunkte soll das Verständnis für die Positionen fördern, die zuletzt im Gesetzgebungsverfahren einander gegenübergestanden haben und auf den ersten Blick nah beieinander zu liegen scheinen. Die Annäherung beider Seiten besteht keineswegs nur in politischem Kompromiss; auf beiden Seiten wird vielmehr einer gegenläufigen Einsicht bzw. spezifischen Gefahren Rechnung getragen. Im christlichen Lager wird anerkannt, dass Weiterleben und Sterben unter den Bedingungen der modernen Medizin weniger Schicksal als menschliches Handeln bedeuten und es wird ein Maß an Selbstbestimmung konzidiert⁵. Das liberale Lager verkennt nicht die Gefahr der schiefen Ebene, auf der die Leichtigkeit, einen Behandlungsabbruch und sogar Hilfe zum Suizid zu erreichen, einen Druck auf leidende, besonders alte Menschen erzeugen könnte, davon Gebrauch zu machen.

Infolge der Annäherung von beiden Ausgangspunkten gibt es schon seit Jahren einen gemeinsamen Boden, der breiter erscheint als der Graben, der beide Lager zuletzt noch getrennt hat. Auf diesem Boden wurden bis September 2009 ohne eine spezielle gesetzliche Regelung Patientenverfügungen vielfach errichtet und praktiziert. Dieser gemeinsame Boden besteht in der Anerkennung der grundsätzlichen Verbindlichkeit einer Patientenverfügung unabhängig von einer gesetzlichen Anordnung.

Die Verbindlichkeit der Patientenverfügungen folgt, unabhängig von jeder speziellen gesetzlichen Anordnung, aus dem verfassungsrechtlich anerkannten Persönlichkeitsrecht⁶. Darin, dass die Patientenverfügung auf die Person des Verfügenden in ihrer durch Verlust der Urteilsfähigkeit geminderten Stellung trifft, hat bisher so wenig die verfassungsrechtliche Betrachtung etwas gesehen, was der patientenautonomen Wirkung entgegenstünde, wie jetzt der Zivilgesetzgeber. Diese positivrechtliche Erstreckung der Autonomie kann *a maiore ad minus* auf die Parallele der Testierfreiheit verweisen sowie darauf, dass die §§ 168, 672 BGB Auftrag und Vollmacht über den Eintritt der Geschäftsunfähigkeit und sogar über den Tod des Vollmachtgebers hinaus wirken lassen. Bei alledem muss ins Gewicht fallen, dass die Alternative zur Verbindlichkeit der Patientenverfügung, weitgehende Fremdbestimmung wäre.

2. Die grundsätzliche Orientierung des Patientenverfügungsgesetzes

Der Gesetzgeber ist auf dem beschriebenen gemeinsamen Boden im Wesentlichen der liberalen Richtung gefolgt, die sich von ihrem Ausgangspunkt so weit entfernt hat, dass jede aktive Sterbehilfe verboten bleibt⁷. Der Unterschied des Gesetzes zum konservativen Entwurf besteht darin, dass dieser im Anschluss an die Entscheidung des 12. Zivilsenats des BGH vom 18. März 2003⁸ die Reichweite von Patientenverfügungen eingrenzt; die Wirkung einer Patientenverfügung sollte danach voraussetzen, dass das

⁵ Hans Küng gelangt vom christlichen Ausgangspunkt sogar bis zur Bejahung aktiver Sterbehilfe.; in: Walter JENS – Hans KÜNG: *Menschenwürdig Sterben*, München 1994.

⁶ DEUTSCH – SPICKHOFF: *Medizinrecht*, 6. Aufl. Berlin, 2008, Rn. 1730.

⁷ Die Rechtspolitik unterscheidet sich hierbei deutlich von Umfragen, wonach 30% der Bevölkerung aktive Sterbehilfe befürworten., Vgl. Manfred SPIEKER, in: Frankfurter Allgemeine Zeitung. Nr. 267 vom 17. 11. 2009, S. 8.

⁸ FamRZ 203, 748.

Grundleiden einen irreversiblen Verlauf genommen hat⁹. Das hatte bedeutet, dass ein Leben im Wachkoma oder in Demenz nicht auf Grundlage einer entsprechenden Patientenverfügung abgekürzt werden konnte. Denn diese Patienten sterben nicht am Grundleiden der Demenz oder des Bewusstseinsverlusts sondern an Alterung oder nicht selten einer Infektion, wie solche in Krankenhäusern und Heimen häufig sind, aber auch energisch bekämpft werden. Hatte daher ein später Dementer verfügt, in solchem Zustand gegen eine Infektion nicht behandelt zu werden, war das wirkungslos. Ebenso wenig konnten bisher bestimmte Behandlungen wie Reanimation, künstliche Beatmung oder Implantation einer Magensonde unabhängig vom Stand des Grundleidens durch Patientenverfügung wirksam ausgeschlossen werden. Indem das Gesetz jetzt jede derartige Beschränkung der Selbstbestimmung verwirft, erspart es auch dem Rechtsanwender, hier besonders dem Arzt, äußerst unbestimmte Begriffe wie „Grundleiden“ oder „Irreversibler Verlauf“ handhaben zu müssen.

Bei einer Definition der Patientenverfügung ist es Standard, die antizipierte Einwilligung in eine medizinische Maßnahme – Untersuchung oder Heilbehandlung – ebenso aufzuführen wie deren Untersagung, obwohl das mehr systematisch korrekt als praktisch geboten ist, weil solche positive Patientenverfügungen in Deutschland nicht vorkommen¹⁰.

2. Die wesentlichen Regelungen des Patientenverfügungsgesetzes

a) Definition der Patientenverfügung

Bei den meisten Regelungsvorschlägen lässt sich ein Zusammenhang feststellen zwischen der Breite in der Definition einer wirksamen Patientenverfügung und der Stärke der an sie geknüpften Rechtswirkung: je stärker die Bindung an die Patientenverfügung ausgestaltet ist, desto enger in formeller und materieller Hinsicht ist die wirksame Verfügung definiert. Nach § 1901a BGB ist eine wirksame Patientenverfügung „durchzusetzen“; das klingt nach einer rigorosen Wirkung. Dem entspricht eine enge Definition der Patientenverfügung: nach § 1901a Abs.1 S. 1 BGB müssen Einwilligung oder Untersagung einer bestimmten medizinischen Maßnahme gelten; die bloße Ablehnung lebenserhaltender Maßnahmen bei Aussichtslosigkeit einer Heilung oder im Fall von Demenz wäre keine taugliche Patientenverfügung¹¹. Weiter muss die Verfügung auf die aktuelle Lebens- und Behandlungslage des Patienten zutreffen. Hatte beispielsweise ein Sechzigjähriger erkennbar im Hinblick auf Pflegebedürftigkeit im Alter die Implantation einer Magensonde untersagt, wäre das unbeachtlich im Fall, dass ein solcher Eingriff wenig später aus Anlass einer Operation als vorübergehende Maßnahme erforderlich wird. In formeller Hinsicht begnügt sich das Gesetz jedoch mit einfacher Schriftform statt gelegentlich vorgeschlagener notarieller Beurkundung und es hat sich auch nicht der Forderung angeschlossen, dass bei Abfassung der Verfügung ein Arzt mitwirken muss.

⁹ Wie Fußn. 8 S.751.

¹⁰ Aus den USA wird anderes berichtet, was sich mit dem geringeren Standard medizinischer Versorgung in der Unterschicht erklären dürfte (vgl. HOLZHÄUER: *Nichtalltägliche Fragen aus dem Alltag des Betreuungsrechts*, in: Festschrift für Werner Bienwald, 2006, 129, 133 Fußn. 19.)

¹¹ Beispiele aus BT-Drs. 16/8442 S. 14 und 15.

b) Notwendigkeit von Betreuung oder Vorsorgebevollmächtigung und „isolierte Patientenverfügung“

§ 1901a BGB handelt von der Patientenverfügung nur in Verbindung mit einem Betreuer oder Vorsorgebevollmächtigten. Der Gesetzgeber scheint davon ausgegangen zu sein, dass ein nicht entscheidungsfähiger Patient immer einen Betreuer oder Vorsorgebevollmächtigten hat. Tatsächlich besteht mangels eines Vorsorgebevollmächtigten bei Behandlungsbedürftigkeit das von Amts wegen zu bedienende Bedürfnis nach Einrichtung einer Betreuung. Das Verfahrensrecht stellt sicher, dass ein Betreuer bei Dringlichkeit in kurzer Zeit bestellt werden kann¹²; bei äußerster Dringlichkeit oder auch einer tatsächlichen Verhinderung des Betreuers oder Vorsorgebevollmächtigten kann das Gericht sogar selbst an Stelle eines Betreuers handeln¹³. Aber es gibt Behandlungssituationen, in denen keinerlei betreuende Intervention möglich ist und gleichwohl eine Patientenverfügung nicht nur existent, sondern dem Arzt auch bekannt ist. Der zu einem Notfall gerufener Arzt kann die schriftliche Patientenverfügung in der Brieftasche des Patienten finden. In den USA gilt sogar das in die Haut tätowierte Kürzel DNR („Do not resuscitate“) als effektiv.¹⁴ Allerdings ist dem Gesetz das Erfordernis zu entnehmen, einem behandlungsbedürftigen, nicht entscheidungsfähigen Patienten ohne Vertreter einen Betreuer zu bestellen¹⁵. Das kann aber nicht bedeuten, dass der Arzt eine nötige Behandlung solange aufschieben soll. Auch wenn der Gesetzgeber eine in solcher Situation vorliegende „isolierte“ Patientenverfügung außerhalb des rechtsgeschäftlichen Begriffs hätte lassen wollen, wäre sie jedenfalls ein erstrangiges Indiz für einen mutmaßlichen Willen, den § 1901a Abs.2 BGB allerdings wiederum auch nur in Verbindung mit einem Vorsorgebevollmächtigten oder Betreuer kennt. Das deutet darauf hin, dass der Gesetzgeber die Situation, in der ein nicht entscheidungsfähiger, dringend behandlungsbedürftiger Patient allein dem Arzt gegenübersteht, schlicht übersehen hat. Die Lücke ist gemäß dem oben Gesagten damit zu schließen, dass jede eindeutige Äußerung des Patientenwillens als Ausübung des Persönlichkeitsrechts ohne weiteres von jedem zu beachten ist.

c) Patientenverfügung und mutmaßlicher Patientenwille

Jede enge Definition der Patientenverfügung, wie der Gesetzgeber sie mit § 1901a Abs.1 BGB getroffen hat, wird kompensiert oder auch ausgehebelt, wenn daneben auch dem mutmaßlichen Patientenwillen Wirkung beigelegt wird. Das geschieht in § 1901a Abs.2 BGB und hätte auch kaum anders geregelt werden können, sollten nicht Alphabeten und Schreibungswohnte praktisch von der Verwirklichung ihrer Patientenau-

¹² Gesetz über das Verfahren in Familiensachen und in Angelegenheiten der freiwilligen Gerichtsbarkeit (FamFG) v. 17.12. 2008, BGBl. I, 2586, § 300.

¹³ FamFG § 301.

¹⁴ Arnd T. MAY: *Autonomie und Fremdbestimmung* usw., Münster 2000, S. 141. Ob sich das für Deutschland empfohlene KLM („Keine lebensverlängernden Maßnahmen“) durchgesetzt hat, ist nicht bekannt. Wenn § 1901a Abs.1 S.1 jetzt für eine Patientenverfügung Schriftlichkeit vorschreibt, bedeutet das nach § 126 das Erfordernis eigenhändiger Unterschrift. Dadurch werden derartige Kürzel zu Indizien eines mutmaßlichen Willens herabgestuft.

¹⁵ HÖFLING, *Das neue Patientenverfügungsgesetz*, in: Neue Juristische Wochenschrift (NJW) 209, 2849, 2850: „Unklar bleibt, was geschieht, wenn weder ein Bevollmächtigter bestellt noch einen Betreuer ernannt ist“.

tonomie ausgeschlossen sein. Bei dieser Gelegenheit hat der Gesetzgeber den Standpunkt des Ersten Strafsenats des BGH korrigiert, wonach bei Ermittlung des mutmaßlichen Willens auch „allgemeine Werturteile“ einfließen könnten¹⁶. Jetzt heißt es demgegenüber: „Der mutmaßliche Wille ist aufgrund konkreter Anhaltspunkte zu ermitteln“ (§ 1901a Abs.2 S.2 BGB).

Patientenverfügung und mutmaßlicher Patientenwille greifen ineinander, wenn nach § 1901a Abs.1 S.3 die Patientenverfügung jederzeit formlos widerrufen werden kann. Weil es kaum angeht, für den formlosen Widerruf Ausdrücklichkeit zu verlangen, wird es auch künftig den mutmaßlichen Widerruf geben¹⁷. Noch an einem anderen Problem ist der Gesetzgeber vorbeigegangen: der Frage, ob ein wirksamer Widerruf Entscheidungsfähigkeit voraussetzt¹⁸. Auch hier erscheint es undenkbar, mit der Ausführung der Patientenverfügungen über einen erkennbaren natürlichen Willen des Patienten hinweg zu gehen¹⁹. Dieser Fall liegt parallel zu dem angrenzenden, in dem keine Patientenverfügung vorliegt und daher der mutmaßliche Wille zu ermitteln ist; auch dafür ist das das Äußerungsverhalten des Patienten in seiner aktuellen Situation eine Erkenntnisquelle.

d) An der Verwirklichung einer Patientenverfügung beteiligten Personen

In gewissem Sinn gehört dazu an erster Stelle *der Patient*, dessen Haltung oder Stellungnahme ungeachtet seiner fehlenden Entscheidungsfähigkeit praktisch nicht irrelevant sein können, obwohl dem Gesetz, wie schon gesagt, nicht zu entnehmen ist, ob ihm in dieser Lage der formlose Widerruf möglich ist.

Sodann hat *der behandelnde Arzt* eine fundamentale Stellung, weil er bestimmt, welche Maßnahme in der gegebenen Situation medizinisch indiziert ist (§ 1901b Abs.1 BGB, ebenso schon der 12. Zivilsenat des BGH²⁰). Dabei erstreckt sich das ärztliche Ermessen über die Erforderlichkeit der Maßnahme auch auf den Einsatz möglicherweise beschränkter Ressourcen²¹. Betreuer oder Vorsorgebevollmächtigter haben dem Arzt nicht dreinzureden und können die Frage der medizinischen Indikation auch nicht vor das Betreuungsgericht bringen. Hält der Arzt eine Maßnahme, z. B. die operative Weiterbehandlung des Patienten, nicht mehr für indiziert, könnten Betreuer oder Vorsorgebevollmächtigter dagegen nur eine positive Patientenverfügung oder den stillschweigenden Willen des Patienten ins Feld führen. Das Ziel, dass sie damit verfolgten, wäre aber nicht mit der in § 1904 Abs.1 BGB genannten Gefahr verbunden, so dass kein Genehmigungserfordernis besteht und der Dissens nicht vor das Gericht gebracht werden kann. Auch die in den Materialien angesprochene allgemeine Kompetenz des Gerichts²² zur Überprüfung besteht nur für Maßnahmen des Betreuers oder Vorsorgebevollmächtigten, nicht des Arztes.

¹⁶ BGHSt. 40, 257.

¹⁷ Ebenso SPICKHOFF, FamRZ 2009, S. 1949, 1955.

¹⁸ Vergleiche den von der Öffentlichkeit beachteten Fall Walter Jens. Der Tübinger Rhetorikprofessor, der sich zuvor theoretisch entschieden für die Verbindlichkeit jeder autonomen Äußerung von Patientenwillen eingesetzt hatte (vgl. oben Fußn. 5), flehte nach Verlust seiner Entscheidungsfähigkeit seiner Ehefrau an: „Nicht totmachen“.

¹⁹ Ebenso SPICKHOFF, wie Fußn. 17, S. 1951.

²⁰ Wie Fußn. 8, S. 754.

²¹ HOLZHÄUER, in: FamRZ

²² BT-Drucks. 16/13314 S.4.

Darüber hinaus ist der Arzt an der Prüfung beteiligt, die § 1901a Abs.1 BGB ausdrücklich dem Betreuer oder Vorsorgebevollmächtigten aufgibt: die Prüfung, „ob die Festlegungen auf die aktuelle Lebens- und Behandlungssituation zutreffen“. Weil eine Entscheidung, bei der „die begründete Gefahr besteht, dass der Betreute aufgrund der Maßnahme stirbt oder einen schweren oder lange dauernden gesundheitlichen Schaden erleidet“ bei fehlendem Einvernehmen von Arzt und Betreuer oder Vorsorgebevollmächtigten überdies der Genehmigung des Betreuungsgerichts bedarf, darf der Arzt nicht die von ihm vielleicht als fachfremd empfundene Angelegenheit dem „zuständigen“ Betreuer oder Vorsorgebevollmächtigten überlassen. Häufig wird der Arzt sogar erfahrener im Umgang mit Patientenverfügungen sein als ein aus dem persönlichen Umfeld des Patienten kommender Vorsorgebevollmächtigter oder ein ehrenamtlicher Betreuer. Diese Aufgabe des Arztes ist in § 1901b Abs.1 BGB noch einmal deutlich herausgestellt, einer Vorschrift, die aus einem anderen Antrag zuletzt noch in den dann verabschiedeten Antrag übernommen wurde, offensichtlich zu dem Zweck, dessen Chance zu steigern. Daher überschneidet sich § 1901b Abs.1 teilweise mit § 1901a Abs.1 BGB, wodurch die notwendige, umfassende Mitwirkung des Arztes jedoch nur unterstrichen wird.

Sehr kontrovers war die Rolle des *Betreuungsgerichts* bei Betätigung der Patientenautonomie. Das 1992 in Kraft getretene Betreuungsgesetz hatte aus dem Vormundschaftsrecht das Instrument der gerichtlichen Genehmigung übernommen und deren Erfordernis auf Entscheidungen des Betreuers im personalen Bereich erweitert, so in § 1904 BGB für Entscheidungen der Gesundheitsvorsorge bei Gefahr gravierender Folgen. Von der Frage, ob auch die Genehmigung eines Behandlungsabbruchs durch den Betreuer darunter zu subsumieren sei, war überhaupt die intensive Befassung mit der Erscheinung der Patientenverfügung ausgegangen. Der bejahenden Entscheidung des Ersten Strafsenats des BGH aus dem Jahr 1994²³ folgten 1998 das OLG Frankfurt²⁴ und weitere Oberlandesgerichte. Auch der 12. Zivilsenat des BGH in seiner schon mehrfach genannten Entscheidung aus 2003 bejahte die Frage, aber nur für den Fall eines Dissenses zwischen Betreuer und Arzt. Diese Ansicht setzte sich in der Folge in der Literatur durch. Vor allem die Notwendigkeit der Beteiligung eines Betreuers oder Vorsorgebevollmächtigten an der Entscheidung für einen Behandlungsabbruch erlaubte jetzt dem Gesetzgeber, die Einschaltung des Gerichts auf Fälle eines Dissenses zwischen Arzt und Betreuer oder Vorsorgebevollmächtigten zu beschränken.

Mit dem Richter erweiterte sich das Personal des Rechtsstaats zusätzlich um den Sachverständigen und den Verfahrenspfleger, die in jedem Verfahren nach § 1904 BGB bestellt werden müssen (§ 298 Abs.3 FamFG, § 69d Abs.2 FGG).

Ob Betreuer oder Vorsorgebevollmächtigter bei Ausführung einer Patientenverfügung stets notwendig sind, war in der Literatur durchaus umstritten. Teilweise wurde die Patientenverfügung gerade als Mittel angesehen, die Bestellung eines Betreuers zu ersparen²⁵. Solche Vorschläge waren auch von daher motiviert, dass auf diesem Weg die Einschaltung des Gerichts vermieden worden wäre. In der Gesetz gewordenen Regelung entspricht der teilweisen Herausnahme des Gerichts die Hereinnahme von Be-

²³ Oben Fußn.

²⁴ FamRZ 2002.

²⁵ Nachweise bei HOLZHAUER, wie Fußn. 4, Fußn. 27.

treuer oder Vorsorgebevollmächtigten, wobei die Kombination von beidem in Fällen, die zwischen Arzt und Betreuer strittig sind, eine akzeptabler Lösung ist.

4. Gesamtwürdigung

Der Versuch, das Gesetz zusammenfassend zu würdigen, soll diesem nicht eine andere Grundauffassung entgegenstellen. Dem Gesetzgeber sind auch keine handwerklichen Fehler anzukreiden. Die Würdigung führt jedoch zurück auf die Frage nach dem Nutzen der gesetzlichen Regelung. Zunächst macht dieses einen Schaden gut, den allein das jahrelange Warten hervorgerufen hat: den durch vielfach ungenaue, bisweilen fahrlässige oder fehlerhafte Äußerungen erweckten Eindruck, erst ein Gesetzesbefehl könnte der Patientenverfügung Verbindlichkeit verschaffen. Tatsächlich kann das Gesetz deren Geltung nur am Rande modifizieren. Allerdings sind solche Modifikationen auch keine Kleinigkeit. Ob Patientenverfügungen nur mit der ihnen vom BGH im Jahr 2002 aufgezungenen Begrenzung der Reichweite gelten sollen, hätten zwar auch die Gerichte künftig anders beurteilen können. Aber es ist sachgemäß, dass diese Entscheidung vom Parlament getroffen wurde. In der Frage, inwieweit das Gericht an der Entscheidung über einen Behandlungsabbruch beteiligt sein soll, hat der Gesetzgeber den BGH bestätigt und damit die Gegenansicht erledigt, deren Nachteile die Vorteile überwogen hätten. Jedoch geht der Aufwand von mindestens 4 Personen (Betreuer oder Vorsorgebevollmächtigter, Richter, Verfahrenspfleger, Sachverständige, womöglich zusätzlich die in § 1901b genannten Angehörigen und Vertrauenspersonen), alle um den Betroffenen herum, sehr weit.

Alle übrigen Regelungen, um welche die am Gesetzgebungsverfahren Beteiligten fast am meisten gerungen haben, gehen an der Natur der Sache vorbei und werden die angestrebte Rechtssicherheit nicht bringen können²⁶. Der rigorose Gesetzesbefehl und die scharfe Profilierung des Begriffs der Patientenverfügung werden relativiert durch die daneben stehende Maßgeblichkeit des mutmaßlichen Patientenwillens. Der zentrale, das Rechtsgebiet der Patientenautonomen strukturierende Begriff der Einwilligungsfähigkeit ist schon in der Definition und noch mehr in der Handhabung unsicher und wird selbst in eindeutigen Fällen von der Erscheinung des natürlichen Willens, vor welcher der Gesetzgeber dieses Gesetzes die Augen verschlossen hat²⁷, relativiert. Und letztlich: die ärztliche Beurteilung dessen, was medizinisch indiziert ist bleibt Anfang und Ende der Patientenautonomie²⁸, woran kein Gesetzgeber etwas ändern kann.

²⁶ Vgl. SPICKHOFF, in: FamRZ 2009, 1949: „Rechtssicherheit kraft Gesetzes durch sog. Patientenverfügungen?“

²⁷ Nicht so das Betreuungsgesetz in § 1901 BGB!

²⁸ Von dieser Seite her dürfte sich das ganze, problematische Feld seit der Zeit, wo der medizinische Fortschritt die Problematik erst hat aufkommen lassen schon erheblich geändert haben. Wenn die Grundsätze und Richtlinien der Bundesärztekammer für die Praxis sprechen, ist der Level dessen, was als ärztlich indiziert gilt, in den letzten Jahren erheblich reduziert worden. Dadurch hat sich die Problematik außerhalb der Fälle von Wachkoma und Deblilität erheblich reduziert.

HEINZ HOLZHAUER

AZ ÚJ NÉMET BETEGRENDELKEZÉSI JOG

(Összefoglalás)

A szerző egy BGB-t módosító, 2009. szeptember 1-től hatályos új törvényi rendelkezést vizsgál; az új jogintézmény azt a jogot szabályozza, hogy a súlyosan beteg személy kezeléséről vagy annak megszakításáról milyen körülmények között, milyen feltételek mellett lehet rendelkezni. Megtudhatjuk, hogy a kodifikációs előmunkálatokat hat éven át végezte egy interdiszciplináris alapon szervezett munkacsoport. Ez érthető és indokolt is, hiszen a kérdés nagyon összetett: a nagybeteg kezeléséről, végső esetben a passzív euthánázia helyzetébe torkolló állapot szabályozásáról kellett döntenie és a konklúziót normaszövegbe önteni. Súlyos erkölcsi, vallási, jogi, orvosi és nem utolsósorban finansziális szempontokat is mérlegelni kellett. A jogalkalmazóra váró, megkeverülhetetlen dilemmákat is elemzi a szerző; miként fog majd a bíró állást foglalni egy kezelés megszakításának jogszerűsége felől, az új szabályozás talaján? A törvénymódosítás ui. kissé körülményesen úgy foglal állást, hogy legalább négy személynek kell támogatnia nyilatkozatával a kezelés megszakítását: a beteg gondozójának, egy bírónak, egy további érintettnek és egy szakértőnek. A szerző kritikusan értékeli az új jogintézményt; részint azért, mert a beteg feltehető akaratát alig veszi figyelembe, részint mert a szigorú, egyszersmind összetett feltételrendszer a jogalkalmazás során súlyos jogbiztonsági problémákat vet fel. Rezignáltan állapítja meg a szerző, miszerint azon a törvényhozó ügysem tud változtatni, hogy a beteg autonómiájának alfája és omegája mindenképpen az eset orvosi megítélése marad.

HOMOKI-NAGY MÁRIA

Egy zálogszerződés története*

A rendi magyar magánjog meghatározó jellegzetessége volt a kötött tulajdoni rendszer. A királyi főtulajdonjogból eredeztethető adományrendszer, a nemzetségi kötelékből származó ősiség intézménye, valamint a földesúr és a jobbágy viszonyát meghatározó úrbírális kötöttség alapjaiban határozta meg a vagyoni jogi viszonyokat. A nemesi nemzetségek hatalmának anyagi háttérét évszázadokon át az ingatlan jószágban megtestesült vagyon határozta meg. Attól kezdve, hogy Nagy Lajos 1351. évi decretumában rögzítette az ősiség intézményét, amelynek részletekbe menő szabályait Werbőczy István határozta meg a Tripartitumban, úgy tűnt, hogy e kötöttségtől, amely az ingatlanforgalmat szinte teljesen megbénította, a magyar magánjog rendszere soha sem fog megszabadulni.

A mindennapok történései azonban szükségessé tették, hogy a nemesi családok meglévő birtokaik működőképessége érdekében tőkéhez jussanak, és az évszázadok során alapvetően két megoldást találtak gazdasági érdekeik biztosítására: egyrészt megpróbálták hitelhez jutni, ami a kötött birtokviszonyok miatt csak úgy realizálódhatott, ha a hitelezővel a kölcsönhöz jutni szándékozó nemesi család birtokzálog-szerződést kötött, másrészt, ha a birtok működtetése volt az elsődleges cél, akkor rendszerint a leg többet ígérővel haszonbérleti szerződést kötöttek.

Ha a zálog-, és a haszonbérleti szerződésnek a magyar rendi magánjogban fellelhető szabályait kívánjuk elemezni, akkor egyrészt könnyen megállapítható, hogy első jogkönyvünkben Werbőczy kizárólag a zálogjogról tesz említést.¹ A bérletről illetve a haszonbérletről nem szól.² E szerződési típus szabályait a gyakorlati igények alapján a mindennapok szokása határozta meg. A 18. századra kialakult szabályokat a bírói gya-

* A tanulmány az OTKA K 81512 sz. pályázat támogatásával készült.

¹ WERBŐCZY István: *Hármaskönyv*. (továbbiakban: HK.) Budapest, Franklin Társulat 1897. Werbőczy kifejezetten károsnak tartja a zálogjogot, mivel a nemesi birtokok elpazarlásának lehetőségét látja e jogintézményben. HK.I.80. 1.§ „ámbar a zálogos birtokjogoknak nem csak birtokában és uralmában lenni kárhózat és az üdvösséggel ellenkező dolog, hanem azokról valamit még írni is iktóztatónak látszik, mégis minthogy a római császári és polgári törvények ennek használatát megengedik, azért ez a veszedelmes szokás ebben az országban és alávetett részeiben nagyon meggyökerezett s erősen elharapódzani kezdett, úgyannnyira, hogy ha a többi közt eziránt hozott országos végzeményben kiszabott büntetés némelyeket vissza nem rettentene, még az őket illető pénz letétele s kifizetése után sem gondolnának valaha arra, hogy azokat a zálogos fekvő jószágokat és birtokjogokat visszabocsássák, hanem lelkük veszedelmére addig a meddig lehet visszatartanák.”

² Ehhez lásd: HOMOKI-NAGY Mária: *Bérleti szerződés a 19. század bírói gyakorlatában*. Acta Jur. et. Pol. Szeged, Tom. LXIX. 263–283. pp.; HOMOKI-NAGY Mária: *Das Pfand als Vertragssicherung und als selbständiger Vertragstyp*. In: *Ungarische Rechtsgeschichte. Einige Abschnitte aus einem Lehrbuch der ungarischen Staats- und Rechtsgeschichte*. Hg. Gábor MÁTHÉ – Barna MEZEY. Halle – Budapest, 2006. 11–25. pp.

korlat véglegesítette. A szokásjog rendszere pedig a haszonbérleti szerződés szabályait, és elsődlegesen a haszonbérelő felelősségének kérdését a zálogszerződéshez igazította. Ennek alapját az adta, hogy mind a zálog mind pedig a haszonbérlet esetében a birtok kikerült a nemesi nemzetség tulajdonából és a hitelező illetve a haszonbérelő birtokába került.

A két szerződési típus közötti alapvető különbség ugyanakkor abban állt, hogy ha a haszonbérlet időtartama lejárt, akkor a bérlőnek kötelessége volt visszaadni a birtokot a bérbeadónak, míg a zálogszerződés esetében a hitelező csak akkor adta ki kezéből a zálog tárgyat, ha az adós szerződésszerűen teljesített. S épp ebben van a birtokzálognak a „veszélye”. Szokásjogi rendszerünkben az eladósodott nemesi nemzetségeknek általában nem volt annyi pénze, hogy elzálogosított ősi birtokaikat kiváltsák, így a zálogbirtok a szerződés lejáratát után is a hitelező illetve annak örököseinek birtokában maradt. Sok esetben a szerződő felek már nem éltek, amikor a zálog visszaváltására sor került vagy sor kerülhetett volna. Ezért a zálogvisszaváltó perek sokaságában az elsődleges probléma abból adódott, hogy a perlekedő feleknek mindenekelőtt jogutódlásuk jogszerűségét kellett bebizonyítani. Csak ennek tisztázása után következhetett a zálogszerződés érvényességének, illetve a teljesítés egyéb feltételeinek a megállapítása.

A több évszázados gyakorlatból ismert gondok megoldása 1848-at követően vált különösen szükségessé. Az 1848: XV. törvénycikkkel kimondták ugyan törvényalkotóink az ősiség eltörlését, de ennél többet a forradalmi hangulatban nem tehettek. Az ősiség eltörléséből eredő és a gyakorlatban gyorsan jelentkező problémákat a szabadságharc leverését követően kellett megoldani. A kötött tulajdoni rendszer eltörlésével nem tisztázódtak sem a tulajdonjogi, sem a birtok viszonyok. A zálogba adott jószág tulajdonosa a nemesi nemzetség volt. De ő maradt-e a tulajdonosa annak a birtoknak 1848 után, amelyre kötött zálogszerződés teljesítésének határideje, 1848 előtt lejárt? A nem teljesített zálogszerződés alapján átszállhatott-e a tulajdonjog a megváltozott jogi viszonyokat követően a hitelezőre? Joga volt-e az örökösöknek visszakövetelni a zálogtárgyat a hitelezőtől? Ha igen, milyen feltételeket kellett teljesíteniük, illetve mennyi időn belül élhettek zálogvisszaváltó jogukkal?

Sok hasonló kérdés merült fel, melyekre gyorsan választ kellett volna adni. A helyzetet a neoabszolutizmus időszakában, miután magyar magánjogi törvénykönyv nem született úgy oldották meg, hogy 1853. május 1-én hatályba léptették az Osztrák Polgári Törvénykönyvet. Az 1852. novemberében kiadott ősiségi pátensszel együtt egyrészt lehetőséget adtak a magyar nemesi nemzetségeknek, hogy amennyiben képesek rá a hitelezőktől visszaválthassák nemesi birtokaikat. A kötött tulajdoni rendszer megszüntetésével, a szabad ingatlanforgalomban lehetővé vált a régi ősi birtokok elidegenítése, ezzel az adósságokkal terhelt ingatlan jószágok a szabad ingatlanforgalom részeivé válhattak. A látszólag egyszerűnek tűnő megoldás a mindennapokban újból és újból felelevenítette régi nemesi vagyonjogunk visszásságait. E kérdésekre adott válaszok megértését jól bizonyítja az a per, amely az alábbiakban bemutatásra kerül.

A neoabszolutizmus idején a Csanád megye területén fekvő kaszaperegi pusztai birtoklásért három nemesi család között zajlott a vita. Nemesi magánjogunk értelmében a tulajdonos a Kállay nemzetség volt, amely ősi, osztatlan tulajdonként azt a tulajdonosi jogosítványt gyakorolta, hogy a birtokról rendelkezett, s megkísérelt abból valamilyen hasznot szedni, vagy haszonbér formájában vagy a birtokot ajánlva fedezetül, arra kölcsönt vett fel. De a tulajdonos Kállay nemzetség két ága a napkori és az orosi ág tagjai

sem értettek egyet, s közöttük is érdekellentétek alakultak ki. Ráadásul a Kállay nemzetség egyetlen egy tagja sem lakott Csanád megyében, csak a birtok feküdt itt. Velük szemben állt a hol haszonbérlokként, hol záloghitelezőként fellépő Lukács család és a haszonbérlokként 1851-ben feltűnő Majthényi család, mindkettő nemesi rendi jogállású volt.

A zálog-, és a haszonbérleti szerződésekből eredő viták és az ezzel összefüggő perek ideje közben 1852. november 29-én hatályba lépett az ún. *ősiségi páteus*, mely az ősiség eltörlésével keletkező kérdések rendezésére kívánt jogi választ adni. Nemcsak azon szerződésekből adódó vitás kérdéseknek a megoldására kellett választ találni, amelyek az 1848. XV. tc. megszületése előtt keletkeztek, hanem azokra is, amelyek abból adódtak, hogy az újonnan kötött szerződéseket is a rendi szokásjogi szabályok alapján, változatlan tartalommal és formában készítették el, akár 1850-ben vagy 1851-ben.

Az ősiségi páteus 22.§-a az elzálogosított ingatlanok visszaváltására szabott határidőt. Többek között kimondta, hogyha a 32 évre kötött zálogszerződés az OPTK hatályba lépése előtt lejárt, de a lejárat ideje és az OPTK hatálybalépése között (1853. május 1.) még tíz esztendő nem telt el, akkor az OPTK hatálybalépését követő egy évben a visszaváltás per útján érvényesíthető volt.³ Ezt a lehetőséget használta ki K. T., hogy a törvényes öröklés útján őt megillető kaszaperegi birtokrészét a zálogból kiváltsa. A keresetlevelet 1853. október 17-én nyújtotta be, mint *egyszerű zálogvisszaváltási pert* (*pignoris relutiorius*)⁴ kezdeményezve ifj. K. P., K. Ág. és K. Á. ellen.

A K. T. által kezdeményezett egyszerű zálogvisszaváltó per lényege az volt, hogy édesapja, *néhai K. S.* az őt megillető kaszaperegi birtok 1/24 részét, 1815. január 8-án 16000 váltóforint kölcsönért, zálogba adta az alperesek *néhai* édesapjának idős K. P.-nek. Ez a zálogban levő birtok a törvényes öröklés következtében fiaira szállt, és így a birtok a három testvér K. P., K. Ág. és K. Á., illetve azok leszármazottainak a birtokába került. Ezért a felperes az 1853-ban életben lévő három testvért, mint birtokban levőket hívta perbe. (Így tett eleget az ősiségi nyílt parancs azon rendelkezésének, hogy az OPTK hatálybalépését követő egy éven belüli perindítással a zálogban lévő birtok visszaváltható.) A felperes bizonyította, hogy az ő ágán ketten voltak testvérek, ő és öccse K. G., és ezért ő csak a reá eső hányadot, azaz a kaszaperegi birtok 1/48 részét kéri vissza. Bizonyította továbbá, hogy miután eltelt a zálogszerződés ideje, 1847-48-ban „ro-

³ TÓTH Lőrincz: *Az Ősiségi Nyíltparancs*. Pest, 1853. 160. „Az előbb szerződésileg elzálogosított fekvő javak és jogok [...] visszaváltásának joga következő esetekben vétethetik foganatba: 1) Ha az eredetileg kikötött, vagy a későbbi felülfizetés, avagy más ok miatt meghosszabbított zálogos [...] idő még el nem telt, ugy a visszaváltási kereset a kikötött visszaváltási idő lefolyta után egy év alatt benyújthatatik. 2) Ha a zálogos [...] szerződésekből a visszaváltási határidő nincs megállapítva s azoknak megkötése vagy meghosszabbítása óta az általános polgári törvénykönyv hatályba lépteig 32 év még el nem telt, a visszaváltási kereset a 32 év lefolyta után egy év alatt benyújthatatik. 3) Ha végre a kikötött visszaváltási idő, vagy kikötött visszaváltási idő hiánya esetében a 32 éves időköz az általános polgári törvénykönyv hatálybalépése előtt eltelt, a visszaváltási jog, még pedig csak az általános polgári törvénykönyv hatályba lépte utáni egy év alatt, csupán ugy peresíthetetik be, ha a kikötött visszaváltási idő s illetőleg az említett 32 éves időköz lefolyása óta az általános polgári törvénykönyv hatálybalépéig tíz évnél hosszabb idő nem tölt el.”

⁴ HK. I. 80, 82.; CZÖVEK István: *Magyar hazai polgári magános törvényről írt tanítások*. II. Pest. 1822. 560–563. pp; SZLEMENICS Pál: *Közönséges törvényszéki polgári magyar törvény*. I. 1823. 209, 341.p; SZLEMENICS: III. 90–94. pp ; ÖKRÖSS Bálint: *A magyar polgári magánjog az 1848-dik évi törvényhozás és az Országbírói Tanácsokmány módosításai nyomán kézikönyvvül*. Pest, 1861. 833. § „a keresetet vagy maga az elzálogító, vagy jogutódai, t.i. engedményese illetőleg örökösei indíthatták; a keresetben a zálog valódisága, a visszaváltási jog, – s így, ha felpereskép nem maga az elzálogító lépett fel, a törvényes cím, melyen a jognak birtokába jutott; valamint a sorrend, melynélfogva a birtok, elzálogosítások esetében az apershez került – kimutatandók voltak.”

konaimat atyafiságosan felszólítottam, hogy a zálogösszeg lefizetése mellett engem az 1/48 részbe bocsássonak vissza.”⁵ Miután ez nem történt meg a HK.I.80. és 82.§, az 1655:52.tc. valamint az 1852. november 29. Legfelsőbb Nyíltparancs 22.§. 3. pontja értelmében egyszerű zálogvisszaváltó pert kezdeményezett.⁶

A zálogvisszaváltási perben bizonyítani kellett a felperesnek a zálog valódiságát, elsődlegesen eredeti szerződéssel, vagy az eredetivel való megegyezést hitelesítő másolattal, a visszaváltási jogot, valamint a zálog tárgyának helyét, mennyiségét és minőségét.⁷ A felperes ezeknek a feltételeknek eleget tett, mert keresetleveléhez csatolta az 1815-ben kötött eredeti zálogszerződés hitelesített másolatát, bizonyította a törvényes leszármazást mind a zálogba adó, mind a zálogba vevő között és bizonyította a zálogbirtok meglétét. Ezzel a hitelezők és az adós közötti vér- és jogközösséget is bebizonyította, amely osztályosok között elengedhetetlen feltétel volt. Sőt, miután visszaváltásról volt szó bemutatta, hogy a visszaváltási összeg lefizetését felajánlotta a jelenlegi zálogbirtokosoknak, de azok azt nem fogadták el és a zálogbirtokot nem adták vissza.⁸

A felperes állításának igazolására a K. S. és K. P. között 1815-ben megkötött zálogszerződést csatolta és bizonyította, hogy a záloghitelező fia, ifj. K. P. van a per tárgyát képező zálogbirtokban.

Ezzel szemben az alperes ifj. K. P., aki sokáig hallgatott, és csak 1854. április 26-án nyújtotta be válaszáat, azt állítva, hogy felperes az általa előterjesztett iratokkal nem bizonyít semmit, legfőképpen azt nem, hogy id. K. P. mikor és hogyan lépett birtokba. A szerződés „*semmi egyéb mint pusztá kötelezvény 3000 rossz forintokról, miknek biztosítékául, egy kiperlettnék állított virtualitas – nesze semmi fogd meg jól – oda nyomatott.*”⁹ A felperesi szerződés ellenében elővett és a peranyaghoz csatolt egy 1809-ben keletkezett zálogszerződést, amelyet K. S. és a Lukács család három tagja, János, István és Jakab kötött. Az alperes azt állította, hogy ez a „*zálogság a mai napig fenntartatott és valóban mindennapi dolog volt, hogy pénz szorultságban lévő magyar nemes ember, ha hitel szerzés bázisául semmi valódi birtokot kimutatni többé nem tudott, vagy egy kis sperativumot vagy virtualitast tolt fel hypothecaul, mit azután a jóhiszemű hitelező in loncavo lunae keresetett és csakis ott talált.*”¹⁰ Tulajdonképpen a magyar nemesi családok pénzügyi helyzetét és birtokviszonyait egészen jól jellemezte alperesünk, csak éppen azt nem bizonyította, illetve arra nem adott választ, hogy ő, milyen jogcímen van a kérdéses birtokban. Alperesként beterjesztett első válaszában tagadta, hogy az 1815-ben megkötött zálogszerződés hatályba lépett volna. Tagadta, hogy apja a kaszaperegi pusztá birtokába ténylegesen belépett volna, sőt azt is letagadta, hogy apjának, K. Ág. és K. Á. utódai (nem gyerekei) a keresett pusztarész birtokában lettek volna. A felperes pusztá állításának, nem pedig bizonyított ténynek tekintette, hogy a felperes apja után a birtok felét kéri és nem a harmadát esetleg a negyedét. Továbbá azt állította, hogy a K. S. által 1809-ben kötött zálogszerződés ideje 1841-ben lejárt. Ez azzal a következménnyel járt az Ősiségi pátens rendelkezése értelmében, hogy a lejáratától számított tíz esztendő 1851-ben már letelt. A felperes a keresetlevelében megjelölt kaszaperegi osztatlan

⁵ CSML Békés-Csanád megyei törvényszék 1853–60. IV.B.157.a. 54/III/1853., SZLEMENICS: III. 91. p

⁶ HK. I. 80, 82.; 1655:52. tc.

⁷ KALLÓS Lajos: *A magyar polgári jog alapelvei*. Debrecen, 1865. 802–803. pp.

⁸ Lásd ehhez: HOMOKI-NAGY Mária: *Az 1795. évi magánjogi tervezetek*. JATEPress. Szeged, 2004. 272–275. pp., SZLEMENICS: III. 92. p.

⁹ CSML Békés-Csanád megyei törvényszék 1853–60. IV.B.157.a. 54/III/1853. tárgyalási jegyzőkönyv

¹⁰ CSML Békés-Csanád megyei törvényszék 1853–60. IV.B.157.a. 54/III/1853. 1.sz.

birtok 1/48-ad részét nem követelheti vissza. Erre hivatkozva kérte a per megszüntetését.

S ebben a pillanatban elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amikor azt is mondhatjuk, hogy „kibújt a szög a zsákból.” Az ifjú K. P. alperes, mint császári is királyi kamarás, a Kállay nemzetség jogügyi igazgatója szeretett volna a kaszaperegi puszta tulajdonosa maradni. A kérdés csak az, sikerül e neki?

Ahhoz, hogy a kérdésre választ adhassunk, meg kell vizsgálni a beterjesztett szerződések, illetve azokat a tanúvallomásokat, amelyek egyik vagy másik fél állítását alátámasztják vagy éppen gyengítik.

A jobb megértés kedvéért haladjunk időrendi sorrendben. Az 1809. évi zálogszerződés K. S. és a Lukács testvérek között jött létre. „*Én K. S. bizonyos előttem tudva lévő okokra, és hasznosabb czélokra nézve zálogban adtam, és bocsájtottam T. Csanád megyében fekvő és a Familiámat, vagyis a T. Kállay familiát fiú ágon örökös jussal illető Kaszapereghi Pusztának egyenesen reám háramló, és effective in concreto Birodalmamban lévő huszonnegyed részét, azaz 1/24, ugyanazon Földesúri jussal, hatalommal és fávorrall, mellyel én bírtam, bírnám, avagy bírhatnám említett nemes és nemzetes Lukács János, Lukács István és Lukács Jakab egy Testvér atyafi uraknak és mindkét ágon lévő maradékoknak, a reánk következő 1810. esztendőben esendő Szent György napjától vagyis a 24. április 1810. számlálendő 32 azaz harminczkét egymás után következő törvényes zálogos esztendőig 27000 azaz huszonhétezer Rfikiért.*” Miután K. S. e szerződésben elismeri, hogy a kaszaperegi puszta a nemzetségen belül osztatlan, ezért „*a Törvény, az az, az első Rész 60 tikkelyének értelméhez képest*” osztályos atyafiai meginti (praemonitio). Ritkán találkozunk ennyire egyértelmű bizonyítékul annak, hogy a magyar magánjog történetében Werbőczy Hármaskönyvét, amely egyértelműen szokásjogi gyűjtemény, törvénynek nevezzék, és törvényként tiszteljék. Rögzítették a szerződésben, hogy ha „*valamellyik osztályos Atyámfia azon Kaszapereghi részem az elsőség jussán magához kívánná venni, tisztelt Lukács uraknak az ezen zálogra adott pénzeket törvényes interesseivel együtt visszafizetni köteles leszek.*” A szerződés egyéb rendelkezéseitől függetlenül, a nemesi birtokjogunk egyik alapvető sajátossága itt mutatkozik meg. Az osztatlan nemesi birtokról egyik osztályos sem rendelkezhetett a másik tudta nélkül, hiszen valamennyien ugyanazokat a jogokat és kötelezettségeket bírták. Ezért érvényesíteni kellett a jogszatatosságot (evictio) feltételeit. Ez volt az osztályosokat megillető elővásárlási illetve előzálogbavételi jog, amely azt jelentette, hogy az osztályos testvérek közül bárki, hasonló feltétellel, mint amit az adás-vételi vagy zálogszerződésben megfogalmaztak, magához válthatta a kérdéses birtokot. Azért, hogy ez a jog ne sérüljön, alkalmazták az előintést. Ez vagy úgy történt, hogy a zálogba adó osztályos személyesen felkereste nemzetségének férfitagjait azért, hogy hozzájárulásukat kérje a zálogba adáshoz, vagy úgy, hogy a birtok fekvése szerint illetékes vármegyei közgyűlésen, már a 18. században általános jelleggel kihírdették a szerződést. Ezt követően bármelyik osztályos jelentkezhetett, hogy élni kíván elsőségi jogával. Ezt az elővételi illetve előzálogbavételi jogot a szerződés megkötésétől számított 32 esztendeig, az ún. elévülés idején belül érvényesíthették az arra jogosultak.

1813-ban K. S. testvére, K. F. „a zálog feltételeinek által írásokról /: ad Transvestitionem Conditionum pignoratitiumum:/” szóló pert indított,¹¹ amelynek értelmében a zálogbirtokot „a maga valóságában és erősségében az elsőség jussán ugyan olly conditiók alatt, a mint az Lukács uraknál kiadva vagyon általíratni és bírni” akarta, mert állítása szerint K. S. őt, mint édes testvérét K. F.-et elfelejtette értesíteni: „K. F. tudta és szükséges törvényes megkínálás nélkül az uraknak egész egymásután következő harminczkét esztendőkre zálogba adta légyen a folyamodó tetemes kárával és jussainak nagy megsértődésével.”¹²

Csanád vármegye Makón tartott különös gyűlésének ítélete szerint a zálogbirtokot a zálogösszeg lefizetése mellett K. F.-nek vissza kellett adni, mert bizonyítást nyert a felperes K. F. és a zálogba adó K. S. törvényes rokonsága, mindketten id. K. F. gyermekei voltak. Bebizonyosodott, hogy a zálogtárgy ősi birtok volt, melyet K. F. ugyanazon feltételekkel kívánt magához váltani, mint ahogy azt a Lukács testvérek tették. Azonban az ítéletet nem lehetett végrehajtani, mert a felperes képviselője, az árvíz által megrongált járhatatlan töltesekre hivatkozva a birtok helyszínén nem jelent meg 1814-ben. A zálogösszeget nem fizette ki a hitelezőknek, így a birtok továbbra is a Lukács testvérek birtokában maradt. (Bár ettől kezdve bármikor készen kellett állniuk arra, hogyha a pernyertes felperes vagy valamely osztályos leteszi a zálog összeget, akkor a birtokot viszszaadassák.)

A végrehajtás nem történt meg, de K. S. elismerve, hogy jogsértő módon járt el, ezért 1815-ben új zálogszerződést kötött ugyanarra a birtokra, mégpedig idős K. P.-vel, mint osztályos testvérével és annak feleségével M. Luciával. „K. S. adom tudtára mindeneknek a kiknek illik, hogy én Csanád megyében levő Kaszapéri azon részjőszágomat, mely az egész pusztának egy huszonnegyed részét teszi s melyet én 1809. esztendőben november 30^{ik} napján testvér eöcsémnek T. NK.-i K. Ferenc úrnak törvényes megintésem és megkínálásán kívül Lukács urakak harminczkét esztendőre elzálogosítván megnevezett testvérem által T. Csanád megyének ord. V. ispánja és mellévett bíró társai előtt a törvényes megkínálás elmulasztásának tekintetéből nem csak kipereltetett, hanem tisztelt eöcsémnek törvényes teljes hatalmú biztosa [...] áltál [...] énnekem tökéletesen vissza adatott – és resignaltatott, azon örökös részjőszágomat adtam és bocsájtottam zálogba Méltóságos Cs. Kir. Kamarás Nagy K.-i K. P. kedves uram eöcsémnek és kedves hites társának M. Keselőköi M. Lucia asszonyágnak.”¹³

S itt megint álljunk meg egy pillanatra. Ezekből a zálogszerződésekből a magyar késő rendi tulajdon és birtokviszonyok teljes „káosza” bontakozik ki. Minden zálogszerződésbe belefoglalták azt a feltételt, hogy a zálogba adandó birtok, az adósnak „effective in concreto” birtokában van. Ugyanakkor tudjuk, hogy a kaszaperegi pusztá a haszonbérllők kezében, azaz birtokában és használatában volt. A haszonbérleti szerződés-

¹¹ CSML Békés-Csanád megyei törvényszék 1853–60. IV.B.157.a. 54/III/1853. A; ÖKRÖSS. 593. p. „Zálogát ruházási pernek oly esetben volt helye, midőn a tulajdonos, birtokát zálogba adandó, törvényes rokonnait a zálog megváltásával szabályszerint megkínálni elmulasztotta.”

¹² CSML Békés-Csanád megyei törvényszék 1853–60. IV.B.157.a. 54/III/1853. „a zálog feltételeinek által írásokról /: ad Transvestitionem Conditionum pignoratitiumum:/ szolló pere K. F.-nek Lukács János, István és Jakab ellen 1813. Szent Iván hava 23. napján Csanád vármegyében helyezettett Makó városában rendszerinti vice ispán földéaki Náway János úr és több törvényesen hozzátartozó ítélő bírák előtt” 1807:9. tc.; KALLÓS: 796. p.

¹³ CSML Békés-Csanád megyei törvényszék 1853–60. IV.B.157.a. 54/III/1853. 1815. évi zálogszerződés

seket¹⁴ ok nélkül nem lehetett felbontani. Ebből az következik, hogy magát a tényleges birtokot nem, csak az abból származó haszonvételt tudták a tulajdonosok ténylegesen zálogba adni. (Azt is mondhatnánk, hogy ebben az esetben a zálognak a kölcsönszerződést biztosító szerepe került előtérbe.) Az 1809-ben kötött zálogszerződésből tudjuk, hogy azt a család 1817-ig haszonbérbe adta. A puszta használati joga (birlalata) a haszonbérelőknél volt. A tőlük befolyt haszonbért kaphatták meg a záloghitelező Lukács testvérek. (Ez volt a kölcsön után járó kamat.) Ennek mondott ellent K. F. 1813-ban. Miután az előintés elmulasztása iránt indított pert osztályosával szemben megnyerte, a jogerős bírói ítélet birtokában neki kellett volna a Lukácsoknak, mint záloghitelezőknek visszafizetni az adósságot. Ez azonban, mint a per egyes adatai bizonyítják nem történt meg. Miután a pernyertes fél nem fizette vissza azt az összeget, amelyet a hitelezők kölcsönként már kifizettek, ezért változatlanul, az 1809. évben kötött zálogszerződés rendelkezéseit kellett teljesíteni. A haszonbérleti szerződésből befolyó haszonbért, a záloghitelezőként még birtokba nem lépett hitelezők, a Lukácsok, mint kamatot továbbra is megkapták.

1815-ben K. S. annak tudatában, hogy az 1809. évi zálogszerződést érvényteleníték, hiszen azzal, hogy osztályosával szemben elmulasztotta a megkínálást, a jogszavatosság szabálya ellen vétett. Mivel az ősi birtok tulajdonjoga a nemzetséget illette, annak egy tagja sem terhelhette meg az osztatlan nemesi birtokot vagy annak egy részét. Ahhoz valamennyi osztályosának beleegyezése kellett. Ennek ismeretében kötött új szerződést K. S. id. K. P.-vel, és saját osztályrészét kívánta az ő birtokába bocsátani. Ezért állította továbbra is azt a szerződésben, hogy a birtok „effective in concreto” birodalmában, birtokában van. Ez természetesen abszurdum, mert a nemzetségé volt a tulajdonjog, az övé, csak az osztatlan birtokból járó használati és birtokjog volt. Ezt ő is tudta, hiszen a szerződés egy következő pontjában maga állítja, hogy *„Komlós helységének levén most a megnevezett jószág árendába, minthogy az első árendális esztendőben az helység az utolsó esztendei árendát ezer azaz 1000 Rft-t énnekem anticipato kifizetvén és annál fogva az utolsó árendális esztendőben azon jószágnak hasznát nem vehetik, annak okáért megengedem, hogy azon 1000 Rft-ot a zálogos summa capitalissából szupputaltasson és a végre a tisztelt zálogba vevők én nekem 1000Rft-al kevesebbet tartoznak letenni.*”¹⁵

S ekkor válik nyilvánvalóvá, hogy a Lukácsok által adott kölcsönt nem fizették vissza, mert az 1815-ben megkötött szerződés feltételei között szerepel, hogy id. K. P. *„a megnevezett jószágot most e folyó esztendőbeli április havának 24 napjáig bírói foglalt mellett Lukács uraktul mint a jószág mostani zálogos birtokosaitól által venni, és azon jószágba az exequens bíróság előtt a már felül tisztelt zálogba vevőket mint újjjonnan való zálogosokat minden szükséges és törvényes formalitásokkal nyilván és közönségesen bevezetni és a megnevezett jószágot által adni tartozom.*”¹⁶ Ugyanakkor *„a még fizetetlenül levő summa a megírt határidőre, minden hátráltatás vagy halasztás nélkül, énnekem a tisztelt zálogba vevők által kifizetessen, úgy mint azon által, hogy a*

¹⁴ SZLEMENICS: II.150.; CZÖVEK: II. 569–573. pp, FRANK Ignác: *A közigazság törvénye Magyarhonban*. I. Buda, 1845. 648–651. pp.

¹⁵ CSML Békés-Csanád megyei törvényszék 1853–60. IV.B.157.a 54/III/1853. 1815. évi zálogszerződés 6. pontja

¹⁶ CSML Békés-Csanád megyei törvényszék 1853–60. IV.B.157.a 54/III/1853. 1815. évi zálogszerződés.

jószág executioja alkalmatosságával azon inhaerens summát, melyet Lukács uraknak kell fizetni, a megnevezett capitalis summából a tisztelt zálogbavevők kifizessék."

Ez az ami nem történt meg. 1809-ben 27000 rajnai forintot kapott kölcsön K. S. 1815-ben kötött zálogszerződés 16000 rajnai forint *felülfizetéséről* szól, mely szerződést újból 32 évre kötöttek. Ez volt az auctio, az u.n. zálogpótlék. Tehát K. T.-nek a zálog visszaváltásánál a két zálogszerződésben rögzített kölcsönösszeg felét, azaz 26500 rajnai forintot (illetve ennek megfelelő forgalomban lévő pénzt) kellett visszafizetni az 1853-ban indult zálogvisszaváltó perben.¹⁷

Erre az 1815-ben kötött szerződésre hivatkozva hívta perbe K. T. id. K. P. leszármazottait. E per tárgyalási jegyzőkönyvéből és a becsatolt tanúvallomásokból rajzolódott ki az a történet, hogy a K. F. által kezdeményezett és megnyert per végrehajtása abbamaradt: „*a felpereseknek nem volt pénze és így 1843-ig sem a szülőket sem a gyermekeket (Lukács család), így a tanút sem senki sem háborgatta.*”¹⁸ Ugyanakkor a tanúk állítása szerint az egész Kállay nemzetség 1835-ben haszonbérleti szerződést kötött a Lukács nemzetség több tagjával, mely szerződésben rögzítették, „*hogy a Lukács családbeli árendából, kik a kaszaperegi pusztából zálogot is bírnak a zálogos évek elteltével a zálogot kibocsátani tartoznak.*”¹⁹

Az 1809-ben kötött zálogszerződés 1841-ben járt le. Ifj. K. P. 1843-ban az apja, id. K.P. által az 1815-ben kötött szerződés értelmében, kifizette a Lukácsoknak a kölcsön összegét, a 16000 rajnai forintot, de a hitelezők által a zálogszerződés időtartama alatt eszközölt szükséges beruházások értékét már nem térítette meg. Azt állította, hogy 1841-ben az egész nemzetség által megújított haszonbéri szerződés csak 1851-ben jár le, addig a Lukácsok amúgy is birtokban maradnak, az épületek árát akkor fogja teljesíteni. Ebben megállapodva ifj. Lukács János az 1809. évi zálogszerződést visszaadta ifj. K. P.-nek, aki most már az 1815. évi zálogszerződés értelmében, mint K. S., illetve örökösei hitelezője birtokba lépett. Pontosabban, ahogy azt már fentebb írtam, ő kapta a birtokrész után járó haszonbért.

E tényekkel szemben ifj. K. P. semmit meg nem cáfolt és semmit nem bizonyított. Legfőképpen azt nem tudta megmagyarázni, hogy ezen birtokrész után, ha nem zálog címen, akkor milyen más jogcímen van birtokban, azaz milyen más jogcímen veszi fel a nemzeti kasszából a birtokrész után járó haszonbért.

Az 1853-ban indult pert, a neoabszolutizmus idején a Békés-Csanád megyei császári és királyi törvényszéken, mint illetékes és az adott zálogvisszaváltó perben hatáskörrel bíró szervnél kellett megindítani. Miután a zálogperek, az 1852-ben hatályba léptetett osztrák polgári perrendtartás szerint is csak rendes, írásbeli perként indulhattak el, így a fennmaradt bírósági jegyzőkönyvek és iratok alapján rekonstruálható a kutató számára, hogy miként érvényesült a neoabszolutizmus korában továbbra is a rendi magyar ma-

¹⁷ KALLÓS: 804. p. „Zálogpótlék levélre alapított a visszaváltási kereset, és a birtokos a zálogpótlékadás ellen kifogást hozott elő, vagyis azt alap nélküli és tévedésből történtnek állítja; azonban ekkor a birtokos a kérdéses vagyont illetőleg a zálogtól különböző birtok címnek (vétél, ajándékozás, jutalmazás) kimutatására köteleztetett, különben a kifogástól, menyiben a zálogpótlékadás által a zálogot elismertnek tartatott, elmozdítva lön.”

¹⁸ CSML Békés-Csanád megyei törvényszék 1853–60. IV.B.157.a 54/III/1853. Lukács János tanúvallomása (Lukács István fia).

¹⁹ CSML Békés-Csanád megyei törvényszék 1853–60. IV.B.157.a 54/III/1853. Lukács János tanúvallomása (Lukács István fia).

gánjog szabályrendszere, s miként törekedtek a bíróságok az új polgári perrendtartás szabályainak betartására.²⁰

A gyulai megyei törvényszék K. T.-nek adott ígazat. Az ítélet indoklásában kimondta, hogy a zálogösszeg lefizetése mellett íj. K. P.-nek vissza kell adni a birtokot a felperesnek, „mert nem bizonyította, hogy az 1815. évi zálogszerződés nem lépett hatályba, s azt sem tagadja, hogy az 1815. évi szerződés a peres felek szülői között sajátkezüleg aláírva valósággal megkötöttet volna”²¹

Ez az ítélet jogerőre emelkedett, de a pervesztes és birtokban lévő alperes nem bocsátotta ki a birtokot, az időközben elhunyt felperes örököseinek. Ezért ők a jogerős ítélet végrehajtásáért indítottak pert íj. K.P. ellen.²² Ő azonban 1856. nyarán birtokba való visszahelyezésre indított pert K.T. örökösei ellen. Keresete alapjául azt tette, hogy „leltelven Lukácsok zálog évei, miután 2 év leforgása alatt a tulajdonos család a zálogot vissza nem váltotta, 1843^{kl} évben [...] váltottam ki magamhoz a zálogot és mint Lukácsok zálogos utódja folytattam az 1809^{kl} zálogszerződést.”²³ Bizonyítani kívánta ezt azzal is, hogy mivel a K. F. által megnyert ítélet alapján nem váltották ki a birtokot, ez a tény megsemmisítette az 1815-ben kötött zálogszerződést is. Az a szerződés ennek következtében soha sem lépett hatályba. Tehát íj. K.P. nem az apja, idős K. P. törvényes örököseként lépett a kaszaperegi birtokrészbe, mint záloghitelező, hanem „az 1809ki szerződést iure proprio magamhoz váltván, - miután pedig a kikötött zálogévek lefolyta óta az általános polgári törvénykönyv hatályba léptéig 10. évnél több telt el, elvitathatatlan, hogy az ősi pátens 23.§ értelmében a visszaváltási jog többé foganathba nem vétethetik.”²⁴

Péternek ebbeli állítását, már a jogerős ítélet indoklásában is cáfolta a bíróság, amelyben kimondta, hogy „mely záloglevél (1815.) fenléte nélkül ezen pusztarészt ki nem válthatta s ez uton birtokába sem vehette volna;” – ehhez ugyanis K. S.-nek vagy az ő örököseinek az engedményére, cessiojára lett volna szükség²⁵ – „amint tehát az idézett 1815^{kl} szerződésen alapuló jogát igénybe vette, és ehez képest a zálogjóság birtokát élvezi, ezért ugy tartozik ugyanazon szerződésen alapuló azon kötelezettségét is teljesíteni, mely szerint a zálogos évek elteltével a zálogos pénzösszeg letétele mellett a zálogbirtok felperesnek visszabocsátandó.... A birtok valóságos átadása (1813-ban) a raj-

²⁰ BÓNIS György – DEGRÉ Alajos – VARGA Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Zalaegerszeg, 1996. 195–197, 204–207. pp.; STIPTA István: *A magyar királyi rendszer története*. Debrecen, 1997. 111–115. pp.

²¹ CSML Békés-Csanád megyei törvényszék 1853–60. IV.B.157.a 54/III/1853. 1856. január 31. ítélet

²² CSML Békés-Csanád megyei törvényszék 1853–60. IV.B.157.a Halotti anyakönyvi kivonattal bizonyították, hogy 1855. július 19-én K. T. 63 évesen Kálló-Semjénben meghalt.

²³ CSML Békés-Csanád megyei törvényszék 1853–60. IV.B.157.a 54/III/1853. íj.K. P. visszahelyezési kérelme 1856-ban.

²⁴ TÓTH Lőrinc: 23.§ „Ha pedig az előbb szerződésileg elzálogosított fekvő javak és jogok, [...] a szerződés [...] Szerint ugy eredetileg kikötött, mint később meghosszabbított zálogos [...] időn fölül, vagy ha a visszaváltási idő nem határozott meg, a zálogos [...] szerződés kötésétől számított 32 év lefolyása óta az általános polgári törvénykönyv hatályba léptéig tíz év telt el a nélkül, hogyaz egyik vagy másik esetben ezen határidő alatt a zálog visszaváltása iránt formás per indított volna, az elzálogosító [...] vagy jogutódjai által a visszaváltási jog többé foganathba nem vétethetik, és az elzálogosított [...] birtokosa azok teljes tulajdonosának tekintendő.”

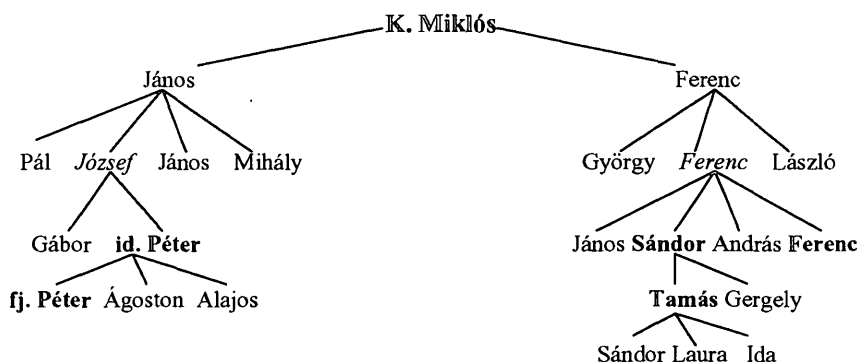
²⁵ Igaz ugyan, hogy az osztályosok vér- és jogközössége azt jelenti, hogy egymás irányában szavatosság terheli őket, egymásnak törvényes örökösei, de ahhoz, hogy az osztályosok közül valaki más váltsa vissza a zálogba adott birtokot, mint aki elzálogosította, ahhoz az elzálogosító beleegyezésére, azaz engedményére (cessio) volt szükség. E nélkül nem lehetett a birtokot visszaváltani. SZLEMENICS: III. 92–93.pp; KALLÓS: 802–803. pp.

ta fekvő tehernek ki nem fizetése miatt nem eszközölhetett, ez pedig az alperes atyját mint zálogbavevőt terhelvén, amennyiben azt nem teljesíté, ezen mulasztás következménye is alperes félre háramlik, - mert a régi törvények és Királyi Kúria Döntvényei szerint a zálogba vevő félnek akár csere, akár éppen királyi adományozást eszközölő vagy más tettei, és így mulasztásai is a zálogvisszaváltás ellen érvényes akadályul nem szolgálhatnak.²⁶

A bíróság K. P. -nek ezt a keresetét elutasította, mert úgy látta bizonyítottnak, hogy az 1815. évi szerződés meglétét K. P. változatlanul nem tudja semmissé tenni, mert az osztályos atyafiak között „a Zálogoknál a zálog feltételek átruházására (K. F.), az örökeladásoknál az elővételi jog per címén az atyafiak a zálogot vagy örökeladást megnyerhették; de ezentúl a vérek vagy cessio vagy perennalis fassio mellett vehette által vérei vagyonát, nem pedig önhatalmúlag. K. P. mint tulajdonos nem állhat, mert fassiot fel nem mutathat, hanem mint engedményezett későbbi zálogos az 1815. évi szerződés erejével váltotta ki magához a Lukács családtól a kérdéses zálogot. A iure proprio pedig nem létező jogcím”.²⁷ Ezért 1856. december 31-ei ítéletben, melyet 1857. március 23-án a Nagyváradai császári és királyi főtörvényszék is helyben hagyott, K. P. keresetét elutasították. Így ezt a birtokrészt nem tudta sajátjaként megtartani.

A fentebbiek bizonyítják, hogy a rendi magánjog egyes jogintézményei tovább éltek a neoabszolutizmus korában, sőt még az azt követő néhány évtizedben is. Ennek elsődleges magyarázata az, hogy az OPTK-nak nem volt visszaható hatálya, így a hatálybalépése előtt keletkezett szerződésekre a régi szokásjogi normákat kellett alkalmazni. Természetesen a periratokban találunk arra is példát, amikor a peres felek valamelyike, már a számára kedvezőbbnek tűnő új osztrák szabályokra hivatkozott. Ez az osztatlan nemesi birtokok esetében egyébként is előfordulhatott, mivel az osztatlan birtokkal kapcsolatban az OPTK-ban szabályozott közös tulajdon szabályait kellett alkalmazni. Az e tanulmányban elemzett zálog visszaváltó perben erre nem került sor, de a peres eljárás új szabályai már a per minden elemében kimutathatók.

A perben szereplő nemzetség érintett tagjainak családfája:

²⁶ IV.B.157.a 54/III/1853. 1856. január 31. ítélet

²⁷ A végső elszámolásra csak 1858. februárjában kimondott számadást tevő ítélet tett pontot, melyben rögzítették, hogy K. T. örökösei által 4776 pengő forint 23 krajcár fizetendő, azonban a per kezdetétől azaz 1853. október 27-től számítandó, ugyanazon birtok után fennállt és alperes (K.P.) részéről illetéktelenül felvett hasznobéri összegnek a levonásával.” IV.B.157.a. 54/III/1853.

Az 1809-ben kötött zálogszerződés:

„Mi alább is megírtak, úgymint egyrészről én NKállay Kállay Sándor, hitvestársam B. Resisnyei Revitzky Julianna asszonytól született és ezután is Isten kegyelméből lehető gyermekeimnek, úgy nemkülönben minden atyámfiainak, kiket az alább előadandó tárgy illethetne, terheket magamra vállalván, más részről mi Lukács János, Lukács István és Lukács Jakab adjuk tudtára mindeneknek, akiknek illik, hogy mi mai napon egymás között e következő megmásolhatatlan kötésre léptünk légyen, úm. 1. Én Kállay Sándor előttem lévő okokra és hasznosabb célokra nézve, zálogban adtam és bocsájtottam Csanád vmegyében fekvő, és a familiámat vagyis a Kállay familiát fiú ágon örökös jussal illető Kaszaperegi pusztának egyenesen reám háramló és effective in concreto birodalmamban lévő 1/24 részét, ugyanazon földesúri jussal, hatalommal és fávorrall, mellyel én bírtam, bírnám avagy bírhatnám említett nemes Lukács János, István és Jakab egy testvér atyafi uraknak és mind két ágon lévő maradékoknak, a reánk következő 1810^{ik} esztendőben esendő Szent György napjától vagyis a 24^a április 1810. számolandó 32 egymás után következő törvényes zálogos esztendőkig 27000 rhenus forintokért ily feltételek alatt: 2. Mivel azon Kaszaperegi pusztá a Kállay familia vagy is osztályos atyámfiak között osztatlan, nehogy a zálogosító uraknak üdövel atyámfiától alkalmatlansága származhasson, tartozom a törvény, azaz az első rész 60^{ik} czikkelyének értelméhez és útmutatásához képest minden osztályos atyámfiat ezen zálog eránt praemoneáltatni, magától értetődővén az, hogy ha ezen praemonitiora valamelyik osztályos atyámfia azon Kaszaperegi részemet az elsőség jussán magához kívánná venni, Lukács uraknak az ezen zálogra adott pénzeket törvényes érdekével együtt visszafizetni köteles leszek. 3. Mivel ezen Kaszaperegi pusztá közönségesen egész familiám által még 1807-ben 10 esztendeig azaz 1817^{dikig} tartandó árendában adódott, és ezen árendális contractus általam meg nem változtathatik /egyedül az én árendális competentiám háramolván zálogosító Lukács uraknak hasznára:/ addig is míg a fent írt árenda terminusa eltelne, azaz legfellyebb jövő 1810^{dik} esztendőbeli április vagy május holnapokba tartozom ezen most elzálogosított és általam csak in concreto bírt Kaszaperegi huszonnegyed részemet a tisztelt zálogos uraknak törvényesen in facie loci resignálni [...] eltelve pedig a fent jegyzett árenda ideje köteles leszek azon Kaszaperegi pusztából nyíll, és földmérő mérése szerint Lukács uraknak az én osztályos huszonnegyed részemet effective és specifice cum designatione metarum hiteles bizonyosság előtt excindáltatni, ha pedig ezt elmulasztanám, legyen zálogos uraknak hatalmába az én vagy successoraim nevek és actoratusok alatt ugyan ezt véghez vinni. 4. Az evictiot minden törvényes impetitorok ellen magamra vállalván, engedek zálogos uraknak hatalmat arra is, [...] a Kaszaperegi pusztarészemen, ezer rhenus forintig szabadon építtethessenek, mely épületeknek becsü szerint való árát a kiváltás idején tartozni fognak successoraim a zálogos uraknak minden kifogás nélkül [...] a zálogos summával egyetemben rebonificálni. 5. Mi is Lukács János, Lukács István és Lukács Jakab [...] tartozunk a fent meghatározott 27000 rhenus forintokból álló summát hiba nélkül lefizetni.

Mely punctumoknak szentül való megtartására magunkat mindkét részről sub vinculo 4500 forintokban [...] kötelezvé.

Nagyvárad 30^a Novembris 1809.”²⁸

²⁸ CSML Békés-Csanád megyei törvényszék 1853–60. IV.B.157.a 54/III/1854. 1809. évi zálogszerződés.

Az 1815-ben kötött zálogszerződés részlete:

„Alább is megírt NKálloi Kállay Sándor adom tudtára mindeneknek a kiknek ilik, hogy [...] Csanád vmegyében levő Kaszaperegi azon rész jószágomat, mely az egész pusztának egyhuszonnegyed részét teszi s melyet én 1809 esztendőben november 30ik napján testvér eöcsémnek NKálloi Kállay Ferenc úrnak törvényes megintésem és megkínálásán kívül Lukács uraknak harminckét esztendőre elzálogosítván, megnevezett testvérem által Csanád vmegyének ord. V.ispánja és mellévett bíró társai előtt a törvényes megkínálás elmulasztásának tekintetéből nem csak kipereltetett, hanem tisztelt eöcsének törvényes telyes hatalmú biztossa ifj. Dézsi Mihály úr által Bihar vmegyének főszolgabírája Miskolczy Mihály úr és esküdt társa előtt énnekem tökéletesen vissza adatott - [...] - ezen részjószágomat adtam és bocsájtottam zálogba NagyKálloi Kállay Péter uram eöcsémnek és hites társának Majthényi Luciának a következő feltételek alatt: 1. a megnevezett jószágot most e folyó esztendőbeli április havának 24 napjáig bírói foglálás mellett Lukács uraktól, mint a jószág mostani zálogos birtokosaitól által venni és azon jószágba [...] a zálogba vevőket, mint ujjonnan való zálogosokat minden szükséges és törvényes formalitásokkal nyilván ésközönségesen bevezetni és a megnevezett jószágot által adni tartozom. 2. A jószágba való bevezetés idejétől fogva 32 esztendőig a tisztelt zálogba vevők és successorai a megnevezett jószágot bántatlanul és minden háborítás nélkül bírják és bírassák. [...] 4. Ezen általengedett zálogos jószágért e folyó esztendőbeli Medardus napjára a zálogba vevők tartoznak énnekem 16000rhenus forintokat minden hiba és fogyatkozás nélkül [...] lefizetni. [...] T.Eszláron Januáriusnak 8ik napján 1815 esztendőben NKálloi Kállay Péter, NKálloi Kállay Sándor, Majthényi Lucia”²⁹

MÁRIA HOMOKI-NAGY

THE HISTORY OF A HYPOTHECATION AGREEMENT

(Summary)

The entail system of land ownership, which dominated in Hungarian feudal private law, was terminated by Act XV of 1848. This, however, did not mean that the restrictions imposed by the system of entailment also disappeared in practice. The judicial practice of the subsequent decades provides ample evidence for how the noble families were trying to free their landed property inherited from their ancestors from the debt accumulated over many decades. In the course of the above, the process takes shape whereby the institutions of feudal private law are gradually transformed into the new legal institutions demanded by the bourgeois age. What is more, the new rules of the civil litigation were also emerging at the same time.

In the essay the author analyses the history of the enforcement of a hypothecation agreement, and in the meantime he compares and contrasts the rules of the feudal age with the legal institutions of the newly emerging bourgeois age.

²⁹ CSML Békés-Csanád megyei törvényszék 1853–60. IV.B.157.a 54/III/1854. 1815. évi zálogszerződés.

HORVÁTH ATTILA

A szovjet típusú diktatúra államigazgatási joga

Feleltetés földrajzórán. A tanárnő felteszi a kérdést:

- Ki tudja, jelenleg hol húzódnak a Szovjetunió határai?
- Ahol akarja – mondja az egyik kisdíák.

(pesti vicc)

Magyarországon az önkormányzatiságnak a hagyományai egészen a kehidai oklevél (1232) nyúlnak vissza. A közigazgatást és autonómiát 1949-ben felszámolták és helyette a szovjet típusú igazgatást vezették be. Még a terminológia egy részét is átvették. Közigazgatás helyett államigazgatás kifejezést használták, ami egyébként jól kifejezte, hogy már nem a „köz,” hanem az állam érdekében történik az igazgatás. A magyar tanács szó pedig az orosz „szovjet” tükörfordítása. A szovjet szó az oroszországi 1905-ös forradalom szerencsés találmánya volt és eredeti jelentésében közös gondolkodást, egyenlők gyűlekezetét jelentette, és az orosz önkormányzó faluközösségek hagyományára épített.¹ Az 1917-es februári forradalomban újjászerveződtek és az Ideiglenes Kormány hatalmát is korlátozni tudták. A bolsevik hatalomátvétel után rövid időn belül felszámolták őket, de a birodalom a rendszer és a közigazgatás is továbbra is viselte a szovjet nevet.

A szovjet típusú államigazgatásnak, melyet Magyarországon is kialakítottak, az alábbiak voltak az alapelvei:

1. Tudatosan felszámolták az önkormányzati jellegű igazgatást, és totálisan államosították a közigazgatást.² A tanácsok nem a helyi közigazgatás, hanem az államhatalom helyi szervei lettek.

2. Centralizáció elve,³ vagyis a hatáskörök erős központosítása.⁴ Ennek révén túlságosan is eltávolodott egymástól a döntéshozók és a döntések által érintettek köre. A döntéshozóknak nem volt kellő információjuk és ki voltak szolgáltatva a döntés előkészítőinek. Ezt a tendenciát erősítette az is, hogy a hatáskörrel rendelkezők nem mindig mer-

¹ RADZINSZKIJ, E.: *Sztálin*. Budapest, 1996. 190.

² Lenin nyomán ezt az elvet „*demokratikus centralizmusnak*” nevezték, amelyből a demokrácia csak frázis, a centralizmus pedig túlhajtott realitás volt. Lásd: HAJDU Zoltán: *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest–Pécs, 2001. 181.

³ Az önkormányzatiság eszméjét 1949 után csak „*burzsoá álnökmányzatokként*” emlegették. Lásd: BELÉNYI Gyula: *A hatalom centralizációja és a részpolitikák a szocialista rendszerben (1949–1963)*. In: *Válóság*: 1998/7. 50

⁴ A cél az, hogy az egész társadalmat egy központból, „*egyetlen egy terv alapján*” lehessen irányítani. Lásd: FRISS István: *A szocialista iparosítás elvi kérdései*. In: *Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle*, 1951/1.

ték vállalni a döntés felelősségét, ezért újabb és újabb megfogalmazásban egyre feljebb küldték az előterjesztéseket. Mivel az alacsonyabb szint igyekezett megfelelni a felettes hatóságoknak, ezért sokszor a rájuk nézve kedvezőtlen információkat igyekeztek elhallgatni. Többek között emiatt is hiányzott a szovjet típusú bürokráciából a racionalitás.

A hatalmi és hierarchikus függőségek személyi függőségen alapuló rendszere épült ki. A pozíciókat felülről lefelé osztották szét, hiszen a centralizált hatalmi mechanizmusban a kiválasztási és döntési jogosítvány szorosan összefonódott. (A jogszabály szerint választáshoz kötött pozíciók betöltésének csak formális utójátéka a testületek gyorsított összehívása és a szavazási eljárás gyors lefolytatása.)

A feladatokat és a hatásköröket nem határozták meg egyértelműen. Bármely ügyet a felettes államigazgatási szerv vagy pártszervezet elvonhatott. (A hatáskör elvonás tilalma a gyakorlatban nem létezett.)

3. Az állami hatalom egységének oszthatatlanságának elve, vagyis tagadták a törvényhozó, végrehajtó és a bírói hatalom elválasztásának szükségességét.

4. A pártapparátus (és a politikai rendőrség) illetve az államigazgatás szervezetének a teljes összefonódása. Minden fontosabb állami feladatért egy erre kijelölt pártfunkcionárius vagy funkcionárius csoport a felelős. A párt központi, középszintű és helyi apparátusában felállítottak osztályokat, bizottságokat, amelyeket felelőssé tettek az iparért, a mezőgazdaságért, a rendészetért, honvédségért, belügyekért, külügyekért, oktatástért, kultúráért, stb.

A pártapparátuson belül rendszerint jóval kisebb létszám foglalkozott egy-egy feladatkörrel, mint ahányan a párhuzamos állami szervezetben tevékenykedtek. A pártapparátus elsősorban politikai,⁵ az államigazgatási pedig adminisztratív funkciót látott el. Kovács István⁶ ezt a gyakorlatot így magyarázta meg a szovjet példára hivatkozva: „Az elvtársaknak meg kell érteni, hogy pártunk uralkodó, vezető párt és a vezetést úgy tudjuk biztosítani ezen a vonalon, ha a legfontosabb kérdéseket behozzuk ide megvitatás végett.”⁷

5. A jogállamiság elvének teljes elvetése. A páthatározatok, felettes szervek döntései, utasításai a jogi normák fölé emelkedtek. Az államigazgatási apparátust nem kötötték a jogszabályok, nem kellett tiszteletben tartaniuk az államigazgatási jogviszonyokat és az állampolgárok alanyi jogait. Egyúttal megszüntették az államigazgatás ellenőrzésének vagy állampolgári kontrolljának még az elvi lehetőségét is. Pl. 1950-től kezdve nem működhetett a Közigazgatási Bíróság sem (1949. évi II. tv. 4080/1949.sz. Korm. rendelet). Amennyiben az állampolgárt sújtó jogellenes határozat született, azt nem lehetett bíróság előtt megtámadni. Ez alól az elv alól az 1957. évi IV. tv. tett néhány kivételt. Majd talán a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya aláírásának hatására tettek további engedményeket, hiszen annak a 2. cikk. 33. pontjában előírták a bírói jogorvoslathoz való jogot. Így született meg az 1981. évi I. tv., amely szerint az alapvető személyi, családi és vagyoni jogokat megvonó vagy korlátozó államigazgatási határozatot az ügyfél bíróság előtt megtámadhatta. (Jellemző a korra, hogy egy alacsonyabb rangú jogforrás, a 63/1981. MT. sz. rendelet ezt a lehetőséget tovább szűkítette.)

⁵ Az élet minden részét áthatotta a politika.

⁶ Kovács István (1911) kommunista politikus, a Magyar Dolgozók Pártja budapesti szervezetének titkára.

⁷ Idézi: SZABÓ Klára: *A tanács és a párt kapcsolata az ötvenes évek első felében*. In: *Az ostromtól a forradalomig, adalékok Budapest múltjához. 1945–1956*. Szerkesztette: Bencsik Zsuzsanna – Kesdek Gábor. Budapest, é. n. 54.

6. A szovjet típusú diktatúra államigazgatásának a hatáskörét végletekig menően kiterjesztették. A szocialista állam tulajdonképpen államigazgatási jellegűvé vált. (Például olyan testületek felett is átvették az irányítást, amelyek korábban magánigazgatás alatt álltak. Így a termelés és az elosztás rendszere: pl. a vállalatok, szövetkezetek, intézmények, szakszervezetek, egyesületek. Még a bíróságtól is elvonták a gazdasági ügyek elbírálásának a jogát, hiszen vállalati döntőbizottságok kapták meg az állami vállalatok közötti viták elbírálásának jogát.) Ezért is a bürokrácia létszáma és intézményeinek száma hatalmasra duzzadt. Az állami főhatóságoké duplájára, a hivatalnokoké pedig 1935-beni 127 ezerről 1954-re 290 ezerre nőtt.⁸

7. Titkosság elve, vagyis a hivatali, szolgálati vagy államtitkoknak minősült szinte minden fontosabb döntés és annak előkészítése. A titkosság önmagában is hatalmat növelő tényező, de egy diktatúrában még inkább érvényesülhetett. Az egyes információkhoz csak a hatalmi hierarchia szintjének megfelelő mértékben lehetett hozzájutni. A közvélemény minderről semmit sem tudhatott. Úgy döntöttek az állampolgárokról, hogy sokszor még a határozat szövegét sem hozták nyilvánosságra. Így akarták elérni, hogy bármilyen kritika is érhesse a párt- és az állami vezetést.⁹

Az 1949. évi XX. tv., a Magyar Népköztársaság Alkotmányának a tanácsokra vonatkozó rendelkezéseit az 1950. évi I. tv. (az I. tanácstörvény), illetve az 143/1950. MT. sz. rendelet valósította meg. A tanácsrendszer nem csupán szervezetiileg formálta át az államigazgatást, hanem annak funkcióját és működési mechanizmusát is teljes egészében megváltoztatta. Az új rendszer a demokratikus önkormányzatok eszközei függetlenségével szemben, annak tagadásaként a szovjet mintájú állampárt által ellenőrzött, erősen centralizált, alá-fölérendeltségi viszonyokra épülő szervezetet épített ki. Megszüntették az állami ellenőrzést és a civil szervezeteket. Megszűntek a körjegyzőségek, a községi tulajdon és a tanácsai költségvetés beépült az állami költségvetés rendszerébe. A gyakorlatban tehát a tanácsok a központi akarat pusztá végrehajtóivá, a központi hatalom helyi szerveivé váltak.

A községek polgáraiból állampolgárok lettek, akik történetesen valamelyik településen éltek. A korábbi választott szervek és kinevezett tisztségviselők elnevezése sem maradt meg.

A Minisztertanács irányította a megyei tanácsok munkáját, felügyeletet gyakorolt felettük. Az ellenőrzés keretében közvetlenül irányította a megyei, a fővárosi tanácsok Végrehajtó Bizottságát, megsemmisíthette azok határozatait. Döntött az egyes települések közötti pénzügyi átcsoportosításokról, a közigazgatási határok megváltoztatásáról.

Ezt tükrözi Kádár János belügyminiszternek a törvényhez fűzött indoklása is: „A törvényjavaslat [...] biztosítja az államhatalom szilárd egységét, a központi irányítást, az országos érdekek érvényesülését, biztosítja azt, hogy az államigazgatás tevékenységének minden területén előmozdítsa az ötéves népgazdasági terv megvalósulását. az állam szilárd egysége nyilvánul meg abban, hogy a helyi tanácsok egymással fölé- és alárendeltségi viszonyban állnak és végső fokon alá vannak rendelve az államhatalom és

⁸ BELÉNYI Gyula: *A hatalom centralizációja és részpolitikák a szocialista rendszerben (1949–1963)*. In: Valóság, 1998/7. 51.59 KORNAI János: *A szocialista rendszer*. Budapest, 1993. 65.

⁹ Az államigazgatás alapelveiről lásd: BIHARI Mihály: *Magyar politika. A magyar politikai rendszer történetének főbb szakaszai a második világháború után, 1945–1995*. Budapest, 1996. 71.

*az államigazgatás legfelsőbb szerveinek: az országgyűlésnek, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának és a Minisztertanácsnak.*¹⁰

A tanácsokat emellett az ugyancsak hierarchikus rendben működő pártszervezeteknek is alárendelték. A pártszervezetek a tanács egész tevékenységét, szakmai munkáját felügyelték és ellenőrizték. Ennek érdekében a különböző szintű pártszervezeteken belül önálló egységeket alakítottak ki, de a bonyolult rendszerben a pártszervezet más egységeihez is tartozott egy-egy tanácsi részfeladat. A pártközpontban pl. az Adminisztratív Osztály a tanácsok állami irányítását kísérte figyelemmel, 1950. májusában a Párt és Tömegszervezeti Osztályon Tanács Alosztályt szerveztek, ezen túlmenően agitációs és propaganda, személyzeti, gazdaság ügyek intézésbe egyenként más osztályok is bekapcsolódtak. A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Pártbizottságának a Várospolitika, később Adminisztratív Osztályához tartozott a tanácsok irányítása, s a kerületi pártbizottságoknál is dolgoztak tanácsi munkáért felelős munkatársak.

Az állampárt számon kért és utasított. A tanács alárendelt helyzete soha sem lehetett kétséges. A feladatokat és a hatásköröket nem határozták meg egyértelműen, így a pártszervezet bármilyen feladatot magához vonhatott.¹¹ Szinte minden lényeges tanácsi döntést, tanácsi és végrehajtó bizottsági határozatot, elnöki utasítást, stb. pártbizottsági egyeztetés előzött meg; ha ez az egyeztetés – leggyakrabban időhiány miatt – nem történt meg, a testületi üléseken nem született döntés, a témát levették a napirendről. A Budapesti Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának elnöke tagja volt a Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottsága Végrehajtó Bizottságának, s a Budapesti Bizottság titkára, pedig a Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának. Amikor az illetékes párttitkár nem volt tagja a Végrehajtó Bizottságnak, állandó tanácskozási joggal akkor is meghívót kapott a Végrehajtó Bizottság üléseire. A Budapesti Bizottság minden, a tanács vezető szervei, tisztviselői által készített anyagot megkapott. A tanács és a Végrehajtó Bizottság ülésének anyagát, a Végrehajtó Bizottsági elnök havi jelentését, stb.

Kifejezetten a pártbizottságok tájékoztatását szolgálták a hetente meghatározott szerkezetben írt hangulatjelentések, melyeket kezdetben csak három tanácsi vezető kapott meg: A Végrehajtó Bizottsági elnök és a tanács pártbizottságának titkára. A hangulatjelentéseken kívül is kért a pártbizottság esetenként jelentést bizonyos témákból.

Megalapozta a tanácsoknak az állampárttól való függését a hatásköri lista, illetve a személyzeti politika. A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága utasította az Országos Káderosztályt, készítsen tervet a tanácsok felállítására: *„Ennek összeállításánál legyen figyelemmel arra, hogy az egyes tanácsokra vonatkozóan biztosítsa Pártnak megfelelő irányítását. Az illetékes pártszervezet titkára mindenképpen legyen a tanács tagja, emellett a konkrét adottságok határozzák meg a pártszervezet és a VB közvetlen kapcsolatát: A VB elnöke általában legyen pártbizottság tagja.*”¹²

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Politikai Bizottságának 1950. november 10-i ülésén a tanácsválasztás után Rákosi Mátyás határozta meg az irányadót

¹⁰ A megyei tanácsok elvileg tehát a kormánynak voltak alárendelve, valójában az irányítási, ellenőrzési jogot 1953-ig a Belügyminisztérium látta el. Ez az álláspont a későbbiekben sem változott: L. Brezsnjev szerint: *„a tanács saját területén az államhatalom legfelsőbb szerve [...] a legfőbb hatalom részecskéje.*” Idézi: *A szocialista állam képviselői rendszere.* Szerkesztette: D.A. Kerimov, Lakos Sándor. Budapest, 1981. 12–13.

¹¹ SZABÓ Klára: *A tanács és a párt kapcsolata az ötvenes évek első felében.* In: *Az ostromtól a forradalomig.* Adalékok Budapest múltjához, 1945–1956. Szerkesztette: Bencsik Zsuzsanna – Kresdek Gábor. Budapest, é.n. 52.

¹² *Adalékok Budapest múltjához, 1945–1956.* Szerkesztette: Bencsik Zsuzsanna – Kresdek Gábor. Budapest, é.n. 52.

modellt: „Az elnökök 97,5 %-a párttag. Ezek nem lehetnek párttitkárok. Az a kommunista lesz a falu vezetője, aki egyben elnök vagy titkár[...] Meg kell tanítani a párttitkárokat, hogy ők vezessék a tanácselnököket, mert ha a falu látja, hogy a tanácselnök is a Párttól kapja az utasítást, más lesz a helyzet.”¹³

Részben az 1953-as, a Nagy Imre kormány által kezdeményezett reformterv által elindított folyamat egyik, megvalósult következményeként alkották meg az 1954. évi X. tv.-t. A második tanács törvény némileg racionálisabb államigazgatást akart kialakítani. Így a tanácsok hierarchiáját végső soron a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, a Végrehajtó Bizottságokat pedig a Minisztertanácsnak rendelték alá, valamint horizontálisan a tanácsnak. A szakigazgatási szervek a minisztériumoknak és egymásnak, horizontálisan pedig a Végrehajtó Bizottságnak alárendelten működtek. Továbbra is részt kellett venniük a begyűjtésben és a mezőgazdaság kollektivizálásában.

A városok kikerültek a járási tanácsok alárendeltségéből, és többségük járási jogú városként a megyei tanácsok irányítása alá kerültek, míg Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged megyei városként kikerült a megyei tanácsok igazgatása alól. Ezzel a korrekcióval visszatértek a magyar közigazgatás azon történelmi hagyományához, amely a városokat és megyéket igazgatási jogállásuk vonatkozásában egyenlőnek tekintette és közvetlenül kapcsolódtak a központi irányításhoz. Ennek ellenére a pártszervezetekben viszont megmaradt a területi elv, a városi pártbizottságok megyei pártbizottságok irányítása alá tartoztak.

Az 1954. évi X. tv. emellett megfogalmazta a tanácsok intézményirányító szerepét is. Eszerint több ezer államosított intézmény és kisebb vállalat került a tanácsok igazgatása alá.

A 60-as évek reformjainak hatására született meg az 1965. évi 8. sz. tvr., amely felhatalmazta a kormányt, hogy a később kibocsátandó törvény előkészítése érdekében a tanácsai munka továbbfejlesztése céljából az államhatalom helyi szerveinek és azok bizottságainak hatáskörét, illetékességét és működését addig is a második tanács törvénytől eltérően rendezze. Ennek során először kiadták a 2.024/1967. (V.28). sz. Korm. határozatot, amely a szakigazgatási szervek kettős alárendeltségét megszüntetve előírta, hogy a miniszter (országos hatáskörű szerv vezetője) irányítási jogát elsősorban jogszabályok útján gyakorolja.

Az 1968-ban bevezetett új mechanizmus nyomán készült el az 1971. évi I. tv., az ún. harmadik tanács törvény. Ez elvben deklarálta a tanácsok önkormányzatiságát¹⁴ – de kettőtörvény lévén – sem a törvény, sem pedig az indoklás nem részletezte az önkormányzati jogosultságok mibenlétét. A hézagos szabályozás pedig megkönnyítette a tényleges hatalmi viszonyok érvényesülését. Egyébként is a finanszírozási forma eleve lehetetlen né tett bármilyen kis mértékű önállóságot.

Mindazonáltal a társadalmi-politikai közéletben a 70-es, 80-as években lassú változások indultak meg, melyek erős visszafogottságuk ellenére is lehetővé tették, hogy szerény mértékben, de működhessenek a helyi önszervező, érdekérvényesítő mechanizmu-

¹³ *Adalékok Budapest múltjához, 1945–1956.* Szerkesztette: Bencsik Zsuzsanna – Kresdek Gábor. Budapest, é.n. 52.

¹⁴ KALTENBACH Jenő: *A magyar önkormányzati felügyelet.* In: Magyar Közigazgatás 1990/5. 413.

sok. A lakosság foglalkozási és más vetületekben az önkormányzatiságuk néhány elemét kezdte gyakorolni.¹⁵

A mértéktelen központosítással együtt a közigazgatás személyi állományát is nagymértékben kicserélték. Minden tanácsi tisztviselőt „állami tisztviselővé” minősítettek, akiket nem a névlegesen működő önkormányzat, hanem a központi államhatalom nevezhet ki és semmilyen felelősséggel nem tartoztak ezután az állampolgároknak, kizárólag feletteseiktől függtek, azoknak voltak alárendelve. Ennek az elvnek teljes körű érvényesülése érdekében az ún. nyitott személyzeti politika elvét alkalmazták. Megszüntették a munkajogi védelmet. 1951-től kezdve¹⁶ a Munka Törvénykönyvének hatályát kiterjesztették az államigazgatásban dolgozókra is. Ami azt is jelentette, hogy a bérrendszer elvesztette ösztönző jellegét, a korábbi fokozatos előrelépés lehetőségét. A végzettség, jó minőségű munka és teljesítmény nem vont már ezután maga után automatikusan magasabb fizetési besorolást, a vezetők szűk köre a bérkeretből önkényesen adhatott jutalmat.

Az államigazgatásban dolgozó vezetők és beosztottak kiválasztásánál a legfontosabb kritériumnak a politikai megbízhatóság számított. A rendszer iránti lojalitás és a pártvezetés iránti hűség pótolja a rátermettség vagy a szakértelem fogyatékoságát. Ez az elv fordítva már nem érvényesülhetett. A legnagyobb tehetség, szaktudás sem ellensúlyozhatta a megbízhatóság kritériumát. Ilyenkor Sztálint idézték a legtöbbször: „*A kádereket először is politikai szempontból kell kiválogatni, vagyis aszerint, hogy alkalmasak-e az adott konkrét munkára.*”¹⁷

Mindenfajta szakértelemre vonatkozó felvételre kész volt a sablonos válasz: „*ha egy munkás alkalmas vezérigazgatónak, akkor alkalmas ilyen szervek, ügyosztályok vezetésére is.*”

Ennek jegyében a régi szakképzett közigazgatási apparátust szinte teljes mértékben lecserélték. Az új, megbízható ún. népi káderek jelentős része viszont meglehetősen alacsony iskolai végzettséggel és igazgatási ismeretekkel rendelkezett. (Emiatt is nőtt az államigazgatás létszáma és központosítása.) A járási vezetők 83,3 %-a az 1950-es években legfeljebb 8 általános iskolát végzett el. 1952-ben az egyik bér- és termelési továbbképzésen résztvevő funkcionáriusok 70 %-a nem ismerte a négy számtani alapműveletet.¹⁸

A szovjet típusú államigazgatásban tehát nem alakulhatott ki a modern bürokráciára jellemző három elkülönülő, de egymást kiegészítő csoport: 1. Politikusok, 2. igazgatási – jogi szakemberek, 3. szakértők. A szocialista országok igazgatási apparátusának élén szakemberek helyett bürokratikus funkciót betöltő vezetők álltak. Az autonóm, relatíve önálló közigazgatási szakember típusa ellentétben állt volna a rendszer működési mechanizmusával. Igazgatási-jogi szakemberek helyett pedig a politikai-szervezeti szocializáció keretei között gyakorlati rutint szerzett bürokraták végeztek igazgatási feladatokat. Valódi szakértőket a lehető legtrikább esetben vettek igénybe az államigazgatásban.

¹⁵ RÉFI Attila: *A helyi közigazgatás 1945 és 1990 között*. In: Autonómiák Magyarországon. 1848–2000. Szerkesztette: Gergely Jenő. Budapest, 2005. I.k. 94.; VEREBÉNYI Imre: *A tanácsi önkormányzat*. Budapest, 1987.

¹⁶ Ekkor lépett hatályba a MunkaTörvénykönyve, 1951. évi 7. sz. tvr.

¹⁷ SZTÁLIN, J.V.: *A pártmunka fogyatékoságairól s a trockista és egyéb kétkulacsosok felszámolását célzó rendszabályokról*. In: Lenin, Sztálin és a pártépítés. Budapest, 1950. 728.

¹⁸ ERDEI Ferenc: *Felszólalás a tanácstörvény vitájában*. In: Állam- és Igazgatás, 1954. 430.; Kiss Pál – Kovács Tibor: Eredmények, feladatok a személyzeti munkában. In: Állam- és Igazgatás, 1970. 926.

A szakképzettség irányába tett első szerény lépést a 1021/1960. (IX. 4.) Korm. sz. határozat jelentette, amely képesítési követelmények bevezetését rendelte el a tanácsok végrehajtó bizottságai titkárságainál és szakigazgatási szerveinél. Tizenhét év múlva terjesztették ki a központi szervezetekre is a képesítési követelményeket. (25/1977. (VII.9.) MT. sz. rendelet)

Az iskolai végzettség aránya még így is rendkívül alacsony maradt, hiszen míg a teljes lakosság 31,3 %-a elvégezte a 8 osztályt, addig a községi VB titkároknak csak 45 %-a rendelkezett általános iskolai végzettséggel, vagyis alig emelkedett képzettségük az átlag fölé.

Csak 1968-tól rendelkezett úgy egy kormányhatározat, hogy egy államigazgatási funkció betöltésénél a szakmai alkalmasságot is figyelembe kell venni. A gyakorlatban azonban alig vették figyelembe ezt az ajánlást.

Az 1971-es III. tanácstörvény már szigorította a képzettségre vonatkozó előírásokat, de a törvényi előírásoknak az apparátusnak csak 75–80 %-a felelt meg.

Végül 1978-ban az Államigazgatási Főiskola létrehozásával kezdődött a személyzeti politika új szakasza. Ekkortól kezdve dolgoztak nagyobb számban közigazgatási szakemberek a magyar államigazgatásban.

A tanácsi választások is teljesen formálisan működtek. Az államapparátus újította meg és formálta önmagát, választotta ki az új kádereket. Ennek során alkalmazták az irányított mobilitás, az ún. káderforgó elvét is. A politikai vezetés ugyanis abból a feltételezésből indult ki, hogy a helyi vezetők rokoni, baráti elkötelezettségei miatt nem hajtanak végre elég hatékonyan a központi utasításokat. Különösen azokat, amelyek nagyon népszerűtlennek számítottak, pl. a kuláktalanítás, begyűjtés, stb. Ezért állandó át-helyezésekkel, rotációval próbálták megakadályozni, hogy a tanácsi vezetők személyes jellegű kapcsolatot építhessenek ki a helyi lakossággal.

A tanácsi apparátust is folyamatosan terrorizálták, megfélemlítették. A politikai rendőrség, az illetékes pártszervezetek munkatársai állandó kontroll illetve nyomásgyakorlás alatt tartották őket. Folyamatosan ellenőrizték őket és egymást érték a különböző mértékű éberségi kampányok, tisztogatások. Rákosi Mátyás a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Politikai Bizottságában 1950-ben így nyilatkozott a Budapesti Városi Tanács munkájáról: *„Szükséges még egyszer megnézni a tisztogatás kérdését. Komplikált a fővárosnál azért is, mert a felszabadulás után bekerült tisztviselők egy része is gyanús, talán még jobban, mint a régiek. Emellett szólva, hogy vasseprűvel kell rendet csinálni. Négy év óta pucolunk, meg kell találni az ellenséget és dolgoztatni kell. Semmi kétség, hogy a papírlapon történik az elbocsátás. A reakciós gócokra menjenek rá az elvtársak.*”¹⁹

Ugyanígyen szellemben nyilatkoztak még 1953-ban is a legtöbb állami és pártvezetők, pedig addigra többször is kicserélődött az államigazgatás személyi állományának legnagyobb része: *„Az éberség hiánya súlyosan megmutatkozik a városi és a kerületi tanácsok vezetőinél, nem veszik észre a szemük előtt dolgozó ellenség munkáját. Az ellenség elleni harc nem elsőrangú feladata a vezetőknek, elmennek a hibák mellett és nem keresik e mögött a beépült ellenség kártevését [...] Az állandó ellenőrzés hiánya megkönnyíti azok munkáját, néha még támogatja is, ahelyett, hogy eltávolítanák az apparátusból [...] Itt az ideje, hogy felhagyjunk a szájtátisággal, az opportunizmussal és követ-*

¹⁹ Idézi: SZABÓ Klára: *A tanács és a párt kapcsolata az ötvenes évek első felében*. In: Az ostromtól a forradalomig. Adalékok Budapest múltjához, 1945–1956. Szerkesztette: Bencsik Zsuzsanna – Kresdek Gábor Budapest, é.n. 55.

*kezetes kérlelhetetlenséggel leplezzük le a még megbúvó ellenséges elemeket, hogy ezen keresztül tanácsainkat megerősítve alkalmassá tegyük az előttünk álló nagy feladatok végrehajtására, hogy a formát szocialista tartalommal töltsük meg.*²⁰

Az éberséget nemcsak az apparátuson belül, de az adott illetékességi területen folyamatosan gyakorolni kellett. Ennek egyik példája az alábbi, a rendőrséghez intézett „javaslat”: „A közösségi tanács VB részéről javaslom, hogy Balog István Körmepusztai lakost újból rendőri felügyelet alá helyezzék, mert nevezettnek olyan kijelentései vannak, ami nagyban befolyásolja még a józan gondolkodású egyéneket is. Éppen azért is, mert közelednek az októberi napok, így helyes lenne nevezett keményebb ellenőrzése.”²¹

Különösen az ötvenes években még a panaszt tevő állampolgár is könnyen kerülhetett valamilyen állam elleni (pl. igazgatás stb.) bűncselekmény gyanújába. A tanácsi vezetésnek egyébként is rendszeresen be kellett számolniuk az egyes intézkedések fogadtatásáról, vagy az általános közhangulatról. Ezek a hangulatjelentése is sok esetben *quasi* feljelentésnek minősültek, vagy valamilyen egyéb operatív intézkedést válthattak ki a politikai rendőrség részéről.

A túlzottan centralizált államigazgatás, a tervgazdálkodás bevezetése, a túlszabályozás, és az élet szinte minden területének ellenőrzése, irányítása hatalmas méretű apparátust igényelt. A gazdasági igazgatás létszáma az 1938-as szinthez képest 357 %-kal nőtt. 1943-ban 100 fizikai dolgozóra még 5 alkalmazott jutott, addig 1953-ban már 35. Az adminisztráció a nemzeti jövedelem mind nagyobb részét igényelte.²²

A 1950-től kiépült tanácsrendszer elsődlegesen politikai és nem igazgatási célokat szolgált. Az értékek, a hagyományok, a másság és a lokalitások tagadása mellett az államigazgatás uniformizálása vált jellemzővé. Ideológiai célként tűzték ki, hogy tűnjön el a város és a falu közötti különbség. Ipari gócpontokat, szocialista városokat és falvakat alakítottak ki.

Az 1949. évi XX. tv., a Magyar Népköztársaság Alkotmánya elvileg nem változtatta meg sem elnevezésében, sem pedig területi egységeit tekintve az ország történetileg kialakult közigazgatási struktúráját. Még a tanácstörvény szovjet mintájának megfelelően alakította át az ország igazgatását.

1950 előtt 1191 nagyközség és 662 körjegyzőség működött az országban. A tanácstörvény következtében – bár az egyesítések következtében a községek száma 3250-ről 3169-re csökkent – mégis 2970 községben építették ki a tanácsi közigazgatást. Az államhatalom ugyanis ott akart lenni minden településen, közvetlenül irányítva minden egyes állampolgárt. A későbbiekben a tanácsi egységek száma még tovább növekedett. 1960-ra 3210 községben 3024 tanács működött. Az 1980-as évekre nagy mértékben visszaesett a tanácsok szám 2955 községi jogállású településen már csak 1377 tanács működött. 2286 községnek nem volt önálló tanácsa és 1578 községben nem székelt helyi tanács.

A tanácsrendszer bevezetését előkészítendő hajtották végre a területrendezést, a megyék nevének, székhelyének és területének megállapítása tárgyában kiadott 4.343/1949. (XII.14.) MT. sz. rendelet alapján. Ennek során felszámolták a Trianon következtében

²⁰ Idézi: SZABÓ Klára: *A tanács és a párt kapcsolata az ötvenes évek első felében*. In: *Az ostromtól a forradalomig*. Adalékok Budapest múltjához, 1945–1956. Szerkesztette: Bencsik Zsuzsanna – Kresdek Gábor Budapest, é.n.

²¹ Javaslat 1961. szept. 26. Hk.t.

²² BIHARI Mihály: *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Budapest, 2005. 258.

keletkezett határmenti csonka vármegyéket²³ és az ország közepén kettéosztották Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyét. Így 25 történelmi vármegye helyett 19 megyét alakítottak ki (együttal a vármegye elnevezés helyett bevezették a megye megjelölést.) Az átlag szintjén egy tipikus középmegyék területi struktúra alakult ki. Együttal rögzítették a járássok új határait is. (144/1950. MT. sz. rendelet.)

Pest megyét Pest-Pilis Solt-Kiskun vármegye területéből alakították ki. A megye székhelye Budapest lett. Ezzel Pest megye az ország harmadik legnagyobb területű, de ugyanakkor központi fekvésénél és népességénél fogva a legjelentősebb megyéje lett.

Bács-Kiskun megyét Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye déli részéből és Bács-Bodrog vármegye megmaradt területeiből alakították ki. Az ország legnagyobb megyéjét azonban továbbra is az északi és déli területek eltérő fejlődési tendenciái, kulturális hagyományainak különbözőségei és a két „*régió*” szűkös anyagi forrásokért való versengése jellemezte.

A megye nagymértékű elmaradottsága ellenére kimaradt a fejlesztésekből. Székhelye: Kecskemét, melynek viszonylagos fejlődése feszültségekkel járt. Baja fejlesztése ezután háttérbe szorult.

Komárom megye Esztergom-Komárom vármegye területéből került kialakításra, de hozzácsatoltak területeket Veszprém és Fejér megyéből is. A megye székhelye a „*klerikális*” Esztergom helyett Tatabánya lett. Az érseki székhelyet ezután évtizedekig diszkriminatív módon hátrányosan kezelték. Fejér megye kisebb módosításokkal megmaradt Székesfehérvár székhellyel.

Nógrád megye Nógrád-Hont vármegyéből és Heves megyéből került kialakításra. Székhelye a „*reakciós*” Balassagyarmat²⁴ helyett Salgótarján lett.

Győr-Sopron megyét Győr-Moson és Sopron vármegyék területéből és Vas vármegye egyes részeiből hozták létre. Székhelye: Győr.

Veszprém megyét az elvesztett területekért kárpótolták Zala vármegyéből és Vas vármegyéből. Székhelye: Veszprém.

Zala vármegyét elérte Rákosi Mátyás kicsinyes bosszúja. Mivel az 1945-ös választásokon listavezetőként nem sikerült a mandátumhoz szükséges 12 ezer szavazatot megszereznie, így „*némi segédletre*” volt szükség a hiányzó voksok megszerzéséhez, ezért Zala vármegyétől elvették a Balaton part egy részét. Egy kis területet viszont kapott Vas és Somogy megyéből. Székhelye: Zalaegerszeg.

Somogy megye Veszprém vármegyétől Siófokot és más területeket, Tolnától is egy kis részt kapott. Székhelye: Kaposvár.

Baranya megye Somogy vármegyétől kapott egy kis területet. Székhelye: Pécs.

Csongrád megyéhez csatolták Csanád-Arad-Torontál vármegye nyugati és központi részét. A megyeszékhely Szentés helyett Hódmezővásárhely lett, hiszen Szeged a Jugoszláviával szemben kiéleződött helyzet miatt nem jöhetett szóba. Majd 1962-től lett Szeged megyeszékhely.²⁵ A délszláv állammal 1948-tól gyorsan romló kapcsolat miatt a térségben elmaradtak a beruházások. Ez különösen Makót és Szegedet érintette.

²³ A két világháború közötti Magyarországon ideológiai-politikai okokból nem rendezték véglegesen a trianoni határ következtében létrejött „*csonka*” vármegyék helyzetét.

²⁴ Az 1945-ös választáson Balassagyarmaton feltűnően kevesen szavaztak a Magyar Kommunista Pártra, ezért is inkább Salgótarjánt támogatták.

²⁵ Egy 1951-es előterjesztés Szegedet csak „*kis tájközpontnak*” nevezte. Az 1945 utáni évtizedben évenként átlagosan 21 lakás épült, míg 1900 és 1930 között 219.

Békés megye Csanád-Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyétől kapott területeket. Ezzel egyidőben az 1700-as évektől központi szerepet játszó Gyuláról Békéscsabára helyezték át a megyeszékhelyet. A II. világháború végén még többnemzetiségű megye falusi közösségeit erőteljesen megbolygatta a két legnépesebb helyi nemzetiségeket, a németet és a szlovákot érintő kitelepítés, illetve lakosságcsere. Egész falvak néptelepedtek el.

Szolnok megyét Jász-Nagykun-Szolnok vármegyéből, illetve Heves vármegye egyes részeiből alakították ki. Székhelye: Szolnok.

Hajdú-Bihar megyét Hajdú vármegyéből, Nyugat-Bihar vármegyéből és Szabolcs vármegye területéből alakították ki. Székhelye: Debrecen.

Szabolcs-Szatmár megye Szatmár vármegye, Szabolcs vármegye egyes részeinek egyesítéséből jött létre. Székhelye: Nyíregyháza.

Heves megye Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből, Nógrád vármegyéből, Hont vármegyéből, Borsod-Gömör vármegyéből került összeállításra. Székhelye: Eger.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye kialakítása már korábban elkezdődött. A történelmi Borsod vármegyéhez hozzáadták a Gömör és Kishont maradvékát, majd 1950-ben hozták kapcsolatok három csonka vármegyét is: Abaúj-Tornát, Zemplént és Szabolcs vármegyét. Az így kialakított megye a második legnagyobb területi egység lett Bács-Kiskun megye után. Székhelye: Miskolc. Ezt a megyét érintette leginkább az 50-es évek erőltetett iparosítási politikája. Az iparosítást azonban nem követte megfelelő kolonizáció, lakásépítés. A megye 18. helyen állt a lakáshelyzet tekintetében. A dolgozók közül sokan ingázni kényszerültek, miközben elmaradt a tömegközlekedés fejlesztése is.

A 19 megyei tanács az államigazgatási hierarchia középső fokán álló szervekre jellemző, uniformizált szervezeti struktúrát kapott. Minden megyei tanács osztálystruktúrája azonos lett. A központi akarat közvetítői, az alájuk rendelt tanácsok irányítói, és ellenőrző, felügyeleti szervei voltak. A megyei tanács döntött a helyi tanácsok pénzügyi ellátásáról, támogatásáról.

A tanácstörvény koordináló jogkörrel ruházta fel elsősorban a megyei tanácsokat. Az államosítás ezt a hatáskört még tovább növelte, hiszen a helyi ipar, a mezőgazdaság döntő része, a kereskedelem, lakásgazdálkodás, egészségügy, oktatás, infrastruktúra és egyéb szolgáltatások döntő hányada az irányítása alá került. Az ágazati irányítás terén viszont fennmaradt a minisztériumi döntések primátusa, az első 1950. évi tanácstörvény szerint teljes mértékben, a második, 1954. évi törvény szerint az ún. kettős alárendeltség formájában, a harmadik, 1970. évi tanácstörvény után pedig közvetett eszközökkel.

Az államigazgatási hierarchia és központosítás logikájának megfelelően megnövelték a megyei tanácsok hatáskörét a területükön lévő városok, községek irányítása és a költségvetési források elosztása terén.

A megyei tanácsok azért kaphattak ilyen széles jogkört, mert ahhoz túlságosan is nagyok voltak, hogy a helyi társadalom törekvéseinek igazgatási keretei, érdekképviselői legyenek. Ahhoz viszont erőtlének, hogy igényt tarthassanak a központi hatalom funkcióinak decentralizálására. Alkalmasnak bizonyultak egy központból való vezérlés, a centralizáció megvalósítására.

A hatalom erős koncentrációja révén a főváros: Budapest adminisztratív-irányító szerepe megnövekedett, és fokozta az egész országnak a fővároshoz mért periférikus jellegét.

Az 1947-es csalással megnyert választások²⁶kielemzése alapján arra figyeltek fel, hogy míg a fővárosban a Baloldali Blokk pártjai (Magyar Kommunista Párt, Magyar Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt) együttesen is csak a szavazatok 49,6 %-t szereztek meg, addig Budapest vonzáskörzetében a három párt 61 %-ot ért el. Vagyis a létrehozandó Nagy Budapest a baloldal 52,8 %-ot szerezhetett volna.

Nagy Budapest létrehozását az 1949. évi XXVI. tv. rendezte el. Így 1950. január 1-től 7 megyei várost: Budafok, Csepel, Kispest, Pestszentimre, Pestújhely, Rákoscscaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Sashalom településeket csatolták Budapesthez. (A főváros területe 525,5 km²-rel nőtt, lakossága 1.050.000-ról 1.590.000-re növekedett, ami az ország népességének 17,3 %-át tette ki.)

A törvény azt is kimondta, hogy Budapest területét kerületekre kell felosztani, melyek számát, határait és elnevezését egy minisztertanácsai rendeletnek kell meghatároznia. Így lett a korábbi 14 kerületből 22.²⁷

A magyar gyáripar fele már az 50-es évek előtt is Budapesten koncentrált. A túlzott iparosítás jegyében tovább növelték a főváros ipari kapacitását. Így az iparban dolgozók száma 1949 és 1960 között 218 ezer fővel emelkedett, ami 13,7 %-os növekedést jelentett, mégsem tudták kielégíteni az ipar munkaerő-szükségletét. Ezért is nőtt rohamosan az ingázók száma. Mindamellet a lakáshelyzet problémáit nem tudták megoldani.²⁸

Az első tanács törvény megszüntette a főváros autonómiáját, tulajdonától megfosztották, bevételi formáit államosították. Úgy tűnt, mintha Budapest lenne az ország 20. megyéje. A Fővárosi Tanács nevéből elhagyták a „fő” szót, és egyszerűen a Budapesti Városi Tanács nevet kapta. Minden olyan rendelkezés, amit a megyéknek szántak, az Budapestre is vonatkozott.²⁹

Ugyanez az uniformizálás lett jellemző a kerületi tanácsnál is, olyannyira, hogy a vári I. kerületben is létre kellett hozni a mezőgazdasági osztályt, amely még begyűjtési tervet is készített. Hatáskörük csak a felettes szervek döntéseinek végrehajtására korlátozódott. Saját maguk még a kályhacső-kiutalásról, a textilhulladék-feldolgozásról sem dönthettek.³⁰

Az 1949. évi XX. tv., a Magyar Népköztársaság Alkotmánya és az első tanács törvény (1950. évi 7. sz. tvr.) megszüntette a törvényhatósági jogú város kategóriáját,³¹ és a városokat 3 kategóriába sorolták: 1. közvetlenül a Minisztertanács alá rendelt város, 2. közvetlenül a megyei tanács alá rendelt város, (24)³² 3. a járási tanács alá rendelt város (829).

²⁶ SZERENCSES Károly: *A kékcédulás hadművelet*. (Választások Magyarországon, 1947). Budapest, 1992. 7.

²⁷ HAJDU Zoltán: *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest–Pécs, 2001. 183.

²⁸ Az ötvenes években államosításokkal, kitelepítésekkel, társbérletek kialakításával próbálkoztak. Csak a 60-as években indult meg a nagyobb volumenű lakásépítés. Lásd: Panel-program.

²⁹ Még a termelőszövetkezetek szervezése és a kuláktalanítás is!

³⁰ Összeállítás a budapesti közigazgatási önkormányzat múltjából. Szerkesztette: Lőrinc Lajos. Budapest, 1990. 279, 299.; VARGA László: *Város történet 1945–1956*. In: Budapesti Negyed, 1998/2-3. 241., 286.; N. KÓSA Judit: *Város történet: 1956 után*. in: Budapesti Negyed, 1998/2-3. 287.

³¹ 1949-ig törvényhatósági jogú városok voltak: Baja, Békéscsaba, Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Kaposvár, Miskolc, Pécs, Sopron, Szeged, Székesfehérvár, Szombathely.

³² Baja, Kecskemét, Békéscsaba, Miskolc, Hódmezővásárhely, Szeged, Székesfehérvár, Győr, Sopron, Debrecen, Eger, Tatabánya, Salgótarján, Kaposvár, Nyíregyháza, Karcag, Kistújszállás, Pécs, Szolnok, Szekszárd, Szombathely, Veszprém, Nagykanizsa, Zalaegerszeg.

E városok között jelentős különbségek voltak, mint népességszám, gazdasági- és területfejlettség, a közigazgatási térszervezési funkciók, mind pedig az önkormányzati történeti hagyományok tekintetében.

A megyék összevonása után megszűntek a községi jogállású megyeszékhelyek (Berettyóújfalú, Mátészalka, Szikszó). Így a magyar közigazgatás történetében először minden megyeszékhely városi jogállású település lett.

A megyeszékhely – státusokat elvesztő települések, (Baja, Balassagyarmat, Berettyóújfalú, Esztergom, Gyula, Makó, Mátészalka, Sátoraljaújhely, Sopron, Szentes, Szikszó) sok tekintetben hátrányos helyzetbe kerültek, hiszen az állami beavatkozás révén az igazgatási központ fontos fejlesztési lehetőséggel járt együtt.³³

A szovjet típusú diktatúrák településpolitikáját az urbanizáció és az erőteljes iparosítás jellemezte. Így a városokat támogatták a falvakkal szemben, hiszen a vidéki lakosságra mindig bizalmatlanul tekintettek, a városokban, különösen a lakótelepeken lakókat, pedig jobban ellenőrizhetőnek, irányíthatónak tartották. Mindezt azzal támasztották alá, hogy a munkásosztály a szocialista társadalomban az uralkodó osztály, pedig a munkásság fele falun élt és ingázásra kényszerült.³⁴

Magyarországon az 1950-es évektől a városok erőltetett bővítése nem jelentett igazi városiasodást, a szó nyugat-európai értelmében. A szocialista város nem eredményezte a civil társadalom kiépítését, a városi önkormányzat, szabadságjogok bővítését, a kamarák, önszegélyező körök, szakszervezetek, klubok, pártok, polgárórság, egyházközségek létrejöttét. Valójában több tízezer társadalmi gyökereit veszített munkavállaló lakótelepe lett.

A szocialista iparosítás során a beruházási javak szűkössége arra kényszerítette a településfejlesztés irányítóit, hogy a beruházásokat elsősorban a kiemelt, ún. szocialista városokra koncentrálják.³⁵ Az országos hatáskörű szervek (Országos Tervhivatal, minisztériumok) illetve a megyei tanácsok jelölték ki a támogatandó települések körét, és döntöttek a meglévő pénzeszközök elosztásáról. Közülük néhányat kifejezetten a mesterségesen telepített nehézipar tett várossá. Ezért alaprajzuk és arculatuk mérnöki tervasztalokon születtek és nem szerves fejlődés révén alakultak ki. Jellemző rájuk, hogy a lakosság jelentős részének panellakásokat építettek. Várpalota kivételével ezeknek a településeknek nem volt városi múltjuk. Egy részük bányásztelepülésekből vált várossá (Ózd, Salgótarján), de többségük az iparosításnak köszönhette városi rangját. (Sztálinváros, később Dunaújváros), vagy több településből állt össze, mint Tatabánya.³⁶

A második tanáctörvény 1954-ben bizonyos értelemben közelített a magyar városigazgatási hagyományokhoz. Kiemelte ugyanis Debrecen, Miskolc Szeged városokat a megyei közigazgatás alól, és megyei jogú városokká nyilvánította.

A 60-as évek derekától kezdtek megerősödni a másodlagos hatalmi központok, a megyeszékhelyek. Ettől kezdve a fejlesztési eszközöket megyékre bontva osztották szét az országos központokban, és a további leosztás a megyék feladata lett. Ennek következtében a megyeszékhelyek kedvező pozícióba kerültek. Így a hatvanas években és a nyolcvanas évek elején ezek a városok növekedni kezdtek, jelentősen gyarapodtak pl. a

³³ HAJDU Zoltán: *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest–Pécs, 2001. 183.

³⁴ ENYEDI György: *Településpolitikák Kelet-Közép-Európában*. In: Társadalmi Szemle, 1989. 27.

³⁵ Az ellenpélda Kalocsa, amelyet érseki székhely volta miatt nem fejlesztettek, sőt a kollektivizálás miatt földjüktől megfosztottak egy része el is hagyta a várost.

³⁶ GERMUSKA Pál: *Industria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. Budapest, 2005. 47.

népesség terén: Veszprémé 47,4 %-kal, Zalaegerszeg 39,6 %-kal, Szekszárd 38,9 %-kal nőtt, miközben a magyar városok lakossága átlagosan 11,5 %-kal nőtt.³⁷

A járás a nemesi vármegye által létrehozott, nem önkormányzati, hanem kifejezetten adminisztratív-igazgatási célból megalakított igazgatási szerv volt. A megye túl nagy területre terjedt ki, így nem tudott napi kapcsolatot teremteni a községekkel. Ezért hoztak létre egy olyan területi egységet, amelynek minden lakosa egy napon belül oda-vissza meg tudott járni (innen a „járás” név). Ide telepítették az elsőfokú bíróságokat (járásbíróság) hatósági eljárási, engedélyezési ügyeket stb.

A szovjet típusú igazgatási szervezetben a járások sajátos szerepet kaptak. Beépítették a tanácsi hierarchiába, és fontos szerepet kaptak elsősorban a falusias jellegű települések irányítása terén.

A korábbi, történelmileg kialakult járások területét módosították. A nyugati és a déli országhatárok mentén lévő járások szervezésekor a határőrizet kapott meghatározó szerepet. A többi területen pedig a „reakciós vidékkel” szembeni bizalmatlanság jegyében úgy próbálták kialakítani a járások határait, hogy minél nagyobb arányú legyen a munkások száma. A járások fontosságát azzal is indokolták, hogy ezen az igazgatási szinten irányítható a leghatékonyabban a kulákok elleni harc, illetve a kollektivizálás. A községeknél attól tartottak, hogy a tanácsi vezetés rokoni vagy baráti kapcsolatba kerülhet a helyi lakossággal. Ezért is telepítették járási szintre az ún. személyügyi megbízottakat.

A járások szerepe a 60-as évektől kezdve csökkent. Az 1970. évi III. tv. már nem rendelkezett a járási tanácstestületek választásáról. A harmadik tanács törvény (1971) meg is szüntette a járási tanácsokat és helyettük járási hivatalokat alakítottak ki, és a járások összevonásával a számukat is lecsökkentették. Így a járások területe folyamatosan változott és a járási székhelyek száma is csökkent.

Az 1972-es alkotmánymódosítás már nem is tette kötelezővé a járási területi egységek fenntartását. Végül az 1983. évi 26. sz. tvr.-rel megszüntették a járásokat, és a községeket ún. város környékekhez sorolták, majd a centrumtelepülések tanácsainak a felügyelete alá helyezték. Ezzel kétszintűvé vált az államigazgatás.

A falu mint településforma a szovjet típusú diktatúra időszakában mindvégig hátrányos megkülönböztetésben részesült. A kommunista politikusok mindig is ellenszenvvel viseltettek a vidéki lakossággal, de leginkább a parasztsággal szemben. A falusi társadalommal, amely évszázadok alatt kialakult hagyományok szerint élt, és egymást ismerő, az egész közösség támogatását, szolidaritását élvező lakosokból állt. A falusi élet, a falusi világ élő organizmus volt. A helybeli szokások, keresztelőktől a temetéseikig, az ünnepek és a természet világának ritmusa szerint élők életében évszázadok óta rögzültek.³⁸

A szovjet típusú diktatúrában intézményes keretek között lehetetlenné vált a társas élet, de még az érdekképviselő intézményeit is megszüntették.³⁹

Az első tanács törvény (1950) önálló tanácsi igazgatást vezetett be, lehetőleg minél több településen (3169 községi jogállású településen 2978 községi tanácsot szerveztek). A korábbi bíró szerepét a tanács végrehajtó bizottságának elnöke, a jegyzőt a Végrehajtó Bizottság titkára vette át. A látszatra igen széles hatásköröket a valóságban a járási tanács, a helyi párttitkár igen szűkre vonta.

³⁷ BELUSZKY Pál: *Magyarország településföldrajza. Általános rész.* Budapest–Pécs, 2003. 215.

³⁸ VALUCH Tibor: *Rekviem a parasztságért.* Debrecen, 1988. 49.

³⁹ A falusi élet központjává ezért a kocsmát tették.

A tanácsrendszer létrejöttékor már a községek 10 %-a nem rendelkezett önálló tanáccsal, mert a falvak alacsony létszáma a tanács gazdaságos működését nem tette volna lehetővé. Ezért több falu együttes tanácsát nevezték közös tanácsnak (170 községi közös tanács alakult 361 községi településre kiterjedő illetékességgel). A szovjet típusú diktatúra településpolitikája arra irányult, hogy minél kisebb egy település, annál inkább gazdaságtalan a fenntartása. Az egyik első, 1950 nyarán készült településhálózat fejlesztési javaslatban a falvak tömeges megszüntetésének tervét azzal indokolták, hogy az 1200 lakosnál kisebb településeken az intézmények és az infrastruktúra nem működtethető gazdaságosan. Később ezt a küszöböt egyre magasabbra emelték, előbb 1500 majd 1600-ra. Ezzel összhangban az Országos Tervhivatal a falvakban megszigorította a beruházások engedélyezését.⁴⁰ Ez azt eredményezte, hogy a falvak a már elért fejlettségi szintjüket nem tudták megőrizni. Megindult az infrastruktúra és a közintézmények leromlásának folyamata, amelyhez a közellátás alacsony színvonala párosult. Ez is ösztönözte a falvakból való elvándorlást.⁴¹ 1950 és 1970 között másfél millió ember költözött a falvakból a városokba.⁴² Egyes falvak teljesen elnéptelenedtek⁴³, és a hagyományos életformák sorra megszűntek. Kevésbé ismert, hogy a falusi megélhetést nem csak az erőszakos kollektivizálás, hanem a kisipar szinte teljes felszámolása is veszélyeztette (apró malmok, szeszfőzdék, stb. tömeges bezárása).

A gazdasági korlátozásokon kívül adminisztratív eszközökkel is siettették az aprófalvak megszüntetését. Ennek első és legfontosabb lépése az igazgatási önállóság megszüntetése volt,⁴⁴ a második pedig maguknak a településeknek a felszámolása. 1950-ben a Baranya megyei kisközségekre vonatkozóan – ezeket mintegy kísérleti terepnek tekintették – olyan határozat született, mely szerint 3–4, esetleg több kis településnek egy, a központjában levő községet kell fejleszteni, azzal, hogy a többi községet fokozatosan felszámolják. Az egész terv indoklására az az érv szolgált, hogy Romániában már megkezdtek a falvak összevonását, így a Román Munkáspárt által folytatott gyakorlatra úgy hívatkoztak, hogy az „*politikai irányt mutathat*” Magyarországon is.⁴⁵

A kollektivizálás befejezésével, az 1960-as évek elejére új helyzet alakult ki. Az önálló egzisztencia lehetőségét biztosító föld „*beadásával*” a hagyományos paraszti értékrend egyik legfontosabb eleme veszett el a paraszti életformát folytató családok számára. A volt gazda elvesztette magántulajdonát és annak a lehetőségét, hogy átlássa a munkafolyamatokat. Vagy a helyi termelőszövetkezetben lett alkalmazott, ahol csak egy részfeladatot kellett ellátnia, vagy az iparban helyezkedett el, és ezzel végleg elszakadt a földtől.

A földtulajdonviszonyok megváltozásával elvált egymástól a falusi és a paraszti társadalom tartalma és fogalma. A falusi társadalom már nemcsak a mezőgazdaságból élőket foglalta magába, hanem az ipari munkásokat is, akik ingázásra kényszerültek, és azokat a termelőszövetkezeti dolgozókat, akik már nem parasztok voltak, hanem mezőgazdasági munkások.

⁴⁰ MOL TERINT ir. XXVI-A-1.2d. 1951. február 14-i jelentés.

⁴¹ HAJDÚ Zoltán: *Az első szocialista településhálózat fejlesztési koncepció formálódása Magyarországon*. In: Tér és Társadalom, 1989/1. 86.

⁴² exode rural = menekülés a faluról

⁴³ Pl. a Baranya megyei Gyűrűfü 1970-re teljesen elnéptelenedett.

⁴⁴ 1950-ben még azért szerveztek a lehető legtöbb községben tanácsot, hogy a kuláktalanítást és a kollektivizálást levezényeljék. Miután ezt elvégezték, már nem volt rájuk igazán szükség.

⁴⁵ BELÉNYI Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitikai. 1945–1963*. Szeged, 1996. 96.

A falvak lakó- és gazdasági térfunkciója is gyökeres változásokon ment át. A nagyüzemek kialakítása felszámolta a vidéki települések hagyományos határhasználatát és jelentősen átalakította a belső szerkezetét is. Addig ugyanis a magyar falvak többsége centrális elrendezésű volt. Középpontban a templom (templomok) a lelkészlakás, a plébánia a község háza, a bolt, a kocsmá, a helyi vezetők lakásai álltak. A település határához közeledve csökkent a lakóhelyövezetek presztízse és az ott lakók társadalmi státusza. A Kádár-rendszer idején azoknak a falvaknak a szerkezete, amelyek fejlődtek (és nem visszafejlődtek), új intézmények megjelenésével több központúvá váltak.

Az 1960-as évektől kezdve a községi tanácsok számát drasztikusan csökkenteni kezdték. Az 1980-as évek közepére 2955 községi jogállású településen mindössze 1372 tanács működött. 2281 községnek nem volt önálló tanácsa és 1579 községben nem székelt helyi tanács.

Közös tanács esetén a tanácshoz tartozó községek különválásukat formálisan megőrizték (név, közigazgatási terület, stb.), de a hivatal már egy másik településen székelt. (A közös tanácsokhoz átlagosan 3,3 község tartozott.) A tanácsi költségvetés elosztásánál is előnyt élveztek a székhelyközségek.

Mindezzel párhuzamosan kezdték a termelőszövetkezetet is összevonni. Ennek következtében azok a falvak, amelyek elveszítették a legnagyobb munkáltatójukat, leértékelődtek, hátrányos, periférikus településsé váltak. A szövetkezeti központtá váló községek viszont fejlődésnek indultak.

A tanácsok, termelőszövetkezetek központosítását kivették az iskolák körzeti-ítésre, amely iskoláitól és pedagógusaitól fosztotta meg a kistelepüléseket.

Ugyanez történt a társadalmi szervezetekkel (sportkörök, tűzoltóegyletek, stb.) orvosi rendelők, gyógyszertárak, postahivatalok, stb. tekintetében is.⁴⁶ A nyolcvanas évek közepére így kb. 1,2 millió ember került a korábnál hátrányosabb helyzetbe, hiszen elveszítette iskoláit, egészségügyi intézményeit, üzlethálózatát, hivatalait, ahol ügyeit intézhette. Nem is szólva a települések lakossági összetételében bekövetkezett kedvezőtlen változásokról. Miközben a fejlett országokban a városnövekedés a környezeti ártalmak, a nagyvárosok társadalmi feszültségei miatt megállt, és egy teljesen ellentétes tendencia alakult ki: ismét a falusias jellegű települések kezdtek növekedni.

A szovjet típusú diktatúrák a falurombolási tervek mellett már-már irracionális indulttal léptek fel a tanyákkal szemben is, és ennek a településformának a teljes felszámolását tűzték ki távlati célként.

Magyarországon az alföldi tanyahálózat a 18. század második felétől kezdett kibontakozni, amikor nagyfalvak, mezővárosok gyarapodó népessége kezdett „kirajzani” a török hódoltság idején elnéptelenedett térségekbe. A tanyás településrendszer a földmagántulajdon kialakulásával, a földművelés elterjedésével, az istállózó állattenyésztés kibontakozásával vált általánossá. A Tiszántúlon, ahol viszonylag sok volt a nagybirtok és elsősorban gabonát termesztettek, a tanyahálózat viszonylag ritka maradt. A Duna-Tisza közén, a nagy határral rendelkező mezővárosok parcellázott területein igen sok kis parasztgazdaságot hoztak létre, amelyeken intenzív kertkultúrát honosítottak meg (belterjes szőlő- és gyümölcsstermelés).

A tanyasi gazdálkodásra jellemző a nagycsaládi kötelékben való munkamegosztás. A legtöbb gazdafü, amikor megházasodott, az apja tanyájához épített magának egy lak-

⁴⁶ BELUSZKY Pál: *Magyarország településföldrajza*. Budapest–Pécs, 1999. 211.

részt, és feleségével, gyermekeivel együtt a közös birtokot és a nagycsaládot gyarapította.⁴⁷

1945 előtt mintegy 300 ezer ember élt tanyán. Számukat az 1945-ös földosztás 75 ezerrel gyarapította.

A pártállami vezetés, a fordulat éve után rögvest napirendre tűzte a tanyarendszer felszámolását, ezért létrehozták a Tanyai Tanácsot és elnökévé Erdei Ferencet⁴⁸ nevezték ki, aki a saját elveivel teljesen ellentétes⁴⁹ programot hajtott végre.⁵⁰

Az első öt éves tervről szóló 1949. évi XXV. tv. ennek megfelelően öt esztendő alatt 250 új tanyaközpont felépítését tűzte ki célul. Ám e kijelölt tanyaközpontoknak csak töredéke bizonyult életképesnek, elsősorban azok, amelyeknek a természetes település-fejlődési folyamatok révén már korábban kialakult a belterületük, és igazgatási önállóságuknak is voltak már előzményei.

A tanyasiak belterületre vagy az új tanyaközpontba költözését a pártvezetés szinte kizárólag adminisztratív eszközökkel igyekezett kikényszeríteni. Ezek közül a legkürvőbb és a tanyasiak életét legjobban megkeserítő rendelet a külterületi építési tilalom volt (1300/1949. sz. Korm. rendelet). Tiltották a tanyák építését, bővítését is, nem tették lehetővé a villamosítást, stb. E tilalmak a nyolcvanas évek közepéig-végéig voltak érvényben, noha egyes megyék „*tanyapolitikája*” eltérő volt.

A kuláktalanítás során is elsők között a tanyasi gazdacsaládokat rombolták szét. Sokan közülük börtönbe, internálótáborba kerültek, vagyonukat elkobozták, ősi tanyájukról, városi, falusi házaikból elzavarták őket. A tanyasi nagycsalád föl bomlott. Legtöbbjük a földművelést is feladta és a városok segéd- vagy betanított munkásai lettek.

ATTILA HORVÁTH

DAS VERWALTUNGSRECHT DES DIKTATUR NACH SOWJETISCHEM MUSTER

(Zusammenfassung)

In Ungarn hatten die Staatsverwaltung und das Selbstverwaltungswesen eine lange, auf alte Zeiten zurückgehende Tradition. Die Diktatur sowjetischer Art schuf den Rechtsstaat ab und liquidierte überall die körperschaftliche und Gebietsautonomie. Eine streng zentralisierte, auf einem unter- und übergeordneten Verhältnis basierende, fast mit militärischem Disziplin funktionierende Staatsverwaltung wurde ausgebaut, die zudem von der Staatspartei überwacht und geleitet wurde. Es wurde danach gestrebt, dass die Menschen statt der schwer kontrollierbaren Kleingemeinden, Einfamilienhäuser von ihren Traditionen entrissen, uniformiert in Großstädte, Betonwohnblöcke gepfercht werden, damit sie zu gehorsamen Untertanen werden.

⁴⁷ ENYEDI György: *Falvaink sorsa*. Budapest, 1980. 25.

⁴⁸ ERDEI Ferenc (1910–1971) politikus, szociológus. Falukutatóként a Nemzeti Parasztpárt egyik kezdeményezője és vezetője. 1945-ben titokban belépett a Magyar Kommunista Pártba, így lehetett belügyminiszter. 1949 és 1953 között földművelésügyi miniszter.

⁴⁹ ERDEI Ferenc: *Magyar tanyák*. Budapest, 1942.

⁵⁰ BEÉR János – ERDEI Ferenc – TAKÁCS József: *A Tanyai Tanács munkája és feladatai*. In: Állam- és Közigazgatás, 1949/5.

PÁL HORVÁTH

Anfänge der Entfaltung der historischen Rechtsrichtung aus wissenschaftsgeschichtlicher Aspekt

Aus unseren Gedanken im Zusammenhang mit der Bewertung des liberal gefärbten Rechtshistorismus geht bereits klar hervor, daß unsere Analyse damit beim Zeitalter der historischen Rechtsrichtung angelangt ist, die – wie schon allgemein bekannt – Träger der unmittelbaren Entfaltung der systematischen Rechtsgeschichtswissenschaft geworden ist. Letztere ist aber der letzte bedeutende Faktor unserer Betrachtungen als Abschluß der Vorgeschichte des ungarischen juristischen Historismus. Bezüglich ihrer methodischen Begründung mußte dies eine entscheidende Wende in der Entwicklung der Rechtsgeschichtswissenschaft bedeuten. Diese qualitative Änderung konnte aber bisher nur in ganz elastischem Rahmen skizziert werden. Wir müssen vor allem mit der in Anlehnung an Győző Concha verbreiteten Auffassung Schluß machen, die jenen Gusztáv Wenzel als Schöpfer der historischen Rechtsrichtung in Ungarn betrachtete, welcher durch die im Material der „allgemeinen europäischen Rechtsgeschichte“ verborgenen Skizzen, durch seine mangelhafte Quellensammlung und durch die Wiederbelebung mehrerer Elemente der reaktionären Romantik einer systematischen Katheder-Rechtsgeschichtswissenschaft den Weg gezeigt hat.¹ Die historisch-rechtlich inspirierte Forschungsarbeit von wissenschaftlichem Wert, und überhaupt die historisch-rechtliche Anschauungsweise des ungarischen Rechtshistorismus ist aber das Produkt einer bedeutend früheren Zeit. Unsere juristisch ausgerichtete politische Literatur des ungarischen Reformzeitalters reagierte bereits mehrere Jahrzehnte vor der Revolution von 1848–49 gereizt auf jene Bestrebungen, die auf die Konservierung der veralteten geschichtlichen Institutionen gerichtet waren. Die im Laufe der Geschichte groß gewordenen Monstren, „die auch das Kriechen einer Schnecke als halsbrechendes Rennen bezeichnen“ – haben wir bei János Horárik zitiert. Im Kampf der Zentralisten um die Zukunft der Komitatsorganisation äußerte sich Eötvös folgenderweise: „Andere suchen ihre Waffen in der Geschichte [...] es ist aber fraglich, ob die historische Ursache einen Beweis bildet.“²

¹ CONCHA: *Hatvan év tudományos mozgalmi közzét [Zwischen den wissenschaftlichen Bewegungen von 60 Jahren]*. II. Bd. Budapest, 1935., S. 186. Die wissenschaftsgeschichtliche Bedeutung der Quellensammlungstätigkeit Wenzels kann aber nicht geleugnet werden.

² Siehe, EÖTVÖS: *Reform* 2. Ausgabe, Pest, 1868. S. 29, 143, „man sagte, daß unser Volk nur durch das Komitatssystem bisher seine Freiheit erhalten hat [...] Schließlich führt man gegen uns noch den Volksgenius und die Verfassung an.“ Siehe ebenda, vgl. NIZSALOVSKY: *Eötvös és a „Jövő zenéje“ [Eötvös und die „Zukunftsmusik“]* 1973. S. 197–200.

Es ist also zu sehen, daß die progressiven Reformideen – auch wenn diese von einem einer Revolution fernstehender Adelsliberalismus kamen – sofort „alte Feinde“ hatten. Der die Sache des Fortschritts einleitende Aristokrat István Széchenyi schrieb schon zu Beginn der 30-er Jahre (Hitel, 1833.) die Mahnung nieder: Es ist möglich, daß die historische Struktur der Nation „unsere Hände so bindet, daß wir, die wir jetzt leben, nicht jene Mißstände verbessern können“, die die Vorfahren nicht gesehen haben. Es gab natürlich im liberalen adligen Flügel der Reformbewegung nicht nur einen Denker, der auch in den neuen Gesetzgebungsbestrebungen eher eine glatte Weiterentwicklung des Alten sehen wollte.³ Gemäß dem Wortgebrauch des naiveren adeligen Nationalismus hat nur das nationale d.h. das „vollkommen selbständig zu errichtende und sich auf geschichtliche Traditionen stützende Rechtssystem“ eine Lebensberechtigung. Ferenc Pulszky und László Szalay nannten aber schon das Lager jener beim Namen, die das Tempo des Fortschritts verlangsamen oder gar verhindern wollten. „Es gibt solche [...] die sich *Vertreter der historischen Schule* [Hervorhebung vom Verfasser] nennen [...] ihrer Aussicht nach ist die Geschichte nicht Führer, sondern Herr der Gesetzgebung.“⁴ Sie sind jene, die „die Gesetzgebungsfähigkeit der Gegenwart bezweifeln [...] und die Nation an jedem Schritt in Richtung zum Fortschritt hindern“. Die Aristokratie, und der politisierende adelige Konservatismus, die Zeitschrift „Világ“, Dessewffy und seine Anhänger verdienten alle sehr wohl diese harten Wort. Die kritischen Bemerkungen von Szalay und Pulszky attachierten die Zielsetzung der „historischen Schule noch schärfer“. Das ist nichts anderes – sagt Szalay – als „eine auf die Herabsetzung des Verstandes und auf die Verneinung der bewußten Lebensfähigkeit der Gegenwart [...] aufgebaute Erfindung“⁵ die sich in Deutschland entwickelt und nach dem Wiener Kongreß „die Rückkehr zu den alten Zuständen“ auf seine Fahne geschrieben hat. Daß unsere Denker tatsächlich von den ursprünglich von Savigny, bzw. aus der deutschen reaktionären Romantik stammenden Ideen sprechen, sehen wir bei Pulszky: „Jene noch enge Verbindung, die zwischen unseren deutschen Nachbarn und uns besteht, läßt noch viel mehr die Ideen aus Deutschland nach Ungarn eindringen [...]“⁶ Wenn wir weiter unten diesen Feststellungen die grundlegenden Lehren der ungarischen historischen Rechtsrichtung gegenüberstellen, sehen wir sofort, inwieweit die Werke, die die Anfänge der systematischen rechtsgeschichtlichen Forschungsarbeit bedeuteten, mit den die Atmosphäre des ungarischen Reformzeitalters „saturierenden“ Ideen in Zusammenhang standen.

Die auf dem ganzen Kontinent, aber hauptsächlich in Mittel- und Osteuropa weitverbreitete historische Rechtsrichtung war als eine Schule am ehesten auf dem Gebiete

³ Dieser Faktor kennzeichnet das Zeitalter als Ganzes, ist sogar während der Revolution und des Unabhängigkeitskampfes zugegen, vgl. SZABÓ I.: 1848–49. állam és jogbölcsélete [Staats- und Rechtsphilosophie von 1848–49.] 1954. S. 424. Es ist eine andere Frage, daß eine solche Absonderungsbestrebung subjektiv verständlich ist und darin auch die Besorgnis um die nationale Selbständigkeit eine Rolle spielt.“ Vgl. ders.: *Az összeshasonlító jog* [Das vergleichende Recht] 1967. S. 197.

⁴ „... und ebendeshalb schrickt man von der Abänderung der geerbten Formen auch dann zurück, wenn diese den Erfordernissen der Zeit nicht mehr entsprechen ...“ Siehe Pesti Hirlap, 10. August 1848, Nr. 272, S. 533–534, vgl. vom Verfasser dieser Zeilen: *Frank Ignác történelmi szerepe* [Die geschichtliche Rolle von Ignác Frank] Acta Fac. Univ. Sc. Budapestinensis XIV. 1972. S. 8.

⁵ Das wurde dem 19. Jahrhundert überlassen. Siehe SZALAY: *Publicistai dolgozatok* [Publizistische Arbeiten] I. Bd. 1839–1844., Pest, 1847., S. 53. Vgl. NIZSALOVSZKY: op. cit. 1964. S. 182.

⁶ „... man kann sogar behaupten, daß es kaum eine größere, politische oder philosophische Frage gibt, die in Deutschland von den Wissenschaftlern behandelt, im öffentlichen Leben Ungarns keinen Einfluß ausübte und als ob sogar die Luft mit diesen Ideen saturiert wäre [...]“ Siehe Pesti Hirlap, op. cit. Nr. 272, S. 534.

der damaligen deutschen Staaten zu erkennen. Näher betrachtet ist in dem vom napoleonischen Frankreich bedrängten Preußen die Grundlage dieser Schule zu sehen. Als Ausgangspunkt dieser Schule wurde früher in der Fachliteratur die Lehre des aus wohlhabenden aristokratischen Kreisen stammenden Carl von Savigny angesehen. In Wirklichkeit ist auch die ideelle Vorgeschichte viel komplizierter. Im Zusammenhang mit unserem Thema wollen wir nur darauf hinweisen, daß die Entstehung der Schule mit der Vorgeschichte der verspäteten bürgerlichen Umwälzungen, mit der langwährenden Krise der feudalen Rechtsordnung des berührten europäischen Raumes, bzw. mit der nach dem Sieg über das napoleonische Frankreich ausgebildeten politischen Restauration in Zusammenhang stand.⁷ Das Material der diesbezüglichen Literatur /bzw. der Wissenschaftsgeschichte/ schwoll bis in unsere Tagen zu einer Bibliothek an, die natürlich Träger zahlreicher sich widersprechenden Stellungnahmen wurde. Hauptsächlich die bürgerliche wissenschaftliche Literatur war bestrebt ihre Rolle und den wissenschaftliche Wert der von den Begründern der Schule verkündeten Lehren zu idealisieren. Allgemein anerkannt ist aber bei objektiver Betrachtung der darin verborgene methodische Fortschritt und hauptsächlich die Ausbildung der aufblühenden nationalen Rechtsgeschichtsschreibung unter dem Einfluß der historischen Rechtsschule. Wir sagen unter Aufrechterhaltung des noch zur Zeit der Herausbildung der Schule von den Klassikern des Historismus mit Recht gefällten Urteils, daß auf „deutschem Boden“ unter den gegebenen historischen Bedingungen überhaupt schon das Erscheinen der Schule Ausdruck einer wissenschaftsgeschichtlichen Notwendigkeit war.⁸ Der als Gründer betrachtete Savigny diente mit seiner Fähigkeit und mit seinem Wissen wirksam seinem „erbärmlichen Zeitalter“, d.h. der weiteren Verzögerung der an sich schon verspäteten bürgerlichen Umwälzung. Seine grundlegende Rolle besteht also darin, daß er unter Hintansetzung der vorwärtszeigenden Lehren der klassischen (französischen) bürgerlichen Umwälzung die bestimmende Rolle der nationalen Besonderheiten, bzw. des Volksgeistes auf dem Gebiete des juristischen Denkens in den Vordergrund stellte. Sein Gegnerschaft gegenüber fremden Rechtsauffassungen gegenüber der Kodifikation, und den Erfahrungen des klassischen bürgerlichen Rechtes entsprach also seiner dem Weiterleben des geschichtlichen (d.h. feudalen) Rechtes und der Staatsgewalt dienenden Rolle.⁹ In Wirklichkeit spielt also die historische Rechtsschule die eichen Rolle in der an die Schwelle der Verbürgerlichung gelangenden Rechtswissenschaft, wie die von Leopold Ranke in der Geschichtswissenschaft. Trotz des Schrittes in Richtung einer Herausbildung der systematischen Rechtsgeschichtswissenschaft ist also das Urteil berechtigt, wonach diese Schule „die Schande von heute mit der Schande von gestern legiti-

⁷ Siehe die eingehende Analyse der Frage bei SZABÓ: *A burzsoá állam- és jogbölcsélet [Die bürgerliche Staats- und Rechtsphilosophie]*. Bp., 1955. S. 51–52; LEDERER, E.: *A magyar polgári történetírás [Die ungarische bürgerliche Geschichtsschreibung]*, 1969. S. 17–18, vgl. SEAGLE, W.: *Weltgeschichte des Rechts. Eine Einführung in die Probleme und Erscheinungsformen des Rechts*. München u. Berlin, 1958., S. 43, MITTEIS, H.: *Deutsche Rechtsgeschichte*. Neubearbeitet von Heinz Lieberich. Erg. Auflage. München 1969. S. 3–8., 251–253., WIEACKER, F.: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. 1967. S. 351., 353. usw.

⁸ Deshalb sagt treffend EÖRSI, Gy.: daß sogar auf dem Gebiete der Sache der Kodifikation „... mit geschichtlichem Maßstab Thibaut umsonst recht hatte, auf deutschem Boden gab der damalige Augenblick Savigny recht“. Siehe: *A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása. Jogcsoporthok a burzsoá magánjogban [Ausbildung der bürgerlichen Privatrechtssysteme. Rechtsgruppen im bürgerlichen Privatrecht]*. MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztály Közleményei, III, 1969. S. 283.

⁹ Siehe, bezüglich des Zusammenhanges zwischen der Entwicklung nach preußischem Muster und nach der historischen Rechtsschule, vgl. KULCSÁR, K.: *A történeti szemlélet [Die geschichtliche Anschauungsweise]*. In: *Állam- és Jogtudomány V.* 1962. S. 320.

miert".¹⁰ Dies sei jene geistige Strömung, die in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts jeden Protest des Bauern gegen die Peitsche als empörerisch bezeichnet, „wenn diese Peitsche eine alte, angestammte, geschichtliche Peitsche ist“.

Der unmittelbare Hintergrund, die geschichtlichen Umstände und die Grundgedanken des Auftretens von Savigny beweisen sehr wohl die Berechtigung der grundlegenden Kritik. Es ist also nur anzudeuten, daß die Lehren, die die Grundlage der Schule bilden, schon in der Zeit der napoleonischen Kriege entstanden sind. Es handelt sich dabei um das 1803 erschienene Werk vom „Recht des Besitzes“, das die Gründungsurkunde der historischen Rechtsschule geworden ist.¹¹ Das erste Auftreten des kaum 24 jährigen Savigny war tatsächlich eine Meisterleistung. Die logische Untermauerung seiner Lehre ist aber in seiner Vortragsserie in Marburg in 1802–1803. (Methodenkolleg) aufzufinden.¹² Der Grundgedanke seines Werkes war die Verneinung des aufgeklärten Vernunftrechtes, d.h. der unter dem Einfluß der naturrechtlichen Richtung entstandenen allgemeinen Rechtswissenschaft. Im Hintergrund dieser Auffassung waren die Eroberungen des napoleonischen Frankreichs und das Erscheinen des fremden Rechts auf deutschem Gebiet. Bei Betrachtung der immer demütigeren Lage der deutschen Staaten und vor allem Preußens schien es logisch zu sein, mit den alten Ideen aufzuräumen und neue Wege zu suchen. Die fortwährenden Kriege und die fremde Besetzung erweckten in dieser Zeit das deutsche Nationalbewußtsein, das eine natürliche Verbindung mit der sich als historisch nennenden Richtung fand.¹³ „In jener Zeit kam besonders diese Seite der Wissenschaft in den Vordergrund“ – schreibt Savigny. Freilich bei weitem nicht zufällig, sondern deshalb, weil auch die neue Richtung das erweckte Nationalbewußtsein gegen das historische Recht lenken wollte. Das Meisterwerk, dessentwegen der Verfasser schon 1810 von der Berliner Humboldt-Stiftung eingeladen wurde, stellte die Bedeutung des historisch ausgebildeten Rechtes der Herrschaft des fremden Rechtes gegenüber. Zu diesem Zwecke mußte die Rechtswissenschaft im allgemeinen als eine Wissenschaft historischen Charakters qualifiziert werden,¹⁴ deren Kenntnismaterial geschichtlich bestimmt ist. Ihre Erkenntnis bzw. Weiterentwicklung darf aber nur nach den Richtlinien der geschichtlichen Methodik erfolgen.

Die Bedeutung und die Restaurationsrolle der skizzierten Hauptbestrebungen kann auch durch den Umstand nachgewiesen werden, daß in diesen Jahren, wenn auch unter dem Einfluß der Fremdherrschaft, sich immerhin erstmals die Möglichkeit zeigte, daß auch auf deutschem Boden das historische (feudale) Recht beseitigt werden könnte. Die

¹⁰ Siehe op. cit. S. 320–321.

¹¹ In den Studien des jungen Aristokraten reichen freilich die Wurzeln tiefer, in Göttingen zu Hugo, in Marburg und in Gießen zu Weiß und Hüpfner, in Berlin zu Biener, usw. Vgl. Wieacker, Fr.: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit* 1967. S. 366.

¹² Diese sind in Handschriftform zurückgebliebene Werke, die aber einen bedeutenden Einfluß auf Savigny ausübten. Siehe ebenda S. 386.

¹³ Im Vorwort des Systems des heutigen römischen Rechts spricht darüber Savigny selbst. Siehe im ersten Band, Berlin, 1840. S. XIV–XV.

¹⁴ Im Rahmen des Programms der Erneuerung des geltenden Rechts hat das aber den richtigen Sinn, daß das Objekt der Rechtswissenschaft durch den Historismus des Rechtes der gegebenen Zeitperiode im voraus bestimmt ist und daß diese bestimmende Rolle weder durch vernunftrechtliche Abstraktionen, noch durch Gebote des aufgeklärten Gesetzgebers übernommen werden können. Siehe WIEACKER, F.: op. cit. 1967. S. 353, vgl. ders.: *Friedrich Carl von Savigny 1779–1861*. Die großen Deutschen, Bd. III. Berlin–West 1956. S. 38–40.

preußische Restauration wollte jeden Gedanken an eine solche Möglichkeit ausrotten, und dabei erwies sich die historische Rechtsschule als die wirksamste Waffe.¹⁵

In ganz Europa – so auch in Preußen – entfaltete die historische Rechtsauffassung im Rahmen der Privatrechtswissenschaft ihr Banner.¹⁶ So bekannte diese Richtung ziemlich früh Farbe eben im Kampf gegen die modernen bürgerlichen Rechtsgrundsätze bzw. gegen die Kodifikation. Die Berufung auf das geschichtliche, nationale „Empfinden“, später auf den mystischen Volksgeist machte so die Lehren der Schule offensichtlich und ziemlich anfechtbar. In dieser Auffassung kam der Rechtsgeschichte tatsächlich die Aufgabe zu „die Rechtswissenschaft als lebendes Material mit Aufgaben zu versehen“.¹⁷ So spielten die Grundideen der Schule der entstehenden nationalen Rechtsgeschichtswissenschaft eine dem Wesen nach reaktionäre, die Konservierung des geschichtlichen Rechtes fördernde Rolle. Auch Savigny war gezwungen, auf diesen empfindlichen Punkt mehrmals zurückzukehren, und im „System“ war er bestrebt jener Auffassung zu begegnen, als verkündete die Richtung „die Unveränderlichkeit der aus der Vergangenheit stammenden Rechtsbildung“.¹⁸ Trotzdem blieb der retrospektive Restaurationsaspekt stets die Eigenheit der Lehren Savigny's.¹⁹ Er hielt bis zu seinem Tode an den Ideen der historischen Rechtsschule fest und verneinte in der von ihm eingeleiteten methodischen Fundierung ebenso wie in seiner geschichtlichen Tätigkeit die allgemeinen Gesetzmäßigkeiten der Staats- und Rechtsentwicklung und verkündete das Primat der Untersuchung der traditionellen (nationalen) Rechtsentwicklung.²⁰ Nach seiner Meinung war es die Aufdeckung des historischen Rechtsmaterials, welche das Erstarken des völkischen (nationalen) Rechtsbewußtseins, die Überzeugung von der Besonderheit der deutschen Rechtsentwicklung verkündete. Um diese Zielsetzungen zu erreichen, mußte aber die Aufmerksamkeit auf die Weiterentwicklung der historischen Methodik gelenkt werden. So konnte es schließlich geschehen, daß die Richtung, welche die Umgestaltung in Preußen wirksam zu verzögern versuchte, über ihre eigene Theorie hinaus Bleibendes schuf. Alle jene, die unter dem Einfluß dieser Richtung standen, wurden – überall in Europa – durch die weitverbreitete Anwendung der historischen Methoden die Begründer der wissenschaftlichen Rechtsgeschichte.²¹ Dieser Schritt vorwärts beeinflusste tatsächlich in dem betreffenden europäischen Raum die offizielle (hauptsächlich die Katheder-) Rechtswissenschaft in bedeutendem Maße, war aber – wie wir es schon angedeutet haben – bei weitem nicht von einem ausschließlichen Ein-

¹⁵ Siehe WIEACKER, F.: op. cit. 1967. S. 351–353.

¹⁶ Bezüglich Gustav Hugo und Karl Friedrich Eichhorn, hinweisend auf die Forschungsergebnisse von Hans Thieme und anderer ausgezeichneten Forscher, Siehe ebenda S. 355 (22), (23).

¹⁷ Siehe ebenda S. 356. Vgl. THIEME, H.: *Historische Rechtsschule*. Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. S. 170–171.

¹⁸ Siehe *System des heutigen römischen Rechts*. 1840.; Vgl. KULCSÁR, K.: *A történeti szemlélet [Die historische Anschauungsweise]*. 1962. S. 324.

¹⁹ „Die Geschichte ist der einzige Weg, daß wir vom eigenen Zustand wirkliche Kenntnisse erwerben“ lehrt diese Auffassung. Siehe *Über den Zweck der Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*. Vgl. *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* I. 1815. S. 4.; WIEACKER: op. cit. 1967. S. 371. (79).

²⁰ Diesem Ziele dient sein Werk: *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. Heidelberg, 1814., seine Stellungnahmen in Zusammenhang mit der Kodifikation gegen Thibaut und gegen andere, ebenso wie in seinem geschichtlichen Werk: *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*. Heidelberg, 1815–1831.

²¹ Vgl. SZABÓ I.: *Az összehasonlító jog [Das vergleichende Recht]*. 1967. S. 20.; KULCSÁR, K.: *A történetiség a XX. század jogtudományában [Der Historismus in der Rechtswissenschaft des 20. Jahrhunderts]*. 1963. S. 98, 105–106.

fluß auf die Gestaltung des Historismus des juristischen Denkens.²² Die Auffassung von Hans Lentze drückt die tatsächliche Lage am besten aus, wonach die historische Schule Savignys sich zuerst die Erforschung der Rechtsgeschichte zum Ziel setzte, und in dieser Richtung entwickelte sie auch die Methodik.²³ Das Zeitalter, in dem sich all dies – mit örtlichen Abweichungen – abspielte, kann mit der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts angegeben werden, aber die sich entwickelnde Rechtsgeschichtswissenschaft war noch eine Zeitlang auch auf deutschem Boden der gegen ein allgemeines Änderungsbedürfnis kämpfenden Rechtsdogmatik dienstbar. Die entstehende systematische nationale Rechtsgeschichtswissenschaft erschien also unter dem Einfluß dieser Umstände *ab ovo* als ein Faktor, der der Sache des gesellschaftlichen Fortschrittes entgegenstand, im besten Fall sich davon hermetisch abschloß. Es werden also mit Recht zitiert, wonach „die historische Rechtsschule die deutsche Geschichte erfunden hätte, wenn sie nicht selbst das Produkt der Geschichte gewesen wäre“. Folglich nahm die unter dem Einfluß der historischen Rechtsauffassung entstehende Rechtsgeschichtsschreibung in Ungarn und auch in den benachbarten Ländern an den Lasten Anteil, die aus den geschichtlichen Bedingungen der Entstehung der Schule entsprangen.²⁴

Die Bedeutung der Entwicklung der nationalen Rechtsgeschichtsschreibung wird also dadurch nicht verringert, wenn wir die Erkenntnisse der neueren Savigny-Forschung zitieren, wonach die Gründer der Schule immer „für die bestehende politische und kirchliche Ordnung, für die historischen Rechte der Krone und der privilegierten Klassen eingetreten sind“.²⁵ Mit einer gewissen zeitlichen Phasenverschiebung durchlief die ungarische entsprechende Schule der historischen Rechtsrichtung, deren bedeutendster Repräsentant in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts – abgesehen vom unwirksamen Auftreten von I. Kelemen und P. Szlemenics – Ignác Frank war.²⁶ Eben deshalb ist vielleicht die von ihm geschaffene historisch-rechtliche Konzeption am besten geeignet, um die Erscheinungsformen der Schule auf ungarischem, bzw. preußisch-deutschem

²² Die ungarische Rechtsgeschichtsschreibung sah lange nur die eine Seite der Erscheinung so z.B. bei Illés: „Die von Savigny gegründete große historische Schule richtete die Aufmerksamkeit auf die Notwendigkeit der historischen Untersuchung der Erscheinungen des Rechts und schuf dadurch jene Lebensbedingungen, unter denen die Rechtsgeschichte zu einem besonderen Wissenschaftszweig wurde.“ vgl.: *A jogtörténeti kutatás módszertani követelése [Methodologische Erfordernisse der rechtsgeschichtlichen Forschung]*. 1912. S. 135, ähnlich WENZEL: *Magyarország jogtörténetének rövid vázlata [Kurze Skizze der Rechtsgeschichte Ungarns]*. 1872. S. 8–9.

²³ Siehe *Die Einführung in die Rechtsgeschichte*. 1970. S. 305–306.

²⁴ „In der Theorie Savignys erschien zuerst der Historismus in der Rechtswissenschaft, so führt die spätere historische Betrachtungsweise der Rechtswissenschaft immer auch die Last dieses Historismus mit sich.“ Vgl. KULCSÁR: *A történeti szemlélet [Die historische Anschauungsweise]*. 1962. S. 319.; EÖRSI, Gy.: *A burzsoá magánjogi rendszerek [Die bürgerlichen Privatrechtssysteme]*. 1969. S. 284.

²⁵ Wie auch Savigny nach dem Berliner Auftrag 1810 ein Freund der Krone und der einflußreichste Rechts- und Kulturpolitiker der preußischen Restauration wurde. Seine Einstellung war mäßig konservativ, er hielt weitgehendst das Erhalten des Bestehenden vor Augen. Siehe WIEACKER: op. cit. 1967. S. 382, 385, in einer eingehenderen Analyse Siehe ders.: *Friedrich Carl von Savigny 1779–1861*. Die großen Deutschen, Bd. III. Berlin–West, 1956. S. 39–51.; Ders.: *Wandlungen im Bilde der historischen Rechtsschule*. Juristische Studiengesellschaft Karlsruhe, Heft 77, Karlsruhe 1967. S. 8–23.

²⁶ PAULER, T.: *Frank Ignác törvénytudományi osztály elhunyt lev. tag emlékezete [Andenken des verstorbenen korr. Mitglieds der rechtswissenschaftlichen Sektion Ignác Frank]*. Magyar Akadémiai Értesítő 1850, S. 297, vgl. ders.: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez [Beiträge zur Geschichte der heimischen Rechtswissenschaft]* 1878. S. 162.; Eckhart: op. cit. 1936. S. 342–344.; FÜRST, L.: *Frank Ignác 1788–1850*. [Ignác Frank 1788–1850.] Siehe *Jogi professzorok emlékezete*, Budapest, 1935., S. 52–64.; ASZTALOS, L.: *A magyar magánjog története [Geschichte des ungarischen Privatrechts]*, Polgári jogi tanulmányok I. Budapest, 1970, S. 29–30.

Boden miteinander zu vergleichen. Dadurch können offensichtlich die Identitäten, die teilweisen Unterschiede, oder eben die Kennzeichen einer direkten Übernahme zum Vorschein kommen.

Im Anschluß an den letzten Gedanken ist zuerst der unmittelbare geistige Einfluß Savigny's zu untersuchen. Es ist nämlich nicht daran zu zweifeln, daß es objektiv möglich wäre, den unmittelbaren Einfluß der Werke „Recht des Besitzes“ (1803), „Vom Beruf“ (1814) oder sogar vom „System“ her in den – mit einer gewissen zeitlichen Abweichung – entfalteten Frankschen Lehren anzunehmen.²⁷ Der Vertreter der Richtung in Ungarn empfand aber in keinem seiner Werke die Notwendigkeit der Erwähnung dieser hochangesehenen geistigen Ursprünge. Er hat beinahe keinen einzigen handgreiflichen Hinweis auf die initiative Rolle der Lehren Savigny's gemacht. Trotzdem ist es heute schon bekannt, daß eine wichtige Komponente seiner testamentarisch an die Hauptstadt vererbten wertvollen Büchersammlung das beinahe vollständige geistige Arsenal der preußisch-deutschen historischen Rechtsschule war.²⁸ Die Gesamtheit der organisch hinzugehörenden historischen bibliographischen Werte beweist in ihrer Gänze, daß Frank die Erweiterung der historisch-rechtlichen Kenntnisse vor jedes andere Gebiet des geistigen Lebens stellte.

Die ungarische Fachliteratur betrachtete Frank aufgrund des methodologischen Aufbaus des Lebenswerkes, d.h. der ausgedehnteren und wissenschaftlicheren Anwendung der historischen Methode als den Vertreter der historischen Rechtsschule. Es sind mehrere selbstbekenntnisartige Stellungnahmen bekannt, die diese Meinung unterstützen. Eine solche Stellungnahme, die zwar mit der Spracherneuerung verbunden ist, aber seine ganze Anschauungsweise ausdrückt, ist in seinem Werk „Közigazság“ erschienen (1845): „Ich begnüge mich mit dem Alten und bin dabei geblieben“.²⁹ Er wendet seine Aufmerksamkeit auf eine mit Savigny ganz identische Weise auf das historische Recht, und diese Wendung ist schon im „Specimen“, bzw. in den darin eingebauten früheren Werken anzutreffen. Ein positiver Zug dabei ist aber, daß er frei von der in diesem Zeitalter allzu modischen romantischen Anschauungsweise ist. Frank trennt sogar mehr als eine Meinung der mythoschaffenden Romantik von den Institutionen des ungarischen Privatrechtes ab. Schon im „Specimen“ wies er die Irrtümer des naiven, auf die Skythen zurückgreifenden Nationalismus zurück, die von einem von der Urheimat mitgebrachten Recht sprachen.³⁰ Sein Ziel war die Aufdeckung dieser „aus Asien stammenden,

²⁷ Siehe das Erscheinen der grundlegenden Werke FRANKS: *Specimen* (1823), *Principia iuris* (1829), *Közigazság törvénye* [Gesetz der allgemeinen Gerechtigkeit] (1845–1846), *Ösiség* [Avitizität] (1848) Vgl. vom Verfasser dieser Zeilen die eingehende Analyse des Lebenswerks: Frank Ignác történelmi szerepének megítéléséhez [Zur Beurteilung der geschichtlichen Rolle von Ignác Frank]. 1972. S. 9–16.

²⁸ Siehe weiter unten den Lebensweg von Ignác FRANK eingehend analysiert. Vgl. als Vorpublikation herausgegebene Mitteilung: *A fővárosi Frank-könyvtár művelődés- és jogtörténeti jelentőségéről* [Über die kultur- und rechtsgeschichtliche Bedeutung der hauptstädtischen Frank-Bibliothek]. Jogtudományi Közlöny, Jg. XXVIII, 1973. Nr. 1, S. 6–7.

²⁹ Siehe FRANK, I.: *Az osztó igazság* [Die austeilende Gerechtigkeit]. 1845. S. IV. Deshalb sagten Magyary und auch andere Verfasser, daß er „Anhänger der historischen Schule war und so kein Freund der schnellen Reformen ohne Übergang sein konnte.“ Siehe op. cit. 1926. S. 11, vgl. NIZSALOVSZKY: *Frank Ignác, a jogtörténeti iskola – és a szabadságharc* [Ignác Frank, die rechtshistorische Schule – und der Freiheitskampf], Jogtörténeti Tanulmányok, III. Bd., red. Csizmadia, A., Budapest, 1974. S. 192–212.

³⁰ Siehe „Hungaria, gens asiatica, meliorem culturam in Europa acceperunt; ideoque minime mirandum est, plura iuris hungarici capita ex iure civili romano, ex iure canonico, ex institutis Germanorum, Gallorumque profluxisse. Nunquam tamen peregrini legum codices in patria nostra dominabantur.“ *Specimen elaborandarum*. 1823. S. 46–47. Vgl.: *Közigazság törvénye* [Allgemeine Gerechtigkeit]. 1845. S. 80–81.

aber hier geschliffenen" Rechtsentwicklung aufgrund der glaubwürdigen Geschichtsquellen". Seine Lehren umfaßten das gewaltige Material des historischen Rechtes, und er behandelte überall auf der Grundlage der systematischen Geschichtsforschung die Rechtsinstitute.³¹ Seine Grundeinstellung ist also wieder identisch mit Savigny, aber in der Bearbeitung der Einzelfragen ist seine Rolle ganz anders. Wie vorsichtig und zögernd Frank bei der Verkündung der Grundideen ist, so fruchtbarer ist er bei der praktischen Anwendung der historischen Methode. Erst in seine spätere Werke wurden jene proklamatorischen Offenbarungen aufgenommen (*Principia*, *Közgazság*), die schon die Abweisung der in der Rechtsschaffung sich entfaltenden Änderungen bedeuten. „Die vollständigere Wissenschaft begnügt sich nicht mit der Kenntnis des Gesetzes der Gegenwart, sondern blickt, indem sie dessen Ursprung untersucht, auch auf die Vergangenheit zurück.“ Über der Verneinung der ganz neuen Rechtsschaffungsbestrebungen hinaus wollte diese Anschauung die Rechtswissenschaft in ihrer Gesamtheit historisch retrospektiv sein, auf dem Gebiete der Beurteilung der Vergangenheit, der Gegenwart – „ja sogar der Zukunft“. Offensichtlich teilt er die Auffassung mit Savigny, wonach die historische Untersuchung des Rechtes „die Mängel und die notwendigen Änderungen nachweisen muß“.³²

Von dieser Grundposition der Anschauungsweise stammt die Kodifikationswidrigkeit der ungarischen historischen Rechtsrichtung, und überhaupt ihre Stellungnahme gegen die Reformgesetzgebung, und sogar gegen die revolutionäre Gesetzgebung von 1848–49.³³ Die Gleichheit oder Ähnlichkeit dieser Auffassung mit den Grundgedanken der auf deutschem Boden entsprossenen Schule braucht nicht weiter nachgewiesen werden. Dieser offensichtliche geistige Zusammenhang wird auch seitens Michael Potemra, der die Episode des Lebensweges von Frank auf slowakischem Gebiet kennt, vermutet. „Die Erziehung, die auffallend deutsche Denkweise von Ignác Frank“³⁴ kann also der Grund dafür sein, daß er die Verwendung der Grundideen des Lebenswerkes von Savigny als selbstverständlich betrachtet. Auch ist es wahr, daß Frank „den größeren Einfluß unserer deutschen Nachbarn“ bezüglich der historischen Rechtsauffassung, schon im „Specimen“ klar verkündet.³⁵ Die enge Verwandtschaft mit Savigny ist aber innerhalb der Rahmen der damaligen ungarischen Rechtswissenschaft aus der ganzen Position der ungarischen historischen Rechtsrichtung zu erkennen. Ebenso wie in Deutschland bahnt sich diese Richtung auch in Ungarn im Rahmen der unlängst selbständig gewordenen Privatrechtswissenschaft ihren Weg, worauf schon Tivadar

³¹ Unser erstes, eine Synthese schaffendes rechtsgeschichtliches Handbuch sagt mit Recht 1972., daß „aus seinen Werken freilich der Prozeß der Rechtsentwicklung nicht herausgelesen werden konnt“e. Siehe op. cit. S. 32. Vgl. PAULER: *Adalékok [Beiträge]*. 1878. S. 164.; ILLÉS, J.: *Bevezetés a magyar jogtörténetbe [Einführung in die ungarische Rechtsgeschichte]*. 1930. S. 64, ders.: *Hajnik Imre [Imre Hajnik]*. 1928. S. 3, usw.

³² Weil „... wir den jetzigen Zustand der Nation hauptsächlich aus der Geschichte der vergangenen Jahrhunderte ... verstehen können; manchmal gelangen vielleicht aus der Tiefe solche Weizenkörner auf die Tagesoberfläche, in denen die Lebenskraft noch vorhanden ist. Aber dessen Beurteilung und im allgemeinen die Wiederherstellung der alter Formen kann nicht durch Gewalt erfolgen.“ *Közgazság törvénye [Gesetz der öffentlichen Gerechtigkeit]*. II. Teil, II. Stück 1847. S. 837.

³³ Siehe hauptsächlich in der letzten Schöpfung seines Lebenswerkes: *Ösiség és elévülés [Avitizität und Verjähmung]*. 1848. Antrittsabhandlung an der Akademie, S. 5–6., 8., 11., 52., usw.

³⁴ Siehe POTEMRA, M.: (rez. Horváth, P.) *Frank Ignác történelmi szerepének megítéléséhez [Zur Beurteilung der geschichtlichen Rolle von Ignác Frank]*. Acta fac. Univ. Sc. Budapestinensis XIV 1972. S. 3–61, Siehe Historicky Časopis XXI. 1973. Nr. 2, S. 307–310.

³⁵ „[...] inter omnes vero Europae populos vicini nobis Germani facillime suam culturam, sua instituta huic regno communicare potuerunt“. Siehe op. cit. 1823. S. 47.

Pauler offensichtlich aufmerksam wurde.³⁶ Der vorwiegend historische Charakter des gegebenen Rechtszweiges und der feste Entschluß ihn zu bewahren, paarten sich diesmal mit einer wissenschaftlichen Ausrüstung, die das Niveau der damaligen Katheder-Wissenschaft bei weitem überschritt. Daraus entsprang die Überzeugungskraft der ungarischen historischen Rechtsauffassung, hauptsächlich für jene, die infolge ihrer Stellung in der Gesellschaft daran interessiert waren, daß das ungarische Recht nicht radikal, sondern nur von innen „das Nationalgefühl schonend und würdigend“ modifiziert werde. Diese Auffassung stand also – trotz ihres methodologischen Wertes – weit entfernt von jeder revolutionären Idee.

Die Möglichkeit des offenen Zusammenstoßes mit den Vertretern des liberalen rechtlichen Historismus konnte nur durch die vorläufige Isolation der Katheder-Rechtswissenschaft hinausgeschoben werden. Vom Gesichtspunkt der Entwicklung der ungarischen Rechtsgeschichtswissenschaft muß die sich entwickelnde historische Rechtsrichtung dennoch als Träger bedeutender Werte betrachtet werden, da sie unstreitbar einen Ruf der systematischen Analyse und Forschungsarbeit – vor allem auf dem Gebiete des ungarischen feudalen Privatrechts – erwarb. Ein diesbezügliches Positivum des Lebenswerkes von Frank ist noch, daß er die Quellenkritik angewandt, bzw. die Quellen der nationalen Rechtsgeschichte bis zu seinem Zeitalter gesammelt hat. Durch ihn wurde diese Richtung in Ungarn Grundlage der pragmatischen historischen Anschauungsweise in der Rechtswissenschaft, obwohl diese beinahe in allen Fällen die Bewahrung der Institute des veralteten Rechtes (im besten Falle seine Reinigung von den Irrtümern), d.h. die Konservierung des historischen Rechtes mit sich brachte. Diese Auffassung scheint starr konservativ zu sein. Erst unter dem direkten Einfluß der verspäteten bürgerlichen Umwälzung ergab sich eine Bresche durch die ebenfalls historisch-rechtlichen Definition einer „notwendigen Verbesserung“. Die alte Richtung wollte aber auch dann noch die Wissenschaft von einer radikalen Änderung des historischen Rechtes fernhalten. Darin konnte sie sich auch durch die Umwälzung, die sich bei zahlreichen Kompromissen unter der aktiven Mitwirkung der verschiedenen adeligen Schichten abspielte, bekräftigt fühlen. Im ganzen bedeutete also diese Richtung ein Entgegenstemmen gegen den gesellschaftlichen Fortschritt, zugleich leistete sie aber einen bleibenden Dienst der in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts endlich selbständig werdenden ungarischen Rechtsgeschichtswissenschaft durch authentische Bearbeitung des ungarischen feudalen Privatrechtes. Die dabei vertretene historische Rechtsauffassung konnte noch keine Schule werden, und auch den Historismus des ungarischen juristischen Denkens bis zur Zeit der Revolution von 1848 nicht entscheidend beeinflussen. Ihr Einfluß blieb nichtsdestoweniger unauslöschbar, und wir begegnen uns in weiterem Sinne im Historismus des bürgerlichen juristischen Denkens, bzw. insbesondere in der Rechtsgeschichtswissenschaft ihrer teilweisen (oder modifizierten) Wiederbelebung.

³⁶ Siehe *Adalékok [Beiträge]*. 1878. S. 160, 169, Diesmal betrachtet er das Specimen, als eine bahnbrechende Schöpfung der historischen Rechtsauffassung, beinahe als eine juristische Propädeutik der Privatrechtsgeschichte. Vgl. ASZTALOS, L.: *A magyar magánjog története [Die Geschichte des ungarischen Privatrechts]*. S. 29–30. Das ganze Lebenswerk von Ignác Frank und das Werk des viel weniger bedeutenden Imre KRAJNER 1791–1875: *A magyar nemesi jószág természete Werbőczy koráig [Charakter des ungarischen adeligen Gutes bis zum Zeitalter Werbőczys]*. 1843. kann hierher gereiht werden, Siehe DEGRÉ, A.: *A magyar jogtörténetírás keletkezése [Die Entstehung der ungarischen Rechtsgeschichtsschreibung]*, siehe *Értekezések* 1968. S. 290–293.

HORVÁTH PÁL

A TÖRTÉNETI JOGI IRÁNY KIBONTAKOZÁSÁNAK KEZDETEI,
TUDOMÁNYTÖRTÉNETI NÉZŐPONTBÓL

(Összefoglalás)

Az ún. történeti jogi irány (iskola) korszaka – miként általában ismeretes – a módszeres jogi historizmus kibontakozásának a hordozójaként tűnt fel hazánkban is a reformkor különböző eszmeáramlatai között. A tudományos értékű történeti kutatómunka azonban ennél persze jóval korábbi idők terméke volt. Eljogászasult reformkori (politikai) irodalmunk már az 1848–1849-es forradalom előtti időkben ingerülten reagált azokra a törekvésekre, amelyek az elavult intézmények konzerválását célozták. A centralisták nevében pl. Eötvös József fakadt ki azok ellen, akik ismét a históriában keresték a fegyvereket, miután a naiv nemesi nacionalizmus szerint a nemzeti, vagyis a „teljesen önállóan felépíthető (modern) jogrendszernek” van csak létjogosultsága.

Az irányzat iskolává merevedése persze a Napóleon által szorongatott Poroszországban tűnt fel, főként az arisztokrata körökből felemelkedő Friedrich Carl von Savigny tanításai alapján. Az iskola születése tehát a megkésett polgári átalakulások előtörténetével egyidejűnek mondható. Napjainkig könyvtárrá duzzadt az idevágó szakirodalom, amely számtalan ellentmondó állásfoglalást hagyott maga után. A benne rejlő módszertani előrehaladást főként a történeti jogi iskola másod-, illetve harmadvirágzása idején ismerte fel a tudomány, és ezt a tényt a modern jogi historizmus kiteljesedéseként fogta fel a közgondolkodás. Hellyel-közzel axiómává merevedett ez a felfogás, ami gyakran a kiélezett polémiát is kiváltotta.

JAKAB ÉVA

Választási botrány az ókori Rómában

A Jubiláns impozáns életművében, gazdag publikációs tevékenységében fontos fejezetet jelentett a 19. századi magyar és a német választások történetének kutatása.¹ Korszakalkotó tudományos cikkekben és monográfiákban járta körül az államjogunk fejlődése szempontjából fontos témát, amelynek feldolgozása során követendő, de nehezen elérhető mércét állított fel az utána következő nemzedékek számára. Ruszoly professzor úrnak az évtizedek múltán is töretlen szorgalma és tudásszomja, átfogó ismeretei és tudományos igényessége példaként állnak előttünk. A nagyra becsült kolléga előtt kívánok tisztelegni a következő tanulmánnyal, mely az ókori Róma közjogi szabályaiba és választási normáiba nyújt betekintést.

Livius *Ab urbe condita* című művének XXXIX. könyvében a Köztársaság politikai és államjogi eseményeiről tudósít a Kr.e. 186 és 183. közötti időszakban. Az e tanulmány tárgyát képező alkotmányos válság C. Decimius praetor halálához és az utódlására kiírt választásokhoz kötődik.

C. Decimius Flavust Kr.e. 184-ben választották meg a praetori tisztségre. Köztudott, hogy a köztársasági Rómában a *praetor imperiummal*, állami főbatalommal rendelkező *magistratus* volt. Az *imperium de iure* egységes és oszthatlan volt, és feljogosított a legfontosabb állami feladatok ellátására,² *de facto* mégis bizonyos szokásjogi úton kialakult hatásköri szabályokhoz igazodott az egyes magistratúrák vonatkozásában. Kialakult az a gyakorlat, hogy a *praetorok* elsősorban az igazságszolgáltatást irányították és emellett rendszeresen hadvezéri feladatokat is elláttak.³ A *praetura* tehát az egyik legfőbb közjogi méltóságot jelentette, pusztán a *consul* rendelkezett nagyobb hatalommal az állam irányításában.

A Kr.e. 184. évre megválasztott praetorok közül C. Decimius Flavust bízták meg a *praetor urbanus* tisztségének ellátásával, míg kollégája, P. Cornelius Cethegus, a *praetor peregrinus* feladatkörét vette át.⁴ Mindkét praetor a *iurisdictio*, a jogszolgáltatás feje és letéteményese volt, ám a *praetor urbanus* a római polgárok közti peres ügyekben

¹ Lásd mindenek előtt RUSZOLY J.: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868*. Püski, Budapest, 1999. RUSZOLY J.: *Alkotmány, választójog és választási rendszer a Német Szövetség tagállamaiban (1815–1848)*. Publ. Jur. et Pol. Tom. VI. Miskolc, 1991.

² A legfőbb jogosítványok a következők voltak: a népgyűlés összehívása, a szenátus összehívása, katonai főhatalom, azaz a hadsereg főparancsnoki tisztségének ellátása, és az igazságszolgáltatás vezetése; v.ö. W. KUNKEL: *Römische Rechtsgeschichte*. Köln-Wien, 1985. 35.

³ W. KUNKEL: *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik*. München, 1995. 295 pp.

⁴ Liv. 39, 32; 39, 38.

ítélkezett, míg a *praetor peregrinus* a római polgárok és az idegenek (*peregrinusok*) vitáiban döntött.⁵

Amint azt fent már említettem, C. Decimius Flavus *praetor* hivatali éve alatt bekövetkezett halála váltotta ki az itt következő választási bonyodalmakat. A *magistratus* halála esetén a köztársasági Rómában haladéktalanul időközi választásokat írtak ki, hogy utódlásáról gondoskodjanak.⁶ A jelölés és a választás lebonyolítása így is igénybe vett néhány hetet, és ez alatt az időtartam alatt a *magistratus*-kollégák voltak kénytelenek ellátni kiesett társuk feladatkörét is.

C. Decimius Flavus halála után is így jártak el. Az időközi választások azonban heves politikai küzdelmekhez és váratlan bonyodalmakhoz vezettek, amelyről Livius részletesen tudósít (Liv. 39,39):

Alighogy ez a viszálykodás elült, máris újabb támadt C. Decimius *praetor* halála után. A tisztségre Cn. Sicinius és L. Pupius pályáztak, akik a múlt évben *aedilisek* voltak, továbbá C. Valerius, Iuppiter *flamenje* és Q. Fulvius Flaccus, aki, mivel megválasztott *curulis aedilis* volt, fehér *toga* nélkül, de valamennyiük közül a legnagyobb hívvvel vett részt a küzdelemben, s összeütközésbe került a *flamennel*. S miután először úgy látszott, hogy a többiekkel egyenlő számú, majd hogy náluk több szavazatot fog kapni, a néptribunusok egy része kijelentette, hogy pályázatát nem szabad figyelembe venni, hiszen egy ember egyszerre nem nyerhet el és nem viselhet két — méghozzá *curulisi* — tisztséget. A másik csoport azt vélte, illő volna őt mentesíteni a törvény érvénye alól, hogy a nép azt választhassa meg *praetornak*, akit őhajt.

L. Porcius *consul* először azon a véleményen volt, hogy nem veszi fel nevét a pályázók közé. Később, hogy eljárásához a szenátus jóváhagyását is megszerezze, összehívta az atyákat, s kijelentette, szeretné eléjük terjeszteni, hogy a kijelölt *curulis aedilis* minden jogalap nélkül, s egy szabad államban türehtetlen példát szolgáltatva pályázik a *praetori* tisztségre. Neki az a szándéka, ha a többiek nincsenek más véleményen, hogy a választást a törvénynek megfelelően tartja meg. Az atyák úgy vélekedtek, hogy L. Porcius *consul* beszélje meg Q. Fulviusszal, ne akadályozza meg, hogy C. Decimius *praetor* utódjának a megválasztása a törvénynek megfelelően történjék.

Flaccus a *consul*nak, mikor ez a szenátus megbízásából beszélt vele, azt válaszolta, hogy ő semmit sem fog cselekedni, ami hozzá méltatlan. A homályos felelettel azokban, akik szavát saját óhajuk szerint magyarázták, azt a reményt keltette, hogy meghátrál a szenátus tekintélye előtt. A választógyűlésen azonban még hevesebben küzdött a tisztségért, mint korábban. Megvádolta a *consult* és a szenátust, hogy megfosztanák őt a nép jótéteményétől, s gyűlöletet keltettek iránta tisztségének megkettőzése miatt, mintha nem lenne nyilvánvaló, hogy abban a pillanatban, amikor megválasztják *praetornak*, leköszön az *aedilis* tisztségről.

A *consul*, látva, hogy a pályázó egyre makacsabb lesz, a nép jóindulata pedig egyre inkább feléje hajlik, feloszlatta a választógyűlést és összehívta a szenátust. Itt nagy szótöbbséggel úgy döntöttek, hogy mivel Flaccusra egyáltalán nem hatott az atyák tekintélye, Flaccus ügyét a népgyűlés előtt kell megtárgyalni. A *consul* összehívta a népgyűlést, ismertette a helyzetet. De Flaccus még ekkor sem állt el szándékától; köszönetet mondott a római népnek, hogy amikor alkalma nyílt akarata kinyilvánítására, őt olyan lelkesedéssel akarta *praetornak* megválasztani, s nem is óhajtja semmibe venni a polgároknak ezt az iránta tanúsított jóindulatát.

Ezzel az olyannyira makacs kijelentésével akkora rokonszenvet keltett, hogy kétségkívül megválasztják *praetornak*, ha a *consul* hajlandó lett volna nevét felvenni a jelöltek közé. A tribunusok egyre élesebb vitába keveredtek egymással és a *consullal*, míg végül a *consul* összehívta a szenátust, amely úgy határozott, hogy mivel Q. Flaccus makacssága és az emberek helytelen állásfoglalása miatt az utólagos *praetor*választást nem lehetett a törvények szerint

⁵ MOLNÁR I. – JAKAB É.: *Római jog*. Szeged, 2008. 35. pp.

⁶ KUNKEL: *Staatsordnung*. pp. 228.

megtartani, a szenátus kinyilvánítja, hogy elég praetor van; P. Cornelius vegye át Róma városában mindkét praetor feladatkörét (a jogszolgáltatást), s ő rendezze meg Apollo tiszteletére a játékokat.⁷

A megüresedett praetori tisztségre több jelölt is pályázott. Livius Cn. Sicinius, L. Pupius, C. Valerius és Q. Fulvius Flaccus nevét idézi. Ismerjük meg először az egyes jelölteket, mielőtt az államjogi exegézist elkezdenénk. Az ókortörténeti műveket és a forrásokat lapozgatva megtudhatjuk, hogy a mai olvasó számára talán kevésbé ismert nevek is jelentős politikai vagy katonai egyéniségeket jelölnek.

Livius kiemeli, hogy Sicinius és Pupius egy évvel korábban *aedilis curulis* volt. Természetes és a politikai-állami karrier szokásjogi szabályaival megegyezik törekvésük, hogy a hivatalban lévő praetor halálával megüresedő tisztre pályáznak. Cn. Sicinius a Siciniusok plebejusi nemzetségéből származott; a család tagjai már a Kr.e. V. századtól szerepelnek a történetírók feljegyzéseiben mint néptribunusok. Cn. Siciniusról tudjuk, hogy Kr.e. 185-ben az *aedilis plebis*⁸ hivatalát töltötte be. Életében kiteljesedett politikai pályát futott be, kétszer választották meg praetornak. Kr.e. 170-ig vannak adataink a tevékenységéről, várost alapított és sáskajárástól mentette meg tartományát.⁹ A Pupiusokat politikailag kevésbé jelentős római családként tartja számon a történetírás. A név valószínűleg etruszk eredetű, a családtagok inkább a felső-középosztályhoz, nem a legfelső politikai elithez tartoztak. L. Pupius szinte az egyetlen, aki magistratusként felbukkan a római történetírók munkáiban. Ismeretes, hogy Kr.e. 185-ben az *aedilis curulis* tisztségét töltötte be, majd Kr.e. 183-ban elérte a praetori rangot. Az ő praetori működése idejére esett a *Bacchanalia*-botrány, amelynek kivizsgálásában L. Pupius fontos szerepet töltött be.¹⁰

A harmadik pályázó, C. Valerius a Valeriusok előkelő patriciusi nemzetségéből származik, mely már az archaikus korban köztiszteletben álló polgárokat adott Rómának. A család kiemelkedő tagjai a Kr.e. V. századtól gyakran szerepelnek a római történetírók könyveiben.¹¹ Az itt említett C. Valerius (Flaccus) már fiatalon, Kr.e. 209-ben szakrális tisztséget töltött be: P. Licinius Crassus *pontifex maximus* kinevezte őt *flamen Dialis*-nak.¹² A történetírók szerint a kicsapongó életmódjáról ismert fiatalember csak vonakodva fogadta el a főpapi méltóságot, de hivatali éve alatt „megtért” és köztiszteletben álló polgárrá vált.¹³ Egy évvel később politikai viszályba keveredett támogatójával, amikor hivatali hatalmánál fogva kikényszerítette tagságát a szenátusban. A Kr.e. III-II. század fordulóján a szakrális tisztségek még nem jelentettek akadályt az állami *magistratura* betöltésénél, ezért C. Valerius Flaccus komoly eséllyel indult a praetori tisztségért folyó választási harcban. Emellett szól az a tény is, hogy Kr.e. 199-ben már

⁷ Fordítás MURAKÖZY GY.: *Livius. A római nép története a város alapításától*. Budapest, 1982. pp. 59. nyomán.

⁸ JAKAB É.: *Stipulationes aediliciae*. Szeged, 1993. pp. 34.; K. LATTE: *Römische Religionsgeschichte*. München, 1960. p. 410.

⁹ Liv. 42,10; M. GELZER: *Die Nobilität der römischen Republik*. Leipzig, 1912.; 2. kiadás, 1983.

¹⁰ Liv. 40, 19.

¹¹ F. COARELLI: s.v. *Domus P.V. Publicola*. LTUR 2 (1995) p. 209.

¹² A *flamen Dialis* a legfőbb papi méltóságok egyike, aki a régi rómaiak hitvilága szerint mágikus hatalommal rendelkezett. A mindennapi életben számos tabu szabályozta részvételét, például nem ülhett lóra, meg sem pillanthatta a fegyverben álló hadakat, mert minden háborúval kapcsolatos cselekménytől tartózkodnia kellett; v.ö. Gell. NA 10,15; Liv. 40,42; K. LATTE: *Römische Religionsgeschichte*. München, 1960. pp. 402.

¹³ Liv. 27, 8; Val. Max. 6, 9, 3.

betöltötte egy évig az *aedilis curulis* tisztségét.¹⁴ Mindenesetre bizonyos, hogy a *flamen Dialis* tisztség előnyt jelentett a választási küzdelemben, mert a szakrális hivatallal járó tekintély imponált a népnek.

A vetélytársak családi hátterének és politikai súlyának ismeretében érthető csak Q. Fulvius Flaccus agresszív választási fellépésének vakmerősége, hogy minden áron ő akarta megkaparintani a megüresedett praetori tisztséget. Q. Fulvius Flaccus is előkelő, nevezetesen római család sarja volt: a híres Q. Fulvius Flaccus legidősebb fia; az apa a II. pun háború idején fényes politikai pályát futott be. Négy alkalommal választották meg *consul*nak, sikeres hadjáratot vezetett az észak-itáliai kelták ellen és Kr.e. 237-ben jelentős győzelmet aratott felettük.¹⁵ Itt szereplő legidősebb fia, aki szintén a Q. Fulvius Flaccus nevet viselte, Kr.e. 184-ben az *aedilis curulis* tisztségét töltötte be, tehát hivatalban lévő *magistratus* volt.

Az *aediles curules* Róma, az *urbs* közrendjének fenntartásáért feleltek; megillette őket a *sella curulis* és a *toga praetexta* viselésének joga;¹⁶ a feltörekvő római polgárok egyéni karrierjében fontos állomás volt ez a tisztség.¹⁷ Akinek nem sikerült a továbbjutás, azt később mint egykori *aedilist* emlegették. A hivataluktól megvált *aediles* a szenátus mindenkori tagjává váltak.¹⁸ Az *aedilis curulis* azonban a *magistratus minores* csoportjába tartozik, azaz nem rendelkezett *imperiummal*, csupán *potestas*szal (főhatalom parancs-kibocsátási jog nélkül).

A hivatalban lévő praetor váratlan halála felcsillantotta Q. Fulvius Flaccus előtt a lehetőséget, hogy *aedilisi potestas*át gyorsan felválthatná a praetori *imperiummal*. Nagyra törő célja elérése érdekében heves választási kampányba kezdett. Fellépése azonban súlyos belpolitikai válságot robbantott ki. Ellenfelei szemére hányták, hogy *contra legem*, a törvényeket megszegve jár el. Követelték, hogy lépjen vissza, ne zavarja a választások törvényes rendjét. Q. Fulvius Flaccus jelentős szavazói bázist szerzett, maga mellé állította a népet, de ezzel kiprovokálta a szenátus és a *consul* ellenszenvét.

Hol hibázott Q. Fulvius Flaccus? Mivel szegte meg a választások szokásjogi úton kialakult rendjét? Flaccus hibás lépéseinek kiszűrése érdekében először át kell tekintenünk a praetor-választás és a jelölés szokásos menetét.

Amint fent már láttuk, Flaccus tekintélyes, gazdag római családból származott. Bizonyosra vehető, hogy formailag megfelelt a passzív választójog előfeltételeinek: Szabadon született, serdült római férfi volt, aki rendelkezett *ius suffragii*-val, mentes volt testi vagy szellemi fogyatékosságtól, feddhetetlen (büntetlen) életvitellel élt, nem folyt ellene eljárás fizetéseképtelenség, csőd vagy becsstelen magatartás miatt.¹⁹ A megválaszt-

¹⁴ Liv. 31, 50; v.ö. KUNKEL, *Staatsordnung*. p. 95. Liviustól tudjuk, hogy C. Valerius Flaccus a praetori tisztséget Kr.e. 183-ban, tehát az itt leírt választási bonyodalmak után egy évvel nyerte el; v.ö. R. RILINGER: *Der Einfluss des Wahlleiters bei den römischen Konsulwahlen*. 1976. pp. 182.

¹⁵ Q. Fulvius Flaccus meredeken felfelé ívelő politikai pályájának legjelentősebb állomásai: Kr.e. 216-ban *pontifex maximus*, 215-ben *praetor urbanus* volt és tisztségét 215-ben is megtartotta, 213-ban *magister equitum*. 212-ben lett *consul* Appius Claudius Pulcher mellett, és jelentős katonai győzelmeket aratott a punok ellen. 210-ben *dictator*, 209-ben újra *consul* Q. Fabius Maximus mellett.

¹⁶ Gell. NA 7, 9, 6; Liv. 7, 15. V.ö. H. J. WOLFF: *Roman Law*. Oklahoma, 1951. pp. 34.; B. KÜBLER: *RE* 14. pp. 411. megválasztásuk a *comitia tributa* hatáskörébe tartozott és a választást a konzulok vezették. Varro *De re rustica* című művének harmadik könyvében az állattenyésztésről szóló beszélgetésben éppen egy *aedilis*-választás tudósításait szötte bele; Varro rust. 3, 2, 10; 3, 17, 1; 3, 17, 10.

¹⁷ A *lex Villia annalis*, amely a *magistraturák* betöltésének rendjét rögzítette, csak néhány évvel később jelent meg; v.ö. KUNKEL: *Staatsordnung*. pp. 504.

¹⁸ O. KARLOWA: *Römische Rechtsgeschichte*. Leipzig, 1885. p. 251; KUBITSCHKE: *RE* 1, p. 452.

¹⁹ V.ö. KUNKEL: *Staatsordnung*. pp. 52.

hatóságból kizáró körülménynek számított volna még, ha kétkezi munkával kereste volna kenyerét vagy kereskedéssel foglalkozott volna,²⁰ a politikai elit köreiből tartozó családokban ez azonban aligha fordulhatott elő. Q. Fulvius Flaccus vagyona bizonyosan elérte a *census*-határt, és azt is tudjuk, hogy a megelőző legalább tízéves katonai szolgálat előfeltételét is teljesítette.²¹ A probléma tehát semmiképpen sem személyi körülményeiben rejtett. Passzív választójogát (választhatósági kvalifikációját) az a tény is alátámasztja, hogy jelölti fellépése idején már megválasztott *aedilis curulis* volt.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Q. Fulvius Flaccus tehetséges, vagyonos, katonaviselt férfi volt, aki kiválóan alkalmasnak látszik bármilyen *magistratura* betöltésére. Úgy tűnik, hogy elsősorban önjelölti státusza, váratlan és kéretlen kampányolása ingerelte haragra a *consult* és a szenátust. Kérdés, hogy joga volt-e pályázni a praetori tisztségre? Betartotta-e a pályázás törvényi előfeltételeit és rendjét?

Aki Rómában magistraturát akart szerezni, nyilvánosan kellett pályáznia a nép előtt a kiszemelt tisztségre. Az új választások kiírását a hivatalban lévő *consul edictum*ban (hivatali hirdetményben) tette közzé a városban; az *edictum* megjelölte a megüresedett magistraturát és a választás napját is. Livius nem említi ugyan kifejezetten, de bizonyosan így jártak el ebben az esetben is.

Ezek után a jelöltek nyilvánosságra hozták, hogy pályázni óhajtanak a kiírt tisztségre és elkezdtek híveket (szavazatokat) gyűjteni (*profiteri*, *se petere consulatum, praeturam* – *professio*).²² A jelöltek elszántan küzdöttek a nép kegyeiért. A választási harc bizonyos formásokban is megnyilvánult, melyek Róma nagy tiszteletben álló hagyományait alkották. A jelöltek krétával fehérített ruhában rótták a várost (*toga candida*), hogy már messziről jól látható legyen, hogy kampányoló politikus jár a nép között. A fehér *toga* alapján nevezték el a jelölteket *candidatusnak*.²³

Rómában a jelölt tehát azzal töltötte idejét, hogy egész nap járta a várost és minden polgárt, akivel találkozott, kézfogással üdvözölt és beszélgetésbe vont.²⁴ Személyesen kérte, hogy az illető órá szavazzon, és másoknak is szóljon az érdekében. Ez a személyes fellépés persze sokszor tömegjelenetekhez vagy nyilvános nézeteltérésekhez vezetett – főleg, ha a vetélytársak újai keresztezték egymást. Livius szerint már Kr.e. 358-ban megtiltotta egy *lex Poetelia* a jelölteknek, hogy forgalmas piacokon, heti vásárokon, gyülekező helyeken agítaljanak.²⁵ A jelölteket ugyanis mindig népes *clientela* kísérte, akik hangosan és lelkesen népszerűsítették a politikust.

Későbbi források arról tudósítanak, hogy a nyilvános pályázást bizonyos határidőhöz kötötték (*dies legitimi*).²⁶ A jelölt köteles volt a választásokat megelőző, egymást követő három vásárnapon Rómában tartózkodni és kandidátusként nyilvánosan megje-

²⁰ KUNKEL: *Staatsordnung*, p. 58.

²¹ Több forrás is tanúsítja, hogy Rómában csak az pályázhatott *magistraturára*, aki korábban legalább tíz évig aktív katonai szolgálatot teljesített. Magasabb politikai funkcióit tehát katonai tapasztalat nélkül nem lehetett betölteni. A tíz év alatt legalább tíz katonai hadjáratban való részvételt értettek, v.ö. Polyb. 6,19,5. KUNKEL, *Staatsordnung*, p. 61 szerint régi római hagyományról van szó, amely már a Köztársaság elején is érvényben volt. A katonai tudásra szükség is volt az *imperiummal* felruházott *magistratusok*nál, hisz a *consul*, *praetor* vagy *quaestor* többnyire hadvezéri feladatokat is ellátott.

²² Cic. leg. agr. 2, 9; Liv. 7,22.

²³ KUNKEL: *Staatsordnung*, p. 65.

²⁴ A választási kampány ezen szokása alapján lett *prensatio* a kampányolás neve.

²⁵ Liv. 7,15. V.ö. ROTONDI: *Leges*, p. 221.

²⁶ Cic. Catil. 18, 3; Cic. Epist. 16,12; v.ö. O. LANGE: *Römische Altertümer I.* 3 kiadás, 1876. p. 701.

lenni.²⁷ Valószínű tehát, hogy legalább néhány héttel a választások előtt be kellett következnie a *professionak*.

A választás napján a rivális „kandidátusok” egy magaslaton (emelvényen) álltak, a választók számára jól láthatóan, hogy elősegítsék az identifikációt.²⁸ A választást vezető *magistratus* egyenként szólította fel a hírnököket a jelöltek nevének kikiáltására.²⁹ Láthatjuk, hogy a választási kampány és maga a választás menete is megkövetelte, hogy a jelölt személyesen jelen legyen, Rómában tartózkodjon a választások idején. Távollétében csak nagyon kivételes esetben jelöltethette magát valaki, például akkor, ha hadvezéri feladatokat látott el, és ezért nem tudott Rómába jönni.³⁰ A nép megszemlélte a jelölteket majd voksolt. A választás eredményét a választási gyűlést vezető *magistratus* helyben kihirdette (*renuntiat*), és a szerencsés győztes azonnal, még ott helyben köteles volt letenni a hivatali esküt.

Tipikus, hogy a választási kampány, a jelölés és a választás fent vázolt rendje pusztán szokásjogi normákban manifesztálódott – a Köztársasági korban nem született törvény a választások lebonyolításáról.³¹ Ezáltal bizonyos sarkalatos pontok, amelyek ma alkotmányossági problémákat jelentenének, rugalmas, sőt néha homályos elbírálás alá estek. Ide tartozik a jelölti pozíció egyértelmű rögzítése is. Nem egyértelmű, hogy sor került-e valamilyen hivatalos „lista” összeállítására vagy hogy a *consul* rendelkezett-e a jelöltek öntevékeny akciója után az elfogadás vagy elutasítás jogával.³² A részletes szabályozás hiánya okozta az itt elemzett esetben is a bonyodalmakat.

Sok történész szerint a választást vezető *magistratus* (esetünkben a *consul*) a jelölési határidő lejártával összeállította és lezárta a jelöltek „hivatalos” listáját. E felfogás szerint csak azok a szavazatok voltak érvényesek, amelyeket a listában szereplő jelöltek adtak le. A *magistratus* esetleg hivatalból ellenőrizte a jelölt passzív választójogát (azaz hogy megfelel-e a magistratura törvényi követelményeinek).³³ Ezzel szemben Kunkel bebizonyította, hogy itt a források félreértéséről van szó.³⁴ Valószínű, hogy a *consul* jelölti listát állított össze, de ez a lista csak adminisztrációs célokat szolgált, és egyáltalán nem korlátozta a jelölti fellépést vagy a nép választási akaratát.

A köztársasági választások alapelve az volt, hogy „a nép szabadon választ”. Ez azt jelentette, hogy bárki bármely választás alkalmával felléphetett kandidátusként, a néphez fordulhatott. Nem léteztek a mai értelemben vett politikai pártok, hanem „önjelöl-

²⁷ E.S. STAVELEY: *Greek and Roman Voting and Elections*. 1972. pp. 146.

²⁸ Pol. 10, 5, 2; Liv. 26, 18, 7. Vitatott a szakirodalomban, hogy maguk a jelöltek szavaztak-e vagy a választás eredményének kihirdetéséig az emelvényen kellett állniuk.

²⁹ KUNKEL: *Staatsordnung*. pp. 72.

³⁰ Ez azonban inkább már csak a késői Köztársaság korában fordult elő; korábban a kandidátusok Rómában tartózkodtak, legfeljebb csak a választási folyamat végső szakaszában kapcsolódtak be a politikai diskurzusba; v.ö. KUNKEL: *Staatsordnung*. pp. 66.

³¹ *Lex Malacitana*, FIRA I p. 209. Ez a sajátos választási rendszer a Köztársaság korában igen hamar kristályosodott és szinte változatlanul tovább élt még a principátus korában is, különösen a *municipiumok* (vidéki városok) választási rendjében. A *municipiumok* választási szabályait a Kr.e. I. századtól törvények rögzítették. A modern történészek többször hangoztatták azt a hipotézist, hogy a *municipiumi* törvények esetleg az ősi római alkotmány mintáját követték, azt másolták. Ez a nézet azonban nem támasztható alá konkrét forrásokkal. Sőt, a legújabb kutatások egyértelműen úgy foglalnak állást, hogy a római alkotmány „íratlan jog” volt, amely szokásjogi úton alakult ki és fejlődött.

³² Valószínűbb az a nézet, hogy a *consul* nem rendelkezett ilyen vétőjoggal, v.ö. KUNKEL: *Staatsordnung*. pp. 73.

³³ V.ö. TH. MOMMSEN: *Römisches Strafrecht*. Leipzig, 1889. p. 471. p. 501. A.E. ASTIN: *Historia* 11 (1962) pp. 252.

³⁴ KUNKEL: *Staatsordnung*. p. 11.

tek” küzdöttek egymás ellen a nép kegyéért. E szelekciós folyamat felett a választást hivatalosan vezető *magistratus* (aki többnyire a *consul* volt) sem rendelkezett szoros felügyeleti joggal. Még az is előfordult, hogy olyan személyt választottak meg, aki csak a választógyűlésen, közvetlenül a szavazás elkezdése előtt lépett fel jelöltként.³⁵ Sőt, olyan személyt is megválaszthatott a népgyűlés valamilyen magistraturára, aki nem is jelöltette magát, azaz egyáltalán nem is pályázott előtte a tisztre.³⁶ Ebben az esetben is *in absentia* megválasztásról beszélnek a történétírók, mivel a kandidátus nem kampányolt *prensatio* formájában (azaz nem jelöltette magát fehér tógában, kézfogással) és nem állt a *contion*, az emelvényen a kandidátusok között.³⁷

A *professio*, a jelölés (mint formális akaratnyilatkozat) címzettje Kunkel szerint nem a választást vezető *magistratus* volt, hanem közvetlenül a nép.³⁸ A *consul* persze hivatali hatalmánál fogva megpróbálhatott bizonyos jelölteket távol tartani a választásoktól. Így például kilátásba helyezhette, hogy a szerinte nem kívánatos személyt a *ius coercitionis* (fenyítőjoga) alkalmazásával erőszakkal eltávolíttatja a Mars-mezőről, ha megjelenik a választásokon. Az is előfordult, hogy megesküdtött, hogy a nem-kívánatos jelölt győzelme esetén megtagadja a hivatalos kihirdetést.³⁹ A kihirdetés (*renuntiatio*) konstitutív hatállyal bírt, elmaradása tehát megghiúsította a jelölt hivatalba lépését.

A hivatalos jelölti lista hiánya és a nyitott jelölési rendszer (mely szerint bárkit meg lehetett választani, akit a nép akart, függetlenül attól, hogy pályázott-e) okozta történetünkben is a politikai válságot. Q. Fulvius Flaccus becsvágyóan kampányolni kezdett, holott esetében lehetetlen volt betartani a tradicionális jelölti pályázás menetét. Nem ölthetett *toga candida*-t, hisz hivatalban lévő *aedilis curulis* lévén a *toga praetexta* (bíborszegélyes tóga) viselése volt joga ill. kötelezettsége.⁴⁰ Botrányos magatartásnak számított az is, hogy hivatalának méltóságát megsértve a jelöltek szokásos agitációs kampányába kezdett. Közismert, hogy az *aedilis curulis* ugyan a *magistratus minores* kategóriájába tartozott, közterületen (Róma utcáin, terein, középületeiben) azonban mégis szolgák és segédek kíséretében járta a várost, bár *lictorok* nem illették meg.⁴¹ Plautus néhány vígjátékában gúnyosan kipellengérezzi az *aedilisek* arrogáns és parancsolgató viselkedését - Fulvius is ilyen erőszakos, gátlástalan *aedilis* lehetett, aki vehemens fellépésével kiprovokálta vetélytársa, C. Valerius (*flamen Dialis*) tiltakozását is (lévén ő is hasonlóan becsvágyó, gátlástalan politikus). Livius ugyan nem említi kifejezetten, de az a kifogás is felmerülhet a hivatalban lévő *aedilis* választási kampányával

³⁵ Gell. 7, 9: Cn. Flavius megválasztása az *aedilis curulis* tisztségére. Plut. Aem. 10 szerint L. Aemilius Paulus is csak az utolsó pillanatban lépett fel jelöltként Kr.e. 168-ban, mégis őt választották meg *consul*-nak.

³⁶ Cic. Lael. 11; Vell. 1, 12, 3.

³⁷ KUNKEL, *Staatsordnung*, p. 66., p. 68. Érdekes, hogy a történetünkben negatív szereplőként fellépő Q. Fulvius Flaccus négy évvel később, Kr.e. 180-ban éppen *triumphi causa extra urbem* tartózkodott, mégis megválasztották *consul*-nak a következő évre. Ez persze imponáló katonai sikereinek volt köszönhető, amelyeket Hispania *proconsul*jaként aratott; v.ö. Liv. 40, 43. Alkotmányjogi problémát jelentett ugyanis, hogy a *dialmenet* még hadvezérként kellett megtartania, ugyanakkor a város határát semmiképpen sem léphette át, csak ha már lemondott hadvezéri hatalmáról.

³⁸ KUNKEL: *Staatsordnung*, p. 73.

³⁹ Erről tudósít Cass. Dio 54,10: Sentius megtagadta a *renuntiat* Egnatius *consul*-lá választásakor, ezért véres zavargásokba torkollott a választógyűlés a Mars-mezőn.

⁴⁰ V.ö. JAKAB: *Stipulationes*, p. 36.

⁴¹ JAKAB: *Stipulationes*, p. 37.

kapcsolatban, hogy kandidátusként a szavazategyűjtéssel van elfoglalva, ezáltal szükség-szerűen elhanyagolja *aedilisi* hivatalából adódó feladatait.⁴²

A választási küzdelem erősen megosztotta a közvéleményt. Egyesek Q. Fulvius pártjára álltak, és a nép korlátlan választási szabadságával érveltek. Ez a liberális szemlélet a választógyűlés akaratát annyira tisztelte, hogy *ad absurdum* a hivatalban lévő *magistratus*t is érvényes jelöltnek ismerte el a magasabb magistraturaért folyó küzdelemben. Az ellenzék véleményének részben a néptribunusok próbáltak meg érvényt szerezni. Hangsúlyozták, hogy Fulvius már rendelkezik egy *magistratusi* tisztséggel. Megválasztása esetén két tisztség is megilletné egy időben, ami alkotmányjogilag lehetetlen. Kollíziós szabályok nem léteztek, amelyek a magasabb tisztség elnyerése esetén az alacsonyabb tisztség automatikus elvesztését kimondták volna. Mivel a *magistratus*okat csak egy hivatali évre választották, általában nem fordult (nem fordulhatott) elő, hogy halmozták volna a tisztségeket. Más tribunusok a nép szabad választási jogát védtek és Q. Fulvius Flaccus mellett léptek fel.

Amint látjuk, a néptribunusok fellépése komoly politikai befolyással bírt. A tisztséget még Róma archaikus korszakában alapították: valószínűleg még Kr.e. 494-ben, amikor a *plebs* a *mons sacra*-ra, a Szent hegyre kivonult. Kezdetben kettő, később már tíz tribunus örködött a nép jogai felett.⁴³ A néptribunusok szakrális védelem alatt álló (*sacrosancti*) személyek voltak, akik a *magistratus*ok intézkedése ellen *intercessio*hoz folyamodhattak.⁴⁴ A Kr.e. II. század elején a néptribunusok már nem csak a plebeiusok, hanem az egész nép *magistratusai* voltak; leghatásosabb jogkörük a *ius agendi cum plebe* volt, azaz összehívhatták a *plebs conciliumait* (népgyűlését).⁴⁵ Történetünkben a néptribunusok nem kifejezetten a *plebs* érdekeit védtek, hanem a választásokra vonatkozó szokásjogi normák megsértése, Flaccus önkényes manővere ellen tiltakoztak. Persze provokálhatta őket Q. Fulvius Flaccus családi háttere is, előkelő származása, amely bizonyosan nagy szerepet játszott abban, hogy ilyen magabiztosan lépett fel és ekkora népszerűsége tett szert.

Az így kialakult választási válságban a döntés joga a választásokat vezető *magistratus*, a *consul* kezében volt. Ebben az évben L. Porcius töltötte be ezt a tiszte-t, aki a Porciusok híres, Tusculumból eredő plebejus családjából származott. A Kr.e. III. századtól a család két ágának tagjai, a Catones és a Licinii, minden generációban döntő szerepet játszottak Róma politikai színterén.⁴⁶ Porcius Licinius már Kr.e. 193-ban praetor volt és Szardínia kormányzásáért felelt, majd több sikertelen kísérlet után Kr.e. 184-ben sikerült *consullá* választatnia magát.⁴⁷ Porcius Licinius átlagos képességű, átlagos politikai karriert befutó képviselője volt a neves családnak. Talán mérsékelt államférfiúi tehetsége is hozzájárult ahhoz, hogy az időközi *praetor*-választás bővelkedett a viharos fordulatokban.

⁴² A közhivatalnokok választási összeférhetetlensége a 19. században is komoly probléma, bár egészen más megfontolások alapján; v.ö.: RUSZOLY: *Alkotmány*. pp. 95.

⁴³ G. DULCKEIT – F. SCHWARZ – W. WALDSTEIN: *Römische Rechtsgeschichte*. München, 1989. p. 43.

⁴⁴ DULCKEIT-SCHWARZ-WALDSTEIN: *Rechtsgeschichte*. p. 44.

⁴⁵ DULCKEIT – SCHWARZ – WALDSTEIN: *Rechtsgeschichte*. p. 94. A többi *magistraturával* való teljes egyenjogúságot ez a hivatal akkor érte el, amikor Kr.e. 102-ben a *lex Atinia* a néptribunusoknak is biztosította a hivatali évük lejárta után a szenátusban való tagságot.

⁴⁶ Ebből a családból származott M. Porcius Cato, a híres államférfi és hadvezér, v.ö. E. BADIAN: *Historia* 42 (1993) pp. 203.

⁴⁷ Liv. 39,32. *Consul*ként P. Claudius Pulcher-rel a Ligurok ellen vezetett hadjáratot, lásd. Liv. 39, 45.

A *consul* ugyanis szemmel láthatóan tévovázott. Joghézag állt fenn: nem létezett egyértelmű tiltó vagy megengedő jogszabály a problematikus tényállásra. A politikai ellenfelek formális érvekkel (a *toga candida* viselésének hiánya) vagy morális meggyőződésekkel (hivatali tekintély sérelme) argumentáltak. A *consul* megtehetette volna, hogy megpróbálja Q. Fulvius Flaccust visszatartani a jelöltségtől (például hatalmi szóval kiltani a választások helyszínéről, *coercitio*-val fenyegetve, amint azt fent láttuk). Róma történetében előfordult ilyen eset is – bár Livius is utal rá, hogy a *consul* és a szenátus túlereagált fellépése számtalan esetben ellenkező hatást váltott ki, azaz jelentősen növelte a kérdéses jelölt népszerűségét a nép körében.⁴⁸

Azonban ez sem jelentett volna garanciát arra, hogy Q. Fulvius Flaccus kiesik a jelöltek közül. Egyértelmű, hogy nagyon eredményesen kampányolt, a nép jelentős részét megnyerte – a *consuli* eltiltás tehát nagy politikai kockázattal járt volna. A kisemberek rokonszenve még inkább feléje fordulhatott volna és komoly politikai tőkét kovácsolhatott volna a „választási szabadság korlátozása” elleni tiltakozással.

Mivel L. Porcius nem merte egyedül vállalni ezt a politikai felelősséget, összehívta a szenátust a probléma megvitatására. A szenátus ebben az időben még töretlen tekintéllyel rendelkezett, véleménye többnyire irányadó volt Róma politikai életében. A *consul* előterjesztette aggályait Fulvius jelöltségével kapcsolatban – azonban az „Atyák” sem a kategórikus tiltás, hanem a bölcs kompromisszum útját javasolták. Megbízták a *consul*-t, hogy közvetítse negatív véleményüket Q. Fulvius Flaccus felé és beszélje rá az erőszakos polgártársat az önkéntes visszalépésre.

A *consul* és az *aedilis* közti tárgyalás azonban eredménytelen maradt. Q. Fulvius Flaccus kitérő választ adott: „Nem tesz semmit, ami méltatlan lenne hozzá.” L. Porcius pozitív ígéretként értelmezte választát, de az események hamarosan megcáfolták

Q. Fulvius Flaccus igyekezett kihasználni a helyzeti előnyt: a *consul* és a szenátus fellépését a nép választási szabadságának kijátszásaként szidalmazta és ezzel további potenciális szavazatokat szerzett magának. A *consul* nem látott más kiutat, haladéktalanul feloszlatta a választógyűlést majd újra a szenátus elé terjesztette Q. Fulvius Flaccus ügyét. Ezek után a szenátus sem akarta vállalni a politikai felelősséget, ezért a népgyűlés összehívását és az ügy megvitatását indítványozta. A népgyűlés, azaz az egész római nép elé terjesztés a legszélesebb nyilvánosságot jelentette. Ez volt a végső lehetőség, hogy a szenátus (és a *consul*) véleményét a nép tudomásul vegye, elfogadja, és ezzel Q. Fulvius Flaccus megválasztását (és az esetleges zavargásokat) elkerüljék.⁴⁹

L. Porcius *consul* tehát összehívta a népgyűlést (*ius cum populo agendi*) és előterjesztette az ügyet. Flaccus azonban még ekkor sem adta fel, még itt is fellépett és beszédet intézett a néphez. Makacssága, a szinte reménytelennek látszó küzdelem tovább folytatása nemhogy csökkentette volna, hanem megint csak növelte népszerűségét. Szavazótáborra újra gyarapodott, megválasztásának esélyei egyre nőttek.

A *consul* és a szenátus azonban továbbra is ragaszkodott a megszorító alkotmányértelmezéshez és jogsértést látott a hivatalban lévő *magistratus* pályázatában. A népgyűlésen heves vita tört ki, a néptribunusok, a *consul* és a szenátus sehogy sem tudtak közös nevezőre jutni a római „élő alkotmány” interpretációját illetően. A nép meggyőzésének

⁴⁸ KUNKEL: *Staatsordnung*. p. 73, p. 74.

⁴⁹ MURAKÖZY: *Livius*. p. 601 is kiemeli, hogy a népgyűlés elé terjesztés a nép meggyőzését, nem pedig véleményének kikérését szolgálta.

és a választási válság konszenzusos megoldásának kísérlete teljesen csődöt mondott. A népgyűlést fel kellett oszlatni.

Mit tehetett a *consul* ilyen esetekben? Végso soron alkotmányosan kétféle módon akadályozhatta volna meg Q. Fulvius Flaccus praetorrá választását: Ignorálhatta (figyelmen kívül hagyhatta) volna a választás napján a Fulviusra leadott szavazatokat vagy megtagadhatta volna győzelme esetén a választás eredményének a nyilvános kihirdetését, a *renuntiatio*.⁵⁰ Esetleg már a választások előtt fenyegetőzhetett volna e drasztikus politikai eszköz alkalmazásával. Amint látjuk, ezek azonban olyan szélsőséges intézkedések, amelyek könnyen zavargásokhoz vezetnek (és nem feltétlenül használnak a érintett *consul* népszerűségének sem).

L. Porcius, a hivatalban lévő *consul* ehelyett újra a szenátushoz fordult (*ius cum senatu agendi*) és a testülettel egyetértésben úgy döntött, hogy az időközi praetorválasztás kiírását visszavonja.

Livius úgy értékeli ezt az eredményt, hogy a szenátus bölcsessége és erélye elhárította a jogellenes választási eredmény veszélyét.⁵¹ A viharos fordulatokban gazdag választási események, a *consul* és a szenátus következetes és egyértelműen Flaccus-ellenes állásfoglalása azonban felkelti a gyanút, hogy bizonyos körök esetleg mindenképpen a *flamen Dialis*-t, C. Valerius szerették volna a praetori pozícióba juttatni. Emellett szól C. Valerius előkelő patríciusi származása és az a tény, hogy ő már jóval korábban, Kr.e. 199-ben leszolgálta az *aedilis curulis* tisztjét. A szokványos politikusi karrier tradicionális szabályai szerint „neki járt volna” a praetori tisztség, nem pedig a fiatalabb, éppen csak *aedilisszé* választott Fulvius Flaccusnak.⁵² Talán ez a politikai törekvés állt a *consul*, L. Porcius, és a szenátus heves reakciója mögött.

Amint fent már említettem, a *consul* a szerinte politikailag nem-kíváncsi eredményt, Q. Fulvius Flaccus, a hivatalban lévő *aedilis curulis* praetorrá választását csak úgy tudta megakadályozni, hogy visszavonta az általa közzé tett választási kiírást, lefújta az egész választást. A mai olvasóban felmerül a kérdés, hogy ki és hogyan látta el a kiesett *magistratus* feladatkörét, hogyan működhetett tovább az államgépezet?

Ismeretes, hogy Kr.e. 184-ben P. Cornelius Cethegus volt a másik praetor: ő töltötte be a *praetor peregrinus* tisztségét praetor-társa, C. Decimius halálakor. Mit tudunk az ő családi-szociális hátteréről? A Corneliusok Róma egyik legrégebbi és legtekintélyesebb *gens*-ét jelentették, akik szinte minden generációban döntő befolyást gyakoroltak a római politikai élet és a történelem alakulására. P. Cornelius Cethegus tipikus tagja volt családjának, aki Kr.e. 184-ben a praetori tisztet viselte. Tudjuk, hogy hamarosan, Kr.e. 181-ben *consul* lett és M. Baebiuszal az első törvényjavaslatot terjesztette be a választási korrupciók ellen.⁵³ Történetünk idején, Kr.e. 184-ben, praetori tisztségének második periódusában, megduplázódott feladatkörben, mindkét praetor jogszolgáltatási funkcióját irányítva volt kénytelen befejezni hivatali évét. A *praetor urbanus*tól átvett feladatként⁵⁴ őrá hárult az ünnepi játékok megrendezése is.

Ennél az adatnál érdemes még egy pillanatra elidőzni, hogy érzékeltsük a *ludi*

⁵⁰ KUNKEL: *Staatsordnung*. pp. 74–75. A *nomen non accipere* illetve a *rationem non habere*, a jelölt melőzése a választások alatt könnyen a népharag kirobbantásához vezethetett.

⁵¹ Liv. 39, 40.

⁵² V.ö. a *lex Villia annalis* fent már hivatkozott szabályait, melyek történetünk után néhány évvel léptek hatályba.

⁵³ MRR 1, p. 383.

⁵⁴ V.ö. MURAKÖZY: *Livius*. p. 601.

(ünnepi játékok) jelentőségét Róma politikai életében. A köztársaság kezdetén a *ludi Romani*, a szokásos *magistratusi* játékok szervezése még a *consulok* feladata – és kiváltsága – volt. A történetírók beszámolnak róla, hogy idővel a *consulok* feladatköre egyre tágult, és lassan az *aediles curules* feladatává vált az évente esedékes *ludi publici* megrendezése: a játékok alatt ők gondoskodtak a közrend fenntartásáról és gyakran ők fedezték a rendezés költségeit is.⁵⁵

Az ünnepi játékok szervezése a politikai reklám fontos része volt, ezzel lehetett tartós népszerűséget szerezni a választópolgárok körében. A *ludi* rendezése tehát az egyéni karrierben, a szavazatokért vívott küzdelemben nagy előnyt jelentett. A nép többnyire azt a jelöltet részesítette előnyben, akit a nagyvonalú és pazar játékok révén megkedvelt. Sulláról maradt fenn az a történet, hogy amikor a praetori tisztségre pályázott, hiába jelöltette magát, nem kapott elegendő szavazatot a választás során. Sikertelenségét ő maga is azzal magyarázta, hogy gyorsan felfelé ívelő karrierjében „átugrotta” az *aedilis curulis* tisztségét, kihagyta ezt a *magistraturát*. A népnek azonban ezzel nagy csalódást okozott: a kisemberek elvárták volna tőle, hogy előbb *aedilis*nek pályázzon. Arra számítottak ugyanis, hogy különlegesen pazar játékokkal kápráztatja majd el őket. Sulla nem törődött ezzel az elvárással, azonnal praetornak jelöltette magát – és látványosan megbukott.⁵⁶

Térjünk azonban vissza a Kr.e. 184. évbe, P. Cornelius Cethegus ünnepi játékaikhoz. Cethegus *praetor peregrinus* volt – sem nem *consul*, sem nem *aedilis curulis*. Hogyan rendezhette ő a játékokat, hisz e funkció a fent vázolt politikai súly miatt komoly vonzerővel bírt?

Livius megemlíti, hogy az Apolló tiszteletére szervezett játékokról volt szó. A történészek szerint a *ludi Apollinaris* mint *ludi Romani* (*ludi publici*) megrendezése a Kr.e. III. század végén állandósult: 212-ben rendezték meg először bizonyos szakrális jelek alapján.⁵⁷ Kr.e. 211-ben a hivatalban lévő praetor, Calpurnius javaslatára újra sor került Apolló tiszteletére játékok megrendezésére, majd a szenátus úgy döntött, hogy ezek után rendszeresen, évente rendezzenek ilyen játékokat.⁵⁸ Kr.e. 208-ban, egy pestisjárvány idején az akkori *praetor urbanus*, P. Licinius Varus törvényjavaslatot terjesztett elő a játékokról: a *lex Licinia de ludis Apollinaribus* rögzítette, hogy a *ludi Apollinaris* a *ludi annui* csoportjába tartoznak, azaz a mindenkori *praetor urbanus* minden évben köteles megrendezni őket.⁵⁹ Ezért P. Cornelius Cethegus, a hivatalban lévő praetor peregrinus, és nem az *aedilis curulis* (aki történetünk idején éppen Q. Fulvius Flaccus lett volna) rendezte ezeket a játékokat; Livius tehát korrekten tudósít itt is.

Amint azt fent már említettem, az ünnepi játékok megrendezésének költségeit a

⁵⁵ Az *aediles cuneles* egyik tipikus feladatköre, a *cura ludorum solemnium* valószínűleg az ünnepi játékokon kezdetben ellátott rendszeti funkcióból alakult ki. Livius úgy tudja, hogy az *aediles* először Kr.e. 310-ben léptek fel ebben a szerepben, amikor a diktátor Papirius Cursor *triumphusán* a fórum feldíszítéséről gondoskodtak. V.ö. KUNKEL: *Staatsordnung*, pp. 477.; JAKAB, *Stipulationes*, pp. 36.

⁵⁶ A játékok nagy politikai jelentősége miatt egyre inkább túlzásba vitték a pazarlást. Caesarról maradt fenn az a történet, hogy ő volt az első, aki mint *aedilis curulis* az apja temetésére rendezett ünnepségen az arénát ezüsttel díszítette fel és a gladiátorok ezüst fegyverekkel harcoltak a vadállatok ellen. A túlzott pazarlás visszaszorítására a *principatus* idején rendeletek jelentek meg *scaenicorum recisis paribusque gladiatorum ad certum numerum redactis*.

⁵⁷ V.ö. GEDEON M.: *Az antik Róma "sportjoga"*. Miskolc, 2005. p. 19.

⁵⁸ Liv. 26, 3. V.ö. F. BERNSTEIN: *Ludi publici. Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der öffentlichen Spiele im republikanischen Rom*. Stuttgart, 1998. pp. 136.

⁵⁹ Liv. 27, 23. V.ö. GEDEON: *Sportjog*. p. 19.

magistratus túlnyomó részben a magánvagyonából fedezte.⁶⁰ A tetemes kiadást jelentő közfeladatot (*munus*) mégis örömmel vállalták Rómában, mert ezáltal nagy népszerűsége tehettek szert a nép körében a politikusok. Ezt a népszerűséget a következő évek választási küzdelmeiben értékes szavazatokra lehetett beváltani, ahogyan ezt P. Cornelius Cethegus néhány évvel későbbi *consullá* választása is igazolja.

Q. Fulvius Flaccus fent leírt eredménytelen önjelöltsége a praetori tisztségre és agresszív politikai fellépésének elutasítása a szenátus részéről hosszú távon semmiképpen sem bizonyult ártalmasnak a jelölt politikai karrierje szempontjából. Q. Fulvius Flaccus néhány évvel később, Kr.e. 182-ben megnyerte a praetori tisztségre kiírt választást és ebben a minőségben átvette *Hispania citerior* provinciában a légiók parancsnokságát is. A történétírók arról tudósítanak, hogy még Kr.e. 180-ban is ő vezette Hispaniában a harcokat *proconsuli* minőségben. Sikeres katonai tevékenységét Kr.e. 180-ban diadalmenettel, *triumphusszal* ünnepelhette Rómában, ahol fényes politikai pályája tovább folytatódott. Kr.e. 180-ban *pontifex* lett,⁶¹ majd Kr.e. 179-ben *consulként* állt a Köztársaság élén. Kr.e. 174-ben a *ensor* tisztségét töltötte be A. Postumus Albinus kollégájaként. Sikeres politikai pálya és fényes hadvezéri győzelmek után a történeti források szerint Kr.e. 172-ben öngyilkosságot követett el, valószínűleg fia korai halála felett érzett fájaldalmában.⁶²

ÉVA JAKAB

EIN WAHLSKANDAL IM ANTIKEN ROM

(Zusammenfassung)

Der verehrte Jubilar, o.Univ.-Prof. Dr. Jozsef Ruszoly, hat viele Jahre seiner wissenschaftlichen Karriere der Geschichte der Wahlen im historischen Ungarn, um den Wandel zwischen Absolutismus und Dualismus, gewidmet. Es war ein spannender Zeitraum, dessen Gesetzmäßigkeiten und Widersprüche er mit viel Fleiss und Gelehrten-Geduld aufzudecken bemüht war. Sein wissenschaftliches Oeuvre gab mir den Anlass, für die Festschrift, die seine Universitäts-Karriere feiert, verfassungsrechtliche Studien aus dem alten Rom zu liefern. Mögen seine Forschungen uns noch lange als anregendes und motivierendes Musterbeispiel dienen!

Der Beitrag versucht eine Episode der römischen Geschichte, eine gescheiterte Praetorenwahl, historisch und verfassungsrechtlich zu interpretieren. Livius (39,39) berichtet davon, dass nach dem unerwarteten Tod des amtierenden Praetors, C. Decimius, im Jahre 184 v.Chr., ein neuer praetor urbanus hätte gewählt werden sollen.

⁶⁰ V.ö. GEDEON: *Sportjog*. p. 22.

⁶¹ A *pontifex maximus* jelentette a legfőbb papi méltóságot Rómában, aki a politikai életben is fontos szerepet töltött be, v.ö. LATTE: *Religionsgeschichte*. pp. 400.

⁶² V.ö. Liv. 42,3; Val. Max. 1, 1, 20.

⁶³ V.ö. Liv. 42,3; Val. Max. 1, 1, 20; F. COARELLI: *Fortuna equestris*. IVRA 2 (1995) pp. 268.; J. BRISCOE: *Q. Marcius Philippus and nova sapientia*. JRS 64 (1964) pp. 73.

Es geschach aber, dass sich neben den drei „ordentlichen“ Kandidaten auch ein Vierter, der amitierende kurulische Ädil, Q. Fulvius Flaccus, beworben hat. Sein vehementes Auftreten hat sogleich eine politische Krise ausgelöst: Es gab keine geletende Normen darüber, ob die Bewerbung eines Amtskollegen angenommen oder abgelehnt werden sollte. Die Lage wurde dadurch nur noch komplizierter, dass Q. Fulvius Flaccus es gut verstand, die Gunst des Volkes für sich zu gewinnen. Die Vorschriften der Kandidatur und die Voraussetzungen der Qualifikation als Kandidat mussten neu überlegt werden.

Die vorliegende Studie versucht – anhand dieser lehrreichen Geschichte – zu zeigen, wie die römische Verfassung funktionierte und wie sie als „living constitution“ stets weiter entwickelt wurde. Es ist weiters von Interesse, welche Mittel dem Wahlleiter zur Verfügung standen, um politisch „ungewünschte“ oder gesetzwidrige Kandidaten zu verhindern.

JÓZSA ZOLTÁN

Közszervezet, közszolgálat, közbizalom: a változás útján

A közigazgatás reformja és a változás koncepciója

A kívülállók számára a közigazgatás és a közszolgáltatások reformja egyszerű történetnek tűnik: a régi paradigma (hagyományos bürokrácia) átalakul és egy új (Új Közmenedzsment) kap dominanciát. Ugyanakkor, míg egyre többen – elméleti és gyakorlati szakemberek – fogalmazzák meg kétségeiket a tekintetben, hogy létezik egy tértől, időtől, körülményektől függetlenül érvényes és hasznosítható univerzális paradigma, addig kevesen kételkednek abban, hogy létezett egy régi. A tradicionális rendszer kritikusai viszonylag kevés hivatkozási alapot használnak, főként Max Wéber munkáira és kisebb mértékben F. Taylor egyes megállapításaira támaszkodnak.

A változást sürgetők érvelése közismert: a régi paradigma mellőzendő, mert a bürokrácia túl hierarchikus, neutrális, nem ad lehetőséget a diszkrécióra, zárt és átláthatatlan, nem segíti a hatékonyságot és a teljesítményt. Vagy, ahogy egy OECD jelentés rögzítette: „Az idők szava azt mutatja, hogy a kormányzás maga a probléma, nem pedig a megoldás.”¹

A vita a régi és az új paradigmáról azt mutatja, hogy kultúránkban mélyek a gyökei a pozitív változás koncepciójának, a jobb modellek, eszmények és megoldások fáradhatatlan keresésének, kutatásának. Ez a helyzet ugyanakkor kiáltó ellentétben van azzal a ténnyel, hogy még a szakértőknek sincs igazán világos képe arról, hogy hogyan változik a közigazgatás. Kevés bizonyíték van arra vonatkozóan is, hogy a változás minden esetben jobb eredményeket produkál; vagy ha igen, milyen változások és milyen reform eszközök. Amit viszont biztosan tudunk, hogy a változások mindig új eredményeket hoznak – néha jobbakat, néha rosszabbakat. Ily módon, jöllehet a közigazgatás területén a legjobb (optimális) eredmények nem valószínű, hogy elérhetők, de érdemes kutatni azokat. Az a tény, hogy a kutatás szinte folyamatos, optimizmusra ad okot.

A menedzsment tudományok is támogatják a lineáris fejlődés gondolatát, azt, hogy a dolgok megvalósításának mindig van egy jobb, eredményesebb módja. Ezek a teóriák tehát összhangban vannak azzal a kulturális hiedelemmel, hogy minden új jobb és ígéretesebb. Például az új információtechnológiai eszközök bevezetése általában pozitív fejleménynek értékelendő, mivel javítja az átláthatóságot, a közszolgáltatások hatékonyságát és hatásosságát. A modernizáció, mint nyugati koncepció a változás ígérétét hordoz-

¹ OECD: *Human Resources Management in the Public Sector–Neglected Subject*, Paris, 2002.

za, haladást, a dolgok jobb megvalósítását. Ennek az egyik legjobb példája Osborne és Gaebler (1992) könyve,² melyben a szerzők kijelentik, hogy a nyugati társadalmak az új nyitott, vállalkozó szellemű közigazgatás irányába fejlődnek, s felváltják a joghoz kötött működés korszerűtlen évszázados uralmát. Éppen az ilyen ígérlet(ek) miatt oly népszerűek az Új Közmenedzsmenttel kapcsolatos teóriák is.

A valóságban a „modernizáció” szintén ellentmondásos fogalom, mivel minden attól függ, hogy a modernizáció melyik értelmezése van napirenden. Napjainkban több megfigyelő³ eljutott arra a következtetésre, hogy a 21. század közigazgatása a posztmodernitás korszakába lépett.

Hood az *Állam művészete* című munkájában⁴ a modernizáció négy lehetséges jelentését különbözteti meg:

- Modernizáció, mint mély változás. Ami ezt a jelentést illeti, legalább is kétséges, hogy minden technológiaváltozás mélyreható társadalmi következményekkel jár, vagy, hogy a közös technológiák alkalmazása közös szervezetek létrejöttét eredményezi. További kérdés, hogy vajon a közigazgatás klasszikus problémái megoldhatók, vagy sem.
- Modernizáció, mint visszafordíthatatlan változás. A visszafordíthatatlanság erős retorikai felhanggal bír, és nem fér össze a tiszta logikával (mit jelent a visszatérés vagy a ciklusokban való mozgás). Vajon most visszatérünk néhány klasszikus menedzsment elmélethez a teljesítményértékelés vagy a konkrét célok kitűzése révén?
- Modernizáció, mint konvergens változás. Jóllehet érzékelhető egy igény a közös nemzetközi trendek és eljárások terén, de nincs jel arra vonatkozóan, hogy a különböző közigazgatások közös adminisztratív modell irányába mozognának.
- Modernizáció, mint hasznos változás. Az a tény, hogy valami új, még nem szükségszerűen jelenti azt, hogy az kívánatos is.⁵

A közszolgáltatásokkal kapcsolatos jelenlegi reformok leginkább a változás második és harmadik jelentése egyfajta egyvelegének felelnek meg. A hagyományos közigazgatás nem tűnik el, de jelentős változásokon megy keresztül. A hagyományos államigazgatás (government) átalakul kormányzássá (governance), de ez nem szükségszerűen jelenti azt, hogy tettünk egy lépést előre, megoldottuk a problémákat és jobb megoldásokat kínálunk. Úgyszintén, az államigazgatás átalakuló modelljei valójában nem liberálisak vagy konzervatívak, hatékonyak vagy hatástalanok – egyszerűen csak különbözőek és újak, ily módon a jó kormányzásról és a jól működő közigazgatásról való döntés minden esetben alapos megfontolást igényel.

Azt látjuk, hogy néhány közigazgatási reform javított a helyzeten, néhány meg nem. A szervezetfejlesztési technikák figyelemreméltó gyorsasággal jönnek és mennek. Új eljárások lesznek divatosak és a régiéek elavulnak, éppúgy, mint a különböző ruhamodel-

² D. OSBORNE – T. GAEBLER: *Új utak a közigazgatásba. A vállalkozó szellem a közszektorban*. Kossuth Kiadó, 1994.

³ Például: D. J. FARMER: *The Language of Public Administration: Bureaucracy, Modernity and Post-modernity* University, Alabama Press, 1995. vagy T. MILLER – C. J. FOX: *Postmodern Public Administration*, Published by M.E. Sharpe, 2006.

⁴ C. HOOD: *The Art of the State: Culture, Rhetoric and Public Management*, Oxford University Press, 1998. p. 199.

⁵ C. HOOD: 1998. p. 206.

lek Párizsban, Milánóban vagy New Yorkban. Sajnos napjainkig egyetlen közigazgatási modell, vagy elmélet sem adott átfogó magyarázatot a változásokra. Ugyanakkor senki sem tagadja a közigazgatás, a közszolgáltatások állandó fejlesztésének szükségességét; mindenki elkötelezett a közszerktor hatékonysága, hatásossága és átláthatósága mellett. Minden reform e célok elérésére törekszik.

A kérdést, hogy hova vezetnek a reformok, nehéz megválaszolni. „A kérdés, hogy milyen eredmény származott a reformok sorozatából, nyilvánvalóan alapvető jelentőségű, és egyáltalán nem egyszerű. Az eredmény címkéje számtalan aspektusra és koncepcióra alkalmazható [...] Az „eredmények” átfogó megvitatása magába foglalja annak tisztázását, hogy kinek a számára, ki által meghatározva és milyen célok alapján értékeljük az eredményeket.”⁶ Ugyanez a megállapítás elmondható a siker fogalmával kapcsolatosan is.

Az Európában zajló közigazgatási, közszolgáltatási reformokkal kapcsolatos munkájában Pollitt és Bouckaert kételyét fejezi ki a közszerktor reformjához fűződő határtalan optimizmussal kapcsolatban, és rámutat a korlátokra, ellentmondásokra, valamint a megoldatlan problémákra. Ilyen feszítő ellentmondás például egyfelől a személyzet motivációjának erősítése és a kulturális váltás támogatása, másfelől pedig a stabilitás megőrzése, s a szervezeti korszerűsítés megvalósítása. Rámutatnak a fokozódó instabilitás veszélyére, mint a folyamatos változások egyik nemkívánatos következményére, ami lerombolja az intézményi memóriát⁷, és negatívan hat a szervezeti morálra és a bizalomra.

Néhány évtizeddel korábban Lindblom azt javasolta, hogy „a politikai környezetben a döntések sohasem lehetnek teljesen racionálisak, de [...] korlátozottan racionálisak igen.”⁸ Ami azt jelenti, hogy az optimális megoldáshoz való ragaszkodás helyett a politikusoknak meg kell elégedniük azzal, ami „elég jó”, vagy, ahogy Lindblom javasolta, a kis lépésekkel. Napjainkban az új institucionalizmus képviselői⁹ a szervezeteket elemezve azt állítják, hogy a reformokat erősen befolyásolják a klisék, mítoszok, az érdekviszonyok (köz- és magánérdek), és a közvélemény elvárásai.

A közszervezetek reformfolyamatának koncepcionális megértése óhatatlanul visszavisz bennünket Simon munkáihoz, aki nem tagadta a változás lehetőségét, mint a racionális eljárások eredményét. Azonban rámutatott arra, hogy a szervezetek sohasem működnek tisztán racionálisan vagy tökéletesen. „Néha elfelejtjük, hogy a szervezet cselekvő emberek csoportja. Ezek az emberek nem szerszámok vagy gépek. Érzelmek vannak, reményeik és félelmeik. Betegek lehetnek, éhesek, mérgesek, frusztráltak, boldogok és szomorúak. Viselkedésüket befolyásolják a születés óta jelentkező különböző hatások.”¹⁰ Nagyon fontos az a szerep, amit a kommunikáció betölt a szervezetek napi működésében. Kommunikáció nélkül még az első lépések sem tehetők meg az emberi kooperáció területén, és lehetetlen szervezeti problémákról beszélni kommunikáció nél-

⁶ C. POLLITT – G. BOUCKAERT: *Public Management Reform, A Comparative Analysis*, Oxford University Press, 2000. p.97.

⁷ A szervezeti, intézményi memória jelentőségét átfogóan mutatja be: C. POLLITT: *Bureaucracies Remember, Post Bureaucratic Organisations Forget?* Paper for „Governance by looking back” Conference, Research School of Social Sciences, Australian National University, Canberra, Australia, 12–14 December 2007.

⁸ C. E. LINDBLOM: *The Science of „Muddling Through”*, *Public Administration Review*, 1959. Vol. 19. No. 2. pp. 79–88.

⁹ Például P. DIMAGGIO, vagy W. W. POWELL.

¹⁰ H. SIMON: *Public Administration*, Alfred Knop, New York, 1973. p. 55.

kül. A közigazgatás gyökereinél folyamatos konfliktusok és kommunikáció blokádok találhatók az alábbiak miatt:

- Nyelvi akadályok (félreértés, félreértelmezés)
- A vonatkoztatási keret differenciái (definíciók eltérő értelmezése)
- A földrajzi távolságból adódó problémák akadályozzák a kommunikációt (megyék, minisztériumok)
- Státusz differenciák, melyek szűrik a szervezeti hierarchián érkező információkat
- Önvédelem (az egyének hajlamosak többet beszélni azokról a dolgokról melyekből haszon származik számukra)
- Munkafeszültség (az emberek hajlamosak figyelmen kívül hagyni fontos dolgokat)
- Cenzúra (az információfolyamat korlátozása autoritással vagy kényszerrel)

A közszektor változásai visszavezethetők megoldatlan problémákra vagy kudarcokra. Az új megoldások vagy reformok előidézhetik az előrelépést, de a visszaesést is, amellet, hogy teljesen új problémákat generálhatnak. A reformok tehát különböző, hullámmzó következményeket produkálhatnak, melyeket nehéz megjíósolni. Néhány szakpolitikai területen javulás mutatkozhat, de – ugyanakkor – más területeken hanyatlás következhet be. Például javulhat az emberi jogok helyzete, erősödhet a demokrácia, csökkenhet a bűncselekmények száma, javulhat a környezetvédelem helyzete stb. Ugyanakkor felborulhat a költségvetési fejezetek egyensúlya, vagy idejét múlttá válhat a közoktatás szerkezete stb. Ezekben a különböző ügyekben a köztisztviselők döntő szerepet játszanak, és az egyes állami szervek eltérő eredményeket produkálhatnak.

Az európai integrációs folyamatban több szakértő kísérletet tett az „Európai reform folyamatok” koncepcionális értelmezésére. Föderalisták, funkcionalisták, institucionalisták, stb. cseréltek véleményt az elmúlt két évtized alatt. Az integrációs folyamat azonban még mindig újdonságokkal szolgál az elméleti értelmezések számára. Például nemcsak a jogi formák harmonizációját eredményezte, de a politikai és igazgatási konvergenciát is, valamint kooperációt, közelítést, és néhány éve már nyitott koordinációt, közös szabályozást és önszabályozást.

Az európai integráció általános fontossága miatt nem szabad túlértékelni a konvergenciát, mint ahogy alulértékelni sem. A legutóbbi közigazgatás-fejlesztési programok azt mutatják, hogy még azokon a területeken is, ahol az integráció jelen van, csak kissé érzékelhető az azonos utak követésének a szükségessége. Többen úgy vélik, hogy némi konvergencia érvényesül, de még a leginkább hasonló országok esetében is eltúlzottak a közeledést valló álláspontok. A különböző nézetek arra vezethetők vissza, hogy rendkívül nehéz nagyléptékű összehasonlító vizsgálatokat elvégezni a közigazgatásban bekövetkezett változások feltérképezésére. Az akadályt elsősorban a nyelvi és anyagi korlátok jelentik. Munkájában¹¹ Pollitt a konvergencia négy formája között tesz különbséget:

- Diskurzív konvergencia: mind több és több ember beszél és ír ugyanarról a koncepcióról (TQM, teljesítményfinanszírozás stb.). A tervek koncepciója hasonló.
- Döntési konvergencia: a hatóságok döntenek egy meghatározott szervezeti forma, politika, vagy eljárás bevezetése mellett. Például az Egyesült Királyság 1991-ben bevezette az Állampolgári kartákat, a franciák '92-ben, az olaszok '93-ban.

¹¹ C. POLLITT: *Clarifying Convergence*, Public Management Review, No. 4. Issue 1. 2002. pp. 474–478.

- Gyakorlati konvergencia: a közszektor szervezetei elkezdnek hasonló módon működni. Teljesítményhez kötött illetmény alkalmazása a közszektorban.
- Eredmény konvergencia: a reformok szándékolt vagy nem szándékolt következményei azonos vagy hasonló hatásokat eredményeznek. Például az útlevelek kiadásának egységnyi költségei csökkennek az új eljárásnak köszönhetően.

A különböző szakaszokra irányuló empirikus vizsgálatok egyre bonyolultabbak, jóllehet az Eurobarométer felmérés néhány kiemelt szakpolitikai területen figyelemre méltó konvergenciát mutatott ki a választói elégedettség szintje esetében.¹²

Nem lehet elfelejteni azt sem, hogy a konvergencia egyik fázisából nem szükségszerűen következik a másik. A konvergencia csökkenhet vagy megszűnhet bármelyik szakaszban. Pollitt szerint¹³ megfogalmazható az a hipotézis, hogy a konvergencia mértéke rohamosan hanyatlik, miután lezárult a négy szakasz. Az OECD országokban számottevő bizonyíték van a diskurzív konvergenciára és néhány formája megvalósult a döntési konvergenciának. Ugyanakkor a konvergenciáról kevés az információ és a tényleges tapasztalat.

Amikor elemezzük a változás folyamatát, a sikereket és a kudarccokat a közigazgatásban, figyelembe kell venni, hogy a reformok céljai összetettek. Így például az emberi erőforrás gazdálkodás területén nem csak a teljesítményt és a szolgáltatási színvonalat szükséges javítani, de meg kell őrizni a jog uralmát, javítani kell a hatékonyságot, takarékosan kell az erőforrásokat felhasználni, és követni kell a politikai elvárásokat, célokat. Sokan amellett érvelnek, hogy a HRM reformok legfontosabb célja a takarékoság, a nagyobb szervezeti teljesítmény és a rugalmasság. Úgy vélik – ahogy W. Wilson¹⁴ is látta – hogy a közigazgatás az üzlet egyik területe. Mások viszont azt mondják, hogy a közszolgáltatások nem azonosak a piaci szolgáltatásokkal, sajátos jellemzői (egyenlőség, diszkrimináció tilalma, jogszerűség stb.) továbbra is meghatározóak, és a jövőben is azok maradnak. Az előbbi dilemmára bármi is a jó válasz, egy dolog biztos: az említett különböző HR célok mindig konfliktusosak és néha ellentmondásosak. Következésképpen, a sikeres emberi erőforrás politika fogalma önmagában is ambivalens.

A közszektor reformjával kapcsolatos alapvető kérdéseket a múltban alaposabban vizsgálták, mint napjainkban. Az USA-ban például, a 20. század elején az ún. Brownlow bizottság a következőket állapította meg: „a kormányzat átszervezése elvezet bennünket az átszervezések céljaihoz. A gépezet túl közelről történő vizsgálata nem térítheti el a figyelmet a hatékony menedzsment igazi céljaitól. A gazdaságosság nem az egyedüli célkitűzés, jóllehet az átszervezés az első lépés a megtakarítás felé; a párhuzamosságok és ellentmondások megszüntetése szintén nem egyedüli cél, jóllehet az új szervezet egyszerű és szimmetrikus lesz, a magasabb bérek és a jobb állások szintén nem az egyedüli célokat jelentik, jóllehet ezek szükségesek, jobb üzleti módszerek és pénzügyi ellenőrző rendszerek szintén nem az egyedüli célt jelentik, jóllehet ezek is kívánatosak. Egy nagy cél van, nevezetesen nemzeti kormányunk demokratikus működtetése, ami azt jelenti, hogy a kormány naprakész, hatékony, és hatásos eszköze a nemzeti

¹² Eurobarometer 2007. p. 67.

¹³ C. POLLITT: 2002. 486–488. pp.

¹⁴ W. WILSON: *The Study of Administration*, Political Science Quarterly, Vol. 56. No.4. 1941. pp. 481–506.

akarat megvalósításának. Ez az a cél, ami miatt a kormány a modern menedzsment eszközöket igényli.”¹⁵

Napjainkban a legtöbb modern reformelképzelés esetében hiányzik a HRM programok valódi céljainak a meghatározása. A népszerű szlogen: „többet kevesebből” egy ilyen koncepció. Ugyanígy a szervezeti struktúrák alakítására vonatkozó receptek eredete a kudarcok vagy a várható kudarcok elleni reakciókban keresendő inkább, mintsem abban, hogy valójában mit is kellene megvalósítani. Következésképpen a szervezeti sikerprogramok gyakran átfordulnak a katasztrófa receptjévé. Lassan azonban az eufória kimerül, azután az új áldás és az új pokol kezd túlságosan hasonlítani a régihez, s a kiábrándulás ciklusa újra kezdődik.¹⁶

A múltban a közigazgatás szakértői amellet érveltek, hogy a közigazgatásban a változások hasonlítanak egy zérőösszegű játszmahoz a hatékonyság, hatásszűrség és a felelősség között, és a közigazgatási reformok közmondások, dilemmák és ellentmondások foglyai.

Úgy véljük tehát, hogy jöllehet jó okok vannak a hagyományos közigazgatás, közszolgáltatás bírálatára, de a legtöbb reform elképzelésben és a kifejezésekben sok a „közmondás” és a reformpályák legalább annyi problémát eredményeznek, mint amennyi javaslatot megfogalmaznak a fejlődés javára. A felhívás a rugalmasság, az innováció, a változás, a teljesítmény és a kevesebb bürokrácia mellett nagyon általános, és nélkülözi a speciális ismeretet a közszektor természetéről és a közszolgáltatási rendszerek struktúrájáról.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a dolgok nem javulhatnak a reformoknak köszönhetően. Több példa is igazolja, hogy számos fejleménynek pozitívak a hatásai, ami sikernek nevezhető.

A kormányzás, közigazgatás bármely formájának tértől, időtől, körülményektől független abszolutizálása, és egyedül üdvöztető megoldásként való propagálása félrevezető.

A jó kormányzás, közigazgatás ideáltípusa természetesen leírható és normatív értelemben referenciaként szolgálhat a konkrét megoldások számára. Mindez azonban mit sem változtat azon, hogy téves úton jár az, aki a kormányzás bármely, a történeti, politikai, gazdasági, kulturális kontextusban működőképes formáját örökvényűnek és kiemelkedetlennak hiszi.

Közmenedzsment elméletek – új realizmus?

A tanulmány nem vállalkozik az Új Közmenedzsment és a hagyományos közigazgatás összehasonlítására, mivel egy ilyen összevetés túlságosan felszínes és leegyszerűsítő volna. A bürokratikus szervezetek sem nem feketék, sem nem fehérek, különböző formát öltenek az egyes országokban, kultúrákban. Még az olyan klasszikus rendszerek, mint a porosz, a napóleoni, a westminsteri vagy kínai modell sem voltak sohasem azonosak.

Eltekintünk a tradicionális közigazgatás és az Új közmenedzsment összevetésétől azért is, mert bizonyos értelemben az új modell mindig győzedelmeskedik. Jöllehet, a

¹⁵ L. BROWNLOW – C. E. MERRIAM – L. GULICK: *Report of the President's Committee on Administrative Management (1937)*, in: Shafritz, J.M. – Hyde, A.C.: *Classics of Public Administration*, The Dorsey Press, Chicago, Illinois, 2nd edition 1987. p. 94.

¹⁶ C. HOOD: 1998. p. 195.

tények szerint azok az országok, amelyek bevezették az Új Közmenedzsment megoldásait nem szükségszerűen sikeresebbek, mint a hagyományos államigazgatással bíró államok. Figyelembe kell venni azt is, hogy nincs univerzális érvényességű (*one size fits all*) közmenedzsment. A különböző történelmi tradícióknak, kultúráknak meghatározó szerepe van a modernizációs utak tekintetében. Az OECD is, mely a múltban erősen hangsúlyozta az univerzális trendeket a közigazgatási modernizáció kapcsán, jelentésében¹⁷ rámutatott a differenciákra és a kontextus szerepére.

Minden közszolgálati modellben a személyzeti politika politikai, jogi, gazdasági tényezők, illetőleg ezek kombinációja által meghatározott. Ellentmondásos, meghíúsult politikai érdekek, pénzügyi nehézségek, kedvezőtlen társadalmi megítélés és elkapkodott reformok jelzik azt, hogy a közigazgatási reformok nem mindig követik a teoretikus modelleket, és nélkülözik a tényeken és racionális érvelésen alapuló konzultációt. Gyakran úgy tűnik, hogy az új és jobb közigazgatás iránti vágy többet elmond az aspirációkról, hiedelmekről és kultúráról, mint a reformok valódi szükségességéről. Önmagában a pusztá felhívás a változásra, innovációra, rugalmasságra, kreativitásra és teljesítményre, nem mond semmit a hatásokról, következményekről.

A humán erőforrás gazdálkodás területén gyakran az egyéni teljesítmények javítására szolgáló javaslatok nem veszik figyelembe, hogy a legtöbb köztisztviselő jól teljesít. A közszektort vizsgáló felmérések nem vizsgálják azt a kérdést sem, hogy a jól dolgozó állami alkalmazottak miért elégedettek, annak ellenére, hogy rendszerint alulfizetettek. Az USA-ban Al Gore is úgy érvelt, hogy: „a közszektor működésében a rendszer, nem pedig az emberek jelentik az alapvető problémát.”¹⁸

Időközben a közszolgáltatások szerepéről és fontosságáról folytatott közbeszéd szintén megváltozott. A NPM a berlini fal leomlása után vált meghatározóvá, amikor Közép- és Kelet-Európában a merev, hierarchikus államigazgatást megújítani kívánták a gyors privatizációval, kiszervezéssel, delegációval és decentralizációval. Ezen javaslatok mindegyikét egy erős hatékonysági fókusz jellemezte, a többet a kevesebből elv alapján.

Az államról, a kormányzati szerepvállalásról folytatott vita azonban hirtelen megváltozott a new yorki, londoni, madridi terrorakciókat követően, valamint a new orleansi és dél-kelet ázsiai természeti katasztrófák nyomán. Új globális kihívások (fenyegetések) és kockázatok újfent előtérbe állították a vitát az állam szerepéről, megbízható közszolgáltatások és a védelmi képesség javításának szükségességéről. Az USA-ban két következtetést vontak le a 2001. szeptember 11-ei terrortámadás következményeiből:

1. „A közszektor és a kormányzat működése fontos és kritikus a nemzet jóléte, biztonsága szempontjából;
2. A kormányzati defektusokra rendszerint a krízisek és botrányok nyomán derül fény – akkor, miután már a károk bekövetkeztek.”¹⁹

Az erős és hatékony közszolgáltatások szükségességét hangoztató nézetek új vitát generáltak a pusztán a szimpla hatásosságot preferáló megközelítés negatív következményeiről. Európában a közszektoral kapcsolatos felfogások lassan elmozdultak a naiv, az univerzális megoldásokat csodaszerként kezelő nézetektől az új függőséget felisme-

¹⁷ OECD: *Modernising Government – The Way Forward*, OECD 2005. p. 13.

¹⁸ National Performance Review, *From the Red Tape to Results: Creating a Government that Works Better and Costs Less*, Government Printing Office, Washington D. C., 1993.

¹⁹ DAVIDSON: 2000. p. 2.

rő értelmezésekig. Új ellentmondások, dilemmák, kihívások (demográfiai), kapacitás korlátok (egészségügy, oktatás), a privatizáció, kiszervezés, leépítés nyomán előálló működési és hatékonysági zavarok, valamint az állami kudarcok, tehetetlenségek (terrorizmus, bűnözés, szegénység stb.) egyértelműen jelezték a korábbi neoliberális, államot felszámoló felfogás megváltoztatásának szükségességét.

A közzsetektor teljesítményével kapcsolatos viták mellett változás történt az egyéni és szervezeti teljesítményt meghatározó eszközök értelmezésében is. A 21. század elején az Atlanti-óceán mindkét oldalán az állam szerepéről, egyre inkább pragmatikussá vált a közszolgáltatásokról folytatott vita. Szakértők és választók egyaránt többé nem a kevesebb állam mellett érvelnek, hanem jobb szolgáltatásokat, magasabb minőséget, jobb hatékonyságot várnak az egyenlőség, a jog uralma, a demokrácia, a fair eljárás és a méltóság megőrzése mellett.

Egyre több kritika fogalmazódik meg a közigazgatáson belül is. A hivatalnokok változásokat és reformokat akarnak. Nehezményezik a túl sok szabályt, a bürokráciát, a lassú eljárásokat, a felesleges stresszt, a gyenge vezetést és a kevés ösztönzést a személyes fejlődés érdekében. Bármely megfigyelő egyetérthet abban, hogy ezek a bírálatok nem csak feltevések, hanem valódi életpasztyalaton nyugszanak.

Az új realizmus a közigazgatásban üdvözlendő, mivel jobban megmagyarázza azt, hogy a nemzeti közigazgatások – számos közös hatás és kihívás ellenére – miért követnek eltérő utakat, prioritásokat, és miért produkálnak különböző eredményeket a reformok nyomán.

A szervezeti struktúra és a személyzet kapcsolata

Az európai társadalmakban régóta uralkodó nézet, hogy a közhivatalnokok az államhoz, az állami autoritáshoz kapcsolódnak, így nem úgy kezelendők, mint a magánvállalkozások alkalmazottai. A közhivatalnok az állam képviselője, aki fenntartja a jog uralmát, és végrehajtja a kormányzati döntéseket. Évtizedeken keresztül a tagállamok a közszervezeteknek sajátos jogállást biztosítottak, mivel a sajátos szervezeti formától várták az integritás és az alapértékek érvényesülését.

A személyzeti politika területén a hierarchikus, centralizált struktúra világos és egyértelmű karrier utakkal, élethossziglan tartó kinevezéssel, szenioritással, kedvező illetmény- és nyugdíjrendszerrel biztosította a politikai befolyás, a korrupció, a magánérdek érvényesülésének lehetetlenségét, a kormányzás stabilitását.

Weber szerint a sajátos státusz és a speciális munkafeltételek egyaránt garantálják a közszolga neutralitását és az uralkodóhoz való hűségét. A *Politika, mint hivatás* című munkájában²⁰ Weber azt írja, hogy a közszolgának harag és részrehajlás nélkül kell tennie a dolgát. A kommunikációt személytelenítenie kell, kizárva az érzelmeket, egyéni érzéseket és más irracionális dolgokat. A közszolgának nem kell a politikus szerepét átvennie, nem szabad harcolnia.

A köztisztviselők a múltban a Leviathánt²¹ szolgálták, aki a társadalom fellett állt. Így módon, hosszú időre mind a kormányok, mind pedig a köztisztviselők többet törőd-

²⁰ M. WEBER: *A tudomány és a politika, mint hivatás*. Kossuth Kiadó, 2005.

²¹ T. HOBBS : *Az állam okairól, létrejöttéről és definíciójáról*, in: *Leviathan*. Oxford University Press, 2002.

tek a szabályozással, az ellenőrzéssel és programok végrehajtásával, mint az aktivitások eredményének megismerésével, a választók érdekeivel, a fogyasztók elégedettségével. Mivel korábban a szociális szolgáltatások nem tartoztak az állami feladatok közé, s az '50-es évekig csak néhány ország rendelkezett szegénység elleni, élelmiszerbiztonsági, környezetvédelemi, társadalombiztonsági programmal, legtöbb közszolgáltatás az adókkal, a közlekedéssel, a közegészségüggyel, a katonasággal és a rendvédelemmel volt kapcsolatba hozható.

Következésképpen az emberek hosszú ideig nem kérdőjelezték meg a kormányok tevékenységét, és a polgároknak nem volt joga fellépni az államigazgatás hibás vagy késedelmes döntései ellen. Ténylegesen a közszektor legfontosabb feladata az ellenőrzés volt, a szolgálat helyett. Nem véletlen tehát, hogy a közszolgák inkább végrehajtottak, mintsem menedzserek voltak. Az államhoz kapcsolódtak és nem voltak a magánalkalmazottakhoz hasonlóan kezelhetők. A közalkalmazottak speciális kategóriáját alkották, akik előkészítik, végrehajtják és ellenőrzik a kormányzati politikákat. Közszeletának lenni annyit jelentett, mint jól teljesíteni. Megkérdőjelezni a közigazgatás vagy a köztisztviselő teljesítményét nem csak nem volt illendő, hanem adott esetben még veszélyt is hordott magában.

Napjainkra ez a helyzet teljesen megváltozott. A köztisztviselők ma már bármikor elérhetők, tevékenységük átláthatóbb, és nagyobb felelősséggel végzik munkájukat, mint valaha. Az empirikus vizsgálatok eredményei²² azt mutatják, hogy a jelenlegi államany képzetebb, mint a korábbi nemzedék. Történelmi nézőpontból vizsgálva, a jelenkori közigazgatás több területen is számottevő fejlődést mutat. Így például jobban érvényesülnek az ügyféli jogok, nem utolsó sorban a magasabb színvonalú jogszabályoknak köszönhetően, s – ha differenciáltan is –, de javult a közszolgáltatások színvonala. Ugyanakkor új kihívások jelentkeznek, és az állampolgári elvárások is folyamatosan növekszenek. A média és a választók is egyre kritikusabbak, és felvetődik a kérdés, hogy vajon a közszeletor alkalmazottai esetében indokolt-e a megkülönböztetett kezelés. Továbbra is elterjedt ugyanis az a nézet, mely szerint a köztisztviselőknek nemcsak a személyisége különböző, de eltérőek az ösztönzőik, kevésbé keményen dolgoznak, mint a magánalkalmazottak, a biztonságot, a szabályszerűséget preferálják és nem igazán innovatívak.

A legtöbb uniós tagállamban a közszolgáltatások még mindig különböznek a magánszolgáltatásoktól. A sajátos szervezeti formák és a speciális munkafeltételek és körülmények továbbra is fennállnak. A két szektor közötti különbségek²³ azonban csökkennek, de még mindig kevés megbízható ismeret van arról, hogy a szervezeti forma hogyan befolyásolja a teljesítményt, illetőleg hogy mi a kapcsolat a struktúra és az egyéni magatartás között. Például: a karrier rendszerű közszolgálattal rendelkező országok sikeresebbek, mint a pozícióhoz kötött kiválasztást alkalmazó államok? Kevésbé vagy jobban motiváltak az álláshoz kötött kiválasztást alkalmazó országok hivatalnokai? Jobban avagy rosszabbul teljesítenek a közszeletor munkatársai, mint a piaci szereplők, és még sorolhatnánk tovább.

²² *Modernising Government – The Way Forward*, OECD 2005. pp.157–184.

²³ Ahogy Hal Rainey fogalmazott: „világos demarkációs vonal meghúzása a köz- és a magánsektor között nem lehetséges, s a leegyszerűsített különbségtétel a köz- és a magánsektorok között félrevezető.” H. G. RAINEY: *Understanding and Managing Public Organisations*, Third Edition, Jossey Bass, San Francisco, 2003. p. 62.

Több szakértő²⁴ is különböző magyarázatot adott arra, hogy a közszervezetek és a közhivatalnokok magatartása és teljesítménye miért eltérő a magánszervezetek és azok munkatársai magatartásától, teljesítményétől. Rámutattak például a túl sok szabály, a kevés delegáció, az erős politikai befolyás, a kevés motiváció, a nem elegendő teljesítményösztönzés, a fejlesztési stratégiák és eszközök hiánya, valamint a lassú döntési eljárások negatív szerepére. Egy másik széles körben osztott hiedelem, hogy a közhivatalnokok túlságosan tág védelmet kapnak, még akkor is, ha feleslegessé váltak, továbbá nem megfelelő az ösztönzésük, valamint nem érzékelik az ügyfelek és választók elvárásait, amellet hogy túl sok kiváltsággal is bírnak. A szervezeti sajátosságok is elősegítik, hogy nem kell maximális erőfeszítéssel dolgozniuk, mivel rendkívül nehéz megszabadulni tőlük, illetőleg rákényszeríteni őket a színvonalasabb teljesítményre. Ennél a szcenáriónál a közszektor egésze a gyenge teljesítmény a jellemző.

A bürokráciák negatív reputációja miatt sokan úgy vélik, hogy alacsonyabb a munkával való elégedettség, más a munkához való hozzáállás, valamint az ösztönzési rendszer is, mint a piaci szektorban. A kedvezőtlen megítélésnek köszönhetően csak néhány vállalták fel a bürokráciák kritika nélküli támogatását. Többen Max Weber nyomán arra jutottak, hogy az egyén egy nagy gépezet fogaskerekévé válik. Weber azonban látta azt, hogy ez a fejlemény veszélyezteti az egyén önállóságát.

A fentiek ellenére azonban még mindig kevés a meggyőző bizonyíték a személyiség, a struktúra és a bürokratikus magatartás interakciójára nézve. A 20. század kezdete óta több kutató (Weber, Merton, Thompson, Goodsell, Brewer) is megfigyelte, hogy kapcsolat van a szervezeti struktúra és a magatartás között. Széles körben elterjedt feltevés, hogy a szervezeti struktúra változásokat okozhat, és hat a személyiségre. Ez azt jelenti, hogy a klasszikus karrier rendszer, illetőleg a bürokratikus szervezet hat a közszolgá személyiségére. Egy másik elmélet szerint viszont a sajátos személyiség keresi a speciális szervezeti formákat.

Merton²⁵ volt az első kutató, aki elemezte a személyiség és a bürokratikus struktúra kapcsolatát. Szerinte a bürokratikus szervezet állandó nyomást gyakorol a hivatalnokra, elvárva a módszerességet, prűdenciát, képzettséget. A hatékony bürokrácia a szervezeti válaszok kiszámíthatóságát követeli meg, továbbá a hatáskörök következetes delegálását.

Merton szerint a hivatalnok szakmai munkáját meghatározza az előmeneteli rendszer, a senioritás, a növekvő illetmény, mindazok az elemek, melyek ösztönzőleg hatnak a szakszerű eljárásra, és a szabályok alkalmazásra. Ugyanakkor mindezek az eszközök egyben előidézhetik a szabályokhoz való túlzott ragaszkodást, ami visszahúzódot, konzervativizmust és technicizmust vonhat maga után. További sajátja a bürokratikus szervezetnek a kapcsolatok személytelené válása, az általános, absztrakt szabályok dominanciája, ami konfliktushoz vezethet a bürokratikus szervezet és az ügyfelek között. Az ügyek személytelen kezelése, ami ellentét az ügyfél által elvárt megkülönböztetett figyelemmel, kiválthatja az arrogancia vádját.

A gyakorlatban az egyén személyiségének elidegenedése a szervezeti ellenőrzéssel kezdődik. Ezt a szolgálati felettes hajtja végre, vizsgálva a szabályoknak való megfelelést, a hangsúlyt a kiszámíthatóságra, a standard eljárásokra helyezve. Ennek követke-

²⁴ Például Gaebler, Osborne vagy Hood.

²⁵ R. K. MERTON: *Bureaucratic Structure and Personality*, in: Shafritz, Jay M. and HYDE, Albert C.: *Classics of Public Administration*, The Dorsey Press, Chicago, Illionis, 2nd edition, 1987. p. 111.

tében az egyén defenzívává, merevvé válik, és igyekszik megbízhatóságát igazolni. Ez a magatartás (rugalmatlanság, lassúság, változással szembeni ellenállás, a szabályokhoz való ragaszkodás, átfogó fegyelem, ellenőrzés szükségessége) később a „bürokratológikus” elnevezést kapta.

Merton igazolta, hogy a bürokratikus szervezetek egyes jellemzői ténylegesen hatnak az emberi magatartásra:

- Szenioritás és a karrier rendszer: a karrier rendszer erősíti a szabályokhoz való túlzott ragaszkodást;
- Testületi szellem: a közösségi identitás erős a bürokratikus egységekben. Közös az érdekeltség, nincs valódi verseny, mivel az előrelépés a szenioritáson alapul, így a csoport- konfliktus minimális. A testületi szellem inkább az egyéni érdekek érvényesítését segíti, mintsem a felső vezetés céljainak megvalósítását vagy az ügyfelek igényeinek kielégítését.
- Szentesítési eljárás: egyes bürokratikus normákat, főként a technikai jellegűeket mereven alkalmazzák, és a megváltozhatatlan szentségként kezelik.
- Személytelenség: a hivatalnok személyisége a személytelen norma szintjére redukálódik. Ez, összekapcsolódva azzal a tendenciával, mely az ügyeket a szervezet szempontjából kategorizálja, gyakran azzal a következménnyel jár, hogy az ügyfél úgy érzi, hogy figyelmen kívül hagyják problémájának sajátosságait. Mivel az ügyfelek meg vannak győződve problémájuk fontosságáról, rendszerint tiltakoznak az ilyen eljárás ellen.

A koncepció szerint a hagyományos bürokratikus szervezet bürokratikus személyiséget produkál, amely az alábbiak révén meghatározható:

- Alárendeltség: a felettes utasításoknak való teljes körű engedelmeskedés.
- Szakmai beszűkülés: speciális szakismeretek kialakítása egy meghatározott területen, s az ügyeknek e szempontok alapján való értékelése, leegyszerűsítése.
- Személytelenség: a személytelen és formális kapcsolatrendszer preferálása.
- Szabály konformitás: szabályokhoz és a szokásos eljárásokhoz való merev ragaszkodás.

Merton értelmezése alátámasztja azt az érvelést, hogy a magánvállalkozó innovatív, individualista, míg a közszolga konform, és kerüli az innovációt. Ugyanabban az időben, amikor a bürokratikus személyiség teóriáját megalkották, terjedt el az a hiedelem, hogy a felnőtt személyiség szocializációja a munkaszervezetben történik meg.

A másik ok, ami miatt a közszervezetek keretein belül sajátos személyiség formálódik, az a bürokráciánál alkalmazott hosszú és komplikált kiválasztási és alkalmazási folyamat. Sokan ezt úgy tekintik, mint ami ellentétes a motivált egyének kiválasztásával, s ily módon azok a magánszektorban találják meg a helyüket.

A II. világháború után több szerző is felvetette, hogy a bürokráciával kapcsolatos klasszikus tételek felülvizsgálatra szorulnak, amellet, hogy a bürokraták és a közszervezetek, is különbözőek és érzékelhető rugalmasságot mutatnak. Így például Kohn empirikus kutatása azzal a következtetéssel zárult, hogy a hivatalnokok intellektuálisan nyitottabbak, rugalmasabbak és önállóbbak, mint a nem bürokratikus szervezetekben dolgozók. Maynatz és Luhman szerint azok az emberek, akik számára a biztonság fontos, rendszerint érdeklődnek a közszolgálati karrier iránt.

Az ezt követő évtizedekben is újabb és újabb viták tárgyát képezte a bürokráciáról alkotott hagyományos felfogás. Allinson tanulmányában²⁶ arra a következtetésre jutott, „hogy a bürokrata patológikus magatartásához hagyományosan kötődő elégedetlenség és bizonytalanság nem alkalmazható általánosan. A merev bürokrata koncepciója hamis kép. Az átlag bürokrata (ha egyáltalán beszélhetünk erről) rendszerint hivatali feladatokat lát el, viszonylag elégedett a munkájával, jól alkalmazkodó, aki örömet leli a szervezeti világban. Elfogad egy bizonyos fokú autonómiát, és él a számára biztosított mérlegelési lehetőséggel, egészen addig, amíg tudja, hogy mit várnak tőle. Megérti a szabályok, dokumentációk, standard eljárások és a speciális képességek szükségességét, és magasabb szintű önfegyelmet tanúsít, mint azok, akik kritizálják őt. Ily módon, a bürokratáról alkotott népszerű felfogás igaztalan lehet.

Allinsonhoz hasonlóan Goodsell rámutatott, hogy „a tapasztalati tények igazolják azt, hogy a bürokratikus mentalitás mellett szóló tények nem meggyőzőek. A bürokrata nem kevésbé rugalmasak és nyitottak, mint a nem bürokrata, továbbá nem jobban szabályorientáltak, mint mások. Valójában több tényező is rámutat arra, hogy kicsi a különbség a hivatalnokok és az átlagemberek között.”²⁷

Goodsell polemikus munkájában (*The Case for Bureaucracy*) érdekes társadalomdemográfiai adatokat és tényeket elemezve vizsgálta az átlagos közhivatalnokot. Úgy találta, hogy az átlagos köztisztviselő ténylegesen alig különbözik más polgároktól. „Az átlagos hivatalnok középkorú, rendszerint a középosztályhoz tartozik. A nemek szerint megoszlás a feladatokhoz és a funkciókhoz igazodik.” Goodsell szerinti a bürokrata átlagember: „aki hidat avat, bűncselekményeket vizsgál, erdőket gondoz, számítógépeket programoz, gyorsajtókra vadászik, munkaügyi vitákat bírál el, szaktanácsot ad a fiatalok számára, költség-haszon számításokat végez, közegészségügyi felügyeletet gyakorol, szerződéseket köt, tudományos kutatásokat végez, vagy hóékét vezet.”²⁸ „A bürokrata összeségében egy bizonyos pontig azonosak az átlaggal, akik éppúgy aggódnak a bűnözés, a drogok, a környezetvédelem, a jólét és a városok állapota miatt, mint mások. Véleményük azonos a halálbüntetésről, a házasság előtti szexről, az iskolai buszról és a fundamentalista vallásról. Összeségében a hasonlóságok meghaladják a különbségeket.”²⁹

Mindezek a fejlemények többé már nem illenek Merton hagyományos bürokrata felfogásába. Ellenkezőleg, a közhivatalnokok alkalmazkodnak az új követelményekhez, igényekhez. Változnak, mint ahogy az egész társadalom változik. Végso soron, a klaszszikus bürokrata „képe halott”.

A siker, a jó közigazgatás és a bizalom

Jóllehet az emberek jelentős része bírálja a közigazgatás bürokratikus vonásait, több rugalmasságot, innovációt és teljesítményt követelve, ugyanakkor félnek attól is, hogy a

²⁶ C. V. ALLINSON: *Bureaucratic Personality and Organisation Structure*, University of Leeds, 1984. pp. 39–41.

²⁷ C. T. GOODSSELL: *The Case for Bureaucracy, A Public Administration Polemic*, Third Edition, Chatlam, New Jersey, p. 123.

²⁸ C. T. GOODSSELL: 1994. p. 104.

²⁹ C. T. GOODSSELL: 1994. p. 114.

reformok nyomán eltűnnek a hagyományos és elvárt értékek (kiszámíthatóság, méltanyosság, igazságosság, jogszerűség stb.)

Az értékvesztéssel kapcsolatos nézetek egyidősek az emberiséggel. A híres francia szociológus E. Durkheim a *Társadalmi munkamegosztás* című könyvében bevezette az anómia fogalmát. Az anómia akkor következik be egy közösségben, ha a régi értékek többé már nem meghatározóak, nem orientálják az egyéni magatartást, elvesztik szabályozó szerepüket. A következmény a normanélküliség. Durkheim azt is megfigyelte, hogy gazdasági válságok, súlyos társadalmi konfliktusok idején kialakul az anómia, ami devianciához, konfliktushoz, elégedetlenséghez vezethet. Hasonló teóriát fogalmazott meg később az USA-ban Merton is, a *Társadalmi struktúra és az anómia* című könyvében.

Más kutatások az individualizáció, a racionalizáció és a posztmodernitás hatásait elemezve rámutattak arra, hogy ezek a trendek befolyásolják a társadalmi kohéziót, a változó normákat és értékeket. A következmény a hagyományos intézmények, tömegszervezetek, politikai pártok, egyházak stb. fontosságának, társadalmi szerepének megváltozása. Nem véletlen, hogy az emberek ilyenkor szelektálnak, és azt választják ki, ami jó a számukra.

A társadalmi tőke koncepcióját megfogalmazó elmélet szerint napjainkban a társadalmi kötődés gyengül, a hálózatok eltűnőben vannak. Putnam, aki kidolgozta a társadalmi tőke elméletét, úgy véli, hogy az amerikaiak fokozatosan kivonulnak a civil szervezetekből, és kevésbé érdeklődnek a közügyek, társadalmi kapcsolatok, csoportok, hálózatok iránt. A *személyiség megváltozása* című munkájában Sennett leírja a munkaviszonyok rugalmasabbá válásának többnyire negatív következményeit. Úgy véli, hogy a globalizáció, a gazdaság nemzetközivé válása és a munkapiac flexibilitása a társadalmi tőke elvesztésével járt. Ezzel szemben Field³⁰ úgy gondolja, hogy a posztmodern feltételek inkább kedvezőek a társadalmi tőke szempontjából. Az újabb vizsgálatok szintén azt mutatják, hogy a társadalmi, kulturális, politikai, vallási szervezetek fontossága változik, de nem csökken. Az értékutatások szerint a hagyományos értékek nem tűntek el teljesen. E mellett az etikátlan magatartás és a korrupció nem igazán elfogadott az európai népesség körében. Az európai értékek vizsgálatának³¹ az eredménye azt mutatta, hogy az olyan társadalmi értékek, mint például az igazságosság, demokrácia még mindig erősek, és nem csökken a jelentőségük.

A jog uralmának, az egyéni szabadságnak, a véleménynyilvánítási szabadságnak, a diszkrimináció tilalmának, a demokráciának a szerepe széles körben elfogadott az európai polgárok körében. Emellett az önkéntes szervezetek, vallási, politikai, kulturális közösségek jelentősége nem csökkent, társadalmi súlyuk stabilnak mondható. Az individualizáció – úgy tűnik – nem járt az önkéntes kötelezettségvállalások csökkenésével. Az individualizáció nem azonos az egoizmussal.

A felmérések arra is rámutattak, hogy milyen értékdiffereciák léteznek az európai országokban. Az értékek folyamatosan változnak, és az etikus magatartás nem korlátozódik egyfajta viselkedésre. Eltérő a megítélése például az adócsalásnak, a gyorshajtásnak, a lágy drogok használatának, illetőleg a hulladékok kezelésének, hasznosításának.

Néhány uniós tagállamban létezik felmérés a köztisztviselők értékeire és magatartására nézve, de a hivatalnokok közszolgáltatásokkal kapcsolatos percepcióira vonatkozó

³⁰ J. FIELD: *Social Capital*, 2003.

³¹ *Source Book of the 1999/2000 European Values Study Surveys*, The European Values Study: A Third Wave, Loek Halman, Tilburg University, 2001.

összehasonlító elemzés hiányzik. Napjainkban a bizalommal kapcsolatos viták helyettesítik (megismétlik?) az értékek és a társadalmi tőke elvesztésével kapcsolatos diskurzusokat. Mindenesetre ezek a viták fontosak.

A bizalom fogalma több területet is felölel, a szervezetek közötti együttműködéstől az állampolgárok attitűdjéig. La Porta és szerzőtársai³² kimutatták, hogy a személyek közötti magasabb bizalom javítja a kormányzati teljesítményt, az adómorált, és csökkenti a korrupciót. Hasonlóan a kormányzás (governance) fogalmához a bizalom kifejezést gyakran jelszóként (buzzword) használják különböző tartalmakat tulajdonítva neki, figyelmen kívül hagyva a fogalmi zavarokat és ellentmondásokat. Gyakran még a közigazgatási, közszolgáltatási reformok motívuma is a kormánnyal szembeni csökkenő bizalom és elégedettség, még abban az esetben is, amikor nincs bizonyíték³³ a bizalom hanyatlására. Arról nem is beszélve, hogy az alacsony bizalmi mutatóval rendelkező országok pedig a bizalom növelése érdekében kezdeményeznek reformokat. A 2007-es Eurobarométer felmérés ugyanakkor azt mutatja, hogy az európaiak és tagállami intézmények bizalmi indexe 2006 ősze óta jelentősen megnőtt. Összességben nincs bizonyíték a bizalom változására a különböző országokban, inkább felfelé és lefelé kilengő trendek tapasztalhatók.

Más vizsgálatok, például az Egyesült Királyságban, azt jelzik, hogy más intézményeknek (nemzetközi vállalatoknak) és a magánszektorban foglalkoztatott egyéb csoportoknak (pl. újságírók) alacsonyabb a bizalmi indexe, mint a közhivatalnokoknak.

2006-ban³⁴ az Egyesült Királyságban elvégzett kutatás azt mutatta, hogy más foglalkozásokkal szemben a politikusoknak hiszik el legkevésbé azt, hogy igazat mondanak. Az emberek bízhatnak az orvosokban, tanároknak, a bírókban, a rendőrökben, de egyenyedüknél kevesebb hisz a minisztereknek. A közhivatali betöltők integritása fontos a közvélemény szemében. Legtöbb ember úgy véli, hogy a politikusoknak és a kormány tagjainak nem szabadna korrupcióba keverednie, meg kellene mondaniuk az igazat, és nem volna szabad jogtalan előnyök megszerzésére használniuk a pozíciójukat. A 2006-os vizsgálat változást mutatott a 2003/2004-ben elvégzett felméréshez képest: míg a korábbi vizsgálat során a megkérdezettek 80%-a mondta azt, hogy csak kevés vagy egyetlen parlamenti képviselő sem fogad el jogosulatlan előnyt, illetőleg 3% nem tudommal válaszolt a kérdésre, addig az újabb felmérésben már 21%-ra emelkedett a nem tudommal válaszolók száma. A megkérdezettek 68%-a úgy vélekedett, hogy a vesztegetések nagyságrendjében nincs csökkenés. Hasonló változás volt érzékelhető annál a kérdésnél is, hogy vajon a miniszterek mennyiben megvesztegethetők. Ugyanakkor egyéb mutatók (pozíció felhasználása jogosulatlan előny céljából, igazmondás, stb.) esetében a közhivatalnokok lényegesen jobban vizsgáztak, mint a politikusok. Az őszinteség magas honorált érték.

A vizsgálatok mindegyike kimutatta, hogy az integritás magas foka nagyon fontos, a közvélekedés gyorsan változik, s a közbizalom nagyon törékeny és sérülékeny koncepció. Az egyre magasabb elvárások tendenciája valószínűsíthető. Az emberek általában a közhivatalokat betöltő személyektől az integritás nagyon magas fokát várják.

³² R. LA PORTA et al.: *Trust in Large Organisations*, Working Paper, No. W5864, <http://papers.ssrn.com>.

³³ S. VAN DE VELLE, S. VAN ROOSBROEK and G. BOUCKAERT: *Trust in the Public Sector: Is There any Evidence for Long-Term Decline?* IRAS Vol. 74. No. 1. 2008. pp. 47–65.

³⁴ Social Research Institute, *Survey of Public Attitudes towards Conduct in Public Life*, London, 2006. pp. 11.

Állampolgári attitűdök, kormányzati teljesítmények

A közszolgáltatások társadalmi megítélése nem igazán kedvező. A fogyasztók még mindig úgy vélik, hogy a közszolgáltatások nem kellően hatékonyak, és a hivatalnokok sem olyan produktívak és kompetensek, mint a magánszektor alkalmazottai. Az elmúlt évtizedben számos erőfeszítés történt a kép megváltoztatására. Új szolgáltatások bevezetésével és az információtechnológia vívmányainak alkalmazásával próbálták a közszolgáltatások megbízhatóságát javítani, és a döntési jogköröket közelebb vinni a polgárokhoz.

A közszolgáltatások alacsony színvonala miatti elégedetlenségre és bizalomhiányra való hivatkozás meglehetősen népszerű még napjainkban is, jóllehet ennek nincsenek meg a nyilvánvaló bizonyítékai. A kutatási eredmények szerint az összkép, a vonzerő, a bizalom és a teljesítmény közötti kapcsolat korántsem nyilvánvaló. Ha a közszolgáltatások színvonala javul, az még nem szükségszerűen eredményezi a nagyobb bizalmat és a jobb megítélést. A polgárok közszolgáltatásokkal kapcsolatos értékítélete nemcsak racionális tényeken és fejleményeken nyugszik. Még ha néhány szolgáltatás színvonala jelentősen is javult, az emberek nem hiszik, hogy ez valójában a tényleges helyzet.

A közszolgáltatásokkal kapcsolatos attitűdöket vizsgáló kutatások azt mutatták, hogy a közvélemény még akkor sincs meggyőződve a színvonal emelkedéséről, ha ezt a tények igazolják. Ha megkérdezzük az embereket, hogy vajon az oktatás, a bűnüldözés, a közlekedés, az egészségügyi szolgáltatások színvonala javult-e vagy sem, többnyire azt válaszolják, hogy nem. Sőt mi több, a bizonyítékok szerint, amikor a hivatalnok korrekt módon bánik az ügyféllel, az érintett nem általánosítja a tapasztalatait a közszolgáltatások egészére. Ugyanakkor, amikor nem megfelelő a bánásmód egy adott ügyben, az emberek hajlamosak tapasztalataikat az egész közszektorra kivetíteni.

Ha valakinek kevés közvetlen kapcsolata van a helyi szolgáltatásokkal, ez még nem jelenti azt, hogy az illetőnek ne legyen (rendszerint negatív) véleménye. És éppígy a közszolgáltatásokkal kapcsolatos pozitív tapasztalatok könnyen keverednek a közszektor egészével, a kormánnyal kapcsolatos negatív attitűddel. Ha megkérjük az embereket, hogy értékeljék a közszolgáltatások színvonalát, a tanulmányok szerint azok, akiknek nincs közvetlen kapcsolata a szektorral, kritikusabbak, mint azok, akik naponta igénybe veszik a szolgáltatásokat. Ez azt mutatja, hogy fontos az emberek és a közszolgáltatások közötti kapcsolat, illetőleg legalább tájékoztatni kell őket arról, hogy mit is jelentenek a közszolgáltatások.

A bizonyítékok szerint, akiknek az elmúlt időben valamilyen kapcsolata volt a közszolgáltatásokkal, az nemcsak kedvezőbben ítéli meg a közszektor, de hajlik arra a véleményre, hogy az hatékonyabb is. Abból a tényből, hogy a közszektorral kapcsolatban állók véleménye szignifikánsan kedvezőbb a szektorról, mint a kapcsolatban nem állóké, az következik, hogy a közszektorral kapcsolatos általános tapasztalat jelentősen pozitívabb, mint az impressziókra, benyomásokra alapozott kép.

Ténylegesen, a közszektor teljesítménye és az állampolgárok percepciói két különböző dologot jelentenek, és könnyen elszakadhatnak egymástól.

A közszektor teljesítményét elemező megközelítések leginkább elhanyagolt aspektusa annak vizsgálata, hogy az egyéni vélemények alapvetően meghatározottak a normák, attitűdök, kulturális tényezők és történelmi tapasztalat által.

E körben két értelmezés mindenképpen figyelmet érdemel. R. Inglehart³⁵ szerint a nyugati országokban a nagyszabású változások következtében előtérbe kerültek a posztmaterális értékek. Ezek középpontjában az önkifejezés és az önmegvalósítás iránti vágy áll. Mindez alapvető változást jelent a korábbi időszakhoz képest, amikor még a materális értékek érvényesülése nem volt magától értetődő, és kevesebb hangsúlyt kapott az önkifejezés. A posztmaterális korszakban erős a részvételi igény, s a társadalmi modernizációban szerepet játszó bürokratizálódást fokozatosan felváltják a debürokratizálódási folyamatok. Az autoritást és a nagy centralizált szervezeteket egyre inkább gyanúval kezelik, és elutasítják. Az elutasítás annak a szélesebb tiltakozásnak egy eleme, amely a hierarchikus, hatalmi jellegű intézményekkel (rendőrség, hadsereg, egyház stb.) szemben általában is kialakult. A bürokratikus apparátust, melyet a modernizáció hívei még jónak és üdvözlendőnek tartottak hatékonysága és szabályozottsága miatt, a posztmodernisták már elutasítják.

Putnam³⁶ több munkájában is felhívta a figyelmet a társadalmi tőke szerepére, mely segíti a kölcsönös előnyökön alapuló társadalmi koordinációt és kooperációt. Nézete szerint a szervezetek elterjedése együtt jár a társadalmi bizalom hanyatlásával. A kormányokkal, a közszektorral szembeni bizalmatlanság szerinte nem elsősorban azok teljesítményével magyarázható, hanem a személyközi kapcsolatok jelentőségének csökkenésével.

A jövőt illetően két stratégia áll rendelkezésre a közszolgáltatások társadalmi megítélésének javítására: az egyik a szolgáltatási színvonal emelése, a másik a média, a politikusok, hivatalnokok meggyőzése arról, hogy gyakrabban és reálisan foglalkozzanak a közszektor teljesítményével.

A köz- és a magánszektor összevetése, közszolgálati értékek

Vajon a közszektor alkalmazottai etikusabbak-e, mint a magánszektoré? A kérdés naivnak tűnhet, de fontos választ adni rá. Mivel a közhivatalnokok a társadalmi szükségletek kielégítése szempontjából fontos hatásköröket gyakorolnak, elvárás velük szemben a szilárd etikai értékrend.

Jóllehet a közigazgatás és a magánigazgatás alapértékei különbözőek, mégis fennáll a lehetősége annak, hogy kölcsönösen hatnak egymásra. Sokan attól tartanak, hogy a piaci viszonyok hatására a közhivatalnokok elvesztik integritásukat. A köz- és magánszektor lehetséges különbségeiről szóló viták gyakran összerosódnak az eltérő értékekről szóló vitákkal.

A tagállamok egy részében úgy vélik, hogy a köz- és magánszektor értékei eltérőek, másutt viszont azt mondják, hogy esetről esetre szükséges a problémát megvizsgálni. Ezen megközelítés szerint az egyes intézményeken és társaságokon belüli különbségek valószínűleg nagyobbak, mint a köz- és magánszektor egésze közötti differenciák. Felmérések azt mutatják, hogy a feladat jellege, a szervezeti kultúra hat az alkalmazott értékeire. Ily módon az értékek minisztériumról minisztériumra, szervezetről szervezetre

³⁵ R. INGLEHART: *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton, NJ., Princeton University Press, 1997.

³⁶ R. D. PUTNAM: *Bowling Alone: America's Declining Social Capital*, Journal of Democracy 6 (1) 65–78. pp. 1995.

különböznek. Fontos annak a felismerése is, hogy szervezetei besorólástól (köz- vagy magánszervezet) függetlenül léteznek szakmai értékek.

Napjainkban a legtöbb személyzetpolitikai reform abból a tényből ered, hogy egyre több és több ember úgy gondolja, hogy nincs többé ok arra, hogy a közfunkciók gyakorlásának magasabb értéket tulajdonítsunk, mint magánszervezetek funkcióinak. A közhivatalnokok hasonló pozíciókat foglalnak el, mint a magánszervezetek alkalmazottai, egy különbséggel: a közigazgatás egy külön ága a kereskedelemnek.³⁷ Niessen a holland kormány számára készített előzetes jelentésében például kiemeli, hogy több magánalkalmazott is úgy tekinthető, mint aki szintén a közjavakhoz kapcsolódó funkciót gyakorol. Következésképpen nem kapcsolható nagyobb érték a közérdekhez, mint a magánérdekhez. Világos, hogy ez a megközelítés megkérdőjelezi nemcsak a klasszikus karrier rendszert, de a hivatalnoki munka sajátos szervezeti formáját és a közszolgák jogállását is. Ha köztisztviselő státusza hasonló a bankhivatalnokéhoz vagy a farmeréhez, a speciális jogviszony feleslegesnek tűnik. Ez egyben a közjogi szabályozás szükségtelenségét is jelenti, mivel a közhivatalnokra éppolyan normák vonatkoznak, mint a technikusra, titkárnőre, stb. hiszen valamennyien azonos értékeket tartanak tiszteletben.

A munkáltató szempontjából minden munkavállaló eltérő, de egyaránt fontos funkciót lát el a társadalmi rendszer stabilitása és megőrzése szempontjából, akár egy bankban, kémiai kutatóközpontban vagy biotechnológiai intézetben. A magániskolában vagy a -kórházban dolgozó tanár, illetőleg orvos munkája éppolyan fontos, mint az adóhivatalnoké, vagy akár a rendőré. Szintén nehéz megindokolni azt is, hogy miért tekintik a tanárokat egyes országokban közhivatalnokoknak, másutt pedig nem. Ténylegesen a motivációnak és az egyéni jellemzőknek nagyobb a jelentősége, mint a szektornak, melyben tevékenykedik valaki.

Brewer kutatásában³⁸ összehasonlította a közhivatalnokokat és más alkalmazottakat a társadalmi tőke szempontjából fontos civil attitűdök és megartatásformák alapján. Vizsgálta a társadalmi bizalmat (a politikában, intézményeknél, szomszédsági körben), az altruizmust (mások segítése), az egyenlőséget, toleranciát és a civil részvételt. Arra a következtetésre jutott, hogy a közalkalmazotti státusz fontos és jelentős meghatározója a civil részvételnek. Összességében a közhivatalnokok jóval aktívabbak a közügyekben, mint más polgárok, és katalizátor szerepet töltenek be a társadalmi tőke megteremtésében. Ez a vizsgálat nem tett különbséget a karrierhivatalnokok és más alkalmazottak között. Úgy találta, hogy a hivatalnoki (bürokrata) státusz megszüntetésének jelentős negatív hatása volna a társadalomra. A munkafeltételek bármilyen tervezett megváltoztatásakor vagy privatizálásakor ezeket az effektusokat figyelembe kell venni.

Egy másik, az állami és magánszektor etikáját felmérő kutatás Hollandiában úgy találta, hogy a köztisztviselők legfontosabb értéknek a szakértelmet tekintik. Hogy ez vajon a magánszektorban is a legfontosabb érték-e, arra nézve nincs információ. A hivatalnokok fontosnak tartották a céloknak való megfelelést is, éppúgy, mint a magánalkalmazottak. Kimutatták azt is, hogy a közszolgák napi tevékenységük során több olyan értékkel szembesülnek, amelyek többé-kevésbé jelen vannak a magánszektorban is: elszámoltathatóság, kollegialitás, verseny, konzisztencia, kooperáció, bátorság, hatékonyság, hatásosság, szakértelem, becsületesség, pártatlanság, innovativitás, jogszerűség, engedelmesség, profit, átláthatóság, önzetlenség, szolgáltatás központúság stb.

³⁷ C. R. NIESSEN: *Preliminary Report to the Dutch Government*, 1982. p. 146.

³⁸ G. A. BREWER: *Building Social Capital: Civic Attitudes and Behavior of Public Servants* Journal of Public Administration Research and Theory, Vol. 13, No. 1, 2003. p. 5.

A közhivatalnokok körében végzett további vizsgálatok érdekes következtetéssel zárultak: a szerzők szerint a közszektorban a morális szint magasabb vagy közel azonos a magánszektoréval, jóllehet nincs lényeges különbség a vezető hivatalnokok és más alkalmazottak etikája között. A köztisztviselők gyakran kényszerülnek értékválasztásra döntéseik során, s a dilemmától függően az egyes helyzetekben különböző megoldások születnek. Megalapozatlan volna kijelenteni, hogy a magán szektor alkalmazottai jobban korrumpálhatók és kevésbé morálisak. A vegyes gazdaságban természetes, hogy az emberek az egyik intézményből hozzák a másikba értékeiket, függetlenül a szektor jellegétől. A döntő faktor a szervezeti kultúra.

A hivatkozott tanulmányok alapján kijelenthető, hogy jelenleg nem állítható biztosan, hogy az értékrendszer és a morál a közszektorban más, mint a magánszférában, mint ahogy az sem jelenthető ki, hogy azonos. Az azonban bizonyos, hogy morális dimenziók és kritériumok mindenfajta szervezet esetében alkalmazhatók, az üzleti etika és a közszektor etikája rendelkezik néhány közös értékkel és normával.

Napjainkban minden a karrier rendszert jellemző kulturális, tradicionális, ideológiai stb. különbség ellenére az európai tagállamok mindegyikében elismerik, hogy a 21. század elején a közhivatalnokok többé már nem azok az emberek, akik utasításokat adnak és végrehajtanak, illetőleg végrehajtják a jogszabályokat. Az egészséges és biztonságos munkafeltételekhez való jog, az egyenlő bérekhez való jog, a véleménynyilvánítás szabadsága, a munkafeltételek alakításában való részvétel joga egyaránt megilleti a köz- és a magánszféra alkalmazottait, éppúgy, mint az önálló döntés az alkalmazottak toborzásában, kiválasztásában, képzésében és illetményének megállapításában. A közszervezeteket is folyamatosan reformálják, próbálják csökkenteni a hierarchikus szintek számát. Manapság alapvető elvárás az emberi méltóság és autonómia tiszteletben tartása minden szervezeti szektorban.

A nemzeti közszolgáltatási rendszerek és az azokban foglalkoztatott köztisztviselők ma már meglehetősen heterogén foglalkozási csoportokat tartalmaznak, és differenciált értékekkel rendelkeznek. Ahogy valamikor a közszervezetek egyértelműen különböztek a magáncégektől, ma már ez a differencia kevésbé világos a 21. század elején. Ahogy Rainey³⁹ megállapítja: „világos demarkációs vonal meghúzása a köz- és magánszektor között lehetetlen, a leegyszerűsített különbségtétel a köz- és a magánszervezetek között pedig félrevezető.” Ugyanez igaz a közigazgatási felsővezetők és magánszervezetek irányítói tekintetében is.

Kormányzati teljesítmény és a választók bizalma

A bürokrácia negatív megítélése ellenére nincs olyan állam, amely nélkülözhetné ezeket a szervezteket és az erős kormányt, biztosítva a szabadságot és a jólétet polgárai számára. Vajon miért van még számos országnak hagyományos, bürokratikus jellegű karrier rendszerű közszolgálati rendszere, illetőleg a közszolgáltatási gyakorlatban miért meghatározóak – legalább részben – olyan bürokratikus alapelvek, mint specializáció, hierarchia, szabályközpontúság stb. Nehéz volna megalapozottan kijelenteni, hogy a feladathoz, pozícióhoz kötött kiválasztást alkalmazó államok (Svédország, UK, Észtor-

³⁹ H. G. RAINEY: *Understanding on Managing Public Organisations*, Third Edition, Jossey Bass, San Francisco, 2003. p. 62.

szág) kevésbé bürokratikusak, hatékonyabbak és a közhivatalnokaik jobban motiváltak és jobban is teljesítenek.

Weber számára a bürokratikus szervezet nem volt sem több, sem kevesebb, mint a szervezet egy sajátos formája, melynek jó és rossz oldalai vannak; a fogalom inkább neutrális, és nem kötődik a szervezetek negatív jellemzőihez. Weber meg volt győződve arról, hogy a bürokratikus szervezet a leghatékonyabb forma, mely elősegíti a társadalmi szervezettség fejlődését a primitív közösségektől a racionális, komplex rendszerekig. Weber szerint a bürokrácia magasabb rendű más képződményeknél pontossága, stabilitása, szakszerűsége, kiszámíthatósága és megbízhatósága miatt. Weber pontosan meghatározta a bürokrácia formális struktúrájának főbb elemeit. Konceptiójának három fő eleme a munkamegosztás, a hierarchikus rend, és a személytelen szabályok – kulcsfontosságúak minden bürokrácia működésében. Vagy, ahogy ő fogalmazott: „a hivatalba való belépés nem hoz létre személyes kapcsolatot [...] csak személytelen és funkcionális célokat.”

Bozeman⁴⁰ szerint a bürokrácia nagy előnye az ügyek egyenrangú, standard, kiszámítható kezelése. A kivételezés, nepotizmus, megvesztegetés, illetőleg a korrupció más formája ellentétes a bürokráciával. Ezek valójában patológiák, mintsem a szervezet jellemzői. Az ügyek egységes, standardizált kezelése gyakran kedvezőtlen az ügyfelek számára, mivel mind magánemberként, mind szervezeti képviselőként szeretnék hangsúlyozni egyediségüket, illetőleg igényeik sajátosságait. Nem szeretjük a bürokráciát, de szükségünk van rá, legalábbis addig, míg ki nem dolgozunk versenyképes alternatívát, amely megőrzi azokat a jegyeket, amelyek miatt ragaszkodunk hozzá: kiszámíthatóság, stabilitás, racionalitás, szakértelem, egyenlő bánásmód, s nélkülözi azokat a jegyeket, melyeket sohasem szerettünk: rugalmatlanság, érzéketlenség az egyéni igényekkel szemben, merev határvonal a hivatal és az ügyfél között.

A hagyományos bürokratikus értékek tehát éppoly fontosak, mint amilyen ambivalensek. Ugyanez elmondható a karrier rendszer előnyeiről és hátrányairól is. A bürokrácia számtalan formát ölthet, így nem valamiféle veszély vagy az emberi elme tévedése. Néha segít a dolgok hatékony megvalósításában, néha viszont nem.

Gajdushek⁴¹ bürokráciával foglalkozó munkája is arra a következtetésre jut, hogy jöllehet a debürokratizáció kívánatos, de a bürokratikus szervezetek garantálják a stabilitást és csökkentik a bizonytalanságot. Ez a megállapítás összhangban van Ziller véleményével, aki szerint a bürokratikus szervezetek kapcsolatba hozhatók a jogállam koncepciójával. Ziller⁴² szerint: „a jog, mint olyan nem akadály a igazgatási reformoknak, sem a menedzsment módszerek bevezetésének: eszközök együttese, amely használható jól vagy rosszul, attól függően, hogy az új módszereket létrehozó és bevezető személyek milyen színvonalú jogi oktatásban részesültek.”

Max Weber annak idején felhívta a figyelmet a racionalizálási folyamat veszélyeire, és utalt arra, hogy a szervezetek és az egyének gépekké válhatnak. Az emberek többsége tudatában van a bürokrácia hátrányának, de kevesen ismerik annak előnyeit, értékeit.

A közszervezet teljesítménye javíthatja a közigazgatás megtéltetését, és növelheti a közbizalmat. A bizalomhiány az elvárt és a tényleges teljesítmény közötti távolságot mutat-

⁴⁰ B. BOZEMAN: *Bureaucracy and Red Tape*, Prentice Hall, 2000. p. 46.

⁴¹ Gy. GAJDUSHEK: *Bureaucracy: Is it efficient? Is it not? Is that the Question?* Administration and Society, Vol. 34. No. 6. 2003. pp. 700–723.

⁴² J. ZILLER: *The Continental System of Administrative Legality*, in: G. Peters – J. Pierre (eds): *Handbook of Public Administration*, 2003. p. 267.

ja. A bizalmi index nincs közvetlen kapcsolatban a reform törekvésekkel. Nem állítható, hogy azok az államok, amelyek nem vállalkoznak ambiciózus fejlesztésekre, alacsonyabb bizalmi szinttel bírnak, a reformorientáltak pedig magasabbal. A kormányzással kapcsolatos diskurziók magától értetődőnek tartják, hogy a magasabb közigazgatási teljesítmény feltétele a bizalomnak, és szilárdan hisznek abban, hogy a reformok helyre fogják állítani a megrendült bizalmat. Az, hogy vajon az emberek bizalma inkább a kormányzat teljesítményétől, mintsem a politikai funkciók megvalósításától vagy a társadalmi fejlődésben betöltött szereptől függ, a mai napig nyitott kérdés.

Másfelől az emberek nem bíznak az állami szervezetekben, mert úgy vélik, hogy azok túlságosan beavatkoznak az életükbe. A közbizalom hiánya, ha átlép egy bizonyos küszöböt, csökkentheti a közhivatalnok morálját. Az állami szolgáltatásokkal szembeni alacsony elvárások önbeteljesítő jóslatként működhetnek, s nem is ösztönzik az első vonalban dolgozókat nagyobb erőfeszítésre. Az elégedett fogyasztó javíthatja a személyzet motivációját, és a magas elégedettség ráta javíthatja a költségvetési esélyeit a szervezetnek, ami még jobb teljesítménnyel járhat. Az elismert szervezet vonzóbb, s a legjobbak és a legtehetségesebbek alkalmazásával tovább növelheti teljesítményét.

Általános érvénnyel kijelenthető, hogy nem figyelhető meg a bizalom automatikus erősödése a kormányok iránt azokban az országokban, ahol a közszolgáltatási teljesítmény magas. Még elméletileg is nehéz az oksági kapcsolatot a jobb teljesítmény és a magasabb bizalom között fenntartani. Azok az állampolgárok, akik nem bíznak a kormányzásban, hajlamosak negatív tapasztalataikat általánosítani, a kormányzati teljesítményt negatívnak ítélik meg. A pozitív attitűd hasonló módon torz képet adhat arról, hogy valójában az emberek hogyan is ítélik meg a közigazgatást. A teljesítményértékelés ezért azután többnyire inkább a kormányzati teljesítménnyel szembeni attitűdök felmérése, mintsem a közszektor működésének valódi számbavétele.

Konklúzió: köztisztviselő vagy átlagember?

Napjainkban a különbségek a köz- és magánalkalmazottak között munkaidőben, fizetésben, nyugellátásban, kiválasztásban, kompetenciában kevésbé jellemzőek, mint hajdanán. Ennek egyik legjobb példája a közszolgálati vezetők nyitott verseny alapján történő kiválasztása és a teljesítményalapú illetmények bevezetése. Ezek a reformok megalapozott indokokra támaszkodnak, így egyre kevésbé meggyőző a speciális jogállást fenntartani kívánók érvelése. Miért kellene a jövőben is megőrizni a belső szelekciót a felsővezetők kiválasztásában, kitéve őket a miniszter jóindulatának? Miért nem kívánatosabb az igazságosabb és nyitottabb szelekció? Hasonló változások tapasztalhatók a szenioritás elvét illetően is. Jóllehet az elv még mindig fontos szerepet játszik, de lassan átadja a helyét az érdemnek. Miért kellene jobban megfizetni a hatvan éves hivatalnokot, mint a magasan teljesítő harminc éves munkatársat? Pusztán a kor és szenioritás miatt? Ezek a példák is azt igazolják, hogy az érdem, mint az előrelépés kritériuma, valamint a nagyobb mobilitás a köz- és a magánszektor között hozzájárul ahhoz, hogy lassan megszűnik, átalakul a hivatalnokok közszolgálati státusza.

A közeli jövőben kirajzolódik egy jelentős ellentmondás: egyre több kétség fogalmazódik meg a köztisztviselők speciális státuszának fenntartásával kapcsolatban mivel a köz- és a magánszektor munkakörülményei közelednek, másfelől az empirikus kutatá-

sok⁴³ rávilágítanak arra a tényre, hogy a hagyományos közszolgálat (bürokrácia) – a közkeletű feltevésekkel szemben – valójában nem jelent valós problémát. A hivatalnokok túlnyomórészt jól teljesítenek, és elégedettek munkájukkal. E mellett más közalkalmazottak is viszonylag jól teljesítenek és relatíve elégedettek mondhatók. Mi több, magas elkötelezettséget mutatnak a munkájuk iránt. Nem dolgoznak kevesebbet, mint a magánalkalmazottak, nem frusztráltak és elégedetlenek jobban, mint mások. Hatékonyaságuk sem marad el az átlagostól, sőt esetenként jobb is a magasabb kvalifikációnak köszönhetően. A rosszul teljesítők körülbelül ugyanannyian vannak a magánszektorban, mint a közigazgatásban. Azaz nem az emberekkel van a probléma.

Az tény, hogy a köz- és a magánszervezetek különbözőek,⁴⁴ a személyzetpolitika és az eljárások jobban szabályozottabbak az előbbieken, így a közintézmények formalizáltabbak, rugalmatlanabbak és lassabbak.

A bürokráciával kapcsolatos számtalan sztereotípia, klisé, közhely (túlzott szabálykövetés, elidegenedés, érzéketlenség, időhúzás, stb.) ma már egyre kevésbé igazolható, ugyanakkor az sem állítható, hogy a köz- és magánszektor határvonalai elmosódtak, a két szektor között nincs differencia.

Számos új reform azt ígéri, hogy az ellenkezőjét valósítja meg annak, amit a hagyományos karrier rendszerek képviseltek: rugalmasságot, felelősséget, szabadságot, alkalmazkodóképességet és a szabályok egyszerűsítését vagy megszüntetését. Mi több, az Új közmenedzsment szószólói deregulációt, decentralizációt, laposabb szervezeteket, kiszervezést, és nem utolsósorban a fogyasztói igények nagyobb figyelembevételét ígérték a választóknak. Röviden: olyan kormányzást, mely hatékonyabb és kevesebbe kerül. A probléma ezekkel a célokkal az, hogy a nyilvánvaló előnyök mellett mind egyiknek megvannak az árnyoldalai, amellet, hogy a retorikát a gyakorlatba ültetni rendkívül nehéz.

Nem lehet felelősen kijelenteni azt sem, hogy a hagyományos bürokrácia jó, és az új reformok szükségtelenek és rosszak. A gyakorlatban azok a közszervezetek, melyek túlszabályozottak és személytelenek, számtalan hátránnyal rendelkeznek, mind emberi és egyéb szempontból. S talán a fentieknél is fontosabb, hogy a hierarchikus, szabálykött, formális és személytelen szervezetek nincsenek összhangban a változó társadalommal, az emberek várakozásaival, illetőleg a hivatalnokok változó értékeivel, attitűdjeivel, képességeivel, készségeivel. Tudjuk, hogy a racionalitás túlhajtása, a rugalmatlanság, a szervezatközpontúság (személy helyett) több kárral jár, mint előnnyel. A hagyományos karrier rendszer túl merevvé válik, ha a mobilitást nem ösztönzi, ha a belépés csak a szervezet legalsóbb posztjaira lehetséges, továbbá ha a túlzott hierarchia lassú eljárásokat, motiválatlanságot és frusztrációt von maga után.

A legtöbb európai állam hasonló dilemmával néz szembe: milyen fajta különbséget kell, vagy nem kell fenntartani az állami alkalmazottak és a magánalkalmazottak között? Hol van a választóvonal a köztisztviselő és más foglalkoztatottak között? A tanácsokat közalkalmazottaknak kell tekinteni például Németországban, Franciaországban

⁴³ Például: C. DEMMKE – G. HAMMERSCHMID – R. MEYER: *Decentralisation and Accountability as a Focus of Public Administration Modernisation*, Challenges and Consequences for Human Resource Management EIPA, 2006.

⁴⁴ A közszektorban a fogyasztó tulajdonos is egyben, a fogyasztókat nem lehet megválogatni, a közszférában magasabbak az etikai elvárások, nemcsak az eredmény, hanem a folyamat is lényeges, a közszférában a jogi szabályozás elengedhetetlen.

vagy Hollandiában, mivel a munkájuk meghatározza a jövő generációját? Ha igen, akkor miért nem állami alkalmazottak a brit vagy svéd tanárok?

Mi a helyzet a kémiai iparban, a nukleáris erőművekben vagy a vízügyi cégekben dolgozó emberekkel, akik munkája nem kevésbé fontos és alapvető, mégis magánalkalmazottak. Vagy más megközelítést alkalmazva: vajon a svéd közalkalmazottak korruptabbak, kevésbé semlegesek, mivel magán szerződéssel alkalmazzák őket? A bizonyítékok szerint: nem.

A köztisztviselők, közalkalmazottak státuszának meghatározását egy további – s egyáltalán nem mellékes – körülmény is befolyásolja: jöllehet a legtöbb uniós tagállam nem akarja teljesen privatizálni a közszolgálati rendszerét, a munkafeltételek egyre inkább hasonlóak a piaci szektoréhoz. Ez a közeledés azonban nem egyirányú: néhány esetben a privát szektor munkafeltételei is egyre jobban közelítenek a közszektoréhoz.

Az állam változó szerepe, a hagyományos kormányzat (government) fokozatos felváltása a kormányzással (governance) a közszolgálat koncepciójának változását vonja maga után. A közszolgálat tradicionális rendszerének a fenntartása tényszerűen egyre kevésbé indokolható. Az emberi erőforrás politika középpontjában a jövőben már nem a differenciák hangsúlyozásának kell állnia, hanem az általános munkafeltételek megfelelő szintű biztosításának. Ami a szektoroktól függetlenül kívánatos: jó munkakörülmények, fejlődési lehetőség, karrier, felelősség, stabilitás és jó vezetés.

Irodalomjegyzék

- B. BOZEMAN – H. RAINEY: *Organisational Rules and the „Bureaucratic Personality”*. American Journal of Political Science, Vol. 42. No. 1. January 1998.
- B. BOZEMAN: *Bureaucracy and Red Tape*. Prentice Hall, 2000.
- T. CHRISTENSE – P. LAEGREID – G. RONESS – K. A. ROVIK: *Organisation Theory. Instrument, Culture and Myth*. Routledge Taylor and Francis Group, London and New York, 2007.
- C. DEMMKE: *Civil Service between Tradition and Reform*. Maastricht, 2004.
- C. DEMMKE – T. HENÖKL: *What are Public Services Good at? Success of Public Services in the Field of Human Resource Management*. EIPA, May, 2008.
- H. G. FEDERICKSON: *Whatever happened to Public Administration? Governance, Governance Everywhere*. In: Ferlie et al, *The Oxford Handbook of Public Administration Management*. 2001.
- G. GAJDUSCHEK: *Bureaucracy: Is it efficient? Is it not? Is that the Question?* Administration and Society Vol. 34. No. 6. January 2003. pp. 700–723.
- C. T. GOODSSELL: *The Case for Bureaucracy*. A Public Administration Pelemic. Chatnem House Publisher, New Jersey, 1994.
- C. HOOD: *The Art of the State*. Calderon Press, Oxford, 1998.
- C. E. LINDBLOM: *The Science of Muddling through*. Public Administration Review, 1959.
- L. E. LYNN: *What is a Neo-Weberian State? Reflections on a Concept and its Implication*. In: *A Distinctive European Model? The Neo-Weberian State*. NISPAcee, Vol. 1. No. 2. Winter 2008/2009.

- R. MERTON: *Bureaucratic Structure and Personality*. In: Shafiratz, Jay M. – Hyde Albert C. *Classic of Public Administration*. The Dorsey Press, Chicago, Illinois, 2nd Edition, 1987.
- R. J. STILLMAN: *Közigazgatás*. Osiris-Századvég Kiadó, Bp., 1994.
- J. Q. WILSON: *Bureaucracy. What government Agencies Do and Why They Do It*. Basic books, Harper Publisher, 1982.

ZOLTÁN JÓZSA

PUBLIC ORGANISATION, PUBLIC SERVICE, PUBLIC TRUST: ON THE WAY OF CHANGE

(Summary)

The ongoing reforms in the national public services promote the change, deconstruction and the decentralisation of the civil services on all fronts. Public policies nowadays are administered through increasingly complex networks, decentralised governance structures, public-private partnerships and cooperative ventures between NGOs, consultants and government. As a consequence, the traditional concept of public service as a single, unified employer is slowly disappearing. At the same time, human resource management is also becoming more flexible and decentralised.

Accusations that public services are not innovative, not ready to reform and suffering from inertia are wrong. Contrary to this, HR reforms have led to many changes. Unfortunately, there is still too little evidence on the effects of these reforms.

Despite the many changes that are taking place in many countries, the public perception is still that civil servants work in an environment, which is separated from the private sector. In some countries the civil servants is seen as a protected person, set apart from the outside world. In reality, costumer and citizen orientation, as well as transparency, have increased and many working condition have ben aligned to those in the private sector. Nowadays, the differences between public and private employees in status, working time, pay, pension, holidays, recruitment and competency requirements are less significant than they were previously.

JUHÁSZ ZSUZSANNA

A fogvatartott nők és gyermekeik védelméről

Világviszonylatban azon nők, illetve leányok száma, akik fogvatartottként előzetes letartóztatásukat vagy szabadságvesztés büntetésüket töltik, *több mint félmillióra* tehető.¹ Az őrizetben, illetve előzetes letartóztatásban lévő, továbbá a már jogerősen elítélt terhes nők, valamint azok az anyák, akik kisgyermekről gondoskodnak, ezen fogvatartotti népesség kifejezetten sérülékeny csoportját alkotják. A Greifswaldi Egyetem által végzett nemzetközi kutatásból² az derült ki, hogy a fogvatartott nőknél meghatározó hányadot tesznek ki az anyák. A megkérdezettek 81,9%-ának volt például gyermeke Görögországban, 70,2%-ának Lengyelországban, 68,7%-ának Litvániában, 67,8%-ának Németországban, 63,5%-ának Oroszországban és 57,7%-ának Dániában.

Jellemző ugyanakkor, hogy sem abszolút számokban, sem arányaiban nem ismert pontosan azon gyerekek érintettsége, akik édesanyjukkal együtt vannak büntetés-végrehajtási intézetben, mivel ezen adatokat a büntetés-végrehajtási hatóságok általában nem tartják nyilván. Emellett számos országban arra vonatkozóan sem találunk adatokat, hogy a bebörtönzött anyáknak hány gyermekük van, mert ennek rögzítése ugyancsak nem része a befogadási eljárásnak.³ Általánosságban elmondható ugyanakkor, hogy a legtöbb gyermek nem kerül e közegbe, hanem a nagyszülők, az apa, más rokonok gondozására bízják őket, illetve állami nevelőintézményekbe kerülnek arra az időre, míg az anyát előzetes letartóztatottként vagy elítéltként fogva tartják.

A gyermek jogairól szóló ENSZ-egyezmény leszögezi, hogy a gyermeket szüleitől azok akarata ellenére csak akkor kell elválasztani, ha az a gyermek mindenek felett álló érdekében szükséges.⁴ Az alapvető dilemmát az okozza, hogy mi szolgálja jobban a gyermek érdekeit: ha elválasztják az édesanyjától, vagy ha egy ingerszegény környezetben ugyan, de a szülővel maradhat. Az egyik oldalról ugyanis a szülő bebörtönzése a gyermekek számára pszichoszociális problémák egész sorát eredményezheti: megfigyelhető többek között a depresszió, a hiperaktivitás, az agresszivitás, a tanulmányok-

¹ WALMSLEY, Roy.: *World Female Imprisonment List*. International Centre for Prison Studies. London, 2006. 1. p.

² DÜNKEL, F. – KESTERMANN, C. – ZOLONDEK, J.: *Internationale Studie zum Frauenstrafvollzug, Bestandsaufnahme, Bedarfsanalyse und best practice*. (Department of Criminology, University of Greifswald, 2005.)

³ Az USA Statisztikai Hivatalának 2008. augusztusi Jelentése arról számolt be, hogy 1991 óta azon 18 év alatti gyermekek száma, akiknek édesanyját bebörtönözték, 131%-kal nőtt. GLAZE, Lauren E. – MARUSCHAK, Laura M.: *Parents in prison and their minor children*. Bureau of Justice Statistics. Special Report August 2008. 2. p., <http://www.ojp.usdoj.gov/bjs/pub/pdf/pptmc.pdf>.

⁴ Magyarországon kihirdette az 1991. évi LXIV. törvény. (9. cikk 1.)

ban való visszaesés,⁵ illetve alvási, evési problémák jelentkezhetnek. Az anyától történő elválásztásnak, az anyával való kapcsolattartás korlátozottságának, illetve a börtönbeli látogatásoknak a gyermekre gyakorolt hatásai mellett figyelembe kell venni, hogy hogyan biztosítható a gyermek további elhelyezése, felügyelete, gondozása. A másik oldalról a közös elhelyezés esetén számolni kell a külvilággal, azon belül is a családdal való kapcsolattartás, illetve a gyermek fejlődését pozitívan befolyásoló tényezők korlátozottságával. Tekintettel kell lenni tehát többek között a bebörtönzés gyermekre gyakorolt hatására, a külvilághoz való alkalmazkodásra az anya szabadítását, vagy tőle történő elválásztást követően.⁶ Vannak államok, melyek ebben a szituációban az első megoldást választják, így kifejezetten tiltják, hogy a gyermek a szabadságelvonás tartamára az anyával együtt lehessen. Ebben az esetben különösen fontos azonban a családi kötelékek fenntartásának biztosítása, többek között azért is, mert a gyakorlati tapasztalatok alapján a megfelelő családi háttér a szabadulás után pozitívan befolyásolhatja az ismételt bűnelkövetést. A nemrég szült nők esetében pedig kiemelt figyelmet kell fordítani a gyermektől való elválásztás miatt fellépő szülés utáni depresszióra, mely esetenként igen súlyos, illetve időben elhúzódó is lehet.⁷

Annak ellenére, hogy mindkét megoldás mellett hozhatók fel érvek és ellenérvek, a gyakorlatból úgy tűnik, hogy esetenként a kevésbé rossz megoldás az együttléti biztosítása. A legtöbb ország, amely lehetővé teszi az anyával közös elhelyezést a gyermek egy bizonyos életkoráig, vagy fejlettségi szintjének eléréséig ad erre engedélyt, azt követően a gyermeknek el kell hagynia az intézményt. Arra is van példa (Kírgíz Köztársaság, egyes USA tagállamok), hogy a szabadságelvonás tartama alatt született gyermek maradhat az anyával, de az azt megelőzően született gyermek már nem.⁸

A gyermekek fogva tartási helyre, végrehajtási intézetbe történő „bekerülésének” egyébiránt két módja különül el egymástól. Egyrésztől lehetséges, hogy a gyermek a születését követően édesanyjával együtt kerül befogadásra, másrésztől gyakori, hogy az anya a szabadságelvonás alatt ad életet gyermekének. Az első esetkör vizsgálva kiemelendő, hogy a közös elhelyezés engedélyezése csak bizonyos feltételek fennállása esetén lehetséges. Így, ha a gyermek még nem ért el egy bizonyos fejlettségi szintet, például anyatejjel táplálják, indokolt, hogy anyjával maradhasson. Hasonló a megoldás akkor is, ha a gyermek még nem töltött be egy meghatározott életkort.

Itt jegyezném meg, hogy néhány ország szabályozása lehetővé teszi, hogy a gyermek az édesapjával éljen együtt a börtönkörnyezetben. Így Dániában az apával maradhat a gyermek, feltéve, hogy a fogvatartott apa a gyermek három éves kora előtt szabadul. Ausztráliában nem tesznek különbséget a szülők között, így ha az apa látja el a gyermek szülői felügyeletét, kérheti a hatóságtól, hogy a gyermeket vele együtt helyez-

⁵ E témához lásd CHO, Rosa Minhyo: *Impact of maternal imprisonment on children's probability of grade retention*. Journal of Urban Economics 65 (2009) 11–23. pp.

⁶ Women in Prison Project Group: *Women in prison and the children of imprisoned mothers*. A briefing for friends. 2007. 12. p.

⁷ PALMER, Jan: *Special health requirements for female prisoners*. In: MOLLER, L. – STÖVER, H. – JÜRGENS, R. – GATHERER, A. – NIKOGOSIAN, H. (szerk.): *Health in prisons. A WHO guide to the essentials in prison health*. WHO Regional Office for Europe. Copenhagen. 2007. 166. p.; A fogvatartott nők terhességgel kapcsolatos érzéseiről, féltelmeiről bővebben: WISMONT, Judith Merenda: *The lived pregnancy experience of women in prison*. Journal of Midwifery & Women's Health 2000/4. 292–300. pp.

⁸ ROBERTSON, Oliver: *Children imprisoned by circumstance*. Quaker United Nations Office. 2008. 15. p.

zék el.⁹ Az apa-gyermekek együttes elhelyezés engedélyezhető emellett Bangkokban és Thaiföldön is.¹⁰

A második esetkör alapja lehet, hogy a nő már a befogadáskor gyermeket vár, de esetenként előfordul az is, hogy a szabadságelvonás alatt lesz terhes.

Örizet, előzetes letartóztatás

A gyanúsított nők fogva tartásának és kihallgatásának tartamát illetően eltérések figyelhetők meg az egyes jogrendszerekben, például az elkövetett bűncselekmény természetéből. Vannak országok ahol a gyanúsított kihallgatása, őrizetben tartása néhány órát vehet igénybe, másutt ez néhány hetet, esetleg ennél is hosszabb időt jelent. Az Egyesült Királyságban például 1 nap áll a hatóság rendelkezésére, ami azonban 4 napra, illetve terrorizmussal kapcsolatos bűncselekmény elkövetésével vádolás esetén 28 napra meghosszabbítható. Akármelyik esetet vesszük is alapul, igen gyakori, különösen gyermeküket egyedül nevelő anyák¹¹ esetén, hogy nem tudnak gyermekük megfelelő felügyeletéről, ellátásáról gondoskodni. Ezért van alapvető jelentősége azon jogi normáknak, melyek lehetővé teszik, hogy a gyermekes anyákat otthonukban hallgassák ki, és ne kelljen a rendőrhatalóság előtt megjelenniük. Amennyiben azonban a kihallgatásra a rendőrségen kerül sor, egyértelműen leszögezhető, hogy a helyszín a legtöbb esetben még a büntetés-végrehajtási intézeteknél is alkalmatlanabb a gyermekek számára. Angliából származó esettanulmányok¹² például arról számoltak be, hogy a gyermekeket már az is félelemmel, szorongással töltötte el, ha jelen voltak édesanyjuk lefényképezésénél, ujjlenyomatvételénél. Másrészt arról is hozható példa, hogy a családtagokat nem is értesítik a letartóztatásról. Így Indiában lehetőség van arra, hogy az anya a rendőrségen együtt legyen 5 évnél fiatalabb gyermekével, de a gyakorlatban a rendőrhatalóság nem mindig engedi a letartóztatott nőnek, hogy felvegye a hozzátartozóival a kapcsolatot. Ez pedig azt eredményezheti, hogy a gyermek esetenként napokat tölt egyedül, mivel nincs tudomása arról, hogy édesanyja hol tartózkodik.

Az előzetes letartóztatott nők fogva tartására gyakorta az elítélt nőkkel közösen kerül sor, ugyanakkor általánosságban elmondható, hogy az előzetes letartóztatásban lévő nők rosszabb fogvatartási körülmények között élnek, mint az elítéltek. Így elszenvedik többek között a munkavégzés, a gyógykezelések, a szakképzési lehetőségek korlátozottságát. Az ügyész a nyomozás érdekeit szem előtt tartva megtilthatja számukra látogató fogadását, korlátozhatja a családdal való kapcsolattartást, a levelezés jogának gyakorlását, ami igen jelentős megterhelést jelent a nők számára, különösen akkor, ha a fogvatartott nő egyúttal anya is, aki gyermekét egyedül neveli. A kapcsolattartás korlátozásának a gyermekekre nézve közvetlen és közvetett hatásai is lehetnek. Így például megtiltható az anyának a gyermekkel való találkozása, míg valamely családtag érintettsége esetén előfordulhat az is, hogy nincs olyan személy, aki a gyermeket a látogatásra a

⁹ ALEJOS, Marlene: *Babies and small children residing in prisons*. Quaker United Nations Office. 2005. 34. p.

¹⁰ ROBERTSON, Oliver (2008): i. m. 17. p.

¹¹ Az Egyesült Királyságban az egyedülálló anyák aránya a fogvatartott nők körében háromszor nagyobb, mint az átlagnépességnél (29%-8%). The Quaker Council for European Affairs: Country Report: United Kingdom; www.quaker.org/qcea/prison

¹² WOODROW, Jane: *Mothers in prison: the problem of dependent children*. Cambridge University, 1992. 96–97. pp.

fogvatartott nőhöz kísérné. Ilyen körülmények között Angliában és Walesben 4 őrizetben lévő férfiből 1, míg a nők fele nem számíthat látogatásra a családjától.¹³

Arra is akad példa, hogy a kisgyermekes anyák, ha előzetesen vannak, nem kapnak helyet anya-gyermek részlegben, vagy a közös elhelyezést biztosító speciális cellákban.¹⁴ Ezzel összefüggésben az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1663. számú határozata¹⁵ szorgalmazza, hogy gyermekét egyedül nevelő nők esetén csak kivételes esetekben (például ismételt bűnelkövetés, szökés, a tanúk befolyásolásának veszélye) kerüljön sor szabadságelvonásra a jogerős ítéletet megelőzően. A gyakorlatban ugyanakkor a nők többsége munkanélküliségéből, kedvezőtlen anyagi körülményeiből adódóan az olyan alternatívákat, mint például az óvadék, biztosíték, nem is tudja igénybe venni, ezért kerül sor esetükben a kényszerintézkedés alkalmazására.¹⁶

A jogerős ítélet meghozatala során egyes országokban megfigyelhető a gyermek érdekeinek figyelembe vétele. Angliában és Walesben például az ítélethozatalt megelőzően a bíró mérlegelési jogkörében jelentést kérhet arra vonatkozóan, hogy az anyával szemben alkalmazott jogkövetkezmény milyen kihatással lesz a gyermekre nézve. Egyiptomban a bírónak arra van lehetősége, hogy mindkét szülő bebörtönzése esetén, amennyiben a gyermek 15 év alatti, az egyik szülő szabadságvesztését elhalassza a másik fél szabadulásáig. Olaszországban a terhesség ténye, illetve hat hónaposnál fiatalabb gyermek automatikusan az anya büntetésének felfüggesztését vonja maga után, illetve erre lehetőség nyílik akkor is, ha a gyermek még nem töltötte be az első életévét. Hasonló szabályozás érvényesül Oroszországban is, ahol a terhes nők, valamint a 8 évnél fiatalabb gyermekek édesanyjának büntetése függeszthető fel a gyermek 8 éves koráig.¹⁷

A fenti példákkal szemben a legtöbb országban az ítélet meghozatala során az anyaság ténye, így a gyermek érdekei is figyelmen kívül maradnak. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1469 (2000). számú ajánlása a börtönben lévő anyákról és csecsemőkről¹⁸ ezzel összefüggésben kifejezetten leszögezi, hogy a kisgyermekes anyák számára közösségi alapú büntetéseket (pl. próbára bocsátás, közérdekű munka, mediáció, felfüggesztett szabadságvesztés stb.) kellene kimunkálni és alkalmazni, elkerülve a szabadságelvonással járó jogkövetkezményeket. A terhes, illetve kisgyermekes anyák bebörtönzésére ilyenformán csak a legvégső esetben szabadna sort keríteni, kivéve, ha a nő nagy tárgyi súlyú bűncselekményt realizált és veszélyt jelent a társadalomra. Itt jegyezném meg, hogy a szabadságelvonással nem járó jogkövetkezmények közül a pénzbüntetés alkalmazása sem szolgálja feltétlenül a nők érdekeit. A már hivatkozott kedvezőtlen anyagi háttérük, munkanélküliségük miatt nem minden esetben képesek a vagyoni hátrány okozásával járó büntetések megfizetésére, így kerülhet sor esetükben a pénzbüntetés nem teljesítése miatt annak szabadságvesztésre történő átváltoztatására.

¹³ ROBERTSON, Oliver: *The impact of parental imprisonment on children*. Quaker United Nations Office. Geneva, 2007. 16–17. pp.

¹⁴ The Quaker Council for European Affairs: *Women in prison*. A review of the conditions in Member States of the Council Europe, February 2007. 36. p.

¹⁵ Parliamentary Assembly Resolution 1663 (2009): Women in prison. Assembly debate on 28 April 2009.

¹⁶ TOWNHEAD, Laurel: *Pre-trial detention of women. And its impact on their children*. Quaker United Nations Office. 2007. 4–18. pp.

¹⁷ The Quaker Council for European Affairs: i. m. 69. p.

¹⁸ Recommendation 1469 (2000) Mothers and babies in prison. Assembly debate on 30 June 2000.

Gyermekkel közös elhelyezés a büntetés-végrehajtási intézetben

Azokban az esetekben, amikor a jogerős ítélettel az anya bebörtönzésére kerül sor, a gyermek anyjával közös elhelyezése egyes országokban, bizonyos feltételek mellett megengedett. Ilyen szempont lehet, ha a gyermek még nem ért el egy bizonyos életkort vagy fejlettségi szintet, így az anyával történő együttléte indokolt. A legtöbb nyugat-európai, valamint dél-amerikai országban ugyanakkor feltétel, hogy a fogvatartás helyéül szolgáló végrehajtási intézmény rendelkezzen anya-gyermek részleggel. Az e részlegekben történő elhelyezést emellett a börtönhatóságok további feltételhez köthetik, így például az anya csak akkor kerülhet e speciális fogva tartási helyre, ha jó magaviseletű és nem él kábítószerrel.

Az anya-gyermek együttes elhelyezés tekintetében egyébiránt a volt szovjet blokk országai általános nézetet képviselnek, míg a nyugat-európai országokban a végrehajtási feltételek, illetve kultúra függvényében eltérő szemléletekkel találkozhatunk. Észtország és Lettország például egyaránt a gyermek 4 éves koráig látja indokoltnak a közös elhelyezést. A nyitott börtönügyet valló Németországban hasonlóan nagy jelentőséget tulajdonítanak az anya személyes gondoskodásának gyermeke felett, ezért a gyermek 3, 4, vagy esetenként akár 6 éves koráig is a börtönkörnyezetben maradhat édesanyjával. Ezzel szemben a szigorúbb börtönpolitikát képviselő Angliában a hat hónapot meghaladó tartamot a gyermek számára károsnak ítélik meg, így a közös elhelyezés felső határa nyitott végrehajtási intézetben a gyermek 18 hónapos kora, míg a zártakban 9. Svédországban a börtönhatóságok törekvése úgyszintén arra irányul, hogy a gyermek csak olyan rövid ideig maradjon az intézményben, amíg az feltétlenül szükséges: a vonatkozó rendelkezések értelmében ez maximum a gyermek 12 hónapos kora.¹⁹ Európában hazánk, illetve Hollandia szabályozása biztosítja a legrövidebb együttléte, ami a gyermek hat hónapos koráig engedélyezett. E tartam - indokolt esetben - Hollandiában a gyermek 9 hónapos koráig, Magyarországon pedig 1 éves korig meghosszabbítható.²⁰

A közös elhelyezésre irányuló döntés meghozatalára vonatkozó jogosultság országonként ugyancsak eltérő. Angliában és Walesben például a befogadási bizottság javaslata alapján e kérdésben a börtönigazgató dönt. Indiában a döntés meghozatalába bevonják az anyát, illetve a családot is. Venezuelában az anya erre irányuló kérelme nyomán a végső döntést a végrehajtási intézet igazgatója és szociális munkása közösen hozzák meg. Ausztráliában ugyancsak az anya, vagy a gyermek felügyeletét, gondozását ellátó személy kérheti a közös elhelyezést. Franciaországban csak az anya dönthet a gyermek elhelyezésének kérdésében, de a hatóságok a döntés meghozatala kapcsán kérhetik, hogy az anya keressen alternatív megoldást, megelőzve a gyermek börtönkörnyezetbe kerülését. Amennyiben azonban az anya ragaszkodik döntéséhez, azt a végrehajtási hatóság sem befolyásolhatja, és köteles tiszteletben tartani. Egyedüli kivételnek számít a gyermek egészségi, biztonsági vagy erkölcsi veszélyeztetése, illetve ha nincs kapacitás a közös elhelyezés biztosítására. Amennyiben pedig az apa nem ért egyet az anya döntésével, bírósághoz fordulhat, de annak határozatáig az anya döntése érvényesül.²¹ A gyermekeket alacsony életkoruk miatt ritkán vonják be a döntésbe, kivételként Kanada

¹⁹ NDPHS Expert Group on Prison Health: Women's Health in Prison in the Northern Dimension Area. Thematic Report. NDPHS Series No. 3/2008. 44. p.

²⁰ ROBERTSON, Oliver (2008): i. m. 8. p. és The Quaker Council for European Affairs: i. m. 49–51. pp.

²¹ ALEJOS, Marlene: i. m. 34. p.; 37. p.

említhető, ahol, amennyiben ez lehetséges, figyelembe veszik a gyermek kívánságát is.²²

A gyermekek börtönbeli életkörülményei országonként, illetve esetenként országon belül is eltérnek egymástól. Szinte valamennyi államban jellemző azonban, hogy a börtönképesség többi részétől eltérő bánásmódban részesülnek, ami megnyilvánulhat például jobb elhelyezési körülményeikben,²³ ételmezésükben,²⁴ külvilággal való kapcsolat-tartásukban.²⁵ Ezzel összefüggő általános követelmény, hogy a gyermek soha nem kezelhető fogvatartottként, és az elhelyezés körülményeinek, a környezetnek, – amennyire csak lehetséges – hasonlítani kell a börtön falain kívülihez. Így például szükséges lenne biztosítani, hogy az anya minél több időt tölthessen gyermekével, de annak érdekében, hogy a többi fogvatartottal együtt részt vehessen a különféle börtönprogramokban, a gyermek felügyeletéről is gondoskodni kell. Azokban az esetekben tehát, amikor az intézményben a gyermek megfelelő felügyelete nem biztosított, az anya sikeres reintegrációja kerülhet veszélybe az oktatási, szakképzési programokból, munkavégzési lehetőségekből kimaradás okán. Dániában a gyermekükről gondoskodó anyák számára nincs munkavégzési kötelezettség, ha azonban dolgozni szeretnének, a gyermekek óvodába járhatnak. Észtországban egészségügyi indokok hiányában a 64 év alatti fogvatartottak munkavégzése kötelező, de a fogvatartott nők mentesülnek e kötelezettségtől, ha gyermekük 3 év alatti.²⁶ Hazánkban a Bács-Kiskun Megyei Büntetés-végrehajtási Intézetben kialakított anya-gyermek részlegben folyamatos csecsemőgondozói szolgálat működik, illetve az érintettek számára időszakos felügyeletet, rendszeres gyermekorvosi és védőnői ellátást, valamint pszichológust biztosítanak.²⁷

Számos európai országban találhatunk gyermek-barát elhelyezést, ami gyakorta a börtön többi részétől leválasztva, különálló épületben vagy elkülönült szárnyban történik. Jellemzőek a színesre festett falak, a nyitott ajtók, a kényelmes bútorok, játékok, sőt esetenként az anyák számára az is engedélyezhető, hogy saját ruhájukat viseljék. A speciális anya-gyermek elhelyezési lehetőségek korlátozott volta miatt számolni kell ugyanakkor a családtól, lakóhelytől távoli elhelyezésre, ami a családi kötelékek lazulását eredményezheti. Az Egyesült Királyságon belül például a fogvatartott nők fele az otthonától több mint 80 kilométerre kerül elhelyezésre. Ezzel összefüggésben az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének már hivatkozott 1663 (2009) számú határozata leszögezi, hogy a tagállamoknak biztosítaniuk kellene, hogy a fogvatartott anyák elhelye-

²² ROBERTSON, Oliver (2008): i. m. 2–9. pp.

²³ Nepálban és más országokban is megfigyelhető, hogy a gyermek azért kerül az anyával együtt a börtönbe, mert nincs senki, aki gondoskodna róla. Sri Lankán például egy 9 éves kislány azért vonult be anyjával a börtönbe, mert nem volt hova mennie. Másrészt az indiai végrehajtási viszonyokat tükrözi, hogy az anyával maradó gyermekeket esetenként férfi fogvatartottakkal közösen helyezik el. ROBERTSON, Oliver (2008): i. m. 13. p.

²⁴ Itt jegyezném meg, hogy egyes államokban a gyermek ételmezéséről az anyának kell gondoskodnia (pl. Venezuela), míg másokban ez a végrehajtási intézmény feladata.

²⁵ Hazánkban például az általános szabályoktól eltérően az anya-gyermek részlegben elhelyezett nők és gyermekek számára rendszeres látogatás engedélyezhető, ami hetente legalább egy alkalmat jelent. Általánosságban elmondható azonban, hogy igen sok országban a bebörtönzött szülők gyermekei nem kommunikálhatnak, érintkezhetnek a börtönkörnyezeten kívül élő gyermekekkel, illetve az anyák nem tölthetnek elég időt gyermekeikkel. UNODC: *Handbook for prison managers and policymakers on Women and Imprisonment*. Criminal Justice Handbook Series. New York, 2008. 21. p.

²⁶ NDPHS Expert Group on Prison Health: i. m. 46. p.; 59. p.

²⁷ A büntetés-végrehajtás országos parancsnokának 1-1/65/2003. (IK.Bv. Mell.8.) OP intézkedése az anya és fogvatartása alatt született gyermeke együttes elhelyezésének eljárási szabályairól

zésére a családjuktól indokolt, elfogadható távolságra és utazási időn belül kerüljön sor.²⁸

A börtönben született gyermekek

A fogvatartott nők terhességi rátája országonként eltérően alakul. Az USA-ban például becslések szerint a nők 6–8%-a terhesen kerül büntetés-végrehajtási intézetbe, míg Indiában 3,03% szül börtönben. Az Egyesült Királyság igazságügyi minisztériumának adatai alapján 2006 és 2007 között 99 fogvatartott nő adott életet a börtönbüntetésének tartama alatt.²⁹

Egyes országokban (például India, Egyiptom) a terhesség tényét a bíróságoknak figyelembe kell venniük az ítélelhozatal során, míg másokban (Anglia és Wales, Chile) ilyen rendelkezésekkel nem találkozunk. A Kirgiz Köztársaságban, Oroszországban és más volt szovjet tagköztársaságokban a terhesség nem erőszakos bűncselekmény elkövetése esetén a szabadságvesztés felfüggesztését vonja maga után.

A gyakorlatban a terhes nők szülészet hiányában a börtönön kívüli kórházban, illetve más egészségügyi létesítményben adnak életet gyermeküknek, majd ezt követően kell visszatérniük a börtönbe. Arra is akad azonban példa, hogy a kismama egy meghatározott időre még a börtönkörnyezeten kívül maradhat gyermekével, vagy gyakoribb kapcsolattartást biztosítanak számára, mint a börtönben élő idősebb gyermekek számára.

Az anya és újszülött gyermekének elhelyezésére az egyes országok gyakorlatában igen változatos megoldásokkal találkozhatunk. Örményországban, Cipruson, Dániában, Izlandon, Írországban például egyáltalán nincsenek anya-gyermek részlegek a végrehajtási intézeteken belül. Luxemburgban speciális zárkát biztosítanak az anyának és gyermekének a női részlegen belül. Norvégiában ugyancsak nincs speciális részleg, itt arra van lehetőség, hogy egyes fogvatartottak büntetésük egy részét anya-gyermek házakban töltsék a börtönön kívül. Svédországban nagyobb szobákban történik az elhelyezés, mivel éves szinten kevés (kb. 10) gyermek marad a börtönkörnyezetben édesanyjával. A fenti példákkal szemben Németország 8, Portugália 10, az Egyesült Királyság 7 anya-gyermek részleggel rendelkezik.³⁰

Számos ország bátorítja a nőket, hogy anyatejjel táplálják gyermeküket. A Kirgiz Köztársaságban például a gyermeket szoptató anyával maradhat a csecsemő éjszakára is. A gyakorta kevésbé tápláló élelmezés miatt azonban jellemző, hogy a fogvatartott nők vagy nem tudnak megfelelő mennyiségű anyatejet adni gyermeküknek, vagy rosszabb esetben képtelenek az anyatejes táplálásra.³¹

²⁸ Parliamentary Assembly Resolution 1663 (2009): Women in prison. 9.7.

²⁹ LOWIT, Nicola: *Women prisoners in England and Wales*. Ministry of Justice 2008.

³⁰ The Quaker Council for European Affairs: i. m. 49–52. pp.

³¹ ROBERTSON, Oliver (2008): i. m. 13–17. pp.

Gyermekek a börtön falain kívül

Ha az anya-gyermek közös elhelyezés nem lehetséges, a felek kapcsolattartása felértékelődik. Az írni-olvasni nem tudó gyermekek számára a telefonálások, illetve a látogatások jelentik az anyával való érintkezést. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy azokban az országokban, ahol a telefonálás széles körben elterjedt, az idősebb gyermekek körében a telefonálások nagyobb népszerűségnek örvendenek, mint az érintettek közötti levelezés. Írorszáiban például jellemző, hogy a fogvatartottak több mint fele napi, illetve majdnem napi rendszerességgel beszél a családjával telefonon, míg csak 15%-ra tehető a minden héten levelet váltók aránya. Fontos tényező azonban, hogy a hívások hossza, illetve gyakorisága korlátozások alá eshet, és számolni kell annak költségvonzatával is.

A családi kötelékek fenntartása érdekében sajátos kezdeményezést indítottak útjára az Egyesült Királyságban, melynek lényege, hogy a fogvatartott apák és anyák hangos meséskönyvet készítenek a gyermekeknek. A mesék CD-n, illetve DVD-n hallhatóak. Ez a projekt azon túl, hogy elősegítheti a szülő-gyermek kötelék erősödését, lehetőséget teremthet a fogvatartottaknak szülői szerepük és felelősségük újrarendezésére is.³² Emellett hozzájárulhat az olvasási készségek javításához is, tekintettel arra, hogy a fogvatartott szülők jelentős hányada küzd írás-olvasás problémákkal, amiből kifolyólag soha sem olvasott gyermekének.³³

Ugyancsak családérősítő szerepet tölthetnek be a börtönön kívül lebonyolított látogatások is, de sajnálatosan ennek elérhetősége a fogvatartott nők számára igen korlátozott. Európában Dánia és Németország büntetés-végrehajtása biztosítja e tekintetben a legtöbb lehetőséget.³⁴ A fogvatartott szülők gyerekei ingyenes nyári táboroztatásának ötlete az Egyesült Államokban Indiana államban fogalmazódott meg elsőként, majd itt került sor gyakorlati megvalósítására is. A tábor talán egyik legjelentősebb érdeme, hogy az együtt eltöltött idő során az általánosan megszokotthoz képest nagyobb mértékben teszi lehetővé a fizikális kapcsolatot anya és gyermeke között.³⁵

A családi látogatások pozitív hatása mellett érdemes hangsúlyozni, hogy a gyermek számára sok esetben felkavaró élmény az anya viszontlátása. Ilyenkor gyakorta újraélik a szülő elvesztését, ami megnövekedett agressziót vagy aggodalmat vált ki náluk. A fogvatartott nők egy része ezért utasítja vissza a látogatásokat. Egy USA-ban végzett kutatás arra világított rá, hogy a legtöbb szüleit meglátogató gyermek a negatív tapasztalatok (például a beszélgetés körülményei üvegfalon keresztül telefonnal) miatt csak egyszer vagy kétszer vállalkozott a családi látogatásra.³⁶

A gyermekek hiánya pedig kiváltója lehet a szuicid cselekményeknek. Az ún. Corston-jelentés³⁷ leszögezi, hogy a börtönön kívül a férfiak követnek el gyakrabban öngyilkosságot, de ez a helyzet a végrehajtási környezetben megváltozik. A jelentést készítő Jean Corston szerint a szabad társadalomban az anyaság egy olyan tényező,

³² E témáról bővebben: COLLINS, Katrina – HEALY, Julie – DUNN, Helen: *When a parent goes to prison. The Prison Development Work of Barnardo's Parenting Matters Project*. No. 8. Policy and practice briefing.

³³ A kezdeményezésről bővebben: www.storybookdads.co.uk

³⁴ KESTERMANN, Claudia: *Training curriculum for women's prisons – health aspects*. In: Dünkler, F. – Kestermann, C. – Zolondek, J.: *International study on women's imprisonment. Current situation, demand analysis and „best practice”*. University of Greifswald, 2005. 23. p.

³⁵ Penal Reform International: *Human rights and vulnerable prisoners*. 2003. 74. p.

³⁶ ROBERTSON, Oliver (2007): i. m. 24–25. pp.

³⁷ Home Office: *A report by Baroness Jean Corston of a review of women with particular vulnerabilities in the criminal justice system*. 2007. 76. p.

amely védelmet nyújthat az öngyilkos magatartásokkal szemben, ez a faktor azonban a börtönkörnyezetben a gyermekektől való elszigetelés révén megszűnik.

Számolni kell továbbá azzal, hogy miként éli meg a gyermek az átvizsgálást, a fém-detektorok, kábítószer-kereső kutyák alkalmazását, a testi kontaktusok hiányát³⁸ a látogatások alatt. Ezekben a situációkban sok múlik többek között az őrszemélyzet felkészültségén, hozzáállásán. Egyes börtönökben már találkozhatunk gyermek-barát környezettel (gyermekbútorok, játszó terület kialakítása, családi szobák) is, de egyfajta megoldás lehet a látogatások tartamának, illetve gyakoriságának bővítése, családi napok szervezése speciális programokkal.³⁹ Ausztriában, Finnországban, hazánkban és Izlandon például speciális szobákat alakítottak ki a gyermekek számára. Hollandiában néhány börtön rendelkezik vendégházakkal, ahol a gyermekek édesanyjukkal tölthetik a hétvégét. Sajátos Kanada szabályozása, ahol a minimum, illetve közepes biztonsági kategóriába sorolt fogvatartott nők kérhetik az ún. Anya-Gyermek Programban való részvételüket vagy teljes, vagy részesített formában. Ez utóbbi esetén a gyermekek 12 éves korukig a hétvégéket, az iskolai szünetek idejét tölthetik együtt édesanyjukkal.⁴⁰ Dánia néhány börtönében engedélyezik a gyermekeknek, hogy a szülő szobájába menjenek, és ott töltsék el a látogatási időt. Belgiumban a legtöbb börtönben vannak gyermekek számára „szervezett” látogatások, illetve speciális alkalmakra (Mikulás) is készülnek az intézményekben. Horvátországban és Lengyelországban a gyermekekre tekintettel a látogatások időtartama hosszabbítható, illetve gyakoriságuk is növelhető. További pozitív példa az Egyesült Királyság gyakorlata, ahol a hozzátartozók pénzügyi segítséget kaphatnak havi kétszeri látogatás költségeinek (utazás, étkezés, szállás) fedezéséhez.⁴¹ Franciaországban pedig egy nem kormányzati szerv „kísérő szolgálatot” hozott létre azon gyermekek számára, akik kísérő hiányában, illetve annak akadályoztatása esetén nem tudják szüleiket felkeresni.⁴²

Milánóban ugyancsak egy nem kormányzati szerv szerepvállalása emelhető ki, amely a fogvatartott szülők és a gyermekek közötti kapcsolattartásban tölti be a mediátor szerepét. Azokban az esetekben ugyanis, amikor nincs olyan személy, aki az anya bebörtönzése esetén a gyermekről gondoskodna, a gyermek intézeti elhelyezésére kerül sor, így megszakadhat a felek között a kapcsolat. A szervezet egyrészt segít az anya számára felkutatni a gyermekét, másrészt felkészíti a nőket a gyermekkel való kapcsolattartásra, a találkozásokra.⁴³

A látogatások gyakoriságát tekintve az egyes országok szabályozásai igen eltérő képet mutatnak. Horvátországban például hetente kétszer, Dániában hetente egyszer látogathatja a gyermek az édesanyját, a Cseh Köztársaságban havonta egyszer három óra tartamban. Finnországban minden szombaton és vasárnap van látogatásra lehetőség, illetve családi találkozásokat szerveznek átlagban havi két alkalommal. Észtországban hosszú, illetve rövid tartamú látogatások között tesznek különbséget. A rövid időtartamú kapcsolattartásra havonta legalább egy alkalommal nyílik lehetőség három óra tar-

³⁸ Az Európa Tanács tagállamok körében végzett kérdőíves felmérés alapján Portugáliában a testi kontaktus a felek között nem lehetséges, Ausztriában a biztonsági fokozat függvényében alakul, míg Koszovóban csak az elítéltek számára biztosított, lévén az előzetesben lévő nőket üvegfalal választják el a látogatóiktól. Bővebben: The Quaker Council for European Affairs: i. m. 74–76. pp.

³⁹ The Quaker Council for European Affairs: i. m. 73. p.

⁴⁰ ALEJOS, Marlene: i. m. 35. p.

⁴¹ Eurochips: United Kingdom, letölthető: http://www.eurochips.org/uk_practical.html

⁴² ROBERTSON, Oliver (2007): i. m. 26. p.

⁴³ The Quaker Council for European Affairs: Country Report: Italy; www.quaker.org/qcea/prison

tamban, míg a hosszúra hat havonta, úgyszintén legalább egy esetben, maximálisan három nap terjedelemben. Koszovóban az elítélt nők hetente egyszer két órára, vagy hetente kétszer egy órára láthatják gyermeküket, míg az előzetesben lévők esetén a gyakoriság kérdésében a bíróság dönt. Ugyancsak a fogvatartotti kategóriák szerint differenciál a luxemburgi szabályozás is: az előzetesek számára havi hat, az elítélteknek pedig öt óra biztosított. Lengyelországban a látogatások gyakorisága a végrehajtási intézmények függvényében alakul: zárt börtönökben havonta két látogatás engedélyezett, a félig-nyitottakban három, míg a nyitottakban a látogatások száma nincs korlátozva. Bulgáriában az elítéltek esetén a látogatások számát tekintve ugyancsak nincs korlátozás.⁴⁴

A szabadulás után

A gyermek számára a börtönkörnyezet végleges elhagyása történhet az anya szabadításával, de sor kerülhet rá ezt megelőzően is. Ez utóbbi alapja lehet többek között, ha a hatóságok úgy vélik, hogy a távozás a gyermek érdekében történik, vagy a gyermek elérte azt az életkort, amikor tartózkodása már nem engedélyezhető, illetve ha az anyát olyan végrehajtási intézetbe szállítják át, ahol a közös elhelyezés nem biztosítható. Ezekben az esetekben a gyermek további felügyeletét, gondozását meg kell oldani, ami jobb esetben a családtagokra, rokonokra hárul, megfelelő elhelyezés hiányában azonban a gyermek állami gondozásba, nevelőintézetbe kerül.

A gyakorlatban néhány ország gondot fordít a gyermekek szabadításra való felkészítésére, annak érdekében, hogy könnyebben alkalmazkodjanak a megváltozott környezethez. Az Egyesült Királyságban a londoni Holloway büntetés-végrehajtási intézetből sétálni viszik a gyermekeket, többek között azzal a céllal, hogy megismerjék, megszokják a közlekedési zajokat. Indiában a börtönhatóságok állatkerti kirándulásokkal, piknikkel, mozi látogatásokkal igyekeznek a börtönön kívüli környezet bemutatására.

Egyes országok rugalmasan kezelik az életkori szabályt és figyelembe veszik az anya szabadításának időpontját. Így például az Egyesült Királyságban az egyébként engedélyezettnél még két hónappal tovább maradhat a gyermek, ha az anya szabadulása arra az időre esik.⁴⁵ Hasonló szabályozás figyelhető meg hazánkban is, ahol indokolt esetben további hat hónappal meghosszabbítható a gyermek anya-gyermek részlegben tartózkodása, ilyenformán maximum 1 éves koráig lehet együtt édesanyjával.

Általánosságban elmondható, hogy a gyermek távozása esetén gyakorta jelentősen visszaesik az anya-gyermek közötti kapcsolattartás. Ennek okai között szerepelhet többek között a látogatások, illetve egyéb kapcsolattartási formák költségvonzata, a nagy távolság, a gyermek szállításáról gondoskodó személyek akadályoztatása.

A fentiekben túlmenően a szülő bebörtönzésével együttjáró problémák sajátos módon nem érnek véget a szabadítással. A gyermek részéről gyakorta megfigyelhető például, hogy erősebb kötődést mutat azon személy iránt, aki különélés esetén a szabadságelvonás alatt róla gondoskodott, nem tudja kezelni az anya visszatérésével járó helyzetet. Különösen igaz ez azokban az esetekben, ha a gyermek életkorából adódóan nem, vagy nem nagyon emlékszik a szülőjére. A család egységét emellett egy rövid tartamú fogva tartás is képes megbontani. A bebörtönzés jelentheti ugyanis az otthon elvesztését (a

⁴⁴ The Quaker Council for European Affairs: i. m. 74–76. pp.

⁴⁵ ROBERTSON, Oliver (2008): i. m. 19–23. pp.

bérleti díj nem fizetése miatt), az állás elvesztését, ami szükségszerűen megnehezíti az elvesztett szülői felügyeleti jog visszaszerzését. Másrészt számos országban a szociális támogatások a gyermekes szülőket részesítik előnyben. A Fawcett Society Jelentése a nők szabadulás utáni helyzetét ezért egy 22-es csapdájához hasonlította: a gyermekek feletti felügyeleti jog visszaszerzése nehézségekbe ütközik, ha a nő nem rendelkezik lakással, de lakást nehéz szerezni, ha nem gondoskodik a gyermekükről.⁴⁶

Az anya bebörtönzés alatti munkavégzése, szakképzése sem garancia arra, hogy a szabadulás után is talál munkát. Ebben szerepe lehet a büntetett előlethez fűződő előítéleteknek éppúgy, mint a munkalehetőségek korlátozott voltának. A pénzügyi bizonytalanság ilyenformán ugyancsak kihatással van a családi kapcsolatokra.

A fentiekon túlmenően fontos tényező, hogy a szülő bebörtönzése nemcsak kriminalitásának indikátora, hanem magában hordozza a gyermek kriminalitásának veszélyét is. Számos tanulmány⁴⁷ mutatott rá ugyanis, hogy a bebörtönzött szülők gyermekei igen gyakran tanúsítanak antiszociális magatartást későbbi életük során.⁴⁸ A gyermek jövőbeli kriminális magatartása szempontjából ilyenformán meghatározó befolyásoló körülmény a szülő bűnözői múltja, ami kihatással lehet a gyermek iskolai tanulmányokban való visszaesésére, és a szülő bebörtönzése miatti intézeti elhelyezésére is. Anglia és Wales felnőtt börtönnépességének például egynegyede volt állami gondozásban gyermekkorának egy részében.

A családi kötelek ápolása, a megfelelő családi háttér mindemellett kulcsfontosságú lehet a szabadult fogvatartottak visszaesése szempontjából is. Egy kutatás megállapításai szerint például azon fogvatartottak körében, akiket családjuk a bebörtönzésük tartama alatt nem látogatott meg, csak az érintettek fele töltötte ki eredményesen a feltételes szabadságot, míg azoknál, akiket legalább háromszor meglátogattak, ez az arány 70% volt.⁴⁹

⁴⁶ The Fawcett Society: Women and the criminal justice system, March 2004. 45. p. Elérhető: <http://www.fawcettsociety.org.uk/index.asp?PageID=432>

⁴⁷ Lásd például MURRAY, Joseph – FARRINGTON, P. David: *Parental imprisonment: effects on boys' antisocial behaviour and delinquency through the life-course*. Journal of child psychology and psychiatry 2005/12.; MURRAY, Joseph: *The effects of imprisonment on families and children of prisoners*. In: Liebling, A. & Maruna, S (eds.): *The effects of imprisonment*. 2005.; MILLER, Keva: *The impact of parental incarceration on children: an emerging need for effective interventions*. Child and Adolescent Social Work Journal 2006/4.

⁴⁸ A Corston-Jelentés említést tesz egy olyan esetről, amikor három generáció nőtagjai is megfordultak fogvatartottként ugyanazon büntetés-végrehajtási intézetben. Home Office: A report by Baroness Jean Corston of a review of women with particular vulnerabilities in the criminal justice system. 2007. 21. p.

⁴⁹ ROBERTSON, Oliver (2007): i.m. 40–45. pp.

ZSUZSANNA JUHÁSZ

PROTECTION OF WOMEN PRISONERS AND THEIR CHILDREN

(Summary)

The decision whether to allow a child to live in prison with his/her mother involves two options: do you separate a child from her/his mother or have the child live in prison? Most countries allow children - in limited circumstances - to live in prison with their mothers. There are always limited on how long this can be for, so that when children reach a particular age or developmental stage, they have to leave, but rules about when children must leave prison frequently include some flexibility to allow them to stay longer, if the mother herself is shortly to be released. Most countries agree that there is a point after which the negative effects of being in prisons (the restrictive environment, few or no other children, lack of the contact with the rest of the family) outweigh the positive of staying with an imprisoned mother, but they don't agree when the age is. So this age range varies widely (from a few days to six years). At one end of the spectrum there is Norway, which bans children living in prison.

The conditions in which children in prison live vary widely between, and sometimes within countries, but almost all countries treat children living in prison differently from the rest of the prison population. Most countries in Europe only allow children to live in prison if there are specialist mother and baby facilities.

This study examines the situations which permit children to live in prisons and the practices that exist before, during and after imprisonment.

KAJTÁR ISTVÁN

A magyar városok jogtörténeti értékeiről

1. Az önkormányzatok az európai jogtörténet karakterisztikus jelenségei, különösen igaz ez egyik legkifejlettebb variánsukra, a városi autonómiákra. Leonardo Benevolo megállapítását idézve: „Az európai városok együtt születtek Európával, és bizonyos értelemben általuk született meg Európa. Ha Európa, mint önálló történelmi egység létezik, az talán leginkább a városoknak köszönhető.”¹ A hazai jogtörténészek² sorában Ruszoly József pályafutása során kiemelten vizsgálta a városjog és városigazgatás történetét.³

A városok, mint a tradicionális⁴ és a modern közjog szereplői⁵, jogi kultúrtörténeti szempontból is figyelemreméltóak: értékeket⁶ hordoznak és kiterjedt jelkép(szimbólum)rendszerük⁷ alakult ki. Az autonómia mindenképpen központi helyet foglalt el a

¹ BENEVOLO, Leonardo: *A város Európa történetében*. Atlantisz Könyvkiadó. Budapest, 1994. 11. p. Vö: MUMFORD, Lewis: *A város a történelemben. Létrejött, változásai és jövőjének kilátásai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985.; KAJTÁR István: *Az európai városjog fejlődése a feudalizmus idején és hatása a XIX. századi burzsoá városi jogra*. In: Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből. XVII., PTE Állam- és Jogtudományi Kar. Szerk.: Ádám Antal. Pécs, 1986. (KAJTÁR, 1986) 164–187. p.

² Az irodalom valóban könyvtárnyi. Az ívére nézve kezdetként szolgálhatna: WENZEL Gusztáv: *Magyarország városai és városjogai a múltban és jelenben*. In: Értékezők a társadalmi tudományok köréből. IV. köt. IX. szám Budapest, A M.T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala. 1878, az újabb publikációk közül szimbolikai karaktere miatt kiemeljük: VÖLGYESI Levente: *A városok hatalmi szimbolikája*. In: Jogtörténeti szemle 2007. Különszám: 104–107. p.

³ Európai szinten: *Európa jogtörténete*. Püski, Budapest, 1996. 42–46. p. *Európa alkotmánytörténete*. Püski, Budapest, 2005. számos fejezetében. A mikro szint, a szeretett Város, Szeged jogtörténetének tanulmányfűzére, évtizedek óta folyamatosan publikálva.

⁴ „Város pedig annyi, mint házaknak és utcáknak szükséges védfalakkal és erősségekkel körül vett, jó és tisztességes életre kiváltságok sokasága” III. 8. cím. 1. §. Verbőczy István Hármaskönyve. Az MDXVII-ki eredeti kiadásra ügyelve magyarul kiadta a Magyar Tudományos Akadémia. Második kiadás. Pest, MDCCCLXIV. 336.o.; GRANASZTÓI György: *A középkori magyar város*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1980.; BÁCSKAI Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Osiris, Budapest, 2002.

⁵ CSIZMADIA Andor: *A magyar városi jog. Reformtörökvések a magyar városi közigazgatásban*. Győr-egyházmegyei Alap Könyvnyomdája. Kolozsvár, 1941.; NAGY Ferenc: *A magyar városi jog*. Kiadja a r.t. városok polgármestereinek országos egyesülete. Franklin Társaság. Budapest, 1912.

⁶ Vö: ÁDÁM Antal: *Értékek és értékelméletek*. In: Társadalmi Szemle. LII. évf. 1997/53–19. p.; ÁDÁM Antal: *Az alkotmányi értékek fejlődési irányairól*. In: Jura. 8. évf. 2002/15–20. p. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Második kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. „érték” címszava, 443. p. az alábbiakban adja meg a fogalmat: „Valaminek megbecsült volta. Valamely anyagban, tárgyban, eszközben az a jelleg, tulajdonság, hogy valamely szükségletet elégít ki, és az egyén vagy a társadalom részéről megbecsülésben részesül [...] Személyben, közösségben, emberi cselekvésben, alkotásban a társadalmi élet és a kultúra szempontjából becses, s ezért az egyéntől és a közösségtől nagyra tartott tulajdonság.”

⁷ A fogalom összetettsége miatt *A magyar nyelv értelmező szótára*. Harmadik kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 644–645. p. is többoldali megközelítést alkalmaz. „Jelkép”: „Olyan tárgy vagy növény, állat, amely a hagyomány erejénél fogva, vagy a fogalom és a tárgy közt megállapítható hasonlóság, illetve egyéb

városok világában, és genezisében is történeti kategória. Figyelmet érdemel, hogy van szerző, aki az autonómia (privilegiumokkal biztosított) értékei kialakulásának korai szakaszát a városúri korszakban is felleli, mikor a városúr maga szerez kiváltságokat (nagyobbrészt székhely) városának. A polgári városi autonómia kiépülése, főként a kommuna-mozgalmakban, alanyváltozással is járhatott.⁸ Értékeket közvetített Európa felé, és az egyes régiókban, az újkori, kora-modern államok kiformálódásának egyik alapvető tényezője volt.⁹ A 19. században a német-osztrák térségben (Frh. Steinféle 1808-as városi rendtartás, és Stadion megalkotta 1849-es községi törvény) a jogalkotók stratégiai jelentőséget szántak a modern államiság kiépítésénél a korszerű, felszabadított városi önkormányzatoknak.¹⁰

Európában a városkategóriák hierarchikus rendet alkottak: a városállamokkal az élen, a birodalmi (szabad királyi) városokon, a tartományúri és a püspökvárosokon át, a földesúri mezővárosokig. A besorolásban elfoglalt hely a városi értékek és jelképek sajátos kiformálódását eredményezte. Példa erre a Serenissima Repubblica di Venezia, Velence állami rituáléja. A „Bucintoro”-t, a velencei dózsze díszbarkáját évente egy esetben használták: „[...] áldozócsüttörtökön, amikor is minden esztendőben megújítják Velence jelképes házasságát a tengerrel. A velencei pátriárka által megáldott gyűrűt a dózsze a következő szavakkal dobta az Adriába: »Eljegyzünk téged, Adria, igazságos és örök uralmunk jelével.« A ceremónia minden valószínűség szerint a XII. század óta ismételődik. Állami díszbarkák sora viselte a bucintoro nevet, ami »ökröt« jelent, s valószínűleg a legelső bárka orrfigurájának emlékét őrzi.”¹¹

A magyar városokat jelképezhette a Roland-szobor,¹² címerük, zászlójuk, pecsétjük, a város kulcsai, privilegium-levelük, státútumaik, városi jogkönyveik, a hivatali és a polgáresküik. A jogtörténeti architektúra terén¹³ pedig a tornyos-bástyás városfal és városkapu, a székesegyházuk, a Városháza. Karakterisztikusak a közgyűlési üléstermek és az ott elhangzó, jellegzetes önkormányzati retorikát képviselő szónoklatok, beszédek

kapcsolat alapján alkalmas valamely elvont fogalom megjelenítésére. Jelvény, mint valamely nemzetre, népre, társadalmi közösségre vagy politikai csoportosulásra utalás eszköze. Olyan írott, vagy nyomtatott, képszerű, vonalas ábra, rajz vagy betű, illetve betű csoport, amely egyezményesen jelöl valamely tárgyat vagy eljárást. Valamilyen elvont folyamatot kifejező mozdulat, cselekvés.”

⁸ Eckhard MÜLLER-MERTENS: *Bürgerlich-städtische Autonomie in der Feudalgesellschaft. Begriff und geschichtliche Bedeutung*. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 1981. 3. 205–225. p.

⁹ KAJTÁR: 1986. 174–175. p. Elegendő utalni a rendészetre, a gazdaság és a kereskedelem, a pénzügyek szabályozására. Sajátos módon, az abszolutista államok ezért a hatásért a városi autonómia deformálásával, értékeinek megcsorbitásával fizettek! Uo.: 175–179. p.

¹⁰ Vö: KAJTÁR István: *A burzsoá városi jog kialakulása Közép- és Kelet-Európában*. In: *Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből*. XVIII. Kötet. PTE Állam- és Jogtudományi Kar. Szerk.: Ádám Antal. Pécs, 1987. 109–119. p. A 19. század végére rezignáltnan konstatálható: a szabad község nem lett a szabad állam alapja! 115, 119.o.

¹¹ *Hajók enciklopédiája*. Főszerkesztő: GIBBONS, Tony. Alexandra, Pécs, 2001. 55. p.

¹² Ezek a történelmi Magyarországon, a Felvidéken találhatók, így Pozsonyban és Bártfa városában.

¹³ Az értékek és a szimbólumok hierarchiáját jól ragadja meg német példára hivatkozva Mezey Barna: ”A szakirodalom számon tartja a városokban létesített legtipikusabb épületeket. Ezek [...] a német városi modell tekintet a templom és a városháza után a Mérlegház, az Éremház, a Gabonaház, a Posztóház, a Vámház, az Áruház, továbbá raktárak és Ispotály(ok). [...] elképzelhetetlenek tartották a várost tömlöc és kinzókamra nélkül. MEZEY Barna: *A szegénység kezelésének rendszertani lehetőségei a középkorban*. In: Pécsi Határőr Tudományos Közlemények X. Tanulmányok „A rendészet kultúrája – kulturált rendszert” című tudományos konferenciáról. Szerk. Gaál Gyula – Hautzinger Zoltán. Kiadja a Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoportja. Pécs, 2009. 125. p.

és felszólalások.¹⁴ A politikai válságok idején a városháza tumultus színhelye is lehetett, ahogy erre az októberi diploma időszakában, 1861 januárjában a helyi sajtó így tudósított: "Az utcáról szünni nem akaró éljenvihar lepett meg, a terem ajtajai megnyílottak elül két polgár, mindennik nemzeti zászlóval s utánuk harsogó éljenzések közt roppant néptömeg tödült be [...]"¹⁵.

A városok jelképei gyakorta összekapcsolódva táruznak az önkormányzat múltját faggató kutató elé – így volt ez Pécs sz. kir. törvényhatósági jogú városában, mintegy százkét esztendeje 1907 korajúniusában a Székház felavatásakor.¹⁶ A városháza, mint értékhordozó és egyben jelkép, tükröződik az önkormányzati retorika bemutatott fordulataiban.¹⁷

2. A pécsi Városháza létesítése beilleszkedett a magyar városi önkormányzati architektúra és infrastruktúra fejlődésének sodrába. A 17. század végi szerény, egyemeletes épületet követte az 1830-as évek elején emelt kétemeletes klasszicista Városháza, amelynek helyén 1907-re elkészült az eklektikus stílusú Székház.¹⁸ A századforduló, különösen a 20. század első évtizede a városházak építésének fejlődést, távlatot sugárzó, progresszív ideje volt. A városügy 1912-ben kiadott enciklopédikus évkönyve¹⁹ szerint legalább kéttucatnyi (törvényhatósági jogú, illetve rendezett tanácsú) város vette fel tervei közé új városház létesítését, esetleg befejezését, illetve határozta el annak kibővítését. Nyilvánvaló, az eddigi városházak szűknek bizonyultak, vagy nem reprezentálták méltóan az adott város autonómiáját! Ez a mindenképpen jogos érvelés városaink városháza-megújításánál mindig jelen volt.²⁰

3. Az új pécsi városi székház felavatására díszközgyűlésen került sor 1907. június 5-én 10 órától. Az ünnepségen tradicionális-protokolláris volt a meghívott vendégek jegyzőkönyvbe iktatott sora, és a napirend is. A kéttucatnyi, hagyományos protokoll szerint kiválasztott vendég és a 20. századi, (a szónokok által is megemlített) mondhatni modern délelőtti időpont dacára az ünnepség régóta kialakult rendet tükrözött: az egy-

¹⁴ KAJTÁR István: *Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2004. 50–52. p.; CSORBA Csaba: *A címer, mint az önkormányzat jelképe*. In: Comitatus 1995. november, 51–57. p.

¹⁵ Így került sor az 1848-as polgármester és tisztikar visszahelyezésére. Pécsi Lapok 1861. január 6., 10., 13. száma.

¹⁶ Tanulmányunk a Városháza, mint jelkép és érték, retorikai megjelenésére koncentrál. Természetesen a Székház, mint az épített környezet része, maga is roppant figyelemreméltó. Pilkhoffer Mónika előadását emeljük ki, amelyet a 2007. június 5-i jubileumi közgyűlésen „Pécs város építészete az 1907-ben épült Városháza építésének időszakában” címmel tartott. Lásd további publikációit: *Magán és középítkezések a századfordulón Pécsen: 1888–1907*. PhD. disszertáció, Pécs, 2003.; *Pécs építészete a századfordulón, 1888–1907*. Pro Panonia K. 2004. Pécs, 2004.

¹⁷ Vö. legújabban: VÁRSZEGI Zsófia Mária: *A főispáni beiktatások protokollja és retorikája Baranya vármegye példáján keresztül a XIX–XX. században*. In: PhD Tanulmányok 8. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Doktori Iskolája. Szerkesztő: Ádám Antal. Pécs, 2009. 561–600. p.

¹⁸ VÖRÖS Márton: *A Széchenyi-tér regénye*. 1963. Városi Tanács Művelődési Osztálya. Pécs, 1963. 98–139. p.

¹⁹ *A magyar városok statisztikai évkönyve*. I. évfolyam. Szerkesztette: Thirring Gusztáv. Budapest, 1912.

²⁰ Debrecenben, a 19. század közepén kijelentik: "A rozoga épületnek sem terjedelme, sem beosztása nem elégítheti ki már az ország egyik legnépesebb városának igényeit: dísztelensége, ütött-kopott állapotja sem illet Debrecen szabad királyi város rangjához." KAJTÁR István: *Architektúra a jogi kultúrtörténetben*. In: Jura 8. évf. 2002/2. 41. p.

házak képviselői után²¹ a haderő megjelent tisztjei,²² a megyei önkormányzat vezetői következtek,²³ külön figyelemre méltó a korábbi, nyugalmazott polgármester részvétele.²⁴ Jelen van az igazságszolgáltatás,²⁵ és a királyi (állami, dekoncentrált szervek) vezetése,²⁶ a főreáliskola igazgatója, s végül a Városháza megálmodója, Lang Adolf műépítész, valamint Károlyi és Schlauch kivitelező építési vállalkozók.

4. A Székházat felavató díszközgyűlés²⁷ sajátos ceremóniával zajlott:

- a) szentmise a belvárosi, város kegyuraságával ellátott plébániatemplomban,
- b) átvonulás a felavatandó székházba,
- c) Erreth János főispáni köszöntő beszéde,²⁸
- d) Nendtvich Andor polgármester felavató ünnepi beszéde,²⁹
- e) közgyűlési határozat a Székház „felavatottnak kimondásáról”,³⁰
- f) hódoló felirat intézése az Uralkodóhoz,³¹

²¹ A nagyprepost (választott püspök), az ágostai evangélikus hitközségi felügyelő, a református hitközségi gondnok és az izrealita hitközségi elnök.

²² Két ezredes és egy őrnagy.

²³ Alispán, árvaszéki elnök, tiszti főügyész.

²⁴ Majorossy Imre (1847–1927). Polgármester 1896–1906 között. A nemzeti ellenállás idején konfliktusba került a közgyűléssel és nyugalomba vonult, de városa érdemeit azért számon tartotta.

²⁵ Ítéletábrái elnök, királyi főügyész, törvényszéki elnökhelyettes.

²⁶ Pénzügyigazgató, királyi tanfelügyelő, posta- és táviró-igazgató, államépítési hivatal főnöke, kultúrformák.

²⁷ Baranya Megyei Levéltár: Pécs thj. város közgyűlési jegyzőkönyve: 1907. 181., 182.sz.

²⁸ Erreth János ügyvéd (1845–1915), a város főispánja 1906–1910 között. NAGY Imre Gábor: *Baranya megye és Pécs város főispánjainak története a polgári korban (1848–1950)*. In: *Népek együttélése Dél-Pannoniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára*. Szerk.: Lengváni István – Vonyó József. Pécs, 2003. 276–277.o.

²⁹ Nendtvich Andor (1867–1951) polgármester 1906–1936 között. A beszéd részletezetten: KAJTÁR István: *Jogi kultúrtörténeti szövegek a tradíció és a modern határán*. In: *Jogi néprajz-jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Szerk.: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2009. 59–61. p.

³⁰ A polgármester felavató beszédét követő lelkes éljenzés és taps megszűnte után Erreth János főispán a közgyűlés határozataként kijelentette:

„Pécs szab.kir. város köztörvényhatósági bizottsága a városi székházat ezek után felavatottnak mondja, s azt rendeltetésének átadja. Ezen határozat kijelentése kapcsán főispán azon kívánságának ad kifejezést, hogy ez a közgyűlési terem legyen csarnoka a hazára, városra, a polgárságra hárulandó boldogságnak, fénynek és dicsőségnak [...] Ne hoztassék abban soha olyan határozat, mely nem ezt a hármas célt szolgálja! Tisztviselőnek, törvényhatósági bizottsági tagnak, e hármas cél elérése érdekében egyaránt legyen jelszava: „semmi másért mint a közzért.” Ezen megnyitó határozatot a törvényhatósági bizottsági közgyűlés élénk helyesléssel kísérte s lelkes éljenzéssel fogadta.

³¹ A szöveget a város tanácsának előterjesztése egészíti ki (182/10.705/1907. kgy.) „Tekintetes Közgyűlés! Koronás fejedelmünk iránti lojalitásunk s Hazánk igaz szeretete elengedhetetlen kötelességünkkel teszi, hogy megragadjunk minden alkalmat, a magyar állam jövőndő boldogulásának legbiztosabb alapját képező Király és Nemzet közötti áldásos egyetértésnek ápolására. Ezen okból azon tiszteletteljes előterjesztést hozzuk, hogy Felséges apostoli Királyunkhoz megkoronáztatásának negyvenedik évfordulója alkalmából, tökéletes ragaszkodásunkat, rajongó szeretetünket s alattvalói mély hódolatunkat tolmácsoló következő üdvözlő feliratnak intézését elrendelni méltóztatassék”:

Felséges Császár és apostoli Király! Legkegyelmesebb Urunk!

A magyar nemzetnek ősi erénye, királyához való törhetetlen ragaszkodás legszilárdabb talpköve a magyar államiságnak, melyből Felségedre is a hatalom fénykoronája árad. Amely napon államainkat szervező Szent Istvánnak koronáját nemzetünk Felséged fennkölt fejére emelte, ez ősi erényünkbe helyezett bizalmának kijelentésével újraszülött szeretett Hazánk alkotmánya legerősebb biztosítékát elnyeré. Negyvenedik évfordulóját lehetünk szerencsések f. évi június hó 8-án ünnepelni ennek a dicső napnak, melyen Király és nemzet a Szent Korona jelképében együtt az Uralkodó hatalmának, a Haza üdvének s a magyar nép boldogulásának

g) díszpolgárok választása.³²

5. A főispáni és a polgármesteri ünnepi beszéd olyan sokoldalúan kapcsolja össze retorikai fordulataiban a városi önkormányzat értékeit, eszméit, látható jelképével, az új Székházzal, hogy ennek tömör közlése jogi kultúrtörténeti szempontból mindenképpen indokoltnak tűnik.

6. A főispáni ünnepi beszéd kiemelt elemei a következők:

„Ünnepet ülünk. Új székházunkat avatjuk fel és adjuk át rendeltetésének.

Ha ily esemény a magánéletben rendszerint ünneplésre szolgál alkalmul, hatványozott mérvben kell, hogy szolgáljon az középületnél, melynek rendeltetése nem az, hogy tulajdonosának édes otthonát képezze, hanem kell, hogy oly szentély legyen, melyre az egész közönség az áhítat egy nemével tekint, melybe bizalommal és tisztelettel lép, melyből igazainak védelmét várja és elnyeri. A város székháza nem lehet egyeseké! Arra előjoga nem lehet senkinek. Az tulajdona édes mindnyájunknak, az egész közönségnek. Innen kell kiáradnia a polgárok rangkülönbség nélküli egyetemére a szellemi és erkölcsi, művelődési és vagyoni előhaladást közvetve vagy közvetlenül árasztó intézmények létesítésének, fejlesztésének jórésztben.”

[...] Új székházunk felavatásával az igazság eszméjének városunkban új szentélyt kell nyernie.”

[...] ez új székházunkban mindenkor félretéve minden mellétekintetet, egész működésünkben értelmünk egész erejét, szívünk minden érzelmeit laiba téve, a legteljesebb gondozással kezelendjük hazánk és városunk ügyeit, egész polgárságunk érdekeit a jog, törvény és igazság követelményeinek szigorú betartásával.”

7. Természetes, hogy Nendtvich Andor beszédében még több a Székházzal összekapcsolható fordulat:

„Az új városi székház felavatása nem csak a mű monumentális jellegénél fogva, hanem ama nagy erkölcsi jelentőségénél fogva is, amely a mai ünnephez fűződik, emlékeztető mozzanatot képez a város történetében.

A városi székház nemcsak a fejlett városi élet különféle szükségleteit ellátó szervek, hivatalok elhelyezésére szolgáló intézmény, hanem egyszersmind nagy erkölcsi erők for-

biztosítására. Ismert Felséged atyai jósága, uralkodói bölcsessége nemcsak hogy megvetette megingathatatlan alapját Hazánk szebb jövőjének, de mellőzhetlen példát nyújtott mindenkori Utódainak arra nézve is, hogy Király és nemzet kölcsönös szeretete képezheti egyedüli kútforrását közös eszményképünk a szeretett Haza boldogulásának. Hálátelt szívvel tekintünk vissza a negyven esztendőre rajongó szeretettel vagyunk Felséged iránt és feltétlen bizalommal nézünk jövőnk felé, a Mindenhatóhoz intézve imánkat, hogy legszeretettebb Királyunk, császári és Apostoli Királyi Felségedet felséges Háza és édes Hazánk dicsőségére az emberi kor legvégsőbb határáig éltesse.

Kik egyébiránt alattvalói mély hódolattal maradtunk Felséges Császári és Apostoli Királyunk Legkegyelmesebb Urunknak Pécs szabad királyi város köztörvényhatósági bizottságának 1907. évi június 5-én tartott közgyűléséből hűséges alattvalói.

Pécs sz. kir. város Közönsége nevében

Nendtvich Andor sk.

Polgármester”

³² A 183/14.265/1907. kgy.sz. aktív politikusoknak adományozott díszpolgári címet: Wekerle Sándor miniszterelnöknek, négy miniszternek (gróf Andrássy Gyula belügyminiszter, gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter, Darányi Ignác földművelési miniszter, Kossuth Ferenc kereskedelmi minisztereknek) és Szerényi József kereskedelmi minisztériumi államtitkárnak.

rása, foglalatja is: szimbóluma a népfenségnek, a népakaratnak, megtestesülése a polgári szellemnek, a polgári érzéknek, fellegvára a városi önkormányzatnak, a komoly, törekvő munkának szentélye, amelyre minden polgárnak jogosult önérzettel, büszkeséggel, hittal és reménnyel kell tekintenie.

Ily fontos erkölcsi jelentőség fűződvén a városi székház fogalmához mindenütt, a hól igazi polgárisult szellem uralkodik csak természetes, hogy annak felavatása a polgárság igaz ünnepe.

A mai ünnep az ujjá születés ünnepe. A régi székház [...] már évtizedek előtt szükségnek bizonyul [...] Szükségképen felmerült egy új városi székház építésének eszméje [...]

A régi székháznak tehát áldozatul kellett esnie egy előre törekvő kor fejlettebb követelményeinek. De mint a város léte folytonosságának, örök életének jelképezője, nem semmisülhetett meg végképen – a mondaszerű Főnix madárként született újjá, épült fel újból, most ujjászülve, szebben méltóságteljesebben, a haladás vágyától duzzadtan áll ismét előttünk, hogy színhelyévé váljon a modernebb haladás munkájának.

Az újjászületés e gondolata hasson át bennünket is, kik a város jövő fejlődésének irányítására vagyunk hivatva.

Ez az ünnepi momentum ösztönözzön bennünket arra, hogy frissebb vért, a modern haladás iránti érzéket, fejlettebb közszellemet vigyünk be a munka ez új templomába, hogy összhangot teremtsünk a külső keret és a belső tartalom között [...]

Amint hogy ez az új székház is a régiek helyén, mondhatni annak alapján nyugszik, úgy nekünk is ragaszkodnunk kell azokhoz az ősi hagyományokhoz, amelyeknek városunk létét, jelen nagyságát köszönheti. [...]

Büszkeséggel tekinthet a város közönsége ezen új alkotására, mely méltó koronáját képezi a legutóbbi évtizedek alatt alkotott nagy műveknek és közintézményeknek [...]

A törvényhatósági közgyűlés áldozatkészsége emelte a munka e díszes csarnokát és én kedves kötelességet teljesítek, amikor a tisztikar hálás köszönétét tolmácsolom ez áldozatkészségért, amellyel lehetővé tette, hogy a tisztikar kényelmes, egészséges, a technika modern vívmányaival felszerelt helyiségekben végezheti immár a város javát, üdvét célzó munkásságát, fogadja a tek. közgyűlés viszonzásul azt az ünnepélyes kijelentésem, hogy e körülmény csak fokozni fogja a tisztí karnak városa iránti hűségét, ambícióját és odaadó buzgalmát.

És most adjuk át e termet is magasztos hivatásának! Szálljon fohászuk a Mindenség Nagy Alkotójához. Áldja meg e művet az Ő végtelen Jóságával!

Világosítsa meg elménket, hogy mindig bölcsen és okosan határozhassunk, élesítse meg szemünket, hogy a nemeset, a jót és üdvöset mindig megláthassuk, és városunk javára fordíthassuk!

Legyen e terem az igazi hazafiságnak, a polgári egyetértésnek, összetartásnak és áldozatkészségnek, az áldásos önzetlen munkának, megfontolt haladásnak otthona, szent csarnoka!

És ti büszke falak, amelyek századokon át nemzedékeket fogtok látni, feltűnni és nemzedékeket letűnni, legyetek tanúi e város előrehaladásának és zavartalan, békés fejlődésének, lássatok ti mindenkor magatok körül boldog és meglegegedett polgárságot!”

8. Pécs városa ezen az 1907. évi június 5-i napon joggal ünnepelte önkormányzatosságának egyik büszke jelképét, új székházát, az autonómia központját jelentő Városházát. A dualista közjog törvényi keretei között az önkormányzatiság, a lokális hatalomgyakorlás lehetőségét jelentette, saját szervezettel és tisztviselőkkel, saját szabályalko-

tással, saját vagyonon alapulva. Ennek demonstrálására az alábbi, 9–11. pont alatti, tömör megállapítások szolgálhatnak:³³

9. A városban élők természetesen nemcsak büszkeséggel tekintettek a Városháza méltóságteljes épületére, hanem mindennapi ügyeikben gyakorta kellett előszobáznuk is az ott elhelyezett hivatalokban. A városi bürokrácia³⁴ fokozatosan bővült, a gyártott ügyiratok száma egyre duzzadt.

1909-ben az alábbi hivatali szervezet tette próbára az ügyfél idejét, és eligazodási képességeit:

törvényhatósági bizottság	városi tanács
közigazgatási bizottság	polgármesteri hivatal
iskolaszéki bizottság	jegyzői hivatal
ipartanonc-iskolai bizottság	számvevőségi hivatal
városi felsőkereskedelmi isk. biz.	pénztár
városi zeneiskola bizottság	városi adóhivatal
városi gazdasági választmány	javadalmi hivatal
kórházi szakbizottság	mértékhitelítési hivatal
színügyi választmány	iktatóhivatal és levéltár
színügyi albizottság	kiadóhivatal
az albizottságokról és az <i>ad hoc</i>	árvaszéki hivatal
bizottságokról nem is beszélve	katonai és illetőségi
	ügyosztály
	katonaszállásolási hivatal
1908-ban a város 304 alkalmazottja közül	egészségügyi hivatal
155 a közigazgatásban állt	gazdasági hivatal
	erdészeti hivatal
a közönség rendelkezésére.	községi bíróság
	rendőrfőkapitányi hivatal
	tűzoltóság
	bejelentő hivatal
	anyakönyvi hivatal

10. A város szabályrendelet-alkotási joga európai mércével mérve is igen kiterjedt volt. Az önkormányzati szervezet sokrétű strukturális és funkcionális meghatározásán túl, a városi polgárok mindennapi életébe is jelentősen belenyúlt.³⁵

„Szabályrendelet készült a községi kötelékbe való felvételért járó díjakról, a lakás-bejelentésről, és az idegenekkel kapcsolatos rendészeti teendőkről. Ha a polgár házat épített, kéményét tisztíttatta, nem septe le a telke előtt a járdát, vagy szemetelt az út-

³³ Az alábbiak kifejtése: KAJTÁR István: *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918)*. Budapest, 1992.; KAJTÁR István: *Önkormányzati élet Pécsen (1848–1918)*. In: Baranya III. évfolyam, 1990/2. 61–74. p.

³⁴ NAGY Imre Gábor: *A közigazgatási tisztviselők a dualizmus korában, Pécsen*. In: Tóth G. P. (szerk.): *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a dualizmus korában*. Laczkó Dezső Múzeum. Veszprém, 2000. 251–262. p.

³⁵ LADIK Gusztáv: *A szabályrendeletek. Önkormányzati testületeink szabályrendelet-alkotási joga*. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest, 1912.

testen, szabályrendeletek előírásai vonatkoztak rá, és akkor is, ha háziúrként bérbe adta lakóhelyiségeit. Magatartása szabályrendelet hatálya alá esett, ha cselédet fogadott fel, szórakozni a színházba ment, vagy éppenséggel a bordélyba tért be. Dolgos hétköznapijait is statutumok előírásaihoz kellett igazítania, ha például bérkocsit, omnibuszt üzemeltetett, kávéházat, sörözőt, kocsmát tartott fenn, vagy mint kőművesmester legényeket alkalmazott. Ha mindennapi munkálkodását szőlejében pihente ki, a szőlőhegyrendtartás adta meg ennek jogi keretét. Ha megfáradva az élet fáradalmaitól elhalálozott, utolsó útjára a szabályrendelet előírásai szerint rendbetartott városi temetőbe kísérté a gyászoló család. A városi polgárt tehát a bölcsőtől a sírig kísérték az autonóm jogszabályok”³⁶

11. Az önkormányzati élet kiemelkedő alapját jelentette a város vagyona. Erre alapozva a pécsi önkormányzat képzett, a várost szolgáló tisztviselők, elsősorban jogászok vezetése mellett, a hatályos jogszabályok, ezen belül jelentős mértékben saját szabályai szerint eljárva élénk kommunális életet élt. Megállapíthatjuk, hogy ekkor Pécs gazdag város volt. 1900-ban 171 épület állott városi tulajdonban Pécs 8763 házából. A városnak 1908-ban 5297 kataszteri hold ingatlana volt, zöme erdő, s ez a város közigazgatási területének több mint 40 %-át tette ki. 1879 és 1908 között 13.197 000 korona értékű beruházást eszközölt – ennek 39 %-a saját erőforrásból, a többi kölcsönfelvétellel lett finanszírozva, ez az 1908-as tényleges költségvetési kiadások majdnem 5,4-szerese volt. A város vagyona 1908-ban 23 millió koronára rúgott, 36 %-os megterheléssel. Az 1905-ös költségvetési kiadások 1,86 millió koronát tettek ki. Jelentős fejlődés volt ez: 1847–48-ban 54 ezer forint volt a város költségvetésének tervezett kiadása. Ebben az időben a városi épületek száma alig 17-re tehető.³⁷

1912-ben törvény született a városok fejlesztéséről (1912:LVIII. tc.). Pécs is jelentős állami költségvetési kiegészítő forrásokhoz jutott, amelynek nagyobbrészt már az 1914–1915-ös évben kellett volna realizálódni. Ezek már köztudomásúan a nagy világégés keserves időszakának első évei voltak. A modern magyar városi önkormányzatok első virágkora ezzel le is zárult – városunkban, Pécsen is.

12. Szükségesnek tarjuk végezetül érinteni a pécsi városi önkormányzat értékeinek és jelképeinek további sorsát a 20. században és a 21. század legelején!

A század közepén a pártállam tanácsrendszere felszámolta az önkormányzatokat, államosította vagyonukat, a városok a helyi hatalom szerveiből a központi akarat helyi szerveivé fokozódtak le.³⁸ A jelképhasználatot, a város zászló és címerhasználatát betiltották. A szocialista korszak végén, a hetvenes évektől alkothattak ugyan új címert és zászlót az önkormányzatok,³⁹ de ezek különösen heraldikailag voltak stílustalanok és abszurdak. Zömmel centrális, ideologikus szintről elvárt értékeket (ipar, mezőgazdaság, oktatás) tükröztek, a vörös csillag megjelenítésére szinte mindig sor került. A helyi tör-

³⁶ KAJTÁR: 1992. 128. p.

³⁷ KAJTÁR: 1992. 173–180. p.

³⁸ Vö: BEÉR János: *A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945–1960)*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1962. 81–170. p.

³⁹ Lásd az 1006/1974. (II. 22.) számú minisztertanácsi határozatot a helyi címer és zászló alkotásáról és használatáról, valamint a díszpolgári cím adományozásáról. Ez a jogszabály a spontán kezdeményezéseket a városi-községi jelképekkel összefüggésben, központilag egységesen megszabott mederbe kívánta terelni!

ténelmi múltra még tekintettel lehettek, de a heraldika logikája, különösen a helyi címerek tradíciója alig jutott szóhoz!⁴⁰

13. Az 1990-es rendszerváltás felélesztette az önkormányzatokat, önálló szervezetel, helyi jogalkotással, saját vagyonnal és saját jelképekkel. Visszatértek a régi címerek és lobogók. A jogi architektúrában az értékek a folyamatosan restaurált római kori emlékekkel és a szabaddá tett városfallal⁴¹ ismét csak hosszú évszázadokra visszanyúló városi jelképeket képviselnek Pécsen. A történeti értékkövetésnek egyik példáját láttuk, amikor a polgári tradíciót sugárzó Városháza felavatásának századik évfordulóját konferencia ünnepelte 2007. június elején.

A pécsi városi autonómia megjelenítését nagymértékben előmozdítja, hogy városunk 2010-ben Európa Kulturális Fővárosa, valamint az, hogy múltjának több emléke felkerült a kulturális világörökség listájára. A város vezetése ismételten hitet tett az önkormányzatot is díszítő értékek megőrzése és gyarapítása mellett. Az utóbbi évek jellegzetessége, hogy díjak, városi kitüntetések ismerik el azokat a polgárokat, akik az előbbi célok érdekében munkálkodtak. Ezek jelképerejű módon mutatják meg Pécs értékpreferenciáit is.⁴²

ISTVÁN KAJTÁR

ÜBER DIE RECHTSHISTORISCHEN WERTE DER UNGARISCHEN STÄDTE

(Zusammenfassung)

Die Selbstverwaltungen stellen charakteristische Erscheinungen der europäischen Rechtsgeschichte dar, und das trifft besonders für eine der bestentwickelten Variante, nämlich die städtische Autonomie zu.

Die Städte, als Beteiligte des traditionellen und modernen öffentlichen Rechts, sind auch aus einem rechtskulturgeschichtlichen Gesichtspunkt bemerkenswert. Sie sind Träger von Werten und verfügen über ein breites System der Symbole. Ihre Werte waren die autonome Struktur, das eigene Personal, das oft bedeutende Vermögen der Selbstverwaltung und nicht zuletzt die eigene Normsetzung.

⁴⁰ *A magyar városok címerai*. Összeállította: CASTIGLIONE Endre. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975. forrásanyag, míg a heraldikai értékelés: BERTÉNYI Iván: *Magyar címertan*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 85–97. p.

⁴¹ A régészek az elmúlt hónapokban az egyik városkapu (a budai kapu) fundamentumát, és a védőfal részleteit tárták fel a Belvárosban. A budai kapu térbeli rekonstrukciója lehetséges, a másik három kapu megjelenítése régóta foglalkoztatja Pécs építészeit. A római kori és a középkori emlékek napvilágra kerülése mindig figyelmet kelt a mai polgárok körében is.

⁴² A legjelentősebbek: a díszpolgárság, a *Pro Civitate, Pro Communitate*, a Városháza emlékérem, a Millenniumi díj (2000). Specifikusak a szakmai kitüntetések: Pécs Város Közművelődési Díja, – Oktatási Díja, – Művészeti Díja, – Testnevelési és Sport Díja, – Műszaki Díja, – Szociális Díja, – Közszolgálati Díja, – Tudományos Díja, – Humanitárius Díja, – Kisebbségi Díja, – Közbiztonsági Díja, – Sajtódíja.

Unter den Symbolen der ungarischen Städte finden wir die Roland-Statue, ihr Wappen, ihre Fahnen, ihr Siegel, die Schlüssel der Stadt, ihren Privilegsbrief, ihre Statuten, ihre städtischen Rechtsbücher und die Amts- und Bürgereide. Die Symbole auf dem Gebiet der rechtsgeschichtlichen Architektur waren die Stadtmauer mit ihren Türmen und Basteien, das Stadttor, die Kathedrale und das Rathaus. Ein Bindemittel bedeuteten das Selbstbewusstsein des Stadtbürgers und der eifrige und verpflichtete Dienst der Beamten.

Die Einweihung des neuen Hauptsitzes von Pécs am 5-ten Juni 1907 führte zu einer Reihe von rhetorischen Leistungen. Die Werte der städtischen Autonomie waren mit dem Jahr 1990 nach einer Pause von mehreren Jahrzehnten wieder auferstanden.

KARSAI KRISZTINA

Jogirodalmi viták az Alkotmánybíróság egy határozata nyomán

*A büntetőjogi törvényesség elve
és a nemzetközi bűnügyi együttműködés*

*Nem mindig az a kérdés a fontos, hogy egy
eszme igaz-e vagy téves, vagy hogy van-e
egyáltalában világosan megoldható értel-
me; hanem sokkal inkább az, hogy gyü-
mölcöző munkát hoz-e.*

Max Planck

I. Bevezetés

A jubiláns tiszteletére írt rövid tanulmány egy alkotmánybírósági határozat – eddigi – jogirodalmi utóéletét veszi górcső alá, méghozzá azért, mert e határozat meglehetősen újszerű módon több szerzőt is a toll megragadására indított, akik a szakirodalmi lapok hasábjain véleményüket kifejtették a döntésről, illetve egymás, határozatról alkotott nézeteiről is. A szakmai vita rendkívül fontos a jogtudományokban (is), hiszen a társadalomtudományokban a korlátokat a megdönthetetlen – természeti – törvényszerűségek hiányában a más, hasonló gondolkodású tudósok állítják fel. E korlátok azonban már korántsem megdönthetetlenek. Éppen a tudományos vita az, ami a gyümölcsöt hozza, ahogy Max Planck említi, hiszen alkalmas arra, hogy a jogtudományt előre vigye: a különféle álláspontok ütközése előbb-utóbb konszenzust teremt, ami pedig alapja lehet a fejlődésnek.

Azért választottam ezt a témát, illetve a téma ilyen módú tárgyalását, mert a jubilánsban olyan tudóst látok, aki számára az előbbieken megfogalmazottak nem lehetnek idegenek, s jöllehet közvetlen tudományos érdeklődésem nem fedi a jubilánsét, mégis köszönhetem őt egyfajta rokonlelkű feldolgozással.

Ebben a munkában arra teszek kísérletet, hogy az alkotmánybírósági határozattal [32/2008. (III.11.) ABH] foglalkozó tanulmányok szintézisét megadjam, s értékeljem a döntéssel kiváltott szakmai vitát is. Bevonom a vizsgálatba az Alkotmány 57. cikk (4) bekezdését érintő módosításra vonatkozó álláspontokat is, mivel jelentős tartalmi átfedés van a két aktualitás mögöttes jelentésrendszerében. Az Alkotmány módosításáról

szót ejteni pedig azért sem haszontalan, mert 2009. december 1-jén hatályba lépett a Lisszaboni Szerződés, amivel egyidejűleg a módosítás is hatályosult.

Az alkotmánybíróági határozat és az azt követő szakmai vita mint témaválasztás nem áll messze részemről sem az egyéni érdeklődéstől, mivel Ligeti Katalinnal írt elemző tanulmányunk¹ is hozzátartozik a hazai viszonyok között gazdagnak mondható szakirodalmi terméshez. E tanulmány egyes elemeit ehelyütt is felhasználom, de nem zárkózom el a szakmai vitában felhozott más érvek hatására az álláspontom módosításától. A jubiláns tiszteletére írt munka ennek megfelelően összesen hat tanulmány² összefoglalására törekszik, amelyek egymást követően rövid időközben jelentek meg különböző szakfolyóiratok hasábjain.

2. Az alkotmánybíróági határozatról

Az Országgyűlés 2007. június 11-én törvényt fogadott el az Európai Unió, valamint az Izlandi Köztársaság és a Norvég Királyság között az Európai Unió tagállamai, valamint Izland és Norvégia közötti átadási eljárásról szóló Megállapodás [a továbbiakban: EUIN– Megállapodás] kihirdetéséről. A törvény az európai elfogatóparancs alkalmazását kívánta lehetővé tenni a Harmadik Pillér két társult állama, Izland és Norvégia vonatkozásában, lényegében a 2003. évi CXXX. törvényben foglalt feltételek mellett. Az az az EUIN– Megállapodást kihirdető törvény alapján az európai elfogatóparancs alkalmazásának feltételei megegyeztek volna az uniós tagállamok és a két nem uniós tagállam viszonylatában. Ezzel kapcsolatban a köztársasági elnök alkotmányossági problémát látott, mert véleménye szerint az EUIN–Megállapodás 3. cikkének (2) és (3) bekezdése sérti az Alkotmányt. Ezért a köztársasági elnök 2007. június 27-én indítvánnyal fordult az Alkotmánybíróshoz. A köztársasági elnök véleménye szerint alkotmányellenes

- az EUIN–Megállapodást kihirdető törvény 3. cikkének (2) bekezdése, mert nem követeli meg, hogy az elfogatóparancs alapjául szolgáló cselekmény a kibocsátó állam joga és a végrehajtó állam joga szerint azonos tényállási elemekkel minősüljön bűncselekménynek,
- az EUIN–Megállapodást kihirdető törvény 3. cikkének (3) bekezdése, mert bizonyos – mindenekelőtt a terrorizmushoz és a szervezett bűnözéshez kapcsolódó – bűncselekmények esetén kizárja a kettős büntethetőség követelményének alkalmazását,
- az EUIN–Megállapodást kihirdető törvény 3. cikkének (4) bekezdése, mert abban Magyarország azt vállalja, hogy bizonyos feltételek mellett nem alkalmazza a kettős büntethetőség követelményét az átadási eljárás során.

¹ KARSAI Krisztina – LIGETI Katalin: *Magyar alkotmányosság a bűnügyi jogsegélyjog útvesztőjében*. Magyar Jog 2008/6 399–408. p.

² BALOGH-BÉKESI Nóra: „Közös európai alkotmányjog” vagy szuverenitás-transzfer esetről esetre (a magyar alkotmánybíróág döntéséről az EU, valamint Izland és Norvégia közötti átadási eljárásról szóló megállapodás tárgyában) Jogtudományi Közlöny 2008/6 310–315. p.; CHRONOWSKI Nóra: *Nullum crimen sine EU?* Rendszeti Szemle 2008/4 39–60.p.; KOVÁCS Péter: *Az EUIN-megállapodás és az alkotmányosság*. Magyar Jog 2008/6 409–413.p.; RAISZ Anikó: *Keresztütbizben az európai elfogatóparancs – avagy emberi jogi aggodalmak az Alkotmánybíróág határozata kapcsán*. Jogtudományi Közlöny 2008/7–8 387–393. p.; VINCZE Attila: *Az Alkotmánybíróág esete az Unió által kötött nemzetközi szerződésekkel*. Európai Jog 2008/4 27–34. p.

Az EUN–Megállapodást kihirdető törvény fent említett rendelkezései a köztársasági elnök szerint az Alkotmány 57. § (4) bekezdésében foglalt *nullum crimen sine lege* elvét sértik. Véleménye szerint: „Az Alkotmány 57. § (4) bekezdésével ellentétes (...) az olyan jogszabály, mely úgy hatalmaz fel magyar hatóságokat a büntetőjogi felelősségre vonásra irányuló cselekmény elvégzésére, hogy az ennek alapjául szolgáló cselekmény az elkövetés időpontjában a magyar jog szerint nem bűncselekmény, illetve nem valószínű meg valamennyi releváns büntetőjogi tényállási elemet”.

Az Alkotmánybíróság helyt adott a köztársasági elnök indítványának és az EUN–Megállapodást kihirdető törvény 3. cikk (2)–(4) bekezdéseit alkotmányellenesnek találta. Az Alkotmánybíróság érvelése szerint:

- az Alkotmány 57. § (4) bekezdése a bűnössé nyilvánítást és a büntetéssel sújtást³ érdemben befolyásoló valamennyi büntető jogszabályra vonatkozik, és ezáltal akadályoz minden olyan magyar közhatalmi cselekvést, amely a magyar Alkotmány hatálya alá tartozó személyek büntetőjogi felelősségére vonására irányul anélkül, hogy a felelősségre vonás alapjául szolgáló cselekmény a magyar jog szerint bűncselekmény lenne.⁴
- tekintettel arra, hogy az Országgyűlés a Lisszaboni Szerződés ratifikálásának lehetővé tétele érdekében a 2007. évi CLXVII. törvénnyel módosította az Alkotmány 57. § (4) bekezdését⁵, maga a jogalkotó is elismerte, hogy a kölcsönös elismerés elvének alkalmazása nem uniós tagállamok esetében nem egyeztethető össze az Alkotmány hatályos rendelkezéseivel.

Leegyszerűsítve a köztársasági elnök indítványában, valamint az annak helyt adó alkotmánybírósági határozatban foglaltakat, a jogi probléma akörül alakult ki, hogy vajon az Alkotmány 57. § (4) bekezdésében foglalt *nullum crimen sine lege* elve érvényesül-e a büntetőjogi jogsegélyjogban. Ennek eldöntése pedig attól függ, hogy a nemzetközi büntetőjogi jogsegély keretében folytatott eljárás a megkeresett állam saját büntetőeljárás cselekményének minősül-e, hiszen ha igen, akkor nyilvánvaló, hogy hazai büntetőeljárás csak akkor indítható, ha az alapul fekvő cselekmény a magyar jog szerint (is) bűncselekmény. Ha azonban a jogsegély eljárás keretében lefolytatott eljárás nem minősül a megkereső állam saját büntetőeljárásának, akkor értelemszerűen nem vonatkozik rá a büntetőjogi legalitás elve. Az Alkotmánybíróság határozata nemcsak, hogy az előbbi álláspontot fogadta el, hanem kifejezetten azért nyilvánította alkotmányellenesnek az EUN–Megállapodást kihirdető törvény 3. cikk (2) bekezdését, mert az nem követeli meg a hazai és a megkereső állam joga szerinti tényállás teljes azonosságát. Ez kérdés-ként viszont felveti, hogy tulajdonképpen milyen mércét állított fel az Alkotmánybíró-

³ Ehelyütt is érdemes a figyelmet arra az igen gyakran észlelt félreértésre felhívni, hogy az Alkotmány vonatkozó rendelkezése a *nulla poena sine lege* elvet nem tartalmazza, ezzel szemben a (4) bekezdés kiterjed még alapvető szinten a *nulla poena sine crimine* elvre (azaz büntetést bűncselekmény nélkül kiszabni nem lehet), amiből azonban a *nulla poena sine lege* nem vezethető le teljes feszeítéssel. Ezt a nem lényegtelen különbséget az Alkotmánybíróság sem említi, s evidenciaként kezeli a törvényesség elvének egyébként összetartozó két aspektusának alkotmányi rangú megfogalmazását (is).

⁴ 32/2008. (III.11.) ABH IV. pontja.

⁵ A Lisszaboni Szerződés hatályba lépését követően az Alkotmány 57. § (4) bekezdése az alábbiak szerint változik: „Senkit nem lehet bűnösnek nyilvánítani és büntetéssel sújtani olyan cselekmény miatt, amely az elkövetés idején a magyar jog vagy — a határozatok kölcsönös elismerése elvének érvényesülése céljából az Európai Unió jogi aktusai által meghatározott körben, az alapvető jogok lényeges tartalmát nem korlátozva — a szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térség létrehozásában közreműködő más állam joga szerint nem volt bűncselekmény.”

ság és hogy vajon az 1996. évi XXXVIII. törvény (Nbjt.), valamint a 2003. évi CXXX. törvény megfelel-e az Alkotmánybíróság mércéjének.

Az Alkotmánybíróság egyúttal utalt arra, hogyha az Alkotmánynak már hatályba lépett volna a 2007. évi CLXVII. törvénnyel módosított 57. § (4) bekezdése, akkor nem merült volna fel alkotmányossági probléma. Az alkotmánymódosítás miniszteri indoklása szerint a módosítást az tette szükségessé, hogy a Magyar Köztársaság együtt tudjon működni a kölcsönös elismerés elve alapján a szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térség létrehozásában közreműködő más államok bíróságaival és hatóságaival. Az alkotmányozó tehát abból indult ki, hogy a kölcsönös elismerés elvének alkalmazása – különösen az a lehetőség, amely kettős inkrimináció hiányában is előírja más uniós, vagy társult állam büntető igazságügyi hatósága által hozott határozat kölcsönös elismerését – érinti a büntetőjogi legalitás elvét.⁶ Sőt, a kölcsönös elismerés adott esetben kifejezetten sértheti a *nullum crimen sine lege* elvet.

3. Az odaadás és a látszatkritika

Balogh-Békesi Nóra (Károli Gáspár Református Egyetem) európai jogász, tanulmányában elfogadja az AB határozat többségi indoklását, jó megoldásnak tekinti azt, s méltatja az alkotmánybírák erőfeszítéseit, amit a probléma „európai alkotmánykötelékben” történő megválaszolására tettek. Kifejti, hogy a határozat jó példa lehet a „közös európai alkotmányjog” felé vezető úton, attól azonban megfosztja az olvasót, hogy e célkitűzés (?) tartalmáról akár egy mondatnyival is többet megtudjon.

Az alkotmánymódosítás vonatkozásában pedig azt állapítja meg, hogy az Alkotmány ezzel a fenti alapelv alól tesz kivételt, s üdvözli a tényt, hogy az alkotmányozó Országgyűlés értelmezte a *nullum crimen sine lege* elvet. Mivelhogy így lehet csak biztosítani az európai büntügyi együttműködésben (európai elfogatóparancs és átadási rendszer) a zavartalanságot. E cikk megfelelő módon bemutatja az AB határozatának tartalmi egységeit, ebből pontos képet kaphatunk a határozat lényegéről, s mivel a szerző nem lát semmi kritizáltnivalót a döntésben, teljes szakmai odaadásával támogatja azt.

A nemzetközi jogász Rátsz Anikó (Miskolci Egyetem) emberi jogi szempontokból véleményezi az Alkotmánybíróság határozatát, s a cím alapján azt sugallja az olvasónak, hogy kritikai elemzésre számíthat a cikkben.

Ezzel szemben azonban nem válik világossá, hogy mely pontokon is kritizálja emberi jogi oldalról a határozatot, az emberi jogokról csak általában véve beszél, a problémákat kifejtés nélkül említi, mintegy azt sugallva, hogy ezek mindenki számára ismertek. A két példa említése pedig azért félrevezető, mert egyik sem érintette érdemben – például – az EJEE garanciális tartalmát.

⁶ Az alkotmánymódosítás elfogadott szövege a logikai követelményeknek sem felel meg, amennyiben elfogadjuk a módosítás indoklás szerinti tartalmi indokait, azaz a választott nyelvtani megfogalmazás (diszjunkció, azaz „vagy”) nem azt jelenti, amit – véleményünk szerint – az alkotmányozó meg akart fogalmazni. Ezt kiválóan bizonyítja az alkotmányos tilalom hipotetikus megfordításából fakadó értelem, ami szerint tehát csak akkor lehetne valakit bűnösnek nyilvánítani az alkotmányos rendelkezésnek megfelelően, ha a cselekménye a magyar jog szerint és a nevezett más állam joga szerint is bűncselekmény. Nyilvánvalóan nem ennek megfogalmazása volt az alkotmányozó célja, de mégis úgy tűnik, mintha itt a magyar nyelv kettős tagadásának nyelvtani szerkezetét és a mögöttes logikai formulát figyelmen kívül hagyták volna. E problémáról bővebben lásd CHRONOWSKI Nóra: *Nullum crimen sine EU? Rendszereti Szemle* 2008/4 39-60.p.; SZILÁGYI Péter: *Szövegértésből elégtelen*. Népszabadság, 2008. január 26. (Olvasói levelek).

Raisz egyetért az AB véleményével, s osztja a kettős büntetendőség lazításával kapcsolatos kételyeket. Ragaszkodik annak fenntartásához az európai elfogatóparancs rendszerében: „ne csak elnevezésében és adott esetben büntetési tételében mutasson hasonlóságot a két bűncselekmény, hanem minden releváns tényállási elem tekintetében.” Sajnos, szinonimaként használja tanulmányában a „kettős büntetendőség” és „kettős büntetendőség” kifejezéseket, ami nem elfogadható: a büntetőjog *terminus technicusait* nem lehet eltérő tartalommal felruházni ennek külön meghatározott indoka nélkül. *Raisz* részben szembeszáll *Bragyova* különvéleményével (aki a kiadatási jogviszonyt nem tekinti olyannak, mint amiben büntetőjogi felelősségrevonás történne) s felteszi a kérdést: „ha az Emberi Jogok Európai Bírósága is ezt az elvet követné, megszületett volna-e a *Soering*-hez hasonló ítéletek sora”? Ehelyütt csak azt kívánom megjegyezni, hogy meglehetősen kiforratlan párhuzamnak tekinthető ez a kijelentés, mivel a *Soering*-ügyben (14038/88) a kiadatási jogviszonnyal kapcsolatosan a kínzás, a megalázó és embertelen bánásmód tilalma merült fel, s a Nagy Britanniát elmarasztaló ítélet (ami a német állampolgár USA-nak történő kiadását „kritizálta”) egyes amerikai szövetségi államok halálbüntetés előtti „siralomházi” gyakorlatára vonatkozott. „A *Soering*-hez hasonló ítéletek sora” halmazra pedig csak úgy tekinthetjük, mint azon ítéletek összességére, amelyek mind erre a tilalomra vonatkoztak, hiszen eltérő elvi alapokon nem nyugodhatnak hasonló ítéletek. A kínzás tilalmával viszont nem szerencsés a törvényesség teljesen eltérő elvét összemosni.

Érdeemes még felhívni a figyelmet *Raisz* véleményére az *Advocaten voor de Wereld* ügyről: megállapítja ugyanis, hogy az Európai Bíróság objektív és ésszerű okok hiányában döntött úgy ahogy, majd kijelenti, hogy a magyar Alkotmánybíróság is alkalmazhatónak látja ugyanezt az érvelést analóg módon. Ezzel lényegében – bár sejtésem szerint nem szándékoltan – az Alkotmánybíróság döntését is megkérdőjelezi. Végezetül kijelenti, hogy az európai elfogatóparancs rendszerében „egyfajta felelősségi zavar” állt be abból a szempontból, hogy melyik államot is terhelné a felelősség az esetleges emberi jogi jogsértések miatt. Tekintettel arra, hogy ezt nem fejt ki bővebben, nem lehet eldönteni, hogy vajon a tagállami jogvédelmi mechanizmusok, amelyek a kiadatási (átadási) eljárásban érvényesülnek, miért nem alkalmasak továbbra is; állításával azt sugallja, hogy ezek már nem működnek, mivel az uniós instrumentumok, véleménye szerint a jogvédelem kérdését „a nemzeti bíróságok szintjéről közösségi vagy legalábbis kváziközösségi szintre helyezik.” Sajnos, nem világos, hogy miből következtet ezekre az eléggé fajsúlyos eredményekre.

4. Európai jog: elégtelen?

Vincze Attila ragyogó cikkében az európai alkotmányjogász (Eötvös Lóránd Tudományegyetem) szemével tekint az AB határozatára, s elemzésének hangsúlyát az uniós jog (közösségi jog) és a belső jog viszonyából fakadó hatásköri kérdésekre helyezi.

A szerző az Alkotmánybíróság közösségi joghoz fűződő viszonyát, ami végsősoron az Alkotmány és a közösségi jog viszonyát is meghatározza, nemes egyszerűséggel ma-szatosatlásnak nevezi, s megállapítja, hogy jogforrástani csiki-csukit nyitott az AB a korábbi, helyesnek ígérkező döntéseitől (744/B/2004. ABH, 1053/E/2005 ABH) eltérő 72/2006. (XII.15.) AB határozattal. Ebben ugyanis kimondta, hogy az alapító szerződések mint elsődleges jogforrások (illetve az irányelv mint másodlagos) közösségi jogként

a belső jog részei, s hogy ezek nem lehetnek nemzetközi szerződések (mármint alkotmányos értelemben), mivel a Magyar Köztársaság az EU tagja. Ebből az is következik, hogy mivel az Alkotmánybíróság hatásköre minden belső jogi normára kiterjed, a közösségi jog felülvizsgálhatóságának sincs akadálya.

Mivel az EUIN megállapodást nemzetközi jogi szerződésnek minősíti az Alkotmánybíróság, de nem az elsődleges közösségi jog részének, ezért hatáskörét az Abtv. 1. § a) pontjára alapítja, ami a már elfogadott, de még ki nem hirdetett nemzetközi szerződés ratifikációs törvényének alkotmányellenességének vizsgálatát teszi lehetővé. Vincze igen kritikus az AB megállapításait illetően, egyenesen megmosolyognivalónak s helyenként komolytalannak minősíti a többségi vélemény passzusait. Ezt arra a tényre vezeti vissza a szerző, hogy véleménye szerint az AB az osztott extern hatáskörben megkötött nemzetközi szerződések közösségi jogi (illetve ezzel párhuzamosan hazai jogi) rendszerbeli helyét nem volt képes meghatározni.

Az EUIN megállapodást az EU az EUSZ 38. cikke alapján kötötte meg, ami azt mondja ki, hogy a büntetőügyekben folytatott rendőrségi és igazságügyi együttműködésre vonatkozó nemzetközi szerződésekre alkalmazni kell az EUSZ 24. cikkét, azaz e szerződéseket az EU saját szerződéskötési képességgel köti meg. Ugyanis az nem vitás, hogy tartalmilag az EUIN megállapodás a korábbi harmadik pillér egyik témakörében született meg, az EUSZ 31. cikk (1) bek. b) pont szerint a kiadások megkönnyítése érdekében. Az, hogy az EU *sui generis* szerződéskötési képességgel rendelkezik ebben a tárgykörben más államokkal való szerződések megkötésére, még nem jelenti azt, hogy e hatásköre kizárólagos lenne. Bizonyos kérdésekben, mint ahogy itt is, a szerződés tárgya osztott hatáskörbe esik, mind az EU, mind a tagállamok szerződő felei lehetnek a kérdéses szerződésnek (ezért lehetett például egy szerződésbe foglalni, s nem mindegyik tagállam külön-külön kötögette a szerződéseket). Emiatt – ha jobban megnéznénk – a szerződés szövege és tartalma is olyan, aminek egy része uniós (közösségi), más része pedig tagállami hatáskörbe tartozik. Mindebből az is következik, hogy az AB felülvizsgálhatja a magyar hatáskörbe eső normatív jogi aktusokat, de a szerződés azon passzusait, amelyek a közösségi hatáskörben születtek – eddigi gyakorlata alapján aligha. Vincze ezért azt hiányolja, hogy először is le kellett volna folytatni a vizsgálatot, hogy vajon a köztársasági elnök által megkifogásolt rendelkezések mely részhez tartoznak. Ennek hiányában nem feltétlenül jut jó eredményre az AB, mivel a megosztott hatáskörben megszületett nemzetközi egyezmények teljes alkotmánybírósági felülvizsgálata a közösségi hűség elvét is sértheti (vagy másképpen a lojalitás elve, EKSZ 10. cikk).

Végősoron Vincze elismeri az AB eredményét, azaz nem vitatja a döntés helyességét, kritikája lényegében az utat és a gondolatmenetet érinti, ahogyan az AB eljutott a verdiktig.

5. Alkotmányjog, európai jog és magyar nyelvten: elégtelen?

A Pécsi Tudományegyetem „színeiben” Chronowski Nóra alkotmányjogász kiváló cikkében az alkotmánymódosítást teszi közelebbi vizsgálódása tárgyául, s végősoron kifejezetten elégedetlen az eredménnyel, az alkotmányozó Országgyűlés szemére veti, hogy olyan rendelkezést alkotott, ami joglogikailag követhetetlen, jogpolitikailag pedig inadekvát. Követhetetlen, mivel a kettős tagadás nyelvi szerkezetét nem veszi figyelembe, s olyan tartalmat közvetít, ami biztosan nem lehetett a módosítás indoka: a már hatályba

lépett szöveg ugyanis azt jelenti, hogy csak akkor lehetne valakinek a bűnösségét megállapítani, ha cselekménye az elkövetés idején a magyar jog szerint és (...) a másik állam joga szerint is bűncselekmény. A módosítási szándék ezzel szemben áll, mivel – az Indokolás szerint is – éppen azt akarták elérni, hogy a törvényesség elve ne legyen akadálya más államokkal való együttműködésnek, akkor sem, ha az adott bűncselekmény a magyar jog szerint nem bűncselekmény. Mindemellett inadekvát is *Chronowski* szerint a módosítás, mivel a kettős inkrimináció követelményének ilyen radikális félretételét semmi nem indokolja. Az Alkotmány megnyitása szükségtelen is véleménye szerint, mivel a nemzetközi bűnügyi együttműködés nem áll még olyan előrehaladott szinten, hogy bármelyi uniós belpolitikai aktor akár már most szorgalmazná ezt.

A szerző kritizálja lényegében a módosítás minden fogalmi elemét, s nem csupán azt mutatja ki, hogy azok további értelmezésre szorulnak, hanem azt is, hogy jelentős dilemmákat és értelmezési problémákat fognak okozni, amennyiben a rendelkezést érvényre kívánjuk juttatni. *Chronowski* következtetéseivel egyetértve ezt a megállapítást annyiban fokoznám, hogy e problémák éppen hogy az Alkotmány szabályának (vagy legalább a mögöttes alkotmányozói szándék) érvényre jutását fogják megakadályozni, s nem utolsósorban pedig majdhogynem áthághatatlan jogi akadály elé állítják az EU-s kriminálpolitikában a többi tagállammal együttműködni kívánó mindenkori kormányzatot.

6. Büntetőjog: elégtelen?

Mind az AB határozata, mind az Alkotmány módosítása tárgyát képezi *Ligeti Katalin* (Eötvös Lóránd Tudományegyetem) és jelen cikket jegyző *Karsai Krisztina* (Szegedi Tudományegyetem) büntetőjogászok közös tanulmányának. Ebben – szerzőtársammal egyetértve – kifejtjük véleményünket a határozat legfontosabb tartalmi elemeiről, illetve az Alkotmánymódosítás „lehetetlensége” mellett is érvelünk. E cikkre a nemzetközi jogász és alkotmánybíró *Kovács Péter* (Pázmány Péter Katolikus Egyetem egyetemi tanára) válaszcikket közölt a Magyar Jog hasábjain, ezért érdemesnek tartom a szerzőtársammal jegyzett tanulmányt *Kovács Péter* megjegyzéseivel együtt bemutatni. Ehelyütt nem kívánok minden egyes kritikai megjegyzésre reagálni, mivel azok egy része nem érdemi jellegű, de a határozat általunk megadott elemzését és értelmezését érintő fontos kifogásokra mindenképpen kitérek.

Általában véve megállapítható, hogy alapvető ellentét van a két cikk érdemi része között, s *Kovács* azt rója fel nekünk, hogy több esetben nem is a határozathoz tartozó kérdéseket tárgyaltunk, illetve olyan elemeket véltünk felfedezni az AB határozatában, amelyek abban nem, vagy nem úgy szerepeltek. Kifejezetten plasztikus hasonlattal él, amikor a kitömött, elhelyezett és megcélzott, majd így könnyen el is ejtett vad trófeájával való büszkélkedésnek tekinti a határozatról alkotott kritikánkat.

Kovács szemünkre hányja, hogy az „EUN-megállapodás alkotmányellenessége” kifejezést használjuk, ami helytelen, hiszen az AB legfeljebb az azt kihirdető törvényt nyilváníthatja alkotmányellenesnek: a kritika jogos, ugyanakkor maga az AB is többször – hozzánk hasonlóan – megtévesztően fogalmaz. Ez persze nem mentesít bennünket, az elemzők szerepében effajta pontatlanság nem igazán kívánatos.

Szerzőtársammal azon a véleményen vagyunk, hogy a bűnügyi együttműködés eljárásai nem tekinthetők tartalmi értelemben büntetőeljárásnak, mivel nem az érintett sze-

Kovács e fejtegetést tekinti az egyik kitömött vadnak, azaz úgy véli, hogy az AB még áttételesen sem utalt erre, s azt sugallja, hogy szakmai vérmérsékletünk láttatta velünk azt, amit az AB nem is vizsgált. Védelmezni kívánván korábbi álláspontunkat, s életet lehelvén a már elpusztult vadba, jelezném, hogy abból, hogy az AB az EUIN-megállapodás 3. cikk (3) bekezdésében szereplő bűncselekményekkel kapcsolatosan a magyar Btk. tényállásaira vonatkozó megfeleltethetőséget a határozatban szereplő fogalmi feszességben vizsgálta, levonható ilyen következtetés. Ha azonban a döntéshozatalban részt vevő alkotmánybíró ezt nem így látja, abban része lehet mindannak az előkészítő munkának, ami a döntést megelőzte, de mivel mindez nem jelent meg a határozat szövegében, az eltérő következtetések kritizálása önmagában nem adekvát. Ettől függetlenül még el tudom fogadni, hogy az AB nem kívánta a kettős inkrimináció elvét másként értelmezni.

Ligeti Katalinnal közösen jegyzett cikkünkben megállapítottuk továbbá, hogy véleményünk szerint az Alkotmánybíróság határozatának messzemenő következményei lehetnek a hatályos jogsegély jogi rendelkezéseire is. Ezzel kapcsolatban azt ki kell emelni, hogy sem a köztársasági elnök indítványa, sem az Alkotmánybíróság határozata nem tulajdonít jelentőséget a büntetőjogi terminológiának. Azaz mind a két dokumentum szinonim fogalomként használja a kettős büntetendőséget, illetve kettős büntethetőséget, valamint általánosságban a büntetendőség, büntethetőség szópárt. Ez az alkotmánybíróági határozat értelmezése szempontjából jelentős probléma, hiszen vélelmezhetően az Alkotmánybíróság nem kívánta a kettős inkrimináció jelenlegi szabályait felülírni. A szavak nyelvtani értelmezése azonban – sajnos – ezzel ellentétes eredményre vezet.

Végezetül megemlítettük, hogy még mielőtt a köztársasági elnök indítványában felvetette volna, hogy a kettős büntetendőség követelményétől való eltekintés sértheti a büntetőjogi legalitás elvét, az Európai Bíróság előzetes döntéshozatali eljárás keretében – az európai elfogatóparancsot a belga jogba átültető törvénnyel kapcsolatban – már vizsgálta ezt a kérdést. Maga az Alkotmánybíróság is utal arra, hogy az Európai Bíróság a C–303/05 *Advocaten voor de Wereld*-ügyben már vizsgálta ezt a kérdést¹⁰, de nem foglalkozik érdemben az Európai Bíróság döntésével. Ez annál inkább is meglepő, mivel az Alkotmánybíróság az Európai Bíróság döntésével szögesen ellentétes álláspontra jutott. Ugyan az Európai Bíróság döntésében az európai jogot értelmezte, az Alkotmánybíróság pedig a magyar Alkotmányt, mégis tekintettel arra, hogy az uniós jog elsődlegessége a magyar Alkotmány vonatkozásában is – bizonyos fokig – érvényesül, az Európai Bíróság döntésének érdemi „mellőzése” semmiképpen sem megfelelő. Különösen úgy nem, hogy az Európai Bíróság az általa is elismert törvényesség elvét a közösségi jog forrásának (mint a tagállamok közös alkotmányos hagyományaiból eredő jogelvet) tekinti, s ezt szem előtt tartva mondta ki lényegében a kettős inkrimináció oldásának összeegyeztethetőségét a törvényesség elvével.

Kovács alkotmánybíró e konkrét megállapításainkkal érdemben nem foglalkozott, hanem inkább azt róta fel, hogy a *Van Esbrock* ügy (C-436/04) említését nem írjuk az AB javára. Feltehetően azért tettünk így egyébként, mert annak tartalma (miszerint Norvégia vonatkozásában is érvényesülhet a Schengeni Végrehajtási Egyezmény 54. cikke, a ne bis in idem) nem kapcsolódik a legalitás elvéhez.

Kifejezetten érdekesnek tartom Kovács Péter a határozat lényegére is utaló megállapítását, melyből az következik, hogy az AB határozatát úgy is lehet tekinteni, mint ami

¹⁰ 733/A/2007. AB hat. X. pontja.

a kettős büntetendőség elve alóli „kivétel” intézményének összeegyeztethetőségét teremti meg az Alkotmánnyal (IV. pont utolsó bekezdés alapján). Nos, véleményem szerint éppen ezt nem teszi meg, hanem sebészi pontossággal metszi fel az eddigi európai együttműködési rendszer elvi (alkotmányos) alapját s helyezi teljességgel kétséges helyzetbe azt. Ez pedig a 2003. évi CXXX. törvény alkotmányellenességének „rémét” idézi: majd meglátjuk, hogy mire jut vele – ha lesz rá alkalma – az Alkotmánybíróság.

7. Zárzó

E hat tanulmány rövid bemutatásával – úgy vélem – nem csupán kollégáim szakmai munkásságának egy szeletét vázoltam fel, hanem a témakör lényeges problémaköreit is reflektorfénybe állíthattam. Tettem azt azért, mert kifejezetten üde színfolt a hazai szakirodalom hasábjain a tudományos vita, s úgy ítélt meg, hogy jubilánsunkat, Ruszoly József professzort ezen üde színpotról készített felvétellel, ti. a sokféle vélemény met-szetével kellő módon megtisztelhetem születésnapja alkalmával.

KRISZTINA KARSAI

WISSENSCHAFTLICHE RESONANZ EINER
ENTSCHEIDUNG DES VERFASSUNGSGERICHTES.
GESETZLICHKEIT UND INTERNATIONALE STRAFRECHTLICHE
ZUSAMMENARBEIT

(Zusammenfassung)

Dem Jubilar gewidmeter Beitrag beschäftigt sich mit der Entscheidung des ungarischen Verfassungsgerichtshofes [32/2008 (III.11.) ABH] über das Gesetzlichkeitsprinzip in einem ganz neuen Kontext, nämlich wie der Grundsatz nullum crimen sine lege mit den neuesten europäischen Rechtstendenzen (dem europäischen Prinzip der gegenseitigen Anerkennung) zu vereinbaren ist, und ob dieser Grundsatz seine traditionelle Bedeutung in grenzüberschreitenden Verfahren (Auslieferung) behält oder eher neue Wege aufweist. In zweiter Linie wird im Beitrag die neueste Abänderung der ungarischen Verfassung behandelt, die Artikel 57 Abs. 4 betrifft und das Inhalt des Prinzips nullum crimen sine lege etwas verändert, es relativiert.

Die Methodik des Beitrages folgt einer Literaturanalyse: die zu diesen Fragen veröffentlichten Artikel anderer Wissenschaftler werden unter Lupe genommen und analysiert. Durch diese Analyse wird versucht zu ertappen, wie die herrschende Meinung zur uVerfG-Entscheidung und zur Verfassungsmodifizierung gerade entsteht, was deren Kernelemente sind sowie welche die Punkte sind, die gleich akzeptiert worden sind und welche, die bis heute umstritten blieben (wissenschaftliche Resonanz).

KISS BARNABÁS

Az alapjogok korlátozása az Európai Unió nemzeti alkotmányaiban

Az emberi jogok (alapjogok) *korlátozása lehetőségének és feltételeinek* meghatározása olyan „előkérdések” megválaszolásán alapul mint, hogy vannak-e, és melyek lehetnek az *emberi szabadság határai*, milyen módon és milyen mértékig igazolható a szabadság korlátozása, illetve hol kezdődik a szabadság megengedhetetlen korlátozása, vagyis mik a „*korlátozás korlátai*”.¹

E tanulmányban azt kívánjuk bemutatni, hogy a nemzetközi elvárásokhoz igazodva az Európai Unió *tagállamainak alaptörvényei milyen megoldásokat alkalmaznak az alapjogok korlátozása alkotmányos kereteinek meghatározására*. Mindenekelőtt tekintsük át az államokra háruló nemzetközi kötelezettségeket témánkat illetően.

Az alapjogok korlátozása a nemzetközi jogban

A nemzetközi jog tudománya a legfontosabb emberi jogi dokumentumok alapján a jogokat a korlátozás lehetősége és feltételei alapján *három csoportba* osztja:²

a) Az első csoportba tartoznak az ún. *abszolút jogok*, vagyis azok a jogok, amelyek *mindenkor és korlátozás nélkül* kell, hogy érvényesüljenek, pl. élethez és emberi méltósághoz való jog stb.

b) Vannak olyan jogok, amelyekről *időlegesen*, szigorú feltételek szerint elrendelt *kivételes jogrend* idején *el lehet térni*, mint pl. a kényszer vagy kötelező munka tilalma stb.

c) *Harmadik* csoportba tartoznak azok a polgári és politikai jogok, amelyek meghatározott *szigorú feltételek* mellett *állandó jelleggel törvényi korlátozás* alá vethetők. Témánk szempontjából ez a leginkább érintett jogcsoport, mert itt vetődnek fel főként a bevezetőben felvázolt „előkérdések”. A mindennapi életben ugyanis az alapjogok szükségképpen *konfliktusba* (kollízióba) *kerülnek egymással*, illetve más *alkotmányos értékekkel, érdekekkel és célokkal*, amelyeket a törvényhozónak vagy a jogalkalmazóknak kell feloldania. „Mivel az egyén állami közösségben él, ezért az alapjog -- gyakorlását tartalmilag úgy kell megállapítani, illetőleg korlátozni, hogy egyfelől biztosítsa a rende-

¹ L. erről: HALMAI Gábor és TÓTH Gábor Attila: *Az emberi jogok korlátozása*. In: Emberi jogok. Szerk.: Halmai Gábor és Tóth Gábor Attila, Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 108–109. p.

² A bőséges irodalomból lásd pl.: BOKORNÉ SZEGŐ Hanna: *Az emberi jogokról való időleges eltérés, illetve az emberi jogok állandó jellegű törvényes korlátozása*. Acta Humana, 1995. 18–19. sz. 24–39. p. NAGY Károly: *Nemzetközi jog*. Püski Kiadó, Budapest, 1999. 317–339. p.

zett együttélést az államban, másfelől pedig meg kell teremteni az erre vonatkozó feltételeket annak érdekében, hogy az optimális alapjog – gyakorlást mindenki számára lehetővé tegyék.”³

A jogkorlátozás tartalmi kérdései kapcsán mindenekelőtt a *jogkorlátozás célja, indokoltsága* igényel alapos vizsgálatot. A nemzetközi dokumentumok *legitim alapjogkorlátozási* okként, vagy *általános* – valamennyi szerződéses emberi jogra kiterjedő – *klauzulát*, mások pedig *egyedi, jogspecifikus* – az adott jogokhoz kapcsolódó – korlátozási célokat fogalmaznak meg.

Az ENSZ az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata* (1948) 29. cikk (2) bekezdése *általános klauzulát* tartalmaz: „Jogainak gyakorlása és szabadságainak élvezete tekintetében senki sincs alávetve más korlátozásnak, mint amelyet a törvény kizárólag mások jogai és szabadságai elismerésének és tiszteletben tartásának biztosítása érdekében, valamint a demokratikus társadalom erkölcsé, közrendje és általános jóléte jogos követelményének kielégítése érdekében megállapít”.

Az ENSZ *Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya* (PPJE; 1966) csak az *egyes jogoknál* fogalmaz meg *specifikus korlátozási célokat*.⁴ Hat emberi jognál – mozgásszabadság, a bírósági tárgyalás nyilvánossága, gondolat, lelkiismeret és vallásszabadság, véleménynyilvánítás szabadsága, gyülekezési és egyesülési jog – találhatunk a korlátozásukra vonatkozó klauzulákat. Ezekre az a jellemző, hogy a közérdekű általános indokok (közrend, közegészség, közbiztonság stb.) mellett mások jogainak és szabadságának védelme érdekében tesztek lehetővé az adott jog törvényi korlátozását.

Ami a *korlátozási célok sorrendjét* illeti, ez tehát pont fordítottja az Egyetemes Nyilatkozat általános formulájában megfogalmazottaknak. A sorrend azért érdekes, mert a lehetséges jogkorlátozási *célok nem egyenrangúak*. A magyar Alkotmánybíróság határozott álláspontja is az, hogy elvont állam- illetve közérdek nem lehet alapja olyan mérvű korlátozásnak, mint mások alapvető jogainak védelme.⁵

Az Egyezségokmány három alapjognál (a bírósági eljárás nyilvánossága, gyülekezési és egyesülési jog) kimondja továbbá, hogy korlátozásukra csak akkor kerülhet sor, ha az a „*demokratikus társadalomban szükséges*”, ami nyilván további megszorítást jelent a korlátozás indokára való hivatkozás szempontjából. A „*demokratikus társadalom*” meghatározása persze egzakt szabályok formájában úgyszólván lehetetlen vállalkozás. Az ún. *Siracusai elvek* 21. cikke szerint „minthogy egy demokratikus társadalomnak nincs egyedüli modellje, egy társadalom, amely elismeri az ENSZ Alkotmányában és az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában meghatározott emberi jogokat, olyannak tekintendő, mint amely a meghatározásnak megfelel”.⁶

Végezetül érdemes még megemlíteni, hogy a PPJE 25. cikke az *állampolgárok számára biztosított politikai jogok* korlátozásával kapcsolatban csak annyit mond ki, hogy azokat minden megkülönböztetés, illetőleg „*ésszerűtlen korlátozások nélkül*” kell biztosítani. Ebben az esetben az Egyezségokmány szerzői valószínűleg nem kívánták na-

³ PETRÉTEI József: *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 2009. 451. p.

⁴ Lásd erről: KISS Barnabás: *Az alapjogok korlátozása és a közérdek*. In: *Közérdek és közigazgatás*. Szerk.: Szamel Katalin, MTA Jogtudományi Intézet. Budapest, 2008. 173–174. p.

⁵ HALMAI Gábor – TÓTH Gábor Attila: i.m. 125–127 p.

⁶ Idézi: BOKORNÉ SZEGŐ Hanna: *Az emberi jogok egyes csoportjainak megkülönböztetése és az alkotmányfejlődés*. Állam és Jogtudomány. 1989. 2. sz. 350. p.

gyobb mértékben korlátozni az államok cselekvési szabadságát saját polgáraikat illetően.

Az 1993. évi XXXI. törvénnyel kihirdetett *európai egyezmény az "emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről"* (EJEE; 1950. Róma) szintén *nem tartalmaz általános szabályt a védett jogok korlátozhatóságáról, hanem az egyes jogoknál intézkedik a korlátozás megengedett indokairól.*⁷

Az Egyezmény rendszerében jellemzően a cikkek (1) bekezdése fogalmazza meg a *szabadságjogokat*, a (2) bekezdések pedig olyan *általános, illetve különös okokat* sorolnak fel, amelyekre hivatkozással a Magas Szerződő Felek korlátozhatják e jogok gyakorlását. Az Emberi Jogok Európai Bírósága felfogása szerint ez a szerkezet elősegíti az egyéni jogok és a demokratikus társadalom általánosabb érdekei közötti egyensúly megteremtését konfliktusuk esetén.

Az EJEE *sorrendben elsőként közérdekű jogkorlátozási indokokat (célokat)* fogalmaz meg, mint pl. közrend, közbiztonság, közegészség stb.,⁸ és ezt követően kerül rögzítésre az a formula, hogy *„mások jogainak és szabadságának védelme érdekében szükséges”*.

Ki kell emelnünk, hogy egyes jogoknál lényegében hasonló tartalommal bíró *egyéb konkrét célokat* is találhatunk, mint pl. a „kiskorúak érdekei”, a „felek magánéletének védelme”, „mások jó hírneve”, a „bizalmas értesülés közlésének megakadályozása” stb. Az Európai Egyezményben *általános* továbbá az a megszorítás, hogy csak a „*demokratikus társadalomban szükséges*” indokok lehetnek helytállóak. A korlátozás lehetséges okait illetve céljait az alábbi táblázat szemlélteti:

1. sz. táblázat

Védett alapjog	„Demokratikus társadalomban szükséges”	Közérdekű korlátok	„Mások jogai és szabadságainak védelme érdekében szükséges”	Egyéb okok
A bírósági tárgyalás nyilvánossága (6.c.1.)	X	X		X
A magánélet védelme (8.c.2.)	X	X	X	
Gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság (9.c.2.)	X	X	X	
Véleménynyilvánítás szabadsága (10.c.2.)	X	X	X	X
Gyűlekezés és egyesülés szabadsága (11.c.2.)	X	X	X	
Tulajdonhoz való jog (1.jk.1.c.)		X		
Mozgásszabadság (4.jk.3.)	X	X	X	

Az *Emberi Jogok Európai Bíróságának esetjoga* az elmúlt évtizedek során kidolgozta az Egyezmény biztosította jogok alapjait, a *jogszerű korlátozás tesztjét.*⁹ Ennek során

⁷ Az európai egyezmény nagy hatással volt az előzőekben bemutatott ENSZ egyezségek számára.

⁸ Lásd erről: Kiss Barnabás: i.m. 174–175. p.

⁹ HALMAI Gábor – TÓTH Gábor Attila: i.m. 127–128. p.

viszonylag egyértelművé vált a gyakorlatban az „egy demokratikus társadalomban szükséges” (necessary in a democratic society) formula alkalmazása is.

Ami a „*demokratikus társadalomban szükségszerű*” elvet illeti, az államokat kétségkívül megillető mérlegelési jog kontrollálására az Európai Bíróság gyakorlatából az alábbi megállapítások szűrhetők le. Az állam nem hivatkozhat jogszerűen általános szükségszerűségre, ezt az elvet össze kell kapcsolni a vonatkozó cikkben felsorolt valamely speciális okkal.

A „*demokratikus társadalom*” fogalmát sem az Egyezmény sem pedig a Bíróság nem definiálta. Az államok társadalmi, politikai berendezkedésének, történelmének, hagyományainak stb. sokszínűsége folytán ez nyilván nem is lehetséges. Bizonyos elvek iránymutatásként azonban az esetjogból kiolvashatók. Ilyen a *pluralizmus* követelménye, az *emberi jogok* tiszteletben tartása, *tolerancia* stb. A Bíróság azt is kifejtette, hogy a *szükségszerűnek nem szinonimája* az „elengedhetetlen” szó, és nem olyan rugalmas mint az „elfogadható”, „szokásos”, „hasznos”, „ésszerű” vagy „kívánatos” kifejezések.

Az, hogy egy adott állami eljárás megfelel-e a „demokratikus társadalomban szükséges” elveknek, tartalmi vizsgálatot igényel. A Bíróság kétirányú elemzést végez. Ezt az irodalom és a gyakorlat „*szükségességi és arányossági tesztként*” tartja nyilván. Először arról határoznak, hogy az alkalmazott korlátozásnak van-e *jogszerű célja*. Ezt követően az vizsgálandó, hogy az adott kérdésben a korlátozás eszközei *arányosak-e* a jogszerűen követett céllal. Megvizsgálandó továbbá, hogy fennáll-e olyan *nyomós társadalmi indok* (pressing social need), amely feltétlenül megköveteli a jogkorlátozást.

Mivel a (2) bekezdésekben említett korlátozó szabályok önmagukban igen szélesek, meglehetősen tágan értelmezhetők, az államok mozgásterének csökkentése érdekében az EJEE a *korlátozás mértékére és céljára* vonatkozóan további általános szabályokat is tartalmaz. A 17. cikk értelmében: „Az Egyezmény egyetlen rendelkezését sem lehet úgy értelmezni, hogy bármely állam, csoport vagy személy számára jogot biztosítana olyan tevékenység folytatására vagy olyan cselekedet végrehajtására, amely az Egyezményben foglalt jogok és szabadságok megsértésére vagy pedig az Egyezményben meghatározottnál nagyobb mértékű korlátozására irányul”. A 18. cikk szerint pedig az „Egyezményben megemlített jogok és szabadságok korlátozásait nem lehet más célra alkalmazni, mint amelyre elő vannak írva.”

Mindezek mellett, annak érdekében, hogy az államok – hatalmukkal visszaélve – indokolatlanul szélesítsék a korlátozások lehetőségét, a Bizottság még 1979-ben a *klauzulák megszorító értelmezésének* szabályát alakította ki. Eszerint bármely korlátozás alapja csak olyan körülmény lehet, amely magában a kivételt felsoroló rendelkezésben található, és ezek a körülmények pedig csak oly módon értelmezhetők, hogy az ne menjen túl a szavak hétköznapi értelmén.

Az Európai Egyezménnyel kapcsolatban kiemeltet igényel még, hogy a 15. cikk – négy alapjog kivételével – lehetővé teszi a Felek számára, hogy *háború vagy a nemzet létét fenyegető más rendkívüli állapot* esetén kötelezettségeiktől eltérjenek a „helyzet szükségessége által feltétlenül megkívánt mértékben”, ha ezek nem ellentétesek a nemzetközi jogi kötelezettségeikkel. A 16. cikk pedig lehetővé teszi a külföldiek politikai tevékenységének korlátozását.

Az alapjogok korlátozása az Európai Unióban

Az Európai Közösség eredetileg ugyan elsősorban gazdasági jellegű szervezetként jött létre, de alapításától kezdve megfigyelhető az a törekvés, hogy a politikai integráció is egyre nagyobb teret kapjon, és ily módon a *jogi alapértékek*, köztük az *emberi jogok mint alkotmányi értékek* is szerephez jussanak.¹⁰ Az alapító szerződések eredetileg nem említették az emberi jogokat, az alapjogok védelmének kialakulása így *egy több évtizedes fejlődés* eredményeként jött létre az Európai Bíróság gyakorlatában.¹¹ Az alapjogvédelem alapszerződési rangra emelése az Európai Unió létrehozásáról szóló *Maastrihti Szerződéssel* (1992. február 7.) történt meg, majd pedig az *Amszterdami Szerződés* (1997. október 2.) „finomította” a szabályozást.¹² Ennek értelmében az Unió a szabadság, demokrácia, az emberi jogok és az alapvető szabadságok tiszteletben tartása és a jogállamiság elvein alapul, amely alapelvek közösek a tagállamokban. Az Unió a *közösségi jog általános* elveiként tartja tiszteletben az alapvető jogokat, ahogyan azokat az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló 1950. november 4-én Rómában aláírt *európai egyezmény biztosítja*, továbbá ahogyan azok a *tagállamok közös alkotmányos hagyományaiból* következnek.

Hosszú időn keresztül az volt a Közösség alapjogi rendszerének a leginkább problematikus pontja, hogy – az Európa Tanáccsal ellentétben – nem rendelkezett írott alapjogi katalógussal. Ezt a hiányt kívánta pótolni az Európai Tanács nizzai ülésén 2000. december 7-én aláírt ún. *Alapjogi Charta*. A Charta jogi jellegét illetően a kezdetektől fogva sok vitát váltott ki a nemzetközi jogászok körében. Egy biztos, hogy ez az *Unió első önálló alapjogi katalógusa*, amely fokozatosan fontos hivatkozási alappá vált az Európai Bíróság joggyakorlatában. Az alapjogok védelme szempontjából a legmegnyugtatóbb megoldást az ún. *Alkotmányos Szerződés* jelentette volna, amely a Charta teljes szövegét beillesztette a Szerződésbe. Az időközben megíúsult Alkotmányos Szerződés 49. cikke értelmében pedig az Unió csatlakozott volna az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez.

Az Európai Tanács 2007. június 21–22-i ülésén – miután egyértelművé vált, hogy az Alkotmányos Szerződés nem lép hatályba – az a kompromisszum született, hogy a Charta nem válik formálisan a Szerződésnek részévé, de az EU-Szerződés alapjogokról szóló 6. cikkében külön említésre kerül.¹³

Ezt követően 2007. december 12-én Strasbourgon ünnepélyesen aláírták a Charta némileg módosított szövegét, 13-án *Lisszabonban* pedig aláírásra került az ún. *Reformszerződés* is az Európai Közösség megalapításáról szóló és az Európai Uniót létrehozó szerződések módosításáról és kiegészítéséről. A megállapodásnak megfelelően az Alapjogi Chartát a Lisszaboni Szerződés sem emelte be az alapszerződés szövegébe. A Reformszerződés ugyanakkor kimondja, az *Unió elismeri a Chartába foglalt jogokat és*

¹⁰ Lásd erről: MOLNÁR Olga Borbála: *Alkotmányi értékek az uniós és a magyar jogban*. Állam- és Jogtudomány. 2007, 383–410. p.

¹¹ WELLER Mónika: *Az alapjogok védelmének kialakulása és fejlődése az Európai Közösségekben*. Állam- és Jogtudomány. 1994, 349–365. p. és

KARDOS Gábor: *Az emberi jogok védelme az Európai Unió keretében*. Acta Humana. 1994. 14. sz. 31–46. p.

¹² GOMBOS Katalin: *Bírói jogvédelem az Európai Unióban*. Complex Kiadó, Budapest, 2009. 67. p.

¹³ HORVÁTH Zoltán: *Kézikönyv az Európai Unióról*. HVG-ORAC, Bp. 2007. 562–563. p.

szabadságokat. A Charta ugyanolyan jogi kötőerővel bír mint a szerződések, rendelkezései ugyanakkor nem terjesztik ki az Unió hatásköreit.

Az EU-Szerződés új 6. cikke értelmében – az immár jogi személyiséggel bíró – *Unió csatlakozik az Európa Tanács keretében született 1950-es EJEE-hez*. Ez főként *szimbolikus* jelentőségű, hiszen minden tagállam csatlakozott ehhez az egyezményhez, és az abban foglalt jogok az Alapjogi Chartának is alapját képezik.

A Lisszaboni Szerződés hatálybalépésének időpontjában életbe lépő *módosított Charta* VII. címében foglalkozik a védett jogok és szabadságok értelmezésére és alkalmazására vonatkozó általános rendelkezésekkel. A *jogkorlátozás kereteit* az 52. cikk (1) és (2) bekezdése tartalmazza:

(1) „Az e Chartában elismert jogok és szabadságok gyakorlása csak törvény által, és e jogok lényeges tartalmának tiszteletben tartásával korlátozható. Az arányosság elvére figyelemmel, korlátozásukra csak akkor és annyiban kerülhet sor, ha és amennyiben az elengedhetetlen és ténylegesen az Unió által elismert általános érdekű célkitűzéseket vagy mások jogainak és szabadságainak védelmét szolgálja.

(2) A Charta által elismert, a szerződések egyes rendelkezéseiben szabályozott jogok csak az ott meghatározott feltételek és korlátozások mellett gyakorolhatók.” Megállapítható, hogy a Charta rendelkezései a „korlátozás korlátozását” illetően a tagállami alkotmánybíróságok gyakorlatával összhangban az Európai Bíróság által már alkalmazott jogelveket kodifikálják.¹⁴

Az alapjog-korlátozás szabályozása az Unió tagállami alkotmányaiban¹⁵

Az Unió nemzeti alkotmányai vonatkozó részének bemutatása előtt néhány megjegyzés kiemelését igényel. A magyar alaptörvény kérdésével a következő részben foglalkozunk, néhány állam esetében pedig nem találunk az alapjogok korlátozására vonatkozó rendelkezést az alkotmány szövegében. *Ausztriában* az 1867. december 21-én elfogadott 142. számú állami alaptörvény, mint alkotmánytörvény szabályozza az állampolgárok jogait. Az *Egyesült Királyságban* – frott alkotmány hiányában – az 1998. évi Human Rights Act szól az Emberi Jogok Európai Egyezménye által biztosított jogok és szabadságok hatálybalépéséről. A *Cseh Köztársaságban* külön Chartát fogadtak el az alapvető jogokról és szabadságokról.

Az *1958-as francia alkotmány* szintén nem tartalmazza a jogok felsorolását. Preambulumában hivatkozik az emberi jogokra, ahogyan azok az 1789. évi Nagy Deklarációban meghatározást nyertek, és amelyeket az 1946. évi alkotmány megerősített és kiegészített. Ami pedig a korlátozást illeti, az *Ember és Polgár Jogainak Nyilatkozata* (1789. augusztus 26.) szerint az „egyen természetes jogainak gyakorlása más korlátokba nem ütközhet, mint azokba, amelyek a társadalom többi tagja számára ugyanezeknek a jogoknak az élvezetét biztosítják; és e korlátokat csakis törvény határozhatja meg.” Amúgy a francia közjog különbséget tesz *nevesített* és *nevesítetlen* szabadságok között.

¹⁴ Lásd erről: *Összehasonlító alkotmányjog*. (Szerk.: TÓTH Judit – LEGÉNY Krisztián) Complex Kiadó, Budapest, 2006. 439–441. p.

¹⁵ Az alkotmányszövegeket lásd: *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban*. (Szerk.: TRÓCSÁNYI László – BADÓ Attila) KJK-KERSZÓV, Budapest, 2005.

Az előző típusról kifejezetten rendelkezik jogszabály és az is hozta létre őket. A közigazgatási hatóságok a nevesítetlen szabadságokat erősebben korlátozhatják.¹⁶

A lett alkotmány kivételével valamennyi alkotmány tartalmaz *egyedi*, tehát az egyes alapjogokhoz kapcsolódó legitim jogkorlátozási okokat, célokat. A magyar alkotmánnyal együtt tizennyolc alaptörvényben találunk olyan általános szabályokat is, amelyek *valamennyi, vagy több alapjog esetében alkalmazandók*. Megállapítható az is, hogy a bonni alaptörvény (1949) mintájára nyolc – zömmel kelet- és közép-európai – állam vette át azt a formulát, hogy a *korlátozás nem érintheti „alapvető jog lényeges tartalmát”*. Kiemelést igényel továbbá, hogy valamennyi alkotmány csak az alaptörvényi keretek között és törvény útján teszi lehetővé a jogkorlátozást.

Az alábbi táblázatban szemléltetjük, hogy milyen tartalommal kerültek megfogalmazásra az *általános korlátozó* rendelkezések.

2. sz. táblázat

Ország	Jogkorlátozás célja/oka				Jogkorlátozás mértéke*	„Lényeges tartalom” tisztelete
	Mások jogai és szabadságai	Közérdek, közjó stb.	„Demokratikus társadalomban szükségessé”	Célhoz-kötöttség		
Bulgária	X					
Ciprus				X	X	
Csehország				X	X	X
Észtország	X		X			X
Görögország					X	
Írország		X				
Lengyelország	X	X	X			X
Lettország	X	X	X			
Litvánia	X					
Magyarország						X
Málta	X	X				
Németország						X
Portugália	X				X	X
Románia	X	X			X	X
Spanyolország						X
Svédország			X		X	
Szlovákia				X	X	X
Szlovénia	X					

* Pl. „arányosság”, „egyenlő mérték”, „szükséges mérték”

Az *egyedi korlátok* részletes bemutatása természetesen szétfeszítené e dolgozat kereteit. Ehelyütt csak annak megállapítására szorítkozunk, hogy a jogkorlátozás lehetséges indokaira és mértékére vonatkozó szabályok egybeesnek az általános klauzulákban rögzítettekkel, azzal a kiegészítéssel, hogy ezeknél további – az alapjog sajátosságainak megfelelő – indokok is felszínre kerülnek egyes esetekben. Ilyen *egyéb jogkorlátozási*

¹⁶ Jean-Marie AUBY – Jean Bernard AUBY: *Közjog*. Nagy és Trócsányi Ügyvédi Iroda, Budapest, 1995. 218. p.

cél lehet például a „jóhírnév megsértése”, a „jóízlés megsértése”, és a „faji, nemzeti, etnikai vagy vallási ellenségeskedés” elkerülése, a „bizalmas információ titkosságának megőrzése”, „a bíróság pártatlansága és tekintélyének védelme”, „létfontosságú szolgáltatás fenntartása”, „a fiatalok érdekei”, valamint a „felek magánélete” védelme stb. Le kell szögeznünk, hogy az egyes alapjogoknál rögzített megengedhető jogkorlátozási okok és mértékek *megfelelnek a nemzetközi normáknak* és bírói gyakorlatnak, sőt az alkotmányok sok esetben szó szerint átvesszik az egyezmények rendelkezéseit.

Az alkotmányok többsége külön foglalkozik a *jogok korlátozása illetve felfüggesztése* lehetőségével az ún. *kivételes jogrend* (hadiállapot, rendkívüli állapot, szükségállapot stb.) bevezetése esetén. Ennek kapcsán két megoldással találkozunk az uniós államok alaptörvényeiben. Egyes alkotmányok azokat a jogokat és szabadságokat sorolják fel, amelyek *kivételes jogrend esetén sem korlátozhatók illetve függeszthetők fel*, tehát ún. abszolút jogoknak minősülnek, míg mások azokról az alapjogokról rendelkeznek, amelyek ezekre a *rendkívüli helyzetekre tekintettel korlátozásoknak* vethetők alá. Az alábbi táblázat a kivételes jogrend esetén alkalmazható szabályokat mutatja be. A számok természetesen csak tájékoztató jellegűek, mivel egyes alapjogok csoportosítása illetve bizonyos alapjogok elemekre bontása eltérően történhet. (A táblázatban nem szereplő országokban nincs alkotmányi rendelkezés.)

3. sz. táblázat

Ország	Kivételes jogrend esetén korlátozható alapjogok száma	Kivételes jogrend esetén sem korlátozható alapjogok száma
Bulgária		6
Ciprus	11	
Észtország		19
Finnország	Alkotmány alapján nem állapítható meg	Alkotmány alapján nem állapítható meg
Görögország	8	
Hollandia	7	
Lengyelország	„veszélyhelyzetben” 9	„hadiállapot, szükségállapot” esetén 10
Litvánia	6	
Magyarország		16
Portugália		7
Spanyolország	11	
Szlovákia	Alkotmány alapján számuk nem állapítható meg	Alkotmány alapján számuk nem állapítható meg
Szlovénia		7

Az előbbi táblázat alapján megállapítható, hogy 13 tagállam alkotmánya tartalmaz valamilyen *átfogó rendelkezést* a kivételes jogrend esetén alkalmazható korlátozásokkal összefüggésben. *Különleges általános szabályt* tartalmaz a finn alkotmány 23. cikke. Eszerint: „Az alapvető jogok és szabadságok alól törvény kivételeket állapíthat meg, melyek összeegyeztethetők Finnország emberi jogokra vonatkozó nemzetközi kötelezettségeivel és amelyek szükségesek a Finnország elleni fegyveres támadás, vagy a nemzetet fenyegető olyan veszélyhelyzet esetén, amelyet törvény a fegyveres támadás-

sal azonos mértékűnek ítélt.” Kiemelést igényel továbbá a *szlovák alkotmány* vonatkozó rendelkezése, amely a jogok és szabadságok nevesítése helyett általános jelleggel alkotmányos törvényre bízta a kérdés szabályozását.

A jogkorlátozás alkotmányos szabályai kapcsán külön kell említeni azt a tényt, hogy számos alkotmány – a magyartól eltérően – külön is említést tesz bizonyos alapjogok korlátozásának lehetőségéről az érintettek *hivatására, foglalkozására* tekintettel. (Mind ez persze nem jelenti azt, hogy a többi ország törvények útján ne állapítana meg hasonló korlátozásokat illetve tilalmakat.) 12 ország (Ciprus, Csehország, Dánia, Észtország, Görögország, Lengyelország, Málta, Németország, Románia, Spanyolország, Szlovákia és Szlovénia) alaptörvényei tartalmazznak ilyen tartalmú rendelkezéseket. Leggyakoribb a sztrájkjog, az egyesülés, gyülekezés és a szakszervezeti szervezkedés szabadságának, a petíciós jognak, illetve néhány esetben a véleménynyilvánítás szabadságának a korlátozása jellemzően a *fegyveres erők, rendőrség és a köztisztviselők, közalkalmazottak* körében. A sztrájkjog emellett korlátozásra kerül néhány esetben olyan szakmákban is, amelyek *létfenntartású közszolgáltatásokat* (pl. élet és egészségvédelem) látnak el. Érdekességként emelhető ki e körben a *szlovén* alkotmány 77. cikk (2) bekezdése, amely közérdekből, „a tevékenység természetével és fajtájával arányos kártalanítás ellenében” teszi lehetővé a sztrájkjog korlátozását. Többször korlátozás alá esik a *pártalapítás és az ezekhez való csatlakozás* lehetősége – a különböző fegyveres testületek és közhivatalok tagjain kívül – természetesen a *bírák és ügyészek* körében is. Ez utóbbi személyi körre jellemző még a vállalkozás szabadságának illetve a különböző gazdasági, kereskedelmi tevékenység folytatásának a korlátozása, tulajdonképpen megtiltása.

Jelentősége folytán végezetül említést kell tennünk röviden a *tulajdonhoz való jogról* – amelyet a *szereződéses szabadsággal* együtt – az egyik „legkorlátozhatóbb” alapvető jogként szoktak meghatározni. Ez az alapjog természetesen valamennyi uniós alkotmányban szabályozásra kerül. A szabályozás technikáját illetően – egyetértve Drinóczi Tímea megállapításaival – két megoldással találkozhatunk.¹⁷ A legmodernebb megoldást azok az alkotmányok képviselik amelyek együttesen tartalmazznak rendelkezéseket a *tulajdonhoz való jog korlátozására* és a *kisajátítás szabályaira* vonatkozóan is. Ilyen pl. a horvát, szlovák és a szlovén alkotmány. A *kisajátítás* alkotmányos garanciáiról – illetőleg csak arról – az összes alkotmány rendelkezik. Ezek lényegében – bár némileg eltérő megfogalmazásban – *három általános feltételt* támasztanak a kisajátítást illetően. Ez a közérdekűség, törvényben meghatározott mód, eljárás, illetve a teljes/tisztesseges kompenzáció.

Az alapjogok korlátozásának alkotmányi szabályozása Magyarországon

Mivel e témakörben már számos kiváló munka született hazánkban az elmúlt két évtized során, ezért megengedhető, hogy ehelyütt, csak a témánkat érintő legáltalánosabb megállapításokat rögzítsük.¹⁸

Az Alkotmány 8. §-ának *hatályos rendelkezését az 1990. évi XL. törvénnyel végrehajtott alkotmánymódosítás* állapította meg. Ezzel a törvénnyel – az ún. MDF – SZDSZ

¹⁷ A kérdéskör egészét illetően lásd: DRINÓCZI Tímea: *Gazdasági alkotmány és gazdasági alapjogok*. Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2007. 193-199. p.

¹⁸ Az alább nem érintett kérdéseket illetően lásd pl. Kiss Barnabás: i. m. 177–182. p.

paktum alapján – az ellenzéki kerekasztal által javasolt, az 1989. évi kerekasztaltárgyalásokon jóváhagyott szöveget fogadták el. A magyar Alkotmány – német mintára – az alapjogok korlátozása kapcsán felállít egy általános tartalmi korlátot, vagyis hogy „alapvető jog lényeges tartalmát törvény sem korlátozhatja”. (Ilyen formulát tartalmaz – mint láttuk – az Unió Alapjogi Chartája is.)

Mivel az Alkotmány nem határozza meg, mi tartozik az egyes jogok lényeges tartalmi körébe, az *Alkotmánybíróságra* hárult az a feladat, hogy kidolgozza a 8. § (2) bekezdésének érvényesíthetőségét. A taláros testület a jogok lényeges tartalmát rendszerint a korlátozás *szükségessége és arányossága* kategóriájának segítségével állapítja meg. Az 1990 óta megszilárdult formula szerint egy alapjog alkotmányosan megengedhető korlátozásához az szükséges, hogy annak *kényszerítő okból* és *arányosan* kell megtörténnie. Az arányosság követelménye magában foglalja a *legkevésbé korlátozó* és az *alkalmas eszköz* használatát. Az Alkotmánybíróság azt is világossá tette, hogy a jogkorlátozási *célok nem egyenrangúak*. Elvont közérdek – mint már az előzőekben említettük – nem szolgálhat alapjául olyan mértékű korlátozásnak mint *mások alapvető jogainak* és szabadságainak védelme. (Ez a felfogás ily módon tehát az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata szellemét tükrözi.)

Az Alkotmány 8. § (4) bekezdése – mintegy 16 alapjog kivételével – lehetővé teszi *rendkívüli állapot, szükségállapot, vagy veszélyhelyzet* idején az alapvető jogok gyakorlásának felfüggesztését vagy korlátozását. Megállapítható, hogy az ilyen esetekben sem korlátozható jogok köre szélesebb annál, mint amit a nemzetközi szerződések kötelezővé tesznek.

Összességében tehát rögzíthetjük azt a tényt, hogy a magyar alkotmányi szabályozás és az arra épülő alkotmánybíróági gyakorlat lényegében megfelel mind általában a nemzetközi, mind pedig konkrétan az európai uniós elvárásoknak.

BARNABÁS KISS

LIMITATION OF FUNDAMENTAL RIGHTS IN NATIONAL CONSTITUTIONS OF MEMBER STATES OF THE EUROPEAN UNION

(Summary)

The study aims at presenting the methods which constitutions of member states of the European Union utilize to determine the constitutional framework of imposing limitation of fundamental rights.

First the author examines what *international obligations* are imposed – through general and special clauses – on states party by treaties of the UN and the Council of Europe regarding the rules of limitation of rights. The following part of the work outlines *legal regulations of the European Union*, especially the *Charter of Fundamental Rights*.

The third part of the study analyzes the approaches of *national constitutions* on restricting fundamental rights. With the exception of the Latvian constitution *all constitu-*

tions contain *unique* – i.e. which concern individual fundamental rights – causes and purposes of limitation of rights. Including the Hungarian constitution, there are *eighteen constitutions* featuring general provisions, which *shall be applied for all or more fundamental rights*. It can also be laid down that based on the Bonn constitution (of 1949) eight – mostly Eastern and Central European – states adopted the provision that *the restriction may not prejudice “substantial contents of a fundamental right.”* It should be pointed out moreover that all constitutions enable the restriction of rights *only within the constitutional framework and by means of the laws*.

The majority of constitutions deal with the possibility of *limitation and derogation of rights* in case of introducing a so-called *exceptional legal order* (state of war, extraordinary legal state or state of emergency) In this respect we can find *two alternatives* in EU constitutions. Certain constitutions enumerate the rights and freedoms which *shall not be limited or derogated even during an exceptional legal order*, thus constitute so-called absolute rights, whereas others regulate the fundamental rights on which *limitations may be imposed in extraordinary situations*.

Numerous constitutions separately mention the possibility of *limitation of fundamental rights* with regard to the *occupation or profession of the subjects of law* concerned. Constitutions of 12 countries contain such a provision.

By reason of its significance the study makes express reference to *right to property* which along with freedom of contract is usually defined as the “most restrictable” fundamental right. The most modern solution is represented by constitutions which simultaneously contain provisions on *restrictions of the right to property and expropriation*.

The final part of the study gives an outline of the Hungarian aspects of limitations of fundamental rights, which is based on the 1990 adoption of the German model. It also lays down the fact that the *provisions of the Hungarian constitution* and the *practice of the Constitutional Court* based thereon comply with international expectations in general as well as European Union expectations in particular.

LENGYEL ANDRÁS

Írt-e József Attiláról Móra?

József Attilának nővéréhez, Jolánhoz írott 1923. május 14-i levelében van egy mondat, amely gondot okoz a kutatóknak: „Azt hiszem 27én, vagy jún. 5én fölolvastát tart rólam Móra Ferenc a szegedi Dugonics Társaságban”¹ A kérdés, amelyet ez a szöveghely fölvet, nyilvánvalóan az: megtörtént-e ez a fölolvastás? A költő levelezésének közreadója, Stoll Béla szerint *igen*. A levélhez fűzött jegyzetében egyebek közt ezt olvashatjuk: „A fölolvastás szövege 1927-ben még megvolt, lásd a 169. sz. levelet”². Eszerint tehát Móra csakugyan tartott fölolvastást az ifjú költőről. Ám e jegyzet nemcsak föltűnően szűkszavú, de meglehetősen problematikus is. A hivatkozott 169. számú levélben, amelynek bizonyítania kellene a fölolvastás megtörténtét, másról van szó. József Attila itt, megintcsak Jolánt tudósítva, 1927. március 12-i levelében beszámol egy tervezett párizsi irodalmi estjéről, s a tervezett műsor második programpontját így adja meg: „2. Egy-egy cikk Ignotustól és Móra Ferencről rólam”³. S tény, Ignotus csakugyan írt a költőről, méghozzá elismerően s nem kevésbé rangos folyóiratban, mint a Nyugat – József Attiláról írott Móra-cikket azonban nem ismerünk. Mi több, ez az 1927. márciusi levél is csupán egy *terv* bejelentése. Magából a levélből még az sem derül ki, vajon Móra maga tudott-e erről a tervről, vagy József Attila csak föltételezte, hogy a neves szegedi író majd írni fog róla? A kérdés tehát továbbra is kérdés: írt-e vagy sem Móra a költőről?

Ami bizonyos: József Attila kétszer, 1923-ban, illetve 1927-ben beharangozta, hogy Móra Ferenc megnyilatkozik róla. A már befutott, tekintélyes író 1923-ban személyesen olvasott volna föl róla, 1927-ben pedig – kéziratban vagy nyomtatásban létező (?) – szövege került volna programba. Arra, hogy e tervek megvalósultak-e, nincs adat; ilyenre egy kutató sem tud hivatkozni. Stoll Béla ugyan a 169. számú levélhez fűzött jegyzetében arról ír, hogy a tervezett párizsi irodalmi est megtörtént: „*József Attila est* – tervezett műsorát a levélben olvashatjuk. Az este sikeresen lezajlott”⁴ – azaz, ha ez igaz, az esten elhangzott Móra írása is. Ezt a kijelentést azonban, ismételjük meg, semmi nem bizonyítja; ilyen bizonyítékot Stoll sem nevez meg.

Mi történt tehát? A költőt elragadta fantáziája, s kétszer is konfabulált egy soha nem létező Móra-fölolvastásról, illetve –cikkéről?

A választ Szabolcsi Miklós már 1963-ban, a *Fiatal életek indulója* című József Attila-monográfiájában megkísérelte megadni. 1923 tavaszának eseményeit regisztrálva József Attilának Jolánhoz írott levelét kapcsolatba hozta a Dugonics Társaság előző napi,

¹ JALev: *József Attila levelezése*. Összeáll: H. Bagó Ilona, Hegyi Katalin és Stoll Béla; sajtó alá rend. és jegyz. STOLL Béla. Bp. 2006. 38. p.

² JALev: 614. p.

³ JALev: 165. p.

⁴ JALev: 641. p.

május 13-i fölolvásó ülésével: „Május 13-án a szegedi Dugonics Társaság felolvásó ülésén Móra Ferenc a tömörkényisták öt tagját mutatja be: az antológia [ti. az 1922 végén megjelent nevezetes *Lírai antológia*] névsora elejéről három költőt: Aknayt, Anzelmet és Borust, ezenkívül Szabadjait és Rózsa Imrét. Az estnek nagy sikere van, a fiatalokat melegen megtapsolják; másnap kelt levelében József Attila azt írja Jolánnak: »Azt hiszem, 27-én vagy június 5-én fölolvásást tart rólam Móra Ferenc a szegedi Dugonics Társaságban.« Ez a felolvásás azonban sohasem jött létre. Borus Béla úgy emlékezik, hogy eredetileg betűrendben akarták őket bemutatni, s így Attila az első ötös csoportba került, de a versekből a Dugonics Társaság válogatott volna, ezt nem engedte Attila, mondván, hogy majd ő odaadja, mit olvassanak; s emiatt maradt el lírája az első bemutatásról; a második alkalomra pedig már nem került sor, talán a második öt költő nem tetszhetett annyira a bemutatóknak. Elképzelhető, hogy ez az összetűzés az egyik összetevője volt Attila fokozódó rosszkedvének; talán erre is utalnak megjegyzései az emberek gonoszságáról, a vénekről...»⁵.

Ez a helyzetrögzítés; ha részleteiben nem is mindenben, lényegét tekintve alighanem helytálló. Csakugyan volt 13-án egy fölolvásóülés, melyen Móra öt fiatalot bemutatott, ám József Attila nem volt köztük, s a társaságnak újabb, fiatalokat bemutató estjére akkoriban már nem is került sor. (A Dugonics Társaság legközelebbi ülését 1923. október 21-én tartották – akkor Banner János, Erdélyi László és Móra lépett föl, de fiatal költőkről akkor már nem esett szó.) Annyi mindenesetre már ezekből a Szabolcsi Miklós földerítette tényekből is kiderül, hogy – bár a fölolvásás nem történt meg – a tervnek volt realitásalapja, azaz többről volt szó, mint József Attila esetleges fantáziálásáról.

S ebben akár meg is nyugodhatnánk. Szabolcsi magyarázatkísérletének azonban van néhány olyan pontja, amely – ha jobban belegondolunk – nem kellően alátámasztott. A legfontosabb az, hogy Szabolcsi szerint *két* fölolvásó ülést terveztek, s József Attila csak azért maradt ki a bemutatásból, mert kiesett az első programból, a második bemutatóra pedig valamiért már nem került sor. Úgy gondolom azonban, nem így történt, e magyarázatban összeecsúsznak a valós tények és az önkényes föltételezések. Az adatok más képet rajzolnak ki.

Ha a rendelkezésünkre álló forrásokat áttekintjük, többé-kevésbé rekonstruálható, mi is történt valójában.

A Dugonics Társaságnak a fölolvásóületekről vezette vendégkönyve, amelyben az egyes ülések programját dokumentálták, s az egyes programpontokat maguk a szereplők vezették be a könyvbe, – *megvan*, a szegedi múzeum irodalomtörténeti gyűjteménye őrzi. Ebben a 182. tétel ez: „Felolvásó ülés 1923 május 13-án. 1. A rómaiak kereskedelme a klasszikus hajdankorban. Írta és felolvasta: Fekete Ipoly. 2. *A fiatalok (öt új szegedi poéta versei)*. Felolv. Móra Ferenc. 3. A magyar lélekről (:folytatás:) Írta és felolvasta: Somlyódy István r. tag.” Itt, a 2. pont bejegyzője Móra volt; az öt új „poéta” neve és kézírása nem szerepel a könyvben. Az évi munkáról adott főtítkári beszámolóban⁶ értelemszerűen szintén szerepel ez a felolvásóülés. Ennek a vendégkönyvhöz mért újdonsága az, hogy kiderül, az ülésre – a szokással ellentétben – ezúttal nem a Városháza dísztermében, hanem a kereskedelmi és iparkamara épületében került sor. A második napirendi pont pedig itt ez: „2. *Móra Ferenc: öt fiatal szegedi költő verseinek bemutatá-*

⁵ SZABOLCSI Miklós: *Fiatal életek indulója*. József Attila pályakezdése. Budapest, 1963. 469. p.

⁶ *A Dugonics-Társaság ötven éve 1892–1942. Ötven títkári jelentés*. Szeged, 1943. 206. p.

sa (Aknai István, Anzelm Károly, Rózsa Imre, Borus Béla, Szabadjai István)”. A jelentés szerzője a főtítkár, azaz maga Móra Ferenc volt, a megfogalmazás tehát itt is autentikus.

Az öt bemutatott költő kiléte a beszámolóban adott felsorolás ellenére nem teljesen evidens: a név, amelyet Móra megad, a legtöbb esetben csak ideiglenes név, *művésznév*. Aknai István voltaképpen Kormányos István (1903–1978) volt, Kormányos Benő ügyvéd és „városatya” egyetemi hallgató fia. (Rá még vissza kell térnünk.) Anzelm Károly eredeti neve Vychnalek volt, de utóbb egy harmadik néven, Berczeli Anzelm Károlyként szerzett magának ismertséget a magyar irodalomban. Bár zseniöntudata megalapozatlannak bizonyult, kétségkívül jó író s költő lett. Janus Pannonius latin verseit magyarul megszólaltató „fordításai” maradandóak. Borus Béla, aki később fölhagyott az irodalommal, valójában Brauswetter Béla (1904–1982) volt, s a neves szegedi órásfamilia leszármazottja. Szabadjai István neve szintén ideiglenes írói név: viselőjét a polgári életben Széll Istvánként (1901–?) tartották számon. Talán nem véletlen, hogy ő is neves szegedi család tagja. (Apja, Széll Gyula felsőházi tag volt, nagy műveltségről árulkodó könyvtára a hetvenes években antikváriumokban szóródott szét.) Az öt költő közül saját nevén egyedül Rózsa Imre szerepelt, s az öt közül ő volt a legszegényebb, a „legegyszerűbb” származású. A bemutatáskor már valamenyiök mögött publikációk, köztük antológia-beli szereplések, sőt egyik-másik mögött még versfüzetek is álltak. Pályájuk hosszabb-rövidebb ideig tehát kétségkívül érintkezett az irodalommal; igazi, „jegyzett” íróvá közülük azonban csak egyedül Berczeli Anzelm Károly vált. Az irodalomtörténetírás figyelme jórészt József Attila miatt irányult feléjük – mint az ifjú költőt körülvevő közeget vette számba őket Péter László⁷, majd Szabolcsi Miklós⁸ is. Ez az irodalmi indulások szociológiájának jellegzetes és természetes mozzanata: nem mindenkiből lesz író, aki írással próbálkozik s nyilvánosság elé lép. Érdekes azonban, s ha véletlen is, rendszer van benne, hogy egy kivételével az öt bemutatott mindegyike a helyi társadalom „jobb családjaihoz” tartozott.

Fölmerül a kérdés, mi hangzott el tőlük a Dugonics Társaság felolvasóasztalánál? A véletlen, pontosabban Móra egyéni munkamódszere e téren is kezünkre jár. A szegedi múzeum irodalomtörténeti gyűjteményében 55.745 jelzet alatt fennmaradt tizenhárom úgynevezett „kutyanyelv”, amelyek – Móra kézírásával – a fölolvastott versek szövegét rögzítik. (Móra, hogy gördülékeny lehessen fölolvassza, a maga számára lemásolta az ifjú „poéták” verseit.) A megszámozott kutyanyelveken, sorrendben, a következő versek olvashatók: 1: Borus Béla: *Pincémben*, 2-3: Szabadjai István: *Küzdelmes óra*, 4-5: Aknai István: *Muzsa*, 5-7: *Kertek alján*, 8-9: Anzelm Károly: *A bölcsék köve*, 9-10: Anzelm Károly: *A tél*, 11-12: Rózsa Imre: *A buvár*, 12-[14]: Rózsa Imre: *Szavak szimfóniája*. (A 14. oldal voltaképpen a számozott 13. oldal számozatlan verzója; a vers végének lejegyzéséhez Móra már nem vett elő újabb kutyanyelvet.) Mivel a papírcsíkok számozva vannak, s a versek folyamatosan kerültek lejegyzésre (azaz van olyan papírszelet, amelyen egy vers befejeződik, s egy másik elkezdődik), föltételezhető, hogy a leírás sorrendje volt egyben a felolvasás sorrendje is. Abból a tényből pedig, hogy Móra csak a verseket jegyezte le a maga számára, saját mondandóját még csak nem is jelzi, azt a következtetést is levonhatjuk, hogy az egyes bemutatott költőket csupán éloszóban „méltatta”. Mint kitűnő előadókészségű, rutinos megszólalónak ez a verseket fölvezető „csevegés” nyilván nem is okozott különösebb gondot. Nagyon valószínű tehát, hogy ha

⁷ PÉTER LÁSZLÓ: *József Attila Szegeden*. Szeged, 1955.

⁸ SZABOLCSI: 1963.

József Attila is a bemutatottak közé került volna, fölolvasható és kinyomtatható írásos szöveg róla sem készült volna.

Érdekes, hogy a föl olvasott nyolc versből öt (!) az előző év végén megjelent *Lírai antológiából* való. Ez a kis kötet, amelynek pontos címe *Lírai antológia szegedi költők verseiből*, s Keck J. G. szerkesztette, kiadója és nyomdása pedig Koroknay József volt, közölte a következő öt verset: Szabadjai István: *Küzdelmes óra* (Ant. 56.), Aknai István: *Muzsa* (Ant. 5.) és *Kertek alján* (Ant. 14–15.), Rózsa Imre: *A buvár* (Ant. 48.) és *Szavak szimfóniája* (Ant. 49.). Borus Béla verse más szövegforrásból származik (az ő versfüzetéhez Móra írt előszót, tehát ismerte az akkori termését), s Berczeli Anzelm Károly két versének is más publikáció a forrása.

A versek minőségéről és jellegzetességeiről nagyjából-egészéből Szabolcsi Miklós jellemzése lenne megismételhető⁹. Itt s most, a helyzet megértéséhez legfőljebb azt érdemes leszögezni, hogy a bemutatott versek nem jobbak, mint József Attila akkori produkciója. A „válogatás” alapja tehát, ha a válogató tárgyilagosan járt el, *nem* a minőség lehetett.

A kutyanyelveknek, a lejegyzett szöveg megőrzésén túl van egy eddig nem említett érdekessége is, a *számozása*. Az 1-9. kutyanyelveken a lapszámozás folyamatos, a 10., 11., 12. és 13. kutyanyelv számozása azonban utólag át van javítva. A 10. lap eredetileg a 12., a 11. lap a 13., a 12. lap a 14., a 13. lap pedig a 15. számot viselte, Móra azonban ezeket utólag átszámozta. Mi történhetett? Az, hogy a 9. lap befejezése után Móra eltévesztette volna a számozást, s a 12-es számot írta volna föl a kutyanyelvre, majd onnan folytatta a számozást – gyakorlatilag kizárható. Egy számot, mechanikusan dolgozva eltéveszthetett volna, „ugorhatott” volna a számolásban, *hármat* azonban aligha. Az átszámozás egyetlen logikus magyarázata az lehet, hogy két teleírt kutyanyelvet: az eredeti számozás szerinti 10. és 11. számút utólag kiemelte, „selejtezte”. Azaz eredetileg két kutyanyelvnyi szöveggel többet másolt le, s nem nyolc, hanem kilenc vagy tíz verset jegyzett le föl olvasásra. A kiemelés miatt azonban a számozás folyamatossága megszakadt, s így, a folyamatosság helyreállítása végett újra kellett számoznia a további kutyanyelveket.

Kérdés: mi lehetett a két kiemelt és eldobott lapon?

Biztos választ adni erre egyelőre nem tudunk. De nem kizárt, sőt nagyon valószínű, hogy egy hatodik költő verse vagy versei. S ha ez így van, akkor talán az sem képtelen föltételezés, hogy ez a hatodik költő József Attila volt.

Itt azonban fölmerül egy látszólag megoldhatatlan kronológiai probléma. Az öt ifjú költő bemutatása május 13-án volt, József Attila „előrejelzése” pedig egy 14-i levélben olvasható. Azaz: mivel a többiek bemutatása akkor már megtörtént, az ő utalása csakis egy másik, egy későbbi rendezvényre vonatkozhat – úgy, ahogy Szabolcsi Miklós gondolta. Vagyis, két bemutatóval kell számolni, egy megvalósulttal és egy meg nem valósulttal. Ám ilyen második föl olvasóülésre nincs adat, semmi nem utal rá, hogy ilyet egyáltalán terveztek. S ha jól belegondolunk, a rendelkezésre álló adatok arra vallanak, hogy a Dugonics Társaság eleve csak egy bemutatkozást szánt a fiataloknak: azt, amit meg is tartottak. A május 20-i nagy Juhász Gyula-jubileum közvetlen közelében, napokkal, esetleg egy-két héttel azt követően „ismeretlen” fiatalokkal közönség elé állni, eleve kudarcra ítélt vállalkozás lett volna. Sem közönség, sem szervezői kapacitás nem lett volna hozzá. Móra, aki a Juhász-ünneplésnek is egyik szereplője volt, s a Dugonics

⁹ SZABOLCSI: 1963. 393., 408. pp.

Társaság ügyeinek kézbe tartása is rá hárult, aligha ambicionálta az „új poéták” kolportálásából fakadó újabb teendőket. Az időrendi probléma racionális magyarázata megítélésem szerint máshol keresendő.

De hol?

Úgy gondolom, az ifjú költő élethelyzetében. József Attila ugyanis ekkor még nem Szegeden, hanem Makón élt. Szegedre, barátaihoz csak alkalmilag látogatott el. Tájékozottsága, a személyes érintkezés nehézsége miatt nem volt, nem is lehetett naprakész. A Dugonics Társaság terveiről, így az ő esetleges bemutatásáról is, akkor szerezhetett tudomást, amikor beutazott Makóról Szegedre, s találkozott barátaival. Információit tehát többnyire másodkézből, fáziskéséssel nyerte, s azok eleve hozzávetőlegesek voltak. Hogy ez időben Szegeden azokban a napokban nem járt, éppen május 14-i levele igazolja. Ez ugyanis ezzel kezdődik: „Kedves Lucie, meghocsáss, hogy csak most írom meg a címet, de mikor Szegedre értem, csak azt tudtam meg hogy Szt. Mihály-u. 6. alatt laknak [ti. Böhm Sándorék, Makai Ödön rokonai] s ott keresvén nem végezhettem el akkor semmit, mert senki se volt otthon és az üzlet csukva volt. Aztán meg beteg is voltam, pénzem sem volt, hogy bemenjek újra. Különben vonat alatt is feküdtem azóta, de engem fölszedtek, mert előttem valakit elgázolt”¹⁰. Ha az itt említett utalásokat megkíséreljük időpontokhoz kötni, kiderül, hogy a költő május 14-e előtti utolsó szegedi látogatására valamikor április végén, esetleg május legelején került sor.

Barátaiktól, mindenek előtt Kormányos Istvántól *akkor*, azaz április végén, vagy május elején hallhatott a Dugonics Társaság tervezett fölolvásó üléséről. S az időpont *akkor* még szükségképpen provizórikus volt: május végére, június elejére tervezték – a pontos időpontot nyilván a barátok sem ismerték, sőt a dátumot akkor még Mórának sem véglegesítették. Hogy Móra, akinek főtitkárként a program összeállítása is a teendői közé tartozott, programszínesítőként be akarja mutatni a fiatalokat – József Attila alighanem Kormányos Istvántól tudta meg. Ezt nemcsak azért állíthatjuk, mert maga Kormányos is a bemutatottak közt volt, de azért is, mert a május 14-i levél egyet utalásai ő felé mutatnak. A levélnek a fölolvásást beharangozó részi követő bekezdése, egy asszociatív ugrással őt emlegeti. Itt a következőket olvashatjuk: „Ha megleszek, nyáron Szegeden leszek, mégpedig nem a Szt. Mihály-uban [Böhméknél], mint mondtam Pesten, hanem *Kormányos Benő ügyvédnél, Takaréktár u. 6.*, kapok egy szobát a fia révén, aki jó barátom. Már meg is beszéltük a dolgot”¹¹. (A költő egyebek közt nyilván e, számára megnyíló lehetőség miatt sem fészérozta Böhmék újabb fölkeresését: úgy gondolhatta, hogy jobb lesz neki barátjáéknál lakni, mint Makai rokonáéknál.)

Ám így újabb kérdéshez jutunk: ha így van, a levélbeli prognózist miért nem annulálta az előző napi szegedi fölolvásás ténye? Miért hozta szóba a költő, ha a tervezett fölolvásás – nélküle! – már úgyis megtörtént? A válasz, azt hiszem, egyszerűbb, mint gondolnánk: május 14-én, Makón még nem kerültek József Attila kezébe a fölolvásásról beszámoló aznapi szegedi lapok. Még nem tudta, hogy a fölolvásásra az ő bemutatása nélkül került sor.

De egy további kérdés még mindig nyitott. Miért hagyta ki a programból Móra éppen József Attilát, akit nem kisebb irodalmi tekintély, mint Juhász Gyula pártfogolt? (Juhász fölfedező gesztusáról, a nevezetes *Előszóró*ról Móra is tudott, hiszen az ominózus *Szépség koldusából* az első példányok egyikét, 1922. december 17-én *dedikálva* kapta

¹⁰ JALev 38. p.

¹¹ JALev 38. p.

meg az ifjú költőtől.) A válasz, források híján, csakis hipotetikus lehet, de úgy gondolom, nem annyira József Attila – Brauswetter Bélától emlegetett – önértékeskedése lehetett az ok. Lehet, hogy Móra erről nem is tudott. Sokkal valószínűbb, hogy a válogató főtákar döntését más befolyásolta. *Az ifjú költő öngyilkossági kísérlete, amelyre a 14-i levél utal*, s amelynek híre Espersiték útján Mórához is eljuthatott. Ez óvatossá tehetette: célszerű-e, aktuális-e éppen most bemutatni ezt a labilis és önvészélyes fiatalembert? (Aki ráadásul jelen sem tud lenni bemutatása alkalmán.)

Mórának egyébként, valljuk meg, oly mindegy volt, hogy öt vagy hat ifjú („borzas”) költőt mutat-e be.

*

Természetesen az évekkel későbbi, tervezett párizsi est kérdése külön probléma. Itt s most csak annyit szükséges leszögezni, hogy – Stoll Béla jegyzetével ellentétben – semmi nyoma annak, hogy erre az estre egyáltalán sor került volna, s egy esetleges Móra-cikkről sincs semmi adat. Sejtésem szerint ilyen, 1927-es Móra-cikk nem is létezett. Legfőljebb a két nagy tervehalmazó, Hont Ferenc és József Attila vélte úgy, hogy egy ilyen cikk megírására Móra rávehető lesz, ha az est aktuálissá válik.

A kiskaput mégis hagyjuk nyitva. József Attila párizsi időzéséről oly keveset tudunk, hogy nem kizárt váratlan „adalékok” főlészínre kerülése.

ANDRÁS LENGYEL

DID MÓRA WRITE ABOUT ATTILA JÓZSEF?

(Summary)

A conjecture has spread in the literature on Attila József that Ferenc Móra, one of the most popular writers of that time, wrote an article about the young poet. This article, however, is not known, and thus the question arises as to whether it was written at all. The study takes into account the circumstances that seemed to support the statements in the literature, and reconstructs what really happened. Thus, beyond annulling the legend, a few important moments of the life of the young Attila József becomes clear.

HEINER LÜCK

Verfassungs- und rechtshistorische Anmerkungen zur Operette „Der Zigeunerbaron“ von Johann Strauß

Vorbemerkung

Der Jubilar hat sich in seinem breit gefächerten wissenschaftlichen Werk mehrfach mit der Nationalitätenfrage in Ungarn befasst.¹ Auch aus auswärtiger Sicht ist diese ein ganz zentrales Thema der ungarischen sowie europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte. Das belegen nicht nur eine fast unübersehbare Fülle an wissenschaftlicher Literatur, sondern auch viele Zeugnisse der bildenden und darstellenden Kunst. Den letzteren ist die Operette „Der Zigeunerbaron“, eines der beliebtesten und erfolgreichsten Bühnenwerke² von Johann Strauß (Sohn)³, zuzuordnen. Ihr Handlungsschauplatz ist das Banat, ein Schmelztiegel des Zusammenlebens unterschiedlichster Nationalitäten, Volksgruppen, Religionen und Kulturen als Folge komplexer Migrationsprozesse. Anlässlich der Verleihung des Literatur-Nobel-Preises 2009 an die aus dem Banat stammende Schriftstellerin Herta Müller ist dieses historisch eindrucksvolle, bis in die Gegenwart hoch interessante Gebiet⁴ den interessierten Zeitgenossen in aller Welt in Erin-

¹ József RUSZOLY: *Das erste Nationalitätengesetz in Ungarn und die Verfassungsentwicklung in Europa 1848-1849*. in: Rolf Lieberwirth – Heiner Lück (Hg.): *Akten des 36. Deutschen Rechtshistorikertages*, Halle an der Saale, 10.-14. September 2006, Baden-Baden 2008, S. 691–716.

² Anton WÜRZ: *Reclams Operettenführer*, 23. Aufl., Stuttgart 2004, S. 68–72.

³ *25.10.1825 St. Ulrich (heute Wien), †3.6.1899 Wien; Schottengymnasium Wien, 1841–1843 Studium am Polytechn. Institut, 1844 Gründung einer eigenen Kapelle, Konzertreisen u. a. nach Russland und USA, 1863 Ernennung zum k.k. Hofballmusikdirektor, verheiratet in 1. Ehe mit Sängerin Jetty Treffz; Schöpfer zahlreicher weltweit bedeutender Operetten, Tänze, Melodien (Walther KILLY – Rudolf VIERHAUS [Hg.]: *Deutsche Biographische Enzyklopädie*, Taschenbuchausgabe, München 2001 [im Folgenden: DBE], Bd. 9, S. 576–577).

⁴ Vgl. Janos M. BAK: *Banat*, in: Robert Auty u. a. (Hg.): *Lexikon des Mittelalters* (im Folgenden: LexMA), Bd. I, München – Zürich 1980, Sp. 1405 f.; Nikolaus ENGELMANN: *Banat. Ein Buch der Erinnerung in Bild und Wort* (= Donauschwäbische Beiträge 31), Freilassing 1959; Hans HERRSCHAFT: *Das Banat. Ein deutsches Siedlungsgebiet in Südosteuropa* (= Deutsche Arbeit, Bd. 2), 2. Aufl., Berlin 1942; Josef KALLBRUNNER: *Das kaiserliche Banat. Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1739*, München 1958; Felix MILLEKER: *Kurze Geschichte des Banats*, 3. Aufl., Wrschatz 1925. Aus moderner Sicht informieren über jenen Teil des Banats, der von der heutigen serbischen Provinz Vojvodina umfasst wird, anschaulich die Ausstellung „Daheim an der Donau. Zusammenleben von Deutschen und Serben in der Vojvodina“ im Donauschwäbischen Zentralmuseum Ulm (12.09.09–10.01.2010) und der dazu gehörige Katalog: Muzej Vojvo-

nerung gerufen worden. Nicht wenige Menschen werden davon zum ersten Mal etwas in ihrem Leben gehört, gesehen oder gelesen haben. Heute verteilt sich das Banat im wesentlichen auf die Staatsgebiete Rumäniens und Serbiens. Ein ganz kleiner Zipfel südöstlich von Szeged liegt auf dem Staatsgebiet Ungarns.

Jedenfalls liefert das Banat seit 125 Jahren den romantisch-patriotisch-amourösen Hintergrund der Operette „Der Zigeunerbaron“. Das Libretto⁵ stammt von Ignaz Schnitzer⁶. Dieses beruht wiederum auf einer Novelle⁷ von Mór Jókai⁸ (1885). Die Uraufführung fand am 24.10.1885 im Theater an der Wien statt. Das Werk ist mit seiner Heiterkeit, Ausgelassenheit, Lebens- und Liebeslust dem Genre Operette verpflichtet. Hin und wieder finden sich jedoch auch nachdenkliche, ja melancholisch anmutende Partien. Letztere werden vornehmlich im Zusammenhang mit einer für das 19. Jh. typischen Zigeunerromantik,⁹ welche die ganze Operette trägt, hör- und sichtbar.

I. Historischer Hintergrund: Die Rekultivierung des Banats

Das Stück wurde von den Autoren und dem Komponisten in einen überaus interessanten historischen Kontext gestellt. Detaillierte Angaben im Libretto weisen die Handlung in das Banat („Im Temeser Banat“) des Jahres 1741 (vielleicht auch 1742) und nach Wien (III. Akt): „Just sind es vierundzwanzig Jahre, Da man die Schlacht bei Belgrad schlug...“ (I/5/Mirabella).¹⁰ Das Libretto gibt als Zeit der Handlung „Gegen Mitte des achtzehnten Jahrhunderts“ an.

Das Banat erstreckt sich zwischen den Flüssen Theiss im Westen, Marosch im Norden, und Donau im Süden. Nach Osten grenzt es an das Siebenbürgische Bergland.¹¹ Im

dine, Novi Sad – Stiftung Donaueschinger Zentralmuseum Ulm (Hg.): Daheim an der Donau. Zusammenleben von Deutschen und Serben in der Vojvodina, Novi Sad – Ulm 2009 [Ausstellungs-Katalog].

⁵ Für diesen Beitrag wurde verwendet: Der Zigeunerbaron. Operette in 3 Akten von J. Schnitzer. Musik von Johann Strauss, Wiesbaden u. a. o. J. Daraus stammen alle wörtlichen Libretto-Zitate in diesem Beitrag.

⁶ *20.12.1839 Pest, †18.6.1921 Wien; Gymnasium Pest; 1857 Übersiedlung nach Wien; mehrere Dichtungen, enge Freundschaft mit J. Strauß Sohn, 1867 Rückkehr nach Budapest; journalistische Tätigkeit, 1881 Wechsel nach Wien, schriftstellerisches Schaffen (insbes. Übersetzungen und Nachdichtungen der Werke von Sándor Petőfi); verheiratet mit Gabriele Laszky (1846–1913) (Österreichisches Biographisches Lexikon und biographische Dokumente. Ein Institut der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, S. 406 f. [<http://www.biographien.ac.at> – 16.11.09]).

⁷ Mór JÓKAI: *Der Zigeunerbaron*, in: ders.: Der Zigeunerbaron und andere Novellen, 3. Aufl., Breslau 1905, S. 7–94.

⁸ *18.2.1825 Komorn (heute Komárom, Slowakei), †5.5.1904 Budapest; Studium der Rechtswiss. in Komorn, Pressburg, Pápa (Jesuitenkolleg), Kecskemét (Rechtsakademie); 1846 Anwaltsdiplom. Schriftsteller, Freundschaft mit Petőfi, Heirat mit Schauspielerin Róza Laborfalvi (†1886), 1848 führende Position in der revolutionären Jugend, 1861 ordentl. Mitgl. der Ungar. Akademie der Wissenschaften, 1860 Mitgl. d. Kisfaludy-Gesellschaft, 1876 Präsident der Petőfi-Gesellschaft, 1896 Mitgl. des Magnatenhauses, Dr. h. c. der Univ. Budapest, 1899 Heirat der Schauspielereschülerin Bella Nagy, ca. 200 Romane, Novellen u. Humoresken. Vertreter eines idealen Patriotismus (Österreichisches Biographisches Lexikon und biographische Dokumente, S. 127 [wie Anm. 6]; freundliche Hinweise von Frau Dr. Katalin Gönczi).

⁹ Karl HÄRTER: *Zigeuner*, in: Adalbert Erler – Ekkehard Kaufmann – Dieter Werkmüller (Hg.) unter philologischer Mitarbeit von Ruth Schmidt-Wiegand, Bd. 5, Berlin 1998 (im Folgenden: HRG 5), Sp. 1701–1707, hier Sp. 1704.

¹⁰ Das Libretto wird bei allen weiteren Belegstellen wie folgt zitiert: Akt/Szene/Sänger(in).

¹¹ Nach der Karte „Die Bevölkerung des Temeswarer Banats nach Siedlungen und ethnischen Gruppen 1743“ von Josef WOLF: *Ethnische Konflikte im Zuge der Besiedlung des Banats im 18. Jahrhundert. Zum Verhältnis von Einwanderung, staatlicher Raumorganisation und ethnostrukturellem Wandel*, in: Mathias

Jahre 1552 war es vom Osmanischen Reich erobert worden.¹² In der Hauptstadt Temeschburg (ungar. *Temesvár*, rumän. *Timișoara*) residierte ein türkischer Pascha.¹³

Die osmanische Herrschaft über Ungarn ist durch die Siege der österreichischen Militärmacht unter der Führung des Prinzen Eugen von Savoyen¹⁴ beendet worden.¹⁵ Der kaiserliche Feldherr brachte den Türken am 25.08.1716 bei Peterwardein eine vernichtende Niederlage bei. Wenige Wochen später, am 13.10.1716, ergab sich die Festung Temeschburg. Damit fiel das Banat an den Kaiser.¹⁶ Der Frieden von Passarowitz am 21.07.1718 konnte diese Erwerbung festschreiben und sichern. Das wieder gewonnene Land wurde durch die Errichtung einer Militärgrenze mit entsprechenden Siedlungsstrukturen gesichert.¹⁷ Vorausgegangen war die entscheidende Schlacht bei Belgrad, die mit der Übergabe der Stadt am 17.08.1717 an Prinz Eugen von Savoyen endete.¹⁸ Diese Ereignisse stellen den Abschluss der Wiedergewinnung Ungarns dar.¹⁹

Das Banat wurde direkt dem Hofkriegsrat und der Hofkammer in Wien unterstellt.²⁰ In Temeschburg nahm die unter dem 23.09.1718 neu errichtete Landesadministration des Temescher Banats als ausführendes Organ der Hofkammer ihre Arbeit auf.²¹ Deren territorialer Zuständigkeitsbereich gliederte sich in 13 Bezirke: Temeschburg, Tschanad, Tschakowa, Betschkerek, Pantschowa, Werschetz, Ujpalanka, Lippa, Lugosch, Faszet, Karnasebesch, Orsowa (alle nördlich der Dona), Gebiet am Timok südlich der Donau. Diese hoch angebundene staatsrechtliche Sonderstellung des Banats bedeutete, dass die ungarische ständische Verfassung im Banat außer Kraft gesetzt war. Erst im Jahre 1778 erfolgte die Wiedereingliederung des Gebietes in das Königreich Ungarn.²²

Beer/Dittmar Dahlmann (Hg.): *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*, Stuttgart 1994, S. 337–366, hier S. 347.

¹² Sonja JORDAN: *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert* (= Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 17), München 1967 (phil. Diss. Wien 1944), S. 16.

¹³ Zu dem Titel im Mittelalter vgl. Christoph K. NEUMANN: *Paša*, in: *LexMA VI* (1993), Sp. 1751–1752.

¹⁴ *18.10.1663 Paris, †21.4.1736 Wien: erfolgreicher Feldherr, seit 1683 in kaiserlichen Militärdiensten, 1688 bei Belgrad verwundet, mehrere Kriege gegen die Türken, u. a. Schlacht bei Belgrad 16.7.1717, 1718 Frieden von Passarowitz (Hanns Hubert HOFMANN, in: Karl Bosl – Günther Franz, Hanns Hubert Hofmann: *Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte*, 2. Aufl., Lizenzausgabe Augsburg 1995 [im Folgenden: BWDG], Sp. 655–658).

¹⁵ Vgl. auch Agnes HUSSLEIN-ARCO/Marie-Louise VON PLESSSEN (Hg.): *Prinz Eugen. Feldherr Philosoph und Kunstfreund*. Katalogbuch zur Ausstellung im Belvedere Wien, München 2010; (in Vorbereitung); Herrschaft (wie Anm. 4), S. 56 ff.

¹⁶ JORDAN (wie Anm. 12), S. 16.

¹⁷ Vgl. auch F.-W. WITTE: *Militärgrenze*, in: Adalbert Erler – Ekkehard Kaufmann (Hg.) unter philologischer Mitarbeit von Ruth Schmidt-Wiegand, Bd. 3, Berlin 1984, Sp. 548–550.

¹⁸ Die Erfolge des Prinzen Eugen gegen die Türken wurden von deutscher/österreichischer Seite natürlich entsprechend heroisiert. So heißt es etwa bei Herrschaft (1942), wie Anm. 4: „Mit all seinen ungeheuren Kräften hat der Prinz als Soldat und Diplomat gekämpft und gearbeitet für die Durchsetzung und Erfüllung der deutschen Sendung. Er war der unbeirrbar treue Walter deutschen Schicksals im waffenklirrenden 17. Jahrhundert [...] Eugen hat ... den alten deutschen ‚Drang nach Osten‘ belebt“ (S. 67).

¹⁹ JORDAN (wie Anm. 12), S. 16.

²⁰ Ebd., S. 13; HERRSCHAFT (wie Anm. 4), S. 64.

²¹ JORDAN (wie Anm. 12), S. 19.

²² Márta FATA: *Die Rolle des Militärs in der habsburgischen Impopulationspolitik außerhalb der Militärgrenze in der Übergangszeit zwischen Krieg und Frieden (1686–1740)*, in: Matthias Asche – Michael Herrmann – Ulrike Ludwig – Anton Schindling (Hg.): *Krieg, Militär und Migration in der Frühen Neuzeit* (= Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit 9), Berlin 2008, S. 251–264, hier S. 260.

Nach dem Frieden von Passarowitz setzte eine planmäßige Besiedlung und ein Landesausbau des Banats nach merkantilistischen Prinzipien²³ ein, welche zentral aus Wien geleitet wurden.²⁴ Eine besondere Rolle spielte dabei das Militär.²⁵ Die Gegend war infolge der lange anhaltenden Kriegereignisse stark verwüstet und fast menschenleer. Die dort vorhandenen Güter waren größtenteils verfallen, die landwirtschaftlichen Nutzflächen durch Hochwässer der Flüsse unbrauchbar geworden.²⁶ Die magyarisch-katholische Bevölkerung war weitgehend verschwunden. Erhebliche Teile derselben waren nach Zentralungarn geflohen, andere wurden Opfer von Ermordung und Verschleppung.²⁷ Diese Umstände lagen den gestalterischen Maßnahmen vor Ort zugrunde, welche der aus Lothringen stammende Graf Claudius Florimund Mercy d'Argenteau²⁸ vorbildlich realisieren sollte. Unter dem 28. Juni 1719 erhielt er den sog. „Einrichtungsbefehl“.²⁹ Mercy hatte für das Banat nicht vorrangig eine deutsche Einwanderung im Auge, sondern beabsichtigte, die in das Osmanische Reich geflohene serbische und walachische (rumänische) Bevölkerung für die Rückkehr in das Banat zu gewinnen.³⁰ Praktisch ließ sich der Zustrom deutscher Siedler jedoch nicht vermeiden. Allein zwischen 1722 und 1726 wanderten ca. 300 bis 400 Familien aus deutschen Territorialstaaten in das Banat ein.³¹ Seit den 1920er Jahren werden sie „Donauschwaben“ genannt.³²

Zu den einwandernden Siedlern gehörten auch Angehörige der magyarischen Volksgruppe.³³ Ihre Ansiedlung war jedoch bis zur josephinischen Periode zahlenmäßig eher unbedeutend.³⁴

In den Jahren 1737-1739 kam es erneut zu kriegesischen Einfällen der Türken.³⁵ Das Aufbauwerk Mercys erfuhr immense Rückschläge und Beschädigungen. Der Kaiser Karl VI. (1711-1740) wurde am 2.10.1739 zu dem für ihn sehr unvorteilhaften Frieden

²³ Vgl. Keith TRIBE: *Merkantilismus*, in: Werner Schneiders (Hg.): *Lexikon der Aufklärung. Deutschland und Europa*. München 1995, S. 266-267.

²⁴ Ernst SCHIMSCHA: *Technik und Methoden der Theresianischen Besiedlung des Banats* (= Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchivs IV), Baden bei Wien 1939; Henrike MRAZ: *Die Einrichtung der kaiserlichen Verwaltung im Banat von Temesvar*, Diss. Wien 1984; Suzana MILOVANOVIĆ – Veselinka MARKOVIĆ: *Der historische Weg zu Multiethnizität und Kolonisierung der Vojvodina im 18. Jahrhundert*, in: Daheim an der Donau (wie Anm. 4) S. 90-96, hier S. 93 ff.; JORDAN (wie Anm. 12); WOLF (wie Anm. 11).

²⁵ Vgl. dazu auch FATA (wie Anm. 22).

²⁶ JORDAN (wie Anm. 12), S. 17.

²⁷ Ebd. Zur praktisch kaum oder nicht vorhandenen ungarischen Bevölkerung vgl. auch FATA (wie Anm. 22), S. 261.

²⁸ *1666 Longwy (Lothringen), † (gefallen) 29.6.1734 bei Crocetta b. Parma; seit 1682 in kais. Militärdienst, 1683 Offizierspatent, Teilnahme an mehreren Feldzügen in Ungarn bis 1690, 1691-1696 Kavallerieoffizier in mehreren Kleinkriegen in Italien, dann Einsatz in Ungarn, 1701 Oberst, mehrmals gefangen, Regimentskommandeur, 1705 Generalmajor, Teilnahme an Türkenkriegen 1715 ff. als General der Kavallerie, 1720 Erhebung in den Reichsgrafenstand, 1719-1733 Administrator und Organisator der Rekultivierung des Banats, 1733 Feldmarschall und Oberbefehlshaber der k. k. Armee in Italien (Hanns Hubert HOFMANN, in: BWDG, Sp. 1880: DBE 7, S. 69); Josef KALLBRUNNER: *Ein Lothringer als Träger deutscher Kultur im Banat. Vorschau auf ein Lebensbild des Grafen Claudius Florimund Mercy*, in: Paul Wentzcke (Hg.): *Schicksale am Oberrhein*, Heidelberg 1952, S. 165-188).

²⁹ HERRSCHAFT (wie Anm. 4), S. 74.

³⁰ FATA (wie Anm. 22), S. 262.

³¹ Ebd.

³² MILOVANOVIĆ – MARKOVIĆ (wie Anm. 24), S. 95.

³³ Holm SUNDHAUSSEN: *Die Vojvodina: „Ein Österreich im Kleinen“*, in: Daheim an der Donau (wie Anm. 4), S. 98-107, hier S. 104.

³⁴ WOLF (wie Anm. 11), S. 340.

³⁵ HERRSCHAFT (wie Anm. 4), S. 86 ff.; JORDAN (wie Anm. 12), S. 32.

von Belgrad gezwungen. Das Temescher Banat verblieb jedoch bei der habsburgischen Monarchie.³⁶ Hinzu kam im Banat eine Pestwelle 1738-1740. Zu den Nachfolgern Mercys gehörte Franz Leopold Panz Freiherr von Engelshofen³⁷, welcher der Administration des Banats von 1741 bis 1756 vorstand.³⁸ In den Beginn seiner Amtszeit fällt also ganz offensichtlich die Handlung der Operette. Im Jahre 1745 kam es zur Einsetzung der Hofkommission in *Transsylvania, Banaticis et Illyricis*³⁹. Unter ihrem Präsident Leopold Kollowrat versuchte sie, die Rekultivierung des Banats, welche unter Mercy herausragende Fortschritte gemacht hatte, fortzusetzen.⁴⁰ Wenige Jahre später (1750) wurde die militärische Verwaltung des Banats durch eine Kameral- und Zivilverwaltung ersetzt.⁴¹ Dabei handelt es sich um Maßnahmen, die Kaiserin Maria Theresia (1740-1780) in Gang brachte, um das Siedelwerk im Banat in einer zweiten Periode intensiv fortzusetzen. Diese Entwicklung liegt aber schon jenseits des in der Operette festgelegten Zeitraums.

Der Titel des Werkes und wesentliche Teile seines Inhalts werden von Zigeunern (d.h. von den Vorstellungen der Österreicher über die „Zigeuner“⁴²) bestimmt. Die Schöpfer des „Zigeunerbarons“ bedienen damit den Geschmack ihrer Zeit, indem sie das fremdartig und anders scheinende Wesen der als „Zigeuner“ bezeichneten Volksgruppen der etablierten Gesellschaft der österreichisch-ungarischen Monarchie gegenüberstellten.

II. Rechtsgeschichtliche Aspekte

Neben den großen staatsrechtlichen Zusammenhängen, welche die Rechtsstellung des Banats prägten,⁴³ finden sich mehrere Szenen, in denen die in der Operette handelnden Personen deutliche rechtsgeschichtliche Aspekte aufweisen. Eine konkrete Rechtsordnung, die deren Handlungen zugrunde liegt, lässt sich freilich nicht ausmachen. Am

³⁶ FATA (wie Anm. 22), S. 251.

³⁷ 1727 Oberstleutnant, 1730 Oberst, 1734 Generalwachtmeister, 1741 Feldmarschall-Leutnant (KALLBRUNNER: *Banat*, wie Anm. 4, S. 84).

³⁸ KALLBRUNNER: *Banat* (wie Anm. 4), S. 83.

³⁹ Ebd., S. 91.

⁴⁰ Ebd., S. 84.

⁴¹ HERRSCHAFT (wie Anm. 4), S. 91; JORDAN (wie Anm. 12), S. 32.

⁴² Der Verfasser ist sich der Problematik des Begriffs bewusst. Aus dem Libretto der Operette sowie aus dem Musikwerk selbst kann nicht näher ausgemacht werden, ob es sich um Angehörige der Roma, Sinti oder Romungro handelt. Am ehesten kommt die zuletzt genannte Gruppe, die auch „Ungarische Zigeuner“ genannt wird, in Frage.

Erst vor kurzem ist in einer großen deutschen Tageszeitung darüber eine Diskussion geführt worden (Frankfurter Allgemeine Zeitung vom 10.07.2009, S. 10; vom 22.07.2009, S. 6; vom 06.08.2009, S. 32). In der deutschen Rechtsgeschichte ist die Bezeichnung, stets begleitet von einer kritischen Würdigung, als (rechts)historischer Begriff eingebürgert. Vgl. nur die Titel: Wilhelm RÜTTEN: *Zigeunerrecht im 18. Jahrhundert*, in: Mario Ascheri u. a. (Hg.): „Ins Wasser geworfen und Ozeane durchquert“. Festschrift für Knut Wolfgang Nörr, Köln – Weimar – Wien 2003, S. 845–858; Peter PUTZER: *Grundzüge des Erzstift-Salzburgischen Zigeunerrechts. Ein Beitrag zur geschichtlichen Randgruppenforschung*, in: Werner Ogris/Walter H. Rechberger (Hg.): *Gedächtnisschrift Herbert Hofmeister*, Wien 1996, S. 591–607; HÄRTER (wie Anm. 9). Selbstverständlich ist auch die weitgehend korrekte Bezeichnung Roma und Sinti in der modernen rechtsgeschichtlichen Literatur gebräuchlich; vgl. etwa Walter Otto WEYRAUCH: *Das Recht der Roma und Sinti. Ein Beispiel autonomer Rechtsschöpfung* (= Studien zur europäischen Rechtsgeschichte 154), Frankfurt am Main 2002. Vgl. auch Robert JÜTTE: *Zigeuner*, in: LexMA IX (1998), Sp. 610–612.

⁴³ Vgl. dazu ausführlich JORDAN (wie Anm. 12), S. 17 ff.; KALLBRUNNER: *Banat* (wie Anm. 4), S. 14 ff.; Sundhaussen (wie Anm. 33).

ehesten kämen die Rechtsvorstellungen und Rechtskenntnisse des Mór Jókai in Frage, welcher Jurastudent in Kecskemét war. Doch weist seine Novelle einen erheblichen Abstand zum Libretto Schnitzers auf, so dass doch eher von allgemeinen Rechtsvorstellungen auszugehen ist, die in verschiedenen Szenen der Operettenhandlung aufscheinen. Einige sollen im Folgenden näher betrachtet werden.

1. Organisationsform des Zusammenlebens der Zigeuner

Im fast ganz verwüsteten Dorf des Sándor Barinkay, der aus der Emigration zurückgekehrt ist und den Grundbesitz seiner Väter in Besitz nehmen will, lebt eine Gruppe von Zigeunern („In einem Zigeunerdorf [...]“). Während erster Kontakte mit ihnen erinnert sich der neue Grundherr eines Liedes, das er in seiner Kindheit oft gehört hat („Ist kein Sinnetrug – dieses Lied...“ – I/10/Barinkay). Aus Jókais Novelle ist zu erfahren, dass Barinkay bei Zigeunern aufgewachsen ist,⁴⁴ was die memoriale Reaktion auf das unbewusst vertraute Lied in der Operette und den fulminanten Auftakt Barinkays mit „Als flotter Geist, doch früh verwaist [...]“ – I/2/Barinkay) erklärt.

Saffi, eine junge Zigeunerin, stellt in ihrem Lied das ambivalente Verhalten der Angehörigen ihres Volkes dar: „Mann – gib acht auf dein Pferd! Weib – gibt acht auf dein Kind!“ (I/10/Saffi). Damit sei ein Zigeuner ein „grimmiger Feind“, der zu fürchten und vor dem zu fliehen ist. In der zweiten Strophe wird aber ein ganz anderes Verhalten beschrieben, welches die zunächst formulierte These mit einer Antithese gewissermaßen aufhebt bzw. neutralisiert: „Mann – vertrau ihm dein Pferd! Weib – vertrau ihm dein Kind!“. Der Zigeuner sei somit auch ein „treuer Freund“. Mit diesem Lied stellt Saffi die Zigeuner anderen Volksgruppen gleich, welche sich genau so gut und schlecht wie jene verhalten.

Die erste Begegnung des Haupthelden mit den Zigeunern ist in einen bestimmten Stadt-Land-Zusammenhang gestellt: „Allwöchentlich – Wenn die Zigeuner sich Weg auf den Markt begeben [...]“ (I/1/Czipra). Für das Leben in den Dörfern des Banats war es geradezu typisch, dass die Dorfbewohner mit den umliegenden Städten Waren, handwerkliche Dienstleistungen und Kulturgüter austauschten.⁴⁵ Tatsächlich fanden in den Städten unterschiedliche Märkte statt, darunter auch Wochenmärkte.⁴⁶ So gab es z.B. in Temeschburg einen wöchentlich abgehaltenen Viehmarkt.⁴⁷

Zu den großen Leistungen der Zigeuner bei der Rekultivierung des Banats gehörten vor allem Schmiede- und Schlosserarbeiten.⁴⁸ Im zweiten Akt der zweiten Szene setzen der Komponist und der Librettist diesen versierten Handwerkern ein eindrucksvolles wie wunderbares Denkmal („Ha, das Eisen wird gefüge [...]“ – II/2 Chor der Zigeuner). Sie schmieden – so die Aufzählung im Libretto – Kessel, Sensen, Pflüge, Schlüssel, Messer, Sichel, Bügel, Nägel, Schlösser. Doch wenn der Feind das Land bedrohe – heißt es dort weiter –, so würden sie Schwerter schmieden.

Die alte Zigeunerin Czipra offenbart dem Barinkay, dass er „ihr Herr“ (d. h. Oberhaupt der Zigeuner) sei. Sie ermutigt ihn, den Zigeunern zu vertrauen. Er solle sich si-

⁴⁴ JÓKAI (wie Anm. 7), S. 37.

⁴⁵ Daheim an der Donau (wie Anm. 4), S. 37.

⁴⁶ JORDAN (wie Anm. 12), S. 62.

⁴⁷ Ebd.

⁴⁸ Ebd., S. 17, 45.

cher fühlen, denn „Du bist ihr Herr!“ (I/12/Czipra). An alle gerichtet teilt sie mit: „Es ist der Woywode uns heimgekehrt.“ (I/12/Czipra). Damit wird Barinkay als Oberhaupt der im Dorf lebenden Zigeuner charakterisiert. Die Zigeuner artikulieren im Chor ihre Freude darüber, dass „der Woywode heimgekehrt“ sei (I/12/Czipra). Czipra singt, dass sich alle „im holden Bann“ fühlen und niemand sich „erwehren kann“ (I/12 Czipra). Das soll wohl heißen, dass die Zigeuner gern dem Wojewoden die Treue halten, sich aber auch auf seine Führung und seinen Schutz⁴⁹ verlassen werden. Barinkay und die Zigeuner verstehen diese Bezeugungen gegenseitiger Akzeptanz und Freude als Huldigung⁵⁰ („Ich nehme eure Huldigung an! [...] Er nimmt unsre Huldigung an!“ – I/2/Barinkay/Chor der Zigeuner). Letztere geloben Treue und vertrauen ihm ihr „Gut und Blut“ an. Von Saffi erfährt man, dass Barinkay Ungar ist („Doch der Ungar so treu mit Herz und Hand [...] zunächst dem schönen Vaterland!“ (I/13/Saffi)).

Die Erhebung Barinkays zum Wojewoden ist bemerkenswert, ist doch mit diesem Amt schon seit dem Mittelalter bei den slawischen Völkern eine hohe Würde und Kompetenz verbunden.⁵¹ Aus dem Slawischen wurde das Wort *wojewoda* später auch von den Ungarn, Rumänen, Albanern und Türken übernommen. Seit dem 14. Jh. hießen die Fürsten der Moldau und der Walachei Wojewoden. Das Recht auf freie Wojewodewahl gehörte seit Mitte des 15. Jh. zu den vornehmsten Freiheiten der Vlachen/Walachen⁵² auf beiden Seiten der Grenze zum Osmanischen Reich.

Mit dieser für Barinkay unerwarteten Erhebung zum Oberhaupt der Zigeuner geht er zum Schweinezüchter Kálmán Zsupán und teilt diesem mit, dass er nun ein Baron sei. Diese gesellschaftliche Stellung hatten Zsupán und seine Tochter Arsena zur Bedingung für eine erfolgreiche Brautwerbung⁵³ gemacht. Barinkay verweist stolz und respektvoll auf seine Leute, die ihm „untertan“ seien. Ferner hebt er hervor, dass er deren Wojewode sei und ihm der „Zigeunerthron“ gehöre (I/13/Barinkay). Der Hinweis auf einen „Thron“ ist hier deutlich als das Innehaben einer Herrscherposition zu verstehen.⁵⁴ Arsena verspottet jedoch den „Adel von Zigeuners Gnaden“ (I/13/Arsena). Um Adel⁵⁵ im Sinne der etablierten k. k. Gesellschaft handelt es sich jedenfalls nicht.⁵⁶

Der Adelstitel „Baron“ geht auf die im Mittelalter mächtigen englischen und französischen Kronvasallen zurück.⁵⁷ Von hier aus wurde er in viele europäische Länder übernommen. In Ungarn⁵⁸ wurde seit dem Spätmittelalter die oberste Schicht des Adels

⁴⁹ Vgl. auch Dietmar WILLOWEIT: *Schutz und Schirm*, in: Adalbert Erler – Ekkehard Kaufmann (Hg.) unter philologischer Mitarbeit von Ruth Schmidt-Wiegand: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, Bd. 4, Berlin 1990 (im Folgenden: HRG 4), Sp. 1528–1529.

⁵⁰ Vgl. Bernhard DIESTELKAMP: *Huldigung*, in: Adalbert Erler – Ekkehard Kaufmann (Hg.) unter philologischer Mitarbeit von Ruth Schmidt-Wiegand: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, Bd. 2, Berlin 1978 (im Folgenden: HRG 2), Sp. 262–265.

⁵¹ Vgl. dazu Miloš BLAGOJEVIĆ – Ludwig STEINDORFF: *Wojewode*, in: LexMA IX (1998), Sp. 300–301.

⁵² Vgl. Miloš BLAGOJEVIĆ: *Vlachen*, in: LexMA VIII (1997), Sp. 1789.

⁵³ Ruth SCHMIDT-WIEGAND: *Werbung* (Brautwerbung), in: HRG 5 (1998), Sp. 1263–1265.

⁵⁴ Adalbert ERLER: *Thron*, in: HRG 5 (1998), Sp. 197–202.

⁵⁵ Jörn ECKERT: *Adel*, in: Albrecht Cordes – Heiner Lück – Dieter Werkmüller (Hg.) und Ruth Schmidt-Wiegand als philologischer Beraterin: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, 2. Aufl., Bd. 1, Berlin 2008 (im Folgenden: HRG 1 [2008]), Sp. 69–76.

⁵⁶ Zur Standeserhöhung allgemein vgl. Adalbert ERLER: *Standeserhöhung*, in: HRG 4 (1990), Sp. 1914–1916.

⁵⁷ Zum Charakter des Barons im Mittelalter vgl. Ulrich MATTEJET u. a.: *Baron* (baro), in: LexMA I (1980), Sp. 1476–1484.

⁵⁸ Diese wertvollen Hinweise zu Rang und Funktion der Barone in Ungarn verdanke ich Frau Dr. Katalin Gőnczi (Leipzig/Magdeburg), wofür ich ihr an dieser Stelle herzlich danke.

als *barones* bezeichnet. Sie stellten die wichtigsten Amts- und Würdenträger des Reiches; so fungierten sie als Stellvertreter (Palatin) des Königs, Hofrichter, Tarnakmeister⁵⁹ u. a. Auch der Wojewode von Siebenbürgen und der Gespan von Temesch waren jeweils Barone. Etwa im 16. Jh. kam eine weitere Schicht von Baronen hinzu, welche den Titel mit ihrem Grundbesitz erlangten. Der Titel wird auch in dem berühmten *Tripartitum* von István Werbőczy⁶⁰ erwähnt: „quia tamen universos dominos praelatos & barones, ac nobiles una & eadem exemptionis, & libertatis praerogativa gaudere dixi“ (I. 3).⁶¹

In der frühen Neuzeit, etwa seit dem 16. Jh., bezeichnet der Titel auch Angehörige des niederen Adels. Im deutschsprachigen Raum entspricht er (vornehmlich seit dem späten 17. Jh.) dem Titel eines Freiherrn.⁶² In der Heraldik formte sich eine spezielle Barons-/Freiherrenkrone aus.⁶³ In Jókais Novelle wird sie sogar beschrieben: „meine Baronkrone hat sieben Zacken [...]“.⁶⁴

2. Investitur in den Besitz

Der junge Emigrant Barinkay kommt im Banat an, um die landwirtschaftlichen Güter seiner Vorfahren in Besitz zu nehmen. Der Ort des Exils ist im Libretto nicht erkennbar. Man kann aus dem Gesamtzusammenhang und aus den belegten realen historischen Migrationsprozessen aber vermuten, dass die Familie mit dem letzten Pascha von Temeschburg in das Osmanische Reich geflohen war (was die Operette auch unzweifelhaft voraussetzt). Nach der Rückeroberung des Banats wurden planmäßig auch Exulanten aus dem Osmanischen Reich und Türken in das Banat zurückgeholt. Die exakte Nachzeichnung dieser komplexen historischen Prozesse kann von der Operette freilich nicht verlangt werden. Die Operette geht von einer allgemeinen Amnestie⁶⁵ aus,⁶⁶ welche die Wiedereinsetzung Barinkays in den Besitzstand seiner Väter ermöglicht.⁶⁷

Aus dem Mund von Zsupán erfährt man, dass Barinkay als „Herr dieser Güter [...] Aus der Fremde heimgekehrt sei.“ (I/8/Zsupán). Ersterer hatte nach der Flucht der Barinkays deren Güter in Benutzung genommen und behandelte diese wie seine eigenen, d. h. rechtmäßig erworbenen.

Die junge Zigeunerin Saffi ergänzt, dass Barinkay in diesem Land geboren sei („Hier in diesem Land Eure Wiege stand [...]“ – I/13/Saffi). Diese Aussagen weisen auf

⁵⁹ Vgl. Heiner LÜCK: *Zur Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts in Osteuropa. Das Beispiel Ungarn*, in: Thomas Bremer (Hg.): *Grenzen überschreiten. Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwissenschaft* (= Colloquium Halense 2), Halle an der Saale 2000, S. 9–28, hier S. 24.

⁶⁰ *ca. 1458 Verbőc, †13.10.1541 Buda; ungar. Rechtsgelehrter, Studienort unbekannt, u. a. Protonotar hoher ungar. Gerichte, Palatin, Kanzler (B. SZABÓ: *Werbőczy, Stephanus*, in: Michael Stolleis (Hg.): *Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, München 2001, S. 668–669; János M. BAK, in: *LexMA VIII*, Sp. 2194–2195).

⁶¹ Nach: *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungarie per Stephanum de Werbewcz editum*, Wien 1517. Faksimiledruck mit einer Einleitung von György Bónis, Glashütten/Taunus 1971.

⁶² *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Bearb. unter Leitung von Wolfgang PFEIFER, 3. Aufl., München 1997, S. 101; Kurt ANDERMANN: *Freiherr*, in: HRG 1 (²2008), Sp. 1765–1766.

⁶³ Vgl. Gert OSWALD: *Lexikon der Heraldik*, Leipzig 1984, S. 55 (Baronskrone), S. 320 (RANGKRONEN).

⁶⁴ JÓKAI (wie Anm. 7), S. 90.

⁶⁵ Vgl. auch Udo EBERT: *Amnestie*, in: HRG 1 (²2008), Sp. 202–204.

⁶⁶ Vgl. auch JÓKAI (wie Anm. 7), S. 30.

⁶⁷ WÜRZ (wie Anm. 2), S. 69.

die Migrationsbewegungen im Banat hin, welche nach der Wiederinbesitznahme nach der Schlacht bei Belgrad 1717 einsetzten. Nach ungesicherten (gewiss auch ideologisch gefärbten) Angaben zählte man im Jahre 1740 im Temescher Komitat: ca. 43.000 Deutsche, ca. 181.000 Rumänen, ca. 78.000 Serben, ca. 8.000 Bulgaren, ca. 5.000 Angehörige verschiedener Volksgruppen der „Zigeuner“ und ca. 350 Juden.⁶⁸

In doppelter Hinsicht bemerkenswert ist der Beginn der Operette mit einem „Chor der Schiffer“. Im Text wird erwähnt, dass das Schiff auf die Ehe zu steuere („Wir steuern in die Eh' hinein [...] – I/vor I/Chor der Schiffer) und dass es an beiden Ehepartnern liege, ob die Ehe gut geht oder nicht („Wir sind ja zwei, Wenn's schief geht, Bin ich auch dabei!“). Diese Metapher des Schiffes liegt auch der im Deutschen üblichen Redewendung, man sei im „Hafen der Ehe“ angekommen, zugrunde.⁶⁹

Der Auftakt hat aber wohl noch eine andere Dimension. Er könnte an die Anreise der Besiedler des Banats auf dem Wasserweg über die Donau erinnern.⁷⁰ So mag auch der Hauptheld Barinkay angekommen sein, welcher nun in den (zur Zeit der Ankunft überschwemmten und versumpften) Grundbesitz seiner Familie wieder eingesetzt werden soll.

Welcher rechtlichen Art der Besitz der Barinkays war, ist nicht erkennbar. Die kaiserliche Besiedlungspolitik setzte auf ein System von freien Bauernpächtern.⁷¹ Das will aber nicht zu den Andeutungen in der Operette passen. Dort ist von einem Schloss die Rede, unter dessen Mauern ein Schatz begraben ist („[...] um dort den Schatz zu heben!“ – I/I/Czipra). Manches deutet darauf hin, dass Barinkay in die Grundherrschaft seiner Vorfahren wiedereingesetzt wird.⁷² Die alten grundherrschaftlichen Verhältnisse waren infolge der osmanischen Eroberung und des Abwanderns der ungarischen Bevölkerungsteile in Vergessenheit geraten.⁷³ Im Libretto wird Barinkay jedenfalls als „Gutsherr“ bezeichnet (II/I/Saffi). Auch mit „Herr dieser Güter“ (I/2/Saffi) dürfte kaum ein Bauer gemeint sein. Die Figur des Barinkay könnte insofern gut dazu dienen, auf die (Wieder-)Aufrichtung der einst magyarisch dominierten ständischen Verhältnisse im Banat (die freilich historisch so nicht vorhanden waren) aufmerksam zu machen.⁷⁴

Für die Operettenhandlung ist nur wichtig, dass die Wiedereinsetzung des zurückgekehrten Emigranten in die Güter seiner Vorfahren der königliche Kommissär Conte Carnero zu vollziehen habe. Dazu werden zwei Zeugenunterschriften benötigt. Die eine soll die alte Zigeunerin Czipra, die andere der wohlhabende Schweinezüchter Zsupán leisten. Die notwendige Anzahl von zwei Zeugen geht gewiss auf die Rechtsregel *unus testis nullus testis*⁷⁵ (= Ein Zeuge, kein Zeuge)⁷⁶ zurück. Weder Czipra noch Zsupán können schreiben. Czipra machte immerhin ein Kreuz auf das Papier, der als „Druden-

⁶⁸ HERRSCHAFT (wie Anm. 4), S. 92.

⁶⁹ LUTZ RÖHRICH: *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*, Taschenbuchausgabe, Bd. 2, 3. Aufl., Freiburg – Basel – Wien 1994, S. 615.

⁷⁰ Vgl. Daheim an der Donau (wie Anm. 4), S. 30; MILOVANOVIĆ – MARKOVIĆ (wie Anm. 24), S. 95 f.

⁷¹ FATA (wie Anm. 22), S. 261.

⁷² In der Novelle von Jókai sind die Vorfahren Barinkays „Edelleute“ (JÓKAI, wie Anm. 7, S. 54).

⁷³ FATA (wie Anm. 22), S. 261.

⁷⁴ Zur Gutsherrschaft in Ostmitteleuropa und Ungarn vgl. Karl-Peter KRAUSS: *Ein Raum im Aufbruch: Agrarische Modernisierung und Kulturlandschaftswandel bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, in: Daheim an der Donau (wie Anm. 4), S. 108–117, hier S. 112 f.

⁷⁵ Vgl. auch Detlef LIEBS (unter Mitarbeit von Hannes Lehmann, Praxedis Möhring, Gallus Strobel): *Lateinische Rechtsregeln und Rechtssprichwörter*, 7. Aufl., München 2007, S. 238.

⁷⁶ Ruth SCHMIDT-WIEGAND (Hg.) unter Mitarbeit von Ulrike SCHOWE: *Deutsche Rechtsregeln und Rechtssprichwörter*. Ein Lexikon, München 2002, S. 358 f. (unter „Zeuge“).

fuß“⁷⁷ (I/2/Carnero) gedeutet wird. Zsupán kann bekanntlich auch nicht schreiben („Ja, das Schreiben und das Lesen ist nie mein Fach gewesen [...]“ – I/2/Zsupán). Die Wahl eines erfolgreichen Schweinezüchters als Repräsentanten einer wohlhabenden Bevölkerungsgruppe („Schweinefürst“) im Banat ist nicht zufällig. Zum einen gelten Haus- und Nutztiere seit jeher als Inbegriff des Reichtums und Wohlergehens, sprichwörtlich bis hin zu der Feststellung „Man habe Schwein gehabt.“ „Schwein“ steht hier als Synonym für „Glück“. ⁷⁸ Zum anderen spielte gerade die Schweinezucht bei der Rekultivierung des Banats eine wichtige Rolle. Sie sollte neben dem Weizenanbau („Kornkammer Ungarns“) ⁷⁹ wenig später den „Reichtum des Banats“ bilden. ⁸⁰ Den Schweinezüchtern war es gegen eine Abgabe an die Grundherrschaft gestattet, in den Eichen- und Buchenwäldern die Mastung ihrer Tiere zu betreiben. ⁸¹

3. Brauchtum bei der Eheschließung

Arsena, die Tochter des Schweinezüchters Zsupán, ist mit einem Schleier⁸² umhüllt, als sich der Freier Barinkay ihr nähert. Sie soll den Schleier fallen lassen, doch der Kommissär verweist auf den Anstand „nach Sittenkommissionsgesetzen“ (I/8/Carnero). Die Zuordnung dieses Amtsträgers kann aufgrund der spärlichen Angaben im Libretto nicht genau vorgenommen werden. Geht man vom Zeitpunkt der Handlung aus (1741/1742), so lässt ein Blick auf die Verwaltung des Banats erkennen, dass sich zu dieser Zeit gerade eine „Kommission“ konstituiert hatte. Sie geht auf einen Beschluss der Staatskonferenz vom 17.03.1740 zurück, welcher die Einsetzung einer Hofkommission aus Räten der Hofkammer und des Hofkriegsrates unter Vorsitz des Hofkammerrates Ferdinand Graf Kollowrat vorsah. Diese Kommission hatte die Aufgabe, die Zustände im verwahrlosten Banat zu verbessern. Dazu gehörte entsprechend den Beratungen auch die „Verbesserung der Sitten“. ⁸³ Möglicherweise brachte der Librettoverfasser Schnitzer den Conte Carnero mit dieser Kommission in Verbindung. Das würde seine dienstliche Bezeichnung „Kommissär“ und sein ausgiebiges Verharren auf Einhaltung der Sitten erklären. Freilich ist auch ein „Kommissär“ in einem ganz allgemeinen Sinne denkbar: eine Person, die von einer zentralen Stelle beauftragt wird, vor Ort bestimmte amtliche Tätigkeiten auszuüben. ⁸⁴

⁷⁷ Auch *Pentagramm*, *Fünfeck* oder *Fünfstern* genannt. Dieses Zeichen hatte eine mannigfache Symbolik, u. a. für die Beherrschung der Elementargeister sowie für Abwehr von Schadenszauber. Vgl. Marion ZERBST-Werner KAFKA: *Das große Lexikon der Symbole. Zeichen. Schriften. Marken. Signale*, hg. von Rainer Dierkesmann, Leipzig 2003, S. 190.

⁷⁸ Vgl. RÖHRICH (wie Anm. 69), S. 1441–1444; ZERBST-KAFKA (wie Anm. 77), S. 370 f.

⁷⁹ Daheim an der Donau (wie Anm. 4), S. 37; vgl. auch KRAUSS (wie Anm. 74), S. 110.

⁸⁰ JORDAN (wie Anm. 12), S. 37.

⁸¹ Ebd., S. 37, 69.

⁸² Zur faktischen und symbolischen Funktion des Schleiers vgl. Harry KÜHNEL: *Schleier*, in: Harry Kühnel: *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung. Vom Alten Orient bis zum ausgehenden Mittelalter*, Stuttgart 1992, S. 227; Claudia WISNIEWSKI: *Kleines Wörterbuch des Kostüms und der Mode*, Stuttgart 1996, S. 228. Bemerkenswert ist, dass die für das Banat typische Brauthaube nicht im Text des Librettos vorkommt. Zur Brauthaube als Teil der Hochzeitstracht vgl. Daheim an der Donau (wie Anm. 4), S. 40 f.; Katarina RADISAVLJEVIĆ: *Volkstrachten als Ausdruck von Identität in Dörfern der Vojvodina*, in: Daheim an der Donau (wie Anm. 4), S. 150–161, hier S. 155.

⁸³ KALLBRUNNER: *Banat* (wie Anm. 4), S. 88 f.

⁸⁴ Vgl. Rudolf HOKE: *Kommissar*, in: HRG 2 (1978), Sp. 974–979.

Des weiteren beharrt Zsupán auf einen alten Hochzeitsbrauch: den gemeinsamen Verzehr eines „Brautschaukuchens“ (an anderer Stelle „Hochzeitskuchen“ – I/8/Zsupán/Chor der Mädchen): Die anwesenden Mädchen besingen ihre Treue zu der „alten Sitte“.⁸⁵ Der nach einem besonderen Rezept extra für den hohen Festtag gebackene Hochzeitskuchen⁸⁶ wird herbei geholt und es wird von ihm gemeinsam gegessen.⁸⁷ Damit wird wohl für die Öffentlichkeit sichtbar gemacht, dass die Braut mit der Dorfgemeinschaft verbunden ist.⁸⁸ Erst danach lässt die Braut den Schleier fallen. Der Freier Barinkay ist angetan von ihrer schönen Gestalt.

Vor der eigentlichen Hochzeit lagen demnach der Verzehr des Hochzeitskuchens und das Lüften des Schleiers. Die Braut lehnt jedoch den Freier ab. Zum Schluss der Handlung hält Barinkay noch einmal um Arsena's Hand an. Er handelt aber nicht für sich, sondern als Brautwerber⁸⁹ für Ottokar, der seit langem Arsena begehrt.

4. Zusammenleben ohne Eheschließung

Nachdem Arsena den „Zigeunerbaron“ Barinkay zurückgewiesen hat, bekennt sich dieser öffentlich zu dem Zigeunermädchen Saffi als seine Braut,⁹⁰ die er nun heiraten will. Arsena fühlt sich ihrerseits brüskiert („Kaum ist es zu verstehn, Arsena zu verschmähn“ – I/13/Chor). Barinkay will mit seiner Saffi fortgehen, doch verbietet ihm das Carnero: „Die Kleine darf Euch folgen nicht, Weil das der Sitte widerspricht.“ (I/13 Carnero). Dieses Verhalten des Carnero könnte auf das Erfordernis des sogenannten politischen Ehekonsenses hindeuten. Dieser war bei Personen niederen Standes und Angehörigen verschiedener Randgruppen der Gesellschaft erforderlich.⁹¹ Das dürfte hier zumindest auf Saffi zutreffen.

Carnero und Barinkay stehen sich wutgeladen gegenüber. Die Situation droht in einem Handgemenge zu eskalieren. Die Zigeuner versichern Barinkay ihren Beistand: „Droht dem Woywoden Gefahr, So schützt ihn seine Schar!“ (I/13/Chor der Zigeuner). In dieser Auseinandersetzung beleidigen die Leute des Zsupán die Zigeuner: „Ihr Kesselflicker – Pferdediebe!“ (I/13/Leute des Zsupán). Die Zigeuner versprechen noch einmal Treue und Schutz: „Ja, wir schützen dich bei Tag und Nacht, Weh dem, der dich zu berühren wagt! [...] Nimm aufs neue, Den Schwur der Treue, Gut und Leben, Ist dir ergeben!“ (I/13/Chor der Zigeuner). Barinkay wird auf die Schultern gehoben und triumphiert: „Das ist mein Thron, Weil ich Baron der Zigeuner bin!“ (I/13/Barinkay).

⁸⁵ Neben Kuchen gehören andere Speisen und Getränke zu weit verbreiteten Elementen des Hochzeitsmahls. Vgl. Ruth SCHMIDT – WIEGAND: *Hochzeitsbräuche*, in: HRG 2 (1978), Sp. 186–197, hier Sp. 192.

⁸⁶ SCHMIDT-WIEGAND: *Hochzeitsbräuche* (wie Anm. 85), Sp. 192 f.

⁸⁷ Damit sind örtlich sehr differenzierte Handlungen verbunden; so wurde der Hochzeitskuchen in der Slowakei an die Dorfkinder verteilt (SCHMIDT-WIEGAND: *Hochzeitsbräuche*, wie Anm. 85, Sp. 193). Auch in Polen spielt der Hochzeitskuchen eine wichtige Rolle im Brauchtum; vgl. Malgorzata MAJ: *Geben und Nehmen in der polnischen Hochzeit*, in: Gisela Völger – Karin v. Welck (Hg.): *Die Braut. Geliebt, verkauft, getauscht, geraubt. Zur Rolle der Frau im Kulturvergleich*, Bd. 2, 2. Aufl., Köln 1997, S. 462–465; hier S. 463.

⁸⁸ SCHMIDT-WIEGAND: *Hochzeitsbräuche* (wie Anm. 85), Sp. 193.

⁸⁹ Zum Brautwerber vgl. SCHMIDT-WIEGAND: *Hochzeitsbräuche* (wie Anm. 85), Sp. 194.

⁹⁰ Vgl. dazu auch Aparna RAO: *Zur Rolle der Frau bei den Zigeunern. Vorurteile, Ideale und Realität*, in: Völger/v. Welck (wie Anm. 87), S. 650–655.

⁹¹ Vgl. dazu auch Werner OGRIS: *Mozart im Familien- und Erbrecht seiner Zeit*, Wien – Köln – Weimar 1999, S. 36 f.

Schon in I/13 bezeichnet Barinkay das Zigeunermädchen Saffi als sein Weib („Mein Weib – wird – diese hier!“ – „Er wählet zur Gattin ein Kind der Zigeuner!“ (Chor der Zigeuner). Das veranlasst den auf die Einhaltung der Sitten bedachten Carnero zu der Frage, wer sie denn getraut habe (II/3/Carnero). Eine reguläre Eheschließung liegt für ihn natürlich nicht vor. Dazu hätte zwingend die gemeinsame Erklärung vor dem Ortspfarrer in der Kirche und zwei Zeugen gehört.⁹² Die beiden Brautleute antworten, dass sie der Dompfaff getraut habe. Sie meinen den Vogel; der Dom sei der Himmel, „der uns zu Häupten blaut“. Des weiteren berichten sie, dass sie „mit Sternengold“ getraut worden seien (II/3/Barinkay/Saffi). Es ist wohl eine Anspielung auf die goldenen Ehe-
ringe,⁹³ die sie freilich nicht besitzen. Schließlich will Carnero noch wissen, wer die Trauzeugen waren. Das Paar antwortet: „Zwei Störche, die klapperten laut [...]“. Auf den Storch als Glückssymbol⁹⁴ wird verwiesen („Vergeßt nie – daß oft der Storch das Glück ins Haus gebracht [...]“ – II/3/Saffi/Barinkay). Damit ersetzen die Heiratswilligen die formalen Voraussetzungen für eine rechtsgültige Eheschließung⁹⁵ durch eine spielerische Rollenverteilung: der Dompfaff wird zum Ortsgeistlichen, der Adressat der persönlichen Willenserklärungen zur Eingehung der Ehe ist; der freie Himmel fungierte als Kirche (Dom),⁹⁶ die beiden Störche werden zu den zwei obligatorischen Trauzeugen. Carnero als Vertreter der Obrigkeit akzeptiert das freilich nicht. Die Vorstellung der Sittenkommission wird ihnen entgegen gehalten („Leviten lesen“ – II/3/Carnero)⁹⁷. Mirabella, als Erzieherin der Arsena Mitglied des Zsupán-Lagers, warnt ganz im Sinne der Sittenkommission vor dem „Pfänderspiel“ („Man hüte sich beim Pfänderspiel [...]“ – II/3/Mirabella). Dabei solle man sich nicht mit Gefühl küssen. Das Pfänderspiel steht ebenfalls mit alten Hochzeitsbräuchen („Ehepfänder“) in einer Verbindung.⁹⁸ So führte eine als unschicklich empfundene Annäherung an die Wade der Verlobten Wolfgang Amadeus Mozarts im Rahmen eines solchen „Pfänderspiels“ zu einem handfesten Beziehungskrach (1782).⁹⁹

5. Anwerbung von Soldaten

Im bunten und amüsanten Treiben auf Barinkays wieder erlangtem Grundbesitz taucht Graf Peter Homonay, der Obergespan des Temescher Komitats, auf, welcher Rekruten für die ungarische Armee wirbt.¹⁰⁰ Als Obergespan war er der königliche Beamte, welcher für die Durchsetzung der zentralen (königlichen) Entscheidungen sorgte. Er fordert die „Hand“ der Männer ein und drängt sie, vom Werberwein zu trinken. Mit dem Hand-

⁹² Vgl. auch OGRIS (wie Anm. 91); S. 57 ff.

⁹³ SCHMIDT-WIEGAND: *Hochzeitsbräuche* (wie Anm. 85), Sp. 188; Gernot KOCHER: *Ehering*, in: HRG 1 (2008), Sp. 1221–1223.

⁹⁴ Vgl. auch ZERBST – KAFKA (wie Anm. 77), S. 385.

⁹⁵ Vgl. dazu Helmut COING: *Europäisches Privatrecht*, Bd. 1: Älteres Gemeines Recht (1500 bis 1800), München 1985, S. 228; OGRIS (wie Anm. 91), S. 57 ff.

⁹⁶ Vgl. auch das bekannte Weihnachtslied „Tausend Sterne sind ein Dom“.

⁹⁷ Vgl. dazu Heinrich KRAUSS: *Geflügelte Bibelworte. Das Lexikon biblischer Redensarten*, 2. Aufl., München 1994, S. 125.

⁹⁸ SCHMIDT-WIEGAND: *Hochzeitsbräuche* (wie Anm. 85), Sp. 190.

⁹⁹ OGRIS (wie Anm. 91), S. 24.

¹⁰⁰ F.-W. WITTE: *Soldatenwerbung*, in: HRG 4 (1990), Sp. 1693–1695.

schlag¹⁰¹ sollen sie sich für die Armee verpflichten („Schlagt ein!“ – II/3/Chor). Dabei sollen die Männer für das Vaterland auch ihre Frauen und Geliebten zurücklassen („Laß dein Liebchen fahren“ – II/3/Graf Homonay). Konstitutiv für die gelungene Werbung ist wohl der Handschlag. Der Trunk vom Werberwein sollte diese rechtserhebliche Handlungen vorbereiten oder bestätigen. Hier liegt eine Parallele zum sog. Weinkauf als Zeichen des erfolgten Vertragsabschlusses nahe.¹⁰² Diese Szene beinhaltet eine sehr patriotische Partie zugunsten Ungarns: „Komm, es muß das Ungarheer Siegen oder sterben! Lieber möge unser Blut seine Erde färben, Eh' die Hand im Kampfe ruht, Die uns den Feind soll verderben.“ (II/3/Graf Homonay).

Verschiedene Volksgruppen lebten im Banat zusammen. Die Zusammengehörigkeit dieser Gruppen definierte sich über Verwandtschaft, regionale Herkunft, gemeinsame Sprache und Konfession.¹⁰³ Erst mit der Etablierung der Idee von der „Nation“ und vom „Nationalstaat“ im späten 19. Jh. wurde die Frage relevant, ob man Serbe, Deutscher, Ungar oder Rumäne war.¹⁰⁴ Entsprechende nationale „Einwanderungsmythen“ entstanden.¹⁰⁵ Angesichts der Entstehungszeit der Operette nimmt daher die planvolle Überbetonung ungarisch-nationaler Elemente mit klarer Symbolik (volksmusikalische Einflüsse,¹⁰⁶ „Csardas“ (III/3), „Tokayer-Wein“ – II/1/Saffi, „Husaren“ – II/2) nicht wunder. Mehrfach wird die Pflicht betont, beim Militär dem Vaterland zu dienen („Ihm ist die Heimat Hauptgebot! Und wenn es ihm die Pflicht befiehlt, Ist sein Leben, Und was sonst ihm teuer gilt, Ihr ergeben.“ – II/3/Chor).

In der Operette wird nicht klar, um welchen Krieg es geht. Möglicherweise handelt es sich um den österreichischen Erbfolgekrieg (1740-1748). Die Kampfhandlungen der Jahre 1741/42 fanden jedoch in Italien und Frankreich statt (nicht in Spanien, worauf die Operette bezug nimmt).

Der Sittenkommissär kommt sich angesichts dieses betont patriotischen Auftritts kleinlich vor („Noch eben in Gloria, Von Hoheit umflossen, Steh ich jetzt da, Wie ein Pudel begossen – Bedenkt doch – seht – Die Autorität – Ihr versteht – [...]“ – II/3/Carnero). Die Zsupán-Leute verfallen wieder in beleidigende Äußerungen gegenüber den Zigeunern: „Diese Strolche [...] Dirnen, Schurken, Diebe! [...] Dies ehrlose Gelichter¹⁰⁷ gehört vor den Richter!“ (II/3/Arsena/Mirabella/Carnero). Diese Beschimpfung weist in eine Zeit, in der alle Zigeuner unter Generalverdacht gestellt waren. Gerade in der ersten Hälfte des 18. Jh., in welcher die hier betrachtete Operette spielt, erlebten die verschiedenen Volksgruppen der Zigeuner einen traurigen Höhepunkt der Verfolgung, Demütigung, Ausgrenzung und Vernichtung.¹⁰⁸ Sie wurden unter entwürdigenden Anschuldigungen mit Räubern, Dieben und Mördern gleichgestellt.¹⁰⁹

¹⁰¹ Vgl. auch Adalbert ERLER: *Handschlag*, in: Adalbert Erler – Ekkehard Kaufmann (Hg.): *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, Bd. 1, Berlin 1971, Sp. 1974–1975; RÖHRICH (wie Anm. 69), S. 657–658.

¹⁰² Vgl. Heiner LÜCK: *Trinken als rechtliches Ritual*, in: Rüdiger Fikentscher (Hg.): *Trinkkulturen in Europa*, Halle (Saale) 2008, S. 103–126, hier S. 107 f.

¹⁰³ Daheim an der Donau (wie Anm. 4), S. 33.

¹⁰⁴ Ebd.

¹⁰⁵ Ebd.

¹⁰⁶ WÜRZ (wie Anm. 2), S. 71.

¹⁰⁷ Von mhd. *gelichter* 'Menschen übereinstimmender Art'; seit etwa dem 17. Jh. verächtlich für 'Gesindel' (Etymologisches Wörterbuch, wie Anm. 62, S. 419).

¹⁰⁸ RÜTTEN: *Lustig ist das Zigamerleben* (wie Anm. 42), S. 239.

¹⁰⁹ PUTZER (wie Anm. 42), S. 596.

6. Nachweis der Abstammung und nicht standesgemäße Ehe

Während der Auseinandersetzungen zwischen den Zsupán-Leuten und den Zigeunern meldet sich die alte Zigeunerin Czipra zu Wort. Sie stellt klar, dass diejenige, die hier beschimpft wird (Saffi), „Euch alle an Rang und Hoheit überragt!“ (II/3/Czipra). Sie erklärt feierlich und würdevoll, dass Saffi nicht ihr Kind sei. Alle sind erstaunt. Der Überraschungseffekt mag vielleicht auch angesichts des weithin bekannten und gelebten Rechtssatzes *mater semper certa est*¹¹⁰ (= Die Mutter ist allzeit gewiss)¹¹¹ eingetreten sein. Czipra kann mit einer Urkunde („ein Dokument, das niemand kennt“ – II/3/Czipra) beweisen, dass Saffis Vater kein Geringerer war als „Der letzte Pascha im Ungarland“ (II/3/Graf Homonay). Historisch war Mustafa-Pascha (bis 1716) letzter Pascha von Temeschburg.¹¹² Saffi müsste demnach zur Zeit der Operettenhandlung etwa 25 Jahre alt gewesen sein (vorausgesetzt, dass ihre Zeugung bzw. Geburt zu der Zeit erfolgte, als Mustafa-Pascha noch in Temeschburg residierte).

Barinkay hält diese Wendung für sein Unglück. Ihm wird schlagartig klar, dass nunmehr die Standesunterschiede zwischen ihm und Saffi eine wichtige, ja offensichtlich trennende Rolle spielen werden („Euch zu begehren darf ich nimmer wagen, Dem Fürstenkind muß ich entsagen!“ – II/3/Barinkay).

Barinkay sieht nur einen Ausweg, indem er sich für die Armee werben lässt. Die Zsupán-Partei sieht ihre Rache kurz vor dem sicheren Erfolg: Barinkay werde beim Militär sterben, des Feindes Wut werde seinen Buckel gerben, sein Blut werde „Spanische Erde färben“ (II/3/Zuspan/Ottokar/Mirabella/Arsena/Carnero). Barinkay verlangt nach dem Werberwein und schlägt endlich ein, um Husar zu werden („Hier, Kameraden meine Hand!“ – II/3/Barinkay). Der Werber Graf Homonay konstatiert: „Sein Handschlag bindet ihn [...]“ (II/3/Graf Homonay). Barinkay beschwört das Vaterland¹¹³: „Das Leben lass' ich für die Liebe, Die Liebe lass' ich für das Vaterland.“ (II/3/Barinkay). Saffi muss notgedrungen einwilligen („So mag er ziehn!“ – II/3/Saffi). Sie gibt ihm noch einen patriotischen Segenswunsch mit auf den Weg („Der Himmel segne deine Waffen!“ – II/3/Saffi).¹¹⁴

Nachdem die ungarischen Husaren aus dem Krieg siegreich zurückgekehrt sind, findet in Wien eine Siegesfeier statt. Im Krieg hat sich Barinkay durch Tapferkeit ausgezeichnet. Er wird in den Adelsstand („Reichsbaron“ – II/2/Mirabella) erhoben. Damit hat er nun doch die von Zsupán geforderte Voraussetzung für die Heirat mit seiner Tochter Arsenal erlangt.

¹¹⁰ LIEBS (wie Anm. 75), S. 132 (M 26).

¹¹¹ SCHMIDT-WIEGAND: *Deutsche Rechtsregeln* (wie Anm. 76), S. 244 f. (unter „Mutter“).

¹¹² HERRSCHAFT (wie Anm. 4), S. 64.

¹¹³ Zum ungarischen Patriotismus vgl. auch RUSZOLY (wie Anm. 1), S. 692 f.

¹¹⁴ Auch in der ungarischen Nationalhymne wird Gott um die Segnung des Magyaren gebeten, um letztere gegen Feindeswut und Gefahren im Kampf zu schützen (Nationalhymnen. Texte und Melodien, 11. Aufl., Stuttgart 2006, S. 208).

7. Schatzfund

Die alte Zigeunerin Czipra rät dem Barinkay, seine Geliebte nach deren Traum in der Brautnacht zu fragen. Das tut er dann auch. Saffi erzählt von ihrem Traum, in welchem ihr der Weg zu einem Schatz, den die Vorfahren von Barinkay auf dessen väterlichem Schloss vergraben hätten, gewiesen wurde. Diesen Schatz finden beide tatsächlich. Davon erhält auch Carnero Kunde und will den Finder vor dem Grafen Homonay auf Herausgabe des Schatzes verklagen. Homonay weist das aber zurück und gratuliert Barinkay.

Offenbar hat hier Carnero das staatliche Schatzregal¹¹⁵ im Auge, während Barinkay von seinem von den eigenen Vorfahren tradierten Eigentum ausgeht. Auch die Rechtsregel *Thesaurus donum fortunae creditur*¹¹⁶ könnte zugunsten des Barinkay als Finder bemüht werden. Letztlich wird die Eigentümerposition des Barinkay nicht angefochten. Da er den Schatz dem Reich schenkt, wird die sich anbahnende Auseinandersetzung ohnehin gegenstandslos.¹¹⁷ Nach dem ehrenvollen Kriegseinsatz und der Standeserhöhung erhält Barinkay den Schatz zurück.¹¹⁸

Das Motiv des im oder am verfallenen Schloss vergrabenen Schatzes ist in der Märchenwelt sehr verbreitet.¹¹⁹ Oft muss ein Freier der Königstochter in das Schloss vordringen sowie den Schatz finden und in Besitz nehmen. Dadurch beweist er mit Mut und Geschick seine Eignung für die begehrte Eheschließung mit der Prinzessin. Auch in der Operette „Der Zigeunerbaron“ ist dieser Zusammenhang erkennbar. Ottokar, der ebenfalls Arsena begehrt, sucht den Schatz, doch findet er ihn nicht („Vergebens hab' ich gesucht!“ – I/1/Ottokar). Schon von daher scheidet er aus dem Kreis der erfolgreichen Freier aus. Barinkay findet den Schatz und qualifiziert sich damit für die Eheschließung mit Arsena. Letztere weist er jedoch dann zugunsten von Saffi zurück.

III. Schluss

Die Operette ist gewiss keine Fundgrube für neue rechtsgeschichtliche Erkenntnisse. Letztere lassen sich aus den mannigfach vorliegenden Akten und Quelleneditionen viel besser und exakter gewinnen. Doch bringt sie auf künstlerische Weise menschliche Handlungsweisen zum Ausdruck, die vielfach mit den Rechtsproblemen innerhalb ihres historischen Raum- und Zeitgefüges verbunden sind. Das positive, romantisch überhöhte Bild des Fremden und Andersartigen in Gestalt der Zigeuner kann freilich das Unrecht, welches dieser Volksgruppe im Verlauf der letzten fünfhundert Jahre angetan wurde, nicht vergessen machen. Auch daran soll die vorstehende kleine Abhandlung erinnern.

Die idealisiert dargestellte Zigeunergemeinschaft und ihre Beziehungen zu den anderen Bevölkerungsgruppen, aber auch die Lebenswelt der letzteren, dürften mit der

¹¹⁵ Theo MAYER-MALY: *Schatz*, in: HRG 4 (1990), Sp. 1360–1364.

¹¹⁶ LIEBS (wie Anm. 75), S. 231 (S 23).

¹¹⁷ Getreu der Rechtsregel „All Schatz gehört in das Reich.“ (SCHMIDT-WIEGAND: *Rechtsregeln*, wie Anm. 76, S. 291).

¹¹⁸ WÜRZ (wie Anm. 2), S. 70 f.

¹¹⁹ Vgl. auch ZERBST – KAFKA (wie Anm. 77), S. 355, 367.

rauhem Wirklichkeit im Banat des frühen 18. Jh. kaum etwas gemeinsam haben. „Der Zigeunerbaron” ist eben eine gute Operette...

HEINER LÜCK

ALKOTMÁNY- ÉS JOGTÖRTÉNETI MEGJEGYZÉSEK
JOHANN STRAUSS „A CIGÁNYBÁRÓ” C. OPERETTJÉHEZ

(Összefoglalás)

A szerző unikális témaválasztásával egy nem kimondottan jogtörténeti mű értelmezésére vállalkozott. A címben jelzett operett mindazonáltal a maga művészi eszközeivel olyan emberi cselekvési formákat fejez ki, amelyek a tér-idő összefüggésében számottevő jogtörténeti problémákra is rámutatnak. Így a tanulmány kiemeli, hogy a cigányságnak az operett műfaji sajátosságai által érthetően idealizált és romantikus hangnemben beállított helyzete messze nem adekvát a népcsoportnak az elmúlt mintegy ötszáz évben tapasztalt társadalmi megítélésével és állapotával. De fontos értéke az operettnek az is, hogy a Bánát korai 18. századi társadalmának történetében a többi népcsoport is szerepet kap és szóhoz jut. Kiemelést érdemel, hogy a német szerző rendkívül alapos, komplex és korrekt korrajzot fest a török kiűzését követő idők délvidéki állapotairól – nem csupán osztrák birodalmi aspektusból, hanem a Bánátban élő nemzetiségek saját helyzetének nézőpontjából is.

FERENC MAKK

La Hongrie entre l'Empire Allemand et Byzance

La naissance du Royaume de Hongrie

Le Xe siècle est un décisif de l'histoire de la Hongrie. C'est à cette époque que s'est décidé: le peuple hongrois s'anéantira-t-il et disparaîtra-t-il pour toujours de la carte de l'Europe comme les Huns et les Avars du bassin des Carpates, ou bien il se maintiendra et trouvera une patrie définitive dans le bassin des Carpates.

Pour que la deuxième possibilité se soit réalisée, deux facteurs corrélatifs jouaient un rôle prépondérant: 1) la transformation radicale des relations intérieures (économiques, sociales, morales et politiques) des Hongrois; 2) le changement de la situation internationale extérieure. Le devenir de la situation internationale des Hongrois exerçait une influence décisive sur les conditions de vie intérieures aussi. Par la suite, nous traiterons des changements des rapports de l'époque des Hongrois et de l'Europe et de l'effet de ces changements.

La conquête du pays des Hongrois venus de l'est (la prise en possession et l'occupation du bassin des Carpates entre 895 et 900) a significativement blessé les intérêts des pays et des puissances concernés du point de vue politique et de pouvoir dans le bassin des Carpates. Les tribus de la Principauté hongroise ont enlevé d'importants territoires à l'Empire Allemand (Franc Oriental) à l'ouest, et ont causé beaucoup de pertes au pouvoir bulgare du sud (de la plaine) qui se faisait valoir à partir du début du IXe siècle dans la partie sud du bassin des Carpates. En même temps, la conquête territoriale des Hongrois païens a aussi blessé les intérêts de Byzance qui revendiquait de principe les provinces d'autrefois de la Pannonie et de la Dacie d'Imperium Romanum, au même titre la Papauté Romaine intéressée dans la christianisation du bassin des Carpates et de ses régions. En ce qui concerne le système de rapports de ces quatre puissances et de la Principauté hongroise, nous soulignons les rapports hungaro-allemand et hungaro-byzantin qui avaient une importance déterminante.

Au cours des siècles avant l'apparition des Hongrois, l'Orient a arraché à deux reprises – par les Huns et les Avars nomades arrivant de la steppe – le bassin des Carpates à l'Occident, mais au prix de l'échec de l'empire des deux peuples orientaux, l'Occident a deux fois reconquis la région. La question essentielle s'est posée de nouveau: est-ce que l'Occident reconquerra pour lui-même le bassin des Carpates des mains des Hongrois, et si oui, comment tout cela influencera le sort du peuple hongrois.

A la suite de la conquête du pays des Hongrois, le rapport de la Principauté hongroise et des puissances voisines est devenu tendu. Nous pouvons même dire que les

Hongrois étaient pratiquement en état de guerre jusqu'en 970 avec presque toute l'Europe. Cet état de guerre, suivant le caractère des rapports avec certaines de ces puissances, changeait et se modifiait périodiquement, mais fondamentalement les rapports étaient caractérisés par l'opposition tendue.

La cause principale de l'état de guerre était les campagnes militaires des Hongrois.

En ce qui concerne le mode de vie des Hongrois de l'époque, c'est à-dire s'ils menaient une vie nomade, semi-nomade ou bien qu'ils pratiquaient l'agriculture (sédentaire), c'est le sujet de grands débats même de nos jours des historiens, archéologues, linguistes et ethnographes. Notre avis est que le peuple des tribus hongroises était en grande partie éleveur de gros bétail, menait une vie nomade à cheval. C'est ce que rappelle entre autres l'information concernant les Hongrois valable pour l'année 942, du historiographe maure Ibn Hayyan, d'après laquelle „leurs habitats se trouvent au bord du Danube, mais ceux-ci sont des nomades, comme les Bédouins. Ils n'ont ni villes ni maisons, mais ils vivent sous des tentes de feutre, dans des campements dispersés.” Pour la solution définitive de la question discutée, nous aurons besoin de recherches supplémentaires et, en ce domaine, l'archéologie pourra avoir un rôle important.

D'ailleurs, nous pouvons qualifier les Hongrois de nomades ou de semi-nomades (nous ne pouvons pas parler aujourd'hui sérieusement du sédentérisme définitif), mais de toute manière, le fait est que les campagnes qu'ils menaient – comme les Huns et les Avars – avec une régularité annuelle contre les territoires riches de l'Europe occidentale et méridionale, appartenaient organiquement à leur mode de vie. Ces entreprises militaires avaient déjà caractérisé antérieurement les Hongrois dans le monde de la steppe orientale, mais partant du bassin des Carpates, de 899 à 970, elles étaient faites dans une plus grande mesure, encore plus intensivement qu'auparavant.

L'appréciation de ces campagnes est aussi discutée dans l'historiographie hongroise. Selon l'une des conceptions, les campagnes des Hongrois se sont toujours déroulées dans le cadre d'une convention internationale, lorsque la partie contractante avec eux a appelé et accepté les troupes de cavaliers hongrois contre ses propres ennemis. C'est pourquoi les destructions et les pillages ne sont pas portés sur le compte des Hongrois à proprement parler, mais sur celui de leurs alliés qui les avaient engagés comme mercenaires et ce sont eux qui en assumaient la responsabilité. Selon l'autre conception, c'est aussi notre opinion, les campagnes militaires servaient fondamentalement et en premier lieu les Hongrois à se procurer du butin, puisqu'au cours de ces entreprises militaires, les Hongrois ont pris en possession des biens dont leur propre société nomade ne pouvait guère ou pas du tout les pourvoir (métaux précieux, des trésors, bijoux, articles de luxe, des matériels chers, des textiles de valeur, prisonniers de guerre). D'ailleurs, les Hongrois – s'associant avec vivacité au trafic des esclaves international – ont vendu la majorité de leurs prisonniers aux marchands d'esclaves arabes.

Les traités conclus à plusieurs reprises avec les partenaires étrangers ont naturellement facilité le pillage, comme les conventions servaient aussi à cela, dans lesquelles les parties étrangères, dans l'intérêt du rachat de la paix, payaient une somme déterminée aux Hongrois qui, en général, menaçaient militairement l'autre partie et la contraignaient à payer régulièrement. Ainsi, entre 904 et 952, les souverains d'Italie, entre 924 et 932 les souverains allemands, entre 934 et 958 les souverains bulgares et byzantins ont versé un tribut annuel ou bien donné des cadeaux importants aux

Hongrois dans l'intérêt du maintien de la paix de leurs pays. Nous pouvons établir d'après les données des sources que dans un tiers des cas les Hongrois ont mené leurs incursions en tant que mercenaires des forces étrangères, dans les deux tiers des cas ils les ont faites de leur propre initiative.

Ces campagnes – qu'elles aient été des entreprises mercenaires ou des actions indépendantes – ont causé de graves dégâts matériels et beaucoup de pertes en vies humaines aux habitants des territoires touchés. (Mais c'était la situation tout à fait semblable pendant les campagnes menées par les Normands et les Sarrasins de l'époque!)

Pendant la première période, les campagnes étaient en général couronnées de grands succès pour les Hongrois à cause de leur tactique inconnue, à cause de la division intérieure de leurs ennemis et parce que ces derniers n'avaient pas une armée forte. Mais les succès ont été suivis de graves pertes, de défaites militaires sérieuses dès que le pouvoir central s'est renforcé chez les ennemis et – contre les incursions des Hongrois – ils ont constitué une armée à cheval forte (cuirassée), ont construit un nombre important d'ouvrages fortifiés (châteaux-forts etc) et en même temps, ils ont appris à connaître leur tactique militaire. C'est ce qui s'est réalisé d'abord en terre allemande et italienne, mais peu après à Byzance aussi.

A la suite du changement des rapports des forces et des circonstances politiques, ce n'était qu'une question de temps: quand les grandes puissances de l'Europe (l'Empire Allemand et l'Empire de Byzance – ensemble ou séparément, ou bien en s'assurant le concours d'autre peuples – porteront-elles un coup fatal aux Hongrois et quand les anéantiront-elles? En effet, vers le milieu du Xe siècle, l'anéantissement physique total des Hongrois a été mis à l'ordre du jour en Europe. Il est très caractéristique que vers 955, le calife maure d'Hispanie, l'un des plus importants souverains d'Europe, Abd al-Rahman III (912–961) a exprimé son opinion formelle et non équivoque devant les ambassadeurs d'Otton 1er (roi: 936–973, empereur: 962–973), selon laquelle „il faut exterminer le peuple des Hongrois.”

L'Europe occidentale a arrêté les Hongrois l'été 955 à Augsburg (sur le Lechfeld) par l'intermédiaire de l'Empire Allemand. A la suite de la défaite catastrophique d'Augsbourg, les dirigeants des Hongrois ont été saisis de peur panique face aux Allemands. Selon l'évêque contemporain Liudprand „le peuple des Hongrois effrayé du pouvoir du plus saint et invincible Otton (1er) [...] devient muet.” Le chroniqueur hongrois du moyen âge Simon Kézai a carrément écrit que „les Hongrois se sont méfiés d'envahir l'Allemagne jusqu'à l'époque d'Étienne (1er) de peur que l'Occident ne les attaque à forces unies.” Pour éviter l'invasion allemande menaçant d'anéantissement, les dirigeants hongrois – avec une décision juste – ont définitivement arrêté les incursions vers l'Occident et, en même temps, ils ont cherché un allié contre les Allemands à Rome. Mais en 963, l'empereur Otton 1er a empêché d'une part que l'évêque évangéliste Zacheus intronisé par le pape Jean XII (955–963) ne parvienne à la cour princière hongroise, d'autre part, – en renversant le pape – il a coupé court à ce que se forme une alliance hungaro-byzanto-papale militaire et politique contre les Allemands. Mais enfin, l'invasion allemande contre la Principauté hongroise n'a pas eu lieu, puisque – heureusement pour les Hongrois – l'attention et le temps d'Otton 1er étaient retenus par la répression des Slaves révoltés, par la conquête de l'Italie et par l'obtention de la couronne impériale (962).

Cependant, les Hongrois ont encore continué leurs incursions vers le sud (dans les Balkans) de 959 à 970, étant donné que le souverain de Byzance, le basileus après 25 ans leur a refusé de payer rançon renouvelée. Mais l'armée russo-bulgaro-hungaro-petchenègue dirigée par le grand-prince de Kiev, Sviatoslav (945–972) s'est fait gravement battre, en 970, par l'armée réorganisée et modernisée de Byzance. Pour les Hongrois la gravité de l'échec d'Arkadiopolis valait l'échec d'Augsbourg. L'alliance russo-hungaro-bulgaro-petchenègue s'est tout à fait désintégrée et, après la liquidation de la Bulgarie autonome, les armées du basileus sont parvenues à la frontière de la Principauté hongroise au Bas-Danube en 971. Alors, les dirigeants hongrois ont été saisis de peur panique à cause d'une invasion écrasante de la part de Byzance. C'est Ioannés Skylitzés, l'historiographe byzantin qui fait une allusion sans équivoque à leur peur des Byzantins dans sa chronique.

Les circonstances étaient aggravées par le fait qu'au printemps de 972 – renforcé par un lien dynastique – un rapprochement significatif a eu lieu entre l'Empire Allemand et l'Empire de Byzance. La Principauté hongroise située dans une région géopolitique spécifique (entre les deux grandes puissances) s'est trouvée dans le serrement d'un cercle politiquement ennemi.

Dans cette situation tendue, la politique extérieure hongroise a pris une tournure importante. Géza, le nouveau grand-prince hongrois (environ 971–997) influencé par le danger byzantin menaçant, a immédiatement et définitivement arrêté les campagnes dans les Balkans. Sa décision encore plus importante que cela a été que le souverain hongrois face à Byzance s'approchait de l'Empire Allemand. Cela a eu pour résultat que l'activité de christianisation du moine bénédictin, de l'évêque missionnaire, Bruno, intronisé par l'archevêque de Mayence, a commencé en terre hongroise l'été de 972, dont les succès ont été reconnus par l'évêque de Passau, Pilgrim dans une de ses lettres en 973–974. Au printemps de 973, les ambassadeurs du grand-prince Géza se sont présentés à la cour allemande à Quedlinbourg et alors, la réconciliation et l'alliance des grands ennemis d'autrefois ont eu lieu. Craignant la conquête territoriale du basileus, l'empereur allemand Otton 1er a pris le parti des Hongrois. Tout cela a ramené Byzance à la raison et, en plus, il y avait une situation favorable que l'attaque des Arabes de l'année 971 a entraîné l'Empire byzantin dans une guerre orientale à partir de l'automne 972, ainsi, l'invasion byzantine contre les Hongrois n'a pas eu lieu. Nous pensons qu'au milieu des années 970, justement influencé par la menace de la part de Byzance, Géza a transféré son centre princier de la région entre le Danube et la Tisza en Transdanubie, à l'ouest, où Esztergom est devenu son siège.

De toute façon, le fait est que c'est l'année 972 qui est la date où la Principauté hongroise s'est dirigée officiellement, à l'aide du souverain allemand et de l'Église d'empire allemand vers l'intégration à l'Europe occidentale, la confrontation et l'état de guerre antérieurs ont fait place à la période de la coopération pacifique. Le grand-prince Géza, dans la question de l'ouverture vers l'Ouest a complètement négligé le concours du pape romain. Ce sera son fils, Étienne 1er, qui en tant que souverain rendra entière l'accession à l'Ouest avec l'alliance conclue avec le Pontife romain. (D'ailleurs, la politique extérieure hongroise a été caractérisée par le louvoiement politique habile entre Byzance et l'Allemagne jusqu'à la fin du XIIe siècle.)

Le grand-prince Géza, sur le plan international menait une politique pacifique dans toutes les directions. Il n'a pas intervenu militairement dans la guerre bulgaro-byzantine pour l'acquisition de l'hégémonie dans les Balkans, il n'a soutenu que moralement et

politiquement ses alliés bulgares. Le souverain hongrois avait grand besoin de la paix, des relations extérieures ordonnées, calmes, non seulement pour des raisons extérieures, mais pour des raisons intérieures aussi.

Il devait régler son compte aux forces séparatistes intérieures qui commençaient à devenir autonomes vers le milieu, vers la deuxième moitié du siècle, et leur activité à la suite de l'affaiblissement du pouvoir central menaçait la principauté de dislocation. La décentralisation politique est soulignée entre autres par le fait qu'Ibn Hayyan, concernant l'année 942, considérait le deuxième chef hongrois portant le titre de *gyula* comme possesseur du plus grand pouvoir politique à la place du grand-prince. Et il est aussi caractéristique qu'au début des années 950 c'est sur le territoire de la Hongrie de l'Est de la tribu de Gyula que le moine basilite Hierothéos a commencé son activité d'évangélisation; il avait été intronisé évêque orthodoxe des Turks (Hongrois) vers 953 par le patriarche de Constantinople. Vers le milieu des années 950 c'était la force armée du chef de tribu numéro 3 hongrois, Bulcsú, qui s'est renforcée d'une manière dangereuse. Les rapports intérieurs sont bien caractérisés par la constatation de l'oeuvre contemporaine de l'empereur de Byzance, Constantin VII (913–959), d'après laquelle les tribus des Hongrois n'obéissent pas à leurs princes (=c.-à-d. aux chefs de la principauté). La liquidation des forces séparatistes était une question vitale pour les Hongrois. Dans l'intérêt du renforcement du pouvoir princier de la dynastie des Arpad, Géza agissait sévèrement contre les forces du séparatisme tribal. Pour son combat, comme écrit la chronique hongroise, il faisait appel à l'aide des chevaliers allemands (=armée allemande) aussi, qui, de toute évidence, étaient envoyés par le souverain allemand afin de soutenir Géza.

Sous l'influence du rôle ecclésiastique, militaire et politique de plus en plus grand des Allemands, les relations germano-hongroises sont devenues de plus en plus étroites. Ces relations étaient encore plus fortes quand Étienne, fils de Géza, prince héritier hongrois a épousé Gizella, princesse de Bavière en 996. En Europe occidentale, on commençait déjà à qualifier la relation hungaro- allemande de vassallité en faveur de la partie allemande, après que Géza (et son fils) a reçu en tant qu'insigne de pouvoir la réplique de la Sainte Lance de l'empereur Otton III (983–1002) à l'occasion du mariage d'Étienne. C'est à cela qu'a fait allusion le moine français contemporain, l'historiographe Adhémar d'après qui „l'empereur (allemand) lui a permis (à Géza) de posséder le plus librement son pays.”

Étienne, fils et successeur de Géza, a modifié cette relation étroite et de dépendance: dans l'intérêt de la consolidation de la souveraineté de son pays, il l'a relâchée à l'aide d'une politique habile. Bien qu'Étienne, selon l'une de ses chartes ne se soit procuré le pouvoir princier en 997 qu'à l'aide militaire allemande contre son rival de pouvoir, mais – tout en conservant l'alliance allemande – sa politique extérieure est devenue plus ouverte. En peu de temps, il a établi en particulier de bonnes relations et avec le pape et avec l'empereur de Byzance.

Étienne a soumis l'Église de Hongrie à Rome, ainsi, il a mis fin à l'influence de l'Église de l'Empire allemand en Hongrie. A partir de ce temps-là, la papauté jouait le rôle important dans l'intégration des Hongrois à l'Europe sur le plan ecclésiastique. Avec sa décision, Étienne a empêché en même temps que le patriarche de Constantinople ne se procure le pouvoir de direction de l'Église dans le bassin des Carpates. (La rivalité pour acquérir l'influence ecclésiastique en Hongrie entre l'Église

allemande, Rome et Constantinople ressemblait considérablement aux situations morave et bulgare du IXe siècle.)

La situation internationale et le prestige d'Étienne et de son pays ont été renforcés remarquablement par le fait qu'au tournant des années 1000/1001, en plein accord avec l'empereur allemand Otton III et le pape romain Sylvestre II (999–1003), ses évêques ont couronné roi le prince „pour toute la Hongrie.” (La chronique de Thietmar de Mersebourg et les données des sources hongroises en témoignent.) Cela a unanimement signalé au vu et au su de tout le monde que la Hongrie, en collaboration avec l'Empire allemand et la papauté de Rome s'est alliée à l'Europe occidentale. Désormais, le principal insigne de pouvoir du souverain hongrois était la couronne au lieu de la lance allemande.

D'après une opinion récente bien fondée, il n'est pas nécessaire de supposer que le bandeau royal d'Étienne ait été envoyé soit par l'empereur allemand, soit par le pape romain, soit par les deux au souverain hongrois comme couronne en cadeau. En effet, ce n'était pas l'envoi de la couronne qui était l'élément décisif et important de la part des deux puissances, mais la reconnaissance de la dignité royale. (La couronne aurait pu être faite probablement par les orfèvres du grand-prince à la cour d'Étienne. Son image est gardée sur le manteau royal daté de 1031.)

Étienne, en tant que roi (1000/1001–1038) – au plus tard en 1002 – aussi arrangé la relation hungaro-byzantine. Abandonnant la politique bulgarophile de Géza, le roi est devenu l'allié de l'empereur Basileios II (976–1025) dans le conflit bulgare-byzantin dont l'enjeu était invariablement l'acquisition de l'hégémonie politique des Balkans. En échange, le basileus a reconnu le titre de roi d'Étienne. Cette alliance fonctionnait bien sur le plan militaire aussi. En 1003, il y avait des actions concertées. C'est que cette année le basileus s'est dirigé avec son armée contre le souverain bulgare Samuel (976–1014) et – selon notre opinion – parallèlement à cela, l'armée du roi Étienne a attaqué et vaincu les alliés de Hongrie du tsar bulgare, les chefs de Transylvanie révoltés contre le pouvoir royal, c.-à-d. Gyula et Kéan. Ce faisant, Étienne a empêché avec succès la sécession des régions transylvaines du Royaume de Hongrie. En 1015, Étienne a participé personnellement à la guerre bulgare des Byzantins et alors, c'était lui-même qui conduisait l'armée royale au siège d'Ohrid, capitale bulgare de l'époque. Sur la base d'une source tardive, il existe une opinion selon laquelle le fils d'Étienne, Imre a épousé une princesse byzantine vers cette époque.

Le roi de Hongrie – tout en continuant l'organisation de l'Église et la christianisation (dans cette dernière il se servait aussi de la collaboration des prêtres orthodoxes et des moines), – pendant des décennies, il menait une lutte contre les forces séparatistes intérieures Il ne peut pas être contestable que pour cette lutte, il a reçu de l'aide militaire de son beau frère Henri II (1002–1024). La liquidation des forces séparatistes, terminée seulement en 1028, avait pour résultat que l'union politique du pays s'est réalisée. Étienne a créé un pouvoir central très fort, et là, il suivait des modèles allemands. Après la défaite de l'organisation des tribus et des clans, dans le nouvel État, il a constitué les unités administratives fondamentales sur la base territoriale (comitatus – cf. le système franc Gau antérieur). Par conséquent, l'armée de ces dernières renforçait le pouvoir central royal. La plus grande partie du territoire du pays (environ 75%) entrait en la possession du roi, l'autre partie de la terre est devenue la propriété des seigneurs ecclésiastiques et laïcs, mais avec le renforcement de la propriété privée, la déchéance des Hongrois libres s'accroissait partout, et tout cela

s'accompagnait de l'extension du mode de vie agricole (sédentaire). L'effet du modèle allemand s'est fait sentir dans le domaine de la frappe de la monnaie royale, de la législation et des chartes. Le pouvoir central fort a empêché le développement du régime féodal en Hongrie à cette époque et ainsi – à la différence de l'Europe occidentale – la „privatisation” de l'État hongrois, par manque de soi-disant grands seigneurs féodaux, c.-à-d. sa division intérieure en plusieurs parties n'a pas eu lieu.

C'est pourquoi nous pensons qu'il est tout à fait immotivé de contester le caractère étatique, la qualification d'État au royaume de saint Étienne. Cet État, par rapport à l'ancien, s'est construit sur un système d'institution radicalement nouveau et il l'a fait fonctionner efficacement. L'Église chrétienne, en coopérant le plus étroitement avec le pouvoir royal, avec sa structure territoriale a renforcé d'une manière remarquable l'organisation territoriale de l'État et a soutenu avec efficacité l'activité de l'appareil d'État.

La force de l'État hongrois de saint Étienne est prouvée par le fait qu'il – pendant que les souverainetés polonaise, tchèque, serbe et croate ont souffert une grave atteinte dans l'état des empires allemand et de Byzance – était capable de défendre sa souveraineté face à l'expansion extérieure, tout cela est bien démontré par le refoulement réussi de la grande invasion impériale allemande de l'année 1030. Le but du roi d'Allemagne Conrad II (1024–1039) était la conquête féodale, la soumission du Royaume de Hongrie. Historiquement, la situation a changé d'une manière intéressante, puisque pendant que l'ancien allié allemand est devenu ennemi, l'adversaire byzantin d'autrefois est devenu allié. Le changement était fondamentalement en corrélation avec les modifications survenues dans la politique extérieure des deux grandes puissances. Les efforts agressifs intensifiés de l'Empire Allemand, après un certain temps, ont déjà pris la Hongrie pour but, pendant que Byzance, dans sa politique des Balkans cherchait la coopération du Royaume de Hongrie.

L'Europe chrétienne, après la chute des Huns et des Avars, a reconquis de nouveau le bassin des Carpates, mais cela n'avait pas pour résultat l'anéantissement de l'état hongrois, mais le maintien des Hongrois chrétiens. Le rôle décisif en tout cela était que les souverains hongrois (Géza et Étienne) avec leurs partisans, étaient prêts à adopter et à utiliser les institutions politiques, économiques, sociales, culturelles et ecclésiastiques de l'Europe chrétienne. Ici, il vaut la peine de remarquer que le peuple hongrois était le seul peuple oriental d'au delà de la Volga qui s'est installé dans le bassin des Carpates et qui n'a pas disparu, mais qui a trouvé une patrie définitive.

Bibliographie choisie

- АНЕЛОВ Петар *Българската средновековна дипломация*. София, 1988.
- BÓNA István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest, 2000.
- DEÉR József, »A magyar királyság megalakulása«, *A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve*, Budapest, 1942. p. 1–90.
- ДИМИТРОВ, Христо: *Българо-унгарски отношения през средновековието*. София, 1998.
- ENGEL Pál: *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary. 895–1526*, Londres – New York, 2002.
- FONT Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép és Kelet-Európa a 10–12. században*, Budapest, 2005.
- FONT Márta, *Allamalapítás, 970–1038*. Magyarország története. 3, Budapest, 2009.
- FRIED, Johannes: *Der Weg in die Geschichte. Die Ursprünge Deutschlands bis 1024*. Berlin, 1998.
- GERICS József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, 1995.
- GYÖRFFY György: *A kalandozások kora. Államszervezés*. Magyarország története. I/1., Előzmények és magyar történet 1242-ig, Bartha Antal (dir.), Budapest, 1984. p. 651–834.
- GYÖRFFY György: *István király és műve*. Budapest, 2000.³
- HOLTZMANN Robert: *Geschichte der Sächsischen Kaiserzeit (900–1024)*. München, 1955.³
- ИЛЛОВСКИ, Ристо: »Византиско-унгарски сојуз во почетокот на XI век против Самуил и неговите наследници«, *Зборник Радова Византолошког Института, XXIX–XXX*, Београд, 1991, p. 75–99.
- KEMPF, Friedrich – BECK, Hans-Georg – EWIG, Eugen – JUNGSMANN, Josef Andreas: *Die mittelalterliche Kirche. I/1, Handbuch der Kirchengeschichte*, Bd. III., Freiburg – Basel – Wien, 1973.
- KRISTÓ Gyula: *Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895–1301*. Budapest, 1993.
- KRISTÓ Gyula: »Les Kean dans le bassin Carpathique«, *Hungaro-Bulgarica*, 5, Szeged, 1994. p. 11–24.
- KRISTÓ Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995.
- KRISTÓ Gyula: *Histoire de la Hongrie Médiévale, I. Le temps des Árpáds*. Rennes, 2000.
- KRISTÓ Gyula: *Early Transilvania (895–1324)*. Budapest, 2003.
- MAKK Ferenc: *A királyság első százada*. Magyarország krónikája. 2, Budapest, 1992.
- MAKK Ferenc, »Relations hungaro-bulgares au temps du prince Géza et du roi Etienne 1.er«, *Hungaro-Bulgarica*, 5, Szeged, 1994. p. 25–33.
- MAKK Ferenc: *Ungarische Aussenpolitik (896–1196)*. Studien zur Geschichte Ungarns. 3, Herne/BRD, 1999.
- MAKK Ferenc: »A l'ombre de la menace byzantine (Le choix politico-religieux du prince Géza)«, *Chronica*, 1, Szeged, 2001. p. 19–29.
- MAKK Ferenc: *História primerenca dels hongaresos. Des dels Urals fins als Carpats*. Princeses de terres Ilunyanes. Catalunya i Hongria a l'edat mitjana. Sarobe Ramon – Tóth Csaba (dir.), Barcelona – Bp., 2009, p. 51–71.

- OBOLENSKY, Dimitri: *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*. London, 1971.
- OSTROGORSKY, Georges: *L'histoire de l'état byzantin*. Paris, 1969.
- SHEPARD, Jonathan: *Byzantium in equilibrium, 886–944., Byzantium expanding, 944–1025*. The New Cambridge History, III, Reuter, Timothy (dir.), Cambridge, 2008. p. 553–566, 586–604.
- TÓTH, Endre: »A magyar koronázási jelvényekről.« A magyar államiság első ezer éve. Font Márta – Kajtár István (dir.), Pécs, 2000. p. 53–65.
- ULLMANN, Walter: *Kurze Geschichte des Papsttums im Mittelalter*. Sammlung Götschen, 2211, Berlin – New York, 1978.
- VAJAY Szabolcs: *Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933)*, Mainz, 1968.
- VARGA Gábor: *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert*. Studia Hungarica, 49, München, 2003.
- ZAKYTHINOS, Denis: *Byzantinische Geschichte, 324–1071*. Wien – Köln – Graz, 1979.
- ZIMMERMANN, Harald: *A középkori pápaság*. Budapest, 2002.
- ЗЛАТАРСКИ, Васил: *История на Българската Държава през средните векове*. I/1, I/2, II, София, 1970, 1927, 1972.

MAKK FERENC

MAGYARORSZÁG A NÉMET BIRODALOM ÉS BIZÁNC KÖZÖTT

A MAGYAR KIRÁLYSÁG LÉTREJÖTTE

(Összefoglalás)

A pogány és nomád (vagy: félnomád) magyarok 895 és 900 között birtokukba vették és megszállták a Kárpát-medencét, valamint a Lajta és a Fischa folyók közét és a Morva-medencét. A magyarok honfoglalása egyaránt sértette a német (keleti frank), a bolgár és a bizánci politikai-hatalmi érdekeket.

Az ellentéteket fokozta az, hogy 899-től a magyarok előbb Európa gazdag nyugati, majd déli keresztény országai ellen rendszeresen vezettek katonai hadjáratokat zsákmányszerzés céljából. E rabló és pusztító hadjáratok következtében kialakult ellenséges, háborús viszony már a 10. század közepén azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy az európai népek és hatalmak előbb-utóbb fizikailag megsemmisítik a magyarságot. Ennek elkerülése érdekében fokozatosan megváltozott a magyar külpolitika. A 955. évi, Lechmezei súlyos vereség után leálltak a nyugati irányú hadjáratok, és a Magyar Fejedelemség vezetői, német támadástól félve, a Római Pápaság felé közeledtek – sikertelenül. A 970. évi arkadiopolisi nagy vereség nyomán a magyarok felhagytak a balkáni hadjáratokkal is, és a magyar vezetők, bizánci inváziótól tartva, a Német Birodalom felé nyitottak, békét és szövetséget kötöttek vele.

Ennek eredményeként 972–973-tól megindult a német birodalmi egyház térítő tevékenysége magyar földön, és Géza fejedelem (kb. 971–997) német katonaság segítségét

is élvezte a hatalmával szembeszegülő belső ellenfeleivel szemben. Utóda, fia István folytatta a németbarát politikát, de a birodalmi egyház helyett a római pápa alá rendelte az új magyar egyházat. Ezzel együtt teljesen kizárta a konstantinápolyi pátriárka egyházi befolyását is országából.

Magyarország teljes európai integrációját az jelentette, hogy 1000–1001-ben István fejedelmet a német császár és a római pápa közös egyetértésével királlyá koronázták püspökei. A király rendezte a magyar–bizánci viszonyt azáltal, hogy – a korábbi bolgárpártiságot felhagyva – kiegyezett Bizánccal, és a basileus is elismerte István királyi címét.

Az első magyar király [1000/1001–1038], miután – a kedvező, békés nemzetközi viszonyokat kihasználva – kemény kézzel felszámolta a törzsi szeparatizmus erőit, megteremtette országa politikai egységét. A törzsi–nemzetségi szervezet szétverését követően államát német minta nyomán területi alapon építette fel. A krisztianizáció és az erős állam biztosította a korban a magyarság fennmaradását Európában.

GÁBOR MÁTHÉ

Fundamental Sources of Hungaryan Administrative Penal Law

Introduction

"Namely, the old penal law had really held the theoretical view until the end of the previous (18th) century that all kinds of fines, including police-fines, had fallen outside its field. It will suffice to take a glance at the Carolina to be convinced of this fact"¹ – Lorenz Stein states concerning the situation of minor offences. The judgement of acts verging on criminality is always a function of the actual historical processes. It was this theoretical approach also that permeated the statements of the only synthesis of this topic in the socialist legal literature.² According to the author's statement, the concept of trespass as an independent group of criminal acts was introduced in the system of penal law by the French *Code Penal* of 1791 and also by the *Code Pénal* of 1810. The *Code Pénal* was based on the tripartite system. The 19th century codification generally adopted this division (the Bavarian penal code in 1813, the Dutch in 1840, the Austrian in 1852). In codes based on the dichotomous system also trespass appears as a concept complementary to criminal acts. This approach is characteristic of the draft penal codes of 1843 just as well as of late 19th-century Italian regulation (The 1889 Italian Penal Code).

Thus, clarifying *the relationship of minor offences to criminal acts* forms one of the significant issues of their deliberation. Hence it follows that minor offences substantiate a form of responsibility milder than criminal liability. If this is an effect, then what poses further questions is that in such cases what organisations (judicial, police), what procedure should be adopted in their proceedings. Moreover, what purpose (preventive, repressive) should the related punishments serve, and in what way the forms of punishment should be related to penalties in criminal law. Posing another, more ramified problem is that minor offences are not homogeneous in nature. In other words, there is a wide range of such offences within which the offences will not appear in a form assessable in penal-law terms, but as a consequence of an infraction of some norm or rule. The questions that have tormented jurisprudence for a century and a half now included such issues as to define these offences clearly, compare them with acts verging

¹ Lorenz STEIN: *Verwaltungslehre*. Stuttgart, 1887. IV, p. 37.

² Tibor Király: „*Kihágások a magyar jogban*.” *Tanulmányok az Állam- és jogtudományok köréből* [Treatment of trespasses in the Hungarian law. *Studies in Legal and Political Sciences*]. Budapest, 1953. pp. 87–128.

on the border of criminality to solve the responsibility-penalty-problems raised by them. The mixed character of minor offences, furthermore, also raises the question of whether the judicial organisations should or the administrative authorities may also conduct the proceedings in cases of trespasses or infractions of rule.

In the course of institutional development, however, the mentioned delicts of complex nature also made it necessary to „reconcile” them with the fundamental principles of penal law as well as with the doctrine of the distribution of power. To enforce the tenets of *nullum crimen sine lege* and *nulla poena sine lege*, jurisprudence had also to develop the „tenet” of minor offences. However, it was raised as an issue of constitutional law whether or not administrative bodies may take penal measures and mete out penalties, that is, whether or not they might violate the postulate that justice might only be administered by courts of law.

The Supplements

The bills proposed in 1840 were of a decisive importance in the history of Hungarian penal law. They had been prepared by 11 March 1843 by the National Delegation sent out under Act V of 1840. The bills contained proposals concerning infractions of policing rules liable to public punishment.³

The proposed *Supplement* forms an integral part of the penal-code bill's *first section* on criminal acts and penalties. The penal-code bill divided the criminal acts into two parts: criminal acts and trespasses. The Supplement also took over the usual division of penal law into a general and a particular part. The Supplement – with minor modifications – extended general part of penal law to trespasses, too. The individual chapters laid down rules for such things as the scope and effect of the law (I), forms of punishment (II), delicts committed wilfully or through negligence (carelessness) (III), attempts (IV), accomplices, instigators, accessories (V), reasons for exclusion from culpability (VI), relapse (VII), and limitations (pardon) (VIII). The rules listed above strongly and unambiguously underlined the principle of *nullum crimen sine lege* — *nulla poena sine lege* both for criminal acts and for trespasses. The Supplement's general part (article 1) made some exceptions in concerning the scope of the law, forms of punishment, infliction of punishment and the limitation. As to the territorial scope of the law, the proposal aimed to punish only offences committed on the territory of Hungary. The personal scope, the proposal laid down that in case of minor offences – as against criminal acts – committed abroad, the offender could not be called to account for that offence. In case of trespasses and other minor offences committed by foreign citizens, to which the penal-law section also made a reference, the judgement of such offences should be based the related provisions of the Supplement. Within the personal scope the proposal made only one restriction, namely that high ecclesiastical officials were removed from the personal scope. However, this legislative view was in contradiction to the bourgeois principle of equality before the law, so much so that it

³Az 1840. évi 5. tc. által a büntetőtörvénykönyvvel válthatatlan kapcsolatban lévő büntető, s javító rendszer iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött Országos Válaszmány jelentése. [Report of the National Delegation set up under Act 5 of 1840 to give a detailed expert opinion about the Introduction of a penal and corrective system concerning minor offences inseparable from the Penal Code]. Buda, 1843. pp. 104–109. (hereinafter: Report)

provoked severe criticism and strongly dissenting opinions during the sessions of the Delegation.⁴

The proposal instituted six forms of punishment for criminal acts and three for trespasses and other minor offences. Perpetrators of the latter would be punished with captivity (short-term), fines and judicial censure. In case of criminal acts, offenders would be punished with additional, more severe, punishments such as imprisonment for a fixed term and deprivation of public office. This penal-law proposal prohibited the commutation of certain forms of punishment to others; thus the commutation of captivity to imprisonment was not permitted. However, (short-term) captivity could be commuted to fine, and to this even a was developed: one-day captivity was equivalent to a fine of 5 forints (the 19th-century Hungarian currency was also called forint), consequently, this applied to trespasses and other minor offences as well. The Supplement regulated the way of meting out punishments separately. It is an interesting trait of this regulation is that it stood near our present-day legal solutions as it aimed to introduce absorption, asperation and cumulation in a mixed form.

One and the same judicial body – when judging one and the same or different kinds of minor offences committed by one and the same offender (single procedure) – was to mete out the punishment on the basis of the sum total of punishments for each separate offence committed. Such punishments, however, were not permitted to exceed a penalty of 1800 forints and a confinement (captivity). Finally, the general part of the Supplement regulated the terms of limitation. As a general rule, the term of limitation of trespass was fixed at three months, while that of the punishment for trespass at one year. The Supplement determined only part of trespasses liable to police measures (articles 2–36). In its evaluation introducing the proposal, the Delegation also referred to the consciousness of codification. Trespasses were examined from the viewpoint of whether or not they fell within the competence of the policy. As the proposal regarded the policing (administrative) tasks as a field difficult to survey, it qualified their regulation as technically unrealisable, it punished my those trespasses which were of a general validity and so – on the basis of experiences gained thus far – could be punished on good grounds. In this context, references to deficiencies in the contemporary social welfare are worthy of attention. Thus, for example, the proposal held it unjust to punish beggars, as „it would offend the whole Mankind to put ban on begging as long as [...] provisions would have not be made that the poor, who is able to work but is unable to find job, should not be in need even without a regular earning [...]”⁵

On the other hand, abstaining from any prejudice, the Delegation did not undertake to bring together all penal consequences of offences committed under living condition that had not been regulated legally yet, and to revise those of offences which had already been covered by legal rules, e.g. Act IX of 1840 on the field police. The latter act was revised only from the aspect of punishments and brought them into harmony with the proposal. Article 33 of the Supplement corrected the general maximum of punishments, prescribing that in case of certain trespasses should carry a maximum

⁴ Cf. János VARGA: „Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete” [Ferenc Deák and the first draft of a Hungarian civil penal system]. *Zalai Gyűjtemény* No. 15., Zalaegerszeg, 1980. p. 109.

See also: „Különvélemény a kath. egyházi hatóságoknak a papi személyeknek a büntetteik feletti bíráskodás iránt” [Dissenting opinion of the Roman Catholic church authorities concerning the punishment of offences committed by clergymen]. *Report, op. cit.*, pp. 230–231, 273.

⁵ *Report, op. cit.*, p. 4.

punishment of three or six months' confinement (captivity) The above mentioned rate of commutation (a fine of 5 forints equals one-day captivity) – in addition to its general interpretation in the general part – was concretised in this article with reference to article 36 of the penal-code bill.

The origins of difficulties arising from the delineation of the conceptual framework of minor offences can be found already in expert opinion of the Delegation. Namely that this *framework included not only acts verging on criminality together with their penal law relevance, but also such behaviours as arose from administrative (police) relations*. For such behaviours, however, no rules of general validity can be given, nor can they be incorporate into a law, instead some special norms must also be set that affect the minor communities. This conception came to prevail in the concluding article 39 of the Supplement that listed the individual acts that are trespasses in nature. Some examples for such acts: defects in fire and water policing, too fast galloping on bridges and streets that may be hazardous to the traffic, infraction of rules for building, veterinary hygiene (epidemics, diseases, cattle-plague. etc.), weights and measures (fraudulent measuring) and the like. The formulation of such unlawful behaviours and trespasses was left to the municipal authorities working under the general supervision of the Council of the Locumtenens (*Consilium locumtentiale Hungaricam*). For the listed cases, the requirement of making corresponding „government-level” rules was also underlined. There for in the Hungarian legal development the above-discussed first attempt at the codification of trespasses can be regarded as the antecedent of our present-day legal solution. Law on infraction (trespasses), „government-level decrees” and municipal statutes were instituted.

At the same time, the penal-law bill (Supplement-proposal) also fixed the general maximum of punishments to be imposed on those acting in contravention of administrative rules, that is, a maximum fine of 600 forints and imprisonment (captivity) for not more than three months. In connection with the mentioned article 39, a dissident opinion of the Delegation also dealt with the content of the right of control. To this only a brief reference can be made here. Holders of this dissident opinion wanted to have it included in the text of the law that the rights of control and cassation of the Council of the Locumtenens could be extended only to those trespass rules of municipal authorities which would go against the intentions of the law. The Council could not require the municipal authorities to submit their local statutes for preliminary approval in general, only in case of municipal statutes violating the proposed bill.⁶ Thus the legal outlines of the obligation of submitting local (municipal) statutes for preliminary approval had become visible already in legislation of the Reform Era (early 19th century), anticipating the bourgeois development.

The particular part of the Supplement (articles 2–37) contained the individual kinds of trespasses and the relevant punishments. Although it did not systemise the same kinds of such acts, but the individual facts of cases – *mutatis mutandis* – can be found almost without exception in the present-day regulation as well. To sum them up with some terminological (actual content) exaggeration: to be found are trespasses against rule in such fields as health- and pharmaceutical policing (articles 2–9, penalty: 100 to 200 forints); labour (articles 11–22, penalty: 200 forints); food administration (articles 11–16, penalty: 200 to 600 forints or imprisonment of 3 to 6 months); traffic and road

⁶ *Report, op.cit., p. 115.*

administration (article 25, penalty: 50 to 100 forints); water management (article 17, penalty 100 forints); illegal gaming (penalty: 600 forints), and so forth. However, a trespass typical of that age was „trampling down by fast gallop” (article 35) which was liable to punishment in any way, even in the absence of bodily injury and even if the injured party abstained from lodging a complaint (request for prosecution).

The penal-law proposal of 1843, besides taking a stand for the unity of crime-trespass, also contained a parallel regulation of police procedure.⁷ Thus the judgement of all trespasses laid down in the Supplement were reduced to police procedure unless those offences were related to crimes subject to the Penal Code. In the latter case, to wit, a judicial process (at a law-court) was required. On the other hand, the so-called minor thefts, which the penal-law proposal bound to a value limit (10 forints) as well as cases of minor injuries caused in brawls were exempted from penal procedure to be reduced to simple trespass procedure.

In Hungary in the first half of the 19th century the separation of public administration from the administration of justice had not been put yet on the agenda of the national assemblies of the Reform Era. Thus in judging the minor offences no distinction had been made between the judicial and administrative bodies either. This explained the provisions of the Supplement that included the procedural rules, which established that task of exercising the rights of the police authority also fell on the municipal authorities. Accordingly, it was the district administrator (*iudex servientium*) or the juror in the counties and the authorised members of the local magistracy in nobiliary villages and in rural communities with regular local council who were entitled to proceed in such matters. The county criminal courts also acted as courts of second instance for the above-mentioned forums. An authority judging on trespasses acted not as sole court, but as an „collegiate body”. It was the local council or magistracy that appointed the person who was to act as policeman (constable) and this appointment had to be submitted for approval by the Council of the Locumtenens. The „police justice” was to sit in judgement together with two other persons delegated by the local council in the form of a council. The police magistrate was required to keep records of the proceedings and to sent the records every quarter-year for filing and control by the given district administrator who – in case of accidental formal defects – would further the case to the public prosecutor for legal remedy, if needed. It is to be noted here that to increase the public safety and order, the procedural Supplement also granted the local bodies a right to make local rules (article 12) which, however, were subject to supervision by the competent municipality. It was also the municipality that fixed the salaries of officials engaged in the procedure. The venue in a case was generally the place where the offence was committed. In case of a concurrence of trespasses that body was entitled to proceed which was the first to proceed against the given offences. To decide on cases of conflicts of positive jurisdiction fell within the competence of the Council of the Locumtenens.

Consisting of 85 articles, the sizeable procedural proposal of the Supplement discusses the police investigation, devoting special attention to each part: thus the defendant's interrogation, the judgement, appeal and execution of the punishment, finally made provisions for the renewal of the procedure. A detailed analysis of the

⁷ *Supplement* – „A rendőri eljárásról általában” [On the police procedure in general]. *Report, op.cit.*, pp. 186–198.

former will be omitted here, we only call the attention to some typical solutions.

The prosecution of trespasses may have taken place upon denunciation, either oral or written, or *ex officio*. The related articles of the proposed penal procedure had to be applied to the whole procedure. In the phase of investigation, prescriptions for inspection, house search, the defendant's apprehension and interrogation, oral evidences, possibility for choosing defence counsel were identical with those for penal procedure. In the phase of proceedings, the oral summation of the subject matter of accusation and the evidences were followed by the delivery of judgement. The proposal was unable to rid itself of the jury system, planned to be introduced, as it prescribed the introduction of the „judicial withdrawal” and the order of questions to be settled. The latter were identical with those arising in trials by jury.

Article 62 of the proposal on police procedure included further important provisions concerning the punishments that could be imposed. It stated *expressis verbis* that those committing trespasses and other minor offences could be punished only with what were prescribed by law or by decrees and statutes of the Council of Locumtenens and municipal authorities, respectively. The emergence of the principle of *nullum crimen sine lege* and *nulla poena sine lege* in cases of offences of minimum weight can be seen as an expression of relationship with penal law.

The proposal admitted the possibility of removing certain cases to criminal courts. If the given offence had demonstrably (in written form) proved to be a criminal act, the „police magistrate” could remove the case through the public prosecutor to the criminal court.

The proposed system of legal remedy aimed to introduce a single-instance appellate procedure. The procedure through courts was generally recognised for cases of both formal and substantive infractions. In the procedure of second instance, the court could change (revise) the case appealed, deliver a sentence and obliged the court of first instance to execute that sentence. The annulment of the sentence of first instance and the institution of a new procedure could take place in case of infringing the formal rules.

Appeals generally had no delaying force on execution, except three cases: if the fine exceeded the amount of 12 forints; if the offender was sentence to imprisonment; if the damage caused exceeded the value limit of 200 forints. The imprisonment sentence had to be served in the prison of the municipal authority or of the given locality.

In addition to the single-instance appellate procedure, the proposal also admitted that the institution of re-opening a case might be introduced in the criminal procedure. Cases of the extension of the related rules for penal procedure to police procedures were the same as before. Re-opening of the given case was possible not only after the conviction, but immediately after the delivery of sentence also. The list of possible cases permitting the reopening of a case included such offences as conscious distortion of evidences leading to the sentence contested through the current legal remedy, bribing the judges; the evaluation of new evidences also came under this group of cases permitting the re-opening of the case. Finally, unlawful behaviours qualified as minor offences committed during the penal procedure could also be removed to police procedure through a new trial. This legal remedy fell within the competence of a criminal court, and in case of adopting the plea, the court could order the court of first instance to conduct a new procedure. The revision of such a new trial was not made possible by the proposal.

Acts of endangering — Act IX of 1840

In what has been discussed above concerning the proposals for trespasses, reference has been made to the fact that the plan did not affect offences other than those having been formerly regulated, it only harmonised the act on the field police with punishments as defined by the proposal. From this point of view, too, Act IX of 1840 deserves special attention. Partly because this law was the first to attempt to bring together and impose punishments on acts of endangering in a well-defined group of cases. This way the act and the discussed proposal form one unit. And partly because – while unfortunately the Supplement – proposals have never been sanctioned, – the law on field police had remained effective for a century even after the Trespasses Penal Code (TPC) had entered into force – though only among the rules of particulars of the latter.⁸

The field police act synthesised acts of endangering and damaging committed in agriculture and forestry, veterinary health, fire policing and in connection with wage contracts. The act specified the organs and persons who were competent in such matters. Moreover, to the judgement of such cases the act extended the rules of summary proceeding (Act XX of 1836), and also the forms of legal remedy.

A general characteristic of acts of endangering occurring in the sphere of complex protection was that the given act or default would cause damage. The degree of responsibility results from subjective accountability (imputation). The act determined degrees. The categories quite obviously do not cover our present-day penal-law concepts, however, the fact is that they made a differentiation, therefore, we can describe that situation – for lacking better solution – by interpreting the elements of our present terminology. The basic case of accountability could be clearly defined. One who caused damage out of negligence should be liable for damages and costs (responsibility for damage). The terms for the untended and unintended forms of committing the offence showed a marked difference. What can be inferred from this is that the law distinguished conscious (culpable) negligence, incidental negligence and direct (deliberate) intent. In these three formations of accountability, offenders in case of certain acts – over and above the obligation of compensation – were also made responsible for violating policing rules, that is, a second damage compensation (fine) was complemented with corporal punishment. It is not difficult to perceive the symbiosis reparative and repressive accountabilities, both arising from subjective responsibility.

Although in defining the individual acts of endangering the law also defined the related punishments, yet in its general interpretation it was underlined that fine and corporal punishment might be mete out only in case of deliberate offences (direct intent). (The 1843 penal code proposal qualified only that act or default as deliberate offence, the result of which had already been premeditated by the offender.) The degree of the responsibility of the offender was to be considered by the judge on the basis of the following viewpoints:

- „responsibility for violating policing rules” the three degrees of accountability were considered especially in case of relapse,
- liability for damages was influenced by the property protection,
- subjective responsibility was also influenced by the place and time of commission as aggravating circumstance.

⁸ Act IX of 1840 on the field police was abrogated in its entirety only by Act XII of 1894.

Hence it follows that the acts of endangering cannot be regarded as delicts,⁹ but as minor offences separated according to a well-defined group of cases. In the law's terminology, the use of the word „delict” was meant to be a comprehensive term for all forms of accountability. It establishes – and in connection with some actual circumstances very concretely – the forms of punishments which should be in proportion to the degree of responsibility in the individual cases. As to the legal facts of such cases, the act gives a full list of punishments: obligation of compensation for damages, fine, and corporal punishment, and for some acts even imprisonment. Therefore, it is very reasonable that the act recurrently adds the phrase „in proportion to the degree of delict” to each punishment, giving a guide to judicial discretion.

The question of responsibility (accountability) – „in proportion to the degree of delict” – becomes an important issue particularly in those cases (or groups of cases) when the act might also entail penal-law consequences. Par. 9 of the field police act gives an overall picture of the range of punishments according to the degree of accountability. Compensation for damage shows a close connection with fine. Acts of endangering committed out of culpable (conscious) negligence was punished – in addition to compensation for damages – with double compensation (fine) and in case of a repeated culpable negligence even with imprisonment. Compensation for damages and fine were generally characteristic of almost all of such cases. Thus fine as punishment stood in itself. Prison and corporal punishment were related to fines concurrently. In imposing the mentioned punishments, it was the character and weight of the act as well as the degree of responsibility that really counted. So far as the perpetrator deliberately committed an act that was to be penalised by the penal code also (e.g., with lifting cattle and other animals, or with acts of brute force), over and above the compensation for damage and costs, he was also to be punished in proportion to the degree of delict according to the penal code.

Subject to judicial discretion, the degree of responsibility corresponded with such penalties as corporal punishment and imprisonment (captivity). It is to be noted that corporal punishment was never imposed alone. Imprisonment as punishment was restricted to seven cases. Accordingly, this punishment could be applied only if those acts (pars. 8, 9, 13, 18, 19, 23, 25) had not established criminal liability. To illustrate this a passage is cited the law's text: if this action „theft, robbery violent assault on a person would have not been included in those category of delicts that are generally prohibited by penal laws”.¹⁰ That is, in this circle, when speaking of criminal liability, we refer to responsibility (accountability). This is akin to the former in that as endangering behaviours which violated some legal norms (policing responsibility) would be assessed according to the degree of their accountability, but would not require penal-law repression. If the act of endangering included in the text of law had from the onset constituted criminal liability, that is, it was committed by a criminal act, the

⁹ Tibor Király: *op.cit.*, p. 100: „Act IX of 1840 on the field police that used to be regarded as a legal rule establishing trespasses – uses the term „delict” rather than „trespass” for acts remitted both to the court and to the district administrator” (...) Cf. „According to the Penal Code, the category of delict should be regarded as a quite new one in Hungarian law.” – p. 108. For the forms of accountability (responsibility), see: par. 41 of Chapter 11 of the 1843 Penal Code proposal which thus provided: „If an injury arises from an act or from some kind of dereliction of duty which the actor or the party in default did not intend, but either from experience or due to his particular knowledge of facts could have foreseen, and so could have averted it, in the cases as provided by law should be punished for the delict of negligence”.

¹⁰ Magyar Törvénytár [Hungarian Law Records]. Acts of the period 1838–1868. Budapest, 1896.

punishment – in addition to compensation for damages and cost – would be complemented with other punishments as defined by the related penal rules. Thus the cited provisions of the punitive (disciplinary) statute and those of the statute on minor acts of endangering came into collision.

Five paragraphs of the act on field police (9, 10, 12, 20, 31) referred to the above mentioned solution. Most of them related to damage, public theft, arson, bloodshed, brawl committed within the framework of criminal liability. Here, too, it is highly justifiable to refer to the fact that Act IX of 1840, even if indirectly, essentially contained the principle of *nullum crimen sine lege* for minor acts of endangering as well. Provisions of former laws in connection with damage were annulled inasmuch as they came into conflict with this regulation. (par. 39). The same applied to the facts of the legal framework that contained concrete references to laws which had formerly regulated protection-related matters (e.g. game law). Otherwise, this was justified by the liability-punishment system.

As to punishments, two further characteristics must be underlined. These are related with such punishments as fine and imprisonment.

The law made mentions of fine in some of its paragraphs (11, 30, 38, and 42). It is to be noted beforehand that from the aspect of the intent of their application distinction must be made between penalty (mainly for delicts and infractions carrying higher fines) and fine (for trespasses that carry minor fines). However, according to the law, they might also be conceived as synonymous concepts. Perhaps it would be the most appropriate to describe fine as a particular kind of penalty. The value limit of penalty has relevance from such aspects as procedure, jurisdiction and legal remedy. As a matter of fact, penalty had changed as a function of the degree of damage, and its degree is the amount of the loss that the damage committed for the second time has caused.

The so-called non-returning, compensation for damage was due to the offended party. Compensation for a second damage as penalty was to be paid to the county or municipal cashier's office. The amount of penalty ranged from 12 up to 200 forints. Fine was partly based on uniqueness (kind, character, etc.), in case of breaking the rules of veterinary hygiene, it was the number of cattle or other animals put on common pasture that served as a basis for defining the „independent” fine (one forint per animal). Fine with cost compensation, but without damage compensation, might serve a substitute for the latter. (E.g., retting of hemp at a forbidden place carried a fine of one forint per sheaf alone with the refunding of the expenses of removing the hemp by the local authority.

Finally a brief reference is made to the „reward intent” of imposing fines. This means nothing else but the „rewarding” of a third party who – while he was under no obligation – denounced the damaging person or prevented the damage. The amount of this „reward” was determined by that of the damages, which functioned as a second financial penalty, though the law termed its fine. This distinction was made for practical reasons since this penalty was not to be paid to the organ that proceeded *ex officio*, but was due to a third person as a reward – thus it was a fine.

As has been mentioned above, confinement (captivity) as punishment was applied as an independent form of punishment. However, the law permitted the commutation of financial penalty to confinement (captivity). A „commutation rate” was also worked when one-day captivity was made equivalent to a fine of 5 forints, but the term of captivity was maximised at six months.

Then action bodies, jurisdiction, competence

Under the act on field police, the task of supervising the judgement of acts of endangering was assigned to district administrators the counties, and to the municipal police chiefs in free royal towns and privileged country towns. The related jurisdiction and competence were determined – bound to value limits – on the basis of sums of damages (financial penalties). In lawsuits conducted with summary proceedings, when the value limit did not exceed 200 forints, proceedings had to be instituted within 15 days from the reception of the written complaint. In such cases the judge would look after the handling of sums of compensations, their remittance to the injured party or to the county cashiers office as the case might be. In case of corporal punishment, the investigation records would be submitted to the law-court (municipal council) which after a regular procedure would decide on imposing the punishment. This was also the regular way open to legal remedy, in case of appealing against fustigation.

In case of rural communities, the local board was competent to impose a fine in matter with a value limit of 12 within 3 days from the committing of the offence. Managing of the sums received in this way was carried out at the level of the district administrator. Appeal could be implemented along the same lines. The local board, however, was not empowered to proceed in the petty affairs of noblemen, to which the district administrator had competence as first instance, also in cases when the mentioned three-day term ended without result. In case of nobiliary communities and commonages the local competence was extended up to a value limit of 24 forints. However, damages caused by serfs among themselves or to the landlord – in case of the mildest degree of accountability – continued falling within the competence of the manorial court, provided the damage did not exceed 60 forints. If the three-day term was not kept, the district Administration would have to institute proceedings.

The law on summary proceeding prescribed the obligation of keeping records, which were submitted to the quarterly county assembly, and the sums of penalties were controlled by the financials officials.

The first developmental stage of the institution of trespass was linked up with the universal results and of Hungarian attempts at the codification of penal law. Characteristics of the Hungarian development were as follows: a dualism of criminal act and trespass, and within the latter, a differentiation of the forms of responsibility. The 1843 proposals synchronised the individual degree of accountability. The first „trespass law” (Act IX of 1840) and the 1843 proposals contained a revision of the penal system. To be qualified as sources of minor offences and minor acts of endangering as trespasses are the act on field police and the above-discusses supplements. The mentioned regulations and proposals revealed all the problems that the bourgeois codes and laws had intrinsically carried. They had offered such solutions and responses to raised problems from which even the later codification was unable to cut free. Despite this fact, the intermediary phase of the development of the institution was characterised by a compromise between the overweight of foreign legislation and the first period of Hungarian development.

MÁTHÉ GÁBOR

A KÖZIGAZGATÁSI BÜNTETŐJOG ALAPTÖRVÉNYEI

(Összefoglalás)

A tanulmány a kisebb súlyú bűncselekmények és az igazgatásellenes magatartások hazai szabályozásának kezdeteivel foglalkozik. A kriminalitás határán mozgó cselekmények: a kihágások első klasszikus kodifikálása az 1843/44. évi büntetőjogi javaslatokhoz kötődik. Az ún. Toldalék: a közfenyíték alá tartozó rendőrségi kihágásokat és azok szankcióit tartalmazza. Az 1840:IX. törvény pedig a mezőrendőri kihágásokról szól, s valójában az első normatív formája e jogellenes magatartásoknak.

A dolgozat a két pozitív normacsoportot alaptörvénynek tekinti, s ezeket összehasonlító módszerrel jellemzi, utalva a későbbi vonatkozó szabályozással összefüggő viszonyukra.

MATÚZ GYÖRGY

Telekkönyvi rendszerünk kialakulása és működése 1840–1973*

Bevezetés

A telekkönyv mint jogintézmény, valamint a gazdaságban elsődleges fontossággal bíró ingatlanjavak regisztrációs rendszere – amennyiben azt *szűkebb értelemben* vizsgáljuk – olyan nyilvántartás, amely az ingatlanokat, az ingatlanokhoz tapadó jogokat és terheket feltünteti, ezen adatokat megőrzi, a változásokat átvezeti, és mindezeket mások számára hozzáférhetővé teszi. Ezzel szemben *tágabb áttekintésben* telekkönyvnek neveznek és nevezünk minden olyan ingatlan-összeírást, ingatlanlistát, amely akár egy adott régió, akár adott ország ingatlanait tartalmazza sajátos szempontok szerinti felosztásban, de csupán az ingatlanok egyes részadataira terjed ki. (Ilyen pl. a földadó-kataszter vagy a bányatelekkönyv.) A két meghatározást összevetve a telekkönyv egy egész országra kiterjedő regisztráció, amely állami előírások útján kötelezően tartja nyilván az egész földfelszínt (illetve annak részelemeit), és e nyilvántartásban minden olyan jellegzetesség szerepel, amely adott földrészlethez – annak sajátosságától függően – kapcsolódik. Ugyanakkor az is elmondható e meghatározás kapcsán, hogy az effajta telekkönyvek nem csupán leírások, hanem, csaknem megdönthetetlenül bizonyítják az ingatlanokra vonatkozó adatok valóságát (valósággal megegyezőségét), továbbá általában a bejegyzések, törlések *joghatások kiváltására* is alkalmasak.

A történelem folyamán számos birtok- illetve ingatlan-nyilvántartási forma alakult ki, ám nem minden esetben nevezhetjük telekkönyvnek még az esetben sem mindegyiket, ha eredetileg telekkönyv elnevezéssel illeték vagy használták azokat. Ilyenek voltak, pl. a jelzálogkönyvek, a betáblázási könyvek, a portaösszeírások, a kincstári ingatlanokkal kapcsolatos regiszterek. Még tág értelemben sem említhetjük ezeket a különböző telekkönyvi rendszerek sorozatában. Mindazonáltal ezek az adattárak mintegy a valódi telekkönyv előfutárainak tekinthetők, és azok egy-egy sajátossága megjelent a később kifejlődött telekkönyvekben.

Különböző korokban eltérő jelentőségük volt az ilyenfajta nyilvántartásoknak attól függően, hogy milyen célból rendelték el azok bevezetését, alkalmazását. A jelzálogkönyvek alapvetően a hitelezői érdekek védelmét szolgálták, a városi telekkönyvek (Stadtbücher, Grundbücher) viszont elsődlegesen a városi polgár ingatlanulajdonát iga-

* A mű a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán 2003. április 24-én előterjesztett és megvédett PhD értekezés rövidített változata.

zolták, számot adva vagyoni helyzetéről, és ezáltal a városi adózás alapját is képezték. A cseh-morva területen kialakult regiszterek ugyanígy a vagyoni helyzetet viszonyították, de a tulajdonát ruházások áttekinthetőségét is szolgálták, egyben a birtokosi osztálybasorolás alapját képezték. A kapuk (porták) összeírása azt a célt szolgálta, hogy az uralkodók megállapítsák a jobbágyi terheket, egyben számba vegyék a hadra fogható népességet. A kataszteri telekkönyvek (kataszteri birtokívek) a földadózás nélkülözhetetlen alapját képezték. Telekkönyvszerű jogintézménynek tekinthetjük az urbáriumot, mely az úrbéri viszonyok tisztázására, szabályozására szolgált, és az itt szereplő adatok alapján tervezhető volt az állami költségvetés.

Szűkebb értelemben vett telekkönyvről az esetben beszélhetünk, ha az megfelel három követelménynek. Az első *gazdaságpolitikai* jellegű. Mivel adott nemzeti vagyontömegben belül a legnagyobb értéket az ingatlanok összessége adja,¹ alapvető érdek, hogy azok adatai egy államilag szabályozott és az állam által működtetett rendszerben szerepeljenek. A gazdaság állami szabályozása (befolyásolása valamint az adópolitika elengedhetetlenné teszi e vagyontömeg ismeretét, közérdekű adatokként kezelését. Egy kormányzatnak tudnia kell, milyen nagyságú, hasznosítású, talajminőségű termőföldön gazdálkodnak határain belül, hány lakást, egyéb helyiséget, helyiségcsoportot tartanak nyilván, hogyan alakulnak a tulajdonjogi viszonyok, valamint milyen tendenciák jelentkeznek az ingatlanforgalomban.²

Másodsorban: az ingatlanforgalom biztonságához főződő üzleti érdek is megköveteli hogy államilag ellenőrzött, ezáltal az adatok hitelességét biztosító olyan rendszer működjön, amelyben minden partner (vevő, hitelező, adós, eladó, örökös stb.) *megbízhat* (Piacgazdasági követelmény.)

Harmadikként: elengedhetetlen eleme a rendszernek a *jogbiztonsági* illetve az *alkotmányossági követelmény*, melynek lényege: minden jogállam garantálja alanyainak a tulajdon sérthetetlenségét, védelmét azzal, hogy csak alkotmányban megengedett módon, címen és mértékben lehet azt korlátozni, netán elvonni. A tulajdonjog (és részjogsítványai, azaz pl. hasznélvezeti jog, földhasználati jog) igazolására, kétséget kizáró bizonyítására egy kikezdhethetetlen, megdönthethetetlen nyilvántartás szükséges. Ez *védi* a tulajdonost (és más dologi jogi jogosultat) mindennemű jogtalan behatással, korlátozással, elvonással szemben. A telekkönyv ekképpen az ingatlan-tulajdonjog (egyéb dologi jogi védelmének legerősebb, leghatékonyabb eszközeként jelenik meg a gazdasági és a jogrendszerben.

Mindezen követelmények társadalmi megjelenése során alakultak ki évszázadok folyamán azok az *alapelvek*, amelyek egy ország ingatlan-nyilvántartásának létrehozása és működtetése érdekében mellőzhetetlenek. Ezek a következőkben foglalhatók össze:

1. Jogalkotási alapelvek

a) Az ingatlanok nyilvántartására vonatkozó alapvető szabályokat *csak törvény* tartalmazhatja. (Alapvető jogok és kötelezettségek törvényi szabályozásának kötelve.)

b) Az ingatlan-nyilvántartásra vonatkozó törvénytől alacsonyabb rangú jogszabály semmiféle jogcímen nem térhet el.

¹ L. *USA news and world report* 1991. november 9-i számában a *Staying afloat* c. cikket.

² A telekkönyv nem csupán egy meglevő állapotot tükröző adathalmaz, hanem az ingatlanok mozgását, a forgalom dinamikáját is feltünteti, ábrázolja, sőt jogokat keletkeztet, szüntet meg.

c) A törvénynek és az alacsonyabb rangú jogszabályoknak törekedniük kell az *állandóságra*, továbbá olyan eljárásjogi kereteket kell kidolgozni, amelyek az ingatlanokkal (így a telekkönyvvvel) kapcsolatos jogvitákat a legrövidebb időn belül megoldhatóvá teszik.

2. Anyagi jogi alapelvek

a) Az ingatlanok nyilvántartása (a telekkönyv létrehozatala és működtetése) kizárólagos állami feladat, még átmenetileg sem adható át nem állami szervezetnek, azaz a feladat, az intézmény nem privatizálható. (Állami kizárólagosság elve.)³

b) A rendszernek adott ország teljes földfelszínét (surface) magában kell foglalnia – településenként, esetleg városrészenként –, semmilyen ingatlan onnan nem maradhat ki. E nyilvántartásnak egyedülként kell működnie, nem lehetnek régióként eltérő rendszerek. (*Teljesség elve*)

c) A nyilvántartás *csak törvényben meghatározott adatokat, jogokat, tényeket* tartalmazhat, elnevezésüknek pedig törvényileg megalapozottnak kell lenni. (*Egységesség elve*)

d) A jogok zöme (egyes telekkönyvi rendszerekben mindegyike) a nyilvántartásba történő bejegyzéssel jön létre, ugyanez érvényes a jogok megszűnésére is. (*Bejegyzési elv* vagy konstitutivitás.)

e) A nyilvántartás, illetve annak minden részeleme *nyilvános*, kivételt képeznek adott ország adatvédelmi törvényében meghatározott ún. személyes adatok.⁴

f) A nyilvántartás *hitelesen tanúsítja* a bejegyzett jogok és tények fennállását. Egyesek szerint ez megdönthető, mások szerint megdönthetetlen vélelem. (*Közhitelesség elve* vagy publica fides.⁵)

g) Adott ingatlanra vonatkozó kérelmek ranghelyet kapnak, azaz a beérkezés időpontja határozza meg az elintézés sorrendjét, a jog keletkezését vagy megszűnését. (*Rangsor elve*)

3. Eljárásjogi alapelvek

a) Jog vagy jogilag jelentős tény, adat átvezetésére csak irat alapján kerülhet sor. (*Okirati elv*)

b) Ingatlan-nyilvántartási vagy telekkönyvi eljárás csak kérelemre indulhat (ilyennek kell tekinteni más hatóság „megkeresését” is) – azaz hivatalból a nyilvántartó szerv nem járhat el (Az ingatlanok fizikai adataival kapcsolatban vannak kivételek.) Továbbá a szerv kötve van a kérelemhez, attól nem térhet el. (*Kérelemhez kötöttség elve*)

³ Jelenleg vannak olyan törekvések, hogy a közigazgatási szervezetben működő földhivatalok eredeti telekkönyvi jellegű feladatait a bíróságok veszik át, a közigazgatási szférában marad a földhasználati nyilvántartás, a földmérés, a földvédelem, a talajvédelem (a földmérés egy része privatizálásra kerül).

⁴ A hazánkban megalakult Lakásmaffia Áldozatainak Egyesülete évek óta követeli a kormányzattól, hogy szüntesse meg az ingatlan-nyilvántartás nyilvánosságát, és csak a bejegyzett érdekeltek legyenek jogosultak az adatok megismerésére. Ez azonban – illetve ennek megvalósítása – az egész rendszert feleslegessé tenné.

⁵ A bejegyzett adatok (főként jogok) általában csak bírósági ítélettel változtathatók meg az érdekeltek akaratán kívül.

c) Amennyiben a rendszer valamilyen okból *átalakításra* kerül, a korábban szerzett (bejegyzett) jogok nem sérülhetnek, tények, adatok nem változhatnak. (*Bejegyzett jogok, tények, adatok védelmének elve*.)

Ha mindezek (főként az anyagi jogi jellegű elvek) adott ország minden részletében megvalósulnak, azaz az ingatlanok regiszterét ezek alapján állítják össze, szűkebb értelemben vett telekkönyvről vagyis a valódi telekkönyvről beszélünk.⁶

Az értekezésben elsősorban a telekkönyv, mint jogintézmény történeti kifejlődését, kialakulását kívánom bemutatni – hazai viszonylatban. Részletesen foglalkozom a telekkönyvi szervezettel és az eljárással, a szervezet működésével és a bejegyzés, feljegyzés, törlés műveleteivel. Másodsorban számos kérdésre ad választ a következő rész: miért csak a 19. század második felében került sor hazánkban a telekkönyv megteremtésére, mi gátolta az ingatlanok tulajdonjogi viszonyainak átalakulását, holott minden gazdasági feltétel megvolt ehhez és tulajdonképpen a hazai jogalkotást ezirányban éppen nem gátolta az osztrák függőség, illetve elősegítette-e a telekkönyv ránk oktrojált bevezetése a gazdasági és a társadalmi fejlődést. Megvalósultak-e jogrendünkben az előbb kifejtett alapelvek, ha igen, mennyiben befolyásolták magának a jogintézménynek a hasznosulását, gyakorlati értékét. Harmadsorban pedig megkísérlem felvázolni a telekkönyvi rendszer II. világháború utáni túlélését, majd kiiktatását.

I. A telekkönyvi jogalkotás története

1. A telekkönyv kialakulása Európában

A 19. század jogirodalmában általánosan elfogadott nézet volt, hogy a telekkönyv legősibb megjelenését a görög, illetve a római határjelek jelentették. Többen még ennél is messzebbre mentek, és Mózesre hivatkoztak. Plutarchos és Bartolemy Anacharsisa szerint az elzálogosított telkeken táblákat, oszlopokat állítottak fel, és ezekre jegyezték fel az ingatlanterheket.⁷ Ezek a fizikailag megfogható jelek azonban nem kerültek regisztrálásra. A császárság idején került bevezetésre a hypotheka, azaz a jelzálogjog intézménye, azonban az e terhekről készített nyilvántartások kizárólag hitelezővédelmet szolgáltattak, a nyilvánosság számára nem voltak megtekinthetők. A korai középkor jogrendje egyébként nem vette át egyik ókori jelzálogjogi szabályozást sem – ilyen intézményre ekkor nem volt szükség; és *csaknem két évezreden át nem találunk telekkönyvre vonatkozó adatokat, forrásokat*.

Az írásbeliség kifejlődésével, széleskörűvé válásával a korábbi, átadáson alapuló ingatlanjogi gyakorlatot (tradicionalis rendszer) kiegészítette, majd fokozatosan kiszorí-

⁶ A telekkönyv elnevezés a föld felszínének a rendszerezése folytán alakult ki (eredetileg a felszínen lévő építményeket nem vették nyilvántartásba). Miután az ingatlanforgalomban és az adózásban egyaránt az építmények egyre nagyobb szerepet kaptak, önálló nyilvántartásuk is elengedhetlenné vált (és itt nem csak az osztott tulajdonról volt szó). Mindazonáltal az elnevezést mégsem tekinthetjük elavultnak, mert minden ingatlan alkotóeleme a földrészlet – amelyet a köznyelvben telkeknek is neveznek. (Ugyanakkor a mezőgazdasági rendeltetésű ingatlanok – jelenlegi elnevezéssel: a termőföldek sosem minősültek telkeknek.)

⁷ „A régi rómaiak... az elzálogosított földeket táblákkal, karókkal vagy oszlopokkal jelölték meg s ezeken az arra nehezülő terhek is fel voltak írva.” (CUJATIUS: *Observatores* 16. kötet 12. fejj., idézi: HERCZEGH Mihály: *Telekkönyvi Rendtartás Magyarországon és Erdélyben*. Budapest, 1894. 17. p.)

totta a jegyzőkönyvek, okiratok, földiák alkalmazása. Az ilyen nyilvántartások – melyek szerződéseken, megállapodásokon, végintézkedéseken, öröklési jegyzőkönyveken alapultak – először a német városokban jelentek meg a 11. században városi statutumok elhatározásai alapján. *Köln* város ilyen tárgyú rendtartása többek szerint 1065-ben látott napvilágot, bizonyosan azonban 1220-ra tehető annak kiadása; a *lübecki* örökségkönyv első nyomai 1227-ben fedezhetők fel. *Hamburgban* 1270 óta létezett birtok- és telekkönyv, több német városban a 14. és 15. században terjedtek el az effajta nyilvántartások Stadtbuch, Erbebuch, Satzbuch elnevezésekkel. *Prágának* már 1313-ban volt telekkönyvi statuma. E körbe sorolható *Pozsony* város 1439 óta vezetett nyilvántartása is.

Mindezek nem egy egész országra vagy tartományra kiterjedő telekkönyvek voltak, csak az adott városban belül lehetett és kellett alkalmazni, igénybe venni. Anglia egész területén érvényben volt az 1086-ban bevezetett *Domesday-Book*, amely egyesek szerint valódi telekkönyvként működött (hiszen minden birtok kötelezően felveendő volt annak összes fizikai és jogi sajátosságával), mások szerint viszont kataszteri nyilvántartásnak volt csupán tekinthető, mivel kizárólag a király pénzügyi jogainak érvényesíthetőségét szolgálta.

Kelet-Európában az első országos hatáskörű telekkönyvi rendeletet *Ottokár cseh király* hozta meg (1253–1287), mely a cseh korona összes országára (Csehország, Morvaország, Sziléziai kiterjedt, mint a nemesi földbirtokokra kötelező nyilvántartás. A telkeket tartalmazó könyveket *tabula terrae*-nek, cseh nyelven: *zemský desky*-nek nevezték. Olyannyira bevált a gyakorlatban, hogy arról a *Maiestas Carolina* is rendelkezett a 15. században, és innen erednek az osztrák örökös tartományokban meghonosított *Landtafelpatentek*.⁸

A korai nyilvántartások, jelzálogkönyvek, telekkönyvi kezdemények sorsának továbbá alakulására döntő befolyással bírt *V. Márton pápa* 1420-ban meghozott bullája, melyben megengedte a járadéklevelek megvásárlását. A német városok, régiók törvényhozása csatlakozott az egyházhoz, megengedte a kamatszedést, és ezek alkalmazásával a német területen a zálogjognak, azaz a „Pfandgewahre”-nak a bejegyzése maradéktalanul elterjedt. Nem így viszont Franciaországban. *XIV. Lajos* 1673. évben kiadott telekkönyvi ediktuma igen rövid életű volt, azt a rendekkel nem sikerült elfogadtatnia. Bizonyos ideig működött a *XV. Lajos* 1771. évi ediktuma nyomán kialakult rendszer, mely az ingatlan-tulajdonszerzés biztonságára helyezte a fő hangsúlyt (bár igénybevétele először nem volt kötelező). A Code Civil természetesen ezeket a rendszereket eltörölte és a ma is működő jelzálogjogi nyilvántartást vezette be.

A római jog recepciója Kelet- és Közép-Európában hozta leginkább mozgásba a telekkönyvi jogalkotást, azaz a telekkönyvi intézmény szabályozásának központosítását. *Poroszországban* 1704-ben rendelték el a *Scrinium* nevezetű nyilvántartás bevezetését elsődlegesen pénzügyi okokból. 1722-ben ez módosításra került, majd 1750. augusztus 4-én meghozták az első *jelzálogjogi decretumot*. Ezt 1783-ban egész Poroszországra kiterjesztették Telekkönyvi Rendtartás elnevezéssel, mely – az 1194-ben életbeléptetett Polgári Törvénykönyvvel együtt, aszerint kiigazítva – 1872-ig volt érvényben.

Ausztriában az első nyilvántartás a cseh-morvaországi földkönyv volt, amelyek az egyes örökös tartományokban a már említett Landtafelpatentek, illetve a nemnemesi és városi ingatlanok körében a Grundbuchpatentek kiadásával kerültek bevezetésre jobbá-

⁸ 1996. „1384 wurden durch Karl IV diebenfalls auf ältere Volkilden zurück gehenden muchrischen Landtafel in Brünn und Olmütz nach böhmischen Vorbild eingerichtet, für die er 1339 eine Instruktion erlieh.” L. RUSZOLY József: *Európa jogtörténete*. Püski Kiadó, Budapest, 320–321. p.

ra a 18. században. (Bár a Maiestas Carolina a telekkönyvet, mint régóta fennálló intézményt /"ut moris fuit antiquitus"/ szabályozta.) Ezek a rendszerek még az OPTK 1812-es hatálybalépése után is tovább működtek, ugyanis az egységes osztrák telekkönyvi törvényt (az Osztrák Telekkönyvi Rendtartást) 1871-ben alkották meg.

A német tartományok többsége a 19. században alkotta meg jelzálogjogi és telekkönyvi törvényét (úgyszintén ekkor kerültek kiadára a svájci kantonok rendelkezései is). Az átfogó, egyetlen országra kiterjedő telekkönyvi törvények megszületése Európában átnyúlik 19. század második felére, az egységes magánjogi kódexek létrehozásának időszakára. Ez érvényes az elszigetelt angol vagyongjogra is, bár ott magánjogi kódexet mindmáig nem készítettek. 1872-ben született meg a porosz *telektulajdonszerzési törvény* (Grunderwerbsgesetz), 1863-ban a Szász BGB, 1894-es az angol *Copyhold Act*. Az egységes német Polgári Törvénykönyv (BGB) 1900-as hatálybalépését nyomban követte a *Telekkönyvi Rendtartás* (GBO), Angliában 1875-ben született meg az *Ingatlanátruházási Törvényben* pedig az *Ingatlanbejegyzési Törvény* (*Land Register Act*).

2. Hazai telekkönyvi kezdemények a városi rendszerektől 1848-ig

A telekkönyvvvel először – különböző elnevezésekkel – *szabad királyi város*aikban találkozunk. Az első *telek-földkönyv* Pozsonyban 1319-ben került megszerkesztésre német, illetve cseh-morva minta, alapján. „A vagyoni adók jelentékeny forrását a városi polgárságnál tehát szükségképpen az ingatlanban leljük. Amint lentebb megjegyeztük, az adókönyv tételei utcák és városrészek szerint elrendezték. Ezen elrendezés majdnem teljesen összevág a város 1439. évi telekkönyvével, csak a külvárosokban észlelhető némi eltérés”⁹ E pénzügyi körülmények arra engednek következtetni, hogy a telekkönyvhöz hasonló nyilvántartást korábban is vezethettek, és a városi adózás csak statutumban volt szabályozható, az 1319. évi regisztert is ilyen rendelet hozhatta létre.

1439-ben a *Pozsony Városi Telek-földkönyv* újraszerkesztésre került. 1451-ben pedig kimondatott, hogy az idegen pecsétek nem bírnak joghatállyal a város közhatalmi területén, ezért az ilyenekkel ellátott jószágátruházások érvénytelenek. Csak azokat az ingatlanátruházásokat fogadták el érvényeseknek és joghatályosaknak, amelyeket egyrészt a városi tanács előtt (bíró előtt) és annak bélyegzőjével hitelesített okiratba foglalva kötöttek meg.

Sopron városában a telekkönyv vezetését 1459-ben kezdték meg, azonban ez még nem volt hosszúéletű. A folyamatos nyilvántartás vezetése 1480-ban kezdődött meg (Steck János nótárius közreműködésével), amelyet 1553-ig alkalmaztak.

Ugyanígyen jellegű telekkönyvi nyilvántartásokkal találkozhatunk Buda, Kassa, Eperjes, Nagyszombat szabad királyi városokban is.

A központi államhatalom (az udvar) egyébként évszázadokig nem foglalkozott a fekvő javak, azaz a birtokok összeírásával, telekkönyvszerű nyilvántartásával. Werbőczy Tripartitumában csupán a határjárások megismétlésére, az adományok évenkénti megerősítésére utal, a nemesi birtokok adatainak a rögzítéséről nincs szó. Foglalkozik ugyanakkor a birtokok elzálogosításával, de ezeket a szerződéseket nem kellett külön nyilvántartásba venni (az ingatlanok alapján). A birtokok határainak, az ingatlanok elkülönítésének jelzésére csupán *határjelek* szolgáltak, de ezek sem kerültek regisztrálásra.

⁹ KOVÁTS Ferenc: *Városi adózás a középkorban*. Pozsony, 1900. 39. p.

A Habsburg-uralom kezdetén Miksa határozta el a kapuk, birtokok, helységek összeírását (1567. évi II. decretum 4. cikkely). Ezt követően még további hasonló tárgyu dekretum született, ám ezek csupán a jobbágyi létszám, a jobbágyi adózás meghatározását szolgálták, nem voltak nyilvánosak, illetve nem bírtak jogi hatállyal és nem volt konstitutív hatályuk (nem voltak nyilvánkönyvekként használhatók).

Kolonics Lipót esztergomi érsek 1684-ben, majd *Liczey János* esztergomi főesperes 1706-ban részletes telekkönyvi törvénytervezetet terjesztettek külön-külön az Államtanács elé megvitatásra. Ezek a szabad királyi városok rendszerén alapultak, és főként azt a célt szolgálták volna, hogy az egyes birtokok adatai, fizikai és jogi jellemzői (ideértve a nemesi birtokokat is) egy mindenki által megtekinthető regiszterben legyenek felvéve. A tervezeteket az időközi hazai események (Bocskai-felkelés, Rákóczi szabadságharc) elenyészítették, és 1711-et követően már nem lehetett ezekről érdemi tárgyalásokat folytatni az udvarral.

1723-ban *III. Károly* erőteljes reformintézkedéseket léptetett életbe az úrbéri viszonyok tisztázása, a gazdasági élet, főként az ipar fellendítése, valamint az államigazgatás és az igazságszolgáltatás korszerűsítése érdekében. Ismételten elrendelte a porták összeírását, azonban nem csupán a jobbágybirtokokat. hanem az összes ingatlant jegyzékbe kívánta foglalni.¹⁰ Az ugyanezen évben meghozott 107. cikkely pedig már kifejezetten a jelzálogkönyvek vagy betáblázási könyvek országos bevezetéséről rendelkezik: „legs. felsége, más országainak és tartományainak hasonlatosságára, az összes, bárki részéről s bárhol kötendő adósságoknak a bejegyzése és betáblázása jövőre azokban a megyékben s városokban történjék, és mennél előbb állandósuljon, a melyekben az említett adósoknak teher alá veendő javai fekszenek. S a más országokban és tartományokban követelt mód szerint tartsák meg a jövőre a jogelsőbbségét.”¹¹ Ez még kifejezetten nem jelentette a valódi telekkönyvi rendszer megteremtését, kizárólag a jelzálogjogok nyilvántartásának bevezetéséről volt szó.¹² Ez a gyakorlatba nem ment át, csupán csőd esetén alkalmazták (II. József vette elő és használta fel a törvénycikket az 1787. áprilisi betáblázási rendeletéhez.)

Mária Terézia sem foglalkozott a betáblázási könyvek bevezetésével, sokkal inkább foglalkoztatta az úrbéri viszonyok szabályozatlansága, rendezetlensége. Bár ez a kérdés már 1728-ban felmerült, érdemi előterjesztést az országgyűlésen először Mária Terézia tett 1764-ben. Mivel azonban a rendek ellenálltak, nem kívánták felbolygatni az évszázadok óta kialakult jobbágy-földesúri kapcsolat állóvizét és rendezetlenségét, úrbéri pántens kiadására került sor, melynek alapján megyénként elkészítették az *urbáriumokat*. Az e jogviszonyokat tartalmazó úrbéri tabellák sem voltak telekkönyveknek nevezhetők, ugyanis csak e sajátos úrbéri jogviszony tükrözését szolgálták, ugyanakkor szó sem volt arról, hogy a földesúri birtokok is felvételre kerülnek vagy kerülhetnek.

¹⁰ 1723. évi 67. cikk: „a közterhek méltányos viselése, s a nyomorult nép szükséges fenntartása céljából, az ország karai és rendei, részükről a jelen országgyűlésen elfogadott s legalázatosabban ő legszentebb felsége elé terjesztett terv szerint történt összeírás végrehajtását tartja szükségesnek.” *Corpus Juris Hungarici*. Franklin Társulat, Budapest, 1987. III. 645. p. (továbbiakban: CJH III.)

¹¹ CJH III. 646. p.

¹² Zlinszky János a magyar magánjog történetével foglalkozó munkájában egyáltalán nem említi e törvénycikkeket, ezzel szemben felsorolásra került az 1635:XC. cikk, az 1647:CXXV. cikk, az 1655:XXXI. cikk, melyek adóssági követelések biztosításáról rendelkeztek. (Helmut COING: *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte*. Vierzehnter Abschnitt. Ungarn. München, 1982. 2203. p.)

Mint fentebb említésre került, II. József elővette az 1723. évi 107. törvénycikkelyt, és megkísérelte az abban foglaltakat megvalósítani. Az 1787. áprilisi rendelete továbbfejlesztette az alaptörvény túlságosan általános elveit, és az osztrák örökös tartományokban folytatott gyakorlat alapján kívánta kialakítani a magyarországi földkönyvek és jelzálogkönyvek rendszerét. A kataszteri felmérések megkezdődtek, ugyanakkor több városban és több megyénél megindultak a hitelezői követelések biztosítására a betáblázási eljárások.

II. Lipót nem fejlesztette tovább elődje munkáját, sőt ez a rendelet is megsemmisítésre került azonban azzal, hogy „az 1785. évtől 1790. év utolsó napjáig az akkori gyakorlatban volt és érvényes módok szerint keletkezett és tett *betáblázások*, óvások, egyezségek, örök bevallások a külső alakiságot illetőleg jogerősnek és bizonyítóknak, és minden törvényszéken, és bármely ügyben érvényeseknek nyilváníthatnak.”¹³ Ugyanezen decretum határozta el tíz szakbizottság felállítását a magyar Országgyűlés részéről, melyek közül az adó- és bizottsági bizottmány feladata volt a porták felmérése (ideértve minden birtokot), a jogügyi bizottságnak pedig el kellett volna készítenie a magánjogi törvény tervezetét különös tekintettel „a birtokosok teljesebb biztonságához való gondoskodásra”¹⁴ Egyes történeti megállapítások szerint a bizottságok nagyon hasznos munkát végeztek különösen a reform-országgyűlések időszakában, mások viszont azt a következtetést vonták le, hogy egyetlen épkezláb magánjogi tárgyú törvénytervezet sem került ki a kezük alól. (Ami a telekkönyvi tárgykört illeti, az 1840–1848 közötti országgyűlések telekkönyvi vonatkozású javaslatait nem ezen bizottságok készítették elő.)

A gazdasági változások következménye volt a váltótörvény és a csódtörvény megalkotása (1840. évi 17. tcz. és 1840. évi 22. tcz.) Ez utóbbival egy időben került megvitatásra és elfogadásra, valamint szentesítésre az *1840. évi 21. t. cz. az adóssági követelések elsőbbség végett betáblázásáról*, melynek lényeges elemei a következők voltak:¹⁵

- a) a betáblázás a hitelezők védelmét szolgáló jogi aktusként került megjelölésre, melynek végeredményeként bárki által megtekinthető lajtsromban került rögzítésre az adósságot tükröző ingatlan és a rajta lévő teher,
- b) a betáblázás vagy egyes ingatlanokra vagy az adós összes birtokára történhetett,
- c) a törvény nem tette kötelezővé a betáblázás alkalmazását, de ha már egyszer az adott ingatlan (akár nemesi birtokként is) bekerült a betáblázási könyvbe, úgy a terhek is a jegyzőkönyvben maradtak mindaddig, amíg a hitelező annak törlését nem kérte vagy perrel a törlést ki nem kényszerítették.
- d) a szabad királyi városokat a törvény kötelezte földkönyveik megszüntetésére és a betáblázási könyvre történő átállásra.

Az Országgyűlés *1844-ben kerületi bizottmányt* választott és jelölt ki a telekkönyvi törvényjavaslat kidolgozására. A bizottság által elkészített tervezet „a birtokszerzésről, használaról, átruházásról s a birtokon fekvő terheknek nyilvánosságban tartásáról és biztosításáról” címet viselte, és két változatot tartalmazott. Az egyik azonnal eltörölte volna az ősiséget és a visszaháramlás jogát, míg a másik e feudális csökevények fokozatos megszüntetésére tett javaslatot. Mindkét változat szerint a jobbágyság felszabadításra

¹³ II. Lipót 1790. évi decretuma 54. cikkely. CJH III. 710. p.

¹⁴ II. Lipót 1790. évi decretuma 67. cikkely. CJH III. 721. p.

¹⁵ Ez a törvény még a valódi telekkönyv alapelveit meghatározó és a rendszert meghatározó jogszabályként nem minősíthető, de abban már megtalálhatjuk mindazokat az elemeket is, amelyek a későbbi – 1855. évi – telekkönyvi rendtartásban szerepeltek.

kerültek volna az úrbéri terhek alól, és az ún. úrbéri telkek a tulajdonukba kerültek volna. Ugyanakkor javasolták mindkét változatban azt, hogy az ország összes földterülete felméréndő egy év alatt, és ennek során az ingatlanok minden lényeges adatát figyelembe kellett volna venni. Egyik javaslat sem került a képviselők közötti kiosztásra – így a főrendiházhoz sem juthattak el –, ugyanekkor fogadta el viszont az Országgyűlés a nemesi javaknak nem-nemesek általi megszerzéséről (1844. 4. tc.) és a nem-nemeseknek is közhivatalokra lehető alkalmazásáról (1844. 5. tc.) szóló törvényeket.

1847-ben egy újabb *telekkönyvi törvényjavaslat* került az Országgyűlés elé, mely egy öt törvénytervezetből álló csomagban foglalt helyet.¹⁶ Ennek lényeges elemei a következők voltak:

- a) minden megyében telekkönyvi hivatalok hozandók létre,
- b) minden birtok (így minden nemesi birtok is!) három év alatt a telekkönyvbe felvételre kerüljön, ha a nemes elmulasztja birtoka bevallását, úgy semmiféle telekkönyvi jog nem illetheti meg,
- c) a bejegyzendő adatok: a helyiség és a birtok elnevezése, közbirtokosság esetén a részarányok, a birtok nagysága holdban, mezőgazdasági jelleg (művelési ág), jogi jelleg (úrbéri birtok, polgári birtok stb.), épületek megjelölése, a tulajdonos, a szerzés jogcíme, eladásnál vételár, egyéb szerzésnél a becsérték,
- d) az 1840. 21. törvénnyel életbeléptetett betáblázási könyvek fokozatosan megszüntetendők.

Az 1848. 9. tc. eltörölte az úrbériséget, az 1848. évi XV. tc. az ösiséget. Ez utóbbi utasította a minisztériumot egy megfelelő *polgári törvénykönyv* kidolgozására, de a telekkönyv kialakításáról egyik alaptörvényben sem esett szó. Nem hajtotta végre a forradalmi kormányzat az úrbériséggel kapcsolatos rendelkezéseket és a polgári törvénykönyv kidolgozásának utasítását sem: az úrbériséggel kapcsolatos végrehajtási rendeletek 1853-ban két nyíltparancsban kerültek kiadásra, míg az első magyar polgári törvénykönyv megalkotása helyett 1852-ben bevezetésre került az Osztrák Polgári Törvénykönyv (OPTK).

1849 és 1861 között a jogélet szabályozása pátensekkel, miniszteri rendeletekkel, utasításokkal, valamint helytartótanácsi szabályokkal rendelkezésekkel történt. A császári teljhatalmú polgári biztos is hozhatott ún. ideiglenes rendeleteket, melyek a polgári jogi jogviszonyok tekintetében voltak alkalmazandók. Ilyen jogforrási háttérben születtek meg mindazok a *telekkönyvi szabályok, amelyek a ma a telekkönyvi rendszer alapját képezték, melyek létrehozták a hazai telekkönyvet*. A kiegészítést követően meghozott telekkönyvi tárgyú törvények lényeges változást nem idéztek elő e téren, így elmondható: az abszolutizmus idején kiadott, a magyar jogforrási szerkezettel teljesen ellentétes jogszabályok voltak a létrehozói és megalapozói a modern magyar ingatlanvilágtartásnak.

Az 1850. január 14-én kelt császári teljhatalmú polgári biztos által kiadott *hirdetés* (inkább hirdetmény) kimondotta: a járási (egyes fordításokban: kerületi) bíróságoknál ki kell alakítani a telekkönyvi szervezetet és a rendszert, melybe minden ingatlan beletartozik (kivéve a nemesi birtokokat). Az így felvett lapokat (fóliumokat) *telek- és betáblá-*

¹⁶ Az örökbevallásról; a nemesi ingatlan zálogokról és a zálogperekéről; a nemesi fekvő javak telekkönyvről; a betáblázásról; a vármegyei törvényszékről. A csomag királyi kegyes leiratban került benyújtásra a házhoz 1847 novemberében, de sem általános, sem részletes vitájára nem került sor.

zási könyveknek nevezték; ezek bevezetésétől függetlenül változatlanul érvényben maradt az 1840. évi XXI. tcz.

Mivel a végrehajtás során számos nehézség merült fel, különösen az, hogy az előkészítés nem került összehangolásra a *telekadó-szabályozó kataszteri bizottság* munkájával, a *helytartóság ideiglenes főnöke 1851. január 4-én* újabb telekkönyvi tárgyú szabályt adott ki „a telek- és betáblázási könyvek járásbíróságoknál első alkotása tárgyában” elnevezéssel. Ennek alapján a telekkönyvi birtokhelyzet és jogi helyzet kialakításánál figyelembe kellett venni kötelező érvénnyel az előbb említett telekadó-bizottság adatait (különösen a *katasztrális számot*), és minden egyes ingatlan helyszíni felmérésekor, valamint a jogi helyzet tisztázása során (azaz: a „beiktatáskor”) külön-külön jegyzőkönyvet kellett felvenni.¹⁷

1853. március 1-én lépett hatályba az 1852. november 28-i nyílt parancs alapján az *Osztrák Polgári Törvénykönyv*, mely külön foglalkozott a telekkönyvvel (főként alapelvek formájában).¹⁸ Ugyanekkor került kiadásra az *ősiségi nyíltparancs* is, mely ugyan nem hivatkozott az 1848. évi törvényekre, lényegében azok végrehajtási rendeleteként minősíthető (az adományrendszert, a visszaháramlási jogot és az úrbéri háramlási jogot megszüntette, kimondotta a tulajdonszerződésekben a felek egyenrangúságának elvét, eltörölte a polgári jogi jogviszonyokban fennálló különös kiváltságokat). 1853. március 2-án két nyíltparancsot adott ki az uralkodó az *úrbéri jogviszonyok* megszüntetésének végrehajtásáról. Az 1853. február 16-án kelt nyíltparancs (a polgári törvényhatósági szabályokról) telekkönyvi hatásköri szabályokat léptetett életbe: részben a megyei hatáskörű törvényszékek, részben a járási telekkönyvi hivatalok (vagy szolgabírói hivatalok), mint járásbíróságok jártak el.

Az 1853. április 18-i igazságügyminiszteri rendelet, mely által az említett koronaországokban a telek- és betáblázási könyvek készítése végetti előmunkálatok kötelező érvényét kiterjesztette a nemesi ingatlanok (birtokok) felmérésére is, éppen az előzőekben felsorolt jogszabályokra tekintettel. Végérvényesen a főtörvényszékek mellé rendelték a telekkönyvi igazgatóságokat. Minden magyarországi ingatlan felvételre került, kivétel az OPTK-ban említett kincstári birtokok, valamint egyéb közjavak képeztek. Ez a rendelet írta elő egységes jelleggel a *telekjegyzőkönyvek* felvételét, amely jegyzőkönyveket a továbbiakban meg kellett őrizni, és azok folyamánként kellett vezetni az ingatlanban bekövetkezett változásokat.

Számos miniszteri utasítás követte az 1853. április 18-i igazságügyminiszteri rendeletet (1853. szeptember 16., 1854. június 23., 1855. február 26., 1855. június 10.), majd 1855. december 15-én adta ki az igazságügyi miniszter a később Telekkönyvi. rendtartásnak nevezett rendeletét „mellyel az új telekjegyzőkönyvek közzétételét s azoknak telekkönyvekképeni vezetését tárgyzó szabályok bocsátatnak ki”. 1861-ig még számos miniszteri rendelet és utasítás keletkezett, azonban ezek egyike sem módosította az alaprendeletet, csupán azt magyarázták, értelmezték segítve a gyakorlati végrehajtást.

¹⁷ Az ezen jogszabály alapján készült jegyzőkönyveket még nem nevezték telekjegyzőkönyveknek.

¹⁸ „Az 1853. március 1-től kezdve Magyar-, Horvát- és Tótországban, a Szerb Vajdaságban s a Temesi Bánságban az 1811. június 1-én kelt nyíltparancssal birodalmunk más részeiben közzétett általános polgári törvénykönyv, a hozzászatolt függelékben foglalt, ama vonatkozó utólagos rendeletekkel együtt hatályba léptetendő, miáltal egyszersmind az ezen koronaországokban eddigelő létezett ezen általános polgári jog tárgyaira vonatkozó minden törvények, szabályok és szokások megszüntetnek és hatályon kívül tétenek.” (1852. évi november 29-i nyílt parancs preambuluma.)

Az *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok* nem érintették a Telekkönyvi Rendtartásban szabályozott alapelveket, eljárásokat és a technikai jellegű útmutatásokat és értelemszerűen érvényben hagyták mindazokat a rendelkezéseket az OPTK-ban, amelyek a telekkönyvre vonatkoztak. „Szintúgy fenntartatnak ideiglenesen az országgyűlés intézkedéséig az ausztriai polgári törvénykönyv mind azon rendeletei is, melyek az 1855-ik decz. 15-i telekkönyvi rendelettel kapcsolatban állván, a telekkönyvek tárgyát képező valamely dolog szerzése vagy elidegenítése módjait meghatározzák.”¹⁹ Valamint: „A jog- és vagyon biztonsága s ezen alapuló *közhitel* a telekkönyvi rendszerrel szoros egybefüggésben lévén, ez okból s egy magyarországi hitelbank mielőbbi életbeléptetése végett az 1855. december 15-én a telekkönyvek tárgyában kiadott és eddig gyakorlatban volt rendelet, az erre vonatkozó későbbi pótló határozatokkal együtt az országgyűlés végleges intézkedéséig, hatályában fennmarad, mindazonáltal a következő kiegészítésekkel.”²⁰

Az ITSZ azonban nem változtatta meg a jogalkotási rendet, így az osztrák igazságügyminiszter sorra adta ki telekkönyvi tárgyú rendeleteit és utasításait 1861-t követően is. A kiegyezésig 20 ilyen miniszteri szintű jogszabály látott napvilágot, de ezek sem érintették a Telekkönyvi Rendtartás alapvető elveit, módosításokat nem tartalmaztak.

Az első legfelsőbb szintű telekkönyvi tárgyú szabályozás 1867. október 5-én született: az Országgyűlés mindkét ház által egyhangúlag elfogadott határozatot hozott, a telekkönyvi rendszer Erdélyre történő kiterjesztéséről. Bár az 1852. december 22-i igazságügyminiszteri rendelet megindította a telekkönyvi előmunkálatokat Erdélyben is, azonban a Telekkönyvi Rendtartás hatálya Erdélyre nem terjedt ki. A határozatot nyomban követte két igazságügyminiszteri rendelet a végrehajtás tárgyában, melynek nyomán a felmérések tovább folytatódtak illetve – ahol még nem kezdték el azokat – megindultak. Mindezek a munkálatok oly gyorsan haladtak, hogy 1870. február 5-én megszületett az *Erdélyi Telekkönyvi Rendtartás*, amely lényegét illetően alig különbözött a magyar Telekkönyvi Rendtartástól (Trt).²¹ Ez is két részből tevődött össze: az első a telekjegyzőkönyvek közzétételéről, a jogorvoslatokról, a jegyzőkönyvek alapján a lapok kialakításáról, a második pedig az új telekkönyvek vezetésének szabályairól szólott. Mivel felhasználta egyben a Trt. végrehajtása során szerzett tapasztalatokat, korszerűbb volt, mint maga az alaprendelet.

1867-ben kezdte meg az Országgyűlés az igazságügyminiszternek a vasutak és a csatornák telekkönyvezéséről szóló törvény javaslata tárgyalását, melyet hosszas vita után az 1868. évi I. törvény alakjában elfogadott. E törvény meghozatalának két oka volt: egyrészt a Trt. nem foglalkozott a vasutakhoz tartozó ingatlanokkal és a vízügyi jellegű földrészletekkel, másrészt alapvető közérdek fűződött ahhoz, hogy a működtető („tulajdonló”) vállalatok ingatlanai egy központi nyilvántartásban kerüljenek regisztrálásra a jobb hitelfedezetiképesség szempontjából. Ahogyan az országos ülésen elhangzott az egyik felszólaló beszédében: „E kitűzött cél pedig az, hogy a telekkönyvben a csatorna és vasutvállalatok vagyona ezen alapuló hitelképessége teljes és világos evidenciába helyeztessék; s abban meg is tartassék, hogy az érdekeltek, különösen a kül-

¹⁹ Ideiglenes Törvénykezési Szabályok 1861. 20. és 21. §§. in.: C.I. VII. 178. p.

²⁰ Ideiglenes Törvénykezési Szabályok; 145. §.

²¹ Mivel már 1868-ban megszületett a törvény Magyarország és Erdély egyesítéséről (1868:XLIII. t.cz.), lehetőség nyíltott a Trt. hatályának erdélyi kiterjesztésére is. Egyelőre semmiféle adat nincs arra, vajon miért kellett mégis igazságügyminiszteri rendeletben külön erdélyi rendtartást létrehozni.

földi hitelezők, minden hosszas keresés utánjárás és kombinálgatás nélkül, az említett vállalatok teljes, tiszta s kimerítő képét egy tekintetre megláthassák.”²²

Bár az 1874. évi VIII. t.cikk a korábbiakban alkalmazott, eltérő és így számos zavart okozó mértékegységek helyett bevezette a *métermértéket* és az ehhez igazodó egyéb mértékrendszereket, a telekkönyvben még nem kellett alkalmazni. „A földterület mennyisége jogügyletekben és mindennemű magánjogi okiratokban az eddigi mérték szerint fejezendő ki s a telekkönyvi bejegyzések is az eddigi szabályok szerint eszköz-lendők, szabadságukban állván a feleknek az eddigi mértékhez az *új mértéket* is hozzáírni.” (1874:VIII. t.cz. 18. szak.) Nem sokkal később került kihirdetésre a földadó szabályozásáról szóló 1875:VII. t.cz., amely az általános földadókatasztert vezette be. (A kataszter a középkori capistratum szóból keletkezett, mely fejenkénti jegyzéket jelentett.) E törvényben kerültek rögzítésre a művelési ágak, a minőségi osztályok, a mintatermek és a becslőjárások kialakításának és vezetésének szabályozása azzal, hogy egyes birtokok (ingatlanok) ezen fizikai jellemzőit a telekkönyvnek is követnie kellett.

A katasztert bevezető földadótörvényt az Országgyűlés 1881-ben módosította (1881. évi XL. t.cikk) korszerűsítve az eredeti törvény kevésbé alkalmazható rendelkezéseit. Ugyanakkor lépett életbe újabb kisajátítási törvényünk (1881. évi XLI. t.cikk), majd 1885-ben fogadták el a földadókataszter nyilvántartásáról szóló 1885. évi XXII. t.cikket.

Hosszas parlamenti vita és jogirodalmi polémia után 1886-ban született meg a legát-fogóbb telekkönyvi törvényünk (1886. évi XXIX. t.cz. a telekkönyvi betétek szerkesztéséről). Már a Trt. előírta, hogy a telekjegyzőkönyvek országos méretű összeállítása után el kell készíteni a „különös telekkönyvi betéteket” vagyis a telekjegyzőkönyvek alkalmazása helyett betéteket kell kialakítani. Ugyanakkor alapvető követelményként jelent meg a kataszter és a telekkönyv összhangbahozatala.²³ A *telekkönyvi betét* elnevezést végleges jelleggel ez a törvény hozta be”, de megtartotta a telekjegyzőkönyveknek alkalmazott három alrészletes felosztást (A, B és C lapok). A betétek bevezetése illetve a betétszerkesztési munkák bejegyzése évtizedekig elhúzódott, sőt voltak olyan dunántúli települések, amelyekben még 1945-ban is telekjegyzőkönyveket alkalmaztak, annak ellenére, hogy 1889-ben, 1891-ben és 1892-ben módosító törvények születtek a munkák gyorsítása érdekében. Ugyanezt a célt szolgálta az 1893. május 26-án kiadott 19.665/1883.sz. igazságügyminiszteri rendelet is.

1909-ben hozta meg az Országgyűlés a földadókataszter kiigazításáról és a földadó százalékának megállapításáról szóló törvényt (1909. évi V. t.czik). Ebben került bevezetésre a tiszta jövedelmi fokozatok megjelölésére a *koronaérték* (későbbi elnevezéssel: aranykorona-érték), azonban ezt még nem kellett bevezetni a birtokok telekkönyvi betétjébe. Az ugyanebben az évben elfogadott 1909. évi VI. t.cikk hozta be a házadókatasztert, amelyet az egyes településeken kellett vezetni a telekkönyvre alapított, de attól elkülönülő (így nem közhitelű) nyilvántartásként.

1870-től kezdődően különböző megbízások folytán a polgári jog egyes részterületeiről készültek tervezetek, az első egységes kódexszerű vázlatot 1882-ben állította össze Halmossy Endre magánmunkálatként. A nagyon alapos, minden részletre kiterjedő

²² Tóth Lőrinc képviselő előadói beszéde az igazságügyminiszter helyetteseként 28-i országos ülésen.

²³ „A jelen javaslatban célul tűztem ki: I. a telekkönyvi betéteknek szerkesztését, II. ezen betéteknek olyan szerkesztését, hogy azok adatai a földadókönyv és állandó kataszter adataival összhangban legyenek, és hogy a telekkönyvi, ill. a betétekben foglalt állapot a tényleges állapottal lehetőleg egyezzzék, és III. olyan intézkedések tételét, amilyenek a telekkönyvi betéteknek a fenti egyezést biztosítsák, másrészt lehető biztonságot nyújtsanak arra, miszerint ne létesülhessen eltérő állapot.” (A törvényjav. miniszteri indokolása.)

munka harmadik címe foglalkozott a telekkönyvvvel, amelyben megtalálhatók az Optk. és a Trt. a tervezet alapelveivel összhangban állott egyes rendelkezései is. Ezt követték az 1900-ban, majd 1913-ban elkészített magánjogi törvénytervezetek, melyek szintén kimerítően foglalkoztak a telekkönyv intézményével. „Hogy a telekkönyvi rendszert fenn kell tartani; hogy az ingatlanok tekintetében a dologi jogok szerzését, változtatását és megszüntetését a telekkönyv rendszerére kell, mint alapra fektetni; végre hogy az ingatlanokon való jogokról törvény határozatok köréből mind az olyanokat ki kell zárni, amelyek az évtizedek munkájával és milliók árán szerkesztett telekkönyvek és telekkönyvi betétek tartalmának lényeges megbolygatásával és az ez által szerzett jogok sérelmének veszélyével is járnának; mindez olya szembeötlően kétségtelen, hogy indokolásával foglalkozni merőben felesleges volna”,²⁴ Ugyanezt fogalmazta meg az igazságügyminiszter az 1928-ban elkészített javaslatban (amely Magánjogi Törvényjavaslat címmel került az Országgyűlés elé): „a telekkönyv háromnegyed század óta alkotja ingatlanjogunk gerincét és így ettől eltérni az Mt. általános vezérelvével sem lenne összeegyeztethető.”²⁵ Azonban egyik tervezetből sem lett törvény bár az Mtj-t a bírói gyakorlat mint szokásjogi gyűjteményt alkalmazta.

A gazdasági fejlődés, a hitelélet újbóli fellendülése, az építési beruházások megszorodása szükségessé tette olyan törvények megalkotását az első világháború után, amelyek tárgyai egy magánjogi kódexben követeltek volna maguknak helyet. Mivel ilyen törvény nem jött létre, megszületett az első társasházi törvény (1924. évi XII. tc.), valamint a jelzálogjogról rendelkező 1927. évi XXXV. törvénycikk. A társasházi törvény a 19. század végén bevezetett ún. részházak jogintézményét korszerűsítette és alakította át a korszerű követelményeknek megfelelően, míg a jelzálogjogi törvény a telekkönyvi rendszerrel szorosan összefüggő biztosítéki intézményt vezetett be. „Az ingatlanok tekintetében a telekkönyv intézménye teszi lehetővé a jelzálogjog jogintézményét [...] A történelmi adatokból is nyilvánvaló, hogy a jelzálogjog nem egyszerű függvénye a telekkönyvnek, hanem olyan jogintézmény, amely, jóllehet a telekkönyvi rendszerbe kapcsolódik, önálló fejlődésre képes,” mondotta az igazságügyminiszter a törvényjavaslat ismertetése során.²⁶

1927-ben ismét szükségessé vált egy újabb telekkönyvi tárgyú törvény meghozatala (1927. évi XXXIV. tc. a telekkönyvi tulajdon és a tényleges birtoklás között előállott eltérések megszüntetését célzó egyes intézkedésekről.) Ekkorra a legtöbb településen már befejeződött a betétszerkesztési eljárás, azonban az időközi ingatlanforgalmi változások sok esetben nem kerültek átvezetésre a nyilvántartásban. Ugyanakkor az 1892. évi XXIX. t.c. csak a telekjegyzőkönyvek hivatalbóli megváltoztatását, a tényleges birtokhelyezethez történő igazítását tette lehetővé, a betétekben változást rendezni egyszerű igazgatási eljárással nem lehetett (csak per útján volt lehetőség az eltérések korrekciójára). Ezt a helyzetet kívánta feloldani az említett törvény. Majd 1938-ban fogadta el az Országgyűlés a kivételes telekkönyvi eljárások szabályait összefoglaló 1938. évi XI. tc-t, amely a bejegyzési, feljegyzési és törlési eljárásokon kívüli ún. официális eljárásokat sorolta fel. Ez azonban nem lépett hatályba. Az 1945 utáni, a tulajdonosi szerkezetet érintő nagymértékű változások (földreform, ipari, mezőgazdasági vállalatok állami tu-

²⁴ Indokolás a Magyarországi Magánjogi Törvényjavaslatához. II. kötet: Dologi jog. Budapest, 1901. Általános határozatok a telekkönyvbe felvett ingatlanokon való jogokról. Kiadta az Igazságügyminisztérium. 105. p.

²⁵ Indokolás a Magánjogi Törvényjavaslatához. Budapest 1929. Kiadta az Igazságügyminisztérium.

²⁶ Az 1927. évi XXXV. tv. miniszteri indokolása. CJH 1927. 589. p.

lajdonba vétele, házingatlanok államosítása stb.) addig nem ismert terhet zúdítottak a telekkönyvi hatóságokra. Az igazgatási teendők ugyan a földbirtokrendező bizottságokra tartoztak, azonban a földek szétdarabolásának bejegyzését, a tulajdonjogok rendezését a járásbíróságoknak (mint telekkönyvi hatóságoknak) kellett elvégezniük. Növelte a munkamennyiséget az 1948. évi LV. tc., amely ismételten előírta a métermértékek használatát kivétel nélkül.²⁷ Az említett nehézségek miatt azonban a méterrendszerre történő átállást csak az 1913-ban elindított szerkesztési munkálatok során lehetett maradéktalanul elvégezni.

Mivel az 1960. május 1-én hatálybalépett Ptk. a telekkönyvről nagyon szűkszavúan rendelkezett, csupán a közhitelesség és a konstitutivitás elvét határozta meg, a részletes szabályozást külön jogszabályra hagyta, szükségessé vált az ekkor még hatályban lévő telekkönyvi szabályok sorsának rendezése. A Ptk 1960. május 1-ével hatályon kívül helyezett minden „felszabadulás előtt alkotott polgári jogi tartalmú jogszabályt” és külön felsorolta a hatályban maradt rendelkezéseket. Ezek között azonban nem szerepeltek telekkönyvi tárgyúak, ezért egy bizonyos ideig *ex lex* állapot keletkezett: 1960. május 1-től a telekkönyvi rendeletek, törvények nem voltak alkalmazhatók és még nem léptek hatályba (meg sem jelentek) az új telekkönyvi tárgyú jogszabályok. Végülis 1960. novemberében és decemberében láttak napvilágot az 54/1960. (XI. 27.) Korm. r., valamint a 2/1960. (XII. 25.) IM. r. a telekkönyvről, amelyek 1961. február 1-ével léptek hatályba. Egyidejűleg megmaradtak a vasutak és csatornák központi telekkönyvére, a bányatelekkönyvre, valamint az ipari vállalatok telekkönyvére vonatkozó törvények alapján vezetett nyilvántartási rendszerek.

1963-ban került megszüntetésre a kataszterre épített földnyilvántartási rendszer és váltotta fel az 1815-ben megteremtett földadókatasztert. (1963. évi 32.sz. tvr.)²⁸ A tvr. kimondotta: „A telekkönyvben a földrészletek helyrajzi számát, területét, művelési ágát és fekvését, valamint a külön jogszabályokban meghatározott egyéb adatokat az állami földnyilvántartás munkarészeiben foglalt adatoknak megfelelően kell feltüntetni.”²⁹

Mivel az előbbi kettős nyilvántartás nem felelt meg az akkori rendszer igényeinek, felmerült a megszüntetés igénye, továbbá az egyes külön nyilvántartások eltörlése, egységes telekkönyvi rendszer létrehozatala. Előbb azonban szervezeti változtatásra volt szükség. 1972-ben a járásbíróságok mellett működő telekkönyvi hatóságok megszűntek, szervezetük beolvadt a földhivatali struktúrába. „Az állami földnyilvántartás és a telekkönyv intézményének létrejötté óta gyökeresen megváltoztak azok a társadalmi-gazdasági viszonyok, amelyek kialakulásukat szükségessé tették. A szocialista fejlődés megköveteli, ezért a külön-külön vezetett állami földnyilvántartás és a telekkönyv helyett *egységes nyilvántartási rendszer* kialakítását.”³⁰

Az 1973. január 1-én hatálybalépett 1972. évi 31. sz. tvr. és a 32T/1972. (XII. 31.) MEM sz. r. megszüntette a telekkönyvi betétek rendszerét, helyette bevezette a tulajdoni lapokat, megindította a szerkesztési eljárást (amely kísértetiesen hasonlított az 1886-ban

²⁷ „A földadókataszteri munkálatokban és a telekkönyvi betétekben (telekjegyzőkönyvekben) a területi adatokat *kizárólag méterrendszerben* kell feltüntetni.” (L. a törvény I. szakaszát!)

²⁸ Az állami földnyilvántartás tárgya az ország teljes földterülete volt, ezáltal kialakult egy kettős jellegű adminisztráció. Valójában ez a kettősség tartalmában egyáltalán nem különbözött a korábbi kataszter-telekkönyv egymás mellett élésétől.

²⁹ 1963. évi 32. sz. tvr. 8. § (1).

³⁰ 1042/1971. (IX.29.) Korm. hat. az egységes ingatlan-nyilvántartási rendszer és szervezet kialakításáról, valamint a földügyi szakigazgatási tevékenység továbbfejlesztéséről. (Magyar Közlöny 1971. évi szeptember 29-i szám.)

megindított betétszerkesztési eljárásra, és a nyilvántartással kapcsolatos eljárásokat a földhivatal keretében helyezte el.

Mivel a szerkesztési eljárások fokozatosan kerültek megindításra (és befejezésre), azok lezárásáig a telekkönyvi kormány- és miniszteri rendeletet kellett alkalmazni. Mivel az utolsó szerkesztések 1985–86-ban zárultak le, ez az az időpont, amikor a telekkönyvi rendszer véglegesen megszűnt, felváltotta az *ingatlannyilvántartás*. Tartalmát tekintve azonban a telekkönyv intézménye sosem szűnt meg, mivel az utóbbinak nevezett regisztráció manapság alapvetően követi az első telekkönyvi jogszabályunk, a Trt. alapelveit és alkalmazza az egyes jogintézményeit (rangsor elve, ranghelycsere, bejegyzés, feljegyzés, törlés, jelzálogjog stb.)

II. A telekkönyv, mint jogintézmény Magyarországon

Ebben a fejezetben a telekkönyv intézményén belül helyet foglaló intézményrészek, részelemek történeti alakulását és megszületését kívánom bemutatni. A fejlődés szót nem szívesen használom – ugyanígy vagyok a „visszafejlődés” megnevezéssel is –, ugyanis nagyon nehezen dönthető el, vajon adott esetben, adott időszakban, adott területen fejlődés-e az, ha valamely visszahúzó erő egy korábban megvolt intézményt vezet be, hoz vissza vagy egy törvényhozói akarat olyan újat teremt, amely mind a gazda ág, mind a társadalom számára káros, negatív következményeket von maga után. Nem éppen az tekinthető fejlődésnek, hogy visszanyúlunk egy régebben bevált, de ideológiai vagy politikai megfontolásból eltörölt jogi vagy gazdasági megoldáshoz? Elsődlegesen a telekkönyv meghatározásával, mibenlétével foglalkozom, majd azt vizsgálom, milyen okok tették szükségsszerűvé ezen intézmény kialakulását hazánkban. Szükséges foglalkoznom a telekkönyvi alapelvekkel ezeket követően. A telekkönyv már megszületését követően nyomban visszatükrözte az ingatlanforgalmat is; bizonyos-ingatlanügyekkel kapcsolatos visszatekintés is szükségesnek mutatkozik. Lényeges kérdés – és ez a telekkönyvi intézmény történetében mindenkor központi probléma volt – a telekkönyv bizonyító erejének, a hitelt érdemlőség mibenlétének megítélése.

Végezetül még két szempontot kívánok megvilágítani: az egyik a telekkönyvi jogalkotás legitimitása, a másik a telekkönyvi szervezet és eljárás bemutatása. Ez utóbbi esetben a kérdés az, vajon mely formában és melyik eljárási rendben szolgálta ki a társadalmat leginkább a telekkönyv.

I. A telekkönyv fogalma, meghatározása

Jogtudásaink a telekkönyv fogalmát általában azonosították a *nyilvánkönyv* fogalmával. „A telekkönyv – nyilvánkönyv – oly. közhitelű könyv, mely az abban bejegyzett ingatlanok létezését és jogi minőségét, nemkülönben az abban megjelölt – mind jogosított, mind kötelezett – személyeknek az ingatlanokhoz és bejegyzett jogokhoz, másrészt egymáshoz való viszonyát tanúsítja, és egyszersmind azon tér, amelyen az ingatlanokra közvetlenül vagy közvetve vonatkozó telekkönyvi jogok megszerezetnek, átváltoztat-

nak és megszüntetnek.”³¹ másik meghatározás szerint: „a telekkönyv vagy nyilvánkönyv az a közokirat, mely a fekvőbirtok létviszonyait vagyis az egyes ingatlanokra vonatkozó adatokat és nyilvánkönyvi jogokat magában foglalja.”³² Ugyanakkor a nyugat-európai nyilvánkönyvi rendszerek két alrendszerből épültek fel: a telekkönyvből és a jelzálog-könyvből. A telekkönyvi jelleg abban állott, hogy minden dologbeli jog megszerzéséhez bejegyzés volt szükséges, a jelzálogjogi jelleg tekintetében viszont a dologi jogosultság közömbös volt.

Schnierer Gyula jogtanár is a nyilvánkönyv két nemét különböztette meg: a jelzálogjogi könyvet és a tulajdonképpeni telekkönyvet. Az előbbi csupán a terhet biztosította, az utóbbiban mind az ingatlanok, mind pedig az azokon szereplő terhek is szerepeltek. „Csak az utóbbi rendszert lehet tökéletesnek nevezni,” fejtette ki, „amennyiben előbb szükséges tudni, vajjon az adósnak van-e ingatlan tulajdona és csak azután lehet következetesen és megnyugvással azokra terhet biztosítani... A tisztán jelzálogi vagy betétlázási rendszer [...] *félrendszer, és mint ilyen nem felel meg a tudományos követelményeknek.*”³³

Csehországban, Morvaországban és Sziléziában a 14–15. században terjedtek el a *földtáblák* (tabula terrae, zemské desky), „melyek a nemesi földbirtokok tulajdonváltozását és záloggal való megterhelését tartalmazták [...] A források szerint nem annyira a felek érdekeit szolgálták, mint inkább az adománybirtokok visszaháramlásának megkönnyítését, valamint a bejegyzési kötelezettség révén az országos rendi érdekek védelmét.”³⁴ Később ezt a rendszert vették át az egyes osztrák örökös tartományok, és az Optk-n keresztül végül is beépülve a Trt-be a magyar jog részévé vált.

A *kataszteri földkönyv* vagy *adótelekkönyv* alapvetően az állam ingatlannal kapcsolatos adóztatási érdekeinek, az adószabályozásnak a követelményeire szolgáló regisztrációs rendszer, melyben mindazon ingatlanjellegzetességek kerülnek feltüntetésre, melyek alapján a jövedelem, a jövedelmezőség, a vagyontárgy szerinti adóztatás megvalósítható. A kataszteri földkönyv a kezdetektől kizárólag közjogi, pénzügyi jogi célokat szolgált, és alkalmas volt az ingatlanok összes fizikai tulajdonságának kimutatására és nyilvántartására. Míg ugyanis a telekkönyv kifejezetten az ingatlanok *jogi állapotát* tükrözte, addig a kataszteri telekkönyv (földkönyv stb.) csak az adózási szempontból releváns tényezők terepe volt. E jellegzetesség tette alkalmassá arra, hogy a térképi nyilvántartás nélkülözhetetlen alapjává lépett elő.

A kataszteri és a telekkönyvi nyilvántartás összhangba hozatala mindig alapkövetelmény volt mind a jogalkotás, mind a jogalkalmazás részéről. „De a telekkönyveknek a kataszterrel való összhangba hozatala nemcsak a jelenlegi birtokállapotra nézve rendelő el, hanem szabályoz hozandók azon célból is: hogy a két organizmus közt az összhang jövőben is fenntartassék” – állapította meg Csillag Gyula: Telekkönyv és kataszter c. munkájában.³⁵

A telekkönyv megteremtését követően nálunk kétféle rendszert alkalmaztak: a helyi és az országos telekkönyvet. Országos jellegűek voltak: a bányatelekkönyv, a vasutak és a csatornák telekkönyve, ipari vállalatok központi telekkönyve és a kincstári javak te-

³¹ HUF József: *A magyar Telekkönyvi Rendtartás gyakorlati használatra*. Budapest, 1906. 1. p.

³² Pallás Lexikon 1897. évi kiadás. Budapest, XVI. kötet (TEBA-ZSISZIK)

³³ SCHNIERER Gyula: *Jelzálogi és telekkönyvi rendszerek elmélete*. Pest, 1869. 6. p.

³⁴ RUSZOLY József: *Európa jogtörténete*. Budapest, 1997. 321. p.

³⁵ CSILLAG Gyula: *Telekkönyv és kataszter*. Budapest, 1884.

lekkönyve. A községenként (településenként) vezetett ún. általános telekkönyveket *helyi telekkönyveknek* is nevezték.³⁶

Mindezekből levonhatjuk a következőket: a városi telekkönyvek alapvetően a helyi adóztatás érdekében születtek meg, azonban voltak olyan régiók, ahol a telekkönyvi rendszer (földkönyvek formájában) a nemesi-lovagi minősítés igazolásához vált szükségessé. Másodlagos volt a hitelezői érdekvédelem. Fokozatosan alakultak ki az ún. jelzálogkönyvek, amelyek kizárólag a hitelek fedezetéül szolgáló ingatlanok adatait tartalmazták. Ugyanakkor a vagyonadóztatás központosításával olyan regisztert kellett létrehozni, amely az ingatlanok fizikai állapotát rögzítette elsősorban nem mellőzve a tulajdonos megjelölését. Egyes országokban a telekkönyv – amennyiben az teljeskörű volt – a vagyoni census igazolásának is alapjává vált. Nálunk a telekkönyvi kezdeményezések elsősorban biztosítékalapúak voltak, (l. az 1723:107. t.cikket vagy az 1840:XX. t. cikket) azonban már kötelezően vezették a tulajdonjogi változásokat is. Míg az 1723-as törvény csupán a csodeljárásokban érvényesítette hatását, addig a betáblázási törvény alapvetően hitelezővédelmet szolgált. Miután azonban ez utóbbi nem volt kötelező (azaz nem előzte meg a betáblázási könyvek bevezetését országos ingatlan – vagy birtok – felmérést), valódi telekkönyvnek azt nem nevezhetjük. A szűkebb értelemben vett telekkönyvvel először az 1843–44-es Országgyűlésen találkozunk, amikor a kiküldött bizottság két törvénytervezetet dolgozott ki.

Ezt követte az 1847-ben kiadott kegyes királyi leirat, amely már a korszerű telekkönyvi rendszerekhez közelítő törvényjavaslatot tartalmazott, majd az 1853-as rendelet, mely kötelezővé tette az összes birtok felvételét (nem tartoztak ide a közjavak, a bányászati ingatlanok, vasutak, csatornák).

2. A telekkönyv létrehozásának szükségessége hazánkban

Amint az első részben láttuk, a mai telekkönyvhöz leginkább hasonlító képződmények a német városokban, valamint a cseh-morva királyság területén jelentek meg. Azok a német városok hoztak létre ilyen nyilvántartásokat, melyekben a kereskedelem, az ipari termelés, a kézművesség a *városi polgárság alapvető* tevékenysége volt, továbbá a város erős központi irányítással rendelkezett. Ennek megfelelően a városi vezetés központi gazdálkodást működtetett, amelyhez elengedhetetlen forrásként szolgáltak a polgárok adóbefizetései. Mivel pedig adót csak a városi polgár fizethetett, erre eddig csak azokat lehetett kötelezni, akik a városon belül ingatlannal, birtokkal rendelkeztek, és az adó mértéke az ingatlanok számától, nagyságától, termőképesességétől függött, elengedhetlenné váltak a tulajdonjogot igazoló nyilvántartás megteremtése. (Mondhatni: a városi polgári rang elnyerésének a feltétele a belterületi, belvárosi ingatlan – a *mansio* – volt, és ez egyben az adózás alapját is képezte (más polgári birtokokkal együtt). Ezért is kívánták meg a városokban (így nálunk Pozsonyban, Sopronban, Nagyszombatban, Kassán, Budán stb.) a birtokátruházások nyilvános megvallását, a városi tanács előtti intézését (fassio).

A német városokkal ellentétben a cseh-morva és sziléziai régiókban éppen a nemesi eredet bizonyítékát látták igazolni a földkönyvekben (zemske desky, tabula terrae).

³⁶ A központi telekkönyvek közül a kincstári javak telekkönyve nem volt nyilvános, ez a nyilvántartás a központi jellegű állami feladatok ellátását szolgálta.

Vagyis a nemesség nemhogy tiltakozott volna birtokai nyilvántartásba vétele ellen, hanem éppen a rend akaratából születtek meg a regiszterek, melyek a birtok fizikai tulajdonságai mellett deklarálták a tulajdonjogot, azok változását, és ezért alkalmasak voltak jelzálogjog bejegyzésére is.

A 18–19. században a központosító törekvések szükségessé tették a városi, a regionális, egymástól eltérő ingatlan-nyilvántartási rendszerek egységes szabályozását. Ekkor születtek meg egyrészt a magánjogi kódexekkel párhuzamosan másrészt azokra alapítva a telekkönyvi törvények. Nálunk ezzel szemben az ősiség, a visszaháramlási jog, valamint az úrbériség merev birtokkötöttségei alapvetően akadályozták úgy a magánjogi kódex, mint a telekkönyvre vonatkozó törvény megszületését. Miután 1848-ban mindhárom körlet megszűnt, lehetővé vált a magánjogi kódex, valamint a telekkönyvi törvény megalkotása, azonban ezek megszületésére már nem kerülhetett sor. A szabadságharc leverését követően pedig az abszolutizmus adminisztrációja nyomban megindította Magyarországon egyrészt a kataszteri felméréseket, másrészt a telek- és betáblázási könyvek megteremtését. Majd az ősiségi és az úrbéri pátensek megszületésével, az Optk. hazai bevezetésével a legális út is megnyílt az egész országra kiterjedő (Erdély kivételével) telekkönyv megteremtéséhez.³⁷ Ez azt is jelentette, hogy a telekkönyv kiterjedt mindenfajta birtokra, ideértve a nemesi birtokokat is.

Az osztrák kormányzat tulajdonképpen a telekkönyv bevezetésével egyrészt meg akarta teremteni hazánkban is a hitelélet alapját, másrészt – mivel az 1812-ben hatálybalépett Optk.-t nem követte részletekbe menő telekkönyvi törvény – kísérletet végzett az új intézmény ausztriai megteremtéséhez Magyarországon.³⁸ Végülis a korabeli sajtó folytatásokban közzétette a Rt-t, nem győzték hangsúlyozni a telekkönyv jótekonny hatását, sőt nélkülözhetetlenségét, még azok is, akik teljes mértékben elleneztek minden intézkedést, amely az osztrák udvarból származott. Egyetértés volt ugyanis abban, hogy – kísérleti terep ide vagy oda – a Trt. megteremtette a hazai hitelélet alapjait a birtokok (ideértve a nemesi birtokokat is) kötelező regisztrációjával.

Többen azon a véleményen voltak, hogy a telekkönyvet nem csupán a hitelélet megteremtése kényszerítette ki az osztrák kormányzathoz, hanem az úrbéri pátensek alapján beinduló birtokrendezések is, mert a telekkönyvek lényege abban áll, hogy a valódi birtok s tulajdonjog állapotot kiderítsék, s minden kétsége eltávolításával kimutassák”, írta a Budapesti Hírlap 1856. január 26-i számában az Úrbéri törvényszékek c. cikkében. Az úrbérendezést valóban nem lehetett volna a telekkönyv bevezetése nélkül végrehajtani, ugyanis az urbáriumok nem tartalmazták a földesúri birtokokat (csupán a jobbágytelkeket és a közös használatú legelőket, irtványföldeket), azaz egyáltalán nem voltak alkalmasak azonosításra, feldarabolás megvalósítására. Erre mutat az is, hogy az úrbéri törvényszékek a Trt. hatálybalépése után, 1856. februárjában alakultak meg és kezdtek működni.

³⁷ Természetesen itt a legalitást nem a magyar Országgyűlés által megalkotott és az uralkodó által szentesített törvények vonatkozásában említettem, hanem az osztrák abszolutizmus jogi hierarchiája szempontjából. Az említett pátensek kiadására továbbá azért is szükség volt, mert az uralkodó nem ismerte el az 1848. évi áprilisi törvényeket.

³⁸ „Kétségtelen, hogy ez a rendezés lényegében megfelelt az 1848-iki országgyűlésen az úrbérmegváltás ügyében alkotott törvény intentiójának; hogy vajjon a magyar nemzeti kormányzat fennmaradása esetében a végrehajtás ugyanabban a szellemben történt volna-e, amelyben azt az osztrák abszolutizmus eszközölte? az már kérdéses. Az abszolút kormány az egész földtehermentesítést szerette a maga érdeme és vívmánya gyanánt tünteti föl a nép előtt, melynek hajlamát a birtokos osztállyal szemben politikai okokból hajhászta...”
BERZEVICZY: *Az abszolutizmus Magyarországon*. 1870. 65–66. p.

3. A telekkönyvi alapelvek kiteljesedése

A mai hazai szakirodalomban Tóth Lajos egyetemi docens összegezte először ingatlan-nyilvántartási rendszerünk alapelveit a következőkben:

- a) a bejegyzés elve,
- b) a nyilvánosság,
- c) a közhitelesség,
- d) a kérelemhez kötöttség,
- e) a rangsorhoz kötöttség,
- f) az okirathoz kötöttség,
- g) a valósággal megegyezés követelménye,
- h) a teljesség elve,
- i) a kötelező használat elve,
- j) a reálfölíum és a perszonálfölíum vegyes alkalmazása;
- k) a legalitás (tölvényesség) elve,
- l) a dologi megegyezés elve.³⁹

A legtöbb szerző a telekkönyvi alapelvek vizsgálata során általában négy kritériumot emelt ki, amelyek nélkül ingatlan-nyilvántartásról nem lehet beszélni. A telekkönyvek célja három tényezőben foglalható össze: elsősorban az ingatlanonkénti regisztráció településenként, illetve központosított egységekben, másodsorban az ingatlanhoz tapadó dologi jogok megállapíthatósága, harmadrészt olyan bizonyíték megjelenése, amely feleslegessé teszi a pereket, kiküszöböli a jogvitákat. Mivel pedig a teljesség elve az összes létező ingatlan felvételét kötelezővé tette, el kellett törölni az egyes birtokfajták közötti különbséget („elekkönyvi képesség” követelménye).

A Trt. hatálybalépését követően tehát négy alapelv valósult meg a gyakorlatban: a nyilvánosság (publicitas), a különlegesség (specialitas), a törvényesség (legalitas) és az elsőbbség (prioritas). Ehhez hozzájöttek még a bejegyzési elv, valamint a telekkönyvi kényszer alkalmazása – a telekkönyvvel foglalkozó szerzők utóbb a bejegyzési elvet tekintették a legfontosabb principiumnak. Az elvek taglalása és vizsgálata során konfliktusok is keletkeztek a szerzők körében, sőt a bírói gyakorlat sem volt egységes e tekintetben különösen azon jogokkal kapcsolatban, amelyek telekkönyvön kívül keletkeztek (öröklés, elbirtoklás stb.) Ezért a telekkönyvi jogszabályaink a konstitutivitás elvét általában, de nem kizárólagosan érvényesülő elvként fogták fel, kimondva azt a sarkalatos tételt, hogy a telekkönyvön kívül keletkezett jog fennállására a jogosult nem hivatkozhatott a telekkönyvben bízó, jóhiszemű szerzővel szemben.⁴⁰

Hazai telekkönyvi rendszerünkben a nyilvánosság és a közhitelesség elve mindig egybefonódott abban az értelemben, hogy a felvett adatok hitelességeért a hatóság, vagyis az állam felelősséggel tartozott. Ami nem szerepelt a telekkönyvben, az nem létezett a valóságban (kivéve bizonyos tényeket, amelyek változását nem mindenkor tudta követni a nyilvántartás) – azaz arról a jóhiszemű félnek nem kellett tudnia. Mindazonáltal megkülönböztették az *alaki* és az *anyagi* nyilvánosságot. Az előbbi azt jelentette, hogy bárki (bármely szerv) a telekkönyvbe, annak minden részlemébe az érdekeltség

³⁹ TÓTH Lajos: *Az ingatlan-nyilvántartásunk alapelvei*. Acta Jur. et Pol. Szeged, 1999.

⁴⁰ Rosszhiszemű az, aki tudja, vagy csak gondatlanságból nem tudja, hogy az, akitől ő jogot szerezni kívánja, nem jogosult, őt az a jog nem illeti – bár a telekkönyvbe be van jegyezve -, vagyis, hogy a bejegyzés nem fedi a valódi jogállást.” SZLADITS Károly: *Az Optk és a telekkönyvi rendtartás*. Budapest, 1928. 79. p.

és az indok igazolása nélkül betekinthezt, ezen adatokról feljegyzést vagy hiteles másolatot készíthetett illetve kérhetett; az anyagi nyilvánosság pedig arra irányult, „hogymint szabály szerint mindenki bízhassék abban, hogy egyfelől azok a jogok, amelyeket a telekkönyv feltüntet, csakugyan megilletik a bejegyzettet, és hogy másfelől más terhek, mint amelyek a telekkönyvbe be vannak jegyezve nem terhelik az ingatlant”⁴¹

Mivel Magyarországon sok esetben a bejegyzett állapot eltért a valós állapottól, a nyilvánosság elve maradéktalanul csak alakjában vonatkozásban érvényesült, az anyagi nyilvánosság – mint a közhitelűség alapvető biztosítéka – már kevésbé biztosította a bejegyzések helyességét és a bizalmi elvet.

A rangelsőbbség elvét a 19. századi szerzők elsőbbségi elvnek nevezték, majd később, a 20. század elején honosodott meg a rangsor vagy a rangsorelsőbbség elnevezés. „Az elsőbbség megállapítására általános szabály, hogy ez, illetve a telekkönyvi bejegyzvények hatályossága azon időponttól kezdődik, melyben az azok teljesítése iránt szabályszerűleg fölkészített kérvény a telekkönyvi hatóság iktatóhivatalába beérkezett.”⁴² A rangelsőbbség elve azt jelentette a Trt. szerint, hogy a kérvény telekkönyvi hivatalba történt beérkezésének időpontja anyagi jogi erőre nyert. Ez összefüggött a telekkönyvi fogalmának kialakításával is, azaz csak a kérelem beérkezését megelőzően már bejegyzett személyekkel, szervekkel szemben lehetett eljárni; ha a kérvény nem a telekkönyvi előzőre vonatkozott, azt el kellett utasítani. (Ez egyébként a rangsorok között is érvényesült.)

A rangsor elvét felfedezhetjük az 1723:107. törvényben is („prioritas juris in futuro observetur”. Találkozunk a rangsor fogalmával az 1840:XXI. törvénycikkben is, mely szerint „a korábban betáblázott követelések a későbbben betáblázottat kielégítésre nézve” megelőzte, illetve egyébként az adóslevél kelte volt az irányadó a követelések kielégítése esetén. A Trt. alkotói gondoltak arra is, hogy a kérvény beiktatása és elintézése között hosszabb idő telik el, így bizonytalan jogi helyzetek sorozata alakulhat ki. E helyzetek megoldására került kialakításra a *széljegyzet*. A beérkezett kérvény iktatószámát azonnal fel kellett tüntetni a telekjegyzőkönyv (később a telekkönyvi betét) megfelelő lapján (ezt nevezték „elintézetlen széljegynek”).

A különlegességi elv azt jelentette, hogy mind a telekkönyvi jogok tárgyának, mind a telekkönyvi jogok tartalmának és terjedelmének, végül a jogok alanyának meghatározottnak, félreérthetetlennek kellett lennie. Ezt később – a 20. század második felében – nem ismerték el külön alapelvnek mondván, hogy a telekkönyvi rendszer magában hordja a tökéletességet, ezt az államnak kell biztosítania, a felekre ez terhet nem róhatott.⁴³ A telekkönyvi hatóságnak sem a Trt. sem később kiadott telekkönyvi tárgyú jogszabály nem biztosított mérlegelési lehetőséget a kérvény elbírálásának körében – a telekkönyvi hatóság mindenkor kötve volt a kérelemhez.

Ehhez szorosan kapcsolódott a törvényesség (legalitás) elve. Több 19. századi szerző ezt külön elvként tüntette fel, viszont Szladitsnál már nem szerepelt (beolvadt a különlegesség követelményrendszerébe). Eredetileg ez azt jelentette, hogy a telekkönyvi

⁴¹ SZLADITS: id. mű 153. p. Vannak olyan telekkönyvek, ahol csak az érdekelttség igazolása vagy valószínűsítése esetén lehet az adatokba betekinteni.

⁴² HERCZEGH Mihály: *A telekkönyvi rendtartás Magyarországon és Erdélyben*. Budapest, 1891. 3–4. pp.

⁴³ Ennélfogva a telekkönyvi jogok tárgya egyfelől A/ a telekkönyvi jószágtest, mégpedig egyfelől 1. az egész telekkönyvi jószágtest, illetve bizonyos jogok tekintetében annak részei, 2. eszmei hányada, 3. az ingatlanhoz tartozó mellék dolgok, 4. több telekkönyvi jószágtest egyetemleges lekötöttséggel, másfelől B/ valamely más telekkönyv jog.” SZLADITS: id. mű 164. p.

ügyekben kizárólag a bíróságok járhattak el még abban az időszakban is, amikor a telekkönyvi igazgatóságok működtek mind a helyszíneléseknél, mind a tényleges birtoklási ügyekben. A bíróságoknak kötelességük volt mind az eljárás, mind az anyagi jogi szabályok alkalmazásának ellenőrzése, felügyelete, felülvizsgálata. Ezt azonban nem kellett külön kimondani, mivel az 1869. évi IV. t.c.z. (a bírói hatalomról) a nemperes eljárásokra is kiterjedt.

4. A telekkönyv, mint az ingatlanforgalom tükörképe és biztosítója. A telekkönyv igazságtartalma.

Külön jogszabály nem rendelkezett a Trt. hatálybalépését követően a telekkönyvi statisztikáról, azonban a bírósági elnökök legalább évenként kötelesek voltak beszámolni a telekkönyvi ügyekről. Ezek a beszámolók a törvényszéki elnökök összesítése alapján az igazságügyi minisztériumban kötöttek ki és kormányzati felhasználásra kerültek. A legtöbb probléma – ezen statisztikákból kideríthetően – abból adódott, hogy a kataszteri és a telekkönyvi nyilvántartás eltért egymástól. Ennek kapcsán merült fel a kérdés, vajon milyen mélységű a telekkönyvi adatok igazságtartalma. Azaz szabott-e a Trt. és más telekkönyvi tárgyú jogszabály feltételeket a bejegyzésekhez illetve a törlésekhez? Milyen kellékeknek kellett megfelelniök a bejegyzés alapját képező szerződéseknek, okiratoknak, nyilatkozatoknak?

Már a telekkönyv megjelenése előtt nagy súlyt fektettek az ingatlanügyletek formai kellékeire attól függetlenül, hogy ezek bekerültek-e egy központi vagy regionális, városi nyilvántartásba vagy sem. Ezekre azért kellett ügyelni, mert jogvita esetén csak bíróság előtt lehetett a hitelességet bizonyítani. Az 1852. szeptember 16-án bevezetett Osztrák Polgári Perrendtartás rendelkezett ugyan az okiratok alaki jellemzőiről, azonban ezeket senki sem tartotta be, így ez a pátens a gyakorlatba nem ment át. Az ITSZ bizonyos változtatásokkal visszaállította a korábbi eljárásjogot, azonban itt sem történt említés az okiratokkal kapcsolatban. A változást az 1868:LIV. t. cikk hozta meg (a Polgári Törvénykezési Rendtartásról), amely részben a korábbi szokásjogra, részben pedig az időközben hatálybalépett Trt.-re alapítva dolgozta ki az okiratok bizonyító erejére vonatkozó rendelkezéseket.

Mivel azonban a telekkönyvi eljárásokban a Trt-t kellett alkalmaznia a bíróságoknak elsősorban (és csak mögöttes jogszabályként lehetett a Polgári Törvénykezési Rendtartáshoz nyúlni), a Trt-ben írt szabályokat kellett figyelembe vennie a telekkönyvi hatóságoknak az okiratok elfogadhatóságát – így hitelességét – illetően is. A telekkönyvi hatóság „ex primo decreto” határozott, és csak az esetben utasította el a bekebelezési vagy törlési kérelmet, ha a jogügylet vagy a nyilatkozat érvénytelensége *nyilvánvaló* volt. Ez azt jelentette, hogy az alakilag és tartalmilag érvényes, de egyébként hamis okirat is elfogadható illetve bejegyzendő volt, ha ez utóbbi tény közvetlenül az iratokból nem derült ki.

A telekkönyvi bejegyzések igazságtartalmát tehát az alapulfekvő okiratokra, nyilatkozatokra, megkeresésekre vonatkozó és a Trt-ben szereplő (felsorolt) szabályok betartása adta meg. Az tény, hogy a telekkönyvi hatóságok évtizedekig át túlterjeszkedtek hatáskörükön, és bíróként léptek fel egy-egy szerződési nyilatkozat megvizsgálása során (emiatt is sokszor húzódtak el bejegyzési vagy törlési eljárások), sőt saját hatáskörben döntöttek egy-egy szerződés érvényessége tárgyában. Azonban egyetlen telekkönyvi

rendelkezést sem találunk annak története során, amely ezt a vizsgálódást megengedte volna.

5. A magánjogi törvénytervezetek és a telekkönyvi jogszabályok viszonya

Az tény, hogy az 1850–1867 közötti alkotmányellenes, oktrojált, a magyarság által mindmáig illegitim és ellenzett jogalkotás teremtette meg polgári fejlődésünk alapjait. „A forradalom és a szabadságharc leverése után az ősiség és adományrendszer eltörlését, az úrbéri megváltást, a polgári törvénykönyv életbeléptetését, a jogegyenlőségen alapuló igazságszolgáltatást a bécsi abszolutista kormányzat hajtotta végre, de már más szellemben, mint ahogyan a 48-as törvények készültek” írja Balogh Judit egyetemi docens.⁴⁴

Mivel magánjogi törvényünk sem 1848 előtt, sem azt követően 1959-ig nem született, csupán négy törvénytervezet készült el, de csupán az utolsót a Magánjogi Törvényjavaslatot tárgyalta az Országgyűlés (de elfogadásra nem került), leszögezhető, hogy a telekkönyvi alapnormákat a ránk oktrojált Osztrák Polgári Törvénykönyvben lehetett és kellett a jogalkalmazás során megkeresni és megtalálni. Vagyis egy idegen ország törvénye adta az alapját a telekkönyvi rendszerünknek. Az Optk.-t az 1852. november 29-én kihirdetett pátenis léptette életbe, és azt mint háttérjogszabályt vették figyelembe a Trt. megalkotásakor. 1861-ben az Oszágbírói Értekezlet hosszas vita után akként határozott, hogy az Optk.-nak a telekkönyvre vonatkozó rendelkezései, valamint a Trt. kisebb – lényegtelen eltérésekkel – hatályban maradnak, mint a szokásjog részelemei. Az 1861. évi Országgyűlés mindkét háza tárgyalta az Ideiglenes Törvénykezési Szabályokat, és bár törvényként azt nem szavazta meg, nem terjesztette szentesítésre az uralkodó elé, az abban foglalt rendelkezéseket „ideiglenes kisegítő gyanánt használhatónak, illetve „ideiglenes kisegítő és eligazító módszerül szolgálhatónak” tekintette „mindaddig, míg az alkotmányos törvényhozás másként nem rendelkezik.

Amint azt az első részben láttuk, az ITSZ tehát elfogadta az Optk.-t, mint a telekkönyvi jogintézmény háttérjogszabályát ebben a részében, továbbá a Trt-t és az azzal ellentétes igazságügyminiszeri rendeleteket. Mindezek mellett még hatályban tartotta az 1854. május 23-n kelt nyílt paranccsal kibocsátott általános osztrák bányatörvényt is az ITSZ VII. rész I–V. fejezetében foglalt kivételekkel ill. „idomításokkal” Ugyanakkor Erdélyben és Fiumében továbbra sem voltak érvényesek e szabályok, mivel az abszolutista rendszer e részek különállását minden tekintetben (közigazgatás, államszervezet, igazságszolgáltatás stb.) fenntartotta.

Mivel 1867-től Magyarország belső törvényalkotásában ismét önállóvá vált, visszaterhetett az alkotmányos útra, azaz felülvizsgálhatta volna az Országgyűlés teljes egészében az Ideiglenes Törvénykezési Szabályokat, különös tekintettel az abban szerepeltetett császári pátenseket és osztrák miniszeri rendeleteket. Erre azonban sosem került sor. Továbbá eltérve az egész országra vagy annak egyes régióira alkotmányjogi szempontból kötelező törvényalkotási kötelezettségtől az Erdélyre vonatkozó telekkönyvi rendtartást is – hasonlóan a Trt.-hez – miniszeri rendelet keretében hozták meg, úgy-

⁴⁴ BALOGH Judit: *Az osztrák magánjog hatása a magyarországi kodifikációra a XIX. században*. Miskolc, 1997.

szintén ez volt a helyzet a telekkönyv Fiumére és a Tengeremellékre történt kiterjesztése területén is.

Az 1959. évi IV. tv. – mint arról már szót ejtettem – igen szűkszavúan tett említést a telekkönyvről; annak részletes szabályozását alacsonyabb rangú jogszabályra bízta (nem kifejezetten, de az érintett szakasz indokolása ezt sugallta). Így születtek meg a telekkönyvre vonatkozó minisztertanácsi és miniszteri rendeletek (egy igen tág miniszteri utasítással együtt, Az állami földnyilvántartással foglalkozó jogszabály viszont törvényerejű rendeletben jelent meg, és ebben a formában került kihirdetésre és hatálybalépésre a telekkönyvet felváltó 1972. évi 31. sz. tvr. is).

Kétféle álláspont alakult ki a jogirodalomban a magánjogi kódex megalkotásával kapcsolatban: az egyik teljes egészében elvetni – illetve totális revízió alá venni kívánta az Optk.-t, mondván: „az tetemes részében elavult, más részében nemzeti geniusunk és szokásainkkal össze nem fér, de általában is a legújabb codificatio fényeinek már meg nem felel [...] Annak alapul vételét tehát mint elvet és szabályt kimondani, elmaradt álláspontra mutatna [...] A polgári magánjogunk létrehozásának módját illetőleg a teljesen szabad, önálló, új codificatiót tartom egyedül helyes módnak.”⁴⁵ A másik álláspont szerint nem szükséges önálló magyar magánjogi kódex megalkotása, elegendő lenne az Optk. felülvizsgált változatának törvényi átvétele. „Magánjogi törvénykezési zavarainkon egyedül és kizárólag csak akként lehetne rövid idő alatt segíteni, ha az ausztriai polgári törvénykönyv ügyes revisio alá vetetnék és ennek megtörténte és alkotmány jóváhagyása után hatálya a birodalom azon részeire is kiterjesztetnék, hol jelenleg annak csak hypothekarius szabályai vannak érvényben.”⁴⁶

Egyik törekvés sem valósult meg; a megalkotott magánjogi törvénytervezetek egy teljesen új kódex megalkotása mellett törtek lándzsát elvetve teljesen az Optk.-t és nagymértékben támaszkodva a bírói gyakorlatban kialakult elvekre. Továbbá a 19. század végére egységessé vált a jogalkotói és jogirodalmi álláspont a tekintetben is, hogy telekkönyvi törvényt csak akkor kell alkotni, ha a magánjogi kódex létrejön, megszületik.

6. A telekkönyv, mint az igazságszolgáltatás része és a telekkönyvi eljárás

A városi betáblázási és földkönyvek (vagy városi telekkönyvek) vezetése a városi tanács hatáskörébe tartozott általában. Az 1723:107. t.c.z. nem rendelkezett ugyan a hatáskőről, azonban eddigi ismereteink szerint e tevékenységet a megyei törvényhatóságok látták el, és ugyanez volt a helyzet az 1840:XVI. t.c.z. esetében is.⁴⁷ Az osztrák rendszerű bírósági szervezet kiépítése már 1849 augusztusában megkezdődött Magyarországon és aránylag hosszabb ideig (1853-ig) tartott.

Elsőfokon a járásbíróságok ítéleztek. Kiépítésük még jószerivel meg sem kezdődött, az első telekkönyvi hirdetések, hirdetővények az előmunkálatokat már a járásbíróságok hatáskörébe utalták. Nem a bírók végezték azonban ezeket a teendőket, önálló

⁴⁵ Nyílt szó az osztrák polgári törvénykönyv recepciója ellen. Ismeretlen szerző cikke a Jogtudományi Közlöny 1877. január 5-i számában.

⁴⁶ Nyílt szó az osztrák polgári törvénykönyv recepciója mellett. Ismeretlen szerző cikke a Jogtudományi Közlöny 1876. december 15-i számában.

⁴⁷ „A betáblázásának mindig azon köztörvényhatóság előtt kell történi, hol az adósnek javai, melyekre a betáblázás intéztetik, fekszenek.” (1840:XXI. t.c.z. 3. §)

hivatalt, azaz a telekkönyvi hivatalt szervezték meg, mely a járásbíróság elnökének az irányítása alatt működött. Az osztrák rendszer szerint a telekkönyvi igazgatás igazságszolgáltatási feladat volt, és ezt az elvet valósították meg nálunk is.

Mivel a telekkönyvi előkészítő munkálatok felhalmozódtak, az 1883. február 16-án kelt császári pátens megosztotta azokat a járásbíróság és a törvényszék között; a törvényszékekhez illetve a mellettük felállított telekkönyvi hivatalokhoz tartoztak a nemesi birtokok, míg a járásbíróságok hatáskörében maradt a többi birtok telekkönyvezése. Ugyanakkor a főtörvényszékek székhelyén felállították az ún. *telekkönyvi igazgatóságokat*.

Az ITSZ telekkönyvi ügyekben megtartotta a bírósági hatáskört a következőképpen:

- a) megyékben a megyei törvényszék (mely 1861-től állandó bírósággá vált),
- b) szabad királyi városokban a városi tanács illetve a városi törvényszék,
- c) a jászkun kerületekben és a hajdúvárosokban a községi tanács.

Megszüntette a telekkönyv-igazgatóságokat, egyéb, az abszolutizmus idején létrehozott szervezetet, és egységesen telekkönyvi hivatalok keretébe helyezte a telekkönyvi nyilvántartást, míg az érdemi ügyek intézése a *telekkönyvi hatóságokhoz* került.⁴⁸

Az 1868:LIV. t.cz., valamint az 1869:IV. t.cz. a telekkönyvi szervezetet is érintette.

Az alábbi elsőfolyamodású bíróságok kerültek kialakításra:

- a) szabad királyi és rendezett tanácsú városokban:
 - városi bírő vagy annak helyettese,
 - városi törvényszék,
- b) megyékben:
 - a szolgabíró esküdt társával,
 - megyei törvényszék,
- c) a jászkun-, hajdú- és a szepesi kerületekben:
 - városi bírő (vagy helyettese),
 - városi törvényszék,
 - kerületi törvényszék,
- d) a kikindai kerületben:
 - a kerületi főbíró (vagy helyettese),
 - a kerületi törvényszék,
- e) a marosvásárhelyi királyi ítélőtábla területén az eddigi erdélyi bíróságok.

Az ingatlanügyek a birtokbíróságok hatáskörébe tartoztak, amelyek mellett – alárendeltségben – működtek a *telekkönyvi szakosztályok*.

Az 1871:XXXI. t.cz. értelmében kialakult az osztrák rendszerhez hasonló bírósági szervezet azzal, hogy a telekkönyvi ügyek a királyi törvényszékek kebelében maradtak kizárólagosan, azonban az igazságügyminiszter felhatalmazást kapott arra, hogy „nagyobb telekkönyvi forgalommal bírő vagy a törvényszék székhelyétől messzebb eső járásokban a járásbírószágot a törvényhozás utólagos jóváhagyása mellett az igazságügyminiszter telekkönyvi hatósággal felruházhassa.”⁴⁹ Először a járásbíróságok mellett mű-

⁴⁸ Telekkönyvi hatóságok már előbb felsoroltak voltak. „Minden telekkönyvi hivatal az illető *telekkönyvi hatóság alá* rendeltetik, s ennek részét képezi.” ITSZ I. Polgári Magánjog B/ Alaki rész XII. fejezet 147. §.

⁴⁹ 1871:XXXI. t.cz. 24. §.

kődő telekkönyvi hatóságok bírói tanácsban jártak el, majd 1881-től megszüntették a tanácsban történő eljárást.

Az 1911:I. t.c.z. 1914. szeptember 1-i hatállyal véglegesen megszüntette a királyi törvényszékek elsőfokú telekkönyvi hatáskörét, és a járásbírói szint egészen 1972. jan. 1-ig megmaradt. Vagyis az 1961. február 1-ével hatálybalépett rendeletek nem változtattak a hatásköri rendszeren, továbbra is elsőfokon a járásbírók mint telekkönyvi hatóságok jártak el, a meghozott telekkönyvi végzések ellen a megyei (fővárosi) bírósághoz lehetett fellebbezni.⁵⁰ Természetesen az ilyen tárgyú ügyekben is volt lehetőség törvényességi óvás benyújtására.

A telekkönyvi eljárások már kezdetben is két csoportra voltak oszthatók (nem sorolva ide az egész rendszert megteremtő előkészítő eljárásokat): a bejegyeztvényi vagy bejegyzési és a különleges eljárásokra. Mindkét eljárás a bíróságokhoz, mint telekkönyvi hivatalokhoz vagy telekkönyvi hatóságokhoz tartozott. Többen ide sorolták a telekkönyvi pereket is. A bejegyeztvényi vagy bejegyzési eljárások keretébe tartoztak a bekebelezések, az előjegyzések és a pusztá eljegyzések; a bekebelezéseket 1961-től bejegyzéseknek nevezték és külön eljárásként tartották számon a törléseket. Mindezek a nemperes eljárások körébe tartoztak különleges szabályozás mellett. A különleges eljárások már inkább közigazgatási jellegű, többnyire hivatalból megindult procedúrák voltak, amelyek során pótolták, pl. az elveszett telekkönyvi betétet, megszüntették a kétszeri telekkönyvezést, helyesbítettek bejegyzéseket, térképi állapotot, szerkesztéshez hasonló keretben új adatokat tápláltak a betétekbe. Míg a bejegyzési eljárások kizárólag jogokat érintettek, addig a különleges eljárások az ingatlanok fizikai tulajdonságait módosították, kivéve a tényleges birtoklási (vagy elbirtoklási) eljárásokat (ezt telekkönyvi elbirtoklásnak is nevezték).

Végezetül: a Trt. csupán kétféle kereset megindítását tette lehetővé telekkönyvi ügyekben a nemperes eljárások mellett, a 19. század végére azonban kialakult a telekkönyvi perek teljeskörű rendszere. E keresetek a következők voltak:

- a) kiigazítási (és jelzálogjog átkebelezési),
- b) igazolási,
- c) törlési,
- d) az ingatlan végrehajtás alá vonásának megszüntetése iránti és
- e) a hatálytalanítási kereset.

1961-től két kereseti lehetőség maradt meg: a törlési és a kiigazítási kereset, a végrehajtással kapcsolatos kereset átkerült a végrehajtási nemperes eljárásokhoz, míg a hatálytalanítási beolvadt a törlési keresetbe, igazolási keresetbenyújtási lehetőség pedig megszűnt.

⁵⁰ Budapesten a PKKB mint telekkönyvi hatóság egyedüli elsőfokú szervként működött (1972. január 1-től a fővárosi Kerületek Földhivatala vette át a feladatkört).

GYÖRGY MATÚZ

THE EVOLUTION AND FUNCTIONING OF THE HUNGARIAN
LAND REGISTRATION
1840–1973

(Summary)

Countless Hungarian authors have discussed the history of Hungarian private law, and more specifically, private law legislation. In each of these authors, a central issue of inquiry was the question of why, despite the various Western European influences (including the Austrian legal system), a comprehensive code of private law based on firm principle foundations was not created in Hungary. Within this large question there lies a smaller one: why did the Hungarian legislature fail to create a unified act on land registration that would have taken the specific Hungarian conditions more into consideration (despite the fact that the prolific Hungarian legal writers published many works in which they criticized the principles and the order of regulation of the Land Registration Regulations, as well as the practice based on it that developed). The paper is addressing this issue. Naturally, in all chapters it is the legislation in connection with the land registration, the practice and the scholarly debate that stood in the first place, and the larger issues of private law are only treated tangentially.

MÉSZÁROS REZSŐ

A progresszív társadalomföldrajz szemlélete

A társadalomföldrajz egyre érdekesebb és egyben egyre különösebb tudományterületté fejlődik. Furcsa ellentmondás, hogy miközben a 20. században növekedett a *társadalomföldrajz* teljesítménye, rendszeresen voltak merőben új, nagy visszhangot kiváltó megközelítései, tudományos értéketermelő képessége jelentősen erősödött, mégis a 20. század végére egy sajátos, de nem minden vonatkozásban előnyös kép alakult ki tudományterületünkéről. Sőt, néhány értékelésben az is olvasható, hogy tulajdonképpen maga a társadalomföldrajz hozta magát ilyen helyzetbe azzal, hogy nem tudott jól beépülni a társadalmi elfogadottság rendszerébe. Ez méltánytalan és feltehetően *így* nem is igaz. De azért kétségtelenül van jelzésértéke ezeknek a véleményeknek, mert kifejeznek valami – országonként ugyan erősen eltérő – viszonytorzulást a társadalom érdeklődő rétegei és a földrajz, a társadalomföldrajz között. Ugyanakkor meglepő is, mert a társadalomföldrajz tudományos teljesítménye, eredményeinek gyakorlati hasznosíthatóságának értéke és mértéke ma sem csökken. És mégis, még mindig van valamiféle tétováság a társadalomföldrajzban. Úgy tűnik, hogy néha egy jó értelemben vett figyelmet keltő magabiztosság hiányban szenved szakterületünk. Végso soron ez akár csapdahelyzetnek is tekinthető, persze nem az, de a gondolat felvetése talán nem ördögtől való, még a geográfus körökben sem! Vagyis érdemes talán az okok egy némelyikére kitérni.

Kétségtelen, hogy általánosan elfogadott definíció a társadalomföldrajz fogalmát illetően még mindig nincs. Természetesen a probléma régi keletű, szövevényes, és a 19. század második feléig nyúlik vissza. Arra az időre, amikor a földrajztudomány kettévált (fizikai geográfiára és emberföldrajzra). Fontos azonban figyelemmel lenni arra, hogy a francia és a német felfogás között hangsúlybeli eltérések voltak (amelyek még ma is érzékelhetőek). A meghatározó francia szemlélet a környezet átalakulását az ember szabad akaratának tekintette, az individuum szerepét emelte ki, az ember relatív autonómiáját hangsúlyozta, és szorgalmazta a kis területi egységekben történő egyidejű vizsgálatokat. A német klasszikus antropogeográfia utáni fölfogás szintén az ember tevékenységét igyekezett előtérbe állítani, de jórészt település-megközelítésben, illetve az emberi csoportok, a területi szerveződés, a téralkotás folyamatait vizsgálva, majd eljutott a kultúrgeográfia koncepciójáig. Mindenesetre ebben a fejlődési folyamatban kapott sajátos önállóságot a társadalomföldrajz.

Ezen körülmények és fejlődési „rendellenességek” közepette bizonyára az is nehezíti a társadalomföldrajz általánosan elfogadott definíciójának létrejöttét, hogy a geográfiában a régi eszmék öröksége (gyakran erős „nemzeti színekben”) még mindig túlzottan jelen van, miközben a mai, új, átfogó szemléletek elterjedtsége és alkalmazottsága (kommunikációja, marketingje) a szükségesnél sokkal kisebb mértékű. Bár ebben regionális, nyelvi és infrastukturális körülmények is szerepet játszanak. De ezzel együtt is,

az előbb említett megállapítás feltehetően meghatározó szerepet játszik abban, hogy a társadalomföldrajzot hosszú idő óta gyötri egy meglehetősen túldimenzionált vita. A vita arról folyik, hogy milyen is manapság a társadalomföldrajz, illetve arról, hogy mely tudományterületek „segítségével” lehetne a társadalomföldrajzot jobbra tenni. A javaslatok némelyike azonban nem olyan jellegű, mint azok, amelyek a tudományok közötti „normális” kölcsönhatást kívánnak elérni. Jelen esetben egyesek odáig merészkednek, hogy teljes irányváltásra akarják kényszeríteni (vagy kényszeríteni?) a társadalomföldrajzot. Miáltal deformálódna az eredmény, a mondanivaló, és ezzel elveszítené a társadalomföldrajz a földrajzi jellegét. Nyilvánvaló, hogy mély, megalapozott társtudományi (zömmel társadalomtudományi) ismeretekre is szükség van kutatásainkhoz. Ez a felkészültség, a kutatói intelligencia része, mércéje. A veszély a túlzásokból szabadulhat ránk.

De közben arra is vigyázni kell, hogy arról csak érintőlegesen, vagy egyáltalán nem esik szó, hogy éppen ezzel az egyre inkább kilátástalan, hovatovább jelentős részben önmagáért való, öngerjesztő és önfenntartó vitával a földrajz, benne a társadalomföldrajz identitása válik talán kérdésessé. Önbizalma gyengül, érdekérvényesítő képessége erőtlenebb lesz. Egy példát szeretnék említeni. Az amerikai geográfia speciális, ám meglehetősen súlyos belső problémája, talán egyik fejlődési akadálya éppen ehhez a problémacsoporthoz kapcsolható. A „miről is szól ma a földrajz?” hosszan elnyúló vita is bizonyára hozzájárul ahhoz, hogy a vezető amerikai egyetemeken jelentős oktatási térvésztestt szenvedett a geográfia. Sőt, a modern térelemzések lehetőségét is elveszítette ezeken a helyeken (ellentétben a más egyesült államokbeli egyetemi és világban általánosan jellemző egyetemi földrajzi pozíciókkal). Az utóbbi időben például a Harvard vezetői ugyan készséget mutatnak a geográfia újbóli befogadására, ám a folyamat lassú és bizonytalan. Ezért írt kesergő, kemény, elszánt, de igen őszinte, és a mélyebb okokat is feltáró on-line tanulmányt a közelmúltban Jerome E. Dobson professzor, az Amerikai Földrajzi Társaság elnöke „*Hozzuk vissza a földrajzot*” címmel.¹

Napjainkra a társadalomföldrajz nagyon differenciált lett, azt is lehet mondani, hogy túlszabdalt. Bár lehet, hogy csak sokszínű. Mindenesetre ebben a sokszínűségben vannak elméleti jellegű kísérletek és gyakorlat-orientáltak. Egyesek tündökölnek, mások elbuknak. Más is leírta, én is, fölfogható ez a variabilitás a társadalomföldrajz egyfajta vitalitási képességének. Ezt a folyamatot úgy is lehet értelmezni, hogy nem történik más, mint ami másfél évszázada szinte folyamatosan előfordul: a társadalomföldrajz igyekszik érzékelni a társadalom és a gazdaság struktúrájának és tevékenységének változásait, és kísérletet tesz arra, hogy új megközelítésekkel alkalmasnak mutakozzon e változások térbeli összefüggéseinek elemzésére, értelmezésére és a felhasználók felé történő közvetítésére.

Eközben azonban a társadalomföldrajzot művelők közül sokan nem a megfelelő időben és nem kellő érzékenységgel vették észre, hogy a világ egyre inkább összetetté válik és ugyanakkor rendkívül gazdag egyenlőtlenségekben is. Olyan új tényezők, hatások léptek be, amelyeknek megközelítése, magyarázata új gondolkodási pályát igényel. Tehát ott képződött, képződik most feszültség, hogy az egyre specializáltabb részterület művelő geográfusok egy részének szemlélete, és a világ fejlődésének tendenciái, és az azzal kapcsolatos problematika többnyire nem mutatnak egy irányba. Vagyis – talán

¹ DOBSON, J. E.: *Bring Back Geography*. ArcNews Online, 2007. <http://www.esri.com/news/arcnews/sprind07/articles/bring-back-geography-1of2.html>

érthetőbben fogalmazva: most már nem az a fő kérdés, hogy a társadalomföldrajz belső tagozódása milyen mértékű, vagy milyen, hanem az, hogy a világfolyamatokkal milyen „viszonyban” vannak ezek az új geográfiák, és egyáltalán, hogyan viszonyul a társadalomföldrajz a világfolyamatokhoz! Szeretnék idézni *Peter Dicken* 2004-ben megjelent egyik tanulmányából egy mondatot: „A geográfia nyilvánvalóan elvesztette globális tudás-státuszát, lokálissá váló válásának vágya miatt.”² Ezt a véleményt szerte a geográfus világban hangoztatják. A megállapításnak bizony van igazságtartalma.

A társadalomföldrajzot művelő geográfus társadalom megosztott a felfogását, kutatási koncepcióit illetően. De – ha szabad így fogalmazni – létezik egy progresszív gondolkodású, egyre növekvő létszámú kutatói közösség, akik elkötelezték magukat amellett, hogy a legkülönbözőbb új gondolatokkal, koncepciókkal közelítenek a 21. század új kérdéseire. E kör „szakmai összehangolódása”, a megújult földrajzi tudatosság nagy reményeket táplál. Ez az ami többek között arra készítette *George Benko*-t és *Ulf Strohmayer*-t, hogy a 2005-ben megjelent kitűnő „Human Geography”-ájukban kijelentsék: a 21. század kezdete kifejezetten ígylésre méltó helyzetbe hozta a társadalomföldrajzot művelő geográfusokat.³ Megjegyzem, még a nem kifejezetten földrajzi érdeklődésű *Institute for the Future* kínálatában is találkozhatunk „New Geography” című, meglehetősen gazdag rovattal.

Sokféle a nézet abban, hogy melyek a fő „kihívások” a társadalomföldrajz számára. Nézetem szerint talán reális azt az álláspontot vallani, hogy a 21. század kezdetén a társadalomföldrajz új gondolatvilága azoknak a komplex rendszereknek kutatási eredményeire, társadalomföldrajzi kutathatóságára alapozódhat, amelyek az egész világra kiterjednek, az egész világ sorsát alakítják. Az ide kapcsolódó tudományterületek ismeretanyagából merítheti a társadalomföldrajz az új szakmai többletet és építhet újabb társtudományi kapcsolat rendszereket. Természetesen ezt sem szabad abszolutizálni. De abban a felfogásban talán érdemes alkalmazni, hogy segítenek szélesíteni a mai és a közeli jövő körülményeinek megfelelő földrajzi világlátását, miáltal hatékonyabban lesz képes alkotni a geográfia.

Kézénfekvő a kérdés, melyek lehetnek azok a témakörök, amelyek eleget tehetnek eme kíváncsnak? Nyilvánvalóan abba a körbe tartozóak, amelyek átfogóak, most a 21. század kezdetén, és a közeli jövőben különös aktualitással bírnak, és hatásuk, összefüggérendszerük csaknem a lokális szintig is levezethetők. De talán érdemes figyelembe venni még két körülményt. Az egyik az, hogy a földrajztudományban a legfontosabb kategória a *tér*, a *hely*; a *helyzet*, a *lépték*, amelyeknek változását az *idő* hordozza. A másik pedig az, hogy a társadalomföldrajz indító, meghatározó impulzusai eddig a *gazdasági, társadalmi* környezetből származtak.

Ebben a szemléletben talán nem meglepő, hogy az első témakör, ami nem kerülheti el a társadalomföldrajz kiemelt figyelmét, az a *globalizáció*, mint jelenleg is a világ közérzetét és alakulását talán legerőteljesebben meghatározó komplex rendszer. De, igen meglepő, hogy a társadalomföldrajzot művelő geográfusok közül nagyon kevesen foglalkoznak magával a globalizációval. Növekedett ugyan az etémájú publikációk száma, de még mindig nagyon kevés. A már említett *Peter Dicken* 2004-ben közölt tanulmányában nyilvánosságra hozott egy adatot, amely szerint a témába illő 14.000 refe-

² DICKEN, P.: *Geographers and Globalization: (yet) another missed boat?* Transactions of the Institute of British Geographers, 29. 2004. pp. 5–29.

³ BENKO, G. – STROHMAYER, U.: *Human Geography*. Arnold, London, 2004.

renciából csak 2% geográfus munkája. Hozzáteszem, mi sem büszkélkedhetünk jobb aránnyal! Ez azért baj, mert így nem tudunk érdemek lenni a globalizációról folytatott tudományos vitákban.

Tehát a globalizáció. Az első érdekes kérdés maga a *fogalom-megközelítése*. Tudjuk, nincs tökéletes meghatározása, de ami figyelemre méltó, hogy lényeges *társadalom-földrajzi tartalom* ismerhető fel a különféle globalizáció-felfogásokban. Szabadjon néhány kiragadott példával élnem, mintegy illusztrációként. Paul Cloke, Chris Philo és David Sadler 1991-ben kifejezetten geográfiai nézőpontból közelített a globalizáció fogalmához.⁴ Szerintük a globalizáció olyan gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális folyamatok összessége, ahol a bolygó helyei egyre inkább egymáshoz kapcsolódnak, a társadalmi relációk és gazdasági tranzakciók egyre inkább nemzetközi skálán jelennek meg és a Föld maga felismerhető entitássá válik. Ian Hamilton 1999-es globalizáció-fogalma egy újfajta térszerkezeti szemléletre utal.⁵ Hamiltonnak az a véleménye, hogy a globalizáció olyan folyamatok sorozata, amely a gazdasági szereplők széles körének teszi lehetővé, hogy világméretű stratégiájukban és tetteikben egyre egyszerűbben és hatékonyabban érvényesítsék a világról, mint egységes térről alkotott elképzeléseiket. Enyedi György 2000-ben a globalizációt időbeli és térbeli folyamként írta le, amiben kölcsönös egymásra hatások érvényesültek, a kezdet akár a 16. századra is tehető, mert már akkor elterjedtek gazdasági, technikai vívmányok, de más szférákban is érvényesültek egymásra hatások, és eszméi, ideológiai síkon is kialakultak kapcsolódási felületek, amelynek terjesztői a 20. század közepéig az egyes nemzetek voltak.⁶ A 20. század második felében egyre intenzívebbé váltak a világ gazdaság átfogó folyamatai. Az egypólusú világregndszer létrejöttével a kulturális minták és termékek az egész világon elterjedtek. Warwick E. Murray 2006-ban a globalizáció-fogalom társadalomföldrajzi tartalmát abban látta, hogy míg sokak szerint a globalizáció homogenizálja a világot, a geográfia képes arra, hogy mind empirikus adatokkal, mind elméleti konstrukciókkal megcáfolja ezt az állítást.⁷ Még Yoneji Masuda megközelítésének is van társadalomföldrajzi felülete. Masuda az 1980-as évek végére jósolta a globalizációt az új társadalom jellemző világszemléletének, amelyben megjelenik a globális információs tér fogalma, ami lényegében információs hálózatokkal összekapcsolt tereket fejez ki.⁸ Masuda szerint megszűnnek az emberiséget elválasztó területi határok. Felvette az „időérték” fogalmát is, amely szerint az idő abban a vonatkozásban válik értékké az ember számára, miszerint az ember élettartamának minőségét javítja. Lényeges felismerés ez, hiszen az idő nagyobb, teljesebb kihasználását az információs és kommunikációs technika fejlődése nagymértékben segítette. Érdemes lenne ennek a ma már szinte kézenfekvő megállapításnak a szélesebb térbeli összefüggéseit, szűkebb-tágabb térszemléleti hatásait és az ily módon levezetett gyakorlati alkalmazhatóságokat is átgondolni.

Simai Mihály kitűnő könyvében azt írja, hogy „A XX. század utolsó szakaszát és a XXI. század első évtizedeit a jövő történései valószínűleg az emberiség olyan ritka és sok tekintetben precedens nélküli szakaszának fogják tekinteni, amelyre a globális fej-

⁴ CLOKE, P.J. – PHILO, C. and SADLER, D.: *Approaching Human Geography. An Introduction to Contemporary Theoretical Debates*. Paul Chapman, London, 1991.

⁵ HAMILTON, I.: *A globalizáció és a lokális gazdasági fejlődés*. In: Nemes Nagy J. (szerk.) *Helyek, terek, régiók*. ELTE, RFT. pp. 87–101. Budapest, 1999.

⁶ ENYEDI, Gy.: *Globalizáció. Tér és Társadalom*, 2000. 1. pp. 1–10.

⁷ MURRAY, W.E.: *Geographies of Globalization*. Routledge, London, 2006.

⁸ MASUDA, Y.: *Az információs társadalom*. OMIKK, Budapest, 1988.

lődés számos fontos területén végbemenő változások egybeesése volt jellemző. E változások a világpolitikában, s a nemzetközi hatalmi viszonyok rendszerében, bolygónk népességi viszonyaiban, a tudományos és technikai fejlődésben, az intézményrendszerben, az emberiség és a természeti környezet viszonyában s a társadalmi viszonyok rendszerében külön-külön is „transzformációk”, amelyek az adott terület rendezőerőit, jellemző sajátosságait, globális és regionális következményeit radikálisan átalakították.”⁹ És még tovább lehetne sorakoztatni a társadalomföldrajzi kapcsolódási felületeket.

A második érdekes kérdés az, hogy a társadalomföldrajzi vizsgálataink a globalizáció *szűk*, vagy az egészen *szélesen értelmezett* tartalmára, összefüggéseire terjedjenek-e ki? Természetesen lényegesen nagyobb lehetőséget kínál a szélesebb értelmezés, amiben a gazdasági folyamatokon kívül, benne vannak a társadalmi tartalmak, területi különbségek is. Sőt ebben a társadalomföldrajzi megközelítésben azt is érdemes érzékelni, hogy a világ sorsa alakításában résztvevő – főként globális – *főszereplők térszemlélete más*, mint a mi térszemléletünk. Ők általában túllépnek a hagyományos térkategóriákon. Ezért nagyobb fogékonyságot kellene mutatni e nem szabályos, viszonylag gyorsan változó térszerveződések iránt.

Az adatátviteli rendszerek, hálózatok gyors tudományos-technikai fejlődésével a gazdaság, a társadalom, a kultúra működési folyamatai, sőt közösségi és magánéletünk egyre több cselekvései átkerülnek a *kibertérbe*.¹⁰ A kibertér eredetileg olyan tér volt, ami a hálózatba kapcsolt számítógépek képernyői „mögötti”, a számítógép-terminálokról közvetlenül elérhető digitális, navigálható teret jelentette William Gibson felfogásában.¹¹ Tehát a kibertér egy virtuális teret jelent, aminek még negyedszázados múltja sincs, de aminek a jövője beláthatatlan távlatokat nyit. Ma már nemcsak a számítógépek hálózata „tartja életben”, hanem valamennyi telekommunikációs eszköz, illetve olyan berendezés, amelynek a kibertéren keresztül van más földi hellyel (és hozzá kell tenni már létező nem földi objektummal) kapcsolata. A kibertér megjelenésével a földi távolság és az idő viszonya megváltozott (ennek számos előnye és hátránya van és lesz). Vannak akik arról beszélnek, hogy az idő legyőzi a teret, mások arról, hogy a Föld globális fáluvá zsugorodik. A kibertér lényegét, távlatait sokan kísérlik megragadni. Paul Barlow már 1991-ben úgy gondolta, hogy a kibertér a szülőföldje az információs korszaknak.¹² Az a „hely”, ahol a jövő polgárainak rövidebb-hosszabb időt el kell itt tölteniük. Manuel Castells 2002-ben egy beszélgetésben találóan fogalmazott: „A kibertér beépíthető az ember szellemi terébe [...] a kibertér olyan hipertér, amely csak a fejünkben található, nap mint nap bejárható és találkozatsz benne idegen emberekkel, más-honnan és más időkből származó gondolatokkal.”¹³ A kibertér földrajzi kutatási lehetőségeit felismerve Michael Batty és Bob Barr már 1994-ben úgy látta, hogy: „Újfajta geográfia van kialakulóban [...] már teljesen elért bennünket, és egy generáció múlva olyan drámai módon változtatja meg a földrajztudományról alkotott elképzelésünket, mint ahogyan Klaudiosz Ptolemaiosz *Kartográfia*-ja óta semmi sem.”¹⁴ E rendkívül biztató jövőkép ellenére a társadalomföldrajz művelői későn ébredtek és viszonylag keve-

⁹ SIMAI, M.: *A világ gazdasága a XXI. század forгатagában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.

¹⁰ MÉSZÁROS, R.: *Kibertér. A földrajzi tudás új dimenziói*. Hispánia Kiadó, Szeged, 2003.

¹¹ GIBSON, W.: *Neuromancer*. Ace Books, New York, 1984.

¹² BARLOW, P.: *Coming into the Country*. Communications ACM, 34.3. 1991. pp. 28–44.

¹³ CASTELLS, M.: *A tudás világa*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.

¹⁴ BATTY, M. – BARR, B.: *The Electronic Frontier: Exploring and Mapping Cyberspaces*. Futures, 26. 1994. pp. 56–76.

sen voltak azok, akiket ez a téma megfogott. Pedig a Jason Whitaker szerkesztésében 2004-ben megjelent „A kibertér kézikönyve” című alpműben már a kibertér földrajzá-
nak három típusáról írnak.¹⁵ Eszerint az egyik „földrajz” azt az alapinfrastruktúra-
hálózatot vizsgálja, amelyik az információ áramlását biztosítja. A másik „földrajz” a
felhasználó térbeli helyzetét elemzi. A harmadik típusba tartozó pedig gazdaságföldrajzi
vizsgálatot végez, azt a termelést elemzi földrajzi szempontból, ami az információs és
kommunikációs technológiához kötődik. Egyébként jellemző, hogy a fejezetet Manuel
Castells és Matthew Zook jegyzi. Castells úr szociológus, Zook úr geográfus. Talán
nem is véletlen, hogy a kibertér kutatóinak szakmai összetétele rendkívül tág. Van kö-
zöttük geográfus, szociológus, kartográfus, mérnök, matematikus, sőt jogász, építész és
pszichiáter is.

A társadalomföldrajz számára számos kutatási lehetőség kínálkozik a gazdasággal, a
kultúrával, a társadalommal, a településekkel és azok térbeliségével kapcsolatban. Sze-
retnék néhányat említeni. A kibertérnek a legátfogóbb kapcsolatrendszere a gazdasággal
van. Széles körben ismert, hogy az információs és a kommunikációs technikák segíté-
ték, ezen technikák fejlődésével egyre inkább megkönnyítették a termelés nemzetközivé
válását, a világhálózatok kiépülését, a vállalati egyesüléseket, a tőkepiacok közötti nem-
zetközi kapcsolatokat. Valójában ez a témakör csoport van leginkább a társadalomföld-
rajz érdeklődési körében, illetve különösen a kiemelt témák: a „back office”-ok, a táv-
munka, az információgazdaság, India, Indonézia, Kína. Csak a kibertérrel való átfogó és
mélyebb kapcsolatrendszerekre kevesen térnek ki. Pedig ez egy másfajta térbeliség fel-
ismerésére ad lehetőséget.

Társadalomföldrajzi szempontból is figyelmet érdemel, hogy a globalizáció szinte
önálló egysége a kulturális globalizáció. Bayer József 2002-ben a Magyar Tudomány
hasábjain írta: „A kulturális diffúzió és a kulturális termelés és fogyasztás globális rend-
szerré szerveződése a globalizációnak talán leglátványosabb és robbanásszerűen táguló
területe [...] Alapvető minőségi változást a média globalizációja idézte elő. A média
globalizációjában új fejezetet nyitott a világháló kialakulása.”¹⁶

A kibertéri egyéni, társadalmi kapcsolatoknak is valójában a térbeliség ad keretet. A
számítógépes kapcsolatok leírása földrajzi metafórákkal történik. A virtuális világban
lenni földrajzi élményt jelent – írta Peter J. Taylor 1997-ben –, arra utalva, hogy ha va-
laki a virtuális világban van helytől, időtől, nemtől, színtől, vallástól függetlenül, akkor
ez nem más, mint az *egyén* (az éntudat) egyfajta *globalizációja*.¹⁷ Sokan osztják azt a
véleményt, hogy a kibertérnek nem is az információ szállításában van a legnagyobb ha-
tása, hanem a társadalmi viszonyok, kapcsolatok alakulásában, és a társadalmi kapcsola-
tok új térbeliségének értelmezésében. Howard Rheingold 1998-ban úgy határozta meg
a virtuális közösségeket, hogy ezek olyan társadalmi csoportosulások, amelyek akkor
alakulnak ki a hálón, ha elég ember folytat elég hosszú ideig tartó nyilvános vitát egy-
mással, és elég emberi érzést visz bele ebbe a tevékenységbe ahhoz, hogy személyes
kapcsolatok hálózatát alakítsák ki egymással a kibertérben.¹⁸ Ez a téma a társadalom-
földrajztól kissé távol esik. De csak látszólag, mert alapvető szemléleti és koncepcióá-

¹⁵ WHITAKER, J.: *The Cyberspace Handbook*. Routledge, London, 2004.

¹⁶ BAYER, J.: *Globális média, globális kultúra*. Magyar Tudomány. 2002. 6. pp. 748–761.

¹⁷ TAYLOR, P. J.: *The Emerging Geographies of Virtual Worlds*. The Geographical Review, 87. 1997. pp. 25–38.

¹⁸ RHEINGOLD, H.: (1998) *Virtual Communities, Phony Communities?* Second International Harvard Conference on Internet and Society, 26–29 May, Boston, USA.

lis tartalmat hordoz, azzal, hogy ráirányítja a kutatói figyelmet arra, hogy a társadalom térbeli megjelenési formáinak változékonysága milyen gazdag, és ezeknek az új térbeli formációknak a társadalomföldrajzi megközelítése sok lehetőséget kínál.

Ma már széles körben ismert, hogy a világ „életfolyamatai” jelentős része működésének kapcsolatteremtő tere a kibertér, viszont az talán már nem, hogy a kibertér és a városok között is rendkívül izgalmas kapcsolatrendszer van. Azért izgalmas, mert a városok gazdasági és társadalmi megújulásának egyik alapfontosságú eszközei az információs és kommunikációs technikák. Közvetlen kutatási lehetőség van a virtuális város, az intelligens város és a virtuális urbanizmus problémaköre és a társadalomföldrajz között, amit az egyre nagyobb kutatói érdeklődés jól ki is fejez.

Tehát végső soron a cél az, hogy ebben a globális világgazdasági, kultúrák közötti, kulturális, társadalmi, valamint a kibertérrel egyre több területen összefüggő rendszerben a társadalomföldrajz minél szélesebb körben felismerje az új ismeretek, a komplex világszemlélet szükségességét és elkerülhetetlenségét. A „minél szélesebb körből” kettőt szeretnék kiemelni. Talán a két legfontosabbat.

Az első témakör egy átfogó környezeti folyamat, a *globális klímaváltozás*. Rendkívül lényeges kérdés az, hogy megtalálja-e, felismeri-e a maga helyét, új helyzeti pozícióit a társadalomföldrajz ebben a problémahalmazban? Mert – tudjuk jól – ezen a területen igen sok társadalomföldrajzi kapcsolódó kutatási lehetőség van. Szeretnék idézni a 2003 júniusában Láng István vezetésével indult VAHAVA projekt előszavából egy rövid tételt: „A klímaváltozás, illetve annak mértékét befolyásoló emberi tevékenységek sokrétűen kapcsolódnak a gazdasággal és a társadalommal. Az emberiség által kibocsátott üvegházhatású gázok globális éghajlat módosító hatásának ökológiai következményei máris kimutathatók. A klímaváltozás ugyanakkor sokrétűen befolyásolja az emberiség jövőjét [...] A hatások főként az alábbi területeken várhatóak: az emberi életmód és egészség, mezőgazdaság, hidrológia-vízellátás, települések, egyes gazdasági ágazatok és természetes ökológiai rendszerek.”¹⁹ Ezek a mondatok a társadalomföldrajzi értelmezés számára is rendkívül világosak és egyértelműek. Nagy ívű globális kutatási távlatot is nyitnak számunkra. Az a véleményem, hogy a globális klímaváltozás problémaköre szinte minden tudományterületet érint, vagy érinteni fog, ezért a jelentősége, hatása, következmény-láncolata talán még a globalizációnál is meghatározóbb, vagy azzal együtt értelmezhető igazán! Azt hiszem a korábban említett alaphelyzet, hogy a társadalomföldrajz indító, meghatározó impulzusai eddig a gazdasági, társadalmi környezetből származtak, némi kiegészítésre szorul. Bizonyos természeti, környezeti összefüggéseket is integrálni kell a társadalomföldrajz eszmevilágába és kutatási rendszerébe.

A másik témakör egy komplex területi folyamat. Egy rendkívül fontos, napjainkban formálódó, igen nagy területi különbségekkel, mondhatni „jellemző 21. századi fehér foltokkal tarkítottan terjedő területi folyamat”, az *információs társadalom*. Lehetséges, hogy hibás az információs társadalom területi folyamatként hangsúlyozni. De az eddigi „terjedési sebességében” mutatkozó igen nagy területi eltérések talán indokolják ezt. Szeretnék idézni néhány adatot az Információs Társadalom és Trendkutató Központ *„Az információs társadalom előrehaladása a világban 2006”* című évi jelentéséből. 2006 végén 1.100 milliót meghaladta az internetezők száma a világon: Ebből Észak-Amerika 62%, Óceánia (Ausztrália, Új-Zéland) 54 %, Európa 38 %, Latin-Amerika 16 %, Ázsia

¹⁹ VAHAVA projekt. – Láng I. (tud. vez.), Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium, Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 2007.

(Kína, Dél-Kórea) 10 %, *Közel-Kelet* 10 %, *Afrika* 3 % részesedett.²⁰ De érdemes még ehhez hozzátenni Szabó Katalin és Hámori Balázs 2006-ban közölt adatát, amely részben az előbbiekre is utal.²¹ Adatuk azonban azt is kifejezi, hogy az információhoz való hozzáférés lehetősége nagyon egyenlőtlen: a világ fejlett országai, ahol a Föld lakosságának csak 16 %-a él, rendelkeznek az Internet hostok 94 %-ával. Ez a világhelyzet tartós regionális és lokális feszültségeket hordoz. És nemcsak az információhoz való hozzáférés szempontjából, hanem a népesség tudásbefogadó képességének oldaláról is, ami a területi fejlődés nélkülözhetetlen tényezője. Mindenesetre a folyamat társadalmi, gazdasági, területi összefüggéseinek feltárása izgalmas társadalomföldrajzi elemzés tárgya lehet. Francis Fukuyama írta 2000-ben: „Az információs társadalomba való átmenetet gyakorlatilag mindenki ünnepelte” sokan úgy gondolták, hogy „ezek a változások áldásokak mind gazdaság, mind demokrácia és a szabadság, mind általában a társadalom szempontjából. Kétségtelen, hogy az információs társadalomnak számos kézenfekvő áldása van, de vajon valamennyi következménye szükségszerűen ennyire pozitív-e?”²² Napjainban már a kétkedés jelentősen oldódni látszik, és az előnyök markánsabban kerülnek közelebb az emberekhez. Egyébként az információs társadalom gondolatkörében az előzőekben vázolt szinte valamennyi témakör benne van, hiszen az információs társadalom, mint kutatási terület módfelett interdiszciplináris

Aligha tagadható, hogy a világ társadalmi, gazdasági, környezeti bonyolultsága növekszik és változik. De a bonyolultság és a változás területi jellemzői, hangsúlyai is gyakran módosulnak. Tehát talán azt lehet mondani, hogy a világ a 21. század kezdetén egy összetett, változékony társadalmi, környezeti, területi és működési egyenlőtlenség. Nem lehet kétséges, hogy ebben a sokszínű egyenlőtlenségben a társadalomföldrajznak új, nagyívű és széleskörű kutatási lehetőségei vannak.

REZSÓ MÉSZÁROS

THE APPROACH OF PROGRESSIV SOCIAL GEOGRAPHY

(Summary)

Social geography is becoming more and more interesting and unusual field of science. It is a strange contradiction though that the achievement of social geography grew in the 20th century and it usually had new approaches creating stir as well as its scientific capability of creating value out of the science intensified, yet a specific but not in all aspects advantageous picture had been formed of our field of science by the end of the 20th century. Moreover, it can be read in some of the evaluations that it was the social geography that put itself into such position by not being able to build into the system of

²⁰ RAB, Á. – BOROVITZ, T. – CSÓTÓ, M. – KINCSEI, A. – KOLLÁNYI, B.: *Az információs társadalom előrehaladása a világban*. BME-ITTK, Budapest, 2007.

²¹ SZABÓ, K. – HÁMORI, B.: *Információgazdaság*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006.

²² FUKUYAMA, F.: *A Nagy Szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése*. Európa Kiadó, Budapest, 2000.

social recognition. But these opinions undoubtedly have significance as they express some kind of difference in the relation between the interested layers of the society and the geography and social geography, although it differs from country to country. At the same time it is also surprising because the scientific achievement of social geography, the importance and the degree of the usability of its results in practice are still not decreasing.

Amongst the specific circumstances and 'disturbance of growth', the development of the generally accepted definition of social geography must be more difficult as the heritage of old ideas in geography is still exaggeratedly present (often in 'national colours'), in the meantime the spread and application (communication, marketing) of the present, new, and general approaches are still less extent as it would be needed. Although regional, linguistic and infrastructural circumstances also play roles in it.

The geographic society dealing with social geography is divided regarding its conception and research concepts. But a progressively thinking research community exists with growing numbers which engaged itself in approaching the new questions of the 21st century with the most diverse new ideas and concepts. The 'professional harmony' of this group and the renewed geographical consciousness raise big hopes.

There are more views concerning the main 'challenges' for social geography. In my point of view, it is realistic to be of the standpoint that at the beginning of the 21st century, the new mind of social geography can be based on the results of the researches of those complex systems or the capability of research of the social geography, that range over the whole world and shape the fate of the whole world. Social geography can draw the new professional surplus from the material of knowledge of the scientific fields related to this by which it can build new systems of relations of the related branch of knowledge. Of course, it should not be absolutised either. But it might be worth applying it in a sense that it helps to widen the circumstances of the geographical world view of the present and the near future thus making the geography work more effectively.

MEZEY BARNA

Munkáltatási modellek a reformkor büntetés-végrehajtásában

1. A munka a fogházjavító mozgalom gondolatrendszerében

A 19. század harmincas éveiben zászlót bontott fogházjavító mozgalom¹ eszmekörében, jóllehet messze nem olyan súllyal, mint a tömlőcarchitektúrára, a börtönrendszerekre, az elkülönítésre vonatkozó nézetek, de meglehetősen állandósággal jelen volt már a munkáltatás. A magyarországi börtönügy elméleti alapvetéséhez hozzátartozik az a tény, hogy a 18. században a szabadságvesztés-büntetésnek gyakorlata volt, elmélete annál kevésbé. A szabadság értékének hiánya még a tudományos gondolkodást is megbéklyózta, s ha fel is bukkant néhány munkában a börtön (mint a valóságban létező, igaz főként a nemtelenekre alkalmazott szankciónem), nem képezte integráns részét a büntetés-végrehajtás elméletének. Ezen nem változtatott a Domus Correctoria megnyitása sem; a szegénységgel kapcsolatos – főként rendészeti irányultságú – gondolkodás nem lépte át a dologházakra vonatkozó politialis elképzelések határait.

A nagy áttörés a reformkorban következett be. Jellemzően nem szakmai, hanem politikai kérdésként bukkant fel a tömlőc a magyar közbeszédben. A magyar liberálisok a tömlőcöt a régi rend egyik meghatározó szimbólumaként kezelték, s annak eltörlését, illetve megjavítását politikai jelszóként tűzték zászlajukra.² Így azután a börtönről mint intézményről, illetve mint szankcióról való gondolkodás erős politikai felhanggal, a politikai zóna termékeként került a társadalom elé. Ez azonban nem vont le semmit a „fogházjavítók” törekvéseinek nemességéből, s a polémia nem volt kevésbé szakmai a nyugat-európai vitáknál.

Mint ismeretes, hazánkban a börtönügyi szakirodalom két irányban bontakozott ki. Néhány mű a nyugat-európai és észak-amerikai börtönrendszerek és fegyintézetek tanulmányozásából eredő tapasztalatokat szűrte le (többek között Bölöni Farkas Sándor, Gorove István, Szemere Bertalan és Tóth Lőrinc kezdeti munkái). Ezek az írások azonban a tünetek jelzésén alig jutottak túl. Amikor szerzőik szembesültek a modern börtönkoncepciók és gyakorlat ismeretében a magyar viszonyokkal, alig voltak képesek többet adni, mint az elrettentő kép reprodukcióját. Miután a hazai fogházjavítóknak pozitív tapasztalatok nem állottak a rendelkezésükre, ezeknek a munkáknak a jelentős része kritikai-feltárázó jellegű volt. Munkáikban nagyobb részt foglaltak el a feudális állapotok ab-

¹ MEZEY Barna: *A polgári börtönügyi tudományosság a XIX–XX. század Magyarországon*. Bódiné Beliznai Kinga–Mezey Barna (szerk.): *A magyar börtönügy kutatásának alapjai*. Budapest, 2000, ELTE Állam- és Jogtudományi Kara (Jogtörténeti Értekezések 20.). 16. p.

² MEZEY Barna: *A tömlőc, mint politikai szimbólum a reformkorban*. Mezey Barna (szerk.): *Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006. 219. p.

rázolásai, mint az új koncepciók kifejtése. De hiszen logikus ez: az új kiépítést meg kell előznie a régi kritikájának.

Azok ellenben, akik a reformmozgalom politikai áramlataihoz kapcsolódva, a liberalizmus felől szemlélték a problémát, messzebbre jutottak. Balla Károly, Eötvös József, Lukács Móríc s később Szemere már megoldásokat kerestek, kivezető utak után kutattak. Ők egy másfajta nehézséggel találták szemközt magukat: szinte mérhetetlen gazdasági és politikai gátak álltak a börtönjavítás kibontakozásának útjában. Talán ezért is jellemző, hogy a kérdés körül fölerősödő polémiában látványosan kettévált a szakmai és az eszmei vita. A gazdasági feltételek hiányára döbbsent újítkó gyakran választották a könnyebb utat: szabadon fejtették ki elméleteiket a büntetésről és a börtönről, s igyekeztek nem tudomásul venni a lehetőségek korlátait. A szakmunkák a reformkor parttalan lelkesedésében, töretlen optimizmusában születtek. A fogházjavító mozgalom mindent tagadott, ami a feudális tömlöcügyet jellemezte. Vadonatújat követelt minden kérdésben. „*Mivel az akkori viszonyokat az emberi méltóság szempontjából tűrhetetlennek látták, sok vonatkozásban tabula rasa-t akartak*” – jellemezte a reformkori liberálisokat Szekfű Gyula.³ A fogházjavítókra még jellemzőbben vonatkozik ez a tétel: nem kötötte (nem köthette) meg a szellemi szárnyalást semmi; a már meglévőt megsemmisítendőnek, a vágyottat alapoktól építkezendőnek ítélték.

„*A' tömlöczök javítása jó és kívánatos, így szólnak bizonyára sokan azon úri emberek közül, kikből talán, ha szőkönyvökből e' szócskát de elvehetnéd, még jó polgárokat csinálnál, de nem idején van, hazánk ily jobbításokra még meg nem érett, 's balgatagság épen itt kezdeni, holott még mások vagnak, az oskolák például, 's utak, 's mindenek [...] Ne hallgassunk ezekre 's mi jó, bár mi légyen az, alapítsuk, alkossuk, terjesztjük: a kezdésnek legjobb módja valamit kezdeni, s termékenyebb e földön nincsen semmi mint a' jó, melly egyszer behozva, ezer következtetést szül, 's ha nem rendszeres úton is, végre oda vezet, hová érni akarunk – a' jobbhoz.*”⁴ Ez a programnyilatkozatnak is beillő eötvösi felhívás mintegy keretet adott a tömlöcök megjavítására irányuló törekvéseknek.

Ekkor már egy jelentős különbséget regisztrálhatunk a börtönügyben a századelőhöz képest. Éspedig az amerikai javító rendszer próbájának és első kísérleteinek lezajlását, ami a magyar fogházjavítók számára a börtönjobbítás egész katalógusát tárta fel. Az amerikai börtönügy kiteljesítette a Howard által megkezdett átalakítás nagy munkáját. Az amerikai szakemberek számba vették a filantróp börtönrezsím követelményeit, kiegészítették különböző architektúrais tervekkel, kimunkálták a magányrendszer és a hallgatórendszer konstrukcióját, s a húszas évek próbálkozásainak elemzését is elvégezve, az európai hozzáértők (köztük a magyar fogházjavítók) kezébe adták már a végrehajtási szisztémák első tudományos értékelését is.

A börtönügy kérdését a fogházjavítók Magyarországon így majdnem tisztán elméleti oldalról közelítették meg: eszmék és nyugati modellek alapján vázolták fel elképzeléseiket, korlátoktól mentesen gondolhatták ki a tökéletes modellt. Nem átalakítani, hanem teremteni akartak. Politikusok voltak, reformerek, társadalmi gondolkodók, nem pedig tömlöcfelügyelők, rendőrök, kapitányok, bűnügyi szakemberek. Ez segített abban, hogy magyar talajba plántálják a nyugati eszméket. A szerzők kisebb-nagyobb tapasztalatai-

³ Vö. SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1934. 120–142. p.

⁴ EÖTVÖS József: *Vélemény a fogházjavítás ügyében. Ns. Borsod Vármegye' ebbéli küldöttségéhez*. Pest, kiadja Heckenast Gusztáv 1838. 6. p.

kat összekapcsolták a „nyugati” modellek ismertetésével, apróbb javaslatokat téve a hazai végrehajtás mikéntjére. A szakmai vitában lényegében csak a hallgatósizisztéma és a magánrezsím hazai hívei törtek lándzsát – külhoni munkák ellenérveit ismételve. Ennek ellenére e mozgalom eredménye lett jó néhány új elv meggyökereztetése hazánkban, a szabadságvesztés-büntetés megtisztítása a dehonesztáló hatásoktól, a börtön-funkciók szétválasztása, a rezsimek megismertetése, a fogvatartottak bizonyos osztályozása, a rabjogok korlátozott tárgyalása. A fogházjavítók állást foglaltak a rabsegélyezés mellett, s új, egészséges börtönök építéséért szálltak síkra, a legmodernebb megoldások és a börtönügy legújabb eredményeinek figyelembevételével. S végül általánossá lett a munkáltatás elfogadása és a munkára kötelezés elve.

Fontos szerepet játszik a reformkori fogházjavítók megfontolásaiban a *munkáltatás szerepe a szabadlábba helyezés utáni időkre nézve*. „*S tegyük fel most, hogy a' szabadult hosszú büntetés szenvedvén, dolgozni elfelejtett, vagy épen minden munkára tehetlenné vált (mi botozás által igen könnyen megtörténhetik)*” [...] *valyon reménylhetjük, hogy a' szükségétől szorongatva, becsületes fog maradni, reménylhetjük é fökép, ha a' második okra figyelünk s meggondoljuk: Hogy mind azon indító okok, melyek a' közönséges embert az erény' ösvényén fenntartják, a' tömlöcöztetettre nézve, hatásokat elvesztik [...]?*”⁵ A megközelítés, mely sokaknál fölbukkan e korban, a társadalomba visszaigazodó, megbotlott bűnelkövető szemszögéből kutatja a visszatérés esélyeit. A negyvenes évek reformere Magyarországon nem megjavított és megváltozott, reszocializált személyiségben gondolkodik, hanem egy alapvetően a deviáns magatartásához vezető társadalmi környezetbe visszalépő, ott veszélynek kitett, potenciális elkövetőt lát a büntetést letöltött rabban. Balla Károly e tételhez csatlakozva szorgalmazza a raboknak juttatott munkabért: „*a' raboknak munkadíjban részeltetésök koránt sem ő magokért történik; hanem mindenkör azért, hogy másoknak ne ártsanak, vagy is az egész köz társaságér*”.⁶ Eötvösnél is újra meg újra visszaköszön az az eszmefuttatás, mely a szabadultat olyan gonosztevéként ábrázolja, ki a tömlöcben éveket töltött el más gonoszok társaságában, s akit „*e' világhoz semmi sem köt, mint szükségei*”, melyek kielégítésének a legkézenfekvőbb útja a jogsértés („*veszélyes a kiszabadultat, mint koldúst vissza taszítani az életbe*”).⁷ Ezért azután a munkában olyan esélyt lát, mely gyengítheti a rossz hatásokat. Részben azért, hogy ha a börtönévei alatt végzett munka ellenértékének egy részét kézhez kaphatja, átmeneti védelmet lelhet a szükség és a kísértések ellenében. Részben pedig, ha hasznos munkára oktatták, akkor a társadalomba visszatérve, új ismereteivel becsületes úton is megélhetéshez juthat. Eötvös leteszi tehát a voksát a rabmunka bevételeének megosztása mellett, melyből a rá eső részt a börtönviselt szabadulásakor kapná. Ugyanakkor elismeri azt is, hogy ez a rendszer még Amerikában sem igazán működik, hogy funkcionálhatna jól a nehezebb helyzetben lévő Európában!⁸ Balla pedig a munkára szoktatásra biztat, úgy látja, hogy az ösztönző jutalmazás segítségével állandó igény nevelhető ki a rabban a munkára, ami később hasznos lehet a szabadulást követően.⁹ (Ha a büntetését letöltött rab „*kiszabadulásának első pillanatában nem munkát keres, hanem azon gondolkodik miképp lehet munka nélkül élélni, a hol a fejben ilyen gondolatok forognak, ott a láb már már egyet lépett a bűn' ösvényén*” – fi-

⁵ EÖTVÖS: 1838. 10. p.

⁶ BALLA Károly: *Vélemény a' büntetésmód javítása iránt*. Pesten, Trattner-Károlyi betűjével. 1841. 38. p.

⁷ EÖTVÖS: 1938. 41. p.

⁸ EÖTVÖS: 1938. 40. p.

⁹ BALLA: 1841. 40. p.

gyelmezett Szemere Bertalan.)¹⁰ Hegedűs a fenyítő dolgozóintézetek első törvényének tartja, hogy a fogoly, ki nem szakképzett, valamilyen mesterségre taníttassék.¹¹ A tanított munka azonban nem varázsszer. Világosan látja, hogy az elbocsátott, kézművés-ségben jártas, volt rabok rövid időn belül kemény összetűzésbe kerülnek majd a céhek-
kel, melyek saját jól felfogott érdekükből zárják majd kapuikat az új iparosok előtt. Ezt a problémát nem látja másként megoldhatónak, mint hogy állami segítséggel létre kell hozni a „kiszabadulók céhét”, mely így azonos esélyekkel lép a piacra.¹²

Eötvös József Howard klasszikus munkája alapján megkísérli definiálni a tömlöcjavítást. Ez szerint nem más, mint: „*Megtartani tisztaság, rend, 's az által, hogy egy tömlöczbe nem szerfelett sok rab záratik, az egészségét, munkásság által biztosítani a 'rabok' jövődjét, 's egyszersmind kisebbíteni a 'tartási költséget; ez vala majd nem az, mit Howard, 's idejében azok, kik példáját követték, tömlöczjavítás alatt közönségesen értettek.*”¹³ Aligha érthető félre ez a meghatározás. Az egészség megőrzése és a „jövendő biztosítása” mellett egyenrangú, harmadik cél a *rabtartási költségek mérséklése*. Nem kicsinyelhetjük le ezt a szempontot, hiszen nyilvánvaló, hogy a tömlöcök korabeli állapotának feljavítása a kor szintjére, a szükséges korszerű beruházások elvégzése, s ehhez esetleg új börtönépületek emelése (kiegészülve a kor humánus megközelítése által befolyásolt rabtartási költségnövekménnyel) horribilis összeget mutattak a feudális-
rendi adminisztráció vármegyei szakembereinek. („*Tudom, hogy tökéletes poententarius tömlöczöt régi épületből majd nem lehetetlen építeni.*”)¹⁴ Áttekintve több vármegye idevágó közgyűlési és bizottmányai iratait, csak az az ígéret tette elfogadhatóvá a rabmunkáltatás fejlesztését, hogy az hosszabb távon a fenntartási költségek kiváltásával járhat. Eötvös indoklásában egyértelműen ennek szem előtt tartásával szavaz például az auburni hallgatórendszerre, hiszen annak az „*építési költségi csekélyebbek, a 'rabok' szerzeménye pedig, melly nagy részint tartásukra fordítatik, nagyobb, már olcsósága végett ajánlhatóbb [...]*”¹⁵

A munka jellegének kiválasztását az egyes szerzők és szakemberek számára főként az határozta meg, hogy a magányrendszer vagy a hallgatórendszer mellett tették-e le a voksukat. Eredetileg a magányelzárás rendszere munka nélküli bezárást jelentett, de a kedvezőtlen eredmények (halandóság és az örülési statisztika romlása) arra indították a börtönügy szakértőit, hogy a magányelzárásban is biztosítsanak foglalatosságot a fogvatartottaknak. De amíg a magányrendszerhez olyan munkafajtákat kellett meghonosítani, melyek egyedül is végezhetőek voltak, az auburni rendszerben a közös nappali dolog szervezése lehetővé tette akár az üzemi típusú munkáltatást is. „*Az auburni rendszer szerint, mellyben a 'munka nagyrészt gyári, egy rabból hasznos munkás válhassék, sokkal több idő szükséges, mint a 'philadelphiainál, hol a 'rabok nagy része egyszerű főnásra használható.*”¹⁶ (Erre az igazságra rácéfolt a gyakorlat, mikor is a fő közös munka is a szövés-fonás lett Európa legtöbb intézetében.) A börtönökkel közvetlenül foglalko-

¹⁰ SZEMERE Bertalan: *A büntetésről 's különösbbe a halálbüntetésről*, Budán A' Magyar kir. Egyetem' betűjével. (Törvénytudományi pályamunkák. Kiadja a Magyar Tudós Társaság). 1841. 94. p.

¹¹ HEGEDŰS Sándor: *Nemes Vas vármegyének Szombathelyen ujan épített börtönei 's abban fellálított javító intézet' története kezdetétől tökéletes kifejléséig, jelen állapotjával együtt*. Nyomatott Reichard Károly betűjével. Kőszeg, 1841. 36. p.

¹² BALLA: 1841. 63. p.

¹³ EÖTVÖS: 1938. 17. p.

¹⁴ EÖTVÖS: 1938. 28. p.

¹⁵ EÖTVÖS: 1938. 26. p.

¹⁶ EÖTVÖS: 1938. 27. p.

zó Pest vármegyei kapitány gyakorlatiassága látványosan praktikusabb eredményeket prezentál, mint a tudós szakmaművelőké. Ő a tömlöcök hétköznapijait is ismerve ajánlja a csizmadia-, cipő-, sapkaművességet, szabó, kefekötő mesterséget, hársszékek készítését, szövést és fonást. Olyan foglalatosságokat, melyeket elkülönítve is lehet űzni, melyek nem járnak nagy zajjal és piszokkal. (Balla nem zárta ki a tömlőben űzhető, egyedi munka végzését sem egy esetleges, már meglévő szakképzettség nyomán.) Mindebből következik, hogy magától értetődőnek tartja a mesterségek oktatását, tanító műhelyek üzemeltetését.¹⁷ Hegedűs Sándor szisztematikusan gyűjtötte egybe a tömlőcbéli munkavégzéssel szembeni követelményeket. Értelemszerűen hasznót hajtónak kell lennie, hiszen egyik fő célja a rabtartási költségek enyhítése és a dolgozó rab jutalmazása. Egyszerű, könnyen tanulható legyen, hiszen a különféle, rövidebb-hosszabb időtartamra beutalt raboknak sokszor sem ideje nincsen a tanulásra, sem „elmebeli tehetségük” nem elegendő bonyolult munkafolyamatok elsajátításához. A fogvatartottak egészsége okán, arra káros munkákat az intézetekben alkalmazni nem lehet. A csekély befektethető összeg tekintetéből pedig az árunak könnyen és gyorsan eladhatónak kell lennie. (Ilyenek voltak Hegedűs szerint a negyvenes évek Magyarországon a pokróc, a kenderszővet, a szűrposztó.)¹⁸

A korszak ismerte és használta a nyilvános- vagy közmunkát is, melyet azonban alig lehet leválasztani a tömlőről, hiszen a közmunkára ítélteteket a tömlőcökben őrizték, s onnan kísérték is ki őket munkára. A szerzők többnyire tudomásul vették ezt a büntetési nemet, ám Szemere Bertalan, a magyar büntetési rendszer kritikusa kiméletlenül ostorozta a közmunkát. *„A gyalázat, ami ezzel jár, hasonlíthatatlanul többet ront az emberen, mint javíthat a dolog, mihez szoktat. Becsület vagy szemérem nélkül nincs erkölcs, azokat, kiből elfojtottuk, azt már bűnössé tettük [...] Utzáinkon nemcsak munkában látni rabokat, de alávaló barmok s dühös vadállatokként béklyóban és lánczokban, melyek’ csörgése messze elhangzik, s elsárgult képpel, s megfeklett vászonöltözetben, mi nehéz ínségre emlékeztet, – s mind amellet a jövők-menők észre sem vennék őket, ha káromlásaikat és szemtelen tréfiákat nem hallanák.”*¹⁹

A magányrendszerben megengedhető, hogy valaki saját döntése alapján henyéljen vagy dolgozzon – ez a többiek megfertőzését kizáró szerkezetből fakadóan édesmindegy. (Egészen addig, míg a munkának nem tulajdonítanak további funkciókat.) A hallgatószisztéma logikájából eredően kizárja a munkátlanságot, ott *munkakényszer* uralkodik.

A munkakényszer nem egyszerű rezsimkérdés volt. Balla Károly „míveltebb rabokról” szóló fejezete híven tükrözi a nemesek munkakényszer alóli felmentésének törekvését. Ahogyan a Pest megyei kapitány mondja, a munkakényszernek három célja van: az okozott károk megtérítése, a lelki és testi egészség fenntartása, s a rab kiszabadulása utáni minimális életfeltételek megteremtése. A nemes rabnál egyértelmű szerinte, hogy a kárt meg tudja vagyonából téríteni, így nincsen szüksége arra, hogy a tömlőben dolgozzon; a nemest olyan szinten alázná meg a kényszerített munka, hogy az egészsége éppen emiatt romolhat meg; s végül nincsen szükség a szabadulása utáni élethez sem mesterségre, sem munkajutalomra, hiszen vagyonából mindezt fedezni tudja. Ez a jellegzetesen rendi érvelés Balla szerint megalapozza a nemesi munkamentességet. A gon-

¹⁷ BALLA: 1841. 57–58. p.

¹⁸ HEGEDŰS Sándor: 1841. 33. p.

¹⁹ SZEMERE: 1941. 108. p.

dolatmenet szerint a munkának ez esetekben sem erkölcsi nemesítő, sem hasznos, sem nevelő jellege nincsen.²⁰

Eötvös akkor írt csupán a *munka és a megjobbulás* kapcsolatáról, amikor Beaumont és Tocqueville-t idézte, összefoglalva az amerikai büntetőrendszer hasznait. „Nagy a hihetősége annak, hogy munkásság 's engedelemhez szokva tömőcöztetésök által belőlök még jó polgárok válhatnak.” Beaumont és Tocqueville megállapítását nem nagy meggyőződéssel viszi tovább, megjegyezve, hogy „A' tömlőcz, a' mennyire általa nem csak büntetés, hanem még azon felül a' rabnak megjobbítása czéloztatik, egyszersmind nevelő intézet, 's azért bizonyára annyival czélt erőbb, mennyivel inkább alkalmaztathatik az egyes' lelki tulajdonihoz.”²¹ A fogházjavító reformer ezzel a (nevelőintézeti és tömlőcszempontokat egyesítő) kérdéssel úgy tűnik, nem tud mit kezdeni, mert elejti a pedagógiai fonalat, s többé nem is tér vissza hozzá. Olyan formában kanyarodik utóbb a munka és a jobbítás kapcsolatához, hogy megállapítja, a rab fő vigasztalása a munka, egy olyan lehetőség, mely lefoglalja, figyelmét leköti, melynek során lehetővé válik, hogy „rabláncok közt is szabad lehessen”. Ezért rögzíthető, hogy a munka „jobbulásának talpköve lehet”.²² Balla Károly továbbment ezen az úton. Ő a munkát, illetve a munkából folyó munkabért a javítás fő eszközének tartotta. Úgy vélte, ahhoz, hogy a büntetés célhoz érjen, „a' rabnak a' szenvedéshez kárpótlás vagy jutalom is kell, mely a jóhoz hajltsa, 's mintegy hozzá kösse”.²³ E célra önként kínálja magát a munkabér egy hányada, melyet ráadásul egybe lehet egyéb ösztönzésekkel is kapcsolni. Például – javasolja a megyei főkapitány – egy további lehetőség a keresményét esetlegesen halála esetére családjának felajánlani.²⁴ Hegedűs Sándor Vas vármegyei dogozóintézeti igazgató a munkában a javítás lényegét látja. „Kit munkára, iparra szoktatunk: az nem könnyen vetemül henyeségre, tolvajságra.” Mert úgy véli, a munka rendre, engedelmeségre szorít, mértékletességre, pontosságra, precizításra tanít. A munkavégzés az egészség alapja, mert „minden henye gondolatok ellenszere”.²⁵

Az auburni vagy a pennsylvaniai rezsím közötti választás mondatja ki Eötvössel, hogy a munkát lényegében büntetésnek tekinti: „hazánkra nézve sokkal célirányosabb, minthogy henyeléshez szokott pásztoraink, kik nagyrészt tömlőczeinkeket töltek, a kényszerített munkában nagyobb büntetést találандanak, mint a' phialdelphiai magányban, melyet ha bár Isten' szabad ege alatt, régen megszoktak.”²⁶ Hegedűs Sándor megerősíti Eötvöst, mivel tapasztalatai szerint: „A' henyeléstől a' rab nem fél, hanem magában annak megtetszik: úgy a' rendes, és órákra szabott munkától, mint valamely véghetetlen kintől, tespedt természeténél fogva írtózik”.²⁷

A szakirodalom tanulsága szerint a munka a reformkori büntetés-végrehajtásban, a rabdolgoztató házak rezsímjében bizonyos értelemben sajátos cél és eszköz is egyszerre, de mégis legritkábban büntetés. Eötvös fogalmazta meg, hogy „soha sem kell elfelejtünk azt, hogy a' munka mindig csak segédeszköz 's soha nem cél, 's hogy bármi tők-

²⁰ BALLA: 1841. 69. p.

²¹ EÖTVÖS: 1938. 24. p.

²² EÖTVÖS: 1938. 38–39. p.

²³ BALLA: 1841. 33. p.

²⁴ BALLA: 1841. 38. p.

²⁵ HEGEDŰS: 1841. 14. p.

²⁶ EÖTVÖS: 1838. 26. p.

²⁷ HEGEDŰS: 1841. 31. p.

*letlen legyen is az, a' társaságra nézve mindig nagyobb hasznót fog hajtani, mintha mind azok, kiktől tökéletes munkát nem reménylhetünk – henyélnének”.*²⁸

A munkáltatás gondolata volt az egyik olyan terrén, melyben az elméleti elképzelések rendre összeütközésbe kerültek a gyakorlattal. S ugyanakkor a rabmunkáltatás kínálta az egyik legnagyobb esélyt a látványos eredmények elérésére, sőt az esetleges bevételek reményében a nemesi-rendi közigazgatás konzervatívabb gondolkodású képviselői is hajlottak a reformokra. A változások korántsem voltak országosak. Egyes megyékben korszerű börtönépületeket emeltek, melyek magukban foglalták a munkáltatás tereit és rezsimjét, máshol a tömlöc mellé külön dolgoztató házakat létesítettek. Megint más helyen a hagyományos közmunkáltatás mellett tették le a voksot. Előfordult a „rabközvetítés”, a magáncélokra kiadott rabok magánházánál történő vagy gazdaságbeli munkáltatása. A házi (értsd belső intézeti) munka mindenfelé természetes jelenség volt.

2. A rabmunkáltatás gyakorlata

A rendelkezésre álló adatok szerint Zala vármegye börtönében munkavégzés nem folyt (leszámítva az alkalmanként belső javítási, felújítási, szerelési és takarítási munkákra rendelt rabok tevékenységét). A belső rabmunkáltatást az újonnan épített tömlöcépület sem tette lehetővé, hiszen a tervezéskor a fogházépületben munkatermekkel nem számoltak. A vármegye a reformkorban klasszikus értelemben vett rabdolgoztató házat nem létesített. Vagyis a fogházépülethez rendelt műhelyépületet vagy a börtönben magában működő munkáltató helyeket nem hívtak életre. A tömlöc fogva tartó intézményként funkcionált, és csupán külső munkára szervezett rabokat foglalkoztattak közmunkán vagy magánházaknál.

Teljesen bevett gyakorlat volt a megyékben *a rabok magánszemélyek rendelkezésére bocsátása*. Zalában a helybeli lakosok kérésére a porkoláb engedélyezte a külső rabmunkát, s jelölte ki a kikísérendő rabot. Ebből a jogából azután konfliktusok is támadtak, mert – mint az a porkoláb ellen benyújtott panasz és lefolytatott vizsgálat alapján kiderült – személyiségétől függően olykor kedvezett egyeseknek, másoknak viszont rendre visszautasította kérését. Az 1794. évi vizsgálat²⁹ egyik információja volt, hogy a porkoláb a helybeliek kéréseit megtagadta vagy csak többszöri kérésre teljesítette. Ez különösen akkor vált irritálónak a lakosok számára, mikor kiderült, hogy ezenközben a női foglyok rendszeresen dolgoznak a porkoláb feleségénél, maga a porkoláb pedig rendre akár húsz rabot is dolgoztatott saját házában, illetve gazdaságában. A nők „*a Nemes Vármegye kenyerén és gyertyáin*” kender és len gerebenelésére, fonásra, foltozásra, mosásra alkalmaztatnak a porkoláb feleségének gazdálkodásánál. A férfiak minden esztendőben új palánkot építettek a porkoláb házában, kiásták és tisztították az árkokat, kertjét gondozták, sőt még a megyeháza moslékát is rabokkal szállíttatta saját disznai számára. Erre a bizottság annyit látott szükségesnek megjegyezni, „illendőbb lett volna” a megyeháza és a megyei cassa javára dolgoztatni.

²⁸ Eötvös: 1838. 26. p.

²⁹ Panasz Szala Egerszegi Porkoláb Koppányi József ellen. Zala Megyei Levéltár IV. 1. a. 1794. május 21.

A kiadott rabok évtizedeken át jelentős munkát végeztek magánházaknál. Ház körüli munkákra kért ki rabot 1833 nyarán³⁰ dr. Kegl Leopold sebész, Hegyi Ernő tiszteletes, Soó Ferencz gyógyszerárus, Hober Vince órás, Horváth Pál szabó, Stern Bernárd kereskedő, Veizl Izsák bakter, Riseinger József gyógyszerárus, de a foglalkoztatók között volt Horváth Vilmos uraság és Nemzetes Szala László esküdt is. Nem maradtak ki a házsonélvezők közül a tömlőc alkalmazottai sem: a hajdúk nevei rendre felbukkannak az igénybevételi rovatokban. A Farkas János várnagy által ellenjegyzett kimutatás szerint a legrövidebb rabmunka 1 nap volt, a leghosszabb a 19. A beszámolóban jelzett három és fél hónap alatt összesen 338 és fél napra kérték ki rabokat a megyei tömlőcből. A várnagynak írt „utalványok” a kérelmezők részére a vármegye egyes vezetőitől, így szolgabíráktól, táblabíráktól származtak, melyek arra jogosították a kérelmezőt, hogy például „ezen commissio mellett kérettetik várnagy úr Tettes Zalabéri Horváth Károlynak kaszáláshoz [...] Mai Napon Dél Utánra 8 rabb személyt ki küldetni”.³¹

Pest vármegye konyhásraboknak hívta a tisztviselők házához kiadott elítélteket, minthogy a munka fejben, bér gyanánt természetbeni ellátás, élelmezés járt a cselédmunkát önként vállaló, szegény sorsú fogvatartottaknak.³² A konyhásrabokkal nagyon sok probléma adódott. Neveletlenül viselkedtek, lerészegedtek, sőt, mint 1804-ben a közgyűlés megállapította, „mivel eddig egynémely megyébeli rabok szolgálat végett a városbeli magistratuális uraknak ki szoktak adatni és náluk állandókép lakának, megtörtént volna pedig, hogy gyakran elszöktek, az okra való nézve éjszaka által a tömlőcön kívül egy rab se maradjon. De ez csak éjszakára szól”.³³ Máskor is foglalkozott a konyhás rabok ügyével a vármegye. Kisgyűlés volt kénytelen intézkedni azért, mert „a tisztviselő urak konyháira kibocsájtani szokott rabok között oly rost fenyíték uralkodik, hogy azok, a szükséges fenyíték híján idejüket henyéléssel, sőt kicsapongó dorbézolással töltik”.³⁴ Mindezek ellenére a hatóságok költségkímélés okából nem egyszer kifejezetten ösztökélték a szegény, tehát rabtartását fedezni nem tudó foglyokat az ilyen házimunkákra.³⁵

Vas vármegyében hasonló problémák adódtak a konyhásrabokkal. Hegedűs Sándor ezért javasolja, hogy „semmi szín alatt senkinek konyhás rab vagy olyan ne engedtesék, a’ ki naphosszat valamely magányos háznál legyen”.³⁶ Hegedűs mint dolgozóintézeti aligazgató, korábban megyei főorvos szisztematikus büntetőrendszer megvalósításán munkálkodott, ami magától értetődően zárta ki az ilyen jellegű kivételező, s az esetleges javító hatásokat kizáró tradíciót. De hogy minden vizsgált megyében felbukkan a konyhásrab, az országos jelenlétét igazolja vissza. Ez az általános tradíció azonban semmiképpen sem mutat a fenyítőházi értelemben vett munkáltatás irányába.

³⁰ Feljegyzése azon Raboknak, mellyek a’ Tekintetes Nemes Vármegye Rendeléséhez képest 18 váltó krajczár napi bér mellett T. N. Vgye fogházából folyó 1833^{évi} esztendei július 15^{évi} fogva egészen October 31. napjáig munkára-kiszolgáltatták. ZML IV. 10. b. Számadások F. 33. N° 544.

³¹ Feljegyzése azon Raboknak, mellyek a’ Tekintetes Nemes Vármegye Rendeléséhez képest 18 váltó krajczár napi bér mellett T. N. Vgye fogházából folyó 1833^{évi} esztendei július 15^{évi} fogva egészen October 31. napjáig munkára kiszolgáltatták. ZML IV. 10. b. F. 33. N° 544. 1833. szeptember 16.

³² Pest Megyei Levéltár IV. 1. b. 3978/1838

³³ PML IV. 1. b. 1395/1804.

³⁴ DOMBÓVÁRY Géza: *Fenyítő eljárás és büntetési rendszer a XIX. század első felében*. Budapest, Rényi Károly kiadása. 1906. 336. p.

³⁵ PML IV. 1. a. 5043/1841.

³⁶ HEGEDŰS: 1941. 29. p.

Az teljesen ésszerűnek tűnik, hogy a vármegyei közmunkákon nagy számban foglalkoztattak rabokat. (Dombóváry Géza értelmezésében a „köz” alatt a rendek a vármegyét, „közmunka” alatt pedig a vármegye javára végzett, a megyének jövedelmező munkát értettek.)³⁷ Ezért azután az is magától értetődik, hogy amikor az 1796. évi rabzendülés után tilalmakat állított fel Zala vármegye, s javaslatba hozta az új rendszabályok kimunkálására választott „kirendeltség”, hogy „*Rabok semmi magán embereknek munkájára, még a Porkolábnak sem eresztessen ki*”, a megszorítást a közmunkára nem terjesztik ki. „*Egyedül csak köz munkára és akkor is soha tizenkettőnél több nem, és csak a könnyebb vétkű sentenziázatlan vagy kevesebb időkre sentenziázott rabok eresztessenek ki, legalább négy fegyveres hajdúk kísérése alatt.*”³⁸ Ez egyike a kibocsátható rabok differenciálására irányuló gondolkodás első felbukkanásainak. Korábban nem jelentett különösebb problémát az sem, ha haramiaságért, többrendbeli gyilkosságért halálbüntetést nyert elkövetőt kegyelemből tizenöt év kemény tömlőre változtatott büntetéssel kiengedjenek magánházhoz munkára.

A közmunka a 19. századra a Pest megyei gyakorlatban súlyosabb bűncselekményekért, hosszabb (fél évnél nagyobb) időtartamban kiszabott ítéletek súlyosbító eleme. Jellemző, hogy a fél évnél rövidebb rabságot „csak” folytonos elzárással és vassal súlyosbították. A közmunka nyilvános helyeken végzett, többnyire építkezésekkel vagy takarítással kapcsolatos munkatevékenység volt, melybe beleértették a vármegyeháza és az egyéb hivatalos épületek karbantartására, tisztántartására vonatkozó munkákat is. Ameddig létezett, a kormányzat által üzemeltetett nyilvános munkáltatás is e körbe soroltatott, általában a legsúlyosabb cselekményekre értelmezve. Ilyennek számított a 18. század nyolcvanas éveiben igénybe vett hajóvontatás,³⁹ melyet a halálbüntetés helyébe állítottak, illetve a Béga-, illetve a Ferenc-csatorna építkezései,⁴⁰ ahová 1802-ig küldtek rabokat a törvényhatóságok.

1810. január 31-én Pest város átiratban kérte Pest vármegye rendjeit, hogy az időjárásra tekintettel küldjön rabokat az utcák takarítására. Ez a fajta munka nem volt ritka a közmunkák között: az utcák, utak söprése, árkok takarítása alkalmanként még női munkaerő igénybevételére is alkalmat adott.⁴¹ Pest megyében sokat emlegették a pesti Magyar Színház építkezését,⁴² melyen nagy számban vettek részt vármegyei rabok. Széchenyi fellépte és az országutak ügye iránti kampánya eredményeképpen a reformkor sikertörténete lett az útépitési munkálatokra szervezett rabmunka.⁴³

A házimunka (vagyis a vármegye épületeiben szervezett dolog) szervezése, illetve ellenőrzése Pest vármegyében a megyei kapitány hatáskörébe tartozott. Az enyhébbektől (lámpagyújtogatás, lépcsőházak, udvarok tisztántartása, hősöprés, kenyérsütés, meszelés) a terheesebbeken át (szeméthányás, vízhordás, favágás) a megalázókig (árnyékszék-takarítás) a munka számos formája állt a kapitány rendelkezésére.⁴⁴

³⁷ DOMBÓVÁRY: 1906. 332. p.

³⁸ ZML IV.14. n. F 26. N° 64 1796. augusztus 17. 1021/55.

³⁹ Vö. MAASBURG, Friedrich, M: *Die Strafe des Schiffziehens in Oesterreich* (1783–1790). Wien – Mainz, 1890. 15. p.

⁴⁰ VAJNA Károly: *Hazai régi büntetések*. I. Budapest, 1906, Nyomatott Lörincz János „Univrs” könyvnyomdájában. 543. p.

⁴¹ DOMBÓVÁRY: 1906. 332. p.

⁴² PML Közgyűlési iratok IV. 1. b. 590/1837, 5547/1837.

⁴³ PML Közgyűlési iratok IV. 1. b. 4025/1847.

⁴⁴ PML Közgyűlési iratok IV. 1. b. 1904/1811, 4509/1837, 2978/1838, 1107/1843, 3133/1824, 1553/1795, 599/1837 stb.

1826 tavaszán Zala vármegye döntése alapján megkezdődtek az előkészületek a lövői kőhíd építkezéséhez. *„Az új lövői kőhíd építése Zala vármegye egyik legnagyobb reformkori építkezése volt, mind a felhasznált építési anyag, mind az igénybe vett munkaerőt, mind pedig a költségeket tekintve.”*⁴⁵ A híd, mely 10 láb vastagságú hídfőiben végződött, 32 öl hosszú volt, s négy pilléren nyugodott, melyek egyenként 7 láb vastagságúak voltak. Az ötboltozatú híd építéséhez a megye igénybe vette a megyei tömlőc-ben fogva tartott rabok munkaerejét is. E célra külön tömlőcépületet emeltek Kolozsváron, mely 60 rab befogadására volt alkalmas. A magas kerítéssel körbekerített tömlőcépülethez csatlakozott az örök, a mérnök és a megyei építésvezető szállása. Felépültek a konyhák és a szerszámok, alkatrészek tárolására szükséges raktárak vagy kamrák.⁴⁶ Az építési munkálatok öt esztendeig (1827–1831) tartottak és tavasztól késő őszig folytak. Ez idő alatt a munkálatokhoz épített tömlőcöt folyamatosan feltöltve tartották, tehát 60 közmunkára ítelt rab tartózkodott a munkahelyen.⁴⁷ Az őrzésről, miután a vármegye katonaság kirendelésére vonatkozó kérésére elutasítón nyilatkoztak a felettes hatóságok, a megyei foglárók és a pandúrok gondoskodtak. Ez a tömlőc sajátos keveréke volt a fogháznak és a rabdolgoztató háznak. Kifejezetten a munka elvégzésére rendelt rabok elhelyezésére emelték, ugyanakkor annak berendezése nem lépett túl a szokásos tömlőcfunkciók biztosításán: a munka a falakon kívül zajlott. Mindenesetre ez a forma a maga egyedülállóságában jellegzetes terméke a reformkori börtönügyi kísérleteknek.

3. Rabdolgoztató házak

A reformkor jellegzetes intézményei a rabdolgoztató házak. A részben praktikus okból (foglalkoztatás, költségcsökkentés), részben eszmei indokból (fogházjavítás, tömlőc-korszerűsítés, filantrópia), kisebb mértékben, de nem tagadhatóan tudományos meggyőződésből (börtönügyi modernizáció) meginduló reformgondolkodás néhány helyen a kor haladó törekvéseinek megfelelő új büntetés-végrehajtási intézeteket hívott életre. Máshol a tömlőcjavító gondolatok képviselői a hagyományos börtön kiegészítésével kísérleteztek, s rabokat foglalkoztató műhelyek, üzemek létesítését érték el. Ezek közös megnevezése a reformkorban a rabdolgoztató ház.

A reformkori fejleményeket jól jelzi a Borsodi Rabdolgoztató Intézet létesítésére készült bizottmányi előterjesztés, mely az aradi, nógrádi és Tolna vármegyeibeli tapasztalatokat is feldolgozva foglalta össze a rabdolgoztató intézet előnyeit. A kiindulópont már meglehetősen világosan meghatározza az intézet jellegét: *„a' tiszttviselői Kar szorgos fáradozásai mellett is, Rabjaink számát időnként inkább szaporodni, mint fogyni tapasztaljuk; 's ezeknek tsak tartásokra megkívántató költségek, a' szegény adózónép verejtékkel szerzett vagyonából egybegyűjtött pénztár terheit, esztendőnként 4000 's több conv. Forintokkal nevelik”*.⁴⁸

⁴⁵ MOLNÁR András: *Zalalövő története. Az újkortól napjainkig*. Zalalövő, Zalalövő és Környéke Közéletért, Kultúrájáért, Környezetéért Alapítvány, 1998. 277. p.

⁴⁶ ZML IV. 1. b. 1826 N° 1157. sz.

⁴⁷ ZML IV. 1. b. 1826 N° 1698, 1827 N° 495, 1827 N° 1176, 1827 N° 1676, 1829 N° 969 stb.

⁴⁸ *Tekintetes, Nemes Borsod Vármegye közönsége által felállítani kívánt Rabdolgoztató-Intézet javallata szerkesztésére kiküldött Biztossági tudósítás, 'S a tisztelt Vármegyének 1834-dik Eszt. Bőjtelő hava 13-dikán tartatott Közgyűlésében e' tárgyban költ határozásai.* (Továbbiakban Borsod vármegyei Rabdolgoztató Intézet 1834) 3. p.

A rabdolgoztató ház tehát nem a csavargók elleni fellépés jegyében születik (mint a fenyítőház vagy a dologház), hanem a tartási költségek magasnak ítélt volta okán. Jellegzetes vonása ez a reformkori fogházügynek: a modern munkáltatási eszme nemcsak a fenyítőházi mozgalom oldalvizein terjedt, hanem racionális megfontolások okán, költségvetési egyensúlyt javító hatásától remélve finánciális enyhülést. „*Felszámolhatatlan az a ' veszteség, melyet a Köztársaság a ' fogházakban munkátlan veszteglő rabok kézimunkáinak elvesztése által szenved: sokszorozódik a veszteség ott, hol a ' munkás kezek által sanyarún egybegyűjtött pénzből kell a ' köztársaság ezen heréit tartani, s nem lehet az adózó népnek kevesebb adója, annál, melyet az épen ötlet javaiban megkárosító gonosztevő tartására adózni kényszerül.*”⁴⁹ Ugyanerről tanúskodik a Gyulán, 1837-ben létesített vármegyei rabdolgoztató ház felállításáról hozott Békés vármegyei közgyűlési határozat, mely egyértelműen „*a rabok tartási költségek ötletéből*” származott.⁵⁰ A közel kétszáz rab tartásának terhe a vármegye szerint olyan tetemes, hogy valamiképpen gondoskodni kell legalább egy részének visszaszerzéséről. Ezt pedig a rabok dolgoztatásának útján látta lehetségesnek. A Jász-Kun Kerület rabdolgoztató házának egyik alapvető oka volt – miként az az indoklásból kiderült, hogy a rabok, akik a gonoszítottak végett „*több ízben fogságra kerülván Közpénztárt is nevezetes költségekkel terhelni szokták*”, ha dolgoznának, munkájukból eredő jövedelmük révén enyhítenék a közösségre nehezedő terhet. Az intézet tehát vitathatatlanul a büntetőítéletek következtében a kerület tömlőceiben fogva tartott rabok munkáltatására szolgált.⁵¹

Az anyagi szempontok mellett halványan felvillant a borsodi anyagban a fogházjavítók néhány egyéb célja is, közöttük a tértlenség felszámolása. Ezt ugyan alapvetően azért tervezi alkalmazni a javaslat, hogy a fogvatartottak legalább a tartásukhoz szükséges költségeket megtermeljék, de elvitathatatlan a mellékcél megfogalmazása: „*a húzamosabb vagy rövidebb fogságra ítélt Raboskodók a ' tömlőczi henye élettől elvonatattván, állandóul munkában tartassanak*”.⁵² Miként a Jász-Kun Kerület Közgyűlésének 1837. november 24-én rabdolgoztató intézet felállításáról rendelkező határozatában,⁵³ illetve a nádorhoz intézett beadványban olvasható: „*Hogy tehát ezek [...] a jó útra és erkölcsösségre téríttessenek, s a henyéléstől elszoktatván [...] foglalatoskodás által [...] arra nézve igen célszerűnek ítéltük egy dolgozó intézetek felállítását.*” Az 1838. január 19-én kelt nádori engedély alapján felépítették a rabdolgoztató házat.⁵⁴

A borsodi bizottmány tagjai azt is körvonalazták, hogy miért találják ezt igen fontosnak. A munkakerülő, „*'s tsak a ' másoktól elragadott vagyonokból élő gonosztévőre nézve a ' fogsági munkátlan élet nem büntetés, 's néki a ' tömlőcz tsak gondnélküli nyugvó hely; ellenben az állandó dologban való tartás reá nézve [...] kegyetlen büntetés*”. Ebben a megfogalmazásban a feudális-rendi társadalomnak a pusztaság szabadságvesztés-büntetéséről vallott felfogása köszön vissza: a börtön önmagában nem büntetés a bűnözőnek, sőt „nyugvó hely”. Ahhoz, hogy a tömlőc valódi, kemény büntetéssé, a büntetési rendszer méltó elemévé váljék, annak súlyosbítására van szükség. Jelen esetben kemény munkavégzés által. Azt is várják a biztosság tagjai a munkabüntetéstől, hogy annak ha-

⁴⁹ Borsod vármegyei Rabdolgoztató Intézet 1834 3. p.

⁵⁰ SZABÓ Ferenc: *Dologház Gyulán 1837–1846*. Dankó Imre (szerk.): A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 22. Gyula, 1961. 13. p.

⁵¹ Vö. Szolnok megyei Levéltár IV.1.a. 410/1840. 2357/1840.

⁵² Borsod vármegyei Rabdolgoztató Intézet 1834, 4. p.

⁵³ SZmL Közgy. Jkv. 183/1838.

⁵⁴ SZmL Közgy. Jkv. 410/1840.

tása alatt az elítélt „*magától is borzadt lelkiismeret*” útján rádöbben tetteinek súlyosságára és az őt jó útra vezetői majd. Alátámasztja e vélekedést a plánumnak a munkáltatás mikéntjére vonatkozó része. Ebben a szűrszövő szék felállítása mellett egy „*tapodás által forgatandó*” malomnak felállítását javasolják a biztosok.⁵⁵ A tapalom pedig a klasszikus fizikai igénybevétel haszon nélküli angol modelljeként vonult be a büntetés-végrehajtás történetébe.

Azt pedig, hogy a munka szerves eleme a büntetés-végrehajtásnak, tanúsítja a Pest megyei gyakorlat, hol a Fenyítő Törvényszék (táblabírák és egyéb tisztviselők) feladatává tették az arról való gondoskodást, hogy „*a' köz munkára ítélt rabok addig is, míg a' büntető rendszer' egyik legnagyobb hiánya, a' köz óhajtáshoz képest egy célszerű Javító Intézet' felállításával kipótolthatatik, mikép' foglalatostkodtassanak*”.⁵⁶ Ugyanakkor azt látjuk, hogy pusztán szabadságvesztés-büntetésre ítélt rabok kizárólag a megyeház takarításra, illetve a szobák fűtéséhez vágandó fa aprítására, kemence fűtésére voltak alkalmazhatók. Erről a megyei főkapitánynak kellett gondoskodnia. Vagyis a börtönben végzett munka eszméje egyelőre csupán teoretikusan jelent meg a majdani javítóintézet fogalomkörében. Nem becsülhetjük le azonban annak jelentőségét, hogy a kor testi büntetésekkel tetézett, súlyos munkával nehezített tömlőce helyén Pest megyében egy, a tiszta szabadságvesztés-büntetés irányába elmozduló intézeti modellel kísérleteznek.⁵⁷

1845. november 17-én prezentálta Nyáry Pál Pest vármegye közgyűlése előtt Nagy és Czettier vállalkozók ajánlatát, mely a dolgozóház létrehozásáig és a feltételek megteremtéséig a korábbi levéltár és fegyverszoba helyén kialakított munkatermekben fonó és szövómunka megszervezésére, gépek beszerzésére vonatkozott.⁵⁸ A szerződés nem csupán a munkáltatás megszervezését biztosította, de újabb lehetőséget nyújtott a rabokkal való foglalkozás átgondolására is. Ez pedig nem egyszerűen a munkára, az őrzésre és a mesterségbéli oktatásra terjedt ki, hanem az írás és olvasás tanítására, rabmunkabér fizetésére is. Ahogyan Pest vármegye büntetőrendszerének kutatója, Dombóváry Géza összegzőképpen fogalmazott: „*a Nagy-Czettner féle dologház fényszen bevált*”. A rabok szívesen dolgoztak, megszűnt a konyhasrab-rendszer. A rabdolgoztató intézetben fegyelem, tisztaság uralkodott, az intézetnek híre kel, s más vármegyék keresik meg a rabdolgoztató ház alapszabályának, tapasztalatainak átadása érdekében.⁵⁹

Az új intézetekkel kapcsolatban mindig jelentős kérdésként fogalmazódott meg az alapításhoz és a működtetéshez szükséges költségek előteremtése. Úgy tűnik (s ezt tapasztalhattuk az országos fenyítőház, a szempci Domus Correctoria alapításakor is), hogy a kormányzat nem akart vagy nem tudott jelentősebb összegekkel hozzájárulni a büntetés-végrehajtás modernizációjához. A központi intézet létrehozásakor magánadományra várt, a helyi (vármegyei, városi) házak ügyét pedig némi kincstári segélyezés mellett a törvényhatóságokra bízta. Nem véletlen, hogy a megyékben megindult nagy tervezetések alapvetően a pénzügyűjtés formáira vonatkoztak. Sáros vármegyében

⁵⁵ Borsod vármegyei Rabdolgoztató Intézet 1834, 5. p.

⁵⁶ NYÁRY Pál: *Javallat Pest megye' közigazgatási rendszere iránt*. Készíté egy kebelbéli küldöttség, szerkeszté ~ megyei főjegyző. 1840, 16. p.

⁵⁷ NYÁRY: 1840. 103–104. p.

⁵⁸ PML IV. Megyei törvényhatóságok. A megyei törvényhatóság iratai 1848-ig. 3. Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. a. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 1316/1845.

⁵⁹ DOMBÓVÁRY: 1906. 360. p.

kombinált formában, az adózó nép időleges terheként, „nemes lelkek” kölcsőneként és tőkekamatokból látták megoldhatónak a helyzetet, illetve a műhelyek megépülte és a rabok munkába állítása után a keresmény, illetve a majdani hátralékos rabtartási összegek behajtásával számoltak.⁶⁰ Komárom vármegyében az építés költségeire adományozást indítottak, majd jeles nemes asszonyok, mint Forray Julianna, Pázmondy Démesné, Ghyczy Rafaelné, Tege-Konkolyné, Ordódy Vinczéné védnöksége mellett táncmulatságot szerveztek és lottójátékot hirdettek.⁶¹ Különlegességként említendő meg, hogy a borsodi rabdolgoztató házat a vármegye nem megyei költségvetési finanszírozásban kívánta látni, hanem „*vármegye pártfogása alatt álló Részvényes (actionarius) társaság által*”.⁶²

Tolna vármegye rendjeit 1826 óta foglalkoztatta a tömlőccel egybekapcsolt rabdolgoztató intézet ügye, melyet azon tapasztalattal támogattak az előterjesztők, hogy bizonyított tény, a munkához jutott rabok közül sokkal kevesebben kerülnek vissza a börtönbe, mint a henyélők köréből.⁶³ 1829-ben a curialis ház melletti épület megvásárlásával⁶⁴ megtették a döntő lépést az intézet felállítása irányába, s valóban, 1830. július 13-án ünnepélyesen megnyitották a dolgoztató házat.⁶⁵ A világos, tágas, jól szellőztethető épület fűthető volt, az elhelyezés tehát megfelelt minden kíváncsnak. A munkatér-ekben 46 rab szűrőosztógyártással foglalkozott, mivel ezt találták a legolcsóbban realizálhatónak, a legkönnyebben megtanulhatónak s a leggyorsabban megtérülőnek a rendek.⁶⁶

A gazdálkodást állandó bizottmány ellenőrizte, mely negyedévenként rendre beszámolt a közgyűlésnek.⁶⁷ Néhány évvel később nyilván a többi megyéhez hasonló működtetési problémák adódhattak, mert a közgyűlés szorgalmazni kezdte az intézet haszonbérbe adását.⁶⁸ Ehhez részvénytársasági formába kívánta igazítani a rabdolgoztató házat. Minden erőfeszítések dacára a haszonbérbeadás nem sikerült, az rabdolgoztatónak pedig jelentős hiánya támadt, melyet évről évre a házipénztárból fedeztek.⁶⁹ A vármegye úgy döntött, hogy ennek ellenére fenntartja a házat, mert az a rabok erkölcsi jobbítása irányába hat.⁷⁰

A szekszárdi intézetnek nagy híre kelt, vármegyék sora érdeklődött az eredmények iránt.⁷¹ A negyvenes évek fejleményei azonban nem a fejlesztés irányába hatottak. A fölöttébb megszorított rablétszám olyan elhelyezési gondokat involvált, melyet csak a rabdolgoztató intézet tömlőccé alakításával lehetett könnyen orvosolni, s a munkáltatást a fészerbe lehetett áttelepíteni.⁷²

⁶⁰ KAPY Eduárd: *Sáros megyei fogház. Századunk*. 1839. 478. p.

⁶¹ KÜLKEY Henrik: *A' t. n. Komárom vármegyében felállítandó javító-dologház' ügyében. Századunk*. 1839. 2-3. p.

⁶² Borsod vármegyei Rabdolgoztató Intézet 1834. 12. p.

⁶³ Tolna Megyei Levéltár IV. 1. b. 3/1830.

⁶⁴ TML IV. 1. b. 2293/1829.

⁶⁵ TML V/7. Csapó család iratai. 31. d. 1830.

⁶⁶ TML IV. 1. b. Vármegyeház építési iratai 1830. pall.19.

⁶⁷ TML IV. 1. b. Vármegyeház építési iratai 1830. pall.19.

⁶⁸ TML IV. 1. b. 321/1836.

⁶⁹ TML IV. 1. b. 987/1836.

⁷⁰ TML IV. 1. b. 274/1837.

⁷¹ TÓTH Bars: *A szekszárdi börtön 1825 és 1844 között*. In: Bódiné Beliznai Kinga (szerk.): *Tanulmányok a magyar börtönügy történetéből* Budapest, ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti tanszék (Jogtörténeti Értekezések 22.). 1998. 58. p.

⁷² TML IV. 1. b. 889/1844.

Békés vármegye rabdolgoztató házának jellemzője (nem kevéssé az olcsó rabmunkaerő kihasználása miatt) a kényszmunkajelleg, a rabok érdektelensége, szakképzetlensége, ebből következően a munka és a termék alacsony színvonala, értékesítési nehézségek, a bérlőrendszer problémái, az iparosokkal kialakuló konfliktusok. Ennek megfelelően Szabó Ferenc a „rabdolgoztató ház” kifejezés mellett teszi le a voksot. A dologház fogalmát ő tehát alapvetően a börtönmunkáltatás irányában orientálja.⁷³

A Gyulán létesített rabdolgoztató ház társadalmi háttere alapvetően a rabköltségek mérséklése okán érdemel figyelmet. A vármegye tömlőcében 1836-ban 186 rabot őriztek. Ezek tartási költsége negyven–nyolcvan forint között mozgott. Ezért is vetődött föl az 1836. október 27-i megyei közgyűlésben „a rabok tartási költségek ötletébül” származó dolgoztató ház gondolata.⁷⁴ Emellett – jellegét tekintve – fontosnak tartotta a közgyűlés leszögezni, hogy „*olyan főkintézetté váljon, mely a foglyok jelenleg úgy szólván napirenden lévő erkölcsi nagyobb elomlásoknak elejét vévén [...] eszközölni képes [...]*”. Az intézet tehát teljes egészében a büntetés-végrehajtás zónájába esik.

A gyulai ház elhelyezése szerencsésnek mondható. Az alapításkor éppen megürülő megyei fegyvertár épülete, a siralomház és az ispotály valamint az ún. Nemesek Házából egy nagy munkaterem volt kialakítható, vagyis nem volt szükség külön épület emelésére, beruházásra. A gyulai rabdolgoztató házban 1842-ig zsákszövessel foglalatostkódtak, azután vékony vásznat állítottak elő. Érdekes vonása a magyar ipartörténetnek, hogy elmaradtak a Nyugaton oly sokszor emlegetett konfliktusok a helyi iparosokkal, ugyanis a környező városokban egyáltalán nem volt konkurenciája a vászonkészítésnek. A házban 1215 rab dolgozott folyamatosan, közöttük több szakember is, mint például 1840-ben, amikor is a rabok között öt takácsot is regisztráltak.⁷⁵ A ház felszereltségéről annyit tudósítanak a források, hogy három szövőszék működött az üzemben. A munkaidő hajnaltól sötétedésig tartott.

A problémák nem is annyira a jövedelmezőséggel voltak kapcsolatosak, mint inkább azzal, hogy a növekvő bűnözés (vagy a bíróság növekvő szigora) miatt megemelkedett a rablétszám. 1846-ban az alispán jelezte, hogy a börtön befogadóképességét növelni kell. Azt azonban nem az épület kibővítésével, hanem a meglévő újraosztásával érték el. A rabdolgoztató házat félbevágták, elfalazták, s így a befogadóképességet 30 fővel megnövelték, a munkáltatás terepe viszont leszűkült. 1847-ben veszélyes gonosztevőket őriztek főként az épületben, s a fonással felhagytak. 1847-ben 23 „vérengző”, 19 néplázító és 16 nagyobb „fokozatú” tolvaj került a házba.⁷⁶ Így a munkáltatás elsorvadt, s a börtönt ismét a büntetés-végrehajtás régi módja uralta.

Arad vármegye dolgozóházát 1821-ben alapították,⁷⁷ s hamarosan országos hírnévre emelkedett. Több megye a házak alapításakor deputációkat menesztett Aradra, a működő ház vizsgálatára. Így tett például a gyulai házat alapító Békés vármegyei közgyűlés is. De Csanád vármegye is megkérte az intézet működésére vonatkozó iratokat.⁷⁸

⁷³ SZABÓ: 1961. 5. p.

⁷⁴ SZABÓ: 1961. 13. p.

⁷⁵ SZABÓ: 1961. 15. p.

⁷⁶ SZABÓ: 1961. 19. p.

⁷⁷ DANKÓ János: Fogházi dolgozó intézet Aradvármegyében. *Tudományos Gyűjtemény*, (XV.) III. k. 1831, 47. p. illetve MÉREI Gyula: *Magyar iparfejlődés 1790–1848*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, Közzétadási Kiadó, 1951. 52. p.

⁷⁸ SZABÓ: 1961. 22. p.

Az aradi rabdolgoztató házat a régi börtön egy részének átalakításával létesítették, tehát az intézet is a börtönön belül létesült, a büntetés-végrehajtás részeként.⁷⁹ Nem kiegészítő, csatolt intézményként tehát, mint számos más kortársa, ahová kiadták munkára vagy kivitték dolgoztatni a rabokat.⁸⁰ A kortársak leírják az aradi házról, hogy igen jól szervezett és eredményes intézet. Felszereltsége és a munka minősége alapján egyértelműen manufaktúrának tekinthető. 11 órányi munkát végeznek a bennlakók, melyért ellenértéket bérben nem kapnak. Hetente négyszer jutott meleg étel. A megtermelt áruk (szövött, font termékek) egy része a megyei hajdúság ellátására szolgált, így a felvevőpiacnak volt egy biztos szegmense. A többit eladták.⁸¹

A Jász-Kun Kerület közgyűlési határozatának indoklása a henyelés elleni fellépés mellett a bevétel lehetséges megeremtését nyomatékosította. A rabok ugyanis, akik a gonoszítottak végett „*több ízben fogságra kerülvén Közpénztárt is nevezetes költségekkel terhelni szokták*”, munkáltatásuk hasznos lehet a közösségre nézve. Aligha kétséges tehát, hogy az intézet a büntetőintézetek következtében a kerület tömlőceiben fogva tartott rabok munkáltatására szolgált, nem pedig a dologházak szegénygondozó válfajának meghonosítására. A ház két nagy munkatermet, két raktárt, egy kápolnát, egy konyhát tudhatott magáénak. A rabok kilenc börtönhelyiségben lettek elhelyezve. A munkatermekben, egy időben 60 rab dolgozhatott. Az intézethez tartozott még egy száraz malom. A munka „csapó mesterség” volt, melynek keretében pokrócot és szűrposztót készítettek a rabok. 1842-től, pokrócgyártás ráfizetéses mivolta miatt, az óbudai katonai ruha bizottmánnal kötöttek szerződést halina posztószállításra. Ez nyereségessé tette a rabüzemet. „*Szellemi hatását illetőleg, a dologház oly jótékonyan hatott a hatósági elítéltekre, hogy alig fordult pár eset elő, melyben az egyszer dologházra ítélt rab ismét oda került volna vissza, míg a rendes fogságra ítélt rabok közt a visszakerülés igen gyakori volt.*”⁸²

Csanád vármegye ugyan többször is tárgyalta rabdolgoztató ház felállításáról, s megkérte az aradi intézet leírását és üzemeltetési adatait is, az ügy azonban elakadt. A tetemes költségek, melyek az alapítással jártak volna, megakasztották a terv megvalósítását. Se hely, se kezdőtőke nem állt rendelkezésre (bár vállalkozókat leltek volna az üggyhöz), így végül is Csanádban csak tárgyaltak a házról.⁸³

Csongrád vármegye dolgozóházát 1842-ben alapították vármegyei közgyűlési határozattal, de csupán 1847-ben nyitották meg. A megyeház udvarán álló faszínben rendezték be, a munka gyékényfonás volt (ez a megyében amúgy eladható s egyben népszerű tevékenység volt). 1850. júliusában szűnt meg.⁸⁴

Vas vármegye rabdolgoztató házát 1838. május 26-án nyitották meg,⁸⁵ miután 1838. április 23-án a vármegye közgyűlése együtt tárgyalván az intézet üzemeltetésére vonatkozó két dokumentumot,⁸⁶ elfogadta azokat a működés alapjául. Mint fentebb, a vármegyei tömlőc megújítása kapcsán már láttuk, a rabdolgoztató intézet műhelyeit a börtön-

⁷⁹ DANKÓ: 1831. 45. p.

⁸⁰ MÉREI: 1951. 52. p.

⁸¹ DANKÓ: 1831. 45. p.

⁸² PALUGYAI Imre: *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. Hivatalos úton nyert adatokból. III. Jász-kun kerületek s külső Szolnok vármegye leírása.* Pest, Heckenast Gusztáv sajtója., 1854. 48. p.

⁸³ SZABÓ: 1961. 45. p.

⁸⁴ SZABÓ: 1961. 23. p.

⁸⁵ HEGEDŰS: 1841. 47. p.

⁸⁶ 1836. július 4. Alapvélemény a' dolgozó intézet szerkezetéről és 1837. február 27. Pótló vélemény a' dolgozó intézet megkezdéséről. HEGEDŰS: 1841. 7., 36. p.

ház szerves részeként alakították ki. Az újonnan emelendő épület földszintjén csizmadia- és kovácsműhelyt, gypjűfestő helyet, az első emeletén három nagy, egymásba nyíló dolgozótermet tervezett Hegedűs doktor, s az épülethez tartozó udvaron állott színből is műhelyt alakított ki, ahol padlómeteszők, faragók és kádárok, valamint a fejük fölött az esztergályosok munkálkodtak. A börtönház tervéből látható, hogy olyan szervesen beleépítette a különböző munkahelyeket a tervező Hegedűs Sándor, hogy csak nagy költségekkel lehetett volna visszaalakítani ezt a konstrukciót.⁸⁷

Hegedűs Sándor sokkal többet tett az Alapvélemény megfogalmazásakor, mint hogy csupán egy dolgozóintézet szerkezetéről való elmélkedéseit foglalta volna össze. A munkáltatás összefogó feladatát fókuszpontként használva, arról értekezett a nemes vármegye közgyűlése előtt, vajon mi a büntetés és a szabadságvesztés célja, a vármegyei praxis általában és a Vas vármegyei mennyiben felel meg ezen tételezéseknek, mit vehetünk át Nyugat haladó eszméiből, s ez után került csak sor a dolgozóház működésére és a személyzet optimális kialakításának kérdéseire.⁸⁸ Ebben az elemzésben bőven belefért a bírálat, a tömlőrendszer kritikája, az elmarasztaló értékelés a fennálló rendszerről. Ennek ellenpólusán pedig felvázolta a jövő börtönét. „A' köz tapasztalás szerint a' jobbításnak föelve az, hogy megbukott szerencsétlen ember társaink nappal kézi munkával foglalatostkodjanak.” Egyenesen addig jut el, hogy a munkáltatás a tömlőcöket javítóintézetekké teszi.

Hegedűs alaposan kidolgozott végrehajtási tervvel rendelkezett, mely szerinte biztosította, hogy a szűrőposztógyártás, a posztótermelés, a pokrőckészítés és a fafaragások, famunkák bevétele messze fedezi a személyzet (őrök és mesterek) bérének, a szerszámok, a nyersanyag árának, a rabtartás, sőt a raboknak elbocsátásukkor adott munkajövedelem egy részének fedezetét.⁸⁹ Az 1838. november 5-én a közgyűlésnek benyújtott beszámoló töretlenül optimista hangulatú, de már fölhívja a figyelmet arra, hogy „nem csak pénzbeli hasznot hajtand, hanem morális hasznot is, a' miről kiki magát az intézetben meg győzheti”.⁹⁰ A fogalmazás némi bizonytalanságot árul el a sikerességről, ami lassan negatív bizonyosságba fordul át. Az eredetileg részvénytársasági formában működtetni tervezett üzem ekkor már házi kezelésben működik, s a nyersanyagban fekvő kiadásait levonva, néhány száz forintos nyereséget is tekintetbe véve, a vármegyéhez folyamodott, hogy a házi pénztár terhére a rabdolgoztató intézet segítessék meg. Ami viszont minden kétely nélkül álló: a dolgozóházat megszervezték, beindították, az nem túl gazdaságosan, de működött, s abban a második esztendőben már 64-en rendszeresen dolgoztak. Ha túl nagy nyeresége nem is volt az intézetnek, de legalább a dolgozó rabok rabtartására nem kellett áldozni.⁹¹

A rabdolgoztató házak megjelenése a magyar tömlőcűgy fejlődésében határozott lépés volt a korszerű börtönügy megteremtése felé. A munkáltatás kérdése ugyanis számos olyan problémát vetett fel, mely érintette mind a fogva tartás filozófiáját, mind pedig a végrehajtási rezsimet. Ugyan a cél legtöbbször a rabköltség mérséklése volt, nem lehetett megkerülni jó néhány kérdést, mint például a cél problémáját sem. Eddig ilyenekről a vármegye nem gondolkodott, most témává vált a büntetés célja a közgyűléseken, előterjesztéseket vitattak meg a rendek, kísérletekre, tervekre adtak utasításokat. S

⁸⁷ HEGEDŰS: 1841. 4–6. p.

⁸⁸ HEGEDŰS: 1841. 8. p.

⁸⁹ HEGEDŰS: 1841. 37. p.

⁹⁰ HEGEDŰS: 1841. 49. p.

⁹¹ HEGEDŰS: 1841. 69. p.

ismerve a reformkor politikai struktúráját (mely az országgyűlések polémiáinak és reformmozgalmainak műfcióját a vármegyékben halmozta fel, rendszerezte és készítette fel követőit a harcokra), állítható, hogy a rabdolgoztató házak tapasztalatai az 1843–44. évi országgyűlés büntetőügyi programjának egyik témáját alapozták meg.

BARNA MEZEY

LABOUR-MODELLS OF THE PENAL INSTITUTION IN THE REFORM ERA

(Summary)

In the 18th century the main characteristic of the Hungarian prison movement was to have practice, but not theory. Even if the prison itself was found in some theoretical work of the feudal law (as an existing sanction, but mainly against poor people), it was not an integral part of the detention's theory. This fact didn't change even after the open of the national scale prison, the *Domus Correctoria* in 1772, which was based on the Austrian prison model. The - especially law enforcement-oriented - thoughts concerning poverty didn't cross the margins of local scale. In Hungary, the counties, the manors with privilege of death penalty and the cities had prisons, which mostly hold a mixed function, and were undifferentiated guarding places: real medieval 'holes'.

In the first half of the 19th century the liberal political reforms launched a prison corrective movement with the renewal of prisons as their main objective. The idea of the work of the prisoners was part of this movement. The unsuccessful story of *Domus Correctoria* finished the adoption of the Netherlandish model in the Hungarian prison history. The occasionally used external work in prisons was not compatible with the new ideas, so the idea of inner work inside the closed institutes came to the front. The inadequacy of the prisons didn't support the institutionalizing of working, but it favoured the establishment of so-called Prisoner Work Houses.

The appearance of those Prisoner Work Houses in Hungary was a firm step towards the modern prison. The working issue raised many problems, which affected both the detention philosophy, as well as the enforcement regime. Although the goal in most cases was the reduction of the prices, it was not possible to circumvent a number of issues, such as the the goal of the whole idea of imprisonment. So far, the authorities were not thinking about that, now the goal of penalty itself came to the front. Lots of plans were discussed at the genelar meetings of counties and orders were given for different corrective plans. And knowing the political structure of the given time (where the foundations of national debates and reform movements were based in the counties), we could claim that the experience of the Prisoner Work Houses substantiated one of the major issues of the legendary prison program of the diet in 1843/44.

MOLNÁR IMRE

Az ókori római jogi bűncselekmény-fogalom ismérvei*

I. Bevezetés

A cím kiválasztása eleve vitára adhat okot, mert azonnal kiderül, hogy a római büntető-jog dogmatikájával nem átfogóan kívánunk foglalkozni, hanem csak egyes elemeket szeretnénk bemutatni. Ezt két okból tesszük. Az egyik nem monografikus feldolgozást adunk, tekintettel a megjelenés helyének jellegére, ahol csak egy rövidebb tanulmány szerepelhet, továbbá a dogmatikai részek kidolgozása óhatatlanul összehasonlítást kell, hogy jelentsen a modern büntetőjogi dogmatikával, ami sok esetben nem szerencsés, mert a mai kor büntetőjogi dogmatikai kérdéseinek nem ekvivalenciája a római jog fogalmi rendszere. Így legfeljebb csak kísérletek tehetők a két dogmatikai rendszer összevetésére.¹

Célkitűzésünk lényegében a mai bűncselekmény fogalmából kiindulva megkeresni a római jogászok gondolatvilágában megképződött bűncselekmény fogalom ismérveit. Sem a római törvények, sem a jogászok magyarázataiban nem található egzakt bűncselekmény fogalom, mint ami a magyar Büntető Törvénykönyvben megtalálható. A római jogi bűncselekmény fogalmat az egyes jogkönyvekből (*Digesta*, *Codex*, *Institutio*) kell összeállítani (létrehozni) figyelemmel a kazuisztikus szabályozásra.² Az egyes bűncse-

* Ez a kis tanulmány jeles alkalomra készült. Ruszoly József professzor 70. születésnapját ünnepeljük, és köszöntjük őt különös tekintettel arra, hogy alkotó erejének és alkotó kedvének teljében érkezett el e jelentős dátumhoz. Ruszoly professzor diák kora óta ismerem, akiről már akkor az a hír járta, hogy egyetemi oktatói pályára készül, kutatói ambíciói vannak. Visszapillantva az azóta eltelt időre, megállapíthatjuk, jól választott. Tudományos munkássága során – mindannyiunk örömeire – elért sikerei nem csak az ő, hanem az „alma máterjának” a nevét is öregbítették. Kedves Jóska, mint kolléga senior, kívánom, hogy további jó egészségekben, változatlan alkotókedvvel folytasd tevékenységedet.

¹ Persze a kérdés ennél sokkal bonyolultabb, mint amint a fentiekben felvázoltuk, ennek ellenére a problémát nem lehet megkerülni, aminek az a lényege, hogy a mai fogalmakban gondolkozva, próbáljuk a római kori büntetőjogi gondolkodásmódot bemutatni.

² A római joggal foglalkozó irodalomban egyértelmű az a megállapítás, hogy a római jogászok nem készítették elméleteket, az egyes jogi megoldásokra, illetve megoldásokhoz, a szabályok kialakítására, az egyes fogalmak létrehozására. Mindig a konkrét döntést hozták meg, amit alig indokoltak. Persze regulák (jogelvek) találhatók, amelyek általános elvként alkalmazandók, lásd például D. 50,17, így *Numquam crescit ex post facto praeteriti delicti aestimatio* (D.50,17,131,1) azaz... a korábban elkövetett bűncselekmény megítélését nem súlyosbíthatja későbbi esemény, körülmény. Vagyis a bűncselekmény elkövetésekor állapotokat kell figyelembe venni a cselekmény későbbi elbírálásánál. Találón mondja Pólay (*A római jogászok gondolko-*

lekmények szabályozásánál található szövegekből lehet levonni az általános elméleti jellegű következtetéseket, illetve a források anyagából absztrakció útján eljutni a kívánt célig.

Ennyi a célkitűzésünk és nem több.

II. A bűncselekmények jelölése, és a büntetőeljárás formák

1. A bűncselekmény jelölésére a különböző irodalmi kifejezéseket figyelmen kívül hagyva a történeti időkben az alábbi kifejezéseket használták: Noxa (noxia), ami inkább összefoglalóan volt használatos, maleficium jelentése károkozás, rossz cselekedet, bűncselekmény általában, ritkábban a császári leiratokban is előfordul; valóságos terminusz technikus jelleggel a delictum és a crimen megjelölés volt szokásban³, különös tekintettel a justinianusi kodifikáció anyagára is.

A bűncselekményekről szóló részt a Digesta 47-es és 48-as könyve tartalmazza. A 47-es könyv címe *De privatis delictis*, azaz a magánbűncselekményekről szóló rész. Ezzel szemben a 48-as könyv címe *De publicis iudiciis*, azaz a nyilvános büntetőeljárásról szóló rész. A két címben a crimen szó nem szerepel, ennek ellenére az adott könyvekben a büntettek kerülnek bemutatásra. A magyar tankönyv irodalomban eléggé elterjedt az a nézet, hogy vannak közbűntettek (crimina) és magánbűntettek (delicta).⁴ A nemzetközi jogi irodalomban úgy tűnik kezd uralkodóvá válni az a nézet, hogy a delictumok és a crimenek között formailag és fogalmilag nincs éles különbség a jogforrásokban.⁵

Tekintsük át a kérdést forrásaink alapján. A Digestában elkülönülő két könyv szerint azt lehetne feltételezni, hogy egymástól elkülönített kétfajta büntettekről beszélhetünk, ahol is a delictum a magánbüntetteket, a crimen a közbűntetteket foglalja magába.

A kérdés nem ilyen egyszerű, ennek ugyanis ellent mondani látszik az, hogy a császári rendeleteket magába foglaló Codexben a bűncselekmények (magán és köz) a 9. könyvben találhatók együtt. A könyvnek nincs címe, vegyesen szerepelnek benne a különböző bűncselekmények, valamint az általános eljárási szabályok, együtt az egész. Azaz nem bontja két csoportra a bűncselekményeket. Tehát ezekből következik, hogy a bűncselekmény jellegük nem vitatható.

dásmódja. Budapest, 1988. 207. p. munkájában) arra a szintre azonban, ahol az absztrakció elméletek kialakítására (pl. jogi személy, vagy birtokelmélet) vezet e jogtudomány kazuista jellegénél fogva nem emelkedhetett, de ez értékéből mit sem von le. A római jogtudomány mélyreható elemzését adja F. SCHULZ: *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Weimar, 1961. 360 és pp.

³ Ezzel kapcsolatban lásd ZLINSZKY János: *Római büntetőjog*. Budapest, 1991. 5-6 p. A szerző véleménye szerint még a justinianusi kodifikáció során sem találhatunk a két szónál következetes elhatárolást, a két fogalom egymásba folyik.

⁴ Lásd ezzel kapcsolatban, BRÓSZ Róbert – PÓLAY Elemér: *Római jog*. Budapest, 1986. 466. p. MOLNÁR Imre – JAKAB Éva: *Római jog*. Szeged, 2003. 340. p. FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és institúciói*. Budapest, 1996. 571. p. Ezekben a tankönyvekben a delictumok mellett bemutatásra kerülnek crimen megjelöléssel a közbűntettek is. Tekintettel arra, hogy a Marton és a Benedek tankönyvek címe a római magánjog institúciói, így csak a delictumokról, mint kötelmet keletkeztető tényállásokról esik szó ezekben a könyvekben, a crimenek azonban nem kerülnek bemutatásra.

⁵ L. VACCA: *Azioni penali ex delicto*. In: Diliberto, 1993. 195 és pp., továbbá A. WACKE: *Die Zwecke von Busse und Kriminalstrafe nach römischen Rechtsquellen*. In: Acta Jur. et Pol. Szeged, 2004. 421. p.

A két kategória közötti különbséget mégjobban elmossa Macernek a büntető jellegű szabályok jó ismerőjének a nyilvános büntető eljárásról írt véleménye

d. 48, 1, 7, 0 macer 2 iudic. publ. infamem non ex omni crimine sententia facit, sed ex eo, quodiudicii publici causam habuit. itaque ex eo crimine, quod iudicii publici non fuit, damnatum infamia non sequetur, nisi id crimen ex ea actione fuit, quae etiam in privato iudicio infamiam condemnato importat, veluti furti, vi bonorum raptorum, iniuriarum

A jogász azt a kérdést boncolgatja, hogy milyen bűncselekményeknél hozott ítélet tartalmaz mellékbüntetésként infámiát is. A válasz a következő: Az ítéletek nem minden bűncselekménynél (*crimen*) tesznek valakit infámissá, hanem csak abban az esetben, ha az nyilvános eljárás során született. Azoknál a *crimeneknél* ahol nem nyilvános eljárásban hoztak ítéletet, nincs infámia, kivéve, ha a bűncselekmény (*crimen*) olyan kereset alapján került elbírálásra, magánjogi eljárás során, amelynek következményeképpen a törvény infámiát írt elő. (infámiam condemnato importat) vagyis a lopásnál, a rablásnál és a személy sértésnél.

A jogász véleménye alapján megállapíthatjuk, hogy vannak olyan *crimenek*, amelyek nem tartoznak a *iudicia publica* alá, továbbá *crimennek* nevezi a *delictumokhoz* tartozó három bűncselekményt (lopás, rablás, személysértés). Ebből megállapítható, hogy a *delictum* ill. a *crimen* szóhasználati terminológia egymás között összefolyhat, azaz az egyik a másikat nem zárja ki, tehát nem különülnek el egymástól.⁶

Hogy a kérdést tisztán lássuk, további vizsgálatra van szükség. Elsőnek tekintsünk át egy másik ugyancsak Macertől származó szöveg helyet, amelyben szintén a nyilvános büntető eljárást vizsgálja.

D. 48, 1, 1, 0 macer 1 de publ. iudic. non omnia iudicia, in quibus crimen vertitur, et publica sunt, sed ea tantum, quae ex legibus iudiciorum publicorum veniunt, ut iulia maiestatis, iulia de adulteriis, cornelia de sicariis et veneficiis, pompeia parricidii, iulia peculatus, cornelia de testamentis, iulia de vi privata, iulia de vi publica, iulia ambitus, iulia repetundarum, iulia de annona.

A szöveg igencsak egyértelmű. Nem minden *crimen* tartozik a *iudicium publicum* keretébe, hanem csak azok, amelyeket a nyilvános eljárásokról szóló törvények oda sorolnak. Majd ismerteti a vonatkozó törvényeket, amelyekből azonnal kiderül, hogy a korabeli viszonyok szerint megítélendő legsúlyosabb bűncselekményeket magába foglaló törvényekről van szó.

2. Az eddig elmondottakból további kérdésként merül fel a *iudicium privatum* féle eljárás, a *crimenek* vonatkozásában, illetve a *poenalis actio*k viszonya a *civilis actio*khoz.

A kérdést Ulpianus a következők szerint mutatja be:

D. 47, 1, 1, 0 civilis constitutio est poenalibus actionibus heredes non teneri nec ceteros quidem uccessores: idcirco nec furti conveniri possunt. sed quamvis furti actione non teneantur, attamen ad exhibendum actione teneri eos oportet, si possideant aut dolo fecerint quo minus possideant: sed enim et vindicatione tenebuntur re exhibita. item condictio adversus eos competit.

⁶ WACKE: *Busse*. 421. p., valamint ZLINSZKY: i.m. 6. p.

D. 47, 1, 1, 1 heredem autem furti agere posse aequae constat: executio enim quorundam delictorum heredibus data est: ita et legis aquiliae actionem heres habet. sed iniuriarum actio heredi non competit.

D. 47, 1, 1, 2 non tantum in furti, verum in ceteris quoque actionibus, quae ex delictis oriuntur, sive civiles sunt sive honorariae, id placet, ut noxa caput sequatur.

A jogász két oldalról világítja meg a kérdést, először azt taglalja, hogy mi történik abban az esetben, ha a tolvaj meghal, de az örökösei élnek. Megállapítja, hogy az örökösök ellen a lopás miatt büntető kereset a civiljogi per során nem indítható. Persze, ha a tolvaj élne, ezt a keresetet civiljogi eljárás keretében meg lehetne indítani. Majd a kérdést tovább fejtegetve, megállapítja, hogy a lopott dolog felmutatására, illetve annak visszaadására az örökös kötelezhető, de nem a civiljogi perben indítható büntetőkeresettel.

Majd azt az esetet vizsgálja, amikor a sértett hal meg, ilyenkor viszont a sértett örököse büntető keresettel perelhet (2-szeres vagy 4-szeres büntetésre, a iustinianusi szabályok szerint) a tolvajjal szemben. Általánosságban megjegyzi, hogy az egyéb büntetőkeresetek is megadhatók (vagyis más bűncselekményekkel kapcsolatban is) az örökösnek kivéve a személyes sértés (iniuria) esetét, mert annál személyes elégtétel adás áll fenn, ami a sértett halálával tárgyat veszti. Mindkét esetben kialakított döntés a noxa caput sequitur elven alapszik, azaz a büntett és az ebből adódó büntetés is az elkövető személyét követi.

Szövegünkben a következőképpen levonhatjuk, hogy civiljogi eljárás keretében büntető jellegű ítéleteket hozhattak, természetesen ehhez kapcsolódhat a magánjogi igények érvényesítése is.⁷

Végezetül szót ejt Ulpianus arról is, hogy lehetséges e a pénzbüntetésre irányuló igényt nyilvános büntetőeljárás keretében intézni. Erre vonatkozóan álljon itt a következő szakasz:

si quis actionem, quae ex maleficiis oritur, velit exsequi: si quidem pecuniariter agere velit, ad ius ordinarium remittendus erit nec cogendus erit in crimen subscribere: enimvero si extra ordinem eius rei poenam exerceri velit, tunc subscribere eum in crimen oportebit. (D.48,1,3)

A felelet egyértelmű, igen. A sértett fél választásától függ, hogy melyik eljárás keretében kívánja az ügyet rendezni. Az elmondottakból megállapíthatjuk, hogy a privata delicta ügyekben, illetve a iudicia publica szerinti eljárásnál nem lehet szigorú, merev elvet érvényesíteni, tekintettel arra, hogy a delictumok is bűncselekmények, így végső soron a fél kérésére, a nyilvános eljárás keretében is lefolytatható az eljárás. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy nincs akkora különbség a crimennek és a delictumok között, mint amit annak általában tulajdonítanak.⁸ Leszögezhetjük, hogy mindkét csoportba tartozó cselekmények bűncselekmények, de a történeti fejlődés és bizonyos szükségszerű

⁷ Lásd ZLINSZKY: i.m. 47. p., aki szerint a delictumok ügyében folytatott privát eljárás is bizonyos szempontokból közelített a iudicia publica-hoz, azaz a nyilvános büntető eljáráshoz.

⁸ Lásd ZLINSZKY: i.m. a 7. jegyzetben mondottakat, továbbá B. SANTALUCIA: *Diritto e processo penale nell'antica Roma*. Milano, 1998. 244. p. SZÜCS Magdolna: *Az emberi méltóság védelme az ókori Rómában*. Létünk XXXVII. évf. 2007. 4. szám. Újvidék, 113. p. A szerző a kérdést a következőképpen válaszolja meg: e cselekménynek crimen jellegű ad, de az actio iniuriarum ex lege Cornelia mégis magándelictumi jelleggel bír, azaz civiljogi eljárásban is lefolytatható. Az eljárást a sértett indíthatta.

eljárási elvek, illetve a praktikus joggyakorlat, kétfelé tagolta a cselekményeket, s ez megmaradt végül is a iustinianusi kodifikáció idejére is.

3. A következőekben érintőlegesen tekintsük át azokat a forrásokat, amelyek tovább oldják a két bűncselekmény csoport közti különbségeket.

Egyes delictumokat quasi minősített esetként közbüntettnek nyilvánítottak. Így:

- az éjszakai tolvajokat *fures nocturni extra ordinem audiendi sunt* (D.47,17,1)
- ugyanígy büntetendők a fürdőben elkövetett lopások *idem et in balneariis furibus* (D.47,17,1)
- a fosztogatókat (ez a foglalkozásuk) akiket közmunkára kell ítélni *expilatores, qui sunt atrociores fures in opus publicum* (D.47,18,1,1). Közmunkára csak iudicia publica keretében lehet ítélni.
simili modo et sacculari et drectarii erunt puniendi, item effractores (D.47,18,1,2) továbbá hasonló módon kell büntetni a zsebtolvajokat, a visszaesőket és a betörőket
- ha valaki más örökségét kifosztja *extra ordinem* perelhető (D.47,19,1)

Azt mondhatjuk a felsorolt jogesetek alapján, hogy ezek a lopásnak a minősített esetei, mégsem tartoznak az alaptényállásra vonatkozó civiljogi eljárásba.⁹

Talán érdemes további néhány forrásszöveg részlettel felhívni a figyelmet arra, hogy az egyes jogesetekben igen nagy számban találkozunk olyan szóhasználattal ahol ugyanarra a bűncselekményre hol *crimen*, hol *delictum* megjelölést alkalmaznak.

Álljon itt erre néhány példa:

Codex 9,20 szövegei az emberrablással foglalkoznak, a 7. paragrafusból kiemelt szöveg így hangzik *horum delictorum licentiae maiore severitate* az ezeknek a delictumoknak az elkövetőit főbenjáró büntetéssel büntesd. Majd a 16. §-ban ez áll *super crimine potuerit...* A cselekmény mindkét esetben emberrablás.¹⁰

A büntetésekről szóló 9 könyv 47 cím 18. paragrafus szerint *cum in homicidii crimine et in aliis delictis gravioribus causis ultio differenda non sit ...* emberölés mint *crimen* esetében és a hasonló súlyú delictumok vonatkozásában a büntetésekben nincs különbség. Hasonló gondolatör található a Ulpianus tolmácsolásában a D.48,19,5,2 alatt olvasható szövegben *refert et in maioribus delictis, consulto aliquid admittatur, an casu. et sane in omnibus criminibus distinctio...* Fontos szempont a nagyobb bűncselekményeknél (*delictum*) is, vajon szándékosan követtek el valamit vagy véletlenül. Minden bűncselekménynél (*crimen*) szükség van erre a distinkcióra.

A büntetések kiszabására való útmutatás általános alapelv, ez minden bűncselekményre vonatkozik. A korszak egyik legkiválóbb jogásza egyenlőségi jelet tesz a *delictum* és a *crimen* közé. Ha ki is mutatható különbség az nem tekinthető lényegesnek. Mégis szabad legyen végkövetkeztetésként az alábbi megállapításokat tenni.

A *delictum* és *crimen* szóhasználat lényegében „bűncselekményre” vonatkozik, függetlenül attól, hogy azok melyik kategóriába tartoznak, azaz a köz- vagy magánbűncselekmények közé.

⁹ SANTALUCIA: i.m. 266–268 p. részletesen foglalkozik az ún. vegyes jellegű bűncselekményekkel (azaz alapesetben magánjogi eljárás alá tartoznak, a minősített esetei viszont már criminaliter üldözendők).

¹⁰ SANTALUCIA: i.m. 293.p. WACKE, Busse: 427. és pp.

Többnyire mégis az mondható, hogy a két kategória között – iudicia publica, delicta privata – a peres eljárás rendje alapján lehet különbséget tenni.¹¹ Annak ellenére, hogy több bűncselekmény esetében ezt a szabályt is áttörték, de mégis a magánosok érdekeit sértő vagyoni és személyiségi jogokat csorbító büntettek esetén többnyire civiljogi per szabályai alapján, civiljogi perben hoztak ítéletet. Addig az egész közösség rendjét sértő bűncselekmények miatt – nagyobb részt – in publicis iudiciis folyt le az eljárás. Persze itt is van kivétel, mert a rablás (*rapina*) annak ellenére, hogy a Digestában a rablással kapcsolatban Ulpianus a közérdeket nyomatékosan hangsúlyozza a hajótörések és tűzesetek kapcsán felmerülő rablások megjelölésére, amely magánjogi eljárásban bírálandó el.

huius edicti utilitas evidens et iustissima severitas est, si quidem publice interest nihil rapi ex huiusmodi casibus (D.47,9,1,1)

Végezetül megjegyzendő, hogy a civiljogi eljárásba tartozó delictumok miatt csak az érdekelt fél perelhet. Ez következik az actio (kereseti igény, kereseti jog) jellegéből. Ez alól kivételt tesznek a források a sírgyalázás esetében. Itt ugyanis bárki megindíthatta az eljárást.

si nemo erit, ad quem pertineat, sive agere nolet: quicumque agere volet, ei centum aureorum actionem dabo (Ulp. D. 47,12,3 pr.)

Azaz ha senkinek sem fűződik érdeke a perléshez, illetve ha igen, de nem akar perelni, bárki megindíthatja a pert, 100 aranyra neki keresetet adok.

Ezzel szemben a publicia indícióhoz tartozó bűncselekmények esetén bárki feljelentéssel felléphet a bíróságon, hacsak nincsenek egyéb okok ami miatt a jogosultsága korlátozva van (pl. elmebeteg, serdületlen, vagy infamiával sújtott)

itaque prohibentur accusare alii propter sexum vel aetatem, ut mulier, ut pupillus: alii propter sacramentum, ut qui stipendium merent: alii propter magistratum potestatemve, in qua agentes sine fraude in ius evocari non possunt: alii propter delictum proprium, ut infames (Macer D.48,2,8)

A magán és közbűncselekményekre való elkülönítés nyomai a mai élő jogunkban is megtalálhatók, amelyekben bizonyos hasonlóság is található (pl. ha valaki kap egy pofont az utcán, az teljesen rajta múlik, hogy tesz-e feljelentést becsületsértés miatt, vagy nem).

A felmerült ellentmondó szabályozások ellenére mégis a jog egészén belül jól elkülöníthető anyagrészt képezett a büntetőjog, aminek a jellegéből kiindulva a magánjogtól eltérő szabályozást hoztak létre.¹² Ezek az ún. büntetőjogi szabályok – melyek viszonylag szűkített változatban – kerülnek itt bemutatásra, nem különíthetők el a delictumoknál kialakított elvektől, a két anyagrész együtt adja a büntetőjogi elveket.

Jól példázza az általunk mondottakat a kiváló büntetőjogász Macer véleménye: *quod ad statum damnatorum pertinet, nihil interest, iudicium publicum fuerit nec ne: nam sola sententia, non genus criminis spectatur* (D.48,19,12); vagyis ami az elítélt státuszát

¹¹ Találóa mondja KUNKEL: „Es gibt nicht mehr einen Gegensatz von „Privatrecht“ und „Strafrecht“, von „Zivilprozess und Strafprozess“ *Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit.* München 1962. 137. p. SZÜCS: i.m. 115. és köv. pp. Az elkövetett cselekmények utáni eljárás során a criminaliter és a civiliter üldözésre egyaránt igenlő választ ad.

¹² KUNKEL: i.m. 131., 135. p., hangsúlyozza, hogy a büntető eljárás irányítása kezdetben a praetor kezében volt. A praetor mint az új magánjog megteremtője döntő befolyást gyakorolt a quaestio működési szabályainak kialakítására. Lásd továbbá SANTALUCIA: i.m. 213 és k. p. a quaestiones perpetuae kialakulását illetően.

illeti (azaz büntetéssel megbélyegzett) nincs különbség, hogy nyilvános büntető eljárásban, avagy *delictum privatum* elbírálása során született az ítélet. Pusztán csak az ítélet rendelkező része számít. Ha elítélték – teljesen függetlenül attól, hogy melyik eljárásban – magánhordja a „megbüntetett” megbélyegzést.

III. A bűncselekmény fogalmi elemei

1. Egy kérdéskör leszűkített, úgymond az egészből kiragadott rész bemutatásánál akkor járunk el helyesen, ha a mai fogalomkörhöz (dogmatikához) viszonyítva (hasonlítva) kívánjuk ezeket a dogmatikai elemeket bemutatni. Pontosabban fogalmazva a mai bűncselekmény fogalomból indulunk ki és arra keresünk választ, hogy beszélhetünk-e az ókori római jogban a mai absztrakt bűncselekmény fogalomhoz hasonló, vagy esetleg azzal azonos bűncselekmény fogalomról. A feltett kérdés egy kicsit mesterkéltnek tűnik, mert Rómában a törvényhozók, illetve a jogtudomány nem adott a maihoz hasonló egzakt bűncselekmény fogalmat. Erre figyelemmel a magyar Büntető Törvénykönyvben található definíció alapján kívánjuk összehasonlító módszerrel a római jogi jogszabályi anyagból kialakítani.

2. A Büntető Törvénykönyv 10. § (1) bek. szerint: Bűncselekmény az a szándékosan – vagy ha törvény a gondatlan elkövetést is bünteti – gondatlanságból elkövetett cselekmény, amely veszélyes a társadalomra, és amelyre a törvény büntetés kiszabását rendeli. Némileg eltér e bűncselekmény fogalom Nagy Ferenc: A magyar büntetőjog általános része című tankönyvében található meghatározásától. E szerint: a bűncselekmény olyan cselekmény, amely tényállásszerű diszpozíciószerű (büntető) jogellenes és bűnös.¹³

Annak ellenére, hogy a két definíció között érezhető különbség van, mégis a két definícióban található fogalmi elemek alapján elindulhatunk az eredeti forrásszövegekben található rendelkezések áttekintésére, illetve azok értékelésére. A két definíció alapján a következő részekre bontva kívánjuk a szövegeket megvizsgálni:

- jogellenesség
- társadalomra veszélyesség
- tényállásszerűség
- bűnösség (szándékosság, gondatlanság)
- büntetendőség (büntetés)

A kérdés az, hogy ezek a modern bűncselekmény fogalmi elemek kimutathatók-e az ókori Róma büntetőjogában.

¹³ NAGY Ferenc: *A magyar büntetőjog általános része*. Budapest, 2008. 96. p. és köv. A szerző áttekinti a korábbi szerzők által adott bűncselekmény fogalmakat, és azokat figyelembe véve, jut a fentiekben idézett definícióhoz. A későbbiek során e szerint elemzi a kérdést.

IV. A jogellenesség kérdése

I. Sokszor szerepel a szövegekben a *lex vetat*, a törvény tiltja. Amit a törvény tilt, az jogellenes, így ha valaki a törvény tilalma ellenére cselekszik, az jogellenes lesz. A jogellenesség kérdését nem lehet elválasztani a tényállásszerűségtől, de a társadalomra veszélyességtől sem. Hogy mi a jogellenes az általában a tényállásszerűségből derül ki. Álljon itt erre egy példa a rablással kapcsolatban a praetori edictum szövegéből:

praetor ait: " in eum, qui ex incendio ruina naufragio rate nave expugnata quid rapuisse recepisso dolo malo damnive quid in his rebus dedisse dicetur: in quadruplum in anno, quo primum de ea re experiundi potestas fuerit, post annum in simplum iudicium dabo. item in servum et in familiam iudicium dabo". (Ulp. D. 47,9,1 pr.)

A praetor mondja: az ellen aki tűzvészből, házösszeomlásból (földrengés esetén), hajótörésből, hajó vagy tutaj elfogásából valamit elrabolt dolozusán, ezért abban az évben amikor történt az ügy az érték négyszeresére menő, egy év után egyszeresére menő keresetet adok.¹⁴

Az elkövetési magatartásból a tényállásszerűség pontosan kitűnik. Ez a magatartás a rablás egy speciális esete, majd pontosan megjelöli mi a büntetés. A szándékosságot, mint a rablás velejáróját külön is hangsúlyozza. A törvényi tényállás pontos. Elkövetési tárgy, magatartás, elkövető, a kiszabandó büntetéssel való fenyegetettség.

Ulpianus magyarázatot is fűz az edictum szövegéhez *huius edicti utilitas evidens et iustissima severitas est, si quidem publice interest nihil rapi ex huiusmodi casibus* (Ulp. D. 47,9,1,1)

Az edictum hasznossága egyértelmű, szigorúsága meg nagyon célszerű, mert az egész közösségnek érdekében áll, hogy ilyen helyzetben (vészhelyzetben) ne történjen rablás.

A szövegből kitűnik a szerencsétlenség miatti állapotban történő rablás fokozott társadalomra való veszélyessége is. Ez a társadalomra való veszélyesség fejeződik ki a praetori edictumban megállapított tényállásban (törvényi).

További két lényeges megállapítás található Ulpianus magyarázó szövegében. Az egyik a lopás és a rablás elhatárolására vonatkozik.

rapi autem sine vi non potest (D. 47,9,3,5) azaz rabolni erőszak nélkül nem lehet. A lopás is a dolog elvételéről szól, mint a rablás, a különbség az, hogy rabolni csak erőszakkal lehet.¹⁵

A másik eset, amikor valaki a tűzvész közben saját házát védve kárt okoz másnak. Kérdés kötelezhető-e kártérítésre? A jogász véleménye szerint nem, ugyanis nem jár el jogellenesen, aki a sajátját védi, amikor mást nem tehet

nec enim iniuria hoc fecit, qui se tueri voluit, cum alias non posset (Ulp. D. 47,9,3,7)

Tehát a végszükség helyzetben elkövetett cselekmény látszólagos jogellenessége, a helyzet miatt orvoslódik, s ezzel kizárja a jogellenességet.

¹⁴ TH. MOMMSEN: *Römisches Strafrecht*. Darmstadt, 1990. változatlan kiadás, 662. p.

¹⁵ SANTALUCIA: i.m. 210. p. le violenze contro le vittime di un naufragio.

2. Tekintsünk át néhány bűncselekményt, ahol kifejezetten szó esik a jogellenességről (iniuria).

Elsőként nézzük az időben legrégebb lex Aquilia rendelkezését:

Lege aquilia capite primo cavetur: "ut qui servum servamve Alienum Alienamve quadrupedem vel pecudem iniuria occiderit (Gaius D.9,2,2)

Aki más rabszolgáját, igásbarmát jogellenesen¹⁶ (iniuria) megöli [...] az ennyit és ennyit kell fizessen.

non puto autem nec verecundiae nec dignitati nec pietati tuae convenire quicquam non iure facere (Call. D. 48,7,7)

A magán erőszakról szóló törvény ismertetésénél azt fejtí ki a jogász, hogy nem felel meg egy személy tisztességének, méltóságának, hogy jogtalanul (jogellenesen) cselekedjen.

Hasonlóan nyilatkozik Ulpianus is a gyilkosokról rendelkező lex Cornelia kapcsán felmerült cselekmény jogellenességét illetően. *lege cornelia de sicariis tenetur, qui, cum in magistratu est esset, eorum quid fecerit contra hominis necem, quod legibus permissum non sit* (D. 48,8,4 pr.)

A lex Cornelia szerint felel az a személy, aki egy ember halála bekövetkezténél olyan magatartást fejtett ki, amit a törvények nem engednek. Contra legem, tehát jogellenesen jár el.

Macer mondja (D. 48,7,3) *per iniuriam tamen ex bonis alienis quid ablatum sit, hac lege teneri eum qui id fecerit*, aki más vagyonából erőszakkal valamit jogellenesen elvitt a magán erőszakról szóló törvény szerint felel.

Nézzünk meg néhány a témánkhoz tartozó császári rendeletet.

Nőrablásnál ... *quod non solum ad iniuriam hominum* (C. 9,13,1 pr.). Nem csak az emberiség elleni jogellenességet...

Ugyanitt (13,2) ...*eam legitimo copulento matrimonio*... aki a házasság törvényes rendjét megértve...

Justinianus császár a sírgyalázással kapcsolatos rendelete szerint *cum sit iniustum et nostris alienum temporibus iniuriam fieri* (C. 9,19,6). Ez jogtalanság, és a mi időnkben jogellenesnek minősül.

3. Pólay¹⁷ kimutatta vizsgálódásai során, hogy a klasszikus kor végére, illetve a poszt-klasszikus korban a jogellenesség fogalma regulaszerűen jelenik meg. A jogászok generaliter beszélnek a jogellenességről. Ennek igazolására álljanak itt a következő forrásszövegek:

...*Generaliter iniuria dicitur omne, quod non iure fit*... (Paul. Coll. 2,5,1)

...*Sed quod non iure factum est, hoc est contra ius*... (Ulp. Coll. 7,4,3)

¹⁶ A jogellenes károkozással kapcsolatos álláspontokat lásd U. v. LÜBTOW: *Untersuchungen zur lex Aquilia de damno iniuria dato*. Berlin, 1971. 15 és köv. p. H. HAUSMANIZEN: *Das Schadenersatzrecht der lex Aquilia*. Wien. A szerző kifejti, hogy a lex Aquilia szerint csak az a kár minősült jogellenesnek, amely a törvényben előírt magatartás szerint jött létre. PÓLAY E.: *Die Frage den Verantwortung im römischen Recht*. Helikon Roma, 1988. 61. és köv. p.

¹⁷ PÓLAY E.: *A személyiség polgári jogi védelmének történetéhez*. Acta Jur. et Pol. Szeged, Tomus XXX. 1993. 95 és köv. p.

...*Generaliter iniuria dicitur omne quod non iure fit* (Inst. 4,4 pr)

...*Iniuria ex eo dicta est, quod non iure fiat: omne enim, quod non iure fit, iniuria fieri dicitur. hoc generaliter* (Ulp. D. 47,10,1 pr.)

Az adott forrásokból a következő állapítható meg. Különböző szövegezéssel ugyan, de a jogászok véleménye szinte azonos. Jogellenességről akkor beszélhetünk, ha valakinek a magatartása nem jogszerű, ellentétben áll magával a jogrenddel, a jogrend szabályaival. Hoc est contra ius, mint ahogy Ulpianus mondja. Ha valamilyen magatartás a jogszabályokkal ellentétes büntetőjogi relációban az maga után vonja a vonatkozó jogszabálynak a szankcióját (a büntetést).

Ezt erősítik meg az alábbi regulaszerű rendelkezések is.

legis virtus haec est imperare vetare permittere punire (Marc. D. 1,3,7).

A törvény lényege, jellemzője a következő: valamiről szóló rendelkezés, valaminek a tiltása, egy magatartás megengedése, az adott cselekmény büntetése.

Büntetni csak akkor lehet, ha a törvény valamilyen magatartást előír, illetve valamit tilt és az eljáró személy ezt megsérti. Vagyis a magatartása contra ius (jogellenes). Hasonlóan gondolkodik Paulus is egyik regulájában: *nemo damnum facit, nisi qui id fecit, quod facere ius non habet* (D. 50,17,151). Az tekinthető károkozónak, aki törvényellenesen jár el.

4. Hogy a jogellenesség kérdése alapkérdés a bűncselekmények elbírálásánál világosan mutatja az is, hogy a jogellenességet kizáró okokat a források megfelelő magyarázattal felsorolják. Ebből egyértelműen következik, hogy a bűncselekmény elbírálásának kiinduló pontja a jogellenesség. Jogellenesség nélkül nincs bűncselekmény.

Valaki csak akkor kötelezhető kártérítésre, ha olyan cselekményt valósít meg, amit a jog nem enged meg. Amit a jog nem enged meg, annak a következménye a büntető szankció alkalmazása (pl. lopás, rablás, dologrongálás stb. esetén).¹⁸

Forrásaink szerint ezek a következők:

- A sértett beleegyezése kizárja a jogellenességet (*quia nulla iniuria est, quae in volentem fiat* D. 47,10,1,5)
- A törvény megenged bizonyos magatartást ami ugyancsak kizárja a jogellenességet, pl. valaki tréfából arcon legyint valakit, vagy valamilyen sportszerű versengés közben okoz sérülést, amiért nem felel (Ulp. D. 47,10,3,3 *quare si quis per iocum percutiat aut dum certat, iniuriarum non tenetur*).
- Iudea fiainak a császári rendelkezés megengedi a körülmetélést (Modestinus D. 48,8,11 pr.)
- Ha egy hivatalnok az állam érdekében jár el és ezzel kárt okoz mivel a köz érdekében járt el nem felel.

¹⁸ Érdekes szöveget olvashatunk a Collatióban a jogellenességgel kapcsolatban *Commune omnibus iniuriis est, quod semper adversus bonos mores fit idque non fieri alicuius interest* (Coll. 2,5,2). Tehát minden iniuria közös sajátossága, hogy a jó erkölccsel ellentétes, s így senkinek sem áll érdekében, hogy ilyet elkövessenek. Ebből is kiviláglik, hogy a jogellenességnek velejárója a társadalomra való veszélyesség.

NÓTÁRI Tamás: *De iure vitae necisque et exponendi*. In: Jogtudományi Közöny, 1998/11. 421–434. p.

- Ugyancsak a törvény alapján nem tekinthető jogellenesnek az a károkozás, amely azért következett be, mert a sajátját védte, mivel mást nem tehetett (Ulp. D. 47,9,3,7 *nec enim iniuria hoc fecit, qui se tueri voluit, cum alias non posset*)
- Ugyancsak kizárt a jogellenesség, ha valaki az éjszaka tettenért tolvajt önvédelemből megöli (Ulp. D. 48,8,8 ... *si quis occiderit, ita demum impune feret*)
- A törvény kizárja a jogellenességet abban az esetben is, ha a sértett vagy hozzátartozója az erőszakos nemi közöszlőt megöli (*eum, qui stuprum sibi vel suis per vim inferentem occidit, dimittendum*. Marcianus D. 48,8,1,4).¹⁹

V. A társadalomra veszélyesség problematikája

I. A kérdés szorosan összefügg a jogellenességgel. A jogalkotás alapján társadalomra veszélyességi alapon hozza létre a bűncselekmények rendjét. Olyan cselekményeket minősít bűncselekménynek, amelyek valamilyen formában veszélyesek a társadalomra.²⁰ Természetesen a társadalmi veszélyesség koronként változhatott. De változást eredményezhetett a társadalmi együttélés változása, a társadalmi rendszer módosulása, az anyagi javak növekedése, egy adott társadalmi rend szellemi áramlataiban, vallási rendjében beálló módosulás is. Ennek alapján módosult koronként annak megítélése, hogy adott viszonyok mellett mi veszélyes a társadalomra. A kérdést csak röviden kívánjuk áttekinteni, figyelemmel a társadalomra veszélyesség és a jogellenesség egymáshoz való viszonyára, illetve modern szóhasználatlaltal élve a bűncselekmények jogi tárgyára tekintettel is. A társadalomra való veszélyesség és a bűncselekmény jogi tárgy egymástól elválaszthatatlan.²¹ Egy cselekmény azért veszélyes a társadalomra, mert sérti a bűncselekmény mögött lévő jogi tárgyat. Azt is lehet mondani, hogy minden bűncselekmény veszélyes a társadalomra, ami különféle jogi tárgyak veszélyeztetésében jelenik meg.

Ulpianus tudósít bennünket a felségsértés büntetéről a következők szerint:

maiestatis autem crimen illud est, quod adversus populum romanum vel adversus securitatem eius committitur (D. 48,4,1,1)

A felségsértés az a bűncselekmény, amit a római nép, vagy annak biztonsága ellen követek el. Majd ezt követően mintegy húsz elkövetési tárgyat is felsorol. A társadalom

¹⁹ A jogellenesség kizárásával foglalkozó irodalom igen jelentős. Ezek közül csak a legfontosabbakra kívánunk hivatkozni. A. WACKE: *Notwehr und Notstand bei der aquilischen Haftung* SZ 106. (1989) 474 és köv. p. A. WACKE: *Unfälle bei Sport und Spiel römischen und geltenden Recht*. In: Stadion 1978/79 4 és köv. p. HAUSMANINGER: i.m. 22 és köv. p. S. SCHIPANI: *Responsabilità ex lege Aquilia* (Torino, 1969) 306 és köv. p. LÜBTOW: i.m. 119. p. NAGY: i.m. 136. p. kifejti, hogy a jogellenesség kizárásának magyarázata abból adódik, hogy a jogrend nemcsak tilalmakból áll, hanem megengedő normákat is ismer, amelyek a tilalmakat meghatározott előfeltételek mellett megszüntetik. Lásd továbbá a kérdés részletes kifejtését 137–158. pp.

²⁰ Vess össze PÓLAY E.: *A személyiség*. 97. p., valamint SÁRY Pál: *The Criminal reforms of Sulla*. Sectio Jur. et Pol. Tom. XXII. Miskolc, 2004. 137. p. A szerző kifejti, hogy a Sulla féle törvényalkotásnak a célja a közrend elleni bűncselekmények felszámolása, a közbiztonság megszilárdítása, az állami vagyon fokozott védelme volt.

²¹ NAGY F. i.m. 132. p. erről a következőket írja: „annak az alapvető különbségnek a konzekvenciáját, amely a jogi és az elkövetési tárgy között van, Békés Imre vont le maradéktalanul azáltal, hogy a jogi tárgyat a törvényi tényállás köréből kiemelte, s kizárólag a társadalomra veszélyesség fogalmi körébe helyezte.”

veszélyessége szinte felmérhetetlen. Az állam, a társadalom biztonsága forog veszélyben. A jogi tárgy a római nép, annak állama, vagyis a szent haza.²²

A köztársasági kor végén az erkölcsök lazulásával előtérbe került a házasságtörések büntető jellegű szabályozása (*Haec lex lata est a divo Augusto* Ulp. D. 48,5,1). A törvény Augustus császártól származik. Célja a házasságtörések megfékezésével a régi erkölcs visszaállítása, a család, a házasság – ami a társadalom alapja – tisztaságának a megőrzése.

Julianus így vezeti be a per megindításával kapcsolatban adott választát; mivel a házasságtörések megfékezésére irányuló lex Julia úgy intézkedik. (D. 48,5,5) Törvény célja a házasságtörések megfékezése, a régi erkölcsök visszaállítása.²³

Hasonló szöveg olvasható Tryphoninusnál is (D. 48,5,43) *quoniam lege iulia de adulteriis coercendis ad tuenda matrimonia...* vagyis a törvény a házasságtörések megfékezésére irányult. A császári rendeleteket tartalmazó Codex Iustinianus (9,9,29) is hasonló jelzővel illeti a törvényt *quamvis adulterii crimen inter publica referetur...* bár a házasságtörést büntető törvényt a közéleti viszonyokat sértő crimenek közé soroljuk.

A szövegből kitűnik, hogy a jogi szóhasználatban egyes törvényeket a közéleti viszonyokat sértő törvények közé sorolták. Ami a közéleti viszonyokat sérti az veszélyes a társadalomra. A jogi tárgy a közéleti viszonyok tisztasága, a római család, ami az állam alapja.

2. A személysértésről szóló törvény magyarázatánál többször találkozunk a Digestában *adversus bonos mores* kifejezéssel. A különféle fordulatokból kitűnik, hogy az egyes személyiségi jogok megsértésénél is hangsúlyozottan ügyeltek a cselekmény társadalomra való veszélyességére. Vagyis nemcsak az egész közösség érdekét sértő cselekményeket büntették, hanem a polgárokat sértőket is. A személysértés, mint bűncselekmény a jó erkölcsökbe ütközik, a jó erkölcsök kifejezés a társadalom erkölcsi felfogását tükrözi.

Álljanak itt erre az alábbi példák.

Ait praetor: "qui adversus bonos mores convicium cui fecisse cuiusve opera factum esse dicetur, quo adversus bonos mores convicium fieret: in eum iudicium dabo" (Ulp. D. 47,10,15,2). aki a jó erkölcs ellen közbotrányt okoz... *sed quod adicitur a praetore "adversus bonos mores" ostendit non omnem in unum collatam vociferationem praetorem notare, sed eam, quae bonis moribus improbatum quaeque ad infamiam vel invidiam alicuius spectaret.*

²² Szabad legyen erre egy példát hozni. Ulpianus a felségsértés bűncselekményének tényállás ismertetése előtt a következő „bevezetést” írja. *proximum sacrilegio crimen est, quod maiestatis dicitur* (D. 48,4,1 pr.), azaz a szentségtöréshez közeli bűncselekmény az, amelyet felségsértésnek mondanak. Ettől pontosabban nem is lehet fogalmazni. Ez a bűncselekmény olyan, mint a „szentségtörés”, mindazon eszmék, szent érzeltek sértése, amihez egy nép ragaszkodik. Hasonló véleményen van SANTALUCIA (i.m. 195. és köv. pp.), amikor ezt írja: *deinde definitivo assetto al delitto di lesa maestà, operando una minuta elencazione degli atti costituenti offesa alla sicurezza dello stato e all'integrità delle sue istituzioni, che potevano essere perseguiti dinanzi all'apposita quaestio.* A kérdés átfogó elemzését adja SÁRY a törvény keletkezésének társadalmi körülményeit is figyelembe véve. SÁRY P.: *A lex Cornelia de maiestate.* Studia Iurispr. Doct. Miskolciensium, Tom. 3. Miskolc, 2003. 313. és köv. p.

²³ Vö. SANTALUCIA i.m. 201. és köv. pp.

idem ait "adversus bonos mores" sic accipiendum non eius qui fecit, sed generaliter accipiendum adversus bonos mores huius civitatis. (Ulp. D. 47,10,15,5-6).

A praetor csak olyan botrányokozással kapcsolatban jár el, amelyek sértik a jó erkölcsöt.

Majd tovább folytatja a jogász: a jó erkölcsökkel ellentétes kifejezést úgy kell érteni, hogy az nem annak a személynek a jó erkölcsét támadja, aki ezt cselekedte (persze azt is támadhatja), hanem az államnak (a közösségnek) a jó erkölcsére kell értenünk.

Ulpianus a tűzvész, hajótörés kapcsán történő rablások társadalomra való veszélyességét emeli ki (D. 47,9,1,1)

Huius edicti utilitas evidens et iustissima severitas est, si quidem publice interest nihil rapi ex huiusmodi casibus. et quamquam sint de his facinoribus etiam criminum executiones, attamen recte praetor fecit, qui forenses quoque actiones criminibus istis praeposuit.

Az egész közösségnek érdekében áll, hogy ilyen szerencsétlenségek előfordulásakor ne történjen ilyen bűncselekmény. A büntetésben is megnyilatkozik – a visszatartó erő miatt – a különleges veszély a közösségre nézve, ugyanis a rablás kapcsán a rabolt dolog négyszeresére menő büntetés mellett az állam javára ugyanennyit kell megtéríteni

...in quantum edicto praetoris actio daretur, tantum et fisco dare debere (D. 47,9,3,8).

A jogi tárgy, amit a cselekmény sért, az emberi közösség biztonsága.²⁴

Rómának nagyon fontos érdeke fűződött az egyiptomi gabona behozatalához, ez volt Róma éléskamrája, így különösen veszélyes volt az ezzel kapcsolatos visszaélés. Emiatt külön törvényt hoztak az élelem biztosítására.

Lege iulia de annona poena statuitur adversus eum, qui contra annonam fecerit societatemve coierit, quo annona carior fiat. (Ulp. D. 48,12,2 pr.)

A lex Julia értelmében büntetés vár arra, aki valamit is tesz a gabonaellátás ellen, vagy arra társul, hogy a gabona drágább legyen.

Jogi tárgy a római nép biztonsága.

Jusztiniánusz császár korában (Kr. u. 533.) újra szabályozták a nőrablásról szóló bűncselekményt. Álljon itt ennek rövid kivonata:

raptores virginum

pessima criminum peccantes capitis supplicio plectendos decernimus, et maxime si deo fuerint virgines vel viduae dedicatae (quod non solum ad iniuriam hominum, sed ad ipsius omnipotentis dei inreverentiam committitur, maxime cum virginitas vel castitas corrupta restitui non potest (C. 9,13,1 pr.)

Erényes szüzek, vagy özvegyasszony elrablói halálra kell ítélni, ha az elrabolt személyek isten számára voltak szüzek, vagy bizonyítottan szüxies hajadonok, így a cselekmény nem csak emberek elleni jogtalanságnak számít, hanem magával a mindenható

²⁴ A társadalomra veszélyesség kérdését a tűzvészokozásnál (D. 48,8,1. pr.), valamint a D. 48,8-ban foglalt emberöléssel kapcsolatban részletesen tárgyalja KUNKEL i.m. 64–70. pp. Meglátása szerint ezek a cselekmények az összezsúfolódott nagyvárosi élettel állnak összefüggésben. Az erőszakos bűncselekmények elkövetőit csak határozott rendőri módszerekkel lehetett féken tartani. A Sulla féle törvény Kunkel szerint elsődlegesen nem az emberek személyét védte, hanem az emberek közösségét. „Es handelte sich bei dem ganzen Komplex dieser Vorschrift ja nicht um den Schutz des Individuums, dessen Rechtsstellung den Inhalt der Norm hätte beeinflussen können, sondern um das Interesse der öffentlichen Sicherheit.” Álláspontja szerint a társadalomra való veszélyesség hozta létre az ilyen jellegű törvényi intézkedéseket. Vö. továbbá SANTALUCIA: i.m. 58. p.

istennel szembeni tiszteletlenség körébe tartozik, különösképpen mivel a szüzességet vagy a bencskolt szeplőtelenséget nem lehet visszaállítani.

Keresztény korban született a törvény, így az új vallás szerint különösen veszélyes magatartást büntet, hisz Istennek szentelt nőn is csorba esett. Ezt kívántra meg a korabeli társadalmi érdek.

Hasonlóan veszélyesnek tartja nagy Constantín császár (rendelete kiadva Kr. u. 358.) a régi római vallás papjainak a működését. Ezek az emberi nemnek az ellenségei, a mi közösségünket, de magát az állam vezetőjét is zaklatják, akik ilyen mágiával foglalkoznak, azokat a nép ellenségének kell tekinteni.

A régi vallási világ papjainak a tevékenysége különösen veszélyes volt a keresztény egyház működésére, hisz a rendelet kiadása előtt nem sokkal lett megtúrt vallás a kereszténység. A császárnak alapvető kötelessége volt az új rend védelme, ezért kellett a leg súlyosabb büntetést is kilátásba helyezni.

humani generis inimici credendi sunt, tamen quoniam qui in comitatu nostro sunt ipsam ulsant propemodum maiestatem, si quis magus vel magicis contaminibus aduetus, qui maleficus vulgi consuetudine nuncupatur (C. 9,18,7 pr.)

ne divina nimera et labore hominum sternerentur (C. 9,18,7,4), nehogy az isteni ajándék (az új vallás) és az emberek munkái leromboldjanak.²⁵ A törvény célja az új vallás alapján a társadalmi rend védelme (jogi tárgy).

VI. A bűncselekmény tényállása

I. Előre kell bocsájtani, hogy a római jog forrásaiban rendszerezett, egzakt tényállással nem mindig találkozunk. Pontosabban úgyis fogalmazhatunk, hogy a tényálláshoz kötöttség nem olyan merev, mint a mai büntető törvénykönyvek szövegezése. Tehát gyakran előfordul, hogy a tényállási elemek a törvényi rendelkezés különböző szakaszaiban találhatók meg. Ezért a kutató kényszerül rá arra, hogy több szakaszból állítson össze egy (törvényi) tényállást. Az képezi feladatunkat, hogy kimutassuk mennyire nevezhető a római jogi bűncselekmények rendje mai szemmel nézve tényállásszerűnek. Ehhez néhány jellegzetes bűncselekmény tényállását vesszük vizsgálat alá.

A legtöbb tényállás szerkezetében megegyezik a mai tényállással. A szöveg rendelkező résszel kezdődik, megmondja, hogy milyen magatartást tilt, illetve milyen büntettről van szó, majd a szöveg végén található a büntetéssel, illetve a büntetendő tételekkel való fenyegetettség, de kezdődhet a szöveg rögtön a büntetéssel is.

²⁵ Némely vonatkozásban más értelmet ad a forrásoknak SANTALUCIA: i.m. 282. 39-es jegyzet. A büntetés oldaláról közelíti meg a kérdést SÁRY Pál: *A büntetés célja és főbb büntetéskiszabási tényezők az ókori Rómában*. Sec. Jur. et Pol. Tom. XVI. Miskolc. 1999. 190. és köv. p. Álláspontja szerint a büntetésekkel lehet a legjobban megfékezni a bűnözőket, így a büntetés az állam javát szolgálja. (rei publicae utilitas D. 48,8,1 pr.), azaz a bűnözők eltávolítása a társadalomból. A cél lényegében nem más, mint a társadalom tisztességes tagjainak nagyobb biztonság nyújtása, amivel az állam rendjét, stabilitását is védik. Lásd továbbá SÁRY: *Lex Comelia de sicariis*, 323. p.

2. Elsőként tekintsük át az emberölésre vonatkozó szabályozást.

Lege Cornelia de sicariis et veneficis tenetur, qui hominem occiderit quive hominis occidendi furtive faciendi causa cum telo ambulaverit (Marcianus D. 48, 8, 1 pr.)

Az orgyilkosokról és a méregkeverőkről rendelkező lex Cornelia szerint felel (büntetendő) az, aki embert öl, aki emberölés és rablás céljából fegyverrel járkal.

- *qui hominis necandi causa venenum confecerit dedit* (D. 48, 8, 1, 1): aki emberölés céljából mérget készített vagy adott át valakinek
- *et qui hominem occiderit, punitur* (D. 48, 8, 1, 2): aki embert öl, azt büntetni kell
- *legis corneliae de sicariis et veneficis poena insulae deportatio est et omnium bonorum ademptio* (D. 48, 8, 3, 5): a büntetés szigetre való deportálás (ami a római polgári jog elvesztésével jár) és minden vagyonától való megfosztás.

A császárkorban a császári rendeletek szigorítottak a büntetésen *sed solent hodie capite puniri, nisi honestiore loco positi fuerint, ut poenam legis sustineant: humiliores enim solent vel bestiis subici, altiores vero deportantur in insulam* (D. 48, 8, 3, 5), az újabb rendelkezések szerint halálbüntetés került kiszabásra, kivéve az előkelőket, akiket továbbra is szigetre deportálta, az alacsonyabb rendűeket vadállatok elé vetették.²⁶

A lex Cornelia féle törvényt, amely C. Sullától származott (Kr. e. I. sz. eleje) a különböző császári rendeletekkel bővítették, egyrészt kidolgozták az emberölés különböző eseteit, másrészt egyéb bűncselekményeket is a törvény által rendelt büntetés alá vonták. Az összevonás csak a büntetés vonatkozásában áll fenn.

E mellett, s ez sokkal lényegesebb, részletesen kidolgozták a gyilkossággal kapcsolatos különböző eseteket.

Külön vizsgálják a nem szándékos emberölés esetét (*non occidendi animo hoc admisit, absolvi posse, et qui hominem non occidit, sed vulneravit, ut occidat, pro homicida damnandum* D. 48, 8, 1, 3).

Aki nem szándékosan ölt, az felmenthető. Nem azt mondja, a jogász, hogy fel kell menteni, csak a lehetőséget adja meg, ha nem bűnös.

Azt viszont, aki ölési szándékkal sebesített meg valakit, de a halál nem következett be, ennek ellenére mintha ölt volna, úgy kell felelősségre vonni. Azaz a kísérletet úgy rendeli büntetni, mintha befejezett cselekmény volna.²⁷ Ezt erősíti meg Hadrianus császár rendelkezése is.

divus hadrianus in haec verba rescripsit: "in maleficiis voluntas spectatur, non exitus" (D. 48, 8, 14).

A bűncselekményekben a szándékot kell figyelembe venni nem az eredményt.

²⁶ A bemutatott törvényi részek a Sulla által hozott törvényszöveg császárkori módosítását is magába foglalják. A törvény létrejöttének körülményeit, okát és célját lásd részletesen SÁRY: *Lex Cornelia de sicariis* 303–20. pp. Vesd össze továbbá KUNKEL: i. m. 38. és köv., 65. és köv., 133 és köv. pp. Álláspontjának lényegét a törvény létrejöttével kapcsolatban a 24-es jegyzetben ismertettük. Ugyancsak a közérdeket, a társadalom biztonságát hangsúlyozza Joachim ERMANN (*Strafprozeß, öffentliches Interesse und private Strafverfolgung*, Köln–Weimar–Wien, 45. és köv. p. figyelemmel a 138. jegyzetre is) aki az egyes gyilkossággal kapcsolatos bűncselekmények szabályozásánál a társadalom biztonságát tekinti elsődleges szempontnak.

²⁷ Lásd SANTALUCIA: i. m. 146, 209, 210, 261–262. pp.

Visszatérve a nem szándékos emberölésre a törvény császári rendeletekkel történő kiegészítésében több olyan hely található, ami enyhébb büntetéssel, de büntetni rendeli a cselekményt.

Így: *sed et id quod amatorium appellatur: sed hoc solum notatur in ea lege, quod hominis necandi causa habet. sed ex senatus consulto relegari iussa est ea, quae non quidem malo animo, sed malo exemplo medicamentum ad conceptionem dedit, ex quo ea quae acceperat decesserit* (D. 48,8,3,2) aki nem szándékosan adott egy nőnek gyógyszert a magzat megerősítésére, de a magzat elhalt a rossz példa miatt, illetve a hozzá nem értés okán kitiltás büntetéssel kell sújtani a gyógyszeradót.

Hadrianus császár ugyancsak helyesnek tartotta az elkövetőnek a városból való kitiltását, mert gondatlanságából (lascivia- tobzódás, durva játék) ember halál következett be:

cum quidam per lasciviam causam mortis praebuisset, comprobatum est factum ignatii taurini proconsulis baeticae a divo hadriano, quod eum in quinquennium relegasset (D. 48,8,4,1).

Több szabály foglalkozik az erős felindulásban elkövetett emberöléssel. Az erős felindulásban elkövetett cselekmény miatt az alapesettől enyhébb büntetést kell kiszabni:

sed et in eum, qui uxorem deprehensam in adulterio occidit, divus pius leviozem poenam irrogandam esse scripsit (D. 48,8,1,5).

A tényállások ugyanígy találhatók a császári rendeleteket magábafooglaló Codexben is, de talán egy kicsit rövid szerkesztéssel:

is, qui cum telo ambulaverit hominis necandi causa, sicut is, qui hominem occiderit vel cuius dolo malo factum erit commissum, legis corneliae de sicariis poena coercetur (C. 9,16,6).

Az, aki emberölési célzattal felfegyverkezve járkal a gyilkosságokról szóló lex Cornelia szerint büntetendő, éppúgy mint az aki embert ölt, vagy szándékos cselekményével azt okozta. Az elmondottakból megállapíthatjuk, hogy a szabályozás szinte a mai kor szintjén történt meg.²⁸ Azaz megtalálható a tényállásban az elkövető, a sértett (elkövetési tárgy), valamint a jogi tárgy az emberi élet védelmezése, az elkövetési magatartás, a bűnösségre utalás, a szándékossági alakzatok árnyalt formációi és a gondatlan emberölés esetei, a büntetési tétel.

Az elmondottak megerősítésére nézzünk meg röviden más bűncselekményeknél is a törvényi alakzatot. Az állami pénzek elsikkasztásának megbüntetéséről a következők szerint intézkedtek *sed et si de re civitatis aliquid subripiat, constitutionibus principum divorum traiani et hadriani cavetur peculatus crimen committi* (Marc. D. 48,13,5,4).

Ha valaki a rábízott állami vagyonból vesz el valamit, Traianus – Hadrianus császárok rendelkezése értelmében sikkasztás büntetést követi el.

peculatus poena aquae et ignis interdictionem, in quam hodie successit deportatio, continet. porro qui in eum statum deducitur, sicut omnia pristina iura, ita et bona amittit (D. 48,13,3).

A sikkasztás büntetése az aquae et ignis interdictio (a római polgári jog elvesztése) így vagyonát is elveszti:

qui testamentum amoverit celaverit eripuerit deleverit interleverit subiecerit resignaverit quive testamentum falsum scripserit signaverit recitaverit dolo malo cuiusve dolo malo id factum erit, legis corneliae poena damnatur (Paulus D. 48,10,2).

²⁸ Az emberölés magyar szabályozása sok hasonlóságot mutat a római jogi szabályozással (Btk. 166–167. §).

Aki végrendeletet ellop, eltüntet, elrabol, megsemmisít, elsikkaszt, letöröl (viasztábláról), meghamisít, hamisítva aláír, szándékosan rosszul olvas fel, vagy akinek nagy rosszhiszeműségével készül egy végrendelet a *lex Cornelia de falsis* szerint büntetendő

poena falsi vel quasi falsi deportatio est et omnium bonorum publicatio: et si servus eorum quid admiserit, ultimo supplicio adfici iubetur (Marc. D. 48,10,1,13)

Az okmányhamisításnak vagy hamisítási kísérletnek a büntetése *deportatio* (római polgári jog elvesztése) és teljes vagyon elkobzása.

Az elkövetési magatartásnak szinte teljes felsorolását adja:

si liberum hominem emptor sciens emerit, capitale crimen adversus eum ex lege fabia de plagio nascitur, quo venditor quoque fit obnoxius, si sciens liberum esse vendiderit (Ulp. D. 48,15,1).

Ha egy vevő tudatosan szabad embert vásárol meg, cselekménye a *lex Fabia* alapján emberrablásnak minősül és főbenjáró (*capitalis*) büntetést von maga után, s amely bűncselekményben az eladó is bűnös (bűnrészes), ha tudatosan szabad embert adott el.

Egyébként a császári rendeleteknél a törvények szövegezése és szerkesztése is hasonló a mai magyar rendelkezésekhez. Álljon itt erre néhány példa:

si tutor pupillam quondam suam violata castitate stupraverit, deportatione subiugetur atque universae eius facultates fisci viribus vindicentur (C. 9,10,1)

Ha a gyám gyámleányát megerőszakolja száműzetésre (*deportatio*) büntetendő, valamint teljes vagyonelkobzásra

si qua cum servo suo occulte rem habere detegitur, capitali sententia subiugetur (C. 9,11,1 pr.).

Az az asszony, aki saját rabszolgájával él együtt, kapitális büntetéssel legyen sújtva.

si quis in parentis aut filii... .. parricidii continetur... .. poena parricidii punietur... (C. 9,17,1).

Aki apjának (szüleinek) vagy fiának a meggyilkolásában részt vett, azt apagyilkosság büntetésével torolják meg.

Annak ellenére, hogy a tényállási elemeket tovább vizsgálnánk megnyugtató módon kijelenthetjük, hogy a modern tényállási elemek a római kori jogszabályokban is bűncselekmény fogalmi jellemzőjeként benne voltak. A tényállásszerűséget kialakították és alkalmazták az egyes bűncselekményekre nézve.²⁹

VII. A bűnösség kérdése

1. Az előbbieken a tényállásszerűség vizsgálatánál már utaltunk arra, hogy a bűncselekményeknél a bűnösséget alapjáiban véve – néhány kivételtől eltekintve – az elkövető szándékos magatartása alapozza meg. A rendelkezés szövegéből ez a szándékosság rendszerint kiderül: *qui hominem occiderit* (Marcianus D. 48,8,1 pr.) aki embert öl. *quod adversus populum romanum vel adversus securitatem eius committitur* (Ulp. D. 48,4,1,1) aki a római nép ellen, vagy annak biztonsága ellen bűncselekményt követ el.

²⁹ Természetesen ennek a tanulmánynak nem lehetett a tárgya, hogy az összes bűncselekménynél megvizsgáljuk a tényállásszerűség elemeit, az elmondottakból viszont következik, hogy a tényállásoknál minden mai fogalmi elem ismert volt, és ezeket alkalmazták is, hisz ezek nélkül a különböző bűncselekményeket nem lehetett volna egymástól megkülönböztetni. Vö. SÁRY: *Criminal Reforms*. 137–138. pp.

Tehát magából az elkövetési magatartásból következik a cselekmény szándékossága. Ezt erősíti meg a császári kor kiváló jogásza Paulus, amikor a következőket mondja ... *sed an dolo quid factum sit, ex facto intellegitur* (D. 44,4,1,2). Hogy mi a szándékosság, azt a cselekményből tudjuk meg, vagyis abból, hogy az elkövető milyen magatartást tanúsított, tudta és akarta-e a cselekményének következményét.

Természetesen ennek ellenére, találkozunk a bűncselekmények szövegénél olyan szerkesztéssel is, hogy a jogalkotó hangsúlyozza a szándékosságot (*dolus*), de a legtöbb esetben erre nem kerül sor. Vagyis a cselekmények jelentős részét csak szándékosan lehet elkövetni (pl. rablás, lopás, erőszakos nemi közöszlés, nőrablás, házasságtörés, állami pénz elsikkasztása, közösség elleni erőszak, magánszemélyek elleni erőszak, vesztegetés stb.).³⁰

Tekintsük át azokat a bűncselekményeket, ahol a gondatlan magatartás is büntetés alá esik.

Az emberöléssel kapcsolatosan:

- a vadászaton a vadra dobott fegyverrel embert találnak el (*cum in venando telum in feram missum hominem interfecit* D. 48,19,11,2 Marcianus)
- halált okozó kocsmái verekedés esete, *casu magis quam voluntate homicidium admisit* (D. 48,19,1,3)
- pajkos játék közben az egyik résztvevő leesik, majd később meghal, ami a játékosok tobzódására (gondatlanság) vezethető vissza. *cum quidam per lasciviam causam mortis praeuisset, comprobatum est factum* (mondja Hadrianus D. 48,8,4,1)
- a gondatlan tűzvész okozás is büntetendő (*vero casu, id est neglegentia, aut noxiam sarcire iubetur* Gaius D. 47,9,9)
- a gondatlan tűzvész okozásra ugyancsak Gaius hivatkozik, mint ami büntetés alá esik (D. 47,9,11)
- a foglyok őrzésével kapcsolatban, ha őrzést teljesítő katonák gondatlansága következtében ezek a foglyok megszöknek, abban az esetben a katonákat meg kell büntetni (D. 48,3,12 pr., valamint D. 48,14,3 és 6).

2. A kérdést Ulpianus pontosítja az alábbi forrásszövegekben:

refert et in maioribus delictis, consulto aliquid admittatur, an casu. et sane in omnibus criminibus distinctio haec poenam aut iustam elicere debet aut temperamentum admittere (D. 48,19,5,2)

Tehát a bűncselekményeket szándékosan vagy casu (véletlenül) lehet elkövetni. A véletlen elkövetés eseteiben a szövegekben mindig megtalálható a gondatlan magatar-

³⁰ MOMMSEN: i.m. 667–682. pp. NAGY: i.m. 159 p. a következőket mondja a bűnösséggel kapcsolatban: A bűncselekmény-fogalom rendszerében a bűnösség a cselekmény tényállásszerűségét és (büntető) jogellenességét feltételezi, vagyis (büntető) jogellenesség nélkül nincs bűnösség, ellenben lehetséges a (büntető) jogellenesség megállapítása bűnösség hiányában. A kérdést részleteiben vizsgálja elsősorban a felróhatóság oldaláról, s végül az alábbi meghatározását adja a kérdésnek: A bűnösség felróható pszichés viszony az elkövető és a társadalomra veszélyes cselekménye, illetve ennek következménye(i) között. (162. p.) Lásd továbbá ZLINSZKY: i.m. 31. és köv. pp. a kérdés vizsgálatánál a vétőképességből indul ki.

tás, ami az alapját képezi a büntetésnek. Másrészt aligha értjük meg, hogy a klasszikus jogászok a magánjog területén olyan nagyfokú precizitással kidolgozott culpa fogalmakat miért nem alkalmazták terminus technikus jelleggel a büntetőjog területén. Az adott magatartásból viszont kiderül, hogy minden esetben gondatlanságról (hanyagságról) kell beszélnünk.³¹

Egyetlen olyan bűncselekményt találunk a lex Aquiliában szabályozott dologrongálást, ahol a forrással egyértelműen dolus, vagy culpa elkövetésről beszélnek.

A justiniánuszi Institutio szövege szerint az elkövető egyformán felel, akár szándékosan, akár gondatlanul követte el dolog rongálást (*nam alioquin non minus ex dolo quam ex culpa quisque hac lege tenetur*. Inst. 4,3,3)

A gondatlan elkövetésre nézve Ulpianus azt mondja, hogy a legenyhébb (legkisebb) gondatlanság esetén is felel az elkövető (*In lege Aquilia et levissima culpa venit D. 9,2,44*).

Az elmondottakból következik, hogy az elkövetőnél a felróhatóság alapja a szándékos magatartás, és külön törvényi szabályozással esetenként a gondatlanság is. Az elkövető, ha szándékosan vagy a törvény által külön szabályozott esetekben gondatlanul valószínűsíti meg a törvényben meghatározott bűncselekményt, akkor magtartása bűnös, ami büntetés alá esik.³²

A továbbiakban tekintsük át azokat az okokat, melyek kizárják a bűnösséget, illetve a büntethetőséget.

a) Kizárja a bűnösséget a serdületlenség, a hét évnél fiatalabb kor (inpubes), és az elmebetegség (furiosus). Ezt az alábbi forrásokkal támaszthatjuk alá:

sane sunt quidam, qui facere non possunt, ut puta furiosus et inpubes, qui doli capax non est (Ulp. D. 47,10,3,1)

Vannak egyesek akik nem büntethetők, mert nem képesek tudatosan cselekedni, így az őrült és a serdületlen, akik képtelenek felismerni a dolust, azaz a szándékos cselekvés mibenlétét.

³¹ Marcianus azt vizsgálja, hogy a bűncselekményeket hogyan lehet elkövetni *delinquitur autem aut proposito aut impetu aut casu. proposito delinquit latrones, qui factionem habent: impetu autem, cum per ebrietatem ad manus aut ad ferrum veniunt: casu vero, cum in venando telum in feram missum hominem interfecit* (D. 48,19,11,2). A bűncselekményeket el lehet követni előre megfontolt szándékkal, erős felindulásban elkövetett szándékos magatartással, valamint casu, azaz véletlenül.

Előre megfontoltan követik el azok, akik az út szélén lesben állva megölik és kifosztják az arra járókat, erős felindulásban, aki veszekedés közben üt és ebből halál következik be, véletlenül (casu) a vadászat közben a vadra dobott fegyver ember halált okoz. Ez persze gondatlan cselekmény, úgy is kezelték a jogászok. Lásd később.

Vesd össze ZLINSZKY i.m. 37. p. A. WACKE: *Zum dolus Begriff der actio dolo*. RIDA27 354 és k. pp. A. WACKE: *Farhrlässige Vergehen im römischen Strafrecht*. RIDA26 (1979) 509-510. pp. lapon írottakkal. Wacke kiemeli, hogy a római jogászoknak nem volt nagy érdeklődése a büntetőjogi dogmatikai részek kidolgozásához, mivel a jogászok erőssége inkább a kazuisztika, mint a dogmatika volt. De a dogmatikai szabályok a kazuisztikából összeállíthatók. Mommsen i.m. 1043, szerint az ittasság hatására elkövetett bűncselekményeket enyhébben büntették. E. HÖBENREICH: *Unterlegungen zur Verfolgung unbeabsichtigten Tögen von Sulla bis Hadrian*. SZ 107. 301. p.

³² HÖBENREICH i.m. 305-308. pp. WACKE: *Fahrlässig*. 525-529. pp. SÁRY: *A büntetés célja*. 206. p. is arra az álláspontra helyezkedik, hogy ittas állapotban elkövetett büntettnél az ittasságot enyhítő körülménynek vették. WIENER A. Imre: *Büntetendőség büntethetőség*. Budapest, 1997. 181. p. a gondatlanságból elkövetett magatartás büntethetőségéről a következőket mondja: Tehát a gondatlan bűncselekmény csak külön törvényi rendelkezés alapján büntetendő. Ha büntetendő is az adott cselekmény szándékos és gondatlan elkövetése egyaránt, akkor is a gondatlan cselekményért jóval enyhébb a felelősségre vonás.

Hasonló szöveg található Modestinus D. 48,8,12 alatt felvett forrásban *infans vel furiosus si hominem occiderint, lege cornelia non tenentur, cum alterum innocentia consilii tuetur, alterum fati infelicitas excusat*.

Ha a gyerek, vagy az örült embert öl a lex Cornelia értelmében nem büntethetők, mivel a gyermeket az védi, hogy nem tudja mit tesz, az örültet pedig szerencsétlen sorsa menti ki. Ugyanaz a véleménye Modestinusnak a szülőgyilkossággal kapcsolatban is. *Sane si per furorem aliquis parentem occiderit, impunitus erit, ut divi fratres rescripserunt*. (D. 48,9,9,2)

Tehát a császári rendelkezés értelmében szülőket megölő elmebeteg nem büntethető (impunitus erit).

Érdekes álláspontot képviseltek a császári kor legkiválóbb jogászai a 7 évnél idősebb, de a 14. életévet még nem elérő ún. korlátozottan cselekvőképes (impubes infantia maiores) belátási képességét illetően. Ulpianus szerint a kérdést az elkövető belátási képessége alapján kell eldönteni: *impuberem furtum facere posse, si iam doli capax sit* (D. 47,2,23). Vagyis az idősebb serdületlent, aki korlátozottan cselekvőképesnek minősül, ha már tudatos ismerője cselekménye súlyának, vagyis képes beismerni magatartásának káros voltát, akkor felelősségre kell vonni. Hasonlóan közelíti meg a kérdést a lopással kapcsolatban Gaius is: *et ob id intellegat se delinquere* (Inst. 3,208). Azt kell vizsgálni, hogy milyen a személy értelmi képessége. Tudja-e azt, hogy bűncselekményt követett el, továbbá belátja-e cselekményének helytelenségét.³³

Tehát a korlátozottan cselekvőképes személy, aki közel van a serdültség határához és képes felismerni tettének súlyosságát, továbbá azt, hogy cselekedetével valakinek valamilyen hátrányt okoz, a magatartása valakikre veszélyes, az felel tetteért, jöllehet a serdültség határát (lányok 12, fiúk 14 év) még nem érte el.

b) Forrásaink szerint kizárja a bűnösséget a tévedés.³⁴ A jog ismert ténybeli és jogbani tévedést. A jogbani tévedésre csak szűk körben lehetett hivatkozni a törvény engedélyével. Ténybeli tévedésről például akkor beszélünk, ha a megvett x rabszolga helyett y-t visszük el.

A ténybeli tévedésre nézve álljon itt Ulpianustól és Paulustól egy-egy jogeset:

si quis hominem liberum ceciderit, dum putat servum suum, in ea causa est, ne iniuriarum teneatur (Ulp. D. 47,10,3,4)

Ha valaki szabad embert megüt, miközben saját rabszolgájának véli, akkor ezért ne feleljen iniuriáért

si, cum servo meo pugnum ducere vellem, in proximo te stantem invitus percusserim, iniuriarum non teneor (Paulus D. 47,10,4)

Ha a rabszolgával ökölvívást gyakorlok, közben téged, aki a közelben állsz, akaratom ellenére megütlek, nem felelek iniuriáért (mondja Paulus).

³³ LÜBTOW: *Lex Aquilia*. 87. p. W. KUNKEL – H. HONSELL: *Römisches Recht*. Berlin Heidelberg, 1988. 365. p. MARTON G.: *A furtum mint delictum privatum*. Debrecen, 1911. 63. p. R. ZIMMERMANN: *The Law of Obligations*. Cape Town, 1990. 1010. p. SÁRY Pál: *A büntethetőségi akadályok római jogi gyökerei*. Jogtudományi Közlöny. Budapest, 1999/12. 529. és köv. pp. BRÓSZ – PÓLAY: i. m. 168. és pp.

³⁴ H. HONSELL: *Römisches Recht*. Berlin – Heidelberg, 2002. 46. p. A ténybeli és jogi tévedés különbségét vizsgálja. Mommsen i. m. 86. p. A jog nem ismerésére általában nem lehet hivatkozni – *ne vel is venia detur, qui se ignorasse edicti severitatem praetendant* (D. 48,10,15 pr.). Kivételt csak a törvény rendelkezése szerinti esetben találunk. SÁRY: *Büntethetőségi akadályok*. 531. és pp.

A jogbani tévedést a forrásaink a vérfertőzéssel házasságban élő asszonyok vonatkozásában a következőképpen szabályozzák.

A császári leirat szerint az ilyen házasságban élő nők a jog nem tudása miatt (tévedés a jogban) mentesülnek a büntetés alól, azaz nem büntethetők. Az más kérdés, hogy az ilyen házasságot meg kell szüntetni.

c) Röviden megjegyezzük, hogy egyes bűncselekmények esetében, ha az itt tárgyalt kizáró okok nem forognak fenn, akkor sem lehet büntető eljárást indítani, ha a sértett erre nem hajlandó (mai jogi szóhasználatnál élve magánindítvány hiánya esetében). Ilyen bűncselekmények a *damnum iniuria datum* (dologrongálás), *furtum* (lopás), *rapina* (rablás), *iniuria* (személyesértés), melyeket csak a sértett indíthatott. Ezeknél a bűncselekményeknél a sértett halála esetén, ha vagyoni jellegű igény merült fel az örökösöket is megillette a perlés joga. A büntetésre irányuló kereseti jogosultság tekintetében a vágyon elleni *delictumok* esetében lehet perelni, egyébként más esetekben nem. (Ulp. D. 47,1,1)

d) Büntethetőséget megszüntető okok: az elkövető halála, elévülés, kegyelem. Az elévülés intézménye ellentétben a magánjogi keresetekkel,³⁵ már a császárkor elején megjelent az egyes bűncselekményeknél. Az elévülés ideje igazodott a bűncselekmények súlyához, társadalmi veszélyességéhez. Hasonlóan mai jogunkhoz különböző hosszúságú elévülési időt alkalmaztak, a legrövidebb 1 év volt pl. populáris *actionál* (sírgyalázás esetén). Ismerték a soha el nem évülő kategóriát is pl. hazaárulás, szülőgyilkosság stb.

A császárkor második felétől megindult a törekvés bizonyos fokú egységesítés felé, a forrásokkal ez azonban nem igazolható. (Ennek ellentmondani látszik Diocletianus császár Kr. u. 293-ból való rendelete C. 8,22,12) Hisz a jusztiniánuszi kodifikáció termékeként a különböző hosszúságú elévülési idők élőknek látszanak.³⁶

Kegyelem útján való pertörlést (*abolitio*) ismertek a császárkor jogásza, amely a büntető eljárási szakban jelentkezett. *abolitio aut publice fit ob diem insignem aut publicam gratulationem*. (Papin. D.48,16,8)

A törlés vagy nyilvánosan történt kiemelt napon, vagy valamely állami hálaadáson.

Ulpianus D. 48,16,12-ben foglaltak szerint arról beszél, hogy a *senatus consultum* folytán általános törlésre kerül sor, a császári családot ért nagy öröm, megtiszteltetés miatt majd így folytatja: *eximitur autem reorum abolitione interveniente*. A vádlott az *abolitio* következtében mentesül a vád alól.

Forrásainkból megállapítható, hogy eljárásjogi kegyelemről van szó, amely az állami ünnepekkel van összefüggésben. És kizárja a büntethetőséget kegyelmi úton.

Az elkövető halála bizonyos magánjogi igények kivételével megszünteti az eljárást. Mint ahogy Ulpianus mondja *morte crimine liberatur* (D. 48,4,11) a halállal felszabadul a bűncselekmény (a büntetés) alól. Megszűnik az eljárás a hazaárulással vádolt személy ellenében.

etsi marcellus qui crimine falsi postulabatur vita functus est ac per hoc crimen in persona eius sit extinctum, accusatio tamen non est abolita, cum tam uxorem eius quam te eodem crimine postulatos proponas (C. 9,6,2)

³⁵ MOMMSEN: i.m. 488 és köv. pp.

³⁶ ZLINSZKY: i.m. 80. p. SÁRY: *Büntethetőségi akadályok*. 537. p.

A család büntetével vádolt meghalt, ezért a bűncselekmény miatt az eljárás megszűnik (C. 9,6,3 *si is, quem homicidii seu cuiusvis criminis postulasti reum, vita functus est, frustra ob poenam desertae accusationis conveniris, cum morte eius crimen cum poena eius sit extinctum*).

Ha az, akit emberölés vagy bármilyen más bűncselekménnyel vádolnak meg, a halálával a vád a büntetéssel együtt megszűnik.³⁷

VIII. A bűncselekmény szankciója a büntetés

I. De poenis, a büntetésekről szóló rész a Digesta büntetőjogi fejezeteiben dogmatikailag a legjobban kidolgozott, szinte elméleti szintre emelt anyagrész. Tekintettel azonban arra, hogy a bűncselekmény fogalom vizsgálatánál nem ilyen irányú feladataink vannak, így e fejezet részletes bemutatására nem kerül sor. Lényegében csak a büntetés szankció jellegével kívánunk foglalkozni, hisz ez visz bennünket közelebb a bűncselekmény fogalomhoz, illetve a fogalom meghatározásához.

Ulpianus ad felvilágosítást arról, hogy a bűncselekményeknél milyen büntetést kell kiszabni.³⁸

refert et in maioribus delictis, consulto aliquid admittatur, an casu. et sane in omnibus criminibus distinctio haec poenam aut iustam elicere debet aut temperamentum admittere (D. 48,19,5,2).

Fontos szempont (követelmény) a nagyobb bűncselekményekben is, vajon szándékosan követtek el valamit, vagy csak véletlenül (gondatlanul). Minden bűncselekménynél szükség van erre a distinkcióra, vagyis arra, hogy a megérdemelt (jogos) büntetést kapja a bűnös, vagy pedig enyhítést nyerjen.

A szövegből egyértelműen következik, hogy minden bűncselekményért büntetést kell kiszabni. Mégpedig olyat, ami jogszerű és az esetet figyelembe véve megérdemelt illetve, ha nem szándékos az elkövető magatartása, akkor enyhébbet kell alkalmazni. Hisz Ulpianus, mint prefectus praetorio, a császári kancellária vezetője, a jogszolgáltatás irányítója adja meg az álláspontját az egyes provinciák irányítóinak. A döntő minden büntető ügyben, ha a cselekményt a vádlott (reus) tényállásszerűen elkövetette, büntetést kell hozni.

Ugyanez a rendelkezése – kissé nyomatékosabban fogalmazva – a Kr. u. 365-ben kiadott császári rendeletnek is C. 9,47,22 *sancimus ibi esse poenam, ubi et noxa est*.

Nyomatékosan szentesítjük, megerősítjük, hogy ahol bűncselekmény van, azt büntetni kell. Ez nem új rendelkezés, hanem kialakult és törvényekben szabályozott alaptételeknek a megerősítése. *Hoc singulis quibusque iudicibus intimetur* (C. 9,47,22,3). Ezt az egyes bírósági eljárásban alkalmazni kell. Hasonló értelmű következtetésre jut Paulus is (D. 50,16,244) amikor Labeonak az egyik mondatát cáfolja. Ugyanis Labeo a következőket írja: *Si qua poena est, multa est: si qua multa est, poena est*. Azaz ahol büntetés van, ott a büntetésnek mértéke is van, továbbá mérték csak büntetésnél lehet. Ezzel

³⁷ ZLINSZKY: i.m. 34. p. MOMMSEN: i.m. 66. p. SÁRY: *Büntethetőségi akadályok*. 537. p.

³⁸ MOMMSEN: i.m. 837 p. Ijz. SANTALUCIA: i.m. 262. p. WACKE: *Fahrlässige*. 522. p. Részletesen foglalkozik a büntetés céljával WACKE (*Buße* 437. és pp.), aki a közösség érdekeit, mint alapvető szempontot mutatja be a források elemzésével. Vö. továbbá SANTALUCIA: i. m. 249. p.

szemben Paulus a következőket állapítja meg: *quia poenae certae singulorum peccatorum sunt, multae contra, quia eius iudicis potestas est, quantam dicat, nisi cum lege est constitutum quantam dicat*. A paulusi álláspont értelmében minden egyes bűncselekménynél büntetés áll. A multa viszont azt jelenti, hogy a bírónak hatalma van a büntetés mértékének a megállapítására, kivéve, ha a büntetés mértékét is megszabja a törvény. Azaz nincs választási lehetőség a bíró számára pl. rablógyilkosság esetén csak halálbüntetést lehetett kiszabni.

A bemutatott rendelkezésekből következik, hogy a bűncselekménynek velejárója, lényegi eleme a büntetés, ez a büntető eljárás feladata. Ha bebizonyosodik, hogy a törvényben meghatározott cselekményt valaki elkövette, azt a személyt büntetni kell.

2. Tekintsünk át néhány bűncselekmény tényállását a büntetést illetően.

iudices, qui tempore administrationis publicas pecunias subtraxerunt, lege iulia peculatus obnoxii sunt et capitali animadversioni eos subdi iubemus (C. 9,28,1 – Kr. u. 415).

Azt a bírót, aki hivatali működése alatt a közpénzt elveszi, a sikkasztásnál szóló lex Julia szerinti büntetést követi el, és ezért őt capitalis büntetésnek kell alávetni.³⁹

A közösség elleni erőszak büntetéséről szól Marcellus következő szövege:

lege iulia de vi publica tenetur, qui quia arma tela domi suae agrove inve villa (Marc. D. 48,6,1 pr.)

A lex Julia értelmében közösség elleni erőszak büntette miatt felel aki fegyvereket tart házában, tanyáján, földjén.

praeterea puniatur huius legis poena, qui puerum vel feminam vel quemquam per vim stupraverit (D. 48,6,3,4)

E szerint a törvény szerint büntetendő, aki gyereket, vagy nőt, vagy bárkit nemi erőszakkal meggyaláz.⁴⁰

damnato de vi publica aqua et igni interdicatur (Ulp. D. 48,6,10,2)

A közösség elleni erőszak büntetése deportálás a római polgári jog és vagyon vesztéssel.⁴¹

A törvény többféle elkövetési magatartást alakít ki, majd rendelkezik a büntetésről.

Szabad legyen néhány törvényhelyet feltüntetni házasságtörésekről szóló bűncselekményeknél különös tekintettel a büntetésekre. A házasságtöréssel kapcsolatban:

qui autem pretium pro comperto stupro accepit, poena legis iuliae de adulteriis tenetur (C. 9,9,10) aki a házasságtörés megtörténtének elősegítéséért pénzt kap, a házasságtörésre előírt büntetéssel büntetendő

eadem lege ex causa lenocinii puniatur (C. 9,9,9). A vérfertőzés büntetését is e szerint a törvény szerint kell kiszabni.

Az egyes törvényszövegek megerősítésére szolgál Papinianus szövegmagyarázata (autentikus interpretációja):

³⁹ SÁRY: *A büntetés célja*. 208. p. egy a jusztinianuszi Institutióban (4,18,9) található szöveg alapján jut arra a következtetésre, hogy a közhivatalokban bűncselekményt elkövető bírót súlyosabban büntették, mint a hasonló bűncselekményeket elkövető személyeket.

⁴⁰ Az erőszakos nemi közöszlész tényállásának bemutatását lásd MOLNÁR: *Egyes büntetőjogi törvényi tényállások az ókori Rómában és hatályos jogunkban*. Acta Jur. et Pol. Szeged, Tom. LXI. 2002. 297–305. pp.

⁴¹ SANTALUCIA: i.m. 199. p. A közösség elleni köz és magánérszak büntetési tételét mutatja be.

ut papinianus respondit, facti quidem quaestio in arbitrio est iudicantis, poenae vero persecutio non eius voluntati mandatur, sed legis auctoritati reservatur (Marc. D. 48,16,1,4). A tény (cselekmény) megállapítása a bíró feladata, a büntetés a törvény szerint jár. E törvény szerint (házasságtörésről szóló) kell büntetni vérfertőzés miatt az elkövetőt.

A bemutatott forrásokhoz igen jól illeszkedik Macernak a következő szövege: *ex singulis causis singulae poenae irrogantur* (D. 48,16,15,1) azaz minden egyes tényállást (bűncselekményt) önálló büntetéssel kell súlytani.

Az adott forrásszövegben Macer magyarázatot ad a SC Turpillianum által hozott büntetőjogi szabályok módosításáról a törvény alkalmazóinak *ad eos, qui hodie de iudiciis publicis extra ordinem cognoscunt* (uo.) és ott fejti ki azt a tételét, hogy a korábbi törvényeket és az újonnan hozott törvényt együttesen kell alkalmazni, hisz minden bűncselekményre külön büntetést írnak elő.

A bemutatott forrásokból megállapítható, hogy szinte a modern tényállási elemeknek megfelelően az egyes bűncselekményeknél hiánytalanul megjelenik a büntetéssel való fenyegetettség. A forrásszövegek egyértelművé teszik, hogy a bűncselekmény fogalmi eleme a büntetés. Annak ellenére, hogy szó szerint nem mondták ki (vagy csak más megfogalmazásban használták) érvényesült a nulla poena sine lege elve.⁴²

IX. Véggövetkeztetések

A bemutatott forrásokból a következő megállapítások tehetők:

a) Érvényesült a jogellenesség elve figyelemmel a társadalomra veszélyességre. A törvények határozták (tiltották) meg, azt a magatartást, amelyeket bűncselekménynek minősítettek. Aminek a megsértése a társadalom érdekeivel ellentétes volt, veszélyeztetete a közösség érdekeit, biztonságát, az egyes emberek életét, jogait és vagyonát. Ez a magatartás jogellenesnek minősült, mert az ilyen cselekmény a társadalom biztonsága, valamint a társadalom érdekében hozott törvényekkel szemben állt.

b) A vizsgált rendelkezések alapján aggálytalanul megállapítható, hogy egyes bűncselekményeknél megkívánt és megalkotott volt a tényállásszerűség. (Ki, kivel szemben, milyen magatartást tanúsít, ez a magatartás milyen bűncselekményt valósít meg, továbbá az elkövető bűnössége miatt a törvény milyen büntetés kiszabását rendeli.) Ez a tényállásszerűség világosan és félreérthetetlenül tükrözte az egyes bűncselekmény fajták ismérveit.

c) Az adott tényállásnak a megvalósítása többnyire csak szándékos magatartással érhető el. Néhány eset kivételével a cselekmények velejárója szándékosság, mint ahogy Paulus mondja, a szándékosság magából a cselekményből állapítható meg.

⁴² ZLINSZKY: i.m. 54. p. MOLNÁR I.: *Büntető- és Büntetőeljárásjogi alapelvek római jogi előzményei.* Acta Jur. et Pol. Szeged, 1996. 170. p.

Néhány esetben a törvényhozó a gondatlanságból elkövetett cselekményeket is büntetni rendelte. A gondatlan magatartás esetenkénti büntetését a törvényhozó kifejezetten megjelölte. Ebből pedig az következik, hogy bűnösség nélkül nincs bűncselekmény. A bűnösség is fogalmi eleme lett a bűncselekménynek.

d) A törvénytörvények rendelkeznek arról, hogy a különböző bűncselekményeket, milyen büntetéssel kell sújtani. A legtöbb esetben a bíró számára mérlegelési lehetőséget biztosít a jogalkotó a különböző büntetési formák közül való választásra. De maga a jogalkotó előírhat ugyanazon bűncselekménynél másfajta büntetés alkalmazását rab-szolgára illetve szabad emberre (D. 48,19,28,16). A szabad emberre nézve is választási lehetősége volt a bírónak a büntetés kiszabásakor. A súlyos bűncselekmények büntetését a törvények *capitalia sunt* előírással jelölték (D. 48,1,2). Ez, a bíró számára háromféle büntetés kiszabására adott választási lehetőséget: halálbüntetés, életfogytiglani bányamunka, avagy a római polgári jog elvesztése szigetre való száműzetéssel. Ha a bűncselekmény igazolást nyert a bírónak büntetést kellett kiszabni, mint ahogy a császári rendelkezés előírja: *sancimus ibi esse poenam, ubi et noxa est* (C. 9,47,22).

Az elmondottak alapján a források tanúsága szerint a bűncselekmény fogalmat a következőképpen lehet meghatározni: Bűncselekmény az a jogellenes (társadalomra veszélyes) tényállásszerű és bűnös, azaz szándékos egyes esetekben gondatlan magatartás, amit a törvény büntetni rendel.

Figyelemmel a mai magyar büntetőjog tudományában elfogadott bűncselekmény fogalomra, azt lehet mondani, hogy nincs lényeges különbség a régi és a mai bűncselekmény fogalom között. Következik ez abból – a társadalmi viszonyok különbsége ellenére –, hogy a természetes ratio szellemében eljáró filozófiai képzettséggel rendelkező jogtudósok a büntető jog szabályozását, az élet által megkívánt követelményeknek megfelelően készítették el. Az életviszonyok megváltoztak ugyan, de az emberi természet nem, ezért manapság is hasonló módon kell védeni az emberi értékeket, az emberi életet, figyelemmel a társadalom érdekére, mint kétezer évvel ezelőtt. Ennek legfontosabb s egyben szükségszerű eszköze a büntető jog.

IMRE MOLNÁR

MERKMALE DES ANTIKEN RÖMISCHRECHTLICHEN
VERBRECHENSBEGRIFFES

(Zusammenfassung)

Das Ziel des Aufsatzes ist es, das Definieren des römischen Verbrechensbegriffes, mit besonderer Rücksicht auf den heutigen ungarischen Verbrechensbegriff. Die Untersuchung wurde aufgrund primärer Quellen gemacht, weil ähnliche Versuche in der modernen Romanistik kaum zu finden.

Es wurde im ersten Schritt vorgestellt, dass es zwischen *delictum* und *crimen* keinen wesentlichen Unterschied gibt. Beide Kategorien bedeuten Verbrechen, der Wortgebrauch ist oft zweideutig. Ein Unterschied ist nur im Verfahren festzustellen. Die *delicta* werden im Zivilprozess, die *crimina* aber im öffentlichen Strafprozess beurteilt, nach den Quellen aber bei *delictis* auch ein *criminaliter* Prozess erlaubt ist.

Es wurde den Quellen entnommen klar, dass ein Strafprozess erst nach einem rechtswidrigen Verhalten eingesetzt werden konnte, d. h. nach der Idee *nullum crimen sine lege*. Als eine Folge der Rechtswidrigkeit ist die Gefährlichkeit für die Gesellschaft. Die einzelnen Verhalten wurden aufgrund dieser Gefährlichkeit für die Gesellschaft zu Verbrechen nominiert.

Die einzelnen Verbrechen wurden tatbestandsmäßig herausgearbeitet. Es wurden der Täter (*si quis*), der Tatbestand (*de re civitatis aliquid subripiat*), das Tatverhalten und die Sanktion (*poena parricidii punietur*) bestimmt. Besonders die Regelung der Tötung ist herauszuheben, die sowohl in System als auch in verschiedenen Varianten den heutigen Lösungen völlig entspricht.

Ohne Schuld ist keine Strafe. Der Grund ist das vorsätzliche Verhalten, wenn aber das Gesetz auch die fahrlässige Handlung für strafbar hält, so auch sie sanktioniert worden sind. Die Schuld ist eine Grundfrage zum Verbrechen. Die Ursachen des Ausschlusses der Schuld (Alter, Irrtum, seelische Krankheit) sowie der Strafbarkeit (Tod, Verjährung, Gnade) wurden wie heute geregelt.

Die Strafe ist eine unvermeidbare Sanktion des Verbrechens (*praeter ea punitur huius legis poena, qui*). Es gab kein Verbrechen, wo keine Strafe vorgesehen war. Wie eine kaiserliche Verordnung treffend formuliert: *sancimus ibi esse poenam, ubi et noxa est*.

Es lässt sich nach der Untersuchung feststellen, dass der römische Verbrechensbegriff folgenderweise definiert werden kann: Verbrechen ist das rechtswidrige (für die Gesellschaft gefährliche), tatbestandsmäßige und schuldige (d.h. vorsätzliche, bzw. fahrlässige) Verhalten, das vom Gesetz durch eine Strafe bedroht wird. Das ist im Grunde genommen mit dem heutigen Verbrechensbegriff identisch.

NAGY FERENC

A jogi tárgy német büntetőjogi dogmatörténetéről

Társadalomra károosság, külső szabadság és jogsértés

Már a 16–17. században a büntetőjog a természetjog és ezáltal a filozófiai eszmék hatókörébe került. Ezt a fejlődést a 18. századi felvilágosodás tetőzte be. A felvilágosodás kriminálpolitikai reformmozgalma a teokratikus (legfőbb hatalom a papság, egyházi hatalommal is rendelkező királyság) állam és büntetési tana ellen irányult, a kihatása a 18. század második feléig, illetve végéig érzékelhető maradt. Az államra vonatkozó felfogás világiasodásával az értelem gondolata lépett az isteni kinyilatkoztatás, az autoritás és tradíció által meghatározott világkép helyébe. Ez az embernek tulajdonított saját felelősségi belátás az életviszonyokat illetően a büntetőjogot tartósan befolyásolta. A norma mint az értelmes ember érték döntése egyedül legitimnek nem volt tekinthető azon az alapon, mint korábban, hogy az az isteni vagy természeti törvénynek megfelelt.

Ezen új, az értelemre alapozott rendszer alapjaként fungált a társadalmi szerződés tana. A természeti jog tana először is a büntetőjogi teória szekularizálását jelentette, tehát radikális leválasztást a vallási fundamentumról.¹

Mivel a természetjog az értelem jogaként *Grotius* és *Pufendorf* szerint nem más, mint a felvilágosodás első fázisa, és már itt a büntetőjognak a társadalmi szerződés alapján való szekularizált megközelítése található meg, a társadalmi szerződésből levezetett és „klasszikus büntetőjognak” nevezett jog a jogrendet már nem magasabb jogelvekre, hanem épp a társadalmi szerződésre alapozta, tehát az nem a természetjog és a felvilágosodás szembeállításából fejlődött ki.² *Thomasius* is a büntetés gondolatát célintézkedésként és nem az isteni bosszú eszközeként tekintette.³

¹ Vö: HEFENDEHL, Roland: *Kollektive Rechtsgüter im Strafrecht*. C. Heymanns Verlag, Köln, 2002. 9–12. p.

² Hugo Grotiusról (1583–1645) lásd von BAR, Carl Ludwig: *Geschichte des deutschen Strafrechts und der Strafrechtstheorien*. (1882) Neudruck, Scientia Verlag, Aalen, 1992. 219–222. p.; továbbá RÜPING, H. – JEROUSCHEK, G.: *Grundriss der Strafrechtsgeschichte*. 5. Aufl. C. H. Beck, München, 2007. 78. p. Samuel Pufendorfról (1632–1694) lásd von BAR, C. L.: i. m. 226–228. p.; SCHMIDT, Eberhard: *Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege*. 3. Aufl. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1965. 157–160. p.; PUFENDORF ide vonatkozó munkáját lásd: *De jure naturae et gentium* (1672) In: Vormbaum, Thomas (Hrsg.): *Strafrechtsdenker der Neuzeit*. Nomos, Baden-Baden, 1998. 50–66. p.

³ Christian Thomasiusról (1655–1728) lásd von BAR, C. L.: i. m. 150–151. p.; SCHMIDT, E.: i. m. 212–214. p.; RÜPING, H. – JEROUSCHEK, G.: i. m. 79. p.; THOMASIUS az *Institutiones Jurisprudentiae Divinae* (1720) c. munkájában különbséget tesz a tágabb és a szűkebb értelemben vett büntetés között. A büntetés legszűkebb értelemben olyan, amit a büntetetté vált alattvalóval szemben a fensőbbség szab ki. Ebben az érte-

Azonban a társadalmi szerződés tana egyedül és önmagában nem tudott tartalmi felvetéseket megválaszolni. Az a kérdés, hogy mi lenne értelmes, a szerződés gondolati vázával/felépítésével nem függött össze. A szerződési metafora mögött – más szavakkal – normatív kritérium húzódott meg. A társadalmi szerződés modelljével nem kompenzálták a metafizikai autoritás kiesését, de érthetően kifejezésre jutott: egy emberi, értelem szerinti normaalkotás a helyességét és legitimitását illetően felülvizsgálható lehet, míg a teokratikus büntetési/büntetőjogi tan az autoritásra utalással messzemenően nem volt elegendő. Új legitimációs kényszer a 18. század eltelte óta a büntetőjogban egy általános, tartalomkitöltő bűncselekmény-fogalom keresésében fejeződött ki, ami a társadalomra károosság ismervével volt jellemezhető. A (bűn)cselekmény megítélésének egyedül érvényes értékmércéje a keletkezett társadalmi kár/hátrány.⁴ Így már *Beccaria* is a bűncselekményeket aszerint sorolta be, hogy azok a társadalom számára milyen kárt/sérelmet okoznak. A legkárosabbak azok a bűncselekmények, amelyek közvetlenül a társadalmat bomlasztják, továbbá a minden egyes egyén biztonsága ellen irányuló bűncselekmények, tehát a polgár biztonsága és szabadsága elleni deliktumok.⁵ *Feuerbach* a bűncselekményben károkozást, sérelemkozást látott⁶ és *Grolmann* is az okozott kárt jelölte meg a bűncselekmény lényeges ismertetőjegyeként.⁷ Az empirikusan észlelhető társadalmi kár a materiális bűncselekmény-fogalom karakterisztikuma/jellemzője lett.

A 19. század folyamán változik mégis a jelleg és mód a tekintetben, hogy miként alapozódik meg ez a társadalmi kár. Ebben kifejezésre jut a materiális bűncselekmény-fogalom büntetőjog-kritikai és korlátozó funkciója.

Feuerbach jogsértési teóriája

Feuerbach szerint „Mindenki számára a legfőbb elv [...], hogy mindenki szabadsága mindenki szabadságával úgy áll fenn, hogy mindenki a jogának szabad gyakorlásával rendelkezik, és senki más jogait nem csorbíja.”⁸

A polgári társadalom, azaz az állam „célja a jogállapot megteremtése, vagyis az embereknek a jogi törvény szerinti együttes fennmaradása. Mindennemű jogsértés ellent-

lemben a büntetés a bosszúval szemben áll, amelyet ember alkalmaz emberrel szemben. In: Vormbaum, Th. (Hrsg.): i. m. 67–68. p.

⁴ WÜRTENBERGER, Thomas: *Das System der Rechtsgüterordnung in der deutschen Strafgesetzgebung seit 1532*. (1933) Neudruck, Scientia Verlag Aalen, 1973. 151. p.

⁵ BECCARIA, Cesare: *A bűnökről és a büntetésekről*. (Ford.: Madarász Imre) Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1989. VIII. § 31. p.: [...] „a bűncselekmények igazi mértéke, vagyis a társadalomnak okozott kár”. 32. p.: [...] „a legnagyobb bűnök, mert a legkárosabbak, azok, amelyeket felségsértésnek neveznek”. [...] „Ezek után következnek az egyes személy biztonsága ellen elkövetett bűncselekmények”.

⁶ FEUERBACH, Paul Johann Anselm: *Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen peinlichen Rechts* (zuerst 1801) 14. Aufl. (1847) 21. § In: Vormbaum, Th. (Hrsg.): i. m. 336. p. (A továbbiakban ezt a művet az alábbi rövidítéssel idézem: *Lehrbuch*)

⁷ Karl Grolmannról (1775–1829) lásd SCHMIDT, E.: i. m. 227–228. p.; VON BAR, C. L.: i. m. 246–248. p.; GROLMANN, Karl: *Sollte es denn wirklich kein Zwangsrecht zur Prävention geben?* (1800) In: Vormbaum, Th. (Hrsg.): i. m. 304. p.: A „kárból”, [...] „a megtörtént jogsértésből levezethető a kényszer jogi fundamentuma”.

⁸ FEUERBACH, P. J. A.: *Revision der Grundsätze und Grundbegriffe des positiven peinlichen Rechts in 2 Teilen*. Teil I. Neudruck der Ausgabe Erfurt 1799. Scientia Verlag, Aalen, 1966. 26. p. (A továbbiakban erre a műre rövidítéssel hivatkozom: *Revision*)

mond az állami célnak, ennél fogva teljességgel szükséges, hogy az államban jogsértések egyáltalán ne történhessenek. Az állam tehát jogosult és kötelezett olyan intézmények létesítésére, amelyek által a jogsértések elkövetése lehetetlenné válik”.⁹

„Aki a jogi szabadság határait túllépi, *jogsértést* (*Läsion* = *laesio* = sértés) követ el. Aki az állami szerződés által szavatolt, a büntető törvények révén biztosított szabadságot megsérti, *bűncselekményt* (*Verbrechen*) követ el. Ez a legtágabb értelemben *büntető törvény alá tartozó becsületsértés* (*Beleidigung*) vagy a *büntető törvény által fenyegetett, más jogának ellenmondó cselekmény*. Ennél fogva becsületsértések az államon kívül is lehetségesek; bűncselekmény csak az államban...”¹⁰

Feuerbach tehát a jogsértést a jogi szabadság határainak átlépéseként definiálta, míg Grolmann a bűncselekményben az általános külső szabadság által biztosított állapot sértését vagy veszélyeztetését látta.¹¹ Az állam és jogelmélet itt tehát még a külső emberi szabadság biztosítására helyezte a hangsúlyt. A bűncselekmény csak a külső szabadság társadalomra káros csorbitásaként volt felfogható.

Az ember külső szabadságának értelmezése a materiális bűncselekmény-fogalom összefüggésétől eltávolodott, ami eredetileg annak lényeges alapozó/indoklási ismérve volt. A szabadságfogalomnak a bűncselekmény-fogalom megvitatásából történő kivétele a bűncselekménynek mint jogsértésnek az átfordulásával, azaz a bűncselekménynek jogtárgysértésként történő felfogásával függött össze. Amennyiben ugyanis a bűncselekmény a társadalmi szerződésen túlmenően konstruált, annak a jogok sértésében vagy veszélyeztetésében is kellett állnia. Feloldódott az összefüggés az államelmélet, a jogsértés és a szabadságfogalom között. Az a felfogás, hogy a bűncselekmény materiálisan csak a jogok sértésében vagy veszélyeztetésében áll, ez az állam- és jogelméletnek a büntetőjog-teóriával való összekapcsoltságából következett. Az államnak szerződéssel történő alapítása megteremtette a szabadság biztosításának jogát. Aki ezt a jogot semmibe veszi, bűncselekményt követ el jogsértés formájában. A természetes jogok eszerint azok, amit az állam garantál: jog az élet, a testi épség, a szabadság, az állami viszonyok tartósságának védelmére. E jogok elleni támadás olyan jogsértés, amely bűncselekménynek minősül.¹²

Valójában Feuerbach sohasem tagadta, hogy a morál vagy a vallás elleni cselekmények bűncselekmények, jóllehet azok egyéni jogokat nem sértenek, így Feuerbachnak a bűncselekményre vonatkozó definíciója alá nem illettek. Ehelyett bevezette a „a szűkebb értelemben vett bűncselekmény fogalmát” („den Begriff eines *Verbrechens* im engeren Sinne”), továbbá speciálisan a rendőrségi kihágásnak nevezett kategóriát („Polizei-Uebertretung”).¹³

⁹ FEUERBACH, P. J. A.: Lehrbuch. 8–9. § In: Vormbaum, Th. (Hrsg.): i. m. 331. p.

¹⁰ FEUERBACH, P. J. A.: Lehrbuch. 21. § In: Vormbaum, Th. (Hrsg.): i. m. 336. p.

¹¹ GROLMANN, Karl: *Über die Begründung des Strafrechts und der Strafgesetzgebung* (1799). In: Vormbaum, Th. (Hrsg.): *Strafrechtsdenker der Neuzeit*. Nomos, Baden-Baden, 1998. 283–284. p.

¹² HEFENDEHL, R.: i. m. (2002) 11–12. p. Vö.: 1. lj.

¹³ FEUERBACH, P. J. A.: Lehrbuch, 22. § In: Vormbaum, Th. (Hrsg.): i. m. 337. p.

A jogsértés és annak hibás értelmezése

Miért nem alkalmas a jogsértés a bűncselekmény-fogalom definiálására? Két ok tűnik lényegesnek, de mindkettőt félreértések kísérték. Egyrészt a jogsértéssel definiált feuerbach-i bűncselekmény-fogalom szisztematikus inkonzisztenciára utalt. Ez a nem tartható bűncselekmény besorolásokkal kezdődött, miként a hamis eskü felfogása a csalás különformájaként. (A hamis eskü eredetileg vallási deliktum. Feuerbach ellenben a szubjektív jogok csaláshoz hasonló sértéseként fogta fel, ami alapján kár keletkezik.)

Továbbá *Feuerbach* azokat a cselekményeket, amelyek bár jogsértést nem tartalmaztak, de büntetésre méltónak tűntek és a pozitív törvények szerint büntették, tágabb értelemben vett bűncselekményként, rendőrségi kihágásként osztályozta. A kihágások közé kerültek a rendőrségi törvényekkel szemben megvalósult olyan tényállások, mint a nem engedélyezett egyesülések vagy a fegyvertartás. A rendőrségi törvény elleni deliktumok közé sorolta Feuerbach az uzsorát és a fogadást.

Különlegesség Feuerbachnál a határozatlan/bizonytalan bűncselekmények köre: ezek formálisak és materiálisak. Ezen tényállások sem meghatározott tárgyat, sem meghatározott törvényellenes eredményt, sem törvényileg meghatározott személyi célt nem tartalmaznak, csupán a cselekmény formája révén kihágások. Példák a materiális határozatlan bűncselekményre a kitétel és a magzatelhajtás; a formálisan bizonytalanra/határozatlanra a békebontás és a csalás. A tényállásoknak ilyen tagolása kétséget ebszert a jogsértéssel definiált bűncselekmény-fogalommal szemben, de azt is mutatja, hogy a kritika részben túlzottan fogalmazott. Hiszen épp a rendőrségi kihágások között található olyan deliktumok, amelyeket ma nem elsősorban a besorolásuk miatt, hanem a legitimításukra tekintettel kritizálnának. Így például a dözsölés, koldulás és a szodómia (állatokkal üzőtt fajtalankodás). A bizonytalan/határozatlan csoportba jelölésük ezzel legalábbis az eredményt tekintve helyes irányba mutatott. Ezen deliktumokkal kapcsolatos kifogások nem elsősorban a rendszerezésük ellen irányultak, hanem e magatartásmódok közvetlen pönalizálása ellen.¹⁴

A jogsértéstől a jogtárgy-védelemig: J. M. F. Birnbaum

Johann Michael Franz *Birnbaum*¹⁵ (1792-1877) kritizálta Feuerbach bűncselekményre vonatkozó felfogását és a „szubjektív jog”, azaz az egyén jogának sértési teóriáját. Feuerbach szerint a büntetett a cselekmény elkövetése révén nem csak a „jogot” vagy a „törvényt” sérti, hanem az egyéni sértett jogait is. Birnbaum ezt a nézetet a bűncselekményre vonatkozóan túl szűkre szabottnak tartotta, mivel az sok olyan tényállást nem tudott megmagyarázni, amelyek nem az egyéni jogok megsértésén alapultak, és ennek ellenére kriminálisnak, deliktumnak tekintették. Birnbaum szerint Feuerbach bűncselekmény-fogalma találó és helyesnek bizonyul ugyan a tradicionális bűncselekmények-

¹⁴ HEFENDEHL, R.: i. m. (2002) 12–15. p.

¹⁵ Birnbaum pályafutásáról lásd GROPP, Walter: *Vestigia Iuris Criminalis*. In: Gropp, W. – Lipp, M. – Steiger, H. (Hrsg.): *Rechtswissenschaft im Wandel*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2007. 29–30. p.; vö. még NAGY, Ferenc: *A jogtalanság (jogellenesség) és a bűnösség elválasztásáról*. Jogtudományi Közlöny, 2008/6. 293–294. p.

re, mint az emberölés vagy a lopás, de semmi esetre sem azokra a deliktumokra, amelyek erkölcs vagy vallás elleni cselekményeket kriminalizálnak.¹⁶

A jogi tárgy fogalmával kapcsolatos dogmatörténet csak a 19. század kezdetén, illetve első felében vette kezdetét. Konkrétan a jogi tárgy tanának születését az 1834. évre szokásos datálni, amikor Birnbaum „A jogsértés követelményétől a bűncselekmény fogalma felé...” címmel közzétette dolgozatát.¹⁷

Birnbaum fáradozása kifejezetten arra irányult, hogy a bűncselekmény természetes jogfogalmához, illetve a természetes bűncselekmény fogalmához jusson el. Szerinte „A bűncselekmény pozitív jogfogalmán kívül, ugyanennek a természetes fogalmát kell adni... Ha mi a bűncselekmény természetes jogfogalmáról beszélünk, úgy alatta azt értjük, ami a büntetőjog természete szerint értelemszerűen a polgári társadalomban büntethetőnek tekinthető...”¹⁸

Birnbaum számára a javak (Gut) és nem a szubjektív jog a kriminális sértés tulajdonképpeni tárgya. A természetes nyelvhasználat alapján is szerinte a sértés fogalmát nem a jogra, hanem a Gut-ra kell vonatkoztatni. Birnbaum az általános német büntetőjogi fejlődéstörténet révén megerősíti, hogy minden népnél az istentől való félelem és a jó erkölcsök akarása azon tárgykörökhöz számított, amelyekről az államnak gondoskodnia kellett, ezért az istenkáromlás és a vérfertőzés éppúgy büntetendő kell legyen, mint a gyilkosság vagy a lopás. Úgy gondolja továbbá, hogy a következmény nélküli gondatlan cselekmények a közösséget messze kevésbé támadják, mint „azok a cselekmények, amelyek az egész nép erkölcsi érzését megbotránkoztatják”. Birnbaum azonban kifejezetten hangoztatja, hogy a törvényhozó nincs olyan jognak a birtokában, amely által a legátartatlanabb cselekményt jogsértéssé kell(ene) bélyegeznie.

„Ha a bűncselekményt sértésként akarjuk tekinteni, úgy ezen fogalomnak természetesen nem az egyes jogára, hanem a javakra kell vonatkoznia. A bűncselekmény-fogalomban (meg)található sértés ismérve és a törvények által védendő jav(ak) fogalmára vonatkozó kapcsolat rendkívül termékeny és a különféle tévedések elkerülésére különösen alkalmas...”¹⁹

Azonban nincs kétség atekintetben, hogy azon cselekmények között, amelyeket minden államban bűncselekményként büntetendőként kezelnek, közülük néhány olyan természetű, hogy először is meghatározott személyeknek az államhatalom által mindenkinek garantált javait sérti; mások olyanok, hogy a cselekmény közvetlenül ezen javak összességét elvonja, csökkenti vagy veszélyezteti.²⁰

¹⁶ Vö: DUBBER, Markus Dirk: *Positive Generalprävention und Rechtsgutstheorie: Zwei zentrale Errungenschaften der deutschen Strafrechtswissenschaft aus amerikanischer Sicht. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft.* (ZStW) 117. (2005/3.) 504. p.

¹⁷ „Über das Erforderniß einer Rechtsverletzung zum Begriffe des Verbrechens...” Archiv des Criminalrechts. Neue Folge 13., Jahrgang 1834. 149–194. p.

¹⁸ Birnbaum nézetét idézi NEUBACHER, Frank: *Materieller Verbrechensbegriff und Rechtsgutsverletzung – Die Rechtsgüterlehre J. M. F. Birnbaums (1797–1877) und die moderne Strafrechtsschule.* Juristische Ausbildung (Jura) 2000/10. 515. p.; e tekintetben a természetes bűncselekmény-fogalomról lehetne beszélni, amely a természetjogi beszédmódon túl/át a büntethető formális, pozitív meghatározásából indul ki. Ezen a ponton maradvá egészében nem világos, hogy Birnbaum a pozitív és a természetes jogfogalom viszonyát hogyan gondolja. Vö: SCHÜNEMANN, Bernd: *Das Rechtsgüterschutzprinzip als Fluchtpunkt der verfassungsrechtlichen Grenzen der Straftatbestände und ihrer Interpretation.* In: Hefendehl, R. (Hrsg.): *Die Rechtsgutstheorie.* Nomos, Baden-Baden, 2003. 140. p.

¹⁹ Birnbaum nézetét idézi NEUBACHER, F.: i. m. 515. p.

²⁰ Birnbaum nézetét idézi NEUBACHER, F.: i. m. 515. p.

A javak („Güter”) felosztását illetően *Birnbaum* a született és a szerzett megkülönböztetést alkalmazza és Beccaria nyomán a bűncselekmény lényegét a „társadalmi kárban” látja.²¹ A „Güter” közelebbi jellemzéseként kiemeli, hogy azok az emberek számára részben a természettől adottak, részben a társadalmi fejlődés eredményei és meglehetősen precízen különbséget tesz egyéni javak és kollektív javak elleni deliktumok között. Ami most már a vallási és erkölcsi deliktumok döntő mozzanatát érinti/illeti, úgy *Birnbaum* olyan „erkölcstelen és vallás elleni cselekményekről” beszél, és e tekintetben „a nép általános garanciája alá állítandó közös javakra” gondol a vallási és erkölcsi elképzelések értelmében, amelyek függetlenek a különböző pozitív vallásoktól, mivel valamennyi egyenlő mércével garantálandó javaknak tekintendő.²²

A Gut precíz meghatározását nem adja *Birnbaum*, azonban már megjelenik nála a bűncselekmények klasszifikációja, a deliktumok felosztása oly módon, hogy vannak a közösség elleni és az egyének elleni bűncselekmények. Különbség teendő a bűncselekmény kísérlete és befejezése között is. A deliktumok felosztását illetően tehát különbséget tesz:

- megkísérelt és befejezett bűncselekmények,
- veszélyeztető és eredmény-deliktumok,
- individuális jogi tárgyak elleni és univerzális jogi tárgyak ellen irányuló, valamint személyiségi értékek elleni deliktumok, továbbá a vagyoni értékek elleni bűncselekmények között.²³

Az 1836. évi második dolgozatában megerősíti, hogy nem a törvényhozó pusztán önkényétől függhet, hogy mit akar bűncselekményként büntetni. *Birnbaum* hangsúlyozza, hogy az „erkölcsi vagy vallási elképzelések szigorúan véve a büntetőjog igazi alapjától idegenek”, mégis „a nép viszonyainak vagy igényeinek megfelelően” e területen bűncselekményekként elismerhetők.²⁴

Ezen megjegyzések azt mutatják, hogy *Birnbaum* az erkölcsi és a vallási deliktumokkal kapcsolatban bizonyos fókig zavarban volt, mert nem egyértelműen felismerhető, hogy nála e tekintetben az egyes „Gut”-járól vagy a közösség/társadalom „Gut”-járól van-e szó. Ezért nem teljesen világos módon a közösségi, vallási szemléletre tér vissza, és ezáltal Beccaria harmadik deliktum-kategóriájához közelít,²⁵ amely azonban nem az erkölcsiséget mint büntetőjogilag védendő „javat” látszik elismerni.

Birnbaum „Gut”-védelmi teóriája három jelentős pontban tér el a jogsértési tantól:

- a közösségi javak (Gemeingut) fogalmának megalkotásában,
- az állami cél kiterjesztésében,
- illetőleg lemond arról, hogy a bűncselekményi objektum tanát az emberi együttélés feltételeinek elméletéből vezesse le, mint azt a felvilágosultak és a korai liberálisok tették.

²¹ BECCARIA, C.: i. m. VIII. § 31. p., lásd még 5. lj.

²² Vö: SCHÜNEMANN, B.: i. m. 140. p.

²³ Vö: NEUBACHER, F.: i. m. 515. p.

²⁴ *Birnbaum* nézetét idézi SCHÜNEMANN, B.: i. m. 140. p.

²⁵ „A büntettek harmadik típusába főként azok tartoznak, amelyek a köznyugalmat és a polgárok békességét zavarják, mint zajongások [...] mint a fanatikus uszító beszédek [...]” BECCARIA, C.: i. m. XI. § A köznyugalomról, 36. p.

Birnbaum elgondolásának súlypontja, hogy ő már nem a szubjektív jogokat, hanem annak tárgyait jelölte meg a sértés objektumaként. Birnbaum a (jogi) tárgyban nem jogot látott, hanem az államhatalom által biztosított materiális javat, amely az egyes személyt vagy a közösséget megilletette és amit természetes értelemben sérthetőnek gondolt.²⁶

Jhering, Binding, Liszt

Birnbaum híressé vált tanulmányának kritikáját illetően a Güt(er)-védelem gondolat tulajdonképpen igazi története csak Jhering, Binding és Liszt révén kezdődik. Amennyiben Binding nem hivatkozott volna Birnbaumra, úgy annak munkája a büntetőjog-tudomány számára talán egészen eltűnt volna a szakmai tudatból.²⁷

Rudolf v. Jhering megítélése szerint praktikus motívumokból, az emberi magatartás céljaiból kell a jogot magyarázni. Ezért nevezi ő a célt a jog alkotó mozzanatának és ez a mondat jogfilozófiai főművének is a mottója.²⁸ Jhering a bűncselekmény mint büntetéssel fenyegetett cselekmény formális definíciója ellen fordul. Az ilyen meghatározás szerinte bár helyes, azonban csak külső ismérv, nem a bűncselekmény belső lényege. A felvilágosodás időszakának jogsértési teóriáját is tagadja, mert az az erkölcsi bűncselekményekre, a hamis esküre, illetve az istengyalázásra nem illeszthető. A büntető törvények célja nem lehet más, mint az egyéb törvényeknek, vagyis a társadalom életfeltételeinek a biztosítása, de a büntetőjog a társadalom védelmének szubszidiárius eszköze. Csak az a sajátos, miként követik ezt a célt, és e tekintetben ez a sajátosság a büntetés.²⁹ Jhering felteszi a kérdést: miben található az az ok, hogy a törvény, míg egyrészt bizonyos cselekményeket büntet, másokat büntetés nélkül hagy. E tekintetben, miként minden más esetben, a jog figyelmen kívül hagyásáról van szó. Büntetéssel fenyegetni és sújtani csak a társadalmi létfeltételek elleni olyan támadásokat kell, amelyek más módon nem akadályozhatók meg.³⁰ Jhering bűncselekményen „a társadalom életfeltételeinek a törvényhozás oldaláról megállapított veszélyeztetését” érti. Innen tekintve a bűncselekmény egyes formáinak eltérő a súlya, a súly a „Gut”-nak (Jheringnél ez az életfeltételekkel azonos) megfelelő fok szerint alakul. Szerinte minél magasabbra értékelünk egy javat (Gut), annál nagyobb körültekintéssel kell lenni a biztonságra. Minél nagyobb értékű a Gut, annál szigorúbb a büntetés.³¹ A büntetés nagysága értékmérő, amelyből ez a fok(ozat) levezethető. Vagyis a büntetés nagysága („Tarif”) a társadalmi/szociális javak értékmérője („Werthmesser der sozialen Güter”). A mérce, amely

²⁶ AMELUNG, Knut: *Rechtsgüterschutz und Schutz der Gesellschaft*. Athenäum Verlag, Frankfurt/M. 1972. 49–50. p.; Különböző nézetek léteznek a Birnbaum-féle Gut-védelem tanának a jogsértés-teóriához való viszonyáról. Honig Birnbaumban az ő tisztán pozitív Gut tanának közvetlen előfutárát látta, addig Frank és Schaffstein szerint a Gut fogalom megalkotása csupán a természetjogi bűncselekmény felfogás formális korrektúrája, amely a jogsértési tan politikai tartalmában nem változott. Vö: HEFENDEHL, R.: i. m. (2002) 16–17. p.

²⁷ Vö: AMELUNG, K.: i. m. 45. p.

²⁸ JHERING, von Rudolph: *Der Zweck im Recht*. Erster Band. Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1877. Motto: Der Zweck ist der Schöpfer des ganzen Rechts.

²⁹ JHERING, von R.: i. m. 474–476. p.

³⁰ JHERING, von R.: i. m. 476, 480. p.: „Büntetést mindenütt ott, ahol a társadalom nélküle nem tud megenni.”

³¹ JHERING, von R.: i. m. 481–482. p.

szerint a törvényhozó a bűncselekmény jellegzetességét, karakterét mérlegeli, nem az egyes cselekmény konkrét veszélyessége, hanem a cselekmény-kategóriák absztrakt veszélyessége.³²

A fogalom egyik első finomítója *Karl Binding*, aki a jogi tárgyat mint a törvényhozó által értékelt állapotot fogta fel: jogi tárgy minden, ami a törvényhozó szemében a jogközösség egészséges életének feltételeként értékekkel bír.³³

Binding bűncselekménytanának kiindulópontja nem az a gondolat, hogy az állam az emberi együttélés zavarait akadályozza meg, hanem az az elgondolás, hogy a bűncselekmény „normákba” ütközik. Ezen normák indokolják a magatartási kötelezettségeket, amelyeknek az állam szubjektív joga iránti engedelmesség felel meg, és a jog büntetésbe vált át, ha a bűncselekményi tényállásokban definiált előfeltételek teljesülnek.³⁴

A bűncselekmény szerinte a norma büntetéssel fenyegetett bűnös megszegése. A norma feladata a békés és egészséges jogélet feltételeinek garantálása. A védendő objektumok – jogi tárgyak – mindazok, amelyek a törvényhozó szemében a jogközösség egészséges életének feltételeként értékek, amelyeknek változatlan és zavartalan fenntartása érdek, és azt a nemkívánatos sértéstől vagy veszélyeztetéstől védeni törekszik, normák révén.³⁵

Franz von Liszt vitába szállt *Binding* felfogásával. *Liszt* számára *Binding* jogi tárgy fogalma látszatfogalom, azaz tartalom nélküli kifejezés, továbbá szerinte *Binding* felszerűli a különböző fogalmakat, mint fogalom és dolog, mint elképzelés és elképzelt. Kérdés az is, hogy a jogi tárgy fogalom vagy dolog? Ezt a kérdéskört *Liszt* a jogéletből vett példával illusztrálja: A elveszi B aranyóráját. Mit gondolunk ez esetben, A a tulajdonjog tárgyát sértette meg, amelynek hordozója B volt? A válasz: a tulajdon jogi tárgya nem B tulajdonos, ugyanúgy nem a tulajdonban álló óra, hanem B-nek a jogrend által védett érdeke, hogy az óráját használja, ahogy ő kívánja. A tulajdon jogi tárgya tehát sem ember, sem dolog, hanem a jog, a célgondolat szempontjából egy fogalom.³⁶

Liszt később a tankönyvében a jogi tárgy meghatározását illetően kifejezésre juttatta, hogy „a jogi tárgy a jogilag védett érdek. Minden jogi tárgy létérdek, az egyes egyén vagy a közösség (társadalom) érdeke. Nem a jogrend teremti, hozzá létre az érdeket, hanem az élet, azonban a jogvédelem emeli a létérdeket jogi tárggyá. A létérdekek az egyes személyek egymáshoz, illetve az egyes személynek az államhoz és a társadalomhoz fűződő életviszonyai révén keletkeznek.”³⁷ A későbbi kiadású tankönyvekben lényegében ugyanezen tartalmi álláspont jelent meg a jogi tárggyal kapcsolatban.³⁸

³² JHERING, von R.: i. m. 481–482. p.; VÖ. még: AMELUNG, K.: i. m. 62–64. p.

³³ *Bindinget idézi LISZT, von Franz: Rechtsgut und Handlungsbegriff im Bindingschen Handbuche. In: Strafrechtliche Aufsätze und Vorträge. I. Band. J. Guttentag Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1905. 226. p.,*

³⁴ *Karl Binding* nevéhez kapcsolható a primér magatartási normák és a szekunder szankciós normák közötti különbségtétel. Az előbbi normák a polgároknak meghatározott cselekményeket megtiltanak vagy megparancsolnak, míg a szankciós normák a bírót arra jogositják, hogy a megállapított bűncselekmény következményeként szankciót rendeljen el. VÖ: RENZIKOWSKI, Joachim: *Pflichten und Rechte – Rechtsverhältnis und Zurechnung*. Goldammer's Archiv für Strafrecht. 2007/10. 561. p.

³⁵ BINDING, Karl: *Die Normen und ihre Übertretung*. 2. Aufl. I. Band. Normen und Strafgesetze, Leipzig, 1890. 51. § 353. s köv. p.; vö. még AMELUNG, K.: i. m. 76. p.

³⁶ LISZT, von Franz: i. m. 1905. 212–251. p., különösen 224–225. p.

³⁷ LISZT, von Franz: *Lehrbuch des deutschen Strafrechts*. 12–13. Aufl. J. Guttentag Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1903. 65–66. p.

³⁸ VÖ: LISZT, v. F. – SCHMIDT, E.: *Lehrbuch des deutschen Strafrechts*. 25. Aufl. W. de Gruyter, Berlin und Leipzig, 1927. 4. p.

Binding és Liszt jogi tanának összehasonlítása

Binding és Liszt etikai-politikai alapelképzelései alapvetően eltérőek. Binding számára a jog, így a büntetőjog, vagyis az állami törvény áthághatatlan autoritás. Liszt számára a (büntető)jog nem magából legitimálódik, hanem céljaiból. Binding a javak védelmi gondolatában csupán a norma fogalomból kifejlesztett bűncselekménytan kiegészítését és gazdagítását látja. Liszt ellenben a jogi tárgy fogalmát dogmarendszerének sarokpontjává teszi. Binding kiindulópontja a törvény, ő a normát és a normaszegést akarja elemezni és ezen vizsgálat során abba ütközik, hogy a törvény meghatározott tárgyakat értékesnek nyilvánít és véd: a jogi tárgy innen a jog java (Gut).

Liszt kiindulópontja ellenben: a jogi tárgy az ember java, amely a jog védelmét kívánja. Azonban lehetségesnek tartja azt is, hogy a törvény olyas valamit is véd, ami az embernek nem java. Az érdekteória csak Bindingnek a pozitív jogból levezetett Gütertana gazdagításaként értékes.

Bindinget az irodalomban általában amiatt is támadták, hogy nem különböztetett jogi és elkövetési tárgy között, ezen különbségtétel dogmatikai értékét azonban nem szabad túlbecsülni. Az érdekfogalom meghatározásánál ugyanis nagy bizonytalanság uralkodott. Jhering fejlesztette ki eredetileg az érték és a javak fogalmaival közvetlen összefüggésben: az értékfogalom tartalmazza a mércét a javak alkalmassága meghatározásához; az érdekfogalom fel/átfogja ezt az értéktulajdonságot, speciális kapcsolatban a szubjektum céljaival és viszonyaival. Liszt számára az érdek az az érték, amely az érintett számára meghatározott változás bekövetkezte vagy elmaradása. Ez nem sokkal több, mint Jhering meghatározásának dinamizálása.³⁹

Honig

Honig neve a jogtárgy-tan fejlődéstörténetében a sértett beleegyezéséről írt monográfiájában ennek a kérdésnek az előzményét jelentő jogtárgy-probléma tekintetében kifejtett álláspontja miatt vált ismertté.⁴⁰ Honig érdeme, hogy elsőként elfordult az 1914 előtti időszak nem kielégítő jogtárgy-tanaitól és e fogalom közös gyümölcsöző elemét már nem a dologi világban kereste, hanem az értékelés (Wertung) területén. Ezzel bizonyos fókig Bindinghez tért vissza, aki a törvényi értékítélet jelentőségét emelte ki a javak megalapozása számára. Honig számára a jogtárgyak mint materiális javak nem léteznek, hanem azok csupán azáltal kelnek életre, hogy a közösségi értékeket, mint a büntető szabályok céljának objektumait vesszük szemügyre.⁴¹

Honig hivatkozása az értékmomentumra nem csak a különböző jellegű javak közös és döntő eleme, hanem feltárta a büntetőjog-tudománynak a különös részi tényállások értelmezése számára a metodológia eszköztárát, s egyúttal az értékvonatkozású eljárás jelentőségét kiemelte az interpretáció szempontjából.⁴²

³⁹ Vö: AMELUNG, K.: i. m. 94. p.

⁴⁰ HONIG, Richard: *Die Einwilligung des Verletzten*. Teil I. Mannheim/Berlin/Leipzig, 1919.

⁴¹ Honig megállapításait összegzi SCHULTHEISZ Emil: *A jogtárgy* (büntetőjogi tanulmány). Különlenyomat A JÖG 1938. V. évf. 3–4. és 5–6. számaiból. Szeged, 10–11. p.

⁴² Ma a büntető tényállás teleológiai értelmezése „jogi tárgy” szerint a német büntetőjogban magától értetődővé lett, hazánkban azonban még mostanában sem vált széles körben ismertté, elfogadottá, követendővé. Ez jól kifejeződik legutóbb a Horváth Tibor szerkesztette tankönyvben: „A magunk részéről ezt az értelmezési

Egy közösségi érték jogi tárgy tulajdonsága csak addig áll fenn, amíg a (büntető)jog azt meghatározott cselekményekkel szemben elismeri, védi. Honig idevonatkozó példája az, hogy az öngyilkosság bár értéket sért, de nem jogi tárgy, mert azt büntető norma nem tiltja.⁴³

Jogtárgy-sértés helyett kötelességsértés?

Schaffstein megítélése szerint cáfolhatatlan, illetve megdönthetetlen igazsággként lehet olvasni, hogy a büntetőjog feladata, célja a jogtárgy-védelem. Jogi tárgyakon pedig a jogilag védett létevédeleket vagy értékeket kell érteni.

Az egész büntetőjogi dogmatika konstruktív vázához ez a jogtárgy-védelmi tézis által jut, hogy a bűncselekmény materiális fogalmi meghatározásából mint jogtárgy-sértésből vagy veszélyeztetésből történik a levezetés. Az egyes deliktumcsoportok különbözősége kiváltképp a megsértett jogtárgy specialitásából adódik. Ezen módon a jogtárgy-fogalmat egy évszázada kivétel nélkül a büntetőjog különös része törvényi és tudományos rendszere alapjává emelték, amely azonban meghatározta annak az értelmezését is. A ma uralkodó értelmezési teóriák szerint a lehetséges nyelvhasználaton belül az az értelmezés a helyes, amely a mindenkori tényállás specifikus jogtárgy-védelmi funkciójának a legjobban megfelel. A materiális jogellenességi tan, továbbá épp a jogtárgy-fogalom gyakorolta a legnagyobb befolyást a jogigazoló okok (jogellenességet kizáró okok) területére az elmúlt évtizedben.

A jogtárgy-védelem semmiképp sem a büntető törvény egyedüli vezérmotívuma a tényállás kialakításánál és példaként a csalás említhető. A csalásnak ugyanis az a lényege, hogy egyedül sohasem jogtárgy-sértés a vagyonsértés, hanem azt csak az előidézett mód és etekintetben a tettes szubjektív érzülete határozza meg. Hasonló érvényesül számos más tényállás esetében.⁴⁴

Schaffstein nézete szerint a nemzeti szocialista büntetőjogban a jogtárgy-védelmi teória rendszertani és metodológiai azon funkcióit nem teljesítheti, amelyeket a felvilágosodás és liberalizmus a büntetőjogban neki szánt. A tudományos individualizmus különösen jellegzetes példájának tűnik először is a szétválasztási gondolkodás (Trennungsdenken), amelynek révén a felvilágosodás és a liberalizmus a politikai lét egységét és az annak megfelelő konkrét rendet fokozatosan szétrombolta/tönkretette. A büntetőjog-tudomány területén azonban a jogtárgy-tan minden szétválasztás és szétszakítás tulajdonképpen forrásának bizonyul. A bűncselekmény, a büntetőjog funkciója racionális és utilitárius jelentése/értelmezése a jog és az erkölcs, a büntetőjog és erkölcs szétválasztásából indul ki. Ezzel szemben döntő jelentőségű, hogy a nemzeti szocialista akarati büntetőjog (Willensstrafrecht) a büntetőjogi és az erkölcsi értékelés szétválasztását és ezzel minden más ebből adódó megítélést megszünteti. Az akaratot pedig minden (meg)büntetésnek a néperkölcseben gyökerező legmélyebb okaként/alapjaként fogja fel.

módot nem tartjuk önálló értelmezésnek, mert a törvény kriminálpolitikai célját nem lehet – és álláspontunk szerint nem is szabad – elválasztani a törvényhozó akaratától, amely a büntetőjogszabály szövegében ölt testet.” HORVÁTH Tibor (szerk. és társszerző): *Magyar büntetőjog általános rész*. CompLex, Budapest, 2007. 90.

P.

⁴³ Vö: AMELUNG, K.: i. m. 134–136. p.

⁴⁴ SCHAFFSTEIN, Friedrich: *Das Verbrechen eine Rechtsgutsverletzung?* (1935) In: Vormbaum, Th. (Hrsg.): i. m. 554–561. p.

Már emiatt is szerinte a jogtárgy-védelmi teóriát is az összes alkalmazási esetével a nemzeti szocialista büntetőjog rendszere és értelmezése számára elégtelennek és használhatatlannak kell tekinteni.

A jogi és erkölcsi értékelés egysége és az „akarati büntetőjog” révén a „jogtalansági szubsztrátum” feltételes áthelyezése történik meg a szubjektív szférába. Ennek következtében mondható, hogy a büntetőjog dogmatikai alapvetése a természetjog és a felvilágosodás óta azon a felfogáson alapul, hogy a bűncselekmény a szubjektív jog megsértése, tartalmi meghatározás, amelytől a jogtárgy-sértés fogalma csak terminológiai-módszertani módosulást mutat. A nemzeti szocialista büntetőjogi rendszer újraépítésének ellenben az alapkőve volt a bűncselekménynek *kötelezettségsértésként* történő felfogása.⁴⁵

Az 1930-as évek törekvései a jogtárgy-fogalomnak jogi kötelezettség fogalommal történő helyettesítésére és a bűncselekménynek már nem jogtárgysértésként, hanem kiáltképp kötelezettségsértéskénti felfogására nem hoztak sikert.⁴⁶

Welzel

Welzel több munkájában foglalkozott a jogi tárgy problematikájával. Egy 1939-ből származó tanulmányában kifejtette, hogy nem tűnik helyesnek azt állítani, miszerint minden büntető szabály jogi tárgyat véd. Célszerűtlen és következményeiben hibás például a nemi erkölcsöt olyan védelmi objektumokkal egy közös alapra állítani, mint a tulajdon, vagy a becsület. Egészen más, ha a jogtárgy-fogalmat elvi védelmi gondolatból vezetik le, és ezzel a jogi tárgyat az általános védelmi gondolat korrelációjává tesszik. Így a jogtárgy minden lehet, amit büntetéssel egyáltalán védenek, az egész norma is, amelynek követését a büntető szankció biztosítja. A jogtárgy-gondolat eszerint felémészt mindent, és ezáltal dogmatikailag használhatatlan. Ugyanakkor dogmatikailag helyes a jogi tárgyat az egyes büntető normák jogtárgyaként felfogni, mint például a hazáárulás jogi tárgya. Használható jogtárgy-fogalom csak akkor lesz, ha azt a norma révén, azaz jogi parancsokkal, tilalmakkal védik. A büntető szankció védi a normát, de a norma csak az egyes tényállásokban foglaltakat illeti védelemmel, például lopásnál a tulajdont. Jogi tárgy csak az, amire a parancsolt vagy a tiltott magatartás materiális vagy eszmei objektumként vonatkozik, de nem a magatartás maga. A jogi tárgy nem szükségképp statikus objektum, hanem mások reális magatartásában is állhat.

Minden norma általános értéktelenségi tartalma a tiltott, a társadalmilag etikátlan magatartás (és nem a jogtárgy-sértés). Azonban a normák túlnyomó része nem érint tisztán erkölcstelen magatartást mint olyant, miként a magatartás is túlnyomórészt nem mint pusztán cselekmény erkölcstelen, hanem mert egy tőle független fennálló statikus vagy funkcionális állapot behatását célozza. Csak utóbbi értelemben kell jogi tárgyról beszélni, mivel a jogi tárgy a pusztán általános védelmi gondolaton túl speciális dogmatikai jelentőséggel bír a bűncselekmény-fogalomban. Welzel szerint a jogi tárgyak olyan „múzeumi darabok”, amelyeket a káros hatásoktól védve gondosan vitrinben őriznek, így csak a pillantásnak van szabad útja. A büntettes ezt a biztosított szférát sérti és avat-

⁴⁵ U.o.

⁴⁶ BAUMANN, J. – WEBER, U. – MITSCH, W.: *Strafrecht Allgemeiner Teil*. 11. Aufl. Verlag Giesecking, Bielefeld, 2003. 14. p.

kozik be nyers ökölrel. A valóságban csak akkor léteznek jogi tárgyak, ha és amennyiben „funkciójuk” van, azaz ha azok a társadalmi életben hatnak és amennyiben hatások befogadására képesek és készek.⁴⁷

Welzel tankönyvének utolsó kiadásában⁴⁸ azt a meghatározást adja, hogy a jogi tárgy a közösség vagy az egyes egyén „élet-java” („Lebensgut”), amelyet társadalmi jelentősége miatt jogilag védenek. Szubsztrátuma szerint különböző jelleggel léphet fel: mint pszichofizikai, vagy mint eszmei-szellemi objektum (például az élet-becsület), vagy mint valóságos állapot (például házibéke/házi jog, vagy mint életbeli kapcsolat „Lebensbeziehung”, például házasság vagy rokonság”), avagy mint jogi viszony/jogviszony (például tulajdonjog, vadászati jog), vagy akár mint harmadik személy magatartása (például a hivatalnok kötelezettsége a vesztegetéstől tartózkodni).

A jogi tárgy tehát minden olyan kívánt társadalmi állapot, amelyet a jog a sértésektől védeni akar. A jogtárgyak összessége nem képez egy atomizált halmazt/sokaságot, a társadalmi rend és evégett a jogi tárgy jelentősége nem izolálható, hanem csak az egész társadalmi renddel összefüggésben értékelendő/mérlegelendő.⁴⁹

A jogtárgyaknak kínál a büntetőjog védelmet a lehetséges sértések elől. Ugyanakkor ez nem abszolút, hiszen minden jogi tárgyat a társadalmi életben cselekvően kell (fel)használni/alkalmazni, ha ezáltal bizonyos fokig veszélyeztetett (gondoljunk csak a nem tilalmazott életveszélyeztetés jelentős fokára a modern közlekedésben). A büntetőjog jogtárgy-védelmet csak meghatározott támadásokkal szemben biztosít.

A büntetőjog feladata Welzel szerint az elementáris társadalometikai cselekvési értékek oltalma révén a jogtárgy-védelem. A jogtárgy-védelmet a büntetőjog úgy éri el, hogy meghatározott cselekményeket tilalmaz vagy megparancsol. A tilalmak vagy parancsok mögött elementáris társadalometikai kötelezettségek állnak, amelyeknek az érvényességét azáltal biztosítja, hogy megsértésüket büntetéssel fenyegeti. Ennek révén egyrészt a javak hathatós és állandó védelmét célozza, másrészt azt a társadalometikailag meg/elvetendő támadási formákra korlátozza.

Tartalmilag ezen elementáris társadalometikai kötelezettségek a „neminem laedere”, „senkit sem károsítani” parancsban foglalhatók össze. Ennek a büntetőjog túlnyomórészt tilalmi természete felel meg.⁵⁰

Welzel egyik kései munkájában szintén érintette a jogi tárgy témakörét. Értékelése szerint Liszt volt az, aki a jogtárgy-védelem gondolatát különösen hangsúlyozta és a jogi tárgyban a büntetőjog alapfogalmainak egyikét ismerte fel. Továbbá Liszt úgy gondolta, hogy a jogi tárggyal a célgondolat a jogtan területére történő bevonulással jár együtt úgy, hogy a jog teleológiai szemlélete kezdődik el és a formállogikai értelmezés, megközelítés a végéhez közelít. Ebből az állásból fejlődött ki Welzel szerint a teleológiai fogalomképzés tana a büntetőjogban.⁵¹

⁴⁷ WELZEL, Hans: *Studien zum System des Strafrechts. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft.* (ZStW) 58 (1939) 491–566. p.

⁴⁸ WELZEL, Hans: *Das Deutsche Strafrecht.* 11. Aufl. Walter de Gruyter, Berlin, 1969. 4–5. p.

⁴⁹ U.o.

⁵⁰ WELZEL, H.: 1969. i. m. 5. p.

⁵¹ WELZEL, Hans: *Zur Dogmatik im Strafrecht.* In: Schroeder, F.-Ch. – Zipf, H. (Hrsg.): *Festschrift für Reinhart Maurach zum 70. Geburtstag.* C. F. Müller, Karlsruhe, 1972. 3–8. p.

Vázlatos összegzés

A jogi tárgy fogalmával kapcsolatos dogmatörténet csak a 19. század kezdetén, illetve első felében vette kezdetét. A társadalmi szerződés tanának hatása alatt a felvilágosodás büntetőjogi felfogása a bűncselekményt szubjektív jogok sértéseként értékte. *Feuerbach* is minden büntetőjogi előírásnál az egyes vagy az állam szubjektív jogát látta védelmi tárgynak. *Birnbaum* ellenben a jogi tárgyban nem jogot látott, hanem az államhatalom által biztosított materiális javat (Gut), amely az egyes személyt vagy a közösséget megilletthette és amit természetes értelemben sérthetőnek gondolt. A fogalom egyik első finomítója *Binding*, aki a jogi tárgyat mint a törvényhozó által értékelt állapotot fogta fel: minden, ami a törvényhozó szemében a jogközség egészséges életének feltételeként értékkel bír. *Liszt* is a jogtárgy-fogalom súlypontját a szubjektív jogról a „jogilag védett érdekekre” helyezte, de ebben a bűncselekmény felépítés központi fogalmát látta. A büntetőjogi dogmatikának a 20. század húszas éveiben végbement nagy átalakítási folyamata oda vezetett, hogy a jogi tárgyat már nem a normában nyugvó konkrét érdek értelmében értékte, inkább a jogi tárgy az értelmezés pusztá segédeszköze lett, a célgondolat levonata. A jogtárgy-fogalom állítólagos „materialista” alapjának a célon túlnyúló kritikája a bűncselekmény alapfelfogásában hangsúlyeltolódást hozott a jogtárgyról a kötelezősértésre.⁵²

Welzel a jogi tárgyat olyan kívánt társadalmi állapotnak tekinti, amelyet a büntetőjog a társadalom etikailag elvetendő sértésektől és támadási formáktól védeni akar.

Nagyon rövid vázlatos *összegzésként* továbbá megállapítható, hogy *Birnbaum*nak *Binding* általi újrafelfedezése óta a jogtárgy, illetve a jogtárgy-védelem tana, definíciója és funkciója körüli vita érdemben, lényegét tekintve nem igazából fejlődött tovább. Az e témához kapcsolódó írások az utóbbi időben is még széles spektrumban a *feuerbach*i egyéni jogok sértésétől a *bindingi* állami érdekek veszélyeztetéséig rendeződnek.⁵³

A jogtárgy/jogtárgytan történetére történő visszapillantás megmagyarázza a jogtárgy-fogalom határtalanságát és rugalmasságát is. A határok/korlátok nélküli jogtárgy-fogalom azonban a büntetőjognak, illetve a törvényhozónak sem szab/hat megfelelő határokat/korlátokat.

⁵² JESCHECK, H.-H. – WEIGEND, Th.: *Lehrbuch des Strafrechts*. Allgemeiner Teil. 5. Aufl. Duncker&Humblot, Berlin, 1996. 257. p.; MAURACH, R. – ZIPF, H.: *Strafrecht Allgemeiner Teil*. Teilband 1. Ein Lehrbuch. 8. Aufl. C. F. Müller, Heidelberg, 1992. 266–269. p.

⁵³ Vö.: HEFENDEHL, R. – VON HIRSCH, A. – WOHLERS, W. (Hrsg.): *Die Rechtsgutstheorie*. Nomos, Baden-Baden, 2003.; Vö.: FILÓ Mihály: *A jogi tárgy fogalmáról*. In: Ligeti K. (szerk.): *Wiener A. Imre ünnepi kötet*. KJK-Kerszöv, Budapest, 2005. 57–62. p.; NAGY Ferenc: *Gondolatok a jogi tárgyról*. Büntetőjogi Kodifikáció, 2008/1. sz. 3–8. p.; NAGY Ferenc: *Gondolatok és kérdések a jogellenesség és a jogi tárgy köréből*. Büntügyi Szemle, 2009/1. sz. 10–28. p., különösen 20–28. p.; POKOL Béla: *A jogellenesség és a jogi tárgy mint a büntetőjogi dogmatika kategóriái*. Büntügyi Szemle, 2009/1. sz. 29–42. p., különösen 36–42. p.

FERENC NAGY

ÜBER DIE DEUTSCHE DOGMENGESCHICHTE DES
RECHTSGUTES IM STRAFRECHT

(Zusammenfassung)

Die strafrechtliche Dogmengeschichte des Begriffs des Rechtsgutes ist erst bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts zurückzuführen. Die strafrechtliche Denkweise der Aufklärung, unter dem Einfluss der Theorie des Gesellschaftsvertrags, hat die Straftat als Verletzung von subjektiven Rechten erfasst, so besonders *Feuerbach*. *Binding* hat von der Auffassung von *Birnbaum* ausgegangen, und hat den Rechtsgutbegriffes zum ersten Mal präzisiert, indem er das Rechtsgut als einen vom Gesetzgeber bewerteten Zustand umschrieben hat. Ähnlich hat *Liszt* den Schwerpunkt des Rechtsgutbegriffes vom subjektiven Recht auf das rechtlich geschützte Interesse verschoben. Durch die wesentliche Umgestaltung der Strafrechtsdogmatik im 20. Jahrhundert wurde das Rechtsgut, aufgrund der Zweckgedanke, immer mehr als Hilfsmittel der Auslegung angesehen.

Nach der Auffassung von *Welzel* ist das Rechtsgut ein gesellschaftlich erwünschter Zustand, der vor ethisch verwerflichen Verletzungen durch das Strafrecht geschützt werden sollte.

Als eine sehr kurze Zusammenfassung kann festgestellt werden, dass sich die Definition und Lehre der Rechtsgutes seit der Neuentdeckung von *Birnbaum* durch *Binding* nicht wesentlich weiterentwickelt haben. Die in diesem Thema bis heute veröffentlichten Beiträge umfassen immer noch dasselbe Spektrum von der subjektiven Rechtsverletzung bis zur Gefährdung staatlicher Interessen. Der Rechtsgutbegriff scheint also ziemlich grenzenlos und konturlos zu sein, er ist aber in diesem Zustand nur wenig geeignet, der Strafgesetzgebung Grenzen zu setzen.

NAGYNÉ SZEGVÁRI KATALIN

A magánharc és a békeparancs szerepe a feudális büntetőjogban

Bevezetés

A modern büntetőjog tudományának művelője készséggel elfogadja *Hans Fehr* német jogtörténész megállapítását, hogy a büntetőjog a *Constitutio Criminalis Carolinával* kezdődött a német birodalomban. Valójában a megelőző ezer esztendőben ősi szokások, egyházi parancsok és királyi rendeletek hívták létre azokat az intézményeket, amelyek a kívánt célt: a közbékét biztosították: az állandó bírósági rendszert és a bűncselekmények felderítésének módját.

A *törzsi időkorszakban* a törzsnek az önsegélyt a szokásjog megengedte. *Tacitus* szerint az ellenségeskedés a béketöréshez, ez pedig a Fehde, azaz a magánharc jogához vezetett. Az ellenséggel szemben megengedett a harc. Ha a bűncselekmény véres volt, a harc is vérig szólt. A kisebb jogsérelem anyagi kárpótlást igényelt. *Tacitus* szerint a „vérdíj” vagy „váltságpénz” nem a sérelemért járt, hanem a bosszút váltotta ki. Az egész népre kiterjedő békeparancs megszegőit „békevesztesnek” nyilvánították. Az egész népre kiterjedő békeparancsot a keresztény egyház is szorgalmazta. Tartós békét azonban nem sikerült elérni.¹

A régi jogban az állami végrehajtás helyett a törzsek, családok, illetve *eskütársaságok* gondoskodtak a jogi kötelezettségek teljesítéséről. Ezek a kötelek az esküben, illetve az esküszegéshez fűződő mágikus következményekben való hit multával fella-
zultak. Az eskü, mint bizonyítási eszköz jelentősége azonban fennmaradt. A törzsek és a személyesség alapelveinek lazulásával nehéz volt a kor nagyjait, előkelőit arra kényszeríteni, hogy vitáikat bíróság előtt intézzék el. Ameddig a viták elintézésének fő eszköze az állami szerv lesz, uralkodik a magánharc joga.

A *magánharc nem nyers erőszak* és meztelen hatalomgyakorlás. Jogszerűen történt. A magánharcot meg kellett hirdetni, eszköze volt a károkozás, az adós, a „kötelezett” javainak károsítása, ami addig folytatódott, míg a felek kifáradtak és döntőbírórt vettek igénybe. A harc által okozott kár gyakran messze felülmúlta a követelés értékét. Szenvedő részesei a harcoló felek parasztjai és egyéb alávetettjei, akiket a 11. századtól amúgy is kimutathatóan egyre emelkedő és megújuló terhek sújtottak.²

¹ FEHR, Hans: *Deutsche Rechtsgeschichte*. Berlin, 1952. 14. p.

² HATTENHAUER, Hans: *Europäische Rechtsgeschichte*. Heidelberg é.n. 269–271. p.

A 12–13. századi Európában általános a törés a régi, Karolingok utáni világgal. Olyan folyamat kezdődött, amely véglegesen a modern idők szuverén nemzet államaihoz vezetett. A változás okai sokrétűek: a keletkező és megerősödő városok szakítottak a régi renddel, *egyetemek* jöttek létre és velük Justinianus Corpus Iuris-ának a tanulmányozása. Franciaországban a királyság egységesítése kezdődik, s létrejön a nagy jövőjű főbíróság, a Párizsi Parlament. – Bár a széleskörű változás mindenütt megtörtént, de nem mindenütt egyidőben és nem egyforma hatással. Angliában és Normandiában kivételesen korán történt meg a központosítás, mielőtt a római jog mélyebben behatolt volna a joggyakorlatba. Európában még nem volt királyi bíróság általános rendszerrel, amely a szabad emberek rendelkezésére állt volna, amikor Angliában már működtek a common law bíróságok. 1188-ban Európában még nem volt a Glanwill-hez hasonló jelentőségű jogkönyv, Franciaországban hasonló jelentőségű gyűjtemények a 13. században születnek. A Szicíliai Királyságban pedig, az első átfogó jogi rendezés II. Frigyes korára esik. A Liber Augustalis (1231–32) már telve van római joggal. Jellemző, hogy a Szászországban ugyanebben az időben keletkezett Sachsenspiegel, egy archaikus szokásjoggyűjtemény.³

Anglia

Kérdés, hogy az angol jogrendszer korai fejlettségét mi indokolja. Többféle magyarázat található a tudományban. Így a régi angol állam hagyományai és azok 10–11. századi konszolidációja.

P.H. Blair szerint⁴ a helyi igazgatási szervezet (hundred) Edgar 945 és 961 között kiadott rendeleteiben jelenik meg. Elrendelte, hogy minden negyedik héten gyűlést kell tartani, ahol minden odatartozó ember felett ítélni lehet. Egy ember közülük, „hundred man” hivatalból vezetőjük, és ha valamilyen bűncselekmény történt, őt informálták. A szövegben használt „tithing” kifejezés ugyan nem teljesen világos, hogy tíz emberből álló csoportot jelentett-e rendőrségi céllal, vagy a hundred alegysége. Ha valaki kötelelességszegő volt, bírságot fizetett a hundrednek és az ő lordjának, aki a legfőbb hivatalos személy. Beismerés esetén dupla bírságot fizetett, és „outlawry” (jogon kívül helyezés) sújtotta, ha három alkalommal vétett. Az uralkodónak joga volt megbocsátani. Minden szabadkerület elé került ügyben kötelező volt megjelenni, mulasztás esetén bírságot kellett fizetni, hacsak nem a lordja akadályozta a megjelenésben.

Az öt kerületben (speciális angol terület jelölése, ahol a dán jog érvényesült) létesült tizenkét főből álló testület, akiket feleskettek, hogy senkit sem vádolnak, ha ártatlan. Blair szerint feltehetően a skandináv istenek számával függ össze ez a szám. Ezért alakult ki az a nézet, hogy az esküdt testület egy arisztokratikus testület, amelynek az a feladata, hogy a bevádolt személy ártatlanságáról, avagy bűnösségéről véleményt formáljon, mielőtt az ügy a hundred bíróság elé kerül vagy magasabb bíróság elé (királyi bíróság) viszik. Megállapította továbbá, hogy a bevándorolt személy képes-e eskütársakat állítani. Edgar 962-ben kiadott rendelete szerint minden hundred-ben kötelező volt a tizenkét főből álló testület kialakítása. Megjegyzendő, hogy a hundred nemcsak bírósági,

³ CAENERGEM, R. C.: *The Birth of the English common law*. Cambridge, University Press. 85–110. p.

⁴ BLAIR, P. H.: *Anglo-Saxon England*. Cambridge University Press, 1966. 232–234. p.

de közigazgatási és katonai egység is a 10. században. A „hundred” mint termelési egység léte a hetedik századig vezethető vissza.⁵

A második magyarázat Canaegem nevéhez fűződik.⁶

E szerint Nagy Károly kapituláréja (804) vezeti be az inquisitiót, azaz a nyomozást, az illető területi egység lakosságának kikérdezését. Alkalmazása kezdetben csak a királyi tulajdonra és azokra a személyekre korlátozódott, akiknek a király biztosította e kiváltságos eljárást. Jámbor Lajos 816. évi, majd 819. évi kapituláréja pedig a tanúbizonyítás mellett kiegészítő bizonyításként rendeli a tanúk közötti ellentmondás kiküszöbölésére, megengedte továbbá a bajnívás által történő bizonyítást is. Canaegem szerint tehát frank jogintézmény volt az angol intézmény elődje.

A *common law* nem nemzeti jog, hanem lényegében a feudális földbirtokos osztály joga. A feudalizmus kontinentális formájával jött be, miként az esküdt bíróság is. A common law tipikus „Writ” formulája egy végrehajtási parancs, amelyet a norman és anjou jog fejlesztett ki. A common law csak Normandia elvesztésével (13. század eleje) vált angol jogintézménnyé, amikor maga az állam is angollá változott, francia eredetű uralkodók helyett angolokkal és angol származású bírákkal a bíróságon. A Magna Carta Libertatum (1215) amelyet a feudális eredetű „homines” számára adtak ki, már alkalmazást, kiterjesztést nyert a későbbiekben minden „liberi homines”-re. A common law 13. században már *egy új azonosság tudatot* jelentett a társadalomban.

A common law kialakulását nem lehet megérteni csak II. Henrik személyisége ismeretében. Ahogyan őt a kortársak méltatják: a génusz embere, aki ösztönösen volt jogász. Döntőbírónak kérték fel 1177-ben Kasztília és Navarra uralkodói. II. Henrik rendelkezett a szükséges emberekkel és erőforrásokkal a reform végrehajtásához. Intellektuális emberfőkben sem volt hiány. Az olasz Vacarius még István (II. Henrik egyik elődje) idején Angliába jött és kompendiumot írt a szegény diákok számára „liber pauperumot”. Ez az iskola virágzott Oxfordban a 12. század második felében. A kor könyvtáraiban bolognai készítésű könyvek voltak és tanulmányozták is őket. Angliában tanulmányozták továbbá a pápai dekrétumokat is és azokat össze is gyűjtötték III. Sándor, a törvényadó pápa idején. Henrik olyan gazdag volt, hogy jól képzett jogászokat is alkalmazni tudott.

A *Clarendoni Assize* (1166) amely a sajátos angol büntetőeljárást megalapozta, a királyi bíróság eljárásának alapvető biztosítékait rögzítette. Így a gyanúsítottat nem szabad befogadni, a burgokban sem. A serifet nem szabad akadályozni a bűncselekményt elkövető személy letartóztatásában. Kiemeli azokat a bűncselekményeket, amelyekre a parancs vonatkozik, így útonállás, titkos gyilkosság, rablás, a törvényen kívül helyezettnek nyújtott segítség, az erdei törvények megszegésével gyanúsítottak segítése. Az assize 12. szakasza a vízpróbára bocsátásról szól, amely bizonyítékként csak azokra alkalmazható, „akiknek nem volt rossz reputációjuk”. A 13. szakasz ugyanakkor mentesíti a próba alól azokat, akik beismerésben vannak. Végül rendelkezik a serif köteleességéről, hogy jegyzékbe vegyen minden embert, akik szökésben vannak és állítsa őket bíró elé.⁷

Bracton tractatusa (De legibus et consuetudinibus Angliae – 1245) V. fejezetében a büntető bírósági fórumokról szólva kiemeli, hogy minden büntető keresetet a király úr

⁵ BLAIR i.m. 234–239. p.

⁶ CAENESEM, R. C. van: *History of European Civil Procedure*. Tübingen stb., é.n. 9. p.

⁷ *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba*. (A feudális jog forrásai.) 1. füzet. Bp. 1966. Tankönyvkiadó. 111. és köv. p.

kúriáján kell tárgyalni, mivel csak ott lehet kiszabni testi büntetéseket. Az emberek végtagjai és élete a király hatalmában van, mind a védelmük, mind a büntetésük vonatkozásában, kivéve, amikor valaki más külön kiváltságjogot élvez. Itt a nagyobb hűbérurak immunitási bíraskodására céloz. Az értekezés X. fejezetében pedig tisztázza, hogy a joghatóságot a király tartozik kialakítani a királyságban a bölcs és istenfélő emberekből, akiknek az igazságossága nyilvánvaló, akik gyűlölik a kapzsiságot (amely telhetetlenséget szül) és kijelöli azokat bírakká, serifekké, bylifekké. Ugyancsak a 10. fejezet (2. §) a különböző bírásokról szólva a bírói hierarchiát vázolja fel. „Ezek közül a bírák közül egyesek, a legfőbbek, akik minden ügyet intéznek, az állandók a legfelsőbbek; ők (mindig) a király mellett vannak, és kötelesek kiigazítani a többi bíró által elkövetett hibákat. – Vannak más bírák is, akik meghatározott helyen üléseznek, mint pl. a Királyi Tábla Biróságán, tárgyalva minden olyan bírósági ügyet, amelyek tekintetében meghatározott jogkörük van; ők, amikor megkezdik joghatóságuk gyakorlását, esküt tesznek. – Vannak mások (más bírák) is, akik az egyik helyről a másikra mennek, pl. grófságból grófságba, olykor minden fajtájú ügyet tárgyalva, olykor valamilyen speciális fajtájú ügyeket, pl. az assize-okkal kapcsolatos ügyeket. Ezek a bírák akkor, amikor hozzáfognak kötelezettségeik teljesítéséhez, nem tesznek esküt, mivel a király úr parancsa szolgál alapul tevékenységük számára. Végül vannak bírák, akik nem állandó bírák, mivel kötelezettségük teljesítése után ismét elvesztik joghatóságukat.”⁸

Angliában tehát a 13. század közepére a bírósági rendszer kialakult, részletes intézkedésre I. Edward törvényeiben a század végén, a helyi bíróság kialakítására, a békebíróság intézményének a kiépítésére pedig, III. Edward uralkodása idején, a 14. század közepén kerül sor.

Franciaország

A 9. század végétől, a Verduni szerződést követően Nagy Károly leszármazói a feudalizáció előrehaladtával elismerték a közvetlen függésben lévő főhűbérések által gyakorolt közfunkciókat, mint a rend fenntartását és az igazságszolgáltatást. Ezt a gyakorlatot folytatták a Capeting uralkodók is. A főhűbérések jogait coutum (szokásjog) ismerte el. A főhűbérések által létesített erődítmények (várkastélyok) ellen tudtak állni a betörő ellenségnek (szaracénok, normanok, magyarok). A legnagyobb feudális urak megőrizték a kiváltságaikat, amelyeket még a Karoling időben értek el. – Az immunitási jogok gyakorlása a magánharcok körének kiszélesítésére vezetett különösen akkor, ha a külső támadások erőssége társult a királyi hatalom gyengeségével. *A magánharcok visszaszorítása* érdekében ligákat hoztak létre a 10. század végén. Az egyház gyorsan reagált a béke fenntartásának fontosságát felismerve. Így már 987-ben Poitiers közelében provinciális conciliumot rendeztek. Ökumenikus zsinat volt Lateránban 1059-ben, Clermontban 1065-ben. Ezeket alkotott határozatok bekerültek a Gratian Decretumba is.

A békemegegyezések nem a fegyveresek védelmét célozták, hanem a klerikusok, munkások, kereskedők, zárandokok és nők védelmét. Bizonyos tárgyra is kiterjedt a békeparancs, így a munkaeszközökre és a termésre. Bizonyos napok ugyancsak a béke védelmében részesültek. Így pl. a hétfő, csütörtök vagy a szent időszakok (pl. advent).

⁸ Bevezetés. 126. p.

A békeparancsok legnagyobb problémája az volt, hogy kikényszerítésük nehézkes volt. Létrehoznak ugyan speciális bíróságokat, alkalmaznak egyházi szankciókat is, pl. a ki-közösítést. Az első laikus, uralkodó által kiadott békeparancs VII. Lajos nevéhez fűződött és 1155-ben adták ki. Fülöp Ágost rendelete a bailli és prevôt köteletségévé teszi a bűnüldözést:

„[...] Mindenekelőtt megparancsoljuk, hogy a mi bailliink az egyes prévôték-ban, hatalmunk képviselőitében válasszanak ki négy bölcs, törvényes dolgokban járatos és jóhiteű embert. A község (villa) ügyei ne kerüljenek tárgyalásra tanácsuk, vagy legalább kettőjük tanácsa nélkül, Párizs azonban kivételt képez, ahol ugyanis számra hat derék és alkalmas embert kell kijelölni [...]

Birtokaikra is, ha saját nevükkel megkülönböztethetők, a mi bailli-inkat helyeztük, akik körzetükben (baillivia) havonta tartsanak assisia-nak nevezett törvénynapot. Ezen minden panaszos meg fogja tőlük kapni jogát és igazát késedelem nélkül, mint ahogyan nekünk is biztosítani fogják jogainkat, és mindazt, ami megillet bennünket. Ők fogják összegyűjteni és számbavenni a bírságpénzeket is, melyek ugyancsak minket illetnek.”

Legjelentősebb azonban az „Ordonnance ou Établissement sur les guerres privées, nommées la Quarantaine le Roi”⁹, amely Szent Lajos király nevéhez fűződik (1245):

„Régi időben, mégpedig rendeletek útján parancsolta meg a boldog emlékezetű szent Lajos francia király, a mi elődünk, amikor élt, hogy valahányszor civódás, viszály, verekedés vagy erőszakoskodás támad a mi királyságunk alattvalói közt, akár parázs összezapásból, akár kitervelt csapda következtében, – miből igen gyakran emberölések, megcsonkítások és egyéb sérelmek adódnak – a viszály és vétség okozóinak rokonsága biztonságban lehet, sőt biztonságban tartozik lenni a támadás vagy gaztett elkövetésének napjától folytatólag számított negyven napon át. Nem vonatkozik ez a rendelkezés olyan bűnösökre, akik latorságokat követnek el, ezek ugyanis elfoghatók és bebörtönözhetők a negyven nap alatt és utána is. Az ilyen ember annak a bíróságnak a börtönébe vethető, amelynek körzetében a gaztett történt, hogy elnyerhesse büntetését a vétek minősége szerint úgy, ahogy azt a jogrend megköveteli. Ha pedig valaki bármelyik fél, de főleg a viszály okozójának családjából, ivadékból, vérrokonságából vagy sógorságából még a negyven napos határidő lejártá előtt bármi módon és bármi okból megsértené az előírást és rosszat követne el, bosszút véve vagy másképp, – nem számítva ide a latrokat, akik – mikép mondtuk – elfoghatók és büntethetők esetüknek megfelelően – úgy ezeket, mint álnok és elvetemült gonosztevőket s mint a királyi szabályzatok és rendelkezések áthágóit kell megbüntetni és elítélni, még pedig annak a rendes bírónak, akinek hivatali körzetében követték el vagy igazolták be a vétséget.

Fenti rendeletek, amelyeket királyságunk több területén ma is – és korántsem ok nélkül – megtartsanak, mégpedig szilárdan, az ország és a királyságunkban lakozók védelme s a közjó érdekében, törvényhez illően megtartandók úgy, amint fentebb mondtunk [...]”.

A 13. század francia uralkodója mindenekelőtt bíró, a legfontosabb feladata fenntartani a békét királyságában, a magánharc elhárításával, hangsúlyozza Fr. Oliver-Martin alapvető jogtörténeti munkájában.¹⁰ A hatalmasok számára a magánharcot megtiltották,

⁹ Latin eredetije: *Ordonnances des rois de France de la troisième race*. I. kötet. Párizs, 1723. 19. s. köv. p. és BERGER et DELABORDE: *Recueil des actes de Philippe-Auguste*, Acad. Inscr., 1916. I. kötet, 417. s. köv. p. Magyarul: *Bevezetés* 246. A király negyven napja. Bevezetés 248.

¹⁰ OLIVIER-MARTIN, Fr.: *Histoire du droit français des origines à la Revolution*. Montchresten, 1948. 100. és köv. p.

ez alapelveként érvényesült, (ahogy az idézett békeparancsból is kitűnt). IX. (Szent) Lajos a városoknak kereskedelmi aktivitást biztosított, jó pénzt veretett, a céhek különösen Párizsban virágoztak, működésüket szabályzatokkal biztosították. A területi autonómiákat is fenntartotta az arisztokratikus törekvésekkel szemben. A században a szokásjogi gyűjtemények sorát fogalmazták meg. *Beaumanoir*, a legismertebb jogkönyv szerzője megállapítja, hogy az uralkodó új rendeleteket adhat ki a közösség javára, ésszerűeket és olyanokat, amelyek nincsenek Isten és a jó erkölcs ellen. Megállapítható, hogy a 13. században a bíróságok működését több rendelet szabályozza.¹¹

A 13. század elején, Normandia meghódítása után Fülöp Ágost által bevezetett, majd Szent Lajos által folytatott reformok eredményeként kiépült az igazságügyi szervezet. A királyi helyi mindenek, a „prevôt” ellenőrzésére létrehozzák a bailli helyi méltóságot. Ő jóllehet az uralkodó általános helyettese a kerületben, főként igazságszolgáltatási feladatot lát el a király nevében, szemben az egyházi és szeniorialis bíraskodással. A 13. század második felétől „assises”-t vagyis bírósági ügyszakot tartanak megadott időszakokban. Ezen jelen lehetnek a prevôtok (helyi bírák) is. Ítélezése során a bailli megbeszéli az ügyet tanácsosaival. A későbbiekben az uralkodó kinevezi a bíró mellé a „hadnagyot”, aki a bírósági végrehajtó szerepkört kapja, továbbá az ügyészeket és az ügyvédek is. A 14. századra kiépül a parlamentek rendszere, eljárási akcióik, valamint a helyi bíróság: a bailli és parlament közötti felülvizsgálati rendszer.¹²

A 13. században működő bírósági rendszer megismerésének legjelentősebb forrása a Ph. Beaumanoir nevéhez fűződő jogkönyv.¹³ A jogkönyv 30. fejezete, amely a bűncselekményekről szól, a királyi bíróság elé tartozó súlyos bűncselekményeket és a hozzájuk rendelt büntetéseket ismerteti.

„823. § Mindenki számára, aki az igazságszolgáltatást végzi, az a legfontosabb, hogy meg tudja különböztetni e vétségeket, meg tudja állapítani, nagyobbak vagy kisebbek, továbbá azt is, hogy milyen büntetést érdemelnek. Minthogy ugyanúgy, ahogy a vétségek sem azonosak, a büntetések sem azonosak. Vannak olyan bűncselekmények, amelyeket halállal kell büntetni, mint királyi juriszdikcióhoz tartozókat, függetlenül attól, hogy a bűnöző miképpen követte le. Más bűncselekményeket pedig, hosszú börtönbüntetéssel és vagyonelkobzással kell sújtani, de nem egyformán, az összes esetben, hanem olyan mértékben, ahogyan ez szükséges. Ismét más bűncselekményeket pedig, vagyonelkobzással kell büntetni halálbüntetés, csonkítás és börtönbüntetés kiszabása nélkül; az ilyen bűncselekményeket elkövető személyek megbüntetéséhez elegendő pénzbüntetés kiszabása, minthogy ezek nem azonosak azokkal, amelyekről fent beszéltünk. A büntetés mértékének a vétségtől, valamint attól kell függnie, hogy ki követte el és kit ért károsodás. Ahhoz pedig, hogy az egyszerű emberek megtudják, milyen büntetést érdemelnek, ha valaki közülük bűncselekményt követ el, és hogy mindenki külön is tudja, valamint, hogy a hűbérúr is tudja, hogy az egyes bűncselekményekért milyen büntetést kell kiszabni, ebben a fejezetben szólunk az elkövethető bűncselekményekről, továbbá arról a büntetésről, amelyet az egyes bűncselekményekért ki kell szabni.

825. § A gyilkosság (murtres) abban áll, hogy az egyik ember megöli a másikat vagy valakit rábír arra, hogy napnyugta és kelte között öljön meg egy másik embert, amennyiben a gyilkosságot valóban elkövetik.

¹¹ OLIVIER-MARTIN Fr. i.m. 119. p.

¹² OLIVIER-MARTIN Fr. i.m. 553. p.

¹³ *Bevezetés* 223–233. p.

826. § Az árulás abban áll, hogy valaki anélkül, hogy a gyűlölködés jeleit nyíltan kimutatná, halálosan meggyűlöli valakit, és gyűlöletből megöli, vagy valaki más emberrel meggyilkoltatja, illetve oly mértékben veri meg, vagy vereti meg mással, hogy akit gyűlöli vagy elárul nyomorékká válik.

827. § Semmiféle gyilkosságot nem lehet árulás nélkül végrehajtani, de az árulást sok esetben gyilkosság nélkül is el lehet követni; hiszen a gyilkosság emberhalál nélkül nem végződhet, az árulás viszont mind verésben, mind csonkításokban is kifejezésre juthat fegyvernyugvás idején, mikor is az ember teljes biztonságban érzi magát [...] Az árulás olyan hamistanúzásban is megnyilvánulhat, ami valakinek a halálához, vagy örökségtől való megfosztáshoz, továbbá száműzetéshez vagy ahhoz vezet, hogy az illető hűbérura meggyűlöli őt vagy más ehhez hasonló következményekkel jár.

828. § Emberölésnek (homicide) nevezzük azt az esetet is, amikor valaki más embert vita hevében öl meg; veszekedés keletkezik, a veszekedés közben sértő szavakat használnak, az ilyen szavak után verekedés kezdődik, amely gyakran az egyik vitatkozó halálával végződik.

829. § A nő megbecstelenítésének nevezzük azt a cselekményt, amelyet valamely érzéki társaság egy nő birtokba vételével annak akarata ellenére és annak ellenére követ el, hogy az a védekezés érdekében mindent megtett.

837. § Az összes fentemlített négy bűncselekményt azonos módon kell megbüntetni és megbosszulni...Vannak azonban a királyi igazságszolgáltatás körébe tartozó más olyan ügyek is, amelyeket másképp kell büntetni. Hallgassátok meg, amit ezekről és a rájuk kiszabandó büntetésekről elmondunk.

831. § Azt, aki házat gyújtott meg, fel kell akasztani, és vagyonát el kell kobozni, amint erre fentebb utaltunk.

832. § Azt, aki más holmiját ellopja, fel kell akasztani, és vagyonát el kell kobozni, amint erre fentebb utaltunk.

833. § Azt, aki hitében tévelyeg, nem hisz és nem kíván visszatérni az igaz útra, vagy azt, aki sodomiával foglalkozik, el kell égetni és amint erre fentebb utaltunk, egész vagyonától meg kell fosztani.

834. § A pénzhamisítókat le kell tartóztatni, és azután fel kell akasztani; vagyonukat, amint erre fentebb utaltunk, el kell kobozni.”

Német-Római Birodalom

A Birodalomban „békeszövetség”, „esküközösség” megteremtésével csak lassan sikerült a „Landfrieden-t” (tartományi béke) létrehozni. A folyamat jól figyelemmel kísérhető a tartományi szinten megfogalmazott békeparancsok folyamatában. A sváb tartományban a békeparancsot 1104-ben adták ki. Eszerint a terület lakóinak a béke fenntartására kellett felesküdni. Az eskü kötelező volt, aki nem teljesítette, békétörőként bűnhődött. „Ha valaki nem akar esküdni és mondja 'én senkinek sem ártok és senki sem árt nekem', annak ugyanolyan büntetést kell elszenvedni, mint egy békétörőnek” – mondja a békeparancs.

Jellegzetessége a provinciális békeparancsnak az is, hogy a *béke nem általános*. Vannak személyi körök és helyek, amelyekre nézve a parancs intézkedik. De az 1103-ban Mainzban kiadott birodalmi békeparancs a szerzetesekre, kereskedőkre, asszonyokra és zsidókra vonatkozott, a parasztok kimaradtak belőle. Ezzel szemben a már említett

sváb békeparancsba (1104) a parasztok benne foglaltattak, míg a zsidók kimaradtak. A védett *helyeket* illetően általában a templom, temető említhető, a mainzi békében a ház és a porta is.

I. *Barbarossa Frigyes*, akit 1152-ben előbb királlyá, majd császárrá választottak, erőteljes uralkodása idején (1152-1180) már a római császári eszménynek megfelelően *általános békeparancsot* ad ki. Már nem eskütársaságokra, hanem felségjogra alapozza parancsát. Római terminus technikust használt, amikor „*Edictum pacis*”-nak nevezte. Megfogalmazásából kitűnően kötelesség a „*göttliche und menschliche Gesetze in Kraft zu erhalten*”. Nem csak általános békeparancsot fogalmazott meg, de *felsorolta* azokat a cselekményeket, amelyek békétörésnek minősülnek: mint a gyilkosság, sebesítés és testi sérelmek időbeli és helyi korlátok nélkül. A bűnüldözés kötelességéről szólva azt rendeli, hogy a bírónak még a burgba menekülő gyanúsítottat is üldözni kell, igényelheti annak kiadatását. – Kérdés természetesen ki tudta-e kényszeríteni a bírót a császári rendelkezést. II. *Frigyes* a „*Liber Augustalis*”-áról (1232) szólva már inkább egy törvényről beszélhetünk, amely fejlettebb intézményi háttérrel mutat, mint a később 1235-ben kiadott „*Constitutio Pacis*”, a birodalmi békeparancs. Az *önsegély elvét* illetően alapvető különbség a két jogforrás között, hogy a *Liber Augustalis* világos szavakkal utal a jogviták bírói elintézésének kötelességére és módjára, ami egy Szicíliában kiépült bírói rendszerre mutat, „*Elrendeljük – írja, - hogy a békét, amely az igazságtól elválaszthatatlan országunk minden részében tartsák fenn. Senkinek sem szabad saját hatalmából a történet vagy jövőbeli gonoszítottakat saját joggal kiküszöbölni. Kényszerítő vagy elégtételi eljárásokat megragadni vagy Fehdét kezdeményezni a királyságban. Sokkal inkább forduljon a birodalom legfelsőbb bíróságához vagy a körzetek bíróihoz vagy a helyi kamarásokhoz, grófokhoz és uraságokhoz, hogy az ő jogvitáját rendes eljárásban elintézzék.*” Ezzel az intézkedéssel a szükséghelyzetek (*Notwehrfällen*) kivételével az önsegélyt betiltotta. Következményként az önsegély jogából *modern jogtalanság* lett és a kényszerintézkedések az állam kezébe kerültek. Az alattvalóknak nem kellett a békére tett esküvel az önsegélyről lemondani. Ezt a lépést az uralkodó csak úgy tehette meg, hogy megfelelő bírói fórumokat hozott létre, ahol a polgárok a jogvitáikat intézhették, s garantálta a bírói ítéletek végrehajtását. Ezt a követelményt Európa különböző államaiiban változó gyorsasággal biztosították. Amit a 13. században Szicíliában megteremtettek, egyes északi tartományokban csak évszázadokkal később hozták létre.¹⁴

Az 1235. évi *Constitutio Pacis* azután látott napvilágot, hogy II. *Frigyes* mind az egyházi, mind a világi tartományuraknak a „*Dominus terrae*” jogállást megadta, vagyis a területi fejedelemségek közjogi elismerése megtörtént, a folyamat az 1356. évi Német Aranybullával zárult. Az uralkodó intézkedései jogszabályban létesítették a birodalmi szintű igazságszolgáltatás rendszerét, valójában a birodalmi igazságszolgáltatás helyett a területi fejedelemségek bírósági fórumrendszere erősödött. A birodalmi békeparancs mégis néhány rendelkezésével jelentős lépést tett a központosítás felé. Így az egyházi bírói fórumok joghatóságát biztosította, kimondta, hogy a fejedelmek és mindenki más, aki az uralkodótól nyerte bírói hatalmát az „*ésszerű országos szokás*” szerint köteles bíraskodni. A szándék tehát megvolt egységes szabályok alkotására. Más, hogy ez inkább kíváncsi, mint realitás. Ugyancsak az üdvös kíváncsi, mint a tényleges helyzet leírása az a kijelentés, hogy „*Azért jöttek létre a bíróságok és a törvények, hogy senki se legyen saját sérelmei megbosszulója, mert ahol szünetel a törvény tekintélye,*

¹⁴ HATTENHAUER, Hans: i.m. 275. p.

ott semmi sem fékezi meg a kegyetlenség önkényét”. Az önsegélyt korlátozott formában mégis elismeri, ami jól mutatja a tényleges helyzetet. E szerint a békeparancs lehetővé teszi a saját ügyben a magánharcot, ha a sértett nem kap bíróság útján elégtételt.

A békeparancs foglalkozik egyes, különösen súlyos bűncselekmények büntetésével. Ilyen az apa ellen elkövetett erőszak odaértve a bűncselekményben résztvállaló szolgákat és hűbéreseket is. A törvény szigorú alkalmazásával „erenlos-nak és rehtlosnak” (becsület és jogvesztés-nek) nyilvánítják. A bűncselekmények különbözősége a büntetések különbözőségéhez vezet. A legsúlyosabb büntetés a jogközösségből való kizárás (Acht), amit nyilvánosan ki kell hirdetni. Ez alól csak a sértettnek nyújtott elégtétel esetén lehet szabadulni. A bűncselekmények között is legsúlyosabbak a felségsértés, a hit-szegés és az „álnok emberölés” (valószínűleg az előzetes megfontoltságra utaló kijelentés). – A jogközösségből kivetett embereket nem szabad befogadni. Aki ezt megteszi, hasonló büntetésben részesül. A kitaszítottakat a városok sem fogadhatják be, az engedetlen város falait le kell rombolni. Felvetődik természetesen a kérdés, a szigorú büntetéseket ki hajtsa végre. II. Frigyes birodalmi békéje végül udvari bíróságot állít fel, vezetője a justiciarius, aki köteles állandó bírói széket fenntartani.

Megjegyzendő, hogy a birodalmi békeparancs intézkedései nem mind mentek át a gyakorlatba, így az udvari bíróság is rövid életű volt, míg a 15. század végén létesült birodalmi reformok körében az örökös birodalmi békét kinyilvánítják, mind pedig, a jogviták intézkedésére az állandóan működő Reichskammergerichtet létesítik.¹⁵

A Német-Római Birodalomban a 13–15. században a *territoriális szokásjogok* és azok magyarázatai alapján működött az igazságszolgáltatás, amelyek közül a legjelentősebb – hazánk jogfejlődésére is kiható jogforrás az 1220–1230 között megfogalmazott, Eike von Repgau nevéhez fűződő Sachsenspiegel volt. A territoriális szokásjog ismertetése túlmutat a jelen tanulmány tematikus határán.

KATALIN NAGYNÉ SZEGVÁRI

THE ROLE OF THE FEUD AND THE ‘PEACE OF THE LAND’ IN FEUDAL CRIMINAL LAW

(Summary)

This study attempts to show how the private wars and blood feuds of the medieval era were suppressed by the instruments of emerging legal systems, and the rise of modern principles of criminal law in the late medieval era.

This process took several forms, as can be seen in the legal systems of England, France and the Holy Roman Empire in the period. The early development of the English judicial structure is especially notable, justice being served in the local hundred courts with trials already taking place with the participants under oath. This may be associated with the transformation of English law into a common law system (the origins of which

¹⁵ Bevezetés: 277–284. p. illetve FEHR, Hans i.m. 174. p.

may be traced back to Norman or Anjou practice.) At the same time, with the Assize of Clarendon of 1166, legislation also became a factor in the development of English law at an early date, especially as, according to the emerging theories of English jurisprudence – and thus of Bracton – criminal cases were to be tried in „Curia Regis.” Thus even as early as Bracton it is possible to discern a distinctive judicial system in England.

The development of French judicial system is also noteworthy, in a country where peace agreements seldom succeeded in ending feuds. A decree of Philip II Augustus was to make royal local delegates – the „bailli” – responsible for punishing crimes, on days which were set aside for the application of justice known as „assasia.” More significant still was the „Ordonnance ou Établissement sur les guerres privées” issued by Louis IX. Mention must also be made of Beumanoir’s great book of law, and a Hungarian translation of the thirtieth chapter of this work represents one of the novel elements of this study.

At first, the „Landfrieden” of the Holy Roman Empire were to bring peace only at the level of individual provinces. It was not until Frederick I Barbarossa that a ruler was able to appeal to the royal prerogative to proclaim a universal ‘peace of the land.’ Far more ambitious in scope was Frederick II’s „Liber Augustalis” of 1232, which attempted to make the judicial system of the Kingdom of Sicily, extremely advanced for its time, the model for the enforcement of peace throughout the Empire. The royal courts, and the „justiciarius” appointed by Frederick II brought into being a permanently sitting judiciary. This principle of permanent courts would later undergo a period of decline, before the rot was stopped by the establishment of a new court, the „Reichskammergericht” in 1495, with jurisdiction throughout the empire.

PACZOLAY PÉTER

Az alkotmánybíráskodás egyes hatáskörei

Ajánlás

Ruszoly József professzor széles jogtörténeti és általános jogi érdeklődésében méltó helyet kapott az alkotmánybíráskodás összehasonlító szempontú vizsgálata is. Ezért olyan írással szeretnék tisztelni tudósi életműve előtt, amely a magyar alkotmánybíráskodás hatásköri kérdéseit tekinti át.¹

I. Az Alkotmánybíróság keletkezéstörténete

Az Alkotmánybíróság (AB) létrejötte egy nagyobb politikai alku viszonylag jelentéktelen tétele volt. Sem „Európa”, sem az Európa Tanács nem tekintette a magyar demokrácia feltételének az alkotmánybíráskodást. Mégis, a független, demokratikus jogállamot megteremtő alkotmánymódosításról szóló 1989. évi XXXI. törvényt közvetlenül követte az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény (Abtv.). A jogállam új szervei közül először az AB kezdte meg működését. Az AB első öt tagjának a megválasztásáról 1989. november 23-án hozott határozatot az Országgyűlés, és ezek az alkotmánybírák 1990. január 2-án ültek össze először tanácskozássra.

Az AB-nek példátlanul nagy szabadsága volt abban, hogy maga alakítsa ki helyét az alkotmányos rendben, beleértve nemcsak politikai súlyát és szerepét, de szűkebb értelemben vett jogi jellegét is. Létrehozói a politikai változások közepette ugyanis csak homályos elképzelésekkel rendelkeztek az alkotmánybíróságok funkcióiról és arról, hogy milyen szerepet szánának a magyar AB-nek. A történelmi körülmények tehát döntő befolyással voltak és alapvetően meghatározták az új intézmény felállítását.

1989 nyarán annak megakadályozására, hogy a hatalom korábbi birtokosai maguk alakítsák ki az „új” alkotmányos berendezkedést (az állampárt MSZMP új alkotmányt dolgozott ki), a lengyelországi példához hasonlóan Magyarországon is tárgyalások kezdődtek: az állampárt képviselőivel az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) gyűjtőnévvel jelzett formáció egyeztetett, de helyet kaptak az úgynevezett „harmadik oldal” (társadalmi szervezetek) képviselői is a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon.

Az események egyre gyorsuló iramban követték egymást: az Alkotmánybíróságról szóló törvény első tervezetét az Igazságügyi Minisztérium 1989. május 6-án tette közzé. A tárcakörözés után megszerkesztett május 29-i törvényjavaslat és a Kerekasztal-

¹ Az anyag összeállításában nyújtott segítségéért köszönettel tartozom dr. Meesi Diána kabinetfőnöknek és dr. Csink Lóránt alkotmánybírási tanácsadónak.

tárgyalásokon végleges formát öltő második törvényjavaslat (1989. szeptember 22.) között a fordulat három nappal a tárgyalások befejezése előtt következett be, amikor az Ellenzéki Kerekasztal résztvevői beleegyeztek abba, hogy az AB-t az új alkotmányt megelőzően intézményesítsék.

Az 1989. szeptember 15-i háromoldalú politikai tárgyaláson az EKA kijelentette, hogy el tudja fogadni az AB felállítását, mert úgy vélte, számos kérdésben olyan alkotmánymódosítást tudtak létrehozni, amely érdemes a védelemre. Az EKA feltétele ugyanakkor ezzel kapcsolatban az volt, hogy az AB csak akkor kerülhessen be az Alkotmány szövegébe, ha az Alkotmány egészében a felek meg tudtak állapodni.

Az Ellenzéki Kerekasztal eredeti álláspontja az volt, hogy az AB intézményének a felállításáról nem akar az átmenet kérdései között tárgyalni: „[...] a köztársasági elnöki intézmény bevezetéséről, és egy Alkotmánybíróság felállításáról rendelkező törvények megalkotását is a szabad választások eredményeként összeülő új parlamenttől várjuk. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy ne lennénk készek a mostani pártközi tárgyalásokon olyan közös alapelvek kidolgozására, amelyek – befejezett tények teremtmése nélkül – elősegíthetnék a megválasztandó Országgyűlés majdani törvényalkotó munkáját e téren is.” (1989. június 21-én előterjesztett politikai szándéknyilatkozat)

A vita végül három fő kérdés körül zajlott:

1. az AB eljárását indítványozók köre;
2. „erős” hatáskörök (a megsemmisítés joga);
3. az alkotmánybírák megválasztásának eljárási rendje.

Az Abtv.-nek az Igazságügyi Minisztériumban készített első tervezetei utólagos elvont normakontrollra nem adtak az állampolgároknak indítványozási jogosultságot, azt csak meghatározott szervek, illetve tisztségviselők indítványozhatták volna. Csupán – az időközben az alkotmányellenes jogszabály alkalmazása folytán bekövetkezett jogsérelemre szűkített – alkotmányjogi panasz állt volna nyitva bármely állampolgár számára.

Az egyeztető tárgyalásokon az Ellenzéki Kerekasztal egyik fő követelése – amely a törvényjavaslat szövegében való megegyezés feltételeként is szerepelt – az volt, hogy az utólagos absztrakt normakontrollt bárki indítványozhassa. Ezt maradéktalanul sikerre is vitték: „Az utólagos normakontroll iránti, valamint a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megállapítására vonatkozó indítványt, továbbá – a törvényben meghatározott feltételek megléte esetén – az alkotmányjogi panaszt bárki benyújthatja.”

Az Ellenzéki Kerekasztal másik fő követelése az volt, hogy a normakontroll és az alkotmányellenes jogszabály megsemmisítésének joga a törvényre is kiterjedjen. Az Igazságügyi Minisztérium tervezete ugyanis eredetileg azt tartalmazta, hogy törvény alkotmányellenességének megállapítása esetén az AB a határozatot az Országgyűlés elnökének küldi meg, s az Országgyűlés a határozatot megtárgyalva vagy egyetért azzal, vagy a törvényt valamennyi képviselő kétharmadának szavazatával megerősíti. A tárgyaló felek az Ellenzéki Kerekasztal követelésének megfelelően abban állapodtak meg, hogy a megsemmisítés joga kivétel nélkül minden jogszabályra (és az állami irányítás egyéb jogi eszközeire) kiterjed.

Az Ellenzéki Kerekasztal harmadik követelése a bírójelölés és -választás olyan szabályozása volt, amely azután a hatályos jog része is lett.

Mindhárom elért változás olyan jelentőségű volt, hogy azokat garanciális okokból az Ellenzéki Kerekasztal az új alkotmányba is felvétette. Az indoklás rámutatott, hogy „a szakmai és politikai vélemények nyomán egyértelművé vált, hogy ezt a fontos alkotmányvédelmi intézményt az eredeti elgondolásokhoz képest némileg eltérő tartalommal kell létrehozni”.² Vagyis az eredeti elgondolással szemben, amely inkább az Alkotmányjogi Tanács szocialista koncepcióját folytatta volna, teljes fordulatot vett a „jogállami forradalom”.

Az 1989. október 23-án kihirdetett alkotmánymódosítással gyakorlatilag új Alkotmány lépett hatályba, ami az államnak, a jognak és a politikai rendszernek a korábbiól gyökeresen különböző, új minőségét vezette be azzal a meghatározásával, hogy „a Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam”. Az Alkotmány létrehozta az AB-t a jogszabályok alkotmányosságának felülvizsgálatára és az alkotmányellenes jogszabályok megsemmisítésére.

II.

A rendszerváltáskori alkotmányozással és az Abtv. megalkotásával stabil szabályozás alakult ki az AB hatásköreivel kapcsolatban, az apróbb változások nem érintették alapvetően az alkotmánybíráskodás lényegét. A jogszabályi környezet tartalmi változatlansága mellett azonban az AB folyamatosan értelmezte hatásköreinek természetét, ezzel befolyásolva azok alakulását.

Érdemes tehát az AB gyakorlatát áttekinteni azokban a kérdéskörökben, amelyek kihatottak az alkotmánybíráskodás alakulására.

Az AB jogszabályfogalma

Az AB eljárásának egyik legalapvetőbb kérdése, hogy milyen norma lehet az alkotmányossági vizsgálat tárgya. Az Alkotmány 32/A. § szerint az AB „felülvizsgálja a jogszabályok alkotmányosságát”, továbbá lehetőséget ad arra, hogy törvény további AB határköröket állapítson meg. Ez alapján az AB – a történeti értelmezést is alapul véve – rámutatott, hogy az Alkotmányból az utólagos normakontroll hatáskör kényszerítően következik. (4/1997. Abh.)

Az Abtv. a normakontroll kapcsán az Alkotmánytól részben eltérő terminológiát használ; e szerint az utólagos normakontroll tárgya jogszabály, illetve az állami irányítás egyéb jogi eszköze lehet. Az Abtv. e fogalmakat a jogalkotási törvényből merítette, amely így különböztette meg a mindenkre kiterjedő, általánosan kötelező aktusokat (a jogszabályokat) egyes közhatalmi szervek által kiadott intern normáktól.³ Ez utóbbiak-

² Az Alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. törvény 17. §-ának részletes indokolása.

³ Fontos körülmény, hogy a jogalkotási törvény lényegesen csökkentette a kibocsátható intern normák körét. A 60/1992. Abh. részletesen elemezte ennek okát: „[Az állami irányítás egyéb jogi eszközeire vonatkozó] szabályok megalkotásának indoka az volt, hogy a minisztériumok irányítási gyakorlatában elszaporodtak az irányítás informális eszközei, a leiratok, körlevelek, iránymutatások, útmutatók stb., amelyek kötelező erővel nem rendelkeztek, de a gyakorlatban úgy viselkedtek, mintha jogi aktusok lennének. Gyakran túllépték az iránymutatás határait és ténylegesen jogszabályi tartalmuk volt. Kialakult egy olyan »formátlan jog«, amely

nak az a sajátossága, hogy csak a kibocsátóra, illetve az alárendelt szervekre kötelezőek, „kivülállókra” nem keletkeztethetnek jogokat és kötelezettségeket. Az Abtv. szövegéből az a következtetés vonható le, hogy az AB hatásköre a jogforrásoknak e két típusára terjed ki; az Abtv. miniszteri indokolása kifejezetten rögzítette, hogy a Legfelsőbb Bíróság irányelvei, állásfoglalásai nem képezhetik alkotmányossági vizsgálat tárgyát.

A kezdeti időszakban az AB az utólagos normakontrollt folytató eljárásokban az Abtv., így közvetve a jogalkotási törvény fogalomhasználatát vette alapul. Azonban már korán rámutatott, hogy az állami irányítás egyéb jogi eszközeinek körét nem elnevezése, hanem tartalma alapján határozza meg. (60/1992. Abh.) Ebből a megállapításból két következtetést vont le az AB:

1. Egyes normák elnevezésük alapján az állami irányítás egyéb jogi eszközei közé tartoznak, de tartalmilag nem (elsőként: 52/1993. Abv.⁴). Ilyen esetekben az AB – mivel a vizsgálat alá vont aktusnak nincs normatív jellege – hatásköre hiányát állapította meg, és visszautasította az indítványt.

A végzés kapcsán az AB szembesült az egyedi és a normatív döntések közti megkülönböztetés nehézségével. Az AB legtöbbször a határozat céljának, a rendelkezéseivel érintett jogalanyok körének, a határozatban lévő magatartási szabályok jellegének vagy időbeli kiterjedésének eseti vizsgálata alapján állapította meg, hogy a vizsgált országgyűlési határozat a Jat. szerinti normatív vagy konkrét aktusnak minősül-e (összefoglalóan: 50/2003. Abh.). Ennek kapcsán az AB jelentőséget tulajdonít annak is, hogy a norma kibocsátója a jogalkotási törvény vagy valamilyen más jogszabály alapján járt-e el (62/2009. Abh.).

2. Léteznek továbbá olyan normák, amelyek kibocsátójuk, elnevezésük alapján nem tekinthetők az állami irányítás egyéb jogi eszközének, de tartalmuk szerint azok közé sorolhatók (16/2001. Abh., 23/2007. Abh.⁵). Az AB ilyen esetekben visszautasítja ugyan az indítványt, de a rendelkező részben rögzíti, hogy a vizsgált norma semmis, azok jogokat, kötelezettségeket nem keletkeztethetnek, és nem fűződhet hozzájuk joghatás.

Az állami irányítás egyéb jogi eszközei terén az AB gyakorlata egységes volt; a vizsgálatot aszerint végezte el, hogy a kérdéses aktus rendelkezett-e normatív tartalommal. Szerteágazó volt viszont a gyakorlat a normatív tartalommal nem rendelkező jogszabályok vizsgálhatósága tekintetében. Az AB egyes határozataiban érdemben nézte az egyedi esetre vonatkozó jogszabályt (45/1997. Abh., 7/2004. Abh.), más esetekben a konkrét döntést tartalmazó jogszabályt támadó indítványt visszautasította (439/B/1999. Abv., 939/B/2001. Abv.).

az Alkotmány által jogalkotó hatáskörrel felruházott szervek által alkotott, kihirdetett jogszabályok elé helyezkedve gyakran lerontotta azok érvényesülését. A Jat. elfogadásának egyik jelentős eredménye éppen abban áll, hogy – az Alkotmányban szabályozott jogalkotó hatáskörök védelmében – élesen elválasztja a jogszabályokat az állami irányítás egyéb jogi eszközeitől, és annak biztosítékaként, hogy az állami irányítás egyéb jogi eszközei ne vehessék át a jogalkotás funkcióját, garanciális szabályokat állapít meg kibocsátásukra. Rögzíti, hogy mely aktusok tartoznak az állami irányítás egyéb jogi eszközei körébe, az állam központi szervei közül melyeknek van hatásköre az e körbe tartozó aktus kiadására, kik lehetnek ezeknek az aktusoknak a címzettjei és milyen jogi tartalommal és eljárás során bocsáthatók ki.” Ilyen esetekben az AB nem magát az irányító eszközt, hanem annak kiadását tekinti alkotmányellenesnek.

⁴ Több indítványozó kérte egy Dunán építendő híd megvalósításáról szóló OGY határozat megsemmisítését. Az AB azonban azt állapította meg, hogy a határozat konkrét döntéseket foglal magába, így nem tartozik az állami irányítás egyéb jogi eszközei közé.

⁵ Az első ügyben a nemzetbiztonsági átvilágítással összefüggő tájékoztatót, a másodikban az adóhivatal egyes adókedvezmények igénybevehetőségéről szóló tájékoztatót tekintette az AB normatív tartalmúnak.

Az eddig hivatkozott valamennyi döntés közös eleme, hogy az AB a hatáskör megállapítása során az Abtv.-t tekintette kiindulópontnak. Ezen változtatott a 42/2005. Abh., amelyik a jogszabály-fogalom megállapításánál nem a jogalkotási törvényt, hanem az Alkotmányt vette alapul, és arra a következtetésre jutott, hogy az Alkotmány 32/A. §-ában szereplő „jogszabály” tágabb kört jelent, mint a jogalkotási törvény szerinti.⁶ A határozat rögzítette: „az Abtv. utólagos normakontrollra vonatkozó szabályai az Alkotmány rendelkezésén nyugszanak, így pusztán törvénymódosítással nem lehet az utólagos normakontroll hatásköréből »visszavenni«. (...) Másrészt az Alkotmányból az utólagos normakontroll hatáskör teljeskörűen is következik, azaz e hatáskör valamennyi normára nézve fennáll”. Megállapította továbbá: „az AB az utólagos absztrakt normakontroll hatáskörét valamennyi normára (normatív tartalmú előírásra) nézve fennáll, Alkotmányból eredő (és az Alkotmány által védett) hatáskörének tekintette”.

Ezen az elvi alapon minden normatív aktus jogszabály, és fordítva: az jogszabály, ami normatív aktus. Ilyen megközelítésben még a törvényi rendelkezések vizsgálatára sem feltétlenül terjed ki az AB hatásköre, ha annak normativitása hiányzik (703/B/2003. Abh.⁷).

A jogszabály fogalmát a 124/2008. Abh. megint más irányból közelítette meg. E határozat – bár kifejezetten nem szakított a tartalmi megközelítéssel – formai álláspontot képviselt. Rögzítette, hogy „az Alkotmány maga határozza meg, hogy mely állami szerv és milyen formában bocsáthat ki jogszabályt”. A határozat értelmében tehát az jogszabály, ami az Alkotmány alapján ilyenként kibocsátható.

A jogegységi határozat felülvizsgálhatóságának kérdései

Az Alkotmány 47. §-a szerint a Legfelsőbb Bíróság biztosítja a bíróságok jogalkalmazásának egységét, jogegységi határozatai a bíróságokra kötelezőek. A jogegységi határozatok olyan intern normák, amelyek jellegüket tekintve megfelelnek az állami irányítás egyéb jogi eszközeinek, a jogalkotási törvény azonban nem sorolta azok közé.

Jogegységi határozat érdemi alkotmányossági vizsgálatára először a 42/2005. Abh.-ban került sor. A korábbiakban kifejtettek alapján a határozat minden normatív aktust (így értelemszerűen a jogegységi határozatokat is) jogszabálynak, így az AB vizsgálata alá vonhatónak tartott.⁸ A 42/2005. Abh. értelmében viszont az AB-nek nem a jogegységi határozat tartalmát kell vizsgálnia, hanem azt, hogy a Legfelsőbb Bíróság eloldódott-e az értelmezett jogszabálytól. Ennek fényében akkor állapítható meg alkotmányellenesség, ha a jogegységi határozat önálló jogszabályi tartalmat hordoz.

Ezen változtatott a 70/2006. Abh., amelyik tartalmi vizsgálatot folytatott; azt vizsgálta, hogy a jogegységi határozat sértette-e az Alkotmány valamelyik rendelkezését. Rámutatott azonban, hogy a jogkövetkezmény megállapításánál az AB-nek figyelembe

⁶ E határozatában az AB megállapította, hogy van hatásköre a Legfelsőbb Bíróság által kibocsátott jogegységi határozatok vizsgálatára. Ehhez az Abtv. azért sem szolgálhatott kiindulópontként, mert az – a miniszteri indoklás szerint – szándékosan nem tette lehetővé a jog egységét szolgáló intern normák vizsgálatát.

⁷ Az AB nem vizsgálta érdemben a területrendezési törvény mellékletét, amely az M0 körgyűrű nyomvonalát határozta meg.

⁸ A határozat azért semmisítette meg a jogegységi határozatot, mert az lehetővé tette állami szervek számára is, hogy képviseljék a vádat azokban az esetekben, amikor a vádemelést az ügyész nem tartotta szükségesnek, vagy a vádat elejtette. Az AB szerint viszont a vádmonopólium megkettőzése alkotmányellenes.

kell vennie, hogy az alkotmányellenesség magából a normából, vagy az azt értelmező jogegységi határozatból következik-e. Ezt a gyakorlatot erősítette meg a 679/B/2007. Abh. is.

Legutóbbi alkalommal pedig az AB azért állapított meg alkotmányellenességet, mert a Legfelsőbb Bíróság a jogegységi határozat megalkotása során túllépte jogértelmező hatáskörét; olyan tartalmat állapított meg, ami az értelmezett normából nem következett (23/2009. Abh.).

Az „élő jog” vizsgálata

A bíróságok és az AB között „munkamegosztás” van; az utóbbi feladata az Alkotmány, az előbbieké az Alkotmány alatti jogforrások értelmezése. Ez az általánosítás annak ellenére helytálló, hogy egyes szerzők számon kérik a bíróságokon az Alkotmány értelmezését, illetve az AB is szembesül azzal, hogy jogszabályok jelentéstartamát kell megállapítania.

Az AB nem végez önálló, alkotmányossági problémától elvonatkoztatott jogszabály-értelmezést, nincs hatásköre arra, hogy absztrakt módon megadja valamely törvény helyes jelentését. Normakontroll azonban nem végezhető anélkül, hogy az AB meghatározza annak a jogszabálynak a jelentését, amelyet az Alkotmánnyal összevet. Az elvi síkon tett megállapítás tehát úgy értendő, hogy az AB törvényt önmagában nem értelmez, de a vizsgálat alá vont jogszabály tartalmának a meghatározása nélkülözhetetlen feladatának ellátásához. Ha pedig a vizsgálat tárgyává tett jogszabálynak több lehetséges értelme van, az AB segítségére lehet, ha figyelembe veszi, hogy az adott jogszabály a gyakorlatban hogyan érvényesül, azt a bírói jogalkalmazás milyen tartalommal tölti ki. Az „élő jog” azt jelenti, hogy a vizsgált normát nem mint élettelen normatartalmat, hanem értelmezett és alkalmazott tartalmával együttesen kell érteni (4/1999. Abh.), továbbá annak az elismerése, hogy az Alkotmány alatti jogszabályok helyes értelmének a feltárása alapvetően a bíróságok feladata (38/1993. Abh.).

Az AB gyakorlatában a kérdés az 57/1991. Abh.-val elbírált ügyben merült fel először.⁹ E határozatában szögezte le az AB, hogy a jogszabály nem „élettelen”: „[a]mennyiben a bírói gyakorlat és az általánosan elfogadott jogértelmezés a normaszöveget – a lehetséges több értelme közül – egységesen csak egy bizonyos, meghatározott értelemben alkalmazza, az AB-nak a normaszöveget ezzel az értelemmel és tartalommal kell az alkotmányosság szempontjából vizsgálnia. Ha ugyanis ez – a gyakorlatban érvényesülő normatartalom – megállapítható, az alkotmányossági vizsgálatnak abból a tényből kell kiindulnia, hogy a jogszabály tartalma és értelme az, amit annak az állandó és egységes jogalkalmazási gyakorlat tulajdonít”.

⁹ A vizsgálat tárgya a Csjt. azon szabálya volt, amely alapján cselekvőképtelen személy helyett a törvényes képviselő indíthat pert az apasági vélelem megdöntésére. Ha ugyanis cselekvőképtelen személyeken kiskoriakat is érteni kell (mint ahogy a bírói gyakorlat értette), akkor ők nagykorúságuk idején sem tudják vérségi származásukat kideríteni, mivel ilyen ügyekben a perújítás kizárt. Az AB határozatából az következik, hogy ha a cselekvőképteleneken a kiskoriakat nem kellett volna érteni, a támadott szabály alkotmányos lett volna.

A határozat érdekessége, hogy meghozatalának idejében (1991) még hiányoztak azok az eljárási eszközök a Pp.-ből, amelyekkel az alkotmányjogi panasz jogorvoslást nyújtott volna az indítványozónak. Ezt az AB úgy próbálta áthidalni, hogy a konkrét bírósági döntést megsemmisítette. Erre az AB működése során azóta sem került sor.

Az élő jog vizsgálata a későbbi gyakorlat során is szerepet kapott, úgy, mint az AB „értelmezési segédlete” az utólagos normakontroll során. Az élő jog segítségével azonban csak akkor lehet a jogszabály tartalmát meghatározni, ha annak bírói értelmezése egységes és folyamatos (lásd 1/1995. Abh.).¹⁰ Következésképp figyelembe vétele általában csak hosszabb ideje hatályban lévő jogszabály esetében lehetséges, előzetes normakontrollnál pedig kizárt.

Számos indítványozó az élő jog vizsgálatát nem értelmezési eszközként kéri az AB-től, hanem azt az alkotmányellenesnek vélt bírói gyakorlat orvoslásának tekinti. Az élő jog vizsgálata azonban nem jelenti azt, hogy az AB felülvizsgálhatná a jogalkalmazás törvényességét. A tényállás és a jogszabály egymásra vonatkoztatása, ezzel kapcsolatban a jogszabály értelmezése a bíróságok hatáskörébe tartozik; az AB-nak nincs hatásköre annak elbírálására, hogy a bíróságok helyesen alkalmazták-e a törvényeket és más jogszabályokat. Emiatt az AB nem vizsgálhatja, hogy az indítványozónak sérülnek-e alkotmányos alapjogai a bírósági eljárás során; hanem ilyen esetekben is csak a jogszabály Alkotmányba ütközését.

Az élő jog vizsgálata semmiképpen nem jelenti a bírói jogértelmezés axiológiai vizsgálatát (azaz, hogy helyesen értelmezték-e a jogszabályt), de még csak a bírói gyakorlat alkotmányosságának vizsgálatát sem. A jogalkalmazási gyakorlat kialakítása ugyanis nem alkotmánybírói hatáskör (829/B/1997. Abh.), az AB-nak azt kell feltételeznie, hogy a jogszabály azt jelenti, amit a bíróságok szerint jelent. Az viszont már az AB hatáskörébe tartozik, hogy ezzel a jelentéstartalommal a jogszabály alkotmányos-e vagy sem.

Az élő jog vizsgálata tehát nem önálló hatáskör, hanem segítség az utólagos normakontroll iránti eljárásokban. Megjegyzendő továbbá, hogy az élő jog vizsgálata megalapozhatja mind a jogszabály alkotmányosságát, mind az alkotmányellenességét. Az eddigi ügyekben (így az alapul szolgáló 57/1991. Abh.-ban is) az élő jog, a következetes bírói gyakorlat figyelembe vétele a vizsgált jogszabály alkotmányellenességét eredményezte, és az AB annak ellenére megsemmisítette a normát, hogy annak alkotmányos értelmezése is lehetett volna. Elvileg azonban előfordulhat olyan eset is, amikor az egyébként alkotmányellenes tartalommal bíró jogszabályt a bírói gyakorlat alkotmánykonform módon értelmezi, és ezáltal az élő jog a jogszabályt támadó indítvány elutasítására ad alapot.¹¹

Alkotmányos követelmény

Az élő jog vizsgálatához több tekintetben hasonló az az eset, amikor az AB kijelöli az alkotmányos értelmezési tartományt. Ennek oka a jogrendszer kíméletében keresendő: ha valamely jogszabálynak van alkotmányos és alkotmányellenes értelmezése is, akkor

¹⁰ Az AB nem állapította meg az élő jog tartalmát, mert ugyan a Legfelsőbb Bíróság két eseti döntésében megállapította a múlt rendszerekben az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak személyi kárpótlását, számos jogerős bírósági döntés elutasította a kárpótlási igényeket, ha azokat nem harcoló alakulatnál teljesített munkaszolgálat miatt jelentették be.

¹¹ Ez „majdnem” bekövetkezett a 826/B/1996. Abh.-val elbírált ügyben. A közalkalmazottak felmentése kapcsán az AB hosszan elemezte az élő jog tartalmát, majd elutasította az indítványt, de a kettő közötti okozati kapcsolatot nem teremtette meg.

az AB kijelöli azt az értelmezést, amely mellett a jogszabály megfelel az Alkotmánynak.

Mind az élő jog, mind az alkotmányos követelménynél tehát Alkotmány alatti jogszabály értelmezésének a szükségessége merül fel, és mindkét esetben olyan jogszabály a vizsgálat tárgya, amelynek több lehetséges értelme van. Az élő jog vizsgálata és az alkotmányos követelmény megállapítása között azonban jelentős eltérések is vannak. Ilyen eltérés, hogy a kettő kizárja egymást; ha az adott jogszabályi rendelkezést a bíróságok egységesen és következetesen egyféleképpen értelmezik (azaz az adott rendelkezéshez kapcsolódik élő jog), akkor az AB-nek ezt a jelentéstartalmat tényként el kell fogadnia, és nem állapíthat meg alkotmányos követelményt. Ennek látszólag ellentmond, hogy az AB olyan esetekben is megállapított már alkotmányos követelményt, amikor a – viszonylag régi – jogszabályhoz kapcsolódó ítélkezési gyakorlat egységes és ellentmondásmentes volt (75/2008. Abh.). Ez a látszólagos ellentmondás az alkotmányos követelmény különböző funkcióival magyarázható.

További jelentős különbség, hogy az élő jog vizsgálatánál a jogszabály helyes értelmét nem az AB állapítja meg, csak irányadónak tekinti az arra vonatkozó bírói gyakorlatot. Ebben a körben az AB-nek elvileg azt sem kell vizsgálnia, hogy milyen más lehetséges értelme van a jogszabálynak; az élő joghoz való visszanyúlásnak elégséges oka, hogy a jogszabály értelme kérdéssé vált. Ezzel szemben alkotmányos követelmény megállapításánál az AB tárja fel a jogszabály lehetséges értelmezéseit, és választja ki ezek közül azt, amelyik az Alkotmány rendelkezéseinek is megfelel. Látható tehát, hogy az alkotmányos követelménynél az AB-nek sokkal nagyobb szerepe van az Alkotmány alatti jogforrás értelmezésében, mint az élő jog vizsgálatakor.

Alkotmányos követelmény megállapítására elsőként a 38/1993. Abh.-val elbírált ügyben került sor.¹² A határozat indokolása önálló fejezetben foglalkozott az alkotmányos követelmény kérdésével, és a *maior ad minus* logikai értelmezéssel konkludált oda, hogy ha az AB-nek van hatásköre az utólagos normakontrollra, akkor az alkotmányos értelmezés tartományának kijelölésére is.¹³

Az alkotmányos követelmény léte felveti azt a kérdést, hogy mellette mennyiben tartható az az elv, miszerint a jogszabály „helyes” értelmét a bíróság állapítja meg. Ennek tisztázásához vizsgálandó, hogy az AB által megállapított alkotmányos követelmény előíró vagy leíró jellegű-e.

A leíró jellegű alkotmányos követelmény egy „ha [...] akkor” technikát alkalmaz: a jogszabály akkor felel meg az Alkotmány rendelkezéseinek, ha a helyes értelme az, amit az AB meghatároz. Ez a megközelítés nem vonja el a bíróságok arra vonatkozó hatáskörét, hogy meghatározzák a jogszabály tartalmát, csak egy „szelíd figyelmeztetés” hangzik el az AB részéről, hogy ha a bíróságok szerint mást jelent a jogszabály, akkor a jogszabály azzal a tartalommal alkotmányellenes lesz, és az AB azt megsemmisíti. A

¹² A konkrét ügyben az indítványozók szerint sértette a bírói függetlenséget, hogy az igazságügyminiszter volt jogosult a bírói kinevezés iránti előterjesztés elhatárolására és megtételére, illetve, hogy a törvény nem sorolta fel tételesen, hogy az igazságügyminiszter milyen okokból tagadhatta meg az előterjesztést. Az Alkotmánybíróság arra a következtetésre jutott, hogy az egyoldalú politikai meghatározottságú jelölés akkor nem alkotmányellenes, ha annak hatását valamilyen ellensúly (mint a bírói hatalom vagy az államfő) semlegesíti.

¹³ „Az [AB-nek] hatalma van az alkotmányellenes jogszabály megsemmisítésére. A jogszabály alkotmányos értelmének megállapítása a homályosság miatt megsemmisítés helyett ennek a felhatalmazásnak keretében marad”.

leíró jellegű alkotmányos követelmény tehát nem a helyes értelmezést adja meg, hanem az alkotmányos értelmezést.

Mind a 38/1993. Abh.-ból, mind a későbbi gyakorlatból az következik, hogy az AB az alkotmányos követelményt előíró jellegűnek tekinti. A 38/1993. Abh. indokolása kifejezetten rámutat, hogy „kötelező a vizsgált norma alkotmányos értelmének tartományát az alkotmányos követelményekkel megállapító határozat”. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a rendelkező részben rögzített alkotmányos követelmény a jogszabály helyes értelmét adja meg: a jogalkalmazó szervezetnek nincs alkotmányos lehetősége a jogszabályt más értelemmel felruházni. Ennek a megoldásnak az az előnye, hogy a vizsgált jogszabály feltétlenül alkotmányos tartalommal érvényesül, hátránya viszont, hogy megbontja azt az elvet, miszerint a jogszabály jelentéstartalmát a bíróságok határozzák meg.

Az alkotmányos követelmény továbbfejlődése

Az alkotmányos követelmény a kezdeti időszakban azt a célt szolgálta, hogy azokban az esetekben, amikor a jogszabálynak több lehetséges értelme van, az AB kiválasztja azt, amellyel a jogszabály megfelel az Alkotmánynak.¹⁴

Az AB későbbi gyakorlata azonban az alkotmányos követelményt olyan esetekre is alkalmazta, amelyeknél új értelmet adott a jogszabálynak. Tehát nem az egyik lehetséges értelmezést választotta ki, hanem olyan értelmezést, amely eredetileg a jogszabályban nem szerepelt. Ilyen új értelemre példa a más összefüggésben már hivatkozott 75/2008. Abh., amely szerint „önmagában a késedelmes bejelentkezésre hivatkozva nem tiltható meg azoknak a békés rendezvényeknek a megtartása, amelyek a gyülekezésre okot adó esemény miatt nem jelenthetőek be három nappal a tervezett rendezvény időpontja előtt”. További példa, amikor az AB alkotmányos követelményként azt állapította meg, hogy „az egyéni választókerületben a választásra jogosultak száma a lehető legkisebb mértékben térjen el egymástól” (22/2005. Abh.), illetve az egyik legszemléletesebb, amikor az AB a szociális ellátórendszerben történő változtatásokkal összefüggésben állapított meg alkotmányos követelményt (28/2005. Abh.).

Ezekben az esetekben az AB tartalmilag új követelményt állapított meg. A kétféle alkotmányos követelmény a rendelkező részi szóhasználatban is tetten érhető. A helyes értelmet kiválasztó alkotmányos követelmény rendelkező részi megfogalmazása általában a következőképp kezdődik: „a törvényi rendelkezés alkalmazása során alkotmányos követelmény, hogy [...]”, míg az új tartalmat megállapító alkotmányos követelmény közvetlenül az Alkotmányból eredeztet: „az Alkotmány [valamelyik] rendelkezéséből eredő alkotmányos követelmény, hogy [...]”. Természetesen mindkét esetben vannak kivételek, de a rendelkező részi megfogalmazásból a legtöbb esetben következtetni lehet az adott határozatban rögzített alkotmányos követelmény jellegére.

Az új tartalmat megállapító alkotmányos követelmény tartalmilag alkotmányértelmezés; utólagos normakontroll keretei között. Ezekben az esetekben ugyanis a jogszabályt alkotmány-konformmá tevő új tartalom magából az Alkotmányból következik.

¹⁴ Például: 41/1993. Abh. (az OGY elvi állásfoglalása csak az OGY-re és szerveire lehet kötelező), 48/1993. Abh. (rádiótávközlés miniszteri korlátozása szükségállapot idején), 56/1994. Abh. (közalkalmazottak „méltatlan magatartásának” megítélése).

Szükség van arra, hogy az AB közvetlenül az Alkotmányból levezesse azokat a tartalmi követelményeket, amelyeknek érvényesülniük kell a jogszabály alkalmazása során.

Konkrét normakontroll

Az Alkotmány alapján az AB elsődleges feladata az absztrakt normakontroll, az Alkotmány védelme érdekében bárki indítványára felülvizsgálja a jogszabályok alkotmányosságát. Az AB fő feladatát tekintve nem egyedi alkotmányosértések elbírálására hivatott, csak másodlagosan tekinthető alapjogok intézményi garanciájának. Az Abtv. két olyan hatáskörrel tesz említést, amelyben az AB konkrét normakontrollt gyakorol: az alkotmányjogi panaszt és a bírói kezdeményezést.

Az Abtv. szerint alkotmányjogi panasszal – meghatározott határidőn belül – az élhet, akinek alapjoga alkotmányellenes jogszabály alkalmazásával sérült, és más jogorvoslati lehetőséggel már nem tud élni. A bírói kezdeményezést pedig az Abtv. az utólagos normakontroll speciális eseteként szabályozza: akkor ad lehetőséget a bírónak, hogy ügyét felfüggesztve az AB-hez forduljon, ha álláspontja szerint az a jogszabály, amit ügyében alkalmazni köteles, alkotmányellenes.

Mindkét hatáskör kettős természetű. Mindkét eljárásnak egyszerre tárgya az indítványra okot adó konkrét ügy, és az az absztrakt jogszabály, amelynek alkalmazása az alkotmányellenességhez vezetett. Így e hatáskörökben az AB eljárásának is két következménye lehet: az alkotmányellenes jogszabály megsemmisítése és a konkrét ügyben való alkalmazhatóságának kizárása.

Mindkét hatáskör egyben normakontroll is; önmagában az alkalmazási tilalom kimondására nem irányulhat sem a panasz, sem a bírói kezdeményezés. Mindazonáltal az egyedi jogsérelem orvoslása érdekében az AB akkor is érdemben jár el e két hatáskörében, ha az alkotmányellenes jogszabály már nincs hatályban.

Az alkalmazhatóság kizárása a megsemmisítésnek csak lehetséges, de nem szükségszerű következménye; ha az AB meg is állapítja a támadott norma alkotmányellenességét, akkor is mérlegel, hogy megállapít-e alkalmazási tilalmat. A mérlegelés fontos szempontja, hogy az alkotmányellenesnek állított norma magánjogi vagy közjogi viszonyokat szabályozott-e (41/2009. Abh.); magánfelek vitájában ugyanis az alkalmazási tilalom különösen hátrányosan érintené azt a másik felet, aki okkal bízhatott a később alkotmányellenesnek ítélt norma érvényességében. Az AB rendszerint megállapítja az alkalmazási tilalmat, ha annak folytán csak az állam helyzete válna hátrányosabbá.

A hatáskörök konkrét normakontroll jellegéből következik, hogy csak akkor lehet kezdeményezni, ha az alkotmányellenes jogszabályt az adott ügyben alkalmazták, vagy azt alkalmazni kellene. Ezért e hatáskörökben nem lehet sikerrel alkotmányellenes mulasztásra hivatkozni.¹⁵

Az Abtv. szövegezése értelmében a vizsgálat tárgya eltérő a konkrét normakontroll két esetében. Amíg bírói kezdeményezés bármilyen alkotmányellenességi ok esetén benyújtható, addig alkotmányjogi panasz csak alapjogsérelem (Alkotmányban biztosított jog megsértése) esetén indítványozható. Alkotmányjogi panasznál tehát a megszorító értelmezés azt eredményezi, hogy ha az Alkotmány más rendelkezése sérül, az indítvány nem bírálható el érdemben.

¹⁵ Erről részletesen lásd a mulasztásról szóló részben kifejtetteket.

Az AB sokáig az alkotmányjogi panasz benyújtását tágabban értelmezte, és más alkotmányi szakaszok (tipikusan: jogállam) sérelme miatt is érdemben bírálta el a panaszokat. Ezen változtatott a 676/D/2004. Abh. (2007. június), amely nem bírálta el érdemben a normavilágosságra mint a jogbiztonságra visszavezethető követelményre alapozott panaszt. Még szigorúbban határozta meg az alkotmányjogi panasz benyújtásának feltételeit a 712/D/2004. Abv. (2007. december), amely szerint nem csupán a normavilágosság sérelme nem lehet panasz alapja, hanem általánosságban mondta ki, hogy a jogbiztonsághoz nem fűződik olyan alapjog, amelyre panaszt lehet alapítani. Később azonban az AB e merev álláspontjából visszavett, és a 1140/D/2006. Abv. (2008. január) utat nyitott a jogállamiságra alapozott panaszok elvi vizsgálhatóságára.

Az alapjogsérelmet mint az indítvány benyújtásának feltételét az AB nem csupán tárgyi, hanem alanyi oldalról is vizsgálja. Ugyan e hatáskört az Abtv. szerint „bárki” kezdeményezheti, amibe a természetes személyeken kívül a jogi személyek is beletartoznak (35/B/1990. Abh.), nyitott kérdés, hogy állami szervek ezt az eljárást kezdeményezhetik-e. A 23/2009. Abh. rámutatott ugyanis, hogy „közhatalmi jogosítvánnyal felruházott állami szervnek nincs az államhatalommal szemben garanciákat jelentő olyan alkotmányos alapjoga, amely feljogosítaná alkotmányjogi panasz előterjesztésére”, és visszautasította a minisztérium bírói döntéssel szemben benyújtott panaszát.

A közösségi jog hatása az Alkotmánybíráskodásra

2004. május 1-jén (több más állammal együtt) nem csupán Magyarország csatlakozott az EU-hoz, hanem a magyar jogrendszernek is a részévé vált az EU joga. Ez a változás kihatott az Alkotmányra és természetesen az AB gyakorlatára is.

E tárgyban az AB-nek számos kérdést kellett megválaszolnia. Ezek közé tartozik az, hogy a közösségi jog elsődlegessége és közvetlen alkalmazhatósága milyen viszonyban áll az Alkotmánnyal, továbbá, hogy a belső jogszabályok és a közösségi jog között milyen kapcsolat mutatható ki, végül pedig, hogy az AB normakontrollra vonatkozó hatásköre hogyan terjed ki a közösségi jogi aktusokra, illetve az azokat átültető belső jogszabályokra.

Az AB ugyan az Alkotmány integrációs klauzuláját nem értelmezte részletekbe menően, és továbbra is felmerülnek nyitott kérdések, az AB szerepfelfogása kiolvasható az eddigi közösségi jogi tárgyú döntéseiből.

Közvetlen alkalmazhatóság

A közösségi jog közvetlen alkalmazhatóságának kérdésében az AB már Magyarország EU-hoz való csatlakozása előtt állást foglalt. A 30/1998. Abh. a Magyarország, valamint az EK és tagállamai közötti társulási megállapodás kapcsán azt vizsgálta, hogy a versenykorlátozás tilalmának jogterületén a Közösség jogának jogi kritériumai és elvei milyen módon érvényesülhetnek a magyar jogrendszerben. Az AB rámutatott arra, hogy – a döntés időpontjában, 1998-ban – a közösségi jog a hazai jogalkalmazás szempontjából külföldi jognak minősül, mivel a Magyar Köztársaság nem volt tagja az EK-nek. Megállapította továbbá, hogy a külföldi jognak való alávetettséghez alkotmányi felha-

talmazás kell, ennek hiányában a magyar jogalkalmazó hatóságok a társulási megállapodás indítvánnyal támadott rendelkezéseit nem alkalmazhatják közvetlenül.

A közösségi jog és a belső jogrendszer viszonyán alapvetően változtatott a Magyar Köztársaság EU-hoz való csatlakozása, valamint az Alkotmány integrációs klauzulával való kiegészítése. Az AB eddigi gyakorlata nem adott választ arra a kérdésre, hogy a közvetlen alkalmazhatóságot a csatlakozás ténye vagy pedig az integrációs klauzula tette lehetővé. Védhető azonban az az álláspont, hogy akár egyik, akár másik elegendő lenne a közösségi normák közvetlen alkalmazhatóságához; a csatlakozás ténye azért, mert ezt követően a közösségi jog nem tekinthető „külföldi jognak” (1053/B/2005. Abh., 72/2006. Abh.), az integrációs klauzula pedig azért, mert az Alkotmány uniós tagság nélkül is elrendelheti bizonyos szabályok alkalmazását.

A 72/2006. Abh. deklarálta, hogy a Közösség normatív aktusai „közösségi jogként a belső jog részei”. Így a közvetlen alkalmazhatóság nem vet fel alkotmányjogi problémát, de az AB gyakorlatában a közösségi jog megőrzi belső jogtól eltérő jellegét.

A közösségi jog elsődlegessége

A közösségi jog belső jogtól való viszonylagos elkülönülését jelöli az is, hogy a közösségi jog aktusai nem illeszthetők be a klasszikus jogforrási hierarchiába. Az AB eddigi döntéseiben elzárkózott annak vizsgálatától, hogy egy belső jogszabály ellentétes-e közösségi normákkal (66/2006. Abh., 9/2007. Abh., 87/2008. Abh.).

Megállapítható tehát, hogy az Alkotmány integrációs klauzulája nem emelte az Alkotmány szintjére a közösségi jogot, a közösségi jog elsődlegessége nem az Alkotmányból, hanem a közösségi jogból következik. Ha ugyanis az Alkotmányból következne a szupremácia, a belső jogszabály „közösségijog-ellenessége” egyben alkotmány-sértést is jelentene, amely miatt az adott belső jogot meg kellene semmisíteni.

Normakontroll és közösségi jog

Mind az Európai Bíróság, mind az AB alkalmazásában a közösségi jog önálló, *sui generis* jogrendszert képez, amely mind a nemzetközi jogtól, mind a tagállamok belső jogától elkülönül. Igaz ez a primer jogforrásokra is, annak ellenére, hogy az alapító szerződések normaszervezetileg a nemzetközi szerződésekkel azonosak, hiszen azokat a tagállamok mint a nemzetközi jog alanyai hozzák létre.¹⁶

Indítvány hiányában az AB előtt eddig nem merült fel az a kérdés, hogy vizsgálhatja-e közvetlenül a közösségi normák alkotmányosságát, de az 1053/B/2005. Abh.-ban, illetve a 72/2006. Abh.-ban lefektetett elvek (a közösségi jog *sui generis* jellege) alapján egyértelműnek tűnik, hogy erre nem terjed ki a hatásköre.

Nincs viszont akadálya a közösségi jogot átültető, vagy annak végrehajtását segítő belső jogszabályok alkotmányossági vizsgálatának. Az eddig felmerült esetekben az AB érdemben vizsgálta az implementáló jogszabályok alkotmányosságát (pl. 744/B/2004.

¹⁶ Az 1053/B/2005. Abh. a csatlakozási szerződést mint primer jogforrást a közösségi jog részének tekintette, szemben Bihari Mihállyal, aki annak nemzetközi jogi jellegével érvelt különvéleményében.

Abh., 766/B/2006. Abh.), és egy esetben meg is semmisítette egy közösségi rendelet végrehajtását segítő törvény rendelkezéseit (17/2004. Abh.).

Az Alkotmánybíróság és a nemzetközi jog

Az Alkotmány 7. §-a értelmében a Magyar Köztársaság jogrendszere elfogadja a nemzetközi jog általánosan elismert szabályait, biztosítja továbbá a vállalt nemzetközi jogi kötelezettségek és a belső jog összhangját. Ebből kiindulva az AB-nek arra a kérdésre kellett keresnie a választ, hogy a nemzetközi szerződések és a nemzetközi jog általánosan elismert jogelvek hogyan képezik a jogrendszer részét, illetve, hogy az AB-nek milyen szerepe van azok alkotmányossági vizsgálatában.

A nemzetközi jog általánosan elismert szabályai

A nemzetközi jog általánosan elismert szabályai azokat az elveket jelölik, amelyeket a (művelt) nemzetek többségének jogrendszere elismer, és a gyakorlatban is alkalmazza. Ezek jogforrási jellegével az 53/1993. Abh. foglalkozott a leg részletesebben. A határozat megállapította, hogy ezek az általános szabályok külön transzformáció nélkül is a magyar jog részét képezik. Nem szükséges tehát ezeket belső jogszabállyal kihirdetni, ugyanis a transzformációt maga az Alkotmány végezte el a hivatkozott 7. § (1) bekezdésben.

Az AB e megállapítása nem jelenti azonban azt, hogy a nemzetközi jog általános szabályai az Alkotmány részévé válnának, azokat az Alkotmánybíróság eljárása során nem veszi figyelembe alkotmányi szabályként.¹⁷

A nemzetközi szerződések

A magyar jogrendszer a nemzetközi szerződések terén dualista-transzformációs megoldást alkalmaz; főszabály szerint a nemzetközi szerződések akkor keletkeztethetnek jogokat és kötelezettségeket a jogalanyok részére, ha azokat belső jogszabállyal kihirdeték.

Az Abtv. a nemzetközi szerződésekről két helyen tesz említést. Elsőként lehetővé teszi a nemzetközi szerződés előzetes (ratifikáció előtti) vizsgálatát. Ilyen esetben az alkotmányellenesség megállapítása a ratifikáció akadályát képezi, az „alkotmányellenesség megszüntetéséig”.¹⁸ Másodszor az Abtv. önálló hatáskörben teszi lehetővé jogszabály nemzetközi szerződésbe ütközésének a vizsgálatát. Egyik hatáskör sem *actio*

¹⁷ A hivatkozott határozat a háborús, illetve emberiség ellenes bűncselekmények alkotmányjogi megítélését tárgyalta, különös tekintettel a *nullum crimen et nulla poena sine lege* elvére és az elévülésre. A határozat megállapította, hogy a *nullum crimen sine lege* elv a háborús bűntettek esetében is érvényesül, és a természetjog az a „lex”, amely megalapozza a felelősségre vonást – abban az esetben is, ha az adott állam büntető kódexe a tényállást nem rendeli büntetni. Nincs továbbá alkotmányos akadálya annak sem, hogy a jogalkotó az elévülés lehetőségét ilyen cselekmények esetében kizárja.

¹⁸ Az Abtv. lakonikus megfogalmazása sejtetni engedi, hogy ilyen esetekben a megerősítésnek az Alkotmány módosítása is eszköze lehet.

popularis, ez eljárásokat a törvényben megjelölt személyek/szervek kezdeményezhetik. A két hatáskör közötti lényeges különbség, hogy a nemzetközi szerződés az első esetben a vizsgálat tárgya, a második esetben pedig a vizsgálat mértéke. Mindkét hatáskör tehát a nemzetközi jog és a belső jog összhangját hivatott biztosítani, de eltérő módon. Az első azt célozza, hogy Alkotmánnyal ellentétes nemzetközi kötelezettségeket ne vállaljon a Magyar Köztársaság, a második azt, hogy a vállalt nemzetközi kötelezettségeket ne sértsék belső jogszabályok.

Az AB gyakorlata egyértelművé tette, hogy nem csupán a nemzetközi szerződés, hanem az azt kihirdető jogszabály is alkotmányossági vizsgálat tárgya lehet. A kezdeti gyakorlat azonban nem volt egyhangú, a 30/1990. Abh. lehetővé tette a nemzetközi szerződést kihirdető jogszabály Alkotmánnyal való összevetését,¹⁹ a 61/B/1992. Abh. ugyanakkor hasonló esetben az érdemi alkotmányossági vizsgálatról elzárkózott.²⁰ Az AB gyakorlatát a 4/1997. Abh. egységesítette, rámutatott, hogy „az Alkotmányból az AB egyetlen hatásköre következik, ti. az utólagos normakontroll, az viszont kényszerítően és [...] teljeskörűen”. A határozat értelmében önmagában az a körülmény, hogy a belső jogszabály egy nemzetközi szerződés átültetését végzi el, nem akadályozza az alkotmányossági vizsgálatnak.

A nemzetközi szerződést kihirdető jogszabály nem csupán utólagos, hanem előzetes normakontroll keretében is vizsgálható. A 7/2005. Abh.-val elbírált ügyben a köztársasági elnök kérte a nemzetközi légitfuvarozásról szóló egyezményt kihirdető törvény alkotmányossági vizsgálatát, mivel az visszaható hatállyal rendelte alkalmazni a szerződés szabályait. Az alkotmányellenességet megállapító határozat rámutatott: „A köztársasági elnöknek az Alkotmány 26. § (4) bekezdésében a törvény aláírását megelőzően a törvény egyes rendelkezései tekintetében biztosított előzetes normakontrollt kezdeményező jogköre értelemszerűen irányadó a nemzetközi szerződést kihirdető törvény támadott rendelkezésére. A kihirdető törvény hatálybalépésének (és a nemzetközi szerződés alkalmazása megkezdésének) időpontja, valamint a végrehajtásért felelős szervet megjelölő jogszabályi rendelkezés – mint új normatív rendelkezés – előzetes alkotmányossági vizsgálat alá vonható.

Míthogy jelen ügyben a köztársasági elnök a Montreáli Jegyzőkönyvet kihirdető törvénynek azt a szabályát támadja indítványában, amely meghatározza, mikor lép hatályba a kihirdető törvény, illetve mely időponttól alkalmazandók a nemzetközi szerződés rendelkezései a belső jogban, az Alkotmánybíróság előzetes normakontroll keretében a köztársasági elnök indítványában foglaltakat érdemben vizsgálta”. A határozatból tehát az a következtetés vonható le, hogy a kihirdető törvény előzetes normakontrollja keretében az AB csak az „új normatív rendelkezést” (pl. végrehajtási szabályok, hatálybaléptetés) vizsgálhatja, a magából a nemzetközi szerződésből eredő tartalmat nem.

A határozat meghozatalát követően azonban változott a nemzetközi szerződések megkötésének rendje; az új megoldásban nem válik el időben a szerződés megerősítése (kötelező hatályának elismerése), és a belső jogba történő átültetése. Ez az AB hatáskörét annyiban érinti, hogy így szükségszerűen egybeesik a nemzetközi szerződés és az azt kihirdető törvény előzetes vizsgálata, mint az történt a 32/2008. Abh.-val elbírált

¹⁹ A határozat mulasztást állapított meg azzal az 1957-es törvényerejű rendelettel összefüggésben, amely a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok által okozott károk rendezéséről szóló nemzetközi szerződést hirdette ki.

²⁰ E határozatában az AB nem vizsgálta a nemzetközi valutaalap alapokmányát kihirdető jogszabály alkotmányosságát.

ügyben.²¹ Ebből kifolyólag az előzetes normakontroll mind a nemzetközi szerződés tartalmi kérdéseire, mind a kihirdető törvény „járulékos kérdéseire” kiterjedhet.

Az Alkotmánybíróság szerepe a mulasztások vizsgálatában

A mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség vizsgálata mint AB hatáskör, nem következik az Alkotmányból, azt az Abtv. tette az AB feladatává. E szerint, ha az AB hivatalból, illetőleg bárki indítványára azt állapítja meg, hogy a jogalkotó szerv a jogszabályi felhatalmazásból származó jogalkotói feladatát elmulasztotta és ezzel alkotmányellenességet idézett elő, a mulasztást elkövető szervet – határidő tűzésével – felhívja feladatának teljesítésére.

E meghatározásból kitűnik, hogy az AB nem minden joghézagot vizsgál; kizárólag abban az esetben folytat tartalmi vizsgálatot, ha a jogi szabályozás hiányossága alkotmányellenességet eredményez. Az AB hatáskörei közül ennek a kezdeményezői köre a legszélesebb; azt nem csupán „bárki” kezdeményezi, hanem az AB is megteheti hivatalból. Nincs helye azonban mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség vizsgálatának a konkrét normakontroll két esetében, alkotmányjogi panasznál és bírói kezdeményezésnél. Ezeknél ugyanis az eljárás megindulásának a feltétele, hogy az indítványozó ügyében alkalmazzák az alkotmányellenes jogszabályt, ami jogalkotói mulasztás esetén fogalmilag kizárt (pl. 1044/B/1997. Abh., 540/B/1997. Abh.). Ilyen esetekben a jogsérelem orvoslásának lehetséges útja, hogy az AB az indítványt elutasítja, és hivatalból állapít meg mulasztást.²²

Az AB főszabály szerint kötvé van az indítványhoz, és csak az indítványozó által kifogásolt szabályt (vagy annak hiányát) vizsgálhatja. Az indítványokat az AB tartalma alapján bírálja el; ha az indítványozó tartalmilag mulasztás megállapítását kéri, akkor azt az AB e hatáskörében bírálja el. Emiatt nincs külön formai feltétele az indítványnak; az indítványozónak meg kell jelölnie, hogy miben látja a mulasztást, továbbá azt, hogy a mulasztás az Alkotmány melyik rendelkezését sérti. Mivel mulasztást az AB hivatalból is vizsgálhat, ezért e hatáskörében az indítványhoz kötöttség nem érvényesül.

E hatáskörében az AB azt vizsgálja, hogy tartalmilag van-e alkotmányos mulasztás, így vizsgálatát az egész jogrendszerre kiterjeszti.²³

²¹ A határozat az Európai Unió Izlanddal és Norvégiával kötött, a kiadatási ügyek gyorsítására és egyszerűsítésére irányuló megállapodásának egyes elemeit találta alkotmányellenesnek.

²² Ezt tette a 37/2007. Abh.-val elbírált ügyben. Az ügy indítványozója arra hivatkozással nyújtott be alkotmányjogi panaszt, hogy a társadalombiztosítási nyugellátásról szóló törvény nem biztosította az özvegyi nyugdíj feléledéséhez fűződő váromány védelmét, amikor a feléledési időt 15 évről 10-re csökkentette. Az Alkotmánybíróság az alkotmányjogi panaszt érdemben bírálta el, mivel a panaszos ügyében a kérdéses szakaszt a bíróság előtt alkalmazták, de megállapította, hogy az Alkotmányból nem vezethető le következtetés az özvegyi nyugdíj feléledésének határidejére. Az átmeneti (garanciális) rendelkezések teljes hiánya miatt azonban mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet állapított meg.

²³ Az Alkotmány 31/A. § (1) bekezdése alapján a köztársasági elnök büntetőjogi védelmét külön törvény biztosítja. Mindeztidáig *külön törvény* nem biztosítja a köztársasági elnök védelmét. A 195/E/2000. Abh. azt vizsgálta, hogy emiatt megállapítható-e az Országgyűlés mulasztásban megnyilvánuló alkotmányértéte. Az AB rámutatott: a „külön törvény” nem formai követelmény, nem feltételezi szükségszerűen egy ilyen elnevezésű, önálló norma meghozatalát. A „külön törvényben” meghatározott védelemnek a jogalkotó eleget tesz azzal, ha a megelőző jogszabályokban biztosít speciális szabályokat. Ezt irányadónak tekintve a határozat nem állapított meg alkotmányellenességet, mivel a Büntető Törvénykönyv értelmében a köztársasági elnök hivatalos személy, a hivatalos személyeket pedig a büntetőjog jobban védi, mint más személyeket (tipikusan minősí-

A mulasztást megállapító határozat tartalmi elemei

Az AB aktivizmusa a mulasztási hatáskör gyakorlásában is megmutatkozott. A mulasztásos hatáskör eredetileg logikusan úgy indult, hogy az alkotmányellenes helyzet alkotmánybíróági megállapítása után a törvényhozó feladata a mulasztás megszüntetése, és az AB nem veszi át a törvényhozó felelősségét. A gyakorlatban aztán a mulasztás alkalmazása sokkal sokrétűbbé vált. Az AB úgy alkalmazta ezt a hatáskörét, hogy pozitív előírásai szerinti jogalkotásra kötelezze a törvényhozót.

Tételes felhatalmazásból eredő jogalkotási kötelezettség elmulasztása esetén az Alkotmánybíróság továbbra is csak megállapítja a jogalkotás elmaradásának a tényét, és nem ad útmutatást arra vonatkozóan, hogy milyen tartalmú norma megalkotása vált szükségessé. Ilyenkor a határozat indokolása arra is utal, hogy a jogalkotás elmaradása mennyiben eredményezett alkotmányellenes helyzetet.

Lacuna legis esetében viszont az Alkotmánybíróság arra is utal, hogy a jogalkotónak milyen tartalmú rendelkezést kell alkotnia. Ilyen esetben ugyanis épp az az oka, hogy meghatározott tartalmú rendelkezés hiánya eredményez alkotmányellenes helyzetet (tipikusan ellehetetlenítve valamely alapjog gyakorlását); szükséges tehát, hogy az AB pozitív előírásokat fogalmazzon meg a rendelkező részben a jogalkotó számára, hogy miként szabályozzon egyes kérdéseket. Példaként említhető, amikor az AB előírta, hogy az igazgatási határozatok bírói felülvizsgálatát úgy kell szabályozni, hogy a bíróság érdemben elbírálhassa a határozatot. Az AB ehhez hasonló döntéseiben a negatív törvényhozói szerepen egyértelműen túllépett.

A jogalkotói feladat teljesítésére nyitva álló határidő meghatározásánál figyelembe veszi mindenekelőtt az alkotmányellenes helyzet súlyosságát, az ennek orvoslására az átmeneti idő alatt is rendelkezésre álló alkotmányos jogi eszközöket, továbbá természetesen az adott jogalkotó szerv eljárási szabályait, a megalkotandó jogszabály jellegéből adódó előzetes egyeztetési kötelezettségeket, a jogalkotó szerv munkaterhét. Különösen megszorítóan kell értelmezni az Alkotmánybíróság által megállapított határidőt az olyan esetekben [...] amikor a mulasztás megállapításával egyidőben, különböző indokok alapján, az Alkotmánybíróság határozott ideig hatályban tart olyan jogszabályi rendelkezést, melynek megállapította alkotmányellenességét (47/1997. Abh.).

tő körülmény, és magasabb büntetési tételt von maga után, ha a sértett hivatalos személy). A határozat arra is rámutatott, hogy a Btk.-ban meghatározott lázadás büntette a köztársasági elnök alkotmányos feladatainak a gyakorlását védi. Emiatt az Alkotmánybíróóság a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megállapítására irányuló indítványt elutasította.

Hasonlóan a 45/2000. Abh. elutasította azokat az indítványokat, amelyek amiatt kérték mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megállapítását, mert az Országgyűlés nem alkotott átfogó diszkriminációellenes törvényt. Az AB álláspontja szerint „a diszkrimináció-ellenes szabályozás »ágazati tagoltsága« nem eredményez önmagában alkotmányellenességet. A diszkrimináció-ellenes szabályozás többszintű rendszerben, a generális alkotmányos szabályhoz kapcsolódóan az egyes nagyobb jogterületekre, jogágakra lebontott megvalósítása nem alkalmas a hátrányos megkülönböztetés elleni hatékony fellépés biztosítására. A szabályozásban természetesen mutatkozhatnak hiányosságok; előfordulhat, hogy a tagolt szabályozás egyes hátrányos megkülönböztetést megvalósító esetekre nem tartalmaz rendelkezést. Ezt megfelelő indítvány alapján, vagy adott esetben hivatalból az Alkotmánybíróóságnak kell megállapítania” Megjegyzendő, hogy később, 2003-ban a parlament alkotott ilyen törvényt.

Mulasztás-típusok az Alkotmánybíróság gyakorlatában

Az AB a gyakorlata során a mulasztások különböző típusait bontotta ki.

1) Konkrét jogszabályi felhatalmazásból származó jogalkotói feladat alkotmányellenes elmulasztása. Ez a típus a jogforrási hierarchiával függ össze; ilyen mulasztás megállapítására akkor kerülhet sor, ha egy jogszabály felhatalmazást ad egy alacsonyabb szintű, végrehajtási jogszabály megállapítására, és ez utóbbi megalkotásának elmaradása alkotmányellenes helyzetet eredményez (155/B/1990. Abh., 21/1991. Abh.).

2) Alanyi jog érvényesüléséhez szükséges jogalkotói feladat elmulasztása. E típus annyiban tér el az előzőtől, hogy nincs olyan felhatalmazó jogszabály, amely a jogalkotói feladatot előírta volna. E típus kialakításánál az AB azt vette figyelembe, hogy a jogalkotó szerv jogszabályalkotó kötelezettségének konkrét felhatalmazás nélkül is köteles eleget tenni, ha észleli, hogy a feladat- és hatáskörébe tartozó területen jogszabályi rendezést igénylő kérdés merül fel (22/1990. Abh.).

3) Alapvető jog érvényesüléséhez szükséges és az Alkotmányban nevesített törvény megalkotásának elmulasztása. Az Alkotmány több olyan tárgykört meghatároz, amelyet (legfelsőbb szinten) törvényben kell szabályozni. Amennyiben a parlament e kötelezettségének nem tesz eleget, az AB mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet állapít meg (35/1992. Abh., 37/1992. Abh.).

4) Az Alkotmány rendelkezése alapján a jogalkotóra háruló jogalkotói feladat elmulasztása. A jogalkotó ugyanis akkor is köteles megalkotni az Alkotmány rendelkezéseinek végrehajtásához szükséges jogszabályokat, ha azokat az Alkotmány külön nem nevesíti (32/1990. Abh.).

5) A mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség speciális esete, amikor az Országgyűlés nem módosítja az alkotmánymódosítás miatt alkotmányellenessé váló törvényt. A jogrendszer részét képező normatív aktusoknak ugyanis a mindenkor hatályos Alkotmány rendelkezéseinek kell megfelelniük, nem csupán a norma kibocsátásakor fennálló rendnek (2/1993. Abh.).

6) Mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet állapít meg az AB akkor is, ha a nemzetközi jog és a belső jog összhangjának biztosítása elmarad, és ez alapvető jogot sért (30/1990. Abh.).

7) Nem egységes az AB gyakorlata arra az esetre, amikor a jogszabály nem tartalmaz (kellő) garanciális elemet. Egyes határozatok ilyenkor megállapítják az alkotmányellenességet, és megsemmisítik a rendelkezést (9/1992. Abh., 37/1992. Abh., 47/1994. Abh.), más határozatok meghagyják a garanciát nélkülöző jogszabályt és mulasztást állapítanak meg (32/2004. Abh., 22/2005. Abh.).

Alkotmányértelmezés

Az Abtv. alapján az AB feladata az Alkotmány rendelkezéseinek az értelmezése, az ott megjelölt kiemelt közhatalmi szereplők kérésére. Az Alkotmány értelmezése azonban nem korlátozódik erre a hatáskörre (36/1992. Abh.), a normakontroll gyakorlása során ugyanis minden esetben szükséges a kapcsolódó alkotmányi rendelkezés értelmének a feltárása. Az Abtv.-ben rögzített alkotmányértelmezési hatáskör ehhez azt teszi hozzá, hogy elvi lehetőséget ad az Alkotmány absztrakt értelmezésére is. Ugyan az Abtv. az „Alkotmány rendelkezéseinek értelmezését” teszi az AB feladatává, az AB gyakorlata

az „egyes rendelkezések” értelmét nem önmagukban, hanem az egész Alkotmány rendszerére tekintettel tárja fel.

Az AB azonban a működése kezdeti időszakában leszögezte, hogy nem vállalkozik hipotetikus alkotmányjogi kérdések megválaszolására, és több határozatában foglalkozott azzal, hogy mennyire lehet absztrakt az értelmezés során feltett kérdés. Egyrészt az AB – hatáskörét megszorítóan értelmezve – kellő közelséget követel meg a tényállás és az Alkotmány vonatkozó rendelkezése között, és csak „konkrét alkotmányjogi probléma” megoldására ad alkotmányértelmezést (31/1990. Abh.).²⁴ Ugyanakkor az AB bizonyos távolságot is megkövetel; elvárja, hogy a kérdés ne kötődjön túl szorosan az ügghöz, hogy a döntés ne váljon tényállásszerűvé (36/1992. Abh.),²⁵ hiszen az AB nem táncadója, hanem bírója az Országgyűlésnek (16/1991. Abh.).

Az AB olyan szempontból is megszorítóan értelmezte hatáskörét, hogy nem kívánta átvenni más szervek, így különösen a rendes bíróságok jogszabályértelmező hatáskörét. Ennek megfelelően absztrakt alkotmányértelmezésre irányuló indítványt csak akkor bírál el érdemben, ha az adott alkotmányjogi probléma közvetlenül – más jogszabály közbejöttével nélkül – levezethető az Alkotmányból.

Az AB működésének kezdeti időszakában a preventív alkotmányértelmezési indítványok voltak jellemzőek. Alkotmányértelmezést kértek az AB-tól politikai koncepciók közötti vitában (21/1990. Abh.),²⁶ illetve az indítványozók védekezni kívántak várható támadások ellen (63/1992. Abh., 74/1992. Abh.).²⁷ Felmerültek azonban olyan indítványok is – és később ezek váltak jellegzetessé – amely már felmerült alkotmányjogi vitába vont a bele az AB-t (48/1991. Abh., 8/1992. Abh., 36/1992. Abh.),²⁸ még később pedig az AB az alkotmányjogi vita alapjául szolgáló konkrét ügy lezárását követően benyújtott indítványt is befogadta, és érdemben elbírált (47/2007. Abh.).²⁹

Az AB alkotmányértelmező tevékenysége gyakran kapcsolódik más hatáskörökhöz. Az AB normakontroll keretében is végez alkotmányértelmezést, különösen akkor, amikor az Alkotmányra visszavezetve alkotmányos követelményt állapít meg. Olyanra is volt példa az AB gyakorlatában, hogy az Abtv. szerinti „egyéb hatáskörben”, népszavazási határozat felülvizsgálata keretében végzett absztrakt alkotmányértelmezést, amikor egy népszavazás alól kivett tárgykör (a Kormány programja) értelmét a parlamentáris kormányformára visszanyúlva tárta fel (15/2007. Abh.). A 47/2007. Abh. pedig az absztrakt alkotmányértelmezés mellett – hivatalból – mulasztást is megállapított, a törvényi rendelkezések hiányossága miatt.

²⁴ Az AB elzárkózott attól, hogy állást foglaljon a lakáscélú kölcsönök kamatainak felemelhetőségéről, az ugyanis az „alkotmányos rendelkezés teljesen elvont, semmiféle konkrét problémához nem kapcsolódó, s így valójában parttalan értelmezését” jelentette volna.

²⁵ Ennek alapján az AB nem értelmezte, hogy a közrádió vezetőjének felmentésére tett előterjesztés a sajtószabadság sérelmét jelentheti-e; az ugyanis tényállásszerű választ adott volna a miniszterelnök és a köztársasági elnök vitájára.

²⁶ A kárpótlás tárgyában, amellyel összefüggésben az AB rámutatott, hogy a kárpótlás során nem lehet különbséget tenni a tulajdon tárgya tekintetében.

²⁷ Az előbbi a honvédség szerkezetének átalakíthatósága, az utóbbi a lakosság felekezeti hovatartozásának felmérhetősége tekintetében kérte az AB értelmezését.

²⁸ Azzal összefüggésben, hogy a köztársasági elnök milyen körülmények esetén jogosult megtagadni a kinevezési előterjesztést.

²⁹ A köztársasági elnök kérte az AB értelmezését arról, hogy teljesítenie kell-e a kitüntetési előterjesztéseket – holott az indítvány benyújtását megelőzően a kifogásolt előterjesztéseket már teljesítette. Az AB a kérdést „konkrét alkotmányjogi problémának” tekintette, de ennek részletezésétől eltekintett.

Az Alkotmánybíróság szerepe a népszavazási eljárásban

Az Abtv. 1. § h) pontja lehetőséget ad a törvényhozónak arra, hogy az AB számára – az Abtv.-ben rögzített feladatokon túlmenően – további hatásköröket ruházzon. Ezek közül kiemelkedik – mind számát, mind jelentőségét tekintve – a népszavazási ügyekben folytatott jogorvoslat.

Már az 1989-es népszavazási törvény (Ntv.) az AB feladatává tette, hogy a népszavazás elrendelésének az elutasítása, illetve a népszavazási törvény szabályainak megsértése esetén az AB-hoz lehessen fordulni. Erre egy sajátos jogorvoslati eszközt hozott létre: az „alkotmányossági panaszt”.³⁰ Ennek keretében az AB szinte kizárólag helyi népszavazások törvényességét vizsgálta felül.³¹

Az AB népszavazási eljárásban betöltött szerepén először az 1997–1998-ban bekövetkezett közjogi változások érintették jelentősen; 1997-ben a népszavazás intézményének részletes szabályai (népszavazás tárgya, kezdeményezők köre, egyes eljárási kérdések) kerültek be az Alkotmányba, és ennek nyomán 1998-ban kihirdették az új népszavazási törvényt (Nsztv.). A második nagy változás nem közjogi, hanem szociológiai volt; 2006 őszén megváltozott a politikai és a társadalmi közgondolkodás a népszavazás intézményének szerepéről. Mivel ezek a változások a kezdeményezések számának drasztikus emelkedésében és a feltett kérdések jellegének megváltozásában mutatkoztak, az AB nem függetlenedhetett az (egyébként jogon túli) jelenségtől.

Az Alkotmánybíróság eljárásának természete

Népszavazási ügyekben az AB eljárása kettős természetű. Egyfelől az AB klasszikus jogalkalmazó szerepbe kerül, melynek keretében törvényességi kontrollt gyakorol: azt vizsgálja, hogy az OVB népszavazási kezdeményezés tárgyában hozott határozata megfelel-e a népszavazásra vonatkozó jogszabályi rendelkezéseknek. Amennyiben azt állapítja meg, hogy az OVB határozata jogsértő volt, akkor – kasszációs jogkör gyakorolva – megsemmisíti az OVB határozatát, és új eljárás lefolytatására kötelezi. Az AB népszavazási eljárásban nem végez normakontrollt; nem jogszabályok egymással való viszonyáról dönt absztrakt módon, hanem arról határoz, hogy a konkrét ügyben hozott egyedi döntés megfelel-e a jogszabályi előírásoknak. Ez a tevékenység pedig leginkább a közigazgatási bíráskodással rokonítható.

Ugyanakkor az AB népszavazásokkal összefüggésben betöltött szerepe nem korlátozódik a törvényességi felülvizsgálatra. Az AB ilyen eljárása során is „alkotmányos jogállásával és rendeltetésével összhangban látja el” feladatát (25/1999. Abh.). Ennek magyarázata, hogy a népszavazás intézménye szorosan kapcsolódik az Alkotmány rendelkezéseéhez. A népszavazás ugyanis, egyrészt mint a közvetlen hatalomgyakorlás tipikus

³⁰ Az Ntv. jogtechnikai érdekessége, hogy úgy adott feladatot az AB-nek, hogy az jogilag még nem létezett; sem az Alkotmányban, sem törvényi szinten. Az Ntv. 1989. június 15-én került kihirdetésre, és azon a napon hatályba is lépett, míg az AB intézményét csak az 1989. évi XXXI. törvény helyezte el az Alkotmányban 1989. október 23-i hatállyal, az Abtv. pedig 1989. október 30-án lépett hatályba.

³¹ Kivételként említhető a 3/1996. Abh., amelyben az indítványozó szerint az Országgyűlés törvénysértő módon utasította el a Magyarország NATO-tagsága tárgyában kezdeményezett országos népszavazás kitűzését. Az AB az alkotmányossági panaszt (más egyéb indítványi elemek mellett) azért nem találta érdemben elbírálatónak, mert azt nem az eredménytelen hitelesítés, hanem az Országgyűlés döntése ellen terjesztették elő.

formája, összefügg a népszuverenitással, másrészt pedig az AB gyakorlata a népszavazáshoz való jogot politikai alapjogként fogta fel (52/1997. Abh.). Az AB gyakorlata következetesen elismeri mind a népszavazáshoz való jog alapjogi jellegét, mind azt, hogy a népszavazás alapvetően kiegészítő jellegű intézmény a hatalomgyakorlásban, mindamелlett az egyes döntésekben eltérés figyelhető meg, hogy a két jellemvonás (kiegészítő jelleg, illetve alapjog) közül melyikre helyeződik a hangsúly.

Az „alkotmányos rendeltetés” a magyarázata annak, hogy a népszavazási eljárásokban az AB kevésbé van kötve az indítványhoz (az OVB döntése elleni kifogáshoz), mint más hatáskörök esetében. Emiatt az AB helybenhagyott olyan hitelesítést megtagadó OVB határozatokat, amelyekkel szemben a kifogás megalapozott volt, de más ok miatt nem kerülhetett sor a hitelesítésre (pl. 44/2008. Abh.), illetve megsemmisített OVB határozatot amiatt, mert bár a kifogások nem voltak megalapozottak, más tartalmi okból nem volt helye népszavazás elrendelésének (pl. 51/2008. Abh.).

Az Alkotmánybíróság eljárásának sajátosságai

Tekintettel arra, hogy az Nsztv. az „alkotmányossági panasz” részletszabályaira vonatkozóan alig tartalmazott előírást, az eljárást az AB gyakorlata alakította ki. A tételes szabály kialakítását követően is komoly szerepe volt az AB-nek a népszavazási eljárás szabályozásában.

Azt követően, hogy az Alkotmány 1997-ben rögzítette a népszavazás főbb szabályait, az AB – országgyűlési képviselők indítványára – utólagos normakontroll keretében rámutatott a népszavazáshoz való jog alapjogi jellegére, és ebből következően arra, hogy a jogintézményt már a kezdeményezést megelőzően, az aláírásgyűjtési szakban is védeni kell (52/1997. Abh.). A határozatban rögzítettek kihatottak az Nsztv. és a választási eljárásról szóló törvény szabályrendszerére.

Az AB előtti népszavazási eljárás kettős természetét mutatja az is, hogy az AB-nek öt, egymástól különböző jellegű követelményt kell vizsgálni annak megállapításához, hogy az adott kérdésben tartható-e népszavazás. Ezen öt szempont között van elvi-alkotmányjogi (alkotmánymódosítás tilalma), az Alkotmányban tételesen rögzített (Országgyűlés hatásköre, tilalmi lista) és Nsztv.-ben rögzített (egyértelműség, moratórium) feltétel.

Valamennyi kidolgozásában nagy szerepe volt az AB gyakorlatának. Azt, hogy a népszavazás nem irányulhat az Alkotmánynak sem tételes, sem burkolt módosítására, az AB már korai határozatában rögzítette (2/1993. Abh.³²), és ezt annak ellenére fenntartotta (25/1999. Abh.³³), hogy az 1997-es alkotmánymódosítást követően az Alkotmány nyelvtani és logikai értelmezése eltérő következtetésre is vezethetne.

A tételes alkotmányi szabályok értelmezésénél is komoly szerep jutott az AB-nek; a parlamenti hatáskört, mint fogalmi elemet kiterjesztően értelmezte (53/2001. Abh., 46/2006. Abh.).³⁴ Még jelentősebbek azok a tartalmi ismérvek, amiket az AB a tiltott

³² A határozat az Országgyűlés népszavazás általi feloszthatóságát zárta ki. Rámutatott, hogy a felosztatás tartalmilag a képviselők visszahívását jelenti, ami nem fér össze a szabad képviselői mandátummal.

³³ A határozat nem tette lehetővé, hogy népszavazás döntsön a köztársasági elnök közvetlen választásáról.

³⁴ A határozatok rámutattak, hogy nemcsak abban a kérdésben tartható népszavazás, amit az Országgyűlés ténylegesen szabályoz, hanem abban is, amire a szabályozást kiterjeszthetné.

tárgykörökkel kapcsolatban megállapított; egyes pontokat megszorítóan, másokat kiterjesztően alkalmazott.

Az Nsztv.-ben rögzített feltételekre is nagy hatással volt az AB „alkotmányos rendeltetése”. Az Nsztv. azon kitételére, miszerint a népszavazásra bocsátandó kérdést egyértelműen kell megfogalmazni, az AB kidolgozta az egyértelműségi tesztet (51/2001. Abh.), amely egyrészt azt vizsgálja, hogy a választópolgárok számára egyfelképpen érthető-e a kérdés (választópolgári egyértelműség), illetve, hogy az Országgyűlés számára is világos, hogy a népszavazás eredményeképp milyen jogalkotási kötelezettség terheli (jogalkotói egyértelműség).

Az Nsztv. moratórium szabályt is tartalmaz, amely szerint az eredményes népszavazás az Országgyűlést három évig köti, és ezen idő alatt ugyanabban a kérdésben nem lehet új népszavazást kezdeményezni. E szabály megalkotására az AB kötelezte a jogalkotót: annak létrehozása előtt ugyanis mulasztásban megnyilvánuló alkotmányelleneséget állapított meg a moratórium-szabály hiánya miatt (27/2007. Abh.).

Látható tehát, hogy az AB-nek igen nagy szerepe volt mind a népszavazási eljárás tételes szabályainak kialakításában, mind azok értelmezésében és gyakorlati alkalmazásában.

Az OVB és az Országgyűlés határozatának felülvizsgálata

A választási eljárásról szóló törvény két helyen ad feladatot az AB-nek a népszavazással kapcsolatban: (1) az AB jogorvoslati fórum az OVB kezdeményezést/kérdést hitelesítő vagy azt megtagadó határozatával szemben, valamint (2) egyes esetekben felülvizsgálja az Országgyűlés népszavazás elrendelésére vonatkozó határozatát.

Az AB szerepe a két eljárásban eltér; az első esetben tartalmi vizsgálatot folytat, nem csupán az OVB határozat jogszerűségét vizsgálja, hanem azt is, hogy a kérdésben lehet-e népszavazást tartani. A második esetben az AB szűkebb spektrumban vizsgálódik; hatásköre arra terjed ki, hogy ellenőrizze az országgyűlési határozat jogszerűségét, valamint azt, hogy a kezdeményezés hitelesítését követően bekövetkezett körülmények a népszavazás akadályát képezik-e (33/2004. Abh., 40/2004. Abh., 5/2008. Abh., 6/2008. Abh., 7/2008. Abh.). A legutóbbi esetben azonban az AB a népszavazást elrendelő országgyűlési határozat kapcsán részletes vizsgálatot folytatott le, és az utóbb bekövetkezett politikai-társadalmi változásokat ítélte olyan jelentősnek, hogy azok a népszavazás akadályát képezik (130/2008. Abh.).

Összefoglalás

A tanulmányban az Alkotmánybíróság hatásköreinek csak néhány kérdését vettem föl, olyan alapvető problémáknak a tárgyalásába nem is bocsátkoztam, mint az utólagos absztrakt normakontroll fenntarthatóságának indokoltsága (vagy indokolatlansága), illetőleg a valódi alkotmányjogi panasz bevezethetősége. Ezeknek a nagy horderejű hatásköröknek az átalakítása az alkotmánybíráskodás helyét és szerepét alkotmányi szinten is újrafogalmazná, például a Legfelsőbb Bírósághoz való viszonyát illetően. Számos hatáskör változott az elmúlt két évtizedben: a köztársasági elnökre szűkült az előzetes normakontroll indítványozására jogosultak köre, a felsőoktatási autonómia védelme ki-

került a testület hatásköréből, pedig e téren meglehetősen aktív volt, a népszavazási ügyekben való, sok gondolt okozó jogorvoslati hatáskört 1997-ben telepítette a törvényhozó az Alkotmánybíróságra, stb. De a fentiekből láthatóan szinte valamennyi hatáskörben újragondolandó kérdések merülnek föl. Ebből két következtetés adódik. Húsz év elteltével érdemes lenne alaposan elemezni az alkotmánybírósági hatásköröket, és újragondolni, annak eredményeként újrashabályozni azokat. Ezt azzal a céllal kellene megtenni, hogy az alkotmánybírósági hatáskörök az alkotmányban szabályozott zárt rendszert képezzenek. Vagyis a jelenlegi helyzettől eltérően, amikor alkotmányos alapintézmény, az Alkotmánybíróság hatásköreit az alkotmány nem tartalmazza, a jövőben az alaptörvénynek kell tételesen és kimerítően felsorolni a hatásköröket. Ez azt a jelenlegi helyzetet is megszüntetné, hogy az Alkotmánybíróságról szóló törvény felhatalmazása alapján a törvényhozó bármelyik, minősített többséget sem igénylő törvényben megállapíthat és megszüntethet alkotmánybírósági hatásköröket.

PÉTER PACZOLAY

COMPETENCES OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF HUNGARY

(Summary)

The Constitutional Court of Hungary started first among the new institutions of the rule of law. The first five justices of the CC were elected by the Parliament on November 23, 1989 and the constitutional justices held their first session on January 2, 1990.

The CC enjoyed a great freedom in determining its position in the constitutional structure, including its political weight and role and also the legal competence in its qualified sense. The creators had rather ambiguous ideas about the functions of a constitutional court and the role it should play in the process of political transition. The historical circumstances therefore had a strong influence and determined in principle the set up of the new institution.

The paper explores how some of the competences of the Court have been interpreted and developed in constitutional jurisprudence.

Part I. Genesis of the Constitutional Court

Part II. Competences of the Constitutional Court

1. The CC's Concept of Law

Review of Law Uniformity Resolutions

The Concept of "Living law"

Constitutional Interpretation of a Norm

Further Development of Constitutional Requirement

2. The Concrete Review of Norms

3. Impact of Community Law on Constitutional Jurisprudence

Direct Applicability

Supremacy of Community Law

Constitutional Review and International Law

4. Examination of Omissions

Substantial Elements of the Decision Establishing Unconstitutional Omission

Types of Omission in the CC's Jurisprudence

5. Interpretation of the Constitution

6. Role of the CC in Referendum Procedure

Nature of the Referenda Procedure

Constitutional Appeals Concerning Referenda

Corporate governance

Felelős társaságirányítás

A felelős társaságirányítás olyan rendszer, amely a piacgazdaság működési struktúráján nyugszik és jogi hátterét a társasági jog és a gazdasági társaságok gazdálkodására vonatkozó jogszabályok képezik. E szisztéma célja a társasági működés hatékonyabbá tétele a társaság tagjainak, valamint a gazdasági társasággal jogviszonyban álló jogalanyok törvényes és jogos érdekeinek összehangolásával és figyelembevételével.

A felelős társaságirányítás (corporate governance) fontosságát és szükségességét európai közösségi szinten is felismerték, ezt jelzi, hogy az Európai Bizottság ezzel kapcsolatban két részletes ajánlást fogalmazott meg:

- a) 2004/913/EK egy megfelelő rendszer előmozdításáról a jegyzett társaságok¹ igazgatóinak díjazásához (a Bizottság egységes, átlátható és nyilvános javadalmazási rendszer kialakítását preferálja a következő sarokpontokkal: a díjazás – teljesítmény, szakképzettség, tapasztalat összhangjának megteremtése, a díjazás állandó és változó – például részvényopció – összetevőinek rögzítése, a természetbeni juttatások és a jutalmazási rendszer részleteinek meghatározása, egyöntetű szerződési feltételek kidolgozása az igazgatók számára);
- b) 2005/162/EK a jegyzett társaságok nem ügyvezetői igazgatói, illetve felügyelőbizottsági tagjai szerepéről és az igazgatóság (felügyelőbizottság) által létrehozott bizottságokról (a Bizottság háromféle testület felállítását támogatja a nyrtknél: audit bizottságét belső ellenőrzésre és pénzügyi, számviteli kontrollra, jelölő bizottságét az igazgatók, felügyelőbizottsági tagok munkájának értékelésére és új vezető tisztségviselők személyére vonatkozó javaslatételre, javadalmazási bizottságét a javadalmazási rendszer megvalósítására, működtetésére és ellenőrzésére).

Az Európai Bizottság ajánlásainak megfelelően a 2007/36/EK irányelv (az egyes részvényesi jogok gyakorlásáról a tőzsdén jegyzett társaságokban) preambulumban rögzíti², hogy a hatékony és eredményes társaságirányítás előfeltétele a részvényesek általi tényleges ellenőrzés, ezért meg kell szüntetni azokat az akadályokat (pl.: a szavazati jog gyakorlásánál a részvények közgyűlés előtt meghatározott időre történő zárolá-

¹ A jegyzett társaságok kategóriája alá azon részvénytársaságok tartoznak, melyek értékpapírjait a szabályozott piacon való kereskedésbe bevezették, azaz részvényeik a tőzsdén forgalmazhatók.

² 2007/36/EK irányelv – preambulum (3) és (10) pontok.

sa, vagy a képviselő útján történő szavazási eljárás megnehezítése), amelyek hátráltatják a részvényesek tagsági joggyakorlását³.

Az Amerikai Kereskedelmi Kamara – szinte az Európai Bizottság ajánlásaival egyidejűleg – „Versenyképességünk egyik tartópillére a felelős vállalatirányítás” címmel rövid állásfoglalást⁴ tett közzé Magyarországon. Ebben az állásfoglalásban a corporate governance fogalmi meghatározását is megtaláljuk: „kapcsolatrendszer egy társaság ügyvezetése, igazgatósága, tulajdonosai és egyéb érintettjei között [...] A hatékony felelős vállalatirányítási rendszer alkalmazása minden egyes társaságnál és a gazdaság egészén belül elősegíti a piacgazdaság megfelelő működéséhez szükséges bizalom kialakulását”.⁵ Ennek megfelelően a felelős vállalat/társaságirányítás célja a gazdasági társaságok és a társadalom, valamint az azt alkotó egyének érdekeinek összehangolása a méltányos elbánás, a megbízhatóság, a tisztesség elvei és a transzparens és elszámoltatható társaságirányítási gyakorlat alapján. A megfelelően kialakított és szabályszerűen működő felelős társaságirányítás számos előnnyel járhat:⁶

- jobb döntéshozatali mechanizmusok alakulnak ki; megalapozottabb vezetői döntések születnek, nő a szervezet átláthatósága és hatékonysága;
- növeli a befektetők bizalmát azzal kapcsolatban, hogy a rendelkezésre bocsátott eszközök a közösen elfogadott célok érdekében kerülnek felhasználásra és csökkentik a visszaéléseket;
- javítja a gazdasági társaságok tőkebevonási lehetőségeit és eredményesebbé teszi marketing- és PR törekvéseit;
- csökkenti a társaság működési kockázatait és hitelezők megtérülési elvárásait;
- növeli a gazdasági társaságok értékét és javul a közmegítélésük.

Azonban a felelős társaságirányítás ezen hasznai csak akkor jelentkeznek, ha a magyar jogi környezet honorálja a felelős, és szankcionálja a rossz (pl.: bennfentes információkkal visszaélés, részrehajló szerződések kötése, a társaság rovására folytatott tevékenységek etc.) társaságirányítást. A felelős társaságirányítás megteremtésének eszközei

- a példamutató, etikus és felelősségteljes vezetői magatartás etikai kódexek segítségével történő kialakítása;
- az átláthatóság és közzététel biztosítása a gazdasági társaságok működésével kapcsolatos információk, a vezető tisztségviselők szakképzettsége, tapasztalata, összeférhetetlensége és javadalmazása terén (a transzparencia megteremtése); a meghatározott közfeladatot ellátó tartós állami tulajdonú társasági részesedéssel működő szervezetek tevékenysége során keletkezett adatok közérdekűek, vezető

³ 2007/36/EK irányelv – preambulum 7., 10., 11., és 13. cikkei megoldást nyújtanak a felvetett problémára, a részvényesi joggyakorlás zökkenőmentessé tételére.

⁴ AmCham Rövid Állásfoglalás (Position Brief; V. sz.; 2005. április).

⁵ Az OECD (Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet) 1999-ben készült, majd 2004-ben módosított felelős vállalatirányítási alapelvei alapján.

⁶ Az AmCham rövid állásfoglalása tartalmazza, hogy a McKinsey és a Világbank (Global Corporate Governance Forum) közösen készített tanulmánya azt állapítja meg, hogy a befektetők a jobb társaságirányítással működő közép-kelet-európai társaságokat részesítik előnyben: az ilyenekért akár 30 %-os felárat is hajlandók fizetni.

tisztviselők juttatására vonatkozó adatok pedig a feladatkörük ellátásával összefüggésben keletkezett közérdekből nyilvános adatok és megismerhetők;⁷

- belső kontroll (monitoring) rendszer kiépítése (pl.: beszámolási kötelezettség az audit bizottságnak), tehát az elszámoltatás lehetővé tétele;
- a VTF (a vállalat társadalmi felelősségvállalásának; CSR: corporate social responsibility) ösztönzése, azaz a gazdasági társaságok korrekt versenytársai legyenek egymásnak, és felelősek legyenek a tevékenységeik révén a környezetre és a társadalomra gyakorolt hatásaikért.

Dahlsrud nyomán a szakirodalom⁸ a VTF öt dimenzióját ismeri: a gazdaságit (a profittermelő képesség fenntartásával hozzájárulás a gazdasági fejlődéshez), a környezetit (környezetvédelmi tevékenység, illetve a környezetvédelmi szempontok figyelembevétele a társasági működés során), a kapcsolatit (kapcsolattartás a társasággal szerződéses viszonyban állókkal és a vállalkozás mikro- és makrokörnyezetbeli közösségeivel), a társadalmi (társadalmi szabályok beépítése a társasági létezés céljai közé) és az önkéntességit (önkéntes, kreatív tevékenység végzése és etikai, erkölcsi normák követése). Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a gazdasági társaság társadalmi felelősségvállalása a tagság és az operatív szervek között diszkrepanciához is vezethet, valamint az esetleges pozitív gazdasági, környezeti és társadalmi hatások a társaság belső viszonylataiban problémákat generálhatnak: például a környezetvédelmi szemlélet érvényesítése versenyhátrányt és veszteséget eredményezhet, vagy a stakeholder (a gazdasági társaság tevékenységének érintettjei) érdekek előtérbe helyezése a tagi-tulajdonosi jogokat korlátozhatja. A gazdasági társaság társadalmi felelősségvállalása objektív mércéül akkor szolgálhatna, ha a velejáró előnyök és hátrányok egyensúlyi helyzetbe hozhatók.

Az Európai Bizottság és az Amerikai Kereskedelmi Kamara corporate governance alkalmazását sürgető közleményeivel szintén egyidőben a Budapesti Értéktőzsde közzétette Felelős Társaságirányítási Ajánlását (FTA). A BÉT az FTA-t 2004 februárjában jelentette meg először és 2008 márciusában dolgozta át a tőzsdén jegyzett magyarországi székhelyű nyilvánosan működő részvénytársaságok számára. Az FTA alapján első alkalommal kell Magyarországon a tőzsdei kibocsátóknak felelős társaságirányítási gyakorlatukról nyilatkozniuk. Az FTA mind az Európai Bizottság ajánlásaival, mind az Amerikai Kereskedelmi Kamara elvi elvárásaival alapvetően összhangban van.⁹ Az FTA a társasági törvényt kiegészítő ajánlások, melyek – elsősorban a tőzsdei, magyarországi székhelyű nyrt-k számára – követendők, azonban nem kötelezőek; viszont nem értelmezhetőek a jogszabályi rendelkezésekkel ellentétes javaslatként sem.¹⁰ A Felelős Társaságirányítási Ajánlások több témakört fednek le,

- a részvényesi érdekérvényesítési és joggyakorlási elveket és eljárásokat,
- az igazgatóság/igazgatótanács és a felügyelőbizottság közötti feladatmegosztást,
- az irányító és ellenőrző szervek összetételének meghatározását,

⁷ ÍH 2009. 72.

⁸ BARTUS Gábor: „Szükségünk van-e jóléti vállalkozásokra?” (Kommentár, 2008/5. Közjó és kapitalizmus, 27., 36. és 40. pp.)

⁹ Felelős Társaságirányítási Ajánlások (Készítette a Budapesti Értéktőzsde Zrt. Felelős Társaságirányítási Bizottsága; jóváhagyta a Budapesti Értéktőzsde Zrt. Igazgatósága 2008. március 11-én; hatálybalépés dátuma: 2008. május 16.; www.bet.hu)

¹⁰ http://www.bet.hu/print/topmann/kibocsatok/tarsasagiranyitas/felelos-tars_ir.html; 2007.10.11.

- az igazgatóság/igazgatótanács, a felügyelőbizottság és a menedzsment tevékenységének értékelését és díjazását,
- a belső kontrollmechanizmusok rendszerének irányítását és működtetését,
- az audit, a jelölő- és javadalmazási bizottságok hatásköreit,
- a transzparencia és a publicitás biztosítását.

A corporate governance-szal foglalkozó három dokumentum hatására a tőkepiaci törvény 2007. június 11-ei módosításakor¹¹ a társasági törvény 312. §-át is megváltoztatták. Azoknál a nyrt-knél, amelyek részvényei a Budapesti Értéktőzsdén bevezetésre kerültek, az éves rendes közgyűlésen a számviteli törvény szerinti beszámolóval együtt felelős társaságirányítási jelentést is el kell fogadni. A felelős társaságirányítási jelentést az igazgatóság terjeszti a közgyűlés elé; amennyiben felügyelőbizottság működik a nyrt-nél, akkor a jelentés a felügyelőbizottság jóváhagyása nélkül nem terjeszthető a közgyűlés elé. A jelentésről a közgyűlés külön határoz, és a jelentést a részvénytársaság honlapján közzé kell tenni. A jelentésben az igazgatóság nyilatkozik az előző üzleti évben követett felelős társaságirányítási gyakorlatról, és arról, hogy miben és miért tért el a BÉT Felelős Társaságirányítási Ajánlásától (az Európai Unió társasági jogában alkalmazott „comply or explain” elvének megfelelően).

A corporate governance alkalmazása szorosan összefügg a részvénytársaságok irányítási szisztémáival; a következőkben ezek ismertetésére és elemzésére térünk ki.

Az Európai Közösségen belül két irányítási modell létezik a részvénytársaságok kapcsán: a dualista (a) és a monista (b);¹² a tagállami szervezeti modellek ábrás megjelenítését lásd a tanulmány végén lévő mellékletekben.

a) A dualista rendszer az operatív/ügyvezető (Leitungsorgan; igazgatóság) és az ellenőrző (Aufsichtsorgan; felügyelőbizottság) szerv szétválasztásán alapul, kétszintű irányítást jelent; tipikusan ez a szisztéma jellemző Németországban, Ausztriában, Hollandiában (Vorstand-Aufsichtsrat; administrative board – supervisory board),¹³ ahol a tőke (szavazati jog) koncentrációja figyelhető meg.¹⁴

b) A monista rendszer a vezetést és az ellenőrzést egy szerven (Verwaltungsorgan; igazgatótanács) belül valósítja meg, melynek ügyvezetést ellátó (executive directors) és ellenőrzést végző, független (non executive/outside directors) tagjai vannak, ez az egyszintű irányítás. Egyértelműen ezt a szisztémát valósítja meg az Egyesült Királyság és Írország (management board).¹⁵

Az Európai Unióban a részvénytársaságok struktúrájára vonatkozóan kialakult két rendszer „kibékíthetetlenségét” jelzi az, hogy a részvénytársaságok szervezetének és irányításának harmonizálásával foglalkozó ún. struktúra-irányelv tervezetét többszöri átdolgozás (1972, 1982, 1990, 1991) ellenére sem fogadták el a tagállamok. Az egy lép-

¹¹ 2007. évi LVII. törvény a tőkepiacról szóló 2001. évi CXX. törvény módosításáról 85. §.

¹² Erről lásd még: PAPP Tekla: „Corporate governance – társaságirányítási rendszerek” Acta Conventus de Iure Civili; Tomus X.; SZTE ÁJK Polgári Jogi és Polgári Eljárásjogi Tanszék kiadványa; szerk.: PAPP T.; Szeged, 2009. 185–199. pp.

¹³ PAPP Tekla: „Az Európai Unió társasági jogi normái”. Szegedi Európa-jogi Szakkönyvtár; JATEPress; Szeged, 2005. 11. p.; M. HABERSACK: „Europäisches Gesellschaftsrecht”. Verlag C. H. Beck; München, 2003. 410. p.

¹⁴ BERKE B. – FAZEKAS J. – GADÓ G. – GYULAI – SCHMIDT A. – KIRÁLY M. – KISFALUDI A. – MISKOLCZI BODNÁR P. „Európai társasági jog” Szerk.: MISKOLCZI BODNÁR P.: KJK-Kerszöv; Bp., 2004. 207. p.

¹⁵ PAPP: i. m. 11. p.; HABERSACK: i. m. 410. p.; „Európai társasági jog”, i. m. 144. p. és 207. p.

csős (one-tier) és a kétlépcsős (two-tier) szervezeti modell közötti különbségeket tovább mélyítette a munkavállalói részvétel (participáció; az ún. Mitbestimmung intézménye: a dolgozók érdekképviselője az rt. irányításában és ellenőrzésében) lehetőségének megadása (ezen belül is eltéréseket mutat a német-osztrák – felügyelőbizottságon belül –, a svéd – kollektív szerződés keretében – és a francia megoldás – alapszabályi rendelkezés függvényében)¹⁶, vagy kizárása (például az Egyesült Királyság részéről).¹⁷

A struktúra-irányelv tervezet megvitatása során felszínre került problémákat az európai részvénytársaság (Societas Europaea, SE)¹⁸ szervezetének kialakításánál sem küszöbölték ki. Ennek az az oka, hogy az SE olyan rt. formában alapított jogi személyiségű kereskedelmi társaság, amelynek alaptőkéje a tőzsdén forgalmazható részvényekre van felosztva. Ezt a részvénytársaságot úgy kell tekinteni, mintha a bejegyzés helye szerinti tagállamban, a tagállam nemzeti joga szerint alapított, nyilvánosan működő részvénytársaság volna; azaz a Societas Europaea tagállami nyrt-nek minősül. Az SE szervezete az alábbi szervezeti egységekre bontható: a részvényesek közgyűlése, egy felügyeleti és egy irányító szerv (kétszintű/nem egységes irányítási rendszer), vagy egy ügyviteli szerv (egyszintű/egységes irányítási rendszer). A kétszintű rendszerben az SE cégvezetéséért az irányító szerv felelős (erre a feladatkörre egy vagy több ügyvezető igazgató is felhatalmazható). A felügyeleti szerv kinevezi az irányító szerv tagjait (a tagállami szabályozás ezt a jogkört közgyűlési hatáskörbe is utalhatja). Senki nem lehet ugyanabban az SE-ben egyidejűleg az irányító és a felügyeleti szerv tagja is. Az SE alapszabálya határozza meg az irányító szerv taglétszámát, de a tagállami jog minimális és/vagy maximális létszámot előírhat. A felügyeleti szerv ellenőrzi az irányító szerv munkáját:

- az irányító szerv legalább háromhavonta jelentést készít a felügyeleti szervnek az SE addigi üzleti tevékenységéről, és annak várható alakulásáról;
- az SE-re nézve valószínűsíthetően számottevő hatással bíró információkat haldéktalanul továbbítja az irányító szerv a felügyeleti szervnek;
- a felügyeleti szerv e jellegű tevékenységének ellátásához szükséges információk szolgáltatására kötelezheti az irányító szervet. A felügyeleti szerv tagjait a közgyűlés nevezi ki, számukat az SE alapszabálya állapítja meg, de a tagállami szabályok minimális és/vagy maximális létszámot rögzíthetnek. A felügyeleti szerv a tagjai közül elnököt választ, de a felügyeleti szerv tagjainak felét a munkavállalók jelölik ki, de elnöknek csak a közgyűlés által kijelölt tag választható. A felügyeleti szerv feladatai ellátásához szükséges vizsgálatokat elvégezheti, és minden tagja jogosult a benyújtott információk megvizsgálására. Az egyszintű rendszerben az SE cégvezetése az ügyviteli szerv feladata. Az ügyviteli szerv taglétszámát az SE alapszabálya állapítja meg, de a tagállami szabályozás minimális, vagy maximális létszámot rögzíthet. Az ügyviteli szervben a munkavállalóknak is kell képviseltetniük magukat (a 2001/86/EK irányelv szerint) legalább három taggal. Az ügyviteli szerv tagjait a közgyűlés választja, azonban az első ügyviteli szerv tagjait az alapszabály is kijelölheti. Az ügyviteli szerv a tagjai közül elnö-

¹⁶ HABERSACK: i. m. 411. p.; B. NAGEL: „*Deutsches und europäisches Gesellschaftsrecht*”. Verlag F. Vahlen. München, 2001. 350. p.

¹⁷ Erről részletesen: PAPP: i. m. (EU) 11-12 pp.; „*Európai társasági jog*”, i. m. 144-146. pp; NAGEL: i. m. 350-352. pp.

¹⁸ 2157/2001/EK rendelet (hatálybalépés: 2004. október 8.); 2004. évi XLV. törvény az európai részvénytársaságról.

köt választ, ha a tagok felét a munkavállalók jelölték ki, akkor elnöknek csak a közgyűlés által delegált tag választható. Az ügyviteli szerv legalább háromhavonta, vagy az alapszabályban rögzített időszakonként ülésezik: megvitatja az SE tevékenységét és annak várható alakulását. Az ügyviteli szerv valamennyi tagja jogosult a kapott információk ellenőrzésére. Az egy- és kétszintű rendszer közös szabálya, hogy az SE szerveinek tagjai jogi személyek is lehetnek (ha az irányadó tagállami jog ezt lehetővé teszi). Nem lehet az SE semmilyen szervének tagja az, akit a székhely szerinti nemzeti jog ilyen irányú tevékenységtől eltiltott, vagy a tagállami hatóság határozata tilalmazta ezt; ezen kívül az SE alapszabálya külön alkalmassági feltételeket támaszthat.¹⁹

Mind az európai részvénytársaság, mind a tagállami – főként a stratégiai – tőketársaságok szervezeti struktúrájának kialakításánál a tőke szabad áramlása nem korlátozható, azaz az operatív és az ellenőrző szerv tagjainak kiválasztása során nem lehet élni olyan előjogokkal, amelyektől más tagállamok el vannak zárva, vagy amelyek visszatarthatják más tagállamok befektetőit. Az Európai Bíróság ezen az alapon több döntésében is marasztalt el tagállamokat (Belgiumot, Olaszországot, Németországot):

- a C-503/99 számú ügyben amiatt, hogy a gázszolgáltatási tevékenységet végző, privatizált belga vállalkozás igazgatóságába a miniszter a kormány képviselőiben két tagot jelölhetett;
- a C-463/04 és C-464/04 egyesített ügyekben az igazgatótanács tagok közjogi szerv (Milánó városa) által történő közvetlen kinevezése okán;
- a C-112/05 ügyben pedig a Volkswagenwerk GmbH felügyelőbizottsági tagdelegálási előírásai miatt (Alsó-szászország és a Német Szövetségi Köztársaság két-két személyt jelölhetett a cég felügyelőbizottságába).

Az Európán kívüli világban a társaságirányítási modellek megkülönböztetése a pénzügyi rendszerek és a társaságtulajdonosi szerkezetek eltérésein alapul; ezek szerint „insider system”-et és „outsider systemet”-et különíthetünk el.²⁰ Az „insider system”-et a nem likvid tőkepiacon mozgó, a tulajdon magas koncentrációját megvalósító, nagyfokú kereszt-részesedést felmutató társaságok jellemzik (a kontinentális európai minta nyomán idetartozik Japán), ahol az alapvető ellentét a társasági kisebbség és a blokkoló ellenőrzéssel rendelkező tag(ok) között húzódik.²¹ Az „outsider system” lényegi vonásai a szétagprózott tulajdonosi kör, a társasági tagság közötti alacsony szintű összefonódás és irányításszerzések/vállalatfelveszárlások révén megvalósuló ellenőrzés²² (az angolszász előkép alapján az USA²³ és Ausztrália sorolható ide); ennél a rendszernél a legmélyebb érdekellentét az erős menedzsment és a szétagprózott részvényesek között van.²⁴ Mindkét szisztéma működésének javításához elengedhetetlen a corporate governance hatékony alkalmazása: az operatív szervek eredményes ellenőrzése és be/elszámoltathatósága, a

¹⁹ 2004. évi XLV. tv. 9. § – 12. §; PAPP: i. m. (EU) 45–47 pp.; „Európai társasági jog”, i. m. 163–164.

pp.
²⁰ Andrew CLARKE: „Stylized Models of Corporate Governance”. In: Yearbook of New Zealand Jurisprudence, 2006. 160. p.

²¹ A. CLARKE: i. m. 161., 164. pp.

²² A. CLARKE: i. m. 162. p.

²³ Ezzel kapcsolatban lásd még KECSKÉS András: „Befektetővédelmi reformok az Egyesült Államokban és Európában”. Magyar Jog; 2009/5.; 298–307. pp.

²⁴ A. CLARKE: i. m. 164. p.

vezető tisztségviselők honorálása szoros kapcsolatban legyen a teljesítménnyel, a társaságban belüli kommunikáció fejlesztése etc.²⁵

A corporate governance gyakorlat kialakítása és az arról történő beszámolás – a törvényi szabályozás okán – a tőzsdei cégeknél és a bankoknál jellemzőbb. A Reserve Bank of New Zealand jó példája a megfelelően működő corporate governance-nak: átlátható és jól meghatározott belső követelményrendszer (összeférhetetlenség kiküszöbölése, belső ellenőrzés), szakmai számviteli standardokon nyugvó pénzügyi jelentés közlése, a szakmai előírásoknak megfelelő külső audit, egyértelműen rögzített elszámoltathatóság (célok meghatározása, feladat- és hatáskörök felosztása, teljesítmény és javadalmazás összhangja, a nem teljesítők elmozdításának lehetősége) jellemzi.²⁶

Remélhetőleg, Magyarországon is rövid időn belül meggyökeresedik a hatékony felelős társaságirányítás és az Európai Bizottság ajánlásainak, az Amerikai Kereskedelmi Kamara állásfoglalásának és a Budapesti Értéktőzsde ajánlásának mezejében haladva az audit, a jelölő és a javadalmazási bizottságok szervezeti beillesztése általánossá válik a nyrt-knél (a kétlépcsős rendszernél a felügyelőbizottságokhoz kapcsolódva, az egylépcsős szisztémánál pedig az igazgatótanács független tagjaihoz kötődően), valamint az e bizottságok működése, munkája révén a nyilvánosan működő részvénytársaságok – és talán a nem túl távoli jövőben zrt-k és a kft-k is – a corporate governance lényegének megfelelően funkcionálnak majd.

TEKLA PAPP

CORPORATE GOVERNANCE

(Summary)

The corporate governance is a system that establishes on the operating structure of the market economy, and the company law and the regulations concerning management of the companies constitute its legal background.

With regard to corporate governance the European Committee drafted two recommendations and the 2007/36/EC directive was issued that puts down in its preamble: the effective control by the shareholders is the precondition of the successful corporate governance.

The instruments of creating of corporate governance are

- the moral behaviour of managers,
- the assuring of transparency and publicity,
- the extension of the inside control and monitoring system,
- corporate social responsibility (CSR).

²⁵ A. CLARKE: i. m. 170–171. pp.

²⁶ FRANKÓNÉ ALPÁR Andrea: „Governance a jegybankokban (Módszertani vázlat)”. Hitelintézeti Szemle. 2007/1. 46. p.

The Budapest Stock Exchange accepted a corporate governance recommendation in February 2004, on the basis of that the public limited companies has to state their corporate governance practice.

The Act IV of 2006 so disposes of this (Section 312)

- if the shares of a public limited company are admitted for trading on the Budapest Stock Exchange, the management board shall present to the annual general meeting the company governance and management report together with the annual report prepared pursuant to the Accounting Act;
- the report shall contain the management board's conclusions on the company's policy adopted with a view to sound governance and management in the previous financial year, and shall demonstrate any derogation from the Recommendations of the Budapest Stock Exchange for Sound Company Governance.

The adoption of corporate governance is bound up with the control systems of the public company limited by shares, with the two organisational models (one-tier and two-tier) in Europe. The monistic and dualistic models also appear in the organisation of *Societas Europaea*.

Outside of Europe the distinction of company control models are based on the differences of financial systems and company owners' structures, accordingly insider system and outsider system can be separated.

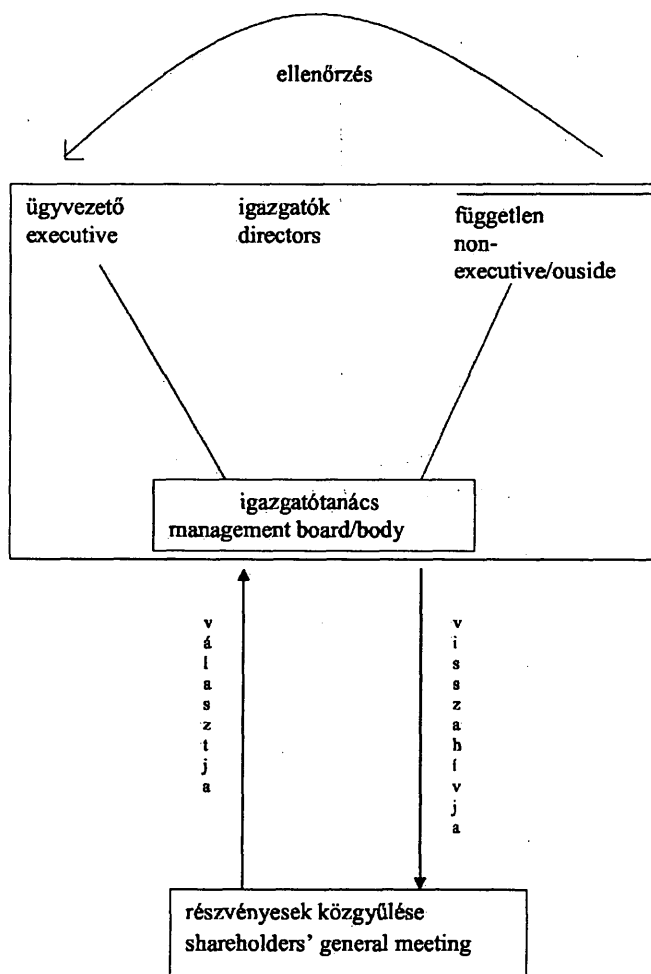
Mellékletek

1. sz. melléklet²⁷

A monista modell klasszikus példája

Egyesült Királyság

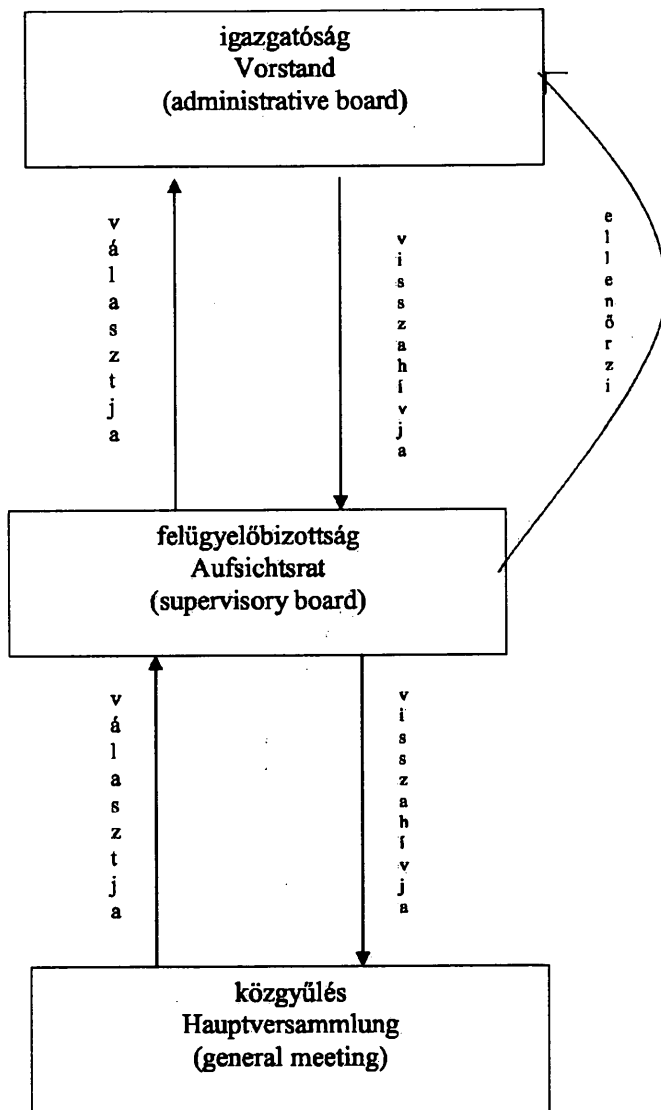
(public/private company limited by shares)

²⁷ J.H. FARRAR & B.M. HANNIGAN: „Farrar’s Company Law”. Butterworths; London – Edinburgh – Dublin, 1998. 302. p.

A dualista modell szemléltetése

Németország
(Aktiengesellschaft)

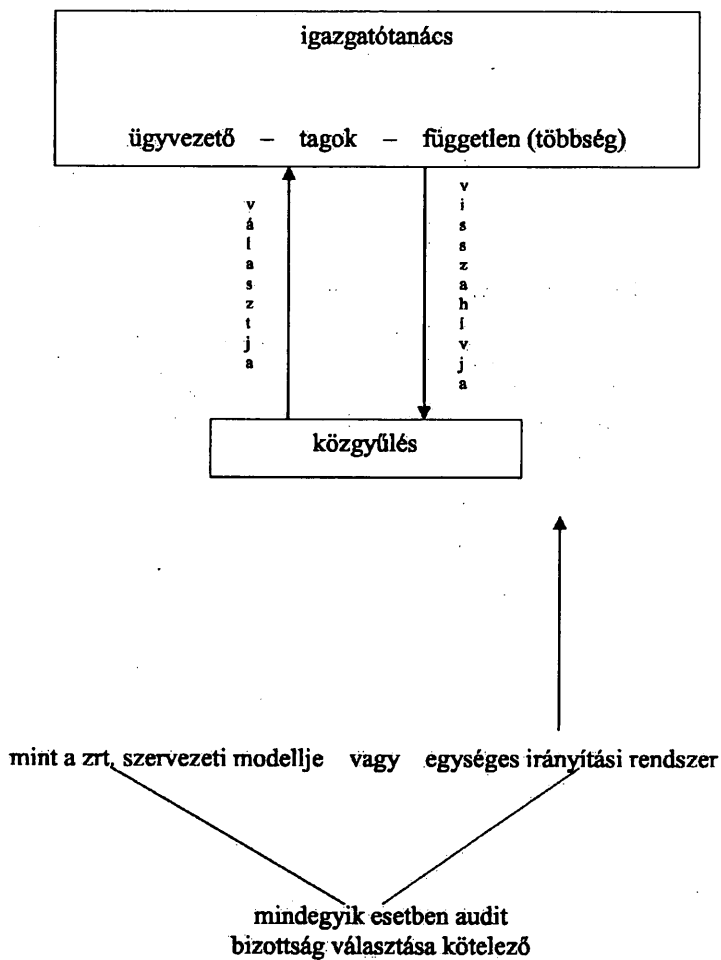

²⁸ E. KLUNZINGER: „Grundzüge des Gesellschaftsrechts”. Verlag F. Vahlen; München, 1991. 157–158. pp.

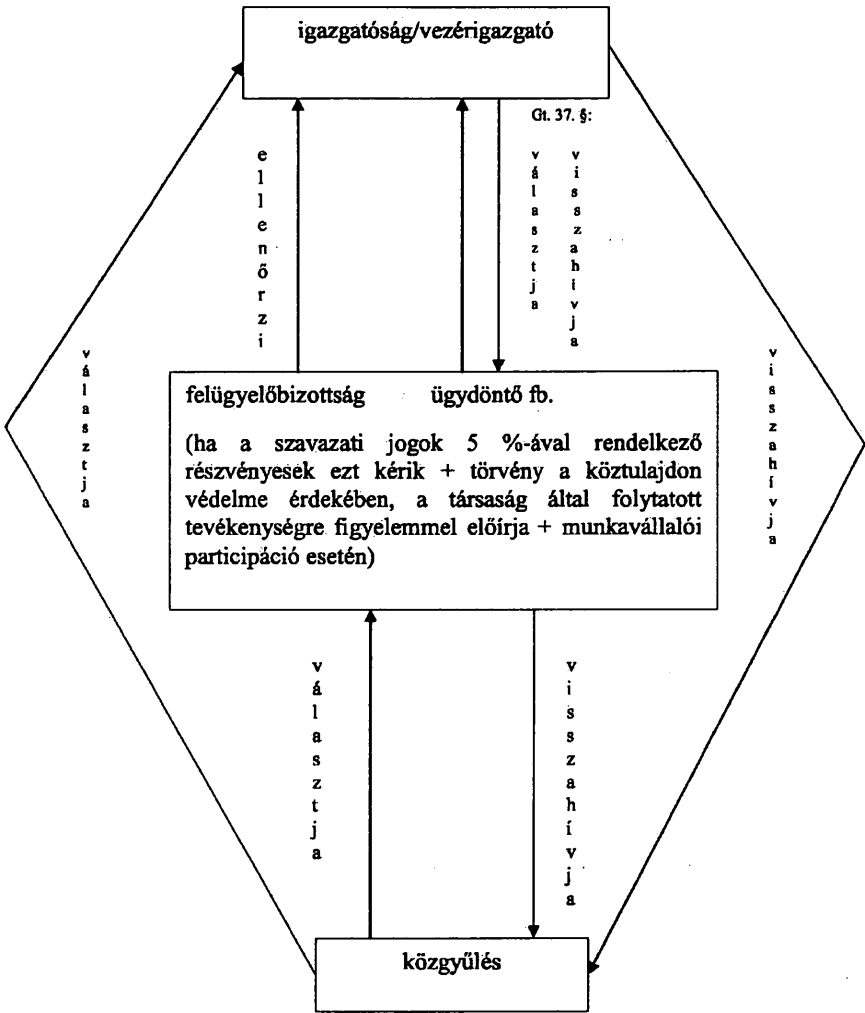
Vegyes rendszerek

Magyarország

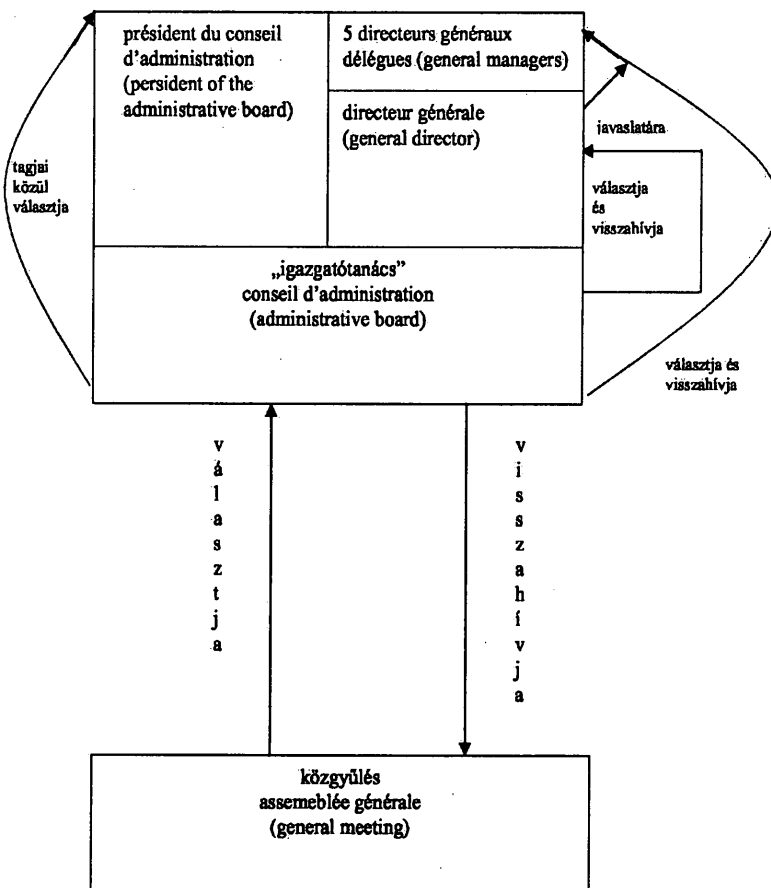
(nyrt.)

Magyarország
(zrt.)

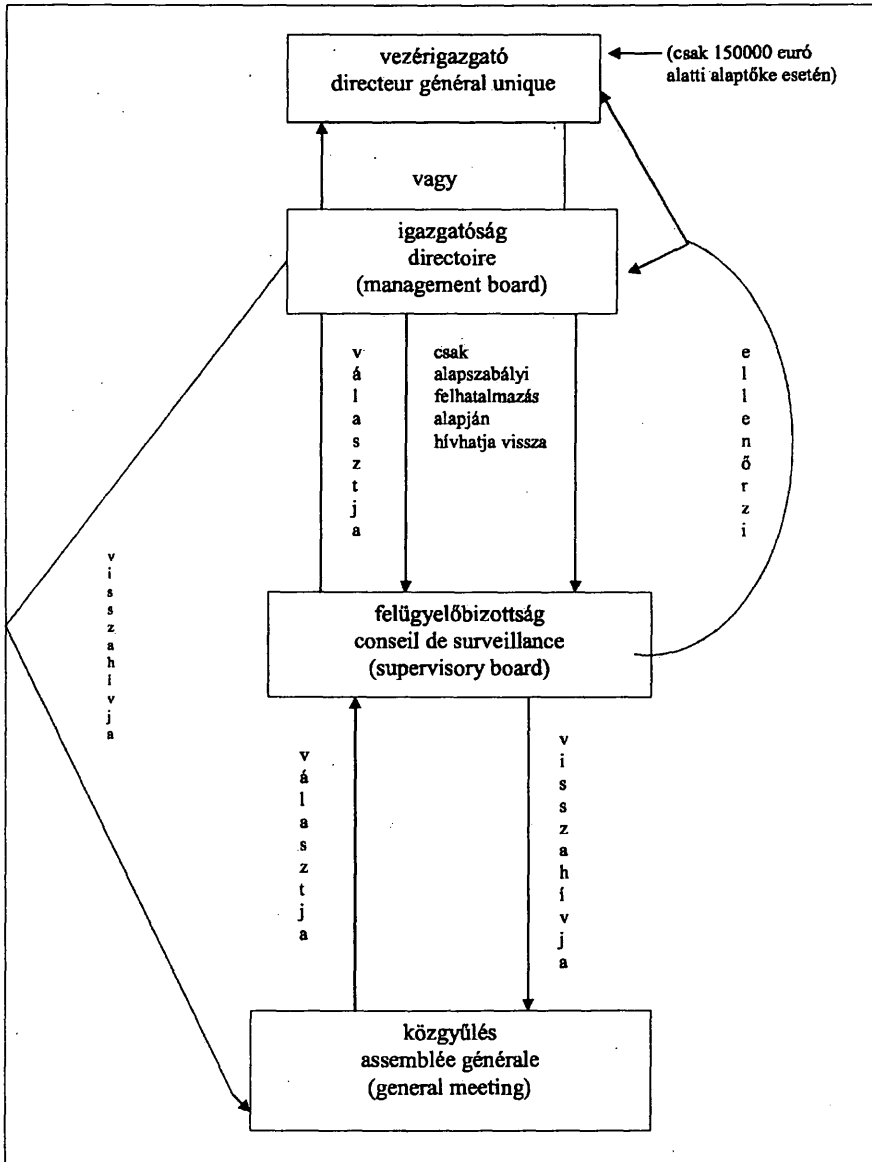

Franciaország
(Société Anonyme, S. A.)²⁹

²⁹ A magyar jogirodalomban („Európai társasági jog”, i. m. 144. p.) kialakult véleménnyel ellentétben (mely monista modellt követőnek tekintti a francia rt. szervezetét) a német álláspontot (RÜTZEL: „*Management Systems and Consequences, Representation and Supervision Functions*”; ERA; Summer Course on European Company Law, Trier, 18–20 June 2008.; előadás) osztjuk, ami a francia jogi szabályozást inkább vegyes modellnek, vagy bújtatott kétszintű rendszernek tekintti. Azért találjuk helyesnek a német meghatározást, mert egyrészt a francia rt. alapítói kétfajta szervezeti felépítés között választhatnak, másrészt az igazgatótanács saját tagjai közül választ ügyvezetésre jogosult igazgatókat (general director, general managers) és ezek tevékenységét ellenőrzi, tehát a belső ügyvitel mellett felügyelőbizottsági feladatokat lát el.

Franciaország
(Société Anonyme, S.A.)

PATYI ANDRÁS

A közigazgatási bíráskodás alkotmányos hátterének eredete és jelentése

Az Alkotmány 50. § (2) bekezdése szerint a „közigazgatási határozatok törvényességét a bíróság ellenőrzi”. Alkotmányunk gyorsan változó rendelkezései között érdekes állandóságot mutat és 1989. október 23-a óta változatlan szöveggel van hatályban ez a rendelkezés, melyet az Alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. törvény 30. §-a állapított meg. Az alábbiakban áttekintem, hogy keletkezésekor vajon milyen céllal került az alaptörvénybe ez a szabály, mi lehetett a megszövegezés kori jelentéstartalma.

Írásom a magyar sztenderdek alapján nem jogtörténeti mélységű. Az egy-egy jogintézmény bemutatásához elengedhetetlen történeti vagy legalább keletkezés-történeti vizsgálat alapjait a Ruzsoly professzor úr tanszékén eltöltött demonstrátori évek alatt kaptam és szereztem meg. Valamit talán visszaadok most ezzel a tanulmánnyal a professzor úrnak, akinek tudományos pályámon való elindulásomat köszönhetem.

1989 előtt az Alkotmány még ehhez hasonló szabályt sem tartalmazott, ez egy teljesen új, az Alkotmányba a jogállami alkotmány megteremtésére irányuló módosításkor beiktatott rendelkezés, mely a bíróságokról szóló fejezetben a *nyelvi minimumra* szorítkozó lakonikus kijelentés és a továbbiakban nem részletezi, hogy milyen jellegű vagy melyik bíróság, milyen eljárásban, milyen határozatok, milyen szempontú ellenőrzését jogosult (köteles) elvégezni. Az Alkotmánybíróság megfogalmazása szerint: „A tömör fogalmazás valóban nem részletez. Nem szól külön sem az anyagi vagy alaki, illetőleg az érdemi vagy eljárási jogszabálysértéseket tartalmazó közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának a lehetőségéről.” (994/B/1996. AB határozat, ABH 1997, 675, 676.)

Az Alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. törvény szintén szükséztű indokolásának az 50. § (2) bekezdését beiktató 30. §-hoz fűzött magyarázata szerint: „Az új (2) bekezdés a *közigazgatási bíráskodás alkotmányos alapjait* teremti meg” A közigazgatási bíráskodás alkotmányos alapjainak megteremtése, mint alkotmányos célkitűzés azonban más rendelkezésekben nem öltött testet.¹ Így sem a bírósági

¹ Az alkotmányi szintű szabályozás elégtelenségére hívta fel a figyelmet TRÓCSÁNYI László: *Milyen közigazgatási bíráskodást? Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992. 34. p.;* Uő: *A közigazgatási bíráskodás hatásköri és szervezeti kérdései*, Magyar Jog, 1993/9. 547. p. Trócsányi az Alkotmány 50. § (2) bekezdését lényegében kiindulópontnak tekinti és a későbbi alkotmányozás során szükségesnek látja a részlete-

szervezetről szóló rendelkezések, sem más önálló rendelkezések nem tettek 1989-ben és azóta sem tesznek említést a közigazgatási bíráskodásról vagy a közigazgatási ügyekben történő ítélezésről. Mindez mutatja, hogy az alkotmányozás során ennek a témakörnek kisebb súlyt és jelentőséget tulajdonítottak, mint a hatáskörileg és intézményi szempontból önálló fejezetben szabályozott Alkotmánybíróságnak vagy a szintén önálló fejezetben tételezett országgyűlési biztosi intézménynek. Ez annak ellenére történt így, hogy a közigazgatási bíráskodás esetén kézzelfogható és működőképes saját modell állt rendelkezésre, melyet éppen a szocialista államrend bevezetésének folyamatában szüntettek meg 1949-ben. Az Alkotmánybíróság és az állampolgári jogok országgyűlési biztosa előzmény nélküli intézmények voltak a magyar alkotmányos berendezkedésben.

I. A közigazgatási „bíráskodás” alkotmány-konceptiókban

1. A rendszerváltozás előtti koncepciók

Az európai alkotmányokban gazdag tárháza kínálkozott (és kínálkozik) a közigazgatási határozatok bírói ellenőrzésére vonatkozó szabályozásnak. Az 1989-es alkotmánymódosítás előtti két szabályozási koncepció [A Magyar Népköztársaság új Alkotmányának szabályozási koncepciója, 1988. november 30., a továbbiakban: Koncepció I.,² Magyarország Alkotmányának szabályozási elvei, 1989. január 30.,³ a továbbiakban: Koncepció II.] a közigazgatási határozatok bírósági ellenőrzése kérdésével az említés – azt is mondhatjuk, hogy az evidencia – szintjén foglalkozott. A Koncepció I. a 8. 3. pont alatt (Az Alkotmánybíróság eljárása) említi, az alkotmányjogi panasz lehetséges megoldásai, feltételei között, „hogy az állampolgár [...] csak a közigazgatási bíróság által már jogerősen lezárt ügyben fordulhat az Alkotmánybírósághoz, mert a döntés alapjául szolgáló jogszabály alkotmányellenesnek minősíthető;”

A Koncepció I. Ügyészségről szóló 11. alfejezete is evidenciaként kezeli a közigazgatási bíráskodás bevezetését, mikor rögzíti, hogy „[a]z államigazgatási jogalkalmazás törvényessége feletti kontroll (legyen az akár ügyészi, akár bírói kontroll) elsősorban a jogorvoslati szerepben jelentkezik. A közigazgatási bíráskodás bevezetésével felvillannak azok az előnyök, amelyek a bírói felülvizsgálat mellett szólnak: az érdemi döntés törvényességi értékelésének kiemelése a közigazgatásból; a kontradiktórius eljárás, a bírói függetlenség garanciái az objektív elbírálásra stb.”⁴ A Koncepció I. az *ügyészi felügyelet* megtartásának lehetséges változatai elemzése során említi „a közigaz-

sebb szabályozást. Ugyanígy vélekedett TAKÁCS Albert: *Az alkotmányosság és a törvényesség védelme bíróságok útján*. Jogtudományi Közlöny 1989/9. 443–455. p., 454. p.

² A Magyar Népköztársaság új Alkotmányának szabályozási koncepciója, Igazságügyi Minisztérium, Budapest, 1988. november 30., továbbá: KILÉNYI Géza (szerk.): *Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai* (Kisérlet Magyarország új Alkotmányának megalkotására, 1988 – 1990), Államtudományi Kutatóközpont. Budapest, 1991.

³ Magyarország Alkotmányának szabályozási elvei, 1989. január 30. Igazságügyi Minisztérium, Budapest, géppel írt tisztázat fénymásolata. Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990. országgyűlési ciklus, 141–200. jelzetű kötet; Az MSZMP Központi Bizottsága 1989. február 20–21-én megtartott ülése jegyzőkönyvének 2. sz. függeléke. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 1. kötet 409–439. p. In: KILÉNYI.

⁴ A Magyar Népköztársaság új Alkotmányának [...] 1988. november 30., 66. p.

gatási bíráskodás szélesítését”, illetve „a közigazgatási bíráskodás és az ügyészi aktusfelügyelet sajátos kombinációjá”-t. Az ügyészi felügyelet megszüntetését jelentő másik változat már „a közigazgatási bíróság működésé”-ről tesz említést (mint amely a jogalkotás felett őrködő Alkotmánybíróság tevékenysége mellett elegendőnek látszik a közigazgatás törvényességének biztosítására). A Konceptió I. részletesen rendelkezett az önkormányzati jogok védelméről (a 12.6. pont alatt), melyek között rögzíti, hogy „a jelentősen bővülő bírósági út lehetőségeit az Alkotmány nyissa meg az önkormányzati jogok védelme terén is”, méghozzá azáltal, hogy „[a]z önkormányzat a bírósághoz (közigazgatási bírósághoz) fordulhasson a felügyeleti hatóságok jogszerűtlen intézkedései ellen.” A Konceptió I. emellett a tanácsi választások alapelvei (13.3 pont) között említette még a közigazgatási bíróságot, a tanácstagi választások során lehetséges mandátumvizsgálati szabályok között, mint az egyik lehetséges megoldást.⁵

A Konceptió II. hasonló témakörök (ügyészi felügyelet, önkormányzati jogok védelme, tanácsi választások) között említi a közigazgatási bíróságot (vagy bíraskodást), de emellett az egyik lényeges kérdéskört, a bírósági szervezeten belüli viszonyát is tisztázza. A közigazgatási bíráskodásnak a bírósági szervezetre gyakorolt alapvető hatását elismerve a 11.1. pontban rögzíti, hogy „A bírósági szervezet kialakítása attól függ, hogy a közigazgatási bíráskodás, a munkaügyi és a katonai bíráskodás hogyan épül be az igazságszolgáltatás rendszerébe, illetve hogy a büntető eljárásjog és a polgári eljárásjog milyen jogorvoslati rendszert állapít meg.”⁶ A Konceptió II. az igazságszolgáltatás egységességének elvéből indult ki, ezért főszabályként különbíráóságok létesítését nem irányozta elő, „a sajátos közjogi funkcióval rendelkező Alkotmánybíróság kivételével”.⁷ Ennek megfelelően a Konceptió II. szerint „a közigazgatási bíráskodást a ”rendes” bírósági szervezeten belül kell létrehozni”⁸.

A leglényegesebb kérdéskörrel, a közigazgatási bíróságok hatásköréről, vagyis, hogy milyen közigazgatási döntések ellen vehető igénybe és a bíróságok milyen döntési jogkörrel lesznek felruházva ez a koncepció sem tartalmazott szisztematikus elképzeléseket. A tanácsi választásokra vonatkozó elképzelések között (13.1. pont) a Konceptió II. is rögzítette, hogy a mandátumvizsgálat szabályozása kétféle módon lehetséges és ennek egyik módja amikor „a mandátum érvényességéről a tanácstestület dönt, de jogorvoslatnak lenne helye az Alkotmánybírósághoz, esetleg a közigazgatási bírósághoz.”⁹ (A Konceptió készítői a második változatot javasolták, a közigazgatási bírósághoz fordulás jogának biztosításával.) Az önkormányzati jogok bírósági védelméről rendelkező 13.6. pont tartalmazta az önkormányzat bírósághoz (közigazgatási bírósághoz) fordulási jogát a felügyeleti hatóságok jogszerűtlen intézkedései ellen. A Konceptió II.-höz csatolt Függelékek között, az ügyészi szervezet önállóságáról szóló pontban említi a „közigazgatási bíróságot”, mint ami elé „oda kell vinni az ügyeket”, mert hivatalból nem járhat el, illetve a törvényhozási tárgyak felsorolásában (3. függelék) szerepel a büntető-, a polgári és közigazgatási bírósági eljárás, továbbá a

⁵ „b) a mandátum érvényességéről a tanácstestület dönt, de jogorvoslatnak lenne helye az Alkotmánybírósághoz, esetleg a közigazgatási bírósághoz.” In: A Magyar Népköztársaság új Alkotmányának [...] 1988. november 30., 82. p.

⁶ Magyarország Alkotmányának [...] 1989. január 30., 52. p. (kiemelés tőlem – PA.)

⁷ Uo. Hozzátevé, hogy amennyiben „létesítésük mégis szükséges, tevékenységük a lehető legszűkebb körben érvényesüljön.”

⁸ Id. mű: 53. p.

⁹ Id. mű: 65. p.

szabálysértési eljárás. Kérdéses, hogy ebben a külön felsorolásban mennyi tudatosság fedezhető fel, mindenesetre leszögezhető, hogy a Konceptió II. készítői a *közigazgatási bírósági eljárást* mind a polgári bírósági eljárástól, mind a (következő pontban szereplő) államigazgatási eljárástól külön állónak tartották.

A közigazgatási bíráskodás kérdése a Konceptiókban való egyértelmű említése mellett azonban *nem került bele* az alkotmánymódosító törvény első (minisztertanács által készített) *tervezetébe*¹⁰ és a háromoldalú politikai tárgyalások ideje alatt született további tervezetekbe vagy javaslatokba, így az igazságügyi miniszter által előterjesztett alkotmánymódosító törvényjavaslatba¹¹ sem. Az előterjesztett javaslat szerinti új 50. § (2) bekezdés a bírák függetlenségét rögzítő, későbbi (3) bekezdés volt. A közigazgatási bíráskodásnak az alkotmánytervezetek szintjén történő hanyagolása amiatt érdekes, mert az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának kiszélesítése érdekében számos szakmai tervezet és javaslat készült el még a nyolcvanas években.¹²

A fentiek alapján a következőket állapíthatjuk meg:

- az új alkotmány előkészítése során a közigazgatási határozatok feletti bíráskodás az Alkotmánybíráskodáshoz képest jóval szerényebb súlyt kapott;
- a Konceptiók a közigazgatási (államigazgatási) jogalkalmazás törvényessége feletti, alapvetően jogorvoslati jellegű garanciaként tekintettek rá;
- nem számoltak a külön közigazgatási bíróság fel (vagy vissza-) állításával, hatáskörét olyan, a hagyományos jogalkalmazáson túli területekre is megállapíthatónak tartották, mint a helyi választások feletti bíráskodás;
- egyértelműen „közigazgatási” bírósági feladatnak tekintették a helyi önkormányzatok bírósági jogvédelmének biztosítását.

Az, hogy a Konceptiók nem foglalkoztak a kérdéskörrel megfelelő szinten, nemcsak utólag tűnik fel. A *korabeli* értékelés szerint mindenképpen tisztázni kellett volna, hogy melyik bírósági fokozathoz utalná a közigazgatási bíráskodást az új alkotmány, és mindenképpen át kell térni a bírósági felülvizsgálat alá tartozó közigazgatási ügyfajták általános definícióval történő meghatározására, melyet az alkotmány nem bízhat „alkotmányos megalapozás nélkül közönséges törvényre”.¹³ Szintén magában az alkotmányi szabályban kellene rögzíteni azt, hogy a bíróságot alapesetben megillető meg-

¹⁰ Törvénytervezet az alkotmány módosításáról. Igazságügyi Minisztérium. In: Magyar Hírlap 1989. május 10., valamint Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990. sz. országgyűlési ciklus, 141–200. jelzetű kötet.

¹¹ Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról. Igazságügyi Minisztérium, 1989. szeptember 22. MOL P. 2117. 11. doboz, 281. i. sz.; Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990. sz. országgyűlési ciklus, 251–300. jelzetű kötet.

¹² Ld. pl.: NIGRINY Elemér (szerk.): *Az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata*. Budapest, 1984. IM Tudományos és tájékoztatási Főosztály Kiadványai – Tanulmánykötet. 8.; BALÁZS István – BALOGH Zsolt – MIHAJLOV Dobromir: *A közigazgatási bíráskodás (Magyarországi reformjának lehetőségei a hazai tapasztalatok, illetve a polgári és szocialista rendszerek új tendenciái alapján)*. Budapest, 1988.; MTA Államtudományi Kutatások programirodája; A közigazgatás fejlesztésének tudományos vizsgálata országos szintű kutatási főirány tudományos eredményei (1981. január 1. – 1985. december 31.) Budapest, 1986.; *Az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata továbbfejlesztésének néhány kérdése*. In: Tanulmányok az igazságszolgáltatás továbbfejlesztéséről. Tanulmánykötet. szerk.: PALKOVICS Éva. Budapest, 1988. 78–136. p.

¹³ TAKÁCS: 1989. 454. p.

semmisítő hatáskör mellett, mikor és milyen feltételekkel lehetne jogosult a bíró a törvényt sértő közigazgatási határozat megváltoztatására is.¹⁴

2. A rendszerváltozás utáni koncepciók

A közjogi rendszerváltozás után, az 1994–98-as országgyűlési ciklus idején folyt alkotmány-előkészítő munkálatok során sem kapott kiemelt jelentőséget ez a kérdéskör. Természetesen ebben az időszakban már ismert volt és kifejtette hatását az Alkotmánybíróság 32/1990. (XII. 22) AB határozata (ABH 1990, 145.), mely a hatósági államigazgatási ügyekben a bírósági felülvizsgálatot egy szűk körű felsorolásra korlátozó törvényi és minisztertanácsi rendeleti rendelkezéseket – éppen az Alkotmány 50. § (2) bekezdéssel való ellentétük miatt – megsemmisítette és hatályban voltak már a közigazgatási bíráskodás kiterjesztéséről szóló 1991. évi XXVI. törvény rendelkezései is. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata törvényi szinten rendezett kérdés volt. Az említett parlamenti ciklusban kidolgozott és OGY határozat formájában elfogadott új alkotmánykoncepció¹⁵ a Negyedik Rész (Az Állam) V. Fejezetében nem szól erről a hatásköréről.

Az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő Bizottsága által, a szabályozási elvek alapján készített *alkotmányszöveg-tervezetek* ugyanazzal a szöveggel rendelkeztek a közigazgatási határozatok felülvizsgálatáról. A tervezetek *három lényeges vonatkozásban* tértek el a hatályos alkotmányszövegtől: „A bíróság [...] – ha törvény másként nem rendelkezik – felülvizsgálja a közigazgatási határozatokat.”¹⁶ Az első eltérés, hogy ebben a szövegben a bíróság hatáskörére nem az ellenőrzés hanem a *felülvizsgálat kifejezést* alkalmazták; a második, hogy a bírósági felülvizsgálati hatáskör nem korlátlan, azt a *törvény kizárhatja*¹⁷; a harmadik, hogy nem a közigazgatási határozatok törvényességét, hanem „a *közigazgatási határozatokat*” *vizsgálhatja felül* a bíróság, ami a bírósági hatáskörök jelentős szélesítési szándékára mutatott.

A közjogi rendszerváltozás után Bragyova András által készített („egyszemélyes”) alkotmánykoncepció a portugál és a spanyol megoldáshoz hasonlóan a *közigazgatással foglalkozó* külön szabály-együttes kidolgozását javasolta. Elképzelése szerint a kor-

¹⁴ Pl. ha a közigazgatási szerv döntését ismételtelen megtámadják a bíróság előtt. Ld. TAKÁCS 1989, 455. p., valamint BALÁZS István – BALOGH Zsolt – MIHAJLOV Dobromir: 85. p.

¹⁵ A Magyar Köztársaság Alkotmányának szabályozási elveiről szóló 119/1996. (XII. 21.) OGY határozat.

¹⁶ A Magyar Köztársaság Alkotmánya, az Alkotmány-előkészítő bizottság titkárságának szövegtervezete 1997. január 7., 125. § (2) bekezdés. In: SOMOGYVÁRI István (szerk.): *Az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő munkájának dokumentumai 1994–1998*, 2. kötet, Budapest, 1998, 1998: 1033. p., valamint: A Magyar Köztársaság Alkotmánya, az Alkotmány-előkészítő bizottság titkárságának szövegtervezete, 1998. március 10. 121. § (2) bekezdés, in: uo.: 1096. p. A szövegtervezet az Országgyűléshez nem lett benyújtva, annak ellenére, hogy azt az Alkotmány-előkészítő bizottság *egyhangúlag* fogadta el és az OGY határozatban meghatározott szabályozási elvektől csak akkor tért el, ha abban a bizottságban részt vevő valamennyi képviselőcsoport egyetértett. Uo.: 1057. oldal

¹⁷ Mindez azokat a véleményeket támaszthatja alá, hogy a közigazgatási határozatok ellenőrzésére (felülvizsgálatára) vonatkozó általános bírósági hatáskört biztosító alkotmányos szabály esetén a felülvizsgálat törvénnyel történő korlátozására az Alkotmányból fakadó felhatalmazás szükséges, illetve az 50. § (2) bekezdéshez képest a bírósági felülvizsgálatot kizáró törvényi szabályok alkotmányossága megkérdőjelezhető. TRÓCSÁNYI László: *Milyen közigazgatási bíráskodás felé?* Társadalmi Szemle, 1991/7, 63. p. Az Alkotmánybíróság végül nem ilyen irányba alakította a gyakorlatot.

mányzásra vonatkozó szabályoktól elkülönítve kellene megjeleníteni a közigazgatásra vonatkozó alkotmányos jelentőségű szabályokat, melyek közé fel kell venni „a közigazgatási tevékenység jogszerűsége néhány általános biztosítékát”. Az egyik a közigazgatásnak a jogellenes cselekményeivel történt *károkozásért való felelősség elve*, a másik a köztisztviselők *személyes felelőssége* jogellenes magatartásáért és a harmadik a közigazgatási határozatok *bíróági ellenőrzésének szabályozása*, melyre a Bragyova-koncepció a következő *szöveget javasolta*: „A közigazgatás minden határozatának jogszerűségét bíróság ellenőrzi; a bíróság a jogellenes közigazgatási határozatot érvényteleníti és a sértettnek jogvédelmet ad.” A javasolt szöveg alapvetően a „közigazgatás intézményi garanciáját” kívánta megerősíteni azzal, hogy a szövegezés szerint nemcsak az kérheti a bírósági felülvizsgálatot, akinek jogát a határozat sértette (vagyis Bragyova az intézmény objektív jogvédelmi oldalát emelte ki). A szöveget ki kellene még egészíteni azzal (írja Bragyova), hogy „a részleteket külön törvény szabályozza”¹⁸, ami megítélésünk szerint a felülvizsgálat (ellenőrzés) körének korlátozására is vonatkozhatott volna.

II. Az 1897 és 1949 közötti közigazgatási bíráskodás és alkotmányos jelentősége

Mivel az Alkotmány 50. § (2) bekezdését a közigazgatási bíráskodás alkotmányos alapjainak megerősítése céljából iktatták be az Alkotmányba, érdemes áttekintenünk az 1949-ben minden különösebb indoklás nélkül megszüntetett *Közigazgatási Bíróság* létrejöttének lényeges körülményeit, alapjellemzőit, vagyis hatáskörét, szervezetét és alkotmányos jelentőségét. Magyarországon ugyanis ebben az időszakban *szervezeti értelemben elkülönült* közigazgatási bíráskodásról beszélhettünk, melyet egy lényegében *félbe maradt szervezeti megoldás*¹⁹ eredményeként egyetlen fokú, de *legfelsőbb bírósági rangú* közigazgatási bíróság végzett.

1. A közigazgatási bíráskodás létrejötté a 19. század végén

A Magyar Királyi Közigazgatási Bíróság létrejöttét két évtizedes és igen termékeny tudományos vita előzte meg, illetve kísérte²⁰, a Bíróság ötvenéves fennállása alatt ter-

¹⁸ BRAGYOVA András: *Az új alkotmány egy koncepciója*. Budapest: KJK, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1995. 180. p.

¹⁹ A Közigazgatási Bíróság szervezetének befejezetlenségével a kortársak is tisztában voltak. A „félbe maradt” kifejezést ld. SZABÓ József: *A Közigazgatási Bíróság reformja*. In: A Magyar Jogászegylet közigazgatási szakosztályában tartott előadások és hozzászólások. Jogászegyleti Szemle, 1947. 2. sz. 58. p.

²⁰ A Bíróság létrejöttével összefüggésben ld. STIPTA István: A közigazgatási bíráskodás előzményei Magyarországon. Jogtudományi Közöny 1997/3. 117–125. p.; Uő.: *A pénzügyi közigazgatási bíráskodás hazai előtörténete*. Szeged, Officina ny. 1997. 34. [2] p. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Juridica et Politica. Tomus 52. Fasc. 9./; SCHWEITZER Gábor: *Közigazgatás – igazságszolgáltatás – jogállamiság, avagy a közigazgatási bíráskodás kezdetei Magyarországon*. Állam- és Jogtudomány 1996–97/1–2[98]:21–35. p. STIPTA István: *Az 1875. évi osztrák közigazgatási bíróság hatása a magyar közigazgatási jogvédelemre*. In: Emlékkönyv Szabó Andrásnak. 1998. 353–362. p.; PATYI András: *Közigazgatási bíráskodásunk modelljei. Tanulmány a magyar közigazgatási bíráskodásról*. Budapest, Logod Bt, 2002. 18–33. p.

dás ellátó szerv szervezeti minősége és jogállása, a *második* a közigazgatási per fogalma és jellemzői, a *harmadik* pedig a bírói hatáskör terjedelme (mind tárgyi értelemben, azaz milyen ügyekre terjedjen ki a hatáskör és melyekre ne, illetve, hogy a bíróságot milyen döntési jogkör illesse meg).²⁶ E három kérdés változatlanul fennáll ma is, de *kiegészül* a bíróság általi jogvédelem teljessége és hatékonysága iránti igényvel.

A *hatásköri probléma* egyik ága a hatáskör-meghatározás módja, vagyis, hogy a bíróság elé vihető ügyeket egyenkénti, taxatív felsorolással vagy elvi (általános) definícióval határozzák-e meg (mely utóbbi megoldással gyakran együtt jár az általános hatáskör alól mégis kivett ügyek ún. negatív taxációval történő meghatározása). A másik ág a hatáskör terjedelme. Ez foglalja magában annak meghatározását, hogy milyen típusú közigazgatási aktusok (határozatok, intézkedések) vihetők bíróság elé, milyenek nem és, hogy ez a közigazgatási aktus vajon csak jogszabályértésre (azaz az objektív, a tárgyi jog megsértésére) alapított alanyi jogsérelem esetén vagy a pusztán érdeksérelem esetén is bírósági felülvizsgálat alá vethető-e. (Ez utóbbi kérdés úgy is feltehető, hogy mekkora a közigazgatási bíróságok által nyújtott védelem köre. Kiterjed-e a diszkrecionális mérlegelés alapján hozott döntésekre is avagy nem.) A harmadik ága e kérdésekörnek az, hogy a *bíróság* milyen jogkörrel rendelkezik az ítékezés terén, azaz *mit tehet* a felülvizsgálata alá vont közigazgatási aktussal. Mindössze megállapítja a törvényt sértést (konstatáció), vagy meg is semmisítheti (cassatio) vagy maga hozhat a jogszabálysértés megállapítása esetén a közigazgatási szerv helyett érdemi döntést (reformatio).²⁷

A szakirodalomban és a tudományos vitákban voltak szorgalmazói mind az angol típusú, a rendes bíróságokhoz utalt és a bíróságokat megváltoztató hatáskörrel felruházó megoldásnak²⁸, mind a közigazgatási szervezetrendszeren belül megszervezett francia típusú bíráskodásnak²⁹, mind a német-osztrák mintát követő különálló közigazgatási bíróságnak³⁰. A létrehozandó közigazgatási bíróság hatáskörébe utalandó közigazgatási döntésfajták és a bíróság döntési mozgástere kérdésében is meglehetősen megosztottak voltak a korabeli „szakférfiúk”.³¹ Nem ennek köszönhető, hogy mind a szervezetet, a

²⁶ TOLDI Ferenc: *A közigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 17. p.

²⁷ TOLDI: 1988. 64. p., MARTONYI János: *A közigazgatási bíráskodás és legújabbkori fejlődése*. Budapest, 1932. 31–32. p.; KMETY Károly: *A közigazgatási bíróságok hatáskörének szabályozásáról*. In: Magyar Jogszegyleti értekezések, Budapest, 1891, 10–12. p.

²⁸ Főképpen CONCHA Győző: *A közigazgatási bíróságokról szóló törvényjavaslat*. Klny. a Jogtudományi Közlönyből, (Budapest, 1894), Uő.: „*A közigazgatási bíráskodás szabályozásánál mely elvek legyenek irányadók a bírói szervezet, a hatáskör és az eljárás tekintetében?*” In: Hatvan év tudományos mozgalmi között. MTA kiadása. Budapest, 1928. 318–400. p.

²⁹ KUNCZ Ignác: *Közigazgatási bíráskodás*. Jogtudományi Közlöny, 1878. 21. sz.

³⁰ LÁNCZY Gyula: *A közigazgatási bíráskodás szervezéséről Magyarországon*. Klny a Magyar Igazságügy 1883. januári füzetéből (Budapest: Zilahy, 1883) és A Közigazgatási Bíróság törvényjavaslatáról, Magyar Jogszegyleti értekezések, 95. sz. X. köt. 6. füzet. Budapest, 1894. GRUBER id mű. 49. p.; KMETY Károly: *A közigazgatási bíróságok 1891*; NÉMETHY Károly: *A közigazgatási bíróságokról szóló törvényjavaslat. Válasz Concha Győző egyetemi tanár bírálatára*. Pesti Nyomda, Budapest, 1894.

³¹ A pozitív taxáció mellett voltak NÉMETHY: 1894, 10–12. p. és Kmety Károly. Kmety ugyanakkor a reformatorius hatáskör biztosítását hangsúlyozta. KMETY 1891: 16. p. A szervezet kérdésében eltérő álláspontra helyezkedő Concha és Lánczy egyetértettek az általános definícióval történő hatáskör-meghatározásban, LÁNCZY 1883: 36. p. IV. d) és e), CONCHA: *A közigazgatási bíráskodás* 1881. 399. p.; Általános hatáskörmeghatározást és megsemmisítő (cassatorius) hatáskört javasolt REICHARD Zsigmond. In: *A közigazgatási bíróságok hatásköre*. (Magyar Jogszegyleti értekezések LXIX. VII. kötet. 8. füzet). Franklin. Budapest, 1891. 8., illetve 12., 13. p. Szerinte a bíróságok egyébként nemcsak a közigazgatási bíráskodáson

hatáskört illetően kialakított tételes jogi megoldás végül a szakirodalomban képviselt valamennyi nézettől eltért.³²

2. A Közigazgatási Bíróság főbb szervezeti és hatásköri jellemzői

Az alapos tudományos előkészítés és hosszas törvényhozási eljárás után az 1896. évi XXVI. törvénnyel létrehozott Magyar Királyi Közigazgatási Bíróság (a továbbiakban: Bíróság) a közigazgatási szervezettől és a bírói szervezettől egyaránt *különálló*, egyetlen fokú, központi közigazgatási bíróság volt, melyet a bírósági hierarchia *legfelsőbb* fokán szerveztek meg. Hatáskörébe a törvény által *taxatív*e megállapított *jogvitás* közigazgatási ügyek elbírálása tartozott³³. A Bíróság hatáskörét további törvények bővítették, sőt közigazgatási bírósági hatáskört a kormány rendelete is megállapíthatott. Az eljárást kezdeményező panasz elbírálása során mind *jog*-, mind *ténykérdésekkel* foglalkozhatott, vagyis nem volt kötve a közigazgatási ténymegállapításhoz. Döntése *meritorius*, illetve *reformatorius* (az ügyet végérvényesen érdemben elbíráló) volt, csak kivételes esetben korlátozódott a törvényt sértő közigazgatási döntés megsemmisítésére. Az ügy elbírálása során mind az *alanyi*, mind a *tárgyi jog* megsértése felől ítélezhetett, a közigazgatás jogalkotó tevékenysége felett direkt *normakontrollt* nem gyakorolt, de hatáskörébe a legfelsőbb szintű hatóságok (miniszterek) által hozott intézkedések is beletartoztak. A bíróság előtti eljárást megindító *panasz* a jogsértés miatt eljárás alá vont (megtámadott) határozat vagy intézkedés végrehajtását rendszerint *felfüggesztette*. A közigazgatási bíróság hatásköre kizárta az ugyanazon ügyben igénybe vehető, felsőbb közigazgatási szerv általi orvoslást és annak hivatalbóli (felügyeleti) intézkedését.³⁴ A Bíróság mindig *tanácsban* járt el, ez alapesetben öttagú, kivételes speciális hatáskörök esetén háromtagú volt. Az eljáró tanácsban mindig többségben voltak a bírói képesítésű tagok a közigazgatási személyzetből kiválasztott közigazgatási bírókhöz képest (3/2 és 2/1).

Mint *egyetlen fokú központi bíróságnak* a története egybeforrt a reformjára irányuló erőfeszítések történetével³⁵, a folyamatos próbálkozások ellenére sem az alsó fokon ítélező közigazgatási bíróságok nem jöttek létre, sem hatáskörének elvi alapokon álló, általános felhatalmazáson alapuló meghatározása nem következett be. Ennek ellenére fennállásának ötvenkét éve alatt alkotmányos jelentősége folyamatosan nőtt. Az alkot-

belüli *funkciójuk*, hanem *eljárásuk* miatt is alkalmatlanok a közigazgatási ügy érdemi elintézésére. Kötöttek az eljárási formák, felelősség a felettes hatósággal szemben teljesen hiányzik, csakúgy, mint a megfelelő szervezet.

³² TOLDI: 1988, 43. p.

³³ A hatáskör meghatározás módjában fennálló fent leírt nézetkülönbség (elvi – taxációs) egyébként a századforduló után eltűnni látszott. A pozitív taxáció nagy élharcosa KMETY már 1907-es tankönyvében úgy fogalmaz, hogy az egész közigazgatási jogra kiterjedő jogvédelem csak a hatáskör elvi meghatározásával érhető el (Kézikönyv 1907.: 213. p.). TOMCSÁNYI Móríc szerint a jogállam eszméjének egyedül az elvileg hatáskör-megállapítás felel meg; ha a törvényhozás egyszer elismeri a közigazgatás bírói jogvédelmének szükségességét, akkor utána már lehetetlen válogatni az egyes jogszérmek között. MAGYARY Zoltán gyakorlati okokból átmenetileg elfogadta a taxációs megoldást, de kijelentette, hogy végül el kell jutni az elvi általánosításhoz. (vö.: MARTONYI 1932., 33. p.)

³⁴ Összefoglaló jelleggel KMETY Károly: *A magyar közigazgatási jog kézikönyve*. Ötödik kiadás, Budapest, 1907. 204–206. p.

³⁵ A reformokat ismerteti: PATYI: 2002. 51–59. p., valamint: MARTONYI János: *A közigazgatás reformja és a közigazgatási bíróságok* (Dolgozatok a közigazgatás reformja köréből. Különnyomat), Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Nyomda, 1940. 143–160. p.

mányos jelentőségét növelő egyik lépés az 1907. évi LX. tc. megalkotása volt, ezzel a törvényhatóságok (helyi önkormányzatok) jogainak védelmében kapott szerepet (az önkormányzatok által benyújtott ügynevezett garanciális panasz alapján a kormány és az egyes minisztériumok rendelkezéseit semmisíthette meg – ha az önkormányzati jogokkal ellentétesnek találta). E törvény indokolása már *valódi alkotmányjogi bírósággént* ismeri el az akkor 11 éve működő m. kir. Közigazgatási Bíróságot³⁶. További alkotmányos jelentőségű hatáskört kapott az *önkormányzatokkal* összefüggésben 1929-ben: a törvényhatósági bizottság (ennek ma a helyi képviselő-testület felelne meg) feloszlataáról szóló miniszteri rendelet felülvizsgálatának és megsemmisítésének jogkörét. (A helyi képviselő-testületek feloszlásával összefüggő, véleményező jellegű mai alkotmánybírói hatáskortól eltérően a feloszlítás *törvényessége és megalapozottsága* felett érdemben a Bíróság ítélte). A hatáskörének folyamatos törvényi kiterjesztésében lényeges állomás volt az 1925. évi XXVI. tc., amely a *választások* feletti bíráskodást „teljesen és kizárólag a közigazgatási bíróságra bízta”.

3. A Közigazgatási Bíróság általi alkotmányvédelem kérdése

A Közigazgatási Bíróság *alkotmányvédő* szerepét, a közigazgatáson túlmutató, *közjogi jellegét* több kortárs hangsúlyozta.³⁷ Ezt ez alkotmányvédő szerepét egyrészt „klasszikus” közigazgatási bírósági hatásköre teremte meg. Önmagában alkotmányos szintű jelentősége volt a közigazgatásban a bírói jogvédelemnek. Maga az intézményesen biztosított bírói jogvédelem a közigazgatásnak a jog alá rendelésében, a joguralom megteremtésében még töredékes hatáskörével együtt is alapvető szerepet játszott. Jellegét és szerepét tekintve tehát „a közigazgatási bíráskodás több mint egyszerű igazságszolgáltatás, mert egyben alkotmánybiztosítéki funkció is.”³⁸

Azonban a Bíróság a *modern értelemben nem működött alkotmánybírósként*. Elsődleges feladata ugyanis nem a jogrendszer legalitásának fenntartására, a jogrendszer saját magára vonatkozó normái tényleges érvényesülésének biztosítására irányult.³⁹

³⁶ Magyar Törvénytár, 1907. évi törvényczikkek, (jegyzetekkel ellátta: MÁRKUS Dezső), Budapest: Franklin Társulat, 1908, 625. o.

³⁷ PUKY 1937.: 9. p. Itt a Bíróság nevének megváltoztatását is felveti, magyar hagyományainkhoz igazodóan „*Közjogi Szék*” elnevezés illetné meg. (Az elnevezés alapján könnyen asszociálhatunk KOSSUTH Lajos kúthai alkotmánytervezetére, melyben a volt kormányzó elnök az alkotmánybírói funkciók ellátására „*Alkotmány Őr szék*” elnevezésű bíróságot javasolt felállítani. Ld. KOSSUTH Lajos: *Javaslat Magyar Ország jövő politikai szervezetéi illetőleg – tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására*. In: KOSSUTH Lajos alkotmányterve, Budapest Főváros Levéltára, 1994. 29–30. p.; PUKY Endre: *A Szent Korona Tana és a közigazgatási bíráskodás*. (PUKY Endrének, a m. kir. Közigazgatási Bíróság elnökének az 1941. évi január hó 13. napján a m. kir. Közigazgatási Bíróság évnvítő teljes ülésén tartott beszéde) Magyar Közigazgatás, LIX. évfolyam, 1941, 3. szám. 16–20. p.; CSORBA: 1945. 14. p.; MÁRTONFFY Károly előadása 1947. 5. p.; EGYED István hozzászólása. In: A Közigazgatási Bíróság reformja. A Magyar Jogászegylet közigazgatási szakosztályán tartott előadások és hozzászólások. Jogászegyleti Szemle. 1947. 2. sz. 24. p., MARTONYI János: uo.: 49. p.; SZABÓ József uo.: 58. p.

³⁸ PUKY Endre: 1941. 19. és 20. p. (Kiemelés eredetiben)

³⁹ Az alkotmánybíráskodás mint funkció ilyen meghatározására ld. BRAGYOVA András: *Az alkotmánybíráskodás elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete. Budapest, 1994. Bragyova szerint azt a bíróságot nevezhetjük alkotmánybírósnak, amelyik a jogi „norma érvényességéről annak jogrendszerbeli megengedettsége alapján dönt” és a „jogrendszer szabályai feljogosítják arra, hogy a meg nem engedett (illegális) normát érvénytelenítse.” Ez a jogrendszerbeli felhatalmazás a „rendes”

Nem hozhatott általános jellegű, valamely jogi norma érvénytelenségét *erga omnes* megállapító döntést. A Közigazgatási Bíróság *normák érvényességének* kifejezett elbírálására kizárólag a törvényhatóságok önkormányzati jogaival összefüggésben kapott felhatalmazást, és azt is csak miniszteri rendeletekre nézve, azaz a törvényben szabályozott önkormányzati jogokkal ellentétes (és így törvényt sértő) rendeleteket semmisíthette meg. Ez a hatásköre azonban elsődleges célját és eredményét tekintve nem normakontroll volt, nem normák törvényes megengedettsége felett ítélt, ez az eredménye csak reflexhatásában jelentkezett, mivel a törvényhatóságok önkormányzati jogait védelmezte a kormány (és szervei) azokat sértő aktusai ellen. Ezt az aktusok formájától függetlenül (határozat, intézkedés, rendelet) tette, tevékenysége nem korlátozódott a rendeletekre. Nem gyakorolhatott semmilyen normakontrollt a törvények felett, sem eljárási (hatásköri), sem tartalmi szempontból.⁴⁰

Az önkormányzati autonómia védelmétől eltérő ügyekben is megillette ugyanakkor egyfajta *korlátozott indirekt normakontroll*. A Bíróság a norma érvényességéről mint *előkérdésről* dönthetett és ha egy rendeletről azt állapította meg, hogy az törvénnyel ellentétes, akkor a rendelet mellőzésével hozta meg a határozatát az ügy érdemében. Ez a normakontroll indirekt volt, mert nem közvetlenül a norma törvényessége (törvényes megengedettsége) volt az eljárásának a tárgya, erre sem a hivatalbóli eljárása, sem az arra jogosultak indítványa nyomán nem volt lehetősége. Korlátozottnak két okból tekinthető. Egyrészt azért, mert a Közigazgatási Bíróság csak a törvény (vagy arra felhatalmazott más jogforrás) által a hatáskörébe utalt ügyben vizsgálhatta előkérdés-ként a norma törvényességét. Másrészt határozatának szigorúan vett *inter partes* hatálya⁴¹ miatt annak az ügyön és az abban szerepelt feleken túlmutató (esetleges jogfejlesztő) hatása nem volt. Az ügyben törvényt sértőnek talált és ezért nem alkalmazott rendelet tovább élt, további törvényt sértő jogviszonyoknak vetve meg így az alapját. Nem tudta a Bíróság megakadályozni, hogy ugyanazt a rendeletet további jogellenes határozatok meghozatalára használják fel⁴² és tétlenül szemlélje, mint közjogi bíróság azt, hogy a rendeletalkotási felhatalmazást annak kereteit túllépve vagy a felhatalmazó törvénnyel ellentétesen gyakorolja a kormány vagy a miniszter.⁴³ Korlátozottsága ellenére is ki tudta használni a Bíróság ezt az alkotmányos funkcióját.⁴⁴

bíróság szerepétől eltérő szerepet (funkciót) ad az alkotmánybírósnak, hiszen a rendes törvényszékek a norma érvényességéről nem, csak annak alkalmazhatóságáról dönthetnek.

⁴⁰ Az 1869. évi IV. tc. 19. § második fordulata alapján a bíró „a rendesen kihirdetett törvények érvényét kétségbe nem veheti.”

⁴¹ Olyannyira szigorúan *inter partes* jellegű volt a döntés hatálya, hogy az magát a közigazgatási szervet sem kötelezte arra, hogy a később elbírált azonos típusú ügyekben ne kövesse el ugyanazt a jogsértést. Ezt a szabályozást egyenesen a jogrendszer súlyos fogyatékoságának tekintette MARTONYI 1947: 196. p.

⁴² Amint Egyed István megjegyzi, a Bírósághoz „benyújtott panaszok jelentékeny részét a bírósági határozatok iránt még a felső közigazgatási hatóságoknál is tapasztalható teljes közöny okozza” ld. EGYED 1916: 11. p.

⁴³ Vö: pl. MÁRFFY 1947: 357. p. (PUKY Endre évnyitó beszéde 1935-ből)

⁴⁴ MÁRFFY Albin: *Tallózás a Közigazgatási Bíróság teljes ülési jegyzőkönyveiben*. In: Közigazgatási Bíróság ötven éve. 354. old. (WLAŠICS Gyula beszéde)

4. „Kiértelmezett” alkotmánybíróági hatáskör

Az alkotmányosság és a jogállamiság tényleges érvényesülése érdekében a korlátozott, esetleges és indirekt felülvizsgálati hatáskörét kívánta a Bíróság valódi alkotmánybíróági hatáskörként felhasználni. 1947-ben a közigazgatási bírák teljes ülésén valóságos *alkotmánybíróági hatáskört vindikáltak* maguknak. A teljes ülésen elfogadott „teljesülési megállapodás” szerint a köztársasági államformáról szóló 1946. évi I. tc. bevezető részében felsorolt, az ember természetes és elidegeníthetetlen jogait⁴⁵ biztosító rendelkezésekkel ellentétes vagy összhangban nem álló rendelkezést tartalmazó jogszabályokat nem fogja alkalmazni, helyette az említett törvényi rendelkezések az irányadók.⁴⁶ A teljes ülés úgy látta, hogy minden olyan törvényes jogszabály és jogszabályi rendelkezés, mely az említett jogokkal ellentétben állnak, külön hatályon kívül helyezését nélkül is *hatályát veszítette*, mert a törvényhozás úgy iktatta törvénybe ezeket a jogokat, hogy egyidejűleg az államformáról is rendelkezett, és mert a törvényhozás az egész államrendezkedés céljául tűzte ki e jogok érvényre juttatását.⁴⁷

A *kifejezett alkotmánybíróági hatáskör* bírói megállapítása, felfedezése nem volt új keletű. Már korábban felvetette a Bíróság elnöke, hogy az alkotmányosság elveinek teljes mértékben csak az felel meg, ha a törvény felhatalmazása alapján alkotott miniszeri vagy kormányrendelet alkotmányossága felett ítéltetne a bíróság. Méghozzá mindenre kiterjedő hatállyal, előzetes normakontroll keretében. Javaslata szerint a törvényalkotás helyett kibocsátott rendeletek csak a Közigazgatási Bíróság által az alkotmányosság szempontjából történő felülvizsgálat után lennének végrehajthatók.⁴⁸ A Közigazgatási Bíróságtól 1945 után elsőként a nemzetgyűlési választások törvényessége feletti bíráskodás jogkörét vették el, majd szimbolikus válaszként az 1947-es teljesülési megállapodásban előrevetített alapjogi bíráskodás megteremtésének szándékára magát a Bíróságot is feloszlatták 1949-ben.⁴⁹

⁴⁵ „A köztársaság polgárai részére biztosítja az ember természetes és elidegeníthetetlen jogait” [...] „Az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogai különösen: a személyes szabadság, jog az elnyomatástól, félelemtől és nélkülözéstől mentes emberi élethez, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítása, a vallás szabad gyakorlása, az egyesülési és gyűlekezési jog, a tulajdonhoz, a személyi biztonsághoz, a munkához és méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez való jog s a részvétel joga az állam és önkormányzatok életének irányításában.”

„Ezekről a jogoktól egyetlen állampolgár sem fosztható meg törvényes eljárás nélkül és e jogokat a magyar állam valamennyi polgárának minden irányú megkülönböztetés nélkül, a demokratikus államrend keretein belül, egyformán és egyenlő mértékben biztosítja.”

⁴⁶ A Közigazgatási Bíróság állásfoglalása az emberi jogok védelmében. Pénzügy és Közigazgatás, 1947. 96–97. p.

⁴⁷ Uo. 96. p.

⁴⁸ MÁRFFY 1947. 357. és 358. p. (PUKY Endre beszéde az 1935. január hó 7-i teljes ülésen)

⁴⁹ Az 1949. évi II. törvénnyel ötvenkét év után *megszűnt a közigazgatási bíráskodás* is, mert ugyan egyes pénzügyi tárgyú viták elintézésére a pénzügyminiszter által kinevezett tagokból álló, a minisztériumban szervezett döntőbizottság eljár, de a független bírói védelem nem volt biztosítva. Az ügyekben hozott közigazgatási véghatározat nevének megfelelően végleges és végrehajtható lett. Ld. ZALÁN Kornél: *Búcsú a Közigazgatási Bíróságtól*. Állam és Közigazgatás, 1949, 240. p. A Bíróság megszüntetéséről a szocialista korszakból származó értékelés szerint részben maga tehetett: „[a] közigazgatási bíróság a felszabadulást követően rosszul mérte fel lehetőségeit, ezzel maga is hozzájárult hatásköre szűkítéséhez, majd a szervezet későbbi felszámolásához. Erdemei felemásak, ideáljai idejémtúltak voltak, az 1946: I. tc. őrzőjeként elképzelt alkotmánybíróági aspirációja minden alapot nélkülözött. Megszüntetésével az a bíróság hagyott fel tevékenységével, amely ténylegesen sosem volt képes az állampolgároknak a közigazgatási túlkapasok ellen hatékony jogvédelmet biztosítani.” SIK Ferenc: *A Közigazgatási Bíróság alkonya 1945–1949*. Jogtudományi Közlöny, 1984/8, 453–458. p.

III. A közigazgatási bíráskodás hiánya és államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata a szocialista jogban

A megszüntetett Közigazgatási Bíróság helyére nem lépett semmilyen másik állami szerv. A közigazgatási bíróság megszüntetésével a közigazgatási bíráskodás is megszűnt Magyarországon. Megkezdődött egy olyan korszak, melyet a *közigazgatási (államigazgatási) döntések feletti bírói kontroll csaknem teljes hiánya* jellemezett. Ennek a korszaknak a lezárását jelentette 1989-ben az 50. § (2) bekezdésébe foglalt rendelkezés megszületése.

A közigazgatási bíráskodás megszüntetését követően néhány törvény tette csak lehetővé a döntés megtámadását bíróságon, de ezek a szabályok sem nagyon érvényesültek a valóságban. Az 1957-ben elfogadott és hatályba lépett Et. intézményesítette az államigazgatási határozatok bíróság előtti megtámadását, mint rendkívüli jogorvoslati formát, de a határozatok rendkívül szűk körében tette csak lehetővé. A Pp. módosításakor, 1973. január 1-gyel az államigazgatási határozatok bíróság előtti megtámadásának peres szabályai a Pp. XX. Fejezetében kerültek kodifikálásra, inkorporálva azokat a polgári eljárás szabályai közé. (1972. évi 26. tvr.). Az Et. átfogó módosítása (az Áe., az 1981. évi I. tv.) módosította a bíróság előtti megtámadás szabályait is és a Pp. említett fejezetének címében is az államigazgatási határozatok „bíróság előtti megtámadása” helyébe 1982. január 1-gyel azok „bírósági felülvizsgálata” lépett. (1981. évi 25. tvr.). Ekkor született meg az a megoldás, mely szerint a bíróság által felülvizsgálható határozatok körét az Áe. felhatalmazása alapján kiadott MT rendelet [a 63/1981. (XII. 5.) MT rendelet, vagyis közigazgatási jogszabály] tartalmazta.

Ez alatt a 32 év alatt az *Alkotmány nem említette* meg a közigazgatási bíráskodás „helyébe lépő” bíróság előtti megtámadás vagy bírósági felülvizsgálat intézményét. A teljes korszakban a rendes bírósági szervezettől el nem különült bíróságok (előbb a megyeszékhely szerinti járásbíróóságok, majd a megyeszékhely szerinti helyi bíróságok, egyes pertípusokban kijelölt bíróságok vagy a fővárosi bíróság) jártak el a perekben első fokon. A Magyarországon alkalmazott bírósági felülvizsgálat egy nagyjában-egészében egységes szocialista modellhez igazodott, melynek egységes ideológiai megalapozását nyújtotta a marxizmus-leninizmus két klasszikusa.⁵⁰ Éppen ezért „a szocialista állam- és jogtudományban a bírói felülvizsgálat létjogosultságának kérdése nem képezi és nem is képezte vita tárgyát. Vita legfeljebb arról folyt, hogy mikor és milyen mértékben adottak a társadalmi előfeltételek a bírói út bevezetéséhez, illetőleg kiterjesztéséhez; továbbá, hogy a bírósági felülvizsgálatot a rendes bíróságokra kell-e bízni vagy indokolt ebből a célból speciális közigazgatási bíróságok létrehozása”.⁵¹

A *szocialista államban* az államigazgatási szervek tevékenységében a törvényesség megtartásának és a jogos érdekek védelmének biztosítékait elsősorban és alapvetően az

⁵⁰ Friedrich ENGELS: *Levél Bebelhez*. In: Karl MARX és Friedrich ENGELS összes művei. Budapest, Kosuth Könyvkiadó, 1969. 19. kötet. 1875–1883. 4. p. A közigazgatás bírói kontrolljának elvi alapjait a szocialista államban Lenin vetette meg a „kettős” alárendeltségről és a törvényességről szóló munkájában, de egészen az ötvenes évekig azt az uralkodó nézetet tükrözte a bírósági felülvizsgálat valódi helyzete, mely szerint a közigazgatási bíráskodás tisztán burzsoá intézmény, így szocialista viszonyok között nincs helye. Ismerte-ti: RÁCZ Attila: *A törvényesség és a közigazgatás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 172–173. p.

⁵¹ KILÉNYI Géza: *Az államigazgatási határozatok felülvizsgálata a szocialista jogfejlődés tükrében*. Jogtudományi Közlöny, 1981/8, 653. p.

államigazgatási *szervek rendszerén belül* építették ki és fejlesztették, mert az államigazgatási tevékenységben a szükséges hatékonyságot, a törvényességet, különösen pedig a jogos érdek védelmét az államigazgatási szervek rendszerén kívül működő rendes bíróság révén a tevékenység arányai, sokrétűsége és sajátosságai folytán nem lehet kielégítően biztosítani. Így a magyar szocialista államban az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának lehetővé tétele a törvényesség megtartásának *csupán egyik eszköze* volt.⁵² A bírói felülvizsgálatra főszabályként az államigazgatási jogorvoslati eszközök kimerítése után, tehát *ex post*, az esetleg fennmaradó jogsérelem orvoslására kerülhetett sor. A „rendes bírói felülvizsgálat sem nem pótolja, sem nem helyettesíti az államigazgatási szervek kötelezettségét és feladatát a törvényesség biztosításában.”⁵³ A bíróságok mind peres, mind nemperes eljárásokban⁵⁴ döntöttek közigazgatási határozatok törvényessége felett, egyes esetekben a határozatok felülvizsgálata helyett annak felülbírálatát végezték.⁵⁵

Az Alkotmányban való szabályozást meglehetősen korán felvetették,⁵⁶ eredmény nélkül. Ez a hiány nemcsak a (nyugat-európai) jogállami alkotmányokhoz képest volt feltűnő. A szocialista országokban ugyanis az 1970-es években egymás után jelentek meg a bírói út biztosításának elvét rögzítő alkotmányos rendelkezések, köztük a *Szovjetunió 1977-es alkotmányának* 58. §-a, mely lehetővé tette, hogy az állampolgár bírói védelemmel élhessen a törvényt sértő, hatáskört túllépő, jogot sértő közigazgatási cselekménnyel szemben.⁵⁷ A bírói felülvizsgálatot szabályozó külön törvényt 1987-ben alkották meg.⁵⁸

Egyértelmű kimunkálást nyert az akkori jogtudományban, hogy a bírósági felülvizsgálat alapvetően a *szubjektív jogvédelmet* vagyis a döntéssel érintett személy jogainak a védelmét kell, hogy biztosítsa. Mivel a szocialista alkotmány és alkotmányjog (államjog) az államhatalmak megosztását elvette (az államhatalom egységének elvén nyugodott) sem ez, sem pedig a jogállamiság nem szolgálhatott az intézmény tudományos megalapozásául.⁵⁹ A bírósági felülvizsgálat elméleti és ideológiai alapját és

⁵² RÁCZ Attila szerint a közigazgatásban előforduló törvényt sértések kiküszöbölésének garanciáit mindezekelőtt a közigazgatásban kell megteremteni, egyrészt azért, mert a törvényesség követelménye magában foglalja a törvényt sértés kijavításának kötelezettségét, másrészt olcsóbb és gyorsabb. RÁCZ: 1990. 169. p.

⁵³ *Az államigazgatási eljárási törvény magyarázata*. Szerk.: FONYÓ Gyula, Budapest, 1976. 363–364. p., valamint ld.: TOLDI: 1988. 82. p.

⁵⁴ NÉVAI László: *A szocialista polgári eljárásjog elméleti alapkérdései*. Budapest, 1987, 105–106. p., továbbá: KILÉNYI Géza: *Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának formái*. Állam és Igazgatás, 1968/3.

⁵⁵ KILÉNYI: 1981. 664. p., SALAMONNÉ Solymosi Ibolya: *Az államigazgatási határozatok bírósági felülbírálat*. Magyar Jog 1983/8. 701–710. p., NIGRINY Elemér: *Az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata továbbfejlesztésének néhány kérdése*. Jogtudományi Közlöny, 1985/2. 49–57. p. 53. p.

⁵⁶ SZAMEL: 1957. 185. és 211. p.

⁵⁷ A szovjet alkotmány szövegéből egyértelmű, hogy az a közhatalmat gyakorló tisztségviselők és nem a szervek elleni keresetindítás jogáról rendelkezett: „A tisztségviselők a törvényt sértő, hatáskörüket túllépő, s az állampolgárok jogait csorbitó cselekedeteik miatt a törvény által előírt módon beperelhetők a bíróságnál” – 58. cikkely második mondata. Ehhez járult még a tisztségviselők kárfelelősségét rögzítő 58. cikkely harmadik mondat: „A SZSZKSZ állampolgárainak joguk van megtéríteni azt a kárt, melyet állami, társadalmi szervezetek, valamint szolgálati teendőiket végző tisztségviselők okoztak törvénytelen cselekedeteikkel.” A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Alkotmánya (Alaptörvénye). Szikra Lapnyomda. Budapest, 1977. 22–23. p.

⁵⁸ TRÓCSÁNYI: 1992. 32. p., RÁCZ: *A törvényesség*, 1990. 176. p.

⁵⁹ SZAMEL: 1957. 191–193. p., továbbá: SZATMÁRI Lajos: *Az államigazgatás és a bíráskodás kapcsolatának és elhatárolásának egyes alapkérdései*. Állam és Igazgatás, 1968. 1073. p.

indokoltságát a törvényesség elve, illetve annak a közigazgatási eljárásban való érvényesülése jelentette.⁶⁰ Az ideológiai és tudományos alapoktól függetlenül az intézmény nem játszott tényleges szerepet a törvényesség biztosításában, mert a meghozott döntések döntő többsége esetén nem volt lehetőség a bírósági út igénybe vételére, perek száma rendkívül alacsony maradt.⁶¹ Az időszak végéig (pontosabban egészen a mai napig) megmaradt a ragaszkodás az egységes és nem osztható igazságszolgáltatás iránt.⁶²

IV. Közigazgatási bíráskodás vagy bírósági felülvizsgálat?

A magyar közigazgatási bíráskodás 1897 és 1949 között megvalósult rendje és a szocialista jog időszakában bevezetett „államigazgatási határozat bírósági megtámadása”, majd „bírósági felülvizsgálata” között – mint láthattuk – lényeges különbségek mutatkoztak. Kérdés, hogy a fogalmi megközelítés szintjén is fennáll-e az eltérés, más állami funkciót vagy szervezeti megoldást takar-e a két fogalom. A különböző történeti korszakokból az alábbiakban néhány meghatározás a közigazgatási bíráskodásról:

„A közigazgatási bíráskodás a közigazgatási hatóságok eljárásának bírói eljárás útján való ellenőrzése” (1903)⁶³;

„A közigazgatási bíráskodás az államnak azon funkciója, melynek hivatása a közigazgatási intézkedések jogszerűségét a bírói módszer segítségével biztosítani, illetve a közigazgatási hatóságok jogellenes tényei által okozható sérelmeket közjogi per útján orvosolni.” (1908)⁶⁴

⁶⁰ „az államigazgatási szervek közvetlen jogi hatás kiváltására irányuló tevékenységének alapja a törvény és a törvényen alapuló jogszabály, valamint az is, hogy a jogszabályok – a törvényesség – megtartása alapvető társadalmi igény. [...] Az államigazgatási szervek tevékenységének jogi meghatározása és egyben a törvényesség igénye lényeges eleme a szocialista demokráciának.” TOLDI: 1988. 81. p.,

⁶¹ Szamel szerint az 1957 utáni jogszabályok a bírói utat egyes adó- és lakásügyek mellett csak olyan ügyekben engedték meg, melyekben „a dolog természeténél fogva államigazgatási ügyforgalom nincsen vagy pedig a hatóság jogsértő döntése ritkaságszámba megy.” SZAMEL: *Az államigazgatási eljárás jogorvoslati rendszereinek továbbfejlesztése* II. r. Állam és Igazgatás, 1978/4, 299 – 306, 305. p. Nem sokat változott a helyzet az Áe.-novella után sem. A törvény felhatalmazásán nyugvó, az AB által később 1990-ben megsemmisített MT rendelet – mely önmagában véve megdőbbsentette a szakembereket azzal, hogy a törvény államigazgatási szerv kezébe tette le a bíróság előtti megtámadható államigazgatási ügyek felsorolásának jogát. (Kilényi Géza egyenesen „Waterloo-hangulatáról” beszélt az Áe. novella és az MT rendelet hatályba lépése közötti időben, ld. KILÉNYI 1981. 667. p.) – néhány vonatkozásban bővítette ugyan a bíróság előtti felülvizsgálat lehetőségét. A hatáskörbővítés azonban szinte észlelhetetlen ügyszaporulatot idézett elő a bíróságokon. NIGRINY: 1985/2. 52. p. Névai megállapítása szerint éves átlagban a perek 1–2 %-a volt ilyen per. Ld. NÉVAI 1987. 106. p.

⁶² KILÉNYI Géza: *Az Alkotmánybíróság és a közigazgatási bíráskodás*. In: ÁDÁM Antal – KISS László (szerk.): *Elvek és intézmények az alkotmányos jogállamban*. Budapest, 1991. 125–139., 134. p. A közigazgatás fejlesztésével kapcsolatos tudományos vélemények ugyanakkor egyértelművé tették, hogy „az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának a rendes bíróságok hatásköréből [való] kiemelése nem sérti az igazságszolgáltatás egységének szocialista elvét, így [...] nem ütközik ideológiai akadályba.” In: A közigazgatás fejlesztésének tudományos vizsgálata országos szintű kutatási főirány tudományos eredményei (1981. január 1. – 1985. december 31.) Kiadja: a Főirány Programirodája, Budapest, 1986, 100. p.

⁶³ Királyi közigazgatási bíróság, in: Magyar Jogi Lexikon (Budapest: Pallas) 1903, 823. p. A szócikk szerzője: REICHARD Zsigmond.

⁶⁴ BOÉR Elek: *Magyar Közigazgatási Jog. Általános Rész*. Kolozsvár: Stief Jenő és tsa kiadó. 1908, 124.

„[A] közigazgatási bíráskodás [...] lényege a modern jogállam fogalmának, s abból áll, hogy a közigazgatási szervek működése a jogszerűség szempontjából független bírói ellenőrzés alatt áll s nevezetesen, hogy a nyilvánjogi [közjogi] alanyi jogoknak a közigazgatási intézkedések által okozott sérelmeit független bíróság peres eljárás útján orvosolja.” (1926)⁶⁵

„A közigazgatási bíráskodás meghatározója azonban nem a tárgy, hanem a sajátos szervezet, a rendes bíróságokétól elkülönítve létrehozott közigazgatási bíróság. [...] A közigazgatási bíráskodás és a hibás államigazgatási aktusok rendes bíróság által történő orvoslása az érdekelt kérelmére – nem azonos fogalmak. [...] az államhatalom egységének elvét megtestesítő szocialista államban a rendes bíróságoktól elkülönült közigazgatási bíróságnak nincs létjogosultsága” (1957)⁶⁶

„A közigazgatás bírói felülvizsgálata [...] materiális értelemben a közigazgatási bíráskodást jelenti [...]. A szó valódi értelmében vett közigazgatási bíráskodásról csak akkor beszélhetünk, ha elvileg a közigazgatás *egészére* kiterjed a bírói felülvizsgálat joga.” (1989)⁶⁷

Az idézett meghatározások a közigazgatási bíráskodást *funkcionális kérdésként*⁶⁸ kezelik, illetve annak tartalmi, materiális oldalával foglalkoznak. Miközben tény, hogy az európai államok döntő többsége a bírósági szervezet valamelyik fokán a rendes bíróságoktól különálló „közigazgatási” bíróságokat szervezett⁶⁹, közigazgatási bíráskodásról akkor beszélhetünk, ha a közigazgatási döntések körének *egészére* kiterjed a bíróság hatásköre. Ebben a teljességi értelemben véve az Alk. 50. § (2) bekezdése valóban többet kívánt bevezetni, mint a határozatok bírósági felülvizsgálata, a közigazgatási bíráskodás alkotmányos alapjainak megteremtése mint cél valóban igazolható az 50. § (2) bekezdésének általános jellegű megfogalmazásával.

⁶⁵ TOMCSÁNYI MÓRICZ: *A magyar közigazgatási jog alapintézményei*. Szerzői kiadás. Budapest, 1926, 190. p.

⁶⁶ SZAMEL: 1957. 201–202. p.

⁶⁷ TAKÁCS: *Az alkotmányosság és a törvényesség*. 1989. 453. p. (eredeti kiemelés).

⁶⁸ A közigazgatási bíráskodás „egy olyan funkció, melyet független végrehajtó szervek, ezek a bíróságok, közigazgatási ügyekkel összefüggésben, pontosabban közigazgatási aktusok felülvizsgálata céljából gyakorolnak.” ADOLF MERKL: *Verwaltungsrecht*, 375. p. Idézi: FRIEDRICH KOJA: *Allgemeines Verwaltungsrecht*, 3. kiadás, Wien, Manzschke, 1996, 832. p., hozzátéve, hogy a közigazgatási bíráskodás ugyanúgy, mint a bíráskodás tulajdonképpen a törvényeknek független állami szervek útján történő végrehajtását jelenti, és ebben az értelemben az igazságszolgáltatás és nem a közigazgatás részét képezi.

⁶⁹ DARÁK szerint tendenciaként figyelhető meg Európában a közigazgatási bíróságok önállósulása és egyértelműen kisebbségben vannak azok az országok, ahol egyetlen szinten sem található önálló közigazgatási bíróság. DARÁK PÉTER: *A magyar közigazgatási bíráskodás európai integrációja* (PhD értekezés). Kézirat, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Doktori Iskolája, 2007, 174–175. p.

ANDRÁS PATYI

CONSTITUTIONAL FOUNDATION OF JUDICIAL REVIEW OF
ADMINISTRATION: ORIGINS AND MEANING

(Summary)

The Section 50(2) of the Hungarian Constitution provides for the judicial control of the administrative decisions. It does not specify the exact meaning of either the expression "administrative" or "decision". The concrete effect of the control (nullifying or amending) can also be the subject of constitutional and academic interpretation.

This article highlights the possible original meaning (and scope) of the provision with the analysis of the 1988 and 1989 draft-constitutions. Historical aspects and academic interpretation are also dealt with, ending in the conclusion that the constitutional reform of 1989 had (and also missed) the chance to enact a stronger and most expressive judicial function concerning the judicial review of administrative actions.

The essential meaning of the judicial control covers a review on the merits. The article emphasises, that the constitutional requirement of the review on the merits could be better fulfilled with the establishment of a separate Administrative Court.

PECZE FERENC

Adalék két európai kettős államközösség hagyományához

A magyar-horvát és a lengyel-litván perszonálunió

Alkotmány és hagyomány című – Újabb jog- és alkotmánytörténeti tanulmányok alcímmel megjelent könyvének utószavában Ruszoly József összegzi, a közzététel indokait és jelzi tansegédleti rendeltetését. Jelentős a tárgyválasztással egyidejű alkotmánytervek vonzatában, hogy a történetiség szempontjaira a figyelmet hangsúlyosan ráirányította. Gyűjteményének címadó zárótanulmányában, három 1995. évi alkotmányozási előmunkát jogtörténeti bírálattal, tartalmukat: „mintegy [...] a magyar történeti alkotmány megőrzésre és folytatásra méltó intézményeivel” kívánta szembesíteni. Ezzel összhangban joggal kérdőjelezte meg, a lényegileg gyakori alkotmányjog(történet)i, egyik szak kifejezés használatának kifogásolását. Másik esetben pedig „a hazai történeti alkotmányos elvek” archaizálását tartja mellőzendőnek, néhány jelkép egykori mondanivalójára és a külső hatására tekintettel.

Hivatkozik továbbá az akkori szaktárcavezető változatlan bizakodására, aki többször hangoztatta, hogy 1996-ban a „népszavazással megerősített új magyar alkotmány megszülethet” miről a sajtóban több ízben is hírt adtak. E várakozás teljesülése helyett, csakhamar (1997) kiderült: „Azóta a mostani alkotmányozási munkát politikai zsákutcába jutott” s ez tartósan, végleg igazolt következtetésnek bizonyult. A hivatalos változat tervezetének bürokratikus sodortatása miatt, néhány civil társulati műhely eleve, annak cáfolatára és teljes elvetésére hagyatkozott, a tételes megvitatásba bocsátkozás mellőzésével.

A fenti tényekre és gondolatokra vonatkozó eszmecserék, a határon túli vitarendezvényeken és/vagy szakirodalomban (Szabadka, Nagyvárad) egyidejűleg, főként az ezredfordulót követően szintén figyelmet keltettek. Így például a Széchenyi István Stratégiakutató Intézet; a Partiumi Egyetem tanácskozásain; a Nemzet és Haladás stb. (1–6. kötet 2002–2007) kiadványok hasábjain; a Societas Hunyadiana sorozat könyveiben egyaránt visszhangra találtak. Mindezek eszközeivel a múlt – a jelen – a jövő törvényalkotása között, az arányos változás és egyensúly feltételei megteremtésére irányuló indokolt követelményt szándékoztak kifejezésre juttatni.

Mindkét ezúttal áttekintett sokszázados államközösség négy országa alkotmánytörténetére, a huzamosan tartó létezésének gazdag hagyománytárát örökölte; ami az egyetemes európai értékrend része. Közülük a magyar-horvát trónkötelék, az 1091-től kezdődő előzményeket követően, Könyves Kálmán megkoronázásával (dalmáciai Biograd na moru – Tengerfehérvár, 1002) jött létre. A zárai kolostor oszlopfőin R(ex) COLLO-

MANUS MCV szerepel. A koronázás eseményét Oton Iveković: A horvátok Kálmánt királlyá választják című festménye ábrázolja, amelynek részletét Milka Jauk-Pinhak – Kiss Gy. Csaba – Nyomárkay István szerkesztők CROATO-HUNGARICA (Zagreb /Zágráb 2002) borítójára helyezték. Az eredeti teljes alkotást a Horvát Nemzeti Galéria tárlatában idézik meg.

A horvát-magyar és a litván-lengyel együttélés kialakítását, egyaránt uralkodóházak közti házasságkötések révén segítették elő. Előbbinél a nagyarányú feladat eredményességére Árpád-házi Ilona, Lijepa Jelena horvát királyné, míg utóbbinál I. Lajos (Nagy) leányának, Hedvig-Jadwiga és Jogaila litván nagyfejedelemnek, a krakkói Wawelben szentesített frigye (1386) gyakorolták a döntő hatást. Jadwigát, Lengyelország királynőjét 1384-ben koronázták meg; a krakkói egyetem újjászervezését gondozta, egyéb nagyvonalú jótékonyági munkássága mellett. II. János Pál pápa szentté avatta.

Kálmán adriaparti koronázási eseményeihez hozzákapcsolódva, időbelileg azokat közvetlenül megelőzve, az államközösség keletkezésének másik kétoldalú közjogi alappillért, a király és a horvát nemzetségek egyezsége képezte. Ennek feltételezett tartalmát utólag, a XIV. századi Qualiter okirat szövegével (azonosították) kapcsolták össze. Egyúttal azidőben az államközi diplomácia, közte a lengyel-litván alkotmánytörténet lapjairól szintén ismert Pacta conventa pontok, közös horvát-magyar szándékot vetítenek vissza, a már akkor igen távoli múltba.

Horvát részről idővel, az éles szembeállással is fenyegető viták alaphozadéka, a két ország dominánsan befogadott államközössége jellegének a perszonálunió fogalmával meghatározása lett. E közjogtörténeti tételt, a szétesett délszláv föderáció kötelékéből önállósult Horvát Köztársaság 1990. december 21-i Alkotmányának preambuluma egyértelműen rögzíti. Voltak akár alaptörvény súlyú esetek, mint a Pragmatica Sanctoról 1712-ben a savor önálló döntése, amelyet Eszterházy Imre zágrábi püspök a pozsonyi diétára terjesztett be, egy évtizeddel a közös törvény elfogadása (1723) előtt. A magyar szakirodalomban másfelől, szaporodtak a területhódítás jogcímén alapuló egybetartozás államszerkezete keletkezésének nézetei. A valójában kétoldalú törekvést megjelenítő és történelmileg hosszantartó együttélés megszakítása, mindkét nemzet rendkívül messzeható hátrányára játszódtott le. E törést végső soron a közép-európai térséget is sújtó, külső hatóerők szándékolt vagy esetleges tévedései eredmény(telenség)ének kell-lehet mindinkább tekinteni.

Az új alkotmányban a hajdani perszonáluniós hagyományértékek kodifikálása, Horvátország szuverenitására fennállott jogait és ezek tényleges érvényesítésére támasztott igényét hangsúlyozza. Ugyanakkor a sok százados múltra visszatekintve, a horvát-magyar államközösség folytonos létezésének kétoldalú, kölcsönösen előnyös történelmi szerepét, az alaptörvény szintjén is kifejezésre juttatja.¹

Lengyelország alkotmánytörténete a lengyel-litván államközösség létrejöttét közvetlenül megelőzően, számon tartja a lengyel-magyar unió 1370–1382 éveinek időszakát. A krónika fejezetcímként a „Panowanie Ludwika I Wegierskiego (1326–1382) z dynastii Andegawenow” tételt prezentálja. Szövegszerűen pedig a „Polska i Wegry polączone zostaly unia personalna” a kettős monarchia 12 évtartamra, országaink per-

¹ A napjainkig nyitott Pacta conventa eredetvitához v.ö. KRISTÓ Gyula, ENGEL Pál és MAKK Ferenc (fő- és szerk.): *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század) Akadémiai Kiadó. Bp., 1994. Jerzy BOROWIEC – Halina NIEMIEC: *Dzieje Polski w Datach*. Warszawa, 2005. Jelentősek még BAJZA József, Waclaw FELCZAK, Ferdo ČULINOVIĆ, HEKA László, ROKAY Péter, MİRNICs Károly könyvei és egyéb munkái.

szonáluniója fennállásának tényét rögzíti. A közös uralkodónk ottani jelentőségét, a dinasztikus örökség a jövőre nézve is, a majdani unióban megerősíti.

A lengyel-litván államközösség, a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség perszonáluniója 1386-ban jött létre. Kereken négy évszázadig tartó fennállása végül, Lengyelország osztrák-porosz-orosz (második) felosztását közvetlenül megelőzően 1791-ben szűnt meg. Létrejött a fentiekben már jelzett dinasztikus házassághoz kapcsolódott, amit követően Jogaila litván nagyfejedelem a lengyel trónra lépett. Az államközösség szétválásának drámája mindkét nemzet történettudatában nyomasztó örökséget hagyott, az anyanyelvhasználat és területek, Vilnius hovatartozása kérdéseiben. Mindkét ország részéről vannak tudományos és diplomáciai megnyilvánulások a múlt kedvezőtlen hagyatékának feloldására, a négy évszázadnyi közös örökség értékeinek méltatására.

Közülük a hazánkban történt egyik protokolarisan és érdemben egyaránt kiemelkedő, ezeket a törekvéseket tanúsító eseményre utalunk. Hozzákapcsolódott külön eszmecsere a két európai államközösség rokon vonásairól és természetesen számottevő különbségeiről, amelyek többszázad folyamán egyazon időben és szomszédságban léteztek. A litván-lengyel közös múltrendezési egyeztetések, a tágabb közép-európai térség többnyire művileg gerjesztett feszültségeinek tényszerű belátásos értelmezését is előmozdítja.

Európa első kartális alkotmánya, a lengyel sejm kodifikációja alapján 1791. május 3-án született: Ustawa rzadowa – Prawo uchwalone Dnia 3 Maia, Roku 1791 felirattal készült archivális oklevél tanúsága szerint. A méltán európai egyetemes történeti jelentőségű kodifikáció összefüggött Lengyelország 1772-ben kezdődött, 1793-ban folytatódott, 1795-ben zárult hármas (Oroszország, Poroszország és Ausztria között) felosztásával. Ugyancsak a május 3-i alkotmányhoz kapcsolódik a lengyel-litván perszonálunió megszűnésének sorsfordulója, ami államszervezeti és térbeli hatósugarát csorbította, miközben utóbb a két ország viszonyában gyakori feszültségek forrása lett.

Mindezek folytán az 1791. évi jelentős történeti értéket képviselő alkotmány, a joggyakorlati alkalmazáson kívül maradt és emlékezete feledésbe merült. Így az európai elsőség szerencséje rendszerint, az 1791. szeptember 3-án elfogadott francia alkotmányt fémjelzi, jóllehet egész évig (1792. augusztus 10.) sem volt hatályban. Az ismert voltából fakadó hatása, a lengyel chartáénál természetesen messzemenően szélesebb körben terjedt, ami ennek alkotmánytörténeti hagyományértékét nem ronthatja. Ezért teljesen indokolt a május 3-i Alkotmány hagyományának és történelmi tanulságainak ébrentartása, valamint az európai egyetemes alkotmánytörténet színterén leendő tudományos feldolgozása.

Joanna Stempinska úrnő, a Lengyel Köztársaság budapesti nagykövete és Vilma Dambrauskiene úrnő, a Litván Köztársaság itteni ügyvivője hazájuk nemzeti ünnepe, illetve állami ünnepe alkalmából Budapesten az Uránia Nemzeti Filmszínházban 2009. május 5-én, programmal egybekötve fogadást adtak.² Az esemény a nemzetközi protokoll mellett, európai egyetemes alkotmánytörténeti kiemelkedő értékeket is hordoz, mint Lengyelország és a fentebbiek szerint, egyúttal Európa első chartális alkotmányának hagyományára történt egyetértő emlékezés. Ugyanakkor kodifikálta a szakítás tételét: „Zlikwidowano odrebnść Korony i Litwy” a lengyel-litván államközösség többévszázados összetartozásának felbontását. Ennek a hajdani kényszer-döntésnek

² Eredeti meghívó lengyel, magyar, litván és angol nyelven; Konstytucja 3 Maja 1791. Warszawa, 1981.

kölcsönösen elfogadott gyógyírja lett, a két állam mai képviselőinek jelképes és egyben érdemi kézfogása is.

Lengyelország Nagykövetsége Budapesten hazánkat közvetlenebb módon is érintő történelmi tárgykörökre nézve, kezdeményezett egy nemzetközi konferencia megtartását. A második világháborút megidézve, a lengyel menekültek tömeges magyarországi befogadása és szándékaik alapján, a továbbvonulás útvonalának megnyitása, máig emlékezetes támogatás volt. A budapesti tanácskozáson magyar, lengyel, román, angol előadók és mások léptek fel a 2009. szeptemberi rendezvényen. Mindezek a szűkebb témaválasztást meghaladó hatást kelthettek, a közép-európai országok gyakori történelmi kiszolgáltatottsága miatt, az egyetemes európai tanulságainak tárgyszerű megítélése érdekében. Jogos következtetés, hogy a két államközösség léte alapvetően a külső nagyhatalmi érdekek önkényes érvényesítésének esett áldozatul. A lengyel-litván unió sorsát Lengyelország (hármás) felosztása a 18. századvégen; a magyar-horvát unióét Magyarország területei nagymérvű (négytáji) elcsatolása a 20. századelőn pecsételték meg. Horvátország úgyszintén, a délszláv államban, szerb királyi diktatúra elnyomását volt kénytelen elviselni.

Lengyelország és Litvánia államok dualizmusa különös figyelemre késztet bennünket, miután Magyarország és Horvátország perszonáluniójával évszázados időpárhuzamban léteztek. Eközben államszerkezeti sajátosságaik és térbeli-földrajzi különbségek mellett, számos rokonvonást és uralkodói kapcsolatokat mutatnak. Hozzá tartozott az alkotmány tárgykörének hajdani kezeléséhez, a korszínvonalnak megfelelő szakismerek elsajátítása és ennek tanintézeti háttere. Mindkét államszövetség négy országának egyetemtörténete: a tudomány művelése és oktatómunka igazolja, hogy a történeti alkotmányok kölcsönhatását elősegítették. E többszázados fejlődésvonal mostani alkotmánytörténeti tárgyunk vázlatához is lényeges tanulságokat szolgáltat a közös hagyományok feltárásához.

A múlt alkotásainak rendkívüli jelentőségét jól szemlélteti a krakkói Jagelló Egyetem (Uniwersytet Jagiellonski) hagyománykincse, amelyet az 1364. évi megalapítása óta felhalmozott. Hamarosan követi Nagy Lajos király pécsi egyetemlétesítése (1367), amelynek többkarú szervezett működése bizonyos, viszont megszakadásának ideje nem. A vilniusi akadémiát-egyetemet Bátori István lengyel király és litván nagyfejedelem 1579-ben hívta életre. A nagyszombati egyetem egésze 1635-ben, míg a jogi kara 1667-ben keletkezett.

Horvátország felsőoktatása a Neocademia Zagradiensistől (1669) kezdve, a zágrábi egyetemalapítás (1874) után, a magyar történeti alkotmány kutatásának és oktatásának műhelyei voltak. Az impériumváltás leépítései mellett is, a Hármaskönyvről tankönyv 1929-ben jelent meg, míg a „horvát és szerb vidéken hatályos volt Tripartitum rendelkezéseit” 1945-ig tanították. Délvidéki jogszolgáltatásban pedig a bíróságok az 1930-as években is helyenként részlegesen alkalmazták. A vilniusi egyetemalapítástól, a krakkói modell szerinti jogok és kötelezettségek érvényesülésére vonatkozó előírásokat hoztak, valamint a gyakorlatban alkalmazták.³

³ V.ö. J(onas) KUBILIUS (főszerk.): *Academia et Universitas Vilnensis*. Mokslas, Vilnius, 1979. Bátorynak az eredeti hasonmás alapítólevele csatolmány. Adam VETULANI: *Poczatki wszechnicy krakowskie*. In: *Czasopismo Prawno-Historyczne* 1964.t. XVI. Uő.: *A pécsi, a krakkói és a bécsi testvéregyetemek alapítása*. Manuscriptum 1967. Jaroslav ŠIDAK (főszerk.): *Spomenica u povodu proslave 300 godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*. Zagreb, 1969. CSIZMADIA Andor: *L' Université de Pécs au moyen age* In: *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata* 1965. PECZE Ferenc: *Beiträge zur Geschichte der ungarischen*

Magyarország és Horvátország történeti alkotmányai, a 20. század első negyedéig terjedő évszázadok folyamán, szuverén és közvetlen szomszédos államok gyümölcsöző kölcsönhatásában fejlődtek. Ebben a folyamatban a mi jogintézményeinknek a horvát államszervektől, a jogtudomány és közélet részéről való befogadás játszott döntő szerepet. Időközben témavázlat készült Werbőczy Hármaskönyve horvát recepciójának nagyobb tanulmányban leendő kifejtéséhez.⁴

A horvátok már Könyves Kálmán 1102-ben Tengerfehérvárott (Biograd na moru, Alba ad mare) való megkoronázását, az államközösség mibenlétéről szóló egyezmény létrejöttéhez kötik. A keletkezési-tartalmi vitáktól eltekintve, ez a Pacta conventa az egykori oktatási-nevelő hatásával később is, az alkotmánytörténeti irodalomban fontos hagyományértéknek minősült. Későbbiekben a szerb-jugoszláv éra (1918–1941; 1945–1990) korlátozásai, e tudományos kérdés horvát felfogása taglalását hátrányosan befolyásolták. A történelem-hamisítások miatt, néhány fenti rövid utalást ehelyt szakirodalommal és egyéb mérvadó tényekkel kellett bővíteni.

Kálmán király névbetűit Zadar (Zára) városa egyik templomának oszlopfőin, emlékeztére, 1005 évi korjelzettel maradandóan kőbe vésték, amint elől az eredeti változatot idéztük. A horvát és a magyar szerzőknek az államközösség jellegét érintő alkotmányfelfogása, a 19-20. századforduló előtt részkérdésekben vagy jelentős mértékben szétnyílik és esetenként szembe is fordul. Az unióalapozás folyamataira, a koronázás alternatíváira, a Pacta conventa, Quallier tárgykörére.⁵

Stjepan (Stipe) Mesić horvát államelnök a Pacta conventa becsét 2000-ben Dalmáciában látogatásakor magasra emelte, minthogy szerinte annak elfogadása nélkül a horvátok tájainkról kivesztek volna. Mádl Ferenc, akkori köztársasági elnökünk kíséretében utóbb, a Magyar Tudományos Akadémia kupolatermében kapcsolatainkról előadást tartott.⁶

A magyar történeti alkotmány külföldi fogadtatását huzamosan terhelte F. Palacky cseh történésztől hirdetett és követőire talált tévhit, hogy a Honfoglalás a szláv településeket szétválasztotta volna. Ezt azonban a szerbbarát francia történész a Sorbonne-on doktori értekezésében, még a Millenium előestéjén tényszerűen ellenérvelte.⁷ A szerző kimutatta, hogy a feltételezett szláv egységet az avarok és a bolgárok már korábban megbontották. Másoldalról a magyarok a környezetükben élő szlávokat a bizánci, a török hatalmak uralma és egyéb támadások elleni küzdelemben segítették.⁸

A magyar történeti alkotmány külföldi hatásának egyetemttörténeti összefüggéseiben, a középkori veszprémi Studium generale létezésére kell utalni. III. Béla (1172–1196) általi – nem datálható közelebbi évszámmal – alapítása és a megszűnése (1275) között, a működési időszakra kevés egykorú eredeti irat maradt. Mégis lényeges támpontok a jogügyek írásbeliségének bevezetése (1181) és a kancellárságról (1185) két

Universitätsjurisdiktion. In.: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego CCCCXI. Prace Prawnicze LXXIII. Warszawa – Krakow, 1976.

⁴ V.ö. Societas Hunyadiana sorozat 13. könyve. Budapest, 2008.

⁵ V. ö. DEÉR József: *A magyar-horvát államközösség kérdései.* Budapest, 1931. Mezey Barna (szerk.): ECKHART Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Osiris. Budapest, 2000. HEKA László: *Horvát alkotmány- és jogtörténet* I.r. JATEpress. Szeged, 2000.

⁶ V.ö.: Stjepan MESIĆ: *Jugoszlavia nincs többé* (Kako je srušena Jugoslavija). Helikon. Budapest, 2003.

⁷ Émile HAUMANT: *Quid detrimenti ex invasione Hungarorum Slavi ceperint.* Parisiis, 1894.

⁸ V.ö. ROKAY Péter (szerkesztőbizottság elnöke): *A Honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság – 1100 godina doseljenja Madjara i Vojvodina.* Forum Könyvkiadó Újvidék – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd, 1997.

oklevél. Ugyanakkor a korabeli közvetett okmányok és a máig tartó évszázados viták hozadéka (IV. Ince pápa 1246-os bullája; IV. László király 1276-os oklevele) érdemi támpontokat nyújtanak. Előbbit Bónis György hamisítványnak ítéli, de résztény közlése is lehet benne okszerű alapon. Utóbbi szerint az oktatást „prout Parisiis in Francia” folytatták, miközben „az ország jogának megőrzését szolgáló jogtudomány művelése első rangra” emelkedett.

Más országokbeli szerzők egyetemtörténeti tanulmányai ismételten, érintőleg vagy behatóan foglalkoznak a források újraértékelésével. A torinói Rodolfo Sacco a prágai Právnik akadémiai folyóirat hasábjain 1969-ben, míg a szlovák Peter Ratkoš a Slovenska archivistika és a Századok lapjain tárgyilagos véleményét fejtette ki, a további kutatást fontosnak jelölve.⁹

A magyar történeti alkotmány horvátországi befogadásának és jogrendszerébe át-emelésének egyik korai alapvető eseménysora Werbőczy Hármaskönyvének, kaj-horvát nyelvre 1574-ben megvalósult fordításához fűződik. E feladat a szakterminológia korabeli fejlődése szintjén, rendkívüli nehézségekkel szembesült. Az utókor a megvalósítáért kiérdemelt pálmaágat, Ivan Pergošić (Ivanus Pergossich) fordító emlékének szentelheti. Mostani témánk szempontjából, a teljesítmény azért is lényeges, mivel évszázadok pályáivén gazdagodva, országaink 1868. évi kiegyezése után, a jogtudományi kölcsönösség intézményes kifejezést öltött. A zágrábi egyetem (Sveučilište) megalapításától (1874) a Jogi Kar tanszékeinek tárgyai a kettős államkötelék összetartozását tanúsítják. Ilyenek például a Jus Civile Croatico-Hungaricum; a Jus Publicum Croatico-Hungaricum; a Statistica Monarchiae Austro-Hungaricae és mások.¹⁰

Lengyel szakirodalmi források alapján, bevezető soraink vázolták a magyar-lengyel perszonáluniót (1370–1382) követő lengyel-litván dualizmus létrehozásának, uralkodói szintű mozzanatait. Mindkét oldalon ezek folyamatában, a korabeli államszervezet központi testületei befolyást gyakoroltak vagy döntéshozó szerepet játszottak. A hamarosan kialakult utódunióban (1385–1386), Litvánia önállóságát megtartotta és a lengyel trónra a Jagelló-házat alapító litván Jogaila nagyfejedelem lépett. A kettős államszervezet kormányzatának kezdetben hézagossá szabályozása, a 15. századelőre előnyös változásokon ment át. A perszonálunióban a két ország egymás közti viszonya később hullámmódon alakult, ami az együttélés folytatásának esélyét csökkentette. Ennek következtében a lublini unió (1569), Litvánia eredetileg érvényesült szuverenitásának hanyatlását mélyítette, valamint a kettős egyensúlyt megtörte; az ország a lengyel államhatalom alárendeltségébe került.

A tartósan fennállott lengyel-litván együttélésben a mellőzhetetlen vitákban-ellentétekben, a fentemlített vilniusi egyetem folytatólag lényeges feladatokat töltött be. Stefan Batori (István) lengyel király és litván nagyfejedelem, az alapítólevelének tételén (1578. július 7.) túlmutatva, a város addigi kollégiumát, az egyetemi rangú intézmények hagyományos jogosítványaival ruházta fel. Köztük az 1579. áprilisi adománylevél kiemeli az immunitást, a szabadságot és az előjogokat másik egyetemek, különösen az akkor két évszázados krakkói univerzitas példájának hasznosítását.

⁹ V.ö. BENKE József: *Az ó- és középkor egyetemei*. Pécs, é.n. Societas Hunyadiana könyvsorozat több kötete a kérdés részleteiről írásokat közölt. KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon* (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994.

¹⁰ V.ö. PECZE Ferenc: *A Jus Publicum Croatico-Hungaricum és a Jus Administrationis Croatico-Hungaricum a horvát egyetemtörténeti irodalomban*. In.: *Jogtudományi Közöny* 2000. 7. p.

Együttal a magiszteri, doktori, licenciátusi és egyéb azidőben rendszeresített tudományos fokozatok odaítélésére jogosít. Elrendeli az egyetemi jurisdictiót a professzorok, doktorok, diákok stb. számára, valamint ugyanóket az egyházi vagy világi bíraskodás alól is mentesíti.

Gergely pápa bullája 1579. október 30-án kelt, korszokás szerinti elhatározásával megerősíti a vilniusi egyetemnek az alapító oklevélben rögzített jogait. A teológia és a filozófia, valamint az etikai, a görög tudományok tanulmányozásához, az oktatómunkával együtt kinyilvánítja hozzájárulását. Ráadásul kiemeli, hogy a Litván Nagyhercegség számos városa sorában, az egyetem székhelyének Vilnius a legalkalmasabb választás volt. „Örvendetes volna a mi legkedveltebb fiunk, Stefan Lengyelország dicső királya” számára, minderről a sejmnek nyilvános közegyetértést előterjeszteni. Ezek a körülmint megállapítások, a két ország szuverenitását és egyúttal uniója változatlan alappilléreken leendő fennmaradásának eszméiségét fogalmazzzák meg.

Fontos eseményt tanúsít az európai egyetemes alkotmánytörténet tárgykörében, Vladislav Vasa litván nagyfejedelem és lengyel király jelzettel az 1641. október 11-i oklevél tartalma. Ebben a közös uralkodó a vilniusi egyetem tantárgyainak, külön fakultások irányába mutató újabb stúdiumok bevezetéséről rendelkezik. Így az addigi filozófia és teológia oktatásán kívül, a kánonjogot, a civiljogot és az orvostudományt is tanítani kellett. A felvilágosodás eszméjére alapozott első európai minisztériumot, a Nemzetnevelési Bizottságot, a litván – lengyel sejm határozata 1773. október 15 – én hozta létre.

A vázolt folyamatok rávilágítanak a lublini változás előtt, a lengyel-litván államközösség alanyainak tényleges egybetartozására, de annak állandó gondozását ugyancsak fontos feladatnak tartják. A mostaninál jóval tágabb teret követelne, a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség közös egyetemalapítása előnyeinek és/vagy hátrányainak, a két nemzet közti arányait mérlegre tenni. Eltérő közjogi szinteken, Stefan Batori király (nagyfejedelem), mégis közös uralkodójuk, a távolmaradt eredeti hazájára: Erdély sorsára is rendszerint figyelmet szentelhetett. A két új országlásának, többnyire nem könnyűszerrel kezelhető külkapcsolatait és belső helyzetét kormányozó eredményei elismeréssel találkoztak. Mintegy nagyhatalmi államgondjait és a kettős unió összetartozását egyensúlyban uralni, szintén képesnek bizonyult; a királynéülkülség (bezkrólowie) ingatag viszonyaiban (1572–1573) és a Pacta conventa (1573. május) kötelmeinek „öröksége” terhével.

Litvánia hatalmának gyors emelkedése – írja Hóman – Szekfü szerkesztésében Hóman Bálint „a féltékeny Lengyelországgal szükségképpen ellentétet” gerjesztett. E határszéli „háborúskodásuk révén került Litvánia vonatkozásba Magyarországgal” az államhatárok hullámzó eltolódásai folytán is. Főtenyező ebben, hogy I. Lajos (Nagy) szövetségese és szerződésileg kijelölt örököse volt „Kazimier Wielki – Korona Królestwa Polskiego (Corona Regni Poloniae)”, trónjának, majd a közeli 1370-ben uralkodója lett.¹¹

Az itt hivatkozott könyvsorozat ötkötetes változatában, Szekfü Gyula tollából a további történetek nyomán, a trónutódlás lényeges összefüggései kerekednek ki. Erdély nem független – írja a szerző – „be van fogva a lengyel király szekerébe”, aki azonban Erdély érdekében féltő gondossággal irányítja. „Báthory István a lengyel trónon is, me-

¹¹ HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula: *Magyar Történet*. II. Budapest, 1936. 165. p. Dzieje Polski w Datach, i.m. 57–62. pp.

lyet a széltoló Valois Henrik futása után [...] a nagyurakkal szemben a lengyel köznemesség” kölcsönzött neki, magyarnak és erdélyinek is megmaradt. Befogta szolgálatába urak és nemesek százait, közkatonák, székelyek ezreit; hadjárait velük harcolta végig”. Lengyel- és Erdélyország „kettősét egyesé tehetni a török offenzívája nélkül” a megmaradásunk útja, amint a király Kendy Sándornak Krakkóból írja.¹²

A lengyel-litván együttélés 1386-ban perszonálunióként keletkezett, később a közvetlenebb államkapcsolat létrehozásának elgondolásai is megnyilvánultak. Fordulatot a lublini unió hozott 1569-ben a két állam kapcsolatának, a közös döntéshozó testületek megalakításával és az előzőnél feszezebb szervezeti egybefűzésével. Ezt az átalakulást a Lengyel Királyság és Litván Nagyfejedelemség egész térségének, egyetlen államban összevonását meghatározó szerződésnek is tartották. A lublini határozat szerint, a két országba közösen választott államfő, a király uralkodik. Emellett közös sejmek (parlament) hoznak létre és egységes pénzt vezetnek be. Az államegység kialakítását, a lengyel befolyásnövekedést aggodalommal fogadó litván nemesség is elfogadta, a svéd és orosz külső hatások miatt. Litvánia megtartotta saját törvényeit, közigazgatását, kincstárát és hadseregét; emellett Lengyelország túlsúlya vagy erre irányuló szándékok időnként érvényesülnek. A beolvasztásról vallott nézet mégis eltúlzott, mivel uniójuk létének a korszakban nem jelentéktelen ténye – amint már fentebb láttuk – a litván (Jogaila-Jagelló) uralkodóház történeti művéhez is fűződik. Ennek valóságos és hagyományértékét megemeli az önjogúság főbb alkotmányos elemeinek érvényesülése és országuk jogrendjének, államszervezetének stb. további folytonos hosszan tartó működése.¹³

A lengyel-litván unió közös uralkodója, Stefan Bátori néven király és nagyfejedelem, a két ország együttélésének kiegyensúlyozott fejlődése érdekében teljesítette hozzáértően kormányzási feladatait. Vilniusi előlívázolt egyetemalapításán kívül, ugyanezt szolgálták egyéb nagyjelentőségű bel- és külpolitikai intézkedései. A túlnyomólag nyugatiakból és erdélyiekből szervezett hadsereggel, IV. (Rettenetes) Iván seregét háromízben (1579-1580) legyőzte és Livóniát (ered. a finnugor lívek lakta) a királyi Lengyelországhoz visszacsatolta.

Gieysztor akadémikus és szerzőtársai a hivatkozott könyvükben nehezményezték, hogy az uralkodó szülőházája honosainak közreműködésével, Krakkóban Erdélyi Kancelláriát szervezett, az otthoni teendők intézésére. Vezetői Berzeviczy Márton és Kovacsóczy Farkas voltak; a volt fejedelem rendelkezéseit 12 tagú tanács, majd triumvirátus hajtotta végre. Előbbi földije utóbb lengyel báróságot kapott, a francia udvarban követ; új hazájában családot alapít. Kétségtelen egészében, hogy a szülőháza javára végzett munkásság szintén közös érdekű kereteit, különösen az uralkodó esetében, az alkotmányos feladataik megoldásának arányai túlszárnyalták.

Nagyszabású gondolat volt a Baltikum és az Adria tájai közti térségben, több ország népeinek összefogásával Habsburg- és törökellenes államszövetség megvalósításának szándéka. Ennek résztvevői Lengyelország, Litvánia, Erdély, Magyarország és Horvátországot beleértve; földrajzilag összefüggő hatalmas terület vonzásköre (16. század) kisebb területei népességével karöltve. A magyar-horvát államközösség már akkor félelmedes együttélése tartópilléreit visszaigazolja, az itt bemutatott Werbóczy Hármaskönyvnek, a horvát Pergosic (Ivannus Pergossich) tollából 1574-ben készült

¹² HÓMAN – SZEKFÜ: III. 311-312. p.

¹³ V.ö. GIEYSZTOR – KIENIEWICZ – ROSTWOROWSKI – TAZBIR – WERESZYCKI: *Historie de Pologne. Éditions Scientifiques de Pologne. Warszawa, 1972.*

fordítása. Ennek jelentős eredménye csaknem egybeesik, az északi végeken Lengyelország és Litvánia közös uralkodójának Vilniusban megvalósított (1579) ismert egyetemalapításának idejével.

A lengyel király és litván nagyfejedelem mintegy föderációs terve elenyészett a hatalmas földrajzi kiterjedése és uralmának alig évtizednyi (1576–1586) rövid időtartama miatt. Nagy különbséget mutattak a litván-lengyel és a magyar-horvát államközösségek alkotmány- és jogrendszerei elmélete-gyakorlati összehangolásának folyamatai. Ebben lényeges szerepet játszottak a kettő kezdete idejének több évszázadnyi, továbbá tartamának úgyszintén meghatározó jelentőségű eltérése. A liberum veto a 17–18. századi lengyel parlament egy tagjának joga, hogy a „nie pozwalam” szavazatával a törvényjavaslat elfogadását megakadályozhatja.

A középkori lengyel szokásjogi jogforrások gyűjteményének gondozói sorában kiemelkednek, a magyar-lengyel alkotmány- és jogtörténeti együttműködés kölcsönös rendezvényein és/vagy kiadványaiban közreműködő kutatók. Köztük a számunkra is előadásokat tartó Adam VETULANI, Zdislaw KACZMARCZYK, Boguslaw LEŚNODORSKI és más alkotók néhány művére utalunk. Két előbbi szerző egyik szerkesztőmunkája: *Starodawne prawa polskiego pomniki – Pomniki prawa polskiego*, Dział 3. *Prawomiejskie*. Wrocław, 1959. A radomi sejm ajánlására, a *Commune incliti regni Poloniae privilegium* királyi megbízásra, az ország jogának a bírósági eljárásban való alkalmazás céljából 1505-ben készült. Ezt Jan LASKI (1445–1531) kancellár nevén szereplő Statut laskiego jogok és privilégiumok gyűjteményt, a törvényhozás egyidejűleg meg is erősítette. Radomban a jogrendszer legfelsőbb szintjén, a nemesség a *Nihil novi* (Nic Novego) alkotmányt fogadta el, országa alapvető törvényének. Ebben kinyilvánította ugyanakkor, hogy a rendi testület hozzájárulása nélkül, a sejm semmilyen jogot a jövőben nem alkothat.¹⁴

Litvánia és Lengyelország vagy Horvátország és Magyarország államközösségei egymással, valamint külállamokkal országhatár változásokat idéztek elő háborúval, de gyakran békés úton rendeztek. Ritka eset, mikor Zsigmond király az adriamenti Dalmáciának a Velencétől való bekebelezés kivédéséről gondoskodik; hadviseléssel és területáldozattal egyaránt számol. A szepesi 13 város (Igló, Szepesbéla, Szepesvárja, Podolin, Poprád stb.) a lengyeleknek elzálogosítva, az uralkodó 1412-ben átengedett. Az „ideiglenes” állapot évszázadokig tart, ami Mária Terézia diplomáciai erélyével szűnik meg az 1769. évi visszacsatolással. Összefügg a közeli 1791-el, a lengyel-litván unió megszakításával és Lengyelország feldarabolásával is. Partium megyéinek (Bihar, Zaránd, Máramaros, stb.) és egyéb területrészek hovatartozását több törvény, mint 1715:92.; 1741:18.; 1792:11. tc. meg a népképviselői választójog (1848:5. tc.) rendelkezései szabályozzák. Utalhatunk a lengyel-litván vitakörben, Livónia visszacsatolására vagy Vilnius és környéke területei ismételt határváltozásainak kényes következményekkel járt megoldásaira.¹⁵

¹⁴ Vő. Jerzy BOROWIEC – Halina NIEMIEC: *Dzieje Polski w Datach* i.m. 80. p. Adam VETULANI: *A pécsi egyetem, valamint a krakkói és a bécsi testvéregyetemek alapításának körülményeiről*. In.: Csizmadia Andor (szerk.): *Jubileumi tanulmányok*. Pécs, 1967. Lesław PAULI: *Strafsystem der Franciscana*. In.: *In der Judicatur der Krakauer Gerichte in der Zeit der Freistadt*. In.: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCCCXI. Prace Prawnicze, Zeszyt LXXIII*. Warszawa – Kraków, 1976.

¹⁵ Vő. Jerzy BOROWIEC – Halina NIEMIEC: i.m. 69., 145., 152–154. p. PECZE Ferenc: *Magyar államhatárok XX. századi változásainak alkotmánytörténeti mérlege*. In: *Societas Hungarica* 12. köt. Budapest, 2006.

Litvánia földrajzi kiterjedése hódításaival egy időben, a leendő uniótársának területnagyságát számottevően meghaladta, viszont a központi államszervezetet, az Árpád-ház után csakhamar szintén kihalt Piast-ok hatásosabban kormányozták. A litvánok a baltikumi térségben, finnugor etnikumok környezetével maguk mellett, kisebb fejedelemségeiket összevonva növelik szervezettségüket. Az ezredforduló táján (1008) készült évkönyvben, még a Kijevi Nagyfejedelemség kötelékébe tartozóként, a litvánság sajátosságai hordozójának jegyezték felismert szokásaikat.¹⁶

A litvánok időközben a lettektől elkülönültek és az addigi fejedelemséget az 1200-as évek derekán, a töredék államképződményeket egyesítve, a nagyfejedelemség szintjére emelték. A jelentős területgyarapodás révén Gediminas nagyfejedelem (1316–1342) uralma alatt, a korábban laza részegységek rendezett erőtöbbletével, az ország középhatalmi adottságokat szerez. Egyúttal Litvánia is az unióalkotás küszöbéhez érkezik, aminek folyamatát a litván Jagiela-Jagelló lengyel dinasztiaalapítást, Lengyelország oldaláról fentebb megvilágítottuk. A két ország államközösségének további történeti eseményei, egészen az unió 1791-ben végbement és a május 3-i Alkotmányban kodifikált felbontásáig egybeestek.

Litvániának történelmében legnagyobb területe, a Baltikumból egészen a Fekete tengerig húzódó, jelenleg nagyrészt orosz, bjelorusz, ukrán földek, akkori tatárokkal is bővült lakosságát fogta össze. Az ország fővárosának a kormányzat szolgálatából adódó feladatait, Vilnius városa töltötte be. Jogaila, Litvánia nagyfejedelem, a lengyel-litván államközösségben, a Lengyel Királyság trónjára lépett. Leszármazottjai a magyar-horvát perszonálunió 1440–1444; 1496–1526 és a cseh királyság 1471–1526-ig húzódó időszakok tartamára, Jagelló dinasztia néven uralkodói lettek.

A négy államnak és két uniójának alkotmánytörténeti hagyománykincse, rendszerint valamely jeles évforduló alkalmával vagy újabban az Európai Unió szervezeti-szerkezeti továbbépítésekor vált ki érdeklődést. Előbbinek egyik kölcsönös tájékoztatását is elősegítő példája, a lengyel szerző tollából a magyar-horvát államközösség fontos alkotmánytörténeti eseménysoráról írt, s az évszázados fordulóra megjelent könyve. Az évfordulós visszatekintések a horvát történetírás (Zrínyi és Európa), az irodalomtörténet vagy más szakágak kiadványaiban láttak napvilágot. Wacław Felczak lengyelországi kiadású művében az 1868:I. horvát, 1867:XII. magyar kiegyezést kodifikáló alaptörvényt dolgozta fel.¹⁷

Maradandó értékű Eckhart Ferenc kutatásainak hagyatéka, a lengyel jogfejlődés jelentős intézményei vagy a magyar – lengyel – litván irány mentén egyes jogelemek átvételéről. Kiemelkedő alkotása: *Les constitutions Hongroise et Polonaise au moyen age*. (In.: Prezwochnik Historyczno-Prawny. Lwów, 1934. Lengyel nyelvű beszédeinek kéziratjai. In.: Magyar Tudományos Akadémia – Kézirattár, 1930-as évek. 48. fond, Ms 5617/4–5.) Korábban a Monumenta Poloniae Paleografica kiadványt értékeli bécsi kutatásai során; a középkori magyar magán – családjog litvániai hatására hivatkozott. Szentkorona-eszme könyvében a corona Regni Poloniae és a c. r. Bohemiae jellegzetes vonásait fejtette ki. Nehéz közéleti feltételekben, emberi tudósi tartásával, fiatal oktatótársainak emlékezetes példát mutatott; az őt ért hármás „nemtelen támadáskor” is, ahogyan utóbb dékánutóda annak indítékait minősítette. Az ország színe előtti „első” Eckhart – vitában védelmet (1931) parlamenti ülésen is, Klebelsberg Kunó tárcavezető

¹⁶ Karol KORÁNYI: *Powszechna historia państwa i prawa w zarysie*. Warszawa, 1953–1959. 1–3. köt.

¹⁷ *Ugoda węgiersko-chorwatska 1868 roku*. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1969.

nyújtott, a felfokozott támadásokkal szemben. Szűkebb keretben az ELTE Jogi Kara tanácsának 1954/55. V. rendes ülésén (1955. május) a „másodikban” védtek: Bónis György, Révész László, Hajdú Gyula, Szabó Imre, Világhy Miklós dékán elnökletével, míg a vádak életét többen tompították magyarázatokkal.

Az ezredforduló küszöbétől a „harmadik” vitát több nézetváltozat irányába szerteágazva, egyre terjedő tárgyszerűbb érveléssel, a szakirodalom napirenden tartja. Figyelemreméltó Eckhart Ferencnek a lengyel-litván unió kapcsán, hogy az utóbbi jogába a miénk a befogadására utaláshoz hasonlóan, tankönyvében (1946) a horvát fejezetek, a szlovén etnikum jelenlétét adatolják. Szlovén szerző könyve (horvát fordításban is) Hunyadi Mátyás királyra, a szlovénságban továbbélő várakozástudatnak két részt szentel. Elődeik ittlévő településeire, horvát történeti kartográfiai kiadvány egykori térképei szintén közvetítenek támpontokat. Mindezek nálunk alig ismert források, a hajdani államközösség létrejöttének körülményeiről, a szokászádos együttélés folyamatáról érdekes bizonyítékkal szolgálnak.¹⁸ Kral Matia – Kralj Matijaz iránti rokonszenv egyik indoka a szlovének történetileg hiteles szembenállása III. Frigyes császár uralmával. Ennek súlyát növelték Mathias Corvinus törökhódítás elleni hadviselésben szerzett érdemei elismerésének máig eleven hagyománya, ami hajdan valóságos létbiztonsági érdeknek számított.¹⁹

Mindkét közjogilag egyazon államfő uralma alatt megalakult, évszázadokig fennállt alkotmányköteték, döntően a perszonálunió jegyeit hordozza. A hosszan tartó időszakok természetszerű változásai mellett, a monarchikus államformához fűződő jogosítványok kölcsönösen elfogadottak voltak. Már a Neoacademia Zagrebiensis (1669–1773) tananyagában a Manuale Juris-peritorum Hungariae; az Assertor libertatis Hungariae, Croatiae etc. Andreas Rex Hierosolymitanus könyvecskéket; az Aranybulla jus resistendi et contradicendi tételét oktatták. Lengyelország és Litvánia közjogi kapcsolataiban, a közös uralkodó hatalmát a képviseleti államszervek szilárdítják meg, a litván és lengyel sejm-ek ismételt (ön)gyengítésével tetéztve. A két perszonálunió megszüntetésének drámája (1791; 1918), a korszellem is okozta hátrányok ellenére, az alkotmány- és jogfejlődés kedvező eredményeinek utóhatását ma már megnöveli.

¹⁸ v. ö. Vladimir MALEKOVIĆ (Urednik/Editor): *Granice Hrvatske na zemljovidima od XII. do. XX. stoljeća – Borders of Croatia on maps from 12th to 20th century*. Zagreb, 1993 (háromnyelvű, németül is). Marcus TENNER: *Croatia. A nation forged in War*. New Heaven – London, 1997. Stane STANIČ: *Slovenija*. Ljubljana, 1994. (horvát nyelvű fordítása) Ceres, Zagreb, 1996.

¹⁹ Az európai országok joghistóriája kérdéskörét tágabb kérdésekre és összefüggésekre vonatkoztatva, a hazai szakirodalom fontosabb műveiből felidézzük – WENZEL Gusztáv: *Egyetemes európai jogtörténet*. Budán, 1869.; HAJNIK Imre: *Egyetemes európai jogtörténet a középkor kezdetétől a francia forradalomig*. Budapest, 1896. (4. kiadás) HORVÁT Pál: *A kelet és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai (különös tekintettel a környező népek jogfejlődésére)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1968.; RUSZOLY József: *Európa jogtörténete*. Püski, Budapest, 1996.

FERENC PECZE

DATUM TO THE CUSTOM OF TWO EUROPEAN DOUBLE STATE-
POLITIES

THE HUNGARIAN-CROATIAN AND THE POLISH-LITHUANIAN PERSONAL
UNIONS

(Summary)

The author has already written several books and papers on the history of Slavic states and the relation of Hungary to the ones mentioned. This essay aims to demonstrate the most important sources of the topic: the fundamental events, charters and characters of the personal unions between the Realm of Hungary and Croatia (1002–1918) and the Realm of Poland and Lithuania (1386–1791). He also calls the attention to the Polish constitutional charter of 1791 which is regarded as the first codified state constitution in Europe. One can read about the most significant Slavic (mainly Croatian and Polish) special literatures and opinions connected with the common centuries or decades with the Hungarian Realm, and the author emphasizes the importance of the Central European universities founded in the middle age, too.

PÉTER LÁSZLÓ

Juhász Gyula barátsága Dettre Jánossal

Az őszirózsás forradalom kormánybiztosa, a vajdasági magyar irodalom apostola, a Délmagyarország kitűnő publicistája, még mindig nem tölti be a Város művelődési örökségében azt a szerepet, amelyet megérdemel. Ezen sajnos Ruszoly József kitűnő életrajzi monográfiája¹ sem segített. Érdemi visszhangja sem volt, és Dettre szerepét azóta sem idézik, valahányszor erre alkalom kínálkoznék.

I

Juhász Gyulával való barátságát Ruszoly József kellően bemutatja. Főként Juhász írásai alapján elmondja, hogy Dettre egyike volt a költő diákkori baráti körének, „az Ipar utcai fiúknak”, akiről Juhász nem csak megbecsüléssel, de érezhető szeretettel is írt prózai műveiben. Először akkor, amikor az októberi forradalom ígézetében született Tűz című hetilap 1918. december 21-i számában *Látogatóban dr. Dettre Jánosnál* címmel tudósítást közölt az egy hónapja kinevezett kormánybiztos-főispánról. (*Juhász Gyula összes művei* kritikai kiadásának Grezsa Ferencről sajtó alá rendezett 6. kötetében és Ruszoly József könyvének 50–51. lapján is olvasható.)

Az „Ipar utcai fiúk” nem laktak mind az egykori Ipar utcában, ahol a költő; valószínűleg Dettre János sem. Csak tagjai voltak annak a kisdied diákcsapatnak, amely Kálló Antal Ipar utca 13. számú öreg házában, ahol 1866-ban Petőfi Zoltán lakott, és amelyben 1883-ban Juhász Gyula született, jött össze; azok, akik mind „nagyon erősen készültek a magyar életre”. Így Dettre János; Bauer Herbert, a Balázs Béla néven világhírnév lett filmtudós, itthon is jeles költő, Bartók szövegírója; az öccse, Bauer Ervin, ugyancsak kiváló biokémikus, a szovjet terror áldozata; Eisner Manó, neves ügyvéd, kriminalista, ifjan Pálos Endre néven költő; Ocskay Kornél, utóbb a szegedi színház, majd az Operaház kiváló tenorja; Petri-Pick Lajos, a későbbi szobrászművész; Szőri József, ígéretes festőművész, Adynak szintén közismert szegedi népszerűsítője, az első világháború első szegedi hősi halottja. De vendégként – Juhász Gyula akkori vallomása szerint – köztük volt egyszer-egyszer a barátját, Balázs Bélát (és talán a húgát, Hildát meg apai ági szegedi rokonságát) meglátogató Lukács György és a környéken népdalt gyűjtő Bartók Béla és Kodály Zoltán is...

¹RUSZOLY József: *Dettre János és kora*. Szeged, 1994.

S egy lány, aki valóban az Ipar utcában lakott, „fiús bájával, rövid, göndör hajával, csodálatos és titokzatos, nagy, sötét szemeivel, orosz diákkisasszonyokra emlékeztető alakjával”. Ezt már Juhásznak 1922-ből, *Ili halálára* című nekrológjából idéztem. Mert Klima Ili (1890–1922) is, akár a Juhász Gyula körül megforduló lányok, asszonyok zöme, ő is elvetette magát az életet. Pedig 1907-ben éppen ő hozta vissza Juhász Gyulát az életbe, amikor a költő Léváról megszökve a Lánchídról készült belevetni magát a Dunába...

Az Ipar utcai fiúk körülrajongták. „A Károlyi-korszak kormánybiztosa, akkor még maga is diák, Ady első szegedi imádója mellett ott forgolódott Ili körül *A kékszakállú herceg vára* szerzője, a költő, és az európai hírv zeneszerző is; neki énekelt a jeles tenorista, a későbbi szegedi Schubert és Cavaradossi; hozzá írta halk szavú, finom verseit az ifjú jogász, aki ma a legjobb nevűek közé tartozik Szegeden, és egy utcában lakott vele a poéta, aki később Anna és Ancsa bánatos énekese lett.” Kosztolányi is ismerte; Szegedről még, vagy Pestről, nem tudom. 1930-ban *Egy leány emléke* című versében örökítette meg különleges alakját.

Nincs kétségem, hogy Dettre János és Juhász Gyula közötti szerelmi vetélkedés ihlette a költőnek a Nagyvárad 1909. január 6-i számában megjelent *Péter és Pál* című tárcáját. Kérész Péter a költő modellja, Szürke Pál Dettre Jánosé. Ketten beszélgetnek a Stefánián, egy padon, augusztus végén, szombat este, „nagy és kis dolgokról”, „igazságról, majálisról, forradalomról és egy szőke lányról”. Ahogyan a haja színét is azért adta a valóságtól ellenkezően, hogy ne azonosíthassák, ugyanazért nevezte a lányt Mariskának. Pál nála elért sikereivel keserítette meg Pétert. Csókjaival, szeretkezésükkel.

Péter lehorgasztotta fejét, és különös kusza köröket rajzolt a porban. A rozsdás faleveleket szépen, lassan félrelökte a bottal, és némán nézett maga elé. Pál fölállott, megállt előtte, és vállára tette a kezét.

– Már megint szomorú vagy! Rossz fiú! Már megint valami titkokon töröd a fejed!

– Nem, fiam, nincsenek titkok! Most érzem, igen, most tudom, nincsenek! Csak ostobák vannak, akik nem akarnak akarni. Magam is ostoba vagyok.

Elindultak haza. A házak némán fehérlettek a tele hold fényében. A templom fekete árnyéka alatt megállott Péter.

– Valamit mégis szeretnék tudni. Szereted te őt?

Pál nem válaszolt, csak bizonytalanul, kissé szomorúan mosolygott. Azután némi hallgatás után, csak hogy mondjon valamit, válaszolt:

– Az az én dolgom, azt bízd csak rám, Péter!

Péter megfogta Pál karját, szemébe nézett nagy, szikrázó fekete szemeivel, és tompán csak ennyit mondott:

– Te gazember vagy, Pál! Te gazember vagy!

Azzal otthagya, és ment egyedül, sírva, haza.

Csak egy hét múlva találkoztak.

Pál szokatlanul barátságosan sietett Péter felé. Az nem szólt, de nem is távozott el. Mikor megint magukra maradtak az éjszakában, a némaságban a padon, a vadgesztenyék alatt, Péter Mariskára terelte a beszédet.

– Igaz, Pál, tegnap náluk voltam megint. Rólad is beszéltem. Ő ösmer téged. Szép, mályvaszínű pongyolája volt, hajában egy ezüstös fésű csillogott. Mikor a verandára léptem, elkezdett sírni. Azt mondotta, hogy nagyon-nagyon fáj neki az élet, és meg akar halni. Én nevettem, és ő megcsókolta a kezemet. Itt. Nézd, még most is piros!

Péter hazakísérte Pált. Mikor elváltak, erősen megszorította Pál finom, fehér kezét, és megcsókolta. Pál nevetett.

Ezzel a különös, meglepő csattanóval fejeződik be az elbeszélés. Valóságtartalmára semmiféle fogódzónk nincs, csak a két udvarló hiteles személyisége. Kortársi emlékezés is megerősíti: Balázs Béla ideáljának, Scheiber Boriskának emléke. „Amikor a tizennyolc éves Klima Ilona Szegedről feljött Pestre, hogy beíratkozzék orvostanhallgatónak, olyan érett szerelmet hagyott maga mögött, amelyben több szenvedés jutott osztályrészéül, mint öröm. Dettre János nem ígért neki sem házasságot, sem hűséget, de azért lekötötte, féltékenységgel kínoztta, búskomor előítéleteivel gyötörte – s ha Ili szabadulni akart tőle, a megvetését érezte vele szemben. Ili kiábrándulva, a végleges szakításra elhatározottan jött föl Pestre.”²

3

A szerelmi vetélkedés nem ártott Juhász Gyula és Dettre János barátságának. 1911. augusztus 13-án Juhász Gyulának *Öreg este* főcímmel két verse jelent meg a váradi holnaposokat rendszeresen közlő napilap, a Független Magyarország hasábjain. Ajánlása így szólt: „Dettre János barátomnak.” Lássuk, utal-e kettejük kapcsolatára bennük valami.

Köszönet a nőknek

*Köszönet a nőknek,
Hulló csillagoknak, múltó gyönyöröknek!*

*Köszönet a lánynak,
Egy estére nyíló, hervadó virágnak!*

*Köszönet a szépnek,
Alkalom és mámor tűnő jegyesének!*

*Köszönet a jóknak,
Futó pillanatra örömet adóknak!*

*Köszönet a nőknek,
Aranyért, ezüstért mégis szeretőknek!*

*Életem szerelme,
Csak neked nincs jussod semmi köszönetre!*

² RUSZOLY: i. m. 53.

Az utolsó versszak Anna-verssé varázsolta. Hiszen Sárvári Annát 1908 őszén ismer-
te meg, és 1909 őszén már el is vesztette. Ettől fogva csak emléke élt és növekedett fá-
jós szívében, s ebből a fájdalmas emlékezetből született mintegy száz szebbnél szebb
szerelmes vers. Sem Ilire, sem Dettre Jánosra nincs célzás. Juhász váradi éveinek élet-
rajzából, Dutka Ákos remek könyvéből (*A Holnap városa*, 1955) tudjuk, hogy Juhász
Gyulának a fizetett szerelem Váradon is vigasztalója volt. Verseinek szépsége, ha netán
fölfogta is a nem túlságosan művelt színészlány, nem ellensúlyozta arcának ráncos, kre-
ol bőrét, kopottas gúnyját. Anna utóbb megvallotta: hiába, nem tetszett neki az előny-
telen külsejű, bár 1918-ig szakálltalan arcú poéta.

Kilenc óra

*Kilenc óra. Nyugovóra takarodót fűnak,
Én is fűvok mai gondnak, mindennapi bűnak.*

*Kilenc óra. Öreg este. Feketék a nyárfák,
Mostan szövik ifjú szívek holdas este álmát.*

*Kilenc óra. Valamikor én fiatal voltam,
De a szépek messze jártak, távol lugasokban.*

*Kilenc óra. Régi esték, vissza mikor tértek?
Soha, soha. Ifjuságot elvéteni vétek.*

*Kilenc óra. Takarodó. Térj meg, árva lelkem,
Megtagadott ifjuságból. Mégis öreg lettem!*

Ez sem utal sem Dettre Jánosra, sem Klima Ilire. Legföljebb annyiban, hogy Ili ugyan-
úgy nem viszonzta Juhász rajongását, akár Anna meg a költő többi múzsája. Mint a
költői ideáljainak okosabbjai, műveltebbjei, szerették a maguk módján: becsülték benne
a tehetséges költőt, az átlagon fölüli műveltségű tanárembert és a szelíd, rokonszenves
férfiút, de nem tudták elfogadni a szeretőnek, kivált férjnek ajánlkozó nemi partnert.

Amikor ezeket a verseket Juhász Gyula írta, mindössze 28 éves! S azt írta: valami-
kor fiatal volt, most meg öreg lett! Mindkét vers, bár a költő váradi korszakában szüle-
tett, minden bizonnyal Szegeden keletkezett a nyári vakációban. Erre utal augusztus kö-
zepe megjelenése, és az, hogy egyikben sincs semmi olyan mozzanat, amely váradi
helyszínt sejtetne. Juhász Gyula költői nyelvének fontos jellegzetessége, bizonyos sza-
vak (*ifjuság, színész, szív* stb.) rövid magánhangzós változatának alkalmazása, amely
költői eszközeinek gazdagabb fölhasználását tette lehetővé, a második versben föltűnő.

Ha nem akadunk utalásra, vajon miért ajánlotta e két verset barátjának? Azt tartom
valószínűnek, hogy ezekről a panaszairól beszélgethettek itthoni találkozásaik alkalmá-
val. A költő kiönthette szívét *Janikónak*, ahogy barátai (mint Balázs Bélától tudjuk) be-
cézték Dettret, s amikor ugyanezeket a keserű élettapasztalait versbe öntötte, nem feled-
kezett el a megértő társról.

Juhász Gyula még egy versének keletkezéstörténetében jutott szerep Dettre Jánosnak. Andrényi Erzsébet, a későbbi Pető Andorné, rajongott Juhász Gyula költészetéért. 1914 nyarán megismerkedett Dettre Jánossal, s az ő közvetítésével a költővel is. Amikor Juhász 1917 novemberében hazatért Szegedre a Moravcsik-klinikán töltött csaknem évnnyi gyógykezelése után, szép dobozban, gondosan, nedves moha közé csomagolt pármái ibolyacsokrot küldött Pestről Szegedre. A költő hálából *Princesse lointaine* (A távoli hercegnő) címmel szonettot írt, és postán, borítékban, kísérőlevél nélkül elküldte rajongójának akkori címére, a dél-tiroli üdülőhelyre, Rohitschra. A cím alá oda is írta: *Rohitschra küldöm*. Ez a vers a költő életében köteteiben nem jelent meg, csak hasonlóan az Élet és Irodalom 1960. július 23-i számában, majd mi közöltük Ilia Mihállyal a kritikai kiadásban.

Princesse lointaine

*A messzi nőt, ki Párma ibolyáit
(Melyekben kéklőbb ég mosolya van),
Elküldte nekem e vak, daltalan
Bús tájra – áldom napom alkonyáig.*

*A messzi nő, ki verseket szeret
(Virágokat e letarolt világban),
Mint violát a temetők zugában,
Fogadja szépen árva versemet.*

*Ó, ibolyák: ti már fonnyadt halottan
Heverték. Hervad mind itt, mi virág,
De tovazengők a melódiák.*

*Mert ami lélek volt a holt napokban,
Illata él, és dallama zokog,
Örök csak egy: mit lelkünk álmodott.*

Két dolog első hallásra nyilvánvaló: utalás a világháború véres harmadik esztendejére, „a letarolt világra”; és utalás a költőnek „az élőhalottak házában”, a pesti elmeklinikán töltött hónapjaira, „holt napjaira”. Érdekes, hogy Juhász Gyula nőrajongói gyakran emlegették az ibolyákat. Eörsi Júlia is azt állította, hogy 1914-ben, amikor a költő a pesti Nemzeti Szállóban mellbe lőtte magát, és ő, a Világ című napilap ifjú munkatársa, fölkereste a már tekintélyes poétát, a Nyugat munkatársát a Rókus-kórházban, jázmint és ibolyát vitt neki (*Tiéd a sirig*, Szeged, 1957. 5.). Lackoné Kiss Ibolya meg egyenesen azt, hogy ugyanekkor *pármái ibolyát* vitt a költő betegágyához (Magyar Nemzet, 1967. ápr. 9.).

Az is érdekes, hogy évekkel később, 1924-ben, *Japáni módon* című, önálló négysoros versekből álló ciklusának utolsó darabjában az előbbi vers címe visszatért:

*A távoli hercegnő egyre késik,
De én kék lampion mellett virrasztok.
Újholdra nézek, sóhajtok az égig,
S megcsókolok egy ismeretlen arcot!*

5

Még ezután következett Dettre és Juhász együttműködése a két forradalomban. A költő fogalmazta a polgári direktórium (Dettre János, Somogyi Szilveszter, Tabódy Zsolt) 1919. március 28-i kiáltványát. Ezt 1921-ben a Horthy-rendszer bírósága előtt is vállalta.³ Dettre ekkor már emigrációban, Szabadkán volt. Neki köszönhető, hogy Juhász Gyula többször is szerepelt a Bács megyei Napló hasábjain. Amikor 1925-ben a szerbek kiűldözték, és hazakényszerült, ügyvédi működése mellett a Délmagyarország külső munkatársa, kiváló vezércikkírója lett. Ugyanekkor a költő is az ellenzéki, demokratikus napilap munkatársa, publicistája, gyakori vezércikkírója.

A szegedi múzeumban őrzött Juhász-hagyatékban található az az irodalmi kuriózum, amely a magyar költészetben a megörökölt kutya emlékét őrzi: a költőnek 1928. július 11-én keltezett négy soros versikéje *Hozzá* címmel. A kivételes eb fejét Juhász Gyula a kézirat bal oldalán le is rajzolta.

*Bölcs és szelíd, komoly, nemes ez állat,
Türelemes és őszinte, tiszta, jó,
Ó, emberek, csak hódolat s csodálat
Illeti őt, mint egyenes adó!*

A kézirat Sz. Szigethy Vilmostól került a múzeumba. Hátlapján Szigethy kézírásával olvasható ez a magyarázat: „Dettre Jánosnéknak volt egy brüsszeli törpe griffon kutyája, szinte gyerekjáték. Az van lerajzolva, és ahhoz szól a vers.”

6

Juhász Gyula műveinek néhány bibliográfiájában szerepel egy különös tétel: *Orbán lelke. Regény és novellák. Budapest, 1926. Athenaeum*. Azért különös, mert ilyen könyvnek sem Szegeden, sem a fővárosban, az Országos Széchényi Könyvtárban nem akadunk példányára.

A költő elbeszéléseinek, színpadi játékaiknak, aforizmáinak kritikai kiadásában⁴ közöltem néhány dokumentumot, amely bizonyította, hogy 1925 őszén az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat [így!] meg akarta jelentetni Juhász Gyula *Orbán lelke* című kisregényét és novelláinak válogatását. Szerződést is kötöttek, ám a kiadás valamilyen ok miatt elmaradt.

A Somogyi-könyvtárba került, majd onnét szintén a múzeumnak átadott Dettre-hagyatékban van Dettre Jánosnak Juhász Gyulához írt keltezetlen levele, melyből kide-

³ RUSZOLY: i. m. 100. p.

⁴ JGYÖM 4. k. 1975. 407–409. p.

rül, hogy a szerződés körül Dettre bábáskodott. A levelet Apró Ferenc barátom másolta le számomra. Hangjából következtethetünk kettejük baráti kapcsolatának mértékére is. A fejléc természetesen nyomtatva van:

DR. DETTRE JÁNOS
NY. FŐISPÁN
ÜGYVÉDI IRODÁJA
SZEGED, VALÉRIA TÉR 10.
TELEFON: 10-20.

hétfő

Drága Gyulám,

íme, az Athenaeummal való ügyed tökéletes elintézését nyert. Szeretném, ha írnál az Athenaeumnak levelet, hogy köszönettel tudomásul vetted[,] s szeretném, ha Szabó Lászlónak is írnál levelet, aki érdekedben eredményesen interveniált. Az Athenaeum a levelet nekem küldte a hozzád való kézbesítés végett[.]

*Szeretettel öllellek
János*

Talán a véletlen egyszer még napvilágra hozza, hogy ez a levél az 1925. október 9-i szerződésre vagy a kiadástól való elállás miatt a szerző kárpótlására vonatkozott-e. Ez határozza meg, hogy 1925 végén vagy 1926-ban íródott-e. De Tápay-Szabó László (1874–1941) szerepe is új és érdekes mozzanat Juhász Gyula élettörténetében.

7

A költő 1929 elején ismét megrokkant, a pesti Szieszta szanatóriumba került. Ugyan-ezekben a napokban jelent meg válogatott verseinek és válogatott prózai írásainak egy-egy kötete, a *Hárfa* és a *Holmi*. A Délmagyarországban régi betűjegye (*d*) fölött *Juhász Gyula két kötete* címmel Dettre János méltatta. A Somogyi-könyvtár példányából ez a kolumna hiányzik. Az egyetemi könyvtárában ugyan megvan, de érdemes megmenteni, könnyebben hozzáférhetővé tenni az utókor számára. Kitűnik belőle, mennyire ismerte barátjának életét és lelkét:

Babits Mihály után Juhász Gyula is összegyűjtötte huszonöt év „termését”, élete huszadik és negyvenötödik esztendeje között írt reprezentatív verseit. Huszonöt év fájdalma, borúja, reménytelen élményei, lehetetlen lelkesedései és el nem csókolt csókjai, huszonöt év víziói örömről, asszonyról és csókról, életről s huszonöt év véres megrendülései a kőbe, színekbe és rímekbe álmódott szépség előtt – s mindez egyetlen kötetbe zsúfolva, egyetlen kötetbe belesóhajtva és belelihegve: valóban nektárja lehet a lélek illatainak és ízeinek, istenek eledele és istenek itala. Néha bizony a pogány magyar isteneké, akiknek utolsó igrice lehetett volna, aki a Tibiscus partjára vetődött, s a folyó mellett, amelyik

„a búbánat iszapját” hordozza ezer évek óta, „egy régi dal s egy régi tenger” üzenetét fogja fel, és adja át a jegenyék és nyárfák elárvult népének.

Ha lapozunk ebben a kötetben – minden vers a lélek egy ablaka, s milyen csodálatos tájakra sodródott el, milyen messzi vidékek, az élet milyen és mennyi szakadéka, gleccsere és virágos lankái fölött suhant el ez az örök mozdulatlanság, ez az elefántcsonttoronyba zárt ígértet –, ha lapozunk ebben a kötetben, amelyik huszonöt év alkotásainak legjavát adja, úgy érezzük: egy nagy művész retrospektív kiállításán vagyunk. Minden vers egy-egy kép, örök ragyogás az elmúlás rájárában, a szenvedés falán. Hány Anna-portré, hány tiszai tájkép, mennyi titokzatos, mély zengésű csendélet, bibliai kompozíció került egymás mellé ebben a művészethez „menekülő élet”-ben.

S milyen tragikus ellentét választja el Juhász Gyulát minden más költőtől, aki elérkezett a „gyűjteményes kiadás” könyvkiadói beérkeztségéig. Kráterek lávája festi a húszévesek elé a startvonalat, s „jégcsapok, télen, kunyhóereszről” jelzik a célt. Minden költői pálya fejlődés az elindulás forrongásától a megérkezés lehiggadásáig. Ez a retrospektív verskiállítás és retrospektív életkiállítás ennek az útnak az ármányát mutatja. Milyen csodálatos, titokzatos, varázsos csönd csendül fel a legelső versből. „Mint néma hatyú, halkan ring a csónak, A hold az ég tetőin vesztegel.” A dermedt s mégis lágy hallgatás bűvölete vesz erőt mindenben. A gemmák és hermák, a szűz csillagok, a magyar táj magyar ecsettel, a rím és remény nélküli versek – a csend költészete. Juhász Gyula az élet novíciusa. Csönd herceget nem fűtvel zavarja, de térdre boruló áhitattal és alázattal köszönti. S a legelső vers csöndjéhez képest mennyi lázas nyugtalanság vonaglik, mennyi vérző elégedetlenség dörömböl az utolsó versben. A húszéves Juhász Gyulát a szépség megbűvölte, s „már fáj a szépség, elég volt a bűvölet”. „Idegesít a harsány tűző tájak, szerelni lázak kába muzsikája.” Huszonöt év előtt leomlott szobrok, képek és versek szépsége előtt. „Vergilius versét olvasta holdas éjen”, „Plato utópiáján gondolkodott borongva”, „vágynak nélkül meredt a hadeszi sötétre”, és huszonöt év múlva – ez az utolsó versének utolsó sora – a vihar vad dalaival takarózik be. A Hegyi beszéd a csend kamarazenéje, az utolsó versben már a szaxofon sikolt. A szépség trubadúrja volt, amikor elindult, s a szépség betege lett, amikor megérkezett. S utolsó versének címe: „A szépség betege.”

Talán nem kell közelebb mennünk ehhez az élethez, amelyik addig ragyogta a szépség derűjét, míg a szépség betegsége be nem árnyékolta. Talán nem kell vállalkoznunk arra sem, hogy előlegezzük az irodalomtörténet ítéletét számára. Juhász Gyula költői pályája csak pihenőhöz ért, s beláthatatlan, hogy ez az örökké vándorúton járó mozdulatlanság, ez a vibráló nyugalom és daloló csönd a szépség milyen új világrészein fog még kikötni a „szent elámulások” sóhaj és hörgés dagasztotta vitorlákkal. Mi nem ítélkezünk, csak hódolunk a nagy magyar költő előtt.

„Holmi” címmel egy kötetbe prózai írásainak javát foglalta össze Juhász Gyula. Ezeknek legnagyobb része a Délmagyarországban jelent meg, nem lehet az a feladatunk, hogy a kötetben fedezzük fel a hasábjainkon megjelent írásokat. Mennyi líra dalol ezekben a „prózai” sorokban. Sokszor őszintébb, gátlásnélkülibb a próza lírája, mert elég, ha elbújik egy név vagy egy foglalkozás mögé – mint a gyerek, ha behunyja szemét, azt hiszi, hogy őt nem látják –, és partatlanul és gátak nélkül ömölhetik a líra és vallomás. Minden rím egy bűvőhely, s minden versmérték acélpánt a tudat alattin. Juhász Gyula vagy magáról ír, vagy magának, de írása tiszta líra akkor is, ha – végig írja a sorokat. Mert versei és prózája között alig van különbség.

Ez a két kötet a mérföldkö Juhász Gyula életében és költészetében. A stafétafutó most megfordul[t], s megállt egy lélekzetvételnyi pihenőre. Az útja eddig mindig csak felfelé haladt, s nem messze van már a magyar firmamentum örök ragyogású csillagaitól.

Abban tévedett Dettre, hogy a méltatott kötetek csak fordulópontot jelentettek Juhász Gyula életében. A hátralevő *remeteévek* már csak szórványos műveket teremhettek – bár köztük is születtek remek. Abban viszont utolsó mondata igaznak bizonyult, hogy Juhász Gyula életműve már ekkor a magyar költészet örök csillagrendszerébe illeszkedett.

LÁSZLÓ PÉTER

GYULA JUHÁSZ'S FRIENDSHIP WITH JÁNOS DETTRE

(Summary)

The author gives affecting and useful additional data with soft lyrics to the friendship of Gyula Juhász, noted Hungarian poet, and János Dettre, government commissioner of Szeged during the time of the 1918 revolution, in his paper. One can read details in seven short chapters on the written memories of their friendly relation and also on the background of the formation of some woeful poems by Juhász in which the spirit of Dettre and their true friendship appears and stands forever.

POKOL BÉLA

Jogi oktatás, jogtudomány, gyakorlati jog

A jogi oktatás a tudományegyetemeken folyik, tanítójaként tudósprofesszorok vagyunk más karok tudós kollégáival együtt összefogva az egyetemi tudósok közösségében, és a heti néhány órás tanítás mellett fő feladatunk a jogtudományok művelése, a jog dogmatikai, elméleti és történeti összefüggéseiben való elemzése. Nézzük meg egy rövid vázlatban, hogyan jött ez létre történetileg, milyen ellentendenciák voltak e képhez képest, és milyen gondok vannak ma e téren.

1. A *jurisprudencia* jogtudománnyá válása

A joggal való szellemi foglalkozás történetét vizsgálva ki kell emelni, hogy az 1700-as évekig ezt nem tekintették tudománynak – és ez csak a tudományok azóta végbement presztízisének felemelkedése fényében tűnhet most leértékelésnek – hanem gyakorlati mesterségnek. (Az ezzel a kérdéssel magyar nyelven egy külön kismonográfiában foglalkozó Sajó András, ugyanígy látja ez időtől a *jurisprudencia* nem-tudomány jellegét, de ő felteszi, hogy a középkorig ez a tudományként elismerés létezett.)¹ A jogi rendelkezések és fogalmak értő interpretálása és a gyakorlati jogalkalmazási dilemmák megoldásának mestersége volt a római jog tudása is, és senki nem gondolta ezt tudománynak. Annette Brockmüller kimutatása szerint az ekkor használt „*Rechtsgelehrsamkeit*” inkább a jogi tanultságot és nem jogtudományt jelentett, és a „*Rechtswissenschaft*” csak az 1700-as évek második felében kezdett terjedni, hogy aztán az 1790-es évekre már általánosan bevetté váljon: „*Die Jurisprudenz des positiven Rechts war lediglich die praktische Fähigkeit, das Recht richtig zu interpretieren und auf vorkommende Fälle anzuwenden. Sie galt als Handwerk nicht aber als Wissenschaft. Im letzten Jahrzehnt des 18. Jahrhunderts wird die Verwendung des Ausdrucks „Rechtswissenschaft” allgemein üblich zur Bezeichnung der Disziplin, die sich mit dem Recht, d.h. dem positiven Recht befaßt, und verdrängt die bis dahin gebräuchlichen Bezeichnungen: Rechtsgelehrtheit, und Rechtsgelehrsamkeit*”². Tudománynak csak az elvont természetjogi elvek rendszere számított ekkor, de annak gondolata, hogy a praktikus beállítottságú egyetemi római jogászok termékeit ezekre kellene visszavezetni – és ezzel ezeket a tudomány felé közelíteni – nem merült fel. Ezek az egyetemi jogászok tanítottak, és az aktafelküldés (Aktenversendung) intézménye révén főként az egyetemi ítélkezésben

¹ SAJÓ András: *Kritikai értekezés a jogtudományról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 7–10.

² BROCKMÜLLER, Annette: *Die Entstehung der Rechtstheorie im 19. Jahrhundert in Deutschland*. Nomos Verlagsgesellschaft. Baden-Baden, 1997.

vettek részt a Spruchkollegium keretén belül, illetve ezen kívül is a konzílium, a gyakorlati jogi tanácsadás volt a fő tevékenységük³.

Ez változott meg az 1700-as évek folyamán, és a gyakorlati jogalkalmazás szükségletein orientálódó fogalomalkotások és jogértelmezési kunsztok mellett egyre inkább bevetté kezdett válni, hogy az értelmi ellentmondás-mentesség létrehozása és ezek átfogó rendszerré összefonása is a Rechtsgelehramkeit feladata. Másik oldalról pedig az egyetemi jogászok – legalábbis Poroszországban – 1747-től kizsorításra kerültek a bíráskodásból, megtiltva az aktafelküldési eljárást⁴. A gyakorlati jognak ez a természetjogi elvekre való visszavezetését hozta létre; és – miközben ez a fordulat az újfajta jogi gondolkodásnak a fennálló állapotokkal szembeni kritikai beállítottságát is magával hozta – tudománytörténeti oldala ennek az, hogy ezzel a praktikus juriszprudencia jogtudomány-jellegének igénye is megjelent. A „jogfilozófia”-kifejezés ennek menetében jelent meg, és a természetjogi vagy észjogi rendszer helyett egyre inkább ez a kifejezés kezdett bevetté válni az 1800-as évek fordulójától. Átmenetet a Kanttól induló szóhasználat jelentette ezen a téren, aki a filozófiai jogtant („philosophische Rechtslehre”) használta a jog átfogó elméleti rendszerének jelzésére, és ez változott meg néhány év alatt, és rövidült a „jogfilozófia” elnevezéssé. (De még Hegel 1821-es, utólag rövidítve „jogfilozófia” néven emlegetett műve is teljes címként „A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlata” címet viselte!) A gyakorlati juriszprudencia jogtudománykénti elismerése tehát a legszorosabban összefüggött a pozitívjogi elemzések, (vagy mai fogalmakkal: tételes jogtudományok) jogfilozófiára alapozásával, és a már jelzett átalakulás a Rechtsgelehramkeit-ből a Rechtswissenschaft felé a jogalkalmazási dilemmákra választ adó és a tárgyalótermi-szituatív igazságossági szempontokon orientálódó jogi gondolkodás rendszergondolkodássá válását és mindennek a jogfilozófiára alapozását jelentette. Vagyis amit Theodor Viehweg a jogi topika eltűnéséként és a logikai feszességgel rendelkező jogdogmatika történeti kialakulásaként elemzett és írt le az 1600-as évek végétől, az a most vizsgált szempontból egyben a jogfilozófiára alapozott jogtudomány létrejöttét is jelentette.⁵

Itt azonban érdemes különbséget tenni a jogtudomány mint értelmileg rendezett tétel-összesség és a jog valóságos rendelkezéseinek értelmi rendszerként felfogása között. Eredetileg a szellemi állítások értelmi rendszerként létrehozása az 1300-as évek végén a teológiában merült fel, alapvetően tanítási okokból, és az 1600-as években ez terjedt át a teljes szellemi életre, így a juriszprudenciába is ezután néhány évtizeddel főként Christian Wolff hatására.⁶ Az, hogy magában a jogban is ellentmondásmentes rendszerszerűséget kell létrehozni, csak Savigny és főként Puchta hatására vált elterjedtté a jogtudománnyá alakuló korábbi praktikus juriszprudenciában a német kulturális területeken az 1800-as évek elejétől. (Noha a francia abszolutizmus szükségletei miatt kiadott és az egyes szűkebb jogterületeket szabályozni kívánó ordonnance-ok rendszeresebb értelmi

³ DAWSON, John P.: *The Oracles of Law*. University of Michigan Law School. Ann Arbor, 1968.; FALK, Ulrich: *In dubio pro amico? Zur Gutachtenpraxis im gemeinen Recht*. Forum Historiae Juris. Aug. 2000.

⁴ SCHRÖDER, Jan : *Wissenschaftstheorie und Lehre der „praktischen Jurisprudenz“ auf der deutschen Universitäten an der Wende zum 19. Jahrhundert*. Vittorio Klostermann Verlag. Frankfurt am Main, 1979. Lásd az ezi elrendelő Samuel von Coceji tevékenységének ismertetését: KLEINHEYER – SCHRÖDER: 1989. 61–64.

⁵ VIEHWEG, Theodor: *Topik und Jurisprudenz*. Fünfte, durchgesehene u. erweiterte Auflage. München, Beck, 1974.

⁶ POKOL Béla: *Középkori és újkori jogtudomány*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2008. Lásd e folyamat részletes elemzéséhez POKOL: 2008. 117–154.

összefogottságra törekvése Franciaországban már az 1600-as évek második felétől megfigyelhető volt.⁷ A jogi topika felváltása jogdogmatikai rendszergondolkodással tehát két lépcsőben ment végbe, első lépcsőben a joggal való szellemi foglalkozásnak jogtudománnyá válása történt meg, majd az innen kiinduló szellemi ösztönözésekre magában a jogban is a jog-rendszerre kezdtek törekedni. Csak kitekintésképpen jelezzük, hogy általános társadalomelméleti szinten a német Niklas Luhmann ezt az „elméleti-analitikai rendszerből” „konkrét-empirikus” rendszerré válást általános érvényűnek tekinti minden társadalmi alrendszer történeti létrejöttében, kiemelve hogy az előzetes rendszerkép elméleti megkonstruálása és ennek második lépcsőben való elterjesztése a vonatkozó funkcionális szférában a fő szabály.⁸ Visszatérve az eredeti fejtegetéseinkhez, a tulajdonképpen az „általános rész” megalkotására és törvénybe foglalására irányuló törekvés az egyes jogágak kodifikálásában az 1800-a évek második felétől, és ennek megteremtése az 1900-as évek elejétől létrehozott nagy kódexekben a jogtudományi (először jogtanítási) rendszer áttevődését és a jog valóságos rendszerének megvalósulását jelentette.

A jogi oktatás tehát a juriszprudencia jogtudománnyá válásával, a jogfilozófia középpontba kerülésével és a tételes jogágak általános fogalmi rendszereinek kialakulásával és ezek jogfilozófiai jogfogalom körül szerveződésével a *jogtudomány oktatásává vált*. Az egyetemi professzor pedig a korábbi jogtanárból és praktikus római jogászból tudósprofesszorrá vált. E fő folyamat mellett azonban párhuzamosan egy olyan folyamat is beindult, mely a gyakorlati jogi tevékenység praktikus készségeit és ezek okos ismereteit is igyekezett benntartani a jogi egyetemi oktatásban. Nézzük meg ennek sorát részletesebben.

2. A gyakorlati juriszprudencia felemelkedése és eltűnése

A korábbi gyakorlati beállítottságú egyetemi jogi tevékenység és eseti szemléletű juriszprudencia mellé – az absztrakt-rendszeres jogi gondolkodás felé eltolódás következményeként az 1700-as évek első évtizedeitől – felmerült, hogy ezen új, vezérlő elméleti juriszprudencia mellett egy gyakorlati juriszprudencia is kell, amely az egyes, tipikus jogászai munka gyakorlati teendőit is beemeli a jogi gondolkodásba és az egyetemi jogászképzésbe. Az így formálódó gyakorlati juriszprudencia fő tárgyai: a kautelár-juriszprudencia (a szerződéskészítés a tipikus szerződési fajtákat tekintve, egyrészt az elméleti juriszprudencia absztrakt szabályainak konkretizálásával, de a jól bevált gyakorlati fogások és fordulatok, formulák bemutatásával is a joghallgatóknak és a jogászoknak); a Verteidigungskunst, a védőügyvédi tevékenység, az eközben felmerülő okos szempontok bemutatása (egyrészt az eljárási szabályok gyakorlati alkalmazásával, másrészt a bevált tippek és trükkök kézhez tartásával is); az ítéletkészítés, a „Referierkunst”, amely a bírói tevékenység számára felmerülő fő munkafeladatokat, az iratok kivonatolásának okos szempontjait, a konzíliumok kezelésének szempontjait, az ítéletkészítés szempontjait stb. tartalmazza, és még néhány más tárgy is, pl. ide fogták be ekkor még az eljárásjogot, és ezt csak később ismerték el az elméleti juriszprudencia

⁷ VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 84–91.

⁸ LUHMANN, Niklas: *Rechtstheorie im interdisziplinären Zusammenhang*. In: Ders.: *Ausdifferenzierung des Rechts. Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie*. Suhrkamp. Frankfurt am Main, 1981. S. 195.

részének. Ennek a gyakorlati juriszprudenciának a csúcspontja kb. 1790–1810 között volt egy sor ilyen tárgy egyetemi oktatásba beemelésével, de a rendszeres jogtudományra törekvés további előrelépésével, és a juriszprudencia – a Rechtsgelertheit, vagy Rechtsgelehrsamkeit – szigorúbb Rechtswissenschafttá válása, egyre inkább vitássá tette, hogy lehet-e a jogtudományban és a jogtudományi képzésben helye ilyen gyakorlati-stilisztikai szempontokat tárgyaló tárgyaknak, így fokozatosan eltűnt ez az elnevezés és ennek tárgyai a német jogi egyetemek tanrendjéből, és csak az eljárásjog maradt meg, de ez már az elméleti jogtudományokhoz átsorolva. Az okos kézikönyvek a korábbi gyakorlati juriszprudencia tantárgyaihoz ettől kezdve csak a gyakorlati jogászok munkasegítői voltak, és mint iratmintatárak, a védői munka kézikönyvei, szerződéskészítési gyakorlati segédanyagok ismertek azóta is. Ezeket az ismereteket amúgy is csak a gyakorlati alkalmazással együtt lehet megtanulni, és ehhez jobb egy-egy tapasztalt ügyvéd, bíró stb. felügyelete melletti gyakorlás, mint a tudósprofesszorok közössége és az egyetemi oktatás formái. Különösen ahol a kétszintű jogázképzés létrejött a németeknél (és az első államvizsga elméleti anyagai után a második szakaszban már a tömény jogi gyakorlat következett az egyetemen kívül megszervezve, és egy második államvizsgával lezárva ezt a szakaszt) szűnt meg a gyakorlati juriszprudencia már az 1850-es évekre, és csak ott maradt meg egy időre, ahol egy fokozatban tanultak az egyetemen belül végig a diákok, és nem volt második szakaszos gyakorlati jogázképzés, ám ez ekkor már csak néhány egyetemet jelentett, és később itt is megszűnt ez.

A gyakorlati juriszprudencia felemelkedésének szakaszában, az 1700-as évek közepétől átfogó elméletként Wolff elmélete dominált, és főként a Wolff-iskola tagjai voltak a gyakorlati juriszprudencia fő teoretikusai is, akik azt mint átfogó tárgyat és fő belső tárgyköröit is megfogalmazták, ám Kant elméletének dominálása az 1810-es évektől kezdve és a fokozódó kritika kihúzta a talajt ez alól. Wolff demonstrációs rendszerfelfogásába még belefért ez, és az a fogalomfelfogása, hogy az egyedi jelenségeknél is éppúgy fogalomról beszéljen, mint az általános tárgyaknál. Ezzel szemben Kant csak az általános tárgyak esetében ismerte el a fogalom lehetőségét, és az egyes tárgyak megragadását az érzékiség területére tette, másrészt az általános fogalmak egyes jelenségekre alkalmazását – illetve az egyes jelenségek átfogó fogalom alá hozását – nem az értelem képességéhez tette, hanem külön szellemi képesség behozatalával a ítélőképességhez. Ezt pedig megítélése szerint nem lehet szabályok alá hozni, hanem csak gyakorolva lehet fejleszteni, sőt mivel ez alapvetően született képesség, a gyakorlás is csak javítani tudja. Így ezzel a fordulattal Kant az általános fogalmak és szabályok gyakorlati alkalmazását kirekesztette a tudományból.

Az addig használt latin jurisprudentia helyett Thomasius – aki a német tudósnyelv létrehozásának egyik fő harcosa is volt – a Rechtsgehahr(t)heit kifejezést használta sűrűn, mely szó az 1600-as években jelent meg a német nyelvben, szórványosan használva.⁹ A Rechtsgelehrsamkeit újabb kifejezés volt erre, és pl. míg a Göttingeni Egyetem tanrendjében 1792-ig az előbbi szerepelt, addig ettől kezdve erre tértek át, majd 1809-től a Rechtswissenschaft kifejezést használták már a tanrendben. De Rechtsgelehrsamkeit-et is használták már korábban, az 1700-as évek kezdetétől is. Pl. a híres Zedler-lexikon 1741-ből már így sorolta fel a joggal való szellemi foglalkozás elnevezéseit: „Rechtsgelehrsamkeit, Rechtsgelehrtheit, Rechtskunde, Rechtswissenschaft, Rechtsklugheit, Rechtslehre, Jurisprudenz, Jurisprudentia, Peritia Juris, Scientia Juris”. De a

⁹ BLOCH, Ernst: *Christian Thomasius. Ein deutscher Gelehrter ohne Misere*. Aufbau Verlag, Berlin, 1953.

Rechtswissenschaft kifejezést még szórványosan is csak az egyes jogi szellemi területekre használták, így többes számban mint jogtudományok fordultak elő, és az egész elméleti jogi tevékenység együttes jelölésére a Rechtsgelehramkeit volt bevett eleinte az 1700-as évek végén is.

Az 1700-as évek közepén a gyakorlati juriszprudencia átfogó tárgyalását főként két szerző, Daniel Nettelbladt és Johann Stephan Pütter könyvei adták. Nettelbladt 1764-es „Abhandlung der practischen Rechtsgelahrheit” c. könyve úgy határolta el a gyakorlati juriszprudencia belső tárgyait, hogy van, ami a már létrejött jogi aktákat tárgyalja, míg a gyakorlati juriszprudencia másik területe a jogi akták létrehozásának a területét jelenti. De erre egy másik felosztási kísérlete volt korábban, amely a bírósági és a bíróságon kívüli gyakorlati juriszprudenciára osztja fel az egészet, ami terjedelmileg szinte ugyanazt jelenti, mivel a bíróságon kívül az akták (szerződések stb.) létrehozását, míg a bírósági gyakorlati juriszprudencia a már létrehozott jogi aktákkal való perbeli foglalkozást jelentette.

A gyakorlati juriszprudencia főbb tárgyai a következők voltak:

Kautelarjurisprudenz, vagy *iurisprudencia cavens, heurematica, cautelar*. (Latinul a cautela óvadékot jelent.) Erről Justus Claproth írt egy könyvet 1765-ben, a „polgári jogi szerződések helyes és óvatos létrehozásának szempontjai” címmel. Ez tulajdonképpen az elméleti juriszprudencia szerződéselméletének gyakorlati konkretizálása főként, és viszonylag kevés a stilisztikai és tippadási „okos” szempont benne. Vagyis ez alig más, mint a magánjogi szerződéselmélet, csak jobban a gyakorlati jogászi működés oldaláról megközelítve a szabályok bemutatását. Eltér attól annyiban is, hogy sok a példa a szabályok alkalmazásának tárgyalásánál. (Ez már maga is vita alatt állt később, hogy az elméleti tudományos értekezésben mennyire lehet példákat használni, vagy az már maga is csak gyakorlati oktatási alkalmazás, és nem tudomány!)

A *Notariatskunst* és az önkéntes bíraskodás tana (mai körülmények között: a választottbíráskodás) az előbbivel együtt volt rendszerint tárgyalva.

Referier- und Dekretierkunst. Ez a bírák, kezdő bírák számára jelentett segítséget, és a jogi oktatásban ennek a jogi tevékenységnek a gyakorlati működését és az ebben szem előtt tartandó szempontokat szedte sorba. Claproth erről is írt egy könyvet „Grundsätzen von Vertigung der Relationen aus Gerichtsakten” címmel, benne ilyen fejezetcímekkel, mint pl. a „történetelbeszélés” (ma: tényállásleírás), az aktakivonatolás szempontjai, a referensek szakvéleményeinek kezelése, az ítéletkészítés, majd mindezt az első és másodfokon a különbségek bemutatásával zárta. Mindezek után az alig több mint 300 oldalas könyv után egy kb. 400 oldalas minta-adás következik (ma: irat-mintatár). A legtöbb szempont ebben nem az eljárási szabályok konkretizálása a gyakorlat oldaláról, hanem inkább retorikai természetű tanács, ami sokban hasonlít az antik oratori kézikönyvek tanácsaira, sokat idézve Quintilianus „Institutio Oratoria” c. művét.

Staats- und Kanzleipraxis. Ez az állami hivatalnokok munkájában az okos szempontok bemutatását jelenti a különböző tevékenységeiknél. Ehhez írt könyvet Christian August Beck „Versuch einer Staatspraxis” címmel, ilyen tárgyakkal, mint a különböző megszólítási formák az egyes állami méltóságok vonatkozásában a hozzájuk készített írásokban, a kezdő sorokhoz alkalmas formulák és szlogenek, ugyanígy a zárómondatok okos fordulatai. De tartalmazza a könyv az állami tevékenységek közben szükséges beszédek tartásának szempontjait, a stilisztikai szabályokat, felosztva ezeket a birodalmi gyűlések küldötteinek beszédeire, az államilag külföldre delegáltak beszédeire, a legfelsőbb birodalmi bíróságok tagjainak beszédeire stb. Itt szinte teljes mértékben alkalma-

zott retorikáról van szó, és alig jogi szabályok gyakorlati alkalmazásáról, de azért egyes témákban azok is előfordulnak, és ezek az elméleti juriszprudencia konkretizálását jelentik. Pl. a birodalmi testületek tanácskozási rendje, a császári jóváhagyás szükségességének esetei, és ennek kezelési szabályai stb.

Archiv- und Registraturwissenschaft. Ez a különböző jogi munkákban a dokumentumok kezelésének szempontjait, a kartotékozás, az osztályozás munkáját mutatja be, pl. fedőlappal ellátás az egyes dokumentumoknál stb. Vagyis ezek a jogi munkán túli szellemi tevékenységeknél merülnek fel, és még a gyakorlati juriszprudencia tárgyai között is csak lazán csatlakoznak az elméleti juriszprudencia szempontjaihoz.

Verteidigungskunst. Ez a tárgy még az 1800-as években is fontos szerepet töltött be az egyetemi jogi oktatásban, és C. J. Anton Mittermeier könyvét „Anleitung zur Vertheidigungskunst im deutschen Criminalprozeesse und in dem auf Öffentlichkeit und Geschwornengerichte gebauten Strafverfahren mit Beispielen” c. 1814-es munkáját egészen az 1850-es évekig sűrűn kiadták és forgatták. Ennek bevezető fejezete a büntetőeljárás szabályok rövid ismertetője, a második a lehetséges védekezési technikák felsorolása és annak bemutatása, hogy melyiket mikor érdemes használni, pl. a bíróság kizárására törekvés vagy az eljárási szabálysértésekre alapozott védekezés főbb esetei, a bűncselekmény fennállásának hiányára alapozás (jogos önvédelem, a vádlott elmebetegsége, beszámíthatatlansága stb.), a büntetéskiszabás mérséklésére törekvés okos szempontjai.

Jan Schröder, a téma kutatója könyvében jelzi, hogy az 1700-as évek végéig az egyes egyetemi tárgyak rangját egyáltalán nem tudományosságuk foka, hanem az ember boldogsága szempontjából való hasznosságuk határozta meg, és mivel az ember lelki üdve a legfontosabb, állt első helyen a teológia, azután a medicina és végül a juriszprudencia.¹⁰ Ezen változtatott a Kant által elindított változás a tudományosság felé, és Gustav Hugo már a tudományosság szerint igyekezett a juriszprudenciát felfogni. Ő a pozitív és változó jogi szabályokkal való szellemi foglalkozást egyrészt a filozófiához, másrészt a történeti alapok kutatásához igyekezett kötni, és így elérni a jogi elemzés középpontjának tudományos szellemi tevékenységként való biztosítását. De csak a jogfilozófiát és a jogtörténetet ismerte el tudománynak, a többi otthagya a kézműves mesterségként űzött korábbi juriszprudenciának, noha ő már a korábbi évtizedekben keletkezett gyakorlati juriszprudenciát a juriszprudencia tárgyai között nem is említette, vagyis ennek minden tudománytalansága ellenére a pusztá gyakorlati ismereteket azért igyekezett eltávolítani ennek ismeretei közül is.

Savigny lépett tovább Hugo után, és ő már a juriszprudencia tudományosságát a pozitív joggal foglalkozó részében is biztosítani igyekezett. A kanti tudományfelfogás szerint a tudományosság abból fakad, hogy az ismeret rendszeres, logikailag megalapozott és szükségszerűen következik az okaiból. A jog esetében a szükségszerűség hiányzott az államhatalom törvényalkotásának szeszélyei miatt, így Savigny a joggal való foglalkozás tudományossá tételéhez az önkényesség kizárására törekedett a tárgy meghatározásánál. Ezt úgy érte el, hogy a tetszőleges törvényhozási anyag mögé a tartós népszellemet és az ebből képzett rendszeres jogi fogalmakat tette, és ezeket a jogalkotó számára át nem léphető rétegnek fogta fel. Így az erre alapozott pozitív jogi anyag és az ezzel

¹⁰ SCHRÖDER, Jan: *Wissenschaftstheorie und Lehre der „praktischen Jurisprudenz” auf den deutschen Universitäten an der Wende zum 19. Jahrhundert.* Vittorio Klostermann. Verlag. Frankfurt am Main, 1979. 142.

foglalkozó juriszprudencia jogtudományként lehetségessé vált. Ez tette lehetővé aztán azt, hogy az 1800-as évek elejétől a német területekről induló, Humboldt által megalkotott tudományegyetem eszméjével is összeegyeztethetővé váljon a középkor nagyhatású fakultása, a juriszprudencia, és mint jogtudomány kisebbrendűségi érzés nélkül legyen jelen a tudományegyetemen. Ez azonban a gyakorlati juriszprudencia tárgyainak egyetemi oktatásból eltávolítását követelte meg: az, hogy valami fontos egy szakmának, még nem teszi lehetővé, hogy a szakma egyetemi oktatásába vigyék be. Egyetemen csak absztrakt és rendszerezett értelmi összefüggések taníthatók, gyorsan változó gyakorlati anyagok csak ezek megértéséhez példaként jelenhetnek meg.

Savignyék jogtudomány-teremtése óta eltelt kétszáz év, de elvileg ezen az alapon állunk ma is: a jogi oktatás a jogtudományi ágak dogmatikájának tartós értelmi összefüggéseit adja át a jövőbeni jogászgenerációknak, az egyetemen a tudós jogászprofesszor a központi alak, aki a tételes jogi szabályok mögötti összefüggéseket és kategóriákat elméleti és történeti fejlődésükben értve uralja, ezekre alapozva meghatározza a tananyagokat, és mintát ad a jövőbeni egyetemi jogászok számára. Az elvi kép mellett azonban realitás már jócskán eltér ettől a magyar jogi oktatásban az 1950-es évektől. Ennek okaiként lehetne sorolni az érdemleges jogtörténeti és a jogelméleti kutatás és oktatás elhalását (az előbbi egyrészt az államtörténettel való összefogása és a középkor illetve kora-újkor kirekesztése miatt, mely révén ténylegesen csak az 1848 utáni állam- és jogfejlődés válik „a” jogtörténetté, a második pedig a szovjet hivatalos jogelmélet kötelezővé tétele miatt), de ok az is, hogy az „anyajogi” tárgyak (magánjog, büntetőjog) mellé egy sor – tudományos háttérrel nem rendelkező – tárgyat egyetemi tantárggyá emeltek, és ebben az állapotban már két jogászgeneráció (köztük az egyetemi jogászok is) nőtt fel, akik jórészt a jogszabályok szövegére szűkített jogi tantárgyakat elsajátítva váltak jogásszá. A rendszerváltás e téren nem sok változást hozott, lényegében itt állunk ma is, és ebben a szellemi légkörben az egyetemi jogász csak annyiban különbözik már a gyakorlati jogásztól, hogy az egész jogági kódexeket szövegszerűen teljesebben ismeri. De az az elméleti és jogtörténeti teljesség és összehasonlító tudás más országok hasonló kódexeivel és dogmatikai megoldásaival, ami e kódexekkel bánás közben a korábbi magyar jogászprofesszorokat jellemezte, alig létezik mai utódaiknál. Csak elő kell venni Pauler Tivadar, Szászy-Schwarz, Finkey, Hajnik stb. könyveit, hogy lássuk egy sor mai egyetemi tananyag és szerzőik problémáját.

Újból a szemünk elé kell emelni a jogtudomány és az ahhoz kötött jogi oktatás eszméjét ahhoz, hogy ebből kitörhessünk. Ez a helyzet tehát nemcsak a hazai jogászképzés minőségét csökkentette, de az utóbbi két jogtudós generáció teljesítményét is végzetesen beszűkítette. Aki végignézi az elmúlt másfél évszázad magyar jogtudósi teljesítményén, és ebbe ágyazva értékeli az elmúlt kb. hatvan évünk jogtudósi teljesítményét az látni fogja a nagy minőségzuhanást. Azt kockáztatjuk, hogy eltávozásunk után ez a korszak és teljesítménye egyszerűen kihull a későbbi jogtudós generációk értékelésében a rostán.

BÉLA POKOL

RECHTSUNTERRICHT, RECHTSWISSENSCHAFT
UND JURISTISCHE PRAXIS

(Zusammenfassung)

In der modernen Universität wurde seit Humboldt wissenschaftliche Disziplinen unterrichtet und solche Gegenstände, die keinen wissenschaftlichen Hintergrund haben, können in die universitären Lehre nicht hineinbezogen werden. Der Verfasser analysiert die europäischen juristischen Fakultäten im Mittelalter, wo die Rechtsprofessoren sich mit den praktischen römischen Jurisprudenz beschäftigten und aufgrund dem römischen Recht in erster Linie Rechtsberatungstätigkeit ausübten. Während der 18. Jahrhundert wurde die praktische Jurisprudenz durch die abstrakten und systematischen Vernunftrecht schrittweise zu der Rechtswissenschaft umgewandelt und aufgrund der Humboldtsche Universitätsidee ist es begonnen, statt der praktische Jurisprudenz die rechtswissenschaftlichen Gegenstände zu unterrichten. Diese Umwandlung hat parallel mit der Entwicklung der Rechtsdogmatik geschehen, und heute stehen im Zentrum der Rechtsunterricht die Privatrechtsdogmatik, die Strafrechtsdogmatik, die Dogmatik des öffentlichen Rechts und die allgemeine Rechtstheorie.

P. SZABÓ BÉLA

Magyarországi jogi doktorok számbavétele 1680-ból

Az utóbbi évtizedek technikai fejlődése, a különböző elektronikus könyvészeti- és prozopográfiai adatbázisok megjelenése különböző adathordozókon valamint a világhálón szinte forradalmasította azokat a kutatásokat, melyek révén minél átfogóbb képet kívánunk nyerni Európa-szerte a kora újkori *peregrinatio academica* résztvevőiről, az egyetemjárás tudományos- illetve gyakorlati hatásáról a kontinens különböző régióiban és életterületein.¹

Ezen új lehetőségeknek köszönhető az alább bemutatandó forrás felfedezése is, melynek kommentált prezentálása kis adalék lehet a hazai jogi kultúra történetéhez, ugyanakkor tisztelgés egyik mesterem és mentorom, Ruszoly József professzor úr előtt.

Introductio

A hazai könyvészeti irodalomban a közelmúltban Dörnyei Sándor² hívta fel a figyelmet néhány olyan régi egyetemi nyomtatványtípusra, melyek a kora újkori egyetemjárásról meglévő ismereteinket gyarapíthatják. A Régi Magyar Könyvtár (RMK) munkálatainak 19. századi megindulása óta előtérben lévő (de tudománytörténetileg kellően máig sem kiaknázott) *disputatiók* és *dissertatiók*, valamint az ezen kisnyomtatványokban megjelenő üdvözlő versek mellé a hungarika-kutatások az utóbbi évtizedben olyan új forrástípusokat állítottak, mint az egyetemi tanulmányokat lezáró nyilvános vitákra, illetve a doktorrá avatási ünnepségekre szóló *invitatiók*. Ezen meghívók – szabály szerint – néhány napos eltéréssel születtek és általában valamely hivatalos egyetemi tisztviselő nyomatta, s küldette szét (természetesen a jelölt költségére) azokat. A meghívók sok

¹ A legfontosabbaknak az alábbiakat tekintem a világhálón elérhetőek közül:

Inscriptiones Album Amicorum – <http://iaa.jgypk.hu/iaa/index.php?page=home>; Repertorium Alborvm Amicorum – <http://www.raa.phil.uni-erlangen.de/index.shtml>; Repertorium Academicum Germanicum (RAG) – <http://www.rag-online.org/index.php/de.html>; Katalog der studentischen Stammbücher in der Universitätsbibliothek Gießen – <http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2007/4706/>; Katalog der Leichenpredigten der Herzog August Bibliothek – http://avanti.hab.de/hab_db/lpx/html/start_ger.html; Zentrales Verzeichnis Digitalisierter Drucke – <http://www.digitalisierterdrucke.de/>; Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts (VD 16) – <http://www.vd16.de/>; Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts – <http://www.vd17.de/>

² DÖRNYEI Sándor: *Egy kis hungarika-csokor. Fata libelli: A nyolcvan éves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*. Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 321–328.

esetben az invitáló érdeklődési körének megfelelő rövid tanulmányt is tartalmazhattak.³ A hungarika-kutatás számára ezek a kisnyomtatványok akkor érdekesek, ha a meghívó személye vagy a jelölt – akinek a tudományos előrelépéséhez az esemény kapcsolódott – magyarországi születésű. Dörnyei felhívja a figyelmet arra is, hogy ilyen nyomtatványokra elsősorban az orvosdoktori *promotiók* körében számíthatunk, hiszen más tudományterületeken nem volt kötelező a doktori oklevél az adott szakterületen való működéshez.⁴

Azon kevés magyarországi származású jogi doktor tekintetében, akit a 16–18. századokból ismerünk, valóban örülhetünk, ha egyáltalán a „fokozatszerzési eljárás” legfontosabb dokumentuma, a nyomtatott *disputatio* fellelhető valamelyik könyvtár mélyén. Mégis van néhány eset, ahol jogi doktori *promotiók* nyomtatott „melléktermékei” is ránk maradtak. Ismerünk néhány meghívót és életrajzot is, érdekes módon elsősorban a 17. századból.⁵

Most egy másik melléktermék típusra (ha nem egyedi jelenségről van szó) szeretném felhívni a figyelmet. Már eddig is ismertünk több olyan versgyűjteményt, amely a fokozatszerző honfitársat, barátot vagy *commensalist* köszöntötte hallgatói élete nagy eseménye alkalmából.⁶ Bár ezekhez a verses köszöntésekhez áll legközelebb, az alább ismertetendő dokumentumra azonban párhuzamot mindeddig nem ismertem, jogi doktorok esetében bizonyosan nem.

Történt Jénában 1680 nyarának végén, hogy egy magyarországi származású joghallgató doktori fokozatszerzése során a *disputatio inauguralis*, valamint a dékáni *invitatio* kinyomtatása mellett egy harmadik munka is sajtó alá került. Mégpedig egy olyan *panegyris*, melynek apropóját a doktori *promotio* adta, s amelyet az ünnepélyes doktoravatás alkalmával valószínűleg fel is olvastak.⁷ Daniel Klesch sok tucat munkájának egyikéről van szó, melynek rövidített címe *Pentas doctorum iuris in Hungaria*,⁸ s melyben az első kísérletet kell látnunk arra, hogy – ha sajátos válogatási elvek alapján is – számba vegyék azokat, akik Magyarországról indulva külföldi akadémiákon jogi doktori címet szereztek a 16–17. században.

Ritus Promotionis

Mielőtt bemutatnám a rövid nyomtatványt és a forrás elemzése során törekednék megvilágítani olyan adatokat, melyek nem, vagy csak kevésbé ismertek, röviden – az általánosítással járó veszélyeket is felvállalva – szólnunk kell a doktori *promotiók* kora újkori egyetemeken szokásos folyamatáról.⁹

³ Vö. DÖRNYEI: i. m. 321.

⁴ Dörnyei arra is felhívja a figyelmet, hogy sok esetben a meghívóknak általában nem volt impresszummal ellátott címlapja, s általában a kérdéses disszertációhoz kötve maradtak fenn. Ugyanakkor sok esetben tartalmazták a jelölt életrajzát is. Ilyet ő csak *medicusok*nál talált.

⁵ Wilhelm Artner – lásd alább; Michael Pancrati – RMK III. 2144.; Johann Christoph Thill – VD17 14:060960Q

⁶ A Dörnyei által hozott példán kívül lásd az alább említendő versgyűjteményt Palumbini avatásához kapcsolódóan. RMK III. 2987. Vö. itt a 20. jegyzetet.

⁷ Dörnyei tipológiájában ennek az iratnak nem találtam megfelelő elhelyezést, hisz nem meghívó a szó szoros értelmében és nem is valamilyen „tanúsítvány.”

⁸ RMK III. 3500. A nyomtatvány „hallomásból” eddig is ismert volt, de most ténylegesen és széles körben is hozzáférhetővé vált, hiszen négy lapja letölthető a világhálóról. VD17 547:633907V

⁹ A promotio eljárás ceremóniális elemeinek, a doktori (és *magisteri*) fokozatok társadalmi és szakmai jelentőségének kutatása az utóbbi bő egy évtizedben szinte slágertémának számít az európai egyetemtörténeti

A kora újkori egyetemek és „egyetemisták” életében a doktori-*promotio*, a doktori fokozatban részesítés rituáléja (*rite de passage*) egy olyan fontos esemény volt, amely a jelölt életpályája új szakaszának kezdetét jelölte, s melynek révén egy bizonyos (szűk és kiválasztott) közösség tagja lett. A fokozat nem csak egy bizonyos intellektuális minőség elérését jelentette, hanem a rendi társadalmon belül egy bizonyos szintre emelkedést is.¹⁰ Talán ez utóbbi törekvés a magyarországi származású jelölteknel – a későbbi hazai szerepvállalásra nézve – nem volt olyan nagy jelentőségű és feltűnő (legyen szó akár nemesi, akár polgári származású hallgatóról), mint Nyugat- és Közép-Európa más területein, de mégis a mi peregrinusaink is alkalmazkodtak az egyetemi környezet, a *res publica litteraria* elvárásaihoz.

A fokozatszerzéshez pedig ceremóniák kötődtek, melyek a középkortól kezdődően (a helyi sajátosságokkal mindig számolva) bizonyos standardizálódáson mentek keresztül, és egy közel hasonló séma szerint zajlottak szerte a kontinensen.¹¹

A doktori (három felsőbb karon) és a *magisteri* fokozat megszerzése (a filozófiai fakultáson) két viszonylag jól elkülöníthető részre tagolódott. Előbb egy tartalmi jellegű vizsgafolyamatnak kellett megfelelni, ami szóbeli részre illetve egy vitatkozásra (*disputatio*) oszlott. Ezt követte a tulajdonképpeni avatási ceremónia, mely során újonnan szerzett jogaival ruházták fel az új doktort. Eltérés (a szakmai mellett) régióként és egyetemenként inkább az első eseménysorban volt megfigyelhető,¹² míg a ceremóniális események magja mindenütt azonos volt.¹³

A karok a *ius promovendi* révén maguk határozhatták meg a vizsgárabocsátás előfeltételeit és a vizsga lefolyását. A 17. századtól egyre inkább záróvizsga jellegűvé váltak a vizsgálatok, vagyis a tanulmányok teljes lezárásához kötődtek.

A jogi karokon a záróvizsgának általában három eleme volt:

- a jogi ismeretek általános vizsgálata a doktori kollégium arra kijelölt tagjai előtt (*tentamen*, szigorlat);
- két véletlenszerűen kiválasztott és a vizsga előtt röviddel megkapott szöveghegy szóbeli elemzése (*puncta*), melyet néhol a 24 órán belüli írásbeli kidolgozás váltott fel;
- a *disputatio*, a tézisek nyilvános megvédése (*disputatio pro gradu*).¹⁴

kutatásokban. Legyen elég itt csak az alábbi tanulmánygyűjteményekre utalni: *Promotionen und Promotionswesen an deutschen Hochschulen der Frühmoderne*. Hg. Rainer A. MÜLLER. Köln, 2001. *Examen, Titel, Promotionen. Akademisches und staatliches Qualifikationswesen vom 13. bis zum 21. Jahrhundert*. Hg. Rainer Christoph SCHWINGES. Basel, 2007. *Bild-Daten-Promotionen: Studien zum Promotionswesen an deutschen Universitäten der frühen Neuzeit*. Hg. Rainer A. MÜLLER – Hans Christoph LIESS – Rüdiger VOM BRUCH. Stuttgart, 2007.

¹⁰ Marian FÜSSEL: *Ritus Promotionis. Zeremoniell und Ritual akademischer Graduerungen in der frühen Neuzeit*. Examen, Titel, Promotionen. Akademisches und staatliches Qualifikationswesen vom 13. bis zum 21. Jahrhundert. Hg. Rainer Christoph Schwinges. Basel, 2007, 413.

¹¹ Willem FRIJHOFF: *Der Lebensweg der Studenten*. Geschichte der Universität in Europa. Band II. Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800). Hg. Walter Rüegg. München, 1996, 291–292.

¹² Ez vezetett az ún. *promotiós*-karok legendájának kialakulásához: voltak karok, ahol tanulni és voltak, ahol fokozatot szerezni volt érdemes. A jénai jogi kar a kérdéses időszakban inkább az utóbbiak közé kapott besorolást a közvélemény szemében.

¹³ FÜSSEL: i. m., 417.

¹⁴ Ez uróbbiakra lásd SZABÓ Béla: *Előtanulmány a magyarországi joghallgatók külföldi egyetemeken a XVI–XVIII. században készített disputatióinak (dissertációinak) elemzéséhez*. Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Juridica et Politica Tom. VIII. Fasc. 5. 1993, 88–89.

Az első két eseményt összefoglalóan *examen privatum*ként jelölhetjük, amely viszonylag szűk körben zajlott, míg a vitatkozást *examen publicum*nak nevezték, mivel szélesebb közönség – általában a teljes kari közösség – előtt zajlott.

Az idők folyamán egyre inkább az első és a harmadik momentum került előtérbe. Néhol próbaelőadásokat is, megköveteltek a jelölttől,¹⁵ de ez már inkább a tanári pályára törekvők számára volt fontos.

A tradíciókhoz ragaszkodva a jogi karokon szabály szerint még azokon az egyetemeken is mindkét jogban (*in utroque iure*) adták meg a fokozatot, ahol kánonjogi oktatás már nem is volt. A címeket a protestáns egyetemeken egyetemi vagy területi hivatalnok adta, míg a katolikus területeken megmaradt az egyházi hatáskör.

A fokozatszerzés ceremóniális része¹⁶ szintén több aktusból állt (melyekhez kapcsolódnak azok a nyomtatványok is melyek az alábbiakban említésre kerülnek). Általában három eseményt különböztethetünk meg egymástól: az avatás helyére való ünnepélyes felvonulást (*processio*), a tulajdonképpeni avatási szertartást és végül az azt követő közös étkezést (*prandium*).

A ceremóniát megelőzte a meghívók elkészítése és kiosztása, sok esetben csoportosan végigjárva a meghívandó személyeket a kari jogarral a kari pedellus vezetésével. A megelőző napokban gyakran sort kerítettek ünnepi istentiszteletre is.

Az avatás helyszínére történő felvonulás szintén a kari jelképek alatt és a pedellus vezetésével zajlott, akiket a kar tanári kara és rangsorrend szerint a vendégek és a hallgatóság kísért. Az avatás zenével és a mindenkorí dékán beszédével kezdődött, majd a jelölt egyetemi kancellár előtt letett esküjével folytatódott, ahol a jogar megérintésére sor kerülhetett.¹⁷ Az eskü után a jelölt letérdelt és kérte a fokozat és az ahhoz kapcsolódó jelképek kiadását. A kancellár vagy a dékán (a *promotor*) rövid beszéde után a rá kiosztott jogra hivatkozva felruházta a jelöltet a *venia legendi*vel és átadta az eljáruló jelöltnek a doktori jelképeket (doktorkalap, gyűrű, könyv és helyi szokások szerint más *insigniumok*¹⁸). Ezt követte a békecsók, a jelölt átölelése és megáldása. Sok helyen az új doktor rögtön jelét adta tanári képességeinek, miután azonnal egy *disputatio* elnökletét látta el az avatás helyszínén. Ennek végével a köszönetnyilvánítások után – újabb felvonulással – a *prandium doctorale* színhelyére vonult az egész társaság. Ezzel vált a jelölt teljes értékű tagjává új közösségének.

Az alábbiakban ismertetendő nyomtatványt Daniel Klesch egy pozsonyi származású jogász doktorjelölt, Johann Christoph Planckenauser *promotió*jához kapcsolódóan készítette el. Ismerjük Planckenauser *disputatio inauguralis*át, és vannak nyomai az avatásra szóló dékáni meghívónak is. Az, hogy a Klesch által *panegyris*nek – vagyis ünnepi közönség előtt elmondandó és ünnepies tárgyával s emelkedett előadásával a hallgatóság tetszésének megnyerésére törekvő beszédnek – nevezett írása valóban elhangzott-e, és ha igen, a „*ritus promotionis*” mely szakaszában, ma már nem deríthető ki.

¹⁵ Helmut COING: *Die juristische Fakultät und Ihr Lehrprogramm. Handbuch der Quellen und Literatur neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Neuere Zeit (1500–1800). Das Zeitalter des gemeinen Rechts.* II/1. Wissenschaft. München, 1977. 51–52. példakkal.

¹⁶ Az alábbiakra lásd FÜSSEL: i. m., 419–424.

¹⁷ Walter PAATZ: *Die akademischen Szepter und Stäbe in Europa: Systematische Untersuchung zu ihrer Geschichte und Gestalt.* Heidelberg, 1979. 91–93.

¹⁸ Erről összefoglalóan FÜSSEL: i. m., 437–443.

Tartalma miatt azonban mindenképpen számot tarthat az utókor érdeklődésére. Nézük előbb a mű szerzőjét, majd munkájának tartalmát.

„*Poeta laureatus Caesaris*”

Daniel Klesch a magyarországi evangélikus egyháztörténet egyik neves alakja, akinek tanári, lelkési és irodalmi működése jól jellemzi a 17. század hazai konfesszionális és művelődési viszonyait. A királyi Magyarország protestáns értelmiségének jellegzetes sorsú személyiségeként élete során volt németországi peregrinus, megbecsült tanár és lelkész, az ellenreformáció foglya és száműzött szaktekintély, majd sorsába belerokkant, bérpredikációkból élő házaló látnok.¹⁹

1680-ban Jénában még az ereje teljében lévő, bár már száműzetésben élő Daniel Klesch fogalmazta meg és adta nyomdába az általunk bemutatandó számadást. Ekkor – mint azt a munka címlapja is tükrözi – a jénai városi iskola tanára volt, de „öntitulatúrájában” egész korábbi sorsát belefoglalja: utal tudományos és irodalmi elismertségére, korábbi magyarországi lelkési és esperesi tisztségére, valamint arra, hogy most a száműzetés keserű kenyerét eszi. („*p.l.c. ss. theol. bacc. antidhac in Hung. past. insp. et consist. assess. &c. nunc ob exilium scholae Jen. sen. rectore*”).

Kézenfekvő, hogy az ekkor már hatvanadik életévét betöltött, jelentős irodalmi múltat a háta mögött tudó honfitárs vállalkozott egy ilyen beszéd megfogalmazására. A *Hungarus*-szolidaritás mellett erre további két oka is lehetett.

Az első – személyes – indok, hogy fia, az ekkor 22 éves Christoph Daniel Klesch ugyanazon hallgatói körbe²⁰ tartozott, mint a doktorrá avatandó Johann Christoph Planckenaue. Szintén joghallgató volt, és ugyanúgy beletartozott Peter Müller professzor²¹ szűkebb tanítványi körébe, mint amaz: Planckenaue 1678-ban, az ifjabb Klesch

¹⁹ Daniel Klesch (1619–1697) evangélikus lelkész, teológiai doktor; Christoph Klesch nemes származású bányamester, városi tanácsos fia, 1619-ben született Iglón. Tanult Rozsnyón, Eperjesen és Pozsonyban. Utóbbi helyen már magántanítószkodott nemesi családoknál. Később nagyapjához ment Bécsbe, aki külföldre küldte tanulni. Wittenbergben 1644. májusában iratkozott be az egyetemre, utóbb megfordult Helmstedtben, Rintelnben, Marburgban, Gießenben és Straßburgban is. 1649 májusában a wittenbergi egyetemen *magisteri* fokozatot szerzett *s poeta laureatus*-is lett. Előbb Szentgyörgyön (*rector*), majd Sopronban lett tanár (*conrector*). Majd egy évtizedig tanított itt. 1659-ben Kőszegre vitték német lelkésznek, 1662-ben pedig Szentgyörgyre, ahol 1665-ben a horvátok kirabolták és elűzték. Száműzöttként Felső-Magyarországon, Szepesváralján lett lelkész és a szepesi 24 város esperese. 1668-tól Szepesolasziban lelkészkedett, ahonnan – miután vallásáért Kassán hat hónapig fogságban volt – 1674-ben Németországba emigrált. 1675-ben a lipcei, 1676-ban – miután augusztusban *rector* lett a jénai városi iskolában – a jénai egyetemre iratkozott be. Később Weissenfelsben volt gimnáziumi tanár, majd heldrungei esperes. Évekkel később elméje megzavarodott és képzelt isteni látomásai támadtak, amiért a weissenfeli *consistorium* kérdőre vonta 1690-ben, ami miatt önként letette hivatalát. Ezután bevándorolta a fél protestáns Európát (Szászország, Anglia, Svédország és Dánia), de sehol se talált nyugtot. Végül Poroszországban, Berlinben húzta meg magát és politikai jóslatok megfogalmazásával tűnt ki. 1697-ben halt meg Berlinben, leesvén egy sötét lépcsőről. Czvittinger (Moller Daniel Wilhelm után) találoán ezt írta róla: „*Fuit in senectute infans, in virili aetate Hercules, et in iuventute senex.*” Vö. többek között David CWTITTINGER: *Specimen Hungariae literatae. Accedit Bibliotheca scriptorum qui extant de rebus Hungaricis*. Francofurti–Lipsiae, 1711, 206–219.; Johann Heinrich ZEDLER: *Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste...*, 15. Halle–Leipzig, 1737. 920.; ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Ladányi Sándor, Budapest, 1977³, 322–323, RMK III. 2987.

²⁰ A *Hungarus*-társaságról jó képet ad az a füzet, melyet egyik társuk, Matthias Palumbini orvosdoktorrá avatása alkalmából neki szóló üdvözlő verseket tartalmaz, s melybe csaknem húsz magyarországi írt verset, köztük Daniel Klesch és fia Christoph Daniel, valamint a joghallgató Planckenaue és Matthaeus Reutter. Vö. RMK III. 2987.

²¹ Peter Müller (1640–1696) jogászcsaládból Nordhausenben született. Hazai tanulmányok után 16 éves korától bölcsészetet és jogot hallgatott Jénában, Gießenben, Erfurtban és Helmstedtben. Utóbbi helyen szer-

1680-ban disputált a *Digesta* utolsó címét feldolgozó, Müller által vezetett hallgatói körben.²² A fiatal Klesch wittenbergi, danzigi²³ és königsbergi²⁴ tanulmányok után 1678-ban iratkozott be Jénában,²⁵ ahol történéseink évében két *disputatit* is megvédett: az egyiket nem ismert időpontban a már említett vita-kollégium keretében,²⁶ a másikat – a később több kiadást is megért munkát – pedig néhány hónappal később decemberben.²⁷ Mindkettőt Müller professzor védnöksége mellett.²⁸

Daniel Klesch második indító okaként, amely az üdvözlőbeszéd megfogalmazására ösztönözte, talán bizonyos pénzbeli ellentételezést is megjelölhetünk, különösen ha figyelembe vesszük, hogy Klesch száműzetésében mindig is gyakran vállalkozott ven-

zett doktori (*dr. iur. utr.*) címet valószínűleg 1675-ben, előtte Bleicherodában lett syndicus, majd (1670) Stollbergben városi tanácsnok. 1676-tól rendkívüli jogászprofesszor, 1680-tól az Institutiók majd a Pandekták, később a hűbérjog és a novellák és a *ius publicum* rendes tanára, utóbb a kar seniora. 1693-tól Reuß grófjának kancellárja és udvari tanácsának elnöke, valamint a gerai gimnázium jogtanára. Meglehetősen termékeny, de nem igazán nagyhatású szerző, aki rendkívül sok *disputatit*öt védetett és azokat gyűjtemények formájában adta ki. Munkáit felsorolja Jugler. Vö. Johannes GÜNTHER: *Lebensskizzen der Professoren der Universität Jena seit 1558 bis 1858* (Neudruck der Ausgabe Jena, 1858), Jena, 1979, 63., Johann Friedrich JUGLER, *Beyträge zur juristischen Bibliographie oder genauere litterarische und critische Nachrichten von dem Leben und den Schriften versorbener Rechtsgelehrten auch Staatsmänner, welche sich in Europa berühmt gemacht haben*. V. Leipzig, 1779, 80–83. Az elnökleite alatt megvédett *disputatit*ók katalógusát maga adta ki: Petri MÜLLERI, *Acti Et In Academia Ienensi Professoris Ordinarii Editorum Tractatum Et Dissertationum Catalogus*. [Jena]: Typis Nisianis, 1690. Ebben tételesen felsorol 209 *disputatit*öt (köztük az ifjabb Klesch peregrinációról szóló vitatkozását) és 13 gyűjteményt, összesen 307 további *disputatit*óval.

²² A *collegia disputationum* (*disputatorium*) tagjai egy *praeses* (általában egy professzor) vezetésével egy meghatározott nagyobb téma részkérdéseiről, legtöbbször a *Corpus Iuris* (ritkábban más tekintélyes könyv) egyes részleteiről rendeztek „vitakört”. A tárgyalandó könyvet egyenlő részekre osztották fel, s e részek tartalmát kellett a hallgatóknak tézisekben összefoglalniuk. A vitákat meghatározott időközönként tartották, a *respondensek* sorrendjét sorshúzással állapították meg. Mivel egy-egy hallgató meghatározott időszakonként többször is sorra került, az így tartott vitatkozásokat *disputationes circulares*-nak is nevezték. A ciklus végén – amennyiben a téziseket sorra kinyomtatták – gyakran egységes gyűjteményként is kiadásra került a „vitakör” anyaga. A *collegia* keretében megvitattott és kinyomtatott valamennyi *disputatit*ónak külön címlapja volt, mely az adott vitatkozásnak a sorszámát is feltüntette. E művek az alapul szolgáló könyv folyamatos kommentárjai lettek. Egyes professzorok, így Peter Müller is, a későbbiekben ezen *disputatit*ók összegyűjtésével jelentős művekkel gyarapíthatták a jogirodalmat (ún. *länckommentáro*k). Vö. SZABÓ Béla: *Előtanulmány...* i. m., 89–90., és az ott említett irodalmat.

²³ Itt bölcsészetet hallgatott és megírta illetve megjelentette apja fogságának friss történetét. Vö. RMK. III. 2657. Ugyanitt kiadta Caspar Piltzius Dobsina 1584-es törökök általi feldúlásáról írott munkáját. Vö. RMK. III. 2579.

²⁴ SZÖGI László: *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon (1526–1788)*. Budapest, 2003. nr. 1443.

²⁵ MOKOS Gyula: *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*. (Magyarországi tanulók külföldön 1) Budapest, 1890. 27.

²⁶ Ez a munka tudommal nem jelent meg önálló füzetként: Collegii publici ad Titul. Ult. Digestorum De Diversis Regulis Juris Antiqui Pars Post. Disputatio X. (Lex CXXXIII–CXLII.). Petrus MÜLLER, *Collegii publici ad titul. ult. digestorum de diversis regulis juris antiqui pars posterior...* [Jenae], literis Müllerianis, anno M DC. LXXX. 169–192. VD17 3:684670S – RMK III. 6782. [példány: MPI (Frankfurt) – OSZK RMK III. 3042a – ELTE Egyetemi Könyvtár RMK III. 497. – DE JTT fénymásolat]

²⁷ *Dissertatio De Jure Peregrinantium Quam Praeside Petro MÜLLERO U. J. D. & Prof. Ord. Ad. d. ... Decembr. Publicae ventilationi exponit Autor Christophorus Daniel KLESCH Hungarus. Jenae, Typis Müllerianis. 1680.* VD17 32:628020Z – VD17 23:281619Z – RMK III. 3041. [példányok: MPI (Frankfurt) Nettelbladt 98 – Rostock 313025 – DE JTT fénymásolat]

²⁸ Nem tudjuk Christoph Daniel Klesch meddig tanult Jénában. Későbbi sorsáról annyi ismert, hogy hazatérte után Nemescsón lett lelkész, de hogy mettől meddig, az nem tudott. Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. VI. Budapest, 1891–1914., 543. ZOVÁNYI: *Lexikon...*, i. m., 323.

dégregrikációkra, ami bizonyos értelemben megélhetést is biztosított számára.²⁹ Bizonyosnak vehetjük, hogy Klesch nagyobb örömmel köszöntötte volna fiát jogi doktor-ként.

„Recensio”

Daniel Klesch munkája³⁰ formailag két, tartalmilag három részre bontható. Mindkét megkülönböztetésben elválasztandó a nyomtatvány címlapja, amely szokásos barokkos körmondatban arról tájékoztat, hogy az öt magyarországi jogi doktor poetikus és történeti számbavételére a Pozsony melletti Köpcsényből való kiváló Johann Christoph Planckenauser doktori *promotója* alkalmából kerül sor, midőn őt a hírneves jénai egyetemen Henricus Balthasar Roth jogász-*rector*,³¹ Georg Adan Struve, a jogászok kollégiumának előjárója³² és a jogi kar dékánja, Nicolaus Christoph Lyncker³³ 1680. augusztus 3-án nyilvánosan és ünnepélyesen mindkét jog doktorává nyilvánítanak öt magyarországi jogi doktor után hatodikként.

A címlapon nincs se pontos hely, se időpont megjelölve (még a szokott időre és helyre való utalás révén sem), ezért nem tekinthető meghívónak, inkább (szívésségi vagy inkább ellentételezett) „ajándéknak,” amivel az esemény fényét kívánja emelni a szerző. Mivel Klesch „munkateljesítménye” túlmutat az egyébként szokásos költé-

²⁹ Josef Ladilaus KOVÁCS: *Oberungarische Studenten und Seelsorger in Ödenburg, Ödenburger in Oberungarn im 17. Jahrhundert: Studien anhand der Familien Seelmann, Klesch und Serpilius*. Deutsche Sprache und Kultur in der Zips. Hg. von Wynfried KRIEGLEDER – Andrea SEIDLER – Jozef TANCER. Bremen, 2007, 213.

³⁰ Teljes címét olvashatjuk a melléklet első oldalán. VD17 547:633907V.

³¹ Heinrich Balthasar Roth (1639–1689) gerai születésű. Szülővárosában és Arnstadban folytatott tanulmányok után jogot hallgatott Jénában, majd az arnstadti Schwarzenberg gróf tanácsosa lett. 1676-tól jogtanár volt a jénai jogi karon. Vö. GÜNTHER: i. m. 63.

³² Georg Adam Struve (1619–1692) jénai és helmstedti jogi tanulmányok után 1645-től a hallei esküdt-szék (Schöppenstuhl) *assessor*a és miután 1646-ban Helmstedtben jogi doktori címet szerzett, ugyanezen évtől a jénai jogi kar rendkívüli tanára (előbb az *Institutiók*, majd a *Pandekták* s végül a *Novellák* és a hűbérjog professzora volt). 1661-től városi tanácsos Braunschweigben. 1667-től weimari udvari, majd 1672-ben titkos tanácsos, 1674-től újra rendes professzor a jénai jogi karon, ahol kánonjogot adott elő. 1680-ban a szászországi gyámkormány elnöke lett és jogilag feladta katedráját, bár az oktatást haláláig nem hagyta abba. Az egyik legsikeresebb magánjogi kommentár szerzője (*Jurisprudentia Romano-Germanica forensis*, Jena, 1670 és többször), ami a 18. század végéig általánosan elismert bevezető tankönyv volt a korabeli egyetemeken és az ügyvédek között is nagy népszerűségnek örvendett. Vö. STINTZING-LANDSBERG II.: i. m. 146–164.; Klaus LUIG: *Struve, Georg Adam. Juristen*. Ein biographisches Lexikon. Von der Antike zum 20. Jahrhundert. Hg. Michael Stolleis, München, 2001. 606–607.; GÜNTHER: i. m. 60.; *Allgemeine Deutsche Biographie*, 36. Leipzig, 1893, 677–681.

³³ Nicolaus Christoph von Lyncker báró (1643–1726) gießeni, jénai és marburgi tanulmányai során 1664-ben *licenciatus iuris*, 1668-ban *doctor iuris* címet szerzett Gießenben. 1670-től rendkívüli professzor Gießenben és az eisenachi herceg tanácsosa. 1674-től kormánytanácsos ugyanott. 1677-ben települt Jénába, s lett a jogi kar és a szakértői szék (Schöppenstuhl) és az udvari bíróság *senior*a, majd 1680-tól a kar *professor primarius*a. A későbbiekben jelentős kormányzati és követi tisztségekkel ruházták fel Eisenachban és Weimarban. Diplomáciai érdemeiért Lipót császár nemessé tette. 1694-ben újra a jénai jogi kar *ordinarius*a lett, de egy évre rá már elhagyta az egyetemet és a weimari fejedelmi tanács elnöke lett. 1700-ban a császár bárói rangra emelte, 1702-ben weimari titkos tanács elnöke és 1707-től császári udvari tanácsos. Ekkor adta fel jénai tanárságát is. Bécsben halt meg. Termékeny és korában tekintélyes tudós volt, akinek több mint 200 munkája jelent meg. Elsősorban *consilium*-gyűjteményei jelentősek. GÜNTHER: i. m. 63–64.; *Allgemeine Deutsche Biographie*, 19. Leipzig, 1884, 737–740.; *Neue Deutsche Biographie*, 15. Berlin, 1987, 585–586.

szeti ujjgyakorlat keretét soha át nem lépő üdvözlő versek határán, feltételezhetjük, hogy (nyilvánvaló tévedései ellenére) Klesch hosszabb ideig készülhetett ezen számbavétel (*recensio*) elkészítésére (*evolutio*).

A tényleges *recensio* prózában kezdődik: a szerző kihangsúlyozza, hogy kevés jogi doktor termett Magyarországon, éppen hogy össze lehet szedni ötöt, vagyis egy kézen számba vehetők, de tulajdonképpen ezek sem magyarok, hanem német származásúak, mint azt családneveik is mutatják.

Természetesen Klesch téved, mikor csak öt magyarországi jogi doktor létére hivatkozik. Nem világos, milyen szempontból válogatott: az bizonyos, hogy valamennyi választottja evangélikus, német anyanyelvű és német birodalmi egyetemeken végezte tanulmányait. De ezen szempontoknak mások is megfeleltek volna (mint azt mellékelt névsorunk is igazolja.) Az ötök kiemelését valószínűleg nem valamiféle számmisztikának kell tulajdonítanunk, és azt sem feltételezhetjük, hogy a nagy ismeretségi körrel rendelkező, a nyugat- és észak-magyarországi viszonyokat feltételezhetően évtizedekre visszamenően jól ismerő Klesch *ignorantia*-ja okozza a recenzáltak csekély számát. Inkább azt kell látnunk, hogy egyrészt nem volt benne a köztudatban, hogy a jogászok számára is szükséges lehet Magyarországon a doktori cím, másrészt aki megszerezte, az sem tűnt ki különösebben a jogi feladatkörök háttérzetlenül körvonalai miatt.³⁴

Ezután hat disztichon-párban összefoglalja programját, kiemelve néhány jellegzeteséget a később részletesebben tárgyalandó jogászok személyiségéről, illetve életéből. Christoph Lacknert például Sopron városfalai építőjeként és a császár kedvenceként; Wilhelm Artnert a soproni hatalmi jelképek birtokosaként; Michael Pancratiust Eperjes ékeként, majd Dacia pásztoraként; Johann Andreas Lochnert, pedig a rajnai választófedelem bizalmasaként énekl meg. S az utolsó sorpárban az új doktornak, akit édes pártfogójának nevez, kívánja a jó előjelek áldását.

³⁴ Nem foglalkozva a Mohács előtti jogi doktorok százaival és azokkal sem, akik a 16. században Christoph Lackner soproni jogtudós előtt szereztek „valahol Európában” jogi doktori címet, Klesch az alábbi többé-kevésbé általa is ismerhető doktorokról nem tesz említést:

1. A löcsei Caspar Cramer, aki (valószínűleg) Wittenbergben szerezte címét a 16. század végén.
2. A pozsonyi Caspar Partinger, aki Bolognában szerezte fokozatát 1605-ben, s később a Magyar Kamara tanácsosa lett.
3. A magyar nemes Joannes Thibal, aki szintén Bolognában lett jogi doktor 1605-ben.
4. A pozsonyi Jacobus Szelleczky de Szellez, aki Bázelen, 1615-ben doktorált és később Pozsony jegyzője, szenátora és főbírája lett.
5. A pannóniai Benedictus Zalnpaum, aki 1626-ban Bázelen lett doktor, és később bécsi ügyvédként tevékenykedett.
6. A késmárki Johannes Serpilius, aki valószínűleg doktori címet szerzett Königsbergben 1643 után és később Szepes megye táblabírája, Sopron jegyzője és városbírája lett.
7. A pozsonyi Jacobus Szelleczky jun., aki 1652-ben védte doktori *disputatióját* Straßburgban.
8. A modori Adamus Ignatius Strell, aki Bécsben lett jogi doktor 1664-ben.
9. Az erdélyi Caspar Enyedi, aki 1660-ban Utrechtben szerzett doktori címet.
10. A megyesi Laurentius Toppeltinus, aki 1667-ben Orleans-ban doktorált.
11. A pozsonyi Johann Ferdinand Behamb, aki 1672-ben Ingolstadtban védett és később Linzben lett professzor, jelentős jogi író.
12. Az aggaui Paulus Josephus Glaz, bécsi jogi doktor (1677), aki ott is lett ügyvéd és a jogi kar dékánja.
13. A pozsonyi Paulus Carolus Waldmann alias Geyger, Heidelbergben szerezte fokozatát 1674-ben.

„Pentas Doctorum Iuris”

Klesch ezután rátér tulajdonképpeni céljára és példaként állítja Planckenaurléle őt elődjét. A szerző rendkívül kiegyensúlyozatlan a jogászok jellemzése során, valószínűleg a rendelkezésére álló adatok eltérő mennyisége miatt.

Primus. dr. Christoph Lackner

Egyértelmű, hogy az „ötök” leghíresebb tagja Christoph Lackner Sopron tudós polgármestere volt. Klesch egyedül itt teljesíti azt, amit egy méltató életrajzzal kapcsolatban akár a kortársak, akár a későbbi nemzedékek elvárhattak. Közismert adatok felsorolásával tiszteleg a nagy polgármester előtt és a következő korok fiai számára is megközelíthetetlennek tekinti teljesítményét. Megemlíti összes címét, irodalmi munkásságát, szól származásáról, aranyműves apjáról és magának Lacknernek mesterségbeli ügyességéről, amit sok olyan ötvösremek fémjelez, amit a császárnak hagyományozott végrendeletében azért, hogy az evangélikusok érdekében tett alapítványait az uralkodó megerősítse. Az uralkodó olymértékben kedvelte Lacknert, hogy könnyűszerrel tudott kedvezményeket és privilégiumokat kieszközölni városa számára. A császár szokatlan kegyességének okát abban látja a szerző, hogy Lackner – miután a doktori címét megszerezte – karinthiai nemes ifjakat kísért Itáliába nevelőként, s az isteni gondviselés úgy hozta, hogy ezen útja során az *incognito* peregrináló Ferdinánd, az akkor még kiskorú osztrák főherceg (később II. Ferdinánd császár és király) és Lackner ugyanazon vendégfogadóban szálltak meg a sors kegyéből. Így a herceg megismerte Lacknert és együtt utaztak tovább Itália-szerre, anélkül hogy kívülállók számára kiderült volna a herceg személyazonossága. Később a császár rendkívül nagyra értékelte Lackner hallgatását és hűségét, tanácsosai közé választotta, és családias kapcsolat (*familiaris confidentia*) alakult ki közöttük s a császár kegyekkel halmozta el Lacknert. Miután Lackner hosszú éveken keresztül irányította városát és gyermektelen maradt (vagyis magva szakadt – mondja Klesch), végrendeletében százezret hagyott kegyes célokra, így külföldi egyetemeken tanulók valamint árva polgárleányok házasságának támogatására. Nem hallgathatja el Klesch azt sem, hogy Lackner nemesek és tudósok számára társaságot alapított, vagyont hagyott arra illetve megállapította alapszabályait is. Végül barokkos dicsérő jelzőkkel illeti Lacknert (a császár kedvence, Thémisz szívecskéje, szegények és árvák gyámola, a bíróság mindentudója, Magyarország szeme és városa dísz) és utal Hartliebust tübingeni koszorús költő disztichonjára,³⁵ melyben az azt hirdeti, hogy a korábbi évszázad nem termelt Lacknerhez hasonlót és a jövő évszázad sem fog.

Jelen keretek között nem tisztünk Klesch állításainak teljeskörű kritikának való alávetése. Gondolatai jól tükrözik azt a képet, ami egy a 17. század közepén egy évtizedig Sopronban tanárkodó, de tulajdonképpen idegen értelmiségiben kialakulhatott a nagy polgármesterről. Lackner élete egyébként (kivéve talán munkáinak jogtörténeti értékelését) jól feltárt.³⁶ Önéletrészének kiadása és peregrinációja körülményei-

³⁵ RMNY 999. – RMK III. 335.

³⁶ Utalunk itt csak az elmúlt években megjelent munkákra: KOVÁCS József László: *Lackner Kristóf és kora (1571–1631)*. Sopron, 2004.² (A korábbi kiadás szkenelési hibákat is mutató új változata); DOMINKOVITS Péter: *Egy gazdag városvezető, Lackner Kristóf polgármester javai*. Sopron, 2007.; *Lackner*

nek források által engedett feltárása³⁷ lehetővé teszi, hogy cáfoljuk, vagy legalábbis erősen a legendák sorába utaljuk Klesch azon állítását, hogy Lackner itáliai útja során találkozott, sőt hallgatag kísérője lehetett a fiatal (II.) Ferdinándnak. Lackner doktori címe megszerzése után valóban hosszabban utazott Itáliában, de arról nem tesz említést, hogy ilyen jelentős és későbbi életére oly nagy befolyással bíró személyiség került volna útjába. II. Ferdinánd – nem túl részletes – életrajzából azt tudjuk, hogy húszévesen, 1598-ban időzött hosszabban a félszigeten.³⁸ Ekkor Lackner azonban már régen itthon volt.³⁹ Életrajzában a későbbi időben sem jelzi szorosabb kapcsolatot a főherceggel, majd uralkodóval, igaz egy ezüst pohárkészletet hagyott rá végrendeletében.⁴⁰

Secundus. dr. Wilhelm Artner

Klesch még személyesen ismerhette második kiemeltjét, a soproni Wilhelm Artnert, aki az 1650-es években – mikor Klesch Sopronban tanárkodott – a város egyik legtekinélyesebb embere volt. Ki is emeli, hogy sok éven át volt Artner a város vezetője (*Ad Clavum Reipublicae Semproniensis sedit & fasces Consulis gessit per complures annos*). Utal felmenőire is, de közülük furcsa módon csak Sebaldus Artnert emeli ki,⁴¹ aki korábban Kassa városának *syndicusa* és szenátora volt. Klesch költészet iránti érdeklődését jelzi, hogy fontosnak tartja megemlíteni, hogy Sebald Artnerről többször megemlékezett Bocatius János Kassa korábbi neves költője és polgármestere (*eadem Urbe Rei tum Literariae tum Politiae Rectore*).⁴² Magáról a jogi doktorról semmi mást nem tart fontosnak közölni annak ellenére, hogy csaknem tíz évig ugyanazon várost szolgálták és kenyerét ették.

Wilhelm Artner (1602–1657)⁴³ Sopronban született. Apja Wolfgang Artner, anyja Margharetha Schmid, a lajtafői *consul* lánya. Az apa nem sokkal fia születése előtt

Kristófnak, mindkét jog doktorának rövid életrajza – Vitae Christophori Lackner I.U.D. hominis, brevis consignatio (Sopron város történeti forrásai C. sorozat, 5. kötet), Ford., szerk. és jegyz. TÓTH Gergely, Sopron, 2008.

³⁷ *Vitae...*, i. m., 100–103. P. SZABÓ Béla: *Lackner Kristóf első nyomtatott jogi munkája*. Tanulmányok dr. Molnár Imre egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szerk. Jakab Éva, Szeged, 2004, 333–367. Uő.: *Szélgjegyzetek Lackner Kristóf padovai tanuló éveire (Rendhagyó recenzió újralfedezett önéletrajza kiadásához)*. Jogtörténeti Szemle, (2009/1), 33–43.

³⁸ *Allgemeine Deutsche Biographie*, 6. Leipzig, 1877, 646.

³⁹ *Vitae...*, i. m., 22.

⁴⁰ DOMINKOVITS: i. m., 62.

⁴¹ Sebald Artnerről (* kb. 1573) keveset tudunk jelenleg. (1589–1592 között biztosan) Morvaországban tanult Sopron város anyagi segítségével. De ígérete ellenére nem szülővárosát szolgálta a későbbiekben, hiszen kassai jegyző lett. 1598-ban már „*Inclytae Reipvb: In Regia & libera Hvgariae Superioris Civitate Cassovia, juratus Notarius & Tribunus*” (RMK II. 285.) Vö. MOLLAY Károly: *Többnyelvűség a középkori Sopronban. I. Soproni Szemle*, (1967), 155–167. Uő.: *Többnyelvűség a középkori Sopronban. II. Soproni Szemle*, (1968), 144–146.

⁴² Bocatius több üdvözlő verssel kedveskedett Sebaldnak 1588 és 1589-ben. (RMNY 818. – RMK II 286., RMNY 846. – RMK II 287.)

⁴³ Életére vö. HÁZI Jenő: *Soproni polgárcsaládok (1535–1848), I.*, Budapest, 1982. nr. 190. BERTÓK Lajos: Egy eddig ismeretlen régi magyar nyomtatvány: Artner Vilmos soproni jogtudós (1602–1657) tübingeni doktori értekezése. *Könyv és Könyvtár: Könyvtártudományi és Bibliográfiai tanulmányok és Közlemények II.*, Budapest, 1961, 177–183.; Újabbán HOFFMANN Gizella: *Artner Vilmos (1602–1657) testimóniuma*. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Tom. XXIX, Ötvös Péter Festschrift, Szeged, 2006, 77–83. Utóbbi Artner munkái tekintetében is naprakész.

tűnik fel először a soproni iratokban. Fiacskája gyerekkorában már városkapitány volt, s 1611-ben megválasztották belső tanácsosnak. Haláláig, azaz 1633. április 12-ig több éven át viselte a városbírói és a polgármesteri tisztséget. Az 1625. évi soproni országgyűlésen, mint polgármester jelentős érdemeket szerzett polgártársai előtt. Wilhelm alsó iskoláit szülővárosában végezte, s atyja csak viszonylag későn 16 évesen (1618-ban) küldte a boroszlói gimnáziumba tanulni. Itt Thomas Sagittarius tanítványa volt három évig.⁴⁴ Innen az Odera menti Frankfurt egyetemére ment, ahol 1621 áprilisában immatrikulált és harmadfél évig ott tanult.⁴⁵ Tübingenben 1623. novemberében⁴⁶ iratkozott be. Nem egészen két év alatt háromszor disputált Christoph Besold⁴⁷ elnöklete alatt. Első vitatkozása 1624 júliusában politikai tárgyú volt és a magyar államérettel foglalkozott.⁴⁸ Néhány hónappal később (októberben) már tételes jogi tudásról bizonyított a személyesítésekről szóló *disputatio*val.⁴⁹ Rá egy évvel pedig doktori vitatkozását tartotta 1625 szeptemberében⁵⁰ és ezzel szülővárosából másodikként nyerte el a doktori címet.⁵¹ A doktori címéről kiállított bizonyít-

⁴⁴ Ezen évek jele első nyomtatásban megjelent vitatkozása, melyet sem a magyar könyvészet sem a VD nem ismer: *Quaestio philosophica an temperamentum affectus et virtutes sequantur...* [praeside] Thomae SAGITTARIO ... [respondente] GUIELMO Artnero... [Wratislavensi, 1621.]

⁴⁵ ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen*. Protestáns Szemle, 1. (1889), 183.

⁴⁶ Albert BÜRK – Wilhelm WILLE: *Die Matrikel der Universität Tübingen*. II.: 1600–1710. Tübingen, 1953, 150.; GÉMES István: *Hungari et Transylvani: Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben (1523–1918)*. Budapest, 2003, 37.

⁴⁷ Besold, Christoph (1577–1638) előbb udvari bírósági ügyvéd volt Tübingenben, majd 1610-től 1635-ig professzor ugyanott. 1630-ban rekatolizált, rövid ideig osztrák kormánytanácsos, majd jogász professzor volt Ingolstadtban. Mindkét egyetemen jelentős tanári tevékenységet fejtett ki. Fontosabb művei: *Templum Iustitiae...*, Tübingen, 1616; *Synopsis doctrinae politicae*, Tübingen, 1620.; *Politicorum libri duo*, Frankfurt/Main 1620.; *Thesaurus practicus*, Tübingen, 1629.; *Dissertatio de studiosis, magistris, licentiatibus, doctoribus: eorumque privilegiis, & immunitatibus*, Tübingen, 1631.; Vö. *Allgemeine Deutsche Biographie*. II. Leipzig 1875, 556–558.; *Neue Deutsche Biographie* 2. Berlin, 1955, 178–179.

⁴⁸ *Dissertatio Politico-Iuridica De Regno Hungariae, eiusque Jure: quam Deo ter. opt. max. adiuvante presidente Nobilissimo Dn. Christophoro BESOLDI, inclityae Universitatis Tvbingensis antecessore celeberrimo, & p. t. rectore magnifico, patrono & praeceptore suo, aeterna summi honoris observantia proseguendo; In auditorium Jurisconsultorum ad diem ... Julij publice excutiendam et ventilandam proponit Guilelmus ARTNER Oedenburgensis. Tübingae, Typis exscribebat Theoricus Werlin, MDCXXIV.* Vö. VD17 23:286281K – RMK III. 1366 és 6145. [példány: MPI (Frankfurt) – OSZK RMK III. 1366. – DE JTT fénymásolat]. Ezt a munkát Fata Márta tévesen Wilhelm nagybátyjának, Erhardnak tulajdonítja. Vö. Márta FATA: *Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Tübingen. Eine 500 Jahre lange Beziehungs- und Wirkungsgeschichte. Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Hg. Márta FATA – Gyula KURUCZ – Anton SCHINDLING, Stuttgart, 2006, 250.

⁴⁹ *Disputatio Juridica De Injuriis. quam cum Deo, Autoritate & permissu nobilissimo Icc. Ordinis sub praesidio dn. Christophori BESOLDI, ic.ac. in Academia Tvbingensivm antecessoris et professoris eminentissimi, p. t. Decani spectatissimi, praeceptoris ac patroni sui summe colendi, observandi: GUILIELMUS ARTNER Oedenburgensis, publicae, placidaeque disquisitioni in Acroasi jcc. submittit. Ad diem XXX. Octob. Tübingae, apud viduam Johann-Alexandri Celii, anno MDCXXIV.* Vö. VD17 14:026660M [példány: DE JTT fénymásolat]

⁵⁰ *Disputatio Juridica Inauguralis. Ex lib. 18 & 19. ff. deprompta quam DEO Feliciter Moderante Decreto Jurisconsultorum Collegij, Inclitya Tübinga, pro summo in utroque Jure gradu & privilegijs Doctoralibus legitime obtinendis praeside dn. Christophoro BESOLDI Iureconsulto et antecessore longe celeberrimo patrono et praeceptore suo in aeternum colendo. Guilelmus ARTNER Oedenburgensis. Publice in aula nova solenni censurae subijcit ad diem 2. Septemb. horis consuetis. Tübingae, exscribebat Theodoricus Werlin, anno MDCXXV.* [példány: MPI (Frankfurt) – DE JTT fénymásolat]

⁵¹ A *disputatio* védése szeptember 2-án történt meg a címlap szerint, míg a doktoravatási ceremónia 14-én zajlott le, mint azt a rector neve alatt kiadott és 1626-ban megjelentetett *oratio* mutatja: *Oratio De Laudibus*

vány szövege is ismert.⁵² Tanulmányai befejeztével nem tért azonnal haza, amint azt két, az egyetemi tanulmányok költségei körül felmerült kérdést tárgyaló „monográfiaja” is mutatja, ami 1626-ban jelent meg Tübingenben.⁵³

Egy évvel később azonban már otthon találjuk, hiszen 1627. július 14-én megkérte néhai Hornig Boldizsár belső tanácsos lánya, Judit kezét, akinek Lackner Kristóf volt a nevelőatyja. Érdekes, hogy akárcsak apját, az ő nevét is hiába keressük a polgárkönyvben. Vilmos apja halála után annak helyére került be a belső tanácsba 1633-ban. A tanács tagja maradt 55 éves korában, 1657. április 15-én bekövetkezett haláláig. Ez idő alatt többször viselte a polgármesteri tisztséget, azonkívül 1641. május 6-án a városi tanács őt választotta meg a Szent Mihály templom templomatyjának. Később királyi asztalnoki címet kapott, valamint Sopron követe volt az 1646-47. évi országgyűlésen.

Tertius. dr. Ferdinand Heindel

Az ünnepi beszédben megörökített jogi doktorok közül a legkevesebbet Klesch is és az utókor is a pozsonyi származású Ferdinand Heindelről (Heindelius) tud. A beszéd írója nem tud arról, hogy Heindel tanulmányai befejezése után valamilyen köztisztviséget vállalt volna Pozsonyban. Heindel illetően viszonylagos ismeretlenségét arra vezeti vissza, hogy a Rákóczi-mozgalom⁵⁴ valamint az üldöztetés miatt (*ingrumentibus turbis Rabozianis* [sic!] & *Persecutione*) elhagyta az országot.

Heindelről valóban keveset tudunk. Elsősorban tanulmányairól maradtak fenn szét-szórt adatok Európa-szerte. Peregrinusként először a strasbourg-i jogi karon tűnt fel, ahol 1623. május 14-én iratkozott be.⁵⁵ Előbb az *artes* körébe tartozó ismeretekben mélyülhetett el, hiszen 1624 áprilisában egy fizikai tárgyú *disputatiót* védett meg Nicolaus Agerius (1568-1634) orvos és botanikus elnökletével.⁵⁶ Ugyanitt az 1624/25-ös tanévben bölcsész *magister*-jelöltként említik.⁵⁷ Talán bölcsészeti ta-

Juris, ac praecipue superiori seculi in Germania Jurisperitis, Habita, In Actu Solenni Ab ipso Magnifico Tübingensi Rectore D.D. Joh. Halbrittero, Antecessore Maximo, Patrono mihi magno. cum ego Gvilelmus Artnier, Oedenburgensis, in J.U.Doctorem renunciarer. die 14. September. An. 1625.

⁵² Vö. HOFFMANN: i. m., 82–83.

⁵³ Guilelmi ARTNERI, Oedenburgensis J.U.D. *Brevissima duarum Quaestionum Discussio: I. An filius Patrem ad sumptus studiorum cogere possit? II. An filius sumptus studiorum conferre teneatur? Tübingae. Typis Theodorici Werlini, Anno MDCXXVI.*

⁵⁴ Nem lehet tudni, Daniel Klesch mire gondol itt pontosan, hiszen I. Rákóczi György hadai 1644-ben fenyegették Nyugat-Magyarországot, s mint alább kiderül Heindel még az '50-es évek elején is Pozsonyban élt.

⁵⁵ „stud. iur.” Vö. Gustav C. KNOD: *Die alten Matrikeln der Universität Straßburg 1621–1793. II. Die Matrikeln der medicinischen und juristischen Facultät.* Straßburg, 1897, 206.

⁵⁶ A magyar könyvészetben eddig ismeretlen hungarikumként: *Οὔδοας, sive quaestionum miscellanearum nex physica depromptarum octo. Quas ... sub praesidio ... Nicolai Agerii ... publice pro viribus tuebitur, [sic] Ferdinandus HEINDELIUS ... ad diem [] Aprilis. Argentorati: typis Johannis Caroli, 1624.* Vö. W. A. KELLY: *A catalogue of seventeenth century medical and scientific imprints in Edinburgh libraries. Series 1: German imprints*, Edinburgh, 2008. nr. A33. A. William KELLY: *Neugefundene Gedichte J.M. Moscherochs, D. Morhofs und C.F. Humolds.* Daphnis. Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit (1400–1750), 34 (2005/1–2), 373–374.

⁵⁷ „cand. phil.” Vö. Gustav C. KNOD: *Die alten Matrikeln der Universität Straßburg 1621–1793. I. Die allgemeinen Matrikeln und die Matrikeln der philosophischen und theologischen Facultät.* Straßburg, 1897, 529.

nulmányai lezárásához kapcsolódott politikai és jogi kérdéseket ókori szerzők alapján tárgyaló, három részből álló (az útonállók önvédelemből való megölésének lehetőségéről, a részeg elkövető súlyosabb büntetéséről és az ellenségnek tett ígétről szóló)⁵⁸ *disputatio*ja,⁵⁹ melyet a kor egyik legnevesebb történésze, Matthias Bernegger⁶⁰ vezetésével védett meg 1624 októberében. Bázélban mindenesetre már *magister*-ként iratkozott be 1627 októberében.⁶¹ Szorgalmasan jegyzett be különböző emlékkönyvekbe az ezt követő hónapokban.⁶² Nem egészen egy év múlva, 1628. szeptember 2-án jogi doktorrá avatták *Praelectio*-ja alapján,⁶³ amit talán nem tekinthetünk a szó szoros értelmében doktori *disputation*nak.⁶⁴ Heindel egyetemi tanulmányai utáni életéről csak egyetlen adat ismert mindeddig: 1651-ben Pozsonyban élt, ahol botanikai kertje a pozsonyi prépost kertje mellett volt, és ezen kert növényeinek jegyzékét ebben az évben ki is nyomatta.⁶⁵ Azonban a Heindel-féle kertet 1656-ban végrendeletileg a pozsonyi jezsuita kollégium kapta meg,⁶⁶ tehát ekkoriban Heindel vagy már nem élt, vagy mikor távozott a városból a kertet valakinek átruházta, s ettől örökölték meg a jezsuiták.

Quartus. dr. Michael Pancratius

Klesch a legtöbbet (Lackner után) a Felvidékről Erdélybe származott Michael Pancratiusról tudta. Megemlíti, hogy Rostockban szerezte jogi doktori címét, ahol az-

⁵⁸ I. *Insidiator jure interfici potest. Cic. pro Mil. II. Ebruius peccans dupliciter puniendus. Arist. 2. pol. 10. III. Etiam si quid singuli temporibus adducti hosti promiserint, est in eo ipso fides conservanda. Cic. I. Offic.*

⁵⁹ *Disputatio Historico-Politica: Continens Quaestiones Miscellaneas: Quam Divinā favente gratiā Sub Praesidio Clarissimi atque Excellentissimi Viri, Dn. Matthiae BERNEGGERI, Historiarum Professoris Eximij, Praeceptoris & fautoris sui plurimum honorandi: defendendam suscipiet Ferdinandus HEINDEL. Posoniensis-Ungarus. ad diem. ... Octobr. ... Argentorat. Typis Johannis Reppij. Anno 1624. Vö. RMK III. 1365. [példány: DE JTT fénymásolat]*

⁶⁰ Mathias Bernegger (1582–1640) a strasbourg egyetem hallgatója, majd a gimnázium tanára, de hamarosan a főiskola történelmi majd szónoklati tanszékének birtokosa lett. Nagy hatású tanár volt jelentős tudományos kapcsolatokkal. Mint szakíró kevésbé jelentős, bár korának elismert tudósa volt a filológia, történelem, politika és matematika területén. Kiadásai és művei politikai-didaktikai érdeklődését bizonyítják. Fontosabb politikai művei: *Quaestionum praecipue politicarum ex Agricola C. Cornelii Taciti collectarum fasciculus*, Straßburg, 1616.; *Justi Lipsii politicorum libri ad disputandum propositi*, Straßburg, 1617.; *Speculum boni principis, hoc est imperatoris Titi Livii Vespasiani vita*, Straßburg, 1627.; *Positiones historico-politicae miscellae*, Straßburg, 1625.; *Exegesis historico-politica quaestionum IV miscellanearum*, Straßburg, 1630.; *Justi Lipsii politicorum libri cum indice adcurato ex instituto Matthiae Berneggeri*, Straßburg, 1641. *Observationes historico-politicae*, Tübingen 1656. Vö. *Allgemeine Deutsche Biographie* 2. Leipzig, 1875. 412–3.

⁶¹ Hans Georg WACKERNAGEL et al.: *Die Matrikel der Universität Basel*. III.: 1601–1665. Basel, 1962, 300.

⁶² Többek között a doktorrá avatása utáni napokban. Vö. Werner Wilhelm SCHNABEL: *Die Stammbücher und Stammbuchfragmente der Stadtbibliothek Nürnberg*. Wiesbaden, 1995, nr. 59/137.

⁶³ Karl MOMMSEN: *Katalog der Basler juristischen Disputationen 1558–1818*. Aus dem Nachlaß herausgegeben von Werner KUNDERT. Frankfurt am Main, 1978, nr. 1349.

⁶⁴ Sajnos a nyomtatvány nem áll hazánkban rendelkezésre és – Karl Mommsen adatközlése ellenére – a bázeli egyetemi könyvtárban sem fellelhető.

⁶⁵ „1651. *Quidam Ferdinandus Heindelius sustinuit Posonii hortum botanicum privatum, cuius Catalogum publicavit; imitatores autem illo tempore non habuit.*” Vö. C. C. HABERLE: *Succincta rei Herbariae Hungariae et Transsilvaniae historia*. Typis Regiae Universitatis Hungaricae, Budae, 1830. 14.

⁶⁶ DEDEK CRESCENS Lajos: *Pozsony vármegye története* (Magyarország vármegyéi és városai. IX. Szerk. Borovszky Samu, Budapest, é.n., 627.

után professzorként is tevékenykedett. Utána az evangélikus rendek meghívására az eperjesi kollégium tanára lett (*praefectura Collegii Provincialis in Civitate Epöriensi erecti*). Etimologizálva megjegyzi, hogy Eperjest ő latinul *Fragarianak*, illetve *Fragopolisnak* nevezi. Pancratiusz Eperjesen csak viszonylag rövid időt töltött. Bizonyos okok 1669-ben arra indították, hogy elhagyja Magyarországot, s (Szent Ambrus mintájára) világból egyházi személlyé válva Erdélyben legyen lelkipásztor és megyesi esperes (*Antistes Ecclesiae & Decanus Meggyessiensis*). Még élő (fiatalabb) kortársát isten tetszésébe ajánlja.

Michael Pancratiusz (1632–1690)⁶⁷ Szászsebesen született Martin Pancratiusz evangélikus lelkész fiaként. Nagypapja császári tiszt volt, aki Basta csapataival érkezett Erdélybe, s telepedett le. Michael szüleit korán (1644-ben) elvesztette. Emiatt Nagyszénárdra (Heltau) került, ahol az ottani rektor Martin Fabricius és Jacob Schmitzler pap vették gondjaik alá. 1648-ban Kolozsváron és Pozsonyban végezte a gimnáziumot. 1650-ben a nagyszombati egyetemre ment, onnét 1652-ben Bécsbe, majd Nürnbergbe.⁶⁸ 1653 februárjában Wittenbergben beiratkozott az egyetemre,⁶⁹ ahol valószínűleg teológiát is, de bizonyosan jogot hallgatott, különösen Alexander Post professzortól. Meglátogatta ezután a lipcsei, jenai, würzburgi, altorfi, mainzi, ingolstadti, kölni, egyetemeit és akadémiákat is, amely vándorlása hat évi tanulást jelentett.⁷⁰ Az ezúton szerzett politikai, történeti és jogi ismereteit azzal hasznosította, hogy magántanítványokat kísért a gießeni, marburgi, helmstedti egyetemekre. Hamburghban vállalt másik nevelői állása révén jutott el a rostocki egyetemre, ahol 1661. márciusában iratkozott be.⁷¹ November végén egy az ijedség, illetve az ellenféltől való megrettenés hatása alatt tett esküről szóló *disputatio*val⁷² mindkét jog doktorává avatták. Munkáját Nagyszeben és Szászsebes tanácsainak, s a szászsebesi káptalan dékánjának és papjainak ajánlja, ami jól jelzi támogatói iránti háláját és egyben hazatérési szándékát is. Pancratiusz esetében a doktori *disputatio* ünnepélyes megvédésére szóló – tíz nappal korábban kelt – *invitatio* is fennmaradt, az aktuális jogi kari dékán Heinrich Rudolphus Redeker tollából, amely irat a jelölt addigi élet-

⁶⁷ Életére vö. Joseph TRAUSCH – Friedrich SCHULLER: *Schriftsteller-Lexikon, oder bibliografisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*. III., Kronstadt-Hermannstadt, 1868–1902, 44–48.; *Allgemeines Kirchenblatt für das evangelische Deutschland*, 12. Stuttgart, 1863. 595–596.

⁶⁸ Klesch állításával szemben Pancratiusz valószínűleg nem lehetett tanítványa Sopronban. Esetleg csak röviden találkozhattak.

⁶⁹ ASZTALOS Miklós: *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812*. (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár) 1930. 126.

⁷⁰ Ezeket a helyeket a matriculák nem mutatták ki jelenlétét, de később említendő életrajza felsorolja ezen tartózkodási helyeket.

⁷¹ SZÖGI: i. m., nr. 1122. Itteni tanulmányaira vö. Ernst LEURY: *Über den Studiengang des Bischofs Michael Pancratiusz (†1690) in Rostock*. *Siebenbürgische Vierteljahrschrift*, 59(1936), 317–319.

⁷² *Disputatio Inauguralis De Juramento Perhorrescentiae Quam Divino Favente Numine Decreto & auctoritate Nobilissimi nec non Amplissimi JCtorum ordinis in Illustri Rostochiensium Universitate Praeside Viro Amplissimo (sic), Excellentissimo & Consultissimo Dn. Henrico Rudolpho REDEKERN, ejusdem Universitatis Prof. Publ. longe meritissimo, pro tempore Facultatis Decano Spectabili &c. Domino Patrono, Hospite atque Praeceptore suo summo honoris & observantiae cultu aeviternum prosequendo Pro Summis In Jure Utroque Gradu, honore & privilegiis Doctoralibus consequendis Placidae Eruditorum ventilationi submittit Michael PANCRACTIUS, Sabesiensis Transylvanus. Ad diem 28. Novembris. In Auditorio Majori horis ante & pomeridianis. Rostochii, Typis Johannis Kilii, Acad. Typogr. Anno 1661.* Vö. VD17 7:638961L – RMK III. 2144. [példánya: OSZK RMK III. 2144 – DE JTT fénymásolat]

rajzát is tartalmazza.⁷³ Fokozatszerzése után előadásokat tartott történelemből és ékeesszólástánból. 1662-ben a güstrowi iskola *conrectora* lett.⁷⁴ Hazautazván 1666 őszén Eperjesen vendégeskedett, ahol felkérték, hogy vállalja az ottani iskola *rectori* hivatalát, míg az épülőben levő evangélikus *collegium* elkészül. Így lett az eperjesi *collegium rectora*, igazgatta az iskolát és felügyelt az építkezésre, a felsőbb osztályokban pedig előadta a történelmet valamint ékeesszólást. A *lyceum* megnyitásával 1667 áprilisában Samuel Pomariust választották igazgatónak. Pancratius *praefectusi* titulussal – lefokozása ellenére – az iskola tanára maradt és átvette a gyakorlati filozófia, a földrajz, a történelem, illetve a jogtudomány egy részének tanítását a IX. osztályban. 1668 júniusa végén – miután az iskola-felügyelők által neki följánlott tanszéket, mely lefokozás lett volna, nem fogadta el – távozott Eperjesről. Egy ideig Szepes megyében időzött, de csakhamar Nagyszebenbe hívták meg *rectornak*, ahol 1669 januárjában iktatták be hivatalába. 1670-ben újegyházi, 1671-ben pedig medgyesi lelkész, majd 1679-ben esperes lett. 1686. november 4-én az erdélyi szász ágostai evangélikus egyház püspökévé választotta. Tisztét nagy elhivatottsággal viselte 1690 júliusában bekövetkezett haláláig.

Németországból való hazatérte után sem hagyott fel a jogtudomány művelésével, amit több fennmaradt kézírata⁷⁵ és nyomtatott munkája mutat.⁷⁶

Quintus. dr. Johannes Andreas Lochner

Klesch ötödik jogi doktora a soproni származású Johannes Andreas Lochner (Lochnerus), aki azonban valószínűleg élete nagyobb részét hazáján kívül, a Birodalomban töltötte. Klesch személyesen ismerte Lochnert, akit (Pancratiussal együtt) volt soproni tanítványaként emleget,⁷⁷ s aki a heidelbergi egyetemen szerezte doktori címét, s aztán ott professzor is volt, majd a pfalzi (rajnai) választó titkára lett, s csak kevésel a „megéneklés” előtt térhetett újra haza Sopronba.

⁷³ *Heinricus Rudolphus REDEKER, Jur. D. Prof. p. & p. t. Amplissimae Facultatis juridicae Decanus Suo & Amplissimi Collegii Juridici nomine Ad Actum solennem Disputationis inauguralis De Juramento Perhorrescentiae Bono Cum Deo á Florentissimo U. J. Candidato Dn. Michaelae Pancratio, Sabesiensi Transsylv. In Auditorio majori XXIX. Novembr. ante & post meridiem instituendum, Magnificum Dn. Rectorem, Dnm. Professores, Consules, Senatores, Ecclesiastas, Doctores, Licentiatos, Magistros & Studiosos suis titulis dignissimos, omneque Literatos & literarum fautores, summa cum humanitate ac officiose invitat. Rostochii, Typis Johannis Kilii, Acad. Typogr. Vö. RMK III. 2144.*

⁷⁴ SZÖGI: i. m., nr. 1122. Korabeli üdvözlőversei igazolják, hogy 1666-ig Rostock környékén élt.

⁷⁵ A 19. században több kéziratban kidolgozott kézikönyve volt található a nagyszebeni ágostai evangélikus egyház könyvtárában, az ágostai evangélikus erdélyi püspöki levéltárban: melyek az evangélikus egyház szabadalmaira, zsinati végzéseire és az akkori egyházjogi gyakorlatra vonatkoztak. Ezekre Vö. Joseph TRAUSSCH – Friedrich SCHULLER: i. m., 48.

⁷⁶ *PANCRACTIUS (Michael Sabesiensis Transylv. V. J. D. & Civilis Prudentiae nec non Historiarum, in Illustri Statuum Evangelicorum, quod Epperiessini est, Lyceo Professor Publicus). Tractatus Politico-Iuridicus In paragraphum Jus itaq; duplex est, Prol. de jure & divisione juris. Jvris Pvblici, Regni Hvgariae, Magistratum & Statuum, tam Ecclesiasticorum, quàm secularium, originem in genere & specie exhibens. Cassoviae, Typis Davidis Te^rrsch. Anno. M.DC.LXVIII. RMK II. 1134.; Exercitatio Politico-Jvridica, De Imperio & Jvribus Potestatis Imperativum, in Capita Subditorum, Quam Deo Feliciter Annvente Praeside Nobiliss. Ampliss. Consultissimoz Viro Dn. Michaelae PANCRACTIO, V. I. D. & Civilis Prudentiae, nec non Historiarum, in Illustri Dominorum Statuum Evangelicorum; quod Epperiessini est, Lyceo, Prof. Publ. Praeceptore ac Promotore suo aeviternum colendo, Publico Examine submitti Christianvs LAZITIVS Liptovien: S. S. Theol. & Phil. Stud. Die 28. Aprilis in Auditorio Majori horis antemeridianis. Cassoviae, Typis Davidis Te^rrsch, Anno 1668. Vö. RMK II. 1133.*

⁷⁷ Klesch Dániel hozzátétele 1650 és 1659 között oktatott Sopronban.

Johannes Andreas Lochner (1648-1684)⁷⁸ nagyapja, Johannes Lochner bécsi polgár és kereskedő evangélikus menekültként, az 1620-as vagy '30-as években költözött Sopronba. Apja, Johannes Bernhard Lochner ügyvéd 1648 januárjában lett soproni polgár. Az '50-es években (1653-1658 között) a város belső tanácsosa volt és a város egyik vezető polgárának volt tekinthető. Feleségével Rainer Rosinával még 1645-ben kötött házasságot.⁷⁹ Fia Sopronban, 1648. május 10-én (vagy 11-én) született és soproni tanulmányai után 15 éves korában ment a német egyetemekre. Állítása szerint a háború elől menekült, hogy a tanulásnak hódolhasson.⁸⁰ 1664. július 13-án iratkozott be a tübingeni egyetemre,⁸¹ ahol több magyar is tanult e korban (Sopronból pl. Georgius Preissegger és Georgius Dömötöri).⁸² Első „kitűnése” az egyetemen azután történt, hogy a költő Zrínyi Miklós tragikus halálának híre – talán még 1664 végén – Tübingenbe ért. A gyász hír különösen fájdalmasan érinthette a magyar diákokat: ők az egész kereszténység veszteségének tartották Zrínyi halálát. Dömötöri ennek a gyásznak adott kifejezést, amikor *Honor posthumus*⁸³ címen emlékfüzetet bocsátott közre,⁸⁴ melybe Lochner is verset írt.

Kétévi tanulás után, 1666 augusztusában Johannes Gravius, akkori dékán elnökle mellett nyilvános vizsga-vitatkozást tartott (*publico examini submissa*),⁸⁵ amelyet azonban valószínűleg nem követett a doktori cím megszerzése.⁸⁶ Alig egy héttel a *disputatio* után már Altdorfban iratkozott be. Itt csak néhány hónapot töltött, mert 1667 januárjában elhagyta az egyetemet.⁸⁷ Nem tudni a következő hónapokat hol töltötte, mert Jénába csak azon év augusztusában immatrikulált.⁸⁸

Eddig azt hitte az irodalom, hogy ezután hazatért Sopronba. De ma már – ha Klesch információit elfogadjuk – abból indulhatunk ki, hogy talán jó tíz évig nem is ment haza Pannóniába, hanem önkéntes száműzetésben maradt. Hogy mivel kereste kenyerét, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy tanulmányait 1676 novemberében zárta le Heidelbergben a jogi doktori cím megszerzésével.⁸⁹ Doktori *dissertatio*ja egy sajátos

⁷⁸ KARNER Károly: *Két soproni vonatkozású nyomtatvány 1681-ből*. Soproni Szemle, (1966), 75–76.; CWTINGER: i. m., 228.; SZINYEI: i. m., VII. 1345.

⁷⁹ HÁZI: i. m., 7472.

⁸⁰ KARNER: i. m., 76.

⁸¹ Albert BÜRK – Wilhelm WILLE: *Die Matrikel der Universität Tübingen*. II.: 1600–1710. Tübingen, 1953, 313.

⁸² KARNER: i. m., 76.

⁸³ RMK III. 2219.

⁸⁴ Csatai ENDRE: *Soproni diákkörszélők a 17. század derekán*. Soproni Szemle, 1955, 85.

⁸⁵ *Facies Juris Publici Hungariae, Praeside Johanne GRAVIO, U. J. D. & P. P. h. i. Facultatis Decano, Publico examini submissa Die 24. Augusti, loco horisque solitis, a Joh. Andrea LOCHNERO, Sempr. Hungaro, Tübingae, Typis Johann. Henrici Reisl, Anno M. DC. LXVI.* RMK III. 2363. – VD17 3:022903U.; Jóny János 1717-ben, majd két saját művével együtt 1756-ban Jénában újra kiadta Lochner ezen munkáját. Vö. RMK III/18sz-1, 794. és 795. Karner viszonylag részletesen bemutatja a *Facies*-t. KARNER: i. m., 76–78.

⁸⁶ Karner Károly szerintem Cwittinger nyomán tévesen tekintette ezt a munkát Lochner doktori munkájának, hisz ha ez így lenne, a 10 évvel későbbi, heidelbergi *disputatio*ját nem jelölte volna *disputatio inauguralis*nak.

⁸⁷ 1667. augusztus 30-án. Vö. Elias VON STEINMEYER: *Die Matrikel der Universität Altdorf (1575–1809)*. I. Würzburg, 1912, nr. 10784.

⁸⁸ Reinhold JAUERNIG – Marga STEIGER: *Die Matrikel der Universität Jena*. II.: 1652–1723. Weimar, 1977, 482.; MOKOS: i. m., 23.; HAAN Lajos: *Jena Hungarica sive memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis academiae Jenaensi adscriptorum*. Gyula, 1858, 21.

⁸⁹ A heidelbergi matrikula 1663 és 1689 közötti része elveszett. 1632–1652 és 1689–1703 között az egyetem zárva volt. Vö. Johann Friedrich HAUTZ: *Geschichte der Universität Heidelberg* II. Mannheim, 1864, 170–204.

eljárásjogi problémáról – a szavazategyenlőség feloldásáról a kollektív bírói fórumok esetében – szólt.⁹⁰ Ha hihetünk Klesch állításának, akkor rövid ideig a heidelbergi egyetemen az ékesszólás és a történelem professzora is volt, majd a pfalzi (rajnai) választófejedelem szolgálatába állott.⁹¹ A franciák betörése miatt térhetett haza Sopronba nem sokkal 1680 előtt.⁹² Hazatérte után feltételezhetően ügyvédi gyakorlatot folytatott. Kései hazaköltözését közvetve az is bizonyíthatja, hogy – apjával ellentétben – nem szerzett soproni polgárjogot, és testvérével (Johannes Bernhard) ellentétben családot sem alapított.⁹³

Két nyoma van még soproni tevékenységének. Amikor I. Lipót 1681. május 22-én ünnepélyesen bevonult Sopronba, az ide meghirdetett országgyűlésre, Lochner köszöntötte egy viszonylag terjedelmes (4 levélből álló) ünnepélyes latin üdvözlő irattal⁹⁴ „hazája és saját nevében.”⁹⁵ Egy fennmaradt levelében, amelyet 1681. augusztus 13-án – tehát a soproni országgyűlés idején – Bécsből írt Andreas Preining városi kamarához, arról értesítette a címzettet, hogy a bécsi hírek szerint I. Lipót a vallásügyi kérdésben nagyon kemény álláspontra határozta el magát.⁹⁶

Lochner alig 36 éves korában halt meg, mint jó módú és tekintélyes polgárt temették el 1684. május 7-én.

Coronis

Klesch fejtegetései azonban nem fejeződnek be az ötökről meglévő ismeretei előadásával. A munka utolsó oldalán arról elmélkedik, hogy miért is vannak olyan kevesen a jogi doktorok, midőn orvosdoktorok sokat ismer a múltból és a kortársak között is. Pozsonyból, Sopronból, Modorról, Besztercebányáról, Eperjesről és Kassáról hoz név szerint példákat, s megemlíti olyanokat is, akik külföldön jutottak *medicusként* magas polcra. Emlékeztet arra, hogy nemrégiben avatták Mattheus Palumbinit orvosdoktorrá Jénában.

Ugyanakkor erős kétségét fejezi ki az iránt, hogy a közeljövőben magyarországi jogi doktorok avatására újra sor kerülhetne. Mindezt azzal magyarázza, hogy Magyaror-

⁹⁰ ΑΘΗΝΑΣ ΨΗΦΟΣ. s. *Calculus Minervae Disputatione Inaugurali Juridica in Illustri et Perantiqua Heidelbergensi sub Praesidio Viri Nobilissimi, Amplissimi atque Consultissimi dn. Georgii Gisberti GLÖCKNERI Jurium Doct. et PP. Academiae pro Cancellarii. Patron. ac fautoris S. Pl. colendi pro Consequendis legitime summis in utroque Jure Honoribus Placido Eruditorum Examini PP. VII. kal. Novembr. MDCLXXVI. L. H. Q. S. a Joh. Andrea LOCHNERO Castr. Sempron. Pannon. Typis excudit Samuel Ammonius, Acad. Typogr. Vö. VD17 14:019869A* [példányok: UB (Heidelberg) Za 7144 – Bibliotheca Bodleiana – DE JTT fénymásolat]

⁹¹ A választófejedelem ekkor Carolus Ludovicus (1617–1680) volt, aki a '70-es években a franciák elleni birodalmi háború (1673–1679) során nem szövetkezett a franciákkal és ezért a nijmegeni békében (1678/79) jelentős területekről kellett lemondania. Vö. *Allgemeine Deutsche Biographie* 15. Leipzig, 1882, 326–331. Karl HAUCK: *Karl Ludwig, Kurfürst von der Pfalz (1617–1680)*. Leipzig, 1903.

⁹² Valószínűleg a nijmegeni békét megelőzően említett harci események térítették a haza vezető útra Lochnert.

⁹³ KARNER: i. m., 75.

⁹⁴ *Leopold I. Augusto Rom. Imperatori, Hungariae & Boemiae Regi, Archiduci Austriae, &c. Ad Comitata Publica Hungariae Sempronium Solemniter Intranti. De Felici Adventu Patriae, Suoque Nomine Gratulatur Majestati Ejus Dicitissimus Joh. Andreas LOCHNERUS Semproniensis, J. U. D. A. O. R. M. DC. LXXXI. X. Kal. Jun. Vienna Austriae, Typis Joann. Van Ghelen, Vniveristatis Typographi. Vö. RMK III. 3095*

⁹⁵ A beszédet bemutatja KARNER: i. m., 73–75.

⁹⁶ Vár. lt. lad. XIV. fasc. 1, nr. 2. KARNER: i. m., 78.

szágnak sajátságos joga van (mint azt a *Tripartitum* is mondja), és a magyar jogot semmilyen akadémián nem oktatják nyilvánosan. Segítséget abban látna, ha a magyar jogot összehasonlítanák a római joggal (*ius civile*), mint ahogy ezt nem sokkal korábban Johann Otto Tabor professzor elnöklete alatt tette Straßburgban nagy sikerrel két pozsonyi jogtanuló, bizonyos „Dn Zillinger & N.N.”

De – figyelmezteti saját magát – a suszter maradjon a kaptafánál! Elegetdöntőnek tartja, hogy a tudós jogok tanulóit és a *Tripartitum* ismerőit arra buzdítsa, hogy a hazai jog valamint a tudós magán és közjog egybecsengéseit feltárják és kifürkésszék, s ezáltal a minden hájjal megkent patvaristákat, zavaros és talányos tudományukkal együtt kiűssék a nyeregből.

A különböző jogok összehasonlítása természetesen helyénvaló javaslat, de Klesch valóban maradhatott volna a kaptafánál. Ezt nem csak az ötökről közölt információk megbízhatatlansága és sekélyessége miatt tarthatjuk így, hanem azért is, mert rosszul emlékszik a straßburgi hallgatókra (Zillinger helyett Beigler⁹⁷), és mert jogász pantheonjából éppen azt a szerzőt hagyta ki, aki az egyik első lépcsőt tette meg egy hazai (partikuláris) jog és az egyetemi tanjog közötti összehasonlítás útján: az erdélyi Laurentius Töppeltet.⁹⁸

Klesch a munkát egy újabb disztichonos verssel zárja, melyet a jog magyar művelő-éhez intéz, s melynek lényege az, hogy szakadatlanul forgassák a *Tripartitumot* és annak rendelkezéseit a *ius civile*vel – a tudós támasszal – hasonlítsák azt össze az egyezések megállapítása végett. S figyelmeztet is, hogy ebben egyetlen professzor sem tud segíteni, csak a gyakorlatban lehet tökéletesíteni ezt a tudást is.

Appendix

Sextus doctor. dr. Johann Christoph Planckenauser

Klesch számításai szerint hatodikként az üdvözlő beszéd címettje, Johann Christoph Planckenauser szerezheti meg a magyarországiak közül a mindkét jog doktora címet. De mit is tudunk erről a valószínűleg tehetős fiatalemberről, akinek az ágostai hit nagy száműzött bajnoka ezzel az előkelő hellyel hízeleg a hazai jogtudorok között.

Nem tudjuk mikor született és meddig élt, ismertségét tanulmányainak és peregrinációja alatt írott munkáinak köszönheti. Lehetséges, hogy nem tért haza szülővárosába. Apjaként Johann Plancknauer lelkészt tartják számon, aki valószínűleg azonos a pozsonyi peregrinussal, aki 1645-ben Torunban a gimnáziumba és 1646-ban Königsbergben az egyetemre iratkozott be.⁹⁹

⁹⁷ *Collationis Juris Romani Et Hungarici tá próta sub Moderamine Dn. Joh. Otto TABORIS ... Studio & Opera Johannis BEIGLERI Posonio Hungari et Georgii Samuelis HASENLOFFII Efferdingo Austrii, Argentorati, MDCLI. VD17 7:655611E – RMK III. 1777, 1778 és 6313. [példányok: MPI (Frankfurt) Diss. CLXXXVIII A/21. – DE JTT fénymásolat]*

⁹⁸ *Differentiae Atque Conventientiae Iuris Civilis Et Juris Municipalis Saxonum In Transsylvania Aspirante Numine Divino Praesidae ... Ernesto CREGEL ... Placidae censurae Eruditorum subjectae a Laurentino TOPPELTINO de Medgyes Avt. et Resp. Ad. d. 20. Martii... Altdorphi, 1661. VD17 12:140832A – RMK III. 2135. [példány: OSZK – RMK III. 2135 – DE JTT fénymásolat]*

⁹⁹ Szögi: i. m., nr. 758. és 1341.

Az ifjabb Planckenauser peregrinációja első nyomaként az altdorfi egyetemre való beiratkozását kell tekintenünk, ami 1675 májusában történt, ahol Köpschin-ből (Köpcseny, Pozsony mellett – valószínűleg apja itt volt lelkész) származónak írta magát.¹⁰⁰ Altdorfból – eddig úgy tartották – Jénába vezetett Planckenauser útja, ahol 1676-ban a téli félévre iratkozott be.¹⁰¹ Ezt azonban módosítja az a tény, hogy 1676 októberében egy filozófiai *disputatiót* védett meg a regensburgi gimnáziumban Sebastian Kirchmaier professzor elnöklete alatt.¹⁰² Jénába csak közvetlenül ezután érkezhettek.

Jénában négyévnyi tanulásba belefért egy jogi ciklár-*disputatio*,¹⁰³ néhány emlékkötetbe írott vers és egy szoros barátság a kor egyik érdekes alakjával Filip von Zesen irodalmárral, akinek szárnyai alatt német verselő vénáját is kipróbálhatta. Ez utóbbira utal a von Zesennel közösen megjelentetett egymást kölcsönösen versben dicsőítő füzetcske.¹⁰⁴ Valószínűleg ezen ismeretség alapján lett Planckenauser ekkoriban tagja a *Deutschgesinnte Genossenschaft* elnevezésű nyelvapoló egyesületnek, aminek *spiritus rectora* von Zesen volt.¹⁰⁵ Költészeti szárnypróbálgatásai csúcsát egy – főleg saját költeményekből álló – versgyűjtemény jelentette még 1678-ból.¹⁰⁶

De emellett a jogi tanulmányokat sem hanyagolta el, amit mutat, hogy 1680. júliusának végén – mint láttuk – eljött a doktorrá avatás napja is. Doktori *disputatióját* már nem Müller, hanem egy másik professzor, Johann Christoph Falckner¹⁰⁷ elnökletével

¹⁰⁰ Elias VON STEINMEYER: *Die Matrikel der Universität Altdorf (1575–1809)*. II. Würzburg, 1912. 430.

¹⁰¹ MOKOS: i. m., 25.

¹⁰² *Dissertatio De Lingua / Quam Supremi Numinis Auspicio, Et Auctoritate Illustris Magistratus, In Inclita Hac Imperiali Ratispona, Praeside Dn. Sebast. KIRCHMAIERO ... Gymnas: Profess: Publico. Disquisitioni publicae exponit, Johannes Christophorus PLANCKENAUERUS, Koepchiniensis Hungarus, Autor Et Respondens. Ad d. Octob. A. MDCLXXVI. horis loco[ue] consuetis Ratisponae: Hanckwitz, 1676. Vö. VD17 1:044578W*

¹⁰³ *Collegii Publici Ad Titul. Ult. Digestorum De Diversis Regulis Juris Antiqui Disputato XVII. Quam Praeside Petro MÜLLERO, U. J. D. & Prof. Publ. ad d. Octobr. exercitii gratia exponit JOH. Christophorus PLANCKENAUER, Hungar. Jenae, Typis Bauhoferianis. A. C. M. DC. LXXIX. Vö. VD17 12:143116T – RMK III. 2905. [példány: MPI (Frankfurt) Diss. CXXVI – OSZK – RMK III. 2905 – DE JTT fénymásolat] Külön címlappal jelent meg egy évvel később az alábbi kötetben: *Collegii Publici Ad Titul. Ult. Digestorum de Diversis Regulis Juris Antiqui Pars Prior: continens XX. Disputationes In Academia Ienensi habitas Praeside Petro MÜLLERO Icto Et Professore. VD17 1:007203W**

¹⁰⁴ *Ruhm und Ehren-Zedern dem grosstähtigen hochedlen und gestrengen Herrn Herrn Filip von Zesen. der röm. keiserl. Majestäht Hofgrafen, Ritters u. a. m. der hochdeutschen Heldensprache fürtrefflichem weltberühmten Retter und Fortpflantzer u. a. m., als seine hochadelische Grosstähtigkeit den 25. Neujahrsmohn des im 1677 Heiljahre auf der weltberühmten Hohen Schule Jena glücklich angelangt, aus schuldigster Dienstpflicht aufgerichtet von Johann Kristof PLANKENAUERN von Kitzsee aus Ungarn. – Die unverwelkliche Lorbeer und Rosen-Krone, erteilt und bekräftiget aus allergnädigst erteilter röm. keis. Maj. Vollmacht dem edlen sinreichen und wohlgelehrten Herrn Johan Kristof Plankenauern Rechtsgeflissenem u. a. m. vermittelt nachfolgender Reimzeilen Filip VON ZESEN, des röm. keiserl. Hof's Graf. Ritter u. a. m. Gedruckt zu Jehme, (1677), bei Johan Jakob Bauhofern. RMK III. 6712.*

¹⁰⁵ KARL DISSEL: *Philipp von Zesen und die Deutschgesinnte Genossenschaft*. Hamburg, 1890.; Gerhard DÜNNHAUPT: *Philipp von Zesen*. In: *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*, Bd. 6. Stuttgart, 1993. 4272–4331.

¹⁰⁶ Johann Kristof PLANKENAUERS *Letzter Gerichts- und Todten-Prozess*, Jena, Bauhofer. 1678. Ebben közreműködőként Peter Müller, Sebastian Kirchmaier korábbi professzorai mellett mások is részt vettek. Jöcher német költőként tarja nyilván Planckenauser, és azt írja róla, a Palmen-Gesellschaft tagja volt „Geschmückten” fedőnévvel. Vö. Christian Gottlieb JÖCHER: *Allgemeines Gelehrten Lexicon*. III. Leipzig, 1751, 1615.

¹⁰⁷ Johann Christoph Falckner (1629–1681) nürnbergi előtanulmányok után Jénában végezte jogi tanulmányait. Végzése után magánórákkal kereste kenyerét. 1659-ben szerezte doktori címét és előbb rendkívüli, majd 1662-ben rendes tanára lett a jénai jogi karnak. Vö. GÜNTHER: i. m. 62.

védte meg 1680. július 31-én.¹⁰⁸ A dolgozat a régi értelemben vett tézisfüzet, ahol több jogterületből összeállított 257 tézist állít fel a jelölt (a magánjogból 51, a büntető anyagi és eljárásjogból 24, a magánjogi eljárás köréből 24, a közjogból 51, a kamarai bíróság eljárásjogából 57 és a természetjogból 50). Megjegyzendő, hogy Planckenuer doktorrá avatásához kapcsolódóan a tézisfüzeten és Klesch kinyomtatott beszédén kívül, a szokások szerint egy meghívó is nyomda alá került. A meghívót a jogi kar dékánja adta ki néhány nappal a „nyilvános és ünnepélyes védés” előtt.¹⁰⁹

Planckenuernak a jogi doktori cím megszerzése utáni sorsáról csak annyit tudunk, hogy 1685-ben Bécsben tűnt fel, talán azért, hogy ott is elismertesse doktori címét.¹¹⁰

Planckenuer, mint tudjuk csak Daniel Klesch furcsa számítása alapján került – talán kissé érdemtelenül – olyan jeles elméleti és gyakorlati jogászok közé, mint Christoph Lackner, Wilhelm Artner vagy Michael Pancratius. Doktorrá avatása azonban – mint láttuk – alkalmat kínált az első, természetesen alkalmi jellegű és elszett hazai jogi arc-képvázlat-sorozat megszületéséhez.

BÉLA P. SZABÓ

PANEGYRISCHE AUFZÄHLUNG VON UNGARLÄNDISCHEN DOKTOREN DER RECHTE AUS DEM JAHRE 1680

(Zusammenfassung)

Im Beitrag wird ein neulich entdeckte Hungarika-Schrift aus dem 17. Jahrhundert vorgestellt, die als erster Versuch einer ungarischen Juristen-Biographiesammlung zu beurteilen ist. Es geht um die gedruckte Version einer panegyrischen Rede, die im Jahre 1680 von Daniel Klesch, evangelischer Exulant-Pfarrer aus Ungarn anlässlich der Doktorpromotion eines aus Pressburg stammenden Jurastudenten (Johann Christoph Planckenuer) in Jena gehalten wurde. Zuerst wird der Ablauf der Doktorpromotionen kurz vorgestellt und dann die Behauptungen Klesch'ens über die fünf ungarischen Rechtsgelehrten mit unserem heutigen Wissen über ihnen konfrontiert. Schliesslich werden die vorgedundbaren Daten über Planckenuers Peregrination aufgezählt.

¹⁰⁸ *Loco Thematis Inauguralis Centurias Positionum Ex Iure Civili Publico Naturae Et Gentium, duas et quod excurrit Assistentie Numine divino. Permissa Illustris hujus Academiae Salanae, Praeside Viro Nobiliss. Excellentiss. et Consultissimo Domino Johanne Christophoro FALCKNER J.U.D. & PP. celeberrimo, Consiliario Saxonico, Curiae Provincialis & Scabnatus nec non Facultatis Juridicae Assessore gravissimo Pro Licentia Doctorali Eruditis exhibet ventilandas Joh. Christoph. PLANCKENAUER. K. H. ultimo Julii Anno 1680. In Auditorio Jctorum, horis ante & postmeridianis. Lenae; Literis Johannis Jacobi Bauhoferi. Vö. VD17 14:025637R [példány: MPI (Frankfurt) Var. Disp. 227/40 – DE JTT fénymásolat]*

¹⁰⁹ *Nicolaus Christophorus LYNCKER, IC. Consiliarius Saxonicus, Facultatis Iuridicae Senior Et H. T. Decanus, L.S.P.P.: Cum nemo ipse sibi ius reddere possit, ... P.P. Ienae, ipsa die Jacobi, 25. Iul. A.O.R. MDCLXXX. [Ienae] : Typis Bauhoferianis, 1680. [példányok: Gotha – Ratsschulbibliothek Zwickau] Sajnos példány nem áll rendelkezésünkre így nem dönthető el, hogy a dátum (július 25.) a meghívó keltét jelöli, vagy egy a promócióhoz kötődő esemény időpontját jelenti. Fokozza a bizonytalanságot, hogy Feyl július 16-át jelöli meg doktorrá avatása időpontjának. Vö. Othmar FEYL: *Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena*. Jena, 1960. 60.*

¹¹⁰ *Burgenland in seiner pannonischer Umwelt. Festgabe für August Ernst*. Eisenstadt, 1984. 354.

I. sz. melléklet

QVOD DEUS FELIX FAUSTVMQVE ESSE JUBEAT!
 PENTAS
 DOCTORUM JURIS
 IN HUNGARIA
 RECENSITA
 IN PROMOTIONE DOCTORALI
 NOBILISSIMI, AMPLISSIMI, ET PRÆ-
 CELLENTISSIMI
 DOMINI
 IOHANNIS CRISTOPHORI
 PLANKENAUERI,
 K&PCHINIENSIS AD POSONIUM HUNGARI
 CUM IS
 IN CELEBERRIMA UNIVERSITATE JENENSI
 RECTORE MAGNifico
 NOBILISSIMO, CONSULTISSIMO ET EXCELLENTISSIMO
 DNO. HENRICO BALTH. ROTHIO,
 JCTO ET ANTECESSORE CELEBERRIMO, UT ET CONSI-
 LIARIO SAX. ET SCHWARZBURGICO
 GRAVISSIMO,
 BRABEUTA
 MAGNifico, NOBILISSIMO ET CONSULTISSIMO
 DNO. GEORGIO ADAMO STRUVIO,
 JCTO FAMIGERATISSIMO, CONSILIARIO SAX. INTIMO, ET
 COLL. JURID. PRÆSIDE ORDINARIO EMINENTISSIMO &c.
 DECANO
 NOBILISSIMO, CONSULTISSIMO ET EXCELLENTISSIMO
 DNO. NICOLAO CHRISTOPH. LYNCKERO,
 JCTO LAUDATISSIMO, CONSILIARIO SAX. ET COLLEGII
 JURIDICI SENIORE,
 PUBLICA ET SOLENNI PANEGYRI
 D. VII. AUG. A. D. R. 1711 LXXX.
 DOCTOR UTRIUSQVE JURIS RENUNCIARETUR
 ET FELICI OMINE, CUM PENTADE COMPETITORUM
 PENTADI ILLI PANNONICÆ ANNUMERARETUR
 SEXTUS
 EVOLUTA *Exiguum Poetico-Historico*
 DANIELE KLESCHIO P. L. C. SS. THEOL. BACC.
 ANTIDHAC IN HUNG. PAST. INSP. ET CONSIST. ASSESS. &c.
 Hunc ob Exiguum Scholæ Jæn. Sen. Rectore.

JENÆ, Scatino BAUHOFERIANO.

DOCTORES JURIS paucos Terra Hungara
vidit;
Vix ipse quinos noverim, quos nominem;
Et de Gente quidem propria vix incidit unus;

Nam qui fuere, Pannonum sunt Posterii:
Aut de Reliquis Gepidarum prisca Propago.

Cognomen haut obscure id omnium indicat.

(a) LAKNERUS primus Sempronia Moenia fulcit,
Clarus Stipendio atque Clarus CAESARI.

(b) ARTNERUS post hunc Facies & Sceptra capessit,
Urbemque CONSUL dirigit SEMPRONIUM.

(c) HEINDELIUS Themidos Lumen celebratus in Urbe
POSONIO, oraclam Dicæ, Svadæ Decus.

(d) PANCRATIUS non tam pridem FRAGARIA
Tempe

Ornavit; hinc in DACIA pascit Gregem.

Excepit Reducem (e) LOCHNERUM Patria nuper,

ELECTOR hunc RHENI aestimavit intimè.

Tot novi. Tu DOCTOR eris, Clarissime Fautor,

Sextus. Sit Omen hocce prosperum precor!

- (1) CHRISTOPHORUS LAKNERUS J. U. D. Consul quondam Regie Liberaeque in Im. Hung. Civitatis Semproniensis, (Germ. **Dittenburg**) ut & Sac. Caes. Regiaeque Majestatis FERD. II. Aulæ Familiaris & Consiliarius gravis-
simus, Descriptione CORONÆ HUNGARICÆ aliisque plurimis Scriptis
celebris. Vir planè incomparabilis, qui sui similem, eo, quo vixit, ævo habuit
nullum; sui disimiles reliquit plurimos. Patrem habuit Aurifabrum; à quo
Artem hanc in ætate juvenili ita exactè didicit, ut alios eidem Arti addictos
multis parafangis post se reliquerit. Pocula, Pateras, Calices, Annulos, Pel-
lymæ & alia Vascula argentea manu propriâ artificiosè elaborata prædicto Au-
gustissimo Imperatori Testamento legavit & reliquit, hæc finis, ut Sui Sacratissi-
ma Majestas, Testamentarias à se factas Dispositiones, Legata in Evangelicor-
um Studiosorum Stipendia & Subsidia confirmaret. Cui tam charus erat, ut
nullo Monitore præmissò (umangeſogter) quotiescunque Aulam Caes. videret
liberrimè accedendi Imperatorem, copia pateret & facultas, & quicquid Pri-
vilegiorum vellet, in Bonum egregium & incrementum Civitatis impetraret.
Occasio insolite hujus Clementiæ hæc erat: Postquam Licentiam Juris obti-
nuisset, commendatus illi fuit Baro quidam Carinthius, quem ex Collegio Prin-
cipum Tübingensi duxit per Italiam ejusque studia & iter, cum Moderatore, di-
rexit. Accidit verò non sine singulari divini Providentiæ nutu, ut eodem
tempore Serenissimus Austriæ Archi-Dux FERDINANDUS, cum adhuc mi-
norennis, (brevis post Electus Romanorum Imperator) incognitò, quod dici-
tur, peregrinaretur, quem in idem Diverſorium forte fortuna delatum LAK-
NERUS

NERUS nosse agnoverat, cautè tamen dissimulavit, nec toto illo per universam Italiam itinere, quod velut inito pacto junctoque comitatu murò aggressi fuerant, ullo unquam vel gestu vel abò indicio prodidit; siquidem Archiepiscopus à nemine voluit esse agnitus. Paulo post ad Thronum Cæsareum electus FERD. II. LAKNERUM hunc nostrum adeò æstimavit, & inter ceteras ejus Virtutes SILENTIUM seu Taciturnitatem tantopere deprecavit, ut inter Consiliarios suos tales sibi optaret LAKNEROS Silentarios & Prudentes Cornelios Tacitos. Intimè semper apud eundem IMPERATOREM fuit admissio, imò non mentiar, si dixerò, familiaris confidenter adeò, ut nonnunquam missis placentulis Sempronienlibus ac fundulis AUGUSTUM Imperii Caput receraret, omnibus aliis bellariis imò Indiciis pretiosissimis donans charioribus. Cumque felicissimè administratè per complures Annos Republicam, tandem ætæ suo iustine prole ac hærede, (quem Jurisperiti Hungarici defunctum Seminus vocant) e visis decederet, Testamentum condidit, derelictas facultates plusquam centum millium in pias causas ceteris Evangelici cum ratificatione solenni Regni distribuit, in quibus pauperes Studiosos indole optima præditos Stipendiis Annuis ornandos, & in Academiis liberaliter sustentandos, & pauperum Civium filias ceterà pecuniâ dorandas & in Nuptiis juvenandas censuit. Et quod non tacendam CONFOEDERATIONEM nobilium & Studiosorum in Urbe SEMPRONIO erexit, Magistrum Fœderis constituit & Curatorem Vincarum, quas hunc Societati legavit, certisque ligavit Legibus, ad compositionem Animorum suamque conversationis candidè Harmoniam utrumque conciliandam. Verè hic Vir fuit ævi sui ornamentum, CÆSARIS Dilectum, THEMIDOS Corculum, Pauperum & Innocentiæ Asylum, CURIAE oraculum, Hungariæ ocellus, Urbis Decus! Celebratus est abs J. HARTLIERIO Tübingeri, P. L. Cæs. multis Encomiis & Epigrammatibus ex nominis Anagrammate adornatis, quæ olim legi, ex quibus nonnulli hoc unicum Dilectum memoria nostra suppeditat:

LAKNERO similem non secula priscatulerunt,
Vixque ferent, credo, postera secula parem.

(b) WILHELMUS ARTNERUS J. U. DOCTOR promotus in Academia Tübingeri. Ad Clavum Reipublicæ Sempronienlis sedet & fasces Consulibus gestit per complures Annos. Cupus Majores & inter hos SEBALDUS ARTNERUS, Cassowienfis Civitatis in Sup. Hung. Syndicus & Senator erat, celebratus à Johanne Bocagis nominatissimo superioris Seculi in Hung. Sup. Poëtâ, in eadem Urbe Rei tum Literariæ tum Politicæ RECTORE.

(c) HEINDELIUS J. U. DOCTOR, opibus abundans nullo in Politia Posoniensi fatus est munere, ingruentibus turbis Rabozians & Persecutione Regno excessit.

(d) MICHAEL PANCRATIUS J. U. D. in Academia Rostochienfi promotus, in qua etiam Munus Prof. P. sustinuit. Vocatus inde à Statibus Evangelicis ad PRÆFECTURAM Collegii Provincialis in Civitate Epörienfi erecti, (quam Fragariam vocari dicitur & Fragopolis, nam vox Hungarica Epör, vocat fragum; Epöries helyi, locus fragorum, seu fragis confusus) in quo Prof. Publ. erat per breve tempus. Discessit inde propter certas causas in Hungaria notas Anno 1669. & in Transylvania (ex Præfecto AMBROSIO, Mediolanensis Episcopus) i. e. Pastor, Antistes Ecclesiæ & Decanus Megyessienfis factus, alter Milesius, adhuc superstes, quem DEUS servet!

(e) JOH.

(c) JOH. ANDREAS LOCHNERUS, Sempronienſis, meus etiam olim, (ſicut & PANCRATIUS) in Gymnaſio Sempronienſi Auditor, Jur. Utr. DOCTOR in Acad. Heidelbergenſi promotus, in qua etiam Prof. Eloqu. & Hiſtor. P. non tam pridem erat; uno & Sereniſſimo Electori Palatino Rhemi à Secretis. Is non tam pridem propter motus Gallicos & metum futuri periculi in Patriam SEMPRONIUM conceſſit.

Hi ſuere quinque in Hungaria Juris Utr. DOCTORES, plures enim fuiſſe nec ſcio, nec vidi, nec legi, nec audivi. Doctores Medicinæ Hungaria habuit plurimos, partim jam deſunctos, quos ego olim noveram; POSONII, D. RAIGERUM, D. GAIERUM, D. HOFERUM, D. SPINDLERUM, SEMPRONII, quondam D. FRIDERICI, D. SCHARLAPAUERUM, D. PERSIUM, D. FÖGLERUM, MODRÆ, D. RULANDUM, NEOSOLII, D. RAHELIIUM, EPORIESSINI, D. PATERSONIIUM, CASSOWIÆ, D. JUDICEM, D. BREUERUM &c. Et quis omnes numeret? Inter ſuperſtites qui ſunt: D. ab HELLEMBACH, Schemnitz & D. SCHÖMBERGERUS Sempronii, haſtem Sereniſſimæ PRINCIPIS ab Eggenberg, viduæ, natæ Marchioniſſæ Brandenburgicæ. Medicus Præcticus, ante Sesquiennium hic JENÆ à Facultate Medica ſolemniter renunciatus ac promotus, quod horum pace dixerim, Dn. D. DAVID SPIELBERGERUS Leutſchovienſis in Sup. Hung. Medicus Præcticus & Phyſ. ordinarius ſolicitiſſimus, Academicæ Curioſorum Fauctor & Membrium laudariſſimum.

Videbit Hungaria, DEO volente ac Propitiis, brevi Medicinæ Doctores plures, quos celeberrima noſtra SALANA nunc fovet & in hoc Studio inſtituit ingenti ſpe Patriæ, quos nuper præceſſit Nobiliſſimus & Præcellentiſſimus Dn. DOCTORANDUS MATTHÆUS PALUMBINI. Utrum verò plures JUR. UTR. DOCTORES promotos aut promovendos viſura ſit Hungaria, valde dubito. Siquidè Jus ea habet peculiare, quod TRIPARTITUM dicitur. Id verò in ſola Academia docetur publicè. Tentaverunt non tam pridem duo Poſonienses Jur. Utriusq; Cultores ſtudentiſſimi, Dn. ZILLINGER & N. N. conciliationem & collationem Juris Hungarici cum civili & Publico in celeberrima Univerſitate Argentoratensi, ſub Præſidio Excellentiſſimi quond. OTTONIS TABORIS, PROF. P. & Antecceſſoris Ordinarii, quâ felicitate, ſucceſſu & adplauſu alii dijudicent. Mei id non eſt numeris, ne Sutor ultra Crepidam! Sufficiat Patriæ filios Utriusque Juris & ſimul Tripartiti gnaros exſtimuſſe, ut Juris Patrii cum Civili & Publico conformitatem tandem intelligant, adornent, & anfractus Partiarillicos cum ſarraginibus & ambagibus faciliores reddant. Sed Manum de Tabula!

CORONIS

Ad Juris Hungarici Cultores.

Jura Tripartito contenta Volumine, Panno,
 Aſſuâ gnâvus volve, revolve manu.
 Et cum CIVILI, docto Conamine confer,
 Quos Regnum Concors condidit, Articulos.
 Nulla Profeſſoris ſed in hoc Te Cura juvabit:
 Quæ Te perficiat, ſola ea Praxis erit.

* * *

PÜSKI LEVENTE

Az országgyűlés két házának viszonya a Horthy-korszakban

A bethleni politika az ideiglenesség, a forradalmi állapot egyfajta kifejeződéséként tekintett a nemzetgyűlésre. A miniszterelnök – a konzervatív tábor túlnyomó részének egyetértésével – kezdettől fogva arra törekedett, hogy ezt az állapotot a törvényhozás hagyományos, kétkamarás szervezetének visszaállításával megszüntesse. A felsőház felállításának fontosságát mutatja, hogy kormányfői kinevezése után, rögtön az első minisztertanácsi ülésen – 1921. április 15-én – sürgős feladatként hozta elő a kérdés rendezését, majd ugyanezen év nyarán már sor került a második kamaráról szóló első – igaz, később visszavont – törvényjavaslat benyújtására.¹ Végül – eredeti szándékai ellenére – a reformot csak meglehetősen későn, 1926 végén tudta Bethlen keresztül vinni.

Bár a miniszterelnöknek szívós erőfeszítései eredményeképp sikerült az Egységes Pártot saját elképzelései szerint átformálnia és az annyira óhajtott stabil parlamenti többséget megszereznie,² a közvetlen választás alapján szerveződő nemzetgyűlésre változatlanul olyan intézményként tekintett, amelyre túlságosan nagy hatással lehet a közhangulat alakulása, s bizonyos körülmények között szélsőséges erők gyűjtőhelyévé válhat. Ennek megakadályozására szükség van egy olyan intézményre, amely – összetétele és politikai megbízhatósága folytán – fékezheti, részben ellensúlyozhatja a képviselőházat, egyfajta rendszervédő, rendszererősítő szerepet betöltve. A felsőház azonban – számos egyéb funkciója mellett – csak akkor tudja ezt a feladatát eredményesen ellátni, ha széles hatalmi jogkörrel rendelkezik, és a törvényhozásnak a képviselőházzal egyenrangú tényezője.³

A bethleni gondolatmenetből következően a kormány eredeti, a nemzetgyűléshez 1925. március 6-án benyújtott törvényjavaslata ezt a koncepciót képviselte. A feladat tulajdonképpen egyszerűnek tűnt, hiszen lényegében véve nem kellett mást tenni, mint a régi főrendiházra vonatkozó részeket átvenni. A javaslat 31. §-a különösebb részletezés nélkül rögzítette is, hogy a felsőház jogköre ugyanaz lesz, mint a főrendiházé. Ez azt jelentette, hogy a felsőház a képviselőház által elfogadott törvényjavaslatokat módosíthatja, vagy – korlátozás nélkül – egészében elvetheti és törvénné csak a két ház által elfogadott javaslat válhat. A két Ház közötti ellentétek kiegyenlítésére elegendőnek vélte az addigi, üzenetváltásokra alapuló gyakorlat fenntartását. Azzal a szándékkal, hogy a

¹ RUSZOLY József: *Alkotmányjogi reformtörekvések az első nemzetgyűlés idején*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. XXI. Szeged, 1974. 7–8. pp.

² Erre nézve. ROMSICS Ignác: *Bethlen István*. Magyarságkutató Intézet. Budapest, 1991. 145–149. pp.

³ Erre nézve. PÜSKI Levente: *A magyar felsőház története 1927–1945*. Napvilág Kiadó. Budapest, 2000. 16–19. pp.

felsőház ne legyen a politikai életnek olyan passzív tényezője, mint a főrendiház, előbbi részére – új elemként – a törvénykezdeményezési jog is biztosítva lett.⁴ Az önálló törvénykezdeményezés megadása persze a javaslat indoklása szerint főleg arra vonatkozott, hogy a kormányzat a jövőben egyes reformjait a második kamarában terjeszthesse elő. Azzal a megszorítással, hogy a költségvetést mindig először a képviselőházban kell benyújtani.

A nemzetgyűlés igazságügyi és közjogi bizottsága – még 1925 tavaszán – jelentékeny módosításokat hajtott végre a javaslaton. Mindenekelőtt rögzítették azt az 1918 előtt is érvényesülő gyakorlatot, miszerint a felsőház nem változtathat a költségvetés tételein, csak egészében elfogadhatja vagy elutasíthatja azt. Mindkét Háznak a költségvetésnél 1 hónap, egyébként pedig a beérkezéstől számított 6 hónap alatt döntenie kell a törvényjavaslatokról. Ha valamely kérdésben véleménykülönbség alakul ki a két testület között, az ellentétek kiegyenlítését azon képviselő- és felsőházi bizottságoknak kell megkísérlni – együttes ülésen –, amelyek az adott ügyet korábban előkészítették. Kétszeri sikertelen egyeztetés vagy felsőházi vétó után a törvényjavaslat a felsőház hozzájárulása nélkül is a kormányzó elé terjeszthető. A kormányzó ilyenkor egy ízben maga is megtagadhatja az aláírást, vagy új választás kiírását rendelheti el. Utóbbi esetben viszont, ha a választások után összeülő képviselőház még mindig ragaszkodik korábbi véleményéhez, a javaslatot 15 napon belül köteles törvényként kihirdetni.⁵

A javasolt változtatások egyértelműen arra utalnak, hogy a felsőház egyenjogúsításának gondolata komoly elégedetlenséget váltott ki a nemzetgyűlési képviselők körében. A hónapok többsége úgy vélte, hogy a tervezett lépések indokolatlanul csökkentik a képviselőház hatalmát. Azét a képviselőházét – hangzott az érvelés –, amely a közvetlen választás révén inkább képes a társadalom politikai tagolódásának, a „nemzet akarat”-ának kifejezésére. Bár a pontos részletek nem ismertek, egy ilyen jelentős módosítást természetesen csak a bizottsági helyek többségét birtokló egységes pártiak támogatásával lehetett keresztül vinni. A bizottság újító javaslatai azután a plenáris tárgyaláson is simán keresztül mentek, és jellemző módon egyetlen egységes párti politikus sem szólalt fel a korlátozások ellen. Mindez annak a jele, hogy a kormánypárt távolról sem volt mindig olyan engedelmes és lojális eszköz Bethlen kezében, mint ahogyan azt egyes szakemberek korábban hangoztatták.⁶ Ugyanakkor – rugalmas és taktikus politikálásának jeleként – a miniszterelnök maga sem erőltette az eredeti változat elfogadását.

A második kamara alárendeltsége nemcsak politikai, hanem bizonyos fókig szervezeti tekintetben is érvényesült. Bár a két házelnöknek közös egyetértésben kellett kijelölnie a személyzet azon részét, amely a felsőháznál teljesít szolgálatot, a hivatalnoki és altiszti kar egésze fölötti rendelkezési jogot – kinevezés, előléptetés, beosztás, elbocsátás stb. – a képviselőház elnöke gyakorolhatta.⁷ A felsőházi törvény azt is rögzítette, hogy – eltekintve a kizárólagosan a felsőház működését szolgáló helyiségektől – az országház épületeinek és helyiségeinek kezelésével, használatával kapcsolatos kérdésekről a képviselőház elnöke dönthetett. A második kamara a saját tisztikarának – elnök, alelnökök, háznagy, jegyzők – díjazását, valamint a tagjai részére biztosított utazási költségértérítés összegét maga állapíthatta meg, de a költségvetésben megállapított szükségle-

⁴ Nemzetgyűlési Irományok, 1922–1926. XIII. k. 401. p.

⁵ Nemzetgyűlési irományok 1922–1926. XIV. k. 333. p.

⁶ C. A. MACARTNEY: *October fifteenth: A history of modern Hungary. 1929–1945.* Part I. Edinburgh, 1956. 46–49. pp.

⁷ A felsőház elnökének csupán a felügyeleti és fegyelmi jog gyakorlása lett biztosítva.

tekre vonatkozó utalványozási jogot – az országgyűlés egészét illetően – a képviselőház elnöke gyakorolhatta. Végül utóbbi rendelkezett a parlamenti őrség felett is, illetve a hozzájárulása kellett ahhoz, hogy a felsőház elnöke az őrséget igénybe vegye.⁸

Az immár kétkamarás törvényhozás 1927. január végén kezdte meg működését, s a továbbiakban a két Ház a parlamenti gyakorlatnak megfelelően önállóan tevékenykedett. A parlamenti ciklusok természetesen a képviselőházhoz igazodtak, de tanácskozási rendjét, házszabályát mindegyik testület maga állapíthatta, vezetőségét maga választhatta meg.⁹ Egymással lényegében üzenetváltások útján érintkeztek, melynek módját a képviselőház 1928. évi házszabályai pontosították. Eszerint a házelnökök a határozatokat átírat kíséretében közölték egymással. Az üzenetet az érintett házelnöknek haladéktalanul – legfeljebb a következő ülésen – be kellett jelentenie és mutatnia a plénum előtt. Ha az üzenet törvényjavaslatra vonatkozott, akkor annak indoklásáról és a vele foglalkozó bizottsági jelentésről is tájékoztatást kellett adni.¹⁰

Alkalmanként – az országgyűlések ünnepélyes megnyitóján kívül – olyan esetek is előfordultak, amikor a két Ház együttes üléseket tartott, ezek azonban rendkívüli és meglehetősen ritka események voltak. Rendszeresen együttes üléseken került sor a koronaőrök megválasztására.¹¹ Ilyenkor az országgyűlés kupolacsarnokában megtartott közös ülésen az egyik házelnök ismertette a kormányzó jelöltjeit a koronaőri tisztségre. A honatyák közfelkiáltással választották meg az első helyen jelölt személyt, a döntést a kormányzó rögtön meg is erősítette, majd az illető az országgyűlés és az államfő jelenlétében letette esküjét. Az egész procedura egy látványos, sőt ünnepi külsőségek között megtartott protokolláris rendezvénynek tekinthető,¹² melynek érdemi tétje nem volt. Az, hogy a kormányzó kit fog első helyen jelölni, az előzetes, informális tárgyalásokon dőlt el, s azután az országgyűlés mindig őt választotta meg koronaőrnek. 1938-ban – hosszas előkészületek után – István király halálának 800 éves évfordulójára az országgyűlés két háza egy közös és Székesfehérvárra kihelyezett ülést tartott. Ekkor az országgyűlés – ismét csak ünnepélyes külsőségek között – külön törvényt fogadott el István király emlékére.¹³ A sort 1942-ben a kormányzóhelyettes megválasztása zárta le. A kormányzóhelyettesi tisztség felállítása, illetve Horthy István megválasztásának terve politikai körökben nem okozott osztatlan lelkesedést, de az előkészítő tárgyalások során a kormányzatnak – bizonyos engedmények árán – jórészt sikerült leszerelnie az elégedetlenkedőket, melynek következtében az országgyűlés 1942. február 19-én, ismét közös ülésen és titkos szavazás helyett közfelkiáltással megválasztotta Horthy Istvánt az államfő helyettesének.¹⁴ Az ülés így azt az üzenetet közvetítette a közvélemény felé,

⁸ www.1000ev.hu 1926: XXII. tc. 40. és 46. §

⁹ www.1000ev.hu 1926: XXII. tc. 33. és 40. § A képviselőház a nemzetgyűlés házszabályait vette át, majd azokat később két ízben – 1928-ban és 1939-ben – átformálta. A felsőház – a törvényben előírtaknak megfelelően – átmenetileg a főrendiház vonatkozó előírásait vette át, és csak jóval később, 1936-ban alkotott új házszabályokat.

¹⁰ A képviselőház házszabályai. Budapest, 1929. 144–145. pp.

¹¹ A Horthy-korszakban az országgyűlés 4 alkalommal tartott közös ülést koronaőr választása céljából.

¹² A Pesti Napló igen plasztikusan tudósított Széchenyi Emil 1931. május 30-i megválasztásának körülményeiről: „A felsőház tagjai szinte kivétel nélkül vagyonokat érő díszmagyarban jelentek meg, amelyek közé csak itt-ott vegyült egy-két professzoros, egyszerű aranylánccal díszített fekete tóga. A püspöki kar bíborköpenyei messziről villogtak a tömegből. A képviselőházi oldalon már több fekete ruha látszott, de itt is szebbnél szebb díszmagyarok foglalták el az első sorokat.” Pesti Napló, 1931. május 30. 7. p.

¹³ Ez volt az 1938. évi XIV. tc.

¹⁴ Erre nézve: OLASZ Lajos: *A kormányzóhelyettesi intézmény története (1941–1944)*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2007. 141–211. pp.

hogy az ország politikai erői között ebben a fontos közjogi kérdésben konszenzus jött létre. Az együttes üléseken túl inkább csak technikai szempontból volt jelentősége annak a reformnak, amely a képviselőházi házszabályok módosításakor került bevezetésre. Az új házszabályok előírták egy felsőházi és képviselőházi tagokból álló bizottság felállítását abból a célból, hogy minden, már letárgyalt törvényjavaslatot átnézzen, azt vizsgálva, hogy a törvényjavaslat szövege megfelel-e a két Ház által korábban elfogadott megállapodásoknak.

A kormányzói hatalom többszöri újraszabályozása kapcsán, igaz csak elméleti síkon, de a két testület tevékenysége ismételten összekapcsolódott. A felsőházi törvény még csak annyit rögzített, hogy a kormányzói poszt megüresedése esetén a felsőház és a képviselőház közös ülésen választ új államfőt. 1937-ben ez bizonyos fókig megváltozott, illetve pontosabb szabályozást nyert. Az 1937: XIX. tc. szerint az üresedést követően a két házelnök összehívja az állami élet vezető személyiségeiből álló országtanácsot, amely az államfői feladatokat ideiglenesen ellátja. A továbbiakban a két közjogi méltóság nemcsak hivatalból tagja az országtanácsnak, hanem annak ülésein nekik kell elnökölni. Az új államfő megválasztására pedig a két Ház együttes ülésén kerül sor.¹⁵ Ezen túl a képviselőház kezdeményezhette a kormányzó felelősségre vonását, de az ítékezés – akárcsak a vád alá helyezett miniszterek esetében – már a második kamara tagjaiból szervezett bíróság feladata lett. Utóbbi elvi lehetőségként csak 1937-ig állt fenn, amikor is Horthy jogkörének bővítése során a kormányzó felelősségre vonásának lehetősége megszűnt.¹⁶

A felsőház 1927 elején nagy agilitással és szakmai odafigyeléssel kezdte meg működését, amely külső megfigyelők elismerését is kiváltotta. A később Gömbös közeli munkatársaként ismertté váló Antal István és a tőle igencsak távol álló, liberális szellemiséget képviselő Pesti Napló tudósítója egyaránt a felsőház „bátor” hangját dicsérte.¹⁷ Igaz ez az aktivitás az ülések számát, idejét, a viták hevesességét illetően nem volt mérhető a képviselőházéhoz, de a passzivitásáról ismert főrendiházhoz viszonyítva valóban úgy tűnt: a felsőházi reformnak sikerült életet lehelnie a testületbe.

A nemzetgyűlési képviselők annakidején többek között arra hivatkozva korlátozták a felsőház jogkörét, hogy egy, a társadalom viszonylag szűk rétegét képviselő testület ne tudja ráerőszakolni akaratát egy közvetlen választások útján összeülő intézményre. Egyúttal megelőzve azt, hogy ha mindkét Ház ragaszkodik álláspontjához, valamiféle patthelyzetet eredményező súlyos belpolitikai válság alakuljon ki. Az események azonban nem igazolták a nemzetgyűlési képviselők előzetes féltelmeit. A felsőház a megalakulástól a jogkörbővítéséig eltelt tíz év alatt – 1927 és 1937 között – törvényjavaslatot egészében egyetlen esetben sem vétőzött meg, viszont 13 alkalommal módosításokkal küldte vissza azokat. Ebből 11 esetben a képviselőház elfogadta a második kamara változtatásait, egy alkalommal egyeztető tárgyalásokra volt szükség, egy ügy pedig függőben maradt. A felsőház általában véve a közjogi és a gazdasági kérdések iránt mutatott élénkebb érdeklődést. Többek között kisebb változtatásokat eszközöltek 1929-ben a vidéki törvényhatóságok részleges megreformálását célzó javaslaton.¹⁸ 1931-ben a Bethlen-kormány – egyik utolsó intézkedéseként – törvényjavaslatot terjesztett elő a gazdasági és hitélet egyensúlyának megőrzése érdekében szükséges intézkedésekről. Ez lehe-

¹⁵ www.1000ev.hu 1926: XII. tc. 48. § 1937: XIX. tc. 3–5. §

¹⁶ www.1000ev.hu 1926: XXII. tc. 48–49. § 1937: XIX. tc. 7. §

¹⁷ ANTAL István: *Felsőház és alsóház*. Magyar Szemle, 1927. I. k. 38. Pesti Napló, 1931. augusztus 5. 3. p.

¹⁸ Képviselőházi irományok 1927–1931. XVI. K. 411–459. pp.

tőiséget biztosított a kormánynak, hogy gazdasági reformterveit rendeleti úton léptesse életbe, melyet egy, a két Ház tagjaiból álló 33-as bizottság felügyelne. Bár magán a szövegen nem változtattak a felsőházi honatyák, de azt egy olyan határozati javaslatlall kiegészítve küldték vissza a másik testületnek, amely egyértelműen rögzítette, hogy a kormánynak adott felhatalmazás kizárólag gazdasági, illetve pénzügyi kérdésekre szólhat.¹⁹

Különös érdeklődés övezte a Gömbös-kormány agrárpolitikai reformelképzeléseit, valamint azok felsőházi visszhangját. A második kamara a hitbizományokról szóló javaslatot változatlan formában fogadta el, a telepítési javaslatot azonban bizonyos módosításokkal küldte vissza a képviselőháznak. A nagy propagandával kísért reform egy korlátozott földosztást kívánt keresztül vinni, melynek keretében – telepítéssel egybekötve – 400 ezer hold szétosztását vették tervbe a földnélküli tömegek között, mintegy 25 éves távlatban. A javaslaton végrehajtott felsőházi változtatások elsősorban az 1920. évi, Nagyatádi-féle földreform tapasztalatait tükrözték: nagyobb hangsúlyt helyeztek a házhelyek juttatására, a birtokosok teljes kártalanítására, valamint a tulajdonjogi bizonytalanságok kiküszöbölésére. Utóbbi kapcsán az is bekerült a javaslat szövegébe, hogy a földművelésügyi minisztériumnak a törvény életbe lépésétől számított 3 éven belül közölnie kell a tulajdonosokkal, hogy birtokaikból, melyeket jelöltek ki átengedésre. Ennél tekintettel kellett lenni arra, hogy az átengedés következtében a művelési ágak arányában ne legyen olyan eltolódás, amely akadályozza a gazdálkodás addigi rendjét.²⁰ A második kamara tehát láthatóan nem kívánta oponálni a telepítés ügyét, de módosításai egyértelműen a felsőházban helyet foglaló és ott jelentékeny befolyással bíró földbirtokos csoportok érdekeit tükrözték.

A két testület közötti legélesebb konfliktusra egy gazdasági ügy kapcsán került sor. A Bethlen-kormány 1930. október 20-án terjesztette a képviselőház elé a villamos energia fejlesztéséről, vezetéséről és szolgáltatásáról szóló javaslatát, amely egyrészt részletekbe menően meg kívánta határozni az energiagazdálkodás törvényes kereteit, másrészt a magántőke bevonásával kívánta előmozdítani az ország további villamosítását. A téma – különösen néhány évvel a bányászati centrálé nagy vihart kiváltó ügye után – közvetlenül is kihatott a lakossági életviszonyokra, így joggal számíthatott a törvényhozók érdeklődésére. Az igazi jelentőségét azonban a parlamenti tárgyalás szokatlan, nem mindennapi eseményei adták.

A képviselőház szakbizottságai számtalan kisebb nagyobb módosítással ugyan, de általánosságban elfogadták a javaslatot, és a plénium is hasonlóképpen döntött. A legnagyobb vihart a törvényjavaslat azon része váltotta ki, amely egy Energiagazdálkodási Alap létrehozását írta elő, a villamosításba be nem kapcsolt területek fejlesztése érdekében. Ennek legfőbb pénzügyi háttere a szolgáltatott energia után beszedett, a fogyasztói ár 2 %-át kitevő illeték lett volna. A bizottságok több ízben is leszavazták a minisztérium elképzeléseit, köztük a 2 %-os illeték tervét. Bud János kereskedelemügyi miniszter részben a bizottsági, majd a plenáris tárgyaláson ellentámadást indított eredeti javaslata védelmében, méghozzá úgy, hogy Görgey László bizottsági előadó is a miniszter álláspontját képviselte.²¹ Bár néhány ponton sikerült rábírnai a képviselőket a módosítások visszavonására, a fontosabb kérdésekben – köztük a 2 %-os illeték kapcsán – a minisz-

¹⁹ Felsőházi Napló, 1931–1935. I. k. 38. p.

²⁰ Képviselőházi Irományok, 1935–1939. V. k. 40–51. pp.

²¹ Különösen az egyébként mérsékeltabb politizálási stílusáról ismert Gaál Gaszton háborgott az előadónak a parlamentáris gyakorlatól eltérő magatartásán. Képviselőházi Napló, 1927–1931. XXXII. k. 36. p.

tériumot leszavazták a honatyák.²² A javaslaton a második kamarában szintén több változtatást hajtottak végre, méghozzá úgy, hogy az közelebb állt a kormány eredeti álláspontjához, mint a képviselőház által elfogadotthoz. Utóbbi részeként visszahozták a 2 %-os illeték bevezetését is, mely ellen a felsőházi honatyák közül egyedül az ismert – liberális múlttal rendelkező, de ekkor már egységes párti – fővárosi ügyvéd, Glückstahl Samu szólalt fel.²³

A javaslat a szokásos eljárás keretében visszakerült a képviselőház illetékes bizottságaihoz. A bizottságok a második kamara módosításai ellen foglaltak állást, majd a plenáris tárgyalás újabb rendkívüli eseményekhez vezetett. A képviselőház – hosszas szavazási procedúra után – 30:44 arányban leszavazta azt a felsőházi változtatást, miszerint nemcsak a törvényhatóságok, hanem az állam is létesíthet energiatelepet versenytárgyalás nélkül. Méghozzá úgy, hogy a miniszter és a bizottsági előadó a felsőház mellett foglalt állást. Ezek után a képviselők – vérszemet kapva – sorban szavazták le a többi, a felsőház által javasolt változtatást is, köztük a 2 %-os illetéket.²⁴ Az ügy szokatlanságát fokozta, hogy a 72 §-nál viszont, amely az áramlopás büntethetőségét kívánta szabályozni, a törvényhozók az utolsó pillanatban meggondolták magukat: nem a bizottságaik, hanem a felsőház álláspontját fogadták el.²⁵ A döntés/döntések után összeültek a két Ház illetékes bizottságai és megegyezésre jutottak. Kompromisszum jött létre a két oldal között, de úgy, hogy a fontosabb kérdésekben – köztük az illeték ügyében – a második kamara engedett.²⁶ Az esetnek végül nem lettek komolyabb politikai következményei, talán azért, mert nem volt nagyobb ívű politikai háttér. Azok a fővárosi kötődésű egységes és kereszténypárti képviselők, akik – a baloldal mellett – a javaslat egyes pontjai ellen szavaztak,²⁷ nem kormányt vagy minisztert kívántak buktatni: inkább csak kifejezésre akarták juttatni, hogy figyelnek választópolgáraikra, és a súlyos gazdasági helyzetben nem kívánnak újabb terheket rakni a fővárosi lakosságra. Ha komolyabb következménye – például Bud lemondása – nem is lett az ügynek, a kormány és a felsőház így is érzékelhető presztízavesztést szenvedett, míg az akció fő szervezője, a keresztény párti Wolff Károly pozíciója megerősödött.²⁸

A másik nehéz ügyből jóval kedvezőbbben került ki a második kamara. A hazai közvéleményben mondhatni teljes konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy a korábbi összeférhetetlenségi törvény – 1901: XXIV. tc. – elavult és a politikai élet tisztaságának, erkölcsi színvonalának emelése, a törvényhozói függetlenség megerősítése érdekében új, az addiginál részletesebb és szigorúbb szabályozására van szükség. A Károlyi-kormány ennek az igénynek kívánt megfelelni, amikor 1932. március 1-én benyújtotta a képviselőházban a parlamenti törvényhozók összeférhetetlenségét szabályozó törvényjavaslatát. A képviselőház ugyanezen év július elejére, a felsőház pedig december végé-

²² Képviselőházi Irományok, 1927–1931. XXIII. k. 218. Képviselőházi napló 1927–1931. XXXII. k. 91–102. pp. Pesti Napló, 1930. november 28. 4. p.

²³ Felsőházi Napló, 1927–1931. VI. k. 78–79. pp. Képviselőházi Irományok, 1927–1931. XXIV. k. 99–103. pp.

²⁴ Az immár másodjára leszavazott kereskedelemügyi miniszter – menteni próbálván a menthetőt – az illeték ügyénél már nem is mert egyértelműen állást foglalni.

²⁵ Képviselőházi irományok, 1927–1931. XIV. k. 135–141. Képviselőházi Napló, XXXV. k. 48–52. pp.

²⁶ Képviselőházi irományok, 1927–1931. XXIV. k. 604. p.

²⁷ Köztük Ugron Gábor, Kozma Jenő, Viczián István, Söpkéz Aladár, stb. Nemzeti Újság, 1931. április 23. 8. p.

²⁸ Pesti Napló, 1931. március 5. 7. p. Nemzeti Újság, április 23. 8. p.

re tárgyalta le a javaslatot.²⁹ Utóbbi számos módosítást kezdeményezett, melyekről a képviselőház bizottságai 1933. június 20-ára fogalmazták meg véleményüket: a módosítások egy részét, valamint a hozzájuk csatolt felsőházi határozat elfogadását elutasították.³⁰ A következő lépcsőben a Tisztelet Ház plenumának kellett volna állást foglalnia a bizottsági véleményről, ami elmaradt. Károlyi Gyulának és igazságügyminiszterének, Zsitvay Tibornak a jó szándékú kezdeményezése a képviselők és a felsőházi tagok számottevő részének egyértelmű ellenérzéseivel találkozott, akik kisebb kiigazítások helyett a kérdés egészének a napirendről való levételét szerették volna elérni.³¹ A szembenállás helyett, amit az adott körülmények között aligha lehetett nyíltan felvállalni, a halogatás taktikája került előtérbe. A két Ház a törvényileg előírt 6 hónapos határidőt kihasználva előbb igyekezett húzni az időt, majd a kérdés 1933. június végén – egyébként törvénytelenül – végleg ad acta került. Az ügy háttérében valószínűleg egy politikai háttéralku állt, miszerint egyes befolyásos gazdasági csoportok készek voltak az időközben – 1932 őszén – miniszterelnökké kinevezett Gömbös Gyula támogatására, ha az többek között elejti az összeférhetetlenségi javaslat parlamenti elfogadását.³² Gömbös valóban betartotta ígéretét, a felsőház pedig jól jött ki a kényes ügyből, hiszen így a képviselőház, pontosabban annak kormánypárti többsége került kínos helyzetbe a reform elmaradása miatt.

Az esetnek egy további hozadéka lett. A törvényjavaslat bizottsági tárgyalása után a képviselőházi elnök kezdeményezésére a két testület 5-5 tagjából összeállított bizottság módosította az egyeztető eljárások addigi rendjét. Korábban, ha ellentét alakult ki a két Ház között, akkor az egyeztető bizottságok egyik vagy másik vélemény elfogadását javasolhatták. A továbbiakban viszont lehetőség nyílt arra, hogy – az esetleges megegyezés előmozdítása érdekében – a vitás kérdésben új szövegezéssel álljanak elő. Emellett – figyelembe véve, hogy a felsőház bizottságai nagyobb létszámúak, így a közös tárgyalásoknál számbeli többség alakulhat ki a második kamara javára – kimondták, hogy a két Ház bizottságai mindig azonos létszámmal vehetnek részt az egyeztető tárgyalásokon.³³

A kétkamarás parlament létrejöttét követő egy évtizedben a felsőház meglehetősen óvatosan élt hatalmi jogosítványával és a két Ház között többnyire jónak mondható együttműködés alakult ki. Azt persze aligha lehetne a testületen számon kérni, hogy miért nem küldött vissza költségvetéseket, szavazott le egészében törvényjavaslatokat, hiszen ilyen drasztikus lépésekkel a képviselőház sem élt. A felsőház toleránsnak, vagy visszafogottnak mondható magatartása – azon túl, hogy tagjainak túlnyomó része, ha nem feltétlenül kormánypártinak, inkább kormánytámogatónak tekinthető – jelentős részben a két Ház eltérő helyzetével magyarázható. A második kamara alkotmányjogi-politikai oldalról nézve egyértelmű hátrányban volt. Az új kormányok bemutatkozására, a törvényjavaslatok beterjesztésére először mindig a képviselőházban került sor, amely így elsőbbséget kapott az egyes ügyek megvitatásánál. A javaslatok csak ezután – már

²⁹ Képviselőházi Napló, 1931–1935. X. k. 31–378. pp. Felsőházi napló, 1931–1935. II. k. 56–102. pp.

³⁰ Képviselőházi Irományok, VII. k. 379–383. pp.

³¹ Ebben az összefüggésben annak, hogy a képviselőház és a felsőház is számos változtatást hajtott végre a javaslaton, nem volt érdemi jelentősége.

³² C. A. MACARTNEY: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary. 1929–1945*. Edinburgh, 1956. Part I. 101. ZSITVAY Tibor: *Magyarország 1921–1941*. (szerk: Sipos Péter és Csiffáry Tamás) Palatinus-Ráday Gyűjtemény. Budapest, 1999. 231. p.

³³ Képviselőházi Napló, 1931–1935. XVII. k. 525. és XIX. k. 344–347. pp.

többszörös politikai egyeztetésen keresztül menve – jutottak el a felsőházhoz, s a kormányzat itt rendszerint reformjai gyors letárgyalását erőltette. A felsőházi tagok – főleg a 20-as évek végén – többször panaszkodtak arra, hogy olyan későn kezdhették meg az aktuális költségvetés tárgyalását, hogy egy alaposabb vitával könnyen ex-lex állapotba juttathatták volna az országot.³⁴ A Bethlen-kormány 1930-ban két nap alatt hajszolta keresztül a felsőházban a mezőgazdasági termelők megsegítését célzó, ún. boletta-javaslatát. 1934 elején Keresztes-Fischer belügyminiszter keresztül vitte, hogy a főváros közigazgatását átalakító reformot a felsőházi honatyák – ellenérzéseiket félretéve – változatlan formában fogadják el.³⁵ Ugyanebbe a vonulatba illeszkedett bele az, hogy amikor a kormányzat 1931-ben gazdasági-pénzügyi vonalon lehetőséget kapott a rendeleti kormányzás bevezetésére, azt ellenőrizendő a két Ház közös testületet állított fel 33-as bizottság néven. A bizottság tagjainak kétharmadát a képviselőház adta, a felsőháznak csak a helyek egyharmada jutott.

A második kamara tagjainak egy része kezdettől fogva úgy vélte, hogy szükség van az intézmény politikai súlyának növelésére, a 30-as évek elejétől azonban felerősödtek a felsőház egyenjogúsítását követelő hangok, nem véletlenül. A titkos választójog bevezetése egyre inkább elkerülhetetlennek tűnt, ami aggodalommal töltötte el a konzervatív politikai tábor. A másik aktivitásra serkentő tényező, Gömbös Gyula miniszterelnöki székbe kerülése volt, 1932 őszén, a felsőházi törvényhozók többsége ugyanis idegenkedve szemlélte Gömbös kormányfőségét és reformtörekvéseit.

A hön óhajtott cél elérésére többféle elképzelés született felsőházi körökben. Harrer Ferenc azt vetette fel, hogy egyes törvényjavaslatokat a második kamarában kellene először tárgyalni, Somssich László szerint az országos bizottságok helyeit kellene paritásos alapon elosztani, míg mások a költségvetés tárgyalása kapcsán szerettek volna szélesebb jogokat.³⁶ A legnagyobb horderejűnek Simontsits Eleméré bizonyult, aki 1933-ban a felsőház abszolút vétőjogát követelte és nyíltan párhuzamot vont a titkos választójog és a felsőház egyenjogúsítása között.³⁷ Mindezek következtében a 30-as évek közepére felsőházi körökben egyre többen beszéltek egy, az alkotmányos élet több elemét érintő átalakítás szükségességéről, melyben az egyre inkább elkerülhetetlennek tűnő választójogi reformot a felsőház és a kormányzó jogkörének kibővítésével kell elensúlyozni. Gömbös eleinte csak két reformot volt hajlandó elfogadni – a kormányzói, és a választójogi –, de utóbb, egyre súlyosbodó betegségével összefüggésben a felsőház kapcsán engedni kényszerült. Gömbös utóda Darányi Kálmán a kormányprogramjába már mindhárom kérdést felvette, sőt ez ügyben – szándékai komolyságát demonstrálандó – 1936 végén pártközi értekezlete hívott össze.³⁸

Először – 1937 közepén – a kormányzó jogköréről szóló javaslatot sikerült keresztül vinni, ezt követte ugyanezen év végén a felsőház ügye. A kormányzat előkészítő tevékenysége egyébként nem tekinthető túl sikeresnek, hiszen mindkét reformot csak komoly politikai viták és bizonyos engedmények árán sikerült tető alá hozni. Az október 26-án benyújtott törvényjavaslat valóban közel állt a teljes egyenjogúság elvéhez. Az addigi szabályozásból többen meghagyott: a költségvetésen a felsőház továbbra sem módosíthatott, változatlanul egy hónapja volt annak letárgyalására és csak kétszeri ha-

³⁴ PÜSKI: 159. p.

³⁵ Uo: 72. p.

³⁶ Uo: 92. p.

³⁷ SIMONTSITS Elemér: *A titkos választójog és a felsőház reformja*. Budapest, 1933.

³⁸ Az újabb felsőházi reform előzményeire nézve: ZSEDÉNYI Béla: *A felsőház új jogköre*. Miskolc, 1938.

lasztó vétőjoggal rendelkezhetett a testület. Egyéb javaslatok esetében szintén maradt a hat hónapos határ és az esetleges ellentétek kiegyenlítése az illetékes bizottságok általi kiegyenlítése. Ellenben a kétszeri halasztó erejű helyett – a régi főrendiházra hivatkozással – a második kamara megkapta volna az abszolút vétőjogot. Hasonló irányú változtatások történtek szervezeti téren. A felsőházi szolgálatra rendelt személyzet esetében a felsőházi elnök teljes jogkört kapott, az utalványozási jogot a két Házelnök – saját területén – maga gyakorolhatta, és közös rendelkezésbe kerültek át a közösen használt helyiségek is.³⁹

A javaslat a képviselőház bizottsági tárgyalásain erős kritikákat váltott ki. A véleményüknek hangot adó ellenzéki politikusok szinte egyöntetűen helyezkedtek szembe a kormány elképzeléseivel,⁴⁰ míg az egyenjogúsítás mellett Bethlen István állt ki a leghatározottabban. A korábbi történet most megismétlődött: miután a kormánypárti képviselők egy része is hajlott valamiféle módosítás felé, a kormányzat két ponton engedett. Az abszolút vétőjog helyett – több, a bizottságokban helyet foglaló képviselő felvetése alapján –, az a megoldás született, hogy kétszeri sikertelen egyeztetés után a két Ház együttes ülésén, titkos szavazással döntsön a kérdéses ügyben.⁴¹ A bizottságok elfogadták Rassay azon kezdeményezését is, hogy ez a jogkörbővítés ne azonnal, a törvény kihirdetésével, hanem csak később, az új országgyűlés összeülésétől lépjen hatályba.⁴² A módosított javaslat plenáris tárgyalása ezek után simának tűnt. A módosított változatra nemcsak Darányi Kálmán miniszterelnök és a korábban teljes egyenjogúsítást követelő Bethlen István bólintott rá, de beleegyezését adta a kislevegypárti vezér, Eckhardt Tibor is. Az elutasító álláspontot a Kossuth-párti Rupert Rezső képviselte a legvehemensebben, aki a bizottsági jelentéshez csatolt terjedelmes különvéleményében nyomatékosította álláspontját.⁴³ A plénum november végén-december elején tárgyalta le a javaslatot és – a baloldali pártok ellenkezése mellett – elfogadta a bizottság változtatásait.⁴⁴ Úgy tűnik a felsőházi törvényhozók maguk is érezték, hogy ennél többet, azaz a teljes vétőjogot nem lehet elérni, és esetleges macacszkodásukkal csak újabb, fölösleges támadásoknak teszik ki intézményüket. Ezért mind a bizottság, mind a plénum változatlan formában szavazta meg a törvényjavaslatot,⁴⁵ amely az 1937. évi XXVII. törvénycikként került a Magyar Törvénytarba. Ezzel a konzervatív csoportoknak, köztük a felsőház mértékadó köreinek, sikerült elérniük a két Ház szervezeti egyenjogúsítását, valamint a felsőház alkotmányjogi pozíciójának megerősítését.

1937 végén több felsőházi törvényhozó – Glattfelder Gyula csanádi püspök és Juhász Andor a neves jogász – a diktatúrák és szélsőségek elleni küzdelemben látta a második kamara egyik fő hivatását, de 1938-ban ebből még semmi nem látszott. Az első

³⁹ Képviselőházi Irományok, 1935–1939. VIII. k. 29–30. pp.

⁴⁰ Ilyen irányú véleményének adott hangot Rassay Károly a liberális-demokraták, Eckhardt Tibor a Független Kisgazdapárt, valamint Lakatos Gyula az Egyesült Keresztény Párt részéről. Pesti Napló, 1937. november 5. 5. p. és november 9. 1–2. p. Nemzeti Újság, 1937. nov. 5. 2. p. november 9. 5. p.

⁴¹ Képviselőházi Irományok, 1935–1939. VIII. k. 115–116. pp. Ilyen irányú javaslatot tett a keresztény párti Lakatos Gyula és a kormánypárti Zsitvay Tibor is. Pesti Napló, 1937. november 11. 6. Nemzeti Újság, 1937. november 9. 5. p.

⁴² A módosítás alapját az a szempont jelentette, hogy a felsőház jogkörbővítése és a választójogi reform egyszerre lépjen életbe.

⁴³ Képviselőházi Irományok, 1935–1939. VIII. k. 119–126. pp.

⁴⁴ Meglepetést leginkább az okozott, hogy az ismert kereszténydemokrata politikus, gr. Széchenyi György a javaslat ellen szavazott. Képviselőházi Napló, 1935–1939. XVI. k. 87. p.

⁴⁵ Felsőházi Napló, 1935–1939. III. k. 98. p.

zsidótörvényjavaslat simán keresztül ment, s a testület – egyes törvényhozók aggályai ellenére – nem támasztott különösebb akadályt a választójogi reform elé sem: azon csupán kisebb változtatásokat hajtottak végre, melyeket a másik Ház nagyobb vita nélkül elfogadott. 1939-re azonban megváltozott a helyzet és az Imrédy-kormány radikális reformtervei már érzékelhető ellenállásba ütköztek. A felsőházi törvényhozók 1939 elején csak belső viták után és módosításokkal – méghozzá szokatlan módon név szerinti szavazáson – fogadták el az ún. keresethalmozást megakadályozni kívánó javaslatot,⁴⁶ majd következett – immár Teleki Pál miniszterelnöksége alatt – a legnagyobb horderejű ügy, a zsidókérdés. Utóbbi javaslattal szemben felsőházi részről előzetesen igen komoly fenntartások fogalmazódtak meg, ami nem zárta ki egy a képviselőházi többséggel történő keményebb összecsapás lehetőségét sem. Miután kiderült, hogy a második kamara ezúttal egyáltalán nem számíthat a kormányzat támogatására, a felsőház politikai vezérének tekintett gr. Károlyi Gyula nem vállalta a további küzdelmet. Ehelyett – tiltakozása jeléül – a törvényhozói posztjáról való lemondás mellett döntött.⁴⁷ Károlyi távoztával a felsőházi tagok ellenállási hajlandósága sokat vesztett az erejéből. Végül a második kamara néhány apróbb kiigazítás mellett három ponton kívánta bővíteni a mentesítettek körét. Egyrészt azoknál, akik 1939. január 1-e előtt lettek keresztények és zsidó felmenők már 1849. január 1-e előtt Magyarországon születtek, másrészt a világháborús kitüntetéssel rendelkezők, illetve családtagjaik esetében, és végül egy különleges bizottság által, egyedi elbírálással, még további 150 személynél.⁴⁸ A felsőházi enyhítések közül a képviselőház csak a világháborús kitüntetettekhez vonatkozó részeket fogadta el, a másik kettőt visszautasította.⁴⁹ Az utána következő, szokásos egyeztetés során⁵⁰ olyan – utóbb mindkét Ház plénuma által elfogadott – megállapodás született, miszerint az 1939. január 1-i dátum helyére 1919. augusztus 1-e kerül, az egyéni mentességeket adó bizottság felállítására pedig csak akkor kerül sor, ha azt a kormány később jónak látja, és felállítását kezdeményezi.⁵¹

A felsőház láthatóan kerülni igyekezett a nyílt konfrontációt és érdekeit, politikai kívánságait inkább előzetesen, még a javaslat parlamenti beterjesztése előtt szeretne volna érvényesíteni. Ennek elmaradása alapvetően meghatározta a felsőházi törvényhozók magatartását. A testület csupán kisebb korrekciókra vállalkozott és elsősorban a kikeresztelkedettek érdekében próbált fellépni. Elszántság és kormányzati támogatás hiányában azonban a módosításoknak is csupán egy kis részét sikerült megvédeni a képviselőház radikális csoportjai ellenében. Láthatóan a második kamara nemcsak jogkörében volt korlátozott, politikai téren sem tudott a másik testület egyenrangú ellenfele lenni. Tulajdonképpen nem a változtatások tartalma, nem az összecsapás hevessége, hanem inkább az ügy hordereje volt az, ami ennek a konfliktusnak kiemelt jelentőséget adott. A felsőház akcióját inkább kudarcnak lehet tekinteni, amit valamelyest enyhítettek egyes kormánypárti részről – köztük a javaslat képviselőházi előadójának szájából – elhangzó nyilatkozatok. Szerintük ugyanis a reform tartalmára bizonyos fokig a máso-

⁴⁶ PÜSKI: 108. p.

⁴⁷ Uo: 113–114. Pesti Hírlap, 1939. március 31. 4. p.

⁴⁸ Képviselőházi irományok, 1935–1939. XIII. k. 106–110. pp.

⁴⁹ Képviselőházi irományok, 1935–1939. XIII. k. 116. p.

⁵⁰ Miután az együttes ülésre túl sok képviselő nyert meghívást – a képviselőház és a felsőház részéről összesen hét bizottság volt érintve – az egyesített bizottságok egy szűkebb albizottságot választottak és a konkrét javaslatokat már ez utóbbi dolgozta ki.

⁵¹ Képviselőházi irományok, 1935–1939. XIII. k. 117–118. pp.

dik kamara pusztja jelenléte is hatott, s ha csak a képviselőházon múlik, a benyújtott javaslatnál jóval radikálisabb változat lett volna elfogadva.

Eleinte úgy tűnt, az 1939. évi országgyűlési választások fordulópontot jelenthetnek a két intézmény viszonyában. A választások után meglehetősen látványossá vált a különbség a felsőház és a képviselőház politikai összetétele között: amíg előbbi kormánypárti és ellenzéki oldalon egyaránt a szélsőjobb különböző csoportjai domináltak, addig utóbbi változatlanul a konzervatív politikai tábor egyfajta gyűjtőhelye maradt, melyben csupán egy szűk körre terjedt ki a jobboldali radikalizmus befolyása. Ráadásul a választások után életbe léptek az 1937. XXVII. tc. előírása a felsőházi jogkörbővítés vonatkozásában. 1941-ben azután újabb konfliktus alakult ki a két testület között. A kormány júniusban terjesztette be törvényjavaslatát, amely – többek között – megtiltotta zsidók és nem zsidók összeházasodását. A javaslat parlamenti vitájának koerográfiája számos tekintetben az 1939 tavaszi események megismétlődésének tekinthető. A reformon a felsőház – ismét csak a történelmi egyházfők vezetése mellett – enyhítéseket kívánt eszközölni. Eszerint az a személy, aki két izraelita nagyszülővel rendelkezik, de ő maga hét éves kora előtt lett keresztény és az is maradt, házassági szempontból nem tekinthető zsidónak. Továbbá az igazságügy minisztérium egy külön bizottság javaslata alapján bizonyos esetekben további felmentéseket adhat. Az ismét csak kormányzati támogatást élvező képviselőházi többség elvetette a módosításokat, az együttes bizottsági tárgyalások pedig felsőházi szempontból egy meglehetősen sovány kompromisszumot hoztak: a törvénybe a képviselőház által elfogadott szöveg került be azzal a kiegészítéssel, hogy az igazságügy miniszter kivételes esetben felmentést adhat a törvényben előírt korlátok alkalmazása alól.⁵² Sőt, az együttes bizottságok bizonyos értelemben túl is mentek a feladatukon azáltal, hogy – új elemként – tovább szigorították a törvény megszegőivel szembeni büntetőjogi szankciók körét. Láthatóan a felsőháznak most is csak arra futotta az erejéből, hogy tiltakozásának adjon hangot a javaslattal szemben, módosításait a kormány és a kormánypárt ellenében már nem tudta keresztül vinni.

1939-ben több szélsőjobboldali politikus azzal számolt, hogy a felsőház élni fog kibővített jogkörével és sorozatos konfliktusok várhatóak a két intézmény között. Aggodalmaik azonban nem váltak valóra, a második kamara politikai pozícióit továbbra is egyfajta alárendeltség jellemezte. A kormány – egyetlen kivételtől eltekintve – változatlanul a képviselőházban nyújtotta be törvényjavaslatait. Az 1939-ben felállított és elsősorban a kormánynak a honvédelemmel kapcsolatos rendeletkiadási tevékenységét figyelemmel kísérő 36 fős bizottságban a helyek kétharmadát a képviselőház kapta. 1937 végétől az 1939-es választásokig a felsőház 3 esetben módosított törvényjavaslaton, melyekről korábban már esett szó. 1939 és 1944 között még 9 alkalommal fordult elő ilyen eset, s a második kamara változatlanul a közjogi és a gazdasági kérdéseknél mutatott nagyobb aktivitást: változtatásokkal fogadták el többek között a legkisebb gazdasági munkabérekéről, a zsidók mezőgazdasági ingatlanairól, vagy a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló törvényjavaslatokat. Ebből három ízben fordult elő, hogy a képviselőház elutasította a kért módosításokat, de az első egyeztető tárgyalások minden esetben sikerre vezettek. Közülük egyébként csupán a házassági jog módosítása tekinthető politikailag fajsúlyos ügynek. Így tehát a felsőház – a jogkörbővítés ellenére – egészében soha nem küldött vissza javaslatot, és arra sem volt, szükség, hogy – végső eszközként – együttes szavazáson döntsene a vitás kérdésekről. Jellemző módon, a harmadik zsidó-

⁵² Felsőházi Irományok, 1939–1944. V. k. 111–115. p.

törvény javaslatnál sem aggódtak már a jobboldali radikális képviselők. Az Imrédyhez közel álló Milotay István egyszerűen úgy kommentálta az esetet, hogy a módosításoknak nem örülnek, de nyugodtan végigjárják ezt a kerülő utat.⁵³ Amellett persze nem lehetett szó nélkül elmenni, hogy a felsőházi törvényhozók – főleg a zsidókérdés kapcsán – szembehelyezkedtek egyes radikális reformelképzelésekkel. A szélsőjobboldali pártok ezért távlati terveikben a felsőház gyökeres átalakításával, vagy akár megszüntetésével számoltak.⁵⁴ A két Ház, illetve azok többségi csoportjai közötti politikai nézetkülönbségek persze tudottak voltak, de a nyilatkozatok szintjén sem vezettek keményebb konfrontációhoz. Tegyük hozzá ilyen szituáció kialakulásának a politikai helyzet sem kedvezett. A háborús viszonyok aligha tették lehetővé egy nyíltabb konfliktus kirobbanását, a mindenkori kormánypolitika maga is igyekezett ezt megakadályozni.

A két Ház közötti, inkább lappangónak tekinthető ellentét 1944 folyamán lényegében jelentőségét veszítette. Az ország német megszállása, a két törvényhozó testületben végrehajtott tisztogatások következtében a közöttük korábban meglévő politikai különbségek jelentősen csökkentek. A felsőház – a képviselőháztól eltérően – 1944. november elején, vezetőségének lemondásával meg egyszer jelezni tudta a nyilas hatalomátvétellel szembeni fenntartásait.⁵⁵ A továbbiakban azonban a két intézménynek – 1945 tavaszi megszűnésükig – már csak egy formális, kiszolgáló szerep jutott a nyilas államvezetés oldalán.

LEVENTE PÜSKI

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE TWO HOUSES OF HUNGARIAN PARLIAMENT IN THE HORTHY ERA

(Summary)

From its formation, Bethlen's cabinet attempted to restore the traditional bicameral system of legislation. After the efforts of many years, the Upper House was established in 1927. Differently from the original conception of the cabinet, the law of Upper House did not provide fully the equality of constitutional rights for the second chamber owing to the pressure of the deputies of governing Unity Party. This chamber had only the suspensory veto, so it might send back the bills for revision on two occasions. The two Houses communicated with messages, but sometimes collective sessions happened too, especially on the election of the Keepers of the Crown. In legal and political respect, the Hungarian Upper House was inferior to the chamber of deputies to some extent. It used occasionally its suspensory veto, and neither then proposed it changes of great significance on the bills.

⁵³ Új Magyarország, 1941. július 19. 5. p.

⁵⁴ GERGELY Jenő – GLATZ Ferenc – PÖLÖSKEI Ferenc (szerk): *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. ELTE-Eötvös Kiadó, Budapest, 2003. 443. p.

⁵⁵ PÜSKI: 147–148. pp.

In 1930s, from political reason, the members of Upper House started a movement for the emancipation of the second chamber. Their movement had a partial success in 1937: further, after the duplicate suspensory veto, the two Houses had to decide about the debated bill on a common sitting.

After the reform extending authority in 1937, some conflicts emerged between the two chambers, primarily in connection with the anti-Semitic orders. In the course of these debates, the members of the Upper House took care invariably to not get to an open conflict with the chamber of deputies. The debating questions ended in compromise, but the Upper House yielded more.

By means of disagreements, the difference between the political compositions of the two chambers appeared definitely: the different rightist radical tendencies predominated in the chamber of deputies, the Upper House remained basically a conservative chamber. The conflicts between the two Houses lost their significance in 1944, in consequence of the German occupation of Hungary.

RÁCZ LAJOS

A magyar egyház és államszervezés egymásrahatása a korai századokban

Máig communis opinionak számít a történettudományunkban, s azon belül az egyház-történetben is, hogy a magyar egyházszervezet kialakításának alapjait Szent István 1009-ben rakta le, amit időben már megelőzhetett Esztergom egyházi székének megalapítása 1001-ben. A másolatokban és néha interpoláltan fennmaradt néhány püspökség alapító levele mindezt hitelesen tanúsítja.¹ Györffy György rekonstrukciója szerint, amit az 1009-ből fennmaradt két okiratra alapít – ezek a Pécsi egyházmegye megalapítása, illetve a Veszprémi püspökség tartozékainak írásban történt összefoglalása – ekkor az alábbi egyházmegyék léteztek illetve kerülhettek kialakításra: Esztergomi, Győri, Veszprémi, Pécsi, Egri, Kalocsai, és az Erdélyi püspökség.² Míg István kései alapításaként – talán 1030 körül – sorolja fel: a Bihari, Csanádi és Váci püspökségeket.³ Az Erdélyi püspökség alapításáról feltételelesen fogalmazza, hogy: „1009-ben állíthatták fel az Erdélyi püspökséget [...] Az erdélyi püspök a hét vár, azaz 'Siebenbürgen' [...] megyéjén kívül megkapta Kraszna és Szatmár megyék területét is, így az egihez hasonló nagyságot ért el. Az első 'erdélyi' püspök térítő szerzetesbarát lehetett [...] Mindamelllett a térítő püspök állandóbb székhelyét Gyulafehérváron kell feltételeznünk.”⁴ Lényegesen eltér ettől az Erdélyi püspökség alapítását illetően Kristó Gyula, aki azt nyugati krónikás adatok figyelembevételével némileg korábbra, a Gyula vezér leverése utáni időre, azaz 1003 tájára teszi, a központját pedig Dobokában keresi.⁵ Míg legutolsó

¹ KARÁCSONYI János: *Szent István király élete*. Budapest, 1904. 32–39. pp. Bár a szerző itt megemlíti, hogy az alapításokat, az időpontokat illetve az egyházmegyei határokat jórészt a későbbi pápai tizedjegyzékek alapján következtette ki. ld. U.o. 78. lbj. Míg GYÖRFFY György: *István király és műve*. Budapest, 1977. 177–190. pp. a Veszprémi püspökséget mondja a lehetséges legkorábbinak: „Az bizonyos, hogy 'Szent Mihály püspöksége' 1002-ben már fennáll, s ha valóban megelőzte az esztergomi szék alapítását, 1001 húsvétját, akkor Domonkosnak, a magyarok püspökének 997 és 1000 között Veszprémben lehetett főegyháza. Ezt alátámasztani látszik az a sajátos körülmény is, hogy az esztergomi egyházmegye csak a Dunától északra terjed, mintha a Dunától délre eső részre Veszprémnek előjogai lettek volna.” i.m.177–178. pp. Mindezen viták legújabb kritikai összefoglalása THOROCZKAY Gábor: *Szent István oklevelei. Századok* 2009. 4. sz. 1385–1412 pp.

² GYÖRFFY Gy.: 1977. 182–183. pp.

³ GYÖRFFY Gy.: 1977. 327–328 pp.

⁴ GYÖRFFY Gy.: 1977. 183. p.

⁵ KRISTÓ Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. 482. p.: „Ha igaz annak a nyugati kútfőnek datálása, hogy István már 1003-ban legyőzte rokonát, Gyulát [...] nem lehet kétségünk: István aligha csak évtizedek múltán hozott létre Gyula területén latin rítusú püspökséget, hanem rögvest 1003-at

munkájában is, a fentiekhez hasonlóan szintén Gyula vezér leverésével köti időben össze az Erdélyi püspökség alapítását Entz Géza is, aki szerint „István [...] az általa legyőzött Gyula székhelyét (értsd: Apulum-ot) politikai és egyházi központtá fejlesztette.”⁶

Fenti, a püspökség alapításokat illető időbeli consideratio mellett jogtörténeti szempontból fontosabbnak tartjuk, hogy egyházi szervezetünk megformálása – Szent István alapító tevékenységének hangsúlyozása mellett is kimondható – több irányú hatások eredményeként jött létre. Legalább háromfelét tudott eddig regisztrálni a kutatás, így többek között egy intenzívebb római, majd frank-német irányultságot, hogy harmadiként a szomszédos Bizánc befolyásoló szerepéről se feledkezzünk meg.

E háromféle behatásból a legkorábbi, s a legtovább ható minta a bizánci lehetett, bár végső eredményeit tekintve ez mutathatott fel a legkevesebb maradandó hatást. Köztudott a magyarságnak az ázsiai pusztán már kialakított politikai kapcsolata a bizánci állammal, ami óhatatlanul bizonyos egyházi beszüremkedéssel is járhatott. A legkorábbi keresztény nyomok erre felé mutatnak, mit csak erősít majd a Kárpát-medencében elkezdődő korai bizánci térítés. Ennek töredékei közismertek, elegendő itt az Árpád-ház egy-egy tagjának, illetve Bulcsú-nak Bizáncban való megkeresztelkedésére utalni, valamint Hierotheosnak, 'Turkia' püspökévé történt felszentelésére emlékeztetni, hogy a régészet által napvilágra hozott korai egyházi – bizánci eredetű – kegszereket itt ne is említsük. E korai térítés érdekes módon krónikás formában is fennmaradt, mert amint azt a Hódinka által felszínre hozott orosz évkönyvekben az 1015-ös évnél olvashatjuk: „Látván a pionok, a magyaroknak nevezettek, hogy a Rusban lévő népek felvették a keresztiséget, és íme két magyar nyelvű fejedelem isteni sugallatból indítatva, Bizánczba ment és felvevék a keresztiséget az alájuk tartozókkal együtt. A görög főpapok pedig nem értek reá bemenni földjükre [...] hogy megtanítsák őket és odaadják a sz. írást, mert nem voltak nyelvükön írott könyvek [...] Látván pedig a latinok a görögök elerőtlenedését, alkalmas időben eljöttek Rómából és a nevezett magyarokat saját tévtanukra térítették...”⁷

További bizánci nyomok maradtak fenn a konkrét magyar egyházi szervezetben is. Ezek kétirányúak. Egyrészt az egyházmegyéek kialakításánál érhető ilyen tetten az erdélyi püspökség esetében. Ez a püspökségünk az évszázadok alatt hivatalosan sohasem nevezetett a székhelye után gyulafehérvárnak, hanem mindig erdélyinek. A székhely-

követően.” Meglepő, hogy Kristó művében Gyula vezér területét egyértelműen az egykori hatalmas kiterjedésű, egész Észak-Erdélyre kiterjedő Doboka területével azonosítja.

⁶ ENTZ Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kolozsvár. 1994. 25. p., ahol megjegyzi a székesegyházzal kapcsolatban: „Az együttes legkésőbb 1100 körül elkészült”, majd hozzáteszi, hogy Radu Heitel „1973-ban a jelenlegi székesegyház nyugati homlokzata előtt mintegy 32 méterrel egy egyhajós, félköríves szentélyű kistemplom maradványait tárta fel, amit a 11. század első felére datált. Az épület elhelyezkedése és szerkezete arra mutat, hogy ez lehetett az ispánsági vár eszerei temploma”. Érdekes, hogy uo. 99. p. sorol adatokat a gyulafehérvári neves püspöki palotáról is, ahol az első adat 1287-ből maradt fenn egy kőfaragóval kötött szerződésben „dominus episcopus [...] in suum redire palacium”. Nem lehet lényegtelen a datálás szempontjából, hogy a kolozsmonostori apátság alapítását pedig a Kolozsvár várost megelőző időkre teszik a korabeli források, s azt I. Béla és Szent László által alapítottak mondják. Ld. uo. 26. p. 9. lbj. 1300-as évek közepéből tanú vallatás mondja: „villa Kolwsmonostwra quod situacionem et fundacionem antiquior ipso Colwswar fore dinoscitur...”

⁷ HODINKA Antal: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest, MTA 1916. 52–55 p., míg ou. 447–475. pp. az 1248-as év történéseinél ugyanerről: „Valának pedig a magyarok előbb igazhitűek, akik a keresztiséget a görögöktől vették fel, de ezek nem értek reá saját nyelvökre áttenni az írást, a rómaiak ellenben közel lévén megnyerték őket a saját tévtanuk követőit, s azóta mindmáig úgy vagyon”, vagy uo. másik forrás: „...és attól fogva mindmáig egységben vannak velök”.

től való ilyen világos eltérés egyúttal ezen püspökségünket megkülönbözteti a többi hazai püspökségtől is, ugyanakkor a területről és nem a székhelyről való elnevezés missziós kezdetekre utal. Ennek kora bizánci párhuzamait Moravcsik Gyula már a Szent István Emlékkönyvben kifejtette, ahol egy párizsi kódex püspökség listája alapján mutatta be, a krími ún. „Gothia”-i püspökség alá rendelt püspökség nevekből, az ottani püspökség többségének missziós voltát. Ez a szervezési forma – ahogy a történettudomány kiemelte –, lényegesen eltér a latin egyház térítési módjától, amelyik állítólag a fennmaradt írások szerint inkább a „chorepiscopatus” intézményét, illetve módszerét kedvelte.⁸ Számunkra ennek mindenesetre abban van a fontossága, hogy úgy tűnik: a magyar egyházszervezet későbbi bővítésekor az első lépésben, az új egyházszervezet stabilizálásakor, a régi „bizáncias” formát alkalmazza a magyar állam és egyházszervezet. Így többek között ilyen ’területről elnevezett’ missziós püspökségek lesznek majd a 13. századi nagy térítési hullám kezdeteiben: a boszniai, szerémi, havasalföldi és kun püspökségek.⁹

Másrészről a bizánci egyházi szervezeti hatás egyes fontos egyházi intézmények jogi státusán is nyomot hagyott. Ez közvetlenül a helyi ordinárius alól kivett, a közvetlen metropolitai függésben levő egyházi intézményeknél látszik. Györffy ilyennek látja a székesfehérvári egyház jogi helyzetét, de hasonlóan mondja Pécsváradot is, illetve a veszprémvölgyi apácakolostort.¹⁰ Magát az elnevezést a közvetlen érseki függést kifejező „stauropégiaké”-t Moravcsik használta Szávaszentdeme-terrel kapcsolatban, s Györffy folytatta, illetve a fentiekre kiterjesztette.¹¹ Megjegyzendő, hogy az ortodox

⁸ VÁCZY Péter: *Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában*. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. szerk. Seregi Jusztnián. I–III. k. Budapest, MTA 1938. (továbbiakban SZIE) I.k.219–223. pp. szerinte a „chorepiscopatus intézményét, vélhetően az írországi kereszténység alakította ki, s onnan került át a kontinensre.” Erről hasonlóan nyilatkozik SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története*. I. k. Budapest, Szent István társulat, 1983. 275. p., ahol már az avarok megtérítése kapcsán „ír-skót vándormisszionáriusok”-ról ír, míg MORAVCSIK Gyula: *A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység*. In.: SZIE. I. k. 196–207. pp.

⁹ SZÁNTÓ K.: 1983. I.k. 314. szerint: „Veszprémben talán egy missziós püspöknek lehetett már korábban székhelye. Így történetesi vélemények – többek között Györffy Gy. is – alapján talán kezdetben három püspökségnél lenne kimutatható a missziós kezdet: az erdélyi, kalocsai és veszprémi esetében!

¹⁰ GYÖRFFY György: *István király és műve*. Budapest, 1977. 321. p. „A fehérvári főegyház jogviszonyának meghatározásakor pedig olyanmire hangsúlyozták az érseki függést, hogy ennek a nyugati egyházban alig ismert bizáncias jogviszonynak a megállapítását méltán az érdekelt Anasztáz érseknek tulajdoníthatjuk, Magyarországon való meghonosításához indítékot a pécsvárad apátság érseki kapcsolatán kívül a fehérvári bazilika érseki függése és a veszprémvölgyi görög monostornak bizánci kiváltságban való részesítése adhatta, mely szerint a stauropégiaké monostor felett nem a püspök, hanem a metropolita gyakorolt fennhatóságot.”

¹¹ A „stauropégiaké” fogalmat BRÉHIER, L.: *A Bizánci birodalom intézményei*. Budapest, 2003. 556–557. pp. következőképpen értelmezi: „A 11. században valóban egyre kevesebb az olyan monostor, amely püspöki joghatóság alatt marad. Az új alapítások státusa három kategóriába tartozik. A patriarcha egy keresztet állít fel (stauropégia) azon a területen, ahová majd monostor épül, s ezzel közvetlen joghatósága alá vonja a majdani létesítményt. Ezeknek a „stauropégiális”-nak nevezett, patriarchai monostoroknak a száma a birodalom összes egyházmegyéjében megnövekedett, mert maguk az alapítók kérték ezt a státust. Ezek a monostorok tehát ki vannak véve a helyi püspök joghatósága alól, s a patriarcha által küldött exarchosok irányítják.

A szerzetesházaknak egy második osztálya ugyanezt a kiváltságot élvezte. Ezek azok a monostorok, amelyeket az uralkodók alapítottak császári birtokokon: közvetlenül a császártól függenek, s nevük „autodéspotá” (autonóm). Gondnokaik, ephoroszaik azok a thema sztratégoszok lehetnek, akiknek területén fekszenek, s az egyházmegye püspökének tilos bármiféle joghatósági cselekményt végezni felettük... (megjegyezzük, hogy Györffy György feltételezése valószínűen ilyen alapítású egyházakra vonatkozik!).

Végül az alapítók egyre inkább követelik azt, hogy abszolút autonómiát élvezzenek az általuk szervezett monostorok. Ifjabb Szent Pál halálós ágyán azt kérdezte szerzeteseitől, hogy kire bízta a Athosz-hegyi laurát,

egyházjog máig ismeri ezt a státust, – többek között ilyen a Sinai hegyi Szent Katalin kolostor –, de ezeket ma egyszerűen csak autonóm egyházaknak nevezi Berki Feriz.¹²

Nem lényegtelen azt sem megemlíteni, hogy Szent István államszervezési tevékenységében legalább ilyen fontos helyet foglalt el a vármegyék kialakítása is. Így a történetírásban hangsúlyozzák, hogy az 1009-es veszprémi püspökség adománylevelében már „négy megyét (comitatust) említ, Veszprémet, Fejért, Kolont és Visegrádot”.¹³ Ám az egyházmegyék és a királyi vármegyék területi konfigurációjában némi asszinkronitás volt megfigyelhető, amennyiben a tíz egyházmegye mellett ugyanezen területre már lényegesen több, Szent László idejére már legalább negyven körüli királyi vármegye jön létre. (KRISTÓ Gy.: 1988. 197–207. pp. felhívja a figyelmet, hogy az általános vélekedés szerinti 72 vármegye – amibe a Szlavóniában lévő comitatusokat is a hivatalos tudósítások beleszámítják! – legkorábban III. Béla nevezetes összeírásában fordul csak először elő, hogy azt majd későbbi források: többek között Freisingeni Ottó, az arab Abu-Hámid, illetve a tatárjáráskori adatok – így Rogerius is – megerősítsék!) Ugyanakkor az egyházmegyék határai a régi római közigazgatási hagyománynak megfelelően általában földrajzi határokhoz igazodtak. Ezzel szemben a királyi vármegyék ezen elvtől többször lényegesen eltértek, amennyiben például víz közelében mindig 'két partiak' voltak. Ebben többek – így elsősorban Györffy – a korábbi nomád letelepedési mód továbbélését látják. A számbeli eltérés és a területi eltérésbeli ellentmondás harmonizációjára feltehetőleg Sz. László és Könyves Kálmán uralkodása alatt kerülhetett sor. Ekkorra látszik kialakulni az egyházmegye alsóbb igazgatási kerülete, az Archidiaconatus vagy főesperesség és a királyi vármegye területi egybeesése.¹⁴ Ugyanakkor a 11–12. században már viszont szorosabb együttmozgás, együttalakítás figyelhető meg a peremterületek egyházi és világi igazgatásában. Az együttműködés létrejöttét nagyban elősegítette, hogy az 1100-as években lassan tágulni kezd a Kárpát-medencén belül a sűrűbben lakott területek sávja a természetes népszaporodás és a tudatos telepítések nyomán. A populáció új területeken való megjelenése, azoknak a rendes állami kötelékbe való bekapcsolását tette szükségessé. E feladat megoldásában működött együtt az egyház és az állam. Sőt egyes helyeken úgy látni, hogy az egyházi igazgatási egységek kialakítása, megelőzhette az állami igazgatási egységek a vármegyék létrehozását is. Tehát a már az egyház által megszerzett igazgatási tapasztalatok birtokában nyílt lehetőség az állami szervezet kibontakoztatására.

Az egyháznak a peremterületek szervezésében való aktivitását elősegítette, hogy ott egy sor már működő egyházi intézmény létezett. Ugyanis azzal a különlegességgel állunk szemben, hogy míg az Árpád-kori püspökségek székhelyének zöme a sűrűbben lakott területeken helyezkedik el, addig az ún. régi gyeplő-élvén egy sor káptalan és kon-

s amikor ingadozta, hogy a császár vagy a patriarcha legyen-e, ezt a következtetést vonta le: 'Én Jézus Krisztusnak adom két hatalom képviselőinek jelenlétében.'...Komnénosz Alexiosz sem jár el másképpen, amikor Patmosz szigetének teljes tulajdonjogát Szent Khrisztodulosznak engedi át..., minden császári vagy patriarchai hatáskört érvénytelenít e szerzetesház felett: s a szerzeteseknek senkinek nem kell számot adniuk. Ugyanez történt a konstantinápolyi Szent Mamasz kolostorral (1158) és több áthoszi monostorral is..., amelyet III. Alexiosz krüszobullonjában autodeszpotov-nak, autoexoudiöv-nak nyilvánított." (Tehát ezek a későbbi fogalmak szerinti klasszikus u.n. „autonóm” egyházak! Meglehet, hogy az intézmény rokonságban van a nyugati egyházban később kialakuló „praelatus nullius” fogalommal).

¹² BERKI Feriz: *Az orthodox kánonjog*. In: *Felekezeti egyházjog*. Szerk. Rác Lajos. Budapest, 2004. 134.

p.

¹³ KRISTÓ Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. 91. p.

¹⁴ KRISTÓ Gy.: 1988. 212–213., 217–219. pp.

vent található, amelyek szinte gyűrűként fogják körbe ezeket a régebbi egyházmegyét. Lényeges, hogy e mondhatni külső körben elhelyezkedő káptalanok és konventek főleg az Árpád-házi királyok alapítókedvének köszönhették létrejöttüket, mivel a gyeplűve eredetileg királyi tulajdon volt. E külső kör emlegetésekor olyan káptalanokra gondolunk, mint a pozsonyi, nyitrai, szepesi, váradi, aradi, brassói, szebeni, titeli, kői, pozsegi, vasvári, illetve többségében királyi alapítású monostorokra, mint: Zobor, Garamszentbenedek, Pásztó, Szepes, Jászó, Lelesz, Váradi Szent Jobb, Kolozsmonostor, Kerc, Bélakút vagy Pétervárad, Béla, Zalavár, Csorna stb.¹⁵ Ha e kettős gyűrűn végigtekintünk, akkor láthatjuk, hogy azok a tatárjárás idejére már szinte teljesen behálózák az egész volt gyeplűvét.

Ebből két dolog is következett, egyrészt a régi püspökségek igyekeznek kiterjeszteni egyházi joghatóságukat ezen újabb káptalanokra és konventekre. Másrészt a körülöttük levő területek populációjának gyarapodásával természetesen kínálják magukat újabb püspökségek kialakításának centrumaként. Szép példája ennek Nyitra és püspöksége, de valami hasonló történhetett a Biharból Váradra áttett püspökség esetén is. További intenzív kísérletekről tudunk a felvidéki Szepesi és az erdélyi Szebeni káptalannál. Igaz, hogy mindkét esetben a szomszédos püspökségek (esztergomi és erdélyi) meg tudják akadályozni a püspökséggé alakítást, mégis a párszáz évvel későbbi fejlemények – így a 18. századi egyházigazgatási reform esetében Szepes püspökséggé válása – igazolják a korai kezdeményezések helyességét.¹⁶

Nagyon lényeges emlékeztetni éppen a nyitrai püspökség kapcsán az egyházmegye „területi konfigurációjára”, azaz az igazgatott terület mikénti kialakítására.¹⁷ Ugyanis az egyházmegye nem foglalja magába Nyitra vármegyéből csak annak városát és várát, mint püspökség székhelyét, maga az egyházmegye pedig, ebből a központból kiindulva legyezőszerűen terjed azután ki a Vág északi völgyéből Trencsénre, illetve Zólyom egyes részeire. Tehát az egyházmegye kialakításánál centrumként a már korábban igazgatásilag, s természetesen gazdaságilag is stabilizálódott várost és várat tették meg, mintegy főhadiszállásnak, s ebből kiindulva kísérelték meg, sikerrel a még kevésbé sűrű lakosságú Vág-völgy északi részét bekapcsolni a rendes egyházi szervezetbe.¹⁸

Nyitra esete azért is példaértékű, mert hasonló „területi konfigurációra” másutt is találunk az országban, jellemzően a peremterületeken, s emellett lényeges, hogy a világi kormányzásban, azaz az állami igazgatásban is. Már Györfy György felhívta a figyelmet a horvát-szlavon bánság kialakításával kapcsolatban arra a tényre, hogy a három területi egységből álló bánság – Horvátország, Dalmácia, Szlavónia – igazgatási központját nem az ősi horvát vagy dalmát területeken jelölik ki a magyar uralkodók, hanem a szlavóniabeli Zágrábban. Ugyanakkor e területhez hozzácsatolják a két folyóközbe átnyúló régi magyar vármegyék – Zala, Somogy – részeit, ahogy erről a somogyi tizedek birtoklója, a pannonthalmi apát, illetve a zágrábi püspökség közötti perből értesü-

¹⁵ JERNEY János: *A magyarországi káptalanok és konventek, mint hielmes és hiteles helyek története*. Magyar Történelmi Tár. II. k. Pest, 1855. 35–80., 85–126. pp.

¹⁶ Szepes korai viszonyaira ld. HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, Auróra. 1973. 54. p.

¹⁷ A Nyitrai Káptalan kanonokjainak Szent István korára hamisított oklevelét ld. THOROCZKAY G.: 2009. 1411–1412. pp.

¹⁸ ORTVAY Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján*. I. k. Budapest, 1892. 64–78. pp.

lünk.¹⁹ Itt is tehát a magyar királyok a már korábban „pacifikált”, az államszervezetbe régebben szervesen beépült területeken, stabilizált háttérben helyezik el az új igazgatási egység, a bánság irányítási központját, s itt mintegy támogatásul hozzákapcsolják, önálló megyévé szervezik a környező megyerészeket. Ez természetes is, ahogy azt Kristó megjegyzi, mivel a régi horvát királyok úgy eladományozták a horvát-dalmát területeken a királyi birtokot, hogy mire e területek Magyarországgal kerülnek kapcsolatba, a magyar királyok már legfeljebb csak immunitásokat adományozhatnak, birtokokat nem.²⁰

Az azután már a sikeres terület-összefogás és kormányzás bizonyítéka, hogy a két folyó – Dráva és Száva – között, Szent László által alapított zágrábi püspökséget az 1200-as években Kálmán – korábban Halics királya – itteni kormányzása idején érseki rangra akarják emelni, mintegy hozzáigazítva a terület erősödő világi igazgatásának önállóságához az egyházi igazgatást. A terv ugyan megfeneklett a kísérleti stádiumban, de Zágrábnak a múlt század közepén történt érseki rangra emelése világosan mutatja, hogy e területek állami autonómiáját erősíti ugyane részek egyházjogi kiemelése.²¹

Látványosabb az együttmozgás, illetve a párhuzamos szervezés a feltételezett erdélyi megtelepedéssel kapcsolatban. Már Karácsonyi János felvetette a közismert teóriát, hogy Erdély betelepítése északkelet felől történt volna, és az egyúttal magyarázatot adna az erdélyi püspökség korai kialakítására és vándorlására is. Ezen elméletnek napjainkig vannak követői történettudományunkban, s annak helyességét vagy helytelenségét most nem kívánjuk elemezni.²² Itt csak felemlíteni szeretnénk, hogy az erdélyi részek igazgatása mind a világi, mind az egyházi igazgatásban párhuzamba állítható az eddig elemzett szervezési elvekkel, illetve tendenciákkal, ami alapján mondhatjuk, hogy ha semmilyen adattal sem bírnánk, akkor is feltételezhető lenne azonos elvek szerinti igazgatási rendezés.

Erdély esetében mindenképpen figyelemre méltó, hogy az erdélyi vajdák egészen 1440-ig, Hunyadi János és Újlaki Miklós együttes erdélyi vajdaságáig egyúttal viselik a szolnoki ispáni tisztelet is. Szintén köztudott, hogy az eredeti Szolnoki ispánság a Szamos völgyén át lenyúlt a mai Szolnokig. Csak későbbi idők fejleménye a három Szolnok kialakulása. Ugyanakkor közismert az erdélyi vajdák kezdeti fehér megyei ispánsága is. Mégpedig annak a dél-erdélyi Fehér megyének az ispáni tiszte, amely megye területe szinte az egész Dél-Erdélyt átfogta. E területek lakatlan volta, gyepűelv szerepe jól látszik a szászok itteni betelepítéséből, illetve az azt megelőző, gyepűörző feladatokat ellátó szórt székely telepekből, a későbbi Háromszékben felbukkanó (de eredetileg a mai Szászföldön létesült) sepsi, kézdi és orbai székelyek korábbi telepeiből (amit a szászok által átvett helynevek is megőriztek pl.: Százkézd, Szászorbó). Tehát itt is egy olyan nagyobb terület pacifikálása, az államszervezetbe való szervezettebb beépítése lehetett a feladat, amit képtelenség lehetett komolyabb háttértámogatás nélkül megvalósítani, viszont egyértelmű magyarázatot ad a vajdák szolnoki ispáni tiszte.

¹⁹ *A pannonhalmi főapátság története.* In: Pannonhalmi Szent Benedek Rend története. Erdélyi László. Budapest, Sz. István-Társulat. I.k.1902 323. p, II. k. 93–98. pp.

²⁰ KRISTÓ Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon.* Budapest, 1970. 109. p.

²¹ Zágráb egyházmegyéjére ld. ORTVAY T.: II. k. 1892. 712. és köv. pp., illetve Kálmán király és Zágráb kapcsolatára. PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt.* I. k. 1899. 219. p. 406. és 468. lbj., Uő.: *Horvát-Dalmátország elfoglalásáról –1091–1111. Századok,* 1888. 212–213. pp.

²² KARÁCSONYI János: *Szent István király élete.* Szent István társulat. Budapest, 1904. 35–36. pp.

Ezt a feltételezést csak támogatni látszik majd az ifjabb királyoknak az ország keleti felében az 1200-as években bekövetkező itteni regnálása. Sőt V. István rex iuniorátusa idején a „Sátoraljai vendégek” kiváltságlevelében levő utaló adat, miszerint hét – megjegyzendő Erdélyen kívüli, de Észak-kelet magyarországi – megyében ad V. István további kiváltságokat, azt is jelentheti, hogy e megyékre szintén kiterjedhetett a rex iuniorok, azaz az ifjabb királyok hatalma. Tehát az ország keleti felén a 13. században átmenetileg megvalósuló önállósodó területi különkor-mányszatot csak úgy lehetett eredményesebbé tenni, ha ahhoz további háttértámogatást is adtak a távolabbi cél, a keleti határ stabil védelmének megvalósítása érdekében. Ebből a szempontból nézve nagyon kézenfekvőnek tűnik az erdélyi püspökség Karácsonyi által felvetett ún. vándorlása, amelynek kezdeti püspöki központjaként Tasnádot jelölik meg, s az majd átmeneti Kolozsvárral való resideálás után ment volna le Gyulafehérvárra. Ezt – az elmélet készítője szerint – az említett mindhárom hely Szent Mihály patrocíniuma és látványos, az átlagos vidéki egyházaknál nagyobb méretű temploma is támogathatja.²³

A későbbiekben ugyan bebizonyosodhat, hogy az említettek továbbra is megmaradtak a teória szintjén, de azok a tények mindenesetre magyarázatot igényelnek, hogy a Szebeni prépostság az egész középkoron át nem tartozik az erdélyi püspökség jurisdictiója alá, hanem Esztergomhoz, s hogy Háromszék székei egy 15–16. századi adat szerint egyházi ügyekben, mint szentszéki fórumhoz nem a gyulafehérvári püspöki székhöz tartoznak, hanem a brassai káptalanhoz, illetve barcasági dékánhoz. Továbbá az erdélyi püspök és egri püspök közötti hosszas vitát, pert, amelyet az északkelet-magyarországi területek (Máramaros, s talán Ugocsa) feletti jurisdictióért, illetve egyházi tizedekért folytattak majd száz éven át – szintén felderítésre vár. Ezen utóbbi perhez érdekes adalék Németh Péter közlése az Erdélyi Okmánytár regesztája alapján, miszerint 1264-ben az akkori Sásvárinak mondott (tkp. Ugocsa, tehát az erdélyi püspökséghez tartozó) főesperes, Ivánka kérésére megengedi IV. Orbán pápa, hogy az erdélyi püspök neki adja az erdélyi Vinc település megüresedett plébániái javadalmát, ami 7 márkányit ér, mivel az ő „főesperessége (értsd Ugocsa) – melynek éves jövedelme 9 márka ezüst alatt van – Magyarország szélén terül el, ahonnan kezdve Tatárországig már emberi települések nincsenek.”²⁴

A fenti homályból előbukkanó szervezeti megoldások, egyházi, világi párhuzamoságok még szorosabban jelentkeznek az 1200-as évek nagy változásaiban, különösen az ország déli határán, illetve délkeleti sarkában. Ugyanis a 13. század elején – nagyjából Bizánc elfoglalásától egészen a tatárjárásig – egy olyan időszakot látunk történelmünk-

²³ KARÁCSONYI J.: 1904. 35. p.: „Tasnád messzire látható templomával [...] valaha szent Mihály főangyal tiszteletére volt avatva, s az erdélyi püspökségnek is ez volt a védőszentje. Maga a város 1556-ig az erdélyi püspök birtoka volt s azonkívül századokon át itt székel az erdélyi püspöknek Meszesen inneni helytartója. Mindez arra mutat, hogy eredetileg itt Szatmár és Szilágy megyékre terjedőleg alapította szent István az erdélyi püspökséget. Ámde utóbb elfoglalván Erdélynek Észak-nyugati csücskét (t. i. Gyula nagybátyjától), az oda telepített és veszedelemnek kitett keresztény népet nem hagyhatta főpásztor nélkül. Áttette tehát a püspöki székhelyet Kolozsvárra. Ez éppúgy az erdélyi püspök birtoka volt, mint Tasnád s egyháza is szintén Szent Mihály tiszteletére volt avatva. Csakhogy e Szamos-völgyiek kevesebben is voltak, szegényebbek is voltak, hogysem egy főpásztort eltarthattak volna. Szent István tehát az erdélyi püspökségnél meghagyta Szatmár, Közép-Szolnok és Kraszna megyéket.”

²⁴ NÉMETH Péter: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század végéig.* – Asezarile comitatului medieval satu Mare pâna la începutul secolului al XV-lea. Nyíregyháza, 2008. XXIX. pp. és 15. lbj. Hasonlóan e korai területek illetve hegyvidék lakatlan voltát hangoztatja KRISTÓ Gy.: 1988. 485. p.

ben, amikor azon egész határvonal, amely akár politikailag, akár egyházilag bizánci érdekszférával határos, ekkor látványosan megmozdul, s a magyar érdekszféra eddig nem látott kiszélesedésének vagyunk tanúi. E kiszélesedési tendencia akciói mögött rendszerint ott van a Szentszék valamilyen módon. Mivel pedig ezen akciók nem irányulnak sem az osztrák, sem a cseh vagy lengyel területek felé, hanem csak a bizánci területek irányába, így feltételezhetjük, hogy a korabeli történések felszínén jórészt a magyar királyság egyéni akcióiként megjelenő befolyási övezet gyarapítások mögött egyúttal Rómának az Illyricumért, illetve a bizánci egyház visszaszorításáért indított új köntösbe öltöztetett kísérletével állunk szemben.

Jelzi ezt többek között az a legújabban tett megállapítás is (Makk Ferenc), hogy az 1200-as évek Halics-ban tett magyar terjeszkedési kísérletek kapcsán az oroszok és magyarok között új ellentétek is jelentkeztek, mégpedig vallásiak. Itt feltehetően egy olyan szélesebb körben összehangolt koncepcióról is szó lehetett, amely óriási ívben a Baltikumtól le a Kárpátok keleti koszorújának lejtőjén át, végig a Balkánon kívánt talán védelmi sávot létrehozni (avagy esetleg oppozícióba átmenni) a bizánci érdekszférával szemben. Ma már nehéz lenne pontosítani, hogy mi lehetett ebben a délkelet felé való elmozdulásban a Magyar Királyság és mi a Szentszék részaránya, az mindenesetre tény, hogy a 13. század elejétől figyelhető meg a jelzett sávban a magyar állami és egyházi szervezet megváltozása, mondhatni továbbfejlesztése.

Ennek közvetlen kiváltó okaként a bogumil eretnekség látszik, illetve, hogy a Száván túli területek III. Béla óta váltakozva hol bizánci, hol magyar fennhatóság alatt vannak, s ebből következően idetartozásuk alatt ténylegesen is megnő a magyar fennhatóság alatti bogumilok, ill. skizmatikusok száma. Ebből a szempontból a boszniai területek, illetve a Száván túli Szerém thema az érdekes. Különösen azok után, hogy az 1200-as évek első felében a Dráva-Száva közben két új püspökségi székhely is kijelölésre kerül, mégpedig a bosnyák püspökség számára Diakováron, míg a szerémi thema számára Kő monostorában. Mindkét frissen szerveződő püspökség a korábban elemzett sémák alapján alakíttatik ki. Ugyanis a bosnyák püspökségnek semmiféle területi összefüggése nincs a Száva alatti Boszniával, csak a székhely található itt. Míg az új szerémi püspökségnél is a fontosabb plébániák változatlanul a korábbi Innenső-Szerémségben – „Symria Cisterior” – egyházi jurisdikciót gyakorló Kalocsa-Bácsi érsekek alatt maradnak, így néhány Szerémszigeti plébániát leszámítva az új püspökség működési körét a Száván túli Szerémségben – „Uterior Symria” – a bizánci themában jelölik ki.

Feltűnő ugyanakkor, hogy a 13. század első felében a Dráva-Száva közben illetve a környező szomszédos régióban legalább öt püspökség – így Zágráb, Diakovár, Kő, Pécs, Kalocsa-Bács – és két társas káptalan – Csázma és Pozsega – között oszlik meg az egyházi ügyek igazgatása. Ez a tény, illetve, hogy Pécsét és Bácsot is beleszámítva ilyen keskeny területsávon öt püspöki székhely legyen – e területeknek a különleges preferáltságát mutatja a 13. századi magyar állam történeteiben. Hiszen ehhez hasonlítva az ország majd nyolcvan százalékán legfeljebb tíz püspöki központ található ugyan ezen időtájt. Még jobban nő a déli területsáv javára az arány, ha a század második felétől ideszámítjuk a Nándorfehérvári és Barancsi püspökségeket is. Ez mindenképpen azt sejteti, hogy a 13. század egyértelműen a magyar balkáni politika majoritását hozta magával; illetve az az egyház-igazgatási tény, hogy e déli területsáv egyházi intézményeit Kalocsa-Bács érseksége alá rendelik, világosan mutatja ezen metropolitai székhely politikai jelentőségének a fokozódását is. A korábbi római Illyricum iránti igények tükrében úgy tűnik mindez önmagáért beszélő példa.

Ha hihetünk Wertner Mór múlt század eleji kutatásainak, akkor Margit volt konstantinápolyi császárné (II. András magyar király nővére), valamint két fiának Kalo Johannes-nek és Vilmosnak a 13. század első felében e tájon gyakorolt különkormányzása felvillantja a politika hatásossága érdekében szükséges párhuzamos világi külön kormányzatot, illetve annak legalább a kontúrait. E területi külön kormányzat, amely csak később nyeri el a Macsói bánság elnevezését, de a gyakorlatban az 1270-es évekig az Árpádok leányági leszármazói birtokolják, mintegy leányági dukátust. Különlegessége, hogy területileg a töredékes források szerint nagyjából lefedi az egész déli területsávot. Hiszen vélhetően e világi különkormányzat – amelynek vezetői Árpádházi leszármazottként hercegi címet viseltek – alá tartozhatott a Dunán inneni Bácsi, illetve Kevei ispánság, nem különben a két folyóközéből Pozsegától kezdve Nándorfehérvárig minden terület, valamint a Száván túli Szerém thema. Halvány utalások még azt is sejtetni engedik – Wertner szerint –, hogy a különkormányzat központja Pozsegában helyezkedett el. Sőt, Kalo Johannes, a néhai II. Izsák (Angelos) bizánci császár fia – legalább is egyes források szerint – ott tartotta udvarát, s területi külön kormányzása innen szinte legyezőszerűen fogta át ezt a két folyóközi és túloldali területsávot. Igazi kiterjedését akkor látjuk, amikor Kun László kiskorúsága alatt megszűnik e területi különkormányzat, az akkori hercegnek, Bélának az erőszakos halála miatt, a királyi kormányzat (IV. Kun László) pedig kisebb bánságokra osztja fel a területet, s ekkor: Macsói, Sói, Uzorai, Barancsi és Kucsói bánok igazgatták e déli sávot.

Hely híján csak utalunk rá, hogy ezen időszak délkelet Erdélyében, a német lovagok kezdeményezéseiben, – midőn azok a Barcaságból kiindulva megkezdik a Kárpátokon túli területek pacifikálását és egységbe szervezését – szintén felbukkannak értékelhető párhuzamok. Különösen jelentős egyházigazgatási szempontból a lovagok utáni időkből is fennmaradó Barcasági dékánság, illetve Brassai káptalan. Ami egy századdal később – a korábbi szervezési formák ismeretében – meglehet, hogy esetleg kiindulási pontul kínálkozhatott a Milközi püspökség Anjou-kori restitúálási törekvéseihez.

Befejezésül megállapítható, hogy az a látszólagos ellentmondás, ami az államszervezés idején látható állami és egyházi szervezési elvek között, a feudális viszonyok, illetve a kereszténység stabilizálódásával egy század múltán elvezet ahhoz a helyzethez, hogy állam és egyház együtt, összehangolva oldják meg a korabeli magyar állam előtt újra meg újra felmerülő igazgatási, szervezési feladatokat. Lényeges, hogy ezen együttműködés eredményeként a 13. században véglegesülő szervezeti megoldások nagyjában-egészében meghatározóak lesznek egészen Mohácsig, illetve a reformáció kezdetéig.

Mindezen példák elemzését pedig azért tartottuk szükségesnek, mert a megoldási mód új területi gyarapodás esetén állandósuló mintává lesz, s az országterületnek a 13. századi nagy átmeneti bővülése idején a világi és egyházi területszervezés együtt párhuzamosan halad, éppen a fenti minták alapján. Elég itt a II. András és IV. Béla alatti fejleményekre utalni. Köztük is különösen a Szörényi bánság és Szörényi püspökség, vagy a Macsói bánság, s feltehetően a Szerémi püspökség, Bosnyák bánság és Boszniai püspökség esetei a legjellemzőbbek, ahol mind a legyezőszerű területszervezés, már stabilizált területen lévő igazgatási központtal, mind a világi és egyházi közigazgatás párhuzamos megvalósítása tetten érhető. Az így állandósuló kormányzati gyakorlat eredményességét mutatja, hogy jó évszázaddal később még Nagy Lajos is – amikor átmeneti területgyarapodást ért el az Észak-balkáni háború révén – hasonló megoldással kísérletezett. Elég itt a Viddini bánság és Viddini (később néha Bodoni) püspökség, vagy Sző-

rényi bánság és Argesi püspökség megszervezésére utalni, sőt talán még a Milkói püspökség felújítási kísérlete is ebbe a sorba illeszkedhetett.

Ha pedig a fentiek alapján visszaülhetünk az eredeti kiindulási pontunkra, a Szent István féle egyházalapításra, akkor az alábbi következtetések adódnak. Valamilyen okból az ország Szent István kori keleti felében – területi konfigurációjukat tekintve – másképpen lettek az egyházmegyék kialakítva, mint a Dunántúlon, ahol feltehetően késő frank kori reminiscenciákkal is számolhatunk a veszprémi, győri és esztergomi püspökségek területi megformálása kapcsán. A Dunától keletre ugyanis területileg egymás után – nem pedig alapítási időrendben – a püspökségek így sorakoznak: a Kalocsa-Bácsi, a Váci, az Egri és az Erdélyi egyházmegye. Ezek területe, különösen Vác, Eger és Erdélyi püspökségek esetében viszonylag hosszan, mégpedig Északról déli irányba elnyúló egymással szinte párhuzamos területsávokat mutat. Hasonlót lehet felfedezni Kalocsa-Bács esetében is. Az is egyezik a felsoroltak esetében, hogy az egyházmegyék kormányzati központja ennek a szintén „legezőszerű” területnek a felső, talán a védhetőbb centrumában helyezkedik el. Később ugyan még nem teljesen tisztázott okok miatt, ebbe a párhuzamos régió sorba szinte belemetszve kerül kialakításra, időben később, de még István alatt a Csanádi és Bihari püspökségek területe.

Ez azután olyan sajátos enklávékat eredményez, mint Záránd megye, amely három püspökség találkozásánál fekszik (Csanád, Bihar és Vác) mégis a valószínűsíthető eredeti birtokoshoz, Egerhez tartozik egészen a reformációig. Vagy a Csanádi püspökség területén a Temesközben szintén a reformációig a legnagyobb világi földesúr a Kalocsai érsekség, s nem a Csanádi püspökség. Ennek ellenére kísért a gondolat, hogy az elején felsorolt három nagy egyházmegye talán eredetileg missziós jellegűk, s így bizonytalan területi határaik miatt nyerték el azt a 'legezőszerű' sajátos területi konfigurációt, amit a későbbiekben a világi közigazgatásnál is tetten érhattünk a fenti példák alapján. Viszont egyúttal az is megállapítható, hogy az Erdélyi püspökség quasi külön szerencséje, hogy a fentiek közül talán egyedül meg tudta őrizni – egészen a reformációig – a számára eredetileg is kijelölt egyházmegyei határokat, az egy Szászföldet leszámítva.

A fenti megjegyzés talán azért is fontos lehet, mert Észak-Kelet Magyarországon ezen egyházszervezeti konfigurációkra emlékeztető világi igazgatási egység létezett egy-két századon át, ez pedig az eredeti Szolnok megye.²⁵ A feltételezések és adatok egybehangzóan mutatják, hogy az egykori Dobokától a Szamos völgyén át, a Tiszához érve annak partjait is átfogva jutott el az igazgatási határ a mai Szolnokig.

E különleges területi konfiguráció, mint megye létezett az adatok szerint már igen korán. Létrejöttét elsősorban a Dobokából a vizen (Szamos és Tisza) illetve szárazföldi úton szekereken a Meszes hágóján át szállított sónak köszönhetette. Ugyanakkor nem lehetetlen, hogy létrejöttében a régi nomád hagyomány is közrejátszott. Közismert, hogy számos megyénk esetében kimutatható a történettudomány képviselői által gyakran hangoztatott elv, hogy bizonyos nomád elemek, így a víz kétpartiság a megye szervezetben igen sokáig tetten érhető a magyar államszervezetben. Nem lehetetlen, hogy az Erdélyi püspökségnek a sokat emlegetett Észak-kelet magyarországi lokalizálása az éppen e gazdasági háttérre alapítva történt. Hiszen feltehető, hogy a Dobokában bányászott só felügyelete eredetileg a Gyulák hatáskörébe tartozott, s csak Szent István győzelme után alakítottak ki itt királyi felügyeletet, s netalán egyúttal királyi ispánságot is.

²⁵ KRISTÓ Gy.: 1988. 436. és köv. pp. ahol fordítva, a lenti Tisza melletti szakasztól képzei el a vármegye Dész irányába való fokozatos kiterjesztését.

Majd a későbbiekben jelzett erdélyi vajdák Észak-erdélyi Szolnokbeli ispánsága mintha ugyanerre utalna vissza a megváltozott körülmények között is. Máiig ismeretlen okból az egykori hatalmas kiterjedésű Szolnok idővel több részre osztódott, de egykori területi konfigurációja mintha a korai Erdélyi püspökség Meszesen itteni birtoklására is emlékeztetne. Nem lehetetlen, hogy az egykori Szolnok feldarabolása esetleg összefüggött a Dukátus Észak-magyarországi megszűnésével, illetve a dukátusi központban lévő püspökségnek Biharnak új székhelyre, Váradra költöztetésével. Hiszen sóút ellenőrzése Bihar várából volt megoldható, Várad pedig már kiesett ezen útvonalból. Ugyanakkor más forrásokból tudjuk a Váradon illetve Sebes Körös völgyén átvezető „Magna via Transsylvaniae” több évszázados hadiút fontosságát²⁶ ami azt jelzi, hogy az Erdélyi részek preferálásban, különösen a középső és déli részek esetében kényes változások következtek be. Ez összefügghet a székely telepek keletebbre mozdításával és a százsz betelepítéssel egyaránt.

LAJOS RÁCZ

THE RELATIONSHIP BETWEEN CHURCH AND STATE ORGANIZATION IN THE EARLY HISTORY OF HUNGARY

(Summary)

This study explores the early years of the organization of the Church in Hungary, and the sources available on this topic. Three main factors affecting the development of church organization in Hungary can be identified – the early Byzantine influence, followed by that of the German Empire and finally the influence of Rome. Even though Byzantium was undeniably the earliest force to shape Hungarian church organization, for various political reasons the Hungarians would become a part of Western Latin Christendom, as is clearly borne out by the Kievan Chronicles.

The territorial configuration of Hungarian Episcopal sees, particularly in the eastern part of the Carpathian basin, is quite distinctive. A pattern of “fanning out” is discernible, in which a centre of church governance was located at one end of the region it served, which we may speculate was the most easily defended or densely populated extremity. Similar approaches to secular regional organization can also be traced, such as in the Transylvanian voivodeship (province), The Croatian-Dalmatian province and the Macsó province, where against a politically and economically background the integration of new territories begins with a similar type of fanning out.

While the development of Episcopal sees and the formation of secular administrative units show considerable divergence in the first century of the Hungarian state, it can clearly be seen that from the reigns of Saint Ladislaus I and King Coloman onwards a harmonious co-operation between Church and secular authorities developed in dealing with problems of territorial administration.

²⁶ RÁCZ Lajos: *Magna via Transsylvaniae* (avagy a nagy erdélyi út nyomai Kalotaszegen). In: Magyar Múzeum. 1991. 1/2. sz. 63–74. pp.

RÉVÉSZ BÉLA

A törvényesség és az alkotmány kategóriái az állambiztonság fogalomkörében 1989

A politikai átalakulás valamint a titkosszolgálatok változásaival kapcsolatban hosszabb ideje folyó kutatás az eddig összegyűjtött iratok, dokumentumok, illetve ezek részfeldolgozásai néhány általánosabb következtetés levonására is lehetőséget teremtenek. Az eddigi vizsgálat eredményei nyomán megerősíthető az a korábbi kutatási hipotézis, amely három, jobbra feltáratlan és feldolgozatlan területen vél új irányt kijelölhetőknek az ez irányú kutatások számára:

A rendszerváltás politikai átalakulásának valamint a titkosszolgálatok változásainak elemzése valóban jelentős eredményekkel jártak, de gyakorlatilag csupán egyik vagy másik szegmens vonatkozásában; a két folyamat kölcsönhatásának, kapcsolatuk valódi tartalmának feltárása eddig elmaradt.

– A jelenségcsoport vizsgálata szinte kizárólagos letéteményesének mindmáig a történeti megközelítések bizonyultak, hiszen a kutathatóság tartalmi és időbeli határait szigorúan kijelölték a iratok visszaminősítésének törvényi feltételei. Pedig a más természetű – jelen kutatásban elsősorban: politológiai, jogtudományi, szociológiai – megközelítések alkalmazása nem csak az egyes társadalmi, politikai, intézményi vonatkozások folytonosságát és / vagy megszakítottságát tehetik egyértelműbbé, de jelezhetik a társzaktudományok számára, hogy ezen az eddig általuk elhanyagolt területen megválaszolandó kérdések sorakoznak.

– A politika, a sajtó és a közvélekedés leegyszerűsített tematizációja folyamatosan befolyásolja a kutatások irányait, témaköreit, ezért következtetései többnyire visszaigazolják a legkülönbözőbb ideológiai intenciókat. Pedig pl. a „tisztá” rendszerváltó politikai erők és a diktatúrát kiszolgáló „gonosz” állambiztonság dichotómiája a valóságban így nem létezett, még ha ez a szemlélet meg is könnyítette a helyzet utólagos értelmezését. Mai ismereteink birtokában azonban már lehetőség nyílik a differenciáltabb és tárgyilagosabb értékelésre.

Ez utóbbi feltételezés mellett érvként kíván jelen vázlat néhány adalékkal szolgálni. A törvényesség és az alkotmány fogalmai alapkategóriái voltak nemcsak a rendszerváltás előtti politikai, jogpolitikai retorikának, a sajtó és propaganda nyelvének, de a szocialista állam- és jogtudomány is előszeretettel választotta kutatási témájának.¹ Ugyanak-

¹ A szocialista állam- és jogelméleti irodalom forrásfeldolgozása során önálló fejezetet kaptak az ezzel a témakörrel foglalkozó munkák. Lásd: *Magyar állam- és jogelméleti bibliográfia 1950–1980* (Szerk.: NAGY Lajos – Papp Ignác) JATE ÁJTK Állam- és Jogelméleti Tanszék, Szeged, 1980.

kor a maga speciális titkosságánál fogva semmit nem lehet tudni az államszervezet egyik legkarakteresebb, egyben legrejtőzködőbb szervtípusának ezzel kapcsolatos fel-fogásáról, miközben ennek éppen az az alapfunkciója, hogy az állami berendezkedés mindenkori szuverenitását – annak idő- és térbeliségétől, sőt, hatalomgyakorlási formáitól, módszereitől függetlenül – védelmezze. A titkosságok – természetesen róluk van szó – „rejtőzködéséről” természetesen csak akkor lebbenthető fel a fátyol, ha kellő információkhoz juthatunk az ezzel kapcsolatos véleményükről, elképzelésükről, esetleg a szabályozásra vagy a joggyakorlatra vonatkozó koncepciójukról. Egy különös időszak, a rendszerváltás környékéről származnak azok a dokumentumok, amelyek érzékeltetik azt, hogy maguk a titkosságok (az akkori megjelöléssel: az állambiztonsági főcsoportfőnökség) milyen fokozott érdeklődéssel követte a „tárgyalásos forradalom”² menetét, benne a sarkalatos törvények meghozatalának, alkotmányozásnak a folyamatával. Mivel az állambiztonság – a kül- és belpolitikai változások kényszerétől sürgetve – egyébként is önmaga strukturális és funkcionális átalakítására készült, így érthetően kereste a helyét az új alaptörvényhez való viszonyában. A helyzet megértéséhez a kiindulópontot az átalakulás évének gyorsan változó pártállami és ellenzéki alkotmánykoncepciók nyújtják, amelyek közül az előbbi közvetlenül is befolyásolta az állambiztonsági főcsoportfőnökség álláspontjainak alakulását. Az ebből levont végső következtetésük pedig arra indította a szolgálatokat, hogy explicit alkotmánybeli megjelenésüket konkrét módosító javaslat kezdeményezésével is proponálják a törvényalkotónak. Ezen szándékuk azonban paradox módon nem került nyilvánosságra, titkos maradt mindmáig, miközben az alapprobléma a jogállam körülményei között is változatlan. Mivel az Alkotmány sem a feladatmeghatározás, sem az irányítás szempontjából semmit nem mond kifejezetten a nemzetbiztonságinak nevezett szolgálatokról, kérdéses, hogy áttételesen mi vezethető le a szabályokból. Mivel a Kormány a rendvédelmi szervek működését irányítja és a nemzetbiztonsági szolgálatok az egyes rendvédelmi szervek között nyerne említést, azok működését is a Kormány irányítja. De mire terjed ki ez a működés? Mik a feladataik? E kérdésekre választ adnak az egyes (polgári és katonai) nemzetbiztonsági szolgálatokat szabályozó törvények, de nem ad-e választ maga az Alkotmány. Mivel a titkosságokra vonatkozó (állam- és jogtudományi, szervezettársadalmi, politológiai stb.) kutatások gyakorlatilag nem léteznek³, ezért feltűnő, hogy az alapvetően jogdogmatikai szemléletű Alkotmány-kommentár körében egy váratlan sajnálkozás bukkant elő a helyzetet illetően, hozzátéve: „a szolgálatok alkotmányos szabályozása mindenképpen kiegészítésre szorul”.⁴

² A „tárgyalásos forradalom” kifejezés 1990-ben tűnt fel; TÖKÉS, Rudolf L.: *Hungary's Negotiated Revolution*. (Cambridge University Press, 1996.) című könyvének a címében is helyet kapott. Magyarul: TÖKÉS Rudolf: *A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomátvitel 1957–1990*. Kossuth, Budapest, 1998.

³ RÉVÉSZ Béla: *A titkosságok titoktartásáról. Egy politikai jelenség politikai mellőzöttsége*. Politikatudományi Szemle 2007. 4.

⁴ PATYI András: *Az Alkotmány a nemzetbiztonsági szolgálatokról*. In: Az Alkotmány kommentárja. Századvég Kiadó, Budapest, 2009. VIII. fejezet. A Magyar Honvédség és egyes rendvédelmi szervek I. 4. (29–39. bek.) 1468. p.

1. Az állambiztonsági reform-elképzelések alkotmányozási háttere

A rendszerváltás politika- és társadalomtörténeti leírása és feldolgozása előbbre jár, mint a korszak állambiztonsági jellegű változásainak a feltárása. Magyarázatképpen megemlíthető, hogy utóbbiak esetében – titkosszolgálati természetük folytán – közel sem megismerhetők, áttekinthetők teljes mivoltukban a történések, hamarabb elakad a mélybe hatolni kívánó kutatói kíváncsiság, sőt, még a felszínre kerülő bizonyítékok hitelessége is – szintén az alkalmazott titkosszolgálati eszközök és módszerek sajátosságaiból következően – megkérdőjelezhető. A jelenség egészéből talán csak az alapvetés egyértelmű: a történetileg kialakult társadalmi-hatalmi struktúrák részeként létrejött és szükségképpen azóta is működő titkosszolgálatok egyszerűbb vagy fejlettebb formában, de mindenkor rejtett intézményi keretek között, nem nyilvános szabályozással, titkos állománnyal, operatív módszerekkel és speciális technikákkal vesznek részt a legkülönbözőbb formájú államhatalmak szuverenitásának védelmében. Az információhiány a diktatúrákban nagyobb, demokráciákban kisebb mértékben, de misztikus homállyal övezi ezen szolgálatok tevékenységét. Az „ellenség” előli rejtőzés a „baráti” tekintet elől is elvonja az információt, és természetesen vesztese ennek a titkolózásnak az emberi megismerés legracionálisabb rendszere, a tudomány is. A történelmi tapasztalatok szerint annak, hogy e sajátos kutatási objektum vonatkozásában a sejtések, találgatások tudományos érvelés útján is igazolható ismeretekké szerveződhessenek, kedvező politikai kondícióknak is fenn kell állniuk. A titkosszolgálati struktúrák titkai ugyanis többnyire a hatalmi vezetők/vezetés cseréje, de nem ritkán politikai eliték, rezsimiek, rendszerek váltása idején tűnnek elő, legalábbis az új hatalom vezetése által hasznosnak tűnő és ezért engedélyezett mértékben és módon. Ilyen időszakokban a nagy leleplezések közelíthetnek ugyan az objektív (rész)igazságok felé, de ahogyan az információk visszatartása, úgy „csepegtetésük” is kikezdheti a tudományos megismerés kritikai élet, függetlenségét, egyben hitelességét is. A titkosszolgálatok kutatásának konjunktúrája ezért többnyire a nagy politikai, társadalmi megrázkódtatásokhoz kötődik, amikor az új politikai rezsim a tudomány legitimációs hatását is fel kívánja használni a korábbi politikai vezetés bírálata, illetve saját hatalma hitelesítésére. Ennek pedig legalkalmasabb eszköze, a korábbi vezetés gonosz, amorális, korrupt, cinikus és kegyetlen vonásainak minél teljesebb bemutatása. E leleplezésekhez „örömmel” csatlakozik a közhangulat és -vélemény, amely természetes antipolitizációjánál fogva erkölcsstelennek tekint mindenféle hatalmi tevékenységet, másfelől a tudomány, amely számára viszont az a legfontosabb, hogy az eddig csak sejtett, de elrejtett politikai információk hirtelen felszínre kerülnek, így megismerhetővé, kritikailag feldolgozhatóvá válnak.

A kommunista rendszer összeomlása az 1980-as és 1990-es évtized fordulóján a titkosszolgálatok történetében is szakaszhatárt jelentett. Kelet-Európa korábbi politikai struktúráinak legfontosabb elemei az erőszakszervek, köztük a titkosszolgálatok voltak. A közvélemény a titkosszolgálatok továbbélését-átalakulását gyanakvással szemlélte. A bizalmatlanság fő oka a titkosszolgálatok mindenkor titokzatossága volt. Kétségtelen, hogy nem lehet merev cezúrát vonni a rendszerváltás előtti diktatúra állambiztonsági szolgálata és a demokrácia jogállamiságának nemzetbiztonsági szolgálatai közé. Ugyanakkor a titkosszolgálatoknál tapasztalható folyamatosság jelei megkérdőjelezik valódi átalakulásukat. A szolgálatok hatalomközelisége rendszereken átvivő szerepeket, attitűdöket is kialakít. A struktúrák és a belső szabályozás fennmaradása pedig még nagyobb állandóságot mutat, mint a személyi összetétel folyamatossága. Valószínűleg

semmiféle szabályozás automatikusan nem zárja ki a titkosszolgálatok politikaközei, azt befolyásoló működésének lehetőségét. Ezért az alkotmányos garanciákon és a jogi szabályozáson túl fokozott jelentősége van a politikai hatalmat korlátozó demokratikus politikai környezet és kultúra kialakításának is. A titkosszolgálatokat politikai jelentőségük teszi a politológiai kutatások szükségképpen tárgyává, amely paradigmát a jövőben remélhetően meginduló szakkutatások is figyelembe fognak venni.

De milyen alkotmánykép körvonalazódhatott 1988-89 táján az állambiztonság előtt, amelyhez saját törvényességi és alkotmányossági koncepcióját is hozzáigazíthatónak vélhette. Ebben a vonatkozásban a háromoldalú tárgyalások hat politikai munkabizottsága közül az I/1. számú – hivatalosan: „Az alkotmánymódosítás időszzerű tételei, a köztársasági elnöki intézmény és az alkotmánybíróság kérdései” – bizottság végezte a legjelentősebb munkát. Bár a Nemzeti Kerekasztal résztvevőinek a politikai egyeztető tárgyalások témaköreivel és munkarendjével foglalkozó 1989. június 21-i megállapodása az alkotmánymódosítással, a pártok működésével, illetve a választásokkal kapcsolatos kérdésekben tartotta kiemelten indokoltnak a „gyorsított ütemű munka vállalását”, ezek sorából is kiemelkedik az alkotmányozó munka fontossága.⁵ „Anya-jogágként” a közjog egyébként is gyűjtőterülete a többi jogág alkotmányos alapelveinek, de az átmenet időszaka önmagában is joggal kapta az „alkotmányos forradalom” megjelölést. Mindez természetesen nem kisebbíti a többi munkabizottságban folytatott munka jelentőségét, hiszen maga az I/1-es munkabizottság is gyakran utalt át különböző feladatokat más bizottság tevékenységi körébe, és a más bizottságokban kialakított javaslatokat kölcsönösen tudták saját munkájukban is hasznosítani. Mégis, ha a korabeli sajtót, vagy a rendszerváltás időszakával foglalkozó elemzéseket vesszük figyelembe, szembetűnő az I/1-es bizottság szerepének túlsúlya.

Mindezt az a tény is megerősíti, hogy éppen ebben az albizottságban készült a tárgyalások legfontosabb dokumentuma: a Magyar Köztársaság alkotmánya. Történelmi háttérét tekintve természetesen nem előzmények nélküli munkáról volt szó. Az alkotmány felülvizsgálatának folyamatában – a már korábban megindult tudományos kutatások elméleti eredményei mellett – az MSZMP 1988. májusi pártértekezlete tekinthető kiindulópontnak. Állásfoglalása megerősítette, hogy „a társadalmi, politikai fejlődés szükségessé teszi az alkotmány felülvizsgálatát”, majd részletezi ennek fő irányait.⁶ Ezt követően az MSZMP Politikai Bizottságának 1988. május 31-i határozata konkretizálta a teendőket: „A Politikai Bizottság egyetért az alkotmány felülvizsgálatának megkezdésével; a munkálatok tartalmi kereteire, szervezeti rendjére vonatkozó javaslatot alapul elfogadja. A vitában elhangzott észrevételek figyelembevételével átdolgozott anyagot Fejti György elvtárs hagyja jóvá. Felkéri az Országgyűlés elnökét és a Minisztertanács elnökét, hogy az alkotmány vizsgálatával összefüggő állami feladatok végrehajtása érdekében tegyék meg a szükséges intézkedéseket. Megbízta a KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályát, hogy a Központi Bizottság által kiküldendő bizottság összetételére tegyen javaslatot a Politikai Bizottságnak, melyet jóváhagyásra a Központi Bizottság soros ülése elé kell terjeszteni. A Közigazgatási és Adminisztratív Osztály folyamatosan gondoskodjon az alkotmány felülvizsgálatával kapcsolatos politikai döntések előkészítéséről.”⁷

⁵ Lásd: 34. sz. jegyzet.

⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve. 1988. május 20–22. Kossuth. Budapest, 1988. 262–263. p.

⁷ Az MSZMP Politikai Bizottságának 1988. május 31-i határozata. MOL M – KS – 288. f. 5/1072. 6. e.

A Politikai Bizottság döntését követően hozta meg a Minisztertanács az alkotmány felülvizsgálatára irányuló munkáról 2022/1988. (HT. 7.) MT határozatát. Ebben a testület jóváhagyólag tudomásul veszi az Igazságügyi Minisztériumnak az alkotmány felülvizsgálatának ütemtervéről, valamint a szakmai szervezeti keretekről szóló előterjesztését.⁸ Az 1988. június 29-én igazságügyi miniszterre kinevezett Kulcsár Kálmán tíz munkabizottságot hozott létre az alkotmány egyes szabályozási tárgyköreinek gondozására, majd augusztus elején egy előzetes koncepcióvázlatot terjesztett elő az alkotmány felülvizsgálatáról. E dokumentum szerint ekkor még nem született döntés arról – jóllehet a vitában felmerült –, hogy új alkotmány kidolgozására, vagy az 1949-ben kelt alkotmány módosítására kerüljön-e sor; maga a PB-határozat is az „alkotmányról szóló” törvényjavaslatról beszél. *Kulcsár Kálmán* a további, eldöntendő kérdések körébe sorolja, hogy „utaljon-e az alkotmány maga az egypártrendszerre, mint a politikai rendszer sajátosságára, s ha igen, összekösse-e jelenlegi történeti helyzetünkkel, mintegy ‘átmeneti’ jelleggel biztosítva úgy, hogy a történelmi feltételek változásával esetleg alkotmányváltoztatás nélkül, más pártok szerveződése is lehetséges legyen”. Az alkotmányozás jellegével kapcsolatban megállapítja: „A jelenleg hatályban lévő alkotmányunk – a módosítások ellenére – alapvetően a harmincas években, a Szovjetunióban kialakult politikai rendszert, illetőleg az ott 1936-ban elfogadott ún. ‘sztálini’ alkotmányt tükrözi, és pedig bizonyos vonatkozásban szinte ‘hívebben’, mint az 1977-ben a Szovjetunióban elfogadott új alkotmány. Ehhez való ragaszkodás politikailag felesleges teher továbbvitelét jelentené és óhatatlanul is egy olyan politikai rendszerhez való kötődésre engedne következtetni, amelyet a társadalom fejlődése meghaladott és amelyet egyébként sok összefüggésben magunk is elutasítunk. Kétségtelenül felmerül azonban a kontinuitás problémája, az ugyanis, hogy a szükséges változásokat tudomásul véve és érvényesítve, társadalmunkat és államunkat nem akarjuk saját korábbi fejlődési szakaszától elválasztani, e fejlődés eredményeit elutasítani.” Végül arra a következtetésre jut, hogy a problémák megoldásához szükséges tartalmi és szerkezeti változások súlyára tekintettel „technikailag is indokolt teljesen új alkotmány elkészítése.”⁹

⁸ Az Alkotmány felülvizsgálatának szakmai szervezeti kereteivel kapcsolatban a határozat 2. sz. melléklete megállapította:.

„1. Az Alkotmányban szabályozandó egyes témák szabályozási koncepciójának kialakítására a tudományos élet, valamint az érdekelt állami és társadalmi szervek képviselőiből munkabizottságokat kell létrehozni. A munkabizottságokban részt vesznek országgyűlési képviselők is, valamint a tudománynak azok a képviselői is, akik az elmúlt időszakban az Alkotmányban szabályozandó kérdésekben alternatív javaslatokat dolgoztak ki.

A munkabizottságok között létre kell hozni a kodifikációs bizottságot is, amelynek feladata a kodifikációs munkák irányítása, illetőleg a munkabizottságok részkonceptiói alapján az Alkotmány tervezetének kidolgozása.

2. A munkabizottságok tevékenységét az igazságügyminiszter által vezetett, az egyes munkabizottságok vezetőiből álló tudományos-szakmai bizottság koordinálja és irányítja.

3. Az Alkotmány előkészítésének sokoldalú szakmai-tudományos megalapozása, az alkotmány koncepció és az Alkotmány-törvényjavaslat kidolgozását végző szervek munkájának elősegítése érdekében az Igazságügyi Minisztériumban – erre a munkára függetlenített munkatársakból – Alkotmányelőkészítő Kodifikációs Titkárságot kell létrehozni. A Titkárság feladata a tudományos kutatások összehangolása, a munkabizottságok munkájának koordinálása, szervezése és segítése, valamint a bizottsági anyagok és jogszabály-tervezetek előkészítésénél a titkársági teendők ellátása.”

A Minisztertanács 2022/1988. (HT.7.) MT határozata az Alkotmány felülvizsgálatára irányuló munkáról. Határozatok Tára, 1988. augusztus 25: 7. sz.

⁹ Lásd KILÉNYI Géza (szerk.): *Egy alkotmányelőkészítés dokumentumai*. (Kísérlet Magyarország új Alkotmányának megalkotására 1988–1990.) Államtudományi Kutatóközpont. Budapest, 1991. 1. kötet 43–63. p.

Az MTA Államtudományi Kutatások Programiroda vezetőjeként *Kilényi Géza* 1988. szeptember közepére készített egy, az alkotmányozás politikai szempontból legfontosabb kérdéseit tartalmazó „munkaközi anyagot” a Minisztertanács számára, amely az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya mellett működő alkotmány-előkészítő bizottság elé is bekerült. Az új alkotmány mellett érvelve a külpolitikai vonatkozásokra is felhívja a figyelmet: „A tapasztalatok szerint valamely szocialista ország új alkotmányának nemzetközi fogadtatása mindig két dologtól függ: az alkotmány tartalmától, illetőleg a hatalmat gyakorlók 'politikai hitelképességétől', ami az alkotmányos rendelkezések aranyfedezete. E két dolog nehezen függetleníthető egymástól. A mi esetünkben aligha kell attól tartani, hogy az új alkotmány aggodalmat kelt barátaink körében, illetőleg csökkenti az ország nemzetközi presztízsét. Reálisan épp az várható, hogy stabil politikai célkitűzéseink megerősítése és a modern szocialista állam jellemvonásainak alaptörvényi szintű rögzítése, illetőleg az állampolgári jogoknak nemzetközi kötelezettségeinkkel összhangban álló szabályozása egyértelműen kedvező visszhangot vált ki.”¹⁰ 1988. november 30-i dátummal készült el – az ekkorra az alkotmányelőkészítésért felelős igazságügyminiszter-helyettesé kinevezett Kilényi Géza irányításával – a Magyar Népköztársaság Alkotmányának szabályozási koncepciója, amelyet már szakmai vitára is bocsátottak¹¹. A koncepciónak a szabályozási mód alapkérdéseire vonatkozó megállapításai egyebek mellett az alkotmány „ideologikumáról” is szólnak:

„a) 1949 óta alapvetően megváltozott szocializmus-képünk a hatalomról és a hatalomgyakorlás módjáról, valamint az emberi jogokról vallott felfogásunk, emellett mélyreható változások következtek be a társadalom szerkezetében, a gazdaságban, a tulajdonviszonyokban és a politikai intézményrendszerben, még további jelentős változások most vannak kibontakozóban. Mindezt egy alkotmány képtelen nyomon követni, vagy ha igen, ez annak a bizonyítéka, hogy az általánosság igen magas szintjén mozog, s ezért a szó igazi értelmében véve nem is tudja betölteni alaptörvény szerepét. Az elmúlt évtizedekben nálunk annyi alkotmánymódosításra került sor, hogy a hatályos alkotmányszöveg teljesen eklektikussá vált: számos új rendelkezés került bele, amelyek nehezen férnek össze a hatalom túlzott koncentrációján alapuló eredeti alkotmány-koncepcióval. Új szerkezeti felépítésű Alkotmányra van tehát szükség, amely számot vet a XX. század végének társadalmi-gazdasági realitásaival, s a marxista társadalomtudomány legújabb

¹⁰ KILÉNYI: 71. p.

¹¹ KILÉNYI Géza visszaemlékezése szerint: „November elején történt igazságügy miniszter-helyettesi kinevezésem után sorra hívogattam a tematikus bizottságok elnökeit, hogy könyörgöm, november vége a határidő, kérem a részanyagot a szabályozási koncepcióhoz. Ezek a kéréseim vagy meghallgatásra találtak, vagy nem. Lényeg az, hogy úgy november 23-a tájékára egyes albizottságoktól kaptam anyagot, háromtól nem. A három albizottság, amelyiktől egy sort sem kaptam, a társadalmi rend kérdéseivel, a gazdasági rend kérdéseivel, és a választójoggal foglalkozó albizottság volt. De volt municióm a kutatási termékekből, tehát nem álltam ott kétségbe esve, hogy ezektől a bizottságoktól nem kaptam anyagot. Bementem Kulcsár Kálmánhoz, s mondtam neki, hogy 'Te Kálmán, tudod, hogy november vége a szabályozási koncepció határideje. Én most elvonulok, úgyhogy Te sem fogod tudni, hogy hol vagyok, meg a feleségem se, és addig nem jövök elő, amíg nem hozom a szabályozási koncepciót.' [...] Felvonultam, a Normafa közelében volt egy szálló, akkoriban úgy hívták, hogy Hotel Agro. Egyedül a gépkocsivezetőm tudta, hogy hol vagyok, tényleg, a feleségem se tudta. Gépkocsivezetőm naponta kétszer jött kéziratokért. Nem napi nyolc órát dolgoztam, hanem valamikéivel többet. A lényeg az, hogy november 30-án lejöttem a hegyről, és közöltem Kulcsárral, hogy készen van a szabályozási koncepció.” Kilényi Gézával a Demokratikus Átalakulásért Intézet interjú-programja keretében készült hosszabb beszélgetés. A video-felvétel időpontja: 2006. március 21. Szerző irattárában.

eredményeit felhasználva új elméleti alapokon álló, korszerű, s egységes logikai rendszerbe illeszkedő szabályozást nyújt. [...]

d) [...] A kifejtettek értelemszerűen irányadók az Alkotmány ideológiai vonatkozásaira is. Joggal elvárható az Alkotmánytól, hogy a szocialista társadalmi berendezkedés modern, tudományosan megalapozott koncepcióját jelenítse meg, de nem kérhető számon az alaptörvénytől egy 'naprakész' szocializmus-kép. Tudomásul kell ugyanis vennünk, hogy szocializmus-képünk számos vonatkozásban szüntelenül fejlődik, s e tekintetben éppoly kevésbé lehet számolni valamely statikus állapot tartós fennmaradásával, mint a politikai intézményrendszer vagy a gazdaság vonatkozásában."¹²

1989. január 30-i dátummal készült el a szabályozási koncepció második változata, amelyet eljuttattak az országgyűlési képviselőkhez.¹³ Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter kísérőlevelében megjegyezte: „Ezt a javaslatot 1989. február elején a Politikai Bizottság, február végén pedig a Központi Bizottság megtárgyalja és kialakítja róla álláspontját. A Központi Bizottság állásfoglalásáról valamennyi képviselő tájékoztatást fog kapni.”¹⁴ „Az új alkotmány szabályozási koncepciója alapvetően a felülvizsgálatra kért munkabizottságok javaslatain alapul – magyarázta az előzményeket a Politikai Bizottság nevében Fejti György az 1989. február 20–21-i központi bizottsági ülés elé beterjesztett igazságügyi minisztériumi koncepció kísérő levelében –, de tartalmazza az egyéb tudományos eredményeket, valamint az igazságügyi minisztériumi műhelymunka során kialakított gondolatokat is. Az így kimunkált koncepciót két alkalommal áttekintette a Központi Bizottság által az alkotmányozó munka elvi-politikai irányításának koordinálására kiküldött bizottság; megvitatta továbbá: a Minisztertanács és annak Tanácsi Kollégiuma, az Országgyűlés alkotmányozó bizottsága, az igazságügyminiszter által vezetett tudományos-szakmai bizottság, s véleményt nyilvánított róla több intézmény, társadalmi szervezet.”¹⁵ Így az Országgyűlés 1989. március 8–9-i ülése – már a KB megerősítő álláspontjának ismeretében – egyhangú szavazással elfogadta a további alkotmányozó munka tartalmát megszabó dokumentumot. Az Igazságügyi Minisztérium, annak érdekében, hogy „a társadalom megismerhesse a szabályozási elképzeléseket és

¹² KILÉNYI: 106–111. p.

¹³ A koncepció a politikai rendszer szabályozásával kapcsolatban megállapította: „A politikai rendszer szabályozása során kiemelkedő jelentőségű kérdés a pártnak, illetőleg pártoknak az Alkotmányban való megjelenítése. Ezzel kapcsolatban a következőkből célszerű kiindulni. Társadalmunk marxista – leninista pártja nem attól a társadalom vezető ereje, hogy ezt az Alkotmány deklarálja, hanem attól, hogy egyre inkább politikai párttá válik, amely nem csupán a nép érdekében, hanem a néppel politizál, s meggyőzi politikai céljai helyességéről az állampolgárokat. Ennek megfelelően a párt nem tör jogilag garantált hegemon helyzetre.

A hazánkban kibontakozott politikai mozgásokat figyelembe véve belátható időn belül nagy biztonsággal előre jelezhető a többpártrendszer kialakulása; ezzel az Alkotmány rendelkezéseinek kidolgozásánál számolni kell. Ugyanakkor alkotmányos garanciát kell kialakítani az alaptörvényben rögzített társadalmi-politikai berendezkedést sértő politikai tömörülésekkel szemben történő fellépés esetére. Nem az Alkotmány feladata a többpártrendszer kinyilvánítása, az Alkotmánynak azonban – a szabályzási mód alapkérdéseinél kifejtettek szerint – nem szabad akadályoznia a politikai intézményrendszer természetes fejlődését. Mindezekre figyelemmel az Alkotmányban a politikai rendszerrel kapcsolatban alapvető elvként indokolt rögzíteni, hogy Magyarországon kizárólag olyan társadalmi szervezet működhet, amelynek célja, programja és tevékenysége összhangban áll az Alkotmánnyal. E szervezetek közül a politikai párt feladata, hogy hozzájáruljon a népakarat kialakításához, illetőleg egyik alapvető szervezeti keretként szolgáljon a politikában való részvételéhez.”

Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990-es országgyűlési ciklus, 141–200. jelzetű kötet; Továbbá: Magyarország Alkotmánya. Szabályozási koncepció. Igazságügyi Minisztérium. Az MSZMP Központi Bizottsága 1989. február 20–21-én megtartott ülése jegyzőkönyvének 2. sz. függeléke. Lásd: A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 1. köt. 409–439. p.

¹⁴ Országgyűlési Irattár és Levéltár. Országgyűlési Irományok, 1985–1990. 141–200. jelzetű kötet.

¹⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 1. kötet 408. p.

véleményt alakíthasson ki róla”, nyilvánosságra hozta az alkotmány módosításáról szóló törvénytervezetet¹⁶. Ettől némileg eltér – a képviselők státusa, az elnöki jogkör vonatkozásában – az 1989. május 29-i dátummal az Országgyűlés elé terjesztett alkotmány-módosító javaslat¹⁷. Az Országgyűlés elnökének 1989. május 27-én kiadott közleménye szerint a június 27-i ülésnapra napirendre tűzték az alkotmány módosítását, a köztársasági elnöki intézmény bevezetéséről, az Alkotmánybíróságról, a honvédelmi törvény módosításáról, az alternatív katonai szolgálat bevezetéséről, a büntető törvénykönyv módosításáról szóló törvényjavaslatokat. Innentől kezdve azonban a megkezdődött kerekasztal-tárgyalások új irányt szabtak az alkotmányozás folyamatának. Az Országgyűlés június 27-i ülésén Szűrös Mátyás elnök felolvasta Németh Miklós miniszterelnök levelét, amelyben a politikai egyeztető tárgyalások június 21-i plenáris ülésén született határozatra hivatkozva bejelentette, hogy a kormány visszavonja a benyújtott törvényjavaslatok azon részét, amelyeknek témáját érintik a tárgyalások.¹⁸

Mindeközben a nyilvánosság kizárásával más irányú hatalmi szándékok is befolyásolták az eseményeket. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1989. április 19-i ülésén komolyan fontolóra vette egy novemberre előrehozott választás lehetőségét¹⁹. Az Igazságügyi Minisztérium azt a feladatot kapta, hogy készítse el a „korlátozott” átmenet törvényi kereteit, ennek során született meg az az alkotmánymódosítási javaslat, amely később az MSZMP kiindulópontja volt a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai során.²⁰ Ez a tervezet tartalmazta az állampárt alkotmányban rögzített monopóliumának lecserélését a többpártrendszerre való utalással és az ezzel kapcsolatos fékekkel, az Országgyűlés hatáskörének módosítását, mely szerint nem gyakorolhatja a népszuverenitásból eredő összes jogot, a képviselők visszahívhatóságának megszüntetését, valamint a köztársasági elnök

¹⁶ Magyar Hírlap, 1989. május 10.

¹⁷ MOL P. 2117. 11. doboz, 272. i. sz.

¹⁸ Országgyűlési Napló. Az Országgyűlés 52. ülése, 1989. június 27. 4297–4298. h.

¹⁹ A késelelem ugyanis azzal a veszéllyel járt, hogy az ellenzék alaposabban felkészülhet a választásokra. Ezzel kapcsolatban Fejtő György a PB ülésén kifejtette: „Én azon a véleményen vagyok, hogy nyugodt, rugalmas, következetes tárgyalási gyakorlattal létrehozható ez a megbeszélés-sorozat, mert az ellenzéki kerekasztal nem stabil konstrukció. Tehát, ha időnk lenne arra, hogy türelmesen várjunk, felülkerekednének a nézetkülönbségek, hiszen máris látszik, hogy egy ilyen kerekasztal-megbeszélés a szervezeti szuverenitást és önálló álláspont kialakítását zavarja. Nagyon ügyelnünk kellene arra, hogy ne tegyünk olyan lépést, ami tömöríti az ellenzéki kerekasztalt, hanem inkább olyan gesztust, vagy olyan lépéseket tegyünk, ami lazítja ezt a blokkot.” Lásd: Az MSZMP Politikai Bizottság 1989. április 19-i ülésének jegyzőkönyve. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 1. kötet, 408. p.

²⁰ Az alkotmány módosításáról szóló 1989. május 10-i keltezésű törvénytervezet bevezetője megállapította: „Politikai rendszerünk továbbfejlesztésének, a hatalmi ágak szétválasztásának és kiegyensúlyozásának nélkülözhetetlen eleme a testületi államfő intézményének megszüntetése és a köztársasági elnök intézményének újbóli beiktatása államrendszerünkbe. Ezért, továbbá a politikai pártokról szóló törvény, az Alkotmánybíróságról szóló törvény és az új választási törvény megalkotásával összefüggésben, valamint az Országgyűlés új típusú működésének megteremtése érdekében szükségessé vált az alkotmány módosítása. A javasolt módosított rendelkezések Magyarország új alkotmányának az Országgyűlés 1989. március 8–9-i ülésén megtárgyalt és elfogadott szabályozási elvein alapulnak, de nem teszik mellőzhetővé az új alkotmány megalkotását. Az Igazságügyi Minisztérium azért hozza nyilvánosságra a tervezetet, hogy a társadalom megismerhesse a szabályozási elképzeléseket és véleményt alakíthasson ki róla. A tervezet alapul szolgálhat a politikai egyeztetésekhez is, ennek szervezése azonban nem az Igazságügyi Minisztérium feladata. A tervezet jelenleg államigazgatási véleményezés alatt áll, ezt követően fogja majd megtárgyalni a Minisztertanács, illetőleg az Országgyűlés illetékes bizottsága. A végső döntés az Országgyűlés feladata. Az állampolgárok, illetőleg szervezeteik a tervezetről az általuk választott módon nyilváníthatnak véleményt.”

Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990-es országgyűlési ciklus, 141–200. sz. kötet; ismerteti a Magyar Hírlap 1989. május 10.

tiszttségének bevezetését. A „közepesen erős” elnök jogköre lényegében megfelelt a második alkotmánykoncepcióban leírtaknak, tehát jelentős szerepe lett volna a külpolitikában, a kormányt erősen alárendeltségében tarthatta volna, illetve gyakorlatilag bármikor rendkívüli állapotot vezethetett volna be – lényegében az MSZMP főtítkárának némileg legyengített hatáskörét gyakorolta volna az elnök. Az állampárt úgy vágott neki a tárgyalásoknak, hogy a földcsuszamlásszerű hatalomvesztés elkerülésére meg kell szereznie még a szabad választások előtt egy minél erősebb államfői tisztséget, illetve a pártok ellenőrzésére fel kell állítania és lojális jogászokkal fel kell töltenie az Alkotmánybíróságot. Ezért cserébe hajlandó volt a jogállamisággal legélesebben szembenálló néhány rendelkezést kiiktatni az alkotmányból.

Az Ellenzéki Kerekasztal elutasította, hogy a szabad választások előtt – a választások garanciáinak megteremtésén túl – bárki is alkotmányozzon, ezért értelemszerűen nem fogadta el a köztársasági elnöki intézmény bevezetését. Alapvető célként tekintette viszont, hogy kiiktassa az alkotmányból az ideologikus, sztálinista eredetű tételeket, nehogy később ezekre hivatkozva megakadályozhassa az állampárt a „jogállami forradalmat”. Az alkotmány első, ideologikus fejezetének lecserélésén túl az ellenzék elutasított minden további alkotmánymódosítást. A Harmadik Tárgyalófél szakértőit viszont inkább egyéni, szakmai ambícióik vezették a tárgyalások során, átfogó állásponttal az alkotmányozást illetően nem rendelkeztek.

A hatályos alkotmány „osztályharcos” preambuluma²¹ az Ellenzéki Kerekasztal már a július 7-i albizottsági ülésen elhagyni javasolta, az MSZMP viszont azzal érvelt, hogy ennek a kérdésnek a megvitatása nem tartozik a békés átmenet problémaköréhez, a Harmadik Oldal pedig nem foglalt állást.²² Végül a középszintű politikai egyeztető bi-

²¹ A hatályos alkotmányszöveg preambuluma a következőképpen szól:

„Magyarországot több mint egy évezreden át a nép munkája, áldozatvállalása, társadalomformáló ereje élte és tartotta fenn. Az államhatalom ugyanakkor az uralkodó osztályok eszköze volt a jogfosztott nép elnyomására és kizsákmányolására. Népünk nehéz küzdelmet folytatott a társadalmi haladásért, az ország függetlenségéért: számtalan megpróbáltatás közepette védte és őrizte nemzeti létünkét.

Történelmünknek új korszaka kezdődött, amikor a Szovjetunió a második világháborúban kivívott győzelmei során felszabadította hazánkat a fasizmus elnyomása alól, és megnyitotta a magyar nép előtt a demokratikus fejlődés útját. A dolgozó nép a Szovjetunió baráti támogatásával újjáépítette a háború sújtotta, romokban heverő országot. A régi rend urai és védelmezői ellen folytatott küzdelemben a magyar munkásosztály – szövetségben a dolgozó parasztsággal, együttműködve a haladó értelmiséggel – kivívta és megszilárdította a dolgozó nép hatalmát.

A forradalmi harcokban megedződött munkásosztály vezetésével, az 1919. évi Tanácsköztársaság tapasztalataival gazdagodva, a szocialista országok közösségére támaszkodva népünk lerakta a szocializmus alapjait. Hazánkban uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok. A régi helyén új ország született, amelyben az államhatalom a nép érdekeit, az állampolgárok alkotó erejének szabad kibontakozását és jólétét szolgálja. A magyar nép nemzeti egységbe tömörülve, a szocializmus teljes felépítésén munkálkodik.

A Magyar Népköztársaság Alkotmánya kifejezi az országunk életében végbement alapvető változásokat, a társadalmi haladásért vívott küzdelem és az országépítő munka történelmi eredményeit.

Az alkotmány, mint a Magyar Népköztársaság alaptörvénye, biztosítja eddigi eredményeinket és további előrehaladásunkat a szocializmus útján.”

²² Az I/1-es munkabizottság 1989. június 7-i (második) ülésén az EKA első ízben javasolta hivatalosan is, hogy Magyarország államformája köztársaság legyen. A jegyzőkönyv szerint „Az EKA javaslata mellett felhozta, hogy a népköztársaság kifejezés összekötődik egy történelmi korszak megjelölésével, olyan korszakkal, amelytől a demokratikus Magyarországnak az államforma elnevezésében is el kell magát határolnia. Az EKA megítélése szerint a népköztársaság kategória nyelvtanilag is hibás, hiszen a 'köz' világosan kifejezi, hogy az állam a köz, azaz népuralom alatt áll, így a 'nép' jelző használata felesleges. Formailag nem tartható fenn az államformára vonatkozóan kétféle megjelölés – népköztársaság és köztársaság –, ami az eredeti és a módosított szöveg között állna fenn. Az EK szükségesnek tartja megjegyezni: a demokratikus átalakulás szempont-

zottság elé utalták a kérdést, ez azonban nem tárgyalt az ügyről. Augusztusban az EKA úgy döntött, hogy a szocializmus szó nem szerepelhet az alkotmány normaszövegében, csak a preambulumban, az európai eszmei és politikai értékek között. Az MSZMP azonban ragaszkodott a normaszövegben való szerepeltetéshez, és végül olyan kompromisszumos javaslatot tudott előterjeszteni, ami az EKA számára is elfogadható volt.²³ Így a preambulumban végül elmaradt volna, de az őszi parlamenti vitában, képviselői indítvány nyomán kapott mégis preambulumban az alkotmány.²⁴ Ez abból a szempontból lényeges módosításnak tekinthető, hogy bekerült az alaptörvénybe az új alkotmány későbbi elfogadásának szükségessége, amire – mint alkotmányos követelményre – gyakran hivatkoztak, hivatkoznak az új alaptörvény elfogadását sürgetők.²⁵

jából nem csak a jogilag kötelező erővel való átalakulás kívánatos, hanem a kompromittálódott jelképektől való megszabadulás is, mivel ez bátorítólag hat a demokratikus átalakulásért küzdő politikai erőkre.

A Harmadik Oldal ebben a kérdésben az eredeti megállapodáshoz tartja magát, amennyiben a fogalmat abból a szempontból vizsgálja, hogy megtartása akadályozza a demokratikus átalakítást, vagy sem. Véleménye szerint a népköztársasági forma megjelölés önmagában nem akadály a demokratikus átmenet kialakításának. E kérdésben való döntést kifejezetten politikai kérdésnek tartja, ezért azt javasolja, helyezték át a döntés jogát a politikai bizottsághoz.

Az MSZMP egyetért a Harmadik Oldal képviselője által elmondottakkal. Ehhez csak annyit fűz hozzá, hogy ezt a kérdést az új alkotmány esetében tartja indokoltnak megvizsgálni.” MOL P. 2117. 11. doboz. 252. i. sz.; Kerekasztal-tárgyalások 1989. i. m. 6. kötet 2. sz. dokumentum.

²³ A „szocialista” jelző alkotmánybeli szerepe körüli vitával részletesebben foglalkozik a tanulmány 1. fejezete:

²⁴ Meghatározó szerepet játszott az alkotmánymódosításról folyó vitában, hogy közvetlenül a parlamenti vita előtt, 1989. szeptember 25-én az MSZMP állásfoglalást fogadott el a szabályozási elvekről. Ennek első része megállapította:

„A demokratikus szocializmus lényegi vonásai közül különös jelentősége van a társadalom tagjai és az állam közötti viszony törvényes rendelkezésének. Ez egyfelől az emberi és az állampolgári jogoknak a nemzetközi egyezségekkel összhangban álló alkotmányos szabályozását, másfelől pedig a jogállam intézményeinek a kiépítését jelenti. Garanciális kérdés, hogy az Alkotmány és annak alapján a törvények pontosan kijelöljék az állami szervek működésének határait, s ezzel biztosítsák az állampolgári autonómia érvényesülését. Mindehhez a magyar közjogi hagyományok és a nemzetközi alkotmányfejlődés progresszív értékeit hasznosító új alaptörvényre van szükség.

A kongresszus tudomásul veszi, hogy a hatályos Alkotmányunk felülvizsgálata a pártterkezetet határozatának megfelelően megtörtént, az elkészült szabályozási koncepció alapján Magyarország Alkotmánya címmel folyamatban van az új alaptörvény előkészítése. Helyesli, hogy a békés átmenetet szolgáló politikai egyeztető tárgyalásokon az MSZMP tárgyaló küldöttsége e koncepció több fontos tételét érvényesítette.

A Magyar Szocialista Munkáspárt mellőzhetetlennek tekinti, hogy az új Alkotmányban, mint tartópillérek, a jogállamiság alapelvei maradéktalanul érvényesüljenek. Hazánkban a hatalom a népfelség elvén alapuljon. Minden hatalom kizárólagos forrása a nép legyen, amely azt részben népi kezdeményezéssel, népszavazással, illetve demokratikusan választott helyi önkormányzatok és a parlament által gyakorolja. A jogállamiság legfontosabb jellemzője a hatalom megosztása. Ennek jegyében úgy kell kialakítani az állami szervek rendszerét, hogy egyértelmű megfogalmazást nyerjen az egyes hatalmi ágak alkotmányos joga és kötelessége. Az Országgyűlés, a köztársasági elnök, az Alkotmánybíróság, a Minisztertanács, a bíróságok, valamint a helyi önkormányzatok önálló hatalmi jogosítványokkal, egymást kontrollálva és kiegyensúlyozva, s ugyanakkor együttműködésre törekedve tevékenykedjenek. Az MSZMP a jogállamiság szempontjából fontosnak tartja, hogy az állam polgárai az állam intézményeit és szimbólumait magukénak vallják. Ez egyúttal az állam stabilitásának és hatékony működésének alapfeltétele.”

Lásd: Az MSZMP Központi Bizottsága 1989. szeptember 25-én megtartott ülése jegyzőkönyvének 7. sz. függeléké. (A kongresszus elé terjesztendő javaslat tervezete) A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 2. köt. 1844–1846. p.

²⁵ A preambulumban végleges szövege szerint „A többpártrendszert, a parlamenti demokráciát és a szociális piacgazdaságot megvalósító jogállamba való békés politikai átmenet elősegítése érdekében az Országgyűlés – hazánk új Alkotmányának elfogadásáig – Magyarország Alkotmányának szövegét a következők szerint állapítja meg:[...]”.

Magyar Közlöny, 1989. 74. sz.

Döntően ideologikus elemeket tartalmazott az addigi alkotmány első fejezete is. Az EKA a szabad választások előfeltételének tekintette, hogy ne legyen az országnak államszocialista alapelveket tartalmazó alkotmánya – hiszen akkor például alkotmányellenességre hivatkozva bármikor feloszthatja a hatalom az ellenzéki pártokat. Az államformát illetően az EKA javaslatát a jelző nélküli köztársaságról az MSZMP augusztus 17-én előterjesztett, kompromisszumos tervezetében fogadta el²⁶. Az albizottság egyik legnagyobb vitája az állam jellegének meghatározása körül alakult ki. Az MSZMP a „szocialista jogállam” meghatározás mellett állt ki, és csak hosszú kompromisszumkeresés nyomán, középszinten jutottak konszenzusra a felek, mely szerint a polgári demokráciára és a demokratikus szocializmusra való utalás egyaránt az alaptörvény normaszövegének része lett. Az első fejezetet illetően az EKA javaslataiból több kérdést a középszint elé kívánt utalni az MSZMP, de végül az augusztus 21-i kompromisszumos javaslat e kérdések nagy részét az albizottság szintjén rendezte²⁷.

A politikai átmenet alternatívái ha explicite nem is részletezték az állampárt erőszakszervezeteinek, benne az államvédelmi szervek átalakításának esélyeit, valójában minden hatalomelemzés megkerülhetetlen kérdése ez volt. Mégis, a hivatalos párt dokumentumok, a szaktárcáknál illetve az Igazságügyi Minisztériumban készült tervezetek²⁸ 1989 nyaráig nem tartalmaztak a fegyveres erők, a rendőrségre vonatkozó konkrét, nyilvános szabályozási javaslatokat. (Nem tekinthető ilyennek az MSZMP KB 1988. decemberi határozata sem, amely „A kormányzati munka korszerűsítésé”-vel foglalkozva a fegyveres erőkhöz való viszonyában tulajdonképpen csak a nomenklatúra újrászabályozásával törődött.²⁹)

²⁶ Bár az MSZMP/IM tervezet 1. §-a valóban jelző nélküli „köztársaság”-ról beszél de a 2. § (1) szerint „A Magyar Köztársaság független, demokratikus és szocialista jogállam.” Lásd: Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról. 1989. augusztus 21. Somogyvári István megőrzésében.

²⁷ Lásd: Az I/1. számú munkabizottság ülése 1989. augusztus 21. MOL P. 2117. 11. doboz. 263. i. sz.; Kerekasztal-tárgyalások 1989. i. m. 6. kötet 13. sz. dokumentum.

²⁸ 1988–1989-ben az alkotmányozás vonatkozásában az alábbi fontosabb munkaanyagok készültek:

– A Magyar Népköztársaság alkotmányának szabályozási koncepciója. Igazságügyi Minisztérium, 1988. november 30. In: KILÉNYI Géza (szerk.): *Egy alkotmányelőkészítés dokumentumai. Kísérlet Magyarország új Alkotmányának megalkotására, 1988–1990.* Államtudományi Kutatóközpont, Bp. 1991. I. köt.

– Magyarország alkotmánya – szabályozási koncepció. Igazságügyi Minisztérium, 1989. január 30. Az MSZMP Központi Bizottsága 1989. február 20–21-én megtartott ülése jegyzőkönyvének 2. sz. függeléke. In: Az MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993. I. köt. 409–439. p.; valamint: Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990. országgyűlési ciklus, 141–200. jelzetű kötet.

– Törvénytervezet az alkotmány módosításáról. Igazságügyi Minisztérium. In: Magyar Hírlap 1989. május 10., valamint Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990. sz. országgyűlési ciklus, 141–200. jelzetű kötet.

– Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról. Igazságügyi Minisztérium, 1989. május 29. MOL P. 2117. 11. d., 272. i. sz.; Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990. sz. országgyűlési ciklus, 201–250. jelzetű kötet.

Ezt követően egy 1989 augusztusi tervezetben bukkan fel a rendőrségre történő utalás: „Rendkívüli állapot idején a fegyveres erők és a rendőrség külföldi vagy országon belüli alkalmazásáról, valamint a külön törvényben meghatározott rendkívüli intézkedések bevezetéséről a Honvédelmi Tanács dönt.” Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról 1989. augusztus 21. 19/B. § (1). Géppel írt tisztázat fénymásolata. Somogyvári István megőrzésében. Lásd: Révész Béla (szerk.): *Az alkotmányozás dokumentumai.* In: Jogtár. A rendszerváltás foratókönyve. CD-ROM, Új Mandátum, Bp., 2000.

²⁹ Az MSZMP Központi Bizottsága 1988. december 15-i ülésén Németh Miklós miniszterelnöknek „A kormányzati munka korszerűsítésé” című előterjesztése nyomán határozatot hozott a fegyveres erők eddigi pártirányításának kormányfelügyelet alá helyezéséről. Ugyanakkor a káderhatásköri lista vonatkozásában csak az 1989. május 8-i határozat helyezte hatályon kívül az MSZMP KB-nak az 1988. július 13–14-én elfogadott

A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások I/6-os – „Az erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megteremtés” elnevezésű – munkabizottság MSZMP-s részvevője (az Igazságügyi Minisztérium részéről Holló András) az 1989. augusztus 2-i ülésen először (és utoljára) tett átfogó javaslatot az Alkotmánynak a fegyveres erőkkel foglalkozó új, IV. fejezettel történő kiegészítésére.³⁰ 1989 szeptember 1-én a Politikai Intéző Bizottság javasolja a Központi Bizottságnak, hogy a békés politikai átmenet jogi kereteit alapvetően három törvénytervezet foglalja össze. Ezek az alkotmánymódosításról, a pártok működéséről és gazdálkodásról, valamint az országgyűlési képviselők választásáról szóló törvényjavaslatok. A törvénytervezetekhez több megjegyzést fűzött a Politikai Bizottság. Javasolta, hogy az alkotmánymódosítás során – még az új alaptörvény elfogadása előtt – a békés politikai átmenet szempontjából lényeges változtatásokat el kell vé-

hatásköri listáját. Addig az időpontig tehát az MSZMP Politikai Bizottságának előzetes állásfoglalásától függött a Magyar Néphadsereg vezérkari főnöke, a Magyar Néphadsereg politikai főcsoportfőnöke, az Egyesített Fegyveres Erők főparancsnokának magyar helyettese, a BM Kormányőrség parancsnoka, a BM Határőrség országos parancsnoka kinevezése és felmentése. Idetartozik az is, hogy a Politikai Bizottság ugyanezen jogosítványt gyakorolta a Munkásőrség országos parancsnokának helyettesei vonatkozásában, míg a parancsnok illetve a honvédelmi miniszter kinevezésével kapcsolatosan a Központi Bizottság foglalt állást. Lásd: T. VARGA György – SZAKADÁT István (szerk.): *Íme, a nomenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái*. Társadalmi Szemle, 1992. 3. sz.

³⁰ Az MSZMP tárgyaló delegátusa a következő javaslatot terjesztette a munkabizottság elé:

Az Alkotmány az alábbi IV. fejezettel egészül ki, és egyidejűleg a jelenlegi IV–X. fejezei számozása V–XI. fejezetre változik:

IV. fejezet

A fegyveres erők

40/A. § A fegyveres erők feladatai:

a.) a Magyar Népköztársaság területének, függetlenségének, alkotmányos rendjének, valamint békéjének védelme a belső és a külső támadással szemben.

b.) az államhatárok őrzése

c.) a nemzetközi szerződésekből folyó katonai kötelezettségek teljesítése,

d.) a honvédelem szempontjából fontos létesítmények őrzése és más hátszágvédelmi feladatok ellátása,

e.) közreműködés a polgári védelem feladatainak ellátásában,

f.) segítségnyújtás elemi csapás vagy más közveszély esetén,

g.) közreműködés kiemelkedő fontosságú népgazdasági feladatok végrehajtásában, valamint

h.) részvétel az ifjúság nevelésében.

40/B. § (1) A Magyar Népköztársaság nem kezdeményez támadó célú hadi tevékenységet.

(2) A fegyveres erők – az érvényes nemzetközi szerződésen alapuló hadgyakorlat, illetőleg az Egyesült Nemzetek Szervezete felkérésére végzett békefenntartó tevékenység kivételével – csak az Országgyűlés előzetes hozzájárulásával léphetik át az államhatárokat.

(3) A fegyveres erők az alkotmányos rend védelme érdekében kizárólag az alkotmány rendelkezéseinek megfelelően kihirdetett rendkívüli állapot idején lehet felhasználni, amennyiben a fegyveres testületek alkalmazása nem elegendő az alkotmányos rend megdöntésére vagy a hatalom erőszakos úton való megszerzésére irányuló fegyveres támadás elhárítására.

(4) A fegyveres erők irányítására – ha érvényes nemzetközi szerződés másként nem rendelkezik – az Alkotmányban és külön törvényben foglalt felhatalmazás keretei között az Országgyűlés, a köztársasági elnök, a Honvédelmi Tanács, a Minisztertanács és az illetékes miniszter jogosult.

40/C. § Érvényes nemzetközi szerződés eltérő rendelkezése hiányában az ország területén idegen fegyveres erők tartós jelleggel csak az Országgyűlés előzetes hozzájárulásával állomásozhatnak.

40. D. § A fegyveres erőkre vonatkozó részletes szabályokat törvény állapítja meg.

Az Alkotmány 19. §-ának (3) bekezdése a következő m.) ponttal egészül ki:

m.) dönt a fegyveres erők külföldi vagy országon belüli alkalmazásáról [40/B. § (2) és (3) bek.]

Az Alkotmány 24. § (3) bekezdésének helyébe a következő rendelkezés lép:

(3) Az Alkotmány megváltoztatásához, valamint a 19. § (3) bekezdésének g.) és m.) pontjában meghatározott döntéshez az országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges” A rendszerváltás forgatókönyve. 6. köt. 631–632. p.

gezni. Ezek közül – politikai jelentősége miatt – kiemelte: „garanciális jelentősége van annak, hogy a fegyveres erők és a rendőrség alkotmányos szabályozást kapjanak”.³¹ Az MSZMP Központi Bizottság tulajdonképpen csak utolsó³², az 1989. szeptember 12-13-i ülésén tűzte napirendre a fegyveres erők és testületek kérdését, akkor is a „párt-struktúra módosításának” vonatkozásában.³³ Ezt követően a Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter által szeptember 22-i keltezéssel benyújtott alkotmánymódosító javaslat csupán azt rögzítette³⁴ – és ezt fogadta el 1989. október 18-án az Országgyűlés – hogy „a rendőrséggel és az állam biztonságával összefüggő részletes szabályokat alkotmány-erejű törvény határozza meg”.

Látható tehát, hogy a politikai hatalom nyilvánosan nem kívánt állást foglalni az államvédelmi szervek további sorsára vonatkozóan sem az állampárt politikai, sem pedig az államapparátus szakértői tevékenysége szintjén. Mindez egyáltalán nem azt jelentette, hogy sem koncepció, sem program, sem törvénytervezet ne született volna az egyik legfontosabb hatalmi kérdést illetően. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a nyilvánosság tágabb, de még a tárgyalási folyamatok szűkebb résztvevői körét is ki kívánták rekeszteni az előkészítő munkákból, egyben meghatározatlan távlatokba helyezni a „az állam biztonságával összefüggő részletes szabályok” meghozatalának időpontját. Kőszeg Ferenc nem zárta ki annak lehetőségét, hogy az 1989 nyarán nagy nyilvánosságot kapott munkásörtség-vita³⁵ tulajdonképpen az állambiztonság átszervezésének elkerülhetetlenségéről volt hivatva elterelni a figyelmet: „Abban az I/6-os bizottságban”³⁶, amelynek én is tagja voltam, az volt a fő cél, hogy megértessük, hogy márpedig a munkásörtséget jogutód nélkül fel kell számolni, és nem szabad elfogadni azt a javaslatot, aminek az elfogadására az MDF akkoriban hajlott, azaz Pozsgay Imre javaslatait, hogy a munkásörtség alakuljon át nemzeti gárdává. Ez volt az érdeklődésünk homlokterében és ennek következtében nagyon keveset foglalkoztunk az állambiztonsági szervezettel. Utólag azt mondom, hogy hibásan, tévesen.”³⁷

A Duna-gate-ügy kirobbanása utáni egymásra mutogatás során kormányzati oldalról több ízben az ellenzékét kívánták felelőssé tenni azért, hogy a kérdés a háromoldalú tárgyalásokon szóba sem került³⁸ valamint hogy akadályokat gördítettek az állambiztonsá-

³¹ Az MSZMP Központi Bizottsága 1989. szeptember 1-jén megtartott ülése jegyzőkönyvének 3. sz. függeléke. In: Az MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei. 2. köt. 1544–1545. p.

³² Ezt követően az MSZMP Központi Bizottsága már csak 1989. szeptember 25-én ült össze, amely a pártszakadáshoz vezető, 1989. október 6–9-e között megtartott kongresszus előkészítésével foglalkozott.

³³ Lásd: Az MSZMP KB. 1989. évi jegyzőkönyvei. I. m. 2. köt. 1696–1704. pp.

³⁴ Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról 1989. szeptember 22. MOL P. 2117. 11. d., 281. i. sz.: továbbá: Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok. 1985–1990. sz. országgyűlési ciklus. 251–300. jelzetű kötet.

³⁵ Sajtóhírek szerint a munkásörtség mint költségvetési üzem, az alapítása óta kapott 9 milliárd 588 millió forintot folyamatosan különböző vállalkozásokba fektette, így például 1989. július 1-től a Club Tomajba, vagy a Kelen Tours Kft.-be; illetve azt tervezte, hogy különböző vállalkozásokat hoz létre a járműjavítás, az oktatás, a szállítás, a lapterjesztés területén is, és tudni lehetett, hogy fontolgatja takarékbetétekkel foglalkozó cég alapítását, valamint egy magyar-osztrák vállalkozás keretében (vadász)fegyverek kereskedelmét is. Lásd: A munkásörtség Club Tomaja. Népszabadság, 1989. szeptember 13.

³⁶ A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások I/6-os számú munkabizottsága foglalkozott az erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megteremtésének kérdéseivel.

³⁷ Kőszeg Ferenc: *A magyar átvilágítási törvény és a Történelmi Hivatal tapasztalatai*. In: Halmai Gábor (szerk.): Ügynökök és akták. Nemzetközi konferencia az átvilágításról és az állambiztonsági iratok sorsáról. Soros Alapítvány, Bp., 2003.

³⁸ POZSGAY Imre: *Nem lett sarkalatos törvény*. 1990. január 23. 2. p. Népszabadság.

gi törvény megalkotása elé, illetve kivették a sarkalatos törvények sorából.³⁹ A háromoldalú tárgyalásokról 1989. június 10-én aláírt megállapodás azonban a sarkalatos törvény körébe eredetileg sem vette fel az állambiztonsági szabályozás kérdéskörét. Súlyosabb viszont az a bizonyíték, amely éppen a kormánypart felelősségét támasztja alá a kérdés negligálásában. Kiderült ugyanis, hogy 1989 június elején, tehát még a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások előtt a Belügyminisztérium követelményként megfogalmazta: „egyrészt az állambiztonság működése, eszközei legyenek ellenőrizhetők, másrészt mint sarkalatos törvény az Alkotmány elfogadása utáni időszakban történjen tárgyalásuk”.⁴⁰ Ráadásul az ekkor készült törvényalkotási terv tanúsága szerint az ilyen jellegű tárgyalásokat még utólag sem ütemezte be a törvényelőkészítésért felelős Belügyminisztérium.⁴¹ Ezért sem állja meg a helyét az a vád – amelyet pl. Horváth István lemondó beszédében is hangsúlyozott⁴² –, miszerint a minisztérium és az MSZMP ajánlataival szemben az ellenzék szorította volna ki a sarkalatos törvények köréből az állambiztonsági szervek átalakításának kérdését.

2. Az alkotmányossá-válás igénye, ígérete és valósága

A magyar rendszerváltás óta kevéssé alakultak ki azok a formák, módszerek, szabályozási megoldások és garanciák, amelyek a közvélemény, az állampolgárok, a kutatók, a politika illetve a kollektív igazságérzet elvárásainak egyszerre tudna megfelelni és közmegnyugvást eredményezni ebben a rendkívül érzékeny kérdésben. Részben ebből adódott, adódik a témával kapcsolatos kutatási témák nagymértékű tagoltsága, szegmentáltsága. Önmagában nem a párhuzamos kutatások sokfélesége, „szóródása” feltűnő (ez még előny is lehet), sokkal inkább az, hogy ezek egymástól függetlenül, elszigetelten tárják fel résztémáik mikro-történeteit anélkül, hogy az egymásra történő szükséges és indokolt reflexióknak a nyomai felfedezhetők lennének. Az is érthető, hogy szubjektíve mindenki számára saját története a legfontosabb és mindenki a maga találta dokumentumok feldolgozásban látja kutatásainak egyedüli célját. Ezzel viszont mintha olyan szigetvilág képe rajzolódna ki a térképen, amely kapcsolatok híján, átjárhatatlansága folytán nem teszi lehetővé a tenger igazi megismerhetőségét.

Hozzájárul a problémához a rendelkezésre álló források inkoherens volta. Különbözőbb okok miatt egyes jelenségek, események körül megsokasodik, felduzzad az adatok halmaza, mások esetében viszont csak a hiány puszta ténye regisztrálható. Ez természetesen következhet az aktuális operatív szemlélet és az utókor kutatói látásmódja közötti szükségképpen eltérésből, hiszen saját titkos szempontjaira tekintettel gyűjt adatot az

³⁹ Lásd: 55. sz. jegyzet.

⁴⁰ GALAMBOS Lajos: *A magyar polgári nemzetbiztonsági szolgálatok feladatrendszerének tartalmi módosulása a rendszerváltás folyamatában*. Kandidátusi értekezés. Bp., 1997. ZMKA (ZMNE) Kutató Könyvtár 25949. 87. p.

⁴¹ Bálint Tibor, a belügyminisztériumi jogalkotás szervezéséért felelős titkárságvezetője az állambiztonságról szóló törvénytervezet előkészítésének ütemezéséről. Magyar Nemzet, 1990. január 9.

⁴² „Rajtam kívülálló politikai okok miatt, valamint a szervezet tehetetlenségének természetéből adódóan a biztonsági terület átalakítása maradt utoljára. Most utólag sajnálattal állapítom meg, elfogadtam azt a helyzetet, hogy a nemzetbiztonságról szóló törvényt majd a választások után kell az Országgyűlés elé terjeszteni. [...] De engedjék meg, hogy feltegyem a kérdést, vajon az ellenzék ma oly hangos szervezeteinek miért állt érdekében e téma tárgyalásának elhalasztása, amit ma rajtam kérnek számon?” Felelősen végiggondolva! Horváth István belügyminiszter beszéde a Parlament 1990. január 23-ai ülésén. Belügyi Szemle, 1990. 2.

állambiztonság embere, és más bizonyítékot vár az iratoktól a kutató. Gyakran valószínűsíthető az is, hogy utólag keletkezik az irathiany, ami miatt megszakad a történet folytonossága, vákuum keletkezik az események adataiban, és azok értelmezésében. A rendszerváltás állambiztonsági változásaival foglalkozó eddigi munkák is többnyire az egyes különálló mozzanatok bemutatására fókuszáltak, melyek jelentőségét időnként csak a vonatkozó iratanyag addigi ismeretlensége jelentette. A szintetizáló munkák elmaradásának azonban nyilván oka lehet az egyébként összetartozó iratok közötti tartalmi kapcsolat feltáratlansága is.

Ugyanakkor megállapítható, hogy a kutatások gyakorlatában jóval kisebb a jelentősége a vonatkozó iratállomány megsemmisítésére, megsemmisülésére, eltulajdonítására illetve „kutathatatlanságára” vonatkozó vélt vagy valós igazságtartalmú állításoknak, mint azt az elmúlt évtizedekben egyes politikusok, sajtómunkások, esetleg a „hivatásos ügynökvadászok” állítják. A Történeti Levéltár gyűjtőkörét meghatározó 2003. évi III. tv. végrehajtása során – a törvény számos paragrafusát okkal illető bírálat ellenére – nagy mennyiségű állambiztonsági irat került át az iratörző szervektől a levéltárba. A 2007-ben kormányrendelettel létrehozott Szakértői (Kenedi-) Bizottság összesítése szerint ez az összes 205374 irattétel 75,4%-át, 154897 tételt jelentett. Ez mennyiségileg közel 4000 ífm mennyiségű iratanyagot jelent (nem is beszélve az Országos Levéltár, a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár vagy a Nyitott Társadalom Archívum iratállományairól⁴³). Ez mind az információs kárpótlás, mind – és főleg – a tudományos kutatás, a kommunista múlt megismerése szempontjából nagy előrelépést jelent. Ugyancsak a Szakértői Bizottság jelentése cáfolta a teljes iratmegsemmisítés legendáját is: „valószínűsíthető, hogy az iratok nagyobb mennyisége maradt meg, mint amennyit a 'totális megsemmisítés' szószólói holtán nyilvánítottak.”⁴⁴

Az MSZMP / MSZP 1989-es – fentiekben érintett – ideológiai alkalmazkodása a „törvényesség”, az „alkotmány”, illetve a „szocialista jogállamiság” kategóriákhoz volt tehát az igazodási pont az állambiztonsági szolgálatok számára is. Ezt a helyzetet jól illusztrálja az a belügyi dokumentum, amely az MSZMP Központi Bizottsága 1987. július 2-i gazdasági-politikai kibontakozási programjával kapcsolatos. A BM értelmezése kevésbé mutatkozott reformpártinak. Értelmezésük szerint ugyanis a KB voltaképpen megerősítette a Politikai Bizottságnak a belügyi munkára vonatkozóan 1986-ban hozott határozatát – amely ráadásul az 1969-es pártöntés végrehajtásával foglalkozik⁴⁵ –, és amely szerint „az állam- és közbiztonság fenntartásához, védelmének szilárdításához minden eddiginél nagyobb politikai érdekek fűződnek”. Ezért „határozottabb fellépés szükséges a belső gondjainkat kihasználó ellenséges elemek, az állam és közbiztonságot veszélyeztető negatív jelenségek, tendenciák ellen”.⁴⁶

⁴³ Időnként az is kiderül, hogy az ugyanazon jelenségre vonatkozó dokumentáció feldolgozása azért kapott eltérő, esetenként ellentétes értelmezést a különböző feldolgozásokban, mivel az egyes iratok eltérő környezete a legkülönbözőbb interpretációkat tette lehetővé. Ez teszi elengedhetlenné a forráskritikai módszer alkalmazását.

⁴⁴ A Szakértői Bizottság jelentése 2007–2008. http://www.meh.hu/misc/letoltheto/jelentes_1.pdf (letöltve: 2008. 10. 10.) 17. p.

⁴⁵ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1986. szeptember 9-i ülése. A KB 1969. november 28-ai, a belügyi szervekre vonatkozó határozatának végrehajtása, a BM előtt álló feladatok. MOL M-KS 288. f. 5/977. ö. e.

⁴⁶ Az irattári anomáliák – a visszaminősítések felemás gyakorlatának – egyik jellegzetes példája, hogy a dokumentum a Magyar Országos Levéltár „Belügyminisztérium. Belső normák gyűjteménye” fondjában nem kutatható, ugyanez a Történeti Levéltárban visszaminősített irat. Lásd: A Belügyminisztérium feladatterve a gazdasági-társadalmi kibontakozás elősegítésére. BM 10-252/88. 1988. március 9. 11. p. (1. p.) ÁBTL 1.11.1. 97. d.45-63/14/88.

Pedig az első fellelhető „reformjelzés” – Geller Sándor BM Titkárságvezető levele Harangozó Szilveszter miniszterhelyettesnek, állambiztonsági főcsoportfőnöknek – a belügyi munka alapjául szolgáló nyilvános szabályozás⁴⁷ felülvizsgálatának szükségességére vonatkozóan még 1988. februári keltezésű⁴⁸. Az állam- és közbiztonságról szóló 1974. évi 17. sz. törvényerejű rendelet és a rendőrségről szóló 39/1974. (XI. 1.) MT számú rendelet felülvizsgálatának. A tanácsok irányításával kapcsolatos feladatoknak a belügybe való integrálódása megkívánta a belügyminiszteri feladatkörök újrászabályozását is. A kormányrendelet változatlanul megismételte a miniszternek az 1974-es törvényerejű rendeletről ismert állambiztonsági teendőit.⁴⁹ 1988 nyarán viszont az állambiztonság pártirányítását operatív ellátó szerv, az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya – miközben Tóth András osztályvezető feladatává teszi az „ellenzéki, ellenséges csoportok tevékenységéről” szóló jelentés megtételét – féléves tervében javasolja a belügyi alosztály teendői közé felvenni a „belügyi szervek feladatainak továbbfejlesztésében” való közreműködést is.⁵⁰ Ugyanekkor készül – egy interpellációra adandó válasz háttéranyagaként – az a feljegyzés, amely már az állam- és közbiztonságra és az államhatár őrzésére vonatkozó jogszabályoknak a felülvizsgálatára és teljes körű kodifikációjára utal „az állampolgárok alapvető jogainak törvényi szintű szabályozására tekintettel”. Annak a kérdéskörnek az áttekintését is javasolja a feljegyzés, hogy „az állampolgárok alapvető jogai közül melyek azok, amelyek a körend, a közbiztonság védelme érdekében korlátozhatók”. Ezeket összhangba kell hozni a nemzetközi kötelezettségekben vállalt feladatokkal, deklarálásukat pedig alkotmányi szinten tartják megoldhatónak. „Ténykérdésnek” tartja a mulasztást, hogy az „állam biztonsága érdekében végzendő államigazgatási feladatok jogrendszerünkben a felszabadulás óta nem kaptak semmiféle publicitást, de még az állami biztonságvédelmi koncepció kialakítása és ebből adódóan törvényi deklarálásuk is elmaradt.” Mivel pedig „az állampolgárok a 'szigorúan titkos' minősítésű kvázi jogszabályokat nem ismerhették meg”. Így „ezen normák érvényesülése is megkérdőjelezhető”. Szokatlan módon a Feljegyzés a titkos szervek között is különösen védett Koordinációs Bizottságra is utal⁵¹. Ennek az ülésére

⁴⁷ Az állambiztonsági szabályozás alapidokumentumai – Az állam biztonságának védelmében alkalmazható eszközökről és módszerekről. Minisztertanács Elnökhelyettesének 1/1975. sz. utasítása; Az állambiztonsági feladatokról. A Minisztertanács 6000/1975. sz. határozata valamint A katonai hírszerző tevékenység szabályozásáról. A Minisztertanács 6001/1975. sz. határozata – mindvégig titkosak maradtak.

⁴⁸ Az állam- és közbiztonságról szóló 1974. évi 17. sz. törvényerejű rendelet és a rendőrségről szóló 39/1974. (XI. 1.) MT számú rendelet felülvizsgálatának kezdeményezése. BM Titkárság 1988. február 19. ABTL 1.11.1. 96. d. 10-293/88.

⁴⁹ A belügyminiszter feladat- és hatásköréről. Minisztertanács 20/1988. sz. rendelete 1988. április 8. Magyar Közlöny 1988. április 8.

⁵⁰ Munkaterv 1988. július 1 – december 15. MSZMP Közigazgatási és Adminisztratív Osztály előterjesztése a Politikai Bizottság részére. MSZMP KAO tájékoztatása az MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága első titkáranak. 1988. június 7. 8. p. CSML XXXIII. 3. f. 288. d. KAO 23/3/87-88.

⁵¹ Kádár János a MSZMP PB 1973. november 13-i ülésén jellemezte a következőképpen a Koordinációs Bizottságot: "Egy 1957-es párthatározat alapján van, és azóta működik a pártközpontban egy úgynevezett Koordinációs Bizottság. Ennek vezetője a K. B. adminisztratív ügyekért felelős titkára, tagja a K. B. Adminisztratív Osztályának vezetője, a belügyminiszter, az igazságügyi miniszter, a legfőbb ügyész és a Legfelsőbb Bíróság elnöke. Ez elé a bizottság elé kell vinni minden olyan büntetőpolitikai kérdést vagy konkrét bűnügyet megvitatásra, melynek megítélésében bizonytalanság vagy eltérő vélemény van az illetékes szervek vezetői között." MOL M-KS 288. f. 5/623. 1. ö. e. A Kádár által forrásként megjelölt 1957-es párthatározatot mindaddig nem sikerült megtalálni. Annyi még kiderül Kádár tájékoztatásából, hogy a testület olyannyira titkosan működik, hogy állásfoglalásaira (mivel ő maga nem hoz határozatot) „a végrehajtás menetében hivatkozni

készített ugyanis közös előterjesztést a belügyminiszter és az igazságügyi miniszter, amelyben „egységes elvek szerinti szabályozású biztonságpolitikai koncepció” kidolgozását tartják szükségesnek, majd ezt követően „eldöntendő, hogy a koncepció megvalósítása igényel-e további szabályozást, a szabályozás milyen szinten történjék és az életviszonyok milyen körére terjedjen ki”. A Feljegyzés előzetes javaslata szerint ez törvényi szinten kapjon „szabályozást és publicitást” és a jogszabály „konkrétan mondja ki, hogy az állami biztonság védelmét a BM mely szerve látja el.”⁵²

Horváth István belügyminiszter ekkoriban adott interjújában is a „sokféleséggel”, a „másként gondolkodással” és az „esetleges ellenzékiiséggel” foglakozott az „elismert”, sőt, a kialakítására maguk is törekvőnek mutakozó pluralizmus keretei között. Nem foglalkoznak „ellenséges címkék ragasztásával”; „a határ ott van – és ebben nem szabad félreértést hagyni a jövőben sem –, ahol társadalmunk, alkotmányos berendezkedésünk és a törvényesség határa húzódik”.⁵³

Helyi vonatkozású, de országos helyzetet tükröz a Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság állambiztonsági osztályának az 1989. évi munkaterve. Kiindulópontja immár az – ekkoriban beszámítási pontként számon tartott – 1988 májusi országos pártértekezlet⁵⁴ állásfoglalása. Mivel az egyesülési és gyülekezési jogról szóló törvények közeli életbe lépésére lehet számítani⁵⁵, ezért „az alternatív csoportok további szerveződése, tevékenységük élénkítése várható. Ennek megfelelően figyelmet fordítunk a szocialista társadalmi rendszerünk alapjait veszélyeztető, az egyesüléseket erre a célra felhasználni szándékozó személyekről mélyeségi információk beszerzésére. Operatív intézkedéseinket folyamatosan igazítjuk a politikai követelményekhez.”⁵⁶

Az említett „folyamatos igazításra” feltehetően nagy eséllyel rövidesen sor is kerülhetett. Tíz nappal későbbi keltezésű az a (szerző megjelölése nélküli) Feljegyzés, amely elsőként fogalmaz meg konkrétumokat az állambiztonság átalakításával kapcsolatban. Némi pártbírálatot is implikáló kiindulópontja szerint „a kialakult helyzet egyre erőteljesebben követeli, hogy a párt gondolja végig biztonságpolitikáját, és a biztonságpolitika konzekvens végrehajtásához szükséges szervezeti, intézményi rendszer, személyi, technikai és tárgyi feltételeit is.” A hatalomgyakorlás mechanizmusában meg kívánja különböztetni a hatalmi és a közfunkciót. Utóbbi a társadalmi közmegegyezés szintjén „politikai alku” tárgya lehetne. A közfunkció a hatalom „gyakorlásának” különböző politikai erők közötti megosztása, egyben a társadalom iránti felelősség megosztását is jelentené és így a társadalmi erők közötti alku, az „új módon felfogott közmegegyezés

nem lehet”. Amennyiben a grémium tagjai egymás között mégsem jutnának egyetértésre, akkor az első titkárhoz, az MSZMP KB Titkársághoz vagy a Politikai Bizottsághoz kell fordulniuk „eligazításért”.

A testület 1988-ig működött. Csak 2007 végén kerültek elő a Magyar Országos Levéltárban a Koordinációs Bizottság iratai az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztály feldolgozatlan anyagai közül, de az 1957–1965 közötti dokumentumoknak változatlanul nincs nyomuk. Lásd: RÉVÉSZ Béla: *Egy volt miniszterelnök könyvének állambiztonsági olvasata 1985-ben*. Élet és Irodalom, 2008. 39. sz.

⁵² Az állam- és közbiztonságra, a rendőrségre és az államhatár őrzésére vonatkozó jogszabályokra, valamint az állampolgárok alapvető jogainak törvényi szintű szabályozására irányuló előzetes javaslatok. Feljegyzés országgyűlési képviselőnek adandó válaszhhoz. III. Főcsoportfőnökség 1988. június 14. ÁBTLL 1.11.1. 104. d. 45-63/33/88.

⁵³ Mi szorul reformra a Belügyminisztériumban. Interjú Horváth István belügyminiszterrel. Népszabadság, 1988. augusztus 6.

⁵⁴ MSZMP 1988. május 21–22-i országos értekezlete. MOL M-KS 288. f. 4/237. 6. e.

⁵⁵ 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról; 1989. évi III. törvény a gyülekezési jogról.

⁵⁶ 1989. évi munkaterv. A Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III. Osztálya 1988. december 30. 13. p. ÁBTLL 1.11.6. III/III. Csoportfőnökség és jogelődeinek iratai. 7. d. 99. 205–14/1989.

kialakításának és folyamatos karbantartásának kohója is lenne”. A hatalmi funkció viszont „szégyenlősség nélkül” adna törvényi biztosítást, egyben monopolszerepet „a szocializmus elkötelezett erői számára”. A hatalmi pozíciót a miniszterelnöki, köztársasági elnöki, parlament elnöki; az államminiszteri funkció a BM, a HM, a KÜM és a parlament 60%-os, (a párt 51%-os, kétharmados) képviselői helye jelentené.⁵⁷ Felmerülhet az elképzelés „a jogállamiság megteremtése, a demokrácia csomagterv, az új alkotmány és törvények életbe léptetése alapján a biztonsági szolgálat más irányú viszonyrendszerének kialakítására” is. Ilyen lehet például a miniszterelnök, parlamenti bizottság vagy más speciálisan erre a célra létrehozott szerv alá rendelés. A maga részéről azonban „a jelenlegi összállambiztonsági koncepciónak megfelelő tagozódás fenntartását, belső strukturális árnyalással, profiltiltsíttással, feladat átorientálással és prioritás kijelöléssel a megyei szervek centrális irányítás alá vonásával, szervezeti korszerűsítéssel, a központi és területi feladatok egyértelmű elhatárolásával” helyeselné a Feljegyzés, amely műfajilag „mozgásirányt, keretet” jelölőnek vallja magát.⁵⁸

Ugyanekkor, az 1988. decemberében létrehozott MSZMP Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottsága tevékenységében kulcsszerepet játszó (és korábban az állambiztonság irányításáért is felelős) Fejti György KB-titkárnak a Bizottság számára készített elaborátuma szintén a „differenciált hatalommegőrzés” oldaláról elemezte a helyzetet. Elfogadja-e az MSZMP a hatalomgyakorlás megosztását, valamint az ezzel járó politikai, intézményi változásokat, avagy „meg tudja-e akadályozni az MSZMP az egyre erőteljesebben kibontakozó pluralizációs folyamatot?” – teszi fel a kérdést Fejti és első válasza az, hogy „a jogállamiság keretei között erre nincs lehetőség”, tehát az MSZMP „elfogadja a hatalomgyakorlás fokozatos, kiszámítható keretek történő megosztását, egyben felvázolja ennek korlátait, kereteit, valamint a saját elgondolását a lebonyolítás menetrendjére, és időrendjére”. Majd „akszomatikus (sic!) tételként” leszögezi: „az MSZMP a hatalmat semmilyen körülmények között nem kívánja átadni (ma rajta kívül nincs is kormányképes erő) és a társadalom stabilitását, az anarchia elkerülését minden rendelkezésre álló törvényes eszközzel megvédi”. A politikai rendszer átfogó reformjának legfontosabb alapelve az, hogy „Magyarország a demokratikus szocializmus és a jogállamiság történelmi alternatívájának útját járja (a társadalmi és politikai rendszer ezzel összefüggő alapértékeit az új Alkotmány rögzíti majd). Második alapelveként Fejti megállapítja, hogy a politikai rendszer az Alkotmány és a törvényesség alapján álló politikai erők versenyén, együttműködésén és egyensúlyán alapul, amelyen belül „az MSZMP domináns szerepét politikai eszközökkel kívánja kivívni”. Mivel az MSZMP kisebbségbe kerülése „súlyos politikai válságot, sőt polgárháborúval fenyegető helyzetet teremtené”, ezért „ezt a lehetőséget egyszerűen ki kell zárni”. Ezért az 1990-es választásokon „átmenetileg” egy olyan választási technikát kellene kialakítani, amely „a feltételezett erőviszonyok alapján megállapodásos alapon elosztja a képviselői mandátumokat”, természetesen az együttműködésre kész politikai formációkkal közösen.⁵⁹ A velük folytatandó párbeszéd alapelvei: 1. a szocializmusnak, mint történelmi alternatívának az elfogadása; 2. az ország katonai szövetségi rendszerhez tartozásának elfogadása; 3.

⁵⁷ A mandátumoknak a választások előtti, paritásos limitálása a Feljegyzés javasolta módon megelőzte a Lengyelországban 1989. júniusában alkalmazott „félíg szabad” választási technikát is. Lásd: Andrzej PACZKOWSKI: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989*. 1956-os Intézet, Bp., 1997.

⁵⁸ Az állambiztonság feladat-és hatáskörének strukturális átalakításának terveiről. Feljegyzés. III/III. Csoportfőnökség Titkárság 1989. január 10. ÁBT/L 1.11.6. 6. d.

⁵⁹ Lásd az előbbi Feljegyzést.

„kölsönös kinyilvánítási szándék, valamint elemi konstruktivitás a válság elmélyülésének megelőzésére, a társadalmi stabilitás megőrzésére”.⁶⁰

A Grósz Károly főtthár, úgy is mint a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság elnöke megbízásából készült Fejti-féle „akszioma” természetesen napirendre került a Bizottság ülésén. Fejti György szóbeli kiegészítésében feltette a kérdést: „Kezünkben vannak-e a hatalmi eszközök? Hát a hadsereg, a Belügyminisztérium feltétlenül, és ez fontos dolog. A sajtó egyértelműen kicsúszott a kezünkől és bizonyos belső hisztériának az okát én ebben látom.”⁶¹ A Bizottságban megfogalmazott aggályok nem voltak alaptalanok. A Belügyminisztérium pártalapszervezeteiben például ekkoriban tartották a taggyűléseken azokat a pártvitákat, amelyeken a jelentések szerint hasonló kérdések foglalkoztatták a párttagokat, úgy is mint BM-alkalmazottakat: „Alapszerveink egy jelentős részében jövőnket illetően komoly politikai viták alakultak ki – jelentették a Budapesti Rendőrfőkapitányság pártbizottságától –, így többek között a párt vezető szerepéről. A pártnak a társadalomban betöltött szerepéről, de a rendőrségen folytatott politikai munka jövőjéről is”.⁶²

A probléma teoretikus feldolgozásának fontos állomása volt 1989 márciusában az a tudományos ülésszak, amely a belügyminisztérium szerepét kívánta tisztázni az átalakuló politikai rendszerhez való viszonyában.⁶³ A belügyminisztérium állami és pártvezetői, a tudományos élet képviselői, egyetértettek abban, hogy olyan változások részesei, amikor a társadalmi és gazdasági fejlődés, a szélesedő demokratizmus alapvető változásokra kényszeríti a társadalom minden szféráját. Alapvető kérdésként merült fel, hogy e szervezetnek meg kell-e várni, amíg társadalmi, állami és a jogi életben a változások plasztikusan kirajzolódnak, hogy ehhez igazítsák hozzá a belügyi munka jogi, munkastílusbeli és szervezeti kereteit, vagy pedig maguk is részesei legyenek az új kibontakoztatásának. A többségi vélemény ez utóbbi mellett állt: „A BM párt-, szakmai és tudományos szerveinek fel kell vállalniuk annak a stratégiának a kimunkálását, amely választ ad a fontos kérdésekre, milyen szerepet kapjanak a BM szervei a társadalmi és gazdasá-

⁶⁰⁰⁰ Gondolatok a politikai rendszer reformjáról, a hatalomgyakorlás megosztásáról. Fejti György előterjesztése a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság 1989. február 3-i ülésére. 1989. január 19. MOL M-KS 288. f. 62/1. ö. e.; Az ülésen szintén részt vett Horváth István miniszteri értekezleten a jegyzőkönyv szerint a következőket találta fontosnak megemlíteni a Bizottság munkájával kapcsolatban: „A múlt héten pénteken ülést tartott a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottsága a KB-nek, aminek Grósz et. az elnöke. Megjelent a közlemény is, hogy Szűrös, Horváth, Korom, Fock, Horn, Kótai, Várkonyi, Kárpáti, Fejti György, ezek a tagjai és a Thürmer Gyula et., aki a jegyzőkönyvet vezeti. Szó volt az alakuláson, hogy meghívást kap a miniszterelnök is az ülésre. El lett fogadva a menetrend, hogy mik ennek a bizottságnak a feladata, tehát a PB és a KB munkájának segítése. Ezzel kapcsolatban egy alapvető KB határozat is megjelent. Ennek a bizottságnak alakult egy munkacsoportja, most van alakulóban. Ezzel kapcsolatban azt felvettem, amiben egyetértés volt, hogy arra ügyelni kell, hogy ez a munkacsoport ez ne a KB megszűnt osztályainak az állami munkával kapcsolatos párhuzamos szerepkörét vegye át és vigye tovább, mert ugyanott vagyunk akkor, ahol abba hagytuk.” Horváth István belügyminiszter felszólalása. BM Miniszteri értekezletek 1989. január 23. 1989. MOL XIX-B-1-y. f. 49. d. 10-52/2/1989.

⁶¹ A Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság alakuló ülése. Jegyzőkönyv 1989. február 3. MOL M-KS 288. f. 62/1. ö. e.

⁶² A BRFK PB területén lefolytatott pártvitákról. Jelentés. MSZMP BRFK Bizottsága. 1989. január 19. BFL XXXV. 30/1989. 1. ö. e. PB/4-4/1989.

⁶³ A Belügyminisztérium helyéről, szerepéről a politikai intézményrendszer korszerűsítésének tükrében. A BM Tudományos Tanács által 1989. március 1-én rendezett tudományos ülésszak vitája. A BM parancsnoki Tájékoztatója BM Tudományszervezési Osztály 1989. 3. 38. p. ÁBTL 1.11.1. 103-a. d. 45-77/1/2/89.; vagy: ÁBTL 1.11.1. 206. d. 54/1989.; továbbá ÁBTL 4. 1. A-3285. ÁB-844.

gi reformfolyamatokban és annak megvalósítása után.”⁶⁴ A fórumon az állambiztonsági munkával kapcsolatban a következő fontosabb problémák szerepeltek napirenden:

1. A módosított Alkotmány előkészítésével összefüggésben:

Az elhangzott korreferátum szerint⁶⁵ az új Alkotmánynak az egyes jogokat és intézményeket, a feladat, jog- és hatásköröket oly mértékben kell meghatározni, hogy abból közvetlenül levezethetőek legyenek az állampolgári jogok és az állami tevékenység főbb szabályai, vagyis az Alkotmány alapja lehessen a törvényeknek, rendeleteknek.

Ebből az következik – állapították meg –, hogy az állam-, és közbiztonsági feladatok végrehajtása során – az állampolgárok jogait érintő – olyan eszközöket és módszereket is alkalmaznak, amelyek hiányoznak a róla szóló törvényerejű rendeletekből, ezeket csupán alacsonyabb jogszabályok tartalmazzák. Ebből adódóan az állam-, és közbiztonságról szóló 1974. évi 17. tv. rendeletet, valamint az ehhez kapcsolódó más rendeleteket korszerűsíteni kell.

2. A módosított Alkotmányból fakadóan milyen változást és feladatot jelent a jogállamiság erősítését szolgáló, a törvényesség szintjén álló, a megváltozott körülmények között folytatott tevékenység elérése?

A rendőrségnek és az állambiztonsági szerveknek a jövőben nem az egypártrendszeren alapuló politikai-hatalmi struktúra biztosítékaként kell működnie, hanem egy új közmegegyezést teremtő, alkotmányos rend védelmezőjeként kell fellépnie. A szervezet nem válhat a szükségképpen változó politikai áramlatok eszközévé. A történelmileg meghaladottnak bizonyult állammodelltől el kell jutnia egy demokratikus jogállam modelljéhez. Az államhatalmat gyakorló szervnek kell eldönteni, hogy mit vár a szervezeteiktől és mire hatalmazzák fel. Mint jogalkalmazó szerv számára félreérthetlenné kell tenni az elvárásokat. Ezzel összefüggésben elhangzott, hogy „ma úgy látjuk, hogy a múltban kívántak már sok tekintetben nem érvényesülnek, de az új követelmények sem alakultak még ki. Ez pedig szükségképpen konfliktusok, hibák forrásává válhat”.

3. A személyi szabadságjogok korlátozásának – törvény helyett – kormányrendeletekben történő szabályozása összeférhetetlen a jogállamiság eszméjével, ezen jogok korlátozása belső utasításon alapul. Az állam belső rendjének, az állampolgárok biztonságának megóvása érdekében a világ valamennyi rendőrségének joga van olyan nyílt, vagy titkos tevékenység folytatásához, amely a bűncselekmények megelőzése, megszakítása, vagy felderítése érdekében a konkrét állampolgárok) jogait sérti, tehát beavatkozást jelent az állampolgári jogokba. Ezért az ún. operatív tevékenység törvénybe foglalására a munka törvényes garanciáinak megteremtésére van szükség. A rendészeti szervek csak az Alkotmánynak és a törvényeknek alárendelt szervként működhetnek. Mentésíteni kell a politikai vitáktól, vagyis soha ne lehessen többé „belső politikai viták megoldásának” eszköze. Ez a szervezetek depolitizálását jelenti.

Egy további referátum⁶⁶ a belügyi közigazgatás két nagy területe, a civil közigazgatás, illetve állam-, és közbiztonság közigazgatásának aránytalan „reformhelyzetbeliségét” állapította meg. Az előbbivel összefüggésben kiforrott koncepció állt rendelkezésre a terület nyitott voltának köszönhetően, míg az utóbbinál a működés zártágából adódó feldolgozatlanság miatt nagy nehézségeket fogalmaztak meg. Utóbbival kapcsolatosan nemzetközi összehasonlításokat végeztek, ami a következőket bizonyította: „Európai

⁶⁴ Diczig István, az ORFK I. csoportfőnök-helyettesének hozzászólása.

⁶⁵ Ua.

⁶⁶ Verebely Imre, az Államigazgatási Szervezési Intézet igazgatója.

kitekintésben is osztott gondolkodás jellemzi az állambiztonsági szolgálatokat, amelyeknél két irányzat van. Az egyik: nem engedik monolit tömbbé összeverődni az állambiztonsági szolgálatokat, és különösen nem a Belügyminisztériumban, hanem több állambiztonsági szolgálat jön létre a feladatnak megfelelően. Egyrészt azért, mert ezek egymást is ellenőrzik, másrészt eltérőek a feladataik. Másrészt: nem gondolják, hogy a Belügyminisztériumnak kellene a honvédséget elhárítani, hanem a honvédségnek kell önmagát elhárítani. Az önelhárítás logikáját építi ki, tehát önmagát hárítja el a minisztérium [...]”.⁶⁷

Hangsúlyozta az előadó azt is, hogy a rendészeti ágazatoknál Magyarországon erre vonatkozóan nem voltak elemzések, de a nyugati elemzések azt mutatják, hogy „a titkosság elfed bizonyos észszerűtlenségeket. Ezt nem lenne szabad hagyni, az egész területet felül kellene vizsgálni”.

Az állambiztonsági szakterületet képviselte Horváth József, a belső biztonsági szolgálat csoportfőnöke. Verebélyi Imrével szemben azon az állásponton volt, hogy bizonyos területeken éppen a centrális irányítás erősítésére van szükség az átmeneti időszak alatt is. A szolgálatok centrális irányításának szükségességét a szolgálatoknak a presztízsérdekek esetleges érvényesülésének illetve a partikuláris érdekek megjelenésének káros befolyásolásával és az eltérő cselekményekkel indokolta. Egyetértett ezen szolgálatok szabályozásának jogi alapokra helyezésével. „Egy önálló, felelősséggel, a törvényesség alapján működő, dinamikus szervezetet képelek el, mely mindenekelőtt a társadalomra, az alkotmányosságra veszélyeket hordozó csoportokat, személyeket kíséri folyamatosan figyelemmel, tehát gyakorlatilag információkat gyűjt, rendszerez, folyamatot elemez, konkrét tájékoztatást ad, feldolgozást és bizonyítást végez. Az állambiztonsági szervek neveit szükséges lenne megváltoztatni, épp azért, mert a történelem során sok különböző képzet tapadt ehhez a névhez.” Szóvá tette a belső szabályzók nagy számát, a minisztériumnak, mint rendszernek az anomáliáit. Az alkalmazható eszközökkel kapcsolatban kijelentette „A törvényben az alkalmazható eszközökről elég egyetlen mondat egyetlen törvényhelyen rögzítve: az hogy a modern bűnüldözés eszközeit folyamatosan, törvényes keretek között alkalmazhatja”. A szervezetek előtt a probléma nagyságának, összetettségének veszélyére figyelmeztetett: „Fontos, hogy hisztéria nélkül, de kellő ütemben cselekedjünk. A folyamatot a társadalom tájékoztatása mellett hajtsuk végre, mert ezzel a társadalmat orientáljuk és a legitimitásunkat folyamatosan bizonyítjuk. A feladat nagy és felelősségteljes. Az önvizsgálat és megújulás igen nehéz. Önmagunkat kell mérlegre tenni, helyenként élve boncolgatni. Ezt nem mindenki tudja megtenni. Saját gyakorlatunkat kell alkalmazni a változó valósághoz, a társadalmi igényekhez. Türelem és partnerség kell tehát a jövő alakításában.”⁶⁸

Horváth István belügyminiszter szintén kitért a Verebélyi Imre által említett kettőségre, azzal indokolva, hogy ez a gondolkodás a „BM korábbi apparátusában is távolabbi időkre visszanyúló gyökerekkel rendelkezik”. A minisztérium előtt álló munka nagyságát a kiegyezést követő időszak feladataihoz hasonlította, hozzátéve, hogy a döntés nem a tanácskozás kezében van. „Az utóbbi időben – mondjuk majd egy esztendő óta – egyre gyakrabban hallom, mikor lesz már és mi lesz a BM szervezeti korszerűsítésével. Ami természetesen napirendre kerül, meg kell oldani. Erről most csak annyit tudok mondani, először világos kell legyen, hogy mi a biztonságpolitikánk, mi a politi-

⁶⁷ Ua.

⁶⁸ Horváth József mondatai különösen a kilenc hónappal később kirobbant Dunagate-ügy akkori egyik főszereplőjeként tűnnek különösnek.

kánk a közbiztonságban, a rendőri igazgatásban, az önkormányzatok fejlesztésében, a közigazgatásban. Ehhez van kialakult koncepciónk, vagy ha a koncepciónk még nem is állt pontosan össze, de minden területen kialakultak a munkában a fő irányok, vagy a szükséges változások. És amikor ez számunkra összeáll, akkor meg kell nézni, hogy mi legyen a szervezettel. Mindezt azonban a jogszabályokban, a jogállamiság követelményeinek megfelelően kell majd megtenni, ami kb. 1990–1993-ig szóló munka lesz.”

A jog és a politika viszonyáról szóló referátumában Finszter Géza alezredes vetette fel e terület kimunkáltságának hiányát. A helyzettel kapcsolatban elmondta, hogy „jelenleg nem egészen világos előttünk a jog és a politika egymáshoz való viszonya, és az az igény sem, ami sok helyen, elsősorban az elméleti műhelyekben megfogalmazódik, hogy a jogot és a politikát el kell választani egymástól”. Szerinte ez a kérdés már 1956 után is felmerült, elismerve a politika közvetlen meghatározó szerepét. Később már ennél is direkter összefüggés fogalmazódott meg „a jog a politika szolgálóleánya lett” meghatározásban. Ma – jellemezte a kialakult körülményeket Finszter Géza – még élesebb a társadalomtudósok megfogalmazása. „Nem tisztázott egész világosan a dolog másik oldala, melyet a politikusoknak és a jogalkalmazóknak is végig kellett volna gondolni. Azt, hogy miért fonódhatott össze egy elég hosszú időszakban ilyen tragikus módon a jog és a politika. Nem minden politika tudja olyan formában magába olvasztani a jogot, ahogyan az nálunk történt. Erre csak a parancsuralmi rendszert megvalósító monolit politika képes. Ez a dolog tragikuma. [...] A monolit politika viszont, ha akarna sem tudna eltekinteni attól, hogy a jogot teljes egészében a napi politikai megfontolásoknak rendelve alá. Ha egy pluralista politikai hatalom formálódik, akkor annak automatikusan fel kell oldania ezt a tragikusnak is nevezhető összefonódást. [...] Mindez azért lényeges, mert azok a megközelítési módok, amelyeket az előadásokon többen hangoztattak – pl. hogy a biztonsági és bűnüldöző szerveknek szakmai szervekké kell válniuk és szakmaként kell gyakorolni – csak a jog és a politika közötti helyes viszony létrehozása után válhatnak követelménnyé és valósulhatnak meg.” Egy ilyen politikai időszak utáni időszak idején mindig fennáll a garanciális szabályok túlértékelésének a veszélye.

Verebélyi Imre csatlakozott a vitában Finszter Géza megállapításához: „A legizgalmasabb kérdés a pártirányítás és a depolitizálás. Az állománynak nemcsak kérdéseket kellene feltenni. Mindenképpen félelemérzetet érzek vagy azt, hogy majd megmondják, hogy a Politikai Bizottság így dönt. Azt javasolnám, hogy az állomány tudományos elit garnitúrája gondolja át: vajon jó-e az, hogy várakozó helyzetben nem formálja ki a saját álláspontját, hanem el akar majd szenvedni egy felső véleményt. A felsőbb vélemény is alsóbb politikai mozgásokra, hatásokra formálódik. Tehát azt javaslom, hogy fogalmazza meg a pártszervezet az ezzel kapcsolatos véleményét. Ebben nem szabad semmifajta politikai bizottsági, központi bizottsági döntésre várni. Az embernek van véleménye, és ha olyan versenyhelyzetbe kerül, hogy mások elmondhatják véleményüket, mi pedig várunk valamilyen felső véleményre, akkor a versenyt elveszítettük. Az első kérdés, hogy mi a depolitizálás? Tévedés, hogy a közigazgatási szervezet, az államszervezet egyáltalán depolitikus tud lenni. Hisz épp azért államszervezet, mert egy politikát képvisel. Jogállamiságban olyan mértékben hiszek, hogy a jogszabályok és a jogszabályok által mérlegelési mezőben bizonyos politikai irányultságot képvisel, tehát ilyen szempontból nem hinnék a depolitizáltságban. Abban azonban igen, hogy mi az a politika, amit a jogszabály keretei között kell érvényesíteni. A mai helyzetben az a fajta struktúra nem tartható, hogy a jogállamiság keretén belül szabad politika, mérlegelési mezőt, vagy közvetlen, direkt pártutasítással betöltsék. Az állampolitikát, az állambiztonságot,

a közbiztonságot kell védeni, az pedig nem más, mint a Parlamentben, az állam legfelsőbb szervében koalícióra jutott, koalícióképes erők kötelezően megszabnák minden közalkalmazottnak. Végezetül: el kell-e szenvedni ezeket a változásokat, vagy hasznot lehet-e húzni belőlük. Van aki el fogja szenvedni, de az állomány többsége hasznot húz a változásokból. Miért? Azért, mert az egypártrendszer körülményei között a KB meghatározza a munkát, az állomány azt végrehajtja, közben a vezető szervek elmennek, és az állományon marad a végrehajtás ódiума. Egy instabil állapot üt vissza az állományra, mert nem a kongresszus, hanem a KB vezetői szabják meg a munkát, és itt már nem is ugyanazok vannak, akik egykor a feladatokat meghatározták, de Önök szenvedik el a következményt. Mert az a politikai bizottsági tag, aki nem vívta meg magának a parlamenti többséget és nem kapta meg az államjogi formát, már rég nyugdíjba van, élvezi a szabadságot és ha jön a glasnosztj, akkor Önöket veszik elő és a légiót bántják, pedig a parancsnokaik már rég nincsenek sehol. A többpárt-rendszer körülményeiből az állambiztonsági szolgálat csak nyerhet, mert ebben az esetben olyan megfogható programokat kell végrehajtania, amelyeknek csak a végrehajtásáért felelősek."

A dokumentum viszonylag részletesebb bemutatására azért van szükség, mivel érzékeltethető a korábban hiányolt differenciáltabb megközelítés: a hónapokkal korábbi tudományos fórumon elhangzottak több alapvető kérdésben előremutatón jelezték a fejlemények egy lehetséges, másik irányát. Ennek ellenére e felismerésre nem épültek konkrét lépések olyan mértékben, ahogyan azt a körülmények indokolták volna. A szakmai vezetők által elmondottakból jól kiolvasható az a döntési mechanizmus is, amely – a politikai vezetés mintáján – a lassú, hatalomban történő megmaradás biztos tudatában tette meg bölcs kinyilatkoztatásait. Tulajdonképpen minden olyan kérdést érintettek, melyek a következő év elején elementáris erővel feszítette szét az állambiztonsági szolgálatokat.

A gyakorlat oldaláról nézve ugyanekkor fogalmazza meg javaslatait az állambiztonsági munka korszerűsítésével kapcsolatban a kémelhárítás. A főbb elvek között az első helyen említik: „az állam biztonságának védelme, az ehhez szükséges funkcionális alaptevékenység és az azt ellátó szervezet az új alkotmányban kerüljön definiálásra, majd az ezt követő további szabályozás legyen legitim, valamint a szükséges és lehetséges mértékben nyilvános”. Témánk szempontjából a dokumentum különösen fontos, hiszen jelzi, hogy már 1989 tavaszán megjelent a szolgálatok alkotmányos intézménnyé válásának az igénye, sőt már az az elvárás is hangot kap, hogy „az állambiztonsági feladatokat ellátó szerv, vagy szervezet alkotmányos alapállása, a munka jellege, valamint a társadalomhoz való viszonya alapján önálló szervezetként, nem rendőri szolgálatként működjön”.⁶⁹

Március végén a nem egyszerűen átalakítás, de valójában a megszüntetés (az ORFK-ba integrálás) előtt álló állambiztonsági vizsgálati osztály kötelezte el magát a jogállami átalakulás mellett: „A jogállamiság kialakításával összefüggő jelenlegi koncepciók – feltehetően – sok változáson mennek még keresztül, de fő tendenciáiban már kitapintható a folyamat. Ebből egyértelműen következtetni lehet, hogy törvényileg szükséges majd meghatározni az állambiztonsági szolgálatnak az államigazgatás rendszerében elfoglalt helyét, irányításának és ellenőrzésének módját, hatáskörét, a feladat végrehajtásához szükséges eszközök és ezek alkalmazásának feltételeit stb. Számos bizonytalan-

⁶⁹ Az állambiztonság szervezeti korszerűsítése. Javaslat 1989. március 9. BM III/II. csoportfőnökség. ÁBTLL 1.11.6. III/III. Csoportfőnökség és jogelődeinek iratai. Kémelhárítás töredék anyagok III/II. Főcsoportfőnökség. 2. d. 344/k. 40-13/143-1/89.

sági tényező mellett határozottan körvonalazódik egy olyan társadalmi igény – nemzetközi tapasztalatokra is alapozva –, hogy az állambiztonság szervezetiileg teljesen elkülönüljön a rendőri szolgálattól, és önálló Nemzetbiztonsági Hivatalként jelenjen meg. Politikai irányultsága és működésének titkossága garanciális okokból igényli a legfelsőbb államhatalmi szerv külső ellenőrzését. Bizonyosra vehető, hogy a titkos operatív eszközök alkalmazását szolgáltatón kívül elhelyezkedő bírósági vagy ügyészégi engedélyhez kötik.⁷⁰

Ugyanakkor a minisztérium vezetése mintha nem érzékelné a szolgálatok részéről tapasztalható koncepciók sokaságát, legalábbis az április közepén tartott miniszteri értekezlet mintha még egy korábbi időszak ülése lenne: „Az április végi országos értekezleten beszélt Horváth (István) elvtárs arról, hogy az állam- és közbiztonsági törvény koncepciójának kidolgozásához hozzá kell kezdenünk. Ehhez létre kell hozni egy jogpolitikai és jogi szempontból felkészült szakemberi gárdát. Ennek a koncepciónak és a későbbiekben majd együtt az IM-mel már a törvény formájában való kidolgozásához én Diczig elvtársat javasolnám a brigád elnökének. A koncepció kidolgozása miniszteri értekezletre, koordinációra, majd külsők koordinációra kerül. Ez évi törvényalkotási programban nem szerepel ez a téma, de ki tudja, hogy az országgyűlés nem veszi elő, amikor a jövő évi programját alkotja.”⁷¹

Napokkal később pedig már a minisztérium vezetői kezében lehetett az a terjedelmes szakértői anyag, amely az első átfogó elemzését nyújtotta az állambiztonság alkotmányos tevékenysége szabályozásának. Mivel az 1974. évi, az állam- és közbiztonságról szóló 17. sz. törvényerejű rendelet felülvizsgálata minden átalakítási elképzelés kiindulási pontja, ezért ennek a biztonsági szolgálatokat érintő problematikájával foglalkozik a tanulmány. „A születő új magyar demokráciában parancsoló szükség van arra, hogy az állambiztonsági szervek működése feleljen meg az alkotmányos követelményeknek. A biztonsági szolgálat a társadalom számára legalább olyan mértékben legyen ellenőrizhető, hogy az a jövőben ne válhasson az önkény engedelmes eszközévé. Ezeknek a követelményeknek a megvalósítása a készülő biztonsági törvényre vár. [...] A megváltozott külső és belső körülmények kikényszerítették, hogy a szűken vett pártállami érdekeinek védelmét felváltsa az egész nemzet érdekeinek és biztonságának a védelme.” A tanulmány részletes ismertetést és feldolgozást igényelne, itt két fontos szempontra hívjuk fel a figyelmet. 1. Az alapvetően jogdogmatikai megközelítés a Német Szövetségi Köztársaság szabályozásának nyomdokain halad, érezhetően mintának elfogadva azt. 2. A jogi-technikai látásmód szinte teljesen eltávolítja a szöveget 1989 „forró nyarának” a légkörétől, semmi nyoma a politikai vezetésnek rezignációtól a pánikhangulatig terjedő érzelmi megosztottságának. Inkább arra lehet rájönni, hogy ezek a koncepcionális anyagok nem csak a különleges titkos szolgálati eszközök és módszerek engedélyezésének átmeneti szabályozásáról szóló törvényjavaslatban⁷², de a nemzetbiz-

⁷⁰ Az állambiztonsági tevékenység és a BM Vizsgálati Osztály szervezeti átalakítása. Feljegyzés. BM III/1. Osztály 1989. március 28. 6. p. ÁBTL I.11.1. 136. d. 34-10/11/89.

⁷¹ Földesi Jenő miniszterhelyettes hozzászólása. Az állam- és közbiztonsági tv. koncepciójának kidolgozásával kapcsolatos felszólalások. BM Miniszteri értekezletek 1989. április 17. 1989. MOL XIX-B-1-y. f. 49. d. 10-52/7-1090.

⁷² Lásd: A különleges titkos szolgálati eszközök és módszerek engedélyezésének átmeneti szabályozásáról szóló törvényjavaslat beterjesztése. Gál Zoltán belügyminisztériumi államtitkár expozéja. 1990. január 24. 6. p. Országgyűlés Naplója. V. Kötet. 65–83. ülés (1989. XI. 21. – 1990. III. 14.). Bp. 1998. 6066. p.

tónsági szolgálatokról szóló törvényben⁷³ is visszaköszönnek. Ez nem is lehet másképpen, hiszen a szolgálatok felépítésére, tevékenységükre, irányításuk-ellenőrzésükre, a titkosszolgálati eszközök és módszerek engedélyezésére stb. a jogállami szabályozás nem sok alternatívát ismer.

Hasonló álláspontot képviselte az, a belügyminisztérium miniszteri értekezletén is megvitatott anyag, amely 1989. júniusában a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság elé is bekerült, de politikai-ideológiai értékmentességét már nem tudta megőrizni.⁷⁴ A nemzetközi viszonyokban és a Magyar Népköztársaság belső helyzetében végbement változások és ezeknek jelenleg megfigyelhető és prognosztizálható iránya igényli, hogy a nemzet, az állam belső biztonságának stabilitását, az intézményrendszer működését, az alkotmányos és demokratikus rend védelmét. A változásokkal összhangban hosszabb távon modellváltást kell végrehajtani, a biztonságot szolgáló állami tevékenység fő feladataiban, azok prioritásában, működési rendjében és szervezetében – írja bevezetőjében az anyag, majd a belső biztonsági helyzettel kapcsolatban megállapítja: „A vezetés még nem találta meg az eredményes megoldást, lassan alakulnak az új szocialista modell kontúrai. A többpártrendszer versenyhelyzetéhez való alkalmazkodás nem eléggé dinamikus. A kialakult helyzetben csak következetesen véghezvitt politikai és gazdasági reformfolyamat lehet a megoldás, amelynek eredményeként kialakulhat hazánkban is egy 'pluralista alapokon nyugvó, demokratikus szocializmus'. [...] A hatékony kormányzati tevékenységet segíteni kell. Emellett elengedhetetlen, hogy a belbiztonság védelmével kapcsolatos tevékenység a jövőben jogilag szabályozott keretek között folyó 'legitim' állami, illetve kormányzati tevékenységgé váljon, amely a koalíciós viszonyok között is a szocialista célok realizálásának egyik fontos társadalmi garanciákat tartalmazó biztosítéka kell hogy legyen. [...] Fontos tényező, hogy a többpártrendszer viszonyai között a szocialista pozíciók és az alkotmányos, törvényes rend védelmének biztosításához, a szolgálati egység megőrzéséhez a meglévő pártállás, párthoz tartozás feladása nélkül, pártszervek és szervezetek a biztonsági szolgálaton belül megfelelő átmeneti időszak közbeiktatásáig működhessenek. Ugyanakkor a jelenlegi helyzetet és a kibontakozás folyamatát figyelembe véve fontos, hogy az MSZMP kiemelt figyelmet fordítson a speciális szolgálatra. Véleményünk szerint az MSZMP-nek arra kell már most felkészülni, hogy a politikai szervező és nevelő munkát a testület területén kívül kell, hogy megoldja tagjai számára.”

Sokadszorra hangzik el a szolgálatok alkotmányos státusa iránti igény: „A pluralista politikai berendezkedést mutató várható igényeket figyelembe véve, a nemzetközi tapasztalataira támaszkodva, szükségesnek tartjuk az alkotmányban megalapozni és mellette nyílt törvényben is rögzíteni a speciális szolgálatok helyét és szerepét, mint a nemzet biztonságának egyik fontos szervét, ezzel is biztosítva legitimitását.” Az ennek érdekében javasolt jogalkotási menetrend a következő:

- az új Alkotmány elfogadása;
- a büntető törvénykönyv és a büntetőeljárás törvény módosítása, különös tekintettel az állam-ellenes bűncselekményi kategóriák újrafogalmazására;

⁷³ A nemzetbiztonsági szolgálatokról. Indoklás a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló törvényjavaslat-hoz. T/420 – törvényjavaslat. Benyújtó: tárca nélküli miniszter, 1994.12.23.

⁷⁴ A bel- és állambiztonság kérdéseiről a jelenlegi belpolitikai helyzetben. Jelentés 1989. június [...] 20. p. A Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság 1989. június 9-i ülésének anyaga. MOL M-KS 288. f. 62/5. ö. e. 6-138/89.; MOL XIX-B-1-y. Miniszteri értekezletek iratai 1989. június 20. 50. d. továbbá ÁBTL I.11.1. 97. d. 6-138/89.

- az állam- és közbiztonság védelméről külön törvény megalkotása. Célszerű e törvénybe foglalni a BM biztonsági szolgálatának, a rendőrségnek és más belügyi hatóságoknak feladatait, szervezetét, hatáskörét és működési rendjének alapvető szabályait.

A szakmai vonatkozású javaslatokhoz képest a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság 1989. június 9-i ülése „A nemzetbiztonsági szolgálatok tartalmi és strukturális korszerűsítésére vonatkozó javaslatok” napirendi pontja ürügyén meglehetősen más kérdésekre kereste a választ. Grósz Károlynak például a hírszerzés és a COCOM-lista⁷⁵ felőli érdeklődésére Pallagi Ferenc főcsoportfőnök egészen furcsa helyzetről számolt be: „Grósz elvtárs jelentem, lényegileg a fő irány a tudományos technológiai értékek megszerzése. [...] Na most itt a lazulás, ha itt lazítunk vagy itt lazulna a világ, és visszavonulnánk a technológiai tudományos értékeknek a megszerzéséből, az népgazdaságilag nehezen, az gondot jelentene. Egyet hozzá kell tennem, hogy ezen még sokat kell dolgoznunk, többet mint eddig, valahogy a megrendelési és a tudományos-technikai intézetek produktumainak az összhangja nem jó. Tehát nekünk voltak olyan erőlködéseink hogy konkrét megrendeléseket kapjunk, hogy ezt jobban ki tudjuk szolgálni. Néha olyan helyzetbe kerülünk, hogy kilincselünk a termékeinkkel, elnézést kérek, most nem ez a döntő, – volt ez a vaskohászattól kezdve egyéb technológiáig. Amit jól meg kellett komponálni...”

Fock Jenő ezzel kapcsolatban Szovjetunióbeli élményét idézte fel: „A szovjetek olyan bután bánnak azzal, amit átadunk nekik [...] Hát egy ilyen – mondjuk egy technológiai újításnál, mikroakármicsodánál – át kell egy kicsit érezni, ahogy szokták mondani, egyenesen, tiszta koppintás legyen. Annyi eszük sincs, hogy más színűre fessék be. Úgy hogy ordít róla, hogy mi szereztük meg és mi adtuk át nekik...”

A szakmai-politikai vonalat leginkább Fejti György képviselte, aki felkarolta a jelentés lényegét: „Messzemenőleg támogatom, hogy jogilag rendezett viszonyok között kerüljön ez a munka, beleértve az új Alkotmány kidolgozását, (a) törvényekben szükséges szabályozást, nyílt szabályozást, és a parlamenti ellenőrzésnek a szükségességét, kérdését is azzal, hogy kb. azt a gyakorlatot kell megcéloznunk, ami Nyugat-Európában meghonosodott. Ugyanakkor olyan összefoglaló jelentéseket hiányol a „szervezetektől”, amelyek alaposabban számolnak az időtényezővel. „Egy-egy hírnek az értékét az szabja meg, hogy az ember délelőtt 10 órakor vagy délután két órakor veszi a kezébe, tehát egy olyan mechanizmust, egy olyan jóváhagyási, engedélyezési mechanizmust kell kialakítani, ami az események ilyen felgyorsulására tekintettel van.”

Grósz Károly főtitkár összegezve jónak tartotta az anyagot, de politikai jellegű, hangsúlybeli változásokat javasolt: „A társadalom belső ellentmondásai olyanok, hogy ezek felszínre hozhatják a belső ellenséges erők olyan tevékenységét, amely robbanás-hoz vezethet. Sajnos, a helyzet bonyolultabb, mert ellenséges szándék nélkül is elvezethet a robbanáshoz a helyzet, amelyet semmilyen biztonsági szolgálat nem tud kiszűrni, vagy megelőzni. És nyilvánvaló, hogy a konzervatív visszarendeződésnek is vannak tényezői, vagy legalábbis magjai. De én nem hiszem, hogy a jobboldali külső erők is ne támadnák a Magyar Népköztársaságot. Erre van élményanyagunk. Tehát a két fő feladat közt tulajdonképpen azt hiányolom, hogy a kétlábbon állás marad meg, holott három lá-

⁷⁵ A COCOM-lista egy, a keleti blokk országait sújtó kereskedelmi embargó volt 1947-től. A listán szereplő, katonai felhasználásra is alkalmas csúcstechnológiai termékeket tilos volt az embargó alatt álló (főként a Varsói Szerződéshez tartozó) országokba exportálni. Magyarország vonatkozásában formálisan 1992-ig állt fenn.

bon kellene hogy álljon. Mert úgy érzem, hogy három irányból kellene tevékenykedni.” Végül azt javasolta, hogy sem a Politikai Bizottság, sem a szolgálatok elé ebben a formában nem kellene bevinni az anyagot, arra ez ebben a formában nem alkalmas.

Az ezt követő két hónapban a jogi és politikai koncepciók változó hangsúlyokkal ugyan, de az év elején megfogalmazott álláspontokat, nézeteket fejlesztették tovább, eljutva a törvénytervezetek elkészítésének stádiumáig. Ezek közlésétől, elemzésétől eltekintve⁷⁶ csak az alkotmánymódosítás elfogadása előtti utolsó javaslatra kívánjuk felhívni a figyelmet.

⁷⁶ A témára vonatkozó alábbi dokumentumok további elemzése adhat választ arra, hogy ezek tartalma mennyiben erősítik illetve gyengítik az eddig mondottak érvényességét:

– Javaslat a BM 1989. II. félévi munkatervére. Miniszteri értekezlet. 1989. június 12. Emlékeztető. BM Titkárság 1989. május 30. 1. p. MOL XIX-B-1-y. BM Miniszteri értekezletek 1989. 50. d. 10-52/10/1989

– Az MSZMP BM Bizottság működésével kapcsolatos időszéri feladatok. Pallagi Ferenc felszólalása. Miniszteri értekezlet. 1989. június 12. Jegyzőkönyv. BM Titkárság 1989. május 30. 5. p. MOL XIX-B-1-y. BM Miniszteri értekezletek 1989. 50. d. 10-52/10/1989

– A fegyveres erők és testületek tagjaiból szerveződő pártszervek és -szervezetek feladatai, a politikai befolyás megtartása. Belső határozat, MSZMP Politikai Bizottsága 1989. június 13. 8. p. MOL M-KS 288. f. 5/1068.

– A nemzetbiztonsági szolgálat tartalmi és strukturális korszerűsítésére vonatkozó feladatok. Előterjesztés az 1989. június 20-i miniszteri értekezletre. BM Titkárság, 1989. június 14. 15. p. MOL XIX-B-1-y. BM miniszteri értekezletek 50. d. 10-52/11/1989.

– A nemzetbiztonsági szolgálat tartalmi és strukturális korszerűsítésére vonatkozó feladatok. BM III. Főcsoportfőnökség, 1989. június 14. 13. p. In: A Magyar Népköztársaság állam- és belbiztonsági helyzete ÁBTL 1.11.1. 104. d. 45-96/89.

– A BM I. és IV. Főcsoportfőnökségek integrálása és irányítási rendje. Előterjesztés az 1989. június 20-i miniszteri értekezletre. BM Miniszterhelyettes 1989. június 19. 4. p. MOL XIX-B-1-y. Miniszteri értekezletek iratai 1989. június 20. 50. d. 10-52/11/1989.

– A rendkívüli állapot kihirdetésének feltételeinek, a bevezetendő rendszabályok körének, a fegyveres erők és testületek feladatainak, tevékenységük rendjének áttekintése. Horváth István belügyminiszter tájékoztató levele Németh Miklósnak, a Minisztertanács elnökének. 1989. június 19. 7. p. Németh Miklós, a Minisztertanács elnöke Titkárságának iratai 1988–1990. Szigorúan titkos belügyminisztériumi iratok. 1989–1990. MOL XIX-A-2-at. 4. d. 1-a-698/89.

– A bel- és állambiztonság kérdéseiről a jelenlegi belpolitikai helyzetben. Jelentés 1989. június [...] 20. p. A Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság 1989. június 9-i ülésének anyaga. MOL M-KS 288. f. 62/5. ö. 6-138/89.; MOL XIX-B-1-y. Miniszteri értekezletek iratai 1989. június 20. 50. d. továbbá ÁBTL 1.11.1. 97. d. 6-138/89.

– A nemzetbiztonsági szolgálat tartalmi és strukturális korszerűsítésére vonatkozó feladatok. Jegyzőkönyv az 1989. június 20-i miniszteri értekezlet üléséről. BM Titkárság, 1989. június 24. 15. p. MOL XIX-B-1-y. BM miniszteri értekezletek 50. d. 10-52/11/1989.

– A nemzetbiztonsági szolgálat tartalmi és strukturális korszerűsítésére vonatkozó feladatok. Emlékeztető az 1989. június 20-i miniszteri értekezlet üléséről. BM Titkárság, 1989. június 24. 8. p. MOL XIX-B-1-y. BM miniszteri értekezletek 50. d. 10-52/11/1989.

– Az állam és közbiztonságról szóló törvénykonceptió állambiztonságot érintő szabályainak felülvizsgálata. Feljegyzés III/III. Csoportfőnökség 1989. június 22. 4. p. ÁBTL 1.11.1. 104. d. 45-102/89.

– „A Belügyminisztériumban folyó tudományos kutatómunka helyzetéről, a kutatási eredmények hasznosításának tapasztalatairól” szóló tájékoztató jelentés véleményezése. III/III. Főcsoportfőnökség 1989. június 23. 1. p. ÁBTL 1.11.1. 99. d. 45-20-2220/89.

– A Belügyminisztérium szervezetének és vezetési rendjének átalakításáról 1989. július [...] 7. p. MOL BM Miniszteri Titkárság iratjegyzék 1980–1990. XIX-B-1-ai 351. d. sz. n. (minősített iratot tartalmaz)

– Az állambiztonsági helyzetről és az operatív tevékenységről. Adattár 1989. I. félév. 7. p. ÁBTL 1.11.1. 103-a. d. 45-77/3-3/89.

– A BM Vizsgálati Osztály megszűnésével kapcsolatos átszervezési feladatok 1989. július 3. 18. p. (1 p.) ÁBTL 1.11.1. 97. d. 6-a-916/89

– A BM nyilvántartásában szereplő párttagok ügyeinek rendezéséről szóló 1971. május 10-i titkársági határozat hatályon kívül helyezése. MSZMP KB Pártpolitikai Osztály javaslata az Elnökség számára. 1989. július 10. 4. p. MOL M-KS 288. f. 59/3. ö. e. PPO/652.

Az Alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. törvény október 18-i elfogadása előtt két nappal datálódott az a Feljegyzés, amely az un. „sarkalatos törvények” – benne az Alkotmány módosításáról szóló – tervezetek koordinációja során keletkezett észrevételeket összegezte. A helyzet és az időpont meglehetősen bizzar. Miközben tavasz óta folyamatosan arra presszionálják a szolgálatok és a főcsoportfőnökség a belügyi és a pártvezetést, hogy mennyire szükségesnek tartják a szolgálatok alkotmányos megjelenítését, két nappal a végszavazás előtt öntik törvényjavaslat formájában elvárásait. A pártvezetés nem tekintet olyan fontosnak a kérdést, hogy az ígéreteknek megfelelően módosító javaslat szülessen belőle, esetleg éppen a Nemzeti Kerekasztal megkerülése miatt tartózkodott ettől. Az ellenzék szemlátomást nem érezte a probléma súlyát – még vagy három hónapig, a Dunagate-ügy kirobbanásáig. De az is lehet, hogy a főcsoportfőnökség látva törekvéseik kudarcát, csak pontot téve erőfeszítéseik végére elvégezték azt a munkát, amelyet a Minisztertanácsnak, végül talán éppen az Igazságügyi Minisztériumnak kellett volna helyettük befejezni.

„Megítélésünk szerint az állambiztonsági szolgálat alkotmányos elismerését több szempont is indokolja.” – kezdi a főcsoportfőnökség érvei felsorolását. „Egyfelől az állambiztonsági tevékenység kormányzati feladat, így annak elhelyezése az Alkotmányban a Minisztertanács feladatai között ennek deklarálását jelentené. Másfelől mert a jelenlegi törvényjavaslat fogalmilag a „Rendőrség” címszóba sorolja. A közeljövőben azonban várható, hogy az állambiztonsági szolgálat és a rendőrség szervezetileg különváltik és az állambiztonsági szolgálat nem fegyveres testületként fog működni, ezzel

– Az MSZMP BM Bizottság működésével, a párt- és tömegszervek apparátusával kapcsolatos intézkedésekről, a pártszervezetek időszéri feladatairól. Miniszteri értekezlet 1989. július 12. Emlékeztető 1. p. ÁBTL 1.11.1. 99. d. 45-20/15/89.

– A fegyveres erők pártszervezeit érintő kérdések. MSZMP Néphadseregi Bizottsága levele az MSZMP Elnökségének. 0989. augusztus 11. 2. MOL M-KS 288. f. 59/5. ó. e.

– A társadalmi és pártszervezeteknél lévő minősített belügyi iratok átadása, irattári kezelése. (Mellékelve: Kimutatás a BRFK Bűnügyi Értékelő és Adattfeldolgozó Osztály Segédhivatala által 1961-től 1989. júniusáig az MSZMP PB-nak futárpostával átküldött minősített anyagokról; A BRFK által a budapesti BP részére kötelezően megküldendő szakmai anyagok körének áttekintése. Jelentés a Budapesti Rendőrfőkapitánynak 1989. július 12.) Budapesti Rendőrfőkapitány 12/1989. sz. intézkedése 1989. augusztus 23. 5. p. BFL XXIV. 1. 96. d. 111-014/12/1989.

– A Belügyminisztérium viszonya az ellenzéki pártokhoz, szervezetekhez. Előterjesztés miniszteri értekezletre. 1989. szeptember 7. 9. p. BM KI Miniszteri iratok 1989. 1-a-2-537/89

– Az MSZMP szerveződésének egyes kérdései a fegyveres erőkben és testületekben. Az MSZMP PB javaslat, a KB tudomásulvétele 1989. szeptember 12–13. (nem nyilvános) 28. p. MOL M-KS 288. f. 4/270-271. ó. e.

– Az állam- és közbiztonságról, a Magyar Államrendőrségről és a Nemzetbiztonsági Szolgálatról szóló törvények szabályozási elvei. Észrevételek. III/III. Csoportfőnökség 1989. szeptember 28. 7. p. ÁBTL 1.11.1. 104. d. 11-13/1354/89.

– A nemzet biztonságának védelme és a biztonsági szolgálat szervezete. A központi állambiztonsági szervek véleményezései. ABMHT Jogi Alosztály 1989. október 13. 5. p. ÁMTL 1.11.1. 104. d. 45-102/89.

– Az állam biztonságáról szóló törvény szabályozási elvei. Javaslat az 1989. november 7-i miniszteri értekezletre. BM III. Főcsoportfőnökség 1989. október 20. 23. p. MOL XIX-B-1-y. 52. d. 10-52/18-1989.

– A nemzet biztonságának védelméről és a biztonsági szolgálat szervezetéről. Előterjesztés az 1989. november 7-i miniszteri értekezletre. 24. p. Belügyminisztérium 1989. október 20. MOL XIX-B-1-y. 52. d. 10-52/18-1989.

– A Magyar Államrendőrségről szóló törvény szabályozási elvei. Javaslat az 1989. november 7-i miniszteri értekezletre. BM III. Főcsoportfőnökség 1989. október 20. 18. p. MOL XIX-B-1-y. 52. d. 10-52/18-1989.

– A Kémelhárító Szolgálat szervezeti korszerűsítése. Javaslat III/II. Csoportfőnökség 1989. október 23. 21. p. ÁBTL 1.11.6. III/III. Csoportfőnökség és jogelődjeinek iratai. Kémelhárítás töredék anyagok III/II. Főcsoportfőnökség. 2. d. 344/k. 40/13-2/32/89.

újabb alkotmánymódosítás válna szükségessé. Az Állambiztonsági szolgálat jellege törvényességi szempontból szükségessé teszi, hogy legalapvetőbb feladatai megfogalmazást nyerjenek a módosított Alkotmányban. Az Állambiztonsági szolgálat megnevezésével összességében úgy véljük, hogy olyan elnevezés szükséges, amely tartalmában és jellegében is megfelel a szervezet tevékenységének. Javaslatunkban fogalmilag – a döntésig – még a jelenlegi, hagyományos elnevezést használjuk.

Az előzőek alapján javasoljuk:

- a törvényjavaslat 21. § (1) bekezdésével módosított, a Minisztertanács feladatit tartalmazó Alkotmány 35 § (1) bek. h.) pontjának kiegészítését a következőkben: „h.) irányítja a fegyveres erők, az állambiztonsági szolgálat, a rendőrség és a rendészeti szervek működését”.
- az Alkotmány módosított VII. fejezete címének pontosítását az alábbiakban:
„VII. fejezet
A fegyveres erők és az állambiztonsági szolgálat alapvető feladatai”
- az előző fejezet 40/A § (2) bek.-nek kiegészítését az állambiztonsági szolgálat alapvető feladatával:
„(2) Az állambiztonsági szolgálat alapvető feladata, hogy gondoskodik az alkotmányos rend védelméről, a nemzet biztonságát veszélyeztető törekvések megakadályozásáról és az államtitok megóvásáról. A rendőrség alapvető feladata a közbiztonság⁷⁷ és a bűnözés elleni harc. Az állam biztonságával és (a) rendőrséggel összefüggő részletes szabályokat alkotmányerejű törvények határozzák meg.”;
- ugyanezen Fejezet 40/B § (4) bek.-nek értelemszerű kiegészítését az állambiztonsági szolgálatra való utalással:

„(4) A fegyveres erők, az állambiztonsági szolgálat és a rendőrség tényleges állományú tagjának pártban való tevékenységére nézve alkotmányerejű törvény korlátokat állapít meg.”

A módosító javaslat emellett foglalkozik még a titkos operatív eszközök alkalmasságának az állampolgári jogokkal összefüggő alkotmányos szabályozás kérdéseivel is, majd kiegészítő megjegyzéseket fűz az Alkotmánybíróságról, a pártok működéséről és gazdálkodásáról, az országgyűlési képviselők választásáról szóló törvényjavaslatokhoz is.

A szolgálatok Alkotmányos, illetve Alkotmányon kívüli helyzete azóta sem változott. Az alkotmány 1995. évi szabályozási koncepciója „Alkotmányvédelem” címmel önálló fejezetet javasolt ugyan létrehozni⁷⁸, de nem a nemzetbiztonság bevonása céljából. Ez ugyanis az Alkotmánybíróság funkciójának, hatásköreinek újrashabályozása mellett az alkotmánymódosítás rendjét, az alkotmányértelmezés elveit, valamint az állampolgári jogok országgyűlési biztosi intézményi alapvetéseit javasolja az új fejezetbe. Ez is megerősíteni látszik azt a feltételezést, hogy a nemzetbiztonsági hivatalok és az Alkotmány normatív kapcsolata egyoldalú viszonyt őriz. A nemzetbiztonsági törvény szinte minden rendelkezése – közvetve vagy közvetlenül – a Hivatalok alkotmányvé-

⁷⁷ A „védelme” szó feltehetően kimaradt.

⁷⁸ A Magyar Köztársaság Alkotmányának szabályozási koncepciója (előzetes szakmai munkaanyag). Igazságügyi Minisztérium, 1995. március 100. p.

delmi alapfunkcióira tekintettel tevékenységük Alkotmányhoz kötöttségét hangsúlyozza⁷⁹, eközben maga az Alkotmány mintha vonakodna ennek nyílt felvállalásától. De miközben az állambiztonsági szolgálatok vonatkozásában a pártállami alkotmány hallgatása ha indokolatlan is, de érthető volt, jogállami keretek között a nemzetbiztonsági rendszer alkotmányos megjelenítésére feltétlenül szükség lenne.

BÉLA RÉVÉSZ

THE MEANING OF LEGALITY AND CONSTITUTIONALISM IN THE DICTIONARY OF STATE SECURITY – 1989

(Summary)

The monolithic structure of power suspends all public political discussions and prohibits the development and articulation of alternatives. The ruling elite cannot tolerate the public sphere in any form. The one-party system is a dictatorial form of domination which could function equally well without a party. Party and state organs cannot be differentiated at any level of the hierarchy of power. The unity of economic, political, ideological and legal power gives rise to the system's totalitarian character. Even when the system functions relatively „well” and no direct political terror is apparent, it nevertheless remains totalitarian, for there is no sphere of daily life void of political significance. The power apparatus is likewise incapable of generating a persuasive social theory because proletarian dictatorship has kept none of the promises made by its legitimating ideology.

In the latter part of its long rule the political elit managed to turn Hungary into *the most cheerful prison block* behind the Iron Curtain. But – since „existing” socialism (in contradiction with the declared theories) was functioning as a bureaucratic dictatorial regime – it was incapable of meeting the demands of formal democracy. At the same time these typical elements – inconsistent with the generally known conception – did not originate from the political system or from one-party tyranny. In fact the party-ruled state was established and maintained; in reality, by the fact that these societies throughout their existence, remained on a harsh-communistic level (in the Marxist sense of the word) and were also having to cope with grave legitimacy problems.

In the late 1980s, Hungary's 15,000 member Security Police was controlled by the Ministry of Interior. The reform of the political system during the second half of the 1980s appeared to have also affected the Security Police. In an interview in July 1989, Minister of Interior Horvath claimed that the Security Police no longer viewed the domestic opposition as political enemies, an image that had become "obsolete" in a multi-party system. He condemned previous Security Police actions, such as harassing and detaining known dissidents before national holidays as "a bad reflex action of a different type of power structure." Horvath stressed that the Security Police did have a legitimate intelligence and counterintelligence function but was not an organization "placed above the citizens".

⁷⁹ A nemzetbiztonsági törvény alig hetven szakasza tizenhárom esetben hivatkozik vagy utal az Alkotmányra.

One of the most important question of power was how to determine the new structure and tasks of political police in the period of transition and later. Several different concepts were created by the Hungarian Socialist Worker's Party, the opposition, even, the State Security Service for recreation of political police. Karoly Grosz, general secretary of the party, had planned, at the beginning of 1989, to use the control of the armed forces and security apparatus he still had then, to decree a state of emergency, expecting the Central Committee to go with the tide and endorse a *fait accompli*. The objective would not, of course, have been to establish a permanent political-military dictatorship but to realign the balance of forces in favor of the Party, in order to negotiate the conditions of a return to normalcy and the gradual introduction of pluralist elements with the opposition. The Political Reconciliation Talk defined a special topic to discuss: creating legal guarantees for preventing recourse to solutions based on the use of force. At the end of negotiations the Agreement declared: the suspension of coercive police measures for the duration of the transition period is an important trust-building measure, moreover expert committees should endeavor to reach agreement on issues concerning the transformation of the Worker's Militia.

As part of the change, the position, role and future tasks of the security services had to be defined. Previously the so called state security work in Hungary was carried out on the basis of low level secret regulations, which severely limited basic human rights laid down in the Constitution. The most important act was the enactment of the new, modified constitution by parliament. Hungary thus became a republic, without a preamble. The constitution guaranteed the rights of citizens, protected the multi-party system with guarantees, prohibited the establishment of central control and the monopoly of power by any single party. Even, the professional members of the Hungarian Defence Forces, the Police and the national security services may not be members of political parties and may not engage in political activities.

Despite the relatively strong success in implementing a democratic system, market economy in 1989, the transformation of its intelligence agencies was incomplete. The intelligence organizations holds fast to the old concept of an oversized, hyper bureaucratic intelligence system. The system itself has been changing but not at the adequate speed and to some extent, it has kept the baggage of its past. Meanwhile their reference to legality and constitutionalism was an everyday phrase.

The sudden collaption of State Security Service – the 3rd Main Directorate of Ministry of Internal Affairs – in consequence of so-called Duna-gate-skandal has been rapidly created a new Act on National Security Office. No law has ever stipulated the legal framework of intelligence activity since the Act came to life. Only transitory regulations, commands and orders existed specifying the scope of activity, while there was no law explicitly expressing the constitutionality of a democratic state. As a result of the accurate and purposeful specification of the organizational structure, operational regulations, sphere of authority and responsibility, the very conditions for a more effective professional work have been created.

Not only the secret services of dictatorship are judged to be guilty by the moral sense but every ideology, means and method which, either legally but mostly illegally, encroaches upon the privacy, putting the citizen at the mercy of an invisible power, and which, where it cannot condemn in a court, slanders and discredits, breaks careers, and radically interferes in lives.

RÉVÉSZ T. MIHÁLY

Andrássy Gyula útja a miniszterelnökségig

A „baldog békeidők” egyik meghatározó hősenek, az európai nagypolitika tán utolsó majdani magyar főszereplőjének, Andrássy Gyulának az elmúlt évtizedekben igencsak kevés elemzés, s tanulmány szentelt figyelmet,¹ míg alakjának, s kitüntetetten belpolitikai működésének modern szemléletű, monografikus igényű hazai feldolgozása pedig immáron jó egy évszázada várat magára.² Pedig bizvást mondhatjuk, hogy „a nemzet daliájaként” emlegetett politikus tevékenységének letisztult, korszerű, s árnyalt láttatása, elébb közéleti, majd kormányzati szerepének felvillantása olyan elvégzendő feladat, amely hozzájárulhat az e téren mutatkozó adósság törlesztéséhez.³

E rövid dolgozat ezúttal csupán arra vállalkozik, hogy az impresszionistákat idéző ecsetvonásokkal, megfesse Andrássy kiegyezéshez, s ezzel együtt a miniszterelnöki bársonyszékig vezető útját, s számba vegye a „közösügyi alku” tető alá hozatalában kifejtett munkásságát.

E vállalat indoklásakor, úgy véljük, eltekinthetünk a hosszas magyarázatoktól. A Bécs és Pest-Buda megbékélését láttató könyvtáryi forrás fölötti szemlénk összefoglalásaként ugyanis leszögezhetjük: a „kettős-monarchia” megszületéséhez elvezető politikai tárgyalások krónikásai, a konzultációkról tudósító kortársak memoárjai, s a történetírók későbbi generációi a kiegyezési mű egyedüli, s egyértelmű megalkotójának Deák Ferencet tartották,⁴ s másoknak jószerivel csupán e nagy színjáték epizódyszerű szerepeit

¹ Klió munkásainak adóssága e téren különösen szembetűnő, ha az Andrássy-irodalom korábbi termését vesszük lajtsomba. L. erre: MONORI WERTHEIMER Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. Budapest, 1910. 13. I–III. kötet.

² A hiányérzetet pedig kiváltképp fokozhatja, hogy az elmúlt évtizedekben hajdan volt miniszterelnökeink közül számosan lettek életrajzok, vagy nagy ívű történeti vizsgálódások alanyai, vagy tárgyai. Vö.: CIEGER András: *Lónyay Menyhért. 1822–1884. Szerepek – programok – konfliktusok*. Századvég Kiadó. Budapest, 2008. KOZÁRI Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Napvilág Kiadó. Budapest, 2003. PÖLÖSKEI Ferenc: *Tisza István*. Gondolat Könyvkiadó. Budapest. 1985., ROMSICS Ignác: *Bethlen István*. Osiris. Budapest. 356. p. GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula politikai pályaképe*. Vince Kiadó. Budapest, 2001. 352. p.

³ PÖLÖSKEI Ferenc: *Andrássy Gyula a polgári Magyarországért*. In: Történelem – Tanítás – Módszertan. Emlékkötet Szabolcs Ottó 75. születésnapjára. Szerk.: Nagy Péter – Vargyai Gyula. Budapest. 2002. 188.

⁴ Vö.: KATUS László: *Deák Ferenc és a kiegyezés*. In: Deák Ferenc emlékezete. Szerk.: Szabó András. Akadémiai Kiadó. Budapest 2003. 183. „The Hungarian parliament was convoked for December 1865. To prepare the terms of an agreement, a committee of sixty-seven was elected by the parliament and that group entrusted its responsibilities to a more intimate committee of fifteen, of which Deák was the guiding genius.”, illetve GERGELY András – SZÁSZ Zoltán: *Kiegyezés után*. Budapest, Gondolat, 1978. 16. „Az egyetlen valóban számba vehető egyezkedő partner azonban csak a vitathatatlan tekintély: Deák Ferenc lehetett.”

engedményezték.⁵ E közhelyesnek tűnő megállapításokkal szemben – az 1860-as évek első két harmadának gazdagon áradó eseménysorának tükrében – azonban úgy véljük indokolt a „nemzet ügyvédje” idevágó korszakos tevékenységének bemutatása mellett tüzetesen megvizsgálni a kortársi politikusi garnitúra legjobbjainak, s különösen az újból alkotmányossá váló Magyarország első miniszterelnökének, Andrássy Gyulának a kiegyezési mű érdekében kifejtett munkálkodását.

„A szabadságharc leverése, az azt követő terror, majd a konszolidált elnyomás”⁶ első esztendeit lassan váltotta fel a birodalom meghatározó nemzetei közötti enyhülés, s az alkotmányos kiútkeresés korszaka. Az ötvenes évtized közepétől ugyanis mind világosabbá vált, hogy a pesti politikaformálók számban egyre gyarapodó többsége az „új érdekegyesítésre” alapozott forradalmi út helyett egyre inkább a külpolitikai történésektől, s a dinasztiaival való megegyezéstől várta” a kibontakozás lehetőségét. A békés kiegyenlítés útján járók mind erősödő táborát gyarapította azután Andrássy Gyula is, akit 1850-ben távollétében ítélték halálra,⁷ majd – hosszas emigrációs bolyongás után – 1857-ben, amnesztiában részesülve, tért haza.⁸ A márciusi forradalmi hevület napjaiban, majd a szabadságharc hónapjaiban intranzigens fiatalember⁹ az évek multával érett politikussá vált. Az évtized végére azok közé tartozott, akik érzékelték a neoabszolutizmus gyengülő szorítását, s mind egyre a dinasztiaival történő – bár távolról sem elvtelesen – megbékélést szorgalmazták. A politikai szalonokban, vagy távol eső birtokainak csendes magányában a polgári átalakulás reformokkal történő lezárását, a negyvennyolcas alkotmány lehetséges mértékű, vagyis csaknem maradéktalan helyreállítását szorgalmazta. Már 1860-61-ben, mondhatni elsőként, nem csupán közjogi érvekre támaszkodva sürgette a békés kiegyenlítést, hanem annak szükségességét európai kontextusba helyezte, s az öreg kontinens „nagypolitikai” érdekeivel támasztotta alá. S tette ezt úgy, hogy – Deákkal egyetértve – a föderális államreform megteremtésének szükségességét vizionálva szögezte le: „Mi [...] nem fogadhatunk el semmi egyéb alapot, mint azt, mely a *pragmatica sanctio* értelmében a *personalunio* erejénél fogva létezik, s az 1848-ki törvényekben gyakorlatilag újabban körülíratott”.¹⁰

Az áprilisban szentesített polgári alkotmány restitúciójának igényét azonban a kurzus meghatározó politikai szereplői, a hatalmat éppen birtoklók, idegenkedve fogadták, s apellálva az uralkodó birodalmi elképzeléseire, azt állították, „hogy az 1848-ki törvények teljes visszaállítása Ausztria nagyhatalmassági állásával meg nem egyeztethető”.¹¹

⁵ Andrássy aktuális szerepéről szólván Diószegi István egy helyütt ekként formulázott: „A 1867-es mű létrehozásában ő is, másokkal együtt, csak Deák Ferenc segítőtársa. L. DIÓSZEGI István: *A magyar külpolitika útjai*. Tanulmányok. Budapest, 1984.12.

⁶ RÉVÉSZ T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon 1867–1875*. Bp., 1968. 22.

⁷ A szép halálra ítélt, ahogy a párizsi szalonokban hamar népszerűvé váló diplomatát aposztrofálták, a „le beau pendu”. 1850-ben a forradalom, s különösen a szabadságharc idején vitt szerepéért „érdemelte ki” a krudélis bírói verdiktet. L. erre: HEGEDŰS Loránt: *Két Andrássy és két Tisza*. Budapest, 1937. 46. (Továbbiakban: Hegedűs)

⁸ *Beüller és Krasznahorka. Az Andrássyak világa*. Írta és a képeket válogatta BASICS Beatrix. Rubicon könyvek, Budapest, 2005. HERMANN Róbert és POLMANN Ferenc: *Gróf Andrássy Gyula*. 234. (Továbbiakban: Betlér és Krasznahorka)

⁹ L. erre: KÁKAY Aranyos II. (Ábrányi Cornél) *Graf Julius Andrássy. Ein politisches Lebens und Charakterbild*. Leipzig, 1879. 219.

¹⁰ KN. XXVII. ülés 1861. május 23-án. I. k. 211.

¹¹ Uo. 211.

E nézettel szemben 1861-ben, mint Sátoraljaújhely országgyűlési képviselője már a törvényhozás termében¹² fogalmazta meg – vélhetően személyesen a császárnak adreszálva – ellenérveit.¹³ Történeti tényekre támaszkodva jegyezte meg: „soha nem volt Ausztria erősb, mint midőn a dualismus főnállott; és soha sem volt gyengébb, mint mióta az erőszakkal megszüntetett.”¹⁴ Igaz, tette hozzá – tanúbizonyságot adva már ekkor az európai nagypolitika iránti fogékonyságáról – hogy „Ausztria ... külpolitikájára kényszerüleg változnék”, miközben „vérendszere erősebb volna mint valaha”. A XIX. század derekára offenzívvé lett birodalmi magatartás Európában defenzívvé változna, amely – Andrássy álláspontja szerint – nem csupán magyar, hanem osztrák¹⁵ és egyúttal európai érdek is.¹⁶

Az 1860/61-es egyezkedési kísérlet sikeres véghezvitelére azonban a megoldást kereső felek nem mutakoztak eléggé eltökéltnek. Bécsben még mindig sokan, s zömmel éppen a végrehajtó hatalom rúdjánál ülők, a centralizált Gesamtstaat¹⁷ ideájához ragaszkodtak, s a meghatározó magyar politikai körök sem tudtak eltekinteni a 48-as alkotmány csaknem maradéktalan helyreállításának kategórikus imperativusától. A tárgyalások így megszakadtak, s a frontvonalak megint egyszer megmerevedtek. Csengery Antal e perspektíva nélküli helyzetre utalva, s a hazai közélet hangulatát jellemezve írta: „Semmi bizonyos újság; minden pang. A mi hírek vidéken keringenek, azoknak semmi alapjuk. Az európai, mint a belpolitika egyaránt pangó bizonytalanságban. Deák azt szokta mondani mostanában: „Csak egy helyes politika van jelenleg, – nem politizálni”.¹⁸ Andrássy a zempléni megyeházán némileg bizakodóbb hangot ütött meg. A feloszlott törvényhozás munkáját értékelve azt eredményesnek deklarálta, mert ugyan – tette hozzá magyarázatképpen – ez alkalommal nem születtek törvények, de megóvta a magyarság becsületét, s ügyének megnyerte az egész művelt Európát. „Semmi sem vészett el, a kormány be fogja látni, hogy Magyarországot kielégíteni életkérdése az osztrák birodalomnak.”¹⁹

¹² Az 1861. évi Országgyűlésre Andrássy Gyulát Sátoraljaújhelyen választották meg képviselőnek. L. erre: Betlér és Krasznahorka 234.

¹³ KN. XXVII. Ülés 1861. május 23.-kán I. k. 211.

¹⁴ Uo. 211.

¹⁵ Uo. 211. „Ausztria érdeke, mert csak így várhatják az örökös tartományok is, mi a trónbeszédben ígértetik, a sereg reductioját, s ezáltal a kiadások és bevételek jövőndő egyensúlyozását. Mert csak úgy remélhető, hogy a birodalom jövedelmei a birodalom fölvirágzására, és nemcsak egy óriási katonai s hivatalkos-sereg fönntartására fognak szenteltetni; csak így lehet, hogy valahára bekövetkezik azon idő, midőn Ausztria népei is mint más boldogabb nemzetek saját anyagi jólétükről fognak gondoskodhatni a helyett, hogy vérüket oly ügyekért volnának kénytelenek ontani, melyek Ausztria minden népei előtt idegenek és érdekeikkel legtöbbször ellenkeznek...”

¹⁶ Uo. 211. „Ausztria defensiv állása egyszersmind európai érdek; mert a közbéke érdekében van, hogy megmaradjon mind az, mi legújabbán egy új és természetes, mert a népek jogain alapuló, egyensúly érdekében történt. Európa érdekében van egy foederativ Ausztria független Magyarországgal; mert csak ennek szabadelvű befolyása alatt oldhatná meg saját magát a keleti kérdés, az oroszláni osztály és elnyomás nélkül.”

¹⁷ W. BRAUNEDER – F. LACHMAYER: *Österreichische Verfassungsgeschichte*. 4., bearbeitete Auflage. Wien. 134 – 152.

¹⁸ Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései 474.

¹⁹ Gróf Andrássy Gyula beszédei. kiad. Léderer Béla. Franklin. Budapest, 1891–93. I. 109. és köv. oldalak.

A nemzetre újólag ráköszöntő mozdulatlanság, amit a történeti irodalom a rezsim névadójáról Schmerling provizóriumnak nevezett el, s amely újabb terméketlen esztendőket emésztett fel, végül – igazolva a majdani miniszterelnök várakozásait – elvezetett a birodalom nyilvánvaló, s egyre kevésbé reparálható válságáig. Ennek köszönhetően az udvar, s maga a császár is lassan-lassan felismerte, hogy „a magyar kérdés” rendezése nélkül a monarchia életre keltése csak hamvába holt kísérlet maradhat. Titkos tárgyalások és sajtóbéli nyilvános közeledési kísérletek biztató jelei vezettek el a centralizált birodalmi alkotmány felfüggesztéséig, s a magyar országgyűlés ismételt összehívásáig.²⁰

A magyar megbékélési hajlandóságot előbb Deák Pesti Naplóban 1865 tavaszán megjelentetett híres „húsvéti cikkében”,²¹ majd az egyezkedés lehetséges határait ugyanő a Ludassy Mórnak, a bécsi *Die Debatte und Wiener Lloyd* szerkesztőjének lapja számára, tollba mondott három írásában jelezte.²² A „haza bölcse” a hozzá közel álló magyar orgánumban rögzítette a pesti politika meghatározó körei prioritásait a kiegyezési tárgyalások megkezdése előtt. A magyarok kompromisszum-készségének határait utalva leszögezte: a monarchia államreformja révén „mindenek felett szem előtt tartva a birodalom biztosságát, melyet a *sanctio pragmatica* is szem előtt tartott” – arra kell törekedni – hogy „mind a birodalom biztossága teljesen eléressék, mind a magyar alkotmány alaptörvényei a lehetőségig fentartassanak...”.²³ Pár héttel később pedig, immáron a magyar konzervatívok német nyelvű lapjában, a megkerülhetetlen tekintéllyel bíró politikus, még részletesebb rendezési tervvel jelentkezett.²⁴

Az 1723-as törvényeken alapuló – utóbb az 1865. -ös májusi program néven elhíresült – koncepció keretében Deák elfogadta a közös ügyek konstrukcióját, ezek körében említve az „uralkodó háztartását”,²⁵ valamint a külügyet,²⁶ a hadügyet,²⁷ s a fentiek fedezetére szánt pénzügyet. A közös ügyek intézésében a birodalom két része közötti paritás fontosságát hangsúlyozta, vagyis a „közös ügyek közös intézését” a magyarországi és a lajtántúli törvényhozás egyenjogú küldöttségeire kívánta bízni.²⁸ S tette volna ezt oly módon, hogy a monarchia két felének parlamentje „a szükséges meghatalmazással ellátott küldöttséget választ és e két küldöttség egymást közt és a koronával egységre jut...”.²⁹ Gondolva a konszenzus elérésének nagyon is lehetséges nehézségeire, „a haza bölcse” gondolatkísérletében „az egyesült küldöttség”-ek szavazattöbbséggel történő határozathozataláról nyilatkozott.

A kiegyezési alkufolyamat 1865 májusától új lendületet kapott. Mindkét fővárosban élénk polémia indult, körüljárva a lehetséges kompromisszumok határait. Deák elképze-

²⁰ PÖLÖSKEI Ferenc: *Deák Ferenc a kiegyezési tárgyalások idején*. In: Kisebbségkutatás. 2003. 3. sz. 525.

²¹ Pesti Napló, 1865. április 16.

²² *Debatte*, 1865. 125., 126., és 127. számai.

²³ KÖNYI III. 406.

²⁴ E cikkek keletkezésére l. Ludassy Mór levelét, Könyi III. 413. és köv. oldalak

²⁵ *Magyarország története 1848–1890*. Főszerkesztő: KOVÁCS Endre, szerkesztő: KATUS László. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. I. kötet.

²⁶ A [...] diplomácia mindenre kiható közösséget követel, ez viszont a haderőnél nem szükséges”. Könyi III. 425.

²⁷ „A mi a hadseregnek [...] hadi hivatására vonatkozó szorosan belső ügyeit illeti, ezek a legfőbb hadúr hatásköréhez tartoznak. De a hadsereg kiegészítésének joga a [...] megfelelő szolgálati időnek meghatározásában, valamint az ujonczállítás módja, a hadsereg elszállásolása [...] a magyar országgyűlésnek fönntartatott és fönnt is tartandók”. Könyi III. 425.

²⁸ Deák e körben hangsúlyozottan magánvéleményként fogalmazta meg elképzeléseit. A „központi nagy parlament” elutasítását jelölte csak meg communis opinióként. Könyi III. 427–428.

²⁹ KÖNYI III. 428.

léseit Ghyczy Kálmán és Tisza Kálmán balról túl engedékenynek minősítette, míg az engedékenyebbek – köztük Eötvös József és Lónyay Menyhért – a tárgyalási folyamat esélyeit feltették a májusi program merev közjogi fundamentumát kritizálva. Andrássy helyeselte a 48-as törvényekhez való ragaszkodást, ám egyúttal nagyobb rugalmasságot igényelt e téren. Ezért aztán indokoltnak tartotta a forradalom közjogi alkotásainak ki-egészítését. Eötvössel egybehangzóan különösen a közösügyek intézésének módjáról gondolkodott Deáktól eltérően. Ő a delegációkat „független”³⁰ parlamenti testületekként jelentette meg, s erőteljesen kifogásolta azok együttes ülésezését. Véleménye e körben az volt, hogy egy ilyen megoldás „az ország közjogi különállásának meg nem felel.”³¹

A „közösügyi alku” koreográfusa Deák, s a politikai balett szülő táncosa Andrássy között – már a kortársi közbeszéd szerint is valóságos vita alakult ki a két birodalomrész közötti döntési mechanizmus dolgában. Ezért az utóbbi, a haza bölcsé külön felszólítására, előadta „saját tervét a delegációk külön vált testületéről, melyek egymással csak üzenet útján érintkeznek”.³² Mondhatjuk, hogy ez az eszmecsere valóban gyümölcsöző volt, hiszen tartalmilag is hozzájárult a magyar fél álláspontjának véglegesítéséhez, érvrendszerének gazdagításához.

A magyarok tárgyalási készségéről tudósító hírek csakhamar az udvart is elérték. Az államfő értékelhető gesztusként Gróf Zichy Hermant leváltva Majláth Györgyöt tette meg kancellárnak, szeptember 17-én pedig éppen három hónapos határnappal ugyan, de összehívta a magyar Országgyűlést, hogy azután e döntését követően három nappal felfüggeszse a még 1861-ben létesült „centralisztikus alkotmány” hatályát, ily módon is közeledve a pragmatika szankcióra alapozott magyar tárgyalási pozícióhoz.³³

Az enyhülő politikai légkört Andrássy nem titkolt örömmel nyugtázta. Erről árulkodott a Tiszadobon – szeptember végén – elhangzott beszéde is. Ebben „határtalan tisztelettel ünnepelte az alkotmány helyreállítását ígérő magyar királyt”, miközben felhasználta az alkalmat arra, hogy üzenjen a Lajtán túli liberális tábor híveinek. „Hitünk az – hirdette – hogy a közös fejedelem csak úgy lehet hatalmas, boldog és elégedett, Magyarország csak úgy lehet szabad, az egész birodalom csak úgy lehet erős, ha mindkét fél saját formái szerint, de egyaránt szabad és alkotmányos lesz.”³⁴

Közéleti aktivitásának, a közvélemény előtt mind jobban manifesztálódó politikai tehetségének,³⁵ s mindezekén túl kivételes kisugárzásának, megnyerő egyéniségének köszönhetően,³⁶ hősünket hamarosan az országos politika centrumában találhatjuk. Oly-

³⁰ ANGYAL Dávid: *Gróf Andrássy Gyula (1823–1890). Értekezések a történeti tudományok köréből.* A M. Tud. Akadémia II. osztályának rendeletéből. Szerkeszti: Dr. Lukinics Imre osztálytitkár. XXV. Kötet. 11. szám. 22. p.

³¹ BALOGH Pál: *Andrássy Gyula gróf.* Magyar Könyvtár. Szerkeszti: Radó Antal. 16. p.

³² BALOGH im. 17. A vita során csak egy kérdésben nem tudtak dűlőre jutni: mi legyen az eljárás akkor, midőn a két parlament két delegációja „külön ellenkezőt határoz?” Deák ebben az esetben „ragaszkodott a közgyűléshez, hol a közös szavazás – bár minden vita nélkül – megtörténhessék. Andrássy a közös szavazást formátlannak és szükségtelennak tartotta. A parlamentek két háza se szokott – úgymond – együtt szavazni. A delegációk is majd megegyeznek, ha nem szavazhatják le egymást.”

³³ SÁRLÓS Béla: *Deák és a kiegyezés.* Gondolat. Budapest, 1987. 128. p.

³⁴ ANGYAL: 24.

³⁵ ERRE I. FALK Miksa: *Kor és jellemrajzok.* Bevezetéssel ellátta Wekerle Sándor, Sajtó alá rendezte Falk Ernő. Budapest, MDCCCIII., Révai Testvérek. 271. p.

³⁶ HALÁSZ Imre: *Egy letűnt nemzedék. Gróf Andrássy Gyula.* Nyugat 1910. 19. sz. 1. p. „Nincs könyvebb, mint Andrássy egyes tulajdonságait elsorolni. Arisztokrata előkelőség demokrata felfogás által mérsékelve. Öszinte egyenesség a szeretetreméltóság mezébe öltöztetve. Büszkeség, mely jóssággal és igazságossággal, bátorság, mely óvatossággal párosul...”

annyira, hogy az 1865 decemberében összehívott Országgyűlés képviselőháza jelentős többséggel alelnökké is választotta.³⁷ Ezen alkalommal, s a feléje áradó bizalom kínálta lehetőséggel élve köszönő beszédében az egybegyűlteket, a pillanat korszakhatárt sejtető jelentőségére, s a törvényhozás előtt álló feladatok fontosságára emlékeztette.³⁸

Mondandójában a remélt közjogi rendezés kritériumainak megfogalmazásával ket-tős célt jelölt meg. „Ez országgyűlés egyik feladatának gondolnám, az 1861. országgyű-lés működését mintegy kiegészítőleg, bebizonyítani, hogy e nemzet joga egyszersmind a birodalom érdeke; és ezért kívánatosnak tartom a birodalom másik felének népeit meggyőzni arról: hogy midőn e nemzet állami önállását feladni nem akarja, nem azért teszi ezt csupán, mert történeti joga, hanem azért, mert történeti hivatása van”. E hivatás teljesítésével – fűzte tovább okfejtését az alelnök – Magyarország „az összbirodalom alapját erősíti” s így „általá a monarchia nagyhatalmi állása az európai politikában biz-vást megszilárdul.”³⁹

A hazai belpolitika színesedő palettáján 1866-ra Andrássy mind szuverénebb szerep-lővé vált. Az egykori epizodista markáns megszólalásaival egyre gyakrabban hívta fel magára a figyelmet. Olyannyira, hogy az új Országgyűlés felirati vitájában Deákkal is összekülönbözött. A háta mögött a többiek által „öreg úrnak” titulált vezér ugyanis a kiegyezés megalapozásához elégségesnek tartotta a felek „közös biztonságáról”, mint elérendő célról beszélni. Andrássy pedig – mint arra már december 21.-én is utalást tett – honorálva a Trónbeszéd vonatkozó szóhasználatát⁴⁰ – szorgalmazta a nagyhatalmi ál-lás feliratban történő szerepeltetését.⁴¹ Az e tárgyban kibontakozó diskurzusban a dip-lomácia mestere ugyan meghátrálásra kényszerült⁴² – semmiképpen sem kívánva koc-káztatni a magyar oldal egységét – mindez azonban nem jelentette befolyásának csök-kenését. Ellenkezőleg, a grófot Deák javaslatára a „Válaszfelirati bizottság” elnökévé választották, s így tapintatos, de céltudatos tárgyalásvezetésével sokat tehetett a Ferenc Józsefhez intézett parlamenti dokumentum rugalmassá tételéért.⁴³

A „haza bölcsé” Andrássy rugalmasságát, tárgyalási készségét s – mai szóval élvén – kapcsolati tőkét értékelve, arra törekedett, hogy a jelentős presztízsre szert vevő po-litikus a közélet forgószínpadán állandó és fontos szerephez jusson. Úgy vélte, hogy a

³⁷ KN. I. kötet. 14. p. III. országos ülés. A 247 igazolt képviselőből 179-en szavaztak igennel. Szentiványi Károly elnököt 179-en támogatták. A választásra december 20.-án került sor.

³⁸ KN.. I. kötet. 15. p. IV. országos ülés. „A szept 20-dikai nyilatkozvány, és ennek nyomán a trónbeszéd, midőn jogunk alapját a sanctio pragmatica nyomán elismeri, a közöseknek vélt kérdésekre nézve oly javasla-tokat vár tőlünk, melyek végérvényességéhez a birodalom minden népeinek szabad hozzájárulása kívántatik.”

³⁹ Uo. 16. p.

⁴⁰ Az uralkodó a kiegyezés elvi alapjául a „sanctio pragmaticát” jelölte meg. „Ez az alaptörvény, midőn Magyarorságnak és az ahhoz kapcsolt részeknek közjogi és belkormányzati önállóságát biztosította, egyuttal állandóan megállapította Uralkodó Házunk kormányzása alatti országaink és tartományaink feloszthatatlan és elváthatatlan együttmaradását, s ezzel azok összegének nagyhatalmi állását.” Kónyi III. 504. p.

⁴¹ Kónyi III. 508. p.

⁴² Tette ezt annak ellenére, hogy még 1866. február 20.-ai felszólalásában is expressis verbis utalt a Trón-beszéd kompromisszumkereső érvrendszerére: „A nemzet azon kétoldalu szerződés alapján áll, melyet pragmatica sanctionak neveznek. Ő Felsege is elfogadta azt. A kiindulási pont tehát közös. Egyszersmind a legmagasabb trónbeszéd két dolgot kíván tőlünk: a birodalom hatalmi állásának fentartását és oly javaslatot, mely mellett a mi alkotmányunk és a birodalom másik felének alkotmányossága megférjen.” KN. XXVII. országos ülés. I. k. 243. p.

⁴³ Kónyi III. 545. és köv. p., ill. Betlér és Krasznahorka 236. Megjegyzendő, hogy a flexibilissé tett szö-veg, amely – miközben nem zárkozott el a 48-as törvények tárgyalásos és részleges módosításától – feltétel nélkül ragaszkodott a magyar minisztérium kinevezéséhez, s a törvényhatóságok helyreállításához. Bécsben Belcredi, s az álláspontját elfogadó uralkodó ekkor még nem tartotta elfogadhatónak a magyar álláspontot.

monarchia államreformjának sikerét párhívei közül az udvarhoz bejáratos arisztokrata segítheti leginkább elő. Andrássy így lett elnöke a „békés kiegyenlítés” módozatainak megfogalmazására létrehozott 67 tagú bizottságnak, majd az ebből alakított – s a konkrét szövegezéssel megbízott – 15 tagú albizottságnak. A pesti politika e testületeiben arra törekedtek, hogy a magyar oldal politikai egységének lehetséges mértékű fenntartása mellett határozott, s kivitelezhető formában tudassák Béccsel, s Európával, miként is képzelik el „az új Magyarországnak és Ausztria új szerkezetének” alkotmányosan átalakított formáját.⁴⁴

A monarchia hivatalos körei – élükön Ferenc Józseffel – a pesti kompromisszum-készség és a birodalom reformjának koherens koncepciója ellenére vonakodott a diskurzus folytatásától. Sokallták a magyar követeléseket, s nemcsak titkon, azt remélték, hogy a poroszok feletti kíváncsúság után ily mértékű engedményekre nem kényeszerülnek. A történelem menete, a Bismarckéktól Königráztól elszenvedett katonai vereség azonban a bécsi vezetést lassanként mégiscsak visszaterelte a tárgyalóasztalhoz.⁴⁵

Juliusban az államfő tárgyalta Deákkal, s kifaggatta Andrássyt is.⁴⁶ A pesti politikaformálók ekkor már tandemként jelentkező párosa egyaránt – de bizvást állítható, hogy egymástól nem függetlenül – a birodalom magyar elképzelések szerinti átalakítását sürgette.⁴⁷ Az „öreg úr” konzultáción – elhárítva a neki felajánlott kormányfői megbízást – először hozta javaslatba az általa egyébként később is többször providenciálisként, vagyis gondviselés küldötte emberként jellemzett Andrássy személyét a miniszterelnöki székbe.⁴⁸ Míg a hajdan egyszerűen csak „szép akasztott”-ként aposztrofált gróf arra próbálta rábírní az uralkodót, hogy Ausztria még a poroszokkal történő békekötés előtt nyújtson békejobbot Magyarországnak.⁴⁹

A császári kihallgatást követően a két magyar politikus még inkább összehangolta lépéseit. Az együtt munkálkodásuk eredményeként kidolgozott – majd a Ferenc Józseffel július végén Andrássy által Bécsben ismertetett – közösügyi alku plánuma a korábban megfogalmazott elképzelések nyomvonalát követte.⁵⁰ Ebben azt proponálták, hogy az alkotmányos reform jótéteményeiben Ausztria és Magyarország népei egyszerre ré-

⁴⁴ KÖNYI III. 554–570. p. erre még: Csengery Antal hátrahagyott iratai és felfjegyzései. Bevezető tanulmánnyal ellátta Br. WLASSICS Gyula, közzétette: Dr. Csengery Lóránt. Budapest, 1928. 55. és köv. old.

⁴⁵ A tárgyalások sürgetésével ekkor vált a kiegyezési folyamat egyik fontos elősegítője a magyarok iránti szimpátiáját korábban már számos alkalommal kimutató Erzsébet császárnő. L. erre GRÓF CORTI Egon Cäsar: *Erzsébet*. Révai Kiadás. 1935. 114. és köv. p.

⁴⁶ L. erre CORTI: i.m. 131–132. p. E találkozókról feleségét tudósítva Ferenc József az alábbiakat írta 1866. júliusának közepe táján: „Ma idevárom A.G.-t, nyugodtan meghallgatom, hadd beszéljen, aztán alaposan kivallatom, mert látni akarom, vajon megbízhatom-e benne. Az öreg (Deák) már nincsen Pesten, vidéken van, onnan kell majd elhivatnom, úgy, hogy holnap vagy holnapután lehet Bécsben. Jobb is, hogy előbb A.-val beszéljek négy szemközt, mert az öreg ugyan nagyon okos ember, de sohasem mutatott valami nagy bátorságot.”

⁴⁷ L. erre a 15-ös és 67-es bizottság nagy többséggel elfogadott határozatait.

⁴⁸ A Császárnál július 19-én reggel 7-re kitűzött kihallgatáson a „nemzet ügyvédje” újólág sikerrel impresszionálta az uralkodót. Erről Ferenc József így számolt be Erzsébetnek: „Egy óra hosszat nagyon behatóan és nyíltan beszélünk... – Még sohasem láttam ilyen nyugodtnak, ilyen világosnak és ilyen őszintének. Sokkal világosabb, mint A., és sokkal inkább figyelembe veszi a monarchia egyéb részeit. CORTI. im.: 133.

⁴⁹ L. még erre Ferenc József beszámolóját: CORTI. 132. „Nagyon sokat kíván s a mostani döntő pillanatban keveset kínál [...] derék becsületes és nagyon tehetséges ember, de attól tartok, hogy sem nem elég erős, sem nem rendelkezik odahaza olyan eszközökkel, hogy megvalósíthassa mostani szándékait...”

⁵⁰ A poroszoktól elszenvedett katonai vereség után a Deákkal először tárgyaló Császárt kellemesen érintette, hogy a magyar fél Bécs szorult helyzete ellenére nem lépett fel többlet követelésekkel.

szeltestessenek, s a birodalom két részét érintő közös ügyek intézésére a bécsi és a pesti parlament e célra felállított bizottságai kéressenek fel. Mindezek fejében a két magyar államférfi garanciát vállalt arra, hogy a Deák-párt által uralt törvényhozás nem csak a delegációk hatáskörére és működésére vonatkozó elképzeléseket foglalja törvénybe, hanem egyúttal becikkelyezi az 1848.-as áprilisi törvények kívánatos módosítását is.

A magyar tárgyalási pozíció – még a katonai vereség után is megnyilvánuló – korrektségét, s következetességét egyébként honoráló császár azonban változatlanul hezitált.⁵¹ S tette ezt annak ellenére, hogy hitvese, Erzsébet 1866. júliusában, sűrű levéltárlásaik során, majd később a háború utáni első személyes találkozásuk alkalmával, nagy intenzitással támogatta a magyar ügyet.⁵²

Az osztrák–porosz békekötés után az udvar megegyezési hajlandósága számottevően lanyhult.⁵³ Mindez érződött Andrássy és Lónyay augusztusi bécsi tárgyalásain is, amelyeken állhatatosan ragaszkodtak a felelős minisztérium mielőbbi kinevezéséhez, s a 15-ös bizottság közösgyi tervezetének többi pontjához. Az akadékoskodó bécsi kormányférfiak ezzel szemben a vám-és kereskedelmi szövetség fenntartását, az államadósság egy részének átvállalását követelték, s kifogásolták a magyar országgyűlés adó-és újonc megszavazási jogát. Az álláspontok még mindig oly távol voltak egymástól, hogy a tárgyaló delegációk változatlan összetétele mellett a legcsekélyebb előre haladás sem volt elképzelhető.⁵⁴

A gordiuszi csomót hosszas mérlegelés után – kompromisszumos megoldás alkalmazásával – maga az uralkodó vágta át. A pesti minisztérium felállításának elhalasztása mellett október 30.-án a szászországi Friedrich Beustot ültette be a monarchia külügyminiszteri székébe,⁵⁵ aki első programatikusan nyilatkozatában jelezte, hogy a magyar kérdés tisztázása a kormány első rendű feladata.⁵⁶

Pár nap múltán Ferenc József 1866. november 17-i diplomatikus, s valójában a békeség megteremtésének útján előre lépést sejtető leiratában rendelkezett az országgyűlés összehívásáról.⁵⁷ A magyar törvényhozók azonban az államfői nyilatkozattal még-

⁵¹ Ferenc József július 19.-re magához kérte Deákot, s ekkor közöttük egy háromnegyed órás megbeszélés zajlott le. A kortársak szerint az uralkodó a „nemzet ügyvédjével „tárgyalván” különösen megörült azon kijelentésének, hogy hite szerint a magyar nemzet Königrätz után is csak azt követeli, és semmivel sem többet, mint a mit követelt Königrätz.” KÖNYI III. 769.

⁵² A császári pár közötti levelezés azonban két dologra is rávilágít. Egyrészt, hogy Erzsébet erőteljes fellépése a magyarokkal történő megegyezés érdekében még meglehetősen kontraproduktív volt, másrészt pedig hogy a Belcredi álláspontja felé hajló uralkodó a háborús veszély távolodtával idegenkedett a magyar igények maradéktalan kielégítésétől.

⁵³ Lónyay naplójából tudjuk, hogy mindezt Andrássy is érzékelte, hogy legutóbbi bécsi látogatása óta „nagyban változtak a dolgok: a königrätzei csata után két kézzel kaptak volna a tizenötös bizottság munkálatain: a császár maga kérde Andrássytól: Glauben Sie, dass dies der Reichstag annehmen werde? Andrássy igennel válaszolt. Most már szeretnének sokat módosítani rajta.” KÖNYI IV. 18. p.

⁵⁴ A tárgyalásokról Deákot tájékoztató Lónyay a szerény kilátások okairól szólni jegyezte meg: „az tartom, hogy főnehézsége a monarchia alkotmányos átalakításának nem náluunk, de a Lajtán túl van.” KÖNYI. IV. 37. p.

⁵⁵ A kinevezés háttere rendkívül összetett volt. Andrássyt, akit a császárnő már ajánlott erre a pozícióra nem akarta kinevezni a Bécsben ekkor még várható ellenállás miatt. „Osztrák ember viszont nem járulna hozzá a Magyarországgal való kiegyezéshez, pedig Ferenc Józsefet lassan, de biztosan sikerült megnyerni ennek a megoldásnak, nem utolsó sorban feleségének befolyása alatt.” CORTI: 141. p.

⁵⁶ CORTI: i.m. 142. p.

⁵⁷ „Minthogy pedig el vagyunk határozva a felelős kormányzati rendszert nem egyedül Magyarországbán, hanem általánosan érvényre emelni, fentartjuk magunknak, hogy a közös ügyek re nézve megállapított elvek részletes kivételét és foganatosítását, úgy az 1848-diki törvények ama szabványainak módosítását, a melyek iránti aggályainkat f. évi börtmés hava 3-dik napján kelt királyi leiratunkban elősoroltuk, kinevezendő felelős

sem lehettek teljes mértékben elégedettek, hiszen a császár a felelős kormány „felállítását”, s az önkormányzatok „helyreállítását” a közösügyi kérdés valamennyi részletében történő megegyezéshez kötötte. A pesti válasz nem is késett sokáig. Deák december 10.-én ismételt pennát ragadott. A „haza bölcse” felirat-tervezetében – amit egy napos, igen sietős vitában a képviselőház plenumának többsége is magáévá tett – elismerte ugyan a császári dokumentum pozitív momentumait, de a textus verbum regense mégis csak a jogfolytonosság visszaállításának sürgetése, s a felelős minisztérium kinevezésének követelése volt.⁵⁸

A megint egyszer megfeneklett tárgyalási folyamat életre keltése érdekében Beust külügyminiszter Pestre utazott, hogy az „öreg urat”, s a többieket meghajlítsa, s különösen a hadügy dolgában próbára tegye a pestiek állhatatosságát. Ám Deákék kitartottak álláspontjuk mellett, s a jogfolytonosságot tették a mindenféle megegyezés *conditio sine qua non-jává*.⁵⁹

A császárvárosba visszatérő százsz politikusra a megmerevedett álláspontok heteiben nagy feladat várt. Pesti diskurzusainak benyomása alatt, az azokból levonható konklúziók segítségével legyőzni a föderalistákat, meggyengíteni Belcredi politikai állását, s rávenni az uralkodót a pestiekkel való közvetlen tárgyalásokra.⁶⁰ S a külügyminiszter politikáját siker koronázta. A kerékkötő Belcredi előbb háttérbe szorult, majd távozásra kényszerült, a pestiek, Andrássy, Eötvös és Lónyay pedig Bécsbe érkezvén gyorsított tempójú tárgyalásokba bocsátkozhattak.

A vitázó felek hosszantartó és éles polémia után a siker érdekében egyaránt kompromisszumra kényszerültek. A magyarok elfogadták, s vállalták, hogy a pesti parlamenttel becikkelyeztetik, a közös ügyek csomagját, vagyis a külügy, a hadügy, az ezek fedezésére szánt pénzügy, valamint az adó- és kereskedelemügy közösségét, illetve az államadósság megfelelő hányadának vállalását. Ám mindezekért cserébe Ausztria és az uralkodó pedig ígéretet tett a magyar kormány mielőbbi kinevezésére, jóváhagyta a magyar honvédelmi minisztérium felállítását.⁶¹ Ugyanakkor a bécsi kabinet oda konkludált, hogy az egyezséget jóváhagyásra nem terjeszti a birodalmi gyűlés plénuma elé.

A kiegyenlítés műve – amelyhez az elvi elméleti fundamentumot Deák fölényes közjogi műveltsége, s politikai bölcsessége, míg a sikert legalább fele részben biztosító gyakorlati kivitelezés taktikáját Andrássy diplomáciai talentuma szolgáltatta – készen állt a végső elfogadásra. A pesti törvényhozás tíznapos vita után – Deák tekintélyének nehezkéivel – elfogadta a kompromisszumokat.⁶² Az uralkodó február 17.-i keltezésű

minisztereiink után, az országosan egybegyűlt főrendek- és képviselőkkel egyetértőleg eszközölhessenek.” Az 1865. dec. 10-dikére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Irományok. 1865. Képviselőházi irományok. 2. k. 2. p.

⁵⁸ KÖNYI: IV. 125. p.

⁵⁹ KÖNYI: IV. 151. p.

⁶⁰ A magyarokkal való megegyezés érdekében – emlékiratai szerint – az alábbiakkal fordult a császárhoz: „Mióta itt vagyok, nem látok mást, mint siker nélkül való váltását a leiratoknak és feliratoknak, amelyek Pestről jönnek. Ezen az uton felséged nem jut előbbre. Felséged el van reá határozva, és ki is jelentette, hogy bizonyos föltevések mellett kinevezi a magyar minisztériumot. Az egyéneket is, a kikből az az alakuljon, már kiszemelte. Hivassa hát őket felséged ide, hogy velők tárgyaljunk.” KÖNYI 154. p.

⁶¹ Igaz, Ferenc József ehhez csak azzal a feltétellel járult hozzá, hogy e tárcát a miniszterelnök Andrássy fogja vezetni.

⁶² L. erre a Hatvanhetes bizottság tárgyalásait. KÖNYI IV. 217. és köv. p.

leiratában⁶³ helyreállította az alkotmányt, s a „lángoló zsenit”, gróf Andrássy Gyulát miniszterelnöknek nevezte ki.

MIHÁLY RÉVÉSZ T.

GRAF GYULA ANDRÁSSY – AUF DEM PFAD ZUM MINISTERPRÄSIDIUM

(Zusammenfassung)

Der „herrliche erhängte Mann”, der „feurige Genie”, der „Recke der Nation” und zahlreiche andere Attribute langen doch nicht, um ein authentisches Bild von einem verbürgten Staatsmann in der Epoche des Freiheitskampfes im Jahr 1848 und seiner Nachwirkung, in der Zeit dem Ausgleich zu schildern. Schaffend ständig an der Freiheit seinem Heimat im Schatten des Todesurteiles, sollte den einzigen Spiegel uns vorhalten, worin die Nachzeit die Personalität und die bahnbrechenden, beharrlichen Aspirationen des Grafes in der ungarischen Politik übermessen kann und soll. Obgleich wurde der Triumph des Ausgleichs von den Historikern unentwegt „dem Weisen Staatsmann”, Ferenc Deák zugeschrieben, haben wir dem Graf Andrássy durchaus Anerkennung zu zollen. Falls wäre Deák als Weg zur erneut instand gesetzten Staatsverfassung betrachtet, sei der „feurige Genie” als Kompass oder, noch mehr als Fackellicht auf dem damals sich verfinsterten Horizont der Politik und des Staatslebens prägen.

⁶³ Képviselőházi irományok. 2.k. 60.sz 50. Ferenc József a pesti törvényhozás megegyezési hajlandóságára utalva szögezte le:

„A magyar országgyűlésnek e komoly, higgadt és ünnepélyes kijelentéseivel szemközt, kell hogy aggodalmaink megszűnjenek: minél fogva örömmel ragadjuk meg az alkalmat, hogy Magyarország alkotmányát helyreállítsuk s e célból a magyar felelős miniszteri kormányt megalakítsuk.

E szilárd eltökélésünk zálogául kedvelt hívünket, nagyságos és tekintetes csikszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrássy Gyulát egyuttal miniszterelnökül kinevezzük, megbizván őt, hogy a kormány alakítása iránti javaslatát hozzánk haladéktalanul fölterjessze,”

STIPTA ISTVÁN

A 19. századi angol közigazgatási jogvédelem és a magyar közigazgatási bíráskodás

I. Anglia és az államhatalmi ágak megosztása

Montesquieu tévedése

A 19. század második felére egyértelművé vált, hogy a hatalmi ágak elkülönítése és a miniszteri felelősség nem zárja ki a hatalomkoncentrációt, nem akadályozza meg az alkotmányos többség túlhatalmi törekvéseit. Az államjogi teóriákban és a politikai gyakorlatban nagyjából egy időben jelent meg az újabb szabadsággaranciák iránti igény. Egyre gyakrabban merült fel az a gondolat, hogy az államjogi biztosítékok körébe be kell vonni az *önkormányzati rendszert* és a *közigazgatási bíráskodást*. Az előző a vertikális hatalommegosztást igényelte, az utóbbi a hatalmi ágak merev elkülönítésével szemben a jog bíróság általi és feltétlen érvényesítésének követelményét fogalmazta meg. A „szabadság intézménye mindkettő; az egyik nyújtja, a másik oltalmazza azt.”¹

Rudolf Gneist az önkormányzatot és a közigazgatási bíráskodást – pusztán szervezeti megoldással – egy időben megvalósíthatónak tartotta. Álláspontja szerint az aktív közigazgatáshoz szükséges szervezeti alárendeltséget össze lehet egyeztetni a bíráskodás alapfeltételeivel, független bíróvá lehet tenni azt az állami közreműködőt, aki mint igazgatási hatóság, hierarchikus függésben van. A megoldást a *tiszteletbeli szolgálat* elvére fektetett közigazgatási szervezetben látta. Az angliai viszonyokat elmélete igazolásaként tekintette, hiszen ott a tiszteletbeli, fizetés nélküli tagokból álló hatósági testületek a „kontinens népei által irigvelt” igazságot szolgáltatnak a közjogi jogvitákban is. Ilyen szervezettel szemben – írta – el kell némulnia a bizalmatlanság szavának, meg kell szűnnie azon támadásoknak, amelyek egyébként a hivatalnoki bürokrácia igazságszolgáltatása ellen jogosan keletkeztek.

¹ KMETTY Károly: *A közigazgatási bíróságok hatáskörének szabályozásáról*. In: Magyar Jogászegyleti Értekezések VII. kötet. 1. füzet. Budapest, 1891. (a továbbiakban: KMETTY 1891.) 1–2. p.; Ezzel összefüggésben: Alphéus TODD: *A parlamenti kormányforma Angliában, s annak eredete, kifejlődése és gyakorlati alkalmazása*. (Ford.: Dapsy László) III. köt. Budapest, 1877. 565–590. p.

Az angolszász történeti fejlődés hivatkozásként szolgált a montesquieu-i hatalommegosztást elégtelennek vélt gondolkodóknak, hiszen egyidejűleg kínálta a két szabadsággarancia elvi illeszthetőségének ígéretét, egyesíthetőségének módszerét, és gyakorlati megvalósíthatóságának bizonyítékát.²

Angliában eredetileg a közigazgatás és az igazságszolgáltatás nem volt sem szervezeti alapon, sem eljárási szempontból elkülönítve. Mindkét hatáskört ugyanazon szervek gyakorolták, és mindkét tevékenység megszabott bírói formák szerint zajlott. Montesquieu híres hatalommegosztási elméletét az angol viszonyokból vezette le, de (szintén klasszikus szerzők szerint) egyszerűen félreértette a korabeli angol közjogot. A szigetországban uralkodó közjogi felfogás szerint ugyanis nem a közhatalom korlátlan, hanem az egyéni szabadság, amelyet csak a parlament és az általa felhatalmazott önkormányzati hatóságok korlátozhatnak. Az *egyéni jogokba* történő ezen túli beavatkozást közönséges jogsérelemnek tekintették, amelynek elbírálását a rendes bíróságra bízta. Az angol közigazgatási judikatúrát ezek szerint nem a hatalommegosztás korrekciójára irányuló igény, hanem az angol polgár függetlenségének magánjogként való felfogása teremtette meg.³

Az angol közigazgatási szerveknek nem voltak hatalmi kiváltságaik, mert döntéseiket a rendes bíróságok vizsgálhatták felül. Ezért vélekedett úgy Dicey, hogy Angliában nincs is közigazgatás.⁴ A szervezett kormányfelügyelet hiánya miatt az angol közigazgatás egysége megszűnt, a 19. század elejére a kortársak közigazgatási anarchiáról panaszkodtak. Az időközben bekövetkezett társadalmi változások, mindenekelőtt a középrétegek befolyásának növekedése a közigazgatás reformját tette szükségessé.⁵ A választójog fokozatos kiterjesztése folytán parlamenti képviselőhöz jutott társadalmi csoportok alapvető államszervezeti reformokat kezdeményeztek. Az új egészségügyi, továbbá a szegény, a munkás és oktatásügyi törvények végrehajtását nem szívesen bízták a régi modorú nemesi békebírákra, ezért új végrehajtó szervek felállítását és a parlamenti felelősség érdekében hatékony központi felügyelet kiépítését követelték.

² A fenti gondolatokat kortársaink viszonylag korán, magyarul is olvashatták GNEIST Rudolf: *A jogi állam* című művében (Budapest, 1875), Takács Lajos fordításában (a továbbiakban: GNEIST Rudolf). Az új szabadsággaranciák iránti igény magas szinten és érdemi visszhangot kiváltva fogalmazódott meg EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című művében. Vö: DEÁK Ágnes: *Eötvös József Uralkodó eszméinek korabeli németországi recepciójáról*. Aetas, 2005. 03. 144. p.

³ DICEY A[ibert] V[enn]: *Bevezetés az angol alkotmányjogba*. Fordította: Tamai János. Budapest, 1902. 487. p.; RAKOVSKY Iván évnnyitó beszéde a közigazgatási bíróságon. A Magyar Jogászegylet Közgyűlése. Magyar Jogi Szemle. XXIII. köt. Budapest, 1942. (a továbbiakban: Rakovszky) 57. p.; DELL' ADAMI Rezső: *Igazságszolgáltatásunk és közigazgatásunk reformja az államhatalmak megosztása szempontjából*. Magyar Jogászegyleti Értekezések I. Budapest, 1880. (a továbbiakban: DELL' ADAMI Rezső) 1–4. p.; BIBŐ István: *Az államhatalmak elválasztása egykor és most*. (Akadémiai székfoglaló 1947. jan. 13-án). Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945–1949. Budapest, 1986. 380. p.

⁴ Szabó József ebben a tekintetben utal Conchára, aki szerint Anglia a közigazgatási bíráskodás igazi hazája, „mert benne nagyban és egészben a közigazgatás csak a törvények szerint, az egyes jogainak védelmével, s nem az egész végetti siker hamis elve szerint kezelik, annyival inkább, mert a legfőbb törvényszék keze, ami a jogkérdéseket illeti, elér a közigazgatás minden ágazataira.” SZABÓ József: *Demokrácia és közigazgatási bíráskodás*. Budapest, 1946. (a továbbiakban: SZABÓ 1946.) 34. p.

⁵ EREKY István: *A magyar helyhatósági önkormányzat*. Budapest, 1908. I. köt.; PATYI András: *Közigazgatási bíráskodásunk modelljei. Tanulmány a magyar közigazgatási bíráskodásról*. Budapest, 2002. 87–95. p.

Változások a 19. században

Az angol közigazgatás átalakulása a 19. században határozott lendületet vett. Edwin Chadwick radikális reformprogramja új központi közigazgatási szervezetet irányzott elő fizetett tisztviselőkkel, és kontinentális stílusú felügyeleti eszközökkel. Ennek keretében 1835-ben a szegényügy központi irányítására országos hatóságot (Central Department) állítottak fel. Ez a szerv a szegényügyi tanácsokkal (Board of Guardians) szemben jóváhagyási és utasítási jogot kapott, és az ősi évnegyedes gyűlés (quarter session) tárgybeli intézkedéseit is megsemmisíthette. 1867-ben központi egészségügyi hatóságot állítottak fel az önkormányzati testületek mellett, egyelőre csupán véleményező hatáskörrel. 1871-ben a központi szegényügyi hivatal átalakult belügyminisztériummá, 1888-ban választott Grófsági Tanácsokat hoztak létre, 1894-ben járási tanácsokat szerveztek. A minisztérium, a grófság, a járás és a község szoros alárendeltségi viszonyba kerül egymással; a központi kormányt komoly kormányzati jogokkal ruházzák fel. A belügyminisztérium mellett kereskedelmi, földművelésügyi és közoktatásügyi minisztériumot is létesítenek.⁶

Az angol közjogi rendszer és közigazgatási szervezet a 19. század második felében tehát jelentősen átalakult, és fokozatosan hagyta maga mögött középkori jellegzetességeit.⁷ Ezt a folyamatot az éppen bontakozó magyar közjogi irodalom nem tudta megfelelő alapossággal és kellő objektivitással követni. A dualizmus törvényhozó testületeiben jelentős számban voltak olyanok, akik emigrációs éveiket Angliában töltötték, de az időközi változásokról már nem rendelkeztek megbízható ismeretekkel. Ennek is tulajdonítható, hogy a dualizmus-kori közjogi gondolkodásunkban továbbélt egy *misztifikált* szigetországi szervezési *modell*, amely az ősi önkormányzatra és a korlátlan személyi szabadság igényére hivatkozva az angol és a magyar közjogi fejlődés közösségét hangoztatta.⁸

Angliában a *közigazgatási jogvédelem* a rendes bírói jogszolgáltatás keretében alakult ki. Ezen a helyzeten nem változtatott a 19. századi társadalmi reformmozgalom, és a közigazgatás átalakítását eredményező törvényhozási folyamat sem. A közigazgatási bíráskodás a 19. században is független közigazgatási tisztviselőkre, a békebírákra (judges of the peace) hárult. Különleges Anglia helyzete abból a szempontból is, hogy alig volt olyan közigazgatási intézkedés, amellyel összefüggő jogkérdést végső fokon ne a legfelsőbb bíróságok döntöttek volna el. Amíg a szárazföldi Európa 19. századi fejlődésében a közigazgatás köréből

⁶ Edward CREASY: *The rise and progress of the english constitution*. London, 1892. 350. p.; CONCHA Győző: *Politika II.* köt. Budapest, 1905.; NÉMETH József: *A helyi igazgatás Angliában*. Budapest, 1904.; RÉNYI József: *A helyi önkormányzat és a felette gyakorolt állami felügyelet elve és jogrendszere*. Budapest, 1896.; EGYED István: *Várnegyvei önkormányzat*. Budapest, 1929. 22–23. p.

⁷ SZABÓ 1946. 26–27. p. Kautz Gyula a középkori és a modern államelvek szerencsés vegyületének tartotta az angol alkotmányt. Tanulmányozását hazánk szempontjából elengedhetetlennek tartotta. KAUTZ Gyula: *Az angol államalkotmány általános jellemzéséhez*. Budapest, 1879. 28. p.

⁸ SZABÓ József: *Demokrácia és közigazgatási bíráskodás*. Budapest, 1946. 161. p.; CONCHA Győző: *Angolos irányú politikai irodalmunkban a múlt század végén*. In: Hatvan év tudományos mozgalmi között. I. köt. Budapest, 1928. 213. p.; POLNER Ödön: *Erekly István munkássága*. Közigazgatástudomány 7. évf. Budapest, 1944. 80. p.; GOLTNER Dénes: *Közjogok bírói védelme*. Bírák és Ügyészek Lapja. 28. évf. (1937) 13. p.; GROSSCHMID Béni: *Werböczy és az angol jog*. A Magyar Jogászegylet Deák Ferenc Irodalmi Bizottságának Kiadványai. Budapest, 1928. 164., 445. p.

fokozatosan fejlődött ki a közigazgatási vitás kérdések feletti bírói hatáskör, addig Angliában a közigazgatás is eredendően bírói formák között működött, s csak a 19. századi jogfejlődés utalta a közigazgatás egyes feladatait a békebírák hatásköréből a közigazgatás helyi testületeinek (boards) feladatkörébe. A boardok alapvetően választott tagokból álltak. Ezek intézkedéseinek célszerűségét a belügyi kormányszék vizsgálta felül, amely meg is változtathatta azokat. A döntések azonban jogi szempontból továbbra is a legfőbb bíróságok szigorú jogi kontrollja alá tartoztak. Az angol fejlődés maradandó értéke az a lehetőség volt, hogy a közigazgatással szemben az egyéni jogot meg lehetett védeni, tehát keresetjogot biztosítottak azért, hogy az egyén (testület, állam) közigazgatási jogsérelem esetén bíróságnál keressen jogorvoslatot.⁹

A jogállamiságról szóló gneisti felfogás a közigazgatási jogszolgáltatás elvi ügyét közigazgatási reform-kérdéssé egyszerűsítette. Természetesnek találhatjuk, hogy a gyakorlati közigazgatási szakemberek is támogatták ezt a nézetet. A közigazgatási bírósági intézmény gondolata eredendően az ő működésüket kísérő bizalmatlanság terméke volt, így maguk is hirdették azt a felfogást, hogy a közigazgatás önmaga is képes megvédeni a *jogi rendet* eredeti tevékenységi körében. Ez a koncepció jutott többségre az 1882-ben összehívott magyar jogászgyűlésen is. A tekintélyes jogászfórum kíváncsún tartotta, hogy minden törvényhatóságban alakuljon egy közigazgatási törvényszék, amely az államigazgatási, az önkormányzati és a bírói jelleg egyidejű érvényesítésével, függetlenül és az ügyképesség garanciái mellett működjön.¹⁰

Az angol közjogi gondolkodás hazai hatását követve első kérdésként vetődik fel, hogy milyen is volt a valóságban a korabeli szigetországi jogvédelmi rendszer. Ennek vázlatos áttekintése után érdemes megvizsgálni, hogy a magyar tudományos irodalomban, a politikai publicisztikában továbbá a törvényhozói körökben milyen mértékben ismerték, hogyan értelmezték az ottani viszonyokat, és mennyiben tartották azokat Magyarországra is alkalmazhatónak.

⁹ ZABULIK László: *A közigazgatási bíróságról szóló törvény*. Budapest, 1894. 5. p.; SZABÓ József: *Demokrácia és közigazgatási bíráskodás*. Budapest, 1946. 25. p.; CSEMEGI Károly a *Közigazgatás és törvénykezés* című, 1862-ben írt tanulmányában utal arra, hogy az angol jogban nem csupán a magánjog, hanem a magánosok jogai is törvényi védelem alatt állnak. In: Csemegei Károly művei. (S.a.r. Edvi Illés Károly és Gyomai Zsigmond). I. köt. 88–89. p.

¹⁰ Az 1891-i magyar vármegyei törvényjavaslat is ebből a koncepcióból indult ki. A javaslat a közigazgatási bizottság egy osztályát kívánta felruházni az alsó fokú közigazgatási bíráskodással. A választott önkormányzati tagoknak tehát nálunk is részt szántak a helyi közigazgatás jogi ellenőrzésében. KMETTY 1891. 9–10. p. Ebben a gondolatkörben is Gneist-ra utal CSEMEGI Károly: *Taxáció és az elvi meghatározás*. In: Csemegei Károly művei. (S.a.r. Edvi Illés Károly és Gyomai Zsigmond). I. köt. 432. p.

II. A 19 századi angol közigazgatási judikatúra

Szervezeti keretek

Az általunk vizsgált időszakban Angliában a közigazgatási panaszokat, és ezek között a nagyszámú vitás közigazgatási ügyeket alapvetően igazságszolgáltatási rendben, – korabeli szóhasználattal – bírói formák között intézték. Az elbírálás háromfokozatú volt, és ennek megfelelően épült ki a jogérvényesítést szolgáló szervezeti hierarchia is.¹¹ A közreműködő szervek közül első fokon (original jurisdiction) a *békebíró* (judge of the peace) járt el, aki egyedül, vagy testületek (petty session, special session) közreműködésével döntött. Másodfokú hatóságként (appellate jurisdiction) a megye (county) területén levő békebírák negyedévenként ülésező *testülete* (quarter session) járt el. E hatóságok közigazgatási intézkedéseinek és bírói tevékenységének jogi felülvizsgálatára az *országos főtörvényszékek* kaptak lehetőséget bírói parancsaik (writs) révén.¹²

Az angol *békebíró* jogszolgáltató szerv volt, de nevével ellentétben elsősorban közigazgatási, főleg rendészeti hatáskörben járt el. A békebírói státus a hagyományos igazságszolgáltatásra jellemző, hosszú időszakra szóló függetlenséget biztosított, mert az uralkodó csak kivételes esetben vonta vissza az erre vonatkozó megbízást. A tisztséggel nem járt állami ellátás, de az állás nem függött központi hivataloktól. A békebírák – elnevezésüknek megfelelően – valóban klasszikus igazságszolgáltatási szerepet töltöttek be, hiszen az angol jogban részletes szabályok írták elő a közigazgatás mindennapi teendőit. Ebben a tekintetben tehát alapvetően különböztek a magyar és a szigetországi viszonyok. A közigazgatási bíráskodás bevezetésének elemi feltétele az állami végrehajtó tevékenység jogi szabályozottsága. Ez példaadó arányban éppen Angliában valósult meg, de a 19. század utolsó harmadáig rendkívül kis mértékben teljesült Magyarországon.¹³

A fellebbvitel másodfokú fórumai a békebírák *negyedévi ülései* (quarter sessions) voltak. A negyedévi üléseken a békebírák maguk választották meg elnöküket, ahol csak kivételes esetben volt helye javadalmazott, jogvégezt elnök alkalmazásának. A közgyűléseket évente négyszer a törvény által meghatározott napokon tartották. A testület jogalkotó, végrehajtó és jogorvoslati fórum volt. A negyedévi gyűlések hatásköréhez tartozott a fegyelmi és a rendőri ügyekben történő elsőfokú bíráskodás. A testület az egyes békebírák tevékenységét is ellenőrizte. A negyedévi gyűlés a grófsági adó kivetése révén gondoskodott a grófság törvénykezési és közigazgatási költségeiről. Mivel e költségeket törvények határozták meg, az adókat az adózók beleegyezése és megszavazása nélkül szedték be. Az önkormányzati elv sértetlen maradt, hiszen a békebírák, noha kinevezést kaptak, a grófság legtöbb adót fizető

¹¹ Az Országgyűlés Képviselőházának (a továbbiakban: KN) Irományai. 1892/97. (1894–XIV) 1. sz. melléklet az 510. sz. irományhoz. (Indokolás a javaslatához) 235–239. p.; GRUBER Lajos: *A közigazgatási bíráskodás eszméje, kellei és alakzatai Európában, különös tekintettel Magyarországra és e kérdés parlamentáris történetére hazánkban*. Budapest, 1877. (a továbbiakban: GRUBER: 1877) 335–355. p.

¹² GRUBER 1877. 339. p.; NAGY József: *Az angol jogreform*. Magyar Themis VII. évf. 28. sz. 1877. 255. p.

¹³ ESCOTT T. H. S.: *A mai Anglia. I. köt.* Budapest, 1905. 81–90. p.; RAKOVSKY 54. p.; *Közigazgatási bíráskodás. Anglia*. Magyar Közigazgatás 1889. 31. sz. 4. p.

lakosai voltak. A negyedévi gyűléseken az adókivetésére, a beszedett adók felhasználására és kezelésére vonatkozó viták nyilvánosan folytak.¹⁴

A békebírák a *negyedévi gyűléseken* gondoskodtak a törvénykezés és közigazgatás céljaira szolgáló helyiségekről, a szükséges építkezésekről, az utazóbírák elhelyezéséről. Kinevezték a grófság alsóbb beosztású hivatalnokait, így a kerület pénztárnokát, a hidak felügyelőit. A negyedévi ülésekben osztották fel kerületekre a grófságot, és módosíthatták a korábbi felosztást. A testület közigazgatási tartalmú szabályokat is alkothatott, ezek a normák azonban csak a fennálló törvények végrehajtására vonatkozhattak. A gyűlés törvényes felhatalmazás alapján közigazgatási bíróság is volt. Itt hozták meg a másodfokú döntést a közigazgatási ügyekben beadott fellebbezésekről.¹⁵

Az angol közigazgatási bíráskodás legfelsőbb szervei a korabeli felsőbíróságok voltak. A felek ide fordulhattak rendkívüli jogorvoslatért. Az *országos főtörvényszék* (High Court of Justice, Queens Bench division) az angol esetjogi gyakorlatnak megfelelően az eljáró szervekhez címzett, és perjogi felhatalmazást tartalmazó bírói parancsokat adott az igazgatási ügyekben első szinten döntő békebíráknak, és a másodfokú határozatot hozó békebírói kollégiumnak. A közigazgatási jogvédelem körében alkalmazott bírói parancsoknak számos változata alakult ki.¹⁶

A *writ of certiorari* a rendőri parancsokkal (order), és a kihágási ítéletekkel (conviction) szemben alkalmazható egyedi felhatalmazás volt. Ilyen bírói parancsot akkor lehetett kérni, ha az érdekelt fél az eljárás szabályainak súlyos megsértésére, vagy arra hivatkozott, hogy a jogalkalmazó helytelenül értelmezett valamilyen, az ügyre vonatkozó jogi normát. Az uralkodó nevében kiadott bírói parancs címzettje két békebíró volt, akik írásban, pecséttel hitelesített nyilatkozatot tettek az ügy körülményeiről. A bírói parancs joghatásaként az igazgatási eljárás félbeszakadt, és az ügy jogi minősítése, érdemi elbírálása a főbíróság hatáskörébe került. A bírói testület nem végzett újabb bizonyítást, az adott tényállás alapján foglalt állást az eljárás jogszerűsége, és a hozott intézkedés szabályossága ügyében. Ez az eljárási forma jelentősebb, értelmezést igénylő végrehajtási ügyekre szólt, ezért gyakran előfordult, hogy a felek megegyezése után maguk a békebírák kérték a legfelsőbb bírói fórumok döntését, értelmező állásfoglalását (special cases). Ezzel a módszerrel a felek mentesültek az eljárás költségeinek megelőlegezése alól.¹⁷

¹⁴ Edward CREASY: *The Rise and Progress of the English Constitution*. London, 1892. 369–371. p.; GNEIST Rudolf 31. p.; CONCHA Győző: *Ujkori alkotmányok. II. köt.* Budapest 1888. (a továbbiakban: CONCHA 1888.) 487–489. p.

¹⁵ Eduard FISCHER: *Die Verfassung Englands*. Zweite, verbesserte Auflage. Berlin, 1864. 347–351. p.; *Közigazgatásunk és a szabadság*. Írta GRÜNWALD Béla, Zólyom vármegye alispánja. Budapest, Kiadja Ráth Mór. 1876. (a továbbiakban: GRÜNWALD 1876.) 52–54. p.

¹⁶ A legfelsőbb bírói fórum szervezeti tagolásáról, tevékenységéről: Julius HATSCHKE: *Englisches Staatsrecht, mit Berücksichtigung der für Schottland und Irland geltenden Sonderherten*. II. Band. 1906. 609. p.; MAGYARY Zoltán: *Amerikai államélet*. Budapest, 1934. 235–242. p.; MARTONYI János: *A közigazgatás jogszerűsége a mai államban*. Budapest, 1939. 81–82. p.

¹⁷ Rudolf GNEIST: *Englische Verfassungsgeschichte*. Berlin, 1882. 656–657. p.; Br. Simonyi Lajos 1871. március 24-én tartott képviselőházi beszéde. KN 1869. XV. köt. 182–183. p.; ESCOTT T. H. S.: *A mai Anglia. II. köt.* 368. p.

A *writ of mandamus* a közigazgatás passzivitása, a „silence de l'administration” ellen kialakított jogorvoslati forma volt. Ezt elsősorban a negatív hatásköri összeütközések esetén lehetett igénybe venni, hiszen ebben a leiratban magyarázatot kértek az eljáró szervtől, hogy miért nem intézett el valamilyen hatáskörébe tartozó ügyet. A megbízás célja az elvárható és törvényes hatósági tevékenység kiváltása, de csak akkor lehetett alkalmazni, ha egyéb jogorvoslat már nem állt rendelkezésre.¹⁸

Az angol személyes szabadságjog egyik fontos biztosítékaként elhíresült *writ of habeas corpus* is szerepet játszott a közigazgatási bíráskodásban. A korabeli angol közigazgatási szervek rendelkeztek az előzetes letartóztatás lehetőségével. A letartóztatott ilyen esetben kérhette az adott főbírástól, hogy a szabadságelvonás alapjául szolgáló eljárást törvényességi szempontból vizsgálja felül. A hatóságok szabályszegései, visszaélései ellen lehetett kérni a *writ of prohibition* és *writ of quo warranto* elnevezésű mandátumot.¹⁹

Hatásköri szabályok

A magas szintű jogi szabályozottság egyik okszerű következménye volt, hogy az angol közigazgatási jogvédelemben nem volt elvi különbség a közigazgatási és a vitás közigazgatási ügyek között. A napi gyakorlatban azonban eltérő módon kellett kezelni azon jogvitákat, amelyek a közigazgatás szokásszerű intézkedéseivel függtek össze, és azokat, amelyek valamely magánfél állammal szembeni jogait érintették. Az átlagos közigazgatási ügyek esetében a *hatóság iratokból döntött*, vagy a szokások szerint határozott. Ilyen esetekben nem volt ellenérdekű fél, így kontradiktórius eljárásra sem volt szükség. Természetesen más eljárási rend alá estek azon ügyek, ahol két ellenérdekű fél szerepelt az eljárásban, így pl. a fél meghallgatására is szükség volt. Hangsúlyozni kell, hogy a két ügytípus nem elvi alapon, hanem a gyakorlati jogszolgáltatás igényei szerint, „angol modorban” különült el.²⁰

A 19. század közepén bevezetett közigazgatási reformok, főleg a helyi igazgatás rendszerének törvényi szabályozása nyomán már a normák szintjén is különbséget tettek a tisztán közigazgatási, és a vitás közigazgatási ügyek között. Az első körbe tartozó ügyek jelentős részét a boardok tartották meg, de szép számmal sorolták ezek elbírálását a county council hatáskörébe is. Ide tartoztak ezután az egészségügyi, a katonai igazgatással, az úrendészettel, a súlyok és mértékek megállapításával összefüggő – gyakori – jogviták. Ezzel a békebíró még határozottabban klasszikus igazságszolgáltatási szerepkört látott el, hiszen hatáskörében szinte kivétel nélkül a vitás közigazgatási ügyek maradtak meg.²¹ A hatáskör

¹⁸ Az angol választási bíráskodás rendes bíráskodási jellegéről RUSZOLY József: *A választási bíráskodás Magyarországon 1848/1948*. Budapest, 1980. 29–30. p.; CONCHA Győző: *Újkori alkotmányok. I. köt.* Budapest, 1884. 296. p.

¹⁹ Edward CREASY: *The Rise and Progress of the English Constitution*. London, 1892. 295., 301. p.; CONCHA 1888. 420–421. p.; FERENCZY Árpád: *A politika rendszere*. Budapest, 1905.

²⁰ „Angliában jogi sarkelv, hogy az állam felségjogainak gyakorlatában sohasem lehet fél.” GRUBER 1877. 351–352. p.

²¹ „Angliában a miliciális igazgatás is a békebírói jurisdikcióban találja jogszerűségének fő garanciáját. A békebírói bizottság nyilvános szóbeli eljárásban dönt a katonai kötelezettségek iránt, sőt a hadképesség kérdésében is.” KMETTY 1891. 34. p.

meghatározásának módja az *elvi felhatalmazás* volt. Tévesen hivatkozott tehát az 1894-es magyar miniszteri előterjesztés arra, hogy az angol jogvédelmi rendszer a taxatív felsorolást választotta.²²

Jogvédelmi eljárás

Az angol békebíró közigazgatási ítélkező tevékenységének eljárási rendjét is pontos szabályok határozták meg. Ebben a tekintetben is klasszikus bírói mintát követtek, a döntéshozatalban a *civilbíróságok* eljárási normáit érvényesítették. Fontos hangsúlyozni, hogy az eljárási rendet a gyakorlat alakította ki, de ez az angol jogrendszer sajátosságainak megfelelően érvényesülő norma volt. A jogi kötöttség kiterjedt a békebírói döntések formájára is. A bíró alakilag két döntés-formát választhatott: rendőri parancsot (order) adhatott ki, vagy kihágási ítéletet (conviction) hozhatott. A döntés formájának megválasztásában a bírót törvényi előírások korlátozhatták. Egyre szaporodtak azok a törvények, amelyek rendkívüli részletességgel írták elő, hogy az adott ügyre milyen eljárási mód, kereseti forma és tényállás-megállapítási rend alkalmazandó.²³

A kisebb jelentőségű, egyes békebírák, vagy a petty illetve a special session által hozott döntések jogerősek voltak. A kis ülésektől különböztek a *kerületi ülések*, special sessions. Bizonyos esetekben a törvény egy kerület összes békebíráinak tanácskozását igényelte. Ide olyan viták kerültek, melynek nagyobb fontossága miatt legalább két, esetleg több békebíró jelenléte látszott szükségesnek. Ha az ügy különös helyi ismeretet igényelt, szintén nem vártak a grófságok negyedéves gyűléseire.²⁴

Az említett döntések ellen nem lehetett halasztó hatályú jogorvoslattal élni, velük szemben csupán a főtörvényszékek törvényességi felülvizsgálati joga maradt meg. A törvények azonban egyre gyakrabban adtak egyedi fellebbezési jogot. A közigazgatási szerv intézkedése ellen beadott fellebbezés megakadályozta a végrehajtást. A fellebbezési eljárásban a vonatkozó jog meghatározott perbeli pozíciókat rögzített: az egyik fél természetesen a fellebbező, a jogaiban sértett fél (the person grieved, injured, affected) volt. A perben másik oldalon állt az a személy, akit bepanaszoltak (the party concerned, appealed against the party by whose act he appealant feels himself agrieved). Az angol jog szerint *fellebbezésre* csak akkor kerülhetett sor, ha az intézkedést az érintett törvénysértőnek találta. Ebből következett, hogy rendszerint a békebíró intézkedését vitatták, ritkább esetben támadták azt, aki-

²² KN Irományok 1892/97. (XIV) 510. sz. I. mell. 295., 304. p.; Vö: SZABÓ 1946. 163. p.

²³ Magyarországon a békebírói intézményt az 1877. évi 22. tc. vezette be. Eszerint a kisebb polgári peres ügyekben, a királyi járásbíró és a szolgabíró kivül a békebírák is ítélkezhetek. A békebírákat a közigazgatási bizottság meghallgatása után a király nevében az igazságügy-miniszter nevezte ki. A kinevezés előfeltétele volt, hogy a törvényhatósági joggal felruházott város közvetlenül, a rendezett tanácsú város képvisellete, a nagyközség vagy a körjegyzőségi község előjárósága a közigazgatási bizottság útján kérje a kinevezést, és javaslatba hozzon olyan személyt, aki a törvényes minősítéssel rendelkezett és a tiszt átvételére kész volt. A békebíró a községi bíráskodással is meg lehetett bízni. Hatásköre lényegesen eltért azonos nevű angol tisztviselőétől; rendőri és büntető ügyekben a magyar békebírónak nem volt hatásköre.

²⁴ RUSZOLY József: *Európa alkotmánytörténete. Előadások és tanulmányok középkori és újkori intézményekről*. Püski Kiadó. Budapest, 2005. 235. p.; GRÖNWALD 1876. 51. p.

nek érdekében az intézkedés történt. Az angol jogrendszer sajátossága miatt az állami érdeket a fellebbezéssel megtámadott határozat hozója képviselte, ügyész nem működött közre az eljárásban.²⁵

A fellebbezési eljárás rendjét nem szabályozták külön törvények. Az angol jogszemlélethől eredt, hogy a fellebbezési kérelmet általában nem kötötték határidőhöz, megfelelő volt, ha a kérelem a legközelebbi negyedévi ülésre megérkezett. A döntést hozó bíróság a saját döntésének megtámadhatósági határidejét – ha törvény erről kivételesen nem rendelkezett – méltányos időtartamban határozta meg. Az egyéb formai feltételekről, gyakran megengedő szellemben, eseti törvények rendelkeztek. Így például nem minden esetben várták el az írásbeli formát, és nem mindig volt érvényességi feltétel a kérelem indokolása. Előfordult viszont, hogy a fellebbezéssel egyidejűleg jelentős összegű biztosítékot kellett fizetni, amit csak eredményes jogorvoslat esetén lehetett visszakapni. A kialakított joggyakorlat az alapvetően *fellebbezések visszaszorítására* irányult.

A közigazgatási vitás ügyek főtárgyalása (trial) a korabeli angol polgári eljárásjogi rendet követte. A bíróság ebben az ügytípusban is széles körű pervezetési jogosultságokkal rendelkezett, a percselekmények tartalmát és sorrendjét az ítélő-testület határozta meg. A döntéshozatali mechanizmus a klasszikus bírói határozathozatalra jellemző, az ítélezésben résztvevők egyenlő szavazati joggal rendelkeztek. A döntésben nem vehetett részt az a személy, aki a megtámadott határozatot hozta, vagy valamilyen személyes érdeke fűződött az ügy kimeneteléhez. A közigazgatási jogvédelem általában a végrehajtási tárgyú döntések jogszerűségét ellenőrizte. Ezen belül azt vizsgálta, hogy a döntés a meglévő anyagi jogi szabályok szerint történt-e, továbbá, hogy a végrehajtási hatáskörben született határozat az előírt formák között született-e. A bizonyítási eszközök, és módszerek a *civiljogi rendszerben* kialakult formákat követték, előfordult, hogy a békebírói testület tanúkat hallgatott meg, vagy új bizonyítást rendelt el.²⁶

III. Az angol modell dualizmus-kori értékelése

Jogirodalom, szakpublicisztika

A szigetország korabeli közigazgatási bírósági mintája illeszkedett az angol jogszemlélethez, és a korabeli gyakorlat igényeihez. Nem épült ki tehát külön közigazgatási bíróság, mégis kialakult a közigazgatás hatékony, jogi szempontú ellenőrzése. Mindez azért történhetett így, mert az angol jogban a közigazgatást részletes szabályok írták körül, a *jogi normativitás* minőségileg magas színvonalú és mennyiségileg is kielégítő volt. Az angol közjo-

²⁵ CONCHA 1888. 437–438. p.; „A közigazgatási bíráskodás Angliában azon alapelv szerint alakult, hogy az állami hatalom gyakorlásában, amennyiben az egyesek személyét, vagy vagyonát érinti, a jogszolgáltatás leglényesebb biztosítékai adottak legyenek.” Szerkesztőségi cikk. Magyar Közigazgatás 1889. 31. sz. 4. p.

²⁶ DELL' ADAMI Rezső 22–23. p.; ZERGÉNYI Jenő: *A közigazgatási bíróságokról*. Jogtudományi Közlöny. 1890. 42. sz. 330–331. p.

got mélyen ismerő és tisztelő Concha Győző is óvatosságra intett a viszonyaink összehasonlításakor: „Anglia egy külön világ, amely legjobb esetben is csak elveket, irányokat adhat, de melyeken belül igen sokféle alak bontakozhat ki.” Ő egyébként hazafias kötelességének tartotta az angol alkotmány erényeinek bemutatását, de nem titkolta annak hibáit sem, törekedve az 1870-es években itthon tapasztalható „külföldimádó közhangulat” ellensúlyozására.²⁷

A közigazgatási bíráskodás korabeli hazai szakirodalma *modellekbe* sorolta az addig ismert közigazgatási jogvédelmi megoldásokat. Általában három változatot különítettek el: a rendes bíróságok keretébe vont közigazgatási judikatúrát, a külön közigazgatási bírósági modellt, és a közigazgatási szervezeten belül kialakított szervezeti megoldásokat. A szakirodalom és a politikai publicisztika gyakran egyszerűsítő közelítéssel angol, német vagy francia megoldásról szólt. Nem volt még egyértelmű a jogi terminológia, és gyakran hiányoztak az összehasonlításra alkalmas közjogi fogalmak is. A külföldi párhuzamok alapvetően az említett szervezeti megoldásokra épültek, a vonatkozó írárok gyakran nélkülözték a hatáskör, az eljárási rend összevetését. Mivel a közigazgatási jogvédelem a kontinens államokban közel egy időben alakult ki, hiányzott még a működés tapasztalataihoz szükséges idő. Nem lehetett még figyelemmel kísérni, hogy a szervezeti megoldások sem különültek el mereven egymástól. Az angol békebírószági rendszer pl. jelentős hatással volt a porosz jogszolgáltatási szervezetre, és ezen keresztül az osztrák közjogi bíráskodásra is.²⁸

A kiegyezés utáni magyar politikai közgondolkodásban az angol rendszer az egyik követhető megoldásként kínálkozott, hiszen ez a (hazai értelemben felfogott) *önkormányzatiság* gondolatával megfeleltethető volt.²⁹ Az viszont kezdettől fogva tapasztalható, hogy az angol jogszolgáltatásban közreműködők állásának társadalmi jellege, javadalmazás nélkülsége riasztotta a magyar törvényhozást a minta átvételétől.³⁰ Lukács György egy jogtudományi vitában az alapul szolgáló viszonyok lényegi különbségét említette, amikor arról beszélt, hogy Angliában nincs is kontinentális értelemben vett közigazgatási bíráskodás, mert a közigazgatás maga is jogi keretek között történik. Volt olyan szakíró, aki az angol gyakorlat

²⁷ CONCHA Győző: *A közigazgatási bíráskodás*. Magyar Igazságügy. 1881. XVI. évf. 5. sz. 471. p.; BÓNIS György: *Az angol alkotmánytörténetírás tegnap és ma*. Különlenyomat a Századok 1940. évi 4–6. számából. Budapest, 1940. 4. p. Ebben a szellemben írta ZERGÉNYI Jenő, hogy Magyarország közigazgatása sajátos, bár történelmi fejlődés terméke, mégsem hasonlítható az angol intézményekhez. „Hazánk nem örvendett százados békés fejlődésnek, mint Anglia.” *A közigazgatási bíróságokról*. Jogtudományi Közlöny. 1891. 5. sz. 35. p.

²⁸ Thomas OLECHOWSKI: *Die Einführung der Verwaltungsgerichtsbarkeit in Österreich*. Wien, 1999. (a továbbiakban: OLECHOWSKI 1999.) 12. p.

²⁹ LÁNCZY Gyula álláspontja szerint. „Az angol jogállam is nem a bírói és végrehajtói hatalom szembesítése és egymás alá rendelése által izmosodott meg, hanem azáltal, hogy a jogeszmé és a polgárok jogigényei magában a közigazgatásban lettek megőrvva, és az önkormányzat által biztosítva, főleg olyképpen, hogy a bírói szervezet rendszere alkalmaztatott mind azon esetekben, melyekben jogsérelem elbírálása forgott fenn.” Jogtudományi Közlöny XVII. évf. 44. szám 1882. november 3. 351. p. „Nyolcadik magyar Jogászggyűlés”.

³⁰ „Az angol gentrynél szokássá vált a díjakról való lemondás, s ezáltal a békebírói hivatal a magasabb osztályoknak fenntartott tiszteletbeli állássá lett.” GRÜNWARD 1876. 46. p. „Egy művelt, gazdag, független angol arisztokratát, ki szellemi és anyagi erejét a közszolgálatnak feláldozza, [...] párhuzamba helyezni a magyar falusi bíró paraszti hatóságával, kinek műveltsége a miatánk, kinek ambíciója a zseb, ez valóban oly logikai merészség, melyet a legjobb akarat sem alakíthat igazságügyi politikai elvvé.” DELL' ADAMI Rezső 23. p.

„idegen talajra ültetését” végzetes hibának” tartotta.³¹ Szilágyi Dezső is úgy vélekedett, hogy a jury csak őshazájában, Angliában működik – működhet – legjobban.³²

A hazai irodalomban szellemi áttörést eredményezett *Concha Győző* vonatkozó alpművének megjelenése. Ez volt az első hazai alkotás, amely elméleti igénnyel vizsgálta a közigazgatási bíráskodás európai gyakorlatát és értő módon foglalt állást a kíváncsú hazai reformok részletkérdéseiben is. A tanulmány részletesen elemezte a jogállam koncepcióját, főleg azokat a konkrét megoldásokat, amelyek németföldön alakultak ki. A belga, a francia, az angol, a badeni, a porosz és az osztrák szabályozást vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy Magyarországon az angol szervezeti modellt kell követni, a közjogi bíráskodást a rendes bírói szervezetre kell bízni. A mű fontos gondolata, hogy a közigazgatási bíráskodás a modern állami élet nélkülözhetetlen feltétele, és a jogállamiság elemi kritériuma.³³

Concha érvelése egybehangzott a gneisti és a steini koncepcióval, amely szerint a közigazgatási bíráskodás a törvényhozás és a végrehajtás harmóniája érdekében feltétlenül szükséges intézmény, hiszen a miniszteri felelősség csak az állami élet legfelsőbb szintjén szolgálja a törvények végrehajtását, az állam (közigazgatási tevékenységben megnyilvánuló) mindennapi élete nélkülözi ezt a harmóniát.³⁴ Az is kétségtelen, hogy Concha *kritikusan* szemlélte *Gneist nézeteit* is. Úgy vélte, hogy a közigazgatási bíráskodást nem lehet csupán az önkormányzatokra bízni. „Mert okos törvényhozó ott, hol tényleges szükség nincs, nem fog egy csak nagyon valószínűtlen eshetőség végett különös organizmust teremteni, s így Anglia is megelégedett az alsó fokon a közigazgatási bíróságnak a közigazgatáshoz kapcsolásával, amint megnyugodott abban, hogy a büntető igazságszolgáltatás nem jelentékeny részét a közigazgatási közegek kezeljék. De azáltal, hogy az ország legfőbb törvényszékét, mint revisionális és cassatorius fórumot a közigazgatás fölé helyezte, a leghatározottabban szentesítette a rendes bíróság hatáskörének lehetőségét közigazgatási vitákra nézve is.”³⁵

Concha Győző maradandó érdeme, hogy a közigazgatási bíráskodást a jogok védelmére szolgáló eszközként és nélkülözhetetlen intézményként tekintette. Ragaszkodott ahhoz, hogy a jogvédelem nálunk is intézményesüljön, angol rendszerben, tehát a *rendes bíróságok* előtt történjen. Ezzel a véleménynel kisebbségben maradt, de nézetei, és későbbi tanulmá-

³¹ A közigazgatási bíróság törvényjavaslatáról. A Magyar Jogászegyletben 1894. évi január hó 21-én NÉMETH Károly és LUKÁCS György által tartott előadások. Magyar Jogászegyleti Értekezések. X. köt. 7. füzet. Budapest, 1894. 171. p. A *Magyar Közigazgatás* 1893. december 24-i (52.) száma szerint „Angliában a közigazgatási bíráskodás a közigazgatással jóformán egységes cselekményt képez, itt tehát az intézmény hatásköri része gyakorlati fontossággal nem igen bír.” Az adaptáció ellenes álláspontot Zergényi Jenő képviselte. Jogtudományi Közlöny 1890. 42. sz. 330. p.

³² ANTAL Tamás: *Törvénykezési reformok Magyarországon (1890–1900). Ítéletábrák, bírói jogviszony, esküdt-szék*. Szeged, 2006. 220. p.

³³ CONCHA Győző: *A közigazgatási bíráskodás az alkotmányosság és az egyéni joghoz való viszonyában*. Budapest, 1877. 89–93. p. Vö: Jogtudományi Közlöny XII. évf. 17. szám. 1877. ápr. 27. (PULSZKY Ágost bírálata Concha Győző könyvéről.)

³⁴ Concha művét értelmezi: RUHMAN Emil: *A közigazgatási bíráskodás*. In: Fejezetek a közjog és közigazgatási jog köréből. Némethy Károly születésének 70. évfordulója és a Magyar Közigazgatás félszázados fennállása alkalmából. (Szerk. Mártonffy Károly). Budapest, 1932. 121. p.

³⁵ CONCHA Győző: *A közigazgatási bíráskodás*. Magyar Igazságügy. 1881. XVI. évf. 5. sz. 389–390. p.

nyainak részletmegoldásokat tartalmazó gondolatai alakító hatást gyakoroltak a közjogi törvényhozásunkra.³⁶

A hazai szakirodalomban ezzel egy időben jelent meg a közigazgatási szakbíróságok létesítésére irányuló kezdeményezés, amelyet elsőként *Kuncz Ignác* fogalmazott meg, és leghatásosabban *Lánczy Gyula* képviselt.³⁷ A közigazgatási bíráskodás elméleti alapjairól, országonkénti helyzetéről *Gruber Lajos* szintén alapvető művet tett közzé. A szerző a külön közigazgatási bíróság eszméjét támogatta, és cáfolta azon állítást, hogy Angliában a rendes bíróság ítél a közigazgatási ügyekben. „Angliában az administratio nincsen elkülönítve a jogszolgáltatástól, ezért épp oly joggal mondhatni, hogy az administratio ítél a bíróság felett, mint állítják, hogy bíróság ítél az administratio felett. Separatio nem lévén, egyik a másikat absorbeálja anélkül, hogy megmondhatnánk, hol kezdődik vagy végződik náluk az ebbeli határ.”³⁸ Az országgyűlési képviselői felszólalásokra kimutatható hatást gyakorolt cikksorozata is, amely a közigazgatási bíráskodás európai helyzetét, tételes szabályait és intézményi részletmegoldásait tekintette át.³⁹ *Zergényi Jenő* is meggyőzően cáfolta azt az állítást, hogy az angol legfelsőbb bírói fórum joggyakorlata irányadó lehetne a hazai viszonyok között. Az angol önkormányzat természete ugyanis olyan, hogy az általa ejtett sérelmeket többnyire önmaga orvosolta. Az ottani legfelsőbb bírói fórumnak elenyésző számú közigazgatási ügygel kellett foglalkoznia. Ezen kívül az angol főtörvényszékek bírái kellő közigazgatási tapasztalattal, közjogi érzékkel és politikai múlttal rendelkeznek, nálunk a bírák kiválasztásánál a szakmai szempont dominál.⁴⁰

Az általános hatáskörű közigazgatási bíróság hazai megszervezésére 1896-ban került sor. Az intézmény értékelésekor Concha Győző az angol megoldás progresszívabb jellegére utalt, amely ott lehetővé tette a „közhatósággal szemben keletkező jogviszonyokból eredő alanyi jogok teljes, tökéletes bírói védelmét.”⁴¹ Szerinte „ahol a közigazgatás vagyoni jogi vonatkozásoktól mentesen jó érintkezésbe a polgár szabadságával, ott intézkedése el van vonva a bíróság hatásköre alól.” Ez a törvény alaphibája: az elvben elismert *jogvédelmet* a *legsűkebb körre szorítja*. Nem biztosít jogvédelmet a hadkötelezettségi, egyházi és oktatási ügyekben, az állampolgársági, az egyleti, a kisajátítási ügyekben és a büntetőeljáráson kívüli rendőri intézkedések esetén. Nincs jogbiztosíték a közigazgatási karhatalom alkalmazása, az

³⁶ CONCHA Győző: *Hatvan év tudományos mozgalmi között. Összegyűjtött értekezései és bírálati*. I. köt. Budapest, 1928. 332–335. p., uő: *Politika*. II. köt. Budapest, 1905. 126. p. Későbbi nézeteit tükröző vitákról: *Jogtudományi Közlöny* 1893. évi 50–53. sz.; *Magyar Jogászegyleti Értekezések* X. köt. 5., 6., 7., 8. füzet.

³⁷ KUNCZ Ignác: *A közigazgatási bíráskodás*. *Jogtudományi Közlöny* 1878.; LÁNCZY Gyula: *A közigazgatási bíráskodás szervezéséről Magyarországon*. Budapest, 1883.

³⁸ GRUBER 1877. 48–49. p.

³⁹ GRUBER Lajos: *A közigazgatási bíráskodás alakzatai Európában*. *Jogtudományi Közlöny* XII. évf. 35. szám. 1877. aug. 31.; 36. szám 1877. szept. 7.; 37. szám 1877. szept. 14.; 38. szám 1877. szept. 21.; 39. szám 1877. szept. 28.; 40. szám 1877. okt. 5.; 42. szám 1877. okt. 19.; 43. szám 1877. okt. 26.; 44. szám 1877. nov. 2.; 45. szám 1877. nov. 4.; 46. szám 1877. nov. 16.; 47. szám 1877. nov. 23.; 49. szám 1877. dec. 7.

⁴⁰ ZERGÉNYI arra is utal, hogy nálunk a tudományos és gyakorlati politika terén általános divat azt hinni, hogy minden liberális, vagy annak tartott intézménynek szükségképp Anglia a hazája. *A közigazgatási bíróságokról*. *Jogtudományi Közlöny*. 1891. 9. sz. 68–69. p.

⁴¹ *A közigazgatási bíróság törvényjavaslatáról*. A Magyar Jogászegyletben 1894. évi január hó 8-án CONCHA Győző és REINHARD Zsigmond által tartott előadások. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*. X. köt. 5. füzet. Budapest, 1894. 5. p.

iparhatósági, az építési, a tűzrendőri intézkedések ellen. Eltér az angol megoldástól abban is, hogy katonai ügyekben – a kiegészítési törvényekre hivatkozva – megtagadja a bírói védelmet. Ennél nagyobb hiányossága, hogy a pozitív jog uralmát aláveti a közérdeknek, és pedig nem a törvényekben, jogszabályokban körülírt, tárgyilagos közérdeknek, hanem annak, amit a kormány és közegei, valamint a bíróságok annak tartanak.⁴²

A közigazgatási bíráskodás hazai klasszikusa az 1896-os magyar konstrukciót nem tartotta sikeresnek sem alkotmányjogi, sem közigazgatási szempontból. Van ugyan benne haladás a közigazgatás korábbi diszkrecionális jellegéhez képest, de súlyosan kifogásolható, hogy a rendes bíróságok általi jogvédelem angolszász eszméjét feladta. A jogirodalom egy része – a megoldást az angolhoz mérve – azt is kifogásolta, hogy az első általános hatáskörű közigazgatási bíróságról szóló törvény nem tette lehetővé az *önkormányzati jogok* bírói védelmét.⁴³

Törvényhozási viták

A tárgybeli törvényhozási viták nyitányaként azt a módosító indítványt tekinthetjük, amely a hatalmi ágak 1869-es elválásztása ellenére a közigazgatási viták rendes bíróság elé vitelét támogatta.⁴⁴ A javaslatot tevő *Csengery Antal* Angliára utalt, ahol a törvényszékekben keresik az oltalmat a közigazgatás terén elkövetett vétségek ellen is: habár „ritka eset, hogy a közigazgatás terén elkövetett sérelmek ellen a törvényszékek valóban megkerestessenek.” A képviselő helyesen mutatott rá a magyar és az angol viszonyok közötti alapvető szabályozási különbségre is. Az angol megoldás lényege, hogy ott a miniszteri rendeletet alig ismerik, csaknem mindent törvény szabályoz. „Ott, ahol a közigazgatás minden ága törvény által van szabályozva: az adminisztráció nem egyéb, mint ezen törvénynek kiszolgáltatása, jurisdictio.”⁴⁵

Az angol közigazgatási bíráskodás kialakulása *Pulszky Ágost* szerint „hosszú lépések sorozata.” A kormánypártból éppen e napokban kilépő, és mérsékelt ellenzéki szerepet vállaló jogfilozófus 1877. szeptember 28-án szólalt fel a képviselőválasztási bíráskodásról szóló javaslat vitájában. Arról beszélt, hogy az angol bíróságok előtt „évszázadok óta kezeltettek a közigazgatás ügyei, éppúgy, mint a magánjog kérdései.” Ott évszázadok óta foglalkoznak a bírák „közjogokkal, közjogi kérdések megvitatásával, közjogi sértések megtorlásával.” A mi

⁴² Jogtudományi Közlöny. 1896. 50. szám 394. p., JK. 52. sz. 413–416. p.; MARTONYI János: *A közigazgatási bíráskodás bevezetése, szervezete és hatékonysága Magyarországon (1867–1949)*. Acta Jur. et Pol. Tomus XX. Fasc. 2. Szeged, 1973. 5–6. p.

⁴³ Jogtudományi Közlöny 1896. 52. szám 413–416. p.; BOÉR Elek: *Törvényhatósági önkormányzatunk és közigazgatási bíróságunk hatáskörének kiterjesztése*. Magyar Jogászegyleti Értekezések. Budapest, 1908. XXXVI. költ. 6. füzet. 46. p. „Amit Gneist az angol selfgovernment hatásköréről kifejt, hogy az nem a közületek saját jogának, társadalmi érdekeinek önigazgatását jelenti, hanem valóságos állami funkciót képez, ugyanazt elmondhatjuk a régebbi magyar önkormányzatról is, mely nem helyi ügyeket, hanem helyi keretekben és helyi szervek által országos közügyeket intézett.” Vö: Rudolf von GNEIST: *Das englische Verwaltungsrecht* (Selfgovernment). 69. p.

⁴⁴ MARTONYI János: *Az ötvenéves közigazgatási bíróság*. Különlennyomat a Városi Szemle XXXIII. évfolyamából. Budapest [é.n.] 4. p.

⁴⁵ KN-1869. XV. köt. 1871. március 13–ápril 4. 1869–317. 1869-XV-169. p.; MARTONYI: 1973. 3–4. p.

jogszemléletünk merőben más, hiszen a magyar bírák ki vannak zárva a képviselőházból, „kizártuk őket mindenből, aminek a politikához némi köze van.” Angliában viszont a bírák a politikai élet aktív résztvevői, „az ország legfőbb bírái maguk is politikai pályán működnek, és politikai férfikként szerepelnek.”⁴⁶

Az angol közigazgatási jogszolgáltatás rendjében minden közigazgatási intézkedés valamelyik törvény végrehajtása volt. A hatóság ezért minden intézkedéséért, mindenkiivel szemben a bíróság előtt felelt. A közigazgatási hatóság a döntését nem alapozhatta a közérdekre, mindig egy törvényre kellett visszavezetnie, ha az intézkedést vitatták. Jól látta *Pulszky Ágost*, hogy Magyarországon ez a követelmény teljesíthetetlen volt, hiszen a közigazgatást szabályozó törvények hiányosak voltak, másrészt a közigazgatási apparátus feladatát a közérdek érvényesítésében látták. Ebben a szellemben nyilatkoztak meghatározó helyzetben lévő képviselők.⁴⁷

Hogy miként tekintett a politizáló közvélemény egy része a tudományra, mutatja *Mocsáry Lajos* 1880. március 2-i, költségvetési vitájában elmondott beszéde. „Ne méltóztassanak csak a modern közigazgatási tudományra építeni okoskodásaikat, midőn az ország közigazgatásáról van szó. Tisztelet, becsület a tudománynak, de én kijelentem, hogy semmi téren nem ismerem el kevésbé a tudomány jogosultságát, mint a közigazgatás terén, mert ez kiválólág praktikus dolog. És méltóztassanak bár barbarizmusnak tartani, de én, ki egy pár évig szolgáltam a megyét azon tapasztalatokat, azon tudományt, melyet abból merítettem, nem adom az összes elméletekért melyeket a Stein Lőrinczek, Gneist Rudolfok összehalmoztak. Tanulmányozzák önök a régi institutiót, amelynek kétségtelenül meg volt az a nagy érdeme, hogy bennünket, mint szabadságszerető, alkotmányos érzületű népet fenntartott; és én azt hiszem, hogy ha ezt tanulmányozni fogják, tisztelettel fognak meghajolni az ősök bölcsessége előtt.”⁴⁸ „Én a magam részéről a tekintetben mellőzve minden magasabb deductiókat, tisztán csakis praktikus álláspontra kívánok helyezkedni.”⁴⁹

Tibád Antal 1880. február 25-én a költségvetés általános vitájában utalt arra, hogy „dacára alkotmányunk több százados voltának, nálunk oly elem, mely a közigazgatási, illetőleg a közkormányzati teendők első fokú ellátását ingyen eszközölni hivatva volna, ki nem fejlődött.” „Tehát nem vagyunk oly szerencsések, mint Anglia, hol a viszonyok combinatív fejlesztése folytán előállott az úgynevezett békebírói osztály, mely az igen gyakran ellentétes állami és alattvalói érdekeket, önmagában mintegy mediatizálja, szerencsésen kiegyenlíti.”⁵⁰

Szederkényi Nándor is hivatkozott Angliára 1880. március 4-i képviselőházi beszédében. „E tekintetben utalok Angliára és azon nagynevű tudósra, aki ennek legnagyobb tanulmányozója: Gneistra, ki Anglia alkotmányára a következő megjegyzést tette: „A törvénykezés ily közvetítő helyzetében, magában foglalja egyfelől a rendes polgári és büntető bíraskodást, másfelől az igazgatási joghatóságot, amely az államfejlődésnek céljaira nézve a legfontosabb részét képezi.” Továbbá: „Az ekként elhatárolt igazgatási joghatóság, a rendes polgári

⁴⁶ KN-1875. XII. köt. 1877. szeptember 15. – október 29. 1875–274 (1875-XII-78. p.

⁴⁷ Tisza Kálmán 1869. június 28-i, 1871. március 22-i és Schwarz Gyula felszólalásai KN. 1869/72. XV. k. 120. p.

⁴⁸ KN-1878. X. köt. 1880. február 20- március 9. 1878-214. 1878-X. 235. p.

⁴⁹ KN-1878. XI. köt. 1880. március 10-április 10. 1878-225. 1878-XI. 109–110. p.

⁵⁰ KN-1878. X. köt. 1880. február 20- március 9. 1878-209. 1878-X. 108. p.

és fenyítő törvényszéki szervezettel összefüggő egészet képez, a mely által az államhatalmak gyakorlása szilárd határokhoz és szigorú mértékhez van kötve”, míg nálunk az ellenkező történik a merev szétválasztás által, merev határok vonattak, melyek a törvénykezést a közigazgatástól elválasztják s közigazgatási joghatóságunk ezen egyesítését, úgy, amint volt a magyar municipális önkormányzatban, majdnem lehetetlenné teszi.”⁵¹

A képviselőházban egy idő után állandósult a Tisza Kálmán és Szilágyi Dezső közötti összecsapás a közigazgatási bíróság ügyében. 1880. május 12-én a büntető törvénykönyv életbeléptetéséről szóló törvényjavaslat vitájában *Szilágyi Dezső* általában utalt az angol megoldásra. Tisza tárgyszerűséget nélkülöző válasza: „T. képviselő úr hivatkozik Anglia példájára. [...] Angliában nincs fellebbezés a bírósághoz; hanem, ha valamely közigazgatási eljárásnak törvényszerűsége ellen adatik be panasz, a legfőbb bíróságnak joga van az iratokat magához felrendeltetni és a törvényesség kérdése iránt dönten. Ez az ellenőrzés, ez a törvényszerű eljárás megóvása tekintetében követett eljárás, nem pedig a rendes menetű ügyek fellebbezése.”⁵²

A pénzügyi közigazgatási bíróságról szóló törvény parlamenti vitájában is felszínre kerültek a közigazgatási bíráskodás külföldi tapasztalatai. Az ellenzék ezúttal is követelte a központi hatalom intézményes korlátozását, de közben ragaszkodott a történeti intézményeinkhez. Jellemzőnek tekinthető *Helfy Ignác* érvelése. A közigazgatási bíráskodás kapcsán Ausztriára utalt, ahol (szerinte) a hazaihoz hasonló viták alakultak ki az államrendszer átalakításáról. Az osztrák közigazgatási bíráskodás kialakulásának történetét áttekintve nem adhatunk igazat Kossuth volt titkáranak.⁵³ A Lajtán túli területeken konstruktív vita zajlott a jogvédelem szakmai kérdéseiről. Az ottani ellenzék támogatta a radikális reformokat, nem ragaszkodott a hagyományt mentő, de korszerűtlen jogvédelmi eszközökhöz. Az 1875-ös osztrák közigazgatási bíróság hatásköréből egyébként eredetileg éppen az adóügyet vették ki, így erre nem volt célszerű hivatkozni.⁵⁴

Szapáry Gyula pénzügyminiszternek igaza volt: a kormány nem „sántikált” Ausztria után a javaslattal, hiszen ott a közigazgatási bíráskodás hatásköre csupán megsemmisítő (kasszátorius) jellegű volt, a közigazgatási döntés megváltoztatására, pozitív intézkedések hozatalára nem terjedt ki. A miniszter több felszólalásában érvelt a külhoni példákkal, de az volt az álláspontja, hogy Magyarországon a *hazai viszonyainkra szabott* közjogi megoldásokat kell kialakítani. A miniszter helyesen utalt arra, hogy nem példanélküli az önálló pénzügyi bíráskodás, hiszen pl. Olaszországban, ahol a vitás közigazgatási kérdések rendes bíróság elé tartoznak, a finansziális ügyek felügyeletét „éppen mostanában” külön bíróság elé utalták.⁵⁵

⁵¹ KN-1878. X. köt. 1880. február 20- március 9. 1878-216. 1878-X. 277. p.

⁵² KN-1878. XIII. köt. 1880. április 28 - május 29. 1878-261. 1878-XIII. 194. p.

⁵³ OLECHOWSKI 1999. 81-99. p.

⁵⁴ KN-1878. XII. köt. 329. p. Vö: Thomas OLECHOWSKI: *Europäische Modelle der Verwaltungsgerichtsbarkeit im 19. Jahrhundert.* in: Martin F. POLASCHEK – Anita ZIEGERHOFER (Hrsg) *Recht ohne Grenzen-Grenzen des Rechts.* Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien, 1998. 147. p.

⁵⁵ KN-1878. XII. 332. p. KN-1878. XII. 321-322. p. Szapáry Gyula CONCHA Győző: *A közigazgatási bíráskodás című tanulmányának (Magyar Igazságügy 1881. XVI. 5. sz.) 372., 385. és 491. oldalain szereplő megállapításokat vette át.*

A közigazgatási jogvédelem kényszere nagyrészt a hibás adóügyi politikából, és az adó-kötelezettséget ellentmondásosan szabályozó jogi normáinkból adódott. A közadók kezeléséről szóló 1876. évi XV. tc. indoklásából világosan kiderül, hogy a korabeli szabályozás legfontosabb célja az államháztartás egyensúlyának tartós helyreállítása volt.⁵⁶ Ennek következtében a helyi törvényhatóságok nagyobb szerepet kaptak az adók végrehajtásában, ami a szakszerűség, és az egyéni jogvédelem szempontjából rendkívül hátrányos volt. *Lits Gyula* ellenzéki képviselő helyesen állapította meg, hogy a tárgyalt javaslatot „nem külföldi példa utánzásának”, hanem egy belső viszonyaink által kikényszerített szabályozási kísérletnek kell tekinteni.⁵⁷

Az országgyűlési vita ezen részéből is kiderül, hogy a korabeli kormányzat nem modellekben, adaptálható külföldi mintákban gondolkodott. A dualizmus-kori jogvédelem szervezeti és hatásköri rendjét ezúttal sem elvont szempontok, hanem gyakorlati igények szabták meg. *Teleszky István*, a kor egyik leghatékosabb jogásza éppen ebben e képviselőházi vitában hangsúlyozta, hogy a közigazgatási bíróságok behozatala terén külföldi példák nem segítenek, hiszen ezek a megoldások szerteágazóak, és mivel a jogvédelem a közigazgatás egészét érinti, ebben a kérdésben csupán a hazai viszonyok alapos ismeretével, és a honi igények figyelembe vételével lehet törvényt alkotni.⁵⁸

Az 1896. évi XXVI. tc. képviselőházi vitájában a törvényjavaslatot előterjesztő belügy-miniszter utalt arra, hogy a törvényjavaslat elkészítésénél gondosan óvakodott idegen intézmények céltalan átültetésétől, és arra törekedett, hogy „jövőbeli közigazgatási bíróságunk az elfogadott rendszer keretén belül úgy egészében, mint részleteiben történeti alapokon alapult közigazgatási jogrendszerünkben fejlesztessek ki, következőleg azzal teljes harmóniában álljon és maradjon.”⁵⁹ A törvényjavaslat indoklása külön kitért az *angol megoldásra*: „az angol közigazgatási bíraskodás, amennyiben tulajdonképpen alapját a békebírói intézmény képezi, egészen a sajátos angol viszonyokban gyökerezik, ennél fogva, mint annyi más angol intézmény, az eltorzulás biztos veszélye nélkül a brit talajból máshová át nem ültethető.”⁶⁰

⁵⁶ „E sajnos körülménynek egyik fő oka a közadó kezelése iránt fennálló rendszer hiányaiban keresendő. E hiányok természetét s azok orvoslásának módját mély tanulmány tárgyává tévén, azon meggyőződésre jutottam, hogy a közadók kezelését, a pénzügyi kormányzat ezen fontos ágazatát, gyökeres intézkedésekkel reformálni kell.” Indoklás az 1876: 15. tc.-hez. KH. Irományok 1875/1878. I. köt. 45. sz. 351–358. p.

⁵⁷ KN-1878. XII. 326. p.

⁵⁸ KN-1878. XII. 326–327. p.

⁵⁹ KN Irományok 1892/97. (XIV. 510. sz.) I. mell. Ind. 297. p.; Vö: SZABÓ 1946. 159. p.

⁶⁰ KN Irományok 1892/97 (XIV), 510. sz. I. mell. Ind. 295. Azonos tartalommal: NÉMETHY Károly: *A közigazgatási bíróságról szóló törvény magyarázata*. Budapest, 1897., 3. p. Vö: SZABÓ 1946. 161. p.

IV. Kitekintés

A felhozott álláspontok igazolhatják, hogy a magyar tudományos közélet és a politika mértékadó körei *megosztottak* voltak az angol közigazgatási modell értelmezésében és alkalmazhatóságában. Megjegyzendő, hogy a hazai tudományos és törvényhozási viták résztvevői alapvetően helyesen utaltak a korabeli angol megoldásokra. Nem fordult elő az a helyzet, mint az ún. német modell esetében, ahol a hivatkozásokban keveredtek az össznémet és tagállami megoldások, továbbá az összehasonlítás idősíkjá sem volt azonos.⁶¹

A kontinentális és az angol rendszer közötti különbséget Csorba János, a közigazgatási bíróság utolsó elnöke 1947-ben a kialakulásuk eltérő körülményeivel magyarázta. Szerinte az angol megoldás csak az angolszász államokban honosult meg. Angliában ugyanis nem kellett külső támadástól tartani, így nagyobb hadsereg fenntartására, az általános hadkötelezettség bevezetésére nem volt szükség. Az európai kontinensen viszont az állam első feladatává vált lakosainak védelme, ezért fejlett közigazgatási szervezetet hoztak létre. A közigazgatási apparátus rendelkezett az állam bevételeivel, karhatalmával, és olyan tekintélyre tett szert, amely elfogadtatta a közigazgatás felsőbbbségének tudatát. Kezdetben ez a közigazgatás döntött az ellene beadott panaszokban, később külön szakbíróságokat állítottak fel, amelyek vagy nem voltak függetlenek, vagy ha igen (mint a magyar), akkor hatáskörük korlátozott volt.⁶²

Szabó József 1946-ban írta: „A közigazgatási jog tárgyi védelme éppen Angliában jutott legtisztábban kifejezésre. Írott törvények nélkül, vagy ezek pusztá kereteit kitöltve, precedensekből, bírói gyakorlatból (judge made law), hosszú évszázadok alatt épült fel a jognak és igazságnak az a csodálatosan szilárd épülete, amely egyformán védve az egyéni szabadságot s a szociális igazságot, a szerzett jogok sokféleségét és az elveszíthetetlen örök emberi egyenlőséget: biztos védelméül szolgál ma már az emberiség egyharmadának.”⁶³ Ezt a min-tát tartotta követhetőnek. Tudjuk, ezek a gondolatok nem valósultak meg. Az önálló szerve-zetű közigazgatási bíráskodás 1949-ben megszűnt Magyarországon.

Közigjogtörténetünk különös fordulataként az Alkotmánybíróság 34/1990 (XII. 22.) AB számú határozatában 1991. március 31-i hatállyal megsemmisítette a korábbi korlátozó szabályokat, és megállapította, hogy a közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatára vonatkozó törvényi szabályozás hiánya mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet valósít meg. A mulasztás pótlására vonatkozó átmeneti szabályokat az 1995. évi XXVI. törvény foglalja magában. A döntés révén (mondhatnánk: *angol mintára*) napjaink közigazga-tási jogvitái rendes bíróság elé kerültek.

⁶¹ STIPTA István: *A német közigazgatási bíráskodás kialakulása, és hatása a magyar közigazgatási jogvédelem-re*. In: Facultas nata. Ünnepi tanulmányok a miskolci jogászképzés 25. évfordulójára. (Szerk.: Szabadfalvi József) Miskolc, 2006. 347–364. p.; Uő.: *A francia közigazgatási bíráskodás hatása a dualizmus kori magyar törvényho-zásra*. In: Sapientia iniuria non potest fieri. Ünnepi tanulmányok Zlinszky János tiszteletére. (Szerk.: Horváth Attila, Koltay Tamás, Máthé Gábor) Jogtörténeti értekezések 36. (Sorozatszerkesztő: Mezey Barna). Gondolat Kiadó Bu-dapest, 2009. 263–282. p.

⁶² Jogászegyleti Szemle 1947. 17. p.

⁶³ SZABÓ 1946. 34. p.

*

Ruszoly József számos művében szorgalmazta a közjogi bíráskodás organikus szabályozásának szükségességét, egyben a haladó történelmi hagyományaink érdemibb tiszteletének igényét. Szegeden, 2002-ben megjelent tanulmányában arról írt, hogy a választási bíráskodásnak egy átalakított, erősebb bírói karakterrel rendelkező alkotmánybíróság keretében jobb helye lenne.⁶⁴ Gondolatait – úgy is, mint hálás tanítvány – a közjogi rendszerünk átalakítására hivatottak figyelmébe ajánlom.

ISTVÁN STIPTA

DER ENGLISCHE VERWALTUNGSRECHTSSCHUTZ UND DIE UNGARISCHE VERWALTUNGSGERICHTSBARKEIT IM 19. JAHRHUNDERT

(Zusammenfassung)

Die Studie übersieht den Prozess der englischen Verwaltungsumgestaltung im 19. Jahrhundert, und analysiert die Grundprinzipien der angelsächsischen Verwaltungsgerichtsbarkeit. Die englischen Rechtsschutzinstanzen, deren Wirkungskreis und Prozessregeln werden ausführlich erörtert. Demnach werden die wichtigsten Ansichten der ungarischen öffentlichen Rechtswissenschaft über die Verwaltungsgerichtsbarkeit im Dualismus besprochen, dann wird die Meinung der politischen Publizistik über das englische Modell bekannt gemacht. Es werden die Landesversammlungsstreite der heimatlichen Gesetze über die Verwaltungsgerichtsbarkeit analysiert. Es wird festgestellt, dass das heimatliche Rechtsschutzsystem organischer Weise, den heimatlichen Bedürfnissen und Zwängen entsprechend zustande gekommen ist.

⁶⁴ RUSZOLY József: *Máig érő alkotmánytörténelem*. Bába Kiadó. Szeged, 2002. 122. p.

SRĐAN ŠARKIĆ*

The Law of Property in Mediaeval Serbia

The Concept of The Thing and Ownership

I. A „Thing“ – The Concept and Division

The Serbian mediaeval law of property was concerned essentially with things (*res*), their acquisition and their transfer. The things (*res*) were considered as objects and as rights in objects, that had economic value. However, Serbian mediaeval law does not abstractly use the idea of a thing (*stvar* in Serbian language). In every case, Serbian legal sources quote and name any single thing that was the object of the transaction. Only one fragment in the Serbian translation of *The Syntagma of Matheas Blastares*¹ mentions the Roman division on *res mobiles* and *res immobiles* (movable and immovable things, *dvižima ili nedvižima*).²

The oldest expression to designate property was *dobitak*. Literally, the word means *gain, asset*, but in the legal documents from 13th and 14th century, the term was primarily understood as *cattle, livestock*, which was considered the most primitive form of a man's fortune. Such a concept could be clearly seen in King Dušan's treaty with Dubrovnik (Ragusa)³ from 1345, where the duty on *cattle* [*dobitak*] *which goes to Dubrovnik* (*od*

* University of Novi Sad, Faculty of Law (Újvidéki Egyetem, Jogtudományi Kar)

¹ Byzantine nomokanonic miscellany put together in 24 titles (each title has a sign of one of Greek alphabet letter) by the monk Matheas Blastar from Thessaloniki, came to be known in Serbia in two translations, a full version and an abridged one.

² S. NOVAKOVIĆ, *Matije Vlastara Sintagmat*. Beograd 1907, p. 216. In the original Greek text of *Syntagma*, beside the division on movable and immovable things (πράγματα κινητὰ ἢ ἀκίνητα) we can find the idea of selfmovable (αὐτοκίνητα) things, which was omitted in the Serbian translation. See *Μαθαίου τοῦ Βλαστάρεως Σύνταγμα κατὰ Στοιχείον*, edition G. A. RALLIS and M. POTLIS, Athenes 1859, p. 207. Cf. C. I. VI, 61,6; VII, 37,2; VII, 37,3 and IX, 13,1, which mentions *res mobiles vel immobiles seu se moventes*.

³ During the political independence of the Serbian Mediaeval State (1180–1459), its most important commercial partner was the small City-Republic of Dubrovnik (Latin *Ragusium*, Greek *Ραγούσιον*, Italian *Ragusa*, today in Croatia). Although the community of Dubrovnik recognized the supreme authority of the Byzantium (until 1205), Venice (until 1358) and Hungary (until 1526), the Republic enjoyed a large amount of autonomy and had the ability to conclude international treaties. The merchants from Dubrovnik had a great interest in maintaining good relations with Serbian rulers and in increasing the trade with Serbia and Bosnia. Therefore, the founder of Serbian dynasty, Stefan Nemanja (1168–1196), had already signed the first treaty with Dubrovnik, and his example has been followed by all Serbian monarchs. The treaties with Dubrovnik became an important source of Serbian mediaeval law. On sources of Serbian mediaeval law (including the treaties with Dubrovnik), see S. ŠARKIĆ, *A*

dobitka koji grede u Dubrovnik) was mentioned.⁴ In the same meaning the word *dobitak* was used in King Dušan's charter presented to the monastery of Hilandar (1334–1346): *And what the cattle graze (I što pasu dobitak...)*.⁵ However, in 13th century documents, *dobitak* also began to designate the abstract idea of property. For example, when Ragusan doge Johanes Dandulus confirms his friendship with the Serbian King Stefan Vladislav (around 1237), he says that the King can freely enter and leave Dubrovnik (Ragusa) with *all his property (dobitku tvoemu vsakomu, s dobitkom vsakim tvoim)*.⁶ In the treaty from 1282, King Milutin says that the Ragusans (Dubrovčani) can *leave [Serbia] with all their property (da si izidut s vsem svojim dobitkom)*.⁷

In several cases Serbian legal sources differentiate between *živi dobitak*, literally *live gain, live asset*, i.e. cattle, livestock, and *mrtvi dobitak*, literally *dead or inanimate gain*, i.e. the immovable things.⁸ However, in Article 144 of Dušan's Law Code (1354)⁹ the whole property of an individual calls *his house and his cattle (njegova kuća i njegov dobitak)*, where the word *kuća* (lit. *house*) could designate immovable property, and *dobitak* all movable things, not only cattle.¹⁰

The term which most frequently designates the whole property is *imenije* or *imanije* = property, holding, estate, homestead (from verb *imeti* or *imati* = to have). In Serbian legal documents, *imanije*, as the object of property rights is often opposed to the *glava* (lit. *head*), as the subject of legal acts (natural person, individual).¹¹ That is clear from two treaties with Dubrovnik (1349 and 1357) where the same formula has been repeated: *And that they [Ragusans] circulate within my Empire¹² with their heads [as individuals] and their property...without any disturbance (Da gredu svojimi glavama, imanijem svojim... bez*

középkori szerb jog forrásai. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, tom. XXXVIII – XXXIX (ann. 2001 – 2002), pp. 161–170.

⁴ S. NOVAKOVIĆ, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Beograd 1912, p. 167.

⁵ Ibid. p. 414, XIII. Hilandar (Greek Χελανδάριον) is Serbian monastery on Holy Mountain (peninsula Athos in Greece).

⁶ In Latin version of the document *dobitak* is translated as *habere (alio vestro habere, toto habere vestro)*. Ibid. pp. 139, III; 140, IV; 141, VI; 142, VII.

⁷ Ibid. p. 156, III.

⁸ Ibid. pp. 479, IV; 480, VIII; 483, VI.

⁹ Dušan's Law Code was the most important legal source in mediaeval Serbia, issued at State Councils (Serbian *Sabori*, singular = *Sabor*, representative assemblies of the most powerful lords) held in Skoplje (today capital of Former Yugoslav Republic of Macedonia) on 21 May 1349 (the first 135 articles) and in Serres (Σέρραι, in the Middle Ages very important Byzantine town in Greek Macedonia, conquered 1354 by Serbs) five years later (articles 136–201). See S. ŠARKIĆ, op. cit. pp. 168–169.

¹⁰ Edited by S. NOVAKOVIĆ, *Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349 i 1354*, Beograd 1898 (reprint 2004), pp. 111 and 232. The English text of all the articles quoted in this work is according to the translation of Malcolm BURN, *The Code of Stephan Dušan. Tsar and Autocrat of The Serbs and Greeks*. The Slavonic (and East European) Review 28, London 1849–50, pp. 198–217 and 516–539 (article 144, p. 526).

¹¹ See S. ŠARKIĆ, *Natural Persons (Individuals) and Legal Persons (Entities) in Serbian Mediaeval Law. Zbornik radova Vizantološkog instituta* 45 (2008), pp. 223–229.

¹² I.e. The Empire of Stephan Dušan. In 1346 Serbian King Stephan Dušan became more powerful than Byzantine Emperor and he proclaimed himself *the true-believing Tsar [Emperor] and autocrat of the Serbs and the Greeks*.

zabave po zemlji carstva mi).¹³ Dušan's Law Code uses the term *imanije* as well, designating the whole property (all movable and immovable things). Article 70, regulating the division of family estate, mentions *brothers or father or sons, or any other, independent by bread or property... (ili bratenci, ili otac ot sinov, ili in kto odelan hlebom i imanijem)*.¹⁴

II. Ownership

Ownership is defined as a collection of rights to use and enjoy property, including the right to transmit it to others. According to the rules of Roman law full ownership (*dominium*) gave the owner three important rights: a) *ius utendi* – the right to use the property; b) *ius fruendi* – the right to enjoy the fruits and profits of the property, and c) *ius abutendi* – the right to consume or destroy the property. However, the concept of ownership in feudal law is different: ownership right was not unic, rather divided. The title or property which the sovereign in feudal States is considered as possessing in all the lands of the kingdom was called *dominium eminens*. *Dominium directum* (right of proper ownership) was the right of the superior or the lord, as distinguished from that of his vassal or tenant. The right of the vassal or tenant was *dominium utile* (useful or beneficial ownership): the usufruct, or right to the use and profits of the soil, as distinguished from the *dominium directum* or ownership of the soil itself.¹⁵

In mediaeval Serbian law we can find two essential concepts having to do with ownership: *baština* (hereditary estate) and *pronoia* (fief). *Baština* could belong to the noblemen (*vlastela*), to the Church and to the villagers (*meropsi*).

The hereditary estate holders had a full and unlimited ownership right to their manor (*baština*). The expression *baština* comes from the old Slavonic word *bašta* = *father*, and indicates the hereditary estate (*očevina*), with reference to the real estate which passes from father to the heirs of his body (analogous to the Latin term *patrimonium*, derived from the word *pater* = *father*, as well).¹⁶ The lord, who was the hereditary estate holder, could freely consume his property: sell it, give it as a present, or alienate it in any other way, as is unequivocally said in Article 40 of Dušan's Code: ... *and they may be disposed freely, submitted to the Church, given for the soul*¹⁷ *or sold to another (da su volni nimi i pod crkov dati, ili za dušu odati, ili inomu prodati komu ljubo)*.¹⁸ It was clearly pointed out in article

¹³ *Zakonski spomenici*, pp. 169, I; 179, I.

¹⁴ BURR, p. 211; NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 57 and 189.

¹⁵ Cf. *Black's Law Dictionary*, St. Paul, Minn., pp. 486–487.

¹⁶ See V. MAŽURANIĆ, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*. Zagreb 1908–1922 (reprint 1975), pp. 45–48, and P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, edited by M. Deanović and Lj. Jonke, with a collaboration of V. Putanec, vol. I, Zagreb 1971, p. 120.

¹⁷ Formula *given for the soul (za dušu odati)* expresses the freedom of testamentation and corresponds to the capacity to make a will. See S. ŠARKIĆ, *The Concept of the Will in Roman, Byzantine and Serbian Medieval Law*, *Fontes minores XI*, Forshungen zur byzantinische Rechtsgeschichte, herausgegeben von L. Burgmann, Frankfurt am Main 2005, pp. 427–433.

¹⁸ BURR, p. 206; NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 36 and 171.

41 of the Code that *baština* was a hereditary manor: *If any lord have no child, or if he have it die, then upon his death the inheritance remains empty until there be found someone of his kin up to the third cousin, and to him shall the inheritance fall (Koi vlastelin ne uzima dece, ali paki uzima decu, tere umre, po egove smrti baština pusta ostane do-gde se obrete od egova roda, do tretiega bratučeda; ta-zi da ima egovu baštinu).*¹⁹ Dušan's Law Code guaranteed security of property to the hereditary estate holders by using the terms *those patrimonies are confirmed (baštine da su tvrde)*.²⁰ The Emperor could deprive the hereditary estate holder of his manor *only in the case of treason, and not for any other trespass (razve jedine nevere, a ni za jedinoe ino sagrešenje)*.²¹

The hereditary estate of a nobleman consisted of full ownership limited by military service (*vojevanje*) and payments of a special land-tax (*soće*). According to Article 42 of Dušan's Code worldly lords *shall pay the corn-due (soće) and provide soldiers to fight (razve da daju soće i vojsku da vojuju po zakonu)*.²² The corn-due (*soće*)²³ was collected from noblemen and commoners (*sebri*), but the lord had to add one *perper*²⁴ or *kabao*²⁵ of corn and give it to the Emperor.

The hereditary estate belonging to the Church had no above mentioned burdens, so the sovereign's supreme property right (*dominium eminens*) was only theoretical. This is clearly declared in Article 26 of the Code: *Churches situated on the lands of my Empire, my majesty releases from all services*²⁶ *both great and small (Crkvi vse što se obretaju po zemli carstva mi osvobodí carstvo mi ot vseh rabot malih i velikih)*.²⁷ This means that the churches and monasteries did not have obligation to pay the *soće* to the Emperor or to provide soldiers for battle. Serbian legal sources do not mention any confiscation of Church manors.

The villager (*meropah*) could dispose of his land, but his property right was a dependent hereditary estate (a kind of *dominium utile*) burdened with certain feudal duties. Providing that the supply of labour was maintained, the *meropah* (villager) could even sell or alienate his land in any other way. This could be clearly seen in Article 174 of Dušan's Code:

¹⁹ BURR, p. 206; NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 37 and 171. The words *up to the third cousin (do tretiega bratučeda)* indicate the eighth degree of relatives.

²⁰ Articles 39 and 40, BURR, pp. 205–206; NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 36 and 170–171.

²¹ The Emperor's Dušan charter to the lesser lord (*vlasteličić*) Ivanko Probišćitović from May 28, 1350. Edition A. SOLOVJEV, *Odabrani spomenici srpskog prava od XII do XV veka*. Beograd 1926, p. 151.

²² BURR, p. 206; NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 38 and 172.

²³ See the article *Soće*, by M. BLAGOJEVIĆ in *Leksikon srpskoga srednjeg veka (The Lexicon of Serbian Middle Ages)*, Beograd 1999, pp. 683–685.

²⁴ „The *perper* was the Serbian money of account, like the contemporary English mark. The word is a corruption of the Greek ὑπερπρος, meaning gold *tried in the fire*.” BURR, p. 201. On Serbian money see detailed study by V. IVANIŠEVIĆ, *Novčarstvo u srednjovekovnoj Srbiji*. Beograd 2001.

²⁵ One *kabao* = 16 kg. According to M. BLAGOJEVIĆ. *Soće – osnovni porez srednjovekovne Srbije (Soće – The Basic and General Tax in The Medieval Serbia)*, *Glas Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 11*. CCCXC (2001), pp. 1–44, one Serbian *kabao* (tub) had the weight in wheat being between 61,5 and 62 kilos.

²⁶ *Rabota*, the general Slavonic word for customary labour service. Greek ἀργαρία, which is a word of Persian origin which originally meant impressment as a courier. BURR, p. 203.

²⁷ BURR, p. 203; NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 27 and 162.

*Workers on the land who have their own inherited property, land vineyards or purchased estate, are free to dispose of their own lands and vineyards, to give them as dowries, to give them to the Church, or to sell them, but there must always be a labourer on that place for him who is lord of that village. If there be no labourer in that place for him who is lord of the village, the same lord is free to take the vineyard and the fields (Ljudije zemljane koji imaju svoju baštinu, zemlju i vinograde i kupljenice, da su voljni ot svojih vinograd i ot zemlje, u prikiju odati, ili crkvi podložiti ili prodati, a vinu da jest rabotnik na tom-zi meste onomu-zi gospodaru čije bude selo. Ašte li ne budet rabotnika, na onom zi mestu onomu gospodaru čije bude selo, da jest voljan uzeti one-zi vinograde i njivije).*²⁸ Article 67 adds: ... such payment men make and work that they do, so much land let them have (... kako platu plaćaju i rabotu rabotaju, tako-zi i zemlju da drže).

²⁹

The institution of the fief (*dominium directum*) was transmitted to Serbia from Byzantium and was called after the Greek word *πρόνοια* (*pronoia*), which was used in the Byzantine Empire from the eleventh century.³⁰ The term *pronoia* is mentioned for the first time in Byzantine sources in the middle of the eleventh century when Emperor Constantine IX Monomachos (Μονομάχος) gave a village of Mangana (Μάγγανα) as a fief to his prime minister Constantine Leichoudes (Λειχούδης) and for his occasion he issued the immunity Charter (καὶ τὴν τῶν Μαγγάνων ἀνέθετο πρόνοιαν καὶ τὰ περὶ ἐλευθερείας αὐτῶν ἐνεπίστευσε ἔγγραφα).³¹ In Greek the word *πρόνοια* means *care, foresight, forethought, administration* and in the Church terminology it means *Providence*. The word got its special meaning because the imperial government used to give small manors on administration (εἰς πρόνοιαν or κατὰ λόγον προνοίας), and only the land acquired in that way was called *pronoia*.

Pronoia was mentioned in Serbia for the first time in the famous Charter presented by King Milutin to the monastery of St. George, near Skoplje (1299–1300). The Charter mentions a certain Manota, who acquired by dowry the land of his father in law Dragota, in the place named Rečice. But later on, King Milutin decided to give the whole area to the monastery of St. George. Making the revision of property rights on that territory, the King's servants established the fact that Dragota's manor was not a hereditary estate (*baština*) but *pronoia* – a fief, a land held by military tenure. That was the reason why Manota could not

²⁸ BURR, p. 533; NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 136 and 250.

²⁹ BURR, p. 211; NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 55 and 187.

³⁰ The most important works on *pronoia* are: G. OSTROGORSKIY, *Pronija, prilog istoriji feudalizma u Vizantiji i u južnoslovenskim zemljama. Complete works of G. Ostrogorsky, book 1*, Beograd 1969, pp. 119–342; P. LEMERLE: *Recherches sur le régime agraire à Byzance: la terre militaire à l'époque des Comnènes*, Cahiers de civilisation médiévale 2 (1959), pp. 265–281; A. HOHLWEG: *Zur Frage der Pronoia in Byzanz*, Byzantinische Zeitschrift 60 (1967), pp. 288–308; G. OSTROGORSKY: *Die Pronoia unter den Komnenen*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 12 (1970), pp. 41–54; R. RADIĆ: *Novi podaci o pronijarima iz prvih decenija XIV veka (New Data about Pronoiars from The first Decade of The Forteenth Century)*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 21 (1982), pp. 85–93. On Serbian *pronoia* see S. NOVAKOVIĆ, *Pronijari i baštinici (spahije i čitluk sahibije). Prilog k istoriji nepokretne imovine u Srbiji XIII do XIX veka*, Glas 1 (1887), pp. 1–102 = in *Vaskrs države srpske i druge studije. Klasici jugoslovenskog prava, knjiga 1*, Beograd 1986, pp. 161–223.

³¹ *Ioannis Zonaræ Epitomæ historiarum*, ed. M. PINDER, III, Bonnæ 1841–1897, p. 670, 7–9.

acquire Dragota's land by dowry, except if he had accepted the military service like his father in law had.³²

The text from St. George's Charter clearly says that the fief holder (*pronijar*) does not have full ownership right over land. He had *ius utendi* – the right to use the property and *ius fruendi* – the right to enjoy the fruits and profits of the property. But he does not have the most important right – *ius abutendi* (the right to consume or destroy the property). A *pronoia* was land held by a military tenure and it could be succeeded only in case when a fief holder's son accepted military service. A fief always remained in the Tsar's *dominium* and its tenant had no right of ownership, could not sell it or alienate it in any other way, as was strictly forbidden in Article 59 of Dušan's Code: *No man is free to sell or buy a fief, who has not an hereditary estate. And no man may subject fief-lands to the Church: and if they do so, it is not valid (Proniju da nest voljan nikto prodati ni kupiti kto ne ima baštinu; ot pronijarske zemlje da nest voljan nikto podložiti pod crkov; ako li podloži da nest tvrdo)*.³³ Though the legal documents clearly make a juridical difference between a hereditary estate (*baština*) and a fief (*pronoia*) it seems that in practice that difference was not clearly marked in the fourteenth century. That fact can be marked in Dušan's Code: Article 68 defining the amount of compulsory labour required from the villagers (*meropsi*), speaks only about the services due to the fief holder (*pronijar*) and not to any lord (*vlastelin*). That proves only, according to G. Ostrogorsky, that in Dušan's Law Code the word *pronijar* (fief holder) replaced the common term of feudal lord and that the relationships on manors, either being a fief or a hereditary estate, were in fact similar.³⁴ As all the lords in Serbia were *tenants in capite*, a fief was generally given to its beneficiaries by the monarch himself. However, sources show us an exception of that rule: by a Greek Chrysobull of Dušan's half-brother Simeon-Siniša, lord of Thessaly (Θεσσαλία) and Epiros (Ηπειρος), confirming on January 1361 the estate of his great constable John Tzaphas Oursinos Doukas. Among the great constable's manors, the Chrysobull mentions the village of Phiatza, which John Tzaphas gave as a fief (δία πρνοίας) to his nephew and namesake John Tzaphas.³⁵ This fact puts forward the question of whether it was possible in Serbia for a lord to give a fief (*pronoia*) to his vassal, or if only a monarch could do that. Discussing that problem, S. Novaković points out Article 106 of Dušan's Law Code, which among the lords servants (*dvorani*) mentions *pronijarevići* (sons of a fief holder). According to S. Novaković this is proof that the great lords in Serbia had their own fief holders (*pronijari*), who were their soldiers, although there is no source which can confirm such a relationship.³⁶ We can accept the interpretation that *pronijarević* was a son of fief holder, but nothing proves that he had his own fief (*pronoia*). On contrary, being poor, without his own fief

³² *Zakonski spomenici*, pp. 614–615; *Odabrani spomenici*, pp. 75–76.

³³ BURR, p. 209; NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 50 and 182.

³⁴ G. OSTROGORSKY, *Pronija*, p. 293.

³⁵ A. SOLOVJEV – V. MOŠIN, *Grčke povelje srpskih vladara (Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae)*, Beograd 1936 (reprint London 1978), p. 234.

³⁶ S. NOVAKOVIĆ, *Pronijari i baštinici*, p. 36.

(*pronoia*), *pronijarević* (the son of a fief holder) was obliged to become lord's servant.³⁷ It seems that the case of John Tzaphas and his nephew is the only example of a fief (*pronoia*) given by a lord to his vassal. But, as G. Ostrogorsky said, this sole case could not be the basis for the general conclusions. John Tzaphas was a nobleman of a foreign origin, lived in Epiros, the region that was under a strong influence of the West and where social relations were very different from Serbian ones. Even Simeon-Siniša, Dušan's half-brother, did not consider himself as a Serb³⁸ and under his rule Epiros and Thessaly were in fact separated from Serbia.³⁹ The Emperor's Dušan Greek Chrysobull from June 1352, to the monastery of Xenophontos (Ξενοφώντος) in the Holy Mountain, mentions *the land, held before by the knight Mouzakios in the area of Myriophitos* (την γῆν, ἣν προκατεῖχε καβαλάριος ὁ Μουζάκιος ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τοῦ Μυριοφύτου).⁴⁰ The Greek word καβαλάριος = *knight* (from Middle Ages Latin *caballarios* and French *chevalier*) designated the honourable title for the knights in Byzantium and Serbia, originating from Western European countries. But it remained unclear whether Muzakios' manor was a fief (*pronoia*) or hereditary estate (*baština*). In the fifteenth century the threat of Turkish conquest caused the strengthening of the fief-system. That was the reason why the fiefs were given not only to the lesser lords, but to the highest dignitaries as well.⁴¹

³⁷ T. TARANOVSKI, *Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi I*. Beograd 1931, p. 38 = *Klasici jugoslovenskog prava, knjiga 12*. Beograd 1996, p. 68, says that if *pronijarević* (son of a fief holder) had his own fief (*pronoia*) he would not be called *pronijarević*, but *pronijar* (fief holder). Cf. A. SOLOVJEV, *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine*. Beograd 1980, p. 263 adds that fief (*pronoia*) could be inherited only by the oldest son. Other sons of a fief holder (*pronijarevići*) did not want to work as commoners (*sebri*), so they entered into the service of the great lords, looking for an opportunity in war to become rich and to acquire their own fief or hereditary estate. According to the author's opinion, that was the case of a lesser lord Ivanko Probištitović, who became rich being a despot's John Oliver servant, bought land and houses, which the Emperor confirmed to him later as a hereditary estate.

³⁸ His signature on charters was: ΣΥΜΕΩΝ ΕΝ ΧΡΙΣΤΩ ΤΩ ΘΕΩ ΠΙΣΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ 'ΡΩΜΑΙΩΝ ΚΑΙ ΣΕΡΒΩΝ, Ο ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ.

³⁹ G. OSTROGORSKY, *Pronija*, p. 301.

⁴⁰ *Diplomata graeca*, p. 186. Cf. and p. 448.

⁴¹ For the examples see OSTROGORSKY, *Pronija*, pp. 303–310.

SRĐAN ŠARKIĆ

A TULAJDONJOG A KÖZÉPKORI SZERBIÁBAN

(Összefoglalás)

A középkori szerb jog nem használja a dolog fogalmát elvont értelemben (szerb nyelven *stvar*). A szerb jogforrások esetről esetre neveznek meg minden dolgot és egyedileg hivatkoznak minden dologra, amely az adott jogügylet tárgyát képezte.

A legkorábbi kifejezés, amely a tulajdont jelölte, a *dobitak* volt. Szó szerint hasznót, vagyoni előnyt jelent, ám a 13. és a 14. századi jogi emlékekben e kifejezéssel elsődlegesen a szarvasmarhát, a haszonállatot illették. Mindamellet azon kifejezés, amellyel a leggyakrabban jelölik a tulajdon egészét az *imenije* vagy az *imanije*, mely tulajdont, birtoklást, földbirtokot, tanyát jelent (eredete az *imeti* vagy *imati* ige, amely birtokolni jelentéssel bír).

A középkori szerb jogban két alapvető fogalmat találunk a tulajdonnal kapcsolatban: *baština* (örökletes földbirtok) és *pronoia* (hűbértok). A *baština* a nemesekkel (*vlastela*), az egyházzal és a falvak lakosaival (*meropsi*) összefüggésben használható.

A hűbértok intézménye (*pronoia*) bizánci közvetítéssel jutott el Szerbiába, és azt a Milutin király által a Skopje közelében lévő Szt. György kolostor részére kiadott oklevélben (1299–1300) említették először Szerbiában.

SZABADFALVI JÓZSEF

Adalékok a magyar „tételes jogbölcseleti iskola” történetéhez

Tanulmányommal egykori professzorom, későbbi tan-
székvezetőm, majd intézetigazgatóm előtt tisztelgek. Kö-
szönettel tartozom mindazon segítségért és támogatásért,
melyet egyetemi és tudományos pályafutásom elején tőle
kaptam.

A JOGPOZITIVIZMUS URALOMRA JUTÁSA MAGYARORSZÁGON. A 19. század utolsó har-
mada és a századforduló időszaka a magyar kultúra és szellemi élet fellendülésének
korszaka. A kiegyezés adta kedvező társadalmi-politikai feltételek közepette az európai
kultúrával és tudománnyal korábban nem tapasztalt eleven kapcsolat épült ki. A társada-
lomtudományban meghatározó nyugati áramlatok közvetlen hatása, illetve naprakész
követése a hazai tudós közösségre termékenyítő hatást gyakorolt. A tudományos dispu-
tációnak egyre gyakrabban új elméleti keretek kialakításának igénye fogalmazódott meg.
A legkiválóbbak élen jártak az elméletalkotás terén, eredményeik, legjelentősebb műve-
ik mértékadó német és angol kiadók gondozásában jelentek meg. A modern magyar
állam gyors kiépülése, továbbá az ezzel együtt járó kodifikációs munkálatok a hazai
jogtudomány első igazi virágkorához vezettek.

Az elmúlt századfordulóhoz közeledve a társadalmi-gazdasági változásoknak, így az
állami-politikai hatalom gyakorlásából magának mind nagyobb szerepet kívánó polgár-
ság törekvéseinek az észjogi felfogás, pláne a klasszikus természetjogi szemléletmód,
illetve az egyre anakronisztikusabbá váló történeti jogi iskola tanai már nem feleltek
meg. A közép-kelet-európai régióban, így Magyarországon is a társadalomtudományi
gondolkodásban növekvő befolyásra tett szert a tapasztalati világ modellálására vonat-
kozó evolucionista-reformista magyarázatokban megjelenő pozitivisták szemléletmód.
Mindez nem hagyta érintetlenül elméleti jogi gondolkodásunkat. Ennek köszönhetően
természetesen a nemzetközi tendenciákhoz igazodva – az 1870-es évektől kezdődően
Magyarországon is a jogpozitivizmus lett az uralkodó irányzat. Somló Bódog épp a
századfordulón megjelent írásában a magyar jogbölcseleti gondolkodás megújítására
tett kísérletről, azok szereplőiről és az újítástól féltő még mindig uralkodó konzervatív
szemléletről ekképp szól: „A jogbölcseletnek nálunk is feltámadt az [...] igazi ellensége:
az uralmon lévő érdekeknek az újítástól való félelme. Ha a magyar jogbölcselet megma-
radt volna a régi iskola ösvényén, akkor a baj még nem lett volna oly igen nagy és a
természetjogi lom is elheverhetett volna még a pandektajogi és egyházjogi ószer között.
De a magyar jogfilozófiának Pulszky Ágostja támadt, a ki friss levegőt hozott a modern

angol filozófia ormairól...”¹ Lényegében hasonló értelmű jellemzést adott Pikler Gyula – az egykori tanítvány, majd tanszéki utód – Pulszky tantermének aulájáról: „Ebben a teremben egy más levegő csapott meg bennünket mint a többiben: a természettudományi felfogás levegője, a nagy, egységes tudományos áramnak levegője, mely mintegy itt hatolt bele a jurisprudentia álló levegő-szigetébe. Csüggedésünket újra remény váltotta fel.”² Finkey Ferenc a XX. század elején megfogalmazott méltatásában a „mai európai jogbölcseleti irodalom egyik legjelentősebb alkotását” látja Pulszky életművében, akit nemcsak az angol analitikai iskola folytatójának, sőt továbbfejlesztőjének tekint, hanem egy „teljesen önálló modern tételes jogbölcseletnek”, aki „Comte és Spencer tanainak egységes és értékes részleteit alapul véve [...] új utat tör a jogbölcselet művelése terén.” Majd így folytatja: „Pozitivistá és szociológus, azonban szerencsésen kikerüli úgy a pozitivizmus, mint a szociológia túlzásait, egyoldalúságát. A jogbölcseletet társadalmi tudománynak tekinti, de nem olvasztja be azt a szociológiába, az ő jogbölcselete egy pozitivistá alapra épített önálló, életerős jogbölcselet.”³

A „MODERN TÉTELES JOGBÖLCSELETI ISKOLA” MEGTEREMTŐJE.⁴ A XIX. század utolsó harmadában a magyar társadalomtudományi gondolkodás kiemelkedő alakja, a pozitivistá jog- és állambölcselet első számú hazai képviselője volt *Pulszky Ágost* (1846–1901).⁵ A pesti jogi kar jogbölcselet és a nemzetközi jog professzoraként jegyzett életmű a magyar jogbölcseleti gondolkodás önállósulási törekvéseinek első jelentős próbálkozása. Munkássága fontos szerepet játszott abban, hogy a magyar jog- és állambölcseleti, de joggal állíthatjuk a széles értelemben vett társadalomtudományi gondolkodás modernizációs kísérlete sikerrel járt.⁶ A szabadságharcot követő emigrációs éveknek köszönhetően az angol mellett más európai nyelveket is kiválóan ismerő Pulszky számára új, korábban nem tapasztalható lehetőségek nyíltak. Az angol társadalomtudományi gondolkodás iránti affinitása elsősorban annak köszönhető, hogy iskoláinak jelentős részét Londonban végezve már fiatalon megismerkedett az angol kultúrával és tuda-

¹ SOMLÓ Bódog: *A jogbölcselet tanítása*. Jogállam. I. évf. (1902) 1. sz. 59. p.

² PIKLER Gyula: *Pulszky Ágost tudományos tevékenysége*. In: Pulszky Ágost emlékezete. Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 1902. 25. p.

³ FINKEY Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*. A jogbölcselet, mint alapvető és összefoglaló (általános) jogtudomány kézikönyve – egyetemes fejlődéstörténeti alapon. I. köt. Bevezetés és a jogbölcselet kifejlődésének története. Grill Károly Könyvkiadóvállalata. Budapest, 1908. 427. p.

⁴ Uo. 426. p.

⁵ Életről és munkásságáról lásd bővebben: PIKLER Gyula: *Pulszky Ágost tudományos tevékenysége*. In: Pulszky Ágost emlékezete. Társadalomtudományi Társaság. Budapest, 1902. 15–40. p.; CONCHA Győző: Pulszky Ágost. Jogállam. V. évf. (1906) 421–450. p.; FINKEY Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi...* 426–436. p.; BÁRD József: *Pulszky Ágost jogbölcselete*. Magyar Jogászegyleti értekezések. XII. köt. 81. füz. Franklin Társulat. Budapest, 1917.; HORVÁTH Barna: *Die ungarische Rechtsphilosophie*. Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie. Bd. XXIV. (1930/31) H. 1. 46–52. p.; SZABÓ Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1955. 214. skk p.; SZILÁGYI Péter: *Fejezetek az ELTE Állam- és Jogelméleti Tanszékének történetéből*. In: Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XXVI. (Főszerk.: Vékás Lajos) Budapest, 1984. 116–143. p.; FALUS Katalin: *Fejezetek a magyar jogfilozófiai gondolkodás történetéből: Pulszky, Pikler és Somló jogpozitívizmusa*. Kandidátusi értekezés (Kézirat) Budapest, 1994. 6–75. p.; SZABADFALVI József: *A jogpozitívizmus diadala. Pulszky Ágost élete és munkássága*. In: Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből. Bíbor Kiadó. Miskolc, 1995. 21–44. p.; KUPA László: *Pulszky Ágost bölcselete*. Seneca Kiadó. Budapest, 1996.; SZABADFALVI József: *Pulszky Ágost*. In: Hamza Gábor (szerk.): Magyar Jogtudósok. II. köt. Magyar Felsőoktatás Könyvek. 17. Professzorok Háza. Budapest, 2001. 47–69. p.

⁶ Horváth Barna szerint a magyar jogbölcseleti gondolkodás „modern” korszaka Pulszky Ágosttal kezdődik. Vö. HORVÁTH Barna: *Die ungarische Rechtsphilosophie*. 37–85. p.

mánnyal. A kiegyezés eredményeképp létrejövő gazdasági és politikai, valamint a tudományos életben megnyilvánuló pezsgés korszakában a társadalomtudományi gondolkodás számára az angol tudomány által megtestesített eredmények, módszerek és paradigmák új orientációs mintákat jelentettek, ennek közvetítésében Pulszkynek elévülhetetlen érdemei vannak. A korabeli magyar társadalomtudományi gondolkodásban kialakult vákuum-helyzetben Pulszky számára fényes akadémiai és nemzetközi karrier lehetősége csillant fel. Sajnálatos módon azonban e kiemelkedő intellektusú gondolkodót a gyakorlati politika szele megérintette, sőt korán bekövetkezett haláláig „fogságban” tartotta. Így a hazai társadalomtudományi gondolkodás egy potenciálisan nemzetközi hírnévre esélyes tudósának karrierje nem teljesedhetett ki.

Vizsgálódásunk szempontjából elsősorban Pulszky 1885-ben nyomtatásban megjelent *A jog és állambölcselet alaptanai*⁷ című korszakos művére kell hivatkozni, melyben a korabeli európai tudományos szttenderdek kijelölésére és egy ebből táplálkozó saját társadalom-, állam-, és jogelmélet megalkotására vállalkozott.⁸ A hazai tudományosság szempontjából mérőöldkőnek tekinthető Pulszky teljesítménye, hiszen opusa megjelenésétől számítják Magyarországon a jogpozitivistá szemléletmód diadalra jutását. Ezt a megállapítást támasztja alá Finkey minősítése is, aki Pulszkyt a „modern tétéles jogbölcseleti iskola fejének” nevezi.⁹

Pulszky monográfiájának negyedik részében – főképpen kortárs angol szerzőkre támaszkodva – foglalkozik alapvető jogbölcseleti kérdésekkel. A könyv bevezetésében erről így szól: „[...] az utolsó fejezetek megírásánál sok részben hasznomra volt [...] a jog fejlődéséről és forrásairól írt angol munka, a melyek közül különösen ki kell emelnem Clark *Practical Jurisprudence*-ét és Holland *Jurisprudence*-ét, Lightwood tanulmányát a tétéles jog természetéről, és Pollock értekezéseit az erkölcsstan és a jogtudomány köréből.”¹⁰ E szerzők és művek jól reprezentálják Pulszky tájékozódását, hiszen a korabeli angol analitikai pozitívizmus jeles alakjai mellett a mainei hagyományokat folytató, később „historical jurisprudence” néven ismertté vált jogelméleti irányzat képviselőinek munkái jelentették az orientációs mintát számára. Nem véletlen, hogy a pozitivistá jogszemlélet megjelenését, uralkodóvá válását e mű megjelenésétől számítják Magyarországon. Jogfogalma mindezt egyértelműen bizonyítja: „A jog, a társadalmi együttlét feltételeinek összlege a közösségi és egyéni cselekvőség tekintetében, öszsztesen mindig mint az állam akarata jelentkezik nyiltan kifejezve parancsban, engedélyben vagy tilalomban, avagy hallgatag elismerve szokásban.”¹¹ Az állam akaratát, mint a jogfogalom központi kategóriáját úgy jellemzi, hogy az „természetszerűen az uralkodó társadalmi érdek, illetőleg az uralkodó társadalom létföltételeinek megállapítá-

⁷ PULSZKY Ágost: *A jog és állambölcselet alaptanai*. Eggenberger, Budapest, 1885. (Fő műve előzményeként kell megemlíteni: Észjogi jegyzetek: Dr. Pulszky Ágost előadásai nyomán kiadta: Mayer István. Budapest, 1879. A cím érdekessége, hogy még a korabeli „hivatalos” magyar tudománysszak megnevezést használja, mindazonáltal Pulszky ezen előadása a későbbi „korszakos” művében kiteljesedő pozitivistá szemléletet idézi.)

⁸ Egyetemi előadásait öszszegző könyve 1888-ban – a nagy példaképnek Henry Maine-nek ajánlva – angol nyelven is megjelent Londonban. Vö. PULSZKY, Augustus: *The Theory of Civil Law and Society*. T. Fisher Unwin, London, 1888.

⁹ FINKEY Ferenc: *A tétéles jog alapelvei és vezéreszméi*. 426. p.

¹⁰ PULSZKY Ágost: *A jog és állambölcselet alaptanai*. „Előszó”

¹¹ Uo. 240. p. „Észjogi jegyzetek” (1879) című joghallgatók számára szóló előadásában a jog fogalmának meghatározását az alábbiak szerint jegyezték le: „A jog társadalmi együttlét feltétele (társadalmi és egyéni) cselekvést illetőleg.” (I. m. 178. p.)

sára és fenntartására”¹² vonatkozik. Mindezt kiegészíti az állam általi kikényszeríthetőséggel, mint a jogfogalom további „alkatrészével”.¹³ Pulszky az analitikai fogalomképzés módszerét elsőként alkalmazza Magyarországon a jog fogalmi meghatározása során. Ennek kapcsán olyan alapvető jogi fogalmakat vizsgál meg és elemez, mint például alanyi jog, tárgyi jog, parancs, kötelesség, hatalom, kényszer. Nem véletlenül nevezi Karl Bergbohm néhány évvel később megjelent főművében Pulszkyt az angol analitikai iskola továbbfejlesztőjének, aki a német fogalmi jogtudomány eredményeivel bővítette ki vizsgálódásait.¹⁴

Pulszky itt kifejtett gondolatait a magyar pozitivista jogszemlélet első koherens elméletének kell tekintenünk. A szorosan vett jogbölcséleti kérdések tárgyalása során – mint láttuk – a korabeli angol (analitikai) és német pozitivista (Begriffsjurisprudenz) felfogás fogalmaival és megközelítési módjaival találkozunk. Finkey summázata szerint Pulszky az „angol és német általános jogtudományi iskola híve”, mindazonáltal az említett irányzatok kétségtelen „hiányát”, így a „túlságos jogdogmatizálást” elkerülve képviseli a „modern jogbölcsészetet”.¹⁵ A jog fogalmának – fogalmi elemeinek formális – definiálása mindennél jobban tanúsítja Pulszky pozitívizmusát. A jogi fogalmak elemzése során az analitikus magyarázatokhoz hasonló sajátos fogalmi apparátus kidolgozására tett kísérletet. Mindezt jól kiegészíti a jog és más normarendszerek (vallás, erkölcs, szokás) közötti összefüggések és elhatárolások elemző bemutatása. Pulszky munkásságának elmélettörténeti jelentőségét a jogpozitívizmus hazai hegemon szerepbe kerülésével summázhatjuk. Szakítva a kantianus természetjogi, illetve a német történeti jogi iskola még az idő tájt is virulens hatásával, a hazai elméleti jogi gondolkodást új fejlődési pályára állította.

A „MODERN TÉTELES JOGBÖLCSESZETI ISKOLA” KÖVETŐI. E sorban elsőként kell megemlíteni *Finkey Ferenc* (1870–1949)¹⁶ – a 20. század első fele kiemelkedő büntetőjogászának, a sárospataki jogakadémia, később kolozsvári majd pozsonyi és szegedi egyetem professzorának, egykori koronaügyésznek a nevét, aki pályája elején Sárospatakon sok éven keresztül jogbölcséletet is előadott. Ennek eredményeképpen 1908-ban négy és félszáz oldalon látott napvilágot *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi* című műve, mely egy két kötetre tervezett vállalkozás első része. A kézikönyvnek is szánt monográfia alapvetően a jogbölcséleti gondolkodás történetét dolgozza fel a legjelentősebb korszakok, irányzatok és azok jeles képviselői főbb műveinek részletes bemutatásán és elemzésén keresztül a kezdetektől a 20. század elejéig. A mű előszavából, terjedelmesebb bevezetéséből, illetve a könyv végén néhány oldalon kifejtett, a második kötet tervezett tematikáját és főbb részeit vázlatosan bemutató részekből rekonstruálhatjuk Finkey jogbölcséleti álláspontját, melyet a „modern tételes jogbölcséleti iskola” címkével lát el. Az általa megjelölt irányzat a jogbölcsészetet, mint „általános jogtudományt” (general jurisprudence, allgemeine Rechtswissenschaft)¹⁷ műveli, melynek jeles angol

¹² PULSZKY Ágost: *A jog és állambölcsészet alaptanai*. 241. p.

¹³ Uo. 251–252. p.

¹⁴ BERGBOHM, Karl: *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie*. Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig, 1892. 14. p.

¹⁵ FINKEY Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*. VII. p.

¹⁶ Finkey Ferenc életéről és munkásságáról lásd: KÖDÖBÖCZ József: *Finkey Ferenc élete és munkássága 1870–1949*. Felsőmagyarország. Miskolc – Sárospatak, 1995.; Dr. *Finkey Ferenc (1870–1949) emlékkönyv*. (Szerk.: SZATHMÁRY Béla) Sárospatak, 1995.

¹⁷ FINKEY Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*. 6. p.

képviselői közül John Austin, Thomas Holland, August Miller, John Salmond, míg német alakjai közül Adolf Merkel, Karl Binding, Rudolf Bierling, Karl Bergbohm, Rudolf Jhering, August Thon nevét említi. Ezenkívül fontos hatást gyakorol rá a Henry Maine, Hermann Post fémjelezte „összehasonlító (néprajzi) jogtudományi” vagy „egyetemes fejlődéstörténeti” iskola, valamint Wilhelm Wundt filozófus nevéhez kapcsolt „lélektani iskola”. Utóbbit mint a jogbölcselet filozófiai megalapozását emeli ki. A hazai irodalomban – bár nem kritika nélkül – Pulszky követőjének nevezi magát, aki ezt a nézőpontot idehaza meghonosította és képviselte. Véleménye szerint a 19. század végére két, általa szélsőséges felfogás meghaladására kell és lehet törekedni. Egyfelől le kell számolni a hagyományos és kortárs észjogi (természetjogi) „túlzó” idealizmussal¹⁸, illetve rá kell világítani a természettudományi megalapozású szociológiai szemléletmód „túlzó” realizmusára, másfelől ezen közben kell megtalálni a helyes középutat, a „helyes kiegyenlítő irányt”, más helyütt „mérsékelt, valósan ideális felfogást”, melyre az „ideálrealista” nézőpont a jellemző: „Tisztában kell lennünk azzal – írja bevezetőjében –, hogy a jogbölcselet tárgya, a jog, tétéles emberi intézmény, melyet nem elvont szemlélődés útján, nem szellemes logikai elmejátékok kedvéért teremtettek és fejlesztettek ki a nemzetek, hanem gyakorlati célból, a társadalmi együttélés, a társadalmi rend és az egyéni szabadság biztosítása végett s gyakorlati módon, t. i. szabályok alkotása s azoknak szükség esetén kényszerrel érvényesítése által. A jogbölcselet hivatása tehát nem egy merőben »eszményi«, egy sehol sem létező és nem érvényesíthető jogot teremteni, sem nem egyszerűen a jog keletkezésének és fejlődésének tényezőit és általános menetét bemutatni, hanem főfeladata, tulajdonképpeni hivatása a tétéles, vagyis a létező és létezett jogok és jogintézmények alapelveit, melyeken ezek a jogok és jogintézmények nyugsznak és azok vezéreszméit, vagyis az azok fejlődését mozgató és irányító eszméket megállapítani és kifejteni.”¹⁹ A modern jogbölcselet így válhat szerinte a tétéles jog alapelveinek és vezéreszméinek tudományává.

Fontos megállapításokat tesz Finkey az általa vallott felfogás módszertanát illetően. Több, egymást kiegészítő metódus alkalmazásában látja a siker titkát. Az „összehasonlító, történeti, genetikai és az elemző” valamint a „lélektani módszer” alkalmazásától reméli a jogbölcselet eredményes művelését: „Az egyes kérdések tárgyalásánál [...] mindenekelőtt jogásziasan (szabatosan) elemezzük az illető fogalmat, annak ismérveit, alakulatait, azután kifejtjük az illető kérdés vagy fogalom történetét, kifejlődésének szakaszait, végül e vizsgálódásokból levezetjük, illetőleg azokon felépítjük annak alapelveit és vezéreszméit, vagyis kimutatjuk azok fenntartó, uralkodó elveit és fejlődésük irányeszméit. Így lesz munkánk a tétéles (a történetileg kifejlett) jog valódi bölcselete.”²⁰ A modern tétéles jogbölcseleti iskola egyes irányzatainak bemutatásakor mindezt azzal egészíti ki, hogy az iskola „[a] jog tétéles jellegéből indulva ki, a jogbölcselet feladatát a jogi és állami intézmények dogmatikai, összehasonlító jogtörténelmi, lélektani és bölcseleti elemzésében látja.”²¹

A tervezett második kötet – mely a jogbölcselet általános és különös tanait tartalmazta volna – rövid bemutatásából kiderül, hogy a Finkey által képviselt ideálrealista irányban a „teleológikus világnézet” és az „egyetemes fejlődési elmélet” szempontjai

¹⁸ Erdemes megemlíteni, hogy Finkey ide sorolja ez idő tájt az újkantiánusokat (pl. Stammler), illetve neohegelianusokat (pl. Kohler) is. Vö. uo. 44. p.

¹⁹ Uo. 3. p.

²⁰ Uo. 47. p.

²¹ Uo. 295. p.

összekapcsolódnak. Ennek megfelelően a jogot „céltudatos emberi alkotásnak” tekinti, mely az állammal, illetőleg a társadalommal együtt keletkezik és fejlődik. Címszavakban kifejtett jogfogalma szerint: „A jog alakilag: a társadalmi együttélés külső feltételeire vonatkozó szabályok összessége (társadalmi rend); anyagilag: a társadalmi rend és az egyéni szabadság összeegyeztetésére és biztosítására alkotott szabályok összessége (kötelesség és szabadság); tárgyilag: az emberek szabad cselekvéseire vonatkozó, kényszerrel is érvényesíthető állam parancsok, tilalmak és engedélyek összessége (a polgári magaviselet szabálya); alanyilag: a társadalomban és az államban érvényesíthető egyéni és politikai szabadság szabályainak összessége (igény, hatalom).”²² Mindezek részletesebb kifejtésre nem kerül sor, miként a jog alapelvei és vezéreszméi tekintetében is csupán egy felsorolással találkozunk. E szerint a jog alapelvei „a rend (korlátozás, szabályozás, kényszer), a kölcsönös összeműködés a közcélokra, másfelől: a szabadság (igénykielégítés, hatalom), az egyéniség érvényesülése”, vezéreszméi pedig „az igazságosság (egyensúly, harmónia), a méltányosság, az erkölcs és az emberiség (a személy tisztelete).”²³ Mindezekről bővebben a soha el nem készült második kötetben írt volna. Az utókor sajnálhatja, hogy a Pulszkyt követő korszak e jeles jogbölcseleti kísérlete ilyen formán torzóban maradt. Ha sikerült volna a tervezett kötet kidolgozása, minden bizonnyal a hazai jogpozitivizmus fejlődéstörténete is másként alakul a 20. század első két évtizedében. A Pikler-féle szociológiai pozitivizmussal szemben az analitikai és fogalmi jogtudományi módszertan minden bizonnyal markánsabban jellemezte volna a magyar elméleti jogi gondolkodást. Sajnálatos módon a későbbiekben más irányú érdeklődése és a magyar igazságügyben betöltött magas funkcióival járó elfoglaltságai miatt csupán kisebb terjedelmű jogbölcseleti, főleg elmélettörténeti tárgyú tanulmányok elkészítésére maradt ideje.²⁴ De ami vesztesége a jogbölcseletnek, az nyeresége a hazai büntetőjog tudományának.²⁵

Számos művében adta jelét a jogbölcseleti kérdések iránti nyitottságának Szász-Schwarz Gusztáv (1858-1920), a római jog és a modern civilisztika kiemelkedő hazai képviselője.²⁶ Nagy példaképéhez és tanítómesteréhez, Jheringhez hasonlóan a magán-

²² Uo. 452. p.

²³ Uo. 453. p.

²⁴ Említésre méltó további jogbölcseleti tárgyú művei: *Leibniz jogbölcészeti és politikai eszméi*. Budapest, 1916.; *Binding Károly k. tag emlékezete*. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XIX. köt. 9. sz. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1926.; *Vitéz Moór Gyula új elmélete a büntetőjog magánjogi jellegéről*. Attila Nyomda. Budapest, 1941.

²⁵ Az „általános jogtudományi iskola” mellett később is (1916) állást foglal. Sőt a jogászképzésben, elsősorban a jogbölcselet oktatásában az elmélettörténeti tanulmányok mellett a jog alapfogalmainak (jog, jogtalanság, jogforrások, jogalkalmazás, jogügylet, társadalom, állam, törvény, igazság, méltányosság stb.) „rendszeres kifejtését” az általános jogtudomány szellemében tartotta kívánatosnak. Vö. FINKEY Ferenc: *Az általános jogtudomány és a nemzetközi jog az új jogi tanulmányi rendszerben*. Jogállam. XV. évf. (1916) 83–93. p. (Különösen: 87–89. p.)

²⁶ Szász-Schwarz Gusztáv (1911-ig Schwarz Gusztáv) életéről és munkásságáról lásd bővebben: BESNYÓ Bernát: *Szász-Schwarz Gusztáv emlékezete*. Katz G. Könyvkereskedése. Budapest, 1933.; SZLADITS Károly: *Szász-Schwarz Gusztáv emlékezete*. Klny. a „Magyar Jogászegyleti értekezések” 6. számából. Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Rt., Kecskemét. 1934.; SZABÓ Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1955. 324–325. 343–344.; PÓLAY Elemér: *A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára*. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Juridica et Politica. Tom. XXIII. Fasc. 6.) Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. Szeged, 1976. 138–151.; PESCHKA Vilmos: *A magyar magánjogtudomány jogbölcseleti alapjai*. Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, II. évf. (1959) 1–2. sz. 59–64.; HAMZA Gábor: *Szász-Schwarz Gusztáv*. In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok*. II. köt. Professzorok Háza. Budapest, 2001. 73–82.

jogtudomány megújítását nem tudta elképzelni megfelelő filozófiai megalapozás nélkül. Legfőbb törekvése az volt, hogy szembenézzen az elmúlt századforduló jogi gondolkodásában tapasztalható fejlődési tendenciákkal, illetve a különböző kortárs irányzatok igényeivel, mely szerint a gyakorló jogásznak, a jogtudósnak, illetve a jogtudománynak a legfőbb feladata, hogy „a jogot az étellel összhangzásba hozza”.²⁷ Jhering hatása alatt jutott el a teleológikus jogfelfogáshoz, melynek révén a magyar jogtudományban az akkoriban kibontakozó érdekkutató jogtudomány előhírnökévé vált, ugyanakkor – s ebben is hasonlóság mutatkozik egykori mesterével – nem lehet azt állítani, hogy az *Interessenjurisprudenz* megalapítója lett volna a hazai jogtudományban. Egész munkásságát, azon belül jogbölcseleti indíttatású törekvéseit tekintve megállapíthatjuk, hogy mindenképpen túllépett egykori mesterén, aki alapvetően a fogalmi jogtudomány valós élettől elrugaszkodott nézőpontját és módszertanát kritizálta, de kevés támpontot adott a jogszemlélet tényleges megújulásának mikéntjére. Ebből adódóan csatlakozott az „új-szerű általános jogdogmatika”²⁸, más helyütt „új dogmatika irányaként”, illetve – a jogbölcseletet az egyes tétéles jogtudományok „általános részével” azonosító Adolf Merkel *Juristische Enzyklopädie* (1885) című művére utalással – „minden jogtudomány koronájának” tekintett „általános jogtanként” (allgemeine Rechtslehre)²⁹ emlegetett felfogáshoz, mely a „formalisztikus” és „teleológiai” („utilitárius”) irányok küzdelméből, azok szintéziseként formálódott.³⁰ Az új felfogás – Szászy-Schwarz véleménye szerint – abban különbözik a „régii” dogmatikától, hogy „gyakorlatibb”, „exaktabb” és „egyetemesebb”, mint a negyedszázaddal korábban uralkodó felfogás.³¹ Sőt az is megállapítható, hogy ez az irányzat igyekezett először tudományos igénnyel, tudatosan szembenézni jogi ontológiai és módszertani problémákkal.

Ez az új jogtudomány – miként Szászy-Schwarz fogalmaz – „céltudomány” („céljurisprudencia”), amelynek fő kérdése, hogy mi a jog célja. Az új irányzat alapjait Jhering rakta le, nélküle ez a megújulás elképzelhetetlen lett volna. Az új „norma-elmélet első tudatos kifejtését” azonban August Thon *Rechtsnorm und subjectives Recht* (1878) című művében véli fölismerni, mely rávilágított a Jhering-féle céltudomány hiányosságaira és nyilvánvalóvá tette, hogy a „formalisztikus” és „teleológiai” felfogások egymást valójában kiegészítik. Jhering kritikájaként fogalmazza meg az egykori tanítvány, hogy a mester által gúnyosan „fogalmi jogtudománynak” nevezett dogmatikus irányt indokolatlan teljes mértékben elvetni: „A jogtudomány bizonyos mértékig mindig »Begriffsjurisprudenz« lesz, mert végre is, egyetlen tudomány sem más, mint fogalmak foglalata. A ténybeli jelenségekből fogalmakat alkotni és e fogalmak egymás-

²⁷ SCHWARZ Gusztáv: *Új irányok a magánjogban*. Athenaeum. Budapest, 1911. 149. p.

²⁸ Érdemes felhívni a figyelmet *Jog és közjog* című 1905-ben megjelent írásában alkalmazott fogalomhasználatra, ahol Szászy-Schwarz talán először a magyar jogi terminológiában alkalmazza az „általános jogdogmatika” terminust: „... ami általános érvényű a jogtanban, az ne a jogágazatok egyikében vagy másikában, hanem abban a disciplinában találna helyet, mely a jogágazatok közösségeit foglalja magában: az általános jogdogmatikában.” (SZÁSZY-SCHWARZ Gusztáv: *Jog és közjog*. Jogállam. IV. évf. /1905/ 24. p.)

²⁹ Finkey Ferenc 1908-as elméletörténeti monográfiájában „általános jogtudományi iskolaként” említi meg és mutatja be a tétéles jog általános jellegű fogalmainak és elveinek feltárásán munkálkodó Merkel fémjelzte irányzatot. Vö. FINKEY Ferenc: *A tétéles jog alapelvei és vezéreszméi*. 317–329. p.

Moór Gyula 1923-as jogfilozófiai „bevezetésében” a jogbölcseleti irányzatok tematikus (analitikus) áttekintésekor megkülönbözteti a „tétéles jogi fogalmakat továbbképző jogászati vagy általános jogtani jogfilozófiai”. (Vö.: MOÓR Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*. Filozófiai Könyvtár III. Pfeifer. Budapest, 1923. 54. p.)

³⁰ Vö. SCHWARZ Gusztáv: *Új irányok a magánjogban*. 108. p.

³¹ Uo. 109. p.

hoz való viszonyát felismerni – ez minden tudomány feladata.”³² Sőt Thon művében fölfedezi és helyeslőleg idézi a jheringi érvekre rímelő gondolatokat, mint például azt, hogy „minden jogparancs egy bizonyos érdek előmozdítását célozza”, vagy „joga [...] csak annak van, akinek valamely érdeke nemcsak védve van állami norma által, hanem akinek a normasértés esetére igénye is van a szankció megvalósítására.”³³

A jogszabály lényegéről és működési hatásmechanizmusáról szóló téziseit *A jogi helyzetek* című 1907-ben megjelent írásában foglalja össze, melyet fél évtizeddel később *Parerga* című tanulmánykötetében ismételtén közzétett.³⁴ Az eredetileg Thonnak tulajdonítható tételek alkotó továbbfejlesztésével találkozhatunk a tanulmányban. Szász-Schwarz kiindulópontja szerint a jogviszony keretében az érintett (érdekel) felek bizonyos „jogi helyzetekben” vannak. E jogi helyzetek ötfélék lehetnek: 1. „tárgyi védettség”; 2. „alanyi jog”; 3. „hatalmasság”; 4. „szabadosság”; 5. „várományosság” helyzete. A tárgyi védettség helyzete abból áll, hogy fennáll valamilyen „parancs vagy tilalom, mely valamely érdek javára szól”. A jogrend parancsait vagy tilalmait mindig valamilyen érdek támogatásának céljából bocsátja ki.³⁵ Az alanyi jog helyzetének értelme, hogy „a jogosított érdekében valakihez (a kötelezethez) parancs vagy tilalom van intézve, egyúttal [...] ha a kötelezett e parancsnak vagy tilalomnak eleget nem tenne, a jogosítottnak bizonyos hatalmasság vagy szabadosság van megadva, oly célból, hogy a sértett parancs vagy tilalom célját saját akaratával megvalósíthassa.”³⁶ A hatalmasság helyzete azt jelenti, hogy „a jog rendeli, hogy valakinek (a hatalmasnak) bizonyos magatartása esetére bizonyos joghatás álljon elő azaz: egy védettség, alanyi jog, hatalmaság, szabadosság, várományosság létrejöjjön, változzon, vagy szűnjön meg.” A jogrend e jogi hatást a hatalmas magatartásától, pontosabban akaratától teszi függővé.³⁷ A szabadosság helyzete nem más, mint hogy valakinek „bizonyos magatartás nincs megtiltva, vagyis [...] neki meg van engedve.”³⁸ És végül a várományosság helyzete abban áll, hogy ha az előző jogi helyzetek valamely tényállása részben már megvalósult, „kilitás nyílik az illető jogi helyzet előállítására”, vagyis a tényállás még hiányzó részeinek a megvalósulására.³⁹

Szász-Schwarz szerint az alanyi jog a legösszetettebb helyzet, hiszen az alanyi jog létrejötte esetében a jogosult máris „tárgyilag védve” van egy javára szóló parancs vagy tilalom által, s „várománya” is van arra, hogy a parancs vagy tilalom megszegése esetén „hatalmasságot vagy szabadosságot” nyerjen a jogsértés „helyreütése” céljából.⁴⁰ Úgy véli, az általa analitikusan elemzett joghelyzetek „kimerítik a jogszabály minden képzelhető hatását”, így ezáltal elkülöníthetőnek véli az egyes joghelyzetek kapcsán felmerülő dogmatikai félreértéseket, mely „a jog minden ágának hasznára válnék”.⁴¹

Az általa preferált új jogelmélet már csak neve szerint „dogmatika”, valójában úgy tekint a jogra, mint „emberi szükségletekre mért és ember alkotta célszerű parancsok

³² Uo. 155. p.

³³ Uo. 156–157. p.

³⁴ SCHWARZ Gusztáv: *A jogi helyzetek*. Jogállam, VI. évf. (1907) 10. füz. 733–755. p. (Ugyanaz: SZÁSZ-SCHWARZ Gusztáv: *Parerga. Vegyes jogi dolgozatok*. Athenaeum. Budapest, 1912. 389–412. p.)

³⁵ SCHWARZ Gusztáv: *A jogi helyzetek*. 738. p.

³⁶ Uo. 741. p.

³⁷ Uo. 746. p.

³⁸ Uo. 751. p.

³⁹ Uo. 753. p.

⁴⁰ Uo. 741. p.

⁴¹ Uo. 755. p.

rendszerére”.⁴² A cél, a jogi parancs és az érdek viszonyáról megállapítja, hogy „[a]z cél, amelyből a jogrend a maga parancsait vagy tilalmait kibocsátja, mindig valamely érdek támogatása, gyámolítása, kielégítése.”⁴³ Szászy-Schwarz szerint a jogbölcselet nem éri be többé azzal, hogy a „tételes jognak praktikus okait keresse”, ezt a munkát a jogtörténet megfelelően elvégzi. Figyelmét a jövő feladataira koncentrálja, és annak megoldásához vezető eszközöket kutatja. Ebből adódik a törvényhozás feladatainak előtérbe kerülése, ami nem lehet más, mint – a neokantiánus jogfilozófia atyjának tekintett Stammlertől átvett fogalmat alkalmazva – a „helyes jog” megalkotása, mely az „eredményes társas összeműködés célját szolgálja”. Ez a „helyes jog” Szászy-Schwarz szerint igazában a „célszerinti jog”, vagyis a kitűzött cél eléréséhez megfelelő jog.⁴⁴ De nemcsak a jogalkotás, hanem a jogalkalmazás terén is e szempontnak kell szerepet játszania. A törvény és bíró viszonyában az új tan „szabadabb állást” biztosít az ítélkező bírónak. A joghézag problémájának az áthidalása kapcsán nem megy el a kortárs – megfogalmazása szerint – „lármás hatású” szabadjogi iskola által feltételezett szabad jogtalálásig, hanem helyette a „bírói belátásra” bízza a jog helyes céljának felismerését. De a cél-gondolat köszön vissza a jogrendszer-tagozódás alapelvének meghatározásában is. Szászy-Schwarz a közjog-magánjog kategória pár értelmezésekor „állami célról” és „magáncélról” beszél, melyek mögött az állam-, illetve a magánérdek motiváló hatása húzódik meg.⁴⁵

Szászy-Schwarz a jövő jogbölcseletének fejlődési útját abban látja, hogy az „egyes jogtudományi szakoknak” a jogtudomány „közös igazságait” kell kutatnia. Ennek pedig az a következménye – írja 1908-ban –, hogy „egész fejezeteket kell kiemelnünk az egyes jogszakokból [tételes jogtudományok – Sz. J.] és mint általános érvényűeket az általános jogtanba beállítanunk, mely ilyenképpen az összes jogszakok általános részévé válik.”⁴⁶ Ennek az előmunkálatai a 19. század végén elkezdődtek, de az általános jogtan végleges felépítése még – miként Szászy-Schwarz fogalmaz – „mesterére vár”: „Aki e feladattal meg fog bírkózni, annak keze alatt a jogelmélet arculata meg fog változni: az a szerep, amelyet a lefolyt században a pandektatan játszott a huszadik században az általános jogtanak fog jutni.”⁴⁷

Szászy-Schwarz hivatkozott „jogszabálytana” az 1912-ben megjelent *Parerga* című – több mint félezer oldalas – tanulmánykötetének első írása, melyben alapvetően az új jogtudomány „formalisztikus” elemeivel szembesülhetünk.⁴⁸ Az e helyütt először megjelent majdnem százoldalas tanulmányában a jogot mint „állami parancsot” mutatja be.⁴⁹ Fontosnak véli, hogy a „jogelmélet” a jog fogalmi elemzéséből induljon ki, s hasonlóan Somlóhoz analitikus elemzés útján juthatunk el a (tárgyi) jog „predikátumaihoz”, mint például a „jogi helyzet”, a „jogviszony”, az „alanyi jog”, a „jogalany”, a

⁴² SCHWARZ Gusztáv: *Új irányok a magánjogban*. 113. p.

⁴³ SCHWARZ Gusztáv: *A jogi helyzetek*. 738. p.

⁴⁴ SCHWARZ Gusztáv: *Új irányok a magánjogban*. 125. p.

⁴⁵ SZÁSZY-SCHWARZ Gusztáv: *A jogszabály tana*. In: Szászy-Schwarz Gusztáv: *Parerga*. 34–40. p.

⁴⁶ SCHWARZ Gusztáv: *Új irányok a magánjogban*. 262. p.

⁴⁷ Uo. (Érdemes e helyen utalni az általános jogtan fejlődés- és hatástörténetét feldolgozó kiváló monográfiára: Andreas FUNKE: *Allgemeine Rechtslehre als juristische Strukturtheorie. Entwicklung und gegenwärtige Bedeutung der Rechtslehre um 1900*. Mohr Siebeck. Tübingen, 2004.)

⁴⁸ SZÁSZY-SCHWARZ Gusztáv: *A jogszabály tana*. In: Szászy-Schwarz Gusztáv: *Parerga*. 1–97. p.

⁴⁹ Uo. 3. p. [„Jog csak az államban létezik, és minden parancs, melyet az állam felállít, vagy magáévá tesz, ezáltal joggá lesz.” (Uo. 4. p.)]

„jogtárgy” és „igény” fogalmihoz, azaz „egy absztrakció absztrakcióihoz”.⁵⁰ Tanulmányában részletesen foglalkozik normatani kérdésekkel, továbbá a jogrendszer tagozódását befolyásoló szempontokkal, a hatály problematikájával, a szokásjog és törvényi jog fogalmi tisztázásával és az általános jogdogmatika vizsgálódási területeivel. Utóbbi részletezésképpen – félretolva az „új dogmatika” jellemzéseként hangoztatott szempontokat – Jhering korai korszakára jellemző jogdogmatikai műveletekről ír. Vélhetően az itt részletesen kifejtett – a „jogszabály tudományos feldolgozásának” nevezett – téziseket az európai szociológiai jogi gondolkodásban ekkoriban reneszánszát élő, alkalmanként túlzó teleológikus módszer ellensúlyozásának is tekinthetjük. Hivatkozásaiiban Jhering, Merkel, Thon, Bergbohm, Binding, Bierling, Laband, Jellinek, Stammler – általában korábban is citált – műveire utal, melyek jól jelzik elméleti orientációját.

A dualizmus kori Magyarország – Moór Gyula szerinti – „egyik legkitűnőbb jogásza” és „hírneves ügyvédje” volt Kunz Jenő (1844–1926)⁵¹, aki előszeretettel publikált társadalomelméleti és jogbölcseleti tárgyú műveket – melynek eredményeképpen az Akadémia 1903-ban levelező tagjainak sorába választotta –, fontos láncszemet képez a hazai jogpozitivizmus és az elmúlt századfordulót követő évtized vége felé megjelenő neokantiánus jogfilozófiai gondolkodás között. Számos kisebb jelentőségű írásán kívül három, monografikus jellegű munkája érdemel említést, melyekben – Moór szerint – a jogbölcselet két legfontosabb kérdésével, a jog fogalmi definiálásának (jogi alaptan) és a helyes jog (jogi érték) meghatározásának problémáival foglalkozik. Sőt *A munka*⁵² című 1901-ben megjelent legerjedelmesebb társadalombölcseleti tárgyú monográfiájában a jog társadalmi eredetét és szerepét tárgyaló – moóri értelemben vett – elméleti jogszociológiai megközelítést is olvashatunk. Könyvének kilencedik, záró fejezete kifejezetten a jog, mint viselkedési szabály kérdését tárgyalja, mely az emberi munkavégzés „egyik nagy terméke”, vagy másképpen a „társadalom nélkülözhetetlen munkaeszközeként” funkcionál. A jog ebben az értelmezésben a társadalomban meghatározó tiszta „hatalmi szervezetek” és a magas erkölcsi fejlettséget feltételező „szabad szervezetek” közötti kompromisszum eredményeként alkotott viselkedési szabályként jelenik meg, mely az önkényes hatalmat korlátozza és az anarchiával fenyegető szabadságot szabályozza, mérsékeli.⁵³ A jog, mint a „külsőleg helyes” és egyben „szabályszerű” viselkedés intézménye egyaránt kényszerítő erővel lép fel a társadalom „meghódolt tagjai” és annak uraival szemben.⁵⁴ A joguralom ekképp való interpretálása a századforduló táján gyakori jelenség volt. E megállapításon túl a könyv érdemeként emeli ki Somló Bódog – mint egykori recenziens – Kunz azon tételét, mely szerint a jog úgy keletkezésében, mint érvényesülésében az erkölcsre szorul.⁵⁵

Kifejezett jogbölcseleti tárgyú művei közül *A jog*⁵⁶ című 1908-ban megjelent kismonográfiájában a „legelső jogászai alapfogalmat” teszi beható elemzés tárgyává. A jog

⁵⁰ Uo. 6. p.

⁵¹ MOÓR Gyula: *Kunz Jenő 1. tag emlékezete*. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XXII. köt. 4. sz. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1934. (Kunz legfontosabb műveinek vázlatos bemutatását lásd: FINKEY Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... 439–442. p.)

⁵² KUNZ Jenő: *A munka. Tanulmány*. Kilián. Budapest, 1901. (A műről elismerő kritikát írt Somló Bódog. Vö. SOMLÓ Bódog: *A munka*. Athenaeum, II. évf. /1901/ 6. sz. 448–451. p.)

⁵³ Uo. 359. p.

⁵⁴ Uo. 374. p.

⁵⁵ „[...] minden társadalomnak szüksége van az erkölcsnek bizonyos mennyiségére, mert ez képezi az archimedesi pontot, mely nélkül a legtökéletesebben szerkesztett jogi gépezet is tehetetlen.” (Uo. 377. p.)

⁵⁶ KUNZ Jenő: *A jog*. Athenaeum. Budapest, 1908.

„mivoltának” megismerésére – Pulszky fő műve (1885) és a neokantiánus Somló „jogi alaptana” (1917) közötti időszak három évtizedében – tett kísérletek közül az egyik legjelentősebb vállalkozás fűződik a nevéhez a hazai jogirodalomban. Az elfeledettné tekinthető értekezésben a szerző Bierling, Bergbohm, Jhering, Stammler írásaira hivatkozva veszi górcső alá a jog fogalmi definiálásának problémáit. A névsorból kitűnik, hogy alapvetően a német fogalmi jogtudomány (Begriffsjurisprudenz) klasszikusaira támaszkodik, de letagadhatatlan az ez idő tájt szárnyait bontogató neokantiánus jogfilozófia „atyjának” tekinthető stammleri jogfogalom hatása, és találkozhatunk például a neohegeliánus Joseph Kohler gondolataira való utalással is. Kunz megfogalmazása alapján a legközvetlenebb tapasztalat szerint a jog „kötelező és kényszerítő [...] cselekvési, viselkedési parancs.”⁵⁷ A jog kapcsán megfogalmazódó első benyomás nagyon általános definícióhoz vezet, hiszen ez a meghatározás más cselekvési parancsokra is ráillik, így az etikai, a vallási normákra, a babona, a közvélemény, a szokás, a közérkölc előírásaira, a hatalmaskodó, vagy éppen a fegyveres útonálló parancsára. A neokantiánus vizsgálódásban is előszeretettel használt módon hasonlítja össze a jogi és – a már említett – egyéb parancs-típusokat, azzal a céllal, hogy végső soron a jogról minél hitelesebb, pontosabb képet, fogalmat alkothasson. A jogot minden mástól megkülönböztető tulajdonságainak feltárásában legrészletesebben az „autonóm etikai parancssal”, mint az „önmagában helyesről való meggyőződéssel”⁵⁸, aztán a cselekvő felett álló autoritás diktálta dogmaszerű parancssal, a „heteronom etikai parancssal”⁵⁹, illetve a jog számára elsődrendű kihívást jelentő igazságossággal⁶⁰ hasonlítja össze.

Kunz a jogot egyrészt a hatalom, másrészt az erkölcs dimenziójában próbálja meghatározni. Kiindulópontként megállapítja, hogy „a jogi parancs alapja és irányítója a jogalkotó saját etikai parancsa.”⁶¹ Ezt nevezi a jog „belső kellékének”, melyben megfogalmazódik a parancs belső volta, azaz „összhangzása a jogalkotó hatalom lelkületét átható autonóm vagy heteronom etikai parancssal.”⁶² A jogi parancs megkülönböztető sajátosságai közül a parancs „külső kellékeként” említi az „erőhatalmi kényszert”, vagy másképpen fizikai kényszert, mely „megfenyegetés mechanikus kényszerrel, vagy ily úton végrehajtandó büntetésekkel, illetve a mechanikai kényszer tényleges fogamatba vétele.”⁶³ E két konstitutív elem együttese adja a jog valódi énjét, melyben a tisztán morális és kényszer-hatalmi szempontok egyaránt jelen vannak. Mindazonáltal a jogot a kényszerítő hatalomtól származtatja – hiszen „nincs jog önmagában, kényszer-hatalommal rendelkező emberi akarat és cselekvés nélkül”⁶⁴ – élesen szembehelyezkedik mindenfajta természetjogi és észjogi felfogással és egyértelműen a jogi pozitivizmus álláspontját foglalja el. Továbbá, mivel a jogban rejlő hatalmi elemet hangsúlyozza, vagyis a jog mögött „egy kényszer-erőt szolgáltató uralmi köteléket”⁶⁵ lát, sikerül a jogot a konvencionális szabályoktól, továbbá a vallási és különösen az erkölcsi parancsoktól elhatárolnia. A jog és erkölcs között fennálló legalapvetőbb különbséget a jog hatalmi-kényszerítő jellegéből vezeti le. Kunz aprólékos elemzése szerint a jog sokkal

⁵⁷ Uo. 7. p.

⁵⁸ Uo. 8–32. p.

⁵⁹ Uo. 32–35. p.

⁶⁰ Uo. 38–42. p.

⁶¹ Uo. 40. p.

⁶² Uo. 44. p.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo. 42. p.

⁶⁵ Uo. 59. p.

nehézkesebb, tehetetlenebb, „tompáblátású”, korlátozottabb téren érvényesülő és durvább eszközökkel dolgozó szabály, mint az erkölcs.⁶⁶ Könyve utolsó oldalán fogalmazza meg a jog „főerényét”: „Mind amellet nagyszerű társadalmi intézmény a jog, melyet a kultúrának szellemi és erkölcsi erői évezredes munka árán nagy tökélyre vittek. A jog nem orvosolhatja a társadalom minden baját; erre még az ethikai parancs sem képes [...] Mindenesetre főerénye a jognak, hogy hasonló a chirurgus késéhez, mely ha ügyes kéz vezeti, akkor is segít, mikor a többi társadalmi gyógyszerek hatálytalanok maradtak.”⁶⁷

Akadémiai székfoglaló értekezését a korabeli jogbölcseleti irodalmat foglalkoztató másik alapkérdés elemzésének, a jog helyességének szenteli. *Az igazságos jog*⁶⁸ című 1904-ben megjelent terjedelmes írásában állítja vizsgálódásának középpontjába a századfordulón Stammler által exponált problémát, amit később *A jog* című könyvében még több vonatkozásban kiegészített. Kiindulópontként megállapítja, hogy a modern, „uralkodó” megközelítések szakítanak a természet- és észjogi előzményekkel. Álláspontja szerint a jog „természetét” a tételes jog vizsgálatával lehet elérni⁶⁹ – ennyiben is igazolt Kunz jogkoncepcióját a „modern tételes jogbölcseleti iskolához” sorolni –, azonban „a tételes jog megbírálnak, a joggal szemben bizonyos követelések támaszthatók, »értéke vagy értéktelensége« felett ítéelkezhünk.” Ez a nézet feltételezi, hogy „vannak felsőbb rendű szabályok, melyek a jog minősége fölött való bíráskodást irányítják, a jogot igazságossá vagy nem igazságossá teszik, tehát a jognak mintegy jogát képezik.”⁷⁰ A jog számára – szemben a 20. század elején sokak, így például Somló, vagy később Moór által favorizált erkölcsi helyesség gondolatával – az igazságosság klasszikusnak nevezhető mércéjét említi meg. Szabatosabbnak tartja ha nem helyes jogról, hanem igazságos jogról beszélünk.⁷¹

A jogpozitívizmus hegemon szerepbe jutásával egy időben a jogbölcselet művelésében jelentős változás tanúi lehetünk. A 19. század végén, a 20. század elején következett be a jog- és állambölcselet néven – a korszak hazai jogbölcselei által mindaddig egységes tudományos diszciplínaként – számon tartott tudományterület szétválása, melynek előzményei persze korábbra is visszanyúlhatnak. Míg a természetjogi (észjogi) kézikönyvekben a jogbölcseleti kérdések tárgyalása mellett – bár jóval kisebb terjedelemben – jelen voltak az állam és jog kapcsolatára, illetve kimondottan az állam működésének bemutatására vonatkozó fejtegetések, addig elsősorban a jogpozitívista megközelítés hozta magával az állambölcselet, később politika néven művelt és oktatott diszciplína létrejöttét. Az elmúlt századfordulón ennek legkézenfekvőbb jele – az „általános jogtannal” (allgemeine Rechtslehre) párhuzamosan kialakult – Jellinek-féle „általános államtan” (allgemeine Staatslehre) tudományának az elterjedése volt, mely hazánkban is hamar követőkre talált. Ez a folyamat vezetett el a 20. század elején Magyarországon

⁶⁶ Uo. 66. p.

⁶⁷ Uo. 74. p.

⁶⁸ KUNZ Jenő: *Az igazságos jog*. Székfoglaló értekezés. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1904.

⁶⁹ Uo. 10–28. p.

⁷⁰ Uo. 8–9. p.

⁷¹ Érdemes utalni egy lábjegyzetben olvasható utalásra, melyben STAMMLER két évvel korábban, 1902-ben megjelent *Die Lehre von dem richtigen Recht* [A helyes jog tana] című vastkos monográfiája fogalomhasználatát kommentálja: „Ő ugyan rendszerint a »helyes jogról« beszél, de nyilván azt a jogot érti, melyet igazságosnak is nevezhetünk.” (Uo. 9. p.)

oda, hogy a jogbölcselet kizárólag a jog legáltalánosabb tudományaként vált „végleg” önálló tudományterületté. A neokantiánus paradigma mentén gondolkodó jogfilozófusaink pedig jórészt szakítottak az állambölcseleti vonatkozások vizsgálatával. Utóbbi kérdések a „politika” nevű diszciplína keretében kerültek művelésre és a jogászképzésben stúdium formájában oktatják.

JÓZSEF SZABADFALVI

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER
„POSITIVISTISCH-RECHTSPHILOSOPHISCHEN SCHULE”
IN UNGARN

(Zusammenfassung)

Das letzte Drittel des 19. Jahrhunderts und die ersten Jahrzehnte des 20. Saeculums war der Zeitraum, in dem die ungarische Kultur und das Geistesleben, und vor allem die verschiedenen Wissenschaftsgebieten einen sehr intensiven Aufschwung erlebt haben. Der rasche Aufbau des modernen ungarischen Staates und die damit verbundenen Kodifikationsarbeiten haben zum ersten wirklichen Aufblühen der ungarischen Rechtswissenschaft geführt. Seit den '70-er Jahren des 19. Jahrhunderts wurde – anpassend den europäischen rechtswissenschaftlichen Tendenzen – das Rechtspositivismus (besonders die allgemeine Rechtslehre) auch in Ungarn die vorherrschende Richtung. In vorliegender Studie versucht der Verfasser die wichtigsten Rechtstheoretiker der Epoche (Ágost Pulszky, Ferenc Finkey, Gusztáv Szászy-Schwarz, Jenő Kunz) und ihre wissenschaftlichen Bestrebungen vorzustellen.

SZABÓ ISTVÁN

A Nemzetgyűlés feloszlatása az 1946. évi I. törvénycikk szerint*

1. Prológus

Az 1945 utáni néhány év alkotmányos törekvései és tényleges politikai lehetőségei között jelentős szakadék tátongott. Az 1945–46-ban született közjogi szabályok egy, az európai mércének megfelelő polgári állam irányába mutattak, de a szovjet megszállásból eredő determinációk már ezt a közjogi rendszert sem engedték az alkotmányos szabályok szerint működni. Ez a hatalmi háttér egyes politikai erők részére stabil kormányzati pozíciót biztosított, amelyekből a választások eredményei sem mozdíthatták ki őket. Hiába arattak a kiscgazdák elsőprő győzelmet az 1945 őszi választásokon, s a demokratikus játékszabályok szerint alakíthattak volna önállóan kormányt, ezt nem tehették meg. Szovjet nyomásra például a belügyi tárcát át kellett engedniük a kommunistáknak, s a kormány így hamarosan elvesztette a belügyi szervek feletti ellenőrzését.

Mindezek a köztársasági elnök intézményre is kihatottak. Az új republikánus államfő nem biztos, hogy az 1946. évi I. törvénycikkben rögzített kormányzati jogaival minden esetben élni tudott, az államéletnek a politikai helyzetből eredő torzulásai rá is kihatottak.

Jelen tanulmányomban azonban igyekszem erről a helyzetről lehatárolódni, s az 1946. évi I. törvénycikket kizárólag közjogi szempontból vizsgálni. Ez azért is érdekes téma, mert a rendszerváltás idején felmerült egy olyan forgatókönyv is, hogy az 1946-os elnöki intézményhez kell visszatérni. A külső befolyásoktól elhatárolva, vajon mi volt az 1946-ban kialakított struktúra közjogi tartalma, jelen esetben a parlament feloszlatási jog tartalma.

2. A törvényhozó testülettel szembeni államfői jogosítványok közjogi tartalma

A polgári átalakulással párhuzamosan megjelent a folyamatosan üléselő parlament igénye, a képviselői mandátumok azonban nem szólhattak korlátlan időre. Ezért Angliában már a 17. század második felében bevezették a választási ciklus intézményét, vagyis hogy a parlament tagjait meghatározott időszakonként újra kell választani.¹ A

* A tanulmány a K76472 sz. OTKA kutatási program támogatásával készült.

¹ MEZEY Barna – SZENTE Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet*. Osiris Kiadó. Budapest, 2003. 217. p.

parlament mandátumának megszüntetését szolgáló királyi feloszlási jog azonban ezután is megmaradt, tartalma azonban megváltozott. 1640 előtt ez azt a célt szolgálta, hogy a király beszüntesse a parlament működését, vagyis az államhatalom gyakorlásában háttérbe szorítsa azt. Állandóan működő parlament esetén azonban a királyi feloszlást kötelezően új választásoknak kell követnie, vagyis ebben az alkotmányos konstellációban a *királyi feloszlás* már nem a működés beszüntetését, hanem a *képviselői megbízatásoknak a választási ciklus lejárta előtti megújítását jelentette*. S ezzel összefüggő kérdés volt, hogy az új választásokat követően a parlament működését el kellett indítani, vagyis valakinek össze kellett hívni a törvényhozás tagjait (*az összehívás joga*).

A parlament működésébe azonban nem csak a mandátum megszüntetésével, hanem más eszközökkel is be lehet avatkozni. Ezek jelentősége pedig növekszik akkor, ha a mandátum megszüntetése már csak a képviselői helyek megújítását jelenti, s nem jár a működés tartós beszüntetésével. Így a feloszlási jog tartalmának változásával párhuzamosan, növekszik az *elnapolás* jelentősége, amely az ülések elhalasztását, vagyis egy ülésezési tilalmat jelent. Az elnapolás tartama alatt a törvényhozás nem ülésezhet, s így nem hozhat döntéseket.

A következő kérdés, hogy a választási ciklust felbontják-e ülésszakokra? Ha igen, akkor ezeket külön össze kell hívni és be kell zárni, a régi magyar közjogi kifejezéssel élve *be kell rekeszteni*. Az összehívás így két dolgot is jelent: a választások után a törvényhozás alakuló ülésének összehívását, de az egyes ülésszakok összehívását is.

A parlament működésével kapcsolatban tehát ilyen államfői jogosítványok kerülhetnek szóba. Ezeket azonban nem kell feltétlenül az államfőre ruházni, a törvényhozó testület, vagy annak elnöke is gyakorolhatja azokat. Az 1946. évi I. tc. vizsgálata kapcsán ez lesz az alapkérdés: a köztársasági elnök mélyen beavatkozhat-e a parlament működésébe, vagy ezeket a kompetenciákat jobbra a Nemzetgyűlésre ruházzák. Ezen utóbbi növeli a törvényhozás önrendelkezési jogát, így a parlamentarizmus erősödését jelenti.

Persze nem is biztos, hogy ezek közül bármelyiket is feltétlenül gyakorolni kell valakinek. A feloszlás vagy az elnapolás hiánya nem okoz komolyabb működési zavart, az ülésszakok tartamát pedig naptári dátumok szerint is rögzíteni lehet. Ezen utóbbi esetben se összehívásra se berekesztésre nincs igazán szükség. Így az alakuló ülés összehívása marad egyedül, de az is a választások utáni szoros időkerethez van kötve.

3. A hazai történelmi előzmények és összehasonlító párhuzamok

Az 1848-as polgári átalakulás hazánkban a király államhatalmi jogosítványait alapvetően nem rajzolta át, a törvényhozó testülettel szembeni kompetenciái is erősek maradtak. Az uralkodót megillette az országgyűlés *összehívásának, elnapolásának, berekesztésének és feloszlásának joga is*.² Az összehívás mind az alakuló ülés, mind az egyes ülésszakok összehívására vonatkozott. Az egyetlen, de nem jelentéktelen, korlátot a parlament költségvetési joga jelentette, mert ezek az uralkodói intézkedések nem akadályozhatták a jövő évi költségvetés és az előző évi zárszámadás elfogadását.³ A két világhá-

² 1848. évi IV. tc. 5. §.

³ 1848. évi IV. tc. 6. §; 1867. évi X. tc.

ború között a kormányzó – egy átmeneti korlátozás után – a teljes királyi hatáskört gyakorolhatta.⁴

Ez azt jelentette, hogy az összehívással és a berekesztéssel a király (kormányzó) határozta meg, hogy egy-egy évben az Országgyűlés mettől meddig üléseshet. Az elnapolással azonban az üléseit még ezen időintervallumon belül is felfüggeszthette. Az államfő hatalmi súlyát jelentősen csökkentette volna, ha a törvényhozás jogosult rendkívüli ülésszakot kezdeményezni, vagy az elnapolást képviselői kezdeményezésre hatályon kívül lehetett volna helyezni. Az Országgyűlés azonban az 1848 utáni időszakban ilyen kompetenciákkal nem rendelkezett, s ebben még a két világháború között sem volt változás.

Ha mindezt a korabeli európai alkotmányokkal párhuzamba állítjuk, megállapítható, hogy a magyar király parlamenttel szembeni jogosítványai már a 19. század második felében is erősnek számítottak. Ráadásul az I. világháború után született új alkotmányokat a parlamentarizmus erősödése jellemezte, így a kormányzó két világháború közötti kiterjesztett jogkörei még erősebb eltérést jelentettek.

A belga alkotmány már 1831-es szövegváltozatában dátumszerűen meghatározta a parlamenti ülésszak kezdetét és azt a periódust, amíg a király ezt követően nem rekeszthette be az ülésszakot.⁵ Franciaországban a III. Köztársaság idején ugyanezt az alkotmányos technikát alkalmazták.⁶ Magyarországon azonban csak ajánlószzerűen volt rögzítve, hogy a királynak lehetőleg a téli hónapokra kell összehívni az ülésszakot,⁷ s annak kötelező minimális időtartama sem volt. Az 1848. évi IV. tc., majd az ezt pontosító 1867. évi X. tc. az elnapolás elé sem állított korlátot, azt a király a költségvetési jog sérelme nélkül *akárhány alkalommal és bármilyen időtartamra meglehetett*. Az uralkodó a birodalom másik oldalán, mint osztrák császár, hasonló jogokkal bírt,⁸ de ezen kívül más európai alkotmányokban, ilyen erős kompetenciákat nem találunk. A belga király,⁹ vagy a német császár¹⁰ csak ülésszakonként egy hónapra, a francia köztársasági elnök¹¹ pedig kétszer egy hónapra napolhatta el a törvényhozás üléseit.

A két világháború közötti időszakban az említett belga és francia szabályok változatlanok maradtak, emellett Csehszlovákiában¹² vagy Lengyelországban¹³ ülésszakonként egyszer harmincnapos elnapolási lehetőség volt. Az osztrák és a német közjog azonban ennél is tovább ment, *teljesen megszüntette az államfői elnapolás lehetőségét*. Ez az

⁴ 1920. évi I. tc. 13. § (3) bekezdés, 1920. évi XVII. tc. 1. § (1) bekezdés; 1933. évi XXIII. tc. 1. § (1) bekezdés.

⁵ A rendes ülésszak minden év novemberének második keddjén kezdődött, s a király csak negyven nap eltelt után rekeszthette azt be. [A Belga Királyság 1831. évi Alkotmánya 70. cikkely (1)–(3) bekezdés; A hivatkozott külföldi alkotmányok forrása: *Die Verfassungen in Europa 1789–1949*. (Herausgegeben von: Dieter GOSEWINKEL – Johannes MASING) Verlag C.H. Beck, München 2006.]

⁶ Franciaországban az ülésszak kezdő napja minden év januárjának második keddjé volt, s ezt követően a köztársasági elnök csak öt hónap elteltével rekeszthette be az üléseit. [A francia államhatalom belső viszonyairól szóló 1875. július 16-i törvény. 1. cikkely (1) bekezdés; 2. cikkely (1) bekezdés]

⁷ 1848. évi IV. tc. 1. §.

⁸ Az osztrák császárnál szintén nem volt időbeli korlát, a vonatkozó alkotmányi szabályozás – anélkül, hogy időbeli megkötést fűzött volna mellé – csak annyit mondott ki, hogy elnapolhatja a törvényhozás üléseit. [Gesetz vom 21. Dezember 1867 wodurch das Grundgesetz über die Reichsvertretung vom 26. Februar 1861 abgeändert wird. 19. §]

⁹ A Belga Királyság 1831. évi Alkotmánya 72. cikkely

¹⁰ A Német Birodalom 1871. évi Alkotmánya 26. cikkely

¹¹ A francia államhatalom belső viszonyairól szóló 1875. július 16-i törvény 2. cikkely (2) bekezdés.

¹² A Csehszlovák Köztársaság 1920. évi Alkotmánya 30. cikkely (2) bekezdés

¹³ A Lengyel Köztársaság 1921. évi Alkotmánya 25. cikkely (1), (5) bekezdés

utóbbinál figyelemre méltó, hiszen az osztrák Szövetségi Elnök az 1920-as alkotmány keretei között egyébként is igen korlátozott kormányzati jogokkal rendelkezett. A német Birodalmi Elnök azonban az államszervezet működésében meghatározó kompetenciákat kapott, de a Birodalmi Gyűléssel szemben, a felosztatás kivételével, minden lehetséges államfői jogkört teljesen megvontak tőle.

4. A felosztatási jog tartalmi elkülönítése

Az 1919-es német alkotmányból mindenképpen arra kell következtetnünk, hogy az államfőnek a törvényhozás felosztatására vonatkozó jogát valami markánsan megkülönbözteti a többi, már tárgyalt kompetenciától. Az összehívás, a berekesztés és az elnapolás a törvényhozás működését befolyásolja, sokszor *annak akadályozására szolgál*. Erre jó példa lehet a darabont-kormány 1905-ös kinevezése, amikor a király azért napolta el az országgyűlés üléseit, hogy a képviselőház ne tudjon a kormánnyal szemben bizalmatlansági indítványt előterjeszteni. [lásd 9. és 11. pont]

A törvényhozás működését átmenetileg a felosztatás is akadályozhatja, de ennek ez csak következménye és nem célja. A cél a képviselői mandátumok megújítása [lásd 2. pont], vagyis a választópolgárok véleményének kikérése képviselőik működéséről. Németországban,¹⁴ Csehszlovákiában,¹⁵ vagy Belgiumban¹⁶ is különösebb korlátozás nélkül sor kerülhetett a törvényhozás államfő általi felosztatására, Lengyelországban ehhez a felsőház (Szenátus) jóváhagyására volt szükség. Ausztria 1920-as alkotmánya viszont semmilyen államfői felosztatási jogot nem ismert, az 1929-es alkotmánynovella azonban a weimari Németországgal megegyező szabályozást emelt be az alkotmányba.¹⁷

Az *államfői elnapolási, berekesztési jognál* tehát egy általános tendenciát figyelhetünk meg, amely a *korlátozás, illetőleg a teljes megszüntetés* irányába hatott. Akkor is, ha egyébként az államfőnek jelentős pozíciót biztosítottak az államhatalom gyakorlásában. A *parlament önrendelkezési jogának erősítése* azonban az *államfői felosztatási jogot önmagában nem negligálja*. Ez annak függvénye lesz, hogy az államfőnek milyen súlyt akarnak biztosítani az államhatalom gyakorlásában.

5. A köztársasági elnök kompetenciáira vonatkozó elképzelések az 1946. évi I. tc. előkészítése folyamán

Az előző pontokban felvázoltuk a magyar és általában az európai fejlődési tendenciákat. Láthattuk, hogy a kettő között nem volt teljes összhang, 1944 előtt a magyar államfőknek érezhetően nagyobb befolyásuk volt a parlament működésére, mint más európai államokban.

Ezek a tendenciák nyilvánvalóan hatással voltak az 1946. évi I. tc. létrejöttére is, de a különböző alkotmányos modellek közötti választást az aktuális belpolitikai viszonyok is erősen determinálták. Mint az szélesebb körben is ismert, a politikai pártok elképzelé-

¹⁴ A Német Birodalom 1871. évi Alkotmánya 25. cikkely

¹⁵ A Csehszlovák Köztársaság 1920. évi Alkotmánya 31. cikkely (1)–(3) bekezdés

¹⁶ A Belga Királyság 1831. évi Alkotmánya 71. cikkely

¹⁷ Az Osztrák Köztársaság 1920. évi Alkotmánya, az 1929-es alkotmánynovellával egységes szerkezetben 29. cikkely (1) bekezdés

seit nagyban befolyásolta, hogy az elnöki tisztség betöltésére milyen esélyük mutatkozott. A pozíció várományosainak számító kiscgazdák egy erős elnöki hatalmat szerettek volna kialakítani, míg a kommunisták a kormányzati jogok beszűkítésére törekedtek. A harmadik, szociáldemokraták által készített tervezet a két előző koncepció között állt. Mivel a történelmi hagyományok és az európai fejlődési tendenciák között ebben a kérdésben számottevő különbségek voltak, mindegyik javaslat találhatott megának kellő szellemi muníciót. *Az erős elnöki kompetenciák mellett ott állhatott a kontinuitáshoz való ragaszkodás, a korlátozás mellett pedig szólhattak az európai modellek.*

A kiscgazda tervezet szerint a köztársasági elnököt megillette volna a Nemzetgyűlés összehívása, az ülésszakok megállapítása és berekesztése, valamint annak feloszlatása is.¹⁸ Ezek a királyt (kormányzót) megillető régi jogkörök voltak, az ülésszakok megállapítása ugyanis azok összehívását és berekesztését jelentették. [lásd 2. pont] A tervezet, az 1944 előtti államfői jogokhoz képest, az egyetlen „engedményt” az elnapolásnál tette, amely szerint a 30 napon túli halasztás csak Nemzetgyűlés egyetértésével történhetett,¹⁹ vagyis az 1944 előtti korlátlan elnapolási jogot nem vette volna át. A Kommunista Párt tervezete az összehívás, elnapolás, berekesztés kérdésében minden korábbi jogkört megvont volna, s a feloszlatast is csak a Nemzetgyűlés politikai bizottságának kétharmados támogatása esetén engedte volna meg.²⁰ Az igazságügyi minisztérium berkeiben készült szociáldemokrata tervezet szintén elutasította a Nemzetgyűlés összehívásának elnöki jogkörbe való utalását, a feloszlatast csak tartós munkaképtelenség esetén tette volna lehetővé, az elnapolást 30 napi időtartamra megengedte volna.²¹

Az elnapolás és az ülésszakok meghatározásának kérdésében különösebb alkotmánytechnikai eszközök nincsenek, azt vagy megengedik az államfőnek, vagy nem. Ha azt a törvényhozás egyetértéséhez kötik, azzal az államfői jogkört felpuhítják. A feloszlatast jognál azonban nem ez a helyzet. A három javaslat három különböző tartalmú feloszlatast jogot foglalt magában. Ezeket érdemesebb részletesebben is elemezni.

6. A feloszlatast jog verziói a pártok törvénytervezeteiben

A kiscgazda javaslat a konfliktushelyzeten alapuló feloszlatast jogot tartalmazta. Amennyiben a köztársasági elnök és a törvényhozás között valamilyen kérdésben éles véleménykülönbség alakul ki, az államfő kikérheti a választók véleményét.²² *A feloszlatastra*

¹⁸ Kiscgazda tervezet 18. § (2) bekezdés. [A törvényjavaslat különböző tervezeteinek szövegei megtalálhatók: Jogtudományi Közlöny 1982/12. 970–983. p.; RUSZOLY József: »Magyarország köztársasága« *Az államfői jogok 1944–45-ben és az 1946: I. tc. létrejötte*. [In: Ruszoly József: Alkotmánytörténeti tanulmányok. JATE Kiadó, Szeged 1991. 357–385. p.] 382. p.; RUSZOLY József: A „Magyarország államformájáról” szóló 1946: I. tc. előzményei és létrejötte. [In: Jogtörténeti Szemle 1992/2 (5. szám) 16–28. p.] 26. p.; FÖGLEIN Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949*. Nemzeti Tankönyvkiadó. 1993. 56. p.

¹⁹ Kiscgazda tervezet 18. § (3) bekezdés; RUSZOLY József: »Magyarország köztársasága« ... 382. p.; RUSZOLY József: A „Magyarország államformájáról” szóló... 26. p.; FÖGLEIN Gizella: *Államforma* ... 56. p.

²⁰ FÖGLEIN Gizella: *Államforma* ... 53. p.

²¹ Igazságügyminisztériumi tervezet 8. §; RUSZOLY József: »Magyarország köztársasága« ... 382. p.; RUSZOLY József: A „Magyarország államformájáról” szóló... 26.o.; FÖGLEIN Gizella: *Államforma* ... 58. p.

²² Gerhard ANSCHÜTZ: *Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919*. (Ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis) (14. Auflage) Berlin 1933. 195. p.; Axel von FREYTAGH-LORINGHOVEN: *Die Weimarer Verfassung in Lehre und Wirklichkeit*. München, 1924. 102. p.; MEIBNER I.: Otto Meißner: *Der Reichspräsident*. In: Handbuch der Politik 3. Band Berlin und Leipzig 1921. [41–44. p.] 43. p. SZABÓ István: *Az államfő jogállása a Weimari Köztársaságban*. Osiris Kiadó. Budapest, 2000. 224. p.

akkor is sor kerülhet, ha a parlamentben stabil kormánytöbbség van, s a törvényhozás mindenben el tudja látni a feladatát.

A szociáldemokrata javaslat feltételhez, mégpedig a törvényhozás munkaképtelenségéhez kötötte volna a felosztatás lehetőségét.²³ Ebben az esetben a feltételt maga a parlament szolgálta azzal, hogy nem látja el a feladatát. Ekkor szinte szükségszerű a törvényhozás mandátumának megszüntetése és új választások lebonyolítása. Ha a munkaképtelenség tartóssá válik, az jelentős államműködési zavarokhoz vezethet. Ezt a típusú felosztatási jogot a köztársasági elnöknek kisebb hatalmi súlyt biztosító alkotmányok is lehetővé teszik. Példa lehet a bonni alaptörvény, vagy éppen a mai magyar alkotmány.²⁴ De érdemes megemlíteni, hogy a szociáldemokrata javaslat erős hasonlóságot mutatott az 1920. évi I. tc. szerint a kormányzót megillető felosztatási joggal is.²⁵

A kommunista javaslat – a politikai bizottság, lényegében a Nemzetgyűlés egyetértési jogának megkívánásával – a szociáldemokratánál is jobban szűkítette volna a köztársasági elnök felosztatási jogát. A kétharmados többség előírása pedig egy igen széles konszenzust kívánt volna meg. A kommunisták célja a felosztatási jog teljes lokalizálása volt.

A kiskgazda és a kommunista javaslatot egy sajátosság azonban összeköti a szociáldemokratával szemben. A Nemzetgyűlés felosztatásánál a köztársasági elnök mindkét szabályozási modell szerint politikai okok miatt hozza meg döntését, míg a szociáldemokrata javaslatnál ez a motiváció hiányzik. A két javaslat (a kiskgazda és a kommunista) között azonban lényegi tartalmi különbség, hogy az első a parlamenti többség ellenében, míg a másik a parlamenti többség érdekében történő felosztatást jelentett. A szociáldemokrata verziónál akkor kerül a törvényhozás felosztatásra, ha nincs parlamenti többség, hiszen ekkor áll elő a munkaképtelenség. Ebben az esetben a politikai motiváció háttérbe szorul.

A kiskgazda javaslatnál az elnöki felosztatásnak az a célja, hogy a törvényhozás összetétele lehetőleg megváltozzon. Így akkor kerül rá sor, ha a parlamenti többséget alkotó pártok választópolgári támogatottsága csökken. A Nemzetgyűlés egyetértéséhez kötött felosztatásnál viszont erre akkor kerülhet sor, ha a kormánypártok támogatottsága újabb választási győzelemmel kecsegtet. A kommunista javaslatot azonban ezen utóbbi szempont valójában nem motiválta, hiszen akkor a felosztatás jóváhagyását nem kötötték volna kétharmados többséghez. Az előrehozott választás itt a kormány pozícióinak megerősítését jelentette volna, a felosztatáshoz azonban az ellenzék beleegyezése is kellett. Így a kommunista javaslat fő céljának csak az elnöki jogkör erőteljes beszűkítését jelölhetjük meg.

²³ RUSZOLY József: »Magyarország köztársaság« ... 382. p.

²⁴ Magyar Köztársaság Alkotmánya [MKA] 28. § (3) bekezdés; A Németországi Szövetségi Köztársaság 1949. évi Alaptörvénye 63. cikkely (4) bekezdés; 68. cikkely (1) bekezdés

²⁵ „A kormányzó [...] a királyi hatalomban foglalt országgyűlés-felosztatási jogot a nemzetgyűlést illetőleg csak akkor gyakorolhatja, ha a nemzetgyűlés a kormányzó üzenete dacára tartósan munkaképtelenné vált és a munkaképességet a nemzetgyűlés elnöke a házszabályokban biztosított jogaival sem képes helyreállítani.” [1920. évi I. tc. 13. § (3) bekezdés]; RUSZOLY József: »Magyarország köztársaság« ... 382. p.; RUSZOLY József: A „Magyarország államformájáról” szóló ... 23. p.

7. A Nemzetgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat

A kormány által a Nemzetgyűléshez beterjesztett törvényjavaslat a köztársasági elnök hatáskörének meghatározásakor az *elnapolásról és a feloszlatról tartalmazott rendelkezéseket*. Ez jelentette azt is, hogy a többi lehetséges kompetenciákat [lásd 2. pont] az új republikánus államfőnek nem óhajtották megadni. A tervezet az összehívás és a berekesztés jogát elvonta,²⁶ vagyis a törvényjavaslat elfogadása esetén az ülésszakok tartamát és pontos idejét már a törvényhozás maga állapíthatta meg.

A köztársasági elnök azonban az elnapolás kapcsán sem kapott komoly kompetenciát. Míg a király, majd átmeneti korlátozás után a kormányzó is akármilyen időtartamra és akárhányszor elnapolhatta az Országgyűlés üléseit, a köztársasági elnök ezt a javaslat szerint ülésszakonként csak egyszer 30 napra tehette meg.²⁷ Ez azonban még az eredeti elképzelések szerint is így volt [lásd 5. pont], a pártközi egyeztetések folyamán azonban ezt a korlátozott elnapolási jogot is „felpuhították”.²⁸ A törvényjavaslat szövege ugyanis tartalmazott egy további rendelkezést, miszerint legalább száz képviselő indítványára a Nemzetgyűlés elnöke nyolc napnál nem távolabbi dátumra köteles volt az ülést összehívni.²⁹ Így a köztársasági elnök valójában csak a Nemzetgyűlés egyetértésével tudta az üléseket elnapolni. Ez illeszkedett abba a jól megfigyelhető nemzetközi tendenciába, amely a köztársasági elnököktől egyre inkább megvonta, sőt több esetben teljesen megszüntette az elnapolási jogot. [lásd 3. pont.]

A Nemzetgyűlés feloszlataánál azonban a törvényjavaslat már nem tartalmazott ilyen erős korlátozást. Bár a feloszlata előfeltételhez (javaslathoz) volt kötve, vagyis nem történhetett meg a köztársasági elnök teljesen szabad elhatározásából, ezek az előfeltételek nem jelentettek túlzottan erős kötöttséget. A köztársasági elnök ugyanis *a kormány, vagy a nemzetgyűlési képviselők kétötödének javaslatára oszlathatta fel a törvényhozást*.³⁰

A kormány javaslatára történő feloszlataának több elvi indoka is lehet. A törvény miniszteri indokolása szerint „*A parlamentáris demokrácia íratlan szabályai szerint a kormányt megilleti az a jog, hogy a parlament határozatával szemben a nemzethez fel-lebbezessen és evégből az államfőnél a parlament feloszlataát kérhesse*.”³¹ A kormánynak hivatalviseléséhez a parlament többségének bizalma szükséges. Előfordulhat azonban, hogy a kormány konkrét kérdésben konfliktusba kerül a parlamenttel, amely esetben főszabályként a kormánynak távoznia kell hivatalából. Egyes alkotmányos rendszerek azonban megengedik, hogy a kormány ebben az esetben a választók véleményét kikérje. A kormány a parlament alá van rendelve, a parlamentnek viszont a választói akaratot kell képviselnie. Ha a kormány az államfővel konszenzusban úgy ítéli meg, hogy a parlament nem a választók akaratát képviseli, akkor előrehozott választásokat írhatnak ki. Ez egyben lehetőséget ad a kormánynak, hogy új többséget alakítson ki maga mögött a törvényhozásban.

²⁶ RUSZOLY József: »Magyarország köztársaság« ... 382. p.

²⁷ Nemzetgyűlési Irományok 1945. 1. kötet 41. p.

²⁸ VIDA István: Törvénytervezetek az államforma 1946. évi rendezéséről (az 1946. I. tc. jogi előkészítése) [In: Jogtudományi Közlöny 1982/12. szám 951–969. p.] 962. p.

²⁹ Nemzetgyűlési Irományok 1945. 1. kötet 41–42. p.

³⁰ Nemzetgyűlési Irományok 1945. 1. kötet 42. p.

³¹ Nemzetgyűlési Irományok 1945. 1. kötet 48. p.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a miniszterek politikai felelősségéből eredően, a kormánynak követnie kell a parlamenti többség által meghatározott politikai irányvonalat, így *a kormány és a parlament konfliktusa egy kivételes helyzet*. Ezért a kormány javaslatára történő feloszlatast meg kell vizsgálnunk azon természetes alkotmányos környezetben is, amikor a kormány és a parlamenti többség között nincs konfliktushelyzet. Mindez azt is jelenti, hogy a törvény miniszteri indokolásában megadott érvek nem kimerítőek, az ott meghatározott argumentum a kormány javaslatára történő feloszlataásának csak az egyik lehetséges indoka volt.

A Kommunista Párt törvénytervezetével kapcsolatban már említettük, hogy az előre hozott választás a parlamenti többség pozíciójának megerősítését is szolgálhatja. Az első eset, amikor a kormány és a parlament között konfliktus támad, egy kivételes helyzet. Főszabályként a kormány és a parlamenti többség között véleményazonosságnak kell fennállnia. A kormánynak az áll érdekében, hogy az őt támogató politikai erők megőrizzék parlamenti többségüket. Ha ez megszűnne, a kormánynak távoznia kellene hivatalából. Ezért ha a választási ciklus közben a kormánypártok stabil választói támogatást élveznek, de az nem kiszámítható, hogy ez a ciklus végéig megmarad, egy előre hozott választással egy újabb teljes mandátumot tudnak maguknak biztosítani. Vagy ha a ciklus végéig már nincs túl hosszú idő, s a kormány népszerűsége süllyed, jobb a választásokat megtartani a mélypont elérése előtt.

A két érvrendszer lényegesen különbözik abban, hogy az első esetben a parlamenti többség ellenére, a másodikban viszont azzal egyetértésben történik a feloszlata. A magyar közjog a polgári korban *a törvényhozás önfeloszlataásának jogát nem ismerte el*,³² s ebben az 1946-os szabályok sem hoztak változást.³³ A kormány javaslatára történő feloszlata viszont bizonyos mértékig³⁴ pótolhatta ezt. A törvényhozás önfeloszlataására ugyanis akkor kerül sor, ha a kormánytöbbség úgy véli, hogy egy előrehozott választás kedvezőbb eredménnyel jár számára, mint ha kivárja a választási ciklus végét.³⁵

Mindezekhez még hozzá kell fűzni, hogy a „köztársasági elnök jogosult a Nemzetgyűlés feloszlataására, ha ...”³⁶ szöveg az államfő részére – az előfeltételek fennállta esetén – szabad mérlegelést adott a feloszlataásra. Vagyis akár a kormány, akár a nemzetgyűlési képviselők kétötödének javaslata nem kötelezte erre. Ez a szövegváltozat azonos a mai alkotmányunk „feloszlathatja” kifejezésével, amely egyértelműen az elnök szabad mérlegelési jogát közvetíti.³⁷ Így tehát az előterjesztés nem járt automatikus feloszlataással, vagyis a kormány csak akkor tudott élni az előrehozott választás fegyverével, ha ez a köztársasági elnök támogatását is élvezte. A törvényhozás feloszlataásánál a köztársasági elnök szabad mérlegelése megszokott intézmény. Azért kell azonban külön

³² Ilyen önfeloszlataásra egy alkalommal került sor, amikor az I. világháborút követő forradalom hatására, 1918. november 16-án az Országgyűlés képviselőháza feloszlatta magát. Bár a feloszlata a gyakorlatban végbement, közjogilag az nem volt érvényes. BÖLÖNY 2. kötet 243. p.

³³ Az Országgyűlés önfeloszlataási jogával először az 1949-es alkotmányban találkozunk [1949. évi XX. tv. 18. § (1) bekezdés], s mivel az 1989. októberi novella az alkotmánynak ezt a rendelkezését nem érintette, így ma is létező javaslat. [MKA 28. § (2) bekezdés]

³⁴ A bizonyos mértékig megjegyzést azért kell hozzátennünk, mert ebben az esetben szükséges hozzá a köztársasági elnök támogatása is, míg az önfeloszlataásnál az államfő egyetértése nélkül is sor kerülhet az előre hozott választásokra.

³⁵ SZENTE Zoltán: „28. § [Az országgyűlés megbízataásának kezdete és megszűnése]” in: Jakab András (szerk.): Az Alkotmány kommentárja. Budapest Századvég 2009. 26. msz.

³⁶ 1946. évi I. tc. 10. § (2) bekezdés

³⁷ SZENTE Zoltán: 48. msz.

megemlíteni, mert az 1946. évi I. tc. előkészítése folyamán olyan javaslat is felvetődött, amely a kormány előterjesztésére kötelezővé tette volna a Nemzetgyűlés elnöki feloszlását,³⁸ vagyis azt kizárólag a kormány elhatározásától tette volna függővé.

Visszatérve a kormány előterjesztésére történő feloszlátás lehetséges indokaihoz, az eddig megtárgyalt két érven túl, annak lehet egy harmadik oka, következménye is. A köztársasági elnök előterjesztés nélkül nem oszthatja fel a törvényhozást. Kérdés azonban, hogy milyen függelmi viszonyban áll tőle a kormány. Vajon tud-e rá nyomást gyakorolni, hogy *tegyen előterjesztést a Nemzetgyűlés feloszlására*. Az első esetkörben a kormány és a parlament konfliktusa volt az előterjesztés oka, a másodikban a kormány és a parlament konszenzusa állt mögötte. Mindkettő jellemzője azonban, hogy a kormány akarja a feloszlátást, amelyhez igyekszik megszerezni a köztársasági elnök konszenzusát. Ebben a harmadik esetkörben azonban az államfő akarja a parlamentet feloszlítani, a kormánynak nincs ilyen szándéka.

A köztársasági elnök és a kormány viszonya lényeges kérdés az 1946. évi I. tc. által a kormány előterjesztése mellett megállapított másik feloszlátási előfeltétel kapcsán is. Mint már említettük a köztársasági elnök a kormány, vagy a nemzetgyűlési képviselők kétötödének javaslatára oszthatta fel a Nemzetgyűlést.³⁹ Ezen utóbbi nem jelent mást, mint hogy *a parlamenti ellenzék javaslatára történik meg a feloszlátás*. Ez akár milyen alacsony arány nem lehet, a törvény miniszteri indoklása úgy fogalmaz: „a parlament számba vehető kisebbségének is meg kell adni a lehetőséget, hogy a nemzet döntéséhez folyamodhassék...”⁴⁰ De ez mégis csak a parlamenti ellenzék, akinek a kezdeményezéseit a kormány általában nem támogatja. A feloszlátáshoz viszont szükség van a miniszterelnök ellenjegyzésére, mert a köztársasági elnök bármely intézkedése csak a miniszterelnök vagy az illetékes miniszter ellenjegyzésével volt érvényes.⁴¹ Hiába tehát a képviselői előterjesztés, ha nincs hozzá miniszteri ellenjegyzés.

Ezért a kormány és a köztársasági elnök viszonyát részletesebben meg kell vizsgálnunk. Előtte azonban fel kell elevenítenünk, hogy a problémakör vizsgálata mindkét feloszlátási előfeltétellel kapcsolatos. Utóbb arról volt szó, hogy az ellenzék (a Nemzetgyűlés kétötödének) javaslatához az államfő meg tudja e szerezni a miniszteri ellenjegyzést. De nemrég a kormány javaslatára történő feloszlátásnál is szóba került, hogy a kormány vajon áll-e olyan erős függésben a köztársasági elnöktől, hogy az utóbbi kívánságára előterjesztést tesz a törvényhozás feloszlására. Mindkettő az államfő és a kormány alkotmányos viszonyának függvénye.

8. A köztársasági elnök és a kormány alkotmányos viszonya és a miniszteri ellenjegyzés funkciója

A kormány függelmi viszonyát vizsgálva – a demokratikus kormányzat keretei között – két konstrukció képzelhető el. A fél-prezidenciális rendszerekben a kormánynak hivatalviseléséhez a köztársasági elnök és a parlament bizalmát egyaránt bírnia kell, míg a parlamentáris köztársaságokban ez kizárólag a parlament bizalmának függvénye. A XX.

³⁸ RUSZOLY József: »Magyarország köztársaság« ... 382. p.; RUSZOLY József: *A „Magyarország államformájáról” szóló... 26. p.*

³⁹ 1946. évi I. tc. 10. § (2) bekezdés

⁴⁰ Nemzetgyűlési Irományok 1945. 1. kötet 48. p.

⁴¹ 1946. évi I. tc. 13. § (4) bekezdés

század folyamán találkozunk olyan alkotmányokkal is, ahol a kormány kizárólag a köztársasági elnök bizalmából viselte hivatalát,⁴² ezeket a második világháború előtti államrendszereket azonban nem sorolhatjuk a demokratikus kormányzatok körébe. Így az előző pontban feltett kérdésre a választ az első két konstrukció közötti választással kell megkeresnünk, vajon az 1946. évi I. tc. a köztársasági elnök és a kormány viszonyát a fél-prezidenciaális, vagy a parlamentáris köztársaság jellemzői szerint alakította ki? Erre a választ a kormányalakítás, és a kormány felmentésére vonatkozó szabályok adják meg.

Ennek áttekintése előtt azonban még ki kell térni arra, hogy a két alkotmányos konstrukcióban *a miniszteri ellenjegyzés funkciója sem teljesen azonos*. A parlamentáris köztársaságokban, ahol a kormányt (elsősorban is a miniszterelnököt) az államfő nem mozdíthatja el hivatalából, *a miniszteri ellenjegyzés a jogi mellett politikai kontrollt is jelent*. A miniszter nyilvánvalóan nem jegyez ellen egy törvénysértő államfői intézkedést, hiszen ezért jogi felelősséggel tartozik. De valószínűleg akkor is megtagadja az ellenjegyzést, ha egy államfői intézkedés törvényes, de politikai okok miatt nem ért vele egyet. Talán nem véletlen, hogy ezekben a kormányzati rendszerekben a köztársasági elnök döntéseit nem köti általános ellenjegyzési kötelezettség sem. Erre jó példa lehet a hatályos magyar alkotmány, ahol az országgyűlésnek sem az elnöki feloszlása,⁴³ sem az ilyen jellegű elnapolása⁴⁴ nem esik ellenjegyzési kötelezettség alá. Az 1946. évi I. tc. azonban generális ellenjegyzési kötelezettséget írt elő, vagyis kivétel nélkül, a köztársasági elnök minden intézkedésének érvényességéhez szükséges volt miniszteri ellenjegyzésre.⁴⁵

Olyan államokban, ahol a kormány kettős függésben áll, vagyis hivatalából a parlament mellett az államfő is elmozdíthatja, az ellenjegyzés tartalma változik. Az ellenjegyzés megtagadása a miniszter, vagy akár a miniszterelnök „hivatalvesztését” vonhatja maga után, hiszen a köztársasági elnök felmentheti őket hivatalukból. Ezért általában csak akkor tagadják meg az ellenjegyzést, ha annak teljesítése esetén jogi eljárás alá lennének vonhatóak, vagyis az intézkedés törvénysértő. Csupán politikai nézetkülönbségek miatt ritkán szegülnek szembe az államfővel.

Így az első fontos kérdés az, hogy az 1946. évi I. tc. által létrehozott kormányzati keretek között a miniszteri ellenjegyzés tartalmánál a jogi kontroll dominált, vagy emelt egy erősebb politikai kontrollt is jelenthetett. Vajon a köztársasági elnök elmozdította-e a miniszterelnököt hivatalából, ha a kormányfő politikai okokból eredően megtagadta egy elnöki intézkedés ellenjegyzését. A nemzetgyűlési képviselők kétötödének felterjesztésére történő feloszlítás ellenjegyzésének esetleges megtagadása ugyanis vitathatatlanul a politikai kontroll körébe tartozott, hiszen az elnöki intézkedés nem törvénysértő, az ellenjegyzés megtagadása mellett csak politikai indokok szólhattak.

S ezzel összefüggésben megjelenik a másik lényeges kérdés. Vajon ha a nemzetgyűlési képviselők kétötödétől nem érkezik ilyen javaslat, menesztésének kilátásba helyezésével a köztársasági elnök tud-e a kormányra nyomást gyakorolni, hogy ő tegyen előterjesztést a Nemzetgyűlés feloszlítására. Vagy, ha a kormány így sem hajlandó a köztársasági elnök által kívánt ellenjegyzést, vagy előterjesztést megadni, a köztársasági

⁴² Ilyen volt például az 1934-es osztrák alkotmány.

⁴³ SZENTE: 46. msz.

⁴⁴ SZENTE: 69. msz.

⁴⁵ 1946. évi I. tc. 13. § (4) bekezdés

elnök a kormány felmentése után ki tud-e olyan új miniszteri testületet nevezni, amely ezt megteszi.

A fél-prezidenciális rendszerekre az ún. „negatív parlamentarizmus” jellemző, amely szerint a kormány hivatalba lépéséhez nem szükséges a népképviselői kamara előzetes megerősítése. Amennyiben a parlament nem ért egyet a kormány összetételével, csak annak hivatalba lépése után tud vele szemben bizalmatlansági indítványt előterjeszteni.⁴⁶ Itt a kormány tagjai, a miniszterelnököket is beleértve, kinevezésük után az államfő előtt azonnal leteszik a miniszteri esküt, ezzel hivatalba lépnek, s már ellenjegyzéseket is adhatnak. A kormányalakítás szabályai az 1848. évi III. tc. szerint így zajlottak, így a kormány tagjai a király (kormányzó) általi kinevezéssel hivatalba léptek.⁴⁷

Egy ilyen konstrukció esetén kritikus helyzetben az is előfordulhat, hogy az államfő azért nevez ki új kormányt, hogy egy adott intézkedéséhez a miniszteri ellenjegyzést, vagy a feloszlathoz szükséges kormány-előterjesztést megszerezze. Ez különösen életszerű a parlament feloszlata esetén, hiszen a feloszlott parlament már nem tudja a kormánytól a bizalmat megvonni. Bizalmatlansági indítványt csak az újjáválasztott törvényhozásban lehet előterjeszteni.

9. A kormányalakítás és a kormány felmentésének szabályai az 1946. évi I. tc. szerint

A kormányalakítás szabályainál a törvényjavaslat a „negatív parlamentarizmus” irányába mozdult el. Az 1945-ös átmeneti időszakban a miniszterelnök először magától a Nemzetgyűléstől nyerte megbízatását.⁴⁸ Később ugyan a Nemzeti Főtanács nevezte ki, de ehhez előzetesen a Nemzetgyűlés politikai bizottságának kétharmados támogatása, vagy ennek hiányában magának a Nemzetgyűlésnek az előzetes egyetértése volt szükséges.⁴⁹ A Kommunista Párt ezt az előzetes beiktatást az 1946. évi I. törvénycikkben is szerette volna fenntartani.⁵⁰ A kormány által beterjesztett javaslat 13. § (2) bekezdésében azonban az alábbi rendelkezés szerepelt: „A köztársasági elnök nevezi ki a Nemzetgyűlés politikai bizottságának meghallgatása után a miniszterelnököket. A miniszterelnök felmentésének joga a köztársasági elnököt illeti meg...”⁵¹ A miniszterelnök kinevezésénél tehát a politikai bizottság egyetértési joga, véleményezési jogra oldódott. És ez is csak a kinevezésre vonatkozott, a miniszterelnök felmentése esetén a köztársasági elnöknek még a politikai bizottság véleményét sem kellett volna meghallgatni.⁵² Azonban már ez a szöveg is egy kompromisszumos megoldást jelentett. A kiszagdák és a szoci-

⁴⁶ SZENTE Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet 1945–2005*. Osiris Kiadó. Budapest, 2006. 330. p.

⁴⁷ BÖLÖNY József: *Magyarország kormányai 1848–1992*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 27. p.

⁴⁸ „A miniszterelnöki szék megüresedése esetén az új miniszterelnököket a politikai bizottság előterjesztése alapján az ideiglenes nemzetgyűlés elnöksége bízta meg, egyhangú előterjesztés hiányában a nemzetgyűlés hivatott a megbízás adására.” [1945. évi II. tc. 1. § (4) bekezdés]; RUSZOLY József: *»Magyarország köztársaság«* ... 372. p.

⁴⁹ „A miniszterelnököket a politikai bizottság kétharmad többségű határozata, ilyen hiányában pedig a Nemzetgyűlés határozata alapján a Nemzeti Főtanács nevezi ki és menti fel.” [1945. évi XI. tc. 9. § (1)]

⁵⁰ RUSZOLY József: *»Magyarország köztársaság«* ... 383–384. p.; VIDA István: *Törvénytervezetek* ... 963. p., 966 p.

⁵¹ Nemzetgyűlési Irományok 1945. 1. kötet 42. p.

⁵² Ezt a kommunisták erősen sérelmezték is. VIDA István: *Törvénytervezetek* ... 966. p.

áldemokraták ugyanis a politikai bizottságnak a véleményezési jogával sem számoltak, ezt a kommunisták törekvéseire emelték be a törvénytervezetbe.⁵³

A normaszöveg folyamatos „gyúrása” azonban ezzel még nem fejeződött be, abba beemelték a parlamenti többségi elv tiszteletben tartásának kötelezettségét,⁵⁴ valamint a miniszterelnök felmentésénél is megkívánták a politikai bizottság meghallgatását.⁵⁵ Ezek a változtatások már a Nemzetgyűlés alkotmányjogi és közjogi bizottságában kerültek bele a normaszövegbe, amelynek végleges változata így az alábbi lett: „A köztársasági elnök nevezi ki és menti fel a Nemzetgyűlés politikai bizottságának meghallgatása után a parlamenti többségi elv tiszteletben tartásával a miniszterelnököt, a miniszterelnök előterjesztése alapján pedig a minisztereket.”⁵⁶ A politikai bizottság véleményezése azonban a miniszterelnök felmentésére nehezen értelmezhető, inkább csak az új kormányfő kinevezésére.

A kormány köztársasági elnök általi menesztését az új szövegváltozat sem akadályozta. A parlament feloszlatására történő előterjesztés megtétele, vagy a feloszlatról szóló elnöki döntés ellenjegyzése végett kinevezendő új kormány [lásd 8. pont] azonban már nem ilyen egyszerű kérdés. Ez ütközhet a parlamenti többségi elvvel. De emellett az is igaz, hogy ennek az elvnek a töretlen érvényesülését csak az ún. *előzetes designációval* lehet biztosítani, ahogy azt az 1945. évi XI. tc. tette. Vagyis az államfő által miniszterelnöknek javaslatba hozott személyéről a törvényhozásban már kinevezése előtt bizalmi szavazást tartanak, s csak olyan személy nevezhető ki kormányfővé, aki itt a parlamenti többség támogatását megkapta. Az előzetes designációt azonban az 1946. évi I. tc. feloldotta, amit a parlamenti többségi elvre vonatkozó törvényi deklaráció nem pótol. Végso soron a többségi elv értelmezése a köztársasági elnök kezében volt, ha kinevezett egy új kormányt, az biztos, hogy hivatalba lépett.

Az alkotmányjogi és közjogi bizottság kiegészítő javaslata így első látásra kissé zavarossá tette a helyzetet. Deklarálta a parlamenti többségi elvet, de ugyanakkor megszüntette annak a korábban már létező alkotmányos garanciáját, az előzetes designációt. A politikai bizottság véleményének meghallgatása után általában kiderülhetett, hogy a kinevezésre váró kormány és a parlamenti többség milyen viszonyban áll egymással. A véleményezési jog lényege azonban az, hogy *nem akadály a kinevezésnek, akkor sem, ha nemleges*. Például Ausztriában az 1929-es alkotmánynovella megváltoztatta a kormányalakítás szabályait, az addigi parlament általi választást a szövetségi elnök általi kinevezés váltotta fel. Az ottani vélemény szerint ez a rendszer feloldotta a parlamenti erőviszonyokhoz való formális kötöttséget.⁵⁷

Ennek viszont az a következménye, hogy átmeneti jelleggel hivatalba léphet egy olyan kormány is, amely valójában nem bírja a parlamenti többség bizalmát. Tartósan ugyan nem tud működni, hiszen egy bizalmatlansági indítvánnyal a népképviselői kamara valószínűleg el fogja mozdítani. De a *kinevezés és a bizalmatlansági indítvány közötti periódusban legitim kormány*. Ez a kormányalakítási rend lehetővé teszi a köztár-

⁵³ RUSZOLY József: »Magyarország köztársaság« ... 384. p.

⁵⁴ VIDA István: *Törvénytervezetek*... 966. p.

⁵⁵ RUSZOLY József: »Magyarország köztársaság« ... 384. p.

⁵⁶ Nemzetgyűlési Irományok 1945. I. kötet 62–63. p.; 1946. évi I. tc. 13. § (2) bekezdés

⁵⁷ Robert WALTER: *Österreichisches Bundesverfassungsrecht*. Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung. Wien, 1972. 448. p.

asági elnök részére, hogy átmeneti jelleggel elnöki-kormányt nevezzen ki.⁵⁸ Politikai szempontból persze nem mindegy, hogy ez egy a munkaképtelenség határára került törvényhozó testület mellett, vagy egy világosan kitapintható parlamenti többséggel szemben történik.⁵⁹ A dolog lényegén azonban mindez nem változtat. Az előzetes designáció intézményével kétséget kizáróan meg lehet állapítani, hogy a miniszterelnök kinevezése megfelel-e a parlamenti többségi elvnek. Ha helyette csak egy deklarációt iktatunk be a törvénybe, az nem fogja ezt pótolni. És ha a kinevezés nem felel meg a parlamenti többségi elvnek? Akkor érvénytelen lesz? És ezt ki állapítja meg?

Az általunk tárgyalt konkrét probléma az alkotmányjogi és közjogi bizottság másik kiegészítő javaslatával együtt válik világosabbá. A kormányalakítást szabályozó 13. § (2) bekezdés mögé egy új bekezdés felvételét javasolták, amely szerint: „A kinevezett minisztérium a kinevezéstől számított nyolc nap alatt köteles a Nemzetgyűlés ülésében bemutatkozni. Ennek megtörténte előtt a köztársasági elnök a Nemzetgyűlést nem oszthatja fel.”⁶⁰

Itt a feloszlási tilalmat kimondó második mondat a lényeges. Bár az 1848. évi III. tc. az újonnan kinevezett kormánynak az Országgyűlés előtti kötelező bemutatkozását sem írta elő, így az 1946. évi I. törvénycikkben ez is novumnak tűnhetne. Az 1848-as szabályozás azonban tartalmazott arra vonatkozó rendelkezést, hogy a miniszterek mindkét tábla kívánságára kötelesek voltak annak ülésén megjelenni, s bármilyen megkívánt felvilágosítást megadni.⁶¹ Így ha a kormány illendőségből nem mutatkozott volna be az Országgyűlés előtt, erre mindkét ház határozatban kötelezhette. Ezt nyilvánvalóan egy kormány sem várta be, a törvényhozás előtti bemutatkozás, s általában a kormányprogram megvitatása is kialakult közjogi szokás volt.⁶²

⁵⁸ A dolgok normális rendje szerint a köztársasági elnök mindig a parlamenti többségből jelöli ki a kormányt, ilyen elnöki-kormány kinevezésére kivételes helyzetekben szokott sor kerülni. De például Németországban a 30-as évek elején a „Präsidialkabinett” egy közjogi kifejezéssé vált. [Ernst Rudolf HUBER: *Die deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*. 7. kötet Verlag W. Kolhammer, Stuttgart, Berlin, Köln 1984. 977. p.] Ezt a lehetőséget a ma hatályos alaptörvény kerülni akarata, ezért megváltoztatta a kormányalakítás szabályait. Politikailag támadható a „Präsidialkabinett”-ek léte, de közjogilag szabályosan megalakított kormányok voltak.

⁵⁹ Az előző lábjegyzetben említett német példa egy olyan időszakból való, amikor a Birodalmi Gyűlésben többséget alkotó koalíció nem jött létre. Ettől különbözik például a Fejérváry-kormány 1905-ös kinevezése, amely egy markánsan kimutatható parlamenti többséggel szemben történt. Bölöny József például a Fejérváry kormány kinevezését egyértelműen alkotmányértőnek nevezi. BÖLÖNY: *Magyarország kormányai*... 47. p. A király alkotmányértő eljárása sem teszi kétségessé azonban a kormány tényleges regnálását.

⁶⁰ Nemzetgyűlési Irományok 1945. 1. kötet 63. p.

⁶¹ 1848. évi III. tc. 29. §.

⁶² A közvetlen előzményt jelentő Horthy-kor kormányalakításainál a miniszterelnök bemutatkozó beszéde általában a kormányprogram ismertetését is jelentette. A háború időszakának kormányalakításaikor a kormányprogram feletti vita már nem volt túl jellemző, de a kormány képviselőházi bemutatkozása mindig megtörtént. A Simonyi-Semadam-kormány kinevezésére 1920. március 15-én került sor. A kormány bemutatkozása és a kormányprogram feletti vita március 17–18-án történt. [Nemzetgyűlési Napló 1920. 1. kötet 117–127, 137–148. p.] Az első Teleki-kormány kinevezése 1920. július 19-én történt, a miniszterelnök bemutatkozó beszédére pedig július 22-én került sor, a kormányprogram feletti vita nem volt. [Nemzetgyűlési Napló 1920. 4. kötet 4–19. p.] Bethlen István kormánynak kinevezése 1921. április 14-én történt. A kormány bemutatkozása és a programja feletti vita április 19 és 21 közötti három ülésnapon zajlott. [Nemzetgyűlési Napló 1920. 9. kötet 184–193, 208–219, 230–255. pp.] Károlyi Gyula kormányát 1931. augusztus 24-én nevezték ki. A képviselőházi bemutatkozásra és a kormányprogram feletti vitára három nappal később, augusztus 27-én került sor. [Képviselőházi Napló 1931. 1. kötet 355–378. p.] A Gömbös-kormány kinevezése 1932. október 1-én történt, a kormány bemutatkozása, a kormányprogram ismertetése és az e feletti vita az október 11 és 12-i ülésen zajlott. [Képviselőházi Napló 1931. 11. kötet 51–53, 61–73, 77–119. pp.] A Darányi-kormány kinevezése 1936. október 12-én történt, a kormány bemutatkozása, a kormányprogram ismertetése és az e feletti vita

A kormány bemutatkozásának és a vele szembeni esetleges bizalmi szavazásnak azonban előfeltétele volt, hogy az Országgyűlés ülésezzen. Az 1848. évi III. tc. nem tartalmazott arra vonatkozó tilalmat, hogy a király (kormányzó) az új kormány kinevezése után valamilyen kényszerintézkedést alkalmazzon az Országgyűléssel szemben. A századelőn volt rá példa, hogy a király hosszú hónapokig hivatalban tartott parlamenti támogatottsággal nem rendelkező kormányt, mert a kinevezése után az országgyűlés üléseit folyamatosan elnapolta.⁶³ Az alkotmányjogi és közjogi bizottság által a 13. §-hoz fűzött új bekezdés ezt a lehetőséget akadályozta meg. Mivel a köztársasági elnöknek a törvényhozás elnapolására vonatkozó joga már nem volt erős, a tilalmat csak a feloszlatásra kellett kimondani.

A 13. §-hoz fűzött új bekezdés így lényegében a parlamenti többségi elv érvényesítésére vonatkozó garancia volt. Az 1945. évi XI. törvénycikktől eltérően nem volt előzetes designáció, vagyis a miniszterelnök személyét a Nemzetgyűlésnek nem kellett már a kinevezése előtt megerősítenie. A kormány a köztársasági elnök általi kinevezéssel hivatalba lépett, de ha ez elnöki-kabinet volt, az csak néhány napig tudott hivatalban maradni. Arra vonatkozóan, hogy a köztársasági elnök a kormány kinevezésénél betartotta-e a parlamenti többségi elvet, ez a Nemzetgyűlés előtti kötelező bemutatkozás volt a kontroll. A kormány legitimitását azonban nem lehetett vitatni azzal az érveléssel, hogy a kinevezése nem felelt meg a parlamenti többségi elvnek. Az a parlamenti bemutatkozásor dőlt el, addig a kormányt legitimnek kellett tekinteni.

A problémakört összefoglalva, a kormány által beterjesztett törvényjavaslat egy *a fél-prezidenciaális modellhez igazodó kormányalakítási szabályt tartalmazott*. Ez alapján több hónapos időre is ki lehetett volna elnöki-kormányt nevezni, hiszen a kormány javaslatára fel lehetett oszlatni a törvényhozást. Az új Nemzetgyűlés megalakulásáig pedig nincs, aki bizalmatlansági indítványt terjesszen elő. Elvileg a Nemzetgyűlés többszöri feloszlatására sem volt tilalom. Az alkotmányjogi és közjogi bizottság nem tért vissza az 1945. évi XI. tc. szerinti előzetes designációhoz, amelynél egyetlen napig sem

három ülésnapon, október 20 és 22 között zajlott. [Képviselőházi Napló 1935. 10. kötet 2–3, 10–11, 16–25, 27–46. pp.] Az Imrédy-kormány kinevezése 1938. május 14-én történt és még ezen a napon be is mutatkozott a képviselőház előtt, a kormányprogram feletti vita nem volt. [Képviselőházi Napló 1935. 18. kötet 599–600. p.] A második Teleki-kormány kinevezése 1939. február 16-án történt. Képviselőházi bemutatkozására és a kormányprogram ismertetésére február 22-én került sor, a kormányprogram feletti vita is már aznap megkezdődött majd a következő nap folytatódott. [Képviselőházi Napló 1935. 21. kötet 493–494, 507–512, 517–536. pp.] Egyben ez volt az utolsó kormányalakítás, ahol a kormányprogram felett külön vitát nyitottak, a későbbiekben már csak az új kormány bemutatkozása történt meg, s esetleges elköpzeléseiről csak rövidebb szavaltások történtek. A Bárdossy-kormány kinevezése 1941. április 3-án történt. Ezt követően a képviselőház még április 8-án tartott ülést, de ezen csak Teleki Pál elhunytáról emlékeztek meg, majd a húsvéti ünnepekre tekintettel elnapolták üléseit. A kormány bemutatkozására az ezt követő első ülésen, április 24-én került sor. [Képviselőházi Napló 1939. 9. kötet 609. p., 10. kötet 3. p.] A Kállay-kormány kinevezésére 1942. március 9-én került sor, az erről szóló átirat felolvasása két nappal később megtörtént, a tényleges bemutatkozás pedig tíz nap elteltével, március 19-én volt. [Képviselőházi Napló 1939. 13. kötet 81–82. p.; 90. p.] A Sztójay-kormány kinevezése 1944. március 22-én történt meg. A képviselőház azonban éppen ezen a napon elnapolta üléseit, a kormány bemutatkozására a következő ülésnapon, május 24-én került sor. [Képviselőházi Napló 1939. 19. kötet 239. p.; 242–243. pp.] 1944. szeptember 21-én, három héttel kinevezése után, még a Horthy-kor utolsó miniszterelnöke, Lakatos Géza is bemutatkozott a képviselőház előtt. [Képviselőházi Napló 1939. 19. kötet 259. p.]

⁶³ A Fejérváry Géza vezette kormány 1905. június 21-én mutatkozott be a képviselőházban, amit rögtön a szeptember 15-ig szóló királyi elnapolás követett. [Képviselőházi Napló 1905. 1. kötet 469. p.] A szeptember 15-én összegyűlt ülést a király azonnal elnapolta október 10-ig, majd ezt követően december 19-ig, az akkor összegyűlt ülést pedig 1906. március 1-ig. [Képviselőházi Napló 1905. 1. kötet 4, 13, 31. p.]

tudott volna elnöki-kormány hivatalban lenni. De egy olyan korlátozást iktat be, amely az *elnöki-kormány kinevezését csak néhány napos átmeneti időre teszi lehetővé*.

Ez azonban elég volt ahhoz, hogy a miniszteri ellenjegyzés politikai kontrollfunkcióját csökkentse. Kritikus helyzetben a köztársasági elnök ki tudott nevezni egy olyan átmeneti kormányt, amely ellenjegyezte a Nemzetgyűlés feloszlására vonatkozó határozatát, vagy akár a feloszlatáshoz szükséges előterjesztést is megadta neki. Ennek kijelentésnek a teljes bizonyításához azonban még tisztáznunk kell, hogy a 13. § (3) bekezdés által rögzített feloszlási tilalom nem jelentett-e ebben akadályt?

10. Intézkedhet-e a kormány a Nemzetgyűlés feloszlatásáról, annak történt bemutatkozása előtt?

A feloldandó probléma tehát az alábbi. A 13. § (3) bekezdésének második mondata szerint új kormány kinevezése esetén a köztársasági elnök nem oszthatja fel a Nemzetgyűlést addig, amíg az új kormány be nem mutatkozott előtte. De a kormány viszont már a Nemzetgyűlésnek történő bemutatkozás előtt hivatalba lép, elvileg tehet előterjesztést annak feloszlatására és azt a miniszterelnök ellen is jegyezheti. Az alkotmányjogi és közjogi bizottság által a törvényjavaslatba beiktatott feloszlási tilalom azt jelentené, hogy ezen joga a Nemzetgyűlésnek történő bemutatkozásig szünetel? Ha a kormány csak a bemutatkozása után intézkedhet a törvényhozás feloszlatásáról, akkor a köztársasági elnök nem tudja véghezvinni, hogy a Nemzetgyűlés feloszlata érdekében egy új kormányt nevezzen ki. A kormány bemutatkozásakor ugyanis a Nemzetgyűlésben bizalmi szavazást tarthatnak, s ezzel elmozdíthatják a hivatalából. Vajon bizalom megvonása után a kormány még tehet-e előterjesztést a törvényhozás feloszlatására? Erre a következő pontban még külön kitérünk. [lásd 11. pont]

Első lépésként azonban azt vizsgálánánk meg, hogy pontosan mikor történik meg a törvényhozás feloszlata. A kialakult közjogi gyakorlat az volt, hogy a törvényhozással szembeni államfői intézkedéseket a plenáris ülésen felolvasták. Az intézkedés ezzel vált kihirdetetté és hatályossá. A bizalmatlansági indítvány azonban a már kiadott ellenjegyzéseket nem érvénytelenítette. Így a kormány bemutatkozása előtt is tehetett javaslatot a Nemzetgyűlés feloszlatására, s azt a miniszterelnök ellen is jegyezhetette, csak a bemutatkozás előtt ezt nem volt szabad a Nemzetgyűlésben kihirdetni.

A tárgyalt feloszlási tilalom a törvényben szerkezetileg is a kormányalakítást szabályozó 13. §-ban szerepel, és nem a feloszlási jogot érintő 10. §-ban. A rendelkezés célja nem a feloszlás megakadályozása, hanem az, hogy a köztársasági elnök a Nemzetgyűlés feloszlataával ne tudjon egy elnöki-kormányt tartósabban hivatalba tartani.

Így konfliktushelyzetben *a köztársasági elnök élni tudott azzal az eszközzel, hogy egy új kormány kinevezésével keresztülviszi a Nemzetgyűlés feloszlataát*.

11. Az „ügyvezető” kormány jogállása a polgári korban

Az előző pontban azt problémát vizsgáltuk meg, hogy a miniszterelnök még a kormány ellen benyújtott bizalmatlansági indítvány előtt ellenjegyezheti-e a köztársasági elnöknek a Nemzetgyűlés feloszlataára vonatkozó határozatát. Erre igenlő választ adtunk. Érdemes azonban megvizsgálni, hogy mi volt a mandátumát veszített kormány további

sorsa, vagyis milyen volt az ügyvezető kormány jogállása a polgári kor magyar közjogában. Ha a miniszterelnök a bizalmatlansági indítvány előtt nem adott a feloszlató rendelkezés ellenjegyzést, esetleg megtehetette-e azt egy sikeres bizalmatlansági indítvány után is.

A hatályos magyar alkotmány pontosan meghatározza, hogy az ügyvezető kormány milyen kompetenciákat nem gyakorolhat a Kormány hatáskörei közül.⁶⁴ Az 1848. évi III. tc. azonban erre vonatkozó rendelkezéseket nem tartalmazott, egyáltalán az ügyvezető kormány meghatározásával sem foglalkozott. Ezért először azt kell megvizsgálnunk, egyáltalán mikor állhatott elő olyan helyzet, amelyben erről az intézményről beszélhetünk.

Az 1848 utáni közjogi szabályok szerint a kormány lemondása nem jelentette mandátumának azonnali megszűnését, az a király (az államfő) általi felmentéssel történt meg. Így a lemondás és a felmentés közötti időszakban beszélhetünk ügyvezető kormányról. Újra meg kell azonban említeni, hogy a régi magyar közjog ezt a kérdést tételesen nem szabályozta, vagyis ennek a kormánynak a mandátuma (*hatásköre*) nem különbözött a rendes kormányétól. Hogy ezek milyen hosszú időszakok voltak? 1905-ben például Tisza István lemondásának elfogadása és hivatalából történő felmentése között több mint négy hónap telt el.⁶⁵ Aztán Fejérváry Géza tíz hónapig úgy volt miniszterelnök, hogy ez alatt háromszor is lemondott, amit a király vagy nem fogadott el, vagy újra kinevezte.⁶⁶ Nem csoda, hogy amikor Fejérváry 1905 szeptemberében először jelentette be lemondását, a képviselőházban már ezt indulatos bekiabálásokkal fogadták,⁶⁷ és nem aaptalanul, hiszen utána még hét hónapig miniszterelnök maradt.

Tehát a polgári kor magyar közjogában igazi ügyvezető kormány nem volt. Ha az lemondott, az új kormány államfő általi kinevezéséig hatásköri korlátozás nélkül vitte a kormányzati ügyeket.

Ez a vizsgált témánkkal úgy kerül összefüggésbe, hogy ha a kormánytól a Nemzetgyűlés megvonja a bizalmat, az egy lemondási kötelezettséget vált ki. A kartális alkotmányoknál is azt láthatjuk, hogy nem maga a bizalmi szavazás szünteti meg a mandátumot, hanem ezek után az érintett miniszter köteles lemondani.⁶⁸ Az 1848. évi III. törvénycikkben azonban még a politikai felelősség intézménye sem volt tételesen rögzítve, az részben szokásjogi alapon létezett. Ezért itt még kevésbé állíthatnák azt, hogy a bizalom megvonása automatikusan megszüntetné egy miniszter, vagy a kormány megbízását. Azt azonban ki kell emelni, hogy a politikai felelősség létezése tekintetében a közjogi irodalom egységes volt.⁶⁹

⁶⁴ „Ha a Kormány megbízatása megszűnik, az új Kormány megalakulásáig a Kormány hivatalban marad, és gyakorolja mindazokat a jogokat, amelyek a Kormányt megilletik; nemzetközi szerződést azonban nem köthet, és rendeletet csak törvény kifejezett felhatalmazása alapján, halaszthatatlan esetben alkothat.” [a Magyar Köztársaság Alkotmánya 39/B. §]

⁶⁵ BÖLÖNY: 53–54. pp.

⁶⁶ BÖLÖNY: 54. p.

⁶⁷ Képviselőházi Napló 1905. 2. kötet 4. p.

⁶⁸ Az 1921-es lengyel alkotmány szerint a Szejm kívánságára bármely miniszternek, vagy a teljes Minisztertanácsnak le kellett mondania. [a Lengyel Köztársaság 1921. évi Alkotmánya 58. cikkely] Az 1919-es német alkotmány szerint, ha a Birodalmi Gyűlés bármely birodalmi minisztertől megvonta a bizalmat, annak le kellett mondania. [A Német Birodalom 1919. évi Alkotmánya 54. cikkely]

⁶⁹ NAGY Ernő: *Magyarország közjoga. (Államjog)* Atheneum irodalmi és nyomdai Rt. Budapest, 1901. 321. p.; FERDINANDY Gejza: *A magyar alkotmányjog tankönyve*. Franklin Társulat. Budapest, 1911. 391–392. pp. TOMCSÁNYI Móric: *Magyarország közjoga*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1932. 477–

A miniszterek (a kormány) politikai felelősségre vonatkozóan az 1946. évi I. törvénycikkben nem lelhető fel kiegészítő rendelkezés. Egy mondatnyi kiegészítés még 1945. évi XI. törvénycikkben található, amely szerint: „*A minisztérium, úgyszintén annak tagjai a Nemzetgyűlésnek felelősek.*”⁷⁰ Az 1848. évi III. tc. ugyanis csak a felelősségről rendelkezett, annak irányát, mármint, hogy az Országgyűlés (képviseelőház) irányába tartozik felelősséggel, tételesen nem határozta meg.⁷¹ Mint korábban már említettem, a polgári kor magyar közjogi irodalma szerint ennek fennállta nem volt kétséges, 1945-ben azonban célszerűnek érezték ezt deklaratív módon is kimondani. Ez azonban lényegi változást nem okozott a miniszteri felelősség rendszerén, az 1848. évi III. tc. szabályai változatlan formában fennálltak. Ez is azt erősíti meg, hogy a törvényjavaslat előkészítői és a Nemzetgyűlés számára is evidens volt a politikai felelősség fennállta. Ennek hiányában az újonnan kinevezett kormánynak a Nemzetgyűlés előtti kötelező bemutatkozása értelmetlen rendelkezés lett volna.

De az, hogy az 1946. évi I. tc. semmilyen kiegészítést nem fűzött az 1848. évi III. törvénycikkhez, azt is jelentette, hogy a bizalom esetleges megvonása nem jelentett a kormánynál automatikus mandátumvesztést, hanem annak le kellett mondania. A lemondás után pedig ugyanaz a joghelyzet állt elő, mint amit az 1867 utáni időszak kapcsán megtárgyaltunk. Vagyis a köztársasági elnök az új kormány kinevezéséig a lemondott minisztériumot hivatalban tarthatta, amely adhatott részére ellenjegyzéseket is: *Így a Nemzetgyűlést egy sikeres bizalmatlansági indítvány után, akkor is fel tudta oszlatni, ha a miniszterelnök a bizalmi szavazás előtt nem jegyzete volna ellen az erről szóló elnöki határozatot.*

A Kommunista Párt részéről volt is olyan javaslat, amely szövetszerűen beiktatta volna a törvénybe, hogy a Nemzetgyűlésben leszavazott kormány nem tehet javaslatot a parlament feloszlására.⁷² Ezt a rendelkezést azonban nem vették fel a normaszövegbe. A tilalom megfogalmazására tett javaslat azonban azt támasztja alá, hogy a Nemzetgyűlésben a bizalmi szavazást elvesztő kormány is intézkedhetett a parlament feloszlatásáról.

478. p.; BÖLÖNY József: *Magyar közjog*. II. kötet. Budapest, 1943. 181–182. pp., BÖLÖNY: *Magyarország kormányai* ... 47. p.

⁷⁰ 1945. évi XI. tc. 14. § (1) bekezdés

⁷¹ Az 1848. évi III. tc. 32–35. §§-ai szabályozták a jogi felelősséget. Ezen kívül a miniszteri felelősségre vonatkozó szabályokkal a 4. és a 18. §§-okban találkoztunk, amelyek szerint: „4. §. A minisztériumnak mindegyik tagja mindenemű hivatalos eljárásáért felelős.”; illetőleg „18. §. Mindegyik miniszter azon rendeletért, mellyet aláír, felelősséggel tartozik.” Az viszont egyik mögött sem áll ott, hogy az Országgyűlés (képviseelőház) irányában. Ugyanakkor van az 1848:III. törvénycikknek néhány olyan rendelkezése, amely a politikai felelősség érvényesítésével is összefüggésbe hozható. A 29. § szerint: „A miniszterek az országgyűlés mindegyik táblájánál annak kívánatára megjelenni, s a megkívántató felvilágosításokat előadni tartoznak”, a 30. § szerint pedig: „A miniszterek hivatalos irataikat az országgyűlés mindegyik táblájának kívánatára, magának a táblának, vagy a tábla által kinevezett küldöttségnek megvizsgálása alá bocsátani köteleztetnek.” A 29. § a kérdés lehetőségét tartalmazza, s ebből nő ki az interpellációs jog. A 30. § vizsgálatok lefolytatásának, s külön vizsgálóbizottságok felállításának lehetőségét rögzítik. Ezek az eszközök annak kiderítését is szolgálhatják, hogy indokolt-e egy minisztert vád alá helyezni, vagyis a jogi felelősség tisztázására is szükségesek lehetnek. Talán nem véletlen, hogy közvetlenül a jogi felelősséget szabályozós 32–35. §§-ok elé kerültek. A későbbi parlamentáris gyakorlatban azonban ezeket igen gyakran a politikai felelősség érvényesítésére is alkalmazták. Kifejezetten a politikai felelősség érvényesítésére szolgáló eszköz lehetett az alsó táblára vonatkozó, a 37. § által rögzített, költségvetési jog.

⁷² VIDA: 967. p.

12. Összegzés

Az 1946. évi I. tc. központi kérdése tehát az volt, hogy Magyarország a republikánus kormányformák közül a fél-prezidenciális, vagy a parlamentáris köztársaság modelljét követi. A kisgazdák által készített tervezet az első, a szociáldemokraták és a kommunisták által készített tervezetek a második modellt közvetítették.

Az elhatárolás egyik lényeges elemét a köztársasági elnöknek a törvényhozás működésével kapcsolatos jogai alkotják. Az európai államok XIX–XX. századi alkotmányfejlődéséből azonban egyértelműen levezethető a parlamentek önrendelkezési jogának növekedése, vagyis az államfő annak működésébe egyre kevésbé szólhat bele. A régi kompetenciái közül, jelentős korlátozás nélkül, egyedül a feloszlatási jog maradt meg, amely nem a parlament működésének esetleges akadályozását, hanem a képviselői megbízatások megújítását szolgálja. Bár a kisgazda elképzelések szerint a köztársasági elnök a XIX. század végén is erősnek számító királyi jogosítványok nagy részét átvette volna, a végleges törvénytervezetbe komoly jogosítványként csak a feloszlatási jog maradt. Ez megfelelt az általános európai tendenciáknak.

A feloszlatási jog ereje azonban éles határvonalat húz a két említett kormányforma között. A fél-prezidenciális rendszerekben a köztársasági elnök előzetesen megkívánt feltételek nélkül, saját politikai elhatározásából hozhat ilyen döntést. Vagyis a munkaképes törvényhozást, a parlamenti többség ellenére is feloszlathatja. A kormány közvetlen függelmi viszonyban áll tőle, így a feloszlatáshoz szükséges miniszteri ellenjegyzés megszerzése sem okoz jelentősebb problémát. A parlamentáris köztársaságokban a feloszlátás előfeltételekhez kötött, ami általában a törvényhozás munkaképtelensége.

Ha az 1946. évi I. tc. által megkreált struktúrát minősíteni kell, azt mondhatjuk, hogy egy „felpuhított” fél-prezidenciális rendszert vezetett be. A Nemzetgyűlés államfői feloszlátását ugyan feltételhez kötötte, de ez nem a munkaképtelenség volt. Bár a normaszövegbe folyamatosan beépített gátak miatt erre több logikai lépésre volt szükség, de le tudtuk vezetni, hogy a köztársasági elnök a működőképes Nemzetgyűlést is feloszlathatta, s ezt akkor is meg tudta tenni, ha a parlamenti többség ellenezte volna.

A parlament-feloszlatási joggal összefüggésben érintenünk kellett a kormányalakítás, és a kormány függelmi viszonyának szabályait is. A fél-prezidenciális és a parlamentáris kormányforma között ez is egy lényeges határvonalat jelent. Láthattuk, hogy a kormány az 1946. évi I. tc. szerint kettős függésben állt, megbízatását nem csak a Nemzetgyűlés, de a köztársasági elnök is visszavonhatta. Ez szintén a fél-prezidenciális rendszer irányába mutatott. Azonban egy elég erős „puhítás” ezen is volt, ugyanis elnöki-kormányt csak igen rövid ideig tudott hivatalban tartani.

A kormányzati modellel összefüggésben néhány gondolat erejéig érdemes egy, a tanulmányban nem érintett kérdést is felvetni. A fél-prezidenciális rendszerekben a végrehajtó hatalmat a köztársasági elnök és a kormány együttesen gyakorolja, míg a parlamentáris köztársaságokban ez kizárólag a kormány kompetenciája. Ez a probléma az 1946. évi I. tc. előkészítése folyamán is felvetődött. A kommunista elképzelés szerint a végrehajtó hatalmat a kormány gyakorolta, vagyis a parlamentáris modell felé mozdult volna.⁷³ A szociáldemokrata és a kisgazda tervezet azonban a másik modellt követte, ahol a végrehajtó hatalmat a kormányon keresztül a köztársasági elnök gyakorolta vol-

⁷³ RUSZOLY József: *A „Magyarország államformájáról” szóló... 27. p.; VIDA: 957. p.*

na.⁷⁴ Az 1946. évi I. tc. szövegébe bekerült alábbi rendelkezés: „A végrehajtó hatalmat a köztársasági elnök a Nemzetgyűlésnek felelős minisztérium által gyakorolja”⁷⁵ egyértelműen az utóbbi, fél-prezidenciális modell konstrukcióját rögzítette.

Az 1946. évi I. tc. az 1989. októberi alkotmánynovella előkészítésekor ismét központi szerepet kapott, amely különösen igaz a köztársasági elnök jogállásának meghatározásánál. Azt tapasztalhatjuk, hogy a hatályos alkotmányunk és az 1946. évi I. tc. normaszövege több helyen szinte szó szerint megegyezik. Az utóbbi három bekezdésben összefoglalt hatásköröknél azonban markáns eltéréseket fedezhetünk fel. Az eltérések tehát éppen azoknál a hatásköröknél észlelhetők, amelyek a fél-prezidenciális köztársaságot a parlamentáris köztársaságoktól elhatárolják.

ISTVÁN SZABÓ

DIE AUFLÖSUNG DER NATIONALVERSAMMLUNG NACH DEM GESETZ NR. I AUS DEM JAHRE 1946

(Zusammenfassung)

Die bürgerlichen Veränderungen des Jahres 1848 hatten grundsätzlich keinen Einfluss auf die Befugnisse des Königs im Zusammenhang mit der Gesetzgebung. Die Einberufung, die Vertagung und die Schließung der Sitzungen des Reichstages, sowie auch die Aufhebung des Parlaments fielen unverändert in den Kompetenzbereich des Königs. In der Zwischenkriegszeit gingen diese Befugnisse – nach einer vorübergehenden inhaltlichen Begrenzung – auf den Reichsverweser über. Im Anschluss an die Ausrufung der Republik im Jahre 1946 wurde jedoch die Frage nach dem Selbstbestimmungsrecht des Parlaments aufgeworfen, was in weiterer Folge zu einer Einschränkung des Kompetenzbereiches des Staatsoberhauptes führte.

Das Gesetz Nr. I aus dem Jahre 1946 zur Einführung der Republik entzog dem Präsidenten der Republik das Recht zur Einberufung und zur Schließung der Parlamentssitzungen. Die Befugnis zur Vertagung der Sitzungen wurde zu einer bloß formellen Berechtigung. Zu Diskussionen war es dabei einzig im Hinblick auf das Recht des Präsidenten zur Auflösung des Parlaments gekommen. Die Meinungen der politischen Parteien waren in diesem Zusammenhang geteilt. Die Diskussion wurde trotz vorhergehender Einigungsversuche auch noch in der Nationalversammlung selbst weitergeführt. Die Hauptfrage lautete dabei, ob der Präsident der Republik das Parlament auch gegen die Stellungnahme der parlamentarischen Mehrheit auflösen konnte oder ob er dabei an die Meinung der parlamentarischen Mehrheit bzw. an das Vorliegen der Voraussetzung der Funktionsuntüchtigkeit des Parlaments gebunden war.

Die endgültige Fassung des Gesetzes Nr. I aus dem Jahre 1946 beinhaltete die Möglichkeit der Auflösung des Parlaments durch den Präsidenten und zwar insofern dies auf

⁷⁴ RUSZOLY József: A „Magyarország államformájáról” szóló... 27. p.

⁷⁵ 1946. évi I. tc. 13. cikkely (1) bekezdés

Vorschlag von zwei Fünfteln der Abgeordneten oder der Regierung geschah. Das bedeutete in der Praxis, dass der Präsident die Nationalversammlung grundsätzlich auch auf Vorschlag der Opposition vornehmen konnte. Die Auflösung des Parlaments war jedoch immer an die Gegenzeichnung des Ministerpräsidenten gebunden, was eine Prüfung der verfassungsrechtlichen Beziehung zwischen Staatsoberhaupt und Regierung notwendig macht. Das Gesetz Nr. I aus dem Jahre 1946 hatte auch im Hinblick auf die Regierungsbildung zu Veränderungen geführt. Diese Veränderungen führten im Ergebnis zu einer Stärkung des Parlaments. Die Abhängigkeit der Regierung vom Präsidenten blieb dabei weiterhin bestehen. Solange die Maßnahmen des Präsidenten nicht gesetzwidrig waren, verweigerte der Ministerpräsident die Gegenzeichnung grundsätzlich nicht. Im Ergebnis kann somit festgehalten werden, dass auch nach dem Erlass des Gesetzes Nr. I aus dem Jahre 1946 der Präsident der Republik die gesetzgebende Gewalt auch gegen die Meinung der parlamentarischen Mehrheit auflösen konnte.

GERHARD THÜR

Aus den Listen der *Poletai* in Athen

Die klassische Demokratie Athens des 5. und 4. Jh. v.Chr. ist ein Musterbeispiel für einen Staat mit sparsamster öffentlicher Verwaltung. Alle „Beamten“ waren jährlich ausgeloste oder gewählte Privatleute, Bürger, die ehrenamtlich arbeiteten. Beamte im heutigen Sinn waren einige wenige „Staatssklaven“ (der Henker, aber auch sachkundige Schreiber). Zu diesem Befund passt es auch, daß der Staat keinerlei eigene wirtschaftliche Tätigkeit entfaltete. Trotzdem war Athen damals der reichste und – in Rivalität mit Sparta – lange Zeit der mächtigste Staat Griechenlands.

Die Bürger zahlten keine Steuern – ein paradiesischer Zustand? Nicht unbedingt: Die Reichen mussten je nach Bedarf, besonders für Kriegszüge, hohe Beiträge ad hoc leisten, die *eisphora*. Außerdem mussten die reichsten Bürger bestimmte staatliche Aufgaben in natura übernehmen, sogenannte *leitourgiai*, Liturgien. Sie mussten etwa für eine Saison ein staatliches Kriegsschiff ausrüsten, die Mannschaft verpflegen und das Schiff kommandieren. Diese Liturgie hieß „Trierarchie“. Oder sie hatte einen der zahlreichen Chöre für die dramatischen Aufführungen persönlich ausstatten, zu verpflegen und einzustudieren, sie übernahmen eine „Choregie“. Selbstverständlich musste – oder durfte – jeder Bürger Militärdienst leisten, je nach Reichtum als Reiter, Schwerbewaffneter (Hoplit) oder Ruderer auf einem Kriegsschiff. Dass nicht Sklaven, sondern die ärmeren Bürger ruderten und damit in das Militär eingegliedert waren, führte schließlich zur Beteiligung aller Bürger am Staat, zur direkten Demokratie in Athen.

All das reichte jedoch nicht aus, die staatlichen Aufgaben zu erfüllen: Wie baute Athen seine Tempel, seine Flotte, seine Stadtmauern und Werftanlagen? Interessanterweise nicht in Eigenregie, sondern durch Vergabe an private Unternehmer. Der Staat Athen wird nur finanziell aktiv, er nimmt Geld ein und gibt es aus. Für jeden dieser Akte gibt es eigene „Beamte“ (jährlich erlostete Bürger), für die Einnahmen die *poletai* (wörtlich „Verkäufer“, gemeint ist „Versteigerer“), für die Ausgaben die *tamiai* (Schatzmeister) und spezielle, für einzelne Bauvorhaben als Kommissäre gewählte Bürger.

Ich will mich auf die Einnahmen beschränken und die *poletai* etwas näher beleuchten. Sie sind im 5. und 4. Jh. v.Chr. quellenmäßig belegt, durch Inschriften hauptsächlich im 4. Jh. Ihre wichtigste Aufgabe war die Verpachtung der Silberminen im Gebiet von Laurion an der süd-östlichen Spitze Attikas. Hierin lag die Hauptquelle des Reichtums Athens. Außerdem verpachteten sie die Umsatzsteuern, die auf dem Markt eingehoben wurden, und die Ausfuhr- und Einfuhrzölle, die im Hafen Piräus anfielen. Schließlich waren sie für die Versteigerung des vom Staat konfiszierten Vermögens zuständig. Vermögensverfall war eine oft neben der Verbannung oder der Todesstrafe verhängte Sanktion. In der Kompetenz der *poletai* fehlt eine weitere wichtige Einnah-

menquelle des Staates, die Verpachtung öffentlichen Bodens. Das lag daran, dass Ackerland häufig im Eigentum von Heiligtümern stand. Dafür war ein im Sakralen tätigen Amtsträger zuständig, der *archon basileus*. Vielfach verpachteten auch die Gemeinden, die *demoi*, ihr Land.

Die Aufgaben der *poletai* sind in einer literarischen Quelle, in der Schrift über den „Staat der Athener“ (*Athenaion politeia*) aus der Schule des Aristoteles, entstanden um 430 v.Chr., theoretisch beschrieben. Die Angaben decken sich mit den in Steininschriften erhaltenen Rechenschaftsberichten der *poletai*, welche diese nach Ablauf ihres Amtsjahres vorlegen mussten. Ich möchte als Beispiel den Bericht des Jahres 367/66 heranziehen und mit Aristoteles' Angaben vergleichen.

Der Text der *Athenaion politeia* (47, 2–3) lautet in der (von mir etwas modifizierten) Übersetzung Dreher's:

(2) Sodann gibt es die zehn *poletai* von denen je einer aus jeder *phyle* (= ‚Stamm‘, Einteilung der Bürger) erlost wird. Sie vergeben alles zu Verpachtende, die Minen ‚verkaufen‘ sie ebenso wie die Abgabeneinzahlung zusammen mit dem *tamias* der Kriegskasse und den für den Theaterfonds Gewählten in Anwesenheit des Rates. Sie bestätigen denen, die der Rat durch Abstimmung auswählt, die ‚verkauften‘ Minen, sowohl die in Betrieb befindlichen, die auf drei Jahre ‚verkauft‘ werden, als auch für die erst wieder in Betrieb zu nehmenden, die auf sieben (?) Jahre ‚verkauft‘ werden. Sie ‚verkaufen‘ auch das konfiszierte Vermögen derer, die während eines Prozesses vor dem Areopag ins Exil gehen sowie der anderen (Verurteilten) in Anwesenheit des Rates; die neun Archonten aber bestätigen den ‚Verkauf‘. Ferner übergeben sie dem Rat ein Verzeichnis der auf ein Jahr ‚verkauften‘ Abgaben, wobei sie den ‚Käufer‘ und die Summe auf geweihte Tafeln schreiben. (3) Sie schreiben gesondert diejenigen auf zehn Tafeln auf, die eine Zahlung in jeder Prytanie (= in zehn Raten im Jahr) leisten müssen, gesondert ferner diejenigen, die dreimal im Jahr zahlungspflichtig sind, wobei sie für jede Zahlung eine Tafel anlegen, und wiederum gesondert diejenigen, die in der neunten Prytanie (= in einer Jahresrate) zahlen müssen. Sie verzeichnen auch die Grundstücke und Häuser, deren Konfiskation beantragt und deren ‚Verkauf‘ vom Gericht verfügt wurde; denn auch diese ‚verkaufen‘ die *poletai*. Der ‚Kaufpreis‘ der Häuser muss innerhalb von fünf Jahren, der der Grundstücke innerhalb von zehn Jahren entrichtet werden; die Zahlungen dafür erfolgen in der neunten Prytanie.“ (Unter ‚verkaufen‘ ist kein Kaufvertrag im heutigen Sinn gemeint, sondern ein öffentliches, der Versteigerung ähnliches Verfahren.)

Diese theoretische Beschreibung findet in einer 1938 auf der Agora, dem Marktplatz Athens, gefundenen Marmorstele eine Bestätigung und Präzisierung aus der Praxis. Die Steinplatte ist ca. 1 m hoch, 40 cm breit und 10 cm dick. Sie ist vollständig erhalten, sämtliche 84 Zeilen sind gut lesbar. Jede Zeile enthält genau 39 Buchstaben, die 4 mm hoch sind. Die *poletai* des Amtsjahres 367/66 v.Chr. geben hierin Rechenschaft über die Versteigerung konfiszierten Vermögens und über die ebenfalls im Auktionsweg verpachteten Silberminen. Versteigerung von einzutreibenden Steuern und Zöllen ist hierin nicht erhalten. Der Text wurde erstmals von M. Crosby in *Hesperia* 10, 1941, S. 14–27 publiziert. Einen Überblick über sämtliche Inschriften der *poletai* enthält der 19. Band der Reihe *The Athenian Agora* (1991), wo die Inschrift unter der Nummer P 5 nochmals abgedruckt ist.

Im folgenden gebe ich einen Auszug in einer freien Übersetzung wieder:

Die *poletai* im Amtsjahr des Archon Polyzelos (= 367/66 v.Chr.) ... (10 Namen) ... ‚verkauften‘ folgendes, nachdem sie (die Tafeln) von den Elfmännern ... übernommen hatten: Am 10. des Monats Munichion. (Zeile 8) Theomnestos ... ließ registrieren, dass das Haus des Theosebes in Alopeke konfisziert sei, Nachbarn ..., weil Theosebes wegen ‚Tempelraubes‘ in Abwesenheit verurteilt worden war ..., abzüglich einer Hypothek des Smikythos von 150 Drachmen auf den Restbetrag ... (16) Kichonides und die Phratrie der Medontidai (= ein Kultverein) machten geltend, dass ihm und den Phrateres darauf geschuldet würden 100 Drachmen, weil es Theophilos, der Vater des Theosebes, ihnen ‚(auf Lösung) verkauft‘ hat; es war entschieden worden, dass darauf geschuldet wird. (25) Isarchos: 30 Drachmen wegen des Begräbnisses der Eltern des Theosebes. (30) Aischines: 24 Drachmen wegen Verpfändung durch ‚Kauf auf Lösung‘. (35) Käufer: Lysanias, 575 Drachmen, ein Fünftel davon hat die Stadt als erste Rate samt den Gebühren erhalten und Smikythos die 150, die ganze Summe gemäß der Registrierung.

(40) Silberminen wurden ‚verkauft‘ am ... : die Mine Dexiakon ..., Käufer Kallias, 20; die Mine Diakon ..., Käufer Epiteles, 20; ... (47) die Mine Poseidoniakon, auf der Stele verzeichnet, ..., Käufer Thrasylochos, 1550; (50) die Mine Hagnosiakon, auf der Stele verzeichnet, Käufer Telesarchos, 1550; (51) die Mine Artemisiakon, auf der Stele verzeichnet, Käufer Anagyras 150; ...

Wenden wir uns zunächst der Versteigerung des konfiszierten Hauses zu (Z. 8–39). Theosebes, der Sohn des Theophilos, war in Abwesenheit wegen „Tempelraubes“ (*hierosylia*, vielleicht Unterschlagung von Geldern aus einer Tempelkassa) verurteilt worden. Er ist wahrscheinlich freiwillig in die Verbannung gegangen. Ob das Urteil auf Todesstrafe oder Verbannung lautete, wissen wir nicht, jedenfalls war damit die Konfiskation seines Vermögens verbunden. Nun schritten nicht etwa staatliche Vollstreckungsorgane ein, sondern auch diese Aufgabe wurde in Athen von Privatleuten wahrgenommen, wofür ihnen ein Anteil von drei Vierteln der eingetriebenen Summe zustand (Dem. 53, 2). Es trat Theomnestos auf, vermutlich ein persönlicher Feind des Theosebes, und ließ das Haus des Verurteilten als dem Staat verfallen (*demosia*) bei den Elfmännern (s. *Ath.pol.* 52, 1) registrieren (*apographein*). Bevor diese die *apographe* an die *poletai* weiterleiteten, hatten die dinglich auf dem Haus gesicherten Gläubiger Gelegenheit, ihre Ansprüche durch *enepiskepsis* gerichtlich geltend zu machen.

In der Inschrift werden vier Gläubiger erwähnt: Smikythos (Z. 15), Kichonides für einen Kultverein (Z. 16/17), Isarchos (Z. 25) sowie Aischines für einen weiteren Verein (Z. 30). Die Hypothek des Smikythos für 150 Drachmen war vermutlich durch einen auf dem Grundstück stehenden „Pfandstein“ (*horos*) öffentlich kenntlich gemacht. Sie lautete „auf den Restbetrag“, der nach Befriedigung der übrigen gesicherten Gläubiger übrigbleibt. Diese 150 Drachmen hatte der private Vollstrecker, Theomnestos, bereits in seiner *apographe* berücksichtigt. Die übrigen drei Gläubiger mussten gerichtlich gegen den Vollstrecker vorgehen. Ihre Ansprüche werden in der zeitlichen Reihenfolge des Entstehens genannt:

1) Bereits Theophilos, der Vater des Verurteilten, hatte das Haus an Kichonides und den Kultverein für ein Darlehen von 100 Drachmen – wie zu vermuten ist, „auf Lösung“ – verkauft. Durch Rückzahlung der Summe hätte er sein Eigentum wieder auflösen können, was aber unterblieben war.

2) Isarchos hatte für das Begräbnis der Eltern des Verurteilten 30 Drachmen bezahlt. Auch diese Forderung war noch offen.

3) Theosebes, der Verurteilte, hatte selbst noch ein Darlehen von Aischenes und einem weiteren Verein aufgenommen und für die zugezählten 24 Drachmen sein Haus (das allerdings bereits an Kichonides verkauft war) „auf Lösung“ verkauft. Auch diese Forderung war noch offen. Alle drei Gläubiger hatten, wie auf dem Stein verzeichnet ist, die Prozesse gegen den Vollstrecker Theomnestos gewonnen. Interessant ist, dass Kichonides und Aischines, die sich auf „Kauf auf Lösung“ (*prasis epi lysei*) beriefen, technisch mit *enepiskepsis* (Protest) vorgegangen waren, während Isarchos, der das Begräbnis bezahlt hatte, lediglich „bestritt“ (*amphisbetein*). Sein Anspruch war gesetzlich gesichert, während die beiden übrigen Gläubiger ein vertraglich begründetes Pfandrecht hatten. In keinem Fall war für die Eröffnung der Klage zur Feststellung des Pfandrechts ein Akt formaler Gewaltausübung gegen den Eigentümer nötig gewesen. Das wäre auch auf technische Schwierigkeiten gestoßen, denn der immer noch passiv legitimierte Theosebes war ins Ausland geflohen.

Nach Klärung der Rechtsfragen konnten die *poletai* die Versteigerung des Hauses vornehmen. Lysanias hat es für 575 Drachmen ersteigert (Z. 35/36). Es ist davon auszugehen, dass die *poletai* in ihrem Rechenschaftsbericht damit genau jenen Betrag nennen, der an die Staatskasse abzuliefern ist. Lysanias hatte also zusätzlich noch die drei Gläubiger zu befriedigen, die in der Höhe von insgesamt 154 Drachmen (100+30+24) Urteile erstritten hatten – das wird in der Inschrift nicht eigens erwähnt – und ebenso die 150 Drachmen an den „auf den Restbetrag“ gesicherten Smikythos zu bezahlen, die der Vollstrecker Theomnestos bereits in seiner *apographe* berücksichtigt hatte (Z. 38/39). Nur die Bezahlung der zuletzt genannten 150 Drachmen, und damit das Erlöschen der „Restbetragshypothek“, sind in der Inschrift ausdrücklich erwähnt. Daraus ist vielleicht zu schließen, dass der Ersteigerer, Lysanias, auch die übrigen drei, im Rang vorangehenden Pfandrechte vor der Übernahme des Hauses durch Zahlung getilgt hat; möglicherweise hat er aber diese Belastungen, die durch Gerichtsurteile bestätigt sind, einfach mit übernommen.

Mit den Gebühren (vermutlich 2% von 575 Drachmen) kam dem Ersteigerer das Haus auf etwa 890 Drachmen zu stehen. Von den an den Staat zu zahlenden 575 Drachmen hat Lysanias ein Fünftel sofort erlegt (Z. 36). Aus der *Athenaion politeia* (47, 3 am Schluss) haben wir erfahren, dass der Kaufpreis für ersteigerte Häuser in fünf Jahresraten zu bezahlen ist. Damit ist der Bericht des Aristoteles durch die Praxis bestätigt. Vom Versteigerungserlös verblieben dem Staat nur ein Viertel, drei Viertel fielen dem privaten Vollstecker Theomnestos zu. Konfiskation war also keine reiche Quelle der Staatseinnahmen.

Säuberlich durch eine leere Zeile vom Bericht über die Versteigerung des konfiszierten Hauses getrennt, folgt eine lange Liste von insgesamt 17 verpachteten Silberminen. Die formelhaften Eintragungen sind nicht so leicht mit den Angaben der *Athenaion politeia* in Einklang zu bringen wie der Bericht über die Konfiskation. Man kann die verpachteten Minen in zwei Gruppen einteilen: Zwölf Minen werden zum Preis von 20 Drachmen (wohl jährlich zu zahlen) vergeben, die restlichen fünf Minen zu höheren Preisen (2x1.550, 2x150, 1x50 Drachmen). Diese fünf haben außerdem den Zusatz *ek tes steles* (auf der Stele verzeichnet). Aus dem geringen, einheitlichen Pachtzins und dem Fehlen des Zusatzes, dass sie bereits registriert seien, kann man vielleicht folgern, dass die *poletai* des Jahres 367/66 zwölf neu erschlossene Minen verpachtet haben, de-

ren Ertrag noch ungewiss war. In anderen Quellen werden sie *kainotomiai* (Neuschürfungen) genannt (Agora 19, P 34, 10; 41, 3; 51, 5; Hypereid. 3, 36). Aristoteles hat diese Kategorie offenbar übersehen. Aber auch die aufgelassenen und „wieder in Betrieb zu nehmenden“ (*synkechoremena*, in *Ath. pol.* 47, 2; *palaia anasaxima* in den Inschriften) könnten darunter fallen. Die fünf bereits auf einer Stele registrierten Minen dürften in die Kategorie der „in Betrieb befindlichen“ (*ergastima*) fallen, jedenfalls die mit hohem (jährlichem?) Pachtzins. Für sie gälte nach Aristoteles' Angaben eine Pachtzeit von drei Jahren. Denkbar ist auch, dass die bereits registrierten Minen, die billig verpachtet werden, bereits aufgegebene, aber nunmehr reaktivierte sind, also die *synkechoremena* der *Athenaion politeia*. Hier lassen uns die Angaben im Stich.

Ein Punkt wird allerdings aus der Inschrift deutlich. Im Gegensatz zu den konfiszierten Gütern werden die Minen – zumindest ein Teil davon – nicht dem meist bietenden Pächter zugeschlagen. Die gleichmäßigen Preise, jedenfalls der noch nicht registrierten Minen, scheinen nicht durch Auktion zustande gekommen zu sein. Wenn man *Ath. pol.* 47, 2 genau liest, sieht man, dass die Pächter vom Rat, in dem 500 athenische Bürger sitzen, durch Abstimmung ausgewählt werden. Die *poletai* haben zwar zuzustimmen und die Agenden zu verwalten, üben jedoch keinen Einfluss auf die Höhe des Pachtzins aus. Daraus kann man schließen, dass den Athenern die Bonität der Silberproduzenten wichtiger war als eine Maximierung des Pachtzinses. Dafür, dass die Gewinne der Bergwerkspächter nicht in phantastische Höhen steigen, sorgte die strenge staatliche Aufsicht über den Silberbergbau. Durch eine zusätzliche Abgabe „von den Schmelzöfen“ (*apo kaminon*) von einen Vierundzwanzigstel des Silberertrags hatte der Staat eine genaue Kontrolle über den Ertrag jeder Mine. Danach könnte der Pachtzins für die kommende Periode jeweils neu festgesetzt worden sein. Auf diese Weise dürfte sich der Staat vor Glücksrittern und Spekulanten geschützt und auf längere Sicht die Einkünfte auf eine sichere Basis gestellt haben.

Literatur

The Athenian Agora XIX (Princeton NJ, 1991), Inscriptions: Horoi, Poletai Records, Leases of Public Lands.

M. DREHER: *Aristoteles. Der Staat der Athener*. [Übersetzung] Stuttgart, 1993.

P.J. RHODES: *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia* [Oxford 1981, ²1993].

G. THÜR: *Gedanken zu „Bergregal“ und „Bergfreiheit“ in der griechisch-römischen Antike*. In: Festschrift für Gernot Kocher zum 60. Geburtstag, hrsg. v. H. Valentinitich und M. Steppan, Graz 2002. 317–329.

G. THÜR: *IG II² 411: Pacht- oder Werkvertrag? Iurisprudentia universalis*, In: Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 70. Geburtstag, hrsg. v. M.J. Schermaier, J.M. Rainer und L.C. Winkel, Köln–Weimar–Wien, 2002. 779–784. (Der Text ist eine etwas veränderte Fassung eines in Belgrad gehaltenen Seminarvortrags, s. auch *Balkans Law Review* 6/16, 2003, 3–6.)

GERHARD THÜR
A POLETAI LISTÁIBÓL ATHÉNBAN

(Összefoglalás)

A tanulmány tárgya a Kr. e. 5–4 századi Athén közigazgatása, különös tekintettel a *poletai* tevékenységére. A *poletai* az évente sorsolással kiválasztott tisztviselők közé tartoztak, akik az állami tulajdonban lévő ezüsbányák (például Laurion) bányászati jogát, az áruforgalmi és más adók, vámok behajtását árverés (licit) útján magánszemélyeknek bérbe adták (innen az elnevezésük: „eladók”). Ezek a jövedelmek képezték Athén mint városállam legfontosabb bevételi forrásait.

A *poletai* feladatait Arisztotelész *Athenaion politeia* (Az athéni állam) című művéből hitelesen ismerjük (47, 2–3). Tíz *poletai*, mindegyik *phyle* („törzs”) soraiból egy-egy, gondoskodott az aktuális árverések (licitek) kiírásáról és levezetéséről; árverésen értékesítették a száműzetésre ítélt, jogerősen marasztalt polgárok vagyonát is.

Arisztotelész tudósítását szemléletesen egészíti ki az 1938-ban az athéni agorán (piactéren) talált, márványba vésett falirat, amely 84 sorban a Kr. e. 367–366. évben tisztséget viselő *poletai* elszámolását örökíti meg. Elkobzásra került magánvagyonok eladása és a laurioni ezüsbányák bérbe adása szerepel a számadásban. Például Theoszebész, Theophilosz fiát távollétében (nyilván az ítélet előtt külföldre menekült) elítélték sikkasztásért (az egyik szentély pénztárából), ezért vagyonát elkobozták. A tanulmány részletesen elemzi a tényállást és a *poletai* szerepét az ügyben.

TÓTH LAJOS

Agrárjogi viszonyok 1948–1956

„Életem legutóbbi 30 esztendejének javát az agrárkérdés tanulmányozásának s ezen belül a forradalmi földosztás ügyének szenteltem”¹

Nagy Imre

1. Bevezető

Ez a tanulmány tudatos folytatása „A nagybirtokrendszer megszüntetése és a földműves nép földhöz jutása Magyarországon” c. publikációmnak.² Mivel a hivatkozott tanulmányban az agrárjogi viszonyok tárgyalását a földosztást lezáró 1947. évi V. tc.-kel fejeztem be (statisztikai mellékletekkel is), most a „fordulat évétől” az 1956-os forradalomig terjedő időszak bemutatására vállalkozom.

Tudatában vagyok annak, hogy a címben jelzett – Rákosi Mátyás nevéhez kötött – korszak az agrárium legsötétebb időszaka volt.

A szocializmus (elsősorban a diktatúra) idején megjelent szakirodalomból, csak a hivatkozott jogszabályok citálhatók. Arról pedig nincs tudomásom, hogy 1990 után e témakörből jogtudományi munka megjelent volna. Nagy segítségemre volt viszont az „Agrárvilág Magyarországon 1848–200” c. „*reprezentatív kötet*”, (Ld. a fűlszövegben.), amelyben kronológia, fontosabb jogszabályokat felsoroló széljegyzet, és miniszteri pályaképek találhatók.³

Az agrárjogi viszonyok bemutatásán túl, nagyobb terek kívánok szentelni Rákosi Mátyás (Gerő Ernő) és Nagy Imre teljesen eltérő agrárpolitikai nézeteinek. Nagy Imre írásai ma már hozzáférhetők, az MDP kongresszusának anyagai, a Központi Vezetőség döntései pedig az 1956-os forradalom előtt már megjelentek.

Végezetül megjegyzem, hogy földműves családból származván a tárgyalt korszak egybeesett a fogékony általános iskolai éveimmel, így ma is mély gyermekkori emlényeimet is ismertetni fogom.

¹ In: *Az igazság a Nagy Imre ügyben*. Századvég Kiadó és a Nyilvánosság Klub közös kiadása. Budapest, 1989. 113. p.

² Tóth Lajos: *A nagybirtokrendszer megszüntetése és a földműves nép földhözjuttatása*. In: *Tanulmányok Dr. Nagy László egyetemi tanár születésének 90. évfordulójára*. Acta Jur. et Pol. Szeged, Tomus XLV. 2004. (A továbbiakban: T. L.: *A nagybirtokrendszer*) 113. p.

³ ESTÖK – FEHÉR – GUNST – VARGA: *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002*. Argumentum Kiadó. Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Budapest, 2004. (A továbbiakban: *Agrárvilág Mo.-on*)

2. A fordulat évének (1947–1948 nyara) agrárkonceptiói és a jogi szabályozás

2.1. Az 1947 nyarától 1948 nyaráig eltelt hónapokat a szocialista történetírás nevezte el „a fordulat évének”. A fordulatot a szocialista történészek abban látták, hogy megtörtént a munkáshatalom kivívása, véglegesen megszilárdult hazánk nemzetközi helyzete (– a szovjet szövetséges ellenőrző csapatok itt maradásával – megjegyzés tőlem: T. L.) a szocialista táborban. Államunk barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt kötött a Szovjetunióval, Jugoszláviával, Romániával, Lengyelországgal, Bulgáriával, Csehszlovákiával.

„[...] a dolgozó parasztságnak a munkásosztálytól még távolálló rétegeiben is megerősödött a bizalom a népi demokráciánk iránt.”⁴ (Kiemelés tőlem: T. L.) Az általam kiemelt idézet a történelmi tények tudatos meghamisítása. A fordulat éve a dolgozó parasztságban nem a bizalmat erősítette, hanem a teljes bizonytalanságot. Az 1947-es választások előtt az MKP még azt ígerte nekik, hogy eltörlik a már megélhetésüket veszélyeztető beszolgáltatási rendszert. Az 1948-as gazdasági évre az ígéretből semmi sem lett, sőt a földadót is természetben kellett megfizetni. A mezőgazdasági termelők tisztában voltak azzal, hogy az „oroszok” részére a jóvátételben esedékes búzát (ez 1948-ban 600.000 mázsa volt) nekik kell beszolgáltatni. A falusi lakosság körében az a hír terjedt el, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagjaként hazánkban maradt „orosz” hadsereget is nekik kell élelmezni, és erről nem a szovjet hadtáp godoskodik a szerződés szerint. Kezdetben többször előfordult, hogy az „orosz” katonák a parasztgazdaságokban önkényesen rekviráltak.

A „moszkoviták” közül a „trojka” (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály) kiváló tanítványai voltak Sztálinnak. *Legfőbb ellenségnek tekintették* az 1945 évi VI. tc. által létrehozott „nagygazdákat” (a 200–300 kh. földtulajdonnal rendelkezőket), és azokat a középparasztokat, akik a törvény alapján 100 kh-ig megtarthatták földtulajdonukat. Nekik az általam használt *terminus technikus* sem tetszett, így értelmezés nélkül átvették az orosz nyelvből a *kulák* szót, amely megszégyenítő bélyegül is szolgált. A Magyar Értelmező Kéziszótár 1992-es kiadása szerint a kulák „nagygazdát”, ugyanakkor „zsiros parasztot” is jelent.

1948-tól megindult a kulákság kegyetlen felszámolása. A koalíciós kormánnyal „büntető adót” (mezőgazdasági-fejlesztési adót) vetettek ki azokra a birtokokra, amelyek 15 kh-nál nagyobbak voltak, vagy aranykorona értékük meghaladta a 150-et. Elvették nagyobb földbérleteiket, és megtiltották földjeik szabad adás-vételét, hogy megmaradjanak kulákoknak. A falvakban „kulák listák” készültek az MKP (MDP) járási bizottságain, amelyekre felkerülni egyet jelentett a gazdasági ellehetetlenüléssel. Később jelentős részüket – hasonlóan a sztálini diktatúrához – fizikailag is likvidálták.

Szülőfaluhoz (a Bükk déli lejtőjén) nagyon kevés külterületi föld tartozik, így az ún. jómódú családok birtoka sem haladta meg a 20 kh-at. Viszont a szőlőhegyeken néhány családnak 4–5 kh. szőlője volt. Ezeket a családokat mégis a kuláklistára tették, mivel a szőlő művelési ágat ötszörös szorzóval számolták. Ugyancsak kulák listára került a kevés földdel, de cséplőgéppel rendelkező – a falumban tiszteletben álló – tulajdonos. Hasonló helyzetbe került a mozi tulajdonosa is.

A kuláklisták elkészítésénél nem vették figyelembe, hogy a középparasztok és nagygazdák nagy része az adott település legtapasztaltabb, „Aranykalászos gazdatanfo-

⁴ *Magyarország története II. 3. kiadás. Szerk.: MOLNÁR ERIK. Gondolat Könyvkiadó, 1971. 543. p.*

lyamot” is végzett birtokosai voltak. A kulákság elleni erőszak a fordulat évének végén, az MDP megalakulása után, a kemény diktatúra bevezetésével vette kezdetét, amelyre az ellenük hozott jogszabályok ismertetésénél térek vissza.

2.2. A fordulat éve az agrárium számára a *szövetkezet, a parasztság nyelvhasználatában a kolhoz és „csajka”-rendszer meghirdetését is jelentette*. A „csajka” szót nyilván a Szovjetunióból hazatért hadifoglyok terjesztették el, hiszen nekik ez volt az evőeszközük.

A magyar paraszt számára a kolhoz egyet jelentett a közöstől – munka közben kapott – csajkában adagolt étkezéssel.

A szövetkezeti rendszer bevezetése – mint ahogyan arra Nagy Imre felhívta a figyelmet – nem ment egyszerűen. Az MKP szövetkezetpolitikai irányelvei még figyelembe vették a parasztság ellenállását. „Nálunk ma még nincsenek meg a feltételei annak, hogy az egyéni gazdálkodás helyébe általánosan a termelőszövetkezetek lépjenek. [...] Az átmenet az egyéni gazdálkodásról a szövetkezeti gazdálkodásra lassú folyamat, mely a parasztság önkéntes elhatározását, továbbá türelmes átnevelését követeli meg. [...] a mezőgazdasági termelésben a szövetkezeti szektor még jó ideig nem játszhat döntő szerepet.” (április 22.)⁵

1948 július 12–14 között megtörtént a két nagy párt (MKP és az SzDP) egyesülése és létrejött az MDP (Magyar Dolgozók Pártja), mégpedig úgy, hogy a Függetlenségi Frontba összefogott pártoknak a baloldali vezetői és tagjai is átléptek az új pártba (Dobi István, Erdei Ferenc). Ezután a „moszkoviták” trojkája magához ragadta a vezetést, bátrabb és erőszakosabb lett. Annál is inkább mert ehhez a szovjet vezetéstől minden támogatást megkapott. *Pár nap múlva*, 1948 július 25-én meg is rendezték az első koncepciót, mégpedig a Földművelésügyi Minisztérium vezető munkatársai ellen.

„1948 július 25-én belügyminisztériumi közlemény jelent meg a Földművelésügyi Minisztériumban leleplezett összeesküvésről. A koncepció per részét képezte annak a szélesebb folyamatnak, melynek során a kommunista párt felgyorsította a polgári pártok és képviselők kiszorítását a politikai életből. Az agrártárca azért is vált könnyű célponttá, mert formailag még mindig kiscgazda irányítás alatt állt. 1948 májusában gazdasági jellegű vizsgálatok indultak a minisztériumban, de aztán hamarosan bekapcsolódott a politikai rendőrség is, amely fényt derített arra, hogy egyes visszaélések mögött szervezett, a népi demokratikus fejlődést ellenző politikai erők állnak. A rendőri nyomozás az állattenyésztési, az állami birtokkezelési, a kísérletügyi, a vízügyi és a szakoktatási főosztályokra terjedt ki. A két hónapig tartó nyomozás során 37 szabotázs-jellegű cselekményt tártak fel a »Horthy-feudalizmus fellegvárában«.

A szeptember közepén kezdődő tárgyaláson 84 vádlott állt a Budapesti Népbíróság előtt. A vádak szerint az agrártárca vezető tisztségviselőinek jelentős része antidemokratikus, reakciós csoportként szabotálta a mezőgazdaság fejlesztését. A 84 személy közül 64 főt ítélték szabadságvesztésre. Emellett jelentős tisztogatások kezdődtek a minisztériumban, több mint 130 elbocsátás történt. Ez a koncepció per – a kollektivizálás küszöbén – a gazdatársadalom számára is figyelmeztetés volt.⁶

1948 augusztus 20-án *Rákosi Mátyás – az MDP Központi Vezetőségének felhatalmazása nélkül – Kecskeméten az elhíresült ünnepi beszédében bejelentette a mezőgaz-*

⁵ In: *Agrárvilág Mo.-on*. I. mű: 280. p.

⁶ Uo. 279. p.

daság gyors szocialista átszervezését. Egyes agrárszakemberek – véleményem szerint is helyesen – ettől az időponttól számítják a magángazdaságok kollektivizálását. Az MDP központi vezetőségét Rákosi csak az 1948 november 27-i ülésén „tájékoztatta” az átszervezés üteméről, figyelmen kívül hagyva az MKP már idézett irányelveit.

„Nekünk ezt a kérdést 3–4 éven belül oda kell vinni, hogy a *magyar parasztság 90%-a rendes szocialista közös társas művelésben művelje földjét*”.⁷

Nagy Imre az MKP (később MDP) fórumain, de a „Falusi Osztály” c. folyóiratban is *kifejtette álláspontját*: Szerinte a *mezőgazdaság fejlődése a szocializmus felé két formában*, az egyéni gazdálkodás és a termelőszövetkezetek formájában fog végbemenni. Felhívta Rákosiék figyelmét a gyors, erőszakos kollektivizálás veszélyeire, negatív következményeire. Ő felismerte, hogy a falusi népesség döntő többsége idegenkedik a „kolhoz” és „csajka” rendszertől, és a gazdatársadalom bizalma csak fokozatosan lesz megnyerhető. „A párt vonalától eltérő nézetei miatt” önkritikára kényszerítette a „*trojka*” Nagy Imrét, majd ezután kizárták a politikai életből. (A Közgazdasági Egyetem agrártanszékének vezetője és a Tudományos Akadémián akadémikus lett. Az MDP központi vezetősége igen kemény és igaztalan vádakkal állította félre a párt kiváló agrárszakértőjét.

„A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége megállapítja, hogy Nagy Imre elvtárs felszólalásaiban, cikkeiben, különféle dokumentumokban olyan nézeteket képvisel, amelyek homlokegyenest ellentétesek a párt falusi politikájával: Nagy Imre elvtárs nézetei összefüggő rendszert képeznek, amelyek kimerítik a jobboldali opportunistá elhajlás fogalmát. Mint az egyénileg gazdálkodó kisáru-termelő »parasztság érdekeinek« szószólója, Nagy Imre elvtárs ténylegesen a munkásosztály, a szocializmus érdekeivel szemben a termelőeszközök magántulajdona, a kulákság, a kapitalizmus védelmezőjeként lép fel, és ezzel letér a marxizmus-leninizmus útjáról.”⁸

Ebben az igazságtalan és hazug bírálatban két megállapítás igaz: „Nagy Imre elvtárs nézetei összefüggő rendszert képeznek”, és hogy Nagy Imre „az egyénileg gazdálkodó kisáru termelő parasztság érdekeinek szószólója”. Tegyük hozzá: egyedül a moszkvíták közül.

2.3. Rákosiék már a fordulat évében el tudták érni, hogy a szocialista *föld- és szövetkezeti politikájukhoz megfelelő jogi szabályozás szülessen*. Nem engedték érvényesülni a végre megszületett és hatálybalépett első szövetkezeti törvényt (1947. évi XI. tc.). E helyett megjelentették a 8000/1948. évi Korm.sz. rendeletet a „földművelésszövetkezetekről” (továbbiakban: FMSZ). Felismerték, hogy az FMSZ-ek a „Hangya” szövetkezetekkel együtt már a háború előtt közkedvelt szövetkezeti formák voltak. A falvakban foglalkozásra tekintet nélkül hatalmas taglétszámmal működtek. 1945-ben alkalmasak voltak arra, hogy a nagybirtokoknak fel nem osztható vagyontárgyait (mezőgazdasági gépek, szeszőfdék, majorsági épületek, kúriák, stb.) tulajdonukba vagy tartós használatukba vegyék, és többnyire ingyenes kölcsönzéssel támogassák az ezekkel nem rendelkező kisparaszti gazdaságokat. Az 1945. évi VI. tc-nek ezek a rendelkezései nem a Rákosiék érdeme, sokkal inkább a „földosztó miniszter” Nagy Imréé, Veres Péteré és a törvényt támogató Nemzeti Parasztpárté.

⁷ Uo.: 280. p.

⁸ Uo.: 281. p.

A hivatkozott kormányrendelet kiadása nem volt hátsó szándék nélküli. Alkotói figyelmen kívül hagyták a klasszikus szövetkezeti elveket, mert az volt a céljuk, hogy az FMSZ-eket a szocialista mezőgazdasági szövetkezés „bölcsőjévé” tegyék. Az FMSZ-ek célját – korábbi tevékenységükkel ellentétben – az alábbiak szerint határozták meg:

- a tagok tulajdonában álló, a földosztás során juttatott ingatlanokon a *tervszerű gazdálkodás megerősítése*;
- a termeléshez szükséges eszközök és anyagok beszerzése;
- a *parasztnak terményeinek összegyűjtése és értékesítése*;
- a jogi személyiség nélkül alakítandó *mezőgazdasági termelőszövetkezeti csoportok részére jogügyletek megkötése*.

1948 augusztusában már olyan bátor volt a politikai és a szakmai vezetés, hogy felrúgta a magántulajdon szentségének eddig hirdetett polgári jogi alapelvét, és megjelentették a 9000/1948/VIII.29./Korm. sz. rendeletet az állam előhaszon-bérleti jogáról. Ez a rendelet kimondotta a *kulákhaszonbérletekre* (nagyhaszonbérletekre), a földműveléssel *nem élethivatásszerűen foglalkozó személyek földjeire* (1945-ben az ő földterületüket 100 kh-ig hagyták meg!), és a jogi személyek tulajdonában lévő földekre az állam előhaszonbérleti jogát. E jog gyakorlásával csak a „kulákoktól” kb. 250.000 kh. került az állam használatába. Mivel az állami szervek (állami gazdaságok) e nagymennyiségű föld műveléséről nem tudtak gondoskodni, a 12.000/1948. Korm.sz. rendelettel – átmeneti jelleggel – életre hívták a *földbérlet-szövetkezeteket*. Ezeket már a mezőgazdasági termelőszövetkezeti csoportok „csfáinak” kell tekintenünk. Az alapítás feltétele volt, hogy 10 dolgozó paraszt (nyilván akik kevés földdel rendelkeztek) mindössze 30 kh föld megművelésére vállalkozzon az állam használatába került területből. Sajátos helyzetük tehát abból adódott, hogy elnevezésükkel ellentétben nem a tulajdonostól bérelték a földet, hanem azt az államtól kapták többnyire ingyenesen. Azért voltak átmenetiek, mert ezekből nőttek ki a mezőgazdasági termelőszövetkezeti csoportok, amelyek pedig 1-2 éven belül teljesen megszűntek.

Rákosiék a lenini fokozatosság elvét nem a mezőgazdasági termelőszövetkezetek időbeli szervezésében látták, hanem a szervezet típusában, a termelőeszközök és a földhasználat társadalmisításának fokában, a közösen végzett munka terjedelmében, a munkaszervezetben és a jövedelemelosztásában.

Ennek megfelelően megjelentették a 14.000/1948 Korm. sz. rendeletet a *mezőgazdasági termelőszövetkezeti csoportok három típusáról*. Maga a jogszabály igen rövid volt, mert a három típusra külön-külön *kötelező mintaalapszabályokat adtak ki*. Ezek nem minták voltak, mert lényegében csak a csoportok nevének helyét pontoszták ki, a minta szövegéhez a megalakult csoportok nem nyúlhattak. A három csoportot a szocialista szövetkezeti diszciplína az alábbiak szerint határolta el.

„a) Az I. típusú, ún. *táblás termelőszövetkezeti csoportban* az alapvető mezőgazdasági munkákat, mint pl. a szántást, vetést a tagok közösen végezték, a többi munkát azonban rendszerint egyénileg végezték el. Éppen ezért a szántás, illetőleg a vetés után a földet meg kellett osztani. A tagok a termést maguk takarították be, s azzal maguk rendelkeztek. Ez utóbbi nem a szerző tévedése, mert a tszcs tagokra is vonatkozott a beszolgáltatási kötelezettség! (Megjegyzés tőlem – T. L.) Minden tagnak azonban hozzá kellett járulni a közös költségekhez, valamint a tartalékalapok képzéséhez.

b) A II. típusú ún. *átlagosztású termelőszövetkezeti csoportban* a munkák leg-nagyobb részét közösen végezték. A földet itt is táblába kellett vonni s a közös munká-

ban mindenki az által bevitt földterület arányában vett részt, a termést az aratás után közös szérűre hordták, közösen csépelelték ki s a közös költségek fedezésére, a gazdálkodás következő évi kiadásaira, valamint a tartalékolásra szükséges takarmánymennyiségek visszatartása után fennmaradó részt a vetésterület arányában osztották fel.

c) A III. típusú ún. *közösen termelő szövetkezeti csoport* a mai mezőgazdasági termelőszövetkezet előfutára volt. A csoport tagjai tulajdonukban és használatukban lévő földeket kötelesek voltak közös használatba adni, s háztáji gazdálkodás céljára tarthattak meg 1–2 kat. holdat. A munkát üzemterv alapján közösen – brigádban és munkacsoportban – végezték s a jövedelemelosztás a végzett munkának megfelelően, munkaegységenként történt. A saját tulajdonban lévő föld után a csoport földjáraadékat vagy haszonbért fizetett.⁹

Oktató munkám során állandóan hangsúlyoztam hallgatóimnak, hogy Rákosiék az egyes csoportokat nemcsak a fokozatosság elve alapján állapították meg, hanem a parasztság rétegződése alapján. Az I. sz. csoportot a legnehezebben megnyerhető „kulákoknak” (nagygazdáknak) szánták. A III. számút a legelemibb termelőeszközökkel, igavonó állatokkal sem rendelkező agrárproletároknak, végül a II. számút a fennmaradó parasztoknak. Ismereteim szerint a munkavégzés és az elszámolás bonyolultsága miatt II. sz. tszcs alig alakult meg hazánkban.

A fordulat évében hozott, általam ismertetett jogszabályok alapján, megkezdődött a Rákosi nevéhez kötött diktatúra az agrárjogi viszonyok átalakításában is. A tszcs-k erőszakos szervezésének módjairól külön tanulmányt lehetne írni, így most egyetlen példát hozok fel. Legyen szabad édesapám beléptetését ismertetni. A falumban Ő volt az FMSZ-tagok által megválasztott ügyvezető-elnök. A járási pártbizottság vezetői közölték vele, hogy ha nem lép be a III. típusú tszcs-be (összesen 2,5 kat. hold földünk volt) nem lehet tovább elnök, mert neki példát kell mutatnia. Ő önként „példát mutatott”.

3. Agrárjogi viszonyok 1949 és 1953 között

3.1. Amint arra a 2. pontban már utaltam, a szocialista történészek 1947/48 nyarát tekintették a „fordulat évének”. Véleményem szerint – jogi aspektusból – az igazi fordulat éve az 1949-es naptári év volt, a következők miatt:

a) 1949 márciusában megalakult a Függetlenségi Népfront.

b) Május 15-én országgyűlési választásokat tartottak, ahol a Magyar Függetlenségi Népfront-ba tömörült pártok közös listával indultak. A Népfront jelöltjei 95,6 %-os „győzelmet arattak”, így létrejöhett az egypárti állam, illetve a proletárdiktatúra.

c) Augusztusban az országgyűlés elfogadta az első frott alkotmányt, amely az eddigi köztársasági államformát „Népköztársaságira” változtatta. Alkotmányjogász professzorem (Kovács István akadémikus) már az 1961/62-es tanévünkben rámutatott arra, hogy az 1949 évi XX. tv. legnagyobb téves állítása az volt, hogy a Magyar Népköztársaságban „minden hatalom a dolgozó népé”. A sztálini alkotmányunkat augusztus 20-án – Szent István – napján hirdették ki és léptették hatályba, kifejezetten azzal a céllal, hogy megszüntessenek egy egyházi ünnepet, és helyébe állami ünnepként az Alkotmány ünnepét tegyék.

⁹ Dr. NAGY László: *Mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog*. Egyetemi jegyzet. ELTE ÁJK Tankönyvkiadó. Budapest, 1962. 29. p.

d) Úgy gondolom vitathatatlan, hogy a szocialista népköztársasági államforma létrehozása sokkal jelentősebb volt annál, amelyet a szocialista történészek 1848/49 nyaránál felsoroltak.

3.2. Álláspontom szerint az agrárjogi viszonyok átalakításában is 1949 jelentette a döntő fordulatot.

a) A májusi országgyűlési választások után, a következő hónap 7-én Dobi István a megmaradt kisgazda párt elnöke alakított kormányt. Az agrártárca élére Erdei Ferenc, a Nemzeti Parasztpárt vezetője került. E kormány segítségével 10 napon belül (júniusban) Rákosiék megadták a „kegyelemdőfést” a kulákoknak és a „kétlakiaknak”. Kétlakiak alatt azokat értették, akik nem csak földművelésből éltek (pl. cséplőgépük volt). A 4.091/1949 (VI.16.) Korm. sz. rendeletnek nagyon szép, de hazug címet adtak: *„A mezőgazdasági ingatlanok és azok felszereléseinek felajánlásáról”*. Úgy gondolom magyarázatra sem szorul, hogy nem a kisgazdaságok földjeinek és nem létező gazdasági felszereléseinek önkéntes felajánlását várták, hanem a kulákokét és kétlakiakét. Merő hazugság volt a „Preambulumban”, hogy az állam csakis minden kényszersztől mentes és szabad elhatározásból eredő felajánlás alapján köt jogügyletet. Az már pedig egyenesen humoros rendelkezés volt, hogy a jogügylet létrejöhetett szóban is.

Ezzel szemben az igazság az volt, hogy a kulákokat vagy kétlakit az „elvtársak” – többnyire éjszaka – elvitték, és vagyontalanul engedték vissza. Cinikus megjegyzéssel addig kínozták, amíg az „önkéntes” felajánlás meg nem történt. A szóbeli nyilatkozatot nem lehetett cáfolni!

A falumban három esetben is ez történt. Természetesen azok a gazdálkodók is felajánlhatták földjeiket és gazdasági felszereléseiket, akiket a hatalom a gazdasági ellehetetlenülés állapotába juttatott.

b) A jogász számára önmagában sokat mond az a törvényjavaslat, amelyet egy június 11-én megalakult kormány már augusztus 18-a előtt, tehát két hónapos kodifikációs munka után nyújt be az országgyűlésnek. Különösen aggasztó a helyzet, ha ez az első szocialista alkotmány tervezetével történik meg. Mint korábban utaltam rá, az országgyűlés augusztus 18-án egyhangú nyílt szavazással már el is fogadta a javaslatot, két nap alatt ki is hirdette, és augusztus 20-ával hatályba is léptette.

Témánk szempontjából az 1949. évi XX. tv. eredeti szövegéből két rendelkezést kell kiemelnünk.

- A Magyar Népköztársaság [...] kötelességének tekinti, hogy [...] az önkéntes társulás és a közös munka alapján *működő termelőszövetkezetek támogatásával elősegítse a mezőgazdaság szocialista fejlődését.*
- A Magyar Népköztársaság *elismeri* az állampolgárok magántulajdonát.

E két alkotmányos rendelkezéssel a Rákosi-diktatúra szabadkezet kapott az erőszakos kollektivizáláshoz, hiszen a magán-földtulajdont az állam csak elismerte, viszont a szövetkezeti mozgalmat, a földek társadalmasítását támogatta.

c) A két alkotmányos rendelkezés alapján az Elnöki Tanács megalakulása után – valószínűleg az első ülésén – gyorsan „megadta az első pofont” a magánföldtulajdonnak. Az 1949. évi 3. sz. tvr.-tel, az új jogszabályi formával, *elrendelte a részleges földrendezést*, illetve a részleges tagosítást. A tvr. végrehajtásáról a földművelésügyi miniszter 16.100/1950. (VIII. 23.) számú rendelete gondoskodott.

A tagosítás úgy történt, hogy a település külterületén olyan nagyságú *táblákat* jelöltek ki, amelyek összes mértéke megfelelt a tszcs tagok által bevitt parcellák összegének.

Ha a táblába eső föld tulajdonosa nem lépett be a szövetkezeti csoportba, az *ősi családi föld használatát társadalmasították*, és helyette csereföldet kapott. Csereföldet azokból a földrészekből kapott, amelyeket a belépők vittek be a közösbe, de azok nem estek a kijelölt táblákba. Szükség esetén az ún. állami tartalékföldek (a kulák által „felajánlott” földek) is felhasználhatók voltak.

Talán felesleges is mondanom, hogy a település legjobb, gépi művelésre legalkalmasabb területén jelölték ki a tszcs tábláit, csereföldként pedig azokat a parcellákat, amelyek még igavonó állattal is nehezen voltak művelhetők. Érdekessége volt a jogi szabályozásnak, hogy a földművelésügyi miniszter „Közleményben” tette közzé, hogy a következő évben melyik településen kell a részleges tagosítást végrehajtani. Az 1950-es évre 1.140 községet jelölt ki.

d) 1949 augusztus 26-a után a hatalom megtörte azt az ősi polgári jogi alapelvet, hogy a tulajdonjog három részjogosítványt jelent: a birtoklást, a használatot és a rendelkezést. Ezzel elkezdődött a szocialista hatalom nagy taktikája, a *magántulajdonban lévő földek használatának társadalmasítása*. Az MDP Politikai Bizottsága 1949 márciusában úgy határozott, hogy az első ötéves terv (1950–54) során véghez kell vinni a kisparaszti gazdálkodásról a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérést. A párt vezetői úgy tervezték, hogy 1954-re a földterület 60 %-át a termelőszövetkezetek, 6 %-át pedig az állami gazdaságok műveljék. Ez azt jelentette, hogy 1954-re a termőföldek 2/3-át társadalmasítani kell!¹⁰

e) A Politikai Bizottság agrárpolitikájával szemben a „félreállított” Nagy Imre is megszólalt. A *középparasztsághoz való viszony* c. írásában kifejtett sok bírálatból a következőt tartom szükségesnek idézni: „A szövetkezeti kérdésben kialakult vita során abból indultam ki, hogy a kollektivizálásra való áttérésre a néhány esztendő kevés, hogy az ilyen perspektíva irreális. Mi támasztja alá ezt a felfogásomat? Mindenek előtt az a tény, hogy parasztságunk a földmagántulajdon alapján áll, és mély gyökerei vannak benne az egyéni gazdálkodásnak. Ezekről az évszázados gazdálkodási és tulajdonviszonyairól nem tud egyik napról a másikra lemondani. Ehhez – mint Lenin mondotta – egész korszakra van szükség, amelyet, *ha a dolgok jól mennek, egy-két évtized alatt be-futhatunk*. Az ilyen mélyen gyökerező termelési és tulajdonviszonyoktól való elszakadáshoz először is elég hosszú idő, másodsor pedig elég sok tapasztalat kell. Szerintem pár év ehhez túl kevés, annál is inkább, mert a tapasztalatszerzést megnehezíti az a körülmény, hogy pár esztendő alatt nem alakulnak ki tömegesen olyan szövetkezeti nagyüzemek, amelyek példáján, eredményein okulva, parasztságunk feladná kistulajdonát, egyéni termelését, és kollektív gazdaságokba tömörülne.”¹¹

f) A nagyüzemi táblák műveléséhez 1949-ben létrehozták az *állami tulajdonú gépalomlásokat*, ahonnan a tszcs-k bérelhették a gépeket. A bérleti díjat terményben kellett megfizetni, így ez is a terménybegyűjtés eszköze lett. A „kőrmös Hofher” traktorokra a 14 év feletti fiatalokat képezték ki. Korabeli fotókon még látható, hogy a lányokat is. A traktoros foglalkozás lehetőséget adott arra, hogy a falusi fiatalok nagy része meneküljön a tszcs-ben végzett kézi munkától. Ezt tette az idősebb bátyám is.

¹⁰ In: *Agrárvilág Mo.-on.* I. mű. 283. p.

¹¹ NAGY Imre: *Egy évtized. Válogatott beszédek és írások (1948–1949)*. II. kötet. Szikra. Budapest, 1954. 160–162. p. (A továbbiakban: NAGY IMRE: I. mű.)

3.3. Az Alkotmány helyett az 1950. évi I. tv. szabályozta a *közigazgatás helyi szervezetét*. Bevezette a *tanácsrendszert*, mégpedig úgy, hogy az eddigi 25-höz képest 19 megyét, illetve megyei tanácsot hozott létre. A megyén belül járási tanácsok alakultak, amelyeknek mezőgazdasági osztályai voltak felelősek a járási pártbizottságok döntéseinek végrehajtásáért. *1950-től tehát a járási pártbizottságok (azok fizetett munkatársai) és a járási tanácsok mezőgazdasági osztályai lettek a parasztság számára a proletárdiktatúra helyi gyakorlói.* Különösen fontos feladatuk volt a beszolgáltatási, illetve a begyűjtési tervek helyi teljesítése. A központi hatalom 1950. január 2-án tette közzé az I. ötéves terv számait, amelyeket járási szintig bontottak le, és tettek kötelezővé. Ezután a járási „elvtársak” határozták meg, hogy egy-egy faluban mit és mennyit kell termelni. Szülőfalumban hagyomány volt a napraforgó termesztése. A gazda maga vitte a család által kimorzolt magvakat az olajütőbe, és ezzel pótolta a hiányzó zsírt. A zsírbeadási kötelezettség azt is terhelte, aki az adott évben nem tudott disznót vágni. A napraforgó termesztése helyett mégis a repce termesztését írták elő, általuk meghatározott földterületen. Hasonló anomália volt a fekete ribizli termesztésének előírása meghatározott mennyiségben, mert a szőlőhegyeken mindenkinek csak piros termése volt. A fekete ribizli a vörös „műborok” és szörpök festéséhez kellett.

A 133/1950 (V. 7.) Mt. sz. rendelet lehetővé tette, hogy az eddig „megerősödött” III. típusú tszcs-k kiváljanak a földműves szövetkezetekből, és önálló jogi személyiségű termelőszövetkezetekké alakuljanak át. A kormány ekkor is kötelező mintaalapszabályt mellékel a rendelethez. A mintaalapszabály erősen hasonlított a szovjet kolhozok alapszabályaihoz, kis túlzással azok magyar nyelvre történő fordítása volt. A szovjet kolhozok maradvány-elszámolásúak (*artyel*) voltak, ezért a jogi szakirodalom ettől az időponttól számítja hazánkban is az „artyel” típusú mezőgazdasági termelőszövetkezetek erőltetett létrehozását. 1950 végére 2185 tszcs-t (I–III. típusút együttesen) bírtak létrehozni az országban, de ezek nagy része nem felelt meg a kolhoz formának, illetve tagsága nem akarta az átalakulást.¹²

Véleményem szerint az 1950-es évek végének *legnagyobb agrárpolitikai eseménye* az volt, hogy december 16-án az Elnöki Tanács Élelmezési Minisztérium főállításáról döntött, és élére Nagy Imrét nevezte ki. Ehhez nyilván szükséges volt az MDP KV Titkárságának, illetve a „Trojkának” a javaslata, hozzájárulása.

A hozzájárulás, illetve a javaslat azért nem volt váratlan, mert már 1949-ben az MDP Központi Vezetőségének ülésén felszólalhatott Nagy Imre. Felszólalásának címe: „Pártunk összeforrása a dolgozó parasztság tömegeivel”. Joggal vethető fel az is, hogy Rákosiék azért állították az új tárca élére, hogy a népszerűtlen intézkedéseket, rendeleteket ő hozza meg (jegyrendszer, fejadag megállapítása, beadási kötelezettség, mezőgazdasági termékek forgalma, stb.).¹³

3.4. Az MDP. 1951. február 24. – március 2. között tartotta a II. kongresszusát. Témánk szempontjából ez azért volt jelentős esemény, mert az I. hároméves terv túlteljesítésén (két és fél év alatt teljesítették) felbuzdulva, az első ötéves terv 1950-ben megállapított számait irreálisan felemelték. A mezőgazdaságét 35 %-ról 50 %-ra, a teljes szocialista átszervezéssel egyidejűleg. A beruházások összegét 51 milliárd forintról 85 millióra emelték, amelyből elsősorban a nehézipari beruházásokat akarták fedezni. Óriási

¹² In: *Agrárvilág Mo.-on.* I. mű. 293. p.

¹³ NAGY Imre: I. mű. 1063–175. p.

aránytalanság alakult ki a mezőgazdasági és az ipari beruházások között az ipari javára. (Dunapentelei–Sztálinvárosi Vasmű, Leninvárosi Vegyiművek, Tiszalöki Vízierőmű, Komlói Szénbánya, Fegyver és Gázkészülék Gyára stb.) A gigantomániás nagyberuházások nem csak óriási terhet jelentettek a mezőgazdaságnak (beszolgáltatás, magas adó, stb.), hanem a nemzeti jövedelem nagy részét is felemésztették, így a tervezett életszínvonal sem emelkedett, sőt csökkent a reálbér.¹⁴

Agrárjogi szempontból a Tiszalöki Vízierőmű építését külön is ki kell emelnem. Ennek több oka van.

a) A többi nagyberuházásnál a falvakból is „toboroztak” munkaerőt, tehát a tszcs-től menekülőket is fogadták. Komlón több tízezer munkás lakott a barakkokban, az Eger melletti Fegyver és Gázkészülék Gyárát szintén több ezer „bányász” építette. Részükre még lakótelepet is biztosítottak. A recski lágerhez fogatos fuvarozó gazdákat „kádereztek le”, mielőtt munkába állították volna. A falumból 8–10 gazda dolgozott Recskén, nyilván a kerítésen kívül. (Az üres és a megrakott szekereket az örök vették-adták át, és minden alkalommal megmotozták.)

A Tiszalöki Vízierőmű építésénél „szabad” magyar munkaerőt nem alkalmaztak, hanem a Szovjetunióból hoztak 1500–2000 – többnyire német – hadifoglyot, akik között az erőmű kivitelezéséhez is értő mérnökök, többnyire magas rangú tisztek is voltak. A kubikos munkához pedig viszonylag erős közkatonaikat válogattak. A láger a mű elkészültéig működött.

b) Az erőmű helyét a magyar párt- és állami vezetők döntötték el, *környezetvédelmi hatásvizsgálatok nélkül*. Az SZTE Gazdaságföldrajzi Tanszékének egyik docense, a hidrológiai tanulmányok kandidátusa, az 1960-as évektől kutatta a Duna–Tisza-közének vízháztartását. Kutatásai alapján tudományos meggyőződéssel állította és publikálta, hogy az erőmű csúcsrajárásával az *Alföld erőmű alatti részének vízháztartását tönkretették, illetve teszik*. A duzzasztás erősen befolyásolja a talajvízszintet, ezáltal a mezőgazdasági termelés eredményességét. A talajvizsgálataikon kívül bizonyítékul hozta fel azt a tényt is, hogy a *délalföldi ún. bővizű szikes tavak jelentős része már kiapadt*, és a többi vízszintje is alacsonyabb a korábbi évtizedekhez viszonyítva. A „titokban épült erőmű” környezeti hatását egy kisebb Bős-Nagymaros-i beruházáshoz hasonlította, csak amíg ott a „vizes lobbival szemben” részeredményt értek el a környezetvédők, addig Tiszalökről a Rákosi-korszakban még beszélni sem volt szabad, a Kádár-korszakban pedig nem „illett”.

Az Agrár és Környezetvédelmi Tanszékünk munkatársaival és német vendégprofesszorunkkal személyesen látogattuk meg a vízi erőművet, hogy „hallgattassék meg a másik fél is”. Sajnos a Környezetvédelmi Felügyelőség szakembere nem vállalta a tájékoztatást, így csak a vízmű üzemeltetőjének egyik mérnöke mutatta be az erőművet, és mesélte el építésének történetét. A környezeti káros hatást cáfolta, pontosabban tagadta, de indoklása – legalábbis számomra – nem volt eléggé meggyőző. Előnyként említette, hogy a duzzasztással a Hortobágyi Nemzeti park élővilágának is biztosítják a szükséges vízmennyiséget.

c) Nem tartozik szorosan a témához, de a Rákosi-rendszer kegyetlenségét szemlélteti a következő történet. Ismeretem szerint ez először jelenik meg írásban.

1953-ban Sztálin halála után a szovjet gulágokon lázadások törtek ki. Ez a hír a tiszalöki lágerbe is eljutott, és az ott raboskodott hadifoglyok is fellázadtak. A fegyveres

¹⁴ Magyarország története I. mű. 549. p.

őrség sortűzzel válaszolt, majd a sok halottat tömegsírba temették. Arról nem kaptunk tájékoztatást, hogy négy hadifogoly főtisztnek kik és mikor állítottak sírkövet, külön-külön a nevük és adataik feltüntetésével. A jelképes kis sírhely az erőmű zárt területén van, így ezt is fegyveres őrök őrzik. Egyébként a ma már bekamerázott területre lépni csak külön engedéllyel lehet.

Összegezve az eddig leírtakat, a „vas és acél országa” felépítésének terve óriási terhet és kizsákmányolást jelentett az agrárszektornak. A diktatórikus eszközök, a valóban kolhoz mintára szervezett tszcs-k és szövetkezetek elrettentő például szolgáltak a szocializmus későbbi időszakában is.

„Már az új minisztériumban készült el az 1952–52-es gazdasági évre szóló *beszolgáltatási rendeletervezet*, amelyet a két hónapja kinevezett élelmezési miniszter, Nagy Imre terjesztett a MDP Titkársága elé 1951. február 21-én. A minisztériumi javaslat a termés 78,2 %-ának állami begyűjtését irányozta elő, szemben az előző évi 75 %-os aránnyal. A minisztertanács március 16-án fogadta el a tervezetet. A Rákosi-korszakban az Elnöki Tanács 1951. évi 10. sz. törvényerejű rendelete emelte meg a legnagyobb mértékben a paraszti terheket.”¹⁵ (Kiemelés tőlem – T. L.)

Engedtessek meg nekem, hogy a *begyűjtés gyakorlati megvalósítását* szülőfalum, konkrétan hét tagú családjunk példáján mutassam be. Hegyvidéki falu lévén a kis porták miatt a „Felvég” után minden gazdának volt ún. szérűskertje. Itt történt a cséplés. Az államosított („önkéntesen felajánlott”) cséplőfelszerelés és egy hitelesített nagy mázsa az Fmsz tartós használatában volt. A felszereléseket minden asztaghoz kísért egy begyűjtési ellenőr. A mi esetünkben „lehűsölt” a szilvafasor alá, irataival együtt. Amikor a mázsa megtelt, ő végezte el a mérést és vezette a nyilvántartását. A cséplés végzetével a kaláka enni- inni tért, az ellenőrrel pedig következett a termés elosztása. Első volt a gépek használati díja az állam részére, tiszta búzában. Ezután következett a család fejadagjának kimérése. A begyűjtési ellenőr először az ocsúval (a kicséplelt gabonának a cséplődob rostáján különvált szemetes részével) teli zsákokat akarta a mázsára rakatni, és beszámítani a fejadagba. Édesapám „nem tyúkok az én gyermekeim” megjegyzéssel, dulakodásba menő vitába keveredett az ellenőrrel. Szerencsére a rokonoknak sikerült őket szétválasztani, így a „tyúkoknak” külön maradt a fejadagjuk. A terménybegyűjtő hely az „Alvég” utáni malom raktára volt, ahová a vérig sértett szegény apámmal a falun végigkocsikázva, a szérűből azonnal teljesítettük a beadási kötelezettségünket. A raktáros újra mérte a mennyiséget, hogy útközben nem loptunk-e néhány zsákkal.

1951-ben az ország egész lakosságát sújtotta a *jegyrendszer bevezetése*. A cukorra és finomlisztre januárban (4/1951. Mt. sz. rendelet), majd áprilisban kiterjesztették a kenyérre is. Májusban felállították az Országos Közellátási Jegyközpontot. Júliusban a földműves családok fejadagját a beadás mennyiségétől tették függővé. Szeptember végén a burgonya forgalmát és szállítását korlátozták. Decemberben viszont a 1034/1951. (XII. 2.) Mt. sz. határozattal megszüntetik a jegyrendszert, s felszabadítják a mezőgazdasági termékek forgalmát.¹⁶

A tárgyilagosság kedvéért meg kell állapítanom, hogy Nagy Imre a Pártoktatók Házában tartott konzultáción az agrárágazat válságos helyzetéről egy szót sem szólt. Pedig a „Válogatott írások és beszédek” című kötetében a konzultáción elhangzott beszédének

¹⁵ In: *Agrárvilág Mo.-on*. I. mű. 286. p.

¹⁶ Uo. 275. p.

ezt a címet adta: „A mezőgazdaság szocialista építésének néhány elvi kérdése.”¹⁷ Ennek több oka lehetett. a) A konzultációs kérdéseket előre megkapta és csak ezekre válaszolhatott. b) Új miniszterként és a kormány tagjaként nem akarta bírálni azokat az intézkedéseket, amelyeknek meghozatalában ő maga is résztvett. c) Félte a „Trojka” újabb retorziójától. Rajk László kivégzése, Kádár János börtönbüntetése miatt erre minden oka megvolt. Az is elképzelhető, hogy mind a három ok együttesen hatott rá. Véleményem szerint így is „büntetés” volt számára, hogy 1952 januárjában begyűjtési miniszterré nevezték ki. A parasztság többsége sem értette, hogy a „földosztó miniszterünk” hogyan lett a meggyűlölt beadási rendszer irányítója.

„1952–53 fordulójára drámai helyzet alakult ki az agrárszférában. A földtől való menekülés (tömeges földfelajánlás, elhagyás stb.) következtében egymillió kat. hol terület állt műveletlenül. Ráadásul a beszolgáltatási kötelezettségek kíméletlen behajtása az ún. padláslesöprések nyomán olyan helyzet állt elő, hogy egyrészt az 1,2 millió parasztcsalád közül 800 ezernek nem maradt elegendő gabonája kenyérre és vetőmagra, másrészt pedig a termelőszövetkezeti tagok tízezrei „fejadag nélkül maradtak.”¹⁸ (Kiemelés tőlem – T. L.)

A „padláslesöprésként” elhíresült *terminus technicus* többnyire az agrártörténeteszek és a szépirodalom jeles művelői találták ki. Ennek jogi értelmezése a szakirodalomban nem igen található. Ami a szülőfalumban történt, már kamaszként éltem át, és a borzasztó – emlékezetemből kitörölhetetlen – jogsértést ma már jogásként tudom szakmailag igazán elítélni.

A „padláslesöprést” jelképesen kell érteni, mert jogilag ez egy törvénytelen, engedély nélküli házkutatás volt az egész portán. A járási pártbizottság és a tanács mezőgazdasági osztályának alkalmazottai, fegyveres ÁVH-s kísérettel váratlanul jelentek meg a kiszemelt gazdánál. Az egész portát átkutatták padlástól a kamráig, illetve az istállók-tól a fészerig. Ha az általuk „feleslegesnek” ítélt terményt vagy terméket találtak, azt – jogi értelemben – lefoglalták az állam javára. Ha nem találtak semmit, akkor az ÁVH-s katona „talált” egy pisztolyt a portán (a saját zsebében előre előkészítettet vette elő), hogy a gazdát törvénytelenül őrizetbe vegyék fegyverrejtegetés miatt, és magukkal vi-hessék. Így hátha be fogja vallani a terményfelesleget. Ez a módszer elrettentésül is szolgált az egész falu számára.

A mi padlásunkat nem söpörték le, „csak” anyagilag tették tönkre a családukat. Egy vasárnap reggel az udvarunkon is megjelent egy fent említett „csapat” és felszólították édesapámat, hogy mint az FMSZ ügyvezető elnökének neki is velük kell mennie. A cséplésnél történt konfliktusa miatt, és a gazdatársai helyzetét ismerve megtagadta a „söprésben” való részvételt. Hétfőn délelőtt a járási pártbizottság munkatársa egy „civil ruhás kísérel” jelent meg a szövetkezeti irodájában. Elkérte az íróasztalában tartott párttagkönyvet, mondván, hogy megszűnt a párttagsága. Azt is közölte, hogy az irodába többé nem teheti be a lábát, mert a szövetkezeti tagok által választott tisztsége is megszűnt. Ezzel a havi 250 Ft-os tiszteletdíját is elvesztette. Ezután a hét tagú család csak úgy tudott megélni, hogy 5 kh. földet vettünk kishaszonbérbe egy, a faluból már rég el-költözött családtól, a mi 2,5 kh-unk mellé. Számomra különösen fájdalmas volt, hogy ebben az évben nem tudtunk disznót vágni, és akkor ehettem zsíros kenyeret, ha a szomszédok adtak. (A beszolgáltatási mennyiséget édesanyám Egerben vásárolta meg.)

¹⁷ NAGY Imre: I. mű. 184–218. p.

¹⁸ In: *Agrárvilág Mo.-on.* I. mű. 293. p.

1952-ben jelentősebb agrárjogi jogszabály nem jelent meg, ha csak az nem, hogy szeptemberben az Mt. megszigorította a mezőgazdasági termelésre és begyűjtésre vonatkozó rendszabályok megszegői elleni intézkedéseket (80/1952. Mt. sz. r.), és előírta a kötelezően termelendő termények körét. (83/1952. Mt. sz. r.)

A politikai életben viszont csúcspontjára hágott a diktatúra. Rákosi Máttyás Magához ragadta a miniszterelnöki hatalmat is, amelyet viszont csak 1953. július 4-ig gyakorolhatott.

1952 novemberétől Nagy Imre lett a kormány elnökhelyettese, amely már előrevetítette a Rákosiékkal szemben kialakult ellenzék színrelépését.

4. Agrárjogi viszonyok 1953-tól az 1956-os forradalomig

4.1. A 2. pontban említett ellenzék vezéregyénisége természetesen Nagy Imre volt. A Minisztertanács 1953 február 23-ára országos értekezletet hívott egybe a tavaszi mezőgazdasági munkák főfeladatainak megvitatására. A megnyitó beszédet Nagy Imre tartotta, és a feltett kérdésekre is ő válaszolt. Mint az agrárágazatért felelős kormányelnökhelyettes őszinte, tárgyilagos és főleg szakszerű elemzést adott az őszi munkák állásáról, a hatalmas lemaradásról, és ezek alapján jelölte ki a tavaszi feladatokat. Fő feladatként „minden talpalatnyi föld megművelését” hangsúlyozta. (Korábban már idéztem, hogy kb. egy millió kh. termőföld hevert paragon.) Az 1952-es év kedvezőtlen időjárásával összefüggésben a következő mondatát kell idéznem: „Ezt tetézték a felszabadulás óta még elő nem fordult súlyos hibák és mulasztások, amelyeket a mezőgazdaság vezető szervei, a Földművelésügyi Minisztérium és az Állami Gazdaságok és Erdők Minisztériuma, valamint alsóbb tagozatai elkövettek.”¹⁹ (Kiemelés tőlem – T. L.)

Ha szabad Nagy Imre szavait parafrázálnom, a felszabadulás óta még nem fordult elő, hogy ilyen nyílt és kemény bírálat a mezőgazdasági vezetők előtt elhangzott volna.

4.2. 1953. március 5-én bekövetkezett a világra szóló esemény, meghalt J. V. Sztálin. Ettől kezdve nem csak a Szovjetunióban, hanem hazánkban is felpörögtek az események. Terjedelmi korlátaim miatt előbb ezek kronológiáját ismertetem, majd kiemelem a témámhoz szorosan kapcsolódóakat.

- a) Május 17.: Országgyűlési választások
- b) Június 13–16.: A magyar vezetőket (Nagy Imrét is) Rákosival az élén kirendelték Moszkvába.
- c) Június 25–28.: Az MDP Központi Vezetőségének ülése.
- d) Július 4.: Rákosit lemondatták a kormányelnöki funkciójából, és helyette az országgyűlés Nagy Imrét választotta meg, aki új kormányt alakított. Első elnökhelyettese Hegedűs András lett, aki az FM tárca vezetését is átvette Erdei Ferenc-től.
- e) Július 4.: A Nagy Imre kormány „új szakaszt” hirdetett meg az agráriumban.
- f) Július 12.: A beszolgáltatási rendszer engedményeiről szóló 1953. évi 12. sz. tvr. kihirdetése.
- g) Augusztus 23.: Kormányrendelettel csökkentették a parasztság adóterheit.

¹⁹ NAGY Imre: I. mű. 249–269. p.

- h) Szeptember 19.: 1053/1953. (IX. 19.) Mt. sz. határozat a tsz-ek megszilárdításáról és a tagok érdekében nyújtandó kedvezményekről.
- i) Szeptember 25.: 4/1953. (IX. 25.) FM. sz. rendelet a mg-i tsz-ekből való kilépés és a tsz-ek feloszlásával kapcsolatos eljárási szabályokról.
- j) Október 12.: Az Mt. és az MDP Központi Vezetőségének 1.070/1953. (X. 12.) sz. együttes határozata a tsz-ek „Mintaalapszabályáról”.
- k) December 13.: 1953. évi 27. sz. tvr. a beadási kötelezettség három évre szóló rögzítéséről.
- l) December 19.: Az MDP Központi Vezetőségének ülése a mezőgazdaság fejlesztésére kidolgozott program megtárgyalásáról.

ad b) Az új szovjet pártelnökség tagjai a következőkkel bírálták Rákosit: túlzott iparosítás; a hadsereg felduzzasztása; erőszakos kollektivizálás; az életszínvonal csökkenése; ellátási zavarok; adminisztratív módszerek; önkényeskedés; koncepciós perek; személyi kultusz.²⁰ Ezekért szólították fel, hogy mondjon le kormányfői tisztségéről, és akkor megmaradhat az MDP első titkárának. (Nyilván nem kapta meg a sztálini érához hasonló szovjet támogatást.) Ezen a tárgyaláson javasolta a szovjet vezetés, hogy Nagy Imrét kell megválasztani a Minisztertanács elnökéül.

ad e) Nagy Imre – megválasztása után – *ismertette kormányának programját az országgyűlés előtt*.²¹ Beszédéből csak néhány kiragadott idézetet adok ízelítőül.

„A kormány a gazdaságpolitika terén azt a közmondást tartja szem előtt, hogy addig nyújtózkodjunk, ameddig a takarónk ér. [...] Nyilvánvaló, hogy ebben a tekintetben lényeges módosításra van szükség.” „*Minden eszközzel megszilárdítjuk a paraszti termelés és tulajdon biztonságát.*” [...] *a kormány továbbra is messzemenő támogatásban részesíti a termelőszövetkezeteket, kölcsönökkel és beruházásokkal hozzájárul gazdálkodásuk fejlesztéséhez, tagjaiknak boldogulásához, mert meggyőződése, hogy a parasztság felemelkedésének ez a legjárhatóbb útja* [...] A törvényesség megszilárdítása a kormány egyik legfontosabb feladata”. (Kiemelések tőlem – T. L.)

ad j) A birtokomban lévő eredeti kiadású *Mezőgazdasági Termelőszövetkezeti Mintaalapszabály* (Kiadta a Termelőszövetkezeti Tanács) jogalkotási kuriózum, mert az Mt. és az MDP Központi Vezetőségének együttes határozata erősítette meg. Az 1949-es Alapszabályminta helyett a neve Mintaalapszabály lett, de a lényeg nem változott. Ez utóbbinak 44. pontja szerint is „Ez az alapszabály a mezőgazdasági termelőszövetkezet minden tagjára kötelező”. A tsz-eknek nem volt más lehetőségük, mint a szó szerinti szöveget egyetlen közgyűlési határozattal elfogadni. A szovjet kolhozok alapszabályaitól viszont már sok rendelkezése eltér. Pl. a gazdasági év végén megengedi a kilépést és vele együtt a földkiadást. A kötelező munkaegységet differenciáltan limitálja.

Az 1953-as év nemcsak a jogalkotásban ilyen gazdag, hanem *az új agrárpolitika hirdetésében is*. Nagy Imre felszólalt a budapesti pártaktíva-értekezleten. (Július 11.) Beszédet mondott Kecskeméten a bács megyei tsz-i tanácskozáson (szeptember 29.), majd a mezőgazdaság kiváló szakembereinek értekezletén (október, Bp.).²²

²⁰ In: *Agrárvilág Mo.-on*. I. mű. 294. p.

²¹ A beszéd teljes szövegét ld. NAGY IMRE: I. mű. 349–377. p.

²² Uo: 377–402. p.

Az új kormányprogramot alsóbb szinteken a helyi párt- és állami vezetőknek kellett ismertetni, amely gyakran bizonytalanságot okozott, főleg Rákosi híveinek körében.

4.3. Nagy Imre 1954 január 23-án beszédet mondott az Országházban. Beszámolt a kormány félévi tevékenységéről, és kijelölte az 1954. évi feladatokat. Az 1953-as esztendőt mérőföldkönek nevezte az ország fejlődésének útján. Témám szempontjából a beszéd egyértelművé teszi Nagy Imre álláspontját az agrárkérdésben. „Nagy feladatok hárulnak a parasztság legszélesebb termelőrétegére – a középparasztságra, amely ma a mezőgazdasági termelés központi tényezője.” Ugyanakkor „A mezőgazdasági termelés fejlesztésében, a termékbőség biztosításában kimagasló szerepük van a termelőszövetkezeteknek, amelyeknek a nagyüzemi gazdálkodás nyújtotta előnyökre és a messzemenő állami segítségre támaszkodva, a hozamok növelésében – az *egyéni gazdaságokat megelőzve – az élre kell kerülniök.*”²³ (Kiemelés tőlem – T. L.)

Az idézetek egyérelművé teszik, hogy Nagy Imre a *kettős út* – az egyéni gazdaság és a szövetkezés – híve volt. Rákosiékkal ellentétben vallotta az egyénileg gazdálkodó paraszt és a szövetkezeti tag egyenrangúságát. *Szövetkezet-párti álláspontját* (tehát nem csak mezőgazdasági) jelenti, hogy az 1954-es év fő feladatának jelölte meg *a földműves szövetkezetek fejlesztését is*. Ezeket alkalmassá kell tenni a falusi lakosság áruellátására. Ennek érdekében április 2–3-án – országos kongresszuson – létrehozták az Országos Földművesszövetkezeti Tanácsot.

Október 30-án a Földművelésügyi Minisztérium élére visszahozták a nagy szövetkezeti politikust, Erdei Ferencet. Hegedűs András „csak” a Minisztertanács elnökhelyettese maradt. Az FM hatáskörét azzal szűkítették, hogy létrehozták az Állami Gazdaságok Minisztériumát.

4.4. Az 1955-ös év agrárpolitikája azzal kezdődött, hogy január 8-án ismét kirendelték a magyar vezetőket Moszkvába. Hruscsov valószínűleg „megirigyelte” a magyar életszínvonal emelkedését, túlzottnak tartotta a nehézipar fejlesztésének visszafogását, a középparaszti gazdaságok fejlesztését.

Hruscsov és Molotov kemény bírálata most Nagy Imre vezetését marasztalta el, Rákosi és Gerő felelősségét fel sem vetették. Szerintük a kormány tért le a „helyes”, általuk megjelölt útról. Itt hangzott el Hruscsov elhíresült mondása, amely szerint „lesz vagy nem lesz háború, nekünk az ipart fejlesztenünk kell. Hiába lesz szalonna elég, ha nem lesz repülőgép, abból baj lesz.”

Nagy Imre a szovjetek bírálatára és Rákosiék követelésére sem volt hajlandó önkritikát gyakorolni. Most tudta, hogy amit kormányfőként tett az a mezőgazdaságban dolgozók (egyéni gazdák és tsz-tagok egyaránt) elismerését váltotta ki, és érezhette a munkásság elégedettségét is. Elnyerte Dobi Istvánnak, az Elnöki Tanács elnökének, volt baloldali kisgazdatársa bizalmát. De ami különösen erősítette önbizalmát, az a „népi írók” támogatása volt. Bár nem értett mindnyájukkal egyet, Veres Péter, Erdei Ferenc, Szabó Pál, Darvas József írásai nem csak rá, hanem az olvasó parasztságra is hatással voltak.

A diktatúra gépezete – a szovjet vezetés támogatásával – ismét beindult. Nagy Imrét revizionistának, időszakát revizionizmusnak, a marxizmus-leninizmus tanaitól eltért jobboldali elhajlónak propagálták. Április 14-én az MDP Központi Vezetősége – a

²³ In: *Agrárvilág Mo.-on.* I. mű. 298. p.

„Trojka”, illetve a Titkárság javaslatára – minden pártfunkciójából visszahívta a súlyosan megbetegedett Nagy Imrét. A négy nappal későbbre összehívott országgyűlés leváltotta miniszterelnöki tisztségéből is, és helyébe az eddigi helyettesét, Hegedűs Andrást választotta meg. Hegedűs András elsősorban pártmunkás volt, 1947-től 1956-ig tagja az MDP legfelsőbb vezető testületeinek. (1956. október 24-én kormányfőként a Szovjetunióba távozott.)

A diktatúra Nagy Imrét még az akadémikusi tisztségétől is megfosztotta. Az ezt követő másfél évben teljes visszavonultságban élt, de volt ereje ahhoz, hogy a párt Központi Vezetőségéhez beadványában figyelmeztessen arra, hogy „a sztálini módszerekhez való visszatérés katasztrófa-politika, amely a szakadék szélére sodorja az országot.”²⁴

Mivel Nagy Imre politikai nézeteivel nem tudtunk foglalkozni, legyen szabad történelmünkben előre futni, és a *Kádár-rendszer megalázó, koholt vádját is bemutatni*: „Nagy Imre 1955. decemberében elhatározta, hogy visszaállítja a régi ún. koalíciós pártokat, s ezekkel együtt alakít kormányt. (Részlet a per vádpontjaiból.)”²⁵

4.5. A Hegedűs-kormány említésre méltó agrárjogi jogszabályt nem alkotott. Rákosiék visszatértek a pártállami diktatúrához, és pártutasításokkal növelték a mezőgazdasági termelők adó- és beszolgáltatási terheit. A korábbinál még erőszakosabb kollektivizálási kampányba kezdtek. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1953-as „Mintaalapszabályát” az 1067/1995 (VII. 28.) sz. Mt. és MDP együttes határozattal módosították. (A Párt megint jogalkotó lett!) A módosítás súlyosan sértette a szövetkezeti alapelveket. A 15. pont szerint ezután nem a gazdasági év végén lehetett kilépni, hanem az erőszakos „beléptetéstől” számított 3. év után. *A kilépési kérelmet a közgyűlés bírálta el, tehát megtagadhatta a kilépést.* A kilépő köteles volt viselni a tsz összes természetbeni és pénzbeni tartozásából ráeső részt. Földjét a még nem tagosított parcellákból, vagy az állami tartalékföldről (amelyek többnyire parlagok voltak) kellett kiadni. A kilépésre és kizárásra vonatkozó sajátos értelmezést adott a jeles jogtudós Perbíró József.²⁶

4.6. Az erőszakos kollektivizálásnak meglett az eredménye. 1956. közepére a termelőszövetkezetek száma 3.911-re nőtt, amelyhez még 952 III. típusú tszcs járult. Összesen tehát 4.863 lett a szövetkezeti gazdaságok száma. Az általuk használt földterület közel 2 millió 700 ezer kh-at tett ki, tehát az egy tsz-re eső átlagos nagyság kb. 555 kh volt. Az ország összes mg-i földterületének 13,6 %-át művelték. A tagok száma 295 ezer fő volt, amely azt jelentette, hogy egy tsz-re átlagosan valamivel több, mint 600 tag jutott. Arról nincs statisztikai adatunk, hogy ebből mennyi volt az idős, munkaképtelen személy, akit csak azért léptettek be, hogy a földje közös használatba kerüljön. A statisztikai adatok tükrében *megállapítható, hogy az erőszakosan létrehozott mgtsz-ek nem nevezhetők szocialista gyűzemeknek.*

Az erőszakos kollektivizálás együtt járt a szövetkezeti belső demokrácia sérelmével is. A szövetkezeti demokrácia elvének érvényesülése azt jelentette volna, hogy „a tagok maguk dönthessenek a szövetkezet építésének, gazdasági fejlődésének kérdéseiben, ál-

²⁴ Ld. I. sz. jegyzet, 114. p.

²⁵ Uo.: 62. p.

²⁶ PERBÍRÓ József: *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok munkajogviszonyának néhány elvi kérdése.* Acta Jur. et Pol. Szeged, Tom. II. Fasc. 2. 1956. 19. p.

talában mindazokban a kérdésekben, amelyek a szövetkezet gazdálkodásával összefüggnek.”²⁷

4.7. A sorozatos jogsértések miatt 1956. nyarára pattanásig feszült az elégedetlenség nem csak a dolgozó parasztságban, hanem a paraszt származású diákságban és értelmiségben is. Végre az MDP Központi Vezetősége is belátta, hogy ennek legfőbb okozója Rákosi Mátyás. Ezért a július 18-i ülésén leváltotta őt első titkári tisztségéből és helyébe a másik „diktátort”, Gerő Ernőt választotta meg. A helyzet komédiája, hogy másnap kihirdették az 1956 évi 15. sz. tvr.-t a földrendezésről és a tagosításokról, amely hatályon kívül helyezte az általam már ismertetett 1949 évi 3. sz. tvr-t. Ismertetésére azért nem térek ki, mert a vhr.-t csak augusztus 5-én hirdették ki. (8/1956. VII.5. FM sz. rendelet). A két jogszabály előírta volna a község (város) egész határára – kül- és belterületére – kiterjedő földrendezést, a határ egy részére vonatkozó tagosítást, valamint a kiegészítő földrendezést. Szerencsénkre a szövetkezeti vezetők és az állami gazdaságok igazgatói már nem merték kérni a jogszabályok végrehajtását.

Jogalkotási szempontból ezt a tvr-t nevezhetjük a Rákosi-korszak hattyúdalának, mert végrehajtását – a korszakkal együtt – elsöpörte az 1956-os őszi forradalom.

LAJOS TÓTH

AGRARRECHTLICHE VERHÄLTNISSE

1948–1956

(Zusammenfassung)

In Ungarn war diese Epoche die dunkelste Zeit der agrarrechtlichen Verhältnisse. Trotzdem oder vielleicht genau deswegen wurde in der juristischen Fachliteratur bis zum heutigen Tag keine einzige kritische Analyse durchgeführt. Der Verfasser versucht diese Analyse – aus Gründen der Umfangsbeschränkungen – kurz durchzuführen.

Der Sommer 1948/49 wurde von den sozialistischen Historikern „das Jahr der Wende“, den Sieg des Sozialismus genannt. Diese Studie versucht – anhand der Analyse der Rechtsregeln – zu beweisen, dass die richtige Wende – vom juristischen Aspekt her – im Kalenderjahr 1949 stattfand.

Von diesem Jahr bis 1953 wurde der Agrarsektor durch die strenge Diktatur von Mátyás Rákosi bzw. der „Moskowitzentrika“ geprägt.

Vom Juli 1953 bis Mai 1955 konnte Imre Nagy ins Leben der Partei und des Staates zurückkehren. Mit seiner Regierung versuchte er, die vom Rákosi-Regime begangenen schweren Fehler wieder gutzumachen.

Im Jahre 1955 wurde Imre Nagy – mit sowjetischer Hilfe – all seiner Funktionen enthoben. Rákosi und seine Clique kamen an die Macht in der Partei und im Staat wieder zurück, und die Ausbeutung des Agrarsektors wurde bis zur Revolution im Jahre 1956 fortgesetzt.

²⁷ MEDVE Zsigmond: *Termelőszövetkezeti jog*. Egyetemi jegyzet. 1955/56. tanév, 178 p.

TÓTH TIHAMÉR

Az ordoliberalális iskola palackpostája – a piacgazdaság eszméje egykor és ma^{*}

Múltidézés – szellemidézés?

Jogosan vetődik fel az olvasóban a kérdés: mi értelme van ma, 2009-ben egy több évtizeddel ezelőtt virágkorát élt ordoliberalis gazdaságpolitikai iskola tanításaival foglalkozni? A vizsgálni kívánt, elsősorban németországi kötődésű mozgalom a két világháború között bontakozott ki, majd a második világháborút követően sikerült főbb tételeit egyrészt a német, másrészt a kibontakozó európai gazdasági kormányzásban – legalábbis részben – megvalósítani. Ma természetesen más a gazdasági és politikai realitás. Elmélyült és egyben kiszélesedett az európai integráció, nemcsak a gazdaságot, hanem mindennapi életünket is meghatározza a globalizáció, úgy tűnik, történelmi vereséget szenvedett a szocialista-kommunista eszmerendszer, legalábbis az öreg kontinensen. És mégis, egy sor probléma ugyanúgy megoldatlan, mint több évtizeddel ezelőtt. Legalább két olyan egymással összefüggő gazdasági, de akár társadalompolitikai kérdés „örök”, amelyre adott ordoliberalis válaszok hasznosíthatók lehetnek napjainkban is. Az egyik az állam gazdasági szerepvállalásának mélysége és módja, a másik az egyén, a polgár vagy éppen a vállalkozás szabadságának értéke, ahhoz kötődően is a szabad verseny kívánatossága, megtűrése vagy éppen kizárása.

Ami az állami szerepvállalást illeti, ugyanúgy, mint a második világháború után gazdaságilag és erkölcsileg romokban heverő Európában, ma is új, „harmadik” utas megoldást¹ keresnek sokan olyan témákban, mint az előregedett társadalom miatt tovább fenn nem tartható szociális rendszer, a tartósan túlköltekező állami költségvetés, a távlati gondolkodást igénylő problémák kezelhetetlensége, mint a környezetszennyezés vagy akár az európai integráció értelme. A szabad gazdasági verseny kontra állami beavatkozás dilemmában a mély nyomokat hagyó, „létezett” kommunizmus évtizedei után nem is nagyon volt kérdés, hogy választás kényszere esetén előbbire vagy utóbbira voksolunk. Mára ismét egyre többen az állam gazdasági szerepvállalásának megerősítését szorgalmazzák. A jelenkor nagy pénzügyi, majd gazdasági válságának egyik társadalmi-politikai szinten megjelenő üzenete, hogy nem szabad a piacokat magukra hagyni, a piac „láthatatlan kezét” néha jobb az állam jól látható és erős kezével helyettesíteni. A

^{*} A tanulmány az OTKA 78683. sz. kutatásának támogatásával készült.

¹ Már itt hasznosnak tartjuk megjegyezni, hogy a „harmadik út” kifejezést sokan sokféleképp használták: például az alábbiakban ismertetett Röpke-féle harmadik út nem azonos a Sík-féle vagy éppen a zöld-alternatívok által képviselt harmadik úttal.

kérdés az, hogy milyen területeken, milyen eszközökkel, milyen mélységgel, az egyéni kezdeményezések, a vállalkozói szabadság milyen mértékű korlátozásával szabad az államnak interveniálni.

A verseny gazdasági-társadalmi funkciója kapcsán sokan megütköztek azon, amikor a Gazdasági Versenyhivatal mezőgazdasági érdekképviselletekkel vagy a „multinacionális áruházláncokkal szemben küzdő” magyar pékekkel szemben is érvényesítette ugyanazokat a versenyszabályokat, mint amiket számon kér az útépítő cégeken vagy éppen a bankokon. Továbbá lenne a most már európai dimenzióban is szabad piaci verseny társadalmi, politikai elfogadottsága? Értéknek valljuk a verseny szabadságát, vagy egy politikai célok érdekében lecserélhető időleges eszköznek?

Az alábbi, alapvetően ismertető jellegű tanulmányommal az elmúlt időszak egyik legjelentősebb, a „német gazdasági csodában” kulcsszerepet játszó gazdaság- és versenypolitikai iskolájának üzenetét szeretném megismertetni az olvasóval, bízva abban, hogy az a ma politikusai, gondolkodói számára is érthető, alkalmazható eligazítást, döntési támpontokat adhat. Csaba László szavaival élve, a *freiburgi modell* által vizionált piacgazdaságban nem a különféle társadalmi erők közötti, gyakran zárt ajtók mögötti titkos alkuk, hanem a közhatalom által őrzött tisztességes verseny a meghatározó elem.² E megközelítés helyességével vélhetően még ma is sokan egyetértenek.

Neoliberalizmus, ordoliberalizmus, szociális piacgazdaság

A 19. század vége, de még inkább a két világháború közötti gazdasági-társadalmi problémák sokasága többféle reformfilozófiának engedett teret. Ezek közül az egyik a korábbi *laissez-faire* gazdaságpolitika, azaz a piaci folyamatok szabadjára engedését hirdető liberalizmus megreformálását tűzte ki célul. A különböző országokban alkotó, a kartellizálódó és koncentrálnódó piacgazdaságot hasonlóan kritizáló közgazdászok, filozófusok, jogászok először 1938 augusztusában találkoztak Párizsban – jöllehet a *neoliberalizmus* kifejezést már korábban is használták, ezen eszmerendszer születésnapjának mégis ezt a találkozót tekintik.³ 1939 elején megalapították a *Centre international pour la Rénovation du Libéralism* kutatóintézetet, amely azonban Párizs német megszállása folytán érdemi tevékenységet nem tudott folytatni. Még a második világháború alatt, 1944-ben az osztrák származású Friedrich A. von Hayek kezdte el újjászervezni a neoliberalizmus nemzetközi szervezetét. 1947-től a *Mont Pèlerin Society* gyűjtötte össze a két kontinens hasonló gondolkodású társadalomtudósait. E társaságba tartozott például a francia Rueff és Baudin, az olasz Einaudi, az osztrák, majd amerikai Haberler, az amerikai Heilperlin, Friedman, valamint a német Röpke és Rüstow. A neoliberalizmus már a hatvanas években is rendkívül heterogén gondolkodású gondolkodók „gyűjtőneve” volt, akár azt is mondhatjuk, hogy közöttük kevesebb volt a közös pont, mint az eltérés. Ide sorolhatók az alábbiakban részletesen bemutatott, alapvetően német nyelvterületen

² CSABA: 2008. 40. p.

³ WEGMANN: 2008. 13–16. p. A neoliberalizmus, mint gazdaságpolitikai irányzat fogalmi elhatárolása nem könnyű feladat. A neoliberalizmus kifejezést mások szerint a hetvenes években keletkezett többek között Joseph Stiglitz és Milton Friedman nézetei kapcsán (*Politikai filozófiák enciklopédiája*; Kossuth Kiadó, Budapest, 2003). A neoliberalizmus megengednek bizonyos állami beavatkozást, amit a libertánusok elutasítanak. Az USA-ban a neoliberalizmust sokan neokonzervatizmusunk hívják – ez nem meglepő annyiban, hogy ott a konzervatív párt képviseli a liberálisabb „kevesebb állam” politikát, szemben a demokrata irányzattal.

domináns ordoliberalisok mellett az amerikai *Chicago School* képviselői, vagy éppen az osztrák iskola jeles személyei.

A tanulmányban gyakran használt *ordoliberalis* jelző lényegében a Németországban (későbbiekben NSZK-ban) tevékenykedő neoliberais, a keresztény világnézettől nem idegenkedő közgazdászok, jogászok, politikusok körét takarja, akik nem csak elméleti síkon, hanem a gyakorlatban is maradandót alkottak (lásd „német gazdasági csoda”).⁴ Ebben kulcsszerepet játszott a freiburgi iskola: a délnyugat – németországi város egyetemén egymásra találó német közgazdászok és jogászok új, interdiszciplináris megközelítésben fogalmazták meg a gazdaság rendjére vonatkozó elképzeléseiket. A német „Ordnung”, azaz „rend” szó is jelzi, hogy a gazdaság megszervezését állami szerepvállalás mellett képzelték. Ha e fogalmat mindenáron magyarosítani szeretnénk, legpontosabban a „rendpárti liberalizmus” fejezné ki jelentését, de ehelyett, utalva egyben az eszmerendszer német eredetére is, az ordoliberalis kifejezést fogjuk használni. Walter Eucken közgazdász professzor már 1932-ben kritizálta a gazdaság túlzott átpolitizáltságát, egyben a gazdasági érdekcsoportok között vergődő állam gyengeségét.⁵ Még ugyanebben az évben, igaz nem Freiburgban, hanem egy drezdai konferencián egy másik közgazdász, Alexander Rüstow is hasonló, „szociálisan érzékeny” neoliberais nézeteknek adott hangot.

Hasonló eszméket képviselt a későbbi szociális liberalizmus egyik nagy tanítója, Wilhelm Röpke⁶ is – akinek „*Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart*” című művét 1943-ban éppen magyarra fordították le elsőként *Harmadik út* címmel. Röpke számára a liberalizmus az antik világ és a kereszténység egyesített örökségét jelentette, mivel az egyén és az állam terhes viszonyát mindkettő az ember méltósága alapján kívánta rendezni. A liberalizmus Röpke számára humanista, mivel azt tartja, hogy az ember képes a jóra, és a közösségben találja meg anyagi életén túlmutató hivatását. Perszonalista, azaz nem a személytelen társadalom, hanem az egyes ember a lényeg. A liberalizmus tekintélyellenes: megadja ugyan a császárnak, ami a császáré, de nem isteníti az államot. A liberalizmus egyetemes, ellenáll a hazafiasság túlhajtásainak. A liberalizmust decentralizmusnak is nevezi, amennyiben az egyén szabadságának legjobb garanciáját mind a politikai, mind a gazdasági hatalom megosztásában, kiegyenlítetttségében látja. Lincoln szavaival élve: „*No man is good enough to govern another man without that other's consent*”.⁷

Visszakanyarodva a freiburgi iskolához, annak születését, az Albert-Ludwigs Egyetemen dolgozó közgazdászok és jogászok közös kutatási programjának kezdetét 1936-ra tehetjük, amikor a három alapító, Eucken és a két jogász, Franz Böhm és Hans Grossman-Doerth útjára indították közös folyóiratukat, az „*Ordnung der Wirtschaft*”-ot. A szűkebb értelemben vett freiburgi iskolához az előbbi három egyetemi tanáron kívül néhány kollegájuk és tanítványuk volt sorolható (például Leonhard Mißsch, Hans O. Lenel). Freiburgi kutatásuk nem tartott soká: Grossman-Doerth 1944-ben, Eucken 1950-

⁴ Az irányzat után a világhálón érdeklődőknek kiváló kiindulási pontként ajánlható a <http://www.walter-eucken-institut.de/nc/home.html> honlap.

⁵ EUCKEN: *Staatliche Strukturwandelungen und die Krisis des Kapitalismus*; hivatkozva Goldschmidt-Wohlgemuth: 2008. 1. p.

⁶ Ő maga egyébként nem kötődött a freiburgi egyetemhez, több helyen oktatott, többek között Hollandiában, Izszambulban és Svájcban.

⁷ „Egyetlen ember sem elég jó ahhoz, hogy a másikon annak beleegyezése nélkül uralkodjék.” Idézi: RÖPKE: 1996. 123–129. p. (ford.: J. Horváth Tamás)

ben halt meg, Böhm pedig 1945-ben Frankfurtba költözött (később, Bundestag képviselőként sokat téve a német versenytörvény elfogadtatása érdekében). Az iskola neoliberais gondolatai azonban inkább szétszóródtak, mintsem elhaltak. Freiburgnak új lendületet Friedrich A. von Hayek 1962-es érkezése adott, aki Londonban, majd az USA-ban saját rendpolitikai elméletet állított fel, sok tekintetben szellemi kihívás elé állítva a tradicionális freiburgi felfogást⁸. A Hayek-utáni modernizált rendalapú közgazdaságtan jeles képviselői voltak például Erich Hoppmann és Viktor J. Vanber – utóbbi munkásságának köszönhető, hogy az ordoliberalizmus eszméi angol nyelvterületen is ismertté váltak. A jogászok közül a freiburgi hagyományok jelenkori követői közé sorolható például Franz Joachim Mestmäcker, Ulrich Immenga és Weinhard Möschel.

A freiburgi iskola jelentős hatással volt a szociális piacgazdaság eszméjének kialakulására, amely mintegy gyakorlati átfordításának tekinthető. Ezt az ordoliberalis gazdaságpolitikai vonalat a „szociális piacgazdaság” szókapcsolatot megalkotó⁹ Alfred Müller-Armacks, a gazdasági miniszter Ludwig Erhardt¹⁰, majd később Otto Schlecht képviselték a legmarkánsabban. Már itt is meg kell jegyezni: a versenynek szabad utat engedő ordoliberalis gazdaságszervezési elv a németeknél sem érvényesült töretlenül a gyakorlatban. A különféle gazdasági érdekcsoportok különösen Konrad Adenauer kancellárnál találtak megértő fülekre. A kancellárt nem érintette meg mélyen a rendpolitika, abban inkább káros dogmatizmust látott. Így nem meglepő, hogy a neoliberaisok által támogatott, Erhardt szívügyének tekinthető kartelltörvényt hét átdolgozást követően, az eredeti koncepcióhoz képest néhány ponton meggyengülve, két törvényhozási perióduson át tárgyalva fogadta csak el a parlament – megjegyzendő, hogy hasonló nehézségek által született meg a neoliberais gazdaságpolitika másik lényegi tartópillére, a független jegybankról szóló törvény is.

A neoliberais gazdaságpolitika credoja

A fő különbség a „rég” és a vizsgált korszak „új” liberálisai között az állam eltérő gazdasági és részben társadalmi szerepében ragadható meg. A *laissez-faire* liberalizmussal szemben nem államtalanított gazdasági rendet képzeltek el, hanem egy a vállalkozás és verseny szabadságán nyugvó gazdaságot. Az állam nem egyszerűen „éjjeliőrként”, hanem a keretszabályok megalkotójaként és egyben bíróként, nem a „gazdasági játék” természetes lefolyásába beavatkozva kell hogy tevékenykedjen. A túlzott állami gazdasági beavatkozást, mint például a minimálbérek meghatározása vagy a mezőgazdaság túlszabályozása, elvetették. Erős államot, de nem totális államot képzeltek el.

Wilhelm Röpke az alábbiakat tekintette a piacgazdaság alapvető feltételeinek¹¹: a keresztény tanításnak megfelelő társadalmi-erkölcsi rend, értékálló pénzt biztosító pénzügypolitika, a verseny önszabályozó erejének érvényesülése, a gazdaságot meg nem fojtó adópolitika (az emberek elhatározásukkor a piacot, ne pedig az adóhivatalt tartsák szem előtt) és a kezdeményező, bátor, állami előírásoktól nem béklyózott vállal-

⁸ Neki tulajdonítható a versenyt felfedezési folyamatnak (Entdeckungsverfahren) tekintő dinamikus koncepció.

⁹ Lásd W. RÖPKE: 1958., 7. p.

¹⁰ Erhardt korábban az amerikai-brit megszállási övezet gazdasági igazgatóságát vezette, majd 14 évig volt gazdasági miniszter.

¹¹ RÖPKE: 1996. 41–43. p.

kozó. Elismerte, hogy a gazdasági rend nem alkotható meg önmagában, hanem szorosan összefügg az adott társadalom rendjével. Mint azt a magyar rendszerváltást követően mi is megtapasztaltuk, nem lehetséges tetszésünk szerinti gazdasági rendet választani az adott társadalmi-erkölcsi rendhez.

A neoliberális, illetve ordoliberalis gazdaságpolitikusok jelentősen eltérően látták a világot az ebben az időszakban teret nyerő marxista-szocialista, vagy éppen a Franciaországban többségben levő dirigista-iparpolitikai gondolkozókhoz és politikusokhoz. A második világháborút követően Angliában is erős szerepet játszott az állam: államosították a nehézipart, de ettől még nem szűnt meg a hiány, évekig eltartott az élelmiszerjegy-rendszer, a textil kiutalása, a devizaszűke. E két utóbbi világnézet közös jellemzője volt, hogy a *laissez-faire* liberalizmussal megalapozott fasiszta, korporativista gazdaságirányítást elutasították, ugyanakkor az államnak meghatározó, irányító szerepet szántak a gazdaságban, akár tulajdonlás, akár hatósági irányító és szabályozó eszközök kiterjedt alkalmazása révén. Megemlítendő még ebből az időszakból az amerikai gyökerű, Schumpeterhez kötődő iskola, amely a technológiai fejlődés eredményeként a gazdaság szükségszerű monopolizációjával számolt, de azokat nem tartotta feltétlen „ördögtől valónak”, hanem próbálta a monopóliumok hatékonyságot erősítő, újításokat létrehozó pozitívumait bemutatni.¹²

Ezzel szemben a neoliberális gazdaságpolitika kulcseleme az egyéni kezdeményezéseknek teret engedő és egyben keretet is adó versenypolitika volt. A tulajdon, a szerződéses szabadság és a verseny szabadsága jelentette azt a három alapkövet, amelyre az ideális társadalom és gazdaság felépíthető. Az ordoliberalis iskola a gazdaság egészében harcot hirdetett a piaci erőpozíciókkal szemben – nem utolsósorban azért, hogy egy második Hitler felemelkedésének elejét vegyék. Röpke szerint Schumpeternek lehet, hogy egy-két piac tekintetében igaza volt, de a gazdaság egészére, már csak az eltérő méretgazdaságosság miatt sem mondható el, hogy a monopolizáció szükségszerű és hasznos lenne.¹³

Az ordoliberalis gazdaságpolitika erős pillére a stabil monetáris politika és az azt felügyelő független jegybank. Az árrendszer torzítatlanságának nagy szerepet tulajdonítottak, hiszen az ár hozza egyensúlyba a keresletet és a kínálatot, a profit révén ez jutalmazza, vagy éppen bünteti az egyes piaci, gazdasági döntéseket, ez sarkall befektetésre, fejlesztésre, az ár tereli a szűkös erőforrásokat a leghatékonyabb felhasználás irányába. Mind a pénz értékállósága, mind a verseny szabadsága olyan központi érték volt a szemükben, amelyek fölött politikától független intézményeknek kell őrködniük.

Tisztában voltak a piackudarcok létezésével, ezekben az esetekben (különösen a közjavak és externáliák esetében) állami szerepvállalást sürgettek. Azokon a területeken, ahol nem tud a tökéletes verseny érvényesülni, az állam feladata olyan helyzetet teremteni, azaz olyan eredménnyel járó szabályozást elfogadni, mintha (*als ob*) tökéletes verseny folyna. Ez sokféle módon történhet, akár államosítással, akár az árakra is kiterjedő állami szabályozással. Fontos volt azonban számukra, hogy az állami szabályozás ne akadályozza a helyettesítő áruk előretörését, a piacok nyitottan tartását alapvetően fontosnak tartották. Így például igaz, hogy az ordoliberalisok támogatták a német szénipar állami szabályozását, azonban mindent megtettek azért, hogy a kőolaj a szén helyettesítő termékké nőhesse ki magát (szemben például a francia politikával, amely a

¹² SCHUMPETER: 1942.

¹³ RÖPKE, Wilhelm: 1958., 208. p.

nemzeti szénipar védelme érdekében sokáig akadályozta ezen alternatív energiaforrás előtérbe kerülését).¹⁴

Az ordoliberalizmus, a szociális piacgazdaság és a jóléti állam eszméje

A szintén német eredetű szociális piacgazdaság eszméje is az ordoliberalis gazdaságfilozófiára támaszkodott. Fontos azonban látni, hogy a freiburgi iskola követői a szociálpolitikát nem a gazdaságpolitika fogyatékosságainak kiegyensúlyozójaként látták, továbbá a „szociális” szó inkább társadalmi felelősségvállalást, mintsem sűrűn szőtt állami védőhálót jelentett esetükben. A helyes rendet követő gazdaságpolitika véleményük szerint egyben a kívánatos szociális célokat is szolgáltni tudja. A szubszidiaritás jegyében az államnak csak végső kiegészítő szerepet tulajdonítottak: a támogatásra szoruló egyéneket a család, az egyházak és a civil szerveződések kell, hogy felkarolják. A későbbiekben, a gazdasági fejlődés lassulásával, a bizonytalanság növekedésével az államra rakódó feladatok és elvárások jelentősen megnövekedtek. A szociális államból szép lassan a piac kiegészítője, a versenyre épülő gazdasági rend ellenfele lett. Már a nyolcvanas évek NSZK-jában megmutatkozott azonban, hogy a jóléti államnak korlátai vannak.

Röpke már a hatvanas években figyelmeztet az akkoriban (nyugaton) divattá váló jóléti állam eszméjében rejlő veszélyekre. A második világháború után messze nem volt egyértelmű, hogy Európa melyik oldalt választja: az akkor haladónak tűnő szocializmust vagy a sok tekintetben levitézett kapitalizmust. Röpke szerint elsőként Svájc, majd Belgium, Olaszország és az NSZK választott olyan modellt, amely a gazdasági folyamatok irányítását a szabad piaci versenyre, a vállalkozók kezdeményezéseire bízta. 1964-ben megjelent *Wort und Wirkung* című könyvében¹⁵ figyelmeztet arra, hogy hajlamosak vagyunk az államra a szélsőséges jóléti politika és állami beruházás politika nevében mind több feladatot aggatni. Ez az „államkincstári szocializmus” végső soron akadályozza a piacgazdaság alapvető intézményeinek optimális működését. Nyugat-Európában is megmaradt egyfajta jakobinizmus, amely az üdvöt a központosításban, a kollektivizálásban és a tömegszervezetekben keresi. A *Jenseits von Angebot und Nachfrage* című könyvében egyenesen azt írja, hogy a nyugati társadalmaknak már nem a kommunizmustól kell tartaniuk, ellenben két súlyos kór emésztí azokat: az egyik a pénzromlás, a másik a jóléti állam elburjánzása.¹⁶ A kettő szorosan összefüggő beteges jelenség. Mindkettő a tömegek véleményére, érzéseire fellebbez, mindkettő a tulajdon, a társadalmi tagozódás, a tradíciók és a közérdek ellen irányul.

A jóléti államot, mint az „államilag szervezett anyagi biztonság” eszméjét a neoliberaisok sem ítélték el, csupán veszélyeire hívták fel a figyelmet. A második világháború után különösen a szociáldemokrata irányítású országokban láttak neki a garantált biztonságnak és jövedelemegyenlőség megvalósításának. Röpke szerint ezen eszmék hosszabb távon nem férnek meg a szabad vállalkozásra épülő piacgazdasággal. Azt írja, hogy a tömegekre kiterjedő államilag szervezett gondoskodás nem egyéb, mint múltbéli, amit a proletarizálódás által megnyomorított társadalomnak készítenek. Mivel mára a piacgaz-

¹⁴ 1955-ben a szén jelentette a primér energiaforrások 75%-át a Montánuinóban. 1964-ben e hányad 43%-ra csökkent, miközben a kőolajé 40%-ra ugrott. WEGMANN: 2008. 73. p.

¹⁵ RÖPKE: 1996. 33–45. p. (ismerteti J. Horváth Tamás)

¹⁶ RÖPKE: 1996. 78–90. p. (ismerteti J. Horváth Tamás)

daság meghaladta a kezdeti kapitalizmus korszakát az abban rejlő visszaosságokkal együtt, az önszegélyezésnek – ideértve a családot, társadalmi szervezeteket, egyházakat is – kellene átvenni az állami gondoskodás szerepét, ami azért veszélyes, mert végső soron az adófizetők pénzéből, vagy a pénz értékének romlása árán finanszírozható. Óriási különbség van aközött, amikor az egyik állam esetenként szerencsétleneket megment a létminimum alá történő süllyedéstől, a másik (jóléti) állam viszont rendszeresen, pénzszivattyú jelleggel üríti ki a keresettel rendelkezők zsebeit, átcsoportosítva azokat más célokra. A mindent egy kalapba, mindent egy kalapból elv eszményképe a második világháború utáni korszak egyik nagy tévedése.

Az ordoliberalális versenypolitika

A freiburgi tudósok fontos szerepet tulajdonítottak a gazdaság decentralizálásának és a kartellek felszámolásának. Teljesítmény alapú versenynek (*Leistungswettbewerb*), nem pedig az állam és piaci erőcsoportok által manipulált versenynek kell működtetnie a gazdaságot. A szabad verseny nem csak adott államon belül, hanem a nemzetközi kereskedelemben is érvényesítendő célkitűzésük volt.

Összehasonlítva az ordoliberalális avagy freiburgi iskola nagyjainak versenypolitikáról vallott nézeteit a későbbi időszak, különösen az USA-ban alkotó tudósaival, szembe-tűnő, hogy az előbbieket nézetei jóval szélesebb spektrumon mozogtak, ideértve annak társadalompolitikai, vagy éppen erkölcsi beágyazottságát. Valószínűleg emiatt, illetve a tudományterület újszerűsége miatt sem értek el olyan mélységeket, nem foglalkoztak közvetlenül olyan kérdésekkel, amelyekre ezen újabb irányzatok, mint például a játékelmélet, próbáltak választ keresni. Ettől függetlenül megfogalmaztak olyan alapvető, máltán már magától értetődőnek mondható gondolatokat, melyek ismertetése nem tűnik hiábavalónak.

Franz Böhm 1928-ban publikálta a kartelljogra koncentráló XXXV. Német Jogászkonferencia alkalmával a monopóliumok magánhatalmát ostromozó tanulmányát.¹⁷ Figyelmeztet, hogy az akkori német jogrend csak az államhatalom egyoldalú lépéseivel szemben nyújt védelmet, a lényegileg hasonló hatalmi pozíciót birtokoló gazdasági szereplőkkel, trösztökkel szemben nem. A monopólium csak egyetlen korlátnak van kitéve: arra kell ügyelnie, hogy vevői ne tudjanak más, hasonló helyettesítő termékek, illetve vállalkozások felé fordulni. Hangsúlyozza, hogy a szerződéses szabadság magánjogi alapelve megvalósulásának előfeltétele a szabad versenyre épülő gazdasági és piaci alkotmány. Új jogszabályi rendelkezésekre van szükség, amelyek kezelik az egyoldalú hatalomgyakorlás kérdéseit. Ez a fajta állami beavatkozás nem lenne ellentétes az uralkodó iparüzési szabadság elvével. Éppen ellenkezőleg, annak védelmét szolgálná. Ahogy az alkotmány a politikai hatalmaskodókkal szemben nyújt védelmet, úgy kell a gazdasági alkotmánynak a gazdasági erőpozíciót birtokolók magatartását kontrollálni.

A ma uralkodó versenypolitikai nézetek a versenyjog elsődleges szerepének a fogyasztói jólét, a gazdasági hatékonyság biztosítását látják. Ehhez képest az ordoliberalális megközelítés nem az eredményre, hanem az ahhoz szükséges egyik alapelvszerű tényezőre, a cselekvési szabadság fenntartására fókuszál. Ez nem azt jelenti, hogy a jólét és

¹⁷ BÖHM, Franz: *Das Problem der privaten Macht. Ein Beitrag zur Monopolfrage*. In: *Grundtexte*. 49–67. p.

hatékonyság ne lennének fontosak számára, azokat nem közvetlen védendő értéknek, hanem „csak” következménynek tekinti. Möschel hangsúlyozza, hogy az ordoliberalisok a tökéletes verseny modelljét csupán a piacgazdaság értékeinek bemutatásához, elméleti keretnek használták, ők is tisztában voltak a valós piaci működések jóval összetettebb mivoltával.¹⁸ A freiburgi iskola követői számára a verseny egy rivalizálási folyamat volt, amelyhez szinte fogalmilag szükséges volt egy bizonyos számú, egymásnak feszülő piaci szereplő, nem véletlen hát, hogy nagy súlyt fektettek az egészséges piaci struktúra megőrzésére.

Az ordoliberalisok szerepe a német és európai versenypolitika alakításában

A 20. század első felében a versenyjog hazája vitathatatlanul az Egyesült Államok volt. Az 1890-ben elfogadott, angol *common law* hagyományokból táplálkozó Sherman Act tiltotta a kartellizációt és más versenyellenes összejárásokat, továbbá a piacok magán-eszközökkel történő monopolizálását. Ugyan Európában is fogadtak el már a második világháború előtt versenyjogi szabályokat, azok gyakorlatba való átültetése és társadalmi-gazdasági mindennapokba való szervülése kevés sikerrel járt: nem lehetett azt mondani, hogy a szabad verseny lett volna a gazdasági folyamatok meghatározó ereje az öreg kontinensen. A kartellek őshazája Németország volt: 1904-ben egy hivatalos felmérés 385 kartellt számolt össze.¹⁹ A hasonló jogi berendezkedésű Osztrák-Magyar Monarchiában az első kartellek 1878-tól léteztek, számuk az első világháború kezdetéig 120-at tett ki, ezek közül 93 volt osztrák kötődésű. Közismert módon a világháborús felkészülés sem kedvezett a sok piaci szereplő élénk küzdelmére építő piacgazdaságnak. A kulcsjelentőségű iparágakban jelentős koncentráció ment végbe, az állam így vagy úgy, de szinte mindenhol befolyása alatt tartotta e területeket.

A német ordoliberalisok gondolkodását alapvetően a weimari köztársaság gazdasági kudarca és a nemzetszocialistákkal szemben táplált ellenérzés határozta meg. Az előbbi kapcsán a gazdaság, a jog és a társadalom egészét átható következetes rend eszméjét képviselték. Mai szóhasználattal úgy mondanánk, hogy kifogásolták a túlzott szabados-ságot, az elvtelenséget. Az utóbbiakkal szemben folytatott óvatos szellemi párviadalban másfelől egyre erőteljesebben a szabadág eszméjét képviselték.

A második világháborút követő években az amerikai diplomácia sok követ mozgatózott azért, hogy az amerikai gazdaság több évtizede meghatározó piaci törvényének megfelelő szabályok szülessenek az európai országokban, illetve nemzetközi szinten is. A brit és amerikai fennhatóság alatt álló német területeken 1947-ben lépett életbe az 56. sz. törvény, amely érdemben is fellépett a gazdasági koncentrációkkal szemben, megtiltva minden létező és új kartellt. Ezzel szemben a francia megszállás alatt levő német területeken ugyanekkor hatályba lépett 96. sz. rendelet a megengedőbb francia hozzáállást tükrözve engedélyezési eljárást vezetett be a kartellekre nézve.²⁰ Érdekeség, hogy a Német Ipar Szövetségi Egyesülete (Bundesverband der Deutschen Industrie) a kezdetektől a megszállói elnyomás jelének tekintette a szigorúan versenysemleges versenyjogi szabályozást – a nemzeti érületnek nyilván nem tett jót, hogy az

¹⁸ MÖSCHEL: 2001. 4. p.

¹⁹ A kartellek legalizálását nagyban segítette a Birodalmi Törvényszék 1897. február 4-i ítélete, amely a kartellszerződéseket alapvetően az iparüzési szabadságot nem sértő, jogszerű megállapodásnak vélte.

²⁰ WEGMANN: 2008. 42. p.

amerikai háborús propaganda a német nagyvállalkozók, a kartellek és a nácik közé gyakorlatilag egyenlőségjelet húzott. Ezzel is magyarázható, hogy mind e korai szabályokat, mind később az NSZK törvényhozása által elfogadott német versenytörvényt jelentős ellenérzéssel fogadták.

A német kormány 1952-es versenytörvény-javaslatát jelentősen támaszkodott a freiburgi ordoliberalis kör munkájára. A kartellek kapcsán a tilalmi elv kodifikálása az ő sikerüket jelezte. A javaslat az erőfölény kapcsán viszont csak a visszaélést rendelte tiltani, a piaci hatalomhoz vezető összefonódásokat engedélyezési eljárás alá vetette volna. A freiburgi iskola kétségkívül kudarcként élte meg, amikor a Bundestag megvétőzte a törvény fúziós fejezetét, így az 1957. július 27-én elfogadott GWB 1958. január 1-től két pillérre támaszkodva lépett életbe.²¹ A neoliberaisok által szintén fontosnak tartott erős, gazdasági és politikai érdekektől független versenyhatóság elképzelése viszont a *Bundeskartellamt* felállításával megvalósult.

A Montánunió versenyjogi szabályainak megszövegezésében, 1950 során a harvardi Bowie professzornak kulcsszerep jutott. A végül is 65. számot kapó cikk a német javaslattal megegyezően lehetőséget adott a kartelltilalom alóli kivételre, de azt igyekezett szigorú feltételekhez kötni. Azt is lehet mondani, hogy az ESZAK Szerződés jobban tükrözte a német ordoliberalis iskola nézeteit, mint a német versenytörvény. A fúziós jog szabályait tartalmazó 66. cikk szintén a szigorú amerikai antitröszt vonalat képviselte: azok a fúziók voltak megengedhetők, amelyek a versenyt nem korlátozták.

A végül is kudarcba fulladt Európai Politikai Közösséget megalapítani szándékozó szerződés előkészítéskor született dokumentumok már tartalmazták azokat a verseny-szabályokat, amelyek a későbbi Európai Gazdasági Közösség versenyjogi fejezetében végül helyet kaptak. E tervet kidolgozására nagy hatással voltak a német szövetségi gazdasági minisztérium mellett működő Tudományos Tanács ordoliberalis szakértői. A Római Szerződés szövegének véglegesítését hátráltatta a tagállamok eltérő gazdaságpolitikai irányultsága. A francia delegáció álláspontja a Spaak Jelentést 1956-ban azért ítélte el, mert az a létrehozandó közös piacon túl nagy teret engedett volna a szabad versenyfolyamatoknak. A franciák ezzel szemben megnyugtatóbbnak tartották volna az állam gazdasági kulcsszerepének fenntartását. Nagy jelentőséget tulajdonítottak a diszkriminációtilomnak, amelyet az erőfölénnyel nem rendelkező vállalkozások esetében is be kívántak vezetni. A német ordoliberalis vonal ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy a diszkrimináció csak erőfölényes vállalkozásnál okozhat problémát, a különbségtétel általános tiltása lényegében a legfontosabb versenykezelési intézkedések elé gördített volna akadályt. Az ordoliberalis megközelítés sikerét jelentette, hogy az állam szuverén aktsait is a versenyszabályok körébe vonták – a monopólium és állami támogatások szigorú korlátok közé szorítását célzó normák azonban sokáig papíron maradtak. Kudarcként volt viszont értékelhető, hogy több évtizedig sem sikerült tető alá hozni a fúziók versenyjogi alapú ellenőrzését. 1989-ig kellett várni a koncentrációk ellenőrzéséről szóló tanácsi rendeletre; ez végül is megfelelt az ordoliberalis elvárásoknak, amennyiben csak gazdasági, azon belül is versenyszempontokat engedett érvényesülni a vállalkozások közötti összefonódások értékelésekor.

²¹ A – miniszteri vétó intézményét is tartalmazó – fúziós szabályokat az 1973-as 2. GWB novella illesztette a versenyjogi szabályozásba – még ezzel is évekkel megelőzve az európai szabályozást.

A kereslet és kínálat törvényein túl: az ordoliberalis iskola keresztény-szociális (emberi) oldala

Az ordoliberalis iskola nem isteníttette a versenyt. Azt a gazdaság legjobb hajtóerejének tartotta, ami a legtöbbet hozza ki a köz javára az egyes piaci szereplőkből. Tisztában voltak a verseny „embertelen” arcával is: a verseny demoralizálhat, idegtépő, pusztító is lehet. Az ordoliberalis gondolkodással szimpatizáló magyar szerzők közül Martonyi János utal a freiburgi hagyomány értékalapúságának fontosságára: „A kapitalizmus, vagy ha úgy tetszik, a piacgazdaság folyamatosan változik. Nincsenek örök, állandó válaszok. Vannak azonban állandó értékek. Ezek mindenekelőtt a szabadság és a szolidaritás [...]”. Hozzáteszi, hogy az értékekből következnek a célok, amelyek jelen esetben a cselekvési szabadság biztosítását jelentik.²²

Erre a második világháborút követő irányzatra jellemző volt a keresztény tanítás értékeire épülő társadalmi felelősségvállalás is. A freiburgi iskola közgazdász alapítójának, *Eucken*nek egy korai, két másik kollegával írott tanulmánya, amelyben a második világháború után feléptendő új gazdasági rendről elmélkedik, első helyen a Biblia tanítását emeli ki. A kereszténység ugyan nem ad mindenre kiterjedő válaszokat az ideális gazdasági rend kérdéseire, azonban olyan értékeket hirdet, amelyeket alapelvi szinten a gazdaság megszervezésekor is érvényesíteni kell. El tudunk képzelni egy mai, „befutott” közgazdász szájából hasonló mondatokat? Lehet-e a mai szekularizált világban sikerrel ehhez hasonló közgazdasági nézeteket meghirdetni? A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy a neoliberaisok radikálisabb ágához sorolható Hayeknél nem jelennek meg ilyen súllyal e gondolatok: szerinte a társadalmi igazságosság a spontán piaci rendben nem értelmezhető üres fogalom.²³

A neoliberais gazdaságpolitika keresztény tanításba ültetése különösen *Röpke* munkásságában figyelhető meg. 1958-ban jelent meg először tanulmányunk ezen fejezetcímében használt könyve, a „*Jenseits von Angebot und Nachfrage*”, itt foglalta össze kiteljesedett gazdaságképeének emberi, szociális oldalát. E művében is élesen szembehelezkedik a második világháború után felerősödött szocialista eszmével. Véleménye szerint a piacgazdaság az egyetlen olyan rend, amely az ember szabadságával, a szabadságot biztosító állami és társadalmi renddel és a jog uralmával összhangban áll.

A piacgazdaságról is azt véli, hogy az „nem minden”.²⁴ Annak is magasabb rendű általános rendbe kell beágyazódnia, amely nem alapulhat csak a szabad árakon és a versenyen. A piacgazdaság olyan gazdasági rend, amelynek egyfajta társadalmi és erkölcsi rend felel meg. Csak a jó értelemben vett polgári társadalomban virágozhat. A piac ott tud optimális eredményeket garantálni, ahol megvan az egyéni törekvés, a bátorság, a felelősségvállalás, a tulajdonban gyökerező függetlenség, a takarékoskodás, a jövőről való gondoskodás. Szükséges az is, hogy az egyén megfelelően kapcsolódjon a családhoz, a közösségekhez és a természethez.²⁵ Az európai kultúra válságának elsődleges oka vallási jellegű, a *homo religius* Isten képét figyelembe nem véve alakította maga körül a világot. A piacgazdaságot alapvetően két jelenségtől félti: az egyik a tömeg, a másik a koncentráció. Ez a kettő fojtja meg ugyanis a legjobban az egyéni felelősséget és az önálló gondoskodást. A tömegcivilizáció lényege, hogy a tradicionális társadalmi

²² MARTONYI: 1996. 15. p.

²³ HAYEK, F. A.: 1995.

²⁴ RÖPKE: 1996. 19. p.

²⁵ RÖPKE: 1996. 19. p. 41. p.

kötelékek felbomlanak, a család szerepe visszaesik, az egyéniségekből a tömegben feloldódó egyedek lesznek.²⁶

Felhívja a figyelmet arra, hogy ökonomizmus, a materializmus és az utilitarizmus egyesült, és ez a termelékenység, az anyagi terjeszkedés és az életszínvonal kultuszához vezet. Az ökonomizmussal az a probléma, hogy a koncentrált termelésből fakadó anyagi nyereséget nem állítja szembe az ezzel járó nem anyagi veszteségekkel²⁷. A materializmus arra buzdít, hogy életünk célját anyagi javak megszerzésében találjuk meg. Az ehhez hasonlatos utilitarizmus a hasznosságot tartja az értékek mértékének. Az ember méltóságát sok ezer évig a gondolkodásból eredeztették. Korunk igazi véleménye egészen más: a méltóságot az életszínvonal adja. Aki ennek a kultusznak a megszállottja, az testi és lelki romlást hozó versenyre kel az életszínvonal és az azt biztosító jövedelem érdekében anélkül, hogy megengedné a célba érést. A tiszta üzleti élet józan világának is erkölcsi tartalékokból kell merítenie, azokkal áll vagy bukik. A piac, a verseny, a kínálat és kereslet játéka nem termelik az említett erkölcsi tartalékokat. Föltételezik és elhasználják őket. A piacon túli területekről kell jönniük, és a közgazdaságtan semmilyen tankönyve nem helyettesíti azokat.²⁸

A verseny behatárolásának és mérséklésének döntő módját azokban az erkölcsi erőkhöz kell keresni, amelyeknek a piac résztvevőiben elevenen kell élniük. Ez az az igazi ellensúly, nem pedig a különböző érdekcsoportok közötti ellensúlyok, amelyben a verseny és monopolisztikus elfajulás ellenszerét kell keresni. A társadalomnak teljesítmény alapon hierarchikusan tagoltnak kell lennie. A csúcson álló „természetes nemesesség” feladata, hogy bizonyos megváltoztathatatlan normákért és értékekért felelősséget érezzen. Példaadó és lassan erős élet, lemondásokkal teli, közösségért végzett munka, jellemesség, alsóbb ösztönök állandó fékezése, ítélőképesség, makulátlan magánélet, a jogért és igazságért való bátor kiállás, magas szintű példaadás jellemzi Röpke szerint a társadalom e szűk rétegét. A jómódú ember kötelessége a piac által nyitva hagyott részeket betölteni, mint például a művészet pártolása. Olyan javakról van szó, amelyekre nem terjednek ki a kereslet és kínálat törvényei. E területeket ugyan az államnak is át lehetne engedni, de ezzel a társadalom szabadsága kerülne veszélybe.²⁹

Az egyház szociális tanítását kifejtő enciklikák közül Röpke méltatta a *Quadragesimo Anno* kezdetű, 1931. május 15-én kelt pápai körlevelet. E körlevél értékei közül kiemeli, hogy különbséget tesz a piacgazdaság elve és annak torzulásai között.³⁰ A körlevél élesen szétválasztja a tulajdon egyéni és társadalmi funkcióját, figyelmeztetve arra, hogy az első túlzásba vitele individualizmushoz, a második kollektívizmushoz vezet. Az enciklika zárógondolatát felidézve óv Röpke az „egyenlődsdi” veszélyétől: „Nem tiltható meg azok jólétének emelése, akik a termelésben becsületes és tisztességes módon részt vesznek. Méltó és igazságos, hogy az, aki az általános jólét emeléséből kiveszi a részét, a megnövekedett javakból részesedjék, és nagyobb jólétbe kerüljön.”

²⁶ RÖPKE: 1996. 19. p. 99–104. p.

²⁷ Schumpetert említve példaként.

²⁸ RÖPKE: 1996. 150–160. p. (ismerteti J. Horváth Tamás)

²⁹ RÖPKE: 1996. 161–163. p. (ismerteti J. Horváth Tamás)

³⁰ RÖPKE: 1996. 175–178. p. (a Schweizer Rundschau-ban 1945-ben megjelent rövid írását ismerteti J. Horváth Tamás)

Záró gondolatok

Szándékunk szerint e tanulmány alapvetően ismertető célzattal született, ennek ellenére elkerülhetetlennek tűnik néhány olyan ordoliberalis gondolat kiemelése, amely máig ható üzenettel bír. A bemutatott német gondolkodók egyik jelentős tétele volt, hogy társadalmi, gazdasági és erkölcsi rend egymástól el nem választhatók, szorosan tételezik egymást. Adódik a kérdés: vajon nincs-e összefüggés a nyolcvanas évektől fokozatosan kiépített magyar piacgazdaság fogyatékoságai és a magyar társadalom mindenkori lelki állapota között? Vajon maradt-e elegendő emlékezet és tartás a magyarokban a lélekölő kommunizmus négy évtizedét követően, amelyre jól működő piacgazdaságot lehetett építeni? Voltak-e tartással rendelkező vállalkozóink, akik saját jólétükön kívül a közjóért is önzetlenül cselekedtek volna? Volt-e igazi tulajdon, igazi szabadság, adva voltak-e a valódi önmegvalósítás, piacralépés keretfeltételei? Nem nehezedik-e az új arculatú állam hasonló súllyal, igaz más eszközökkel a gazdasági életre, mint az államszocializmusban? Hogyan lehet a szabadság gondolatát képviselni, amikor nem magunktól, sokszor nem is családunktól, vagy közvetlen környezetunktől, hanem az államtól várjuk gondjainkra a gyógyírt?

Most már látjuk, hogy húsz év sem elegendő ahhoz, hogy a társadalom tartósan felfrissüljön, hogy többségbe kerüljenek azok, akik számára fontos a tulajdon, az erkölcsi leg is meghatározott rendben érvényesülő szabadság, az igazi polgári élet. Hogyan is várhatnánk, hogy ezen az örök értékek stabil alapját nélkülöző ingtag talajon törjön a magasba a piacgazdaság építménye? Fontos azonban világosan látni: azért, mert a társadalmi-erkölcsi előfeltételek instabilitása miatt a piacgazdaság bizonyos intézményei torzultan működnek, attól azok még nem elvetendők, kidobandók. Össze kell érnie a jogalkotók által megalkotott keretszabályoknak és a társadalmi, erkölcsi rendnek. Törvényt lehet hozni a tisztességes és szabad verseny védelméről néhány hónap alatt. Hogy a gazdasági verseny szereplőinek többsége alapvetően tisztességes, a szabadságot értékét tiszteletben tartó vállalkozásokká váljon és a társadalom is megértse a verseny fontosságát, hosszabb időnek kell eltelnie. Nagy a tudósok, közvélemény-formálók és politikusok felelőssége abban, hogy megtisztítsák a rárakódott szennytől az igaz értékkel bíró intézményeinket, nehogy a megfeketedett ezüstkészlet is a szemétdombon végezze.

Felhasznált irodalom

- CSABA László: *Életképes modell-e a szociális piacgazdaság?* Távlatok. 2008/80.
 GOLDSCHMIDT, Nils – WOHLGEMUTH, Michael (szerk.): *Grundtexte zur Freiburger Tradition der Ordnungsökonomie*. Mohr Siebeck. 2008, Tübingen.
 EUCKEN, Walter: *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*. 4. kiadás. Tübingen Eucken.
 HAYEK, F. A.: *Piac és szabadság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1995.
 RÖPKE, Wilhelm: *Civitas Humana*. Kráter Műhely Egyesület. 1996. (J. Horváth Tamás fordításában és előszavával)
 MARTONYI János: *Szociális piacgazdaság*. in: Európai Utas. 1996, 15. p. A Konrad Adenauer Alapítvány rendezésében Budapesten tartott Erhard-émlékezésen elhangzott előadás.
 SCHUMPETER, Joseph Alois: *Capitalism, Socialism, Democracy*. New York, 1942.

Miléne, WEGMANN: *Der Einfluss des Neoliberalismus auf das Europäische Wettbewerbsrecht 1946–1965*. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2008.

MÖSCHEL, Weinhard: *The proper scope of government viewed from an ordoliberal perspective: the example of competition policy, 2001.*, Journal of Institutional and Theoretical Economics, JITE 157 (2001)

RÖPKE, Wilhelm: *Die Lehre von der Wirtschaft*. 8. kiadás. 1958

TIHAMÉR TÓTH

THE MESSAGE FROM THE PAST: THE ORDOLIBERAL SCHOOL OF COMPETITION POLICY

(Summary)

This article serves two objectives: to give an overview about the Freiburg-born „Ordo-liberalism”, a theory of economic thought which inspired the politicians of the German post world war „Wirtschaftswunder” and also to emphasize some lessons which could still be used in our present globalized economy.

The paper deals with the most important scholars of this partly neoliberal, partly Christian economic and social philosophy, like Eucken, Böhm and Röpke and outlines its implications for competition policy in Germany and the European Communities.

Ordoliberalism positioned itself as a „third way” between laissez-faire liberalism of the XIX. Century and the centrally planned socialism. It emphasized the basic value of personal and economic freedom as the basis of a well functioning market economy. Market power was seen as the evil: the state should do its best to avoid the creation of such quasi monopolies or at least to set up special rules for their market behaviour. Competition was seen not simply as a tool or an incentive to achieve positive market outcomes but as a value, an instrument to eliminate or deprive market power (Entmachtungsinstrument).

Most representatives of the school agreed with the social teaching of the Catholic Church at that time. They realized that market economies do not necessarily create a moral order, quite the contrary: moral order is a prerequisite of socially sensitive market economies. Despite that, ordoliberal economists and lawyers were not fans of the that welfare type of state which we have today. They predicted that excessive state responsibilities require excessive budget which will involve the limitation of private entrepreneurial freedom. The state should play only a limited role, to provide the framework in which individuals and companies can fulfil their social functions as well.

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ

Kisebbségi politikák, kisebbségi jogok

Ruszoly József professzor úr, kedves kollégám a magyar jogtörténet iránt elkötelezett, jeles tudósként van a magyar tudományos közéletben számon tartva. A többség és kisebbség viszonya a magyar állam létrejötte óta aktuális kérdés, a témakör időszzerűsége természetesen korszakonként eltért. Magyarország számára különösen fontos a kisebbségi kérdés, hiszen kevés olyan nemzet van Európában, amelynek határain kívül nagyszámban, az anyaországhoz kötődő nemzettársa él. A magyar Alkotmány 6.§ (3) bekezdése kimondja, hogy a Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását. A jelen írásunkban tágabb összefüggéseiben kívánunk a kisebbségi politikákkal és jogokkal foglalkozni, ezzel is tisztelve Ruszoly József professzortársunk munkássága előtt.

1. Sarokpontok

Vajon mit adhat a 21. század a kisebbségeknek egy olyan időszakban, amikor a világot globális kihívások érik, és az egyes kontinenseken az országok regionális együttműködése erősödik. A világ országai egyfajta kettősségben élnek. A globalizáció érinti a gazdaságot, a pénzügyeket, a kultúrát, sőt befolyásolja a nyelvhasználatot is. A piac, a szabad kereskedelem, mind olyan tényezők, amelyek a nemzeti kultúrákat és az identitást érintik, azok ellenálló képességét kikezdi, emiatt a nemzeti kultúra veszélybe kerülhet. A globalizáció előnyeit és hátrányait ma már saját tapasztalataik alapján élik meg az emberek.¹ A felgyorsult világ jellemzői: a kontinensek között pénzügyi tranzakciók percek leforgása alatt bonyolódnak le, a kommunikáció fejlődése révén a háborúk, a terrorcselekmények a televíziós csatornák közvetítései révén közismertté válnak, az internet új kommunikációs rendszert vezet be, az e-governance általánossá válik, a világgazdasági és tudományos elit kizárólag angol nyelven értekezik. Sorolni lehet a további jellemzőket is. A teljesség igénye nélkül lehet említeni még néhány olyan körülményt, amely a világot érinti: a természeti erőforrások szűkössége, a klímaváltozás, a migrációs folyamatok, a Föld népességének növekedése, ezen belül különösen az afrikai kontinens lélekszáma növekszik jelentősen, Kína és India elérte a lélekszám növekedés felső határát, ezzel szemben Európa lakossága öregszi. Az arab országokban a vallás kiemelten fontos szerepet játszik, a vallás miként viszonyul más vallásokhoz. A globalizációs jelenségek, melyeknek vannak pozitív elemei és vannak olyan veszélyei, amelyekre a 21. században oda kell figyelni.

¹ MARTONYI János: *Európa a globális rendszerben*. 2005. 11–12. sz. 6–8. pp.

Fenti jelenségekkel szemben egy másik folyamat is kimutatható: egyrészt a nemzetek önrendelkezési jogának érvényre juttatása iránti igény, másrészt a regionalizációs törekvések.²

A Közép- és Kelet-Európában végbement rendszerváltozással egyidejűleg a korábbi föderációk felbomlottak, számos új ország jött létre, a második világháborút követő békeszerződésekben rögzített határok módosultak. A Szovjetunió szétesése, Jugoszlávia felbomlása, Csehszlovákia kettéválása jól bizonyítja, hogy ezen mesterséges alakzatok történelmileg túlhaladottá váltak, a belső feszültségek nem tették lehetővé a föderációk fennmaradását. A legújabb fejlemények közé tartozik Montenegró és Koszovó önállóságának kinyilvánítása. A földrajzi szétaprózódottság mellett azonban az európai integráció egyre nagyobb méretűvé válik. Jelenleg 27 tagállama van az Európai Uniónak. Az integráció – válságai ellenére – egyre szerteágazóbb területeken fejt ki hatását, noha senki nem nevezi az Uniót föderációnak, mégis egyfajta kvázi föderációs struktúra alakult ki Európában.

A harmadik folyamat a nemzetállamok szintjén és az alatti szinten folyik. Egyre erősebben jelentkezik a 21. században az önazonosság keresése és elismertetése, az identitás iránti igény a globalizálódó és a kontinens méretű regionalizáció között. Ilyen igényekkel lépnek fel elsősorban a kis és közepes méretű országok, amelyek már regionális szinten is nehezebben érvényesítik elképzeléseiket, ugyanakkor meg kell felelniük a regionális együttműködésből eredő kötelezettségeknek. A kis és közepes méretű országokban azt vizsgálják, – közöttük is elsősorban a nemzeti szuverenitásukat újonnan visszaszerző államokban – hogy a nemzeti érdekérvényesítést regionális keretek között miként tudják megvalósítani.³ Az államok alatti szinten a nemzeti kisebbségek, nyelvi közösségek, államalkotó egységek a sokszínűsége, a regionális berendezkedés előnyeire hivatkozva közösségük kollektív jogainak elismerését, a személyi és területi autonómiák jogkörének bővítését követelik. Európa azon részeiben pedig, ahol egy országon belül a nemzeti-etnikai feszültségek a meghatározóak, ott a népek önrendelkezési jogára hivatkozva a kiválás, szétválás kérdése feszíti szét a korábbi határokat. Európa nyugati felében ezzel szemben az esetlegesen hagyományosan meglévő kisebbségi ügyek mellé az ún. új kisebbségek, a bevándorlók további problémáikat vetnek fel: mik a bevándorlók közösségeinek jogosítványai, mit várhat el a befogadó állam a bevándorlóktól, illetőleg milyen minimumot kell a fogadó állam részéről biztosítani a bevándorlóknak.

Úgy tűnik, hogy a 21. században – a globalizáció és a regionalizáció deficitjeinek elmentételezéseként – a nemzeti identitás, a kisebbségi politikák, a nyelvi jogok előtérbe kerülnek. Választ kell adni arra, hogy a nemzeti és etnikai identitások megerősítése, valamint a kisebbségek kollektív jogainak érvényre juttatása iránti igény milyen hatással van a nemzetállamokra, a kisebbségi jogok bővítéséért folyó politikai törekvések mennyiben tekinthetők természetes jelenségnek, milyen reakciókat válthatnak ki a nemzetközi és nemzeti közösségekben.⁴

² TRÓCSÁNYI László: *La place et le rôle des régions et des communautés dans la construction européenne. Les collectivités territoriales et l'intégration européenne. Actes du colloque du 19 novembre 2004. Les collectivités territoriales et l'intégration européenne. Textes réunis et édités par Nicole Lerousseau et Jean Rosetto. Presse Universitaires François-Rabelais. Tours. 2005. 32–34. pp.*

³ Jacques SANTER: *A kis és közepes méretű országok mozgásterének politikai és jogi keretei. Képünk az Unióról, helyünk az Unióban. Szerk: Szajbély Katalin és Traser Julianna Sára. Pólay Elemér Alapítvány. Szeged, 2006. 29–35. pp.*

⁴ Joseph YACOB: *Les minorités dans le monde quelle suite a l'Etat-nation.* <http://www.home.um.edu.mt/mjhz/contents/samples/yacoub.fr>

2. Kisebbségi modellek⁵

Egy államban a nemzeti-etnikai kisebbségek helye a többség és kisebbség viszonya alapján határozható meg. A legtöbb esetben a kisebbségeket nem tekintik államalkotó tényezőeknek, a nemzeti alkotmányok csak a többségi nemzetet említik (pl. mi a „szlovák nép”, mi a „román nép”), így a kisebbségek automatikusan a többségi nemzet tagjaként jelenhetnek csak meg. A nemzeti alkotmányok ugyanakkor tartalmaznak rendelkezéseket a kisebbségek számára. Egyes nemzeti alkotmányokban (pl. finn, spanyol, belga, szlovén alkotmányok) a kisebbségi kérdések rendezését már az alkotmány szintjén is rendezni kívánják sajátos államszervezeti megoldások vagy a nyelvi jogok rögzítése révén. Tény, hogy a kisebbségek helyzetét illetően a fő nehézségek nem alkotmányi szinten jelentkeznek, jóllehet az alkotmányi és törvényi garanciák ellenére a kisebbségvédelem a gyakorlatban sok esetben elégtelen. A kisebbségi modellek nem feltétlenül vezethetők le az alkotmányból, a mindennapok gyakorlata határozza meg, hogy egy adott ország melyik kisebbségi modellbe sorolható be. A kisebbségi modelleket illetően megkülönböztethető a kirekesztő, az együttműködő és a befogadó modell.

2.1. Kirekesztő modell

A nyíltan kirekesztő modell a nemzetközi szervezetek ellenőrző tevékenysége mellett ma már nem igazából képzelhető el. A kirekesztés burkolt formája azonban továbbél. Ez megjelenhet olyan formában, hogy a többség a kisebbség számára – akár a többség nyelvi jogaira, a többség kultúrájának a védelmére hivatkozva – olyan kötelezettségeket ír elő, amelyek sértik a kisebbség nyelvi jogait, és ezáltal diszkriminációt valósítanak meg. A burkolt kirekesztés feltárása és orvoslása a nemzetközi fórumok óvatos magatartása, a többségi nemzet érzékenysége miatt ma még nem egyszerű feladat, de amennyiben egy kisebbségi közösség vállalja, hogy nemzetközi fórumok előtt „panasz-kodik”, elősegítheti a burkolt kirekesztő intézkedés visszavonását.

2.2. Együttműködő modell

Az együttműködő modell alsó fokozatán a többségi nemzet – a jogegyenlőségre hivatkozva – ugyanolyan jogokat biztosít a kisebbségek számára, mint amilyenekkel a többségi nemzet rendelkezik. Ez elviekben nevezhető partnerségi viszonyoknak is, ahol megjelennek a kisebbségvédelmi szabályok, ezek a kisebbséghez tartozó egyének számára fogalmaznak meg szabályokat. Ebben a partnerségi kapcsolatrendszerben a többségi nemzet a diszkriminációt elkerülendő, formális egyenlőséget biztosít a kisebbségeknek, de a kisebbséghez tartozó egyéneket és nem a kisebbségi közösségeket tekinti partnernek. A jogi szabályozás akkor is individuális jelleget kap, ha a jogot csak közösségben lehet gyakorolni.

⁵ Francis DELPÉRÉE: *Les modes classiques de protection des minorités. L'unité et la diversité de l'Europe. Les droits des minorités. Les exemples belge et hongrois.* Sous la direction de Francis Delpérée et László Trócsányi. Bruylant. 2003. 96–103. pp.

2.3. Befogadó modell

A befogadó modellben a többségi nemzet a kisebbségeket nem csak egyéneknek tekint, hanem közösségeknek is. Ezért a kisebbségi közösségek és azok tagjai számára fogalmaz meg kollektív és egyéni jogosultságokat, a kisebbségi közösségek is alanyai a jogosultságoknak. Ebben a modellben megjelennek a nemzeti kisebbségek önkormányzati jogosultságai, a kisebbségi önkormányzatok érdekvédelmi és egyéb, az államtól átvállalt feladatai, valamint a kisebbségi ombudsman működése. A befogadó modellben a kisebbségek az államszervezetben önállóan is megjelenhetnek, azaz önálló intézményrendszert alkothatnak. Ennek egyik formája az, amikor egy kisebbség egy autonóm terület, egy régió, egy kanton, vagy egy föderatív egység révén majdnem teljes önállóságot kap ügyeinek intézésében. Ebben az esetben a kisebbség nem csak államalkotó tényező, hanem meghatározott ügyekben saját törvényhozó és végrehajtó hatalommal is rendelkezik. Egy ilyen területi berendezkedés mellett adott esetben a kisebbség alkothat többséget, és az egyébként az ország területén többséget alkotók vonatkozásában kell a kisebbségvédelmi szabályokat alkalmazni.

A fentiekben felsorolt mindhárom modell ismeretes a világban. Hogy melyik ország melyik modellt érvényesíti, függ többek között a történelmi hagyományoktól, a többséghez és a kisebbséghez tartozók egymáshoz való viszonyától, a kisebbség érdekérvényesítő képességétől, és az ország gazdasági fejlettségétől is.

3. Kisebbségi politikák és állami berendezkedés

3.1. Regionalizmus, mint a kisebbségi jogérvényesítés

A 19. századi nemzetállami koncepció a 21. század második felétől már módosulásokon megy keresztül, a nemzeti politikusok ma pedig már nem hihetik, hogy a nemzetállamok bezárkózhatnak határaik mögé. Egyrészt a gazdasági, pénzügyi és kulturális globalizáció, másrészt Európában a második világháborút követően egyes nemzeti szuverenitáselemeknek az európai integrációs szervek részére történő átengedése kezdte a nemzetállam mindenhatóságát. A nemzetközi gazdasági összekapcsoltság révén az állam védekezőképessége legyengül, ezzel szemben a regionalitás iránti igény erősödik. Maga az Európai Unió is a kohéziós politika révén a régiók felzárkóztatását favorizálja. Ezek a tényezők a 20. század vége óta erősítik a nemzeti kisebbségek, nyelvi közösségek azon logikus törekvéseit, hogy egy adott államon belül hatásköröket és kollektív jogokat követeljenek. A nyelvi identitás és kultúra megőrzésének regionális keretek között történő megvalósulása jól kimutatható például Walesben és Skóciában.⁶

A kisebbségek igényei, a kulturális diverzitás hangsúlyozása esetenként gyanakvással tölti el az adott ország többségi lakosságát. Ebben az esetben az állam igyekszik megállítani a nem kívánatos kisebbségi törekvéseket, a „rend” és a „biztonság”, az „alkotmányosság” jegyében. Így pl. Franciaországban az Alkotmánytanács a breton nyelv és kultúra terén az alkotmányosságra hivatkozva szabott gátat a breton nyelven történő

⁶ Colin H. WILLIAMS: *Hivatalos kétnyelvűség és alkotmányos reform az Egyesült Királyságban*. Pro Minoritate. 2006. Tavasz. 102–129. pp

állami oktatás finanszírozásának.⁷ Franciaország példaként szolgál más államoknak is, így pl. Románia, Szlovákia vagy Törökország a kisebbségek kollektív jogait nem kívánja elismerni, ezen országok leginkább a francia gyakorlatot követik. Az alkotmányos rend a „minden ember egyenlő” elv alapján biztosítja a kisebbségek egyéni jogait, de nem törekszik a kisebbségeket közösségként elismerni, így a kisebbségi identitás közösségi szintre emelését a többséget veszélyeztetőnek tekintik.

3.2. Elszakadáshoz való jog

Azok a homogén régiók, amelyekben a kisebbségek masszív többséget alkotnak és a kisebbségeknek erős identitásuk van, nem kizárt, hogy a titkolt vagy nem titkolt cél az adott régió teljes önállóságának vagy legalább egy kvázi önállóságot biztosító autonómiának a kivívása. Vajon egy kisebbségnek jogában áll-e az adott országból kiszakadnia? Általános vélekedés szerint nem. Az elszakadás csak akkor tűnhet legitimnek, ha a kisebbség által lakott területet erőszakkal annektálták egy másik országhoz, vagy egy kisebbségnek olyan megaláztatásban kell részesülnie, amely indokolttá teheti az elszakadást.⁸ Önmagában azonban a kulturális különbözőség nem alapozhatja meg az elszakadást. Kérdés, hogy egy esetleges elszakadást ki, milyen fórum legitimizálhat, miután nincs olyan bírói fórum, amely erre hatáskörrel rendelkezne. Koszovó esete is bizonyítja, hogy a nemzetközi közösség milyen eltérő módon reagált Koszovó függetlenségének kikiáltására. Nemzetközi jogi aggályokra tekintettel elsősorban azok az országok nem ismerték el Koszovó függetlenségét, amelyekben jelentős kisebbségek élnek. Ezen országok számára veszélyes példaként jelenik meg Koszovó függetlensége.

3.3. Autonómia törekvések

A regionalizmus nem biztosít automatikusan a kisebbségek számára autonómiát. Autonómia törekvések a kisebbségek részéről akkor jelennek meg erőteljesebben, ha egy meghatározott területen a kisebbség jelentős hányadot alkot, és a kisebbség eltérő nyelve és kultúrája teszi szükségessé az autonómiát.⁹ Az autonómia formája a legkülönbözőbb lehet. Megkülönböztethetünk kulturális, személyi, illetve területi autonómiát. Az autonómiának speciális jogállása van. A hatáskörébe tartozó ügyekben önálló jogszabályalkotásban és a végrehajtás önállóságában. Ilyen speciális jogállással bír pl. Dél-Tirol vagy a belgiumi német nyelvű közösség.¹⁰ Az autonómia előnye, hogy az nem veszélyezteti egy adott ország egységét, a kisebbségi közösség széleskörű jogosítványait önállóan gyakorolhatja. Az autonómiában fontos az, hogy a kisebbség érdemben beleszólhasson az őt érintő döntésekbe, saját maga intézheti belső ügyeit, az autonóm hatásköröket a

⁷ Az Alkotmánytanács 2001–456. sz. határozata.

⁸ Roman LE COADIC: *Identités et globalisation*. Revue de collaboration culturelle de la Maison franco-japonaise. No. d'automne 2004. http://www.breizh.net/galleg/identite_globalisation.htm

⁹ VIZI Balázs: *A kisebbségi autonómia nemzetközi feltételeiről*. Pro Minoritate. 2008. Tavasz. 54–63. pp. GÖRÖMBEI Sára: *Az autonómia gyakorlati megvalósítása*. Pro Minoritate. 2008. Tavasz. 64–69. pp.

¹⁰ A belgiumi német nyelvű közösségről ld. átfogóan: BANGÓ Jenő: *A vallon kakas és a flamand oroszlán között*. *Belgium német nyelvű közössége*. Gondolat. 2007.; Karl-Heinz LAMBERTZ: *Les droits collectifs de protection des minorités et l'exemple de la Communauté germanophone de Belgique*. L'Unité et la diversité ... i.m. 125–132. pp.

kisebbség legitim képviselői gyakorolhatják, és megfelelő pénzügyi eszközökkel rendelkeznek a hatáskörök érvényesítéséhez.

3.4. Föderációs megoldások

Egy több nemzet által lakott országban a kisebbségi kérdés megoldásának eszköze lehet a föderáció is.¹¹ Svájc és Belgium Nyugat-Európában, illetve a Balkánon Bosznia-Hercegovina példáját lehet említeni. Svájc 26 eltérő karakterű kantonját a föderáció egyesíti egy országgá. Négy hivatalos nyelvet, három nagy természeti régiót, két fő választ és számos különbözőséget kovácsol egyggyé a föderáció, melyet Svájc esetében egyező jellegű föderációnak kell tekinteni. Az ország azért jött létre, hogy a különbözőségek fenntartása mellett egységes nemzeti szellem alakuljon ki. Ezzel szemben Belgiumban a föderáció nem egyesítő, hanem szétválasztó jellegű. Az 1831. évi unitárius alkotmány a 20. században tarthatatlanná vált, az ország nyelvi közösségei föderációt kívántak, mely egy fokozatos decentralizációs folyamat eredményeként 1993-ban létre is jött. Mindazonáltal a szétválási folyamat még nem tekinthető véglegesnek, mivel flamand részről egyes politikai erők a föderáció helyett inkább a konföderációt részesítenék előnyben. A föderáció sok szempontból választ ad a kisebbségi kérdésekre, de nem tud minden problémát megoldani, és a megoldatlan kisebbségi ügyek frankofon részről történő hangsúlyozása flamand részről ellenérzést vált ki.

Bosznia-Hercegovina Alkotmánya a daytoni békeszerződés (1995) egyik melléklete (!) volt, az ország két entitásból áll: az ország 51%-át kitevő bosnyák és horvát többségű kantonokból álló Bosznia-Hercegovinai Föderációból, valamint a közigazgatásilag egységes Szerb Köztársaságból. A daytoni béke óta az ország nemzetközi ellenőrzés alatt áll, vélhetőleg ez a tény az, ami az országot végső soron egyben tartja.

A fentiek mellett megjegyzendő, hogy Közép- és Kelet-Európában a korábbi föderációk mind felbomlottak, úgy tűnik, hogy a föderációs eszmerendszernek e térségben nincs támogatottsága.

3.5. Multikulturalizmus

Elsősorban a migrációs folyamatoknak köszönhetően az angolszász országokban filozófiai irányzatként jelenik meg a multikulturalizmus, mely elveti az asszimiláció alapuló integrációt. Egy országnak tudomásul kell vennie a többes identitást. Ebbe beletartozhatnak a bevándorló migránsok ugyanúgy, mint a hagyományos nemzeti kisebbségek. A kisebbségek – legyenek bármilyen eredetűek is – jogosultak arra, hogy külön jogosítványokat kapjanak abból a célból, hogy kulturális örökségüket megőrizték, fejlesszék, illetőleg népszerűsítsék. Ebben az esetben a kisebbségi identitás pozitív tartalmat kap és megerősítést nyer. Ilyen országnak tekinthető elsősorban az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Kanada, Dél-Afrika. Ezen országok a diszkriminációval szemben a kisebbségek irányában preferenciális szabályokat léptettek életbe. Nagy-Britanniában minden közösségnek megvan a joga arra, hogy megőrizze identitását, joga van az egyénnek csatlakoznia vagy kiválnia a közösségből. Az angol nyelv tudása nem követelmény, és egy rendkívül szigorú antidiszkriminációs törvény a védelmezője a közös-

¹¹ A föderációk szerepéről ld. részletesen: Maurice CROISAT: *Le fédéralisme dans les démocraties contemporaines*. Montchrestien. 1999.

ségeknek. Ennek köszönhetően a muzulmánok és feketék számára Nagy-Britannia rendkívül vonzó befogadó ország lett. Mindazonáltal a multikulturális társadalomnak árnyoldalai is vannak. Az iskolarendszerben zavarok támadnak, a munkanélküliség és a bűnözés növekszik. Mindezt figyelembe véve a liberális eszmerendszer ma módosulásokon megy keresztül.

4. A kisebbségek és a biztonságpolitika

Az elmúlt 20 évben számottevő változások következtek be elsősorban a nemzetközi közösségeknek a kisebbségekhez való viszonyulását illetően. A kisebbséggel való erőteljesebb foglalkozás indokai között a nemzetközi kapcsolatok stabilitása, a kockázati tényezők minimalizálása, a biztonságpolitikai megfontolások kapnak kiemelt szerepet. A nemzetközi szervezetek ma már feladatuknak tartják, hogy a kisebbségvédelem területén elsősorban a prevencióra helyezték a hangsúlyt a normatív szabályok meghatározása és a monitoring rendszerek működtetése révén.¹² A nemzetközi szervezetek biztonságpolitikai szempontok alapján igyekeznek az egyes államokra nyomást gyakorolni annak érdekében, hogy a többség-kisebbség viszonylatában a feszültségek csökkenthetőek legyenek, az államok a kisebbségekkel kapcsolatosan befogadóbb politikát alkalmazzanak. A NATO, az Európai Unió, az Európa Tanács, az EBESZ olyan szervezetek, amelyek saját eszköztáruk révén, elsődlegesen normatív szabályokkal igyekeznek a kisebbségek helyzetét figyelemmel kísérni, és vészhelyzet esetén akár békéltetőként fellépni. Az EBESZ – amennyiben szükséges – úgy mediátori, végső esetben pedig interetnikus konfliktus, válságkezelés ellátására is hivatott szervezet.¹³ Az Európai Unió a Koppenhágai politikai és gazdasági kritériumok meghatározásakor (1993) a kisebbségi jogok tiszteletben tartását, mint politikai kritériumot az Európai Unióhoz való csatlakozás feltételeként határozta meg. Az Európa Tanács az 1989 után csatlakozó országok számára már kötelezőként előírta az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez való csatlakozást, és így közvetve a kiegészítő Protokollon keresztül a kisebbségi jogokról szóló 1201. sz. Ajánlás elfogadását. A fenti négy szervezet közül az EBESZ és az Európa Tanács közvetlen kényszerítő eszközzel nem rendelkeznek, de fontos befolyásoló erővel igen, annak érdekében, hogy a kisebbségi jogok érvényre jussanak, és a vitarendezések békés úton történjenek. Ezzel szemben a NATO-nak és az Európai Uniónak a politikai eszköztára szélesebb, inkább képesek lennének arra, hogy az emberi jogok – így a kisebbségi jogok – megsértése esetén nyomást gyakoroljanak egy tagállamra, különösen pedig egy tagjelöltre. Az Európai Unió a kisebbségi jogokhoz rendkívül óvatosan viszonyul, jelezvén, hogy nem kíván beavatkozni az egyes tagállamok belügyeibe, mégis komoly eredménynak tekinthető, hogy a kisebbségi jogok kifejezést a Lisszaboni Szerződés már tartalmazza. Ez mindenestre a jövőben hivatkozási alap lehet a kisebbségek számára.¹⁴

¹² Gudmundur ALFREDSSON: *Kisebbségi jog: nemzetközi standardok és ellenőrzési mechanizmusok*. Régio. Kisebbség, politika, társadalom. 1998. 9. évf. 4. sz.

¹³ Baptiste CHATRE: *Vers un régime européen de protection des minorités*. Annuaire Français des Relations Internationales 2007. Vol. VIII. 249–263. pp.

¹⁴ GORDOS Árpád: *Az európai integráció és a kulturális értékek megőrzése*. Gordos Árpád – Ódor Bálint: Az Európai Alkotmányos Szerződés születése. HvgOrac. Budapest, 2004. 159–169. pp.

5. Kisebbségi kérdések reneszánsza a 21. században

A Közép- és Kelet-Európában bekövetkezett rendszerváltozások zsilipeket nyitottak meg a kisebbségekkel való foglalkozás terén. A rendszerváltozást megelőző időszakban szinte tiltott dolog volt a kisebbség kérdésével foglalkozni. A Szovjetunió ideológiai alapon a nagy Szovjetunió népeinek barátságát hirdette. A szuperhatalom nem kívánta, hogy a kisebbségek ügye napvilágot lásson. Erőszakos asszimilációs politika folyt szinte valamennyi közép- és kelet-európai országban. A volt szocialista országok vezetői nem álltak ki a kisebbségek védelmében, így a magyar állami és pártvezetők is zavarban voltak, amikor esetenként nem hivatalos körökben szóba került, hogy közel 3 millió magyar él a szomszédos országokban. A kisebbségeknek ebben az időben semmilyen jogvédelem nem állt rendelkezésre, az erőszakos asszimiláció áldozatai lettek. Azért voltak jó példák is, az ugyancsak diktátor Tito soknemzetiségű Jugoszláviája megértőbb volt a kisebbségek irányában, a Jugoszláv Szövetségi Szocialista Köztársaságban a föderatív berendezkedés a kisebbségvédelem fontos eszköze volt.

A kisebbségi kérdésnek azonban nem csak Közép- és Kelet-Európában van jelentősége, hanem más országokban is bizonyítható, hogy az identitás keresés a kisebbségek részéről egyre erősebben jelentkezik. Hivatkozni lehet a bretonokra, az elzásziakra, a katalánokra, a baszkokra, a walesiekre, a skótokra, a Brüsszel környéki, de Flandriához tartozó településeken élő francia nyelvű kisebbségekre, a belgiumi német nyelvi közösségre, Dél-Tirolra stb. A francia Államtanácsnak és Alkotmánytanácsnak szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy Bretagne-ban meg kívánták indítani a breton nyelvű államilag finanszírozott oktatást. 2008. szeptemberében közel 10 000 ember vonult fel Nantes-ban a breton kultúra és nyelv védelme érdekében. Barcelonában a katalánok vonultak ki az utcára nyelvi jogaik védelmében.¹⁵ Walesben a helyi nyelven tanuló diákok száma, ugyanúgy növekszik, mint ahogy a magukat walesinek vallók száma. Az 1991. évi népszámlálás szerint walesinek 508 098 embert tartottak számon, addig ez a szám 2001-re 575.604-re nőtt. A walesi Nemzetgyűlés kormánya célul tűzte ki, hogy 2011-re a 2001-es népszámlálási adatokhoz viszonyítva 5%-kal emelkedjen a walesi nyelvet beszélők száma. Skóciában a Skót Nemzeti Párt élesen kritizálja a brit kormányt, miután a brit kabinet a jövőben ellenőrzés alá akarja vonni a skót parlament által elfogadott közkiadásokat. Skóciában, noha a gael nyelv iránt kisebb az érdeklődés, mégis a Skót Parlament 2005-ben elfogadta a Gael nyelvtörvényt, amely Skóciában az angollal egyenrangúan, hivatalos nyelvként ismeri el a gaelt.

Közép- és Kelet-Európa sokszínűsége csak gyarapítja a fenti helyzetképet: magyarok élnek kisebbségben elsősorban Romániában, Szlovákiában és Szerbiában.¹⁶ A Romániában élő 1.700.000 magyar lakosság számára a romániai magyar vezetők önálló magyar nyelvű egyetem létrehozását követelik, mások legalább a kulturális autonómiát szeretnék elérni. A magyar-szlovák viszony évek óta feszültségekkel terhes, mindkét fél a másik felet teszi felelőssé a viszony megromlásáért. A szerbiai magyarok a Vajdaság speciális jogállása elismertetésében látják kisebbségi jogaik védelmét. Szerbia átélte a maga Trianonját, ma a szerb lakosság egy fontos hányada kisebbségben él Bosznia-

¹⁵ E hírekről ld: eurominority.eu honlapját.

¹⁶ A határon túli magyar kisebbségekről ld. részletesen: *Hungarian Minorities and Central Europe*. Publications of the Research Group of Regional and Minority Cultures. Pázmány Péter Catholic University. 2001. 320 p.; Frederic SIERADSKI: *Perspectives juridiques et politiques de la question des minorités magyares d'Europe centrale*. Annales de l'École Doctorale de Lille, 1999. 135–234. pp.

Hercegovinában, Koszovóban, Montenegróban vagy Horvátországban. A balti államokban jelentős orosz nyelvű kisebbség él, hasonlóan Ukrajnához, Sziléziában pedig német nyelvű kisebbség található. A nemzeti kisebbségek mellett jelentős kérdése Európának – és ezen belül is elsősorban Közép- és Kelet-Európának – a roma lakosság helyzete. A roma lakosság lélekszámának növekedése jelentős, ugyanakkor a társadalomba történő integrációjuk nehézkes, a többségi lakosság viszonya a romákhoz kedvezőtlen, előítélletekkel teli.

6. A kisebbségi kérdések kezelésének újabb eszközei

A közép- és kelet-európai rendszerváltozás sokat lendített a kisebbségvédelemre vonatkozó jogi eszköztár fejlesztésében. Ma Európában a nemzeti alkotmányok rendelkezésein túlmenően nemzetközi egyezmények, Európai Unió kritériumok, nemzetközi szervezetek monitoring rendszerei és az Emberi Jogok Európai Bírósága biztosítják a kisebbségvédelem európai standard rendszerét. Nem vitatható, hogy a nemzetközi egyezmények csak soft law-nak, standardoknak tekinthetők, így a kisebbségvédelem biztosítása továbbra is az érintett országok feladata. Különösen jelentősek az egyes országok között megkötött kétoldalú barátsági-együttműködési szerződések, melyek a kisebbségvédelem témaköréről is rendelkeznek. Közép- és Kelet-Európa országai közül sokan fogadtak el ún. kedvezménytörvényt, vagy ún. statuttörvényt, amely az anyaországnak a határain túl élő nemzetiségekhez fűződő viszonyát határozza meg. E törvények jogszerűsége – noha érzékeny politikai vitát váltottak ki – a Velencei Bizottság ajánlását is figyelembe véve, ma már nem kérdőjelezhető meg, és mára az ezzel kapcsolatos politikai viták is mintha lecsendesedtek volna.¹⁷

Az Európa Tanács a hidegháború lezárását követően került abba a helyzetbe, hogy 1992-ben a Regionális és kisebbségi nyelvek kartáját, majd 1995-ben a Nemzeti kisebbségek védelméről szóló Keretegyezményt elfogadhassa. A Nyelvi Karta 1998-ban lépett hatályba és ténylegesen ez az egyetlen olyan multilaterális dokumentum, amely kizárólag a nyelv védelmével foglalkozik. A Nyelvi Karta jelentőségét az adja, hogy elismeri a nyelvi sokféleséget olyan európai értéknek, amelyet Európának védenie kell. A ratifikáló államok a Nyelvi Karta útján tartoznak olyan intézkedéseket tenni, amelyek biztosítják, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelv ne tűnjön el, illetőleg használata erősödjék. A Nyelvi Kartát azonban mindeztidáig csak 23 állam ratifikálta, számos ország nem írta alá vagy nem ratifikálta. Köztük olyan, a regionális vagy kisebbségi nyelvek létezése szempontjából fontos országok, mint pl. Belgium, Bulgária, Észtország, Franciaország, Görögország, Lettország, Litvánia, Olaszország, Oroszország és Törökország. Mindez bizonyítja, hogy ideológiai vagy alkotmányjogi indokok alapján a fenti országok nem kívánják a Nyelvi Karta gyakorlati alkalmazását megvalósítani.

A Nemzeti kisebbségek védelméről szóló Keretegyezményt 39 tagállam ratifikálta, az alkotmányjogi vagy politikai indokok miatt alá nem írók vagy nem ratifikáló államok között van azonban Belgium, Franciaország, Görögország és Törökország. Ezen országok közül Belgium 2001-ben ugyan aláírta a Keretegyezményt, de nem ratifikálta. A Velencei Bizottság 2002 márciusában elfogadott Véleménye ellenére a kisebbségek fo-

¹⁷ Péter PACZOLAY: *Les méthodes nouvelles de protection des minorités. L'Unité et la diversité...* i.m. 109–124. pp.

galmát a flamandok és a francia nyelvűek másként értelmezik, az intézményi válságokkal terhelt Belga Királyságban a kisebbségi jogok védelmével kapcsolatos politikai viták a nyelvi közösségek közötti viszonyt érintik. Franciaországban az Alkotmánytanács az 1958. évi Alkotmány 2. §-ába ütközőnek ítélte meg a Keretegyezményt, így ebben az országban a Keretegyezmény ratifikációjára már sor sem került.¹⁸ Törökországban, mint Európai Unió tagjelölt országban a kurd kisebbség olyan politikai kérdés, amely megakadályozza azt, hogy Törökország aláírja és ratifikálja a Keretegyezményt. Mindazonáltal a Keretegyezményt alá nem író, illetőleg nem ratifikáló országok arra hivatkoznak, hogy a diszkrimináció tilalom alkotmányos rendszerük alapját képezi. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése mindenesetre 2006. október 4-én felszólította a Keretegyezményt alá nem író vagy nem ratifikáló országokat, hogy azok csatlakozzanak a Keretegyezményhez, illetőleg írják alá az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez csatolt 12 Jegyzőkönyvet, amely a kisebbségeket is érintő bárminemű diszkriminációt tilalmaz.

7. Az Európai Unió és a kisebbségi jogok

Az Európai Unió 1993-ban megfogalmazott koppenhágai kritériumrendszere az Európai Unióhoz történő csatlakozás feltételrendszerei között határozta meg az emberi jogok – ideértve a kisebbségi jogokat is – védelmét. Közvetett módon már az Európai Unió alapszerződés 6. cikke is meghatározta az alapjogi mércét, utalván a tagállamok közös alkotmányos hagyományaira, az alapjogok nemzetközi védelmére, mint a közösségi jog általános elvére. Az Európai Unió alapszerződés 2. cikke konkrétan meghatározza az Európai Unió, mint értékközösség alapjait, amelyet a 6. cikk, valamint az Alapjogi Charta bont ki részletesebben. A Lisszaboni Szerződés a közös európai hagyomány gondolatát továbbvezeti és ezen az alapon határozza meg az Unió értékeit, közöttük a kisebbség jogainak védelmét. Az Alapjogi Charta 21. cikke pedig kimondja: „Tilos minden megkülönböztetés, így különösen a nem, faj, szín, etnikai vagy társadalmi származás, genetikai tulajdonság, nyelv, vallás vagy meggyőződés, politikai vagy más vélemény, nemzeti kisebbséghez tartozás, vagyoni helyzet, születés, fogyatékosság, kor vagy szexuális irányultság alapján történő megkülönböztetés.” Miután az Alapjogi Charta a Szerződésekkel azonos érvényű és kötőerejű, így az Európai Bíróság a jövőben a 21. cikkelyre is alapíthatja döntéseit, és nem kizárt, hogy a nemzeti bíróságok előzetes döntéshozatali eljárás keretében az Alapjogi Charta 21. cikkelyére hivatkozzanak.

A kisebbségi jogok érvényre juttatása szempontjából adott esetben jelentős eszköz lehet a Lisszaboni Szerződésben létrehozott ún. európai polgári kezdeményezés is. Az európai polgári kezdeményezés lényege, hogy legalább 1 millió uniós állampolgár kezdeményezheti, hogy az Európai Bizottság a hatáskörén belül terjesszen elő jogalkotási javaslatot egy adott kérdésben. Az európai polgári kezdeményezés részletszabályainak kidolgozása még folyamatban van, de elviekben ennek az eszköznek a későbbiekben történő alkalmazása is alkalmas lehet a kisebbségi jogi javaslatok európai szinten történő megvitatására.

¹⁸ Jean-Marie WOEHRLING: *Le Droit Constitutionnel français a l'épreuve des langues régionales*. <http://www.viventnoslangues.free.fr/docs/woehrling.htm>

8. A soft law és a hard law egymáshoz való viszonya

A kisebbségeket érintő európai jogvédelmi rendszer a 21. századra kialakult a maga sajátosságaival. Az európai országok keretjelleggel határozták meg a kisebbségi jogvédelem szabályait, kötelező előírások nincsenek, csak ajánlások. A kisebbség fogalmának meghatározása nem történt meg, ugyanakkor a kisebbségi jogok katalogizálására sor került. Minderre azonban feltételrendszerrel egybekötötten került sor, azaz minden egyes ország a jogok biztosítását „az ésszerűség határain belül, lehetőség szerint”, „amennyiben szükséges, megfontolhatja és/vagy bátoríthatja”, olyan területeken, ahol a kisebbség „hagyományosan” és „jelentős” számban él. Az egyes országok számára tehát nem kötelező a jogok biztosítása, hanem mérlegeléstől függ. Mindez összefüggésben áll azzal is, hogy az egyes országok sok esetben maguk is a soft law-t alkalmazzák a kisebbségvédelem területén, azaz nemzeti szinten megismétlik a nemzetközi dokumentumokban lévő keretrendelkezéseket.¹⁹ Ez azt is jelenti, hogy valódi hard law hiányában a nemzeti, és a belső jogba transzformált nemzetközi kisebbségi jogot alkalmazó nemzeti bíróságok nem tudnak a kisebbségi jogok érvényesítésében állást foglalni, és nem tudnak a kisebbségi jog fejlesztéséhez hozzájárulni.

9. Küzdelem a nyelvi jogokért

A kulturális, nyelvi globalizáció egyfajta uniformizálódás felé mutat, többnyire az üzleti életben és a kutatásban. Az angol nyelv lett ezeken a területeken a kommunikáció nyelve, különösen Európában. Az Európai Unió intézményeinek a munkájában az angol nyelv szinte egyeduralkodó lett. Mindennek nem mond ellent az, hogy az elmúlt 20 évben a nyelvi sokszínűség elismertetése minden országban, valamint az Európai Unióban és az Európa Tanácsban az egyik központi témává vált. A nyelvhasználat kérdését azonban nem csak az egyes országok, illetőleg a hagyományos nemzeti kisebbségek fessegetik, hanem a nyelvismeret és nyelvhasználat az Európába bevándorló közösségekkel kapcsolatosan is felvet problémákat. Rájuk a Nyelvi Karta rendelkezései nem vonatkoznak, a tagállamok szabadon dönthetnek arról, hogy a bevándorló közösségektől mit várhatnak el nyelvismeret tekintetében. Ismerniük kell-e, illetőleg el kell-e sajátítaniuk a fogadó ország nyelvét a bevándorlóknak és a családtagoknak, miként lehet biztosítani azt, hogy a bevándorlók saját nyelvüket használják, pl. az iskolákban, hivatalokban. A bevándorlók integrációja összeurópai vonatkozású, ezért is fontos, hogy az Európai Unió a bevándorlók integrálására közös alapelvek útján igyekszik iránymutatást adni a tagállamoknak.

Egy adott országnak a nyelvi jogokkal kapcsolatos felfogása a korábbiakban leginkább törvényhozási kérdés volt, mára alkotmányos szintű kérdéssé vált. A nyelvi jog, noha nem jelenik meg közvetlenül, mint alapjog az alkotmányban, mégis más jogokon keresztül az alkotmányos védelem kimutatható. A véleménynyilvánítás szabadsága, a diszkrimináció tilalma, a tisztességes eljáráshoz való jog, a vallásszabadság, mind olyan jogok, amelyek érintik a nyelvhasználat kérdését. Kanadában a Legfelsőbb Bíróság a véleménynyilvánítás szabadságába ütköznek tartotta azt a quebeci törvényt, amely a

¹⁹ Sylvian COIPLÉ: *Les droits de minorités entre droits collectifs et droits individuels. Institut pour une triarticulation sociale.* 7/1997. 7 p.

kereskedelmi reklámok, plakátok kizárólagos nyelveként a franciát írta elő. A Legfelsőbb Bíróság értelmezése szerint amikor nyelvről van szó, a véleménynyilvánítás szabadsága magában foglalja azt is, hogy legalább a magán/üzleti viszonyokban (beleértve a reklámokat) bárki az általa használt nyelvet használja. Franciaországban az angol nyelv előretörését korlátok közé szorítani kívánó francia nyelvtörvény – az ún. 1994. évi Toubon törvény – szerint, ha angol nyelvű a hirdetés, akkor egy francia nyelvű fordítással kell ellátni. Az Emberi Jogok Európai Bírósága nem tartotta diszkriminációba ütközőnek azt, hogy egy horvát faluban egy roma származású gyermeket kivettek egy osztályból, miután nem tudta megfelelően a horvát, nyelvet és egy felzárkóztató osztályba tették, amelynek célja pont az, hogy a nyelvi ismereteit pótolja, és ezáltal lehetősége legyen visszatérnie korábbi osztályába. Az Emberi Jogok Európai Bírósága a nyelvi jogok sérelme esetében mindezedáig elvonatkoztatott attól, hogy a kérelmező nyelvi sérelmét annak kisebbségi létével összefüggésben vizsgálja (pl. a Podkolzina ügy 2002-ben, amikor is egy orosz ajkú kisebbséghez tartozó személy állította nyelvi jogainak sérelmét).

A fenti példák is alátámasztják a nyelvi jogok iránti érzékenységet.²⁰ Nyelvi jogai a többségnek és a kisebbségnek egyaránt vannak. Minden ország szabadon döntheti el, hogy hány hivatalos nyelve legyen, a kisebbségi nyelvet elismerjék esetleg nemzeti nyelvnek vagy kisebbségi nyelvnek. Az állam a nyelvi jogokat illetően – szemben a vallásszabadsággal – nem maradhat semleges, aktív állami cselekvésre van szükség. Amennyiben egy ország felismeri, hogy szemben az asszimilációval a kisebbségek integrációja társadalmi érték, úgy megtalálja a módját, hogy a nemzeti kisebbség nyelvhasználatára rendezett legyen. Pozitív példaként említhető többek között Nagy-Britannia. Annak ellenére, hogy az angol nyelv dominanciája nem vitatható, mégis pont ebben az országban sokat áldoztak anyagilag is arra, hogy Walesben, Skóciában és Észak-Írországon az angol mellett a walesi, a gael és az ír nyelv hivatalos státust kapjon és mind a köz, mind a magán viszonylatokban használatos nyelv legyen. Elsősorban Közép- és Kelet-Európa államainak van mit tanulnia a nyugat-európai példák többségéből. Ebben a térségben a nyelvi jogok a feszültség egyik forrása, egyes országokban komoly vitákat vált ki a városnevek kisebbségi nyelven történő használhatóságának a kérdése. Gondot jelentenek, hogy azokban a térségekben, amelyekben nagyobb számban élnek nemzeti kisebbségek nem biztosítják azt, hogy pl. a közszolgáltatási szerződések a kisebbségek nyelvén is elolvashatók legyenek vagy pl. a banki pénz-automaták a kisebbség nyelvén is adjanak közléseket. A nyelvi jogok ezáltal ebben a térségben a mindennapokban sérülnek, és amennyiben egy kisebbség eziránti igényét esetleg jelezni kívánná, úgy a többséget manipuláló egyes politikai erők a nacionalista „vészcsengőhöz” folyamodnak. A nyelvi jogok ezért különösen akkor sérülhetnek, ha egyes politikai erők ebből „ügyet” kívánnak csinálni, és a többség védelmére hivatkozva kívánják korlátozni a kisebbségek nyelvi jogait.

²⁰ Bruno De WITTE: *L'évolution des droits linguistiques* (1983–2008), <http://www.eapc.es/documents/2008/25RLD/081203DeWitte.pdf>, megjelenés alatt angolul: *Revista de Llengua i Dret*. Num. 51. jun. 2009.

10. Konklúzió

A 21. században nem felesleges értekezni a kisebbségekről, beleértve a nyelvi jogokat is. Úgy tűnik, hogy a 20. század végére kialakult a kisebbségvédelem egyfajta európai rendszere. A kisebbségek kérdése azonban nem csak Európában vethet fel kérdést, hanem más – jelen tanulmányban nem vizsgált – kontinenseken is. El kell kerülni mindazokat a 19. és 20. században elkövetett hibákat, amelyek a korábbiakban kisebbségi ügyekben gyújtópontként szolgáltak. Többség és kisebbség viszonya területén el kell kerülni, hogy a többség félelemmel vagy megvetéssel szóljon a kisebbségről, a kisebbségnek pedig tudnia kell, hogy követeléseinek hol vannak a határai, azokkal meddig mehetnek el jogszerűen.²¹

A 21. században az elveszett vagy megkopott identitás, a hanyatlóban lévő kultúrák újrafelfedezése vélhetőleg jelentős szerepet fog kapni. A globális világban, a gazdasági, pénzügyi, kulturális globalizációval szemben a nemzeti kultúrák és azon belül a kisebbségi közösségek igyekezni fognak fennmaradásuk érdekében is nyomást gyakorolni. Nem véletlen, hogy a 2008. évi francia alkotmánymódosítás szerint „a regionális nyelvek Franciaország örökségének a részét képezik”. Az európai és a világ kulturális örökségéhez valóban hozzátartozik az identitáshoz való jog, beleértve a nyelvet, a kultúrát, a közösséghez való tartozást. Mindezt a Lisszaboni Szerződés így fogalmazza meg: „Az Unió tiszteletben tartja saját kulturális és nyelvi sokféleségét, továbbá biztosítja Európa kulturális örökségének megőrzését és további gyarapítását”. Mindennek részei a nemzeti, etnikai és vallási kisebbségek is, ezért nem mindegy, hogy a 21. század mit hoz: nyugodt, korrekt kisebbségi élethelyzeteket és ehhez kapcsolódó nemzetközi stabilitást vagy a korábban már letűnt, hibás kisebbségi politikák visszatérését.

LÁSZLÓ TRÓCSÁNYI

DROITS DES MINORITÉS ET POLITIQUES DE MINORITÉS

(Summary)

Le rapport entre la majorité et les minorités nationales est une question sensible dans beaucoup d'Etats de l'Europe. La Hongrie est particulièrement intéressé dans ce domaine, il y a très peu de pays qui en dehors de son territoire ont plus que 3 millions de personnes originaires de leur nationalité et vivant dans les pays limitrophes.

En Europe, il n'existe pas un modèle spécifique et unique pour la protection des minorités, néanmoins, il est possible de différencier certains modèles typiques. Notamment, il existe des Etats qui assurent par le fédéralisme, le régionalisme et dans le cadre de l'autonomie, un statut spécial pour les minorités alors que d'autres pays, dans le cadre d'un Etat unitaire, par l'adoption des mesures positives ou simplement en

²¹ Philippe SUINEN: *Minorité(s)*. Bruxelles, Editions Luc Pire. 2002. 71 p.

appliquant un test de non-discrimination formelle, tentent à gérer la question de minorités.

Des règles européennes définissent également un certain encadrement pour la protection des minorités. L'OESC, le Conseil de l'Europe et de nos jours, même l'Union européenne rédigent des exigences précises dans l'objectif de faire respecter aux Etats les droits des minorités.

La bonne application des droits linguistiques est essentielles du point de vue de la protection des minorités, ainsi l'étude essaye de mettre en avant le fait que le droit à l'usage de la langue maternelle découlent, selon les cas, de plusieurs droit fondamentaux, notamment du droit de participation à la vie publique, des droits politiques (liberté d'expression, liberté de presse, droit des média, etc.), la liberté de religion et de conscience, droit à la culture et à l'enseignement.

Sur le fondement des problèmes liés aux droits des minorités, des questions se posent qui même au XXI-ème siècle, ne peuvent pas être considérés comme dépassées. Il s'agit donc des questions complexes et très actuelles, l'accent ne peut pas être simplement réservé pour la protection individuelle des droits, il faut également reconnaître les droits collectifs des communautés minoritaires.

VARGA NORBERT

A kettős állampolgárság kapcsán felmerülő dogmatikai kérdések a dualizmus közjogában

A kettős állampolgárság megítélése az egyik legvitatottabb része volt a magyar közjognak. Különösen igaz ez, ha figyelembe vesszük a dualista állam közjogi konstrukcióját. Leginkább az osztrák-magyar kettős állampolgárság kialakulásának a lehetősége jelentett veszélyt a magyar állam szuverenitásra az összbirodalmi gondolkodás és szemléletmód elterjedése mellett. Nem jelentett kevésbé kisebb problémát a horvát-magyar állampolgárság közjogi megítélése sem.

Jelen tanulmányommal tiszteletemet és köszönetemet szeretném kifejezni Ruszoly József egyetemi tanáromnak, aki jogi tanulmányaim kezdetétől figyelemmel kísérte tudományos pályafutásomat. Legyen ez a pár sor hálám legőszintébb megnyilvánulásának jele, és egyben tisztelegés Professzor Úr tudományos munkássága előtt.

Az államok meghatározták az állampolgárság megszerzésének és elvesztésének szabályait, amelynek következtében kialakulhatott a kettős vagy többes állampolgárság. Minden állam elismerte, hogy e szabályok megállapítása a szuverén, a belső hatalom számára fenntartott terület. Ez gyakran a honosságra vonatkozó szabályok összeütközéséhez vezetett, amely kollízió lehetett pozitív vagy negatív tartalmú.

Kettős vagy többes állampolgárságról akkor beszélhetünk, ha egy személynek ugyanabban az időpontban két vagy több állampolgársága van, két vagy több állam is saját polgárának tekinti. Történelmileg is helytálló Fűrész Klára megállapítása, miszerint az államok tudatosan törekednek arra, hogy ezt a helyzetet elkerüljék, vagy az ebből a szituációból eredő problémákat kiküszöböljék.¹

A kettős állampolgárság kérdése Bajáki szerint elkerülhetetlenül jelen lesz mindaddig, míg keletkezésének jogi lehetőségeit meg nem szüntetik. A szuverenitásból következő, hogy minden állam maga határozhatta meg az állampolgársági jog szabályait. Egy állam nem írhatta elő egy másiknak, hogy miként szabályozza a megszerzés és az elvesztés feltételeit.² Fűrész a jogintézmény eredetére hívta fel a figyelmet, hiszen történetileg az állampolgársági szabályokat a szuverén állami hatalom határozhatta meg. Az

¹ FÜRÉSZ Klára: *Az állampolgárság*. In: Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I. Alapfogalmak, alkotmányos intézmények*. Osiris, Budapest, 2007. 263.

² BAJÁKI Veronika: *Az állampolgárság*. In: Schmidt Péter (szerk.): *Magyar alkotmányjog*. BM Tanulmány és Propaganda Csoportfőnökség, Budapest, 1976. 146. Az állampolgársági szabályok meghatározásánál Kállai is a szuverenitás jelentőségét hangsúlyozza. Ebből a szempontból irrelevánsnak tartotta az „egyen esetleges másik (sokadik)” állampolgárságát. KÁLLAI Gábor: *A közjog alapjai*. Új Mandátum, Budapest, 2005. 114.

állampolgárság szabályozása szerint „az állami szuverenitás közvetlen megnyilvánulása” volt.³

A szuverenitás legfőbb kritériumainak Királyfi a korlátlanyságot, az oszthatatlanságot és a kizárólagosságot tartotta. Egyet értett Concha azon véleményével, hogy az egyik állam törekvése kizárhatta más országok akaratát, amely érintette a területi és a személyi felségjog kérdését.⁴ Egy állampolgár *de jure* csak egy állam fennhatóság alatt állhatott. A területiális és perszonális felségjog egymás mellett teljes mértékben nem érvényesülhetett. Ez kizárta volna az egyik állami akarat tényleges megvalósulásának lehetőségét. A perszonális felségjog volt az állami impérium alanya, az állampolgárság pedig a tárgya. Az állampolgárság a szuverenitás egyik megtestesítője volt, amely a hatalom sajátosságait tükrözte vissza. Az államhatalom, mint feltétlen és kizárólagos intézmény jelenik meg, ezért Királyfi szerint az állampolgársági szabályokat is hasonló elvek szerint kell szabályozni. „Az állampolgárság kizárólagossága tehát szükségszerűleg következik az államhatalomnak, mint souverain hatalomnak kizárólagosságából.”⁵ Ezért kijelenthető, hogy az állampolgárság exkluzív jellegű volt, amely kizárta egy személy felett más állami hatalom érvényesülését. Ez fejezte ki leginkább az állampolgársági jog inkompatibilitását. A többes állampolgárságot jogilag nem lehetett elismerni, amelyet a jogok és a kötelezettségek rendszere is alátámasztott. Kérdésként merült fel, hogy mit is jelentett az állampolgárság kizárólagossága? Abban az esetben, ha egy személy két állampolgársággal rendelkezett, akkor egymással össze nem férő jogok és kötelezettségek terhelhették. Ha ezen jogokat és kötelezettségeket abszolút jogokként fogjuk fel, akkor érthető, hogy két ilyen abszolút jelleggel rendelkező jog vagy kötelezettség egymással nem fér össze. Ebből a kollízióból csak az egyik abszolút jog vagy kötelezettség kerülhet ki győztesen.

Királyfi szerint a többes állampolgárság nem csak az alapjogok tekintetében vezethetett összeütközésekhez, hanem a büntetőjog és a magánjog esetében is. Ebben az esetben döntő jelentőséggel bírt az illető állampolgári státusza. Ebből kiindulva a jogbiztonság egyik fontos követelménye volt, hogy az állampolgárság tisztázott legyen. A többes állampolgárság esetén fennáll annak a veszélye, hogy az egyik állam hatósága eltérően állapítja meg az állampolgárság tartalmát. Ez visszaélésekre teremtett volna lehetőséget, hiszen az illető érdekeinek megfelelően válogathatott volna állampolgársága között. Az „állampolgári kötelék jogi természete és etikai jellege, valamint az állampolgárság gyakorlati szerepe, a jogi forgalomban való rendeltetése egyaránt a kizárólagosság ismervét tüntetik fel e jogviszony legfőbb kritériumának, és így a kizárólagosság elvének kell az állampolgárság szabályozásánál kiinduló pontul szolgálnia.”⁶

A magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló törvényjavaslat részletes vitája során Veszter Imre kifogást emelt a kettős vagy többes állampolgárság

³ FÜRÉSZ, 2007. 263.

⁴ CONCHA Győző: *Politika. Alkotmánytan.* 1. köt. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1907. 260. Vö. KIRÁLYFI Árpád: *A magyar állampolgárság kizárólagossága.* In: Angyal Pál et. al.: Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanársága negyvenéves emlékére. Franklin, Budapest, 1912. 176.

⁵ Uo. 177.

⁶ Ez azt jelentette, hogy a törvényhozóknak figyelemmel kellett lenniük az állampolgárság szabályainak elfogadásánál arra, hogy a megszerzés és az elvesztés eseteit és feltételeit úgy határozzák meg, hogy azzal ne segítsék elő a többes állampolgárság kialakulását. Uo. 179. Ulbrich is ismertetette a magyar állampolgárság megszerzésének eseteit. ULBRICH, Joseph: *Lehrbuch des Oesterreichischen Staatsrechts.* Verlag von Theodor Hofmann, Berlin, 1883. 120.

kérdését feszegető első szakasszal kapcsolatban.⁷ Szerinte a javaslat megengedte, vagy legalább is nem zárta ki ennek a lehetőségét, amelyet azért nem lehetett elfogadni, mert a politikai jogok és kötelezettségek tekintetében visszaélésekre teremthet lehetőséget. „A kettős állampolgárság esetén, ha két állam egymással háborúba keveredik, akkor a kettős állampolgár baj és veszedelem nélkül állampolgári hűségének egyik állam irányában sem felelhet meg. Ha velünk harcol, és az ellenség megfoghatja, mint hazaárulót ott akasztják föl, ha pedig ellenünk fordítja fegyverét, itt lövik föbe, pedig mindkét esetben csupán állampolgári kötelességét teljesíti.”⁸ A kettős állampolgárság a katonai kötelezettség kijátszásának eszköze is lehetett volna.

A kettős állampolgárság a magánjog terén is igen súlyos következményekkel járhatott. Ha egy magyar állampolgár, aki egyszersmind osztrák állampolgár volt és törvényes házasságot kötött Ausztriában, a házasságból származó gyermek törvénytelennek minősült volna Magyarországon. A képviselő egy másik esetet is nevesített. Ha a kettős állampolgárságú személy Ausztriában végrendelkezett és ott is halt volna meg, akkor az osztrák törvényeket kellett volna alkalmazni. „Szóval, alig van kérdés a magánjog terén, a melyből a kettős állampolgárság korlátlan megtartása mellett a legkülönbözőbb, legszövevényesebb bonyodalmak ne keletkezhetnének.”⁹

Nem lehetett a magyar jogi normáktól függővé tenni, hogy egy idegen állam egy magyar honpolgárt a saját kötelékébe felvegyen, „mert mi más államnak törvényt nem szabhatunk: minél fogva azt, hogy a magyar állampolgár egyuttal más államnak polgára ne lehessen, ily mereven ki sem mondhatjuk.”¹⁰ Ennek ellenére a képviselő szerint ragaszkodni kell a magyar állampolgárság kizárólagosságának eszméjéhez, és törekedni kell, hogy az ebből származó negatív következményeket minimálisra csökkentsék. Ezt úgy lehet elérni, hogy az az állampolgár, aki más ország kötelékébe lép, elveszíti magyar honosságát. Annak a személynek, aki magyar állampolgár akar lenni, igazolnia kell, hogy elbocsátották. Abban az esetben, ha az adott ország nem ismeri az elbocsátás jogintézményét, a magyar állampolgársági esküben meg kellene megfogadni, hogy magyar honpolgárként nem gyakorolja a korábbi állampolgárságából eredő jogait.¹¹

Hoffmann Pál szerint helyes, hogy a javaslat elején rögzítették a magyar állampolgárság egységét és oszthatatlanságát. Szerinte ezt nem az állampolgárság elvesztésénél kellene szabályozni. „Nemcsak arról van itt szó, hogy ki veszíti el a jövőben, hanem arról is, hogy ki tekinthető ezen törvény értelmében ma is állampolgárnak.”¹² A törvényjavaslat életbelépése nem csak a kialakuló többes állampolgárságot érintette, hanem a már meglévő kettős állampolgárságot viselő személyeknek is el kellett volna számolni-

⁷ CSIZMADIA Andor: *A magyar állampolgársági jog fejlődése*. Állam- és Közigazgatás, 1969. XIX. évf. 12. sz. 1084.

⁸ Veszter külön kiemelte az orosz, a szerb, az osztrák vagy a német állampolgársággal való halmozás lehetőségét. Véleménye szerint előfordulhat, hogy az állampolgár egy napon választ országgyűlési képviselőt Pozsonyban és Bécsben. A képviselő beszédét Madarász József szakította meg indulatos közbekiabálással. P. SZATHMÁRY Károly (szerk.): *Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*. VII. köt. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társulat, Budapest, 1880. (továbbiakban: KN. 1879. VII.) 290.

⁹ A képviselő külön nevesítette a katonai kötelezettség kijátszásának lehetőségét. KN. 1879. VII. 290.

¹⁰ Veszter szerint nem lehetett elvárni, hogy az államok ezeket az elveket saját honosítási szabályainak megalkotásánál figyelembe vegyék. KN. 1879. VII. 291.

¹¹ A képviselő visszavonta a különvéleményben tett javaslatait, mert szerinte ezek a módosítások nem az 1. § rendelkezéseit érintették. Erre reagálva Ormay Károly is elállt a bejelentett felszólalásától. KN. 1879. VII. 291.

¹² Hoffmann nem értett egyet Veszter Imre hozzászólásával, miszerint e témára majd az állampolgárság elvesztése kapcsán kell visszatérni. KN. 1879. VII. 291. Vö. Veszter Imre javaslata: KN. 1879. VII. 290–291.

uk, hogy melyiket kívánják fenntartani. Már az első szakaszban rögzíteni kell a magyar állampolgárság egységességének az elvét. Véleménye szerint támogatni kell a magyar állampolgárság inkompatibilitását. A képviselő külön kiemelte, hogy Ausztriát nem tekintik idegen államnak. „Ennek az igazolása fekszik azon kapcsolatban, mely Magyarország és ő Felsége többi országai és tartományai között fenforog és a mely kültekintetben, nemzetközileg egységes vezérletben nyilvánul” meg.¹³

Tisza Kálmán szerint ezt csak úgy lehetne elérni, ha a nemzetközi szerződésekbe vagy a nemzetközi jog tételei közé felvennék. Véleménye szerint, ha a magyar állam ezt az elvet érvényre juttatná, akkor hátrányosabb helyzetbe került volna más államokkal szemben. A legtöbb államban nem követelték meg az elbocsátást a honosság megszerzését megelőzően.¹⁴

A honosítási bizottság előadója szintén az eredeti javaslat szövegét vélte helyesnek, mert „a magyar parlament ezen alkotásával az egész civilisált Európa, vagy az egész civilisált világ államai egyöntetű törvényt hoznának, nem volnék ellene a módosítványnak. De hiába hozunk mi ilyen exclusiv törvényt, ha más államokat nem kötelezhetünk annak megfelelő törvény hozására, az intézkedés mindig csak félszeg lesz.”¹⁵ Az ilyen tartalmú törvény meghozatalát sem gazdasági, sem pedig demográfiai szempontok nem indokolták.¹⁶

E felszólalásokat követően Veszter Imre a kettős állampolgársággal kapcsolatban megjegyezte, hogy az ezzel járó bonyodalmakat nem lehetett teljesen kizárni, de törekedni kellett azok csökkentésére. Ezért indítványozta, hogy a 8. § elé iktassák be a következő rendelkezést: hogy a magyar állampolgárok közé csak azt a külföldit vegyék fel, aki igazolja elbocsátását.¹⁷ Külön kiemelte beszédében, hogy amennyiben az illető állam törvényei szerint ez lehetséges. Voltak olyan európai államok, amelyek ezt a jogintézmény nem ismerték, így nem lehetett szabadulni az adott ország állampolgársági kötelékéből.

A miniszterelnök nem értett egyet e véleménnyel, mert szerinte egyetlen államra nézve sem jelent előnyt a kettős állampolgárság intézménye. A speciális magyar viszonyok ezt feltétlenül alátámasztották, mert „míg talán compatibilis lehet a német állampolgárság az olasz állampolgársággal, tagadom: hogy orosz alattvalói minőség compatibilis volna a magyarral.”¹⁸

A kettős állampolgárság ügyében szólalt fel Irányi Dániel is, aki nem értett egyet a Veszter Imre által elmondottakkal, miszerint csak azokat az idegeneket lehetett volna honosítani, akiket elbocsátottak. „Vannak kötelezettségei, azon kötelezettségeket csak is azon állam követelheti tőle, a melyek területén lakik, a hol van; de hogy egy más állam

¹³ A képviselő szerint a középkor „magánjogias” felfogásának volt a következménye, hogy idegen alattvaló magyar állampolgár lehetett. Az 1. § kapcsán a következőket javasolta, hogy rögzítsék, hogy az „idegen államhoz csatoló alattvalói viszony a magyar állampolgári minőséggel össze nem fér.” KN. 1879. VII. 291.

¹⁴ A miniszterelnök az eredeti szöveg elfogadását javasolta. A politikai menekültek helyzetét külön kivételként nevesítette. KN. 1879. VII. 292.

¹⁵ A hadkötelezettséggel kapcsolatos aggályokat a törvényjavaslat 31. §-ában rögzített szabályokkal vélte kiküszöbölhetőnek. KN. 1879. VII. 292.

¹⁶ Ugyanezek elvek érvényesülését figyelhetjük meg a 19. századi francia állampolgársági jog alakulásánál. VARGA Norbert: *The Most Important Regulation of the Citizenship Law in the Late 18th and the 19th Centuries in France*. In: Stipta István (szerk.): *Miskolc, Studia Iurisprudentiae Doctorandorum Miskolcien-sium*, VI/2. Bíbor Kiadó, 2005. 353–370.

¹⁷ A képviselő kiemelte a kettős állampolgárság által keletkezett problémákat a magánjog egyes területén. KN. 1879. VII. 316. Veszter korábbi hozzászólása: KN. 1879. VII. 290–291.

¹⁸ KN. 1879. VII. 316–317. Vö. Tisza Kálmán javaslata: KN. 1879. VII. 292.

az ő előbbi kötelezettségét számba vegye, vajjon teljesítette-e előbb azon kötelezettségeket, melyekkel előbbi hazája iránt tartozott, arra én nem tartom Magyarországot, vagy más államot kötelezettnek.”¹⁹ Előfordulhat, hogy nem lehet befogadni a menekülteket, akik hazájukba nem térhettek vissza, mert nem bocsátották el őket. A védkötelezettség elmulasztását sem lehet a vétségek közé sorolni és nem lehet miatta az illető személyt kiadatni.²⁰ Szerinte ezt eredményezné Veszter képviselő indítványa, amelyet ily módon nem tartott elfogadhatónak.

A kettős állampolgárság megakadályozásával összefüggésbe hozták a távollét intézményét. Hegyessy Márton megjegyezte, hogy a kettős állampolgárság kiküszöbölésének indokaként nem lehet elfogadni a távollét bevezetését. Szerinte olyan kevesen vagyunk – Széchenyi István szavait idézte, – hogy „még az apagyilkosnak is meg kell kegyelmezni csakhogy ne fogyjon a magyar ember, de hát mi mesterséges indokot keresünk arra, hogy mentül inkább fogyasszuk magunkat.”²¹ Ezért ezt egyáltalán nem tartotta megvalósíthatónak.²² Csak akkor lehetne elfogadni az előző képviselők érvelését, ha az illető magyar állampolgár más állampolgárságot szerzett. A javaslat szerint előfordulhatott volna, hogy valaki úgy veszítené el a magyar honosságát, hogy más állampolgárságot nem szerezne, így hontalan lenne.

Molnár Aladár kifogásolta a kettős állampolgárság bevezetését, mert szerinte nem lenne előnyös egyetlen állam számára sem. Előfordulhatott volna olyan eset, hogy bizonyos országokban nem kívánják meg az állampolgárság megszerzéséhez a tíz éves tartózkodást. Ilyenkor nem léphetne érvénybe a távollétre vonatkozó szabály, amelynek következtében az illetőnek két állampolgársága lenne.²³

Az igazságügyminiszter a kiköltözés megakadályozását vagy korlátozását csak olyan keretek között tartotta volna elfogadhatónak, amelyet az állam érdeke feltétlenül megkívánt. Szilágyi Dezső szerint itt nem „arról van szó, hogy két állampolgárságnak egy személyben való egyesítését meggátoljuk, hanem arról van szó, hogy a két állampolgárságnak az illető akaratával való egyesítése legyen kizárva.”²⁴

Véleménye szerint a kettős állampolgárság két ok miatt keletkezhet. Egyrészt a törvények különbözősége miatt, hiszen az egyes országok eltérően szabályozhatták az elvesztés és a megszerzés eseteit, amelyet befolyásolni nem lehetett. Minden államnak el kellett viselnie, hogy esetleg egy személynek két állampolgársága van.²⁵

Nem lehet megvalósítani azt, hogy egy magyar állampolgár, ha külföldön letelepedett, ne szerezhesse meg az állampolgárságot úgy, hogy ne veszítse el a sajátját. Az engedelmességet és a hűséget, amellyel a honpolgár saját hazája irányába tartozik, nem lehet megosztani két állam között. Ezért helyesnek tartotta azt az álláspontot, hogy a törvényhozás gátolja meg a kettős állampolgárság kialakulását, ha az az illető akaratától

¹⁹ Az elbocsátási bizonyítvány felmutatását szükségesnek vélte, és támogatta Csanády Sándor javaslatát. KN. 1879. VII. 317–318.

²⁰ Erre külön példaként említette, hogy ha valaki Németországban nem teljesíti hadkötelezettségét, nem lehetett befogadni, illetve a magyar állampolgárok közé felvenni. KN. 1879. VII. 318.

²¹ KN. 1879. VII. 365.

²² Hivatkozott Angliára, hogy ott éppen eltörölték ezt a rendelkezést, amit mi éppen be kívántunk vezetni. KN. 1879. VII. 365.

²³ Molnár szerint voltak olyan képviselők, akik támogatták a kettős állampolgárság fenntartását, „minden esetben csak azért, hogy bizonyos személyek bizonyos eshetőségre tehessék azt, hogy más államokban is felvéthessenek és egyszersmind a magyar államnak is polgárai maradjanak”. KN. 1879. VII. 387.

²⁴ KN. 1879. VII. 384.

²⁵ Példaként az angolokat és a franciákat említette. KN. 1879. VII. 384.

függött. Kérdésként merült fel, hogy egy magyar állampolgárnak megengedje-e, hogy megtarthassa magyar állampolgárságát, ha külföldre települt és megszerezte az adott ország honosságát. A többes állampolgárságot, az osztrák-magyar kettős állampolgárságot mind jogilag, mind politikailag anomáliának tartotta.²⁶ Az állampolgári kötelezettségek teljesítése nehézségekbe ütközhet, abban az esetben, ha az érintett két ország háborús viszonyba került.

A miniszterelnök szerint ez káros hatással lehet abban az esetben, ha valaki éppen az állampolgári kötelezettségek teljesítése alól akar szabadulni. Ha ezt a képviselők elfogadják, éppen a magyar állam nyújtana ehhez segítséget. Molnár Aladár javasolta, hogy Mandel képviselő indítványához tegyék hozzá, hogy „elveszíti állampolgári jogát, a mennyiben a magyar állam kötelékéből elbocsátatása, a jelen törvény 22. és 23. §§-ai értelmében nem akadályozható.”²⁷ Ha a kitelepedést nem lehetett megakadályozni, akkor legalább azt kellett volna kimondani, hogy a kiköltözéssel elveszítette volna magyar állampolgárságát.

Simonyi Ernő szerint az egyetlen releváns elv az volt, hogy a született magyarok állampolgárságukat csak akkor veszíthetik el, ha kérik. Ha az emberek azért kezdeményezik egy újabb állampolgárság megszerzését, mert egyébként nem folytathatnák üzleti tevékenységet, vagy nem szerezhetnék „jóságot” az adott államban, akkor azt mondhatjuk, hogy ezek a személyek kényszerhelyzetben vannak és nem biztos, hogy le akarnak mondani a magyar állampolgárságról. „Ez nem dacz hazája iránt és mindenkor elegendő az, hogy ők magyarok akarnak maradni, hogy az idegen állampolgárságot csak ideiglenesen tartják és szándékuk a magyar hazába visszajönni.”²⁸ Ha egy állam azt kívánta meg, hogy az üzleti vagy egyéb tevékenység folytatásához szerezzé meg az állampolgárságot, de nem várta el, hogy lemondjon a magyar honosságáról, akkor azt a magyar törvényhozásnak sem lehetett volna megkívánni. Ha a kötelezettségek teljesítése esetén összeütközésbe került volna, „akkor még mindig jobb, ha magyar állampolgár, mert ha háború esetén ellenünk fogna fegyvert, akkor úgy bánhatunk el vele, mint hazaárulóval; természetesen, csak azon esetben, ha mint a nürnbergiekéknél szokás, előbb elfogjuk.”²⁹ Mert ellenkező esetben ki kellett volna szolgáltatni, mint hadifoglyot. Abban az esetben, ha az idegen államban tartózkodó személy megtarthatná a magyar állampolgárságát, akkor nem fordulhatna fegyverrel a hazája ellen, míg ellenkező esetben ezt nem lehetne megakadályozni.³⁰

Molnár Aladár szerint a javaslat tárgyalása során következetesen érvényesült az az elv, hogy egy személy csak egy ország állampolgára lehessen, kivéve, ha azt rajta kívül álló okok indokolják. Ez jutott kifejezésre a 37. §-ban is, amely azt mondta ki, hogy „azon magyar állampolgár, aki egyszersmind más állam polgára, mindaddig magyar ál-

²⁶ Például Madarász József képviselő is. KN. 1879. VII. 385.

²⁷ A miniszterelnök érveit nem fogadta el, Mandel Pál javaslatát támogatta. KN. 1879. VII. 388. Vö. Mandel Pál hozzászólása: KN. 1879. VII. 383.

²⁸ Simonyi szerint csak a honosított személyekre lehetne meghatározni, hogy hogyan szerezhetette meg és veszíthette el a magyar állampolgárságot. A született magyarokra ezt nem tartotta alkalmazhatónak. Véleménye szerint az a magyar honpolgár, aki „lemondott magyar állampolgárságáról s megérdemli, hogy kitöröltessék.” Ezt az egy elvet támogatta a képviselő. KN. 1879. VII. 388.

²⁹ A kettős állampolgárság megszerzésében nem látott semmi anomáliát. A megszüntetését a fentebbi esetben csak az irigységgel magyarázta, hogy valakinek két állampolgársága is lehetett. A kötelezettségek teljesítése esetén teljesen egyetértett Molnár Aladárral. KN. 1879. VII. 389. Vö. Molnár Aladár hozzászólása: KN. 1879. VII. 387–388.

³⁰ KN. 1879. VII. 389.

lampolgárnak tekintendő, míg magyar állampolgárságát a jelen törvény értelmében el nem veszítette.”³¹ A kettős állampolgárság azzal a következménnyel járhatna, hogy az illető az állampolgári jogait és kötelezettségeit a másik állam irányába fogja teljesíteni, amelynek következtében éppen a magyar állam jogosítaná fel a haza elleni cselekvésre. Javasolta, hogy legalább a törvényhozás rögzítse, hogy az érintett csak az egyik országgyűlésnek lehet a tagja. Egy olyan rendelkezés bevitelét kérte, amely „nem fogja lehetővé tenni, hogy valaki egyidejűleg a magyar államnak és más államnak is polgára és mégis a magyar törvényhozás tagja legyen.”³²

Az elfogadott törvény 36. §-át Királyfi szerint úgy értelmezték, mint ha az a többes állampolgárság elismerését jelentené.³³ Polner azon az állásponton volt, hogy a „magyar államhoz való tartozás nem szükségképp kizárólagos s a magyar állampolgár lehet más államnak is polgára.”³⁴

Az első állampolgársági törvényünk nem tartotta kívánatos jogi helyzetnek a többes állampolgárság kialakulását, de ez alól lehettek kivételek. „Az állampolgári viszony természete, az egyes benső kapcsolata s odaadása az állam iránt, azt követelik, hogy valaki csak egy államnak lehessen tagja, a többes állampolgárság kizárásuk.”³⁵ A kizárólagosság elvét nevezte Királyfi az állampolgársági jog „kategorikus imperativusának”.³⁶

Királyfi a személyekre, az állampolgárokra, mint a nemzetközi forgalom alanyaira tekintett, amelynek értelmében ellenezte a kettős állampolgárság intézményét és a kumuláció helyett a felcserélést tartotta kívánatosnak.

Az állampolgársági jog exkluzivitás-elvének érvényesítéséhez két szempontot kellett szem előtt tartani. Az egyik az volt, hogy az állam addig ne vegyen fel állampolgárai közé idegent, ameddig más ország polgára volt. Ez egyben azt is jelentette, hogy a honosítás feltételei között szerepelnie kellett az állampolgári kötelékből való elbocsátásnak. A másik, hogy az állam ne tartson olyan személyeket kötelékében, akik idegen állampolgárságot szereztek. Az idegen állampolgárság megszerzésének így egyszerűsödött, hogy az érintett automatikusan elveszítette magyar állampolgárságát. Ezek az elvek érvényesültek az első állampolgársági törvényünkben. „Ennek a két postulátumnak elismerése volna az állampolgárság szabályozásának összeférhetetlenségi törvénye.”³⁷

³¹ KN. 1879. VII. 391.

³² Véleménye szerint ezt meg kell akadályozni, ezért javasolta, hogy a 37. § 2. bekezdése után a következő szöveget fogadják el. A „17. §. értelmében eszközölt honosítás oly hatálya, hogy a honosított a törvényhozásnak a tagja lehessen, csak akkor áll elő, ha a honosított kimutatja, hogy elbocsátott azon állam kötelékéből, amelybe eddig tartozott, a mennyiben ilyen elbocsátásnak azon ország törvényei szerint helye van.” Ebben az esetben a királyi jogkörbe tartozó honosításról volt szó. KN. 1879. VII. 392.

³³ Karminski is a magyar állampolgársági törvény 36. §-át emelte ki. KARMINSKI, Fritz: *Zur Codification des österreichischen Staatsbürgerschaftsrechtes*. Manß'sche t. t. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung, Wien, 1887. 22.

³⁴ POLNER Ödön: *Az állampolgárság*. In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Jogi Lexikon*. I. köt. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest, 1989. 487. Véleményem szerint Polner tisztában volt a kettős állampolgárság következményeivel, hiszen azt írta, hogy a többes állampolgárságból „összeütközések keletkezhetnek, amelynek kikerülése végett az államok szerződéseket köthetnek”. Vö. KIRÁLYFI, 1912. 237–238., PÓZEL István: *A többes állampolgárság*. Jogtudományi Közlöny, 1913. XLVIII. évf. 5. sz. 41–42.

³⁵ Balogh alapvetően e tételt az állampolgárság fogalmából vezette le, mert szerinte az állampolgárság nem más, mint egy adott államhoz való tartozás. BALOGH Arthur: *A magyar államjog alaptanai*. Franklin, Budapest, 1901. 71.

³⁶ KIRÁLYFI, 1912. 179.

³⁷ Királyfi szerint a többes állampolgárság nem csak az „intern” törvényhozási szabályozás következtében állhatott elő, hanem attól függetlenül is bekövetkezhetett. Uo. 180.

A kettős állampolgárság kapcsán kérdésként merülhetett fel, hogy mely állam jogát kell alkalmazni. A vélemények e téren megoszlottak. Az egyik álláspont szerint, ha a polgár annak az országnak területén tartózkodott, amelynek egyben állampolgára is volt, akkor annak az államnak a jogát kellett alkalmazni és a másik ország jogszabályait figyelmen kívül kell hagyni. A másik az effektivitás elmélete volt, amely szerint mindig annak az országnak a joga volt az irányadó, amelyhez erősebb szálak fűzték az illető személyt. A harmadik nézet szerint, mindig az utóbb szerzett állampolgárság szerinti ország jogszabályait kell alkalmazni, mert az új állampolgárság „hatékonyabb”, mint a régebbi. Ezzel a kérdéssel szorosan összefügg, hogy melyik államnak kellett a védelmet biztosítania, amely azt is felvetette, hogy az illető tartózkodási helyének állama megvédeheti-e az állampolgárát olyan országgal szemben, amelynek szintén honpolgára volt.³⁸

Az egymásra tekintet nélküli szabályozás párhuzamosságot eredményezhetett. Előfordult, hogy azonos módon határozták meg az állampolgárság keletkezésének jogcímeit, amelynek következtében többes állampolgárság alakulhatott ki. Abban az esetben, ha az apa és az anya állampolgársága nem volt azonos, akkor az apa jogán (*ius sanguinis a patre*) és az anya jogán (*ius sanguinis a matre*) lehetett megszerezni az állampolgárságot. Az is megtörténhetett, hogy az illető megtartotta eredeti állampolgárságát.³⁹ Ez a helyzet a *ius soli* elvét érvényesítő államok esetében komoly következményekkel járhatott.⁴⁰ A többes állampolgárság nem csak belső, hanem idegen jogszabályi rendelkezések következtében is előállhatott, amely azt jelentette, hogy a kumulációnak volt egy tisztán közjogi és egy nemzetközi jogi vonatkozása. A plurális állampolgárság kialakulása elleni védelemnek többféle eszköze volt, de teljesen kizárni csak a nemzetközi jog útján lehetett volna az állampolgárság megszerzésére és elvesztésére vonatkozó szabályok egységes megállapítása mellett.⁴¹ A szuverenitás az idegen államok tekintetében is érvényesült, amelynek következtében nem lehetett arra kényszeríteni az országot, hogy az állampolgársági jogát a magyar rendszerrel összhangban határozza meg. Nem maradt más lehetőség, mint a belső jogi szabályozás, amely meghatározhatta az állampolgárság kizárólagosságának alapjait. A cél az volt, hogy az állam ne alkosson olyan jogszabályokat és ne fogadjon el olyan rendelkezéseket, amelyek elősegítették volna, hogy a magyar állampolgár, mint a nemzetközi forgalom alanya *sujet mixte* kerüljön ki.

Királyfi ezeket a feltételeket tartotta a legfontosabbnak a kizárólagosság megvalósításához. Helyesen állapította meg, hogy a korabeli európai állampolgársági jogok nem teljes mértékben követték a kizárólagosság elvét. Két kategóriába sorolta az államokat. Az elsőbe azok tartoztak, amelyek „passive” viselkedtek a többes állampolgárság iránt, amelyek nem tettek semmit a kumuláció esetére, nem akadályozták meg annak bekövetkezését. Véleménye szerint ezek az államok közvetve sértették az exkluzivitás elvét,

³⁸ BAJÁKI Veronika: *Az állampolgárság*. In: Schmidt Péter (szerk.): Magyar alkotmányjog. BM Tanulmány és Propaganda Csoportfőnökség. Budapest, 1976. 146. Véleménye szerint e kérdéseket csak nemzetközi szerződések útján lehetett megoldani.

³⁹ FÖRÉSZ, 2007. 264.

⁴⁰ Ilyen helyzet következhetett be, ha egy magyar állampolgárnak Angliában született gyermeke, aki ebben a pillanatban a *ius soli* elve alapján angol, míg a *ius sanguinis* elve alapján magyar állampolgár lett. Az 1869. évi argentin törvény értelmében, ha egy magyar állampolgár argentin nőt vett feleségül, a férj megszerezte az argentin állampolgárságot. KIRÁLYFI, 1912. 180.

⁴¹ Ulbrich röviden ismertette az első állampolgársági törvényünkben rögzített elvesztési jogcímekeket. ULBRICH, 1883. 120–121.

mert nem alkottak prohibítív rendelkezéseket. A másik csoportba azokat az államokat sorolta, amelyek formális jogi elismerésben részesítették a többes állampolgárságot.⁴²

Hajas szerint a többes állampolgárságot az államok három féle módon közelíthették meg. Az országok leginkább arra törekedtek, hogy elkerüljék ezt a kellemetlenségekkel is járó jogi helyzetet. Az is előfordulhatott, hogy az országok tolerálták, vagy éppen elősegítették a többes állampolgárság kialakulását az emberi jogok érvényesülése miatt. A kettős állampolgárok esetében fontos megjegyezni, hogy a polgárok ugyanazon jogok és kötelezettségek illették meg, mint a „rendes” állampolgárokat.⁴³

A kettős állampolgárság keletkezésének jogcímei közül a legalapvetőbb a születés volt. A gyermekek örökölték a szüleik honosságát.⁴⁴ Ha azonban a felmenők állampol-

⁴² Külön kiemelte a svájci szabályozást, amely tisztán elismerte az állampolgárságának összeférhetőségét más honossággal. A kizárólagos hűséget nem várták el a svájci állampolgároktól. Az állampolgári jogok és kötelezettségek tekintetében sem jelentett ez akadályt, külön kiemelve, hogy a védkötelezettség kérdését is megoldották. Királyfi az „*exclusivitás negatio*”-jának nevezte ezt a szabályozást. A német jogban a kizárólagosság elve a birodalmi és a tagállami állampolgárság tekintetében is érvényesülhetett, amely nem eredményezhetett olyan összeütközést, mint két önálló állam esetén. Ez segítette elő a német jogban a kettős állampolgársággal szemben megnyilvánuló hajlandóságot. KIRÁLYFI, 1912. 181–186. Az 1870. évi törvény szabályozta az állampolgárságot. A kettős állampolgárság jelent meg a német gyakorlatban. CAHN, Wilhelm: *Das Reichsgesetz über die Erwerbung und den Verlust der Reichs- und Staatsangehörigkeit vom 1. Juni. 1871.* J. Guttentag, Berlin, 1908. 384. Természetesen ebből problémák is adódhattak. LABAND, P.: *Zur Revision des Staatsangehörigkeitsgesetzes.* Deutsche Juristen-Zeitung, 1904. XI. Jg., 1. Nr. 9., Uő.: *Der Entwurf eines Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetzes.* Deutsche Juristen-Zeitung, XVII. Jg., 6. Nr. 1912. 362–367. A norvég szabályozás a honosítás feltételeként határozta meg a korábbi állampolgársági kötelek megszüntetését. Az 1888. évi törvény nem volt minden tekintetben következetes, mert a közszolgálatba lépők esetében nem érvényesült a kizárólagosság elve. Legteljesebb mértékben az 1899. évi japán törvény alkalmazta, hiszen kimondta, hogy az az állampolgár, aki saját akaratából szerzett idegen állampolgárságot, elveszti a japán honosságát. Rendkívül szigorú szabályokat írt elő, amelyet a népességgazdasági célok érdekében fogadtak el. KIRÁLYFI, 1912. 181–186. Scheerbarth ismertetette a kettős állampolgárság keletkezésének alapesetét és a *ius soli* elvének érvényesülését. SCHEERBARTH, Walter: *Staatsrecht.* Industrieverlag Spaeth & Linde, Berlin–Wien, 1942. 57., LANDAGRAFF, Th.: *Reich- und Staatsangehörigkeits-Gesetz.* Annalen des Deutschen Reiches, 3. Band, 1870. 634–635. A német állampolgársági jog történetéhez és fogalmának alakulásához: HELFRITZ, Hans: *Allgemeines Staatsrecht.* Albert Nauck & Co., Detmold, 1949. 103–106., ANSCHÜTZ, Gerhard: *Lehrbuch des Deutschen Staatsrechts.* Verlag von Duncker & Humboldt, München–Leipzig, 1919. 245., SENDEL, Max: *Die deutsche Reich- und Staatsangehörigkeit.* Annalen des Deutschen Reiches, 1876. 136. Drobig külön kitért a *familienangehörigeit* fogalmának alakulására és szerepének bemutatására. DROBIG, Leo: *Die Wirkungen des Erwerbes und des Verlustes der Reich- und Staatsangehörigkeit.* F. Bär’s Buchdruckerei, 1910. 2–4. Az 1870. évi német állampolgársági törvénnyel kapcsolatban: GEFELER, Ernst: *Staatsangehörigkeit und Wehrpflicht unter besonderer Berücksichtigung Deutschlands und des neuen Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetzes v. 22. 7. 13.* Druck der Universitäts-Buchdruckerei von E. Th. Jacob, Erlangen, 1916. 1., MARTITZ, F. v.: *Das Recht der Staatsangehörigkeit im internationalen Verkehr.* Annalen des Deutschen Reiches. 1875. 1116., JOHN, Gustav: *Die Handlungsfähigkeit als Voraussetzung für die Naturalisation nach deutschem Reichsrecht.* Druck von Julius Abel, Greifswald, 1897. 19–20., MAGNUS, Arthur Gustav: *Inhalt und Staatsrechtliche Schranken des Reichsindigenats nach Art 3. der Reichsverfassung.* Druck von Julius Abel, Greifswald, 1904. 20–21., LINDE, MAX: *Der Verlust der Staatsangehörigkeit durch Auswanderung nach Früherem deutschen Recht (ca. 1800–1870).* Druck von Adolf F. Petersen, Hamburg, 1908. 59–60., BLUMENTHAL, Carl: *Die Konflikte der deutschen Staatsangehörigkeit im internationalen Verkehr.* Buch- und Kunstdruckerei Rössler & Herbert, Heidelberg, 1916. 7. Ostermann részletesen felsorolta az állampolgárság megszerzésének és elvesztésének az eseteit. OSTERMANN, Matthias: *Der Verlust der Staatsangehörigkeit durch Nichtgebrauch.* Buchdruckerei Maretzke & Martin, s. l. 1906. 11. A német és a magyar állampolgárság harmonizációját segítette volna elő egy kölcsönös megállapodás. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek (továbbiakban: MtkJv.) 19. sz. MOL K 27 (1877. 03. 09.) 21R/27.

⁴³ HAJAS Barnabás: *Az állampolgárság.* In: Kilényi Géza – Hajas Barnabás (szerk.): *Fejezetek az alkotmányjog köréből.* Rejtjel. Budapest, 2005. 277–278.

⁴⁴ Az OPTK is tartalmazta ezt a szabályt. A gyermekek örökölték az apa állampolgárságát. ULBRICH, 1883. 80. Az OPTK megalkotásának történetéhez és rendelkezéseinek bemutatásához: HOMOKI-NAGY Mária:

gársága különböző volt és mindkét szülő állama a *ius sanguinis* elvét érvényesítette, akkor a gyermek kettős állampolgárságú lett. A második esetben honosítással szerzett valaki többes állampolgárságot, de csak akkor, ha a naturalizált személy megtartotta eredeti honpolgárságát. Természetesen családjogi ténnyel is keletkezhetett többes állampolgárság, amelynek esetei a házasság, az örökbefogadás és a másik szülő ismertetése válása.

Az előbb felsorolt jogcímek következőképpen érvényesültek a gyakorlatban. A nő követte férje státuszát, hiszen ha külföldi állampolgárságú férfihez ment feleségül, akkor elvesztette eredeti honosságát.⁴⁵ Ha a házasság fennállása alatt a férj állampolgárságában változás történt, a feleség honossága is megváltozott. Később ezen a kötöttségen változtattak, amelynek következtében a nő megtarthatta eredeti állampolgárságát, és így kettős állampolgárság alakulhatott ki.⁴⁶ Az örökbefogadás esetén is hasonló volt a helyzet. Abban az esetben, ha az örökbefogadott és az örökbefogadó állampolgársága nem volt azonos, és az örökbefogadással az örökbefogadott személynek nem szűnt meg az eredeti állampolgársága.⁴⁷ Előfordulhatott, hogy a gyermek születésének időpontjában csak az egyik szülőt ismerték, amelynek következtében annak állampolgárságát szerzte meg. Ha idővel ismertté vált a másik szülő, akkor megszerezhetette annak a honosságát is, amelynek eredményeként a gyermek kettős állampolgárrá vált.

A többes állampolgárságból eredő vitákat belső szabályozással vagy nemzetközi szerződések kötésével lehetett volna rendezni. Az első esetben megoldást jelentett, ha az illető eredeti állampolgárságát elvesztette, vagy ha a honosság megszerzésének előfeltétele az elbocsátás, vagy a huzamos távollét, vagy az ország területének végleges elhagyása lett volna.⁴⁸ A nemzetközi egyezményrel történő szabályozás esetén beszélhetünk

A magyar magánjog kodifikációja a 19. században. Jogtörténeti Szemle, 2004. 1. sz. 6., Uő.: *Az Osztrák Polgári Törvénykönyv hatása a magyar magánjogra.* In: Antalóczy Péter at. al. (szerk.): *Kormányzás és kodifikáció. Tanulmányok az újkori Európa jogfejlődéséről.* Új Ember Kiadó, Budapest, 2006. 227–247., Uő.: *Az Osztrák Polgári Törvénykönyv és a kiegyezés.* Jogtörténeti Szemle, 2007. 3. sz. 16–24., BALOGH Judit: *A magánjog átalakításának 1848-as kísérlete és az osztrák jog uralma.* In: Vörös Imre (szerk.): *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetek 1848-ról.* Logod Bt, Budapest, 2001. 186., KAJTÁR István: *A német (osztrák) térség állam és jogfejlődése.* In: Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.): *Általános Jogtörténet I. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 318–319., NESCHWARA, Christian: Osztrák jog Magyarországon.* Jogtörténeti Szemle, 2007. 3. sz. 42–46.

⁴⁵ Ezt Vutkovich is hangsúlyozta, hiszen ha ezt a szabályozást nem érvényesítették volna, akkor többes állampolgárság alakulhatott volna ki. Voltak olyan államok (pl. Argentína, Venezuela, USA), ahol a nő a házasságkötéssel nem veszítette el automatikusan az állampolgárságát, ez csak akkor következett be, ha hazájából elköltözött. VUTKOVICH Sándor: *Magyar alkotmányjog.* Wigand F. K. Könyvnyomdája, Pozsony, 1904. 179. Cott ismertetette a nők állampolgárságának változását házasságkötésük által az Amerikai Egyesült Államokban. COTT, Nancy F.: *Marriage and Women's Citizenship in the United States, 1830–1934.* The American Historical Review, vol. 103. no. 5. 1998. 1440–1474., BREDBENNER, Candice Lewis: *A Nationality of Her Own. Women, Marriage, and the Law of Citizenship.* University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1998. 16.

⁴⁶ Herger Csabáné a Ht. alapján mutatja be a házasság megszűnésének szabályait. HERGER CSABÁNÉ: *A nővételezéstől az állami anyakönyvezettségig. A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2006. 155–162. Ezek a rendelkezések az állampolgársági jogban is jelentős szerepet kaptak.

⁴⁷ FERENCZY Ferenc: *Magyar állampolgársági jog.* Kner Izidor Könyvnyomtató, Gyoma, 1930. 74., BESNYŐ Károly (szerk.): *A magyar állampolgárság (Megszerzése és elvesztése a gyakorlatban).* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1982. 105–107. Ulbrich is kitért az osztrák állampolgársági jogban az örökbefogadás megítélésére. ULBRICH, 1883. 80.

⁴⁸ BESNYŐ, 1982. 89–120.

multilaterális és bilaterális szerződésekről.⁴⁹ Ilyen szerződéssel biztosan el lehetett kikerülni a kettős állampolgárság keletkezését. Vutkovich helyesnek vélte ezt a megoldást, mert a törvény azt az elvet fogalmazta meg, hogy „az a magyar állampolgár, a ki egyszersmint más állam polgára, mindaddig magyar állampolgárnak tekintendő, míg magyar állampolgárságát a jelen törvény értelmében el nem veszítette.”⁵⁰ A kettős állampolgárság ténye nem szorult a másik állam részéről elismerésre, hiszen minden ország saját maga határozta meg az állampolgársági jog szabályait, amelynek negatív következményeit egyezmények kötésével lehetett kikerülni.⁵¹

A törvény hatálya nem érintette azokat a nemzetközi szerződéseket, amelyeket hatálybalépését megelőzően kötöttek. Ezen szerződésekben a jogszabálytól eltérő rendelkezéseket is megállapíthattak. A törvény 47. §-a a kizárólagosságot annyiban segítette elő, hogy olyan szerződésekről is lehetett szó, amelyekben az állampolgárság kumulációját kívánták megelőzni.⁵² Ezzel a megállapítással szoros összefüggésben van, hogy a monarchia két államában nem létezett közös állampolgárság, a „közös uralom pusztán tényleges közösséget” jelentett.⁵³

A kettős állampolgárság megszüntetését vagy minimálásra csökkentését szolgálta az elbocsátási okirat beszerzésének a kötelezettsége. A többes állampolgárságot ebben az esetben is csak akkor kerülhették ki, ha az érintett állam állampolgársági joga ismerte ezt a jogintézményt.

A belügyminiszteri anyagokban kevés ügy kapcsán merült fel a kettős állampolgárság kérdése. Toborovics Sándor ügyében hivatkoztak a törvény 36. §-ára. Tisztázandó jogi előkérdés volt, hogy az illető megszerezte-e a szerb állampolgárságot. A miniszter kijelentette, hogy mindaddig magyar állampolgárnak kellett tekinteni az illető személyt, míg a magyar állampolgárságát az 1879:L. tc. alapján el nem veszítette. Az ügyiratok tanulsága szerint a minisztérium nem állított ki elbocsátási okiratot.⁵⁴ Egy másik esetben a belügyminiszter szintén a törvény 36. §-ára hivatkozott. Gróf Kinszky Ernő Rudolf ügyében kiderült, hogy az 1723-ban honosított Kinszky Lajos leszármazottja. A belügyi

⁴⁹ Az állampolgárság kérdését szabályozta az Amerikai Egyesült Államok és az Osztrák-Magyar Monarchia által 1870-ben kötött honosítási egyezmény. A témáról bővebben: VARGA Norbert: *A honosítás jogintézménye, különös tekintettel az Amerikai Egyesült Államok és az Osztrák-Magyar Monarchia által kötött 1870-es államszerződésre*. Jogtörténeti Szemle, 2004. 3. sz. 54–57. 54–57. Az 1876:XVII. tc. a svájci letelepedések tárgyában kötött szerződést tartalmazta. A belügyminiszter 1888. március 28-án rendeletet adott ki a volt állampolgárok visszafogadása iránt a svájci szövetséggel kicserélt nyilatkozat közzététele tárgyában. Szintén belügyminiszteri rendelet szabályozta a Romániában élő, osztrák-magyar véencek helyzetét, amely a Romániával kötött nemzetközi egyezmény végrehajtási rendelete volt. A Szerbiával kötött kereskedelmi egyezményben rögzítették, hogy egyik állam polgára sem szerezhetett a másik országban állampolgárságot mindaddig, míg nem kapta engedélyt az állampolgári kötelékből való kilépésre. VUTKOVICH, 1904. 180. E szerződések jelentőségét Polner is kiemelte. POLNER Ödön: *Az állampolgárság*. In: Márkus Dezső (szerk.): Magyar jogi lexikon. 1. köt. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest, 1989. 484.

⁵⁰ Vutkovich szerint a törvényi szabályozás e rendelkezése ellentmondott a nemzetközi jog szabályainak. VUTKOVICH, 1904. 181.

⁵¹ HAJAS, 2005. 277.

⁵² KIRÁLYFI, 1912. 244.

⁵³ KIRÁLYFI Árpád: *Az állampolgári jogviszonyok Boszniában és Hercegovinában*. Jogállam, 1909. VIII. évf. 434. Bosznia tekintetében Királyfi kijelentette, hogy mivel nem jött létre külön szuverenitás, külön állampolgárságról sem beszélhetünk. E területeken a bosnyák tartományi illetőség érvényesült. Uő.: *A bosnyák-hercegovinai tartományi illetőség és következményei*. Magyar Jogászegyleti Értekezések, 1911. Új Folyam, 3. köt. 21. füzet, 1–102.

⁵⁴ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) K 150. I. 10. 1883. 46009. jegyzőkönyvi szám (továbbiakban: jks.) 29191. alapszám (továbbiakban: apsz.) Az ügy kapcsán: MOL K 150. I. 10. 1883. 29191. jks. 29191. apsz., MOL K 150. I. 10. 1884. 4211. jks. 4211. apsz.

anyagokból nem lehet megállapítani, hogy a kettős állampolgárságot elfogadhatónak tartották-e a főrendi házi tagok esetében is.⁵⁵ Ez azonban nem zárta ki, hogy a főrendi házi tagok ne legyenek kettős állampolgárok.

Az osztrák közjogászok (pl. Milner) e rendelkezést úgy értelmezték, hogy a törvény elfogadta a kettős állampolgárságot.⁵⁶ Az osztrák közjog igyekezett levezetni a magyar állampolgársági jog kumulálásának lehetőségét, amely alapját képezte volna az osztrák-magyar állampolgárság megteremtésének. Királyfi véleménye szerint az érintett szakasz célja más volt, mert a törvényhozó akarat itt arra irányult, hogy egy magyar állampolgár egy másik állampolgárságot is megszerezhesen. Ebben az esetben csak a magyar állampolgárságot tekintette fennállónak. Ez a törvényi rendelkezés éppen azt jelentette, hogy egy magyar állampolgár nem lehetett egyidejűleg más ország honpolgára. Nem lehetett figyelembe venni azt a tényt, ha a személynek két állampolgársága volt. A „magyar jog ezt az állapotot jogi figyelemben nem részesíti, az ily személy továbbra is kizárólag mint magyar állampolgárt kezeli, más szóval, hogy a magyar állampolgárság mellett idegen állampolgárságot egy személyben nem tűr meg.”⁵⁷

A törvény pontosan rögzítette, hogy a magyar állampolgárság idegen honossággal való kumulációja esetén az illetőt magyar állampolgárként ítéli meg. Ez azt jelentette, hogy a magyar állampolgárságot nem befolyásolja, hogy az érintett személynek több honpolgársága van. Ez fejezte ki leginkább az állampolgárság exkluzivitását. A magyar állampolgári státusszal nem fért össze egy másik állampolgárság. A magyar jog a többes állampolgársággal rendelkező személyeknek is épp úgy megadta a védelmet, mint azoknak akik „csak” magyar honosok voltak. Ez a szabály akkor is érvényesült, ha az illető a másik állampolgársága szerinti állam területén tartózkodott.⁵⁸

Kmety szerint a magyar jog csak „supponálja” a többes állampolgárságot, amely azonban nem jelentette annak jogi elismerését.⁵⁹ A törvény egyszerűen csak azzal a lehetőséggel számolt, hogy a kettős állampolgárság egyszerűen *de facto* bekövetkezhetett. A képviselők ezért fogadták el a törvény 36. §-át, amellyel a többes állampolgárság jogi elismerését megtagadták. Királyfi a kettős állampolgárság ilyen szabályozását európai „unicum”-nak tekintette, hiszen „implicite az állampolgárság exclusivitásának ilyen merrev formában való kijelentésével a tételes jogok egyikében sem találkozunk.”⁶⁰

⁵⁵ MOL K 150. I. 10. 1888. 80838. jks. 69955. apsz., MOL K 150. I. 10. 1888. 7686. jks. 69955. apsz.

⁵⁶ MILNER, Emanuel: *Die österreichische Staatsbürgerschaft und der Gesetzartikel L:1879 über den Erwerb und Verlust ungarischen Staatsbürgerschaft*. Verlag und Druck von Franz Fues, Tübingen, 1880. passim.

⁵⁷ Királyfi szerint ezzel analóg rendelkezést fogalmazott meg az 1870. évi angol törvény, amely szerint a honosított angol alattvaló azon ország területén tartózkodott, amelynek honosítása előtt állampolgára volt, mindaddig nem minősült angolnak, míg másik állampolgársága meg nem szűnt az illető állam törvényeinek rendelkezései szerint. Ez a rendelkezés nem teljesen felelt meg a kettős állampolgárság fennállását. Hasonlóképpen szabályozta a kérdést az 1903. évi svájci szövetségi törvény is. E rendelkezések célja az volt, hogy elkerüljék a diplomáciai bonyodalmakat és a fiktív naturalizációt. KIRÁLYFI, 1912. 239–240. Az 1870. évi angol állampolgársági törvény rövid bemutatása: DUMMETT, Ann–NICOL, Andrew: *Subjects, Citizens, Aliens and Others. Nationality and Immigration Law*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1990. 87–89.

⁵⁸ Az angol és a svájci állampolgársági jog a többes állampolgárság joghatásait elismerte és jogállapotként fogta fel. Ezzel szemben a magyar jog semmilyen jogkövetkezményt nem fűzött a másik állampolgársághoz. KIRÁLYFI, 1912. 241.

⁵⁹ KMETY KÁROLY: *A magyar közjog tankönyve*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1911. 74. Ezzel a megállapításával Királyfi is egyetértett. KIRÁLYFI, 1912. 241.

⁶⁰ Uo. 242.

A törvény nem gondoskodott e rendelkezés gyakorlati érvényesüléséről, mert nem akadályozta meg a többes állampolgárság kialakulását. Megkövetelte volna a jogszabály, hogy csak azok a személyek szerezhessenek magyar állampolgárságot, akik kiléptek állampolgári köteleikükből. Azt is feltételként kellett volna szabályozni, hogy ne tarthassák meg eredeti állampolgárságukat azok a személyek, akik meg akarták szerezni a magyar honosságot. Ezen követelményeknek azonban a törvény nem tett eleget, mert nem írta elő feltételként a honosításnál és a visszahonosításnál a korábbi állampolgárság megszüntetését.⁶¹ Nem volt a törvénynek olyan rendelkezése, amely pozitív módon értékelte volna a többes állampolgárságot. Ezért érdemes megvizsgálni, hogy dogmatikailag a jogszabály mely szakaszainak lett volna a feladata a kizárólagosság elvének érvényesítése.

A 19. § kimondta, hogy „mindaddig, míg idegen honosságuk be nem bizonyítatik, magyar állampolgároknak tekintendők: 1. akik a magyar korona országai területén születtek, 2. akik ezen területen mint lelencek találtattak és neveltetnek vagy felneveltettek.”⁶² Roszner szerint a törvényalkotók ezzel a rendelkezéssel a többes állampolgárság kialakulását segítették elő. Ezzel Királyfi nem értett egyet, mert a jogszabály nem ezt, hanem a magyar állampolgárság *praesumptio*-ját célozta. Ideiglenes jelleggel megkapta a magyar állampolgárságot az illető, akinek az eredeti állampolgársága ismeretlen volt. Abban a pillanatban, amikor a helyzetet véglegesen tisztázták, az átmeneti jellegű állampolgárság megszűnt. Királyfi szerint ezért nem jelentette ez a rendelkezés a többes állampolgárság kialakulását. Véleményem szerint e jogszabályhely elsődleges célja a hontalanság megelőzése volt, ami prioritást élvezett. Nem is alakulhatott ki kettős állampolgárság, hiszen csak magyar állampolgársággal rendelkezett az illető, míg eredeti állampolgárságát nem ismerték.

A visszahonosítással kapcsolatos 39. § csak annyiban érintette a kizárólagosság elvét, hogy előnyben részesítette azon személyeket, akik nem szereztek időközben idegen állampolgárságot. Aki távollét vagy elbocsátás miatt vesztett el a magyar állampolgárságát és más honosságot nem szerzett, vissza lehetett venni még akkor is, ha az ország területére nem tért vissza. A törvény 48. § lehetőséget teremtett opció útján arra, hogy a többes állampolgárságot kiküszöböljék. Linder Károly ügyében kiderült, hogy a belügyminiszter figyelmeztette a főváros polgármesterét, hogy mindent tegyen meg annak érdekében, hogy a kettős állampolgárságot a minimálisra csökkentse. Linder nem kérte az idegen állampolgárságának a fenntartását az 1879:L. tc. 48. §-a alapján, amely tisztázta az esetet.⁶³

Ezekből a rendelkezésekből világosan kiolvasható, hogy a törvény nem törekedett arra, hogy a többes állampolgárság megelőzése érdekében mindent megtegyen. Pusztán elvi kijelentést tett annak érdekében, hogy elkerülje az állampolgárság halmozását. Elmulasztotta a „reális biztosítékokat”, hiszen kimondta „a magyar állampolgárságnak más állampolgársággal való összeférhetetlenségét, de mit sem tesz arra nézve, hogy más állampolgársággal való cumulatio be ne következhessek.”⁶⁴

⁶¹ Ez a feltétel szerepelt az 1848. és az 1868. évi javaslatban is. SZALAY László: *Publicistai dolgozatok*. 2. köt. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest, 1847. 189–209., 213–237.

⁶² 1879:L. tc. 19. §

⁶³ MOL K 150. I. 10. 1890. 60305. jksz. 7247. apsz., MOL K 150. I. 10. 1890. 44734. jksz. 7247. apsz., MOL K 150. I. 10. 1890. 30868. jksz. 7247. apsz., MOL K 150. I. 10. 1890. 23740. jksz. 7247. apsz., MOL K 150. I. 10. 1890. 11566. jksz. 7247. apsz., MOL K 150. I. 10. 1890. 7247. jksz. a lapszám hiányzik.

⁶⁴ KIRÁLYFI, 1912. 245.

A belügyminiszter a joghézagot a törvény gyakorlati végrehajtása során igyekezett pótolni, hiszen a jogszabály lehetőséget teremtett a *diszpozitív* értelmezésre. E helyen azonban némi pontosításra szorul Királyfi álláspontja, hiszen a törvény a horvát bánt ugyanolyan jogkörrel ruházta fel, mint a magyar belügyminisztert. Mindketten diszkrecionális jogkörrel rendelkeztek az állampolgárság megadására irányuló eljárásban.

A minisztérium igyekezett a gyakorlat igényeinek érvényt szerezni. A belügyminiszter megtagadhatta a honosítást, ha a törvényben rögzített feltételek közül valamelyik nem teljesült. A miniszter törekedett a kizárólagosság elvének érvényesítésére. A törvény végrehajtási utasítása előírta: figyelembe kellett venni a honosításnál, hogy a kérelmezőt hazája elbocsátotta-e. A kormány arra törekedett, hogy a „status duplex bekövetkezését a lehetőség” elhárítsa.⁶⁵ Az elbocsátást olyan esetekben lehetett csak megkövetelni, ha az érintett állam állampolgársági joga ismerte a jogintézményt. Erre nézve nemzetközi szerződéseket is lehetett kötni, amelynek hiányában a belügyminiszter kénytelen volt honosítani a kérelmezőt, még akkor is, ha ez a többes állampolgárság kialakulásához vezetett.⁶⁶ A törvény csak a többes állampolgárság tilalmának elvét rögzítette, de ennek a principiumnak nem szerzett gyakorlati érvényt, amelynek következtében ez a szabály absztrakt jogelvé maradt. A törvény *de jure* nem ismerte el a kettős állampolgárságot, azonban *de facto* nem tett semmit a megakadályozása érdekében. „Az exclusivitas elvi deklarációja tehát, a kettős állampolgárság tényleges bekövetkezésének elhárítása nélkül pusztán nundum principium, amelynek önmagában gyakorlati értéke nincsen.”⁶⁷

A kettős állampolgárság esetén két szuverén állam szabályai ütköztek egymással, amelyet csak kölcsönös engedeékenység mellett lehetett feloldani. A 36. § a hatóságok számára nem biztosította ezt a lehetőséget, mert kötelező szabályként írta elő az állampolgárság halmozásának tilalmát. Nem lehetett méltányossági, humanitárius vagy egyéb egyéni érdekeket figyelembe venni a honosításnál. A hatóságok nem érvényesítették ezt a szabályt következetesen, eltérhettek a 36. § rendelkezéseitől, amely csak *lex imperfecta* maradhatott.⁶⁸

A törvény ismertetett rendelkezése kimondta, hogy az idegen állampolgárságot nem veszi figyelembe, amely *implicit*e azt jelentette, hogy a honosítás útján szerzett idegen állampolgárságnak sem tulajdonított jelentőséget a magyar állampolgárság szempontjából. A törvény a kettős állampolgárság megszüntetésének leggyakorlatiasabb elvét nem

⁶⁵ Uo. 245.

⁶⁶ Ausztriával és Szerbiával volt ilyen szerződésünk. A német kormány ezt a szerződést 1869-ben felmondta. A belügyminisztérium szándékában állt, hogy Olaszországgal is tető alá hozzon egy hasonló tárgyu megegyezést. Uo. 246.

⁶⁷ Királyfi szerint a törvény nem praktikusán határozta meg a rendelkezéseket a kettős állampolgársággal kapcsolatban, mert a másik honosságot „*non existensnek*” ítélte, amelyet a gyakorlatban következetesen nem lehetett érvényesíteni. A *strict* jogszabályok felállítása kockázatosnak bizonyultak, hiszen mindig egy konkrét esetben kellett értékelni, hogy az állampolgársági jog szabályait hogyan kell alkalmazni. Nem lehetett arról sem megfelelkezni, hogy ezen a téren politikai szempontokat is figyelembe kellett venni. Ezért helyes Királyi megállapítása, hogy a „törvényhozások általában nyitva szokták hagyni az állampolgárságok közötti összeütközések megoldásának kérdését és azoknak eldöntését rendszerint átengedik az eljáró hatóságok discretiónájának.” Uo. 247–248.

⁶⁸ A törvény 36. §-a alapján a diplomáciai védelem minden magyar állampolgárt megilletett mindaddig, míg el nem veszítette honosságát. A külügyi hatóságnak védenie kellett a katonai szökevényeket e rendelkezés alapján. Erre az esetre Királyfi javasolta, hogy a diplomáciai védelmet függesszék fel. Uo. 248–249.

mondta ki, azaz, hogy az idegen állampolgárság megszerzésével elvesz a magyar honosság. E tekintetben következetes maradt a közjogi hagyományokhoz.⁶⁹

Dogmatikailag meg kell vizsgálni a magyar és az osztrák állampolgárság egymáshoz való viszonyát. A kiegyezési törvény az osztrák állampolgárságot az osztrák örökös tartományok körére korlátozta, amelynek következtében az állampolgárság tekintetében jelentkező centralisztikus törekvések végét jelentette.⁷⁰ Az 1867. december 21-ei alaptörvény az osztrák állampolgárságot egyedül a birodalmi tanácsban képviselt területekre korlátozta.⁷¹ Ez azonban nem így történt. Az egységes birodalmi állampolgárság (*Reichsbürgerrecht*) gondolata továbbra is fennmaradt és az osztrák bírósági gyakorlatban is érvényesült.⁷² Jelentkezett a nemzetközi kapcsolatokban, ahol az osztrák és magyar állampolgárság összeférhetőségét hirdették. Az osztrák állam belső jogában is megfigyelhető volt az a tendencia, hogy felélesszék a birodalmi polgárság gondolatát. Az osztrák jogászegylet 1868-ban kiadott javaslatában kíváncsian látott volna egy, az osztrák és a magyar állampolgárság feletti *indigenatus* létrehozását, amelyen keresztül megvalósíthatónak vélte a monarchia állampolgárságát, mint a két ország közötti közjogi kötelék kifejeződését. Ezzel a felfogással szemben meg kell említeni, hogy Baintner szerint „ausztriai alattvaló [...] más államok polgára nem lehet.”⁷³

A közös ügyekre való tekintettel a két állampolgárságot egységesítő kötelék létrehozását az osztrákok szorgalmazták. Volt olyan elképzelés, hogy az osztrák és a magyar állampolgárok mindkét ország területén belföldi polgároknak minősültek volna. Milner a kettős állampolgárság intézményét szerette volna megvalósítani. Véleménye szerint közös ügyi szolgálatban csak olyan személyeket kellene alkalmazni, akik kettős, osztrák-magyar állampolgárok, vagy alkalmazásuk előtt megszerezték a másik állam honos-

⁶⁹ Ez az elv megtalálható a *Code Civil*-ben, a *common law* és az USA jogrendszerében is. Az európai országok közül csak a svájci, az orosz és a német jog nem ismerte ezt az elvet, amelyet a 19. században újraformalizált állampolgársági törvények többsége recipiált. Uo. 250–251.

⁷⁰ Az osztrák állampolgárságról bővebben: KARVASY Ágost: *Az ausztriai általános polgári törvénykönyv. Rendszeresen előadva a hivatalos kiadáshoz kapcsolt függelék és a legújabb törvények által létrehozott toldásokkal és változásokkal*. Hoffmann és Molnár, Pest, 1870. 11–12., BAINTEYER János: *Az ausztriai általános magánjog alapjai tekintettel a római jogra, s a francia és szászországi polg. törvénykönyvre. Függelékkel, ez elveknél a magyar jogéletre való alkalmazásáról*. Kertész József nyomása, Pest, 1868. 114–117., HALLER Károly: *Az osztrák általános polgári törvénykönyv (szövege) jelenleg még érvényes alakjában*. Az Athenaeum R. Társa kiadása, Budapest, 1884. 1884. 11., MILNER, 1880. 4–83., ADAMOVICH, Ludwig: *Grundriss des österreichischen Staatsrechtes (Verfassungs- und Verwaltungsrechtes)*. Druck und Verlag der Österr. Staatsdruckerei, Wien, 1927. 84–85., Uő.: *Grundriss des österreichischen Staatsrechtes (Verfassungs- und Verwaltungsrechtes)*. Druck und Verlag der Österr. Staatsdruckerei, Wien, 1935. 261–263., Uő.: *Handbuch des österreichischen Verfassungsrechts*. Springer Verlag, Wien–New York, 1971. 475–477., BERNATZIK, Edmund: *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*. Mainzische k. u. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung, Wien, 1911. 152–153.

⁷¹ „Nach dem Staatsgrundgesetze vom 21. Dezember 1867 über die Allgemeinen Rechte der Staatsbürger besteht für alle Angehörigen der im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern besteht ein allgemeines österreichisches Staatsbürgerrecht.” ULBRICH, Joseph: *Das Staatsrecht der österreichisch-ungarischen Monarchie*. In: Henrich von Marquardsen: *Handbuch des Oeffentlichen Rechts der Gegenwart in Monographien*. III. Band, J. C. B. Mohr, Freiburg–Tübingen, 1884. 33. Karminski is ugyanezt hangsúlyozta. KARMINSKI, 1887. 11., HERRMANN-HERRNITT, Rudolf: *Handbuch des österreichischen Verfassungsrechtes*. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1909. 78.

⁷² Lásd az osztrák közigazgatási bíróság 1891. december 11-ei 3976. számú határozatát. FREIHERRN VON BUDYNSKI, Adam: *Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes*. XV. Jahrgang, Verlag der Manß'schen k. u. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung, Wien, 1891. 912–916.

⁷³ BAINTEYER, 1868. 114.

ságát. A közös hadseregbe besorozott katonák pedig *ipso jure* megszereznék a másik állampolgárságot.⁷⁴

Királyfi szerint az osztrák közjogászok mindegyike hirdette a monarchia állampolgárságának a gondolatát. A korabeli művekben használták a „monarchia alattvaló” és a „birodalmi alattvaló” kifejezést.⁷⁵

Az osztrák közjogi szakirodalom a két ország viszonyát reálunió helyett szövetséges államként szerette volna feltüntetni. Azt szerette volna kimutatni, hogy a nemzetközi viszonylatban létezett az egységes állampolgárság. A közös kormányzat hivatalnokait osztrák-magyar állampolgároknak tekintette. Birodalmi polgárként harcoltak az osztrák-magyar állampolgárok a közös hadseregben, állampolgári engedelmességgel és hűséggel a császárnak tartóztak, és mint birodalmi állampolgárok részesültek diplomáciai védelemben. A delegációk tagjainak megválasztásában közvetetten részt vettek, amelynek következtében politikai jogokat is gyakoroltak. Ezt nevezte tágabb törvényhozásnak (*weiterer Reichstag*).⁷⁶ Az osztrák közjog egy nemzetközi értelemben vett egységes jogi státuszt akart teremteni az osztrák-magyar állampolgárság létrehozásával.

Királyfi szerint a „két állampolgárság közötti jogi kapcsolatot dedukálni, illetve ezt a különleges megítélést egy ilyen, a két állampolgárságot egybefogó kapcsolat felvetésére alapítani, teljesen önkényes értelmezése e kivételes jogszabálynak.”⁷⁷ Közös állampolgárságot csak közös elhatározás mellett lehetett volna kialakítani. A magyar tételes jog és a joggyakorlat sem ismerte a közös állampolgárság intézményét, „ámde mi sem áll távolabb a magyar jogtól, mint az, hogy Ausztriával szemben a magyar állampolgárság önállóságának rovására bárminő concessiót tegyen és akár a két állam egymás közötti viszonyában, akár külfölddel szemben az osztrák és a magyar állampolgárság között szerves összefüggést létesítsen.”⁷⁸

Az osztrák fél álláspontját erősítették azok a nemzetközi szerződések, amelyek pontatlan megfogalmazása miatt az osztrák-magyar állampolgárság intézményére utaltak.⁷⁹ Királyfi véleménye helytálló, miszerint az 1871. évi szerződésből tényleg kiolvasható a közös állampolgárság intézményének a léte, de ez csak a helytelen, jogilag egyáltalán nem szakszerű fogalmak használata miatt alakulhatott ki. Ez ellenkezett a hatályban lévő törvények *terminusaival*. A nemzetközi jogegység teóriája következtében elterjedt közös állampolgárság gondolata közjogilag nem állta meg a helyét. Ezzel azt szerették

⁷⁴ MILNER, 1880. 83–105.

⁷⁵ KIRÁLYFI, 1912. 213.

⁷⁶ Ez azonban a tényleges közjogi viszony félremagyarázást jelentette. Ezzel a véleménnyel Királyfi sem értett egyet. Uo. 214.

⁷⁷ Uo. 215.

⁷⁸ Uo. 216. A magyar állampolgársági jog önállóságának feladásáról csak a magyar törvényhozás dönthetett volna.

⁷⁹ Ilyen szerződés volt az 1871:XLIII. tc.-be iktatott honosítási egyezmény az Amerikai Egyesült Államokkal, amely első és második cikkében az osztrák-magyar monarchia polgáiról beszélt. Ez alapján alakult ki a nemzetközi irodalomban a közös állampolgárság gondolata. Uo. 217. Ez abból a tényből eredt, hogy a szerződést az Osztrák-Magyar Monarchia kötötte az USA-val. Hasonló szóhasználattal találkozhatunk az 1875-ben kötött szerződésben, amelyet Ausztria és Magyarország Svájjal kötött a letelepedés ügyében. Az 1876:XVII. tc.-be iktatott szerződés a két szerződő állam polgáiról beszélt, amely kifejezést félreérthető módon is lehetett magyarázni. Említést tett azonban az osztrák-magyar alattvalókról, amely már jogilag is a közös állampolgárság meglétére utal. Az 1882:XXX. tc.-ben rögzített kereskedelmi szerződés is a két szerződő fél (Monarchia és Szerbia) alattvalói kifejezést használta. Uo. 217. Az 1867:XII. tc. 7.§-a is osztrák-magyar alattvalókat említett. FERDINÁNDY Gejza: *A királyi méltóság és hatalom Magyarországon*. Kilián, Budapest, 1895. 314.

volna elérni az osztrákok, hogy bevigyék a nemzetközi életbe az osztrák-magyar állampolgárság létezésének a gondolatát. Ez megzavarhatta volna a külföldi hatóságok által a magyar állampolgárok jogi megítélését és esetleg nemzetközi konfliktusokat idézhetett volna elő. Ezért Királyfi helyesen azt javasolta, hogy a jövőben nagyobb gondot fordítsanak a nemzetközi szerződések megfogalmazására és pontosabb jogi *terminus technicus*-okat alkalmazzanak, hogy az „állampolgárság jogi individualitása határozottan kifejezésre jusson, különösen azon szerződések szövegezésében, amelyek a magyar és az osztrák állampolgároknak a külföldön való jogi helyzetét szabályozzák.”⁸⁰

Az osztrák közjogban elterjedt volt, hogy a magyar és az osztrák állampolgárság együttes birtoklása megengedett. Olyan jogállapotról beszéltek, amely esetében az adott személy mindkét államban honpolgársággal rendelkezett. Az osztrák-magyar állampolgárság kompabilitásának elve elismerést nyert a *Reichsgericht* gyakorlatában. Királyfi szerint a bíróság ítéleteiből kitűnt, hogy a testület a magyar állampolgárságot nem tekintette idegennek. Az osztrák honossággal összeférő és egy személy által is birtokolható közjogi státusznak vélte. Ez egyben az állampolgársági jog kumulációját is jelentette volna.

Véleményem szerint a birodalmi állampolgárság elfogadása a közjogi viszony teljes megváltoztatásával járt volna, hiszen ez többet jelentett, mint ha valaki osztrák és magyar állampolgársággal rendelkezett volna. A kettős állampolgárság esetén még mindig létezett volna a magyar állampolgárság. Ellenben a birodalmi állampolgárság megszüntetett volna minden olyan jogviszonyt, amely fennállt a magyar állam és polgára között. Nem létezett volna magyar állampolgárság, amely az állami szuverenitás feladásával járt volna együtt.

A bírósági döntéseket, mint törvénytőló gyakorlatot vették figyelembe, hiszen Ausztriában az állampolgársági jogot egységes törvény nem szabályozta. Ilyen rendelkezéseket az OPTK-ban és a kivándorlási pátensben találhatunk.⁸¹ Az 1867. december 21-én elfogadott törvény kilátásba helyezte az állampolgársági jogszabály megalkotását, de ez nem történt meg. A birodalmi állampolgárság létrehozása kapcsán a bíróságok nem számoltak azzal a következményekkel, amelyek a kettős állampolgárságból eredtek.⁸²

Azt azonban nem szabad elfelejteni, hogy a két állam által 1870-ben kötött szerződés értelmében a honosítást az elbocsátáshoz kötötték, amely a két állampolgárság összeférhetetlenségét deklarálta. A gyakorlat alapján teljes mértékben bizonyítható, hogy az állampolgársági törvény hatályba lépését követően egy ausztriai állampolgár csak akkor honosíthatta magát Magyarországon, ha előbb elbocsátották.⁸³ Ezt minden egyes

⁸⁰ Királyfi kedvező fordulatként értékelte, hogy Magyarország önállóan is köthet szerződéseket. Ez elősegítette a magyar állampolgárság nemzetközi jogalanyiségének az elismerését. A magyar állampolgárság, mint önálló jogi státusz szerepelhetett a nemzetközi viszonyokban. Ilyen szerződés volt az 1912-ben az Amerikai Egyesült Államokkal kötött megállapodás a szerzői jogok védelme tárgyában. KIRÁLYFI, 1912. 218.

⁸¹ Ulbrich kiemelte, hogy az osztrák állampolgárság megszerzésének és elvesztésének a szabályait az OPTK tartalmazza. ULBRICH, 1884. 34.

⁸² Az osztrák díszpolgárság megszerzéséhez szükség volt az osztrák állampolgárság megszerzésére. Uo. 222–223.

⁸³ Ezt a feltételt a magyar hatóságok megkövetelték. Az elbocsátási okirat meglétét pontosan feltüntették az állampolgársági anyagokban. Lamperg Henrik ügye: MOL K 150 1890. I. 10. 21230. jks. 4669. apsz., Hellmann Tivadar ügye: MOL K 150 1888. I. 10. 2404. jks. 2404. apsz., Arnott János ügye: MOL K 150 1888. I. 10. 1885. jks. 1885. apsz., Fischer Jakab ügye: MOL K 150 1888. I. 10. 29205. jks. 2465. apsz., Kurucz Ferenc ügye: MOL K 150 1883. I. 10. 28333. jks. 971. apsz., Weinwurm Antal ügye: MOL K 150 1888. I. 10. 1663. jks. 1663. apsz., Jankiewicz Antal ügye: MOL K 150 1889. I. 10. 1671. jks. 1671. apsz.

esetben feltüntették az állampolgársági anyagokban, ami azt igazolja, hogy helytelen volt az osztrák közjogászok elmélete és bíróságok gyakorlata a tekintetben, hogy létezik közös, a két ország állampolgársága feletti, szupranacionális állampolgárság. Az elbocsátási okirat kiállítása egyben deklarálta, hogy az osztrák polgárnak engedélyezték az idegen állampolgárság megszerzését, amely fordítva is igaz volt. Ha létezett volna bármilyen közös állampolgárság, akkor erre az eljárásra nem lett volna szükség. Nem kellett volna külön törvényben szabályozni az osztrák és a magyar állampolgársági jogot sem.

A *Reichsgericht* tévesen hivatkozott az 1879:L. tc. 48. §-ának rendelkezéseire a birodalmi állampolgárság kialakításánál. A törvény kimondta, hogy magyar állampolgárnak tekintendők azok a személyek, akik a magyar korona országainak területén a törvény hatálybalépése napjáig legalább öt évig megszakítás nélkül laktak és valamelyik belföldi község adóajztromában szerepeltek. Ez a rendelkezés nem érvényesült, ha az érintett a törvény hatálybalépését követő egy éven belül intézkedett idegen állampolgárságának fenntartásáról.

A törvényi előírás átmeneti jellegű volt, hiszen az utolsó szakasza csak 1880 és 1881 között volt érvényben. Ideiglenes jelleggel adta meg a lehetőséget a két állampolgárság együttes létére, amelyre a korábbi időszakban tapasztalható jogbizonytalanság miatt volt szükség. A bíróság 1884-ben olyan törvényi rendelkezésre hivatkozott, amely már nem volt érvényben. Ennek a rendelkezésnek nem a többes állampolgárság kialakítása volt a célja, hanem éppen ellenkezőleg, a kettős állampolgárság elhárítását akarta elérni a kizárólagosság elvének segítségével. Erre azért volt szükség, hogy a bizonytalan állampolgársági státusból adódó vitás helyzeteket elkerülje. Királyfi helyesen állapította meg, hogy a bíróság interpretációja téves volt. „A magyar jogban hiába is keres támaszt az osztrák jogi felfogás a két állampolgárság egyesíthetőségének igazolására, hiába keres támaszt arra, hogy az osztrák-magyar kettős állampolgárság jogi konstrukcióját reánk oktassa.”⁸⁴

Ez az érvelés csak akkor állhatta volna meg a helyét, ha a magyar jog kivételt konstruált volna az osztrák állampolgársági jog tekintetében az exkluzivitás elve alól. Ez azt jelentette volna, hogy a magyar jognak is el kellett volna ismernie az állampolgárság megoszthatóságának elvét. Ennek hiányában az osztrák jog hiába akarta az összeférhetőség elvének hangoztatása mellett a két állampolgárság közötti kapcsolatot bizonyítani. Az „exklusivitásnak elve többet jelent, mint általában más államra nézve, mert nem csupán a magyar állampolgárságnak a nemzetközi forgalomban való megítélése szempontjából bír jelentőséggel, hanem ezen felül különleges közjogi és politikai jelentősé-

Hiánypótlásra szólították fel a honosítandót, ha kérelméhez nem csatolta az elbocsátási okmányt. Erre vonatkozó utasítást az 584/1880. BM rend. 1. pontja tartalmazta. FERENCZY, 1930. 163–164. A gyakorlat alapján megállapítható, hogy ez elengedhetetlen feltétele volt a magyar állampolgárság megszerzésének. Jenis Illés honosítását ezért utasította el a belügyminiszter. MOL K 150 1882. I. 10. 1083. jksz. 1038. apsz. Bilinszky Sótér osztrák állampolgár ügyéből is ez derül ki. MOL K 150 1880. I. 10. 43771. jksz. 13961. apsz. Az osztrák állampolgárság megszerzéséhez is szükség volt az elbocsátásra. Az osztrák honosság megszerzését attól tették függővé, hogy a magyar belügyminiszter kiállította-e az elbocsátási okiratot. Többek között ez derült ki Wellesz Sámuel ügyéből. MOL K 150 1882. I. 10. 596. jksz. 596. apsz. Az elbocsátási okirat: MOL K 150 1882. I. 10. 40189. jksz. 18447. apsz.

⁸⁴ A *Reichsgericht* álláspontja csak akkor lett volna jogilag elfogadható, ha törvényes alapokra tudta volna helyezni álláspontját. Megfelelő elvet keresett a magyar állampolgársági jogban, amelyen keresztül érvényesíteni akarta, hogy a két állampolgárság együttes birtoklása megvalósulhat. KIRÁLYFI, 1912. 224–225. A *Reichsgericht* tevékenységéhez: KIRÁLYFI Árpád: *A Reichsgericht az osztrák és a magyar állampolgárság kompatibilitásáról*. Jogállam, Jog- és Államtudományi Szemle, 1913. XII. évf. 106–118.

get nyer, tekintettel Ausztriához való viszonyunkra.”⁸⁵ Nem lehetett másképp megítélni a két állampolgárság viszonyát, mint egyéb országok tekintetében. A kiegyezéssel nem egy állam jött létre, hanem csak két szuverén állam reáluniójáról beszélhetünk.

A monarchia csupán egy „pusztán tényleges közösség”, amelyben közös állampolgárság nem létezett.⁸⁶ Ezen a véleményen volt Polner is, aki szerint sem létezett közös állampolgárság. Véleménye szerint az osztrák állampolgárok idegennek minősültek Magyarországon, ami fordítva is igaz volt. Ez azonban nem zárta ki, hogy az érintett országok egymással szemben kedvezményeket biztosítsanak. Ezen még az sem változtatott, ha valaki a katonai szolgálatot a közös hadseregben teljesítette. Ez nem hozta létre a monarchia állampolgárságát.⁸⁷

A bíróság azzal, hogy az osztrák állampolgárság kompatibilitását elismerte a magyarral, nem tett mást, mint deklarálta az osztrák állampolgárság összeférhetőségét más honossággal. Ez a kettős állampolgárság létesítésének az elvét is jelentette osztrák részről. Megállapítható, hogy az osztrák alkotmányjogban nem érvényesült az állampolgárság kizárólagosságának elve. Királyfi szerint a két ország viszonyának megítélésében gyökeres ellentét volt. „Mert míg az osztrák jog nem tekinti a magyar állampolgárságot idegen közjogi viszonyoknak és a magyar állampolgárokat, mint láttuk, több irányban is kiemeli a külföldiek sorából, addig a magyar jog az osztrák állampolgárságot feltétlenül idegen közjogi statusnak” tekintette.⁸⁸

Az osztrák közjog Magyarország területét nem tekintette külföldnek, amelynek következtében a kivándorlási pátensnek a távollétre és a jogosulatlan kivándorlásra vonatkozó szabályait nem alkalmazta a hazánkban tartózkodó osztrák állampolgárokkal szemben.⁸⁹

Az osztrák honpolgárság mellett kiemelést érdemel még a horvátok jogi státuszának állampolgársági szempontból történő megvizsgálása. Az első állampolgársági törvényünk szerint a magyar korona országaiban az állampolgárság „egy és ugyan az”.⁹⁰ Ez

⁸⁵ A magyar állampolgárság kizárólagosságának elve révén lehetett csak megvédeni az 1867-ben kialakított közjogi viszonyt, amelynek az állampolgárságra nézve nem volt hatása. A magyar államiság önállóságának közjogi garanciáját jelentette az önálló állampolgárság megőrzésének a gondolata. KIRÁLYFI: 1912. 225. Ez már az 1848. évi állampolgársági törvényjavaslat kapcsán is megjelent. Zarka János személynök az országgyűlésen kijelentette, hogy a külföldiek alatt az osztrák állampolgárokat is érteni kellett. *Felsőleges első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehországok e néven ötödik apost. Királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik esztendei Szent András hava 7-ik napjára rendeltetett Magyarországi Közgyűlésének naplója a tekintetes karoknál és Rendeknél.* Nyomtatott Landerer és Heckenastnál, Pest, 1848. (továbbiakban: KN. 1848.) 105. Ezt a javaslatot Króner Lajos és Somssich Pál is támogatta. KN. 1848. 108. Vö. Gróf Andrássy Gyula felszólalása: KN. 1848. 110.

⁸⁶ KIRÁLYFI Árpád: *Az állampolgári jogviszonyok Boszniában és Hercegovinában.* Jogállam, 1909. VIII. évf. 434.

⁸⁷ Polner szerint a magyar állampolgárság kizárólagossága nem zárta ki, hogy bizonyos körülmények esetén valaki kettős állampolgár lehessen. POLNER, 1989. 486–487.

⁸⁸ Az OPTK 29. §-a lehetőséget teremtett, hogy az állampolgárok munkát vállalhassanak a közhivatalbalépést anélkül, hogy eredeti állampolgárságukat megszüntetnék. A gyakorlat ennek ellenére a közhivatalbalépést az állampolgárság megszerzésének módjaként határozta meg. Az idegen állampolgárság megszerzése nem vonta feltétlenül maga után az osztrák honosság elvesztését. Ebben az esetben tiltott kivándorlásról lehetett beszélni. A többes állampolgárság kivételes esetét ismertette Királyfi az osztrák jogban, hiszen a kettős állampolgárok az Urak Házának is tagjai lehettek (pl. boroszlói herceg, lichtensteini fejedelem). KIRÁLYFI, 1912. 227., HALLER, 1884. 11–12.

⁸⁹ KIRÁLYFI, 1912. 228.

⁹⁰ MOLNÁR Kálmán: *Magyar közjog.* Danubia, Budapest, 1929. 103. Ugyanezen elv jelentőségét hangsúlyozták: HORVÁTH János: *A magyar királyság közjoga.* Dabrowszky és Franke, Budapest, 1894. 121., KMETY, 1911. 73., BALOGH, 1901. 71.

azt jelentette, hogy Horvátország és Szlavónia lakosai is magyar állampolgároknak minősültek. E területek is „Szt. István birodalmához” tartoztak.⁹¹ Az 1868:XXX. tc. 10. §-a értelmében az állampolgársági ügyekben való jogszabályalkotás a közös törvényhozást illette meg. Ezzel szemben a végrehajtás joga autonóm jogkörbe tartozott. A magyar-horvát kiegyezési törvény e rendelkezésnek tett eleget az állampolgársági törvényünk, amikor kimondta, hogy a horvát bánt ruházza fel ugyanolyan jogkörrel, mint a magyar belügyminisztert azoknak a személyeknek a honosítása ügyében, akik Horvát-Szlovénország területén laktak.⁹² Az állampolgárság egysége jól mutatta, hogy nem létezett külön horvát állampolgárság, amely megfelelt a közjogi berendezkedésnek.⁹³

Véleményem szerint a horvát-magyar viszony esetében fel sem merülhetett a közös állampolgárság gondolata. Az osztrákokkal szemben alapvető különbség volt, hogy a horvát területek a magyar korona részét képezték.⁹⁴ Ausztriával, mint önálló állammal létrehozott államjogi konstrukció és az osztrák birodalmi törekvés eredményeként alkalhatott ki a monarchia állampolgárságának gondolata. A horvátok esetében az önálló, vagy legalábbis a kettős állampolgárság kérdése merülhetett volna fel.

Horváth János szerint sem létezett horvát-szlovén állampolgárság, annak ellenére, hogy bizonyos önállósággal rendelkeztek a belügyek terén. Az egy és ugyanazon állampolgárság elve az eljárás tekintetében is érvényesült, amelynek következtében mindenki magyar állampolgárságot szerzett.⁹⁵ Ez azt jelentette, hogy horvát állampolgárság nem létezett.⁹⁶

Ferdinándy szerint az állampolgárság egységességének az elvét vették alapul a törvényhozók az 1868. évi törvény meghozatalakor.⁹⁷ Ez a törvény horvát-szlovén állampolgárságot nem hozott létre. Az állampolgárságot tekintve a törvényhozást közös ügyként kezelte. A törvény használta a „horvát-szlovén-dalmát honfiak” (46. §) és a „Horvát-Szlovén-Dalmátországok főrendei” (37. §) kifejezést. Csupán ebből azonban önálló állampolgárságra és főnemességre következtetni nem lehetett. E szavak az e területen élő polgárokat és olyan főrendeket jelentették, akik magyar állampolgárok voltak. Az állampolgársági jog tartalma részleteiben eltérhetett, mert e jogokat érintő törvények meghozatalát a *sabor* hatáskörébe utalták. Ezért utalt Ferdinándy az állampolgárság formai egységére, amelyből nem lehetett arra következtetni, hogy külön állampolgárság létezett volna, „mert az állampolgárság tartalmában mutatkozó ezen különbség nem a személyhez, hanem a területhez van kötve, s valamint a Társországok területén községi illetőséggel bírók Magyarországon a magyarországi törvények szerint élvezik az állampolgársággal járó jogokat és szabadságot, addig a Magyarországon községi illetőséggel bírók a Társországok területén az ottani törvények szerint.”⁹⁸ Ferdinándy szerint ezen az

⁹¹ VUTKOVICH, 1904. 175.

⁹² MOLNÁR, 1929. 103.

⁹³ VUTKOVICH, 1904. 175.

⁹⁴ Ulbrich is a magyar korona országait (*Länder der ungarischen Krone*) említette az állampolgársági törvényünk kapcsán. ULBRICH, 1883. 119.

⁹⁵ HORVÁTH, 1894. 121.

⁹⁶ BALOGH, 1901. 72. Heka is ezt támasztotta alá, aki szerint az állampolgárság közös ügynek minősült. HEKA László: *A délszláv államok alkotmánytörténete*. Gold Press Nyomda, Szeged, 2002. 162.

⁹⁷ FERDINÁNDY Gejza: *Magyarország közigazgatása (Alkotmányjog)*. Politzer és fia kiadása, Budapest, 1902. 235.

⁹⁸ Uő.: *A magyar alkotmányjog tankönyve*. Franklin, Budapest, 1911. 746.

sem változtatott, hogy törvényeink a horvátokat politikai nemzetként definiálták.⁹⁹ Kiss István szerint, ha valaki a politikai értelemben vett nemzetnek a tagja volt, az az 1868:XLIV. tc. alapján magyar állampolgárnak minősült, függetlenül attól, hogy a magyar korona mely területén élt és tartózkodott.¹⁰⁰

Kmety közjogi értelemben a horvát lakosokat is magyaroknak tekintette. Véleménye szerint téves felfogáson alapult, hogy egyes autonóm jogkörben alkotott horvát törvények horvát-magyar állampolgárságról beszéltek. „Jogellenes s semmis [...] az autonóm törvények tendentiosus nomenclaturája is, mely szerint azok magyar-horvát állampolgárságot emlegetnek.”¹⁰¹

A kettős állampolgárságot alapvetően az országok közötti konfliktusok elkerülése végett próbálták visszaszorítani. Különösen a dualizmus államjogi konstrukcióját kívánták megőrizni az 1867:XII. tc. rendelkezései alapján. A magyar közjogászok nem tartották elfogadhatónak, hogy a közös, vagy a közös érdekű ügyek köre az állampolgársággal bővüljön, amellyel a magyar állam függetlenségét, szuverenitását próbálták megőrizni az Osztrák-Magyar Monarchia közjogi keretein belül.

NORBERT VARGA

THE ARISING DOGMATIC QUESTIONS IN CONNECTION WITH THE DUAL CITIZENSHIP IN THE PUBLIC LAW OF THE DUAL MONARCHY

(Summary)

Members of Parliament formed their opinions regarding dual citizenship in accordance with the political system of dual monarchy. As a general principle it was accepted that the emergence of dual citizenship should be prevented by any means possible, in which effort a major tool was the institution of dismissal from citizenship. The Austro-Hungarian Monarchy had no joint citizenship. The interpretation of the original text of the draft bill would have facilitated the transformation of the “real union” between Austria and Hungary into an even closer alliance by way of creating joint citizenship, which would have involved a further narrowing down of state sovereignty. There was no Croatian citizenship, since citizenship was “one and the same” in the countries of the Hungarian crown.

⁹⁹ Véleménye szerint külön politikai nemzetnek tartották azokat a személyeket, akik a társország területén községi illetőséggel rendelkeztek, „az állampolgárságban mutatkozó terület szerinti tartalmi különbséget személy szerinti különbséggé nem” tette. A horvát-szlavón községi illetőség állampolgárságot nem jelentett. Uo. 746. Kmety is ezen a véleményen volt az országos horvát illetőség kérdésében. Az ebből levezetendő „második állampolgárság” az ország területi egységének gondolata elvét sértette. KMETY, 1911. 74.

¹⁰⁰ KISS István: *Magyar közjog (Magyar államjog)*. Érsek-Lyceumi Könyvnyomda, Eger, 1886. 142.

¹⁰¹ KMETY, 1911. 74. Miután Dalmácia jogilag hazánkhoz tartozott, de ténylegesen az osztrák állam részét képezte, a dalmátok, mint idegenek szerezheték meg a magyar állampolgárságot. A dalmátok osztrák állampolgároknak minősültek. BALOGH, 1901. 73.

VASTAGH PÁL

A kanadai jogrendszer és a bírósági szervezet néhány jellegzetes vonása

A kanadai társadalom jellegzetességei, egyedi intézményei alapján joggal számíthat érdeklődésre. Az erőteljes európai, főként brit hatások nyomán olyan sajátos állami, jogi intézményrendszer alakult ki, amely új vonásokkal gazdagította az egyetemes állam- és jogfejlődést. A kanadai társadalom önálló, egyedi modell, és ez a megállapítás igaz az állam- és jogrendszerre is. E rövid tanulmányban ezt a megállapítást szeretném alátámasztani a jogrendszer, a bírósági szervezet és a bírói kinevezések néhány jellegzetességének bemutatásával.

I. A kanadai jogrendszerről

A kanadai jogrendszer, az igazságszolgáltatás szervezete és működése a kontinentális európai modellhez, tradíciókhoz viszonyítottan számos sajátos vonással rendelkezik. Történelmi gyökerei visszanyúlnak a brit jogi hagyományokhoz, és ez, ötvöződve francia hatásokkal, valamint az őslakosok jogi kultúrájával, olyan jogrendszer kialakulását eredményezte az elmúlt közel három évszázadban, amely sok tekintetben egyedinek minősül. Eltér a brit modelltől, különbözik az Egyesült Államokban és az európai kontinensen kialakult rendszerektől is.

A kanadai jogrendszer dualista jellege közismert. Ez önmagában még nem tekinthető sajátosságnak, hiszen számos országban (Ázsiában, Afrikában, Latin-Amerikában) léteznek plurális jogrendszerek. A kanadai jogrendszer kettőssége, az ország történelmi múltjában gyökeredzik. A 17. századi francia telepesek magukkal hozták sajátos jogi kultúrájukat, és az általuk benépesített területeken a francia kontinentális jog szabályait és intézményeit honosították meg. Miután Új-Franciaország, vagy másként Acadia a 18. század második felében angol kézre került, az észak-amerikai francia gyarmatbirodalom megszűnt. Fennmaradt viszont az ott kialakult francia társadalom mint önálló entitás. A brit hódítók ez esetben is a korábbiakban már másutt jól bevált taktikát alkalmazták: érintetlenül hagyták az általuk meghódított területeken a jogrendet. A brit katonai győzelmeket követően, az 1774-ben kibocsátott Québec Act kiszélesítette a tartomány határait, és megteremtette a kettős jogrend-

szer legális alapjait.¹ A törvény Kanadát „bijural” országnak minősítette, miszerint az ország Québecen kívüli területein a brit *common law* alkalmazandó a magánjogi természetű ügyekben, míg a frankofón tartományban a francia civil jog az irányadó. Ez a kettősség a közjog területén már nem érvényesült, általánosan mindenütt az esetjog szabályait alkalmazták. Ez a korlátozott dualizmus és az erre épülő rendszer működőképesen fennmaradt évszázadokon át.

A kettős jogrendszer azonban nem maradt csupán Québec tartományban érvényesülő lokális jelenség. A 19. század végén a jogalkalmazásban is áttörték a tartományi korlátokat. Az első francia származású legfelsőbb bírósági elnök, valamint más bírák is civil jogi alapon döntöttek olyan ügyekben, amelyek hagyományosan az esetjogot alkalmazó tartományokból kerültek a legfelsőbb bírói fórum elé. Felgyorsult a két jogi kultúra, a két sajátos jogi szemlélet konvergenciája, ez a folyamat kiterjedt a jogi oktatás átalakulására is. Ma már szinte kivétel nélkül minden intézményben együttesen tanítják a két nagy jogrendszert. Mindez azt eredményezte, hogy felgyorsult a jogászok mobilitása is a tartományok között.²

A kanadai jogrendszerben a két meghatározó komponens mellett, máig érvényesülő hatást jelentenek az őslakosok által létrehozott jogi tradíciók, szokások és intézmények. Ezek elismerése, befogadása a jog forrásai közé nem elsősorban jogi természetű dilemma. A multikulturális társadalom koncepciója, amely az ország történelmét nem csupán a 17. századtól eredeztető szemlélet, megkönnyíti mindezek mai adaptációját. A tradicionális elemek több rétegben épülnek egymásra. Eredetüket tekintve legrégebbiek az őslakosok közösségeiben kialakuló magatartásszabályok, amelyek közül számos ma is érvényesül. Ez a normarendszer területileg igen differenciált, napjainkban is 26 törzsi csoport keretei között formálódik.

A jogi tradíciók másik csoportját azok a szerződések alkotják, amelyek több évszázadon keresztül az őslakosok és az Európából érkező felfedezők, kereskedők, gyarmatosítók között keletkeztek. Későbbre datálhatók a kereskedőkkel, kereskedelmi társaságokkal létrehozott különböző magánjogi szerződések, amelyek szintén tartalmaztak tradicionális elemeket. A kanadai szakirodalomban többen képviselik azt a megalapozottnak tekinthető álláspontot, miszerint a kanadai jogrendszer nem csupán „bijural” jellegű, hanem tartalmilag megalapozottabb, korrektebb a „legal pluralities”, vagy a „multi-juridical” terminológia használatára.³

Az őslakosok jogi hagyományai kiterjesztő értelmezés alapján alkotmányos védelemben részesültek. Az 1982. évi Alkotmány (Constitutional Act), törvény az alkotmány repatriálásáról, 35. §-ában elidegeníthetetlen jogként ismerte el az őslakosság önkormányzathoz, kulturális identitásához, hagyományaik és nyelvük ápolásához, sajátos intézményeik fennmaradásához, valamint a természeti forrásokhoz fűződő jogait. Ez az alkotmányos védelem kiterjed a jogi tradíciókra és az azokhoz kapcsolódó intézményekre is. Mindezek alkotmányos jelentőségét még jobban alátámasztotta az a javaslat, miszerint a szövetségi parlament törvényben egységesítse a kanadai jogrendszert és harmonizálja az őslakosok jogi tradícióit a

¹ MOLNÁR István János: *Francia Kanada államszervezete és jogrendje*. Studia iurisprudentiae. Tom.1/2. 2002. 181–206. p.

² BADÓ Attila – LOSS Sándor: *A jogi kultúrákat egyesítő képzés. Betekintés a jogrendszerek világába*. Szeged 2004. E-press.

³ BURROWS, John: *Indigenous Legal Traditions In Canada*. Journal of Law and Policy vol.19. 167. 174–181. p.

civil jogi és eseti jogi elemekkel. Hasonló tartalmú törvényt már a csendes-óceáni szigetvilág államaiban, Peruban, Bolíviában, Kolumbiában, Ghánában is alkottak.⁴

A duális jogrendszer megszilárdulásához további hozzájárulást jelentett az 1867. évi Brit Észak-Amerikai Törvény (British North America Act), amelyben Kanada föderális államberendezkedését rögzítették. Alsó-Kanada (Québec), Felső-Kanada (Ontario), Nova Scotia és New Brunswick tartományokból alakult meg a föderatív Kanada Domínium. (A kanadai állam ma is érvényes területi struktúrájának kialakulása csak 1999-ben zárult le, a három nagy északi terület alkotmányos státuszának rendezésével. Yukon, Nunavut és az Észak-nyugati Területek jogállása, alkotmányjogi helyzete jelentősen eltér a tartományokétól.) Az alkotmánytörvényben kialakított, a központi hatalom és a tartományok közötti jogalkotó hatáskörök megosztása alapján, a klasszikus polgárjogi, családjogi viszonyok, a polgári perrendtartás szabályozása kizárólagos tartományi kompetenciába került. Így Québec tartomány sajátos, eltérő jogrendszerének további fenntartására abszolút alkotmányos garanciákat kapott.

A föderális államberendezkedés megszilárdulása tehát tovább erősítette a duális jogrendszert. A föderalizmus azonban nemcsak a kanadai jogrendszert, hanem az ország politikai kultúráját is meghatározta. Kanada az állam területi egységei között megosztott szuverenitás kiváló példáját teremtette meg. Mindez nem csupán a hatalom területi lebontását eredményezte, hanem olyan politikai kultúra kialakulását is, amelyben természetes követelménnyé vált a kétnyelvűség, (1867 után a szövetségi törvényhozásban is kötelező mindkét nyelv használata, ez a köztisztviselők számára ma is alapvető alkalmazási feltétel,) a nyelvi, a kulturális, a történelmi és vallási különbségek tiszteletben tartása. A jogrendszer kettőssége, annak kisugárzása a jogélet minden területére egyben megerősítette a kanadai társadalom föderális és multikulturális politikai kultúráját és ez elemi feltétele a föderális államberendezkedés fennmaradásának, eredményes működésének.⁵

Az 1982-ben elfogadott Alkotmány (Canada Act) repatriálta az ország alkotmányát Nagy Britanniából. Ezzel az aktussal az alkotmánymódosítás joga a brit parlamenttől a kanadai törvényhozáshoz került, megszűnt a korábbiakban is inkább szimbolikusan tekinthető jogi függőség. A törvényben ismételten megerősítették a dualista jogrendszer alapjait jelentő jogalkotási hatáskör megosztását a központi és a tartományi szintek között. Ennek megfelelően, továbbra is a tartományok kizárólagos hatáskörében maradt a vagyoni jogi, magánjogi viszonyok szabályozása. Mindemellett kinyilvánították az őslakosok jogainak alkotmányos védelmét, a földhasználattal kapcsolatos korábbi szerződések érvényességét és elismerték hozzájárulásukat a kanadai jogrendszer formálódásához.

A két sikertelen, Québec önállósága érdekében kezdeményezett népszavazás után (1980., 1995.) a kanadai föderális államberendezkedés és jogrendszer megerősödött, a tartományok politikai súlya, alkotmányos jelentősége megnőtt, aktivitásuk a nemzetközi kapcsolatokban is érzékelhető (pl. Québec önálló képviselte az UNESCO-ban 2006-tól, a tartományi kormányok képviseleti irodái a kanadai külképviseleteken). Mindehhez a duális

⁴ Uo. 218. p.

⁵ BROWN-JOHN, C. Lloyd – PAWLY, Howard: *When Legal Systems Meet: Bilingualism in the Canadian Federal System*. Working Papers núm 234 Institut de Ciències Polítiques i Socials Barcelona 2004. 27. p.

jogrendszer működése is hozzájárult, amely fontos pillérét és egyben egyik garanciáját is jelenti a kialakult rendszernek.

II. A bírósági szervezet

A kanadai bírósági szervezet alkotmányos alapjait az 1867. évi Alkotmányban határozták meg. A központi hatalom és a tartományok közötti hatáskör megosztásnak megfelelően a bírósági szervezet is a föderális berendezkedés alapvonásaihoz igazodott. A tartományok kizárólagos kompetenciájuként rögzítették, a polgári és a büntető igazságszolgáltatás terén egyaránt, a bíróságok létrehozását, fenntartását, igazgatását és ugyancsak tartományi hatáskörbe került a polgári perrendtartás szabályozása is [Constitution Act 1867. 92.§ (14.) bek.]. Az anyagi büntetőjog, valamint a büntető eljárás szabályainak megalkotása viszont a szövetségi parlament kizárólagos jogköre [Constitution Act 91. § (27.) bek.]. Ez azonban a fentiek alapján nem terjed ki büntető bíróságok létrehozására.

Az Alkotmány ugyanakkor a szövetségi parlament számára olyan széles felhatalmazást adott (101. §.), amely megteremtette annak lehetőségét, hogy a későbbiekben szövetségi szinten, az eredeti szabályozástól eltérően, létrehozassanak bíróságokat. Ez alapján döntöttek új fellebbezési bíróság felállításáról, valamint deklarálták a szövetségi parlament jogát, hogy a kanadai jogrendszer jobb működése érdekében kiegészítő bíróságokat hozhasson létre. Ez az alkotmányos alapja a Legfelsőbb Bíróság 1875-ös, a Szövetségi Bíróság és a Szövetségi Fellebbezési Bíróság 1971-es, valamint a Szövetségi Adóbíróság 1982-es felállításának.⁶

A kanadai bírósági szervezet a szövetségi államberendezkedéshez igazodóan összetett intézményrendszert alkot. Ezen belül négy szint alakult ki.

1. A rendszer alsó szintjét jelentik a tartományi, területi bíróságok, a magyar terminológia alapján a helyi bíróságok. Általános hatáskörű bíróságokként működnek, az ügyek döntő többségét ezeken a fórumokon bírálják el. A tartományokon belüli bírósági szervezet eredetileg háromszintű volt, a rendszer csúcsát jelentették a tartományi felső bíróságok, középső elemét a megyei és területi bíróságok és az alsó szinten működtek az un. helyi bíróságok. Az 1970-es évektől kezdődően a bírósági reformok eredményeként a közbülső szint beolvadt a tartományi felsőbíróságokba, így napjainkban csak helyi és felsőbíróságok működnek a tartományokban.⁷

Az alsófokú, általános hatáskörű bíróságok több tartományban differenciálódtak, ennek eredményeként speciális bíróságok alakultak, például a kábítószerrel kapcsolatos ügyek bíróságai (Drug Treatment Court), a családon belüli erőszakos ügyekben eljáró különleges bíróságok (Domestic Violence Court), a 12-17 éves korú elkövetők ügyeinek elbírálására a Fiatalkorúak Bírósága (Youth Court), és a kisebb perértékű ügyek elbírálására szakosodott bíróságok (Court of Small Claims).

⁶ HOGG, Peter W.: *Constitutional Law of Canada* vol.1. 183–217. p. Toronto, 5th ed., 2007. Carswell.

⁷ Uo. 184. p.

2. Tartományi felsőbíróságok: (Provincial/Territorial Superior Court) valamennyi tartományban és területen működnek eltérő elnevezéssel, lényegében azonos funkciókkal. Ez alól kivételt jelent a Nunavutban működő felsőbíróság, amely a terület sajátosságaiból következően (hatalmas területi kiterjedésű, gyéren lakott tartomány) egyben ellátja az alsófokú és felsőbíróságok feladatait is. A tartományi felsőbíróságok hatáskörébe tartoznak a bonyolultabb büntető és polgári ügyek, a nagyobb perértékű jogviták és a házassági bontóperek. Külön intézményként, vagy a felsőbíróság külön egységeként valamennyi tartományban működnek a fellebbviteli bíróságok (Court of Appeal), amelyek a tartományi vagy a tartományi felsőbíróságok által már elbírált ügyekben járnak el másodfokon.

3. Szövetségi bíróságok: (Federal Court, Federal Court of Appeal) sajátos hatáskörrel rendelkező bírói fórumok, a szövetségi szinten alkotott jogszabályok alapján keletkező polgári, a szellemi tulajdonnal, az állampolgársági jogviszonyokkal, valamint a közigazgatási jogi jellegű ügyekkel kapcsolatos jogviták rendezésére. Ez a hatáskör közel áll a kontinentális gyakorlat alapján működő közigazgatási felsőbíróságokhoz, egyben ez a fóruma a tartományi és föderális közigazgatási szervek közötti viták elbírálásának, valamint ellátja a közigazgatási normákkal és határozatokkal kapcsolatos felülvizsgálatot is. A szövetségi bíróság által elbírált ügyek esetében a másodfokú ítékezés a Szövetségi Fellebbviteli Bíróság feladata.

Szövetségi szinten több különbíróság is működik. 1983 óta a pénzügyi, adóügyi jogviták legfelsőbb bírói fóruma, az Adóügyi Bíróság hatáskörébe tartoznak a fentiekben kívül a nyugdíjakkal, biztosítási jogviszonyokkal, a jövedéki ügyekkel kapcsolatos jogviták rendezése is.

Hasonlóképpen, különbírósággént működik a Katonai Bíróság (Military Court) és a másodfokú fellebbezési ügyekben eljáró Katonai Fellebbviteli Bíróság (Martial Appeal Court). Hatáskörük a fegyveres erők szolgálati és fegyelmi szabályzatának megsértésével kapcsolatos ügyekre terjed ki, a fegyveres erők tagjainak és a polgári alkalmazottak által elkövetett jogsértés eseteiben.

4. A Legfelsőbb Bíróság (The Supreme Court of Canada) a kanadai bírósági szervezet legmagasabb fóruma, valamennyi kanadai bíróságról beérkező fellebbezés elbírálására. Hatásköre minden jogterületre kiterjed, a polgári, a büntető, a közigazgatási jogi ügyekre és az alkotmányjogi természetű vitákra egyaránt. A kanadai igazságszolgáltatásban, a tartományi bíróságoktól az egyes ügyek feljuthatnak a szövetségi szinten működő legfelsőbb bírói fórumhoz is.⁸ Ennek alapvető feltétele, hogy a legfelsőbb bírósági eljárást megelőzően az ügyet valamennyi lehetséges bírói fórumon elbírálják. További fontos követelmény, hogy az ügy tárgyalásához komoly közérdek kapcsolódjon. A feltételek fennállását a bíróság háromtagú tanácsa külön eljárásban állapítja meg, döntésük nyithatja meg az utat a tárgyalásához.⁹

A Legfelsőbb Bíróság, hasonlóképpen az Egyesült Államok legfelsőbb bírói testületéhez, egyben az alkotmánybíráskodás feladatait is ellátja. A vonatkozó törvény alapján a kormány kérheti a Legfelsőbb Bíróság állásfoglalását az Alkotmány Törvény értelmezése,

⁸ Supreme Court Act [R.S., 1985, c.S-26] 35. §.

Department of Justice Canada www.laws.justice.gc.ca

⁹ Uo. 40. §.

bármely szövetségi vagy tartományi szinten elfogadott jogi aktus alkotmányossága, a szövetségi vagy tartományi parlamentek és a kormány hatáskörét érintő kérdésekben.¹⁰ Az eddig gyakorlat szerint a kormány elsősorban a szövetségi jogalkotással kapcsolatban kezdeményezett alkotmányossági vizsgálatokat. A hatályos szabályozás szerint magánszemélyek nem jogosultak ilyen eljárást indítványozni. A Legfelsőbb Bíróság ezt a helyzetet úgy orvosolta, hogy működési szabályzatának liberális értelmezésével utat nyitott magánszemélyek számára is a szövetségi, vagy tartományi jog érvényességének megállapítására irányuló kezdeményezésre (declaratory action).¹¹

A Legfelsőbb Bíróságot az elnök, valamint nyolc bíró alkotja, akiket különleges eljárás keretei között a szövetségi kormány nevez ki. Az ország szövetségi berendezkedéséhez, a jogrendszer kettős jellegéhez igazodóan három tagot Québecből, hármat Ontarióból, kettőt Nyugat-Kanadából, egy bírót pedig az Atlanti Tartományokból neveznek ki. Ez a megoldás egyben arra is garanciát jelent, hogy a francia jogterületekről érkező ügyekben is megfelelő tapasztalattal rendelkező bírák döntsenek szakszerű eljárás keretében.

5. A négy szintű, jól kiépített bírósági szervezetet sajátos igazságszolgáltatási intézmények egészítik ki, amelyek egyrészt a tradicionális formákhoz és az őslakosok jogi hagyományaihoz kötődnek, másrészt az ország különleges földrajzi körülményeiből adódó nehézségeket segítik leküzdeni. Ilyen speciális igazságszolgáltatási forma az Utazó Bíróságok (Circuit Court) működése az északi területek ritkán lakott vidékein, ahol az állandó székhelyű bíróságok a felek számára a nagy távolságok miatt elérhetetlenek. Számos tartományban Egyesített Családi Bíróságokat (Unified Family Court) hoztak létre, amelyek eljárhatnak a családjog valamennyi területén és a jogszolgáltatás mellett közvetítő tevékenységet is végezhetnek nem peres eljárások keretében (non-adversial technics). Különleges fórumokon (sentencing circle) bírálhatják el az őslakosok által elkövetett kisebb bűncselekményeket. Ez olyan sajátos intézmény, amely jól kiegészíti a bíróság munkáját, az eljárásba bekapcsolja az őslakos közösségek képviselőit is, ezzel elősegíti a bűncselekmények megelőzését. A tényállás megállapítását követően a bíró, az ügyész és a rendőrség képviselőivel együtt, konzultációra invitálja a közösség tagjait, az elkövető és a sértett rokonait. Közös megvitatják a bűncselekményt előidéző okokat, az elkövető közösségbe történő visszaintegrálásának lehetőségeit, a restitúció módját, és javaslatokat tehetnek a fogvatartás időtartamára is. A bíró végső döntésének kialakításakor mérlegelheti az elhangzott javaslatokat, azok azonban számára nem kötelezőek. Ez a forma elsősorban a kisebb súlyú bűncselekmények elbírálásakor alkalmazható.

Szorosan kapcsolódnak a bírósági szervezethez, attól függetlenül működnek, a Munkaügyi Döntőbíróságok (Administrative Tribunals). Fő feladatuk a munkaviszonyhoz, szociális ellátáshoz tarozó ügyekben keletkezett viták rendezése a bírói út igénybe vétele nélkül. Eljárásuk kevésbé formális, tevékenységük felett érvényesül a bírói ellenőrzés. Hasonló elterelő intézményként működnek, és a bíróságok munkaterhét jelentősen csökkentik az alternatív közvetítő rendszerek (alternative dispute resolution systems). Tevékenységük kiterjed a felek közötti közvetítésre, a konfliktusok megoldására. Ezek az intézmények a bírósági

¹⁰ Uo. 53. §.

¹¹ HOGG, Peter W.: *Constitutional Law of Canada* vol.1. 254 p. Toronto, 5th ed., 2007, Carswell.

eljáráshoz viszonyítottan kiegészítő jellegűek, az egyes tartományokban különböző formákban működnek. Főleg kisebb súlyú esetekben járhatnak el, súlyosabb, erőszakos jellegű bűncselekmények esetében nem helyettesíthetik a bírósági eljárást.

III. A bírósági szervezet igazgatása

A kanadai államszervezet föderális jellegéből következően a bíróságok igazgatása is megosztott, a központi, illetve a tartományi kormányok látják el. Az igazgatási rendszer felépítését és működését meghatározó alapelvek: a bírói függetlenség és a bíróságok önállósága. A korábbiakban már ismertetett alkotmányos rendelkezések alapján, a polgári és a büntető bíróságok létesítése és fenntartása, a polgári jogi és eljárásjogi szabályok megalkotása tartományi hatáskörbe tartozik. Ezzel szemben a büntető anyagi és eljárási jogot föderális szinten szabályozzák. A bírói függetlenség legfontosabb biztosítékairól a szövetségi törvényhozás dönt.

Kanadában a bírói függetlenség fogalomrendszere, gyakorlata az Egyesült Királyságban kialakult koncepcióra és hagyományokra épül. A bírói függetlenség pilléreinek minősülnek a bírói megbízatás időtartamának meghatározása, az előmeneteli, bérezési és nyugdíjrendszer szabályozása, mindez kizárólag a szövetségi parlament hatásköre.¹² 1985-ben fogadták el a Törvényt a bírőról (Judges Act), amely az erre vonatkozó részletes szabályokat tartalmazza. A tartományok kiterjedt autonómiájával látszólag ellentét, hogy a tartományi főbíróságok valamennyi tagját a szövetségi kormány jelöli. Ezt azonban az igazságszolgáltatás egységes működésének fontos garanciájaként tekintik a hatalmas területű országban.

A bírósági szervezet igazgatásában különböző jellegű, a kormányzati hatalomhoz szorosabban vagy lazábban kapcsolódó intézmények vesznek részt. A kanadai közigazgatási rendszerben is kiépültek azok a szervezetek, amelyek csak bizonyos áttéteken keresztül kötődnek az államigazgatáshoz (különböző ügynökségek, Quangos típusú szervezetek). Ezek a szervezeti formák elsősorban abban segíthetnek, hogy az igazgatási viszonyokban közvetlenül ne érvényesülhessenek a kormányzati szférából érkező direkt politikai hatások.

A bírósági szervezet igazgatásában föderális szinten legnagyobb szerepe az Igazságügyi Minisztériumnak (Department of Justice) van. Felelőssége a tartományi kormányzatok hatáskörébe tartozó igazgatási feladatok kivételével, kiterjed a duális, kétnyelvű igazságszolgáltatás működési feltételeinek biztosítására, a büntető és családjogi, valamint a közjogi és nemzetközi magánjogi jogalkotás előkészítésére. Hasonlóan a brit gyakorlathoz a miniszter egyben a kormány első jogi tisztviselője is (Attorney General). Ebben a minőségében felügyeli a jogalkotás folyamatát, szakvéleményekkel segíti más kormányzati szervek munkáját, és ellátja a kormány jogi képviselését a különböző bírósági eljárásokban. Jelentős az előkészítő szerepe a föderális és a tartományi felső bíróságok bíráinak kinevezésében.

A hagyományos minisztériumi feladatok mellett a tárcának különleges szerepe van az őslakosokkal kapcsolatos igazságügyi, jogalkotási feladatok ellátásában. Jellemző az a

¹² MCCORMICK, Peter J.: *Judicial Independence and Judicial Governance in the Provincial Courts*. Canadian Association of Provincial Court Judges April 2004, 17 p.

szemlélet, amelynek alapján a kanadai kormány külön stratégiát (aboriginal justice strategy) dolgozott ki az őslakosok körében a bűnözés visszaszorításáért, az igazságszolgáltatás szervezésének és tevékenységének jobb megismeréséért, a különböző elterelő mechanizmusok gyakoribb alkalmazásáért. A 90-es évek elejétől külön szervezeti egység (Aboriginal Justice Directorate) felelős a stratégia végrehajtásáért. Önálló pénzügyi alapot is létrehozta a hatékonyabb jogpropaganda, az eredményesen működő különböző modellek megismertetésére.¹³ Az őslakosokkal kapcsolatos külön stratégia is jól tükrözi a kanadai jogrendszer pluralizmusát, amely figyelembe veszi a társadalmi csoportok sajátos körülményeit, (életmód, hagyományok, kulturális örökség) integrálja a továbbélő jogi tradíciókat és intézményeket, és ezek segítségével teszi hatékonyabbá a megelőzést, a bűnözés visszaszorítását.

Ezen célok megvalósításáért hozták létre még az 1950-es évek elején azt a speciális támogatói rendszert (Aboriginal Courtwork Program), amely a büntető eljárásban érintett őslakosok számára nyújt segítséget. A programban résztvevők nem jogi tanácsokat nyújtanak, erre nem jogosultak, feladatuk elsősorban a tájékoztatás a bírósági eljárásról, a hatóságok működéséről. Kapcsolatban állnak az őslakosok közösségeivel, mintegy „hidat” alkotnak a vádlott, a közösség és a hivatalos szervek között. Segítséget nyújthatnak a fogvatartott személyeknek egészségügyi és személyes szükségleteinek biztosításához, javaslatot tehetnek a jogi képviselő megbízására is. Ez a tevékenység nem igényel szakmai képesítést, a programban résztvevőket tartományi szinten tartják nyilván, közreműködésüket minden őslakos igénybe veheti. Az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján a szolgálat működését igen pozitívan értékelték.¹⁴

A bírósági igazgatás szövetségi szintű feladatainak ellátására 1978-ban szervezték meg a Szövetségi Bírósági Ügyek Biztosának Hivatalát (The Office of the Commissioner for Federal Judicial Affairs). A szervezet szövetségi ügynökségként működik, így nem kapcsolódik közvetlenül az Igazságügyi Minisztériumhoz. Felépítésére, szervezetére vonatkozó szabályokat, az 1985. évi Törvény a bírákról (Judges Act) tartalmazza. Alapvető funkciói: a bíróságok függetlenségének védelme, a korszerű és hatékony igazgatás feltételeinek biztosítása, valamint adminisztratív szolgáltatások. A hivatal teszi közzé mindkét hivatalos nyelven a szövetségi bíróságok határozatait, előkészíti a bírák előmeneteli, nyugdíj, bérezési szabályait. A hivatalnak fontos szerepe van a felsőbbbírósági állásokra beérkezett pályázati döntések előkészítésében. Gondoskodik a bíróságok működésének technikai feltételeiről, az internet kapcsolatrendszer működtetéséről, szervezik és elősegítik a bíróságok nemzetközi együttműködését, nyelvi felkészítő kurzusokat szerveznek a bírák számára.¹⁵

A bírósági igazgatás másik sajátos, nem kormányzati intézménye a Kanadai Igazságügyi Tanács (Canadian Judicial Council). Ezt a szervezetet is az 1985. évi Bírói Törvényben szabályozták.¹⁶ Az Igazságügyi Tanács autonóm, önkormányzati testület, elnöke a kanadai Legfelsőbb Bíróság elnöke (Chief Justice), tagjai a tartományi és a területi felsőbbbíróságok vezetői. Alapvető rendeltetése a bíróságok hatékony, egységes tevékenységének elősegítése, az

¹³ Aboriginal Justice Strategy. Department of Justice Canada <http://www.justice.gc.ca>

¹⁴ Aboriginal Courtwork Program. Department of Justice Canada <http://www.justice.gc.ca>

¹⁵ Office of the Commissioner for Federal Judicial Affairs Canada. <http://www.fja-cmf.gc.ca>

¹⁶ Judges Act [R.S., 1985, c. J-1] part II. Department of Justice Canada <http://www.laws.justice.gc.ca>

elszámoltathatóság követelményének érvényesítése. Személyi hatásköre több mint ezer szövetségi szinten kinevezett bíróra terjed ki.

Az Igazságügyi Tanács a bírói függetlenség egyik garanciális intézményeként örökdik a bíróságok függetlensége felett. Minden állampolgár alapvető joga, hogy ügyeit pártatlan, tisztességes eljárásban rendezzék, hogy a bíró döntéseit csak a törvények alapján hozza meg, és még a látszata se merülhessen fel, hogy arra bárki, bármilyen befolyást gyakorolhat. A bírói függetlenség nem elsősorban privilégiumokat jelent, hanem azt a követelményt fejezi ki, hogy a bíró személye köztiszteltetben álló legyen, eljárása pedig pártatlan. Ezeknek az alkotmányos értékeknek alapján dolgozta ki az Igazságügyi Tanács a Bírák Etikai Alapelvét (Ethical Principles for Judges) 1988-ban.¹⁷

A hivatkozott törvényben a Tanács tevékenységének két fő irányát határozták meg. Egyrészt részt vesz a bírák továbbképzésében. Másrészt - és ez a legfontosabb funkciója - figyelemmel kíséri az etikai alapelvek érvényesülését, kivizsgálja a bírák tevékenysége kapcsán keletkezett panaszokat. A vizsgálat a törvényben meghatározott eljárás keretein belül zajlik, a legsúlyosabb esetekben a Tanács javaslatot tehet a parlamentnek a bíró elmozdítására. Ilyen eljárásra akkor is megnyílik a lehetőség, ha a bíró viselkedése, magatartása nem áll összhangban az etikai alapelvekkel. Természetesen az előterjesztett kifogások, panaszok nem irányulhatnak a bírónak az eljárás során hozott döntéseire. Bármely állampolgár jogosult a Tanácshoz fordulni, és ez a jog megilleti a szövetségi és tartományi igazságügyi minisztereket is. A Tanács hatásköre nem terjed ki a tartományi, területi alsóbíróságok tagjaira, velük kapcsolatosan, hasonló eljárás keretei között, az egyes tartományokban működő Tanácsok az illetékes fórumok.

A bírói munka nyitottsága, az elszámoltathatóság érvényesítése, a nyilvánosság tájékoztatása a kanadai igazságszolgáltatás jellegzetes vonásai. Mindezt az is alátámasztja, hogy a panaszok, kifogások kapcsán a vizsgálat joga ezt a tekintélyes fórumot illeti. A legmagasabb szintű bírói testület által elvégzett vizsgálatokat, annak eredményeit a társadalom legitimnek fogadja el. Az eljárások tapasztalataiból adódó konklúziókat a Tanács a bírói magatartásra vonatkozó szabályok kiegészítésében és értelmezésében érvényesíti.

Fejlett és differenciált intézményrendszert alakítottak ki és működtetnek a bírák képzésére és továbbképzésére. A hálózat központi intézménye az Országos Igazságügyi Intézet (National Judicial Institute).¹⁸ Az 1988-ban alapított intézmény független, non-profit szervezet, amely tervezi, előkészíti, szervezi és lebonyolítja a bírák továbbképzését. Programjaik jellegzetes vonása, hogy azok nem csupán a szűken vett jogi, szakmai területekre terjednek ki. A társadalmi tudatosság, az erkölcsi érzékenység, a bírói hivatástudat kialakítása és erősítése a bírák gondolkodásában és viselkedésében, a nyelvi felkészítés, egyaránt fontos részei a képzési programoknak. Az intézetben rendszeresen elemzik a képzési igényeket és ezek alapján dolgozzák ki az új tematikákat. Szakmai és módszertani segítséget adnak a más fórumokon, a különböző bíróságokon folytatott képzésekhez. Az intézet végzi a kanadai bírák képzésének 90%-át.¹⁹

¹⁷ Canadian Judicial Council <http://www.cjc-ccm.gc.ca>

¹⁸ *Judicial Education in Canada*. National Judicial Institute, 2005, 117. p.

¹⁹ Uo. 6. p.

A képzési rendszer jól tagolt, külön programokat szerveznek a kezdő bírának és a régebben pályán lévőknek. Az anyagi és eljárás jogi szakmai tematikák mellett nagy hangsúllyal foglalkoznak a jogalkalmazás társadalmi összefüggéseinek megismertetésével (social context education project). Szintén nagy figyelmet fordítanak a programok tartalmának kialakításában a bírói munka szociológiai és pszichológiai aspektusaira (pl. problémamegoldás a jogalkalmazás során, a döntéshozatali folyamat túlfűtött érzelmi környezetben, reagálás a felek váratlan megnyilvánulásaira, a kommunikációs képességek fejlesztése stb.).

Az Országos Igazságügyi Intézet mellett, számos más intézmény is foglalkozik a bírák képzésével, és a különböző szintű bíróságok is szerveznek továbbképző fórumokat. A Kanadai Bírósági Igazgatási Intézet (The Canadian Institute of the Administration of Justice) elsősorban az igazgatási rendszer korszerűsítésére koncentrál, fórumot teremt a közigazgatási jogi képzésnek és komoly szerepet tölt be a közigazgatási jogszabályok szakmai véleményezésében.

1973 óta működik a Tartományi Bírák Kanadai Egyesülete (The Canadian Association of Provincial Court Judges). Ez alapvetően szakmai érdekképviselői szervezet, de szerepe jelentős az oktatási programok lebonyolításában is. A Szövetségi Bírósági Ügyek Biztosának Hivatala a szövetségi bírák számára szervez speciális számítástechnikai és nyelvi programokat, valamint fenntartja és működteti az elektronikus tájékoztatási rendszert (Judicom), amelyet felhasználnak képzési célokra is.

Az igazságügyi igazgatással, képzéssel foglalkozó intézmények többségükben közvetlenül nem kapcsolódnak a kormányzathoz, önálló, non-profit jellegű szervezetek. Ez a differenciált struktúra lehetővé teszi a rugalmasabb és gyorsabb alkalmazkodást a változó feladatokhoz és igényekhez. A képzési formák sokszínűsége, szervezeti gazdagsága összefügg a bíróvá válás sajátosságaival, azzal, hogy a kanadai bírának, kinevezésüket megelőzően, már hosszabb időt kellett eltölteniük más jogterületeken és így a képzés igénye a kinevezést követően válik fontossá.

IV. A bírák kinevezésének kanadai gyakorlata

Kanadában a bírói karrier, a bíróvá válás folyamata alapvetően eltér a magyar modelltől. Nem kizárólag eljárási, technikai különbségekről van szó, ezeknél lényegesebb, olyan tartalmi elemekről, amelyek a bírói pályával kapcsolatban alapvetően eltérő felfogásokat tükröznek. A hazai gyakorlat szerint, a bírói, ügyészi pálya rendszerint az egyetem befejezését követően kezdődik. Közvetlenül a diploma megszerzése után a fiatal szakemberek a bíróság, az ügyészség szervezetén belül egy újabb képzési folyamatba kapcsolódnak be, amelynek első szakaszát a szakvizsgával zárják. Rövidebb szakmai gyakorlat után, legalább egy éves bírósági, ügyészségi titkári működést követően kerülhet sor, első alkalommal, a három évre szóló kinevezésre. A bírói működés értékelése alapján, az eddig határozott időre szóló szolgálati viszony átalakulhat határozatlan idejűvé. A magyar modell a belső pályát preferálja, összhangban a bírói kinevezés törvényi feltételeivel. A törvény ugyan biztosítja külső pályázók számára is, hogy bíróként, ügyészként folytassák pályájukat, ez azonban nem vált általánossá. A közigazgatásban, ügyvédként, jogtanácsosként vagy más jogi szakvizsgához kö-

tött munkakörben dolgozók számára a bírói pálya ma még nem vált eléggé vonzóvá. E jelenség mögött sokféle ok húzódik meg, többek között a korábbi politikai korszakból örökölt hatások, a pálya által kínált anyagi lehetőségek. Az elmúlt évtizedek mélyreható változásainak ellenére nálunk, a bírói pálya ma még nem jelenti a jogászai karrier csúcsát. Mindez azt is eredményezte, hogy a bírói pálya meglehetősen zárt maradt. A kialakult helyzet kritikájaként, az igazságszolgáltatási reform folytatásaként hangzottak el olyan javaslatok, hogy a bírák kiválasztása során is célszerű lenne az üzleti világban kialakult modern rekrutációs és értékelési technikák, a körülményekhez igazodó adaptációja, és a teljesítmények mérésében is teret kellene engedni az új módszereknek.²⁰

Az angolszász gyakorlatra épülő rendszerek esetében, ide tartozik Kanada is, a helyzet ettől gyökeresen különbözik. A bírói állások betöltéséhez a törvényi előírások nem követelik meg külön szakvizsga letételét. A szövetségi kinevezési hatáskörbe tartozó bírák esetében legalább tíz éves gyakorlati jogászai munka az előfeltétele a bírói pályázatnak. A tartományi bírákra vonatkozó feltételek ugyan tartományonként eltérőek, de a legáltalánosabb követelmény a legalább öt éves szakmai gyakorlat.²¹ Tehát bírói tevékenységet Kanadában csak hosszabb időszakon át folytatott jogászai munka után lehet megkezdeni. Így a pályáiv ez esetben eltér a magyar gyakorlattól, a tapasztalt jogászok számára vonzó karriert jelent a bírórú válás. Az előmeneteli rendszer biztos anyagi háttérrel nyújt, a bírói státusz komoly szakmai és társadalmi rangot jelent.

A bírói függetlenség következetes érvényesítése a jogállami berendezkedés egyik fundamentuma Kanadában is. A törvényi szabályozásban ennek sokoldalú garanciarendszere épült ki, amely kiterjed a bírói függetlenség valamennyi elemére. A függetlenség egyik alapvető megnyilvánulási formája az állampolgárok számára a nyilvánosság, a bíró pártatlansága. Ezek meglelte teremti meg a közbizalmat, azt a tudatot, hogy a bíró gondolkodásmódja, magatartása, a tárgyalóteremben és azon kívül is elfogulatlan, előítéletektől mentes, és ennek alapján képes tárgyilagos, pártatlan döntésekre.

A pártatlanság tartalmát, annak konkrét követelményeit a kanadai gyakorlatban igen részletesen kimunkálták. A Bírák Etikai Alapelvei részletes eligazítást nyújtanak e fontos alapelv lényegéről és elemeiről a bíró magatartása, civil és jótékonyági tevékenysége, politikai aktivitása kapcsán. Az is jól jellemzi a pártatlanság alapelvének súlyát, hogy annak tartalmi kifejtése a kódex legterjedelmesebb része. Az alapelv szerint a bíró kinevezését követően semmiféle politikai tevékenységet nem folytathat, nem lehet tagja politikai pártnak, ahhoz közeli alapítványoknak, nem vehet részt pártok által szervezett kampányokban, nem vehet részt nyilvános politikai vitákban és nem csatlakozhat olyan nyilatkozatokhoz, amelyekkel politikai döntéseket kívánnak befolyásolni.²²

A pártatlanság, a politikai semlegesség mint a bírói függetlenség fontos attribútumai összefüggenek a bírói kinevezések módjával. Kelet-Európa új demokráciáiban, a rendszervál-

²⁰ BENISNÉ GYÖRFFY Anna (szerk.): *Nyolcadik Magyar Jogászgűlés*. Balatonfüred, 2006. június 15–17. 297 p.; SOMOGYVÁRI István: *Az igazságszolgáltatási reform folytatása*. 116–125. p.

²¹ Federal Courts Act [R.S., 1985, c. F-7] 5.3., Supreme Court Act [R.S., 1985, c. S-26] 5. Department of Justice Canada <http://www.laws.justice.gc.ca>, Constitutional Act 1867 92.14; Milne, David: *The Canadian Constitution*. Toronto, 1991, Lorimer 374. p.

²² Ethical Principles for Judges 52. p. Canadian Judicial Council <http://www.cjc-ccm.gc.ca>

tás utáni alkotmányokban kiemelt figyelmet fordítottak a bírói függetlenség érvényesítésére. A klasszikus garanciák mellett, különleges biztosítékokat építettek be a kinevezési eljárásokba is. Az országok többségében formálisan az államfő nevezi ki a bírakat, a jelölés jogát pedig vagy az újonnan kialakított bírói testületek önállóan, vagy az igazságügyi miniszterrel megosztva gyakorolják.²³ A különleges garanciák iránti igény a kinevezési eljárással kapcsolatosan ebben a térségben, a bírói függetlenség hosszú évtizedeken át tartó formális érvényesülése, vagy annak teljes hiánya alapján indokolt és érthető. A jogalkotók új eljárásokkal és új szervezeti formákkal kívánták elejét venni, hogy a végrehajtó hatalom a kinevezések során politikai befolyását érvényesíthesse.

A kinevezési gyakorlatban más társadalmi, politikai viszonyok közepette is megjelenhetnek a politikai szempontok. Különösen azokban az országokban áll fenn ennek a veszélye, ebbe a körbe tartozik Kanada is, ahol a végrehajtó hatalomnak ezen a téren jelentősek a jogosítványai, Kanadában a szövetségi kormányzatnak a föderális és a tartományi főbírák kinevezésében kulcsszerepe van. A kormányfő, az igazságügyi miniszter a személyi javaslatok mérlegelésekor döntő jelentőséget a jelölt szakmai teljesítményének tulajdonít, azonban teljességgel nem zárható ki a politikai mérlegelés sem. Kanada főbírójának álláspontja szerint „a bírói függetlenség tíz parancsolatában” elsőnek a kinevezési eljárást kell tekinteni. „Az egész rendszernek azt kell biztosítania, hogy olyan érdemes szakembereket nevezzenek ki bírónak, akik a független és pártatlan bíráskodás mellett kötelezték el magukat. Ez az attitűd a bírói függetlenség első és utolsó védőbástyája. Az a gyakorlat, miszerint a politikusok politikustársait jelölik bírónak, elmoshatja a hatalmi ágak közötti különbségeket, kivéve, ha a jelölt olyan érdemek és tulajdonságok birtokában van, amelyek elhalványítják korábbi politikai gondolkodásmódjának, tevékenységének maradványait – nyomait.”²⁴

A kinevezési eljárás jellegzetes vonása, lényegi eleme, hogy azt föderális és tartományi szinten egyaránt a végrehajtó hatalom uralja. A főbírók tagjai esetében a kinevező az ország főkormányzója, (Governor General), a tartományi, helyi bírák esetében az alkormányzó (Lieutenant Governor). A döntésekre azonban érdemi hatást minden szinten a kormányzati szervek gyakorolnak.

Bár az állam szövetségi rendszerű, ennek ellenére a központi kormány tesz javaslatot valamennyi föderális és tartományi felsőbírósági bíró kinevezésére. Hasonlóképpen, a tartományi kormányok javaslata alapján nevezi ki a tartományi alkormányzója a helyi bíróságok tagjait. Gyakorlatilag több mint ezer szövetségi és tartományi felsőbíró kinevezéséről érdemben a szövetségi kormány dönt. Ez a helyzet gyakran joggal vált ki a közvéleményben aggodalmakat, hogy vajon a kormány nem használja-e ki e lehetőségeket politikai befolyásának erősítésére, érvényesítésére? A helyzet különösen kritikus a Legfelsőbb Bíróság és a Szövetségi Bíróság vezetői, valamint a Legfelsőbb Bíróság tagjainak jelölése kapcsán. A Legfelsőbb Bíróság elnöke és tagjaira, valamint a Szövetségi Bíróság elnökeire a minisz-

²³ BARD, Károly: *Trial and sentencing: judicial independence, training and appointment of judges, structure, sentencing patterns, the role of the defence in the countries in transition*. Európa Tanács 21. Kriminológiai Konferenciáján elhangzott előadás. Strasbourg, 1996.

²⁴ MCLACHLIN, Beverley: *Professional Independence and the Rule of Law*. Faculty of Law at the University of Windsor 2007. január 10. előadás szerkesztett szövege. Windsor Review of Legal and Social Issues (June 2007) 237. p.

terelnök tesz javaslatot a kormánynak, az igazságügy-miniszterrel folytatott konzultációk alapján. Az ezzel kapcsolatos kritikák legfontosabb elemei, hogy ez az eljárás nem átlátható, nem nyilvános, sem a törvényhozás, sem más szakmai testület nem fejtheti ki véleményét a jelölés kapcsán.²⁵ 2006-ot követően a jelenleg is hivatalban lévő kormány biztosította annak lehetőségét, hogy a Legfelsőbb Bíróság egyik új tagjának kinevezése során a hivatalos jelölést megelőzően egy parlamenti bizottság meghallgassa a jelöltet. Ez azonban csupán egy kormányzati gesztus volt, amelynek nincs jogszabályi háttere, így bizonytalan, vajon ez a gyakorlat állandósul-e a későbbiekben.

A fenti személyi körtől eltérően más szövetségi és tartományi felsőbbbírósági bírák kinevezése során azonban már van intézményes és törvényes lehetősége annak, hogy a jelöltekről szakmai értékelés alapján szülessen döntés. Az eljárásokban a kormányzati intézmények és szakmai testületek egyaránt részt vesznek.

Az eljárás a pályázat benyújtásával kezdődik, amelyet a Szövetségi Igazságügyi Hivatal Biztosának Irodájához kell továbbítani. A Hivatal a bírósági igazgatás egyik fontos intézménye, fő feladata a kinevezési eljárás adminisztratív lebonyolítása. A törvényi feltételek mellett sajátos követelmény a pályázatoknál, hogy tartományi felsőbbbírósági posztra csak azok pályázhatnak, akik korábban ugyanabban a tartományban végeztek jogász, ügyvédi tevékenységet, vagy dolgoztak főfoglalkozásként más jogász munkakörben.

A beérkezett pályázatokat az Igazságügyi Tanácsadó Bizottság (Judicial Advisory Committee) értékeli. A kinevezési eljárás talán legfontosabb intézménye ez a bizottság. Ilyen bizottságok minden tartományban működnek, Ontarióban három, Québecben két testületet hoztak létre. Az értékelést a pályázó munkahelye szerinti illetékes bizottság végzi el. A testületeknek hét tagja van, a jogász tevékenység szempontjából minden fontos terület, valamint a közvélemény képviselői is helyt kapnak abban (bíróság, ügyvédség, szakmai szervezetek, nyomozó hatóságok). Az utóbbi képviselőire a szövetségi igazságügyi miniszter tesz javaslatot. A tagok megbízatása három évre szól. Hasonló összetételű bizottság véleményezi a szövetségi szinten működő Adóbírósághoz benyújtott pályázatokat is.

A bizottság munkáját egy részletesen kidolgozott, módszertani jellegű belső szabályzat alapján végzi. Ebben határozták meg az értékelés legfontosabb követelményeit, így pl. a vizsgálódás szigorúan bizalmas jellegét, a bizottság által felhasznált információk beszerzésének és felhasználásának módját, annak szigorú kizárását, hogy a jelölt politikai elkötelezettségére vonatkozóan kérdéseket tegyenek föl, stb. Ha a bizottság bármelyik tagjának olyan információ jut a birtokába, amely alapján nem kerülhet sor a kinevezésre (bűncselekmény elkövetésének gyanúja, a szakmai-magatartási szabályok megsértése, gyanús pénzügyi ügyletek), ezekről haladéktalanul tájékoztatnia kell a bizottságot. Arra is van lehetőség, hogy a jelölt tevékenységéről konzultációt folytassanak szakmai szervezetekkel és megismerjék a bíróságok vezetőinek véleményét is. A Bizottság a javaslatát megküldi az igazságügyi miniszternek. A kormány a miniszter előterjesztése alapján dönt, de csak azok közül

²⁵ *The Process of Appointment of Judges in Some Foreign Countries: Canada*. 34. p. 10 April 2001. <http://www.legco.gov.hk>

jelölhet, akiknek a pályázatát a Bizottság már korábban értékelte. Új, ettől eltérő személyi javaslatot a kormány nem tehet.²⁶

Alapvetően ehhez hasonló modell működik az alsóbb szintű tartományi bíróságok bíráinak kinevezése során is. A pályázatok értékelésére tartományi szinten is működnek tanácsadó bizottságok, állásfoglalásaikat a tartományi igazságügyi-miniszterhez továbbítják és a tartományi kormány tesz javaslatot az alkormányzónak a bírák kinevezésére.

A pályázatok kapcsán a szakmai tapasztalatok mellett nagy jelentőséget tulajdonítanak a társadalmi ügyek iránti érzékenységnek, a kulturális sokszínűség elismerésének. Ontario tartományban a pályázatok kiírása során külön ösztönzik a nők, az őslakos származásúak, a frankofón és az etnikulturális kisebbséghez tartozó jogászok jelentkezését.²⁷ Az elmúlt időszakban erőteljesen felerősödött az az igény, hogy az őslakosok csoportjához tartozó jogászok is nagyobb arányban működjenek a bírói pályán, váljanak bírósági vezetővé. Az Őslakos Jogászok Kamarája (Indigenous Bar Association) e tekintetben több kezdeményezést tett, hiszen a felsőbíróságokon még nem dolgoznak ilyen szakemberek. Mindez egyben összefügg a kanadai jogi pluralizmus és az ősi jogi hagyományok elismertségével is. Az egész országban a működő bírák közül mindössze 20 minősül őslakosnak. Az első kinevezésre egy tartományi fellebbviteli bíróságra csak 2004-ben került sor. A helyzet a más jogász tevékenységhez kötődő intézményekben is hasonló, így nincs őslakos dékán a jogi fakultásokon, és alig néhány, ebből a körből származó professzor tanít az egyetemeken.²⁸

A bírói függetlenség, a hatalmi ágak elválasztásának követelményeit egybevetve a kanadai bírói kinevezések rendszerével, a kritikai észrevételek jogosnak minősülnek. Hasonló következtetéseket találunk a már korábban idézett összehasonlító elemzésben elsősorban a legfelsőbb bírák kinevezésével kapcsolatban. A Brit Nemzetközösségben a parlamenti együttműködés keretében ajánlásokat dolgoztak ki a tagállamok számára a bírói függetlenség érvényesülése érdekében. Ennek egyik fontos elemeként határozták meg a bírói kinevezésekkel kapcsolatos követelményeket is: „A bírói kinevezéseket világosan meghatározott kritériumok alapján, nyilvános eljárás keretében kell lefolytatni. Ennek során biztosítani kell az esélyegyenlőséget minden kinevezésre jogosult számára, az érdek alapján történő kinevezést, [...] a nemek közötti egyenlőséget, a diszkrimináció különböző történelmi formáinak megszüntetését.”²⁹

Ennek tükrében nem túlzás tehát az a megállapítás, hogy a kanadai rendszer nem mindenben felel meg a fenti követelményeknek. Hiszen, bizonyos esetekben hiányoznak a világosan meghatározott kritériumok és az eljárás sem tekinthető minden szakaszában transzparensnek. Az ország politikai kultúrája, hagyományai, a nyilvánosság ereje azonban meggátolhatják, hogy bármely kormány ezeket a bírói posztokat saját zsákmanójának tekintse, de

²⁶ *Guidelines for Advisory Committee Members*. December 2004 18. p. Office of the Commissioner for Federal Judicial Affairs <http://www.fja.gc.ca>

²⁷ *Judicial Appointments Advisory Committee Ontario Courts*. <http://www.ontariocourts.on.ca/jaac.en>

²⁸ FROM, Margaret H.: *Indigenous Legal Tradition and Canadian legal Pluralism*. 4 p. *Touchstones* February 2007. The Canadian Bar Association (CBA) newsletters. <http://www.cba.org>

²⁹ *Commonwealth (Latimer House) Principles of the Three Branches of Government*. November 2003. www.commonwealth.org/document/34293/35468/37744/latimerhouse.htm

az egyértelmű jogi garanciák valóban hiányoznak és a jóhiszemű hatalomgyakorlás ez esetben sem elégséges biztosíték.

V. Következtetések

A következtetések sorában elsőként a dualista jogrendszer sokrétű társadalmi hatását kell kiemelni. Az évszázados kapcsolat eredményeként a két jogcsalád között olyan konvergencia érvényesül, amelyre különleges jogi kultúra épül. Ebben jól ötvöződik a kétféle jogszemlélet és jogi gondolkodás, és nagymértékben közelít egymáshoz a két különböző jogi fogalomrendszer is. Sajátos a kölcsönhatás a duális jogrendszer és a föderális államberendezkedés között. Az alkotmányos szabályok biztosítják mindkét jogcsalád önálló létének fennmaradását és ez tovább erősíti a szövetségi rendszer stabilitását. A bijuralizmus tehát nem egyszerűen egy sajátos vonása a kanadai jogrendszernek, hanem egyik politikai tartópillére a föderális berendezkedésnek.

A kanadai társadalom alapfilozófiája a multikulturalizmus: nem egybeolvasztani kívánja a tradíciókat, etnikai, nemzeti sajátosságokat, hanem azok fennmaradására alapozza az ország egységét. Ez a szemlélet elősegíti az őslakosok jogi hagyományainak fennmaradását, azok önállóságának elismerését. Így a kanadai jogrendszer alkotó elemének minősül mindaz a norma, szokás, intézmény, amelyeket az őslakosok közösségei több évszázadon keresztül létrehoztak és mindennapi életükben ma is fenntartanak. Az őslakos tradíciók tudatos beépítése a jogrendszerbe egyben a társadalmi integráció elősegítésének hatékony eszköze. Közelebb viszi az őslakosokhoz a jogot, az igazságszolgáltatást. Ebből a szempontból példaértékű a kanadai kormányzat őslakosoknak szóló speciális jogi programja és a hagyományos törzsi intézmények fenntartásáért tett erőfeszítései.

A bírósági szervezetet a tagoltság és intézményi sokszínűség jellemzi. Ez nem csupán a szövetségi államberendezkedés következménye. Kifejezi azt a nagyfokú szakosodást, amely végbement a bírósági szervezetben és a sajátos földrajzi körülményekhez igazodó, rugalmas struktúrát. Mindez hozzájárul a szervezet hatékonyabb működéséhez. A bírósági igazgatás is változatos szervezeti formákban valósul meg. Az intézmények többségükben csak közvetett módon kapcsolódnak a kormányzati szervekhez, ezáltal is mérsékelve a végrehajtó hatalom közvetlen befolyását. Különösen szembetűnő a képzési intézmények és szervezetek kiterjedt rendszere, amely jól tükrözi, hogy Kanadában milyen nagy fontosságot tulajdonítanak a bírák képzésének. Miként az is jellegzetes vonás, hogy a tematikákban milyen nagy figyelmet fordítanak a bírói munka társadalmi összefüggéseire, annak szociológiai, pszichológiai jellegzetességeire.

A bírói függetlenség, a pártatlanság, a fair eljárás követelményei Kanadában is a jogállam fundamentumát jelentik. A bírák stabil jogi és anyagi háttérrel rendelkeznek, a hivatás társadalmi presztízse magas. Világos és egyértelmű szakmai és társadalmi követelményeknek kell megfelelniük. Mindezek fontosságát fejezi ki, hogy a bírói kar tisztaságának legfontosabb őre és biztosítója a főbírókból álló testület, amely nem egyszerűen a bírák fegyelmi ügyeiben eljáró fórum, hanem az etikai követelmények hiteles képviselője, érvényesítője, továbbfejlesztője.

A bírói kinevezések rendszere azonban ellentmondásosnak tűnik. A központi és a tartományi kormányok kiterjedt szerepe, befolyása ezen a téren kritikusnak minősíthető. Hozzá kell azonban tenni, hogy ezt a gyakorlatot nem más megoldásokhoz viszonyítottan kell értékelni, csakis abban a politikai környezetben érdemes megítélni, amelyben érvényesül. A kanadai társadalmat olyan történelmi hagyományok és politikai kultúra jellemzik, amelyek jobban korlátozzák a kormány politikai befolyásának érvényesülését.

PÁL VASTAGH

SOME CHARACTERISTIC FEATURES OF THE CANADIAN LEGAL SYSTEM AND THE JUDICIARY

(Summary)

The Canadian society is a very special independent model and this consideration relates to the state organization and the legal system as well. In my work I should like to underpin this by presenting some characteristic features of the Canadian legal system, the structure of the judiciary and the process of the appointment of judges.

Canada is a legal pluralistic state. Besides the civil and the common law systems the indigenous legal traditions are also incorporated. There is a special interdependence between the pluralistic legal system and the federalism. Canada's historical and constitutional development have shown that diversity can be reconciled with unity.

The judicial system is well-structured, reflects the federalistic arrangement of the country and the high-level specialization of courts. The court system is very flexible and functions efficiently. A multifaceted institutional network implements the training of judges. These programs especially focus on the social and psychological peculiarities of the work of judges.

The independence of the court, the impartial and fair procedure are the basic principles of the functioning of the Canadian judiciary. Nevertheless, the decisive position of the federal and provincial governments in the process of the appointment of judges generates critical remarks.

ZOLTÁN VÉGH

Princeps legibus solutus?

In seinem Werk „Európa jogtörténete“¹ beschäftigt sich der Verfasser József Ruzsoly mit verschiedenen Sonderformen des Erbrechtes und nimmt insbesondere Bezug auf diverse Hausgesetze (házi törvények), die für regierende Häuser eigene erbrechtliche Regelungen, abweichend von den allgemeinen erbrechtlichen Bestimmungen, getroffen haben. In Anknüpfung an diesen Grundgedanken möchte ich einen Streifzug durch die unterschiedlichen Regelungen der Eheverbote von den Römischen Frühzeiten bis in die Gegenwart vornehmen.

Habsburgisches Hausgesetz

Die Tragödie vom 29–30. Jänner 1889 in Mayerling mit dem Tod des Thronfolgers Erzherzog Rudolf und seiner Geliebten Mary Vetsera ist auch nach über hundert Jahren von Geheimnissen umwoben. Das dynastische Problem der Thronfolge war die politische Seite dieses Ereignisses, das sich langfristig auf die gesamte europäische Entwicklung auswirken sollte. Wegen der Öffentlichkeitswirkung mußten die Ereignisse mit dem Schleier des Geheimnisses verdeckt werden. Die Vorbildrolle des Herrscherhauses hätte bei Offenlegung der tatsächlichen Vorgänge dauernden Schaden leiden können. Die enge Verwobenheit des Hauses Habsburg mit der katholischen Kirche hätte bei Bekanntwerden des (kirchlichrechtlich geächteten) Selbstmordes, aber auch der wohl unzweifelhaft erfolgten Tötung der Geliebten, selbst wenn es sich um „Tötung auf Verlangen“ gehandelt haben mag, an den staatlichen Grundfesten gerüttelt.

Die familiäre Frage konnte weitgehend intern geregelt werden. Die staatspolitische Frage führte im weiteren Verlauf der Geschichte zu ausufernden Verwicklungen bei der Nachfolgeregelung. Nach längeren Überlegungen wurde schließlich Franz Ferdinand zum Thronfolger designiert. Spätestens mit der Entscheidung, Franz Ferdinand zum Thronfolger zu bestimmen, begannen alle Bestimmungen des Habsburgischen Hausgesetzes zu greifen.² Der III. Titel „Von den Heirathen der Prinzen und Prinzessinen des

¹ RUSZOLY József: *Európa jogtörténete, Az „újabb magánjogtörténet“ Közép- és Nyugat-Európában*, Püski, Budapest (1996) S. 341. Zahlreiche Lehr- und Forschungsaufenthalte an der Universität Szeged gaben mir Gelegenheit zu wissenschaftlichen und kollegialen Begegnungen mit dem Jubilar auch über die Grenzen meines römischrechtlichen Fachgebietes hinaus, sodass ich gerne den Anlaß wahrnehme, ihm meine Reverenz zu erweisen.

² Familienstatut des Hauses Habsburg vom 3. Februar 1839, Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienurkunden.

kaiserlichen Hauses" regelt in allen Details die absolute Herrschaft des Monarchen über alle Angehörigen des Erzhauses Habsburg in familienrechtlichen Fragen:

§ 15. Kein Prinz und keine Prinzessin Unseres Kaiserhauses darf eine eheliche Verbindung ohne Einwilligung des jeweiligen Familienoberhauptes eingehen.

§ 16. Diese Einwilligung wird durch Ratifizierung des Ehevertrages oder durch eine andere förmliche Erklärung erteilt.

§ 17. Ein ohne diese Bestätigung abgeschlossener Ehevertrag ist als null und nichtig anzusehen und begründet für die angetraute Person und deren Kinder weder Ansprüche auf Erbfolge, Appanage, Witthum, Aussteuer oder den Stand, Titel, und Wappen der Mitglieder Unseres Hauses, noch auf andere rechtliche Folgen einer ehelichen Verbindung.

§ 18. In allen Fällen, wo über die Giltigkeit oder Ungiltigkeit einer Ehe in dem durchlauchtigsten Erz Hause eine Streitfrage entstehen sollte, ist die Entscheidung dem Familien-Oberhaupt vorbehalten.

§ 19. Ehen zur linken Hand oder sogenannte morganatische Ehen könnten in Unserem Kaiserhause gleichfalls nur mit Bewilligung des jedesmaligen Familienoberhauptes gültig geschlossen werden.

Der designierte Thronfolger unterhielt im Augenblick seiner Erwählung bereits seit mehreren Jahren eine innige Verbindung mit der böhmischen Gräfin Sophie Chotek von Chotovka, die aber vor der Umwelt vollkommen verborgen blieb. Sie gehörte aber nicht zum Kreis der ebenbürtigen Familien, aus denen die Angehörigen des Erzhauses ihre Gemahlinnen hätten erwählen dürfen.³ Da aber Franz Ferdinand unbeugsam entschlossen war, die Gräfin zu ehelichen, kam es zum mehrjährigen Zwist zwischen dem Kaiser und Franz Ferdinand. Der Kaiser war nicht willens, die Zustimmung zur Eheschließung mit Sophie Chotek zu geben. Schließlich erfolgte die Zustimmung im Jahre 1900, wobei Franz Ferdinand vor der Eheschließung den Renuntiationseid für alle aus dieser Ehe hervorgehenden Kinder zu leisten hatte.⁴

So kam nach dem Tode Franz Josephs I. dessen Großneffe Karl auf den österreichischen Kaiserthron.

Diese für die Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie bedeutenden Vorgänge sind nur ein Beispiel für die unterschiedlichsten Gründe, aus denen Eheverbote im weitesten Sinne im Laufe der Geschichte normiert wurden.

Als kleinste Einheit der Gesellschaft wurde die Ehe als Verbindung von Personen verschiedenen Geschlechtes sehr früh als Keimzelle des Staates verstanden. Spätestens mit der Sesshaftwerdung nomadisierender Völker und Schaffung von sozialen Gebilden entwickelten sich zunächst gewohnheitsrechtlich Normen über die Voraussetzungen zur Begründung ehelicher oder eheähnlicher Gemeinschaften. Stabile Beziehungen sollten auch die innere Ordnung und Ruhe in den menschlichen Gemeinschaften sichern helfen. Sehr früh erkannten die Politik und auch die Vertreter diverser religiöser Instituti-

³ Franz Ferdinand erklärte anlässlich seiner Eheschließungsprobleme, „im Stammbaum (scil. möglicher Ehe kandidatinnen) ist immer eine Kleinigkeit, die die Ehe verbietet und so kommt es, dass bei uns Mann und Frau zwanzigmal miteinander verwandt sind. Das Resultat ist, dass von den Kindern die Hälfte Trottel und Epileptiker sind.“ Zit. nach Christian DICKINGER: *Franz Joseph I. Entmythisierung*, Wien 2002, 71 ff.

⁴ Damit waren, wie bereits oben § 17 dargestellt, als Folge die Kinder aus der Thron- und Erbfolge ausgeschlossen. Die Ehefrau wurde mit der Eheschließung in den erblichen Fürstenstand mit Namen Hohenberg erhoben, war aber protokollarisch allen, auch unverheirateten Erzherzoginnen des Erzhauses nachgereiht, durfte bei offiziellen Anlässen weder neben ihrem Ehemann gehen oder gar neben ihm sitzen.

onen den stabilisierenden Faktor „eheliche Gemeinschaft“ und versuchten daher, diese auch zu instrumentalisieren, um die staatliche Ordnung, wie auch Sitte und Moral, zu festigen.

Im folgenden will ich mich nur mit den rechtlichen Beschränkungen für die Eingehung von Ehen beschäftigen, mit den gewöhnlich sogenannten Eheverboten.

Eheverbote können aus gesundheitlichen, politischen, religiösen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Gründen ausgesprochen werden. Einige von ihnen sind absolut, d.h. dass sie gegen alle Personen wirken, andere wiederum wirken relativ nur für und gegen ganz bestimmte Personenkreise.

Religiöse Eheverbote

Bei allen antiken Kulturen wurden Frauen zu Tempeldiensten eingesetzt und waren für diese Zeit mit einem Eheverbot belastet. Für das römische Recht kommen hier insbesondere die Vestalinnen in Betracht. Im Kindesalter wurden Mädchen vom Pontifex Maximus „gegriffen“⁵ und als *virgo Vestalis* für den Dienst im Vestatempel ausgebildet und waren 30 Jahre in diesem tätig. Sie mußten in dieser Zeit ihre Jungfräulichkeit bewahren, deren Verlust wurde mit dem Tod bestraft. Sie wurden entweder lebendig eingegraben oder von einem Felsen gestürzt. Vesta galt als Göttin des Heimes und des Herdes, ihr Tempel mit dem ohne Unterbrechung lodernden Feuer symbolisierte den Römischen Staat und daher wurde der Verstoß gegen die rituellen Regeln kapital gestraft, weil er als staatsgefährdend angesehen wurde. Nach dreißig Jahren wurden die Vestalinnen mit einer reichen Aussteuer ausgestattet in den bürgerlichen Alltag entlassen und konnten auch gültige Ehen eingehen. Für damalige Verhältnisse galten aber ehemalige Vestalinnen eher schon als alte Frauen und möglicherweise als unfruchtbar, da sie sich dem Alter von 40 Jahren näherten.

Dieses auf altrömischen Sakralgesetzen beruhende temporäre Eheverbot erfuhr eine wesentliche Ausweitung mit der Erklärung des Christentums zur Staatsreligion im Jahre 391 n.Chr. Bis dahin in religiöser Hinsicht unproblematische persönliche Beziehungen der Angehörigen verschiedener Religionsbekenntnisse wurden nunmehr durch kaiserliche Gesetze mit verschiedenen Verboten belegt, die zum Teil verbotswidriges Verhalten nur mit Strafen belegten, z.T. aber auch bei illegitimen Eheschließungen die Nichtigkeit aussprachen. Im 4. und 5. Jhd. n.Chr. griffen alle Herrscher in die staatlich-religiösen Beziehungen ein.⁶ Eine Flut von Gesetzen⁷ regelte nunmehr das Verhältnis des einzelnen zum Staat und zur Kirche, ebenso aber auch die Beziehung der Bürger unter einander.⁸ Insbesondere gegen die Juden wurden Gesetze erlassen, die nicht, wie

⁵ Gellius. *Noctes Atticae* 1,12,1 ff.

⁶ Der Herrscher sah sich nunmehr als Schirmherr der Kirche und griff daher auch in den kirchlichen Alltag ein. Justinian hat mehrere theologische Schriften verfasst, regelte aber durch Gesetz auch Materien, wie das klösterliche Leben.

⁷ Die Literatur zur Rolle des Christentums und seiner Beziehung zum Römischen Staatswesen ist unüberschaubar. Statt aller sei nur genannt Karl-Leo NOETHLICH: *Die gesetzgeberischen Maßnahmen der christlichen Kaiser des vierten Jahrhunderts gegen Häretiker, Heiden und Juden*, Diss. Köln 1971.

⁸ Das Eheverbot der höheren Weißen traf nur Ehen nach der Weihe. Vorher geschlossene Ehen blieben aufrecht. Auch heute gilt noch in der orthodoxen Kirche, aber auch in den unierten Kirchen des nahen Ostens die Bestimmung, dass jeder Weiheanwärter vor der Weihe heiraten darf, nicht aber nachher. Allerdings versperrt die Ehe den Weg in das Bischofsamt:

in der Neuzeit, rassistische Hintergründe, sondern primär religiöse Ursachen hatten. Die bedrückende Verurteilung der Juden durch die Christen als „Gottesmörder“ hat schmerzlicher Weise bis in unsere Zeit Spuren hinterlassen, in der römischen Zeit kann man sicher noch nicht von einem rassistisch bedingten Antisemitismus (heute wird vielfach der Begriff Antijudaismus verwendet) sprechen.

Jahrhunderte lang war in den katholischen Ländern, in denen noch die kanonische Eheschließungsform obligat war, die Priesterweihe (wie generell höhere Weihen), ein auch nach staatlichem Recht zwingendes Ehehindernis. In Spanien wurde erst 1981, in Griechenland 1982 das Eheverbot für Träger höherer Weihen aufgehoben. Vor allem in den romanischen Ländern (Italien, Spanien, Portugal) galt auch die Unauflöslichkeit der kirchlich geschlossenen Ehen. Aktuelle Eheverbote aus religiösen Gründen nach heutigem Recht sind vor allem ein Problem des Internationalen Privatrechtes. So existieren Eheverbote in Israel für Ehen von Juden und im Iran von Mohammedanern mit Angehörigen anderer Religionsgemeinschaften.⁹

Eheverbot auf Grund von Blutsverwandschaft

Sehr früh hat sich die Berücksichtigung der Blutsverwandschaft als Ehehindernis durchgesetzt. Es ist dabei wohl zweifelhaft, ob bereits in früher Zeit erbbiologische Gefahren für die Volksgesundheit erkannt wurden. Jedenfalls hat sehr früh eine Tabuisierung des Inzestes in all seinen Graden stattgefunden. Die Reichweite des Verbotes hat sich immer wieder gewandelt, wohl in keiner Gesellschaftsordnung wurde die geschlechtliche Verbindung zwischen Verwandten in gerader Linie akzeptiert. In den alt-ägyptischen und ptolemäischen Dynastien war die Geschwisterehe sicher nicht aus ökonomischen Gründen die Norm, sondern aus Gründen der Ebenbürtigkeit.¹⁰ Die Bandbreite des Ehehindernisses schwankte in der Regel zwischen dem dritten und siebten¹¹ Grad der Blutsverwandschaft. Dabei wurde die alte Regel der römischen Verwandschaftsbestimmung „*tot gradus quot generationes*“ angewendet, d.h. soviele Grade, wie Zeugungen nötig waren. In der klassischen Zeit galt das Verbot bis zum dritten Grad. D.h. dass Geschwisterkinder bereits miteinander die Ehe eingehen konnten. Gaius berichtet von einem Senatus Consultum aus 49 n.Chr., das Kaiser Claudius ermächtigte, Agrippina, die Tochter seines Bruders zu ehelichen. Da aber kein Kaiser auf die Idee kam, eine Tochter seiner Schwester zu heiraten, ist dies durch kaiserliche Erlässe ausdrücklich verboten.¹² Zum Teil bis ins 20. Jahrhundert dominierte die katholische Ehegesetzgebung die Ehen aller katholisch Getauften. Im Mittelalter versuchte die Kirche, durch die Vorschrift, dass eine große verwandschaftliche Entfernung zwischen den Nupturienten zu liegen habe, bevölkerungspolitisch zu wirken, um Verbindungen

⁹ Siehe dazu: *Das Bürgerliche Gesetzbuch mit besonderer Berücksichtigung der Rechtssprechung des Reichsgerichts und des Bundesgerichtshofes*. Kommentar hg. von Mitgliedern des Bundesgerichtshofes, 12. neubearbeitete Aufl., Berlin 1999, zu § 1309 RZ 78–83.

¹⁰ Zum Problem der Ebenbürtigkeit und der damit eintretenden Verengung der Wahlmöglichkeiten s. oben bei Anm. 3.

¹¹ Livius ep 20 berichtet, dass P. Cloelius (zw. 241 und 199 v.Chr.) „*primus adversus veterem morem inter septimum gradum cognationis duxit uxorem*“, er hat erstmal die Grenze des 7. Grades unterschritten.

¹² Gai. Inst. 1,62: *Fratris filiam uxorem ducere licet; idque primum in usum uenit, cum diuus Claudius Agrippinam, fratris sui filiam uxorem duxisset; sororis vero filiam uxorem ducere non licet. Et haec ita principalibus constitutionibus significantur*. Da der Kaiser dies gewünscht hat, wird die Erlaubnis generell erteilt.

über den jeweiligen engen Lebensraum der Menschen hinaus zu erzwingen. Man sollte bei der Partnerwahl aus der räumlichen und personellen Enge der Dörfer und Talschaften ausbrechen müssen.

Doppelehe

Das Verbot der Doppel- oder Mehrehe ist vielfach von den gesellschaftlichen und religiösen Normen der Rechtsunterworfenen abhängig. Im europäischen Kulturraum war die Mehrehe generell verboten. Im römischen Recht galt die Ehe lange Zeit als soziales Faktum – getragen von einem Dauerkonsens der Eheleute –, das zwar von vielen juristischen Voraussetzungen abhing und große rechtliche Wirkungen auslöste, ohne aber eine eigene rechtliche Existenz zu haben. Dies machte auch die Beendigung der Ehe relativ einfach. Schloss daher einer der Eheleute eine zweite Ehe neben seiner bereits bestehenden, wurde dies als Aufkündigung des Konsenses der ersten Ehe angesehen, womit juristisch keine Doppelehe bestehen konnte.¹³ Allerdings knüpften die Römer an diesen Vorgang den Vorwurf der *infamia*. Im nachklassischen Recht reicht jedoch die Lossagung vom Ehekonsens nicht mehr für die Beendigung der Ehe aus; daher begründet die fortbestehende Ehe einen Nichtigkeitsgrund für die zweite Ehe. „Das Eingehen einer bigamischen Ehe wird seit dem 3. Jh. (wie *stuprum* und *adulterium*) mit der Todesstrafe bedroht.“¹⁴

Inwieweit sich in unserer Zeit das Verbot der Mehrehe mit dem verstärkten Eindringen des Islam in unseren juristischen Alltag halten können, könnte bald die Menschenrechtsgerichte beschäftigen.

Geschlechtsgleichheit

Bis ins 20. Jh. war die Überzeugung, dass eine Ehe nur zwischen zwei Personen verschiedenen Geschlechtes geschlossen werden könne, dermaßen selbstverständlich, dass ein diesbezügliches Verbot für gleichgeschlechtliche Ehen als obsolet angesehen wurde, weil die Ehe als auf Dauer angelegte Geschlechtsgemeinschaft zweier Personen verschiedenen Geschlechtes definiert war. Erst Ende des 20. Jhs. hat sich die Forderung durchgesetzt, dass auch gleichgeschlechtlichen Paaren eine gesetzlich geregelte Form des Zusammenlebens geboten werden müsse. In den meisten europäischen Ländern ist bereits eine rechtliche Regelung getroffen worden, wobei Form und Inhalt variieren; die Bezeichnung Ehe, eingetragene Partnerschaft oder sonstige Formulierungen verwendet werden; damit aber jedenfalls ein Verbot nicht mehr weiterbesteht.¹⁵

¹³ M. KASER: *Das Römische Privatrecht* I, 2. Aufl. 1971, (Kaser 1971) S. 315, Anm. 35: Da die zweite Ehe die erste durch die Aufgabe des Ehekonsenses beendet, sieht die klassische Zeit in der Bigamie noch keine Straftat.

¹⁴ KASER – KNÜTEL: *Römisches Privatrecht*, 18. Aufl. 2005, S. 285 RZ 16.

¹⁵ So z.B. das deutsche Lebenspartnerschaftsgesetz v. 16. 2. 2001. Für Österreich das „Eingetragene Partnerschaftsgesetz“ (EPG), BGBl I 135/2009 v. 30. Dez. 2009.

Eheverbot für bestimmte Personengruppen

Für Personen im öffentlichen Dienst sind von jeher bestimmte Restriktionen bei der Eingehung einer Ehe getroffen worden. Beamte, Soldaten, Studenten unterlagen zeitweilig einem generellen Heiratsverbot, oder waren zumindest von der Bewilligung durch die vorgesetzte Behörde abhängig. Im römischen Recht ist die Frage nach dem Heiratsverbot von Soldaten heute zweifelhafter, als dies früher angesehen wurde. „Sehr umstritten sind Grundlage, Datierung, Inhalt und Reichweite der Maßnahmen, die den Soldaten zur Wahrung der Disziplin für die Dauer der Dienstzeit den Ehestand verbieten“.¹⁶ Bereits im 3. Jh. wurden diese Verbote gelockert oder ganz beseitigt.

Solche Eheverbote für Soldaten, insbesondere aber für Offiziere, wurden noch im 20. Jh. gehandhabt. In manchen Ländern wurde die Bewilligung der Eheschließung vom Erlag einer beträchtlichen Kautions abhängig gemacht, damit zwar der Offizier ein standesgemäßes Leben führen konnte, der Beruf aber nicht aus finanziellen Gründen attraktiv sein sollte, sondern nur aus idealistischen Gründen ergriffen werden sollte. (Ob möglicherweise auch das unter Offizieren weit verbreitete Glücksspiel für diese Vorschrift ein Grund war, bleibt zumindest überlegenswert.)

Römischen Provinzialbeamten wurde die Ehe mit Angehörigen der Provinz, in der sie tätig waren, verboten.

D. 23,2,38 (Paul. 2. sententiarum): Si quis officium in aliqua provincia administravit, inde oriundam vel ibi domicilium habentem uxorem ducere non potest, quamvis sponsare non prohibetur[...]

Wer ein Provinzialamt bekleidet, darf eine Frau aus dieser Provinz, gleich ob sie von dort stammt, oder auch nur dort wohnt, nicht ehelichen, er kann sich aber mit ihr verloben [...]

Diese Regelung wird zunächst dahin gedeutet, es sei eine Schutzbestimmung zugunsten der Frauen, damit sie nicht zur Eheschließung erpreßt werden könnten. Dieser Gedanke läßt sich aus der Bestimmung rechtfertigen, dass eine Verlobung nicht abgeschlossen wäre. Von dieser Verlobung kann die Frau dem weiteren Text zufolge nach Beendigung der Provinzialmagistratur ihres Verlobten ohne Nachteile wieder zurücktreten. Zunächst kann festgehalten werden, dass diese Bestimmung nur aus einer Zeit stammen kann, in der die Zugehörigkeit zu einer nichtrömischen Bürgerschaft nicht an sich schon ein Hinderungsgrund wäre, die Ehe mangels *conubium* einzugehen. Sonst wäre ja die Ehe schon wegen des fehlenden *conubium* nach römischem Recht in Frage zu stellen und sie würde nicht die zivilen Folgen auslösen. Das Bürgerrecht wurde durch die *constitutio Antoniniana* 212 n.Chr. allen Einwohnern des Reiches verliehen, womit sich die Frage nach dem *conubium* nicht mehr stellte. Meines Erachtens sollte man aber nicht ganz außer Acht lassen, dass mit dieser Bestimmung auch Interessen des römischen Staates geschützt werden könnten. Ein Beamter, der mit einer „einheimischen“ Frau verheiratet wäre, könnte in seiner Unbefangenheit und Unparteilichkeit gegenüber der von ihm verwalteten Provinz befangen sein. Mit Beendigung des Amtes fällt jedenfalls dieses Hindernis fort.

Auch in den modernen Rechtsordnungen können solche Verbote für öffentlich Bedienstete bestehen. So war in Österreich auch noch Ende des 20. Jhds. Die Eheschlie-

¹⁶ KASER: 1971. S. 317, 7. Es ist demnach auch strittig, ob ein Verbot nur für Offiziere galt, ob auch für früher geschlossene Ehen oder ob es nur die eheliche Gemeinschaft betraf, nicht aber den Status der Ehe.

Bung für Militärakademiker in der Ausbildungsphase verboten und es konnte nur in besonderen Fällen davon dispensiert werden. Eine Verordnung aus 1933 BGBl. Nr. 187/1933 (Nov. BGBl. Nr. 31/1938) verbot die Eheschließung für Gendarmen, Sicherheitsbeamte und Beamte der Zollwache.¹⁷ Bei Eheschließungen werden auch jetzt noch bei Organen der öffentlichen Sicherheit Unbedenklichkeitsprüfungen über den künftigen Ehepartner eingeholt. Ob auch ein auf diese Personengruppen bezogenes beschränktes Verbot, Ausländer zu heiraten, in Deutschland ordre-public-widrig ist, ist in der Lehre und Judikatur umstritten.¹⁸ Hier muß auch nochmals an die oben im Zusammenhang mit religiösen Heiratsverboten gemachten Feststellungen erinnert werden, inwieweit ausländische Eheverbote für einen ausländischen Ehepartner welcher Art immer für eine Eheschließung im jeweiligen Heimatland des anderen Nupturienten relevant sein dürfen und wie sie nach dem jeweiligen IPR dieses Landes berücksichtigt werden müssen.

Ein verbreiteter Grund für das Verbot der Eheschließung war die niedrige soziale Stellung von Dienstboten, landwirtschaftlichem Gesinde und Arbeitern, die die mit der Ehe verbundenen finanziellen Belastungen nicht tragen konnten. Es wurden neben den vielfältigen Regelungen von Eheverböten allgemeiner Art sowohl auf Grund der tridentinischen Ehevorschriften im katholischen Bereich, aber auch in protestantischen Herrschaften immer neue Bestimmungen durch die Landesherrn verkündet. So „wurden zunehmend Eheverbote oder zumindest erhebliche Einschränkungen der Heiratserlaubnis für bestimmte soziale Gruppen erlassen. Dazu gehörten Dienstboten, die nur mit Zustimmung ihrer Dienstherrschaft eine Ehe eingehen durften und Soldaten, die bei einer Eheschließung in jedem Fall die Zustimmung ihres Regimentschefs benötigten.“¹⁹ Auf diese Weise sollten Dienstboten so lange wie möglich in ihrer Tätigkeit erhalten bleiben, unabhängig von deren finanzieller Situation, wobei die Löhne bekanntermaßen kaum das Existenzminimum sicherten.

Die fehlende Ehebewilligung war aber nicht in der Lage, die sexuellen Bedürfnisse großer Gruppen der Bevölkerung im Zaum zu halten. Neben dem Eheverbot wegen fehlender wirtschaftlicher Absicherung wurde auch außereheliche Sexualität mit strengen Strafen bedroht, einschließlich der Prostitution. So war die Zahl der unehelichen Kinder erschreckend groß, die Waisenhäuser waren weniger für Kinder verstorbener Eltern, sondern für die große Zahl unehelicher Kinder notwendig. So fand, neben der erschreckend hohen Zahl von Abtreibungsversuchen und Kindsmorden, durch die unehelichen Geburten eine Reproduktion der neuen Dienstbotengeneration statt, da für einen sozialen Aufstieg dieser elenden Kinder nur eine minimale Chance bestand. Im 19. und 20. Jh. war es fast ausnahmslos die Regel, dass eine schwangere ledige Hausangestellte schon mit Rücksicht auf die sittliche Gefährdung der Familie entlassen wurde.

Eheverbote aus rassistischen Gründen

Die römischen Beschränkungen, Ehen mit Nichtrömern zu verhindern, dienen sicherlich der Erhaltung der relativ kleinen römischen Urgemeinde, können aber nicht ausdrück-

¹⁷ F. GSCHNITZER – Chr. FAISTENBERGER: *Österreichisches Familienrecht*, 2. Aufl. 1979, S. 23.

¹⁸ Siehe dazu RZ 76 ob. Anm. 7.

¹⁹ Markus MEUMANN: *Findelkinder, Waisenhäuser, Kindsmord. Unversorgte Kinder in der frühneuzeitlichen Gesellschaft*, München 1995, S. 66.

lich als rassistische Beschränkungen bezeichnet werden. Das *conubium* als Privileg für bestimmte Rom umgebende Bürgerschaften, das sind die Stadtstaaten des latinischen Bundes (*foedus Latinum*), nach römischem Recht eine gültige Ehe eingehen zu können, ist auf abstammungsverwandte Gruppierungen beschränkt. Glaubt man der Überlieferung in Livius *Ab urbe condita* 1,9 ff. vom Raub der Sabinerinnen, so herrschte anscheinend in Rom, vor allem wegen der Zuwanderung von vielen heimatlosen und versprengten alleinstehenden männlichen Flüchtlingen, Frauenmangel. Wie auch immer, das *conubium* wirkte nur in eine Richtung. Ehelichte ein *civis Romanus* eine Peregrine aus diesem Kreis, so wurde die Ehe nach römischem Recht gültig und damit auch die daraus hervorgehenden Kinder römische Bürger. Die Ehe einer Römerin mit einem Peregrinen, auch wenn seine Bürgerschaft das *ius conubii* hatte, folgte der „schlechteren Hand“, d.h. es war keine Ehe nach römischem Recht, sondern nach dem Heimatrecht des Ehemannes. Die Erhaltung eines latinischen Urbestandes war jedenfalls eine Ursache für diese Regelung, wie auch noch bei den Augustäischen Ehegesetzen zu zeigen sein wird.

Rassistischen Eheverböten begegnen wir erst in der Neuzeit. 1949 wurden in Südafrika Ehen zwischen Weißen und Schwarzen verboten und erst mit der Abschaffung der Apartheid zugelassen. Der Oberste Gerichtshof der Vereinigten Staaten erklärte erst am 12. Juni 1967, dass das in noch 16 Bundesstaaten der USA bestehende Eheverbot zwischen Weißen und Farbigen verfassungswidrig sei. Die tragischsten Ausformungen erfuhr allerdings das Eheverbot der Rassenverschiedenheit im Nationalsozialismus auf Grund der Nürnberger Rassengesetze als Verböten der noch viel schrecklicheren Vernichtungsaktionen ab dem Jahre 1942. Diese sind in das „Gesetz zur Vereinheitlichung des Rechts der Eheschließung und der Ehescheidung im Lande Österreich und im übrigen Reichsgebiet“ vom 6. Juli 1938 (RGBl. I S. 807) als Maßstab des Eheverbötes eingeflossen.

§ 4 Blutsverschiedenheit

Das Verbot von Eheschließungen zwischen Staatsangehörigen deutschen oder artverwandten Blutes und Personen artfremden Blutes und die Wirkungen dieses Verböts bestimmen sich ausschließlich nach dem Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre vom 15. September (RGBl. I S. 1146) und den zu diesem Gesetz ergangenen Durchführungsverordnungen.

Gesetz zum Schutz des Deutschen Blutes und der Deutschen Ehre:

Durchdrungen von der Erkenntnis, daß die Einheit des deutschen Blutes die Voraussetzung für den Fortbestand des Deutschen Volkes ist, und beseelt von dem unbeugsamen Willen, die Deutsche Nation für alle Zukunft zu sichern, hat der Reichstag einstimmig das folgende Gesetz beschlossen, das hiermit verkündet wird:

§ 1 (1) Eheschließungen zwischen Juden und Staatsangehörigen deutschen oder artverwandten Blutes sind verboten. Trotzdem geschlossene Ehen sind nichtig, auch wenn sie zur Umgehung dieses Gesetzes im Ausland geschlossen worden sind. (2) Die Nichtigkeitssklage kann nur der Staatsanwalt erheben.

§ 5 (1) Wer dem Verbot des § 1 zuwiderhandelt, wird mit Zuchthaus bestraft.²⁰

²⁰ Texte zitiert nach *Großdeutsches Eherecht, Kommentar zum Ehegesetz vom 6. Juli 1938 mit sämtlichen Durchführungsverordnungen*, Dr. Erich VOLKMAR u.a., Beck, München u. Berlin, 1939.

In den diversen Verordnungen wird genau definiert, wer als Jude zu gelten hat und bis zu welchem Grad (gemessen an der Zahl der jüdischen Großeltern) Ehen zwischen deutschen Staatsangehörigen und jüdischen Mischlingen einerseits und zwischen Mischlingen untereinander andererseits geschlossen werden dürfen. Diese Eheverbote haben im gesamten Reichsgebiet und in den besetzten Gebieten gegolten. Das Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch (ABGB) von 1811 hat auch während der nationalsozialistischen Ära weitergegolten. Es nimmt Wunder, wie sich die rassistischen Bestimmungen einschließlich der hier nicht näher zu besprechenden Vorschriften des Gesetzes zum Schutz der Erbgesundheit des deutschen Volkes (Erbgesundheitsgesetz v. 18. Okt. 1935 (RGBl. I S. 1246) mit § 16 ABGB vertragen, bzw. wie die Juristen diese Inhalte miteinander vereinen konnten: §16 ABGB (1) Jeder Mensch hat angeborene, schon durch die Vernunft einleuchtende Rechte, und ist daher als Person zu betrachten.

Die typisch nationalsozialistischen Bestimmungen wurden im in Österreich nach wie vor in Geltung stehenden Ehegesetz 1938 seit 1945 getilgt, so besonders die §§ 4, 5, 20 und 53, in Deutschland wurde das Eherecht wieder in das BGB integriert und damit der gesamte Ballast des NS-Gesetzes über Bord geworfen.²¹

Justinian und Theodora

Der Kreis, begonnen mit den Habsburgischen Hausgesetzen und den Sonderreregungen für das allerhöchste Herrscherhaus, schließt sich mit einer Betrachtung zu den Augustäischen Ehegesetzen und ihren dynastischen Folgen.

Kaiser Augustus versuchte durch den Erlass verschiedener Gesetze²² das Eheleben und die Ehemoral vor allem höherer sozialer Schichten in rechtliche Bahnen zu lenken. Angelika Mette-Dittman meint dazu: „Wenn Augustus sich also in drei Gesetzen der Eheschließung und der Verfolgung des Ehebruchs annahm, so war diese Thematik keineswegs revolutionär. Sie war sogar traditionell insofern, als sie zunächst nur einen weiteren Schritt darstellte auf dem Wege der Ius-Werdung, der Verrechtlichung ehemals ungeschriebener gültiger sozialer und politischer Normen des Handelns [...]“²³ Die Überlieferung dieser Gesetze ist unzusammenhängend, zerstreut in den Digesten im Titel 23, 2, für unsere Untersuchung insbesondere im Fragment 44, auch in den Ulpiani Epitomae Kap. 13. Die *lex Iulia de maritandis ordinibus* enthält eine große Zahl von Eheverboten: freigebohrenen Bürgern ist die Ehe mit allen übel beleumundeten Frauen generell untersagt. Dazu zählen Dirnen, Kupplerinnen, beim Ehebruch Erappte, von

²¹ Bedauerlicherweise sind in Österreich nach wie vor Bestimmungen im Gesetz, die dem Geist der Entstehungszeit verpflichtet sind. So sind die Bestimmungen über die Ehescheidung lange Zeit unverändert geblieben. Die Scheidungsgründe der §§ 47 (Ehebruch) und 48 (Verweigerung der Fortpflanzung) wurden mit BGBl. I 1999/125 aufgehoben und in den „Zerrüttungstatbestand“ des § 49 integriert. Nach wie vor bestehen die Scheidungsgründe „Geistige Störung“ (§ 50), Geisteskrankheit (§ 51), und „Ansteckende oder ekelerregende Krankheit“ (§ 52) weiter. Diese Regelungen sollten in einem neukonzipierten Familienrecht nicht mehr enthalten sein, auch wenn § 54 eine Härteklausele enthält.

²² Dazu gehören die *lex Iulia de maritandis ordinibus* (über die Verheiratung der Bürgerstände) aus 18 v. Chr., die *lex Papia Poppaea* von 9. n. Chr. und die *lex Iulia de adulteriis coercendis* (über die Verfolgung von Ehebruch und Unzucht), ebenfalls aus 18 v. Chr.

²³ Angelika METTE-DITTMANN: *Die Ehegesetze des Augustus. Eine Untersuchung im Rahmen der Gesellschaftspolitik des Princeps*, Stuttgart (1991), S. 13. s. weiters T. Spagnuolo Vigorita, *Casta domus*, 2. Aufl. 2002. Die Literatur ist ausufernd, es wird für weitere Studien auf die bei Mette-Dittmann verzeichnete Literatur verwiesen.

Kupplern Freigelassene, wahrscheinlich auch Schauspielerinnen und Frauen, die im *iudicium publicum* verurteilt worden waren. Senatoren und ihren Abkömmlingen sind darüber hinaus Ehen mit Freigelassenen, Schauspielern und Schauspielerkindern verboten.²⁴ Bemerkenswerter Weise sind gesetzwidrig geschlossene Ehen zunächst gültig, nur ziehen sie vor allem erbrechtlichen Nachteile nach sich. Erst ein *Senatus Consultum* unter Marc Aurel und Commodus (175–180 n.Chr.) erklärt diese Ehen für nichtig.²⁵ Die *leges Papia et Poppaea* verordneten auch, dass Männer von 25–60 und Frauen von 20–50 Jahren verheiratet sein mussten. Entsprachen sie dieser Vorschrift nicht, erlitten sie erbrechtliche Nachteile, es konnten ihnen keine Außenerbschaften oder Vermächtnisse zugewendet werden. Es gehörte zum guten Ton der gehobenen römischen Gesellschaft, in seinem Testament dem *Princeps* ein ansehnliches Legat zu bestellen. Nun haben die Kaiser oft der Bedingung, verheiratet zu sein und auch wenigstens drei Kinder gezeugt zu haben, nicht entsprochen, bei strenger Anwendung des Gesetzes wären ihnen alle letztwilligen Zuwendungen entgangen. Im Bestallungsgesetz des Kaisers Vespasian²⁶ wurde der Kaiser von diesem Erfordernis entbunden. Diese Befreiung von bestimmten Vorschriften der Ehegesetze hat Eingang in die *Digesten* gefunden.

D.1,3,31 (Ulpian 13. ad leg. Iuliam et Papiam): *Princeps legibus solutus est: Augusta autem licet legibus soluta non est, principes tamen eadem illi privilegia tribuunt, quae ipsi habent.*

Der *Princeps* ist von den Gesetzen befreit. Seine Gemahlin ist zwar nicht befreit, aber die Kaiser pflegen ihren Frauen die selben Privilegien einzuräumen, die sie selbst genießen.

Aus der *Inscriptio* des Fragmentes geht eindeutig hervor, dass Ulpian die *Lex Iulia et Papia* kommentiert. Daher kann es sich auch nur um diese Gesetze handeln. Eine generelle Befreiung von allen Gesetzen ist hiermit nie gedacht worden. Dessen ungeachtet, haben die Herrscher des 17. und 18. Jahrhunderts ihre absolutistischen Herrschaften auch mit diesem (Ausnahme)Gesetz begründet. Diese Interpretation zeigt, wie wichtig es ist, Texte aus der römischen juristischen Literatur immer im Zusammenhang zu betrachten und sie nicht vom Anlassfall zu abstrahieren und den Gehalt auf diese Weise zu „verabsolutieren“.

Wenn also die *lex Vespasiani* sich nur auf die erbrechtlichen Wirkungen beschränkte, dann konnte nicht angenommen werden, dass der *Prinzeps* auch von den sonstigen Verboten befreit sein würde. Dies gilt also ganz besonders für die bevölkerungspolitischen Maßnahmen zur Erhaltung und Vermehrung des senatorischen Standes. Erfahrungsgemäß haben die höheren sozialen Schichten statistisch immer weniger Kinder, als die niederen. Augustus wollte auf diese Weise die alten traditionsreichen Familien zu vermehrtem Kindersegen anregen, dabei aber die Vermischung mit sozial fernstehenden Personen verhindern.

Nun wollte es das Schicksal, dass sich der nachmalige Kaiser Justinian in Theodora verliebte, eine Frau, die unabhängig von allem Abtrüglischen, was ihr Prokopius in sei-

²⁴ KASER: 1971, S. 319.

²⁵ Paul. D.23,2,16pr; Ulp. D. 23,1,16

²⁶ *Lex quae dicitur de imperio Vespasiani: [...] iis legibus plebisque scitis imp[erator] Caesar Vespasianus solutus sit; FIRA I (Leges) S. 154 ff., cit. S. 156 Z. 24–25.*

nen Anekdoten vorwirft, ganz sicher nicht ebenbürtig und damit für einen zukünftigen Kaiser von ihrer Herkunft her als Gattin vollkommen ungeeignet war.²⁷

Theodora kam um ca. 500 n.Chr. als Tochter des Tierwärters Akakios des Hippodroms von Konstantinopel zur Welt. Nachmalige Versuche, ihre Herkunft zu verschleiern, gar den Eindruck zu erwecken, sie würde senatorischen Familien entstammen, schlugen fehl. Schon als Kind begleitete sie ihre Schwester auf die Bühne, wuchs in die Theaterlaufbahn und in das damit verbundene Hetärendasein hinein. Mehrere Jahre zog sie als Geliebte verschiedener Funktionäre durch Nordafrika und Kleinasien und soll auch vor der Ehe mit Justinian bereits ein oder zwei Kinder geboren haben. Möglicherweise hat sie unter dem Einfluß einer Katharersekte ihren flatterhaften Lebenswandel beendet. Justinian hat sie angeblich schon vor 520 n.Chr. gekannt, spätestens 524 kehrt sie nach Konstantinopel zurück. Es ist nicht Gegenstand dieser Untersuchung, das moralische oder unmoralische Leben Theodoras vor ihrer Verehelichung zu untersuchen. Für unseren Zweck genügt grundsätzlich die Feststellung, dass Theodora von der Herkunft her, unabhängig von ihrem Vorleben, nach den Ehegesetzen des Augustus und der späteren Bekräftigungen durch Konstantin²⁸ als Kaisergemahlin nicht in Frage kam. Wie wir im weiteren Text sehen werden, hätte man das Hindernis der fehlenden Ebenbürtigkeit auch anders bereinigen können, ohne eine herzerweichende imperiale Suade über gefallene Frauen als Gesetz zu erlassen. Es sollte aber keine „lex Theodora“ werden, sondern gerade durch die allgemeine Fassung von den individuellen Zielen ablenken.

23. D. K. Justinus an Demosthenes.²⁹ (= Cod. Iust. 5,4,23)

Da Wir dem kaiserlichen Wohlwollen es für eigenthümlich erachten, zu allen Zeiten sowohl die Vortheile der Unterthanen zu erforschen, als für ihr Heil zu sorgen, so halten Wir dafür, dass auch den Fehlritten der Frauenzimmer, welche einen unehrbaren Lebenswandel aus Schwäche des Geschlechts gewählt haben, durch ein passendes Mittel abgeholfen und ihnen nicht die Hoffnung auf eine bessere Lage genommen werden muss, damit sie, mit Rücksicht auf dieselbe, ihre leichtsinnige und unehrbare Wahl um so leichter aufgeben. Denn auf diese Weise glauben Wir, so viel es Unserer Natur möglich ist, dem Wohlwollen und der dem Menschengeschlechte gewidmeten übergrossen Gnade Gottes nachzuahmen, der sich herablässt, die täglichen Sünden der Menschen zu vergeben, unsere Reue anzunehmen und dieselbe auf einen bessern Zustand hinzuleiten. Sollten auch Wir solches bei den Unterthanen Unseres Reichs zu thun verschieben, so werden Wir der Verzeihung nicht würdig erscheinen. §. 1. Da demnach es ungerecht ist, dass Slaven, mit der Freiheit beschenkt, durch die Güte Gottes in die Rechte der freien Geburt wieder eingesetzt werden und nach dieser landesherrlichen Wohlthat so leben, als wenn sie nie Slaven gewesen, sondern frei geboren wären; dass dagegen Frauenzimmer, welche früher zu *theatralischen Darstellungen* sich hergegeben, später aber, einen solchen schlechten Stand verachtend, zu einer bessern Ansicht sich bekehrt und das unehrbare Gewerbe verlassen haben, keine Aussicht auf eine landesherrliche Wohlthat haben sollen, durch welche sie in denjenigen Zustand zurückgeführt werden,

²⁷ Zu alledem s. Assunta Nagl in: RE V A2 Sp. 1776 zu Theodora Nr 11. W. SCHUBART: *Justinian und Theodora*, München 1943 zeichnet ein viel freundlicheres Bild Theodoras, als dies Prokopius getan hat.

²⁸ Cod.Iust. 5,25,11

²⁹ Die Übersetzung entnehme ich der alten Ausgabe von OTTO – SCHILLING – SINTENIS Bd V aus 1832, was das zum Teil altertümliche Deutsch erklärt. In der Inscriptio habe ich den in der Übersetzung fälschlich genannten Justinianus durch richtigerweise Justinus ersetzt.

in dem sie, wenn sie keinen Verstoß gegen die Ehrbarkeit sich hätten zu Schulden kommen lassen, verblieben wären: so gewähren Wir ihnen durch gegenwärtige allergnädigste Verordnung die landesherrliche Wohlthat unter der Bedingung, dass es ihnen, wenn sie den schlechten und unehrbaren Lebenswandel verlassen, eine schicklichere Lebensart ergriffen und der Ehrbarkeit sich befleissigt haben, erlaubt sein soll, Unsere Allerhöchste Person unterthänigst zu bitten, ihnen ohne weiteres Bedenken Allergnädigste Sendschreiben zu Theil werden zu lassen, durch welche ihnen die Eingehung einer rechtmässigen Ehe erlaubt werde; wobei diejenigen Mannspersonen, welche sich mit ihnen verbinden wollen, *nicht zu befürchten haben* sollen, dass in Folge der früher bestandenen gesetzlichen Vorschriften *eine solche Verbindung für ungültig* erachtet werde, dass sie vielmehr mit Zuverlässigkeit eine Ehe dieser Art für eben so rechtskräftig ansehen können, als wenn sie Frauen, die früher keinen unehrbaren Lebenswandel geführt, geheirathet hätten, es mögen diese Mannspersonen mit einer Würde bekleidet oder durch irgend einen andern Grund an der Verheirathung mit Schauspielerinnen verhindert gewesen sein; dafern nur durch einen schriftlichen Heirathsvertrag eine solche Verbindung bewiesen wird. Denn da auf diese Weise jeder Makel gänzlich getilgt ist und dergleichen Frauenzimmer in den natürlichen Rechtszustand wieder eingesetzt sind, so soll ihnen nach Unserm Willen weiter keine unehrbare Benennung ankleben, noch zwischen ihnen und Denjenigen, welche keiner ähnlichen Sünde sich schuldig gemacht haben, irgend ein Unterschied Statt finden. §. 2. Aber auch die aus einer solchen Ehe zu erzeugenden Kinder sollen Leibeserben und rechtmässige Kinder ihres Vaters sein, wenn auch derselbe aus einer früheren Ehe andere rechtmässige Kinder haben sollte; dergestalt, dass auch jene dessen Vermögen eben sowohl als gesetzliche, so wie als testamentarische Erben erwerben können.³⁰

Schon das altrömische Recht wollte verhindern, dass bestimmten Personenkreisen Vorrechte eingeräumt würden, die sie von anderen weniger begünstigten Mitbürgern unterscheiden würden und ihnen Vorteile zukämen, wodurch die Gleichheit vor dem

³⁰ 23 *Imp. Iustinus A. Demostheni pp.* Imperialis benevolentiae proprium hoc esse iudicantes, ut omni tempore subiectorum commoda tam investigare quam eis mederi procuremus, lapsus quoque mulierum, per quos indignam honore conversationem imbecillitate sexus elegerint, cum competenti moderatione sublevandos esse censemus minimeque eis spem melioris conditionis adimere, ut ad eam respicientes improvidam et minus honestam electionem facilius derelinquant. nam ita credimus dei benevolentiam et circa genus humanum nimiam clementiam quantum nostrae naturae possibile est imitari, qui cottidianis hominum peccatis semper ignoscere dignatur et paenitentiam suscipere nostram et ad meliorem statum reducere: quod si circa nostro subiectos imperio nos etiam facere differamus, nulla venia digni esse videbimur. (1) Itaque cum iniustum sit servos quidem libertate donatos posse per divinam indulgentiam natalibus suis restitui postque huiusmodi principale beneficium ita degere, quasi numquam deservissent, sed ingenui nati essent, mulieres autem, quae scaenicis quidem sese ludis immiscuerunt, postea vero sprete mala condicione ad meliorem migravere sententiam et inhonestam professionem effugerunt, nullam spem principalis habere beneficii, quod eas ad illum statum reduceret, in quo, si nihil peccatum esset, commorari potuerint: praesenti clementissima sanctione principale beneficium eis sub ea lege condonamus, ut, si derelicta mala et inhonesta conversatione commodiorem vitam amplexae fuerint et honestati sese dederint, liceat eis nostro supplicare numini, ut divinos adfatus sine dubio mereantur ad matrimonium eas venire permittentes legitimum: (1a) His, qui eis coniungendi sunt, nullo timore tenendis, ne scitis praeteritarum legum infirmum esse videatur tale coniugium, sed ita validum huiusmodi permanere matrimonium confidentibus, quasi nulla praecedente inhonesta vita uxores eas duxerint, sive dignitate praediti sint sive alio modo scaenicas in matrimonium ducere prohibeantur, dum tamen dotalibus omnimodo instrumentis, non sine scriptis tale probetur coniugium. (1b) Nam omni macula penitus direpta et quasi suis natalibus huiusmodi mulieribus redditus neque vocabulum inhonestum eis inhaerere de cetero volumus neque differentiam aliquam eas habere cum his, quae nihil simile peccaverunt: (2) Sed et liberos ex tali matrimonio procreandos suos et legitimos patri esse, licet alios ex priore matrimonio legitimos habeat, ut bona eius tam ab intestato quam ex testamento isti quoque sine ullo impedimento percipere possint.

Gesetz verletzt würde. So überliefert Cicero de leg. 3,4,11 den in der Rekonstruktion des Zwölftafelrechtes der *tabula IX* zugeordneten Text: „*Privilegia ne inroganto*“ und ebendort 19,44 „*Leges praeclarissimae de XII tabulis tralatae duae, quarum altera privilegia tollit, [...]*“. Hätte Kaiser Justinus das Hindernis der fehlenden Ebenbürtigkeit nur für seinen Neffen Justinian beseitigt, wäre dies eindeutig eine Privilegierung gegenüber allen anderen Bürgern senatorischen Standes gewesen. So aber ergeht eine wortreiche Selbstbezeichnung im besten kurialen Stil über die eigene Herzlosigkeit, mit der man Jahrhunderte lang arme Frauen aus dem gesitteten bürgerlichen Leben ein für allemal ausschloss, während man allen Verbrechern nach Verbüßung ihrer Strafe die „Resozialisierung“ ermöglichte und ehemaligen Sklaven die Vorrechte der Freigeborenen einräumte. Wenn also diese Frauen den Antrag stellen, wieder in das sittlich gefestigte bürgerliche Leben zurückkehren zu dürfen oder überhaupt erst dahin einzutreten, soll ihnen diese Gnade auf Grund des Versprechens künftigen Wohlverhaltens durch den Kaiser gewährt werden. Justinus entgeht dem Vorwurf, seinen Neffen zu bevorzugen, selbst wenn die nunmehr generell gewährte Rechtswohlthat kaum sonst von jemandem in Anspruch genommen würde. Umstritten ist, ob die bei Prokopius 9,30 überlieferte Erhebung Theodoras in den patrizischen Stand tatsächlich stattgefunden hat, um die Ebenbürtigkeit herzustellen.³¹ Die Befreiung vom Makel der ehemaligen Schauspielerei (da allgemein den Schauspielerinnen auch die Prostitution unterstellt wurde), wäre für sich allein nur der Zugang zu einer bürgerlichen Ehe gewesen, ohne auch das Hindernis der sozialen Verschiedenheit zu beseitigen.

Was nicht mehr den Gegenstand meiner Überlegungen betrifft, ist die Feststellung, dass Theodora eine faszinierende Frau der Spätantike war, hochbegabt, intelligent, strebsam und zielbewußt, dass möglicherweise der eher zögerliche und bedächtige Kaiser Justinian ohne sie manche politischen Klippen nicht erfolgreich umschiffte, den Nikaufstand 532 n.Chr. vielleicht nicht überlebt hätte.

Mein Ziel war es, unterschiedliche Formen von Eheverboten und Ehehindernissen zu betrachten und ihren gesellschaftlichen Ursachen nachzugehen. Etliches wurde übergangen, wie die Rolle der Schwägerschaft, die Adoptivverwandtschaft, kirchenrechtliche Hindernisse der geistlichen Verwandtschaft, die *impedimenta raptus, publicae honestatis und criminis* und etliches mehr. In Zeiten, in denen die gesetzeskonforme Eheschließung immer mehr rechtlich unregelmäßigen Lebensgemeinschaften Platz macht, werden auch die Eheverbote entweder völlig aus dem Alltag verschwinden, oder aber einen neuen Regelungsboom für partnerschaftliche Beziehungen auslösen.

³¹ PROKOPIUS: *Anekdotai*, Griechisch/Deutsch Heimeranverlag 9,29–30: „So war also dieses Weib geboren, erzogen und bei vielen Huren und allen Menschen im Gerede. Nach ihrer Rückkehr nach Byzanz verliebte sich Justinianos maßlos in sie und erhob sie ins Patriziat, obschon er sie zunächst nur als Geliebte gehabt hatte.“

Die Gründe, warum Prokopius gegenüber Theodora so gehässig eingestellt ist, lassen sich nur schwer erklären. Er hat durch Ernennung Justinians viele Jahre als Begleiter des Feldherrn Belizar den ganzen Mittelmeerraum bereist und ist ab 540 nach dem Fall Ravennas am kaiserlichen Hof in Byzanz tätig, verdankte also Justinian eine glänzende Karriere.

ZOLTÁN VÉGH

PRINCEPS LEGIBUS SOLUTUS?

(Összefoglalás)

A házasság a civilizált élet kezdeteitől a szociális rendszer csírasejtje volt. Így az állami és a vallási intézmények a társadalmi béke érdekében korán ráhatással voltak erre a jogintézményre. Így nem csak azt szabályozták, hogyan lehet házasságot kötni, hanem jelentős korlátozásokat és tilalmakat is teremtettek. Két kiemelkedő, egymáshoz hasonló esemény keretében a habsburgi trónörökös, Rudolf és a kelet-római császár, Justinianus házasságkötési problémáik alapján bemutatok különböző házasságkötési tilalmakat rokonsági, politikai, gazdasági, fajvédelmi, vallási okokból, melyek az évszázadok folyamán keletkeztek.

ZÁMBÓ GÉZA

Gyermekvédelmi gyámok ellenőrzése

Bevezető gondolatok

A gyermekvédelmi gyámok ellenőrzése a gyámhivatal feladata, de számos ellenőrzési jogosítvánnyal rendelkeznek a gyámi tanácsadók. A gyámi tanácsadásra, a gyermekvédelmi gyám ellenőrzésére vonatkozó szabályokat a jogalkotó a személyes gondoskodást nyújtó gyermekjóléti, gyermekvédelmi intézmények, valamint személyek szakmai feladatairól és működésük feltételeiről szóló 15/1998. (IV. 30.) NM rendeletben (a továbbiakban: NM rendelet) helyezte el. Ezt a szabályozást – a jogintézmény vonatkozásában lényegesen – módosította a 46/2003. (VIII. 8.) ESZCSM rendelet. Az eredeti szabályozás nem váltotta be a jogalkotói óhajt, akaratot. A jogintézmény kereste helyét, szerepét a szakszolgáltatások körében. „A gyámi, gondozói tanácsadói munka nem túl népszerű feladat. Nincsenek hagyományai, nincs kidolgozott módszertana, és a törvényben sem sikerült precízen megfogalmazni, hogy mi a szerepe.”¹ Az eredeti szabályok módosítása indokolt volt. A módosításokkal a jogalkotó erősítette a gyámi tanácsadó pozícióit, meghatározta jogállását és nevesítette feladatait. Ezt követően alakultak ki az együttműködés formái a gyámi tanácsadók és a gyermekvédelmi gyámok között, továbbá az alapellátásban nevesített szervek tekintetében.

Visszatekintünk a jogintézményre, a vonatkozó törvényi szabályozásra az NM rendelet gyámi tanácsadásra – tanácsadóra – vonatkozó eredeti szabályozásra, az azt módosító rendelkezésekre.

A hatályos szabályokat összevetjük az egyes országokban a gyám ellenőrzésére vonatkozó rendelkezésekkel, utalunk a sajátosságokra és végül összegezzük észrevételeinket és javaslatainkat.

1. A jogintézmény jellemzői

A gyámi gondozói tanácsadó (a továbbiakban: gyámi tanácsadó) feladatai nyilvánvalóan összefüggésben vannak a gyermekvédelmi gyám (a továbbiakban: gyám) feladataival. A gyámi tanácsadó segíti a gyámot tanácsaival, javaslataival feladatai végrehajtásában és ellenőrzi annak nevelői, gondozói, gyámi tevékenységét.²

¹ ZSÁMBÉKI Eszter: *A gyámi, gondozói tanácsadói munka tapasztalatai a fővárosi gyermekotthonokban.* Család, Gyermek, Ifjúság 2001. 1.sz. 37. p.

²15/1998. (IV.30.) NM rendelet 150. § (1) bek.

Filo Erikával egyetértve a gyámság egységes jogintézmény, de a hagyományos magángyámság nem kötődik a gyámi tanácsadóhoz. Tekintetében a gyámhivatal látja el közvetlenül az ellenőrzéshez kapcsolódó feladatokat.

A hagyományos gyámok ellenőrzésére vonatkozó rendelkezések egyes országokban a hazai szabályozástól eltérően másképp lettek megjelenítve. Franciaországban, Portugáliában működnek családi tanácsok, a tanácson belül hozzátartozó vagy rokon lát el gyám ellenőri feladatokat.³

A hazai szabályozás szerint a gyámi tanácsadó feladatai kifejezetten a gyermekvédelmi gyámhoz lettek rendelve.

A gyám tevékenysége során a gyámhatóság rendszeres felügyelete és irányítása alatt áll.⁴ Ez a szabály egyaránt vonatkozik a „hagyományos” és a gyermekvédelmi gyámságra.

A gyám tevékenységét a gyámhivatal irányítja és felügyeli, feladatának ellátásához a területi gyermekvédelmi szakszolgálat segítséget nyújt.⁵

A már elfogadott, de még hatályba nem lépett Polgári Törvénykönyv Családjogi Könyvének indokolása szerint⁶ „a gyermekvédelmi gondoskodás alatt álló gyermek gyámjának jogai és kötelezettségei azonban – mind a gondozásnevelés, mind a törvényes képviselő és a vagyonkezelés terén – jelentősen eltérnek a „hagyományos” gyámtól, mivel az előbbi tekintetében az állami kontroll nagyobb, a gyámi önállóság korlátozottabb. Az állami kontrollnak ezt a két, eltérő fokozatát kívánja kifejezésre juttatni a Javaslát, amikor úgy rendelkezik, hogy a gyám működését a gyámhatóság rendszeres felügyelete mellett, gyermekvédelmi gyámság esetén az irányítása alatt látja el.”

Visszatekintve egyértelmű számunkra, hogy a Gyermek- és Ifjúságvédő Intézetek „lebontásaként” a területi gyermekvédelmi szakszolgálatokra és a szakszolgáltatásra vonatkozó feladatokat a Gyvt. tartalmazza.⁷ A gyermekvédő intézetek – és ennek következtében az intézeti gyámság – megszüntetésével keletkezett vákuumot a jogalkotó a szakszolgáltatás feladatainak meghatározásával kívánta betölteni. A szakszolgálatok feladatai a szakmai szolgáltatásra terjednek ki. Hatósági eszközökkel nem rendelkeznek, továbbá nem állnak hierarchikus viszonyban más gyermekvédelmi intézményekkel, ugyanakkor el kell látniuk a gyermekvédelmi gyámok ellenőrzését is.

A szakszolgálaton belül a gyámi-, gondozói tanácsadás kötelező feladatként jelent meg, amely szakmai segítségben és ellenőrzés formájában nyilvánul meg.⁸ Zsámbéki Eszterrel egyetértünk, hogy a szakszolgáltatás, és ezen belül a tanácsadás nem kapott kellő figyelmet a jogintézmény bevezetésekor, a gyámi-gondozói tanácsadó feladatai az eredeti – közlőny állapot – szabályozásban nem voltak egyértelműen meghatározva.⁹

³ ZÁMBÓ Géza: *A gyermekvédelmi gyámság*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2005. 148. p.

⁴ 1952. évi IV. tv. 103. § (1) bek.

⁵ 1997. évi XXXI. évi tv. 85. § (4) bek.

⁶ T/5949. törvényjavaslat a Polgári Törvénykönyvről 2. p.

⁷ Uo. 60. §

⁸ ZSÁMBÉKI Eszter: *A gyámi tanácsadó kompetenciái*. Család, gyermek, ifjúság. 2002. 3. sz. 14. p.

⁹ ZSÁMBÉKI Eszter: i.m. 15. p.

2. Kit tekintünk gyámi-gondozói tanácsadónak?

A szakszolgálatnál foglalkoztatott szakember – gyámi gondozói tanácsadó – elsősorban szakmai segítséget nyújt a gyámnak, ellenőrzi annak munkáját. A gyámi tanácsadó „beépül” a gyám és a gyámhivatal közé lényegében meghosszabbított karja annak. Szakértelme, észrevételei alapján jelentést készít, de javaslattevő, kezdeményező jogkörrel is rendelkezik.

A gyermekek jogainak, érdekeinek képviselője minden esetben a gyám. Ha a gyermek és gyámja, gondozója között érdekellentét lépne fel – a gyermek jogainak, érdekeinek képviselője sérülne – akkor a gyámi- gondozói tanácsadónak kell erre a gyám figyelmét felhívni, szükség esetén a gyámhivatalt tájékoztatni.

A gyámi gondozói tanácsadás a Gyvt. hatálybalépését követően szinte csak „elvileg” működött, a jogalkotói szándék szerint. Valójában a gyakorlatban csak jelentős késéssel indulhatott meg az érdemi munka.¹⁰

Zsámbéki objektív és szubjektív okokat jelölt meg, amelyek hátráltatták a kötelező feladat ellátását. Objektív okok között elsőként a státuszok és a szakmai létszámok hiányát jelölte meg. Hivatkozott arra a körülményre is, hogy az esetszámokat a fenntartók jelentős késéssel határozták meg.¹¹ Nehezményezte, hogy sokan megkérdőjelezték a gyámi tanácsadás létjogosultságát.

Fenntartását tehát elfogadjuk, de további, általunk lényegesnek tartott tényezők, okok elemzését is szükségesnek tartjuk annak indoklásaként, hogy a jogintézmény elfogadottsága miért nem érte el kellő időben a kívánt szintet.

3. Milyen okok vezettek a gyámi tanácsadás bevezetésének quasi ellehetetlenüléséhez?

Álláspontunk szerint az egyik ok az volt, hogy a jogalkotó a szakszolgáltatás feladatain belül a gyámi tanácsadó feladatait az eredeti szabályozást tekintve kellő pontossággal nem nevesítette.

A Gyvt. szabályozza a gyermekvédelmi szakszolgáltatás feladatait.¹² Álláspontunk szerint a szakszolgáltatás gyűjtőfogalom nem egyenlő a gyámi tanácsadással, hovatöbb a gyámi tanácsadóval, ezért nem lehet egyenlőségelet tenni az intézmény, és annak egy belső szervezeti egysége között. A szakszolgáltatás feladatainak sokszínűsége nyilvánvalóan a szakszolgálat valamennyi területére vonatkozott, melynek csak egy „szelete” volt a gyámi tanácsadás. A XX. NM rendelet a szakszolgálat segítő feladatait részletezte.¹³ A szabályozásbeli hiányosság – esetleg módszertani útmutató hiánya is – zavart okozott. Ugyancsak a szabályozás pontatlansága vezetett a feladatok nem kellő elhatárolásához.

Az eredeti szabályozás további hibájaként említhető, hogy az NM rendelet mellékletében, – amelyben a gyermekjóléti és gyermekvédelmi személyes gondoskodás formái-

¹⁰ Uo. A szerző tanulmányában ez a kitétel a Gyvt. hatálybalépését követően közel öt év után kapott hangot.

¹¹ Ld. 6 p. a létszámokkal és esetszámokkal összefüggésben tett megállapításainkat.

¹² 1997. évi XXXI. évi tv. 63. §

¹³ Csjt. 48/A. § (1)-(2) bek. és 15/1998. (IV. 30.) NM rendelet 150. § (1) bek.

nak szakmai létszám irányszámait és létszám minimum normáit határozta meg a jogalkotó – a gyámi tanácsadók létszámát nem szabályozta.

A jogalkotó a fenntartókra bízta, a gyámi tanácsadók létszámának és esetszámának meghatározását. Véleményünk szerint ez nem volt jó döntés, mivel a fenntartók nem, vagy jelentős késéssel döntöttek ebben a kérdésben.

Országosan igen változatos kép alakult ki abban a tekintetben, hogy a fenntartók milyen időpontban határozták meg a létszámokat és az ellátandó esetszámokat. Budapest főváros önkormányzatának területi gyermekvédelmi szakszolgálatára tekintetében a fenntartó 2001-ben határozta meg az esetszámokat és biztosítottak státuszokat a feladatok érdemi ellátásához. A fenntartók védekezése azon alapult, hogy a jogszabály nem sorolta fel a gyámi tanácsadók feladatait és ez zavart okozott. Előfordult, hogy – a munkaköri leírásokban – kapcsolt munkakörben szabályozták a feladatok ellátását. Ez a körülmény viszont összeférhetlenségi problémákhoz vezetett. Így egyebek között a gyámi tanácsadók nyilvánvalóan nem láthatták el a hivatásos gyám feladatait. Mentségükre szolgáljon, hogy a szabályozásbeli hiányosságok valóban bizonytalanságot teremtettek és újszerűségük miatt sem voltak kapaszkodók, segítő, orientáló elemzések és ezekre épülő módszertani útmutató. Ezért a fenntartók a valósan ellátandó esetszámok tekintetében is – tapasztalatok hiányában – becslésekre voltak utalva.

A gyámhivatalok is különféle módon ítélték meg a gyámi tanácsadók szakmai segítő tevékenységet. Találkoztunk olyan – a jogintézmény bevezetését követően – sarkított állásponttal is, hogy nem szükséges külön beállítani gyámi tanácsadót, elláthatná a feladatot a nevelőszülői tanácsadó is. Mások a gyámhivatal feletti szakmai kontroll elemeit vélték felfedezni a gyámi tanácsadók tevékenységében, tévesen. A többség igényelte, hasznosította és várta, hogy a jogintézmény a jogalkotó óhaja szerint találja meg helyét és szerepét.

4. Milyen feladatokat láttak el a gyámi tanácsadók az eredeti szabályozás szerint?

A szakszolgálatok a gyámi tanácsadók feladatait a szakszolgáltatáshoz címzett feladatok közül jelölték ki.¹⁴

a) A gyámi tanácsadó látogatásai. Tanácsadás, ellenőrzés?

A gyámi tanácsadó feladatának ellátását – látogatásait – a gyermek átmeneti, vagy tartós nevelésbe vétele után – gyámrendelést követően – kezdhette meg.

A gyámi gondozói tanácsadó hivatalból, vagy a gyámhivatal felkérésére – látogatásai alapján – jelentést készít a gyámolt egyéni nevelési tervében szerepeltetett célok és feladatok végrehajtásáról és ezzel összefüggésben fogalmazza meg javaslatait. A gyámhivatal tájékoztatása, segítése, döntési helyzetbe hozása volt a célja az ellenőrző tevékenységének.

A gyámi tanácsadóknak szükség szerint – az eredeti szabályozás alapján legalább havonta, a hatályos szabályozás szerint kéthavonta – fel kellett keresniük a nyilvántartásokban szereplő gyermekeket a gondozási helyükön.

¹⁴ 15/1998. (V. 30.) NM rendelet 150. § (1) bek.

A gyámi tanácsadónak minden esetben tájékoztatnia kellett a gyámhivalt az általa feltárt problémáról, amelyet a gyám tevékenységével, vagy a gyám és gyámolt viszonyával kapcsolatban érzékelt. Nem kerülhetett a gyámi tanácsadó „besúgó” pozícióba. Mérlegelnie kellett, hogy kiadható-e a gyámolt „panasza” a gyámnak, vagy sem. Kezelhetetlen helyzetet eredményezhetett, ha a gyámi-gondozói tanácsadó kiadta a gyámolt vélt vagy valós sérelmeit. Őszinteséget a gyermektől azt követően nem várhatott el, és bemelevíthette a gyám és gyámolt kapcsolatát.

A látogatásokat – a gyermek gyámjával – előre egyeztetniük kellett. Ez a látogatás a nevelőszülőnél, illetve a gyermekotthonban elhelyezett gyermek esetében is kötelező volt.

A szakmai ellenőrzés tehát a havi látogatásokra épült, a tapasztalatok dokumentálásában, a gyámhivatal felé történő jelentések formájában realizálódott. Jogos igény volt a reálisan ellátható esetszámok meghatározása. A gyámi tanácsadó a gyámi tevékenység csak egy szeletét, a gondozást, nevelést ellenőrizte. Beépült a gyámhatóság és a gyám közé, „közvetítő” tevékenysége elsősorban közvetett formában jelent meg, mégpedig jelentéseinek a szakszolgálat útján történő továbbításával. Előfordult, hogy a gyámhivatal tárgyaláson, értekezleteken való közreműködésre kérte fel a gyámi tanácsadót, de ez nem volt rendszeres és főként nem általános. Ennek lehetnek objektív okai, így pl. időpont-egyeztetés, távolság, programok egybeesése.

b) Mennyiben tud eleget tenni a gyámi tanácsadó a kapcsolattartással összefüggő feladatainak?

A kapcsolattartás biztosítása a gyermekvédelmi gyámnak is kiemelt feladata volt. Történhetett – különböző helyszíneken – a nevelőszülő lakóhelyén, gyermekotthonban, vagy a szakszolgálat hivatalos helységében. Az egyéni elhelyezési tervek és a gyámhivatali határozatok pontosan meghatározták a kapcsolattartás formáit, helyszínét és időtartamát. Alapelvszerű követelmény volt, hogy a szülők, a jogosult hozzátartozók gyakorolják kapcsolattartási jogaikat. Erősíteni, javítani kellett a szülő-gyermek kapcsolatát, érzelmi kötődését, hiszen ez vezethetett ahhoz, hogy a gyermek visszakerüljön vér szerinti családjába. Tehát a kapcsolattartás a hazagondozás reményében történt. Ez szolgálta a gyermek elsődleges érdekét, és ez felel meg a gyermek vér szerinti családjában történő nevelését meghatározó gyermeki jog érvényesítésének is. A gyámi tanácsadó rendszeresen figyelemmel kísérte a szülő és gyermek, vagy más hozzátartozó kapcsolattartását és azt értékelte. Ha a kapcsolattartás nem realizálódik, megvizsgálta ennek okait. Többet nem tehetett. Nem volt jelen a kapcsolattartás helyszínén, érdemben nem tudott beavatkozni.

Előfordult, hogy maga a nevelőszülő – gyámként – helytelen és jogszabállyal ellentétes gyakorlatot folytatott, és indokolatlanul gátolta a szülő és gyermek kapcsolattartását, vagy lehetetlenné tette a találkozást. Ugyanezt erősíti meg Nagyné Erdély Ildikó cikkében: „A gyakorlatban tapasztaljuk, hogy a gyám gyakran a gyermek rosszul felfogott érdekében hivatkozva elutasító magatartást tanúsít a szülőkkel szemben. Ez esetben a gyám attól tart, hogy a gyermek beilleszkedését „nyugalmát, kialakuló életritmusát megzavarja

a kapcsolattartás.”¹⁵ Ez főként az egyszemélyes nevelőszülő esetén fordult elő, aki mintegy saját gyermekként nevelte a gyámolt kiskorút, és nem örült a vérszerinti szülő látogatásának. Különösen jellemző volt ez a nevelőszülői magatartás, ha az egy burkolt jövőbeni örökbefogadást takart. A gyámi tanácsadónak ezt a helyzetet jelezni kellett a gyámhivatal felé és kölcsönösen meg kellett oldani a problémát akár a nevelőszülő gyám felmentése útján. Más esetről van szó ha a szülő önhibájából történt a kapcsolattartás elmaradása, ez végső soron akár a gyermek örökbe adhatóvá nyilvánításához vezethetett.

c) A gyámi tanácsadók örökbefogadással összefüggő feladata

Ez a feladat a kapcsolattartással, illetve annak hiányával függött össze. Ha az átmeneti nevelt kiskorú szülője önhibájából egy éven át nem tartott rendszeres kapcsolatot gyermekével, illetve életvitelén, körülményén nem változtatott, a gyámi tanácsadónak ezt jelezni kellett a gyámhivatal felé. Ugyanez volt a helyzet, ha a kapcsolattartás azért hiúsult meg, mert a szülő tartózkodási helyét az új tartózkodási hely megjelölése nélkül változtatta meg, és ennek felderítésére irányuló intézkedés fél éven belül nem vezetett eredményre, vagy fél éven keresztül egyáltalán nem tartott kapcsolatot gyermekével.¹⁶

A gyámi tanácsadónak vizsgálnia kellett, hogy valóban önhibája okozta-e a szülő mulasztását. Elengedhetetlen volt, hogy konzultáljon a gyermekjóléti szolgálat családgondozójával, akinek ismernie kellett a szülők körülményeit. Előfordult olyan eset, hogy a szülő egyszerűen félt meglátogatni gyermekét, mert szégyellte magát, esetleg olyan ok miatt, hogy nem tud neki ajándékot vásárolni. Ismert probléma volt és sajnos nem egyedi, hogy nevelőszülők esetében a szülő attól tartott, hogy már rég „elszerették” tőle a gyermekét. Bárki feltehetné a kérdést, hogy önhibának nevezhetjük-e, ha a szülőnek nincs annyi pénze, hogy elutazzon gyermekéhez. Át kellett segíteni a szülőt ezeken a nehéz helyzeteken és sokoldalúan kellett mérlegelni, hogy valóban önhibájából nem tett-e eleget a kapcsolattartási kötelezettségének.

Önhiba és a fentebb kifejtett jogszabályi feltételek fennállása esetén ugyanis a gyámi tanácsadónak kezdeményeznie kellett a gyámhivatalnál a kiskorú örökbe fogadhatóvá nyilvánítását.

A gyámi tanácsadók – pontosan az önhiba olykor körülményes bizonyítása miatt – nehezen szánták rá magukat az örökbe adhatóvá nyilvánítás kezdeményezésére.

Ezen okok miatt az örökbe adhatóvá nyilvánítás szabályait a jogalkotó kiegészítette, az előkészítő munkába bevonta a gyermek jóléti szolgálatokat és sok oldalú megközelítés után érdemibb módon lehet az örökbe adható nyilvánítást a gyámhivatalnak határozatban kimondania.

¹⁵ NAGYNÉ Erdély Ildikó: *A gyermekvédelmi gyámok családgondozással kapcsolatos tevékenységének tapasztalatai*. Kapocs 2003. 9.sz. 8.p.

¹⁶ 15/1998. (IV. 30.) NM rendelet 151. §

d) A gyámi tanácsadók feladatai a kiskorú kötelező elhelyezésének felülvizsgálata, illetve gondozási hely megváltoztatása esetén

Amennyiben a kiskorú és a gyám között annyira megromlott a viszony, hogy az a továbbiakban nem tartható, a gyámi-gondozói tanácsadó a kiskorú gondozási helyének megváltoztatását is kezdeményezhette.

A gondozási hely megváltoztatását kérhette a gyermek, a szülő, a gyám, az esetgazda gyermekjóléti szolgálat és a területi gyermekvédelmi szakszolgálat munkatársaként a gyámi-gondozói tanácsadó. A gyámhivatal a gondozási hely megváltoztatására irányuló kérés tudomásulvétele után felkérte a szakszolgálatot a gyermek személyiségvizsgálatára, a szakvélemény, az elhelyezési javaslat és az egyéni elhelyezési terv elkészítésére. A szakszolgálat elhelyezési ügyekkel foglalkozó munkatársa, vagy a gyámi-gondozói tanácsadója ezután szervezhette meg a tervezési értekezletet.

A felülvizsgálati eljárás során – a gyámhivatal megkeresésére – a gyámi tanácsadó szintén javaslatot készített a nevelésbevitel fenntartására vagy megszüntetésére, az egyéni elhelyezési terv fenntartása vagy módosítása tekintetében. Kezdeményezhette a gyermek gondozási helyének megváltoztatását vagy új gyám kirendelését.

A gyámi tanácsadó szakmai szolgáltatása – a felülvizsgálat során is főként a gondozásra, nevelésre terjedt ki. A segítő jellegű közreműködése egyrészt figyelemfelkeltést jelentett, másrészt szakmai támogatást, ha a gyám ezt kérte a feltárt problémák megoldásához.¹⁷

A felülvizsgálati eljárás során az illetékes gyámhivatal áttekintette és eldöntötte, hogy szükséges-e az átmeneti nevelésbe vétel fenntartása, vagy megszüntetése, az egyéni elhelyezési terv fenntartása vagy módosítása.¹⁸ A gyámhivatal döntését azokra a tájékoztatásokra alapozta, amelyeket a gyermek gyámjától, a gyermekvédelmi szakszolgálattól, továbbá gyermekotthontól és a gyermekjóléti szolgálattól szerzett be.

A gyermek nevelésbevitelének felülvizsgálatára a gyermek nevelésének időtartama alatt bármikor – három éves korig félévente, ezt követően évente egyszer – került sor. A felülvizsgálatot kérhette a gyermek, a szülő, a gyám, a gondozóhely, az esetgazda gyermekjóléti szolgálat és a gyermekvédelmi szakszolgálat. A gyámhivatal a kérelem kézhezvétele után tájékoztatást kért a gyámtól, a gyermekvédelmi szakszolgálattól, a gondozási helytől és a gyermekjóléti szolgálattól. Ezt követően adhatta meg a gyámi-gondozói tanácsadó a kért tájékoztatást, ami után a gyámhivatal tárgyalást hívhatott össze vagy az iratok alapján határozatot hozhatott.

Ha a gyámhivatal tárgyalást tartott, akkor a területi gyermekvédelmi szakszolgálat képviselőjében valószínűleg a gyámi-gondozói tanácsadó is részt vett.¹⁹ Ebben az esetben a gyámi tanácsadó és a gyámhivatal között a közvetlen kontaktus volt kimutatható.

¹⁷ 15/1998. (IV. 30.) NM rendelet 150. § (1) bek.

¹⁸ 149/1997. (IX. 10.) Korm. rendelet 109. § (3) bek. a.), b.), c.), d.) pontok és ld. Gyvt. 79. § (1) bek.

¹⁹ Megjegyezzük, hogy nem egységes a gyakorlat abban, hogy ki képviseli a szakszolgálatot.

e) A gyámi tanácsadók együttműködési kötelezettsége

A gyámi tanácsadó egyrészt segítette és ellenőrizte, másrészt együttműködött a gyermekvédelem más résztvevőivel.

A gyámi-gondozói tanácsadó feladatait csak úgy tudta ellátni, ha megfelelő együttműködést épített ki mindazokkal, akiket segített és ellenőrzött. Érdemi együttműködés nélkül nem juthatott hozzá azokhoz az információkhoz, amelyek feladata ellátását lehetővé tették. A gyámi-gondozói tanácsadó nem volt felettese a gyámoknak, nem volt közöttük hierarchikus viszony, munkájával a gyámhivatalt segítette döntései meghozatalában. A nevelőszülői gyámok a gyámi tanácsadót mégis felettesüknek tekintették, lényegében munkájuk „minősítőjeként” fogták fel. A gyámi tanácsadó együttműködési kötelezettsége elsődlegesen a gyermekotthonok vezetőivel, a nevelőszülőkkel, a gyermekjóléti szolgálatokkal és a gyámhivatalokkal állt fenn. Az együttműködés lehetett formális és informális, formái között szerepelhetett a személyes tájékoztatás, megbeszélés, esetmegbeszélés vagy tervezési értekezlet összehívása. Ezt a célt szolgálta a nyilvántartási rendszer alapját képező adatlapok megküldésére épülő kölcsönös tájékoztatás. A tájékoztatás, megbeszélés akár személyesen, akár telefonon történhetett és optimális esetben napi kapcsolatot tételezett fel a résztvevők – a szakszolgálat, a család és az utógondozói, nevelőszülői tanácsadói, gyámi tanácsadói, hivatásos gyámjai, a gyermekotthon család-gondozója, a gyermek gyámja és gondozója, valamint a gyermekjóléti szolgálat család-gondozói – között. Az együttműködés alapelv szerű követelmény az alapellátásban és a szakellátásban tevékenykedők számára. Ezt, ahogy erre utaltunk konkrét rendelkezések írják elő. Varga András gyakorló szakember cikkére utalok, aki személyes tapasztalatai alapján kijelenti „a gyermekjóléti szolgálatok a rendkívül nagy eset szám miatt az átmeneti nevelésbe vett gyermekeket nem látogatják, vagy csak kivételes esetben, ha valami konkrét feladatot kell teljesíteni.”²⁰

Ugyanezt erősíti Vida Zsuzsanna, aki kijelenti, hogy a nevelőszülői tanácsadók és a családgondozók együttműködése sem éri el a kívánt szintet „az esetek egynegyedében egyáltalán nincs kommunikáció a két szakember között! Kölcsönös érdektelenség? Úgy gondolom, ez megengedhetetlen mindkét fél részéről.”²¹

A kiskorú érdeke felülír minden más érdeket. Elsődleges érdeke, hogy vérszerinti családjában nevelkedjen, a nevelőszülői ellátást követően. A „hazagondozás” elengedhetetlen előfeltétele, hogy a családgondozó működjön együtt a vérszerinti családdal, a nevelőszülő gyámmal, információi alapján jelezni tudja a gyámhivatal felé a családban érzékelhető kedvező változásokat, ez által a gyermek családjába történő visszahelyezését.

²⁰ VARGA András: *A gyermekotthoni gyámok és a gyermekjóléti szolgálatok kapcsolatának alakulása*. Kapocs 2004. 5. sz. 4. p.

²¹ VIDA Zsuzsanna: *A nevelőszülői tanácsadók családgondozói tevékenysége*. Kapocs 2007. 1.sz.

f) A gyámi tanácsadók ellátandó esetszámai az NM rendelet módosítását megelőző időszakban

Eltérő esetszámokkal találkoztunk vizsgálódásaink során a gyakorlatban. Ezt a körülményt, az okozta, hogy a fenntartó felhatalmazás alapján kötelező orientáció nélkül határozta meg az esetszámokat. A szakszolgálatok – a hivatásos gyámok által ellátandó – 40 esetszámot javasolták. Ez a gyakorlatban a vágyálmok szintjén maradt, mivel a gyermekvédelmi reformot – 1997. évet követően – nem volt ritka a 100 esetszám feletti meghatározás.

5. Észrevételeink, javaslataink a jogszabályi módosítást követően

A jogalkotó – a 46/2003. (VIII. 8.) ESZCSM számú rendelettel – módosította, a NM számú rendeletet, és ezzel a jogintézmény működését nehezítő hiányosságokat lényegében kiküszöbölte.

Mit értünk ezen? Elsősorban azt, hogy végre meghatározta és nevesítette a szakszolgáltatás feladatai közül a gyámi gondozói tanácsadó feladatait. Az eredeti szabályozásban ez nem szerepelt és magunk is erre a körülményre vezettük vissza a jogintézmény beindításának és működésének nehézségeit.

A módosítást követően – változatlanul – a gyámi gondozó feladata a szakszolgáltatás és a gyám ellenőrzése. Az ellenőrzés kiterjed a gyermek egyéni gondozási, nevelési tervében foglaltakra és az elhelyezési terv végrehajtására, megvalósítására. A szakszolgáltatást érezzük elsődlegesnek és az ellenőrzést másodlagosnak, inkább formálisnak. Az ellenőrzés egyébként sem komplex jellegű, hiszen a gyám vagyonkezelését kevésbé érinti.

A jogalkotó módosította a gyámi tanácsadók kötelező látogatásaira vonatkozó szabályokat. Az eredeti szabályozás szerint a gyámok és a kiskorúak látogatása havonta volt esedékes. A hatályos szabályozás viszont úgy rendelkezik, hogy szükség szerint, vagy legalább kéthavonta látogatást kell tennie a gyámi tanácsadónak.²² Ezzel a szabályozással a jogalkotó enyhítette a gyámi tanácsadók látogatásához kapcsolódó feszültséget, úgy is felfoghatjuk, hogy „megfelezte” az esetszámokat.

A gyámi tanácsadó a látogatás keretében, ha szükséges – négy szemközi – beszélgetés formájában tájékozódik a gondozott gyermek helyzetéről, fejlődéséről, esetleges problémáiról. A *gyermek kérésére* közreműködik a gyermek, a gondozó és a gyám között felmerült vitás kérdések tisztázásában. Álláspontunk szerint ez a közreműködés „hivatalból” is történhetne, hiszen „belefért” a gyámi tanácsadás – tanácsadó – feladataiba. A vitás kérdések tisztázása tehát csak akkor képezi a gyámi gondozóknak feladatát, ha azt a gyermek kifejezetten kéri. Ellenkező esetben ez a feladat feltehetően a gyámhivatalra hárul – ha tudomást szerez arról – hiszen a vitás kérdéseket rendezni szükséges.

A módosítás alapján a gyámi tanácsadó a gondozó, illetve a *gyám felkérésére* részt vesz a gondozó intézmény szakmai fórumain. Megítélésünk szerint, felkérés nélkül is szükséges a tanácsadó részvétele a különféle szakmai fórumokon.

A gyámi tanácsadó – *felkérésre* – segítséget nyújt az „egyes jognyilatkozatok” megtételéhez szükséges gyámi álláspont kialakításához.

²² 46/2003. (VIII. 8.) ESZCSM rendelet 89. § (2) bek.

Ez az új szabály több magyarázatra szorul. Véleményünk szerint ezzel a rendelkezéssel a gyámi tanácsadó – a szakmai szolgáltatáson túl – a törvényes képviselőhöz kapcsolódó közreműködésre is felhatalmazást kapott. A gyámok jogi kérdésekben való eligazodás tekintetében sokszor igényelnék a gyámi tanácsadó segítő jellegű aktív közreműködését. Álláspontunk szerint eljárásjogi kérdésekben a gyámi tanácsadók nincsenek kellően felkészítve, ezért e téren történő segítségnyújtás, tanácsadás még várat magára.

A gyámi gondozó tevékenysége – korábban csak és kizárólag – a gondozásra nevelésre vonatkozó szakmai segítségre szorítkozott.

Ez a szabály magában rejti továbbá, hogy a gyámi tanácsadó felkérése akár vagyoni ügyekben való közreműködésre is irányuljon. Az eredeti szabályozás és a gyakorlat ettől a megközelítéstől nagyon távol állt, hiszen szóba sem került a gyámi tanácsadók vagyoni ügyekben való közreműködése. A gyámi tanácsadók egyébként sem biztos, hogy megfelelően felkészültek a vagyoni ügyekben való eligazodásban. Ezen észrevételünk természetesen nem vonatkozik a különleges szakértelmet igénylő vagyonkezelésre, mivel azokban az esetekben a gyám mentesül a feladat ellátásától, azt eseti gondnok – kirendelt ügyvéd – látja el.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül – és valószínűleg a jogalkotó is ezt honorálta ezzel az árnyalt szabályozással –, hogy a gyámok leginkább a vagyonkezeléssel összefüggésben igényelték a tanácsadást. Tehát úgy tűnik, hogy áttörés mutatkozik ebben a kérdésben, ha egyes jognyilatkozatok megtételében való közreműködés kiskorú vagyonához kapcsolódik. Amennyiben álláspontunk téves és nem találkozik a jogalkotói akarattal, akkor viszont az „egyes jognyilatkozatok” pontosítása szükséges.²³

A gyámi tanácsadó nevesített feladatai között szerepel a gyermeki jogok érvényesülésének figyelemmel kísérése. Ez a feladat a gyermekvédelemben tevékenykedők mind-egyikére vonatkozhat, különös tekintettel a gyermekjogi képviselőre.

A gyámi tanácsadó további feladatai lényegében megegyeznek, az eredeti szabályozás szerint, az NM rendeletben a szakszolgáltatás számára címzettekkel.²⁴

Így a gyámi tanácsadó tájékozódik a gyámhivatali határozatban és az egyéni elhelyezési, gondozási tervben foglaltak betartásáról, megvalósulásáról. Ismert szabály, hogy a gyámi-gondozói tanácsadó tapasztalatait, intézkedéseit írásban dokumentálja, tájékoztatja a gyámhivatalt a gyám tevékenységéről, a szülő és gyermek kapcsolattartásáról. Figyelemmel kell kísérnie egyrészt a szülő együttműködési készségét, másrészt a gyermek gondozási helyen történő beilleszkedését.

A gyámi tanácsadó feladatát képezi végül a gyermek örökbe fogadhatóvá nyilvánításának kezdeményezése.

A gyámi tanácsadó feladatainak meghatározásával valóságos résztvevője, alanya az eljárásnak, jogállása rendeződött. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a nevelőszülői tanácsadó szerepe valamelyest gyengült, a gyámi tanácsadó legalizálásával. Sarkított álláspont, hogy a módosítást követően a nevelőszülői tanácsadóra nincs szükség. Mire építjük ezen megállapításainkat? Ha áttekintjük a nevelőszülői tanácsadók feladatait, akkor a hatályos szabályozás szerint is találunk olyan elemeket, amelyeket a gyámi tanácsadók is vizsgálhatnak vagy vizsgálhatnak, tehát fennáll a párhuzamosság tevékenysé-

²³ Uo. 89. § (2) bek. c.)

²⁴ 15/1998. (IV. 30.) NM rendelet 150. § (1)-(4). bek., 151. § (1)-(2) bek. és 152. §

gükben. Így a gondozási-nevelési tervek áttekintése, ellenőrzése, a nevelőszülő segítése, szakmai orientálása, a kapcsolattartás segítése feladata a nevelőszülői tanácsadónak ugyanakkor a gyámi tanácsadónak is.

Álláspontunk szerint a jogalkotó továbbra sem végezte el teljesen a feladatok összevetését, azok pontosítását és főleg a párhuzamosságok kiküszöbölését. Változatlanul úgy érezzük, hogy a nevelőszülő a rendszeres látogatások alapján kapott információk miatt eligazodási nehézségekkel találja magát szemben.

A hatályos szabályozás szerint a nevelőszülőt rendszeresen látogatja a nevelőszülői tanácsadó, és a gyámi tanácsadó. Amennyiben a kiskorú vagyonkezelését nem a nevelőszülő látja el, akkor eseti gondnok vagy hivatásos gyám látja el. Ebből eredően akár három tanácsadó, közreműködő orientálja a nevelőszülőt és akkor még nem beszéltünk a gyámhivatalról, aki végül is irányítja és ellenőrzi a gyám tevékenységét.

Szöltünk a gyámi tanácsadók együttműködési feladatairól. Ezzel összefüggésben kutatási tapasztalataink változó képet rajzolnak elénk. Sajnos az együttműködés sok esetben nem éri el a kívánt szintet. Különösen érzékelhető ez az alapellátás és a szakellátás közötti oda-vissza kapcsolatokban. Ha nincs együttműködés a gyermekjóléti szolgálattal, annak családgondozójával, akkor a gyámi tanácsadó hazagondozói munkája nem fogja elérni a kívánt hatást.

Elszomorító képet mutatnak azok a statisztikai adatok, amelyek azt mutatják, hogy a gyermekvédelmi gondoskodásból alig kerül vissza kiskorú a vér szerinti családjába. Nyilvánvaló, hogy az együttműködés nem kellően hatékony. Természetesen azzal is tisztában vagyunk, hogy a vér szerinti család problémáinak megoldására nem lehet „mindig” alkalmas a kiskorúak védelmére kialakított rendszer. Hibás egyértelműen felelőssé tenni a gyermekvédelem résztvevőit a család, a szülők életviteléhez kapcsolódó problémák, nehézségek megoldatlanságáért. Ez véleményünk szerint sokkal összetettebb probléma, nem illeszthető a dolgozathoz és főként nem a gyámi tanácsadókkal kapcsolatos dilemmánkhoz.

Végezetül annak a reményünknek adunk kifejezést, hogy a gyámi tanácsadók és a gyámhivatalok közvetlen kapcsolata tovább erősödik. Nem ragaszkodunk feltétlenül ahhoz, hogy a gyámhivatal szervezetében nyerjenek elhelyezést, hiszen a feladat a szakszolgáltatás keretében is ellátható. A gyámi tanácsadók rendszeresebb, előbb kapcsolatát a gyámhivatallal viszont a nehézségek ellenére (távolság, időpont egyeztetési nehézségek stb.) indokoltnak látjuk, mivel ezzel lehet megfelelni e témánk felvezetésében idézett rendelkezésnek, azaz annak, hogy a gyám – a nevelésbe vett gyermek gyámja is – a gyámhatóság rendszeres felügyelete és irányítása alatt áll.

GÉZA ZÁMBÓ

CONTROLLING OF CHILD WELFARE GUARDIANS

(Summary)

Controlling the child welfare guardians is partly the task of the child welfare consultant, whereas in a complex way it is the task of the court of guardians. The child welfare consultant is not directly a guardianship controller, his duty is mainly to provide the child welfare guardian with technical and methodological help in performing his educational and custodian duties.

In the article I mentioned that in certain countries – in France or Portugal – in case of private guardianship similar duties to that of the guardianship controller are performed by a member of the family council in the form of guardianship controller and consultant. The Hungarian national operative legislation does not recognize the institution of the family council, but in the case of the child welfare guardianship it has a less significant importance.

I have mentioned the legislative inaccuracy which at the time of introducing the legal institution made it difficult for the child welfare consultant to adapt himself to the professional care. The legislator amended the original legal regulation and defined the task of the guardian advisor and guardian controller with appropriate accuracy. As a result the cooperation between the guardian advisor and the child welfare service has become consummate and the adapting readiness of the child welfare guardians has also changed significantly.

According to the operative legislation the child welfare guardianship controller's task also covers the activity of the child welfare guardians. When making a legal statement in respect to the child welfare legal representation the guardians would need the help of the advisors. Due to the deficient erudition of the guardian advisors, they failed to provide sufficient help in this, and also the necessary assistance in property management.

It would require a separate article to discuss the responsibility of the child welfare advisor when giving advice in such questions, whereas the responsibility of the child welfare guardian is adequately circumscribed.

ZLINSZKY JÁNOS

Külföldi rendi előjogok hazai elismerése a bécsi béke alapján

1744. november 16-án Zlinszky János, Pest vármegye alispánja, nádori donációként kapta meg Gyón és a hozzátartozó Dabas, Babád, Ordasháza és Majosháza eszmei egy-negyed részét. Ez a birtok a hűtlenségbe esett dabasi Halász Zsigmondtól visszaszállt a Koronára, és így vált adományozhatóvá.¹

Az adománylevél alapján beszélhetünk – 1744 óta – gyóni Zlinszky családról. Bele tartoznak mindkét nemen azok a Zlinszky családbeliek, akik az adományt szerzőtől – ahogy régen mondták, impetrátortól – egyenes fiágon leszármaztak. (A fiuk lányai igen, a lányok gyermekei nem.)

Ki volt az adománylevélben említett Zlinszky János, Pest vármegye első tisztviselője, választott alispánja, s hogy került sor arra, hogy ehhez a nádori adományhoz jusson?

A Zlinszky család minden valószínűség szerint Zlin morvaországi városból költözött a 17. század elején a Nyitra megyei Szakolcza – Skalice szabad királyi városba, ill. annak környékére is, a Czobor család mezővárosaiba. (Így pl. Zlinszky Pál a halotti anyakönyv szerint Radosóczon lakott 1681-ben, noha Szakolczán házasodott. Ez kis mezőváros Holicstól keletre Nyitra vm-ben. Mások Holicson vagy Sasvárott éltek.). Indítékul a fehérhegyi csata utáni Cseh-Morvaországi helyzet szolgálhatott.

Amint tudjuk, a 16. század Európában általában, de hazánkban is, a reformáció szádada. A mohácsi csata után a lutheránus, majd a kálvinista, végül az unitárius protestáns vallás terjedt el gyorsan, Erdélyben János Zsigmond fejedelem által is támogatva. Az erdélyi országgyűlés már a 16. század közepén kimondta a négy bevett vallás szabad működését. Ezután a Hármaskönyvben (I. 9.) rögzített nemesi szabadságok mellé hozzáértették alkotmányosan védett szabadságnak a vallás szabadságát is, és a királyi Magyarországon is megindult a rendi mozgalom ennek elismertetésére. Ám nem csak hazánkban, hanem a cseh korona országaiban, a Német-Római Szent Birodalomban, annak ausztriai tartományaiban. Messze nyugaton, Németalföldön is megindult, a reformációval párhuzamosan, a „rendek”, és a nemesek, a polgárok, sőt a parasztok mozgólódása az iránt, hogy részt kapjanak a hatalom gyakorlásából (hasonlón a magyarokhoz).

Ezzel a politikai mozgalommal szemben, az uralkodók erős központi hatalom kialakítására törekedtek. I. Miksa császár a német birodalomban, I. Mátyás király hazánkban, Merész Károly Burgundiában, Ferdinánd és Izabella Spanyolországban, VII. és VIII. Henrik Angliában, e törekvésben osztoztak, s ezzel szembe is kerültek saját országuk

¹ Vö. ZLINSZKY János: *A gyóni Zlinszky család*. Dabas, 2009. 11. sk.

nemesi és polgári rendjeivel. Magyarországon a hatalommegosztás a rendek és a király között alkotmányosan rendezett volt, így mi magyarok előnyösebb helyzetben voltunk e téren. Másrészt a török terjeszkedése miatt rászorultunk a Birodalom segítségére, amelynek a császára volt a magyar király. A Habsburgok osztrák ága a 16. század közepén egyszerre nyerte el – választás útján – a magyar királyi és a német-római császári koronát, míg osztrák tartományaikban abszolút, úgymond természetes, született uralkodók (seigneur naturel) voltak. Ebben az abszolutisztikus irányban fejlesztették volna a két új hatalmi kört is. Ámde I. Ferdinánd a törökkel és a kettéosztott ország egyesítésével volt elfoglalva, II. Miksa császár pedig maga is rokonszenvezett a protestáns tanokkal. Így az ütközés csak II. Rudolf uralkodása alatt következett be. Rudolf volt az ellenreformáció első képviselője a császári és magyar trónon. Ezzel szembe került mind a magyar, mind az osztrák, mind a cseh rendekkel. Része volt abban, hogy ezek a rendek egymás közt keresték az összefogást érdekeik közös érvényesítésére. Végül is sikerült Rudolf császárt a magyar és cseh koronáról lemondatniuk 1608-ban, ill. 1611-ben. Helyette II. Mátyást fogadták el uralkodónak.

A lemondatásban komoly része volt a Bocskai István vezette felkelésnek, kifejezetten a vallás szabadságáért.² Ennek befejezése volt a bécsi béke 1606-ban, ahol a magyar rendek vallásszabadságát, – az erdélyiekéhez hasonlóan – a király szentesítette. Nem oldódott meg ezzel a cseh-morva és osztrák helyzet, de mindezek reményt nyertek hasonló sikerre. Ámde 1618-ban meghalt II. Mátyás. A trónon egy távolabbi rokon, II. Ferdinánd követte, aki az ellenreformáció meggyőződéses harcosaként, mind Ausztriában, mind a cseh korona országaiban, a katolikus vallás régi súlyát törekedett visszaállítani. Hazánkban ebben a vele aláíratott koronázási kikötések akadályozták³, de II. Ferdinánd törekvései Ausztriában, a német birodalomban, és a cseh királyságban is ellenállásba ütköztek.

A kiélezett ellentétek szinte világháborúnak mondható harcokba torkolltak, a 30 éves, Európa hatalmi viszonyait gyökeresen átrendező háborúba. Ennek első menetében a cseh és morva rendek, miután II. Ferdinánd követeit 1618. május 23-án egyszerű megoldásként kidobták a prágai Hradszin toronyablakán, új királyt választottak maguknak. Ám a következő évben az 1618. márciusban meghalt II. Mátyás helyébe 1618. májusában királlyá koronázott II. Ferdinánd a német és osztrák katolikus rendekből alakított liga seregével a Prága melletti Fehér-hegyen döntő győzelmet aratott Frigyes cseh király és a cseh-morva rendek csapatai felett. Az egész cseh királyság meghódolt, és megkezdődött a tisztogatás, megtorlás, hasonló módon, mint 230 évvel később, a magyar szabadságharc leverése után. Sem protestánsok, sem katolikusok nem érezhették magukat biztonságban előjogaik alapján. A kialakult helyzethez képest a magyar északnyugati határvidék biztonságos és békés rendezett területnek tűnhetett.

A bécsi béke 15. § (1) pontja szerint „a szabad városok kiváltságait (amelyeket azok gyakoroltak), meg kell őrizni. A jövőben a kiváltságaikkal mind magyarok, mind németek és csehországi lakosok megkülönböztetés nélkül, azonos jogállásnak örvendő, élhessenek, azokat hasznosíthatják és használhatják.”⁴

² Vö. PÁLFFY Géza: *Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés?* Századok 2009. 3. füzet.

³ II. Ferdinánd 1622 évi I. törvénye. CIH milleniumi kiadás, 1608–1657. kötet, 171. p.

⁴ Privilegia autem liberarum civitatum (in quorum usu fuerunt) conserventur. Et in posterum illis privilegiis, tam Hungari, quam Germani, et Bohemi inhabitatores: indifferenter et aequali jure gaudeant, fruantur et utantur. CIH 1526–1608. 970. p.

Véleményem szerint az e törvénycikk alapján biztosított egyenlő elbánás lehetett az a vonzerő, amely a morvaországi Zlin városából a közeli Szokolczára költözésre indított egyeseket. Úgy tűnik, a 17. században ezt a szakaszt úgy értelmezték, hogy nem csak városaikban, hanem egymás országaiban is élhettek hazai kiváltságaikkal mindhárom nemzet tagjai.

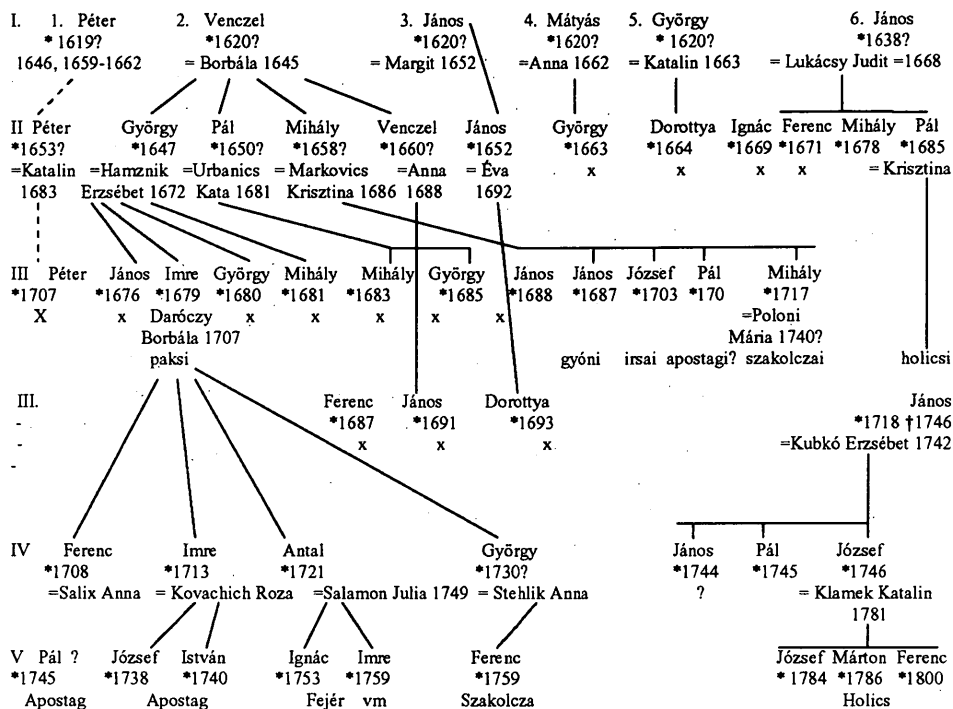
A Nyitra megye északi szélén fekvő Szokolczát Nagy Lajos király tette szabad királyi várossá 1372-ben. A 17. század elején Bocskai háborújában leégett, Bethlen Gábor a cseheknek segítséget vívó csapataival elfoglalta. A század második felében Thököly is elfoglalta, majd a 18. elején, a Rákóczi szabadságharc során portyázó kurucok felgyújtották, de mindig hamar talpra állott. Fényes Elek, mint gazdag, iparral és kereskedelemmel rendelkező, szépen kiépített várost írja le 1851-ben, 6176 lakossal⁵.

A Zlinszkyek áttelepülése Zlinből Szokolczára 1606–1640 között történhetett. 1650 előtt öt Zlinszky apa szerepel a szakolczai születési anyakönyvekben (1640–70 között), a feleség mindig csak keresztnévvel. Közülük Venczel (és János) az, akinek leszármazóiról is tudunk, oklevelekből, de lehet, hogy mind rokonok voltak.

A hatodikat, Zlinszky Pétert, nem a városi anyakönyvekből, hanem a Nyitra megyei jegyzőkönyvekből ismerjük. 1605 körül születhetett. 1646-ban Nyitra vármegye jegyzője, 1659-ben követ a pozsonyi országgyűlésen. Bizonyos iskolázottsága nyilván volt, ha jegyzővé választották, hiszen ez a munkakör egyrészt a megye frásbéli ügyintézéséért való felelősséget jelentette, másrészt a megyei közhitelesség képviselőjét, ami viszont bizalmi állás volt. Ehhez ismertté kellett válnia Nyitra megyében, és aligha lett országgyűlési követ 40 éves kora előtt. Pályája elején álló fiatal ember lehetett a fehérhegyi csata idején, mint ilyen költözhetett Zlinből Nyitra megyébe, valószínűleg Szokolczára.

⁵ FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851. I-II. – II. 55. p.

A szakolczai anyakönyvekben szereplő 17. századi Zlinszkyek leszármazási vázlata. Az első öt nemzedék.

A család tehát nemesi jogokkal jelent meg a 17. században Nyitra megyében. Szakolczai házuk is, mint kuriális, tehát nemesi, porta szerepel az okiratokban. Nem tudunk azonban arról, hogy az első nemzedék hazánkban rendi állást (armálist, donációt, polgárjogot) kapott volna. Előjogaikat, amint kifejtettem, a bécsi béke alapján hozhatták magukkal Morvaországból, a bécsi béke kölcsönösen szabad forgalmat és kereskedést ígérő záradéka szerint, amit ezek szerint e kiterjesztett értelemben használtak ekkor. Eredetileg valószínűleg a selmeci Zlinszky József régi polgár halotti epitáfiumán fennmaradt jobbra néző álló daru és a pajzs felett könyökben hajlott kar tartotta kivont szablya volt a címerük. Zlinszky Mátyás ügyvéd bács megyei alispán is ezt használta, a 18. század második felében.

Részletes születési – elhalálozási adataink a család harmadik (vagy negyedik) generációjáról voltak, innét tudunk visszaszámolni. Az adatbázist a szakolczai és környékbeli anyakönyvi kutatások jelentősen növelték az utóbbi években. Zlinből talán nagyobb csoportok is települhettek Nyitrába, esetleg polgár – vagy akár jobbágy sorba is, a Czobor birtokokra. A szakolczai és környékbeli anyakönyvekben a név a 17–18. században váratlan gyakorisággal tűnt elő.

Általánosságban megállapítható, hogy az első nemzedék még a török háborúk korában élt a viszonylag biztonságos északnyugati határon, Bethlen Gábor és Rákóczi

György háborúi (30 éves háború) idején. Kuriális házat építettek, az egyháznak telket adományoztak, módos nemesként éltek a szabad királyi városban, Szakolczán, vagy annak környékén.

Zlinszky Péter nyitra megyei szereplése mellett a szakolczai anyakönyvben szerepel Vencel (I-2), akinek felesége = 1641 körül Barbara, ők az első nemzedékhez tartozhattak. Születési anyakönyvek szerint két fiuk, György, és Pál, (II-2,4,) az oklevelek szerint még Mihály (II-3) is, és esetleg Vencel, (II-5) – aki lehetne éppen Péter I-1/ fia is). Születési anyakönyv szerint Venczel és Barbara lánya Erzsébet (II-6). – Születési anyakönyv szerint 1663-ban Z. Vencel és felesége Borbála keresztszülők Szakolczán.

Az első, de már a második nemzedékhez is tartozhatnak a szakolczai születési anyakönyvekből apaként ismert (I-3) Z. János, felesége Margit, gyermekük János, *Szakolcza, 1652. 05.15., – (I-4) Z. Mátyás, felesége Anna, gyermekük György* Szakolcza 1663. 03.04., – (I-5) Z. György, felesége Katalin, gyermekük Dorottya * Szakolcza 1664. 12.23., – (I-6) Z. Venczel, felesége Anna, gyermekeik Ferenc * Sz. 1687.10.04., János * Sz. 1691.07.04., Erzsébet * Sz. 1697.07.05. – (I-7) Z. János = Lukácsy Judit, 1669-től 1685-ig 9 gyermekük született. Bizonyítottan utóbbi(ak)tól származnak a holicai Zlinszkyek.

I. Péter nyitra-megyei pályafutása feltűnő. Nem tudunk róla, hogy felvették volna a megyei nemesek sorába, nemeslevelét sem hirdették ki tudomásunk szerint. Természetesnek tűnhetett, hogy a megye vezetésébe bekapcsolódott. Hogy jegyző, majd követ is lett, csak úgy lehetséges, hogy a nemességét minden vita nélkül eleve elismerték.

Talán előre visz a kérdésben annak megállapítása, hogy Venczel Szakolczán maradt unokája, III. Mihály utódai a 18. és 19. században Zlinszky de Zlin formában írták nevüket, tehát nemes származásukat nem magyarországi juttatásra, hanem Zlin morva városra vezették vissza. Ez teljesen szokatlan.

Ami a minket most közelebből érdeklő Venczel és Borbála családját illeti, Venczel, akit *egregius* jelzővel emlegetnek (ami kitűnőt jelent), személye, mint a gyóni Zlinszkyek őse, Zlinszky József és Zlinszky Ferenc cambiális (ingatlancsere) szerződéséből 1766-ból ismert, mint közös őse. Az oklevél részletesen leírja a kuriális szakolczai Zlinszky-házat, valamint a hozzá tartozó belsőségeket és birtokot „pod hradyje”, a vár-
alja dűlőben.

1672-ben a szakolczai pálosok Háztörténetében találjuk feljegyezve, hogy: „per modium Egregy Domini Zlinszky (a kitűnő Zlinszky úr bőkezűségéből) domus seu schola”-ja, rendháza és iskolája lesz a pálosoknak Szakolczán.⁶ (A szövegből tévesen arra következtettek, hogy Egregy helynév és itt volt Zlinszky birtok, de ez nyilván a nemesi jelzés /egregius/ genitivusa, birtokos esete.) Vagy Péter, vagy Venczel lehetett az adományozó.⁷ Akármelyik is, ez már komoly vagyoni helyzetről tanúskodik. A templomban a Zlinszky családnak kriptája is volt, de ezt utóbb restaurálás során megszüntették. A templomépítés feltétlenül azt bizonyítja, hogy az adományozó vagy nemes, vagy szabad királyi város polgára volt. Utóbbira utalhat a selmeci 1884. évi építátfiumon a „régí polgár” megjelölés, előbbire a Venczel neve mellé többször is odafűzött *egregius* jelző.

⁶ OL. A. Paulin. E 153. csom. 56. fsc. 355 ½ fol. 6. liber Memorab. Szakolcz.

⁷ Sziluka Márton szerint, (de erre nincs adata) Péter testvére lehetett.

I-2 Venczel „egregius” – * 1610–20 körül. † 1675. 07. /sat/ Neve Z. József (III-8) és Ferenc (IV-1) szerződéséből ismert, 1767-ből. Esetleg már családjával költözött Szakolczára.

A második nemzedékben Venczel fiai sorát követhetjük. Ők a török kiűzésének korában éltek. György (2) (* Szakolczán 1672. 10.19.) és Pál (3) 1688-ban címeres nemeslevelet kaptak, valószínűleg a Buda visszafoglalása körül elért érdemek eredményeképpen. A címeres levelet, mint Czobor Ádám alá tartozó szakolczai polgárok kapták 1688. 08. 13-án Bécsben, azt kihirdette Nyitra megye Ujgalgócson, 1688. szept 11-én.

A czimerben pallost tartó páncélos vitéz alakja áll. (A címert az alább még említendő Zlinszky Imre pestmegyei másodalispán, I. György fia is használta.)

Mikor a két fiatalember Szakolczáról elindult Bécsbe idézés alapján, Czobor Ádám holicsi földesúr meg kívánta utazásukat akadályozni⁸. Útlevelet a biztonságos odautazásra Herkál Ádám szakolczai soltész adott nekik, az ügyben tehát város és földesúr között nézeteltérés volt. Ezt a forrás érzékelteti, hiszen, ha Szakolcza szabad királyi város polgárai voltak, nem tartozhattak Czobor Ádám földesúri hatalma alá, viszont, hogy lehetett jobbágy telkük vagy birtokuk a Czobor család mezővárosában, arra utal egyrészt a földesúri igény, másrészt a kapott és kihirdetett nemeslevél, ami épp a kétes helyzetet szüntette meg.

Utóbb Pál, aki Szakolczán született 1658-ban?, Radosócson élt, négy gyermeke született Urbanics Katalin feleségétől.

György is megházasodott 1672. 10. 19-én Szakolczán, felesége Hamznik Erzsébet. Gyermekeik:

III-2-2 János * Szakolcza 1676. 5. 23. ?

III-2-3 Imre * Szakolcza 1677. 5. 10. †1679 előtt

III-2-4 Imre * Szakolcza, 1679. 10. 10. † Pest 1722 5. 17. Vele még részletesebben foglalkozunk.

III-2-5 György * Szakolcza 1680. 1. 15. ?

III-2-6 Mihály * Szakolcza 1681. 9. 18.

III-2-7 Borbála * Szakolcza 1683. 12. 1.

Szakolczán született és ott is élt Venczel és Borbála harmadik fia, Mihály.

II-2-3 Mihály, * 1650?, † 1720. = 1686? Markovics Krisztina, (Kem. szerint M. György és Presslovics Zsófia, Z. József /IV-13 apa/ szerint M. János és Lukácsy Judit leánya). Özvegyen 1721 01 26 Szakolczán újra férjhez ment Murtizer Györgyhez. 10 gyermekük III-/8-17/ János, József, Erzsébet, Mihály, Mihály, Judit, Anna, Pál, Teréz, Mihály.

II-3 Mihály és Markovics Krisztina gyermekei közül:

III-3-8 János. (gyóni ág) * 1687? † Pest 1747 aug. 15, 60 éves korban. Eltemetve a pesti ferences kriptában feleségével, = 1718? dezseri Rudnyánszky Anna * 1702? – † 1750. 6. 15., 47 éves korban, gyermekeik IV-/10-15/ Borbála, Franciska, József, Teréz, Gábor, János.

III-3-9 József (irsai ág), * 1703. 2. 27. † 1776. 12. 12. = I. 1743? Barinyai Honoráta, * Nyitra 1718. 3. 21. † Pest 1744. 3. 16. /B. Ferenc, György fia és unokája, anyja Akác Zsófia, ház. 1717./ egy gyermek /IV-16/ József. = II. Szakolcza 1748. 12. 15. resiczai b. Resiczky Eleonora /R. István, István fia, aki R. Szaniszló és erdődi Pálffy Szabina fia, és Benkő Borbála leánya – az egyik szakolczai Zlinszky házat, ami később a másik ágra került csere révén, das palflysche Haus néven emlegetik./, † 1789-ben.

⁸ NI 3. köt. 208-9 o. Czobor Ádám, holicsi és sasvári (sassini) földesúr, Zrinyi Miklós tanítványa, tábornokságot ért el. A Wesselényi összeesküvésben az elégtelenek közt volt, 1684-ben tért vissza a király hűségére. 1685-ben Lotharingiai Károlynak a törökön aratott győzelmében jelentős része volt, † 1692-ben. A Zlinszkyek bécsi útja elleni tiltakozása oda vezethető vissza, hogy hazánkba költözésükkor a Czobor birtokokon kaphattak, mint nemesek, jobbágytelkeket használatra, és a földesúr azok művelését látta veszélyeztetve. A lakatlan birtoknak ekkoriban nem nagyon volt értéke.

Gyermekeik IV–/17–23/ Mária Anna, József, Eleonora, Antal Kristóf, Anna Mária, Terézia, Jozefa Zsuzsanna.

Buda visszafoglalása előtt a magyar közélet Felsőmagyarországra szorult: ott működtek a hódoltsági területre eső vármegyék, így Pest vármegye is Füleken. Pozsony volt a királyi Magyarország fő- és koronázó városa, Nagyszombat az esztergomi érsek székhelye, az egyházi igazgatás központja. A 17. század második felében a királyi Magyarország tisztségviselői nagyrészt a nyugati határszélen birtokos családokból kerültek ki: Eszterházyak, Pálffyak, Csákyak szerepelnek és velük a Nyitra megyeiek könnyen létesíthettek kapcsolatokat, amelyek aztán a visszahódított területen újból meginduló élet során kamatoztathatók voltak. Nyitrából egyes Zlinszkyek is Pest és Esztergom megyébe kerültek át. Elevenek maradtak mindazonáltal a felvidéki és szakolczi kapcsolataik, a pestmegyeiek házasságkötései ide is utalnak. Feltűnő hamar kötöttek igen jó házasságokat, ez gyors társadalmi elismertségre utal (Lukácsy, Markovics, Daróczy, Kovachich, Rudnyánszky, Barinyai, b. Resiczky, Salamon, Thurzó stb családból feleségek.)

Így György és Hamznik Erzsébet fia:

III–2–4 Imre * Szakolcza 1679. 10. 10., , † 1721. 5. 17. (434 Pest Bv hakvi sz.), eltemetve a pesti ferenceseknél, = Győr 1707. 9. 11., királydaróci Daróczy Borbála, † 1726. (Apja D. István, D. Zsigmond (D. István és Dengeleghy Kata fia) és Paksy Anna (paksi Paksy János és nagymihályi Eördögffy Judit leánya) fia, – anyja Sukoray Erzsébet.). (Daróczy Borbála második férje Antal János, s e házasságból született A. Teréz, dr Kornis István szerint, Károly J Fejérmegye V. XXV. függ.: kiv. a pernek, melyet D. István és n. Sukoray Erzsébet leányának, előbb Z-né majd Antal J.nének leánya Csepregyhé Teréz folytatott a Paksy hagyaték ügyében a Száraz családdal 1731 után) – Imre és Daróczy Borbála gyermekei Ferenc, Imre, Anna, Erzsébet, Antal, György.

Zlinszky Imre 1679–1722. – Az első Pest megyében tisztséget viselő Zlinszky.

György és Hamznik Erzsébet gyermekei közül ő a legnevezetesebb, és a győni Zlinszkyek szempontjából is jelentős lehetett.

Zlinszky Imre apósa, Daróczy István jelentős személyisége korának. A Pest vármegyei levéltári regesztákban először 1689. 07. 29. szerepel, mint Pataj oppidum felének jogosultja, majd Egyházi és Apostag prediumok jogosultja. 1691-ben bírságolták, mert nem vállalt szolgabíróságot. 1691-ben Halas oppidum ügyében a Paksy család képviselőjében a nádorral volt vitája. 1695-ben a Paksy család nevében a Solt megyei Rébér, Kél és Lak puszták jogait érvényesítette, Nagy-Hartára szomszédjogot érvényesített. 1697-ben a vármegye tiltakozott, amiért Daróczy Istvánt báró Frankenberg Miksa várkapitány Budán 10 napig nemesi jogai ellenére fogva tartotta. 1698-ban jelölték szolgabírónak, de nem került megválasztásra, ugyanez évben a szolgabíróval részt vett a 4. járásban az összeírásokban.

Daróczy István Budán 1709-ben halt meg. Felesége Sukoray Erzsébet. Gyermekeik István = Száraz Kata, /gyermekeik Zsigmond és Rozina/, – Ferenc, – Borbála Zlinszky Imréné, – és Katalin = b. Száraz György neje.

Zlinszky Imre tehát házassága révén bekerült a Paksy – Daróczy – Száraz családok rokon körébe. A Daróczyak a 18. században Tolna megye legnagyobb birtokosai közé tartoztak, azon kevesek közé, akik régi birtokjogaikat érvényesíteni tudták az újszerze-

ményi bizottsággal⁹ szemben. Daróczy István Tolna megye alispánja volt, fiának, Istvánnak Száraz lány a felesége, akinek apja személynök, az ország egyik első bírása, Katalin leánya pedig báró Száraz György felesége lett. A Száraz család révén a Rudnyánszky családdal is rokonságba került Zlinszky Imre, és a Grassalkovichok köréhez is kötődött. III. Károly és Mária Terézia Magyarországnak vezető családjaihoz kapcsolódott tehát rokoni szálakkal.

A Zlinszkyek harmadik nemzedékéből az említett Imre (1), továbbá János (7) Esztergom és Pest vármegyében működtek. József (8) Pest vármegyében szerzett birtokot, míg Imre felesége anyja Paksy Anna révén Fejér és Tolna vármegyében vált birtokossá. A Rákóczi szabadságharc idején Pest megye ügyesen egyensúlyozott a felek közt, de Zlinszky Imre labanc összeköttetései egyértelműek. Szakolcza sem került tartósan Rákóczi kurucai kezére.

Zlinszky Imréről tudjuk, hogy Pest megye szolgabírája¹⁰ volt (először említve 1709. nov. 10. vármegyei jegyzőkönyvben, majd 1710-ben Birolinyi István, Ebergényi László labanc tábornok írnoka, naplójában, mint affinis noster-t [atyámfia, szomszédunk], említi. Bánkuti Imre, Pest-Pilis-Solt vármegye a Rákóczi korban műve II. kötetében három, 1710-ben kelt, levelet is közöl, amelyek említik Zlinszky Imrét). Majd Esztergom vármegye főjegyzője és követe volt az 1711 évi pozsonyi országgyűlésen, mikor III. Károlyt megkoronázták. Feljegyzések szerint élénk színekkel ecsetelte a vármegye lakóinak leromlott anyagi helyzetét, nyomorát a háború után. Fejér vármegyének táblabírája.¹¹ 1715-ben Pest vármegye. h. jegyzője, /szept. 23. helyettes alispánnak jelölve, a felső járás szolgabírája/, 1716. a vármegye követe Bécsben, 1717. újra választva, télire szállást kapott a megyeházán. 1719 ápr. 3. nunc subordinatus vicecomes, 1720. nov. 18. másodalispán. – Virágot tartó páncélos katona van a címerében, 1716-ból (Z.A. adata). Nyilván az apja címeres levele alapján. Érdemeit felemlegeti még az unokáinak adott címeres levél is, valamint hangsúlyozzák azokat, amikor egyik unokája bekerült a Mária Terézia magyar nemesi testőrségének első csapatába.

A kecskeméti ferences Hist. Dom. szerint 1719. májusában a vizitáló Bartsch Joachim német tartományfőnököt, Pesten, a megye részéről, meglátogatta perill. *Emericus Zlinszky, Judlium primario nomine Comitatus, qui tenerrimo etiam affectu complexus provincialis grates et sibi pro humiliatione, et amplas Incl. Comitatus referens.* (nagytekintetű Zlinszky Imre, a megye első (központi) szolgabírája, különös kedvességgel, amiért a provinciális mind neki személy szerint leereszkedéséért, mind a vármegyének, köszönetét tolmácsolta.) Ez a ferences kapcsolatokra utal, akik pesti templomában Zlinszky Imre nyugszik. Az OL Urbaria et conscr. UC 17:9:(d): 1720. aug. 30. Debrecen kelettel tanúsítja: Zlinszky Imre és Merskovich Mihály frjak össze a váradi javakat.

⁹ Újszerzeményi Bizottság – neoquistica commissio, annak vizsgálatára jött létre, hogy a török alól felszabadított területeken kiknek van ősi jogon nemesi birtok-igényük. Akinek ugyanis nem volt, vagy amely területre ilyen nem állott fenn, azt a Kamara hasznára értékesítették, új donációban, vagy megváltás ellenében. Csak kevés család tudta – nem elvben, hanem a határok tekintetében, tételelesen, – 150 év török uralom után ezt perben bizonyítani, kivált az ország déli és középső részein.

¹⁰ A szolgabíró a vármegye rendőrhatalósága volt, a nemesi önkormányzat részéről szabadon választva. Az úriszéki bíráskodás törvényességét volt hivatva biztosítani, valamint a határvitákat, amelyek a magyar jog szerint nem tulajdoni perek, hiszen csak birtokokat határoznak el, ezért (máig) azokban elsőnek igazgatási hatáskörben döntenek. Felelős volt a közbiztonságért is, a maga körzetében.

¹¹ A táblabírói cím illetmény nélküli meghívás a megyei bíráskodásban, a megyei törvényszéken, bíróságnak való közreműködésre. A megye birtokos vagy jogtudó nemesi közül választották őket.

Az 1721. pozsonyi országgyűlésen Pest vármegye követe volt (mint másodalispán). 1722 ápr. 13. elnököl egy ülésen. Jun. 1-én helyébe, mivel hirtelen meghalt, Me/r/skovics Mihályt (sógorát, Száraz Rozina férjét) nevezték ki. 1726. márc. 26-án az elhunyt Z. Imre és Daróczy Borbála gyermekei részére Pest vármegye gyámul rendeli Szeleczy Mártont és feleségét Sukoray Erzsébetet, (a nagyanyát), ám előbbi nem vállalja az elszámolás kötelezettségét, ezért ápr. 16-án Máriaissy András lesz az árvák gyámja.

Imre nyilván sokban egyengette unokaöccse, János, közéleti pályáját. Ő is kötődött Esztergom vármegyéhez, tehát a prímás köréhez is, (ott hirdették ki 1818-ban kapott armálisát.) Ő is Pest megyében futotta be pályáját, s e megyének lett alispánja, követe. Az Imrével felesége révén rokon Rudnyánszky családba házasodott.

Imre a Duna mellett „bene possessionatus” lett, megalapozva a Fejér megyei, az apostagi, de a pest megyei Zlinszkyek anyagi helyzetét is. Természetesen ez az előnyös anyagi helyzet leginkább Imre gyermekeinek javára esett. Közülük Imre Apostagon, Ferenc Kis- és Nagy Apostagon gazdálkodott, Antal fivérük Fejér megyébe, az alapi Salamon családba házasodott és az ipa birtokán élt. Ügyetlen gazda lehetett, szegénységéről sok okmány tanúskodik. Fiai azonban már sikeres pályát futottak be a megyei szolgálatban.¹²

A Zlinszky család harmadik nemzedékében elváltak a gyóni, az irsai, a fejérmegyei és a Nyitra megyei vonal. A gyóni ág mindmáig végigvezethető, az irsai fiágon kihalt a 4. nemzedékben a 19. század elején, leányágon máig létezik, a fejérmegyei ág fiágon kihalt István alispánnal a 19. század végén, bár a tolnaiak ill. a ma élő felvidékiek bizonytalansággal testőr-Józseftől (V-4) származnak. A nyitrai – szakolczai és holicai –, valamint az apostagi ág leszármazása még pontosítást igényel, de a 19. század végéig levezethető.

Zlinszky Imre unokája, az apostagi Imre fia, József, került be a nemesi testőrségbe, onnét egy ulánus ezredbe, majd Sárszentmihályon bérelt házban élte nyugdíjas őrnagyként öreg napjait. A többiek azonban kihasználták a Daróczy – Paksy örökség lehetőségeit. Erről többször tanúskodik a Duna menti települések birtok-története.

Z János (7) – aki a Rákóczy szabadságharc idején még fiatal volt, – Pálffy János, majd fia Miklós nádorok bizalmasaként futotta meg pályáját Pest megyében.

1718-ban Csáky Imre bíboros, kalocsai érsek és Csáky Zsigmond tárnokmester ajánlására Zlinszky János armalist kapott. Megvan a kérelem, címertervvel.¹³ Ugyancsak megvan a különösen szép kiviteli címeres levél is, rajta a záradékkal, hogy kihirdette Esztergom vármegye, 1718. év október 7-én Esztergomban.

Az időpontból arra következtettek, hogy a Rudnyánszky család unszolta a vőlegényjelöltet armális szerzésére, ezzel rendi állása egyértelművé tételére. Nem megélhetéséhez kellett ez, állása – jövedelmező – nyilván volt. Ajánlója, Csáky Imre bíboros érsek,

¹² Unokája, Zlinszky István, Fejér megye alispánja volt a szadságharc alatt, a kiegyezés után a megyei törvényszék elnöke.

¹³ A kézzel írott kérelem 1718. aug. 29-i kelettel engedélyezett, abban a kért címer színes rajza is benn szerepel, ráírva „concessa” azaz megadva. Az ajánlók a kalocsai érsek és fivére, a tárnokmester. Hogy a család nem ekkor kapott nemességet, bizonyos, hisz Nyitrában jóval előbb, de Pest megyében és Esztergom vm-ben is megyei tisztséget viseltek tagjai. Szakolczán mint „egregius” nyert Venczel említést. Talán a Rudnyánszky Annával kötött házasság miatt a menyasszony családjá sürgette, hogy a morvaországi rendi állást kétségtelen magyar nemesi statusra váltsa át a vőlegény, a rendszeres kamarai nemességvizsgálati perekre tekintettel.

III. Károly király egyik legjelentősebb tanácsosa, a Tripartitumot megújító jogászbizottság vezetője.¹⁴ A jogi reform előmunkása volt hivatalból Csáky Zsigmond tárnokmester is. Talán nem túl merész a gondolat, hogy Imre unokabátyja ajánlására a fiatal Zlinszky János pályáját, mint a novum Tripartitum-ot előkészítő országgyűlési szakbizottság júrátsa, kezdette meg. Bizonyos joggyakorlatra későbbi pályája utal, azt ott szerezhette. Talán erre utal az armálist kérő beradvány is, mely szerint fiatal kora miatt különös érdemeket szerezni nem volt módja, mégis „*per litterarum studia et applicationem continuam*” remélhető, hogy a továbbiakban hasznos szolgálatokat fog tenni. Az ajánlás, valamint a kihirdető Esztergom vármegye (amelynek Z. Imre is volt követe), a család és az érsekség kapcsolatairól tanúskodnak. Mikor Pest vármegye Zlinszky Jánosnak 1739-ben kétségtelen nemességéről igazolást állított ki, ebben ugyancsak meghivatkozta Imre bátyját, mint aki a megyében már élelőtte tisztséget viselt.

Ezért nem tulajdonított annak jelentőséget, hogy címet kérő levelében Zlinszky János 1818-ban „*me a civili statu adhuc ortum*” „*in coetum et numerum nobilium verorum accipere, aggregare, cooptare dignetur*”. Ez szokásos fordulat, ami nem teszi kétséggé Venczel nagyapja egregius mivoltát. Apja, Mihály, aki nem kapott testvéreivel armálist, mégis ugyanezt a státust élvezte, amint házassága is mutatja.

1720. 4. 8-án kelt Pest város bírójának és tanácsának okirata, amely szerint Laffert b. tiszttartója, Zlinszky János és neje Rudnyánszky Anna (ekkor már házasok) örök áron megszerezték 1080 Rh forinton Duloczky Máriának, előbb Farkas Mátyás, később Szabó György özvegyének, a Lipót utcában fekvő 20 öl hosszú és 15 öl 3 lépés széles házáat. (HB) Nyilván ez is a házasságukkal függött össze, a család tartósan ebben a házban lakott. A vásárlás évében született első gyermekük.

A családi kör, amelybe Zlinszky János házasságával bekerült, mint Zlinszky Imrével kapcsolatban már említettük, akkoriban az ország felsőbb vezetőinek köréhez tartozott. A Száraz család, amellyel sógorságba jutott, Nagytétényben építette fel pazar barokk kastélyát, aminek szerény kistestvére a gyóni Zlinszky kuria. Az építetők között Száraz György és neje Daróczi Katalin – Zlinszky Imre sógora és sógornője – voltak a kezdeményezők: maga Nagytétény a Budától Paksig a Duna mellett elnyúló Paksy örökségnek része volt. Száraz György 1720–30 között építkezett Tétényben, utána leánya Száraz Júlia és férje, Rudnyánszky József, Zlinszky János sógora, folytatták a művet. Zlinszky János és felesége bizonytalán gyakori vendégek voltak Nagytétényben, már csak az összefonódott vagyoni ügyek rendezése okán is.¹⁵

Zlinszky János utóbb szolgabíró (1723–25), folyamatosan a sedria tagja, 1725–1735 cassa perceptor (pénztáros, a legkényesebb megyei tisztség!). A pénzügyi ügyvitel ellátásában a Laffert báró vagyonkezelésével szerzett tapasztalatok nyilván jól jöttek, viszont a megbízásban megnyilvánuló bizalom a megye részéről bizonyítja, hogy e vagyonkezelés mintaszerűen történhetett.

1735 1. 1-től Zlinszky János haláláig (1747) első alispán, és alispánként követ az 1740. évi „*vitam et sanguinem*” országgyűlésen.¹⁶ A 9. számú diszvendég volt a koro-

¹⁴ Vö. MÁLNÁSI Ödön: *Gr. Csáky Imre bíbornok élete és kora* (1672–1732). Kalocsa, 1933. a család kiadása.

¹⁵ CSEREI Éva – FÜLEP Ferenc: *Nagytétény műemlékei*. Budapest, 1957.

¹⁶ Mikor a magyar országgyűlés a fiatal királynőnek ellenségeivel szemben életét és véréit ajánlotta fel.

názást követő udvari ebéden.¹⁷ El lehet mondani, hogy jelentős pályát futott meg Pest megye szolgálatában.

A megyeházáról Zlinszky János támogatta mind a pesti ferencesek,¹⁸ mind a szalézi-ek templom- és rendház építését. Ebben együtt működött Grassalkovich Antal báróval. Zlinszkyék adománya a pesti ferences templom Szent-Anna oltára.

Lehet, hogy az oltárkép modelljéül Rudnyánszky Anna és valamelyik lánya szolgált.

Mikor Zlinszky János alispánt 1747 június 20-án a pesti Ferencesek kriptájába tették, a Protocollon conventus őt fratrurn gratusus patronus-nak nevezi, tehát „kegyúrnak”, akit a kriptában a sírhely egyházi jog szerint, mint alapítót megilletett. A szervitáknak „ad erigendum Altare majus – a főoltár építésére 150 Ft adományoztak. ex dono spect. D. Joannis Slinski” accepta specifica 1739–40 kötetben. A szerviták Historia Domusa szerint rendszeresen tették is tiszteletüket János és Anna napkor Zlinszky-éknél.”

Dabason, úgy tűnik, már 1730-ban is volt valamelyes birtoka Zlinszky Jánosnak. (Laffert Antal báró sáii birtokait kezelve juthatott a gondolatra, hogy ott possessionatus legyen.) 1731. márc. 1-én báró Grassalkovich Antal 1000 ftban zálogba adja Zlinszky Jánosnak azon besnyői portiót, melyet Bertóthy Erzsébet neki 1730. 4. 24-én zálogba adott (eredeti zálogos levélre rávezetve /HB/). 1742-ben Bertóthy Erzsébet özv. Farkas Istvánné örökre bevallja besnyői birtokát Zlinszky Jánosnak, aki azt már zálogban bírta¹⁹. 1744. 11. 16-án nádori donációt nyert a hűtlenségbe esett Halász Zsigmond ¼ részére, Gyón, Dabas, Babád, Ordasháza, Délegyháza birtokokra, amint erről fentebb beszámoltam. 1748-ban Halász Péter zálogba adta Gyón ¼ részét özv. ZJ-né Rudnyánszky Annának (HB). Ezzel a birtokok eszmei fele része lett Zlinszky-birtok.

A gyóni – dabasi birtokok eddig döntő részükben a dabasi Halász családé voltak. A dabasi Halászok I Ferdinánd királytól kaptak armálist, azt I. Lipót 1669-ben megerősítette. A birtokokra a Halász Boldizsár által összeállított, a dabasi közbirtokosság előtt 1866. augusztus 20-án tartott gyűlésen bemutatott, s ugyancsak Halász Boldizsár által elkészített leszármazási táblázattal megerősített okiratok szerint a család 1725. április 11-én Pálffy János nádortól megerősítő donációt kapott. 1727-ben a Fiscus neoaquistica perben elvitatta tőlük a birtokokat, de a per a család javára dőlt el. Birtokmozgások, zálogba adások családon belül történtek, a gyóni részt inkább Halász Péter ezredes leszármazottai birtokolták ténylegesen, sőt volt, hogy vitatták a többiek birtokjogát általában is. Mindazon által a 18. században a Halászok eszmei negyedrészekben birtokolták az uradalmakat, természetben megosztva. Valószínűleg azért így, hogy egy-egy rész ne haladjon meg a nádori adománnyal juttatható 32 jobbágytelek (mintegy 3000

¹⁷ Választásáról GRÜNWALD Béla: *A régi Magyarország*. 416. p.; 1741. 6. 25. valamint (Descriptio rituum et sollennitatum coronationis Mariae Theresiae Doc. 8. Series allegationis Farkasfalvensis, in: Schwandtner J. G. Script. rer. ungar. vet. Bécs 1746.): Ex allegatis Comit. et Capitulum No 9. Dom. Joannes Zlinszky Pestiensis, No 10. Dom. Franciscus Daróczy Tolnensis.

¹⁸ SZABÓ Erzsébet: *A pesti Ferences templom*. Budapest, 1959.

¹⁹ A nemesi birtok korlátozott átruházhatósága (ösiség) miatt pénzkölcsönök fejében gyakran adtak zálogba nemesi birtokot. A zálog legrövidebb időtartama meghatározott volt, hogy a tőke kamata a birtok jövedelméből mindenkép kikerüljön. Viszont meghatározták azt az időt is, amikor a zálogbaadó – az adósság megfizetése mellett – a zálogbirtokot visszakövetelhetette. Azt megtehette valamely osztályos, tehát ösiségi joggal a birtokra igényt formáló, atyafi is. – Az örökvallás a nemesi birtok végleges, jogi, átruházása királyi hozzájárulással, mert ez esetben a kamara az eredeti birtokos halála esetén már nem élhetett a visszaháramlás jogával. A besnyői részen tehát Zlinszky János 1742-ben gyökeres jogot szerzett.

hold) területet. 1744-ben a birtokhelyzet úgy alakult, hogy egy eszmei negyedét Halász Zsigmond ezredes és családja, egy másikat Halász Péter ezredes leszármazottai, 1-1 negyedét pedig Halász Ferenc, illetve Halász Mihály ága birtokolt.

Halász Zsigmond, még akkor, mikor a porosz király III. Károllyal szoros szövetségben állt, beállt a porosz hadseregbe, hogy ott a könnyű lovasságot megszervezze. Így az osztrák örökösödési háború kitörésekor egyszerre az ellenséges táborban, s a királynő iránti hűtlenség helyzetében találta magát. Az ő eszmei gyökeres része törvény szerint visszaháramlott a kincstárra, s Pálffy nádor azt királyi helytartói jogkörben adományozhatta a vármegyében helyettesének, hűséges munkatársának, Zlinszky János alispánnak. Az alispán özvegye 1748-ban ehhez az egynegyed részhez szerezte meg Halász Péter ¼ részét, elsősorban a gyóni részen fekvő területek birtokát, fiai részére.

Hogy a Zlinszky család, legalább is az alispán életében, Pesten lakott, bizonyos. Kitűnik pl a szerviták háztörténetéből, ahol a náluk tett látogatások állandón szerepelnek. Édesanyjuk haláláig – 1750 – mindenesetre a pesti Ujlipót utcai házban lakott a család.

Ám hogy már Gyónon is volt élet a majorságban, kitűnik ugyancsak a szerviták naplójából.

„Kijegyzés a pesti Szt Anna szervitaház diáriumából 1739–59 években.: *(Szoros kapcsolatot tanúsít mind az alispán és neje és a szerzet, mind utóbb József fiúk és a szerzet közt. Ő nyilván már apja életében átvette a gyóni birtok kezelését.)*

(1750. 06. 26.) „Burchhard testvérrel Kecskemétre mentünk, s útközben köszöntöttük patronusainkat, így Gyónon Zlinszky József földesurat, aki egy lovat ígért nekünk.” *Aug. 29. i bejegyzés szerint a ló, négy éves, ZJ-től megérkezett.*

1752. 7.5. „Kecskemétre utaztam bizonyos lovak vásárlása végett. A fárasztó úton nem hívtak be pihenni, csak Gyónon időztem Zlinszky József földesúrnál, (az alispán első fiánál), bemutattam a misét, és szentségeket osztottam a majorban, s tőle egy lovaskocsit is kaptunk.”

A gyóni kúriához a legközelebb eső katolikus templom ekkor a sári templom volt. Ott is történtek a családi anyakönyvezések. Feljegyzésre méltó, hogy Zlinszky János, aki birtokai jobb hasznosítása miatt jelentős számú családot telepített Nyitrából Gyónra, ezek számára a gyóni falu közepe táján evangélikus templom építését kezdeményezte, noha ő családjával együtt katolikus volt, és így, ha Gyónon volt, Sáriba járt misére.

Az alispán gondoskodott gyermekei műveltségéről, neveléséről, és megfelelő házasságok kötéséről. Tudjuk, hogy Gábor fiát a váci ferencesek iskolájába adta, igénybe véve ehhez Althann bíboros, váci püspök ajánlását. Hogy másik két fia hol tanult, nem tudjuk, de mindketten jogász képzettséget szereztek. József már apja életében megkezdte a megyei, majd a kamarai szolgálatot. Ugyancsak a kamaránál, Pozsonyban kapott állást Gábor fia is, míg János a III. Károly által újonnan létesített pesti disztriktális bírószágon folytatta jogászai munkásságát.

Gábor és János nem alapítottak családot. József azonban, nyilván a fejérmegyei rokonság révén, megismerte a neves székesfehérvári családból származó (hidvégi) Hiemer Erzsébetet, és őt vette feleségül. Fejér megyébe adták férjhez az alispán Bora lányát is, alapi Salamon Jánoshoz – ezzel a családdal a fejér megyei Zlinszkyek több szálon is kapcsolódtak.

III–8 János és Rudnyánszky Anna gyermekei:

IV–1 Borbála = alapi Salamon Jánosné, gyermekeik S. Ferenc lovaskapitány, Anna, b. Zigaun főstrázsamester neje, Julianna Szabó Antal gyalogos kapitány neje, Terézia Zaklin Jánosné. 1758-ban ZB a pesti és gyóni ház beli illetőségét 1500 Ft-ért átadja Z. József (IV–3) fivérének. Addig a közös árendából évi 300 Ft-ot kapott.

IV–2 Franciska = Kőszegi Imre huszárkapitány, 1760 után, – a Kőszegieket neves család Nyitraiban és Trencsénben.

IV–3 József * Pest, 1720. 12. 31. keresztszülei Mágocsy Mihály alispán és felesége Gőczy Mária), † 1776. ?

= 1757. 2. 20. *hidvéghi Hiemer Erzsébettel*, házassági szerződésük szerint (HB eredetileg ismerte) a menyasszony hozománya 1000 Ft, a vőlegény 2000 Ft moringot és 100 aranyat „Morgengaab” fejében ad. Gyermekeik Erzsébet, Rozália, Terézia, Anna, József, Antal, (V–1–6/)

(A Hiemer család neves székesfehérvári polgárcsalád, több tagja bíró volt, 1gy 1702. Mihály, a nagyapa, 1720 H. Mátyás, HE apja. 1727-ben H. Sebestyén és Mátyás, Mihály fiai, felmutatják nemeslevelüket hidvéghi praedicatummal. Fivére Ignác 1754 adószedő, 1778 másodalispán, 1787 első alispán. A Hiemer ház Székesfehérvár belvárosában áll.)

IV–4 Gábor, * Pest 1726. 03. 28. /akv 1570, keresztszülei Mágocsy alispán és neje/. † 1774. előtt. A váci ferencesek diákja lesz (Hist. Domus: 1742. 11. 18. „intravit scholam nostram filius Gabriel spect. Dni Joannis Zlinszky ord. vicecomitis com. Pestiensis [...] recommendatione Exc. i Dni Dioecoesani /Althan püspök/) – 1757-ben már a pozsonyi kamara titkára,²⁰ 1763-ban a máriabesnyői kolostor avatásán Grassalkovich Antal mellett hivatalos vendég a Kincstár képviselőjében:

IV–5 János † 1800 előtt, 1788. pesti districtuális bíróság alelnöke. 1768-ban Zlinszky János perli Z József (IV–3) özvegyét a mag nélkül elhalt gulyásuk hagyatéka iránt /500 Ft/. – 1789-ben gyóni birtokát 12 évre zálogba adja Szűcs Péternek, 1793-ban ugyanezt eladja Lányi József udvari tanácsosnak, aki 1800-ban felszólítja a közelebbiről meg nem jelölt jogutódot, hogy ha akarja, ősiség jogán megválthatja a birtokot. (Úgy gyanítom, a bíró unokaöccse, Antal, élt a magához váltás lehetőségével, a gyóni Zlinszky birtokon akkor már mintegy 10 éve ő gazdálkodott, nem az árva gyámjai.)

Az alispán és testvérei²¹

Az alispán nagyszámú testvére közül kettővel, Józseffel és Mihállyal, tartott bizonyosan kapcsolatot. A három testvér szorosabb kapcsolatára utal irsai Zlinszky József ránk maradt végrendelete két fivére javára, valamint Mihálynak József – tabáni ügyvéd – fia igénybejelentése az irsai József Antal fiának elhunytakor ennek vagyonára.

III–2–3 József (irsai ág), * Szakolcza 1703. 2. 27. † Irsa 1776. 12. 12. = I. 1743? Barinyai Honoráta, * Nyitra 1718. 3. 21. † Pest 1744. 3. 16. /B. Ferenc, György fia és unokája, és neje Akác Zsófia, ház. 1717./ – egy gyermek, József. (minden valószínűség szerint Bécsben élt, mint pap.).

²⁰ A királyi Kamara, másként a kincstár megjelölése. A Kamara az államvagyon – a Korona vagyona – kezelésével foglalkozott. Voltak önállóan kezelt koronauradalmak, mint az óbudai, és voltak egyéb, a kamara által beszedett, behajtott állami igények, adók, vámok stb. A Kamara kezelte – figyelte a koronára visszaháramló ingatlanok, nemesi birtokok sorsát is.

²¹ Mihály Szakolczán maradt, ott volt harmincadvamos, ami a határmenti kereskedővárosban nyilván kedvező megélhetést biztosított. Gyermekei közül Mátyás és József neves ügyvédek lettek, velük még találkozunk. Ferenc Szakolczán ügyvédkedett, előbb katona volt, György Krassó megyébe került főjegyzőnek, alighanem a Resiczky rokonság révén.

Az irsai Zlinszky József sógora, Barinyay Ferenc, a megyei jegyzőkönyvek rendszeres szereplője a 18. szd első felében, mint ügyész. Zlinszky József a (1733-ban Pest vármegye jegyzőkönyvek szerint még) romos irsai templomot újjáépítette. Ekkor első felesége már nem élt: „olim coniuge” megjegyzés a templomban lévő emléktáblán. A plébánia historia domusában írottak szerint Zlinszky József 1742-ben kapta Irsát donációba. Néhai felesége Barinyay Honoráta végrendeletileg hagyott a templom újjáépítésére pénzt, s ebből épült újjá a templom 1745-46-ban.²² A templomi emléktábla (és egyes pecsétek) szerint a Zlinszky József által használt címer a János (III–1) leveléhez hasonló, de a mezőben a katona csak derékig van megjelenítve.

József újra megházasodott = II. Szakolcza 1748. 12. 15-én: resiczai b. Resiczky Eleonorát vette el. † 1789-ben. (R. István, István fia, aki R. Szaniszló és erdődi Pálffy Szabina fia, és Benkő Borbála leánya – az egyik szakolczai Zlinszky ház, ami később a másik ágra került csere révén, das palffysche Haus néven emlegetik.) A házaspár ugyan többnyire Irsán élt, de a szakolczai kuriális ház is József kezére került, s ő azt, az alább közölt cambiális szerződés szerint, rendbe hozatta, lakhatóvá tette, s időnként használta is. Érdemes felfigyelni arra, hogy mind József, az apa, második házasságát, mind fia Antal, házasságát Szakolczán kötötte.

Gyermekeik Mária Anna, József, Eleonora.

Antal Kristóf * Irsa 1756. 4. 17. † Vác 1792. 11. 26. = Szakolczán 1777. szept. 16. Morsinay Annával *1757., † Penc 1803. 2. 16. (M. Ferenc és Majthényi Mária), Penczen élt és vett részt a vármegyei közéletben, fiaik László, János, Antal és egy leány Jozefa). Fiaik kiskorúként meghaltak, így Antallal kihalt az irsai férfiág. Csak leányok maradtak:

Anna Mária, Terézia, és Jozefa Zsuzsanna. A lányok egyike a besztercebányai városbíró fiához, későbbi polgármesterhez ment feleségül. Ketten irsai birtokos nemes családba házasodtak.

József tehát először Pest megyében, Irsán, majd másodszor Szakolczán házasodott. Bárá Resiczky Eleonorát vette el. Vele Irsán gazdálkodott. Pest megyében ügyvédi praxisa is volt, s felépítette első felesége hagyatékából az irsai katolikus templomot. Alighanem jó ideig, mint legfiatalabb, ő élt a szakolczai házban, sőt azt felesége hozományából egy második épülettel, az ún. Pálffy-házzal bővítette is. Ezt a házat később elcserélte Z. Imre Ferenc fiának a Daróczy örökségből származó apostagi birtokaira.

Irsai Zlinszky József 1735-től szerepelt, mint ügyvéd, gyakran ülnök a sedrián, részt vett ezután a megyegyűléseken, 1739. nemesi bizonyítványt kapott Pest-Pilis-Solt vármegyéttől, 1742-ben megyei ügyész és advocatus pauperum, 1744–65 szolgabíró, 1767. úrbéri rendezéskor irsai földesúr, ugyanezen év máj. 6-án Vácott kelt és a Historia Domusban lemásolt levele szerint házat hagyományozott az irsai paplakra és iskolára. 1770-ben Pencen szőlőbirtokos. Valamilyen fegyelmi ügye lehetett, mint advocatus pauperumnak, a szegények ügyvédjének. Ennek iratai a pannonhalmi levéltárban vannak, és Gábor Gyula dolgozta fel, bár csak rövidített névvel (ZJ), így inkább csak gyanítom a dolgot. Sat szerint silencium perpetuum-ot kapott mint ügyvéd, azaz végleg eltiltották volna az ügyvédi gyakorlattól.

²² Vö. a Váci püspöki levéltárban Bicske 1746. Xbris 14 kelt vizitációról a jelentést.

Kriptája van az irsai templom alatt, valószínűleg ott nyugszik. Azt egyik unokája építtette, Zlinszky József és családja részére. (A krypta legutóbbi felbontásakor fényképeztek, de nem jegyezték fel a koporsók feliratát.)

Irsai Zlinszky József 1741. jun. 16. okiratban János fivérét (III-8), annak három fiát, valamint (III-9) Mihály fivérét és utódait (név nélkül) nevezi meg örököseikül, ha nem lenne saját gyereke. Ekkor még tán házasság sem volt.

(Valószínűleg ezen végrendelet alapján jelentett be Z. József ügyvéd, Mihály fia, az irsai ág kihaltával igényét Z. Antal hagyatékára az özvegygel szemben).

1748 előtti Neoacquistica perben az irsai birtokot a kamara, mint amelyet Mester Istvántól leányágon örökölt, bár 1739-ben arra királyi, 1742-ben – Mikebudával együtt – nádori donációt kapott, visszaszerli Zlinszky Józseftől, mert „nem nemesek” nem kaphattak birtokot. A Kamara ügyésze a Zlinszky család nemességét ekkor kérdőjelezte meg először. Az ellenkérelemben arra hivatkozott Zlinszky József, hogy a Szegedinac Pero lázadásban Beleznay János generális vicegerens-e, az első porosz háborúban 1741-ben comissarius bellicus volt, s tíz éve a királyi táblánál, mint szegények ügyvédje működik, Irsán katolikus templomot építtetett – mindezt nemesi jogon, ill. kötelezettségként. Az ellenvetésre a kincstári jogügyi igazgató 1748. máj. 27. véleményezte a pert: a fiscus a királyi donáció ellen nem tehet, a palatinális donáció megdöntésére sincs remény, jó lenne egyességet kötni. Ez történt: 1751 aug. 26-án, amikor Zlinszky József 2000 fíót fizetett a fiscusnak, a keresetet visszavonták, az egyességet ratifikálták. (HB)

József ebben az ellenvetésben a nemesi jogok és kötelezettségek folyamatos gyakorlására hivatkozott, tehát a katonai szolgálatra, a megyei tisztségekre, valamint a kegyúri jellegű templomépítésre. Nem mint nemesi rangot keletkeztetőt említi a királyi és a nádori donációit, hanem mint a folyamatosan gyakorolt nemesi jogállás bizonyítékait. A kincstári jogigazgató álláspontja sem elvi, inkább gyakorlat, innét mindkét fél nyitottsága a peregyességre.

1761-ben feleségével a szakolczai rokonok ellen pert indított ottani birtokok miatt (HB). 1767. jan. 17-én apostagi Zlinszky Ferencsel, Imre /III-1/ fiával kötött cambialis (csere) szerződést, az apostagi Daróczi örökségre cserélve a szakolczai kuriális házat és a váraljai podhragyije birtokot.

Irsai Zlinszky József végrendelete 1776 nov. 27-én, néhány nappal halála előtt kelt.

Zlinszky János alispán másik fivére, Mihály, Szakolczán maradt.

III-2-4 *Mihály* (szakolczai ág) * Szakolcza 1717. 4. 25., † 1758 előtt. = 1740 előtt, Poloni Mária, † Szakolcza 1786 10. 22. Iskolás Sz-án 1725-1732. 1741-49 közt sűrűn keresztszüllők Sz-án. Harmincad vámos volt Szakolczán, majd Szernyén és más telepeken bérelt vámot. Ebből volt, nem túl magas, nyugdíja, amelynek emelését ügyvéd fia, József intézte el.

Férje halála után az özvegy Szakolczán élt. Hagyatékát Ferenc fia intézte el. Tótul levelezett József fiával, a tabáni ügyvéddel. 1745 és 51-ben is említve Sz-án. Valószínűleg a szakolczai Zlinszky kriptába temették őket.

11 gyermekük: – Ferenc, (katona, majd ügyvéd) – Kata, – Anna, – Mihály, – János, – György (Krassó megyei jegyző) –, Mihály ugyancsak harmincados, mint apja –, Teréz, – Kristóf János.

Közülük nevezetes:

Mátyás ?* 1743-45? † *Bajsa* 1798. szept.? = 1765? Három leánya maradt, Erzsébet = Mészáros János, Mária = Zippe János, Anna = bonyhádi Kliegl József felesége. Pesti ügyvéd, képviseli Virágos Andrásné Z. Annát (V-4), és Z. Antalné Morsinay Annát

(vö. III–3). 1780-ban a darus címert, később a két oroszlános címert használta.²³ 1774-ben Nyitra vármegye nemesi igazolást adott neki. Bács és Békés megyék táblabírája, 1776–1780 bácsmegyei alispán, 1780-ban táblai²⁴ jegyző (protonotarius locumtenentialis expeditor), 1792. országgyűlésen Joannes Stahremberg gróf absentium adlegatusa.

Mindezen tisztségek előfeltétele volt, hogy nemes rendi állása legyen. Az ő kezén tűnik fel először az eredetinek tartott családi címer is, a kardot tartó karral és az őrdarúval. E motívumok jelentkeznek mind a Vencel fiainak adott címerben, mind János alispán armálisának címerén, és annak irsai József által használt változatán.

Zlinszky Mátyás 1794-ben-ben donációt nyert Roglaticzára és Rigiczára, 1795. pataji előnév viselését engedélyezték pataji birtoka után. Ám ezeket nem rendi állás elnyerése végett kapta, hanem a pataji előnevet nyilván a dunamenti birtokok rá eső részére vonatkozva, a bácsmegyei donációt pedig alispáni működése elismeréseként. (Más rokonok az apostagi, kis- és nagyapostagi, paksi előnevekkel éltek.) 1798-ban elmeháboródott, bekerült a pesti ispotályba 3 hónapra. A bácsmegyei birtok igazgatására Kruspér Antal táblabíró kapott Pest vármegyétől kijelölést. Nyilván ez évben meg is halt, hagyatéki inventáriumra megvan.²⁵ 1798-ban a birtok visszaszállt a kamarára, OL UC 169:12(b) alatt 1801. dec. 19-i becslése n. Z. M. portiójának az 1799. összeírás alapján Roglaticzáról össz. érték 45810 Ft 48 Xr-kész. budai kamarai számvetőség, küldi Ürményi Mihály a Magyar Kamarához. Ügyvédi iratai a Pest vármegyei levéltárba kerülnek. Z Antal . veszi át azokat (János alispán unokája). Zlinszky Mátyás donációs levelét ezekből az iratokból családi tudomás szerint Zlinszky Kálmán pestvármegyei levéltáros nemességének igazolására adta Z. Gyulának 1888-ban, ettől kezdve a gyóni ág egyes tagjai használták a roglaticzai előnevet is.

Nevezetes még – József * Szkolcza 1753. 3. 14., † Pest, 1796. 03. 26. (tabáni akv), ügyvédi esküt tett 1775. 3. 18., pesti ügyvéd, Tabán 462, utóbb 526. alatt lakik. (Grundbuchs Extract No 405. Ein Haus ausser der Türkischen Schildwacht zwischen den No 404 und 406 liegend haltet in der breite 24 Ell Lang 130 Ell 2 ½ Fuß Pati Pál – Josephus Zlinszky mit dem Haus verkauft. Irsán háza, Mikebudán és Nyáregyházán birtoka, Penczen szőlője volt, amit (III–3) Józseftől kapott. ZJ III–3 végrendeletileg hagyott neki irsai szőlőt, mikebudai szántót, ezt perben kérte kiadni. 1794. Békés vármegye táblabírája, a modenai herceg ügyvédje a Tiszák elleni perben. Végrendelete 1796. 3. 26-án halála napján kelt, irathagyaték a Curia post advocatos iratai között található a Magyar Országos Levéltár sok családi vonatkozással.

József, a Mihály másik ügyvéd fia, tehát szintén táblabíró, szőlőbirtokos, budai (tabáni) háztulajdonos, fellép az irsai örökségért. Mindezt nem tehette volna, ha rendi jogállása kétségesnek minősült volna.

Az adatokból azt vélem leszűrni, hogy a bécsi béke idején, a 30 éves háború előtt, a magyar, a morva és az osztrák rendek között a privilégiumok elismerése kölcsönösen megtörtént. A háborús időben hazánknak érdeke volt befogadni honosként olyanokat, akik a katonai és megyei szolgálatot szabadon felvállalták. Csak a 18. századi újjáépí-

²³ Ezt 1797-ben kapták a fejérmegyei Zlinszky testvérek, Imre ill. Antal leszármazottai.

²⁴ A Királyi Kuria, a király bírósága, két részből állott, a királyi táblából és a hétszemélyes táblából. Az első eljárás első fokán a gyökeres (donációs) birtokperekben, és másodfokon a megyei törvényszékek felett. A második fellebbezési és elvi ügyeket intézett. Ez volt az ország legmagasabb bírói fóruma.

²⁵ Irod. VIRÁG Gábor: *Egy roglaticzai nemes ember inventáriumra*. Hid 64. évf. 11. 2000. 1010–1018. p.

téssel kapcsolatos szigorúbb pénzgazdálkodás korában kezdte el a Kamara a nemesi előjogok – adómentesség – szigorú, jog szerinti vizsgálatát, ami sok családot hozott nehéz helyzetbe. Ilyen esetről talán még módom lesz beszámolni.

Ez a kölcsönösség része volt annak a különböző országok rendei közti közeledésnek, amellyel osztrákok, csehek, morvák a magyar rendek közjogi önállóságát szerették volna elérni. Átmenetileg mint tényezők léptek fel az uralkodó és egyes országainak rendei közti nézeteltérésekben, innét a bécsi béke jóváhagyása során vállalt szerepük. Ez a törekvés azonban nem tudott következetesen érvényesülni a Habsburgok abszolutisztikus és központosító törekvéseivel szemben, és a 17. század folyamán elsorvadt.

*

Ajánlom ezt a kis alulnézetből vizsgált jogtörténeti eszmefuttatást Miskolcon volt kollégámnak, aki a levéltári alapon történő jogtörténetkutatás egyik zászlóvivője Magyarország, régi barátságával.

JÁNOS ZLINSZKY

ANERKENNUNG FREMDLÄNDISCHER STÄNDEPRIVILEGIEN IN UNGARN SOWIE IN DEN ERBLÄNDERN AUFGRUND DER SATZUNG DES WIENER FRIEDENS § 15.

(Zusammenfassung)

Wenn es auch während der sozialistischen Periode sozusagen obligatorisch war, von einer feudalen Periode der ungarischen Rechtsgeschichte zu sprechen, ist dies falsch: Ungarns Verfassung war bis zur bürgerlichen Revolution keine feudale, sondern eine ständische. Ungarn wurde zwar von einem gewählten und gekrönten König regiert, doch der Herrscher teilte die Staatsgewalt in allen seinen Zweigen mit den Ständen, sie bildeten mit einander die mystische Person der Krone Ungarns, Inhaber der Souveränität, Quelle und Inkorporierung aller Freiheiten und Gewohnheiten der Ungarn, die zu schützen und zu achten der König sich im Krönungseid verpflichtete. Die Treue der Untertanen galt nicht dem Herrscher, in persönlicher Verpflichtung, sondern der Krone, in privilegierter Gebundenheit. Die Quelle der Zugehörigkeit zu einem privilegierten Stand, die Freiheit der Adeligen, der Städte, der Baronen, war die königliche Gnade, andererseits aber hatte der König seine Krone durch freie Wahl der freien Stände erhalten. In der zweiten Hälfte des 16. Jhdts scheint in den habsburgischen Erbländern sogar eine gegenseitige Anerkennung der ständischen Freiheiten existiert zu haben, - dies an einem konkreten Beispiel zu beweisen, versucht der Autor.

Ruszoly József szakirodalmi munkássága (1959–2009)

Válogatott bibliográfia

I.¹

- 31 Az első nemzetgyűlési választások előzményeihez = Jogtörténeti tanulmányok / szerk. Csizmadia Andor. 1. – Bp.: Közgazd. és Jogi Kvk. – p. 91–110. – 1967
Kny. is.
Ism.
a) Szegedi jogtörténész választójogi kutatása / Oltvai Ferenc = Délmagyarország. – 57.évf. 83.sz.(1967. ápr. 9.), p. 9.
b) Kállay István = Magyar jog. – 15.évf. 5.sz.(1967. máj.), p. 315–319.
c) Vargyai Gyula = Jogtudományi közlöny. – 22.évf. 7.sz.(1967. júl.), p. 442–446. – (Jogirodalom)
- 32 A Szegedi Nemzeti Bizottság részvétele a demokratikus államhatalom gyakorlásában, 1944. december–1945. január – Szeged: JATE. – 29 p.; 24 cm – 1967
Az Acta juridica et politica 13. kötetének 6. füzeté.
Fűzött: ár nélkül
Ism.
a) Horváth-Zsikó László = Magyar jog. – 15.évf. 8.sz.(1967. aug.), p. 505–506.
b) Oltvai Ferenc = Honismeret–helytörténet. – 1970. 1.sz., p. 120–122.
- 56 A választási bírászkodás Magyarországon a két nemzetgyűlés idején, 1920–1926. – Szeged: JATE. – 47 p.; 24 cm – 1968
Az Acta juridica et politica 15. kötetének 6. füzeté.
Fűzött: ár nélkül
- 60 A magyar republikánusok perei Szegeden: újabb adatok a Nagy György-féle mozgalom történetéhez = Tiszatáj. – 23.évf. 2.sz.(febr.), p. 148–157. – (Ötven éve történt) – 1969
- 88 Első népi demokratikus választási törvényünk (1945: VIII. tc.) létrejötte = Jogtörténeti tanulmányok / szerk. Csizmadia Andor. – 3. – Bp.: Közgazd. és Jogi Kvk. – p. 105–120. – ISBN 963-220-033-0 – 1974
Kny. is.
Ism.
a) Máthé Gábor = Állam és igazgatás. – 25.évf. 4.sz.(1975. ápr.), p. 376–378. – (Szemle)
b) Hajdu Lajos = Jogtudományi közlöny. – 30.évf. 6.sz.(1975. jún.), p. 365–369. – (Jogirodalom)
- 92 Alkotmányjogi reformtörekvések az első nemzetgyűlés idején. – Szeged: JATE. – 71 p.; 24 cm – 1974
Az Acta juridica et politica 21. kötetének 5. füzeté.
Fűzött: ár nélkül

¹ Kivonat Gyuris György *Ruszoly József munkássága. 1959–1999* című bibliográfiájából (Szeged, 2000./A Somogyi-könyvtár kiadványai 38./). – Miután bibliográfusunk a tételeknél nem tüntette föl az évszámokat (azokat csupán az adott évet jelezve egyszer írta ki), a tételekhez kurziválva külön-külön hozzákapcsoltuk őket.

- 98 A nemzeti bizottságok intézménytörténetének néhány kérdése = Állam és igazgatás. – 25.évf. 4.sz.(ápr.), p. 330–339. – 1975
- 101 A választási bíráskodás története Európában. – Szeged: JATE. – 57 p.; 24 cm – 1975
Az Acta juridica et politica, ISSN 0563-0606 22. kötetének 7. füzeté.
Fűzött: ár nélkül
Ism.
a) *Degré Alajos* = *Jogtudományi közlöny*. – 31.évf. 5.sz.(1976. máj.), p. 276. – (*Jogirodalom*)
b) *Szegedi egyetem*. – 14.évf. 5.sz.(1976. ápr. 8.), p. 8. – Szerző: *Nagy Ferenc*.
c) *S. Duparc* = *Revue historique de droit français et étranger*. – Vol. 54 (1976), p. 622.
- 106 A kisajátítás törvényi szabályozásának története Magyarországon, 1836–1881. – Szeged: JATE. – 39 p.; 24 cm – 1977
Az Acta juridica et politica, ISSN 0563-0606 24. kötetének 3. füzeté. – Németül: 87.
Fűzött: ár nélkül
Ism.
a) *N. F.* = *Szegedi egyetem*. – 15.évf. 16.sz.(dec. 8.), p. 6. – Szerző: *Nagy Ferenc*.
b) *Degré Alajos* = *Jogtudományi közlöny*. – 33.évf. 3.sz.(1978. márc.), p. 176–178. – (*Jogirodalom* – jogélet)
c) *Stanislaw Salmonowicz* = *Revue historique de droit français et étranger*. – Vol. 59.(1981), p. 701. – (*Chronique*)
- 112 Szeged petíciója váltótörvényszékért, 1861. = Somogyi-könyvtári műhely. – 17.évf. 1/4.sz.(dec.), p. 47–52. – 1978
Kny. is.
- 113 Az országgyűlési népképviselő kezdetei Csanád vármegyében, 1848–1875 = Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XIX. század / szerk. Farkas József. – Szeged: Csongrád M. Lvt. – p. 163–263.: ill. – 1978
Kny. is.
–
a) *Gondolatok egy tanulmánygyűjtemény ürügyén / Hencz Aurél* = *Délmagyarország*. – 69.évf. 85.sz.(1979. ápr. 12.), p. 4.
b) *Tanulmányok megyénk történetéből / Polner Zoltán* = *Csongrád megyei hírlap* – 36.évf. 90.sz.(1979. ápr. 19.), p. 4. – (*Könyvszemle*)
c) *Kajtár István* = *Somogyi-könyvtári műhely*. – 20.évf. 1.sz.(1981. márc.), p. 49–50.
d) *Csongrád és Csanád vármegye XIX. századi történetéhez / Ijjas József* = *Jogtudományi közlöny*. – 36.évf. 11.sz.(1981. nov.), p. 965–968. – (*Jogirodalom*)
- 114 Megtámadott képviselőválasztások Bihar vármegyében, 1861–1913. = A Bihari Múzeum évkönyve / szerk. Héthy Zoltán. – 2. köt. – Berettyóújfalu: Bihari Múz. – p. 163–195.: ill. – ISSN 0133-7653. – 1978
Kny. is.
- 119 A választási bíráskodás szabályozásának története hazánkban a reformkortól az 1945. évi VIII. tc. megalkotásáig. – Szeged: JATE. – 110 p.; 24 cm – 1979
Az Acta juridica et politica, ISSN 0563-0606 26. kötetének 7. füzeté.
Fűzött: ár nélkül
Ism.
a) *Jogtudományi értekezések / Józsa Zoltán* = *Délmagyarország*. – 70.évf. 81.sz.(1980. ápr. 6.), p. 4.
b) *Josef Szabó* = *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht und Völkerrecht*. – Neue Folge 33.(1981), p. 102–106.

- 121 A választási bűncselekmények kodifikálása Magyarországon a XIX. században = Jogtörténeti tanulmányok / szerk. Csizmadia Andor. – 4. – Bp.: Közgazd. és Jogi Kvk. – p. 257–275. – ISSN 0139-2042 – 1980
Ism.
a) *Historicky Časopis. – Ročník 29. číslo 3. (1981), p. 440–441.*
- 122 A választási bíráskodás Magyarországon, 1848–1948. – Bp.: Közgazd. és Jogi Kvk. – 563 p.; 25 cm
ISBN 963-220-853-6 vászon: 139 Ft – 1980
Ism.
a) *Olvtai Ferenc = Délmagyarország. – 70.évf. 248.sz.(okt. 22.), p. 4.*
b) *Polner Zoltán = Csongrád megyei hírlap. – 37.évf. 288.sz.(dec. 9.), p. 4. – (Könyvszemle)*
c) *Könyv a választási bíráskodásról / Kahler Frigyes = Múzeumi kurír. – 4.köt. 4. = 34.sz.(dec.), p. 3–5.*
d) *Ezer választás Magyarországon / Péter László = Könyvvilág. – 26.évf. 1.sz.(1981. jan.), p. 3.*
e) *(malo-) = Magyar nemzet. – 37.évf. 10.sz.(1981. jan. 13.), p. 4. – Szerző: Malonyai József. – (Könyvespolc)*
f) *Kahler Frigyes = Hajdú-bihari napló. – 38.évf. 13.sz.(1981. jan. 16.), p. 4.*
g) *N. F. = Szegedi egyetem – 19.évf. 1.sz.(1981. febr. 9.), p. 6. p. – Szerző: Nagy Ferenc.*
h) *A jog és a történelem határán / Pölöskei Ferenc = Népszabadság. – 39.évf. 36.sz.(1981. febr. 12.), p. 7. – (Könyvekről)*
i) *Oltvai Ferenc = Somogyi-könyvtári műhely. – 20.évf. 1.sz.(1981. márc.), p. 54–55. – (Szemle)*
j) *Jogtörténeti kézikönyv / Mészáros Sándor = Üzenet. – 11.évf. 4.sz.(1981. ápr.), p. 207–208. – (Olvasónapló)*
k) *Hajdu Lajos = Valóság. – 24.évf. 5.sz.(1981. máj.), p. 107–109. – (Könyvekről)*
l) *Hencz Aurél = Állam és igazgatás. – 31.évf. 8.sz.(1981. aug.), p. 765–767. – (Könyv- és folyóirat-szemle)*
m) *Novák István = Borsodi szemle. – 26.évf. 3.sz.(1981), p. 91–92. – (Könyvszemle)*
n) *Josef Szabó = Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht und Völkerrecht. – Neue Folge 33.(1981), p. 102–106.*
o) *Alajos Degré = Revue historique de droit français et étranger. – Vol.59.(1981), p. 701–702. – (Chronique)*
p) *Degré Alajos = Századok. – 117.évf. 2.sz.(1983), p. 475–479. – (Történeti irodalom)*
r) *Rácz Lajos = Állam- és jogtudomány. – 26.évf. 2.sz.(1983), p. 304–310. – (Jogirodalom)*
s) *Adalbert Toth = Südst-Forschungen. – Bd. 44.(1985), p. 315–316.*
t) *Lajos Rácz = Jogtörténeti szemle. – 2. sz.(1987), p. 125–133. – (Literatur)*
- 123 Választói összeírás és választási bíráskodás Magyarországon, 1848–1875. = Acta juridica et politica. – Tom. 27., Emlékönyv dr. Martonyi János egyetemi tanár oktatói működésének 40. és születésének 70. évfordulójára. – p. 307–335. – ISSN 0563-0606. . – 1980
Kny. is: Fasc. 15. – 29 p.
Ism.
a) *Ádám Antal = Jogtudományi közlöny. – 36.évf. 6.sz.(1981. jún.), p. 536–542. – (Jogirodalom)*
- 130 A hazai választási bíráskodás „földrajzához”, 1861–1875. = Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata. – 95., Jogtörténeti tanulmányok: emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára = Scripta historica-iuridica: Andreae Csizmadia septuagenario oblata / szerk. Ádám Antal, Benedek Ferenc, Szita János. – p. 349–368.: ill. – ISSN 0324-5934. . – 1980
Kny. is.
Ism.
a) *Nagy Lajos = Állam- és jogtudomány. – 25.évf. 2.sz.(1982), p. 380–382. – (Jogirodalom)*
b) *Pólay Elemér = Jogtudományi közlöny. – 37.évf. 8.sz.(1982. aug.), p. 633–644. – (Jogirodalom – jogélet)*

- 137 A törvényhozás intézményi alapjai az ellenforradalmi korszakban, 1919–1944/45. = A magyarországi polgári államrendszerek: tanulmánykötet / szerk. Pölöskei Ferenc és Ránki György. – Bp.: Tankvk. – p. 470–505. – ISBN 963-17-5558-4 – 1981
Ism.
a) *Vagyok, tehát gondolkodom / Sarkadi László = Népszabadság. – 39.évf. 191.sz. (aug. 15.), p. 7.*
b) *Tilkovszky Lóránt = Századok. – 117.évf. 1.sz. (1983), p. 234–237. – (Történeti irodalom)*
- 142 Zur Institutionengeschichte der parlamentarischen Wahlprüfung in Europa = Der Staat. – Bd.21. Heft 2., p. 203–229. – 1982
Kny. is.
- 147 A népképviselői önkormányzat szegedi történetéhez, 1848–1871. – Szeged: JATE. – 65 p.; 24 cm – 1982
Az Acta juridica et politica, ISSN 0563-0606 39. kötetének 4. füzeté.
Fűzött: ár nélkül
- 164 A választójog a munkásmozgalom programjaiban a XX. század elejéig, különös tekintettel Magyarországra = Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon / szerk. Kovács Kálmán. – Bp.: ELTE. – p. 191–207. – (Jogtörténeti értekezések: az ELTE Jogtörténeti Tanszékének kiadványai; 13.) – 1983
Vö. 140., 178.
Ism.
a) *Vargyai Gyula = Magyar tudomány. – 91. = Új. 29. köt. 7/8.sz. (1984. júl./aug.), p. 642–644. – (Könyvszemle)*
- 165 Városi közgyűlési házszabályok, 1861–1867. = Jogtörténeti tanulmányok / szerk. Csizmadia Andor. – 5. – Bp.: Tankvk. – p. 283–304. – ISBN 963-17-6848-1 – 1983
Kny. is.
Ism.
a) *Trócsányi László = Jogtudományi közlöny. – 39.évf. 8.sz. (1984. aug.), p. 480–481. – (Jogirodalom – jogélet)*
- 166 Mészáros Károly és a rutén nemzetiségi törekvések 1861-ben = A Hajdúsági Múzeum évkönyve / szerk. Nyakas Miklós. – 5. – Hajdúböszörmény: Hajdúsági Múz. – p. 129–154. – ISSN 0139-0937 – 1983
Kny. is.
- 167 Zur Institutionsgeschichte der parlamentarischen Wahlprüfung in Ungarn, 1848–1948. = Ungarn-Jahrbuch: Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete / hrsg. von Gabriel Adriányi, Horst Glassl, Ekkehard Völkl. – Bd. 12. (1982/1983). – München: Trofenik. – p. 149–168. – ISBN 3-87828-157-9 – 1983
Kny. is.

- 171 A szegedi népképviselői közgyűlés, 1848–1871. – Szeged: Somogyi-kvt. – 215 p., [5] t. fol.: ill.; 21 cm. – (Szeged múltjából, ISSN 0133-7157; 3.)
ISBN 963-7581-36-7 fűzött: 40 Ft – 1984
Ism.
a) Délmagyarország. – 74.évf. 128.sz.(jún. 2.), p. 7. – (Magazin). – Szerző: Sulyok Erzsébet.
b) A legfrissebb városi és megyei kiadványok / (s) = Magyar nemzet. – 47.évf. 151.sz.(jún. 29.), p. 8.
c) Apró Ferenc = Csongrád megyei hírlap. – 41.évf. 158.sz.(júl. 7.), p. 8. – (Alföldi műhely)
d) Hézagpótló munka / Bohony Nándor = Napjaink. – 23.évf. 12.sz.(dec.), p. 36–37.
e) Szita János = Jogtudományi közlöny. – 40.évf. 2.sz.(1985. febr.), p. 103. – (Jogirodalom – jogélet)
f) Kajtár István = Állam és igazgatás. – 35.évf. 11.sz.(1985. nov.), p. 1052–1053. – (Könyv- és folyóiratszemle)
- 177 Arbeitsverhältnisse und Wahlrecht in Ungarn, 1913–1938. = Acta juridica et politica. – Tom.31., Studia in honorem Ladislai Nagy septuagenarii. – p. 287–297. – 1984
Kny. is: fasc. 26.
- 178 Das Wahlrecht in den Programmen der Arbeiterbewegung bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts, mit besonderer Rücksicht auf Ungarn = K vyvoji právního postavení dělnické třídy za kapitalismu / vedecký redaktor Karel Malý. – Praha: Univ. Karlova. – p. 165–180. – 1984
Kny. is. – Vö. 140., 164.
- 190 „Magyarország köztársaság”: az államfői jogok 1944–45-ben és az 1946: I. tc. létrejötte = Állam és igazgatás. – 36.évf. 2.sz.(febr.), p. 119–134. – 1986
Folytatása: 192.
- 192 „Magyarország köztársaság”: az államfői jogok 1944–45-ben és az 1946: I. tc. létrejötte = Állam és igazgatás. – 36.évf. 3.sz.(márc.), p. 217–229. – 1986
Előzménye: 190.
- 210 A hazai választási statisztika kezdetei, 1848–1869. = Acta juridica et politica. – Tom.36., Studia in honorem Roberti Horváth septuagenarii. – p. 217–249. – ISSN 0563-0606 – 1986
Kny. is: fasc. 15.
Ism.
a) Adám Antal = Jogtudományi közlöny. – 43.évf. 6.sz.(1988. jún.), p. 359–362.
- 211 Petíciók a Választási Bíróság előtt: adalékok az 1947/48. évi választási bíráskodás történetéhez = A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon, 19–20. század / szerk. Kovács Kálmán. – Bp.: ELTE. – p. 172–209. – (Jogtörténeti értekezések; 15.) – 1986
Az iratok szövegének közlésével.
- 225 A kiegészítés újabb historiográfiája és a jogtörténet = Jogtudományi közlöny. – 42.évf. 10.sz.(okt.), p. 559–565. – (Szemle) – 1987
Deák Ferenc.

- 226 Szemere Bertalan Borsodban = Állam és igazgatás. – 37.évf. 12.sz.(dec.), p. 1136–1143. – 1987
- 228 Szeged megyétől Nagy-Szegedig. – Szeged: Móra F. Múz. – 60 p.: ill.; 21 cm. – (Szeged művelődéstörténetéből, ISSN 0237-2711; 4.) – 1988
Füzet: ár nélkül
Ism.
a) Balogh Elemér = *Délmagyarország*. – 78.évf. 73.sz.(1988. márc. 26.), p. 6. – (*Magazin*)
b) (polner) = *Csongrád megyei hírlap*. – 45.évf. 100.sz.(1988. ápr. 28.), p. 4. – (*Könyvszemle*). – Szerző: Polner Zoltán.
c) Homoki Nagy Mária = *Magyar jog*. – 35.évf. 7/8.sz.(1988. júl./aug.), p. 710–711. – (*Könyvismertetés*)
- 238 A tartománygyűlési képviselő eszméletörténetéhez a Német Szövetségben, 1815–1848. = Jogtörténeti előadások. 1. / szerk. Mezey Barna. – Bp.: Tankvk. – p. 41–72. – 1988
- 239 Választók és választások a bányavidéken, 1848–1872. = Publicationes Universitatis Rerum Polytechnicarum Miskolciensis. Series juridica et politica. – Tom.III/b., Jubileumi tanulmányok: a magyar műszaki felsőoktatás kezdetének 250. évfordulóján ... tartott tudományos ülésszak előadásai, 1985. november 29–30. – p. 255–286. – 1988
OKny. is: fasc.9.
- 245 Választójog és hagyomány = Hítel. – 2.évf. 6.sz.(márc. 15.), p. 57–60. – 1989
- 254 Az alkotmányozás történetisége = Állam és igazgatás. – 39.évf. 6.sz.(jún.), p. 523–532. – 1989
- 258 A rendi képviselő és a népképviselő között = Állam és igazgatás. – 39.évf. 11.sz.(nov.), p. 988–1000. – 1989
- 262 A szegedi néptanács, 1919.: a hatvanéves Péter Lászlónak = Szegedi könyvtári műhely. – 26/28.évf. 1/4.sz.(1987/1989), p. 5–22. – (Emlékezés) – 1989
Kny. is.
- 272 A választási bíráskodás – alkotmánybíráskodás = Magyar tudomány. – 98. = Ú.f. 35.köt. 4.sz.(ápr.), 405–419. – 1990
- 274 A német tartományi rendi képviselő történetéből = Acta juridica et politica. – Tom.39., Emlékkönyv dr. Antalfi György egyetemi tanár oktatói működésének 40. és születésének 70. évfordulójára. – p. 207–224. – 1990
Kny. is.: fasc. 17.
Ism.
a) Gondolatok egy emlékkönyv kapcsán / Szabadfalvi József = *Jogtudományi közlöny*. – 49.évf. 1.sz.(1994. jan.), p. 41–42. – (*Jogélet – jogirodalom*)
- 275 Önkormányzat és hagyomány = Hítel. – 3.évf. 12.sz.(jún. 13.), p. 20–24. – 1990.

- 280 Ungarn im Übergang zur Republik, 1944–1946. = Der Staat. – 29. Bd. Heft 2., p. 274–290. – 1990
Kny. is.
- 284 Zwischen ständischer Repräsentation und Volksvertretung: zur Entstehung des parlamentarischen Wahlrechts in den Staaten des Deutschen Bundes und in Ungarn im Vormärz = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung. – 107. Bd., p. 408–432. – (Miscellen) – 1991
Kny. is. – Vö. 234.
- 286 Alkotmány, választójog és választási rendszer a Német Szövetség tagállamaiban, 1815–1848. – Miskolc: Miskolci Egy. – 130 p.; 25 cm – 1991
A Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio juridica et politica 6. kötete. – Első megjelenése bibliográfia nélkül: 260.
Fűzött: ár nélkül
- 293 Torontáli jegyzőválasztások 1861-ben = Szegedi műhely. – 30.évf. 1/4.sz., p. 37–51. – (Múltunk) – 1991
- 296 Alkotmánytörténeti tanulmányok. I., Rendiség és népképviselő. – Szeged: JATE K. – 401 p.; 24 cm. – (A József Attila Tudományegyetem jogtörténeti tanszékének tansegédletei; 3.) – 1991
Fűzött: 60 Ft: 362 Ft
Tartalom:
 - 1 Előszó = p. 3–4.
 - 2 A német tartományi rendi képviselő történetéből = p. 5–21. – Első megjelenése: 274.
 - 3 A rendi képviselő és a népképviselő között = p. 23–35. – Első megjelenése: 258.
 - 4 Választók és választások a bányavidékeken, 1848–1872. = p. 37–64. – Első megjelenése: 239.
 - 5 A hazai választási statisztika kezdetei, 1848–1869. = p. 65–94. – Első megjelenése: 210.
 - 6 Az országgyűlési népképviselő kezdetei Csanád vármegyében, 1848–1875. = p. 95–195. – Első megjelenése: 113.
 - 7 Mészáros Károly és a rutén nemzetiségi törekvések 1861-ben = p. 197–220. – Első megjelenése: 166.
 - 8 Az első nemzetgyűlési választások előzményeihez = p. 221–238. – Első megjelenése: 31.
 - 9 Alkotmányjogi reformtörekvések az első nemzetgyűlés idején = p. 239–304. – Első megjelenése: 92.
 - 10 A törvényhozás intézményi alapjai az ellenforradalmi korszakban, 1919–1944/45. = p. 305–340. – Első megjelenése: 137.
 - 11 Első népi demokratikus választási törvényünk (1945: VIII. tc.) létrejötte = p. 341–356. – Első megjelenése: 88.
 - 12 „Magyarország köztársaság”: az államfői jogok 1944–45-ben és az 1946: I. tc. létrejötte = p. 357–385. – Első megjelenése: 190. és 192.
 - 13 Választójog és hagyomány = p. 387–390. – Első megjelenése: 245.
 - 14 Az alkotmányozás történetisége = p. 391–400. – Első megjelenése: 254.
- 297 Borsod-abaúj-zepléni történelmi évkönyv. – 7/1–2., Szemere Bertalan és kora / szerk. Ruszoly József. – Miskolc: Szemere Bertalan Alapítvány. – 2 db.; 24 cm – 1991
Az 1. kötetben:
 - 1 Szemere megyéje, Borsod Szemeréje = p. 71–135.
 - 2 Utószó: egy évforduló hozadéka = p. 411–413. – Első közlése: 241.*Ism.*
 - a) Biernacki Karol = Századok. – 127.évf. 5/6.sz.(1993), p. 859–860. – (Történeti irodalom)

- 298 A választási bíráskodás korszerű alapvetése: az 1951. március 12-i német szövetségi törvény (Wahlprüfungsgesetz) létrejötte = Acta juridica et politica. – Tom.40., In memoriam dr. Kovács István akadémikus, egyetemi tanár. – p. 279–314. – 1991 Kny. is: fasc. 18.
–;
a) *Pályaképek: emlékkönyvek a szegedi jogi karról / Kajtár István = Szeged. – 12. évf. 2. sz. (2000. febr.), p. 23–25. – (Könyvmustra)*
- 299 Szeged története / sorozatszerkesztő Kristó Gyula. 3/1–2., 1849–1919. / szerk. Gaál Endre. – Szeged: Somogyi-kvt. – 2 db; 24 cm
ISBN 963-7581-34-0 vászon. ISBN 963-7581-76-1(3/1. köt.). ISBN 963-7581-77-4(3/2. köt.): 900 Ft – 1991
Benne:
1 A közigazgatás és az igazságszolgáltatás új szervezete, 1848–1867 = p. 17–33.
2 A közigazgatás két tisztújítás között, 1867–1871 = p. 52–58.
3 Az állami közigazgatási és igazságszolgáltatási szervek Szegeden = p. 639–647.
4 A városi szervezet reformjai = p. 648–666.
5 Állandóság és változás a városi szervezetben = p. 667–689.
Ism.
a) *A dualizmus korában / Blazovich László = Szeged. – 1993. jan., p. 2–5.: ill.*
b) *Bezdán Sándor = Századok. – 127.évf. 3/4.sz.(1993), p. 521–525. – (Történeti irodalom)*
- 301 Az Ideiglenes Nemzetgyűlés a magyar alkotmányfejlődésben = Hitel. – 5.évf. 5.sz.(márc. 4.), p. 44–47. – (Nemzet és hagyomány) – 1992
- 304 A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma: magántanári próbaelőadás, 1940. június 13. / Bibó István; sajtó alá rendezte Ruszoly József = Jogtudományi közlöny. – 47.évf. 3/4.sz.(ápr.), p. 89–94. – 1992
- 305 Bibó István a szegedi karon = Jogtudományi közlöny. – 47.évf. 3/4.sz.(ápr.), p. 95–111. – 1992
- 310 Három borsodi örökhygyó: Palóczy László, Szemere Bertalan, Zsedényi Béla: tanulmányok és dokumentumok. – Miskolc: Felsőmagyarország K. – 214 p.; 20 cm – 1992
ISBN 963-7687-02-5 fűzött: 120 Ft
Tartalom:
Palóczy László
1 A népképviselő = p. 7–21. – Első megjelenése: 162.
2 Védőirata = p. 22–37. – Első megjelenése: 267.
Szemere Bertalan
3 Megyei pályafutása = p. 41–46. – Első megjelenése: 227.
4 Eötvös küzdőtársa, a börtönügy reformere = p. 47–68. – Első megjelenése: 232–233.
5 Az iparpártoló = p. 69–82. – Első megjelenése: 222.
6 A Miskolci Értesítő = p. 83–89. – Első megjelenése: 212.
7 Az 1849. évi nemzetiségi törvény = p. 90–97. – Első megjelenése: 237. ill. 256.
8 Marx levelező társa = p. 98–116. – Első megjelenése: 154.
Zsedényi Béla
9 Pályakép = p. 119–140. – Első megjelenése: 181.
10 A közíró = p. 141–162. – Első megjelenése: 214.
11 Védőirata = p. 163–188.
12 Különös rehabilitálása = p. 189–198. – Első megjelenése: 261.
13 Utószó = p. 199–200.
14 Jegyzetek = p. 201–207.

- 15 Névmutató = p. 209–214.
 Ism.:
 a) *Novák István = Jogtudományi közlöny.* – 48. évf. 6. sz. (jún.), p. 250–251. – (*Jogirodalom*)
 b) = *Extra Vasárnap.* – 1. évf. 9. sz. (1992. jún. 28.), p. 14. – (*Művészet. Könyv.*) – Valószínű szerzője: Zöldi László.
 c) *Boleratzky Lóránd = Evangélikus Élet.* – 57. évf. 39. sz. (1992. szept. 27.), p. 2. – (*Kultúra*)
 d) „*Új utakat a régi tradíciók erejéből*”: ~ könyvről / *Adorján Gyula = Stádium.* – 5 évf. 4. sz. (1992. tél), p. 124–128. – (*Szemle*)
- 311 Képviselő és folytonosság: bevezetés egy összehasonlító választójog-történeti munkálathoz = *Acta juridica et politica.* – Tom. 41., Emlékkönyv dr. Cséka Ervin egyetemi tanár születésének 70. és oktatói munkásságának 25. évfordulójára. – p. 457–467. – 1992
 Kny. is: fasc. 30.
 Ism.
 a) *Egy tudósi élet dicsérlete / Farkas Ákos = Jogtudományi közlöny.* – 48. évf. 12. sz. (dec.), p. 489–493. – (*Jogirodalom – jogélet*)
 b) *Pályaképek: emlékkönyvek a szegedi jogi karról / Kajtár István = Szeged.* – 12. évf. 2. sz. (2000. febr.), p. 23–25. – (*Könyvmustra*)
- 315 Alkotmánytörténeti tanulmányok. 2., A választási bíráskodás – közjogi bíráskodás. – Szeged: JATEPress. – 358 p.; 24 cm. – (A József Attila Tudományegyetem jog-történeti tanszékének tansegédletei; 4.) – 1992
 Fűzött: ár nélkül
 Tartalom:
 1 A választási bíráskodás története Európában = p. 3–54. – Első megjelenése: 101.
 2 A választási bíráskodás szabályozásának története hazánkban a reformkortól az 1945. évi VIII. tc. megalkotásáig = p. 55–153. – Első megjelenése: 119.
 3 A választási büncselekmények kodifikálása Magyarországon a XIX. században = p. 155–173. – Első megjelenése: 121.
 4 Választói összeírás és választási bíráskodás Magyarországon, 1848–1875. = p. 175–200. – Első megjelenése: 123.
 5 A hazai választási bíráskodás „földrajzához”, 1861–1875. = p. 201–219.: ill. – Első megjelenése: 130.
 6 Megtámadott képviselőválasztások Bihar vármegyében, 1861–1913. = p. 221–251.: ill. – Első megjelenése: 114.
 7 A választási bíráskodás Magyarországon a két nemzetgyűlés idején, 1920–1926. = p. 253–295. – Első megjelenése: 56.
 8 Petíciók a választási bíróság előtt: adalékok az 1947/48. évi választási bíráskodás történetéhez = p. 297–331. – Első megjelenése: 211.
 9 A Választási Bíróság nyomában = p. 333–335. – Első megjelenése: 259.
 10 A választási bíráskodás = alkotmánybíráskodás = p. 337–351. – Első megjelenése: 272.
 11 Utószó = p. 353–354.
- 324 Reform, forradalom, kiegyezés: összegyűjtött írások és beszédek / Osztróvszky József; [sajtó alá rendezte és az életrajzot írta Ruszoly József]. – Szeged: Somo-gyi-kvt. – 293 p.; 21 cm. – (Szegedi arcélek, ISSN 1216-948X; 1.) – 1993
 ISBN 963-7581-81-2 fűzött: 94 Ft.
 Benne:
 1 Osztróvszky József, 1818–1899. = p. 209–255.
 Ism.
 a) „*Szeged város hű fia s első polgára*” / Blazovich László = *Délmagyarország.* – 83. évf. 61. sz. (márc. 13.), p. 9.: ill.
 b) *Ruszoly József két könyvéről / Apró Ferenc = Szeged.* – 1995. febr., p. 22–23.: ill.

- 325 Önkormányzat és rendőrség: adalékok a szegedi rendészeti szervezet dualizmus kori történetéhez, 1872–1918. = *Acta juridica et politica*. – Tom.43., Emlékkönyv dr. Kemenes Béla egyetemi tanár 65. születésnapjára. – p. 405–418. – 1993
Kny. is: fasc.32.
–:
a) *Pályaképek: emlékkönyvek a szegedi jogi karról / Kajár István = Szeged. – 12. évf. 2. sz. (2000. febr.), p. 23–25. – (Könyvmustra)*
- 328 Alkotmánytörténeti tanulmányok. 3., Önkormányzat és hagyomány. – Szeged: JATEPress. – 249 p.; 24 cm. – (A József Attila Tudományegyetem jogtörténeti tanszékének tansegédletei; 5.) – 1993
Fűzött: 284 Ft
Tartalom:
1 Szemere Bertalan Borsodban = p. 3–10. – Első megjelenése: 226.
2 Torontáli jegyzőválasztások 1861-ben = p. 11–25. – Első megjelenése: 293.
3 A népképviselői önkormányzat szegedi történetéhez, 1849–1871. = p. 27–82. – Első megjelenése: 147.
4 Városi közgyűlési házszabályok, 1861–1867. = p. 83–104. – Első megjelenése: 165.
5 Közigazgatási és igazságügyi szervezet Szegeden, 1849–1918. = p. 105–185. – Első megjelenése: 299/1–5.
6 A szegedi néptanács, 1919. = p. 187–204. – Első megjelenése: 262.
7 A Szegedi Nemzeti Bizottság részvétele a demokratikus államhatalom gyakorlásában, 1944. december–1945. január = p. 205–227. – Első megjelenése: 32.
8 A nemzeti bizottságok intézménytörténetének néhány kérdése = p. 228–237. – Első megjelenése: 98.
9 Önkormányzat és hagyomány = p. 238–242. – Első megjelenése: 275.
10 Utószó = p. 243–244.
- 331 Szemere Bertalan levelei Szalay Lászlóhoz = Dimenziók: felső-magyarországi szemle. – 2.évf. 2.sz., p. 24–33. – 1994
1835 és 1845 között.
- 333 Nemzeti bizottságok és önkormányzatok: Csanád-Arad-Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyeék intézménytörténetéhez, 1944. szeptember–1945. május: Oltvai Ferencnek = Tanulmányok Csongrád megye történetéből / szerk. Blazovich László. – 21. – Szeged: Csongrád M. Lvt. – p. 117–183., [1] t. fol. – ISSN 0133-414X – 1994
Kny. is.
- 334 Szemere Bertalan és Kossuth Lajos a reformkorban, 1832/36–1847/48. = Debrece-ni szemle. – 2.évf. 2.sz.(jún.), p. 268–278. – 1994
Kny. is.
- 335 Alkotmány és képviselő: Kossuth Lajos a közjogi reformokról, 1841–1843 = Magyar tudomány. – 101. = Ú.f. 39.köt. 9.sz.(szept.), p. 1024–1038. – 1994
- 337 Dettre János és kora. – Szeged: Somogyi-kvt. – 317 p.; 21 cm. – (Szegedi arcélek, ISSN 1216-948X; 3.) – 1994
ISBN 963-7581-90-1 fűzött: 150 Ft.
Ism.
a) *Ki volt Dettre János? / (r-n) = Reggeli délvilág. – 306.sz.(dec. 30.), p. 4. – Szerző: Polner Zoltán.*
b) *A kormánybiztos-főispán = Délmagyarország. – 85.évf. 13.sz.(1995. jan. 16.), p. 5.*
c) *Ruszoly József két könyvéről / Apró Ferenc = Szeged. – 1995. febr., p. 22–23.: ill.*

- 338 Pótlások Habermann Gusztáv *Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez* című munkájához = Szegedi műhely. – 32/33.évf. 1/4.sz.(1993/1994), p. 115–124. – (Dokumentum) – 1994
- 339 A magyar államszervezet / Bibó István; közli Ruszoly József = Szegedi műhely. – 32/33.évf. 1/4.sz.(1993/1994), p. 125–135. – (Dokumentum) – 1994
Benne:
1 Jegyzet = p. 133–135.
- 349 Tíz tanulmány a jog- és alkotmánytörténet köréből. – Szeged: JATEPress. – 298 p.; 24 cm. – (A József Attila Tudományegyetem jogtörténeti tanszékének tansegédletei; 7.) – 1995
Füzdött: ár nélkül.
Tartalom:
1 Előszó = p. 3.
2 A német tartományi rendi képviselet történetéből = p. 5–21. – Első megjelenése: 274.
3 A rendi képviselet és a népképviselet között = p. 23–35. – Első megjelenése: 258.
4 Alkotmány és képviselet: Kossuth Lajos a közjogi reformokról, 1841–1843. = p. 37–51. – Első megjelenése: 335.
5 A kisajátítás törvényi szabályozásának története Magyarországon, 1836–1881. = p. 53–88. – Első megjelenése: 106.
6 A választási bíráskodás története Európában = p. 89–140. – Első megjelenése: 101.
7 A választási bíráskodás – alkotmánybíráskodás = p. 141–155. – Első megjelenése: 272.
8 Közigazgatási és igazságszolgáltatási szervezet Szegeden, 1849–1918. = p. 157–235. – Első megjelenése: 299/1–5.
9 A törvényhozás intézményi alapjai az ellenforradalmi korszakban, 1919–1944/45. = p. 237–272. – Első megjelenése: 137.
10 A nemzeti bizottságok intézménytörténetének néhány kérdése = p. 273–282. – Első megjelenése: 98.
11 A „Magyarország államformájáról” szóló 1946. I. tc. előzményei és létrejötte = p. 283–295. – Első megjelenése: 316.
- 357 Zsedényi Béla emlékezete = Hitel. – 8.évf. 12.sz.(dec.), p. 44–55. – (Nemzet és hagyomány) – 1995
- 361 Zalai választások a Közigazgatási Bíróság előtt, 1926/27–1930/40 = Degré Alajos emlékkönyv / szerk. Máthé Gábor, Zlinszky János. – Bp.: Unió. – p. 279–289. – ISBN 963-388-104-8 – 1995
- 363 Zsedényi Béla a miskolci közéletben = Tanulmányok Zsedényi Béla születésének 100. évfordulójára / szerk. Csiki Tamás. – Miskolc: Herman Ottó Múz. – p. 45–89. – ISBN 963-7221-68-9 – 1995
Teljes szövege: 385/1.
- 364 Szemere Bertalan és a „régí perék” Borsodban, 1846/47. = Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio juridica et politica. – Tom.11., Jubileumi kötet a Miskolci Egyetem fennállásának 260. évfordulója alkalmából: Selmechánya – Miskolc, 1735–1995. – p. 77–88. – 1995
- 366 Szegedi kiskövetek, 1861–1869. = Írások Péter László 70. születésnapjára / szerk. Apró Ferenc, Gyuris György. – Szeged: Somogyi-kvt. – p. 183–199. – (A Somogyi-könyvtár kiadványai, ISSN 0324-7392; 36.) – ISBN 963-7581-94-4 – 1996

- 367 A kisajátítás törvényi szabályozásának története Magyarországon, 1881–1944. = *Acta oeconomica*. – Tom.1., Emlékkönyv dr. Nagy Lajos egyetemi tanár 70. születésnapjára. – p. 267–286. – 1996
Kny. is: fasc. 20.
- 370 Európa jogtörténete: az „újabb magánjogtörténet” Közép- és Nyugat-Európában. – Bp.: Püski. – 436 p.; 20 cm. – (A József Attila Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszékének tansegédletei; 8.) – 1996
ISBN 963-8256-85-0 fűzött: 890 Ft
Utánnyomás: 1997.
- 371 Alkotmány és hagyomány: historikus észrevételek három alkotmányozási előmunkáltra = *Acta juridica et politica*. – Tom.47., Alkotmány és jogtudomány: tanulmányok. – p. 111–130. – 1996
Kny. is: fasc. 8.
Ism.
a) *Ádám Antal = Jogtudományi közlöny. – 51.évf. 12.sz.(dec.), p. 531–535. – (Szemle)*
- 372 Választási bíraskodás és alkotmánybíraskodás: kortörténeti és historiográfiai műhelytanulmány az 1945 utáni (nyugat)német fejlődésről – értekezések tükrében = *Acta juridica et politica*. – Tom.48., Emlékkönyv dr. Tokaji Géza c. egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára. – p. 213–238. – 1996
Kny. is: fasc. 17. – Változata: 433.
–;
a) *Pályaképek: emlékkönyvek a szegedi jogi karról / Kajtár István = Szeged. – 12. évf. 2. sz. (2000. febr.), p. 23–25. – (Könyvmustra)*
- 374 Az országgyűlési népképviselő bevezetése Magyarországon: az 1848: V. tc. létrejötte = *Társadalomtörténeti tanulmányok / szerk. Fazekas Csaba. – Miskolc: Bfbor. – p. 277–299. – (Studia Miskolcinsensia, ISSN 1217-0140; 2.). – ISBN 963-85387-6-7 – 1996*
- 375 Kisajátítási törvények Magyarországon, 1836–1944. = *Jogtudományi közlöny. – 51.évf. 4.sz.(ápr.), p. 153–161. – (Tanulmány) – 1996*
Franciául: *Lois sur l'expropriation en Hongrie, 1836–1944. – Anvers: Société Jean Bodin pour l'Histoire Comparative des Institutions. – 19 p.; 30 cm. – (Congres d'Anvers, 8–11 mai 1996 „L'expropriation”)*
- 383 „Évenkénti országgyűlést Pesten”: az 1848: IV. tc. létrejötte = *Acta juridica et politica*. – Tom.49., Emlékkönyv dr. Szentpéteri István egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára. – p. 503–518.: ill. – 1996
Kny. is: fasc. 33.
–;
a) *Pályaképek: emlékkönyvek a szegedi jogi karról / Kajtár István = Szeged. – 12. évf. 2. sz. (2000. febr.), p. 23–25. – (Könyvmustra)*
- 385 Zsedényi Béla politikai pályafutása a „debreceni feltámadásig”: két tanulmány - dokumentumokkal. – Szeged: JATE. – 95 p.: ill. – 1996
Az *Acta juridica et politica*, ISSN 0563-0606 50. kötet 11. füzeté.
Tartalom:
1 Zsedényi Béla a miskolci közéletben = p. 3–56. – Első közlése csonkán: 363.
2 Zsedényi Béla és a Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap = p. 57–90.
3 A „debreceni feltámadás” = p. 91–92.

- 395 „Egy új alkotmány Magyarországnak”: az 1848: III. tc. létrejötte = Jogtudományi közlöny. – 52.évf. 2.sz.(febr.), p. 57–67. – 1997
- 399 Zsedényi Béla és a Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap = Miskolc a millicentenárium évében. 2. / szerk. Dobrossy István. – Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén M. Lvt. – p. 373–382. – ISBN 963-7241-70-1 – 1997
Első megjelenése: 384/2.
- 414 Alkotmány és hagyomány: újabb jog- és alkotmánytörténeti tanulmányok. – Szeged: JATEPress. – 288 p.; 24 cm. – (A József Attila Tudományegyetem jogtörténeti tanszékének tansegédletei; 9.). – ISBN 963-482-219-3 fűzött: ár nélkül – 1997
Tartalom:
 - 1 Alkotmány és képviselő: Kossuth Lajos a közjogi reformokról, 1841–1843. = p. 7–23. – Első megjelenése: 335.
 - 2 „Egy új alkotmány Magyarországnak”: az 1848: III. tc. létrejötte = p. 25–43. – Első megjelenése: 395.
 - 3 „Évenkénti országgyűlést Pesten”: az 1848: IV. tc. létrejötte = p. 45–56. – Első megjelenése: 383.
 - 4 Az országgyűlési népképviselő bevezetése Magyarországon: az 1848: V. tc. létrejötte = p. 57–84. – Első megjelenése: 374.
 - 5 Országgyűlési képviselő-választások 1848-ban Csongrád vármegyében és Szegeden = p. 85–116.
 - 6 Az 1849. évi szegedi nemzetiségi törvény létrejöttéről = p. 117–123. – Első megjelenése: 237. és 256.
 - 7 Szemere Bertalan emlékezete = p. 125–127. – Első megjelenése: 329.
 - 8 Önkormányzat és rendőrség: adalékok a szegedi rendészeti szervezet dualizmus kori történetéhez, 1872–1918. = p. 129–139. – Első megjelenése: 325.
 - 9 Zalai választások a Közigazgatási Bíróság előtt, 1926–1940. = p. 141–150. – Első megjelenése: 361.
 - 10 Az Ideiglenes Nemzetgyűlés a magyar alkotmányfejlődésben = p. 151–156. – Első megjelenése: 301.
 - 11 Zsedényi Béla emlékezete = p. 157–166. – Első megjelenése: 357.
 - 12 A köztársasági törvény születése = p. 167–174. – Első megjelenése: 368.
 - 13 Bibó István két kézírata a magyar államszervezetről = p. 175–187. – Első megjelenése: 336. és 339.
 - 14 Nemzeti bizottságok és önkormányzatok: Csanád–Arad–Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék intézménytörténetéhez, 1944. szeptember–1945. május = p. 189–252. – Első megjelenése: 333.
 - 15 Kisajátítási törvények Magyarországon, 1836–1944. = p. 253–265. – Első megjelenése: 375.
 - 16 Alkotmány és hagyomány: historikus észrevételek három alkotmányozási előmunkálatra = p. 267–285. – Első megjelenése: 371.
 - 17 Utószó = p. 287–288.
- 415 Országgyűlési képviselő-választások Csongrád vármegyében 1848-ban = Tanulmányok Csongrád megye történetéből / szerk. Blazovich László. – 27., Demokrácia és választások Magyarországon: Csongrád megye. – Szeged: Csongrád M. Lvt. – p. 21–43. – ISSN 0133-414X – 1997
- 418 Az erdélyi választójog történetéhez, 1848–1872. = Acta juridica et politica. – Tom.53., Emlékkönyv dr. Szabó András egyetemi tanár 70. születésnapjára. – p. 325–352. – 1998
Kny. is: fasc. 23.
–:
a) *Pályaképek: emlékkönyvek a szegedi jogi karról / Kajtár István = Szeged. – 12. évf. 2. sz. (2000. febr.), p. 23–25. – (Könyvmustra)*

- 421 Egy kései követjelentés: Ihász Rezső soproni képviselő beszámolója választóinak a köztörvényhatósági törvény vitáiról, 1870. = A bonis bona discere: Festgabe für János Zlinszky zum 70. Geburtstag / hrsg. von Orsolya Márta Péter, Béla Szabó. – Miskolc: Bfbor. – p. 485–510. – (Ünnepi tanulmányok; 5.). – ISBN 963-9103-06-3 – 1998

A jelentés szövegének közlésével. – Kny. is.

- 436 Költőnk és joga: írások Ady Endre életéhez és korához. – Szeged: JATE. – 65 p.; 24 cm – 1998

Az Acta juridica et politica, ISSN 0563-0606 54. kötetének 16. füzeté.

Tartalom:

- 1 Ady Endre, a debreceni jogász = p. 5–6. – Első megjelenése: 393.
- 2 A budapesti „Egyetemi-kör”: egy Ady-cikk visszhangjáról = p. 7–11. – Első megjelenése: 58.
- 3 A másik Kun Béla = p. 12–13. – Első megjelenése: 169.
- 4 Ady Endre és a Kolozsvári Egyetemi Lapok = p. 14–15. – Első megjelenése: 38.
- 5 Pótlás = p. 15. – Első megjelenése: 66.
- 6 Hegyesi Márton emlékezete = p. 16–17. – Első megjelenése: 379.
- 7 Megpeticionált képviselőválasztások Biharban, 1901–1907. = p. 18–24. – Első megjelenése: 114.
- 8 Ady nálunk: Péter László könyvéről = p. 25–29. – Első megjelenése: 107.
- 9 A magyar republikánusok perei Szegeden: újabb adatok a Nagy György-féle mozgalom történetéhez = p. 30–42. – Első megjelenése: 60.
- 10 Még egyszer Ady Endre „szegedi pöréről” = p. 43–48. – Első megjelenése: 186.
- 11 Utcanévadalékok: Ady utca, Ady tér Szegeden = p. 49–50. – Első megjelenése: 197.
- 12 Írásaimhoz = 51–53.
- 13 Utam Adyhoz = p. 55–57.
- 14 Névmutató = p. 59–61.
- 15 A hivatkozott Ady-művek mutatója = p. 62.
- 16 Pótlás „lapzártá után” = p. 64.

Ism.

a) Péter László = *Délmagyarország*. – 89.évf. 22.sz.(1999. jan. 27.), p. 5.

b) *Literátus jogtudós az Ady-műről / Papp István Géza = Szeged. – 11.évf. 6.sz.(jún.), p. 56–57.*

- 443 Gesetze über die Enteignung in Ungarn, 1836–1944: ein Grundriß mit der authentisch-ofiziellen deutschen Übersetzung des GA-s 41 vom Jahre 1881 im Anhang = Acta juridica et politica. – Tom.55., Tanulmányok dr. Veres József egyetemi tanár 70. születésnapjára. – p. 307–332. – ISSN 0563-0606 – 1999

Az 1881: XLI. tc. német szövegének közlésével. – Kny. is: fasc. 23.

- 447 Az országgyűlési népképviselő hazai kezdetei, 1848–1874. 2. könyv, Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon, 1861–1868.: az 1848. évi pozsonyi V. és kolozsvári II. törvénycikkek gyakorlata kormányhatósági és hazai helyhatósági levéltári források alapján. – Bp.: Püski. – 558 p.; 25 cm. – (Jogtörténeti tár, ISSN 1417-877X; 2/2.) – 1999

Kiadásváltózat: Acta juridica et politica, ISSN 0563-0606 56. kötet 2. füzet.

ISBN 963-9188-16-6 vászon: 2500 Ft

Ism.

a) *A város és polgára / Blazovich László = Délmagyarország. – 89.évf. 121.sz.(máj. 27.), p. 6.*

- 448 A Város és polgára: válogatott írásk Szegedről. – Szeged: Somogyi-kvt. – 181 p.; 25 cm. – (Szeged múltjából, ISSN 0133-7175; 6.) – 1999

ISBN 963-659-003-6 fűzött: ár nélkül

Tartalom:

Intézmények és események

- 1 Intézménytörténet mogoróhéjban: Szeged szabad királyi (törvényhatósági jogú) város, 1848–1950 = p. 7–10. – Első megjelenése: 422.
- 2 Országgyűlési képviselő-választások Szegeden 1848-ban = p. 11–21. – Első megjelenése: 414/5.
- 3 Osztróvszky József visszaemlékezése a szabadságharcra = p. 22–34. – Első megjelenése: 420.
- 4 Az újszegedi „lobbanás” polgári áldozatai = p. 35–41. – Első megjelenése: 133.
- 5 Az utolsó szegedi kiskövek = p. 42–43. – Első megjelenése: 417.
- 6 Szeged petíciója váltótörvényszékért, 1861. = p. 44–51. – Első megjelenése: 112.
- 7 „A mi táblánk”, 1891. = p. 52–59. – Első megjelenése: 402.
- 8 A szegedi néptanács, 1919.: a hatvanéves Péter Lászlónak = p. 60–78.. – Első megjelenése: 262.
- 9 A Forradalmi Kormányzótanács és Szeged = p. 79–80. – Első megjelenése: 246.
- 10 Szeged átadásának kísérlete 1944-ben = p. 81–84. – Első megjelenése: 265.
- 11 A Szegedi Nemzeti Bizottság kezdeteiről = p. 85–87. – Első megjelenése: 174.
- 12 A Szegedi Nemzeti Bizottság 1945 elején = p. 88–96. – Első megjelenése: 268. és 270.
- 13 Utcanév-adalékok = p. 97–103. – Első megjelenése: 197.
- 14 A Város és vidéke = p. 104–106. – Első megjelenése: 244.

Polgárok és lakosok

- 15 Osztróvszky József emlékezete = p. 109–111. – Első megjelenése: 115.
- 16 Vajas József: egy politikus parasztember Alsóvárosról = p. 112–120. – Első megjelenése: 398.
- 17 Móra Ferenc sajtópöre, 1923. = p. 121–133. – Első megjelenése: 116.
- 18 Detre János élete és halála = p. 134–137. – Első megjelenése: 196.
- 19 Balogh páter szegedi közszerepléséhez = p. 138–143. – Első megjelenése: 394.
- 20 Kókay István mifelénk = p. 144–148. – Első megjelenése: 392. és 413.
- 21 Erdei Ferenc idézése = p. 149–151. – Első megjelenése: 127.
- 22 Péter László és a Tiszatáj = p. 152–158. – Első megjelenése: 365.
- 23 Írásaimhoz = p. 159–162.
- 24 Utam Szegedhez = p. 163–164.
- 25 Személynévmutató = p. 165–173.
- 26 Földrajzi mutató = p. 174–179.
- 27 Fontosabb források = p. 180.

Ísm.

- a) Blazovich László = *Délmagyarország*. – 89.évf. 121.sz.(máj. 27.), p. 6.
- b) A város visszatért polgára: a hatvan éves ~ könyvéről / Nagy István = *Szeged*. – 12. évf. 3. sz. (2000. márc.), p. 45–47.: ill. – (Könyvmustra)
- c) G. Tóth Ilona = *Szegedi Műhely*. – 39. évf. 1/2. sz. (2000), p. 87–93. – (Szemle)

- 457 Az 1849. július 28-i nemzetiségi törvény (határozat) létrejöttéhez = Jogtudományi közlöny. – 54.évf. 7/8.sz.(júl./aug.), p. 285–292. – 1999

- 460 „törvényesen bevett valláskülönbség nélkül”: az 1848: V. (pozsonyi) tc., valamint az 1848: II. (kolozsvári) tc. és az izraeliták választójoga = Forradalom vagy reform?: tanulmányok az 1848/49-es forradalom és szabadságharc állam és jogfejlődéséről / főszerk. Horváth Attila. – Bp.: Szt. István Társ. – p. 29–48. – (A Pázmány pódium kiadványai; 1.). – ISBN 963-361-114-8 – 1999

Az 1998. márc. 13-i konferencia előadásának szerkesztett szövege.

- 469 Elemi kárbiztosítás Magyarországon / Osztróvszky József; az 1858. évi kiadás szövegét gondozta és az utószót írta: Ruszoly József. – Szeged: JATE. – 53 p.; 24 cm – 1999
 Az Acta juridica et politica, ISSN 0563-0606 57. kötetének 7. füzeté.
 Fűzött: ár nélkül
 Benne:
 1 Osztróvszky József és az Első Magyar Általános Biztosító Társaság megalakulása = p. 33–45.
 2 Osztróvszky József, 1818–1899.: Ruszoly József közleményeinek könyvészete, 1979–1999. = p. 52–53.

II.²

- 492 A választási bíráskodás és Jókai Mór / ~ = Acta juridica et politica. – Tom. 58., fasc. 1–41., Tanulmányok dr. Bérczi Imre egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára. – Szeged: SZTE ÁJK, 2000. – p. 443–458.
 Kny. is: fasc. 31.
- 493 Bihar vármegye 1848–1849-ben / Hegyesi Márton; szövegét gondozta, a mellékleteket szerk. s az utószót írta ~. – Bőv., jav. kiad. – Debrecen: Hajdú-Bihar M. Lvt., 2000. – 356 p.: ill.; 24 cm. – (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei, ISSN 0133-8676; 24.) – ISBN 963-7238-20-4 fűzött: 800 Ft.
 Benne a ~ által készített részek:
 1. A Hegyesi Márton használta források jegyzéke = p. 277–281.
 2. Hegyesi Márton és műve = p. 283–303.
 Személynévmutató = p. 305–339.
 Földrajzi mutató = p. 341–353.
- 494 „Eine neue Verfassung für Ungarn”: zur Einfügung der Institutionen Parlamentarismus und Volksrepräsentation in Ungarn und in dem mit ihm wiedervereinigten Siebenbürgen im Jahr 1848 / József Ruszoly = Die Elemente der ungarischen Verfassungsentwicklung: Studien zum Millennium / Hrsg. Gábor Máthé, Barna Mezey. – Bp.: ELTE, 2000. – p. 51–62.; 24 cm. – ISBN 963-463-441-9 fűzött: ár nélkül
 A Jénában 2000. szeptember 24–28-án tartott 33. Deutscher Rechtshistorikertag alkalmából készített kiadvány. – Kötetben: 653/4.
- 495 Lois sur l'Expropriation en Hongrie, 1836–1944. / par József Ruszoly = L'Expropriation. 2e pt., Moyen Âge et temps modernes = Expropriation. 2nd pt., Middle ages and modern times. – Bruxelles: DeBoeck Univ., 2000. – p. 303–319.; 24 cm. – (Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions = Transactions of the Jean Bodin Society for comparative institutional history, ISSN 0998-0601; 67.). – ISBN 2-8041-3210-2 fűzött: ár nélkül
 Kny. is. – Magyar nyelvű változata: 375. – Német nyelvű változata: 653/19.

² Kivonat Gyuris György *Ruszoly József munkássága. 2000–2009* című, ugyancsak az MSZ 3424 bibliográfiai leírás szabványcsalád szerint készült, kicsiny módosítással e helyütt is megtartott, a Somogyi-könyvtár kiadványai 39. kötetként megjelenő, sajtó alatt lévő munkájából.

- 498 Torontáli adalékok a betyárüldözésekhez és katonai beszállásokhoz, 1868, 1870 / ~ = *Salutatio sabbaticorum* Ladislao Péter viro doctissimo amico carissimoque septuaginta quinquenni: dedicata post diem VI. Idus Ianuarii anno bis millesimo primo. – Szeged: A Másként (is) Gondolkodók Kiadója, [2001]. – p. [14–17.]; 20 cm. – (Szombatos könyvek, ISSN 1588-7197)
- 501 Emlékezzünk régiekről!: a kolozsvári és szegedi jogász professzorok arcképcsarnoka előtt / ~ = Szeged. – 13. évf., 7. sz.(2001. júl.), p. 8–11.: ill. – (Múltunkból) Avatóbeszéd a jogi kar óépületében.
- 503 „Magyar volt és professzor volt”: balásfalvi Kiss Albert, 1874–1937 / ~ = Szeged. – 13. évf. 11. sz.(2001. nov.), p. 37–40.: ill. – (Apró Ferenc köszöntése)
- 515 Európa jogtörténete: az „újabb magánjogtörténet” Közép- és Nyugat-Európában / ~ = 2. utánn. (4001–6000. pld.). – Bp.: Püski, 2001. – 436 p.; 20 cm. – (A József Attila Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszékének segédletei; 8.)
Első megjelenése: 1996 (370. t.). – 3. utánn. (6001–8000. pld.): 2002. – ISBN 963 9337 87 0 fűzött: 1960 Ft. – 4. utánn. (8001–10 000. pld.): 2006. – ISBN 963 229 047 X fűzött: 1960 Ft. ISBN 963 9337 43 9 fűzött: ár nélkül
- 516 A parlamentarizmus és a népképviselői alkotmányba iktatása Magyarországon, valamint a vele újra egyesült Erdélyben 1848-ban / ~ = Juratissimus author: jogtörténeti tanulmányok Nagyné Szegvári Katalin tiszteletére / szerk. Rácz Lajos. – Bp.: HVG-ORAC, 2001. – p. 39–53.; 20 cm. – (Bibliotheca iuridica. Libri amicorum, ISSN 1587-1509; 2.). – ISBN 963-9203-86-6 fűzött: ár nélkül
- 517 Az 1849. július 28-i nemzetiségi törvény – határozat – létrejöttéhez / ~ = A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma: jogtörténetek 1848-ról / szerk. Vörös Imre. – Bp.: Logod., [2001]. – p. 309–321.; 24 cm. – (Bibliotheca iuridica. Miscellanea, ISSN 1587-5172; 2.). – ISBN 963 00 6304 2 fűzött: ár nélkül
Első megjelenése: 457.
- 519 Es war das erste seiner Art in Europa: Entstehung des Nationalitätengesetzes von Szeged vom 28. Juli 1849 / József Ruszoly = Von den Ständeversammlungen bis zum parlamentarischen Regierungssystem in Ungarn: Studien zur Parlamentarismusgeschichte / Hrsg. Gábor Máthé, Barna Mezey. – Bp.; Graz: ELTE ÁJK, 2001. – p. 81–99.; 24 cm. – (Bibliotheca iuridica. Acta congressuum, ISSN 1587-8821; 1.); (Studies presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions; Vol. 80.)
Kötetben: 653/8. – Magyar nyelven: 588/2.
- 545 A Budapesti Közellátási Kormánybizottság, 1945. / ~ = Acta iuridica et politica. – Tom. 61., fasc. 1–27., In memoriam Nagy Károly egyetemi tanár, 1932–2001. – Szeged: SZTE ÁJK, 2002. – p. 321–338.
Kny. is: fasc. 21. – Német nyelvű tartalmi összefoglalóval. – Kötetben: 618/5.

- 546 Az országgyűlési népképviselő kezdetei Bihar vármegyében: két tanulmány / ~ = *Acta juridica et politica*. – Tom. 62., fasc. 17. – Szeged: SZTE ÁJK, 2002. – 74 p.
Arany János születése 185. és halála 120. évfordulója alkalmából.
Tartalom:
1. Országgyűlési képviselő-választások Bihar vármegyében: 1848–1849. = p. 3–62.
2. Beöthy Ödön, a népképviselő = p. 63–68. – Első megjelenés: 120.
Névmutató = p. 69–73.
- 547 A nagy ember kvalitásai: Osztrovszky József és kora / ~ = A Dugonics Társaság évkönyve: Szeged irodalmáért, művészetéért és tudományáért / szerk. Tandi Lajos. – 1997/1999., 1999/2001. – Szeged: Dugonics Társaság, 2002. – p. 102–106. – ISBN 963 04 2608 0 fűzött: ár nélkül
Első megjelenése: 454.
- 548 The institutions of responsible government and the reformed parliament in Hungary in 1848 / József Ruszoly = The first millennium of Hungary in Europe / ed.-in-chief Klára Papp, János Barta; co-ed. Attila Bárány, Attila Györkös. – Debrecen: Multiplex Media: Debrecen Univ. Press, 2002. – p. 444–450.; 24 cm. – ISBN 963 202 519 9 fűzött: ár nélkül
- 551 Máig éró alkotmánytörténelem: írások és interjúk / ~. – Szeged: Bába, 2002. – 176 p.: ill.; 20 cm
„Kovács István emlékének” ajánlva.
ISBN 963 9347 49 3 fűzött: ár nélkül
Tartalom:
1. Előszó helyett, avagy „újévelődő” anno 1978 = p. 5. – ~ kandidátussá nyilváníatásának híre.
2. Előjáróság – képviselő testület = p. 6–7. – Első megjelenése: 160.
3. Választási bíráskodás, nálunk – de lege ferenda = p. 8–12. – Első megjelenése: 173.
4. Deák Ferenc „Adalék”-a és a kiegyezés = p. 13–16. – Első megjelenése: 224.
5. Perújrafelvétel = p. 17–18. – Interjú a választási bíróság föllállításának szükségességéről. – Első megjelenése: *Heti Világgazdaság*, 1989. febr. 25.
6. A Város és vidéke = p. 19–22. – Szeged és Csongrád megye közigazgatás-történeti kapcsolatai. – Első megjelenése: 244.
7. Választójog és hagyomány = p. 23–30. – Első megjelenése: 245.
8. A magyar alkotmányosság művelője = p. 31. – Szabó József jogászprofesszor 80 éves. – Első megjelenése: 251.
9. Országos Nemzeti Bizottság: 1945–1949 = p. 32–36. – Első megjelenése: 253.
10. Az alkotmányozás történetisége = p. 37–50. – Első megjelenése: 254.
11. Választási rendszer és választási bíráskodás = p. 51–53. – Első megjelenése: 255.
12. Győzött Esztergom? = p. 54. – Az Alkotmánybíróság székhelyéről. – Első megjelenése: 257.
13. Csendes forradalmunk = '48 tükrében / Polner Zoltán = p. 55–57. – Interjú 1848 és napjaink reformtörvényeiről. – Első megjelenése: *Délvilág*, 1990. márc. 15.
14. Törvénykezés = p. 58. – A szó helyes, „bíráskodást” jelentő értelméről, a helytelenül elharapózott „törvényhozás” értelmű használata ellen. – Első megjelenése: 269.
15. A nélkülözött választási bíráskodás = p. 59–60. – Első megjelenése: 271.
16. Köztársaságaink = p. 61–66. – Az 1918–19. évi Magyar Népköztársaságról és az 1946-i Magyar Köztársaságról. – Első megjelenése: 273.
17. Önkormányzat és hagyomány = p. 67–75. – Első megjelenése: 275.
18. Önkormányzat és hagyomány: historikus észrevételek két törvénytervezetről = p. 76–82. – Első megjelenése: 276–278.
19. Önkormányzat és hagyomány: a napirenden lévő törvényjavaslatokhoz = p. 83–85. – Első megjelenése: 281.
20. A választási bíráskodás korszerű alapvetése: az 1951. március 12-i német szövetségi törvény (Wahlprüfungs-gesetz) létrejötte = p. 86–103. – Első megjelenése: 298.

21. Alkotmány és hagyomány: historikus észrevételek három alkotmányozási előmunkálatra = p. 104–124. – Első megjelenése: 371.
22. A debreceni jogi kar sorsa = p. 125–129. – Első megjelenése: 376.
23. Táblabírák és ítélőtábla = p. 130. – Első megjelenése: 380.
24. Hagyomány és alkotmány: a „szabályozási elvek” – historikus szemmel = p. 131–135. – Első megjelenése: 381.
25. Erdőspuszták? = p. 136–138. – Vita a kistérség elnevezéséről. – Első megjelenése: 411.
26. Bibó István népi megyéje = p. 139–141. – Első megjelenése: 461.
27. Az összes korszakot túlélte: a megyerendszer – Szent Istvántól napjainkig / Hegedűs Szabolcs = p. 142–144. – Első megjelenése: 477.
28. Százados intézmény a kerekasztal alatt, 1989.: az alkotmánytörténet időszerűsége – az el(fel)ejtett választási bíráskodás példáján = p. 145–154.
29. ~ / Kikli Tivadar = p. 155–157. – *Életrajz és munkásság. – Első megjelenése: Szegedi portrék az ezredfordulóról / Kikli Tivadar (Szeged: Bába, 1997).*
- Írásaimhoz és interjúimhoz = p. 159–160. – *Lelőhelyek, megjegyzések.*
30. Utószó = p. 161–163.
- Névmutató = p. 165–169.
- Hazai jogforrások mutatója = p. 171.
- Ism.*
- a) *Az alkotmánytörténet mai értelme és haszna: ~ új könyvéről / Zámbo Géza = Szeged. – 14. évf. 10. sz. (2002. okt.), p. 42–43.*

553 Újabb magyar alkotmánytörténet, 1848–1949.: válogatott tanulmányok / ~. – Bp.: Püski, 2002. – 440 p.; 24 cm. – (A Szegedi Tudományegyetem Jogtörténeti Tansejkének tansegédletei; 11.)

„Csizmadia Andor emlékének” ajánlva.

ISBN 963 9337 45 5 kötött: 2500 Ft

Tartalom:

1. „Egy új alkotmány Magyarországnak”: az 1848: III. tc. létrejötte = p. 7–25. – Első megjelenése: 395. – Kötetben: 414/2.
2. „Évenkénti országgyűlés Pesten”: az 1848: IV. tc. létrejötte = p. 26–37. – Első megjelenése: 383. – Kötetben: 414/3.
3. Az országgyűlési népképviselőt bevezetése Magyarországon: az 1848: V. tc. létrejötte = p. 38–66. – Első megjelenése: 374. – Kötetben: 414/4.
4. Az országgyűlési népképviselői választójog sajátosságai Erdélyben: az 1848: II. (kolozsvári) tc. létrejötte = p. 67–83. – Első megjelenése: 427.
5. Az erdélyi választójog történetéhez, 1861–1872. = p. 84–93. – Első megjelenése: 418.
6. Az 1849. július 28-i szegedi nemzetiségi törvény (határozat) létrejöttéhez = p. 94–105. – Első megjelenése: 457.
7. Frankfurt–Kremsier–Szeged: adalékok az első közép-európai nemzetiségi jogi alapvetési kísérletekhez, 1848–1849. = p. 106–119.
8. A kiegyezés újabb historiográfiája és a jogtörténet = p. 120–131. – Első megjelenése: 225.
9. Közigazgatási és igazságszolgáltatási szervezet Szegeden, 1849–1918. = p. 132–187. – Első megjelenése: 299. – Kötetben: 328/5, 349/8.
10. Az első nemzetgyűlési választások előzményeihez = p. 188–203. – Első megjelenése: 31. – Kötetben: 296/8.
11. A nemzetgyűlési választások ügye a Friedrich-kormány előtt 1919 augusztusában = p. 204–206. – Első megjelenése: 479.
12. Alkotmányjogi reformtörökvések az első nemzetgyűlés idején = p. 207–263. – Első megjelenése: 92. – Kötetben: 296/9.
13. A törvényhozás intézményi alapjai a Horthy-korszakban = p. 264–294. – Első megjelenése: 137. – Kötetben: 296/10.
14. Derecske és Tarpa: Bajcsy-Zsilinszky Endre választási küzdelmeinek történetéhez = p. 295–336. – Első megjelenése négy részletben: 199, 200, 202, 204.
15. A nemzeti bizottságok intézménytörténetének néhány kérdése = p. 337–345. – Első megjelenése: 98. – Kötetben: 328/8; 349/10.
16. Első népi demokratikus választási törvényünk (1945: VIII. tc.) létrejötte = p. 346–360. – Első megjelenése: 88. – Kötetben: 296/11.
17. „Magyarország köztársaság”: az államfői jogok 1944–45-ben és az 1946: I. tc. létrejötte = p. 361–

393. – Első megjelenése két részletben: 190, 192. – Kötetben: 296/12.

18. A választási bíráskodás – alkotmánybíráskodás = p. 394–408. – Első megjelenése: 272. – Kötetben: 315/10.

Tanulmányaimhoz = p. 409–410. – A tanulmányok korábbi megjelenéseinek felsorolása.

19. Utószó = p. 411–413.

Személynévmutató = p. 415–434.

Jogforrásmutató = p. 435–438.

Ism.:

a) ~ jogtörténeti legendáriuma: jegyzetek az újabb magyar alkotmánytörténethez / Polner Zoltán = Szeged. – 14. évf. 12. sz.(2002. dec.), p. 56–57. – (?)

554 Verfassung und Volksvertretung: Lajos Kossuth über die öffentlich-rechtlichen Reformen auf den Kolumnen der Pesti Hírlap, 1841–1843 / József Ruszoly = Von dem Vormärz bis zum 20. Jahrhundert: Tradition und Erneuerung in der ungarischen Rechtsentwicklung: Studien zu den Reformen in den 19–20. Jahrhunderten / Hrsg. Gábor Máthé, Barna Mezey. – Würzburg; Bp.: ELTE ÁJK, 2002. – p. 76–99.; 24 cm. – (Bibliotheca iuridica. Acta congressuum, ISSN 1587-8821; 8.)

Kötetben: 653/3.

558 Kúriai bírák: Osztrovszky József és a szegedi királyi tábla / ~ = Szeged. – 15. évf. 4. sz.(2003. ápr.), p. 16–17.: ill. – (Ítéltábla)

561 „zsidónak nem tekintendő”: Dettre János (1886–1944) idézése / ~ = Szeged. – 15. évf. 6/7. sz.(2003. jún./júl.), p. 75–77. – (Zsidó tanácskozás)

562 Az elveszett intézmény: a parlamentáris választási bíráskodás a Nemzeti Kerekasztal 1989. évi tárgyalásain / ~ = Hitel. – 16. évf. 9. sz.(2003. szept.), p. 80–94. – (Kérdez az idő)

568 Csekey István és a magyar alkotmány: egy életmű rövid áttekintése / ~ = Jogtörténeti szemle. – 2003. 3. sz., p. 37–46. – (Előadás)

Ua. = Szeged. – 15. évf. 11. sz. (2003. nov.), p. 22–27. ill.: ill. (Csekey István és történeti alkotmányunk címmel), jegyzetek nélkül.

569 Die verlorengegangene Institution: die Frage der parlamentarischen Wahlprüfung vor dem Nationalen Runden Tisch 1989 in Bp. / József Ruszoly = Parliaments, Estates and Representation = Parlements, états & représentation. – Vol. 23 (2003). – Aldershot/Hampshire: Farnham: Ashgate, 2003. – p. 215–231.; 25 cm. – ISBN 3-503-07945-9

Kötetben: 653/18. – Magyar nyelvű eredetije: 562. Kny. is.

570 Zensus und Gesellschaft: zur Frage qualificatio in den ungarischen parlamentarischen Wahlgesetzen von 1848 / József Ruszoly = Von den Ständerversammlungen bis zu den modernen Parlamenten: Studien über die Geschichte des ungarischen Parlaments / Hrsg. Gábor Máthé, Barna Mezey. – Barcelona; Bp.: ELTE ÁJK, 2003. – p. 72–91.; 24 cm. – (Bibliotheca iuridica. Acta congressuum, ISSN 1587-8821; 12.); (Studies presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions; Vol. 81.). – ISBN 963 463 669 1 fűzött: ár nélkül

Kötetben: 653/5. – Magyar nyelven: 600.

- 573 Reizner János – Deák Ferenc politikai jellemrajza / közzétette, jegyzetekkel ell. R. J. = Szegedi műhely. – 43. évf. 1/2. sz.(2004), p. 30–44.
- 574 Móra Ferenc sajtópöre 1923-ban / ~ = Jogtörténeti szemle. – 2004. 1. sz., p. 8–15. – (Tanulmányok)
Első változata: 116. – Kötetben: 448/17.
- 576 Kováts István – A Bagaméri Ref. Sz. Eklésiáról Tudhatóknak és tudnivalóknak Summás Előadása / közli R. J. = Bagaméri krónika. – 9/10. évf. 1/4. sz.(2004. dec. 31.), p. 11–24.
- 586 Beiträge zur Geschichte der parlamentarischen Wahlprüfung / József Ruszoly = Acta juridica et politica. – Tom. 64. fasc. 1–28., Tanulmányok dr. Nagy László egyetemi tanár születésének 90. évfordulójára. – Szeged: SZTE ÁJK, 2004. – p. 403–424.
Kny. is: fasc. 22. – Magyar nyelvű tartalmi összefoglalóval. – Magyar címe: Adalékok a parlamentáris választási bíráskodás történetéhez. – Függeléké kötetben: 653/17.
- 587 Az alkotmánytörténet időszerűsége, 1989/90.: „A rendszerváltás forгатókönyvé”-hez / ~ = Acta juridica et politica. – Tom. 65. fasc. 1–44., Tanulmányok dr. Molnár Imre egyetemi tanár 70. születésnapjára / Jakab Éva gondozásában. – Szeged: SZTE ÁJK, 2004. – p. 745–765.
Kny. is: fasc. 40. – Német nyelvű tartalmi összefoglalóval. – Kötetben: 618/14.
- 588 Két adalék az újabb magyar alkotmánytörténelemhez: az 1849. évi nemzetiségi törvényről és az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezésről – a külföldnek is / ~ = Acta juridica et politica. – Tom. 66. fasc. 18. – Szeged: SZTE ÁJK, 2004. – 45 p.
Tartalom:
 1. Két adalékom elé = p. 3–4.
 2. Első volt Európában: az 1849. július 28-i magyarországi nemzetiségi törvény létrejötte = p. 5–23. – Német nyelven: 519.
 3. „A magyar közjog történelmének szempontjából”: Deák Ferenc Adaléka és az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezés historiográfiai tükörben = p. 24–43. – Német nyelven: 594.
- 589 István Csekey und die ungarische Verfassung: ein kurzer Überblick über ein Lebenswerk / József Ruszoly = Rechtsgeschichtliche Vorträge / Hrsg. von Barna Mezey. – 23. – Bp.: Eötvös Loránd Univ., 2004. – 30 p.
Előadás Tallinban 2003. szeptember 19-én. – Ua. = Rechtsgeschichtliche Vorträge / [Hrsg. von Barna Mezey.] – 50., Jubiléumsbd. – Bp.: Eötvös Loránd Univ., 2007. [2008]. – p. 293–315. – Kötetben: 653/15. – Magyar nyelvű előzménye: 568.
- 590 Szeged szabad királyi város törvényhatósága, 1872–1944: tanulmányok és forrásközlés / ~ = Tanulmányok Csongrád megye történetéből, ISSN 0133-414X / szerk. Blazovich László. – 35. – Szeged: Csongrád M. Lvt., 2004. – 336 p.; 24 cm. – ISBN 963 7237 63 1 fűzött: ár nélkül
Tartalom:
 1. Szervezés és szervezet: a Város intézménytörténetéből, 1872–1918. = p. 5–106. – Első megjelenése: 520.
 2. Önkormányzat és rendőrség: adalékok a szegedi rendészeti szervezet dualizmus kori történetéhez, 1872–1918. = p. 107–118. – Első megjelenése: 325.; kötetben: 414/8.
 3. Szeged sz. kir. város szervezeti szabályrendelete (1943) = p. 119–326.
 4. Utószó = p. 327–330.

Névmutató = p. 331–332.

Ism.

- a) *Szeged megyei jogú város közönségének! a Város és jogtörténésze / Kajtár István = Szeged. – 17. évf. 2. sz. (2005. febr.), p. 34–35.*

- 593 *Európai Magyarországot! Kossuth Lajos és a modern állam koncepciója című országos jogtörténeti konferencia (Debrecen, 2002, október 3–4.) tanulmányai / szerk. Balogh Judit. – Debrecen: Debreceni Egy. ÁJK, 2004. – 209 p.; 20 cm. – (Debreceni konferenciák, ISSN 1589-6153; 3.). – ISBN 963 472 863 4 fűzött: ár nélkül*

Benne:

1. Kossuth Lajos és a régi-új debreceni jogi kar idézése / ~ = p. 9–10.
2. Szemere Bertalan szakítása Kossuth Lajossal: ismét a „Politikai jellemrajzok” – 1852 – keletkezéséről / ~ = p. 87–110. – „Both Ödön emlékének” ajánlva.

- 594 *»Vom Standpunkte der Geschichte des ungarischen öffentlichen Rechts«: der 'Beitrag' (Adalék) von Ferenc Deák und der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867 im Spiegel der Historiografie / József Ruszoly = Nationalstaat – Monarchie – Mitteleuropa.: zur Erinnerung an den „Advokaten der Nation“, Ferenc Deák / Hrsg. Gábor Máthé, Barna Mezey. – Bp.: Gondolat, 2004. – p. 86–105.; 24 cm. – (Bibliotheca iuridica. Acta congressuum, ISSN 1587-8821; 13.)
Kötetben: 653/10. – Magyar nyelven: 588/3.*

- 598 *Szeged képviselői az Ideiglenes Nemzetgyűlésben / ~ = Dél-Alföld. – 11. évf., 5/6. sz. (2005. aug. 20.), p. 15–16.
A 91. tétel bővített változata. – Péter Lászlónak ajánlva.*

- 599 *„A népi önkormányzat útján”: adalékok egy máig időszerű közigazgatás-történeti kérdéshez a „Szeri Szárszó” elé / ~ = Szeged. – 17. évf. 8. sz. (2005. aug.), p. 24–29. – (Ópusztaszer). Ajánlás: Dr. Varga Gyulának.
A népi írók és a Nemzeti Parasztpárt elképzelései a közigazgatás reformjáról. – Kötetben: 618/15.*

- 600 *Cenzus és társadalom: a qualificatio kérdése 1848. évi országgyűlési népképviselői törvényeink vitáiban / ~ = Jogtörténeti tanulmányok / szerk. Béli Gábor, Kajtár István, Szekeres Róbert. – 8. – Pécs: PTE ÁJK, 2005. – p. 497–517. – ISSN 0139-2042
Német nyelvű tartalmi összefoglalóval. – Német nyelven: 570.*

Ism.

- a) *Kovács Eszter = Jura. – 12. évf. 1. sz. (2006), p. 190–193. – (Ad hoc)*
- b) *Újabb jogtörténeti tanulmányok / Stipta István = Jogtörténeti Szemle. – 2006. 2. sz., p. 98–100. – (Szemle)*

- 601 *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon: a 2003. november 4–5-én a szegedi városházán tartott konferencia előadásai / szerk.: Balogh Elemér, Sarnyai Csaba Máté. – Szeged: Pólay Elemér Alapítvány, 2005. – 251 p.; 24 cm. – (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára, ISSN 1786-352X; 1.). – ISBN 963 86674 0 0 fűzött: ár nélkül*

Benne:

1. Tisztelet, kegyelet, emlékezet: Szeged és Deák Ferenc / ~ = p. 225–241. – Kapcsolatai a várossal.
2. Deák Ferencről / írta Mikszáth Kálmán; [jegyz. közread.] R. J. = p. 243–251.

- 602 Európa alkotmánytörténete: előadások és tanulmányok középkori és újkori intézményekről / ~. – Bp.: Püski, 2005. – 552 p.; 24 cm. – (A Szegedi Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszékének tansegédletei; 12.)

„Dr. Püski Sándornak” ajánlva.

ISBN 963 9306 56 5 kötött: 3360 Ft

Tartalom:

Előadások Nyugat- és Közép-Európa intézménytörténetileg meghatározó államainak alkotmányfejlődéséről = p. 11–398.

1. Francia = p. 13–39.
2. Franciaország a középkorban, 11–15. század = p. 40–65.
3. Franciaország a korai újkorban, 16–18. század = p. 66–88.
4. Németország a középkorban, 10–15. század = p. 89–130.
5. Németország a korai újkorban, 1495–1806 = p. 131–171.
6. Anglia a normann hódítás előtt = p. 172–178.
7. A feudális Anglia, 1066–1265 = p. 179–195.
8. Anglia a rendiség kibontakozásának korában, 1265–1485 = p. 196–218.
9. Anglia az abszolút monarchiától az alkotmányos monarchiáig, 1485–1714 = p. 219–245.
10. A brit parlamentáris monarchia kiépülése, 1714–1911 = p. 246–260.
11. Franciaország alkotmányfejlődése a polgári korban a harmadik köztársaság megszűnéséig, 1789–1940 = p. 261–299.
12. Belgium „mintaalkotmánya”, 1831 = p. 300–311.
13. A német alkotmányfejlődés, 1806–1933 = p. 312–377.
14. Az Osztrák Császárság, 1804–1918 = p. 378–396.
A fölhasznált irodalomból = p. 397–398.
- Tanulmányok Európa alkotmánytörténetéhez, kitekintéssel az Észak-amerikai Egyesült Államokra* = p. 399–533.
15. A választási bíráskodás története Európában = p. 401–448. – Első megjelenése: 101. – Kötetben: 315/1.
16. A német tartományi rendi képviselő történetéből = p. 449–466. – Első megjelenése: 274. – Kötetben: 296/2.
17. A rendi képviselő és a népképviselő között = p. 467–484. – Első megjelenése: 258. – Kötetben: 296/3.
18. „Elszórtam a külföldről hozott minden szabad intézetek magvait”: Bölöni Farkas Sándor a napnyugati alkotmányokról = p. 485–509.
19. A választójog a munkásmozgalom programjaiban a 20. század elejéig, különös tekintettel Magyarországra = p. 510–525. – Első megjelenése: 164. – Német nyelvű változata: 653/11.
20. „Az új orosz alkotmány”, 1918 = p. 526–533. – Részlete: 145.
A II. részben közölt tanulmányokhoz = p. 534. – A tanulmányok korábbi megjelenéseinek felsorolása.
21. Utószó = p. 535–536.

Az egyetemes alkotmány- és jogtörténet hazai irodalmából: tájékoztató könyvészet / (r) = p. 537–538.
Névmutató = p. 539–550.

Ism.

- a) *Előadások és tanulmányok a középkori és újkori alkotmányos intézményekről* / Davidovics Krisztina = *Jogtörténeti szemle*. – 2005. 4. sz., p. 66–67.
- b) *Kajtár István = Dialógus: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának kiadványa* / fel. szerk. Balogh Elemér. – [Szeged]: SZTE AJT, 2007. – p. 26–27.: ill.

- 604 Wähler und Wahlen in drei Bergstädten Nieder-Ungarns (1848–1874) / József Ruszoly = *Recht als Erbe und Aufgabe: Heinz Holzhauer zum 21. April 2005.* / Hrsg. von Stefan Chr. Saar, Andreas Roth, Christian Hattenhauer. – Berlin: Schmidt, 2005. – p. 198–215.; 24 cm. – ISBN 3-503-07945-9 kötött: ár nélkül
Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechánya. – Kötetben: 653/6. – Magyar nyelvű eredetije: 431.

- 609 Csizmadia Andor, az ember és tudós – emlékeimben és leveleimben [!leveleiben] / ~ = *Jogtörténeti szemle*. – 2006. 1. sz., p. 75–77. – (Arcképcsarnok)

- 610 A magyar Sachsenspiegel-hez / ~ = Századok. – 140. évf. 2. sz.(2006), p. 483–496. – (Figyelő)
Ism. Eike von Repgow: A Szász tükör (Szeged, 2005.) c., Blazovich Lászlótól és Schmidt Józseftől közreadott könyvről.
- 613 A Magyar Köztársaság alapvetése: a „Magyarország államformájáról” szóló 1946: I. tc. keletkezéstörténetéről / ~ = Hítel. – 19. évf. 8. sz.(2006. aug.), p. 42–55.
- 615 Bagamér múltjából: válogatott közlemények / ~. – Bagamér: Bagaméri Kör, 2006. – 272 p.: ill.; 24 cm. – (A Bagaméri Krónika könyvei, ISSN 1787–0194; 2.); (Báthori-kiadványok, ISSN 1787-0208; 6.)
 ISBN 978-963-06-1377-4 fűzött: ár nélkül
Tartalom:
1. Hétsházhuszonöt esztendő múltán = p. 5–6. – Bevezető.
Írások és források = p. 7–80.
 2. Bagamér a középkorban = p. 9–12. – Első megjelenése: 351.
 3. Bagamér évszázadai = p. 13–16.: ill. – Rövid falutörténet. – Első megjelenése: 480.
 4. Györgyegyháza emlékezete = p. 17–19.: ill. – Első megjelenése: 505.
 5. Hajdú-szabadságlevelünk = p. 20–23.: ill.
 6. Bagamér urbáriuma, 1777 = p. 24–27.: ill. – Első megjelenése: 538.
 7. Bagamér negyvennyolca = p. 28–39. – Első megjelenése: 423.
 8. Birtokok, belső és külső telkek: Bagamér község úrbérrendezési Telekkönyve (1866) alapján = p. 40–52.: ill.
 9. Falba zárt Emléklap Bagamérban = p. 53–58.: ill. – Az egykori község-háza bontásakor került elő. – Első megjelenése: 143.
 10. A bagaméri zendülés 1898-ban = p. 59–63.: ill. – Első megjelenése: 46.
 11. Földosztás és népi demokrácia Bagamérban, 1944–1948.: idősb Kiss György irataiból = p. 64–69.: ill. – Első megjelenése: 439.
 12. Veres Péter levele Bagamérba = p. 70–71.: ill. – Első megjelenése: 99.
 13. Bagamériak a megyei bíróság előtt 1957-ben = p. 72–80. – Első megjelenése: 390.
Három alkotó = 81–98.
 14. Csokonai Vitéz Mihály Bagamérban = p. 83–88.: ill. – Első megjelenése: 466.
 15. Kétszáz éves Csokonai „bagaméri” bordala = p. 89–90. – Első megjelenése: 532.
 16. Kókay István mifelénk = p. 91–96.: ill. – Első megjelenése: 448/20.
 17. A mi íróink: utószó Taar Ferenc könyvéhez = p. 97–98. – Első megjelenése: 596/2. (Utószó címen).
Archontológia = p. 99–108.
 18. Tisztség és szolgálat = p. 101–108.: ill.
Kronológia = p. 109–214.
 19. Bagamér „életrajza” történelmi időrendben, 1281–1990. = p. 111–213.
Bibliográfia = p. 215–265.
 20. Bagamér és a bagamériak nagyközségünk válogatott könyvészetének tükrében, 1990–2005. = p. 217–265.
 E kötet írásaihoz = p. 269–270.: ill. – A tanulmányok korábbi megjelenéseinek felsorolása.
- 617 Választási bűncselekmények és választásérvénytelenítési okok: Tildy Zoltán és a szeghalmi választás 1935-ben / ~ = Bűnügyi mozaik: tanulmányok Vida Mihály 70. születésnapja tiszteletére / szerk. Nagy Ferenc. – Szeged: Pólay Elemér Alapítvány, 2006. – p. 427–438. – (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára, ISSN 1786-352X; 11.). – ISBN 963 9650 07 2 kötött: ár nélkül
- 618 „és így is a mi korunk”: írások és források Magyarország alkotmánytörténetéhez, 1944–1949. / ~. – Bp.: Püski, 2006. – 300 p.; 24 cm. – ISBN 963 229 207 3 kötött: 2500 Ft
 „Zsedényi Béla emlékének” ajánlva.

Tartalom:

1. Harcát megharcolta = p. 7. – Zsedényi Béla.
Nemzeti bizottság és közigazgatás = p. 9–136.
 2. A Szegedi Nemzeti Bizottság részvétele a demokratikus államhatalom gyakorlásában, 1944. december–1945. január = p. 11–31. – Első megjelenése: 32.
 3. Nemzeti bizottságok és önkormányzatok: Csanád-Arad-Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék intézménytörténetéhez, 1944. szeptember–1945. május = p. 32–97. – Első megjelenése: 333.
 4. A kiszolgáltatott falu: Bagamér nagyközség iratai, 1944. november–december = p. 98–119. – Első megjelenése: 579.
 5. A Budapesti Közellátási Kormánybizottság, 1945. = p. 120–136. – Első megjelenése: 545.
Az Ideiglenes Nemzetgyűléstől a Magyar Köztársaságig = p. 137–182.
 6. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés a magyar alkotmányfejlődésben = p. 139–144. – Első megjelenése: 301.
 7. Első népi demokratikus választási törvényünk (1945: VIII. tc.) létrejötte = p. 145–159. – Első megjelenése: 88.
 8. A „Magyarország államformájáról” szóló 1946: I. tc. előzményei és létrejötte = p. 160–181. – Első megjelenése: 316.
Választási bíráskodás = p. 183–222.
 9. Petíciók a Választási Bíróság előtt: adalékok az 1947/48. évi választási bíráskodás történetéhez = p. 185–217. – Első megjelenése: 211.
 10. A Választási Bíróság nyomában = p. 218–221. – Első megjelenése: 259.
Három professzor = p. 223–248.
 11. Zsedényi Béla emlékezete = p. 225–234. – Első megjelenése: 357.
 12. Bibó István, a szegedi jogi kar professzora, 1946–1950 = p. 235–242. – Első megjelenése: 397.
 13. Egy élet a jog és az ész szolgálatában: búcsú Szabó József professzortól = p. 243–248. – Első megjelenése: 319.
Máig élő alkotmánytörténelem = p. 249–282.
 14. Az alkotmánytörténet időszerűsége, 1989/90.: „A rendszerváltás foratókönyvé”-hez = p. 251–266. – Első megjelenése: 587.
 15. „A népi önkormányzat útján”: adalékok egy máig időszerű közigazgatástörténeti kérdéshez a „Szeri Szárszó” elé = p. 267–282. – Első megjelenése: 599.
E kötet írásaihoz = p. 283–286. – A tanulmányok korábbi megjelenéseinek felsorolása.
 16. Utószó = p. 287–288.
Névmutató = p. 289–299.
- 621 Egy százesztendőös kúriai ítélet: Achim L. András békéscsabai mandátumának megsemmisítése 1906-ban / ~ = Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére / szerk. Mezey Barna, Révész T. Mihály. – Bp.: Gondolat, 2006. – p. 481–501.; 24 cm. – (Bibliotheca iuridica. Libri amicorum, ISSN 1587-1509; 25). – ISBN 963 9610 84 4 kötött: 3490 Ft
- 622 A „Zombory Lajos képzőművészeti ösztöndíj” ügye. 1918–1923. / ~ = Hatvan: Tandi Lajos köszöntése / szerk. Békési Imre. – Szeged: Bába, 2007. – p. 262–269.; 24 cm. – ISBN 978 963 9717 30 3 fűzött: ár nélkül
Megjelent Tandi Lajos 60. születésnapján, 2007. március 8-án.
- 624 Az 1849. július 28-ai nemzetiségi törvény és a közép-európai alkotmányfejlődés / ~ = Jogtörténeti szemle. – 2007. 1. sz., p. 52–63.: ill. – (Előadás)
Előadás ~ díszdoktorrá avatása alkalmából, 2006. nov. 24-én, a Debreceni Egyetemen.
- 635 Az országgyűlési választójog erdélyi történetéhez, 1866–1872. / ~ = Jogtörténeti szemle. – 2007. 3. sz., p. 46–52.

- 636 Pályám emlékezete, 1983. / Bónis György; közreadja ~ = Szegedi műhely. – 46. évf. 3/4. sz.(2007), p. 101–148. .
Kny. is: a (Közlemények a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Bónis György szemináriumából; 1.) sorozatjelzéssel.
- 637 Das Nationalitätengesetz von Szeged und die Verfassungsentwicklung in Europa, 1848–1849.: ein Grundriß / József Ruszoly = Acta juridica et politica. – Tom. 69. fasc. 1–48., Tanulmányok dr. Besenyei Lajos egyetemi tanár 70. születésnapjára / Szabó Imre gondozásában. – Szeged: SZTE ÁJK, 2007. – p. 605–616.
Kny. is: fasc. 37. – Magyar nyelvű tartalmi összefoglalóval. – Magyar nyelvű címe: A szegedi nemzeti-ségi törvény és az európai alkotmányfejlődés, 1848–1849. – Függeléke kötetben: 653/9.
- 638 Institutionelle Grundlagen der Legislation in Ungarn, 1920–1944/45 / József Ruszoly = Acta juridica et politica. – Tom. 70. fasc. 14.– Szeged: SZTE ÁJK, 2007. – 49 p.
Magyar nyelvű tartalmi összefoglalóval. – Magyar nyelvű címe: A törvényhozás intézményi alapjai Magyarországon, 1920–1944/45. – Kötetben: 653/13.
- 639 „A Magyar Köztársaság alkotmánya”: történelmi [!történeti] alkotmányunk és az 1946. évi I. törvénycikk Magyarország államformájáról / ~ = Köztársaság a modern kori történelem fényében: tanulmányok / szerk. Feitl István. – Bp.: Napvilág, 2007. – p. 324–340.; 23 cm. – ISBN 963 9350 85 0 fűzött: 3200 Ft
„Csekey István (1889–1963) emlékének” ajánlva.
- 645 Das erste Nationalitätengesetz in Ungarn und die Verfassungsentwicklung in Europa, 1848–1849. / von József Ruszoly = Akten des 36. Deutschen Rechtshistorikertages: Halle an der Saale, 10–14. September 2006. / [Hrsg.] Rolf Lieberwirth, Heiner Lück. – Baden-Baden: Nomos, 2008. – p. 691–716. – ISBN 978-3-8329-2358-7 fűzött: ár nélkül
Kötetben: 653/9.
- 646 A parlamentáris választási bíráskodás intézménytörténetéhez / ~ = Ius et legitimatio: tanulmányok Szilbereky Jenő 90. születésnapja tiszteletére / szerk. Szabó Imre. – Szeged: Pólay Elemér Alapítvány, 2008. – p. 259–278. – (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára, ISSN 1786-352X; 23.). – ISBN 978-963-9650-33-6 kötött: ár nélkül
- 648 Ein Leben für die Rechtsgeschichte: zum Lebenswerk von György Bónis, 1914–1985 / József Ruszoly = Rechtsgeschichtliche Studien: Beiträge zur Institutionsentwicklung in der ungarischen Rechtsgeschichte / Hrsg. Gábor Máté, Barna Mezey. – Passau; Bp.: Károli-Gáspár Univ., 2008. – p. 62–66.; 24 cm
Kötetben: 653/22.
- 649 Zur Geschichte des parlamentarischen Wahlrechts in Siebenbürgen, 1866–1872. / József Ruszoly = Rechtsgeschichtliche Vorträge / [Hrsg. von Barna Mezey.]. – 52., Der österreichisch-ungarische Ausgleich, 1867. – Bp.: Eötvös Lorand Univ., 2008. – p. 113–128.
Kötetben: 653/7. Magyarul: 635.

- 650 A választási bíraskodás hazai intézménytörténetéhez, 1848–1948. / ~ = A statisztika és a közigazgatás elkötelezettje: ünnepi kötet a 60 éves Katona Tamás tiszteletére / fel. szerk. Kovacsicsné Nagy Katalin. – Bp.: ELTE ÁJK: KSH, 2008. – p. 415–434.; 24 cm. – (Bibliotheca iuridica. Libri amicorum, ISSN 1587-1509; 26.). – ISBN 978-963-235-197-1 fűzött: ár nélkül
- 652 Bagamér múltja, 13–18. század: utánnyomat a Helytörténeti dolgozatok (1959) című kötetből / ~. – Szeged–Bagamér: SZTE: Bónis György Szeminárium: Bagaméri Kör, 2009. – p. 77–103.
Első megjelenése: 1. – Az utolsó, számozatlan oldalon utószó: *Első közleményem – ötven év múltán / a szerző.*
- 653 Beiträge zur neueren Verfassungsgeschichte: Ungarn und Europa / ~. – Bp.: Gondolat, 2009. – 641 p.; 20 cm. – (Ungarische Rechtshistoriker; [3.]). – ISBN 978 963 693 128 5 fűzött: 4790 Ft
Tartalom:
Verfassung und Vertretung = p. 7–175.
1. Zwischen ständischer Repräsentation und Volksvertretung: zur Entstehung des parlamentarischen Wahlrechts in den Staaten des Deutschen Bundes und in Ungarn im Vormärz = p. 9–44. – Első megjelenése: 284.
2. Bertalan Szemere im Komitat Borsod: ein Grundriss = p. 45–53.
3. Verfassung und Volksvertretung: Lajos Kossuth über die öffentlich-rechtlichen Reformen in den Kolumnen der Zeitung Pesti Hírlap, 1841–1843. = p. 54–92. – Első megjelenése: 554.
4. „Eine neue Verfassung für Ungarn”: zur Einfügung der Institutionen Parlamentarismus und Volkrepräsentation in Ungarn und in dem mit ihm wiedervereinigten Siebenbürgen im Jahr 1848. = p. 93–111. – Első megjelenése: 494.
5. Zensus und Gesellschaft: zur Frage qualificatio in den ungarischen parlamentischen Wahlgesetzen von 1848. = p. 112–131. – Első megjelenése: 570.
6. Wähler und Wahlen in drei Bergstädten Niederungarns, 1848–1874. = p. 132–156. – Első megjelenése: 604.
7. Zur Geschichte des parlamentarischen Wahlrechts in Siebenbürgen, 1866–1872. = p. 157–175. – Első megjelenése: 649.
Nation und Nationalität = p. 177–267.
8. Es war das erste seiner Art in Europa: Entstehung des Nationalitätengesetzes von Szeged vom 28. Juli 1849. = p. 179–206. – Első megjelenése: 519.
9. Das erste Nationalitätengesetz in Ungarn und die Verfassungsentwicklung in Mitteleuropa, 1848–1849. = p. 207–234. – Első megjelenése: 645 + 637 függeléke.
10. »Vom Standpunkte der Geschichte des ungarischen öffentlichen Rechts«: Der 'Beitrag' (Adalék) von Ferenc Deák und der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867 im Spiegel der Historiographie = p. 235–267. – Első megjelenése: 594.
Arbeiter und Wahlrecht = p. 269–315.
11. Das Wahlrecht in den Programmen der Arbeiterbewegung bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts, mit besonderer Rücksicht auf Ungarn : ein Grundriss = p. 271–298. – Első megjelenése: 178. – Magyar nyelvű változata: 602/19.
12. Arbeitsverhältnisse und Wahlrecht in Ungarn, 1913–1938. = p. 299–315. – Első megjelenése: 177.
Abgang der historischen Verfassung = p. 317–445.
13. Institutionelle Grundlagen der Legislation in Ungarn, 1920–1944/45. = p. 319–383. – Első megjelenése: 638.
14. Ungarn im Übergang zur Republik, 1944–1946. = p. 384–410. – Első megjelenése: 280.
15. István Csekey und die ungarische Verfassung: ein kurzer Überblick über ein Lebenswerk = p. 411–445. – Első megjelenése: 589.
Parlamentarische Wahlprüfung = p. 447–548.
16. Zur Institutionengeschichte der parlamentarischen Wahlprüfung in Europa = p. 449–483. – Első megjelenése: 142.
17. Zur Institutionsgeschichte der parlamentarischen Wahlprüfung in Ungarn, 1848–1948. = p. 484–524. – Első megjelenése: 167 + 586. függeléke.

18. Die verlorengegangene Institution: die Frage der parlamentarischen Wahlprüfung vor dem Nationalen Runden Tisch 1989 in Bp. = p. 525–548. – Első megjelenése: 569.
Enteignung = p. 549–592.
19. Gesetze über die Enteignung in Ungarn, 1836–1944: ein Grundriss mit der authentisch-offiziellen deutschen Übersetzung des GA-s 41 von Jahre 1881 im Anhang = p. 551–592. – Első megjelenése: 443.
Drei Rechtshistoriker = p. 593–622.
20. Lajos Hajdu über die josephinischen Verwaltungsreformen in Ungarn = p. 595–599. – Könyvismertetés. – Első megjelenése: 158.
21. Ödön Both, 1924–1985. = p. 600–603. – Nekrológ. – Első megjelenése: 205.
22. Ein Leben für die Rechtsgeschichte: zum Lebenswerk von György Bónis = p. 604–622. – Első megjelenése: 648.
23. Bibliographie der Abhandlungen = p. 623–626.
24. Nachwort / der Verfasser = p. 627–629.
Personenregister = p. 631–641.
- 654 Reform és forradalom: egybegyűjtött írások Magyarország alkotmány- és jogtörténetéből, 1790–1849. / Both Ödön; Antal Tamás közreműködésével közreadja ~. – Szeged: Pólay Elemér Alapítvány, 2009. – 517 p.; 25 cm. – (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára, ISSN 1786-352X; 26.). – ISBN 978 963 9650 46 6 kötött: ár nélkül
Benne:
Élet és mű = p. 477–498.
 1. In memoriam Both Ödön, 1924–1985. / ~ = p. 479–481. – Első közlése: 185
 2. Both Ödön minden munkáihoz / R. J. = p. 483–498. – A Both Ödön-írások bibliográfiai adatai és fogadtatásuk.
- 655 Az alkotmányozás történetisége, 1989. / ~ = Reformator iuris cooperandi: tanulmányok Veres József 80. születésnapja tiszteletére / szerk. Bobvos Pál. – Szeged: Pólay Elemér Alapítvány, 2009. – p. 667–680.; 25 cm. – (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára, ISSN 1786-352X; 28.). – ISBN 978 963 9650 56 5 kötött: ár nélkül

Szegeden, 2010. március 1-én

Bónis-szeminárium

TARTALOM

<i>Előszó</i>	5
<i>Antal Tamás</i> (Szeged): A választási bíraskodás dualizmuskori intézménytörténetéhez. Szilágyi Dezső első bifurkációs javaslata (1891).....	9
To the History of the Institutions of Jurisdiction on Elections in the Dualism. The First Bifurcation Bill of Dezső Szilágyi (1891) (Summary)	
<i>Apró Ferenc</i> (Szeged): Jogászok Móra szegedi környezetében.....	31
Juristen in Szegeder Umwelt Móra's (Zusammenfassung)	
<i>Bacsó Kincső – Szondi Ildikó</i> (Szeged): Betegjogok érvényesülése egy szegedi felmérés tükrében.....	37
The Implementation of Medical Law upon an Empirical Research in Szeged (Summary)	
<i>Balogh Elemér</i> (Szeged): Rendszeres bizottságok a magyar büntetőjogi kodifikáció korai történetében.....	71
Systematische Kommissionen in der frühen Geschichte der ungarischen strafrechtlichen Kodifikation (Zusammenfassung)	
<i>Balogh Judit</i> (Debrecen): Iskolateremtők és iskolák. Képek a régi debreceni jogi kar professzori arcképcsarnokából.....	83
Lehrstühle und Schulen. Bildnisse aus dem Pantheon der ehemaligen juristischen Fakultät von Debrecen (Zusammenfassung)	
<i>Günter Baranowski</i> (Leipzig): Der Entwurf einer russischen Verfassung von 1820..	97
Az 1820. évi orosz alkotmány-tervezet (Összefoglalás)	
<i>iff. Barta János</i> (Debrecen): Plágium avagy korlátlan frói szabadság? Zemplén megye két leírása a szerzői jogvédelmet megelőző időből	119
Plagiarism or Unlimited Authorial Freedom. Two Descriptions of Zemplén County Before the Period of Copyright Legislation (Summary)	
<i>Béli Gábor</i> (Pécs): Osztatlanság és osztály az Árpádkorban.....	131
Indivisibility and Division in the Period of the Árpád Dynasty (Summary)	
<i>Besenyi Lajos</i> (Szeged): Várható változások az öröklési jog területén.....	145
Voraussichtliche Änderungen auf dem Gebiet des Erbrechtes (Zusammenfassung)	
<i>Bezdán Anikó – Veres József</i> (Szeged): A nevesített jogi személy belső viszonyai...	155
Internal Relations of Denominated Legal Entity (Summary)	
<i>Bíró Gyula</i> (Debrecen): A szabálysértés fejlődéstörténete hazánkban, különös tekintettel a közlekedési szabálysértésekre és az objektív felelősségre.....	169
Entwicklungsgeschichte des Ordnungswidrigkeitenrechts in Ungarn mit besonderem Hinblick auf die Verkehrsverstöße und die objektive Verantwortlichkeit (Zusammenfassung)	
<i>Blazovich László</i> (Szeged): Tulajdonjog, családi vagyonjog és öröklési jog a Sváb tükörben.....	191
Proprietary Rights, Family Law of Property and Hereditary Rights in the Swabian Mirror (Summary)	
<i>Bodnár László</i> (Szeged): A nemzetközi szerződések kihirdetéséről. Aggályok, dilemmák.....	207
On Publication of International Treaties. Concerns, Dilemmas. (Summary)	
Both Ödön: A hazai reformkori büntetőjog-történet kutatásának szükségessége és lehetőségei.....	217

<i>Wilhelm Brauner</i> (Wien): Die Dauerhaftigkeit einer Kodifikation: 200 Jahre österreichisches ABGB.....	227
Egy kodifikáció életképessége: 200 éves az osztrák ABGB (Összefoglalás)	
<i>Fábián György</i> (Szeged): Európai parlamenti választások. 2009.....	241
The 2009 Elections to the European Parliament (Summary)	
<i>József Hajdú</i> (Szeged): Care management in long-term care.....	257
Eset-koordináció a tartós ápolás területén (Összefoglalás)	
<i>Gábor Hamza</i> (Budapest): Entwicklung des Privatrechts und die römischrechtliche Tradition in den Ländern der iberischen Halbinsel.....	277
A magánjog fejlődése és a római jogi tradíció az ibériai félsziget országaiban (Összefoglalás)	
<i>Heka László</i> (Szeged): A délszláv népek nemzetiségi mozgalmak a 19. században... ..	299
Nationalist Movements of South-slavic Populations in the XIX. Century (Summary)	
<i>Herczeg János – Szabó Kornél</i> (Szeged): Népesedés és anyaság az etika tükrében... ..	325
Family Planning, Reproductive Health, Ethical and Legal Questions (Summary)	
<i>Heinz Holzhauser</i> (Münster): Das neue deutsche Patientenverfügungsrecht.....	339
Az új német betegrendelkezési jog (Összefoglalás)	
<i>Homoki-Nagy Mária</i> (Szeged): Egy zálogszerződés története.....	347
The History of a Hypothecation Agreement (Summary)	
<i>Horváth Attila</i> (Budapest): A szovjet típusú diktatúra államigazgatási joga.....	359
Das Verwaltungsrecht des Diktatur nach sowjetischem Muster	
<i>Pál Horváth</i> (Budapest): Anfänge der Entfaltung der historischen Rechtsrichtung aus wissenschaftsgeschichtlicher Aspekt.....	375
A történeti jogi irány kibontakozásának kezdetei, tudománytörténeti nézőpontból (Összefoglalás)	
<i>Jakab Éva</i> (Szeged): Választási botrány az ókori Rómában.....	385
Ein Wahlskandal im antiken Rom (Zusammenfassung)	
<i>Józsa Zoltán</i> (Szeged): Közszervezet, közszolgálat, közbizalom: a változás útján... ..	399
Public Organisation, Public Service, Public Trust: on the Way of Change (Summary)	
<i>Juhász Zsuzsanna</i> (Szeged): A fogvatartott nők és gyermekeik védelméről.....	423
Protection of Women Prisoners and Their Children (Summary)	
<i>Kajtár István</i> (Pécs): A magyar városok jogtörténeti értékeiről.....	435
Über die rechtshistorischen Werte der ungarischen Städte (Zusammenfassung)	
<i>Karsai Krisztina</i> (Szeged): Jogirodalmi viták az Alkotmánybíróság egy határozata nyomán. A büntetőjogi törvényesség elve és a nemzetközi büntügyi együttműködés.....	445
Wissenschaftliche Resonanz einer Entscheidung des Verfassungsgerichtes. Gesetzlichkeit und internationale strafrechtliche Zusammenarbeit (Zusammenfassung)	
<i>Kiss Barnabás</i> (Szeged): Az alapjogok korlátozása az Európai Unió nemzeti alkotmányaiban.....	455
Limitation of Fundamental Rights in National Constitutions of Member States of the European Union (Summary)	
<i>Lengyel András</i> (Szeged): Írt-e József Attiláról Móra?	467
Did Móra Write About Attila József? (Summary)	
<i>Heiner Lück</i> (Halle an der Saale): Verfassungs- und rechtshistorische Anmerkungen zur Operette „Der Zigeunerbaron“ von Johann Strauß.....	473
Alkotmány- és jogtörténeti megjegyzések Johann Strauss „A cigánybáró“ c. operettjéhez (Összefoglalás)	
<i>Ferenc Makk</i> (Szeged): La Hongrie entre l'Empire Allemand et Byzance. La naissance du Royaume de Hongrie.....	489
Magyarország a német birodalom és Bizánc között. A magyar királyság létrejötte (Összefoglalás)	
<i>Gábor Máthé</i> (Budapest): Fundamental Sources of Hungarian Administrative Penal Law.....	499
A közigazgatási büntetőjog alaptörvényei (Zusammenfassung)	

<i>Matúz György</i> (Debrecen): Telekkönyvi rendszerünk kialakulása és működése. 1840–1973.....	511
The Evolution and Functioning of the Hungarian Land Registration. 1840–1973 (Summary)	
<i>Mészáros Rezső</i> (Szeged): A progresszív társadalomföldrajz szemlélete.....	537
The Approach of Progressiv Social Geography (Summary)	
<i>Mezey Barna</i> (Budapest): Munkáltatási modellek a reformkor büntetés- végrehajtásában.....	547
Labour-Modells of the Penal Institution in the Reform Era	
<i>Molnár Imre</i> (Szeged): Az ókori római jogi bűncselekmény-fogalom ismérvei.....	565
Merkmale des antiken römischrechtlichen Verbrechensbegriffes (Zusammenfassung)	
<i>Nagy Ferenc</i> (Szeged): A jogi tárgy német büntetőjogi dogmatörténetéről.....	591
Über die deutsche Dogmengeschichte des Rechtsgutes im Strafrecht (Zusammenfassung)	
<i>Nagyné Szegvári Katalin</i> (Budapest): A magánharc és a békeparancs szerepe a feudális büntetőjogban.....	605
The Role of the Feud and the 'Peace Of The Land' in Feudal Criminal Law (Summary)	
<i>Paczolay Péter</i> (Szeged): Az alkotmánybíráskodás egyes hatáskörei.....	615
Competences of the Constitutional Court of Hungary (Summary)	
<i>Papp Tekla</i> (Szeged): Corporate governance. Felelős társaságirányítás.....	639
Corporate Governance (Summary)	
<i>Patyi András</i> (Győr): A közigazgatási bíráskodás alkotmányos hátterének eredete és jelentése.....	653
Constitutional Foundation of Judicial Review of Administration: Origins and Meaning (Summary)	
<i>Pecze Ferenc</i> (Budapest): Adalék két európai kettős államközösség hagyományá- hoz. A magyar-horvát és a lengyel-litván perszonálunió.....	671
Datum to the Custom of Two European Double State-Polities. The Hungarian–Croatian and the Polish–Lithuanian Personal Unions (Summary)	
<i>Péter László</i> (Szeged): Juhász Gyula barátsága Dettre Jánossal.....	683
Gyula Juhász's Friendship with János Dettre (Summary)	
<i>Pokol Béla</i> (Szeged): Jogi oktatás, jogtudomány, gyakorlati jog.....	693
Rechtsunterricht, Rechtswissenschaft und juristische Praxis (Zusammenfassung)	
<i>P. Szabó Béla</i> (Debrecen): Magyarországi jogi doktorok számbavétele 1680-ból....	701
Panegyrische Aufzählung von ungarländischen Doktoren der Rechte aus dem Jahre 1680 (Zusammenfassung)	
<i>Püski Levente</i> (Debrecen): Az országgyűlés két házának viszonya a Horthy-korszakban.....	725
The Relationship between the two House of Hungarian Parliament in the Horthy Era (Summary)	
<i>Rácz Lajos</i> (Budapest): A magyar egyház és államszervezés egymásrahatása a korai századokban.....	739
The Relationship between Church and State Organization in the Early History of Hungary (Summary)	
<i>Révész Béla</i> (Szeged): A törvényesség és az alkotmány kategóriái az állambizton- ság fogalmkörében – 1989.....	751
The Meaning of Legality and Constitutionalism in the Dictionary of State Security – 1989 (Summary)	
<i>Révész T. Mihály</i> (Győr): Andrassy Gyula útja a miniszterelnökségig.....	783
Graf Gyula Andrassy – Auf dem Pfad zum Ministerpräsidium (Zusammenfassung)	
<i>Stipta István</i> (Miskolc): A 19. századi angol közigazgatási jogvédelem és a magyar közigazgatási bíráskodás.....	793
Der englische Verwaltungsrechtsschutz und die ungarische Verwaltungsgerichtsbarkeit im 19. Jahrhundert (Zusammenfassung)	

<i>Srđan Šarkić</i> (Novi Sad): The Law of Property in Mediaeval Serbia.....	811
A tulajdonjog a középkori Szerbiában (Összefoglalás)	
<i>Szabadfalvi József</i> (Debrecen): Adalékok a magyar „tétéles jogbölcshészeti iskola” történetéhez.....	819
Beiträge zur Geschichte der „positivistisch-rechtsphilosophischen Schule” in Ungarn (Zusammenfassung)	
<i>Szabó István</i> (Budapest): A Nemzetgyűlés feloszlata az 1946. évi I. törvénycikk szerint.....	833
Die Auflösung der Nationalversammlung nach dem Gesetz nr. I aus dem Jahre 1946 (Zusammenfassung)	
<i>Gerhard Thür</i> (Wien): Aus den Listen der Poletai in Athen.....	853
A poletai listából Athénban (Összefoglalás)	
<i>Tóth Lajos</i> (Szeged): Hazai agrárjogi viszonyok. 1948–1956	859
Einheimische agrarrechtliche Verhältnisse. 1948–1956 (Zusammenfassung)	
<i>Tóth Tihamér</i> (Budapest): Az ordoliberalis iskola palackpostája – a piacgazdaság eszméje egykor és ma.....	877
The Message from the Past: The Ordoliberal School of Competition Policy (Summary)	
<i>Trócsányi László</i> (Szeged): Kisebbségi politikák, kisebbségi jogok.....	891
Droits des minorités et politiques de minorités (Summary)	
<i>Varga Norbert</i> (Szeged): A kettős állampolgárság kapcsán felmerülő dogmatikai kérdések a dualizmus közjogában.....	905
The Arising Dogmatic Questions in Connection with the Dual Citizenship in the Public Law of the Dual Monarchy (Summary)	
<i>Vastagh Pál</i> (Budapest): A kanadai jogrendszer és a bírósági szervezet néhány jellegzetes vonása.....	927
Some Characteristic Features of the Canadian Legal System and the Judiciary (Summary)	
<i>Zoltán Végh</i> (Salzburg): Princeps legibus solutus?	943
Princeps legibus solutus? (Összefoglalás)	
<i>Zámbó Géza</i> (Szeged): Gyermekvédelmi gyámok ellenőrzése.....	957
Controlling of Child Welfare Guardians (Summary)	
<i>Zlinszky János</i> (Budapest): Külföldi rendi előjogok hazai elismerése a bécsi béke alapján.....	969
Anerkennung fremdländischer Ständeprivilegien in Ungarn sowie in den Erbländern Aufgrund der Satzung des Wiener Friedens § 15. (Zusammenfassung)	
Ruszoly József szakirodalmi munkássága (1959–2009). Válogatott bibliográfia....	987
Tartalomjegyzék.....	1015

Prof. Dr. Dr. h.c. József Ruszoly (*1940) erwarb 1964 den Doktorgrad des Rechts an der Universität Szeged (Szegedi Tudományegyetem) mit *sub auspiciis Rei Publicae Popularis*. Seine wissenschaftliche Laufbahn ist mit dem Lehrstuhl für Rechtsgeschichte in Szeged verknüpft. 1959 begann er als Demonstrator-Student am Lehrstuhl, 1963 wurde er Praktikant, 1964 Assistent, 1969 Oberassistent und 1978 – nach Erwerb des

Grades CSc (1977) – Universitätsdozent. Gleichzeitig mit dem Erwerb des Grades DSc an der Universität Miskolc (Nehézipari Műszaki Egyetem), wo er zu den Gründern der Rechtswissenschaftlichen Fakultät zählt (1981–1988), wurde er 1986 zum Universitätsprofessor berufen.

Zurückgekehrt an seine Alma Mater nach Szeged stärkte er dort den Lehrstuhl für Rechtsgeschichte, welchen er bis zum Ablauf der gesetzlich vorgeschriebenen Amtszeit (1988–2005) geleitet hat. Während dieser Zeit, unter der Anziehungskraft der Heimerde befindlich, in einem weiteren Rechtsverhältnis stehend – zusammen mit seinen Kollegen – reorganisierte er die Juristische Fakultät an der Universität Debrecen (Debreceni Tudományegyetem), deren Tätigkeit ab 1949 ausgesetzt wurde (1995–2000).

Zur Zeit entfaltet er in erster Linie Forschungstätigkeit im György-Bónis-Seminar der Rechtswissenschaftlichen Fakultät Szeged.

Von Anfang an beteiligte er sich an der Pflege sowohl der ungarischen, als auch der universellen (europäischen) Staats- (Verfassungs-) und Rechtsgeschichte; als Professurinhaber las er gleichzeitig in beiden Disziplinen vor. Seine Lehrbücher: *Európa jogtörténete* [Europas Rechtsgeschichte] (1996–), *Európa alkotmánytörténete* [Europas Verfassungsgeschichte] (2005).

Er war in mehreren Gremien der Ungarischen Akademie der Wissenschaften tätig. Derzeit ist er gewählter DSc-Vertreter in der Generalversammlung, er ist Mitglied des Rechtswissenschaftlichen Ausschusses, immerwährendes Mitglied des Rechtshistorischen Unterausschusses, sowie Präsident des Rechtswissenschaftlichen Fachausschusses der Gebietskommission der UAdW Szeged (SZAB).

Für seine Tätigkeit als Gründer einer wissenschaftlichen Schule wurde ihm 1993 der Albert Szent-Györgyi Preis verliehen.

Aus seinen Studienreisen: Leipzig (1964, 1979), Mannheim (und Heidelberg) (1970/71, 1981, 1994), Trier (1993), Münster (1989, 1992, 1999).

Er nimmt seit 1984 regelmäßig teil an der Arbeit des Deutschen Rechtshistorikertages.

UNGARISCHE RECHTSHISTORIKER

József Ruzsoly

**BEITRÄGE ZUR NEUEREN
VERFASSUNGSGESCHICHTE**

Gondolat